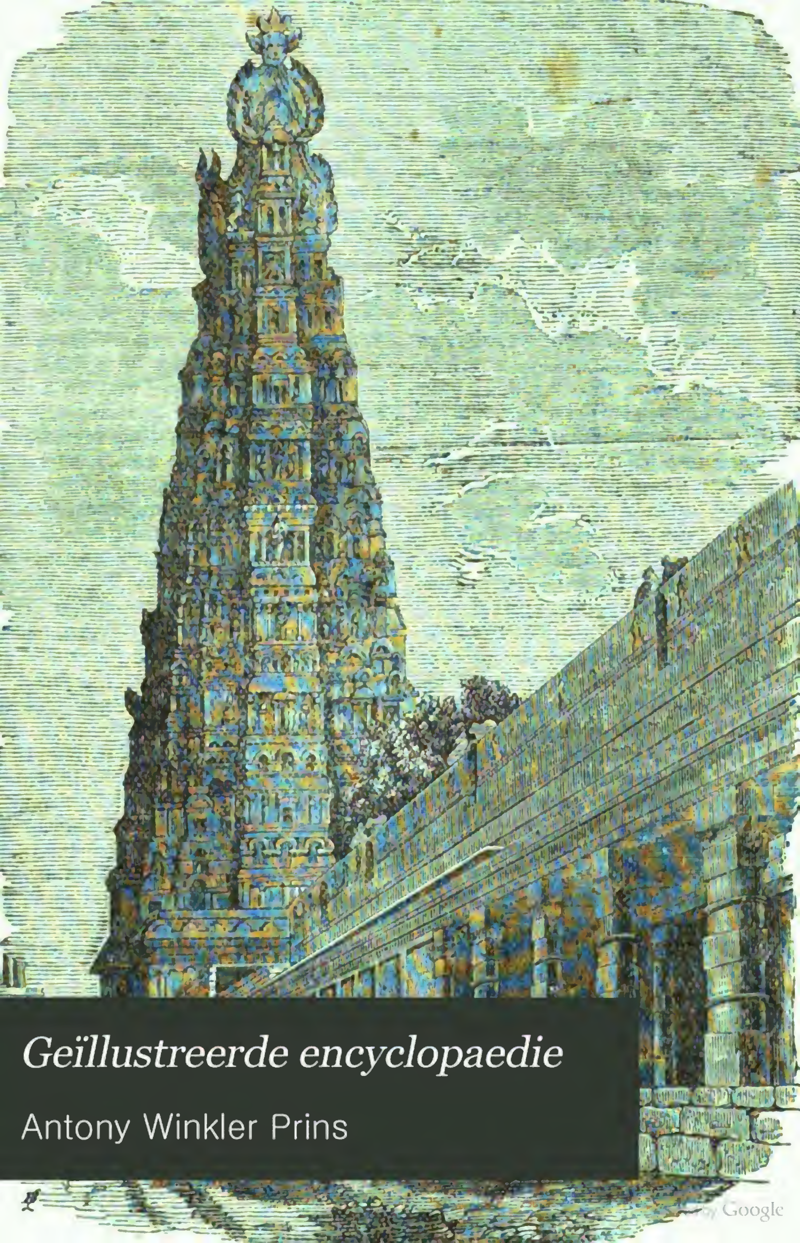
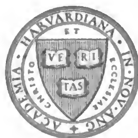

Geïllustreerde encyclopaedie
Antony Winkler Prins

HARVARDIANA
IN·NOV·ANG
ACADEMIA
ET
VE RI TAS
CHRISTO ET ECCLESIAE

GEÏLLUSTREERDE

ENCYCLOPÆDIE

NEGENDE DEEL

JAFFÉ—LA ROCHE

Gedrukt ter Zuid-Hollandsche Boek- en Handelsdrukkerij te 's-Gravenhage.

GEÏLLUSTREERDE
ENCYCLOPÆDIE

WOORDENBOEK

VOOR

WETENSCHAP EN KUNST, BESCHAVING EN NIJVERHEID

Onder hoofdredactie van

A. WINKLER PRINS

MET MEDEWERKING VAN VELE SPECIALITEITEN

Tweede, naar de nieuwste bronnen herziene en aanmerkelijk vermeerderde uitgave met platen, kaarten en tekstfiguren

NEGENDE DEEL

JAFFÉ—LA ROCHE

ROTTERDAM
UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ „ELSEVIER"
1886

UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
ELSEVIER

Jaffé (Philipp), een verdienstelijk Duitsch geschiedschrijver, geboren den 17den Februari 1819 te Schwersenz in de Pruisische provincie Posen, studeerde te Berlijn en schreef eene: „Geschichte Lothars von Sachsen (1843)", gevolgd door eene „Geschichte des Dentschen Reichs unter Konrad III (1845)". Hij werd voorts een ijverig medewerker aan de „Monumenta Germaniae historica", studeerde en promoveerde vervolgens in de geneeskunde, keerde daarna tot de „Monumenta" terug en zag zich in 1862 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Berlijn. Om tot een hoogeren rang te kunnen opklimmen, ging hij als Israëliet tot het Christendom over (1867), maar vond zich in zijne verwachtingen te leur gesteld, in zijne eerzucht gekrenkt en door zijne vroegere vrienden verlaten, zoodat hij zich den 3den April 1870 door een pistoolschot van het leven beroofde. Van zijne geschriften noemen wij nog: „Regesta Romanorum pontificnm (1851)", — en „Bibliotheca rerum germanicarum (1864–1872, 6 din)".

Jaffna of *Dsjaffna* is de naam van een Oost-Indisch eiland ten noorden van Ceylon, vanwaar men zich bij ebbe te voet derwaarts kan begeven. Het heeft eene nitgebreidheid van 58 ☐ geogr. mijl en eene langwerpige gedaante. De bodem is er in het algemeen zand- en kalkachtig, maar bij bemesting verbazend vruchtbaar, levert rijst, katoen, tabak, ooft en groenten en telt bijna 250 000 inwoners, onder welke zich nauwelijks 1 000 Blanken bevinden. De overigen zijn Tamoelen; deze waren te voren grootendeels aanhangers van den R. Katholieken, later van den Protestantschen godsdienst en zijn vervolgens bijna allen tot het Brahmaïsmus teruggekeerd. — De hoofdstad is *Jaffnapatnam*, aan een inham der zee gelegen, met vestingwerken, eene haven en 35 000 inwoners.

Jagello of *Jagjello*, de zoon van *Olgard* en de kleinzoon van *Gedimin*, werd in 1381 na den dood zijns vaders groothertog van Lithauen en wist zich in het bezit dezer waardigheid te handhaven tegen de aanvallen van zijn zoon *Kjeystoet*, dien hij gevangen nam en deed ombrengen, en tegen den dapperen zoon van laatstgenoemde, *Witold* genaamd, met wien hij zich verzoende. In 1386 beklom hij, na aanneming van het Christendom en na zijn huwelijk met Koningin *Hedwig*, als *Wladislaus II* den troon van Polen. Gedurende zijne 48-jarige regeering had hij handen vol werk, om strijd te voeren tegen de Dnitsche ridders in Pruisen en de eenheid van Lithauen en Polen te bewaren. Hij overwon genoemde ridders in den grooten veldslag bij Tannenberg (1410), welke het begin was van het verval der Orde. De vereeniging van Polen met Lithauen kwam niet tot vastheid, en ten laatste greep *Swidrigaylo*, hertog van Lithauen, naar de wapens, om tegen Polen te strijden. Door de stichting van een bisdom te Wilna zocht *Jagello* het R. Katholieke Christendom in Lithauen te bevorderen. Terwijl hij reeds bij de geestelijken in verdenking stond van Hussitismus, riep hij in 1432 de Hussieten te hulp tegen de Duitsche ridders, die Klein-Pommeren plunderden. In 1400 stichtte hij de universiteit te Krakau, overleed in 1434 te Grodek bij Lemberg en werd te Krakau bijgezet. — De door hem gestichte dynastie, die heerschappij gevoerd heeft in Polen en Lithauen, in Bohemen en Hongarije, wordt die der *Jagellonen* genoemd. In Polen regeerden zeven Koningen nit dit Huis van 1386 tot 1572. Op *Jagello* zelven volgden zijne zonen *Wladislaus III* en *Casimir IV*, daarna drie zonen van laatstgenoemde (*Johann Albrecht*, *Alexander* en *Sigismund I*) en eindelijk de zoon van *Sigismund I*, *Sigismund August* geheeten. Met *Sigismund III*, een zoon van *Johan*, koning van Zweden, en *Catharina*, eene zuster van *Sigismund August*, kwam in 1587 eene vrouwelijke lijn der *Jagellonen* weder op den Poolschen troon en regeerde in zijne zonen, *Wladislaus IV* en *Johan Casimir*, tot in 1668. In Hongarije regeerden drie *Jagellonen*, namelijk *Wladislaus*, die tevens over Polen en Bohemen den schepter zwaaide en bij Varna sneuvelde (1444), zijn neef *Wladislaus*, die tevens koning was van Bohemen en in 1516 ten grave daalde, en zijn achterneef *Lodewijk II*, die bij Mohacs (1526) op het slagveld stierf. De *Jagellonen* waren met onderscheidene Dnitsche Vorstenhuizen, zooals Brandenburg, Brunswijk en Saksen, vermaagschapt.

Jagemann (Christian Joseph), een Duitsch letterkundige, die vooral door verbreiding van de kennis der Italiaansche letterkunde groote verdiensten verworven heeft, werd geboren in 1735 te Dingelstädt in het Eichsfeld, voegde zich op zijn 17de jaar bij de Orde der Augustijnen, doch ontvlood onmiddellijk na zijn proefjaar uit een klooster te Constanz. Strijdende tegen honger en ellende, begaf hij zich naar Denemarken, waar hij twee ondooms bezat. Deze bezorgden hem eene plaats als huisonderwijzer. Door heimwee gekweld, keerde hij na verloop van twee jaar naar de ouderlijke woning terug en moest, tot boete voor zijne overtreding, een pelgrimstocht naar Rome volbrengen. Met blijdschap trok hij derwaarts, smeekte den Paus om ontheffing der straf wegens zijne vlucht en om dispensatie wegens zijn jeugdigen leeftijd, doch moest vele jaren wachten op de vervulling van dien wensch. Inmiddels had hij zich

met de Italiaansche letterkunde bekend gemaakt, en deze beviel hem zoozeer, dat hij het besluit nam om na het ontvangen der wijding te Florence te blijven, waar hij de betrekking van biechtvader der Duitschers aanvaardde. Zijne Italiaansche vertaling der „Erdbeschreibung (1770) van *Büching* bezorgde hem in Italië grooten roem. Na zijn terugkeer in Duitschland benoemde men hem tot directeur van het R. Katholiek gymnasium te Erfurt, — in 1775 werd hij bibliothecaris der boekerij van Hertogin *Amalia* te Weimar en overleed den 7den Februari 1806. Door zijne bewerking der „Storia della letteratura italiana (1777—1781, 3 dln)" van *Tiraboschi* maakte hij de Italiaansche letterkunde meer algemeen bekend. Zijn Italiaansch woordenboek deed de behoefte aan een beter gevoelen en zijne Italiaansshe spraakkunst was weldra vergeten. — Zijn zoon *Ferdinand Jagemann*, geboren te Weimar in 1680, was een verdienstelijk schilder, verwierf den titel van professor, woonde meestal te Rome en overleed in 1820. — *Karoline Jagemann*, eene zuster van laatstgenoemde, geboren te Weimar in 1778, bezat een buitengewonen aanleg voor de toonkunst. Zij werd deswege door Hertogin *Amalia* naar Manheim gezonden, waar zij onderwijs ontving van *Beck* en *Iffland*, en zij verbond zich in 1797 aan den schouwburg te Weimar. Door hare ongemeene schoonheid, hare welluidende stem, hare voortreffelijke voordracht en haar tragisch spel wekte zij zoowel in de opera als in het tooneelspel de algemeene bewondering. Weldra verwierf zij de toegenegenheid van den Groothertog *Karl August*, die haar het riddergoed *Heigendorf* met den titel van vrijvrouwe *von Heigendorf* schonk. Ook was zij bevriend met *Göthe* en had tot aan den dood van den Groothertog een weldadigen invloed op de aangelegenheden van het tooneel te Weimar. Later woonde zij bij afwisseling te Berlijn, Manheim en op hare goederen en overleed te Dresden in 1857.

Jäger. Onder dezen naam vermelden wij:

Gustav Jäger, een verdienstelijk Duitsch historieschilder. Hij werd geboren te Leipzig den 12den Juni 1808, ontving zijne opleiding eerst in zijne geboortestad en daarna op de académie te Dresden. Vandaar ging hij naar München waar hij werkzaam was onder de leiding van *Julius Schnorr von Carolsfeld* en zijn „Mozes" ten toon stelde. In 1836 begaf hij zich naar Rome en leverde er „De ontmoeting van Bileam met den engel". In 1837 werd hij naar München ontboden, om er fresco's te helpen schilderen in het Koninklijk kasteel. Hier werkte hij met *Giessmann* hoofdzakelijk aan de versiering der *Habsburg-* en *Barbarossa*-zaal en verpoosde zich daarvan door „De dood van Mozes" te schilderen. Toen hij voorts tot de fresco's terugkeerde, legde hij zijn talent ten koste aan de zaal van *Karel de Groote*, en deze fresco's geven getuigenis van kracht, helderheid en harmonie. Na de voltooiing daarvan bleef hij te München en vervaardigde wederom schilderijen in olieverf. Zijn volgend stuk was eene „Graflegging van Christus", waarmede hij grooten roem behaalde. In 1847 werd hij directeur der Académie te Leipzig en bleef er op loffelijke wijze werkzaam. In 1850 voltooide hij als plaatsvervanger van *Schnorr* eene van de groote frescoschilderijen in de *Nibelungenzaal* te München. Ook had hij reeds in de jaren 1846 tot 1848 in het kasteel te Weimar eene zaal met fresco's versierd. Later bepaalde hij zich bij het vervaardigen van schilderijen in olieverf en ontleende zijne onderwerpen veelal aan de Bijbelsche geschiedenis. Hij overleed te Leipzig den 29sten April 1871.

Albert Jäger, een Oostenrijksch geschiedschrijver, geboren den 8sten December 1801 te Schwaz in Tyrol. Hij ontving zijne opleiding in het Benedictijner klooster Mariaberg bij Glurns en zag zich in 1845 te Innsbruck en in 1851 te Weenen benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis. Sedert 1847 is hij lid van de Keizerlijke Académie te Weenen. Hij schreef: „Tirol und der Bayrisch-französische Einfall (1844)", — „Der Streit des Kardinals Nikolaus von Cusa mit Herzog Sigismund von Oesterreich (1861, 2 dln)", — „Kaiser Joseph II nnd Leopold II. Reform und Gegenreform (1867)", — en „Tirols Rückkehr unter Oesterreich (1871)", — benevens onderscheidene verhandelingen.

Hermann Jäger, een verdienstelijk beoefenaar van den tuinbouw en geboren te Münchenbernsdorf bij Gera den 7den October 1815. Hij bezocht als leerling verschillende botanische tuinen, reisde in Hongarije, Tyrol, Italië, Zwitserland en Frankrijk en aanvaardde in 1841 de betrekking van hoofdtuinier bij den Graaf *Talleyrand-Périgord* te Verneuil. Weldra echter keerde hij terug in zijn vaderland, volbracht een tocht door België en Engeland en was vervolgens drie jaar werkzaam in botanische tuinen bij Weimar en te Berlijn. In 1845 werd hij Hoftuinier en in 1873 tuin-inspecteur te Eisenach. Hij heeft voortreffelijke opstellen geleverd over tuinbouw en sedert 1857 is hij mederedacteur van de „Gartenflora". Ook onderscheidde hij zich op letterkundig gebied door zijne: „Gedichte (1851)" en zijne „Angelroder Dorfgeschichten (1851; 2de druk, 1869)".

Emil Friedrich Oskar Jäger, een geschied- en opvoedkundige, geboren te Stuttgart den 26sten October 1830. Hij studeerde te Tübingen in de letteren en godgeleerdheid, was van 1852 tot 1854 als privaatdocent werkzaam, reisde vervolgens buiten 's lands, was daarna leeraar aan Latijnsche scholen te Stuttgart, Ulm, Wetzlar, Meurs en Keulen en schreef: „John Wyckliffe und seine Bedeutung für die Reformation (1854)", — „Geschichte der Römer (1861; 3de druk, 1874)", — „Geschichte der Griechen (1866; 3de druk, 1876)", — „Die Punischen Kriegen, nach den Quellen erzählt (1869—1870, 3 dln)", — „Versuch einer Darstellung der neuesten Geschichte (1874—1875, 3 dln, 20ste druk, 1884)", — „Preuszen und Schwaben. Von einem Annektirten (1866)", — en „Aus der Praxis. Ein pädagogische Testament (1883)".

Gustav Jäger, een uitstekend dierkundige, geboren den 23sten Juni 1833 te Börg (Würtemberg). Hij bezocht het evangelisch seminarium te Urach, studeerde te Tübingen en te Weenen en vestigde zich in laatstgenoemde stad als privaatdocent. Voorts bestuurde hij tot 1866 den door hem gestichten dierentuin te Schönbrunn en vertrok in 1867 als hoogleeraar in de zoölogie aan de académie et

Hohenheim naar Stuttgart, waar hij zich in 1870 ook belastte met collegies aan de polytechnische school en in 1874 aan de veeartsenijschool. Hij is een ijverig voorstander van de leer van *Darwin* en schreef: „Zoölogische Briefe (1864)", — „Die Darwinsche Theorie und ihre Stellung zu Moral und Religion (1868)", — „In Sachen Darwin's contra Wigand (1874)", — „Skizzen aus dem Thiergarten (1869)", — „Das Leben im Wasser (1868)",— Deutschlands Thierwelt nach ihren Standorten eingetheilt (1874, 2 dln)", — „Lehrbuch der allgemeine Zoologie (1871—1880, 2 dln)", — „Die menschliche Arbeitskraft (1878)", — en „Entdeckung der Seele (1879)". In laatstgenoemd geschrift geeft hij den naam van ziel aan eene stof, die in het eiwit aanwezig is. Zoolang dit onaangetast blijft, bevindt zich de ziel in een gebonden toestand en is dien ten gevolge werkeloos, doch bij de ontleding van het eiwit wordt zij vrij en alsdan is niet alleen het geheele lichaam er van doordrongen, maar zij stroomt ook uit het lichaam. Die uitwaseming bevat eene hoogst vluchtige en oplosbare stof, die rechtstreeks op de zenuwen werkt. Elke eiwitverbinding, in het lichaam aanwezig, bevat deze stof, maar elk orgaan heeft eene eigenaardige soort van eiwit, zoodat ook de ontledingsproducten verschillend zijn. Elk orgaan bezit alzoo eene afzonderlijke zielstof; er bestaat dus eene spieren-, nieren-, lever-, zenuwen- en hersenenziel. Eene zwakke werking dier stof op de zenuwen verwekt een aangenaam gevoel, maar bij sterke ontleding veroorzaakt zij eene onaangename gewaarwording. Uit deze theorie, die zoo niet den stempel der deugdelijkheid, toch dien der nieuwheid draagt, zoekt *Jäger* de verschillende zielstoestanden te verklaren. Met *Caspari* en *Krause* geeft hij sedert 1877 het Darwinistisch tijdschrift „Kosmos" in het licht.

Jager (Arie de), een verdienstelijk Nederlandsch taalkundige, geboren te Delfshaven den 10den April 1806, werd opgeleid voor het onderwijs, kwam eerst aan het hoofd van eene Fransche school te Vlaardingen, in 1832 te Rotterdam en werd hier ter plaatse in 1865 leeraar aan de hoogere burgerschool. Hij verwierf reeds in 1838 de gouden medaille van de Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen wegens het beantwoorden eener prijsvraag omtrent de juistheid der bedenkingen tegen de Siegenbeeksche spelling, werd voorts lid der Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, zag zich in Mei 1850 door den Senaat der hoogeschool te Groningen eershalve tot doctor in de letteren benoemd en ontving den 1sten September 1873 een eervol ontslag en pensioen. Met den meesten ijver was hij steeds werkzaam op het gebied der Nederlandsche taalkunde en overleed den 26sten April 1877. Van zijne geschriften noemen wij: „Proeve over de werkwoorden van herhaling en during in de Nederlandsche taal (1832; 2de druk, 1844)", — „Taalkundige handleiding tot de Statenoverzetting des Bijbels enz. (1837)", — „Alphabetische lijst van woorden en spreekwijzen, taalkundig opgehelderd in de werken van mr. W. Bilderdijk (1839)", — „Verscheidenheden uit het gebied der Nederduitsche taalkunde (1844)", — „Proeve van den invloed van Bilderdijk's dichtwerken op onze taal enz. (1847)", — „Taalkundig Magazijn (1847—1854)", — „Archief voor Nederlandsche taalkunde (1834—1841, 4 dln)", — „Bijdrage tot de geschiedenis van het vaderlandsche schoolwezen in de voorgaande eeuw (1855)", — „Dirk Smits enz. (1852)", — „Latere verscheidenheden uit het gebied der Nederlandsche taalkunde 1858)", — Nieuw Archief voor Nederlandsche taalkunde (1855)", — „Dichtbloemen in den vreemde geplukt (1855)", — „Bezwaren tegen de spelregeling voor het Woordenboek der Nederlandsche taal (1865)", — „Mijne toetreding tot de spelling van het Woordenboek (1866)", — „Taalkundig handboekje enz. (3de druk, 1867)", — „Keur uit Bilderdijks poëzij (1872)", — „Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch (1875—1878, 2 dln)", — „Schijnbare frequentatieven in het Nederlandsch (1878)", — „Nieuwe taal- en letteroefeningen (1876)", — „Laatste taaloefeningen (1878)", — en een verbazend groot aantal opstellen in verschillende tijdschriften.

Jägerndorf, in het Boheemsch *Carnow*, een voormalig vorstendom, hetwelk tegenwoordig gedeeltelijk tot de Pruisische provincie Silezië, doch grootendeels tot het Oostenrijksche hertogdom Silezië behoort, was weleer een deel van het hertogdom Ratibor-Troppau. Het komt in 1429 voor als een zelfstandig vorstendom, toen *Nicolaas V*, een kleinzoon van *Johann I*, hertog *van Ratibor*, de stad Jägerndorf tot residentie koos. Nadat zijn zoon *Johann* in 1483 kinderloos overleden was, verviel het vorstendom aan zijne zuster *Barbara*, gehuwd met *Georg von Schellenberg*. Deze verkocht het in 1523 aan *Georg de Vrome* († 1543), markgraaf *van Hohenzollern*, oom en voogd van *Albrecht von Kulmbach*. De verkoop werd later door de zonen van *Schellenberg* bekrachtigd. Intusschen komt in de twee koopbrieven de naam Jägerndorf niet voor; men vindt er slechts de bestanddeelen van het vorstendom in opgenoemd, zooals het kasteel Lobenstein, de steden Jägerndorf en Leobschütz en de stadjes Benesch en Banerwitz met een aantal dorpen. *Georg Friedrich*, de zoon van Markgraaf *Georg*, werd bij zijne minderjarigheid door Keizer *Ferdinand I* met Jägerndorf beleend, maar stond het vorstendom benevens een paar heerlijkheden af als een geschenk aan den Keurprins *Joachim Friedrich von Brandenburg* (1595) en deze nam het in 1623 in bezit, terwijl hij het reeds in 1607 opdroeg aan zijn tweeden zoon *Johann Georg* onder voorwaarde, dat het na het uitsterven van zijn geslacht in de mannelijke lijn voor altijd met het keurvorstendom Brandenburg zou vereenigd worden. Keizer *Rudolf II* verklaarde echter, dat het als leen na den dood van *Georg Friedrich* tot Bohemen moest terugkeeren en weigerde zijne goedkeuring aan het ontworpen verdrag. *Johann Georg* bleef intusschen in het bezit van het vorstendom. Nadat echter reeds in 1617 boven bedoelde heerlijkheden aan de Kroon van Bohemen waren toegekend, deed Keizer *Ferdinand II* in 1621 *Johann Georg* in den Rijksban, omdat hij de zijde gekozen had van *Frederik V* van *de Pfalz*, en Jägerndorf werd volgens een Keizerlijk besluit van 15 Maart 1622 bij leenbrief van 13 Mei 1623 opgedra-

gen aan Prins *Karl von Lichtenstein*. *Johann Georg* streed tot aan zijn dood (2 Maart 1624) tegen *Bethlen Gabor* van Siebenbürgen te vergeefs voor zijne rechten. Ook zijn zoon, Markgraaf *Ernst*, geboren den 18den Januari 1617, bleef van het bezit van het vorstendom beroofd, en na het kinderloos overlijden van dezen (1642) kon Brandenburg zijne aanspraak doen gelden. De Groote Keurvorst verklaarde, dat de opheffing van het vorstendom in strijd was met de wet en vruchteloos poogde het Keizerlijk Huis hem te bewegen om tegen eene vergoeding van 180 000 thaler zijne aanspraak te laten varen. In 1683 vernieuwde de Keurvorst zijne eischen op Jägerndorf en desgelijks op de heerlijkheden en verkreeg in 1686 tot schadevergoeding het arrondissement Schwiebus. Doch daar dit laatste volgens een geheim tractaat met den Kroonprins *Friedrich* aan den Keizer teruggegeven werd (1694), deed Koning *Friedrich II* in 1740 zijne aanspraak op Silezië gelden en verkreeg na den eersten Silezischen Oorlog (1742) onder anderen ook het aan deze zijde der Oppa gelegen gedeelte der vorstendommen Jägerndorf en Troppau, alsmede het te voren tot Moravië behoorend district Katscher. In het Pruisische gedeelte van Jägerndorf is Leobschütz, — in het Oostenrijksche de stad Jägerndorf aan de Oppa en aan den voet van den Burgberg de hoofdplaats. Deze laatste telt ongeveer 7000 inwoners.

Jagers is de naam van lichte infanterie, met getrokken buksen en hertsvangers of degenbajonetten gewapend. Zij worden zeer geoefend in het vuren en treffen, en men gebruikt hen vooral om in verstrooiing, zelden in geslotene gelederen te vechten. Zij zijn alzoo vooral geschikt voor den kleinen oorlog, voor patrouille- en verkenningsdienst. Eerst in den Dertigjarigen Oorlog werd een korps jagers opgericht. Later had men er in Pruisen, Oostenrijk en Rusland. Ook bestonden in Oostenrijk en Pruisen eenigen tijd rijdende jagers, en in Frankrijk heeft men nog altoos chasseurs à cheval. Gedurende den Tiendaagschen Veldtocht had men in ons land de jagers van *van Dam* en het jagerkorps, door de studenten gevormd; thans heeft men er het korps grenadiers en jagers, in garnizoen te 's Gravenhage.

Jaggernaut of *Dsjaggarnath* is de naam van eene stad in de Indische provincie Orissa, aan de Golf van Bengalen gelegen. Zij is eene voorname bedevaartplaats, dewijl de Hindoe's gehouden zijn ten minste eenmaal in hun leven de voornaamste pagoden dier stad te bezoeken. De merkwaardigste pagode of tempel aldaar in die van *Jaggernaut*, welke in bijgaande afbeelding is voorgesteld. Dat gebouw is 100 Ned. el hoog en van 1302 vóór Chr. tot 1191 na Chr., dus gedurende een tijdperk van 2200 jaren, gebouwd. Het is aan *Krishna* gewijd en op een jaarlijks terugkeerend feest wordt zijn prachtig versierd beeld op een wagen ter hoogte van 20 Ned. el geplaatst en door de stad rondgereden. Algemeen wordt verhaald, dat dweepzieke Hindoe's zich in godsdienstige opgewondenheid onder de raderen van dien wagen laten verpletteren. Anderen daarentegen geven de verzekering, dat zulks niet opzettelijk geschiedt, maar dat de voorste toeschouwers er wel eens de slachtoffers worden van den geweldigen drang der talrijke bedevaartgangers. Zie ook onder *Dsjaggernath*.

Jaggery of *palmensuiker* wordt in aanzienlijke hoeveelheid uit palmensap bereid en wél op de Soenda-eilanden van *Arenga saccharifera Labill.*, uit het sap, hetwelk men verkrijgt van de onontwikkelde, mannelijke bloemkolven. Dat sap wordt ingedampt en daarna in vormen gegoten. De aldus verkregen suiker is donker van kleur, maar zeer aangenaam van smaak. De jaggery wordt ook gewonnen van *Cocos nucifera L.*, *Caryota urens L.* en *Borassus flabelliformis L.* op Ceylon, — voorts van *Phoenix sylvestris Roxb.* op de kust van Coromandel. Hier maakt men in November insnijdingen in den boom, leidt het sap door eene bamboesbuis in een aarden vat en dampt het vervolgens in. De jaggery komt in alle opzichten overeen met rietsuiker en men schat hare jaarlijksche productie op 110 millioen Ned. pond.

Jagic (Vatroslav), een verdienstelijk beoefenaar der Slawische talen en geboren te Warasdin den 6den Juli 1835, studeerde te Weenen en was van 1860 tot 1870 leeraar aan het gymnasium te Agram. Onder het ministerie *Rauch* verloor hij zijne betrekking, volbracht eene wetenschappelijke reis door Duitschland en Rusland en werd in 1872 hoogleeraar in de vergelijkende taalkunde te Odessa, in 1874 in de Slawische talen te Berlijn en in 1881 te Petersburg. Hij schreef vele belangrijke verhandelingen in tijdschriften, — voorts eene „Geschiedenis der Servisch-Croatische letterkunde (1861—1868)", — „Proeven van de oud-Croatische taal (1864—1866)", — en „Het leven van den wortel *dê* in de Slawische talen (1870)". Voorts gaf hij oud-Boelgaarsche, oud-Servische en oud-Croatische geschriften in het licht en eindelijk: „Quatuor Evangeliorum codex Glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus (1879)", alsmede „Kritiko-paleograficeskija statji (kritische verhandelingen over palaeographie, 1884)".

Jago (San). Onder dezen naam vermelden wij:

San Jago, de voornaamste provincie van Chili, in Zuid-Amerika, ten zuiden van den Aconcagua, ten westen van het Andesgebergte, ten noorden van den Maypo en ten oosten van den Melipilla gelegen. Zij is 5 geogr. mijl lang en 4 breed en wordt door de rivieren Mapocho, Colina en Zampa besproeid. Zij onderscheidt zich door hare vruchtbaarheid en levert overvloed van koren, wijn en boomvruchten. Ook bevat de bodem er goud, zilver en jaspis.

San Jago de Chili, de hoofdstad van bovenvermelde provincie en van het geheele land. Zij ligt in de bekoorlijke vlakte van Mapocho aan de rivier van dien naam bij het dal Chili. Men heeft er 19 rijke kloosters, eene hoogeschool en 50 000 inwoners, die door middel der haven van Valparaiso een belangrijken handel drijven.

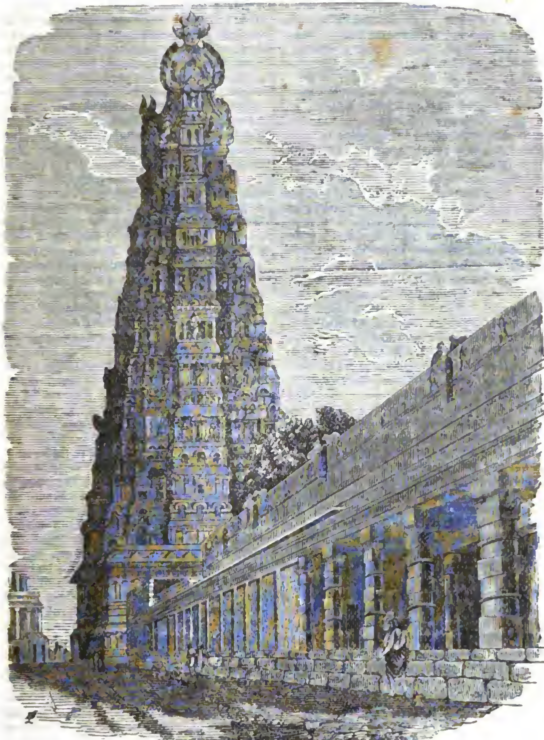
San Jago, het voornaamste der Kaap-Verdische eilanden. Het werd op St. Jacob (San Jago, 1 Mei) ontdekt, is driehoekig van gedaante en heeft eene lengte van 11 geogr. mijl bij eene breedte van 6. Het is het grootste, volkrijkste en vruchtbaarste eiland van de ge-

heele groep. De luchtgesteldheid is er warm, vochtig, in den regentijd ongezond, maar voor het overige aangenaam. Op het zuidoostelijk gedeelte verheft zich de hooge berg Terrafalla, terwijl elders bergen en dalen elkander afwisselen. De hoogste top, Antonio genoemd, verrijst in het midden. Op dit eiland groeien maïs, rijst, suikerriet, druiven, kokosnoten, oranje-appelen, cederhout enz. Voorts heeft men er runderen, paarden, ezels, schapen, geiten en veel gevogelte. Het aantal inwoners wordt er geraamd op 16000.

San Jago, eene groote Zuid-Amerikaansche rivier in Quito, en wel in de provincie Jaen de Bracamoros. Zij stroomt oostwaarts van de bergen van Loxa, vereenigt zich met de Pante en stort zich uit in de Amazonenrivier. Hare oevers zijn met bosch begroeid en worden door woeste Indianen bewoond.

San Jago de Alangi, eene stad in Mexico en de hoofdstad van Veragua. Zij ligt in eene vruchtbare landstreek, die veel maïs en vee oplevert. De inwoners drijven er eenigen handel met Panama.

Jagst, zie *Jaxt*.

Tempel van Jaggernaut.

Jaguar (De), *Felis Onca L.* of *Amerikaansche panter*, is de naam van het grootste en gevaarlijkste verscheurende dier van Zuid-Amerika. Hij wordt vooral gevonden in Braziliё en Paraguay, behoort tot het geslacht en de familie der *Katten* (Felida) en is, zonder den staart, 1 tot 1½ Ned. el lang, roestgeel op den rug, wit onder den buik, en aan de zijden geteekend met 4 tot 6 overlangsche rijen

groote, donkere, ronde vlekken met eene middenvlek. Ook bestaat er eene zwarte verscheidenheid, wier vlekken en ringen men enkel in eene bepaalde richting kan waarnemen. De jaguar houdt liefst zijn verblijf in de nabijheid van groote rivieren en is te gevaarlijker, omdat hij uitmuntend kan zwemmen en zeer behendig klimmen. De Indianen dooden hem gewoonlijk met sterk vergiftigde pijlen, die zij uit eene blaaspijp op hem afschieten. Deze pijlen wonden hem slechts even, maar doen hem binnen een kwartier sterven. Het aantal dezer dieren is zoo groot, dat er, volgens *von Humboldt*, alleen in de Spaansche Koloniën jaarlijks 4000 worden gedood.

Jahn. Onder dezen naam vermelden wij:

Friedrich Ludwig Jahn, in Duitschland algemeen der *Turnvater* (de schepper van het gymnastie-onderwijs) genoemd, geboren te Lanz in de Priegnitz den 11den Augustus 1778. Hij bezocht de gymnasia te Salzwedel en te Berlijn en studeerde vervolgens te Halle en te Göttingen in de theologie. Daarna ging hij als huisonderwijzer naar Greifswald, waar hij zich verblijdde in den vriendschappelijken omgang met *E. M. Arndt*, en in 1805 naar Jena, waar hij zich als privaatdocent dacht te vestigen. Uit haat tegen de Franschen wilde hij vóór den slag bij Jena dienst nemen bij het Pruisische leger, maar werd afgewezen, terwijl men hem als een Fransch spion in hechtenis nam. Met de overwonnen Pruisen vluchtte hij naar Lübeck en keerde eerst in 1809 naar Berlijn terug, waar hij in 1810 tot hulpleeraar bij één der gymnasia benoemd werd en in 1811 eene gymnastieschool opende. Diep getroffen door de vernedering van Duitschland en vooral van Pruisen, had hij namelijk het voornemen opgevat om het volk door lichamelijke en zedelijke ontwikkeling te verheffen. Door leer en voorbeeld bestreed hij den invloed van het buitenland en poogde door zijne geschriften het gevoel van nationale eigenwaarde op te wekken. Inzonderheid wilde hij de gymnastie daaraan dienstbaar maken, terwijl hij als schrijver voor de jeugd niet weinig bijdroeg ter voorbereiding des volks tot de grootsche worsteling in 1813. Op uitnoodiging van *Friedrich Wilhelm III* ging hij in dat jaar naar Breslau, nam dienst bij het korps van *Lützow* en werd meermalen met belangrijke zendingen belast. Met genoemd korps en wel als aanvoerder van een bataljon vrijwilligers nam hij deel aan den veldtocht van 1813 en 1814 en trok in 1815 binnen de muren van Parijs. Na zijn terugkeer in het vaderland hield hij in 1817 te Berlijn voorlezingen over Duitsche nationaliteit en werd als leeraar in de gymnastie van Rijkswege bezoldigd. Weldra echter kwamen zijne vrijzinnige gevoelens in botsing met de reactionaire politiek der Regeering; men beschouwde hem als een volksmenner, en de gymnastiescholen werden gesloten. Ja, hij werd, toen hij in Juli 1819 op het punt stond om als hoogleeraar in de geschiedenis naar Greifswald te vertrekken, als demagoog in hechtenis genomen, eerst naar Spandau, toen naar Küstrin gebracht en in 1820 voor eene commissie te Berlijn ter verantwoording geroepen. Tot aan de uitspraak moest hij zijne dagen onder opzicht der politie in de vesting Kolberg doorbrengen en hij werd eerst in 1824 veroordeeld tot tweejarige vestingstraf, terwijl men hem in 1825 vrijsprak van de beschuldiging, als zou hij zich op eene ongepaste wijze hebben uitgelaten over de inrichting van den Pruisischen Staat. Niettemin werd hem verboden in eene stad verblijf te houden, waar zich eene universiteit of een gymnasium bevond, terwijl hij 10 geogr. mijl van Berlijn moest verwijderd blijven. Hij koos Freiburg aan de Unstrut tot verblijfplaats, doch werd in 1829 naar Kölleda verwezen, omdat men meende, dat hij democratische beginselen zou verspreiden onder de jeugd. Eerst later ontving hij verlof om naar Freiburg terug te keeren, waar hij in 1838 bij een brand al zijne bezittingen verloor. Hij bleef er, toen Koning *Friedrich Wilhelm IV* bij het aanvaarden der regeering hem de vrijheid schonk om zich naar verkiezing elders te vestigen. In November 1840 werd hij versierd met het IJzeren Kruis. Algemeene deelneming vond in 1844 zijn openlijk verzoek om hem in de gelegenheid te stellen, dat hij zijn eigendom te Freiburg behouden kon. In 1848 zag hij zich afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort en nam er, als vijand van de Fransche Revolutie en dientengevolge van alle revolutie, zitting op de banken der uiterste rechterzijde. In de vergadering sprak hij weinig, maar daarbuiten des te meer. Wegens zijne conservatieve gevoelens had de grijze *Turnvater* veel te verduren en hij overleed te Freiburg den 15den October 1852. Hij schreef: „Das deutsche Volksthum (1810; 2de druk 1817)", — „Runenblätter (1814)", — „Neue Runenblätter (1828)", — „Merke zum deutschen Volksthum (1833)", — en met *Eiselen*: „Die deutsche Turnkunst (1826)".

Heinrich Albert Jahn, een geschied- en oudheidkundige, geboren te Bern den 9den October 1811. Hij studeerde te Bern, Heidelberg en München, vestigde zich in 1834 als privaatdocent te Bern, werd in 1836 leeraar aan het progymnasium te Biel, in 1838 aan de industrieschool te Bern, was van 1840 tot 1847 bibliothecaris van de stadsboekerij aldaar, trad in 1853 in Zwitserschen staatsdienst, werd in 1862 ambtenaar en bibliothecaris bij het departement van Binnenlandsche Zaken en is sedert 1869 secretaris van genoemd departement. Hij schreef: „Der Kanton Bern (1850)", — „Chronik des Kantons Bern (1857)", — „Die Pfahlbaualterthümer von Moosseedorf (met *Uhlmann*, 1857)", — „Die Keltischen Alterthümer der Schweiz (1860)", — „Emmenthaler Alterthümer und Sagen (1865)", — „Bonaparte, Talleyrand und Stapfer (1869)", — „Die Geschichte der Burgundionen (1874, 2 dln)", — en „Die Kunde und die Benutzung der Bongarsischen Handschriften- und Büchersammlung der Stadtbibliothek in Bern (1878)".

Otto Jahn, een uitstekend Duitsch letter- en oudheidkundige. Hij werd geboren te Kiel den 16den Juni 1813, bezocht het gymnasium in zijne geboortestad, daarna te Schulpforta, en studeerde vervolgens te Kiel, te Leipzig en te Berlijn in de letteren. Nadat hij in 1836 te Kiel gepromoveerd was, toefde hij een winter te Kopenhagen en ging, ondersteund door de Deensche Regeering, in 1837 naar Parijs, voorts naar Zwitserland en eindelijk naar Italië, waar hij zich te Rome met ijver op

de oudheidkunde toelegde. Inzonderheid bepaalde hij zich bij de opschriften. Na zijn terugkeer in 1839 vestigde hij zich als privaatdocent te Kiel, maar zag zich in 1842 als buitengewoon, in 1845 als gewoon hoogleeraar in de letteren en oudheidkunde te Greifswald benoemd en vertrok in 1847 als zoodanig naar Leipzig, waar hij door voorlezingen, als lid van een Oudheidkundig Genootschap en als directeur van het hiermede verbonden museum groote diensten bewees aan de wetenschap. Daar hij deel nam aan de volksbewegingen van 1848 en 1849, werd hij in 1851 van zijn ambt ontzet, woonde eenige jaren buiten betrekking te Leipzig, maar ging in 1856 als hoogleeraar naar Bonn, waar in 1861 aan hem en *Ritschl* het bestuur van het philologisch seminarium werd opgedragen. Hij overleed te Göttingen den 9den September 1869. Van zijne geschriften noemen wij: „Archäologische Aufsätzen (1845)", — „Archäologische Beiträgen (1847)", — „Telephus und Troilus (1841)", — „Die Gemälde des Polygnotos in der Lesche zu Delphi (1841)", — „Pentheus und die Mänaden (1842)", — „Paris und Oinone (1845)", — „Die hellenische Kunst (1846)", — „Peitho, die Göttin der Ueberredung (1847)", — „Die Ficoronische Cista (1852)", — „Wandgemälde des Columbariums der Villa-Pamfili (1857)", — „Der Tod der Sophonisbe (1859)", — „Die Lauersforter Phalerä (1860)", — „Darstellungen griechischer Dichter auf Bildern (1861)", — „Römische Altherthümer von Vindonissa (1862)", — „Ueber bemalte Vasen mit Goldschmuck (1865)", — „Beschreibung der Vasensammlung König Ludwig's (1854)", — voorts nieuwe uitgaven van *Juvenalis*, *Persius*, *Censorinus* en *Florus* en van sommige werken van *Cicero*, *Livius*, *Apulejus* en *Sophocles*. Ook leverde hij: „Ueber Goethe's Iphigenie (1843)", — eene uitgave van „Goethe's Briefe an Leipziger Freunde (1819)", — „Ludwig Uhland (1863)", — „W. A. Mozart (1856—1859; 2de druk, 1857)", — „Biographische Aufsätze (1867)", — „Gesammelte Aufsätze über Musik (1866)", — en „Aus der Alterthumswissenschaft (1868)".

Jähns. Onder dezen naam vermelden wij:

Friedrich Wilhelm Jähns, een verdienstelijk componist, geboren te Berlijn den 2den Januari 1809. Hij oefende zich met ijver in de muziek, leverde onderscheidene fraaie muziekstukken, was eerst werkzaam als muziekmeester en als bestuurder van eene door hem gestichte zangvereeniging en werd in 1849 tot Koninklijk muziekdirecteur en in 1870 tot Koninklijk professor benoemd. Ook schreef hij: „C. M. von Weber in seinen Werken (1871)", — en „C. M. von Weber. Eine Lebensskizze (1873)".

Max Jähns, een zoon van den voorgaande en een verdienstelijk schrijver op krijgskundig gebied. Hij werd geboren te Berlijn den 18den April 1837, zag zich in 1857 bevorderd tot officier, maar nam in 1864 zijn ontslag, om zijn tijd aan de studie te besteden. Bij het uitbarsten van den oorlog van 1866 trad hij weder in dienst, werd in 1867 geplaatst bij den grooten generalen staf en zag zich in 1869 bevorderd tot kapitein. Hij nam voorts deel aan den oorlog tegen Frankrijk, onderwees sedert 1872 aan de militaire school te Berlijn de geschiedenis der krijgskunst en klom op tot den rang van majoor. Hij schreef: „Reinhardt (1859; 2de druk, 1863)", — „Ein Jahr der Jugend (1861)", — „Geschichte des 2 rhein. Infanterieregiments Nr. 28 (1865)", — „Krieg und Friede (1868)", — „Volksthum und Heerwesen (1870)", — „Deutsche Feldzüge gegen Frankreich (1871)", — „Rosz und Reiter in Leben, Sprache, Glauben und Geschichte der Deutschen (1872, 2 dln)", — „Das franz. Heer von der groszen Revolution bis zur Gegenwart (1873)", — „Oberst Emil von Sydow (1873)", — „Die Kriegskunst als Kunst (1874)", — „Die Schlacht bei Königgrätz (1876)", — „Atlas zur Geschichte des Kriegswesens (1878)", — „Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance (1880)", — en „Jugenderinnerungen K. F. von Klöden's (1874)".

Jakhals (De), *Canis aureus L.*, behoort tot de orde der *Verscheurende Dieren* (Carnivora) en wel tot de familie en het geslacht der *Honden* (Canida). Volgens sommige natuurkenners telt deze soort 5 verscheidenheden of rassen. De eerste leeft in het noorden van Perzië, het zuiden van Rusland, Natolië, Turkije en Klein-Azië. Deze jakhals gelijkt op een kleinen wolf. Hij is hooger op de pooten en hoekiger van vorm dan de vos, bezit een breeden neus, gelijkende op dien van een hond, en is bedekt met aschgrauwe haren met zwarte uiteinden. Voorts heeft hij zwarte snorren, van buiten rosse, van binnen witte ooren, een geelachtig-grijzen rug met rosse dijen en schoft, een geelachtigen buik, zwarte klauwen en een uitgestrekten staart, die van boven grijs en van onder geel is. — De tweede verscheidenheid, in Syrië en Palaestina te vinden, onderscheidt zich vooral door bruine ooren en veelkleurig rughaar. — De derde, in het westen van Afrika levende, is langer en lager op de pooten, sterker gekleurd en heeft ooren met zwarte toppen. — De vierde bewoont Barbarije, heeft de grootte van een gewonen vos, een spitsen snuit, opstaande ooren, eene lichtbruine kleur 2 zwarte strepen achter de ooren en 3 donkere ringen op den staart. — Eindelijk de vijfde, in het zuiden van Indië aanwezig, heeft zilverachtige haren op den rug, een zeer gevulden staart, is lichtgeel en bruin van kleur en heeft een paar donkere vlekken aan de rugzijde.

Al deze dieren verlaten tegen den avond hunne holen en zoeken des nachts hunne prooi. Dan begeven zij zich in groote troepen zelfs naar de straten van dorpen en steden om afval op te zamelen en de hoenderhokken te plunderen. Zij eten echter ook vruchten en houden, evenals de vossen, veel van druiven. Dikwijls zijn zij tot groote troepen vereenigd en doen een akelig gehuil door de stilte van den nacht weêrgalmen. Den dag brengen zij in bosschen en op de bergen door.

Jakob (Ludwig Heinrich von), een Duitsch staathuishoudkundige, geboren te Wettin den 26sten Februari 1759, ontving zijne opleiding aan de gymnasia te Merseburg en te Halle, waar hij vervolgens in de theologie studeerde, in 1780 leeraar aan het gymnasium werd, in 1785 zich vestigde als privaatdocent en in 1791 zich tot hoogleeraar in de wijsbegeerte zag benoemd. Sedert 1800 hield hij zich vooral bezig met de wijsbegeerte van het recht en van de wetgeving, met het positief recht en de staats-

wetenschappen en hield druk-bezochte voorlezingen over staatkunde en staathuishoudkunde. Na de opheffing der universiteit te Halle in 1806 begaf hij zich in 1807 als hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Charkow, waar hij zich weldra bekend maakte met de Russische taal, zoodat de Regeering hem opdroeg leerboeken voor den wijsgeerigen cursus aan de gymnasia te bewerken. In 1812 waren er reeds zes in de Russische taal door hem in het licht gegeven. In 1809 werd hij naar Petersburg ontboden, om deel te nemen aan beraadslagingen over onderwerpen van wetgeving. In 1810 zag hij zich geplaatst bij de Keizerlijke Commissie van Wetgeving als chef der afdeeling voor het ontwerpen van een strafwetboek en vervolgens als lid van de vijfde afdeeling van het ministerie van Financiën. In 1816 verzocht en verkreeg hij in Rusland zijn ontslag met pensioen en den titel van staatsraad en vertrok als hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Halle, waarna hij den 22sten Juni 1827 te Lanchstädt overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Prolegomenen zur praktischen Philosophie (1787)", — „Grundrisz der allgemeinen Logik (1788; 4de druk, 1800)", — „Lehrbuch der Nationalökonomie (1805; 3de druk, 1825)", — „Grundsätze der Polizeigesetzgebung und Polizeianstalten (1809)", — „Einleitung in das Studium der Staatswissenschaften (1819)", — „Entwurf eines Criminalgesetzbuchs für das russische Reich (1818)" — en „Staatsfinanzwissenschaft (1821, 2 dln; 2de druk, 1836)". De door hem uitgegevene „Essais philosophiques sur l'homme, ses principaux rapports et sa destinée (1818)" zijn, naar men meent, door een Rus, *Poletika* genaamd, opgesteld. De dochter van *von Jakob*, onder den naam *Talvj* als schrijfster bekend, is gehuwd geweest met den Amerikaan *E. Robinson* († 1863), een ijverig beoefenaar der Oostersche talen.

Jakoeb-Beg, beheerscher van Kasjgar in Indië en geboren in 1820 te Tasjkent, trad in krijgsdienst en verwierf door zijn huwelijk met de dochter van den gouverneur van Tasjkent (1852) invloedrijke vrienden, zoodat hem de betrekking werd toevertrouwd van gouverneur der vesting Akmasdsjid (thans Perowsk). Hij zocht in 1864 — maar te vergeefs — Tsjemkent en Tasjkent tegen de Russen te verdedigen en werd door den Khan van Khokand tot generaal benoemd en belast met de taak om zich meester te maken van het afvallige Kasjgar. *Jakoeb-Beg* veroverde de voornaamste steden des Rijks, organiseerde er een leger, verzamelde er aanzienlijke schatten en verklaarde zich in 1865 gebieder van Kasjgar met den titel van *Atalik Ghazi* (Beheerscher des Geloofs). Hij maakte zich er voorts meester van de bergstreek, alsmede in 1872 van de steden Manas en Oeroemtzi, die echter in 1876 door de Chineezen werden heroverd, en werd den 31sten Mei 1877 door één zijner hovelingen vermoord.

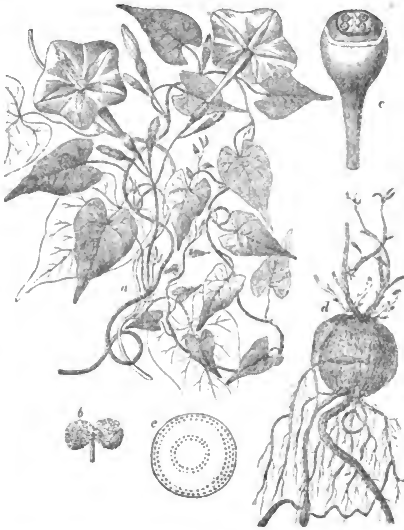
Jakoetsk is de naam van een Russisch gebied in Oost-Siberië, hetwelk tot geen der 4 Siberische gouvernementen behoort. Het grenst ten oosten en zuidoosten aan het district Ochotsk, ten noordoosten aan het land der Tsjoektsjen, ten noorden aan de IJszee van den mond der Ambara tot aan dien der Kolyma, ten westen aan Jenisseïsk en ten zuiden aan Irkoetsk, Trans-Baikalië en het Amoergebied en telt op 71 472 □ geogr. mijl omstreeks 253 000 inwoners (1880). Het is een woest en onherbergzaam gewest, hetwelk zich vooral door een grooten rijkdom van rivieren onderscheidt. Behalve de reusachtige Lena met de Olekma, Aldan en Wiljoei als zijrivieren, vloeien er de Anabara, de Olenek, de Jana, de Indigirka en de Kolyma. Hoewel het grootste gedeelte van den bodem, vooral in het zuidoosten, bergachtig is, vindt men er uitgestrekte toendra's, die des zomers enkel aan de oppervlakte ontdooien, terwijl de aardlaag er tot op eene diepte van 200 Ned. el bevroren blijft. Men heeft er eene menigte van pelsdragende dieren, en aan de oevers der Lena worden vele mammoetstanden opgedolven. Bont en ivoor zijn er dan ook de belangrijkste handelsartikelen. De bewoners des lands zijn *Jakoeten*, een stam van Turksche afkomst en omstreeks 100 000 zielen tellende, *Joekagiren* en *Toengoezen*, die van veeteelt, rendieren- en paardenfokkerij, jacht en visscherij leven. Het geheele gebied is in 5 districten verdeeld.

De *hoofdstad* van dit gebied draagt insgelijks den naam van *Jakoetsk*. Zij ligt op 62°2′ N. B. en 147°25′ O. L. van Greenwich, ter hoogte van bijna 100 Ned. el el boven de oppervlakte der zee op den linker oever der Lena, die hier de breedte heeft van ééne geogr. mijl. Zij is in 1632 gesticht en heeft ongeplaveide, rechte straten, houten huizen, 6 kerken, een klooster met eene kerk, eene burger- en eene zendelingenschool en bijna 5 000 inwoners (1882). De stadhouder heeft er zijn zetel. Voorts is zij de stapelplaats van den Noord-Siberischen pelshandel. Jaarlijks heeft men er op den 1sten Juli eene drukbezochte markt. Er heerscht des winters eene geweldige koude en tevens — wat niet minder erg is — gebrek aan drinkwater, zoodat men zich met gesmolten ijs behelpen moet.

Jalapa of *Xalapa*, het oude Aztekische *Xalapan*, eene stad in het Mexicaansche departement Veracruz, 72 geogr. mijl ten noordwesten van de stad van dien naam, ligt aan den ouden, grooten weg naar de hoofdstad van Mexico, 1 400 Ned. el boven de oppervlakte der zee, zeer bevallig aan den voet van den basaltkegel Macultepec, tusschen prachtige tuinen in een vruchtbaar, wel wat vochtig, maar niet ongezond oord, waar zoowel de voortbrengselen der keerkringslanden als die der gematigde gewesten welig groeien. De stad is, in weerwil harer steile straten, welgebouwd, zindelijk en fraai, telt omstreeks 12 500 inwoners en behoort wegens haren bloei en wegens den gezelligen aard der inwoners tot de aangenaamste van Mexico. Er zijn 4 kerken, en in de hoofdkerk op het marktplein vindt men vele kostbaarheden, alsook meesterstukken van alonde Spaansche schilders. Voorts is er een Franciscaner klooster, in 1555 gesticht, hetwelk zich als een burcht op eene hoogte ten zuiden der stad verheft, terwijl hospitalen, scholen, waschinrichtingen enz. er niet ontbreken. Sedert het verkeer van Veracruz met het binnenland niet langer plaats heeft over Jalapa, maar over Orizaba, is de welvaart van eerstgenoemde stad aanmerkelijk

verminderd. De omstreken der stad zijn hoogst merkwaardig voor den kruidkundige. De jalape (zie onder) is naar haar genoemd.

Jalape (De) of *Jalapewortel*, afkomstig van *Ipomoea purga Wender.*, welke tot het geslacht *Ipomoea* en tot de familie der *Convolvulaceeën* behoort, is een bekend purgeermiddel. De meeste soorten van bovengemeld geslacht zijn slingerplanten met verschillende bladvormen, met een 5-deeligen kelk en eene trechtervormige bloemkroon. De meeldraden staan op de bloemkroon en hebben opgerichte helmknopjes, die overlangs openspringen. De stamper heeft een draadvormigen stijl met een knodsvormigen stempel. De doosvrucht is 2-hokkig en springt met vele kleppen open. De soort, welke wij hier bedoelen, heeft een langwerpigen, op een knol gelijkenden wortelstok van eene donkerbruine kleur, waaruit talrijke donkere wortelvezels ontspringen. De ranken kruipen voort tot op grooten afstand en schieten wortel, zoodat men ze gemakkelijk van de moederplant scheiden en naar elders verplanten kan. De paarsbruine stengels worden 3 Ned. el hoog; zij zijn onbehaard, rolrond, gestreept en sterk gewonden. Nabij den grond zijn zij met korte schubben bedekt. Zij dragen gesteelde bladeren van verschillenden vorm. De onderste zijn aan de basis hartvormig met stompe lobben, spits, driehoekig en langgesteeld, — de bovenste kortgesteeld en puntig aan de basis. De bloemstelen hebben geene steunbladen; deze zijn enkelvoudig of driedeelig. De kelk heeft langwerpig-ovale, ongelijke slippen van eene groenachtig-bruine kleur. De groote, fraaie bloem is ongeveer schotelvormig en donkerrood. Deze plant behoort in Mexico te huis; zij werd door *Shiede* aan de oostelijke helling der Andes, vooral bij Chiconquiaco en de omliggende dorpen (ter hoogte van 2 000 Ned. el), gevonden, waar zij hare stengels in de vochtige wonden om boomen en struiken slingert. De knollen dezer plant worden ten allen tijde verzameld. Men droogt ze, nadat de grootste in schijven zijn gesneden. De jalapewortel heeft een bitteren en bijtenden smaak en een sterken reuk en levert een krachtig purgeermiddel. Hij bevat inzonderheid eene eigenaardige harssoort, die men er door middel van wijngeest kan uittrekken. Deze hars werkt driemaal zoo sterk als de wortel. Wij geven hierbij eene afbeelding der plant, namelijk in *a* van een stengel op $^1/_4$de der natuurlijke grootte, in *b* van een stempel, vijfmaal vergroot, in *c* van eene vrucht in natuurlijke grootte, in *d* van een knol op $^1/_6$de der natuurlijke grootte en van dezen in *e* de doorsnede op $^1/_3$de der natuurlijke grootte. Te voren werden eenige in Zuid-Amerika te huis behoorende soorten van het geslacht *Mirabilis*, zooals *M. Jalapa*, *dichotoma* en *longiflora*, welke als sierplanten worden aangekweekt, terwijl hare wortels desgelijks eene purgeerende werking hebben, voor de stamplanten van den jalapewortel gehouden, doch ten onrechte. *Hartwig* beweert, dat de geneeskrachtige jalapewortel komt van *Ipomoea Batatoides*, terwijl *Lindley* er bijvoegt, dat men de beste soort verkrijgt van *Exogonium Purga*. Met den wortel van de echte jalape verwisselt men voorts dien van *Ipomoea orizabensis Pelletan*, welke zeer veel hars bevat, — alsmede dien van *Ipomoea operculata Mart.* uit Brazilië, die wel eens 23% hars bevat en in werking niet veel van den wortel der echte jalapa verschilt. Deze laatste bevat in een gezuiverden toestand eene witte harssoort, welke op Arabische gom gelijkt, geen reuk of smaak heeft, in water, azijnzuur en alkohol, maar niet in aether en terpentijn oplost, in vochtigen toestand bij 100° C. en in volkomen gedroogden staat bij 150° C. smelt en bij 155° C. ontleedt. Deze hars (de convolvuline) lost in zwavelzuur op met eene

De jalape.

roode kleur en ontleedt daarbij in convolvulinol en suiker. Ook alkaliën lossen de convolvuline op en veranderen haar in convolvulinezuur. Dit is wit, hygroscopisch, niet kristallijn, ontleedt koolzure alkaliën, wordt alleen door basisch azijnzuur lood neêrgeslagen en ontleedt bij de behandeling met zuren desgelijks in convolvulol en suiker. De eerste reageert zwak zuur, smelt bij 36° C. en vormt met bases convolvulinezuurzonten.

De hars van *Ipomoea orizabensis Pelletan* draagt den naam van *jalapine*. Zij komt overeen met die van *Ipomoea purga* doch onderscheidt zich van deze doordien zij oplost in aether. Men verkrijgt de japaline van de formule $C_{34}H_{56}O_{16}$ uit de ruwe hars der wortels, wanneer men die in alkohol oplost, met water verdunt, met dierlijke kool kookt, bij het filtraat loodsuiker en ammonia voegt, dit met zwavelwaterstof behandelt, den alkohol door destillatie verwijdert en het achterblijvende in aether oplost. Door deze oplossing uit te dampen verkrijgt men zuivere jalapine, die bij 150° C. smelt en in water weinig, maar in alkohol, aether, benzine, terpentijnolie en azijnzuur gemakkelijk oplost. Alkaliën veranderen de jalapine in jalapinezuur, — zuren ontleden haar in jalapinol en suiker. Jalapinol is kristallijn, smelt bij 62,5° C., reageert zwak zuur, heeft tot formule $C_{32}H_{62}O_7$ en vormt met bases jalapinezuurzouten.

Jalisco, in *Xalisco*.

Jalousieën, zie *Zonneblinden*.

Jalpuch (De) of *Jalpusch* is eene zijrivier op den linker oever van den benedenloop der Donau. Zij ontspringt in Bessarabië ten zuidwesten van Kisjenew, spoedt zich voort in eene zuidelijke richting evenwijdig aan de Proeth en stort in het zuiden van Moldavië zich uit in het Jalpuchmeer, dat zich nagenoeg tot aan de Donau uitstrekt en langs moerassen haar water derwaarts voert.

Jaluit of *Jelut*, één der Marshalleilanden in de Zuidzee, werd in 1809 door kapitein *Patterson* ontdekt en met den naam van Bonham bestempeld. Het ligt op 6° N.B. en tusschen 169 en 170° O.L. van Greenwich. Het is een laguneneiland, hetwelk uit 40 eilandjes bestaat, en heeft eene lengte van 74 bij eene breedte van 15 Ned. mijl, benevens 500 Micronesische bewoners. De handel is er in handen van Duitschland en bepaalt er zich tot gedroogde kokosnoten. In 1878 sloot *von Werner*, kommandant van het Duitsche oorlogschip „Ariadne" er een verdrag met de onafhankelijke opperhoofden. Volgens dit verdrag is de haven van Jaluit als steenkolenstation uitsluitend afgestaan aan Duitschland. Tevens ontving Jaluit eene zwarte, witte en roode, vijfvoudig gestreepte vlag.

Jamaïca, één der groote Antillische Eilanden, ten zuiden van Cuba gelegen, heeft eene oppervlakte 200 ☐ geogr. mijl en is door den rijkdom zijner voortbrengselen en door zijne ligging de belangrijkste Britsche bezitting in West-Indië. Oorspronkelijk heette het *Yamaye* of *Janahica*. Het werd door *Columbus* op zijne tweede reis in 1494 ontdekt en ontving in 1514 op Koninklijk bevel den naam van *Isla de Santiago*. De zoon van *Columbus*, *Diego* genaamd, was er de eerste Spaansche gouverneur. Ten tijde van de Spaansche heerschappij werden de talrijke inboorlingen met ongehoorde wreedheid vervolgd en voor een groot deel gedood. In de dagen van *Cromwell* (1655) maakten de Briten zich van dat eiland meester en noemden het *Jamaïca*. De bevolking begon toen aanmerkelijk te vermeerderen, vooral daar vele ontevredenen en een aantal planters van Barbados zich derwaarts begaven. In 1692 werd echter de bevolking nogmaals verzwakt door eene geweldige aardbeving, die schier de geheele oppervlakte van het eiland eene andere gedaante gaf en gevolgd werd door de gele koorts. Men telde er in 1834 bijna 360 000 zielen, en bij de slavenemancipatie in 1838 waren er 322 000 slaven. Na dien tijd zijn er vele vrije arbeiders, vooral Koeli's, aangevoerd, en wél van 1848 tot 1856 omstreeks 18 000. In 1850 tot 1851 stierven er bijna 40 000 menschen aan de chólera en aan de pokken, doch in 1865 werd de bevolking al weder geraamd op 460 000, in 1881 op 581 000 zielen. — Jamaïca behoort tot de hooge eilanden en is van het westen naar het oosten bedekt door eene met bosch begroeide bergketen, die der Blauwe Bergen, welke zich over geheel het oostelijk gedeelte uitbreiden en er eene hoogte bereiken van 2 400 Ned. el. De bergkam is zoo scherp, dat hij op vele plaatsen slechts eene breedte heeft van 4 Ned. el. De hellingen zijn steil en hier en daar met prachtige wouden bedekt, de dalen eng, en slechts een klein gedeelte van den bodem behoort tot de vlakte. Vele kleine rivieren dalen er van de hoogte en op onderscheidene plaatsen ontspringen minerale bronnen. De kust is meestal steil, maar heeft op eene lengte van 110 geogr. mijl 16 veilige havens en 30 baaien of reeden met goeden ankergrond. Het klimaat is er bij dag warm, des nachts vochtig en koel. De gemiddelde temperatuur van den zomer is er 26°,7 C. en die van den winter 23°,75 C. De vlakten zijn er ongezond en de bewoners worden er telkens na 7 jaar geteisterd door de gele koorts, die er de hoogte van 800 Ned. el niet overschrijdt. De bodem draagt er een overvloed van keerkringsgewassen. Er wordt veel suikerriet verbouwd, en de hiermede verbondene bereiding van rum vormt een belangrijken tak van nijverheid. Voorts heeft men er vele koffieplantaadjes, en de gemberwortel wordt er met zorg gekweekt. Na de emancipatie der slaven heeft de plantaadjebouw aanvankelijk zeer geleden, doch hij begint zich langzamerhand te herstellen. De uitvoer had in 1881 eene waarde van 1 179 000 pond sterling en die van den invoer was in dat jaar 1 393 000 pond sterling. In laatstgenoemd jaar kwamen er 794 schepen binnen, en terwijl de inkomsten en uitgaven er toen 563 000 en 670 000 pond sterling beliepen, bedroeg er de schuld 921 000 pond. De spoorwegen hebben er eene lengte van 40 Ned. mijl. Men heeft er ook den katoenbouw zoeken te bevorderen, doch deze heeft niet aan de verwachtingen beantwoord. Behalve koloniale waren heeft Jamaïca in zijne bosschen vele kostbare houtsoorten, vooral mahonie- en campêchehout, alsmede uitmuntende weiden en een aanzienlijken veestapel. Lood is er in overvloed voorhanden; — voorts vindt men er koper, zilver, zink, antimonium, ijzer, manganium, serpentijn enz.

Deze kolonie heeft reeds sedert 2 eeuwen

eene volksvertegenwoordiging en de macht der Kroon is er meer beperkt dan in eenige andere bezitting van Groot-Britanje. Een gouverneur, benoemd door de Britsche Regeering, staat er aan het hoofd van het bestuur. Hij wordt gesteund door een door hem zelven benoemd ministerie (executive comittee) van 17 voor levenslang zitting nemende leden en door 2 Kamers (Upper-Chamber en House of Assembly). Sedert de emancipatie der slaven zijn ook aan de Kleurlingen staatkundige rechten toegekend, zoodat het Moederland alles gedaan heeft om de onderling vijandige rassen tot eenheid te brengen. Intusschen hebben het aloude wantrouwen, de blijvende verdeeldheid der rassen en veler zelfzuchtige gehechtheid aan den voormaligen toestand eene gewenschte samenwerking tot nu toe bemoeielijkt. In October 1865 kwamen in het district van Port-Morant, aan den oosthoek van het eiland, drie Kleurlingen in opstand, en deze werd op eene bloedige wijze gedempt. Wél bleek het bij nader onderzoek, dat de berichten dienaangaande zeer overdreven waren, doch het kon tevens niet worden ontkend, dat de Blanken zich aan verregaande wreedheid jegens de Kleurlingen hadden schuldig gemaakt. Als oorzaak van het oproer werd opgegeven eene verbittering der Negers, omdat hun het vrije bezit werd geweigerd van zekere braakliggende landen der Kroon, — voorts het lage arbeidsloon en het wantrouwen der plantaadje-arbeiders jegens de rechtbanken, die gewoonlijk uit zelfzuchtige plantaadjebezitters waren samengesteld. Men kon niet met juistheid te weten komen, of de opstand het gevolg was van een bepaald plan en hoever zijne vertakkingen zich uitstrekten. Zeker is het inmiddels, dat hij zich tot eene kleine plek bepaalde en spoedig gedempt werd. De oproerigheden namen een aanvang op den 7den October 1865 te Morant-Bay. Een Neger, *Lewis Miller* genaamd, verscheen er voor de rechtbank, omdat hij geweigerd had huur te betalen voor een stuk grond, bij hem in gebruik. Dit procès werd door een groot aantal personen bijgewoond, die, toen de zaak ten nadeele van *Miller* beslist werd, een geweldig rumoer maakten. Er werd bevel gegeven om de belhamels in hechtenis te nemen, en 8 politiebeambten begaven zich naar Stony-Gut, een Negerdorp ruim 1½ uur gaans van Morant-Bay, om dien last te volbrengen. Tot hen, van wie zij zich moesten meester maken, behoorde *Paul Bogle*, een leeraar der Baptisten, tevens een man die grooten invloed had bij de Negers. Toen men hem wilde wegvoeren, weigerde hij te volgen, en op zijne roepstem snelden honderden gewapende Negers hem te hulp. De politie werd weerloos gemaakt. Drie beambten vielen in handen der opstandelingen, doch herkregen de vrijheid op hunne belofte, dat zij in het vervolg steeds de partij der Zwarten zouden kiezen. De overigen ontsnapten naar Morant-Bay, waar hun wedervaren groote bezorgdheid wekte. De Gouverneur van het district, Baron *Ketelholdt*, riep vrijwilligers bijeen en schreef om gewapenden bijstand naar Kingston aan den gouverneur *Eyre*. De 10de October ging kalm voorbij. Daags daarna werd tusschen 12 en 3 uur te Morant-Bay de nadering aangekondigd van eene bende gewapende Negers. Zij bestond met vrouwen en kinderen uit 500 personen en verscheen, nadat zij vooraf een bureau van politie geplunderd had, onder rumoer en getrommel op het open plein vóór het gerechtshof. Na herhaalde vruchtelooze vermaning om het plein te ontruimen, las de Baron *Ketelholdt* de oproeracte voor, doch zonder eenig gevolg. De Negers rukten nog verder voorwaarts naar het gerechtshof en drongen de vrijwilligers terug. Deze gaven vuur, doch kregen eene hagelbui van steenen en schoten tot antwoord, waarna zij veiligheid zochten in het gebouw. Nu werd het vuren van weerszijden eenigen tijd voortgezet, totdat de Negers de naburige school en het gerechtshof in brand staken, weshalve de verdedigers het brandende gebouw moesten verlaten. Sommigen ontkwamen, doch *Ketelholdt* en nog 17 andere overheidspersonen, op wie men zeer gebeten was, werden gedood en 31 gewond. De zegepralende Negers plunderden daarna de winkels van Morant-Bay, braken de gevangenissen open en stelden 51 gevangenen in vrijheid. Gedurende de volgende dagen verspreidden zich gewapende benden over de omliggende dorpen en plantaadjes, waar ook de winkels en woningen geplunderd werden. Men hoorde de kreten: „Kleur om kleur", — „Weg met de Blanken", doch met uitzondering van een paar plantaadjebeambten, van welke de één gedood en de ander gewond werd, ondervond geen Blanke eenig leed. Den 15den October waren de benden tot op een afstand van 10 uur gaans ten noordwesten van Morant-Bay voortgerukt; haar aantal vermeerderde door den toeloop van Negers, doch er had geen algemeene opstand plaats. Het aantal oproermakers beliep wellicht 2000 personen, die grootendeels niet eens van wapens voorzien waren. Inmiddels was men ook al begonnen den opstand te dempen. Reeds den 11den October had de gouverneur *Eyre* 100 soldaten op de kanonneerboot „Onyx" naar Morant-Bay gezonden, en deze werden te land en te water door eenige honderden gevolgd. Den 13den October werd het geheele graafschap Surrey, met uitzondering van Kingston, in staat van beleg gesteld, en den avond van dien dag vertrok de gouverneur zelf aan boord van het oorlogsschip „Wolverine" naar Morant-Bay, waar kolonel *Nelson* den strijd tegen de opstandelingen reeds had aangevangen. Eene andere kolonne onder kapitein *Hole* en luitenant *Cullen* trok den 15den October uit Port-Antonio naar het binnenland, terwijl eene derde onder bevel van kolonel *Hobbs* uit Kingston door de dalen der Blauwe Bergen marcheerde, om den oproerlingen den weg af te snijden. Deze maatregelen wettigden de depêche van den gouverneur van 15 October, dat de opstand eigenlijk reeds bedwongen was. Trouwens men behoefde slechts de Blanken te beschermen en de Negerbenden uiteen te drijven. Slechts op ééne plaats werden tusschen de soldaten en deze kogels gewisseld, maar het kwam niet tot een gevecht en geen enkele soldaat werd gewond. Den 20sten October mocht men, volgens de verzekering van den gouverneur, den opstand volkomen gedempt achten, en toch bleef de staat van beleg nog 3 weken aanhouden en eischte het krijgsrecht op de schandelijkste wijze een

aantal bloedige offers. De gouverneur zelf gaf een voorbeeld van ellendige geweldenarij, daar hij den Mulat *George Gordon*, een lid van het Wetgevend Lichaam en een ijverig strijder voor de rechten der Kleurlingen, als verdacht van medeplichtigheid aan den opstand, uit Kingston, dat van den staat van beleg was uitgezonderd, op een oorlogschip naar Morant-Bay liet brengen, om er door eene militaire rechtbank, bestaande uit een eerste-luitenant der Marine en een paar tweede-luitenants, geoordeeld te worden. Ofschoon, volgens de mededeeling eener later ingestelde Koninklijke Commissie van onderzoek, de bewijzen voor de schuld van *Gordon* ver van toereikend waren, werd hij ter dood veroordeeld en opgehangen. De soldaten maakten zich voorts aan de grootste buitensporigheden schuldig. Wanneer zij ergens een Neger wat hard zagen loopen, schoten zij hem dood, en het is later gebleken, dat zij meer dan 1000 woningen van Negers uit moedwil hadden verbrand. De gevangenen werden doodgeschoten, opgehangen of op de wreedste wijze afgeranseld. Op 5 plaatsen hielden militaire rechtbanken zitting en door deze werden, volgens het verslag van bovenvermelde Commissie, 600 personen, onder welke vele vrouwen, tot lijfstraf en gevangenis en 354 tot de galg verwezen. Het aantal vluchtelingen, die men hier en daar had doodgeschoten, werd op 100 geraamd. De gouverneur *Eyre* liet dit alles toe; hij beschouwde zich zelven als redder der maatschappij, en de plantaadjebezitters boden hem een dankadres aan. In Engeland dacht men er anders over: men vond de handelwijze van den gouverneur zoo willekeurig, dat men hem aanstonds schorste en door generaal *Storcks*, vroeger gouverneur van Malta, verving. Daarenboven werd eene Koninklijke Commissie van onderzoek derwaarts gezonden met *Russell Gurney* aan het hoofd. Deze kwam den 6den Januari 1866 te Kingston en was den 9den April met haren arbeid gereed. Zij verklaarde, dat de krachtige demping van den opstand hoogen lof verdiende, maar dat de staat van beleg te lang geduurd had en dat er barbaarsche straffen waren toegepast. Zij wenschten, dat het gedrag van 3 ambtenaren en officieren, die zich aan ruwe geweldenarij hadden schuldig gemaakt, door de rechtbank zou worden onderzocht. Dit geschiedde, maar de gezworenen van Jamaïca spraken de beschuldigden vrij. De gouverneur *Eyre* ontving zijn ontslag. Wél verhieven zich stemmen in het Engelsch Parlement, om dezen man en zijne ondergeschikten in staat van beschuldiging te stellen en aan de slachtoffers van den opstand schadevergoeding te verleenen, — wél leverde het Jamaïcacomité te Londen eene aanklacht in tegen den voormaligen gouverneur en de krijgsbevelhebbers, vooral wegens den gerechtelijken moord, aan *Gordon* gepleegd, maar zonder vrucht, daar men de door hen begane misdrijven niet zoozeer aan boos opzet, als aan overdreven dienstijver toeschreef. Intusschen werd de grondwet van Jamaïca, naar den wensch der ingezetenen van dat eiland, gewijzigd, en na dien tijd is de rust er niet weder verstoord.

Het eiland is verdeeld in 3 graafschappen, Surrey, Cornwall en Middlesex. De hoofdstad Santiago de la Vega (Spanish Town), tevens de zetel van den gouverneur, telt 7000 inwoners. Zij is door een spoorweg verbonden met Kingston met 33000 inwoners, de voornaamste haven- en handelsplaats. Van de overige havens zijn Morant-Bay, Port-Morant, Sant Ann's-Bay, Falmouth, Montego-Bay en Savanna-la-Mar de belangrijkste. — Tot Jamaïca rekent men de *Caymanseilanden*, ten noordwesten van eerstgenoemd eiland gelegen. Zij tellen op ruim 10 □ geogr. mijl 2400 inwoners en vormen eene groep lage koraaleilanden; het grootste van deze, Grand-Cayman, wordt bewoond door nakomelingen van Engelsche Boekaniers, die bekend staan als uitmuntende zeelieden.

Jambi of *Djambi* is de naam eener aanzienlijke rivier op Sumatra. Zij ontspringt in de bergstreek aan de westkust, vormt aan de oostkust eene delta en stort met vier armen zich uit in zee. Zij is tot ver in het binnenland bevaarbaar en hare oevers zijn zeer vruchtbaar, maar tevens moerassig en ongezond. Haar stroomgebied vormt het voornaamste gedeelte van den Staat Jambi, die zuidwaarts zich uitstrekt tot aan Palembang en onderworpen is aan de souvereiniteit van Nederland. Zijne hoofdstad draagt desgelijks den naam van Jambi en ook wel dien van Tanapile.

Jamblichus, een Nieuw-Platonisch wijsgeer uit Chalcis in Coelesyrië, was een leerling van *Anatolius* en *Porphyrius*, woonde in Syrië en overleed omstreeks het jaar 330 tot 333 na Chr. Als wijsgeer stond hij bij zijne tijdgenooten in hoog aanzien, hoewel zijne leer volstrekt niet op die van *Plato* gelijkt, maar een mengsel bevat van Oostersche voorstellingen en van de gevoelens van eenige Helleensche scholen, inzonderheid van die van *Pythágoras*. Hij huldigde het bijgeloof van zijn tijd en was zeer afkeerig van het Christendom. Het eenige, wat van zijne talrijke geschriften bewaard bleef, behoort tot een groot werk, hetwelk uit 10 boeken bestaat en over de wijsbegeerte van *Pythágoras* handelt. Wij bezitten daarvan nog 5 boeken. Het 5de van deze behelst eene uitvoerige levensbeschrijving van *Pythágoras*, — het 2de eene inleiding tot de Platonische wijsbegeerte, — het 3de fragmenten van oude Pythagoristen, inzonderheid van *Philolaus* en *Architas*. De 5 boeken zijn één voor één door verschillende letterkundigen en op verschillende tijden, in het licht gegeven. Ook wordt aan *Jamblichus* nog toegekend een den Egyptischen priester *Abammon* in den mond gelegd antwoord op een brief van *Porphyrius* aan zijn leerling *Anebon*, waarin twijfelingen omtrent de Egyptische godenleer en omtrent den eeredienst wederlegd worden.

Jambô, *Yambo* of *Janbo*, wegens hare ligging aan zee ook *Jambô-el Bahr* en door de Ouden *Jambia* geheeten, is eene zeestad der Arabische provincie Hedjas en tevens de havenplaats van Medina, welke stad 28½ geogr. mijl verder oostwaarts ligt. Jambô verheft zich aan den zoom van eene dorre vlakte tusschen naakte bergen en de Roode Zee en bestaat uit eene lange reeks van ver uiteenstaande, witte, van kalk- en koraalgesteenten opgetrokkene huizen. Verder naar het noordwesten ligt de van de haven der stad gescheidene, diep in het land inspringende baai Sjerm-Jambô met een goeden ankergrond en met vol-

doende ruimte voor eene geheele vloot. De inwoners, wier aantal omstreeks 7 000 bedraagt, zijn bekend als dweep- en twistziek. Zij houden zich vooral bezig met den handel, die door het stoombootverkeer met Suëz en Djidda bevorderd wordt. Ook komt er veel welvaart door talrijke bedevaartgangers, die te land van Caïro over Akabah en Manhal-Salmah naar Mekka trekken en Jambô met den naam van „Poort der Heilige Stad" bestempelen. De pelgrims laten hier gewoonlijk het zwaarste gedeelte van hun bagaadje achter. Aan den grooten weg vanhier naar Medina, dien men met kameelen in 4 dagen kan afleggen, verheft zich de eigenlijke moederstad van deze havenplaats, namelijk Jambô-el-Nachl (de Palmenstad), waar de aanzienlijken hunne woningen in de schaduw der dadelpalmen hebben opgeslagen.

Jambosa *Dec.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Myrtaceën*. Het onderscheidt zich door eene aan den voet zich vernauwende kelkbuis met 4 ronde slippen, door 4 breede, holle, stompe bloemkroonbladen, talrijke meeldraden, een draadvormigen stijl met een puntigen stempel en eene door den kelk omslotene, gesnavelde vrucht. Het omvat fraaie, altijdgroene boomen met kort gesteelde, licht-gestippelde, tegenovergestelde bladeren, groote tot tuilen vereenigde bloemen en groote, eetbare vruchten. *J. purpurescens Dec.* op Trinidad en Malakka is eene schoone sierplant met fraaie bloemen en welriekende, geurige vruchten. — *J. vulgaris Dec.* (Eugenia Jambos *L.*, Myrtus Jambos *Kunth*) groeit op de Oost-Indische Eilanden en in het algemeen in de keerkringsgewesten in het wild en wordt ook op Madera gekweekt. Deze schoone, altijdgroene boom wordt 7 tot 13 Ned. el hoog en draagt bolvormige, bleekgele, door een groenen kelk omgeven, welriekende en eetbare vruchten, die, evenals de in suiker geconfijte bloemen, tegen koorts gebruikt worden, terwijl de bladeren en de schors tot samentrekkend middel dienen en men de specerijachtige zaden tegen buikloop aanwendt. *J. domestica Rumph* (J. malaccensis *Dec.*), een lage boom op de Oost-Indische Eilanden, de Antillen en in Brazilië, draagt roode, naar rozen riekende vruchten, zoo groot als appels, die zeer smakelijk en voor kranken verfrisschend zijn. Ook van *J. aquaea Dec.*, een boom, die ter hoogte van 8 Ned. el op de Molukken groeit, dienen de sappige vruchten tot het lesschen van den dorst.

Jambus. De jambische versmaat onderscheidt zich door den kortlangen voet (∪ –), en de samenvoeging van zoodanige voeten vormen een jambisch vers. Intusschen gaat de jambus ook wel eens over in een spondeus (– –), in een dactylus (– ∪ ∪) of in een anapaestus (∪ ∪ –). De klemtoon valt bij jambische verzen op de tweede syllabe, doch op de derde, wanneer de eerste voet een anapaestus is. Als verschillende soorten van jambische verzen heeft men den *jambicus dimeter catalecticus*, waarin alleen de eerste voet ook een spondeus of anapaestus kan zijn, — den *jambicus dimeter acatalecticus*, die veel afwisseling veroorlooft, — den *jambicus dimeter hypercatalecticus*, die uit 9 lettergrepen bestaat en in den eersten en laatsten voet een spondeus toelaat, — den *jambicus trimeter catalecticus*, die in plaats van den eersten en derden jambus een spondeus en in plaats van den derden een tribachys veroorlooft, — den *jambicus trimeter acatalecticus* (versus senarius), die veel gebruikt werd, uit 6 voeten bestond en veel afwisseling toeliet, — den *jambicus tetrameter catalecticus* (versus septenarius), die 1½ voet meer had dan de voorgaande, — en den *jambicus tetrameter octonarius*, die 8 voeten (4 jambische dipodiën) telt. Omtrent den *choliambus*, zie aldaar.

De jambische verzen van onzen tijd — die van de Europeesche dichters — bestaan in den regel uit 10- of 11-lettergrepige regels, naar gelang deze staande of slepende zijn. Die regels beginnen met eene korte lettergreep en hebben om het andere eene korte en lange. Deze verzen — gewoonlijk rijmlooze — zijn vooral in gebruik voor dramatische stukken. De voornaamste tooneelschrijvers van den jongsten tijd hebben zich van de jambische versmaat bediend.

James. Onder dezen naam vermelden wij:

George Payne Rainsford James, een verdienstelijk Engelsch schrijver. Hij werd geboren te Londen in 1801, ontving eene zorgvuldige opvoeding, reisde op het vasteland en schreef eenige kleine novellen, die onder den naam van „String of pearls (2 dln)" in het licht verschenen. Daarna legde hij eene reeks van romans ter perse, namelijk: „Richelieu, a tale of France (1829)", — „Darnley (1830)", — „De l'Orme (1830)", — „One in a thousand (1835)", — en „Morley Ernstein, or the tenants of the heart (1842)". Als historieschrijver leverde hij: „The history of chivalry (1838)", — „Memoirs of great commanders (1832)", — „History of the life of Edward the Black Prince (1836)", — „Life and times of Louis XIV (1838, 4 dln)", — „Life of Richard Coeur de Lion (1841—1849, 4 dln)" enz. Voorts hebben wij van hem: „Arabell Stuart (1843)", — „Arrah Neil (1845)", — „Heidelberg (1846)", — „The life of Henry IV, King of France and Navarre (1847, 4 dln)" — en het phantastische drama „Camaralzaman (1848)". Hij ging in 1852 als Britsch consul te Norfolk naar Amerika. Hier schreef hij: „Aims and obstacles (1851)", — „Pequinillo (1852)", — „A life of vicissitudes (1852)", — „Agnes Sorel (1853)", — „The old Dominion (1856)", — en „Lord Montagu's page (1858)". In 1858 werd hij als consul-generaal naar Venetië verplaatst en overleed aldaar den 9den Juni 1860. Uit zijne nalatenschap verscheen nog de roman: „Bernard Marsh (1864, 2 dln)". Sommige romans van *James* zijn in het Nederlandsch vertaald.

Sir Henry James, een uitstekend Engelsch landmeter. Hij werd in 1803 te Truro in Cornwallis geboren, ontving zijne opleiding aan de Latijnsche school te Exeter en zag zich als kadet geplaatst op de Koninklijke militaire school te Woolwich. Toen hij deze verliet, kwam hij als luitenant bij het leger (1825). Zijne uitstekende gaven bezorgden hem in 1844 de belangrijke betrekking van directeur der geologische opmetingen in Ierland, in 1846 die van directeur van de werken der Admiraliteit te Portsmouth, in 1852 die van chef der ordnance survey van het Vereenigd Ko-

ningrijk en in 1857 die van dirigent van de topographische en statistieke afdeeling van het ministerie van Oorlog. In 1860 werd hij in den ridderstand opgenomen en in 1868 bevorderd tot generaal-majoor. Van zijne geschriften vermelden wij: „Notice of the arrangement which have been made for taking meteorological observations at the principal foreign stations of the Royal Engineers (1851)", — Ordnance trigonometrical survey of Ireland (1858)", — „Abstract of the principal lines of spirit levelling in England and Wales (1861)", — „Account of the principal triangulation of the United Kingdom (1864)", — en „Record of the expedition to Abyssinia (1870)". *James* is ook de uitvinder eener photographische handelwijze, die hij met den naam van photozinkographie bestempelde, waardoor hij een facsimile kon leveren van het „Domesday-Book". Langs dien weg leverde hij ook zijne „Facsimiles of national manuscripts from William the Conqueror to Qneen Anne".

Thomas L. James, postmeester-generaal der Vereenigde Staten van Noord-Amerika en geboren in 1831 te Utica (New York). Hij studeerde aan de Académie aldaar en bepaalde zich aanvankelijk bij de journalistiek. Hij werd medewerker aan de „Liberty Press", gaf met *Fisher* het „Madison Connty Journal" in het licht en werd weldra uitgever van dit blad. Hij werkte mede tot de verkiezing van *Lincoln* tot president en werd door dezen bij de belastingen geplaatst, zoodat hij zijn dagblad verkocht. Nu vestigde hij zich te New York en onderscheidde zich zoozeer door zijn ijver en bekwaamheid, dat hij spoedig bevorderd werd en president *Grant* hem tot voorzitter van den Board of examiners benoemde. Daarna werd hij directeur van het postkantoor te New York en maakte zich in deze betrekking zoo verdienstelijk, dat *Garfield* hem riep tot het gewichtig ambt van postmeester-generaal.

Jameson. Onder dezen naam vermelden wij:

George Jameson of *Jamesone*, de Schotsche *van Dijck*, geboren te Aberdeen in 1586. Hij vormde zich tot schilder onder de leiding van *Rubens* te Antwerpen en werd een uitstekend kunstenaar, die zich vooral onderscheidde als portretschilder, maar ook historiestukken en landschappen leverde. Zijne beste stukken werden na 1630 vervaardigd en zijn in het bezit van aanzienlijke Schotsche familiën. Eerst schilderde hij op paneel, later op doek, dat hij met een gekleurden grond bedekte om de schaduwen beter te doen uitkomen. Zijn koloriet is frisch en levendig. Sommige van zijne stukken zijn door de graveernaald meer algemeen bekend gemaakt. Hij overleed te Edinburgh in 1644.

Anna Jameson, eene Engelsche schrijfster. Zij werd geboren den 19den Mei 1797 en was de dochter van *Murphy*, Hofschilder van Prinses *Charlotte*. Haar dagboek op eene reis in Italië, getiteld „Diary of an invalid", wekte reeds groot opzien, en na haar huwelijk met *Robert Jameson* schreef zij: „Loves of the poets (1899)", — „Characteristics of wonen (1833)", — „Beauties of the court of Charles II (1833)", — en „Visits and sketches at home and abroad (1834, 4 dln)"; — voorts „Characteristics of the female characters of Shakspeare", waarbij zij zelve de meeste platen geteekend heeft. Behalve Frankrijk en Italië bezocht zij bij herhaling Duitschland, waar zij vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met *Göthe* en Prinses *Amalia van Saksen*, wier werken zij in het Engelsch vertaalde onder den titel: „Pictures of the social life of Germany (1840)". Toen zij haren echtgenoot, tot eene rechterlijke betrekking in Opper-Canada benoemd, derwaarts volgde, leerde zij in 1834 Amerika kennen en schreef: „Winterstudies and summerrambles in Canada (1838)". Voorts leverde zij: „Handbook to the pnblic galleries of art (1841)", — „Companion to the most celebrated private galleries of art in England", — „Sacred and legendary art or legends of the saints and martyrs (1847, 4de druk, 1865)", — „Legends of the monastic orders, as represented in the fine arts (1849; 3de druk, 1866)", — „Legends of the Madonna (1853; 3de druk, 1865)", — en „History of Onr Lord and his precursor St. John the Baptist, as represented in Christian art (1864, 2 dln)", haar laatste werk, door Lady *Eastlake* voltooid. Zij overleed te Londen den 17den Maart 1860.

Jamesoniet, volgens *Glocker* een antimoniumhoudend lambrochalciet, kristalliseert in het rhombisch kristalstelsel in den vorm van eene rhombische zuil met hoeken van 101°20', en is splijtbaar evenwijdig aan de basische eindvlakken. Het heeft eene hardheid van 2,5, een soortelijk gewicht van 5,5 tot 5,8, is staalgrijs en smelt gemakkelijk. Het bevat volgens *Rose* 40,75% lood, 34,40% antimonium, 22,15% zwavel, 2,30% ijzer en 0,13% koper, en komt voor in Engeland, Hongarije, Spanje en Brazilië. Zijn samenstelling wordt uitgedrukt door de formule $2PbS.Sb_2S_3$.

Jamieson (John), een verdienstelijk Schotsch taal- en oudheidkundige, geboren te Glasgow den 3den Maart 1759, was geruimen tijd leeraar bij eene gemeente van Dissenters te Edinburgh en overleed aldaar den 12den Juli 1838. Hij leverde de 2 gedichten: „The sorrows of slavery (1789)" en „Eternity (1798)", en de godgeleerde geschriften: „Vindication of the doctrine of scripture (1795, 2 dln)", — en „The use of sacred history (1802, 2 dln)". Van meer belang echter zijn de taal- en oudheidkundige werken: „Etymological dictionary of the scotish language (1808 en 1809, 2 dln)" met „Supplements (1814, 2 dln)", — „Historical account of the ancient cnldees of Jona and their settlements in Scotland, England and Ireland (1811)", — „Hermes Scythicus or the radical affinities of the greek and latin languages to the Gothic (1814)", — en „Grammar of rhetoric and polite literature (1811)".

Jamnitzer (Wenzel) of *Jamitzer*, de opperste der Nürnberger goudsmeden, werd geboren te Weenen in 1508, begaf zich met zijn broeder *Albrecht* naar Nürnberg en werd er in 1534 meester, in 1556 afgevaardigde naar den Grooten Raad en in 1573 lid van den Kleinen Raad. Hij was Hofgoudsmid der Keizers *Karel V*, *Ferdinand I*, *Maximiliaan II* en *Rudolf II* en overleed te Nürnberg den 15den December 1585. Keurig zijn vooral de afbeeldingen van planten en dieren, waarmede hij zijne knnstgevrochten versierde. Van deze laatste vermelden wij een juweelkistje in het Grüne Gewölbe te Dresden, een ander in het museum van nijverheid te Berlijn, een tafel-

blad in het Germaansch museum te Nürnberg, eene reliquieënkist in Engeland, een bokaal in het bezit van den Keizer van Duitschland en eenige vazen bij Baron *Rothschild* te Frankfort. Zijn goudsmidsteeken is een leeuwenkop met een W. Het aantal zijner ontwerpen is zeer groot, en een veertigtal daarvan heeft hij zelf gegraveerd. Men vindt oorspronkelijke teekeningen van zijne hand te Basel, Coburg, Nürnberg, Erlangen, Parijs enz. Ook hield hij zich bezig met bouwkunst, wis- en werktuigkunde. Hij vervaardigde o. a. de teekeningen voor eene bewerking van het geschrift van *Vetruvius* door *Rivius* en gaf in 1568 eene: „Perspectiva corporum regularium" in het licht. Hij was de stichter van eene groote school, en *Paul Flind* was zijn beste leerling.

Jan. Onder dezen naam vermelden wij:

Jan I, graaf *van Holland*, geboren in 1283 en na den moord, aan zijn vader *Floris V* gepleegd, door de steden als graaf erkend en in 1297 gehuldigd. Hij overwon de Friezen en keerde toen de wapens tegen de heeren *van IJsselstein*, *Renesse* enz., wier goederen waren verbeurd verklaard. De groote gunst, die hij aan *Wolferd van Borselen*, heer *van Veere*, betoonde, berokkende hem het ongenoegen van vele steden, vooral van Dordrecht en Delft. Hij belegerde de eerste, doch in de tweede werd zijn gunsteling het slachtoffer der volkswoede. Hij overleed in het derde jaar van zijne regeering, en men vermoedt, dat hij door vergif is omgebracht. Zijn huwelijk met *Elizabeth*, eene Engelsche koningsdochter, bleef kinderloos en hij was de laatste Graaf uit het Hollandsche Huis.

Jan I, hertog van Brabant, bijgenaamd *de Overwinnaar*. Hij was de zoon van *Hendrik III*, werd geboren in 1250, zag zich wegens de gunst zijner moeder in 1267, met voorbijgang van zijn oudsten broeder, als graaf erkend en aanvaardde op 17-jarigen leeftijd de regeering. Twee jaren later trad hij in het huwelijk met *Margaretha*, eene dochter van den *Heiligen Lodewijk*, ondersteunde *Johanna van Navarre* tegen de Koningen van Castilië en Aragon, en werd bij zijn terugkeer in Frankrijk tot ridder geslagen. Als Franciscaner monnik vermomd, drong hij door in de gevangenis van zijne zuster *Maria*, koningin van Frankrijk, beschuldigd van haren schoonzoon te hebben vergiftigd, overtuigde zich van hare onschuld en bewerkte hare vrijspraak. In den veldslag bij Woeringen (3 Juni 1288) overwon en doodde hij *Hendrik*, hertog *van Luxemburg*, en nam vervolgens Limburg in bezit. Hij overleed den 14den Mei 1294 aan de gevolgen eener wonde in den arm, op een steekspel ontvangen.

Jan II of *Jan van Avennes*, graaf *van Henegouwen*. Hij was de oudste der 6 zonen van *Jan van Avennes*, graaf *van Henegouwen*, en van *Adelheid*, eene dochter van *Floris IV*, graaf *van Holland*. Hij werd eerst de opvolger zijns vaders in Henegouwen en verkreeg in 1276 van Keizer *Rudolf III* het recht van opvolging in het graafschap Holland, terwijl hem voorts in 1281 dat op Zeeland ten westen van de Schelde verleend werd. Na den dood van *Floris V* kwam hij hier te lande en werd te Geertruidenberg, Dordrecht en Delft met gejuich begroet. Hij zocht er de orde te herstellen en zich meester te maken van het bewind, doch bij de aankomst van *Jan I* uit Engeland keerde hij naar Henegouwen terug. Na den geweldigen dood van *Wolferd van Borselen* werd hij ontboden door *Jan I*, die hem als raadsman aannam en zich onder zijn toezicht stelde. Hij regelde de binnenlandsche aangelegenheden en werd na den dood van *Jan I* (1299) graaf van Holland en Zeeland. Gedurende zijn bewind werd een opstand der Zeeuwen gedempt en Holland door *Witte van Haamstede* gered. *Jan II* overleed in Henegouwen den 22sten Augustus 1304 en werd te Valenciennes ter aarde besteld.

Jan, hertog *van Gelder*, graaf *van Blois*. Hij was de tweede zoon van *Lodewijk van Châtillon*, graaf *van Blois en Soissons*, die in 1347 sneuvelde, en van *Johanna*, eenige dochter van *Jan van Henegouwen*. Hij was één van de rijkste heeren van zijn tijd en huwde, gesteund door de *Heeckerens*, den 14den Februari 1372 met *Machteld*, de zuster van den kinderloos overleden *Reinoud III*, hertog *van Gelder*. Hij gedroeg zich nu als opvolger van laatstgenoemde en streed, geholpen door den Bisschop van Utrecht, tegen de *Bronkhorsten*. In 1372 kwam eene verzoening en in 1377 de vrede tot stand, waardoor echter Hertog *Jan* zich gedrongen zag het grondgebied van Gelderland te verlaten. Hij verleende nu aan zijne gemalin eene lijfrente van 1 400 francs en vertrok naar Frankrijk. Later echter vestigde hij zich te Schoonhoven, herbouwde er het Carmelieter klooster, vergrootte er zijn kasteel, alsmede dat te Gouda, en overleed in 1380 of 1381. Zijne gemalin moest in 1379 afstand doen van hare rechten op Gelderland en Zutfen en overleed in 1382.

Jan van Beieren en *Jan IV*, hertog *van Brabant*, zie onder *Beieren*.

Jan, koning van Engeland, bijgenaamd, *zonder Land*, omdat zijn vader hem geen grondgebied had nagelaten. Hij was de 3de zoon van *Hendrik II* en werd in 1165 geboren. Na het overlijden van zijn broeder *Richard Leeuwenhart* (1199) maakte hij zich op onwettige wijze meester van den troon en doodde vervolgens zijn neef *Arthur*, den rechtmatigen erfgenaam. In zijn oorlog tegen Frankrijk werd hij door zijne onderdanen ondersteund, doch ten koste van belangrijke rechten, die hij hun moest toestaan, en na zijne nederlaag bij Bovines (1214) dwongen hem zijne baronnen, den 19den Juni 1215 de *Magna Charta*, den grondslag van Engelands vrijheden, te onderteekenen. Weldra had hij hiervan berouw, zoodat hij Paus *Innocentius III* overhaalde om die handeling nietig te verklaren, waarna hij zich beijverde, zijne wederspannige vazallen met geweld te bedwingen. Deze wierpen zich aanvankelijk in de armen van *Philippus Augustus*, koning van Frankrijk, en boden dezen de Kroon aan voor zijn zoon *Lodewijk*. Doch de vrees voor nog erger dwingelandij bewoog weldra velen om zich aan Koning *Jan* te onderwerpen. Deze overleed echter reeds den 17den October 1216.

Jan, graaf *van Nassau*, een zoon van *Willem de Oude van Nassau-Dillenburg*. Hij was de oudste broeder van Prins *Willem I*, ondersteunde dezen krachtig in den strijd tegen Spanje en beleende zelfs zijne heerlijkheden om hem van geld te voorzien. In 1577 ver-

gezelde hij den Prins naar Antwerpen en Brussel en in 1578 werd hij door de Staten van Gelderland benoemd tot stadhouder van hun gewest. Hij ijverde er zeer voor de Hervorming en voor de Unie van Utrecht en onderteekende die als stadhouder van Gelder en Zutfen. In hetzelfde jaar (1578) nam hij Amersfoort in bezit, doch legde in 1581 zijne waardigheid neder en vertrok naar zijne Staten in Duitschland, waar hij den 8sten October 1606 overleed.

Jan, Koningen van Portugal, zie onder *João*.

Jan is voorts de naam van eenige Bisschoppen van Utrecht, namelijk:

Jan I of *Jan van Nassau*. Deze, de 39ste bisschop, afkomstig uit het geslacht van *Nassau*, werd in 1267 opvolger van *Hendrik van Vianden*. Schoon met algemeene stemmen door de Koorheeren gekozen, weigerde zoowel de Paus als de Aartsbisschop van Keulen de keuze te bekrachtigen van een man, die niet tot den geestelijken stand behoorde, weshalve Bisschop *Jan* aanstonds den Graaf *van Gelder* ondersteunde in den strijd tegen den Keulschen Kerkvorst. In 1268 vielen de Kennemers, aangevoerd door *Gijsbrecht van Amstel*, in het Sticht en veroverden Utrecht. De stad bleef 2 jaar in handen van den vijand. Vruchteloos werd zij door Bisschop *Jan*, geholpen door de Gelderschen, belegerd. Hij moest na 4 dagen vertrekken, plunderde Amersfoort en vestigde zijn zetel te Deventer, totdat het *Zweder van Boesichem* gelukte, zich in 1270 bij verrassing van Utrecht meester te maken. Daar de geldzaken zich in zijn bisdom in een treurigen toestand bevonden, verpandde hij de sloten Vreeland en Montfoort, en nog erger maakte hij het, toen hij beslag legde op den 10den penning der geestelijke inkomsten, door eene kerkvergadering van 1274 tot hulp van het Heilige Land bestemd. Eén en ander, gevoegd bij zijne onwetendheid en losbandigheid, bezorgde hem den algemeenen haat, zoodat het kapittel hem in 1295 afzette en hem enkel een jaargeld liet behouden.

Jan II of *Jan van Zyrik*. Deze, de 40ste bisschop, was afkomstig uit Lotharingen en volgde *Jan van Nassau* op in 1286 of 1288. Hij wilde de beide verpande kasteelen inlossen, en toen *Gijsbrecht van Amstel* weigerde die terug te geven, maakte hij er zich met geweld meester van. Hij deed zijn best om den toestand der geestelijkheid te verbeteren, doch werd in 1296 bisschop van Toul, en overleed aldaar in 1301.

Jan van Bronkhorst, tot 2-maal toe gekozen tot bisschop, zie onder *Bronkhorst*.

Jan III of Jan van Diest. Deze, de 45ste bisschop van Utrecht, werd in 1322 (na de verkiezing van *Bronkhorst* door het kapittel) door Paus *Johannes XXI* tot bisschop van Utrecht gewijd. Hij nam zijn zetel te Utrecht in bezit, maar miste de gunst van het volk, omdat hij geheel en al afhankelijk was van *Willem III*, graaf van Holland. Het kasteel te Vreeland en dat te Abcoude enz. verpandde hij en bijna alle inkomsten van zijn bisdom stond hij af, om de schuldeischers te bevredigen. Hij stelde Utrecht onder de bescherming van den Graaf van Holland en Overijsel onder die van den Graaf van Gelder, zoodat van het groote gezag zijner voorgangers slechts eene schaduw overbleef. Hij overleed den 1sten Juni 1340.

Jan IV of *Jan van Arkel*, den 47sten bisschop. Hij was een zoon van *Jan XII*, heer *van Arkel*, en van *Ermgard*, eene dochter van *Otto*, graaf *van Cleef*. Als kanunnik van Utrecht werd hij in 1343 door *Clemens VI* tot bisschop van Utrecht benoemd en door cardinaal *Gancelinus*, bisschop van Albano, gewijd. In den aanvang van 1343 kwam hij te Utrecht en werd er met gejuich ontvangen. Hij bekrachtigde de voorrechten der stad en bracht er in korten tijd groote verbeteringen in den vervallen toestand. Tot besparing van kosten brak hij zijne Hofhouding op en begaf zich naar Grenoble, terwijl hij het bestuur der zaken overliet aan zijn broeder *Robert van Arkel*. Dit strookte niet met de wenschen van den Graaf *van Holland*, die in 1345 het beleg vóór Utrecht sloeg. Nu keerde de Bisschop aanstonds terug en er werd een bestand gesloten. Na den dood van Graaf *Willem IV* sloot zijne zuster *Margaretha*, gehuwd met Keizer *Lodewijk*, een nader verbond met *Jan* voor den tijd van 2 jaren. Doch na het eindigen daarvan greep de Bisschop naar de wapens, veroverde Eemnes en Oudewater en behaalde eene overwinning bij Schoonhoven. Nu werd een bestand gesloten tot 1350. De schuldenlast was inmiddels in het Sticht toegenomen, zoodat *Jan* zich zuinigheidshalve naar Frankrijk begaf; doch het wanbestuur na zijn vertrek verergerde de kwaal. Nadat hij echter in 1351 was teruggekeerd, bracht hij de geldmiddelen op beteren voet, stelde de schuldeischers te vreden, loste de verpande kasteelen in en hield de vijanden in bedwang. In 1360 ondernam hij met goed gevolg een krijgstocht tegen de Stellingwervers en streed daarna tegen *Sweder van Voorst*. Hij stond zoozeer in de gunst van Keizer *Karel IV*, dat deze alle voorrechten der Utrechtsche bisschoppen bekrachtigde en hem veroorloofde gouden en zilveren munten te slaan in alle steden van het Sticht. Deze uitstekende veldheer en staatsman werd den 14den April 1364 benoemd tot bisschop van Luik, waar hij nog 14 jaar met kracht den herderstaf en het zwaard voerde, en overleed den 1sten Juli 1378.

Jan V of *Jan van Vernenburg*, den 48sten bisschop. Hij stamde af uit het geslacht der Graven van Trier en was reeds een jaar bisschop van Münster geweest, toen hij hij in 1364 door Paus *Urbanus V* benoemd werd tot bisschop van Utrecht. Hier werd hij met blijdschap ontvangen. Hij bekrachtigde er alle voorrechten en was weldra genoodzaakt oorlog te voeren tegen eenige Westfaalsche edelen uit de geslachten der *Veelens* en *Broekhuizens*, — voorts in 1366 tegen de ingezetenen van Amersfoort, die hem niet wilden erkennen. Twee jaren later werd hij met zijn Hofstoet te Goor in Overijsel door eenige vijandelijke edelen gevangen genomen, zoodat hij de vrijheid moest koopen voor 16 000 oude schilden, die hem op onderpand van zijn kasteelen en inkomsten werden voorgeschoten. In 1370 ontstond er een geschil tusschen hem en *Albrecht van Beieren* over de heerlijkheid van Vreeland. De Hertog van Gelder, als scheidsman ingeroepen, veroordeelde den Bisschop tot betaling van de voorgeschoten gelden of tot afstand van Vreeland.

Jan van Vernenburg verbeterde voorts de wetten in Twente en overleed den 13den Juni 1371.

Jan van Leyden, zie *Wederdoopers*.

Jan (Ridders van St.), zie *Malteeser Ridders*.

Janbo el Bahr, eene zeestad in Hedsjas (Turksch Arabië), verheft zich aan den oever van de Roode Zee en bezit eene uitmuntende haven. Zij is de landingsplaats voor hen, die zich naar Medina willen begeven, zoodat er een aanzienlijke doorvoerhandel bestaat. De winkels, waar men zich van reisbenoodigdheden voor een tocht naar Medina kan voorzien, vormen er eene geheele straat.

Janet (Paul), een Fransch wijsgeer, geboren te Parijs den 30sten April 1823, ontving zijne opleiding aan het Lycée Saint-Louis en aan de Ecole Normale Supérieure, werd in 1845 professor in de philosophie aan het gymnasium te Bourges, in 1848 aan de universiteit te Straatsburg, in 1857 aan het Lycée Louis le Grand en in 1864 aan de universiteit te Parijs en schreef, behalve opstellen in verschillende tijdschriften: „Essai sur la dialectique dans Platon et dans Hegel (2de druk, 1860)", — „De plastica naturae vita, quae a Cudwortho in systemate intellectuali celebratur (1848; 2de druk, 1860)", — „La famille; leçons de philosophie morale (1855; 10de druk, 1873, door de Fransche Académie bekroond)", — „Histoire de la philosophie morale et politique dans l'antiquité et les temps modernes (1858, 2 dln)", desgelijks bekroond en in 1872 omgewerkt onder den titel: „Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale", — „Philosophie du bonheur (1862; 4de druk, 1873)", — „Le matérialisme contemporain en Allemagne. Examen du système du docteur Buchner (1864; 3de druk, 1878)", — „La crise philosophique. M. M. Taine, Renan, Littré et Vacherot (1865)", — „Le cerveau et la pensée (1867)", — „Eléments de morale (1870)", — „Les problèmes du XIX siècle (1872)", — „La morale (1874)", — „Philosophie de la Révolution française (1875)", — „Les causes finales (1877)", — „Saint-Simon et le Saint-Simonisme (1878)", — en „La philosophie française contemporaine (1879)". Sedert 1864 is hij lid der Académie des sciences morales et politiques.

Janiçon (François Michel), een verdienstelijk letterkundige, geboren te Parijs den 24sten December 1674, vertrok reeds op zijn 8ste jaar naar de Nederlanden, ontving zijne eerste opleiding te Maastricht, studeerde te Utrecht, trad daarna in dienst, klom op tot den rang van adjudant, nam na den Vrede van Rijswijk zijn ontslag, hervatte zijne studiën te Dublin, knoopte vriendschapsbetrekkingen aan met dr. *Swift*, belastte zich daarna in Gelderland met de opvoeding van eenige kinderen van den Graaf *van Randwijk* en vestigde zich daartoe op het landgoed Overhagen bij Arnhem. Later vertrok hij naar Amsterdam om den courantier *du Breuil* behulpzaam te wezen, — toen naar Rotterdam, waar hij eene Fransche courant schreef, — en vervolgens naar Utrecht, waar hij zich desgelijks met het schrijven van nieuwsbladen bezig hield, doch weldra het ongenoegen wekte der Regeering. Daar hij voorts de gunst genoot van Prins *Willem van Hessen-Cassel*, werd hij diens agent te 's Gravenhage en zag zich door den Koning van Zweden in die betrekking bevestigd. Hij overleed aldaar den 19den Augustus 1760. Deze geleerde man leverde, behalve onderscheidene vertalingen, het merkwaardig, maar onvoltooid gebleven boek: „Etat présent de la République des Provinces-unies et des pays qui en dépendent (1729; 4de druk, 1755, 2 dln)", ook in het Nederlandsch onder den titel: „De Republiek der Vereenigde Nederlanden (1732, 4 dln)".

Janin (Jules Gabriël), een uitstekend Fransch letterkundige, geboren den 24sten December 1804 te Coudrieu in het Rhône-departement, ontving volgens sommigen, als de zoon van vermogende ouders, eene uitmuntende opvoeding te Parijs, doch moest, volgens anderen, als kind van arme lieden, reeds vroeg op eigen wieken drijven, en door lesgeven in zijne behoeften voorzien, toen hij zich op het gymnasium bevond. Reeds vroeg schreef hij verslagen omtrent het tooneel, en als medewerker aan de ultrakoningsgezinde „Quotidienne" en later aan verschillende dagbladen van gematigd liberale richting verwierf hij eene groote bedrevenheid in het opstellen van dagbladartikelen. Zijn eerste roman — een sensatieroman in 2 deelen — was: „L'âne mort et la femme guillotinée". De volgende, getiteld „Barnave (1831, 4 dln)", is een strijdschrift tegen de familie *Orléans*, vooral tegen *Louis-Philippe*. Hij viel nu in ongenade bij het Hof, hoewel de Koning zich ras weder met hem verzoende. Daarna belastte hij zich met de redactie van het tooneelfeuilleton in het „Journal des Débats" en verwierf als kunstrechter over schouwburgaangelegenheden een verbazenden invloed. Hij gaf aan de critiek den meer luchtigen vorm eener losse, geestige causerie, welke al spoedig werd nagevolgd. Na de Februari-omwenteling van 1848 schreef hij staatkundige artikelen tot verdediging van het gevallen Vorstenhuis; hoofdzakelijk echter bepaalde hij zich bij de critiek. Van zijne romans en novellen noemen wij nog: „Le chemin de traverse (1836, 2 dln)", — en „La religieuse de Toulouse (1850, 2 dln)", — alsmede van zijne reisschetsen: „Voyage en Italie (1839)", — „La Normandie historique, pittoresque et monumentale (1842—1848)", — en „La Bretagne historique (1844)". Voorts leverde hij opstellen in eene menigte dagbladen en tijdschriften, en een groot aantal voorredenen, inleidingen, prospectussen enz. Zijne belangrijkste artikels over het tooneel heeft hij in de 6 deelen van zijne „Histoire de la littérature dramatique" tot een bundel vereenigd. In het algemeen heeft *Janin* een grooten invloed gehad op de ontwikkeling der journalistiek in Frankrijk. Hij overleed te Parijs den 19den Juni 1874. Zijne „Correspondance" verscheen in 1877.

Janina, *Jannina* of *Joannina* is de naam van een Turksch ejaleet, hetwelk het zuidelijk gedeelte van Albanië of het oude Epirus omvat. Dit land verkeerde in de voorgaande eeuw nog in een zeer treurigen toestand. Men beoorloogde elkander van stad tot stad, van dorp tot dorp en erkende den Sultan enkel als geestelijk opperhoofd, terwijl

men aan de erfelijke Pasja's niet meer gehoorzaamheid betoonde, dan waartoe men genoodzaakt werd. Al die groote en kleinere Staten en heerlijkheden vereenigde *Ali-Pasja* van Janina door list en geweld tot één geheel, zoodat toen eerst het land aan de Porte onderworpen werd en een regelmatig bestuur ontving.

De *hoofdstad Janina* ligt in het binnenland, in de nabijheid van het aloude Dodona, in een door bergen omzoomd lengtedal, ten westen van het Meer van Janina. De stad is de zetel van een Turkschen gouverneur-generaal en van een Griekschen metropolitaan en telde onder *Ali-Pasja* 40 000, doch in 1851 slechts 25 000 zielen, onder welken zich 15 000 Grieken, 8 500 Turken en 2 500 Israëlieten bevonden. Van den voormaligen luister der stad is weinig overgebleven; zelfs het Demir-Koele (IJzeren Kasteel) met zijne 4 verdiepingen ligt in puin. De Pasja bewoont een fort op eene rotsachtige landtong, hetwelk zich in een ellendigen toestand bevindt. Tegenover deze vesting verrijzen op een eiland een klein dorp, onderscheidene kloosters en de overblijfselen van het Zomerpaleis, waar *Ali-Pasja* zijn einde vond. Men vindt in Janina 7 kerken, 18 moskeeën, 2 synagogen, een Grieksch collegie, eene boekerij en een hospitaal. De nijvere Grieken hebben deze stad in eene belangrijke handelsplaats herschapen en het verkeer ver buiten de grenzen van het ejaleet uitgebreid. De voornaamste havens van dit gewest zijn Prevesa, Arta en Avlona, en het ejaleet is in 3 arrondissementen verdeeld. Ten noorden van het Meer van Janina ligt Sagori of Zagore, de hoofdstad der Sagorzen, die een kleinen vrijstaat vormen van 44 dorpen met omstreeks 25 000 inwoners en met eene in 1850 door de Turksche Regeering bekrachtigde grondwet.

De stad Janina komt eerst voor in de 9de eeuw. Zij was toen onderworpen aan het Byzantijnsche Rijk. Sedert de 11de eeuw was zij bij afwisseling in handen der Noormannen, Byzantijnen, Catalanen en Serviërs. Vervolgens werd zij geregeerd door eigen heeren, die nu eens van den Keizer te Constantinopel, dan weder van den Graaf van *Cephalonia* afhankelijk waren, totdat zij zich in 1431 aan de Turken onderwierp. In de voorgaande en nog in den aanvang van deze eeuw was zij eene kweekplaats van Nieuw-Grieksche letterkunde, doch vooral bij het bombardement in 1820 heeft zij veel geleden.

Janitsjaren is de naam van eene bende Turksche soldaten, welke in 1329 werd gevormd door Sultan *Orkhan* uit jonge Christen-gevangenen, die door dwang tot den Mohammedaanschen godsdienst waren overgegaan. Zij is echter eerst omstreeks het jaar 1360 door Sultan *Moerad I* behoorlijk georganiseerd, met onderscheidene voorrechten begiftigd en tot eene sterkte gebracht van 12 000 man. De 5de man der gevangen genomen Christenen werd er bij ingelijfd, waarna hij hen door een Derwish, *Hadsji Bektasj* genaamd, liet zegenen. Laatstgenoemde schonk aan het korps den naam van *Jenitsjeri* (Nieuwe Strijders) en door zijn arm, met wit-vilten mouwen bekleed, op het hoofd van den aanvoerder te leggen, gaf hij aanleiding tot het besluit, dat deze soldaten witte vilten mutsen met eene afhangende mouw zonden dragen. Het aantal Janitsjaren nam spoedig toe, daar men regelmatig het 10de deel der Christelijke kinderen uit Europeesch-Turkije bij hen inlijfde. Die kinderen werden door eene bepaalde voorbereiding daartoe geschikt gemaakt. De voorrechten der Janitsjaren waren evenwel oorzaak, dat ook vele jonge Turken bij hen dienst namen, zoodat men weldra geene krijgsgevangenen daartoe bestemde en zelfs tegen het einde der 17de eeuw het 10de der Christenkinderen niet langer gevorderd werd. Daarenboven gaf men aan een groot aantal Mohammedanen, ja, zelfs aan Christenen, verlof, om zich op de monsterrol van het korps te laten inschrijven, zoodat zij wel geene soldij, maar onderscheidene privilegiën ontvingen en hun gewoon bedrijf konden voortzetten, daar zij alleen in geval van nood werden opgeroepen. Zoo ontstonden er 2 soorten van Janitsjaren, namelijk Janitsjaren in werkelijken dienst, die zich in de kazerne te Constantinopel en in andere groote steden bevonden en wier aantal 60- tot 250 000 bedroeg, — en rustende Janitsjaren, Jamaks genoemd en tengetale van 3- of 400 000 door het geheele Rijk verstrooid. Eerstgenoemden waren verdeeld in orta's (horden), van welke ieder eene eigene kazerne had. Het aantal der orta's klom van 80 tot 195. Elke orta had hare eigene kas, waarin de nalatenschap der ongehuwd overledenen vloeide, terwijl invaliden er uit ondersteund werden. Aan het hoofd van al die orta's bevond zich de aga als opperbevelhebber. Eerstgenoemde had eene onbeperkte macht over de soldaten. De Janitsjaren werden goed gevoed en verzorgd, maar waren ook bij ontevredenheid aanstonds tot den opstand geneigd. In tijd van vrede deden zij dienst als politiebeambten en waren slechts voorzien van een langen stok, maar in tijd van oorlog droegen zij een lang geweer, een sabel, en een mes en pistool in den gordel. Zij dienden alleen te voet en vormden gewoonlijk de reserve in het Turksche leger. Een tijd lang waren zij vermaard wegens de onstuimigheid, waarmede zij den aanval waagden. Het was voor hen een punt van eer, den veldketel niet te verliezen, en als veldteeken droegen zij een houten lepel in een koker aan hunne mutsen. Uit het korps der Janitsjaren werden voorts de soldaten voor de lijfwacht van den Sultan genomen, en onderscheidene orta's waren bestemd voor den vesting- of zeedienst. Toen echter de beheerschers van het Turksche Rijk zich tot serailkoningen vernederden, veranderden de Janitsjaren in ordelooze, luie, ellendige soldaten, die zich aan elken opstandeling verkochten. De geschiedenis van Turkije vermeldt, behalve hunne krijgsbedrijven, eene reeks van oproerige bewegingen, door hen veroorzaakt, en van moorden, aan Sultans, viziers, aga's enz. door hen gepleegd, alsmede tallooze gruwelen, waaraan zij zich hebben schuldig gemaakt, zoodat de Sultans op het laatst hen nog meer vreesden dan een buitenlandschen vijand. De pogingen om deze benden te hervormen of af te danken, schoon door verschillende Sultans beproefd, leden schipbreuk of leidden tot bloedige omwentelingen. Eerst aan Sultan *Mahmoed II* gelukte het, die dreigende macht te ver-

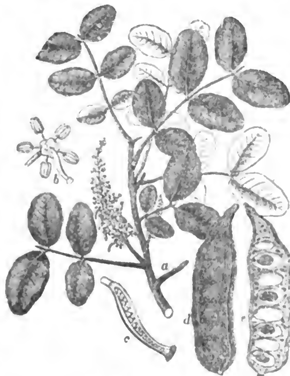
nietigen. De Janitsjaren van Constantinopel hadden zich namelijk in Mei 1826 bereid verklaard tot het organiseeren van eene nieuwe militie (Nizam-dsjedid), doch den 15den Juni kwamen zij daartegen in verzet en eischten de hoofden der voornaamste staatsdienaren. Maar de voormalige opperbevelhebber der Janitsjaren, *Hoessein-Aga*, aan het hoofd der trouw gebleven topdsji (kanonniers), koembaradsji (bombardiers) en bostandsji (bewakers der tuinen van den Sultan), die door het ontplooien van de vaan des Profeets en door den banvloek, door de moefti's en oelema's over de Janitsjaren uitgesproken, in geestdrift ontvlamd waren, bracht echter de oproerlingen op het plein Atmeidan aan het wijken en deed hunne kazernen beschieten en in brand steken. Eene proclamatie van 17 Juni verklaarde, dat het korps Janitsjaren voor altoos was ontbonden en sprak zelfs den vloek uit over den naam van Janitsjaar. Daarna werd een bloedraad gespannen over de nog aanwezige schuldigen en elke poging der Janitsjaren, om zich weder te organiseeren, in bloed gesmoord, zoodat het aantal der terechtgestelden in September 1826 omstreeks 15 000, dat der verbannenen meer dan 20 000 beliep. Ook in de provinciën liep de ontbinding van dit korps niet vreedzaam af, maar ging er van bloedige tooneelen vergezeld. De geschiedenis van de ontbinding der Janitsjarenbende is beschreven door *Es-Seid-Mohammed-Essad* en door *de Perceval* in het Fransch vertaald (1833).

Men geeft den naam van *Janitsjarenmuziek* aan eene woeste, geraasmakende militaire muziek, waarbij vooral de groote of Turksche trom, de bekkens, de met schellen behangen halve maan, de triangel enz. groote diensten bewijzen. Zij is geenszins door de Janitsjaren uitgevonden, al was zij ook bij dezen in gebruik. Reeds in de dagen der oudheid bezigde men zulk een indrukwekkend maatgedruis om eene woeste geestdrift op te wekken. — De beste Janitsjarenmuziek had men bij het leger van *Napoleon*; zij behoort ook thans nog tot het orkest in Italië.

Jan-Mayen is de naam van een eiland in de Noordelijke IJszee, tusschen IJsland en Spitsbergen op 71° N. B. gelegen en alzoo genoemd naar den Nederlandschen zeeman, die het in 1611 ontdekte. Het is 7½ geogr. mijl lang en nergens meer dan 1¼ geogr. mijl breed, terwijl het de noordelijkste plaats bekleedt onder de vulkanische gewesten. Men weet echter niet met zekerheid, of de Berenberg (2 100 Ned. el hoog) tot de werkzame vulkanen behoort. Hij is van alle kanten met gletschers als bevrozen watervallen bekleed, welke langs 3 terrassen in zee afdalen. De vuurspuwende berg Esk, in 1817 door *Scoresby* ontdekt en onderzocht, is 500 Ned. el hoog en heeft een open krater. Een andere vulkaan, ten zuidwesten van den Esk gelegen, droeg blijken, dat er gedurig asch werd uitgeworpen. Het eiland wordt nu en dan door walvischvaarders bezocht, die er op de kust gewoonlijk eene groote hoeveelheid drijfhout aantreffen.

Janning (Coenradus), een geleerde, geboren te Groningen den 16den November 1650, bezocht een Jezuïetencollegie in Westfalen, ontving vervolgens onderwijs te Antwerpen en aanvaardde in 1670 het novitiaat bij de Jezuïeten te Mechelen, waar hij met het grammaticaal onderwijs belast werd. Grooten lof verwierf hij in 1678 te Antwerpen, waar hij gedurende eene besmettelijke ziekte vele lijders bijstond, terwijl hij een jaar later deel nam aan den belangrijken arbeid der *Bollandisten* of aan het vervaardigen van levensbeschrijvingen der Heiligen. Om zich hiertoe beter voor te bereiden, trok hij in 1681 naar Rome, volbracht er zijne godgeleerde studiën, ontving er de priesterwijding en keerde in 1686 met merkwaardige bouwstoffen terug. Hij zette zijn onderzoek voort in Duitschland, Bohemen en Spanje, zorgde dat de „Acta Sanctorum" niet op den Index werden geplaatst en zocht de *Bollandisten* met de *Carmelieten* te verzoenen. Hij overleed te Antwerpen den 13den Augustus 1723.

Jansbroodboom (St.), *Ceratonia siliqua L.*, is de naam van eene plant, welke tot het geslacht *Ceratonia* en onder de familie der *Vlinderbloemigen* tot de afdeeling der Caesalpineën behoort. Het geslacht onderscheidt zich door polygamische (gemengdslachtige) bloemen. Het heeft een 5-deeligen kelk, geene bloemkroon, 5 meeldraden en een zittenden, ronden stempel. De peul springt niet open; zij is lijnvormig, veelzadig, veelhokkig en van tusschenschotten voorzien. De gewone *St. Jansbroodboom* (C. siliqua *L.*), ook wel *bokshoornboom* of *carobenboom* genoemd, is een aanzienlijke boom met eene bruinachtig-grijze schors en uitgespreide, veelal gekromde, roode takken. De bladeren zijn veeljukkig gevind; het aantal jukken is 3 tot 5 en de onderste zijn de kleinste. De blaadjes zijn ovaal, van boven stomp en een weinig uitgerand, doch ook wel eens omgekeerd elvormig en 2-lobbig. Hunne bovenzijde is glanzig. Het eindblaadje wordt vertegenwoordigd door een klein puntje. De bloemtrossen, uit de oksels der bladeren ontspringend, hebben eene paarse kleur. De vrucht wordt ongeveer 3 Ned. palm lang en is meestal

De St. Jansbroodboom.

gekroond, samengedrukt, eenigszins bruin en glanzig. Men vindt dezen boom aan de kusten van de Middellandsche Zee, en in Algiers beschaduwt hij de woningen der inboorlingen. Wegens zijne altijd-groene bladeren is hij eene sierplant der parken van Zuid-Europa. Zijne vrucht is de Siliqua dulcis, het St. Jansbrood, de *κερατία* van *Dioscorides*. Zij bevat plantenslijm en suiker en heeft een eigenaardigen reuk. Zij wordt door de behoeftigen gegeten en tegen keelontsteking als verzachtend middel gebruikt. Ook bereidt men daaruit eene soort van brandewijn, die echter onaangenaam riekt. Op Cyprus bevat deze vrucht zooveel suiker, dat men er een honig van vervaardigt, die tot het confijten van vruchten dient. Ook dienen de vruchten tot veevoeder en van de zaden kookt men koffie. Bijgaande afbeelding geeft de voorstelling van eene tak *a* op $^1/_3$de der natuurlijke groote, van eene bloem *b* op drievoudige grootte, van eene onrijpe vrucht *c* 6-maal vergroot, van eene rijpe vrucht *d* en van deze de overlangsche doorsnede *e*, beide op $^1/_4$de der natuurlijke grootte.

Janse (Zacharias), de uitvinder der verrekijkers, werd geboren te Middelburg omstreeks het jaar 1580. Hij was vermoedelijk leerling bij zijn vader, slijper van brillenglazen, toen hij door het plaatsen van 2 verschillende glazen in eene buis, namelijk een hol- en een bolgeslepen glas, tot de uitvinding kwam, die zijn naam beroemd gemaakt heeft. Anderen evenwel hebben de eer der uitvinding toegekend aan *Jacobus Metius* en *Hans Lipperhey*, welke laatste, schoon van Wesel geboortig, te Middelburg woonde en aldaar in 1619 overleed. Het blijkt echter, vooral uit de nasporingen van den hoogleeraar *Harting*, dat *Zacharias Janse* de uitvinder is, doch dat *Jacobus Metius* den eersten langeren en *Hans Lipperhey* den eersten korteren verrekijker vervaardigd heeft, terwijl eindelijk *Zacharias Janse* en zijn zoon *Jan Zachariasz.* in 1618 volgens de theoretische aanwijzingen van *Galileï* den eersten sterrenkundigen verrekijker hebben geleverd. Het huis, door *Zacharias Janse* tijdens de uitvinding (1580) te Middelburg bewoond en grenzende aan de Nieuwe Kerk, is in 1856 afgebroken, maar tegen de kerk tevens een gedenksteen geplaatst met het opschrift: „Tegen dezen muur stond het huis van Zacharias Janse, uitvinder der verrekijkers in den jare MDXC".

Jansen (Anthony) of *Anthoni Jansz. van der Goes*, een Nederlandsch dichter en de vader van den beroemden *Johannes Antonides van der Goes* (zie *Antonides*), werd geboren te Goes omstreeks het jaar 1621, vestigde zich vervolgens te Amsterdam en overleed aan de gevolgen van een noodlottigen val op den 9den Juni 1696. Hij schreef: „Christelyk vermaeck, bestaende in verscheiden stichtelyke rymen en gesangen (1645)", — „Zederymen, bestaande in gezangen en gedichten op nieuwe musiek door S. Lefèvre (1656)", — „Bijgedichten op de beschrijving van het doolhof te Versailles", — „Gedichten op Otto Veen, zinnebeelden (1641)", — „De menschelijke bezigheden, bestaande in regeering, konsten en ambachten, in 100 figuren uitgebeeld, met verzen daarop passende (1695)", — en „De weerloosheid verdedigd, in tegenstelling van oorlog en wraakgierigheid (1680)".

Jansenisten is de naam van eene kerkelijke secte, die zich zelve tot de R. Katholieke Kerk rekent, 't geen echter door den Paus niet wordt erkend. Zij bestond geruimen tijd alleen in ons Vaderland en ontleent haren naam aan den Nederlandschen godgeleerde *Cornelius Jansenius* (zie aldaar). Deze had in zijn doorwrocht geschrift, getiteld: „Augustinus", de Augustiniaansche leer van de erfzonde, van de onmacht, van 's menschen val, van de alleenwerkende en heiligende genade en van de voorbeschikking voorgesteld als de eenig-rechtzinnige, — voorts de Jezuïeten, zooals *Fonseca*, *Lesz*, *Molina* enz., wegens hunne verdediging van 's menschen vrijen wil bestreden en daardoor den alouden strijd der Augustinianen en Pelagianen of der Dominicanen en Jezuïeten op nieuw doen ontbranden. Uit dien strijd ontstond het Jansenismus, waarvan *Michaël Bajus* de voorlooper was. Na den dood van dezen was eene commissie benoemd (Congregatio de auxiliis gratiae) om den twist bij te leggen, waarin zij echter niet slaagde. In 1611 was het bevel uitgevaardigd om over die zaak te zwijgen, doch het werd door het boek van *Jansenius* geschonden. In 1641 kwamen de Jezuïeten openlijk in verzet tegen dat geschrift en klaagden *Jansenius* aan, omdat hij stellingen had verkondigd, die reeds door Paus *Pius V* verworpen waren. Om den strijd in zijne geboorte te smoren, liet Paus *Urbanus VIII* niet alleen het boek van *Jansenius*, maar ook de daartegen uitgegeven twistschriften der Jezuïeten door de Inquisitie verbieden (Augustus 1641) en in 1642 verwierp hij dat boek, op aansporing der Jezuïeten, als een kettersch werk door de bul „In eminenti". Deze echter ontmoette bij de bisschoppen en universiteiten schier algemeenen tegenstand. Daarentegen vond het werk van *Jansenius* grooten bijval in Frankrijk, waar tevens de abt der Benedictijnen te St. Cyran, *Jean Duvergier de Hauranne* († 1642), in den geest van *Jansenius* werkzaam was en een heftigen aanval richtte tegen den godsdienst en de zedeleer der Jezuïeten. Door geleerde mannen, zooals *Antoine Arnauld*, *Pascal*, *Pierre Nicole* en *Perrault*, werd het Jansenismus, hetwelk in het klooster Port-Royal zetelde, verder ontwikkeld. Toen *Innocentius X* in Mei 1654 vijf stellingen van *Jansenius* als Calvinistische ketterij verwierp, verklaarden de vrienden van *Arnauld*, dat de Paus *Jansenius* verkeerd begrepen had. Terwijl echter *Lodewijk XIV* in verzet kwam tegen zulk eene bewering, herhaalde Paus *Alexander VII* (1656) het gevoelen van zijn voorganger. Door 4 bisschoppen en door de geleerden van Port-Royal werd geantwoord, dat de beslissing over den zin dier stellingen evenzeer aan de wetenschap toekwam als aan de Kerk. Intusschen beijverden zich eenige Fransche bisschoppen om den Paus en het Hof tot eene verzoening te bewegen. Deze kwam in 1668 tot stand doordien de bisschoppen verklaarden, dat de verworpene stellingen inderdaad verwerpelijk waren, maar niet die van *Jansenius*. Paus *Innocentius XI* was hiermede tevreden, en de Jansenisten werden niet lager verontrust. Op den duur echter kon de bigotte *Lodewijk XIV* hen niet dulden, en om aan de dreigende verdrukking te ontsnappen, begaven zich vele Jansenisten naar de Nederlanden,

waar zij niet bemoeielijkt werden om hun geloof. In Frankrijk was het Jansenismus nu weldra vernietigd.

Inmiddels ontvlamde nog vóor den dood van *Lodewijk XIV* de strijd met nieuwe hevigheid. Sedert 1671 namelijk had *Paschasius Quesnel* het Nieuwe Testament met zedekundige opmerkingen geleidelijk in het licht doen verschijnen, om alzoo aan het Jansenismus ingang te verschaffen bij het volk. De Jezuïeten lokten nu gestrenge maatregelen uit tegen dezen schrijver, die van zijne waardigheden beroofd werd en in 1710 te Amsterdam overleed. Eindelijk werd door *Clemens XI* in 1713 de door *Lodewijk XIV* en zijn biechtvaders, de Jezuïeten *Letellier* en *la Chaise*, verlangde bul „Unigenitus" uitgevaardigd, die 101 stellingen uit het „Nieuwe Testament" van *Quesnel* als kettersch veroordeelde. *Port-Royal*, de kweekplaats van het Jansenismus, werd niet alleen opgeheven, maar zelfs gesloopt. De bul wekte wrevel en spot, deed het aantal Jansenisten toenemen en verdeelde de Fransche geestelijken in constitutionisten en anticonstitutionisten. Inmiddels kwam *Lodewijk XIV* te overlijden. De partij van den cardinaal *de Noailles*, die den inhoud der bul wilde toepassen, poogde door middel van den Regent (den Hertog *van Orléans*) haar doel te bereiken en verklaarde, dat alleen een nationaal concilie de rust in Frankrijk kon herstellen, indien de Paus haar verlangen niet bevredigde. Deze zond daarop hevige brieven aan het Fransche Hof, — zoo zelfs, dat zij eindelijk ongeopend werden teruggezonden. Nu dreigde de Paus met den banvloek. Om dezen af te wenden, beriepen de tegenstanders van de bul zich op een algemeen concilie en verkregen daardoor den naam van Appellanten. *Clemens XI* verzond, na vruchtelooze onderhandelingen, het breve „Pastoralis officii (1719)", waarin hij allen excommuniceerde, die niet wilden gehoorzamen aan zijne bul. Nu voegden zich wel is waar ongeveer 100 doctoren te Parijs tot onderwerping, doch tevens kwam het Parlement in verzet tegen het breve. Plotselijk evenwel veranderde, onder den invloed van cardinaal *Dubois*, de Regent zijne gedragslijn door gestreng te verbieden, dat men zich over de bul zou uitlaten. Door een nieuw besluit van 4 Juni 1720 verklaarde hij, dat Frankrijk de bul aannam, zoodat hierdoor het beroep op een concilie verworpen werd. Eindelijk gaf het Parlement toe; het bekrachtigde de bul (1720), met voorbehoud van de rechten der Kroon en van de vrijheden der Gallicaansche Kerk, als eene Rijkswet. Nu werd zij ook onderteekend door de cardinaal *de Noailles*, den leider der Appellanten, terwijl men allen, die dit voorbeeld volgden, met den naam van Acceptanten bestempelde. Wie tegenspraak durfde opperen, werd gestreng gestraft. *Clemens XI* overleed in 1721 en werd opgevolgd door *Innocentius XIII*, die aanvankelijk zachter tegen de Jansenisten gestemd was, maar weldra eene onvoorwaardelijke aanneming vorderde van den bul „Unigenitus". Eindelijk wist Paus *Benedictus XIII*, ondersteund door *Lodewijk XV* en den cardinaal *Fleury*, te bewerken, dat het Parlement de bul in een „Lit de justice" plechtig tot Rijkswet verhief. Wederom namen vele Jansenisten de wijk naar de Nederlanden, vooral naar Utrecht, terwijl anderen zich in hun vaderland schuil hielden. Het langst bleven de priesters van het Oratorium zich verzetten, doch ook deze kwamen ten laatste tot onderwerping.

Het Jansenismus in Frankrijk verkreeg allengs eene dweepzieke kleur. Er gebeurden wonderen bij het graf van *François de Paris* († 1727), en de volgelingen van *Jansenius* verdeelden zich weder in verschillende partijen, die echter allengs in vergetelheid geraakten. Zij, die zich naar de Nederlanden begaven, voegden zich te Utrecht bij de oud-Roomschen of bij de leden der Bisschoppelijke Klerezie, welke dientengevolge, doch ten onrechte, evenzeer met den naam van Jansenisten worden bestempeld. Zie onder *Klerezie*.

Jansenius. Onder dezen naam vermelden wij:

Cornelius Jansenius, een Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren te Hulst in 1550, studeerde te Leuven, gaf gedurende 12 jaar onderwijs in de abdij te Tongerloo, werd in 1550 priester te Kortrijk en zag zich in 1562 benoemd tot doctor in de godgeleerdheid, voorzitter van het theologisch collegie te Leuven en deken van St. Jacobus aldaar, en wegens zijne bekwaamheid zond *Filips II* hem naar het Concilie te Trente. Later werd hij bisschop van Gent en bekleedde die waardigheid in een onrustigen tijd gedurende 8 jaren. Wél was hij aan Kerk en Koning innig gehecht, doch in 1572 leverde hij met *Remigius Driutius*, bisschop van Brugge, bij de Regeering een betoog in, dat het uitgeputte volk de door *Alva* opgelegde lasten niet kon dragen. Hij sprak een veroordeelend vonnis uit over de Hiëronymianen te Gent, en van dien tijd af dagteekent aldaar het verval der letteren. Hij overleed te Gent den 10den April 1576, en van zijne geschriften vermelden wij: „Concordantia evangelica et ejusdem concordantiae ratio IV evangelistarum (1549)", — „Commentarii in concordiam ac totam historiam evangelicam (1572 en bij herhaling)", — „Brevis confessio fidei (1567)", — „Synodus dioecesana habita Gandavi (1570)", — „Paraphrasis et annotationes in omnes psalmos Davidicos (1579)", — „Paraphrasis in ea Veteris Testamenti cantica, quae per ferias singulas totius anni usus ecclesiasticus observat (1569)", — „Commentarii in Proverbia Salomonis et Ecclesiasticum (1589)", — en „Annotationes in librum Sapientiae Salomonis (1589)".

Cornelius Jansenius, bisschop van Yperen en de stichter van de secte der Jansenisten. Hij werd geboren te Acquoi bij Leerdam den 28sten October 1585, studeerde te Utrecht en te Leuven, verwierf den graad van meester in de vrije kunsten, legde zich daarna toe op de godgeleerdheid en vertrok naar Parijs, waar hij huisonderwijzer werd bij eene aanzienlijke familie. Daarna zette hij te Bayonne zijne studiën voort en werd er door den bisschop aan het hoofd van een collége geplaatst. Na verloop van 5 of 6 jaren keerde hij naar Leuven terug, waar hij overste werd van het collegie van St. Pulcheria. Weldra bedankte hij voor deze betrekking en wees die van hoogleeraar in de wijsbegeerte van de hand, om zich onverdeeld aan de studie te kunnen

wijden, werd in 1617 te Leuven doctor in de godgeleerdheid en aanvaardde er eerlang een professoraat bij die faculteit. Zijn voortreffelijk onderwijs bezorgde hem zoo grooten roem, dat hij tweemaal door den Académischen Senaat naar Spanje werd afgevaardigd, om de belangen der hoogeschool bij den Koning vóór te staan en de Jezuïeten van de leerstoelen te weren. De Koning was zoozeer over hem voldaan, dat hij hem in 1630 tot Koninklijk hoogleeraar in de Gewijde Schriften te Leuven en 5 jaren daarna tot bisschop van Yperen benoemde. Hij had zich trouwens bij dien Vorst verdienstelijk gemaakt door het schrijven van zijn „Mars Gallicus", waarin hij den Koning van Frankrijk doorhaalde wegens het verleenen van hulp aan de Protestanten in Duitschland en de Nederlanden. *Jansenius* overleed aan de pest te Yperen den 6den Mei 1638. Van zijne geschriften noemen wij: „Oratio de interiori hominis reformatione (1627)", — „Alexipharmacum pro civibus Silvaeducentibus adversus ministrorum suorum fascinum (1630)", — „Spongia notarum, quibus Alexipharmacum adspersit Gisbertus Voetius (1631; 2de druk, 1641)", — „Alexandri Patricii Amachani, theologi, Mars Gallicus seu de justitia armorum et foederum regis Galliae libri duo (1635)", — „Tetrateuchus, sive commentarius in quatuor Evangelia (1639; 2de druk, 1737)", — „Pentateuchus sive commentarius in quinque libros Moysis (1641)", — en „Analecta in Proverbia, Ecclesiasten, Sapientiam, Habacucum et Sophoniam (1640 en later)". Een groot gedeelte van zijn leven besteedde hij aan een werk, getiteld: „Augustinus", dat in 1640 werd uitgegeven. De Leuvensche hoogeschool beleed in zijne dagen het gemoedelijke, Augustiaansch-rechtzinnige Christendom met verwerping van de leer der Jezuïeten. *Jansenius* was een bepaald tegenstander van laatstgenoemden, en daarvan getuigde zijn „Augustinus". Te zeer echter was hij een getrouwe zoon der Kerk, dan dat hij zou willen, dat zijn boek zonder toestemming van den Paus in het licht werd gegeven. Op zijn sterfbed had hij in dien zin maatregelen genomen, maar de uitvoerders van zijn uitersten wil dachten er anders over, zoodat het boek in 1740 kerkelijk en wereldlijk goedgekeurd in het licht verscheen, maar ook reeds het volgende jaar door de Congregatie te Rome op den index geplaatst werd. Door dat boek werd de strijd in het leven geroepen, waarvan wij in het artikel *Jansenisten* de bijzonderheden hebben medegedeeld.

Jacobus Jansenius, ook *Jansonius* en *Janszoon* genoemd, een Nederlandsch godgeleerde en een neef van den voorgaande. Hij werd geboren te Amsterdam in September 1547, studeerde te Leuven, eerst in de wijsbegeerte en daarna in de godgeleerdheid, verkreeg in 1575 den rang van licenciaat in de godgeleerdheid en werd voorzitter van het collegie van St. Geertruida, in 1580 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leuven en kanunnik van den tweeden rang, in 1589 voorzitter van het Pauselijk collegie, in 1568 Koninklijk hoogleeraar in de Gewijde Schriften en kanunnik van den eersten rang en in 1614 deken van St. Pieter aldaar. Hij was om zijne groote geleerdheid zeer gezien en overleed den 30sten Juli 1625. Van zijne geschriften noemen wij: „Catholici ecclesiastae instructio (1585; 2de druk, 1594)", — „In sacrum Missae canonem, que Romana utitur Ecclesia expositio (1583; 2de druk, 1604)", — „In Canticum Canticorum Salomonis commentarius (1596 en later)", — „In Psalterium et Cantica, quibus per horas canonicas Romana utitur Ecclesia expositio (1597)", — „Vitta coccinea sive enarratio Dominicae passionis etc. (1600)", — „Liturgica etc. (1604)", — „'t Proces van Melchisedeck enz. (1618)", — „In propheticum librum Jobi enarratio (1623)", — „Offencium decem evangelicarum virtutum seu beneplacitorum B. Mariae etc. (1627)", — en „In evangelium d. Joannis expositio (1636)".

Janson (Kristoffer), een Noorweegsch dichter, geboren te Bergen den 5den Mei 1841, studeerde te Christiania in de theologie, hield hier en daar voorlezingen over historische, maatschappelijke en aesthetische onderwerpen, bepaalde zich vervolgens bij het onderwijs en spande vooral zijne krachten in om aan de Noorweegsche volkstaal toegang te verschaffen tot het gebied der letterkunde. Hiertoe schreef hij: „Fraa Bygdom (1865)", — „Ei Slaastkjempa (1868)", — „Han og ho (1868)", — „Marie Skjölte (1862)", — „Torgrim (1862)", — en „Bergtegne (1876)", — voorts den geschiedkundigen roman: „Fra Dansketidi (1875)", — de dichterlijke sprook: „Austanfyre sol og vestanfyre Maane (1879)", — den lyrischen bundel: „Norske Digt (1867)", — het epos „Sigmund Bresteson (1872)", — en het treurspel: „Jon Arason". De Storthing beloonde zijn vaderlandlievenden ijver met een jaargeld van 1600 kronen, zoodat hij onderscheidene reizen volbracht in Europa en Amerika.

Janssen. Onder dezen naam vermelden wij:

Leonhardt Johannes Friedrich Janssen, een uitstekend Nederlandsch oudheidkundige, geboren te Herwen den 23sten December 1806. Hij bezocht in 1824 de hoogeschool te Utrecht, behaalde er in 1827 de gouden medaille op de Académische prijsvraag omtrent de letterkundige schoonheden van den 29sten Psalm en werd in den aanvang van 1831 predikant te Nederlangbroek. Door zwaarmoedigheid gedrukt, legde hij echter na weinige maanden zijne bediening neder en begaf zich naar Zevenaar, waar de lust tot onderzoek den godgeleerde in een oudheidkundige herschiep. De Romeinsche oudheden uit dien omtrek schonken hem eene belangrijke stof tot velerlei nasporingen, en toen in 1835 dr. *Leemans* te Leiden geplaatst was als eerste conservator aan het Museum van oudheden, werd aan *Janssen* de betrekking van tweede conservator toegekend. In het volgende jaar schonk de académische senaat te Utrecht hem eershalve den titel van doctor in de letteren, en toen later dr. *Leemans* als directeur werd aangesteld, ontving *Janssen* in 1840 den titel van conservator en was als zoodanig werkzaam tot in 1868. Wij weten, dat dr. *Leemans* zich vooral met de Egyptische en *Janssen* zich inzonderheid met de Romeinsche, Noordsche, Germaansche en Nederlandsche oudheden bezig hield. Te zamen leverden zij eene „Oudheidkundige kaart van Nederland en België (1836—1845)" met eene alphabetische naamlijst, getiteld: „Romeinsche, Germaansche en

Gallische oudheden in Nederland, België en een gedeelte der aangrenzende landen". Van *Janssen* alleen hebben wij: „Germaansche en Noordsche Monumenten (1840)", — „Gedenkteekenen der Germanen en Romeinen aan den linker oever van den Nederrijn ontdekt (1836, met 18 platen en eene kaart)", — „Grafheuvelen der oude Germanen, ontdekt, beschreven en toegelicht (1833)", — „Grieksche, Romeinsche en Etrurische monumenten van het Museum (1843—1848)", — „Etrurische inscriptiën (met 4 platen)", — „Inscriptiones Graecae et Latinae (1842, met 33 platen)", — „Grieksche en Romeinsche beelden en beeldwerk uit het Museum van Oudheden (1849, met 7 platen)", — „Beschrijving der Grieksche en Romeinsche grafreliëfs (1851)", — „Etrurische grafreliëfs (1854, met 20 platen)", — „Beschrijving der terra cotta's van het Museum (1862)", — en „Nederlandsch-Romeinsche dactyliotheek of verzameling van gegraveerde steenen van Romeinsche afkomst in het koningrijk der Nederlanden gevonden (1844 en supplement 1846)". Verbazend groot is voorts het aantal verhandelingen en opstellen, door hem geplaatst in zijne „Oudheidkundige mededeelingen" of in de „Oudheidkundige verhandelingen en mededeelingen", in de „Konst- en Letterbode", in de „Bijdragen" van *Nijhoff*, in de „Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Académie van Wetenschappen", in de „Reinische Jahrbücher", in den „Navorscher", in den „Vrije Fries", in het „Archief voor Kerkelijke Geschiedenis", in de „Bibliotheek voor Theologische letterkunde", in volksalmanakken, in de „Neue Mittheilungen des Thüringisch-Sächsischen Vereins", in het „Bulletino del Instituto in Roma", in de „Revue archéologique", enz. In de „Jahrbücher" gaf hij een merkwaardig overzicht van de „Sammlunge Vaterländischer Altherthümer im Königreich der Niederlände", — voorts handelden zijne opstellen over oude waterputten, muurschilderingen, oude schansen, gevondene voorwerpen van Romeinschen of Germaanschen oorsprong, hunebedden, bruggen, Gothische en Frankische schatten, glasschilderijen, praalgraven, zegels, opschriften enz. Nadat hij met den hoogleeraar *Rutgers* strijd had gevoerd „Over de echtheid der Eugubinische tafelen", las hij op eene vergadering van het Koninklijk Nederlandsch Instituut eene verhandeling voor „Over den vooruitgang in de beoefening der monumenteele Vaderlandsche Oudheidkunde, gedurende de laatste 25 jaren", en zijne geschriften over de „Meerwoningen" zijn in de verslagen der Académie opgenomen.

Er bestaan van *Janssen* Duitsche gedichten, alsmede eene vertaling van „Roosje" van *Bellamy*. Hij hielp voorts te Leiden een leesmuseum stichten, was er lid van de plaatselijke schoolcommissie, bevorderde den ruilhandel volgens het plan van *Vattemare* en aanvaardde de betrekking van voorzitter der Nederlandsche Gustaaf-Adolf-Vereeniging. Hij was lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen en van een groot aantal binnen- en buitenlandsche geleerde vereenigingen, ten getale van 28. Ook was hij versierd met de Russische ridderorde van St. Anna, 3de klasse. IJverig in het bijwonen van vergaderingen, knoopte hij betrekkingen aan met vele buitenlandsche geleerden en volbracht in 1859 eene reis naar Hannover, Berlijn, Dresden, Praag en Weenen, bezocht Hongarije en keerde over Zwitserland terug om aldaar de paalwoningen in oogenschouw te nemen. Toen in 1867 de hoogleeraar *van der Chijs*, directeur van het munt- en penningkabinet, overleed, zag *Janssen* zich het volgende jaar tot diens opvolger benoemd. Om zijne uitgebreide kennis, zijn onverdroten ijver en zijn edel karakter genoot hij de algemeene achting en stierf den 22sten Juli 1869.

Hendrik Quirinus Janssen, een verdienstelijk oudheidkundige, geboren te St. Anna ter Muiden den 9den November 1812. Hij studeerde te Utrecht in de theologie, nam deel aan den Tiendaagschen Veldtocht, werd achtervolgens predikant te 's Heer-Abts- en Simonskerke, Vrouwenpolder en St. Anna ter Muiden, werd, nadat hij reeds in 1860 tot schoolopziener was benoemd, in 1880 districtschoolopziener, waarna hij zich vestigde te Goes, en overleed aldaar den 12den Mei 1881. Van zijne geschriften noemen wij: „St. Anna ter Muiden, beschouwd als plaats sedert het ontstaan der stad Muiden in 1241 enz. (1850)", — „De kerkhervorming te Brugge, een historisch tafereel voor christenen, die voedsel zoeken voor den geest en op Gods wegen letten (1856)", — „Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend (1862)", — „De kerkhervorming in Vlaanderen, historisch geschetst meest naar onuitgegeven bescheiden (1867)", — „Petrus Dathenus. Een blik op zijne laatste levensjaren enz. (1872)", — onderscheidene leerredenen, — talrijke opstellen in de door hem en *J. H. van Dale* geredigeerde „Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch Vlaanderen (dl. I—VI)", alsmede in onderscheidene tijdschriften, jaarboekjes en genootschapswerken. Hij was lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, van het Zeeuwschen van het Friesch Genootschap, van het Historisch Genootschap te Utrecht, van de Société Royale de littérature et beaux arts te Gent, van de maatschappij „De taal is gansch het volk" te Gent, enz.

Pierre Jules César Janssen, een verdienstelijk natuur- en sterrenkundige. Hij was geboren te Parijs in 1824, werd lid van het Bureau des Longitudes, in 1873 lid der Académie te Parijs en vervolgens directeur van het natuur- en sterrenkundig observatorium, naar zijn ontwerp te Meudon gebouwd en in 1877 geopend. Hij bewoog zich vooral op het gebied der spectraalanalyse. In 1866 maakte hij eene reeks van proeven openbaar, door hem in Zwitserland, Sicilië en Zuid-Italië en ook in de gasfabrieken te Parijs genomen, waardoor hij aantoonde, dat het ontstaan van de zoogenaamde atmosphérische lijnen in het zonnespectrum moet worden toegeschreven aan den waterdamp der lucht. In 1868 werd hij ter waarneming der totale zonsverduistering naar Guntoor in Indië gezonden; hij nam er waar, dat de protuberansen der Zon uit gloeiende waterstof bestaan en het gelukte hem, deze protuberansen, die men te voren alleen bij verduisteringen had ontwaard, ook nog gedu-

rende een paar weken door middel van den spectroscoop te aanschouwen. In 1870 beschreef hij zijne methode der quantitatieve spectraalanalyse. In 1874 nam hij in Japan den doorgang van Venus waar en op de reis derwaarts verzuimde hij niet, in de Golf van Bengalen magnetische onderzoekingen in te stellen. De groote photoheliograaf, op die expeditie gebezigd, is één der merkwaardigste instrumenten van het nieuwe observatorium te Meudon. Daarmede heeft hij photographieën van de Zon verkregen, waarop hij met de loup bijzonderheden der oppervlakte van dit hemellichaam kon waarnemen, welke onzichtbaar blijven voor 't oog, dat zich met de beste kijkers wapent.

Johann Janssen, een Duitsch geschiedkundige, geboren te Xanten den 10den April 1829. Hij studeerde in de godgeleerdheid, werd tot priester gewijd, maar zag zich geplaatst als hoogleeraar in de geschiedenis aan het stedelijk gymnasium te Frankfort aan de Main. Hier werd hij bevriend met den beoefenaar der geschiedenis *J. F. Böhmer* en gaf na het overlijden van dezen diens: „Leben, Briefe und kleinere Schriften (1868, 3 dln)" in het licht. Voorts schreef hij: „Wibald von Stablo und Corvei (1098—1158), Abt, Staatsmann und Gelehrter (1854)", — „Frankreichs Rheingelüste und deutschfeindliche Politik in früheren Jahrhunderten (1861)", — „Schiller als Historiker (1863)", — „Zur Genesis der ersten Theilung Polens (1865)", — „Gustav Adolf in Deutschland (1865)", — Böhmer's Leben. Briefe und kleinere Schriften (1868, 3 dln)" — „Zeit- und Lebensbilder (1875; 2de druk, 1876)", — „Friedrich Leopold, Graf zu Stolberg und seine Rückkehr zur katholischen Kirche (1876—1877, 2 dln)", — en „Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgange des Mittelalters (1878—1884, 3 dln)". Ook leverde hij: „Die Münsterischen Chroniken von Röchell, Stevermann und Corfey (1856)", — en „Frankfurts Reichskorrespondenz 1376—1519 (1863—1872, 2 dln)".

Janssens. Onder dezen naam vermelden wij:

Abraham Janssens, een verdienstelijk Nederlandsch historieschilder. Hij werd geboren te Amsterdam in 1560 en dong volgens velen met *Rubens* naar de kroon. Vorstengunst bezorgde hem grooten rijkdom, maar wegens zijn losbandig gedrag overleed hij in 1631 in armoede. Hij onderscheidt zich door correctheid van teekening en door frischheid van koloriet. Tot zijne merkwaardigste stukken behooren eene „Graflegging" en eene „Madonna met het kind" in de kerk der Carmelieten te Antwerpen. Ook in de musea te München, Weenen, Dresden enz. vindt men stukken van zijne hand.

Jan Willem Janssens, een verdienstelijk Nederlandsch krijgs- en staatsman, geboren te Nijmegen den 12den October 1772. Hij trad op 12-jarigen leeftijd als kadet in dienst bij het regiment van *Aylva*, was in 1787 eerste luitenant en als zoodanig belast met de verdediging van Harlingen, in 1788 kapitein, waarna hij in 1793 deel nam aan den veldtocht tegen de Franschen, ontving eene wonde bij Werwick, woonde de belegering bij van Landrecies en den slag van Fleurus, doch zag zich wegens zijne slecht genezen wonden met den aanvang van 1796 gepensioneerd. In 1797 werd hij commissaris der Fransche troepen in de Bataafsche Republiek, in 1800 secretaris-generaal van het ministerie van Oorlog en zag zich meermalen afgevaardigd naar Parijs om ontheffing te bewerken van den overmatigen druk der Fransche heerschappij. In 1802 werd hij met den rang van luitenant-generaal aangesteld tot gouverneur-generaal van de Kaap de Goede Hoop, alwaar hij bleef tot 1806, na de overgave der Kolonie aan de Engelschen. Hij leverde er in de vlakte van Blauwenberg een slag tegen de overmacht en dien ten gevolge ging de Kaap, onder eene eervolle capitulatie, voor ons verloren. Na zijn terugkeer werd hij door Koning *Lodewijk Napoleon* met onderscheiding bejegend en tot buitengewoon secretaris-generaal van het ministerie van Oorlog, tot intendant-generaal van de Rijnarmee en voorts tot directeur-generaal van de administratie van Oorlog benoemd. Weldra legde hij deze betrekking neder, doch behield den rang van luitenant-generaal en den titel van staatsraad met een aanzienlijk pensioen. Na eene reis door Zwitserland en Italië keerde hij naar het Hof van Koning *Lodewijk* terug, die voornemens was hem tot gouverneur-generaal van Oost-Indië te benoemen, — welke benoeming hij echter ontving van *Napoleon I*. Ook hier was hij genoodzaakt, na hardnekkigen tegenstand voor de overmacht der Engelschen te bezwijken en hun de Nederlandsche bezittingen over te geven. Eerst als krijgsgevangene naar Engeland gevoerd, ontving hij in 1812 verlof, zich naar Frankrijk te begeven, waar zijn gedrag werd goedgekeurd door den Keizer, die hem tot kommandant der 31ste militaire divisie — hoofdkwartier Groningen — en tot baron van het Keizerrijk benoemde. Hij onderscheidde zich in zijne nieuwe betrekking door de beradenheid, waarmede hij zonder bloedstorting een opstand in Oost-Friesland dempte, en daar hij zijn woord had gegeven, dat hij vóor zijne uitwisseling niet tegen de Engelschen zou strijden, werd hij, bij het verschijnen van Engelsche fregatten vóor Hamburg, naar de 2de militaire divisie te Mezières verplaatst. In 1813 verkreeg hij zijn bewijs van uitwisseling en voegde zich in den aanvang des volgenden jaars met 6000 man bij *Napoleon* te Rheims. Het aanbod om het bevel over eene divisie onder *Ney* op zich te nemen, wees hij van de hand, om niet tegen zijne landgenooten te strijden, waarna *Napoleon* hem beval, zich naar Parijs te begeven en aldaar den loop der gebeurtenissen af te wachten. Hij bleef er tot aan den intocht der Geallieerden en keerde in 1814 naar zijn Vaderland terug, waar *Willem I* hem bevestigde in den rang van luitenant-generaal en belastte met de organisatie van het Nederlandsche leger. Voorts werd hij commissaris-generaal van Oorlog en secretaris van Staat, nam na verloop van eenige maanden zijn ontslag, aanvaardde de betrekking van kanselier der militaire Willemsorde en overleed te 's Gravenhage den 23sten Mei 1838. Hij was achtervolgens benoemd tot ridder, kommandeur en grootkruis der orde van de Unie, tot ridder en grootkruis der orde van de Reunie, tot officier, kommandeur en grootofficier van het Legioen van Eer, en tot grootkruis van de militaire Willemsorde.

Janssonius. Onder dezen naam vermelden wij:

Johannes Janssonius, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Ouderkerk den 21sten Maart 1685. Hij studeerde te Leiden, was achtervolgens predikant te Willige-Langerak en Moordrecht, werd in 1736 emeritus en overleed te Ouderkerk, den 18den December 1745. Van zijne geschriften noemen wij: „De gegeloofsbelijdenisse van onze Hervormde lere (1617)", — „De vriend zonder bruiloftskleed of predicatie over Matth. XXII: 21 (1717)", eene leerrede, gehouden te Vianen, om er onrust en verwarring uit den weg te ruimen, weshalve de Graaf *van der Lippe*, souverein van Vianen, hem met de gouden medaille begiftigde, — „Heilige uitspanningen om den geest te verlustigen (1720, 3 dln; 3de druk, 1731)", — „Korte beschrijving van de ambachtsheerlijkheid Moordrecht (1729)", — „Eben-haëser of gedenksteen der hulpe (1732)", — „Het leven van Jezus Christus, alleen uit het evangelium van Matthaeus (1735)", — „Fasciculus myrrhae etc. (1739)", — en „Halcyonia of beschrijvinge van het nieuwe Jerusalem enz. (1740)".

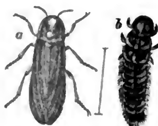
Johannes Henricus Janssonius, desgelijks een Nederlandsch godgeleerde. Deze, geboren te Siddeburen den 13den September 1701, was een kleinzoon van den evenzoo genoemden predikant van Noordbroek en een zoon van *Johannes Janssonius*, laatstelijk predikant te Veendam. Hij studeerde te Utrecht, was achtervolgens predikant te Dirksland, Emden, Finsterwolde, Veendam en Groningen, en overleed den 1sten Maart 1780. Van zijne geschriften vermelden wij: „De algemeene brief van den apostel Jacobus verklaerd en kortlijk toegepast (1742)", — „De algemeene brief van den Apostel Judas verklaerd en toegepast (1742)", — „Het heugelijk gezicht van den profeet Zacharias in zijn derde capittel geopend en toegepast (1751)", — „Ter nagedachtenis van S. Tjassens (1753)", — „Lijd- en leerschool van den Christen enz, (1756)", — „Eenerlei en verscheiden op den wegh naer den hemel (1760)", — „Israëls minnenijt enz. (1760)", — „De natuur en kracht van 't ongeloof enz. (1763)", — „Het begin van de reizen der kinderen Israëls geestelijk overgebracht (1767)", — en „Verlossing der kinderen Israëls uit Egypte (1768)".

Hillebrandus Janssonius, een neef van den voorgaande. Hij werd geboren te Zandeweer den 20sten April 1728, studeerde te Groningen, en was achtervolgens predikant te Noordhorn, te Kropswolde en te Veendam, alwaar hij den 12den October 1789 overleed. Hij was een verdienstelijk godgeleerde en schreef: „De waare aart der Sacramenten enz. (1764, 2 dln; 2de druk, 1768)", — „Brief aan W. Pfeiffers (1768)", — „Samenspraak over den waaren aart der Sacramenten enz. (1770)", — „Historisch verhaal nopens der Labadisten scheuring enz. (1770)", — „Een vijftal leerredenen (1772)", welke wegens de voorrede en de noten hoogst belangrijk zijn voor de geschiedenis van Veendam en Wildervank, — „Allereerste waarheden van den Christelijken Godsdienst enz. (1781)", — en „Noodigste waarheden van den Christelijken Godsdienst (1781)".

Roelof Bennink Janssonius, een verdienstelijk Nederlandsch dichter en godgeleerde. Hij werd geboren te Groningen den 19den April 1817 en was een achterkleinzoon van den predikant *Johannes Janssonius*, een broeder van boven vermelden *Hillebrandus*. In 1833 als student in zijne geboorteplaats ingeschreven, verkreeg hij in 1841 met den hoogsten lof het doctoraat in de theologie na het verdedigen van een „Specimen de Romano-Catholicorum, qui vulgo Jansenistae dicuntur, historia ac principiis". Inmiddels was hij reeds in 1838 proponent geworden en zag zich in 1841 beroepen te Roderwolde in Drenthe. Vandaar vertrok hij in November 1846 naar Arnhem, waar hij in 1849 bij het woeden der chólera getuigenis gaf van zijn moed en van zijne edele gezindheden, en in 1850 naar 's Gravenhage, waar hij als een verlicht voorstander van de Groninger theologie een zwaren strijd had te voeren tegen de dáár heerschende orthodoxie, — een strijd, die den tot zwaarmoedigheid gestemden man zeer terneder-drukte. Geen wonder, dat hij troost zocht in eene ijverige beoefening der dicht-en letterkunde. Had hij reeds als student met zijne vrienden *Goeverneur*, *Hecker*, *Lesturgeon* en *Steringa Kuyper* den studentenalmanak van zijne bijdragen voorzien, — had hij door zijne „Jonge dooden, Zuchten en zangen (1842)", — door zijne „Lentebladen (1844)", — door zijn „Vrouwenleven, zangen des geloofs en der liefde (1853)" den naam van een gevoelig dichter verworven, — had hij reeds de „Legenden van J. G. von Herder (1853)" overgebracht en eene „Beknopte geschiedkundige inleiding tot den Heidelbergschen Katechismus enz. (1853)" geleverd, — hij schreef nog, behalve onderscheidene leerredenen: „Gedichten (1855)", — „Gezangen der Katholieke Kerk (I en II, 1857 en 1859)", — „De Psalmen naar de behoefte der Christenen voor kerkelijk en huiselijk gebruik ingerigt (1858; 2de druk, 1861)", — „Geloofsliederen eener Verborgene (1860)", — „Beelden en stemmen (1864)", — „Gezangen der Evangelische Kerk (1865)", — „Gezangen der Grieksche Kerk (1866)", — „Gezangen der Engelsche Kerk (1866)", — „Gezangen der Fransche Protestantsche Kerk (1866)", — „Korte geschiedkundige mededeelingen aangaande de beroemde mannen, naar wie de nieuwste straten te 's Gravenhage zijn genoemd (1868)", — „Geschiedenis der Oud-Roomsch-Katholieke Kerk in Nederland (1870)", — „Dichtwerken (1872, 2 dln)" — en een aantal bijdragen in verschillende tijdschriften, almanakken en dichtbundels. Tot deze laatste behooren: „Rietscheutgalmen (1838)", — „Wel en Wee. Zangen der liefde (1839)", — „Lief en leed (1853)" — en „Verscheidenheid en eenheid". Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het Historisch Genootschap te Utrecht enz. en overleed te 's Gravenhage den 9den December 1872. Na zijn dood verscheen nog: „Laatste leerrede en gedichten van dr. R. Bennink Janssonius (1873)" met een voorbericht van dr. *H. L. Oort*.

Jansworm (St.) of *glimworm* (Lampyris) is de naam van een klein insect van de orde der *Schildvleugeligen* of *Kevers* (Coleoptera). Het heeft een rond lichaam, smalle, lange, weeke dekschilden, die dikwijls het achterlijf niet bedekken, een ronden, kleinen kop, die onder

het halsschild verborgen is, en draadvormige, korte, gezaagde sprieten, — voorts onderscheidt het zich door een eigenaardigen lichtglans, uitgaande bij tusschenpoozen van de laatste ringen van het achterlijf. De lichtende plek, die bij nacht groenachtig is, vertoont zich bij dag zwavelgeel. Het lichten houdt kort na den dood van het diertje op en wordt sterker bij krachtiger ademhalingen. De St. Jansworm van onze noordelijke streken (Lampyris noctiluca, zie bijgaande afbeelding) leeft in het gras en schittert

St. Jansworm. (Lampyris noctiluca).
a. Mannetje. *b.* Wijfje.

met een groenen glans. Het wijfje heeft geene vleugels en het mannetje komt zelden voor. Eene andere soort (L. splendidula), hier en daar in Duitschland te vinden, is veel kleiner, doch de mannetjes zweven rond als lichtende vonken. Van *L. italica*, die in Italië te huis behoort, zijn mannetje en wijfje beide gevleugeld en zij fladderen des voorjaars in groote menigte rond onder de olijfboomen. De larven leven in het gras, zijn met tangvormige kaken gewapend, voeden zich o. a. ook met slakken en zijn daardoor zeer nuttig.

Jan-tse-Kiang (Blauwe rivier) is de naam van de grootste der beide hoofdrivieren van China. Zij ontspringt ten westen van de Hoang-ho, aan den zuidelijken zoom der woestijn Gobi onder den naam van Moeroei-Oessoe, vloeit eerst oost-, dan zuidwaarts, baant een weg door het Joen-ling-gebergte en bereikt als Kin-sja-Kiang (Goudzandrivier) het Chineesch grondgebied. Deze bovenloop der rivier met eene lengte van wellicht 240 geogr. mijl is ons nagenoeg ten eenenmale onbekend. Terwijl zij in eene zuidoostelijke richting voorwaarts kronkelt, ontvangt zij op den linker oever de breede Jar-loeng-Kiang, wendt zich vervolgens naar het noorden, stroomt in oostelijke en noordelijke richting door kromme dalen en rotskloven en vormt prachtige watervallen, terwijl zij onderscheidene groote rivieren opneemt. Bij de komst der Jan-tse-Kiang in het laagland neemt haar benedenloop een aanvang. Deze is 175 geogr. mijl lang. Zij stroomt eerst oostwaarts langs den linkeroever van de Toeng-ting, het grootste meer van China. dat haar de wateren der provincie Hoe-nan bezorgt, — dan noordoostwaarts, dan zuidoostwaarts en ontmoet mede eene groote waterkom, het door hooge granietgevaarten omgeven Po-yang-meer, dat zich desgelijks in de Jan-tse-Kiang uitstort. Vandaar zet zij haren tocht in eene noordoostelijke richting voort en vindt haar einde in de Gele Zee op 137° O. L. van Greenwich. Ook gedurende dezen benedenloop wordt zij versterkt door groote rivieren, zooals: de Han-Kiang (Tapaling), de Siang-Kiang en de Kja-Kiang. De geheele lengte der Jan-tse-Kiang is 670 geogr. mijl en men raamt haar stroomgebied op 35 700 ☐ geogr. mijl. Deze groote, maar gedurende haren benedenloop zacht voortkronkelende rivier, welke boven Nanking eene geogr. mijl breed is, bezit voor millioenen oeverbewoners grooter nut dan eenige rivier op aarde. Hare oppervlakte wemelt steeds van duizende vaartuigen. Groote schepen kunnen haar bevaren over een afstand van 40 geogr. mijl en voor booten is zij bevaarbaar over eene lengte van 380 geogr. mijl, terwijl ebbe en vloed er merkbaar zijn tot op een afstand van 80 geogr. mijl van haren mond. Eigenlijk draagt alleen deze laatste in China den naam van Jan-tse-Kiang; het overig gedeelte heet men er eenvoudig Ta-Kiang of Kiang (De Rivier). Het vermaarde Keizerskanaal verbindt haar benedenloop met dien van de Hoang-ho.

Januari, in het Nederlandsch *Louwmaand* geheeten, is de eerste maand van het jaar en telt 31 dagen. Zij ontleent haren naam aan den Romeinschen God *Janus* en werd in 251 vóór Chr. door de Tienmannen te Rome aan het hoofd geplaatst van dat jaar, hetwelk er te voren uit slechts 10 maanden bestond en met Maart een aanvang nam. De Zon is in Januari in het teeken van den Waterman. Volgens *Dove* is de gemiddelde temperatuur volgens den thermometer van *Fahrenheit* in deze maand te Amsterdam 0,53°, — te Dublin 2,88°, — te Londen 2,22°, — te Bordeaux 4,00°, — te Parijs 1,53°, — te Brussel 1,46°, — te Basel 0,74°, — te Milaan 0,54°, — te Rome 5,79°, — te Berlijn 1,80°, — te Karlsruhe 0,14°, — te München 1,07°, — te Praag 1,95° — en te Weenen 1,21°.

Januarius (De Heilige), bisschop van Benevento, werd in het begin der 4de eeuw onder Keizer *Diocletianus*, na het ondergaan van velerlei martelingen, te Puzzuoli onthoofd, waarna zijn lijk in de onderaardsche kapél der naar hem genoemde hoofdkerk te Napels is bijgezet. Zijn hoofd, alsmede 2 fleschjes met zijn bloed, volgens de overlevering bij zijne onthoofding door eene vrome vrouw opgevangen, worden er bewaard in eene prachtige kapél, versierd met een viertal schilderstukken van *Domenichino*. Men verhaalt, dat het bloed, hoezeer gestold, de eigenschap heeft van weêr vloeibaar te worden, zoodra men het in de nabijheid brengt van het hoofd. Doorgaans wordt 3-maal in ieder jaar, bepaaldelijk steeds op zijn sterfdag (19 September) dat wonder door de geestelijkheid aan de geloovigen getoond; — voorts ook wel bij buitengewone gelegenheden, namelijk bij aardbevingen, besmettelijke ziekten en dergelijke volksrampen. Wil het bloed niet vloeibaar worden, dan beschouwt men zulks als een kwaad voorteeken, dat veler hart met angst vervult. *Januarius* is de beschermheilige van het voormalig koningrijk Napels, en te zijner eer stichtte *Karel*, koning van Sicilië, later *Karel III* van Spanje, in 1738 de orde van den Heiligen Januarius, die in 1806 vernietigd en in 1814 hersteld werd. Het wonder heeft er echter langer geduurd dan het Napelsche Koningschap, want ook nu nog onder het verlicht Italiaansch bestuur moet het bloed van den heiligen *Januarius* gedurig

vloeien, om de bijgeloovige menigte te bevredigen.

Janus, eene aloude godheid der Romeinen, is vermoedelijk van Pelasgischen oorsprong. De Pelasgers huldigden 2 godheden, symbolen van de natuur en van hare vruchtbaarheid, voorgesteld door 2 schepselen van verschillend geslacht of ook wel door een enkel beeld. Van de Pelasgers ontvingen de Latijnen deze dubbele godheid, welke naar hunne meening niet slechts over het jaar, maar ook over de lotgevallen der menschen, over oorlog en vrede den schepter zwaaide. Daarom rustte deze in zijne rechterhand, terwijl de linker een sleutel vasthield. Zoo was deze godheid geplaatst op een glansrijken troon. Doorgaans echter werd *Janus* voorgesteld met 2 aangezichten, van welke het één voorwaarts, het ander achterwaarts was gekeerd. Sommigen beschouwden dit als een symbool der wijsheid van *Janus*, die in het verleden en in de toekomst ziet, — anderen als eene aanduiding van het begin van het jaar, waarbij men het verledene achter zich sluit en eene nieuwe toekomst opent. Ook ziet men *Janus* met 4 aangezichten, om — gelijk men wil — als opperste deurwachter des hemels naar alle windstreken te kunnen zien. Volgens de sage is *Janus* één van de oude Koningen der Latijnen geweest, die zijn volk bekend maakte met den landbouw, het goede wetten gaf en den derwaarts gevloden *Saturnus* tot zijn mederegent aanstelde, waardoor hij aan zijne onderdanen de gouden eeuw of de eeuw van *Saturnus* bezorgde. — Alle in- en uitgangen waren onder zijne hoede geplaatst. Hij was de god van den dag en van het jaar en de eerste maand draagt nog altijd zijn naam. *Romulus* stichtte te zijner eer een beroemden tempel, die volgens de verordening van *Numa* geopend werd bij den aanvang van een oorlog, gedurende dezen geopend bleef en dan eerst gesloten werd, wanneer in alle aan de Romeinen onderworpen landen de vrede hersteld was. Dit laatste geschiedde in 700 jaar slechts driemaal, namelijk onder *Numa*, na den Eersten Punischen Oorlog en onder *Augustus*.

Janus Secundus, een gelukkig beoefenaar der Latijnsche dichtkunst, geboren te 's Gravenhage den 14den November 1511, genoot aldaar zijne eerste opleiding en vertrok in 1528 met zijn vader naar Mechelen. Waarschijnlijk ontving hij den naam van *Secundus*, omdat hij de tweede der zonen van *Joannes Nicolai* was, die *Joannes* geheeten werd. Reeds vroeg beoefende hij de Latijnsche dichtkunst, legde zich tevens toe op de schilder- en graveerkunst, studeerde aan de hoogeschool te Bourges in de rechten, vertrok na den dood zijns vaders naar Italië, vervolgens naar het Hof van *Karel V* in Aragon en werd secretaris van *Joannes Tavera*, bisschop van Toledo. Toen de Keizer naar Tunis ten oorlog trok, werd hij op zijn verlangen door *Janus Secundus* vergezeld, doch zwakke gezondheid noodzaakte dezen, eerlang naar Spanje terug te keeren. Voorts begaf hij zich kort daarop naar de Nederlanden, waar hij secretaris werd van *George van Egmond*, bisschop van Utrecht en abt van St. Amand. Eerlang zag hij zich tot dergelijke betrekking geroepen bij den Keizer, doch hij mocht haar niet aanvaarden, daar hij den 24sten September 1536 te Doornik overleed. Hij werd begraven te St. Amand, waar zijne vrienden een marmeren gedenkteeken te zijner eer deden verrijzen, dat in den beeldenstorm van 1566 verwoest, maar later hersteld werd. Zijne Latijnsche elegieën, puntdichten, oden, dichterlijke brieven, lijkzangen, mengelingen en kusjes (Basia) behooren tot de beste van den nieuweren tijd. Zij werden in 1537 door zijn broeder *Hadrianus Marius* uitgegeven en later bij herhaling gedrukt. In 1619 bezorgde *Petrus Scriverius* eene uitgave van al de werken van *Janus Secundus*, vermeerderd met zijne reisbeschrijvingen in proza. Ook de hoogleeraar *P. Bosscha* leverde zulk eene uitgave (1821, 2 dln) met eene dissertatie „De Joanne Nicolao Secundo deque ejus gente". Vooral de „Basia" werden talooze malen herdrukt en in verschillende talen overgezet, — in het Nederlandsch door mr. *A. W. Engelen* (1830; 2de druk, 1839).

Japan (Oost-Rijk, zie de kaart van China en Japan bij het artikel: *China*), ook *Dsj-ipen* of *Nipon* (Nifon) genaamd, is eene merkwaardige eilandengroep in Oost-Azië. Zij bestaat uit eene gebogene reeks van groote en kleine eilanden — volgens sommigen niet minder dan 3 850 —, die, gelegen tusschen 25°50′ en 47° N. B. en 123°23′—152°40′ O. L. van Greenwich, van China, Koréa, Mandsjoerije en Oost-Siberië gescheiden zijn door de Chineesche Zee (Tonghai), de Straat van Koréa, en de Japansche Zee, berucht wegens klippen, maalstroomen, ondiepten, nevels, waterhoozen en typhoons. De oppervlakte van Japan beslaat 7 027 □ geogr. mijl. Hiervan behooren aan het eigenlijke Japan 5 388 □ geogr. mijl (aan het voornaamste eiland Nipon 4 189, — aan Sikok 328, aan Kioesioe 745, — en aan de daarbijgelegene kleine eilanden 126). Het overige behoort aan het van Japan afhankelijke eiland Jesso ten noorden van de Sangarstraat (1 465 □ geogr. mijl), en aan de Zuidelijke Koerilen (ook de Noordelijke zijn bij verdrag van 21 Augustus 1875 door Rusland in ruil tegen Sachalin afgestaan), Koenasiri, en Jetoeroep genaamd (174 □ geogr. mijl). Het binnenwater, door de voornaamste 3 eilanden ingesloten, draagt den naam van Japansche Binnenzee (Soewonada), waartoe 3 kanalen toegang verleenen, namelijk het Kinokanaal ten oosten tusschen Nipon en Sikok, het Boengokanaal ten zuiden tusschen Sikok en Kioesioe, en de Straat van Simonoseki ten westen tusschen Kioesioe en Nipon. De Japansche eilanden liggen op den vulkanischen gordel, die zich van Formosa over de Koerilen naar Kamtsjatka uitstrekt. Uit zee vertoonen zij zich als heuvelachtige landen, in wier midden zich bergen verheffen. De vlakke kustlanden zijn er in het algemeen zeer smal, — de oevers en baaien met klippen bezet. Boven de binnenlandsche bergstreek verheffen zich enkele toppen, die het voorkomen van vulkanen hebben. In het zuidelijk gedeelte van het voornaamste eiland, 13 geogr. mijl van Jedo verrijst de indrukwekkende, doch sedert 1707 zwijgende vulkaan Foesijama ter hoogte van 4 000 Ned. el, voor den zeeman een landmerk en weerprofeet, voor de inboorlingen eene heilige bedevaartplaats, vergiffenis verleenend aan hen, die zijn be-

sneeuwden top bezoeken. In het noorden van Nipon, op Kioesioe en sommige kleinere eilanden bevinden zich naast de uitgedoofde nog onderscheidene werkzame vuurspuwende bergen, welke groote verwoestingen hebben aangericht. Aardbevingen behooren er tot de gewone voorvallen. Volgens *Naumann* heeft men er gemiddeld éene om de zes jaar. De aardbeving te Kioto in 1830 duurde 8 weken en deed zich in den beginne gevoelen met 120 schokken in het etmaal. Eene aardbeving van 18 dagen verwoestte in 1855 te Tokio meer dan 15 500 huizen en deed er bijna 106 000 menschen omkomen. Voorts had men hevige aardbevingen te Jedo den 22sten — 25sten Februari 1878, den 25sten December 1879 en den 25sten Februari 1880. De rivieren hebben er meestal een snellen stroom en slechts weinige van deze zijn over een korten afstand bevaarbaar. Het klimaat is er naar gelang van breedtegraad en ligging zeer verschillend. De westelijke kusten zijn er gemiddeld kouder dan die, welke in Europa op dezelfde breedte gelegen zijn, en aan de kust van den Oceaan is de temperatuur nog lager. In het algemeen is het weder er zeer onbestendig. De winter gaat er vergezeld van sneeuw en felle vorst, doch gedurende korten tijd, en de zomer brengt er eene ondragelijke hitte. Er valt veel regen; de maanden Juni en Juli zijn er de regenmaanden, en op Jeso behoort een volkomen heldere dag tot de zeldzaamheden.

De voornaamste rijkdom van Japan is gelegen in zijne delfstoffen. Goud is er in overvloed voorhanden en zijne waardeverhouding tot die van zilver als 1 tot 5. Intusschen meldt men, dat de opbrengst der goud- en zilvermijnen in den laatsten tijd aanmerkelijk is afgenomen. Vooral komt er veel koper voor, en wel de beste soort van de geheele aarde. Voorts heeft men er zeer fijn lood en kwikzilver, en van het aldaar aanwezig ijzer vervaardigt men uitmuntend staal. In verschillende gewesten des Rijks vindt men er steenkolen, zwavel, aluin, arsenicum, salpeter en zout. De bewerking van porseleinaarde en potklei houdt er duizende menschen bezig. Uit den vulkanischen bodem ontspringen er vele warme minerale — vooral zwavelhoudende — bronnen. Daarenboven borrelen naphta en brandbaar gas op vele plaatsen uit den grond omhoog, terwijl de zee er veel barnsteen oplevert. De plantengroei van Japan heeft veel overeenkomst met dien van China, zoo niet in dezelfde soorten, dan toch in dezelfde geslachten. De merkwaardigste zijn de zwarte en witte moerbeziënboom, de kamferboom, de theestruik, vele olie- en harsopleverende planten, pijnboomen, cypressen, ceders met een omvang van 6 Ned. el, pandanus- en drakenbloedboomen, iepen- en laurierboomen, 2 soorten van eikenboomen met eetbare eikels, kastanje- en walnotenboomen en vele bamboessoorten; — voorts in het zuiden eenige palmen en sommige gewassen der keerkringslanden; — wijders hennep, katoen, zuidelijke vruchten, ooft, meloenen, augurken, erwten en boonen, terwijl reeds vele sierplanten uit Japan naar Europa zijn overgebracht. Het dierenrijk is er, evenals in China, niet sterk vertegenwoordigd. Wild is er zeer weinig; men heeft er slechts hazen, eene kleine soort van herten, éene soort van antilopen, het wilde zwijn, den vos, éene soort van apen, éene van wolven en éene van beren. Omdat de godsdienst er het gebruik van vleesch verbiedt, is er de veefokkerij van weinig belang. Daarentegen levert de zee er vele walvisschen, schildpadden, weekdieren, kreeften, krabben en visschen. Overal zoekt en vindt men er aan de kust parels.

Het aantal inwoners bedraagt er bijna 36$^3/_4$ millioen (1883), en onder dezen bevinden zich ongeveer 3 000 Europeanen. De Japanneezen of Japanners zijn gesproten uit eene vermenging van de Aino met de Chineezen. De eersten bewoonden oorspronkelijk al de eilanden van de Lioe-Kioegroep tot aan Kamtsjatka, doch werden door Chineesche kolonisten allengs meer noordwaarts gedrongen, zoodat zij thans nog op Jeso en de Koerilen gevestigd zijn. De Japanners behooren alzoo tot het Mongoolsche ras, maar bekleeden naar lichaam en geest eene eervolle plaats onder de beschaafde volkeren van Azië. Zij onderscheiden zich door levendigheid en schranderheid van geest, door weetgierigheid en zucht naar beschaving. Zij vormen een wélopgevoed en ontwikkeld volk, onderscheiden zich door bezadigdheid en door een edeler karakter dan men bij de Chineezen aantreft, door zindelijkheid en netheid van gewaad, door onvermoeiden ijver, door dapperheid en door een overdreven eergevoel, zoodat zelfmoord door het opensnijden van den buik (hara-kiri) tot eereherstelling bij hen niet tot de zeldzaamheden behoort. Tot de schaduwzijde van den inborst der Japanneezen behooren wraakzucht, woeker, wellust en welgevallen in onkieschheden. Zij zijn doorgaans gehuwd met slechts éene vrouw, en de vrouwen genieten er veel meer vrijheid dan elders in het Oosten. Dit levert echter geene winst voor de zedelijkheid. Het houden van bijzitten is er eene algemeene gewoonte, en de theetuinen zijn er de zetels der prostitutie. Zij, die hier handel drijven met haar lichaam, dalen daardoor geenszins in de achting van hare landgenooten. De vaders staan hunne dochters tegen bepaalden prijs aan zulke inrichtingen af en ontvangen ze daarna weder in huis en de Japannees beseft niet, dat de vader of de dochter daardoor iets onzedelijks volbracht heeft.

De Japanneezen gebruiken eene eigene taal, waarover wij aan het slot van dit artikel zullen spreken. In kunst en wetenschap waren zij reeds vroeg de overige volkeren van Azië vooruit, doch daar zij van andere natiën, behalve van de Chineezen, afgezonderd bleven, kwamen zij niet verder dan tot een vergelijkenderwijs lagen trap van ontwikkeling. Lagere scholen voor jongens en meisjes en hoogere scholen met 3- tot 4 000 leerlingen vindt men er over het geheele land verspreid. Hoogescholen zijn verrezen te Nagasaki en Jedo, en vooral in de Keizerlijke hoofdstad Miako, den zetel der boekdrukkerijen, het vereenigingspunt der geleerden en kunstenaars. De Japanneezen zijn vrienden der dichtkunst en lezen behoort er tot de lievelingsbezigheden van beide geslachten. Jaarlijks verschijnen er verbazend veel goedkoope boeken voor kinderen en behoeftigen, en niet minder veel

dure boeken, met talrijke gekleurde houtsneden versierd, voor de rijken. Reeds in den aanvang der 7de eeuw hebben de Japanneezen papier vervaardigd, en het drukken met houten letters is er reeds ingevoerd in 1206. Met ijver leggen zij zich toe op geschiedenis en aardrijkskunde, voorts op de planten- en geneeskunde, hoewel zij nog zeer weinig weten van anatomie, physiologie en chemie en vooral werken met de acupunctuur en de moxa. In wis-, werktuig- en sterrenkunde zijn zij zeer bedreven. Zij bezitten goede kaarten van hun land, weten met Europeesche instrumenten om te gaan, gebruiken reeds lang het kompas, berekenen de komst der zons- en maansverduisteringen en bestudeeren de geschriften van Europeesche wis- en sterrenkundigen. Zij rekenen met maanjaren en maken het zonnejaar vol door er eene dertiende maand bij te voegen. De grondslag hunner tijdrekening is een cyclus van 60 jaren. Het nieuwe jaar begint in de laatste dagen van Januari of in de eerste helft van Februari. Zij bouwen watermolens, goede kanalen en uitmuntende wegen. Prachtige bruggen geven getuigenis van hunne bedrevenheid in de bouwkunst, en fraaie snijwerken aan huizen en tempels van hunne vorderingen in de beeldhouwkunst. Hunne steden zijn zeer regelmatig aangelegd en worden zeer zindelijk gehouden. Hunne huizen, wegens de gedurige aardbevingen zeer licht gebouwd, zijn van dennenplanken opgetrokken, meestal zonder verdieping en met riet of stroo, slechts bij de aanzienlijken met planken of pannen gedekt. In het teekenen hebben zij het verder gebracht dan de Chineezen, doch ook zij hebben geen begrip van perspectief en gebruiken alleen waterverven. Zij geven eene juiste voorstelling van planten en dieren, doch niet van menschen. Gaarne verzamelen zij teekeningen, en tevens houden zij veel van muziek, al is hun smaak een geheel andere dan de onze. Een algemeen gebezigd instrument is er de guitarre, en ook de harp is er zeer in zwang. Voorts houden de Japanneezen veel van den schouwburg, van koordedanserij en van het paardenspel, van vliegers en van de goochelkunst, alsmede van nationale worstelstrijden.

Men heeft in Japan 3 soorten van godsdienst. De oudste is de *Sintogodsdienst*, gegrond op de vereering van geesten, in het Japansch *Kami*, in het Chineesch *Sin* geheeten, die heerschappij voeren over alle zichtbare en onzichtbare dingen, ook over 's menschen doen en laten. Door de aanhangers der 3 godsdiensten wordt de godin *Ten sio-dai-sin* of de *Groote geest van het hemelsche licht* het ijverigst gehuldigd. Na deze Zongodin of schutspatrones van Japan ontvangen duizende Kami van lageren rang goddelijke hulde, meestal geesten van afgestorvenen, die wegens hunne groote verdiensten heilig verklaard en onder de goden opgenomen zijn. Hun aantal is steeds voor uitbreiding vatbaar, daar de Mikado als het geestelijk en wereldlijk opperhoofd het recht van heiligverklaring bezit. Het Sintogeloof geeft 5 voorschriften, namelijk: tot bewaring van het heilige vuur als een zinnebeeld van reinheid en een middel tot reiniging, — tot reinheid der ziel, des harten en des lichaams, door te gehoorzamen aan de voorschriften der rede en aan de bepalingen der wet, — tot viering der feestdagen, — tot bedevaarten, — en tot vereering der Kami in de tempels en te huis. Men wordt onrein door gemeenschap met onreinen, door te luisteren naar godslasterlijke en zedelooze taal, door het nuttigen van zekere spijzen en door het aanraken van het bloed van lijken. Voor elk geval is de wijze van reiniging vastgesteld. In de talrijke tempels (mia) bevinden zich geene afgodsbeelden, maar groote metalen spiegels en bundels witte papierstrooken (gohei) als zinnebeelden der reinheid. Naast de tempels wonen met vrouw en kind de tempelpriesters (kasminoesi of bedienaars der goden), die door geldelijke offeranden en aalmoezen worden onderhouden. Het doen van bedevaarten behoort tot de voornaamste plichten. De heiligste der 22 bedevaartplaatsen des Rijks is de tempel Nai-Koe, aan de Zongodin gewijd, in de provincie Isje; althans eenmaal gedurende zijn leven moet ieder derwaarts trekken. — De tweede godsdienst is het *Boeddhaïsmus*, hetwelk in 522 na Chr. uit Koréa in Japan werd ingevoerd, doch er aanmerkelijke wijzigingen onderging en daarna door het meerendeel der Japanneezen aangenomen werd. Men meldt, dat er in 't geheel 149 280 tempels zijn, van welke 27 000 aan de belijders van den Sintogodsdienst en de overige aan de volgelingen van *Boeddha* behooren. In den loop der eeuwen zijn deze beide godsdiensten nagenoeg samengesmolten. — De derde godsdienst is die der *wijzen* of die der secte van *Sioetoe*. Hij omvat de aanhangers van *Confucius* en is eene zedeleer zonder uitwendigen eeredienst. De Japanneezen zijn ter zake van godsdienst hoogst verdraagzaam. Wegens hun aard en inborst, hunne ontwikkeling en beschaving waren zij meer dan eenig ander volk van het Oosten geschikt om het Christendom te omhelzen. Dit is er trouwens 3 eeuwen geleden met uitstekend gevolg ingevoerd, maar wegens eene staatkundige omwenteling weldra weder vernietigd.

De landbouw staat er op hoogen trap van ontwikkeling. Voor zoover het niet met bosch bedekt is, wordt er elk stukje grond tot aan de toppen der bergen ontgonnen en bebouwd, bemest en besproeid. Men heeft er 450 soorten van landbouwgewassen. Nergens in Azië groeit beter rijst. Daar rijst en visch er de hoofdbestanddeelen der voeding uitmaken, zorgt de nijvere landman er vooral voor het wél slagen van den rijstoogst. Daarenboven verbouwt men er gerst als voedsel voor het vee, tarwe, velerlei groenten en peulvruchten, zooals de pikante sojaboonen, tabak, katoen, uitmuntenden hennep, vele oliebrengende gewassen, thee en moerbeziënboomen ten behoeve van de zijdeteelt en van de papierfabricatie. De tuinbouw bloeit er ongemeen en levert zoowel dwerggewassen als reuzenvruchten. Het aantal sierplanten schat men er op 700. De veeteelt, gelijk wij reeds gezegd hebben, beteekent er weinig, daar koeien en buffels, evenals paarden, als trek- en lastdieren worden gebezigd. Schapen vindt men er niet, — zwijnen worden uitgevoerd, — doch hoenders houdt men er in menigte. Evenals het gebruik van vleesch, wordt er ook dat van melk (wit bloed) door den godsdienst verboden. Men bereidt er geen

boter en zelfs geen leder, omdat er algemeen stroosandalen in zwang zijn. Langs de kust bloeit de visscherij, terwijl in het binnenland de wouden geenszins verwaarloosd worden, zoodat zij in de behoefte aan hout voor huizen, tempels, bruggen en schepen kunnen voorzien. Er wordt vergunning gegeven tot ontginning van mijnen tegen afstand van $\frac{2}{3}$de der opbrengst aan den grondeigenaar.

Op het gebied der nijverheid hebben de Japanneezen eene bewonderenswaardige hoogte bereikt en in onderscheidene takken van nijverheid worden zij door geen volk ter wereld geëvenaard. Dit kan men vooral verzekeren van metalen en gedraaide voorwerpen, van manden- en lakwerk. Hunne sabelklingen zijn voortreffelijk, hunne geëmailleerde en gebronsde vazen prachtig. Ook vervaardigen zij metalen spiegels en gekleurd glas. Van den bast van moerbeziënboomen bereiden zij eene uitmuntende soort van papier, dat zelfs in plaats van glas in de ramen, alsmede voor zakdoeken, regenschermen, regenmantels, enz. gebruikt wordt. De Japansche zijde — men wint er wel eens 4 millioen Ned. pond in een jaar — is kostbaarder dan de Chineesche. Van minder belang is er de katoenfabricatie. Het Japansch porselein wordt zeer op prijs gesteld. De binnenlandsche handel is er wegens de dichtheid der bevolking van veel belang en wordt bevorderd door talrijke havens, goede kanalen en uitmuntende wegen. Ook heeft men er eene soort van handelscourant, aanzienlijke markten en rijkvoorziene winkels in de steden en geen bezwaar van tollen en dergelijke belastingen. Met betrekking tot den buitenlandschen handel waren, tot voor weinigen tijd toe, alleen de Chineezen en de Nederlanders, hoewel onder velerlei beperkende voorwaarden, de begunstigde volkeren en sedert 2 eeuwen in het bezit van den alleenhandel. Ook de Japansche koopvaart, die zich weleer naar Koréa, China, Formosa, Java en Indië uitstrekte, werd na het verdrijven der Portugeezen verboden, zoodat zij zich tot kustvaart en vischvangst met zeer plompe vaartuigen bepaalde. Nauwelijks echter had Japan door nieuwe verdragen met buitenlandsche mogendheden zijne havens opengesteld voor internationaal verkeer, toen er fabrieken van stoomwerktuigen werden gesticht en Japansche stoombooten, uitsluitend met Japanneezen bemand, stout de golven kliefden. Ofschoon de opening der Japansche havens niet zoo groote voordeelen heeft opgeleverd als men er aanvankelijk van verwachtte, kan de handel er nog altijd eene hooge vlucht nemen. Bedoelde havens zijn die van Hakodade op Jeso, van Nagasaki op Kioesioe en die van Yokohama aan de baai van Jedo op Nipon; later zijn er die van Jedo, Hiogo, Osaka, Niigata, en Ebisoeminato bijgekomen. De meeste handel wordt er gedreven door Engelschen, Amerikanen, Nederlanders, Franschen en Russen. Tot de artikelen van uitvoer behooren vooral ruwe zijde, thee en tabak, — voorts katoen, plantenolie, traan, lakwerk en porselein. Het scheepvaartverkeer breidde reeds in 1873 zich uit tot 350 schepen (427 694 ton), die te Yokohama, 236 schepen (266 054 ton), die te Hiogo-Osaka, en 60 schepen (42 176 ton), die te Hakodade binnenliepen. In 1882 was er de waarde van den invoer $29\frac{1}{2}$ millioen yen — een yen is iets minder in waarde dan de Nederlandsche rijksdaalder —, en die van den uitvoer $27\frac{1}{4}$ millioen yen. Het aantal buitenlanders raamt men op 2 000 — meestal Duitschers en Engelschen. De posterij is er zeer goed in orde en vervoerde in 1881—1882 bijna $44\frac{3}{4}$ millioen brieven, ruim $29\frac{1}{2}$ millioen briefkaarten, $18\frac{1}{2}$ millioen dagbladen, bijna $17\frac{1}{2}$ millioen drukwerken enz., te zamen bijna 97 millioen verzendingen. De voornaamste havens zijn door telegraafdraden verbonden, terwijl Japan door onderzeesche draden ook met Azië en het Europeesche telegraafnet vereenigd is. Daarlangs werden in 1881 ruim 1 272 000 depêches verzonden. Ook zijn er spoorwegen aangelegd, namelijk één van Jedo naar Yokohama (den 12den Juni 1872 geopend) en één van Hiogo naar Osaka. Men heeft er gedwongen krijgsdienst met plaatsvervanging, en het leger had volgens de berekeningen, volbracht aan het departement van Oorlog, op den 1sten Januari 1883 eene sterkte van 119 823 man. Ook heeft men er eene militaire académie en onderscheidene krijgskundige scholen. De vloot telde in 1883 één-en-dertig schepen met 196 kanonnen en eene bemanning van 5 551 koppen. Onder die schepen bevinden zich 5 geblindeerde vaartuigen (één frégat, één torenschip en 3 korvetten), 21 stoomschepen en 5 zeilschepen. Op de staatsbegrooting van 1883—1884 zijn de inkomsten geraamd op $75\frac{1}{2}$ millioen yen en de uitgaven op ongeveer hetzelfde bedrag, terwijl de staatsschuld in 1882 ruim 279 millioen yen bedroeg. Omtrent de bevolking der voornaamste steden vermeldt men (1881), dat Tokio (Jedo) 823 557, Osaka 293 686, Kioto 239 425, Nagoya 118 450, Kanazawa 107 624, Hiroshima 78 104, Yokohama 63 048, Tokonshima 58 518, Wakayama 57 247, Sendai 55 900, Kagoshima (Satsoema) 54 316, Yonezawa 50 914, Toyama 49 221, Koemamoto 45 894, Sakai 43 259, Hagi 43 099, Kochi 42 423, Foekoei 39 768, Nagasaki 39 566 en Shizoeoka 38 038 inwoners telt. De Peninsular and Oriental Steam-Company en de Fransche Messagerie onderhouden tusschen Europa en Japan over Honkong 2-maal 's maands een geregeld verkeer. Desgelijks vaart 2-maal 's maands een stoomschip der Pacific-Mail-Steamship-Company van Yokohama naar San Francisco en volbrengt deze reis in 21 en 24 dagen, terwijl een groot aantal stoombooten zich langs de kusten van Java en tusschen deze en China beweegt.

Eerst een twintig jaar geleden heeft men vrij nauwkeurige berichten verkregen omtrent den regeeringvorm des lands. Wat men toen vernam, was het volgende: het leenstelsel heerscht er in volle kracht. De Mikado (de Eerwaardige), die te Miako zetelt, is de wettige keizer en opperleenheer. Hij is evenzeer een wereldlijk persoon als de Taikoen, maar men houdt hem voor een afstammeling der goden, bepaaldelijk der Zongodin. Zijn eigenlijke naam is alleen bekend aan de Keizerlijke Prinsen en zijn Hofstoet bestaat geheel en al uit familieleden; zijn persoon is onschendbaar en heilig. Hij mag zijn uitgestrekt paleis te Miako niet verlaten en wordt door de gestrengste etikette verwijderd gehouden van zijn volk. Als hij sterft, wordt door zijne raadsheeren, die hem ten getale van 10 ter

zijde staan, degene uit zijn geslacht als opvolger aangewezen, die er het meeste recht op heeft. Zijn Hofstoet wordt onderhouden uit de inkomsten der stad Miako en uit die der Keizerlijke domeinen, voorts uit de geschenken van den Taikoen en van de leenroerige Vorsten en uit de opbrengst van het Keizerlijk praerogatief van voor geld eeretitels te verleenen. De Taikoen (Groote Heer), te voren onder den naam van Koebo-Sama of Siogoen (Krijgsoverste) bekend, is de hoogste der uitvoerende ambtenaren des Keizers, de machtigste vazal des Rijks en het militair opperhoofd des volks; zijn ambt is erfelijk. Sterft hij zonder erfgenamen na te laten, zoo kan zijn opvolger slechts uit de 3 geslachten gekozen worden, die van eene zijlijn der tegenwoordige dynastie afstammen. Is de opvolger minderjarig, dan treedt een regentschap op. De Taikoen heeft zijn zetel te Jedo, de tweede stad des Rijks. Als geplaatst tusschen den Mikado en de leenroerige Vorsten (Daimio's), is hij aan vele gevaren en moeielijkheden blootgesteld. Hij wordt ondersteund door twee Raden van State. De eerste van deze beiden (Gerogio) met den eersten minister (Gotario) aan het hoofd is het hoogste staatslichaam en het bestaat uit 5 leden, allen Daimio's van de 3de klasse. Deze ministerraad van den Taikoen beslist over alle staatsaangelegenheden, over alle zaken van bestuur. Daarmede komen ook de buitenlandsche diplomaten in aanraking. De tweede staatsraad (Onwakado oechisri) heeft 7 leden, allen Daimio's van de 3de en 4de klasse. Op die beide lichamen wordt toegezien door den Rokaski, een raad, die de belangen van den Mikado bij het Hof te Jedo vertegenwoordigt en uit 24 Daimio's van de 3de en 4de klasse bestaat, doch slechts eene raadgevende stem heeft. Met dezelfde bedoeling heeft de Taikoen een vertegenwoordiger aan het Hof van den Mikado. Alle belangrijke maatregelen moeten voorts bekrachtigd worden door den Grooten Raad, uit alle Daimio's bestaande. De Taikoen heeft een heerleger van bezoldigde ambtenaren. De aanzienlijksten, de Daimio's, trekken groote tractementen, doch zijn tevens eenigermate onafhankelijk. Tot hen behooren voorts de 16 gewone adjudanten van den Taikoen, de 28 gezanten aan de Hoven der Daimio's en de 26 ambtenaren, welke met de zorg voor het leger zijn belast; — voorts 27 hoofdofficieren, onder het onmiddellijk bevel van den Taikoen gesteld, 4 Daimio's, welke op de rechtspleging, op de tempels en kloosters en op de domeinen van den Taikoen toezien, 8 ambtenaren tot het afgeven van reispassen, 20 kamerheeren en 5 dwarskijkers. Daarop volgen ambtenaren van lageren rang, die vazallen van den Taikoen zijn, zooals de beide gouverneurs van Jedo, de 4 directeuren van de schatkist, de directeur van den openbaren arbeid, de 2 directeuren van den vestingbouw, de 2 directeuren der marine, de 2 registrateuren van de wapens der Daimio's, de 4 kommandanten der Keizerlijke garde en de 10 generaals der boogschutters, speerdragers en musketiers.

De onmiddelbare en eigenlijke heeren des lands zijn de Daimio's of erfelijke leenmannen. Zij zijn in klassen verdeeld en hebben een nagenoeg onbeperkt gezag. Hunne bezittingen geven zij weder in leen aan den lageren, desgelijks erfelijken adel, uit welken staatsambtenaren, generaals, gouverneurs enz. gekozen worden. De hoogste Daimio's na den Taikoen zijn de 3 Keizerlijke Prinsen; dan volgen de 18 Pairs, die in den Raad van Vierentwintig gezeten en sedert eeuwen onafhankelijk zijn. Zij houden, evenals de overige Daimio's, 6 maanden des jaars hun verblijf te Jedo bij den Taikoen en brengen den overigen tijd op hunne goederen door. Op de Keizerlijke Prinsen en de Pairs volgen de overige Daimio's, wier aantal 342 bedraagt. Meer dan 140 van dezen hebben jaarlijksche inkomsten van 6 000 tot 400 000 pond sterling. De rijksten onder hen zijn de Vorsten van *Kanja*, *Satsoema*, *Owan* en *Monsen*. Van de Daimio's bezitten, 143 althans éene vesting, sommigen drie. Hier vertoeven zij, wanneer zij niet te Jedo zijn, met hun huisgezin, hunne troepen en dienstknechten. De Prins van *Satsoema* heeft 25 000 man onder de wapens en verschijnt te Jedo met niet minder dan 3 000 man. De lagere adel (Jakonin) of de lieden der twee zwaarden bevinden zich gewoonlijk in het gevolg der Vorsten, door wie zij gevoed, bezoldigd en beschermd worden. Deze zijn gewoonlijk zeer ingenomen tegen vreemdelingen. Nog gevaarlijker zijn de Lonin of uit den dienst van een Daimio ontslagen edelen, daar deze zich steeds gedragen als gezworen vijanden der Europeanen. Tusschen den adel en het volk bevindt zich de klasse der geleerden, Bosan genaamd, waarvan het woord „bonsen" afkomstig is. Zij zijn zeer in aanzien, omdat de kennis van het Japansche schrift zeer moeielijk is en men er in het algemeen grooten eerbied voor de wetenschap heeft. Tot hen behooren derhalve de eigenlijke letterkundigen, de geneesheeren en de priesters van alle godsdiensten. De volksmassa, bestaande uit landbouwers, pachters, kooplieden, ambachtslieden, koopvaarders, visschers, enz., vormt ongeveer $^9/_{10}$de van het geheel. Behalve bij enkele groote kooplieden zoekt men bij haar te vergeefs naar rijkdom; het volk is arm, maar matig, tevreden en opgeruimd. Onder of naast het volk heeft men nog eene klasse van paria's, benden bedelaars, die onder het bestuur van door de Regeering erkende hoofden in afzonderlijke dorpen leven en geene burgerwoning, geene herberg of theehuis mogen binnentreden. Tot hen behooren de nakomelingen der voormalige Christenen van Japan, de looiers, slagers, scherprechters en gevangenbewaarders.

De wetten zijn er zeer gestreng en worden zonder aanzien des persoons toegepast. Er wordt op bondige wijze recht gedaan; advocaten zijn er niet, zoodat ieder, die voor de rechtbank geroepen wordt, zich zelf verdedigen moet. Ieder Japannees is verplicht op zijn naaste te passen en te zorgen, dat deze zich goed gedraagt; op de meeste misdrijven is doodstraf gesteld en op staatsmisdaden verbanning naar het eiland Fatsisjo. Voor zware misdaden moet soms het geheele geslacht van een veroordeelde, ja, wel eens de geheele straat of zelfs de geheele plaats zijner inwoning boeten. Militairen, edelen en alle dergelijke ambtenaren van den Taikoen hebben het voorrecht, dat zij in zoodanig geval, doch eerst na ontvangen last van den Taikoen, zich door zelf-

moord, en wel door het opensnijden van den buik, aan de openbare terechtstelling mogen onttrekken. De legerorganisatie staat er met het leenrecht in de nauwste verband. Ieder burger is soldaat en de burgerlijke ambtenaar bekleedt een aan zijne betrekking geëvenredigden rang bij het leger. De leenmannen moeten naar gelang hunner inkomsten een bepaald aantal soldaten leveren. Het staande leger telde er 3 eeuwen geleden 100 000 man infanterie en 20 000 ruiters. Thans is het, gelijk wij reeds vermeld hebben, op verre na zoo groot niet. Eenige regimenten zijn gewapend met percussiegeweren. Vestingen, forten en strandbatterijen zijn er aanwezig en de artillerie is zeer bedreven in het vuren.

Zóo was het 20 jaar geleden, doch het voorheen zich afzonderend Japan is na dien tijd met reuzenschreden vooruitgegaan op den weg der beschaving. De voornaamste havens zijn voor den buitenlandschen handel geopend en het aloude despotismus begint langzamerhand te verdwijnen. Door afschaffing der voorrechten van den hoogen adel is aan de willekeur van dezen een einde gemaakt en trapsgewijs wordt de invoering voorbereid van een constitutioneel bestuur op Europeeschen voet. De munt is in overeenstemming gebracht met die der Vereenigde Staten van Noord-Amerika (yen = dollar) om het handelsverkeer met het buitenland te bevorderen, en vele Japansche jongelingen van uitstekenden aanleg worden door de Regeering naar Europa en Noord-Amerika gezonden, om er kennis op te doen ten behoeve van hun vaderland. In de laatste jaren is de waardigheid van Taikoen en in 1871 die van Daimio opgeheven, waarna het gebied dezer leenvorsten in het Keizerrijk is ingelijfd en de Mikado zijne aloude rechten herkregen heeft. Daarna heeft de Keizer twee Kamers ingesteld, die hem beraadslagend ter zijde zullen staan. Hare leden worden door de steden (Foe), de regeeringsdistricten (Keu) en de voormalige gewesten der Daimio's (Han) afgevaardigd. De groote steden en de eigenlijke Rijksprovinciën worden door van Regeeringswege aangestelde gouverneurs volgens de wetten des lands bestuurd, terwijl in de voormalige leengewesten, waar de Daimio's nog aan het hoofd der zaken staan, oude herkomsten geëerbiedigd worden. Bij de organisatie van een Rijksleger zijn de afzonderlijke legers der Daimio's vervallen. Inmiddels vindt de uitbreiding van het Christendom er nog altijd tegenstand bij de Regeering, omdat bij de bekeerden het geloof aan de goddelijke afkomst en macht van den Mikado verloren gaat.

De oudste geschiedenis van Japan, gelijk zij in de jaarboeken des lands wordt medegedeeld, is een samenweefsel van fabelen, met verbazingwekkende cijfers omtrent de goddelijke vorstenhuizen vervuld en uit China derwaarts overgebracht. Dit evenwel schijnt zeker te wezen, dat de Aino er de oorspronkelijke bevolking vormden. Reeds vroeg (1240 vóor Chr.) vestigden zich op de Japansche eilanden Chineesche kolonisten, die de inboorlingen naar het noorden drongen. Met hen verspreidde zich allengs de Chineesche beschaving over het land, welke men, schoon in gewijzigden staat, er ook thans nog overal bespeurt. De eigenlijke geschiedenis van Japan, neemt een aanvang met *Sinmoe* (Goddelijk krijgsheld), den stichter van het Japansche Rijk. Deze, waarschijnlijk een Chinees van afkomst, veroverde in 667 vóor Chr. eerst Kioesioe en daarna Nipon. Hier bouwde hij in het land Jamâto ter eere van de Zongoden een tempelpaleis (Daïri), hetwelk hij tot zijne residentie (Miako) verhief en bekleedde zich onder den titel van Mikado met de wereldlijke en geestelijke macht. Hij overleed in 595 na eene regeering van 72 jaren. De Japanneezen verheerlijkten hem als een nationalen held, noemden hem een afstammeling der goden en beschouwden hunne Mikado's als zijne nakomelingen. Tevens is *Sinmoe* de grondlegger van het leenstelsel. Behalve de Mikado's of Priesterkoningen, regeerden onderkoningen over de gewesten, die door verovering der naburige eilanden in den loop der eeuwen aan Japan werden toegevoegd. De tiende Mikado (97—30 vóor Chr.) schiep, wegens den voortdurenden oorlog tegen de Aino, de waardigheid der 4 legerhoofden (Sjogoen). Als gebieders over het leger en de vazallen hadden zij eene uitgebreide macht, en onder zwakke Mikado's gelukte het hun deze aan hunne nakomelingen over te dragen. Na eeuwen van verdeeldheid over het bezit van den troon, van oorlogen tegen de vazallen en van velerlei ellenden, wist eindelijk in 1192 de Rijksveldheer (Koebo) *Joritomo*, die het Rijk uit een gevaarlijken toestand had gered, de waardigheid van Sjogoen erfelijk te maken in zijn geslacht en eigende zich, evenals in Europa de Frankische majordomus, een deel toe van het gezag van den wettigen Vorst. Bij zijn titel Koebo voegde hij dien van Sama (heer), doch zijn geslacht werd in 1334 door een ander verdrongen. De geestelijke en wereldlijke macht bleven met vrij gelijke rechten naast elkander bestaan, totdat in 1585 een overweldiger, uit geringen stand opgekomen en *Fide Jozi* genaamd, zich van de waardigheid van Koebo-Sama meester maakte, aan den Mikado niets anders overliet dan het bestuur der geestelijke zaken en de rechten der onderkoningen aanmerkelijk besnoeide. Hij werd door den Mikado plechtig in zijne waardigheid bevestigd en nam den titel aan van Taiko-Sama (Onbeperkt gebieder). Hij was een uitstekend staatsman en dapper legerhoofd, die met beleid regeerde, de onrustige gemoederen betengelde en aan den burgeroorlog een einde maakte door veroveringstochten naar Koréa en de Philippijnsche Eilanden. Zelfs stond hij gereed om China aan zijne heerschappij te onderwerpen, toen de dood hem in 1598 wegrukte. Hoewel hij het zelfstandig gezag van den Taikoen op een hechten grondslag gevestigd had, ging zijne heerschappij niet over op zijn minderjarigen zoon, maar op diens voogd, den Prins *van Mikawa* wiens nakomelingschap tot voor weinige jaren den troon bekleedde. Gemelde Prins regelde de troonopvolging door de waardigheid van Koebo erfelijk te maken in 3 door zijne zonen gestichte lijnen, — hij sloot den Mikado op in het paleis te Mikado en verlegde zijne eigene residentie naar Jedo. Daarenboven ontwierp hij eene grondwet en eene wetgeving die van 1600 tot voor weinige jaren gehandhaafd werden en den binnenlandschen vrede deden stand houden. Dezelfde Prins ver-

bood het bezoek van vreemdelingen. Tot aan zijne troonbeklimming werden de jaarboeken des Rijks openbaar gemaakt, — later hield men ze geheim.

Onder de volkeren van het Westen maakten de Arabieren zich het eerst met Japan bekend. In de geschriften van hunne reizigers en aardrijkskundigen vindt men eenige gebrekkige berichten omtrent de eilanden Sila, Sipan en Dsjemaioet. De eerste Christelijk-Europeesche schrijver, die er een nauwkeurig verslag van geeft, is *Marco Polo* in de 13de eeuw. Hij verzamelde zijne berichten omtrent Japan in China, en vanhier verkregen ook de Perzen, bepaaldelijk *Radsjid ed-din*, hunne uitvoerige mededeelingen. *Marco Polo* noemt het terecht *Zipango* of *Zipangoe* (Oost-Rijk). In de eeuw der ontdekkingen en zeetochten behoorde het tot de lievelingsdroomen, deze goudrijke eilanden op te sporen, en *Columbus* meende bij het ontdekken van Cuba, dat hij Zipango gevonden had. Doch eerst in 1542 of 1543 werden 3 weggeloopen Portugeesche matrozen, die eene schuilplaats hadden gezocht op een Chineesch koopvaardijschip, naar de kust van het eiland Tanega gedreven en daarna in de residentie van den Prins van Boengo op Kioesioe welwillend verpleegd. Het Rijk was in die dagen voor vreemdelingen geopend en er ontstond weldra een levendig handelsverkeer, dat aan de Portugeezen omstreeks 100% opleverde. Reeds den 15den Augustus 1542 landde er de Jezuïet *Xaverius* als evangelieverkondiger en stichtte er in 1551 eene Christelijke gemeente, welke spoedig toenam in bloei. Weldra telde men er 200 000 Christenen, onder welke zich prinsen, ministers, adellijken en lieden uit het volk bevonden, 250 kerken en 13 kweekscholen. Wél betoonden de Japansche Keizers zich tegenstanders van het Christendom, maar de Daimio's ondersteunden het nieuwe geloof wegens de voordeelen, die de handel met de Christenen opleverde. Zelfs zonden zij een gezantschap, waarbij zich 3 prinsen bevonden, met geschenken naar den Paus en naar *Philips II*, in die dagen koning van Spanje en Portugal. Het scheen derhalve, dat Japan door de Portugeezen in het groote handelsverkeer ingelijfd en voor het Christendom gewonnen was. Doch de Jezuïeten begonnen met de Franciscanen en Dominicanen, die hen gevolgd waren, over het bekeeringsmonopolie te strijden en zich met wereldlijke zaken te bemoeien. Inzonderheid poogden zij het gezag van den Koebo te ondermijnen en wél in overeenstemming met eene Diamiopartij, die zich, geholpen door het Christendom en door het buitenland, onafhankelijk wilde maken. De Koebo's, die na de omwenteling van 1585 regeerden, beschouwden de Portugeezen en de zendelingen als hunne vijanden, omdat de Daimio's met de Christenen het opperleenheerschap van den Paus erkenden. Omstreeks denzelfden tijd, toen vreugdeschoten van den Engelsburg aan de wereld verkondigden, dat 30 millioen zielen in het verre Oosten aan het Heidendom waren ontrukt (1587), deed de Koebo-Sama een besluit uitvaardigen, waarbij de zendelingen tot ballingschap en de kerken tot slooping veroordeeld werden, — hetwelk echter niet werd ten uitvoer gelegd. Doch in 1596 begon eene bloedige vervolging der Christenen, een noodlottige burger- en godsdienstoorlog, die 40 jaren duurde. Toen voorts uit onderschepte brieven het voornemen der Japansche Christenen bleek, om met hulp der Spanjaarden en Portugeezen den troon omver te werpen, maakte de Koebo in 1637 bekend, dat alle Portugeezen voor eeuwig uit het Rijk van Japan werden verbannen en dat het Christendom zou worden uitgeroeid. Op één dag — 12 April 1638 — werden 37 000 Christenen omgebracht. De laatste vestiging der R. Katholieke Christenen bezweek voor het geschut, door de Calvinistische Nederlanders geleverd. Nu eerst handhaafde de Regeering een stelsel der gestrengste afzondering, doch behalve aan de Chineezen, bleef het aan de Nederlanders — en aan dezen alleen — vergund, handel te drijven op Japan. Reeds lang hadden de Nederlanders moeite gedaan om zich aldaar dergelijke handelsvoordeelen te verschaffen als de Portugeezen. Den 11den Augustus 1600 landde er het eerste Nederlandsche schip, en de opperbootsman *William Adams* wist er zich als scheepsbouwmeester en leeraar in de wiskunde onontbeerlijk te maken. Den 30sten Augustus 1611 ontving de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie in een vrijbrief verlof tot handelsverkeer met Japan, en sedert dien tijd hebben de Nederlanders daarvan ijverig gebruik gemaakt. Van hunne factorij op het eiland Decima woei steeds de Nederlandsche driekleur, zelfs toen zij in ons Vaderland en in onze koloniën zich niet langer durfde vertoonen, en geleerde Japanneezen legden zich toe op de kennis der Nederlandsche taal. Intusschen bleef het handelsverkeer niet onbeperkt. Den 21sten Maart 1641 moesten zij het eiland Firando ten noorden van Nagasaki verlaten en zich op het reeds genoemde Decima vestigen, waar zij door de politie gestreng werden bewaakt. Daarenboven mochten er jaarlijks slechts 2 Nederlandsche schepen binnenvallen en de waarde van den uitvoer mocht niet hooger zijn dan 3/4 millioen gulden. Voorts moesten de Nederlanders geruimen tijd jaarlijks, doch sedert 1790 om de 4 jaar, eene schatting naar Jedo zenden. Hardnekkig weigerde Japan alle aanzoeken van andere mogendheden om handelsverbindingen aan te knoopen. Wél hadden de Engelschen reeds in 1613 door bemiddeling van genoemden *William Adams* een gunstig handelsverdrag gesloten, maar reeds in 1623 vertrokken zij van Firando en lieten den handel met Japan varen, omdat zij met de Japansche goederen bleven zitten. De ijverige Nederlanders deden hun de Japansche markt verliezen. Niet anders ging het met de Franschen; hoewel *Colbert* moeite deed om den Koebo over te halen tot het verleenen van verlof aan Fransche vaartuigen om er handel te drijven, het gelukte hem niet. Evenmin slaagden de pogingen der Russen in 1792 en 1804, der Engelschen in 1803 en der Noord-Amerikanen in 1837.

Eerst ten gevolge van den Vrede van Nanking (1842) en van de gedeeltelijke openstelling van China, — voorts ter gelegenheid van het gondzoeken in Californië en van de gedurige zeetochten van de westkust van Amerika naar de oostkust van Azië, alsmede wegens de bemachtiging van het Amoergewest door Rus-

land is de verhouding van Japan tot de overige rijken eene geheel andere en zijne afzondering eene onmogelijkheid geworden. Toen *Willem II*, koning der Nederlanden, den 15den Februari 1844 in een brief aan den Taikoen den raad gaf om uit eigen beweging het voorbeeld van China te volgen en Japan voor den vrijen handel te openen, opdat hij hiertoe niet ten slotte zou worden genoodzaakt, volgde eerst den 4den Juli 1845 niet van den Taikoen, maar van den Staatsraad een afwijzend antwoord met de opmerking, dat het Japansche staatsbeleid veel degelijker was dan het Chineesche. Intusschen gebeurde al spoedig wat de Nederlanders voorspeld hadden. Reeds in 1846 verscheen de Amerikaansche commodore *Biddle* met 2 schepen, deed den 20sten Juli een voorstel om een handelsverdrag te sluiten, maar werd afgewezen. Intusschen zond de Regeering te Washington in 1852 eene vloot derwaarts onder het bevel van commodore *Perry*. Deze kwam den 8sten Juli 1853 in de baai van Jedo en zijn indrukwekkend machtvertoon leidde den 31sten Maart 1854 na langdurige onderhandelingen tot het vredesverdrag te Kanagawa, waarvan de ratificatiën den 31sten Februari 1855 te Simoda werden uitgewisseld. Bij deze gelegenheid kwam voor de eerste maal de titel Taikoen aan den dag. Ten gevolge van genoemd verdrag verkregen Amerikaansche schepen toegang tot de havens van Simoda en Hakodade, om er hout, water en levensmiddelen in te nemen; andere havens mochten zij zonder den uitersten nood niet aandoen. Door eene dergelijke expeditie naar Nagasaki verkreeg de Britsche vloot onder admiraal *Stirling* in 1855 voor Britsche schepen toegang tot Simoda, Hakodade en Nagasaki, terwijl Rusland een jaar later hetzelfde verkreeg, alsmede den afstand van Sachalin en van een gedeelte der Koerilen. In hetzelfde jaar verwierven de Nederlanders vrijen toegang tot alle voor andere natiën opengestelde havens en daarenboven verlof tot vrije godsdienstoefening.

De gebeurtenissen in China, bepaaldelijk aan de Peiho in Juni 1858 maakte de Japansche Regeering nog vrijgeviger jegens vreemdelingen. Weldra volgden nieuwe verdragen met Amerika, Rusland, Nederland, Engeland en Frankrijk. Vooral deed Engeland als eerste zeemogendheid zich gelden en Lord *Elgin* werd op luisterrijke wijze te Jedo ontvangen, waar hij persoonlijk met het ministerie onderhandelde. Wij hebben reeds medegedeeld welke havens er allengs zijn geopend. Voorts werd vastgesteld, dat vreemdelingen in opene plaatsen zouden mogen wonen, grondbezit verwerven, huizen en kerken bouwen, hunne godsdienstige gebruiken volbrengen en zelfs te Jedo zich vestigen, terwijl de gezanten en consuls-generaal verlof zouden hebben het geheele land te doorreizen. Alleen kopergeld zou niet uitgevoerd, — opium niet ingevoerd mogen worden. In 1860 sloot ook Portugal een handelsverdrag. In datzelfde jaar bezocht een Japansch gezantschap Noord-Amerika, en in 1862 een ander de wereldtentoonstelling te Londen en onderscheidene Europeesche Hoven. Ook door Pruisen en eindelijk in 1864 door Zwitserland werd een handelsverdrag met Japan tot stand gebracht.

Inmiddels kwamen in Japan vooral de Daimio's in verzet tegen het verkeer van vreemdelingen. Toen commodore *Perry* in 1853 verscheen, regeerde er sedert 17 jaar de Taikoen *Minamotto Dsjedsjosji*, een verstandig vorst, die door de oud-conservatieve partij wegens het sluiten van het verdrag met Amerika tot zelfmoord genoodzaakt of volgens anderen door één zijner ministers omgebracht werd. Daar zijn zoon minderjarig was, viel het regentschap ten deel aan den jegens vreemdelingen zeer onpartijdig gezinden Vorst *Isjammono-Kami*. Nog vóór de komst van Lord *Elgin* stierf echter de minderjarige Taikoen aan vergif, hem toegediend door den eerzuchtigen Prins van *Mito*, een afstammeling der zijlijn, om voor zich zelven of voor zijn zoon het bewind te verkrijgen. De Regent schonk den Prins genade, doch verwees hem naar zijne goederen en riep den Grooten Raad bijeen, die den jongen Prins van Kioesioe tot Taikoen koos. Daar ook deze nog minderjarig was, hield de Regent de teugels van het bewind in handen en bewerkte nu, dat de Prins van *Mito* tot levenslange ballingschap en tot verlies van zijn leengoed veroordeeld en diens zoon tot zijn opvolger uitgeroepen werd. Tevens ontsloeg hij alle ministers, die het verdrag met Amerika onderteekend hadden. Doch reeds den 24sten Maart 1860 was hij het slachtoffer der wraak van den Vorst van *Mito*, die hem te Jedo op straat deed vermoorden, waarna deze Vorst in 1861 door een bloedverwant van den Regent werd omgebracht. Daar het den inmiddels meerderjarig geworden Taikoen aan alle energie ontbrak, ontstond in October 1862 de lang voorbereide omwenteling, waardoor de reactionaire Daimio's de overhand verkregen op den Mikado en den Taikoen. Aanvankelijk scheen hierdoor verdeeldheid te zullen ontstaan; doch weldra vereenigden zich de verschillende partijen tegen de vreemdelingen. De Mikado wilde de verdragen, die niet met hem gesloten waren, niet erkennen, en de Taikoen verklaarde, dat hij buiten staat was de verdragen te handhaven, omdat hij voor het oppergezag van den Mikado moest bukken en ook geene macht bezat om de wederspannige leenvorsten te dwingen. De adel verschool zich achter de Regeering, terwijl hij de vreemdelingen op eene onbeschaamde wijze beleedigde en de Japanneezen tot vreemdelingenmoord opstookte. De Amerikaansche gezantschapssecretaris *Heuskin*, alsmede *Richardson* en andere Engelschen werden omgebracht. Om alle betrekking van den Taikoen met het buitenland af te breken, werd hij uit Jedo verwijderd en men deed de hoofdstad door drukkende maatregelen een groot deel van hare bevolking verliezen. Het was twijfelachtig, of de geslotene verdragen zouden gehandhaafd worden. Het Engelsche ultimatum (April 1863) wegens den gepleegden moord had wél de betaling ten gevolge eener schadeloosstelling van 440000 dollars, maar reeds den 24sten Juni verklaarde de minister *Ogasawara-Dsoesio-no-Kami* in eene circulaire aan de Europeesche consuls, dat hij van den op last van den Mikado handelenden Taikoen het bevel ontvangen had, om de vroeger opengestelde havens weder te sluiten. Daar de vreemdelingen van het handelsverkeer met Jedo

niet wilden afzien, kwam het tot eene bloedige botsing, daar de Japansche kustbatterijen en 2 Japansche schepen enkele oorlogschepen der buitenlandsche mogendheden, die de Binnenzee bij Simonoseki passeerden, met goed gevolg beschoten. Wél tuchtigde de Fransche admiraal *Jaurés* met het fregat „Semiramis" en de stoomkorvet „Tancred" de Japanneezen, doch kon zich niet meester maken van de doorvaart, terwijl de Nederlandsche kapitein-luitenant *de Casembroot* met het oorlogschip „De Medusa" de Sraat van der Capellen forceerde. Wegens de weigering van den Prins van *Satsoema* om de moordenaars van *Richardson* uit te leveren en schadevergoeding te betalen, verscheen den 15den Augustus een Britsch eskader onder bevel van den vice admiraal *Kuper* vóor de stad Kagosima op Kioesioe, verwoestte deze, doch was niet in staat de strandbatterijen te bemachtigen. Op eene conferentie, door den Amerikaanschen minister-resident en den Nederlandschen consul-generaal den 26sten October 1863 te Jedo met den ministerraad van den Taikoen gehouden, verklaarde laatstgenoemde, dat het besluit van 24 Juni wel is waar was ingetrokken, maar dat de gesteldheid van het binnenland den voortdurenden handel in Yokohama niet veroorloofde, zoodat de aldaar gevestigde vreemdelingen naar Hakodade en Nagasaki moesten verhuizen. Tevens belemmerde de Regeering den handel meer en meer. De vertegenwoordigers der buitenlandsche mogenheden besloten derhalve om gezamenlijk handelend op te treden tegen den adel, daar deze heerschappij voerde over den Mikado en den Taikoen. Nu betaalde den 11den December 1863 de Prins van *Satsoema* de gevorderde schadeloosstelling en verklaarde de Japansche Regeering den 4den Februari 1864, dat zij de invoerrechten wilde verminderen, doch dit alles was niet meer voldoende.

Na vruchtelooze onderhandelingen forceerde den 5den en 6den September het vereenigd eskader der Engelschen, Franschen, Nederlanders en Amerikanen, uit 17 schepen bestaande, onder het bevel van den Engelschen vice-admiraal *Kuper* en den Franschen schout-bij-nacht *Jaurés* de Straat van Simonoseki door de sterkten van den Prins van *Nagato* te veroveren en te verwoesten. Ook de Nederlandsche marine handhaafde daarbij haren roem door het krijgsbeleid van den kapitein ter zee *de Man* aan boord van „Het Metalen Kruis", vergezeld van „De Djambi", „Amsterdam" en „Medusa", en had door eene gelukkig volbrachte landing een werkzaam aandeel aan de verovering der Japansche strandbatterijen.

Den 10den September werd met den minister van den Prins van *Nagato* de grondslag gelegd tot eene overeenkomst, volgens welke de Straat voor de scheepvaart van alle natiën zou worden geopend, terwijl aan de Verbondene Mogendheden eene schadeloosstelling zou worden uitbetaald, wier bedrag men met de Regeering te Jedo bepalen zou. De vertegenwoordigers der vier Mogendheden verschenen daarna met de vloot voor Jedo, waar in eene conferentie met den ministerraad (5 en 6 October 1864) de Regeering van den Taikoen de uitbetaling waarborgde van den oorlogslast, aan den Prins van *Nagato* opgelegd. Ook nam zij de verplichting op zich, den Mikado tot het bekrachtigen der handelsverdragen te bewegen en den handel, vooral den zijdehandel, geene hindernissen in den weg te leggen. Daarenboven erkende de ministerraad het recht der vreemde gezanten om zich te Jedo te vestigen. Eindelijk verklaarde de Mikado den Prins van *Nagato* vervallen van zijne titels, waardigheden en bezittingen, en de Taikoen scheen met den meesten ijver maatregelen te nemen, om daaraan gevolg te geven. Nauwelijks echter was het gevaar afgewend, toen het trouwelooze spel op nieuw begon. Den 21sten November 1864 werden 2 Britsche officieren bij Kamakoera vermoord en in April 1865 besloot de Regeering van den Taikoen, in overleg met die van den Mikado, dat alle vreemdelingen, afkomstig uit Staten, die geen verdrag met Japan gesloten hadden, uit het land verwijderd zouden worden.

Gelijk wij reeds vermeld hebben, is er thans de waardigheid van Taikoen afgeschaft en het leenheerschap der Daimio's opgeheven. Toen de havens van Japan opengesteld werden, begaven zich ook weder Christenzendelingen derwaarts, die er een goed onthaal vonden. Niet alleen waren vele afstammelingen der in de 17de eeuw verdrukte Christenen aan het geloof dier martelaars getrouw gebleven, maar het aantal gedoopten nam van dag tot dag toe. In 1867 echter liet de Regeering te Nagasaki 170 Japansche Christenen in de gevangenis werpen, en hoewel deze door tusschenkomst van de vertegenwoordigers der Europeesche mogendheden hunne vrijheid herkregen, verklaarde het Japansch Bestuur, dat het geene vrijheid van godsdienst veroorloven zou. Het veroordeelde trouwens in 1868 niet minder dan 4 100 pas-bekeerde Christenen tot deportatie. Ook dat vonnis werd door den invloed der Europeesche consuls vernietigd, maar in Januari 1870 nam de Regeering gestrenger maatregelen, zoodat 3 000 belijders van het Christendom in hechtenis genomen en in verschillende provinciën onder de Heidensche bevolking verstrooid werden. Intusschen mag men onderstellen, dat deze vijandigheid tegen het Christendom van tijdelijken aard zal wezen, omdat zij geen wortel heeft bij het volk. Tevens wordt de verdraagzaamheid jegens vreemdelingen er allengs grooter. Reeds in 1875 kon ieder vreemdeling er verlof bekomen om het binnenland te bezoeken, mits hij zich behoorlijk gedroeg en zich niet met staatkundige aangelegenheden bemoeide. In 1876 werd er het Rijksbestuur door de instelling van elf departementen op Europeesche leest geschoeid. Voorts heeft men er een Parlement, alsmede Provinciale Staten, nationale banken enz. en Japan behoort sedert 1 Juli 1877 tot de algemeene postvereeniging. Vooral het onderwijs heeft er zich op eene reusachtige wijze ontwikkeld. Eenige jaren geleden had men er reeds meer dan 24 000 scholen met ruim 44 500 onderwijzers. Het aantal schoolplichtige kinderen beliep toen meer dan 5 millioen, doch nog geen 2 millioen bezochten de scholen. Voorts waren er toen 116 scholen van middelbaar onderwijs met 265 leeraren, en de nationale universiteit te Tokio, in Juli 1878 geopend, bezat 40 hoog-

leeraren (onder welke zich 19 buitenlanders bevonden) en 324 studenten. Voorts heeft men er ééne geneeskundige hoogeschool met 29 hoogleeraren en 488 studenten, alsmede drie geneeskundige scholen, eene rechtsgeleerde en eene polytechnische school en 103 scholen voor vreemde talen.

Langzamerhand worden er meer havens ontsloten voor de buitenlandsche koopvaardij, en Japan werd in 1879 bezocht door Prins *Heinrich* van Pruisen, door generaal *Grant* en door den Hertog van Genua. Het binnenland werd er in de laatste jaren door verschillende reizigers doorkruist. Al heeft dit merkwaardig Rijk ook nu en dan met binnenlandsche oproerigheden te worstelen, toch betreedt er de bevolking met ongemeene geestkracht den weg van den vooruitgang. Zulke oproerigheden hadden in 1874 en 1876 plaats op het eiland Nipon en op Kioe-Sioe, maar zij werden door de krachtige maatregelen der Regeering in 1877 gedempt. Van Juni 1878 tot October 1879 woedde op Kioe-Sioe en Nipon de chólera, — voorts hadden in laatstgenoemd jaar Jokohama, Tokio en Hakodade veel te lijden van de vlammen, — en in Februari 1880 werd er het land van Tokio tot aan Jokohama door eene aardbeving geteisterd.

Ook blijkt het duidelijk, dat de Japanneezen veel belang stellen in de voorrechten der Europeesche beschaving, daar zij gedurig verschillende Rijken van Europa bezoeken en met hulp van vreemden in hun eigen land velerlei nuttige inrichtingen ter bevordering van wetenschap en nijverheid doen verrijzen. Ook op de Koloniale en Internationale Tentoonstelling te Amsterdam, in 1883, zocht men hen niet te vergeefs. In hun eigen land werd reeds in 1876 eene groote tentoonstelling van nijverheid gehouden en eene tweede op den 1sten Maart 1881 door den Mikado in persoon en in tegenwoordigheid van de Keizerlijke Prinsen en van de grootwaardigheidbekleeders des Rijks plechtig geopend. In een groot en fraai park en in smaakvolle gebouwen waren de voortbrengselen van niet minder dan 31 000 inzenders uitgestald. De Regeering heeft het besluit genomen, dat om de vijf jaren zulk eene tentoonstelling zal gehouden worden.

De tegenwoordige keizer, *Muts-Hito*, geboren den 3den November 1852, kwam in 1867 aan het bewind. Hij is gehuwd met de Prinses *Harou-Ko*, geboren den 28sten Mei 1850, en de vermoedelijke troonopvolger, Prins *Yoshihito*, een zoon van den Keizer en van *Janagiwana Yoshiko*, eene gemalin van den tweeden rang, aanschouwde het levenslicht den 31sten Augustus 1879.

Omtrent de *Japansche taal en letterkunde* vermelden wij het volgende. De Japansche taal draagt in het algemeen het karakter der Toeranische talen, maar vormt niettemin een zelfstandigen tak, die zeer verschilt van het Chineesch en van andere talen van Oost-Azië en zich onderscheidt door veelheid van lettergrepen. De grondslag der hedendaagsche schrijftaal is het oude Jamâtodialect, dat van de tegenwoordige volkstaal aanmerkelijk afwijkt, maar door elken Japannees wordt verstaan. Dat dialect bezigt men voor geschiedenis en poëzij en men spreekt het aan het Hof, terwijl men het in 2 vormen gebruikt, namelijk: *Naiden* voor gewijde en *Gheden* voor wereldlijke geschriften. De volkstaal is sterk met Chineesche woorden vermengd; zij is echter welluidender dan het Chineesch, beter voorzien van klinkers en alzoo zeer klankrijk. Met de letters onzer Westersche talen kan men haar niet schrijven, omdat zij klanken heeft, welke daarin ontbreken. Behalve het Japansch kent men er ook het Chineesch als de taal der geleerden. Bijna alle belangrijke Japanneesche werken, zooals de Jaarboeken des Rijks, de encyclopædieën enz., zijn in het Chineesch opgesteld. Het Japansche schrift is voor den leerling zeer moeielijk. Het bevat 47 teekens, die uit evenzoovele ideographische teekens der Chineezen zijn afgeleid. Algemeen gebruikt men er tegenwoordig tweeërlei alphabet, namelijk het *Firakana*, waarin men geen spoor van Chineeschen oorsprong ontdekt, voor de boeken en de volkstaal, en het *Katakana* voor kantteekeningen en opmerkingen. Geen enkel Japansch boek echter wordt in zuiver Japansch gedrukt: hoe geleerder de schrijver is, des te meer Chineesche idiographische teekens brengt hij te pas. Er komt nog bij, dat ook de Chineesche schriftteekens op drie wijzen geschreven worden. Men schrijft er, evenals in China, met penseelen, en wel van boven naar beneden in loodrechte regels, die van de rechter- naar de linkerhand evenwijdig op elkander volgen.

Japan bezit eene rijke letterkunde in alle vakken van wetenschap. Onder de werken, die in Europa bekend zijn, bekleedt, na de „Rijks-jaarboeken", de „Groote Chineesch-Japansche Encyclopaedie (105 deelen, Jedo 1715)" de voornaamste plaats. Van alle provinciën en merkwaardige steden des Rijks bestaan geographisch-topographische beschrijvingen met vele geschiedkundige bijzonderheden. Van de Japansche landkaarten zijn door *von Siebold* onderscheidene in Europa bekend gemaakt. De natuurlijke historie, vooral de plantenkunde, heeft er vele beoefenaars gevonden. Ook zijn vele Chineesche boeken over die wetenschap op nieuw in het Japansch bewerkt, zooals het vermaarde „Pen-thsao (1769, 31 dln)". Voorts heeft men er uitmuntende woordenboeken (Japansch-Chineesch) en leerboeken voor taal. Er zijn hulpmiddelen aanwezig voor de studie van het Sanskriet, benevens woordenlijsten van de taal der Aino en der Koreaners. Voorts heeft men er een overvloed van stichtelijke en wijsgeerig-zedekundige werken, door volgelingen van *Boeddha* en *Confucius* geschreven. De genees- en artsenijmengkunde zijn goed vertegenwoordigd, — landbouw en nijverheid desgelijks. De Japansche kooplieden hebben hunne adresboeken, — de steden evenzeer, en de adel is er in het bezit van een Hofkalender. Onderscheidene Nederlandsche geschriften zijn in het Japansch vertaald. Het beste werk over den regeeringsvorm en het bestuur des Rijks is het „Speculum rei militaris (Jedo 1818, 5 dln)". Wijders ontbreekt het geenszins aan dichtwerken. De Japanneezen bezitten vele oude liederen, zoowel van mythologischen als van geschiedkundigen inhoud. Hun beroemd heldendicht: „Fei-ke-

monogatari" of „Geschiedenis van de dynastie *Fei-ke* werd in het laatst der 12de eeuw door *Inkinaga* vervaardigd en door *Seoboet*, een blinden zanger, onder het volk verspreid. Het is bij herhaling gedrukt en beslaat 12 deelen. Tot de afdeeling der lierdichten behooren onder anderen de beroemde bundels van *Manjosjoe* uit de 8ste eeuw (30 dln) en die van *Sjotei* (1459). Punt- en tooneeldichten heeft men er in menigte, en het aantal romans is zeer groot. Hiertoe behooren: „Het leven van Prins Iwagi (12 dln)", — „De daden der beroemde jonkvrouw Kagami (5 dln)", — „De zeven gelukkige en de zeven ongelukkige zaken (5 dln)", — „De zes wandschermen in vormen der vergankelijke dingen", — „De minnarijen van Otoba en Tamsitsi (9 dln)" enz. Tevens verschijnen er letterkundige jaarboekjes. De Christelijke letterkunde daarentegen is er van weinig belang. Men meent, dat reeds in de 17de eeuw (Miako 1613) in het Japansch een Nieuw Testament bestaan heeft. Hoewel reeds in die eeuw de Jezuïeten meer dan één woordenboek en spraakkunst van het Japansch in het licht deden verschijnen, vestigden pas later vele Nederlanders en andere Europeesche geleerden hunne aandacht op die taal, zoodat zij eerst in onze eeuw een voorwerp van studie geworden is. Inzonderheid heeft *von Siebold*, officier van gezondheid bij het Nederlandsch gezantschap te Japan, veel licht verspreid over dit merkwaardig Rijk, terwijl ook *Hoffmann* te Leiden, *Rosny* in Frankrijk, *Medhurst* en *Alcock* in Engeland en *Schott* en *Pfitzmaier* in Duitschland zich met ijver op de kennis der Japansche taal hebben toegelegd. Te Leiden vindt men niet alleen eene uitgebreide verzameling van voorwerpen uit Japan, door natuurkundigen bijeengebracht, maar ook eene menigte Japansche boeken. Over de Japansche schilderkunst heeft vooral professor *H. Gierke* veel licht verspreid. Gedurende een vierjarig verblijf te Tokio heeft hij eene reeks van 200 Japansche teekeningen verzameld, afkomstig uit zeer verschillende tijden. Die verzameling is in 1882 aangekocht voor het museum te Berlijn en zij doet op eene duidelijke wijze gevoelen, dat de schilderkunst ook dáár een eigenaardig ontwikkelingstijdperk heeft doorloopen.

Japara of *Djapara*, eene residentie op het eiland Java, grenst ten westen, noorden en oosten aan de Javazee, ten zuidoosten aan Rembang en ten zuiden en zuidwesten aan Samarang. Zij heeft eene oppervlakte van 56½ □ geogr. mijl en telt bijna 335 000 zielen. De kust is er bezet met koraalriffen en moerassen, waaruit schadelijke dampen oprijzen. Op de meer binnenwaarts gelegene vlakte is het zeer warm, daar de thermometer van *Fahrenheit* er bij dag 93 tot 94° aanwijst, doch des nachts tot 74° daalt. De plantengroei is er ongemeen weelderig, doch men heeft er niet genoeg water, daar dit laatste, van de verwijderde bergen afdalend, opgevangen wordt door de rivier van Solo. De eenige berg van eenig belang is er de Moeriah (1600 Ned. el hoog), op den in zee uitspringende uithoek van Japara gelegen. De voornaamste rivieren zijn er de Tangoelangin, de grens vormende tusschen Japara en Demak (tot Samarang behoorend), en de Djawana. In het zuidelijk gedeelte van Japara heeft men kalkrotsen en holen met overblijfselen van beenderen, welke veel overeenkomen hebben met die van den olifant. Japara telt 4 afdeelingen, namelijk Pati, Japara, Koedoes en Dwajana met evenzoo genoemde hoofdplaatsen. De hoofdplaats der residentie is Pati. Men heeft er koffie-, suiker-, tabaks- en cochenillecultuur. Bij deze residentie behooren de eilanden: Penganten, Telok en Pandjang in de bocht van Japara, — Mandelika aan de noordkust en de Karimoen-Dwajanagroep.

De *stad Japara* ligt in het district van dien naam, niet ver van het strand, aan de evenzoo genoemde rivier, ten westen van den Moeriah. De vlaggestok staat er op 6°31'35" Z. B. en 110°39'10" O. L. van Greenwich. Een afzonderlijke weg verbindt de stad met den grooten postweg. Reeds vóor eeuwen was zij bekend als eene handelsplaats. *Valentijn* roemt haar als fraai en sterk bevolkt, doch zij is thans aanmerkelijk vervallen van hare voormalige grootheid. De aanzienlijkste woningen zijn er die van den adsistent-resident en van den regent. Voorts is er eene brug over de rivier; doch het fort, dat weleer aan haren mond verrees, is in 1830 gesloopt.

Japetus, in de Grieksche fabelleer de zoon van *Uranus* en *Gaea*, één der Titans, een broeder van *Saturnus*, *Oceanus* enz., huwde met eene dochter van laatstgenoemde, *Asia* genaamd, welke hem 4 zonen, *Atlas*, *Prometheus*, *Epimetheus* en *Menoetius*, schonk. Volgens *Homérus* is hij met *Saturnus* ingekerkerd in den Tártarus. Als vader van *Prometheus* is hij de stamvader der Hellenen, en zijne nakomelingen dragen den naam van *Japetiden*.

Japhet was volgens de Bijbelsche overlevering de derde zoon van *Noach*. Zijne nakomelingen verspreidden zich vooral in het noorden van Azië en in Europa, weshalve de Armeniërs, Meden, Grieken, Thraciërs enz. tot de afstammelingen van *Japhet* gerekend worden. Arabische sagen noemen hem den stamvader der Turken en Barbaren. Men verhaalt, dat hij 11 zonen gehad heeft, die de stamvaders werden van even zooveel Aziatische volken.

Japiks (Gijsbert), zie *Gijsbert Japiks*.

Jaques (Heinrich), een Oostenrijksch rechtsgeleerde en staatsman, geboren te Weenen den 24sten Februari 1831, studeerde te Heidelberg en te Weenen, promoveerde aldaar in 1856 en belastte zich vervolgens met het beheer van het bankiershuis *Hermann von Wertheimstein en Zonen*. Toen die firma in 1859 liquideerde, werd hij advocaat en vervolgens referent en lid van de vaste commissie van den Duitschen Juristendag, — voorts in 1879 lid van den Rijksraad. Hij schreef: „Theorie und Praxis im Civilrecht (1857)", — „Denkschrift über die Stellung der Juden in Oesterreich (4de druk, 1859)", — „Unterrichtsrath und Unterrichtswesen in Oesterreich (1863)", — „Revolution und Reaktion in Oesterreich 1848—1859 (1867)", — „Die Wuchergesetzgebung und das Civil-und Strafrecht (1867)", — „Grundlagen der Preszgesetzgebung (1874)", — „A. de Tocqueville (1876)", — en „Eisenbahnrecht und Eisenbahnpolitik in Oesterreich (1878)".

Jarcke (Karl Ernst), een schrijver van

staatkundige geschriften, geboren te Dantzig den 10den November 1801, gaf als jongeling zich over aan de geestdrift, waarmede velen na den bevrijdingsoorlog waren bezield. Schoon tot het Protestantsche kerkgenootschap behoorend, kwam hij te Bonn, waar hij in de rechten studeerde, door zijn omgang met een R. Katholiek medestudent tot de overtuiging, dat het verheven ideaal, hetwelk hem voor den geest zweefde, in de R. Katholieke Kerk te vinden was. Dit gaf aanleiding, dat hij met zijn vriend *Phillips* tot de R. Katholieke Kerk overging. Daarna vestigde hij zich als privaatdocent te Bonn, verkreeg den titel van professor en ging vervolgens als advocaat naar Keulen. Later ontving hij verlof om aan de universiteit te Berlijn voorlezingen te houden. Hij stichtte er het „Politische Wochenblatt", waardoor hij zich zooveel onaangenaamheden op den hals haalde, dat hij in 1832 als raadsheer in de Hof- en Staatskanselarij naar Weenen vertrok, waar hij vervolgens met de opvoeding van den Prins *van Nassau* werd belast. Hij bekleedde zijne betrekking aan de kanselarij tot aan de omwenteling van 1841, waarna hij zich met letterkundigen arbeid onledig hield, en overleed den 28sten December 1852. Behalve in reeds genoemd „Wochenblatt" heeft hij opstellen geleverd in de „Allgemeine Zeitung", den „Oesterreichischen Beobachter" en de „Historisch-Politische Blätter". Voorts schreef hij: „Handbuch des gemeinen Deutschen Strafrechts (1827—1830, 3 dln)", — „Die französische Revolution von 1830 (1831)", — en „Vermischte Schriften (1839—1854, 4 dln)".

Jardin (Karel du), zie *Dujardin*.

Jarges. Onder dezen naam vermelden wij: *Coppen Jarges*, een Nederlandsch krijgsman. Hij was een zoon van *Jarges Coppen*, burgemeester van Groningen, bekleedde weldra het burgemeestersambt met zijn vader en stond met hem aan het hoofd der Schieringers. Hij was een behendig, dapper en ondernemend man, die den Vetkoopers veel afbreuk deed. In 1413 overweldigde hij het raadhuis, doorstak, naar men zegt, met eigen hand den burgemeester *Johan Rengers* en noodzaakte de overige Vetkoopers, de stad te verlaten. Ook in den omtrek van Groningen hield hij strooptochten, roofde het goud en zilver uit de kerken en liet hiervan te Kampen arendsguldens slaan, naar hem Coppenguldens genoemd. De strijd werd inmiddels met afwisselenden voorspoed gevoerd. *Coppen Jarges*, door *Keno ten Broecke* uit Groningen verdreven, had den hoofdzetel der Schieringers te Stavoren gevestigd. Wél werd in 1420 een verdrag gesloten, doch weldra ontvlamde het twistvuur op nieuw. Den 26sten September van laatstgemeld jaar veroverden de Vetkoopers Stavoren door een nachtelijken aanval, en *Coppen Jarges* sneuvelde bij die gelegenheid.

Eiso Jarges, tot het geslacht van den voorgaande behoorend. Hij was, als een ijverig voorstander der Hervorming en der onafhankelijkheid, in het begin der Spaansche onlusten genoodzaakt, het Vaderland eenigen tijd te verlaten. Na zijn terugkeer werd hij in 1577 door de Ommelanden afgevaardigd naar de Unie te Brussel, welke hij onderteekende. Het volgende jaar werd hij raadsheer in het Hof van Friesland en nam deel in de twisten, tusschen Groningen en de Ommelanden ontstaan. Later zorgde hij, dat de Ommelanden toetraden tot de Unie van Utrecht, en ook hij werd derwaarts gezonden om haar te bekrachtigen. Hij woonde doorgaans op Heerema en overleed te Oterdum in 1584. — *Schelte Jarges*, een bloedverwant van den voorgaande, was bevelhebber van Aduarderzijl en sneuvelde in 1581, die plaats tegen de Spanjaarden verdedigende. — Van geheel andere richting was *Albert Jarges*, desgelijks een bloedverwant van de voorgaanden. Hij was in 1594 tweede burgemeester van Groningen, toen deze stad door Prins *Maurits* belegerd werd. Geholpen door de Jezuïeten, verwekte hij er een opstand, die de pogingen der aanzienlijken, om voor de belegeraars de poorten te openen, verijdelde. Hij was kolonel der burgerij en onderscheidde zich door zijne vermetelheid.

Jargon noemt men in het algemeen eene bedorvene, verdraaide, voor oningewijden onverstaanbare taal, waaraan men ook wel den naam geeft van *Koeterwaalsch*. Het is voorts de opzettelijk gevormde dieventaal met hare figuurlijke uitdrukkingen en eindelijk de algemeene spreektaal der Israëlieten, eene taal, uit Hebreeuwsche, Poolsche en andere woorden samengesteld en zelfs niet ontbloot van eene uitgebreide litteratuur. — Delfstofkundigen geven den naam van *jargons* (jargons de diamant) aan zirkoons, die óf van natuur kleurloos óf in het vuur van hunne kleur beroofd zijn en dikwijls als diamanten verkocht worden, alsmede aan goudgele, geelroode of paarse steentjes, die op hyacinthen gelijken en vooral uit Pan in Frankrijk in den handel gebracht worden. — Daarnaar gaf de Engelsche scheikundige *Sorby* aan een metaal, dat hij in 1868 in zirkoon meende te hebben gevonden, den naam van *jargonium*. Het is echter gebleken — en door hem zelven erkend (1870) —, dat dit metaal enkel in zijne verbeelding bestond.

Jarichs (Wybe), ook *Jelkema* genaamd, een vermaard Friesch edelman, woonde op de stins Metslawier te Akkrum en bezat daarenboven eene stins te Hemelum en eene te Woudsend. Hij leefde in het laatst der 15de eeuw en was een dapper, wraakzuchtig en bloeddorstig man, die de wegen onveilig maakte en zijne strooptochten uitstrekte tot aan Leeuwarden. Eens roofde hij er koeien weg in het gezicht der stedelingen, waarop deze de wapens grepen en te Akkrum zijne stins belegerden, die door *Homme Lieuwens*, een broeder van zijne vrouw, verdedigd, maar na 7 dagen ingenomen en tot den grond toe gesleecht werd. Een aanval op Leeuwarden, door den wraakgierigen *Wybe* beraamd, mislukte. Zijne partijgenooten, de Schieringers, sloten met Leeuwarden een zoen, doch hij bleef er buiten. In 1482 veroverde hij Heslingahuis te Poppingawier, doch verloor het ook weder kort daarna. In hetzelfde jaar verbond hij zich met *Willem Klaaszoon*, den verdreven schout van Hoorn en een aanhanger der Hoekschen, toog met hem over de zee en maakte zich meester van laatstgenoemde stad na een bloedig gevecht, waarin de Kabeljauwschgezinde bevelhebber *Marten Veelaar* omkwam. Weldra echter werd Hoorn heroverd door *Lalaing* en *Wybe* te Eg-

mond op den Hoef in de gevangenis geworpen. Nadat hij zich vrijgekocht had voor duizend goudgulden, nam hij als hoofd der Schieringers wederom ijverig deel aan den bloedigen burgeroorlog in Friesland en sneuvelde in 1497 in een strijd tegen Leeuwarden op het kerkhof te Grouw. — Van een *Sybe Jarichs*, die in de eerste helft der 16de eeuw leefde, vindt men in de „Analecta medii aevi" van *Brouerius van Nidek* eene „Corte Cronyk, uit vele Cronyken te samen met groote vlyt ende arbeyt gebracht, tracteerende van de hercomste der Vreezen ende oer vryheyt". Deze kroniek loopt tot 1535.

Jarkand, zie *Yarkand*.

Jarlxberg en **Laurvic** is de naam van een ambt in het Noorweegsch stift Christiania. Het wordt besproeid door de Laagen en telt op $40\frac{1}{2}$ □ geogr. mijl omstreeks 92 000 inwoners. Het is in twee voogdijen verdeeld en de voornaamste plaatsen zijn er: Laurvic, Tönsberg, Horten en de vesting Frederiksvärn met de zeeplaats Stavärn.

Jarnac, een stadje in het Fransche departement Charente, telt slechts 4 000 inwoners, doch is merkwaardig door den veldslag van 1569 tusschen de R. Katholieken en de Hugenoten. Dáar werd de Prins *van Condé* gedood en daar dit op eene verraderlijke wijze geschiedde, bezigt men nog altijd de woorden „Coup de Jarnac" voor een verraderlijken aanval. Ter gedachtenis van dat feit heeft men te Triac, niet ver van Jarnac, een gedenkteeken doen verrijzen. Niet ver vandaar, in het dorp Grandes Maisons, zijn vele Celtische en Romeinsche oudheden ontdekt, — onder anderen een dolmen of steenen tafel ter lengte van 5 Ned. el en ruim half zoo breed. Die tafel prijkt op éen der pleinen van Jarnac.

Jarke (Francisca Julie), eene Duitsche schrijfster, geboren den 3den December 1815 te Königsberg, eene dochter van den bemiddelden koopman *Schlesius*, ontwikkelde zich op reizen door Duitschland, België, Nederland en Frankrijk en trad in 1850 in het huwelijk met *Jarke*, die haar den 11den Maart 1878 door den dood ontviel. Onder den pseudoniem *E. Rudorff* leverde zij in 1864 in het tijdschrift „Victoria" een uitgebreid verhaal en zij verwierf den prijs met den roman: „Durch Leid zum Licht (1870)". Later schreef zij verhalen, welke onder den titel „Deutsches Leben (1874)" verzameld zijn, — voorts den roman: „Die Tochter des Nabob (1875)". Eindelijk vermelden wij van haar: „Stunden der Weihe. Eine Sammlung von Aussprüchen Schleiermachers (1870)", — en „Stunden der Erhebung. Aussprüche von K. J. Nitzsch (1877)".

Jarochowski (Kasimir von), een Poolsch geschiedschrijver, geboren te Sokolniki in 1828, ontving eene zorgvuldige opvoeding, studeerde te Berlijn in de rechten en is tegenwoordig stadsrechter te Posen. Hij leverde eene verzameling van belangrijke charters uit den Saksischen tijd onder den titel: „Teka Gabryela J. Podoskiego (1856—1861, 6 dln)", — eene geschiedenis van Augustus II (1856—1874, 2 dln)", — voorts: „Opowiadania historyczne (1860—1863, 2 dln)", — „Proba emancypacyjna polityki Augustowskiéj (Eene emancipatieproeve van Augustus, 1878)", — „Sprawa Kalksteina (De zaak van Kalkstein, 1878)", — „Oblezenie Poznania prez Patkula, 1709 (De belegering van Posen door Patkul, 1879)", — „Kroniec Radziejowskiego (Het uiteinde van Radziejowskiego, 1879)", — en „Littératura poznanska (De letterkunde van het groothertogdom Posen, 1880)", dit laatste onder den pseudoniem *Severin Przerowa*. Hij is éen der voortreffelijkste Poolsche geschiedschrijvers.

Jaroslaw of *Jaroslawl*, voorheen een grootvorstendom en thans een tot Groot Rusland behoorend gouvernement, dat op 622,38 □ geogr. mijl in 10 arrondissementen ruim een millioen inwoners (1882) telt, heeft een meerendeels effen, niet zeer vruchtbaren bodem, wordt door de Wolga, de Mologa, de Scheksna en een aantal zijrivieren van deze besproeid en bezit onderscheidene moerassen en eenige meren. Dit gewest levert geene voldoende hoeveelheden koren voor zijne inwoners; de veestapel is er niet onaanzienlijk en er zijn vele weverijen. — De *hoofdstad Jaroslaw*, aan de Wolga en aan den mond der Kotorvost, $35\frac{1}{2}$ geogr. mijl ten noordoosten van Moskou gelegen en met deze stad door een spoorweg verbonden, is de zetel van een gouverneur en van een aartsbisschop en telt 30 000 zielen (1882). Er zijn 66 kerken, 3 kloosters, een geestelijk seminarium, een door *Demidof* gesticht lyceum, alsmede andere inrichtingen van onderwijs. Men heeft er onderscheidene fabrieken, vooral linnen- en katoenweverijen, klokkengieterijen, loodwit- en zijdefabrieken en een uitgebreiden handel. In het geheele arrondissement Jaroslaw wordt veel linnen geweven. Dáar vindt men het dorp *Welikoje-Selo*, vermaard wegens het groot aantal laarzen, dat er vervaardigd wordt.

Jaroslaw of *Jaroslau* is ook de naam van eene stad in het arrondissement Przemysl van het Oostenrijksche koningrijk Galicië. Zij ligt in een fraai en vruchtbaar oord aan de San, eene zijrivier van de Weichsel, en aan den spoorweg van Krakau naar Lemberg en telt ruim 12 000 inwoners (1880). Er is een Dominicaner en een Franciscaner klooster, en men houdt er zich bezig met lakenweverij, bleekerij, het vervaardigen van kaarsen en met een drukken handel in honig, was, linnen, Hongaarsche wijnen en graan.

Jaroslaw, een zoon van *Wladimir de Groote* en grootvorst van Kiew, verkreeg na den dood zijns vaders (1015) het vorstendom Nowgorod, verdreef in 1017 zijn broeder *Swatopolk*, maar werd door diens schoonvader *Boleslaus Chobry*, koning van Polen, in 1017 geslagen, zoodat hij eerst na den aftocht van dezen (1019) weder in het bezit kwam van Kiew, waar hij heerschappij voerde tot 1054. Hij verleende aan de inwoners van Noworgod belangrijke privilegiën en trad in het huwelijk met *Ingegard*, eene dochter van den Zweedschen Koning *Olaf*. Hij is de stichter van de Russische hiërarchie en van de erfopvolging in het Huis *Rurik*.

Järta (Hans), een Zweedsch staatsman, geboren den 11den Februari 1774, was de zoon van een luitenant-generaal, studeerde te Upsala en zag zich in 1790 geplaatst bij de Koninklijke kanselarij. Bij de spanning, die in 1800 op den Rijksdag tusschen den Koning

en den adel ontstond, behoorde hij tot de edelen, die afstand deden van hun adeldom. Hij nam zijn ontslag en veranderde den vaderlijken naam *Hjerta* in *Järta*. Toen in 1809 de omwenteling uitbarstte, was hij werkzaam op een verzekeringkantoor, doch kwam toen als staatssecretaris aan het hoofd van het departement van Handel en Financiën. Nadat hij in 1811 zijn ontslag genomen had, ging hij in 1812 als gouverneur naar Falun, doch ook dit ambt legde hij in 1822 neder en vestigde zich ambteloos te Upsala, waar hij zich wijdde aan de académische vorming van zijne zonen. In 1837 echter werd hij benoemd tot chef van het Rijksarchief te Stokholm, doch na het overlijden van zijn zoon *Thomas* trok hij zich in 1842 van alle openbare zaken terug en overleed den 6den April 1847. Hoewel hij zich met moed tegen het despotismus verzette, was hij een verklaarde vijand van het moderne liberalismus. Zijne beginselen heeft hij verkondigd in zijn tijdschrift: „Odalmannen (1822—1823)". Met *Geijer* verdedigde hij in zijn geschrift: „Om Sveriges lärowerk (1823)" de klassieke opleiding, terwijl *Tegnèr*, *Agardh*, *von Hartmansdorf* en anderen strijd voerden voor de nieuwere wetenschappen. Een geschiedkundig geschrift van zijne hand werd in 1838 door de Académie van Geschiedenis en Oudheden bekroond, terwijl hij ook gedichten heeft uitgegeven. — Zijn oudste zoon *Karl Thomas Järta*, geboren te Stokholm den 2den September 1802, was eerst lector aan het gymnasium te Westerås, daarna hoogleeraar in de welsprekendheid te Upsala, zag eenige zijner geschriften door de Académie bekroond en overleed den 8sten November 1841.

Jarves (James Jackson), een Amerikaansch schrijver, geboren den 20sten Augustus 1818 te Boston in Massachusetts, zag zich door eene oogziekte belemmerd in zijne studie en begaf zich op reis. Zelfs woonde hij eenige jaren te Honoloeloe. In dien tijd gaf hij aldaar het eerste gedrukte dagblad, „The Polynesian", in het licht en bezocht inmiddels Californië, Mexico en Midden-Amerika. Na zijn terugkeer in Noord-Amerika leverde hij: „History of the Sandwich Islands (1843)", — „Scenes and scenery in the Sandwich Islands (1844)", — en „Scenes and scenery in California (1844)". Voorts begaf hij zich naar Europa en vertoefde er hoofdzakelijk te Florence en te Parijs, waar hij zich met studiën over kunstgeschiedenis en met het bijeenbrengen van eene schilderijenverzameling voor Amerika bezig hield. Gedurende dien tijd schreef hij: „Art hints (1855)", — Parisian sights and French principles (1855—1856)", — „Italian sights and papal principles (1856)", — Kiana, a tradition of Hawaii (1857)", — „Confessions of an inquirer (1857, 3 dln)", — „The art idea (1865)", — „Art thoughts (1869)", — en „Glimpse at the art of Japan (1876)". Zijne verzameling van oud-Italiaansche schilderijen werd in 1871 aangekocht door het Yale College te New Haven (Connecticut).

Jasikow (Nikolai Michailowitsj), een Russisch dichter, geboren te Simbirsk in 1801, bezocht op 11-jarigen leeftijd de mijnschool te Petersburg en zag zich daarna geplaatst bij het korps ingenieurs. Wegens zijne neiging tot letterkundigen arbeid nam hij echter reeds na verloop van een jaar zijn ontslag. Daarna toefde hij 1½ jaar te Petersburg en vestigde zich in 1823 te Dorpat en in 1829 te Moskou, waar hij van 1831 tot 1833 bij het kadaster werkzaam was. Om zijne geschokte gezondheid te herstellen, woonde bij geruimen tijd te Simbirsk daarna in Hanan, Nizza en aan het Meer van Como. Vervolgens keerde hij naar Moskou terug en overleed aldaar in 1846. Zijne eerste gedichten verschenen in een tijdschrift. Aanvankelijk was hij de lofdichter van de liefde en den wijn, zoodat men hem den *Russischen Anácreon* noemde. Later volgde hij eene meer ernstige richting. Zijne verzen onderscheiden zich door eene meesterlijke versificatie en door zuiverheid van taal. Zijne „Gedichten" verschenen in 1833 en 1845 in 2 deelen, en de daarin voorkomende „Psalmen", alsmede „De aardbeving", worden zeer geroemd.

Jasione montana *L.* is de naam éener tweejarige plant, welke tot de familie der *Campanulaceën* behoort. Men vindt haar in Europa en in Klein-Azië, en in ons Vaderland bloeit zij in Juni en Juli op droge heide- en zandgronden en in de duinen. Zij onderscheidt zich door enkelvoudige wortels en door talrijke stengels, die tot op de helft van bladeren voorzien zijn en dan uitloopen in lange bloemstelen, aan wier toppen zich de platte of halfbolvormige bloemhoofdjes bevinden. De stekelharige bladeren zijn zittend, afwisselend geplaatst, lijn-lancetvormig en gaafrandig. Het omwindsel bestaat uit 18 tot 20 elkander bedekkende blaadjes, en de bloempjes zijn gesteeld en blauw of soms wit van kleur. Deze hebben een 5-slippigen kelk en eene diep-ingesnedene, 5-slippige bloemkroon, 5 meeldraden met vrije helmdraden, een onderstandigen eierstok met één stijl en 2 korte stempels. De vrucht is bijna bolrond, 5-kantig, 2-hokkig en naar boven met 2 kleppen openspringend. De jasione wordt gretig door schapen en geiten genuttigd en door de bijen bezocht; — of ook *Jasione perennis L.* bij ons in het wild voorkomt, schijnt nog onzeker te wezen.

Jasmin (Jacques) of *Jaquou Jausemin*, een dichter in de Fransche volkstaal, geboren den 6den Maart 1798 te Agen in het departement Lot-Garonne, was de zoon van een kleermaker en werd kapper. Hij hield zich aan dit bedrijf, ook toen hij als dichter opgang maakte. In 1825 trad hij op met het gedicht: „Me cal monori (ik moet sterven)" en na dien tijd leverde hij eene reeks van poëtische voortbrengselen, die hem vele eereblijken en zelfs het kruis van het Legioen van Eer bezorgden. Hij dichtte: „Lou Chaliberi (De Charivari, 1825)", — „Lou tres de Mal (De derde Mei, 1830)", — „Las Papillotos (twee dichtbundels, 1835 en 1843)", — „L'abnglo de Castel-Cueillé (De blinde van Castel-Cueillé, 1836)", — en „Lous dous frays-bessous (De beide tweelingsbroeders, 1847)". Deze laatste vertegenwoordiger der troubadours overleed te Agen den 5den October 1864.

Jasmineën is de naam eener plantenfamilie, welke heesters en kleine boomen omvat. Zij onderscheidt zich door volkomene, regelmatige bloemen, door een vrijen, 5- tot 8-slippigen, overblijvenden kelk, door eene schotel- of trechtervormige bloemkroon met

een 5- tot 8-spletigen zoom, wier lobben in den knop dakpansgewijs geplooid zijn, door 20 meeldraden, in de bloemkroonbuis besloten, met korte helmdraden en langwerpige, naar binnen openspringende, 2-hokkige helmknopjes, door een 2-hokkig vruchtbeginsel, door in de hokken opgehangene, daarna van den bodem oprijzende zaadknoppen, door een eindstandigen, korten stijl met een knodsvormigen, 2-lobbigen stempel en door eene doosvrucht of eene bes. De zaden staan rechtstandig en hebben veel eiwit, — de zaadlobben der kiem zijn vleezig en plat-bol. De stengel is dikwijls gewonden. De bladeren zijn meestal tegenovergesteld, zelden enkelvoudig, maar van steunbladen verstoken. De bloemen zijn tweeslachtig, hoek- of eindstandig, op 3-gaffelige of dubbelgaffelige stelen geplaatst. Deze familie omvat een half dozijn geslachten en meer dan 150 soorten, welke tusschen en buiten de keerkringen, doch bijna alle op het Oostelijk halfrond te huis behooren. Zij verschillen slechts weinig van de *Oleaceën*, en terwijl zij meestal eene bittere, samentrekkende stof bevatten, onderscheiden vele soorten zich door de schoonheid en den aangenamen geur der bloemen.

Tot deze familie en tot het geslacht *Jasminum L.*, dat zich onderscheidt door eene schotelvormige bloem en eene tweeknoppige bes, behoort de *geneeskrachtige jasmijn* (J. officinale *L*). Deze heester wordt 3 Ned. el hoog en heeft roedevormige takken, van welke de jongste vierkant en met fijne haren bedekt zijn. De onevengevinde bladeren dragen doorgaans 3 paren blaadjes en een eindblad. Zij zijn puntig-eivormig, aan den rand fijn behaard en het eindblad is wat langer dan de overige. De bloemtuilen dragen slechts weinig bloemen en deze onderscheiden zich door eene fraaie, diep-ingesnedene bloemkroon en door een aangenamen geur. Deze heester, afkomstig uit Oost-Indië, is eerst aan de kust

De geneeskrachtige jasmijn.

der Middellandsche Zee aangeplant, om later ook de bewoners van Midden-Europa met zijn geur te verkwikken. Voorheen bezigde men zijne bloemen als opwekkend middel, thans alleen tot het bereiden van jasmijnolie. Bijgaande figuur stelt een tak van dien heester voor op $^1/_3$ der natuurlijke grootte. Vermaard is voorts de *Indische jasmijn* (J. Sambac *L.*), die tweemaal zoo hoog wordt als de voorgaande soort. Zijne takken zijn behaard, zijne bladeren ovaal en aan den voet hartvormig. De bloemen, tot tuilen vereenigd, zijn eerst wit en daarna roodachtig; zij geven een heerlijken geur en bloeien het geheele jaar door. De bes is zwart en heeft een sterken glans. Dezen heester vindt men bijkans overal in de keerkringslanden, en men heeft ook eene verscheidenheid met gevulde bloemen. Het geurige sambacwater wordt veel gebruikt, en de bloemen vervullen bij feestelijke gelegenheden eene belangrijke rol.

Een geheel andere heester evenwel is die, welken wij gewoonlijk met den naam van *jasmijn* bestempelen. Deze, uit het zuiden van Europa afkomstig en wegens zijne fraaie, welriekende bloemen algemeen in onze tuinen en parken te vinden, is *Philadelphus coronarius*, behoorende tot de familie der *Philadelpheën*. De takken van dezen heester zijn in den beginne bruin, doch na het afvallen der buitenste schorslaag vuil-grijs van kleur, terwijl de jongere, bloemdragende takjes gestreept en bleek-groen zijn. De drievoudig-generfde bladeren zijn tegenovergesteld, kort gesteeld, eirond of elliptisch, toegespitst, aan den rand behaard en ongelijk gezaagd, van boven donker- en van onder bleek-groen. De bloemen zijn ten getale van 3, 5 of 7 aan de uiteinden der takjes tot trossen vereenigd. De bleek-groene kelkbuis is bolvormig en met het vruchtbeginsel vergroeid, de zoom 4-deelig. De 4 ovale, helder witte bloembladen zijn ingeplant op den kelk, daarmeê afwisselend geplaatst en hebben eironde, toegespitste slippen. Ook de talrijke meeldraden, wier goudgele helmknopjes sierlijk afsteken tegen de witte bloemkroon, en de desgelijks witte, ongelijk lange helmdraden, zijn op den kelk ingeplant. Het onderstandig vruchtbeginsel is 4-hokkig; de 4 stijltjes zijn van onderen samengegroeid en evenals de langwerpig-lijnvormige stempeltjes wit van kleur. De doosvrucht is 4-hokkig en bevat talrijke zaden. De bloemen werden voorheen tot de zenuwmiddelen gerekend; zij geven eene aethérische olie, die tot vervalsching van de echte jasmijnolie gebezigd wordt. Van de rechte takken van dezen heester vervaardigt men hier en daar in Duitschland pijpenroeren, weshalve hij aldaar den naam draagt van *Pfeifenstrauch*. Van dezen *gewonen jasmijn*, ook *boerenjasmijn* genoemd, bestaat eene kleinere verscheidenheid. Ook worden er gekweekt met half- of geheel dubbele bloemen.

Jasmund, een schiereiland van het eiland Rügen, is met dit laatste verbonden door eene vlakke landengte, de Smalle Heide geheeten, en met het schiereiland Wittow door eene dergelijke, zeer zandige landengte, de Schabe genaamd. Jasmund is het fraaiste gedeelte van het eiland en verheft zich oostwaarts langzamerhand tot den Stubbenkammer, eene krijtrots van aanmerkelijke hoogte. Op Jasmund liggen het vlek Sagard en de badplaats Saszznitz.

Jason, een oud-Grieksche held (heros), was de zoon van *Aeson*, koning van Jolkos in Thessalië, en van *Polymede* — volgens anderen *Polymele*, *Alcimede* of *Polypheme*. Zijn leermeester was de centaur *Chiron* en reeds in zijne jeugd nam hij deel aan de jacht op wilde zwijnen bij Calydon. Nog vóor den tijd zijner meerderjarigheid legde zijn vader de regeering neder, en deze werd aanvaard door *Pelias*, den oom en voogd van *Jason*. Laatstgenoemde trok naar Colchis, en de aanleiding tot dezen tocht was volgens de sage de onderstaande: *Pelias* noodigde op zekeren tijd al zijne bloedverwanten, dus ook *Jason*, uit tot eene plechtige offerande aan *Poseidon* (Neptunus). Toen de jongeling op zijn weg naar Jolkos de rivier Enenus (Enipeus of Anaurus) bereikte, ontmoette hij er *Here* (Juno) in de gedaante van eene oude vrouw, die hem verzocht, haar over de rivier te dragen. *Jason* voldeed aan dien wensch, doch liet daarbij éen zijner schoenen in het slib achter. Zóo verscheen hij vóor *Pelias*, die door schrik bevangen werd, daar het orakel hem verkondigd had, dat hij van troon en leven zou worden beroofd door dengene, die ongeschoeid tot de offerande kwam. *Pelias* richtte nu tot *Jason* de vraag, wat hij met dengene zou doen, die volgens het orakel zijn moordenaar zou wezen? Hierop antwoordde de jongeling, op inblazing van *Here*, dat hij hem naar Colchis moest zenden om het Gulden Vlies te veroveren. Nu ontving *Jason* dien last van *Pelias*. — Volgens anderen had *Pelias* zijn broeder *Aeson* van den troon gestooten en gedood. Toen *Jason* meerderjarig geworden was, raadpleegde hij het orakel, hoe hij zich weder in het bezit zou kunnen stellen van zijn rechtmatig erfdeel. Hij ontving ten antwoord, dat hij in het gewaad van een Magnesiër, met een pantervel over den schouder en met 2 lansen gewapend, zich naar het Hof van *Pelias* te Jolkos moest begeven. Dit geschiedde, doch hij verscheen er met éen schoen, daar hij den anderen op boven vermelde wijze verloren had. Toen *Pelias*, die hem niet kende, vroeg naar zijn geslacht, antwoordde hij stoutmoedig, dat hij de zoon van *Aeson* was, liet zich het huis van zijn vader aanwijzen en vierde er met een aantal bloedverwanten gedurende 5 dagen het feest des wederziens. Daarna begaven zij zich naar *Pelias* en verlangden, dat hij afstand zou doen van het Rijk, waarna deze antwoordde, dat hij hiertoe bereid was, zoodra *Jason* het Gulden Vlies in Thessalië had teruggebracht. Op den tocht derwaarts (zie *Argonauten*) schonk *Hypsipyle* op Lemnos hem 2 zonen. Door *Medéa* geholpen, bereikte hij het doel van zijn tocht en keerde met haar, als gemalin, na lang omzwerven in zijn vaderland terug. Hier nam hij wraak over het vermoorden van zijne ouders en van zijn broeder door *Pelias* te dooden. Toch gelukte het hem niet den troon van Jolkos te beklimmen. Hij moest dien prijs geven aan *Acastus*, den zoon van *Pelias*, en met zijne echtgenoot de wijk nemen naar Corinthe. Hier leefden zij gedurende 10 jaren zeer gelukkig, totdat *Jason*, verliefd op *Glauke*, volgens anderen op *Creusa*, de dochter van *Creon*, koning van Corinthe, met deze in het huwelijk trad en *Medéa* met hare kinderen verstiet. *Medéa* nam eene geduchte wraak op hare medeminnares, en toen *Jason* haar hiervoor wilde straffen, vluchtte zij op een wagen, door draken getrokken, naar Koning *Aegeus* te Athene, nadat zij vooraf *Mermerus* en *Pheres*, kinderen van haar en *Jason*, had gedood. Volgens sommigen bracht *Jason* zich daarna uit wanhoop om het leven, — volgens anderen doolde hij aanhoudend rond en werd aan het strand in de schaduw van het schip, waarmede hij vroeger naar Colchis was gestevend, gedurende den slaap door een nedervallenden balk verpletterd. Nog anderen verzekeren, dat hij zich later met *Medéa* verzoend heeft en met haar naar Colchis is teruggekeerd om er, na den dood van zijn schoonvader, den troon van dezen te beklimmen.

Jaspis, een mineraal, dat bestaat uit kiezelzuur anhydride $Si O_2$, is bont of éenkleurig, heeft een vet- of glasglans of is mat en ondoorzichtig, op zijn meest aan de kanten doorschijnend, komt voor in amorphe massa's, onregelmatige knollen of lagen, en bestaat uit kiezelzuuranhydride en ijzeroxyde. Men heeft onderscheidene soorten van dit mineraal, namelijk *gewonen jaspis*, die meestal éenkleurig, somtijds gestreept, gevlekt of gewolkt, bloed- tot scharlakenrood, geelachtig-bruin tot pikzwart, zelden groen is, — *agaatjaspis*, concentrisch of bandvormig gestreept (met evenwijdige banden), meestal wit, geel of rood, — *bandjaspis*, die vaak in aanzienlijke lagen wordt aangetroffen, zooals in Saksen en Siberië, gewoonlijk door evenwijdige banden gestreept, groen, blauw, geel, rood, bruin en grijs, en schelpachtig op de breuk, — *kogeljaspis* met concentrisch-bolvormige lagen verschillend van kleur en in Egypte van dendrieten voorzien, — en *porseleinjaspis*, eigenlijk halfverglaasden leisteen, grijs, geel of zwart van kleur en wel eens afdrukken van planten bevattende. Reeds aan de Ouden was jaspis bekend, en ook thans nog wordt hij tot velerlei voorwerpen verwerkt. Porseleinjaspis noemt men ook wel *jaspoïde*.

Jassy of *Jasch*, de hoofdstad van Moldavië, aan de helling van den zacht glooienden, kalen Kopo, die zich op den linker oever der moerassige Bachlui verheft, in een niet zeer bevallig oord, van ver schilderachtig gelegen, is de zetel van een Griekschen metropolitaan, van een prefect, van een Hof van appèl enz., en telt omstreeks 80 000 inwoners, van welke omstreeks 30 000 tot het kerkgenootschap der Israëlieten behooren. Voorts vindt men er vele Zigeuners, Grieken, Armeniërs en Duitschers. Zij is naar Oostersche wijze zeer onregelmatig gebouwd. Boven een warrelnest van ellendige hutten en houten huizen in nauwe, kromme, meestal ongeplaveide straten verheffen zich de weelderige paleizen van den vorstelijken resident en van een groot aantal bojaren. Onder de Grieksche kerken, 70 in getal, zijn de nieuwe hoofdkerk, de oude kerk der Drie Heiligen en de kerk van het klooster St. Spiridion merkwaardig. In deze stad vindt men daarenboven eene R. Katholieke, eene Evangelische en eene Armenische kerk, eene universiteit, een godgeleerd seminarium, twee lycea, eene school voor kunst, eene voor muziek enz. In de jaren 1783, 1827 en 1844 is zij geweldig door brand geteisterd. De inwoners drijven er een aanzienlijken handel, welke bevorderd werd door den aanleg van

eene haven aan de Proeth, slechts weinige uren gaans vandaar, en door eene verbinding met Galacz en alzoo met de Zwarte Zee. — Volgens een opschrift was de stad tijdens de heerschappij der Romeinen reeds bekend onder den naam van *Jassiorum Municipium*. Men vermoedt echter, dat zij van lateren oorsprong is. Eerst in de 16de eeuw vindt men haar als stad vermeld en zij ontleent haren naam aan de Jazygen (een Turkschen stam), die in de 11de eeuw met de Koemanen derwaarts trokken. Oude gebouwen komen er niet voor, en *Alexander Lapoesja* verhief haar in 1564, in plaats van Soeczawa, tot verblijfplaats der Moldavische Vorsten. Tegenover de stad, op een berg, ligt het klooster Tzitaznic of de Citadél, eene voormalige vesting. De geschiedenis bericht evenwel niets van eene belegering of verdediging der stad, maar wel, dat zij is in asch gelegd door Sultan *Soliman* (1538), door *Johan Sobiéski* (1686), alsmede bij den Driedaagschen Slag bij de Bachlui (1659), toen de Tartaren, Kozakken en Polen de overwinning behaalden op de Walachen en Szeklen. Daarenboven werd Jassy meermalen door de Russen bezet en ontruimd, alsmede in de 18de eeuw door de Oostenrijkers. Den 9den Januari 1792 werd er de vrede gesloten tusschen Rusland en de Porte, en tijdens den oorlog, die met den Vrede van Boekharest (1872) een einde nam, bleef Jassy geruimen tijd in handen der Russen. Gedurende de oorlogen tegen de Turken in 1828 en 1853 bleef de stad desgelijks in het bezit der Russen en in 1854 in dat der Oostenrijkers. Vooral had zij veel te lijden van den opstand der Grieken onder *Ypsilantis*, aldaar in 1821 uitgebarsten; immers dientengevolge werd zij den 10den Augustus 1822 door de Janitsjaren verwoest.

Jasz of *Jasz-Bérény*, de hoofdplaats van het Hongaarsche district Jaszygië, ligt aan de Zagyva en heeft eene groote R. Katholieke en eene Protestantsche kerk, een Franciscaner klooster met eene kerk, een gymnasium, een deftig raadhuis, een aantal lakenfabrieken, wijnbouw en veeteelt en telt ongeveer 20 000 inwoners. In het midden der stad, op een met boomen beplant eiland, verheft zich eene marmeren obelisk ter eere van Aartshertog *Jozef*. Men meent, dat *Attila*, de koning der Hunnen, niet ver vandaar, in de Zagyva begraven is.

Jasz-Apáthi, eene stad in het Hongaarsche comitaat Jazygië-Groot-Cumanië-Szolnok, heeft eene fraaie hoofdkerk en omstreeks 10 000 inwoners. Verder zuidwaarts verheffen zich de steden *Jasz-Ladany*, *Jasz-Alsó-Szent György* en *Jasz-Kisér*. Ieder van deze telt ongeveer 6 000 zielen.

Jászay (Paul), een Hongaarsch geschiedschrijver, geboren in 1809 te Szántó in het comitaat Abaujvar, was eerst secretaris aan de Hongaarsche Hofkanselarij, bekleedde vervolgens die betrekking bij den minister-president *Batthyanyi* en overleed in 1852. Zijn hoofdwerk is: „A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után (De dagen der Hongaarsche natie na de nederlaag bij Mohacs, 1846)". Na zijn dood werden zijne: „Annalen van het Hongaarsche volk" door *Frans Toldy* uitgegeven (1855).

Jatagan, zie *Yatagan*.

Játiva of *San Felipe de Jativa*, eene schilderachtig gelegene stad in de Spaansche provincie Valencia, verheft zich, als onder de hoede van twee burchten, aan den voet van den Serra de las Agujas in eene mild besproeide, vruchtbare vlakte op den rechter oever der Albaida en aan den spoorweg van Almansa naar Tarragona. Men vindt er fraaie wandelparken, sierlijke fonteinen, eene beurs voor den zijdehandel, een circus voor stierengevechten, die 10 000 toeschouwers kan bevatten, en eene bevolking van 15 000 zielen. In de dagen der Romeinen droeg zij den naam van *Setabis* of *Saetabis*.

Jatropha *L.*, zie *Braaknoot*.

Jaubert (Chevalier Pierre Amédée Emilien Probe), een Fransch beoefenaar der Oostersche talen, geboren te Aix in Provence den 3sten Juni 1779, was een leerling van *Silvestre de Sacy*, ontving op 18-jarigen leeftijd eene aanstelling als tolk bij de Egyptische expeditie en werd kort daarna eerste secretaris en tolk van *Bonaparte*. Als zoodanig moest hij de toespraken en proclamatiën van dezen generaal in de taal des lands overzetten en correspondentie voeren met de inlandsche Vorsten. Na zijn terugkeer met *Bonaparte* zag hij zich benoemd tot secretaris en tolk bij het algemeen bestuur, vertrok in 1802 met *Sebastiani* weder naar het Oosten en diende er als tolk en tevens als onderhandelaar te Constantinopel en in Perzië. Weldra was hij gevolmachtigde te Constantinopel, doch na den terugkeer der *Bourbons* moest hij zijn ambt nederleggen. In 1818 deed hij op nieuw eene reis naar het Oosten, om er, op last der Regeering, Tibetaansche geiten te koopen. Na dien tijd wijdde hij zich uitsluitend aan de studie der Oostersche talen en gaf aan het Collége de France onderwijs in het Turksch, Perzisch en Arabisch. Ten tijde der Julìregeering werd hij staatsraad in buitengewonen dienst en pair en overleed den 30sten Januari 1847. Hij was lid van de Académie des Inscriptions en medewerker aan het „Journal asiatique". Ook schreef hij: „Elements de la grammaire turque (1834, 2de druk)" en leverde eene vertaling van de Arabische aardrijkskunde van *Edrisi* (1836—1840, 2 dln).

Jauer, een voormalig vorstendom in het zuidelijk gedeelte van het Pruisische regeeringsdistrict Liegnitz, heeft eene oppervlakte van 55½ □ geogr. mijl en is thans vervallen in de arrondissementen Jauer, Bunzlau, Löwenberg, Hirschberg en Schönau. Het ontstond, toen in 1314 de zonen van Hertog *Bolko von Schweidnitz* de vaderlijke erfenis deelden, en de middenste van deze, *Hendrik* genaamd, het vorstendom Löwenberg en het rondom Jauer gelegene gedeelte van het vorstendom Schweidnitz verkreeg, waarop hij zich *hertog van Silezië*, *heer tot Fürstenstein* en *Jauer* noemde en te Jauer zijn zetel vestigde. Daar hij zijn gevoelen wist te handhaven, dat zijn grondgebied niet leenroerig was aan Bohemen, verviel het na zijn dood (1346) aan zijn neef *Bolko von Schweidnitz*. Eerst ten gevolge van eene overeenkomst met het Boheemsche Koningshuis werden na het overlijden van hem en zijne gemalin *Agnes* (1392) de vorstendommen Jauer en Schweidnitz aan de Kroon van

Bohemen toegekend, waarna zij door de verovering van *Frederik de Groote* bij Pruisen zijn gevoegd. — De voormalige hoofdstad *Jauer*, thans slechts arrondissementshoofdstad, ligt in een bevallig oord aan de Woedende Neisze, eene zijrivier van de Katzbach en aan den spoorweg, die Schweidnitz met Liegnitz verbindt. Zij is de zetel van een landraad en van eene arrondissementsrechtbank en telt ongeveer 10000 inwoners. Het vorstelijk slot is er in 1746 in een tuchthuis herschapen; ook heeft men er een gymnasium en onderscheidene fabrieken.

Jaune indien of *Indisch geel* is eene prachtige gele verfstof, welke uit eene stof, *purree* genaamd en uit China en Indië naar Europa gebracht, door uitkoken met water bereid wordt. De purree bevat het magnesiumzout van het euxanthinezuur $C_{19}H_{16}O_{10}$. Dit kristalliseert in gele prisma's; ook zijne zouten zijn geel en gekristalliseerd. Men kent den oorsprong van de purree nog niet.

Jaup (Heinrich Karl), een staatsman in Hessen-Darmstadt, werd geboren te Gieszen den 27sten September 1781, studeerde aldaar en te Göttingen in de rechten en vestigde zich in 1803 te Gieszen als privaatdocent. In 1804 werd hij er buitengewoon, in 1866 gewoon hoogleeraar bij die faculteit en was in deze betrekking met ijver werkzaam. Ook nam hij deel aan de invoering van den „Code Napoléon." In 1815 ging hij als geheim referendaris van het Staatsministerie naar Darmstadt en werd in 1820 geheim staatsraad. In 1821 zag hij zich toegevoegd aan het departement van Buitenlandsche Zaken en in 1828 benoemde men hem tot voorzitter van het Hof van Cassatie en Revisie in Rijn-Hessen. Als een vrijzinnig voorstander der constitutioneele richting werd hij in 1832 afgevaardigd naar den Landdag. Zijne houding aldaar wekte echter het ongenoegen der Regeering, zoodat hij weldra gepensioneerd werd. Ook zorgde men, dat hij voor den volgenden Landdag niet gekozen werd. In 1848 was hij lid van het Vóorparlement en van de Nationale Vergadering, doch stond reeds in Augustus aan het hoofd van het ministerie in het groothertogdom Hessen. Hoewel hij zich verwijderd hield van de woelingen en samenspanningen van democraten en reactionairen en enkel eene hervorming van het staatsbestuur in liberalen zin zocht tot stand te brengen, moest hij toch in Juni 1850 zijne portefeuille nederleggen en werd met den titel van geheimraad tot tweede president van het opperconsistorium benoemd. Hij overleed te Darmstadt den 5den September 1860. Behalve een aantal kleine opstellen gaf hij: „Germanien, Zeitschrift für Staatsrecht, Politik und Statistik (1808, 4 dln)", — eene monographie over de „Auflösung des Rheinischen Bundes (1814)", — en den „Staatsboten, eine allgemeine staatswissenschaftliche Zeitung (1826)" in het licht.

Jauregui. Onder dezen naam vermelden wij:

Jean Jauregui, in Biscaye geboren en kantoorbediende bij den koopman *Gaspard d'Anastro*. Hij liet zich door dezen overhalen om *Willem I*, prins *van Oranje*, te vermoorden, daar de koopman door tusschenkomst van zekeren *Johannes d'Isuncha* van *Filips I* een aanbod ontvangen had van 80000 ducaten, zoo hij den Prins het leven wilde benemen. Hiertoe echter bezat hij geen moed, maar hij stookte een ander op om het gruwelstuk te volvoeren. Op zondag den 18den Maart 1582 had de Prins een groot gezelschap in de voormalige citadél te Antwerpen vereenigd. Na het middagmaal wilde hij zich met eenige Fransche edellieden naar zijne kamer begeven. Tevens echter naderde *Jean Jauregui*, die zich hield als wilde hij den Prins een smeekschrift aanbieden, maar een pistool op hem loste, waarvan de kogel, onder het rechteroor indringende, door het gehemelte ging en bij het linkeroor uitkwam. De wond was doodelijk geweest, zoo de hitte van het losbrandend kruit niet aanstonds de geraakte halsslagader had dichtgeschroeid. Aanstonds schoten de bedienden toe en maakten in hun ijver den moordenaar af. Het lijk werd gevierendeeld en 2 medeplichtigen ondergingen hetzelfde lot, terwijl *d'Anastro* reeds naar elders gevlucht was.

Juan de Jauregui y Aguilar, een Spaansch dichter en schilder. Hij werd geboren te Sevilla omstreeks het jaar 1570 en woonde in 1607 te Rome, waar zijne vertaling van *Tasso's* „Aminta" in het licht verscheen. Na zijn terugkeer in Spanje werd hij stalmeester van Koningin *Isabella*, de eerste gemalin van *Philips IV*. Hij bracht nu zijne overige levensjaren in Spanje's hoofdstad door en overleed in Januari 1641. Hij leverde ook eene voortreffelijke vertaling van de „Pharsalia" van *Lucanus* (1684), alsmede een oorspronkelijk gedicht: „Orfeo (1824)", hetwelk echter door sommigen aan een ander wordt toegeschreven. Al zijne dichterlijke werken zijn opgenomen in de „Coleccion" van *Fernandez* (dln 6—8, 1789—1819). Ook als schilder verwierf hij grooten lof. Hij behoorde tot de Florentijnsche school en vervaardigde uitmuntende portretten.

Jauréguiberri (Jean Bernard), een Fransch admiraal, geboren den 26sten Augustus 1815, kwam in 1832 in dienst bij de marine, nam deel aan den oorlog in de Krim en in China, was vervolgens gouverneur der Fransche bezittingen aan de Senegal en zag zich in 1869 benoemd tot schout-bij-nacht. Na den val van het Keizerrijk (1870) nam hij dienst bij het leger te lande en voerde eerst bevel over eene divisie van de armee aan de Loire tijdens de gevechten bij Orléans in November en December 1870, voorts over de geheele armee bij Le Mans. Hij onderscheidde zich door dapperheid en bekwaamheid en werd tot vice-admiraal en groot-officier van het Legioen van Eer bevorderd. In September 1871 koos men hem tot lid van de Nationale Vergadering, maar hij legde in December 1871, bij zijne benoeming tot prefect der Marine, zijn mandaat neder. Den 4den Februari 1879 werd hij minister van Marine in het Kabinet *Waddington* en den 4den Mei van dat jaar senator voor levenslang. In September 1880 nam hij, tegelijk met *Freycinet*, zijn ontslag als minister. Toch trad hij in die betrekking weêr op in het Kabinet *Freycinet* den 30sten Januari 1882, doch nam op nieuw zijn ontslag in Januari 1883, toen de Kamer besloot, dat de Prinsen *van Orléans* zouden uitgesloten worden van den dienst bij leger en vloot.

Jaurès (Constant Louis Jean Benjamin), een Fransch admiraal, geboren den 3den Januari 1823, trad in 1841 in dienst bij de marine, nam deel aan de oorlogen in de Krim, in Italië, China, Cochin-China en Mexico, voerde in 1870 bevel op een linieschip, maar ging in November van dat jaar over tot den dienst te lande en gaf bij verschillende gelegenheden blijken van beleid en moed. Na den oorlog werd hij lid van de Nationale Vergadering, waar hij tot het linker centrum behoorde, en in 1875 zag hij zich gekozen tot lid van den Senaat voor levenslang. In 1876 voerde hij bevel over het eskader in de Middellandsche zee, werd in 1878 vice-admiraal, in 1879 ambassadeur te Madrid en later te Petersburg, maar keerde in October 1882 terug naar Frankrijk, waar hij aan het hoofd van het evolutie-eskader werd gesteld.

Java of *Djawa*, het belangrijkste en schoonste der Nederlandsch-Oost-Indische Eilanden en door dichters met den welluidenden naam van *Insulinde* bestempeld, ligt in den Indischen Oceaan tusschen 5°52′33″ (St. Nicolaaspunt) en 8°50′ (Java's Zuidhoek) Z.B., en 105°13′10″ (Java-hoofd) en 114°39′ (Java's Oosthoek) O. L. van Greenwich. Het grenst ten noorden aan de Soenda- of Java-Zee en de Straat van Madoera, ten oosten aan Straat-Bali, ten zuiden aan den Indischen Oceaan en ten westen aan dezen en Straat-Soenda, en beslaat met de kleine kusteilanden eene oppervlakte van 2 294,8 ☐ geogr. mijl. Gewoonlijk wordt Madoera, dat 96 ☐ geogr. mijl groot is, met Java in één adem genoemd. Men raadplege hierbij de kaart van Achter-Indië, gevoegd bij het artikel *Indië*.

Over de geheele lengte van Java strekken zich bergketens uit, die in het zuidelijk gedeelte bijna tot aan de kust reiken. In het noorden wijken zij meer landwaarts en ruimen plaats voor eene effene kust. Het noordelijk laagland is naar het westen het breedst en de aanslibbing gaat er steeds voort. De bergstreek wordt in het westen een onafgebroken geheel en de bodem daalt er nergens lager dan tot 300 Ned. el boven den zeespiegel, terwijl in het oosten tusschen de gebergten lage gedeelten aanwezig zijn, die zich vaak slechts weinig boven de oppervlakte der zee verheffen. Ten opzichte van de bevolking verdeelt men Java in Westelijk Java (Soendadistricten) en Oostelijk (Eigenlijk) Java. Het eerste wordt door de Soendaneezen, het tweede door de eigenlijke Javanen bewoond. Staatkundig is Java met Madoera verdeeld in *Gouvernementslanden* en *Vorstenlanden*. Eerstgenoemde zijn gesplitst in 21 residentiën, die door Europeesche ambtenaren met den titel van resident worden bestuurd. Bijna alle residentiën zijn weder samengesteld uit adsistent-residentiën, die op hare beurt (behalve 3 van de residentie Batavia) uit één of meer regentschappen bestaan, aan wier hoofd zich inlandsche ambtenaren — meestal van vorstelijke afkomst — bevinden. De regentschappen zijn weder verdeeld in districten en onderdistricten, onder inlandsche districts- of onderdistrictshoofden gesteld. Het aantal dorpen (negorijën, dessa's, kampongs), tot een district behoorende, is zeer verschillend. De Vorstenlanden zijn de Rijken Soerakarta en Djokjokarta. De Vorst van het eerste voert den titel van Soesoehoenan, die van het laatste dien van Sultan. Zij zijn leenroerig aan het Nederlandsche gouvernement en hebben elk een Europeeschen resident, die de regeeringsdaden leidt en gezag heeft over alle niet-Javaansche inwoners. De residentiën zijn de volgende, met de daarbij behoorende afdeelingen, tusschen haakjes geplaatst: Bantam (Sérang, Anjer, Pandeglang, Tjaringin, Lebak), Batavia (stad en voorsteden, Tanggeran, Meester Cornelis, Buitenzorg), Krawang, Tjeribon (Tjeribon, Madjalengka, Galoeh, Indramajoe, Koeningan), Preanger Regentschappen (Bandoeng, Tjitjalengka, Tjandjoer, Soekaboermi, Soemedang, Tasik-Malaja Limbangan, Soekapoera, Soekapoera-Koelot), Tegal (Tegal, Brebes, Pamálang), Pekalongan (Pekalongan, Batang), Samárang (Samárang, Salatiga, Ambarawa, Demak, Grobogan, Kendal), Japara (Pati, Japara, Koedoes, Djawana), Rembang (Rembang, Toeban, Bodjo-negoro, Blora), Banjoemâs, (Banjoemâs, Poerbolinggo, Tjilatjap, Bandjar-negoro, Poerwo-kerto), Bagelên (Poerworedjo, Keboemen, Ambal, Ledok, Karang-anjar, Koeto-ardjo), Kedoe (Magelang, Temanggoeng), Madioen (Madioen, Ngawi, Magetan en Poerwodadi, Panoago, en Patjitan), Soerabaja (Soerabaja, Sido-ardjo, Modjo-kerto, Grissee, Lamongan, Sidajoe en het eiland Bawean), Madoera (Pemakassan, Soemenap, Madoera of Bangkalan, Sampang), Kediri (Kediri, Ngrowo, Berbek, Blitar, Pasaroean, Malang, Bangil), Probolinggo (Probolinggo, Loemadjang, Kareksan), Besoeki (Besoeki, Panaroekan, Bonda-woso), Banjoewangi (Banjoewangi, Boeleleng, Djambrana, de laatste twee op Bali), Soerakarta, bestaande uit de Soesoehoenanslanden en het gebied van Prins *Mangkoe Negoro*, en Djokjokarta, bestaande uit de Sultanslanden en het gebied van Prins *Pakoe Alam*.

Het krijgswezen breidt er zich uit over 3 militaire afdeelingen, waarvan Batavia, Samárang en Soerabaja de hoofdplaatsen zijn. Voor de Raden van Justitie heeft men er dezelfde afdeelingen, en de Rechtbanken van Omgang hebben er 5 met de hoofdplaatsen Batavia, Samárang, Rembang, Soerabaja en Pemakassan. De Waterstaat telt er voorts 8 afdeelingen, waarvan echter slechts 4 tot Java behooren.

De vlakke noordkust van Java heeft slechts opene reeden en baaien, — de steile zuidkust onderscheidene goede baaien en havens. Men heeft aan de noordkust: de Baai van Bantam en die van Batavia, in en vóor welke laatste een aantal eilandjes liggen, — voorts de reeden van Tjeribon, Tegal, Pekalongan, Samárang, Rembang, Toeban, Grissee (in de Straat van Madoera) Soerabaja (door Madoera gedekt), Pasaroean, Probolinggo en Besoeki en de bocht van Panaroekan, — aan de oostkust: de reede van Banjoewangi, — aan de zuidkust: de Gradjaganbaai, de Pangoel-, Patjitan- en Schildpaddenbaai, de haven van Tjilatjap, de baai Segara-Anakan (Kinderzee), de Penandjoengbaai, de Wijnkoopsbaai en in Straat Soenda de Meeuwen-, Welkomst- en Peperbaai en de Reede van het thans verwoeste Anjer. Talrijke kapen en punten (Tandjoeng of Oedjoeng) verheffen zich op de kusten van Java. De zeeëngten of straten aldaar zijn: de

Behouden Passage (tusschen Bantam en het Prinseneiland), Straat-Soenda (tusschen Java en Sumatra), de Straat van Madoera, Straat-Sapoedi (tusschen Sapoedi en Madoera), Straat-Bali (tusschen Java en Bali) en de Engten van Noesa-Baroeng en Noesa-Kembangan.

De belangrijkste kleine eilanden (Poeloe) in de nabijheid van Java zijn ten westen: Poeloe-Panitan (Prinseneiland), Poeloe Rakata (Krakatoa, in 1883 door eene vulkanische uitbarsting ontvolkt en verwoest) en Soengejan (Dwars in den Weg), — ten noorden: Poeloe-Pandjang, een aantal kleine eilanden in de Baai van Batavia (Onrust, Purmerend, Kerkhof Kuiper enz.), de Duizend Eilanden (omstreeks 100), de Boompjeseilanden, de Karimon-Java-eilanden, Poeloe-Bawean, de Soemenapsche Eilanden, — en ten zuiden: Noesa-Baroeng, Poeloe-Sempoe, Noesa-Kembangan, Poeloe-Tendjil (Traverseiland) en Poeloe-Deli (Klappereiland).

De vulkanen op Java, aan hun kegelvorm kenbaar, zijn gedeeltelijk werkzaam, gedeeltelijk uitgedoofd. Over het oostelijk gedeelte strekken zij zich uit in eene rechte lijn, terwijl zij over het westelijk gedeelte meer onregelmatig zijn verspreid. De hoogste bergen (Goenoeng) zijn er: de G. Poelasari (1 275 Ned. el) en de G. Karang (1 900 Ned. el) in de residentie Bantam, — de G. Salak (2 200 Ned. el) en G. Gedé (3 000 Ned. el) op de grenzen der residentie Batavia, — de G. Boerangrang (2 000 Ned. el) op de grenzen der Preangerregentschappen, en de G. Tangkoeban-Prahoe (2 070 Ned. el), desgelijks op die grenzen, — de G. Patoeha en de G. Malabar (beide ruim 2 300 Ned. el) in de Preanger-regentschappen, — de G. Papandajan (2 600 Ned. el), de G. Tjikoraï (2 800 Ned. el), de G. Galoenggoeng (1 160 Ned. el), de G. Telàga-Bodas (1 800 Ned. el) en de G. Goentoer (2 000 Ned. el), alle mede aldaar, — de G. Tjerimaï (3 070 Ned. el) in de residentie Tjeribon, — de G. Slamat (3 427 Ned. el) op de grenzen van Tegal, — de G. Sindoro (3 124 Ned. el) in de residentie Bagelên, — de G. Soembing (3 300 Ned. el) in het midden van Java, — De G. Oengaran (2 048 Ned. el) in de residentie Samàrang, — de G. Moeriah (1 600 Ned. el) in de residentie Japara, — de G. Merbaboe (3 116 Ned. el) op de grens van Samàrang, — de G. Merapi (2 866 Ned. el) op de grens van de residentie Kedoe, — de G. Lawoe (3 236 Ned. el) op de grens van de residentie Soerakarta, — de G. Wilis (2 551 Ned. el) op de grens der residentie Madioen, — de G. Kloet (1 731 Ned. el) op de grens der residentie Kediri, — de G. Kawi (2 645 Ned. el) op dezelfde grens, — de G. Ardjoena (3 333 Ned. el) in de afdeeling Pasaroean, — de G. Seméroe (3 666 Ned. el) op de grens van Pasaroean, — de G. Tengger (2 410 Ned. el), iets noordelijker gelegen, — de G. Lamongan (1 635 Ned. el) in de residentie Probolinggo, — de G. Ajang (3 085 Ned. el) in de residentiën Probolinggo en Besoeki, — de G. Rawoen (3 119 Ned. el) en de Idjen (3 053 Ned. el), beide op de grenzen van de residentiën Besoeki en Banjoewangi.

De vulkanen zijn over de geheele lengte van het eiland omgeven door een Neptunisch gebergte, dat zijne grootste ontwikkeling heeft verkregen in de zuidelijke helft; het bereikt er eene hoogte van 600 tot 2 000 Ned. el en vormt aan de zuidkust meestal een steilen rotswand. Het schrijdt voorwaarts in eenige bergketenen, die de namen dragen van G. Kendang, G. Bongkok, G. Sadjira, G. Kadogan en G. Brengbreng. De vulkanen der Preangerregentschappen zijn met elkander verbonden door 2 bergketenen met onderscheidene dwarsketenen. Voorts heeft men er nog eene lage kalksteenketen.

De alluviaalgrond strekt zich bijna overal langs de noordkust uit en beslaat eene aanmerkelijke breedte. In het zuiden daarentegen heeft men nagenoeg geen alluviaal terrein.

Java bezit eene menigte rivieren (Kali of Tji), welke naar het noorden of zuiden stroomen, doch de meeste zijn wegens haar korten loop en sterken stroom in den regentijd en door ondiepte in den drogen tijd onbevaarbaar. De hoofdrivier is de Kali-Bengawan of Solo. Zij ontspringt in het zuidwesten der residentie Soerakarta aan de helling van den Merapi, neemt eenige zijrivieren op en stort zich uit in de Straat van Madoera. — Dan volgt de K. Brantas of de Rivier van Kediri; zij heeft haren oorsprong in de residentie Pasaroean aan de helling van den Ardjoeno, stroomt eerst zuidwaarts, dan westwaarts, vervolgens noord- en dan oostwaarts, splitst zich na nog eenige wendingen bij Modjo-kerto (Soerabaja) in 2 armen, de K. Porong, die in de Straat van Madoera valt, en de K. Mâs, die de hoofdplaats Soerabaja bespoelt en zich daarna met 2 armen (de K. Mâs en de K. Pegirian) desgelijks in die Straat uitstort. Zij is in den regentijd over een aanmerkelijk gedeelte voor kleine schepen bevaarbaar. — Voorts noemen wij de K. Tangoelangin, ontspringende op den Merbaboe als K. Serang en in de residentie Rembang als K. Loesé, — wijders de Tjimanoek of de Rivier van Indramajoe, ontspringende op den Papandajan, waarna zij door Tjeribon loopt en bij den Hoek van Indramajoe in zee valt, — de Tji-Taroem of Rivier van Krawang, ontstaande uit een aantal beken op den G. Papandajan, den G. Malabar, den G. Goentoer (Donderberg) en den G. Tangkoeban-Prahoe; zij stroomt in eene westelijke richting door de hoogvlakte van Bandoeng, wendt zich noordnoordwestwaarts naar de residentie Krawang en vloeit bij Oentoeng Krawang in zee. Aan de zuidkust heeft men de Tji-Tandoewi, die in het Neptunisch gebergte ten zuiden van de Goenoeng Tjerimaï ontspringt en zich in de Segara-Anakan ontlast, — de Kali-Serajoe, ontstaande uit een aantal beken, van het Soembing-, Sindoro- en Dienggebergte afdalend, in zuidwestelijke richting door de residentie Banjoemâs stroomend en zich in de Schildpaddenbaai uitstortend, terwijl een kanaal haar met de haven van Tjilatjap verbindt, — en de Kali-Progo, van den Sindoro komend en ten oosten van Djokjokarta de zee bereikend. Voorts heeft men nog een groot aantal rivieren van minder belang, zooals aan de noordkust de Tji-Oedjong (Rivier van Pontang), de Tji-Doerian, de Tji-Dani, de Tji-Liwong, de Tji-Ponegara, de Tji-Sangaroeng (Rivier van Losari), de Rivier van Samàrang, de Rivier van Demak en de Kali-Sampejan, — en aan de zuidkust de Tji-Mandiri, de Tji-

Boeni, de Kali-Bogowonto, de Kali-Oepak enz.

De luchtgesteldheid is er afhankelijk van de hoogte. Men onderscheidt er 4 gordels, namelijk den heeten gordel (van den zeespiegel tot 600 Ned. el), den gematigden gordel (van 600 tot 1 500 Ned. el), den koelen gordel (1 500 tot 2 500 Ned. el) en den konden gordel (van 2 500 Ned. el tot de hoogste toppen). Op den eersten gordel is de gemiddelde jaarlijksche warmte 81,5° F. aan het strand en 74,5° F. aan zijne bovenste grens. De nitwaseming uit rivieren en moerassen is er sterk, maakt den dampkring vochtig en veroorzaakt des nachts een zwaren dauw. De regenmoesson heerscht er van November tot Maart, de droge moesson van Mei tot September, terwijl de kenteringen plaats hebben in October en April. Op den 2den gordel is de gemiddelde warmtegraad, 74,5° F. — 65,7° F., gelijk aan dien van Zuid-Europa. Het is er minder vochtig en men bemerkt er minder het verschil der seizoenen. De gemiddelde temperatuur van den 3den gordel, 65,7° F. — 55,4° F., kan men vergelijken met dien van Midden-Europa. De opstijgende dampen van lagere gordels pakken er zich samen en ontlasten er zich vaak in donder- en regenbuien. De invloed van den westmoesson is er bijna niet meer merkbaar; bijna dagelijks valt er regen. Op den 4den gordel is de gemiddelde jaarlijksche warmte 55,4° F. tot 46,4° F. (3 000 Ned. el. boven de oppervlakte der zee). Op nog aanzienlijker hoogte daalt zij somtijds tot beneden het vriespunt. Hier is de lucht ijl en doorschijnend en er heerscht steeds een zuidoostelijke windpassaat.

Met betrekking tot den bodem bestaat er een groot verschil tusschen oostelijk en westelijk Java. In het eerste gedeelte heeft men vele slibgronden en ook de hellingen der bergen zijn er met eene laag teelaarde bedekt, terwijl in het tweede zand en kalk de overhand hebben. Intusschen zijn alleen de hoogste toppen van enkele vulkanen geheel onvruchtbaar. In het westen vindt men schaduwrijke wouden van zwaar geboomte, terwijl de schraler bodem van het oosten meer tjemara's (Casuarinen) voortbrengt, die door hun naaldvormig loof ons aan de Noordsche pijnboomen herinneren, alsmede djatibosschen, die een groot gedeelte van het jaar bladerloos zijn. Natuurlijk is de plantengroei op de reeds vermelde klimaatgordels zeer verschillend. Op den eersten gordel heeft men aan het strand bakoeboomen (rizophoren) en pandanussoorten, en iets meer landwaarts waaierpalmen, in West-Java door den gebang- en in Oost-Java door den lontarpalm vertegenwoordigd, alsmede de vederpalmen, onder welke de kokospalm den eersten rang bekleedt. Langs de bergglooiingen en op de vlakten ziet men alang-alangvelden, afgewisseld door glagahboschjes. Wijders heeft men er acacia's en wilde vijgeboomen, tot welke laatste de waringiën behoort met zijne verkwikkende schaduw en met zijne luchtwortels, bamboe, rotan (rotting) en inzonderheid djatibosschen, het teakhout leverend. Men verbouwt er rijst, indigo, suikerriet, kaneel, peper, betel en katoen (kapas). Op den 2den gordel heeft men reeds minder verscheidenheid van gewassen. Er groeien acasia's, vijgeboomen en vele andere boomen met hooge stammen, waaronder de rasamala ter hoogte van 50 Ned. el. Hier teelt men vooral koffie, thee, tabak, en Europeesche groenten. Op den 3den gordel verheffen zich hooge, schaduwrijke boomen, zooals de soerén en de iroeng, — voorts ahornen, laurieren, rhododendrons, azalea's, alsmede (in Oost-Java) tjemara- en anggringwouden. Men verbouwt er tabak en Europeesche groenten. Op den 4den gordel eindelijk heeft men myrten, varens, ijzerhout en een aantal kleinere heesters, doch geene cultuurgewassen.

Het dierenrijk wordt er vertegenwoordigd door den tweehoornigen rhinoceros in het westen van het eiland, door tijgers, panters, luipaarden en tijgerkatten, talrijke apen- en kattensoorten en wilde zwijnen, civetkatten, ichneumons, otters, marters, dassen, wilde honden, eekhorens, stekelvarkens, vleermuizen, waaronder de kalong of vliegende hond, vele slangen, van welke de oelar-taner en oelar-belang wegens haar vergif gevaarlijk zijn, krokodillen, hagedissen, gecko's en een groot aantal vogelsoorten, zooals pagegaaien, pauwen en de merkwaardige salanganen of zeezwaluwen, die de eetbare nestjes (saroeng larvet) leveren. De wateren zijn er overvloedig voorzien van visschen, schildpadden, schelpdieren, kreeften en garnalen, en ook de tripang wordt er gevangen. Behalve veel zwavel en zout, eenig ijzererts en niet zeer deugdzame steenkolen, levert het rijk der delfstoffen er weinig merkwaardigs op.

Java is voorzien van goed onderhouden grindwegen, bruggen, vlotten, paardenpaden enz., en ook zijn er telegraaflijnen en spoorwegen aangelegd. De hoofdwegen zijn de Groote Postweg en de Groote Zuidelijke weg. Eerstgenoemde, in 1808 door generaal *Daendels* aangelegd, begint bij Anjer aan de westkust, loopt in de Soendadistricten grootendeels door het binnenland, in Midden- en Oost-Java langs de noordkust en eindigt aan de oostkust bij Soemberwaroe. Hij strekt zich dus over de geheele lengte van het eiland uit en telkens na 400 Rijnl. roeden (16⅓ minuut gaans) is er een paal als afstandwijzer geplaatst. Daarom rekent men er de afstanden bij palen. Voorts heeft men er de noodige poststations, waar ook particulieren tegen betaling zich van gouvernementspostpaarden kunnen voorzien. De weg loopt langs de voornaamste plaatsen van 13 residentiën. — De Groote Zuidelijke weg verlaat bij Gedong (3 uur gaans ten Zuiden van Soerabaja) den Grooten Postweg en loopt met aanmerkelijke bochten door Midden-Java naar Tjilatjap. Hij loopt langs de voornaamste plaatsen van 7 residentiën. Van den Grooten Postweg gaan vele zijtakken uit naar alle belangrijke plaatsen op Java. Het spoorwegnet, dat op verre na niet voltooid is, bestaat voor 's hands uit de lijn Batavia-Titjalengka (240,5 Ned. mijl), geprojecteerd tot Tjilatjap, — voorts uit de lijn Samarang-Vorstenlanden met een zijtak naar Willem I (te zamen 203 Ned. mijl), — en uit de lijn Soerabaja-Soerakarta met de zijlijnen Kediri-Blitar, Sidoardjo-Malang en Pasaroean-Probolinggo (te zamen 481 Ned. mijl). Ook zijn er stoomtrammen van Batavia naar Meester Cornelis en van Samarang naar Djoena. De voornaamste plaatsen zijn er onderling door tele-

graaflijnen verbonden; ook loopt er een onderzeesche telegraafdraad naar Sumatra, — voorts een van Batavia naar Singapoer, waardoor het Indische met het Europeesche telegraafnet in verband is gebracht terwijl eene andere onderzeesche kabel Banjoewangie met Australië verbindt. Het aantal telegraphische bureaux was den 1sten Jannari 1884 op Java 66. Langs de lijnen, ter gezamenlijke lengte van 13 759, 24 Ned. mijl, werden in 1883 354 840 depêches verzonden. De ontvangsten der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij in 1881 waren 3 800 545 gulden en de nitgaven 1 349 028 gulden, — de ontvangsten van de staatsspoorwegen 1 501 495 gulden en de nitgaven 740 823 gnlden.

Tot bescherming van Java tegen een bnitenlandschen vijand heeft men reeds lang aan de noordknst de 3 hoofdplaatsen, Batavia, Samárang en Soerabaja en aan de Zuidknst Tjilatjap ongemeen versterkt, terwijl in het binnenland de hoofdvesting Willem I, het fort Generaal van den Bosch en het fort te Wanasaba, benevens een aantal kleine sterkten zich verheffen. De vestingwerken van Soerabaja zijn echter voor eenige jaren weder gesloopt. Deskundigen beweren intusschen, dat de bestaande versterkingen niet geschikt waren om aan het bedoelde oogmerk te beantwoorden en thans daarenboven, als veronderd, niet bestand zijn tegen het nienwe geschut.

De bevolking van Java en Madoera is in den laatste 70 jaren zeer toegenomen. In 1812 werd er het aantal zielen geschat op $4^{1}/_{3}$ millioen, doch die telling berustte op zeer onjuiste grondslagen. Op 1 Januari 1885 bedroeg het 20 630 102 zielen, onder welke zich slechts 36 764 Enropeanen, 211 774 Chineezen, 10 987 Arabieren en 2 622 andere vreemde Oosterlingen bevonden, — alzoo nog 20 367 944 inlanders. De dichtheid der bevolking is er 8 559 op de □ geogr. mijl, terwijl zij in Nederland 6 696 bedraagt. De Chineesche bevolking hondt er zich voornamelijk bezig met handel, nijverheid en landbonw. Men vindt er 53 031 dessa's of dorpen, wier bewoners grootendeels hun bestaan vinden in den landbouw. Slechts langs het noorderstrand bepalen zich enkelen bij de vischvangst. Op den 1sten Januari 1884 bestond er de veestapel uit 2 419 736 bnffels, 2 071 144 runderen en 520 848 paarden. Op Java werden in 1883 door de landbouwende bevolking 4 043 148 bouws beplant met éénjarige gewassen, waarvan 2 594 631 met rijst. Hoe groot de opbrengst van dat jaar was, is thans nog niet bekend, maar in 1882 heeft Java 62 912 093 pikols rijst opgeleverd, — de pikol gerekend op 61,76 Ned. pond. Eene belangrijke cultuurplant is er voorts de kokospalm, die, behalve de olie harer vruchten, vezels levert voor touwwerk en doek, bladeren tot het dekken van woningen, brandhout enz. In 1881 vond men er klapperaanplantingen op een viertal ondernemingen met eene nitgestrektheid van 56 bonws. Bij twee ondernemingen werden 22 000 noten ingezameld. De koffiecultnur is er voor een groot deel een monopolie van het gonvernement, hetwelk deze vrucht tegen een bepaalden prijs in ontvangst neemt (zie *Cultuurstelsel*). Het aantal koffieboomen beliep in 1883 ruim $239^{1}/_{2}$ millioen, en in genoemd jaar werd eene hoeveelheid van ruim één millioen pikols koffie verbonwd. Van de particuliere koffietuinen werden 350 000 pikols aan de markt gebracht. In het jaar 1882 waren 33 632 bouws met suikerriet beplant, en 93 ondernemingen, werkende onder contracten met het Gouvernement, leverden er ruim $2^{1}/_{2}$ millioen pikols suiker. Men oogstte toen ruim 118 000 pikols tabak, en de katoenbouw op ruim 28 000 bonws schonk meer dan 138 000 pikols ruw katoen. De indigocultuur werd er gedreven op 17 317 bouws, en op het laatst van 1883 bevonden er zich ongeveer 3 299 500 kinaboomen in de Gonvernementsplantsoenen, die in dat jaar 208 370 Ned. pond kinabast opleverden en vooral in de toekomst een kostelijken oogst beloven. Er bestaan ook reeds vele particuliere kina-aanplantingen, waarvan echter de opgaven ontbreken. Deze cnltuur, sedert 25 jaren op Java ingevoerd, wordt er in de laatste 10 jaren door vrije arbeiders gedreven. De kinabastveiling te Amsterdam heeft er in 1882 reeds 236 436 guiden opgebracht.

De Javanen belijden bijna allen den Mohammedaanschen godsdienst, en van de vele millioenen,die het eiland bevolken,zijn slechts weinige dnizende inboorlingen tot het Christendom overgegaan. De Javaan, behoorende tot het Maleische ras, is in den regel zachtmoedig en inschikkelijk van aard, eerbiedig jegens zijne meerderen, hoffelijk en gastvrij, doch tevens gevoelig voor beleedigingen, gehecht aan oude gewoonten, fier op zijne afkomst en hartstochtelijk, tot blinde woede toe, wanneer hij tot weerstand of wraakzucht geprikkeld wordt. De voornaamste steden zijn er Batavia met 96 957, Samarang met 68 551 en Soerabaja met 122 234 inwoners. Het leger telt er ruim 30 000 man. Men heeft er te Meester Cornelis eene militaire school, waar met den aanvang van 1882 zich 89 kweekelingen bevonden, en eene artillerieschool te Weltevreden met 7 kweekelingen. Het Indisch eskader bestond op dat tijdstip uit 23 schepen met eene kanonneerboot en een auxiliair eskader van 2 ramtorenschepen en 2 schroefstoomschepen. Men heeft er marine-etablissementen op Onrust en te Soerabaja. Van de drie middelbare scholen met vijfjarigen cursus telde in 1881—1882 die te Batavia 185, die te Samarang 81 en die te Soerabaja 103 leerlingen. Voorts had men er (in 1881) 86 openbare lagere scholen met 73 hoofdonderwijzers, 13 hoofdonderwijzeressen, 88 hulponderwijzers, 83 hnlponderwijzeressen en 2 mannelijke en 7 vronwelijke kweekelingen, te zamen onderwijs gevende aan 6 857 leerlingen. Tevens waren er 19 bijzondere scholen met 1 820 leerlingen, meerendeels voor meer uitgebreid lager onderwijs. Te Batavia vindt men eene normaalschool van onderwijzers en eene van onderwijzeressen. Al deze scholen zijn bestemd voor Enropeanen. Ten behoeve van de inlanders had men (in 1880) 307 scholen met 25 723 leerlingen. Ook is te Weltevreden eene school voor opleiding van inlandsche geneeskundigen. De voornaamste inrichting van onderwijs is er het gymnasium Willem III te Batavia, maar in het algemeen kan op dit gebied nog veel worden gedaan. Tot de staatsinkomsten behoort er vooral ook de opiumpacht, die in 1883 op bijna 19 millioen gulden geraamd werd; tronwens het aantal opiumkitten was toen tot 851 vermeerderd. Van dat vergif

werd in 1883 eene hoeveelheid van 1 390 pikols of 85 846 Ned. pond wettelijk aan de pachters verstrekt.

De Javaansche taal heeft 2 tongvallen, namelijk het Ngoko of Laag-Javaansch, de algemeene volkstaal, en het Kromo of Hoog-Javaansch, de Hoftaal. Daarbij kan men nog eene doode taal voegen, namelijk het Kawi of de gewijde taal.

De Javaansche letterkunde telt een groot aantal oudere en nieuwere geschriften van zeer verschillenden inhoud. In de eerste plaats noemen wij de „Babads" of uitgebreide, meestal berijmde kronieken. Eene geschiedenis van het eiland werd geleverd door Pangerang *Dípo Negóro* in 1855. Voorts vindt men er verzamelingen van sagen, wetboeken, drama's enz., van welke sommige in ons Vaderland uitgegeven zijn, alsmede stichtelijke werken enz. Eene eerste vertaling van het Nieuwe Testament in het Javaansch werd door *Brückner* (1817), — eene tweede door *Gericke* (1852, 3 dln) geleverd.

De beste Javaansche spraakkunst is de „Javaansche grammatica (1855)" van *J. Roorda*, waarvan een uittreksel bestaat onder den titel: „Beknopte Javaansche grammatica (1874)". Voorts heeft men eene „Grammaire Javanaise (1866)" van *Favre*, die ook een „Dictionnaire javanais-Français (1870)" leverde, benevens een „Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek (1875)" van *Roorda*, alsmede belangrijke taalkundige bijdragen van den Doopsgezinden zendeling *Jansz*. Van de Javaansche geschriften zijn voorts uitgegeven: „Brata-yuda (1860)" door *Cohen Stuart*, — „Ardjuna-Sasrabahu (1872)" door *Palmer van den Broek*, — „Wiwaha (1849)" door *Gericke*, — „Rama (1845)" door *Winter*, — „Manik-Maya (1852)" door *de Hollander*, — „Damar-Wulan (1857)" door *Winter*, — „Adja-Saka (1844)" door *Gaal* en *Roorda*, — Radja Pirangon (1844)" door *Roorda*, — „Pregiwa (1846)" door *Wilkens*, — „Palasara" en „Pandu (1869)", beide door *Roorda*, — en inlandsche wetboeken door *Roorda* (1844) en door *Keyser* (1853).

In 1880 zijn op Java en de buitenbezittingen 8 343 schepen met een scheepsruimte van 1 855 631 ton in de gezamenlijke havens binnengevallen, terwijl 9 558 met eene scheepsruimte van 1 779 305 ton die verlieten. Over 1880 schatte men de waarde van den invoer op bijna 173½ millioen en die van den uitvoer op nagenoeg 179 millioen gulden. Java onderhoudt voorts een regelmatig verkeer met de overige eilanden van den Archipel door middel der stoombooten van de Nederlandsch-Indisch Stoombootmaatschappij, terwijl tevens meer dan éene Nederlandsche maatschappij eene geregelde stoomvaart tusschen Nederland en Java geopend heeft. De tocht wordt door het Kanaal van Suéz in omstreeks 40 dagen volbracht.

Landelijke woning van den Javaan.

In 1881 telde men op Java niet minder dan 51 fabrieken (buiten die, welke met de cultures in verband staan). Onder deze waren 2 gasfabrieken (te Batavia en Soerabaja), 5 inrichtingen tot herstellingen aan werktuigen en voor metaalbewerking, 2 fabrieken van ijzer- en houtbewerking (te Probolinggo en Soerakarta), eene ketelmakerij (te Pasaroean), eene inrichting voor machinale houtbewerking (te Soerabaja), eene stoomsmederij (te Soerabaja), eene fabriek van rijtuigen, wagens en

spoorwegmaterieel (te Samárang), eene stoomdrukkerij (te Soerabaja), 6 arakstokerijen, 11 ijsfabrieken, eene zeepziederij, 2 fabrieken van minerale wateren enz. Van die fabrieken waren 10 te Batavia, 6 te Samárang en 17 te Soerabaja gevestigd.

den naam van Jabadire (Gersteiland) vermeld is, — voorts dat in de dagen van *Caesar* de stichter van den Indischen Staat, *Tritrestra* genaamd, en vóor hem *Vischnoe*, heerschappij heeft gevoerd op Java. Een Chineesch reiziger van het jaar 414 deelt mede, dat op Java

Woonhuis te Batavia.

Wij geven hierbij de afbeeldingen van eene landelijke woning van den Javaan, van eene kampong te Buitenzorg en van een woonhnis te Batavia.

Men meent, dat het eiland Java reeds aan *Ptolemaeus* bekend was en door hem onder *Boeddha's* woonden. Zeker is het, dat Java door Indische stammen werd bevolkt, die vasthielden aan de leer van *Brahma*. Daarvan getuigen de bouwvallen van prachtige tempels, zooals die van Boro-Boedor, en van andere overblijfselen der oudheid, welke men vooral

in de Vorstenlanden aantreft. Het schijnt dat de Arabieren reeds in 850 het eiland bezocht en er den Mohammedaanschen godsdienst overgebracht hebben, doch deze werd er eerst in 1374 de heerschende. Nadat er onderscheidene inlandsche Rijken gebloeid hadden en verdwenen

Kampong te Buitenzorg.

waren, die zich ten laatste tot het keizerrijk Modjopahit of Madsjapoet vereenigden, stichtten de Arabieren er in 1405 de Rijken Bantam in het westen en Mataram in het oosten. Door verdeeling ontstonden verschillende sultanaten, en van deze waren bij de komst der Europeanen Bantam, Jacatra, Tjeribon en het machtige Mataram nog voorhanden, Reeds in 1573 stapten de Portugeezen op Java aan land, maar werden er in 1594 verdrongen door de Nederlanders, welke desgelijks de Engelschen verjoegen, die er zich gevestigd hadden. Van dien tijd af werd het eiland, onder de hoede der Oost-Indische Compagnie in Nederland, door eene reeks van gouverneurs-generaal bestuurd, die er allengs het Nederlandsch gezag uitbreidden. In 1789 echter ging het bewind van genoemde Compagnie over op den Staat. In

1811 werd het eiland door de Engelschen veroverd, doch bij den vrede van Parijs (1815) aan Nederland teruggegeven. Meermalen kwamen de inboorlingen er in opstand tegen het overheerschend volk, en vooral was in 1825 *Dipo Negóro* een gevaarlijke vijand. Door de verordening van 14 Juli 1859 is de slavernij op Java afgeschaft; — voorts zijn onderscheidene havens voor den buitenlandschen handel opengesteld. Eindelijk betreuren wij het zeer, dat wij ons tot deze beknopte schets moeten bepalen, en verwijzen de lezers naar de belangrijke werken van *Valentijn*, *Raffles*, *Junghuhn*, *Roorda van Eysinga*, *Veth*, *van Hoëvell*, *de Hollander* enz.

Jaworow, eene arrondissementshoofdstad in het westelijk gedeelte van Galicië, heeft twee ruime voorsteden, een nonnenklooster, een aanzienlijken graanbouw en omstreeks 9000 inwoners. Zij was de meest geliefde verblijfplaats van *Johan Sabiéski*, die hier na de zegepraal, bij Weenen op de Turken behaald, de gelukwenschen ontving van den Paus en van de Venetiaansche Republiek. Ook had hier het huwelijk plaats van *Peter de Groote* met *Catharina*.

Jaxartes, zie *Sir*.

Jaxt of *Jagst* is de naam van eene snelstroomende rivier, die in het Würtembergsche Ellwangen ontspringt, eerst in eene noordelijke, daarna in eene zuidwestelijke richting langs Ellwangen, Kirchberg, Langenberg en Jaxtberg vloeit, voorts over eenigen afstand de grenzen vormt tusschen Würtemberg en Baden en eindelijk na een loop van 53 uren gaans bij Jaxtfeld tegenover Wimpfen zich uitstort in de Neckar. Naar deze rivier is het *Jaxtdistrict* genoemd, één der 4 districten van het koningrijk Würtemberg, hetwelk in 1881 op bijna 93½ □ geogr. mijl nagenoeg 408000 zielen telde, van welke ruim 280000 tot de Protestantsche kerkgenootschappen behooren. De hoofdplaats is Ellwangen. Men vindt in dit district de zoutgroeve Friedrichshall, welke jaarlijks vele duizenden tolcentenaars zout oplevert, alsmede het vlek Jaxthausen, de geboorteplaats van den ridder *Götz von Berlichingen*, wiens ijzeren hand er nog op één zijner kasteelen aanwezig is.

Jay (Antoine), een geestig Fransch schrijver, geboren den 20sten October 1770 in het departement der Gironde, studeerde te Niort, Nantes en Toulouse in de rechten en geraakte in de dagen der Revolutie, schoon een ijverig voorstander van deze, in de gevangenis. In 1795 echter zag hij zich als ambtenaar geplaatst te Libourne, doch legde eerlang die betrekking neder en deed in 1796 eene reis naar de Vereenigde Staten. Na zijn terugkeer in 1802 werd hij advocaat en belastte zich met het onderwijs der kinderen van den minister *Fouché*. Zijn antwoord op eene in 1806 door de Fransche Académie uitgeschrevene prijsvraag, namelijk, „Tableau littéraire du 18me Siècle" verwierf in 1810 de helft van den uitgeloofden prijs en zijn „Eloge de Montaigne" in 1812 het accessit. In laatstgenoemd jaar werd hij hoofdredacteur van het „Journal de Paris", terwijl hij tevens de uitgave bezorgde van den „Glaneur". In 1813 werd hij hoogleeraar in de geschiedenis aan het athenaeum en gedurende de Honderd Dagen vaardigde het departement der Gironde hem af naar de Kamer van Gedeputeerden. De door hem gestelde adressen (28 Juni 1815) van de Fransche Regeering aan het Fransche leger vóór de poort van Parijs bracht hij over naar het hoofdkwartier van *Davoust*. Na de Tweede Restauratie gaf hij zijne: „Histoire du ministère du cardinal Richelieu (1815, 2 dln)" in het licht en was met *Etienne* redacteur van den „Constitutionnel" en voorts in 1815 van de „Minerve". De liberale richting der door hem, *Jouy*, *Arnauld* en *Norvins* geredigeerde: „Biographie des contemporains" bezorgde hem kerkerstraf te Ste Pélagie. *Jouy* was zijn lotgenoot, en met dezen vervaardigde hij er: „Les hermites en prison ou consolations de Ste Pélagie (1823, 2 dln)". Eindelijk vermelden wij zijne: „Oeuvres littéraires (1831, 4 dln)". Na de Juli-omwenteling werd hij lid van de Académie van Wetenschappen en overleed te Chambreville den 6den April 1854.

Jazygen of *Jazyges* noemde men in de dagen der oudheid een Sarmatischen volksstam, aan den noordelijken oever van de Palus Moeotis (Zee van Azof) gevestigd, doch later zich uitbreidend langs den oever der Pontus en voorwaarts rukkend tot in Hongarije, waar hij de lage vlakte tusschen de Theisz, Donau en Gran in bezit nam en een verbond sloot met de Quaden. Nadat de Jazygen in de eerste eeuw onzer jaartelling in vrede met de Romeinen hadden geleefd, werden zij voor laatstgenoemden na den oorlog met de Marcomannen allengs gevaarlijker en bezorgden Keizer *Marcus Aurelius* veel onrust. Hun leger bestond enkel uit ruiterij. Na den dood van *Attila* streden zij tegen de Gothen en bezweken in die worsteling.

Jazygen (in het Hongaarsch *Jaszek* of boogschutters) noemt men voorts de inwoners van een bepaald district van het comitaat Hevés. De Hongaarsche Koningen hebben hen onder zekere voorwaarden als kolonisten opgenomen. Het district *Jazygië* vormt sedert de nieuwe verdeeling van 1876 met Groot-Cumanië en gedeelten van Szolnok en Hevés een comitaat van 97½ □ geogr. mijl met ongeveer 260000 zielen, dat Szolnok tot hoofdstad heeft. De Jazygen wier aantal 60000 bedraagt, zijn volbloed Magyaren en behooren grootendeels tot de R. Katholieke Kerk.

Jeaffreson (John Cordy), een Engelsch schrijver, geboren in 1831 te Framlingham in Suffolk, studeerde te Oxford en werd in 1859 advocaat te Londen. Hij schreef: „Crewe-Rise (1854)", — „Isabel, the young wife and the old love (1856)", — Miriam Copley (1859)", — „Olive Blake's good work (1862)", — „Live it down (1863)", — „Sir Everard's daughter (1863)", — „Not dead yet (1864)", — „A noble Woman (1868)", — „A Woman in spite of herself (1872)", — „Lottie darling (1873)", alle romans, — voorts: „Novels and novelists from Elisabeth to Victoria (1858, 2 dln)", — „The life of R. Stephenson (1864, 2 dln)", — „Annals of Oxford (1871, 2 dln)", — „Brides and Bridals (1872, 2 dln)", — „A book about doctors (1860, 2 dln; 2de druk, 1862)", — „A book about lawyers (1866)", — „A book about the clergy (1870, 2 dln)", — „A book about the table (1874, 2 dln)", — „A young squire of the 17th century (1877)",

— en „The real Lord Byron (1883, 2 dln)".

Jean d' Acre (St.), — **Jean Jacques**, — **Jean Paul**, — en **Jean d' Arc**, zie achtervolgens onder *Acre*, *Rousseau*, *Richter* en *Arc*.

Jeboes of *Djeboes* is de naam van een district op de noordwestkust van het eiland Bangka. Het grenst in het noorden en in het westen aan de zee, in het oosten aan de Klabatbaai en is in het zuiden door de rivier Kampa van Muntok gescheiden. Het bestaat uit 3 afdeelingen en bevat 25 dorpen met 29 tinmijnen, die jaarlijks 5- of 600 pikols tin opleveren. Het aantal inwoners — Bangkaneezen, Chineezen en Maleiers — bedraagt 3400. In de hoofdplaats, desgelijks Jeboes genaamd, woont de Europeesche administrateur en heeft men eene redoute met 30 man infanterie. De Baai van Jeboes heeft een zeer slijkerigen bodem, 3 tot 8 vademen water en bezorgt gedurende den oostmoesson aan de schepen eene veilige wijkplaats.

Jebusieten is de naam van een volk in het alonde land Kanaän. Het was bij de komst der Israëlieten uit Egypte met andere stammen in het gebergte van Juda gevestigd en hield er zich tot op den tijd van *David* staande in de vesting Jebus, het latere Jerusalem.

Jedo of *Jeddo*, thans *Tokio* geheeten, in rang de tweede, doch op grond der bevolking de eerste stad van Japan, de residentie van den voormaligen Taikoen of wereldlijken Keizer, ligt in het zuidoosten van het eiland Nipon, in het landschap Tokai-Do en in de provincie Moesasi in eene gedeeltelijk effene, gedeeltelijk golvende vlakte op den noordwestelijken achtergrond van de prachtige Baai van Jedo, een door de Straat van Oeraga toegankelijken en met deze 8 geogr. mijl langen en half zoo breeden zeeboezem, waar ankerplaats is voor alle vloten der wereld, terwijl de Todagawa er zich in uitstort. Deze groote stad, in 1451 gesticht, werd in 1604 tot 1616 met vestingwerken omringd en meermalen door een geweldigen brand en in 1854 door eene aardbeving geteisterd, welke 54 tempels en 100 000 woningen verwoestte en aan 40 000 menschen het leven kostte. De stad strekt zich langs den oever uit over eene lengte van 2¼ geogr. mijl, heeft met de voorstad eene grootste breedte van ongeveer 1½ geogr. mijl en wordt naar het ééne uiteinde allengs smaller. De bevolking, voorheen geschat op 3 millioen, bedraagt althans 1¾ millioen zielen. De stad is niet zoo regelmatig gebouwd als andere Japansche steden, doch hare breede straten hebben eene evenwijdige richting en worden goed gereinigd. Talrijke kanalen, wier wallen met boomen beplant zijn, loopen er doorheen. Van vele bruggen is de 100 Ned. el lange Nipon-Bas, van cederhout gebouwd en met verguld-koperen leuningen versierd, de vermaardste, — vooral omdat zij het beginpunt is van alle afstandsmetingen over het geheele Rijk. Tusschen de dagelijksche woningen, van bamboe en cement opgetrokken en doorgaans met slechts ééne verdieping verhoogd, verrijzen de talrijke vorstelijke paleizen, de tempels en kloosters, alle van ruime voorhoven voorzien. Doch ook deze zijn niet hooger dan de huizen der burgers. De citadél en het uitgebreid Vorstelijk paleis maken echter hierop eene uitzondering. Het krioelt er van kunstenaars, arbeiders en kooplieden. In tallooze winkels zijn de voortbrengselen der Japansche nijverheid uitgestald, inzonderheid lakwerk, zijde, porselein, sabelkiingen en andere metalen voorwerpen. In eene bepaalde wijk vindt men de paleizen der Daimio's of Vorsten, door diepe grachten omgeven. Er zijn verbazend veel tempels, onderscheidene scholen, eene soort van universiteit, eene boekerij met 150 000 deelen en vele schouwburgen en uitspanningsgelegenheden. Rondom de stad aanschouwt men fraaie boomgaarden, sierlijke theetuinen, pagoden, villa's, kanalen, dijken, bouwlanden, keurige hekken en omheiningen enz. Zeer bevallig is er de begraafplaats, die op de wijze van een tuin werd aangelegd. De boomen blijven er zelfs des winters groen. Jedo is vrij wel beveiligd tegen een vijandelijken aanval, daar de Baai op een afstand van 1 geogr. mijl zoo droog wordt, dat een schip van 6 Ned. el diepgang niet dichter tot haar naderen kan. Hoewel Jedo tot de aanzienlijkste zee- en handelsteden behoort, vindt men er geene kaden en scheepstimmerwerven. Men heeft er echter de gevolmachtigden der voornaamste Europeesche Mogendheden. Inmiddels erlangt de stad meer en meer een Europeesch voorkomen. In 1872 werden er gaspijpen gelegd, terwijl de bureaux van politie door telegraafdraden verbonden zijn. Den 12den Juni 1872 werd er de eerste spoorweg naar Jokohama geopend. Er zijn vier groote parken aangelegd. Er zijn omstreeks twintig dagbladen en tijdschriften en één van deze „Nischin chinjische" heeft 1 500 geabonneerden. De brandweer is er in behoorlijke orde gebracht. Toch werden er den 7den April 1872 ongeveer 10 000 huizen door de vlammen vernield en 100 000 menschen van woonstede beroofd. Den 5den Mei 1873 verbrandde er het Keizerlijk paleis en den 8sten December van dat jaar werden wederom 5 000 huizen in asch gelegd.

Jefferson (Thomas), de derde president der Vereenigde Staten van Amerika (1801—1809), geboren den 12den April 1743 te Shadwell in Virginia, studeerde in de rechten en vestigde zich in zijne geboortestad als advocaat. Als onafhankelijk bezitter van een aanzienlijk vermogen vermoeide hij zich reeds vroeg met de staatkunde en werd in 1769 lid der Wetgevende Vergadering in Virginia, alwaar hij toen reeds pogingen deed om de slavernij af te schaffen. Zoodra men zich begon te verzetten tegen het Britsche regeeringsbeleid, behoorde hij tot de ijverige patriotten. In 1775 werd hij lid van het Congrès, onderscheidde zich door zijne revolutionaire houding en behoorde tot de beroemde Commissie, die ook *Adams*, *Franklin*, *Sherman* en *Livingston* onder hare leden telde. Hij ontwierp de onafhankelijkheidsverklaring, welke na levendige beraadslagingen met eenige wijzigingen door het Congrès werd aangenomen (4 Juli 1776). In October van dat jaar legde hij zijn mandaat neder en werd nogmaals lid van de Wetgevende Vergadering in Virginia, waar hij zich beijverde, de leenrechtelijk-aristocratische grondwet van dezen Staat naar de beginselen der onafhankelijkheidsverklaring te wijzigen. In 1779 werd hij gouverneur van Virginia, doch deed 2 jaar daarna afstand van deze betrek-

king, omdat naar zijne meening gedurende den oorlog een krijgsman aan het hoofd van den Staat moest staan. In November werd hij weder afgevaardigd naar het Congrès en was er werkzaam tot in Juni 1874. Hij gaf aanleiding tot het uitvaardigen der wet, volgens welke de slavernij in de noordwestelijke Territoriën verboden werd. Met *Adams* en *Franklin* tot gezant benoemd tot het sluiten van handelsverdragen in Europa, begaf hij zich met hen in 1784 naar Parijs en bleef er na den terugkeer van *Franklin* (1785) nog 4 jaren. Hij hielp er de Omwenteling voorbereiden, doch keerde in 1789 naar Amerika terug en was er van 1790 tot 1793 staatssecretaris in het Kabinet van *Washington*. De strijd, dien hij als zoodanig voerde tegen zijn ambtgenoot *Hamilton*, minister van Financiën, was de oorzaak van het ontstaan der Foederalisten en Republikeinen. *Jefferson*, de leider van laatstgenoemden, hield zich aan de beginselen der onafhankelijkheidsverklaring en wilde het staatsgezag zooveel mogelijk beperkt zien. Daarom zag hij in de maatregelen van *Hamilton*, in het amalgameeren der schulden en in het oprichten van eene nationale bank een voortschrijden in monarchale richting. Ook ondersteunde hij de aanmatigingen van den Franschen gezant *Genet* en maakte zich hierdoor onmogelijk in het Kabinet. Na zijne aftreding begaf hij zich naar zijn landgoed Monticello in Virginia. Eerst toen hij in 1797 tot vicepresident gekozen was, bemoeide hij zich weder met de staatkunde. Hij verzette zich tegen eenige minder aangename besluiten van den president, ontwierp in 1798, tot bescherming der afzonderlijke Staten, de vermaarde Virginia- en Kentuckybesluiten en bracht de Foederalistische partij ten val, zoodat hij in 1800 tot President en bij zijne aftreding nogmaals tot die waardigheid gekozen werd. De belangrijkste maatregel uit het eerste tijdperk van zijn bestuur was de annexatie van Louisiana, — en het voornaamste bedrijf van zijn tweede presidentschap bestond in het door de vijandelijkheden van Engeland uitgelokt embargo, dat echter zijn eigen land nog meer benadeelde dan den vijand. Nadat *Jefferson* tot het ambteloos leven was teruggekeerd, wijdde hij zijne dagen aan de wetenschap en den landbouw, doch kwam ten laatste in geldelijke ongelegenheid, zoodat hij verlof moest vragen om zich door eene loterij van zijne bezitting te ontdoen. Hij overleed op den 50sten verjaardag der door hem ontworpene en onderteekende onafhankelijksheidsverklaring (4 Juli 1826) met *John Adams* op één dag. Hij was geen uitstekend redenaar, maar een schrander denker en een scherpzinnig waarnemer, — in één woord één der beste staatslieden, die Amerika ooit gehad heeft. Hij wordt terecht de vader der Amerikaansche democratie genoemd. Zijne verzamelde werken zijn in 1853 op last van het Congrès in 9 deelen in het licht gegeven en na dien tijd meermalen gedrukt.

Jeffrey (Francis, lord), een verdienstelijk Britsch schrijver, geboren te Edinburgh den 23sten October 1773, studeerde te Glasgow en te Oxford en werd in 1794 advovaat bij de Schotsche balie, terwijl hij zich tevens aan letterkundige bezigheden wijdde en vriendschappelijk omging met *Walter Scott*, *Sidney Smith*, *Brougham* enz. Hij behoorde tot de stichters van de „Edinburgh Review", waarvan hij de redactie in 1803 op zich nam en tot in 1829 voortzette. Dit tijdschrift verkondigde vrijzinnige denkbeelden en had als het orgaan der Whigs een belangrijken invloed op de staatkunde van Engeland. Het beleid van *Jeffrey* droeg hiertoe niet weinig bij, ofschoon zijne scherpe critiek hem dikwijls onaangenaamheden berokkende. In 1806 bijv. moest hij duelleeren met den dichter *Moore*, en door *Byron* werd hij in de „English bards and Scotch reviewers" vinnig aangetast. Beide mannen behoorden echter later tot zijne beste vrienden en zijn gezag op het gebied der letterkunde verhief zich allengs boven allen twijfel. In 1821 koos de universiteit te Glasgow hem tot lord-rector, en toen in 1830 het Whigministerie aan het roer kwam, zag hij zich benoemd tot lord-advocaat van Schotland. Tevens werd hij lid van het Parlement, waar hij echter weinig opgang maakte. In 1834 werd hij rechter in het Court of Session, aan welk ambt de titel van lord verbonden is. Hij bekleedde het tot aan zijn dood en overleed te Edinburgh den 26sten Januari 1850. Zijne bijdragen tot bovengenoemd tijdschrift zijn onder den titel van „Contributions to the Edinburgh Review (1844, 4 dln; 2de druk, 1853)" in het licht verschenen. Eene levensgeschiedenis van *Jeffrey* werd geleverd in 2 deelen door zijn ambtgenoot Lord *Cockburn*.

Jeffreys (George), de beruchte rechter en lord-kanselier ten tijde van *Jacobus II*, koning van Engeland, werd geboren in 1643 te Acton in Wales en maakte zich het eerst bekend door de omstandigheid, dat hij bij de rechtszittingen te Kingston in 1666, waar vele advocaten wegens de pest niet verschenen waren, verlof ontving om als pleitbezorger op te treden. Weldra wist hij te Londen door zijn aangenamen omgang vele cliënten en eene groote populariteit te verwerven. Zijn invloed in de City en de ijver, waarmede hij de bedoelingen van het Hof bevorderde, bezorgden hem de bescherming van den Hertog *van York*. Hij werd eerst rechter, toen opperrechter te Chester en in 1680 opperrechter der Kingsbench, in welke betrekking hij groote diensten bewees aan het Hof. De wezenlijke of gewaande samenzweringen in de laatste regeeringsjaren van *Karel II* gaven hem gelegenheid om onder den dekmantel van het recht de grootste gruwelen te plegen. Wilde hij een beschuldigde veroordeelen, dan overstelpte hij hem met smaadwoorden, legde hem en zijnen verdedigers het zwijgen op, joeg de getuigen vrees aan en bedreigde rechters en gezworenen met ambtverlies en straf. Zijne donderende stem en zijn woedend gelaat vervulden schuldigen en onschuldigen met angst. Op die wijze bracht hij den republikein *Algernon Sidney* zonder behoorlijke rechtspraak op het schavot. Bij de troonbeklimming van *Jacobus II* had zijn invloed bijkans geene grenzen. Na het dempen van den opstand van den Hertog *van Monmouth* moest hij zich naar de westelijke graafschappen begeven, om er de schuldigen te recht te stellen. Hij maakte een aanvang te Dorchester en liet er 80 menschen uit den geringen stand

ter dood brengen. Op dergelijke wijze handelde hij te Exeter, Taunton en Wells, waar hij op de schandelijkste wijze 251 personen van het leven beroofde. Lady *Lisle*, die twee vluchtelingen geherbergd had zonder hun misdrijf te kennen, moest onder de vreeselijkste bedreigingen van *Jeffreys* nog veroordeeld worden, nadat de rechters haar reeds tweemaal hadden vrijgesproken. Tot loon voor deze wandaden werd hij tot pair benoemd en verkreeg hij de betrekking van lord-kanselier. In 1686 werd hij lid van de door den Koning benoemde Hooge Commissie en maakte zich gehaat door eene ruwe behandeling der wederspannige bisschoppen. Na den val van *Jacobus II* poogde hij te vluchten; men ontdekte hem echter als matroos vermomd in eene herberg, waarna men hem opsloot in den Tower. Hij overleed hier, nog voordat hij zich had verantwoord, den 19den April 1689.

Jegher (Christoffel), een uitstekend houtgraveur van Duitsche afkomst, werd geboren tusschen de jaren 1578 en 1590 en bezocht in 1650 Antwerpen, waar hij weldra werkte onder de leiding van *Rubens*. Hij graveerde naar teekeningen en ten behoeve van dezen, doch na den dood van *Rubens* kocht hij de blokken en plaatste er zijn naam op. Hij overleed tusschen 1660 en 1670. Zijne prenten behooren tot de beste voortbrengselen der houtsnijkunst; zij zijn nauwkeurig van omtrek, geestig bewerkt en vol uitdrukking. De meeste zijn in chiaroscuro. Men kent van hem: „De kroning der H. Maagd" naar *Rubens*, — „Christus aan het kruis tusschen de moordenaars" naar *Frank*, — „De rust in Egypte" naar *Rubens*, — „Suzanna met de ouderlingen" naar denzelfden, — „De verzoeking in de woestijn", desgelijks naar *Rubens*, — „De hemelvaart van Maria" naar denzelfden, enz.

Jehotte (Arnold), een verdienstelijk graveur, in 1789 te Herstal in België geboren en door zijn broeder *Leonhard* in de graveerkunst onderwezen, vestigde zich te Parijs en graveerde er een aantal vignetten en portretten van groote mannen, alsmede op last van het gouvernement een wapenheraut voor het gedenkboek der kroning van *Karel X*. Eene gravure van „Amor en Psyche" naar *Gérard* wordt geroemd als zijn beste werk. Hij overleed in Maart 1836, terwijl hij bezig was eene schilderij van *Carlier*, den „Doop van Christus in de Jordaan" voorstellende, in plaat te brengen.

Jehovah is in de Luthersche en onze Staten-vertaling van het Oude Testament de uitspraak der Hebreeuwsche medeklinkers *Ihvh*, die den heiligen naam van het Opperwezen aanduiden. Waarschijnlijk is die uitspraak onjuist en heeft men uit het oog verloren, dat de Israëlietische geleerden de gewoonte hadden, onder die medeklinkers de klinkers van het woord *Adonâi* (de Heer) te plaatsen, opdat men bij het voorlezen der Gewijde Schrift dit laatste zou gebruiken, dewijl volgens hunne opvatting van het Tweede Gebod de naam van *Ihvh* te heilig was om te worden uitgesproken. Hierdoor is de oorspronkelijke uitspraak van dien naam verloren gegaan; doch vermoedelijk luidde zij *Jahveh*. Ook de afleiding en beteekenis van dat woord zijn onzeker. Het beduidt volgens de priesterlijke overlevering: „Ik zal zijn die ik zijn zal", waarin de onveranderlijkheid van den goddelijken wil ligt opgesloten. Het is echter ver van zeker, dat deze beteekenis als de oorspronkelijke moet worden beschouwd. Voor 't overige wordt in Exodus III: 14, waar die uitlegging voorkomt, de naam van *Ihvh* vermeld als die van een nieuwen God in verband met eene nieuwe openbaring omtrent het wezen van God. Hieruit schijnt te blijken, dat die naam eerst in den tijd van *Mozes* bij de Israëlieten in zwang gekomen is, en wèl in overeenstemming met een hoogeren trap van kennis van God. Naast de meer algemeene benamingen van het goddelijk wezen, zooals *El*, *Elohim*, *El-Schaddâi* en *Adonâi*, welke men ook bij andere volken van Semietische afkomst aantreft, is *Ihvh* de eigenaardige naam van Israëls Bondsgod.

Jehu, de zoon van *Josaphat*, was een veldheer van *Joram*, koning van Israël. De profeet *Elisa* deed hem echter door één zijner leerlingen tot opvolger van *Joram* zalven; zoo werd hij de 10de Koning, de stichter van het 5de Vorstenhuis en regeerde van 884 tot 856 vóór Chr. Terstond na zijne zalving door het leger als Koning begroet, snelde hij naar Jisreel, waar *Joram* de genezing afwachtte van zijne in den slag ontvangene wonden, doodde hem en den dáár aanwezigen Koning van Juda, *Ahasia*, en beklom den troon. Daarna vernietigde hij het geheele Huis van *Achab*, verwoestte den tempel van *Baal* te Samaria en liet alle Baalspriesters op eene wreedaardige wijze ombrengen. Omdat hij den godsdienst van *Jahveh* herstelde, hebben de priesters-geschiedschrijvers niet alleen al die wandaden verschoond, maar hem ook een verdienstelijk Vorst genoemd. De Syriërs van Damascus maakten gebruik van zijne zwakheid, daar hij van de hulp van het Rijk van Juda verstoken bleef, en ontrukten hem het Over-Jordaansche land. Hij overleed te Samaria.

Jeiteles is de naam van een Israëlietisch geslacht te Praag. Van de leden noemen wij:

Aloys Jeiteles, geboren den 20sten Juni 1794. Hij studeerde te Weenen in de geneeskunde, verwisselde er later de geneeskundige practijk met de redactie van een staatkundig dagblad en overleed den 16den Maart 1858. Hij maakte zich bekend door het gedicht: „An die entfernte Geliebte", door *Beethoven* op muziek gezet, en door het tooneelstuk: „Der Schicksalsstrumpf (met *Castelli*)", dat bijkans in alle Duitsche schouwburgen werd opgevoerd, en door onderscheidene uit het Spaansch en Fransch vertaalde blijspelen, die met grooten bijval werden ontvangen.

Ignaz Jeiteles, geboren den 13den September 1813 en vervaardiger van het: „Aesthetisches Lexikon (1835—1837, 2 dln)". Voorts leverde hij opstellen in een groot aantal tijdschriften en overleed den 19den Juni 1843. Ook vermelden wij van hem: „Clio (1834)", en uit zijne nalatenschap gaf *Lewald* de „Reise nach Rom (1844)" in het licht.

Isaak Jeiteles, later *Julius Seidlitz* geheeten en geboren te Praag den 3den September 1814. Hij schreef: „Novellen (1842; 2de druk, 1845)", — „Die Poesie und die Poeten in Oesterreich (1837, 2 dln)", — „Der Astrolog", — „Böhmen vor 400 Jahren", — „Doktorin Nacht", — „Von Stufe zu Stufe" enz. Daar

hij wegens de censuur uit Oostenrijk de vlucht moest nemen, woonde hij eerst in Saksen en vervolgens in Hongarije, maar keerde in 1848 terug naar Weenen, waar hij achtervolgens verschillende dagbladen redigeerde en den 8sten Maart 1875 overleed.

Jejsk, eene arrondissementshoofdstad en havenstad in Rusland en wèl in het gewest der Koebaansche Kozakken, ligt 31 geogr. mijl ten noordwesten van hunne hoofdstad Jekaterinodar, aan den mond der Jeja op eene landtong, die de Iiman van Jejsk scheidt van de Zee van Azof. Zij werd eerst gesticht in 1848 en ontwikkelde zich voorspoedig, omdat aan de kolonisten onderscheidene voorrechten waren toegestaan, zoodat zij in 1871 reeds bijna 30000 zielen telde. Er zijn onderscheidene fabrieken, en de levendige handel bepaalt er zich vooral tot den uitvoer van graan, wol en lijnzaad.

Jekaterinburg of *Catharinaburg*, eene in 1722 gestichte en naar *Catharina I* genoemde arrondissementshoofdstad in het Russisch gouvernement Perm, aan den grooten weg naar Siberië, 52 geogr. mijl ten zuidoosten van Perm gelegen, verheft zich schilderachtig aan den zoom van het Midden-Oeralgebergte en aan de rivier en het meer Isset op eene door bergen omgevene, heuvelachtige vlakte. Zij is wegens hare ligging de hoofdzetel der mijnontginning in den Oeral, de meest-bevolkte plaats van het geheele gouvernement en onderscheidt zich door rechte, breede straten en zwart-berookte huizen, maar tevens door prachtige paleizen, parken en tuinen. Er zijn 2 hoofdkerken, 10 kerken, een klooster, onderscheidene scholen, een museum, eenige hospitalen, eene handelsbank enz. Het aantal inwoners bedroeg er in 1884 ruim 25000. Er is eene munt voor kopergeld, eene groote ijzer- en eene kopersmelterij, — voorts heeft men er onderscheidene metaal- en andere fabrieken, twee machinenfabrieken, groote steenslijperijen, inzonderheid eene Keizerlijke inrichting tot het bewerken van malachiet, jaspis, marmer, porfier en aventurien, alsmede goudwasscherijen aan de Isset. In de nabijheid der stad ligt de ijzergieterij *Issetsk*, de mijn *Beresowsk*, waar goud gewonnen wordt, en de inrichting van *Pysjinsk*, waar het goud door amalgamatie van het erts gescheiden wordt. De spoorweg van Perm over den Oeral naar Jekaterinburg werd op den 3den Maart 1878 geopend.

Jekaterinodar of *Catharina'sgave*, de hoofdstad van het Russische, tot Cis-Caucasië behoorende land der Koebaansche Kozakken, voorheen dat der Tsjernomorische (aan de Zwarte Zee wonende) Kozakken genaamd, ligt aan de Koeban in een moerassig oord en bestaat uit rechtlijnige straten, waarin leemen en houten, met stroo gedekte huizen afwisselen met tuinen en boomgaarden. Deze stad, in 1792 gesticht, is de zetel van den Hetman der Koebaansche Kozakken en telt ongeveer 32000 inwoners (1882). De aanzienlijkste gebouwen zijn er het huis van den Hetman, het militair hospitaal en de rijk met zilver versierde hoofdkerk.

Jekaterinoslaw, een gouvernement in Zuid- of Nieuw-Rusland, tusschen Charkow en Poeltawa (ten noorden), Cherson (ten westen), Taurië (ten zuiden) en de Zee van Azof en het land der Donsche Kozakken (ten oosten), is met het stedelijk gebied van Taganrog en het land der Azofsche Kozakken tot een district vereenigd, hetwelk in 1882 op 1225¼ □ geogr. mijl ruim 1532000 zielen telde. Het is grootendeels eene grazige steppe, die alleen ten westen van de Dnjepr en langs deze rivier eenige afwisseling aanbiedt op die plaatsen, waar de watervallen (porogi) een bekoorlijk landschap versieren. Wegens de zuidelijke ligging des lands vindt men er abrikozen, perziken, kersen en moerbeziën, — ja, zelfs amandel- en vijgeboomen, druiven en meloenen in de opene lucht. Vooral de sleedoorn is er inheemsch en van zijne bessen bereidt men den ternewka (sleedoornwijn). Behalve den landbouw, zijn er zijde- en schapenteelt belangrijke bronnen van bestaan, en de Regeering zoekt er gestadig de welvaart der ingezetenen te vermeerderen. Honderde volkplantingen zijn er gesticht uit allerlei natiën. Nevens Duitschers vindt men er Tartaren, Perzen, Groot-Russen, Kozakken, Grieken, Georgiërs, Armeniërs, Serviërs, Magyaren, Moldaviërs, Walachijers, Boelgaren en Albaneezen. Men heeft er ook steenkolenbeddingen ontdekt over eene uitgebreidheid van 62 □ geogr. mijl met lagen van voldoende dikte. Men heeft ze in 1795 het eerst ontgonnen. Het land is in 1752 met kolonisten bevolkt, heette aanvankelijk Nieuw-Siberië, in 1764 Nieuw-Rusland en werd in 1783 in een gouvernement herschapen. Het is verdeeld in 8 arrondissementen. Hare hoofdstad, desgelijks Jekaterinoslaw genoemd, op den rechter oever van de Dnjepr, boven de stroomversnellingen in 1783 door *Potemkin* gesticht en met den naam van *Catharina II* versierd, is grootsch aangelegd, maar onvoltooid. Zij is de hoofdplaats van een arrondissement, de zetel van een gouverneur en van een bisschop en bezit 6 kerken, een godgeleerd seminarium, een gymnasium, eenige andere inrichtingen van onderwijs en een aantal stichtingen van weldadigheid. Ook heeft men er een vervallen paleis van *Potemkin*, fraaie parken en openbare tuinen. De nijverheid heeft er zich krachtig ontwikkeld; er zijn onderscheidene lakenfabrieken en deze stad, de stapelplaats van den handel op Odessa, heeft twee bloeiende jaarmarkten. Men heeft in dit arrondissement nog onderscheidene andere belangrijke steden en vlekken.

Jeletz, eene arrondissementshoofdstad in het Groot-Russisch gouvernement Orel, bevallig aan de Sosna gelegen, bevat 16 kerken, 2 kloosters, vele fabrieken, vooral van weitemeel, hetwelk door geheel Rusland verzonden wordt, en een aanzienlijken veehandel. Zij telt 32000 inwoners en is eene oude stad, die in de 12de eeuw door haar eigen Vorsten werd bestuurd.

Jelgerhuis. Onder dezen naam vermelden wij:

Rienk Jelgerhuis, een verdienstelijk Friesch kunstenaar. Hij werd geboren bij Leeuwarden den 13den April 1729 en overleed te Amsterdam den 17den April 1806. Hij onderscheidde zich vooral door de vaardigheid, waarmede hij in krijt portretten teekende, welke hij dan ook ten getale van 7763 geleverd heeft. Hij richtte voorts te Leeuwarden eene fabriek op

van rood katoenen garen, welke hem echter geen voordeel opleverde. Zijn antwoord op eene prijsvraag van het Bataafsch Genootschap te Rotterdam: „Over de verbeteringen omtrent vaten, fornuizen enz. ter heetmaking of koking van vochten in onderscheidene trafijken" werd met goud bekroond. Ook legde hij zich toe op de wis- en doorzichtkunde en schreef: „Aanmerkingen op de perspectiva van Caspar Philips Jz. (1769)", terwijl hij tevens onderscheidene etsen vervaardigde. Hij heeft verdienstelijke stukken in olieverf nagelaten en verstond de kunst, om in eene herberg, waar hij overnachtte, een voorwerp bij een spijker op een witten muur zoo natuurlijk te schetsen, dat er gedurig kwamen, om het weg te nemen. Hij was een man van groote bekwaamheid en belezenheid. Op gevorderden leeftijd vond hij eene dubbele bril uit, zoodat hij door de bovenglazen naar het modél keek en door de onderglazen naar zijn werk. Hij genoot eindelijk om zijn karakter de algemeene achting.

Johannes Rienksz. Jelgerhuis, een uitstekend Nederlandsch tooneelspeler. Hij was een zoon van den voorgaande, werd geboren te Leeuwarden den 24sten September 1770 en ontving onderwijs in het schilderen van zijn vader en van *P. Barbiers*. Later vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij als schilder en tooneelspeler, maar vooral als tooneelspeler grooten lof verwierf. Nadat hij eerst rollen vervuld had op een liefhebberijtooneel te Delft en te Rotterdam, werd hij in den Amsterdamschen schouwburg de opvolger van den beroemden *Ward Bingley* en vervulde reeds in 1805 de rol van *Hércules* in het treurspel „Hércules en Dejanira". In onderscheidene rollen schitterde hij als eene ster van de eerste grootte, namelijk als *Nathan* in „Athalia", — als *Zopir* in „Mahomet", — en als *Simeon* in „Omasis". Hij was vertrouwd met de diepste geheimen der kunst en wist de karakters met ongemeene juistheid voor te stellen. Ook schreef hij: „Theoretische lessen over gesticulatie en mimiek, gegeven aan de kweekelingen van het fonds ter opleiding en onderrichting van tooneelkunstenaars aan den Stads-Schouwburg te Amsterdam (1827)". Den 3den Maart 1831 vierde hij zijn 25-jarigen dienst als acteur aan den Amsterdamschen Schouwburg en vervulde toen de rol van den Mandarijn in „Het weeskind van China", treurspel van *Voltaire*, en die van *Groote Frits* in het nastuk „De huzaar van Felsheim". Als schilder leverde hij een: „Gezicht op de Oude Kerk te Delft", — „Een burgerbuurtje te Delft", — en „Een gezicht op de Leidsche poort te Amsterdam", alle drie in het Rijksmuseum aanwezig, — en als graveur: „Eene afbeelding van de Neude binnen Utrecht enz.", — „Afbeelding van de aankomst der Fransche troepen binnen Delft", — „Afbeelding van de vreugdebedrijven bij het planten van den vrijheidsboom binnen Delft", — en „Tooneelkostumes van den Koninklijken Hollandschen Schouwburg te Amsterdam". Hij was algemeen geacht, overleed te Amsterdam den 6den October 1836 en werd te Haarlem ter aarde besteld.

Jelgersma. Onder dezen naam vermelden wij:

Taco Hajo Jelgersma, een verdienstelijk Friesch portretschilder. Hij werd geboren te Harlingen den 24sten October 1702, ontving onderwijs in de kunst van den schilder *Vitringa* en vestigde zich vervolgens te Haarlem, waar hij vele fraaie portretten op het doek bracht en een aantal zee- en riviergezichten in sepia leverde. Hij overleed aldaar den 18den Maart 1795.

Wiltetus Bernardus Jelgersma, een Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren omstreeks 1756, verwierf den graad van doctor in de wijsbegeerte en meester in de vrije kunsten, was achtereenvolgens predikant te Weidum en te Boxum en Blessum, lid der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem en in 1796 secretaris der Friesche Representanten. Hij overleed als zoodanig te Amsterdam den 22sten Februari van laatstgenoemd jaar. Onderscheidene godgeleerde en wijsgeerige verhandelingen, door hem ingezonden, werden door het Haagsch Genootschap, Teyler's Godgeleerd Genootschap en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met goud of zilver bekroond.

Jelinek (Karl), een verdienstelijk meteoroloog, geboren te Brünn in Moravië den 23sten October 1822, studeerde te Weenen in de rechten en tevens in de wis- en natuurkunde, werd in 1843 adsistent bij de sterrenwacht te Weenen en in 1847 adjunct bij die te Praag en hield zich hier vooral bezig met meteorologie en aardmagnetismus. In 1852 werd hij hoogleeraar in de hoogere wiskunde aan het polytechnisch instituut te Praag en in 1863 opvolger van *Kreil* als directeur van het observatorium voor meteorologie en aardmagnetismus te Weenen. Hij herschiep en verbeterde deze inrichting en voorzag haar met de voortreffelijkste instrumenten. In 1872 bracht hij eene conferentie van meteorologen te Leipzig tot stand, waardoor een internationaal congrès van meteorologen in 1873 te Weenen werd bijeen geroepen. Hij zag zich benoemd tot lid van het permanente comité van dit congrès en bevond zich in 1874 op de vergadering te Utrecht. Voorts werd hij afgevaardigde naar den Landdag, in 1864 lid van den Raad van Onderwijs en was van 1870 tot 1873 referent voor de technische hoogescholen enz. bij het ministerie van Onderwijs. Talrijke opstellen van zijne hand werden geplaatst in de werken der Académie te Weenen en in het door hem en door *Hann* geredigeerde „Zeitschrift der Oesterreichische Gesellschaft für Meteorologie". Hij overleed den 19den October 1876.

Jelissawetgrad, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Cherson, aan de Ingoel en aan den spoorweg van Charkow naar Odessa, telt omstreeks 30000 inwoners. Men vindt er 5 Russische kerken, éene Protestantsche kerk en 4 synagogen, — voorts een Keizerlijk paleis, eene kadettenschool voor de kavallerie, eene school voor middelbaar onderwijs, een seminarium, eene meisjesschool, eene bank, een schouwburg en vele fabrieken. De handel bepaalt er zich hoofdzakelijk tot een viertal jaarmarkten, waar voor eene waarde van 5 millioen roebels wordt omgezet. Op de Paaschmarkt worden er omstreeks 3 000 paarden verkocht. De stad werd in 1754 als grensvesting gesticht. Het

arrondissement is zeer vruchtbaar; men verbouwt er o. a. tabak en watermeloenen, en in 1874 had men er een half millioen schapen.

Jelissawetpol (Elisabethpol) of *Gendsje* (Gandsja), eene arrondissementshoofdstad en vesting van het gouvernement Tiflis in Russisch Trans-Caucasië, ligt 8½ geogr. mijl ten zuidoosten van Tiflis aan de Gandsja, eene zijrivier der Koer. Zij is eene echt Aziatische stad met nauwe straten, platte daken, 2 wijken van Tartaren en 2 van Armeniërs, en telt omstreeks 18000 inwoners (1882), die zich vooral op de zijdeteelt toeleggen. Weleer droeg zij den naam van *Conga* en was de hoofdstad van het khanaat Gandsjin in Georgië. In 1804 werd zij door de Russen stormenderhand ingenomen, en zij is voorts vermaard door de overwinning, aldaar door *Paskewitsj* op *Abbas-Mirza* behaald (25 September 1826). Het merkwaardigst gedenkteeken der oudheid is er de Sjamkorzuil, volgens de overlevering door *Alexander de Groote* gesticht. In haren omtrek vindt men vele en grootsche bouwvallen. — Het *gouvernement* Jelissawetpol, behoorende tot het stadhouderschap Trans-Caucasië, telt op 801 □ geogr. mijl ruim 629000 inwoners (1880). Het strekt zich uit aan beide zijden van de Koer over de arrondissementen Jelissawetpol, Noecha, Sjoesja, Sangesoer en Kasach en is ten noorden en zuiden begrensd door hooge bergen met uitmuntende alpenweiden. Het dal der rivier is er goed bebouwd en de zijdeteelt bloeit er ongemeen. De inwoners zijn voor ¾ Grieksche Christenen en voor ¼ Mohammedanen.

Jellasjisj de Buzim. Onder dezen naam vermelden wij:

Frans, vrijheer *von Jellasjisj de Buzim*, een Oostenrijksch generaal. Hij was geboren in 1746 te Petrinia uit een oud, Croatisch geslacht, trad in 1763 in Oostenrijkschen dienst, nam in 1789 deel aan den oorlog tegen de Turken, werd in 1794 kolonel en kommandant van het korps Croatische scherpschutters bij de Rijnarmee en onderscheidde zich door zijne dapperheid. In 1797 werd hij generaal-majoor, verdedigde in 1799 met goed gevolg Feldkirch tegen *Oudinot* en *Masséna* en zag zich in 1800 bevorderd tot luitenant-veldmaarschalk en tot bevelhebber te Peterwardein en vervolgens te Karlstadt. Bij het uitbarsten van den oorlog in 1805 was hij minder gelukkig in het verdedigen van Vorarlberg, zoodat hij gepensioneerd werd. In 1808 ontving hij echter weder eene aanstelling tot bevelhebber te Agram en overleed te Szala-Apathy den 4den Februari 1810.

Joseph, graaf *von Jellasjisj de Buzim*, oudsten zoon van den voorgaande en desgelijks een vermaard krijgsman. Hij werd geboren te Peterwardein den 16den October 1801, ontving op de Theresiaansche ridderacadémie eene goede opleiding, trad in Oostenrijkschen dienst, klom spoedig op en zag zich in 1848 bevorderd tot banus van Croatië en luitenant-veldmaarschalk. Als vertegenwoordiger van het Slawisch element stond hij tegenover de Magyaren, die vruchtelooze pogingen aanwendden om een einde te maken aan zijne bemoeiingen. Wél vaardigde de Keizer in Juni 1848 eene proclamatie uit tegen het streven van *Jellasjisj*, zoodat men hem ontslagen achtte, doch hij begaf zich met eene Croatische deputatie naar Innsbruck en werd er aan het Keizerlijk Hof met onderscheiding bejegend. Eene dergelijke behandeling ondervond hij te Weenen en het ontslag, waarmede hij bedreigd was, werd teruggenomen. Hij nam nu ijverig deel aan den strijd in Hongarije. In September 1848 viel hij met 40000 man uit Croatië in dat land, en toen hij na een bloedig gevecht bij Ofen door de Hongaarsche wapenen in verlegenheid was gebracht, sloot hij een wapenstilstand van 3 dagen. Gedurende dezen trok hij naar Weenen, om er zich te vereenigen met de troepen, aldaar tot onderwerping der hoofdstad verzameld. Hij werkte er mede tot de verovering van Weenen en streed voorts in den slag van Swechat tegen de Hongaren. Gedurende den winterveldtocht van 1848—1849 stond hij onder het opperbevel van Prins *Windischgrätz*. In Maart 1849 werd hij veldtuigmeester en ontving den last om in het zuiden van Hongarije de leiding van den oorlog op zich te nemen. In den beginne behaalde hij eenige voordeelen op de Hongaren onder *Bem*, doch zijn aanval op het sterke Hongaarsche leger (14 Juli 1849) bij Hegyes werd afgeslagen met een aanzienlijk verlies, en hij zag zich gedrongen tot den terugtocht. Zijne verzwakte armee nam daarom geen aandeel aan de beslissing van den strijd. Na het eindigen van dezen keerde hij als banus naar Agram terug en werd civiel en militair gouverneur van Croatië, doch had weinig invloed meer. In 1853 werd hij bevelhebber van het observatiekorps tegen Montenegro en in 1855 in den gravenstand opgenomen. Hij overleed te Agram den 19den Mei 1859 en heeft ook een bundel „Gedichten" met vele bezielde krijgsliederen nagelaten.

Jellinek (Adolf), een verdienstelijk Israëlietisch godgeleerde, geboren den 26sten Juni 1821 te Drslowitz bij Ungarisch-Brod in Moravië, legde zich reeds vroeg toe op de Oostersche en Talmudische letterkunde, studeerde daarna eenige jaren te Praag en zette in 1842 zijne studiën voort te Leipzig. Sedert 1845 predikte hij er bij herhaling in de synagoge en zag zich voorts door de Israëlietische gemeente aldaar tot leeraar benoemd. In 1857 vertrok hij als zoodanig naar Weenen, waar hij eene school voor Israëlietische geleerdheid stichtte. Hij behoort tot de mannen van gematigden vooruitgang, en van zijne geschriften noemen wij, behalve eene verzameling leerredenen (1862—1866, 8 dln), een aantal opstellen in tijdschriften, bepaaldelijk in den „Orient", „L'Univers israélite" en het door hem uitgegeven „Sabbatblatt", alsmede eenige afzonderlijke werken, bijv.: „Sefat Chachamin oder Erklärung der in den Talmuden vorkomende persischen und arabischen Wörter (1846, naschrift 1847)", — eene „Einleitung zu Bachja's Chobot ha-lebabot (1846)", — en vooral: „Die Kabbala (1844)", — „Beiträge zur Geschichte der Kabbala (1851 enz.)", — en „Auswahl kabbalistischer Mystik (1852)". — Zijn jongere broeder *Hermann*, geboren te Drslowitz den 23sten Januari 1823, wijdde zich te Leipzig aan de studie der wijsbegeerte, nam ijverig deel aan de staatkundige woelingen van dien tijd, zag zich in

1847 uit Leipzig verbannen en begaf zich naar Berlijn, alwaar hem hetzelfde lot ten deel viel, zoodat hij in het begin van 1848 naar zijne geboorteplaats vertrok. Kort daarna bracht de omwenteling van Maart hem naar Weenen, waar hij aan onderscheidene dagbladen werkte. Hoewel hij in den Octoberopstand niet in persoon tegen de Keizerlijke troepen streed, werd hij door den krijgsraad ter dood veroordeeld en den 23sten November 1848 met *Becker* gefusilleerd.

Jemappes, een dorp in de nabijheid van Bergen in Henegouwen, is vermaard door de overwinning van de Fransche republikeinen onder *Dumouriez* (6 November 1792) op de Oostenrijkers onder den Hertog *van Saksen-Teschen*. Laatstgenoemde wachtte bij Jemappes met 20000 man in eene versterkte stelling den vijand af. Na een driedaagsch voorpostengevecht kwam *Dumouriez* den 5den November met 50000 man oprukken en plaatste zich in slagorde, waarna den 6den November de strijd des ochtends een aanvang nam. De Oostenrijkers verdedigden 3 uren lang het dorp Quaregnon tegen den linker vleugel der Franschen. Toen ontstond er eene tusschenpoos van 2 uren, gedurende welke enkel het grof geschut speelde. Op den middag deden de Franschen een algemeenen aanval, en schoon Jemappes in hunne handen viel, werd het centrum teruggeslagen. De jonge *Egalité* (later Koning *Lodewijk Philips*) voerde het echter aan tot een vernieuwden aanval, en zóo deed ook elders *Renard*, de kamerdienaar van *Dumouriez*, onder het aanheffen der Marseillaise. Onder den invloed van dat lied bestormden de tirailleurs de Oostenrijksche schansen, terwijl *Dumouriez* zelf weder met den linker vleugel oprukte en *Beurnonville* op den rechter vleugel de Oostenrijksche ruiterij afsloeg. Daarop volgde de terugtocht der Oostenrijkers naar Brussel, waarna zij België moesten ontruimen.

Jemen of *Yemen*, een landschap in het zuiden en zuidwesten van Arabië, is in meer beperkten zin de zuidwesthoek van het schiereiland en ligt tusschen Hedsjas, Nedsjd, Hadramaut en de Roode Zee. De Ouden noemden het Gelukkig Arabië (Arabia Felix) wegens zijn rijkdom in wierook, myrrhe, kaneel en andere kostbare voortbrengselen. Zijne geschiedenis reikt ver in het verledene. Op de *Yoktaniden* volgden er de *Himjarieten* (Homerieten), wier heerschappij 3000 jaar vóor *Mohammed* een aanvang nam. In Israëls bloeitijd hadden er de Sabaeërs het gezag in handen, en de Koningin van Saba bracht een bezoek aan *Salomo*. Van den tijd van *Darius* tot in de middeneeuwen was Athana (Aden) een beroemd gewest, werwaarts Grieksche en Romeinsche schepen den steven wendden. Van de 2de tot de 6de eeuw voerden de Israëlieten er strijd tegen de Christenen, totdat in 529 het Rijk door de Ethiopische Christenen werd ingenomen. Toen heerschten er tot in 601 Abessinische stadhouders, — daarna de Perzen onder *Chosroës*, totdat *Mohammed* zich meester maakte van het land. De heerschers uit de ingezetenen kwamen daardoor in een afhankelijken toestand en deze duurde voort, toen de Turken, die het gewest in de 16de eeuw veroverd hadden, verdreven waren. Tegenwoordig, terwijl Aden zich in handen der Briten bevindt, bezit er de Imam van Sana het hoogste gezag. De inwoners onderscheiden er zich door voorkomen en taal van de overige Arabieren. Zie voorts onder *Arabië*.

Jemtland, een landschap in het binnenland van noordelijk Zweden, vormt met het landschap Herjeadalen het Iemlandslän (Oestersundslän), dat op 906½ □ geogr. mijl bijna 775500 inwoners telt (1 Januari 1883). Het omvat het stroomgebied van den bovenloop der Ljusne, van de Indal en van de Storsee en is bedekt met hooge bergen, diepe dalen, meren, rivieren, bosschen en eenige bouwlanden. Het is éen der fraaiste gewesten van Zweden, en het ruwe klimaat is er in den laatsten tijd door het droogmaken van moerassen veel zachter geworden. Landbouw en veeteelt zijn er de voornaamste bronnen van bestaan en Oestersund met ruim 3700 inwoners is er de eenige stad.

Jena, in het groothertogdom Saksen-Weimar-Eisenach, was de hoofdstad van het voormalig hertogdom Saksen-Jena, dat, in 1672 gesticht, reeds in 1690 aan Saksen-Eisenach en in 1741 met dit laatste aan Saksen-Weimar ten deel viel. Zij ligt in een bekoorlijk dal aan de Saale, waarover eene steenen brug is gebouwd, en aan den mond der Leutra. Zij telt slechts ruim 8300 inwoners (1880), doch is merkwaardig wegens hare universiteit en wegens den naar haar genoemden slag. Men vindt er voorts een Hof van Appèl, eenige geleerde genootschappen enz., en in 1883 is er een monument ter eere van de Duitsche „Burschenschaft" (ontworpen door *Donndorf*) onthuld. Voorts heeft men nog andere gedenkteekens, een standbeeld van Keurvorst *Johann Friedrich de Grootmoedige*, 3 Protestantsche kerken, eene R. Katholieke kerk, een gymnasium, twee reaalscholen, eene hoogere burgerschool voor meisjes, enz.

Het plan, om er eene universiteit te stichten, werd opgevat door Keurvorst *Johann Friedrich de Grootmoedige*, toen hij in 1547 als gevangene van *Karel V* aldaar eene samenkomst had met zijne drie zonen. Zij zou, als plaatsvervangster van die te Wittenberg, de verzorgster der wetenschappen worden en de zuivere Evangelische leer handhaven. Drie kloosters met de daaraan verbondene goederen werden de grondslag dezer inrichting, zoodat de Keurvorst, toen hij in 1552 op vrije voeten werd gesteld, er reeds een groot aantal studenten aantrof. De Keizer hechtte eindelijk zijn zegel aan dit werk, en de universiteit werd den 2den Februari 1558 plechtig geopend. Zij kost thans jaarlijks 40000 thaler, en een groot deel der inkomsten vloeit voort uit de haar toebehoorende heerlijkheid Remda en uit het riddergoed Apolda. Haar bloeitijd is die der regeering van Hertog *Karel August* (1787—8806). *Fichte* vormde er eene wijsgeerige school en werd er opgevolgd door *Schelling*, terwijl voorts *Hegel* er 5 jaar vertoefde. Als letterkundigen schitterden er de gebroeders *Schlegel*, *Voss*, *Fries*, *Krause* en *Oken*, — als geneeskundigen *Gruner*, *Loder* en *Hufeland*, — terwijl ook de namen van *Griesbach*, *Döderlein*, *Paulus*, *Eichhorn*, *Feuerbach* niet licht vergeten worden. Te Jena werden steeds belangrijke letterkundige tijdschriften uitgegeven,

doch het Wartburgfeest, dat van Jena uitging, de stichting der Burschenschaft en het feit, dat *Sand*, de moordenaar van *Kotzebue*, tot de Jenasche studenten behoorde, berokkenden veel schade aan de universiteit. Zelfs werd het bezoeken dier hoogeschool aan Pruisische onderdanen verboden, — een verbod, hetwelk van 1819 tot 1825 van kracht bleef. Het aantal studenten, dat in 1815 omstreeks 800 bedroeg, is dan ook later tot 500 gedaald, maar in 1884 weder tot 618 geklommen. Het ontbreekt (in 1884) er echter niet aan een groot aantal gewone (35), buitengewone (19) en honoraire(8) professoren en privaatdocenten (12), terwijl er een sierlijken plantentuin, eene sterrenwacht, een meteorologisch instituut, verschillende musea en eene boekerij met 200 000 deelen tot de académische inrichtingen behooren, die in 1884 met een physisch en zoölogisch laboratorium zijn aangevuld. Daarenboven is eene landbouwschool met de universiteit verbonden.

In de geschiedenis is Jena merkwaardig door de nederlaag,die de Pruisen er leden op den14den October 1806. *Karel Wilhelm Ferdinand*, hertog *van Brunswijk*, opperbevelhebber van het Pruisisch-Saksische leger, bemerkende dat de Franschen zijn linker vleugel ten noorden van hetThüringerwald in den rug zouden aanvallen, besloot na lang weifelen, over de Unstrut af te trekken, verder benedenwaarts de Saale te overschrijden en dan den vijand weder de spits te bieden. Het korps van den Prins *van Hohenlohe*, omstreeks 40 000 man sterk, zou in zijne stelling bij Jena dien aftocht dekken, doch ontving tevens bevel, den strijd te vermijden. Generaal *Rüchel*, die met 27 000 man bij Eisenach had gestaan, bewoog zich in de richting van Weimar, thans door het hoofdkorps verlaten. Den 13den October rukte de opperbevelhebber voorwaarts, doch ontmoette daags daarna bij Auerstädt *Davoust* en werd geslagen. *Napoleon* had reeds den 13den October het 4de korps, de reservekavallerie en de garde naar Jena gezonden. Deze stad werd door de Pruisische voorhoede onder *Tauentzien* ontruimd, en de Franschen vonden het gewichtigste punt, den Landgrafenberg, onbezet. Terstond werden de derwaarts leidende dalen en kloven geschikt gemaakt voor het vervoer van geschut, — het 5de korps (*Lannes*) besteeg in het duister den berg, en in het midden der aldaar bivouakeerende gardes bevond zich de Keizer. De overige troepen waren in aantocht. Den 14den des ochtends gaf *Napoleon* bevel tot den aanval, en deze werd door mist begunstigd. *Tauentzien* hield stand tot halfnegen en ontving toen van den Prins *von Hohenlohe*, die geen slag vermoedde, het bevel om terug te trekken naar Klein-Römerstadt. Hierdoor wonnen de Franschen een belangrijk terrein. Het 7de korps (*Augereau*) verscheen uit het Mühlthal en ook het 4de (*Soult*) liet zich niet wachten. Bij Vierzehnheiligen ontstond nu een gevecht, dat aanvankelijk eene gunstige wending scheen te zullen nemen voor de Pruisen. Het rechte tijdstip werd echter niet tot een krachtigen aanval gebezigd en ook van de talrijke kavallerie geen gebruik gemaakt, zoodat *Napoleon* tijd bekwam, om zijne geheele macht te ontwikkelen. Thans ware nog een terugtocht der Pruisen mogelijk geweest, doch ook die gelegenheid ging voorbij. *Napoleon* gaf nu bevel tot een algemeenen aanval. De vereeniging der Saksers met de Pruisen werd verhinderd, — *Soult* rukte met 3 sterke kolonnes tegen den linker vleugel op, — andere troepen bedreigden Vierzehnheiligen, en zelfs nu kon *von Hohenlohe* niet besluiten tot den aftocht. Toen bezweek de standvastigheid der uitgeputte soldaten: zij begonnen te wijken, en daar zij aan beide zijden telkens nieuwe Fransche bataljons zagen aanrukken, gingen zij op de vlucht. Op dat oogenblik verscheen generaal *Rüchel* met zijn korps, en het was eene fout, dat hij den strijd aanvaardde in plaats van den terugtocht te dekken. Na een korten strijd leed ook hij de nederlaag. Slechts enkele afdeelingen volbrachten in goede orde den terugtocht. Pruisen en zijne bondgenooten waren verslagen, — de meeste vestingen gaven zich over en het korps van *von Hohenlohe* moest bij Breslau de wapens nederleggen.

Jenever is brandewijn, bedeeld met de vluchtige oliën van jeneverbessen. Om dien te bereiden, kan men brandewijn destilleeren over gekneusde jeneverbessen, of het uitgegiste en gistende moutaftreksel met jeneverbessen vermengen en daarna destilleeren. Doorgaans bereidt men jenever op de volgende wijze: van 112 pond gerstenmout, 228 pond roggemeel en 4 600 pond water maakt men een beslag bij 72° C. Na de suikervorming wordt er zooveel water bijgevoegd, dat het vocht een soortelijk gewicht heeft van 1,047, waarna men het beslag laat afkoelen tot 27° C. en in eene gistkuip vloeien. Daarna voegt men er 5 pond gist bij, zoodat het vocht begint te gisten en eene temperatuur erlangt van 32° C. Het gegiste vocht wordt nu gedestilleerd, daarna het destillaat na bijvoeging van jeneverbessen en eene kleine hoeveelheid hop nogmaals gedestilleerd. Deze bereiding verschilt van die van brandewijn daarin, dat bij eerstgenoemde geene volkomene gisting plaats heeft, zoodat de vorming van foeselolie gedeeltelijk wordt tegengegaan, terwijl er jeneverbessen worden bijgevoegd. Heeft men brandewijn, die van foeselolie bevrijd is, zoo kan men daarvan jenever bereiden door dien over jeneverbessen te destilleeren. Zie voorts onder *Alkohol* en *Spiritus*.

Het gebruik van jenever is inzonderheid in ons Vaderland zeer groot, en het misbruik nog veel grooter. Dit laatste verwoest het lichaam, verstompt den geest, richt tal van huisgezinnen ten gronde en is een vreeselijke kanker aan onze volkswelvaart. Alleen van een degelijk onderwijs, — van ontwikkeling des geestes en daarmede verbondene zelfbeheersching is genezing te verwachten van die kwaal. Afschaffings- en matigheidsgenootschappen hebben reeds vele jaren hun best gedaan, doch de opbrengst der hooge jeneverbelasting — meer dan 50% van de waarde — neemt gestadig toe.

Jeneverstruik (De) of *jeneverboom* (Juniperus communis *L.*) ook *dammerenhout* genaamd, is een boom of heester van het geslacht *Juniperus* uit de familie der *Kegeldragers* (Coniferae). Deze plant onderscheidt zich door eene sterke vertakking, door 3-tallige kransen van priemvormige, stekelige,

wijduitstaande bladeren en bolronde, blauwzwarte, berijpte vruchten met een 3-tal harde, ongevleugelde pitten en deze vruchten zijn eerst in het tweede jaar rijp, — voorts door éenslachtige bloemen, namelijk afzonderlijke, eironde mannelijke katjes met helmbindsels die aan de rugzijde 3—6 helmhokjes dragen, en vrouwelijke kleine katjes, in een huisel van over elkander gelegene schubben verborgen. Zij groeit ook in Drenthe, Overijsel en Gelderland, in zand- en heidegronden. De balsem- en specerijachtig riekende bessen worden tot bereiding van jenever gebruikt, en in de geneeskunde behooren Baccae Juniperi tot de pisdrijvende middelen. De geelachtige harssoort, die dit gewas oplevert, is onder den naam van Sandaraca germanica of Resina juniperi bekend, en het hout is niet alleen geurig, maar ook zeer geschikt voor de draaibank. — Het geslacht Juniperus telt onder zijne soorten ook nog *I. oxycedrus L.*, die in het zuiden van Europa te huis behoort en zich door grootere bladeren en groote, roodbruine beskegels onderscheidt. Omtrent *Juniperus Sabina L.*, zie *Zevenboom*.

Jenikale, zie *Kertsj*.

Jeniseï of *Jenissei*, de langste der groote rivieren van Siberië, welke zich in de Noordelijke IJszee uitstorten, stroomt door de volle lengte van het Russische gouvernement Jeniseïsk. Zij ontstaat onder den naam van Kem in China ten westen van het Meer van Kossogol, van hetwelk zij door het Khangaigebergte gescheiden is. Zij vloeit tusschen het Tangnoe- en Sajaansche gebergte westwaarts, ontvangt een groot aantal zijrivieren, draagt voorts den naam van Oeloe-Kem of Groote Kem, wendt zich plotselijk naar het noorden, baant met watervallen en stroomversnellingen een weg door het Sajaansche gebergte, bereikt het Russisch grondgebied, neemt er de Abakan op en verlaat beneden Krasnojarsk de bergstreek. In de vlakte ontvangt zij onderscheidene rivieren, zooals de Angara (Werchnaja-Toengoeska) uit het Baikalmeer, de Podkamennaja en de Nisjnaja, en stort, niet ver van den mond der Obi, zich uit in de Liman der Zeventig Eilanden, welke doorgaans tot aan Juni, somtijds ook het geheele jaar met ijs bedekt is. De Jeniseï is met hare kronkelingen 648 geogr. mijl lang en heeft een stroomgebied van omstreeks 49 000 □ geogr. mijl. Hare breedte is zeer verschillend, hare diepte doorgaans aanzienlijk. De linker oever is veelal hooger dan de rechter en meerendeels zeer fraai. Het water is helder en voorzien van een overvloed van visch. Reeds bij Minoesinsk wordt zij bevaarbaar, doch tusschen Krasnojarsk en Jeneseïsk vindt men weder stroomversnellingen. De zuidelijkste stad aan de rivier is Minoesinsk (53°43′ N. B.) en de noordelijkste Toeroechansk 65°55′ N. B.). In het algemeen zijn hare oevers weinig bevolkt.

Jeniseïsk of *Jenisseïsk*, éen der 2 gouvernementen van Oost-Siberië, op de beide oevers van de Jeniseï en zich van de Chineesche grenzen tot aan de Poolzee uitstrekkend, is in 5 districten verdeeld en telt op 45 708 □ geogr. mijl ruim 428 000 inwoners (1880),— meerendeels in het noorden Samojeden en in het zuiden Toengoezen. Het land is grootendeels eene woeste steppe, tot over de Lena zich uitbreidend, waar vele moerassen en gestrenge koude de ontginning beletten. Alleen in het zuiden, aan de grenzen van China, groeien eenige groenten en lage heesters. Men verbouwt er Chineesche komkommers, die 2 Ned. pond zwaar worden. De vischvangst in de rivieren en meren en de jacht zijn er de voornaamste bedrijven der inwoners, voorts heeft men er goudwasscherij en pelshandel. De voornaamste steden zijn er de hoofdstad Krasnojarsk (9 000 inwoners), Jeniseïsk (7 000 inwoners), Minoesinsk (3 000 inwoners), Kansk, Atsjinsk en Toerochansk. In dit gouvernement ligt de Noordoostkaap (77°51′), het noordelijkste punt van het vasteland van Azië.

Jenner (Edward), die de weldadige koepokinenting in zwang heeft gebracht, geboren den 11den Mei 1749 te Berkeley in het graafschap Gloucester, was eerst in de leer bij een heelmeester te Sudbury bij Bristol en oefende zich vervolgens te Londen in de heelkunde, waarna hij zich in zijne geboorteplaats vestigde en zich toelegde op de beoefening der natuurlijke historie. Eene boerin maakte hem opmerkzaam op het voorbehoedend vermogen der koepokken tegen de natuurlijk pokken, en na voortgezet onderzoek ging hij den 14den Mei 1796 over tot het inenten van een knaap, *James Filips* genaamd, en hij nam waar, dat later hem ingeënte menschenpokken op dezen geen invloed hadden. Aan zijne verhandeling over dit onderwerp werd niettemin eene plaats geweigerd in de „Philosophical Transactions". Nu maakte hij zijne ontdekking bekend in het geschrift: „Inquiry into the causes and effects of the variolae vaccinae (1798)", waarna de geheele wereld hem een weldoener der menschheid noemde en nog noemt, al is het ook niet bewezen, dat door de koepokinenting de scherpe stoffen uit het lichaam verdwijnen. In 1802 ontving hij 10000 en in 1807 zelfs 20000 pond sterling als eene nationale belooning en in 1805 het burgerrecht van Londen. Zijne vrienden deden de Royal Jennerian Society verrijzen, die hem tot voorzitter benoemde. Zijne laatste levensjaren sleet hij gedeeltelijk te Cheltenham en gedeeltelijk te Berkeley, waar hij den 26sten Januari 1823 overleed. Hij heeft onderscheidene geschriften nagelaten, en in 1858 is te zijner eere op Trafalgarsquare te Londen een standbeeld geplaatst.

Jenneval (A.), een Franschman, ten tijde der Belgische omwenteling als acteur aan den Muntschouwburg te Brussel verbonden, dichtte de „Brabançonne", die, door *van Campenhout* op muziek gebracht, het volkslied der Belgen werd, en sneuvelde in een gevecht tegen de Hollanders te Lier den 18den October 1830. In 1831 bezorgde zijne moeder eene uitgave zijner verzen onder den titel: „Etudes poétiques de Jenneval, dédiées à ses Frères d'Armes".

Jens (Johannes) of *Jensius*, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te 's Gravenhage in 1671, studeerde te Leiden en ontving aldaar van curatoren eene gouden medaille voor de openlijke voordracht van een Latijnsch gedicht op de omwenteling in Engeland. Hij werd in 1694 conrector te Dor-

drecht, in 1697 prorector te 's Gravenhage en in 1700 te Dordrecht met den titel van hoogleeraar in de Grieksche en Latijnsche oudheden. Als rector was hij een vaderlijk vriend voor zijne leerlingen, doch nam in 1715 zijn ontslag om zich te 's-Gravenhage aan de studie te wijden. Toch aanvaarde hij in 1720 de betrekking van hoogleeraar in de letteren en rector der Erasmiaansche school te Rotterdam en bleef tot in 1753 aan het hoofd dier inrichting. Deze verdienstelijke letterkundige overleed den 14den Maart 1755. Van zijne geschriften vermelden wij: Laetitiae publicae in expeditione britannica etc. (1689)", — „Lilii Gregorii Gyraldi Ferrariensis opera omnia etc. (1696, 2 dln)", — „Lectiones Lucianeae etc. (1743, 4 dln)", — „Plichten der Godsdienst (1701)", — „Titi Livii historiarum corpus etc. (1711)", — „Ferriculum literarium (1717)", — „Lucubrationes Hesychianeae etc. (1742)", — en een aantal van kleineren omvang.

Jensen (Wilhelm), een Duitsch dichter en prozaschrijver, geboren den 15den Februari 1837 te Heiligenhafen in het noordoostelijk gedeelte van Holstein, bezocht de universiteiten te Würzburg, Breslau en Kiel, om er in de geneeskunde te studeeren, maar legde zich hoofdzakelijk toe op de fraaie letteren, waaraan hij vervolgens uitsluitend zijne krachten wijdde. Om den wille van *Geibel* bleef hij een jaar te München, volbracht daarop eene reis naar Egypte en belastte zich na zijn terugkeer eerst met de redactie van de „Schwabische Volkszeitung" te Stuttgart en vervolgens met die van de „Norddeutsche Zeitung" te Flensburg, welke hij echter in 1872 nederlegde, om zich vervolgens te Kiel bij zijne letterkundige bezigheden te bepalen. Hij behoort tot de meestgezochte novellisten van onzen tijd en schreef: „Deutsches Land und Volk zu beiden Seiten des Oceans (1867)", — „Magister Timotheus (1866)", — „Novellen (1868)", — „Die braune Erika (1868; 2de druk, 1874)", — „Unter heiszerer Sonne (1869)", — „Der Gesell des Meisters Matthias (1870)", — het treurspel: „Dido (1870)", — de romans: „Minatka (1871, 2 dln)", — „Eddystone (1872)", — „Sonne und Schatten (1873, 2 dln)", — „Die Namenlosen (1873, 3 dln)", — „Drei Sonnen (1873, 3 dln)", — „Nach hundert Jahren (1873—1874)", — het treurspel: „Juana von Kastilien (1872)", — het episch gedicht: „Die Insel (1874)", — de novelle: „Nymphäa (1874)", — „Sommergeschichten (1877, 2 dln)", — „Karin von Schweden (1878)", — „Frühlingsstürme (1880, 2 dln)" enz. Eindelijk vermelden wij van hem: „Gedichten (1869; 2de druk, 1872)", — „Lieder aus Frankreich (1871; 2de druk, 1873)", — „Aus dem 16 Jahrhundert (1877)", — „Barthenia (1876, 3 dln)", — „Flut und Ebbe (1877)", — „Nirwana (1877, 4 dln)", — „Sommergeschichten (1877, 2 dln)", — „An den Kaiserstuhl (1878, 2 dln)", — „Fragmente (1878, 2 dln)", — „Stimmen des Lebens (1881)", — en „Der Kampf fürs Reich (1884)".

Jentzsch (Karl Alfred), een verdienstelijk geoloog, geboren te Dresden den 29sten Maart 1850, studeerde aan de technische hoogeschool aldaar en aan de universiteit te Leipzig in de wis- en natuurkunde, promoveerde in 1872, nam deel aan het geologisch onderzoek van den bodem in Saksen en zag zich in 1875 benoemd tot geoloog van het Physisch-oeconomisch Genootschap te Königsberg en tot directeur van het provinciaal museum aldaar. Tevens vestigde hij er zich aan de universiteit als privaatdocent. Behalve onderscheidene verhandelingen over diluvium, veenvorming, barnsteenvorming, enz. schreef hij: „Die geologisch-mineralogische Literatur Sachsens (1874)", — „Ueber die Ursachen der Eiszeit (1873)", — en „Schwanken des festen Landes (1875)", — leverde eene geologische kaart der provincie Pruisen en gaf sedert 1876 de jaarverslagen in het licht over de geologische kennis van de Noord-Duitsche Vlakte.

Jeptha, volgens de Hebreeuwsche overlevering een der richters van Israël, was een onechte zoon van *Gilead*, werd door zijne halfbroeders uit de vaderlijke woning verdreven en begaf zich naar het land Tob aan de overzijde der Jordaan, waar hij eerlang als hoofdman eener bende vrijbuiters grooten roem verwierf. Weldra riepen de inwoners van Gilead hem te hulp tegen de Ammonieten en benoemden hem tot opperbevelhebber van het leger. Toen deed hij eene gelofte, dat hij het eerste, dat hem bij zijn terugkeer tegemoet zou komen, offeren zou aan *Jahveh*, indien deze hem de overwinning verleende. Hij overwon, doch zijne eenige dochter was de eerste, die hem tegemoet ging, en hij volbracht zijne belofte; daarna was hij 6 jaar richter over Israël. Uit deze vermelding blijkt, dat ook bij het Israëlietische volk menschenoffers in gebruik waren.

Jerabek (Franz), een Czechisch schrijver, geboren den 26sten Januari 1836 te Lobolka, werd professor aan de hoogere burgerschool voor meisjes te Praag, leverde opstellen in de „Prager Zeitung" en in „Národni listy" en gaf getuigenis van zijne dichterlijke gaven door de verzen, welke hij in den „Lumir" deed plaatsen. Voorts leverde hij voortreffelijke blijspelen en behoorde tot de redactie van den „Pokrok". Ook is hij afgevaardigde naar den Boheemschen Landdag en naar den Rijksraad.

Jérémia, éene stad op het Zuidwestelijk schiereiland der republiek Hayti, telt 20000 inwoners.

Jeremias, één van Israëls Groote Profeten, wiens uitspraken in het Oude Testament zijn bewaard gebleven, was de zoon van den priester *Hilkia* en werd geboren te Anathoth. In het 13de regeeringsjaar van *Josias* (628 vóor Chr.) trad hij te Jerusalem op als profeet. Zijne treurige voorspellingen ergerden den Koning en het volk, en toen hij den raad gaf om zich zonder weêrstand aan de Babyloniërs over te geven, ten einde aan een wis verderf te ontsnappen, werd hij als een verrader vervolgd en mishandeld. Koning *Zedekia* deed hem in de gevangenis werpen, doch *Nebucadnezar* stelde hem na de verwoesting van Jerusalem op vrije voeten. De Koning van Babylon veroorloofde hem zelfs te Mispa in Judaea achter te blijven, vanwaar hij naar Egypte toog. Hier overleed hij omstreeks het jaar 570 vóor Chr. Eene latere sage vermeldt, dat hij te Caïro begraven is; volgens *Hiërónymus* en *Tertullianus* werd hij gesteenigd. Zijne uitspraken zijn door zijn schrijver

Baruch opgeteekend; zij zijn wellicht omgewerkt en uitgebreid, maar worden over het geheel voor echt gehouden. Ook de „Klaagliederen" over den val van Jerusalem worden hem toegeschreven. *Hitzig* (1841) en *Umbreit* (1843) hebben belangrijke commentaren op de geschriften van *Jeremias* geleverd.

Jeremias Gotthelf, zie *Bitzius*.

Jeres, zie *Xeres*.

Jerichau (Jens Adolf), een uitstekend beeldhouwer, geboren den 17den April 1816 te Assens op Funen, kwam op zijn 14de jaar in de leer bij een schilder te Odensee, doch nam een paar jaren later de wijk naar Kopenhagen, waar hij aan de académie zich op de beeldhouwkunst toelegde en in 1837 zijne eerstelingen op de tentoonstelling bracht. Ondersteund door eene dame, begaf hij zich in 1838 naar Rome, waar hij korten tijd het onderwijs genoot van *Thorwaldsen*. Zijn eerste werk, dat men belangrijk kan noemen, was een reliéf, bestemd voor eene fries in het Koninklijk slot te Christiansburg bij Kopenhagen en stelde de „Bruiloft van Alexander en Roxane" voor. In 1846 voltooide hij de kolossale groep „Hércules en Hébe", en voor den senator *Abendroth* te Hamburg beitelde hij in marmer eene prachtige „Penelopé". Toen men opmerkte, dat hij zich steeds bij antieke stukken bepaalde, wijdde hij zijne krachten aan eene groep, verbeeldende „Een jager, die door een panter wordt aangevallen", welke uitstekend gelukte. Naar aanleiding eener prijsuitloving van de gemalin van Prins *Albert van Pruisen* vervaardigde hij een „Standbeeld van Christus", en nadat hij in 1847 met zijne echtgenoot Rome bezocht had, leverde hij „Adam en Eva na hun val", waarna hij lid werd van de Académie te Kopenhagen. In 1849 keerde hij derwaarts terug en werd er eerst hoogleeraar aan de Académie, later directeur van deze. Voorts vervaardigde hij: „De engelen des doods en der opstanding", — „Eene onder bloemen sluimerende schovenbindster", — „Een paar slaven in ketens", — een groot standbeeld van „David", — „Een meisje met duiven", — „Een meisje met jonge katten", enz., benevens een groot aantal borstbeelden. Hij overleed te Kopenhagen den 25sten Juli 1883. — Zijne gemalin, *Elisabeth Baumann*, bekend als schilderes, werd geboren te Warschau den 21sten November 1819 en ontving hare opleiding te Düsseldorf. Zij leverde tafereelen uit het Poolsche volksleven en ging in 1845 naar Rome, waar zij het Italiaansche volksleven bestudeerde. Hare stukken zijn zeer fraai, en hare figuren doorgaans levensgroot.

Jericho, weleer eene bloeiende stad in Palaestina, 2 uren gaans ten westen van de Jordaan en 6 uren gaans ten noordoosten van Jerusalem, was van laatstgenoemde stad gescheiden door eene woeste, steenachtige streek. In het westen grensde zij aan hooge kalkrotsen en zij bezat een wél-besproeiden en vruchtbaren omtrek, waar palmen, rozen, honig en balsem in overvloed voorhanden waren. Zij was aan de noordoostelijke grens de sleutel des lands, zoodat de Israëlieten bij hun intocht in Kanaän haar het eerst innamen en hare muren sloopten. Later werd zij door Koning *Achab* van vestingwerken voorzien, en het schijnt, dat er ook eene profetenschool gebloeid heeft. *Herodes de Groote*, die er zijn zetel vestigde, heeft haar aanmerkelijk verfraaid. Onder *Vespasianus* werd zij weder verwoest en onder *Hadrianus* hersteld. In den tijd der Kruistochten is zij meermalen ingenomen en eindelijk geheel en al verwoest. Er zijn zelfs geene bouwvallen over, en op hare plaats verheft zich het armoedige dorp Er-Riha of Richa. — De *roos van Jericho* (Anastatica Hierochuntica) is een gewas met eene welriekende bloem van zonderlinge gedaante. Volgens de legende ontsproot zij in de woestijn op de plaatsen, welke *Maria* bij hare vlucht met den voet aanraakte. Waarschijnlijk werd zij in de dagen der Kruistochten overgebracht naar Europa. Hare bladeren schrompelen bij droogte ineen, doch ontplooien zich, wanneer zij in het water wordt gelegd.

Jermolof (Alexei Petrowitsj), een Russisch veldheer en staatsman, geboren te Moskou den 4den Juni 1767, trad reeds als kind in dienst bij de lijfwacht, zag zich op zijn 15de jaar tot kapitein bevorderd en onderscheidde zich in Polen, bij de Oostenrijksche armee in Italië en in 1796 in den Caucasus. Onder de regeering van *Paul* ontving hij zijn ontslag en werd naar Kostroma verbannen, doch na de troonbeklimming van *Alexander I* kwam hij weder in dienst, nam deel aan de veldtochten van 1805, 1807 en 1812—1813 en voerde in 1815 bevel over het 2de armeekorps van het Russische leger, hetwelk onder *Barclay de Tolly* over de grenzen van Frankrijk trok. In 1817 werd hij gouverneur-generaal van de Trans-Caucasische Gewesten en opperbevelhebber van het leger in den Caucasus. Tevens ging hij met een aanzienlijken stoet als Russisch ambassadeur naar het Perzische Hof en na zijn terugkeer in zijn gouvernement zocht hij er den Russischen handel te bevorderen, Duitsche koloniën te stichten en de Europeesche beschaving te verspreiden. Hij tuchtigde de roofgierige Tjetsjenzen, verjoeg den trouweloozen *Amalat-Beg* en sloeg in 1826 den aanval der Perzen af, die onder *Abbas-Mirza* den vrede hadden opgezegd. In 1827 viel hij in ongenade en werd door *Paskewitsj* vervangen. Na dien tijd vestigde hij zich te Moskou, sleet zijne dagen in zijne uitgebreide boekerij, werd in 1831 lid van den krijgsraad, stond in 1855 aan het hoofd der militaire macht in het gouvernement Moskou en overleed den 23sten April 1861. Hij was in alle opzichten een uitstekend krijgsman. Zijne „Gedenkschriften" werden door *Pogodin*, — zijne „Aanteekeningen over 1812" door zijne zonen in het licht gegeven (1863).

Jeróbeam is de naam van 2 Koningen in het Rijk van Israël. *Jeróbeam I* (975—954 vóor Chr.) was de zoon van *Nebath* uit den stam *Ephraïm* en werd nog bij het leven van *Salomo* tot koning der Tien Stammen bestemd. Hij moest de wijk nemen naar Egypte, maar beklom na den dood van laatstgenoemden heerscher den voor hem bestemden troon. Hij versterkte Sichem en Pnuel, en koos eerstgemelde stad tot zijne residentie, die hij echter weldra naar Thirsa overbracht. Natuurlijk is de scheuring des Rijks door de theocratische geschiedschrijvers met de donkerste kleuren geteekend. De opstand, door *Jeróbeam* bevor-

derd, was eene reactie tegen de aanmatiging van *David's* Vorstenhuis tegenover de rechten van *Ephraïm*. Men wilde niet, dat *Jahveh* uitsluitend te Jerusalem, de hoofdstad van Juda, gehuldigd werd. Wél heeft men het *Jeróbeam* euvel geduid, dat hij gouden kalveren te Dan en te Bethel oprichtte, doch men vergete niet, dat zelfs in den tempel te Jerusalem uitheemsche goden werden aangebeden.—*Jeróbeam II* (825—784 vóor Chr.) was de zoon en opvolger van *Joas*. Hij behoorde tot de beste Vorsten van Israël, daar hij de grenzen des Rijks in den strijd tegen de Syriërs uitbreidde en binnen 'slands orde en welvaart bevorderde. Hij hield vast aan den kalverdienst, weshalve *Hosea* en *Amos* den ondergang van zijn Rijk aankondigden.

Jerôme Bonaparte, zie *Bonaparte*.

Jerrold (Douglas William), een Engelsch humoristisch en dramatisch schrijver, werd geboren te Londen den 3den Januari 1803. Zijn vader was directeur van een troep reizende tooneellisten, doch de zoon voer korten tijd op zee. Weldra echter bleef hij aan wal en bepaalde zich bij de letterkunde. Intusschen was hij aan armoede en gebrek ter prooi, totdat zijn drama: „Black-eyed Susan (1823)" hem de gunst bezorgde van het publiek. Die gunst viel hem in nog grootere mate ten deel na de uitgave van: „The rent day". Nu verscheen van zijne hand eene reeks van tooneelstukken, die hem roem en geld bezorgde. Hij behoorde tot de redactie van „Punch", en zijne „Candle lectures" en de „Story of a feather" verschenen in dat blad. Daarenboven nam hij de redactie op zich van het „Illustrated Magazine", waarin „The chronicles of Clovernook", één zijner beste werken, werden opgenomen. Toen dit blad ophield te bestaan, stichtte hij het „Douglas Jerrold's Shilling Magazine", waarvoor hij onder anderen het verhaal „St. Giles and St. James" schreef. Ook zijn „Men of Character (1858, 3 dln)" en „Punch's letters to his son (1843)" werden eerst in tijdschriften geplaatst. Inmiddels bleef hij steeds werken voor het tooneel, en van zijne stukken, die nagenoeg alle met bijval werden begroet, hebben onderscheidene, zooals: „Time works wonders", „Bubbles of the day" en „Retired from business (1851)", eene blijvende waarde. Sedert 1852 was hij ook redacteur van „Lloyd's Weekly London Newspaper". Hij overleed te Londen den 8sten Juni 1857. — Zijn zoon *William Blanchard*, geboren in 1824, was voor de kunstenaarsloopbaan bestemd, doch trad weldra op als tooneel- en dagbladschrijver. Tot zijne beste blijspelen behooren: „Cool as a cucumber (1850)" en „The chatterbox (1859)". Een uitstap naar Zweden beschreef hij in zijne „Swedish sketches (1852)", terwijl zijn vertoef in Frankrijk hem aanleiding gaf tot de werken „Imperial Paris (1855)" en „Children of Lutetia (1864)". Na den dood van zijn vader belastte hij zich met de uitgave van „Lloyd's Weekly Newspaper". Voorts leverde hij: „Two lives (1865)", — „Up and down in the world (1866, 2 dln)", — „Passing the time (1865)", — „A bragebeaker with the Swedes (1854)", — „At home in Paris (1864)", — „On the boulevards (1867, 2 dln)", — „Paris for the English (3de druk, 1868)", — „The Cockaynes in Paris (1871)", — „The Gravoche party (1870; 2de druk, 1871)", — „The best of all good company (1871, 3 dln)", — „London, a pilgrimage (1872)", — „Life of Napoleon III (1874, 3 dln)", — „Egypt under Ismail Pasha (1879)", — „The Belgium of the East (1882)", — en The life of George Cruikshank (1882)". Hij overleed den 9den Maart 1884.

Jersey, zie *Normandische Eilanden*.

Jersey-City, de hoofdplaats van het graafschap Hudson in den Staat New Jersey in Noord-Amerika, ligt aan de Hudsonsbaai tegenover de stad New York, telde in 1850 eene bevolking van nog geen 7000 zielen en zag deze in 1880 klimmen tot 120000. Zij is het vereenigingspunt van zes spoorwegen en heeft hare snelle opkomst vooral te danken aan de nabijheid der stad New York.

Jerusalem, weleer de residentie der Israëlietische koningen en het glansrijk middenpunt der Mozaïsche leer van den éénen God, ligt thans grootendeels in puin en telt ongeveer 24000 inwoners, van welke omstreeks 13000 den Mohammedaanschen godsdienst belijden, terwijl het aantal Christenen er wellicht 7000 bedraagt en de overigen tot het Israëlietische kerkgenootschap behooren. Sedert 1840 is zij de zetel van een zelfstandig provinciaal bestuur met een pasja aan het hoofd, terwijl zij voorheen tot het pasjaliek Damascus of Acca behoorde. Het gezag van den Pasja van Jerusalem strekt tegenwoordig zich uit over de voormalige landschappen Judaea en Samaria. De stad ligt aan de oostelijke helling van het gebergte van Juda, ongeveer 800 Ned. el boven de oppervlakte der Middellandsche Zee. In het oosten, zuiden en westen is zij omsloten door diepe dalen, en de omstreken zijn rotsachtig, naakt en dor. De bouwtrant is er niet fraai; platte gewelven en koepels rusten er op zware muren van bruksteen. Hout wordt er alleen gebruikt voor deuren en vensters. De straten zijn er nauw en somber, doch uit de verte — zie bijgaande afbeelding — heeft zij een indrukwekkend voorkomen. Zij is door een muur omgeven en heeft 2 gesloten en 5 open poorten. De handel is er zeer gering en de stad blijft enkel merkwaardig, omdat zij voor alle drie de monotheistische hoofdgodsdiensten als „heilige stad" geldt. Zij omvat dan ook een groot aantal historische monumenten en gewijde plaatsen. Merkwaardig is vooral de Harami-Sjerif of de plaats van den voormaligen tempel, waar op een terras, hetwelk van de dagen van *Salomo* dagteekent, de grootsche moskee van *Omar* zich op de plek van *Jahveh's* luisterrijke woonstede verheft. Men heeft er voorts bouwgewrochten uit den tijd van *Herodes de Groote*, uit dien der Romeinsche en uit dien der Byzantijnsche heerschappij. Uit dit laatste is de kerk van het Heilige Graf afkomstig, alsmede de St. Anna- en de St. Jacobuskerk. De Mohammedanen hebben de bovenvermelde moskee doen verrijzen, en de Kruisvaarders brachten de kerk van het Heilige Graf in den tegenwoordigen toestand en bouwden er het Johannieter klooster, de groote Mariakerk, de kerk op het graf van Maria extra muros enz. Uit den tijd der Ejoebieten en Mammeloeken bezit de stad onderscheidene gestichten van weldadigheid, alsmede het paleis van *Saladin* en het gerechtshof, — uit dien der Turksche heerschappij een

groot armenhuis, doorgaans het Hospitaal der heilige *Hélena* genaamd, en — uit latere dagen de Engelsche Christenkerk op den Sion, het Oostenrijksche hospitium aan de Via Dolorosa en eene Russische hoofdkerk aan de westzijde der stad. Inzonderheid sedert 1850 hebben de Christenen en Israëlieten er zich op toegelegd om de Heilige Stad te verfraaien. Het aantal bedevaartsgangers is aanmerkelijk het paleis van den patriarch en de nieuwe synagoge. Buiten de stad hebben de Russen een groot gebouw opgetrokken, hetwelk eene kerk, alsmede de woningen der priesters en die des consuls, benevens herbergen voor pelgrims en een hospitaal omvat. Voorts behooren tot de nieuwe gebouwen: het Syrische jongensweeshuis, het diakonessenweeshuis Talitha kumi het leprozenhuis, de Protestansch-

Jerusalem.

toegenomen en zij vinden er in groote hôtels de meest gewenschte gemakken. Ook de omtrek der stad begint een ander aanzien te verkrijgen, daar er onderscheidene villa's met tuinen en parken verrezen zijn. Van de nieuwste gebouwen vermelden wij: den nieuwen koepel op de Kerk van het Heilige Graf, het klooster der Sionszusters, de restauratie der St. Annakerk, de Latijnsche patriarchaalkerk met bisschoppelijke school voor jongens, het Israëlietisch armenhuis van *Montefiore*, 2 windmolens en het heiligdom van de Prinses *Latour d' Auvergne*.

Het belangrijkst heiligdom der Mohammedanen is er de Rots Gods of de top van den berg Moria, waarboven de moskee van *Omar* zich verheft. Een vrij wél bewaard gebleven gedeelte van den westelijken ringmuur des

tempels wordt onder den naam van Kotel hamearba inzonderheid door de Israëlieten gehuldigd als eene plaats van rouw. De Christenen vereeren bovenal het Heilige Graf als de plaats der verrijzenis en den heuvel Golgotha als de plaats des lijdens, hoewel omtrent de ligging van laatstgenoemde geene volkomene zekerheid bestaat. De Mohammedanen bezitten daarenboven het graf van *David*, en zij vereeren met de Christenen het graf van *Maria* in het dal Josaphat. Tot het bezit der Kerk van het Heilige Graf zijn 6 verschillende kerkgenootschappen gerechtigd, namelijk de R. Katholieken, de Grieksch Katholieken, de Armeniërs, de Syrische Jacobieten, de Kopten en de Abessiniërs. Eerstgenoemde 3 zijn door eene talrijke geestelijkheid vertegenwoordigd; de Grieksche en Armenische kloosters beslaan eene aanzienlijke ruimte en zijn voor de verpleging van duizende pelgrims ingericht. Het klooster van den H. Salvator, aan de Franciscaner Orde toebehoorend, is de zetel van den pater-custos van het Heilige Graf. Het Pruisisch hospitium der Johannieters is hoofdzakelijk voor bedevaartgangers bestemd. Ook het Engelsch-Israëlietisch hospitium is een merkwaardig gebouw, alsmede het Russische. In een Pruisisch hospitaal, onderhouden door de Rijnlandsch-Westfaalsche Diakonessenvereeniging, worden zieken verpleegd van elke natie en van ieder geloof.

De stad Jerusalem vindt men reeds in de boeken van Josua en de Richteren vermeld, doch zij begon eerst merkwaardig te worden in den tijd van *David*. Deze Vorst veroverde Sion, de sterkte der Jebusieten, en vestigde aldaar zijn verblijf. De tempelbouw op een tegenover Sion gelegen heuvel gaf eene aanmerkelijke uitbreiding aan de stad, welke nu meer versterking eischte. Niettemin werd zij 3 eeuwen na de stichting des tempels door *Nebucadnezar* ingenomen, die hare inwoners in ballingschap zond naar Babylon. Zeventig jaren later werd de stad door het terugkeerend kroost der ballingen weder opgebouwd, en geruimen tijd bleef zij aan verschillende volkeren cijnsbaar, totdat omstreeks 1½ eeuw vóór Chr. de dappere Makkabeeën het juk der vreemden verbraken en hare onafhankelijkheid herstelden. In 64 vóór Chr. werd zij door *Pompéjus* veroverd en aan de Romeinen schatplichtig gemaakt. Eene eeuw later poogde zij met inspanning van al hare kracht hare zelfstandigheid te herkrijgen, maar werd in 70 na Chr. door *Titus* ingenomen en verwoest. Men vindt bij den Israëlietischen geschiedschrijver *Josephus* belangrijke berichten omtrent de toenmalige ligging van Jerusalem en omtrent hare merkwaardigste gebouwen. Zij bestond uit eene bovenstad (Sion) en eene ten noordwesten gelegene benedenstad, die naar den dáar aanwezigen burcht (acrópolis) den naam van Acra verkregen had, alsmede uit de voorsteden Ophla ten zuiden en Bezetha ten noorden des tempels. Sion en Acra hadden afzonderlijke ringmuren en ook de tempel was versterkt. Men beschouwde dezen als den sleutel der stad en hij werd aan de noordzijde gedekt door den burcht Antonia, door *Herodes de Groote* gebouwd. De terrassen van het tempelplein vormden eene soort van citadèl en eene brug over het dal verbond het heiligdom met de bovenstad, waar de paleizen van *Herodes* en van de Makkabeesche Vorsten zich verhieven.

Nadat het verwoest Jerusalem eene halve eeuw in puin had gelegen, deed *Hadrianus* de stad onder den naam van Aelia Capitolina herrijzen en wijdde op de plaats van den voormaligen tempel een heiligdom aan *Júpiter Capitolinus*. Eene kolonie van Romeinsche veteranen werd derwaarts gezonden, en toen de Israëlieten nogmaals eene poging tot opstand waagden, werd hun het bezoeken der stad en het bewonen van haren omtrek verboden. Nu bleef Jerusalem geruimen tijd onopgemerkt, totdat de overwinning van het Christendom op het Heidendom de belangstelling in de stad vermeerderde. In 337 deed *Constantijn de Groote* boven de door de overlevering aangewezen plek van *Jezus'* lijden en verrijzenis eene grootsche kerk bouwen. Zij werd nu eene Christelijke stad, slechts korten tijd aan de Perzen onderworpen, totdat in 637 Khalif *Omar* haar toevoegde aan het groote Arabische Rijk. Naar het voorbeeld der Christenen deden ook de Mohammedanen er prachtige gebouwen verrijzen. De Arabieren moesten echter de stad afstaan aan de Egyptenaren en deze weder aan de Seldsjoeken, en de ruwheid van dezen jegens Europeesche pelgrims werd de oorzaak der Kruistochten. Den 15den Juli 1099 werd zij veroverd door de Frankische ridders onder *Gottfried van Bouillon*. Nu zag zij zich verheven tot hoofdstad van een zelfstandig koningrijk, waar *Boudewijn I* koning werd (1100—1118), —voorts *Boudewijn II* (1118—1131).—Vervolgens regeerden er zijne dochter *Melisendis* met haar gemaal *Fulco van Anjou* (1131—1142), — *Boudewijn III* (1143—1162), — zijn broeder *Amalrich* (1162—1172), — zijn zoon *Boudewijn IV*, — en eindelijk de zwakke *Veit van Lusignan*, wien de stad in 1187 door *Saladijn* werd ontrukt. Nogmaals werd zij door de Christenen ingenomen, namelijk in 1229 door Keizer *Friedrich II*. Sedert 1244 echter is zij in het bezit gebleven der Mohammedanen, en het koningschap van Jerusalem was slechts een ijdele titel. De Ejoebieten, nakomelingen van *Saladijn*, moesten de stad in 1382 overgeven aan de Egyptische Mammeloeken, en deze in 1517 aan de Turken onder *Selim I*. Nu verdwenen de laatste overblijfselen van haren middeneeuwschen bloei en zij verzonk tot diepe ellende en onbeduidendheid. In 1832 kwam zij met geheel Syrië onder het gezag van *Mehemed-Ali*, doch verviel in 1840 weder aan Turkije. In 1841 werd er zoowel door Engeland als door Pruisen een bisschoppelijke zetel gesticht, — later vestigde er zich ook een patriarch der Latijnsche en een archimandriet der Grieksche Kerk. In den winter van 1880 op 1881 is er een lyceum geopend door een Duitsch genootschap. Het bestond te voren te Jaffa en werd er hoofdzakelijk bezocht door Arabische kinderen. Thans echter vindt men er meerendeels Duitsche leerlingen, die er zich voldoende kunnen voorbereiden voor het bezoeken van eene universiteit of van eene polytechnische school. Tevens heeft men zich beijverd om nieuwe onderzoekingen in te stellen naar het oude Jerusalem. Het bleek,

dat het puin hier en daar ter hoogte van 40 Ned. el is opgestapeld. The Palestine exploration fund, in Engeland gesticht, heeft veel gedaan, om er merkwaardige plaatsen met juistheid te bepalen, en men heeft daarbij nog onbekende muren, rotskloven, waterleidingen enz. ontdekt. Belangrijke bijzonderheden aangaande Jerusalem vindt men in „The recovery of Jerusalem (1871)" van *Morrison* en in „Jerusalem nach eigene Anschauung und den neuesten Forschungen (1872, 3de druk)" van *Wolff*. Niet ver van den mond van het in de rotsen uitgehouwen kanaal, dat de Mariabron met de Bron van Siloah verbindt, hebben eenige knapen in Juni 1880 een overoud opschrift ontdekt, dat reeds meermalen is afgebeeld en zeer de aandacht van de beoefenaars der Oostersche letteren heeft gewekt. Het is echter nog niet volkomen verklaard. Volgens professor *Sayce* is het afkomstig uit den tijd van Koning *Hiskia* en heeft het betrekking op den aanleg van het kanaal.

Jerusalem (Johann Friedrich Wilhelm), een verdienstelijk Duitsch kanselredenaar, geboren den 22sten November 1709 te Osnabrück, studeerde te Leipzig en te Leiden in de godgeleerdheid en vergezelde daarna een paar adellijke jongelieden naar de hoogeschool te Göttingen. Nadat hij in 1740 van eene reis naar Londen in Duitschland was teruggekeerd, benoemde *Karel*, hertog *van Brunswijk*, hem tot Hofprediker en in 1742 tot leermeester en opvoeder van den Erfprins *Karl Wilhelm Ferdinand*. Hij bewoog den Hertog tot de stichting van het Carolinum te Brunswijk, en achtervolgens werd hij proost van de kloosters St. Crucis en Aegidii, in 1749 abt van Marienthal, in 1752 abt van het klooster Riddagshausen en, nadat hij het ambt van kanselier der universiteit te Göttingen had van de hand gewezen, in 1771 vicepresident van het consistorie te Wolfenbüttel. Den 29sten October 1772 trof hem de ramp, dat zijn zoon zich met een pistoolschot om het leven bracht, hetgeen *Göthe* aanleiding gaf tot het schrijven van zijn „Werther". *Jerusalem* overleed den 2den September 1789. Hij behoorde tot de verlichtste mannen van zijn tijd. Van zijne werken vermelden wij: „Sammlung einiger Predigten (1788—1789, 2 dln)", — „Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion (1785, 2 dln)", — en „Nachgelassenen Schriften (1792—1793, 2 dln)".

Jesaias, de eerste onder de Groote Profeten des Ouden Testaments, leefde onder de regeering van de Koningen *Uzzia*, *Jotham*, *Achab* en *Hiskia* (759—717). Hij was een zoon van *Amos* en trad te Jerusalem op als profeet. Ten tijde van *Achab* waarschuwde hij tegen verbintenissen met Koning *Rezin* van Damascus en Koning *Pekach* van Israël, doch te vergeefs. Onder *Hiskia* handelde hij over de dreigende macht der Koningen van Assyrië, *Salmanassar* en *Sanherib*. Hij behoort tot de uitstekendste Hebreeuwsche dichters en men vindt in zijne taal eenvoudigheid en duidelijkheid met ongemeene kracht en verhevene waardigheid verbonden. Zijne uitspraken bevatten berispingen van de ondeugden des volks, klachten over zijne wederspannigheid, bedreigingen van een onvermijdelijk verderf en harttreffende uitzichten in eene betere toekomst. Men meent, dat de tweede afdeeling van zijn boek (Hoofdstuk 40—66) door een anderen profeet uit de dagen der Babylonische Ballingschap vervaardigd is. Intusschen bevat ook de eerste afdeeling hoofdstukken van lateren tijd. Vertalingen en uitleggingen van het profetisch boek van *Jesaias* zijn geleverd door *Gesenius* (1820—1821, 3 dln), — *Hitzig* (1833, 2 dln), — *Hendewerk* (1836—1843, 2 dln), — *Knobel* (3de druk, 1861), enz.

Jesd of *Yesd*, eene vermaarde koopstad in het midden van Perzië, wordt nu eens tot Khorassan, dan weder tot Irak gerekend, en ligt 40 geogr. mijl ten oost-zuidoosten van Ispahan in eene oase in het midden der Groote Zoutwoestijn. Zij vormt het vereenigingspunt der karavaanwegen, die Sjiras, Ispahan, Kasjan, Mesjhed, Herat, Kandahar en Kirwan met elkander verbinden, en is in Perzië de belangrijkste stapelplaats van den Indischen handel. Ook de nijverheid is dáár ter plaatse van veel gewicht, daar zij zijden en wollen stoffen, gemengde weefsels, verfstoffen en geverfde garens, suiker, papier, wapens enz. voortbrengt. De stad beslaat eene aanzienlijke uitgestrektheid, is door een leemen muur omringd, telt onderscheidene moskeeën en karavansera's, maar bezit niets bezienswaardigs. Er zijn 40- of 75 000 inwoners, meest Mohammedanen, voorts Israëlieten, Vuuraanbidders enz. Deze laatsten, ook Ghebers genaamd, wonen in de stad ten getale van omstreeks 1 200, en men rekent, dat tot die secte in het geheel 1 000 huisgezinnen of ruim 6 000 zielen behooren. De Mohammedanen gedoogen niet, dat de Vuuraanbidders een eigen tempel bezitten, en daarom heeft ieder huisvader dezer secte een gewijden haard in zijne woning. Aan hun hoofd staat een opperpriester met 12 ondergeschikte priesters. Hunne doodenstad heeft de gedaante van een toren en is één geogr. mijl van de stad verwijderd. De oase van Jesd, door kleine rivieren en gegraven kanalen besproeid, levert druiven, meloenen, vijgen en groenten. Ook vindt men in hare nabijheid lood, steenzout en marmer.

Jesi, eene stad in de Italiaansche provincie Ancona, ligt aan de Esino en is de zetel van een bisschop. Men vindt er eene hoofdkerk, een schouwburg en een fraai paleis, — voorts wijnbouw, fabrieken van wollen en zijden stoffen en veel handel. Zij telt omstreeks 14 000 en als gemeente 19 000 inwoners. Zij droeg in de dagen der oudheid den naam van Aesis en is de geboorteplaats van Keizer *Frederik II*.

Jesi (Samuel), een verdienstelijk graveur, omstreeks 1789 te Milaan geboren, ontving zijne opleiding in de school van *Longhi*. Tot zijne eerste merkwaardige voortbrengselen behoort: „Het verstooten van Hagar" naar *Guercino*. Daarop volgde: „De Madonna met Johannes en den heiligen Stephanus" naar *Fra Bartolommeo*. Daarna bepaalde hij zich bij de stukken van *Rafaël*. Naar dezen kunstenaar leverde hij het portret van Paus *Leo* met de beide cardinalen *Rossi* en *Giulio de' Medici*. Hieraan werkte hij 5 jaren en ging in 1842 met de plaat naar Parijs. Een kunstkooper, die ze gaarne voor weinig geld wilde koopen, vond daaraan zooveel te berispen, dat de radelooze kunstenaar zijn hoofd tegen een marmeren

steen poogde te verbrijzelen. Hij herstelde echter, en ondervond dat zijn werk te Parijs op prijs werd gesteld. In 1846 maakte hij een aanvang met het graveeren van een fresco uit éene der kerken te Florence, leverde intusschen zijne bevallige: „Vierge de la vigne" en overleed nog vóor de voltooiing van het door hem ondernomen werk te Florence den 17den Januari 1853.

Jesse (John Heneage), een Engelsch schrijver, geboren in 1808, bekleedde gedurende vele jaren eene administratieve betrekking en overleed den 7den Juli 1874. Behalve gedichten heeft hij eene reeks van geschiedkundige werken in het licht gegeven. Daartoe behooren: „Memoirs of the court of England during the reign of the Stuarts (1840, 4 dln; 2de druk, 1857, 3 dln)", — „Memoirs of the court of England from the revolution in 1688 to the death of George II (1843, 3 dln; 2de druk, 1846)", — „George Selwyn and his contemporaries (1843, 4 dln)", — „Memoirs of the pretenders and their adherents (1845, 2 dln)", — „Literary and historical memorials of London (1847, 2 dln)", — „Memoirs of King Richard III (1861)", — „Memoirs of the life and reign of King George III (1867, 3 dln)", — „London, its celebrated characters and remarkable places (1871, 3 dln)", — en „History of celebrated Etonians (1875, 2 dln)".

Jesso, zie *Japan*.

Jeukte (pruritus) is een eigenaardig pijnlijk gevoel van de huid of van een slijmvlies, — een gevoel, dat onwillekeurig aanspoort om door krabben de pijnlijke gewaarwording weg te nemen of te verzachten. Zij kan brandend, knagend, stekend en kriewelend zijn. Waar zij in zeer geringen graad aanwezig is, bestempelt men haar met den naam van *kitteling*. Doorgaans is ze echter de gezellin van huiduitslag, vooral van netelroos. Ook in den omtrek van zweren openbaart zij zich, alsmede bij het vervellen na de mazelen, pokken enz. Andere oorzaken van jeukte zijn vooral woekerdieren, zooals de schurftmijt, luizen, vlooien, maden enz. Ook wordt zij voortgebracht, wanneer men de huid in aanraking brengt met prikkelende zelfstandigheden, met brandnetels, met Spaansche-vliegenpleister, enz., terwijl het nuttigen van scherpe stoffen desgelijks jeukte kan doen ontstaan. Sommige menschen gevoelen zelfs jeukte na het eten van kreeften, van aardbeziën en van kaas. Ook geelzucht en zenuwziekten gaan wel eens van jeukte vergezeld. Jeukte der slijmvliezen komt meestal voort door ontsteking. Tot verwijdering der jeukte zoeke men de oorzaken weg te nemen. Waar zij hevig is en de oorzaak verborgen blijft, bewijzen doorgaans chloroforme, narcotica, ijs, wasschingen met azijn enz. goede diensten.

Jeune (Jacob Karel Willem le), een Nederlandsch letterkundige, geboren te 's Gravenhage den 30sten Augustus 1775, studeerde te Utrecht in de rechten, vertoefde in 1800 eenigen tijd in Denemarken, verkreeg in 1802 de doctorale waardigheid en vestigde zich in zijne geboorteplaats als advocaat. In 1806 was hij commies bij het departement van Financiën, werd in 1808 verplaatst bij de afdeeling Kunsten en Wetenschappen, bekleedde na 1814 onderscheidene betrekkingen bij 's Rijks geldmiddelen, vestigde zich in 1844 als gepensioneerd inspecteur te Wageningen en overleed aldaar in 1864. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Van zijne geschriften noemen wij: „Geschied- en letterkundige nasporingen omtrent de afkomst en verspreiding der talen, met eene inleiding tot de algemeene taalkunde (1826—1827, 2 dln)", — „Letterkundig overzigt en proeven van de Nederlandsche volkszangen sedert de XVde eeuw (1828)", — „Bouwstoffen voor de Nederlandsche letterkunde en hare geschiedenis (1—3 stukjes, 1829—1835)", — „Antwoord op de vragen over het verrijken onzer moedertaal (1839)", — „Het briefpostwezen in de Republiek der Vereenigde Nederlanden enz. (1851)", — „Dichtvuurvonken van vroegeren en lateren leeftijd (1857)", — en een aantal opstellen in tijdschriften.

Jeux-floraux (Bloemenspelen) is de naam der dichterlijke wedstrijden, die jaarlijks te Toulouse onder het toezicht der Académie des Jeux floraux worden gehouden. De geschiedenis van dit letterkundig genootschap kan men in drie tijdperken verdeelen. Het eerste loopt van het begin der 14de tot aan het einde der 15de eeuw en neemt een aanvang met de pogingen van eenige burgers van Toulouse om de alonde poëzij der troubadours uit hare sluimering te doen ontwaken. Zeven van hen vereenigden zich onder den naam van Sept trobadors de Tolosa tot een dichterlijk genootschap, dat in 1323 een poëtischen uitnoodigingsbrief richtte tot alle zangers van Provence. Alle vrienden der vroolijke kunst of wetenschap (gay saber of gal savoir) werden daarin opgeroepen tot een dichterlijken strijd te Toulouse op den 1sten Mei 1324, terwijl men aan den overwinnaar den titel van doctor in de vroolijke wetenschap toezeide. *Arnoud Vidal de Castelnaudary* won bij die gelegenheid den prijs, een gouden viooltje, dat later door de stad Toulouse werd uitgeloofd. Reeds in het volgende jaar constitueerde zich de vereeniging onder den naam van Consistori de la gaye sciensa met een kanselier en 7 mantenedors. Daar men uit geheel Frankrijk ter mededinging derwaarts snelde, vermeerderde men in 1355 het aantal prijzen. Onderscheidene bloemen van zilver benevens de eeretitels van baccalaurens en doctor wierden uitgeloofd. Zelfs in Catalonië en Aragon had deze vereeniging afdeelingen. — Toen bij eene belegering haar paleis verwoest was, zette zij op het stadhuis hare zittingen voort tot in 1448. In dat jaar werd wegens onbekende redenen het feest uitgesteld, en de geheele vereeniging ware wellicht vernietigd, zoo niet eene rijke burgeres van Toulouse, *Clemence Isaure*, haar nieuw leven geschonken had. Deze zorgde voor kostbare prijsbloemen en tevens door uiterste wilsbeschikkingen voor het duurzaam bestaan van het Genootschap, hetwelk in dit tweede tijdperk den naam voerde van Jeux floraux. Leed het echter te voren aan gebrek aan geldmiddelen, thans verleidde de overvloed de leden tot weelde en brasserij, zoodat eindelijk *Laloubère*, lid der Fransche Académie, aan Koning *Lodewijk XIV* verzocht, het Genootschap in eene académie te herscheppen. Met de inwilliging van dit verzoek nam het derde tijdperk der vereeni-

ging een aanvang. Zij heette nu Académie des Jeux floraux; de Koning benoemde haar kanselier, — en zij telde 35 mainteneurs of kunstrechters en 20 maîtres. Hare geldmiddelen bepaalden zich tot eene jaarlijksche som van 1400 livres (1000 voor prijsbloemen en 400 voor de feestelijkheden). De eerste prijs was eene gouden duizendschoon ter waarde van 400 livres en bestemd voor de beste ode, terwijl daarenboven 3 zilveren bloemen werden toegekend. De zilveren roos werd echter in 1745 in eene gouden veranderd, en wie haar driemaal verwierf, ontving den titel van Maître des Jeux floraux. In 1773 werd het ambt van kanselier afgeschaft en het zegel aan een vasten secretaris en het voorzitterschap telkens gedurende 3 maanden aan een door het lot aangewezen modérateur toevertrouwd. Deze inrichting is tot op onzen tijd alzoo gebleven, hoewel zij gedurende het omwentelingstijdperk (1790—1806) hare werkzaamheden moest schorsen. Met een paar kleine tusschenpoozen verscheen sedert 1696 geregeld het „Recueil annuel de l'académie", waarin de prijsvragen zijn opgenomen.

Jeverland in het groothertogdom Oldenburg is een gewest van het aloude Friesland en vormt nog altijd eene vrije heerlijkheid. Het heeft gedeeltelijk een schralen zandgrond en gedeeltelijk vruchtbare marschen, door dijken omgeven en van sluizen voorzien. In de middeneeuwen bestond dit land uit Ostringen, Rüstringen en Wangerland, die in 1359 onder het gezag van *Edo Wymken* werden vereenigd. Het bleef onder de heerschappij zijner nakomelingen totdat eene erfdochter, *Maria*, die haar land in 1532 aan de Russische leenkamer had opgedragen, het in 1573 bij uitersten wil toewees aan *Johann XVI*, graaf van Oldenburg. Een zoon van laatstgenoemde, met wien het oude Oldenburgsche Huis in 1663 uitstierf, vermaakte het land aan den zoon zijner zuster, Prins *Johann von Anhalt-Zerbst*. Bij het uitsterven van dit geslacht in de mannelijke lijn (1793) verviel Jever aan *Catharina II*, keizerin van Rusland. *Alexander* stond het in 1807 af aan het koningrijk Holland en in 1814 werd het aan den Groothertog van Oldenburg toegekend. Het vormde toen het arrondissement en is nu het ambt Jever, dat op ruim 6 □ geogr. mijl 20000 zielen telt buiten die der evenzoo genoemde hoofdstad, waar men er ruim 5000 aantreft (1880).

Jevons (William Stanley), een Engelsch volkshuishoudkundige, geboren te Liverpool in 1835, bekleedde in 1854—1859 een ambt te Sydney, werd in 1864 fellow aan de universiteit te Londen en zag zich in 1866 benoemd tot hoogleeraar aan Owen's College te Manchester, vanwaar hij in 1876 naar Londen vertrok als hoogleeraar in de staathuishoudkunde aan de universiteit aldaar. Hij schreef: „Theory of political economy (1871; 2de druk, 1879)", — „The principles of science: a treatise in logic and scientific method (1874, 2 dln; 2de druk, 1877)", — „Elementary lessons in logic (7de druk, 1879)", — „Money and the mechanism of exchange (4de druk, 1878)", — en „The State in relation to labour (1882)". Hij verdronk op de badplaats Bexhill bij Hastings den 13den Augustus 1882.

Jewdokimof (Graaf Nicolaas Iwanowitsj), een Russisch generaal, geboren omstreeks het jaar 1800, trad reeds vroeg in dienst, streed in den Caucasus onder het opperbevel van *Jermolof* en nam in 1829 als majoor deel aan den veldtocht in Aziatisch Turkije. Daarna ontwikkelde hij weder in den Caucasus jaren aaneen eene onverpoosde werkzaamheid onderscheidde zich bij de expeditie naar Dargo, bij de belegering van Salti en Gergebil en was in 1856 luitenant-generaal. Weldra werd hij, als één der dapperste bevelhebbers, belast met krijgsverrichtingen tegen *Sjamyl*. Hij veroverde onderscheidene gewichtige plaatsen, bracht *Sjamyl* bij Aoel-Ismaïl eene nederlaag toe en nam den 12den April 1859 diens residentie Weden stormenderhand in bezit. Daar het vijandelijk opperhoofd bij deze gelegenheid werd gevangen genomen, zag *Jewdokimof* zich tot graaf verheven en tot adjudant des Keizers benoemd. In 1861 ontving hij bevel, om tegen het vrijheidlievend bergvolk der Tajerkessen op te rukken, en na een driejarigen strijd veroverde hij het laatste bolwerk van den vijand. Tot generaal der infanterie benoemd en met ridderorden en goederen begiftigd, keerde hij terug naar Tiflis, waar hij vervolgens den stadhouder van Caucasië, Grootvorst *Michaël*, ter zijde stond.

Jezuïeten (De Orde of het Genootschap der) werd door *Ignatio de Loyola* gesticht. Deze, op de universiteit te Parijs vertoevende, verbond zich aldaar den 16den Augustus 1534 in eene Mariakapèl op den Montmartre met den Savoyaard *Pierre Lefèvre*, den Navarrees *Francisco Xaverio*, de Spanjaarden *Lainez*, *Salmeron* en *Bobadilla* en den Portugees *Rodriguez* tot bekeering der ongeloovigen en tot eene bedevaart naar Jerusalen. Daar de oorlog tegen de Turken deze laatste verhinderde, verspreidden zich de bondgenooten over de universiteiten van Opper-Italië om nieuwe leden te werven voor hunne vereeniging. *Loyola* vertrok met *Lefèvre* en *Lainez* naar Rome, waar hij zijn voornemen, om eene nieuwe orde te stichten, in 1539 ten uitvoer bracht. Ten gevolge van een droomgezicht noemde hij haar *Het Genootschap van Jezus*, en door de leden werd, behalve de gewone 3 geloften (armoede, kuischheid en gehoorzaamheid), nog eene vierde afgelegd, namelijk dat zij in ieder land, waarheen de Paus hen zenden zou, den hun opgedragen last met alle krachten en middelen zouden volbrengen. Eene afzonderlijke bul van Paus *Paulus III* erkende den 27sten September 1540 de Orde, wier leden in het volgende jaar bij eene samenkomst te Rome den eersten generaal benoemden. Evenals laatstgenoemde Paus, zoo verleende ook *Julius III* ongemeene voorrechten aan deze Orde. Hare leden ontvingen de rechten van bedelmonnikken en wereldlijke geestelijken en behoefden geen gezag boven zich te erkennen, behalve dat van hun generaal en van den Paus. Voorts waren zij bevoegd tot het volbrengen van alle priesterlijke handelingen, zelfs gedurende een interdict, — ook zouden zij de geloovigen van alle zonden en kerkelijke straffen kunnen vrijspreken, de geloften der leeken in goede werken veranderen en zonder nader verlof van den Paus kerken stichten, goederen verwerven, huizen der Orde doen verrijzen en zich van

velerlei kerkelijke voorschriften ontslaan. Eindelijk had de generaal het recht om de leden naar zijne verkiezing uit te zenden en hen als leeraren der theologie met academische waardigheden te bekleeden.

De hoofdbeginselen der Orde zijn zoowel centralisatie als onbelemmerde uitbreiding in de geheele maatschappij. Tot dat oogmerk zijn de leden in verschillende klassen verdeeld. De nieuwelingen, gekozen uit de meest-begaafde jongelieden, oefenen zich 2 jaren lang in een gesticht in zelfverloochening en gehoorzaamheid, maar behooren niet tot de leden. Onder dezen bekleeden de *coadjutores* (wereldlijke mede-arbeiders) de geringste plaats; zij leggen geene kloostergeloften af en kunnen ontslagen worden. Hooger in rang zijn de *scholastieken* en *geestelijke coadjutores*, die zich door geleerdheid onderscheiden, kloostergeloften afleggen en zich vooral met het onderwijs der jeugd moeten belasten. Zij worden aangesteld tot hoogleeraren, rectoren, redenaars, biechtvaders in aanzienlijke familiën enz. Den hoogsten rang bekleeden de *professi*, welke tot de uitstekendste en ijverigste leden der Orde behooren. Zij gaan als zendelingen naar de gewesten der Heidenen en als biechtvaders naar de Hoven der Vorsten, — voorts worden zij overal geplaatst, waar zij de belangen der Orde kunnen bevorderen. Alleen de professi hebben stem bij het kiezen van een generaal der Orde; deze moet uit de professi gekozen worden, waarna hij uit hun midden assistentes, provinciales, superiores en rectores benoemt. De generaal wordt voor levenslang gekozen en woont te Rome, waar een admonitor en 5 assistentes hem ter zijde staan, — deze laatsten als vertegenwoordigers van de Italianen, Duitschers, Franschen, Spanjaarden en Portugeezen. De generaal ontvangt maandelijks berichten van de ondergeschikte hoofden der Orde omtrent haren toestand, omtrent de staatkundige aangelegenheden en omtrent de verdiensten der afzonderlijke leden. Allen moeten hem blindelings gehoorzamen zonder hooger beroep; zelfs kan hij sommige regels der Orde wijzigen, leden der Orde verwijderen en verbannen en hun allerlei straffen opleggen of hen ook daarvan ontslaan.

Reeds bij het overlijden van den stichter (1556) telde de Orde 1 000 leden in 12 gewesten (provinciën). In Portugal waren in 1540 op verzoek des Konings door *Xaverio* en *Rodriguez* collegiën tot stand gebracht, en weldra verbreidde zich de Orde in Italië, Spanje, Oostenrijk en Beieren. De R. Katholieke Vorsten en vooral de Paus beschouwden haar als een geducht bolwerk tegen het Protestantismus. Weldra verwierven de Jezuïeten de algemeene gunst. Immers de Franciscanen waren ruw en plomp, de Dominicanen gestreng en somber, doch de Jezuïeten onderscheidden zich door kennis, beschaving en een aangenamen omgang. Zij toonden zich toegevend en welwillend zonder ooit hun doel uit het oog te verliezen. Op dien weg werd de Orde vooral gebracht door haren tweeden generaal, *Lainez*, die in aangename vormen alle hulpmiddelen dienstbaar zocht te maken aan het oogmerk der Orde. Dit was beveiliging en bevestiging van het Pauselijk gezag tegen de aanvallen van het Protestantismus, van de wereldlijke Vorsten en van de nationale bisschoppen. Daarin ligt volgens de Jezuïeten de bevordering van den godsdienst, — dat noemen zij werkzaam wezen in „majoren Dei gloriam (tot verhooging van de eere Gods)". Daarom zoeken zij door het geven van onderwijs zich meester te maken van de jeugd, terwijl zij in den biechtstoel, voorts door omgang en prediking zich vergewissen van de onderworpenheid der volwassenen. Toen *Lainez* in 1565 overleed, was de geheele Orde van dien geest doordrongen, en deze werd door de kloosterachtige dweeperij van zijn opvolger *Borgia* niet verbannen. De latere Pausen en generaals ontsloegen de leden van allen kloosterdwang, en de gevolgen getuigden weldra van de doelmatigheid van dit stelsel. Grooten invloed hadden voorts de zendingen der Jezuïeten buiten Europa, — vooral in de Portugeesche bezittingen in Indië, waar *Xaverio* (1541—1552) en zijne medestanders in Goa, Travancore, Cochinchina, Malakka, Ceylon en Japan honderdduizenden tot het Christendom bekeerden, alsmede in Brazilië en Paraguay. In Afrika echter konden zij geen vasten voet bekomen. Daarentegen vermeerderde hun invloed in Europa, zoodat alle sporen der Hervorming uit de R. Katholieke landen verdwenen. *Claudius Aquaviva*, de 4de generaal (1581—1615), leverde in zijne „Ratio et institutio studiorum Societatis Jesu" een hand- en leerboek voor de Jezuïetenscholen. Hoewel hunne pogingen, om zich in Protestantsche landen te vestigen, schipbreuk leden, was het aantal leden in 1617 reeds tot 13 112 geklommen en dat der provinciën tot 32. Met de voor hen gunstigste vooruitzichten vierden zij in 1640 onder generaal *Vitelleschi* het eeuwfeest der Orde.

Intusschen had de Orde benijders en vijanden bij andere geestelijke Orden, bij hoogleeraren, bisschoppen en pastoors en eindelijk ook bij rechtsgeleerden en staatslieden, omdat hare leden zich bemoeiden met politieke aangelegenheden, zooals vooral in Portugal duidelijk gebleken was. Daarom weigerde het Fransche Parlement 20 jaren lang aan de Jezuïeten verlof om zich binnen de grenzen des lands te vestigen, totdat eindelijk door den invloed van het Hof hun vergunning werd verleend (1562), om er onder den naam van Vaders van het Collegie van Clermont en onder opoffering van hunne belangrijkste voorrechten werkzaam te wezen. Weldra waren zij er echter krachtig genoeg, om aan de Protestanten groote nadeelen te berokkenen, en wisten tevens de prijs gegeven voorrechten te herwinnen, terwijl zij er hun verblijf bestendigden, hoewel men hen verdacht van medeplichtigheid aan den moord van *Hendrik III*. Wel werden zij wegen den aanslag van hun handlanger *Chatel* op *Hendrik IV* (1594) uit Frankrijk verbannen, maar zij bleven niettemin te Toulouse en Bordeaux, en op aandringen van den Paus ontvingen zij reeds in 1603 van *Hendrik IV* verlof om terug te keeren, waarna zij als biechtvaders van het Hof hunne werkzaamheden konden voortzetten. Men kon hun niet bewijzen, dat zij medeplichtig waren aan den moord, door *Ravaillac* op *Hendrik IV* gepleegd, en het boek, waarin de Spaansche Jezuïet *Mariana* den koningsmoord verdedigde,

werd door hen zelven veroordeeld. Groot aanzien genoten wijders de Jezuïeten in het Duitsche Keizerrijk, waar zij tot de vertrouwde vrienden behoorden van *Ferdinand II* en *III*. Zij spreidden groote staatkundige talenten ten toon gedurende den Dertigjarigen Oorlog; zij waren de ziel der Ligue en kwamen in 1629 op grond van een Keizerlijk mandaat in het bezit van uitgestrekte goederen. Pater *Lamormain*, een Jezuïet en de biechtvader des Keizers, was de oorzaak van *Wallenstein's* val.

Intusschen barstte in Frankrijk en de Nederlanden door den Jansenistischen strijd een onweder los boven het hoofd der Jezuïeten. De aloude haat van de universiteit te Parijs, verbonden met de zedelijke nauwgezetheid der Jansenisten, kwam weder in verzet tegen het Semipelagianismus van den Jezuïet *Molina* en andere leden der Orde. Diepe wonden ontving deze door de bijtende „Lettres provinciales" van *Pascal* (1666), terwijl *Innocentius XI* in 1679 een veroordeelend vonnis uitsprak over 65 stellingen der Jezuïetische casuïsten. Het baatte hun weinig, dat de Jansenisten door de harde besluiten, door *Lodewijk XIV* genomen op aandringen van zijne biechtvaders *La Chaise* en *Letellier*, beiden Jezuïeten, diep werden vernederd en eindelijk door de bul „Unigenitus" verworpen, — men besprak hunne verdachte leerstellingen, misprees hunne twijfelachtige zedeleer, verfoeide eene politiek, die ter bereiking van goede bedoelingen niet schroomde de slechtste middelen te bezigen, en toonde zich afkeerig van een voorbehoud (reservatio mentalis), dat logen en meineed in de hand werkte. Zulke verwijten waren zeer hard, doch werden niet slechts uit het geschrift van *Pascal*, maar uit de werken der Jezuïeten zelven — uit die van *Sanchez*, *Bauny*, *Escobar* en *Busembaum* — aangevoerd. Niet alleen bevestigden zij in hunne tegenschriften door een half toegeven, maar ook door onzedelijke daden, zooals in processen — dat van *Girard* (1731) — openbaar werden, en door ongeoorloofde handelsspeculatiën de meening van hunne tegenstanders. — Grooten tegenstand ondervond vooral de Orde in Portugal. Onder hare leiding waren de Indianen in Zuid-Amerika tegen dat Rijk in verzet gekomen, en toen daarna een aanval van sluipmoord plaats had op Koning *Josef I*, werden de Jezuïeten bij besluit van 3 September 1759 uit Portugal verdreven. Tot op dien tijd telde de Orde 24 gestichten van professi, 669 collegiën, 176 seminariën, 61 nieuwelingsgestichten, 335 residentiën en 273 missiën, — in het geheel 22589 leden.

Ook in Frankrijk was de weg der Orde niet altijd effen. De minister *Choiseul-Amboise* en madame *Pompadour* waren tegen haar ingenomen. In 1743 was door pater *Lavalette* te Martinique een handelshuis gesticht, dat met de grootste kantoren in Frankrijk betrekkingen onderhield. Toen echter 2 schepen van dat handelshuis, ter waarde van 2 millioen francs, in handen der Engelschen vielen en de Jezuïeten geene schadevergoeding wilden geven aan het Huis *Lioncy* te Marseille, hetwelk de lading dier schepen in betaling ontvangen zou, ontstond er een procès, waarbij talrijke misbruiken der Orde aan het licht kwamen. Door een Koninklijk besluit van 1764 werd de Orde opgeheven, terwijl daarentegen Paus *Clemens XIII* in eene bul de Jezuïeten aanbeval als de vroomste en onbaatzuchtigste mannen.

Zij werden in 1767 uit Spanje en daarna ook uit Napels, Parma en Malta verbannen, — hoofdzakelijk door toedoen van *Choiseul* en van den Spaanschen minister *Aranda*, waarop *Clemens XIV* in de bul „Dominus ac redemptor noster" van 21 Juli 1773 de Orde der Jezuïeten in alle Christelijke Staten ophief. Die maatregel werd overal met spoed ten uitvoer gebracht. Intusschen hadden de Jezuïeten reeds gezorgd voor de beveiliging hunner bezittingen, en, behalve dat zij hunne gestichten moesten verlaten en hun ordekleed afleggen, geschiedde hun geen leed. Uit de verbeurd verklaarde goederen werden hun jaargelden betaald. In Spanje en Portugal mochten zij niet vertoeven, terwijl men hen in den Kerkelijken Staat, Italië, Duitschland, Hongarije, Polen en zelfs in Frankrijk als rustige ingezetenen bleef dulden. Zeer gunstig dacht *Frederik II*, koning van Pruisen, over de Jezuïeten: zij moesten in Pruisen hun ordekleed en hunne voorrechten laten varen, maar konden er onder den naam van priesters der Koninklijke schoolinrichting zich wijden aan het onderricht der jeugd. Toen die inrichting door *Friedrich Wilhelm II* opgeheven werd, bleef hun Rusland over. Hier waren zij in 1719 door *Peter de Groote* verbannen, doch na de eerste verdeeling van Polen (1772) zagen zij onderscheidene huizen hunner Orde aan Rusland toegevoegd. Keizerin *Catharina* werkte hen niet tegen, en zij ontvingen er in 1782 zelfs verlof een vicaris-generaal te kiezen.

Intusschen waren de omstandigheden te Rome weder ten gunste der Jezuïeten gewijzigd. *Clemens XIV* was overleden (1774) en zijn opvolger *Pius VI* betoonde zich een begunstiger der Orde. Hij bekleedde de voormalige Jezuïeten met aanzienlijke kerkelijke waardigheden, en hun aantal bedroeg tusschen 1789 en 1790 buiten Italië ongeveer 9000. Eene poging echter, om in 1787 onder den naam van Vincentianen een nieuw leven te beginnen, leed schipbreuk. Eene andere geestelijke orde, die van de Vaders des Geloofs, bestond wél grootendeels uit Jezuïeten, doch werd evenmin door dezen als eene met die der Jezuïeten vereenzelvigde Orde erkend. De Jezuïeten hebben echter veel te danken aan *Pius VII*. Deze bevestigde de Orde in 1801 in Wit-Rusland en Lithauen, herstelde haar in 1804 op Sicilië en voor de geheele Christenheid door de bul „Sollicitudo omnium" van 7 Augustus 1814. Reeds den 11den November 1814 werd te Rome het noviciaat der Jezuïeten plechtig geopend, — in 1824 kwamen zij in het bezit van het Collegium Romanum en hun aantal nam aanmerkelijk toe. Toen hun generaal *Lodewijk Fortis* in 1829 overleden was, werd hij opgevolgd door pater *Roothaan*, en pater *Beckx* verving dezen in 1853.

In Spanje werden de Jezuïeten den 29sten Mei 1815 door *Ferdinand VII* in het bezit van alle voormalige goederen en rechten hersteld. Zagen zij er zich na de omwenteling in 1820 verbannen, reeds in 1823 konden zij tegelijk met het absolutismus terugkeeren, waarna de Orde er in 1835 nogmaals opgehe-

ven werd. — In Portugal handhaafde men het verbanningsbesluit van 1759, doch de Orde werd er in 1832 door Dom *Miguël* weder toegelaten, hoewel zij geene aanspraak mocht maken op hare voormalige privilegiën en bezittingen. Dit verlof werd wel is waar in 1833, na de verovering van Lissabon, door Dom *Pedro* ingetrokken, maar de Jezuïeten vonden gelegenheid om zich in Portugal te nestelen. — In Frankrijk werden zij onder het Consulaat en het Eerste Keizerrijk niet geduid, en de Restauratie was maar even bij machte om hun toegang te verschaffen, terwijl de omwenteling van 1830 de Orde der Jezuïeten voor eeuwig in Frankrijk ophief. Niettemin bleef zij onder *Lodewijk Filips* in het geheim bestaan, en na den val van dezen maakte zij op eene schrandere wijze gebruik van de omstandigheden. Onder het tweede Keizerrijk is haar invloed in Frankrijk sterk toegenomen, vooral door de gunstige gezindheid der Keizerin, en later onder de Republiek bleef zij er eene gewichtige rol vervullen. — In België, waar vooral door den ijver der Jezuïeten in 1830 de omwenteling tot stand kwam, hebben zij hun gezag aanmerkelijk uitgebreid, zoodat zij te Mechelen in 1824 eene universiteit in hunnen geest konden openen. — Ook op staatkundige aangelegenheden hebben zij grooten invloed. In Engeland en Ierland hebben zij kloosters en opvoedingsgestichten, en in Noord- en Zuid-Amerika desgelijks. In Rusland zijn zij in 1817 uit Petersburg en Moskou verbannen, en in 1820 is de Orde in het geheele Rijk opgeheven. In Zwitserland vond men haar in enkele cantons, doch in 1847 werd zij uit de Republiek verbannen. In de Duitsche Staten, b. v. in Beieren, verkeerden vóór 1848 de Jezuïeten onder den naam van Redemptoristen, en onder dien naam hadden zij in Oostenrijk een aantal opvoedingsgestichten. In de overige Staten bleven zij in het geheim werkzaaam. Daarom valt van hunne geschiedenis in ons Vaderland, waar zij ook als Redemptoristen in de R. Katholieke kerken optreden, niets te zeggen.

De staatkundige stormen van 1848 waren niet gunstig voor de Jezuïeten. *Pius IX* zag zich genoodzaakt, hen uit Rome te verwijderen; hetzelfde geschiedde in de overige Staten van Italië en Oostenrijk, maar zij keerden met de reactie terug. In Oostenrijk werd de Orde hersteld en in de overige Rijken van Duitschland liet men de Jezuïeten toe. Van deze vergunning maakten zij ruimschoots gebruik door zelfs naar Protestantsche gewesten hunne redenaars af te vaardigen. Bij voortduring zochten zij zich staande te houden, zoowel door vorstengunst als door hun invloed op de weinig ontwikkelde volksmassa. Niettemin leed zij belangrijke verliezen. Na de landing van *Garibaldi* op Sicilië (1860) was de opheffing van de Orde der Jezuïeten zijn eerste werk, en later is zij in het koningrijk Italië voor goed afgeschaft. Inmiddels is haar gezag niet weinig toegenomen wegens de door haar met den meesten ijver bevorderde onfeilbaarheidsverklaring van den Paus. Ook de afkondiging van het dogma der „Onbevlekte ontvangenis (8 December 1854)", van den „Syilabus", van de „Encyclica (de bul „Quanta cura", 8 December 1864)", — dat alles is het werk der Jezuïeten, en in deze laatste vindt men een beknopt overzicht van hunne leer, die de handschoen toewerpt aan den modernen Staat en aan de moderne beschaving, terwijl zij tot verdediging van de middeneeuwsche leer van 's Pausen wereldlijk en alleroverheerschend gezag optreedt. Eindelijk vergaderde den 8sten December 1869 het Vaticaansch Concilie, bestemd om 's Pausen onfeilbaarheid en tevens een onbeperkt kerkelijk absolutismus af te kondigen. Dat alles was door het Collegie der Jezuïeten en door de redactie der „Civiltà Cattolica" te Rome naar eisch voorbereid. Ter gelegenheid van het halve eeuwfeest der „Civiltà" had *Pius IX* door een breve van 12 Februari 1866 de leiding van genoemd blad toevertrouwd aan een afzonderlijk collegie, hetwelk door den generaal der Jezuïeten zou worden benoemd, en aan dat orgaan den naam gegeven van „Trouwe echo van den Heiligen Stoel". Pater *Piccirillo* trad op als hoofdredacteur, en sedert dien tijd heeft de „Civiltà" met onvermoeiden ijver de beginselen verkondigd, waarnaar de wereld moet geregeerd worden, daarbij hoofdzakelijk voorstaande het onbegrensd gezag van den Paus over de Kerk en tevens, als vertegenwoordiger der Kerk, over den Staat. In de maand October 1875 eindigde een artikel van dat blad met de woorden: „De Kerk is God zelf, de meester en bestuurder van het menschdom, en wel bestuurder door middel van een zichtbaar organismus, waarvan de Paus te Rome het hoofd en de mond is." — De voorbereidende werkzaamheden voor het Concilie werden meerendeels door Jezuïeten verricht. Deze waren tevens in het bezit der aanzienlijkste kerkelijke waardigheden. Zelfs de Dominicanen werden door hun generaal in de richting der „Civiltà" voortgestuwd, en zoo werd de afkondiging van het onfeilbaarheidsdogma (18 Juli 1870) niet alleen een keerpunt in de geschiedenis van het Pausdom, maar ook eene beslissende zegepraal van de leer der Jezuïeten. De andere Orden zijn naast de hunne in het niet der onbeduidendheid verzonken, en er is thans buiten die der Jezuïeten geene leer in de R. Katholieke Kerk mogelijk.

Deze loop der zaken had geen geringen invloed op de verhouding van de Kerk tot den Staat. Immers de stellingen, thans door de Kerk aangenomen, zijn de volgende: de Paus bezit het hoogste en tevens het onmiddellijk gezag, ook om te straffen, niet slechts over de Kerk als geheel, maar ook over iederen Christen in het bijzonder, — de Kerk staat zoo hoog boven den Staat als de zaligheid des Hemels boven de goederen der aarde; daarom moet ieder mensch het heil der Kerk boven het welzijn van den Staat stellen, — de opperste leeraar moet bepalen, wat in de maatschappij of in openbare aangelegenheden al of niet geoorloofd is, — de Paus kan dus elken monarch, minister of onderdaan door straf noodzaken, zich naar zijne inzichten te voegen, — en wanneer de kerkelijke wet in botsing komt met de staatswet, dan is deze laatste van geene waarde, en wie beweert, dat iets volgens de burgerlijke wet geoorloofd is, wat de kerkelijk wet verbiedt, wordt in den ban gedaan. Het staat den onfeilbaren Paus vrij, voor te schrijven, dat in alle scholen der R.

Katholieke landen die stellingen in het hart der jeugd zullen worden geprent, waarbij men nauwelijks behoeft te vragen, of zij ook gevaarlijk zijn voor den Staat. De „Civiltà" grijpt voorts iedere gelegenheid aan om te betoogen, dat de meening, als zou de Staat een eigen gebied bezitten, onafhankelijk van de Kerkelijke wetgeving, eene verfoeilijke dwaalleer is.

Na deze beslissende overwinning zet de Orde met kracht hare werkzaamheden voort. Het aantal harer leden bedraagt ruim 11 000 (1882), maar neemt gestadig toe. Zelfs het verdwijnen der wereldlijke macht van den Paus heeft haar geen nadeel gedaan. Daar zij zich in allerlei vormen vertoont, is zij zelfs in het koningrijk Italië weder doorgedrongen. Na den oorlog tegen Frankrijk had zij in Duitschland al de draden der Ultramontaansche, met den vijand heulende bewegingen in handen. Zij was er onder de vrijzinnige bepalingen der Pruisische grondwet hoofdzakelijk gevestigd in het klooster Laach aan de Rijn en had hare zendelingen in alle deelen van den Pruisischen Staat, — voorts in Beieren, Hessen en Baden. Men heeft zich genoodzaakt gezien eene Orde, met zulke vijandelijke bedoelingen tegen den Staat bezield, buiten de grenzen van het Keizerrijk te verbannen. Alleen door zulk een uitersten maatregel kon, naar het gevoelen van *von Bismarck*, het gezag van den Staat tegen dat der Kerk worden gehandhaafd.

In Mei 1884 heeft pater *Bekx*, generaal der Orde, wegens negentigjarigen leeftijd zijne hooge waardigheid nedergelegd en is door zijn voormaligen assistent, pater *Antonius Anderley* (geboren 3 Juni 1819), vervangen.

Gelijk wij reeds zeiden, zochten de Jezuïeten vooral te werken op de jeugd en werd door den generaal *Claudius Aquaviva* een schoolboek opgesteld, waarin de leerstellingen der Orde zijn vervat. De uitgebreide kennis, door de Jezuïeten als leeraars ten toon gespreid, bezorgde hun weldra grooten roem. Zij hielden studia interiora (gymnasia) met 5 klassen, die de namen droegen van infima, media, suprema classis grammaticae, — humanitas en rhetorica, — en studia superiora, een cursus van wijsbegeerte en godgeleerdheid omvattend. In eerstgenoemden cursus werd hoofdzakelijk de philosophie van *Aristóteles* behandeld, — in laatstgenoemden de Hebreeuwsche taal, de Gewijde Schrift, de scholastieke theologie en de casuïstiek. Daarenboven stelden zij hoogen prijs op orde en tucht. Bij de opheffing der Orde door *Clemens XIV* verdwenen ook die scholen, welke echter later bij het herstel der Orde desgelijks herrezen. Nu echter werden zij op eene andere leest geschoeid, al blijven zij ook bij voortduring vooral dienstbaar aan de belangen der Orde.

Jezuietenstijl. Men geeft dezen naam aan eene bouworde, die men in het midden der 17de eeuw veelal opmerkte bij de kerken, kloosters en scholen der Jezuïeten. Deze hielden zich tot aan het midden dier eeuw doorgaans aan den spitsboogstijl of aan den Byzantijnschen stijl, doch het inwendige van hunne gebouwen was prachtig versierd met snijwerk en verguldsel, 't geen men inzonderheid aan hunne altaren ontwaart. Na het midden dier eeuw plaatsten zij zich aan het hoofd der kerkelijke bouwkunst, doch vergenoegden zich met den verbasterden Italiaanschen stijl. Om hunne macht ten toon te spreiden, bouwden zij groote kerken, die met kostbare gesteenten en stoffen werden opgepronkt. Toch bleef het geheel in het oog van den kunstenaar armoedig en smakeloos. Bij dien stijl is het ruwe effect de hoofdzaak.

Jezus, bijgenaamd de *Christus* (Gezalfde), wordt in de geschriften des Nieuwen Testaments voorgesteld als de zoon van *Maria*, uit den stam van *Juda* en het geslacht van *David*, als geboren te Bethlehem en op zijn dertigste jaar optredende als de door Israël verwachte Messias, als de stichter van den Christelijken godsdienst (zie *Christendom*), die na eene driejarige verkondiging zijner leer door zijne invloedrijke vijanden gegrepen, mishandeld, veroordeeld en op den heuvel Golgotha gekruisigd, in de nabijheid der gerechtsplaats begraven, drie dagen later verrezen en 40 daarna zichtbaar ten hemel gevaren is. Hij wordt er voorgesteld als vlekkeloos en met de verhevenste deugden toegerust, als bedeeld met de gave der wondermacht en der profetie. — De geschriften, waaraan die voorstelling is ontleend, zijn intusschen zeer verschillend van aard, op verre na niet alle van onbetwijfelde echtheid en ook niet volkomen eenstemmig in hunne mededeelingen. Terwijl te voren de Christenen zonder nadenken of bezwaar alles aannamen, wat in de boeken des Nieuwen Testaments vermeld staat, heeft de critiek der jongste eeuw met nadruk gevraagd: „Wat is in die voorstelling waarheid, — wat is toevoegsel of versiersel?" *Renan*, *Schenkel* en vooral *Strauss* hebben een antwoord geleverd op die vraag en het is daarbij gebleken, met welke vooroordeelen en hartstochten degene te kampen heeft, die bij het zoeken naar waarheid de geijkte vormen aantast, waarin zij verscholen is. Ook is het ver van gemakkelijk, de verlangde waarheid te vinden. Immers reeds in de oudste geschriften des Nieuwen Testaments verheft zich het beeld van den stichter des Christendoms in den weerschijn van de godsdienstige gewaarwordingen zijner eerste belijders, hier en daar door partijschap verduisterd. De Evangeliën, de eenige bronnen eener levensgeschiedenis van *Jezus*, leveren ons dus eene voorstelling van zijn persoon, gelijk die bestond in den geest der eerste gemeente. Er bestaat alzoo eene kloof tusschen die voorstelling en de werkelijkheid, die men bij gebrek aan hulpmiddelen moeielijk kan overschrijden, zoodat er slechts plaats overblijft voor waarschijnlijkheid en gissing. Er komt nog bij, dat ook die bronnen velerlei wijzigingen ondergaan hebben voordat zij zich in dien staat bevonden, waarin wij ze kennen. Men kan niet verzekeren, dat de berichten der eerste drie Evangeliën van ooggetuigen afkomstig zijn, en al was het boven allen twijfel verheven, dat het vierde Evangelie werkelijk door *Johannes* is opgesteld, toch zou zijne ideale beschouwingswijze het weinig geschikt maken tot een grondslag voor geschiedkundig onderzoek.

Is het alzoo niet wel mogelijk, eene op onbetwijfelbare gronden rustende levensgeschiedenis van *Jezus* op te stellen, zijne uit-

spraken, hoe ook door toevoegselen veranderd, vormen door haren eigenaardigen vorm en inhoud eene voldoende bouwstof, om daarmede een karakterbeeld van *Jezus* te ontwerpen. Onder die uitspraken bekleedt de „Bergrede" van *Jezus* de eerste plaats; zij bestaat uit eene reeks van spreuken en gelijkenissen, die ons zijne leer doen kennen. Zij vloeien voort uit een gemoed, hetwelk zich volkomen één gevoelt met God, vrede heeft in een onbesmet geweten en te midden der ellenden des ondermaanschen levens zich verblijdt in eene zalige toekomst, — uit een gemoed, hetwelk de onweerstaanbare behoefte gevoelt, om dien vrede, die hoop mede te deelen aan alle menschen. Aan allen dat voorrecht deelachtig te doen worden, niet het leveren van een afgerond leerstelsel, is zijne bedoeling. Hij verheft zich daarbij zoowel boven de uitwendige plechtigheden van den Israëlietischen eeredienst als boven den natuurgodsdienst der Heidenen. Het eigenaardige van zijne prediking in dien tijd en onder het Israëlietische volk is vooral daarin gelegen, dat hij van God spreekt als „den Hemelschen Vader". Daarmede is het denkbeeld verbonden, dat de menschen Gods kinderen zijn, terwijl hij zich zelven, op grond dier godsdienstig-zedelijke betrekking tot God, met den naam van „Zone Gods" bestempelt, — een rang, verkrijgbaar voor elken mensch. In het algemeen verlangt hij, dat de kinderen volmaakt zullen worden als hun Vader en dat zij, van den gloed der liefde doortinteld en door den band der liefde omstrengeld, eene smettelooze vereeniging zullen vormen, „het Koningrijk Gods" of „het Koningrijk der Hemelen" genaamd. Als voorwaarden voor het burgerschap in dat Koningrijk stelt hij berouw over alle zonden en volkomene gehoorzaamheid aan Gods geboden. In dat Koningrijk bestaat geen verschil van rang of stand, — dáár moeten allen zich onderscheiden door zuiver-zedelijke gezindheden, door zachtmoedigheid, weldadigheid, vergevensgezindheid, — in één woord door God bovenal en den naaste als zich zelven lief te hebben. Hij stelt dat Koningrijk voor in eene reeks van treffende gelijkenissen, die zijn toestand, zijne hooge waarde, zijne uitbreiding aanwijzen. Omdat er geen rang of stand bestaat, worden zelfs de geringsten zalig geprezen.

Wij zien hierin een krachtig verzet tegen de Israëlietische overpriesters en de Farizeeën met hunne gewaande gerechtigheid, hunne trotschheid, hunne aanmatiging, hunne gehechtheid aan leerstellingen en vormen en hunne huichelarij. Er was reden om tegenover de zoodanigen armen en eenvoudigen, zondaren en zondaressen gelukkig te noemen. Ook het bij de Israëlieten gekoesterde denkbeeld van verschil van volk moest daarbij vervallen, al bepaalde zich *Jezus* in zijne prediking bij zijne landgenooten. Immers, hoe onbekrompen ook van gevoelen, hoe bevrijd ook van alle vooroordeel en partijschap, hij was, gelijk uit al zijne redenen blijkt, doordrongen van den geest des Ouden Testaments, dien hij door het vuur van zijn zedelijk zelfbewuszijn gelouterd en geheiligd had. In alle voorstellingen, die geene betrekking hadden op zijne godsdienstige denkbeelden, is hij een kind van zijn tijd en van zijn volk. Trouwens hij verzet zich niet tegen de Wet en de Profeten, maar tegen de bekrompene verklaring der wetgeleerden. Hij wil de wet van *Mozes* tot hoogere volkomenheid brengen en daarbij minder letten op de uitwendige daad dan op de gezindheid des gemoeds, — hij wil niet hechten aan de doode letter, daar het de geest is, die levend maakt.

Kan hij zijn volk zoover brengen, dan is de aloude belofte van een *Messias* vervuld, — dan heeft hij zijne landgenooten vrijgemaakt van de heerschappij der zonde; het is om die reden niet vreemd, dat hij zich de Messiaswaardigheid toekent. Ja, hij is zoo innig overtuigd van de waarheid zijner prediking, dat hij blijmoedig smaad, lijden en den dood des kruises verduurt en het vertrouwen koestert, dat God hem zelfs uit de dooden zal opwekken, indien zulks noodig is tot voleindiging zijner verhevene taak.

Die krachtige overtuiging, zoo hoogst belangrijk voor zijne volgelingen, is geen mythe of sage, al werden ook zijne lotgevallen en daden door de dichterlijke fantasie der eerste Christenen in eene wolk van mythen gehuld. Maar ook deze mythen zijn het afschijnsel van een levensloop, die grootscher en rijker was, dan de sterkste verbeelding zich kan voorstellen. Al verdwijnen ook alle daarmede verknochte wonderverhalen voor het ontleedmes der critiek, toch geven zij getuigenis van de grootheid van hem, van wien men zooveel buitengewoons en verbazends verwachten kon, wiens beeld men enkel met de kleuren der wonderverheerlijking naar eisch meende te kunnen schetsen. Al vallen de wonderverhalen weg, toch blijven zijn persoon en zijne werkzaamheid een wonder in de geschiedenis der menschheid. Een behoeftige timmermanszoon uit Nazareth, wiens opleiding en ontwikkeling voor ons verborgen bleven, treedt na ernstige en eenzame overpeinzingen als leeraar op, zwerft betrekkelijk zeer korten tijd door het Joodsche land goeddoende en predikende, onderwijst door zijne leer, sticht door zijn voorbeeld, schittert door zijne wijsheid en welsprekendheid, door zijne standvastigheid en zelfopofferende liefde, — hij vormt leerlingen en roept allen op om hem te volgen, — hij is steeds gereed om aan heilbegeerigen het Evangelie te verkondigen en met zijne vijanden te redetwisten, totdat hij eindelijk door dezen als een misdadiger veroordeeld en door de Romeinen als een oproermaker gekruisigd wordt. Hij heeft niet waar hij het hoofd kan nederleggen, en sedert bijna tweeduizend jaren brengen millioenen menschen Hem hulde als hun voorbeeld, hun leeraar, hun gids op den weg des vredes. Voorwaar, de geschiedenis kent geen naam, die grooter is dan de zijne.

Behalve door boven reeds genoemden (*Strausz* „Das Leben Jesu kritisch bearbeitet (1835, 2 dln; 2de druk, 1840)" en „Das Leben Jesu für das Deutsche Volk bearbeitet (4de druk, 1877)", — *Schenkel* „Das Charakterbild Jesu (1864; 2de druk, 1873)", — en *Renan* „Vie de Jesus (1863; 15de druk, 1877)") is het leven van *Jezus* beschreven door *Hase* (1843; 5de druk, 1865), *Neander* (5de druk, 1852), *Schleiermacher* (1864), *Weizsäcker* (1864), *Veuillot*, *Sepp* (1864), *Pressensé* (3de druk, 1866), *Ewald* (3de druk,

1867), *Krüger-Velthusen*, *Wittichen* (1876), *Keim* (3de druk, 1866) en *Weiss* (2de druk (1883), — en in ons Vaderland inzonderheid door *van Oosterzee* (1846) en *Meyboom* (1853). Zie voorts onder *Evangelie*.

Jezus Sirach, zie *Sirach*.

Jhering (Rudolf), een verdienstelijk beoefenaar van het Romeinsch recht, geboren den 22sten Augustus 1818 te Aurich in Oost-Friesland, studeerde te Heidelberg, München en Göttingen in de rechten, vertrok in 1840 naar Berlijn, om er de lessen van *Savigny* en *Stahl* bij te wonen, vestigde er zich, na zijne promotie, als privaatdocent, schreef in 1844 „Abhandlungen über das römische Recht" en werd in 1845 gewoon hoogleeraar te Basel en een jaar later te Rostock. In 1849 ging hij in die betrekking naar Kiel en in 1852 naar Gieszen. Een beroep naar Leiden en de betrekking van lid aan het Hooge Hof van Appél te Celle wees hij van de hand, doch werd door den Groothertog van Hessen tot „Geheim Justizrath" benoemd. Zijn hoofdwerk, getiteld: „Geist des römischen Rechts (1852 enz.)" bezorgde hem grooten roem en is door *Bellavite* in het Italiaansch vertaald. Voorts schreef hij: „Das Zweck im Rechte (1877; 2de druk, 1884)", — „Civilrechtsfälle ohne Entscheidungen (1847; 4de druk, 1881)", — „Die Jurisprudenz des täglichen Lebens (1870; 5de druk, 1883)", — „Ueber den Grund des Besitzesschutzes (1868; 2de druk, 1869)", — „Der Kampf ums Recht (1872; 7de druk, 1884)", — en „Das Trinkgeld (1882)".

Jicht (arthritis) openbaart zich gewoonlijk door pijn in de leden, inzonderheid in de voetgeleding, in welk geval zij ook den naam van *podagra* draagt. *Acute jicht* wordt veelal voorafgegaan door eene gebrekkige spijsvertering en veroorzaakt scheurende, in hevigheid afwisselende pijnen, gevolgd door koorts. De urine is daarbij rood gekleurd, heeft een rood bezinksel en bevat veel phosphorzuur. De lijder kan zich niet bewegen zonder hevige pijn te gevoelen. Deze vermindert echter binnen een etmaal; hij slaapt, wasemt uit en gevoelt zich na het ontwaken beter, terwijl de aangedane deelen rood, gezwollen en gespannen zijn. 's Avonds verheft zich de pijn en vertoont zich weder koorts, doch doorgaans telkens met minder hevigheid, en in 5 of 6 dagen is de eerste aanval verdwenen, die zich echter veelal nog een paar maal herhaalt. Zulke aanvallen komen echter terug, en terwijl de pijnen afnemen, blijft de zwelling aanhouden en brengt zelfs steenachtige verkalking voort. De huid wordt daarbij paars, en de jicht kan maag-, long- en hartontstekingen veroorzaken, die den dood ten gevolge hebben.

Chronische of *slepende jicht*, doorgaans een gevolg van de acute, onderscheidt zich door de veranderlijkheid harer verschijnselen. Zij verwekt bij afwisseling pijn in verschillende ledematen en deelen en wordt ook wel met den naam van *vliegende jicht* bestempeld. Daarbij is de spijsvertering gestoord en de aanvallen zijn heviger na een overvloedig middagmaal, na het gebruik van wijn en sterke dranken, na het vatten van koude en na hevige gemoedsaandoeningen. Gewoonlijk zijn jichtlijders ontevreden, korzelig, twistziek en opvliegend. Door de jicht worden de leden, door zwelling en samentrekking der spieren, dikwijls misvormd en voor het gebruik ongeschikt. De peesvliezen der gewrichten worden dik, ondoorschijnend en rood, en de jichtknobbels bevatten zelfstandigheden, die men anders in de beenderen en in de urine aantreft, zooals, piszuur natrium, piszuur calcium, phosphorzuur calcium, natrinmchloride en somtijds aanmerkelijke hoeveelheden piszuur.

De oorzaken van jicht zijn tot nu toe onbekend. Deze ongesteldheid volgt veelal op een overvloedig tafelgenot en op het gebruik van zware wijnen en likeuren. Vandaar dat meer mannen dan vrouwen door haar bezocht worden. Ook kan men in sommige familiën eene bepaalde vóorbeschiktheid voor jicht opmerken. Kinderen van jichtlijders sukkelen wel eens aan steen of graveel, zoodat hier een zeker verband onloochenbaar is. De behandeling dezer ziekte vereischt al de zorg van een ervaren geneesheer; de leefwijze moet zeer matig wezen, daar onmatigheid allicht met een nieuwen aanval gestraft wordt. Vooral wordt eene gepaste beweging sterk aanbevolen.

Jirecek. Onder dezen naam vermelden wij:

Joseph Jirecek, een Oostenrijksch staatsman en Czechisch letterkundige, geboren den 9den October 1825 te Hohenmauth. Hij studeerde te Praag in de wijsbegeerte en rechten en trad in 1850 in dienst als ambtenaar bij het ministerie van Onderwijs in Oostenrijk. In 1871 belastte hij zich met de portefeuille van Eeredienst in het ministerie *Hohenwart*, maar legde haar weldra neder. Intusschen heeft hij veel voor het onderwijs gedaan; ook de stichting der académie te Krakau is zijn werk. In 1875 zag hij zich benoemd tot voorzitter van het Boheemsch Genootschap van Wetenschappen. Behalve een aantal rechtsgeleerde en letterkundige opstellen in tijdschriften, leverde hij: „Ueber den Versuch, das Ruthenische mit Lateinischen Schrift zu schreiben (1859)", — „Darstellung der griechischunirten Kirche in Oesterreich (1861)", — „Handbuch des Unterrichts- und Prüfungswesens in Oesterreich (1868)", — eene Czechische bloemlezing (1858—1861, 3 dln) en spraakkunst (1870), — „Biographisch-bibliographisch woordenboek van Czechischen schrijvers (1874—1876)", — „Die Echtheit der Königinhofer Handschrift (1826, met zijn broeder *Hermengild*)", — en uitgaven van oud-Boheemsche geschriften.

Constantin Jirecek, een zoon van den voorgaande en desgelijks een verdienstelijk letterkundige. Hij werd geboren te Weenen den 24sten Juli 1854, studeerde aldaar en te Praag, reisde in de Zuid-Slawische gewesten en bekleedt sedert de stichting van het vorstendom Boelgarije aldaar de betrekking van secretaris-generaal bij het departement van Onderwijs. Hij schreef: „Geschichte der Bulgaren (ook in het Czechisch, 1876)", — „Bibliographie de la littérature bulgare moderne, 1806—1870 (1872)", — „Die Heerstrasze von Belgrad nach Konstantinopel (1876)", — en „Die Handelsstraszen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters (1879)".

Hermengild Jirecek, een broeder van *Joseph* en geboren te Hohenmauth den 13den April 1827. Hij studeerde te Praag in de rechten en trad in 1853 desgelijks als ambtenaar in

dienst bij het Oostenrijksch ministerie van Onderwijs. In 1871 werd hij daarbij „Ministerialrath". Behalve eenige Czechische novellen (1853) schreef hij: „Ueber Eigenthumsverletzungen nach altböhmisches Recht (1855)", — „Het slawische Recht in Bohemen en Moravië tot in de 13de eeuw (in het Czechisch, 1868—1873, 3 dln)", — „Das Entstehen christl. Reiche im Gebiete des heutigen Österr. Kaiserstaates vom J. 500 bis 1000 (met zijn broeder, 1865)", — en „Codex juris Bohemici (dl 1 enz. 1867 enz.)".

Joab, een zoon van *Zeruja*, eene dochter van *Isaï*, en alzoo een zusterszoon van Koning *David*, was volgens de Bijbelsche berichten de opperveldheer van laatstgenoemde. Hij voerde bevel in de latere oorlogen van *David* en behaalde doorgaans de overwinning. Met eigene hand doodde hij *Absalom*, die tegen zijn koninklijken vader was opgestaan. In de laatste regeeringsjaren van *David* koos hij partij voor den Kroonpretendent *Adonia* en werd, volgens de begeerte van *David*, terstond na de troonbeklimming van *Salomo* door dezen ter dood gebracht.

Joachim. Onder dezen naam vermelden wij:

Eén Vorst van Anhalt, namelijk *Joachim I*. Deze werd geboren in 1509, vertoefde aan het Hof van *Georg*, hertog van Saksen, omhelsde de Protestantsche leer, woonde den Rijksdag te Augsburg bij, nam deel aan den Smalkaldischen Oorlog en overleed in 1551.

Drie Keurvorsten van Brandenburg, namelijk: *Joachim I Nestor*, geboren in 1484. Hij regeerde van 1499 tot 1535, schafte het vuistrecht af, bevorderde kunst en wetenschap en de welvaart der steden, doch was geen vriend der Hervorming, zoodat hij op den Rijksdag te Worms *Luther* aanspoorde om zijne stellingen te herroepen. Hij breidde zijn gebied uit en overleed te Stendal in 1535. — *Joachim II*, een zoon van den voorgaande. Hij voerde de Hervorming in en stierf in 1571. — *Joachim Friedrich*, geboren in 1546. Hij werd reeds in 1553 bisschop van Havelberg, in 1555 van Lebus, trad in 1565 in Hongarije in krijgsdienst, werd in hetzelfde jaar aartsbisschop van Magdeburg, trad in 1570 in het huwelijk, aanvaardde in 1598 het bewind over het keurvorstendom en overleed in 1608.

Een uitstekend vioolspeler, namelijk *Joseph Joachim*. Hij werd geboren te Kittsee bij Preszburg den 28sten Juni 1831, bezocht reeds vroeg het conservatorium te Weenen, waar hij zich oefende onder de leiding van *Böhm*, en maakte bereids in 1843 te Leipzig veel opgang. Hier oefende hij zich tot in 1850, volbracht toen eene reis naar Parijs, werd daarna concertdirecteur te Weimar en vertrok in 1853 in die betrekking naar de Hofkapél te Hannover. Jaarlijks deed hij vervolgens kunstreizen, bezocht bij herhaling Londen en componeerde onderscheidene fraaie stukken. Zijn spel vereenigt een dichterlijk gevoel met eene meesterlijke uitvoering.

Joachimi (Albert), een Nederlandsch staatsman, geboren te Goes in 1560, werd eerst secretaris, daarna pensionaris in zijne geboorteplaats, zag zich voorts door de Staten van Zeeland afgevaardigd naar de Algemeene Staten en werd meermalen geroepen om de belangen der Republiek buiten 's lands te behartigen. In 1610 vertrok hij met anderen in gezantschap naar Engeland, waar hij uitmuntend slaagde en door *Jacobus I* met de orde van den Kouseband versierd werd. Voorts vertrok hij in 1615 met anderen als gezant naar Zweden om den vrede tot stand te brengen tusschen *Gustaaf Adolf* en den Keizer van Rusland. Verkreeg hij hier slechts eene wapenschorsing, voorspoediger was hij, toen hij bij het eindigen van het Twaalfjarig Bestand (1621) met *Arnold van Randwijk* naar de Duitsche Hoven en in 1624 met *François van Aerssen* naar Engeland gezonden werd, om vriendschapsverdragen te sluiten of te vernieuwen. In den adelstand opgenomen, in het bezit der heerlijkheden Oostende en Hoedekenskerke en benoemd tot gezant te Londen op eene jaarwedde van 9000 gulden met 4000 gulden voor uitrusting, trok hij derwaarts, was er 22 jaren nuttig werkzaam, keerde in 1650 naar het Vaderland terug en overleed te Goes den 17den Mei 1654.

Joachimsthal is de naam van eene bergstad in Bohemen, $2^1/_2$ geogr. mijl ten noorden van Karlsbad. Zij ligt 710 Ned. el boven de oppervlakte der zee aan de zuidelijke helling van het Ertsgebergte tusschen hooge rotsgevaarten in het dal der Weseritzbach. Men heeft er omstreeks 6000 inwoners, die in mijnontginning, het vervaardigen van kant, het vlechten van stroo en in eenige fabrieken bezigheid vinden. De stad is intusschen van ouds merkwaardig wegens hare zilvermijnen. Hierdoor bloeide zij vooral in de 16de eeuw; in 1519 waren er 12000 mijnwerkers in 914 gangen werkzaam. De opbrengst is echter aanmerkelijk verminderd, doch tegenwoordig wordt er ook lood, tin en ijzer gewonnen. Het land behoorde er weleer aan den Graaf *von Schlick*, die sedert 1519 van het verkregen zilver munten deed slaan, welke den naam droegen van *Joachimsthaler*. Van dien naam is alleen *thaler* overgebleven.

Joahas. Onder dezen naam vermelden wij:

Joahas, koning van Israël. Hij regeerde van 815 tot 798 vóor Chr. en was de opvolger van *Jehu*. Hij had veel te worstelen met de Syriërs en kon zich niet verheugen in de toenemende welvaart van zijn Rijk.

Joahas, koning van Juda, een jongeren zoon en opvolger van *Josias*. Hij beklom den troon in het jaar 609 vóor Chr. op 23-jarigen leeftijd, maar werd reeds na verloop van drie maanden door *Pharao Necho* afgezet en naar Egypte gebracht, waar hij vervolgens overleed.

Joánes (Vicente), een uitstekend Spaansch schilder, geboren in 1523, overleden in 1579, bestudeerde waarschijnlijk de stukken van *Rafaël* en stichtte vervolgens eene school te Valencia, waar hij voor onderscheidene bedehuizen werkzaam was. Al zijne werken onderscheiden zich door een geest van eenvoudigheid en kinderlijke vroomheid, voorts door correctheid van teekening en levendigheid van uitdrukking. Zijne richting is geheel dezelfde als die der te Rome gevormde Nederlanders. — Ook zijn zoon *Juan Vicente Joánes* was schilder, doch kon zijn vader niet evenaren.

Joanne (Adolphe Laurens), een Fransch schrijver, geboren te Dijon den 15den September 1813, begaf zich in 1827 naar Parijs, bezocht het Lycée Charlemagne, studeerde

in de rechten, werd in 1836 advocaat, bepaalde zich tevens bij de beoefening der letteren en stichtte in 1843 met *Paulin* en *Charton* „L'Illustration". Tochten door Duitschland en Zwitserland wekten hem op tot de uitgave van zijne: „Itinéraires" of „Reisboeken", die onder den titel van „Guides-Joanne" in omstreeks 120 deelen verschenen zijn. Daarin vindt men het grootste gedeelte van Europa en de Levant beschreven, en zij verdienen naast die van *Bädeker* en *Meyer* eene plaats. Voorts leverde hij vertalingen van werken van *Dickens*, *Beecher Stowe*, *Macaulay* enz., alsmede gedichten („Souvenirs des Alpes, 1852"), — en eindelijk: „Histoire générale des voyages (1840—1841, 3 dln)", — „Voyage illustré dans les cinq parties du monde (1849)", — „Dictionnaire des communes de France (1864; 2de druk, 1869)", — en „Dictionnaire géographique de la France (2de druk, 1872). Hij overleed te Parijs den 1sten Maart 1881.

Joao. Onder dezen naam vermelden wij zes *Koningen van Portugal*, namelijk:

João I de Onechte, den natuurlijken zoon van Koning *Pedro I*. Na den dood van zijn broeder *Ferdinand* (1383) verzette hij zich tegen de rechten van diens dochter *Beatrix* en werd na de zegepraal op de Castilianen bij Aljubarrota (1385) door de Standen als koning erkend, maar door de Castilianen eerst in 1411. Hij was de vader van *Hendrik de Zeevaarder*, verhief Lissabon in plaats van Coïmbra tot zijne residentie en overleed in 1433.

João II de Volmaakte (1481—1495), een zoon van *Alfonso V*. Hij handhaafde met geweld zijn gezag over den wederspannigen adel, breidde de heerschappij van Portugal in Afrika uit en sloot met Spanje het Verdrag van Tondesillas.

João III (1521—1557), een zoon van *Emanuël de Groote*. Hij trad in het huwelijk met eene zuster van Keizer *Karel V* en vermeerderde het gebied van Portugal in Indië.

João IV (1650—1656). Deze bevrijdde het land van de noodlottige heerschappij der Spanjaarden, die het gedurende 60 jaren hadden geteisterd. Den 1sten December 1640 maakte hij zich nagenoeg zonder slag of stoot meester van Lissabon en na weinige dagen was het geheele land in opstand, de Spanjaard verdreven en hij zelf tot koning uitgeroepen. Spanje, in die dagen in een strijd tegen de Nederlanden gewikkeld, was niet bij machte om Portugal te heroveren.

João V (1706—1750). Deze verkreeg, door Engeland ondersteund, in den Spaanschen Successie-oorlog grooter gebied in Brazilië. Hij stichtte in 1720 de Académie voor Portugeesche Geschiedenis en beperkte de macht der Inquisitie. Niettemin ontving hij van den Paus den titel van: „Allergetrouwste Koning" en overleed den 31sten Juli 1750.

João VI, eigenlijk *Maria Jozef Lodewijk João*, koning van Portugal en Algarvië en keizer van Brazilië. Deze, geboren den 14den Mei 1767, was de kleinzoon van Koning *Jozef I* en de zoon van *Maria* en den Kroonprins, later Koning *Pedro III* († 1786). Monniken gaven hem eene bekrompene opvoeding en hij verviel reeds vroeg tot zwaarmoedigheid. In 1790 trad hij in het huwelijk met Prinses *Carlotta Joaquima*, eene dochter van Koning *Karel IV* van Spanje. Wegens krankzinnigheid zijner moeder werd hij als Prins van Brazilië in Februari 1792 regent van Portugal, in September 1796 souverein en in Juni 1799 werkelijk regent, en na den dood zijner moeder (20 Maart 1816) ontving hij de Kroon. Wegens de aloude handelsbetrekkingen van Portugal met Engeland wees hij de aanbiedingen der Nationale Conventie in Frankrijk van de hand en voegde zich in 1793 bij de eerste coalitie tegen de Republiek. Reeds had hij kort te voren Spanje met hulptroepen ter verdediging der Pyreneeën bijgestaan. Nadat echter Spanje met Frankrijk te Basel (1725) vrede gesloten had, zag hij zich alleen aan de vijandelijkheden van laatstgenoemd Rijk blootgesteld, zoodat hij de bescherming van Engeland inriep. Dientengevolge spoorde Frankrijk Spanje aan tot een aanval op Portugal, dat bij den Vrede te Badajoz (1801) Olivenza aan Spanje en een gedeelte van Guyana aan Frankrijk moest afstaan. Na den vrede van Tilsit eischte *Napoleon*, dat alle Portugeesche havens voor de Engelschen zouden gesloten worden, dat men voorts alle Engelschen in Portugal in de gevangenis werpen en hunne goederen verbeurd verklaren zou. Toen Koning *João* alleen het eerste gedeelte van dien eisch vervulde, verklaarde *Napoleon* den 11den November 1807 het Huis *Braganza* vervallen van den troon, waarna een Fransch leger er over de grenzen trok. *João* benoemde nu den 26sten November 1807 eene regeerengsjunta en scheepte met zijn huisgezin den volgenden dag zich in naar Brazilië. Te Rio-de-Janeiro vernietigde hij den 1sten Mei 1838 alle vroegere verdragen met Spanje en Frankrijk en verbond zich zoo innig mogelijk met Engeland, dat, geholpen door de dapperheid van het Portugeesche leger en door de geestdrift des volks, weldra Portugal heroverde. Na dien tijd had Engeland door middel van den maarschalk *Beresford* een grooten invloed op het bestuur des lands, totdat tengevolge der omwenteling van 1820 door de Cortes, die *João* erkend hadden, in Portugal de grondslagen gelegd werden voor eene nieuwe staatsregeling. In 1821 keerde *João* naar Portugal terug, doch zijn zoon Don *Pedro* bleef achter als keizer van het zelfstandig verklaarde Brazilië (1822), — welke zelfstandigheid echter eerst door *João* in 1825 werd erkend. Nadat hij den 1sten October 1822 de nieuwe, vrijzinnige grondwet bezworen had, namen de aanslagen der anticonstitutioneelen, vooral onder de leiding van zijne gemalin *Carlotta* en van zijn jongeren zoon Dom *Miguël* een aanvang. Hierdoor ontstond eene groote verwarring. De zwakke Koning verbande wel is waar zijne echtgenoot en zijn zoon, maar hief tevens de constitutie op. Hij beloofde eene nieuwe, maar riep tegelijk de ballingen terug, waardoor de strijd tusschen de Absolutisten en Constitutioneelen nog meer werd aangewakkerd. Een opstand, door zijne gemalin en zijn zoon voorbereid en de onttrooning des Konings met de vernietiging der Liberalen bedoelend, werd bij tijds ontdekt. Op raad van Engeland benoemde de Koning den 6den Maart 1826 zijne dochter *Maria Isabella* tot opvolgster, totdat de rechtmatige erfgenaam zich zou aanmelden, en overleed 4

dagen later. De Keizer van Brazilië beschouwde zich nu als erfgenaam van den troon, maar stond dien af aan zijne dochter *Maria da Gloria* (zie verder onder *Portugal*).

Job, zie *Hiob*.

Jöcher (Christian Gottlieb), een Duitsch geleerde, geboren te Leipzig den 25sten Juli 1694, studeerde aldaar eerst in de geneeskunde en vervolgens in de wijsbegeerte en werd in 1730 gewoon hoogleeraar, in 1742 bibliothecaris aan de universiteit in zijne geboortestad en overleed den 10den Mei 1758. Hij schreef o. a.: „Allgemeines Gelehrtenlexikon (1750, 4 dln)", vermeerderd door *Dunkel* (1755—1760), later door *Adelung* (1784—1787) en op nieuw uitgegeven en vervolgd door *Rotermund* (1810—1822, 6 dln). Reeds vroeger had hij de tweede en derde uitgave van het: „Kompendiöses Gelehrtenlexikon (1725 en 1733)" van *Mencken* in het licht gegeven en gedurende eene reeks van jaren redigeerde hij de „Acta eruditorum".

Jochmus (August Giacomo), vrijheer *van Cotignola*, een Duitsch krijgsman, geboren te Hamburg in 1808, was voor den handel bestemd, maar begaf zich in 1827 als Griekenvriend naar het zuiden, waar hij deel nam aan de veldtochten van 1828 en 1829 en reeds in eerstgenoemd jaar tot kapitein en adjudant van generaal *Church*, bevelhebber der Grieksche landmacht, bevorderd werd. Na de komst van Koning *Otto* (1832) werd hij kapitein van den generalen staf bij het ministerie, zag zich met verschillende zendingen belast, verliet in 1835 den Griekschen dienst en voegde zich bij het Engelsch-Spaansche legioen onder *de Lacy Evans*. Eerst was hij kapitein en brigade-adjudant, zag zich in 1836 op het slagveld van Arlaban bevorderd tot majoor en werd daarna adjudant van generaal *Duncan M'Dougall*. Weldra klom hij op tot den rang van generaal, en in 1837 benoemde *Espartéro* hem tot chef van den generalen staf bij het armeekorps van Cantabrië. In 1838 ging hij naar Engeland en werd hier door *Palmerston* naar Constantinopel gezonden, om er in overeenstemming met Lord *Ponsonby* een plan te beramen voor een veldtocht in Syrië. In 1840 begaf hij zich derwaarts, nadat de Porte hem tot divisiegeneraal en pasja van 2 paardestaarten benoemd had. Admiraal *Stopford* verhief hem tot chef van den generalen staf van het vereenigde Engelsch-Turksch-Oostenrijksche leger in den Libanon en hij bevond zich in die betrekking bij de verovering van St. Jean d'Acre. In December 1840 kwam hij aan het hoofd van het operatieleger en voleindigde den veldtocht reeds op den 10den Februari 1841. Hij bleef in Turkschen dienst tot in 1848, doch de Maartomwenteling van dat jaar deed hem naar Duitschland terugkeeren, alwaar de Aartshertog *Johann*, na de aftreding van *von Gagern* (17 Mei 1849), hem in het Rijksministerie met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken en Marine belastte. Toen het Kabinet ontbonden werd, keerde hij tot het ambteloos leven terug. In 1859 benoemde de Keizer van Oostenrijk hem tot luitenant-veldmaarschalk, en na de Vrede van Villa Franca werd hij in den stand der vrijheeren opgenomen. Hij overleed te Bamberg den 14den September 1881. Behalve eenige „Gedenkschriften" schreef hij: „Der Syrische Krieg und der Verfall des Osmanenreichs seit 1840 (1856)", — en zijne: „Gesammelten Schriften" zijn in 1883 enz. in het licht verschenen.

Jockey, is een Engelsch woord, dat in de meeste Europeesche talen gebruikt wordt. Het beteekent een stalknecht, die bij de wedrennen de mededingende paarden berijdt. Ook de eigenaars dier paarden worden wel met dien naam bestempeld, en de door hen gevormde vereenigingen tot verbetering van het paardenras noemt men *jockeyclubs*. Daar een paardenkooper in het Engelsch *horse-jockey* heet, geeft men aan het werkwoord *to jockey* de beteekenis van *bedriegen* uit winstbejag.

Jode (De) is de naam van eenige Zuid-Nederlandsche kunstenaars, te weten:

Gerrit de Jode, graveur en houtsnijder. Hij werd geboren te Antwerpen in 1541, trad eerst in dienst bij *Karel V*, doch wijdde zich weldra uitsluitend aan de kunst. Hij graveerde o. a.: „Christus aan het Kruis" naar *Michele Angelo*, — „Hiërónymus in overpeinzing" naar *Titiaan*, — eene reeks portretten van Pausen, — en 29 prenten; hij overleed in 1591.

Peter de Jode de Oude, een zoon van bovengenoemde. Hij werd geboren te Antwerpen in 1570 en ontving van zijn vader en van *Goltzius* onderricht in de graveerkunst. Gedurende een vertoef te Rome graveerde hij onderscheidene platen naar Italiaansche meesters en keerde in 1601 terug in zijne geboorteplaats. Daarna vestigde hij zich eenigen tijd te Parijs, maar begaf zich eindelijk wederom naar Antwerpen, waar hij den 2den Augustus 1634 overleed. Tot zijne beste en zeldzaamste prenten behooren: „De verloving der H. Catharina" naar *Titiaan*, — „De H. familie in een landschap" naar denzelfden, — „Christus, aan Petrus de sleutels gevende", naar *Rubens*, — „Het leven en de wonderen der H. Catharina van Siëna", 12 gravures naar *Vanni*, — „De overheid" naar *Rubens*, — „De carnaval te Venetië" naar *Pozzoserrato*, — „De onthoofding van Johannes" naar *Rubens*, — „Jezus bij Nicodemus" naar *van Oort*, — en „Kleederdrachten van Europeesche volken", 10 prenten naar *Vrancx*.

Peter de Jode de Jonge, een zoon van den voorgaande. Hij werd in 1606 te Antwerpen geboren en in de graveerkunst onderwezen door zijn vader, dien hij weldra niet zoozeer in zuiverheid van teekening als in smaakvolle behandeling overtrof. Hij vertoefde eenigen tijd te Parijs, waar hij voor kunstkoopers werkte. Hij leverde o. a.: „De aanbidding der Herders" naar *Jordaens*, — „Het wonder van den H. Martinus van Tours met een bezetene" naar denzelfden, — „St. Augustinus, bisschop van Hippo, gekroond door den Godsdienst", naar *Rubens*, — „De drie Gratiën" naar denzelfden, — „De geboorte van Christus" naar *Jordaens*, — en een aantal portretten van gekroonde hoofden en kunstenaars. — Ook zijne zonen *Arnold* en *Cornelis* beoefenden de graveerkunst.

Jodelle (Etienne), heer *van Lymodin* en geboren te Parijs in 1532, heeft als dramatisch dichter een goeden naam verworven, daar hij de romantische poëzij der middeneeuwen ter zijde schoof en het antieke tooneelspel in

Frankrijk invoerde. Hij leverde de beide treurspelen: „Cléopâtre captive (1552)" en „Didon se sacrifiant (1553)", alsmede het tooneelspel: „Eugène, ou la rencontre". Hij vond weldra navolgers, doch hoewel *Hendrik II* hem een aanzienlijk geschenk in geld vereerde, — hoewel hij ook als schilder, beeldhouwer en bouwmeester werkzaam was en de algemeene achting genoot, overleed hij in behoeftige omstandigheden in Juli 1573. Zijne „Oeuvres" zijn in 1574 en in 1597 uitgegeven.

Jodeln noemt men eene eigenaardige wijze van zingen der Alpenbewoners en bestaat in eene verrassende afwisseling van borstklanken met keelgeluiden (falset). Veelal geschiedt het in het refrein van een lied, doch ook wel in het lied zelf. Het is als het ware een melodisch gejuich, voortvloeiende uit het blij gevoel, door de zuivere Alpenlucht gewekt. Men merkt het jodeln meest op, waar de bevolking zich door opgeruimdheid onderscheidt, zooals in Tyrol, Stiermarken en Appenzell.

Joden is eene verbastering van *Judaeërs* of nakomelingen der tot het koningrijk Juda behoorende Israëlieten, die na de Babylonisch Ballingschap zich in Palaestina vestigden. Dit geschiedde in 536 vóor Chr. met verlof van den Koning van Perzië. Aldaar herstelden zij den tempel (521—516) en de stad der Vaderen en omringden haar op raad van *Nehemia* met een muur. Door hoogepriesters en ambtenaren bestuurd, leefden zij, evenals hun veel talrijker stamgenooten in Babylon, ongestoord onder Perzische heerschappij tot aan de veroveringen van *Alexander de Groote* (331), — daarna onder *Antígonus* en *Seleucus*, — en sedert *Ptolemaeus Lagi*, die na de verovering van Jerusalem (311) eene aanzienlijke kolonie naar Alexandrië voerde, bijna eene eeuw onder Egyptisch gezag. Vervolgens zwaaiden de Syrische Koningen er den schepter, verdrukten het volk door zware belastingen en maakten zich zelfs aan bloedige geloofsvervolgingen schuldig (na 174). *Antíochus Epiphanes* plaatste den Olympischen *Zeus* (Júpiter) in den tempel, verbood de besnijdenis, gaf bevel om zwijnen te offeren en deed vele standvastige aanhangers der wet van *Mozes* ter dood brengen. Door zooveel ellende in toorn ontbrand, verzamelde *Judas Maccabaeus* de geloovigen tot een leger, versloeg de Syriërs, trok zegepralend Jerusalem binnen en herstelde in 165 vóor Chr. den tempeldienst. Na zijn dood (160) voleindigden zijne broeders *Jonathan* en *Simon* het werk der bevrijding. De Koning van Syrië moest den vrede sluiten en in 145 herrees het Synedrium (Sanhedrin). *Johannes Hyrcanus*, een zoon van *Simon*, regeerde als koning en hoogepriester (156—105) en breidde zijn gebied uit door veroveringen in Samaria en Idumaea. Onder zijne kleinzonen *Hyrcanus II* en *Aristobulus* verloor echter het land de verkregene onafhankelijkheid. *Pompéjus*, de Romeinsche veldheer, door de twistende broeders ingeroepen, veroverde in 63 vóor Chr. Jerusalem en maakte Judaea afhankelijk van Romeinsch Syrië. Daarna roofde *Marcus Licinius Crassus* (54) de schatten des tempels. Wèl herkreeg *Antígonus*, de zoon van den gevangen genomen *Aristobulus*, door de Parthen geholpen, in 42 vóor Chr. de koninklijke waardigheid, doch *Herodes*, de zoon van den Idumeeschen landvoogd *Antípater*, hield zich staande door den bijstand der Romeinen, veroverde in 37 Jerusalem en deed *Antígonus* en zijne aanhangers ter dood brengen, — ja, zelfs den hoogbejaarden *Hyrcanus*, den laatsten mannelijken telg uit het Huis der Maccabeeën. Hoewel hij in 19 vóor Chr. den tempel prachtig weder opbouwde, bleef hij als vreemdeling gehaat. Zijn zoon en opvolger *Archelaus* werd in het jaar 8 na Chr. door Keizer *Augustus* afgezet en Judaea bij Syrië gevoegd. Keizer *Claudius* schonk aan alle Joden het Romeinsch burgerrecht. Doch de willekeur en de afpersingen der Romeinen deden de ontevredenheid toenemen, zoodat door den invloed eener dweepzieke partij in 66 na Chr. een opstand uitbarstte, die een hardnekkigen strijd tegen de Romeinen en in 70 de verovering en verwoesting van Jerusalem door *Titus* ten gevolge had. Toen werden honderdduizende Joden gedood of naar alle kanten verstrooid. Zij werden door Keizer *Nerva* beschermd, maar hadden onder *Trajanus* des te meer te lijden. Hunne laatste pogingen om het Romeinsche juk af te werpen in Cyrene (115), op Cyprus (116), in Mesopotamië (118) en in Palaestina onder *Bar Cochba* (120) namen onder Keizer *Hadrianus* een einde in een vreeselijk bloedbad en in de verwoesting van Judaea. De aanzienlijksten werden ter dood gebracht en gestrenge verordeningen tegen de Joden uitgevaardigd, welke laatste echter door *Antoninus Pius* gedeeltelijk werden opgeheven. Tegen het einde der 2de eeuw beleefden zij vreedzame dagen, doch toen *Constantijn de Groote* als eerste Christen-keizer heerschappij voerde, werden zij door Keizerlijke verordeningen en conciliebesluiten telkens zwaarder verdrukt.

Reeds in dien tijd waren zij gevestigd in Illyrië, Spanje, Minorca, Gallië en eenige steden aan de Rijn. Zij hielden zich bezig met landbouw, handel en nijverheid, hadden grondbezit, werden tot den krijgsdienst en tot velerlei ambten geroepen en bezaten eene eigene rechtspleging. In 418 werden zij van den krijgsdienst uitgesloten, — in 429 volgde de opheffing van hun patriarchaat te Tiberias en gedurende den loop der 5de eeuw moesten zij zich aan toenemende beperkingen onderwerpen. Zeer ongelijk was hun toestand in verschillende landen na den val van het West-Romeinsche Rijk. Terwijl zij in Italië, Sicilië en Sardinië rustig konden wonen, waren zij in het Byzantijnsche Rijk aan velerlei verdrukkingen en in Frankrijk en Spanje in de 5de en 7de eeuw aan de wreedste vervolgingen blootgesteld. Bij de Parthen en Perzen hadden zij zelden veel te lijden. De Joden in Palaestina, die met hulp der Perzen in 610 Jerusalem veroverden, hoopten wel is waar op de voormalige zelfstandigheid des Rijks, maar werden door Keizer *Heraclius* vernederd. De heerschappij van den Islam in 627 wijzigde niet weinig den toestand der Joden in het Oosten. Wanneer men enkele vervolgingen, zooals in Mauritanië (790) en in Egypte (1010), niet in rekening brengt, konden zij onder de Khalifen en Arabische Vorsten rustige dagen doorbrengen, terwijl zij onder de heerschappij der Mooren in Spanje ook in dit land sedert de 8ste eeuw aanmerkelijk toenamen in aan-

tal. Talentvolle Joden waren raadsheeren, schrijvers, sterrenkundigen of geneesheeren der Moorsche Koningen, en de stormen, die nu en dan, zooals te Granada (1066) en te Cordova (1157), over hen losbarstten, waren meer van staatkundigen dan van godsdienstigen aard. Er bestonden voorts Israëlietische gemeenten in de 8de eeuw te Kairwan, Fez en Marocco. In Babylonië verminderde sedert de 11de eeuw hun aantal, terwijl het in Palaestina vermeerderde. Hoogst ellendig daarentegen was hun lot in het zoogenaamd Christelijk Europa, dat in een onbeschaafden toestand onder leen- en vuistrecht en priestergezag gebogen ging. In het Byzantijnsche Rijk ondervonden zij in het begin en tegen het einde der 8ste eeuw vervolgingen, die hen naar het land der Chasaren aan de Wolga deden verhuizen. Vonden zij er meer toegevendheid in de volgende eeuw, in de 11de waren zij onder Keizer *Basilius II* weder aan vele ellenden blootgesteld. In Italië moesten zij een dragelijken toestand voor aanzienlijke geldsommen koopen. — Rustige dagen sleten zij te Napels, waar zij alleen in 1261 vervolgd werden, te Trani, Otranto, Salerno, Rome, Lucca en — vooral in lateren tijd — in Toscane, Lombardije en Savoye, waar zij eerst in 1435 aan eene vervolging waren blootgesteld. De Pausen namen hen doorgaans in bescherming, doch sedert de 13de eeuw moesten zij uitwendige merkteekenen dragen en sedert de 15de in eigene stadswijken (Jodenkwartieren of ghetti) wonen.— Op Sicilië, waar zij grondeigendom en eigene dorpsbesturen bezaten, werden zij noch door de Arabieren, noch door de Noormannen lastig gevallen en ook door *Frederik II* met zachtmoedigheid behandeld. Later echter moesten zij zware belastingen opbrengen en sedert 1296 het teeken hunner afkomst op hun kleed dragen. Nadat men in 1428 vruchtelooze pogingen had aangewend om hen te bekeeren, werden zij in 1493 op bevel van *Ferdinand de Katholieke* ten getale van 100 000 zielen van het eiland verdreven. Zij begaven zich naar Napels, terwijl de verborgene aanhangers der Wet nog tot in 1570 door de Inquisitie vervolgd werden. — In Frankrijk bevonden zij zich in de 8ste en 9de eeuw in een bloeienden toestand, vooral in Parijs, Lyon, Languedoc en Provence, en een Magister Judaeorum zorgde voor hunne belangen. Na 877 echter werden zij er verdrukt, zoodat zij het recht, om een ellendig bestaan te rekken, van koningen, bisschoppen, leenmannen en steden moesten koopen. Om verdrukkingen en terechtstellingen van Joden te rechtvaardigen, strooide men allerlei ongerijmde verzinsels uit van hostieschennis, het vermoorden van Christenkinderen, het vergiftigen van waterputten, enz., die de woede gaande maakten van het lichtgeloovig gemeen. Nu eens werden zij verdreven, dan weder geduld, totdat zij voor veel geld bescherming en verlenging van hunne privilegiën verkregen. Doch reeds in 1395 werden zij voor altijd uit Midden-Frankrijk verdreven. — In Engeland, waar zij reeds in de 9de eeuw gevestigd waren, brak op den kroningsdag van *Richard Leeuwenhart* de storm eener geweldige volksbeweging over hen los. Schoon zij voorts onder *Jan zonder Land* voor 4000 mark zilver een vrijbrief verkregen, hadden zij onder *Hendrik III* — in verbond met *Richard van York*, Prins *Eduard* en de universiteit te Oxford — veel te lijden. Men beroofde hen van hunne goederen en zelfs van de synagogen, ontnam hun in 1270 het recht van grondbezit, poogde hen in 1260 te bekeeren en verbande hen in 1290 buiten de grenzen des Rijks, waarna zij meerendeels naar Duitschland en Frankrijk trokken.

In het Duitsche Rijk waren de Joden het eigendom van den Keizer, die hen kon verkoopen of aan anderen afstaan. Men vindt hen in de 8ste eeuw in de steden aan de Rijn, in de 10de in Saksen en Bohemen, in de 11de in Schwaben, Franken en Weenen en in de 12de in Brandenburg en Silezië. Zij moesten eene menigte van drukkende belastingen betalen en werden door de beheerschers des lands naar willekeur verpand, weggegeven of verjaagd. Gedurende de Kruistochten hadden de Joden in de voornaamste steden des Rijks zooveel van bloedige volksbewegingen te verduren, dat zij met uitzondering van Oostenrijk uit geheel Duitschland nagenoeg verdwenen. Zij werden bij duizenden vermoord en verbrand en velen wierpen zich vrijwillig in de vlammen der in brand gestokene synagogen. Niet lang daarna echter vestigden zij zich weder in de Rijnstreek, in Franken, in Hessen, Saksen en Brandenburg. Bloedige Jodenvervolgingen ontstonden voorts in Silezië op aandrijven van den Franciscaner monnik *Capistranus* (1452—1455). Sedert de 13de eeuw moesten zij een kenmerkend kleed dragen, en bij herhaling werden sedert de 14de eeuw door de Keizers al hunne schuldvorderingen nietig verklaard. Slechts hier en daar bezaten zij het burgerrecht en eenig roerend goed; in het algemeen konden zij slechts met handel en woeker in hun onderhoud voorzien, terwijl de wet hen met zwaarder straffen bedreigde dan de Christenen. Op verschillende plaatsen woonden zij in aangewezen straten en uit onderscheidene Rijksteden werden zij verbannen.— In Zwitserland hadden zij aanvankelijk het recht van grondbezit, maar ook hier namen in 1348 de vervolgingen een aanvang. Het concilie van Basel (1434) schreef voor, dat hun het Christendom moest verkondigd worden; in 1490 werden zij uit Genève, in 1491 uit Thurgau verdreven. — Meer rust en veiligheid — sedert 1264 zelfs bepaalde voorrechten — genoten zij in Polen en Lithauen. Zij werden door Koning *Casimir III* begunstigd en na 1348 vermeerderde er hun aantal aanmerkelijk door landverhuizers uit Zwitserland en Duitschland. — In Rusland vindt men hen in de 10de en 14de eeuw; later echter werden zij er verbannen. — Ook in Hongarije, waar wij hen in de 11de eeuw aantreffen, werden zij in de laatste jaren der 14de en 15de eeuw vervolgd.

In het Christelijk geworden Spanje, alsook in de door de Saraceenen veroverde gedeelten van dat land, bleven de Joden tot in de 2de helft der 14de eeuw in het rustig genot hunner voorrechten; zij bekleedden ambten, werden door de Koningen voorgetrokken en hadden landerijen en eene eigene rechtspleging. Zoowel het toenemend gezag der priesters als de misbruiken van hun eigen woekerhandel gaven evenwel aanleiding tot verdrukking. Weldra ontnam

men hun de bevoegdheid om te wonen waar zij verkozen, beperkte hunne rechten en bezwaarde hen met belastingen. In Aragon werden zij op een tijd, toen de regen wat lang uitbleef, uit de steden verbannen. In Sevilla, Cordova, Toledo, Valencia enz. richtte een volksopstand in 1391 en in 1392 eene groote slachting onder hen aan; alleen door het ondergaan van den doop of door de vlucht naar Afrika konden zij aan den dood ontsnappen. Gedurende de geheele 15de eeuw waren vervolgingen, bekeeringen en Inquisitiegeweldenarijen tegen de gedoopten, die niet naar elders mochten verhuizen, aan de orde van den dag. In 1480 en later werden zij, op aandringen van *Torquemada* (zie *Inquisitie*), bij duizenden naar de brandstapels gevoerd en eindelijk in 1492 geheel en al verdreven. Van de 300000, die naar elders trokken, was na verloop van 8 jaren slechts een tiende gedeelte overgebleven. — In Portugal waar zij reeds in de 11de eeuw gevestigd waren, leefden zij onder het bestuur van een opperrabbijn, die het toezicht had op 7 districten; doch reeds in 1429 moesten zij zich door een kenmerkend gewaad onderscheiden. In 1492 werden er 80000 uit Spanje gevluchte Joden tegen een bepaald hoofdgeld voor den tijd van 3 maanden opgenomen. Dáár waren de behoeftigen genoodzaakt zich te laten doopen, terwijl de meervermogenden naar elders — vooral ook naar Nederland — verhuisden. Koning *Emanuël* deed in 1495 alle Joden uit Portugal verbannen, — zelfs deed hij hunne kinderen die den 14-jarigen leeftijd nog niet bereikt hadden, wegrooven en naar de Slangeneilanden voeren. Meer dan 2000 gedoopte Joden werden in 1506 te Lissabon vermoord. Eerst na de opheffing van het verhuizingsverbod (1629) kwam op het Pyreneesche Schiereiland een einde aan het lijden van hen, die in 't verborgen getrouw waren gebleven aan de Wet van *Mozes*, doch zelfs in 1655 ontmoet men er nog auto's da fé. Eerst in 1773 werd het onderscheid tusschen Christenen en gedoopte Joden opgeheven.

Zoo waren in den aanvang der 16de eeuw de Joden nagenoeg uit het westen van Europa verdwenen; de meesten vond men in Duitschland, Italië, Polen, Turkije en Afrika. Niet groot was hun aantal in Azië, bijv. in Arabië, waar men ook thans nog onafhankelijke Joden in Hedsjas, zwarte in Mokka en blanke in Sennaar aantreft, — in Perzië, waar zij onder zware verdrukking in onkunde leven, — in Afghanistan, waar zij van Kaboel tot in China handel drijven, — in Indië, waar men hen reeds vroeg vermeld vindt, — in Cochinchina, waar zij zich vermoedelijk met de Portugeezen vestigden en zich met landbouw en nijverheid bezig houden, — in Boekharije, waar zij het burgerrecht bezitten en vele zijden stoffen en metalen voorwerpen vervaardigen, — in Tartarije, China en Abessinië, waar zij tot aan 1608 hunne onafhankelijkheid handhaafden, — in den Soedan en Loango. In het noorden van Afrika vestigden zij zich in grooten getale als vluchtelingen uit Spanje. In Fez verkregen zij in 1504 eene afzonderlijke wijk. In Marocco bekleedden zij vaak aanzienlijke ambten en waardigheden. In Berberije hadden zij in 1790 veel te lijden en in Algiers verkeerden zij in smaad en verdrukking, totdat de Franschen er in 1830 den dag hunner verlossing deden aanbreken. Veel gunstiger was hun toestand in Turkije, waar zij in de groote steden aanzienlijke gemeenten bezitten. In Palaestina, werwaarts vooral uit Polen vele Joden verhuisd zijn, leven zij in armoede en ellende. In Nederlandsch Oost-Indië is nergens ooit eene Israëlietische gemeente ontstaan, terwijl in onze West-Indische bezittingen, zooals te St. Thomas, St. Eustatius, Curaçao, Suriname enz., onderscheidene synagogen verrezen zijn. Op Curaçao zijn er zelfs 2 en de gemeente aldaar, alsook die te St. Thomas, is zeer bemiddeld.

In het Christelijk Europa ontstonden na de herleving der wetenschappen en vooral na de Hervorming betere gezindheden jegens de Joden. Toch verkregen zij in onderscheidene landen eerst in het laatst der 18de eeuw het burgerrecht. De Inquisitie en de Pausen vervolgden van de 16de tot in de 17de eeuw de Joden in Italië. Sedert 1584 werden wekelijks voor hen bekeeringspredikatiën te Rome gehouden en zij waren gedwongen daarnaar te luisteren, en zelfs in onzen tijd werden er Israëlietische knapen aan hunne ouders ontrukt en heimelijk gedoopt. Tot 1570 werden zij meermalen uit sommige Italiaansche steden verbannen, zooals in 1540 uit Napels. Meer vrijheid genoten zij te Venetië, Padua, Florence en Pisa en sedert 1600 te Livorno, waar zij ook thans nog goede scholen hebben. In Sardinië mochten zij in de ghetti handel drijven en zich aan de nijverheid wijden, doch grondbezit was hun tot in 1848 ontzegd. Sedert de stichting van het koningrijk Italië genieten zij aldaar het volle burgerrecht; zij bekleeden staatsambten, worden tot leeraren en hoogleeraren benoemd en nemen zitting in het Parlement. — In Frankrijk vestigden zich te Bayonne en Bordeaux in 1550 Spaansche en Portugeesche Joden, en de omwenteling verschafte hun in 1791 het burgerrecht. Door latere wetten werd er de volkomene emancipatie der Joden bekrachtigd. Hetzelfde voorrecht viel hun in België te beurt. — Sedert 1655 werden de Joden weder in Engeland geduld en zij verkregen er in 1723 het recht op grondeigendommen. Zij verkeerden er voorts in een toestand van beperkte, doch ongestoorde vrijheid, en sedert 1830 zijn zij er achtervolgens tot ambten, tot de balie en tot het Parlement toegelaten en eindelijk met de Christenen gelijk gesteld. — In ons Vaderland vonden in 1603 de Portugeesche Joden eene wijkplaats en zij leefden er rustig, evenals hunne Duitsche broeders, al bleven zij ook uitgesloten van het burgerrecht. Zij ontvingen dit laatste eerst in 1796. Vóór dien tijd waren zij onderworpen aan beperkende bepalingen, bijv. in Drenthe, waar men den Jood geen nachtverblijf vergunde. De grondwet van 1814 heeft hunne volkomene emancipatie bekrachtigd. — In Denemarken, waar de Joden in 1600 eene wijkplaats vonden, verkregen zij in 1738 vele vrijheden en in 1848 het burgerrecht. — In Zweden verschenen zij eerst in 1776; zij verkeeren er onder de grondwet van 1855 in een gunstigen toestand, hoewel zij nog niet volkomen met de Christenen zijn gelijk gesteld. — De grenzen van Noorwegen mogen zij tot nu toe niet overschrijden.

Uit het eigenlijke Rusland, waar zij zich met vergunning van *Peter de Groote* gevestigd hadden, werden zij ten getale van 35 000 zielen in 1742 door Keizerin *Elizabeth* verdreven. Onder *Catharina II* trokken zij weder derwaarts, — door *Alexander I* werden zij begunstigd en door *Nicolaas I* verbannen. Daarentegen woonden zij onder beveiliging van den Russischen schepter in Koerland, de Krim, Groesie, Caucasië en de voormalige Poolsche landen. Sedert 1845 werden zij in Rusland trapsgewijs geëmancipeerd, van scholen voorzien en dienstplichtig verklaard. In het koningrijk Polen, waar zij eene middenklasse vormden tusschen den adel en den boerenstand en onderscheidene dorpen en steden bezaten, vonden zij bescherming bij het bestuur, hoewel zij nu en dan door verdrukking, vooroordeel en volksbeweging veel te lijden hadden. Zij waren er onder eene eigene rechtspleging van het staatkundig leven uitgesloten, zagen zich als kooplieden, herbergiers, landbouwers en ambachtslieden door halve barbaren omringd en bleven dientengevolge op veel lageren trap van ontwikkeling en beschaving dan de Portugeesche en zelfs dan de Duitsche Joden. Gedurende den Poolschen opstand hebben onderscheidene Joden lauweren verworven in den strijd. In Pruisen en in de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie leven zij in veiligheid, en ook in Zwitserland zijn de verordeningen tot wering der Joden reeds lang afgeschaft, hoewel hunne volkomene gelijkstelling met de overige Christenen nog tot de vrome wenschen behoort. — In Spanje, waar men hen in 1837 eerst weder toeliet, zijn zeer weinig Joden, en in Portugal, waar zij van alle burgerrechten verstoken zijn, vindt men er nagenoeg alleen van Duitschen oorsprong. — Engelsche en Nederlandsche Joden vestigden zich in 1625—1654 in Brazilië, — in 1639—1661 in Cayenne. Zij leven voorts als vrije burgers in Suriname, op Jamaïca, in Canada, in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika en in Australië.

Beklagenwaardig was sedert de 16de eeuw de gesteldheid der Joden in Duitschland. Uitgesloten van het burgerrecht, van grondbezit en ambten, ja, zelfs van vele takken van handel, waren zij gedwongen zich tot woeker en kleinhandel te bepalen en het recht van bestaan te koopen door de opbrengst van vernederende belastingen, wier aantal tot 60 klom. Op onderscheidene plaatsen werden zij niet geduld, uit andere verbannen en zelden weder toegelaten. Meestal vergunde men het verblijf slechts aan een beperkt getal, en dat was in een groot aantal klassen verdeeld. Hoewel Keizer *Karel V* hun bescherming had toegezegd, werden zij uit onderscheidene Staten verdreven of door volksoproeren mishandeld. In Oostenrijk daarentegen bestonden in de 17de eeuw adellijke Joden, en de Israëlietische gemeente te Praag verkreeg in 1649 eenige voorrechten wegens hare goede diensten bij het verdedigen der stad. Ook bestond er sedert 1697 eene Joodsche gemeente te Weenen. In het algemeen bleef de smadelijke bejegening der Joden in Duitschland voortduren, totdat de wijsbegeerte de grondslagen gelegd had der moderne beschaving, en staatkundige en godsdienstige vrijheid als het onbetwistbaar recht van elken mensch erkend werd. Vooral voerden *Lessing*, *Mendelssohn* en *Dohm* sedert 1778 het pleit voor verdraagzaamheid jegens de Joden. Daarop verscheen in 1782 in Duitschland het Edict van Tolerantie, in onderscheidene Staten gevolgd door milde bepalingen. Na de afschaffing van het Duitsche Keizerrijk in den aanvang dezer eeuw ontvingen zij hier en daar het burgerrecht, en in 1812 werden zij in Pruisen met de overige ingezetenen gelijkgesteld. Later echter — na 1814 — werden onder den invloed der reactie de rechten der Joden weder ingekort, zooals in Hessen, Saksen-Weimar en Mecklenburg, — ja, zij werden in Hannover, Hamburg en Frankfort van het burgerrecht beroofd, uit Lübeck en Meiningen verbannen en in 1819 zelfs door volksbewegingen verdrukt. In Pruisen sloot men hen uit van onderscheidene betrekkingen. Weldra echter bracht het jaar 1848 de volledige emancipatie der Joden in Duitschland. Moge zich daartegen later eene bekrompene reactie hebben aangekant en heeft het zelfs in de jongste jaren, tot onuitwischare schande van onzen verlichten tijd, aldaar niet ontbroken aan ophitsingen tegen de Joden en aan daaruit voortvloeiende bloedige mishandelingen, toch ligt het in den geest onzer eeuw, dat eene volkomene gelijkstelling der Israëlieten met de overige ingezetenen niet kan uitblijven.

Die gelijkstelling bestaat sedert lang in ons Vaderland, en niemand zal ontkennen, dat onze volkswelvaart aan den handelsgeest en het schrander oordeel der Joden veel verschuldigd is. De Nederlandsche Israëlieten, mogen zij ook door lage bekrompenheid worden gesmaad, bezitten zeer loffelijke eigenschappen. Met den vreeselijken volkskanker — het misbruik van sterken drank — zijn zij zelden besmet. In het huiselijk leven onderscheiden zij zich door eerbied voor meerbejaarden, door gehechtheid aan alonde gebruiken en door onderlinge toegenegenheid. Met bewonderenswaardige volharding en zelfverloochening volvoeren zij hunne plannen, en op het gebied van kunst en wetenschap schitteren velen van hen door groote gaven. Opmerkelijk is het tevens, dat zij in bankiers- en beurszaken, in de dagbladpers en op het tooneel, bij het ziekbed en in de pleitzaal, vooral in Duitschland, Frankrijk en ons Vaderland, zich meer en meer op den voorgrond plaatsen.

Men schat het aantal der over den aardbodem verstrooide Joden op 5—6 millioen, en van dezen bevinden zich meer dan $3^1/_2$ millioen in Europa.

Volgens de jongste statistieke gegevens waren zij op de volgende wijze verdeeld:

Duitschland (1880)	561 612
Europeesch Rusland (zonder Polen)	1 829 100
Russisch Polen	783 079
Caucasië	23 227
Siberië	11 400
Roemenië	150 000
Europ. Turkije (zonder vazallenstaten)	75 295
Griekenland	2 582
Servië	1 560
Luxemburg	523
Zwitserland	6 996
Oostenrijk-Hongarije (1880) . . .	1 643 708
Nederland (1879)	81 693
België	3 000
Denemarken	4 290

Groot-Britanje	51 000
Frankrijk	49 439
Italië	35 356
Zweden	1 836
Noorwegen	25
Spanje en Portugal	2 500
Noord-Amerika	150 000
Afrika	500 000
Azië	750 000

Deze cijfers zijn echter niet in overeenstemming met die, welke in de: „Volkskunde der Juden (1881)" van *Andrees* zijn medegedeeld. Daar vinden wij de volgende:

In Europa zijn	5 200 000	Joden
„ Afrika	400 000	„
„ Azië	190 000	„
„ Amerika	310 000	„
„ Australië	20 000	„
	6 120 000	

Voorts gewaagt men van het *Jodendom* in tegenstelling van het Christendom, Heidendom enz. Het onderscheidt zich tevens van het Hebraeïsmus of de oorspronkelijke leer van *Mozes*. Het Jodendom ontstond een paar eeuwen vóor den aanvang onzer jaartelling, toen de Israëlieten bekend werden met de geschriften der Perzen en Grieken. Het ontwikkelde zich door toevoeging van mondelijke overleveringen aan de Gewijde Schriften en door den strijd der verschillende partijen en ontving in de 3de tot de 5de eeuw onzer jaartelling in den *Talmud* (zie aldaar) een hechten grondslag. Het heeft leerstellige, historisch-nationale en zedekundige bestanddeelen en openbaart zich in bepaalde meeningen en plechtigheden, die zich echter aan den wijzigenden invloed des tijds niet geheel kunnen onttrekken.

Tegelijk met het Jodendom ontstond eene hoogst belangrijke *Joodsche Letterkunde*, die men gevoegelijk in negen tijdperken verdeelen kan. Het *eerste* loopt tot 143 vóor Chr. en bevat hoofdzakelijk uitleggingen van en toevoegselen tot de aloude Gewijde Schriften. Tot dit tijdperk behooren *Sirach* en *Aristobulus*. De Arameesche taal was allengs die des volks geworden. — Het *tweede* strekt zich uit tot 135 na Chr. De „Midrasch" of verklaring der Heilige Schrift verdeelde men in „Halacha" of de toepassing der wet, en „Kagada" of de geschiedkundige en godsdienstige uitleggingen. Uit dit tijdperk zijn vertalingen der Gewijde Schriften, vele apocryphe boeken, de eerste Christelijke geschriften, de werken van *Jason*, *Josephus*, *Philo*, *Akiba* enz. afkomstig. — Het *derde* tijdperk gaat tot 475. De meestberoemde schrijvers van dien tijd zijn zij, die hunne bijdragen hebben geleverd tot de „Mischna" en den „Talmud", zooals *Eliëzer-ben-Jakob*, *Jehuda*, *Jose*, *Meir*, *Simeon-ben-Jochai*, *Jehuda de Heilige*, *Nathan*, *Chija*, *Rab*, *Samuel*, *Jochanan*, *Hunna*, *Rabba*, *Rawa*, *Papa*, *Asche* en *Abina*. Zij schreven zedekundige verhandelingen, verhalen, fabels en geschiedenissen en waren in den regel bekend met de Grieksche taal. Toen de hoogescholen in Palaestina verdwenen, ontstonden er nieuwe in verschillende Perzische steden. — Het *vierde* tijdperk eindigt in 740. Daarin kwam het Hebreeuwsch meer en meer in onbruik. Van de geschriften van dit tijdperk, meestal van uitlegkundigen aard, is zeer weinig bewaard gebleven. — In het *vijfde* tijdperk (740—1040) wekten de Arabieren, die zich met de wetenschap van Indië, Perzië en Griekenland verrijkt hadden, den naijver der Israëlieten, en onder dezen ontstonden genees-, sterren- en taalkundigen, schriftverklaarders en geschiedschrijvers. Toen schreven *Anan* (750), *Saadia* († 941), *Scherira* († 998) en zijn zoon *Hai* († 1038), die een woordenboek vervaardigde, enz. In Palaestina voltooide men het stelsel der masora of dat der klinkers. Van de 9de tot de 11de eeuw bevonden zich te Kairwan en Fez beroemde leeraars en schrijvers, zooals *Isaak-ben-Soleiman*, een geneeskundige, *Dunasch-ben-Temim* en *Jakob-ben-Nissim*, beiden godgeleerden, *Chefez*, rechtsgeleerde en woordenboekschrijver, *Nissim*, rechtsgeleerde en zedekundige, en *Chananel*, uitlegger der Heilige Schrift. Ook in Italië bevonden zich in dit tijdperk geleerde rabbijnen, zooals *Julius* te Pavia, de geneesheer *Schabthai Donolo* (geboren in 913), die sterrenkundige geschriften leverde, en *Josippon*, die als geschiedschrijver roem verwierf. Bari en Otranto waren in die dagen de zetels van Israëlietische geleerdheid. Na het verdwijnen der Babylonische leerscholen (1040) werd Spanje, waar reeds vroeger *Menachem ben-Seruk* als woordenboekschrijver, *Hassan* als sterrenkundige, *Chasdai* als geneesheer en *Chajudsch* als taalkundige geschitterd hadden, de zetel der Joodsche letterkunde. In de tiende eeuw verhuisde de wetenschap uit het Oosten naar Mainz, Lotharingen en Frankrijk. Men heeft uit dien tijd de oudste Hebreeuwsche handschriften en de vaststelling der Hebreeuwsche versmaat.

Het *zesde* tijdperk (1040—1240) is uit de Israëlietische middeneeuwen het glansrijkst. De Spaansche Israëlieten legden zich met ijver toe op de godgeleerdheid, uitlegkunde, taalkennis, poëzij, rechtsgeleerdheid, sterren-, tijdreken- en wiskunde, wijsbegeerte, welsprekendheid en geneeskunde. Men schreef in de Arabische, Rabbijnsche en Hebreeuwsche talen. Van de schrijvers vermelden wij de rechtsgeleerden *Samuel Halevi* († 1055) en *Isaäk Alfasi* († 1103), — den geschiedkundige en godgeleerde *Abraham ben-David* (1161), — de taalbeoefenaars *Abulwalid* (1050) en *Salomo Parchon* (1060), — de wijsgeerige godgeleerden *David Mokamez* (11de eeuw) en *Joseph ben-Zadik* († 1159), — den zedekundige *Bechai* (11de eeuw), — den sterren- en aardrijkskundige *Abraham ben-Chija* (1123), — den reiziger *Benjamin van Tudela* (1160), — de dichters *Salomo Gabirol* (1050) en *Mozes ben-Esra*, — den voortreffelijken *Jehuda Halevi* († 1142) en den uitstekenden *Maimonides*. Voorts heeft men uit dien tijd geschriften van *Gerschom* en zijn broeder *Machir*, van *Simeon ben-Isaäk*, *Joseph tob-Elem*, *Jeduha Hacohen* en *Salomo ben-Isaäk*, bijgenaamd *Raschi*. Deze laatsten leefden in Frankrijk, en aldaar schreven in de 12de eeuw *Menachem ben-Chebbo*, *Joseph Kara*, *Samuël ben-Meir*, *Menachem ben-Salomo* en *Mozes* uit Pontoise, terwijl belangrijke toevoegselen tot den „Talmud" geleverd werden door *Isaäk ben-Ascher*, *Jacob ben-Meir*, bijgenaamd *Tam*, en *Simson ben-Abraham*. Ook in Provence bevonden zich onderscheidene Talmudisten, zooals *Serachja-Halevi*, *Abraham ben-David*, *Abraham ben-Nathan*, — uitlegkundigen, zooals *Mo-*

zes Haddarschan (1016), — taalkundigen, zooals *Joseph* en *Mozes Kimchi*, — vertalers, zooals *Juda Tibbon* enz. In Duitschland, vooral te Mainz en Regensburg, bereikte de Israëlietische geleerdheid een hoogen trap van bloei. Hier schitterden *Simeon*, *Eliëser ben-Nathan*, *Baruch ben-Isaäk*, *Samuel de Vrome* en *Petarkia* (1187). Tot de vermaardste Italiaansche rabbijnen behoorden *Nathan ben-Jechiel* (†1106) en *Hillel ben-Eljakim*. In het Oosten maakte *Juda Hadassi* (1148) zich beroemd.

In het *zevende* tijdperk (1204—1492) leefden de voortreffelijkste Israëlietische schrijvers in Spanje, — voorts in Portugal, Provence en Italië. Tot de Spanjaarden behoorden in de 13de eeuw de dichters *Jehuda Charisi*, *Abraham Halevi* en *Isaäk Sahola*, — de sterrenkundigen en wijsgeeren *Isaäk Lattef*, *Juda Cohen* en *Isaäk ben-Sid*, de vervaardiger der „Alfonsinische Tafels", — de rechtsgeleerden *Meir Halevi*, *Mozes ben-Nachman* en *Salomo Addereth*, — de natuurkundige *Gerschom ben-Salomo*, — de kabbalisten *Todros ben-Joseph*, *Joseph Gecatilia*, *Abraham Abulafia* en *Mozes de Leon*, — de zedekundigen en godgeleerden *Jona Gerundi*, *Schemtob Palquera* en *Bechai*; in de 14de eeuw de sterrenkundigen *Isaäk Israëli* en *Isaäk Alchadev*, — de wijsgeeren *Joseph Vakar* en *Mozes Vidal*, — de rechtsgeleerden *Jomtob*, *Nissim*, *Vidal* en *Isaäk ben-Schescheth*, — en de godgeleerden *Chasdai Kreskas*, *Josua Schoaib*, *Schemtob Sprot*, *David Abudarham*, *Joseph Caspi* en *David Cohen*. In de 15de eeuw begon er de wetenschap te kwijnen. Niettemin vermelden wij als schrijvers van dien tijd *Joseph Albo*, *Schemtob ben-Joseph* en *Isaäk Abuab*, — voorts in Portugal *Abraham Catalan*. In Provence leefden de dichters en wijsgeeren *Joseph Hazobi*, *Levi ben-Gerson*, *Jedaja ben-Bonet*, *Calonymos* en *Mozes ben-Abraham*, — de vertalers *Samuel Mozes* en *Jakob Tibbon*, — de taalkundigen *David Kimchi* en *Profiat Duran* bijgenaamd *Ephodaeus*, — de rechtsgeleerden *Menachem ben-Salomo*, *David Kimchi* en *Jerucham* — voorts *Isaäk de Lattes*, *Abraham Farissol*, *Meir ben-Simeon* en *Isaäk Nathan* (1437). In Italië hielden Israëlietische geleerden zich bezig met het vertalen van Arabische en Latijnsche geschriften of leverden aesthetische werken, zooals die van *Immanuel ben-Salomo*, die de eerste Hebreeuwsche sonetten schreef, *Mozes de Riéti*, *Messir Leon* enz. Tot de rechtsgeleerden behoorden er *Jesaia de Trani* en *Joseph Kolon*, — tot de wijsgeeren *Hillel ben-Samuel*, *Juda ben-Mozes* en *Jochanan Alman*, — tot de kabbalisten *Menachem Recanate*, — tot de sterrenkundigen *Immanuel ben-Jakob*, — en tot de taalkundigen *Joseph Sark* en *Salomo Urbino*, terwijl in Padua *Elia del Medigo* uit Candia († 1493) openlijke voorlezingen hield over wijsgeerige onderwerpen. In Frankrijk leefden eenige rechtsgeleerden, zooals *Tosafot*, *Mozes de Coucy* en *Jechiel ben-Joseph*, alsmede eenige schriftverklaarders en dichters, tot welke *Berachja* behoorde, — en in Duitschland werd de rechtsgeleerdheid vertegenwoordigd door *Eliëser Halevi* (1240), *Meir* uit Rothenburg (1280), *Mordechai*, *Ascher* en zijn zoon *Jakob* (1339) en *Isserlin* (1450), terwijl de kabbalist *Elasar* uit Worms, de godgeleerde *Menachem Kara* en de apologeet *Lippemann* uit Mühlhausen niet mogen vergeten worden. Tot de beroemde schrijvers van dien tijd behooren voorts *Mordechai Comtino*, een Grieksch sterrenkundige (1470), *Tanchum ben-Joseph* uit Palaestina, de schrijver van een Talmudisch woordenboek (1260), *Jakob Sikeli*, — *Abraham*, de zoon van *Maimonides*, *Juda Corsani* en *Simeon Duran* uit Afrika, terwijl ook nog *Aäron ben-Joseph* (1294), *Aäron ben-Elia* (1346) en *Elia Beschitzi* († 1490) vermeld worden.

Het *achtste* tijdperk (1492—1759) is gekenmerkt door de verstrooiing der uit het zuiden van Europa verdreven Joden en door de verspreiding van hunne geschriften door middel der boekdrukkunst. Terwijl de beschaving der Spaansche Israëlieten in het Oosten en het herleven der klassieke wetenschap in Italië grooten invloed had, bepaalden de Israëlieten in Polen zich bij eene bekrompene verklaring van den „Talmud". Intusschen verrezen in het Oosten, in Duitschland, Polen en de Nederlanden Israëlietische scholen en boekdrukkerijen, welke door uitstekende Joodsche geleerden werden bezocht en gaande gehouden. Tot deze behoorden (van 1492—1540) de godgeleerde en wijsgeer *Isaäk Abravanel* en zijn zoon *Jehuda*, — de wijsgeeren *Abraham Bibago* en *Saul Cohen*, — de wiskundige *Elia Misrachi*, — de godgeleerde *Isaäk Amara*, — de schriftverklaarder *Jakob Chabib*, — de rechtsgeleerden *Jakob Berab*, *Joseph ben-Lep*, *David ben-Simra* en *Levi Chabib*, — de taalkundigen *Abraham de Balmes*, *Elia Levita* en *Salomo ben-Melech*, — de masoreet *Jakob ben-Chajin* enz., — (van 1540—1600) de geschiedschrijvers *Samuël Usque* en *Joseph Cohen*, de letterkundige *Gedalia Jachia*, — de tooneelschrijver *Jehuda Sommo*, — de dichters *Salomo Usque* en *Israël Nagara*, — de criticus *Asaria de' Rossi*, — de Talmudische lexicograaf *Mozes Figo*, — de geneeskundige *Amatus*, — de lexicograaf *David de' Pomi*, — de sterrenkundige *David Gans*, — de taalkundige *Samuël Arkevolte*, — de oudheidkundige *Abraham Portaleone*, — de zedekundige *Mozes Almosnino*, — de apologeet *Isaäk Troki*, — de godgeleerde *Jehuda Muscato*, — de kabbalisten *Isaäk Luria* en *Mozes Corduéro*, — de uitlegkundigen en rechtsgeleerden *Joseph Karo*, *Mozes Alschech*, *Samuël de Medina*, *Mozes Israëls*, *Mordechai Jafe*, *Salomo Luria*, *Löw ben-Bezalel*, — de polihistor *Hendel Manoach* en de tekstzuiveraar *Menachem Lonsano*, — (van 1600—1650) de rechtsgeleerden *Jomtob Heller*, *Chajim Benbenaste*, *Joseph Trani* en *Joël Sirks*, — de godgeleerden *Jesaia Hurwiz* en *Abraham Cohen Herrera*, — de kabbalist *Chajim Vital*, — de tekstzuiveraars *Salomo Norzi* en *Salomo Adeni*, — de geneeskundigen *Roderich da Castro* en *Abraham Zucut*, — de statisticus *Simcha Luzzato*, — de oudheidkundige *Jakob Jehuda Leo*, — de Spaansche vertaler *Saadia Asnekot*, — de dichters *Abenatar* en *Jakob Roman*, — de godgeleerde *Menasse ben-Israël*, — de letterkundige *David Conforte*, — en de dichter en lexicograaf *Leo de Módena*, — (van 1650 tot 1700) de apologeet *Saul Mortera*, — de strijdlustige *Orobio*, — de rechtsgeleerden *Schabthai Cohen*, *Samuël Edels*, *Abraham Able* en *Hiskia Silva*, — voorts *Simcha ben-Gerson*, *Aäron ben-Samuël*, en *Jakob Zahalon*, — onze vermaarde landgenoot *Spinoza*, — de bibliograaf

Schabthai ben Joseph, — de lexicographen *Benjamin Mussaphia* en *de Lara*, — de Spaansche vertaler *Jakob Cansino*, — de apologeet *Isaäk Cardoso*, — *Thomas de Pinedo*, uitgever van den „Stephanus Byzantinus", — *Josel Witzenhausen*, die het Oude Testament in het Joodsch-Duitsch heeft vertaald, — de Spaansche vertaler *Jakob Abendana*, — de wijsgeer *Mozes Chefez*, — *Gerson Chefez*, vervaardiger van een rijmwoordenboek, en *Mordechai ben-Nisan*, — (van 1700 tot 1755) de rechtsgeleerden *Jehuda Rosanis*, *Elia Cohen*, *David Fränkel* en *Jonathan Eybeschütz*, — de wijsgeer *David Niëto*, — de bibliothecaris *David Oppenheimer*, — de geneeskundigen *Abraham Cohen*, *Schabthai Marini* en *Tobia Cohen*, — de taalkundigen *Salomo Hanau* en *Jehuda Briel*, — de hersteller der dichtkunst *Mozes Chajim Luzzato*, — *Isaäk Lampronte*, de vervaardiger van een Talmudisch lexicon, — *Pereyra* en *Simcha Isaäk*.

Het *negende* tijdperk loopt van 1755 tot aan den tegenwoordigen tijd. Het werd op eene glansrijke wijze door *Moses Mendelssohn* geopend. De Israëlietische letterkunde veranderde daarin geheel en al van aard. Taal en dichtkunst, critiek en opvoedingsleer, Joodsche geschiedenis en letterkunde werden met ijver beoefend, terwijl de gewijde schriften in verschillende Europeesche talen, en vreemde werken in het Hebreeuwsch werden overgebracht. Vele Joodsche geleerden namen deel aan den vooruitgang der wetenschap en leverden hoogst merkwaardige boeken. Ook bezorgde men uitgaven van onderscheidene oud-Joodsche geschriften. Van de Joodsche schrijvers van dit tijdperk vermelden wij de wetgeleerden *Ezechiël Landau*, *Elia Wilna*, *Maleachi Cohen* en *Jesaia Berlin*, — de rechtsgeleerden *J. D. Meyer* en *Riesser*, — de wijsgeeren *Mendelssohn*, *Salomo Maimon* en *Bendavid*, — de dichters *Franco Mendez*, *Ephraim Luzzato*, *Herz Wessely*, *Salomo Cohen* en *Simcha Calimani* — de Duitsche dichters *Ephraïm Moses Kuh*, *Büschenthal* en *Michaël Beer*, — den prediker *de Sollas*, — de prozaschrijvers *Joel Löwe*, *Isaäk Euchel*, *Bensev*, *David Levy*, *David Friedländer*, *Salomo Pappenheimer*, *Isaäk Satanow*, *Simon Bondy*, *Johlson* en *Löwisohn*, — de componisten *Halevy* en *Meyerbeer*, — den ichthyoloog *Bloch*, — de geneeskundigen *van Laar*, *Markus Herz*, *Michael Friedländer*, *Haindorf*, *van Deen*, *Rosenstein* en *Ali Cohen*, — de wiskunstenaars *Raphael Levi*, *Baruch Sklow*, *Abraham Cassel*, *Meier Hirsch*, *Salomo Dubno*, *Saul Levin*, *Gans*, *Davids*, *Azulai*, *Rubinstein*, *Heydenheim*, *Krochmal*, *Bloch*, *Peter Beer*, *Jeitteles* en *Creizenach*, — den geschiedschrijver *Jost*, en onderscheidene beroemde redenaars. In ons Vaderland is inzonderheid de rechtsgeleerdheid aan *Meyer*, *Lipman*, *de Pinto*, *Godefroi*, *Goudsmit*, enz. veel verschuldigd.

Jodenkers (Physalis Alkekengi *L.*) is de naam eener plant, die in Midden- en Zuid-Europa op steenachtige plaatsen groeit. Zij behoort tot de familie der *Solaneën* en is eene overblijvende plant met eivormige bladeren en alleenstaande, uit de oksels der bladeren voortkomende, vuil-witte, radvormige bloemen. Hare vrucht, eene roode bes, ter grootte eener kers, is door een grooten, rooden, geaderden, opgeblazen kelk omsloten. Zij heeft een zoet-zuren smaak en wordt door kinderen gegeten. Zij mag echter niet in aanraking komen met de omsluitende blaas, daar deze eene bittere zelfstandigheid afscheidt. Hierdoor ontstond het volksgeloof, dat deze bessen door aanraking met de vingers vergiftig worden. Voorheen bezigde men ze als geneesmiddel tegen waterzucht. Wij geven op de volgende bladzijde onder *a* en *a* twee helften der plant op 1/3de der natuurlijke grootte, in *b* een helmknop in natuurlijke grootte, in *c* een stempel in dubbele grootte, in *e* eene omhulde vrucht, in *f* de vrucht met geopend omhulsel, beide op de halve grootte, en in *g* een zaadje op viervondige grootte.

Jodenlijm, zie *Asphalt*.

Jodium, zie *Iodium*.

Joël, de zoon van *Pethuël*, is éen van de oudste Hebreeuwsche profeten. Zijn boek is in het Oude Testament het 2de der 12 Kleine Profeten. Hij leefde in het Rijk van Juda omstreeks het jaar 860 vóor Chr., toen eene noodlottige droogte en eene verwoesting, door sprinkhanen veroorzaakt, hem aanleiding gaven om het volk tot boete te vermanen, terwijl hij tevens de komst van den geest van *Jahveh*, de zegepraal over de Heidenen en een tijdperk van vrede en welvaart voorspelde. Zijne taal is ouderwetsch, maar zeer dichterlijk en schilderachtig. Een uitmuntenden commentaar van dit boek leverde *Hitzig* in „Die zwölf kleinen Propheten (4de druk, 1881)".

Joelfeest (Het), het grootste feest der oude Skandinaviërs en vermoedelijk ook der oude Germanen, werd gevierd ter eere van den zonnegod *Freyr*, nam een aanvang met den winterzonnestand (21 of 22 December) en duurde 3 nachten. Op den Joelavond werd aan dien God eene groote offerande (sovarblot) gebracht door den Koning. Een groot wild zwijn, het aan *Freyr* geheiligde dier, leidde men in de zaal, en met de handen op zijn borsteligen rug zwoeren de leenmannen er op nieuw trouw aan hunnen Vorst. *Hakon de Goede*, koning van Noorwegen, beval, dat het Joelfeest tegelijk met het Kerstfeest zou gevierd worden, weshalve Kerstavond in Zweden nog altijd den naam van Joelfeest draagt.

Joessoef-Bey, een Fransch generaal, werd geboren in 1805 op het eiland Elba (volgens anderen in 1810 in het zuiden van Frankrijk), voer ter zee en werd als knaap door zeeroovers naar Tunis gebracht, waar de Bey hem in den Mohammedaanschen godsdienst liet opvoeden, waarna hij bij de lijfwacht geplaatst werd. Wegens een minnehandel met de dochter van den Bey moest hij in 1830 de vlucht nemen en begaf zich op eene Fransche brik naar Algiers. Hier bewees hij door zijn invloed op de bevolking groote diensten, behaalde in 1836 eene schitterende overwinning op *Abd-el-Kader*, en bij de onderneming tegen Constantine zag hij zich bij voorraad aangewezen tot bey van deze stad. Intusschen mislukte die toeleg. Later werd hij te Oran tot bevelhebber van een korps spahi's benoemd en bleef voorts onder de orders van *Bugeaud* ijverig werkzaam. In 1854 omhelsde hij te Parijs het Christendom en verkreeg als brigade-generaal het opperbevel over de uit Algiersche inboorlingen samengestelde troepen. Gedurende den Oosterschen oorlog van 1854

werd hij naar de Krim gezonden, en na dien tijd was hij als divisie-generaal te Algiers belast met het in toom houden der vijandelijke stammen. Hij kweet zich met roem van deze taak en schreef: „Sur la guerre en Afrique (1850)". In 1865 werd hij kommandant van de 10de militaire divisie te Montpellier en overleed te Cannes den 16den Maart 1866.

Joerte is de naam van de woningen der zwervende volkeren in Siberië, vooral van de Rendier-Toengoezen en Jakoeten, en in China. De joerten zijn eenvondige hutten, van lichte balken opgetrokken en met leem en zoden dicht gemaakt. Zij hebben eene kegelvormige gedaante. In het midden wordt er het vuur gestookt en rondom den haard zijn banken geplaatst, die tevens tot slaapsteden dienen, terwijl huisraad, wapens enz. aan den wand zijn opgehangen.

Johan. Onder dezen naam vermelden wij:

Johan Casimir, pfalzgraaf *aan de Rijn*. Hij was een zoon van Keurvorst *Frederik III* en geboren in 1543. Opgevoed in den Hervormden godsdienst, bracht hij zijne jeugd in Frankrijk door, ondersteunde de Hugenoten en verscheen in 1578 met een leger in de Nederlanden om den Prins *van Oranje* en de Staten bij te staan in den oorlog tegen Spanje. Toen echter vervolgens de Graaf *van Bossu* tot opperbevelhebber aangesteld werd en de soldij ter troepen achterbleef, trok hij met 500 ruiters naar Gent, waar hij luisterrijk ontvangen werd. Daar Koningin *Elizabeth* deze handelwijze afkeurde, ging hij in persoon naar Londen, om zich deswege te rechtvaardigen, en ontving er de orde van den Kouseband. Later begaf hij zich weder naar Duitschland en schonk er aan vervolgde Nederlanders eene veilige schuilplaats. Hij overleed den 6den Januari 1592.

Johan Maurits, graaf *van Nassau-Siegen* en bijgenaamd *de Braziliaan* of *Amerikaan*. Hij was een zoon van *Johan VIII de Jonge*, graaf *van Nassau-Dillenburg*, werd geboren in 1604, legde zich met ijver toe op de wiskunde en den vestingbouw, trad in 1621 in Nederlandschen dienst en nam deel aan de belangrijke stedeveroveringen van *Frederik Hendrik*. De bewindhebbers der West-Indische Maatschappij benoemden hem in 1636 tot gouverneur, kapitein- en admiraal generaal hunner bezittingen te Brazilië. Hij stapte er het volgende jaar aan wal en verwierf grooten roem, zoowel door zijn krijgsbeleid als door zijne menschlievende maatregelen jegens de overwonnenen. Hij deed er voorts door den bouwmeester *Pieter Post* op de klip van Olinda eene stad stichten, die den naam van Mauritiusstad ontving. Hierdoor werd zijn bestuur uiterst kostbaar, en in 1644 legde hij zijne waardigheid als landvoogd neder, keerde met eene vloot

De gemeene jodenkers.

van 11 schepen naar Nederland terug, maar was ziek bij zijne aankomst. Weldra echter snelde hij van den Helder naar 's Gravenhage om er verslag te doen van zijn beheer. Hij ontving den dank der Bewindhebbers en zag in hetzelfde jaar zich benoemd tot generaal der kavallerie. In 1647 werd hij stadhouder van Cleef, Mark, Ravensberg en Minden en vestigde zich bij afwisseling te Cleef en te Wesel, terwijl hij nu en dan met belangrijke zendingen werd belast. In 1651 werd hij het hoofd der Maltezer Orde in Noord-Duitschland. Hij bezorgde aan zijne landen een tijdperk van ongemeenen bloei, werd in 1652 in den Duitschen vorstenstand verheven en zag zich in 1657 namens den Keurvorst *van Brandenburg* naar Frankfort ter keizerskeuze afgevaardigd. Toen in 1664 *Willem Frederik*, stadhouder van Friesland, overleden was, begaf hij zich derwaarts, doch was te Franeker door het instorten van eene brug bijna omgekomen. Uit het water met veel moeite gered, werd hij op Martenahuis verpleegd. In 1666 zag hij zich in Nederland benoemd tot opperbevelhebber van het leger en in het noodlottige jaar 1672 schaarde hij zich onder het opperbevel van den Prins *van Oranje*. Te Muiden post vattende, verdreef hij den vijand tot driemaal toe en werkte krachtig mede tot het behoud van Amsterdam. In 1673 werd hij opperbevelhebber in Friesland en Groningen en handhaafde ook dáár zijn krijgsroem. In 1674 behaalde hij in den bloedigen slag bij Senef zijne laatste lauweren; het volgende jaar nam hij zijn ontslag, beleefde nog rustige dagen te Cleef en overleed den 20sten December 1679. Aldaar is buiten de stad een gedenkteeken onder den naam van „Het Mauritsgraf" te zijner eere opgericht. Het museum te Leiden bevat veel merkwaardigs, door hem in Brazilië verzameld, en het Mauritshuis te 's Gravenhage is door hem gebouwd.

Johan Willem Friso, prins *van Oranje* en *Nassau*, een zoon van *Hendrik Casimir II*, prins *van Nassau* en stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe. Hij werd geboren te Dessau den 14den Augustus 1687, en de Algemeene Staten schonken hem een lijfrentebrief van 3 000 gulden 's jaars. Hij ontving zijne opleiding van *Joannes Lemonon*, predikant en hoogleeraar te Franeker, zag zich reeds vroeg na het overlijden zijns vaders met het stadhouderschap bekleed, bezocht op 13-jarigen leeftijd de hoogeschool te Franeker en begaf zich vanhier naar die te Utrecht. Zijne moeder gaf hem den Baron *van Heemstra* tot gouverneur. Hij nam voorts deel aan de Successie-oorlog, zag zich op 20-jarigen leeftijd tot stadhouder en kapitein-generaal van Friesland gehuldigd, tevens door den Staat aangesteld tot generaal der infanterie en onderscheidde zich in den slag bij Oudenaarde (1708), voorts bij het beleg van Rijssel, waarna hij naar Leeuwarden terugkeerde en ook stadhouder werd van Groningen en Drenthe. In 1709 trad hij in het huwelijk met *Maria Louisa* van Hessen-Cassel. In den slag van Malplaquet voerde hij bevel over den rechter vleugel en legde er eene ongemeene dapperheid aan den dag, daar hij met eigen hand den standaard op de vijandelijke verschansingen plantte. Hij was voorts werkzaam bij de inneming van Bergen, Douai en St. Venant, doch werd naar 's Gravenhage geroepen ter vereffening der erfenis van Prins *Willem III*. Den 14den Juli 1711 kwam hij met zijn gevolg aan den Moerdijk, vanwaar hij zich wilde laten overzetten naar het Strijensche Sas. De Prins stapte in de pont, doch dicht bij den overkant wierp een rukwind het vaartuig op zijde. Hij stortte met zijn gezelschap in de rivier, hield zich nog eenigen tijd vast aan één zijner lotgenooten, doch werd eindelijk door eene groote golf weggespoeld en verdronk. Zijn stoffelijk overschot werd eerst naar Dordrecht en vervolgens naar Leeuwarden vervoerd en hier bijgezet. Zijn zoon *Willem Karel Hendrik Friso* aanschouwde na zijn dood het levenslicht.

Koningen van Polen, namelijk:

Johan II Casimir (1648—1668), geboren den 21sten Maart 1609. Hij genoot eene zorgvuldige opvoeding, was bij den dood zijns vaders (1632) edelmoedig genoeg, om voor te stellen, dat deze door zijn stiefbroeder (*Wladislaus*) zou worden opgevolgd, en zag zich met uitgestrekte domeinen begiftigd. Na onderscheidene avonturen op zijne reizen door Holland, Duitschland, Frankrijk en Italië trad hij in 1640 toe tot de Orde der Jezuïeten en werd door *Innocentius X* tot cardinaal-priester verheven. Doch reeds in 1646 leefde hij weder in Polen als wereldlijk persoon. Na het overlijden van zijn stiefbroeder beklom hij den troon en werd evenzeer door den oorlog tegen Rusland en Zweden als door binnenlandsche oproerigheden verontrust. Hij eindigde den strijd tegen Zweden met den Vrede van Oliva (3 Mei 1660) en dien tegen Rusland met den Vrede van Androessof (14 Januari 1667); beide kwamen Polen duur te staan. Binnenlandsche verdeeldheden gaven aanleiding, dat hij den 16den September 1668 de Kroon nederlegde. In het volgende jaar ging hij naar Frankrijk, waar *Lodewijk XIV* hem onderscheidene abdijen schonk. Hij overleed te Nevers den 16den December 1672.

Johan III Sobiéski (1674—1696), één van de grootste veldheeren der 17de eeuw. Hij werd geboren den 16den Juni 1624 te Olesko in Galicië, ontving met zijn broeder *Marcus* eene zorgvuldige en tevens krijgshaftige opvoeding en begaf zich daarna met dezen op reis. Zij hadden Frankrijk, Engeland, Italië en Duitschland bezocht en bevonden zich in Turkije, toen de tijding van den dood huns vaders (kastelein van Krakau) hen naar huis deed terugkeeren. In dien tijd hadden de Polen in den oorlog tegen Rusland het onderspit gedolven bij Pielawiecz. Aanstonds trokken de beide broeders ten strijd om den rampspoed hunner landgenooten te wreken. *Marcus Sobiéski* sneuvelde in een gevecht aan de oevers van de Bog, doch *Johan* wekte door moed en beradenheid weldra de bewondering zijner landgenooten. In 1665 werd hij groot-maarschalk, in 1667 opperveldheer van de Kroon en woiwode van Krakau. Nadat hij echter den 11den November 1673 den slag bij Choczim gewonnen had tegen de Turken, die er 28 000 man verloren, koos men hem den 21sten Mei 1674 eenstemmig tot Koning van Polen, waarna hij in 1677 met zijne gemalin *Maria Casimira Louiza*, eene dochter van den markies *Lagrange d'Arquien* en weduwe van den woiwode *Johan*

Zamoiski, te Krakau plechtig werd gekroond. Toen in 1683 de Turken Weenen belegerden, snelde hij met 20000 Polen derwaarts en ontzette de stad door den slag van 12 September 1683, waarin hij de vaan van *Mohammed* buit maakte, welke hij vervolgens ten geschenke zond aan den Paus. Bij zijn intocht in Weenen werd hij door de ingezetenen met onbeschrijfelijke geestdrift ontvangen. Zijne latere veldtochten tegen de Turken waren minder voorspoedig en hij overleed den 17den Juni 1696. Zijne zonen *Jacob*, *Constantijn* en *Alexander* waren niet in staat om den roem van hunnen vader te handhaven. Eéne zijner 2 dochters huwde met den Britschen pretendent *Jacobus III*.

Koningen van Zweden, namelijk:

Johan II, koning van Zweden, Denemarken en Noorwegen. Deze, een zoon van *Christiaan I* en geboren in 1465, werd in 1481 de opvolger van zijn vader, maar zag zich door de Rijksstanden zeer beperkt in zijn gezag, zoodat *Sten Sture* zich het Rijksbestuur in Zweden bleef aanmatigen. Eerst in 1496 trok *Johan* tegen hem te velde, noodzaakte Stokholm tot de overgave en werd er in 1497 tot koning van Zweden gekroond. Hij deelde het hertogdom Holstein met zijn jongeren broeder *Frederik*. Daar de Ditmarschen de souvereiniteit der Hertogen van Holstein niet wilden erkennen, ondernam hij met zijn broeder tegen hen een krijgstocht, maar leed bij Hemmingstedt de nederlaag (1500). De Zweden werden in 1501 onder *Sten Sture* op nieuw afvallig, verdreven *Johan* uit Zweden, dwongen zijne gemalin *Christine van Saksen* in Stokholm tot eene capitulatie en verbonden zich met Lübeck en de Wendische Hanzesteden. De bewegingen in Noorwegen werden door *Johan* met groote hardvochtigheid jegens den adel gedempt. Eindelijk sloot hij een verdrag met de Hanzesteden te Malmö en overleed den 21sten Februari 1512.

Johan III, koning van Zweden. Deze, de tweede zoon van *Gustaaf Wasa* en geboren in 1537, verkreeg van zijn vader het grootvorstendom Finland. Toen zijn oudste broeder *Erich XVI* den Zweedschen troon beklom, hield deze *Johan* verdacht, dat hij met zijn schoonvader *Sigismund* van Polen het voornemen koesterde, om in Zweden den R. Katholieken godsdienst te herstellen en zich meester te maken van de Kroon. *Erich* deed hem dan ook in 1563 onverwacht te Abo in hechtenis nemen en met zijn gemalin te Gripsholm gevangen houden, maar werd bij afwisseling door krankzinnigheid en berouw gefolterd, zoodat hij hem in 1567 weder op vrije voeten stelde. *Johan* spande daarop met zijn jongsten broeder *Karel van Södermanland* en andere misnoegden samen, deed den Koning te Stokholm gevangen nemen en beklom met toestemming der Standen, die hij door belangrijke concessiën had omgekocht, in 1568 zelf den troon. Terstond beijverde hij zich, om vrede te sluiten met Denemarken, en deze kwam in 1570 te Stettin tot stand. Ter zake van een oorlog tegen Rusland, wegens het bezit van het Zweedsche Esthland uitgebarsten, sloot hij in 1580 een verbond met Polen, veroverde bijna geheel Carelië en Ingermanland en behield deze gewesten bij den wapenstilstand van 1582. Zijne R. Katholieke gemalin bewoog hem tot begunstiging van hare geloofsgenooten; hij omhelsde in 1580 den R. Katholieken godsdienst en deed ook zijn zoon *Sigismund* daarin opvoeden. Hij verkreeg daardoor, dat laatstgenoemde in 1587 tot Koning van Polen gekozen werd, maar ondervond tevens zooveel moeielijkheden, dat hij, uit vrees voor verlies van de Kroon, aan zijn broeder *Karel*, een ijverigen volgeling van *Luther*, een groot gedeelte van het Rijksbestuur moest afstaan. Zijn broeder *Erik* had hij reeds in 1577 doen vergiftigen. Hij overleed den 17den November 1592.

Johann. Onder dezen naam vermelden wij:

Eenige Keurvorsten, *een Hertog* en *een Koning van Saksen*, te weten:

Johann de Bestendige, keurvorst (1525—1532), geboren den 30sten Juni 1467 en opvolger van zijn broeder *Frederik de Wijze*. Hij genoot eene goede opvoeding, streed onder *Maximiliaan I* tegen de Hongaren en maakte bij het aanvaarden der regeering een einde aan den Boerenoorlog. Hij was een vriend van *Luther* en een ijverig bevorderaar der Hervorming, verbond zich ten behoeve van deze met *Philips*, landgraaf van Hessen, en begaf zich vervolgens naar den Rijksdag te Spiers, waar men hem het uitzicht op eene kerkvergadering opende. In 1528 werd op zijn bevel eene algemeene kerkenvisitatie in zijne landen gehouden en in 1529 protesteerde hij tegen het besluit van den Rijksdag te Spiers, dat voortaan niemand de Hervorming zou mogen omhelzen. Op den Rijksdag te Augsburg, waar hij met een aanzienlijk gevolg verschenen was, reikte hij den 25sten Juni 1530 de „Augsburgsche Confessie" over aan den Keizer. Toen hij dezen voorts niet stemmen kon tot eene gewenschte toegevendheid, zocht hij het Schmalkaldisch Verbond tot stand te brengen. Nog bij zijn leven werd de eerste godsdienstvrede te Nürnberg afgekondigd, en hij overleed te Schweinitz bij Wittenberg den 16den Augustus 1533.

Johann Friedrich I de Grootmoedige, laatsten keurvorst der Saksisch-Ernestijnsche lijn (1532—1547). Hij was de zoon van den voorgaande en werd geboren te Torgau den 30sten Juni 1503. Na den dood zijns vaders aanvaardde hij het bewind, ook namens zijn onmondigen broeder *Johann Ernst*, die na zijne meerderjarigheid (1343) het gebied Coburg en een jaarlijksch inkomen van 14000 gulden van hem ontving. Reeds in 1533 deed hij in zijne landen eene kerkenvisitatie houden. Nadat hij in 1535 *Ferdinand I* als Roomsch koning erkend had, zag hij zich het volgende jaar te Weenen met de keurvorstelijke waardigheid bekleed. In 1538 loste hij het burchtgraafschap Magdeburg in en voegde bij zijne andere titels ook dien van burchtgraaf. Met de overige leden van het Schmalkaldisch Verbond verjoeg hij hun gemeenschappelijken vijand, *Hendrik*, hertog *van Brunswijk*. Zijn twist met *Maurits van Saksen* werd door bemiddeling van *Philips*, burchtgraaf *van Hessen*, bijgelegd. Toen echter Keizer *Karel V*, de begunstiger van *Maurits*, geheel het Schmalkaldisch Verbond uit den weg wilde ruimen, vereenigde de Keurvorst in 1546 zijn leger met dat van den Landgraaf en met dat der overige bondgenooten. Daar

zij echter den geschiktsten tijd tot den aanval in besluiteloosheid lieten voorbijgaan, veroverde *Maurits*, met uitzondering van Wittenberg, Gotha en Eisenach, al de landen van zijn neef. Wél gelukte het dezen zijn eigen gebied te herwinnen en tevens dat van zijn tegenstander te bemachtigen, maar de Keizer deed hem in den ban en nam hem in den slag bij Mülhberg (24 April 1547) gevangen. Den 10den Mei werd het doodvonnis over hem uitgesproken, doch 8 dagen later eene overeenkomst gesloten, volgens welke hij voor zich en zijne nakomelingen afstand deed van het Keurvorstendom. Inmiddels bleef hij de gevangene des Keizers, die zich ook van den Landgraaf meester maakte. *Maurits van Saksen* evenwel, nu tot keurvorst verheven en gebelgd, dat hij door zijne voorspraak de vrijheid dier beide mannen niet verkrijgen kon, viel in 1552 met 25000 man in Schwaben. De Keizer, door dien stap overrompeld, toog ijlings op de vlucht, nadat hij te voren *Johann* in vrijheid gesteld had, die in September naar Thüringen terugkeerde en aldaar met gejuich ontvangen werd. In 1542 erfde hij de bezittingen van zijn broeder *Johann Ernst*, deed na het overlijden van *Maurits* vruchtelooze pogingen om zich weder in het bezit te stellen der keurvorstelijke waardigheid en stierf den 3den Maart 1554.

Johann Friedrich II, bijgenaamd *de Middenste*, hertog van Saksen. Hij werd geboren den 8sten Januari 1529, wist na den slag bij Mühlberg naar Gotha te ontkomen en aanvaardde met zijn broeder *Johann Wilhelm* het gebied over de landen der Ernestijnsche lijn. Op aansporing van zijn vader stichtte hij in 1552 de universiteit te Jena, die hij echter eerst in 1558 kon inwijden. Volgens de beschikking van dien vader zouden de 3 broeders gezamenlijk het bewind voeren, maar de beide jongeren lieten zulks weldra over aan hem als oudste. Na het kinderloos overlijden van *Johann Friedrich III* verdeelden de beide andere broeders het land in 2 gelijke deelen, dat van Weimar en dat van Gotha, van welke dit laatste aan *Johann Friedrich II* werd toegekend. Het was noodlottig voor zijne onderdanen, dat hij zich te veel met godgeleerde twisten bemoeide, en vooral dat hij *Wilhelm von Grumbach* in bescherming nam en met dezen Würzburg veroverde, zoodat hij in den ban werd gedaan. Toen hij in zijne verkeerdheid bleef volharden, deed in 1566 ook de Keizer hem in den ban, waarna zijn gebied aan zijn broeder toegewezen en Keurvorst *August van Saksen* met het voltrekken van den ban belast werd. Deze veroverde den 13den April 1567 den Grimmenstein door capitulatie. *Grumbach* en zijne aanhangers werden terstond terechtgesteld en *Johann Friedrich* bracht men als gevangene eerst naar Dresden, toen naar Weenen en eindelijk naar Wienerisch-Neustadt, werwaarts in 1572 zijne gemalin *Elizabeth*, eene dochter van *Frederik III van de Pfalz*, hem volgde en er den 8sten Februari 1594 overleed. Hij zelf werd in 1595 gedurende den oorlog tegen de Turken naar Steier gebracht en stierf aldaar den 9den Mei van laatstgenoemd jaar. Zijne beide zonen kwamen weder in het bezit van zijne landen, doch lieten geene mannelijke nakomelingen na, zoodat hunne bezittingen aan de Weimarsche lijn ten deel vielen.

Johann Georg I, keurvorst van Saksen (1611—1656), een zoon van Keurvorst *Christiaan I*. Hij werd geboren den 5den Maart 1585 en ontving in 1611 als opvolger van zijn broeder de keurvorstelijke waardigheid. Op jeugdigen leeftijd volbracht hij eene reis naar Italië, en een groot gedeelte van zijne regeering viel samen met den Dertigjarigen Oorlog. Weinig gezind om alles op te offeren aan zijn geloof, peinsde hij veel meer op uitbreiding van zijn gebied. Op raad van den Hofprediker *Hoë von Hoënegg* voegde hij zich in 1620 bij Keizer *Ferdinand II* en bezorgde aan dezen de Lausitz en Silezië. Daar hij ontevreden was, omdat het keurvorstendom van de Pfalz aan *Maximiliaan van Beieren* werd toegekend, verliet hij den Keizer, doch verzoende zich met dezen, toen in 1623 de Lausitz tot zijne beschikking werd gesteld. Toen voorts *Gustaaf Adolf* een inval deed in Duitschland, poogde de Keurvorst als bemiddelaar op te treden tusschen Oostenrijk en Zweden. Hij plaatste zich aan het hoofd van een machteloozen bond en zag zich in 1631 gedrongen, een bondgenoot van *Gustaaf Adolf* te worden. Hij was echter geen ijveraar voor de goede zaak en maakte zich weldra los van Zweden, waarna hij de Lausitz in eigendom verkreeg. Zijn verbond met den Keizer bracht evenwel geen heil aan Saksen. Nadat de Keurvorst den 6den October 1635 den oorlog verklaard had aan den Koning van Zweden, werd zijn land door Oostenrijksche, Fransche en Zweedsche troepen geteisterd, totdat hij den 27sten Augustus 1645 een wapenstilstand sloot met Zweden. Bij den Vrede van Münster bleef hij in het bezit van de Lausitz, alsmede van de bisdommen Meiszen, Merseburg en Naumburg, terwijl het aartsbisdom Magdeburg hem voor zijn leven werd toegekend. Ook nu deed hij weinig tot verbetering van den toestand zijner onderdanen en overleed den 8sten October 1656.

Johann Georg II, keurvorst van Saksen (1656—1680). Deze, geboren den 31sten Mei 1613, was de zoon en opvolger van den voorgaande en poogde zijne zwakheid, door afstand van gebied aan zijne broeders veroorzaakt, te dekken door zich aan te sluiten aan het Keizerlijk Huis. Na den dood van Keizer *Ferdinand III* werd hij vicaris des Rijks en werkte niet weinig mede tot de verkiezing van *Leopold*. Met den Keizer voerde hij oorlog tegen Frankrijk en overleed den 20sten Augustus 1680.

Johann Georg III, keurvorst van Saksen (1680—1691), den eenigen zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 20sten Juni 1647, streed in 1673 tegen de Franschen en aanvaardde na den dood zijns vaders met kracht de teugels van het bewind. In 1683 droeg hij niet weinig bij tot de nederlaag der Turken en tot het ontzet van Weenen. Voorts sloot hij in 1684 een verdrag met de Venetiaansche Republiek, volgens hetwelk tot 1687 drieduizend man Saksers in Morea tegen de Turken streden. Ook ondersteunde hij in 1686 den Keizer met een leger, hetwelk in dat jaar Ofen aan de Turken ontrukte. Hij verzette zich inzonderheid tegen de staatkunde van Frankrijk en was in 1686 de eerste, die

tegen *Lodewijk XIV* te velde trok, hoewel hij, van voldoende ondersteuning verstoken, alleen de grenzen kon dekken. In 1690 nam hij het kommando over het Rijksleger op zich, doch overleed te Tübingen den 12den September 1691.

Johann Georg IV, keurvorst van Saksen (1691—1694), oudsten zoon en opvolger van den voorgaande en geboren den 18den October 1668. Zijn grootvader van moederszijde, *Frederik III* van Denemarken, schonk hem den titel van erfprins van Denemarken en Noorwegen. Reeds vroeg gevoelde hij zich geboeid door de bekoorlijke *Magdalena Sibylle von Neitschütz*. Men zond hem naar het Rijksleger aan de Rijn, en hij bevond zich aldaar toen zijn vader overleed. Schoon aanvankelijk zich voegende bij *Frederik III*, keurvorst *van Brandenburg*, sloot hij weldra een verbond met den Keizer. Op aandringen van zijne moeder trad hij in het huwelijk met eene Prinses *van Saksen-Eisenach*. Niettemin bleef hij getrouw aan zijne eerste beminde. In Februari 1693 verhief hij haar tot Gravin *von Rochlitz* en reeds had hij maatregelen genomen, om eene wettige echtverbintenis met haar te sluiten, toen zij den 14den April 1694 aan de kinderpokken overleed. Ter nauwernood kon men den Keurvorst wegscheuren van haar lijk. Met groote pracht deed hij haar in de Sophiakerk begraven, was ontroostbaar over haar verlies en werd door dezelfde ziekte aangetast, waardoor hij reeds den 27sten van dezelfde maand bezweek.

Nepomuk Maria Joseph Johann, koning van Saksen, één der meest ontwikkelde Vorsten onzer eeuw. Hij werd geboren den 12den September 1801 en groeide op onder de leiding van den generaal *von Forell*, den vrijheer *von Wessenberg* en den generaal *von Watzdorff*. Eene reis naar Italië vervulde hem met geestdrift voor de Italiaansche letterkunde en weldra vertolkte hij in het Duitsch de eerste 10 zangen van *Dante's* „Inferno", welke hij onder den naam van *Philalethes* deed drukken. Voorts was hij president van het Oudheidkundig Genootschap in Saksen, werd in 1830 kommandant der „Communalgarden" en verkreeg zitting en stem in den Geheimen Raad en in den Staatsraad, terwijl hij tevens lid was der Eerste Kamer. Hij leverde daarna eene dichterlijke vertaling der „Divina Commedia" met critische en historische noten (1839—1840, 3 din; 2de druk, 1865) en beklom den 9den Augustus 1845, na het overlijden van zijn broeder, den troon. Hij beijverde zich om de rechtspleging te verbeteren en de nijverheid te doen bloeien. Hiertoe ontsloeg hij deze van hare banden, bevorderde den aanleg van spoorwegen en sloot nieuwe handelsverdragen. In 1866 koos hij de zijde van Oostenrijk, zoodat hij met zijn leger naar Bohemen moest terugtrekken en eerst den 3den November van dat jaar, onder het gejubel des volks, naar Dresden kon terugkeeren. Bij het uitbarsten van den Duitsch-Franschen Oorlog zond hij zijne beide zonen aan het hoofd der Saksische troepen naar het tooneel van den strijd en in weerwil van zijn gevorderden leeftijd ging hij steeds voort met het getrouw bezoeken der belangrijkste plaatsen van zijn Rijk. Hij overleed te Pillnitz den 29sten October 1873. Hij was voorzeker de geleerdste Vorst van zijn tijd; zelfs nog op zijn laatste ziekbed las hij Grieksche en Latijnsche schrijvers in den oorspronkelijken tekst. Tot de gedichten zijner jeugd behoort ook nog het drama „Pertinax".

Johann van Oostenrijk, zie *Juan d'Austria*.

Johanna. Onder dezen naam vermelden wij:

Johanna, koningin van Frankrijk, erfdochter van *Hendrik I van Navarre*. Zij werd geboren in 1270, vertoefde in hare jeugd aan het Hof van *Philips III*, koning van Frankrijk, en trad vervolgens met diens zoon *Philips IV* in het huwelijk, waardoor tevens Navarre met Frankrijk vereenigd werd. In 1284, toen haar gemaal in Vlaanderen streed, deed *Hendrik III*, graaf *van Bar*, een inval in haar gebied, doch zij trok zelve hem te gemoet, versloeg hem bij Commines en nam hem gevangen. Zij overleed te Vincennes in April 1305. Hare oudste 3 zonen werden achtervolgens Koningen van Frankrijk.

Twee *Koninginnen van Napels*, namelijk:

Johanna I uit het Huis van *Anjou* en oudste dochter van *Karel*, hertog *van Calabrië*, den zoon van *Robert*, koning van Napels. Geboren den 9den November 1328, werd zij aan het Hof van haren grootvader opgevoed, die haar reeds vroeg uithuwelijkte aan den jeugdigen Prins *Andréas van Hongarije*, welke wettige aanspraken had op den troon van Napels. Na den dood van *Robert* grepen *Andréas* en *Johanna* beiden naar de teugels van het bewind; er ontstonden partijen in den Staat, en *Johanna* belette niet, dat men haren gemaal in het klooster Aversa in een vertrek naast hare slaapkamer verworgde (18 September 1345). Men zegt dat het zijden koord, daartoe gebezigd, door haar zelve vervaardigd was. Toen echter de aanzienlijken te Napels met *Durazzo* aan het hoofd in opstand kwamen, om den dood van *Robert* te wreken, liet *Johanna*, om zich zelve en haren geliefde, *Ludovico van Tarente*, dien zij in 1346 tot echtgenoot nam, te redden, de bedrijvers van dien moord op de wreedste wijze terechtstellen. Inmiddels naderde *Lodewijk van Hongarije*, een broeder van *Andréas*, met een aanzienlijk leger, versloeg de Napolitanen bij Capua en nam de hoofdstad in bezit. *Johanna* vlood met haren gemaal naar Provence en zocht bescherming bij den Paus te Avignon. Eerst na het vertrek van den Hongaarschen Vorst keerde zij naar Napels terug, nadat zij voor 80000 gulden Avignon aan den Paus had afgestaan. In 1350 rukte *Lodewijk* op nieuw derwaarts, doch sloot eerlang een wapenstilstand, waarbij de uitspraak over het al of niet schuldig werd opgedragen aan den Paus. *Johanna* werd vrijgesproken en nam Napels tegen de belofte van betaling van 300000 gulden weder in bezit. Het land was inmiddels uitgemergeld door den oorlog en de Koningin weinig in aanzien. In 1362 overleed haar gemaal, en zij hertrouwde met *Jacob van Majorca*, die meestentijds in Spanje vertoefde en in 1375 stierf. Daar hare kinderen bezweken waren, bestemde zij hare nicht *Margaretha*, eene dochter van den Prins *van Durazzo*, tot hare opvolgster. Intusschen wilde *Lodewijk van Hongarije* zich wederom meester

maken van Napels, en om zich hiertegen te wapenen, trad *Johanna* in het huwelijk met haren veldoverste *Otto van Brunswijk*, dien zij met Tarente beleende. Hierover was *Karel van Durazzo*, de echtgenoot van *Margaretha*, zoo gebelgd, dat hij haar den oorlog verklaarde. Daardoor in het nauw gebracht en door Paus *Urbanus VI* in den ban gedaan, koos zij *Lodewijk van Anjou*, zoon van *Jan de Goede*, koning van Frankrijk, tot erfgenaam van den troon. Terwijl deze haar te hulp wilde snellen, maakte *Durazzo* zich meester van de stad Napels, nam de Koningin en haren echtgenoot gevangen en deed haar den 22sten Mei 1382 op het kasteel Muro in Basilicata verworgen of onthoofden, nadat haar gemaal kort te voren was ontsnapt.

Johanna II, eene dochter van *Karel*, prins *van Durazzo*, en van *Margaretha*. Zij werd geboren in 1371, moest wegens binnenlandsche onlusten meermalen Napels verlaten, doch vestigde zich er voor goed, toen haar broeder *Ladislaus* in 1400 aldaar het bewind in handen kreeg. In 1389 trad zij in het huwelijk met Aartshertog *Wilhelm van Oostenrijk*, doch keerde na den dood van dezen (1406) terug naar het Hof van haren broeder, waar zij een losbandig leven leidde. Na het overlijden van *Ladislaus* (1404) werd zij tot den troon geroepen als *Johanna II* en trouwde met *Jacques de Bourbon*, graaf *de la Marche*. Laatstgenoemde moest echter reeds in 1417 afstand doen van de koninklijke waardigheid, zich met het vorstendom Tarente vergenoegen en overleed in 1438 als Franciscaner monnik. De condottière *Sforza* en *Giovanni de Caraccioli* waren nu de gunstelingen der Koningin, doch beider naijver veroorzaakte weldra nieuwe onlusten. *Sforza* trad in dienst van *Lodewijk III van Anjou*, een kleinzoon van hem, aan wien *Johanna I* het bewind had opgedragen, — op welk feit hij zijne aanspraak op Napels vestigde. Hij belegerde de hoofdstad en noodzaakte de Koningin tot eene schikking. Deze had inmiddels *Alfonsus V*, koning van Aragon, als zoon aangenomen en hem tevens om bijstand gevraagd. Hij verscheen den 7den Juli 1421 te Napels en vernietigde de schikking. Zijn aanmatigend gedrag wekte echter het wantrouwen der Koningin. Zij nam de wijk naar Capua, waar hij haar aanstonds belegerde. Toen *Sforza* haar ontzette, verklaarde zij, dat de aanspraak van *Alfonsus* vervallen was en nam bovengemelden *Anjou* aan als zoon, waarna hij de stad Napels voor haar heroverde. Haar gunsteling *Caraccioli* wist evenwel te bewerken, dat zij zich met *Alfonsus* verzoende, haalde zich echter door zijne trotschheid den algemeenen haat op den hals en werd in 1432 vermoord. Na den dood van *Lodewijk van Anjou* erfde zijn broeder *René* zijne rechten op Napels, en *Johanna* overleed den 2den Februari 1435.

Johanna is eindelijk de naam van eene *fabelachtige Pausin*. Volgens eene sage, die men reeds in de 11de eeuw aantreft, zou zij onder den naam van *Johannes Anglicus* of *Johannes VIII* den Pauselijken Stoel bekleed hebben, — en wél tusschen *Leo IV* († 855) en *Benedictus III* (858). Die sage vermeldt voorts, dat zij van Engelsche afkomst en te Mainz geboren was en dat zij, als man verkleed, te Athene zou hebben gestudeerd. Later begaf zij zich naar Rome, waar zij in openbare betrekkingen werkzaam was en allengs tot de waardigheid van Paus opklom, totdat eene onverwachte bevalling gedurende eene processie haar geslacht verried. Daar het echter uit oorkonden, brieven en munten blijkt, dat *Benedictus III* reeds in 855, dus dadelijk na het overlijden van *Leo IV*, paus is geworden, behoort het geheele verhaal van Pausin *Johanna* tot het rijk der verdichtselen.

Johannes. Onder dezen naam vermelden wij:

Johannes de Dooper, een zoon van den priester *Zacharias*. Hij werd niet lang vóór den aanvang onzer jaartelling te Jutta op het stamgebied van Juda geboren, begaf zich in 29 na Chr. als boetprediker naar de woestijn en verkondigde de naderende komst van het Koningrijk Gods. In de Evangeliën wordt hij voorgesteld als de man, die *Jezus* in zijne waardigheid als Messias erkende, terwijl laatstgenoemde zich onderwierp aan den doop, welken *Johannes*, als zinnebeeld der reiniging, toediende in de Jordaan. Intusschen vinden wij er ook vermeld, dat *Johannes* door zijne gezanten aan *Jezus* liet vragen, of hij de Messias was? Toen voorts *Johannes* niet schroomde *Herodes Antípas* te berispen wegens zijne ongeoorloofde verstandhouding met *Herodias*, werd hij in den kerker geworpen en op een bevel van dien Vorst, hem op listige wijze door *Herodias* gedurende een gastmaal ontlokt, in de gevangenis gedood. Men meent, dat daarna de leerlingen van *Johannes* eene afzonderlijke secte bleven vormen. In de Christelijke Kerk valt zijn gedenkdag — St. Jan — op den 24sten Juni. In vroegeren tijd brandde men in den voorafgaanden nacht St. Jansvuren, — en die gewoonte bestaat hier en daar in Duitschland nog heden ten dage.

Johannes de Evangelist. Deze, één der Twaalf Discipelen van *Jezus* en volgens de Kerkelijke overlevering de vervaardiger van het vierde Evangelie, was de zoon van *Zebedaeus*, een visscher van het Meer van Galilaea. Hij hield zich bezig met het vaderlijk bedrijf totdat hij door *Jezus* geroepen werd. Volgens de oudste overlevering was hij met zijn broeder *Jacobus* en met *Simon Petrus* een boezemvriend van *Jezus*, en in de eerste Christelijke gemeente te Jeruzalem vormde hij met *Petrus* en met *Jacobus*, den broeder van *Jezus*, de steunpilaren van het Joodsche Christendom, zoodat zij zich ter nauwernood met *Paulus*, den apostel der Heidenen, konden vereenigen. Later vestigde hij zich te Ephese. In verband met het naar hem genoemde Evangelie stelt de latere sage hem voor als den zachtmoedigen, gevoeligen, meest geliefden discipel des Verlossers. De hoop, dat hij de terugkomst van *Jezus* beleven zou, gaf aanleiding tot de latere sage, dat hij niet kon sterven, maar in verborgenheid den terugkeer des Heilands sluimerend afwachtte. Volgens de meestverspreide overlevering echter overleed hij te Ephese in hoogen ouderdom, terwijl zij ook zijne verbanning naar Patmos vermeldt. Zijn gedenkdag in de R. Katholieke Kerk is de 27ste December en zijn symbool een adelaar. Hij wordt voorgesteld als een jongeling met een zacht en innemend gelaat. Reeds vóór lang heeft de

critiek verkondigd, dat het Evangelie en de Brieven niet afkomstig zijn van den schrijver, die de Openbaring heeft opgesteld, en in den laatsten tijd heeft men aangetoond, dat juist laatstgenoemd boek het meest in overeenstemming is met de overleveringen omtrent den Apostel *Johannes*.

Het geschrift, *De Openbaring van Johannes* genaamd, is sedert eeuwen een struikelblok der uitleggers en eene milde bron van dweepzieke droomerijen. Toen men echter in onze eeuw den inhoud van dit boek ophelderde uit de volksverwachtingen van die dagen, vond men de oplossing van veel, wat te voren raadselachtig scheen, terwijl het bleek, dat dit geschrift tot de merkwaardigste oorkonden der oudheid behoort. Het is niet lang na den dood van *Nero*, gedurende de regeering van *Galba* (68 tot 69 na Chr.) opgesteld, en wél onder den smartelijken indruk van de vervolging der Christenen onder *Nero* en van den opstand in Palaestina, waardoor het volk, dat zijn Messias verworpen had, diep zou vernederd worden. Met het oog op de vreeselijke ellenden, die de snoode *Nero*, terugkeerend als de Antichrist (de verpersoonlijking van het Heidendom), de Christelijke gemeente zou doen ondervinden, geeft *Johannes* zijne hoop en vrees omtrent de toekomst in geheimzinnige bewoordingen te kennen. Hij schetst met profetischen gloed de vervolging, welke het Christendom van de zijde der Heidenen verduren zal, den geweldigen strijd tusschen den terugkeerenden *Nero* en den terugkeerenden *Christus*, de zegepraal van laatstgenoemde, de komst van het Duizendjarig Rijk, de daarop volgende vrijlating en vernietiging van den Satan en de nederdaling van het hemelsch Jerusalem op de vernieuwde aarde. Het doel van het geschrift is, de Christenen te vermanen tot het belijden en getrouwelijk handhaven van hun geloof, hen voor te bereiden op het marteiaarschap en tevens hen te bezielen met de blijde hoop op het loon hunner getrouwheid in het Rijk van den Messias. Het blijkt ten duidelijkste, dat de schrijver den loop der zaken van het standpunt der Joodsch-Christelijke gevoelens beschouwt.

Daarentegen is in het *Evangelie van Johannes* dien tijd der bange vooruitzichten reeds lang voorbij. De Heidensche wereld komt er niet voor als de zetel van den Antichrist, maar als de kweekplaats van het door de Israëlieten verworpen geloof. De vurige Messiasverwachting van den schrijver der „Openbaring", vermengd met Joodsche voorstellingen en gezindheden, heeft plaats gemaakt voor de verkondiging der wederkomst van *Christus* in den geest, en terwijl het Jodendom zich bij den schrijver op den achtergrond bevindt, zoekt hij in de wijsgeerige beschouwingen van het Heidendom de oplossing van het raadsel der persoonlijke verschijning des Verlossers en den sleutel voor eene zuivere opvatting van het wezen des Christendoms. Hij bepaalt zich tot dat einde bij eene eclectisch-Platonische bespiegeling over den goddelijken logos of de goddelijke rede en over het wereldscheppend woord der godheid, hetwelk hij met den persoon van *Christus* in verband brengt. Het geschiedkundig relaas dient hierbij slechts tot het doorschijnend omkleedsel van het denkbeeld, dat de van eeuwigheid bestaande en in *Christus* in het vleesch verschenen logos als het licht en het leven der menschen is op aarde gekomen, om, in den strijd tegen de duisternis en tegen het uit de duisternis geboren ongeloof der Joden, zijne heerlijkheid te doen schitteren voor allen, die uit God geboren zijn, om hen door ware wijsheid tot het eeuwige leven te brengen, hetwelk reeds op aarde een aanvang neemt. Van dit ideale standpunt beweegt hij zich niet alleen volkomen vrij in de keuze der geschiedkundige stof, maar hij snoert vooral, in verband met overgeleverde uitspraken van *Jezus*, eene reeks van diepzinnige redenen aaneen, die alle betrekking hebben op den persoon van *Jezus* als het vleeschgeworden woord, als den weg, de waarheid en het leven, als dengene die, uit den hemel gekomen, derwaarts is teruggekeerd, — voorts op het geloof zijner hem door den Vader in eigendom toegekende discipelen en op de zending van den Heiligen Geest, die de zijnen in alle waarheid leiden, doch de wereld van haar ongeloof overtuigen zal. De ontwikkeling der denkbeelden in dit Evangelie herinnert ons aan den tijd van de apologetiek en van het Gnosticismus; ook vindt men er sporen in van Montanistische gevoelens, en de strijdvraag over de viering van het Paaschfeest, gelijk die in de 2de eeuw aan de orde was, is niet onaangeroerd gebleven. Daar komt nog bij, dat eerst 160 jaren na den aanvang onzer jaartelling melding wordt gemaakt van dit geschrift en dat het vóor het einde der 2de eeuw geen invloed heeft gehad op de dogmatische ontwikkeling der Christelijke Kerk. Daar men niettemin in dit boek aanrakingspunten vindt met dat der „Openbaring", onderstelt men niet ten onrechte, dat het uit de door *Johannes* in Klein-Azië gestichte gemeenten afkomstig is. Ook blijft het hoogst merkwaardig, omdat het geheel der godsdienstige entwikkeling van de Apostolische en daarop volgende eeuw daarin op eene geestrijke en diepzinnige wijze samengevoegd en tot oplossing der vragen omtrent den persoon van *Christus* en den oorsprong des Christendoms gebezigd is.

Met de echtheid van het Evangelie staat of valt ook die der *Brieven van Johannes*, welke in stijl en denkbeelden niet weinig met eerstgenoemd geschrift overeenstemmen, doch een iets hoogeren ouderdom verraden.

Van de vele belangrijke werken, handelende over de Bijbelsche geschriften, die den naam van *Johannes* dragen, vermelden wij: „Versuch einer volständigen Einleitung in die Offenbarung des Johannes (1849—1852, 2de druk)" van *Lücke*, — de commentaar van *de Wette* (3de druk, 1862), — de „Kritische Untersuchungen über die kanonischen Evangelien (1847)" van *Baur*, — „Das Evangelium und die Briefe des Johannes (1843)" van *Hilgenfeld*, — „Het Evangelie naar Johannes (1864)" door *Scholten*, — en „Het Evangelie van Johannes, zijne echtheid, zijn historisch karakter en leerbegrip (1868)" door *Stemler*.

Drie-en-twintig Pausen, te weten:

Johannes I (523—526). Het gelukte dezen tijdens zijn vertoef te Constantinopel aan de Arianen in het Grieksche Rijk hunne kerken

terug te bezorgen. *Theodorik*, koning der Oost-Gothen, deed hem na zijne terugkomst te Ravenna in de gevangenis werpen, alwaar hij weldra overleed. Hij behoort tot de Heiligen der R. Katholieke Kerk en zijn gedenkdag valt op den 27sten Mei. — *Johannes II* of *Mecurius* (532—535). Van dezen weten wij slechts, dat hij deel nam aan de twisten der Theopaschieten en daarbij de orthodoxe richting volgde. — *Johannes III* (560—573). Deze kon de wijding niet bekomen voordat Keizer *Justinianus* door zijn exarch de keuze bevestigd had. — *Johannes IV* (640—642), geboren te Salona. Hij verwierp de leer der Monotheleten, alsmede het formulier van eenigheid, door *Sergius* op last van Keizer *Heraclius* opgesteld. — *Johannes V* (685—686), afkomstig uit Antiochië. — *Johannes VI*, een Griek, die door bedreiging der Goddelijke straf *Gisulph*, hertog van Benevento, noodzaakte tot teruggave der steden, die hij aan het Exarchaat ontrukt had. — *Johannes VII* (705—707), desgelijks een Griek. — *Johannes VIII* (872—882), een Romein. Op grond van zijn Apostolisch gezag kroonde hij *Karel de Kale*, trots de tegenspraak van den Duitschen Koning *Lodewijk* en met vernietiging van het erfrecht, tot Roomsch Keizer en ontving daardoor niet alleen uitgestrekte landen, maar ook het recht tot het benoemen van een apostolischen vicaris met uitgebreide volmacht in Frankrijk. Op de synode te Ravenna (877) onttrok hij de lagere geestelijkheid aan den wereldlijken rechter en schonk hij haar een onvoorwaardelijk beroep op Rome, totdat de wanordelijkheden, daardoor ontstaan, den Koning en *Hincmar*, aartsbisschop van Rheims, dwongen om tusschen beiden te komen. Hij erkende *Photius*, patriarch van Constantinopel, maar door *Hadrianus II* verbannen, in zijne waardigheid, in de hoop, dat hij door eene gunstige schikking met den Griekschen Keizer *Basilius* Boelgarije weder aan zijn gebied zou kunnen toevoegen. Met dit oogmerk riep hij een tweede Concilie te Constantinopel bijeen. (879). Toen hij echter zijne verwachting verijdeld zag, herriep hij de erkenning van *Photius*. — *Johannes IX* (897—900). Hij werd geboren te Tivoli en behoorde tot de Benedictijner Orde. Hij moest de medewerking van Keizer *Lambertus* († 898) bij het kiezen van een Paus veroorloven. — *Johannes X* (914—928). Deze, te voren bisschop van Bologna en vervolgens aartsbisschop van Ravenna, zag zich door *Theodora* op den Pauselijken zetel geplaatst, kroonde *Berengarius*, Koning van Italië, tot Keizer, vereenigde de krachten van Italië tegen de Saraceenen, die zich reeds sedert 40 jaren aan de grenzen van den Kerkelijken Staat gevestigd hadden, en poogde na den dood van *Theodora* zich met hulp van zijn broeder *Petrus* onafhankelijk te maken, doch werd door *Marozia*, die met *Guido*, markgraaf van Toscane gehuwd was en den Engelsburg ingenomen had, in de gevangenis geworpen en door verstikking ter dood gebracht. — *Johannes XI* (931—932), een zoon van *Marozia* en Paus *Sergius III*. Hij werd door zijn broeder *Alberich* van zijne waardigheid beroofd en in den Engelsburg gevangen gehouden, alwaar hij in 936 overleed. — *Johannes XII* (956—964), een zoon van *Alberich*. Hij was de eerste, die bij het beklimmen van den Heiligen Stoel zijn naam, *Octavianus*, tegen een anderen verwisselde, — welk voorbeeld later steeds werd nagevolgd. Op nauwelijks 18-jarigen leeftijd werd hij paus en bezoedelde zijne waardigheid door grove uitspattingen. Om zijn gezag tegenover dat van *Berengarius*, koning van Italië, te handhaven, riep hij den Duitschen Koning *Otto I* te hulp en kroonde hem als overwinnaar (962), doch werd wegens zijne trouweloosheid afgezet. — *Johannes XIII* (965—972), een Romein en bisschop van Narni. Na het aanvaarden van zijne waardigheid werd hij door de aanzienlijke Romeinen verdreven, doch door Keizer *Otto I* in zijn gezag hersteld. — *Johannes XIV* (983), te voren *Petrus*, bisschop van *Pavia*. Hij had de Pauselijke Kroon te danken aan Keizer *Otto II*, die hem tevens in bescherming nam tegen *Bonifacius VII*. Hij geraakte echter in de macht van dezen, zoodra *Otto* overleden was, en stierf in de gevangenis in 984. — *Johannes XV* (986—996), een Romein van geboorte. Hij verklaarde, dat de besluiten, op de door *Hugo Capet* te Rheims belegde synode genomen, onwettig waren, — bepaaldelijk dat, waardoor *Arnulph*, aartsbisschop van Rheims, afgezet en door *Gerbert* vervangen werd. Hij was de eerste Paus, die eene heiligverklaring deed. — *Johannes XVI*, te voren *Philagathus* genoemd. Hij werd in 997 door *Crescentius* op den Heiligen Stoel geplaatst, doch Keizer *Otto III* wierp beiden op den Engelsburg in de gevangenis en deed hen van het licht der oogen berooven. — *Johannes XVII*, bijgenaamd *Sicco*. Hij werd paus in 1003 en overleed in datzelfde jaar. — *Johannes XVIII* (1003—1009). Hij droeg te voren den naam van *Fanasus* of *Fasanus* en overleed als monnik. — *Johannes XIX* (1024—1033), te voren Graaf *Toscanello*. Hij verwierf door omkooping den Heiligen Stoel, en *Knoet de Groote*, koning van Denemarken, huldigde hem met een bezoek en sloot met hem eene overeenkomst omtrent de bisschopsbenoemingen, de tienden en den St. Pieterspenning. — *Johannes XX* (1276—1277), te voren *Petrus Julianus*. Hij werd geboren te Lissabon en was achtervolgens geneesheer, cardinaal, bisschop van Tusculum en paus. Ook heeft hij eenige geschriften achtergelaten. Volgens sommigen heeft hij zich bij voorkeur *Johannes XXI* genoemd. — *Johannes XXII* (1316—1334), geboren te Cahors. Hij noemde zich te voren *Jacob van Ossa* of *van Euse*. Hij was een uitstekend rechtsgeleerde en werd kanselier van *Robert*, een zoon van *Karel II*, koning van Napels, bekleedde daarna achtervolgens de betrekkingen van bisschop van Fréjus, aartsbisschop van Avignon, cardinaal en bisschop van Porto, zag zich te Lyon tot paus gekozen en bleef, in strijd met zijne belofte, gevestigd te Lyon. Daar hij afhankelijk was van Frankrijk, vierde hij den teugel aan zijn hoogmoed tegenover het Keizerrijk en vond gedurende den oorlog tusschen *Lodewijk de Beier* en *Frederik van Oostenrijk* eene gunstige gelegenheid om de Pauselijke heerschappij te doen gelden boven die des Keizers. Geruimen tijd bleef hij een toeschouwer van dien oorlog, om inmiddels als Rijksbestuurder in Italië te ge-

bieden. Eerst toen *Lodewijk* in 1323 aanmerkelijke voordeelen behaalde, kwam hij tegen dezen in verzet met oproeping, banvloek en interdict, zonder er zich om te bekreunen, dat *Lodewijk* naar Rome trok en zich aldaar door bisschoppen liet kronen. Toen eenige beroemde rechtsgeleerden, zooals *Marsilius van Padua*, *Jan van Gent* enz., aan den Heiligen Stoel de bevoegdheid ontzeiden om zich met burgerlijke aangelegenheden te bemoeien, deed hij hen in den ban. Vele ontevredenen schaarden zich echter aan de zijde van *Lodewijk*, die hierop *Nicolaus V* tot tegenpaus benoemde. Ook dit stemde *Johannes* niet tot toegevendheid. Toen *Lodewijk* Italië verlaten had, deed hij *Nicolaus* gevangen nemen, dwong hem afstand te doen van zijne waardigheid en scheidde vervolgens door een edict Italië van Duitschland. Keizer *Lodewijk* was wegens al die onaangenaamheden reeds van plan, de Kroon neder te leggen, toen *Johannes* in 1334 overleed. Laatstgenoemde heeft belangrijke bijdragen geleverd tot het „Corpus juris canonici". — *Johannes XXIII* (1410—1415), te voren *Balthasar Cossa*. Hij studeerde te Bologna in de rechten, was achtervolgens protonotarius en cardinaal en zag zich, in weerwil van zijne losbandige levenswijs, op het Concilie te Pisa tot paus gekozen. Toen hij oorlog voerde tegen *Ladislaus*, koning van Napels, riep hij allen, onder aanbieding van aflaat, tot een kruistocht op tegen dien Vorst. Daar *Husz* hiertegen in verzet kwam, ontbood hij dezen naar Rome, deed hem bij verstek in den ban en sprak het interdict uit over Praag. Door *Ladislaus* in de engte gebracht, zocht hij hulp bij Keizer *Sigismund*, die haar verleende onder beding van een Concilie, waar de bestaande verschillen beslecht zouden worden. De Keizer zorgde, dat Constanz als vergaderplaats aangewezen werd. Nauwelijks echter was er de Kerkvergadering (1414) in tegenwoordigheid van *Johannes* geopend, toen deze het hachelijke van zijn toestand gevoelde. Om het schisma uit de weg te ruimen, oordeelde het Concilie het gepast, dat de 3 gelijktijdige Pausen dier dagen allen vrijwillig hunne waardigheid zouden nederleggen. *Johannes* beloofde den 2den Maart 1415, dat hij zich aan dien maatregel onderwerpen zou, doch nam den 21sten van die maand met zijne aanhangers heimelijk de vlucht naar Schaffhausen. Het crimineel procès, hetwelk nu tegen hem gevoerd werd, bracht aan den dag, dat hij zich aan 70 grove wandaden, zooals moord, bloedschande, ontucht, rooverij enz., had schuldig gemaakt, zoodat hij den 29sten Mei plechtig van zijne waardigheid werd vervallen verklaard. Men nam hem in hechtenis te Freiburg, hield hem op het kasteel Gottleben bij Constanz, daarna te Manheim en eindelijk te Heidelberg gevangen, totdat hij in 1419 zich loskocht, in Italië vergiffenis ontving van Paus *Martinus V* en in November 1419 te Florence overleed, nadat hij kort te voren tot cardinaal-bisschop van Tusculi en tot deken van het collegie van cardinalen benoemd was.

Johannes Chrysorrhoas van Damascus en om die reden gewoonlijk *Johannes Damascenus* genoemd. Hij is de vervaardiger van een dogmatisch leerboek ten behoeve der Oostersche Kerk. Geboren in 700, werd hij schatmeester van den Khalif en droeg als zoodanig den naam van *Almansoer*. In 730 nam hij als monnik zijn verblijf in het klooster Saba bij Jerusalem en overleed omstreeks het jaar 760. Zijne „Verklaring van het orthodoxe geloof" bevat de dogmatiek der Grieksche Kerk. Met betrekking tot den vorm van dat boek hield hij zich aan de voorschriften van *Aristóteles*. Daarenboven schreef hij eene „Dialectica", strijdschriften tegen de iconoclasten en eene samenspraak tusschen een Christen en een Saraceen. Zelfs in de R. Katholieke Kerk werd hij onder de Heiligen opgenomen. De beste uitgave van zijne werken is die van *Lequien* (1712, 2 dln).

Johannes, bijgenaamd *Parricida*, eigenlijk *Johann van Schwaben*, den moordenaar van zijn oom, Keizer *Albrecht I*. Evenals deze, was ook zijn vader een zoon van *Rudolf van Habsburg*, en zijne moeder *Agnes*, eene Boheemsche koningsdochter, bezat het graafschap Kyburg. Toen *Johannes* meerderjarig was geworden, vroeg hij den Keizer vruchteloos om het moederlijk erfdeel. Hierdoor gebelgd, vormde hij eene samenzwering met eenige ontevredene ridders tegen het leven van den Keizer. Toen *Albrecht* den 1sten Mei 1308 op eene reis van Baden in Aargau naar Brugg bij Windisch zich wilde laten overzetten over de Reusz, vereenigden de saâmgezworenen zich om hem heen, scheidden hem af van zijn gevolg en brachten hem om het leven. De misdadigers namen in verstrooiing de vlucht en *Johannes* verschool zich, als monnik vermomd, geruimen tijd in Italië. Volgens sommigen heeft hij van Paus *Clemens V* vergiffenis verkregen en is hij als Augustijner monnik te Pisa overleden, en volgens anderen heeft hij onbekend zijn leven doorgebracht op zijn voorvaderlijk kasteel Eigen en zich eerst bij zijn dood (1368) bekend gemaakt. *Hendrik VII* deed na het aanvaarden der regeering de moordenaars in den ban, terwijl *Elizabeth*, de gemalin, en de Hongaarsche koningin-weduwe *Agnes*, de dochter van *Albrecht*, eene verschrikkelijke wraak namen op de misdadigers en op hunne vrienden en bloedverwanten.

Johannes de Priester, volgens de middeneeuwsche overlevering een Christelijk Vorst, heerschende in de 12de eeuw over een Rijk in Oost-Azië. Hij werd ook Indorum rex genoemd en de kroniekschrijvers deelen brieven van hem mede, die hoogst waarschijnlijk onecht zijn. Anderen waanden, dat zijn Rijk zich in Oost-Afrika en Aethiopië bevond, waar de Portugeezen hem poogden te vinden. Eindelijk verkreeg het gevoelen de overhand, dat Abessinië het Rijk was van *Johannes*, weshalve men in de 17de eeuw daaraan den naam toekende van Regnum Presbyteri Johannis. Deze sage, door den loop der tijden aanmerkelijk opgesierd, gaf aanleiding tot onderscheidene reizen, ondernomen met het doel om dat Rijk op te sporen. Volgens *Oppert* („Der Priester Johannes in Sage und Geschichte", 2de druk, 1870) heeft zij betrekking op het Rijk van *Koerkhan* van Karakitai, hetwelk in de 12de eeuw door den uit noordelijk China verdreven stam der Kitan onder *Jeljoetasji* in Groot-Boekharije werd gesticht met Kasjgar

als hoofdstad. De laatste afstammeling van *Jeljoetasji* werd ten val gebracht door *Koetsjloek*, die op zijne beurt in 1208 zich onderwerpen moest aan *Dsjengiskhan*. De mannen van dien stam waren vermoedelijk Nestoriaansche Christenen, die meerendeels de priesterwijding ontvingen. Men verwisselde *Koerkhan* met den Syrischen naam *Joechan* (Johan). Intusschen verkeert men met betrekking tot den persoon van *Johannes de Priester* nog altijd op het gebied der gissingen.

Johannes, keizer van Abessinië en geboren in 1832. Hij heet eigenlijk *Kassai* en werd door Prins *Gobesieh* van Lasta tot gouverneur van Tigre benoemd. In 1867 echter kwam hij in opstand en verklaarde zich een onafhankelijk beheerscher van Tigre. Toen in 1868 de Engelschen te velde trokken tegen Koning *Theodorus*, knoopte *Kassai* onderhandelingen aan met den Britschen bevelhebber *Napier*. Deze hield met hem eene samenkomst, sloot met hem een verbond en schonk hem bij zijn vertrek een aanzienlijken voorraad van kanonnen, geweren en munitie. Zoodra *Kassai* de overwinning had behaald op *Gobesieh*, die zich van geheel Zuid-Abessinië had meester gemaakt, liet hij zich den 1sten Februari 1872 te Aksoem kronen tot Keizer (Negoes Negist of Koning der Koningen) van Aethiopië en aanvaardde den naam van *Johannes*. Nadat hij de aanvallen der Egyptenaren had afgeslagen, bracht hij in 1878 ook *Menelek*, den koning van Sjoa, tot onderwerping en in 1880 desgelijks *Ras Adal*, den vorst van Godjam, maar vergunde hun om als onderkoningen die landen te besturen. Sedert dien tijd voerde hij heerschappij over geheel Abessinië. Hij is een onverzoenlijke vijand der Mohammedanen, die hij in zijn rijksgebied noodzaakte om zich te laten doopen, en hij beijverde zich om vriendschappelijke betrekking aan te knoopen met de Christelijke mogendheden in Europa.

Johannes, zie ook *Byzantijnsche Rijk*.

Johannesberg of *Bisschopsberg* is de naam van een fraai bergslot in de Reingau, in het hertogdom Nassau, $^1/_2$ geogr. mijl van het spoorwegstation Geisenheim. Het kasteel is vermaard door de staatkundige vergaderingen, die er werden gehouden, doch vooral door den voortreffelijken Rijnwijn, die in zijne nabijheid groeit. Het is in 1722 tot 1732 gebouwd op de puinhoopen van een in 1106 gesticht Benedictijner klooster, behoorde weleer tot het bisdom Fulda, doch werd in 1807 door Keizer *Napoleon* aan maarschalk *Kellermann*, in 1816 door Keizer *Frans* aan Vorst *Metternich* ten geschenke gegeven. Het levert aan inkomsten 80000 florijnen, en de Keizer van Oostenrijk, zich de souvereiniteit voorbehoudend, betaalt de tienden. In 1848 werd Johannesberg een nationaal eigendom verklaard, om het voor verwoesting te vrijwaren. Het kasteel is van binnen zeer eenvondig, en op het plein verheft er zich het standbeeld van *Johannes de Dooper*. De *Johannesberger Kabinet* bekleedt onder de Rijnwijnen den hoogsten rang.

Johannieter orde of *Orde van St. Jan van Jerusalem*. Reeds in 1048 deden kooplieden uit Amalfi te Jerusalem eene kerk verrijzen, een klooster en een hospitaal met eene kapèl, gewijd aan den Heiligen *Johannes*. De monniken uit dat klooster waren verplicht, zieke en behoeftige pelgrims te verplegen en droegen den naam van *Johannieters* of *Hospitaalbroeders*. Zij ontvingen onder hun eersten prior, *Gerhard Tonque*, van Paus *Paschalis II* een eigen regel en van *Gottfried von Bouillon* en anderen aanzienlijke goederen. De tweede prior, *Raimond van Puy*, wijzigde de Orde door aan de geestelijke broeders nog de verplichting op te leggen om tegen de Ongeloovigen te strijden. Zij werd alzoo eene geestelijke ridderorde, en de prior, nu meester der Orde genaamd, verdeelde haar in 3 klassen, namelijk ridders om te oorlogen, kapelanen om geestelijke diensten te bewijzen en dienende broeders om kranken te verplegen en pelgrims te ondersteunen. De Orde breidde zich meer en meer uit, verwierf in alle Christelijke landen groote bezittingen en veel invloed en verkreeg van de Pausen aanmerkelijke voorrechten. Die weelde was haar echter noodlottig; nadat zij eenigen tijd met moed tegen de Ongeloovigen gestreden had, begon zij te ontaarden, twistte met de Tempelridders en met de Oostersche geestelijkheid en begon een losbandig leven te leiden, — 't geen mede de oorzaak was van het verlies van Palaestina. Na de verovering van Jerusalem door *Saladijn* (1187) vestigde de Orde haren zetel te Ptolemaïs en later op Cyprus, alwaar zij in het bezit kwam der stad Liwisso. Hier toefde zij 18 jaren, doch koos toen het door haar veroverde Rhodus tot verblijf, weshalve hare leden ook Ridders van Rhodus genoemd werden. Hier moesten zij strijden tegen de Turken, en toen dezen in 1479 de stad met eene ontzettende overmacht onder *Mohammed II* belegerden, verdedigde de grootmeester *Pierre d'Aubusson* haar op eene roemrijke wijze. De aanval werd echter herhaald, en daar Europa geene hulp verleende, moest de grootmeester *Philippe de Villiers*, na hardnekkigen tegenweer, den 24sten December 1522 Rodus overgeven aan Sultan *Soliman II*. De ridders toefden nu op verschillende plaatsen, totdat *Karel V* hun in 1530 de eilanden Malta, Gozzo en Comino afstond, onder voorwaarde dat zij steeds tegen de Ongeloovigen zouden strijden en die eilanden teruggeven, zoodra het hun gelukte, Rhodus te heroveren. Sedert dien tijd noemde men hen *Malteezer Ridders*. Onder den grootmeester *Jean de Lavalette*, die de stad en vesting van dien naam deed verrijzen, werd een geweldige aanval van *Soliman II* met groot verlies afgeslagen, en de ridders handhaafden nu hunne onafhankelijkheid tot aan de Fransche Omwenteling. Reeds vroeger hadden zij, ten gevolge van de Hervorming, hunne goederen in Engeland, de Nederlanden en Skandinavië verloren, en toen zij door *Bonaparte* op zijn tocht naar Egypte werden aangevallen, gaf de grootmeester *Hompesch* op eene verraderlijke wijze zich over zonder eenigen tegenstand te bieden (12 Juni 1798). In September 1800 veroverden de Engelschen het eiland en hoewel bij den Vrede van Amiens bepaald was, dat het teruggegeven zou worden aan de Orde, bleef het in het bezit van Groot-Britanje. *Hompesch* had weldra zijn waardigheid nedergelegd, en kort daarna werd *Paul I*, keizer van Rusland, tot grootmeester gekozen. Deze keus

vond echter uit een godsdienstig oogpunt veel tegenkanting — inzonderheid bij den Paus —, en de Keurvorst van Beieren hief in zijn land de Orde op, om alle moeielijkheden met Rusland te voorkomen. Dit voorbeeld werd in vele Staten gevolgd, ook in Pruisen, waar de Johannieter Orde in eene uitsluitend voor den adel bestemde decoratie herschapen werd. Na den dood van *Paul I* benoemde of bevestigde de Paus achtervolgens onderscheidene Italianen als grootmeesters der Orde, welke na het verlies van Malta zich te Catanea op Sicilië gevestigd had. Na den val van *Napoleon* deed de Orde vruchtelooze pogingen om haar vroeger bestaan te vernieuwen. Inmiddels ontving zij in 1825 verlof van den Paus om haren zetel naar Ferrara te verleggen en later naar Rome, waar zij thans nog gevestigd is. Daarenboven bezit zij paleizen te Venetië, Napels en Praag. Ook bestaat in Spanje nog een afzonderlijke tak van deze Orde, in rang volgende op die van het Guiden Vlies. Het gewaad der ridders is in vredestijd een lange, zwarte mantel met een achtpuntig, wit kruis en gedurende den oorlog een roode wapenrok, van voren en van achteren met een kruis voorzien.

De *Pruisische Johannieter Orde*, in 1810 en 1811 opgeheven, ontving als *Koninklijke Pruisische Johannieter Orde* eene nieuwe regeling door het Kabinetsbesluit van 15 October 1852. Toen is de „Balye van Brandenburg" weder opricht en men heeft haar eene bestemming gegeven, welke overeenkomt met de voormalige. De Orde namelijk bepaalt zich bij het verplegen van zieken. Zij telde in 1872 één grootmeester (Prins *Karel van Pruisen*), 11 kommandeurs, 7 honoraire kommandeurs, één hoofdman der Orde (de veldmaarschalk, Graaf *von Wrangel*), één eerelid (de gemalin van den Grootmeester), 346 gewone en 1 499 honoraire ridders, die allen tot den adel behooren en den Protestantschen godsdienst belijden. De Orde is verdeeld in 13 afdeelingen, van welke er zich ook in Saksen, Würtemberg, Mecklenburg en Hessen bevinden. Zij zorgen voor de stichting van hospitalen en hebben zich in de oorlogen van 1866 en 1870 zeer verdienstelijk gemaakt. In laatstgenoemd jaar waren 363 ridders dezer Orde werkzaam, en van deze zijn toen 7 ten gevolge van vermoeienissen op het tooneel des oorlogs bezweken.

Johannot (François), een teekenaar en steengraveur, geboren te Offenbach, was de telg van een Franschen stam en deed in het begin dezer eeuw, tegelijk met *Sennefelder*, lithographische proeven. Later vertrok hij met zijn gezin naar Parijs en stichtte er eene steendrukkerij. Hij liet drie zonen na, *Charles*, *Alfred* en *Tony*. De eerste, geboren te Frankfort in 1783, was een bekwaam kopergraveur en overleed te Parijs in 1825. — De tweede, geboren te Offenbach den 21sten Maart 1800, legde zich desgelijks op de graveerkunst toe en leverde fraaie vignetten voor de Fransche vertaling der werken van *Walter Scott*, *Cooper* en *Byron* Later bepaalde hij zich bij de schilderkunst, behoorde weldra tot de gevierde kunstenaars en overleed te Parijs den 7den December. 1837. — De derde, geboren te Offenbach den 9den November 1803, hield zich desgelijks met graveer- en schilderwerk bezig. Op last van *Lodewijk Philips*, schilderde hij voor het Historisch Museum te Versailles onderscheidene veldslagen, alsmede het bezoek van Koningin *Victoria* te Eu. Op de tentoonstelling van 1852 bracht hij: „Eene plundering" en „De vermaken van den Herfst". Hij heeft voorts een groot aantal vignetten en illustraties geteekend en gegraveerd en overleed te Parijs den 4den Augustus 1852.

John. Onder dezen naam vermelden wij: *John Bull* of *Jan Stier*, den bijnaam van het Engelsche volk. Men meent, dat deze het eerst gebezigd is door *Swift*. Anderen zijn van oordeel, dat hij ontstaan is door de „History of John Bull", geschreven door *John Arbuthnot*. Nog anderen zijn van gevoelen, dat die bijnaam in verband staat met het lievelingsgerecht der Engelschen, namelijk roastbeef. In Engeland is deze bijnaam het zinnebeeld van een degelijk karakter, van gezond verstand, van een krachtig lichaam, van een eerlijk en oprecht gemoed, van liefde tot de vrijheid en zin voor rechtvaardigheid. Zoo wordt trouwens *John Bull* in het „Sketchbook" van *Washington Irving* voorgesteld. In het buitenland wijst die bijnaam op de eigenaardigheid van het Engelsche volk en op zijne geringe geneigdheid om zich naar de gewoonten van anderen te voegen.

Eugenie John, bekend onder den pseudoniem van *E. Marlitt*, eene Duitsche romanschrijfster, geboren den 5den December 1825 te Arnstadt in Thüringen. Zij is de dochter van een schilder en werd op haar 16de jaar wegens hare fraaie stem door de regeerende Vorstin *von Schwarzburg-Sondershausen* als kind aangenomen. Te Sonderhausen bezocht zij gedurende een jaar de hoogere burgerschool voor meisjes en begaf zich voorts, ten behoeve harer muzikale opleiding, naar Weenen, waar zij een drietal jaren bleef. Zij trad ook op als tooneelspeelster, maar zag zich door eene ongesteldheid van het gehoor genoodzaakt, die loopbaan vaarwel te zeggen. Toen keerde zij als voorlezeres terug naar de Vorstin. Tevens vormde zij zich tot schrijfster en leverde in 1865: „Die zwölf Apostel", eene novelle, die in de „Gartenlaube" opgenomen werd. Daarna schreef zij „Gold-else (1866)", — „Blaubart (1866)", — „Das Geheimnisz der alten Mamseil (1867)", — „Reichsgräfin Gisela (1869)", — „Heideprinzeszchen (1871)", — „Die Zweite Frau (1873)", — „Im Hause des Kommerzienraths (1877, 2 dln)", — „Im Schillingshof (1880, 2 dln)" enz. Al deze romans werden eerst in de „Gartenlaube" geplaatst, daarna afzonderlijk uitgegeven en ook in het Nederlandsch vertaald. Zij woont bij haren vader te Arnstadt, doch blijft aanhoudend ziekelijk.

Franz, vrijheer *von John*, een Oostenrijksch luitenant-veldmaarschalk en bevelvoerend generaal in Stiermarken enz., geboren den 20sten November 1815 te Bruck aan de Leitha in Neder-Oostenrijk. In 1827 bezocht hij de militaire académie te Wienerisch-Neustadt, trad in 1835 als luitenant in dienst, werd in 1845 eerste luitenant bij den generalen staf en was in 1848 kapitein in het hoofdkwartier van *Radetzky*. In die betrekking en vervolgens als officier van den generalen staf bij de brigade van Prins *Liechtenstein* nam hij in laatstgenoemd

jaar deel aan de gevechten in Lombardije, zoodat hij met onderscheidene ridderorden werd versierd. Daarna was hij chef van den generalen staf, eerst in Toscane, in 1859 in Tyrol en vervolgens in het Lombardisch-Venetiaansch Koningrijk. In 1861 werd hij bevorderd tot generaal-majoor. In den oorlog van 1866 was hij chef van den generalen staf bij het zuiderleger, hetwelk de overwinning bij Custozza behaalde, waarna hij zich benoemd zag tot luitenant-veldmarschalk. Na het eindigen van den rampspoedigen krijg werd hij minister van Oorlog en lid van het Huis der Heeren. In 1868 evenwel legde hij zijne portefeuille neder en aanvaardde in 1869 het kommandement van Graz, werd in 1873 veldtuigmeester, in 1874 weder chef van den generalen staf van het leger en overleed te Weenen den 24sten Mei 1876.

Richard Eduard John, een uitstekend Duitsch rechtsgeleerde. Hij werd geboren den 17den Juli 1827 te Mariënwerder in West-Pruisen, studeerde te Leipzig, Berlijn en Göttingen en promoveerde aan laatstgenoemde universiteit in 1849. In het volgende jaar vestigde hij zich als privaatdocent te Königsberg en werd er in 1856 buitengewoon, in 1859 gewoon hoogleeraar. In 1862 tot lid van het Huis van Afgevaardigden gekozen, behoorde hij er aanvankelijk tot de „Fortschrittspartei" en sedert 1867 tot de Nationaalliberalen. Na de oprichting van den Noord-Duitschen Bond (1867) legde hij zijn mandaat neder, werd achtervolgens hoogleeraar te Kiel en te Göttingen en zag zich in 1870 benoemd tot lid van het Hanseatisch Hooge Hof van Appél te Lübeck. Van zijne geschriften noemen wij als de merkwaardigste: „Entwurf nebst Motiven zu einem Strafgesetzbuche für den Norddeutschen Bund (1868)", — en „Das Strafrecht in Norddeutschland (1870)", — voorts nog: „Uber Landzwang und widerrechtliche Drohungen (1852)", — „Das Strafrecht in Norddeutschland seit den Rechtsbüchern (1858)", — „Die Lehre vom fortgesetzten Verbrechen (1860)", — „Kritik des preusz. Gesetzentwürfs über die Verantwortlichkeit der Minister (1873)", — „Kritik Strafrechtlicher Entscheidungen des preusz. Obertribunals (1866)", — „Ueber die Todesstrafe (1867)", — eene verhandeling over het „Strafprozesz" in de „Encyklopädie" van *Holtzendorff* (1870; 4de druk, 1882)", — eene over „Die Verbrechen gegen den Staat" in het „Handbuch des Deutschen Strafrechts (1874)" van *Holtzendorff*, — en een commentaar op de „Deutsche Strafprozeszordnung (1884)".

Johnson. Onder dezen naam vermelden wij:

Samuël Johnson, een verdienstelijk Engelsch schrijver, doch tevens om zijne ongemanierdheid een waren zonderling. Hij werd geboren den 18den September 1709 te Lichfield in het graafschap Stafford, legde zich met ijver toe op de oude talen en studeerde te Oxford. Wegens gebrek aan de noodige geldmiddelen moest hij de universiteit verlaten en na den dood zijns vaders zag hij zich genoodzaakt eene hulponderwijzersbetrekking aan te nemen. Reeds vroeger had hij eene vertaling van *Pope's* „Messias" in Latijnsche verzen geleverd en eerlang, zijn ambt nederleggende, vestigde hij zich te Birmingham, waar hij eene vertaling van *Lobo's* „Reis naar Abessinië" uitgaf, die hem echter slechts een vijftal guinjes verschafte. Vervolgens zocht hij er zijn toestand te verbeteren door in het huwelijk te treden met eene bedaagde weduwe, die hem 800 pond sterling aanbracht. Nu opende hij te Birmingham eene kostschool, doch daar deze slechts 3 leerlingen telde, begaf hij zich in 1737 met één van hen, *Garrick* genaamd, en met het onvoltooide treurspel „Irene" naar Londen. Hier schreef hij merkwaardige opstellen in het „Gentleman's Magazine", onder anderen van 1740 tot 1743 zijne „Handelingen van den Senaat van Lilliput", waarin hij de discussiën van het Engelsche Parlement geeselde. Op zijn gedicht „London (1738)" volgde zijn „Life of Richard Savage (1744)". Eindelijk verscheen in 1747 het prospectus van zijn „Woordenboek", waarvoor hem een honorarium werd toegezegd van 1575 pond sterling. Gedurende de 7 jaren, welke hij daaraan besteedde, dichtte hij: „The vanity of human wishes" en gaf tevens het tijdschrift: „The Rambler" in het licht. Genoemde „Dictionary of the English language (1575, 2 dln)" werd bij herhaling uitgegeven, — het laatst in 1864—1866. Zijn geldelijke toestand was echter daarbij nog zoo weinig verbeterd, dat hij in 1756 wegens eene schuld van nog geen 6 pond sterling in de gevangenis werd opgesloten. Van 1858 tot 1860 gaf hij het weekblad „The Idler" in het licht. Zijn algemeen bekenden roman: „History of Rasselas, prince of Abyssinia (1752)" schreef hij in korten tijd, om de schulden en begrafeniskosten van zijne moeder te betalen. In 1762 verscheen zijne uitgave van *Shakspere*, en in 1765 verleende *George III* hem een pensioen van 300 pond sterling, — 't geen hem gunstig stemde voor het Hof, zooals blijkt uit zijne vlugschriften: „The false alarm (1770)" en „Taxation no tyranny (1775)". Voorts leverde hij nog een „Journey to the Western Isles of Scotland (1775)" en „Lives of the most eminent English poets (1779—1781, en later)". Hij overleed te Londen den 13den December 1784. Zijne gezamenlijke werken zijn bij herhaling uitgegeven.

Andrew Johnson, den zeventienden president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika (15 April 1865 tot 4 Maart 1869). Hij werd geboren te Raleigh, de hoofdstad van Noord-Carolina den 29sten December 1808, genoot nagenoeg geen onderwijs en was als kleermaker werkzaam. Na zijn huwelijk onderwees hem zijne vrouw in het lezen en schrijven. Daarna werd hij te Greenville in Tenessee achtervolgens burgemeester, senator en afgevaardigde naar het Congrès en zag zich eindelijk tot President gekozen. Na het aanvaarden van zijne betrekking bij den dood van *Lincoln*, tijdens wiens bestuur hij vice-president was, veroorzaakte zijn veto met betrekking tot de reconstructionbill, bevattende de voorwaarden, waarop de afgevallen Staten weder in den Bond zouden worden opgenomen, eene geweldige spanning tusschen de uitvoerende en wetgevende macht. Deze bereikte hare grootste hoogte, toen *Stanton*, minister van Oorlog, die zich aan de zijde van het Congrès geschaard had, zijn ontslag ontving. *Johnson* belastte in Augustus 1867 generaal *Grant* voorloopig met die portefeuille.

Stanton deed hiervan afstand onder protest, doch aanvaardde haar weder den 15den Januari 1868, omdat *Grant* de door *Johnson* aangevoerde gronden afkeurde. Daarna benoemde deze den 31sten Februari 1868 generaal *Thomas* voorloopig tot minister van Oorlog en zond aan *Stanton* den last, al de zaken van het departement aan zijn opvolger over te dragen. Laatstgenoemde sloeg dit af, — de Senaat verklaarde, dat het ontslag onwettig was, en het Huis van Vertegenwoordigers stelde met 126 tegen 57 stemmen den President in staat van beschuldiging. Het procès, voor den Senaat gevoerd, nam den 23sten Maart een aanvang. Van de senatoren stemden 35 voor schuldig en 19 voor niet-schuldig, doch daar de veroordeeling ⅔de der stemmen vereischte, werd hij vrijgesproken. Bij het stellen van candidaten voor den presidentszetel na de aftreding van *Johnson*, verkreeg deze in de democratische club te New York aanvankelijk 65 stemmen doch dit aantal verminderde gaandeweg. Den 4den Maart 1869 legde hij zijne waardigheid neder in de handen van zijn opvolger *Grant*. In een adres aan het volk poogde hij zijn gedrag als president te rechtvaardigen en tegen het einde van 1869 stelde hij zich in Tenessee weder candidaat voor de betrekking van senator, doch te vergeefs. In 1875 eindelijk werd hij nogmaals als senator naar Washington gezonden en hij overleed den 31sten Juli van dat jaar.

Johnston. Onder dezen naam vermelden wij:

Albert Sidney Johnston, generaal der Geconfedereerde Staten van Noord-Amerika, geboren in 1803 te Macon-County in Kentucky. Hij ontving zijne opleiding te Lexington en Westpoint en trad in 1826 als luitenant in dienst. Nadat hij deelgenomen had aan den oorlog tegen de Zwarte Valken, nam hij zijn ontslag en kocht goederen in Missouri. Later verhuisde hij naar Texas en in den oorlog tusschen dezen Staat en Mexico streed hij als gemeen soldaat onder generaal *Houston* tegen *Santa Anna* Weldra echter was hij tot den rang van kolonel opgeklommen en werd daarna belast met de krijgszaken in Texas. Toen echter wederom een oorlog tegen Mexico uitbarstte, voegde hij zich in zijn rang bij het leger, en in den slag bij Monterey (1 October 1846) werden 3 paarden onder hem doodgeschoten. Na het sluiten van den vrede nam hij zijn ontslag, doch trad in 1849 weder in dienst en trok in 1857 aan het hoofd van een regiment ruiterij te velde tegen de Mormonen. Den 1sten April 1858 deed hij zijn intocht in hunne hoofdstad aan het Zoutmeer en wist er als militair gouverneur de orde te handhaven. Bij het uitbarsten van den burgeroorlog was hij brigade-generaal en koos aanstonds de zijde der Zuidelijken. Nadat hij bij Bulls Run gestreden had, zond men hem naar Tenessee om er de vrijwilligers tot een geregeld leger saâm te voegen. Doch voordat hij deze moeielijke taak volbracht had, leed hij bij Port-Donelson de nederlaag en werd naar Tenessee teruggeworpen. Nadat *Beauregard* hem te hulp was gesneld, volgde de slag van Pitts-Landing, waar hij door een stuk eener springende bom gedood werd.

Keit Johnston, een uitstekend Engelsch aardrijkskundige en ontdekkingsreiziger, geboren te Edinburgh den 24sten November 1844. Hij bezocht de scholen aldaar en ontving van zijn vader, den beroemden cartograaf *Alexander Keith Johnston* († 1871), grondig onderwijs in de geographie. In 1866 trad hij als kaartteekenaar in dienst van het geographisch instituut van *Stanford* te Londen en volbracht in 1867 eene wetenschappelijke reis door Duitschland, waar hij zich te Leipzig oefende onder de leiding van *Henry Lange*. Na zijn terugkeer in Februari 1868 was hij werkzaam in de zaak van zijn vader te Edinburgh en belastte zich in Juni 1869 met het bestuur van de geographische afdeeling der firma *W. & A. K. Johnston* te Londen. Hier gaf hij in 1870: „Lake Regions of Central Africa (met eene kaart)" en „Surface zones of the Globe" in het licht. Na den dood van zijn vader verlangde hij deel te nemen aan de expeditie om *Livingstone* op te zoeken, maar zijne pogingen waren vruchteloos en hij gaf in November 1873 gehoor aan eene uitnoodiging der Regeering te Paraguay, om eene beschrijving te leveren van eenige minder bekende gedeelten des lands. Hij volbracht deze taak in Mei 1875 en gaf daarvan verslag in het „Geographical Magazine (1875)" en in de „Proceedings of the Royal Geographical Society". Daarna woonde hij ambteloos te Londen en leverde: „General Map of Africa (1879)", — het deel „Africa" in het „Compendium of Geography and travel (1878)" van *Stanford*, — en „Physical, historical and descriptive Geography". Toen het African Exploration Fund Committee in 1878 het besluit nam om eene kleine expeditie naar het noordelijk uiteinde van het Nyassameer te zenden, zag *Johnston* zich tot haar aanvoerder benoemd. Nadat hij in November van laatstgenoemd jaar Engeland verlaten had en den 5den Januari 1879 te Zanzibar was aan wal gestapt, ondernam hij eerst kleine tochten, o. a. naar de bergstreek Oesambara, waarvan hij bericht gaf in de „Proceedings", en zocht zich vervolgens licht te verschaffen omtrent de wegen, waarlangs zij het hoofddoel bereiken kon. Den 19den Mei daaraanvolgende verliet de expeditie Dar-es-Salam, maar zij had haren tocht nauwelijks 200 Ned. mijl in het binnenland voortgezet, toen *Johnston* den 28sten Juni 1879 te Behobeho aan dysenterie bezweek. Hij werd vervangen door een tweeden aanvoerder *J. Thomson*, en de expeditie bereikte niet alleen het Nyassa-, maar ook het Tanganjikameer en kwam in Juli 1880 te Zanzibar terug.

Joinville (Jean sieur de), de eerste merkwaardige geschiedschrijver der Franschen, die het leven van *Lodewijk IX* op eene uitstekende wijze heeft voorgesteld, werd geboren uit een aanzienlijk geslacht in Champagne omstreeks het jaar 1223. Reeds vroeg trad hij in dienst van *Thibaut IV*, koning van Navarre en graaf van Champagne. Nadat hij bij dezen tot den rang van senechal en grootmeester opgeklommen was, nam hij in 1245 het besluit, om *Lodewijk IX* op zijn Kruistocht te volgen. Tot goedmaking der kosten verpandde hij een gedeelte zijner goederen en scheepte zich in te Marseille tegelijk met den Koning en gevolgd door 9 ridders en 700 krijgsknechten. Daar hij echter op het eiland Cyprus, waar men aanlegde, zijn volk niet langer van

soldij kon voorzien, trad hij met zijn legertje in dienst des Konings. Met dezen keerde hij in 1254 naar Frankrijk terug en bleef aan het Hof. Hij liet zich evenwel niet overhalen om in 1269 aan een tweeden Kruistocht deel te nemen, en toen hij vernam, dat *Lodewijk IX* te Tunis overleden was (1270), beschreef hij het leven van dien Vorst. Hij stierf in 1318. De beste uitgave van zijne „Histoire de St. Louis", een voortreffelijk boek, is die van *Michel* (1858). Ook wordt aan hem een „Credo" toegeschreven, dat opgenomen is in de „Mélanges, publiés par la Société des bibliophiles français (1837)". — Omtrent den Prins *van Joinville* raadplege men het artikel *Orléans*.

Jojakin, een zoon van *Josias*, werd met hulp van den Egyptischen Vorst *Necho* in 609 vóor Chr. Koning van Judaea. Nadat hij in het 8ste jaar van zijne regeering schatplichtig was geworden aan de Babyloniërs, poogde hij kort vóor zijn dood (599) zijne zelfstandigheid te herkrijgen en gaf hierdoor aanleiding, dat een Chaldeeuwsch leger tegen Jerusalem oprukte. Hij leefde echter niet lang genoeg om getuige te wezen van de verovering dezer stad.

Jokai (Maurus), een Hongaarsch dichter en dagbladschrijver, geboren in 1825, studeerde te Preszburg, Pápa en Kecskemet, promoveerde in de rechten en schreef in 1842 zijn eerste drama: „De Jodenjongen", hetwelk door de Hongaarsche Académie bekroond werd. In 1846 verscheen zijn roman: „De werkdagen" en in 1847 nam hij de redactie op zich van het letterkundig tijdschrift: „Levensbehoeften". Omstreeks dien tijd gaf hij in 2 deelen eene verzameling van novellen in het licht, getiteld: „Bloemen der wildernis". Den 15den Mei 1848 riep hij te Pest eene volksvergadering bijeen, die de bekende „Twaalf artikelen" aannam en verwierf grooten invloed op het staatkundig leven des volks. Toen de omwenteling mislukte, ontsnapte hij aan de inhechtenisneming doordien zijne echtgenoot, de tooneelspeelster *Rosa Laborfalvi*, hem bij één harer bloedverwanten niet ver van Miskolcz eene schuilplaats bezorgde en daarna een pas, waarmede hij Pest bereikte. Toen schreef hij zijne „Tafereelen uit den omwentelingsoorlog", waarin hij den moed zijner landgenooten aanwakkerde. Het aantal deelen, door hem uitgegeven, klom allengs tot 150, van welke wij noemen: „De zonen van den man met het steenen hart (1869, 4 dln)", — „Zwarte diamanten (1870, 5 dln)", — „Een goudmensch (1873)", — „De man met het steenen hart (1874)", — „Treurige dagen (1874)", — „Het mijne, het uwe, het zijne (1875)", — „De nieuwe landheer (1876)", — „De komedianten des levens (1876)", — „Uit het noordsche vaderland (1879)", — „Het naamlooze kasteel (1879)", — „De vrijheid onder de sneeuw (1879)", — „De roman der volgende eeuw (1879)", — „Rab Ráby (1880)", — „De gevangene der Zeven Torens (1880)", — „De toren van Dagoe (1880)", — „Het heden (1881)", — „Bemind tot aan het schavot (1882)", — en „De witte vrouw van Leutschau (1884)". Behalve romans leverde hij drama's en dichtbundels. Sedert 1858 redigeert hij het humoristisch weekblad: „De Komeet" en sedert 1863 het staatkundig dagblad: „Het Vaderland". Meermalen werd hij gekozen tot afgevaardigde naar den Rijksdag en de verzoening der verschillende volksstammen van Hongarije was steeds het doel van zijn streven.

Jokohama of **Yokohama**, eene belangrijke havenstad op de westkust van het Japansche eiland Nipon, is door eene naar haar genoemde baai van Kanagawa gescheiden. In 1859 was zij nog een klein visschersdorp, maar bij het Verdrag van Jedo (26 Augustus 1858) werd zij voor den wereldhandel geopend en telde in 1881 reeds 63000 inwoners, onder welke zich 3000 vreemdelingen bevonden. Zij is de belangrijkste haven des Rijks en sedert 12 Juni 1872 met Jedo (Tokio) — 30 Ned. mijl van dáar — door een spoorweg en met de andere geopende havens en 15 September 1874 zelfs met het eiland Jesso door telegraafdraden verbonden. Sedert 1873 brandt men er gas, en in dat jaar werd er een Duitsch Genootschap voor de Natuur- en Volkenkunde van Oost-Azië gesticht. Reeds in 1874 liepen er 357 schepen binnen met eene ladingruimte van 434080 ton; daaronder waren 125 Amerikaansche, 155 Engelsche en 35 Duitsche. Tot de voornaamste uitvoerartikelen behooren er zijde en thee. In 1882 verschenen er 283 vreemde schepen met eene ladingruimte van 410753 ton. De invoer had in dat jaar eene waarde van bijna 50 en de uitvoer eene van ruim 60 millioen gulden.

Jol (Een) is een klein, scherpgebouwd vaartuig, geschikt om door riemen te worden voortgestuwd, doch ook voor zeiltuig ingericht. Op de groote oorlogschepen heeft men gewoonlijk 2 sloepen, die den naam van jol dragen, namelijk de groote jol, op zijde van het schip aan davids (sloepstutten) hangende, en de kleine jol, die achter het schip wordt geheschen. Beide worden voor dagelijksche communicatiedienst gebezigd. De naam is afkomstig van het Engelsch woord *yawl*, dat dezelfde beteekenis heeft.

Jol (Kornelis Korneliszoon), bijgenaamd *Houtebeen*, een Nederlandsch zeeheld, werd in den aanvang der 16de eeuw te Scheveningen geboren en trad als scheepsjongen in zeedienst. Door zijne dapperheid klom hij op tot den rang van kapitein en stevende als bevelhebber van „De Otter" in 1628 met nog 11 andere schepen op last der West-Indische Maatschappij naar den Atlantischen Oceaan. Reeds toen droeg hij zijn bijnaam, omdat hij zijn ééne been in een gevecht verloren had. Hij veroverde een rijkgeladen Portugeesch schip, waarmede hij naar het Vaderland gezonden werd. Bij zijn terugkeer kwam hij te St. Vincent, waar generaal *Hendrik Loncq* hem bevel gaf om naar Brazilië te zeilen. Hier nam hij deel aan den aanval op Olinda en aan de verdere overwinningen op de Portugeezen. In 1631 deed hij wederom een tocht derwaarts en kwam terug met een aanzienlijken buit. In 1633 hielp hij Truxillo op de Spanjaarden veroveren en maakte zich voorts meester van eenige rijkgeladene Spaansche schepen. Toen hij echter in 1634 met een kostelijken buit naar het Vaderland stevende, werd hij door 7 kapers genomen en naar Duinkerken opgebracht, maar weldra uitgewisseld. Nu stak hij wederom in zee en was niet minder voorspoedig dan te voren. Hierop echter verbeidde hem belangrijker

taak. In April 1638 zeilde hij als bevelhebber van een smaldeel van 14 schepen naar Brazilië, waar *Johan Maurits van Nassau* strijd voerde. In overleg met dezen maakte hij jacht op de Spaansche goud- en zilvervloot. Hij ontmoette haar niet ver van Cuba en besloot aanstonds tot den aanval. Tot 3-maal toe klampte hij het vijandelijk admiraalschip aan boord, en voorzeker zou hij eene glansrijke overwinning behaald en een grooten buit verkregen hebben, zoo zijne onderbevelhebbers zich niet lafhartig hadden gedragen. Bij zijn terugkeer in het Vaderland beloonden de Staten hem met een gouden eerepenning aan eene keten van hetzelfde metaal. In 1639 voerde *Jol* het bevel over een smaldeel onder *Tromp* en droeg niet weinig bij tot de overwinning bij Duins. In 1640 stevende hij weder naar de West-Indische wateren, doch zag zich door storm genoodzaakt naar Fernambuco te zeilen. In 1641 zond *Johan Maurits* hem met 20 schepen naar de kust van Afrika, en hij ontrukte er aan de Portugeezen de stad Loanda di St. Paulo. Daarna gelukte zijn aanslag op het eiland St. Thomas; doch hij overleed aldaar den 31sten October 1641.

Joliet, de hoofdplaats van het graafschap Will in de Noord-Amerikaanschen Staat Illinois, ligt 48 Ned. mijl ten zuidwesten van Chicago op de beide oevers van de Desplaines in een vruchtbaar dal en aan het Illinois-Michigan-kanaal, is het kruispunt van twee spoorwegen en telt ruim 16000 inwoners (1880). Er zijn onderscheidene fabrieken en men heeft er een bloeienden handel. Voorts heeft men er eene groote gevangenis, die meer dan een millioen dollars heeft gekost.

Joliffia *Bojer* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cucurbitaceën*. Het omvat slechts éene soort, namelijk *J. africana Decand.*, eene klimplant met stengels ter lengte van 20 tot 30 Ned. el. Men vindt haar in het zuiden van Afrika, aan de kust van Zanzibar, en uit hare zaden wordt eene uitmuntende olie geslagen.

Jolin (Johan Kristoffer), een verdienstelijk Zweedsch tooneeldichter en novellenschrijver, werd geboren te Stokholm den 28sten December 1818, studeerde te Upsala en was van 1845 tot 1868 verbonden aan den schouwburg in zijne geboortestad, eerst als acteur, toen als dramaturg en eindelijk als directeur der tooneelschool. Hij schreef de tooneelstukken: „En komedi (1845)", — „Skal och kärna (1846)", — „Mäster Smith (1847)", — „Ung Hanses dotter (1860)", — en „Mjölnarfröker (1865)", — en de novellen: „Affällingarne", — „Rosen bland kamelior", — en „Vinglaren". Als lyrisch dichter ontving hij van de Zweedsche Académie voor zijn „Fjellbruden (1845)" een eereprijs. Ook verschijnt eene uitgave zijner gezamenlijke werken.

Jolles (Jolle Albertus), een verdienstelijk Nederlandsch staatsman, geboren te Amsterdam den 28sten December 1814, studeerde aan het Athenaeum illustre in zijne geboorteplaats en promoveerde te Leiden den 18den Maart 1837 in de rechten op twee dissertaties: „De varia libertatis sacrorum in patria nostra conditione". Nadat hij zich als advocaat te Amsterdam gevestigd had, zag hij er zich eerlang geplaatst als commies-redacteur aan het stadhuis en ontving drie jaar daarna de benoeming van substitunt-griffier bij het gerechtshof van Noord-Holland te Amsterdam. Voorts werd hij bestuurder der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen, secretaris van het Bijbelgenootschap, medebestuurder van het Genootschap tot Zedelijke verbetering der gevangenen enz. In 1851 werd hij directeur van Rijkspolitie in het vierde district en in 1853 advocaat-generaal bij het gerechtshof te Amsterdam, — voorts in 1861 minister van Eeredienst, in 1862, bij de opheffing van dat departement, lid van den Hoogen Raad, in 1871 minister van Justitie, in welke betrekking hij vele belangrijke maatregelen tot stand bracht, legde in 1872 de portefeuille neder en zag zich daarna in zijne geboorteplaats benoemd tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, doch werd in het daarop volgende jaar niet herkozen, maar verkreeg wederom zitting in den Hoogen Raad. Hij overleed in die betrekking op den 23sten December 1882. Hij was lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap enz., alsmede ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Onderscheidene rechtsgeleerde opstellen van dezen staatsman zijn in wetenschappelijke tijdschriften opgenomen.

Jolly. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Philipp Gustav Jolly, een ervaren wis- en natuurkundige, geboren te Manheim den 26sten September 1809. Hij werd hoogleeraar in de wis- en natuurkunde te Heidelberg en in 1854 hoogleeraar enz. te München. Sedert 1856 is hij gewoon lid van de Beiersche Académie van Wetenschappen. Ook is hij versierd met de orde van de Beiersche Kroon en in den adelstand opgenomen. Hij behoort tot de grondleggers van de mechanische warmtetheorie en schreef: „Anleitung zur Differential- und Integralrechnung (1846)", — „Die Prinzipien der Mechanik (1852)", — „Ueber die Physik der Molekularkräfte (1857)", — „Das Leben Fraunhofer's (1866)", — en vele kleine opstellen. — Eén van zijne zonen, *Julius Ernst Jolly*, geboren den 28sten December 1849 te Heidelberg, studeerde te München, Leipzig en Berlijn, vestigde zich in 1872 als privaatdocent te Würzburg en werd er in 1876 buitengewoon hoogleeraar in het Sanskriet en in de vergelijkende taalkunde. Hij schreef: „Ein Kapitel vergleichender Syntax (1872)", — „Geschichte des Infinitivs im Indogermanischen (1873)", — „Die Sprachwissenschaft. Whitney's Vorlesungen über die Prinzipien der vergleichenden Sprachforschung, für das deutsche Publikum bearbeitet und erweitert (1874)", — „Schulgrammatik und Sprachwissenschaft (1874)", — „Ueber die rechtl. Stellung der Frauen bei den alten Indern (1876)", — „The Institutes of Narâda (1876)", — en „The Institutes of Vishnu (1880)".

Julius Jolly, een broeder van *Johann Philipp Gustav* en een Duitsch staatsman. Hij werd geboren te Manheim den 21sten Februari 1823, studeerde te Heidelberg en Berlijn in de rechten, vestigde zich in 1847 als privaatdocent te Heidelberg en werd er in 1857 buitengewoon hoogleeraar. Hij onderwees er hoofdzakelijk het Duitsche handelsrecht, de Duitsche rechtsgeschiedenis en het Fransch en Badensch

burgerlijk recht. In 1861 werd hij adviseur bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken onder *Lamey* en vertegenwoordiger van de Heidelberger universiteit in de Eerste Kamer. Hier was hij tevens de leider der partij, die de eenheid van Duitschland onder de hegemonie van Pruisen beoogde. Toen de Regeering in 1865 andere gevoelens huldigde, nam hij zijn ontslag en werd lid van een gerechtshof. Na de overwinning van Pruisen in 1866 kwam hij in plaats van *Lamey* aan het hoofd van het departement van Binnenlandsche Zaken en werd in 1868, na het overlijden van *Mathy*, eerste minister. Zijne politiek droeg den stempel van het nationaalliberalismus. In 1871 werd hij als gevolmachtigde van Baden ook lid van den Duitschen Bondsraad, maar vroeg den 20sten September 1876 zijn ontslag en zag zich daarna benoemd tot president der Rekenkamer. In 1877 deed hij vruchtelooze moeite om een mandaat te verwerven voor den Rijksdag. Hij schreef: „Der Reichstag und die Parteien (1880)".

Joly (Jacques Crétineau-), een verdienstelijk Fransch schrijver en tevens een ijverig voorstander der Ultramontaansche beginselen, werd geboren te Fontenay in de Vendée den 23sten September 1803 en ontving zijne opleiding aan het seminarium van St. Sulpice te Parijs. Aanvankelijk trad hij op als dichter, en zijne verzen getuigen van zijn godsdienstig gevoel en van zijne kerkelijke rechtzinnigheid. Daartoe behooren: „Chants Romains (1826)", — „Trappistes (1823)", — en „Inspirations poétiques (1829)". Na de Juli-omwenteling was hij medewerker aan legitimistische bladen en hij schreef voorts onderscheidene werken van geschiedkundigen inhoud, zooals: „Episodes des guerres de la Vendée (1834)", — „Histoire des généraux et des chefs Vendéens (1838)", — en „Histoire de la Vendée militaire (1840—1841, 4 dln)", — voorts „Histoire des traités de 1815 et de leur exécution (1842)", — „Histoire religieuse, politique et littéraire de la Compagnie de Jésus (1844—1846, 6 dln)", — „Le pape Clément XIV (1853)", — „Scènes d'Italie et de la Vendée (1853)", — en „L'église romaine en face de la révolution (1859, 2 dln)". Hij overleed te Parijs den 3den Januari 1875.

Jomard (Edme François), een verdienstelijk Fransch aardrijks- en oudheidkundige, geboren te Versailles den 17den November 1777, was in 1794 één van de eerste leerlingen der Polytechnische school en nam in 1798 deel aan den veldtocht naar Egypte. Schoon belast met drukke topographische werkzaamheden, verzuimde hij niet de oude gedenkteekenen des lands in teekening te brengen en te beschrijven. Toen hij in 1802 naar Frankrijk terugkeerde, ontving hij bevel, om zich naar Beieren te begeven en aldaar de opmetingen langs de grenzen van Bohemen enz. te besturen. In 1803 riep men hem terug naar Parijs, opdat hij aldaar zou medewerken aan de „Description de l'Egypte", en na den dood van *Conté* werd hij secretaris van de daartoe benoemde commissie. Na den Vrede van 1814 begaf hij zich ten behoeve zijner oudheidkundige studiën naar Engeland. Bij zijn terugkeer in zijn vaderland werd hij lid der commissie tot invoering van het wederkeerig onderwijs, in 1818 lid van de Académie des Inscriptions en kort daarna honorair lid van verschillende buitenlandsche académiën. In 1821 ontwierp hij het reglement voor het Aardrijkskundig Genootschap, en zijn invloed op de Afrikaansche aangelegenheden werd allengs grooter. Hij bezorgde de uitgave van: „Voyage à l'oasis de Thèbes (1820)" van *Cailliaud* en bevorderde het verschijnen der „Histoire de l'Egypte (1823)" van *Mangin*, alsmede van de „Dictionnaire wolof (1823)" van *Dard* en van een „Voyage à l'oasis de Syouah (1823)". Die geschriften wekten de opmerkzaamheid van *Mehemed-Ali*, die hem te Parijs met de opleiding van eenige Egyptische jongelingen belastte. In 1828 werd hij custos der kaarten en plans aan de Koninklijke Bibliotheek en in 1839 conservator van die afdeeling. Hij overleed te Parijs den 22sten September 1862. Voor de groote „Beschrijving van Egypte" heeft hij 6 deelen geleverd en daarenboven vele kleine geschriften over onderwijs, oudheidkunde enz. nagelaten.

Jomelli (Niccolo), een beroemd Italiaansch componist, geboren den 11den September 1714 te Aversa in het koningrijk Napels, ontving het eerste onderricht in de muziek in zijne vaderstad, doch bezocht op 16-jarigen leeftijd het Conservatorio di San-Onofrio, daarna dat van Della Piétá de' Turchini te Napels, waar *Durante*, *Leo* en *Feo* zijne leermeesters waren. Zijne eerste compositiën waren balletten en cantaten, en op 23-jarigen ouderdom leverde hij de opera: „L'errore amoroso". Deze werd met bijval ontvangen, — voorts ook zijn „Odoardo", opgevoerd in 1738. Reeds in 1741 had hij door onderscheidene opera's, zooals „Ricimero", „Astianasse", „Ezio", „Merope" enz., een beroemden naam verworven. Vooral werd „Merope" te Venetië toegejuicht, waar men hem de betrekking van directeur van één der conservatoria opdroeg. Hij schreef hier de opera's: „Achille in Sciro" en „Didone" en bleef er tot 1748. Daarna vertrok hij naar Rome en werd er in 1749 kapélmeester der St. Pieterskerk. In 1754 ging hij als kapélmeester van Hertog *Karel van Würtemberg* naar Stuttgart, waar hij omstreeks 30 opera's componeerde. In 1758 keerde hij naar Italië terug, alwaar hij gedeeltelijk in zijne geboortestad, gedeeltelijk te Napels zijne dagen sleet, nog onderscheidene opera's vervaardigde en den 28sten Augustus 1774 te Napels overleed.

Jomini (Henri, baron), luitenant-generaal in Russischen dienst, nadat hij eerst generaal was geweest bij het Fransche leger, tevens schrijver over militaire aangelegenheden, werd geboren te Peterlingen in Waadtland den 6den Mei 1779. Aanvankelijk wijdde hij zich te Parijs aan den handel. De omwenteling in Zwitserland wekte hem op om naar Waadtland terug te keeren, waar hij op 20-jarigen leeftijd den rang verkreeg van luitenant-kolonel der militie en secretaris-generaal van zaken van Oorlog. Toen hij later, gedurende de reactie, zijne betrekking verloor, zag hij zich in 1803 op aanbeveling van generaal *Ney* in een handelshuis te Parijs geplaatst. Niettemin zette hij zijne krijgskundige studiën voort en schreef in 1804 zijn „Traité des grandes opérations militaires (3de druk, 1818,

3 dln)", waarna hij tot bataljonschef en adjudant van *Ney* en in 1805 door den Keizer tot kolonel bevorderd werd. Als chef van den generalen staf van *Ney* nam hij deel aan de veldtochten van 1806 en 1807, werd baron en volgde in 1808 *Ney* naar Spanje. Men lasterde hem echter bij zijn chef, en hij kwam in 1809 op non-activiteit. Hij vertrok naar Zwitserland, nam zijn ontslag en stond op het punt om in Russischen dienst te treden, toen *Napoleon* hem tot brigade-generaal bevorderde. Later tot Keizerlijk historiograaf benoemd, ontving hij in het begin van den veldtocht van 1812 den last om de geschiedenis der Groote Armee te schrijven. Hij werd eerst gouverneur van Wilna, daarna van Smolensk, bevorderde bij den terugtocht het bouwen van de brug over de Berezina en werd ziek; doch zag zich na den slag bij Lützen weder geplaatst als chef van den generalen staf bij *Ney*. Deze droeg hem wegens uitstekende verdiensten voor tot divisie-generaal; doch *Napoleon*, door *Berthier* tegen *Jomini* ingenomen, ontnam hem alle uitzicht op bevordering. Hierdoor gebelgd, verliet *Jomini* den Franschen dienst en begaf zich naar de Verbondene Mogendheden. Keizer *Alexander* benoemde hem tot luitenant-generaal en adjudant. Intusschen nam *Jomini* geen deel aan den oorlog tegen Frankrijk; zelfs bewaarde hij een diep stilzwijgen over de hem bekende operatieplannen. In 1815 volgde hij *Alexander* naar Parijs en verkreeg van *Lodewijk XVIII* de Lodewijksorde. In 1818 bevond hij zich op het Congrès te Aken, in 1823 op dat te Verona. Voorts vergezelde hij den Keizer in 1828 op zijn veldtocht tegen de Turken en bewees bij Varna belangrijke diensten. Ook werkte hij mede tot de stichting der militaire académie te Petersburg. Hij verwierf een beroemden naam door zijn geschrift: „Histoire critique et militaire des campagnes de la révolution (1806, 5 dln; 3de druk, 1819—1824, 15 dln)". Voorts schreef hij: „Vie politique et militaire de Napoléon, racontée par lui-même au tribunal de César, d'Alexandre et de Frédéric (1827, 4 dln)", — als vervolg hierop: „Précis politique et militaire de la campagne de 1815 (1839)", — en „Précis de l'art de la guerre (1830; 2de druk, 1855)". Later vestigde hij zich te Lausanne, in 1855 te Brussel en kort daarna op eene villa te Passy bij Parijs, alwaar hij den 24sten Maart 1869 overleed.

Jonas. Onder dezen naam vermelden wij;

Jonas, een Hebreeuwsch profeet en een zoon van *Amitthai* Hij was afkomstig uit de stad Gath-Hachefer op het stamgebied van Zebulen en leefde in den aanvang der regeering van *Jérobeam II.* Volgens de Hebreeuwsche sage vertrok de profeet, op last van *Jahveh*, als boetprediker naar Ninivé, doch werd onderweg wegens zijne wederspannigheid door een storm overvallen, door de zeelieden over boord geworpen en door een visch opgeslokt, die hem 3 dagen en 3 nachten in zijne ingewanden deed huisvesten en daarna uitwierp op het land. Ten tweeden male naar Ninivé gezonden, verkondigde hij aan deze stad haren ondergang, indien de inwoners zich niet bekeerden. Laatstgenoemden echter deden boete en bleven behouden. — Volgens de uitspraak der critiek behoort het boek, dat den naam van „Jona" draagt, tot een veel lateren tijd en heeft zijn inhoud de strekking om aan te toonen, dat de orakeltaal der andere profeten, de vernietiging der Heidenen behelzende, van allen grond ontbloot is.

Justus Jonas, een ijverig voorstander der Hervorming. Hij werd geboren te Nordhausen den 5den Juni 1493, zag zich in 1521 benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Wittenberg, vergezelde *Luther* naar Worms, ondersteunde dezen bij het vertalen van het Oude Testament en bij de kerkvisitatie, nam deel aan het twistgesprek te Marburg, aan het opstellen der Torgauer Artikelen en was aanwezig op den Rijksdag te Augsburg. Ook leverde hij oorspronkelijke geschriften en vertolkte onderscheidene werken van *Luther* alsmede de „Apologie der Augsburgsche geloofsbelijdenis" van *Melanchthon* in het Duitsch. In 1541 werd hij superintendent te Halle en in 1546 te Coburg. Hij overleed te Eisfeld den 9den October 1555.

Emil Jonas, een Duitsch letterkundige, geboren te Schwerin den 14den Juli 1824. Hij verkreeg vervolgens het Deensch burgerrecht en was werkzaam aan staatkundige dagbladen. Nadat hij de brochure: „Kopenhagen 1847" in het licht gezonden had, redigeerde hij het tijdschrift „Intelligenze", aanvaardde in 1848 eene betrekking bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken en leverde de vlugschriften: „Ueber das Ein- und Zweikammersystem (1848)", — „Entwürf zu einem Finanzplan", — „Vorschlag zum Aufhören des herschenden Geldmangels", — en „Ein rechtes Wort an die dänische Nation". In 1851 werd hij „Kammerassessor", in 1852 ambtenaar bij het Sleeswijk-Holsteinsch ministerie en in 1854 „Kammerrath" in werkelijken dienst. Na den dood van *Frederik VII* vertrok hij naar Duitschland en vestigde zich in 1866 te Berlijn. Hij schreef: „Ein berliner Don Juan (1850)", — „Taschenbuch für See- und Kaufleute (1850)", — „Illustrirtes Reise- und Skizzenbuch für Schweden (1869; 2de druk, 1875)", — „Vollständige Geschichte des deutsch-franz. Kriegs (1871, onder den pseudoniem Graaf *Löwenbald-Hohenthal*)", — „Ein englischer Chorinsky (1870)", — „Reise- und Skizzenbuch für Italien (1870)", — „Reise- und Skizzenbuch für Dänemark (1871)", — „Kopenhagen und seine Umgebung (1872; 18de druk, 1881)", — „Der Thronwechsel in Schweden und Norwegen (1872)", — „Schweden und seine Entwickelung während des letzten Jahrzehnts (1875)", — „Illustrirtes Reise- und Skizzenbuch für Norwegen (1876)", — „Norwegen und seine Entwickelung (1876)", — en „Ein wahres freies Volk. Eine Studie über San Marino (1878)". Ook heeft hij eene geïllustreerde uitgave der werken van *Andersen* bezorgd (1876—1880)".

Jonathan. Onder dezen naam vermelden wij:

Jonathan, een zoon van den Israëlietischen Koning *Saul* en tevens den boezemvriend van *David*, den uitstekenden veldheer en den mededinger zijns vaders. Hij wordt in de boeken des Ouden Testaments voorgesteld als een edel mensch en sneuvelde met zijn vader en zijne broeders in een slag tegen de Philistijnen bij Gilboa.

Jonathan Apphus, éen der Makkabeërs. Hij was een zoon van *Mattathias* en een dapper held. Na den dood van zijn broeder *Judas Maccabaeus* (158 vóor Chr.) werd hij opperbevelhebber der Israëlieten.

Jonathan of eigenlijk *broeder Jonathan*, den naam van het Amerikaansche volk, gelijk die van *John Bull* aan het Engelsche, van *Jan Kaas* aan het Hollandsche en van neef *Michel* aan het Duitsche gegeven wordt. Volgens sommigen is die naam afkomstig van *Jonathan Trumbull*, gouverneur van Connecticut in den tijd der omwenteling, daar men dezen in het leger zoo heette. Het schijnt echter, dat hij het eerst gebezigd is door de Engelschen, vermoedelijk omdat die Bijbelsche naam in het puriteinsche Nieuw-Engeland zoo dikwijls voorkwam. *Broeder Jonathan* is eene sluwe, ijverige, opgeruimde en blufferige persoonlijkheid, wie het noch aan humor, noch aan eene zekere mate van welwillendheid ontbreekt. Even als *John Bull* onderscheidt hij zich door vrijheidsmin, vastheid van karakter en fierheid op zijne afkomst, maar terwijl eerstgenoemde stil en in zich zelf gekeerd is, weet *broeder Jonathan* niet alleen druk te spreken, maar zich ook zeer goed naar de eigenaardigheden van anderen te voegen; bovenal echter stelt hij leepheid (smartness) en voortvarendheid op hoogen prijs.

Jonathan, zie onder *Hasebroek*.

Jonckbloet (Willem Jozef Andries), een uitstekend Nederlandsch letterkundige en geruimen tijd een invloedrijk lid der Tweede Kamer, geboren te 's Gravenhage den 6den Juli 1817, zou zijne opleiding ontvangen aan de Koninklijke Militaire Académie te Breda, doch zag dit voornemen verijdeld doordien het onderwijs aldaar wegens de Belgische onlusten werd geschorst. Hij bezocht toen het gymnasium in zijne geboorteplaats en werd in 1835 te Leiden als student ingeschreven zonder bepaald te weten, aan welk vak hij zich zou wijden. Het meest helde hij over tot de Vaderlandsche geschiedenis en letterkunde. Gedurende zijne weifeling of hij de geneeskunde, dan wel de rechtsgeleerdheid daarmede zou verbinden, nam hij, op raad van professor *Geel*, het besluit om zich geheel en al aan onze taal- en letterkunde te wijden, ofschoon hij daarbij verstoken bleef van het voorrecht om een doctoralen graad te verwerven. Niettemin schreef hij een: „Specimen ex literis Belgicis, exhibens Ludovici de Velthem chronici, quod inscribitur Speculum historiale, librum III." Het werd onder het voorzitterschap van den hoogleeraar *Siegenbeek* door hem verdedigd, waarna hem weldra eershalve het diploma van doctor in de letteren door den Senaat geschonken werd. Bij herhaling deed hij nu wetenschappelijke reizen naar Duitschland en Frankrijk, waar hij vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met de beroemdste letterkundigen. Achtervolgens leverde hij: „Mr. H. van Wijn, aanteekeningen op de Rijmkronyk van Jan van Heelu (1840)", — „De sproke van Beatrys, 13de eenw, met aanhangsel (2 stukken, 1840)", — „De dietsce Doctrinale, leerdicht van den jare 1345 (1842)", — „Cluyswerck, door Constantijn Huygens (1842)", — „Roman van Karel de Groote en zijne XII pairs (1844)", — „Die Dietsce Catoen, kritisch uitgegeven (1841)", — en „Roman van Lancelot (1844—1849, 2 dln)". Geen wonder alzoo, dat hij in 1847 benoemd werd tot hoogleeraar in de Nederlandsche taal en geschiedenis aan het athenaeum te Deventer. Hij aanvaardde die betrekking den 16den Februari 1848 met eene redevoering: „Over de wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal". Gedurende zijn verblijf te Deventer schreef hij: „Over middennederlandschen versbouw (1849)", — „Nalezing op het 4de deel van den Spieghel Historiael van Maerlant (1849)", — „Les Romans de la Charrette d'après Ganthur Map et Chrestien de Troyes (1850)", — „Theokratie en grondwet, eene reeks van historisch-politische voorlezingen (1851)", — „Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst (1851—1855, 3 dln)", — en „Guillaume d'Orange, chansons de geste des XI en XII siècles (1854, 2 dln)". Voorts tot hoogleeraar in de Vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde te Groningen benoemd, aanvaardde hij er die betrekking op den 30sten Maart 1854 met eene redevoering: „Over de beoefening van de geschiedenis des vaderlands in wezen en strekking". Hij gaf er voorts een belangrijk collegie over aesthetica en schreef: „Van den Vos Reinaerde (1856)", — „Beatrys en Carel ende Elegast (1859)", — „Etude sur le roman de Renart (1863)", — alsmede voor een groot gedeelte het: „Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen, ter gelegenheid van het vijfde halve eeuwfeest (1864)". Toen hij echter in 1864 door het nieuwe kiesdistrict Winschoten tot volksvertegenwoordiger gekozen werd, legde hij zijn hoogleeraarsambt neder en vestigde zich te 's Gravenhage. In de Tweede Kamer was hij weldra door zijne ongemeene talenten en door zijne vrijzinnige beginselen éen van de vlaggvoerders der liberale partij, terwijl hij over belangrijke vraagstukken van den dag, zooals over onderwijs en koloniale politiek, in brochures zijne gevoelens bekend maakte. Schoon met gemak en juistheid voor de vuist sprekende, maakt hij slechts zelden gebruik van die benijdenswaardige gave. Getrouw aan zijne beginselen zocht hij steeds het algemeen belang te behartigen, zonder zich daarvan te laten aftrekken door de wenschen zijner kiezers. Tegelijkertijd heeft hij zijne geliefkoosde studiën met ijver voortgezet. Daarvan getuigt inzonderheid zijne voortreffelijke: „Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde (1863, 2 dln)", waarvan in 1874 eene tweede en in 1882 enz. eene derde, met veel zorg omgewerkte uitgave verscheen. Dat werk is door *Berg* (*Lina Schneider*) in het Hoogduitsch vertaald. Buiten de Tweede Kamer bemoeide dr. *Jonckbloet* zich vooral met de bevordering van kunst en met het handhaven der nationale eer in het buitenland. Hij was lid der commissie tot het bouwen van den toren te Dillenburg en begaf zich in November 1875 op reis naar Amerika, om er, als lid der Nederlandsche commissie voor de Wereldtentoonstelling te Philadelphia, de belangen der Nederlandsche inzenders te bevorderen. Na de reorganisatie van het hooger onderwijs ten gevolge der wet van 1876, die van dezen Afgevaardigde eene reeks van verbeteringen erlangde, werd hij benoemd tot hoogleeraar in de Nederlandsche letterkunde te

Leiden. Hij gaf daaraan gehoor en legde het mandaat van volksvertegenwoordiger neder, maar zag zich gedwongen wegens redenen van gezondheid, om in 1883 den professoralen leerstoel te verlaten, waarna hij met een eervol ontslag werd gepensioneerd en zich naar het buitenland begaf. Behalve reeds vermelde geschriften, die eene omwenteling veroorzaakten in de beschouwingswijze der midden-Nederlandsche gedichten, schreef hij een aantal merkwaardige opstellen in tijdschriften. Voorts leverde hij in den laatsten tijd dichterlijke vertalingen van twee treurspelen van *Murad Efendi* namelijk: „Selim (1880)" en „Marino Faliéro (1881)". Hij is lid van de Koninklijke Nederlandsche Académie en van onderscheidene geleerde genootschappen in het binnen en buitenland, — voorts ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, van de Leopoldsorde van België en van verschillende andere orden.

Joncourt. Onder dezen naam vermelden wij:

Pierre de Joncourt, eerst predikant te Clermont in Beauvoisis, vanwaar hij uitweek naar Nederland. Hier zag hij zich in 1677 beroepen tot predikant bij de Waalsche gemeente te Middelburg, — voorts in 1699 te 's Gravenhage, waar hij tot aan zijn dood in 1725 werkzaam bleef. Hij was een uitstekend kanselredenaar; ook schreef hij: „Entretiens sur les différentes methodes d'expliquer l'Ecriture et de prêcher, de ceux qu'on appelle Coccéiens et Voetiens dans les Provinces Unies (1707)", een boek dat hem vele onaangenaamheden, tegenschriften en zelfs tijdelijke schorsing bezorgde. Voorts schreef hij: „Lettre aux églises Wallonnes des Pays Bas (1708), — „Brief waarin hij verslag doet van 't gepasseerde in 't Synode te Utrecht enz. (1708)", — „Pensées utiles aux Chrétiens de tous les états (1710)", — „Lettres sur les jeux de hasard (1713; 2de druk, 1714)", — „Nouvelle lettre sur les jeux de hasard (1713; 2de druk, 1714)", — „Lettres critiques sur divers sujets importants de l'Ecriture Sainte (1715)", — „Considerations sur l'origine de Job etc. (1720)", — en „Entretiens sur l'état présent de la religion en France (1725)".

Elias de Joncourt, een Nederlandsch wiskundige. Hij was een zoon van den voorgaande en werd geboren te 's Gravenhage omstreeks het jaar 1700. Nadat hij den graad van doctor in de wijsbegeerte en meester in de vrije kunsten verworven had, zag hij zich eerst beroepen tot Fransch predikant te 's Hertogenbosch en in 1730 tot hoogleeraar in de wiskunde aan de illustre school aldaar. Hij aanvaardde die betrekking met eene: „Oratio in laudem matheseos universae et singularum ejus partium." *Martinet* en *Palier* behoorden tot zijne leerlingen. In 1748 werd hij emeritus en vestigde zich te 's Gravenhage, waar hij in 1770 overleed. Van zijne geschriften noemen wij: „Verhandeling over de voorzienigheid Gods, uit het Engelsch van Sherlock (1721)", — „Behoedmiddel tegen het Pausdom uit het Engelsch van Sherlock (1721)", — een paar bundels „Sermonen", desgelijks uit het Engelsch, — „Anciphron of de kleine wijsgeer, uit het Engelsch (1734, 2 dln)", — „Elements de physique etc. (1746, 2 dln)", — „Elements de philosophie Newtonienne (1755)", — „Elements de philosophie morale (1755)", — „Elements d'algèbre de Saunderson (1756, 2 dln)", — „Keurdichten, vermeerderd met de stad Godes, in 3 zangen (1762)", — „Aard en gebruik der eenvoudigste driehoekige getallen (1762)", — en „Oeuvres diverses (1764, 2 dln)". Ook werkte hij mede aan tijdschriften enz.

Jonctys (Daniël), een Nederlandsch dichter, geboren te Dordrecht in 1600, oefende zich in de geneeskunde, vestigde zich aanvankelijk in zijne geboorteplaats en vertrok in 1543 naar Rotterdam, waar hij in 1654 overleed. Als zielkundig geneesheer schreef hij: „Over de tooverziekten", alsmede: „De pijnbank wedersproken", doch onderscheidde zich bovenal als sierlijk minnedichter. Wij kennen van hem: „Roselijns ooghies ontleed (1620 en later bij herhaling)", alsmede: „Hedendaagsche Venus en Minerva, twistgesprek (1642)". Ook vermelden wij van hem: „Minnedichten, gepast op de bevalligheden van de schoone Roselyn (1660)", — en „Toneel der jalouzijen, waarop vertoont werden vele treurige gevallen enz. (1666, 2 dln)". Schoon zijne minnedichten overladen zijn met beelden uit de oude fabelleer, onderscheiden zij zich door ongemeene zoetvloeiendheid.

Jones. Onder dezen naam vermelden wij:

Inigo Jones, een Engelsch bouwkundige. Hij werd geboren te Londen in 1572 en openbaarde in zijne jeugd zoo grooten aanleg voor schilder- en bouwkunst, dat de Graaf *van Pembroke* hem daarin onderwijs deed geven en hem voorts met zich nam naar Frankrijk, Vlaanderen, Duitschland en Italië. *Jones* vertoefde geruimen tijd te Venetië, bestudeerde te Vicenza de meesterstukken van *Palladio* en verwierf weldra een goeden naam, zoodat *Christiaan IV*, koning van Denemarken, hem tot Hofarchitect te Kopenhagen benoemde, hem tevens aanbevelende aan zijn zwager *Jacobus I*, koning van Engeland, die hem de betrekking opdroeg van opzichter van de Koninklijke gebouwen. Zijne gehechtheid aan *Karel I* bracht hem in de gevangenis en hij moest het herkrijgen zijner vrijheid met een groot gedeelte van zijn vermogen betalen. Hij overleed den 21sten Juli 1651, nadat hij den bijnaam verworven had van „Engelschen Vitruvius". Hij ontwierp de plannen voor de feestzaal in Whitehall, den gevel van Somerset-house naar de zijde der rivier, de kapèl van Lincolns-Inn, het kasteel van den Graaf *van Pembroke* in Wiltshire en het paleis Amresbury aldaar. Hij is een navolger van *Palladio*, doch zonder hierbij zijne oorspronkelijkheid in te boeten. Eene verzameling zijner teekeningen heeft *Kent* (1727; 2de druk, 1770) in het licht doen verschijnen, en *Jones* zelf schreef op last van *Jacobus I* een: „Essay on Stonehenge (1655 en later)".

John Paul Jones, een Amerikaansch zeeheld en den grondlegger van de marine in de Vereenigde Staten. Hij werd geboren den 9den Juli 1747 te Arbigland in Schotland, zag zich op zijn 12de jaar geplaatst te Whitehaven op het kantoor van een koopman, die veel handel dreef met Amerika, en reisde een jaar later, op last van zijn patroon, naar de Amerikaansche koloniën. Hij nam voorts deel aan den slavenhandel, doch daar dit bedrijf zijn weerzin wekte, volbracht hij onderscheidene

reizen naar de West-Indische wateren. Bij het uitbarsten van den Amerikaanschen onafhankelijkheidsoorlog trad hij in 1775 in dienst van het Congrès, verkreeg den rang van luitenant aan boord van de brik „Alfred" en was weldra kapitein op de „Providence". Met eene kleine vloot van ongeveer 6 schepen waagde hij nu den hachelijken strijd tegen de Britsche zeemacht en won daarbij onvergankelijke lauweren en een rijken buit. In 1777 werd hij naar Frankrijk gezonden, om er het bevel over een talrijker eskader op zich te nemen. Daar Frankrijk echter aarzelde, den oorlog te verklaren aan Engeland, volbracht hij den 10den April 1778 uit Brest met eene kleine brik van 18 stukken een vermetelen kruistocht naar de noordelijke kusten van Britanje, landde te Whitehaven, stak er onderscheidene schepen in brand, vernagelde de kanonnen en veroverde het kasteel van den Graaf *van Selkirk*, waar zijn vader tuinman was. De Gravin moest hare kostbaarheden afgeven, doch hij zond ze met een beleefden brief terug. Deze expeditie eindigde met het wegnemen der Britsche sloep „Drake". In 1770 werd *Jones* bevelhebber op een schip van 40 stukken en commodore eener Fransch-Amerikaansche vloot. Zijn aanslag op Liverpool mislukte, doch hij maakte zich meester van het schip „Serapis" en keerde met rijken buit en 800 krijgsgevangenen naar Brest terug. Zoowel te Versailles als in 1781 te Philadelphia werd hij met de grootste onderscheiding bejegend. Na het sluiten van den vrede ondernam hij — zonder goed gevolg — met *John Ledyard* een pelshandel tusschen de noordwestkust van Amerika en China, doch trad weldra op aanzoek van Keizerin *Catharina* als schout-bij-nacht in Russischen dienst, waarna hij in 1788 niet weinig bijdroeg tot de zegepraal op de Turksche vloot. De naijver van Prins *Potemkin* en van den Prins *van Nassau* was echter oorzaak, dat hij reeds in het volgende jaar Rusland verliet. Nadat hij vruchteloos aan Oostenrijk zijne diensten had aangeboden, begaf hij zich naar Parijs en overleed er als een vergeten burger den 18den Juli 1792. De „Mémoires", die zijn naam dragen, zijn vermoedelijk onecht.

William Jones, een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche talen. Hij werd geboren den 28sten September 1746 te Londen en bezocht de school te Harrow en de universiteit te Oxford, waar hij zich aan de studie der Oostersche — vooral Perzische en Arabische — talen wijdde, terwijl hij zich tevens bezig hield met het Italiaansch, Spaansch en Portugeesch. Op 19-jarigen ouderdom werd hij belast met de opleiding van den jongen Graaf *Spencer* en 2 jaar later leerde hij het Chineesch. Sedert 1770 legde hij zich ijverig toe op de rechtsgeleerdheid, terwijl hij zijne geliefkoosde studiën ijverig voortzette. Zijn wensch, om als rechtsgeleerde in Indië te worden geplaatst, vond aanvankelijk bij de Regeering geen gehoor wegens de vrijzinnige gevoelens, die in zijne ode „Aan de vrijheid (1780)" doorstraalden. Eerst onder het ministerie *Shelburne* werd hij rechter in het Hooggerechtshof te Calcutta en in den ridderstand opgenomen. In Indië hield hij zich bezig met wetenschappelijke nasporingen en stichtte in 1784 te Calcutta het Aziatisch Genootschap, terwijl hij zich ijverig toelegde op het Sanskriet. Zijn geheele leven was doordrongen van het denkbeeld, om het Oosten en het Westen op het gebied van kennis en beschaving tot elkander te brengen. Hij overleed den 27sten April 1794. Van zijne geschriften vermelden wij: „Grammar of the Persian language (1771; 9de druk, 1809)", — „Poeseos Asiaticae commentarii (1774; 2de druk, 1777)", — „Vertalingen van de „Moallakat (1783)", — van de „Sakoentala" van *Kalidasa*, — uit de „Wetten van Manoe (1749)", — en vele opstellen in de „Asiatic Miscellany (1785—1788)" en in de „Asiatic Researches (1788)". Eene verzameling zijner werken verscheen in 1799 in 6 deelen.

Owen Jones, een Engelsch kunstenaar. Hij werd geboren in Wales omstreeks het jaar 1809, legde zich toe op de architectuur en vertoefde geruimen tijd in het zuiden van Europa en in Egypte, — inzonderheid te Granada, 't geen aanleiding gaf tot de uitgave van zijn prachtwerk: „Plans, elevations and sections of the Alhambra (1842)". Voorts verschenen zijne: „Designs for mosaic and tesselated pavements", alsmede de: „Views on the Nile from Caïro to the second cataract (1843)". In 1850 was hij belast met de inwendige versiering van het tentoonstellingsgebouw en hij kweet zich zoo uitmuntend van zijne taak, dat hem in 1852 bij het bouwen van het Kristallen Paleis te Sydenham eene dergelijke werd toevertrouwd. Hij stichtte er de vermaarde zalen, welke hij tevens in zijne: „Handbooks of the Grecian, the Alhambra and the Egyptian Courts of the Crystal Palace" beschreef. Reeds vroeger had hij een: „Attempt to defend the principles, which should regulate the employment of colours in decorative art (1851)" in het licht gezonden. De prachtige St. James-Hall in Piccadilly verhoogde zijn roem als smaakvol decorateur. Omtrent de afdeeling „Kunst" der Wereldtentoonstelling gaf hij inlichtingen in zijn: „Introduction to the catalogue of the departement of practical art (1852)". Zijn belangrijkst werk is: „Grammar of ornament (1856)" met 100 door hem zelven geteekende platen. Eindelijk gaf hij in 1868 „Examples of Chinese ornament" in het licht. Hij overleed den 19den April 1874.

Ernst Jones, een Engelsch dichter en redenaar. Hij werd geboren den 25sten Januari 1819, ontving zijne opleiding op het gymnasium te Lüneburg en aan de universiteit te Göttingen, begaf zich vervolgens naar Engeland, waar hij zich in 1844 als advocaat vestigde, en was eerlang één van de hoofdleiders der Chartistische beweging. Zijn talent als redenaar bleek in de volksvergaderingen, terwijl hij voorts de weekbladen: „The Labourer", „Notes of the People" en „People's Paper" in het licht gaf. In 1847 dong hij te vergeefs naar een zetel in het Parlement en in 1848 nam hij met ijver deel aan de beweging der werklieden. Hij werd dientengevolge tot eene gevangenisstraf van 2 jaren veroordeeld. Na het herkrijgen zijner vrijheid practiseerde hij als advocaat en had weldra veel werk. Tevens bleef hij een ijverig aanvoerder der Chartisten en dwong zelfs zijne tegenstanders, zijne trouw en de door hem beledene beginselen te erkennen, daar hij eene aanzienlijke erfenis afwees, omdat aan het aanvaarden daarvan de

voorwaarde verbonden was, dat hij zich niet langer met staatkundige aangelegenheden zou bemoeien. Bij herhaling stelde hij zich candidaat voor het Parlement, doch telkens te vergeefs. Met beter gevolg trad hij op als novellist en dichter. Reeds in 1841 had hij den roman: „The wood spirit" in het licht gegeven. Daarna verschenen: „The maid of Warsaw and the tyrant Czar, a tale of the last Polish insurrection (1855)", — „Women's wrongs, a series of tales (1855)", — „The battle day (1855)", — „The Emperor's vigil (1855)", — „The song of the lower classes (1856)", — „Song of democracy (1857)", — en „The revolt of Hindostan or the New World (1857)". Zijne verzen onderscheiden zich door gespierde taal, ongemeenen gloed en een humoristisch idealismus. Hij vestigde zich vervolgens te Manchester als advocaat en verdedigde in 1867 openlijk te Edinburgh de democratie tegen den hoogleeraar *Blackie*. In hetzelfde jaar trad hij op als verdediger der Feniaus, en zelden wist een radicaal partijhoofd zoozeer de algemeene achting te verwerven als hij. In 1868 betreurde men het zeer, dat eene geringe minderheid hem den weg afsloot naar het Parlement. Hij overleed den 26sten Januari 1869.

Jong (De). Onder dezen naam vermelden wij:

Boudewijn de Jonge of *Balduinus Junius*, een Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren te Dordrecht in de 2de helft der 16de eeuw, studeerde te Leuven in de godgeleerdheid en was een vriend van *Justus Lipsius*. Weldra trad hij in de Orde der Minderbroeders, was eerst prediker en werd later guardiaan dier Orde te 's Hertogenbosch en vervolgens te Leuven. Hij overleed te Brussel den 12den April 1643. Van zijne talrijke geschriften noemen wij slechts: „Demonstrationes Fidei orthodoxae ex Roberti Bellarmini controversiis (1611)", — „Het huis der wijsheid en het paradijs der gelukzaligheid (1613)", — „Manuale theologicum (1614)", — „Chronicon morale (1619)", — en „Libri tres de Romano Pontifice". Onderscheidene werken gaf hij uit onder den naam van *Constantius Peregrinus*, en nog eenige andere zonder naam.

Ludolf of *Lieven de Jong*, een verdienstelijk Nederlandsch schilder. Hij ontving onderwijs van *Cornelis Saftleven*, *Anthonie Palamedesz Stevens* te Delft en *Jan Bylert* te Utrecht, vertoefde 7 jaren in Frankrijk en vestigde zich daarna te Rotterdam. Hij schilderde portretten, schuttersstukken, fraaie kabinetstukjes met jachten, gevechten, weiden met vee enz. Hij was er majoor der stad, werd in 1664 schout van Hillegersberg en overleed aldaar in 1697. In het Rijksmuseum te Amsterdam vindt men van hem: „Portret van den vice-admiraal Jan van Nes", alsmede van diens echtgenoot „Aletta Ravensburg".

Corstiaan de Jong, een Nederlandsch beoefenaar der natuurkunde. Hij werd geboren te Nijmegen den 10den Februari 1832, woonde meestal zonder betrekking te Utrecht en overleed aldaar den 14den December 1868. Hij schreef onder anderen: „Handwoordenboek der natuurkundige wetenschappen (1859—1861)", — „Onze tijdgenooten, levensschetsen van de voornaamste mannen en vrouwen uit alle landen der aarde (gedeeltelijk met *J. L. Terwen*, 1859—1861)", — „De martelaars onder de natuuronderzoekers (1860)", — „Armand, Ralph Norwood (1860, 3 dln)", — „Wittwer, de aarde en hare wonderen (1859—1860, 3 dln)", — „Mineralogie (1859)", — „L. Büchner, de vrouw en hare bestemming (1857)", — „Bidart, gezondheidsleer voor bedroefden (1857)", — „Andersen, verzamelde sproken en vertellingen (1856; 2de druk, 1859)", — „De Franklinsexpeditie enz. (1861)", — en een groot aantal opstellen in tijdschriften.

Johan Jan Franciscus de Jong van Beek en Donk, een verdienstelijk Nederlandsch rechtsgeleerde. Hij werd geboren te Stratum in Noord-Brabant den 6den Juli 1834, studeerde te Utrecht promoveerde aldaar in 1857 en was achtervolgens substituut-griffier bij de rechtbank te 's Hertogenbosch, substituut-officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank te Alkmaar, officier van justitie te Brielle en advocaat-generaal bij het provinciaal gerechtshof van Overijsel. Hij schreef: „Bijdragen tot de geschiedenis van den raad en leenhove van Brabant en lande van Overmaze (1591—1759) (1857)", — „De val der Julimonarchie, sociaal-politische schets (1874)" en eenige brochures.

Cornelis de Jong van Rodenburgh, een verdienstelijk Nederlandsch zee-officier. Hij werd geboren te Oudewater den 7den Juni 1762, deed in 1777 zijn eersten zeetocht als adelborst op de „Thetis" naar de Middellandsche Zee en vergezelde in 1780 en 1781 den schout-bij-nacht *Crull* naar de Caraïbische Eilanden. Hij werd er als krijgsgevangene naar St. Eustatius gevoerd, doch keerde weldra naar het Vaderland terug, werd er in 1783 tot luitenant 1ste klasse benoemd, en deed bij herhaling tochten naar de Middellandsche Zee. In 1799 behoorde hij tot het smaldeel van den schout-bij-nacht *Story*, hetwelk door dezen zonder slag of stoot aan de Engelschen werd overgegeven. Uit de krijgsgevangenschap teruggekeerd, zag hij zich door het vonnis van den krijgsraad verbannen. Nu vestigde hij zich eerst te Cleef en daarna te Vugt bij 's Hertogenbosch, waar hij zijn tijd aan het opstellen van onderscheidene geschriften besteedde. Na de omwenteling van 1813 werd vermeld vonnis vernietigd en *de Jong* benoemd tot schout-bij-nacht en tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij trad echter niet weder in werkelijken dienst, maar ging wonen te 's Gravenhage, waar hij den 11den Februari 1838 overleed. Van zijne geschriften noemen wij: „Reizen naar de Kaap de Goede Hoop, Ierland en Noorwegen, in 1796—1797 (1863, 3 dln)", — „Reize naar de Middellandsche zee, in 1777, 1778 en 1779 (1806)", — „Verantwoording en verdediging als kapitein ter zee (1806, 3 stukken)", — „Reize naar de Caraïbische Eilanden, in 1780 en 1781 (1807)", — „Reize in en door het Kanaal, in 1785 en 1786 (1808)", — „Tweede reize naar de Middellandsche Zee in 1783, 1784 en 1785 (1808)", — en „Derde reize naar de Middellandsche Zee in 1786, 1787 en 1788 (1812, 2 dln)". Zijne geschriften onderscheiden zich door een lossen, vloeienden stijl en door een belangrijken inhoud.

Cornelius Marius de Jong van Rodenburgh,

een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Vugt in Noord-Brabant den 15den April 1816, trad in dienst en zag zich in 1871 gepensioneerd met den rang van kolonel. Als luitenant volbracht hij een tocht naar Algerië, streed er tegen de Kabijlen en wijdde zich eenigen tijd aan de leeuwenjacht. Hij schreef: „Schetsen en tooneelen uit Tyrol en Italië (1859)", — en „Schetsen en tooneelen uit den Atlas en den Aoërés (1869)".

Pieter de Jong, een verdienstelijk Nederlandsch beoefenaar der Oostersche talen. Hij werd geboren den 3den Maart 1832, studeerde te Leiden, promoveerde aldaar op eene dissertatie: „Disquisitio de Psalmis Maccabaicis (1857)", werd in 1859 lector in de Perzische en Turksche talen aan de universiteit aldaar, in 1866 bibliothecaris met den titel van professor en in 1868 gewoon hoogleeraar in de Oostersche talen aan de universiteit te Utrecht. Een beroep naar Leiden wees hij in 1875 van de hand. Van zijne geschriften noemen wij: „De Prediker, vertaald en verklaard (1861)", — „Catalogus codicum orientalium Bibliothecae Academiae regiae scientiarum etc. (1862)", — „Al Moschtabil, auctore ad-Dhahabi (1864—1880)", — „Homonyma internomina relativa auctore Ibno 'l-Kansaráni (1865)", — „Catalogus codicum orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae (met professor *de Goeie*, 1865—1873)", — „Latáifo 'l-ma'árif, auctore at-Tha'álibí (1867)", — en „Fragmenta Historicorum Arabicorum (met professor *de Goeie*, 1869 enz.)".

Jonge (De). Onder dezen naam vermelden wij.

Marinus Willem de Jonge van Campensnieuwland, een Nederlandsch staatsman en rechtsgeleerde. Hij werd geboren te Zierikzee den 29sten Maart 1786, studeerde te Leiden en promoveerde er op eene dissertatie: „De testamento nullo et rupto ex jure Romano et Hollandico", waarna hij zich te 's Gravenhage vestigde en zich weldra verblijden mocht in eene drukke practijk. In 1833 werd hij er raadsheer in het Hooggerechtshof en was achtervolgens president der assises in Friesland, Gelderland en Zeeland. In 1838 werd hij vice-president van het Provinciaal Gerechtshof van Holland. Inmiddels was hij ook werkzaam op staatkundig gebied, namelijk sedert 1829 als lid der Tweede Kamer, waar hij in 1838—1839 het voorzitterschap waarnam. Na 1839 zag hij zich benoemd tot lid van den Raad van State en was als zoodanig in 1841 tegenwoordig bij de abdicatie van Koning *Willem I*. In 1843 werd hij eerst tijdelijk, toen definitief minister van Justitie en bekleedde die betrekking tot in 1848. Na zijn eervol ontslag betrok hij als ambteloos burger zijn buitengoed Rozenrust bij den Leidschen Dam en overleed aldaar den 11den September 1858. Behalve „Pleitredenen (1820)" over het Paviljoen te Haarlem heeft hij niets uitgegeven. Niettemin had deze uitstekende rechtsgeleerde een grooten invloed op de samenstelling van ons nationaal recht, daar hij gedurende 12 jaren lid was der commissie van redactie en herstelling der nationale wetgeving. Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden.

Johannes Cornelis de Jonge, een Nederlandsch geschied- en oudheidkundige en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Zierikzee den 9den Mei 1793, studeerde te Leiden, waar hij zich verheugen mocht in de vriendschap van den grijzen *van Wijn*, en werd op aanbeveling van dezen in 1814 benoemd tot subsistuut-archivaris des Rijks. Hij droeg de wapenen in den grooten worstelstrijd tegen Frankrijk, hervatte bij zijn terugkeer zijne studiën, promoveerde in 1816 in de rechten en werd belast met het opzicht op het Koninklijk Kabinet van penningen en gesneden steenen. Nadat hij deze verzameling geordend had, leverde hij daarvan eene beschrijving in de Fransche taal. In 1831 werd hij benoemd tot archivaris des Rijks en bewees in die betrekking belangrijke diensten. Voorts was hij in 1826 gekozen tot lid van den gemeenteraad te 's Gravenhage en in 1827 belast met de hoofdleiding van het stedelijk dagblad. In 1844 werd hij wethouder, — voorts was hij van 1850 tot 1851 lid der Provinciale Staten en sedert 1835 curator der Latijnsche school. Hij overleed op zijn buitenverblijf Zuidhoorn bij Rijswijk den 12den Juni 1853. Van zijne geschriften vermelden wij: „Diplomata quaedam Hollandica et Zelandica, partim inedita, partim emendata et illustrata (1816)", — „Verhandeling over den oorsprong der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten (1817)", — „Levensschets van Floris, voogd van Holland (1819)", — „Levensbeschrijving van Johan en Cornelis Evertsen, luitenant-admiralen van Zeeland (1820)", — „Beschrijving van Nederlandsche Historiepenningen, ten vervolge op het werk van mr. Gerard van Loon, uitgegeven door de tweede klasse van het K. N. Instituut (1821—1848, 5 dln)", — „Notice sur le cabinet des médailles et des pierres gravées de S. M. le Roi des Pays-Bas (1823, in 1824 vermeerderd met een Premier supplément)", — „Verhandeling over den oorsprong, den voortgang en de hoedanigheid van den invloed des derden stands in de staatsvergaderingen gedurende het grafelijk en hertogelijk bewind in Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland (1824)", met goud bekroond door de Leidsche Maatschappij, — „De Unie van Brussel des jaars 1577 (1825)", — „Verhandelingen en onuitgegeven stukken betreffende de geschiedenis der Nederlanden (1824 en 1827, 2 dln)", — „Besluiten van de Staten-Generaal der Nederlanden, van het jaar 1576 en de maanden Januarij—Junij 1577 (1823—1831, 2 dln)", — „Verklaring van Nederlandsche gedenkpenningen (met *Jeronimo de Vries*, 1829—1837, 2 dln)", — „Onderzoek naar den oorsprong der Nederlandsche vlag (1831)", — „Hendrik van Wijn, als geleerde en staatsman geschetst (1832)", — „Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen (1833—1848, 6 dln; 2de druk, bewerkt door zijn zoon, 1858—1864)", — „Nederland en Venetië (1852)", — „Catalogue d'empreintes du cabinet des pierres gravées de S. M. le Roi des Pays-Bas (1837)", — „Levensschets van Philip van Almonde, luitenant-admiraal van Holland en West-Friesland (1838)", — alsmede eenige opstellen in het tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Hij was lid van een aantal binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw,

terwijl de Keizer van Rusland hem versierd had met de orde van St. Anna.

Johan Karel Jakob de Jonge, een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te 's Gravenhage den 17den Juni 1828, studeerde te Leiden in de rechten en zag zich te 's Gravenhage geplaatst bij het Rijksarchief, alwaar hij vervolgens de betrekking bekleedde van adjunct-archivaris, directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen en commies-griffier van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Hij schreef: „Geschiedenis der diplomatie gedurende den Oostenrijkschen Successie-Oorlog en het Congrès van Aken (1855)", — „De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indie (1862—1877, 10 dln)", — en „De oorsprong van Nederlands bezittingen op de kust van Guinea enz. (1870)". Voorts bezorgde hij den tweeden druk van het belangrijk geschiedwerk van zijn vader: „Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen (1858—1864) en overleed den 15den Maart 1880. Na zijn dood verscheen van hem eene historische studie over *Louise de Coligny*.

Jongema is de naam van een oud Friesch geslacht. Van de merkwaardige leden noemen wij:

Hessel Aedes Jongema, die in het laatst der 10de eeuw te Bozum woonde. Uit vijandschap werd hij door *Haitse Enckema* en diens neef *Solcke* beschuldigd, dat hij op zich genomen had, Friesland in handen te leveren van den Graaf van Holland. Voor de rechtbank bleek echter de onschuld van *Jongema*, en deze daagde zijne beschuldigers uit om te zamen tegen hem alleen te strijden. De moedige *Jongema* kloofde *Haitse* het hoofd en bracht *Solcke* zulke zware wonden toe, dat deze kort daarna overleed.

Juw Jongema of *Juw Juwinga* van Bolsward. Deze had in buitenlandsche oorlogen schitterende blijken van dapperheid gegeven en werd door de Friezen tot elfden potestaat gekozen, toen *Albrecht van Beieren* in 1396 een aanval op Friesland waagde. Hij wist de Schieringers en Vetkoopers te bevredigen en ook de Stellingwervers onder zijne bevelen te brengen. De Friezen wilden echter niet luisteren naar zijn goeden raad, om zich in de steden te verschansen en den vijand af te matten; zij trokken hem in 't open veld te gemoet, waarna bij Schoterzijl een slag voorviel, waarin *Jongema* sneuvelde.

Tjaard Jongema, heer van Bolsward en een kleinzoon van den voorgaande. Hij behoorde tot de partij der Schieringers en had zich in 1410 van den Vetkooper *Goslick Hiddema* meester gemaakt en hem op Jongemahuis te Bolsward gevangen gezet. De burgers stelden hem in vrijheid, waarna *Jongema* een aanslag waagde op de state van *Hiddema* te Nieuwland. Hij zag echter zijn plan verijdeld en overleed den 19den Juli 1479.

Goslick Jongema, een zoon van den voorgaande. Met hulp van *Bocko van Harinxma*, heerschap van Sneek, werd hij in 1491 meester van Bolsward. *Juw Jongema* noodzaakte hem echter de stad te verlaten, waarna *Goslick* zich om bijstand vervoegde bij Hertog *Albert van Saksen*. Toen deze hem niet wilde helpen, keerde hij naar Friesland terug en voegde zich bij de vreemde krijgsknechten onder bevel van *Nittard Fox* en *Daam van Tiel*. Met dezen ondernam hij onderscheidene aanslagen tegen zijn vijand en was tegenwoordig bij de belangrijke overwinning op de Zevenwouders den 13den Januari 1496. Toen de vreemde soldaten geene soldij ontvingen, bedreigden zij hunne bevelhebbers, doch *Goslick* ontkwam door list aan hunne handen en wendde zich nogmaals tot Hertog *Albert*, door wiens hulp hij Bolsward veroverde. Hoewel *Juw* 600 gondguldens voor losgeld gegeven had, werd hij door *Goslick* eigenhandig gedood. Door den invloed van laatstgenoemde werd nu Hertog *Albert* tot beschermheer van Friesland gekozen, en Wonseradeel, waar *Goslick* in 1504 grietman werd, was de eerste grietenij, waar men de zonen van den Hertog openlijk huldigde. Toen Bolsward in 1513 door de Gelderschen ingenomen was, voegde *Goslick* zich bij den Zwarten Hoop, die in 1514 de stad veroverde, plunderde en in brand stak. Hij was toen evenwel niet bij machte om zijn eigen huis te beveiligen. Nadat voorts in 1515 Friesland door de Saksers aan de Bourgondiërs werd overgedragen, huldigde hij dezen en zag zich bevestigd in zijn ambt van raadsheer in het Hof. In 1515 werd hij met anderen gemachtigd om in de dorpen bij Bolsward den eed van trouw aan den Keizer af te nemen. Voor zijne trouwe diensten ontving hij een aanzienlijk jaargeld en overleed den 20sten April 1538.

Juw Jongema, een neef van den voorgaande, doch tot de partij der Vetkoopers behoorende. Toen *Tjaard* overleden en *Goslick* nog minderjarig was, kozen de ingezetenen van Bolsward hem tot voogd, waarover de moeder van *Goslick* zeer ontevreden was. Hoe hij door laatstgenoemde werd gedood, hebben wij reeds vermeld.

Edo of *Aede Hessels Jongema*. Deze, een bezadigd man, poogde de partijen in zijn vaderland zooveel mogelijk te verzoenen. Hij trok in 1482 ten strijde tegen *Wybe Jarichs Jelkama* om de door dezen veroverde Heslingastins te hernemen. Moedig ijverde hij tegen de Saksische heerschappij, en toen Hertog *George van Saksen* in 1504 het leenstelsel in Friesland wilde invoeren, maakte hij daaraan een einde door de betuiging: „Wy Friesen witte fen nin lien so sizzen". Hij beschreef de gebeurtenissen van zijn tijd in het Friesch en overleed in 1536.

Keimpe Jongema, een aanhanger der Gelderschen. Tijdens de Saksische heerschappij vertoefde hij in Brabant en in 1500 trok hij met een aantal krijgsknechten naar Drenthe, waar de Groningers hem in dienst namen, om Appingadam aan de handen van *Edzard*, graaf van Oost-Friesland, te ontrukken. Deze onderneming mislukte. In 1516 weigerde hij gehoor te geven aan den raad om de Geldersche zijde te verlaten, doch in 1522, terwijl hij grietman was van Wymbritseradeel, brachten de tegenstanders der Gelderschen hem in de engte, zoodat hij de wijk moest nemen in de kerk te Sneek. In 1528 verdedigde hij de stad Sloten, waar hij bevel voerde over de Geldersche bezetting, doch moest haar na een kort beleg overgeven. Zijne verdere lotgevallen zijn onbekend.

Luas Jongema, eigenlijk *Walta*. Deze leefde in het midden der 16de eeuw, nam deel aan het Verbond der Edelen, moest zich dienten-

gevolge buiten 's lands begeven en behoorde tot de ijverige tegenstanders van den Graaf *van Rennenberg*, terwijl hij het sluiten der Unie van Utrecht bevorderde. In 1585 behoorde hij tot de gezanten, die de opperheerschappij over de Nederlanden zochten op te dragen aan *Elizabeth*, koningin van Engeland. Voorts was hij lid van Gedeputeerde Staten van Friesland en bekleedde er in 1620 de betrekking van ontvanger-generaal.

Duco Jongema, een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren in 1580 en was achtervolgens grietman van Franekeradeel en Hennaarderadeel. Hij woonde op de state Geyns te Wommels. Bij de begrafenis van Graaf *Willem Lodewijk van Nassau* droeg hij den standaard, was in 1622 en later volmacht ten Landsdage en overleed den 25sten December 1638.

Jongeneel (Jacob), een Nederlandsch letterkundige, geboren te Rotterdam den 21sten Februari 1831, bekleedde van 1860 tot 1868 de betrekking van predikant te Hurwenen en werd daarna hoogleeraar aan het athenaeum te Deventer. Hij schreef onder anderen: „De vogels, natuurstudiën naar Michelet (1859)", — „Mary Seacole (uit het Engelsch, 1860)", — „De opbouw der geschiedkunde naar den eisch onzer dagen (1868)", — „Proeven van oorspronkelijken strophenbouw in de verhalende boeken des Bijbels (1870)", — „Cornelis Vermuyden. Eene cultuurhistorische schets (1871)", — „Driehonderdjarig jubelfeest (1872)", — en „De grondwet van 1848, feestrede (1873)".

Jongestall (Allart Pieter), een Nederlandsch staatsman, geboren te Stavoren den 12den Augustus 1612, bezocht de Latijnsche school te Leeuwarden, benevens de hoogescholen te Franeker en te Leiden en begaf zich toen naar Frankrijk, waar hij den graad van doctor verwierf. In 1635 keerde hij terug en vestigde zich als advocaat te Leeuwarden, waar zijn oom *Gellius Jongestall* hem als zoon aannam. Hij werd opvolger van dezen als raadsheer in het Hof van Friesland en erfgenaam van diens aanzienlijk vermogen. Weldra zag hij zich met *Hiërónymus van Beverningh* en *Willem Nieupoort* afgevaardigd naar *Cromwell*, doch als een voorstander van het Huis van *Oranje* nam hij geen deel aan de Acte van Uitsluiting. Weldra vroeg hij zijn ontslag en keerde in 1654 in het Vaderland terug. Tijdens zijn verblijf in Engeland werd hij door den Koning van Frankrijk tot ridder benoemd, waarna hij in 1667 deel nam aan den vredehandel te Breda. Hij was gehuwd met *Margaretha*, eene zuster van *Willem van Haren*, woonde op Ondersmastate onder Hallum en overleed den 9den November 1676. — Zijn zoon *Gellius Wibrandus* trok reeds vroeg met zijn oom *Willem van Haren* naar Aken, werd in 1673 grietman van Heiumer Oldephaert, in 1680 lid van Gedeputeerde Staten van Friesland en overleed te Hallum den 23sten Maart 1688. — Eene zuster van laatstgenoemde, *Sibatla* geheeten, genoot eene uitnemende opvoeding, onderscheidde zich door bedrevenheid in lichaamsoefeningen, vooral in het paardrijden, en heeft eenige gedichten nagelaten. Zij was in 1659 gehuwd met *Arnolt van Vierssen*, grietman van Haskerland.

Jonghe (De). Onder dezen naam vermelden wij:

Joannes Franciscus de Jonghe, met zijn kloosternaam *pater Bernaert* genaamd, een verdienstelijk Zuid-Nederlandsch geschiedkundige. Hij was geboren te Gent den 14den Februari 1674, werd prior in het Predikheerenklooster te Lier en overleed in zijne geboorteplaats den 24sten October 1749. Hij schreef onder anderen: „Gendtsche geschiedenissen bij forme van maendtregister enz. (1746; 2de druk, 1752; 3de druk, 1781)", — „Het leven van Philippus den Stouten, hertoch van Borgoniën, ende van Marganta van Male, gravinne van Vlaenderen enz. (1751)", — „Het leven van Joannes den Onbevreesden, hertoch van Borgoniën, graef van Vlaenderen enz. (1752)", — en „Waerschuwinge aan de inschrijvers van de Chronijck van Vlaenderen, beschreven door N. D. en F. R. (1736)". Ook zijn te Gent nog handschriften van hem aanwezig.

Jan Antoon de Jonghe, een verdienstelijk Vlaamsch letterkundige. Hij werd geboren te Lokeren den 6den October 1796 en overleed te Brugge den 2den September 1861. Aanvankelijk was hij in de banketbakkerij van zijn vader werkzaam, studeerde te Leuven en werd leeraar in de dichtkunde en welsprekendheid te Diest. Later zag hij zich benoemd tot hoogleeraar in het Grieksch en Latijn aan de geneeskundige school te Brugge, in 1851 aan de normaalschool te Luik en in 1853 tot directeur van de middelbare school te Lier. In 1858 nam hij zijn ontslag en vestigde zich te Brugge. Van zijne talrijke geschriften noemen wij: „De toonkunst, lierzang (1821)", — „Een woord over het Vlaamsch, vergeleken met het Duitsch, Zweedsch, Deensch en Engelsch (1831)", — „Iets over volksbeschaving en een woord over de Vlaemsche tael (1835)", — „De leeuw van Waterloo (1841)", — „Cronycke van de landen ende graefscepe van Vlaenderen door J. Nicolaes Despors, met aenteekeningen (1840—1842, 3 dln)", — „Hugo van Somerghem (1845)", — „Liederick de Buck, eerste forestier van Vlaenderen, historisch drama (1846)", — „Beknopte beschrijving van Gent enz. (1847)", — „Handboek voor Nederduitsche taal en letterkunde (1847)", — „Zalma, het afscheid enz. (1851)", — en „De twee schilders, of de bedrieger bedrogen, tooneelspel (1860)".

Jongleurs, van het middeneeuwsch-Latijnsche *joculator*, in het Provencaalsch *joglador* en in het oud-Fransch *jonglére* of *jongléor*, noemde men weleer in het noorden van Frankrijk de speellieden van beroep, om hen te onderscheiden van de geleerden en dichters, die met den naam van *troubadours* of *trouvères* werden bestempeld. Deze laatsten hadden veelal jongleurs in dienst, om hunne liederen te zingen en op een instrument te begeleiden. Ook als de troubadours zelven hunne liederen aanhieven, rekenden zij het ongepast, daarbij te spelen. Vorsten hadden jongleurs aan hunne Hoven, en waren deze daarenboven dichters, dan heette men hen *ménéstrels* (in Engeland *minstrels*). Ook waren er zwervende jongleurs, die zich op kermissen en in herbergen lieten hooren. Velen van hen traden tevens op als koorddansers en goochelaars en waren vergezeld van behendige vrouwen (jongleresses) en afgerichte dieren. Zij voerden allerlei voorstellin-

gen uit (jongleries, riotes) en waren voor geld tot velerhande diensten te bewegen. Hierdoor en door hunne losbandige levenswijs kwamen zij gedurig in verwikkeling met geestelijke en wereldlijke autoriteiten, terwijl zij in de openbare meening zoozeer daalden, dat de naam van „jongleur" weldra hetzelfde beteekende als grappenmaker, leugenaar, bedrieger en oplichter. Niettemin bestonden aan de vorstelijke Hoven nog geruimen tijd troepen jongleurs onder het opzicht van een directeur of kapélmeester (roi des ménéstrels) en in de steden vormden zij een gild (corporation des ménétriers). In onzen tijd geeft men den naam van jongleur aan iemand, die bedreven is in alle gymnastische lichaamsbewegingen. Bij de Romeinen kende men hen reeds onder den naam van *praestigiatores* (wonderdoeners). Daartoe behooren de messenwerpers (ventilatores) en de balspelers (pilarii). De grootste meesters op dit gebied leverde van ouds Indië. De vernuftige Hindoe weet in China, aan de kust van Coromandel en op de beide Aziatische Schiereilanden de algemeene verbazing te wekken door zijne behendigheid als jongleur.

Jongste dag of *laatste oordeel*, zie *Oordeel*.

Jongstra (Anne Franciscus), een uitstekend Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren te Bakhuizen den 1sten April 1808, ontving zijne opleiding in de Oude talen van den R. Katholieken geestelijke *van Lith* in 't Meer bij Heerenveen, vormde zich wijders door eigen oefening en werd den 25sten Augustus 1828 ingeschreven als student in de rechten te Utrecht alwaar hij den 2den October 1833 promoveerde op eene dissertatie, behelzende: „Praecipua argumenta quibus varias de fundamento civitatis et imperii civilis sententias defenderunt aut impugnarunt scriptores." Hij vestigde zich vervolgens als advocaat te Heerenveen, waar zijne grondige rechtskennis en zijne ongemeene schranderheid hem eerlang eene drukke practijk bezorgden, welke zich langzamerhand over geheel Friesland uitstrekte. Zijne constitutioneele beginselen plaatsten hem in 1848 mede aan het hoofd van hen, die de herziening der Grondwet toejuichten en de zuivere toepassing van hare bepaling verlangden. Met mr. *Jan van der Veen* en *A. Winkler Prins* nam hij de redactie op zich der Provinciale Friesche Courant, en werd in 1850 gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hier streed hij met grooten ijver tegen de conservatieve partij aan wier hoofd zich de latere minister *van Hall* bevond. Toen in 1853 de beruchte Bisschopskwestie het wantrouwen des volks tegen de R. Katholieken had gaande gemaakt, werd *Jongstra*, als tot het kerkgenootschap van laatstgenoemden behoorende, niet herkozen. Ook latere pogingen, om dezen bekwamen en vaderlandlievenden man weder met het mandaat van volksvertegenwoordiger te bekleeden, mislukten. Inmiddels zette *Jongstra* niet alleen zijne practijk, maar ook zijne rechtsgeleerde studiën voort. Hiervan getuigt zijne lijvige verhandeling: „Over wettelijke bewijsregelen (1868)", een antwoord op eene prijsvraag van het Utrechtsch Genootschap, die daaraan de zilveren medaille toekende, welke echter (uit beginsel) door den schrijver werd afgewezen. Voorts leverde hij eene: „Nota betrekkelijk de samenstelling der rechterlijke macht en het beleid van justitie (1851)", waarin hij op de afschaffing der Provinciale Hoven en op de invoering der jury aandrong, — terwijl voorts zijne „Redevoeringen, uitgesproken in de Tweede Kamer der Staten-Generaal" in 1854 verzameld werden uitgegeven. Wijders vermelden wij: „Staatkundige bedenkingen en wenschen (1864)", — „Wat is petitoir (1863)", — „Over possessoir, petitoir en eigenrichting (1863)", — „De Oude-Bildts-omslagen (1863)", — alsmede onderscheidene pleitredenen. Tevens verrijkte hij de rechtsgeleerde tijdschriften met merkwaardige bijdragen, welke de blijken dragen van groote belezenheid, een trouw geheugen en een nauwgezet verwerken der stof. In zijne kostbare bibliotheek waren de rechtsgeleerde, staat- en staathuishoudkundige en wijsgeerige wetenschappen ruimschoots vertegenwoordigd, terwijl ook het beste, wat oude en nieuwe letterkunde heeft opgeleverd, er niet vruchteloos werd gezocht. Na een werkzaam leven overleed hij te Heerenveen den 5den Augustus 1871, diep betreurd door zijne vrienden, wier achting hij door zijne degelijke beginselen en zuivere bedoelingen, — wier toegenegenheid hij door zijne oprechte vriendschap in de hoogste mate verworven had.

Jonidium *Vent.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Violaceën*. Het onderscheidt zich door 5 langs den bloemsteel geplaatste kelkbladen, evenzooveel bloembladen, van welke het onderste grooter dan de overige en lijnvormig is, van boven vereenigde meeldraden en eene veerkrachtig openspringende, veelzadige doosvrucht. Het omvat kruiden en halfheesters in West-Indië, Zuid-Amerika, Oost-Indië en Nieuw-Holland, wier wortels een brakingwekkend vermogen bezitten. Van de soorten noemen wij: *J. brevicaule Mart.* in Brazilië, — *J. calceolaria Vent.* in Guyana, Columbia en de Antillen, en vooral *J. Ipecacuanha Vent.* in Brazilië. Van deze laatste komt de *witte braakwortel* (Radix Ipecacuanhae albae). Ook van *J. Poaya St. Hil.* gebruikt men de wortels om braking te veroorzaken.

Jonk is de naam van een plomp, van voren naar achteren sterk oploopend Chineesch driemastschip van 2- tot 300 ton. De zeilen zijn van dik katoen of matten vervaardigd en het tuig is zeer eenvoudig. De vaart dezer jonken strekt zich uit tot aan de Molukken, en men ziet ze in de havens van Java en van de Philippijnsche Eilanden. Men heeft er niet alleen voor den handel, maar ook voor den oorlog.

Jonker was aanvankelijk de titel der jongere prinsen van een regeerend Vorstenhuis. Tegenwoordig geeft men dien naam aan de zonen van adellijke heeren. In ons Vaderland is voorts bij den adel het praedicaat van *jonkheer* in gebruik, om de laagste klasse van den adel aan te duiden. Dit praedicaat is doorgaans erfelijk. — Aan de aristocraten in Pruisen, die zich op hunne afkomst en titels veel laten voorstaan en van meening zijn, dat zij aanspraak hebben op voorrechten boven het volk, geeft men den naam van *jonkerpartij*. Zij is vooral bij de officieren van het leger en bij de hooge ambtenaren nog sterk vertegenwoordigd en vormde er tot nu toe met hare ultraconservatieve gevoelens een hate-

lijken dam tegen de vrijzinnige beginselen van onzen tijd.

Jönköpinglän is een arrondissement van de Zweedsche provincie Småland met omstreeks 200000 zielen (1883). Zijne hoofdstad is *Jönköping*, die ruim 18000 inwoners telt en aan het zuidelijk uiteinde van het Wetternmeer en aan den spoorweg van Falköping naar Malmö op eene landtong hoogst bekoorlijk gelegen is. Zij is eene levendige koopen fabriekstad met een schouwburg, en haar omtrek is versierd met vruchtbare tuinen en fraaie villa's.

Jonson. Onder dezen naam vermelden wij:

Benjamin Jonson gewoonlijk *Ben-Jonson* genaamd, een Engelsch tooneeldichter en een vriend van *Shakspere*. Hij werd geboren te Westminster den 11den Juni 1574 (of 1573), bezocht de lagere school en moest zich vervolgens bij het metselaarsbedrijf bepalen. Dit evenwel stond hem spoedig tegen de borst, zoodat hij in krijgsdienst trad en deel nam aan den veldtocht in Vlaanderen. Nadat hij op 20-jarigen leeftijd in Engeland was teruggekeerd, bezocht hij de universiteit te Cambridge, doch geldgebrek bracht hem weldra op het tooneel, en wegens een tweegevecht, waarin hij zijn tegenstander doodde, werd hij in de gevangenis geworpen. Nadat hij op vrije voeten was gesteld, schreef hij de twee geestige blijspelen: „Every man in his humour (1596)" en „Every man out of his humour (1599)". Omstreeks dien tijd had *Shakspere* reeds eenige zijner fraaiste stukken geleverd. *Ben-Jonson* volgde hem echter niet na, maar schilderde de zeden en eigenaardigheden zijner landgenooten met levendige kleuren en werd uitbundig toegejuicht. Ook Koningin *Elizabeth* was zeer met hem ingenomen; voor haar schreef hij: „Cynthia's revels", waarop zijn „Poetaster (1601)", volgde. Hij behoorde ondertusschen met *Shakspere* en anderen tot de Mermaid-club, en na de troonbeklimming van *Jacobus I*, die hem eerst wegens het tooneelspel „Eastward Hoe", door hem met *Chapman* en *Marston* vervaardigd, in den kerker liet opsluiten, werden zijne dichterlijke gaven veelal te hulp geroepen, om aan de feesten van het Hof luister bij te zetten. Zoo ontstonden onderscheidene gelegenheidstukken. Behalve de treurspelen „Sejanus" en „Catiline", schreef hij sedert 1605 eenige zijner beste blijspelen, zooals „Volpone", — „Epicene",— en „The Alchymist". *Jacobus I* benoemde hem in 1619 tot Hofdichter met een jaargeld, dat door *Karel I* tot 100 pond sterling werd verhoogd. Zijne laatste dagen waren zeer treurig. Door ziekte geteisterd, werkte hij nog aan het onvoltooide herdersspel: „The sad shepherd", doch overleed den 16den Augustus 1637 en werd in de Westminsterabdij bijgezet. Zijne gezamenlijke werken zijn bij herhaling uitgegeven.

Johannes Jonson, een verdienstelijk natuurkundige, geboren in 1603 te Sambter in Posen. Hij studeerde te Beuthen in Silezië, te Thorn in Pruisisch Polen en te St. Andrew in Schotland. Daarna werd hij huisonderwijzer in zijn vaderland, bezocht verschillende hoogescholen in Duitschland, Holland en Engeland, legde zich vooral toe op de natuur- en geneeskunde, deed met jongelieden, aan zijne zorg toevertrouwd, groote reizen en toefde ook te Leiden, waar hij den graad van doctor verwierf (1632). Curatoren dezer hoogeschool verlangden, dat hij aldaar het hoogleeraarsambt in de geneeskunde zou aanvaarden, doch *Jonson* wees dit aanbod van de hand en kocht een landgoed bij Liegnitz in Silezië, waar hij zijne dagen aan de studie wijdde. Hij overleed den 8sten Juni 1675. Van zijne geschriften vermelden wij: „Thaumatographia naturalis in decem classes divisa etc. (1632)", — „Histoire naturelle des animaux (4 din)", — „Notitia regni vegetabilis seu plantarum a veteribus observatarum etc. (1661)", — en „Dendrographia sive historia naturalis de arboribus et fruticibus etc. (1662; 2de druk, 1768)".

Jopenbier, zie *Bier*.

Joram. Onder dezen naam vermelden wij:

Joram, koning van Israël (896—884 vóor Chr.), tweeden zoon van *Achab* en opvolger van zijn broeder *Ahasia*. Hij verwierp de afgoderij, herstelde den dienst van *Jahveh* en versloeg de Moabieten. Tijdens zijn bewind belegerden de Syriërs van Damascus zijne hoofdstad Samaria, maar moesten onverrichter zake aftrekken. Gedurende een anderen veldtocht tegen de Syriërs, die nog altijd de stad Ramoth in bezit hadden, werd hij zwaar gewond en vervolgens door één zijner legerhoofden, *Jehu* genaamd, die heimelijk door *Elisa* tot koning was gezalfd, te Jisreel vermoord.

Joram, koning van Juda en opvolger van *Josaphat* (889—883 vóor Chr.). Hij werd door zijne gemalin *Athalia*, eene dochter van koning *Achab*, tot afgoderij vervoerd. Zijne regeering was ver van voorspoedig; de Edomieten herkregen hunne onafhankelijkheid en hij verloor de heerschappij over de priesterstad Libna.

Jorat (Jurten) is de naam eener bergketen in het Zwitsersche canton Waadt. Zij verheft zich aan den noordelijken oever van het Meer van Genève, bestaat uit zandsteen, met granietklompen bedekt, en verheft zich ter hoogte van 900 Ned. el. De weg van Lausanne naar Bern loopt er overheen.

Jordaan, in het Hebreeuwsch *Jarden*, bij de Ouden *Jordanes* en door de tegenwoordige bewoners van Palaestina *Sjeriat-el-Kebir*, doch ook wel *Arden* of *Erden* genaamd, is de voornaamste rivier van het voormalige Joodsche Land. Deze rivier is een binnenwater, hetwelk zich uitstort in de diepste kloof der aardkorst; voorts loopt zij, evenwijdig aan de kust, langs de Syrisch-Kanaänietische bergketen. Hare bronnen liggen aan de zuidelijke helling van den Anti-Libanon. Dáar ontspringt op den Grooten Hermon (Dsjebl-el-Sjech), ter hoogte van ruim 500 Ned. el, bij Hasbeia de Nahr Hasbani, haar belangrijkste ader. Meer zuidwaarts, ter hoogte van 350 Ned. el bij Panéas (Caesarea-Philippi) vindt men de Nahr-Banias, een anderen tak. Verder westwaarts, bij Tellkâde (het Dan des Bijbels), ontstaat de Nahr-Leddan, door *Josephus* de Kleine Jordaan geheeten. De vereenigde wateren der laatstgenoemde 2 storten zich uit in eerstvermelden hoofdarm in eene moerassige vlakte, die zuidwaarts in het slijkerige rietmeer Bahr-el-Hoeleh (het Meer Merom) overgaat. Vanhier af daalt de bodem aanmerkelijk. Nadat zij laatstgenoemd Meer verlaten heeft, is de

rivier troebel en traag, doch 2¼ geogr. mijl verder bereikt zij het fraaie Meer van Tiberias of Gennesareth, bijna 200 Ned. el beneden den waterspiegel der zee gelegen. Zij verlaat dit Meer aan het zuidelijke uiteinde en loopt met eene breedte van 30 en eene diepte van 1 tot 2 Ned. el in kronkelingen en met een sterk verval van water en 27 stroomversnellingen door het Ghor, eene dalvlakte, met kale heuvels, welig begroeide gedeelten en onvruchtbare zontwoestijnen bedekt. Op een rechtlijnigen afstand van 14½ geogr. mijl van het Meer van Tiberias stort zij met 2 armen met eene breedte van 180 Ned. el, doch met geringe diepte zich uit in de Doode Zee. Onderscheidene beken, die slechts tijdelijk van water voorzien zijn, vereenigen zich met de Jordaan. Wegens hare geringe diepte is zij voor de scheepvaart weinig geschikt. Behalve de Jacobsbrug boven het Meer van Tiberias en op den grooten weg naar Damascus, heeft de Jordaan thans geene bruggen, hoewel het uit de overblijfselen blijkt, dat er vroeger meer zijn geweest. Daarentegen heeft men er een groot aantal ondiepten, waar men ook bij hoogen waterstand door de rivier kan waden.

Jordaens (Jacob) of *Jordaans*, een Nederlandsch schilder, geboren te Antwerpen in 1594, was een leerling van *Adam van Oort*. Hij hield het uit bij dezen ongemakkelijken meester uit liefde jegens zijne dochter, en om harenwil beteugelde hij zijn verlangen om naar Italië te reizen. Hij copieerde te Antwerpen vooral stukken van Italiaansche meesters en had weldra overvloed van werk. Ook schilderde hij in dienst van *Rubens*. Onder anderen vervaardigde hij de cartons voor de behangsels, die de Koning van Spanje bij laatstgenoemde besteld had. Zijne stukken in olieverf werden gezocht door alle Vorsten van Europa. Zij onderscheiden zich door gemakkelijkheid van bewerking, veel uitdrukking en een levendig koloriet. Behalve tafereelen uit de gewijde geschiedenis schilderde hij gaarne groote gastmalen. Hij verwierf een aanzienlijk vermogen en overleed in 1678. Van hem is de grootsche compositie in de Oranjezaal in het Huis in 't Bosch te 's Gravenhage, waar Prins *Frederik Hendrik* op een triomphwagen, door 4 witte paarden getrokken, omgeven door vele historische en allegorische figuren is voorgesteld. Van dien Vorst en zijne echtgenoot heeft *Jordaens* voorts portretten geleverd, die zich in de verzameling van Devonshire-House bevinden. In de musea te 's Gravenhage en te Amsterdam geeft men wijders van hem: „Venus met eenige Bacchanten en Saters", — „Een gastmaal op den Olympus", — en „Pan met eene kudde geiten". Ook heeft men van hem „De Bezetene" in het museum te Brussel, — „De aanbidding der herders", — „De graflegging", — „Het laatste avondmaal" te Antwerpen, — alsmede onderscheidene stukken van zijne hand te Dresden, Berlijn, Weenen en Parijs. Naar een aantal schilderijen van *Jordaens* zijn gravures vervaardigd, en hijzelf heeft ook eenige etsen geleverd.

Jordan. Onder dezen naam vermelden wij:

Rudolf Jordan, een verdienstelijk Duitsch genreschilder. Hij werd geboren te Berlijn in 1810, gaf reeds vroeg blijken van aanleg voor de schilderkunst en oefende zich onder de leiding van *Wach*. Daar de geschiedkundig-godsdienstige richting van zijn meester hem niet beviel, begaf hij zich in 1830 naar het eiland Rügen, alwaar hij naar de natuur schilderde. Reeds zijn eerste stuk: „Het inwendige der woning van een loods", thans in het bezit van Keizer *Wilhelm*, gaf getuigenis van zijn buitengewoon talent. In 1833 zette hij te Düsseldorf bij *Schadow* zijne oefeningen voort; zijne neiging lokte hem echter weldra weder naar de zee. Hij vertrok naar Helgoland, bleef er geruimen tijd en schilderde er de „Huwelijksaanvrage op Helgoland", een stuk, dat hem grooten roem bezorgde. Ook zijn „Loodsexamen" is keurig geschilderd. Vooral in Normandië verzamelde hij merkwaardige schetsen, en hij schilderde er het groote doek: „Alle booten keerden terug op één na en zij bleven wachten tot aan den avond (thans in het bezit van Lord *Ellesmere* te Londen)". Ook toefde hij geruimen tijd in ons Vaderland, en onderscheidene van zijne stukken zijn aan het volksleven op het eiland Marken ontleend. Daarenboven leverde hij teekeningen in waterverf en etsen. *Benjamin Vautier* en *Albert Kindler* behooren tot zijne leerlingen.

Sylvester Jordan, een Duitsch rechtsgeleerde en staatsman. Hij werd geboren den 30sten December 1792 te Omes bij Innsbruck, was de zoon van een armen schoenmaker en kwam door tusschenkomst van den pastoor van Axams op het gymnasium te Innsbruck en later op dat te München. In 1813 begaf hij zich naar de universiteit te Landshut, waar hij in de rechten studeerde. Nadat hij in de beide volgende jaren te Weenen als onderwijzer was werkzaam geweest, ging hij naar Salzburg en zag zich door de Beiersche Regeering geplaatst bij het landgerecht te Rosenheim. Weldra echter nam hij zijn ontslag en begaf zich weder naar Landshut, waar hij in 1817 de doctorale waardigheid verkreeg en als pleitbezorger optrad. Achtervolgens woonde hij in die betrekking te München en te Frankfort en vestigde zich in 1821 als privaatdocent te Heidelberg. Kort daarna werd hij buitengewoon en een jaar later gewoon hoogleeraar in de rechten te Marburg. In 1830 zag hij zich gekozen tot afgevaardigde van den senaat naar de Standenvergadering van Keur-Hessen, waar hij grooten invloed had op het ontwerpen der grondwet van 1831. Hierdoor haalde hij zich het misnoegen der Regeering op den hals. Deze zocht hem te weren, en toen hij bij besluit der Standen toch toegelaten werd, ontbond zij de vergadering. Daarmede eindigde zijne parlementaire loopbaan. Des te grooter opzien baarde het, toen hij plotseling in staat van beschuldiging gesteld, geschorst en in de gevangenis geworpen werd, daar men meende, dat hij in samenzweringen tegen de bestaande orde van zaken was betrokken geweest. De lange duur van het procès en zijne veroordeeling ter eerste instantie tot vijfjarige vestingstraf maakten vooral daarom een diepen indruk, omdat men algemeen overtuigd was van zijne onschuld. Eindelijk werd hij in Mei 1845 tegen borgtocht op vrije voeten gesteld en in hetzelfde jaar ter hoogste instantie vrijgesproken. Onder deelneming van geheel Duitschland eindigde na 12 jaar het schan-

delijk procès van den man, wiens rug gebogen was door de langdurige gevangenhouding. Bij de volksbeweging van 1848 vermaande hij tot gematigdheid, nam in dien geest zitting in het Vóor-Parlement en werd met den titel van geheim-legatieraad als gevolmachtigde van Keur-Hessen naar den Bondsdag gezonden. Ook behoorde hij tot de leden der Duitsche Nationale Vergadering. Na den terugkeer van *Hassenpflug* (1850) nam hij niet langer deel aan de openbare aangelegenheden. Hij woonde eerst te Frankfort en vervolgens te Cassel en overleed aldaar den 15den April 1861. Hij schreef, behalve eene „Selbstvertheidigung in der wider ihn geführten Criminaluntersuchung (1844)": „Versuche über allgemeines Strafrecht (1818)" en „Lehrbuch des allgemeinen und deutschen Strafrechts (1831)". Ook leverde hij een aantal opstellen in tijdschriften, en in het Staatslexicon het merkwaardig artikel: „Die Jesuiten und der Jesuitismus".

Wilhelm Jordan, een Duitsch dichter en schrijver. Hij werd geboren den 8sten Februari 1819 te Insterburg in Oost-Pruisen, studeerde en promoveerde te Königsberg en trad in 1844 te Leipzig als schrijver op. Reeds zijne eerste werken, zooals: „Indische Phantasien (1842)" en „Schaum (1846)", geven getuigenis van zijne vrijzinnige gevoelens en van zijn neiging tot de nieuwere Hegeliaansche wijsbegeerte. Meer degelijkheid vindt men in zijne „Geschichte der Insel Haïti (1846—1849, 2 dln)". In zijn maandwerk: „Die begriffene Welt (1844—1845)" behandelde hij de natuurkunde in populairen trant. In 1846 werd hij wegens een atheïstischen toast uit Leipzig en Saksen verbannen. Hij vertrok naar Bremen, vervolgens naar Parijs, toen naar Berlijn en werd in 1848 lid van de Nationale Vergadering. Hier behoorde hij eerst tot de linkerzijde en voegde zich vervolgens bij de partij van *von Gagern*. Hij was er secretaris van de commissie voor de vloot, en in den herfst van dat jaar benoemde *Duckwitz* hem tot raad van Marine bij het Rijksministerie, terwijl tevens Prins *Adalbert van Pruisen* hem uitnoodigde om deel te nemen aan de werkzaamheden der technische commissie voor Marine. Hij bepaalde zich bij eerstgemelde betrekking totdat de Duitsche vloot opgeheven werd. Na dien tijd ontving hij pensioen van de Bondsvergadering en vestigde zich te Frankfort. Zijn belangrijkst gedicht is: „Demiurgos. Ein Mysterium (1852—1854, 8 dln)". Tot zijne dramatische stukken behooren: het treurspel „Die Wittwe des Agis (1858)", — de blijspelen „Die Liebesleugner (1855)" — „Täuschen täuscht (1856)", — en „Durchs Ohr (1865)", — alsmede de tooneelspelen „Der falsche Fürst (1856)", — en „Graf Dronthe (1856)". Hij heeft voorts treurspelen van *Sophocles* en gedichten van *Shakspere* vertaald en het groote epos: „Sigfridsage" vervaardigd, waarvan hij in November 1875 gedeelten heeft voorgedragen in het Odéon te Amsterdam. Ook leverde hij nog: „Epische Briefe (1876)", — „Andachten (een bundel gedichten, 1877)", — en Sein Zwillingbruder (1878)".

Max Jordan, een Duitsch schrijver over kunstaangelegenheden en geboren te Dresden den 19den Juni 1837. Hij studeerde in de historie aan onderscheidene universiteiten, volbracht in 1861 eene reis naar Italië en bepaalde zich vervolgens bij de kunstgeschiedenis. Vooral vestigde hij zijne aandacht op uitstekende beoefenaars der Duitsche kunst, op *Cornelius*, *Overbeck*, *Schnorr*, *Genelli*, *Preller* enz. In 1861 vertrok hij naar te Leipzig, werd er in 1870 directeur van het stedelijk museum en vestigde er zich in 1872 als privaatdocent met het geschrift: „Untersuchungen über das Malerbuch des Leonardo da Vinci". In 1874 zag hij zich benoemd tot directeur van het nationaal museum te Berlijn en maakte er zich door het bevorderen der kunst, vooral door middel van tentoonstellingen, zeer verdienstelijk. Zijn voortreffelijke „Katalog der kgl. Nationalgalerie" beleefde reeds vijf uitgaven. Sedert 1875 houdt hij voorlezingen over kunstgeschiedenis aan de universiteit, ontving in 1880 eene aanstelling als adviseur bij het ministerie van Eeredienst en werd voorts geheim regeeringsraad en voordragend raad in de afdeeling voor kunstaangelegenheden. Hij vertaalde de werken van *Crowe* en *Cavalcaselle* onder den titel: „Geschichte der italienischen Malerei (1869—1876, 6 dln)" en „Tizian, Leben und Werke (1877, 2 dln)", — en schreef: „Stammbuch der kgl. Nationalgalerie", — „Pietro Vannucci genannt Perugino und die älteren Umbrier (1879)", — en „Tizian (1879)".

Wilhelm Jordan, een verdienstelijk wiskundige, geboren te Ellwangen den 1sten Maart 1842. Hij bezocht de polytechnische school te Stuttgart, hield zich van 1863—1865 op met landmeten, werd leeraar aan de polytechnische school te Stuttgart en in 1868 professor aan die te Karlsruhe en nam in 1873—1874 deel aan de expeditie van *Rohlf* in de Libysche Woestijn. Hij redigeert het „Zeitschrift für Vermessungswesen" en schreef: „Die geographische Resultate der von G. Rohlfs geführte Expedition in die Libysche Wüste (1876)", — „Handbuch der Vermessungskunde (2de druk, 1878, 2 dln)", — „Physische Geographie und Meteorologie der Libyschen Wüste (1876)", — „Mathematische und geodätische Hülfstafeln (1878)", — „Barometrische Höhentafeln (1879)", — „Hülfstafeln für Tachymetrie (1880)", — en „Das deutsche Vermessungswesen. Historisch-kritische Darstellung (met *Steppes*, 1880, 2 dln)".

Henri Jordan, een verdienstelijk letterkundige, geboren te Berlijn den 30sten September 1833. Hij studeerde te Bonn en te Berlijn, was in laatstgenoemde stad als leeraar werkzaam aan het Friedrichswerder gymnasium, vestigde er zich in 1861 als privaatdocent, volbracht eene wetenschappelijke reis naar Italië en werd in 1867 gewoon hoogleeraar in de klassieke letteren te Königsberg. Hij leverde „M. Catonis praeter librum de re rustica quae exstant (1860)", — „Scriptores historiae Augustae (1ste dl, 1864; 2de dl van *Eyssenhardt*)", — eene uitgave van Sallustius (1867; 2de druk, 1876)", — „Topographie der Stadt Rom im Altertum (1870, 2 dln)", — „Forma urbis Romae (1874)", — en „Kritische Beiträge zur Geschichte der lateinischen Sprache (1879)".

Jordanes, zie *Jornandes*.

Jordens. Onder dezen naam vermelden wij eenige leden van een aanzienlijk Overijselsch geslacht, te weten:

Georgius Jordens, een Nederlandsch rechtsgeleerde. Hij werd geboren te Deventer in den aanvang der 18de eenw, studeerde te Deventer en te Utrecht, promoveerde op het tweede gedeelte zijner verhandeling „De legitimatione", vestigde zich te Deventer, zag er zich tot gemeensman gekozen en werd er hoogleeraar in de rechten, welke betrekking hij in 1746 aanvaardde met eene: „Oratio de intima legum civilium obligatione, etiam principem qua civem tenente". Driemaal was hij rector magnificus en zijne redevoeringen, bij het nederleggen van dat ambt gehouden, zijn door den druk openbaar gemaakt. Vruchteloos beriep men hem te Groningen, en hij overleed den 19den Februari 1776. Bij schreef met *S. E. ten Brink*: „Consideratiën, overgegeven aan de Ridderschap en Steden der Staten van Overijsel (1751)".

Gerrit David Jordens, een Nederlandsch staatsman. Hij werd geboren te Deventer den 19den Februari 1734, zag zich in 1750 in zijne geboorteplaats als student ingeschreven, zette te Leiden zijne studiën voort en promoveerde aldaar in 1756 op eene dissertatie: „Ad legem unicam codicis de Nili aggeribus non rumpendis". Hij vestigde zich te Deventer als advocaat, was er tevens in verschillende eervolle commissiën werkzaam en werd bij herhaling afgevaardigd naar de Staten-Generaal. In 1787 echter werd hij van zijne bedieningen ontzet en bleef ambteloos tot 1795. Toen werd hij voorzitter der Staten-Generaal en in het begin van het volgende jaar gaf hij aanleiding tot het besluit, dat eene Nationale Vergadering zou bijeengeroepen worden. Ook van deze werd hij lid en voorzitter, doch in den nacht van den 21sten op den 22sten Januari 1798 brachten soldaten hem met 3 ambtgenooten naar het huis Hondsholredijk. Eerst in Juli daaraanvolgende herkreeg hij zijne vrijheid en werd toen lid der commissie tot de Financiën van Overijsel en in 1801 lid van het Nationaal Gerechtshof te 's Gravenhage. Hij overleed den 6den Februari 1803. Hij was een verdienstelijk Latijnsch dichter en schreef: „Gellia, lusus poeticus. Accedunt eclogae et epigrammata (1763)", — en „Josephus carmine heroico celebratus (1795)".

Willem Herman Cost Jordens, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige en geboren te Deventer den 5den Maart 1799. Hij studeerde eerst in zijne geboorteplaats en vervolgens te Leiden, zag in 1822 zijn antwoord op eene académische prijsvraag: „De quadratura curvarum" met goud bekroond en promoveerde in dat jaar in de rechten op eene dissertatie: „De conditione resolutoria". Hij werd eerst procureur bij de rechtbank te Deventer, toen vrederechter, later kantonrechter en nam in 1855 zijn ontslag. Met ijver bepaalde hij zich bij de geschied- oudheid- en penningkunde, vooral met betrekking tot de stad en de provincie zijner inwoning, en eene lange reeks van merkwaardige opstellen plaatste hij in den „Overijselschen Almanak voor Oudheid en Letteren" en in deze en gene tijdschriften, vooral ook in de „Verzameling van stukken, uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van het Overijselsche recht en geschiedenis" en in de „Deventer Courant". Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Historisch Genootschap te Utrecht, van La Société Royale de Numismatique Belge, — voorts lid der Provinciale Staten van Overijsel, in 1840 buitengewoon lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, van 1842 tot 1849 gewoon lid van dat lichaam, toen lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, bevorderde er met bedachtzaamheid het tot stand brengen van vrijzinnige hervormingen, werd in 1840 versierd met de orde van den Nederlandschen Leeuw en overleed den 23sten November 1875.

Joret (Charles), een Fransch letterkundige, geboren in 1839 te Formigny (Calvados), studeerde aan de Sorbonne, voorts te Heidelberg en te Bonn en legde zich vooral toe op de Duitsche taal en letterkunde. Na zijn terugkeer werd hij professor in de buitenlandsche letteren aan de faculté des lettres te Aix. Hij schreef: „Du c dans les langues romanes (1874)", — „De rhotaismo in indoeuropaeis ac potissimum in germanicis linguis (1875)", — en „Herder et la renaissance littéraire en Allemagne au XVIII siècle dans ses rapports avec la littérature française et avec la littérature anglaise (1876)". Hij behoort tot de medewerkers van de critische revue „Romania" en is lid van de Société linguistique te Parijs. In de „Mémoires" van deze laatste heeft hij in 1877—1879 belangrijke opstellen geleverd.

Jörg. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Christian Gottfried Jörg, een verdienstelijk verloskundige. Hij werd geboren den 24sten December 1779 te Predel bij Zeitz, studeerde en promoveerde te Leipzig en vestigde zich aldaar in 1805 als privaatdocent. Aanvankelijk bewoog hij zich op orthopaedisch gebied en schreef: „Ueber die Klumpfüsze (1806)" en „Ueber die Verkrümmungen des menschlichen Körpers (2de druk, 1816)". Vooral heeft hij zich echter als verloskundige verdienstelijk gemaakt door aan de werking der natuur recht te laten wedervaren. In 1810 werd hij hoogleeraar en directeur der verloskundige school te Leipzig. Hij overleed aldaar den 20sten September 1856. Van zijne geschriften noemen wij: „Lehrbuch der Hebammenkunst (5de druk, 1855)", — „Handbuch der Geburtshülfe (3de druk, 1833)", — „Handbuch der Krankheiten des Weibes (3de druk, 1831)", — „Handbuch der speciellen Therapie fur Aerzte (1835)", — „Handbuch zum Erkennen und Heilen der Kinderkrankheiten (2de druk, 1836)", — en „Die Zurechnungsfähigheit der Schwangern und Gebärenden (1137)". Voor uitgebreider kring leverde hij: „Der Mensch auf seinen körperlichen, gemüthlichen und geistigen Entwickelungsstufen (1845)", — en „Die Ehe aus dem Gesichtspunkte der Natur, der Moral und der Kirche (met *Tzschirner*, 1819)". Eindelijk heeft men nog van hem: „Zehn Gebote der Diätetik (1847; 2de druk, 1858)", — „Gesundheitskatechismus (1850)", — en „Die Erziehung des Menschen zur Selbstbeherrschung (4de druk, 1853)".

Joseph Edmund Jörg, een ijverig voorstander der Ultramontaansche beginselen in Beieren. Hij werd geboren den 23sten December 1819 te Immenstadt in de Algau, studeerde te München en legde onder de leiding van *Döllinger* zich toe op de kennis der archieven.

Hij schreef eene: „Geschichte des groszen Bauernkriegs (1850)", — eene „Geschichte des Protestantismus in seiner neuesten Entwickelung (1857, 2 dln)", — en eene „Geschichte der social-politischen Parteien in Deutschland (1867)". In 1852 nam hij de redactie op zich der „Historisch-politische Blätter", — sedert 1865 is hij lid der Tweede Kamer in Beieren en in 1867 werd hij afgevaardigd naar het Tolparlement. Op de Landdagen van 1870 en 1871 was hij werkzaam als eerste kamersecretaris en referent van de meerderheid der „Patriotten". In October 1875 werd in een door hem opgesteld adres op het ontslag van het ministerie aangedrongen. De Kamer stemde er mede in, maar de Koning wees het van de hand. In 1876 wilde hij door het ontwerp van eene nieuwe kieswet de verschillende partijen met elkander verzoenen, 't welk echter geenszins gelukte. In 1871 werd hij ook afgevaardigd naar den Duitschen Rijksdag, maar bij de ontbinding van dezen in 1878 legde hij voor goed zijn mandaat neder. Hij is Koninklijk archivaris op het kasteel Trausnitz bij Landshut.

Jorissen (Thomas Theodorus Henderikus), een verdienstelijk Nederlandsch geschiedkundige, geboren te Utrecht den 23sten Februari 1833, studeerde aldaar, werd in 1860 leeraar aan het gymnasium te Gonda, in 1864 aan de hoogere burgerschool te Haarlem en in 1865 hoogleeraar aan het athenaeum en vervolgens aan de universiteit te Amsterdam. Van zijne geschriften vermelden wij: „Abelard en Heloïse (1862)", — „Charlotte de Corday (1864)", — „Over het begrip van algemeene geschiedenis (1865)", — „Schets der algemeene geschiedenis (1865; 2de druk, 1873)", — „De omwenteling van 1813 (1865—1868, 2 dln)", — „Herinneringen aan M. C. van Hall (1867)", — „G. K. van Hogendorp en L. van Limburg Stirum (1869)", — „Het einde van den strijd (1869)", — „De ondergang van het koningrijk Holland (1871)", — „Constantijn Huygens (1871)", — „Historisch leven (1872)", — „Aan het Vaderland (1872)", — „Mémoires de Constantin Huygens (1873)", — „De Patriotten te Amsterdam in 1794 (1874)", — „De eerste coalitie en de Republiek der Vereenigde Nederlanden (1877)", — „De overgave van Amsterdam in 1795 (1884)", — en een aantal opstellen in verschillende tijdschriften.

Jorisz (David), een godsdienstig dweeper, geboren in 1501 of 1502, vermoedelijk te Brugge, heette eigenlijk *Jan*, doch ontving den naam van *David*, omdat hij bij de uitvoering der zinnespelen, waarbij hij zijn vader, een rederijker, ter zijde stond, doorgaans de rol van dien Israëlietischen Koning vervulde. Hij voorzag in zijn onderhoud door op glas te schrijven en vestigde zich in 1524 te Delft, alwaar hij met *Dirkje Willems* in het huwelijk trad. Schoon in de R. Katholieke leer opgevoed, trok hij partij voor de Hervorming en ijverde tegen de misbruiken der heerschende Kerk. Nu werd hij voor den tijd van 6 jaren uit Holland gebannen en trok vermoedelijk naar Friesland, daar hij omstreeks dezen tijd met de Wederdoopers in aanraking kwam. In 1533 liet hij zich doopen, zocht de verschillende partijen met elkander te verzoenen en keerde naar Holland terug, waar hij optrad als profeet. Velen wist hij te overtuigen, dat hij met eene goddelijke zending verwaardigd was en bovennatuurlijke krachten bezat. Weldra was hij aan heftige vervolgingen blootgesteld, doch ontsnapte aan zijne vijanden. Hij zond brieven aan het Hof van Holland en aan *Philip van Hessen* en zocht betrekkingen aan te knoopen met *Johannes a Lasco*, *Menno Simons* en anderen. Eerst toefde hij heimelijk te Delft, doch spoedig achtte hij het beter de wijk te nemen. Hij ging eerst naar Oost-Friesland, maar vestigde zich in 1544 te Basel, waar hij onder den naam van *Jan van Brugge* een kasteel betrok en voorts onbekend, algemeen geacht en in vrede leefde. Hij overleed er den 25sten Augustus 1556 en werd er met veel plechtigheid ter aarde besteld. Eerst na zijn dood werd zijne vroegere levensgeschiedenis bekend, en daar hij voorspeld had, dat hij binnen drie jaren zou opstaan, werd zijn lijk op last der Regeering opgegraven en tegelijk met zijne beeltenis en zijne boeken door beulshanden verbrand. Zijn „Wonderboek (1542; 2de druk, 1551)" bevat vele dwaze stellingen. Hij noemt zich daarin een geestelijken *Christus*, en zijne dweepzieke zedeleer was zeer geschikt om de zedeloosheid te bevorderen. Eene „Historia vitae, doctrinae et rerum gestarum Davidis Georgii heresiarchae" is door zijn schoonzoon *Meinertz van Beeswijk* uitgegeven.

Jormungandur, de Midgardslang der Noordsche mythologie, een telg van *Loke* en van de reuzin *Angerbode*, werd door de Asen in den oceaan geworpen en nam aldaar zoozeer toe in grootte, dat zij met haar lichaam de Aarde omspannen en zich zelve in den staart bijten kon. Zij werd voor de oorzaak van ebbe en vloed gehouden, daar men onderstelde, dat deze ontstonden door het water drinken en water uitspuwen van dat monster. Bij de Godenschemering (Ragnarank) rijst zij uit de diepten der zee omhoog en strijdt tegen de Goden. *Thor* doodt haar met zijn hamer, maar verdrinkt in den vergiftigen stroom, dien zij over hem uitstort.

Jornandes of *Jordanes*, een geschiedschrijver der 6de eeuw, tot den stam der Gothen behoorende, was achtervolgens notarius, monnik en (naar men meent) bisschop van Ravenna. In het boek: „De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis", ook wel „Historia Gothorum" genaamd, geeft hij inlichtingen omtrent het oude Skandinavië, beschrijft den tocht der Gothen vandaar naar Spanje en Italië en eindigt met den terugkeer van *Belisarius* uit het door hem veroverde Ravenna. Zijn tweede geschrift: „De regnorum ac temporum successione sive de origine mundi et actibus Romanorum ceterarumque gentium (in 541 voltooid)" geeft een overzicht der algemeene geschiedenis, waarin hij de lotgevallen der Romeinen behandelt volgens *Florus*, terwijl het slot een vervolg bevat van de geschiedenis der Gothen tot aan de vernieuwde opkomst van de Gothische heerschappij onder *Tótilas*. Beide werken zijn hoogst belangrijke bronnen voor de geschiedenis der Gothen, hoewel zij vele onjuistheden bevatten. De beste uitgaven zijn, behalve de editio princeps van *Peutinger* (1515), die van *Muratori* in de „Scriptores rerum Italicarum", — die van *Gruter* in de „Historiae Augustae scriptores Latini minores (1611)" — en die van *Closs* (1861).

Joruba, zie *Yoruba*.

Jorullo is de naam van een vuurspuwenden berg in het Mexicaansch gewest Mechoacan. Hij is 1 274 Ned. el hoog, verheft zich op eene vruchtbare vlakte, 700 Ned. el boven den spiegel der zee gelegen, en is den 14den September 1759 plotselijk ontstaan.

Josaphat, koning van Juda (914—889 vóór Chr.), was de zoon en opvolger van *Asa*. Volgens de oudste overlevering verbande hij de afgodendienaars uit het land, bevorderde de scheepvaart naar Ophir en voerde met *Achab*, koning van Israël, oorlog tegen de Syriërs, alsmede met *Joram*, koning van Israël, tegen de Moabieten. De latere overlevering voegt er bij, dat hij voor het godsdienstig onderwijs en voor eene goede rechtspleging zorgde, de steden versterkte en korenschuren bouwde. Ook vermeldt zij nog, dat gedurende zijne regeering de Moabieten en Ammonieten een inval deden in het zuiden van Juda.

Jose (San) is de hoofdstad van Costarica, één der Staten van Centraal Amerika. Zij ligt ongeveer in het midden tusschen de beide Oceanen, ter hoogte van 1 500 Ned. el boven de oppervlakte der zee, werd eerst tegen het einde der voorgaande eeuw gesticht en telt ongeveer 16000 inwoners. Zij is het middenpunt van den aanzienlijken handel dier Repnbliek.

Josef. Onder dezen naam vermelden wij:

Josef, den zoon van den Aartsvader *Jacob* en van *Rachel*. Hij genoot volgens de Hebreeuwsche sage in groote mate de toegenegenheid van zijn vader en werd om die reden benijd door zijne broeders, die hem aan slavenhandelaars verkochten. Zoodoende kwam hij in Egypte in het huis van *Potifar*, waar een deugdzaam afwijzen van verzoekingen hem in de gevangenis bracht. Hij verklaarde vervolgens een zonderlingen droom van Koning *Farao*. Deze verhief hem dientengevolge tot de hoogste waardigheid en gaf hem *Asnath*, dochter van den opperpriester te Heliópolis, ten huwelijk, die hem 2 zonen schonk. Toen deed hij zijn grijzen vader en zijne elf broeders uit Kanaän naar Egypte overkomen en schonk hun het vruchtbare land *Gosen* tot woonplaats. Toen *Jacob* overleed, verleende hij aan de beide zonen van *Josef* een gelijk erfrecht als aan zijne eigene zonen. In hoever dit uitmuntend tafereel in overeenstemming is met de geschiedenis, kan men moeielijk bepalen. Het is in onze taal op eene boeiende wijze nageschetst voor de jeugd door *Willem van Oosterwijk Hulshoff*.

Josef, den echtgenoot van *Maria* en den vader van *Jezus*. Hij was timmerman te Nazareth en volgens de oudste geslachtsregisters van *Jezus* een afstammeling van *David*. Aanvankelijk werd *Jezus* als zijn zoon uit een wettig huwelijk beschouwd, maar toen de sage van *Maria's* maagdelijken staat ingang vond, beschouwde men *Josef* als den verloofde van *Maria* en den pleegvader van *Jezus*. Daaruit is weder de bewering voortgevloeid, dat hij eerst als 80-jarig grijsaard *Maria* ten huwelijk genomen heeft, terwijl hij reeds vader was van 6 kinderen, hem door *Salome* geschonken. Zonderlinge sagen omtrent *Josef* vindt men in een apocryf boek, getiteld: „Historia Josephi fabri lignarii". Het is oorspronkelijk in het Arabisch opgesteld.

Josef van Arimathea of van Ramathaim op het stamgebied van Benjamin. Hij was volgens de evangelische verhalen lid van den Joodschen Raad te Jerusalem en in 't geheim een vriend van *Jezus*. Hij deed het lijk van *Jezus*, na ontvangen verlof van *Pilatus*, afnemen van het kruis en in een nieuw graf bijzetten. Volgens de latere overlevering heeft hij tot de Zeventig door *Jezus* uitgezondene jongeren behoord en in Engeland het eerst het Evangelie verkondigd.

Josef I, Roomsch-Duitsch keizer (1709—1711). Hij was de oudste zoon van *Leopold I*, werd geboren te Weenen den 26sten Juli 1678 en ontving reeds in 1689 de Hongaarsche, in 1690 de Roomsche koningskroon. Nadat hij van den Prins *von Salm* eene vrijzinnige opvoeding ontvangen had, verwijderde hij bij het aanvaarden der regeering de Jezuïeten van zijn Hof en verleende aan de Protestanten in Hongarije en Bohemen eene vrijheid, welke hun vroeger onthouden was. Met kracht zette hij tegen Frankrijk den Successie-oorlog voort en door de overwinningen van *Eugenius* en *Marlborough* gelukte het hem, ook uit Italië en de Nederlanden de Franschen te verjagen en *Lodewijk XIV* zoodanig in de engte te brengen, dat hij om vrede moest smeeken. Om gedurende den oorlog zich vrijer te kunnen bewegen, sloot hij, door tusschenkomst van Engeland, eene overeenkomst met *Karel XII*, koning van Zweden, die in 1706 op zijn tocht van Polen naar Saksen door Silezië getrokken was, en schonk in 1707 godsdienstvrijheid aan de Protestanten in Silezië, waarbij hij hun 120 kerken deed teruggeven, die de Jezuïeten zich hadden toegeëigend. Tevens noodzaakte hij den Paus, zijn broeder *Karel* als koning van Spanje te erkennen. Hij deed voorts de Keurvorsten van Beieren en Keulen (1706), alsmede den Hertog van Mantua (1708) in den ban, maakte zich zelfs van het keurvorstendom Beieren meester en begon het land te verdeelen. Wijders dempte hij een opstand in Hongarije, bevestigde den Rijksdag te Regensburg, bevorderde de werkzaamheid van het Rijkskamergericht en gaf aan de stad Donauwörth hare voormalige rechten terug. Ook stichtte hij eene staatsbank en eene Académie van Schoone Kunsten te Weenen, deed het kasteel Schönbrunn verrijzen en verlichtte de lasten van het lijfeigenschap. Hij was een begaafd en welmeenend Vorst, gehecht aan zijn kerkgenootschap, maar verdraagzaam jegens andersdenkenden, een vriend van pracht en weelde, maar tevens weldadig en mild. Inzonderheid was hij een hartstochtelijk beminnaar van de jacht. Hij stierf aan de pokken den 17den April 1714.

Josef II, Roomsch-Duitsch keizer, een zoon van *Frans I* en *Maria Theresia*. Hij werd geboren te Weenen den 13den Maart 1741, ontving onder de leiding van Prins *Batthyanyi* en den vrijheer *Christoph van Bartenstein* eene uitstekende opvoeding, doch legde bij groote gaven tevens veel overijling en halsstarrigheid aan den dag. Als jongeling wenschte hij deel te nemen aan den Zevenjarigen Oorlog, en *Maria Theresia* gaf daartoe verlof, hetwelk zij echter introk, toen alles voor den veldtocht in gereedheid was gebracht. In 1760 trad hij in het huwelijk met Prinses *Maria Louisa van*

Parma, die echter reeds in 1763 overleed. Ook zijn tweede huwelijk met Prinses *Maria Josepha van Beieren* werd weldra door den dood ontbonden, en zijne eenige dochter overleed in 1770 op 8-jarigen leeftijd. Na den Vrede van Hubertsburg werd hij tot Roomsch Koning gekozen en na den dood zijns vaders beklom hij den keizerlijken troon (18 Augustus 1765). Tevens benoemde *Maria Theresia* hem tot mederegent der Oostenrijksche Monarchie. Niettemin behield zij de teugels van het bewind en vergunde aan haren zoon slechts het grootmeesterschap der ridderorden en het bevel over het leger. Hij verbeterde dit laatste aanmerkelijk en deed voorts, door edele gevoelens geleid, 22 millioen gulden in staatspapieren verbranden, welke hij uit de nalatenschap zijns vaders ontvangen had, terwijl hij ook de door zijn vader in eigendom verkregene staatsdomeinen teruggaf. Hij beperkte de weelde zijner Hofhouding en ging, om zijne kennis uit te breiden, onder den naam van Graaf *von Falkenstein* op reis naar Hongarije, Bohemen, Moravië, Italië, Spanje, Frankrijk en de Nederlanden en bracht in 1769 een bezoek aan *Frederik de Groote*. Hij verwierf de algemeene toegenegenheid door zijne weldadigheid, — vooral in de Nederlanden en te Parijs. Gedurende een hongersnood in Bohemen en Moravië (1770) deed hij koren uit de oorlogsmagazijnen derwaarts brengen en zorgde, dat de armen voor broodgebrek bewaard bleven. Hij voegde er een geschenk bij van 60 000 gulden, en *Maria Theresia* zond eene dergelijke som. Door zijn invloed verkreeg Oostenrijk, bij de eerste verdeeling van Polen de gewesten Galicië en Lodomirië 1772), en kort daarna zag Turkije zich genoodzaakt de Boekowina (1777) af te staan. Het plan, om zich van Beieren meester te maken, mislukte door de tusschenkomst van *Frederik II*, en bij den Vrede van Teschen moest Oostenrijk zich met een gedeelte vergenoegen. Voor 't overige kon hij gedurende het leven zijner moeder weinig tot stand brengen.

Na het overlijden van *Maria Theresia* (25 November 1780) werd hij alleenheerscher der Oostenrijksche Monarchie en had alzoo ruimschoots gelegenheid om zijne zucht naar hervormingen en dappere daden te bevredigen. Met betrekking tot de buitenlandsche staatkunde was hij sedert den Vrede van Teschen op Pruisen verstoord, zoodat hij het bondgenootschap zocht van Rusland. In den zomer van 1780 bracht hij aan *Catharina II* een bezoek te Mohilew en te Petersburg, en weldra begon hij te handelen tegen de Republiek der Vereenigde Provinciën, doordien hij het Barrièretractaat opzegde, zoodat de Nederlandsche bezetting de grensvestingen in de Oostenrijksche Nederlanden (België) moest ontruimen. Ook eischte hij, in strijd met het verdrag, vrije scheepvaart op de Schelde, en toen de Republiek zulks weigerde, dreigde hij met oorlog. Intusschen kwam door bemiddeling van Frankrijk te Versailles (8 November 1785) een verdrag tot stand, waarbij de Scheldetol gehandhaafd werd, maar Oostenrijk eene schadeloosstelling van 10 millioen gulden ontving. Nieuwe plannen, om zich van Beieren meester te maken, leden schipbreuk op den duurzamen tegenstand van *Frederik II*. Later wilde hij zijn gebied naar de zijde van het oosten uitbreiden en verklaarde aan de Turken den oorlog, waarvan hij het einde niet beleefde.

Veel belangrijker intusschen was zijne werkzaamheid binnen de grenzen van zijn Rijk. Hier trad hij op als de voorstander van een verlicht despotismus. Als bewonderaar van *Frederik de Groote* en van de wijsbegeerte zijner eeuw, wilde hij zijn volk tot den hoogst mogelijken trap van ontwikkeling brengen. Om zijne regeeringsbeginselen algemeen te kunnen toepassen, vereenigde hij al zijne landen tot éen geheel en verdeelde dit in 13 gewesten. Hij verbeterde het belastingstelsel en de rechtspleging en droeg zorg voor handel en nijverheid. Hiertoe deed hij nieuwe fabrieken verrijzen, verleende voorschotten, hief monopoliën op, verklaarde Fiume tot eene vrijhaven, legde eene nieuwe haven aan te Carlopago in Dalmatië en bezorgde aan zijne onderdanen de vrije vaart op de Donau tot in zee. Evenzeer bevorderde hij kunsten en wetenschappen, stichtte bibliotheken, observatoria, eene menigte lagere scholen, eene universiteit te Lemberg en eene militaire geneeskundige school te Weenen. Hij gaf meer vrijheid aan de drukpers door de censuur aan de geestelijkheid te ontnemen en zocht vooral hervormingen in te voeren op kerkelijk gebied. Aan de Oostenrijksche geestelijkheid werd alle rechtstreeksche betrekking met Rome verboden; alle kerkelijke stukken moesten vóor de afkondiging aan het „placet regium" worden onderworpen, terwijl hij beval, dat de bullen „Unigenitus" en „Coena Domini" uit de kerkelijke ritualen moesten verwijderd worden. Ook hief hij van 1782 tot 1790 niet minder dan 700 kloosters op en verminderde het aantal ordensgeestelijken van 63 000 tot 27 000, terwijl hij een uitgebreid kerkelijk gezag toekende aan de bisschoppen. Tevens deed hij den 13den October 1781 het vermaarde tolerantie-edict afkondigen, hetwelk aan de Protestanten en niet-geünieerde Grieken vrijheid van godsdienst toekende. Ook verbeterde hij den toestand der Israëlieten. Paus *Pius VI* was van meening, dat hij door een mondgesprek met den Keizer die hervormingen zou kunnen vernietigen en begaf zich in 1782 naar Weenen. Hij werd met de meeste achting bejegend, doch kon geen anderen troost medenemen dan de overtuiging, dat het volk nog op verre na niet rijp was voor de weldaden van *Josef*. Trouwens deze vonden weldra een hardnekkigen tegenstand, die door den R. Katholieken clerus met kracht werd aangewakkerd. In Tyrol kwam het volk daartegen openlijk in verzet. Nog erger was het in de gewesten, welke niet tot Duitschland behoorden. Hier trad de Keizer met geweld als hervormer op, zonder rekening te houden met de bestaande wetten en de nationale wenschen. Hij nam niet eens de moeite om zich in Hongarije tot koning te laten kronen, maar gaf bevel, de kroon van den heiligen *Stephanus* naar Weenen te brengen. Het land werd als een wingewest behandeld en hij wilde er het gebruik der Duitsche taal invoeren. De bezwaren der ingezetenen werden niet geteld, zoodat er bij herhaling onlusten uitbarstten. In Siebenbürgen ontstond in 1784 een vreeselijke opstand

der Walachijsche boeren onder *Horjah* tegen den Magyaarschen adel, waarvan een groot gedeelte vermoord werd. In de Oostenrijksche Nederlanden kwam de Keizer weldra in botsing met de geestelijkheid, zoowel wegens hervormingen op kerkelijk gebied, als wegens de stichting van het seminarium te Leuven (1786). Daarna wilde hij de rechtspleging en het bestuur veranderen, en daar de Standen zich hiertegen verzetten en er zelfs volksbewegingen ontstonden, hief hij de oude grondwet (joyeuse entrée) op. Nu barstte er een algemeene opstand uit onder de leiding der advocaten *van der Noot* en *van der Vonck*, en tot aan het einde van 1789 waren alle Belgische gewesten onafhankelijk; alleen Luxemburg bleef in de macht des Keizers. Ook in Hongarije was de ontevredenheid zoo groot, dat er ieder oogenblik een oproer kon uitbarsten. Om dit gevaar te verhoeden, vernietigde de Keizer in Januari 1790 alle aldaar uitgevaardigde verordeningen, behalve het tolerantie-edict en de afschaffing van het lijfeigenschap. In dien tijd begon *Josef* te kwijnen, en huiselijke rampen, gevoegd bij de bewustheid, dat men zijne weldadige bedoelingen miskende, wierpen hem op het ziekbed. Hij overleed te Weenen den 20sten Februari 1790. Zijne laatste woorden behelsden de treurige betuiging, dat hij ongelukkig genoeg geweest was om al zijne ontwerpen verijdeld te zien. Op zijn metalen standbeeld, door den beeldhouwer *Zauner* ontworpen en in 1807 te Weenen geplaatst, leest men de woorden: „Josepho secundo, qui saluti publicae vixit non diu, sed totus (aan *Josef II*, die voor het heil des volks niet lang, maar met hart en ziel geleefd heeft)".

Josef Frederik Willem Hollandinus, prins van Hildburghausen, een zoon van Hertog *Ernst II* en geboren den 8sten October 1702. Hij trad in 1719 in Oostenrijkschen dienst en nam onder *Seckendorf* deel aan de krijgsbedrijven in Italië. Om sneller op te klimmen in rang, omhelsde hij in 1727 den R. Katholieken godsdienst, werd in 1732 kolonel in het regiment *Palffy* en streed in Italië. Daarna vertrok hij als veldtuigmeester-generaal naar het leger in Hongarije, waar hij in den oorlog tegen de Turken met grooten tegenspoed te worstelen had, zoodat de strijd een einde nam met den smadelijken Vrede van Belgrado. Niettemin vond hij verschooning voor zijne misslagen bij het Hof, hetwelk hem gunstig was wegens zijn huwelijk met de nicht en erfgenaam van Prins *Eugenius*. In den Oostenrijkschen Successie-oorlog was hij belast met het opperbevel over het leger binnen de grenzen van het Keizerrijk en woonde meestal te Weenen of te Schloszhof. In 1757 vertrouwde men hem het bevel toe over het Rijksleger, hetwelk met dat van *Soubise* zou te velde trekken. Die taak was evenwel te zwaar voor zijne kracht. Sedert den ongelukkigen slag bij Roszbach liet hij het kommando varen. Hij bepaalde zich bij het bestuur van het vorstendom Hildburghausen. In 1779 belastte hij zich met de voogdijschap over zijn achterkleinzoon *Friedrich* en voerde deze tot aan zijn dood op den 4den Januari 1784. Zijn echt was kinderloos.

Josef, hertog *van Saksen-Altenburg*, geboren den 27sten Augustus 1789. Hij was een zoon van den toenmaligen Hertog *Frederik van Hildburghausen* en werd den 29sten September 1834 opvolger van zijn vader in de regeering van het hertogdom Altenburg. Wegens de begunstiging der clericalen en de kostbare Hofhouding deed zich de volksbeweging van 1848 in Altenburg krachtig gevoelen, zoodat hij den 30sten November 1848 afstand deed van de regeering ten behoeve van zijn broeder *Georg*. Hij woonde na dien tijd bij afwisseling te Altenburg en op zijn jachtslot Hummelshain en overleed den 25sten November 1868. Hij was gehuwd met Prinses *Amalia van Würtemberg* († den 27sten November 1848), die hem zes dochters schonk, van welke *Maria* met *George*, den voormaligen Koning van Hanover, *Elizabeth* met *Peter*, groothertog van Oldenburg, en *Alexandra* met *Constantijn*, grootvorst van Rusland, in het huwelijk trad.

Joséphine (Marie Rose), keizerin der Franschen, eerste gemalin van *Napoleon*, werd geboren den 23sten Juni 1763 op het eiland Martinique, alwaar haar vader, *Joseph Tascher de la Pagerie*, havenmeester was. Hare familie was uit Frankrijk afkomstig en hare moeder, die elke onderscheiding van de hand wees, overleed eerst in 1807. Hoewel aan *Joséphine's* opvoeding niet veel zorg besteed werd, muntte zij uit door voortreffelijke gaven van geest en hart. Op 15-jarigen leeftijd kwam zij in Frankrijk en werd er den 13den December 1779 de echtgenoot van den vicomte *Alexandre de Beauharnais*. De telgen van dezen niet zeer gelukkigen echt waren *Eugène*, later hertog *van Leuchtenburg*, en *Hortense*, de gemalin van Koning *Lodewijk Bonaparte* en de moeder van *Napoleon III*. Haar echtgenoot werd tijdens het Schrikbewind in de gevangenis geworpen en gedood, en de stappen, welke zij deed, om aan hem de vrijheid te bezorgen, brachten ook haar in den kerker. Reeds naderde de dag, waarop zij voor de rechtbank verschijnen zou, toen de 9de Thermidor aanbrak. In de gevangenis had zij kennis aangeknoopt met haar, die later de gemalin van *Tallien* en vervolgens Prinses *van Chimay* werd. Op aandrang van deze bevrijdde *Tallien* ook haar den anderen dag uit de gevangenis, zorgde dat zij een gedeelte van hare verbeurd verklaarde goederen terugkreeg en bracht haar in aanraking met *Barras*, die haar vervolgens in bescherming nam. *Barras* bevorderde ook haar huwelijk met generaal *Napoleon Bonaparte*, hetwelk den 9den Maart 1796 voltrokken werd. Twaalf dagen daarna begaf zich *Napoleon* als opperbevelhebber van het leger naar Italië en *Junot* geleidde ook zijne gemalin derwaarts. Zij was nu getuige van zijne overwinningen, liet zich met moeite overreden om hem niet naar Egypte te volgen en vestigde zich op Malmaison, terwijl zij na den terugkeer van haren echtgenoot zich op het innigst met dezen verbond en zijne plannen bevorderde. Na den 18den Brumaire betrok zij het Luxembourg en in 1800 te Tuilerieën. Zelfs de Koningsgezinden wist zij aan hare kleine Hofhouding te boeien, waar zij met keurigen smaak eene groote weelde ten toon spreidde. Het voornemen van *Napoleon*, om zich met de keizerlijke waardigheid te bekleeden, vervulde haar met angst. Met

Fouché wendde zij alle pogingen aan om het volvoeren daarvan althans te verschuiven. Den 2den December 1804 zette echter *Napoleon* zelf de kroon op haar hoofd. Hare bezorgdheid was evenwel niet zonder grond; zij had *Napoleon* geene kinderen geschonken, en als stichter eener nieuwe dynastie verlangde hij een erfgenaam en opvolger. *Napoleon* begon zich te beklagen over hare verkwisting, deed haar in 1807 den voorslag om eene echtscheiding te vragen, doch vond bij haar geen gehoor, waarna hij haar de noodzakelijkheid daarvan onder het oog bracht. Eindelijk na hoogst onaangename tooneelen gaf zij toe. De echtscheiding had plaats den 16den December 1809, en ook *Napoleon* zelf bracht daardoor een groot offer. *Joséphine* vestigde zich nu met den keizerlijken titel en in groote weelde te Navarre in de nabijheid van Evreux en zag er zich weldra door hare voormalige hovelingen omgeven. Zij koesterde steeds eene hartelijke liefde jegens *Napoleon*, hield briefwisseling met hem en ontving meermalen een bezoek van den Keizer. Ook zag zij nu en dan den jeugdigen Koning van Rome, en *Napoleon* roemde in het bijzijn van *Maria Louisa* gedurig de uitmuntende eigenschappen van zijne eerste gemalin. Groot was de verslagenheid van *Joséphine* bij den val van het eerste Keizerrijk. Uit Brienne schreef *Napoleon* aan haar: „Ik heb in den strijd den dood gezocht als een weldoener; toch zou ik vooraf gaarne u nog eenmaal hebben wedergezien." De vreemde Vorsten, die als overwinnaars in Frankrijk binnenrukten, bewezen haar ongemeene achting, doch gaven haar geen verlof om den gevallen monarch naar Elba te vergezellen. Na haar terugkeer van St. Leu, waar hare dochter *Hortense* ter eere dier Vorsten een groot gastmaal had aangericht, gevoelde zij zich ziek en overleed den 29sten Mei 1814 aan eene keelontsteking. Zij is in de kerk te Ruel, niet ver van Malmaison, ter aarde besteld. In 1823 hebben hare kinderen aldaar een gedenkteeken ter harer eer doen verrijzen.

Josephson (Ludwig), een Zweedsch tooneeldichter, geboren te Stokholm den 20sten Februari 1830, kwam reeds vroeg met tooneelkunstenaars in aanraking, maar wijdde zich vervolgens aan den boekhandel en begon, nadat hij zich te Parijs en te Dresden geoefend had, eene eigene zaak, welke hij echter in 1857 liet varen. Daarop bepaalde hij zich bij het tooneel, werd eerst elève bij den Koninklijken schouwburg en verbond zich vervolgens aan een anderen schouwburg, dien hij evenwel in 1861 met eerstgenoemden verwisselde, alwaar hij in 1864 tot regisseur werd benoemd. In zijn vrijen tijd ging hij gewoonlijk op reis. In 1867 verliet hij den Koninklijken schouwburg en stichtte eene nieuwe tooneelvereeniging, die echter niet aan zijne verwachtingen beantwoordde. Reeds vroeger had hij de dramatische stukken: „Folkungalek", — „Marsk Stigs döttrar", — en „Kunstens vapen" geleverd, en nu schreef hij het blijspel: „Kapten Gars", — de opera: „Allt för kungen", — het blijspel: „Familjelif", — het tooneelspel: „Paris", — en de operateksten voor: „Neckens polska" en „Blenda", — alsmede: „Våra teater-förhållanden (1870)". Nadat hij een paar schouwburgen bestuurd had, gaf hij gehoor aan een beroep naar den schouwburg te Christiania, waar hij met ijver werkzaam was voor de opbeuring van het tooneel. Later begaf hij zich weder op reis, vertoefde geruimen tijd te Weenen en belastte zich, ondersteund door den tooneelkunstenaar *Holmqvist*, in den herfst van 1879 met het beheer van het Nya teater te Stokholm. Hij voerde later dat beheer voor eigen rekening en bracht er den „Faust" van *Göthe* naar de vertaling van *Rydberg* ten tooneele, die er met uitbundigen bijval werd ontvangen. Zijn jongste stuk, „Thord Hasle (1881)" behandelt de sage der Zweedsche landverhuizers naar het Haslidal in Zwitserland. Zijne pogingen om het Zweedsche tooneel te verbeteren hebben in het algemeen uitmuntende vruchten gedragen.

Josephus (Flavius), een Israëlietisch geschiedschrijver, geboren te Jerusalem in het jaar 37 na Chr., behoorde tot de secte der Farizeeën en was eenigen tijd stadhouder van Galilaea. Later verduurde hij als Israëlietisch veldheer in de vesting Jotapata eene belegering van 7 weken onder *Vespasianus* en *Titus*. Toen de sterkte door verraad bezweek, nam hij de wijk naar eene grot, doch werd ontdekt en aan den Romeinschen veldheer overgeleverd. Deze wilde hem naar *Nero* zenden, doch zijne voorspelling, dat *Vespasianus* eenmaal keizer zou worden, bezorgde hem de vrijheid. Dit bewoog hem zijnen landgenooten den raad te geven om zich aan *Titus* te onderwerpen. Na den val van Jerusalem toog hij met laatstgenoemde naar Rome en scheef er zijne: „Geschiedenis van den Israëlietischen oorlog" in 7 boeken, eerst in 't Hebreeuwsch en daarna in 't Grieksch. Dit belangrijk werk had de strekking om zijne landgenooten zooveel mogelijk bij de Romeinen aan te bevelen. Voorts schreef hij: „Joodsche oudheden" in 20 boeken, — eene „Oudheid van het Israëlietische volk" in 2 boeken, — en eene merkwaardige „Geschiedenis van zijn eigen leven". Tot de beste uitgaven van zijne werken behooren die van *Havercamp* (Amsterdam, 1726, 2 dln) en die van *Richter* (1825—1827, 6 dln). Het getuigenis in de „Joodsche Oudheden" omtrent *Jezus* wordt voor een tusschenvoegsel van lateren tijd gehouden.

Josias. Onder dezen naam vermelden wij:

Josias, koning van Juda (642—611 vóór Chr.). Hij was de zoon en opvolger van *Amon* en maakte zich verdienstelijk door het uitroeien der afgoderij en het herstellen van den dienst van *Jahveh*. In den slag bij Megiddo tegen *Necho*, koning van Egypte, werd hij zwaar gewond en overleed kort daarna te Jerusalem.

Friedrich J. Josias, prins van Saksen-Coburg, geboren den 26sten December 1737. Hij was de derde zoon van *Frans Josias*, trad in 1756 als ritmeester in Oostenrijkschen dienst, nam deel aan den Zevenjarigen Oorlog, klom op tot den rang van luitenant-veldmaarschalk en werd in 1786 militair bevelhebber in Galicië. In den oorlog tegen de Turken (1788) voerde hij, onder *Laudon*, bevel over een armeekorps en bezette Moldavië. Na de verovering van Choczim en de zegepraal bij Foksjani versloeg hij de Turken bij Martinestie, werd veldmaarschalk en trok binnen de muren van Boekharest. Na het sluiten van den vrede was hij

vele jaren kommandant in Hongarije en zag zich in 1792 benoemd tot opperbevelhebber van het Oostenrijksche leger, bestemd om te strijden tegen de Franschen. Hij behaalde in 1793 de overwinning bij Aldenhoven en Neerwinden en bezette België. Intusschen verlamde de noodlottige staatkunde van *Thugut* zijn krijgsbeleid, zoodat de behaalde voordeelen geenszins de gewenschte gevolgen hadden. In 1794 veroverde hij Condé, Valenciennes, Quesnoy en Landrecies, wierp de Franschen tot viermaal toe terug over de Sambre, doch leed vervolgens de nederlaag bij Fleurus en moest België ontruimen. Ontevreden over den gang der zaken, nam hij zijn ontslag en vestigde zich te Coburg, waar hij den 28sten Februari 1815 overleed.

Jósika (Nicolaus, baron), een uitstekend Hongaarsch romanschrijver, geboren te Torda in Siebenbürgen den 28sten September 1794, ontving eene zorgvuldige opvoeding en had reeds op 16-jarigen leeftijd zijne rechtsgeleerde studiën volbracht. In 1811 trad hij in dienst bij het leger en werd weldra kapitein en kamerheer des Konings. In 1818 nam hij zijn ontslag en keerde terug naar Hongarije, waar hij met *Elisabeth Kállay*, eene rijke erfdochter, in het huwelijk trad en in Hongarije en Siebenburgen zijn tijd verdeelde tusschen den landbouw en de studie. Hij was lid van den Landdag van 1834, maar wegens de gevoelens, die hij er verdedigde, werd hij niet herkozen. Voorts nam hij in 1835 tot 1840 deel aan de staatkundige bewegingen in Hongarije. Inmiddels was hij ook als schrijver opgetreden en zijne eerste proeven werden met bijval ontvangen. Nadat hij zich eenige jaren op de Vaderlandsch geschiedenis en de buitenlandsche letterkunde had toegelegd, deed hij een aantal romans in het licht verschijnen, in 1848 reeds 60 deelen tellende. In laatstgenoemd jaar bevorderde hij de beweging in Hongarije, werd na de onafhankelijkheidsverklaring (14 April 1849) lid van de rechtbank te Pest, doch begaf zich na de catastrophe van Vilagos naar het buitenland. In 1850 vestigde hij zich te Brussel, waar hij zich geheel en al aan letterkundige werkzaamheden wijdde, en in 1864 te Dresden, alwaar hij den 27sten Februari 1865 overleed. Sommige van zijne romans schreef hij in het Duitsch, zooals: „Eine ungarische Familie während der Revolution (1851, 4 dln)", — en „Die Familie Mailly (1852, 2 dln)". Met nauwkeurigheid en frischheid schilderde hij in de manier van *Walter Scott*, maar minder breedsprakig, den staatkundigen en maatschappelijken toestand der Hongaren. Van zijne „Gedenkschriften" waren bij zijn overlijden slechts 4 deelen verschenen.

Josquin Desprez of *de Près* (Jodocus Pratensis), vermoedelijk de grootste contrapuntist in de dagen vóór *Palestrina* en geboren te Condé in Henegouwen omstreeks het midden der 15de eeuw, ontving reeds vroeg van *Ockenheim* onderwijs in de muziek, werd muziekmeester in de hoofdkerk te Cambrai, begaf zich ten tijde van *Sixtus V* naar Rome, werd er zanger in de Sixtijnsche kapél en verwierf er grooten roem als componist. Na den dood van dien Paus trok hij naar het Hof van *Hércules I d'Este* te Ferrara en vervolgens naar Parijs, waar hij in dienst kwam van *Lodewijk XII* en eindelijk eene proosdij verkreeg te St. Quentin. Hij verruilde deze met eene andere in zijne geboortestad en overleed aldaar den 25sten Augustus 1521. Hij had een groot aantal leerlingen en heeft onderscheidene werken, motetten, psalmen enz., gecomponeerd.

Josset (Joseph Olivier), een verdienstelijk Nederlandsch geleerde, werd geboren te 's Gravenhage den 7den October 1792. Zijne ouders tot de R. Katholieke Kerk behoorende, bestemden hem tot den geestelijken stand. Hij genoot eerst onderwijs te 's Gravenhage, voorts te Amsterdam, bezocht het gymnasium te Utrecht en daarna het seminarium te Warmond en legde zich met ongemeenen ijver toe op de wetenschap. Zijn vurige wensch, om eene hoogeschool te bezoeken, zag hij toen niet vervuld, daar hij weldra werd aangesteld in dienst der Kerk, eerst als kapelaan te Noordwijk, later te Leiden, en toen als pastor missionarius te In 't Veld. Door aanhoudende studie werd zijn blik ruimer, en hij vond in zijne betrekking veel, waaraan hij zijne goedkeuring niet kon hechten. Daar voorts zijne gezondheid in een ongunstigen toestand verkeerde, vroeg en verkreeg hij een eervol ontslag en woonde van 1825 tot 1829 te Emmerik, waar hij les gaf in de talen. In de jaren 1830 tot 1833 toefde hij aan de universiteiten te Bonn en te Gieszen, wijdde er zich aan natuur-, wis- en werktuigkunde, oude en nieuwe talen en wijsbegeerte en verkreeg den graad van doctor in de philosophie. Nu vestigde hij zich te Arnhem, later te Amsterdam, gevoelde, bij blijvende belangstelling in zijn vaderlijk kerkgenootschap, zich meer en meer Protestant en trad in 1840 in het huwelijk. Zonder eene vaste betrekking te bekleeden, was hij als schrijver en onderwijzer met den meester ijver werkzaam, verwierf door zijne uitgebreide kennis en zijn edel karakter de algemeene achting en toegenegenheid en overleed den 4den April 1855. Van zijne geschriften vermelden wij: „Gewijde overwegingen voor vereerders van rede en openbaring (1839)", — „Gedachten over onsterfelijkheid en wederzien in beter leven. Naar het Hoogduitsch van dr. Heinichen (1843)", — „Alamontade, de galeislaaf, naar Zschokke (1845)", — „De R. K. Kerk in Oud-Nederland, gelijk zij is, zijn kon en zijn moest (1833)", — „De R. K. Kerk, zooals zij is en zooals zij niet is, enz. (1835)", — „De Mirakuleuse Medaille, enz (1835)", — „Brief van het mirakuleuse beeld van Kevelaar aan den Ed. Achtb. Heer J. J. van der Brugghen, enz. (1843)", — „Het Protestantsch Katholicismus, de eenige ware Kerk Gods, enz. (1843)", — „Het Christendom, zijn geest en aard, zijne verbastering en uitzichten op herstel, enz. (1852)", — benevens een aantal vertalingen en vele uitstekende opstellen in den „Evangelischen Kerkbode".

Jost (Isaäk Markus), een verdienstelijk Israëlietisch geleerde, geboren te Bernburg den 22sten Februari 1783, bezocht het gymnasium te Wolfenbüttel en de hoogescholen te Göttingen en te Berlijn, waar hij zich wijdde aan de studie der letteren. In laatstgenoemde stad zag hij zich reeds in 1816 aan het hoofd eener school geplaatst en bleef in

die betrekking tot 1835. Toen werd hij benoemd tot eerste leeraar-directeur eener school te Frankfort aan de Main en was hier werkzaam tot aan zijn dood op den 25sten November 1860. Van zijne geschriften vermeiden wij: „Geschichte der Israeliten (1820—1829, 9 dln)", — „Neue Geschichte der Israeliten von 1814—1845 (1846—1847, 3 dln)", — en „Geschichte des Judenthums und seiner Sekten (1857—1859, 3 dln)", — voorts nog: „Allgemeine Geschichte des jüdischen Volks (1831—1842, 2 dln)", — eene vertaling van de „Mischna", — en gelegenheidsschriften en opstellen in maandwerken. Hij redigeerde de „Israelitische Annalen" en met *Creizenach* het Hebreeuwsch tijdschrift „Sion".

Josua, in het Hebreeuwsch *Jesjuah*, dat gewoonlijk vertaald wordt door *Jezus*, was volgens de Israëlietische overlevering degene, die, als opvolger van *Mozes*, zijne stamgenooten uit de Woestijn in Kanaän bracht en aldaar het grondgebied onder de Twaalf Stammen verdeelde. Men vermeldt, dat hij 25 jaren geregeerd en den onderdom van 110 jaren bereikt heeft. Het boek, dat zijn naam draagt, is volgens de uitspraken der critiek eerst in den tijd der Koningen opgesteld en behoorde oorspronkelijk tot de vijf boeken van *Mozes*. De Samaritanen bezitten een boek „Josua", in het Arabisch en Latijn in 1848 door den hoogleeraar *Juynboll* te Leiden uitgegeven, dat slechts gedeeltelijk met het boek van dien naam uit het Oude Testament overeenkomt.

Jotham, koning van Juda (758—741 vóór Chr.), was de zoon en opvolger van *Uzzia*. Hij zorgde voor de veiligheid des Rijks, stichtte onderscheidene vestingen en maakte de Ammonieten schatplichtig. Dit gaf echter aanleiding tot een oorlog tegen de Syriërs, die vermoedelijk eerst na zijn dood nitbarstte.

Jottrand (Lucien Leopold Joseph), een verdienstelijk Belgisch rechtsgeleerde en letterkundige, werd geboren te Genappe den 30sten Januari 1804, studeerde en promoveerde in de rechten aan de hoogeschool te Luik en werd in 1825 advocaat te Brussel. In 1830 was hij er lid van het Nationaal Congrès, in 1856 voorzitter van de Vlaamsche Commissie, van 1855 tot 1861 lid van den gemeenteraad van St. Josse ten Oode, doch is thans enkel advocaat te Brussel. Hij heeft een groot aantal werken opgesteld over geschiedenis, taalkunde, rechtsgeleerdheid enz., meerendeels in de Fransche taal; onder anderen: „La question Flamande (1875)". Van zijne Vlaamsche geschriften vermelden wij: „Vlaemsche commissie, enz. (1859)", — „Beschrijving van de betoging en het banket van den 25sten April 1859 ter eere der Vlaemsche taelcommissie (1859)", — en „Nederduitsche gewrochten van den Nederlandschen Waal L. Jottrand (1872)". Voorts leverde hij eene menigte opstellen in tijdschriften en dagbladen, en was van 1833 tot 1837 eigenaar en hoofdredacteur van den „Courrier Belge". *Jottrand* is eindelijk een belangstellend bezoeker van vergaderingen van letterkundige genootschappen en congressen.

Jotunfjeldene of *Reuzengebergte* is de naam eener bergstreek in westelijk Noorwegen, ten oosten en noorden grenzende aan Gudbrandsdal, ten zuiden aan Valdersdal en ten westen aan de Sognefjord. Zij omvat onderscheidene bergketens met eene oppervlakte van ongeveer 45 □ geogr. mijl en vormt het hoogste en meest woeste gebergte van Noorwegen. Zij is eerst in 1820 door *Keilhau* en *Boeck* nauwkeurig onderzocht. Sneeuwtoppen, gletschers, rotsvlakten, bekoorlijke meren en alpenbeken vormen er een tooverachtig landschap en de dalen liggen in hun diepste gedeelte althans 970 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Tot de Jotunfjeldene behooren de Galdhöpig (2560 Ned. el hoog en de hoogste berg van Noorwegen), het Horunger Gebergte (2500 Ned. el hoog), de Skagastölstinden (2430 Ned. el hoog) en nog onderscheidene andere rotsgevaarten. Zij worden in onzen tijd druk bezocht door pleizierreizigers, vooral door Engelschen, die zich verzadigd gevoelen van Zwitserland.

Joubert (Barthélemy Catherine), generaal der Fransche Republiek, geboren den den 14den April 1769 te Pont-de-Vaux (departement Ain), trad op 15-jarigen leeftijd heimelijk in dienst bij de artillerie, doch werd op verzoek van zijn vader ontslagen. Hij zou nu te Dijon in de rechten studeeren, doch na het ontstaan der Groote Omwenteling, schaarde hij zich in 1791 bij de vrijwilligers, nam in 1792 deel aan den veldtocht van het Rijnleger en werd tot luitenant bevorderd. In het volgende jaar was hij kapitein, streed in het Alpenleger en geraakte krijgsgevangen bij de Sardiniërs. Weldra echter bevond hij zich weder op vrije voeten, ontving in 1794 eene aanstelling als adjudant-generaal, in 1785 op aanbeveling van *Kellermann* eene als kolonel en brigadier en werd kort daarna benoemd tot brigade-generaal. In 1796 verwierf hij het vertrouwen van *Bonaparte* en werd bevorderd tot divisie-generaal, nadat hij eenigen tijd rust had genomen om zich van zijne wonden en vermoeienissen te herstellen. Dapper verdedigde hij in 1797 de stelling van Rivoli tegen de aanvallen van *Alvinczy*, totdat *Bonaparte* verscheen en er de overwinning behaalde. *Joubert* belastte zich met de vervolging van den vijand en veroverde Trente. In weerwil van een hevigen tegenstand trok hij door onderscheidene Alpendalen en vereenigde zich bij Villach met *Bonaparte*. Deze zond hem met de verworven vaandels naar Parijs. Daarna voerde *Joubert* korten tijd bevel in Holland, voorts in Mainz en kwam in 1798 aan het hoofd van het leger in Italië. Bij de naderende uitbarsting van den oorlog tegen Oostenrijk bezette hij Piémont en bewoog den Koning om afstand te doen van den troon. Dergelijke maatregelen wilde hij nemen met betrekking tot Toscane, doch het Directoire verzette zich tegen deze eigenmachtige krijgsmansstaatkunde. Gebelgd begaf zich *Joubert* naar Parijs en voegde zich bij de partij van *Sieyès*, die met bijstand van den populairen generaal het bewind omver wilde werpen. Al dadelijk verleende men hem het bevel in Opper-Italië, als opvolger van *Moreau*, die er meermalen door de Verbondene Mogendheden geslagen was. Nadat *Joubert* te Parijs in het huwelijk getreden was, reisde hij in Juli 1799 derwaarts met het bevel om zoo spoedig mogelijk aan *Soewarof* een beslissenden slag toe te brengen. Hiertoe vereenigde hij al zijne strijdkrachten bij Novi. Daar het vijandelijke leger na den val van Mantua versterkt was

met het Oostenrijksche korps van *Kray*, wilde *Joubert* aanvankelijk den slag ontwijken, doch zag zich den 15den Augustus onverwacht aangetast. Om de wanorde zijner troepen te herstellen, stortte hij zich bij 't begin van 't gevecht midden onder zijne tirailleurs en werd aanstonds door een schot in de borst gedood. Zijn gebeente werd bijgezet in een fort bij Toulon, hetwelk thans zijn naam draagt.

Jouffroy. Onder dezen naam vermelden wij:

Théodore Simon Jouffroy, een Fransch schrijver en wijsgeer, geboren te Pontets in het Juradepartement den 7den Juli 1796. Hij wijdde zich te Parijs onder de leiding van *Cousin* aan de studie der wijsbegeerte en werd reeds in 1817 maître de conférences aan de normaalschool en suppléant der hoogleeraren in de wijsbegeerte aan het collége-Bourbon aldaar. Zijne zwakke gezondheid noodzaakte hem in 1827 laatstgemelde betrekking neder te leggen, en toen in het volgende jaar de Ecole normale opgeheven werd, hield hij eene reeks van druk bezochte voorlezingen. In 1824 stichtte hij met *Paul François Dubois* en *Daméron* het tijdschrift: „Le Globe". In 1829 werd hij weder suppléant en na de Juli-omwenteling adjunct van *Royer-Collard* en leeraar in de wijsbegeerte aan de Ecole normale. In 1832 zag hij zich benoemd tot opvolger van *Thurot* aan het Collége de France en in 1833 tot lid der Académie des sciences morales et politiques. Uit zwakheid van lichaam moest hij in 1837 zijn hoogleeraarsambt nederleggen. Toen *Cousin* belast werd met de portefeuille van Onderwijs, benoemde hij *Jouffroy* tot lid van den Universiteitsraad. Ook was laatstgenoemde sedert 1831 afgevaardigde naar de Kamer van Gedeputeerden. Hij overleed den 1sten Maart 1832. Van zijne geschriften noemen wij: „Esquisses de philosophie morale (1826; 3de druk, 1841)" naar *Dugald-Steward*, — de „Oeuvres" van *Reid* (1836, 6 dln)", — zijne „Mélanges philosophiques (1833; 2de druk, 1838)", — en „Cours de droit naturel (1834, 1835, 2 dln)".

François Jouffroy, een verdienstelijk Fransch beeldhouwer, geboren te Dijon den 1sten Februari 1806. Hij werd te Parijs een leerling van *Romey* en van de Ecole des beaux-arts, waar hij in 1826 den tweeden prijs en in 1832 den prix de Rome verwierf. Uit Rome zond hij in 1835 naar de tentoonstelling te Parijs een: „Napolitaansche herder op een graf". Voorts leverde hij: „De vervloeking van Kaïn (1838)", — een „Jeugdig meisje (1839, in het Luxembourg)", — „Lente en Herfst (1845)", — onderscheidene borstbeelden en sieraden voor kerken en andere gebouwen. In 1843 werd hij ridder en in 1857 officier van het Legioen van Eer, in 1857 lid van het Instituut en in 1863 professor in de beeldhouwkunst aan de Ecole des beaux-arts.

Joujou is de naam van een speeltuig, bestaande uit 2 houten schijven, die door een cylinder verbonden zijn. Aan dezen is een snoer vastgemaakt, waarvan men het andere uiteinde met een oog aan den vinger bevestigt. Is het snoer opgewonden, dan laat men het afloopen door het speeltuig los te laten, doch door eene geschikte beweging maakt men, dat het zich, voordat het geheel afgeloopen is, weder om den cylinder rolt. In dat afloopen en oprollen bestaat het spel, en men was in 1790 tot 1794 eerst in Frankrijk, later ook in Duitschland en in ons Vaderland zoozeer daarop verzot, dat zelfs de aanzienlijkste personen zich op hunne wandelingen met een joujou vermaakten.

Joule (James Prescott), een ervaren natuurkundige, geboren te Salford den 24sten December 1818, staat er aan het hoofd eener bronwerij. Hij is één van de grondleggers der mechanische warmtetheorie en heeft bepaaldelijk het mechanisch equivalent der warmte door eene reeks van vernuftige proeven vastgesteld. In 1843 zond hij aan het Britsch Natuurkundig Genootschap eene verhandeling, waarin hij een aantal magneto-electrische onderzoekingen mededeelde, ingesteld met het doel om de mechanische waarde der warmte te bepalen. Voorts nam hij proeven over het stroomen van water door nauwe buizen, over de ontwikkeling van warmte door het samenpersen van lucht, door de beweging van het water enz. In 1849 bepaalde hij, op grond van zijne proeven, als het juiste aquivalent 772 voetpond voor 1° F. Zijne talrijke geschriften over dit onderwerp zijn meerendeels opgenomen in *Sturgeons* „Annals".

Jourdan (Jean Baptiste, graaf), maarschalk en pair van Frankrijk, geboren te Limoges den 29sten April 1762, trad op jeugdigen leeftijd in dienst bij een regiment, dat naar Amerika vertrok. Vol geestdrift voor de vrijheid, begroette hij met gejuich de Fransche Omwenteling en werd achtervolgens in 1790 kapitein bij de nationale garde te Limoges, in 1791 bataljonschef, in 1793 brigade- en een half jaar later divisie-generaal. Nadat *Houchard* was ontslagen, verkreeg hij het opperbevel over het noorderleger en behaalde den 16den October 1790 de overwinning bij Wattignies. Omdat hij een winterveldtocht met een gebrekkig uitgerust leger afried, plaatste de Conventie hem op nonactiviteit, doch reeds in het voorjaar van 1794 kwam hij aan het hoofd van het Moeselleger en vervolgens van alle troepen aan de Sambre. Na onderscheidene twijfelachtige gevechten sloeg hij den vijand bij Fleurus, nam Brussel in bezit en noodzaakte zijne tegenstanders tot aan de Roer terug te trekken. Hier bestormde hij hunne verschansingen, zoodat zij zich over de Rijn moesten begeven. Zelf trok hij den 6den September 1795 onder het vuur van den vijand bij Düsseldorf over die rivier, maar werd, daar *Pichegru* hem niet ondersteunde, door den Oostenrijkschen generaal *Clerfayt* den 11den October bij Höchst geslagen. Bij het openen van een veldtocht in 1796 trok hij opnieuw over de rivier, maar werd door Aartshertog *Karel* naar den linker oever teruggedrongen. Toen hij het nogmaals waagde, was hij aanvankelijk gelukkiger, daar de Aartshertog door *Moreau* werd bezig gehouden. *Jourdan* rukte voorwaarts tot in de Opper-Pfalz, doch Aartshertog *Karel* sneide derwaarts en bracht hem bij Amberg (24 Augustus) en bij Würzburg (3 September) eene nederlaag toe. Zijn leger vluchtte in verwarring tot aan Düsseldorf. Dientengevolge besloot hij het kommando neder te leggen, waarna hij lid werd van den Raad van Vijfhonderd en me-

dewerkte tot invoering der conscriptiewet. In het voorjaar van 1799 belastte het Directoire hem met het opperbevel over de Donau-armee. Hij trok over de Rijn bij Basel, maar werd door Aartshertog *Karel* den 22sten Maart bij Ostrach en den 25sten bij Stockach volkomen geslagen. De Meiverkiezingen brachten hem weder in den Raad van Vijfhonderd, doch schoon hij wegens zijn verzet tegen den staatsgreep van 18 Brumaire zijne betrekking verloor, belastte de Eerste Consul hem in 1800 met het bestuur van Piémont, waar hij met eene zeldzame belangloosheid het welzijn des lands behartigde. In 1803 werd hij lid van den Senaat en in 1804, bij de stichting van het Keizerrijk, verkreeg hij den maarschalksstaf en zitting in den Staatraad. Hoewel *Napoleon* hem geen zelfstandig kommando toevertrouwde, plaatste hij hem in dienst van Koning *Joseph*, en als zoodanig was hij werkzaam te Napels en vooral in Spanje. Als generaal-majoor van laatstgenoemden Vorst was hij medeplichtig aan de nederlaag der Franschen bij Vittoria den 24sten Juni 1813. Na *Napoleon's* terugkeer van Elba bleef *Jourdan*, hoewel hij zijne diensten aanbood, buiten betrekking. *Lodewijk XVIII* nam hem op in den gravenstand. Toen hij echter geroepen werd tot het voorzitterschap van den krijgsraad, die oordeelen moest over *Ney*, verklaarde hij zich onbevoegd en viel daardoor in ongenade. In 1816 ontving hij echter het kommando over eene militaire divisie en zag zich in 1819 benoemd tot pair. Daar hij steeds republikeinsche gevoelens koesterde, was hij met geestdrift bezield voor de Juli-omwenteling, belastte zich eenige dagen met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, doch werd den 11den Augustus 1830 gouverneur van het Hôtel des Invalides. Hij leefde steeds in betrekkelijk zeer bekrompene omstandigheden en overleed den 23sten November 1833. Hij schreef: „Opérations de l'armée du Danube sous les ordres du général Jourdan (1799)" en „Mémoires pour servir à l'histoire de la campagne de 1796 (1819)".

Journaal (Een) of een dagboek is een boek, waarin zij, die aan het hoofd eener onderneming staan, eene zaak, een bedrijf uitoefenen, de feiten opteekenen, die voor de kennis der zaak in de toekomst van belang zijn. Het ontleent zijnen naam „dagboek, journaal" aan de omstandigheid, dat het dagelijks bijgehouden wordt en de voorvallen vermeldt naar tijdsorde, zooals zij op elkander gevolgd zijn. Voor het houden van een journaal bestaan, als voor het boekhouden in het algemeen, drie hoofdredenen: het dient tot ondersteuning van het geheugen; het leert aan de belanghebbenden den stand der zaken kennen, den voor- of achteruitgang van het vermogen en de oorzaken daarvan; het strekt tot beveiliging van de rechten van hen, die met den ondernemer in betrekking komen te staan. Volgens de wetten der beschaafde handeldrijvende natiën is elk koopman verplicht een dagboek te houden. Zoo zegt ook ons wetboek van koophandel: „Elk koopman is verplicht dagboek te houden, waarin van dag tot dag, naar volgorde des tijds, zonder witte vakken, tusschenregels of kantteekeningen moeten worden aangeteekend zijne schulden en inschulden, de ondernemingen in zijnen handel, de trekkingen, acceptatiën of endossementen van wissels en andere handelspapieren, zijne verbintenissen, en, in het algemeen, alles wat hij ontvangt en uitgeeft, van welken aard het ook zij, alles onverminderd zoodanige andere boeken, als in den koophandel gebruikelijk zijn, doch waarvan het houden door de wet niet geboden wordt". Vorm en inhoud van het boek zijn hier vrij volledig omschreven zonder dat het evenwel de bedoeling van den wetgever is, om de grenzen zijner definitie zoo nauw te trekken, dat de koopman niet met vrucht gebruik kan maken van die wijze van boekhouden, die door de theorie en de practijk als voor zijn bedrijf de meest passende wordt aangegeven. Onder het artikel *Boekhouden* is het onderscheid aangewezen tusschen het zoogenaamde enkel en dubbel of Italiaansch boekhouden en is de beteekenis van het journaal in beide manieren voldoend uiteengezet. — Afzonderlijke vermelding verdient het *scheepsjournaal*, dat door den schipper aan boord van 't schip gehouden wordt. De verplichting daartoe wordt den schipper eveneens opgelegd door de wet, die tevens de uiterlijke en innerlijke vereischten van dat boek opgeeft. Dat dagregister of journaal behelst: 1° de dagelijksche gesteldheid van weêr en wind; 2° de dagelijksche vorderingen of vertragingen van het schip; 3° de lengte en breedte, waar het schip dagelijks is: 4° alle rampen, welke aan schip en lading overkomen, en de oorzaken daarvan; 5° de gesteldheid, zooveel mogelijk, van hetgeen door rampen of kappen, snijden en kerven is verloren gegaan; 6° de koersen, die de schipper gehouden heeft, met de redenen van afwijking daarvan, hetzij deze vrijwillig of uit noodzakelijkheid geschiedt; 7° alle besluiten, welke in den scheepsraad genomen worden; 8° het afdanken der scheepsofficieren en andere scheepsgezellen, en de redenen daarvan; 9° de ontvangst en uitgaaf betrekkelijk het schip en de lading, en, in het algemeen, alles wat schip en lading betreft en tot het doen van rekening en verantwoording, of tot het staven of afweren van eenige vordering aanleiding zou kunnen geven. De laatste algemeene zinsnede geeft de reden van de geheele bepaling aan de hand en bewijst dat al het voorgaande slechts als voorbeelden van de meest gewichtige, telken dage terugkeerende voorvallen moet opgenomen worden. Het journaal moet, zooveel de gelegenheid zulks toelaat, dagelijks aangehouden worden; de schipper en de stuurman moeten het telkens teekenen. De schipper is verantwoordelijk voor den inhoud er van; de stuurman schrijft gewoonlijk den inhoud. Bovendien moet het journaal in elke haven, die de schipper binnenloopt, aan den consul of zijn plaatsvervanger en, waar deze niet is, aan de plaatselijke overheid vertoond worden, die, ten blijke daarvan, zijn „exhibitum" dáár opzet, dat is, verklaart, dat het hem vertoond is, en die verklaring dagteekent en onderteekent. Het journaal is een authentiek stuk; het levert volledig bewijs op van hetgeen daarin vermeld staat, behoudens tegenbewijs, dat door alle belanghebbenden mag geleverd worden. Periodiek verschijnende tijdschriften noemt men ook wel journalen: zoo spreekt men van

modejournalen. Een reisjournaal behelst de door een reiziger te boek gestelde voorvallen en indrukken van zijne reizen.

Jouvenet (Jean), een verdienstelijk Fransch historieschilder, geboren te Rouen den 21sten Augustus 1647, ontving het eerste onderwijs in de kunst van zijn vader en oefende zich daarna te Parijs. Op 29-jarigen leeftijd schilderde hij: „De genezing van den kreupele" voor de kerk van Nôtre-Dame. In 1675 werd hij lid der Académie en leverde bij zijne intrede aldaar „Esther vóor Ahasveros". Kort daarna zag hij er zich gekozen tot professor en vasten directeur. Hij overleed den 5den April 1717. Tot zijne voornaamste stukken behooren die in de kerk van St. Martin aux Champs, „De twaalf Apostelen" in de kerk van het Hôtel des Invalides en de „Afneming van het kruis" in die der Capucijnen. De fraaiste bevinden zich echter thans in het Louvre. Toen eene beroerte hem in zijn 69ste jaar van het gebruik der rechter hand beroofde, oefende hij zich met de linker en schilderde daarmede zelfs een „Magificat" in het koor van Nôtre-Dame. Zijne teekening is doorgaans correct, zijn koloriet fraai, en hij wist veel uitdrukking te geven aan zijne figuren.

Joux (Val de), een dal in het Juragebergte, is hoog gelegen in het Zwitsersche canton Waadt, 15 Ned. mijl lang, met groene weiden bekleed, door den Mont Risoux van Frankrijk gescheiden en door de Orbe besproeid. De oppervlakte van het *Lac de Joux* ligt 1000 Ned. el boven den spiegel der zee. De inwoners van het dal, ten getale van omstreeks 6000, onderscheiden zich door een kloeken lichaamsbouw en houden zich hoofdzakelijk bezig met het vervaardigen van messen en uurwerken. Zij zijn van Fransche afkomst, belijden den Hervormden godsdienst en wonen er in drie gemeenten, L'Abbaye, Chénit en Le Lieu.

Jouy (Victor Joseph Etienne, genaamd de), een Fransch tooneeldichter en prozaschrijver, geboren te Jouy bij Versailles in 1764, streed als officier in Franschen dienst eerst in Guyana, vervolgens in Oost-Indië, keerde bij den aanvang der Revolutie in zijn vaderland terug en nam ook toen weder deel aan den oorlog. Zijne krijgsbedrijven beveiligden hem echter niet tegen de beschuldiging van verraad, en daar men hem ter dood veroordeelde, nam hij de vlucht naar Zwitserland. Eerst na den val van het Schrikbewind keerde hij terug. Weldra echter werd hij in hechtenis genomen, doch weder op vrije voeten gesteld en als vestingkommandant naar Rijssel gezonden. Nauwelijks was hij dáar, toen men hem, als beschuldigd van samenspanning met Engeland, wederom in den kerker wierp, doch door tusschenkomst zijner vrienden herkreeg hij de vrijheid. In 1797 nam hij zijn ontslag en aanvaardde eene administratieve betrekking, die hij echter weldra liet varen, om zich uitsluitend aan de letterkunde de wijden. In 1798 maakte hij zich bekend door eenige novellen en goede vaudevilles en schreef vervolgens operateksten. Nadat zijne „Vestaalsche maagd (1807)" grooten bijval verworven had, verschenen: „Ferdinand Cortez (1809)", — Les Bayadères (1810)", — „Les Amazones (1812)", — „Les Abencerrages (1813)", — en „Tippo Saïb". In 1812 schreef hij: „L'Hermite de la Chaussée d'Antin" in de „Gazette de France", en zoowel dit werk (1812—1814, 5 dln), als L'Hermite de Guiane (1816, 3 dln)", — L'Hermite en province (1818—1827, 14 dln)", — „Les Hermites en prison (1823, 2 dln)" — en „Les Hermites en liberté (1824, 2 dln)" verwierven de gunst van het publiek. Daarin werden vluchtige schetsen geleverd van de omstandigheden, zeden en gewoonten van dien tijd. In 1815 werd hij lid der Académie. Zijn treurspel „Sylla (1822)" werd vele malen vertoond. Tevens verdedigde hij met kracht de zaak der vrijheid en werd met *Béranger* in de gevangenis geworpen. In 1830 benoemde *Louis Philippe* hem tot bibliothecaris van het Louvre. Hij overleed te St. Germain-en-Laye den 4den September 1846, en zijne „Oeuvres complètes (1823—1828)" zagen het licht in 28 deelen.

Jovanovic. Onder dezen naam vermelden wij:

Den vrijheer *von Jovanovic*, een Oostenrijksch veldtuigmeester van Croatischen stam. Toen op het Vredescongrés te Berlijn (1878) het herstellen der rust in Bosnië en de Herzegowina aan Oostenrijk werd opgedragen, zag hij zich belast met de taak om de Herzegowina tot kalmte te brengen. Hij was toen luitenant-veldmaarschalk, maar bij uitnemendheid daarvoor geschikt, omdat hij niet alleen groote krijgskundige bekwaamheid, maar ook eene nauwkeurige kennis bezat van dat land, dewijl hij gedurende vier jaar de betrekking had bekleed van Oostenrijksch consul te Mostar. Voorts kwamen zijne persoonlijke betrekkingen tot de Turksche opperhoofden hem daarbij zeer te stade. Daar hij zich zelfstandig kon bewegen, trok hij onverhoeds met zijne drie bergbrigades van Imoski en Wergowatz langs slecht gebaande paden naar Ljoeboesjki en vanhier naar Mostar, waar hij na een weinig beteekenend gevecht bij Ciftloek (5 Augustus 1878) binnenrukte. Eerst een paar maanden later kon hij na bloedige gevechten het geheele land bezetten, daar niet alleen de Mohammedanen, maar ook vele Christenen, aangespoord door Montenegro, weêrstand boden aan Oostenrijk. Na het volbrengen van deze taak hield *Jovanovic* den 16den October een plechtigen intocht in Mostar en werd daarop tot plaatsvervanger van den landskommandant in Bosnië, van den veldtuigmeester Hertog *Wilhelm von Würtemberg*, benoemd, maar nam in 1879 zijn ontslag, daar de hoop der Croaten, dat Bosnië en de Herzegowina met Croatië, Slavonië en Dalmatië een Groot-Illyrisch Rijk zouden vormen, onvervuld bleef.

Wladimir Jovanovic, een Servisch staatsman en schrijver, geboren te Schabatz in 1833, studeerde te Weenen en Berlijn, werd in 1856 professor aan de landbouwacademie te Topschider en werkte ijverig mede aan de verwijdering van Vorst *Alexander*. Onder *Milosj* trad hij in staatsdienst, maar ontving wegens zijne radicale gevoelens eerlang zijn ontslag. Daarop begaf hij zich naar Londen en deed in 1865 een Fransch-Servisch blad, „Sloboda", te Genève in het licht verschijnen, schaarde zich in 1866 aan de zijde der Servische Omladina en werd mederedacteur van de „Zastava" te Neusatz. Hij werd beschuldigd van mede-

plichtigheid aan het vermoorden van Vorst *Michaël*, maar eerlang vrijgesproken, begaf zich weder naar het buitenland en schreef: „Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient (1870)" en „The emancipation of the Serbian nation (1871)". In 1873 keerde hij terug naar Servië, was er werkzaam bij het departement van Financiën, werd er in 1878 minister van Financiën, maar legde in het laatst van 1880 zijne portefeuille neder.

Jovellanos (Gaspar Melchor de), eigenlijk *Jove-Llanos*, een Spaansch staatsman en schrijver, geboren den 5den Januari 1744 te Gijon in Asturië, koos den geestelijken stand en werd professor te Alcala. In 1767 ging hij echter over tot eene wereldlijke loopbaan en zag zich benoemd tot assessor der crimineele rechtbank en in 1774 tot auditeur bij den Acuerdo van Sevilla. Nu schreef hij het blijspel: „El delincuente, honrado", — het treurspel: „Pelayo", — en een bundel lierdichten onder den titel: „Ocios juveniles". In 1778 werd hij assessor van het crimineel hof te Madrid, kwam er in betrekking met de aanzienlijkste personen en zag zich gekozen tot lid der 3 Académiën, waar hij belangrijke redevoeringen uitsprak. Op eene reis door het land verzamelde hij de bouwstoffen voor zijne meesterlijke beoordeeling der ontworpen landbouwwet en gaf ze uit onder den titel: „Informe sobre la ley agraria". Nadat hij in 1790 als een vriend van *Cabarrus* uit Madrid verbannen was, benoemde de Hertog *van Alcudia* hem in 1797 tot minister van Justitie. De aanvankelijke gunst van den Hertog veranderde echter weldra in verregaanden haat. *Jovellanos*, van zijn ambt ontzet, werd in 1798 eerst naar Gijon verbannen, doch in 1801 bracht men hem naar het Karthuizer klooster Valdemuza op Mallorca en in 1802 naar de staatsgevangenis te Bellver. Hier schreef hij: „Sobre la vida retirada" en „Sobre los vanos deseos y estudios de los hombres". Ten gevolge van den opstand van Aranjuéz en het binnenrukken der Franschen herkreeg hij in 1808 zijne vrijheid en keerde naar zijne geboortestad terug. De aanbiedingen van *Joseph Bonaparte* wees hij van de hand en werd een ijverig lid van de Centrale Junta, die zich tegen de vreemde overheersching verzette. Toen dat lichaam zich in 1810 ontbond, leidde *Jovellanos* het daarheen, dat een regentschap benoemd en de vertegenwoordiging samengeroepen werd. Intusschen zag hij zijne opofferingen met ondankbaarheid, vervolging en armoede beloond. Nu begaf hij zich naar Muros, waar hij zijn vermaard: „Gedenkschrift aan mijne geestverwanten (1811, 2 din)" in het licht gaf. Toen de Franschen Asturië ontruimden, keerde hij in 1811 naar Gijon terug, alwaar hij in zegepraal ontvangen werd. Zoodra de vijand terugkeerde, moest hij echter de wijk nemen. Hij overleed den 27sten November 1811 en zijne verzamelde werken zijn in 1830—1832 in 7 en in 1839 in 8 deelen in het licht verschenen.

Jovianus (Flavius Claudius), een Romeinsch keizer (363—364 na Chr.), was eerst primus ordinis domesticorum (de eerste in rang bij de huistroepen) en werd na den dood van Keizer *Julianus* door het leger op den troon geplaatst. Hij sloot met *Sapor*, koning der Perzen, een smadelijk verdrag, waarbij hij aan dezen de door Keizer *Galerius* aan de overzijde van de Tigris verworvene gewesten (de vijf Regiones Transtigranae) en 15 vaste plaatsen — waaronder Nisibis — afstond. In 364 aanvaardde hij het consulschap, waarbij hij eerst zijn vader *Varronianus* en daarna zijn even zoo genoemden minderjarigen zoon tot ambtgenoot had. De dwangbevelen van *Julianus* tegen het Christendom hief hij op, begunstigde de Christenen en toonde zich tevens verdraagzaam jegens de Heidenen. Hij overleed, na eene kortstondige regeering, op eene reis naar Constantinopel op de grenzen van Galatië en Bithynië.

Jovinianus, een Romeinsch monnik, kwam omstreeks het jaar 388 met kracht in verzet tegen eene overdrevene waardeering der goede werken. Wij zien uit een brief van *Ambrosius* en vooral uit onderscheidene tegenschriften van *Hiërónymus*, dat hij de verdienstelijkheid bestreed van het vasten, van het monnikendom, van het coelibaat der priesters en in het algemeen van alle ascetische handelingen, die niet verbonden waren met heilige gezindheden. Intusschen opperde ook hij ongerijmde stellingen, zooals dat zij, die door den doop wedergeboren waren, niet weder onder de macht van den Booze konden komen. Hij zag zich door den Romeinschen bisschop *Siricius* en kort daarna ook door *Ambrosius* veroordeeld, zoodat zijne pogingen tot verbetering der Kerk vruchteloos bleven.

Joyeuse entrée of *Blyde incomste* is de naam van een hoogst belangrijk charter, hetwelk sedert *Wenceslaus* (1355) de Hertogen van Brabant en Limburg bezweren moesten voordat zij de residentie binnentrokken. Het bestond uit 59 artikels, en één van deze behelsde, dat geen onderdaan langer tot gehoorzaamheid verplicht was, zoodra de Hertog in strijd met de daarin vervatte bepalingen handelde. Aan die bepalingen werden nog andere toegevoegd door *Philips de Goede* en *Karel V*. De laatste, die dit charter bezwoer, was Keizer *Frans II* (31 Juli 1792).

Juan d'Austria of *Jan van Oostenrijk*, een onwettige zoon van Keizer *Karel V* en van *Barbara Blumenberg* uit Regensburg, werd hier ter plaatse geboren den 25sten Februari 1547, ontving zijne opvoeding in Spanje onder de leiding van 's Keizers vertrouweling Don *Luis Quixada* en verkeerde na den dood zijns vaders aan het Hof van zijn broeder *Philippus II*, waar hij vriendschappelijk omging met diens zoon Don *Carlos*. Daarna nam hij dienst bij het leger en zag zich bekleed met het opperbevel over de troepen, die in 1569 en 1570 in Granada tegen de Mooren oorloogden. Hij versloeg de vijanden in meer dan één gevecht, veroverde eenige vestingen en bracht de oproerige inwoners tot onderwerping. Daarop ontving hij het opperbevel over de vloot, die door de Heilige Liga in zee werd gezonden tegen de Turken. Hij leverde den 7den October 1871 bij Lepanto een slag, waarin hij eene glansrijke overwinning behaalde. Toch kon hij geen voldoend gebruik maken van de verworven zegepraal, omdat de Bondgenooten in gevoelens verschilden omtrent de verdere plannen voor den veldtocht. In 1573 stevende hij naar Tunis met

den wensch om aldaar een Christelijk koningrijk te stichten en in 1574 trad hij te Genua op als scheidsrechter van de twistende partijen. In 1575 werd hij vicaris-generaal over alle Italiaansche provinciën en in 1576 benoemde *Philippus* hem tot stadhouder van de Nederlanden. Aanvankelijk poogde hij door zachtheid en toegevendheid de opgestane Nederlanders gunstig te stemmen, maar zijne pogingen waren vruchteloos. Voorts liet hij zich overhalen tot het voornemen, om door bevrijding van *Maria Stuart* de Kroon van Schotland en Engeland te verwerven. Hij overleed den 1sten October 1578 in het leger bij Namen, — volgens sommigen door vergif, hem op last van zijn broeder toegediend.

Juan Fernandez is de naam van eene eilandengroep, die op de breedte van Valparaiso ongeveer 7 lengtegraden ten westen van Chili gelegen is en tot laatstgenoemde Republiek gerekend wordt. Zij vormt een afzonderlijk departement der provincie Valparaiso en telt 2 groote eilanden, namelijk Mas a Tiërra en Mas a Fuëra. Het eerste heeft eene oppervlakte van 3 □ geogr. mijl; het tweede is wat kleiner. Van de overige eilanden is Sta Clara (Goat-Island) het grootst. Eerstgenoemde twee eilanden zijn bergachtig, en sommige toppen verrijzen er ter hoogte van 1300 Ned el. Het klimaat is er aangenaam en gezond. Mas a Tiërra bezit aan de noordoostkust eene goede haven en telt 239 inwoners. In de 16de en 17de eeuw was dit eiland veelal eene wijkplaats der Boekaniers, terwijl tegenwoordig vele schepen er aanleggen om zich van water te voorzien. *Alexander Selkirk* liet zich in 1704 op het toenmaals onbewoonde *Juan Fernandez* aan wal zetten en woonde er tot in 1709. Men meent, dat de geschiedenis van dezen man, welke in 1729 te Edinburgh in het licht verscheen, aan *Defoe* de stof heeft geleverd voor zijn „Robinson".

Juarez (Carlo Benito), een Mexicaansch staatsman, werd geboren in 1809 in den Staat Oaxaca. Hij was de zoon van behoeftige Indiaansche ouders, deed tot zijn 12de jaar dienst als herdersjongen en liep toen heimelijk weg naar de stad Oaxaca, waar een welgezeten koopman zich over hem ontfermde. *Juarez* onderscheidde zich door aanleg en ijver, studeerde in de rechten en vestigde er zich als advocaat. Reeds vroeg bemoeide hij zich met staatkundige aangelegenheden, werd lid van het Wetgevend Lichaam, toen secretaris, vervolgens rechter en eindelijk advocaat-generaal bij het hooggerechtshof. In 1846 nam hij zitting in het Mexicaansch Congrès, doch legde het volgende jaar zijn mandaat neder, daar hij gekozen werd tot gouverneur van den Staat Oaxaca. In die betrekking, welke hij tot 1852 bekleedde, ontwikkelde hij groote administratieve talenten, bevorderde het onderwijs en den aanleg van wegen en zocht vooral de mijnontginning op te beuren. Juist was hij tot het ambteloos leven teruggekeerd, toen *Santa-Anna*, die ten tweeden male het hoogste gezag verkregen had, het vonnis der ballingschap over hem uitsprak. *Juarez* vertoefde eenigen tijd te Havana en in Nieuw-Orleans, doch keerde in 1855 naar Mexico terug, toen de Indiaansche generaal *Alvarez* zijn tegenstander had doen vallen. Hij verbond zich met *Alvarez*, die als voorloopig president hem tot minister van Buitenlandsche Zaken, Eeredienst en Justitie benoemde. Als zoodanig maakte *Juarez* in de vermaarde, naar hem genoemde wetten een einde aan alle kerkelijke en militaire voorrechten. Toen voorts *Alvarez* in December 1855 het presidentschap nederlegde, nam ook *Juarez* zijn ontslag en werd weder gouverneur van Oaxaca. In 1856 werd hij lid van het Congrès en werkte als zoodanig mede tot de vaststelling der nieuwe grondwet van 1857. Bij de eerstvolgende presidentskeuze behaalde *Comonfort* de overwinning, terwijl *Juarez* tot president van het hooggerechtshof en als zoodanig tot vice-president gekozen werd. Toen *Comonfort* in Januari 1858 de vlucht nam, volgde *Juarez* hem op. Hij kwam daardoor in een hachelijken toestand, maar onderscheidde zich door groote geestkracht, moed en staatsmanswijsheid. De verbondene priester- en soldatenpartij stond tegen hem op en was meester van de hoofdstad en van andere aanzienlijke steden des lands. *Juarez* moest de wijk nemen van de ééne plaats naar de andere, totdat hij eindelijk in 1859 den zetel der Regeering verlegde naar Veracruz, waar hij weldra door de vertegenwoordigers van alle Staten als de rechtmatige president werd gehuldigd. Vanhier deed hij nu de hervormingswetten afkondigen, volgens welke de uitgestrekte kerkelijke goederen nationaal eigendom verklaard en tot verkoop aangewezen werden, terwijl hij tevens godsdienstvrijheid en het burgerlijk huwelijk invoerde. Nu volgde er een strijd op leven en dood, die den 22sten December 1860 door de nederlaag van *Miramon* ten gunste van *Juarez* werd beslist. Weldra deed hij zijn intocht in de hoofdstad, werd door de Europeesche Mogendheden erkend en zag zich den 11den Juni 1861 met eene indrukwekkende meerderheid tot president gekozen. Eindelijk scheen eene schoone toekomst voor Mexico aan te breken, die echter bedreigd werd, toen *Napoleon III*, onder voorwendsel dat hem schadeloosstelling toekwam, ter kwader uur Fransche troepen derwaarts zond en *Maxiliaan van Oostenrijk* overhaalde het keizerschap te aanvaarden. *Juarez* bood een hardnekkigen tegenstand aan de buitenlandsche heerschappij, en om hierin te volharden, weigerde hij, bij het eindigen van het tijdperk van zijn bestuur (1865), zijn gezag in handen te stellen van den vice-president *Ortega*. Bij de algemeene geestdrift om den vijand te verjagen liet men hem ongemoeid, doch toen *Maximiliaan* den 19den Juni 1867 te Queretaro doodgeschoten en daardoor aan de Fransche interventie een einde gemaakt was, ontstond er oppositie tegen *Juarez*. De kiezers werden opgeroepen en men stelde generaal *Porfirio Diaz* als candidaat tegenover hem. Niettemin behaalde *Juarez* de overwinning; hij werd president tot in 1871, maar had gedurende dien tijd met herhaalde oproeren te worstelen. In 1871 verkreeg noch hij noch *Diaz* de volstrekte meerderheid, maar hij erlangde die vervolgens in het Congrès, zoodat hij ook toen weder voor den tijd van 4 jaar met de waardigheid van president bekleed werd. Hij overleed echter den 18den Juli 1872.

Juba, koning van Numidië, een zoon van

Hiëmpsal II en een achterkleinzoon van *Masinissa*, voegde zich bij den strijd tusschen *Caesar* en *Pompéjus* aan de zijde van laatstgenoemde. Met *Attius Varus*, een legerhoofd van *Pompéjus*, vernietigde hij in 49 vóor Chr. twee legioenen, door *Quintus Curio*, den legaat van *Caesar*, naar Afrika overgebracht. Na den slag bij *Pharsalus* verzamelden zich bij hem de aanhangers van *Pompéjus* onder *Quintus Metellus Scipio*. Met dezen bezweek hij voor de macht van *Caesar* bij Thapsus (46) en bracht daarna zich zelven om het leven. — Zijn zoon *Juba II* werd te Rome opgevoed. *Augustus* schonk hem de jeugdige *Cleópatra*, eene dochter van den drieman *Antonius* en van de Egyptische *Cleópatra*, ten huwelijk en begiftigde hem in 25 vóor Chr. met een gedeelte van het vaderlijk gebied. Hij heeft voorts roem verworven door aardrijks- en geschiedkundige schriften, welke verloren zijn gegaan.

Jubaea *H. B. K.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Palmen*. Het bezit slechts éene soort, *J. spectabilis H. B. K.* (Cocos chilensis *Mol.*, coquito). Deze sierlijke palm met een boomachtigen, gladden tronk, gevinde bladeren, éenhuizige, donkergele bloemen en éenzadige, nagenoeg eironde vruchten is de zuidelijkste palm der westkust van Amerika en wordt niet alleen in Chili, maar ook in andere landen van Zuid-Amerika gekweekt. Uit de omgehouwen tronken verkrijgt men een sap, dat tot stroop wordt ingekookt en als palmhonig in den handel komt. De vruchten dienen tot het bereiden van confituren, de bolvormige zaden tot kinderspeeltuig en de holle bladscheeden tot wiegen. Deze palm is ook in Europa in de warme kas niet zeldzaam.

Jubeljaar. Zoo noemde men bij de Israëlieten in Kanaän een feestelijk jaar, dat telkens na 7 maal 7 jaren aanbrak, — alzoo steeds het vijftigste jaar. Het werd door bazuingeklank (Jobel) aangekondigd en ontleende hieraan zijn naam. Dan stond alle veldarbeid stil en alle landen keerden zonder losprijs tot de oorspronkelijke eigenaars terug, terwijl ook de slaven hunne vrijheid herkregen. Het jubeljaar is echter in den laatsten tijd van het Israëlietisch volksbestaan in onbruik geraakt.

Ook in de R. Katholieke Kerk heeft men een jubeljaar, dat vergezeld gaat van aflaat. Het is het eerst ingesteld door Paus *Bonifacius VIII* in het jaar 1400; hij verleende toen een volkomen aflaat aan allen, die boetvaardig een pelgrimstocht naar Rome volbrachten en er gaven achterlieten. Daartoe moesten de Italianen 30 en de buitenlanders 15 dagen aaneen de St. Pieterskerk bezoeken. Hierop stroomde eene ontzettende volksmenigte naar Rome. Later bepaalde *Clemens VI* in 1343, dat ieder 50ste, — *Urbanus VI* in 1389, dat ieder 33ste, — en eindelijk *Paulus II* in 1470, dat ieder 25ste jaar een jubeljaar zou wezen. *Bonifacius IX* zond aflaatverkoopers uit, die tegen ontvangst der som, welke eene reis naar Rome zou gekost hebben, den aflaat uitdeelden. De bepaling van *Paulus II* is in de Kerk gehandhaafd. Om te gemoet te komen aan de ontevredenheid der wereldlijke Vorsten, stelde de Paus vast, dat de aflaat ook in verschillende landen in de voornaamste kerken kon verkregen worden, onder voorwaarde, dat het meerendeel der daarvoor ontvangen gelden aan de Apostolische Kamer werd bezorgd. Dit werd besteed aan den oorlog tegen de Turken, aan het bouwen der St. Pieterskerk en aan andere uitgaven van het Pauselijk Hof. Na de Hervorming verminderden de inkomsten van het jubeljaar aanmerkelijk. Dat van 1750, door *Benedictus XIV* uitgeschreven, lokte hoofdzakelijk landloopers en bedelaars naar Rome. Dat van 1800 ging wegens de staatkundige omstandigheden des tijds nagenoeg onopgemerkt voorbij en dat van 1825, door *Leo XII* afgekondigd, werd te Rome met geestdrift gevierd, terwijl men in het buitenland er zich weinig om bekreunde; dat van 1850 is wegens tijdsomstandigheden ongevierd gebleven en dat van 1875 door den Paus afgekondigd, maar zonder veel ophef voorbijgegaan.

Jubilate, zie *Zondag*.

Juchtleder, eigenlijk *Juftleder*, is eene soort van waterdicht leder, hetwelk ook tot het inbinden van boeken, het bekleeden van reiskoffers enz. gebezigd en vooral in Rusland vervaardigd wordt. De naam komt van het woord *jufti*, *een paar*, omdat de vellen, met bast samengenaaid, paarsgewijs bereid en in den handel gebracht worden. Het juchtleder is niet alleen waterdicht, maar onderscheidt zich ook door zachtheid en lenigheid. Het heeft eene witte, zwarte of roode kleur. Men neemt daartoe vellen van 3-jarige runderen en looit deze op de gewone wijze. Vervolgens worden zij aan den vleeschkant door middel van wollen lappen met berkenteer ingewreven, waardoor zij een eigenaardigen reuk verkrijgen, die de insecten van de met zulk leder ingebondene boeken weert. Om de vellen te verven, legt men ze in eene aluinoplossing en daarna in een afkooksel van fernambukhout met een weinig potasch.

Juda was de vierde zoon van den Aartsvader *Jakob* en van *Lea*. Het grondgebied van zijn stam lag in het zuiden van Kanaän tusschen de Middellandsche Zee en de Doode Zee. Daaraan ontleende het landschap *Judaea* (zie onder *Palaestina*) zijn naam.

Judae (Leo), een Zwitsersch hervormer, geboren in 1482 te Rapperschwyl, werd in 1522 pastoor in de St. Pieterskerk te Zürich en heeft in die betrekking de Hervorming niet weinig bevorderd. Daartoe dienden ook zijne Bijbelvertaling en zijn Groote en Kleine Catechismus. Hij overleed te Zürich den 19den Juni 1542.

Judaea, zie *Palaestina*.

Juda ha Levi (Jehuda ben Halevi, Aboel Hassan), een beroemd nieuw-Hebreeuwsch dichter en geleerde, geboren in Castilië omstreeks het jaar 1080, overleed in 1140 op een pelgrimstocht naar Palaestina. Hij dichtte geestelijke en wereldlijke liederen, die zich door gevoel en vernuft onderscheiden. Zijn „Divan", vergezeld van zijne levensbeschrijving, is door *A. Geiger* (1851) in het licht gegeven.

Judas. Onder dezen naam vermelden wij:

Judas Maccabaeus, een zoon van den Israëlietischen hoogepriester *Mattathias*. Hij stond na den dood zijns vaders aan het hoofd der vrijheidlievende Israëlieten, die oorlog voerden tegen den Syrischen Koning *Antiochus Epiphanes* en zijne opvolgers. Te beginnen met

het jaar 166 vóor Chr. versloeg hij de Syrische veldheeren *Gorgias*, *Lysias* en *Nicanor* en stond op het punt om een verbond te sluiten met de Romeinen, toen een groot leger der Syriërs hem noodzaakte tot een nieuwen veldslag, waarin hij sneuvelde (160 vóor Chr.). Wij vinden zijne krijgsbedrijven vermeld in de boeken der Maccabeën.

Judas Iskarioth, alzoo genaamd naar zijne geboorteplaats Karioth op het stamgebied van Juda. Volgens de Evangelische verhalen behoorde hij tot de jongeren van *Jezus* en verried dezen aan den Joodschen Raad voor dertig zilverlingen, ongeveer 36 gulden van onze munt, waarna hij zich uit wanhoop om het leven bracht. *Matthaeus* vermeldt, dat hij zich verworgde, en in de Handelingen der Apostelen staat opgeteekend, dat hij zich nederstortte in een afgrond, zoodat hij barstte. De oorzaak van zijne verfoeielijke daad schijnt hebzucht te zijn geweest. Ook heeft men wel eens gemeend, dat hij langs dien weg *Jezus* wilde dwingen om het verwachte Messiasrijk te stichten. Wij zijn echter te weinig omtrent den persoon van *Judas* ingelicht, om over hem en over zijne beweegredenen een gegrond oordeel uit te spreken.

Judas Jacobi of *Judas*, den zoon van *Jacobus*. Deze komt bij *Lucas* voor op de lijst der Twaalf Apostelen. Bij *Matthaeus* en *Marcus* vinden wij in zijne plaats *Thaddaeus* (Lebbaeus) vermeld, dien men reeds in de dagen der oudheid met *Judas* vereenzelvigde en een zoon van *Alphaeus* en een broeder van den jongeren *Jacobus* noemde. De verwisseling van dezen *Judas* met den evenzoo genoemden broeder van *Jezus* gaf voorts aanleiding, om aan hem den in het Nieuwe Testament opgenomen brief toe te kennen, wiens vervaardiger zich een broeder van *Jacobus* noemt, namelijk van *Jacobus de Rechtvaardige*, den broeder van *Jezus* en geruimen tijd het hoofd der gemeente te Jeruzalem. Als brief van een apostel kwam deze „Brief van Judas" eerst sedert de 4de eeuw in den canon. Het valt moeielijk de omstandigheden, waaronder deze brief geschreven is, met nauwkeurigheid te bepalen; men vindt daarin evenwel één en ander, hetwelk schijnt aan te duiden, dat hij na het Apostolisch tijdperk werd opgesteld.

Judasboom (Cercis Siliquastrum *L.*) is de naam van een kleinen boom uit het geslacht *Cercis* en behoorende tot de familie der *Vlinderbloemigen* (Papilionaceae). Hij groeit in Zuid-Europa en Klein-Azië, wordt 6 Ned. el hoog, draagt afwisselend geplaatste, bijna niervormige, gaafrandige, onbehaarde bladeren met vliezige, gepaarde, vroeg afvallende steunblaadjes en fraaie, rozenroode, tot trossen vereenigde bloemen.

Judasoor (Exidia Auricula *Fries*, Peziza Auricula *L.*) is de naam eener zwamsoort van de afdeeling der *Schijfzwammen* (Discomycetes). Zij groeit in Midden-Europa en Noord-Amerika vooral op oude vlierstammen. Voorheen werd deze zwamsoort wel eens uitwendig gebruikt tegen keel- en oogontsteking.

Judeich (Johann Friedrich), een verdienstelijk beoefenaar der boschcultuur en geboren te Dresden den 27sten Januari 1828, studeerde aan de académie voor boschcultuur te Tharand en aan de universiteit te Leipzig, was in verschillende betrekkingen bij de boschcultuur werkzaam en werd in 1866 „Oberforstrat" en directeur van de Académie te Tharand, in 1876 „geheim Forstrat" en in 1878 „geheim Oberforstrat". Hij schreef o. a.: „Die Forsteinrichtung (1871; 4de druk, 1885)" en leverde eene 7de uitgave van: „Die Waldverderber und ihre Feinde (1876)" van *Ratzeburg*. In 1873 stichtte hij den: „Deutschen Forst- und Jagdkalender", die sedert 1882 onder den titel van „Forst- und Jagdkalender" door hem en *Behm* wordt uitgegeven.

Judica, zie *Zondag*.

Judith. Onder dezen naam vermelden wij:

Judith, de heldin van een Hebreeuwsch verhaal, onder de Apocryphe boeken opgenomen. Zij werd zulks volgens dat verhaal in dagen van diepe ellende des volks. De stad harer inwoning, namelijk Bethulia in het noorden van Palaestina, werd belegerd door *Holophernes*, den veldheer van *Nebucadnezar*, koning van Assyrië. Toen de oversten des volks radeloos waren, begaf zij zich naar het vijandelijk leger, wist den veldheer te boeien door hare schoonheid en hieuw hem, toen hij des nachts bedwelmd op zijn leger nederlag, met zijn eigen zwaard het hoofd af. De belegerden, hiervan onderricht, deden een uitval, zoodat de vijanden, door schrik bevangen, hun heil zochten in de vlucht. Volgens bevoegde beoordelaars heeft dit verhaal geen historischen grondslag.

Judith, de tweede gemalin van Keizer *Lodewijk de Vrome* en eene dochter van *Welf*, graaf van Beieren. Zij schonk hem in 823 een zoon, later bekend onder den naam van *Karel de Kale*. Zij wekte weldra den nijd van de beide voorzonen des Keizers, die haar van echtbreuk beschuldigden en hunnen vader noodzaakten, haar in 830 in een klooster op te sluiten. Weldra was zij weder in vrijheid, maar een nieuwe opstand dier voorzonen was oorzaak, dat zij in 833 naar Tortona in Italië in de gevangenis werd gebracht. Het volgende jaar keerde zij echter naar haren gemaal te Aken terug en overleed drie maanden na laatstgenoemde in 843.

Judith, eene dochter van Hertog *Arnulf van Beieren*. Zij onderscheidde zich door schoonheid en verstand, trad in 937 in het huwelijk met *Heinrich*, een broeder van Keizer *Otto I*, die ook de heerschappij verkreeg van Beieren, en voerde na den dood van haar gemaal, als voogdes over haren onmondigen zoon *Heinrich de Twistzieke*, met groot beleid het bewind in het hertogdom. Toen de opstand van haar zoon tegen Keizer *Otto II* in 974 mislukte, aanvaardde zij den sluier in het Mariaklooster te Regensburg, waar zij vervolgens overleed. De Hertogin *Hadwig van Schwaben*, de vriendin van *Ekkehard*, was hare dochter.

Juffertje in 't groen (Nigella damascena *L.*) is een Zuid-Europeesch plantje met fijn-ingesneden bladeren, onbehaarden stengel en witte of blauwe bloemen. Het komt veel in onze tuinen voor, is éénjarig, bloeit van Juni tot September en behoort tot de familie der *Boterbloemigen* (Ranunculaceae).

Juggernauth, zie *Jaggernauth*.

Juglandeën is de naam eener plantenfamilie, tot de *Monochlamydeën* (planten met een bloemdek) behoorende. Zij is één-

huizig en draagt mannelijke bloemen in katjes met een 2- tot 6-deelig bloemdek, talrijke meeldraden op het bloemdek en eindstandige, ten getale van 1 tot 3 bijeengeplaatste vrouwelijke bloemen met een bovenstandigen, 3- of meertandig binnenst en een 4-deelig buitenst bloemdek, een éenhokkig vruchtbeginsel en eene steenvrucht zonder kiemwit. — Van het geslacht *Juglans* hebben de mannelijke bloemen een 5- of 6-slippig, onregelmatig bloemdek, dat aan de onderzijde met een schutblad vergroeid is, en ongeveer 14 meeldraden, — en de vrouwelijke een 8-slippig, bovenstandig bloemdek, een onderstandigen eierstok en 2 bladachtige stempels, terwijl de vrucht uit een vleezigen bolster bestaat met een hontigen dop, en het daarin besloten zaad uit eene vliezige zaadhnid en 2 zeer groote, vleezige, gegroefde en gelobde zaadlobben. Van de soorten noemen wij: *Juglans regia L.*, onze *okker-* of *walnoot*, een statigen boom met oneven gevinde, specerijachtige bladeren en eetbare zaadlobben. Deze boom levert een kostbaar hout.

Jugurtha, koning van Nnmidië, was een zoon van *Mastanabal*, den onwettigen zoon van *Masinissa*. Hij ontving aan het Hof van zijn oom *Micipsa*, den opvolger van *Masinissa*, tegelijk met zijne neven *Adherbal* en *Hiëmpsal*, eene zorgvuldige opvoeding, bezat een schoon en sterk lichaam en vormde zich reeds vroeg tot krijgsman. Vóor Numantia, werwaarts *Micipsa*, die voor hem begon te vreezen, hem in 134 vóor Chr. tot hnip der Romeinen gezonden had, verwierf hij door zijn beleid en moed de achting van laatstgenoemden, inzonderheid die van hnn veldheer *Scipio*. Na zijn terugkeer zocht *Micipsa* hem door welwillendheid aan zich te verbinden, bepaaldelijk door hem als kind aan te nemen en aan hem hetzelfde recht op de Kroon te schenken als aan zijne beide zonen. *Jugurtha's* heerschzucht bleek al ras na den dood van zijn weldoener. Reeds in 116 vóor Chr. liet hij *Hiëmpsal* ombrengen. *Adherbal* nam de wijk naar Rome, doch de derwaarts door *Jugurtha* afgevaardigde gezant wist door omkooperij de meerderheid van den Senaat voor zijn meester te winnen. Het Romeinsch gezantschap, dat, met *Lucius Opimius* aan het hoofd, naar Numidië vertrok om zich van den staat van zaken te vergewissen, verontschnldigde, door *Jugurtha* overgehaald, den moord van *Hiëmpsal* en gaf bij de verdeeling van Numidië onder *Adherbal* en *Jugurtha* aan dezen het beste gedeelte. Na het vertrek der gezanten deed *Jugurtha* een inval in het gebied van *Adherbal*, veroverde, in strijd met den herhaalden raad der Romeinen, in 112 de stad Cirta, waar *Adherbal* zich bevond, en doodde zoowel dezen als een aantal aldaar gevestigde Romeinen. Toen dreef de tribuun *Mummius* te Rome door, dat aan *Jugurtha* de oorlog zou worden verklaard. Dit geschiedde, en de consul *Lucius Calpurnius Piso Bestia* en zijn legaat de ondconsul *Marcus Aemilius Scaurus* voerden dien met goed gevolg, totdat zij beiden door *Jugurtha* werden omgekocht. Intusschen werd de vrede te Rome niet bekrachtigd, maar *Jugurtha*, op voorstel van *Mummius*, naar Rome ter verantwoording opgeroepen. Hij verscheen, maar toen hij rekenschap zou geven van zijn gedrag, legde de tribuun *Cajus Baebius*, dien hij omgekocht had, hem het stilzwijgen op, zoodat er geene beslissing volgde. De overmoed van *Jugurtha* was zóo groot, dat hij *Massiva*, een onwettigen zoon van *Gulussa*, een broeder van *Micipsa*, in wien hij een mededinger meende te zien, liet vermoorden. Toen hij vervolgens, beschermd door het toegezegd vrijgeleide, ongedeerd uit Rome vertrok, zag hij, naar men verhaalt, meermalen om, zeggende: „Die stad is veil en zal eerlang ondergaan, zoodra zij een kooper vindt." De oorlog tegen *Jugurtha* (meesterlijk door *Sallustius* beschreven) werd in 110 door den consul *Spurius Postumius Albinus* voortgezet zonder de gewenschte gevolgen op te leveren, — ja, toen hij vertrok, gelukte het *Jugurtha* in 109 diens broeder *Aulus Postumius* met het leger te omsingelen en onder het juk te doen doorgaan. *Quintus Caecilius Metellus*, die zich nu als consul naar Numidië begaf, bleef echter ontoegankelijk voor alle aanbiedingen der omkooperij. *Jugurtha* leed tegen hem de nederlaag aan de rivier Muthul en zag in 108 na een tweeden veldslag en na de verovering van Thala zich genoodzaakt, de vlucht te nemen naar den Mauritaanschen Koning *Bocchus*. Nadat *Metellus* op aandrang van *Marius* teruggeroepen was, voerde laatstgenoemde oorlog tegen *Jugurtha* en *Bocchus*. Deze werd bij Cirta (107) en een jaar later nogmaals geslagen, waarna hij *Jugurtha* aan *Sulla*, den quaestor van *Marius*, nitleverde. Bij den trinmf, dien *Marius* den 1sten Januari 104 te Rome vierde, behoorde *Jugurtha* tot de gevangenen. Hij werd voorts in den kerker geworpen om er den hongerdood te sterven.

Jühlke (Johann Bernhard Ferdinand), een ijverig beoefenaar van den tuinbouw en geboren te Barth in Pommeren den 1sten September 1815, ontving zijne opleiding te Greifswald en werd in 1834 académisch tuinier te Eldena, waar hij met *Langenthal* den aanleg bezorgde van den botanischen tuin en van proefvelden, terwijl hij zich tevens oefende in de volkshuishondkunde en de schei- en natuurkunde en zich verder ontwikkelde op wetenschappelijke reizen. In 1845 stichtte hij de tuinbouwvereeniging in Nieuw-Vóorpommeren en Rügen en zag zich in 1854 benoemd tot Koninklijk tuininspecteur. In 1858 kwam hij in het bezit van eene groote kweekerij te Erfurt en was er van 1860—1865 voorzitter van het aldaar gevestigd tuinbouwgenootschap. In 1866 werd hij directeur van de Koninklijke tuinen in Pruisen. Van zijne geschriften noemen wij: „Fortschritte des Gartenbaues während den letzten 10 Jahre (1854)", — „Beiträge zur Naturgeschichte der Forstpflanzen (1854)", — „Gartenbuch für Damen (1854; 3de drnk, 1874)", — „Leitfaden zur Behandlung der Samen (1857)", — „Gesichtspunkte bei der Samenprobe als Merkmale für die Güte des Samens (1859)", — „Die Gärten des österr. Kaiserstaates (1861)", — „Die Verbesserung des wirthschaftlichen Lebens durch Einführung, Verbesserung nnd Verbreitung von Kulturprodukten (1863)", — „Ueber die Stellung der Botanik zur Landwirthschaft und zur Gartenbau (1865)", — „Die Hülfsmittel zur Verbesserung der landwirthschaftlichen und gärtnerischen Kultnrpflanzen

(1868)", — „Die Rassenverbesserung der Kulturpflanzen (1869)", — en „Die klg. Landesbaumschule und Gärtnerlehranstalt (1872)". Van 1854 tot 1859 was hij mederedacteur van het „Eldenaer Archiv".

Jujubes zijn de zoete, eetbare, eivormige vruchten van *Zizyphus vulgaris Lam.* (Rhamnus Zizyphus *L.*), een Oosterschen boom, die allengs in het zuiden van Europa (Spanje) inheemsch geworden is en tot de familie der *Rhamneën* behoort. Men gebruikt ze wegens hare verzachtende eigenschappen bij lichte borstziekten. Wat echter onder dien naam door de suikerbakkers verkocht wordt, is gewoonlijk niets anders dan een mengsel van gom en suiker.

Jujuy is de naam eener provincie der Argentijnsche Republiek. Zij grenst aan Bolivia en Salta en telt op 1132 □ geogr. mijl ruim 66000 inwoners (1882). Het westelijk gedeelte des lands behoort tot het Cordilleragebergte en bezit vele fraaie, vruchtbare dalen, terwijl er goud, zilver, koper, zwavel, aluin enz. gewonnen wordt. Het oostelijk gedeelte grenst aan den Gran Chaco, is vlak, zeer warm en met een weligen plantengroei bedekt. Het voornaamste dal is er dat der Rio Grande. Er zijn groote bosschen en uitgestrekte weiden met veel ezels, lama's en schapen. Men verbouwt er tarwe, moes, peulvruchten, katoen, suiker, indigo enz. — De *hoofdstad* van dit gewest heet ook Jujuy, ligt aan de evenzoo genoemde rivier en telt ongeveer 4000 inwoners.

Juk (Een) noemt men een horizontaal over de schouders gelegd, nekomsluitend hout, aan welks uiteinden lasten (bijv. melkemmers) worden gedragen. Voorts dienen jukken tot steun onder houten bruggen. Zij bestaan uit één of meer rijen in de richting van den stroom in den grond geheide palen, van welke de middenste loodrecht en de overige ter steeks, dat is met eene kleine helling worden geplaatst, waarna men de toppen met een bovensloof of hoofdbalk verbindt. Men stelt 5 of 6 zulke palen in eene rij, en het aantal rijen is afhankelijk van de lengte der brug. — In den tijd der Romeinen deed men de soldaten van een overwonnen leger *onder het juk* doorgaan. Dit laatste bestond uit 2 rechtstandige speren, op veel minder dan manshoogte door een horizontalen speer verbonden. Wie er onder door gingen, moesten zich buigen — eene diepe vernedering.

Jukon of *Yuna*, eene rivier in het noordwesten van Amerika, ontspringt op Britsch grondgebied op 58° N. B. en stroomt grootendeels door kloven, maar zich hier en daar tot meren uitbreidend, in noordwestelijke richting met eene lengte van 1410 Ned. mijl naar het fort van dien naam, dat zich 1795 Ned. mijl boven haren mond bevindt en in 1847 door de Hudsonsbaaicompagnie werd gesticht. Deze heeft het ook thans nog in bezit, hoewel het in het Amerikaansch territorium Alasjka gelegen is. Hier wendt zich de rivier naar het zuidwesten, vloeit over een afstand van 267 Ned mijl door eene schraal met boomgewas begroeide vlakte en heeft eene afwisselende breedte van 5 tot 15 Ned. mijl. Daarna baant zij een weg door de Rampartheuvels, bereikt vervolgens wederom de vlakte en stort met onderscheidene armen onder den naam van Kwickpak zich uit in de Nortonsound van de Beringzee. Aan haren mond verheft zich het fort St. Michaël, in 1833 door de Russen gesticht, maar thans door de Amerikanen bezet. In Mei, wanneer zij vrij is van ijs, bevaren de pelshandelaars haar van den mond tot over een afstand van 1055 Ned. mijl, tot aan Nukinkayette, eene handelsplaats, waar de Indianen uit verwijderde oorden hunne waren brengen.

Jülg (Bernhard), een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche letteren en geboren den 20sten Augustus 1825 te Ringelbach in Baden, studeerde te Heidelberg en Berlijn, legde zich hoofdzakelijk toe op vergelijkende taalkunde, werd in 1848 leeraar aan het gymnasium te Heidelberg, daarna aan die te Freiburg en te Rastatt, in 1851 buitengewoon hoogleeraar en directeur van het philologisch seminarium te Lemberg, in 1853 gewoon hoogleeraar te Krakau en in 1863 te Innsbruck. Vroeger hield hij zich ijverig bezig met het Sanskriet en later met de Oost-Aziatische talen, vooral met het Mongoolsch. Hij leverde: „Die Märchen des Siddhi-Kür (Kalmukschen tekst met eene Duitsche vertaling en woordenboek, 1866)",— „Mongolische Märchen(Mongoolsch en Duitsch, 1867)",— „Mongolische Märchensammlung (Mongoolsch en Duitsch, 1868)", — „Die griechische Heldensage im Widerschein bei den Mongolen (1869)", — „Ueber Wesen und Aufgabe der Sprachwissenschaft (1868)", — en „On the present state of Mongolian researches (1882)".

Julia, de eenige dochter van Keizer *Augustus* en van zijne tweede (van hem gescheidene) gemalin *Scribonia*, geboren in 39 vóór Chr., onderscheidde zich door schoonheid, geest en beschaving en huwde in het jaar 25 met *Marcus Claudius Marcellus*, den zusterszoon van *Augustus*. Na den dood van haren gemaal hertrouwde zij in het jaar 22 met *Marcus Vipsanius Agrippa*, wien zij 2 zonen en 2 dochters schonk. Hare stiefmoeder *Livia*, die haar een kwaad hart toedroeg, wist *Augustus* na het overlijden van *Agrippa* te bewegen, om zijne dochter in het jaar 11 met haren zoon *Tiberius* te doen huwen, om aan dien hoop te geven op den Keizerlijken troon. Dit huwelijk hield stand, hoewel de beide echtgenooten van elkander afkeerig waren, tot in het jaar 2 vóór Chr. Toen verkondigde *Augustus*, dat zijne dochter niet geschroomd had het Forum tot het tooneel harer uitspattingen te maken, weshalve hij haar naar het eiland Pandateria (thans Vendotena) bij Napels verbannen had. Vele aanzienlijke mannen werden, als medeplichtig aan hare losbandigheid, in ballingschap gezonden of ter dood gebracht. Het schijnt dat *Livia*, uit haat door overdrevene voorstellingen van het gedrag van *Julia*, alsmede door het vermoeden te wekken van samenspanning tegen de heerschappij en het leven van *Augustus*, den Keizer, in weerwil van zijne groote toegenegenheid jegens zijne dochter, tot zulke harde maatregelen had weten over te halen. Van Pandateria, werwaarts hare moeder *Scribonia* haar vergezeld had, werd zij naar Rhegium (Reggio) gebracht; hier liet *Tiberius* haar aan armoede en ellende ter prooi, en zij overleed aldaar in het jaar 14 na Chr., kort nadat *Tiberius* haren zoon *Agrippa* had laten ombrengen. Hare beide

andere zonen waren toen reeds lang gestorven, en hare beide dochters, *Lucia* en *Agrippina*, overleden in ballingschap.

Juliaansche periode en tijdrekening, zie *Tijdrekening*.

Julianehaab is de naam eener Deensche volkplanting in Groenland. Zij ligt in het evenzoo genoemde district, dat het zuidwestelijkst gedeelte der westkust uitmaakt en op 40 bewoonde plaatsen ruim 2500 inwoners telt. De volkplanting heeft er slechts 200 en verheft zich op een schiereiland tusschen 2 fjorden.

Julianus (Flavius), een Romeinsch keizer (361—363 na Chr.), door de Christenen *Apóstata* (de Afvallige) bijgenaamd, werd geboren den 16den November 331. Hij was de zoon van *Julius Constantius*, een broeder van *Constantijn de Groote*. Toen na den dood van laatstgenoemde zijne zonen hunne ooms en neven uit den weg ruimden, bleven *Julianus* en zijn broeder *Gallus* gespaard. Zij ontvingen op een kasteel in Cappadocië eene gestrengkerkelijke opvoeding, waardoor *Gallus* versufte, terwijl *Julianus* een afkeer kreeg van het Christendom en zich des te sterker geboeid gevoelde door de Grieksche dichtkunst en wijsbegeerte. Aan de welwillendheid van *Eusebia*, de gemalin van zijn oom *Constantius II*, was hij het verplicht, dat hij zijne studiën te Constantinopel, Nicomedia en Athene onder de leiding van beroemde leermeesters kon voortzetten en dat hij na de terechtstelling van *Gallus* door *Constantius* in 355 te Milaan tot Caesar benoemd en naar Gallië gezonden werd, om dat land tegen de invallen der Germanen te beveiligen. Hij versloeg de Alemannen bij Argentoratum (Straatsburg), dwong de Franken tot den vrede en trok, om den vijand schrik aan te jagen, driemaal over de Rijn. Ook schonk hij aan Gallië eene betere rechtsbedeeling en een minder drukkend belastingstelsel. In Maart 360 riepen zijne soldaten hem uit tot *Augustus*. Toen *Constantius* zich hierover gebelgd toonde, rukte *Julianus* met zijn leger uit Gallië voorwaarts tot bij Naïssus in Moesië, waar hij bericht ontving van den dood van *Constantius*. Hij onderscheidde zich door matigheid en rechtvaardigheid, schafte als Keizer vele misbruiken af en verminderde de lasten des volks. Daarentegen keerde hij van het Christendom tot het Heidendom terug en onthield aan de Christenen vroeger reeds verleende voorrechten. In 362 maakte hij te Antiochië groote toerustingen tot een oorlog tegen de Perzen en rukte er voorwaarts tot aan de overzijde van de Tigris. Gebrek aan levensmiddelen noodzaakte hem echter tot den terugtocht; gedurende dezen werd hij door zijne vijanden vervolgd en ontving eene wonde, waaraan hij den 26sten Juni 363 overleed. *Jovianus*, door de troepen tot zijn opvolger gekozen, redde het leger door een vernederenden vrede en hief de verordeningen op, door *Julianus* tegen het Christendom uitgevaardigd. Zijn afkeer van het Christendom is, zooals wij reeds opmerkten, uit zijne opvoeding verklaarbaar. Hij trad zelfs als schrijver op tegen de Christelijke Kerk en bestreed haar met groote scherpzinnigheid. Vele van zijne geschriften zijn verloren gegaan, zooals zijne gedichten, de geschiedenis van zijne veldtochten tegen de Germanen, alsmede zijne geschriften tegen het Christendom, met uitzondering van eenige fragmenten, die in de wederlegging van *Cyrillus* opgenomen zijn. Wat wij van hem bezitten, onderscheidt zich meer door een schitterenden stijl en door geestigheid dan door degelijkheid van inhoud. Daartoe behooren sophistische opstellen, brieven, van welke één aan de Atheners over zijne afvalligheid van *Constantius* hoogst merkwaardig is, en uit 2 hekeldichten: „Caesares" en „Antiochicus (Misopogon)" getiteld. Zijne geschriften werden bij herhaling uitgegeven, en *Strausz* schreef: „Der Romantiker auf dem Throne der Cäesaren, oder Julian der Abtrünnige (1847)".

Julien (Stanislas Aignan), een uitstekend beoefenaar der Oostersche talen, geboren te Orléans den 19den September 1799, wijdde zich te Parijs aan de studie der Grieksche taal en was reeds in 1821 plaatsvervanger van *Gail* aan het Collége de France. In 1824 leverde hij eene uitgave van den „Roof van Héléna" van *Koluthos* met een geleerden commentaar. Omstreeks dien tijd legde hij zich met ijver toe op het Chineesch, werd in 1832 opvolger van *Abel Rémusat* aan het Collége de France en in 1833 lid van de Académie des Inscriptions, — voorts in 1839 conservator van de Oost-Aziatische afdeeling der Koninklijke Bibliotheek en in 1854 administrateur van het Collége Impérial de France. Hij overleed te Parijs den 14den Februari 1873. Hij bezorgde eene Latijnsche vertaling der werken van den Chineeschen wijsgeer *Meng-Tse* (1824—1826, 2 dln), alsmede van een groot aantal Chineesche drama's, romans en novellen. Belangrijk zijn voorts van zijne hand de vertalingen: „Livre des récompenses et des peines (1835)", en „Livre de la voie et de la vertu (1841)" van *Laotse*, — voorts: „Histoire de la vie de Hiouen-Tsang et de ses voyages (1856—1858, dl 1 en 2)", — „Mémoires sur les contrées occidentales (1857)" van *Hiouen-Tsang*, en „Méthode pour déchiffrer et transcrire les mots sanscrits, qui se trouvent dans les livres chinois (1861)", — eindelijk: „Resumé des principaux traités chinois sur la culture des mûriers et l'éducation des vers à soie (1837)", — en „Traité sur l'art de fabriquer la porcelaine (1856)".

Juli, thans de 7de maand van het jaar en 31 dagen tellende, was bij de oude Romeinen, die het jaar met Maart begonnen, de vijfde en droeg om die reden den naam van *Quintilis*, totdat zij ter eere van *Julius Caesar*, die in deze maand geboren werd, dien van *Julius* ontving. In het Nederlandsch heet zij *Hooimaand*.

Julius. Onder dezen naam vermelden wij: *Drie Pausen*, namelijk: *Julius I* (335—352), die op de Synode te Sardica (343) het recht van appèl verkreeg. — *Julius II* (1503—1513), eigenlijk *Julianus della Rovere* uit Albizuola, den kleinzoon van Paus *Sixtus IV*. Deze verhief hem tot bisschop en cardinaal, waarna hij eindelijk den Pauselijken zetel beklom. Hij was hoofdzakelijk een krijgs- en staatsman en voerde steeds oorlog voor de onafhankelijkheid en de uitbreiding van den Kerkelijken Staat. Tevens begunstigde hij kunst en wetenschap en alle werken des vredes. Hij verjoeg *Caesare Borgia*, veroverde Bologna en

andere steden, deed den Hertog *van Ferrara* in den ban, dempte een oproer te Florence en sloot verbintenissen met Keizer *Maximiliaan* en Koning *Lodewijk XII*. Met eerstgenoemde streed hij tegen Venetië, doch nauwelijks had deze Republiek hem door den afstand van eenige steden tevreden gesteld, toen hij zich met haar en andere Staten tegen Frankrijk verbond. Toen *Lodewijk XII* en *Maximiliaan* in 1511 een Concilie te Pisa belegden om de Pauselijke heerschappij te hervormen, riep hij in 1512 eene algemeene kerkvergadering in het Lateraan bijeen. Hij overleed den 21sten Februari 1513. — *Julius III* (1550—1555), eigenlijk *Gianmaria de' Medici*, zich later ook wel *del Monte* noemend, vanwaar zijn geslacht afkomstig was. Hij gaf door zijne levenswijze groote ergenis. Nadat hij onder *Paulus III* tot cardinaal was verkozen (1536), werd hij afgevaardigd naar het Concilie te Trente, waar hij met ijver de belangen van den Paus behartigde. Toen hij op 67-jarigen leeftijd Paus was geworden, benoemde hij zijn gunsteling, een voormaligen apenbewaarder, tot cardinaal. In 1551 opende hij weder het Concilie te Trente, hetwelk reeds in het daarop volgende jaar uiteen ging. Een verbond met den Keizer tegen Frankrijk werd weldra verbroken. Met Venetië geraakte hij in verwikkeling wegens de Inquisitie en hij onderhandelde over eene vereeniging met de Nestorianen. Hij overleed in 1555.

Voorts nog:

Nikolaus Heinrich Julius, die zich als schrijver over gevangeniszaken verdienstelijk gemaakt heeft. Hij werd geboren te Altona den 3den October 1783, studeerde te Heidelberg en te Würzburg in de medicijnen en vestigde zich in 1809 te Hamburg als geneesheer. In 1813—1815 nam hij als vrijwilliger deel aan den oorlog tegen Frankrijk en hervatte vervolgens zijn beroep. Eene reis naar Engeland in 1825 deed hem de aandacht vestigen op de gevangenissen en hij besloot zich aan de verbetering van deze geheel en al te wijden. In 1827 vertrok hij naar Berlijn, om aldaar voorlezingen te houden over dat onderwerp, volbracht in 1834—1836 een tocht naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, doorkruiste Duitschland, Polen, België en Frankrijk en keerde in 1849 naar Hamburg terug, om er uitsluitend voor de wetenschap te leven. Hij stierf aldaar den 20sten Augustus 1862. Van zijne geschriften noemen wij: „Nordamerika's sittliche Zustände (1839, 2 dln)", — „Jahrbücher der Straf- und Besserungsanstalten u. s. w. (1828—1848, 10 dln)", — „Vorlesungen über Gefängniszkunde (1828)", — en „Beiträge zur brit. Irrenheilkunde (1844)". Ook vertaalde hij de: „Geschichte der schönen Literatur in Spanien (1852, 2 dln, met een supplement van *Wolf*, 1866)" van *Ticknor*.

Gustav Julius, een Duitsch dagbladschrijver. Hij werd geboren te Berlijn omstreeks het jaar 1815, studeerde in de theologie en begaf zich vervolgens met eene toelage der Académie te Berlijn naar Italië ten behoeve van de geschiedenis der kunst. Bij zijn terugkeer belastte hij zich met de redactie der „Leipziger allgemeine Zeitung", doch hij legde haar neder, toen de verspreiding van dat tijdschrift in Pruisen verboden werd. Zijne „Geschichte der Jesuiten" verscheen in 1844, en in 1846 schonk de Pruisische Regeering hem het privilegie om te Berlijn een groot dagblad en een leesmuseum te stichten. Deze beide maakten geen grooten opgang, hoewel zij door den Staat werden ondersteund. Toen echter in Maart 1848 de omwenteling uitbarstte, werd zijne „Zeitungshalle" het orgaan der beweging. Zij ging echter te niet, toen *Julius* de vaan van het Socialismus verhief. Aan eene tegen hem ingestelde vervolging onttrok hij zich door de vlucht naar Londen, waar hij voor verschillende Duitsche dagbladen werkte en in 1851 overleed.

Juliushall, eene druk bezochte badplaats in het Brunswijksche arrondissement Wolfenbüttel, ligt bij Harzburg aan den mond van het Radaudal, 245 Ned. el boven de oppervlakte der zee in eene bevallige en gezonde landstreek. Het water van hare zoute bron bevat 6 tot 7% vaste bestanddeelen, — vooral chloornatrium, chloormagnesium, zwavelzuur kalium, zwavelzuur magnesium en zwavelzuur calcium. Voorts worden er velerlei kunstbaden bereid en er zijn ook twee inrichtingen voor de melkkuur. Zij wordt jaarlijks door meer dan 10 000 badgasten bezocht.

Juncaceën of *Biezen* is de naam van eene plantenfamilie uit de afdeeling der *Eénzaadlobbigen* (Monocotyledoneae). Zij onderscheidt zich door een onderstandig, 6-bladig, kafachtig bloemdek, 6 meeldraden (zelden 3), één stijl met 3 draadvormige, behaarde stempels, eene 3-kleppige, veel- of 3-zadige doosvrucht en vleezig kiemwit. Zij bevat 2 geslachten, namelijk *Juncus L.* (Bloembies) met eene 3-hokkige, veelzadige doosvrucht en min of meer rolronde, onbehaarde bladeren, — en *Luzula Dec.* (Veldbies) met eene éénhokkige, driezadige doosvrucht en platte, doorgaans behaarde bladeren. Voorheen werden de biezen tot de *Cyperaceën* gerekend. — Zie onder *Bies*.

Jung. Onder dezen naam vermelden wij:

Joachim Jung of *Jungius*, één van de schranderste geleerden van zijn tijd. Hij werd geboren te Lübeck den 22sten October 1587, wijdde zich aanvankelijk aan de wiskunde en aanvaardde in 1609 de betrekking van hoogleeraar in die wetenschap te Gieszen. In 1614 echter legde hij zijn ambt neder, studeerde in de medicijnen en promoveerde in 1618 te Padua. In 1623 werd hij weder professor in de wiskunde te Rostock. In 1625 zag hij zich benoemd tot hoogleeraar in de geneeskunde te Helmstädt, doch de woelingen van den Dertigjarigen Oorlog verhinderden hem zich derwaarts te begeven. Daarna woonde hij te Brunswijk, vervolgens weder te Rostock, totdat hij in 1629 rector aan het Johanneum te Hamburg werd, waar hij den 23sten September 1657 overleed. In de kruidkunde heeft hij met juistheid het onderscheid aangewezen tusschen geslacht en soort en de grondslagen gelegd voor eene goede terminologie, zooals blijkt uit zijne: „Isagoge phytoscopica (1678)", eerst na zijn dood in 't licht gegeven.

Johann Heinrich Jung, genaamd *Stilling* een merkwaardig Duitsch schrijver. Hij werd geboren te Im-Grund in Nassau den 12den September 1740. Als zoon van arme ouders wilde hij eerst kolenbrander worden, maar bepaalde zich vervolgens bij het kleermakers-

bedrijf, doch hield zich tevens bezig met belangrijker zaken en zocht eene betrekking bij het onderwijs. Daar hij deze niet bekwam, keerde hij tot zijn handwerk terug, doch aanvaardde weldra de betrekking van huisonderwijzer. Nadat hij eenig geld bespaard had, studeerde hij te Straatsburg in de geneeskunde, waar hij *Göthe* leerde kennen, vestigde zich vervolgens te Elberfeld en onderscheidde zich bijzonder als oogoperateur. In 1778 aanvaardde hij eene betrekking aan de school te Lautern, en toen zij naar Heidelberg verlegd werd, bleef hij als hoogleeraar in de landbouwkunde aan haar verbonden. In 1787 ging hij als professor in de staathuishoudkunde naar Marburg, doch keerde in 1804 als gewoon hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Heidelberg terug en woonde eindelijk ambteloos te Carlsruhe, waar hij den 2den April 1817 als Badensch geheimraad overleed. Hij schreef de veelgelezene werken: „Heinrich Stilling's Jugend, Jünglingsjahre, Wanderschaft (1777—1778, 3 dln)", — en „Heinrich Stilling's häusliches Leben (1789)", later omgewerkt tot: „Heinrich Stilling's Leben, eine wahre Geschichte (1806, 5 dln)". Zijn kleinzoon *W. Schwarz* voegde er bij: „Heinrich Stilling's Alter (1817)". Hij schreef voorts verdienstelijke wetenschappelijke werken, maar maakte vooral opgang door zijne mystieke geschriften, zooals: „Theobald der Schwärmer (1797, 2 dln; 3de druk, 1828)", — „Das Heimweh", — „Der Volkslehrer", — „Der christliche Menschenfreund", — „Der graue Mann (1795—1816)", — „Das Schatzkästlein", — „Theorie der Geisterkunde (1808)", — „Apologie der Theorie der Geisterkunde (1809)", — „Scenen aus dem Geisterreiche (1803)", — voorts: „Geschichte des Hern von Morgenthau (1770)", — „Geschichte Florentin's von Fahlendorn (1781) 3 dln)", — en „Erzählungen (1814—1815, 3 dln". Zijne „Sämmtliche Schriften" zijn bij herhaling uitgegeven.

Jacob Friedrich Alexander Jung, een Duitsch schijver. Hij werd geboren te Rastenburg in Oost-Pruisen den 28sten Maart 1719, ontving zijne opleiding aan een R.Katholiek gymnasium te Braunsberg, studeerde te Berlijn en te Königsberg in de godgeleerdheid en wijsbegeerte, was geruimen tijd als leeraar werkzaam, promoveerde in de philosophie en schreef in onderscheidene tijdschriften. Met *Rozenkranz* deed hij voorts eene reis naar Dresden, Praag, Weenen, Salzburg en München en vertoefde geruimen tijd te Berlijn. Met vele letterkundigen knoopte hij vriendschappelijke betrekkingen aan, die hij door briefwisseling onderhield. Van zijne geschriften vermelden wij: „Briefe über die neueste Literatur (1837)", — „Vorlesungen über die moderne Literatur der Deutschen (1842)", — „Vorlesungen über sociales Leben und höhere Geselligkeit (1844)", — „Frauen und Männer oder über Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft der beiden Geschlechter (1847)", — „Charaktere, Characteristiken und vermischte Schriften (1848, 2 dln)", — „Friedrich Hölderlin und seine Werke (1848)", — „Goethe's Wanderjahre und die wichtigsten Fragen des 19 Jahrh. (1854)", — en „Ueber Franz von Baader's Dogmatik als Reform der Societäts-wissenschaft und der gesellschaftlichen Zustände (1868)". Van zijne belletristische werken noemen wij nog: „Der Bettler von James Park (1850)", — „Rosmarins oder die Schule des Lebens (1862, 5 dln)", — „Darwin (1873, 3 dln)", — „Panacee und Theodicee (1870)", — en „Moderne Zustände (1880)". Hij overleed te Königsberg de 10den Augustus 1884.

Jung (Sir Salar), een Indisch staatsman, geboren in 1829. Hij was van afkomst een Arabier, wiens voorvaderen uit de omstreken van Damascus naar Indië verhuisd waren en er eerlang de betrekking bekleedden van dewan of eerste minister van Hyderabad, een Staat in Dekan, welke zich onder de beschermheerschappij van Engeland bevindt. Hij ontving eene zorgvuldige opvoeding, leerde de Indische, Arabische en Engelsche talen en werd door zijn oom, den toenmaligen Dewan, ingewijd in de geheimen der politiek. In 1853 kwam hij zelf aan het hoofd der zaken en legde hierbij eene ongemeene bekwaamheid aan den dag. Bij het uitbarsten van het oproer in Indië zorgde hij, dat alle woelgeesten en eerzuchtigen uit het land verwijderd werden, zoodat Hyderabad getrouw bleef aan Engeland. Immers hij gevoelde, dat bij den val der Engelsche heerschappij in Indië dit land tot eene hoogst noodlottige regeeringloosheid zou terugkeeren. De Engelschen waren dan ook vooral aan hem hunne zegepraal verschuldigd, zoodat zij hem met eerbewijzen overlaadden. Toen hij in 1876 Engeland bezocht, schonk de universiteit te Oxford hem het doctorsdiploma. Zijn wensch echter, dat Engeland de provincie Vevars, in 1839 afgestaan, aan Hyderabad zou teruggeven, werd niet vervuld. Hij bestuurde het land op eene hoogst loffelijke wijze en overleed in Februari 1883.

Junger (Johann Friedrich), een Duitsch blijspeldichter, geboren te Leipzig den 15den Februari 1759, wijdde zich eerst aan den handel, studeerde vervolgens in de rechten en bepaalde zich eindelijk geheel en al bij de fraaie letteren. Nadat hij korten tijd onderwijzer van 2 Prinsen was geweest, ging hij naar Weimar en in 1787 naar Weenen, waar hij in 1790 eene aanstelling als tooneeldichter van het Hof, doch in 1794 zijn ontslag ontving. Sedert dien tijd leefde hij in kommerlijke omstandigheden van de schrale opbrengst zijner pen, trok zich terug uit de samenleving en verviel tot eene aan waanzin grenzende zwaarmoedigheid, hoewel hij juist in dien tijd zijne vroolijkste blijspelen leverde. Hij overleed den 25sten Februari 1797. Hij schreef na zijn eersten roman, getiteld: „Huldreich Wurmsamen von Wurmfeld (1781—1787, 3 dln)", eene reeks van andere romans, eindigende met den veelgelezenen „Fritz (1796—1797, 4 dln)". Den meesten bijval vonden: „Der kleine Caesar, ein komischer Roman nach den Englischen (1781—1787, 3 dln)" en „Vetter Jakob's Launen (1786—1792, 6 dln)". Verdienstelijker evenwel maakte hij zich als tooneeldichter. Zijne blijspelen zijn in het licht verschenen in 3 verzamelingen, namelijk: „Lustspiele (1785—1790, 5 dln)", — „Komisches Theater (1792—1795, 3 dln)" — en „Theatralischer Nachlasz (1803—1804, 2 dln)". Zijne „Gedichte" werden in 1821 uitgegeven door *Eck*.

Jungermannia is de naam van een aan soorten talrijk geslacht der *Levermossen* (zie aldaar).

Jungfrau (De), een hooge berg der Berner Alpen in Zwitserland, verheft zich ten zuidzuidoosten van Interlaken, ten zuid-zuidwesten van Grindelwald en ten westen van den Finsteraarhorn. Deze bergreuzin van graniet en gneis, door gletschers ommanteld, heeft eene hoogte van 4166 Ned. el en ontleent haar naam aan haar sneeuwwit gewaad. Zij rijst ten noorden zeer steil omhoog uit het Trümletendal, vanwaar het water naar de Witte Lütschine vloeit. Wie zich op den Wengernalp, aan de overzijde van genoemd dal, bevindt, heeft gedurig gelegenheid om waar te nemen, hoe de sneeuwvallen van de Jungfrau er in de diepte storten. De berg bestaat uit eene reeks van pyramidaal boven elkander geplaatste kammen, die door diepe kloven gescheiden zijn. Naar het noordwesten verheffen zich vóor de Jungfrau 2 weinig minder hooge bergtoppen, de Silberhorn en de Schneehorn. *Rudolf* en *Hiërónymus Mayr* uit Aarau, twee broeders, zijn de eersten geweest, die den top van de Jungfrau bereikten. Dit geschiedde op den 3den Augustus 1811. Na dien tijd is hun voorbeeld meermalen nagevolgd, en wèl aan de zuidoostelijke zijde, van het hotel „Jungfrau" aan den Aegischhorn over den Aletschgletscher heen. De gids *Walter von Lux* heeft bij zijne beklimming van 20 Juli 1862 een anderen weg ontdekt, waarlangs men een gevaarlijk punt van den vroeger gebruikelijken vermijden kan.

Junghaus (Sophie), eene Duitsche schrijfster, geboren den 3den December 1845 te Cassel, ontving eene uitstekende opvoeding, die voltooid werd door een langdurig vertoef in Berlijn, Engeland en Italië. In 1877 trad zij in het huwelijk met *Joseph Schuhmann*, hoogleeraar aan het technisch instituut te Rome, en sedert 1878 woont zij weder te Cassel. Hare romans en novellen, veelal in de „Kölnische Zeitung" geplaatst, onderscheiden zich door een krachtigen stijl, door grondige menschenkennis en door eene levendige karakterschildering. Zij leverde: „Käthe (1876, 2 dln)", — „Hans Eckburg (1878, 2 dln)", — „Verflossene Stunden (1871)", — „Freudvoll und leidvoll (1873, 2 dln)", — „Orsanna und andere Erzählungen (1880)", — „Die Erbin wider Willen (1881)",— „Die Schwiegertochter (1882)", — „Hella Jasmund und andere Erzählungen", — „Neue Novellen (1883)", — en „Die Gäste der Madame Santines (1884, 2 dln)".

Junghuhn (Franz Wilhelm), een uitstekend beoefenaar der natuurlijke historie. Hij werd geboren te Mansfeld, den 26sten October 1812, studeerde te Halle en te Berlijn in de geneeskunde, voorts in de kruid- en delfstofkunde en werd officier van gezondheid in het Pruisische leger. Ten gevolge van een tweegevecht met pistolen werd hij veroordeeld tot 20-jarige hechtenis op Ehrenbreitstein. Hij ontvluchtte echter reeds na 20 maanden en begaf zich door Frankrijk naar Algiers, waar hij weder officier van gezondheid werd bij het Vreemdelingenlegioen. Nadat de Koning van Pruisen hem van de vroeger vermelde straf ontheven had, ging hij naar Coblenz en vervolgens naar Nederland, nam er dienst als officier van gezondheid in de Oost en kwam in October 1835 te Batavia. Intusschen was hij alleen het eerste jaar belast met den geneeskundigen dienst te Batavia en Djokjokarta, daar hij er in slaagde, om ten behoeve van natuurkundige nasporingen zich later steeds de gelegenheid te verschaffen tot reizen in verschillende deelen van Java. In 1840 zag hij zich verplaatst naar Padang op Sumatra en verzamelde hier merkwaardige bijzonderheden omtrent den bodem en de bevolking der Batta-eilanden, zooals blijkt uit zijn geschrift: „De Battalanden op Sumatra (1847, 2 dln)". Na zijn terugkeer te Batavia in Juni 1842 onderzocht hij wederom verschillende gewesten van Java, doch werd in 1846 door de Regeering belast met een geologisch onderzoek van het geheele eiland. Tot in Juni 1848 hield hij zich bezig met het volbrengen van deze taak. Bijna alle vuurspuwende bergen van dit eiland werden door hem beklommen. Tot herstel zijner gezondheid vertrok hij in den aanvang van 1849 met verlof naar Europa en gaf er het hoogstmerkwaardige werk: „Java, zijne gedaante, zijn plantentooi en inwendige bouw (1852—1854, 3 dln)" in het licht, alsmede zijne „Javaansche landschappen (1853, 11 bladen)" en zijne uitmuntende „Kaart van het eiland Java (1855, 5 bladen)". De door hem verzamelde planten werden door *Miquel*, *de Vriese*, *Bentham*, *Molkenboer*, *Hasskarl* enz. beschreven onder den titel van: „Plantae Junghunianae (1851 enz.)", — de door hem opgespoorde fossiele dieren door *Herklots*, en de door hem geleverde fossiele planten door *Göppert*. In 1855 keerde *Junghuhn* naar Java terug, waar hij van 1858 tot 1860 belast was met de leiding der kinacultuur. Hij overleed den 24sten April 1864 te Lembang bij Bandoeng in de Preanger-Regentschappen. Behalve vele opstellen in tijdschriften schreef hij nog: „Topographische und naturwissenschaftliche Reisen (1845)", uitgegeven door *Nees van Esenbeck*, — „Terugreis van Java naar Europa (1851)", — en de veelgelezene maar tevens door velen gewraakte „Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java (4de druk, 1866)".

Jungius (Johannes Henricus), een verdienstelijk rechtsgeleerde, geboren te Osnabrück in 1715, studeerde eerst te Jena, daarna te Leiden en eindelijk te Göttingen en werd hier in 1746 secretaris der hoogeschool en redacteur der „Gelehrte Zeitung". Nadat hij het volgende jaar belast was geweest met de opvoeding van den Prins *van Wales* te Londen, keerde hij in 1750 naar Nederland terug en zag zich geplaatst aan de Latijnsche school te Rotterdam, terwijl hij *Gerard Meerman* behulpzaam was in het rangschikken van zijne uitgebreide boekerij. Twaalf jaar later werd hij bibliothecaris te Hannover en historiograaf van het Brunswijk-Lüneburgsche Huis, en overleed den 14den April 1799. Van zijne geschriften noemen wij: „Tabula academica, exhibens urbes academiarum suarum celebritate et nomine inclytas (1736)", — „De conditione medicorum apud veteres Romanos (1739)", — „De jure Salinarum tum veteri tum hodierno liber sigularis (1743)", — J. O. Westenbergii opera juridica (1746—1747, 2 dln)", enz.

Jüngken (Johann Christian), een verdienstelijk geneesheer en oogheelkundige, geboren den 12den Juni 1794 te Burg bij Magdeburg,

vestigde zich in 1818 als privaatdocent aan de universiteit te Berlijn, werd er in 1834 hoogleeraar in de heel- en oogheelkunde en zag zich vervolgens aldaar benoemd tot directeur van het hospitaal voor ooglijders en van de chirurgische afdeeling der Charité. In 1868 ontving hij een eervol emeritaat en overleed te Hannover den 9den September 1875. Vóór *von Gräfe* en vóór de uitvinding van den oogspiegel door *Helmholtz* bekleedde hij onder de oogheelkundigen den eersten rang. Hij schreef: „Die Lehre von den Augenoperationen (1829)" en „Die Lehre von den Augenkrankheiten (1832; 2de druk, 1836)". Later geraakte hij door den aanmerkelijken vooruitgang der oogheelkundige wetenschap allengs op den achtergrond.

Jungmann (Joseph Jacob), een uitstekend beoefenaar der Slawische talen, werd geboren te Hudlitz in Bohemen den 16den Juli 1773, bezocht het gymnasium te Beraun en te Praag en studeerde in laatstgenoemde stad in de wijsbegeerte en rechten, waarna hij eerst leeraar werd aan het gymnasium te Leitmeritz en daarna aan dat te Praag; waar men hem in 1834 tot prefect benoemde. Voorts bekleedde hij bij de universiteit in 1838 en 1839 de betrekking van deken der philosophische faculteit en was in 1840 rector. In 1845 ontving hij het emeritaat en overleed te Praag den 14den November 1847. Hij vertaalde „Attala" van *Chateaubriand* in het Boheemsch (1835), alsmede *Milton's* „Pardise lost (1811; 2de druk, 1842)". In zijne „Gezamenlijke werken (1841)" bevinden zich vertalingen van gedichten van *Bürger* en *Schiller* in het Boheemsch. Voorts leverde hij eene Boheemsche chrestomathie, getiteld: „Slowesnost (1820; 2de druk, 1845)", — eene „Geschichte der bömischen Sprache und Literatur (1825, 2de druk, 1848)", — en een uitmuntend Boheemsch-Duitsch woordenboek, getiteld: „Slownik Cesko-Nemecky (1835—1839, 5 dln)".

Juni, thans de 6de maand van het jaar, telt 30 dagen en was volgens den oud-Romeinschen kalender de 4de, daar het jaar in dezen met Maart begon. Zij heeft haar naam ontvangen van *Juno* weshalve *Ovidius* haar „Mensis Junonius" noemt, of van den eersten consul *Julius Junius Brutus*. In het Nederlandsch draagt zij den naam van *Zomermaand*.

Volgens *Dove* is de gemiddelde warmte op de thermometerschaal van *Réaumur* in deze maand te Amsterdam 13,56° — te Dublin 11,26°, — te Basel 13,86°, — te Praag 16,09°, — te Parijs 13,66°, — te Londen 12,89°, — te Milaan 17,19°, — te Karlsruhe 14,45°, — te Bordeaux 15,50°, — te Brussel 13,91°, — te Rome 17,38°, — te München 13,38°, — en te Weenen 15,77°.

Junin, een departement der Zuid-Amerikaansche republiek Peru, grenst ten noorden aan Loreto, ten zuiden aan Huancavelica en Ayacucho en ten westen aan Lima en Ancachs en telt op 1 591 □ geogr. mijl omstreeks 300 000 inwoners. Landbouw, veeteelt en mijnontginning zijn er de voornaamste bronnen van bestaan. Het departement is verdeeld in 5 provinciën en heeft Pasco tot hoofdstad. Andere belangrijke plaatsen zijn er: Huanuco, de stad Junin, Tarma, Jauja en Yanli.

Juniperus, zie *Jeneverstruik*.

Junius. Onder dezen naam vermelden wij: *Hadrianus Junius*, een verdienstelijk Nederlandsch geschiedkundige. Hij werd geboren te Hoorn, den 1sten Juli 1511, bezocht de Latijnsche school te Haarlem, studeerde te Leuven in de geneeskunde en wijsbegeerte, reisde in Duitschland en Italië, verwierf te Bologna in 1540 den rang van doctor in bovengenoemde vakken, studeerde daarna eenigen tijd te Parijs en werd in 1542 lijfarts van den Hertog *van Norfolk* in Engeland, alsmede opvoeder van diens zoon. Zes jaren later keerde hij naar Nederland terug, waar hij vruchteloos eene betrekking zocht, zoodat hij nogmaals naar Londen vertrok om aldaar als lijfarts werkzaam te wezen. In 1551 was hij weder te Haarlem, doch kort daarna vestigde hij zich als geneesheer te Hoorn. Daar hij hier met weinig voorkomendheid ontvangen werd, vertrok hij voor de derde maal naar Londen, maar vestigde zich eenigen tijd later te Haarlem, waar hij eerst in het huwelijk trad met de bemiddelde *Maria Wilhelmina Keizers* en na het overlijden van deze met *Hadriana Hasselaer*, eene zuster der vermaarde *Kenau*. Nu bood men hem de betrekking aan van geneesheer te Delft, doch *Hadrianus Junius* had reeds besloten om zich te Amsterdam als arts neêr te zetten, toen de Deensche gezant hem uit naam van *Frederik II* verzocht, zich met het onderwijs van den Kroonprins te belasten. Hoewel hem door den gezant van Zweden nog voordeeliger aanbod gedaan werd, vertrok hij in 1662 naar Kopenhagen, doch de onvriendelijke bejegening aldaar deed hem reeds in 1663 naar het Vaderland terugkeeren, waar hij te Haarlem tot stadsgeneesheer en rector der Latijnsche school benoemd werd. De roem zijner geleerdheid was zoo groot, dat de hoogeschool te Rostock hem tot hoogleeraar en de Koningen van Polen en Hongarije hem tot lijfarts begeerden. Hij bleef echter te Haarlem, doch toen de Staten van Holland hem in 1564 tot geschiedschrijver benoemden, legde hij het rectoraat neder, om zich aan de samenstelling van zijn „Batavia" te wijden. Weldra werd de plaats zijner inwoning belegerd, en gedurende dien tijd gelukte het hem door de belegeraars heen te dringen, daar Prins *Willem I* hem naar Delft geroepen had om bijstand te verleenen in zijne ernstige ongesteldheid. Hij was nog te Delft, toen Haarlem bezweek, en bij de plundering ging zijne boekerij verloren. In 1574 zag hij zich benoemd tot stadsgeneesheer te Middelburg en hij kwam in aanmerking voor een professoraat te Leiden. Hij overleed echter den 16den Juni 1575. Zijn zoon stichtte hem een gedenkteeken in de kerk te Middelburg, waar hij begraven werd, en daar dit door den tijd verdwenen was, heeft het Zeeuwsch Genootschap aldaar in 1842 een nieuw doen verrijzen. Hij heeft een groot aantal Latijnsche geschriften bewerkt en uitgegeven en zelfs een „Lexicon Graeco-Latinum (1548)" in het licht gezonden. Voorts noemen wij van hem: „Commentarius de coma (1556 en later)", — „Commentarius de anno et mensibus (1556)", — „Adagiorum ab Erasmo omissorum centuriae octo cum dimidia (1558)", — „Emblemata ad Arnoldum Cobelium (1555 en later bij herhaling)", — „Nomenclator omnium rerum propria nomina

variis linguis explicata indicans (1577 en later)", — „Lugduni Batavorum ab obsidione liberatio (1575)", — en vooral zijn „Batavia, in qua praeter gentis et insulae antiquitatem originem, decora, mores, aliaque ad eam historiam pertinentia, declaratur, quae fuerit vetus Batavia, quae Plinio, Tacito, Ptolemaeo cognita, quae etiam genuina inclytae Francorum nationis fuerit sedes (1581; 2de druk, 1653)", gedeeltelijk vertaald door *G. Boot* onder den titel van: „Een seer corte doch clare beschrijvinge van de voornaamste ghemnyrde en onghemuyrde steden en vlecken van Holland en West-Vriesland (1609)". Eindelijk vermelden wij zijn: „Poematum liber primus (1598)" en zijne „Epistolae, quibus accedit vita etc. (1652)".

Franciscus Junius, een ijveraar voor de Hervorming en volgens getuigenis van *Brandt* een vierdubbel edelman, namelijk door afkomst, verstand, wetenschap en deugd. Hij heette eigenlijk *François du Jon*, werd geboren te Bourges den 1sten Mei 1545, legde zich eerst toe op de studie der rechten, doch begaf zich later naar Genève om in de theologie te studeeren. In 1566 aanvaardde hij de betrekking van prediker bij de Hervormden te Antwerpen en reisde door de Zuidelijke Nederlanden om de leer der Hervorming uit te breiden. Met het grootste gevaar, terwijl er een prijs op zijn hoofd was gesteld, bleef hij werkzaam en bezocht Brussel, Brugge, Gent, Breda enz. De beeldenstorm zocht hij zooveel mogelijk te beletten; niettemin moest hij eerlang veiligheidshalve de wijk nemen naar Duitschland. Hier werd hij te Heidelberg door *Frederik II*, keurvorst van de Pfalz, met blijdschap ontvangen en tot predikant te Schönau aangesteld. In 1568 bevond hij zich als veldprediker bij het leger van den Prins *van Oranje* en trok daarmede over de Maas. Weldra keerde hij over Metz naar Schönau terug, maar werd in 1573 door den Keurvorst naar Heidelberg ontboden, om met *Tremellius* aan de vertaling van het Oude Testament te werken. In 1578 werd hij hoogleeraar te Neustadt, — vertrok voorts naar Otterburg om aldaar eene gemeente te vestigen, aanvaardde toen een professoraat te Heidelberg en gaf vervolgens gehoor aan eene uitnoodiging namens *Hendrik IV* om zich naar Frankrijk te begeven. Hier werd hij door den Koning met eene diplomatieke zending belast, en toen hij op de terugreis door Nederland trok, aanvaardde hij aldaar, met toestemming van den Keurvorst, in 1592 de betrekking van professor primarius te Leiden, onderwees er alle deelen der godgeleerde wetenschap en overleed aan de pest den 24sten October 1602. Hij wordt geroemd als een man van uitgebreide kennis en vredelievende gezindheden. Van zijne talrijke geschriften noemen wij: „Bibliorum pars I, id est quinque libri Moschis latine recens ex Hebraeo facti etc. (met *Tremellius*, 1575; pars II, 1576, pars III, IV en de Libri apocryphi, 1579)". — *Junius* bezorgde daarvan een 2den druk te Londen, die in 20 jaar even zoovele uitgaven beleefde, — „Acta Apostolorum et epistolae duae Pauli ad Corinthios ex Arabica translatione latine reddita (1578 en later)", — „Sacrorum parallelorum libri III (1588 en later)", — „Grammatica linguae Hebreae (1790)", — „Apocalypsis methodica analysi illustrata (1591 en later)", — Εἰρηνικον sive de pace ecclesiae catholicae inter Christianos (1593)", — „Pentateuchi explicationes analyticae (1594, 5 dln)", — „De Sanctorum invocatione (1597)", — „De statu animae post mortem (1598)", — „De ecclesia liber singularis (1600)", — „De sacramentis in genere (1601)", — „De aeterna Dei praedestinatione (1602)", — „De justificatione hominis coram Deo (1602)", — en „Opera theologica (1607, 2 dln)".

Franciscus Junius, een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Heidelberg in 1589 of 1591, ontving onderwijs van *Gerardus Johannes Vossius*, rector te Dordrecht, studeerde te Leiden, waar hij zich vooral toelegde op de Hebreeuwsche taal en de wiskunde, en wijdde zich vervolgens aan de godgeleerdheid. In 1617 ontving hij een beroep als predikant te Hillegersberg, doch daar hij Remonstrantsche gevoelens openbaarde, werd het door de Synode te Dordrecht onwettig verklaard, waarna hij ontslagen werd van zijne kerkelijke bedieningen. Toen hij ondervond, hoe de Remonstranten in Nederland werden bejegend, begaf hij zich eerst naar Frankrijk en toen naar Engeland, waar de Bodleyaansche bibliotheek te Oxford hem ruimschoots gelegenheid aanbood voor wetenschappelijk onderzoek. Weldra werd hij er opziener en verzorger van de uitgebreide boekerij van *Thomas Howard*, graaf *van Arundel* en *Surrey*, hertog *van Norfolk*, lord-maarschalk van Engeland en gunsteling van *Jacobus I*. Hij bleef er zeer naar zijn genoegen werkzaam tot aan 1640, toen hij zich verbond aan het grafelijk Huis *van Vere*, belast met het besturen der letterkundige oefeningen van den jongen Graaf *Albericus*. Met dezen vertoefde hij van 1642 tot1646 gedurig eenigen tijd te 's Gravenhage en keerde vervolgens naar Nederland terug, waar hij zich vestigde te Amsterdam. Een paar jaren woonde hij in Friesland, om er zich op de Friesche taal en oudheidkunde toe te leggen. In 1655 vestigde hij zich te 's Gravenhage, waar hij op 85-jarigen leeftijd door eene hevige ziekte werd aangetast. Na zijne herstelling ontwaakte bij hem een vurig verlangen naar Oxford. Eindelijk besloot hij er heen te trekken. Hij werd er met de grootste achting bejegend, doch toenemende verzwakking noodzaakte hem, zich naar Windsor te spoeden, waar hij zijn intrek nam bij zijn neef *Isaac Vossius* en den 19den November 1677 overleed. Zijne handschriften had hij vermaakt aan de Bodleyaansche Bibliotheek te Oxford, waar zij thans nog aanwezig zijn; de universiteit stichtte hem uit dankbaarheid aldaar een marmeren gedenkteeken. Van zijne geschriften vermelden wij: „De pictura veterum libri III etc. (1637 en later)", ook in het Engelsch en Nederlandsch vertaald, — „Observationes in Willerami abbatis Francicam Paraphrasin Cantici Canticorum (1655)", — „Caedmonis Paraphrasis poetica Geneseos etc. (1655)", — „Quatuor D. N. Jesu Christi Euangeliorum versiones perantiquae duae, Gothica scilicet et Anglosaxonica etc. (1665 en later)", — en „Etymologicum Anglicanum etc. (1743)". Zijne handschriften zijn getiteld: „Leges Frisiorum" met het gedicht: „Hoe

dae Friesen Roem wonnen", medegedeeld in de „Vrije Fries (dl 1)", — „Liber legum et consuetudinum frisicarum etc.", — „Leges Frisiorum antiquae editae par Sibrand Siccamam etc.", — en „Dictionarium Frisico-Latinum" met eenige „Carmina Frisica".

Franciscus Junius, een broederszoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Emden den 21sten September 1624, studeerde in de rechten te Groningen, Utrecht en Leiden, vertoefde geruimen tijd in het buitenland en werd in 1651 buitengewoon en in 1654 gewoon hoogleeraar te Groningen, voorts in 1664 lid van den stedelijken raad, waarna hij het hoogleeraarsambt nederlegde. Hij overleed den 29sten Juli 1678.

Franciscus Johannes Jacobus Albertus Junius, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Leiden den 15den Februari 1809. Hij studeerde aldaar in de theologie en werd achtervolgens predikant te Benthuizen, Geervliet en Tiel. In de jaren 1864, 1868 en 1871 was hij president der Synode. Behalve een aantal bijdragen in verschillende tijdschriften leverde hij: „Lijkrede op Pieter van der Willigen (1847)", — „Geschiedenis en belangrijkheid der lijdensprediking (1853—1857, 2 dln)", — „De oorsprong en waarde van de verschillende verzamelingen en recensiën van de brieven van Ignatius (1859, bekroond)", — „Vertaling der brieven van Ignatius (1859)", — „De oorlog in verband met Christendom en beschaving, tot beantwoording van een der groote vragen van onzen tijd (1869)", — en „De strijd van den Evangeliedienaar in de laatste 40 jaren (1875)".

Francisca Johanna Jacoba Alberta Junius, eene Nederlandsche schrijfster en eene dochter van den voorgaande. Zij werd geboren te Tiel den 26sten Maart 1847 en trad in 1873 in het huwelijk met den ingenieur *W. J. IJzerman* te Padang. Zij schreef steeds onder den pseudoniem *Annie Foore* en leverde: „Het familiegeheim (1871)", — „Florence's droom (1872)", — „Vrijheidszin en dwingelandij (1871—1874)", — „Eén maar deelbaar (1875)", — „De koloniaal en zijn overste (1877, 2 dln)", — en novellen in „Nederland", „Europa" enz., welke in 1875 tot een bundel vereenigd en met het tooneelstuk „Alexandrine Ennit" uitgegeven zijn.

Junius (Brieven van) is de naam eener reeks van brieven, die, onderteekend door *Junius*, van 21 Januari 1769 tot 21 Januari 1771 in den „Public Advertiser" verscheen. Zij handelden over staatkundige aangelegenheden, en de voornaamste regeeringspersonen werden er zonder eenige verschooning in aangevallen en ten toon gesteld, terwijl er uit bleek, dat de schrijver een man was van kennis en talent. Een procès, tegen den uitgever *Woodfall* ingesteld, leidde tot niets. De brieven werden tot een bundel vereenigd in 1772, en in 1812, ja, zelfs nog in 1855 verscheen daarvan eene nieuwe uitgave. Talrijke personen — de voornaamste staat- en letterkundigen — werden gedoodverfd met het auteurschap, en nog altijd verkeert men daaromtrent in het onzekere, hoewel thans het gevoelen vrij algemeen is, dat zij door Sir *Philip Francis* (1740—1818) zijn opgesteld. De strijd daarover blijft echter nog altijd aanhouden.

Junker (Wilhelm), een verdienstelijk ontdekkingsreiziger in Afrika en geboren te Moskou in 1840, woonde in zijne jeugd te Göttingen, bezocht voorts het Duitsch gymnasium te Petersburg en studeerde vervolgens te Göttingen, Berlijn en Praag in de natuur- en geneeskunde. Nadat hij eerst eene reis volbracht had naar IJsland en vervolgens in 1873 en 1874 naar Tunesië en Algérie, nam hij het besluit om verder in Afrika door te dringen. Na een voorbereidenden tocht van Alexandrië door het Natrondal in het noordoostelijk gedeelte der Libysche Woestijn naar Fayoem (6 November tot 6 December 1875), waarvan hij bericht gaf in *Petermann's* „Geographische Mittheilungen (1880)", begaf hij zich op eigen kosten in Maart 1876 over Djedda en Soeakin naar Chor Baraka en naar de nabij gelegene gewesten der Beni-Amer en Hadendoa, met het voornemen, om vandaar naar Dar-Foer te reizen. Dat plan liet hij echter varen, toen hij over Kassala den 6den Mei Chartoem bereikte en na een tocht op de Blauwe Nijl (tot Sennaar) en op de Sobat (tot Nasr) door *Gordon-Pasja* werd opgewekt, om eene reis te ondernemen door de keerkringslanden van den Egyptischen Soedan. Tegen het einde van October verliet hij Chartoem en na eene vaart van 18 dagen op de Witte Nijl bereikte hij Lado, vanwaar hij den 22sten Januari 1877 met eene terugkeerende ivoorkaravaan door het gebied der Bari en Nianbara naar het land der Makaraka, een stam der Niam-Niam, vertrok. Hij vestigde zich te Kabajendi (4° 28′ N.B. en 31° O.L. van Greenwich), eene stapelplaats van ivoor en slaven, waar hij den 22sten Februari aankwam, en bleef er tot in Maart 1878. Vanhier volbracht hij, zonder kleine tochten te rekenen, drie groote reizen naar het noorden en westen, bezocht er in den koortsdreigenden regentijd het gebied van den boven- en benedenloop van de Rohl, Djaoe, Tondj en Djur (zuidelijke zijrivieren van de Bahr-el-Ghasal) en trok verder zuidwaarts op het stroomgebied der Oeëlle (waarschijnlijk eene zijrivier van de Congo) naar Kalikaland tot op 2° 40′ N.B. en 31° O.L. van Greenwich, waarvan verslag werd gegeven in de jaargangen 1879 en 1880 der „Mittheilungen". De laatste reis duurde van November tot Februari. Tegen het einde van Maart aanvaardde hij de terugreis van Kabajendi naar Lado en trok over Chartoem door de Bajoedasteppe naar Dongola en Wadi-Halsa en verder langs de Nijl naar Caïro. Nadat hij een jaar in Europa had vertoefd, begaf hij zich in den herfst van 1879 weder naar Caïro, om zich tot eene nieuwe reis in de Afrikaansche keerkringslanden voor te bereiden. Over Suëz en Soeakin ging hij eerst naar Chartoem, waar hij den 2den Januari 1880 aankwam, scheepte er den 31sten Januari zich in naar Mesjra-el-Rek, eene landingsplaats aan de Bahr-el-Ghasal en reisde door Dar Fertit in eene zuidwestelijke richting tot aan Dem Bekir, de door *Schweinfurth* bezochte handelsplaats. Vanhier begaf hij zich in Mei zuidwaarts om zich naar het Monboettoeland te begeven, waar hij in Juni 1880 bij het stamhoofd *Ndoroema* vertoefde.

Junnan, zie *Yunnan*.

Juno is de naam eener oud-Romeinsche

godin, welke overeenkomt met de Grieksche *Here*. Zij is de gemalin van *Júpiter* (Zeus) en zelve eene godin des Hemels en der Aarde. Fraai is in de „Ilias" van *Homérus* de voorstelling, hoe zij, op den top van den berg Ida gezeten, haren echtgenoot, die aan de Trojanen de overwinning wil bezorgen, zoodanig weet te boeien, dat hij den geheelen strijd vergeet. De Grieksche sage verhaalt voorts in bijzonderheden, hoe zij al de minnaressen van *Zeus* vervolgde. De Romeinsche *Juno* vertoont zich, zooals reeds uit den naam blijkt, want *Juno* is hetzelfde als *Jovino*, het vrouwelijke van *Jovis*, als de vrouwelijke wederhelft van *Júpiter*. Eigenlijk was zij eene godin des lichts en werd op den eersten dag der maand gehuldigd. Voorts was zij de godin der geboorten en der huwelijksverbintenissen (*Juno Lucina* en *Pronuba*) en koningin des Hemels (*Juno Regína*). Daarenboven droeg zij nog eenige andere namen. De beeldende kunst stelt haar voor als een ideaal van vrouwelijke schoonheid met volle vormen en een eerbiedwekkend voorkomen, geheel gedost in een opper- en onderkleed, slechts hals en armen ontbloot, met een sluier of eene kroon versierd, en met een schepter in de ééne en vaak een granaatappel in de andere hand. Naast haar ziet men veelal een pauw geplaatst. In de dagen der Grieksche Oudheid was het grootsche beeld van *Here* in het Heraion bij Argos beroemd; het was door *Polycletus* van goud en ivoor vervaardigd. Onder de overgeblevene bekleedt de *Juno* der Villa Ludovisi te Rome den eersten rang. — Zie ook onder *Asteroïden*.

Junot (Andoche), hertog *van Abrantes*, een Fransch divisie-generaal, geboren den 23sten October 1771 te Bussy les Forges, studeerde in 1792 in de rechten, maar trad reeds het volgende jaar in militairen dienst en trok bij Toulon de opmerkzaamheid van *Bonaparte* tot zich, toen deze hem te midden van het geschutvuur der Engelschen een brief dicteerde. Zoodra deze geëindigd was viel een bom bij hen neder, die beiden met stof bedekte. „Welnu", zeide *Junot*, „dat bespaart mij de moeite om zand op den brief te strooien". Weldra was hij adjudant van *Napoleon* en vergezelde hem naar Italië en Egypte. Den 18den Brumaire benoemde *Bonaparte* hem tot kommandant, vervolgens tot gouverneur van Parijs en eindelijk tot generaal en grootkruis van het Legioen van Eer. Nadat *Junot* in 1805 korten tijd als gezant te Lissabon vertoefd had, onderscheidde hij zich in den slag bij Austerlitz en trok den 10den November 1807 aan de spits van een leger in de hoofdstad van Portugal, waar hij zich vervolgens in naam van *Napoleon* gouverneur des lands verklaarde. Hij verwierf den titel van hertog *van Abrantes*, nam vele heilzame maatregelen en poogde de Portugeezen met de Franschen te verzoenen. Toch bleef de afkeer van de Fransche heerschappij er zeer groot, zoodat zich weldra in alle oorden des lands guérillas vertoonden. Door een afmattenden strijd met dezen hadden de troepen van *Junot* zooveel geleden, dat zij in 1808 moesten terugtrekken voor de Engelschen, die bij Vimeiro geland waren; ook de capitulatie van Cintra was daarvan het gevolg. In 1809, in den oorlog tegen Oostenrijk, werd *Junot* den 12den Juni bij Berneck door *Kienmayer* geslagen. Daarna was hij gouverneur der Illyrische Provinciën, en bij den tocht naar Rusland voerde hij bevel over het 8ste armeekorps. Daar hij weinig geestkracht aan den dag legde, zond de Keizer hem weder naar Illyrië. Weldra verviel hij tot krankzinnigheid en vestigde zich in het stadje Montbard in het departement Côte d'Or. Hier viel hij van een muur en kwam daardoor om het leven op den 29sten Juni 1813. — Zijne gemalin, *Laurette*, hertogin *d'Abrantes*, naar men meent een telg van het Grieksche Keizershuis der Comnenen en tevens eene verre bloedverwante van *Napoleon I*, was geboren te Montpellier in 1786. Na haar huwelijk (1805) werd zij Hofdame bij de moeder van *Napoleon* en maakte met haren echtgenoot zich schuldig aan eene verregaande verkwisting. Na het overlijden van dezen leverde zij feuilletons, mémoires en romans en overleed in behoeftige omstandigheden in het nonnenklooster Abbaye aux Bois te Parijs in Juni 1838. Zij schreef: „Mémoires ou souvenirs historiques sur Napoléon, la revolution, le directoire, le consulat, l'empire et la restauration (1831—1835, 18 dln)", — „Scènes de la vie espagnole (1837)", — en „Histoire des salons de Paris (1837)". — Haar zoon *Napoleon d'Abrantes* is de schrijver van den roman: „Deux coeurs de femme (1833)".

Junta (vergadering, comité) noemt men in Spanje elke staatkundige vereeniging. Te voren gaf men dezen naam aan de vertegenwoordiging, welke men thans met dien van *Cortes* bestempelt. *Karel II* benoemde eene *Groote Junta* van staatsdienaren tot bepaling van de rechtsmacht der Inquisitie. Bekend is de Junta, welke in 1808 door *Napoleon* te Bayonne samengeroepen werd, alsmede de *Centraal-junta* der Spaansche opstandelingen met hare *Provinciale Junta's*.

Júpiter, samengesteld uit *Jovis pater*, is de Romeinsche naam van den god des hemels en des lichts, die door alle Indo-germaansche volkeren gehuldigd en bij de Grieken *Zeus* geheeten werd. In de vroegste tijden aanbaden laatstgenoemden hem als eene natuurgodheid, namelijk als de oorzaak van het onweder, van den vruchtbaarmakenden regen en van den koelen wind. Die aanbidding geschiedde in heilige wouden, zooals te Dodona in Epirus, waar men in het ruischen der bladeren van een zwaren eikenboom zijne openbaringen meende te hooren, alsmede op de hoogste bergtoppen. Men meende, dat inzonderheid de kruin van den hoogen Olympus aan de noordelijke grenzen van Thessalië de zetel was van *Zeus*; hij werd er gediend als *Zeus Olympios*, terwijl men te Olympia in Elis te zijner eer groote nationale spelen vierde. Volgens de sage was *Zeus* de zoon van *Kronos* (Saturnus, een zoon van *Uranus*) en van *Rhea*, eene dochter van *Gaea*, — voorts een broeder van *Poseidon* (Neptunus) en *Hades* (Pluto), van *Hestia* (Vesta), *Here* (Juno) en *Demeter* (Ceres). Zij vermeldt, dat hij op het eiland Creta geboren werd in eene grot van den berg Ida, werwaarts *Rhea* gevlucht was, om het kind te verbergen voor *Kronos*, die zijn eigen kroost verslond, — alsmede dat hij voedsel ontving van de geit *Amalthea* en van

de bijen van het gebergte, terwijl de Kureten door hunne oorlogsdansen het schreien van het kind onhoorbaar maakten. Intusschen verslond *Kronos*, door *Rhea* om den tuin geleid, in plaats van den zuigeling een in windselen gewikkelden steen. Zoodra *Zeus* den mannelijken leeftijd bereikt had, noodzaakte hij, met hulp van *Metis* (de verpersoonlijkte schranderheid), den ouden *Kronos* om de voorheen verslondene kinderen uit te spuwen en voerde, ondersteund door deze, door de Cyclopen, de Hecatoncheiren (honderdarmige reuzen), *Themis*, *Prometheus* en *Oceanus*, een strijd tegen zijn vader, waarin hij overwinnaar bleef. *Kronos* met de Titans, zijne bondgenooten, werden in den Tartarus geworpen, en er ontstond een nieuw wereldbestuur, de heerschappij der Goden van den Olympus, aan wier hoofd zich *Zeus* en zijne gemalin *Here* bevonden. Hij werd voorts de vader der Goden, daar vele Godinnen, alsmede aardsche vrouwen hem kinderen schonken, die tot den kring der Olympische goden behoorden; *Here* namelijk schonk hem *Ares* (Mars) en *Hephaestus* (Vulcanus), *Hebe* en *Eileithyia*, — *Dione* schonk hem *Aphródite* (Venus), — *Leto* (Latona) *Apollo* en *Artemis* (Diana), — en *Maia Hermes* (Mercurius), terwijl *Athene* (Minerva) uit zijn hoofd te voorschijn kwam. Wijders schonk *Demeter* hem *Persephone*, — *Sémelé Dionysus* (Bacchus), — *Themis* de *Horen* en de *Moiren* (Parcen), — *Eurynome* de *Chariten* (Gratiën), — *Mnemosyne* de *Muzen*, — en *Leda* de *Dioscuren*. Eindelijk had hij van onderscheidene aardsche vrouwen, welke hij met zijne gunst bedeelde, zonen, die als heroën (helden) eene plaats bekleedden tusschen de goden en de menschen. Tot hen behoorden inzonderheid *Héraclés* (Hércules), alsmede *Perseus* (van *Danaë*), *Minos*, *Rhadamanthys* en *Sarpedon* (van *Europa*), *Epaphus* (van *Io*), *Aeacus* (van *Aegina*), *Arcas* (van *Callisto*), *Amphion* en *Zethus* (van *Antiope*), enz. Bijna alle Grieksche Vorstenhuizen ontleenden hun oorsprong aan *Zeus*, en in de gedichten van *Homérus* worden de koningen in het algemeen „Afstammelingen van *Zeus*" genoemd.

Uit al die mythen en sagen, in verband met de dichtkunst, ontstond allengs de voorstelling van *Zeus* als den oppersten, almachtigen en alzienden bestuurder der dingen, als den beschermer van het recht en van de orde in het huiselijk en maatschappelijk leven, — eene voorstelling, die ten duidelijkste blijkt uit de verschillende bijnamen van *Zeus*.

Ook de Romeinsche *Júpiter* werd reeds vroeg een opperste god des volks, die van ouds als *Júpiter Capitolinus* op den Capitolijnschen heuvel gediend werd. Hij was er in de eerste plaats een god der veldslagen, die overwinning en buit bezorgde, — voorts de beschermer van trouw en recht, — en eindelijk als *Júpiter optimus maximus* de vertegenwoordiger van alle macht en goedertierenheid. Zijn priester, de voornaamste onder zijne ambtgenooten en een voorbeeld van eerbiedwekkende waardigheid, droeg den naam van *flamen dialis*.

Phidias heeft een beroemd standbeeld van *Zeus* geleverd. Het was verbazend groot, van goud en ivoor vervaardigd en in den tempel te Olympia geplaatst. Voorts zijn onderscheidene standbeelden, zoowel zittende als staande van *Zeus* bewaard gebleven, van welke het vermaardste zich in het Vaticaan te Rome bevindt. Hij wordt voorgesteld als een krachtig man met een rustig gelaat, door een grooten rijkdom van lokken omgeven. Doorgaans is zijne borst ontbloot en het benedenste gedeelte des lichaams met een eenvoudig gewaad bedekt. Op zijne rechterhand draagt hij de godin der overwinning (*Nike*) of hij voert daarmede den schepter, en in zijne linkerhand den bliksem, terwijl naast hem een adelaar is geplaatst.

Júpiter is voorts de naam der grootste planeet van ons zonnestelsel. In omvang en massa overtreft zij alle overige planeten te zamen. Haar gemiddelde afstand van de Zon is bijna $5\frac{1}{2}$ maal zoo groot als die der Aarde tot deze en bedraagt $107\frac{1}{2}$ millioen geogr. mijl De excentriciteit harer loopbaan is gelijk aan $\frac{1}{20}$ste van den gemiddelen afstand, zoodat zij in haar aphelium 113 en in haar perihelium 102 millioen geogr. mijl van de Zon verwijderd is. De helling der loopbaan op het vlak van de ecliptica bedraagt 1°,18′,7 en de lengte van den klimmenden knoop 98°44′,5. Haar kleinste afstand van de Aarde is $81\frac{1}{4}$ en haar grootste $133\frac{3}{4}$ millioen geogr. mijl; — hare middellijn heeft eene lengte van ruim 20000 geogr. mijl, zoodat zij ruim 12 maal zoo groot is als die der Aarde, terwijl de schijnbare middellijn 31″ tot 41″ bedraagt. Hare massa is 338-maal zoo groot als die der Aarde, doch hare dichtheid bedraagt slechts $\frac{1}{4}$de van die der Aarde. Deze massa is volgens *Bessel* $\frac{1}{1047,879}$ van die der Zon. Haar synodische omloopstijd bedraagt bijna 12 jaren en haar omwentelingstijd (om hare as) slechts 9 uren $55\frac{1}{2}$ minuten, waardoor eene aanmerkelijke afplatting (0,073) is ontstaan. Door den telescoop beschouwd, vertoont *Júpiter* veranderlijke, donkere banden, die evenwijdig zijn aan den evenaar en hoogstwaarschijnlijk in verband staand met zijn dampkring. *Júpiter* heeft 4 manen, *satellieten* genaamd, die men reeds door zwakke kijkers kan waarnemen; zij werden nagenoeg gelijktijdig door *Simon Marius* te Ansbach (1609) en door *Galilei* te Pisa (1610) ontdekt. Hare loopbanen hebben slechts eene geringe helling op die van de hoofdplaneet, zoodat zij zich bijna in eene rechte lijn vertoonen. Hare middellijnen bedragen 545, 450, 734 en 585 geog. mijl, zoodat de tweede in omvang weinig verschilt van de Maan onzer Aarde. Hare afstanden van Júpiter bedragen 6, $9\frac{2}{3}$, $15\frac{1}{4}$ en 27 stralen der planeet, en hare omloopstijden $1\frac{3}{4}$, $3\frac{1}{2}$ $7\frac{1}{6}$ en $16\frac{2}{3}$ dagen. De drie, welke zich het dichtst bij Júpiter bevinden, worden bij elken omloop verduisterd, en de vierde in den regel ook. Deze eclipsen zijn door *Römer* gebezigd tot bepaling der snelheid van het licht; ook verschaffen zij ons het middel om de aardrijkskundige lengte eener plaats te bepalen.

Een eigenaardig verschijnsel bij deze planeet zijn de aschgrauwe, min of meer donkere strepen, die zich evenwijdig aan den evenaar in haren dampkring vertoonen. Inzonderheid ziet men dikwijls twee strepen, de éene ten noorden en de andere ten zuiden van den evenaar, terwijl tusschen deze twee

de aequatorgordel met een helderder licht schittert. Eene gissing omtrent het ontstaan dier veranderlijke strepen is door *Lohse* geopperd. Velen hebben beweerd, dat de kern van Júpiter eene zeer hooge temperatuur bezit, en hiervoor pleit zoowel menige snelle verandering in den dampkring dezer planeet als haar geringe dichtheid. Bij die gesteldheid is het hoogst waarschijnlijk, dat gedurig vulkanische uitbarstingen voorkomen, waarbij de wolkenmassa boven de kraters door de gloeiende gassen en dampen wordt uit elkaâr gedreven. Daar echter deze uitbarstingsproducten, als uit de diepte opkomende, een geringere omwentelingssnelheid bezitten dan de hooger gelegene wolkenlagen, zoo zullen zij met betrekking tot deze laatste achterblijven en eene donkere streep doen ontstaan in de richting der omwenteling, terwijl bij het voortduren der uitbarsting die streep zich verlengen en eindelijk de geheele planeet omvatten zal. Volgens dit gevoelen zijn de donkere strepen geene openingen in de wolkenmassa, maar uitbarstingsproducten, die wegens hun geringer reflexievermogen zich donker vertoonen. Daardoor worden ook de kleurschakeeringen, bij die strepen waargenomen, op eene eenvoudige wijze verklaard, terwijl men tevens mag vermoeden, dat de gloeiende, strepenvormende gassen, bepaaldelijk bij geweldige uitbarstingen, een gering eigen licht uitstralen. Zoo kan men de gedurige verandering in den stand en de vorming der strepen, haar verschillenden duur enz. verklaren door de onderstelling, dat er talrijke kraters aanwezig zijn, die bij afwisseling werken. Iedere streep zou dan overeenkomen met één of meer kraters, op dezelfde Jovigraphische breedte gelegen, zoodat de door *Lohse* bij zijne waarnemingen vastgestelde plaatsbepalingen zeer merkwaardig zijn. De strepenvorming is het duidelijkst en het meest veranderlijk op het zuidelijk halfrond van Júpiter, — en daaruit kan men het besluit opmaken, dat de gesteldheid der oppervlakte van beide halfronden verschillend is.

In de strepen dezer planeet ontwaart men ook vaak knoopvormige verdikkingen en niet zelden vertoonen er zich donkere vlekken, welke niet met de strepen verbonden zijn. Vele van deze worden geruimen tijd gezien. Zoo ontdekte *Gledhill* in April 1870 eene vlek ten noorden van de noordelijke aequatorstreep, en die vlek verdween eerst in 1874, werd in 1875 weder zichtbaar, verdween nogmaals en kwam volgens de mededeeling van *Birmingham* in 1879 weder te voorschijn. Op een merkwaardig verschijnsel van dien aard werd in het najaar van 1879, toen de planeet zich het dichtst bij de Aarde bevond, veler aandacht gevestigd. *Birmingham* beschrijft het als eene soort van vlam met eene roode kleur, door een schitterend witten lichtkring (aureool) omgeven en zich vertoonende op den lichten gordel ten zuiden van de zuidelijke aequatorstreep, welke op dat oogenblik eene leiblauwe tint had, terwijl de noordelijke zich door eene donkerbruine kleur onderscheidde. *Bredichin* nam waar, dat de vlek aan den zuidelijken rand door helder witte fakkels was omgeven, hetwelk desgelijks werd opgemerkt door *Lohse*. Intusschen is zij reeds in den zomer van 1878 door onderscheidene waarnemers gezien en vermeld. Men heeft evenwel niet met zekerheid bepaald, of zij al dan niet van plaats is veranderd op de oppervlakte der planeet. Voorts heeft *Lohse* een verband meenen te zien tusschen dit verschijnsel en de gewijzigde werkzaamheid der Zon tijdens het maximum der zonnevlekken.

Wijders is de oppervlakte dezer planeet nauwkeurig waargenomen met behulp van een aequatoriaal met eene opening van 18½ Engelsche duim op het Dearbornobservatorium in Chicago, zooals blijkt uit een jaarverslag van *Hough*. Deze waarnemingen, van 6 Mei 1880 tot 30 Januari 1881 volbracht, leveren geen grond voor het gevoelen, dat de oppervlakte van Júpiter onderworpen is aan plotselijke en snelle veranderingen, die in den tijd van weinige dagen of uren zouden plaats grijpen. In genoemd waarnemingstijdperk bleef die oppervlakte hoofdzakelijk in denzelfden toestand. Groote veranderingen kon men door micrometrische metingen niet ontdekken en de kleinere in de strepen en vlekken hadden een langzaam verloop.

Omtrent de afmetingen van de groote roode vlek, waarvan wij boven gewaagden, vermeldt *Hough*, dat hare lengte 47 700 en hare breedte 13 400 Ned. mijl bedroeg. De omwenteling der planeet geschiedt, volgens dezen sterrenkundige op grond der waarnemingen van 25 September 1879 tot 31 Januari 1881, in 9 uren, 55 minuten en 35,2 seconden. Vergelijkt men echter de afzonderlijke waarnemingen met dit gemiddeld bedrag, dan blijken daaruit schommelingen der vlek, die men voor haar middenpunt op 51 500 Ned. mijl kon schatten. *Schmidt* te Athene vond uit zijne waarnemingen van de beweging der roode vlek (van 1 September tot 1 November 1880) een iets grooter omwentelingstijdperk, namelijk een van 9 uur, 55 minuten en 37,122 seconden.

Die roode vlek werd desgelijks gezien door *Niesten* te Brussel. Deze geleerde beschouwt haar als een periodiek verschijnsel. Men heeft namelijk reeds meermalen vlekken waargenomen, die zich wellicht op dezelfde plaats op de planeet vertoonden. Zulk eene werd in 1665 en in het begin van 1666 door *Cassini* gebezigd, om het omwentelingstijdperk der planeet te bepalen (9 uur, 56 minuten). Daar Júpiter tot de Zon naderde, namen de waarnemingen een einde, maar den 19den Januari 1672 was de vlek weder op dezelfde plaats en in dezelfde gedaante aanwezig. Datzelfde zagen *Cassini* den 8sten Juli 1677 en *Maraldi* in 1708. In de tegenwoordige eeuw zijn door *Secchi* in 1857, door *Goldschmidt* den 11den October 1858, door *Lassell* den 18den November 1858 en door *Gledhill* den 1sten en 4den December 1871 vlekken waargenomen, die wellicht geene andere zijn dan de besprokene roode vlek. Zij schijnt alzoo telkens in 5 of 6 jaren, alzoo tweemaal gedurende den omloop der planeet om de Zon, een maximum van helderheid te bereiken.

Reeds vroeger heeft *Schmidt* een onderzoek ingesteld naar de eigene beweging der vlek. Uit medegedeelde waarnemingen had hij het besluit opgemaakt, dat bijna alleen de witte vlekken zich met aanmerkelijke snelheid over

de planeet bewegen. Dat besluit is in het algemeen juist, doch uit latere waarnemingen is gebleken, dat ook vele donkere vlekken eene zeer snelle beweging bezitten, maar vermoedelijk enkel in den aanvang van haar ontstaan. *Schmidt* vond namelijk bij vier punten, die sedert 3 November 1880 in eene smalle streep op ongeveer 35° Jovigraphische noorderbreedte werden waargenomen, omloopstijden van 9 uren, 47—50 minuten. Eene dergelijke snelle beweging bleek uit waarnemingen van 26 October tot 9 November 1880 bij eene witte wolk op den aequatorgordel, namelijk eene van 9 uur, 50 minuten. Daardoor werd dus in eene seconde een weg van 124 Ned. el in de richting der omwentelingsbeweging van Júpiter doorloopen.

Het licht der Manen van Júpiter is in 1877 en 1878 door *Pickering* te Cambridge op nieuw onderzocht. Zijne waarnemingen stemmen geheel en al overeen met de vroegere photometrische metingen van *Engelmann*, doch *Pickering* heeft bij de vier Manen geen spoor van verandering kunnen ontdekken, terwijl *Engelmann* wel degelijk lichtwisselingen heeft bespeurd, die zich bij de vierde Maan door zulk eene regelmatigheid onderscheidden, dat hij er uit opmaakte, dat bij deze, evenals bij onze Maan, de omwentelingstijd gelijk is aan den omloopstijd.

Reeds vóór langen tijd hebben de sterrenkundigen het verlangen te kennen gegeven naar eene nieuwe bepaling der massa van Júpiter. Wél is de door *Bessel* berekende ongetwijfeld zeer nauwkeurig, maar het blijft niettemin wenschelijk een bedrag, hetwelk zoo grooten invloed heeft op al de bewegingsverschijnselen van ons planetenstelsel, ook op andere wijze, zoo mogelijk met andere hulpmiddelen en volgens andere methoden te bepalen. In 1874—1880 heeft dan ook *Schur* te Straatsburg 174 afstandsmetingen van de vier Júpitermanen met verschillende heliometers volbracht en hieruit eene nieuwe waarde voor de massa van Júpiter berekend. Voorts heeft hij de waarnemingen van *Bessel* aan eene nieuwe berekening onderworpen, daar hij twijfel koesterde omtrent de juistheid der door *Bessel* gebezigde reductie-elementen. Wijders heeft *Vogel* in 1868—1870 met den twaalfvoetsaequatoriaal van het observatorium te Leipzig eene reeks van waarnemingen van de beide buitenste Júpitermanen volbracht met het doel om de massa der hoofdplaneet te bepalen, en *Kempf* heeft vervolgens eene op deze waarnemingen gegronde berekening openbaar gemaakt. Laatstgenoemde heeft daarmede de vroegere bepalingen der massa van Júpiter in verband gebracht, namelijk die van *Newton*, *Triesnecker* (1794 en 1795), *Luther* te Königsberg (1856) en kapitein *Jacob* te Madras (1857). Uit die der drie eerstgenoemden vond *Schur* de waarden $^1/_{1048,55}$, $^1/_{1050,2}$ en $^1/_{1047,91}$; en de metingen van *Jacob* geven volgens *Kempf* $^1/_{1047,37}$. Tegenover deze min of meer onzekere bepalingen staan vier grootere reeksen van metingen, opzettelijk ondernomen om de massa van Júpiter te bepalen; voor eerst die van *Airy* (1832—1836), die met een vijfvoets aequatoriaal metingen volbracht van de verschillen in rechte klimming van de vierde Maan ten tijde van hare grootste elongatie, en vervolgens de waarnemingen van *Bessel*, *Vogel* en *Schur*. Daarenboven kan men die massa ook berekeningen uit de storingen, welke deze planeet andere lichamen van ons zonnestelsel doet ondergaan. Hierbij echter komen alleen de storingen der kleine planeten en der telescopische kometen in aanmerking. De eerste bepaling van dien aard is afkomstig van *Nicolaï*, die in 1825 uit waarnemingen van Juno eene waarde vond van $^1/_{1053,924}$, en van *Encke*, die uit waarnemingen van Vesta (1826) die waarde vaststelde op $^1/_{1050,36}$. Deze waarnemingen en berekeningen zijn evenwel te onzeker om als gezaghebbend tegen die van *Bessel* op te treden. Nauwkeuriger bepaling is die, welke berust op eene 15-jarige waarneming van Egeria, door *Hansen* volbracht, doch minder nauwkeurig die, welke door *Becker* uit eene 14-jarige waarneming van Amphitrite is opgemaakt.

Hierop volgt de berekening der massa van Júpiter uit waarnemingen van de komeet van *Faye* door *Möller*,— die van *Krüger* uit 14-jarige waarnemingen van Themis, — die van *von Asten* uit de theorie der komeet van *Encke* — en eindelijk die van *Dubjago* uit waarnemingen van Diana. Noemt men de massa van Júpiter $^1/\mu$, dan heeft men de volgende bepalingen:

I. Uit waarnemingen der Manen:

a. Heliometermetingen:

Bessel (Schur) . . .	$\mu = 1\,048,629$
Schur	$\mu = 1\,047,232$

b. Doorgangswaarnemingen:

Airy	$\mu = 1\,047,641$
Vogel	$\mu = 1\,047,767$

II. Uit berekening van storingen:

Hansen	$\mu = 1\,047,12$
Becker	$\mu = 1\,047,37$
Möller	$\mu = 1\,047,788$
Krüger	$\mu = 1\,047,538$
von Asten	$\mu = 1\,047,611$
Dubjago . , ...	$\mu = 1\,045,25$

Gemiddeld vond *Kempf* alzoo uit I. $\mu = 1\,047,817$ en uit II. $\mu = 1\,047,583$ en ten slotte de massa $= {}^1/_{1047,700}$.

De oppervlakte der planeet is sedert een elftal jaren door *Lohse* onophoudelijk en met voortreffelijke instrumenten waargenomen. Vele waarnemers meenden twee veranderlijke aequatoriale strepen op te merken, die door een gordel gescheiden zijn, maar dit gevoelen wordt niet door *Lohse* gedeeld. Deze beschouwt het geheele evenaarsgewest van Júpiter als een gordel ter breedte van ongeveer 20 breedtegraden, welke zich nagenoeg even ver van den aequator noord- en zuidwaarts uitstrekt. De noordelijke en zuidelijke grenslijn van dezen gordel bezit eene meer intensief roodachtige kleur, terwijl zich in het midden meermalen wolkgevaarten vertoonen, die de roode tint, waardoor de geheele gordel zich onderscheidt, gedeeltelijk bedekken. Het bestaan van één enkelen aequatorgordel, die betrekkelijk dezelfde blijft, wordt ook door photographieën van de planeet bevestigd, want de scheikundige werking van het door dien gordel uitgestraalde licht is eene geheel andere dan die van het licht, door andere gedeelten van de oppervlakte der planeet uitgezonden.

Ook later — tot aan het begin van 1882 — heeft *Lohse* zijne aandacht gewijd aan de

vroeger vermelde roode vlek zonder daarin veranderingen te bespeuren. In zijne aanteekeningen kon *Lohse* de bijzonderheden omtrent deze vlek nagaan van laatstgenoemden tijd tot 2 Juni 1878. Toen was haar omtrek onbepaald en als het ware vervloeiend, maar in 1879 vertoonde zij zich scherp en bepaald in een langwerpigen, aan beide zijden spits uitloopenden vorm. Soms ontwaarde hij aan die uiteinden korte, streepvormige, in de omwentelingsrichting der planeet zich uitstrekkende verlengsels. De kleur der vlek kwam met die van den evenaarsgordel overeen en geleek op die van koper. Volgens metingen, tusschen 18 Juli 1879 en 11 Februari 1881 volbracht, bevond zich de vlek op 20°52′ Z.B. en strekte zij zich uit over eene lengte van 33°. De breedte bedroeg ongeveer een vierde gedeelte van de lengte. Deze afmetingen stemmen nagenoeg overeen met de door *Hough* te Chicago gevondene, namelijk 47400 en 13300 Ned. mijl, en met die van *Russell* te Sydney, namelijk 30001 en 8500 Eng. mijl. Omtrent de gedaante merkt *Lohse* nog op, dat zulk eene dubbelspits de eigenschap heeft, dat zij den geringsten tegenstand biedt aan eene stroomende massa, zoodat men haar steeds aantreft bij voor verandering vatbare lichamen, welke zich in eene stroomende middenstof bevinden. In dien zin heeft *Lohse* reeds vroeger den wilgenbladvorm verklaard, dien de korrelophoopingen op de oppervlakte der Zon aannemen, wanneer zij in het stroomingsgebied der zonnevlekken komen. Volgens deze theorie is de vlek eene ophooping van dampen, welke zich in het stroomgebied van gassen bevinden. De stroom loopt waarschijnlijk van het oosten naar het westen, daar het omwentelingstijdperk der vlek grooter was dan dat van andere voorwerpen op dezelfde breedte, en *Lohse* berekent, dat de snelheid der massa's naast de betrekkelijk rustende massa 2,3 Ned. el in de seconde bedraagt. Wegens de roode kleur der vlek is het waarschijnlijk, dat zij haar ontstaan verschuldigd is aan een gedeeltelijk ontleden of uiteendrijven der condensatieproducten in den dampkring van Júpiter. Zulk een uiteendrijven der wolkgevaarten kan men het gemakkelijkst verklaren door plaatselijke warmte-ontwikkeling van aanmerkelijke intensiteit, met andere woorden door geweldige en aanhoudende uitbarstingen van vulkanen. Het blijft hierbij onbeslist, of de roode kleur veroorzaakt wordt door het gloeien der uitgeworpene massa's of daardoor, dat de zonnestralen dieper in gassen en dampen kunnen doordringen en daarbij door absorbtie het grootste gedeelte van hun blauw licht verliezen. In het ontstaan der roode vlek ziet *Lohse* een nieuw bewijs voor de hooge temperatuur, die in deze planeet heerscht en hij houdt dan ook Júpiter voor het meest geschikte lichaam voor het bestudeeren van het ontwikkelingstijdperk van ons zonnestelsel, hetwelk gelegen is tusschen de periode van afkoeling, waarin thans onze Aarde verkeert, en die van een nog lichtgevend hemellichaam, zooals onze Zon.

Eene nauwkeurige bepaling van den omwentelingstijd houdt *Lohse* voor schier onmogelijk op grond van de verschillende uitkomsten der waarnemingen in de jongste halve eeuw. Die verschillende uitkomsten zijn toe te schrijven aan eigen bewegingen in den dampkring van Júpiter, welke wellicht aan bepaalde perioden gebonden zijn. Niettemin heeft *Lohse* vijf verschillende voorwerpen op onderscheidene Jovigraphische breedten — ook de roode vlek — met het oog op het omwentelingstijdperk onderzocht en daardoor voor dit laatste een bedrag gevonden van iets meer dan 9 uren, 55,5 minuten. Hij wijst tevens op waarnemingen van *Cassius* en van *Schröter*, die den duur der omwenteling op 9 uren, 50—51 minuten vaststelden.

Jura is de naam eener kalksteenketen, die zich ten westen van de Alpen (tusschen de Rhône en de Ain) in eene noordoostelijke richting tot aan den bovenloop van de Main nabij het Fichtelgebergte uitstrekt. De Rijn tusschen Schaffhausen en Basel verdeelt haar in het *Zwitsersche* en *Duitsche Juragebergte*. Het eerste, ook het *Fransche* of *eigenlijke Juragebergte*, bij de Ouden *Jurassus* genaamd, vormt eerst de grenzen tusschen Frankrijk en Zwitserland om verder op den Zwitserschen bodem voort te schrijden. Het is 40 geogr. mijl lang en 4 tot 7 breed en bestaat uit lange parallelketens, die van de Rhône tot aan het Meer van Genève zich ter hoogte van 1600 Ned. el verheffen, vanhier allengs lager en breeder worden en ten noorden van het Meer van Neufchâtel in bergvlakten overgaan. De hoogste keten is de zuidoostelijke, die zich het dichtst bij de Alpen bevindt. Het geheele gebergte is vol kloven, grotten, meren en rivieren, welke laatste hier en daar in het gesteente verdwijnen om elders weder te voorschijn te treden. De wateren vloeien er aan de ééne zijde naar de Rijn en aan de andere naar de Rhône, zoodat de Juraketen de waterscheiding vormt tusschen de Middellandsche Zee en de Noordzee. Zij draagt op hare zuidelijke helling wijngaarden en op hare noordelijke wouden, weiden en bouwlanden. Over het geheel is zij weinig bevolkt. Tot hare hoogste toppen behooren de Mont-Credoz (bij Fort de l'Ecluse), de Col de Neige, haar hoogste punt, — de Reculet, — de Pré de Marmiers, — de Grand Colombier de Gex, — de Dôle, — de Schwerzergberg en de Mont-Tendre, die alle ongeveer 1000 Ned. el hoog zijn, — voorts tusschen het Meer van Neufchâtel en de Doubs: de Suchet met de Aiguille de Beaulmes en de Chasseron (beide van dergelijke hoogte), — alsmede de Mont-Tourne, de Chaumont en de Chasseral, — en eindelijk in het noordelijk gedeelte de Hasenmatte (tegenover Solothurn) — de Weiszenstein, — de Lägern en de Mont-Terrible (deze laatste ruim 900 Ned. el hoog). Daar dit gebergte uit onderscheidene parellelketens bestaat en geene doorloopende dwarsdalen heeft, levert het voor reizigers groote moeilijkheden op. Om daaraan te gemoet te komen, heeft men er onderscheidene kunstwegen en in den laatsten tijd ook spoorwegen aangelegd. Deze laatste loopen van Biel langs het Bieler Meer, vertakken zich naar Chaux-de-Fonds en Locle (met twee tunnels), alsmede door het Traversdal naar Verrières en Pontarlier, terwijl de centraalspoorweg van Basel naar Luzern loopt door den Hauensteintunnel, — voorts over de Aar naar Bern en andere steden van Zwitserland.

Het *Duitsche Juragebergte*, tusschen de Rijn en de Main gelegen, is 60 geogr. mijl lang, gelijkt meer op eene bergvlakte, bezit onderscheidene dwarsdalen, wordt noordwaarts lager en heeft eene steile helling aan de noordoostelijke zijde. Men splitst het in 3 afdeelingen, namelijk het *Schwarzwald-Juragebergte* tusschen de Rijn en de Donau, — het *Schwabische Juragebergte* tusschen de Donau en de Altmühl, — en het *Frankische Juragebergte* tusschen de Altmühl en de Main. Dit laatste heeft verschillende merkwaardige druipsteenen beenderenholen.

Het *Fransche departement Jura*, een gedeelte van Franche Comté, telde in 1881 op 90½ ☐ geogr. mijl ruim 285000 inwoners. Meer dan ⅔de van den bodem omvat eene bergstreek, door de westelijke ketens en de uitloopers van het Juragebergte gevormd, hetwelk zich hier verheft tot eene gemiddelde hoogte van 1200 Ned. el en onderscheidene rivieren doet ontstaan, die tot het stroomgebied van de Rhône behooren, zooals de Ain, de Seille, de Doubs met de Loue enz. Ook vindt men er een gedeelte van het Rhône-Rijnkanaal en onderscheidene meren, benevens een tweetal spoorwegen. De hoogste deelen van het gebergte en vele hellingen zijn onvruchtbaar, doch vele dalen leveren goeden wijn en een overvloed van graan. Men heeft er groote dennenwouden en uitgestrekte weiden, die voedsel opleveren voor paarden en rundvee, zoodat de boter- en kaasmakerij er aanzienlijke voordeelen afwerpen. Ook is de bijenteelt er van belang, alsmede het winnen van ijzer, marmer, albast enz. De inwoners vormen eene nijvere bevolking, die velerlei nuttige voorwerpen vervaardigt en in den handel brengt. Vele mannen trekken vandaar naar het binnenland van Frankrijk, om er zich als werklieden te verhuren, en keeren tegen den oogsttijd terug. Het departement heeft 4 arrondissementen en zijne hoofdstad is Lons le Saulnier.

Juravorming, *juragroep* of *oölietvorming* noemen de aardkundigen eene watervorming, welke men in het Juragebergte het eerst erkend heeft als eene afzonderlijke vorming, tusschen de trias- en krijtgroep gelegen. Zij bestaat uit 3 afdeelingen, namelijk *witte jura* met lichtgekleurde, dichte kalksteenen, waartoe ook de lithographische kalksteen van Solenhofen behoort, — *bruine jura*, bestaande uit bruin- en geelachtig leem, mergel en zandsteen en ijzerhoudend knitsteen, — en *zwarte jura*, ook *leias* (lias) genaamd en bestaande uit bitumineuze mergellei en kalksteen, waaruit men aardpik verkrijgen kan, en uit zandsteen. Al deze afdeelingen bevatten talrijke bewerktuigde overblijfsels, vooral koralen, zeesterren, zeeëgels, één- en tweeschalige weekdieren, belemnieten, ammonieten, kreeften, visschen en hagedissen (sauriërs).—De juravorming omgeeft als een breede gordel het Rijngebied. Een aanvang nemend bij Basel aan de Duitsche zijde, loopt zij door de Schwabische Alpen, over Nordlingen en Regensburg tot dicht bij Coburg. Voorts vindt men haar in Westfalen, in het Teutoburger Woud, de Weserketen en den Harz, terwijl zij ook in Opper-Silezië niet ontbreekt. In de Alpen heeft zij eene aanzienlijke dikte en is er met oudere lagen verbonden. — Ook zoekt men haar niet te vergeefs in Italië, Frankrijk, Engeland en Rusland, en in Virginia (Noord-Amerika) omsluit zij dikke steenkolenbeddingen.

Jürgens (Karl Heinrich), een Duitsch geschied- en dagbladschrijver, geboren te Brunswijk den 3den Mei 1801, studeerde te Göttingen in de theologie en werd achtervolgens predikant te Amelunxborn en Stadtoldendorf. Hij beoefende voorts de fraaie letteren en drong aan op staatkundige hervormingen in vrijzinnigen geest. Daartoe schreef hij: „Luther von seiner Geburt bis zum Ablaszstreite (1846—1847, 3 dln)" en „Ueber die Umtriebe einer Adelspartei im Herzogthum Braunschweig", geplaatst in de „Konstitutionelle Jahrbücher" van *Weil*. Bij herhaling zag hij zich tot lid der Standen gekozen, doch de Regeering wikkelde hem in een procès, waaraan evenwel de gebeurtenissen van 1848 een einde maakten. Toch was hij als lid van het Vóór-Parlement, van de Commissie van Vijftig en van de Nationale Vergadering één van hen, die allengs eene Conservatieve partij zochten te vormen. Met *Bernhardi* redigeerde hij in die richting de „Flugblätter aus der deutschen Nationalversammlung". Eerst behoorde hij tot de partij van *von Gagern*, later tot die der Groot-Duitschers. In 1849 keerde hij naar Stadtoldendorf terug, doch legde in 1851 het leeraarsambt neder, waarna hij zich naar Hannover begaf, alwaar hij zich belastte met de redactie van de „Hannoverische Zeitung". Ook deze liet hij, na de optreding van het ministerie *Scheele*, in 1852 varen, vestigde zich achtervolgens op verschillende plaatsen als privaatdocent en overleed te Wiesbaden den 2den December 1860. Ook schreef hij nog: „Zur Geschichte des deutschen Verfassungwerks (1850—1856, 2 dln)", — „Studien zur deutschen Geschichte und Politik (1856)", — en „Deutschland im franz-sardin. Kriege (1860)".

Jurien de la Gravière (Jean Pierre Edmond), een verdienstelijk Fransch admiraal, geboren te Brest den 19den November 1812, trad in 1828 in dienst op de Fransche oorlogsvloot, was gedurende den Krimoorlog adjudant van admiraal *Bruat* en zag zich vervolgens bevorderd tot schout-bij-nacht. In 1859 hield hij Venetië geblokkeerd, werd in 1862 tot vice-admiraal en in 1863 tot lid van den admiraliteitsraad benoemd, bestuurde reeds dadelijk de expeditie naar Mexico en voerde zoolang deze duurde, bevel over de vloot aan de Mexicaansche kust. Hij schreef, behalve merkwaardige opstellen in tijdschriften: „Guerres maritimes sous la république et l'empire (1847; 4de druk, 1864, 3 dln)", — „Voyage en Chine pendant les années 1847—1850 (1854, 3 dln; 2de druk, 1864)", — „Souvenirs d'un amiral (1860, 2 dln; 2de druk, 1872)", — „La marine d'autrefois (1865)", — „La marine d'aujourd'hui (1872)", — en „La station du Levant (1876, 2 dln)". Hij werd in 1866 lid der Académie van Wetenschappen en vervolgens directeur-generaal van het depôt van kaarten en plannen bij het ministerie van Marine.

Jurisdictie, zie *Rechtsgebied*.

Jurist en Juristendag, zie *Rechtsgeleerde*.

Jury, zie *Rechtspraak*.

Jus, zie *Recht*.

Jussieu (De) is de naam van een Fransch geslacht van beroemde kruidkundigen. Van deze noemen wij:

Antoine de Jussieu, geboren te Lyon den 6den Juli 1686 en overleden te Parijs den 22sten April 1758. Nadat hij in 1716 van eene botanische reis in Spanje was teruggekeerd, werd hij, als leerling en opvolger van *Tournefort*, hoogleeraar in de kruidkunde aan den Jardin des Plantes te Parijs. Behalve onderscheidene verhandelingen leverde hij eene nieuwe uitgave der „Institutiones botanicae (1719)" van *Tournefort*, terwijl na zijn dood zijn „Traité des vertus des plantes (1771)" in het licht verscheen.

Bernhard de Jussieu, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Lyon den 17den Augustus 1699, overleed te Parijs den 6den November 1776 en was een tijdgenoot van *Linnaeus*. Hij studeerde eerst in de geneeskunde en verkreeg te Montpellier den doctorsrang, doch bepaalde zich vervolgens bij de kruidkunde en werd in 1722 leeraar onder zijn broeder. In 1758 werd hij directeur van den tuin te Trianon, alwaar hij de gewassen naar natuurlijke familiën rangschikte. Zóo kwam hij tot het naar hem genoemde stelsel, waardoor hij groote verdiensten verwierf. Hij heeft niet veel meer geschreven dan eenige uitmuntende verhandelingen, welke van zijne uitgebreide botanische kennis getuigen, maar hij werd het hoofd eener school, die zich bij voortduring uitbreidde.

Joseph de Jussieu, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Lyon den 3den September 1704 en overleed te Parijs den 11den April 1779. Ook hij studeerde aanvankelijk in de medicijnen, bepaalde zich daarna bij de wiskunde, doch nam vervolgens als kruidkundige deel aan de expeditie, welke zich in 1735 op last van *Maurepas* naar Quito begaf, om er eene graadmeting te doen onder den evenaar. Hij bleef er achter om planten te verzamelen, bezocht de Cordilleras tot Potosi, doch werd, toen hij zich te Lima wilde inschepen naar Europa, met geweld door de Spanjaarden teruggehouden, om er dienst te doen als ingenieur. Hierdoor verviel hij tot eene krankzinnigheid, waarvan hij nog niet genezen was, toen hij in 1771, na eene afwezigheid van 36 jaren, in zijn vaderland terugkeerde. Zijne kruidkundige verzameling echter bracht hij te Parijs in veiligheid.

Antoine Laurent de Jussieu, een neef van den voorgaande. Hij werd geboren te Lyon in 1748 en overleed te Parijs in 1836. Deze had zich aanvankelijk desgelijks op de geneeskunde toegelegd, doch werd in 1770 hoogleeraar aan den Jardin des Plantes te Parijs, welke betrekking hij echter in 1785 nederlegde. Hij was sedert 1773 lid der Académie, sedert 1777 directeur van den Jardin des Plantes en zag zich in 1808 door *Napoleon* tot raadsheer-titulair der Keizerlijke Universiteit bebenoemd. Ten tijde van *Lodewijk XVIII* was hij als hoogleeraar in de artsenijmengkunde en kruidkunde werkzaam. Laatstgenoemde wetenschap is hem veel verschuldigd; immers hij heeft het door *Bernhard de Jussieu* bedachte stelsel bekend gemaakt en uitgebreid, en de regels, in zijn „Genera plantarum secundum ordinem naturalem deposita (1789)" gegeven, worden nog steeds als wetten geëerbiedigd. Hij volbracht vele en grondige nasporingen en werkte tot aan zijn dood aan de verbetering van genoemd stelsel.

Adrien de Jussieu, een zoon van den voorgaande, geboren te Parijs den 23sten December 1797, sedert 1826 hoogleeraar aan den Jardin des Plantes en lid der Académie, en overleden den 29sten Juni 1853. Hij was een waardig lid van zijn beroemd geslacht en heeft een aantal monographieën van belangrijke plantengeslachten geleverd, alsmede eene „Botanique (1844)".

Laurent Pierre de Jussieu, een neef van *Antoine Laurent*. Hij werd geboren te Villeurbanne bij Lyon den 7den Februari 1792 en heeft zich in Frankrijk verdienstelijk gemaakt door de invoering van het wederkeerig onderwijs te bevorderen. Van zijne zedekundige geschriften, welke gedeeltelijk door de Académie zijn bekroond, is vooral het volksboek: „Simon de Nantua, ou le marchand forain (1818)" algemeen bekend. Hij overleed in 1866.

Jussieua *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Onagrarieën*. Het onderscheidt zich door een buisvormigen, prismatischen of cylindervormigen kelk met een 4- of 6-deeligen rand, eene 4- of 6-bladige bloemkroon, dubbel zooveel meeldraden, een draadvormigen, korten stijl, een van 4 tot 6 groeven voorzienen stempel en eene 4- tot 6-hokkige, langwerpige, vaak geribde, met den kelk gekroonde doosvrucht met vele naakte zaden. Het omvat heesters en kruidachtige moerasplanten in warme gewesten, met afwisselende bladeren en enkelvoudige, okselstandige bloemen. Van de soorten noemen wij: *J. peruviana L.*, in Peru, — *J. repens L.*, in Zuid-Azië (op Java), — en *J. Swartziana Dec.*, in West-Indië groeiende. Zij worden tot het week maken van gezwellen gebruikt.

Juste (Théodore), een verdienstelijk Belgisch geschiedschrijver, geboren te Brussel in 1818, studeerde aldaar en is sedert lang directeur van het museum van oudheden en hoogleeraar in de geschiedenis aan de militaire school en lid van de Belgische Académie. Zijne talrijke geschriften handelen meerendeels over de geschiedenis van België, de Nederlanden en Frankrijk. Van deze vermelden wij: „Histoire populaire de la Belgique (1838)", — „Histoire de la révolution française (1839)", — „Histoire du Consulat et de l'Empire (1840)", — „Essai sur l'histoire de l'instruction publique en Belgique (1844)", — „Histoire de Belgique (1840; 4de druk, 1868, 3 dln)", — „Précis de l'histoire moderne considérée dans ses rapports avec la Belgique (1845 en 1848)", — „Histoire de la révolution belge en 1790 (1846)", — „Charles V et Marguerite d'Autriche 1477—1521 (1858)", — „Les Pays-Bas au XVI siècle; vie de Marnix de Sainte-Aldegonde (1858)", — „Histoire du congrès national de Belgique ou de la fondation de la monarchie belge (2de druk, 1861, 2 dln)", — „Christine de Lalaing, princesse d'Epinoy (1861)", — „Les Pays-Bas au XVI siècle; le comte d'Egmont et le comte de Hornes (1863)", — „Histoire de la révolution des Pays-Bas sous Philippe II (2 dln; 1856—1867, 4 dln)", — „Fondation de la république des Provinces-unies, Guillaume le Taciturne,

d'après ses correspondances et les papiers d'Etat (1873)", — „Souvenirs diplomatiques du XVIII siècle; le comte de Mercy-Argenteau (1863)", — „Le premier roi des Belges, biographie populaire (1866)", — „Histoire du royaume des Pays-Bas, d'après des documents inédits (1870—1872, 3 dln)", — en „Les fondateurs de la monarchie belge (1865—1880, 25 dln)", — „La rivalité de la France et de la Prusse (1857—1871; 2de druk, 1877)", — „Les Vonckistes (1878)", — „La révolution liégeoise de 1789 (1878)", — „Joseph II (1879)", — „Napoléon III. Comme on devient empereur (1880)", — „Frédéric le Grand (1880)", — „Lettres sur la Belgique indépendante (1880)", — en „Les Jésuites (1880)".

Juste milieu (Le) of het *juiste midden* noemt men den weg, die evenver van twee uitersten verwijderd is. In vele zaken is voorzeker het kiezen van den gulden middenweg zeer aan te bevelen, — bepaaldelijk waar deze den weg der deugd vormt tusschen 2 uitersten, welke evenzoovele tegenovergestelde ondeugden zijn. Op zedelijk gebied echter staan waarheid en logen, recht en onrecht, goed en kwaad tegen elkander over, en het zou eene dwaasheid zijn, hier den middenweg te willen betreden.

Het *juste milieu* noemde men na de Juliomwenteling van 1830 de staatkunde van *Lodewijk Philips*, welke den middenweg koos tusschen de uiterste partijen, de Legitimisten en de Republikeinen. Het bleek echter al spoedig, dat men met zulk een basculesysteem (schommelstelsel) niet ver kon komen. De staatkunde van het juste milieu is karakterloos en kan zich om die reden op den duur niet staande houden.

Justi (Karl Wilhelm), een Duitsch godgeleerde, geboren den 14den Januari 1767 te Marburg, studeerde aldaar en te Jena, was eenige jaren te Wetzlar als huisonderwijzer werkzaam en aanvaardde in 1790 de betrekking van predikant te Marburg. In 1793 werd hij er gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte, in 1801 archidiaconus, kort daarna superintendent en consistoriaalraad, in 1814 eerste predikant en in 1822 professor in de theologie. Hij hield zich hoofdzakelijk bezig met de schriftverklaring en overleed den 7den Augustus 1846. Van zijne geschriften noemen wij: „Nationalgesänge der Hebräer (1803—1818, 5 dln)", — eene nieuwe uitgave van den „Geist der hebräischen Poesie" van *Herder* (1829, 2 dln)", — „Sionitische Harfenklänge (1829)", — „Hessische Denkwürdigkeiten (1799—1805)", — „Der Vorzeit (1820—1830)", — voorts zijne geschriften over de Landgravin *Amalia Elizabeth* (1831) en over de *Heilige Elizabeth* (2de druk, 1835). Wijders leverde hij een vervolg op de „Hessische Gelehrtengeschichte" van *Strieder* (1831). Eindelijk gaf hij verscheidene bundels gedichten in het licht, die zich door gevoel en door eene vloeiende versificatie onderscheiden. — Zijn eenige zoon *Wilhelm Justi* was de vader van *Karl* en *Ferdinand Justi*, die in de geleerde wereld een goeden naam hebben verworven. *Karl*, geboren te Marburg den 2den Augustus 1832, studeerde in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en vestigde zich als privaatdocent in zijne geboorteplaats met het werk: „Die ästhetischen Elemente in der platonischen Philosophie (1860)", waarna hij zich bezig hield met het vervaardigen eener uitvoerige levensbeschrijving van *Winckelmann*, getiteld: „Winckelmann, sein Leben, seine Werke und Zeitgenossen (1866—1872, 2 dln)", — en *Ferdinand*, geboren te Marburg den 2den Juni 1837, bepaalde zich bij de studie der Oostersche letteren, vestigde zich in 1861 desgelijks te Marburg en werd er in 1865 buitengewoon hoogleeraar in de vergelijkende taalkunde. Zijn belangrijkst geschrift is een „Handbuch der Zendsprache (1864)". Voorts schreef hij: „Ueber die Kurdischen Spiranten (1873)", — „Beiträge zur alten Geographie Persiens (1869—1871)", — „Ein Tag aus dem Leben des Königs Darius (1873)", — „Geschichte des alten Persiens (1879)", — „Kurdische Grammatik (1880)", — en vele opstellen in tijdschriften.

Justicia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Acanthaceën*. Het onderscheidt zich door een 4- tot 6-deeligen kelk, 2-hokkige helmknoppen en eene ovale, 2-hokkige doosvrucht. Het omvat kruiden, heesters en boomen met breede bladeren en in eindelingsche aren gerangschikte bloemen. Zij groeien in alle warme landen en vele soorten worden als sierplanten gekweekt. Sommige met geneeskrachtige eigenschappen zijn later bij het geslacht *Gedarussa Nees* gevoegd. Van de soorten noemen wij: *J. Ecbolium L.*, in Arabië, op Ceylon en in Malabar groeiende, wier wortels men tegen de jicht en wier bladeren men tegen het hoesten gebruikt, — en *J. speciosa Roxb.*, eene fraaie sierplant. Op St. Eustatius groeien *J. sessilis*, een heilzaam borstmiddel, en *J. Eustachiana*, welke men er als sierplant kweekt.

Justinianus I, keizer van het Byzantijnsche Rijk (527—565), geboren in Thracië in 483, was een telg van Slawischen stam en droeg aanvankelijk den naam van *Upravda*. Zijn oom *Justinus I*, die van landbouwer tot keizer was opgeklommen, belastte zich met zijne opvoeding en benoemde hem tot mederegent. Na den dood van *Justinus* werd *Justinianus* keizer, doch grootendeels enkel in naam, daar hij geheel en al afhankelijk was van zijne gemalin *Theodora*, eene voormalige tooneelkunstenares, die zich door schoonheid, talenten en een hartstochtelijk karakter onderscheidde. Zij was het, die hem aanspoorde tot de vruchtelooze pogingen om de Monophysieten met de Orthodoxe Kerk te vereenigen. Daarenboven veroorzaakte zij hevige partijschappen, die den troon van haren gemaal deden waggelen en door *Belisarius* op eene bloedige wijze beteugeld werden. Laatstgenoemde echter, gesteund door een anderen veldheer, *Narses* genaamd, breidde het Rijk van *Justinianus* aanmerkelijk uit. Wél moest in het Oosten de vrede met den Koning van Perzië worden gekocht, doch in het westen werden Afrika, Sardinië, Corsica, Sicilië en Italië veroverd. Ook in Spanje werd in 550 een gedeelte der kustlanden aan de Gothen ontrukt. *Justinianus* heeft vooral grooten roem behaald door het naar hem genoemde wetboek, hetwelk, in de jaren 528 tot 533 door *Tribonianus* en anderen opgesteld, onder den naam van „Corpus juris civilis" de Instituten,

Pandecten enz. bevatte. Het stichten van vele gebouwen deed tronwens onder zijn bestuur de belastingen klimmen. Tot die gebouwen behoorden niet alleen 25 nieuwe kerken te Constantinopel, waaronder ook de prachtige Sophiakerk, waaraan gedurende 5 jaren 10000 werklieden bezig waren, maar ook vele vestingwerken langs de grenzen. Hij overleed den 14den November 565. Zijn karakter wordt zeer verschillend beoordeeld, gelijk het ook door *Procopius* in de openbare en in de geheime geschiedenis van zijn bewind zeer verschillend is voorgesteld. Werkzaamheid, zucht tot orde en belangstelling in beschaving kan men hem niet ontzeggen, maar het ontbrak hem aan volharding. Ook was hij ijdel en hebzuchtig, en de bijnaam *de Groote* is hij niet zoozeer verschuldigd aan zich zelven als aan de daden dergenen, die hem dienden.

Justinus. Onder dezen naam vermelden wij: *Twee Byzantijnsche Keizers*, namelijk:

Justinus I (519—527), geboren te Bederiana op de grenzen van Illyrië en Thracië. Hij was eerst landbouwer, daarna soldaat te Constantinopel en werd onder Keizer *Anastasius* ter dood veroordeeld, maar ontving genade en zag zich, als bevelhebber der lijfwacht, na het overlijden van laatstgenoemde tot keizer uitgeroepen. Hij wist op eene behendige wijze zijne mededingers uit den weg te ruimen, al was hij zoo ongeletterd, dat hij niet lezen of schrijven kon. Trouwens hij liet het bewind grootendeels in handen van zekeren *Proclus* en van *Justinianus*, den zoon zijner zuster, en overleed den 1sten Augustus 527.

Justinus II, den zoon van *Bigleniza* of *Vigilantia* (eene zuster van *Justinianus*) en van *Dulcissimus*. Door zijne gemalin *Sophia*, de dochter eener zuster van *Theodora*, was hij desgelijks met het Keizerlijk Huis vermaagschapt, zoodat hij de opvolger werd van zijn oom. Aanstonds werd eene algemeene amnestie door hem uitgevaardigd, doch hij offerde tevens de handlangers der afpersingen van *Justinianus* aan de woede des volks op, stelde de zoodanigen tevreden, met wie *Justinianus* met geweld leeningen gesloten had, voerde het consulaat weder in en herstelde den vrede der Kerk door het aannemen der orthodoxe geloofsbelijdenis. Weldra bleek het echter, dat hij als keizer ver beneden zijn oom stond. De verovering van Daras door de Perzen was oorzaak, dat hij tot stompzinnigheid verviel, waarna *Tibérius* door hem als zoon aangenomen en tot caesar benoemd werd. Hij stierf in afzondering den 5den October 578.

Voorts noemen wij:

Justinus Martyr, een kerkvader en een verdediger van het Christendom. Hij was afkomstig uit Sichem (Flavia Neapolis) in Samaria, onderzocht gedurende eene reeks van jaren de wijsgeerige stelsels van zijn tijd en omhelsde eerst op gevorderden leeftijd het Christendom. Hij zocht dan ook te bewijzen, dat het Christendom de volmaakte wijsbegeerte is, waarin de stralen der oneindige rede, in het Heidendom verstrooid, zich in hetzelfde brandpunt vereenigen. Op deze wijze poogde hij den wijsgeerigen Keizer *Marcus Aurelius* en zijn broeder *Lucius Verus* tot het Chistendom over te halen en dit laatste tegen de aanvallen der Israëlietische schriftgeleerden te verdedigen. Zijne geschriften zijn voor de geschiedenis van de ontwikkeling der kerkelijke geloofsleer in het midden der 2de eeuw, inzonderheid met betrekking tot den invloed der leer van *Plato* op die van *Christus*, van groot belang. Hoogst waarschijnlijk heeft hij omstreeks het jaar 160 te Rome den marteldood ondergaan. Zijn geschrift tegen de Gnostieken, waarvan *Irenaeus* en *Hippolytus* gebruik gemaakt hebben, is verloren gegaan; daarentegen bezitten wij van hem eene in 147 door hem opgestelde „Apologia" met een aanhangsel en een „Dialogus cum Tryphone Judaeo." Eene uitmuntende uitgave zijner gezamenlijke geschriften is die van *Otto* (1843—1846, 3 dln; 2de druk, 1837—1850).

Marcus Justinianus Justinus, ook *Marcus Justinus Frontinus* genaamd, een Romeinsch geschiedschrijver, die waarschijnlijk in de 3de of 4de eeuw onzer jaartelling te Rome leefde, hoewel anderen hem in de 2de eeuw plaatsen. Hij is de vervaardiger van een uittreksel uit het niet meer aanwezige, groote geschiedwerk van *Trogus Pompejus*, een Galliër uit den tijd van *Augustus*, die in 44 boeken eene algemeene geschiedenis leverde, maar in de boeken 7 tot 41 meer in 't bijzonder die der Macedonische heerschappij behandelde, weshalve zijn geschrift den naam van „Historiae Philippicae" ontving. Het uittreksel van *Justinus* werd in de middeneeuwen veel gelezen en ook later op de scholen gebruikt. Van de uitgaven vermelden wij die van *Graevius* (Leiden, 4de druk 1701), *Gronovius* (Leiden, 1719 en 1760, 2 dln) en *Schwarz* (1834—1836, 6 dln).

Jute is de naam van eene spinbare stof, welke verkregen wordt uit de bastvezels van eenige *Corchorussoorten*, tot de familie der *Tiliaceën* behoorende. In Oost-Indië zuivert men die vezels, waarna men ze droogt en met traan insmeert. De inboorlingen gebruiken ze van ouds tot het vervaardigen van kleedingstukken, zakken, vloerkleeden enz. Reeds 40 jaar geleden werd jute uitgevoerd uit de haven van Bengalen naar de spinnerijen te Dundee in Schotland. Men heeft verschillende soorten van jute naar gelang der gewassen, waarvan de vezels afkomstig zijn. Daartoe behooren *Corchorus olitorius* en *C. capsularis* alsmede *C. textilis*, welke in Algérië te huis behoort. De Oost-Indische juteplanten zijn éenjarige kruiden, die in April of Mei gezaaid en in den herfst geoogst worden. Men snijdt de stengels bij den wortel af en legt ze in water te weeken, waarna men de bastvezels er in de lengte afhaalt zonder deze of ook den stengel te breken. Zij worden in water afgespoeld en daarna gedroogd. De kleur der vezels is aanvankelijk wit, doch wordt later geel. Zij zijn buisvormig, evenals die die van wol, katoen en vlas, maar niet zoo taai. Zij worden gebraakt, gehekeld en gesponnen. Men weeft het garen op dezelfde wijze als dat van vlas, en het doek wordt ook zoo geapprêteerd. In ons land is sedert 1838 veel jute gebruikt — vooral in Twente — om doek te weven voor koffiebalen. In het algemeen vervaardigt men daarvan zakken voor steenkolen, wol, katoen, suiker, rijst, graan, meel enz., alsmede vloerkleeden, over-

gordijnen, zeildoek en dergelijke voorwerpen. Men bezigt het jutegaren inzonderheid als schering in de tapijtweverij, terwijl de afval in papierfabrieken kan gebruikt worden. In Engeland vermengt men het met wol en katoen, omdat men de hieruit geweven stoffen alsdan veel goedkooper kan leveren. In Engelsch Indië wordt de jute in groote hoeveelheid verbouwd en verwerkt, en de jute-industrie is in de laatste jaren voornamelijk in Engeland en Frankrijk verbazend toegenomen, vooral nu het gebleken is, dat de eigenaardige reuk harer vezels zich niet mededeelt aan de stoffen, die in jutezakken verzonden worden.

In ons land bestaat eene jutespinnerij te Rijssen in Overijsel van de gebroeders *ter Horst*, welke uitmuntend ingericht en van de nieuwste en beste werktuigen voorzien is, — en te Oldenzaal heeft men juteweverijen van de gebroeders *Gelderman*.

Jüterbog, de hoofdstad van het arrondissement Jüterbog-Luckenwalde in het Pruisische district Potsdam, ligt aan de Nuthe en aan den spoorweg van Berlijn naar Anhalt. Men heeft er een kantongerecht, 4 Protestantsche kerken, een weeshuis, onderscheidene fabrieken en omstreeks 7000 inwoners (1880).

Jutland, in het Deensch *Jylland*, is eene Deensche provincie, die het noordelijk gedeelte vormt van het Cimbrische Schiereiland. Zij grenst in het westen aan de Noordzee, in het noorden aan het Skagerrak, in het oosten aan het Kattegat en in het zuiden aan Sleeswijk en telde met hare eilanden in 1880 op 457 □ geogr. mijl 868511 inwoners. In het midden draagt zij eene haar overlangs bedekkende heuvelreeks, die zich in den Hemelsberg ter hoogte van ongeveer 170 Ned. el verheft. Ook aan de oostzijde is het land heuvelachtig en de kust steil, doch aan de westzijde vlak en langs het strand door lage duinen omzoomd. De grond, rustende op eene bedding van gips en krijt, die zich aan de oostzijde tot aan de zee uitstrekt, is aldaar vruchtbaar en met fraaie bosschen van loofhout bedekt, terwijl in het midden venen en heidevelden de oppervlakte vormen en zich daartusschen wélbebouwde gedeelten bevinden. De west- en noordzijden zijn minder vruchtbaar en voor een groot deel met stuifzand bedekt. Het noordelijkste en minst vruchtbare gedeelte der provincie is door de doorbraak der landengte tusschen de Liimfjord en de Noordzee een eiland geworden. Er zijn onderscheidene kleine rivieren, waarvan de Gudens Aa de voornaamste is, en eenige fraaie meren. Het klimaat komt met dat der overige provinciën van Denemarken en met dat van Sleeswijk overeen en de natuur met hare voortbrengselen desgelijks. Aan de oostzijde verschaft de uitvoer van graan, rundvee en paarden veel welvaart. Ook vindt men er veel turf, terwijl de visscherij er bloeit. Met uitzondering van eenige Duitsche kolonisten en van een aantal rondzwervende Zigeuners, die zich Tartaren noemen en een ellendig leven leiden, behoort de bevolking tot den Deenschen stam. Het land is verdeeld in 4 stiften, die de namen dragen van Aalborg, Viborg, Aarhuus en Ripen.

Men meent, dat in ouden tijd de Cimbren in Jutland hebben gewoond, van wie het Schiereiland zijn naam ontvangen heeft. In den aanvang der middeneeuwen hadden de Juten (bij de Angelsaksen *Geota's*) er zich gevestigd, die een Angelsaksischen stam vormden, welke door eigen Koningen geregeerd werd. Zij gingen gedeeltelijk naar Engeland en voerden, als bondgenooten der Saksers, oorlog tegen *Karel de Groote*. Tegen het einde der 9de en het begin der 10de eeuw maakten de Denen, onder aanvoering van Koning *Gorm*, zich van Jutland meester, en dit bleef vervolgens een deel van het koningrijk Denemarken. De Saksische bevolking is er in de Deensche opgegaan, zoodat de hedendaagsche Juten of Jutten een tongval van het Deensch spreken, hoewel daarin vele Saksische eigenaardigheden zijn bewaard gebleven.

Juvenalis (Decimus Junius), een uitstekend Romeinsch hekeldichter uit de 2de helft der eerste eeuw na Chr., geboren te Aquinum op het grondgebied der Volscers, legde zich aanvankelijk toe op de welsprekendheid en daarna op de dichtkunst. Te Rome, waar hij zijn verblijf hield, zag hij zich door de dwingelandij van *Domitianus* belemmerd in het openbaar maken van zijne gedichten. Het verhaal, dat hij wegens eene hatelijke toespeling op *Paris*, een gevierd acteur van die dagen, als grijsaard door dien Keizer, onder den schijn van huldebetoon, tot praefectus cohortis benoemd en naar Egypte gezonden werd, zoodat hij eerst ten tijde van *Trajanus* naar Rome terugkeerde, is niet boven alle bedenking verheven. Hij overleed te Rome in den ouderdom van 82 jaren. Wij bezitten van hem 16 hekeldichten, waarin hij de dwaasheid en verdorvenheid van zijn tijd aan de kaak stelt. Deskundigen verzekeren echter, dat de 10de en de laatste 5 niet van hem afkomstig en de eerste 9 en de 11de aanmerkelijk gewijzigd zijn. Zijne taal is minder keurig, zijn humor minder fijn dan die van *Horatius*, doch zijne satiren zijn ook niet zoo somber en ernstig als die van *Persius*. Tot de beste uitgaven behooren die van *O. Jahn* (1851), *K. F. Hermann* (1854) en *Ribbeck* (1859).

Juvencus (Cajus Vettius Aquilinus), een Latijnsch dichter, was presbyter in Spanje en overleed in 331. Hij leverde eene dichterlijke omschrijving van „Genesis" in hexámeters, alsmede eene „Historia evangelica", meest naar *Matthaeus*. Zijne werken werden in 1827 door *Gebser* in 2 deelen in het licht gegeven. Andere gedichten van hem zijn opgenomen in het „Specilegium Solesmense (1852)".

Juvianoten noemt men de eetbare, driehoekige, op de rugzijde bolle, beenharde, gerimpelde zaden van *Bertholletia Humb.* et *Bonpl.*, een zeer hoogen boom, die in Zuid-Amerika aan de Orinoco, in Brazilië en Guyana groeit en tot de familie der *Myrtaceën* behoort. Hij draagt afwisselend geplaatste, groote, langwerpige, gaafrandige, lederachtige bladeren, witachtig gele bloemtrossen en houtige, inwendig vleezige, éénhokkige doosvruchten met 16 tot 20 zaden. De Juvianoten, ook wel Braziliaansche kastanjes genaamd, hebben den smaak van amandelen en worden in ons Vaderland onder den naam van „kokeleko's" verkocht.

Juweelen noemde men aanvankelijk als briljant geslepene diamanten, later edelge-

steenten in het algemeen. De *juweliers* hondeu zich bezig met het slijpen en het zetten van edelgesteenten. Eerst in het midden der 15de eeuw werd de kunst uitgevonden om edelgesteenten met facetten tot rosetten en brillanten te slijpen, waardoor hun gloed ongemeen verhoogd wordt. Vooral aan het Fransche Hof in den tijd van *Lodewijk XIII* en *XIV* werden vele en kostbare juweelen gedragen. Veelal is het bedrijf van gondsmid en juwelier vereenigd.

Juweeltor (De), *Entimus imperialis*, behoort tot de familie der *Curculioniden* (Snuitkevers) en behoort te huis in Brazilië. Zij onderscheidt zich door een rijkdom der glansrijkste kleuren en is de schitterendst getooide onder hare zusters. De dijen en verdere geledingen harer pooten zijn met fijne haren bezet, — aan den snuit staan 2 sprieten, en onder de dekschilden liggen de achtervleugels opgevouwen. Hare grondkleur is zwart, doch over haar lijf loopen overlangsche, goudgroene strepen, die over de dekschilden naar den hals in kleine stippen eindigen. Elke afzonderlijke goudgroene vlek op den rug of de dekschilden, eigenlijk uit schubben van verschillende kleuren bestaande, vertoont zich onder het vergrootglas als een verheven knop in een zwarten rand, en men verbeeldt zich de kostbaarste edelgesteenten te zien, zooals smaragden, safieren, robijnen, hyacinthen enz. Langs de zijden van het insect ontwaart men dergelijke bonte kleuren, doch van minderen glans. De haren der dijen gelijken op zilverdraad en die der onderste geledingen op goudgele franjes. Van de levenswijs dezer insecten, die eene lengte van 3 Ned. duim bereiken, is nog weinig bekend.

Juynboll (Theodorus Willem Johannes), een zeer verdienstelijk beoefenaar der Oostersche taal en letterkunde, geboren te Rotterdam den 2den April 1802, studeerde te Leiden in de godgeleerdheid, maar legde zich vooral toe op de Oostersche talen. Toen reeds viel het accessit hem ten deel voor zijn antwoord op de Leuvensche prijsvraag: „De caussis quibus effectum est ut regnum Judae diutius persisteret quam regnum Israël". Op zijne „Disputatio de Amoso" verkreeg hij in 1828 den doctoralen graad, werd predikant te Voorhout en aanvaardde vervolgens in 1830 het hoogleeraarsambt te Franeker met eene redevoering: „De hodierna studii linguarum Orientalium conditione". In eene rectorale rede handelde hij over *Hamaker* en gaf, behalve „Letterkundige bijdragen (1838—1840)", met *Roorda* en *Weyers* de „Orientalia" in het licht. In 1841 werd hij hoogleeraar te Groningen, alwaar hij optrad met eene redevoering: „De gente Samaritana". Hij gaf er onderwijs in de Hebreeuwsche, Arabische, Syrische en Chaldeeuwsche talen en werd in 1845 benoemd tot opvolger van den hoogleeraar *Weyers* te Leiden. Hier was hij tevens interpres legati Warneriani en aanvaardde zijn ambt met eene redevoering: „De praecipuis progressibus quos literae Semiticae hoc ipso decennio fecerunt". Ondanks zijne zwakke gezondheid was hij steeds met grooten ijver werkzaam. Hij leverde: „Commentarii in historiam gentis samaritanae (1846)" en „Chronicon Samaritanum", terwijl hij sedert 1850 met ijver werkte aan een „Lexicon geographicum e duabus codd. MSS. arabice editum". Voorts ondernam hij de uitgave van de groote Arabische Kroniek: „Abu'l Mahásin", van welke de eerste 2 deelen in het licht verschenen. In eene rectorale oratie: „De codicum Orientalium, qui in Academia Lugduno-Batava servantur, bibliotheca (1854)" gaf hij den wensch te kennen, dat de Oostersche handschriften, door *Willmet* aan het Koninklijk Nederlandsch Instituut vermaakt, van Amsterdam naar Leiden mochten verplaatst worden, — hetgeen later geschiedde. Deze geleerde man, ook wegens zijn karakter algemeen geacht, overleed te Scheveningen den 16den September 1861.

K.

(NB. Woorden, niet onder K vermeld, zoeke men onder C.)

K is de elfde letter van ons alphabet. De Semietische talen bezitten twee klanken, welke op dien onzer *K* gelijken. De éene komt er nagenoeg volkomen mede overeen, doch de andere kan aangeduid worden door het Westersche schriftteeken Q. De eerste draagt in het Hebreeuwsch den naam van *kaph* (holle hand), in het Syrisch dien van *koph* en in het Arabisch dien van *keph*, terwijl de tweede in het Hebreeuwsch *qof* (koph, achterhoofd), in het Syrisch *qoef* en in het Arabisch *qaf* wordt geheeten. Beide letters vindt men bij alle volkeren van het Oosten, die tegelijk met den Islam het Arabisch alphabet aannamen, zooals de Perzen, Osmanen, Tartaren, Afghanen, Hindoe's, Maleiers, Berbers enz., ofschoon men in hunne talen den Q-klank der Semieten vruchteloos zoekt. Desgelijks vonden uit het oud-Semietisch of Phoenicisch alphabet beide schriftteekens den weg naar het Grieksch alphabet alwaar zij de namen *kappa* en *koppa* ontvingen. Daar men echter geen onderscheid hoorde in beider klank, is de *koppa* weldra afgeschaft en alleen op oude munten en als getalteeken (90) overgebleven. In het Romeinsch alphabet, hetwelk desgelijks beide letters opnam, is *K* door *C*, die ook vóór *e* en *i* den klank der *K* bezat, vervangen, en slechts in enkele gevallen, zooals in het woord *Kalenda*, bediende men zich van de *K*. De *q*, steeds met *u* verbonden (*qu*), had in het Latijn denzelfden klank als de *K*. Hetzelfde kan men zeggen van het Gothisch, waarin de klankverbinding *kv* door éen schriftteeken — de *Q* — wordt aangeduid, en van de nieuwere Germaansche talen, waarin men vóór de *v* (*u*) *Q* schrijft in plaats van *k*. — De *k* (de Latijnsche *c*) is de hardste keelletter. Volgens de wet der klankverschuiving komt de Gothische *k* overeen met de Grieksche (Latijnsche) γ en de oud-Hoogduitsche *ch*; bijvoorbeeld het Grieksche γένος, in het Latijn

genus, heet in het Gothisch *kuni* en in het oud-Hoogduitsch *chunni*, — het Grieksche *μέγας* luidt in het Gothisch *mikils*, en in het oud-Hoogduitsch *michil*. — De letter *K* beteekent in het Latijn *Kalendae*, — en *K. K* wordt in Oostenrijk gebruikt om *keizerlijk-koninklijk* aan te duiden.

Kaaba is de naam van een langwerpig vierkant gebouw in de heilige Moskee te Mekka. Zij is opgetrokken van groote steenen van verschillende grootte, die op eene ruwe wijze zijn samengevoegd, en heeft bij eene lengte van 18 en eene breedte van 14 schreden eene hoogte van omstreeks 12 Ned. el. Men vindt er slechts éene deur aan de noordzijde, 2 Ned. el boven den beganen grond, bekleed met zilver en met gouden sieraden getooid; deze deur is echter niet geplaatst in het midden van den wand, maar dicht bij éen der hoeken. Volgens de overlevering werd de eerste Kaaba naar het voorbeeld der troonzaal van *Allah* door de engelen en de tweede door *Allah* gebouwd en met laatstgenoemde overgebracht naar den hemel, waar zij zich loodrecht boven de tegenwoordige bevindt. Daarna vervaardigde *Seth* eene nieuwe Kaaba van steen en klei; zij werd door den zondvloed verwoest, en *Abraham* deed eindelijk de vierde verrijzen, opdat de geloovigen aldaar den eenigen God zouden aanbidden. Men ziet er thans nog den indruk van den voetstap des Aartsvaders. Intusschen werd zij later meermalen — het laatst in 1630 door Sultan *Moestapha* — vernieuwd, zoodat van de voormalige Kaaba niets meer over is dan een stuk van den muur, hetwelk als zeer heilig wordt beschouwd. In den noordoostelijken hoek der Kaaba is de zwarte, met zilver beslagen steen (Hadsjar-el-Aswad) vastgemetseld, die volgens de Mohammedaansche overlevering door den engel *Gabriël* bij het bouwen der Kaaba aan *Abraham* werd ter hand gesteld; zij was aanvankelijk wit, maar is zwart geworden door de vele tranen, die de Aartsvader over de zonden der menschen vergoot. Naar het voorschrift van *Mohammed* moeten de geloovigen gedurende het gebed derwaarts het aangezicht wenden en zich daarheen ter bedevaart begeven, om dien te kussen. De Kaaba wordt jaarlijks driemaal geopend, — eenmaal voor mannen, eenmaal voor vrouwen en eenmaal om haar te reinigen. Van buiten wordt zij telken jare met een nieuw zwart-zijden kleed versierd, waarop met gouddraad spreuken uit den Koran geborduurd zijn. Nabij de Kaaba vindt men de Zemzenbron, waaruit de door *Abraham* weggezondene *Hagar* haren zoon *Ismaël* drenkte en waarin de pelgrims zich baden, en onderscheidene ruimten, waarin zij hunne gewijde plechtigheden volbrengen. Het geheel is omgeven door een grooten, vierkanten, bedekten gang, Medsjid-el-Haram of de Heilige Moskee genaamd. De Kaaba heeft aanzienlijke bezittingen, die aanmerkelijke inkomsten opleveren. Zij werd reeds vóór den tijd van *Mohammed* als een heiligdom door de Heidensche Arabieren vereerd en haar bezit gaf aanleiding tot bloedige oorlogen. Toen *Mohammed* zich derwaarts begaf, vernielde hij er de 365 afgodsbeelden, welke gewijd waren aan de dagen des jaars.

Kaab-ben-Zoehair, een Arabisch dichter en tevens een Israëliet, wekte door zijne hekeldichten op *Mohammed* aanvankelijk den toorn van dezen, zoodat hij bij de verovering van Mekka ter dood veroordeeld werd. Hij ontving echter genade, werd de gunsteling van genoemden Vorst en was hem zelfs behulpzaam bij het opstellen van den Koran. Hij overleed in 622. Zijn „Carmen panegyricum in laudem Muhammedis” is in het Arabisch en Latijn door *Lette* (Leiden 1748) en door *Freytag* (1822), alsmede te Calcutta uitgegeven en behoort tot de „Zeven Moallakât”.

Kaad, *kaat* of *kât* is de naam der jonge toppen en bladeren van *Celastrus edulis*, die in Arabië algemeen gekauwd wordt. Dit heeft geenerlei nadeelige gevolgen, maar werkt, vooral na vermoeienis, verkwikkend en opwekkend. Te voren dronk men een waterachtig aftreksel van kaad, doch deze gewoonte is door het gebruik van koffie verdwenen.

Kaai of *kade* noemt men een muur, langs havens, grachten en kolken van sluizen opgetrokken. Zij wordt van harde klinkers in sterken trasmortel gemetseld en van hardsteenen dekstukken voorzien of ook wel van basalt vervaardigd. Intusschen heeft men ook wel kaden van rijzen pakwerk of van eikenhouten beschoeiing.

Kaaiman, zie *Krokodil*.

Kaak noemt men dat gedeelte van het hoofd, hetwelk tot afsnijding en verkleining der spijzen dient. Bij alle dieren vindt men meer dan éene kaak. Bij de Gelede Dieren (Articulata) zijn de verschillende kaken zóo geplaatst, dat zij zich in horizontale richting bewegen. Bij de Gewervelde Dieren — ook bij den mensch — heeft men 2 kaken, en daarvan beweegt zich de onderkaak hoofdzakelijk in verticale richting. Zij vormen bij den mensch het onderste gedeelte van het aangezicht. De bovenkaak bestaat uit 2 met elkaår vergroeide beenderen (ossa maxillaria superiora). Het bovenkaakbeen is een veelhoekig lichaam, dat den grond en den rand der ooghoIte vormt. Het uitwendig gedeelte, met het jukbeen verbonden, steekt vooruit en heet het wanguitsteeksel (processus zygomaticus). Het heeft eene diepe sleuf, waarin de opening uitkomt eener buis, die den 2den tak der driedeelige zenuw bevat. De uitwendige oppervlakte gaat met eene ronding in de achtervlakte over, welke met het vleugelvormig gedeelte van het verhemeltebeen verbonden is en daarmede eene breede spleet vormt. De binnenste of neusoppervlakte vormt met het neusuitsteeksel de binnenvlakte van den neus en heeft eene groote oppervlakte, die met den bovenkaaksboezem (antrum Higmori) samenhangt. Deze holte wordt aan de bovenzijde door de oogkasplaat, aan de buitenzijde door de wangplaat en aan de binnenzijde door de neusplaat omsloten; de basis dezer holte is de tandkasrand. Van het bovenkaakbeen gaan 4 uitsteeksels naar verschillende richtingen, — voorts vindt men dáar onderscheidene openingen voor vaten en zenuwen.

Het onderkaakbeen (os maxillare inferius) is enkelvoudig. Het bekleedt het onderste gedeelte van het aangezicht en strekt zich hoefijzervormig tot aan de slapen uit. Het middenste of onderste gedeelte draagt den naam van kin, en vanhier verheffen zich de beide zijtakken. De achterste oppervlakte is ruw en dient tot aanhechting van spieren. De

bovenste of tandkasrand heeft 16 tandkassen. De takken dienen vooral tot aanhechting van spieren, waardoor de mensch de onderkaak op en neêr en nagenoeg in een kwart-cirkel heen en weder, alsmede naar voren en naar achteren bewegen kan, zoodat zij, in verband met de onbewegelijke bovenkaak, uitstekend geschikt is tot het vermalen van spijzen. — Eene ongesteldheid, die wel eens voorkomt, is *kaakkramp* of *klem* (trismus), namelijk eene aanhoudende kramp in de spieren van de onderkaak, zoodat deze onbewegelijk wordt. Voorts heeft men *kaakontwrichting*, wanneer één der gewrichtsknobbels van de onderkaak uit de gewrichtsholte is gedrongen.

Kaak (De) is eene onteerende straf, of ook wel het instrument, dat tot uitvoering der straf dient. In onze taal heet zij gewoonlijk „te pronkstelling", in 't Fransch „le carcan". In het oud-Hollandsche recht was zij niet onbekend; de Fransche Code Pénal, in 1810 hier te lande ingevoerd, behield haar en plaatste haar onder de crimineele, „blootelijk onteerende" straffen, die én als hoofd- én als bijkomende straf werd toegepast. Al wie veroordeeld was tot crimineele gevangenistuchthuisstraf zal, alvorens zijne straf te ondergaan, openlijk „aan de kaak" gesteld worden, en dáar een uur lang ten toon staan met een bord boven zijn hoofd, waarop met groote leesbare letters zijne namen, beroep, woonplaats, zijne misdaad en zijne straf vermeld staan. Art. 4 van de wet van 22 Juni 1854 Stbl. N° 102 schafte die straf af en bepaalde verder in art. 5, dat, waar de straf van de kaak als op zich zelf staande straf is bedreigd, zij vervangen wordt door eene correctioneele gevangenisstraf van 3—5 jaren en ontzetting van sommige burgerlijke en burgerschapsrechten voor vijf tot tien jaren. De geldboete, naast de straf van de kaak bedreigd, wordt met de daarvoor in de plaats getreden straffen toegepast.

Kaakebeen (Daniël Matthijs), een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde, geboren te Haarlem den 14den Maart 1783, studeerde te Utrecht, werd op 21-jarigen leeftijd proponent en zag zich achtervolgens beroepen te Zeist (1809), 's Hertogenbosch (1815), Middelburg (1818) en Amsterdam en gaf daaraan gehoor, terwijl hij aanbiedingen uit Rijswijk en Haarlem van de hand wees. Te Amsterdam werd hij in 1834 op den predikstoel door eene hevige bloedspuwing overvallen en overleed op zijne buitenplaats Amerika bij Weesp den 30sten November 1835. Van zijne geschriften vermelden wij: „Christelijk dagboek (1828)", — „Lessen der wijsheid, getrokken en samengevoegd uit de Spreuken van Salomo (1835)", — „Nagelaten leerredenen enz. (1836, 2 dln)" — en „Godsdienstige mengelingen (1837)". Ook leverde hij onderscheidene bijdragen in tijdschriften.

Kaalhoofdigheid (alopexia, calvities) ontstaat door ongesteldheid der hoofdhuid. Zij kan algemeen en plaatselijk wezen. Gewoonlijk wordt zij veroorzaakt door ouderdom, omdat alsdan de haarwortel sterft wegens gebrek aan voedende kracht der huid, — door hevige koortsziekten, waarbij echter de haarwortel blijft leven, zoodat de haren terugkeeren, — door eene verzwakkende levenswijs, — door klierachtige ongesteldheden, die uitslag op het hoofd doen ontstaan, — door algemeene syphilis, — door overmatig gebruik van kwikzilver, — door lood- en rattenkruidvergiftiging, — en door erfelijken aanleg. Vroegtijdige kaalhoofdigheid gaat bij mannen veelal gepaard met een weelderigen groei van den baard.

Plaatselijken kaalhoofdigheid is doorgaans het gevolg van uitslag, waarbij zich groote hoeveelheden schimmelplanten ontwikkelen.

Daar kaalhoofdigheid uit velerlei oorzaken kan ontstaan, is het duidelijk, dat daartegen geen algemeen geneesmiddel gevonden wordt. Elke dier oorzaken moet op eigenaardige wijze worden bestreden.

Kaap (Eene) noemt men een vooruitspringend gedeelte der kust, — dikwijls het uiteinde eener bergketen. Om laatstgenoemde reden hebben vele kapen eene aanmerkelijke hoogte en zijn uitnemend geschikt tot verdedigingswerken. — Ook houten stellingen, die, op het strand geplaatst, den zeeman tot verkenningsteekens dienen en hem een bepaalden koers aanwijzen, bestempelt men met den naam van kapen.

Kaap de Goede Hoop. Zóo noemde *Vasco de Gama* in 1492 het zuidwestelijk uiteinde van Afrika, hoewel dit reeds van zijn eersten ontdekker, *Bartolomeo Diaz* (1487), den naam van Stormkaap ontvangen had. Het ligt op 34° 35′ Z.B. en 18° 28′ O.L. van Greenwich. Het hiernaar genoemde *Kaapland* is hoofdzakelijk in handen der Engelschen, terwijl daartoe tevens de *Oranje-Vrijstaat* en de *Transvaal* behooren. De Britsche bezittingen bestaan er uit:

De Kaapkolonie,	9 404,7	□ geogr. mijl en	720 984	inwoners, onder welke	236 783	Blanken.
Basoetoland,	395,8	„ „ „ „	127 701	„ „ „	378	„
West-Griqualand,	822,7	„ „ „ „	45 277	„ „ „	12 374	„
Kaffraria,	732,5	„ „ „ „	400 500	„ „ „	———	„
Natal,	881,9	„ „ „ „	356 517	„ „ „	22 650	„

Men heeft hier alzoo op 12 237,6 □ geogr. mijl omstreeks 1 651 000 inwoners. Hierbij komen nog:

De Transvaal,	5 349,9	□ geogr. mijl en	315 000	inwoners, onder welke	40 000	Blanken.
Oranje-Vrijstaat,	2 000	□ „ „ „	133 518	„ „ „	61 022	„

Zie voorts onder de namen *Oranje-Vrijstaat* en *Transvaal*.

In eerstgenoemd Britsch gewest, namelijk in de *Kaapkolonie*, bestaat de bevolking, behalve uit de reeds vermelde Blanken (Europeanen of afstammelingen van dezen), uit Maleiers, Hottentotten, Fingoe, Kaffers, Beetsjoeanen en Kleurlingen. Ruim de helft der bevolking belijdt er den Protestantschen godsdienst, — voorts heeft men er bijna 10 000 R. Katholieken, ruim 11 000 Mohammedanen en meer dan 334 000, die tot geenerlei gods-

dienstig genootschap behooren. Christelijke zendelingen uit Europa zijn er dan ook met ijver werkzaam, — en wel ten getale van 412, over 84 vaste stations en ongeveer even zoo vele buitenposten verdeeld.

De inboorlingen zijn er gesplitst in twee groote groepen, namelijk in de A-Bantoe, in het zuiden met den naam van Kaffers bestempeld, en in de Koi-Koin of Hottentotten, waartoe eenigermate ook de San of Boschjesmannen behooren. De eerste groep is verreweg de grootste en strekt met de Congo-Kaffers zich uit tot aan de andere zijde van den evenaar. Wij bepalen ons echter hier tot die, welke in het Kaapland gevestigd zijn.

Alle A-Bantoestammen onderscheiden zich door eene donkere huid en gekroesd haar, maar de huid is niet bij allen, die er toe behooren, even zwart en het haar niet bij allen gelijk in gesteldheid en in lengte. Het lichaam dier inboorlingen is doorgaans krachtig ontwikkeld en hun gelaatsvorm komt meer dan bij de Negers met dien der Europeanen overeen. De Zuid-Afrikaansche afdeeling dezer groep telt volgens *Bleek* vier takken, namelijk die der Kaffers, Beetsjoeanen, Tegeza en O Tyiherero, die zich door verschillende talen of tongvallen onderscheiden. Volgens de door hen bewoonde gewesten splitst men hen in eene oostelijke groep, met de Ama-Zoeloe en Ama-Xoso (eigenlijke Kaffers), — eene middengroep met de Beetsjoeanen, — en eene westelijke groep met de Ova-herero of Damara.

De Ama-Xoso zijn weder verdeeld in twee hoofdstammen, de Ama-gcaleka en de Ama-habebe. Zij bewonen het Vrije Kafferland (Free Kaffraria) tusschen de Kei en hare zijrivier de Indwe ten zuiden, de Kwathlambaketen ten westen, de Oemtafoenarivier ten noorden en den Indischen Oceaan ten oosten. Zij vormen een luchthartig en oorlogzuchtig volk, dat zich minder door persoonlijke dapperheid dan door onbeschaamde aanmatiging onderscheidt, maar geenszins wreed of bloeddorstig mag heeten. Het houdt zich vooral bezig met de veeteelt en met de jacht, terwijl de vrouwen den akker bezorgen. Men vindt bij de Kaffers geene slavernij, maar de veelwijverij is er in zwang en de zedelijke bedorvenheid betreurenswaardig. Hunne kleeding bepaalt zich tot een gordel of schort of ook wel tot een mantel van vellen. Tot hunne wapens behooren eene werpspies ter lengte van 1½ Ned. el en door hen oemkonto en door de vreemde kolonisten assagaai genoemd, eene lans, een knods, benevens pijl en boog, terwijl zij zich allengs ook van geweren voorzien. Ook dekken zij zich met een schild, van eene ongelooide ossenhuid vervaardigd. Hunne woningen eindelijk zijn halfbolvormige hutten van gevlochten rijswerk.

De Ama-Zoeloe wonen ten noorden der Xoso in Natal en in Zoeloeland. Dit volk heeft door dapperheid in den oorlog eene zekere vermaardheid gekregen. Hun gebied werd in 1879 door de Briten veroverd.

De Beetsjoeanen omvatten onderscheidene stammen, tusschen de Oranjerivier en de Zambesi gevestigd. Hun land is echter voor een groot deel door de ingezetenen van den Oranje-Vrijstaat en van de Transvaalsche Republiek in bezit genomen. Men heeft Oost- en West-Beetsjoeanen, die wederom in een groot aantal stammen zijn verdeeld. Tot de Oost-Beetsjoeanen behoort die der Basoeto's.

Voorts bewonen er Damara met stammen der Nama-Hottentotten en Boschjesmannen een gebied, hetwelk tusschen den 19den breedtegraad en den keerkring zich uitstrekt van den Atlantischen Oceaan tot aan 19° O.L. van Greenwich.

De Hottentotten of Koi-Koin vormen vermoedelijk een volk van inboorlingen, hetwelk, tusschen de A-Bantoe en de Europeanen bekneld, allengs verminderd is, zoodat de onvermengde overblijfselen van dezen stam meer en meer verdwijnen. In het algemeen is de kleur hunner huid geelachtig bruin, hun haar gekroesd, hun voorhoofd smal en hunne kin puntig. Zij hebben sterk uitpuilende jukbeenderen, kleine handen en voeten en zijn niet sterk, maar taai van lichaam. Zij zijn volgens hun tongval in groepen verdeeld. Te voren woonden zij gedeeltelijk aan de Kaap, gedeeltelijk op den rechter oever van de Oranjerivier en gedeeltelijk, onder den naam van Namaqua, in de omstreken van de Walvischbaai. Zij zijn listig en behendig en tevens slaven van zingenot en dronkenschap. De Griqua zijn met hen vermaagschapt. Deze zijn in Nieuw- of Oost-Griqualand gevestigd en houden zich bezig met de veeteelt.

Tot de Hottentotten kan men ook eenigermate de Boschjesmannen rekenen. Deze zijn klein van gestalte (gemiddeld niet langer dan 1,44 Ned. el), zeer mager en hebben kleine handen en voeten, eene droge, roodachtig bruine huid en sterk gekroesd haar. Tevens onderscheiden zij zich in hunne bewegingen door eene behendigheid, welke op die der apen gelijkt.

In 1875 had men in de Kaapkolonie (met Basoetoland) ruim 241 000 en in Natal ruim 24 000 paarden. Men vond toen in die beide gewesten in dezelfde volgorde 1 300 000 en 450 000 runderen, 11 279 000 en 386 000 schapen, 132 000 en 386 000 zwijnen en eene menigte geiten, struisvogels enz. Voorts levert het Kaapland voortreffelijken wijn, alsmede goud en diamanten. Ook zijn zoowel in de Kaapkolonie als in Natal spoorwegen aangelegd.

De koloniale Staten Kaapkolonie en Natal, waaraan de overige Britsche gewesten als Kroonlanden zijn toegevoegd, worden onder het gemeenschappelijk toezicht van een oppercommissaris, door de Britsche Kroon benoemd, en ieder in het bijzonder onder dat van een Britschen gouverneur door een Parlement, hetwelk uit twee Huizen bestaat, naar eigene wetten geregeerd. Gewoonlijk is de gouverneur en opperbevelhebber der Kaapkolonie tevens oppercommissaris van Zuid-Afrika. De hoofdstad van de Kaapkolonie is de Kaapstad (zie onder) en die van Natal, hetwelk uit elf graafschappen bestaat, Pietermaritsburg. In West-Griqualand is Griqua Town de zetel van den ondergouverneur, terwijl Kimberley de hoofdplaats is der diamantgravers. Het Kaapland is in 1879 door de kabel D'Urban-Aden met het Europeesche telegraafnet verbonden. Ook wordt er veel gedaan tot uitbreiding van het onderwijs en tot verlevendiging van den handel.

De Kaapkolonie is in 2 provinciën verdeeld,

namelijk de West-provincie of eigenlijke Kaap en de Oost-provincie of Uytenhage. De eerste omvat de districten Kaap, Pearl, Malmesbury, Caledon, Stellenbosch, Swellendam, George, Worcester (Tulbagh), Clan-William en West-Beaufort, — en de laatste de districten Uytenhage, Graaf-Reynet, Colesberg, Cradock, Somerset, Albany, Victoria, Port-Elisabeth, Albert, Fort Beaufort en Britsch Kafraria.

Het *Kaap-district* is het kleinste, maar tevens het belangrijkste en volkrijkste district. Het is in een groot aantal arrondissementen verdeeld en bevat:

De *Kaapstad* (Cape Town) de hoofdstad van het Kaapland. Zij ligt 3 uren gaans ten noorden van de Kaap, aan den noordelijken voet van den Tafelberg (1100 Ned. el hoog), in eene door bergen omgevene vlakte, ten zuiden van de ruime Tafelbaai, die niet altijd voor schepen eene veilige wijkplaats aanbiedt. De stad is van vestingwerken voorzien en de huizen zijn er gedeeltelijk in Nederlandschen, gedeeltelijk in Engelschen trant opgetrokken, met platte daken voorzien en met tropische gewassen versierd. Voorts is zij omgeven door fraaie tuinen en landhuizen. Het voornaamste plein, het Paradeplein genaamd, ligt nabij de zee; dáar verheffen zich het paleis van den gouverneur en een groot aantal handelsmagazijnen. In de Kaapstad, door een spoorweg over Stellenbosch en Pearl met het bloeiende dorp Wellington verbonden, heeft men het bestuur der kolonie, een Engelschen en R. Katholieken bisschop en een 15-tal kerken, onder welke zich de hoofdkerk, aan *St. George* gewijd, de Nederlandsch-Hervormde en eene Luthersche kerk, alsmede 4 synagogen bevinden. Voorts heeft men er eene boekerij met 36000 deelen, een fraai stadhuis en ruime kazernen, een collége, in 1877 tot universiteit verheven, een astronomisch en magnetisch observatorium, eene Nederlandsche normaalschool, een museum, een prachtigen botanischen tuin en onderscheidene genootschappen. Het aantal inwoners bedraagt ruim 35000 (met die der voorsteden ruim 45000) en de handel is er van groot belang, daar er jaarlijks 500 tot 600 schepen binnenvallen.

In het Kaapland vindt men nog altijd vele Nederlanders. Immers dezen hebben er in 1651 de eerste kolonië gesticht, nadat *van Riebeek* in 1643 de Oost-Indische Compagnie op de belangrijkheid van dat punt had opmerkzaam gemaakt. In 1652 verrees er de Kaapstad. Deze kolonië werd in 1795 door de Engelschen genomen, in 1802 bij den vrede van Amiens teruggegeven, in 1806 op nieuw overweldigd en in 1814 bij den Vrede van Parijs door hen in eigendom verworven.

Uitbreiding der Britsche heerschappij en onderdrukking van het Hollandsch element waren voorts schering en inslag van de koloniale politiek der Engelschen aan de Kaap. Nadat de ontdekking der diamantvelden op het gebied der Vaalrivier de waarde had doen inzien van West-Griqualand, werd het, in weerwil van de aanspraken van den Oranje-Vrijstaat, in 1871 door de Briten bezet, in 1872 eene Kroonkolonie verklaard en in 1877 in de Kaapkolonie ingelijfd. Ook Basoetoland, hetwelk zich na een rampspoedigen oorlog tegen de boeren van den Oranje-Vrijstaat onder Britsche bescherming had begeven, ondervond in 1871 hetzelfde lot, doch met de bepaling, dat het onder het gezag zou staan van den oppercommissaris. De Basoeto's kwamen echter in 1879 in opstand, vonden steun bij bevriende stammen, streden met afwisselenden voor- en tegenspoed tegen Engeland en bedongen betere voorwaarden. Voorts werd het Vrije Kafferland bij gedeelten aan de Britsche bezittingen toegevoegd, in 1874 Oost-Griqualand, in 1877 Fingoeland, in 1878 Pondoland enz. Ook aan de westkust breidde de Britsche heerschappij zich uit: den 12den Maart 1878 werd er de Walvischbaai met een grondgebied van ongeveer 300 □ Eng. mijl als Kroongebied in bezit genomen en vervolgens als een gedeelte der Kaapkolonie aangemerkt. Voorts werden met de hoofden van Herero- en Namaquastammen verdragen gesloten, waarbij deze Engeland als beschermende mogendheid erkenden en den afstand van uitgestrekte gronden als Kroonland inwilligden. Niettemin barstte er in het laatst van 1880 de aloude strijd tusschen de Namaqua en Herero wederom met verhoogde woede uit.

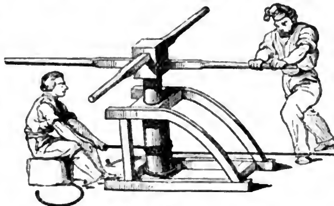
Tot de gewichtige gebeurtenissen in het Kaapland behoort wijders de Zoeloe-oorlog van 1879. Reeds in 1876 kwam er stoornis in de vriendschappelijke betrekkingen tusschen de Engelschen in Natal en den in 1873 door hen als Koning der Zoeloe's erkenden *Cetawayo*. Die stoornis werd veroorzaakt door herhaalde klachten over de militaire dwingelandij in Zoeloeland, en de geweldige wegvoering van een paar Zoeloevrouwen, die op Britsch gebied de wijk hadden genomen, en de moord, op die vrouwen gepleegd, gaf aanleiding (December 1878) tot een ultimatum, door de Engelschen gesteld, waarbij geëischt werd de uitlevering der moordenaars, de opheffing der militaire dwingelandij en het recht om een Britschen resident te plaatsen in Zoeloeland. De gestelde termijn van vier weken eindigde zonder dat *Cetawayo* iets van zich liet hooren, en den 11den en 12den Januari 1879 overschreed Lord *Chelmsford*, de opperbevelhebber der Britsche troepen, met 5000 man Europeesch voetvolk, 1500 man koloniale ruiterij en 7000 Kaffers in vier kolonnes de grenzen van het Zoeloegebied. De eerste kolonne onder kolonel *Pearson* trok over de Tugela (de grensrivier) niet ver van haren mond, de tweede onder kolonel *Durnford* wat verder van dezen en de derde onder kolonel *Glyn* en vergezeld van *Chelmsford* bij Rorke's Drift over de Buffelrivier, terwijl de vierde onder kolonel *Wood* van Utrecht (Transvaal) zich derwaarts begaf. Eene vijfde afdeeling bleef in Transvaal om het oog te houden op *Secocoeni*, het opperhoofd der Bapidi, welke desgelijks tot de Zoeloe's behooren. Toen trok *Cetawayo* met een leger van 40000 man de eerste drie kolonnes te gemoet, en reeds den 22sten Januari kwam het met de beide eerstgenoemden tot een gevecht. Op zijn marsch naar het zendelingenstation Ekowe werd *Pearson*, die 1600 man onder zijne bevelen had, door 5000 Zoeloe's aangevallen, maar hij dwong hen met een verlies van 600 man tot den terugtocht, zoodat hij den volgenden dag zijne bestemming bereikte en

deze tegen de omringende overmacht versterken kon. Minder voorspoedig was de kolonne van kolonel *Glyn*. Deze had den 21sten Januari na hare vereeniging met de derde kolonne het Isandoelagebergte bereikt. Den volgenden dag volbrachten *Chelmsford* en *Glyn* eene verkenning, waarbij zij door den vijand werden misleid, zoodat zij dezen met de hoofdmacht te gemoet rukten. In de legerplaats bleven onder luitenant-kolonel *Pulleine* 6 kompagnieën Engelsche infanterie met 200 man ruiterij en 800 Kaffers. Deze bezetting werd door een Zoeloeleger van 15 000 man plotselijk aangegrepen en bijna geheel afgemaakt. Tegelijk ontstond bij Rorke's Drift, door 80 man bewaakt, een gevecht, waarbij echter de 3 000 aanvaliende Zoeloe's moesten afdeinzen. Na dat geweldig verlies trok *Chelmsford* over de Tugela terug, om de komst van versterkingen af te wachten, ten einde daarmede kolonel *Pearson* te ontzetten. Inmiddels had de vierde kolonne meermalen gelegenheid om blijken te geven van dapperheid, maar tevens om meermalen onvoorzichtigheid met noodeloos verlies te boeten. Den 24sten Januari werd zij voor de eerste maal door de overmacht der Zoeloe's aangevallen, maar zonder vrucht. Laatstgenoemden behaalden intusschen een aanmerkelijk voordeel, toen zij den 12den Maart eene van Derby naar Lüneburg marscheerende proviandkolonne overrompelden en de zorgelooze bedekking, ten getale van 104 Engelschen, deden sneuvelen. Iets dergelijks overkwam den 28sten Maart een veetransport, waarbij 11 officieren en 80 man werden in de pan gehakt. Daardoor aangemoedigd, ondernamen de Zoeloe's onder *Oembelani* den 29sten en 30sten Maart een aanval op het leger van *Wood* bij Kamboela, maar leden hier eene volkomene nederlaag. Daar hij echter geen steun had van de andere kolonnes, kon *Wood* deze overwinning niet voortzetten. Eerst na het ontvangen van versterkingen ging hij weder met *Chelmsford* op marsch en nam deel aan den slag van Oeloendi. Toen er eindelijk hulptroepen uit Indië, St. Helena, Mauritius en Engeland aangekomen waren, trok *Chelmsford* den 29sten Maart met 3 300 man Engelschen en 3 000 man Kaffers van den benedenloop der Tugela naar Ekowe, waar de bezetting onder gebrek en ellende zich met groote inspanning tegen de Zoeloe's had staande gehouden. Den 2den April ontmoette *Chelmsford* bij Ginginhlovoe de belegeringstroepen, 12 000 man sterk, bracht hun eene nederlaag toe en ontzette Ekowe den volgenden dag. In plaats echter van gebruik te maken van zijne zegepraal en naar Oeloendi, de hoofdkraal van *Cetawayo* op te rukken, liet *Chelmsford* eene zwakke bezetting te Ginginhlovoe achter en trok terug over de Tugela. Eerst nadat er nieuwe versterkingen waren aangekomen, viel hij tegen het einde van Mei en den aanvang van Juni weder in Zoeloeland, en bij deze gelegenheid werd Prins *Louis Napoleon* (1 Juni) bij eene verkenning door een troep Zoeloe's overrompeld en gedood. Voordat Sir *Garnett Wolseley*, uit Engeland gezonden om *Chelmsford* te vervangen, op het tooneel van den oorlog was aangekomen, had laatstgenoemde gelegenheid, om den glans van zijn veldheerstalent, die aanmerkelijk verduisterd was, door eene overwinning te verhoogen. Den 4den Juli versloeg hij bij Oeloendi met eene afdeeling van 5 000 man de hoofdmacht van den Koning der Zoeloe's, die bevel voerde over 20 000 man. Daar laatstgenoemde zich verwijderd had gehouden van zijn leger en na de nederlaag met zijne vrouwen de vlucht had genomen naar het Ngomewoud, werden de stamhoofden der Zoeloe's weldra afvallig en onderwierpen zich aan Engeland. Toen voorts den 28sten Augustus ook *Cetawayo* gevangen genomen werd, nam die oorlog een einde. Het land werd in 18 gewesten verdeeld, onder stamhoofden en onder het algemeen toezicht van een Engelschen resident geplaatst, de militaire dwingelandij opgeheven, het gebruik van vuurwapens verboden en de macht der stamhoofden zooveel mogelijk beperkt. Den 28sten November werd ook het versterkte verblijf van *Secocoeni* in de nabijheid van Lijdenburg door majoor *Bushman* stormenderhand veroverd, waarna men ook dat stamhoofd zelven gevangen nam.

Deze *Secocoeni* was middellijk de oorzaak, dat de Transvaal (zie aldaar) den 12den April 1877 bij de Britsche bezittingen werd ingelijfd. De Staat van de Boers werd vooral een steen des aanstoots voor de Engelschen, toen zijn president *Burgers*, in 1872 gekozen, moeite deed, om het land door een spoorweg naar de Portugeesche Delagoabaai met de zee te verbinden, terwijl de Staat tevens een struikelblok was voor de uitvoering van het plan, om onder souvereiniteit van Engeland eene Zuid-Afrikaansche Unie te stichten. Deze spoorweg moest gelegd worden door het land van *Secocoeni*, maar de Boers waren niet in staat om den tegenstand van dezen te overwinnen. De Engelsche politiek maakte gebruik van deze omstandigheid. Sir *Bartle Frere*, gouverneur der Kaapkolonie en opper-commissaris van Zuid-Afrika, verklaarde, dat de Transvaalrepubliek niet bij machte was om de inboorlingen in toom te houden, zoodat hierdoor wellicht een algemeene Kafferoorlog zou ontstaan, die de geheele Kaapkolonie met den ondergang bedreigde. Het was voor Engeland een recht en een plicht dit te verhoeden. In weêrwil van alle ophelderingen verscheen Sir *Theophilus Shepstone*, vergezeld van Engelsche troepen, den 12den April 1877 te Pretoria en verklaarde, dat de Transvaal als een afzonderlijk gouvernement was ingelijfd in de bezittingen van hare Britsche Majesteit. De overrompelde Boers verbeten hunne woede en bleven wachten. Toen de Engelschen door de Zoeloe's geslagen werden, boden de Boers hunne hulp aan onder voorwaarde van het herkrijgen hunner zelfstandigheid, maar hun aanbod werd van de hand gewezen. Eindelijk was naar de meening der Boers het uur der verlossing geslagen. Den 16den December 1880 verkondigde een Voorloopig Bewind onder *Krüger*, *Joubert* en *Jorissen* de herstelling der voormalige onafhankelijkheid en der vroegere constitutie. De Engelsche bezetting, aldaar aanwezig, trok terug in de forten van Pretoria, Potchefstroom, Wakkerstroom, Lijdenburg en Kanderton, om er de troepen in te wachten, die uit Natal onder generaal Sir *George Colley* derwaarts rukten. Eene Engelsche afdeeling van 200 man werd den 20sten December op haren tocht van Lijdenburg

naar Pretoria door de Boers overvallen en afgemaakt. Den 28sten Januari 1881 werd de aanval van *Colley* met 1 200 man op den Langs-Nekpas, die over het Drakengebergte leidt, met een aanzienlijk verlies afgeslagen en de Engelsche generaal in zijne legerplaats op de bergvlakte der Prospect-Hills aan de Ingogorivier omsingeld. Eene poging van *Colley* op den 8sten Februari, om zich naar de zijde van New Castle een weg te banen, eindigde met eene nederlaag, zoodat hij naar zijne legerplaats moest terugkeeren. Tegen het einde van Februari ontving hij versterking, ondernam den 24sten van die maand eene verkenning van den bergpas, maar leed bij Spitsberg eene volkomene nederlaag, waarbij hij zelf sneuvelde. Hij werd opgevolgd door generaal *Roberts*. Inmiddels kwam de Britsche Regeering tot andere gedachten, knoopte onderhandelingen aan met het Voorloopig Bewind van de Transvaal en hergaf aan deze, onder Engelsche suzereiniteit, eene volkomene onafhankelijkheid. Tot nadere vaststelling der voorwaarden begaf zich de president *Krüger* in 1883 in persoon naar Engeland, vergezeld door den superintendent *Dutoit* en generaal *Smit*, verkreeg er gunstiger toezeggingen en bezocht in 1884 ook Nederland. Zie voorts onder *Transvaal*.

Kaapstander (De) is een werktuig, bestemd om in horizontale richting eene groote kracht aan te wenden. Hij is in bijgaande figuur afgebeeld en bestaat uit 2 voetstukken, die door de beide buitenrichels en den rolrichel met elkander verbonden zijn. In de voetstukken staan de schoren, en het dekstuk ligt er overheen. De spil eindigt beneden in een tap, die in eene opening van den rolrichel past, en de spil zelf of de cylinder reikt tot aan het dekstuk. De hals, een cylinder van geringer dikte, eindigt boven het dekstuk in een vierkanten kop, waarin gaten geboord zijn voor de windboomen of spaken. De lijn of kabel, waaraan de last is vastgemaakt, loopt om de spil met 2 of 3 slagen, terwijl men het vrije uiteinde er afhaalt. Komt men alzoo aan het benedeneinde van de spil en wordt deze naar boven allengs dunner, zoo kan men, door het vrije uiteinde iets los te laten, de slagen naar boven verschuiven. De krachtvermeerdering wordt bepaald door de dikte van den cylinder en de lengte der windboomen. Wanneer één man, werkende aan een windboom van 3 el lengte, eene kracht van 30 Ned. pond aanwendt, terwijl de middellijn der spil 3 palm bedraagt, dan kan bij eene tegenstand van 300 Ned. pond overwinnen, want de kracht staat tot den last als de middellijn van de spil tot de lengte van den windboom, of in het gegeven geval: 30 pond : tegenstand (last) = 0,3 el : 3 el. Hier is de last gelijk aan $\frac{3 \times 30}{0,3} = 300$ pond.

Kaapstander.

Men gebruikt den kaapstander ook wel tot het opheffen van zware lasten. Men plaatst dan een takel boven den last en legt het touw er doorheen en daarna om de spil. Zoo wordt hij gebezigd tot het openen van sluisdeuren. De windas, onder den naam van gangspil aan boord van schepen in zwang, komt volkomen overeen met den kaapstander, terwijl de braadspil daarvan alleen verschilt door den horizontalen stand van de spil.

Kaapvaart wordt gepleegd door personen, die in tijd van oorlog schepen uitrusten, om daarmede den vijand afbreuk te doen en tevens zelven voordeelen te behalen, hoofdzakelijk door het overweldigen van weêrlooze koopvaarders. De naam is volgens sommigen afkomstig van het Latijnsche woord *capere* (nemen) en volgens anderen van *kiompur* of *kappar*, zooals bij de Noormannen de gezagvoerders van roofschepen werden genoemd. De eigenaar van een kaperschip ontving van de oorlogvoerende Mogendheid een kaperbrief of eene schriftelijke volmacht, om den vijand op zee zoo veel mogelijk schade toe te brengen. De Kaapvaart werd dus geenszins op dezelfde lijn gesteld met zeerooverij, maar als een gewettigd bedrijf beschouwd. Zij heeft dan ook eene belangrijke rol vervuld in den oorlog der Nederlanden tegen Spanje. Dikwijls ook werd een genomen schip tegen losgeld of rantsoen weder vrijgelaten en door eene soort van pas tegen elken aanval van kapers van dezelfde Mogendheid beveiligd. Bij den Vrede van Parijs in 1856 werd door alle beschaafde Staten, met uitzondering van de Amerikaansche Unie, het besluit genomen, om de kaapvaart af te schaffen. Aan de Amerikaansche Unie is intusschen gedurende den burgeroorlog groote schade toegebracht door de kapers der Zuidelijke Staten, hetgeen later aanleiding heeft gegeven tot de bekende Alabamaquaestie.

Kaap-Verdische Eilanden, zie *Groene Voorgebergte*.

Kaardebol (De) of kaardedistel (Dipsacus fullonum *Mill.*) behoort tot de familie der *Dipsaceën*, waarvan het geslacht Dipsacus de type is. Deze plant heeft een dikken, spilvormigen wortel en bladeren, die bij den grond over dezen zijn uitgespreid. Zij zijn langrond, getand en alleen op de middennerf met stekels gewapend. De stengelbladeren zijn langwerpig-lijnvormig, gaaf of grofgetand. De stroobschubben der bloemen zijn zeer stijf, aan de punt haakvormig omgebogen en korter dan de bloem. De kelk is 4-spletig. Men verbouwt dit gewas op een zwaren kleigrond; het wordt vooral aan de Rijn, in het midden van Frankrijk en in Oostenrijk veelvuldig gekweekt. De gedroogde bloemhoofdjes bezigt men tot het kaarden of gladstrijken der wol van laken. De wortel werd te voren als een zweetdrijvend middel voorgeschreven.

Wij geven hierbij de afbeelding van den stengel met een wortelblad, alsmede van een omwindselblad en van eene bloem op de helft der natuurlijke grootte. De weverskaarde wordt in ons land gekweekt, doch *Dipsacus pilosus L.* of de harige kaardebol met gesteelde bladeren, bolronde hoofdjes en witte bloemen, — alsmede

De kaarde, *Dipsacus fullonum.*

Dipsacus sylvestris L. of de wilde kaardebol met ongesteelde stengelbladeren, eironde hoofdjes en rozenroode bloemen behooren tot de tweejarige Vaderlandsche planten, maar zijn niet geschikt tot het kaarden.

Kaarsen (De) zijn door het gebruik van gas en petroleum in den laatsten tijd bijna geheel en al op den achtergrond geraakt. Eene halve eeuw geleden bezigde men ze tot verlichting van openbare gebouwen en woonhuizen. Nog heeft men waskaarsen noodig voor de R. Katholieke kerken, — nog worden bij enkele gelegenheden de lustres van paraffine- en stearinekaarsen voorzien, maar de vetkaars is in onzen tijd bijna nergens anders te vinden dan in eene dwergachtige gestalte in een onderwetschen stallantaarn.

De kaarsen worden vervaardigd uit vette zelfstandigheden. Men geeft aan deze den vorm van een cylinder, welke in het midden voorzien is van eene pit. Deze, gewoonlijk van katoen, wordt aangestoken. Door de warmte smelt het vet en stijgt langs de vezels der pit omhoog, om voedsel te verschaffen aan de vlam. Dáár aangekomen ondergaan de vetstoffen eene droge destillatie door de hitte van het reeds brandende gedeelte. Daardoor treden gassen op, die in hoofdzaak uit verbindingen van koolstof en waterstof bestaan en waarvan men het bestaan in het binnenste, donkere deel der vlam kan aantoonen. Deze gassen ontmoeten bij het binnendringen in den gelen mantel der vlam de zuurstof der lucht, die in de vlam in des te grooter hoeveelheid voorhanden is naarmate wij lagen nemen, die dichter bij het oppervlak der vlam gelegen zijn. Door de betrekkelijk geringe hoeveelheid zuurstof, in de nabijheid van de donkere kern voorhanden, verbrandt dáár alle waterstof tot waterdamp, maar slechts een deel der koolstof tot koolzuur; de overige koolstof wordt door de bij de verbranding optredende warmte tot gloeihitte toe verhit en straalt daardoor het licht uit, dat de vlam geeft. De koolstof, welke langzamerhand meer naar de buitenste lagen der vlam geduwd wordt, verbrandt bij de groote hoeveelheid zuurstof, welke daar voorhanden is, volkomen tot koolzuur. Vandaar dat in den vlammantel dus geene gloeiende vaste stof voorhanden is en dit deel der vlam blauw is gekleurd en weinig licht afgeeft.

Tot de grondstoffen, waarvan kaarsen vervaardigd worden, behoort het vet van allerlei zoogdieren; voorts was, palmitine- en stearinezuur en vooral paraffine, welke uit de ruwe petroleum en de hoogst kokende deelen der bruinkool- en turfteer gewonnen wordt. Men giet de vette stof in metalen of glazen cylinders, in wier midden men een katoenen draad gespannen heeft, — of men dompelt de pit bij herhaling in eene gesmoltene, slechts even vloeibare vetmassa. Vetkaarsen moeten gesnoten worden, maar de pit van was- en stearinekaarsen is veel dunner, zoodat zij allengs verbrandt. Dat de kaarsen niet meer gesnoten behoeven te worden, is in hoofdzaak het gevolg van het feit dat de pit dezer kaarsen doortrokken is met borax. Deze stijgt gesmolten in de pit omhoog tot dáár, waar deze wordt verhit, verzamelt zich als een kogeltje aan den top der pit en doet deze door zijn gewicht naar buiten ombuigen waardoor het eind der pit komt in den blauwen mantel der vlam en door de zuurstof, welke dáár voldoende voorhanden is, verbrand wordt. Daar echter vetkaarsen nagenoeg niet meer gebruikt worden, beginnen snuiters en snuiterbakjes tot de antiquiteiten te behooren.

Omtrent de kaarsen van *Jablochkoff* raadplege met het artikel *Verlichting.*

Kaarta is de naam van een gewest in het binnenland van Senegambië. Het is ten noorden van de Senegal en ten noordwesten van Bambara gelegen en vormt het noordoostelijk gedeelte der Senegambische bergstreek. De bevolking, 300 000 zielen tellende en hoofdzakelijk uit Mandingo's bestaande, bewoont er eene oppervlakte van 1 100 □ geogr. mijl. Zij drijft een aanzienlijken handel in goud en ivoor, doch heeft van de strooptochten der krijgshaftige Bambaren veel te lijden. De hoofdstad is Nioro.

Kaarten, zie *Landkaarten* en *Speelkaarten.*

Kaas is een voedingsmiddel, dat van melk bereid wordt en grootendeels uit kaasstof (caseïne) bestaat. Men heeft onderscheidene soorten van kaas, en het verschil is van het samenstel en van de bereidingswijze afhankelijk. Wij kunnen daarbij niet stilstaan, maar moeten ons bepalen bij de kaasbereiding in het algemeen.

Kaasstof is in de versche melk in opgelosten

toestand aanwezig, maar zij scheidt zich daarvan af, wanneer men de melk lang laat staan of er bepaalde stoffen bijvoegt. In dezen toestand vormt de caseïne eene vlokkige massa, welke na verloop van eenigen tijd zich geheel en al afscheidt van de overige bestanddeelen der melk. De stoffen, welke men aanwendt, om de melk te doen stremmen, zijn onderscheidene zuren, bijv. zoutzuur, of leb, namelijk een stuk van de 4de maag van een zuigend kalf. Zulk eene maag wordt daartoe zorgvuldig schoon gemaakt, gezouten, gerookt, in reepen gesneden en bewaard. Zoetemelkskaas bereidt men door eene reep leb bij versche melk te voegen, — zuremelkskaas verkrijgt men van melk, die uit zich zelf of na toevoeging van een zuur gestremd is. De fijnere soorten van kaas worden uitsluitend van zoete melk bereid; zij zijn aangenamer van smaak en minder aan bederf onderhevig dan de zuremelkskaas. Voorts onderscheidt men vette en magere kaas, naar gelang men niet-afgeroomde of afgeroomde melk heeft gebezigd. In het eerste geval komt ook de boter, welke in de melk aanwezig is, in de kaas. Tot het maken van half-vette kaas neemt men gedeeltelijk niet-afgeroomde en gedeeltelijk afgeroomde melk, en wanneer men zeer vette kaas bereiden wil, voegt men bij de niet-afgeroomde melk nog room.

Zoetemelkskaas wordt in het algemeen op de volgende wijze bereid: men brengt bij een bepaalden warmtegraad door leb de melk tot stremming. Bij hoogen warmtegraad wordt de caseïne meer dicht en levert vaste kaas, — bij lagen warmtegraad is de caseïne week, scheidt zich niet behoorlijk af van de melk en levert geene deugdzame kaas. Intusschen mag de warmtegraad niet hooger zijn dan 30 tot 37° C. Gebruikt men de melk terstond na het melken, dan is eene afzonderlijke verwarming onnoodig; doch wil men ze eerst afroomen, dan wordt zij later in schoone koperen vaten zeer voorzichtig verwarmd en van leb voorzien. Daarna moet de kaasstof afgescheiden worden van de bovenstaande vloeistof. Hiertoe bedient men zich veelal van lange houten messen. Heeft zich het bezinksel van de vloeistof gescheiden, dan schept men deze af, doorwerkt de kaasmassa, pakt ze in doeken, brengt ze in den kaasvorm en perst er de overgebleven wei zooveel mogelijk uit. Dit geschiedt veelal door gewichten, die langzamerhand verzwaard worden. Het bedrag der drukking is van grooten invloed op den toestand der kaas. Sterk geperste kazen hebben langer tijd noodig om bruikbaar te worden, maar zijn ook duurzamer. De kaas wordt daarna uit den vorm genomen, in de kaaskamer op eene plank gezet en van buiten gedurig met zeer fijn zout ingewreven. Ook de temperatuur der kaaskamer is van grooten invloed: is zij te hoog, dan wordt de kaas te hard, is zij te laag, dan blijft de kaas te week. Bij het bereiden van magere of grove kaas volgt men denzelfden weg.

Gedurende het verblijf in de kaaskamer ondergaat de kaasstof zoodanige veranderingen, dat zij in smakelijke kaas wordt omgezet. De brokkelige massa wordt allengs vaster. Genoemde veranderingen hebben vooral plaats door den invloed van ammoniak, die zich uit de caseïne vormt. Uit de onderzoekingen van *Trommer* is trouwens gebleken, dat men den tijd, dien de kaas in de kaaskamer moet blijven, aanmerkelijk verkorten kan, wanneer men er bij de bereiding aanstonds ammoniak bijvoegt. Om volgens deze methode magere kaas te maken, wordt de melk verwarmd en van leb voorzien of de afgescheidene kaasstof met warm water behandeld en van de wei bevrijd, sterk geperst, met zout, komijnzaad, kruidnagelen enz. vermengd en doorgewerkt, waarna men er zooveel ammoniak bijvoegt, dat het in de kaas aanwezige melkzuur volkomen geneutraliseerd wordt. Men onderzoekt dit door middel van rood en blauw lakmoespapier. Daarna komt de kaas in den vorm en is aanstonds geschikt voor het gebruik. Wil men op die wijze vette of half-vette kaas bereiden, dan roomt men eerst de melk af, om den room — of ook de boter — vervolgens weder bij de kaasstof te voegen.

Het is een zonderling verschijnsel, dat eene betrekkelijk zeer kleine hoeveelheid leb bij eene geschikte temperatuur de melk in korten tijd kan doen stremmen. Het blijkt uit het onderzoek van *Kappeller* en *Schmidt* en vooral van *Olaf Hammarsten*, dat de massa, door zuren uit melk verkregen, geenszins, zooals men vroeger steeds aannam, identisch is met de massa, door leb ontstaan. De eerste moet beschouwd worden als neêrgeslagen kaasstof, terwijl laatstgenoemde niet meer onveranderde kaasstof is. Door het lebferment namelijk wordt de kaasstof der melk in twee deelen van ongelijke hoeveelheid gescheiden, namelijk in de eigenlijke kaas en in de melkproteïne, welke opgelost blijft in de vloeistof. Eene geringe hoeveelheid zuur kan in de melk voorhanden wezen zonder dat zij bij eene temperatuur beneden 40° C. coaguleert. Naar gelang van de hoeveelheid zuur, welke de melk binnen die grens bij de toevoeging van de leb erlangt, verandert niet alleen het gehalte aan phosphorzuur calcium in de kaas, maar worden ook hare natuurkundige eigenschappen gewijzigd, zoodat gedeeltelijk ook hieraan de verschillende kaassoorten hare eigenaardige gesteldheid ontleenen. In Italië bijv. is men van meening, dat men Parmesaankaas van de beste hoedanigheid dan alleen bereiden kan, wanneer de melk bij het toevoegen van leb een bepaalden graad van zuur worden bereikt heeft. Voor de practijk is het wijders van belang, dat men leb naar eene wetenschappelijke methode bereid en in den handel gebracht heeft. Daartoe dient het volgend voorschrift tot het verkrijgen van eene boorzuurhoudende lebvloeistof, die eene groote werkzaamheid en duurzaamheid bezit: gedroogde, althans drie maanden oude magen van zoetemelkskalveren, waarvan men het ongeplooide deel heeft weggesneden, worden in kleine stukjes gehakt. Voorts laat men 100 Ned. wichtjes daarvan met 1 Ned. kan water, 50 Ned. wichtjes keukenzout en 40 Ned. wichtjes boorzuur trekken, terwijl men dat mengsel nu en dan behoorlijk omschudt en bij gewone temperatuur laat staan. Na verloop van 5 dagen doet men er 50 Ned. wichtjes keu-

kenzout bij en filtreert hierop het mengsel door filtreerpapier. Over den aard van het werkzaam ferment in dat extract van kalverenmagen is nog niets naders bekend. De werking van leb staat onder den invloed van de reactie der melk, — van de hoeveelheid van het aanwezige ferment, — van de temperatuur, — van de gesteldheid der caseïne, — en van de aanwezigheid van bepaalde zouten. Alleen tusschen 15 en 50° C. brengt de leb in de melk een samenhangend stremsel voort. Hare werking vermeerdert binnen die grenzen tegelijk met de temperatuur, bereikt bij ongeveer 41° C. haar maximum, om vervolgens bij hoogere temperatuur te verminderen. In de practijk laat men gewoonlijk bij eene temperatuur tusschen 25 en 35° C. de leb op de melk werken. Goede lebvloeistof moet althans werken als 1 : 6000, dat is, één deel daarvan moet 6000 deelen frissche melk bij 35° C. in den tijd van 40 minuten doen stremmen. Ook vindt men in den handel een lebpoeder, hetwelk, naar men verzekert, in de verhouding 1 : 300000 werkt.

Om het tijdroovend verloop van het rijpen van de kaas te verkorten, heeft men in den laatsten tijd voorgesteld, om de versche kaasmassa, voordat zij in vormen komt, eene voorloopige rijping of eene werkelijke gisting te doen ondergaan. Het verwarmen der vaten voor kaasbereiding door stoom of heet water komt allengs meer in gebruik, daar zulks doelmatiger en goedkooper is dan de verwarming boven het vuur. Bezigt men voor de kaasmakerij vierkante vaten, zooals veelal in Amerika, dan kerft men de gestremde massa met daartoe bestemde messen en men bedient zich ook wel van kaasmolens. Bezigt men echter ronde kaasketels, dan volbrengt men het fijn maken der massa in dien ketel door middel van een roerstok. Tot het persen van kaas gebruikt men in Amerika doorgaans schroefpersen, doch elders hefboompersen.

Afgeroomde melk en karnemelk worden tot het bereiden van magere kaas gebruikt en ook wel aan de zwijnen gegeven. In Noord-Amerika echter is in den jongsten tijd eene methode in zwang gekomen om uit magere melk vette kaas te bereiden doordien men daarin het ontbrekende botervet door varkensvet vervangt. In de fabriek van *Whitman* en *Burrell* wordt de melk snel tot 8° C. afgekoeld en blijft daarna in groote vaten 24—36 uren en in den winter wel eens 72 uren staan, om het botervet zooveel mogelijk af te scheiden. Nadat uit den room de boter verkregen is, wordt de karnemelk met de afgeroomde melk vermengd en op 100 deelen 1½ deel varkensvet er bijgevoegd. In plaats van dit laatste wordt ook wel oleomargarine of botervet gebruikt, welke laatste men verkrijgt door het smelten van min deugdzame soorten van boter. In elk geval moet dit vet zuiver en zonder reuk wezen, om goede kaas te verkrijgen. Het voordeel van deze methode is niet alleen daarin gelegen, dat men alzoo vette kaas verkrijgt, maar ook daarin, dat men grooter hoeveelheid kaas bekomt, omdat de kaasstof bij de aanwezigheid van vet veel meer water bindt. De volkomene vermenging van het vet met de magere melk wordt bewerkt door eene machine. Een cylinder namelijk met eene middellijn van 15 en eene hoogte van 50 Ned. duim heeft wanden, die doorboord zijn met 50000 gaten en staat rechtstandig in een bak, waarin hij door middel van een stoomwerktuig in zoo snelle beweging wordt gebracht, dat hij 2500 tot 3000 omwentelingen in de minuut volbrengt. Afgeroomde melk en vet bevinden zich in twee kannen boven de machine, zijn tot 44° C. verwarmd en stroomen bij het openen der kranen in juiste verhouding in den cylinder. Bij de snelle omwenteling wordt het vet in uiterst kleine bolletjes uit den cylinder geslingerd en vermengt het zich daarbij zoo volkomen met de melk, dat er eene emulsie ontstaat, die veel gelijkt op natuurlijken room en terstond met de overige melk vermengd kan worden. Deze vette melk verwarmt men tot 26° C. en doet ze door lebextract in 10 minuten stremmen, waarna men de massa tot driemaal toe in stukken snijdt, op de gewone wijze tot 62—65 C°. verwarmt en vervolgens van zout voorziet. Men verkrijgt 1 Ned. pond kaas uit 10—12 Ned. pond melk. Deze kaas is week en zuiver van smaak en men kan haar van de gewone Amerikaansche kaas nauwelijks onderscheiden. Volgens het onderzoek van *Völcker* bezat de kaas, met oleomargarine verkregen, 5% meer vet dan die, welke met varkensvet was bereid. Tevens verklaarde hij, dat in beide soorten van kaas niets gevonden werd, dat nadeelig was voor de gezondheid, zoodat zij als voedingsmiddelen alle aanbeveling verdienden. Het is derhalve wel van belang, dat ook de Nederlandsche kaasmakers hunne aandacht op deze methode van kunstmatige kaasbereiding vestigen.

Omtrent de bereiding van eenige soorten van kaas vermelden wij nog het volgende:

Zuid-Hollandsche kaas. Deze is eene vette zoetemelkskaas. Om de melk te doen stremmen, gebruikt men de leb of de in reepen gesneden maag van een nuchter kalf. Is de gestremde massa zooveel mogelijk van melk ontdaan, dan kneedt en doorwerkt men haar sterk in een houten nap met doorboorden bodem, zoodat de wei kan wegvloeien. Daarna doet men de massa in houten vormen, die van een houten deksel en van onder van eenige gaatjes voorzien zijn, en men bezwaart het deksel met gewichten of brengt den geheelen vorm onder de pers. De drukking wordt allengs verhoogd, om de massa zooveel mogelijk van wei te ontdoen. Nu en dan neemt men de kaas uit den vorm en keert haar om, totdat zij voldoende vastheid verkregen heeft. Daarna haalt men haar nogmaals uit den vorm, wikkelt ze in linnen, legt ze weder in den vorm en drukt dezen gedurende een uur of acht sterk onder eene pers. Dan wordt zij uit het linnen genomen, met niet sterke pekel ingewreven en in andere vormen gebracht, wier bodems doorboord zijn. De vochtige kaas bestrooit men van boven met eene laag zout, dat allengs oplost en in de kaas trekt, terwijl eene gedeelte van de pekel langs de zijwanden vloeit en aldaar in de kaas opgenomen wordt. Het vocht, dat den bodem bereikt, vloeit weg door eene opening. Men keert de kaas gedurig om en herhaalt deze bewerking totdat er zout genoeg in doorgedrongen is. Dan wordt zij nog eenigen tijd in flauwe pekel gelegd, met

melk afgewasschen, gewreven en op eene koele plaats bewaard.

Noord-Hollandsche kaas, ook *Edammer kaas* genaamd. Deze is desgelijks eene vette zoetemelkskaas. De melk, door toevoeging van leb gestremd, wordt sterk omgeroerd en blijft staan, totdat de kaasstof zich geheel en al heeft afgescheiden. De wei wordt verwijderd en de kaasstof uitgeperst, daarna met de handen fijn gemaakt en in de met wei gevulde kaasvormen geworpen. Nadat men de massa er vast ingedrukt heeft, neemt men ze er op nieuw uit, maakt ze klein, brengt ze weder in de kaasknip, giet de wei er af en doet ze daarna nogmaals in de vormen, totdat deze geheel gevuld zijn. Na het persen wascht men onder gestadig wrijven de oppervlakte met wei, wikkelt de kaas in linnen, doet haar weder in den vorm en brengt haar nogmaals onder de pers. Hierdoor wordt de omvang der kaas kleiner, zoodat men haar daarna in een kleineren vorm brengt en wederom perst. Daarna wordt zij gezouten, gewasschen, afgedroogd en in de kaaskamer geplaatst, waar men ze dagelijks omkeert. Na verloop van 2 tot 5 weken is zij voor het gebruik geschikt.

Limburger kaas. De melk is niet zeer warm, wanneer men de leb er bijvoegt, en de kaasstof wordt niet sterk geperst. De leb bereidt men op de volgende wijze: eene versche kalfsmaag wordt ontdaan van haar inhoud (melk), gezuiverd en sterk gezouten. Gemelden inhoud vermengt men desgelijks met zout en doet dien na verloop van eenige uren weder in de maag. Deze wordt dan flauw gerookt en op eene droge plek opgehangen. Daarna laat men een hand vol zout in eene halve Ned. kan kokend water oplossen, vult daarmede de maag en legt haar in een zuiver vat. Na eenigen tijd loopt de vloeistof er uit, en deze wordt verzameld en bewaard. Eenige droppels daarvan zijn voldoende om eene halve Ned. kan melk te doen stremmen. De gestremde melk wordt daarna met houten messen doorgesneden en vervolgens in vierkante vormen gebracht, gevormd van doorboorde plankjes, waardoor de wei kan wegvloeien. Die vormen keert men gedurig om, ten einde een regelmatig wegvloeien te bevorderen. Is de kaas hard genoeg, dan neemt men ze uit den vorm, waarna zij op eene luchtige plaats gebracht, om den anderen dag sterk met zout ingewreven en bij herhaling met bier afgewasschen wordt. De Limburgsche kaas is vet of half-vet, week en tevens scherp van smaak.

Zwitsersche kaas. Deze komt als groote, ronde kazen in den handel. De melk, voor éene kaas bestemd, wordt in een grooten koperen ketel tot 37° C. verwarmd en daarna van 't vuur genomen en met leb vermengd. Na verloop van een half uur is zij gestremd, waarna men haar met een houten mes doorsnijdt en verdeelt. Dan hangt men den ketel weder over het vuur en doet de temperatuur klimmen tot 50° C., terwijl men de massa sterk omroert. Daarna wordt zij met een gazen schepnet van de vloeistof gescheiden en in een vorm gebracht, welke uit een boven- en benedendeksel en een buigzamen houten rand bestaat. In dien vorm is gaas gelegd. De persing geschiedt door steenen op het bovendeksel te leggen. De vorm wordt gedurig nauwer samengesnoerd, totdat de kaas de vereischte vastheid verkregen heeft. Men zout ze door er gedurende 12 weken dagelijks en daarna wekelijks een hand vol zout op te strooien. Zwitserland levert jaarlijks ongeveer 600 000 tolcentenaars kaas; de beste komt uit Uri en Unterwalden. — Voorts maakt men er de *groene kaas* of *schapenkaas*, welke men verkrijgt door de kaasstof met de melk te laten gisten, die massa te zouten en er eene groote hoeveelheid afgekookte, gedroogde en tot poeder gewrevene steenklaver bij te voegen. — In het oosten van Zwitserland bereidt men vooral half-vette en magere kaas; die van Appenzell is zeer scherp. De beste Zwitsersche kaas komt uit het canton Freiburg, en de vette kaas van Neufchâtel is vermaard. De meest-beroemde soorten van Zwitsersche kaas komen uit het Emmendal, het Simmendal en Saanenland; zij zijn niet zeer vet, maar ongemeen duurzaam. Veelal vereenigen zich de Zwitsersche veehoeders tot eene gemeenschappelijke kaasbereiding. Het bestuur wordt aan een kaasmaker opgedragen; men bepaalt het bedrag en de waarde van de melk, door ieder geleverd, en met het einde van het jaar ontvangt ieder zijn deel.

Chesterkaas. De melk van 18 koeien wordt verzameld en bij eene temperatuur van omstreeks 30° C. met leb vermengd. Om de kaas te kleuren, doet men er tevens wat kleursel bij. Het stremsel wordt vervolgens fijn gemaakt met een roostervormig werktuig. Na verloop van 20 minuten verwijdert men de wei, waarna men de kaasmassa, op den bodem van het vat aanwezig, met eene halfronde plank bedekt en met een gewicht van 15 Ned. pond bezwaart. In die plank zijn vele gaten, zoodat de wei kan wegvloeien. Zóo ontstaat eene ronde schijf, die vervolgens in stukken gesneden, gedekt en met het dubbele gewicht belast wordt. Men herhaalt deze bewerking, breekt eindelijk de schijf in talrijke stukken en werpt deze in eene persknip, waar de achtergeblevene wei er door eene schroefpers uitgedrukt wordt. Ook dit verbrokkelen en uitpersen geschiedt bij herhaling. Toch loopen al die bewerkingen in den tijd van 6 uren af. Daarna gaat men over tot het zouten: men snijdt de kaas in stukken, om ze met zout te bestrooien en sterk te kneden, waarna men ze in een persvat werpt, waarin een doek is uitgespreid, dien men, na vulling van het vat, van boven samenvouwt. De pers wordt nu allengs vaster aangeschroefd en men laat éen en ander een uur staan. Vervolgens keert men de kaas om en brengt haar weder onder de pers. Dit herhaalt men dagen lang, en ten laatste moet de drukking der pers zeer sterk zijn. Daarna legt men op de oppervlakte eene dikke laag zout, hetgeen men, bij gestadig omkeeren, 1 tot 3 weken voortzet. Eindelijk wordt de kaas afgewasschen en op eene luchtige plek gedroogd.

In ons Vaderland is van de zuremelkskaas de Leidsche, en van de zoetemelkskaas inzonderheid de Stolksche en de Edammer vermaard. Belangrijke kaasmarkten zijn vooral die van Alkmaar en Hoorn. Ook in Friesland wordt veel kaas bereid, — in den regel grove kaas van zure melk.

Kaas- en Broodsvolk is de naam der oproerige Kennemerlanders, meestal boeren, die eene groene kaas en een gerstenbrood in hun vaandel voerden. In 1491 verzamelden zij zich te Alkmaar, plunderden de woning van *Nicolaas van Boshuizen*, algemeen rentmeester van Holland, bedreven er vele buitensporigheden, trokken naar Hoorn en vernielden alle oude kasteelen. Hun aantal nam toe en in 1492 begaven zij zich naar Haarlem, waar het algemeen, in strijd met de bevelen der overheid, hen door de Kruispoort binnenliet. Het Kaas- en Broodsvolk maakte zich aanstonds meester van het raadhuis, doodde den schout *Nicolaas van Ruiven*, diens broeder en 2 schepenen, plunderde de huizen der aanzienlijken en verbrandde de rekenboeken der achterstallige belastingen. Voorts verwoestten de opstandelingen vele adellijke sloten, trokken naar Leiden en Rotterdam, en sloopten de huizen Kralingen en Spangen. Dit hield aan totdat Hertog *Albrecht van Saksen* door Keizer *Maximiliaan* naar de Nederlanden gezonden werd. Deze bevelhebber versloeg het Kaas- en Broodsvolk en dempte het oproer.

Karbarda of *Kabardije* is eene bergstreek aan de noordelijke helling van den Caucasus. Zij strekt zich noordwaarts uit tot aan de rivieren Malka en Terek en wordt door den bovenloop van laatstgenoemde in Groot- en Klein-Kabarda verdeeld. Groot-Kabarda bevat het westelijk gedeelte tusschen den bovenloop van de Terek, de Malka en de Koeban en telt op 206 □ geogr. mijl omstreeks 50 000 inwoners, — en Klein-Kabarda, ten oosten van de Terek, heeft er op 30 □ geogr. mijl ongeveer 30 000. Het land is mild besproeid en met grazige welden bedekt; ook vindt men er vele minerale bronnen. De bevolking bestaat uit Tsjerkessen en Karbardijnen, die zich vooral met landbouw en veeteelt bezig houden. Het geheele land is afhankelijk van Rusland.

Kábbala of *ontvangene leer* (overlevering) is bij de Israëlieten oorspronkelijk de leer, getrokken uit gewijde boeken, welke niet tot de Thora of vijf boeken van *Mozes* behooren, en uit de mondelijke overlevering. Sedert de 12de eeuw echter geeft men dien naam aan eene geheimzinnige wijsbegeerte, wier beginselen men reeds in het Perzisch-Macedonische tijdperk aantreft, terwijl zij de Oostersche emanatieleer tot grondslag heeft. Bij *Philo*, in den „Talmud" en in de „Midrasjim" vindt men wijsgeerig-godsdienstige begrippen, die door latere schrijvers zijn overgenomen; maar het eerste cosmogonische werk is het boek „Jezirah" uit de 7de eeuw, hetwelk aan *Akiba* werd toegeschreven. Eerst veel later evenwel, namelijk in de 2de helft der 12de eeuw, bemoeide zich deze geheimzinnige leer, die zich aanvankelijk bij God en de schepping bepaald had, met uitlegkunde, zedeleer en wijsbegeerte en trad op als een mystiek-godsdienstig leerstelsel. De geschriften, die daarover in de volgende 3 eeuwen in het licht verschenen, handelden over de geheime beteekenis der Gewijde Schrift, over hare uitlegging, over den eigenlijken zin der wetten en over het doen van wonderen door het uitspreken van den naam van God of door het gebruik van heilige spreuken. Ook vervaardigden de Kabbalisten boeken, die zij in de plaats stelden van gezaghebbende schriften, zooals het in de 13de eeuw in het Arameesch geschreven en aan *Simeon-ben-Jochai*, een leerling van *Akiba*, toegekend boek „Sohar", den bijbel van de jongere aanhangers der Kábbala. Zij hadden de wijsgeeren en voor een gedeelte ook de Talmudisten tot tegenstanders. Op nieuw bloeide de Kabbalistische wijsheid tegen het einde der 16de eeuw in Palaestina en Italië. Tot de grondigste kenners der Kábbala in onzen tijd behoort *Jellinek* (zie aldaar).

Kabel was vroeger uitsluitend de naam van zwaar touwwerk, hetwelk aan boord van schepen gebezigd wordt. De draden of kabelgarens spint men van hennep. Een zeker aantal tot een bundel vereenigde en ineengedraaide garens vormt eene streng. Drie strengen, tot een tros ineengeslagen, leveren het wantslag, — vier het kardeelslag, — en 3 of 4 zulke trossen het kabelslag. Het touwwerk, op die wijze vervaardigd, kan zeer verschillend van dikte zijn, daar de kabelgarens ongelijk van dikte, de strengen niet even zwaar en het aantal trossen verschillend kan wezen. Behalve de zware of ankertouwen, jaagtrossen enz., zijn ook de kabeltouwen van kabelslag vervaardigd; zij hebben de halve dikte der zware touwen en dienen bij het verhalen der schepen, bij het vastleggen van deze, worden op werpankers gestoken enz. — De lengte van een kabeltouw — eene *kabellengte* — bedraagt bijna 204 Ned. el, doch wordt in de zeetactiek gerekend op 225 Ned. el. Sedert geruimen tijd worden echter vele kabels vervaardigd van metaaldraad, en wél dooreengestrengeld als touw of in aaneengeschakelde schalmen. — *Kabellaring* noemt men een touw, dat bij het lichten van het anker gebruikt wordt. Als het ankertouw te dik is voor de spil, dan maakt men er de kabellaring met sijzings aan vast en legt haar met 3 slagen om de spil. Voor ijzeren ankerkettingen gebruikt men veelal eene ijzeren kabellaring. Omtrent den *telegraafkabel* raadplege men *Telegraaf*.

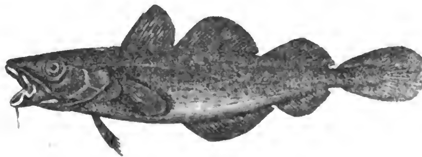
Kabeljauw (Gadus morrhua) is de naam van een visch, behoorende onder de *Beenige visschen* (Teleostei), tot de orde der *Weekvinnigen* (Malacopterigii) en tot de familie der *Schelvischachtigen* (Gadoidei). Hij wordt wel eens 12 Ned. palm lang en 15 Ned. pond zwaar en behoort tot de bewoners van den noordelijken Atlantischen Oceaan, van de kust van Amerika tot aan die der Oostzee en van de grenzen der poolstreek tot aan de Duitsche, Nederlandsche en Fransche kusten. Hij behoort tot de belangrijkste handelsartikelen. Zijn rug is bruinachtig geel gewolkt, zijne zijden zijn lichter van kleur, zijn buik is geelachtig wit, en zijne vinnen zijn bruin. Aan de onderkaak heeft hij een baarddraad en op den rug 3 rugvinnen, — voorts een paar borst- en een paar buikvinnen, 2 aarsvinnen en eene ronde staartvin. De kleine buikvinnen bevinden zich bij de keel onder den betrekkelijk grooten kop, en zijn wijde bek is van scherpe tanden voorzien. Hij is een vraatzuchtige roofvisch, die met grooten ijver de scholen haringen en sardijnen vervolgt en zich ook voedt met inktvisschen, schaal-

dieren, holothuriën, zeesterren enz. Wegens zijne vraatzucht laat hij zich gemakkelijk door iedere soort van aas verschalken, — door een blinkend stukje metaal, door een rood lapje enz. Hij zwemt nieuwsgierig derwaarts en bij het ophalen van het aas hapt hij toe en wordt aan boord geheschen.

De kabeljauw is een gezellig levende visch, die in ontzettend groote scholen zich in de Noordzee en den Atlantischen Oceaan ophoudt en in den rijtijd zich kustwaarts begeeft, waar hij bij voorkeur banken opzoekt, welke vrij diep onder den waterspiegel liggen. De bank van Newfoundland en de kusten der Loffoden wemelen trouwens in den vischtijd van vaartuigen, die ter kabeljauwvangst zijn uitgezeild. Men bezigt daarbij lijnen, met 10 tot 20 angelhaken voorzien, waaraan aas bevestigd is. Intusschen gebruikt men in Noorwegen en op onze kust ook wel netten.

Na de vangst wordt de visch op de volgende wijze behandeld. Men snijdt hem den kop af en den buik open, ontdoet hem van het ingewand en werpt de lever in een afzonderlijk vat, waar door drukking en warmte de vloeibare olie (levertraan) er uitloopt. Gewoonlijk voeden zich de visschers gedurende dien tijd met een gedeelte der versch gekookte koppen. Het overig gedeelte er van dient met de ingewanden en verderen afval tot het bereiden van uitmuntenden guano. Gemelde levertraan wordt als geneesmiddel gebruikt en de door uitpersing verkregene, welke veel donkerder van kleur is, doet denzelfden dienst als de walvischtraan. Van de kleinere visschen wordt in het noorden alleen de buik opengesneden, waarna men deze droogt en onder den naam van rondvisch verkoopt. Van de grootere visschen maakt men stokvisch door er den ruggegraat uit te nemen en ze daarna te drogen. Wanneer men kabeljauw, evenals haring, in vaten inzout, komt hij als labberdaan of zoutevisch in den handel. Men kent hem onder den naam van klipvisch, wanneer men hem eerst eenige dagen in 't zout legt, daarna afwascht en des daags op steenen in de zon droogt, terwijl men hem des avonds in lagen opstapelt en met steenen bezwaart, waarna hij eindelijk in vaten gepakt wordt. De stokvisch komt niet in vaten, maar wordt in het ruim der schepen opgestapeld.

Men vangt op de bank van Newfoundland jaarlijks 4- tot 500 millioen kabeljauwen. Meer dan 20 000 personen houden zich daarmede bezig. De vangst bij de Loffoden wordt geschat op 16 millioen stuks in het jaar. De stokvisch van Newfoundland is verreweg de beste.

De kabeljauw (*Gadus Merrhua*).

Kabeljauwsche twisten, zie *Hoeksche en Kabeljauwsche twisten.*

Kabinet, in het Middeneeuwsch Latijn *cavinettum*, het verkleinwoord van *cavum*, beteekent een klein vertrek, dat aan een grooter verbonden is, zooals het kleine werkvertrek van een Vorst naast de receptiezaal. Daar hij hier zijne staatsdienaren ontvangt, om over de belangen des lands te raadplegen, heeft men aan het woord kabinet eene dergelijke beteekenis gegeven als aan het woord ministerie. Voorts heeft men in ons Vaderland het Kabinet des Konings, waarbij bepaalde personen dienst doen. Ook aan een vertrek met keurige kunstgewrochten of met kostbare zeldzaamheden geeft men dien naam. Eindelijk is een „kabinet" mede een ouderwetsch meubelstuk, waarvan het bovenste gedeelte is ingericht tot eene kast met 2 deuren, terwijl het onderste gedeelte uit een aantal schuifladen bestaat.

Kabiren zijn geheimzinnige godheden, die in Egypte, Phoenicië, Klein-Azië en Griekenland gehuldigd werden. In laatstgenoemd Rijk geschiedde zulks vooral te Samothrace, Lemnos, Imbros en Theben. Daarmede waren — vooral te Samothrace — velerlei geheimenissen en gewijde plechtigheden verbonden. In Klein-Azië bloeide de dienst dier godheden vooral te Pergamus, in Phoenicië te Berytus en in Egypte te Memphis. Daaromtrent zijn zeer onvoldoende berichten achtergebleven, weshalve er velerlei geleerde nasporingen over de Kabiren zijn ingesteld. Hieruit is evenwel weinig meer gebleken dan de onmogelijkheid om over die godheden een voldoend licht te verspreiden.

Kaboel, bij de Ouden bekend onder den naam van *Ortospana* of *Kaboera* en door *Alexander de Groote* in 327 *Nicaea* genaamd, is de hoofdstad van Afghanistan, of liever van het belangrijkst gedeelte van dit gebied, namelijk van Kaboelistan, hetwelk in het noorden grenst aan den Hindoe-Koeh en aan Kafiristan, in het westen aan de woeste bergstreek van den Paropamisus en aan Hezareh, in het zuiden aan Kandahar en in het oosten aan Pesjawar en andere Britsche districten. De Kaboelrivier — de Cophen der Ouden — vloeit er doorheen; zij is de aanzienlijkste zijrivier van de Indus, waarin zij zich tegenover Attok uitstort. De stad ligt bijna 2 000 Ned. el boven de oppervlakte der zee in eene driehoekige kloof aan de Kaboelrivier, aan 3 zijden door bergen ingesloten, die slechts een nauwen toegang tot den grooten weg van Ghasna openlaten. Het

dal der Kaboelrivier ligt desgelijks tusschen hooge bergen beklemd, is wegens den Chaiberpas vermaard en vormt den voornaamsten weg voor handelskaravanen en krijgsbenden van Iran (Perzië) naar Indië. Hooge, naakte rotsen verheffen zich rondom de stad als eene natuurlijke vesting en zijn met muren en torens versterkt, terwijl ook nog een hooge aarden wal de huizenmassa omgeeft. Ten zuidoosten van de stad verrijst op eene rots het fort Bala-Hissar en aan de helling van dat berggevaarte bevindt zich het Koninklijk paleis, door tuinen omringd, benevens eene groote bazar. Boven de forten verheft zich de citadél, waarin een broeder van *Dost-Mohammed* een paleis gebouwd heeft, hetwelk hij met den naam van Koelahi-Feringi (Europeeschen hoed) bestempelde. Sedert 1842, toen Kaboel door de Engelschen veroverd en gedeeltelijk verwoest werd, ligt dat alles grootendeels in puin, — voorts ook de groote bazar in het midden der stad, eene ruime straat vormende, voorzien van huizen met éene verdieping en overdekt door een algemeen dak, hetwelk te voren verguld en beschilderd was. Deze straat is in 4 bazars verdeeld, en de grootste van deze, 200 Ned. el lang, werd steeds voor een pronkstuk van Aziatische bouwkunst gehouden. Voor 't overige heeft de stad nauwe, onregelmatige, morsige straten en hooge huizen met platte daken. Er wonen 63 000 menschen en zij is eene belangrijke stapelplaats van den karavanenhandel tusschen Perzië en Indië. Hare vruchtbare omstreken leveren eene groote hoeveelheid graan en andere voedingsmiddelen, terwijl het overig gedeelte van Kaboelistan zeer woest en onvruchtbaar is. Den 14den October 1874 zijn er door eene geweldige aardbeving ongeveer 1 000 woningen ingestort, waardoor groote ellende en ongelegenheid ontstonden. Een half uur ten zuiden van de stad verrijst het praalgraf van Keizer *Baboer*, die Kaboel tot zetel koos.

Kaboesjan, ook *Chaboetsjan* of *Kotsjoen* genaamd, is eene stad en vesting in de Perzische provincie Khorassan. Zij ligt in een dal ten noorden van Mesjhed, 1 200 Ned. el boven de oppervlakte der zee en telt 15- tot 20 000 inwoners, meest Koerden, die handel drijven in wol, talk, schapen, pelswerk, paarden en wapens.

Kabylen, eigenlijk *K'bail* (Verbondenen), is in Algérië de algemeene naam der Berbers en in het bijzonder die der bewoners van het kustgebergte, terwijl hunne stamgenooten in het binnenlandsche gebergte dien van *Sjaoeja* (Herders), — die der zuidelijke oasen dien van *Beni-Mezab* (Mezabieten), — die der Sahara dien van *Toearegs*, — en die van Marocco dien van *Amazirghen*, *Sjilloeh* en *Rifpiraten* dragen. Den naam van *Kabylië* geeft men bepaaldelijk aan het oostelijk gedeelte van het kustgewest, van de Wadi-Isser, die 8 geogr. mijl ten oosten van Algiers zich uitstort, tot aan den mond der Wadi-el-Kebir. Men verdeelt voorts dit land in *Groot-Kabylië*, hetwelk bijna geheel tot de provincie Algiers behoort, en *Klein-Kabylië* of het oostelijk gedeelte der provincie Constantine. Het eerste, tusschen de rivieren Isser en Sahel gelegen, is eene prachtige bergstreek met veel water, een weligen plantengroei en eene dichte bevolking. Het heeft eene oppervlakte van 170 □ geogr. mijl en wordt door de hoofdketen van den Dsjoerdsjoera in 2 deelen gesplitst. — Omstreeks 35 jaar geleden bezat Kabylië nog zijne aloude onafhankelijkheid, die het reeds tegen de Carthagers, Romeinen, Vandalen, Grieken, Arabieren en Turken gehandhaafd had. In 1842 werden door de Franschen onder het opperbevel van den maarschalk *Bugeaud* aanstalten gemaakt om dat land te veroveren, en in 1857 onder generaal *Randon* bereikte men dit doel. — De Kabylen behooren tot het Caucasische ras; zij zijn middelmatig van lengte, mager, krachtig en zonder veel baard en hebben eene bruine huidkleur en donkere haren en oogen. Hun hoofd is rond en komt, evenals hun gelaat, meer met dat der Europeanen dan met dat der Oosterlingen overeen. Hun voorkomen maakt doorgaans den indruk van woestheid. Zij hebben vaste woonplaatsen en houden zich vooral bezig met land- en ooftbouw. Hunne nijverheid bestaat voorts in het vervaardigen van landbouwgereedschappen, wapens, buskruit, kleedingstukken, tapijten, leder, matten en houten voorwerpen. Bijna alle stammen hebben watermolens en oliepersen. Zij onderscheiden zich door een wakkeren handelsgeest en door de zucht om geld te verdienen, terwijl zij met minachting op andere volken nederzien. Zij huldigen de bloedwraak, en deze kan niet met geld worden afgekocht. Lichaams- en doodstraf en slavernij van stamgenooten zijn er onbekend; zij zijn voorstanders van eene volkomene gelijkheid voor de wet, — ook behoort eene onbeperkte gastvrijheid tot hunne deugden. Het bestuur rust er op een democratischen grondslag. Ieder dorp (dsjera) vormt een kleinen Staat, welke door de vergadering (dsjemna) van alle meerderjarige mannen geregeerd wordt, en het maakt weder een deel uit van den stam, terwijl onderscheidene stammen een bondgenootschap vormen, hetwelk alleen in tijd van oorlog teekens van leven geeft. Is de oorlog voorbij, dan sluimert het bondgenootschap en er ontstaan vaak verdeeldheden tusschen de stammen onderling, ja, wel eens tusschen 2 partijen in hetzelfde dorp. Het merkwaardigste bondgenootschap der Kabylen was of is dat der *Soeahwoeah* aan de noordelijke helling der Dsjoerdsjoeraketen, tusschen Dellys en Bougie. Het telde 100 000 zielen en was in 3 afdeelingen geplitst. Tot 1857 vormde het een machtig lichaam, en toen de Franschen in Algérië troepen van inboorlingen organiseerden, gaven zij daaraan den naam van *Soeahwoeah*, waaruit die van *Zoeaven* is ontstaan.

Kachel (Een) noemt men in het algemeen een toestel waarin men door verbranding warmte ontwikkelt, ten einde deze aan bepaalde voorwerpen of aan den dampkring van een vertrek mede te deelen. Een kachel moet van onder eene opening hebben, opdat de luchtstroom tot de brandstof kan doordringen, en hooger op eene in den schoorsteen of in de opene lucht uitkomende pijp tot afvoer van de gassen, door de verbranding ontstaan. Door het verruimen of vernauwen dier openingen wordt de toetreding der lucht — het *trekken* — geregeld. Is de lucht in de kachelpijp door verwarming ijler geworden, dan snelt de koudere lucht uit de kamer langs de

brandstof heen derwaarts. Deze vermindering van lucht moet door ventilatie worden aangevuld.

Kachels dienen tot verschillende oogmerken. Men gebruikt kookkachels tot het koken van water en het bereiden van spijzen: zij worden met turf, hout, cokes of steenkolen en ook wel met gas verwarmd. In de kamers heeft men opene kachels, ook wel haarden genoemd, en dichte kachels. Doorgaans zijn zij van ijzer, — ook wel van porselein. Dichte kachels zijn gewoonlijk enkelvoudige of bekleede kolomkachels, en van deze laatste is de bekleeding meestal vierkant. De beste kachels zijn zoodanige, die met de minste brandstof de meeste warmte geven en tevens de luchtververeching onderhouden. Het spreekt van zelf, dat de kachels naar gelang der brandstof, die men wenscht te gebruiken, verschillend zijn ingericht, en dat hare grootte afhankelijk is van de ruimte en van de hoeveelheid stof, die zij moeten verwarmen. In het zuiden van ons werelddeel zijn kachels nagenoeg onbekend, doch in het noorden vormen zij er een onmisbaar wapen tegen de langdurige winterkoude. In Rusland wordt doorgaans met éene kachel het geheele huis gelijkmatig verwarmd.

Op bijgaande plaat zijn de merkwaardigste kachels en haarden van den jongsten tijd voorgesteld, en de afbeeldingen zijn duidelijk genoeg om eene afzonderlijke beschrijving dier verschillende soorten overbodig te maken.

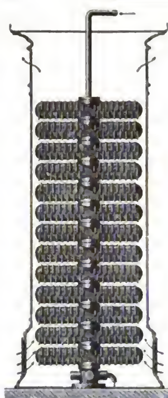
Kadans. In de muziek verstaat men onder kadans eene willekeurig aangebrachte figuur in een loop (gamme), in een triller of in een thema. Zij telt niet mede in de maat en wordt gewoonlijk met fijner notenschrift geschreven. Goed aangebracht kan zij het effect van de muziek zeer verhoogen; noch de componist, noch de executant mag er een te veelvuldig gebruik van maken. In de harmonie noemt men eene kadans zoodanige opvolging van harmonieën, dat op eene vierklankharmonie een drieklank volgt in dezelfde toonsoort; deze is eene hoofd- of sluitingskadans, die gewoonlijk aan het einde van een muziekstuk of van eene periode daarin voorkomt. Volgt de verwachte drieklank tot sluiting niet, maar gaat de eerste vierklank over in eene andere verbinding tot voorbereiding van eene andere toonsoort, dan noemt men die kadans eene *onvolkomene* of *valsche*.

Kadapa of *Cuddapah*, de hoofdstad van een Britsch-Indisch district, dat op 393 ☐ geogr. mijl ongeveer $1^1/_2$ millioen inwoners telt, ligt in het presidentschap Madras niet ver van de Pennerrivier en aan den spoorweg van Bombay naar Madras. Er heerscht eene gemiddelde temperatuur van 28,8° C. en zij is berucht wegens de aldaar woedende koortsen en haar hoog sterftecijfer. Er ligt een regiment inboorlingen in garnizoen en zij is tevens de zetel van Protestantsche en R. Katholieke zendelingen. Toch bedraagt er het aantal Christenen slechts 0,3% der bevolking.

Kadaster (Het) is eene staatsinstelling, die de strekking heeft om den eigendom van den grond te beschermen en om de opbrengst van de grondbelasting te verzekeren. Men verstaat er onder zoowel den geheelen tak van staatsbestuur, die de noodige kadasterplans en registers in orde houdt, als deze instrumenten zelve. Het kadastreeren van een land is eene hoogst moeielijke en kostbare zaak. Het bestaat in het nauwkeurig in kaart brengen van alle gronden met de daarop staande gebouwen; natuurlijk moet de schaal, waarop dat geschiedt, zoo groot zijn, dat de grenzen van elk perceel nauwkeurig kunnen aangegeven worden. Een perceel is een stuk grond, dat door overgang van den éenen eigenaar op den anderen bij koop, ruiling, scheiding of op andere wijze als 't ware een afzonderlijk bestaan heeft gekregen. Ieder perceel krijgt een eigen naam. Elke gemeente wordt verdeeld in sectiën; de sectie is onderverdeeld in nummers. Een perceel vast goed wordt daarom in alle stukken aangehaald door vermelding van de sectie en het nummer van de gemeente, waarin het gelegen en waaronder het dáár bekend is. Die kaarten of plans, waarvan ieder eene geheele sectie of een deel daarvan van elke gemeente inhoudt, worden opgemaakt en bijgehouden door de landmeters. Nevens de kaarten zijn *leggers*, *registers*, aangelegd, waarin op duidelijke wijze de namen der eigenaren van de verschillende perceelen worden geboekt, terwijl alle veranderingen van eigenaar daarin even trouw worden opgeteekend. De kaarten of plans en de leggers of registers vormen samen het eigenlijke kadaster. Met de bewaring en instandhouding van het kadaster zijn belast de bewaarders van het kadaster, wier kantoren gevestigd zijn in de hoofdplaats van ieder arrondissement. Aan dezelfde kantoren vindt men de registers, waarin alle eigendomsovergangen van vaste goederen moeten worden ingeschreven, en in zooverre maken deze registers met de kadastrale leggers éen geheel uit, dat deze uit gene moeten worden aangevuld en bijgewerkt. Geen eigendomsovergang van vast goed of van zakelijke, op den grond klevende rechten is mogelijk, zonder dat daarvan een schriftelijke titel, eene acte, wordt opgemaakt, die, na geregistreerd te zijn, in die openbare registers van eigendomsovergangen wordt ingeschreven. De in- of overschrijving is de *levering* van het goed of het zakelijk recht, waardoor de nieuwe verkrijger *eigenaar* van dat goed of dat recht wordt. In de titels of acten wordt het goed, dat het onderwerp der levering is of waarop een zakelijk recht wordt gevestigd, steeds aangehaald door het noemen van de sectie en het nummer, waaronder het tot dusverre bekend staat. Bij scheiding of splitsing van perceelen, waardoor dan nieuwe ontstaan, worden deze op nieuw opgemeten, in kaart gebracht en alle met een *nieuw* nummer voorzien, terwijl het oude nummer komt te vervallen. In het gemeentehuis van iedere gemeente vindt men eene copie zoowel van de kadastrale plans als van de leggers, die op kosten der gemeente wordt onderhouden en jaarlijks bijgewerkt. De stukken van het kadaster zijn publiek; een ieder heeft de bevoegdheid, om, zonder dat hij eenig belang behoeft te bewijzen, zich ten zijnen koste uittreksels — extracten — of afschriften daarvan te doen afgeven of er blootelijk inzage van te nemen.

Het extract uit de plans stelt de ligging van elk perceel aanschouwelijk voor, zijne grenzen worden er op aangewezen, zoomede de

KACHELS EN

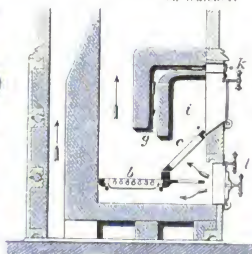

18. 19. Geribde kachel van Körting voor stoom- en waterverwarming (doorsnede en opstand).

15. Gaskachel van Schäffer en Walcker.

2. Kachel van Meisse

4. 5. Schachtkachel.

11. Heisers kachel met rookvrije verbranding.

13. Gashaard voor kerken van Schä

3. Meidingers vulkachel.

9. 10. Kachel voor luchtverwarming (opstand en doorsnede).

1. Haard van Kre

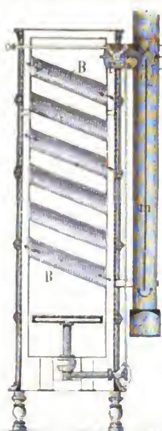
SEN HAARDEN.

…ell.

6. Kachel van Geburth.

16. 17. Gaskachel van Kutscher (doorsnede en opstand).

…äffer en Walcker.

14. Gaskachel van Schäffer en Walcker.

…tschmann.

12. Verplaatsbare gaskachel.

7. Ronde reguleer-vulkachel van Geburth.

8. Amerikaansche vulkachel.

Bij het artikel: Kachel.

gebouwen, die er op voorkomen. Het extract uit de registers bevat: den naam, den voornaam en het beroep van hem, die als eigenaar van de perceelen bij het kadaster te boek staat; de sectie en de nummers der perceelen; hun inhoud; hunne plaatselijke benaming en de belastbare opbrengst van ieder perceel afzonderlijk. Natuurlijk zijn de perceelen op de kaarten evenzoo genummerd als in de leggers. Nauwkeurigheid in het bijhouden van de veranderingen in de perceelen van de eigendomsovergangen is hoofdzaak voor het kadaster. Het kan op verschillende manieren worden aangelegd en bijgehouden; maar ook de kracht, aan de te boekstellingen bij het kadaster toegekend, kan verschillend zijn. Onder onze tegenwoordige wetgeving bewijst het kadaster den eigendom niet: hij, die bij het kadaster als eigenaar bekend staat, is het daarom en daardoor nog niet. De eigendom van vaste goederen en van zakelijke rechten wordt alleen verkregen op éene der wijzen, door de wet als zoodanig erkend, en de teboekstelling bij het kadaster wordt als zoodanig niet genoemd. Wel bestaat de levering van den eigendom der vaste goederen en van zakelijke rechten in de in- of overschrijving van den eigendoms- of overgangstitel, maar toch maakt het teboekstaan als eigenaar iemand niet tot eigenaar, omdat alleen de teboekstelling krachtens eenen rechtsgeldigen titel dat gevolg medebrengt.

Men kan te boek staan als rechthebbende ten gevolge van een niet rechtsgeldigen titel; ook blijven abuizen in de boekingen altijd mogelijk — dikwijls zelfs komen ze voor — en sommige eigendomsovergangen kunnen plaats hebben jaren lang voordat de kadastrale boeking in overeenstemming is met den werkelijken rechtstoestand. Bij eigendomsverkrijging door verjaring b. v. komt er geen titel van overdracht te pas; evenals in de gevallen, dat een verkeerde persoon door eene fout in de boeking als rechthebbende te naam staat, wordt ook nu de ware eigenaar door eene van hem uitgaande, eenzijdige verklaring bij het kadaster als zoodanig bekend gemaakt. — We zeiden reeds, dat het kadaster ook de belastbare opbrengst van elk perceel vermeldt en dat het dient om de opbrengst van de grondbelasting te verzekeren. Voor de heffing dier belasting is het van onschatbaren dienst. In 1832 is het kadaster voor ons land voltooid. De Staat heeft toen alle perceelen in zekere klassen doen verdeelen en de opbrengst van elk in het bijzonder laten schatten, welke opbrengst tot grondslag en maatstaf zou dienen van het bedrag, waarin het in de grondbelasting zou deelen. Die schatting trof zoowel de gebouwde als de ongebouwde eigendommen. Op gezette tijden zou die schatting worden herzien; maar wegens de groote kosten, aan zoodanige herschatting verbonden, en wegens den bijzonderen aard der grondbelasting zelve — volgens sommigen is zij niet anders dan eene vaste rente, zie *Grondbelasting* — is het er bij gebleven, en pas in 1874 heeft eene herziening van de huurwaarde der gebouwde eigendommen plaats gehad, ten einde de wettelijk-belastbare opbrengst meer in overeenstemming te brengen met de werkelijke, terwijl eene herschatting en nieuwe classificatie van de ongebouwde eigendommen, waaraan nog grootere bezwaren verbonden zijn, zich nog steeds laat wachten. Schoon het kadaster, althans bij ons, geen eigendom geeft en zelfs niet altijd den eigendom van den waren eigenaar constateert, is het toch voor de zekerheid van den eigendom van vaste goederen en van de daarop klevende zakelijke rechten van het hoogste gewicht. Vooreerst staat daardoor de identiteit van het perceel, zijne begrenzing, zijn omvang en zijn aard zooveel mogelijk vast. Over 't geheel geeft het tevens een vrij vertrouwbaar antwoord op de vragen: wie is eigenaar van zeker perceel? Staan er — en zoo ja, welke — perceelen ten name van zekeren persoon? — Ook de jurisprudentie in ons land neemt aan, dat het te naam staan bij het kadaster een vermoeden van recht oplevert ten voordeele van hem, die als rechthebbende geboekt staat. Het kadaster doet de op den grond rustende zakelijke rechten ook kennen, hoewel ze niet vermeld worden in de extracten uit de kadastrale leggers. Die rechten worden, evenals de acten van eigendomsovergang, gevestigd door inschrijving of overschrijving der titels van constitutie of van transport in dezelfde openbare registers, waarin de eigendomsovergangen te vinden zijn. Deze registers berusten, evenals de hypotheekregisters, ook onder den bewaarder van het kadaster. Een ieder kan zich ook van die registers inzage, uittreksels en afschriften laten geven. De bewaarder geeft ook verklaringen omtrent den bezwaarden of onbezwaarden toestand van de perceelen af.

De registers van het kadaster kunnen ook het karakter hebben van die soort van grondboeken, die den eigendom of het recht van den te boek staanden persoon onherroepelijk bewijzen; bij ons, zooals gezegd is, heeft het dat karakter niet. Alleen tegenover den Staat is de te boek staande persoon als eigenaar de aansprakelijke persoon voor de opbrengst der grondbelasting, waarvoor bij wanbetaling, ook het perceel zelf geëxecuteerd kan worden. Al is de inrichting van het kadaster bij ons ook nog verre van volmaakt, wij verheugen ons toch zeer in het bezit van die instelling, die, behalve de genoemde voordeelen, ook medewerkt tot de vestiging en uitbreiding van een gezond en ruim grondcrediet. De Engelsche economisten en staatslieden benijden ons die instelling, welke, evenals de registratie, in Groot-Britannië tot heden ontbreekt. In de laatste jaren is onze Regeering er mede bezig, om het eiland Java te kadastreeren, — eene onderneming, die wegens de groote moeielijkheden en zware kosten slechts zeer langzaam vooruitgaat.

Kaden (Woldemar), een Duitsch schrijver, geboren te Dresden den 9den Februari 1838, legde zich toe op de paedagogiek, werd huisonderwijzer te Riga en te Dorpat, studeerde daarna te Parijs in de letteren en werd in 1867 directeur van het Duitsche Instituut te Napels en vervolgens professor in de Duitsche taal en letterkunde aan het gymnasium aldaar. In 1882 legde hij deze betrekking neder. Hij schreef: „Wandertage in Italien (1874)", — „Italiens Wunderhorn (1878)", — „Unter den Olivenbaumen. Suditalienische Volksmärchen (1880)", — „Italien. Eine Sommerfahrt nach

den Süden (1881)", — „Skizzen und Kulturbilder aus Italien (1882)", — „Italienische Gipsfiguren (2de druk, 1882)", — „Pompejanische Novellen (1882)", — en „Die Riviera (1884)".

Kader is afkomstig van het Fransche woord *cadre*, dat lijst beteekent. Men gebruikt het vooral op krijgskundig gebied. Een leger namelijk van eene zekere grootte vereischt een bepaald aantal hoofdofficieren, officieren en onderofficieren. Deze vormen het kader of de lijst, waarin de manschappen worden gevat. Is dat aantal hoofdofficieren enz. aanwezig, dan zegt men, dat de kaders voltallig zijn.

Kadi is een Arabisch woord, dat *rechter* beteekent. De kadi bekleedt bij de Mohammedanen eene lagere rechterlijke betrekking. Hij vonnist naar eigen gevoelen volgens de uitspraken van den Koran, doch men kan appelleeren aan den moefti. In groote steden heeft iedere wijk haren kadi.

Kadjak is de naam van een eiland, tot het voormalig Russisch Amerika behoorend. Het ligt niet ver van de kust van Alasjka, en is van deze gescheiden door de Straat van Sjelikof. De bewoners, omstreeks 1 800 in getal, zijn Konjagen en behooren volgens hunne taal tot den stam der Eskimo's. Aan de oostkust heeft men er de haven St. Paul.

Kadloebek (Wincenty), de eerste Poolsche geschiedschrijver, geboren in de 12de eeuw te Karmow, niet ver van Stobnika, studeerde in Frankrijk in de godgeleerdheid en in de rechten en werd na zijn terugkeer proost van Sandomierz en in 1206 bisschop van Krakau. In 1218 begaf hij zich als monnik naar het Cisterciënser klooster te Jedrzejow, overleed aldaar in 1223 en werd door *Clemens XIII* heilig verklaard. Zijne „Kroniek van Polen" bevat 4 boeken, loopt tot 1203 en is in het Latijn geschreven. Dit werk is de grondslag van alle latere geschiedkundige werken over Polen. Het is in 1617 door *Felix Herburt* in het licht gegeven.

Kadoe of *Kedoe*, eene residentie op Java, grenst ten noorden aan de residentie Samárang, ten oosten aan de residentiën Samárang en Soerakarta, ten zuiden aan de residentie Djokjokarta en ten westen aan de residentie Bagelên. Zij is sedert 1830 geheel onder Nederlandsch bewind, de eenige residentie, welke niet door de zee bespoeld wordt en telt op 37,2 □ geogr. mijl ruim 705 000 inwoners. Wegens hare hooge ligging is het klimaat er zeer gezond. Sommige bergtoppen bereiken er eene aanzienlijke hoogte; de Soembing verrijst er tot 3 336 Ned. el en op hare oostelijke grenzen bevindt zich de vuurspuwende Merapi, die in 1837 en 1851 de omstreken met zijne uitbarstingen teisterde. De bodem is er ongemeen vruchtbaar en levert vooral rijst, koffie, tabak en olie; wilde dieren zijn er weinig.

Deze residentie, die de tuin van Java mag genoemd worden, is verdeeld in 4 afdeelingen, Magelang, Probolinggo, Prapak en Temanggong. De hoofdplaats, tevens het verblijf van den resident, is Magelang, aan de Progo en niet ver van den Soembing op 7° 28′ 2,66″ Z. B. en 116° 12′ 33,2 oosterlengte van Greenwich gelegen en 384 meter boven de oppervlakte der zee. In het landschap Menoreh bevinden zich voorts de vermaarde overblijfselen van den Boeddhatempel van Boro-Boedoer, waarschijnlijk gebouwd in de 8ste eeuw onzer jaartelling. Een andere tempel, niet zoo grootsch, maar toch zeer merkwaardig is de Tjandi Mendoet. Hij is van ouder dagteekening dan de Boeroe-Boedoer en ligt op een kleinen afstand van dezen.

Kadsjaaga (Galam) is de naam van een Rijk in Senegambië. Het ligt ten zuidoosten van Foeta Toro en ten zuiden van Bondoe en Bamboek en strekt zich uit van het punt, waar de Falemé zich met den middenloop van de Senegal vereenigt tot aan Kasson. Het heeft een bergachtigen en zeer boschrijken bodem, is in het dal der Senegal zeer vruchtbaar en wordt bewoond door de Serracolet, die den Mohammedaanschen godsdienst belijden, 100 000 zielen tellen, vooral op den oever aan de Senegal gevestigd zijn en een levendigen handel drijven met de Mooren der Sahara, met het Fransche handelsstation Bakel en met de ten zuiden wonende Negers. De inboorlingen zijn er zeer bedreven in het weven en verven van katoenen stoffen. De voornaamste steden zijn er Kaméra aan de Falemé en Toeabo.

Kadsjar is de naam van het thans regeerend Vorstenhuis in Perzië. Het is alzoo genoemd naar een Turksch-Tartaarsch geslacht, dat tijdens den inval der Mongolen in Iran, de zegevierende benden van *Dsjengiskhan* volgend, het steppengewest van noordoostelijk Midden-Azië verliet, om zich in de steppen aan de noordelijke grenzen van Perzië te vestigen. De Kadsjar leefden er in de eerste eeuwen op de wijze der bedendaagsche Toerkmenen. In het midden der 17de eeuw bevonden zij zich in grooten getale in het thans alzoo genoemde Kotsjoen en in de omstreken van Astrabad. Na den val van het Perzische Vorstenhuis der *Sefewiden* ontstond tusschen hen en den Turkschen stam der Afsjaren een hardnekkige strijd om het oppergezag, en na den dood van *Nadir-Sjach* gelukte het den wreeden en stoutmoedigen *Aga Mehemed-Khan*, de Kroon van Iran te verwerven (zie voorts onder *Perzië*). De leden van het *Kadsjar*-geslacht zijn, als van Turksche afkomst, nog altijd voorwerpen van den haat der eigenlijke Perzen, en het is niet ten onrechte, dat zij van gierigheid, verwaarloozing van de volksbelangen en verguizing der zedelijkheid worden beticht. In hunne waardigheid als Vorsten van Iran kennen zij de Perzische taal, maar in den Hofkring wordt doorgaans Turksch gesproken en zij stellen veel meer vertrouwen in Turksche dan in Perzische ambtenaren.

Kâfa of *Sidama* is eene uitgestrekte, met koffieheesters bedekte bergstreek in het zuiden van Abessinië. Zij is ten noorden door de Godsjebrivier van Dsjindsjiro gescheiden en ook naar de overige hemelstreken door hare kronkelingen ingesloten. Het voornaamste voortbrengsel is er koffie, die volgens veler gevoelen haren naam aan dit gewest heeft ontleend. De inwoners behooren tot den Gongastam en zijn gedeeltelijk Heidenen, gedeeltelijk Christenen. De hoofdstad is Bonga. Deze ligt aan de Goetse, eene zijrivier van de Godsjeb.

Kafblaadjes, zie *Grassen*.

Kaffers, afkomstig van het Arabisch woord *kâfir* (ongeloovige), is een naam, welke door de Mohammedanen inzonderheid aan 2 stam-

men gegeven werd, namelijk aan de *Kâfirs* (zie aldaar) in Midden-Azië en aan de *Kaffers* in Zuid-Afrika. Laatstgenoemden bewonen het gewest, hetwelk zich uitstrekt van het Kaapland tot aan de Delagoabaai, terwijl de grenzen naar de zijde van het binnenland niet nauwkeurig bepaald zijn. De Kaffers vormen een afzonderlijken stam; zij zijn groot, sterk en evenredig van lichaamsbouw. De kleur der huid is bij de zuidelijke afdeelingen van den stam lichtbruin, maar wordt noordwaarts allengs donkerder en bij de Delagoabaai geheel zwart. De Kaffers hebben donker, gekroesd haar en eigenaardige gelaatstrekken. Hun voorhoofd en neus zijn als die van den Europeaan, — hunne uitstekende jukbeenderen als die van den Hottentot, — hunne groote lippen als die van den Neger. Met lichaamskracht verbinden zij behendigheid en moed, en zij onderscheiden zich in alle omstandigheden door eene zekere waardigheid. Ook zijn zij scherpzinnig en schrander, opgeruimd en standvastig en gehard tegen lichaamspijnen. Voorts hebben zij eene welluidende, buigzame taal, een tak van den grooten Zuid-Afrikaanschen taalstam. Zij gelooven in een Hoogste Wezen, maar ook in een boozen geest, en schoon zij geene afgodsbeelden of priesters bezitten, zijn zij zeer bijgeloovig en houden veel van bezwering, regenmakerij en dergelijke tooverkunsten. Christenzendelingen zien er weinig vrucht van hun arbeid, omdat het Christendom de veelwijverij verbiedt.

Men verdeelt de Kaffers in 4 stammen, namelijk de *Amakosa's*, die aan de grenzen van het Kaapland wonen en in 1847 een gedeelte van hun gebied aan Engeland moesten afstaan, — de *Amatemboe's* (Tamboeki's), die verder noordwaarts droge, grazige hoogvlakten bewonen, waar eene gematigde luchtgesteldheid heerscht, — de *Amamponda's* (Mamboeki's), die vruchtbare kustterrassen bewonen en zich door gastvrijheid, eerlijkheid, zindelijkheid en werkzaamheid onderscheiden, — en de *Zoelah's* (Zoeloe's of Amazoelah's), een kleinen stam, die zijne heerschappij tot aan de Delagoabaai uitstrekt en berucht is wegens ongemeene lichaamskracht, sluwheid en moed. In 1840 kon deze stam 40 000 krijgsknechten in het veld brengen, doch door de stichting van den Oranjevrijstaat en de Transvaalsche Republiek is zijne macht aanmerkelijk verminderd. Deze stammen zijn weder in afdeelingen gesplitst, die hare eigene opperhoofden bezitten. De Kaffers zijn ten halve nog zwervende volken, hoewel zij enkel uit nood van woonplaats veranderen; hunne voornaamste voedingsmiddelen zijn melk en doerrah (Moorengierst). Slechts zelden gebruiken zij vleesch en zij zijn tevens afkeerig van visch. Bij de Kaffers zorgen de mannen voor het vee en gaan op de jacht, terwijl de vrouwen de werkzaamheden op het land of in den tuin volbrengen.

Een gedeelte van het land der Kaffers is thans onderworpen aan de Britsche Regeering, namelijk Natal en Britsch Caffraria, hetwelk op 235 □ geogr. mijl ruim 81 000 inwoners telt, waaronder zich omstreeks 4 000 Europeanen bevinden. Dit land, tevoren een gedeelte van het Amakosa- en Amatemboeland, bestaat in het noorden uit hoogvlakten (Karro's) en in het zuiden uit eene bergstreek. Dáar verheft zich het Amatolagebergte, eene basaltketen, door onderscheidene rivieren besproeid en zeer vruchtbaar. Het land is in 8 graafschappen verdeeld, doch, met uitzondering van de haven East-London aan den mond der Buffalo, niet met de Kaapkolonie vereenigd. Inlandsche hoofden voeren er heerschappij onder het oppertoezicht van een gouverneur-generaal der Kaapkolonie. De belangrijkste plaats is er King Williamstown met ongeveer 3000 inwoners. — Britsch Caffraria werd reeds in 1835 in de Kaapkolonie ingelijfd, doch een jaar later aan de Kaffers afgestaan. In 1847 nam Engeland het nogmaals in bezit, in 1860 werd het tot eene zelfstandige kolonie verheven en in 1866 is het in de Kaapkolonie ingelijfd.

Kâfirs (Ongeloovigen) is de Arabische naam van een merkwaardig volk, aan de grenzen van Oost- en West-Hoog-Azië gevestigd. Deze bergstreek, naar hen *Kâfiristan* genoemd en op 939 □ geogr. mijl 300 000 (volgens anderen 700 000) inwoners tellende, is een gedeelte van den Hindoe-Koeh met zijne uitloopers en grenst in het noorden aan Koendoes en Badachsjan, in het oosten aan Tsjitral, Kattawar en Pandsjkora en in het zuiden en westen aan Kaboelistan. Het bestaat uit eene reeks van breede en enge dalen, door hooge, veelal met sneeuw bedekte bergruggen gescheiden en bevat een groot aantal kloven en afgronden. Deze dalen worden besproeid door rivieren, die vele bergstroomen opnemen, veelal goudzand voeren en zich in de Kaboel uitstorten. Klimaat en plantengroei zijn er, naar gelang der hoogte, zeer verschillend. Op de gunstigst gelegene plaatsen heeft men overvloed van druiven, waaruit een kostelijke wijn bereid wordt, benevens veel tarwe, — elders vindt men grazige weiden en de berghellingen zijn met oorspronkelijke wouden bedekt. Vogels en visschen heeft men er in menigte. De Kafirs, ook Sijaposj genaamd, hebben een Europeeschen gelaatsvorm en een schrander voorkomen; men vindt bij hen gedeeltelijk blauwe, gedeeltelijk bruine oogen, een Griekschen neus, een breed, hoog voorhoofd, bruin haar en eene hooge, bevallige gestalte. Zelven hebben zij geen gemeenschappelijken naam, maar noemen zich naar hunne 18 stammen, die evenwel dezelfde — eene Indo-Germaansche — taal spreken. Met betrekking tot den godsdienst zijn zij weinig ontwikkeld; zij kennen slechts eenige Heidensche plechtigheden en brengen offeranden aan hunne goden *Sjoeroeja*, *Lamani* en *Pandoe*. In ieder dorp vindt men een tempel, waarin de beelden dier goden aanwezig zijn. De priesterlijke waardigheid is bij hen erfelijk, doch van weinig beteekenis, daar de stamhoofden een onbeperkt gezag bezitten. Het vuur komt te pas bij al hunne plechtigheden. Hunne steden en dorpen verrijzen meestal aan de steile hellingen der bergen en hunne huizen zijn van steen opgetrokken, met platte daken voorzien en met fraai snijwerk versierd. IJzer en hout, goud en zilver weten zij goed te bewerken, terwijl zij wapens, buskruit, lood, katoen enz. tegen voortbrengselen van hun eigen land inruilen. Tegen de fanatieke Mohammedanen in Afghanistan bevinden zij zich steeds in oorlog, terwijl zij met de inwoners van Badachsjan en Tsjitral in vrede leven. Zij zijn zeer dapper en sedert geruimen tijd van schietgeweer voor-

zien. Zij bezitten geene schriftteekens en ook geene geschiedenis. Hun oorsprong ligt in het onzekere, doch het is bekend, dat dit merkwaardig bergvolk door alle eeuwen heen zijne onafhankelijkheid bewaard heeft zonder zelf veroveringen te maken.

Kaftan is de naam van een Turksch opperkleed, ook bij andere Oostersche volkeren in gebruik. Doorgaans is het vervaardigd van katoen of zijde en dik gevoerd. Te voren ontvingen de vertegenwoordigers van buitenlandsche Mogendheden aan het Turksche Hof een kaftan ten geschenke, om daarmede bij den Sultan ten gehoore te verschijnen.

Kahlenberg of *Kalenberg* is de naam van een tot aan de Donau voortschrijdenden uitlooper van het Norische Gebergte in Beneden-Oostenrijk. Het is ook bekend onder den naam van het Wienerwald en van het Cetische gebergte (Mons Cetins). Hij vormt, tusschen Weenen en Klosterneuburg, aan de Donau bekoorlijke, boschrijke landschappen en verheft er zich in den Josefsberg (Kalenberg) en Leopoldsberg. Deze laatste rijst, ter hoogte van 450 Ned. el uit de wateren van de Donau omhoog en draagt op de puinhoopen van een ouden burcht eene kerk, waar *Johan Sobiéski*, *Lodewijk van Baden*, *Karel van Lotharingen* en andere aanvoerders der Verbondene Mogendheden vóór den slag tegen de Turken (3 September 1683) de godsdienstoefening bijwoonden. — Een andere *Kahlenberg*, 900 Ned. el hoog, verheft zich in het Saksische Ertsgebergte, — en een derde in den Boven-Harz tusschen Zellerfeld en Clausthal.

Kahnis (Karl Friedrich August), een Duitsch-Protestantsch godgeleerde, geboren te Greiz den 22sten December 1814, studeerde te Halle, vestigde zich in 1842 als privaatdocent te Berlijn en ging in 1844 als buitengewoon hoogleeraar naar Breslau en in 1850 als gewoon hoogleeraar naar Leipzig, alwaar hij vervolgens tevens tot domheer van het hoogstift Meiszen benoemd werd. Tot 1861 behoorde hij tot de rechtzinnig-Luthersche partij en schreef: „Dr. Ruge und Hebel (1838)" en „Die moderne Wissenschaft des Dr. Strausz und der Glaube unserer Kirche (1842)", verdedigde in zijne: „Lehre vom Heiligen Geiste (1847)" de persoonlijkheid van den Heiligen Geest, alsmede in zijne: „Lehre vom Abendmahle (1851)" de juistheid der Luthersche avondmaalsleer en nam levendig deel aan den strijd der Lutherschen tegen de Evangelische Unie, zooals blijkt uit: „Die moderne Unionsdoctrin (1853)" en het „Sendschreiben an Nitzsch (1854)". Ook de eerste uitgave van zijn geschrift: „Der innere Gang des deutschen Protestantismus seit Mitte des voriden Jahrhunderts (1854)" vond nog algemeenen bijval bij de orthodox-Luthersche partij, doch de tweede uitgave (1860) behelsde de verrassende verklaring, dat vele leerstukken dringende behoefte hadden aan eene herziening, terwijl hij onderscheidene orthodoxe stellingen verwierp. Vooral zijne critiek over den oorsprong van de geschriften des Bijbels wekte ergernis bij velen. *Hengstenberg* en *Dieckhoff* traden tegen hem in het strijdperk, en zijn geschrift: „Zeugnisz der Grundwahrheiten des Protestantismus gegen Hengstenberg (1862)" maakte de kloof nog grooter. Ook schreef hij het belangrijke werk: „Die deutsche Reformation (1877 enz.)", — voorts: „Stolberg und Vosz (1876)", — „Die Erfüllung der Zeiten (1877)", — „Der Gang der Kirche in Lebensbildern (1881)", — en „Christenthum und Philosophie (1884)". Hij houdt te Leipzig voorlezingen over stelselmatige godgeleerdheid en hare geschiedenis.

Kailas of *Kailâsa* (Zetel des bergtops) is de naam van een aanzienlijk gebergte van vervormd gesteente, dat van de Baai der Indus voortloopt tot aan de ombuiging van deze rivier naar het zuiden. Het heeft in het westen zijne hoogste toppen, namelijk de Rakipoesji (7 788 Ned. el hoog) en de Haramosj (7 399 Ned. el hoog). Het oostelijk gedeelte, het eigenlijke Kailasgebergte (6 728 Ned. el hoog), wordt sedert duizende jaren door de Indiërs beschouwd als de zetel der goden en als het brongewest der hoofdrivieren van Hindostan.

Kaimakân (plaatsvervanger) is in Turkije de titel van den ambtenaar, die aan het hoofd staat van één der arrondissementen (liwa's), waaruit eene provincie (ejaleet) is samengesteld. Ook plaatsvervangers van hooge ambtenaren dragen wel dien naam.

Kaïn was volgens het Bijbelsch verhaal de oudste zoon van *Adam* en *Eva*. Hij legde zich toe op den landbouw, doodde uit nijd zijn broeder *Abel* en nam de vlucht naar het land Nôd. De Rabbijnsche overlevering vermeldt zoowel, dat hij door zijn kleinzoon *Lamech* op de jacht gedood werd, als dat hij een hoogen ouderdom bereikte en tot aan den Zondvloed leefde. — Naar hem droegen de leden eener Gnostische secte in de 2de eeuw onzer jaartelling den naam van *Kaïnieten*. Zij vormden een tak der Ophieten en beschouwden *Kaïn* en andere misdadigers des Ouden Testaments als edele mannen, die door den Bondsgod der Israëlieten waren vervolgd en zich aan de dwingelandij van dat Wezen hadden onttrokken, zoodat zij veeleer hulde dan schande verdienden.

Kainiet is de naam eener delfstof, die in de zoutlagen van Staszfurt en te Kalucz in Galicië in groote hoeveelheid gevonden en tot het bereiden van kaliumverbindingen gebezigd wordt. Zijne samenstelling wordt uitgedrukt door de formule $KCl.MgSO_4.3H_2O$. Zijn soortelijk gewicht is 2,5 en zijne hardheid 2,5, — voorts is het kleurloos of grijs.

Kaïris (Theophilus), een verdienstelijk Grieksch geestelijke, omstreeks het jaar 1788 op het eiland Andros geboren, ontving zijne opleiding op het gymnasium te Cydonia in Klein-Azië en op het lyceum te Chios, studeerde aan de Italiaansche universiteiten, alsmede te Parijs in de geschiedenis, natuurkunde en wijsbegeerte en werd daarna leeraar aan de evangelische school te Smyrna, vervolgens aan het gymnasium te Cydonia. Nadat hij deelgenomen had aan den Griekschen onafhankelijkheidsoorlog, trad hij, als vertegenwoordiger van het eiland Andros, in de Nationale Vergadering op als een vurig verdediger van vrijheid en recht. Later stichtte hij met daartoe verzamelde gelden een weeshuis op het eiland Andros en herschiep het vervolgens in een opvoedingsgesticht. In 1839 werd hij volgens een vonnis van de Synode te Athene wegens atheïstische gevoelens op

genoemd eiland in een klooster opgesloten. Nu kwam hij in zijne geschriften openlijk in verzet tegen het Christendom en werd wegens het verspreiden van gevaarlijke dwalingen door de rechtbank te Syra tot eene tweejarige gevangenisstraf veroordeeld, doch hij overleed reeds in Februari 1853. Er bestaat van hem eene: „Inleiding tot de wijsbegeerte (1851)" in zuiver Oud-Grieksch. — Zijne zuster *Evanthia* heeft zich door vertalingen en oorspronkelijke werken in het Nieuw-Grieksch bekend gemaakt.

Kaïrwan of *Kairoan*, eene heilige stad in Tunesië, waar alleen Mohammedanen worden geduld, verheft zich op de plaats van het oude Vicus Augusti in eene boomlooze, moerassige vlakte, 140 Ned. mijl ten zuiden van Tunis en telt 15- tot 20 000 inwoners. Zij is in 670 gesticht door *Okba ben Nâfi* en was geruimen tijd de hoofdstad der provincie Ifrikijah. In de Okbamoskee aldaar vindt men het graf van *Elwaib*, den vriend van *Mohammed*. Die moskee is van binnen versierd met 300 antieke zuilen van graniet en porfier.

Kaisariéh. Zie *Caesaréa*.

Kaiser. Onder dezen naam vermelden wij:

Friedrich Kaiser, een uitstekend Nederlandsch sterrenkundige. Hij werd geboren te Amsterdam den 10den Juni 1808 en ontving zijn eerste wetenschappelijke opleiding van zijn oom *J. F. Keyser*, die zich in den aanvang dezer eeuw verdienstelijk maakte door sterrenkundige waarnemingen. Op 15jarigen leeftijd verloor hij dezen beschermer door den dood, maar gaf eenige jaren daarna zelf zulke bewijzen van buitengewone bekwaamheid, dat hij, op voordracht van den Utrechtschen hoogleeraar *Moll*, als 18-jarig jongeling tot observator aan de sterrenwacht te Leiden benoemd werd. Hij koesterde toen de hoop, dat hij zich in die betrekking op de practische astronomie zou kunnen toeleggen, doch zag zich door verschillende omstandigheden daarin te leur gesteld. Zóo ging een tiental jaren voorbij, waarin hij zich met grooten ijver aan de studie der sterrenkunde wijdde. Zijne bekende onderzoekingen omtrent de „Komeet van Halley" dagteekenen uit dat tijdperk. In 1837 werd hij tot lector in de sterrenkunde, in 1840 tot buitengewoon en kort daarna tot gewoon hoogleeraar benoemd. Nu was hij in de gelegenheid om zijn vurigst verlangen te bevredigen, namelijk om aan onze jongelingschap belangstelling in de sterrenkunde in te boezemen. Hij deed dit in krachtige en sierlijke taal, zoodat het aantal hoorders weldra aanmerkelijk toenam. Tevens was geene moeite hem te groot, waar hij voor de studenten nuttig kon wezen, en zijn huiselijke kring bleef steeds voor hen ontsloten. Intusschen moest hij zich gedurende eene reeks van jaren met de ellendigste hulpmiddelen behelpen. Ook met deze volbracht hij, volgens getuigenis van *Bessel*, kleine wonderen, maar het duurde lang voordat zijne werkzaamheden naar waarde werden geschat. Een nieuw en goed-ingericht observatorium, waarvoor hij het plan in gereedheid bracht, was eene dringende behoefte, en toen de Regeering zich niet genegen betoonde om die te bevredigen, verzamelden de vrienden van *Kaiser* met belangstellenden in de sterrenkunde en in de eer van de vaderlandsche wetenschap eene aanzienlijke som, waaraan de Regeering eindelijk in 1857 het ontbrekende toevoegde, zoodat tot den bouw van een observatorium kon worden overgegaan, alwaar hij in 1860 zijn zetel vestigde. Hier beijverde hij zich, waarnemingen met de meest mogelijke nauwkeurigheid te verrichten en ze aan herhaalde proeven te onderwerpen, ten einde vertrouwde uitkomsten te leveren. Die waarnemingen zijn opgenomen in een paar lijvige deelen, „Annalen der Sternwarte" genaamd. Bij de algemeen erkende voortreffelijkheid zijner methode bleef de wetenschappelijke man nog altijd onvoldaan over zijn eigen werk en uitte daarover klachten, die aan menigeen overdreven voorkwamen. Die onvoldaanheid was hem echter een prikkel om gestadig naar die hoogere volkomenheid te streven, waardoor hij zich eene onvergankelijke eerzuil heeft gesticht.

Ook andere werkzaamheden werden hem opgedragen. Reeds vroeg was hij er op bedacht geweest de sterrenkunde dienstbaar te maken aan de zeevaart. In 1849 raadpleegde hem de minister van Koloniën en Marine omtrent juistere plaatsbepalingen in Indië, en op zijn aandringen werden eerst de zeeofficieren *de Lange*, twee broeders, van welke echter de oudste overleed, waarna de jongste zijn ontslag vroeg, en daarna éen zijner leerlingen, de hoogleeraar *Oudemans*, derwaarts gezonden. Ook zag hij zich in 1857 belast met de zorg voor de instrumenten en verdere wetenschappelijke aangelegenheden bij de Nederlandsche Marine en bracht door zijne uitstekende rapporten veel goeds tot stand. Met buitenlandsche sterrenkundigen onderhield hij eene drukke briefwisseling, en eene reis, die hij in 1848 volbracht, schonk hem gelegenheid tot persoonlijke kennismaking. Deze werd verlevendigd, toen hij zich in 1867 als afgevaardigde voor Nederland naar Berlijn begaf ter vergadering van gemachtigden voor de graadmeting in ons werelddeel. Dáar werden zijne verdiensten gehuldigd doordien men hem tot ondervoorzitter der vergadering en tot voorzitter der sterrenkundige afdeeling verkoos. Hij werd lid van het hoofdbestuur der graadmeting, alsmede van de Berlijnsche Académie. Reeds veel vroeger was hij vereerd met het lidmaatschap van de Royal Astronomical Society te Londen en van een groot aantal wetenschappelijke genootschappen, alsmede met de ridderorde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed te Leiden den 28sten Juli 1872. — Zijn merkwaardigst geschrift is voorzeker: „De sterrenhemel (1844 en 1845, 2 dln; 1ste deel 3de druk 1860, 2de deel 2de druk 1853, ook buiten 's lands vertaald uitgegeven en op nieuw bewerkt als vierde druk door den hoogleeraar *J. A. C. Oudemans*, 1883)", — voorts schreef hij: „De geschiedenis der ontdekkingen van planeten, als een tafereel van den toestand en het wezen der sterrenkunde in de taal van het dagelijksch leven voorgedragen (1851)". Sedert 1846 gaf hij een „Populair sterrenkundig jaarboek enz." in het licht, en hij leverde onderscheidene belangrijke brochures en opstellen in tijdschriften.

Friedrich Kaiser, een verdienstelijk Duitsch tooneelschrijver. Hij werd geboren te Biberach in Würtemberg den 3den April 1814,

studeerde aan verschillende hoogescholen in de wijsbegeerte en letteren en trad als staatsambtenaar in dienst. Daarbij vervaardigde hij kleine tooneelstukken, die in verschillende schouwburgen met bijval werden opgevoerd. Nu wijdde hij zich geheel en al aan de letterkunde. In 1848 was hij te Weenen kapitein bij het académisch legioen en streed den 6den October bij de Taborbrug. Later had hij als dramaturg van het Carl-Theater met vele wederwaardigheden te worstelen. Tegen een gering maandgeld en een klein honorarium was hij gehouden jaarlijks 6 stukken voor den schouwburg te vervaardigen, terwijl hij aan geen ander tooneel iets mocht leveren. Toen hij zich aan die verbintenis wilde onttrekken, deed *Carl* hem een procès aan, en *Kaiser* werd veroordeeld tot betaling van 54000 gulden. Terwijl *Carl* hem van de betaling verschoonde, zag de rampspoedige schrijver zich toch genoodzaakt eene nieuwe overeenkomst met dezen man te sluiten. Hij overleed te Weenen den 7den November 1874. Tot zijne beste stukken behooren: „Mönch und Soldat" en „Stadt und Land".

Kaiserfeld (Moritz Edler von), een voortreffelijk Oostenrijksch staatsman, geboren te Pettau in Stiermarken den 24sten Januari 1811, studeerde te Gräz in de rechten en wijdde zich daarna aan het beheer zijner goederen. In 1848 werd hij lid van den voorloopigen Landdag van Stiermarken en in Januari 1849 zag hij zich door de stad Gräz afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort. Omdat de belangrijkste vraagstukken er op dat tijdstip reeds beslist waren, nam hij geen deel aan de openbare beraadslagingen. Na zijn terugkeer behoorde hij tot het voorloopig bewind van Stiermarken, zoolang de veldwinnende reactie zulks gedoogde, en openbaarde vervolgens, als ambteloos burger, zijne gevoelens door middel van de drukpers. Hij bestreed de staatkunde van het ministerie *Belcredi*. Toen dit laatste na de nederlaag bij Königgrätz ontslagen, een Hongaarsch ministerie benoemd en de Rijksdag samengeroepen was, werd *Kaiserfeld* door den eersten minister *von Beust* aan den Keizer voorgedragen als voorzitter van het Huis van Afgevaardigden, doch hij wees toen die betrekking van de hand. Als welsprekend redenaar had hij grooten invloed en werd lid van onderscheidene belangrijke commissiën. Na de benoeming van het eerste parlementaire ministerie (1867) werd *Kaiserfeld* gekozen tot voorzitter van het Huis van Afgevaardigden. Gedurende de zitting van 1869 tot 1870 bekleedde hij wederom deze betrekking, en toen een gedeelte van het ministerie aftrad, werd hem, doch te vergeefs, eene portefeuille aangeboden. Na de ontbinding van den Landdag van Stiermarken werd hij er landshoofdman, terwijl hij eene benoeming tot lid van den Rijksraad van de hand wees. Voorts is hij sedert 1870 lid van het Huis der Heeren voor levenslang. Ook onder het ministerie *Taaffe* bleef hij de betrekking van landshoofdman bekleeden, maar keerde in Juni 1884 tot het ambteloos leven terug. Hij behoort tot de degelijkste en meest-geachte staatslieden van zijn vaderland.

Kaiserslautern, eene stad in de Beiersche Rijnpfalz, aan de westelijke helling van het Haardtgebergte, aan de Waldlauter en aan den Ludwigspoorweg, telt ruim 26000 inwoners (1880). Men vindt er eene fraaie kerk in spitsboogstijl uit de 13de eeuw, eene Latijnsche school, eene kweekschool voor onderwijzers, eene landbouw- en eene nijverheidsschool. De fabrieknijverheid ontwikkelt er zich meer en meer; ook is er eene aanzienlijke vruchtenmarkt en veel houthandel. — Men meent, dat zich te Kaiserslautern reeds in de dagen van *Pipijn de Korte* en *Karel de Groote* een keizerlijke burcht bevond. *Frederik Barbarossa* deed er in 1152 een paleis verrijzen, hetwelk in 1557—1583 door den Pfalzgraaf *Johan Casimir* vernieuwd, doch in 1703 in den Spaanschen Successie-oorlog verwoest is. Op dezelfde plek staat nu eene gevangenis. Van 28 tot 30 November 1793 viel in de nabijheid dezer stad een veldslag voor, waarin de Hertog *van Brunswijk* de Franschen onder *Hoche* aan het wijken bracht. Ook had er een gevecht plaats den 23sten Mei 1794, waarin de Pruisische generaal-veldmaarschalk *Möllendorf* de Franschen onder *Ambert* versloeg, waarna den 20sten September van dat jaar de linkervleugel der Fransche Rijnarmee onder *Meunier* er het onderspit dolf voor den Prins *van Hohenlohe-Ingelfingen*. In Mei 1849 was Kaiserslautern het middenpunt van den opstand. — Het district van dien naam telt op 11,78 □ geogr. mijl ongeveer 55000 inwoners. Daarin ligt het stadje Landstuhl met de bouwvallen van den evenzoo genoemden burcht van het geslacht der *Sickingen*. Dáar werd *Franz von Sickingen* door de Keurvorsten van de Pfalz en van Trier belegerd en door een nedervallenden balk gewond, zoodat hij een dag later — den 7den Mei 1523 — overleed.

Kaiserstuhl is de naam van 40 tot 50 basalt- en dolerietgevaarten in het Badensche district Freiburg. Zij zijn door het Treibsamdal van het Schwarzwald gescheiden en bevatten op 2 □ geogr. mijl ongeveer 30 dorpen. Men vindt er eene aangename verscheidenheid van bergen, dalen, tuinen, weiden, bouwlanden, wijn- en ooftgaarden en bosschen. De hoogste berg, de eigenlijke Kaiserstuhl of de Todtenkopf, 550 Ned. el boven de oppervlakte der zee, heeft eene platte kruin, „Onder de negen linden" genaamd. Hier toefde Keizer *Rudolf von Habsburg* met zijn Hof, — wellicht ook om er recht te spreken over zijne onderdanen.

Kajeli is de naam van een regentschap op de oostkust van het eiland Boero. Het bevat vele vruchtbare vlakten en telt ruim 2000 inwoners. In de evenzoo genoemde hoofdplaats hebben wij het fort Defensie, evenwel zonder bezetting. Ook is er eene Christelijke Kerk en eene school, en de markten worden er druk bezocht. De haven van Kajeli, in de vischrijke baai van dien naam, is eene vrijhaven.

Kajuit (De) is het verblijf van den scheepsbevelhebber. Op tweedeksfregatten is zij onder het halfdek en strekt zich uit tot aan den spiegel. Het voorste gedeelte, door een houten beschot van de eigenlijke kajuit gescheiden, draagt den naam van kerk of vóorkajuit. Op gladdeksschepen is de kajuit onder de kampagne, achter de longroom of het verblijf der officieren. Ten behoeve van een hooggeplaat-

sten reiziger timmert men ook wel op het achterdek eene bovenkajuit. In beurtschepen, stoombooten en trekschuiten onderscheidt men de kajuit (roef) en het ruim of ook wel de 1ste en 2de kajuit voor passagiers.

Kakatoe noemt men een geslacht van vogels, dat tot de orde der *Klimvogels* (Scansores) en tot de familie der *Papegaaiachtigen* (Psittacini) behoort. *Linnaeus* voegde hen bij het geslacht Psittacus, doch *Brisson* gaf hun den afzonderlijken geslachtsnaam *Cacatua*, ontleend aan hun eigenaardig geschreeuw. Ook worden zij samengevat onder het geslacht *Plyctolophus*. Zij zijn bijna alle wit van kleur en fraai gekuifd en behooren te huis op de Molukken, de Philippijnsche Eilanden en in Nieuw-Holland. De meestbekende soort is C. sulphurea van de Molukken en éene der grootste soorten C. Moluccensis, welke ook op Sumatra voorkomt en met eene roode kuif is versierd. De fraaiste soort is Cacatua Leadbeateri *Gould* (zie bijgaande afbeelding), welke zich onderscheidt door een lichtwijnroode kleur en eene driekleurige kuif (rood, geel en wit), — voorts door lange kuifvederen, door de donker-wijnkleurige onderzijde der vleugels en door de grijze kleur van bek en pooten.

Kakatoe.

Kakkerlakken (De) behooren tot het geslacht *Blatta* onder de orde der *Rechtvleugelige Insecten* (Orthoptera). Dit geslacht onderscheidt zich door eene platte, breede lichaamsgedaante, door de neêrgebogen houding van den kop, die door een gedeelte van het borststuk bedekt is, en door 5 geledingen aan de tarsen. Het geslacht Blatta van *Linnaeus* is door latere entomologen in verschillende geslachten verdeeld. Alle kakkerlakken zijn lichtschuwe en vraatzuchtige dieren. Van de soorten noemen wij: *Blatta Americana*, die rosbruin van kleur is, een fraai gevlekt borstschild heeft, in Zuid-Amerika te huis behoort, maar bij millioenen in de huizen en schepen van verschillende natiën gehuisvest is, — *Blatta thoracica*, roodbruingekleurd, met 15 tot 18 donkerbruine vlekjes op het borstschild en van Java afkomstig, — *Blatta orientalis*, oorspronkelijk in het Oosten te huis behoorende, doch thans over geheel gematigd Europa verspreid, vooral op korenzolders en in bakkerijen, zwartbruin van kleur en met een onaangenamen reuk, — en *Blatta Laponica*, in het noorden van Europa te vinden, vooral in Lapland eene vreeselijke plaag en bruinachtig lichtgrijs van kleur.

Kakodyl, zie *Alkarsine*.

Kalabas (Cucurbita *L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cucurbitaceën*. Het omvat kruidachtige planten met een klimmenden stengel en gesteelde, aan de basis hartvormige, veelal handdeelige bladeren. De gesteelde, éenhuizige bloemen staan in de oksels der bladeren. De kelk is klokvormig en 5-deelig, en ook de bloemkroon is klokvormig. De 5 meeldraden zijn 3-broederig, de 3 stempels 2-lobbig, de vrucht is vleezig met eene dikke schaal en de talrijke zaden zijn omgekeerd-eirond en samengedrukt. Van de soorten noemen wij de

pompoen (C. pepo *Dec.*) met een groot aantal verscheidenheden, ook wat kleur betreft, — de *reuzenpompoen* (C. maxima *Duch.*), die wel eens 30 Ned. pond zwaar wordt en desgelijks in verscheidenheden voorkomt, — de *Turksche muts* (C. Melopepo *L.*) met stomp-hartvormige, 3-lobbige bladeren en geribde vruchten, die op een tulband gelijken, — en de eigenlijke *kalabas* (C. lagenaria *L.*), wier houtige schalen in de keerkringslanden tot keukengereedschap dienen. Het kweeken van kalabasplanten vereischt een vetten grond, veel koesterenden zonneschijn en veel water.

Kalabas- of pompoenboom (Carica *L.*) is de naam van een boom, die den typus vormt der *Caricaceën* of *Papayaceën*. Zijn kleine kelk is 5-tandig en de kroon der mannelijke bloem trechtervormig met een 5-spletigen zoom. De kroon der vrouwelijke bloem is 5-deelig en diep ingesneden. De *gewone pompoenboom* (C. Papaya *L*)

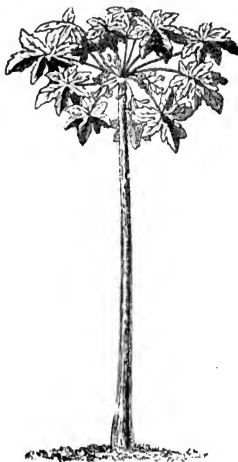

Fig. 1. De kalabasboom (*Carica Papaya*).

is een opgaande boom zonder veel takken en wel wat op den palmboom gelijkende. Hij groeit in de keerkringslanden, is enkel aan den top van bladeren voorzien en wordt omstreeks 6½ Ned. el hoog. De schors is bleekgrijs en vrij glad, doch draagt hier en daar lidteekens van afgevallen bladeren. Deze laatste hebben eene lengte van 3 Ned. palm en eene hartvormige, vindeelige gedaante. De bloemen staan in de bladokseis; de mannelijke zijn tot samengestelde aren vereenigd, — de vrouwelijke staan in enkelvoudige trossen op andere boomen. Het vruchtbeginsel is omgekeerd eivormig, en bij het rijp worden gelijkt de vrucht op eene pompoen. Zij is echter van buiten ruw; haar vleesch is dik en lichtgeel, en de wand der middenholte is bedekt met ronde zaden. Het schijnt, dat deze boom afkomstig is van Zuid-Amerika, doch men vindt hem thans op de Mascarenen, aan de westkust van Afrika, in China, Cochinchina en Arabië, ja, in geheel Azië. Men vermeldt, dat hij op Jamaïca en St. Domingo in het wild groeit. Hij is een voorbeeld van snellen wasdom, daar men na 3 jaren uit een korrel een volwassen, vruchtdragenden boom verkrijgt. Het vruchtvleesch wordt geconfijt. Ook dienen de vruchten tot het mesten van zwijnen en hoenders. Wij geven hierbij op eene zeer kleine schaal eene afbeelding van den papayaboom (fig. 1), — voorts (fig. 2) in *a* een gedeelte van een tak met mannelijke bloemen op de dubbele grootte, in *b* het bovenste gedeelte van de bloemkroon op viervoudige grootte, — in *c* een meeldraad, — in *d* een helmknop, beide achtmaal vergroot, — in *e* eene vrouwelijke bloem op 5-voudige grootte (alles in verhouding tot fig. 1), — in *f* een stuk van den stam met 2 vruchten, in *g* eene doorgesneden vrucht, beide op ⅙ste der natuurlijke grootte, — en in *h* en *i* een doorgesneden zaad op de dubbele grootte. — Omtrent den eigenlijken kalabasboom der kruidkundigen raadplege men *Crescentia*.

Kalakaoea I, koning der Sandwicheilanden, geboren te Honoloeloe den 16den November 1836, is de zoon van het stamhoofd *Kapaakea*, ontving in de Amerikaansche zendelingenschool te Honoloeloe eene goede opleiding, werd in 1852 officier bij de Koninklijke lijfwacht en zag zich bij de troonbeklimming van *Kamehameha V* benoemd tot kolonel, chef van den staf en staatsraad. Toen bij het overlijden van Koning *Loealilo* in 1874 het Huis der *Kamehameha's* uitstierf, werd *David Kalakaoea* door de meerderheid der volksvertegenwoordigers van Hawaï tot diens opvolger gekozen. Een opstand ten gunste van Koningin *Emma*, de weduwe van *Kamehameha IV*, werd door tusschenkomst van Engelsche en Amerikaansche marinesoldaten gedempt. In 1874 ondernam *Kalakaoea* eene reis naar de Vereenigde Staten en bracht er een handelsverdrag tot stand, hetwelk zeer gunstig was voor zijn volk. Om de landverhuizing der Chineezen te beperken, die de bevolking der Sandwicheilanden dreigden te overvleugelen, en die der Maleiers te bevorderen, volbracht hij in 1881 een tocht naar Japan, China en Oost-Indië en strekte dien vervolgens uit tot onderscheidene hoofdsteden van Europa. De ingezetenen van zijn Rijk zijn ongemeen ingenomen met zijn bestuur. Zijn huwelijk met Koningin *Kapiolani* is kinderloos en hij heeft zijne zuster *Liliuokaloei* tot zijne opvolgster bestemd.

Kalamata, de hoofdstad van de evenzoo genoemde eparchie en van de geheele nomarchie Messenië in het koningrijk Griekenland, ligt in den Peloponnesus, aan de rivier Nedon, niet ver van haren mond, tusschen oranje-, vijgen- en wijngaarden op de plek van het voormalige Pherae. Zij telt ruim 7600 inwoners, die zich vooral met het kweeken van zuidvruchten en tabak, voorts met zijdeteelt en scheepvaart bezig houden. In de 13de eeuw was zij eene sterke vesting en kwam bij de verovering van den Peloponnesus door de Franken in het bezit van *Villehardouin* en

zijne nakomelingen, — daarna in dat der Venetianen en viel in het begin der 18de eeuw in handen der Turken. Reeds in 1770 ontstond er een oproer tegen de Turken, en in 1821 was zij éene der eerste steden, die den Turkschen boei verbraken. In dat jaar werd er de eerste Grieksche Nationale Vergadering onder den naam van Senaat van Messenië geopend. In 1825 werd zij door de troepen van *Ibrahim-Pasja* bijna geheel verwoest, doch na de stichting van het koningrijk Griekenland begon zij weldra te herleven en te bloeien.

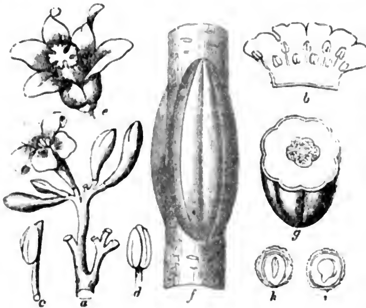

Fig. 2. De kalabasboom (*Carica Papaya*).

Kalatsj, eene stad in het Russische Gouvernement Woronesh, heeft 4 kerken en 13000 inwoners, benevens een zestal groote veemarkten.

Kalauria, in de dagen der Oudheid een eiland met eene stad in Saronische Golf, aan de kust van Argolis (thans Poros), was vermaard wegens zijn aan *Neptunus* (Hephaestus) gewijden tempel, die eerst het middenpunt was eener Amphictyonie van zeven zeesteden en later eene vrijplaats, die zelfs door de Macedoniërs geëerbiedigd werd. In het midden van het eiland ontwaart men nog eenige weinige overblijfselen van het uitgestrekte gebouw.

Kalavryta, de hoofdstad van de evenzoo genoemde eparchie in de nomarchie Achaja in Elis in Griekenland, verheft zich in het mildbesproeide dal der Erasinos, omtrent 700 Ned. el boven de oppervlakte der zee op de plek van het oude Cynaetha. Zij is de bakermat der Grieksche onafhankelijkheid, want aldaar verhief den 23sten Maart 1821 de aartsbisschop *Germanos* van Patras de vaan van den opstand. Wat verder noordwaarts verrijst op een hoog rotsgevaarte het beroemde klooster Megaspilaeon.

Kalb. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann, Baron von Kalb, een verdienstelijk krijgsman. Hij werd geboren in 1732 niet ver van Nürnberg, trad in Franschen dienst en werd in 1764 door den minister *Choiseul* naar Amerika gezonden, ten einde den toestand der Engelsche bezittingen in oogenschouw te nemen. Na zijn terugkeer viel hij in ongenade en bewoonde eenigen tijd een klein buitenverblijf bij Versailles. In 1777 trad hij als generaal-majoor in Amerikaanschen dienst, voerde in 1780 bevel over de achterhoede van generaal *Gates*, toen deze zich met *Caswell* vereenigde, en sneuvelde bij Camden den 17den Augustus van laatstgenoemd jaar. Op last van het Congrès verrees te Annapolis een gedenkteeken te zijner eer.

Charlotte von Kalb, geboren *von Ostheim*, bekend door hare vriendschappelijke betrekking met *Schiller* en door eenige geschriften. Toen laatstgenoemde met eene andere in het huwelijk trad, bracht zij hare toegenegenheid eerst over op *Hölderlin* en vervolgens op *Jean Paul* (Richter), die haar in zijn „Titan" als *Linda* huldigde. Na het overlijden van haren echtgenoot in 1804 bleef zij in behoeftige omstandigheden achter en woonde daarna op verschillende plaatsen, totdat Prinses *Marianne van Pruisen* haar in het jaar 1830 een vertrek inruimde op haar kasteel. Hare dochter *Edda*, geboren in 1789 en overleden in 1874, was Hofdame bij genoemde Prinses en gaf onder den titel „Cornelia" gedenkschriften van hare moeder en onder dien van „Charlotte (nieuwe druk, 1879)" gedenkschriften van haar zelve in het licht. Ook hare brieven aan *Jean Paul* (1882) zijn uitgegeven. *Charlotte* was geboren te Waltershausen den 25sten Juli 1761, verloor op gevorderden leeftijd het gezicht en overleed den 12den Mei 1843.

Kalbe *aan de Saale*, eene arrondissementshoofdstad in het Pruisische district Magdeburg, ligt aan de Saale en aan den spoorweg van Berlijn naar Frankfort. Men heeft er eene rechtbank, twee Protestantsche Kerken en éene R. Katholieke, eene school van middelbaar onderwijs, talrijke fabrieken, vooral bierbrouwerijen en steenbakkerijen, en omstreeks 8000 (met de voorsteden 12000) inwoners.

Kalbeck (Max), een Duitsch dichter en schrijver, geboren te Breslau den 4den Januari 1850, studeerde aldaar en legde zich vooral toe op de geschiedenis der kunst en der letterkunde. In 1872 vertrok hij op raad van *Paul Heyse* naar München, waar hij zijne studiën voortzette en tevens het conservatorium bezocht om zich in het vioolspel te oefenen. In 1874 keerde hij terug naar zijne geboortestad en was er eenigen tijd werkzaam als verslaggever van concerten enz., alsmede als archivaris van het Provinciaal Silezisch museum, waarna hij in 1880 de betrekking aanvaardde van redacteur van het feuilleton en muziekrecensent in de „Wiener Allgemeine Zeitung" te Weenen. Hij leverde eene reeks van lyrische dichtwerken, van welke wij noemen: „Aus Natur und Leben (1870; 2de druk, 1872)", — „Neue Dichtungen (1872)", — „Wintergrün (1872)", — „Nächte, lyrische Dichtungen (2de druk, 1880)", — en „Zur Dämmerzeit (1881)". Voorts schreef hij: „Das Bühnenfestspiel zu Baireuth (2de druk, 1878)", — „Neue Beiträge zur Biographie des Dichters Joh. Christ. Günther (1879)",

— en „Ein deutsches Dichterbuch (1874)".

Kalckreuth (Friedrich Adolf, graaf von), een Pruisisch veldmaarschalk, werd geboren te Sottershausen bij Sangerhausen den 22sten Februari 1737, ontving zijne opleiding op eene kostschool te Berlijn, trad in 1752 in dienst, was spoedig officier en zag zich in 1758 benoemd tot adjudant van Prins *Heinrich*. Wegens zijne uitstekende diensten bij Freiberg (1762) benoemde *Frederik de Groote* hem tot majoor. Als kolonel nam hij deel aan den Beierschen Successie-oorlog; als generaal trok hij in 1787 naar Nederland en werd in 1790 luitenant generaal, nadat hij 2 jaar te voren in den gravenstand was opgenomen. In den strijd tegen Frankrijk onderscheidde hij zich door moed en bekwaamheid, belegerde Mainz en dwong deze vesting tot de overgave. Ook droeg hij niet weinig bij tot de overwinningen bij Kaiserslautern (zie aldaar), verjoeg de Franschen uit Zweibrücken en rukte voorwaarts tot Saarlouis. Toen de Oostenrijkers het verlies van Trier aan de Pruisen toeschreven, toonde hij aan, dat die vesting niet tot de Pruisische defensielinie behoorde, dat hij niet te min te hulp was gesneld, maar geene redding had kunnen aanbrengen, omdat de Oostenrijkers te spoedig waren afgetrokken. Na den Vrede van Basel (1796) werd hij belast met het opperbevel in Pommeren en in Mei 1806 ontving hij de benoeming tot gouverneur van Thorn en Dantzig en tot generaal der kavallerie. In het najaar voerde hij bevel over 2 divisiën, die echter bij den slag van Auerstädt in reserve bleven; toen hij namelijk gereed stond om aan te vallen, werd bevel gegeven tot den aftocht. In 1807 verdedigde hij Dantzig op eene loffelijke wijze, bedong eene eervolle capitulatie en werd benoemd tot veldmaarschalk, waarna hij den Vrede van Tilsit hielp sluiten. In 1810 werd hij gouverneur van Berlijn en begaf zich op last des Konings naar Parijs, om *Napoleon* ter gelegenheid van zijn huwelijk geluk te wenschen. Later was hij gouverneur van Breslau, daarna weder van Berlijn, en overleed aldaar den 10den Juni 1814. Hij bezat groote gaven, was zeer geestig en liet belangrijke gedenkschriften achter, die echter uitsluitend voor zijne nabestaanden gedrukt zijn. — Eén zijner zonen, Graaf *Friedrich von Kalckreuth*, schreef „Dramatische Dichtungen (1825)", en een neef van dezen, Graaf *Stanislaus von Kalckreuth*, is een verdienstelijk landschapschilder en directeur van de schilderacadémie te Weimar.

Kaleidoscoop (De) is een optisch werktuig, in den aanvang onzer eeuw uitgevonden. Het berust op de wetten der terugkaatsing van het licht. Immers wanneer men een voorwerp tegenover een spiegel plaatst, ontwaart men daarvan slechts één beeld, doch plaatst men het tusschen twee spiegels, die evenwijdig of onder een bepaalde hoek geplaatst zijn, dan levert ieder spiegel een beeld, en dat beeld wordt weder een voorwerp voor den volgenden spiegel enz. Zoo verkrijgt men oneindig veel beelden, waarvan echter de laatsten door onduidelijkheid onzichtbaar worden. Bij hellende spiegels geschiedt iets dergelijks, maar terwijl bij evenwijdige spiegels al de beelden in eene rechte lijn gelegen zijn, ziet men bij een hellenden stand der spiegels de voorwerpen regelmatig rondom de snijlijn der beide spiegels gerangschikt. Is de hellingshoek een evenmatig deel van 360°, dan schijnt het aantal

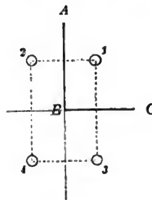

Fig. 1. Kaleidoscoop.

beelden beperkt. In fig. 1 zijn AB en CB de spiegels, die onder een hoek van 90° elkander snijden. Het voorwerp bij 1 vertoont zich als beeld in 2 en 3, welke beelden door hunne afspiegeling zich te zamen vereenigen in 4.

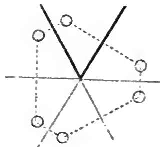

Fig. 2.

Hierdoor is het voorwerp verviervoudigd. Hebben de beide spiegels een hoek van 60° (fig. 2), dan ziet men het voorwerp verzesvoudigd, en in het algemeen wordt het voorwerp zoo vaak vermenigvuldigd als de hellingshoek in 360° begrepen is.

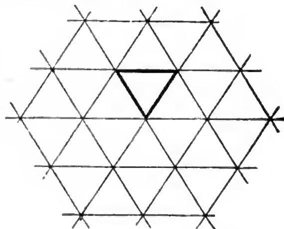

Fig. 3.

De kaleidoscoop bestaat doorgaans uit 2 spiegels, onder een hoek van 60° geplaatst en levert dus zesvoudige beelden. De 2 spiegels zijn langwerpige rechthoeken, met de langste zijden samengevoegd en in eene van binnen zwartgemaakte buis geplaatst. Deze laatste is aan het benedeneinde voorzien van twee ronde

glazen, niet ver van elkander loodrecht op de as der buis geplaatst. Tusschen die glazen, van welke de onderste mat geslepen is brengt men eenige kleine, glinsterende voorwerpen. Het boveneinde der buis is van een deksel voorzien, en in het midden hiervan bevindt zich eene ronde opening. Plaatst men het oog vóor de horizontaal gehoudene buis en draait men deze om, zoodat bovengenoemde glinsterende voorwerpen van plaats veranderen, dan aanschouwt men allerlei fraaie, regelmatige, stervormige figuren.

Men voorziet zulk een kaleidoscoop ook wel

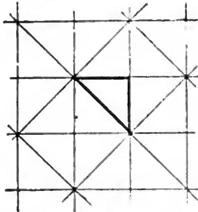

Fig. 4.

van 3 spiegels, die alzoo een 3-zijdig prisma vormen. Men aanschouwt daarin een uitgebreid veld met eene menigte vakken, die zich in het oneindige uitstrekken. Plaatst men de spiegels onder hoeken van 60°, zoodat de doorsnede van het prisma een gelijkzijdigen driehoek vormt, dan vertoont zich het gezichtsveld als in gelijkzijdige driehoeken verdeeld (fig. 3.) Is de doorsnede daarentegen een gelijkbeenige rechthoekige driehoek (fig. 4), dan aanschouwt men enkel quadraten, — en plaatst men de spiegels zóo, dat zij zich onder hoeken van 90, 60 en 30° vereenigen,

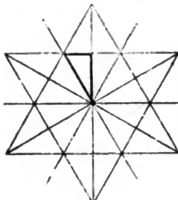

Fig. 5.

dan ontwaart men fraaie zeshoekige sterren (fig. 5). Andere samenstellingen leveren wederom andere figuren.

De kaleidoscoop is niet slechts een vermakelijk speeltuig voor de jeugd, maar komt vooral ook te pas voor hen, die patronen teekenen voor tapijten, katoenen stoffen enz. Om dat werktuig hiervoor nog geschikter te maken, heeft de hoogleeraar *Emsmann* te Stettin daaraan eene eenigszins andere inrichting gegeven en hem in eene tweede buis, die uit de eerste gehaald wordt, voorzien van een veelvlakkig glas, waarna hij aan dezen gewijzigden kaleidoscoop den naam van typoscoop schonk.

Kalenberg is de naam van een vorstendom in het voormalig koningrijk Hannover. Het ligt in de landdrostenij Hannover en grenst aan Lüneburg, Brunswijk, Lippe en Schaumburg, telt op bijna 48½ □ geogr. mijl 230 000 inwoners en is, wat het kasteel en het domein betreft, in het bezit gebleven van het onttroonde Vorstenhuis. Het zuidelijk gedeelte is heuvelachtig, maar in het noorden en westen heeft men alleen zand- en veengronden. Landbouw en veeteelt zijn er de voornaamste bronnen van bestaan.

Kalender zie *Tijdrekening*.

Kalergis (Demetrius), een Grieksch krijgsman, geboren omstreeks het jaar 1803 op het eiland Candia, werd te Petersburg opgevoed en studeerde te Weenen in de geneeskunde. Toen de onafhankelijkheidsoorlog uitbarstte, snelde hij naar Griekenland en streed dapper onder het bevel van *Karaiskakis*. In een gevecht bij Athene verbrijzelde een kogel hem het been, zoodat hij in handen der Turken viel, die zijn éene oor afsneden. Later was hij adjudant van generaal *Fabvier*, vervolgens van den president *Capodistrias*. Hij werd steeds beschouwd als een handlanger van Rusland. Als bevelhebber eener divisie kavallerie te Athene bevorderde hij aldaar de vreedzame omwenteling van 15 September 1843, doch deze had geheel andere gevolgen dan de Russische partij beoogde. *Kalergis* werd daarna bevorderd tot generaal en zelfs tot adjudant des Konings, maar hij genoot evenmin de gunst van het Hof als die van het volk, zoodat hij in 1845 de betrekking van adjudant nederlegde. Kort daarna nam hij zijn ontslag en ging eerst naar Corfu en vervolgens naar Londen, waar hij betrekkingen aanknoopte met Prins *Lodewijk Napoleon*. Tegen het einde van 1846 vertrok hij onverwachts met een Engelsch oorlogschip naar Zante, om vandaar den loop der zaken in Griekenland gade te slaan. Toen hij in 1848 den val van het ministerie *Tzavellas* vernam, wilde hij zich naar Argos begeven, maar werd op last der Regeering te Patras gevangen genomen en naar Athene gevoerd, waar men hem echter weldra weder op vrije voeten stelde. Na dien tijd leefde hij gedurende 5 jaren rustig te Argos, Hydra en Nauplia, doch toen in 1854 de Westersche Mogendheden als bondgenooten van Turkije over de grenzen van Griekenland trokken, belastte zich *Kalergis*, tot groote ergernis van het Hof, in het ministerie *Maurokordatos* met de portefeuille van Oorlog en in 1861 werd hij ambassadeur te Parijs. Na het vertrek van Koning *Otto* in October 1862 verhief hij openlijk en krachtig zijne stem tegen onderscheidene personen, die als candidaten tot den Griekschen troon werden aanbevolen, maar hij had weinig invloed. Hij keerde vervolgens naar Griekenland terug en overleed te Athene den 24sten April 1867.

Kalewala of *Land van Kalewa* is de naam van een Finlandsch heldendicht. Die naam is ontleend aan *Kalewa* (Vader der helden), een bijnaam van *Wäinämönen*, den hoofdpersoon der Finlandsche sage. De drie heldhaftige goden en halfgoden, genoemde *Wäinämönen*, een toovenaar en dichter, tevens uitvinder van

de lier (kantele), naar wier tonen alle wezens, zelfs de redelooze dieren, met verrukking luisteren, zijn broeder, de kunstsmid *Ilma* of *Ilmarinen*, die door tooverkracht de verwonderlijkste dingen uit het vuur te voorschijn doet komen, en beider tegenstander, de vroolijke *Lemminkainen*, die alle meisjes het hoofd op hol brengt, vormen met hunne bedoelingen en daden den hoofdinhoud van het gedicht. De gebeurtenissen bepalen zich voornamelijk tot twee punten, vooreerst om de dochter van *Lonhi*, eene waardin in Pojohla (Lapland?), tot vrouw te bekomen, — en in de tweede plaats om den sampo te vervaardigen, een toovermolen, die meel, zout en geld oplevert en overal vruchtbaarheid en welvaart verspreidt. Na groote inspanning weet *Ilmarinen* dit laatste te volbrengen, terwijl daarentegen zoowel hij als *Wäinämönen* aanvankelijk niet slaagt in het verkrijgen van de bruid, daar *Lonhi* ongemeen ervaren is in de tooverkunst en aan het bezit harer dochter de zonderlingste voorwaarden verbindt. Daar *Ilmarinen* ten slotte aan deze voldoet en bepaaldelijk den sampo smeedt, treedt hij in het huwelijk met de dochter, bij welke gelegenheid de huwelijksplechtigheden der Finlanders uitvoerig worden beschreven. Te midden van vele gevaren brengen zij den sampo naar Wainölä (Kalewala), maar het werktuig breekt op dien tocht, zoodat de daardoor verkregen zegeningen zich verdeelen. Het verhalend gedicht vermeldt de omstandigheden en gebeurtenissen tot in de kleinste bijzonderheden. Het geeft eene levendige voorstelling van het landschap, van menschen en dieren in het verre noorden, en ook het gemoedsleven der bewoners dier landstreek wordt bij het beschrijven der karakters en lotgevallen met frissche kleuren geschilderd. De kern der gebeurtenissen is er gelegen in de tooverkunst, zoodat *Rosenkranz* het Finlandsch heldendicht bij uitnemendheid met den naam van „tooverepos" bestempelt. De aanleg en uitwerking van dit gedicht getuigen van een Heidensch tijdperk. Al de Goden der Finlanders vervullen daarin eene rol, *Joemala* of de God des Hemels, *Oekko de Oude* of de Dondergod, *Tassio* of de Woudkoning, *Toeoni* of de God des doods, *Hiisi* of het booze beginsel enz. Aan het slot echter schenkt eene maagd *Mahrjatto* het leven aan een knaap (blijkbaar wordt hier op *Jezus* gewezen), dien *Wäinämönen* wil dooden, terwijl *Oekko* hem tot koning van Karjala verheft, waarna *Wäinämönen* uit wrevel naar den rand van den horizon zeilt, zijne kantele en zijne liederen aan het Soeomivolk (de Finlanders) achterlatend. Het gedicht bestaat uit rijmlooze, viervoetige trochaeën en werd in den vorm van rhapsodieën in de uitgestrekte wouden- en moerasgewesten, door de Finlanders van ouds bewoond, van mond tot mond overgeleverd. Aan den ijver van vaderlandlievende mannen zooals *Porthan*, *Gamander*, *Kellgren*, *Tengström*, *Schröter* enz. en vooral aan *Lönrot* is het gelukt, de verstrooide deelen te verzamelen en tot een geheel te verbinden. De eerste uitgave van het gedicht, door laatstgenoemde „Kalewala" geheeten, verscheen in 1835 en telde 12 000 verzen, maar de tweede (een vermeerderde en verbeterde van 1849) niet minder dan 22 793. Ook in het Zweedsch, Duitsch en Fransch is dit epos vertaald.

Kalf zie *Rundvee*.

Kalf. Onder dezen naam vermelden wij:

Philip Kalf of *Kalef*, een weinig bekenden schilder, die door sommigen beschouwd wordt als de vervaardiger van de beroemde schilderij: „Das Kölner Dombild" in den Dom te Keulen. Zij stelt in het middenvak de Madonna voor met de 3 Koningen, links de *H. Ursula* met hare maagden en rechts *Gereon* met zijne ridders.

Willem Kalf, een Nederlandsch schilder. Hij werd geboren te Amsterdam omstreeks het jaar 1630 en was een leerling van *Hendrik Pot*. Hij wijdde zich aan het stilleven en slaagde daarin op eene bewonderenswaardige wijze. Hij onderscheidt zich door natuurlijkheid, door eene fraaie penseelbehandeling en door een krachtig koloriet. Met meesterhand schilderde hij bloemen en vruchten en vooral gouden en zilveren vaatwerk. Sommige van zijne stukken zijn door gravures algemeen bekend gemaakt. Hij overleed in 1693.

Kalfaten (Het) of breeuwen van een schip is het aanvullen der naden tusschen de deelen met werk, dat er met een breeuwijzer vast ingeslagen wordt, en daarna het dichtmaken met gesmolten pik. Bij horizontale naden wordt het pik er met een lepel ingegoten, bij de overige met pikkwasten ingestreken. De lijfnaden en die van de buitenhuid worden voorts geklamaaid, dat is, het werk wordt met behulp van een klamaai-ijzer en moker vast aangeslagen. Het kalfaten moet om de 2 of 3 jaren herhaald worden, om inwatering en rotting te voorkomen.

Kalff (Martin), een Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam den 28sten Februari 1847 en verbonden aan de redactie van het „Algemeen Handelsblad", schreef o. a.: „Amsterdam in plaatjes en praatjes (1875)", — „De oomes (1877)", een strijdschrift in romanvorm tegen de kunstrichting dier dagen, — „De schoonheidsleer des tooneelspelers (1876)", — „Oud en Nieuw Amsterdam (1881)", — en eene lange reeks artikelen over vaderlandsche kunstvlijt in het „Algemeen Handelsblad".

Kalgan (van het Mongoolsche woord *chalga* of *slagboom*), eene stad in de Chineesche provincie Petsjili, aan de grenzen van Mongolië, telt 70 000 inwoners, uitsluitend Chineezen, onder welke zich vele Mohammedanen bevinden. Zij is als het ware een sluitboom voor den doortocht door den Grooten Muur en tevens een belangrijk punt voor den handel van China met Mongolië, bepaaldelijk voor den theehandel. Immers in weerwil van de scheepvaart worden jaarlijks nog ongeveer 200 000 kisten thee (ieder van 3 pnd) uit Kalgan over Oerga naar Kiachta gezonden. Ook Russische waren, vooral doek en reukwerk, worden derwaarts gebracht. — Deze stad werd in 1871 door *Prshewalski* bezocht en zij is de zetel van twee Protestantsche zendelingen.

Kalgoejew of *Kalgoeëw*, een eiland in de Noordelijke IJszee, ten noordoosten van de Tsjeskajabaai gelegen en tot het gouvernement Archangel behoorend, is 15 tot 20 geogr. mijl breed, in het binnenland bergachtig of moerassig en met mos begroeid, strekt tot woonplaats

aan een klein aantal Samojeden en wordt nu en dan door visschers en robbenslagers bezocht.

Kaliber noemt men bij geschut de middellijn van de ziel of inwendige ruimte. Daarom onderscheidt men de soorten van geschut naar het kaliber. Om dit laatste te weten, werd in 1540 door *Georg Hartmann* te Nürnberg de kaliberstaf uitgevonden. Zie onder *Geschut*.

Kâlidâsa, de meest-beroemde Indische dichter, leefde, naar men meldt, in de eeuw vóor den aanvang onzer jaartelling aan het Hof van Koning *Vikrâmaditja*. Zijn vermaardst gedicht is het tooneelspel „Sakoentala", dat in het Engelsch door *Jones* (1789) en daarnaar in het Duitsch door *G. Forster* (1790) en *Herder* (1803), — voorts in het oorspronkelijke (Sanskriet) met eene Fransche vertaling van *Chézy* (1830) en vervolgens in het Duitsch door *Hirzel* in zijn eigenaardigen vorm (1833) uitgegeven werd. Ook *Böhtlingk* (1842), *Meijer* (1851) en *Lobedanz* (2de druk, 1861) hebben daarvan Duitsche vertalingen geleverd, terwijl in ons vaderland de hoogleeraar *Kern* dat stuk in onze taal overzette en *Limburg Brouwer* daarover opstellen schreef in „De Gids". Behalve dit meesterstuk bezitten wij van denzelfden dichter het tooneelstuk „Oervasi", in het Latijn vertaald door *Lenz* (1833) en in het Duitsch door *Höfer* (1807), *Hirzel* (1838) en *Lobedanz* (1861), alsmede het blijspel „Mâlakivâ en Agnimitra", uitgegeven door *Tullberg* (1840). Minder schoon vindt men zijne heldendichten „Raghoe-vausa", de mythische geschiedenis bevattend der aloude beheerschers van Ayodhya, uitgegeven door *Stenzler* (1832), en „Koemâra-sambhâva" of de geboorte van den Krijgsgod, desgelijks door *Stenzler* in het licht gezonden (1838). Onder zijne lyrische gedichten onderscheidt zich vooral „Megha-dûta" of „De Wolkenbode", de klacht van een verbannen minnaar, uitgegeven door *Wilson* (1813) en door *Gildemeister* (1841) en in het Duitsch gevolgd door *M. Müller* (1847) en *Schütz* (1859). Minder belangrijk is zijn gedicht „Ritoesanhara" of „De jaargetijden", met de vertaling door *Bohlen* ter perse gelegd (1840). Voorts wordt aan hem de bewerking toegeschreven der sage van *Nalas* en *Damajanti*, welke den titel draagt van „Nalodaya" en door *Benary* (1390) en *Yates* (1144) is in het licht gezonden. Ook andere gedichten heeft men in lateren tijd met zijn naam versierd.

Kalisch of *Kalisz*, een Russisch-Poolsch gouvernement, in 1866 gevormd, grenst ten westen en noorden aan Pruisen, ten noordoosten aan het gouvernement Warschau en ten zuiden en zuidoosten aan Petrokow. Het telt op 206,6 □ geogr. mijl ruim 700 000 ininwoners. Het klimaat is er zacht en gezond en de grond in het algemeen vruchtbaar en goed bebouwd. Er wordt veel graan geoogst. Van de inwoners behooren omstreeks 56,000 tot den R. Katholieken, 70 000 tot den Protestantschen, 70 000 tot den Israëlietischen en 4 000 tot den Grieksch Katholieken godsdienst. Voorts heeft men er ongeveer 250 scholen met 15 000 leerlingen. Het gouvernement is in acht arrondissementen verdeeld. — Zijne evenzoo genoemde *hoofdstad*, 32½ geogr. mijl van Warschau, aan 3 armen van de Prosna en aan de Pruisische grenzen in een bekoorlijk dal gelegen, is éene der fraaiste steden van Russisch Polen, de zetel van een R. Katholieken bisschop en telt ongeveer 19 000 inwoners, onder welke zich 6 000 Israëlieten bevinden. Men heeft er een kasteel, 5 R. Katholieke kerken, eene Russische en eene Evangelische kerk, een gymnasium, onderscheldene andere scholen, een schouwburg en vele lakenweverijen en looierijen. — Deze stad is zeer oud; zij is volgens sommigen het Calisia van *Ptolomaeus*. De Poolsche Koning *Mieczyslaw III* († 1202) is er in de St. Paulskerk begraven. In den slag bij Kalisch werd den 29sten October 1706 de Zweedsche generaal *Mardefeld* door *Augustus II*, koning van Polen, en den Russischen generaal *Mentsjikof* geslagen en gevangen genomen, en in een gevecht, aldaar op den 13den Februari 1813 tusschen de Franschen onder *Regnier* en de Russen voorgevallen, moest de Saksische brigade *Klengel* zich overgeven. Ook werd er in laatstgenoemd jaar op den 28sten Februari een verbond gesloten tusschen Pruisen en Rusland, waarna de Monarchen dier beide Staten er op den 2den April daaraanvolgende eene bijeenkomst hielden. Den 11den en 13den September 1831 hadden er gevechten plaats tusschen de Russen en de Polen, en er werd in 1835 een kamp opgeslagen van Russische en Pruisische troepen; tot gedachtenis hiervan is in 1841 op last van Keizer *Nicolaas I* een gedenkteeken verrezen.

Kalisch. Onder dezen naam vermelden wij:

Ludwig Kalisch, een Duitsch schrijver, geboren den 7den September 1814 te Polnisch-Lissa. Op twaalfjarigen leeftijd verliet hij zijne geboorteplaats, zocht zich na vele omzwervingen langzamerhand voor te bereiden voor het bezoeken der hoogeschool en studeerde te Heidelberg en te München eerst in de geneeskunde en vervolgens in de letteren. Zijn vriend *Fr. Pfeiffer* bracht hem in kennis met *Maszmann* en *Uhland*. Nadat hij zich in 1843 te Mainz gevestigd had, schreef hij er tot 1846 de vastencourant „Narrhalla", — voorts: „Das Buch der Narrheit (1845)", — „Schlagschatten (1845)", — „Poetische Erzählungen (1845)", — en „Shrapnels (1849)". Daar hij gewikkeld werd in de revolutionaire beweging van het jaar 1849, zag hij zich genoodzaakt, Duitschland te verlaten. Hij begaf zich eerst naar Parijs, toen naar Londen en keerde vervolgens terug naar Parijs, waar hij in Maart 1882 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Paris und London (1851, 2 dln)", — „Heitere Stunden (1872)", — „Bilder aus meiner Knabenzeit (1872)", — „Gebunden und Ungebunden (1876)", — en „Pariser Leben. Bilder und Skizzen (1881)".

David Kalisch, een humoristisch schrijver en dichter, geboren te Breslau den 23sten Februari 1830. Hij vertoefde gedurende zijne jeugd in zijne geboorteplaats en kwam vervolgens te Parijs, waar hij als correspondent voor Duitsche dagbladen werkzaam was en betrekkingen aanknoopte met *Heine* en *Proudhon*. Na zijn terugkeer in Duitschland (1846) was hij aanvankelijk te Leipzig medewerker aan de „Charivari" van *Oettinger*, doch vertrok in 1847 naar Berlijn, waar hij de „Kladderadatsch" stichtte. De eerste jaargang van

dit blad is nagenoeg uitsluitend door hem geschreven. Tevens begon hij te werken voor het tooneel. Zijne eerste twee stukken: „Hunderdtausend Thaler" en „Berlin bei Nacht" werden in Pruisens hoofdstad honderde malen opgevoerd en ook elders met grooten bijval ontvangen. Voorts leverde hij: „Peschke", — „De gebildete Hausknecht", — „Der Aktienbudiker", — „Berlin wie es weint und lacht", — „Der Goldonkel" enz., en al deze stukken verschaften hem nienwen roem. Zij onderscheiden zich door eene gepaste compositie, scherpe karakterteekening en ongemeene geestigheid. Men vindt daarvan eene verzameling in den: „Berliner Leierkasten (1827 en later, — vervolgd in 1863)". Bij voortduring besteedde hij zijne kracht aan de „Kladderadatsch", — gaf voorts „Lustige Werken (1870)" in het licht en overleed te Berlijn den 20sten Augustus 1872.

Kalium (potassium), met K als atoomteeken, een metaal, dat in potasch, salpeter en in het algemeen in alle kaliumzouten aanwezig is, verkrijgt men door een zeer innig mengsel van koolzuurkalium en kool (verkregen door het gloeien van wijnsteen, buiten toetreding der lucht) in eene ijzeren retort tot witgloeihitte te verhitten. Hierbij ontstaan kooloxyde en kalium, volgens de formule

$$K_2 Co_3 + 2 C = 3 CO + 2 K$$

potasch koolstof kooloxyde kalinm.

Dit laatste wordt in een door eene korte buis met de retort verbonden en goed afgekoelden ontvanger gecondenseerd, waarbij men dient te zorgen, dat de dampen met den meest mogelijken spoed van de temperatuur van witgloeihitte tot de luchttemperatuur overgaan, daar bij tusschenliggende warmtegraden het kalium werkt op het kooloxyde. Dan ontstaat er kalinmoxyde; er wordt kool afgescheiden en bovendien ontstaan er verbindingen, welke aanleiding geven tot geweldige ontploffingen, wanneer zij later met vochtige lucht in aanraking komen. Vier gewichtsdeelen wijnsteenkool leveren 1 gewichtsdeel ruw kalium, — maar dikwijls ook op verre na niet zooveel, wanneer de reeds vermelde ontleding, die men nooit geheel vermijden kan, op groote schaal plaats heeft. Het ruwe kalium wordt gedestilleerd en komt in een ontvanger onder petroleum. In de retort blijft voorts eene aanzienlijke hoeveelheid achter van eene zwarte massa, die, behalve kaliumoxyde en kool, vooral kooloxydekalinm bevat. Ze blijft in droge lucht onveranderd, maar slorpt de vochtigheid gretig op, waarna zij warm wordt en ontploft. Wordt die massa langzamerhand met vochtigheid verzadigd, dan verkrijgt zij eerst eene roode, daarna eene gele kleur. Hierbij wordt in elk geval zuurstof opgenomen, en wanneer men haar in luchtvrij water brengt, dan wordt dit ontleed en ontwikkelt zich waterstof, en de oplossing verkrijgt eene bleeke, roodachtig-gele tint. Uit deze zeer ontleedbare massa verkrijgt men wijders onderscheidene zuren, zooals carboxylzuur, krotonzuur, rhodizonzuur enz.

Men volgt tot het verkrijgen van kalium gewoonlijk den bovenaangewezen weg. Intusschen bereidt men het ook door ontleding van kaliumhydroxyde (bijtende potasch) door ijzer bij witgloeihitte, alsmede uit gesmolten kaliumhydroxyde of liever nog uit cyankalium door middel eener galvanische batterij, aan wier negatieve pool zich kalinmbolletjes afscheiden.

Kalium is een zilverwit metaal met een fraaien metaalglans. Men kan het bij den gewonen warmtegraad kneden als was; het smelt bij 62.5 C. en wordt bij eene zwakke roodgloeihitte vluchtig, kookt bij 720° C. onder vorming van schoone, groene dampen. Zijn soortelijk gewicht is bij 15° C. 0,865, zijn atoomgewicht 39,12 en zijne soortelijke warmte (0,1655) is 5,4-maal zoo groot als die van lood, terwijl het de electriciteit en de warmte zeer goed geleidt. Geene zelfstandigheid bezit zoo groote neiging om zich met zuurstof te verbinden; de oppervlakte eener versche snede ziet men aanstonds bedekt met eene laag hydroxyde en allengs wordt de geheele massa geoxydeerd. Daarom bewaart men kalium onder zuurstofvrije petroleum, doch daar ook deze langzamerhand zuurstof tot zich trekt, kan men de oxydatie van het kalium niet geheel en al verhinderen. Verwarmt men het in de opene lucht, dan verbrandt het met eene violette vlam. Werpt men het op water, dan wordt dit laatste er door ontleed, en de reactie brengt zulk eene aanzienlijke hitte te weeg, dat de vrijgeworden waterstof weder tot water verbrandt. Het kalium rolt als een kogeltje met eene paarse vlam over het water rond, totdat het geheel geoxydeerd is. Er blijft slechts een gloeiend bolletje van kaliumhydroxyde achter, hetwelk over het water zweeft zonder het aan te raken (als een Leidenfrostsche droppel), dat eindelijk door het water bevochtigd wordt en in rondspattende stukken uiteenspringt. Ook aan nagenoeg alle andere zelfstandigheden onttrekt het kalium zuurstof, zoodat het als een uitstekend reductiemiddel gebezigd wordt. Het ontbrandt in chloor en bromium, terwijl het met kwik een amalgama vormt.

Omtrent de oxyden van kalium melden wij het volgende: bij droge lucht ontstaat een *tetroxyde*, van de samenstelling KO_2, dat de kleur van chroomzuur lood bezit, bij verwarming eene donkere oranjekleur erlangt, bij 280° C. tot eene zwarte vloeistof smelt, bij afkoeling tot kristallen verstijft en weder geel wordt, bij hooger temperatuur zuurstof afstaat en desgelijks in vochtige lucht onder opneming van water zuurstof ontwikkelt en *dioxyde* achterlaat. Met water overgoten, bruist het levendig op. Kooloxyde en koolzuur ontwikkelen met het tetroxyde zuurstof en vormen koolzuur kalium. Het kaliumdioxyde heeft tot samenstelling K_2O_2; zijne oplossing in water wordt door overmangaanzuur onder ontwikkeling van zuurstof ontleed en er blijft kaliumhydroxyde achter.

Kaliumoxyde (kali), van de formule K_2O, verkrijgt men het gemakkelijkst door het verhitten van kaliumhydroxyde en kalinm, waarbij dit laatste de waterstof van het hydroxyde vervangt. Het is wit, smelt bij roodgloeihitte, verdampt bij een hoogen warmtegraad en verbindt zich met water onder vuurverschijnselen tot een hydraat, hetwelk bij verwarming het water niet weder verliest. — *Kaliumsuboxyde* ontstaat, wanneer men kalinm verwarmt in eene hoeveelheid lucht, welke niet toereikend is om het in kaliumoxyde om te zetten,

of wanneer men kalium met kali smelt. Het vormt eene grijze, broze massa, die, bij afsluiting van de lucht verhit, kali en kalium oplevert, in de lucht reeds bij 2° C. tot oxyde en een superoxyde verbrandt en met water zonder vuurverschijnselen waterstof ontwikkelt, terwijl er kaliumhydroxyde ontstaat. In droge ammoniak vormt kalium eene witte, bij verwarming eene olijfgroene, gesmoltene massa, *kaliumamide* NH_2K geheeten, waarin een deel der waterstof van het ammoniak door kalium is vervangen. Hierbij worden 200 volumina ammoniak opgeslorpt en wordt waterstof ontwikkeld; bij verhitting van kaliumamide ontwikkelt zich eerst ammoniak, dan stikstof en waterstof en dan blijft stikstofkalium achter, dat in de opene lucht van zelf ontvlamt en tot kaliumoxyde en stikstof verbrandt; met water levert het onder sterk opbruisen kalihydraat en ammoniak. — Kalium en *zwavel* verbinden zich, wanneer zij verwarmd worden, bij gloeihitte. Men verkrijgt 7 verbindingen, die achtervolgens op 2 atomen kalium 1 tot 5 atomen zwavel, en op 4 atomen kalium 7 en 9 atomen zwavel bevatten. Al deze zelfstandigheden lossen gemakkelijk op in water en die, welke veel zwavel bevatten, ook in wijngeest. De oplossing van enkelvoudig zwavelkalium K_2S is kleurloos, — en die der overige verbindingen geel tot geelachtig bruin. Voegt men er zuren bij, dan ontwikkelt zich daaruit zwavelwaterstof, terwijl er zich daarenboven zoovele atomen zwavel uit afscheiden als zwavelmelk als er meer dan één atoom per molecuul in aanwezig zijn. In de lucht levert dubbelzwavelkalium onderzwaveligzuur kalium, en enkelvoudig zwavelkalium tevens vrije kali, en uit de hoogere zwavelverbindingen scheidt zich al de zwavel af, die er boven de 2 atomen in voorkomt. Nooit ontstaat hierbij rechtstreeks het zout van een ander zuurstofzuur van het zwavel. — *Enkelvoudig zwavelkalium* K_2S verkrijgt men door het gloeien van zwavelzuur kalium in waterstofgas of met kool in een gesloten kroes. Leidt men zwavelwaterstof in kaliloog, dan ontstaat er *kaliumhydrosulphide* KHS; doet men er voorts nogmaals zooveel kaliloog bij als voor de bereiding van het KHS is gebruikt, dan ontstaat er enkelvoudig zwavelkalium volgens de vergelijking $KHS + KOH = K_2S + H_2O$. Dit laatste is vermillioenrood en de oplossing kleurloos, die evenwel in de lucht geel wordt doordien er dubbelzwavelkalium en kaliumhydroxyde ontstaan. Het kaliumhydrosulphide moet men beschouwen als een kaliumhydroxyde, waarin de zuurstof door zwavel vervangen is. Wordt de oplossing in een waterstofstroom verdampt, dan ontstaan er groote, kleurlooze kristallen; zij neemt zwavel op onder ontwikkeling van zwavelwaterstof. Als men eene oplossing van kaliumhydrosulphide in alkohol aan den invloed der lucht blootstelt, wordt zij geoxydeerd en er ontstaat *dubbelzwavelkalium*, hetwelk, bij verdamping in eene luchtledige ruimte, eene oranjekleurige massa achterlaat.

Drievoudig zwavelkalium K_2S_3 ontstaat, wanneer zwavelkoolstof over gloeiend koolzuur kalium wordt geleid; bij het bezigen van zwavelzuur kalium ontwikkelt zich koolzuur, en er ontstaat *viervoudig* zwavelkalium K_2S_4. — *Vijfvoudig zwavelkalium* K_2S_5 blijft steeds achter, wanneer men zwavelkalium met zwavel samensmelt en de overtollige zwavel door destillatie verwijdert. Dezelfde verbinding kan ook langs natten weg door het digereeren eener oplossing van zwavelkalium met zwavel of door het koken van koolzuur kalium met zwavel, — voorts door het smelten van genoemde zelfstandigheden verkregen worden (zie *Zwavellever*). — *Phosphor* verbindt zich met kalium onder verschillende omstandigheden, en deze verbindingen verbranden bij verhitting in de opene lucht tot phosphorzuur kalium. — Hoogst merkwaardig zijn de verbindingen van kalium met de halogenen. Het *chloorkalium* komt voor in zeewater, in de meeste zoute bronnen, in de asch van onderscheiden planten (potasch, kelp), alsmede in het karnalliet bij Staszfurt (zie onder *Kaliumzouten*). Men verkrijgt het zout als bijproduct bij de zuurstofbereiding uit chloorzuur kalium bij de bereiding en zuivering van salpeter, bij het bereiden van zeep uit houtasch of potasch en bij de bewerking der moederloog van zeewater enz. Zuiver en rechtstreeks verkrijgt men het bij het neutraliseeren van zuiver koolzuur kalium met zoutzuur. Chloorkalium kristalliseert in kleurlooze kuben, is bestendig aan de lucht, smaakt als keukenzout, smelt in roodgloeihitte en is eenigszins vluchtig. Honderd deelen water kunnen bij 12° C. 32 deelen, bij 100° C. 56,6 deelen kaliumchloride oplossen. Werpt men het poeder in eene 4-voudige gewichtshoeveelheid water, dan veroorzaakt het bij zijne oplossing eene temperatuurverlaging van 11,4° C., terwijl keukenzout onder dezelfde omstandigheden den warmtegraad slechts 1,9° C. doet dalen. Chloorkalium wordt tot het verkrijgen van aluin, van kalisalpeter uit Chilisalpeter en van chloorzuur kalium in groote hoeveelheden gebruikt. Het komt in aanzienlijke massa voor bij Staszfurt, en men bezigt het ook wel tot het maken van koudmakende mengsels. Het absorbeert voorts watervrij zwavelzuur. Deze verbinding geeft met water terstond chloorwaterstof; wordt zij in drogen toestand verwarmd, dan ontwijken chloor en zwavelig zuur, terwijl zwavelzuur kalium achterblijft. — *Fluorkalium* KFl ontstaat bij het neutraliseeren van fluorwaterstofzuur met koolzuur kalium; het vormt kristallen, heeft een scherp-zouten smaak en reageert alkalisch. De oplossing tast het glas aan. — *Kiezelfluorkalium* K_2SiFl_6 vertoont zich als een doorschijnende, iriseerende neêrslag, wanneer men kiezelfluorwaterstofzuur met eene oplossing van een kaliumzout vermengt. Het is in koud water moeielijk oplosbaar, doch gemakkelijker in warm water, waaruit het zich afscheidt in kleine, watervrije kristallen. Het smaakt zuurachtig bitter, kleurt lakmoespapier rood, smelt zoodra het begint te gloeien, levert fluorsilicium $SiFl_4$ en laat fluorkalium achter.

Kaliumhydroxyde of *bijtende potasch* KOH is eene verbinding van kalium, zuurstof en waterstof. Het ontstaat, wanneer kalium op koolzuurvrij water verbrandt of wanneer kaliumoxyde in zoodanig water geworpen wordt. Ter bereiding van kaliumhydroxyde lost men 1 gewichtsdeel koolzuur

kalium op in 10 tot 12 gewichtsdeelen kokend water in een blanken, ijzeren ketel en voegt er allengs ¾ tot 1 gewichtsdeel gebrande kalk bij, nadat deze vooraf gebluscht is tot een dunnen brij. Het koolzuur van het kaliumzout wordt hierbij met de kalk verbonden, en wanneer eene gefiltreerde proef der vloeistof met eene overmaat van een zuur niet meer opbruist, dan is de ontleding volbracht. Meer geconcentreerde oplossingen mag men niet bezigen, omdat eene sterke oplossing van kaliumhydroxyde het koolzuur calcium ontleedt, zoodat er wederom koolzuur kalium ontstaat. De ketel late men, goed met een deksel gesloten, 3 of 4 uur staan en brengt de klare loog alsdan met een hevel op flesschen, — waarna men de kalk met water kan uitwasschen. Eene aldus verkregene oplossing van kaliumhydroxyde (bijtende loog of bijtende potaschloog) bevat in den regel eene weinig opgeloste kalk, en men kan dien er uit wegnemen door er droppelsgewijs wat koolzuur kalium bij te voegen. Om de loog te concentreeren, kan men ze in een blanken gegoten ijzeren ketel boven een goed vuur tot een soortelijk gewicht van 1,16 laten indampen; daarna evenwel moet men zilveren toestellen gebruiken, omdat de loog bij verdere concentratie het ijzer doet oxydeeren. Deze oplossing van kaliumhydroxyde wordt in de apotheken en in de scheikundige laboratoria veel gebruikt. Men bewaart ze in glazen fleschjes en sluit deze goed. Zeer goed kan men de flesch sluiten, na zorgvuldige reiniging van den hals, met een dubbel doorboorden kurk, waarna men hierin eene tot den bodem der flesch reikende en hier eenigszins omgebogene hevelbuis bevestigt, alsmede eene met een mengsel van glauberzout en bijtende kalk gevulde wijde buis. Dit laatste mengsel bevrijdt de lucht, die er bij het wegvloeien der loog indringt, volkomen van koolzuur, en door in deze buis te blazen, kan men den hevel doen vloeien. Werd de kaliloog uit scheikundig zuiver koolzuur kalium en gebluschte kalk bereid, dan is ook zij scheikundig zuiver; daarentegen gaan alle zouten, in onzuiver koolzuur kalium aanwezig, in haar over, en men kan ze niet verwijderen. Verdampt men de bijtende loog in een zilveren vat nog meer, dan verstijft zij bij het afkoelen én vormt *droge bijtende kali* (kali causticum). Verhit men ze totdat de vloeistof bij eene temperatuur, nabij de gloeihitte, olieachtig wordt, dan verkrijgt men zuiver kaliumhydroxyde, hetwelk geen water meer afstaat, maar bij sterker hitte verdampt zonder te ontleden. Deze is de *gesmoltene bijtende kali* (kali causticum fusum), die in zilveren cylinders ter dikte van eene pennenschacht dienst doet als *lapis causticus chirurgorum*.

Daar kalk en koolzuur kalium slechts met moeite zuiver kunnen verkregen worden, wint men volkomen zuiver kaliumhydroxyde gemakkelijker langs een anderen weg; men legt laag om laag zuiver salpeterzuur kalium en dubbel tot driemaal zooveel (in gewicht) snippers dun bladkoper in een koperen kroes, dien men sluit en daarna een half uur aan eene matige roodgloeihitte blootstelt. Na de afkoeling behandelt men de massa met water en verkrijgt alzoo eene oplossing van kaliumhydroxyde, terwijl koperoxyde onopgelost achterblijft (het koperoxyde kan door waterstof gereduceerd en dan weder gebruikt worden). Kaliumhydroxyde is eene witte, vezelige, kristallijne massa, aan de kanten doorschijnend, vervloeit aan de lucht, tevens onder vorming van koolzuur kalium, en lost in de helft van zijn gewicht water op. Hierbij wordt warmte ontwikkeld en bij een lagen warmtegraad verkrijgt men kristallen met 2 moleculen kristalwater, welke in water oplossen, onder warmte-absorbsie. In droge lucht wordt kaliumhydroxyde bedekt met eene witte laag van koolzuur kalium. In verschen toestand is het vrij van laatstgenoemd zout, daar dit zich bij het smelten afscheidt. Kaliumhydroxyde bezit in de hoogste mate basische eigenschappen, — het kleurt rood lakmoespapier blauw en neutraliseert de sterkste zuren tot neutraal reageerende, normale zouten, terwijl de normale zouten der zwakkere zuren basisch reageeren. Kalk, magnesia, de aarden en metaaloxyden worden door kaliumhydroxyde uit hunne oplossingen afgescheiden. Droge bijtende kali wordt gebezigd om koolzuur uit gassen te verwijderen. De heelkundigen gebruiken het als bijtmiddel, want het vernietigt het dierlijk weefsel; de huid, het haar, wol en leder lossen op in kaliumhydroxyde, — hout en kurk worden er door ontleed en in donker gekleurde zelfstandigheden omgezet. Bleekers gebruiken eene zwakke kaliloog om geweven stoffen te reinigen, daar stikstofhoudende en kleurende stoffen er veeleer door opgelost worden dan plantenvezels. Met vetten vormt kaliumhydroxyde zeepen, zoodat het in de zeepziederijen wordt aangewend. Eene oplossing van kaliumhydroxyde in alkohol (tinctura kalina) vindt hare toepassing in de geneeskunde. Het kaliumhydroxyde, hetwelk in den handel voorkomt, bevat gewoonlijk zwavelzuur kalium, chloorkalium, kiezelzuur en aluinaarde. De Franschen zuiveren het door het op te lossen in alkohol en uit die oplossing weêr af te scheiden. Tot technische doeleinden bereidt men bijtende potasch uit houtasch door ze te bevochtigen, met 10% gebrande kalk te vermengen en in een vat met water te laten uittrekken. Men kan ook vooraf potasch bij de houtasch voegen en verkrijgt dan aanstonds eene sterkere loog. Asch van turf, bruin- en steenkolen bevat geen koolzuur kalium en kan dus ook niet tot het bereiden van bijtende loog gebruikt worden.

Kaliumzouten (kalizouten) zijn verbindingen van zuren, waarin de waterstof geheel of gedeeltelijk door kalium is vervangen. De meeste zijn oplosbaar in water en meerendeels kristalliseerbaar. Men verkrijgt ze door kaliloog of koolzuur kalium te vermengen met de overeenkomstige zuren; vele kaliumzouten komen voor in de natuur en worden als kaliumverbindingen gewonnen. Kaliumverbindingen zijn algemeen verspreid, maar men vindt ze gewoonlijk in kleine hoeveelheden, zoodat men ze moeielijk zou kunnen bekomen, indien de planten geene kaliumzouten verzamelden en in hare asch opleverden. Men verkrijgt bij het uitloogen van houtasch een mengsel van koolzuur-, zwavelzuur- en kiezelzuur-kalium en chloorkalium, waarvan eerstgenoemde de overhand heeft. Deze zoutmassa komt als ruwe potasch in den handel. Van waterplanten, vooral van

Laminaria digitata, eene drijvende wiersoort, die in de Noordzee op de kust geworpen wordt, verkrijgt men eene asch, welke veel koolzuur- en zwavelzuurkalium en chloorkalium en ook natriumzouten bevat (zie *Iodium*). Bij de bereiding van beetwortelsuiker blijven de oplosbare zouten in de melasse achter; deze laatste laat men gisten en verwijdert den alkohol door destillatie, waarna de overblijvende zouten met kalk behandeld en na afscheiding van het gips ingedampt en in een vlamoven gegloeid worden. De zoutmassa bevat 20% natriumzouten en 50 tot 60% kaliumzouten, waaruit men door kristallisatie zwavelzuurkalium en chloorkalium en eindelijk een zout verkrijgt, hetwelk meer dan 90% koolzuurkalium bevat.— De schapen scheiden in hun zweet eene groote hoeveelheid kaliumzouten af, en in de brandpunten der Fransche wolindustrie dampt men het waschwater dezer dieren uit, gloeit het overblijvende in retorten, (waarbij zich lichtgas en ammoniak ontwikkelen) en wint alzoo zwavelzuur kalium, chloorkalium en koolzuur kalium, hetwelk geen natrium bevat. Eene vacht van 4 Ned. pond, levert 6 Ned. ons wolzweet, waaruit 198 Ned. wichtjes zuiver koolzuur kalium gewonnen worden. Belangrijker bronnen van kaliumzouten zijn echter de zeegewassen en de overblijfselen van visschen en zeevogels, — alsmede de guano (vogelmest). Men zoekt ze ook rechtstreeks uit zeewater te verkrijgen. Hiertoe koelt men de moederloog der zoutpannen van 28° B., welke zwavelzuur magnesium, chloormagnesium, chloornatrium en chloorkalium bevat, met den toestel van *Carré* (zie *IJs*) af tot — 15° C., waarbij zwavelzuur natrium kristalliseert, hetwelk alsdan door middel eener centifugaalmachine verwijderd wordt. Daarna dampt men de loog in tot 36° B., verwijdert het afgescheiden keukenzout en koelt de vloeistof af. Hieruit kristalliseert een dubbelzout van chloormagnesium met chloorkalium, waaraan water al het chloormagnesium en ¼de van het chloorkalium onttrekt. Deze loog wordt in de kookpannen gebracht en verder verwerkt, terwijl het chloorkalium in den handel komt. Eén kubieke Ned. el loog van 20° B. komt overeen met 25 kubieke Ned. ellen water en levert 10 Ned. pond chloorkalium.

De kaliumzouten van het zeewater zijn afkomstig van den aardbodem, vooral van verweerde gesteenten. Hierin vindt men kalium als silicaat, bijvoorbeeld in veldspaat, glimmer, augiet, leuciet enz. In den verweerden bodem ondergaan de kaliumzouten velerlei veranderingen. Door verrotting van bewerktuigde stoffen in tegenwoordigheid van bases ontstaan nitraten, en waar de omstandigheden gunstig zijn, bedekken kristallen van salpeterzuur kalium den grond. Maar ook uit het vaste gesteente kan men kaliumzouten verkrijgen, en dit is van het grootste belang. Wanneer men graniet, gneis en dergelijke rotssoorten tot poeder wrijft, slibt en met geconcentreerd zwavelzuur omroert, dan haalt men daaruit door middel van water een dubbelzout van zwavelzuur kalium en zwavelzuur aluminium, namelijk aluin. Smelt men veldspaat samen met zwavelzuur kalium, dan verkrijgt men door middel van water eene oplossing van kiezelzuur kalium, die bij filtratie over bijtende kalk bijtende kali en kiezelzuur calcium oplevert, en er blijft een silicaat achter, hetwelk door zwavelzuur in aluin en kiezelzuur ontleed wordt. Gloeit men veldspaat met kalk en laat men het overblijfsel onder een druk van 7 tot 8 atmosfeeren in water uittrekken, dan verkrijgt men het grootste gedeelte der alkaliën van het mineraal, en wel in zeer zuiveren vorm. Zeer gunstige resultaten hadden vooral de proeven van *Ward*: hij heeft van veldspaat (albiet), kalk en vloeispaat een mengsel gevormd. Dit mengsel wordt fijngewreven en dan met water uitgeloogd, waarna men uit de oplossing het kiezelzuur door middel van koolzuur doet neêrslaan en haar uitdampt, waarbij men een zeer zuiver zout verkrijgt. Voorts vermelden wij de aanwezigheid van zwavelzuur kalium en aluin en van chloorkalium in vulkanische sublimaten. De kaliumzouten zijn nog al kostbaar, zoodat men ze op industrieel gebied zooveel mogelijk door andere zouten vervangt. In de zeepziederijen bijv. bezigt men natron, en in de ververijen in plaats van kali-aluin doorgaans ammoniakaluin. Inmiddels gebruikt men kaliumzouten tot vervaardiging van buskruit, van Boheemsch glas, van chloorzuur kalium, van ferrocyankalium en tot bemesting. In de gegevene omstandigheid was de ontdekking van eene aanzienlijke laag kaliumzouten in Duitschland van groot belang, en in korten tijd heeft bij Staszfurt de bereiding van kalipraeparaten uit de zouten, welke aldaar uitgestrekte steenzoutbeddingen bedekken, eene hooge vlucht genomen. Boven eene zuivere steenzoutbedding vindt men er eene laag kaliumzout ter dikte van 60 Ned. el, welke met magnesia verontreinigd is, en daarenboven eene laag van 30 Ned. el oplosbare zouten, die grootendeels bestaan uit carnalliet (29,75% chloorkalium, 34,50% chloormagnesium en 38,75% water), vermengd met een weinig steenzout en kiezeriet (zwavelzuur magnesium). Reeds in 1863 hebben er 13 fabrieken uit 850000 tolcentenaars dezer zouten 100000 tolcentenaars chloorkalium gehaald, terwijl men daarvan te voren slechts salpeter bereidde.

Onder de kunstmeststoffen bekleeden oplosbare phosphorzuurzouten (superphosphaat), stikstofverbindingen (in ammoniakzouten of chilisalpeter) en kalizouten de voornaamste plaats. Zij leveren het meest noodzakelijke voedsel voor de planten en leiden bij gezamenlijk gebruik tot de beste uitkomsten. De eerste proeven, om kaliumzouten te bezigen, zijn genomen vóór ruim twintig jaar, bij het openen der mijnen van kaliumzouten te Staszfurt. De wenken van *Liebig*, gericht tot de landbouwers, die suikerwortels teelden, met betrekking tot den hiermede gepaard gaanden roofbouw, vermeerderden de verwachtingen, die men van kaliumzouten koesterde, zoodat de fabrikanten te Staszfurt spoedig een aanmerkelijken afzet wisten te verkrijgen voor hunne waar. Die afzet werd bevorderd door de voortreffelijke of althans bevredigende gevolgen eener bemesting met kaliumzouten. Hier en daar echter zag men zich daarbij teleurgesteld, maar het bleek weldra, dat het mislukken van den oogst te wijten was aan eene verkeerde, vooral aan eene uitsluitende aanwending van kaliumzouten.

De mestzouten, door de scheikundige fa-

brieken geleverd, bestaan uit afvalproducten, die bij de bereiding van chloorkalium verkregen en door calcineeren en malen tot het doel geschikt gemaakt worden. Zij bestaan hoofdzakelijk uit chloorkalium, zwavelzuurmagnesium, chloornatrium en chloormagnesium en komen onder verschillende namen, inzonderheid onder dien van ruw zwavelzuur kalimagnesium, met een gehalte van 24—28% zwavelzuur kalium, in den handel. De kalirijke stoffen, zooals het 50procent kaliummagnesiumsulfaat, worden door eene vermenging van ruw zwavelzuur kaliummagnesium met chloorkalium bereid. Daarenboven leveren de fabrieken chloorkalium in verschillende graden van zuiverheid, hetwelk bepaaldelijk tot meststof is bestemd. Het ruwe product der chloorkaliumbereiding, het carnalliet, hetwelk in natuurlijken toestand gemiddeld 16% chloorkalium bevat, wordt weinig gebruikt, daar het wegens zijn gehalte aan chloormagnesium zeer hygroscopisch is en na het malen door het opnemen van water eerlang tot eene vaste massa samenbakt. Daarentegen leveren de kaligroeven na het carnalliet voornamelijk kainiet, hetwelk den landbouwers in den tegenwoordigen tijd zeer te stade komt. Dit mineraal werd in 1865 in de groeve Leopoldshall in Anhalt ontdekt; het bestaat uit een dubbelzout van chloorkalium met zwavelzuur magnesium en bevat ook chloormagnesium, chloornatrium en water. Intusschen wordt een minimumgehalte van 23% zwavelzuur kalium door de eigenaars der groeven gewaarborgd. Gemalen kainiet is wit, droog op het gevoel en niet zeer hygroscopisch. In 1865 verkreeg men daaruit ruim 24000 tolcentenaars, in 1870 reeds ruim 37000 tolcentenaars en in 1880 uit de drie groeven Leopoldshall, Staszfurt en Nieuw-Staszfurt meer dan 2 millioen tolcentenaars. Deze verbazende vermeerdering der kainietproductie heeft intusschen eene vermindering van kunstmest uit carnalliet veroorzaakt. Men bezigt deze thans hoofdzakelijk om chloorkalium te bereiden, hetwelk desgelijks in aanzienlijke hoeveelheid ten behoeve van den landbouw verzonden wordt, en men verkrijgt daarenboven uit kainiet een kaliummagnesiumsulfaat met 48% kaliumsulfaat en slechts 3% chloorverbinding, terwijl de producten, uit carnalliet verkregen, veel meer chloorverbinding bevatten.

De dikwijls waargenomene ongunstige werking der bemesting met kaliumzouten werd door *Lehmann* toegeschreven aan hun gehalte van chloormagnesium, en dit gevoelen vond algemeen bijval, totdat *Fittbogen*, *Märcker* en *Wagner* aantoonden, dat chloormagnesium, in geringe hoeveelheid in het bouwland gebracht, geen schadelijken invloed heeft op den plantengroei, daar het zich met het daarin aanwezig koolzuur calcium omzet, waarna het hierdoor gevormde chloorcalcium door de oplossende werking van het water naar aardlagen gebracht wordt, die onbereikbaar zijn voor de plantenwortels, terwijl de kaliumzouten door de teelaarde worden vastgelegd. Of het beter is kaliumverbindingen in den vorm van chloorkalium of in dien van zwavelzuurkalium te bezigen, kan men in het algemeen niet bepalen. Dit echter is boven allen twijfel verheven, dat de chloorverbindingen in de meeste gevallen meer voor- dan nadeelig werken, want het chloor vervult bij de voeding der planten desgelijks eene gewichtige rol. Sommige kweekplanten zijn hoogst gevoelig voor chloorverbindingen en kunnen deze niet verdragen, en in zoodanig geval is het bezigen van het chloorvrij kaliummagnesiumsulfaat aanbevelenswaardig.

Van zeer groot belang voor het beantwoorden der vraag naar het gewicht der kaliumzouten voor den landbouw is de zoogenoemde minimumwet, welke verkondigt, dat de opbrengst altijd evenredig is aan de hoeveelheid van die voedingstof, welke in de betrekkelijk geringste hoeveelheid voorhanden is. Heeft een akker gebrek aan oplosbaar phosphorzuurzout en aan kaliumzout, doch aan het eerste in betrekkelijk grootere hoeveelheid, dan brengt eene bemesting met kaliumzout geen baat. Aan de andere zijde kan men van een uitsluitend gebruik van superphosphaat geene gewenschte uitkomst verwachten, omdat er alsdan voor eene welige ontwikkeling der plant niet genoeg kaliumzout aanwezig is. Het gunstigst gevolg verkrijgt men dan, wanneer een mengsel van oplosbaar phosphorzuurzout, chilisalpeter of kaliumzouten in behoorlijke verhouding aan den grond wordt toegevoegd. Die verhouding moet de practische landbouwer door bemestingsproeven zelf bepalen, want niet iedere grondsoort heeft dezelfde hoeveelheid kaliumzouten noodig. Vele leemgronden, uit verweeringsproducten van kaliumverbindingen, zooals graniet, porphier enz., ontstaan, kan een kalibemesting geheel en al missen.

Van groot gewicht is de kalibemesting vooral op veengronden en lichte zandgronden. Alleen door eene gelijktijdige bemesting met phosphorzuurzouten en kaliumzouten is *Rimpau* er in geslaagd om de door hem alzoo genoemde „veendamcultuur” met uitstekend gevolg in te voeren. De ondervinding heeft daarbij geleerd, dat de kaliumzouten en vooral kainiet betrekkelijk voordeeliger werken dan de zuivere zouten en men kan dus aannemen, dat de natrium- en magnesiumverbindingen, in het kaliumzout aanwezig, gedeeltelijk door betere verdeeling, gedeeltelijk op middellijke wijze gunstig werken. In het algemeen mag men niet te veel kaliumzouten op eenmaal in den grond brengen, — niet meer dan 8–10 tolcentenaars kainiet met $1\frac{1}{2}$ tolcentenaar superphosphaat op ieder bunder. Met dit laatste en met chilisalpeter mest men liefst in het voorjaar, maar met kainiet in het najaar; immers dan kunnen de niet-geabsorbeerde natrium- en magnesiumverbindingen gedurende de wintermaanden naar de dieper gelegene aardlagen gevoerd en buiten het bereik der jeugdige plantenwortels gebracht worden.

De kaliumzouten worden, gelijk wij reeds herhaalden, vooral te Staszfurt verkregen. Daarbij is ook het carnalliet van groot belang. Het bestaat uit 26,27% chloorkalium, 34,5% chloormagnesium en 38,74% water, vormt met eene dikte van omstreeks 25 Ned. el het hangende der bedding en is met steenzout en kiezeriet (87,1% zwavelzuur magnesium en 12,9% water) zoodanig samengemengd, dat de carnallietlaag gemiddeld 55% carnalliet, 26% steenzout, 17% kiezeriet en 2% anhydriet met leem bevat. Boracietknollen, in het car-

nalliet aanwezig, worden door uitpellen gewonnen. Men verkrijgt er veel minder kainiet dan carnalliet. Toen men het in eene groeve in Anhalt aantrof (zie boven), hoopte men het met voordeel te knnnen bezigen tot het bereiden van zwavelzuur kalinm, maar men verkreeg wegens den hoogen prijs geene gewenschte uitkomst, totdat het door het ontginnen der groeven in Neustaszfurt, Staszfurt en Achenbach goedkooper werd.

Tot de mineralen der primaire vorming in deze bedding behooren: steenzont $Na\,Cl$, anhydriet $CaSO_4$, polyhaliet $K_2\,SO_4$, $Mg\,SO_4$ $2CaSO_4$, $2H_2O$, carnalliet $KCl.Mg\,Cl_2.6H_2O$, boraciet of staszfurtiet $2Mg_3B_8O_{15} + Mg\,Cl_2$ en Donglasiet $2K\,Cl$, $Fe\,Cl_2\,2H_2O$. Van dit laatste ontdekt men slechts sporen en het is bijna geheel, bij aanwezigheid van magnesia, in ijzeroxyde, chloorkalium en chloormagnesium overgegaan. Van de door ontleding ontstane delfstoffen der secundaire vorming vindt men er: kainiet $K_2\,SO_4$, $Mg\,Cl_2\,6H_2\,O$, sylvien KCl, tachhydriet $CaCl_2$, $2MgCl_2 + 12\,H_2O$, Bischofiet $MgCl_2.\,6H_2O$, Krugiet $K_2\,SO_4.\,MgSO_4$, $4CaSO_4$ $2H_2O$, Reichardtiet $MgSO_4.\,7H_2O$, Glanberiet $Ca\,SO_4$, $Na_2\,SO_4$ en Astrakaniet $Na_2\,SO_4$, $Mg\,SO_4$, $4H_2O$.

Men verkrijgt de kalizouten uit acht mijnputten ter diepte van 300—400 Ned. el, terwijl men er eerlang nog drie zal openen. Pruisen bezit er twee te Staszfurt en één tusschen Staszfurt en Neustaszfurt, en Anhalt twee in Leopoldshall, — voorts de maatschappij Neustaszfurt één en nog een ander, die eerlang zal gebruikt worden, — de maatschappij „Konsolidirte Alkaliwerke" twee in Westeregeln, — en de „Mineral Salts Company" en „Moorland Reclamation Company" één bij Aschersleben. Bij het ontginnen werkte men van ouds in den regel met zuilenbouw, namelijk men liet zware zuilen of pilaren onaangeroerd, om de gewelven te ondersteunen. Daardoor bleef echter ongeveer 63% carnalliet in de groeven achter, zoodat het Pruisisch bestuur thans alles wegdelft en de daardoor ontstaande holten met andere stoffen vult.

De vier ontgonnen zoutmijnen leveren alle carnalliet, terwijl kainiet en steenzout thans alleen geleverd worden door de maatschappij Neustaszfurt en de Pruisische groeven. Carnalliet en kainiet scheidt men in de groeven zooveel mogelijk van onnntte bijmengselen (kiezeriet en steenzont), brengt ze weg in wagens, die 12—16 tolcentenaars laden, maalt 5% van het carnalliet ten behoeve van het scheikundig onderzoek en zendt het overige in stukken naar de chloorkaliumfabrieken. Kainiet en steenzont worden bij de groeven gemalen, eerst in molens, die naar het beginsel der koffiemolens zijn ingericht, en dan in molens met Fransche molensteenen. De 39 molens van de eerste en 24 van de tweede soort, te Neustaszfurt, Staszfurt en Leopoldshall voorhanden, kunnen dagelijks 30 000 tolcentenaars vermalen. Van 1876 tot 1880 verkreeg men er bijna 97 000 ton steenzont, 613 000 ton carnalliet en kiezeriet, bijna 56000 ton kainiet en 84 ton boraciet. In 1882 verkreeg men er met 3 500 werklieden meer dan 20 millioen tolcentenaars.

Tot het verkrijgen van chloorkalium uit carnalliet werd de eerste fabriek in 1861 gebouwd door *Frank*, en thans zijn er in Staszfurt, Leopoldshall, Westeregeln, Hecklingen en Schönebeck in werking. Men brengt het door elevators in hooggeplaatste ketels met een inhoud van ongeveer 12 kubieke Ned. el, die eene kokend heete zoutoplossing van chloormagnesium bevatten en doet er waterdamp van aanmerkelijke spanning in doordringen. De heete oplossing met een soortelijk gewicht van 1,32 wordt van het onopgelost steenzout, kiezeriet en leemslib in klaringkuipen afgetapt en daarop, ten behoeve der afscheiding van chloorkalinm en chloornatrium, in ijzeren kristalliseerbakken overgebracht. De moederloog wordt ingedampt, totdat bij het afkoelen het chloorkalium als knnstmatig carnalliet kristalliseert, waarbij slechts 1% in de oplossing achterblijft. Dit carnalliet wordt in warm water opgelost en deze oplossing geeft kristallen van chloorkalium, welke tegelijk met het zout der eerste kristallisatie met koud water gewasschen worden, om het chloormagnesium en gedeeltelijk het chloornatrium te verwijderen. Daarna droogt men het zont in calcineerovens of op door stoom verwarmde platen. De tweede moederloog dient tot het oplossen van ruw zont. Men verkrijgt volgens deze methode 75—85% van het in het carnalliet aanwezig chloorkalinm. Het overige bevindt zich in de rest enz.; één en ander bevat wel eens zooveel zout, dat het gecalcineerd en gemalen wordt en als kunstmest met 18—74% chloorkalium in den handel komt. Uit 6¹/₄ tolcentenaars 16 procents ruw zout wint men bij 20% verlies 1 centenaar 80 procents chloorkalinm. Men gebruikt dit laatste tot bereiding van kalisalpeter en potasch en men bezigt voor de pasgenoemde een zuiver en zooveel mogelijk natrinmvrij zout, hetwelk men verkrijgt, wanneer men de warme rnwe loog met water verdnnt, waaruit alsdan nagenoeg zuiver chloorkalinm kristalliseert. Ook ten behoeve van den landbouw wordt veel chloorkalinm gebruikt.

Uit de oplossingsrest van het carnalliet wordt kiezeriet gewonnen. Men behandelt die rest met water, waarbij het keukenzout wordt opgelost en het kiezeriet zich als slib afscheidt. Dit laatste brengt men in vormen, waarna het na verloop van eenige uren onder opneming van water vast wordt. Het kiezeriet vormt dan blokken met een gewicht van 25 Ned. pond en komt in dezen vorm in den handel. Intusschen wordt ook uit opgelost kiezeriet zuiver bitterzout (gekristaliseerd zwavelzuur magnesium) verkregen. Wordt eene uit de eerste oplossingsrest genomene geconcentreerde oplossing, die chloornatrium en zwavelzuur magnesium bevat, op platte houten koelschepen aan eene temperatuur beneden 0° C. blootgesteld, dan kristalliseert daaruit glauberzout (zwavelzuur natrinm), en het chloormagnesium blijft achter. Het kainiet wordt gedeeltelijk in ruwen toestand, waarin het gemiddeld 24% zwavelzuur kalinm, 16,5% zwavelzuur magnesium, 13% chloormagnesinm, 31% chloornatrium, 1,5% gips en leem en 14% water bevat, gemalen en als kunstmest gebruikt, of volgens verschillende methoden gebezigd tot het bereiden van zwavelzuur kaliummagnesinm met 50% zwavelzuur kalinm en 3% chloorverbinding, zoowel

ten behoeve van den landbouw als van de nijverheid (potaschbereiding). Het verkrijgen van zuiver zwavelzuur kalium uit dit dubbelzout op eene eenvondige wijze is tot nu toe niet naar wensch gelukt. *Precht* heeft kainiet gebezigd tot aluinbereiding. Ook is men er nog niet in geslaagd, de chloormagnesiumloog, bij het bereiden van chloorkalium ontstaande, op eene voordeelige wijze te gebruiken. Een gedeelte van die loog wordt ingedampt, de rest gesmolten en als vast chloormagnesium in den handel gebracht en een ander gedeelte dient tot het winnen van bromium (ongeveer 0,2%), hetzij door destillatie van de warme loog met zwavelzuur en bruinsteen in vaten van zandsteen, hetzij door eene onafgebrokene destillatie door het inleiden van chloor. Andere bijzonderheden omtrent dit onderwerp zijn te vinden in: „Die Salzindustrie von Staszfurt und Umgegend (1883)" van *Precht*.

Koolzuur kalium K_2CO_3 kan men niet gemakkelijk uit plantenasch in zuiveren toestand verkrijgen (zie *Potasch*). Zuiver koolzuur kalium bereidt men door het gloeien van zuiver wijnsteenzuur kalium, dat men eerst, door eene behandeling met zoutzuur, van kalkzouten en andere bijmengsels gereinigd heeft, of ook door het gloeien van oxaalzuur kalium, dat bij herhaling was omgekristalliseerd. Het gloeien moet in zilveren kroezen of in een met stijfsel bepleisterden en goed gedroogden Hessischen kroes geschieden. De koolhoudende rest wordt met water uitgeloogd en de oplossing ingedampt. Vermengt men 2 gewichtsdeelen zuiveren wijnsteen met één deel salpeter, dan gaat de massa, in aanraking gebracht met eene gloeiende kool, zelve aan het gloeien en er blijft een zwart mengsel van kool en koolzuur kalium achter. Bij het bezigen van gelijke gewichtsdeelen salpeter en wijnsteen is het residu wit, maar bevat alsdan salpeterigzuur kalium. Eindelijk verkrijgt men ook een zeer zuiver koolzuur kalium door het verhitten van goede kristallen van zuur koolzuur kalium $KHCO_3$. Het koolzuur kalium, uit gezuiverden wijnsteen gewonnen, is bekend onder de namen van *carbonas kalicus purus* en *sal tartari* en hare oplossing onder dien van *liquor kali carbonici*. Het koolzuur kalium, door het verdampen der oplossing verkregen, is een wit, watervrij poeder, dat uit de lucht vochtigheid opslorpt en vervloeit (oleum tartari per deliquium). Bij 0° C. lossen 100 gewichtsdeelen water daarvan 83 gewichtsdeelen, en bij 135° C., het kookpunt der verzadigde oplossing, 205 gewichtsdeelen op. Het is onoplosbaar in alkohol, doch wordt daarin vloeibaar doordien het aan den alkohol het water onttrekt, en vormt eene waterachtige laag. Uit eene oplossing met een soortelijk gewicht van 1,63 kristalliseert bij afkoeling een zout met 2 verbindingsgewichten water. De oplossing van koolzuur kalium reageert sterk basisch, heeft een loogachtigen smaak, maar is niet bijtend. Bij roodgloeihitte smelt het zout en het verdampt bij eene zeer hooge temperatuur. Onder den invloed van water en koolzuur gaat het over in dubbel koolzuurkalium volgens de formule $K_2CO_3 + CO_2 + H_2O = 2KHCO_3$. Men verkrijgt dit het best door in eene oplossing van koolzuur kalium koolzuur te leiden, totdat eene oplossing van een kwikzilveroxydezout geen roodachtig-gelen neêrslag meer vormt, maar het vocht enkel witachtig troebel maakt. Bij het oplossen van het zout mag de temperatuur niet hooger zijn dan 70 of 80° C. Eene bij dezen warmtegraad verzadigde oplossing levert bij de afkoeling eene groote hoeveelheid kristallen, en wanneer het zout nog niet geheel zuiver is, kan men het nogmaals omkristalliseeren. Dat zout kan voorts bij de bereiding van azijnzuur kalium als bijproduct worden gewonnen; immers wanneer men eene oplossing van koolzuur kalium nauwkeurig tot het halve bedrag met azijn neutraliseert en daarbij het ontwijken van koolzuur belet, dan verkrijgt men bij voldoende concentratie der oplossing kristallen van dubbelkoolzuur kalium. Dit zout verliest bij hooge temperatuur water en de helft van zijn koolzuur. Het is bestendig aan de lucht, smaakt zacht alkalisch en lost op in 5 gewichtsdeelen water.

Zwavelzuur kalium K_2SO_4 verkrijgt men als bijproduct bij de zuivering van potasch, alsmede bij de bereiding van salpeterzuur en van koolzuurmagnesium. Het ruwe zout, hetwelk in den handel voorkomt, wordt door herhaalde kristallisatie gereinigd en vormt harde, watervrije kristallen, die door de lucht niet worden veranderd en een soortelijk gewicht bezitten van 2,66; zij barsten bij verwarming en smelten bij roodgloeihitte. Honderd deelen water lossen bij 12° C. 10 deelen en bij 100° C. 26 deelen van dit zout op, hetwelk in alkohol en in eene kaliloog met een soortelijk gewicht van 1,32 onoplosbaar is; de oplossing heeft een zoutachtig-bitteren smaak.

Zuur zwavelzuur kalium $KHSO_4$ ontstaat bij de werking van 1 molecuul normaal zwavelzuur kalium op 1 molecuul zwavelzuur. Het vormt eene witte, kristallijne massa, smelt bij 197° C., lost in water gemakkelijk op, en uit de verdunde oplossing kristalliseert het normale zout. Bij hooge temperatuur verliest het de helft van zijn zwavelzuur, hetwelk voor 't overige op metalen, bases en zouten veelal op dergelijke wijze werkt als vrij zwavelzuur. Alkohol neemt uit het zout het zwavelzuur weg en laat normaal zwavelzuur kalium achter.

Zwaveligzuur kalium K_2SO_3 ontstaat, wanneer men zwaveligzuur in eene verdunde oplossing van koolzuur kalium leidt totdat al het koolzuur uitgedreven is. De kristallen bevatten 2 moleculen water, worden eenigszins vloeibaar in de lucht, lossen gemakkelijk op in water, maar niet in alkohol, reageeren sterk basisch en hebben een bitteren smaak. Kookt men eene geconcentreerde oplossing van dat zout met bloem van zwavel, dan verkrijgt men *onderzwaveligzuur kalium* $K_2S_2O_3$.

Over salpeterzuur kalium KNO_3 spreken wij onder *Salpeter*. Verwarmt men salpeterzuur kalium, dan bekomt men *salpeterigzuur kalium* KNO_2. Dit zout verkrijgt men het best, wanneer men fijn verdeeld koper, door verhitting van azijnzuur koper verkregen, met salpeter in eene geconcentreerde oplossing in water vermengt, door uitdamping droogt en tot 200° C. verwarmt. Na het gloeien laat men het zout uittrekken met water en verwijdert dit laatste door verdamping.

Onderchlorigzuur kalium KClO (chloorkali) kent men niet in vasten vorm, daar de oplos-

sing bij het indampen onder het vormen van chloorzuur kalium $KClO_3$ grootendeels ontleed wordt. Leidt men aanhoudend chloor door eene geconcentreerde oplossing van kaliumhydroxyde, dan wordt het aanvankelijk gevormde onderchlorigzuur kalium ontleed, en er ontstaan 5 moleculen chloorkalium op 1 molecuul kaliumchloraat. Om ze in groote massa te verkrijgen, gebruikt men een mengsel van bijtende kalk en chloorkalium, hetwelk men, nadat het met chloor verzadigd is, verwarmt en filtreert; men bekomt dan chloorzuur kalium, terwijl chloorcalcium in de oplossing achterblijft. Chloorkalk, die door een lang tijdsverloop zijn bleekend vermogen verloren heeft, kan men met water aanmengen, daarna uitdampen, voorts in water laten uittrekken en na bijvoeging van chloorkalium doen kristalliseeren. Chloorzuur kalium $KClO_3$ kristalliseert in plaatjes, die in de vloeistof, waarin zij ontstaan, een prachtig kleurenspel vertoonen. Honderd deelen water lossen bij 15° C. 6 deelen, bij 104° C., het kookpunt der verzadigde oplossing, 60 deelen van dit zout op; de oplossing heeft een onaangenaam verkoelenden, salpeterachtigen smaak. Het zout smelt bij gloeihitte, terwijl het zuurstof afstaat; behalve chloorkalium ontstaat dan *overchloorzuur kalium* $KClO_4$, dat echter ten laatste ook ontleed wordt en chloorkalium achterlaat. Chloorzuur kalium ontploft met geweld, wanneer men het met brandbare stoffen fijnwrijft; een mengsel van suiker en chloorzuur kalium kan men met een droppel zwavelzuur in brand steken. Men bezigt chloorzuur kalium als een krachtig oxydatiemiddel, alsmede tot het verkrijgen van zuivere zuurstof. Ter oxydatie van organische stoffen verhit men deze met zoutzuur en voegt er allengs kleine hoeveelheden van dit zout bij. De koppen van vele lucifers bevatten chloorzuur kalium. Een mengsel van 2 gewichtsdeelen chloorzuur kalium, 2 gewichtsdeelen suiker en 1 gewichtsdeel gekristalliseerd bloedloogzout is uitmuntend buskruit. Ook bij het maken van vuurwerken komt chloorzuur kalium te pas. — *Broomzuur* en *iodzuur kalium* verkrijgt men als bijproduct bij de bereiding van broom- en iodkalium.

Cyaanzuur kalium KCNO ontstaat, wanneer men voorzichtig menie of loodoxyde bij gesmolten cyaankalium voegt, de verkregene massa met wijngeest uitkookt, en vervolgens doet kristalliseeren. De waterige oplossing van het zout ontleedt onder ontwikkeling van ammoniak en vorming van dubbelkoolzuur kalium. Na bijvoeging van een sterker zuur ontwikkelt zich koolzuur, en in de vloeistof bevindt zich ammoniak. Ontleedt men de geconcentreerde oplossing van het zout door azijnzuur slechts gedeeltelijk, dan scheidt er zich cyanuurzuur kalium $K_3C_3N_3O_3$ af.

Met gewoon *phosphorzuur* vormt kalium 3 zouten, waarin de waterstof, geheel of gedeeltelijk door 1, 2 of 3 atomen kalium is vervangen; zie voorts onder *Phosphorzuur*.

Smelt men boorzuur en koolzuur kalium in de verhouding hunner moleculairgewichten te zamen, dan verkrijgt men *boorzuur kalium*, hetwelk uit den dampkring koolzuur opneemt, totdat er een mengsel van koolzuur en dubbelboorzuur kalium is ontstaan. Wordt eene warme oplossing van koolzuur kalium met boorzuur geneutraliseerd, dan ontstaat er *zesvoudig boorzuur kalium*, hetwelk in koud water weinig, maar in kokend water gemakkelijk oplost en volkomen neutraal is of zwak alkalisch reageert.

Kiezelzuur kalium K_2SiO_3 ontstaat bij eene samensmelting van koolzuur kalium met kiezelzuur of bij het koken van kaliloog met amorph of kunstmatig bereid kiezelzuur. Drie of vier gewichtsdeelen gezuiverde potasch en 1 deel wit zand samengesmolten en met water behandeld, leveren *kiezelvloeistof* (liquor silicum, zie ook onder *Waterglas*).

Men herkent de kaliumzouten in niet al te zeer verdunde en niet zuur reageerende oplossingen aan het verschijnsel, dat platinachloride een gelen neêrslag van kaliumplatinachloride K_2PtCl_6, — wijnsteenzuur een witten, kristallijnen neêrslag van zuur wijnsteenzuur kalium, den z.g. wijnsteen $C_4H_4HKO_6$ — overchloorzuur een witten neêrslag van overchloorzuur kalium — picrinezuur een gelen neêrslag van picrinezuur kalium $C_6H_2(NO_2)_3OK$, — en kiezelfluorwaterstofzuur een aanvankelijk nauwelijks zichtbaren neêrslag van kiezelfluorkalium K_2SiFl_6 oplevert; worden zij aan een platinadraad in de blaasbuisvlam verhit, dan geven zij aan deze eene violette kleur, welke echter bij aanwezigheid van natriumzouten zich alleen dan laat merken, wanneer men de alsdan sterk geelgekleurde vlam door een blauw glas waarneemt.

Kaljazin, eene arrondissementshoofdstad in het Russisch gouvernement Twer, ligt aan de Wolga en heeft 7 kerken, een klooster en ruim 7 000 inwoners. Zij is eene bloeiende koopstad met 27 fabrieken, waaronder zich 10 stijfselfabrieken bevinden. Ook de ijzersmederijen aldaar hebben een goeden naam. Jaarlijks wordt er voor een millioen roebels aan graan omgezet. Voorts behooren er zeildoek, linnen, leder, meel, eieren en kant tot de voornaamste handelsartikelen.

Kalk is onder de alkalische aarden de belangrijkste, bestaat uit de verbinding van zuurstof en een metaal *calcium* (zie aldaar) en heeft tot samenstelling CaO. Men vindt zouten dezer aarde in groote hoeveelheid in den bodem, maar nergens in zuiveren toestand; steeds is zij gebonden aan zuren, en wel aan kiezelzuur in zeer samengestelde delfstoffen, — met zwavelzuur in gips en albast, — met phosphorzuur in apatiet, phosphorocalciet en beenderen, — en met koolzuur in krijt, kalkspaat, kalksteen, marmer, schalen van schelpdieren en plantenzouten. In al deze omstandigheden gaat de kalk steeds vergezeld van magnesiumverbindingen, en de magnesiumhoudende kalksteen draagt ook den naam van dolomiet. Men bereidt kalk of calciumoxyde doorgaans uit zijn carbonaat; dit geschiedt in de kalkbranderij door uitdrijven van het koolzuur, hetwelk er ten bedrage van 44% in het carbonaat voorhanden is. Tot het branden van kalk bezigt men ook wel mijten, evenals tot het verkrijgen van houtskool, doch doorgaans kalkovens, ronde gebouwen van vuurvasten steen, van binnen hol, van boven open en beneden in den muur van trekgaten voorzien. Daarin worden kalksteen en brandstof gebracht, en deze laatste aangestoken, opdat zij door verhitting het kool-

zuur uitdrijve. Ook zijn er kalkovens, waarin de kalksteen niet in aanraking komt met de brandstof, maar alleen verwarmd wordt door de vlam. Sommige ovens werken aanhoudend, andere tijdelijk. Het branden van eene massa kalk duurt ongeveer 2 etmalen. In plaats van kalksteen gebruikt men in ons land veelal schelpen. Het gaarbranden van de kalk vereischt een warmtegraad van 750° C. en dus eene groote hoeveelheid brandstof.

Wanneer gebrande kalk met water overgoten wordt, nemen 100 deelen kalk ongeveer 32 deelen water op, en de kalk wordt daarbij verwarmd tot eene temperatuur van 150° C., waarna zij tot een wit poeder uiteen valt, hetwelk een volumen inneemt, 3-maal zoo groot als dat van de ongebluschte kalk. Men geeft daaraan den naam van *blusschen*, Nadat kalk met eene 3-voudige hoeveelheid water gebluscht is, verdunt men die met eene dergelijke hoeveelheid water en brengt haar alzoo in een kalkput, waar het overtollige water door de poreuze wanden kan heensijpelen. Men volgt ook wel de methode van *droog blusschen*, hiertoe overdekt men veelal de gebrande kalk met zand, hetwelk men bevochtigt, tevens zorgende, dat de kalk nergens met de lucht in aanraking komt. Gebluschte kalk behoudt het water met zoo groote hardnekkigheid, dat men bij 250—300° C. nog geen gewichtsverlies bespeurt. Dit kalkhydraat of calciumhydroxyde CaO_2H_2, in water fijn verdeeld, vormt den *kalkbrij*, dien men door vermenging met zand tot *mortel* (zie aldaar) of metselspecie verwerkt. Verdunt men den kalkbrij met water, dan verkrijgt men *kalkmelk* en deze levert door filtratie *kalkwater*, eene verzadigde oplossing van calciumhydroxyde in water, welke op 500 tot 700 deelen water één deel kalkhydraat bevat. In de lucht neemt gebluschte kalk allengs koolzuur op, weshalve men haar in kuilen bewaren moet.

Kalk wordt tot velerlei doeleinden gebruikt. In de eerste plaats, zooals wij reeds gezegd hebben, tot het vervaardigen van mortel, — voorts tot het winnen van bijtende kali en natron uit koolzure alkaliën en van ammoniak uit salmiak, — wijders tot het verkrijgen van chloorkalk, — tot het neêrslaan van magnesia uit de moederloogen der salinen, — tot het zuiveren van lichtgas, — tot het inkalken van granen vóór het uitzaaien, — tot het raffineeren van suiker en ter afscheiding van suiker uit beetwortelsap, — ter ontleding van zwavelnatrium in de sodafabrikatie, — ter ontharing van huiden, — tot het loogen van katoenen stoffen, — bij het bereiden van indigokuipen, — als toevoegsel in de glasblazerij, — ter afscheiding van vetzuren uit ruwe vetten, — tot het vormen (met kaasstof, eiwit of bloed) van kit, — als polijstmiddel, — als slakkenvormenden toeslag bij het afscheiden van metalen uit de ertsen, alsmede ter verbetering van zwavel- en phosphorhoudend ijzer, en tot het vormen van een sterk licht op vuurtorens, ten behoeve van den microscoop enz.

In weerwil van de talrijke onderzoekingen omtrent het scheikundig samenstel en de organische bestanddelen van kalk en dolomietgesteenten, zijn de vragen omtrent hun oorsprong en vorming nog geenszins voldoende beantwoord. Om die antwoorden te vinden, heeft *Pfaff* een onderzoek ingesteld omtrent hunne scheikundige en microscopische gesteldheid. De chemische analyse van kalkgesteenten uit alle vormingen toont aan, dat de voornaamste, in schier alle kalksoorten voorhandene bestanddeelen, de in zoutzuur onoplosbare stoffen, koolzuur calcium en koolzuur magnesium, in zeer verschillende verhouding voorkomen, maar niet wijzen op eene bepaalde wet, volgens welke het samenstel afhankelijk is van de geologische vormingen. Men vindt namelijk zoowel bij de oudste kristallijne kalken sommige met 15,14% en met 0,13% als in het krijt met 24,60% en 0,63% onoplosbare bestanddeelen. Bij een meer nauwkeurig onderzoek der verschillende lagen van dezelfde vorming kwam hij tot het besluit, opgemaakt uit eene nauwkeurige beschouwing van het trias en Jura uit Würtemberg en Beieren, dat men schier geheel zuivere, zelfs niet 1% onoplosbare zelfstandigheden bevattende kalksoorten aantreft, maar evenzeer ook andere, die nauwlijks haren naam verdienen, daar zij aan de éene zijde door mergel in leem en aan de andere zijde, hoewel zeldzamer, in zandsteen overgaan. Dit feit kan men daardoor verklaren, dat wij de onoplosbare bestanddeelen in de meeste gevallen moeten beschouwen als mechanisch bijgemengde stoffen, die gedurende de afscheiding der carbonaten uit de oplossing derwaarts gevoerd en op den bodem bezonken zijn. Dat de hoeveelheid dier stoffen, van den aanvoer afhankelijk, zeer verschillend kan zijn, behoeft geen betoog.

De hoofdmassa der onoplosbare bestanddeelen is steeds een waterhoudend aluminiumijzersilicaat, zooals men ook in verschillende leemsoorten aantreft, en daarnaast ontwaart men een aantal andere mineralen, door ontbinding en verbrijzeling van andere gesteenten ontstaan. *Pfaff* meent te mogen verzekeren, dat de mechanisch aangevoerde en met de kalkgesteenten bezonkene onoplosbare bestanddeelen door alle tijden heen zich door dezelfde afwisseling kenmerken.

Omtrent de verhouding van kalkzouten tot magnesiumverbindingen merken wij op, dat geheele stelsels van lagen uit vrij zuiver koolzuur calcium bestaan en andere daarentegen uit nagenoeg zuiver dolomiet. Alleen in de Juravorming vindt men op enkele plaatsen een plotselijken overgang van koolzuur calcium in dolomiet en alle tusschenliggende toestanden tusschen zuiver koolzuur calcium en zuiver dolomiet. Maar ook in deze verhouding der beide koolzure zouten ontwaart men doorgaans geenerlei regelmatigheid, wanneer men de verschillende vormingen of de onderafdeelingen met elkander vergelijkt. In eenzelfde laag blijft de onderlinge verhouding niet eens dezelfde.

Het microscopisch onderzoek bewijst, dat alle kalksoorten zonder onderscheid uit kristallijn koolzuur calcium bestaan, zoodat zij alle korrelig zijn en alleen de grootte der korrels eenig verschil oplevert. In den regel zijn de korrels in denzelfden kalksteen nagenoeg even groot, terwijl bij de dolomietische kalksteenen zeer dikwijls een aanmerkelijk verschil van grootte wordt waargenomen. De kalksteenkorrels zijn gewoonlijk

in geene enkele richting bijzonder uitgezet en men kan ze gemakkelijk als kristalindividuën herkennen. Merkwaardig is voorts, dat de gesteldheid van den bouw in de fijnste kalkgesteenten dezelfde is als in de grofkorrelige marmersoorten en dat men er geen spoor vindt van eene laagsgewijze vorming. De dolomietgesteenten vertoonen zich onder den microscoop op dezelfde wijze als de kalksteenen. Onder de bestanddeelen, welke in zoutzuur onoplosbaar zijn, kan men onder den microscoop duidelijk glimmer en soms ook talk en kwartskorrels tot eene grootte van 0,3 Ned. streep onderscheiden. Daarenboven ziet men dikwijls zwarte, ondoorzichtige grootere of kleinere korrels, vermoedelijk van organischen oorsprong. Hare verspreiding door het gesteente is zeer gelijkmatig, en men kan er zich door zoo dunne schilfertjes van overtuigen, dat de korreltjes en splintertjes niet alleen tusschen de afzonderlijke kalkspaatkorrels voorkomen, maar ook in deze besloten zijn. De grootte dier onoplosbare korreltjes is desgelijks zeer verschillend, maar meestal zijn zij kleiner dan de fijnste kalkkorreltjes; in elk geval mag men deze onoplosbare massa's in vergelijking met het slib van onze rivieren grof noemen. De onoplosbare bestanddeelen der kalksteenen hebben groote gelijkvormigheid met de rest van diepzeeslib, nadat deze met zoutzuur behandeld is. Hetzelfde geldt voor de onoplosbare bestanddeelen der dolomietgesteenten. Dat de oölithische kalksteensoorten geene organische vormingen zijn, is reeds lang bekend. De kleine bolletjes zijn dikwijls en de grootere altijd uit concentrische lagen samengesteld, welke eene kern van kalksteen of van eene andere stof omsluiten. Waar deze structuur niet duidelijk te voorschijn treedt, kan zij alleen door den microscoop worden aangewezen. Somtijds verkreeg *Pfaff* dergelijke, maar veel kleinere bolletjes, wanneer hij oplossingen van chloorcalcium en koolzuur natrium in elkaâr deed diffundeeren. De oorzaak, waarom de vorming dier bolletjes niet altijd plaats greep, bleef in het duister.

De medegedeelde feiten komen volgens *Pfaff* geenszins overeen met de door bijkans alle geologen gehuldigde theorie, dat de kalksteen, bepaaldelijk de gelaagde zeekalksteen, een organischen oorsprong heeft, namelijk dat hij door de werking van zeer kleine organismen uit het zeewater is afgescheiden. Laten wij de fijnst gekorrelde kalksteenen buiten rekening, dan vertoonen de overige vrij groote kristalkorrels, waarin men geen spoor van bewerktuigde vormen ontdekt. In andere vinden wij wel is waar goed bewaard gebleven organische voorwerpen, vooral foraminiferen, in grooten getale, maar zelfs in het krijt hebben zij geenszins de overhand boven de onbewerktuigde massa. Kokkolithen zocht men in de eigenlijke kalkgesteenten te vergeefs. Behalve in het krijt werden zij door *Pfaff* in geene enkele kalksteensoort gevonden. Wel heeft men van verschillende zijden beweerd, dat de kokkolithen later zijn vervormd, maar dit is nog geenszins bewezen, terwijl het behouden blijven van zeer teedere foraminiferen in kalksteensoorten, waarin zich geene kokkolithen bevinden, tegen zulk eene verandering pleit. Ook het magnesiumgehalte der kalksoorten en de gestadige afwisseling hiervan in de verschillende vormingen en onderafdeelingen is in strijd met een organischen oorsprong. Ook de bouw der kalksteensoorten is geen bewijs voor de omzetting van bewerktuigde overblijfselen. Immers wanneer men de oplossing van een kalkzout door eene capillaire buis zeer langzaam in eene oplossing van koolzuur natrium laat diffundeeren, dan verkrijgt men aan de oppervlakte glinsterende, vlakke blaadjes, die zich onder den microscoop zeer gelijkvormig toonen aan onderscheidene kalksteensoorten, inzonderheid ten opzichte van de grootte der korrels en het golvende der oppervlakte. Daaruit volgt, dat ook, wanneer koolzuur calcium door neêrslag of verdamping ontstaat de hierbij gevormde korreltjes niet genoodzaakt zijn eene regelmatige gedaante aan te nemen en dat alzoo de ronde en golvende oppervlakten der korrels in vele kalksteensoorten zeer goed zijn overeen te brengen met het gevoelen, dat zij zich hebben afgescheiden zonder de werking van organische wezens. Toch blijft de aard dier afscheiding van kalksteen- en dolomietsoorten raadselachtig, vooral met het oog op het aanmerkelijk verschil in het samenstel der op elkander volgende gesteenten, zooals men op dezelfde plaats in een niet zeer dik lagenstelsel als dat van het Frankische trias kan opmerken.

Moet men de oplossing van dit raadsel overlaten aan de nasporingen der toekomst, toch verkrijgt men, bij eene beschouwing van de gesteldheid der onoplosbare bestanddeelen, aanwijzingen omtrent den tijd en de plaats van de afscheiding der kalksteen- en dolomietgesteenten. De omstandigheid, dat de onoplosbare zelfstandigheden zich in vergelijking met ons rivierslib zeer grofkorrelig vertoonen en dientengevolge veel spoediger bezinken dan deze, bewijst, dat zij niet door groote, lang voorwaarts spoedende stroomen naar de zee zijn gebracht, maar door kleine rivieren met een snellen stroom of dat zij door werkzaamheid der zee aan de kust zijn ontstaan. Men kan voorts aannemen, dat die bestanddeelen ook niet ver in zee zijn gebracht. Trouwens met betrekking tot de meeste kalkgesteenten kan men aannemen, dat te voren niet ver van de plek, waar zij gevormd werden, land heeft bestaan. Alleen in Rusland vindt men kalksteensoorten, die zich op verren afstand van het vaste land hebben gevormd, maar men heeft deze nog niet aan een onderzoek kunnen onderwerpen. De ongelijkheid der mengingsverhoudingen van koolzuur calcium en van de onoplosbare bestanddeelen in verschillende kalkgesteenten kan men zeer goed verklaren uit den min of meer sterken aanvoer der mechanisch bezonkene massa's. Deze laatste werden, schoon in ongelijke hoeveelheden, op verschillende plaatsen en tijden onverpoosd zeewaarts gebracht en zonken er gestadig naar den bodem. Ook zijn zij fijner naar mate zij verder in zee zijn gestuwd. De kalkgesteenten zijn alzoo onder gelijke omstandigheden te zuiverder naar mate zij verder van de kust bezonken zijn.

Tot eene schatting van den tijd, voor de vorming eener kalksteenlaag van gemiddelde dikte (ongeveer 20 Ned. duim) noodig, vestigde *Pfaff* het oog op de hoeveelheid der mechanisch

in de laag voorhandene bestanddeelen. Hij koos voor zijne berekening de Opper-Juravorming, die eene oppervlakte van 300 ☐ geogr. mijl, eene gemiddelde dikte van 1 000 voet en een gemiddeld gehalte van 4% aan onoplosbare bestanddeelen bezit. Het volumen dezer vorming bedraagt alzoo 156 503 794 700 000 kubiek voet en in deze massa bevinden zich 6 260 191 788 000 kubiek voet onoplosbare bestanddeelen. Het is gebleken, dat de Mississippi jaarlijks 7 460 millioen kubiek voet onoplosbare massa's naar zee voert, zoodat naar die verhouding de geheele Opper-Juravorming in 839 jaren zou kunnen ontstaan zijn. Daarbij moet men evenwel niet uit het oog verliezen, dat het niet zeker is, dat er in het Juratijdperk dergelijke groote rivieren bestonden als de Mississippi en dat korte rivieren meer slib bevatten. Hoewel alle verdere gegevens omtrent het slibgehalte van de rivieren in het Juratijdperk ontbreken, zoo kan men toch omgekeerd de volgende berekening maken: het slib der Juravorming op 4% stellende, verkrijgt men voor eene laag ter dikte van 20 Ned. duim eene slibmassa ter dikte van 6 Ned. streep. Bij de proeven van *Pfaff* daalden de zwevende massa's Jurakalk ieder uur 12 Ned. duim. Stelt men dit cijfer op 5 Ned. duim, dan zal op één dag reeds de geheele in eene waterlaag ter hoogte van 120 Ned. duim aanwezige massa bezonken zijn, en dus in één jaar de inhoud van 432 Ned. el. Waren nu voor de vorming der 20 Ned. duim dikke laag 80 jaren noodig, dan is jaarlijks eene laag onoplosbare stoffen ter dikte van 1 streep uit eene watermassa ter hoogte van 432 Ned. el bezonken. Dienvolgens zou het water een gehalte aan slib hebben van slechts 1/[illegible]de in 100 000 deelen. En wanneer wij voor het bezinken der 20 Ned. duim dikke laag 800 jaar aannemen, verkrijgen wij voor die waterlaag een gehalte van 1/140ste slib in 103 000 deelen water. De Rijn echter sleept 240-maal zooveel slib mede, zelfs bij het geringste gehalte aan zwevende deelen. Het schijnt derhalve volgens *Pfaff*, dat de verhouding van de onoplosbare bestanddeelen der kalksteen- en dolomietsoorten althans in vele gevallen beter strookt met de onderstelling van een niet bijzonder langen duur van den tijd, waarin hare lagen zijn ontstaan.

Kalkandelen, eene stad in het Turksche ejaleet Prisrend, ligt in het dal der Vardar, aan den pas van den Sjardagh naar Prisrend en telt 5 000 (volgens anderen 22 000) inwoners.

Kalkbrenner (Friedrich Wilheim), een uitstekend pianospeler en componist, geboren te Cassel in 1784, was een zoon van *Christian Kalkbrenner*, kapélmeester van de Koningin van Pruisen en vervolgens van Prins *Heinrich* van Pruisen en bekend door zijne „Theorie der Tonsetzkunst" en door zijne „Geschichte der Musik". *Friedrich Wilhelm* ontving zijne opleiding van zijn vader, bezocht in 1799 het Conservatoire te Parijs, vormde zich in 1803 te Weenen onder de leiding van *Clementi* en toefde vervolgens weder tot 1814 te Parijs, waar hij zich bezig hield met het geven van muziekonderwijs. Voorts schreef hij compositiën, liet zich hooren op concerten en ging toen naar Londen. Tegen het einde van 1823 volbracht hij met den uitstekenden harpspeler *Dizi* eene kunstreis door Duitschland en vestigde zich in 1824 nogmaals te Parijs, waar hij deelgenoot werd in de pianofabriek van *Pleyel*. In 1833 gaf hij concerten in Duitschland, in 1836 in Nederland en overleed te Enghien bij Parijs aan de chólera op den 11den Juni 1849. Zijn spel onderscheidde zich door zeldzame vlugheid en sierlijkheid, zonder evenwel van diep gevoel te getuigen. Hij heeft vele bevallige muziekstukken gecomponeerd, van welke de rondo's: „Gage d'amitié" en „Les charmes de Berlin" algemeen bekend zijn. Ook heeft hij eene uitmuntende klavierschool in het licht gegeven.

Kalkglimmerlei of *blauwsteen* gelijkt zeer sterk op glimmerlei en gneis, doch is kenbaar aan het opbruisen, wanneer dit gesteente in aanraking komt met zuren. Het bestaat uit een mengsel van korrelig koolzuur calcium en eenig kwarts, waarin glimmerblaadjes verspreid zijn. Het is meestal blauw of lichtgrijs van kleur en in de Zwitsersche Alpen enz. te vinden.

Kalkgroen, eene groene verfstof, wordt verkregen, wanneer men bij eene verdunde oplossing van 4 gewichtsdeelen kopervitriool eene heldere oplossing van zuur arsenigzuur calcium voegt, dat men bereid heeft door 1 gewichtsdeel kalkhydraat in poeder met 2 deelen arsenigzuur en 33 gewichtsdeelen water gedurende 2 uren te koken en den neêrslag, na dien te hebben uitgewasschen, met wat gomwater te drogen. Men gebruikt het kalkgroen tot waterverf, maar het is zeer vergiftig.

Kalkmergel is eene verscheidenheid van *mergel* (zie aldaar), waarin het gehalte van koolzuur calcium klimt tot 75%. Men heeft *dichten kalkmergel*, *schilferigen kalkmergel*, *mergellei* (met zeer dunne blaadjes of schilfers), *aardachtigen mergel*, *mergeltuf* en *schelpenmergel*. Men gebruikt lossen kalkmergel tot meststof op kalkbehoevende landen; alsmede voorts steenmergel tot het bereiden van cement.

Kalkoen (Meleagris gallopavo *L.*) is de naam van een vogel, die tot de afdeeling der *Hoenderachtigen* (Gallinae) en tot de familie der *Fazanten* (Phasianidae) behoort. Hij is bijna zoo groot (ruim 1 Ned. el) als de pauw, oorspronkelijk zwart met een purper- en koperglans, doch komt bij ons voor in verschillende kleuren. Zijn staart is doorgaans bruin met een breeden, zwarten en daarna smallen, witten rand. De haan is veel fraaier dan de hen; hij pronkt voor haar en prijkt met zeer lange, bloedroode of helderblauwe knobbels en lellen aan kop en hals. Men heeft lang gemeend, dat deze vogel uit Turkije of Indië afkomstig was, doch het is gebleken, dat hij in Amerika in het wild voorkomt. De hen maakt een nest van dorre bladeren, legt tot 30 eieren in één jaar en broedt 27 dagen. De kiekens eten wormen, insecten en allerlei groen, vooral brandnetels, kool en knollen. Zij zijn op hun tweede jaar volwassen en kunnen 16 jaar oud worden. Het vleesch van kalkoenen is ongemeen smakelijk. Er bestaat eene kleine soort (M. ocellata *Cuv.*) in Mexico bij de Hondurasbaai; deze is glansrijk saffierblauw en smaragdgroen.

Kalkplanten zijn gewassen, die eene betrekkelijk groote hoeveelheid kalkzouten bevatten en in het wild alleen op kalkrijke gron-

den voorkomen, zoodat men uit hunne aanwezigheid tot een belangrijk kalkgehalte van den bodem kan besluiten. Van die gewassen vermelden wij onderscheidene *Papilionaceën*, inzonderheid *Hippocrepis comosa L.*, *Vicia cracca L.* en *Lathyrus tuberosus L.*, — voorts van de kweekplanten de esparcette, luzerne en klaver, — onderscheidene *Labiaten*, zooals *Brunella grandiflora Jacq.*, *Stachys germanica L.*, *Teucrium Chamaedrys L.* en *T. montanum L.*, — eenige *Umbelliferen*, zooals *Caucalis daucoïdes L.*, *C. latifolia*, *Bupleurum falcatum L.*, *B. rotundifolium L.*, — alsmede *Carlina acaulis L.*, *Adonis aestivalis L.* en *Lithospermum arvense L.* Ook onderscheidene mossen groeien uitsluitend of bij voorkeur op kalkachtige gronden.

Kalkspaat (calciet, rhomboëdrische koolzure kalk) is de naam eener delfstof, welke in zeer vele verscheidenheden optreedt. Het is in kristallijnen toestand gemakkelijk splijtbaar volgens de 3 vlakken van een stompen rhomboëder van 105° 8′, heeft eene zelden zichtbare, schelpachtige breuk en is dicht en aardachtig. Zijne hardheid is 3, — zijn soortelijk gewicht 2,6. Het is doorzichtig tot ondoorzichtig, en heeft in het eerste geval eene merkwaardige dubbele straalbreking (dubbelspaat), — voorts is het glasglanzig tot mat, parelmoerglanzig op de bladerige breuk, waterhelder, wit, somtijds geel, rood, bruin, zwart, zelden groen of blauw. Het is koolzuur calcium $CaCO_3$; in zuiveren toestand bevat het 44% koolzuur en 56% calciumoxyde; niettemin zijn van deze laatste wel eens eenige deelen vervangen door koolzuur magnesium, ijzer- en mangaanoxydule en in enkele gevallen door koolzuurzink. Dikwijls is het doordrongen van bitumen (stinkspaat), somtijds vermengd met kool (anthraconiet) en dikwijls met leem (mergelkalk) of kiezelzuur (kiezelkalk). Het is in zout- en salpeterzuur oplosbaar onder sterk opbruisen, — zelfs in azijnzuur, zoodat er in zuiveren toestand niets van onopgelost overblijft. In zuiver water is het onoplosbaar, maar het lost op in koolzuurhoudend water tot dubbelkoolzuur calcium $Ca(HCO_3)_2$. Voor de blaasbuis is het kiezelvrij kalkspaat onsmeltbaar; het geeft bij gloeiing een helder licht, wordt bijtend en kleurt dan rood lakmoespapier blauw. De verscheidenheden brengen wij tot de volgende groepen: kristallijn en gekristalliseerd kalkspaat en met vreemde zelfstandigheden vermengd kalkspaat.

Tot die kalkspaatsoorten behoort het salinisch marmer, dat vooral in gneis en glimmerlei serpentijn vormt, en met dezen gemengd het ophicalciet doet ontstaan, waarin zich velerlei delfstoffen, inzonderheid silicaten, bevinden. Nog meer verspreid is de kalksteen in de fossielenbevattende bezinkingen van den voortijd.

Waterhelder kalkspaat of dubbelspaat gebruikt men voor optische proeven, — doorschijnend wit-geelachtig kalksinter of kalkalbast tot ornamenten, — en korreligen kalksteen of marmer tot beeldhouwwerk. De ouden gebruikten dat van Paros en Pentelicon, — de nieuweren dat van Carrara. Voorts bezigt men tot velerlei doeleinden den dichten, fraai-gekleurden kalksteen of het gewoon marmer, — vooral voor tafelbladen en haardbedekkingen. Gewone dichte kalksteen is een voortreffelijke steen voor gebouwen, alsmede de travertino en zelfs de tufsteen. Verschillende soorten van kalkspaat leveren de grondstof voor kalkbranderijen, en de dikke kalkleiplaten van Solenhofen zijn als lithographische steenen in gebruik, terwijl men de minder kostbare soorten tot bevloering bezigt.

Kalkzouten (calciumzouten) zijn verbindingen van zuren, waarin de waterstof door calcium is vervangen; zij zijn in de natuur geheel of gedeeltelijk algemeen verspreid en vormen vaak dikke lagen of zelfs aanzienlijke gebergten. Men verkrijgt *koolzuur calcium*, wanneer men een oplosbaar calciumzout, bijv. chloorcalcium, met koolzuur ammonium doet neêrslaan en den neêrslag goed uitwascht. Dan heeft men een wit poeder, hetwelk eerst oplost in 10600 gewichtsdeelen koud en 8800 gewichtsdeelen kokend water en nog veel moeielijker in ammoniakhoudend water. Daarentegen lost het op bij 10° C. in 1136 gewichtsdeelen met koolzuur verzadigd water, terwijl dan het dubbelkoolzuur calcium vormt. Wanneer men deze oplossing lang laat staan, ontwijkt daarbij het koolzuur, en normaal koolzuur calcium scheidt er zich uit af. Dit geschiedt nog sneller bij het koken (zie onder *Ketelsteen*), en wanneer men de oplossing van dubbelkoolzuur calcium met eene kalkhydraatoplossing (kalkwater) vermengt, ontstaat een neêrslag van normaal koolzuur calcium volgens de vergelijking $Ca(HCO_3)_2 + CaH_2O_2 = 2CaCO_3 + 2H_2O$. Verwarmt men koolzuur calcium in de lucht, dan ontstaat er koolzuur en er blijft calciumoxyde (gebrande kalk, zie *Kalk*) achter. Wordt het ontwijken van koolzuur belet, dan verandert het in eene korrelig-kristallijne massa, welke veel overeenkomst heeft met het gewone marmer. In smeltend koolzuur natrium lost koolzuur calcium gemakkelijk en zonder gasontwikkeling op. Het vocht is dun vloeibaar, stolt bij de afkoeling tot een ondoorzichtig kristallijn lichaam, verliest bij witgloeihitte koolzuur en wordt dikvloeibaar. Uit eene oplossing van bijtende kalk in suiker, welke uit den dampkring allengs koolzuur opneemt, kristalliseert koolzuur calcium. — Met koolzuur natrium en 6 moleculen water vormt koolzuur calcium het *Gaylussiet*, eene delfstof, die bij verwarming haar water verliest en daarna in hare bestanddeelen uiteen valt. — *Barytocalciet* is een watervrij dubbelzout van koolzuur calcium en koolzuur baryum, — en *dolomiet*, *magnesiaspaat*, *magnesiakalksteen* en *magnesiakalk* zijn verbindingen van koolzuur calcium met koolzuur magnesium, meestal van de samenstelling $2CaCO_3.MgCO_3$.

Het koolzuur calcium vervult in de natuur eene belangrijke rol. Planten en dieren hebben kalkzouten noodig voor hunne voeding. Gekristalliseerd koolzuur calcium komt wel eens voor in plantencellen, en bij de gewervelde dieren vindt men koolzuur calcium in kleine hoeveelheid naast phosphorzuur calcium in de beenderen en in groote hoeveelheid in de vaste deelen van het lichaam der ongewervelde dieren. Ook in vele vloeistoffen van het dierlijk lichaam vindt men zuur koolzuur calcium. In kristallijnen toestand is het steeds aanwezig aan den buiten- en bovenwand in den voorhof van het ge-

hoororgaan. Dergelijke kristallen heeft men bij de kikvorschachtige dieren op het hersenvlies. — Voorts komt het als dubbelkoolzuur calcium in opgelosten toestand in aanraking met mossen en wieren, die het koolzuur ter voeding opnemen, zoodat er enkelvondig koolzuur calcium in vasten vorm wordt afgescheiden. Koolzuur calcium wordt vaak tot bouwsteen onder het groene mos weggehaald en vele waterplanten op den bodem van rivieren en meren verdwijnen onder de kalkmassa, door haarzelven afgescheiden. De dieren, die in het water leven, gebruiken tot voedsel zwavelzuur calcium, dat door de stofwisseling in koolzuur calcium omgezet en in dien vasten vorm in het dierlijk weefsel als een vast omkleedsel weggelegd wordt. De hoorns en schelpen vormen op de kusten aanzienlijke lagen en geheele gebergten bestaan uit schalen en schelpen, die, door de wieren met koolzuur calcium aaneengehecht, een vast gesteente vormen. Ook de koraaleilanden bestaan uit koolzuur calcium, maar op nog veel grooter schaal doen de foraminiferen, door hunne microscopisch kleine schalen, uit koolzuur calcium bestaande kalkrotsen verrijzen. Deze diertjes vindt men vooral in volle zee en zij worden er op den bodem tot ontzettend dikke beddingen opgestapeld. Volgens *Ehrenberg* zijn verreweg de meeste kalklagen der aarde door foraminiferen ontstaan. Alle oorspronkelijke rotssoorten bestaan uit koolzuur calcium. Intusschen worden zij door de stofwisseling op het gebied der gesteenten veranderd, en indien er geene krachten bestonden, welke het gewone verloop wijzigden en omkeerden, zou eindelijk het gips der geheele aarde door genoemde dieren in koolzuur calcium worden omgezet. De verrotting van afgestorvene planten en dieren brengt zwavelwaterstof voort, wier zwavel zich met metalen verbindt. Bij oxydatie vormen zich zwavelzure zouten, die weer door oplosbare carbonaten ontleden.

Omtrent *zwavelzuur calcium* raadplege men het artikel *Gips*. — *Zwaveligzuur calcium* slaat neêr als een moeielijk oplosbaar poeder, wanneer men oplossingen van zwaveligzuur natrium en chloorcalcium vermengt; het is oplosbaar in zwaveligzuur en kan uit deze oplossing in kristallen verkregen worden. Dit zout bevat 2 moleculen water, verliest ze bij verwarming en valt dan uiteen tot een mengsel van zwavelcalcium en zwavelzuur calcium. Het zwaveligzuur calcium is zeer geschikt voor technische doeleinden en wèl op dergelijke wijze als de choorkalk, dus als drager van zwaveligzuur. Men kan het ook langs denzelfden weg (als chloorkalk) bereiden. Gewoon kalkhydraat neemt slechts zooveel zwaveligzuur op, dat op 2 moleculen kalk niet meer dan 1 molecuul zuur komt, omdat het zout voor zijn bestaan 2 moleculen water behoeft. Om die reden moet het kalkhydraat, hetwelk men met zwaveligzuur verzadigen wil, eene behoorlijke vochtigheid bezitten. Het gevormde zwaveligzuur calcium is volkomen droog en bleekgeel van kleur, en men verkrijgt daarvan 275 pond uit 100 pond versch gebrande kalk. Om zwaveligzuur calcium te gebruiken, verdeelt men het in water en voegt er verdund zwavelzuur bij, waarna de kalk als gips wordt afgescheiden en eene oplossing van zwaveligzuur ontstaat. Kan een gehalte van chloorcalcium geen kwaad, zoo kan men ter ontleding ook zoutzuur aanwenden. — *Onderzwaveligzuur calcium* ontstaat, wanneer men kalkmelk met zwavel kookt, daarna filtreert en bij deze oplossing van zwavelcalcium en onderzwaveligzuur calcium zoolang zwaveligzuur calcium voegt, totdat zij kleurloos is en neutraal reageert. Bij het verdampen op 60° C. verkrijgt men groote kristallen, die in 6 gewichtsdeelen water gemakkelijk oplossen. Boven 50° C. valt het zout uiteen tot zwavel en gips. — *Salpeterzuur calcium* (muursalpeter) $Ca(NO_3)_2$ vindt men steeds in kalkhoudende gronden, waar de voorwaarden tot zijne vorming gunstig zijn, alsmede aan de muren van stallen enz. In de ruwe loog van salpeter is het in groote hoeveelheid voorhanden. Men verkrijgt dit zout door het neutraliseeren van salpeterzuur door koolzuur calcium. Het lost in water en ook in alkohol gemakkelijk op, kristalliseert moeielijk en bevat 4 of 6 moleculen kristalwater. Kookt men salpeterzuur calcium met kalkhydraat, dan ontstaat een basisch zout. — *Chloorzuur calcium* $Ca(ClO_3)_2$ bevat 2 moleculen kristalwater, wordt in de lucht vloeibaar, lost gemakkelijk op in alkohol en geeft aan de alkoholvlam eene fraai roode kleur. Het kristalwater ontwijkt bij 100° C., en het niet geheel watervrije zout verliest bij sterkere verwarming zuurstof en chloor, zoodat er basisch chloorcalcium achterblijft. Dat zout ontstaat, wanneer men chloor in heeten kalkbrij leidt of chloorkalk met water kookt. — Omtrent *phosphorzuur calcium* vermelden wij het volgende: het 3-basisch phosphorzuur H_3PO_4 vormt drie calciumzouten, en wel wanneer alle waterstof van het phosphorzuur door calcium is vervangen (normaal, gewoonlijk basisch zout genoemd), of twee derde van die waterstof zijn door calcium vervangen (zoogenaamd neutraal zout), of één derde van die waterstof is door calcium gesubstitueerd (zuur zout). Men verkrijgt het neutrale zout $Ca_2H_2(PO_4)_2$ door chloorcalcium door phosphorzuur natrium te doen neêrslaan, — en wel gemakkelijk in azijnzuur oplosbaar, wanneer er overtollig chloorcalcium voorhanden is, doch kristallijn, en moeielijk in azijnzuur oplosbaar, wanneer het phosphorzuur natrium in overmaat aanwezig is. Uit de oplossing van laatstgenoemd phosphorzuur calcium in azijnzuur verkrijgt men kristallen met 4 moleculen kristalwater. Zoutzuur lost phosphorzuur calcium op, doch water in het geheel niet of slechts zeer weinig. Bij het koken met water wordt zuur phosphorzuur calcium opgelost, en het basisch zout blijft achter. Koolzuur en vele zouten, vooral salmiak, hebben eene oplossende werking op neutraal phosphorzuur calcium, en dit is van groot belang, omdat het phosphorzuur bij het verrotten der planten als neutraal calciumzout overblijft en ten goede komt voor een nieuwen plantengroei. Bij verwarming verliest het neutraal phosphorzuur calcium zijn kristalwater en bij hoogere temperatuur ook een deel van zijne waterstof en zuurstof, zoodat er pyrophosphorzuur calcium $Ca_2P_2O_7$ achterblijft. Men vindt neutraal phosphorzuur calcium, in steenachtigen vorm en door $^1/_2$% organische stof ontreinigd, in den zoogenaamden niersteen. — *Basisch phosphorzuur calcium* $Ca_3(PO_4)_2$ ontstaat door de werking van ammoniak op het neutrale zout, — derhalve ook wanneer men eene

chloorcalciumoplossing met eene ammoniakale oplossing van phosphorzuur natrium doet neêrslaan. Uit elke vloeistof, die overtollig phosphorzuur en kalk bevat, kan men door middel van veel ammoniak basisch phosphorzuur calcium doen neêrslaan. Deze neêrslag is geleiachtig, doorschijnend en bevat water, hetwelk zelfs bij 200° C. nog niet volkomen verdwijnt. Dit zout wordt door zuren opgelost, doch de oplosbaarheid is in groote mate afhankelijk van de concentratie der zuren en van de cohaesie van het zout. De oplossingen bevatten zuur phosphorzuur calcium. Ook zouten, zooals salmiak, keukenzout enz., hebben eene oplossende werking, hetgeen voor de voeding der planten hoogst gewichtig is. De beenderen bestaan grootendeels uit basisch phosphorzuur calcium, en wanneer men ze oplost in zoutzuur en daarna met ammoniak doet neêrslaan, verkrijgt men het zout als een fijn verdeeld poeder. Wanneer vleeschetende dieren beenderen verslinden, wordt het phosphorzuur calcium, voor zoo ver het voor het lichaam onnoodig is, met de uitwerpselen verwijderd; de witte, aardachtige excrementen der honden bevatten hoofdzakelijk basisch phosphorzuur calcium. In het rijk der delfstoffen vindt men het met chloor- of fluorcalcium gemengd als apatiet. Dicht apatiet noemt men phosphoriet, en dit is hier en daar in zeer dikke lagen voorhanden. Uit de oudste vormingen is het phosphorzuur calcium door verweering, door den invloed van water en waarschijnlijk ook door kiezelzuur, in de jongere vormingen, bepaaldelijk in den bouwgrond, opgenomen. Waar het ontbreekt, wacht men te vergeefs op een goeden oogst, en men dient er den grond te bemesten met beenderenmeel, koprolieten en delfstoffen, die phosphorzuur calcium bevatten. Voorts gebruikt men basisch phosphorzuur calcium in de papierfabrieken. Men lost het op in zwaveligzuur, vermengt de oplossing met de grondstof en voegt er zooveel kalkmelk of koolzuur natrium bij, dat men de kalk als basisch zout doet neêrslaan. Papier, dat met phosphorzuur calcium behandeld is, onderscheidt zich door ongemeene gladheid en door de witheid van ivoor, terwijl de stevigheid er niet door lijdt. — *Zuur phosphorzuur calcium* $CaH_4(PO_4)_2$ verkrijgt men in kleine kristallen, wanneer men de oplossing van het basisch of neutraal zout in een zuur verdampt. Het wordt in de lucht vochtig, taai en kleverig, smaakt zuur, verliest bij het smelten zijn water en geeft dan een halfdoorzichtig, in water onoplosbaar metaphosphorzuur calcium $Ca(PO_3)_2$. Gloeit men het met kool, dan destilleert een deel van het phosphorus en er blijft pyrophosphorzuur calcium achter. Daar de oplosbaarheid van basisch phosphorzuur calcium, zooals wij reeds zeiden, ook afhankelijk is van zijn samenhang en daar de planten haar voedsel enkel in opgelosten vorm opnemen, zoo verandert men het basisch phosphorzuur calcium van bovengenoemde zelfstandigheden in zuur zout en brengt dit praeparaat op den akker. Met de kalk, in den grond aanwezig, vormt zich dan een neutraal of ook wel een basisch zout, maar dit is zoo fijn verdeeld, dat het door koolzuur en de zouten gemakkelijk wordt opgelost. In den handel zijn deze praeparaten bekend als *superphosphaten* en *zure phosphorzure kalk*. Om ze te bereiden, bezigt men beenderen, beenderenmeel, beenderenkool, apatiet, phosphoriet, koproliet enz. en behandelt deze stoffen met geconcentreerd zwavelzuur, waaraan dikwijls zoutzuur wordt toegevoegd, om de ontleding te bevorderen. Ook doet men er stikstofhoudende zelfstandigheden, zooals hoornspaanders, wol, vederen en nitraat bevattenden afval enz., bij, welke vooraf in zwavelzuur worden opgelost. Deze praeparaten dragen den naam van *nitrophosphaten*. De waarde van zulke meststoffen is afhankelijk van haar gehalte aan oplosbaar phosphorzuur, hetwelk men alleen door eene nauwkeurige analyse bepalen kan. Dat gehalte bedraagt tusschen 3 en 30%, en bij 10 tot 15% is het praeparaat nog goed (zie onder *Phosphorzuur*). Doordringt men kalkachtige gesteenten met zuur phoshorzuur calcium, dan worden zij zoo hecht, dat zij weêrstand kunnen bieden aan de vorst en aan sterke schokken, terwijl zij tevens ondoordringbaar zijn voor water. Voorts merken wij nog op, dat koude oplossingen van koolzuur kalium of natrium geen invloed hebben op basisch en neutraal phosphorzuur calcium, maar dat warme oplossingen daaraan een gedeelte van het phosphorzuur ontnemen. — *Boorzuur calcium* slaat neêr als een moeielijk oplosbaar zout, wanneer men geconcentreerde oplossingen van een calciumzout met eene boraxoplossing vermengt. De neêrslag lost gemakkelijker op in water, dat salmiak of chloorcalcium bevat en smelt bij verhitting tot glas. Boorzuur calcium vindt men in de natuur als boronatrocalciet in verschillende werelddeelen en men bezigt het als grondstof voor de bereiding van borax. Met kiezelzuur calcium vormt boorzuurcalcium *datoliet*, dat in Italië, den Harz, Noorwegen, enz. gevonden wordt. — *Kiezelzuur calcium* slaat neêr, wanneer men kalkwater of kalkzoutoplossingen met eene oplossing van kiezelzuur of kiezelzure alkaliën vermengt; het ontstaat ook bij het behandelen van marmer, krijt, gips en phosphorzuur calcium met kiezelzuur alkali. In een oven met een blaastoestel smelten marmer en kwarts samen. — *Tafelspaat* is kiezelzuur calcium, en *apophylliet* is waterhoudend kiezelzuur calcium met kiezelzuur alkali. — De *zeolieten* zijn waterhoudende verbindingen van kiezelzuur calcium en kiezelzuur aluminium, en talrijke delfstoffen, zooals chabaciet, glimmer, granaat enz., bestaan hoofdzakelijk uit dezelfde bestanddeelen.

Kallay (Benjamin von), een Oostenrijksch staatsman en de telg van een adellijk Hongaarsch geslacht, werd geboren in 1839, studeerde in de rechten en oefende zich met ijver in de kennis der geschiedenis van Hongarije. Hij leerde Russisch, Servisch, Roemeensch en Turksch en reisde daarop in Rusland, Europeesch Turkije en Klein-Azië. Na zijn terugkeer in zijn vaderland trad hij in dienst der monarchie en werd tot consul-generaal te Belgrado benoemd. Hij bekleedde deze betrekking tot 1875, maakte zich bekend met de gesteldheid van het Oosten en schreef eene voortreffelijke „Geschiedenis der Serviërs (1877)". Na zijn terugkeer behoorde hij eenige jaren tot de conservatieve leden van het Hongaarsche Huis van Afgevaardigden en vertegenwoordigde er met betrekking tot het Oosten de Austro-Slawische politiek. Toen *Andrassy*

de portefeuille van Buitenlandsche Zaken in 1879 nederlegde en door *Haymerle* werd opgevolgd, zag zich *Kallay* benoemd tot eerste afdeelingschef in het departement van Buitenlandsche Zaken, ten einde het te vertegenwoordigen bij de Hongaarsche Delegatie. Ook bestuurde *Kallay* na den dood van *Haymerle* (1881) tijdelijk dat departement tot aan de benoeming van *Kalnoky*. Na het ontslag van *Szlavy* aanvaardde *Kallay* den 4den Juni 1882 de portefeuille van Financiën, vooral wegens de pasbezette gewesten Bosnië en de Herzegowina, waar grondige hervormingen moesten worden ingevoerd, waartoe *Kallay* wegens zijne rijke ervaring beter dan iemand in staat was. Daaraan heeft hij dan ook met ongemeenen ijver zijne krachten gewijd.

Kalligraphie, zie *Schoonschrijven*.

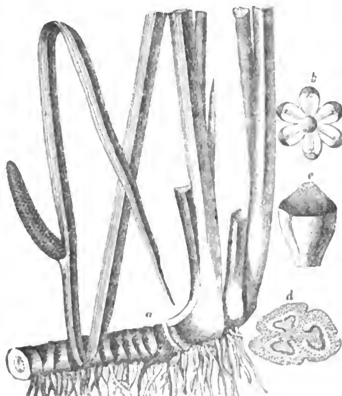
Kalliwoda (Johann Wenzel), een bekend componist en vioolvirtuoos, geboren te Praag den 21sten Februari 1801, bezocht op zijn 10de jaar het conservatoire dáar ter stede en zag zich 6 jaren later geplaatst als vioolspeler in het orkest van den schouwburg. Op eene kunstreis in 1832 kwam hij in kennis met een krankzinnigen Prins *von Fürstenberg*, die hem tot zijn Hofkapélmeester te Donaueschingen benoemde. Hij bleef in die betrekking tot 1853, deed onderwijl onderscheidene kunstreizen, ontving daarna pensioen en vestigde zich te Karlsruhe, waar hij den 3den December 1866 overleed. Zijn vioolspel was veeleer roerend dan schitterend, en dit geldt ook van de door hem uitgegeven muziekstukken voor viool. Veel hooger staat hij als orkestcomponist: hij heeft namelijk symphonieën geleverd, welke tot de beste van den jongsten tijd behooren.

Kalmar, eene Zweedsche handelsplaats en de hoofdstad van Kalmarlän of Ostsmåland, hetwelk op 209 ☐ geogr. mijl ruim 237000 inwoners telt, is van het eiland Oland door de Kalmarsund gescheiden en zelve gelegen op Quarn-Holm, hetwelk door eene brug in verband staat met den vasten wal. Zij is de zetel van een provincialen gouverneur en van een bisschop. Men vindt er eene goede haven, een gymnasium met eene boekerij, een natuurkundig kabinet en omstreeks 12000 inwoners, — voorts scheepstimmerwerven, suiker- en tabaksfabrieken en een aanzienlijken houthandel. De wélgebouwde stad bezit eene prachtige hoofdkerk, op last van *Karel XI* verrezen en één der fraaiste bouwkundige gewrochten van het Noorden. Vóor den brand van 1647 lag de stad aan den vasten wal. Van hare voormalige vestingwerken is weinig overgebleven en zelfs van het oude kasteel, te voren de sleutel van het Gothische Rijk en dikwijls de verblijfplaats der Zweedsche Koningen, is niet veel meer dan een bouwval overig. — Bekend is voorts de *Unie van Kalmar*, welke aldaar den 12den of 20sten Juli 1397 gesloten werd. Daarbij werd aan *Margaretha*, koningin van Denemarken en Noorwegen, ook de heerschappij over Zweden toegekend. De merkwaardigste bepalingen dier Unie waren deze, dat de Koning gekozen zou worden, — dat hij bij afwisseling in elk der 3 Rijken zou wonen, — en dat ieder Rijk zijn eigen senaat, wetten en vrijheden behouden zou. Weldra schond de Koningin zelve onderscheidene bepalingen van de overeenkomst, zoodat het den Zweden berouwde, dat zij die gesloten hadden. Zij werd dan ook spoedig vernietigd. Wél kwam zij in 1438 en 1443 op nieuw tot stand, doch werd den 1sten September 1524 voor altijd afgeschaft.

Kalmukken (De) of, zooals zij zelven zich noemen, *Derben Eret* of *Dörbön-Oirat* (De vier Bondgenooten), ook wel met den naam van *Oeloet* of *Eleoeten* en door de Tartaren met dien van Khalimik (Afvalligen) bestempeld, vormen de talrijkste Mongoolsche natie en hebben zich in de laatste eeuwen over een groot gedeelte van Rusland verspreid. De eerste van deze 4 hoofdstammen zijn de *Chosjoten* (krijgslieden), die thans nog door nakomelingen van *Dsjengis-Khan* worden geregeerd. Zij bevinden zich grootendeels in China in de omstreken van het Khoko-Noor (Blauwe Meer). Men vermeldt, dat een gedeelte van dezen stam zich reeds vroeg met den 2den hoofdstam, dien der Dsongaren, vereenigd en met deze tegen China gestreden heeft. Bij toenemende overbevolking trok een gedeelte van deze horde naar Rusland en is sedert 1759 — volgens anderen sedert 1675 — aan de oevers der Wolga in het gouvernement Astrakan gevestigd. Het onderwierp zich aan de heerschappij van Rusland en vond er een nieuw vaderland. Deze Kalmukken onderscheiden zich door oprechtheid, prikkelbaarheid, nieuwsgierigheid, diefachtigheid en wraakzucht, doch tevens door eene groote mate van welwillendheid; zij leiden een zwervend leven, verplaatsen gedurig hunne vilten woningen, bedwelmen zich gaarne met koemis, uit gegiste paardenmelk bereid, en weten uitmuntend om te gaan met speer, boog en pijl. — Tot den tweeden hoofdstam behooren de *Dsongaren*, te voren de rijkste en machtigste horde, heerschappij voerend over de overige stammen, doch door de Chineezen onderworpen en bijna geheel en al uitgeroeid. Ook zij trokken in 1758 in grooten getale naar Rusland, maar keerden in 1777 meerendeels terug naar hun vaderland, omdat zij liever de verdrukking der Chineezen op den geboortegrond dan die der Russen in het vreemde land wilden verduren. — De derde hoofdstam is die der *Derbeten*, welke, nu eens met de Dsongaren, dan weder met den vierden hoofdstam vereenigd, reeds vroeg naar Rusland togen, waar zij tegen het einde der 18de eeuw aan de Wolga en de Oeral woonden, maar later naar de Don en de Ili trokken. — De vierde hoofdstam is die der *Torgoten* (Toerga-Oeten), welke aanvankelijk met de Dsongaren verbonden waren, maar later tot zelfstandigheid kwamen. Men noemt hen ook wel Wolgasche Kalmukken, omdat zij reeds vroeg hun vaderland verlieten, om zich aan de boorden van de Wolga te vestigen. Doch ook deze keerden wegens den druk der Russische heerschappij naar China terug. Sedert 1771 zijn slechts weinig Torgoten in Rusland te vinden; enkel een tak van hun stam bleef achter, namelijk die der *Zoochor*, en onderwierp zich geheel en al aan de Russen. Hun opperhoofd, een achterkleinzoon van den machtigen Khan *Ajoeka*, omhelsde den Christelijken godsdienst en ontving den naam van *Doendoekow*; deze ging na zijn overlijden over, op bevel van *Alexander I*, op zijn schoonzoon

Korsakow, welke zich na dien tijd Prins *Doendoekow-Korsakow* noemde. Men schat het aantal Kalmukken in China op 320 000, in Oost-Toerkistan op 50 000, in Russisch Siberië op 23 800, in Russisch Toerkistan op een dergelijk aantal en in Astrakan op 129 000, zoodat men het geheele cijfer op 600 000 mag bepalen. Hun rijkdom bestaat hoofdzakelijk in vee. Rusland heeft ijverige pogingen aangewend, om kennis en beschaving onder hen te verspreiden. Reeds in 1829 is eene school gesticht tot vorming van ambtenaren en tolken ten behoeve der Kalmukken. Daarenboven heeft men de heerschappij der Boeddhapriesters onder hen zooveel mogelijk beperkt. De letterkunde der Kalmukken bestaat grootendeels uit vertalingen van Indisch-Boeddhaïstische geschriften. Daartoe behoort „Siddhi-kur", eene verzameling van sprookjes, welke ook in het Duitsch vertaald is (1866). Eene spraakkunst van het Kalmuksch, dat veel overeenkomst heeft met het Mongoolsch, is door *Zwick* in 1852 in het licht gegeven.

Kalmus is de naam van eene plant, die tot de familie der *Aroïdeën* behoort. Het geslacht *Acorus L.* heeft eene de bloeikolf omsluitende scheede, die op een stengelblad gelijkt en aan het einde van den stengel geplaatst is. De bloeikolf is geheel bezet met 2-slachtige bloemen, die uit een 6-deelig bloemdek, 6 tegenover de dekslippen geplaatste meeldraden met lijnvormige helmdraden en één stamper bestaan; de vrucht is eene 1- tot 3-zadige doosvrucht. De gewone *Kalmus* (A. Calamus *L.*) is eene waterplant met een kruipenden, specerijachtigen worstelstok, lange, smalle, zwaardvormige, parallelnervige bladeren, wier randen aanvankelijk golfsgewijs geplooid zijn en met eene zijdelings geplaatste bloeikolf. De gekneusde bladeren hebben een aromatischen reuk. Deze plant groeit in geheel Europa, ook in ons Vaderland, in vijvers en slooten. De wortelstok is onder den naam van Radix calami aromatici in de geneeskunde in gebruik. Wij geven hierbij in *a* de afbeelding van de kalmusplant op $^1/_3$ de der natuurlijke grootte, in *b* eene uitgespreide bloem, in *c* een vruchtbeginsel ter zijde, beide op de dubbele grootte, en in *d* de doorsnede van het vruchtbeginsel op 5-voudige grootte.

De gewone kalmus (*Acorus Calamus*).

Kalnoky (Gustav Siegmund, vrijheer von Körös-Patak, graaf), een Oostenrijksch staatsman, werd geboren den 29sten December 1832 te Lettowitz in Moravië en is de spruit van een oud-adellijk geslacht, dat in Siebenbürgen gevestigd was en reeds in de 14de eeuw vermeld werd, waarna het in 1697 in den Hongaarschen gravenstand opgenomen werd en zich in twee lijnen, eene Moravische en eene Siebenbürgsche, verdeelde. Tot de eerste, welke in Moravië de heerlijkheid Lettowitz en het landgoed Ziele bezit, behoort *Kalnoky*, de tweede zoon van Graaf *Gustaaf Kalnoky*. Na het voleindigen zijner studiën trad hij in dienst bij het tweede regiment huzaren, maar nam in 1854 als luitenant-kolonel zijn ontslag uit den actieven dienst en bepaalde zich bij de diplomatie. Hij werd eerst attaché bij het Oostenrijksch gezantschap te München, in 1857 te Berlijn en in 1860 secretaris van legatie te Londen. Hier bleef hij 10 jaar, gedurende welke hij bij het leger tot kolonel en bij de diplomatie tot raad van legatie bevorderd werd. In 1870 was hij eenigen tijd werkzaam te Rome, vervolgens nonactief en werd in 1874 tot gezant te Kopenhagen en in 1880 aan het Russische Hof benoemd. Tevens was hij in 1879 tot generaal opgeklommen. Na den dood van *Haymerle* benoemde de Keizer hem den 21sten November 1881 tot minister van Buitenlandsche Zaken voor de Oostenrijk-Hongaarsche Monarchie, vooral omdat hij eene vriendschappelijke verstandhouding met Duitschland en Rusland als de beste staatkunde beschouwde, bepaaldelijk tot het behoud des vredes in Europa, 't geen in overeenstemming was met de wenschen des Keizers. Hij vergezelde dezen in September 1884 naar de samenkomst der drie Keizers te Skierniwice.

Kalocsa, eene stad in het Hongaarsche comitaat Pest, ligt niet ver van de Donau aan den spoorweg en telt bijna 16 000 inwoners. Zij is de zetel van den tweeden Aartsbisschop van Hongarije en bezit eene fraaie hoofdkerk, een seminarium voor geestelijken, een gymnasium der Jezuïeten en eene sterrenwacht.

Kaloega, een gouvernement in Europeesch Rusland, telt op 561,5 □ geogr. mijl ruim een millioen inwoners, grenst aan de gouvernementen Moskou, Smolensk, Toela en Orel en geniet door nijverheid en handel eene groote mate van welvaart. Men vindt er glasblazerijen, ijzersmelterijen, zijde-, wol-, en katoenweverijen en groote brandewijnstokerijen. Het is één van de vruchtbaarste gouvernementen des Rijks. De voornaamste rivier is er de

Oka, en deze bevat een overvloed van visch, terwijl de bosschen er veel wild opleveren. De nachtegalen van Kaloega zijn vermaard en worden duur betaald, en de vee- en bijenteelt is er van belang. — De *hoofdstad Kaloega*, aan de Oka en den mond der Jatsjenka, 24 geogr. mijl ten zuidwesten van Moskou gelegen, telt omstreeks 39000 inwoners (1882), die zich met olieslaan, looierij, het weven van zeildoek, suikerraffinaderij, vitrioolziederij enz. bezig houden en een belangrijken handel drijven in olie, ooft, graan, groenten en honig. De stad is de zetel van een gouverneur en van een bisschop; men heeft er 31 kerken, 3 boekdrukkerijen, een monnikenklooster, een seminarium, een letterkundig genootschap, een gymnasium, een schouwburg enz., benevens een aanzienlijk garnizoen der veldartillerie. Kaloega is in Groot-Rusland de stad, welke in 1840 was blootgesteld aan den laatsten aanval der Tartaren. Zij was de zetel van den 2den valschen *Demetrius*, die er in 1610 vermoord werd. Bij Kaloega viel in 1812 de bloedige veldslag voor, die aan *Napoleon I* bij den aanvang van zijn terugtocht uit Rusland zijn toekomstig lot gevoelen deed. Meermalen ook was zij de verblijfplaats van gevangen Vorsten, — onder anderen van *Sjamyl* (1854).

Kalomél is eene verbinding van kwikzilver met chloor van de samenstelling $Hg_2 Cl_2$, welke als geneesmiddel voorgeschreven wordt. Men meldt, dat het kalomél in 1550 door *Turquet de Mayerne* is ontdekt en alzoo genoemd. Men verkrijgt het gewoonlijk door kwik en sublimaat $HgCl_2$ ondereen te wrijven en door sublimatie van dit mengsel, — voorts ook als neêrslag langs den natten weg door eene oplossing van een mercurozout door een oplosbaar chloride neêr te slaan. Het vertoont zich als eene witte, kristallijne massa, die in water en alkohol niet oplost, maar bij wrijving een geelachtig wit poeder vormt. Het werkt op 's menschen lichaam oplossend en laxeerend, heeft een opmerkelijken invloed op de slijmvliezen en komt in onderscheidene ziekten te pas.

Kalong (Pteropus edulis *Geoff.*), eene soort van vliegenden hond, is de naam van een zoogdier, hetwelk tot de orde der *Handvleugeligen* (Chiroptera) behoort. De kalong is een nachtdier en voorzien van eene vlieghuid, welke tusschen de voorste en achterste ledematen en den staart is uitgespannen. Hij heeft een grooten tot een snuit verlengden kop, klauwen aan de duimen en wijsvingers, in de onder- en bovenkaak 4 snijtanden en kiezen met stompe knobbels. Voorts heeft hij een vosachtigen kop, voedt zich met vruchten, maïs enz. en ziet men hem op Java des avonds langs de waringieboomen zweven.

Kaltenbäck (Johann Paul), een Oostenrijksch geschiedkundige, geboren den 11den Januari 1804 te Hofkirchen in Opper-Oostenrijk, volbracht zijne wijsgeerige en rechtsgeleerde studiën aan de universiteit te Weenen, bepaalde zich vervolgens bij historischen arbeid en werkte daarna in het „Archiv für Geschichte", hetwelk hij in 1834 zelf redigeerde en in 1835 in eene „Oesterreichische Zeitschrift für Geschichte und Staatkunde" herschiep, waaraan hij vervolgens: „Blätter für Litteratur, Kunst und Kritik" als bijlage toevoegde. In 1840 verscheen het jaarboek „Austria", hetwelk hij gedurende vijftien jaren mede redigeerde en waarin jaarlijks een schat van historische nasporingen werd opgenomen. Ook gaf hij in 1844 „Oesterreichische Rechtsbücher des Mittelalters" in het licht en ontving in 1851 de betrekking van eerste archivaris van het geheim Huis-, Hof- en Staatsarchief, terwijl hij tevens leeraar in de geschiedenis werd van de broeders van Keizer *Franz Joseph*. Hij overleed in 1861.

Kaltenborn von Stachau (Karl, baron), een verdienstelijk beoefenaar van het staatsrecht en geboren den 21sten Juli 1817 te Halle aan de Saale, bezocht verschillende scholen der stichting van *Francke* en de universiteit van zijne geboortestad, waar hij zich in 1845 als privaatdocent vestigde. In 1850 vertoefde hij zeven maanden te Hamburg, om er bouwstoffen te verzamelen voor zijn belangrijk werk: „Grundsätze des praktischen europäischen Seerechts (1851, 2 dln)" en de zittingen der rechtbank van koophandel bij te wonen. In 1853 werd hij buitengewoon en in 1861 gewoon hoogleeraar in de rechten te Königsberg, zag zich in 1864 met den titel van legatieraad als referent bij het ministerie in Keur-Hessen geplaatst en overleed te Cassel den 19den April 1866. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Kritik des Völkerrechts (1847)", — „Die Vorläufer des Hugo Grotius (1848, 2 stukken)", — „Staat, Gemeinde, Kirche, Schule, insbesondere Universitäten und ihre Reform (1848)", — „Geschichte der deutschen Bundesverhältnisse und Einheitsbestrebungen 1806—1856 (1857, 2 dln)", — „Einleitung in das konstitutionelle Verfassungsrecht (1863)", — en „Die Volksvertretung und die Besetzung der Gerichte, besonders des Staatsgerichtshofs (1864)".

Kaltenbrunner (Karl Adam), een Oostenrijksch dichter, geboren te Enns den 30sten December 1804, bezocht de gymnasia te Kremsmünster en Linz en werd ambtenaar. In 1829 plaatste hij zijne eerste gedichten in de volkstaal in de „Völkerstimmen" van *Firmenich*, en hierop volgden: „Vaterländische Dichtungen (1835)" en „Lyrische und epische Dichtungen (1836)". Zijn landgenoot *Auer*, directeur der staatsdrukkerij te Weenen, bezorgde hem in 1842 naast zich de betrekking van adjunct en daarbij bleef *Kaltenbrunner* zich steeds ijverig wijden aan de dichtkunst. Zijn drama: „Ulrike" werd in 1845 in den Hofschouwburg opgevoerd. Voorts leverde hij: „Obderennsche Lieder (1845)", — „Alm und Zither (1846)", — „Oesterreichische Feldlerchen (1857)", — „Aus dem Traungau (1863, dorpsverhalen)", — en het tooneelstuk: „Die drei Tannen (1862)". Hij overleed als onderdirecteur der staatsdrukkerij op den 6den Januari 1867.

Kalwarya, eene arrondissementshoofdstad in het Russisch-Poolsch gouvernement Soewalki, ligt op den rechter oever van de Sjeloepa en heeft vele fabrieken en omstreeks 10000 inwoners.

Kama (De), ook de *Kleine Wolga* genaamd, is de grootste zijrivier der Wolga. Zij ontspringt op 58° N.B. in het gouvernement Wjatka aan de westelijke helling van het Oeralgebergte op eene onbewoonde, moerassige hoogte, is na eene loop van 6 geogr. mijl reeds bevaar-

baar, stroomt eerst over een afstand van 30 geogr. mijl noordwaarts, spoedt zich daarna oostwaarts naar het gouvernement Perm, loopt hier zuidwaarts naar de stad Perm, daarna met vele kronkelingen zuidwestwaarts, gedeeltelijk langs de grenzen tusschen Perm en Wjatka, en vervolgens langs die tusschen Wjatka en Oefa. Daarna bereikt de rivier bij Mamadysj het gouvernement Kasan en stort na een loop van 244 geogr. mijl tusschen Kasan en de bouwvallen van Bolgary zich uit in de Wolga, welke zij in lengte, breedte en watermassa overtreft. Haar benedenloop, 5 tot 15 Ned. el diep, is voor de scheepvaart uitnemend geschikt. Langs hare oevers zijn vele scheepstimmerwerven en het handelsverkeer op hare wateren is aanzienlijk. Zij bespoelt vele welvarende steden en dorpen, besproeit eene vruchtbare landstreek en is één van de belangrijkste waterwegen in Rusland.

Kama of *Kamadewa* is in de Indische mythologie de God der Liefde en komt als zoodanig overeen met *Eros* der oude Grieken. Hij rijdt op een papegaai en wondt met een pijl de stervelingen, die liefde gevoelen. Hij behoort tot het geslacht van den god *Vishnoe*. In het algemeen wordt de liefde in hare reinste en edelste beteekenis, zooals zij door *Kama* vertegenwoordigd is, in Indië weinig gewaardeerd. Eerst in 1874 werd in eene vereeniging van Indiërs de vraag behandeld, of het tot een gelukkig huwelijk noodig was, dat reeds vóór dien tijd wederzijdsche liefde bestond? en na langdurige bespreking, met het oog op verschillende kasten, ten antwoord gegeven, dat liefde vóór het huwelijk de grondslagen der maatschappelijke orde in Indië zou ondermijnen.

Kamala (wurrus, waras), een licht en los rood poeder, bestaat hoofdzakelijk uit de vermiljoenroode kliertjes, welke de vruchten bedekken van *Rottlera tinctoria Roxb.*, eene plant, die tot de familie der *Euphorbiaceën* behoort. Men verkrijgt het in Indië, Zuid-Arabië en Oost-Afrika door die vruchten af te borstelen, zoodat zij vermengd zijn met kleine, geelachtigbruine haren, stukjes van planten, stof en zand, en men gebruikt ze in Indië als verfstof en als middel tegen de wormen. Het kamala is zonder reuk of smaak, bevat sporen van aethérische olie, citroenzuur, zuringzuur enz., maar bestaat hoofdzakelijk uit hars (bijna 80%). Deze lost op in water, alkohol en aether, alsmede in waterige alkaliën, met eene donkerroode kleur. Uit de oplossing dezer hars in aether scheidt zich een geel gekristalliseerd rottlerine af van de formule $C_{11}H_{10}O_3$. Het kamala dient in Indië voornamelijk tot het verven van zijde en levert een fraai oranjebruin. Sedert het midden van deze eeuw wordt het ook in Europa als een specifiek middel tegen den lintworm gebezigd. Het verdient althans de voorkeur boven koesso, omdat het niet zoo licht walging en braking veroorzaakt. Ook heeft men het voorgeschreven tegen huidziekten.

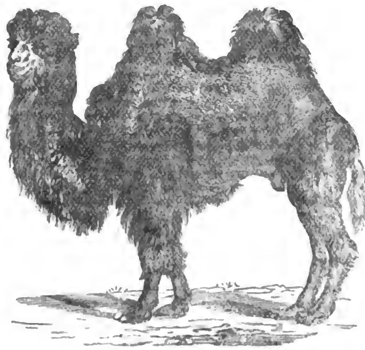
Kamaon, een district der Noordwestprovinciën van het Britsch-Indisch Keizerrijk, ligt geheel en al in het Himalayagebergte en telt op 282 □ geogr. mijl omstreeks een half millioen inwoners, bestaande uit Tibetanen, Hindoe's, nakomelingen der oorspronkelijke bewoners van Indië en een paar duizend Europeanen. De Engelschen namen het in bezit in 1816 gedurende den oorlog tegen Nepal. Het hoogste gedeelte van dit district is een grootsch Alpengewest en dient hoofdzakelijk tot weide. Tot het lagere gedeelte behooren vruchtbare dalen met een aangenaam klimaat, zoodat men er onderscheidene herstellingsoorden (Nainital, Ranikhet, Brindeo) en een aantal villa's aantreft. Het district is in het bezit van eene veelbelovende theecultuur. Reeds in 1874 waren hiervoor duizend Ned. bunder in beslag genomen, die meer dan 400 tolcentenaars thee opleverden. De hoofdplaats is Almora, een bevallig stadje met ongeveer 7 000 inwoners en ter hoogte van 1 664 Ned. el boven de oppervlakte der zee gelegen. De gemiddelde jaarlijksche temperatuur is hier 17,9° C. Zij is voorts de zetel van het bestuur, van een bataljon inboorlingen en van een Evangelisch zendelingenstation.

Kambangan (Noesa), *Poeloe-Besar* of *Noesa-Gedé*, een eiland in de Indische Zee, aan de zuidkust van Java en door eene smalle straat gescheiden van de residentie Banjoemâs, ligt op 7°45'8" Z. B. en 109°25'30" O. L. van Greenwich, telt op 2½ □ geogr. mijl zeer weinig inwoners en wordt beschouwd als onbewoond. Op de zuidoostkust verheft er zich een vuurtoren op den Goenoeng Tjimiring. De lichtbron bevindt er zich 210 Ned. el boven de oppervlakte der zee en verlicht een cirkel met een straal van 6 geogr. mijl. De toren zelf is 26,5 Ned. el hoog en dient tot seinpost voor de haven van Tjilatjap. Hij is gelegen op 109° 1' 55" O. L. van Greenwich en op 7° 46' 30" Z. B. Het eiland behoort tot de residentie Banjoemâs en tot de afdeeling Tjilatjap. Het vormt met den Javawal aan de oostzijde de zeer belangrijke binnenreede of haven van Tjilatjap en aan de noordzijde de Segårå Anakan of Kinderzee, die echter voor eenigszins diepgaande vaartuigen onbruikbaar is. De bodem is er vruchtbaar, boschrijk, maar weinig geschikt voor den rijstbouw. Het eiland bezit een merkwaardig woest, bergachtig karakter. Men vindt er fraaie druipsteengrotten en merkwaardige planten. Tot de voortbrengselen des Rijks behooren was van wilde bijen en eetbare vogelnestjes; ook heeft men er koffietuinen aangelegd, die echter weêr verlaten zijn.

Kambing (Poeloe-) of het *Geiteneiland* ligt ten noorden van Timor tegenover Dilly op 8°15' Z.B. en 125°40' O.L. van Greenwich. Het bestaat uit een berg ter hoogte van 80 Ned. el, op wiens kruin zich een slijkvulkaan bevindt, die gedurende het geheele jaar eene vrij groote hoeveelheid modder uitwerpt. Het eiland heeft één geogr. mijl in omtrek en wordt bewoond door een woest volk, in geitenvellen gekleed. Het is onderworpen aan den regent van Nera op Timor en alzoo aan Portugal, dewijl Nederland in 1859 van dit eiland afstand gedaan heeft.

Kameel (Het), terecht het *schip der woestijn* genoemd en door de Arabieren met een groot aantal andere bijnamen bestempeld, is een hoogst merkwaardig en nuttig zoogdier, dat zich tevens door zijn leelijken lichaamsbouw onderscheidt. Het kameel heeft een langen snuit met dikke, van boven gespletene lippen,

kleine, leelijke oogen, een mageren, stijf gebogen hals, een korten romp met harige vetbulten, lange pooten met dikke eeltknoesten aan de knieën en afzichtelijk lompe voeten. Men heeft in onzen tijd geene kameelen in het wild. Er zijn 2 soorten, namelijk het éénbultige kameel, ook *dromedaris* (Camelus dromedarius) genaamd, met een zeer korten romp en zeer lange pooten, een huisdier, dat den Arabier overal vergezeld heeft, en het *tweebultige kameel* (Camelus bactrianus) met een langeren romp, kortere beenen en 2 door eene zadelvormige diepte gescheiden bulten. Het is een huisdier der Mongoolsche rassen in Azië. In de levenswijze van die beide soorten ontwaart men geenerlei verschil. Men gebruikt het kameel om er op te rijden en tot vervoer van goederen; zijn melk wordt gedronken, zijn vleesch gegeten, zijn haar tot grof doek verwerkt, zijne huid tot leder bereid en zelfs zijn mest als brandstof of tot het verkrijgen van salmiak aangewend. Het is zeer volhardend, met weinig tevreden, gedwee en getrouw, verduurt dagen aaneen honger en dorst en is in het voortgaan onvermoeid. Wil men het beklimmen of met goederen beladen, dan legt het zich op de knieën; het loopt met 250 tot 400 Ned. pond zoo snel als een flinke voetganger omstreeks 8, hoogstens 10 uren op een dag. De Arabieren onderscheiden een groot aantal rassen, en de rijkameelen uit de stallen van den Onderkoning van Egypte bekleeden de eerste plaats; men verhaalt, dat zij een etmaal achtereen hun tocht voortzetten met de snelheid van $2\frac{1}{2}$ uur gaans in het uur. In het algemeen is het kameel hoogst mak en geduldig. Is het beladen, dan weegt het bij het opstaan den last; is deze te zwaar dan blijft het dier liggen. Het is zeer gevoelig voor beleedigingen en wreekt zich door bijten en schoppen. In den bronstijd zijn de mannelijke dieren ongemeen woest en gevaarlijk voor den mensch. De kemelin brengt na verloop van 12 maanden een jong ter wereld, dat een jaar gezoogd wordt, op zijn 7de jaar volwassen is en 40 jaar oud wordt. Doornachtige gewassen, mimosa's, tamarisken en schrale kruiden leveren voor het kameel een voldoend voedsel. Waar de woestijn geene gewassen oplevert, geeft men hem gerstkoeken, gekneusde boonen en dadelkernen. Het kan den dorst geruimen tijd verduren, maar neemt dan ook eene verbazende hoeveelheid water tot zich. Dit dier heeft een fijn reukorgaan, zoodat het in de woestijn door het opsporen van bronnen menige karavaan van den dood heeft gered. Na het edele rijpaard vervult het kameel in de poëzij der Arabieren eene belangrijke rol. Het tweebultige kameel is hiernevens afgebeeld. — Het haar van het kameel komt onder den naam van *kemelshaar* in den handel. Het wordt vooral uit Perzië en het zuidelijk gedeelte van Siberië naar Europa gezonden, op dergelijke wijze als wol gesponnen en tot het weven van doek gebezigd. Men geeft den naam van kemelshaar echter ook aan het haar der angorageit, die in Klein-Azië te huis behoort. Dit haar is zuiver wit, zeer lang en bijzonder fijn en bereikt doorgaans als *kemelsgaren* de Europeesche markt. De stapelplaats van dit artikel is Smyrna, en het wordt vandaar in groote hoeveelheid naar Marseille verscheept, daar men het in Frankrijk tot halfzijden stoffen en tot inslag voor fijne sjaals bezigt. Ook het *kamelot* vervaardigde men aanvankelijk van zulk kemelsgaren, thans echter van wol of van wol en zijde, voorts van zijde en katoen. Dientengevolge heeft men in den handel verschillende soorten van kamelot, genoemd naar de stoffen, waaruit zij geweven zijn.

De tweebultige kameel (*Camelus bactrianus*).

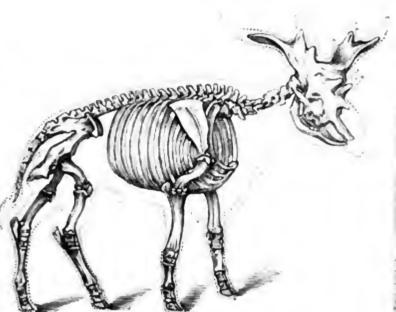
Kameelpardles (Camelopardali) noemt men eene familie van herkauwende dieren, die bepaaldelijk door de giraffe gevormd wordt. Voorts behooren daartoe eenige fossiele dieren uit de tertiaire vorming, inzonderheid het sivaterium. Ook het kameelschaap (Auchenia vicunna) en de lama (Auchenia lama) zijn aan deze familie verwant. Op bijgaande plaat zijn zoowel de beide soorten van kameelen als de laatstgenoemde dieren afgebeeld.

Men geeft den naam van kameel ook aan eene soort van voertuigen te water, dienende om schepen over ondiepten te brengen. Het is uitgevonden door onzen landgenoot *Meeuwes Meindertszoon Bakker* in 1691, die ze bezigde om de van Amsterdam komende zeilschepen over Pampus te voeren. Dit werd echter onnoodig na het openen van het Noordhollandsche Kanaal. Aan weêrszijden van een geladen schip werd een waterdicht kameel in den vorm van de buitenboorden van het schip aangebracht, hieraan verbonden en daarna leeggepompt, zoodat het schip moest rijzen. Kameelen, van stoompompen voorzien, werden voorts gebruikt

KAMEELEN EN KAMEELPARDELS.

1. Kameelschaap (Auchenia vicunna).

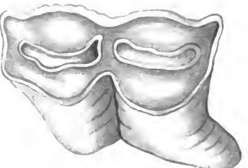
7. Geraamte van het Sivatherium (gerestaureerd).

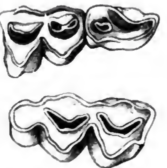

2. Lama (Auchenia Lama).

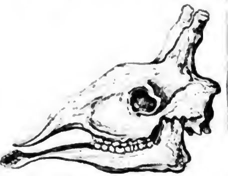

8. Schedel van het kameel.

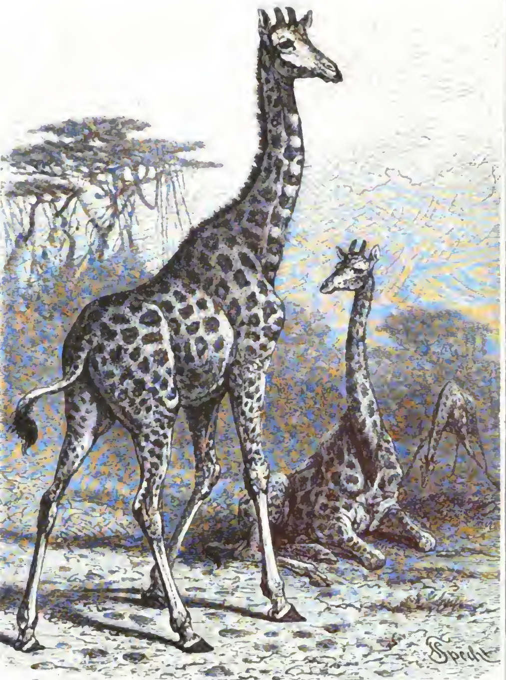
5. Fossiele tanden van kameelen.

9. Schedel van de giraffe.

3. Dromedaris (Camelus dromedarius). 4. Tweebultig kameel (Camelus bactrianus).

6. Giraffe (Camelopardalis giraffa).

Geïllustreerde Encyclopaedie. 2de druk.

Bij de artikelen: Kameel en Kameelpardels.

op de Newa vóor Petersburg; zij zijn er ingevoerd door den ingenieur-generaal *de Witte*. Bij zeer groote schepen bezigt men twee of drie paren kameelen, en het is duidelijk, dat deze veel overeenkomst hebben met een drijvend dok. Eindelijk heeft men den naam van kameelen gegeven aan ballons, door *W. Bauer* aangewend, om gezonkene schepen naar de oppervlakte te brengen. Die ballons werden door duikers aan het gezonken vaartuig vastgehecht en vervolgens door middel van eene slang of buis met lucht volgepompt.

Kameke (Arnold Karl, Georg von), een Pruisisch luitenant-generaal, chef van het korps ingenieurs en pionniers en inspecteur-generaal der vestingen, is de telg van een oud geslacht uit Pommeren en werd geboren te Pasewalk den 14den Juni 1817. Hij bezocht het gymnasium te Stettin, trad in 1834 in dienst, klom eerst langzaam op, maar studeerde ijverig en werd in 1850 als kapitein bij den generalen staf geplaatst. In 1855 werd hij majoor, in 1857 maakte hij deel uit van het Pruisisch gezantschap te Weenen, en in 1858 kwam hij in betrekking bij het ministerie van Oorlog. Weldra was hij generaal-majoor en chef van den generalen staf bij het 2de armeekorps. In het gevolg van den Kroonprins van Pruisen bezocht hij in 1867 de Wereldtentoonstelling te Parijs, werd in 1868 luitenant-generaal en in 1871 chef van het korps ingenieurs en pionniers en inspecteur-generaal der vestingen. In den Pruisisch-Oostenrijkschen Oorlog (1866) verwierf hij door zijne diensten, bij Königgrätz bewezen, l'ordre pour le mérite en in den Duitsch-Franschen Oorlog (1870) nam hij deel aan de verovering der hoogten van Spicheren, streed bij Metz en Gravelotte en deed onderscheidene vestingen bezwijken. In December van dat jaar werd hij naar Versailles geroepen, om de belegering van Parijs te besturen, waarop den 29sten Januari 1871 de capitulatie volgde, en hij voerde in Frankrijks hoofdstad het bevel over dat gedeelte, hetwelk door de Duitschers werd bezet. Na den vrede vertegenwoordigde hij Pruisen in den Bondsraad en was er voorzitter van de commissie voor het leger en de vestingen. In 1873 werd hij minister van Oorlog in Pruisen, legde den 3den Maart 1883 de portefeuille neder en begaf zich naar zijne goederen in Achter-Pommeren.

De kameleon.

Kameleon (Chamaeleon *L.*) noemt men een geslacht van *Kruipende dieren* (Reptilia), van welke wij reeds eene soort beschreven vinden bij *Aristóteles*. Thans kent men 15 soorten, die in de warme gewesten van het oostelijk halfrond leven — vooral in Afrika. Zij vormen eene kleine groep onder de *Hagedisachtige dieren* (Sauria). De bek van den kameleon is met kleine, scherpe, driehoekige tanden gewapend, welke op den rand der kaken geplaatst en daaraan vastgegroeid zijn; hij heeft geene tanden op het verhemelte. Zijne oogen zijn zeer groot, maar hebben slechts eene kleine opening, daar zij door het ooglid bijkans geheel bedekt worden. Ieder oog kan zich zelfstandig bewegen. Eene uitwendige gehooropening is niet aanwezig. De tong is rolrond en kan met snelheid worden uitgestoken; zij is van boven met een driehoekig aanhangsel voorzien en met kleverig speeksel bedekt, alzoo bijzonder geschikt om insecten te vangen. Het lichaam is zijdelings samengedrukt en de rug gekromd. De hooge, dunne pooten zijn van 5 vingers voorzien, waarvan twee en drie met elkaâr vergroeid zijn en waarbij deze zoodanig zijn geplaatst, dat de pooten tot grijpen zijn ingericht, en de staart — een zoogenaamde grijpstaart — is geschikt om zich rondom boomtakken te kronkelen. Eindelijk is het geheele lichaam bedekt met kleine, knobbelachtige schubben. De kleur van deze dieren is zeer veranderlijk. Van den Afrikaanschen kameleon geven wij hierbij eene afbeelding.

Kamenez of *Kamjeniec-Podolsk*, de hoofdstad van het Russische gouvernement Podolië, telt 22611 inwoners (1882) en wordt verdeeld in de Boven- en Benedenstad. De eerste is op eene steile kalkrots schilderachtig gelegen en bezit een oud kasteel, tot de voormalige vestingwerken behoorende, terwijl de laatste zich uitstrekt langs de beide oevers der Smotrysja, welke zich in hare nabijheid met de Dnjestr vereenigt. Alleen de Benedenstad bevat eenige wélgebouwde straten met fraaie huizen, terwijl die der Bovenstad nauw en kronkelend zijn. Behalve aanhangers der Russische Kerk vindt men er vele R. Katholieken en Armeniërs, eenige Protestanten en een groot aantal

Israëlieten; deze vormen er de helft der bevolking. Kamenez is de verblijfplaats van den gouverneur, van den Grieksch-Katholieken aartsbisschop van Podolië en Bratzlaw en van een R. Katholieken bisschop. Men heeft er een gymnasium, een Grieksch Katholiek en een R. Katholiek seminarium, 2 Israëlietische scholen, een schouwburg, een monnikenklooster, 2 nonnenkloosters, 73 Russische en 5 R. Katholieke kerken en eene Armenische kerk, eene synagoge en 16 fabrieken, en de handel is er bijna geheel in de handen der Israëlieten. Weleer was zij eene der belangrijkste vestingen van Polen en men vindt haar in 1218 reeds vermeld. Vruchteloos werd zij in 1621 belegerd door de Turken, en deze sloten er in 1653 vrede met de Polen. *Nikolai Potocky* gaf haar in 1672 over aan *Mohammed IV*, en zij bleef tot 1699 in het bezit der Turken, ofschoon de Polen haar meermalen belegerden. In 1766 voorzag Koning *Stanislaus Augustus* haar van nieuwe vestingwerken, doch als bezitting der Russen heeft zij sedert 1793 haar militair gewicht verloren.

Kamenskii (Michail Fedorowitsj, graaf) een Russisch veldmaarschalk en de spruit van een adellijken stam, werd geboren in 1738 en onderscheidde zich door zijne krijgskundige gaven in den Zevenjarigen Oorlog en in de veldtochten tegen de Turken in 1769, 1770 en 1774. In laatstgenoemd jaar bracht hij den Seraskier bij Kosloedsji eene beslissende nederlaag toe en hij hield den Groot-vizier in de stad Sjoemla zoodanig ingesloten, dat alle gemeenschap met Adrianopel afgesneden was, zoodat hij de door Graaf *Romanof* voorgeschreven voorwaarden bij den Vrede van Kainardsji moest aannemen. Ook nam hij deel aan den Oorlog tegen de Turken in 1788, en Keizer *Paul* verhief hem in 1797 tot veldmaarschalk. Toen hij in 1806 opperbevelhebber werd van het leger in Polen, toonde hij zich niet bestand tegen de taktiek van *Napoleon* en legde het kommando neder. Hij was een man van hardvochtigen inborst en werd den 24sten Augustus op zijn landgoed Saboerowo door één zijner lijfeigenen vermoord. — Zijn oudste zoon, geboren den 14den Juni 1772, trad desgelijks in dienst, veroverde in 1810 stormenderhand Basardsjik, werd generaal en overleed in 1834. — De jongste zoon van den veldmaarschalk, Graaf *Nikolai Michailowitsj*, geboren den 7den Januari 1777, onderscheidde zich in 1807 in den veldtocht in Pruisen en in 1808 als luitenant-generaal in Finland, waar hij meer dan ééne overwinning op de Zweden behaalde. Daarna werd hij opperbevelhebber in Turkije, zegepraalde den 7den September 1810 in den bloedigen slag van Batyn, veroverde Silistria, Roetsjoek en Gioergewo, doch overleed den 16den Mei 1811.

Kamer noemt men in het algemeen eene heslotene ruimte, bestemd om den mensch tegen den nadeeligen of onaangenamen invloed van het klimaat te beveiligen. Eene vereeniging, die er tijdelijk zitting houdt, wordt ook wel met dien naam bestempeld, zooals Eerste en Tweede Kamer, Kamer van Rhetorycke, Kamer van Koophandel enz. — Eene kamer is voorts eene vernauwing in de ziel van sommige vuurmonden. Zij dient om de buskruitlading te ontvangen. Te voren gaf men daaraan allerlei gedaanten; thans echter is zulk eene kamer cylinder- of kegelvormig. — Aanzienlijke personen, aan den dienst van een Vorst verbonden, zoodat zij zich steeds in zijne omgeving bevinden, voeren den titel van *kamerheer*. Zij dragen als onderscheidingsteeken een sleutel.

Kamermuziek noemt men zulke muziek, welke bij voorkeur in eene kamer of in een klein salon gemaakt wordt, omdat zij minder geschikt is om in kerken of zalen van grooten omvang voorgedragen te worden. Men brengt tot die rubriek zoowel vocale en instrumentale solovoordrachten als ensemblestukken. Solozang behoort zoowel in de kamer, als in de kerk of in de concertzaal te huis; van den zanger, die slechts over zwakke stemmiddelen te beschikken heeft, zegt men, dat hij eene kamerstem heeft. Het kleine koor — gemengd, of mannen- of vrouwenkoor —, beperkt tot enkel of desnoods dubbel quartet, kan in eene kamer geduld worden. De meest gezochte solo-instrumenten voor kamermuziek zijn: het klavier, de viool, de violoncel, de fluit, het huisorgel orgue-Alexandre, de seraphine en de harmonica; minder zijn dáár gewoon: de clarinet, de cornet-à-piston en enkele andere blaasinstrumenten. Als accompagnement was vroeger in de kamer zeer gebruikelijk de guitarre; nog zeldzamer komt daar de harp voor. Zeer schoone kamermuziek leveren duo's, trio's en quartetten van zangers met begeleiding van een instrument, of geheel op instrumenten gegeven; vooral strijkquartetten voor twee violen, violoncel en altviool hebben bij de muziekliefhebbers een zeer goeden naam. Hoorninstrumenten deugen niet voor kamermuziek; zij behooren in het orkest of dienen tot begeleiding van het orgel. De nieuwere componisten hebben veel voor kamermuziek geschreven. Vooral *Mendelssohn* gaf een ruimen oogst daarvan. Met hem mogen *Beethoven*, *Schubert*, *Schumann* en vele anderen genoemd worden.

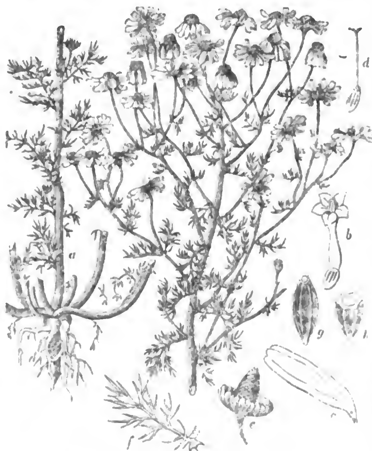
Kamer van koophandel. Sinds lang, vooral in de middeneeuwen, deed zich de behoefte gevoelen onder hen, die een zeker beroep uitoefenden of zich aan denzelfden tak van nijverheid wijdden, om zich met elkander te vereenigen, teneinde door onderlinge samenwerking met gemeenschappelijke krachten zich te verdedigen tegen aanvallen van andere standen of categorieën van personen en om de belangen van hun vak zooveel mogelijk te behartigen en voor te staan bij de Regeering en tegenover particulieren. Aan dat streven dankten de gilden hun ontstaan. Vooral handel en industrie met aanverwante takken van bestaan beseften de noodzakelijkheid om op die wijze voor de handhaving van de voor hen zoo noodige vrijheid in de bres te springen, teneinde voortdurend een waakzaam oog te kunnen houden op alles, wat met de belangen van hunne bronnen van bestaan in verband stond. Met die bedoeling werden bij de beschaafde, handeldrijvende natiën naast de gilden, corporatiën of vereenigingen in het leven geroepen, teneinde zich met die zorg te belasten. Terwijl zij eerst een geheel particulier karakter hadden, werden zij langzamerhand door de regeeringen erkend en bevestigd tot meer of min officieele instellingen, wier taak

het was, der regeering voor te lichten omtrent alle onderwerpen, die nijverheid en handel, betreffen, terwijl haar tevens vaak ook rechtsprekende macht werd toegekend. Allengs namen die instellingen geheel de plaats der vroegere gilden in. Het deel der taak, dat in *raadgeven* en *toezicht* houden omtrent en op de belangen van handel en nijverheid bestaat, werd sinds lang toevertrouwd aan de *kamers van koophandel* — in 't Duitsch „*Handelskammern*", in 't Fransch, „*chambres de commerce*", — terwijl de rechtspraak in handelszaken overgelaten werd — op aandringen vaak van de kamers van koophandel — aan *rechtbanken van koophandel*, samengesteld uit mannen van het vak, aan wie tegelijk soms de beslechting van geschillen tusschen werkbazen en arbeiders werd opgedragen. Zoo vestigde de Wet van 12 April 1803 in Frankrijk in sommige departementen „Conseils de Prud-hommes", voor wie de geschillen tusschen ondernemers van fabrieken en het werkvolk ter beslissing werden gebracht, terwijl zij tevens toezicht hielden op de orde en tucht in de fabrieken en zij het recht hadden om overtredingen disciplinair te straffen. Eene wet van 24 December 1802 droeg in Frankrijk aan de kamers van koophandel het toezicht op over de publieke werkzaamheden, die betrekking hadden op den handel, de rivieryaart en het in orde houden der havens. In Engeland bestaat soortgelijke staatsinstelling, als adviseerend lichaam omtrent de handelsbelangen, reeds sinds 1695. In Pruisen werd dit onderwerp geregeld bij de wetten van 17 Januari 1845 en 11 Februari 1848. Bij ons worden de Kamers van Koophandel geregeerd, haar werkkring en hare samenstelling het laatst geregeld bij het Koninklijk Besluit van 9 November 1851, Staatsblad N° 142, gedeeltelijk herzien en aangevuld door de Besluiten van 11 Augustus 1859 Stbl. N° 80 en van 12 Juli 1873 Stbl. N° 108. In alle gemeenten, waar de uitgebreidheid van handel en fabrieken het, volgens het oordeel der gemeentebesturen, wenschelijk maakt, worden, onder goedkeuring van den Koning, kamers van koophandel en fabrieken gevestigd. Hare bestemming is: aan het algemeen bestuur en aan de provinciale en gemeentebesturen, binnen welker gebied zij gevestigd zijn, hetzij op hun daartoe te kennen gegeven verlangen, hetzij uit zich zelven inlichtingen te geven, adviezen uittebrengen of voorstellen te doen over onderwerpen den handel of het fabriekwezen betreffende, en verder aan de handelaren en aan de fabrikanten der plaats, waar zij gevestigd zijn, zoodanige mededeelingen te doen, als de besturen zullen verlangen of als zij in het belang van handel en fabriekwezen nuttig zullen achten. Men ziet het, hier te lande heeft de instelling zuiver het karakter bewaard van *adviseerend* lichaam; geene regeermacht, geene rechtspraak ligt binnen den kring van hare werkzaamheid. Natuurlijk kunnen zij zich, waar het te doen is om nadere inlichtingen of mededeelingen, vereenigen met andere kamers of andere personen of collegiën, teneinde zoo ruim en goed als mogelijk hare veelomvattende taak te volbrengen. Vereischten tot benoembaarheid als lid eener kamer zijn, dat men ten minste 30 jaren oud is, dat men woont ter plaatse, waar eene kamer gevestigd is en dáar ten minste gedurende vijf jaren bestuurder eener onderneming van handel of van fabriekwezen, of in eenige met die takken van nijverheid in verband staande betrekking zij geweest. Het getal leden van elke kamer wordt door den Koning bepaald. Zij worden gekozen door kiesgerechtigde handelaren en fabrikanten der plaats, waar de kamer is gevestigd. Kiezers zijn: Nederlanders, die meerderjarig zijn, ingezetenen der gemeente en in 't volle genot van hunne burgerlijke en burgerschapsrechten, die ter zake van eenig bedrijf van handel of fabriekwezen zeker bedrag in het patentrecht betalen — welk bedrag voor elke kamer door den Koning wordt bepaald. Om de twee jaren treedt de helft der kamerleden volgens rooster af. Het gemeentebestuur maakt de kiezerslijsten op, die voor een ieder openbaar ter inzage worden gelegd; reclames tegen die lijsten worden bij het gemeentebestuur ingebracht en beslist, met appél op de Gedeputeerde Staten. In eene vergadering van kiesgerechtigden worden de opengevallen plaatsen aangevuld door stemming met gesloten briefjes. De kamer kiest uit haar midden een voorzitter en zijn plaatsvervanger; den secretaris benoemt zij uit of buiten hare leden; in geen geval is hij lid der kamer; hij heeft daarin slechts eene adviseerende stem. De kosten der kamer worden door het gemeentebestuur gedragen. Particuliere vereenigingen zijn op onderscheidene plaatsen ook van ons land in den laatsten tijd verrezen onder den naam van „Handelsvereenigingen", die zich eveneens ten doel stellen om de belangen van handel, nijverheid en aanverwante vakken voor te staan en te behartigen, hetzij in het algemeen, hetzij in één of ander speciaal opzicht. Zij hebben tot den bloei en de ontwikkeling van den handel op meer dan éene plaats reeds aanmerkelijk bijgedragen.

Kamgras (Cynosurus *L.*) is de naam van een plantengeslacht, hetwelk tot de familie der *Grassen* (Gramineae) en tot de afdeeling der *Beemdgrassen* (Poaceae) behoort. Het onderscheidt zich door eene aarvormige, naar éene zijde gekeerde pluim, terwijl ieder aartje aan den voet voorzien is van een groot, kamvormig schutblad. De eenige soort, het gewone *kamgras* (Cynosurus cristatus *L.*), groeit algemeen op onze weilanden en verschaft een goed voeder voor het vee. De slanke halmen worden ook wel gebezigd tot fijn vlechtwerk.

Kamille (Matricaria Chamomilla *L.*) is de naam eener plant, die tot de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (Compositae) en tot het geslacht *Matricaria* behoort. Dit laatste onderscheidt zich door dakpansgewijs over elkander liggende omwindselblaadjes, een kegelvormigen, inwendig hollen bloembodem zonder stroschubben, lintvormige vrouwelijke straalbloemen, buisvormige, tweeslachtige schijfbloemen en bijna rolronde vruchtjes zonder zijvleugels en aan de binnenzijde met 5 ribben voorzien. De straalbloemen zijn wit, de schijfbloemen geel. Ook in ons Vaderland, op bouwland en aan wegen, groeit de *gewone kamille* (M. Chamomilla *L.*), eene éenjarige plant met dubbel-vindeelige bladeren, draadvormige bladslippen en naar beneden omgeslagen straalbloemen. Men vindt ze voorts in

geheel Midden-Europa, en hare bloemen, in de apotheek als Flores Chamomillae vulgaris bekend, bevatten geringe hoeveelheden van de kostbare blauwe kamille-olie, alsmede bitterstof, gom, hars en zouten. De bloemen worden bij krampen als pijnstillend en bij verkoudheid als zweetdrijvend middel op de wijze van thee gebruikt, alsmede uitwendig voor warme omslagen, in baden enz. Wij geven hierbij in *a* de afbeelding van eene in 2 deelen verdeelde plant op 2/3de der natuurlijke grootte, in *b* eene schijfbloem, in *c* eene straalbloem, in *d* een vruchtbeginsel met een stamper van eene schijfbloem, alle op 5-voudige grootte, in *e* een bloembodem met omwindsel, in *f* één der bovenste bladeren, beide in natuurlijke grootte, in *g* eene vrucht en in *h* deze doorgesneden, beide 5-maal vergroot. — In de apotheek vindt men ook de *Roomsche kamille* (Anthemis nobilis *L.*), die in Frankrijk, Spanje en Italië in het wild groeit. Zij onderscheidt zich vooral door grootere bloemen en een platten bloembodem, waarop de strooschubben niet ontbreken. Zij wordt in de omstreken van Brussel gekweekt en bezit desgelijks een prikkelend, zweetdrijvend vermogen.

De gewone kamille (*Matricaria Chamomilla*).

Kamerijk (Cambray), eene versterkte stad, tevens een bisschopszetel, in het Fransche departement du Nord, ligt aan de Schelde, welke hier nog eene beek is, en aan het kanaal van St. Quentin, 7 geogr. mijl ten zuiden van Rijssel en telt als stad bijna 17 000 en als gemeente ruim 22 000 inwoners. Men heeft er eene citadél, eene hoofdkerk met het praalgraf van *Fénélon*, aldaar in 1705 als aartsbisschop overleden, en eene boekerij met ruim 35 000 boekdeelen en 1 000 handschriften. De belangrijkste handelsartikelen zijn er linnen en batist, — voorts zijn er onderscheidene fabrieken. Deze stad is het aloude Cameracum en ten tijde der Romeinen éene der aanzienlijkste steden van Gallië. In de 5de eeuw na Chr. kwam zij in de macht der Franken en vormde later met haar gebied een graafschap, maar in 1677 werd dit laatste met Frankrijk vereenigd. In 1508 werd er door *Lodewijk XII* van Frankrijk, *Ferdinand de Katholieke*, *Maximilliaan I* en Paus *Julius II* de Ligue de Cambray gesloten met het doel om de Venetiaansche Republiek te kortwieken, — en in 1529 kwam er de vrede tot stand tusschen *Karel V* en *Frans I.*

Kamfer verkrijgt men uit het hout en de bladeren van den kamferboom (*Laurus Camphora*). De kamfer van China wordt voor de beste gehouden, doch zij bereikt Europa niet, omdat de aldaar aanwezige kamferboom (Dryobalanops Camphora *Coleb.*). haar slechts in geringe hoeveelheid oplevert en de Chineezen er goed voor betalen. De Chineesche en Japansche kamfer wordt in Europa door eene herhaalde sublimatie gezuiverd. Zij is wit, glanzig, doorschijnend en kristallijn, heeft een eigenaardigen, doordringenden reuk en smaak, is zeer ontvlambaar, zelfs op het water, verdampt reeds bij de gewone temperatuur in de opene lucht, vooral bij verwarming, smelt bij 175° C., kookt bij 204° C. en lost weinig op in water, doch des te beter in alkohol, aether, vette en aethérische oliën en heeft tot samenstelling $C_{10}H_{16}O$. Bij de Grieken en Romeinen was zij onbekend; zij is het eerst in Europa gebracht door de Arabieren. In de geneeskunde bezigt men eene oplossing van kamfer in wijngeest (kamferspiritus) uit- en inwendig als een prikkelend middel. Het heeft tegelijkertijd een pijnstillend vermogen. — Men vervaardigd ook kunstkamfer, namelijk eene naar kamfer riekende verbinding, welke men verkrijgt door de werking van chloorwaterstofzuur op terpentijnolie en eenige andere vluchtige oliën. Zij heeft tot samenstelling $C_{10}H_{16}.NCl$, smelt bij 150° C. en kookt bij 210° C. — Iets geheel anders is de *kamphine*, welke tot verlichting gebezigd wordt; zij bestaat enkel uit gedestilleerde terpentijnolie. Men verkrijgt ze door destillatie van een mengsel, bestaande uit 1 deel gebranden kalk, 50 deelen water en 50 deelen terpentijnolie, of uit een heldere oplossing van 1 deel chloorkalk, 50 deelen water en 80 deelen terpentijnolie. In het laatste geval blijft het mengsel gedurende een etmaal onmiddelijk vóór de destillatie rustig staan. Men verkrijgt uit 100 pond ruwe terpentijnolie 90 tot 95 pond pond kamphine, welke daarna met gips wordt omgeschud en vervolgens eene

naar citroen riekende, heldere vloeistof vormt. De kamphine vereischt wegens hare ontbrandbaarheid eene groote mate van omzichtigheid; zij wordt in voor haar ingerichte lampen gebrand en geeft een helder licht.

Kaminting is de naam van een gebergte in de centrale bergketen, die Borneo van het noordoosten naar het zuidoosten doorsnijdt en vertakkingen naar het zuiden en het westen zendt. Uit dit gebergte ontspringen de tallooze groote rivieren, die zich naar het oosten, zuiden, westen en noorden spoeden, om zich in zee uit te storten. De meeste van die rivieren zijn tot ver in het binnenland bevaarbaar. Dat gebergte is nog zeer weinig bekend. Geleerden, zooals *Schwaner*, *Muller* enz., beweren, dat het niet vulkanisch is. Engelsche schrijvers vermelden, dat de bergtop, in de landstaal Japoh Poerau, maar door hen Boekiet Tebong geheeten, boven de sneeuwlijn verheven is, hetgeen op eene hoogte van meer dan 5 000 Ned. el zou wijzen. Die bergtop zou aan de zuidelijke grens van Serawak op 1°30' N.B. gelegen zijn.

Kamp (Een) noemt men eene vereeniging van troepen of ook de plaats, waar zulk eene vereeniging geschiedt. Zulk een kamp dient in tijd van oorlog om eene groote troepenmassa van verschillende wapens op één punt te verzamelen, ten einde met vereende macht een vijandelijken aanval af te slaan, of zelf eene beslissende operatie tegen den vijand te wagen. Het wordt in vredestijd betrokken om de soldaten aan het leven in het open veld te gewennen en tevens krijgsbewegingen op groote schaal uit te voeren. Doorgaans wordt zoodanig kamp opgeslagen in een gunstig seizoen, zoodat de manschappen van het verblijf in tenten zoo min mogelijk nadeel ondervinden, — en dan op eene uitgebreide, onbebouwde vlakte, waar het terrein geene belemmeringen voor de manoeuvres oplevert. Vermaard is in Frankrijk het kamp van Chalons. In ons Vaderland is de heide bij Gorssel, bij Zeist, bij Rijen enz. meermalen als kamp gebezigd. — Men heeft ook blijvende kampen op plaatsen, die voor de verdediging van groot belang zijn; zij worden met veldwerken versterkt en dragen den naam van geretrancheerde kampen. Zij worden inzonderheid aangelegd in de nabijheid van vestingen om er tot tijdelijke opneming van observatieen dekkingstroepen te dienen.

Kampen, eene welvarende stad in de Nederlandsche provincie Overijsel, is bevallig gelegen aan de rivier de IJsel, waarover eene fraaie brug werd gelegd, en telt ruim 18 000 inwoners (1884). De stad is, vooral door het bezit van het vruchtbare Kampereiland, zoo rijk, dat er geene gemeentelijke belastingen behoeven geheven te worden. Men heeft er een groot aantal fabrieken, een instructiebataljon voor toekomstige onderofficieren, een godgeleerd seminarium met eenige hoogleeraren ten behoeve der Christelijk-Gereformeerden, een gymnasium, eene hoogere burgerschool met vijfjarige cursus en een fraai, antiek stadhuis met een belangrijk archief. In de St. Nicolaaskerk aldaar, welke in 1396 verrees, wordt het hart van den admiraal *de Winter* bewaard. De wallen rondom Kampen zijn in sierlijke wandelparken herschapen. Men houdt deze stad voor de geboorteplaats van *Thomas a Kempis*. Zij werd in 1286 gesticht, was eene vrije Rijks- en hansestad en bezat het muntrecht. In 1578 werd zij door de Nederlanders aan de Spanjaarden ontrukt, doch in 1672 door de Münstersche en Fransche troepen ingenomen. In November 1813, bij de nadering van het korps onder *von Bülow*, maakten de ingezetenen zich meester van de brug en bevorderden daardoor de afschudding van het Fransche juk.

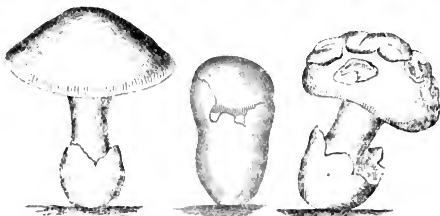
Kampen (Nicolaas Godfried van), een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Haarlem den 15den Mei 1776, had gedurende zijn leven met vele wederwaardigheden te worstelen, doch onderscheidde zich vooral door zijne onvermoeide werkzaamheid. Nadat hij scholen te Haarlem, Crefeld en Mühlheim aan de Rijn bezocht had, keerde hij in 1792 naar Haarlem terug en legde zich toe op het vaderlijk bedrijf, de bloemisterij. In 1795 echter vertrok hij naar Leiden, om aldaar bij de gebroeders *Murray* voor den boekhandel te worden opgeleid. Hij oefende zich inmiddels met den grootsten ijver in de kennis der oude en nieuwe talen en verbond zich in 1801 aan de redactie der Leidsche Courant. Het volgende jaar werd hij tevens deelgenoot in bovenvermelden boekhandel, doch deze ging achteruit en bedreigde hem met het verlies van zijn geheele vermogen, zoodat hij zich daaraan onttrok (1805). Hij begon nu les te geven in nieuwe talen en aanvaardde in 1810 de redactie van een staatkundig nieuwsblad te Alphen. De verwachtingen, die hij van deze werkzaamheid koesterde, werden echter eerlang verijdeld; in 1811 keerde hij naar Leiden terug, hervatte zijne betrekking als redacteur der Leidsche Courant en als onderwijzer in de Hoogduitsche en Engelsche talen, werd bibliothecaris van de Bibliotheca Tysiana en zag zich in 1815 benoemd tot lector in de Hoogduitsche taal aan de académie. Tevens gaf hij onderwijs aan de school van *de Raadt* te Noordhey, doch werd in 1829 beroepen tot hoogleeraar in de Nederlandsche letterkunde en geschiedenis aan het athenaeum te Amsterdam, welk ambt hij aanvaardde op den 30sten November van dat jaar met eene redevoering „Over den geest der Nederlandsche letterkunde." Ook dáár verwierf hij talrijke vrienden, die hem, in weerwil van zijne afgetrokkenheid en van zijne onhandigheid in het dagelijksch verkeer, innig vereerden wegens zijne uitmuntende gaven van verstand en hart. Hij overleed te Amsterdam den 15den Maart 1839, en de hoogleeraar *S. Muller* gaf van hem eene voortreffelijke „Leven- en karakterschets (1840)". Van zijne talrijke geschriften noemen wij: „Zedekundige schoonheden der Ouden enz (1807—1810, 4 dln)", — „Beknopt geschiedkundig overzigt der groote gebeurtenissen in Europa van den Vrede van Amiens tot de verovering van Parijs (1814, 2 st.)", — „Geschiedenis der Fransche heerschappij in Europa (1815—1823, 8 dln)", — „Mnemosyne etc. (met *Tijdeman*, 1815—1821, 10 dln)", — „Verkorte geschiedenis der Nederlanden (1819—1820, 2 dln; 3de druk, 1838—1839)", — „De aarde beschouwd in haren natuurlijken toestand enz. (3de druk, 1841)", — „Handboek der Hoog.

duitsche letterkunde enz. (1825—1828, 4 st.)", — „Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden enz. (1821—1826, 3 dln)", — „Proeve eener geschiedenis der Kruistochten (1826, 4 dln)", — „Vaderlandsche karakterkunde enz. (1826—1828, 2 dln)", — „Geschiedenis van Griekenland (1827—1835, 7 dln)", — „Afrika en deszelfs bewoners enz. (1822, 3 dln)", — „Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa (1831—1833, 3 dln)", — „Magazijn voor wetenschappen, kunsten en letteren (1831, 10 dln)", — „Geschiedenis van den vijftienjarigen vrede in Europa van 1815—1830 (1832)", — „Gedenkboek van Hollands moed en trouw gedurende den Belgischen opstand (1834)", — „Handboek van de geschiedenis der letterkunde bij de voornaamste Europeesche volken in nieuwe tijden (1835—1837, 1 dln)", — „De Levant of Mohammedaansch Azië enz. (1836, 3 dln)", — „Gezichten in Holland en België enz. (met platen van *Bartlett*, 1838, 21 afl.)", — „Griekenland en Europisch Turkije enz. (1838)", — „Europisch Rusland en deszelfs bewoners enz. (1838)", — „De valleijen der Waldenzen enz. (1838—1841, vervolgd door *Sybrandi*, 18 afl.)", — en „Geschiedenis der Christelijke Kerk in de vroegste eeuwen tot op den tijd der Kruistochten (1839)". Van zijne „Verhandelingen" zijn 2 met goud en éene met zilver bekroond door Teyler's Genootschap, — 4 met goud door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, — éene met zilver door het Utrechtsch Genootschap, — éene met goud door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, — en éene met goud door de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Daarenboven heeft hij een groot aantal vertalingen geleverd, vooral van aardrijks- en geschiedkundige werken en romans, alsmede een groot aantal opstellen in tijdschriften. Ook bewerkte hij de letter W van het „Uitlegkundig woordenboek op de werken van P. C. Hooft". Te bejammeren blijft het steeds, dat men, wegens overijling in redactie of correctie, niet altijd op zijne gegevens vertrouwen kan.

Kamperduin, een dorp, in de Nederlandsche provincie Noordholland tusschen Alkmaar en den Helder aan de westkust gelegen, is bekend door den Zeeslag van Kamperduin, geleverd den 11den October 1797. De Fransch-Bataafsche vloot onder admiraal *de Winter* leed aldaar de nederlaag voor de Engelsche onder den vice-admiraal *Duncan*, die deswege den titel ontving van Viscount of Camperdown.

Kamperfoelie (Lonicera Periclymenum *L.*) is de naam eener plant, welke tot de familie der *Caprifoliaceën* en tot het geslacht *Lonicera* behoort. Dit laatste onderscheidt zich door een kelkzoom met 5 korte lobben, door eene naar onder buis-, naar boven trechtervormige bloemkroon met eene 4-lobbige bovenen eene gave onderlip, door 5 meeldraden, door een onderstandigen, 3-hokkigen eierstok met een draadvormigen stijl en een 3 lobbigen stempel en door eene besvrucht met 2 tot 4 zaden. Onze inlandsche kamerfoelie is een heester met een slingerenden stengel, tegenovergestelde, gaafrandige, vrije bladeren en gesteelde hoofdjes van gele bloemen. Men vindt ze tusschen kreupelhout, vooral in zanderige streken, en zij bewijst bij den aanleg van prieelen goede diensten.

Kampernoelje is de naam van een eetbaren champignon of paddestoel (Agaricus campestris *L.*), die ook in ons Vaderland dikwijls voorkomt. Zij behoort tot de klasse der *Zwammen* (Fungi). Deze zwam is in hare jeugd bijna bolrond en wit en heeft later een uitgebreiden hoed met rozenroode, later bruinachtige lamellen, terwijl de steel van een ring voorzien is. Zij groeit in tuinen en weiden, wordt ook in bakken gekweekt en is zeer smakelijk. Tot hetzelfde geslacht (Agaricus) behoort ook de keizerling (A. caesareus *L.*), van ouds geroemd als de voornaamste onder de zwammen. Zij vertoont zich eerst in de gedaante van een hoenderei. Wanneer men dit opent, ontwaart men daarin reeds den donker-oranjekleurigen hoed en het goudgele vleesch. Later barst het eivormig hulsel in onderscheidene lobben vaneen, en dan komt de eerst bol-, daarna schermvormige hoed te voorschijn. Deze is donker-roodachtig geel en heeft kleine, verhevene lijnen aan den rand. Onder de lamellen, die bleekgeel zijn, bevindt zich een bedekkend vlies. De steel is rolrond, geel en aan de basis knolvormig. Deze zwam heeft in versehen toestand weinig reuk, maar riekt te sterker als zij gekookt wordt. Men vindt ze meestal in kleine groepen op heidevelden, weilanden en in bosschen, — vooral onder eiken- en kastanjeboomen op een grazigen leem- of zandgrond. Zij groeit in het zuiden van Duitschland, in Hongarije, Polen, Frankrijk en Italië. Alleen jonge zwammen zijn eetbaar. Wij geven hierbij de afbeelding

De keizerling.

van deze zwam in 3 tijdperken harer ontwikkeling op [illegible]de tot 1/4de harer natuurlijke grootte.

Kämpfer (Engelbert), een vermaard reiziger, geboren den 16den September 1651 te Lemgo in het graafschap Lippe, zocht zich voor te bereiden voor de studie der geneeskunde en bezocht reeds op jeugdigen leeftijd het noorden van Duitschland, Pruisen, Polen en Zweden en ging als gezantschapssecretaris in Zweedschen dienst naar Rusland en Perzië. Hij toefde 2 jaren te Ispahan en verzamelde er bouwstoffen voor zijne beschrijving van Perzië. Vervolgens trad hij als heelmeester in dienst van de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie en bezocht Ceilon, Coromandel en Bengalen. In 1689 keerde hij naar Batavia terug, maakte zich bekend met Java en vertrok in 1690 over Siam naar Japan. Hier bezocht hij tot tweemaal toe de hoofdstad Jedo en kwam in 1692 weder te Batavia. Nu keerde hij terug naar Europa, werd in zijne geboorteplaats lijfarts van den Graaf *van der Lippe* en overleed aldaar den 2den November 1716. Gebruik makende van bouwstoffen, hem door onzen landgenoot *Johannes Camphuys* (zie aldaar) verschaft, leverde hij eene merkwaardige beschrijving van Japan, die naar het Hoogduitsch handschrift in het Engelsch werd vertaald onder den titel: „The history of Japan, with an acconnt of the ancient and present state of government of that empire etc. (1727, 2 dln folio)", welk boek later in het Fransch en Nederlandsch vertaald en eerst in 1777 in het Hoogduitsch uitgegeven is. Ook schreef hij: „Amoenitatum exoticarum politico-physico-medicarum, quibus continentur variae relationes etc. rerum Persicarum et ulterioris Asiae fasciculi V (1712)", — en „Icones selectae plantarnm, quas in Japonia collegit et delineavit E. Kämpfer (1691)".

Kämpferia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scitamineën*. Het onderscheidt zich door een buisvormigen kelk, eene bloemkroon met dubbelen rand, bloembladvormige meeldraden, één knodsvormigen stempel en eene 3-hokkige, veelzadige doosvrucht. Het is alzoo genoemd naar den vermaarden reiziger *Engelbert Kämpfer* en omvat overblijvende bolgewassen, die in de keerkringsgewesten groeien en waaronder zich onderscheiden geneeskrachtige planten en sierplanten bevinden. Van de soorten noemen wij *K. Galanga L.*, in Oost-Indië te vinden, met witte, welriekende bloemen en specerijachtige wortels, — *K. pandurata Roxb.*, die op Sumatra te huis behoort, — *K. rotunda L.*, desgelijks met witte, welriekende bloemen, — voorts *K. elegans Wall.*, *K. latifolia Don.* en *K. ovalifolia Rosc.*, welke, uit Oost-Indië afkomstig, als sierplanten worden gekweekt.

Kamphausen (Adolf Hermann Heinrich), een Protestantsch godgeleerde, geboren te Solingen den 10den September 1829, bezocht de realschool te Barmen, het gymnasium te Elberfeld en de hoogeschool te Bonn, was van 1855 tot 1859 secretaris van *Bunsen* en privaatdocent in de theologie te Heidelberg en werd vervolgens hoogleeraar in de theologie en directeur van het theologisch seminarium te Bonn. Van zijne geschriften vermelden wij: „Das Lied Moses. Deuteron. 32 (1862)", — „Das Gebet des Herrn erklärt (1866)", — „Die Hagiographen des Alten Bundes (1868)", — en „Die Psalmen (1863)". Ook bezorgde hij de uitgave der „Einleitung in die heilige Schrift (1860; 3de druk, 1870)" van *Bleek*.

Kampioen, in het Fransch *champion* en in het Gothisch *kiampur*, is de naam van een strijder in een tweegevecht. In Engeland bestaat nog altijd de betrekking van kampioen des Konings. Zij is erfelijk in een bepaald geslacht. Deze kampioen is verplicht om na de kroning van den Vorst van top tot teen gewapend en te paard in Westminsterhall den strijdhandschoen ter aarde te werpen en ieder ten tweekamp op te roepen, die weigert de rechten des Konings te erkennen. Reeds ten tijde van *Richard III* (1377) vindt men dien kampioen vermeld.

Kampschulte (Wilhelm), een verdienstelijk Duitsch geschiedkundige, geboren te Wickede in Westfalen, studeerde te Münster en te Paderborn en verkreeg vervolgens van het ministerie van Eeredienst in Pruisen eene toelage, zoodat hij zich onverdeeld aan de geschiedenis kon wijden. In 1855 ging hij naar Bonn en verwierf er het volgende jaar den doctorsrang. Hij vestigde er zich als privaatdocent, werd er in 1858 buitengewoon en in 1861 gewoon hoogleeraar en overleed den 3den December 1872. Hij schreef: „De Georgio Wicelio (1856)", — „Die Universität Erfurt in ihrem Verhältnisse zur Reformation (1858—1860, 2 dln)", — „De Joanne Croto Rubiano (1862)", — en „Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf", een onvoltooid werk, op 3 deelen berekend, doch waarvan in 1869 enkel het eerste deel is verschenen. Dit boek, door een R. Katholiek geschreven, is zeer gunstig beoordeeld. Het getuigt van waarheidsliefde en van eene ijverige bronnenstudie.

Kamptulikon noemt men eene stof, bereid uit kaoetsjoek en afval van kurk en geschikt om tot vloerbekleeding te dienen. Men brengt, om die stof te verkrijen, de kaoetsjoek onder eene kneedmachine, vormt ze tot platen, bestrooit ze met kurkpoeder en laat ze tusschen verwarmde cylinders doorgaan. Hierbij wordt zij op nieuw met kurkpoeder bestrooid en men herhaalt de bewerking met de cylinders, totdat de kaoetsjoek de grootst mogelijke hoeveelheid kurk heeft opgenomen. Om er behoorlijke platen van te maken, legt men ze op eene ijzeren plaat en brengt ze met deze tusschen zeer sterk tegen elkaâr drukkende cylinders. Daarna worden de kamptulikonplaten in een koel vertrek nedergelegd, zoodat zij allengs weder veerkrachtig worden. Wil men daarmede den vloer van een vertrek bekleeden, dan worden de randen met eene oplossing van kaoetsjoek en benzine aan elkander gelijmd. Zulk eene bekleeding kan men gemakkelijk reinigen, is warm en maakt de voetstappen onhoorbaar. Zij wordt vooral in Engeland veel gebruikt.

Kamptz (Karl Albert Christoph Heinrich von), een Pruisisch staatsman, geboren te Schwerum den 16den September 1769, studeerde te Göttingen, trad in 1790 in Mecklenburg-Strelitz in staatsdienst en werd in 1792 kanselarijraad en geheim referendaris en in 1799 assessor van het Hof- en landgericht. In 1804

benoemde de Koning van Pruisen hem tot assessor bij het Rijkskamergericht te Wetzlar, en bij de opheffing van het Duitsche Keizerrijk werd hij vice-president van het gerechtshof te Stuttgart, waarna hij in Pruisischen dienst onderscheidene rechterlijke waardigheden bekleedde en in 1824 bevorderd werd tot eerste directeur der afdeeling Onderwijs bij het ministerie van Eeredienst. In 1830 belastte hij zich met de portefeuille van Justitie, doch legde haar in 1842 neder. Hij overleed den 3den November 1849. Deze staatsman onderscheidde zich door grooten ijver, zoodat hij zich jegens de Pruisische wetgeving zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Daarentegen werd hij hard gevallen over de gestrengheid, waarmede hij de handelingen der volksleiders naspoorde. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „Beiträge zum mecklenburgischen Staats- und Privatrechte (1795—1805 5 dln)", — „Mecklenburgische Rechtssprüche (1800—1804, 2 dln)", — „Civilrecht der Herzogthümer Mecklenburg (1805—1824, 2 dln)", — „Handbuch der mecklenburgischen Civilprozessen (1810; 2de druk, 1822)", — „Codex der Gendarmerie (1815)", die bij het feest op den Wartburg verbrand werd, — „Beiträge zum Staats- und Völkerrechte (1815)", — „Die Provinzial- und statutarischen Rechte in der preuszischen Monarchie (1826—1828, 3 dln)", — „Actenmäszische Darstellung der preuszischen Gesetzgebung (1843)", — en „Zusammenstellung der drei Entwürfe des preuszischen Strafgesetzbuch (1844—1845, afl. 1—3).

Kampveer, zie *Veere*.

Kamtsjatka, een vulkanisch, met hooge bergketens bedekt schiereiland in het noordoosten van Azië, werd in 1797 door de Kozakken veroverd en schatplichtig gemaakt aan de Russische Kroon. Het heeft eene oppervlakte van ongeveer 9 000 □ geogr. mijl, bezit bij eene lengte van 180 eene breedte van 30 tot 60 geogr. mijl en grenst in het oosten aan de Zee van Kamtsjatka en in het westen aan de Zee van Ochotsk. De vulkanische berggevaarten worden voortgezet op de Koerilen, welke wederom aansluiten aan Japan. De oostkust is omgeven door eene dubbele keten van vuurspuwende bergen, die bij Kaap Lopatka (51° N. B.) eene aanvang neemt en zich uitstrekt tot 47° N. B. Van de 38 vulkanische kegels, die haar kronen, zijn 12 nog altijd werkzaam. De Awatsja verheft zich ter hoogte van 2 700, de Kamsjatkaja-Sopka ter hoogte van 5 000 Ned. el en onderscheidene andere vuurspuwende bergen bereiken eene hoogte van 2- tot 3 000 Ned. el. Slechts weinige blijven beneden de sneeuwgrens, die men er ter hoogte van 1 600 tot 1 700 Ned. el boven de oppervlakte der zee aantreft. Over het midden van het schiereiland loopt eene derde keten evenwijdig aan de genoemde; zij bestaat grootendeels uit voormalige vulkanen. De westzijde van het schiereiland is vlakker en met lage heuvelreeksen bedekt. Men vindt er zwavelpoelen, zwavellagen en warme bronnen, en hevige aardbevingen zijn er niet zeldzaam. Onder de talrijke wateren is de Rivier van Kamtsjatka de voornaamste; zij is 70 geogr. mijl lang, over 33 geogr. mijl van haren mond af bevaarbaar en stort zich uit aan de oostkust. Aan hare oevers strekken vruchtbare landen zich uit, alwaar men haver, gerst, rogge, aardappelen en groenten verbouwt. Het klimaat is er zeer ruw: de winter voert er gedurende 9 maanden heerschappij en in elk jaargetijde vriest het. De berghellingen zijn begroeid met berken-, lorken- en dennenboomen of met grazige weiden, terwijl in het noordoostelijk gedeelte de grond met rendierenmos is bedekt. De meren en rivieren bevatten er een overvloed van visch, vooral van zalm, en in de aangrenzende zeeën vindt men walvisschen, robben, kabeljauw en haring, gevolgd door eene ontelbare menigte watervogels. Op het land leven er reusachtig groote beren, wolven, rendieren, vossen, eene soort van wilde hoenders enz. Het schiereiland is zeer schraal bevolkt. De inboorlingen of Kamtsjadalen, die zich zelven Itelmen noemen, zijn door bloedige oorlogen tegen de Russen, door kinderpokken en misbruik van bedwelmende dranken tot een aantal van 20 000 versmolten, de bewoners der Koerilen medegerekend. De Sjamanendienst is de bij hen heerschende Godsvereering. De gunstige ligging van Kamtsjatka tusschen de Russische bezittingen in Azië en de voormalige in Amerika, alsmede de nabijheid der Japansche Eilanden, is oorzaak, dat er zich onderscheidene Russische volkplantingen gevestigd hebben. Onder deze is die te Peterpaulshaven aan de oostkust de belangrijkste. Te voren vormde dit schiereiland een afzonderlijk district, doch de ukase van 12 November 1856 heeft het met Ochotsk en de kust van het Amoerland bij het kustgewest van Oost-Siberië gevoegd; daarvan maakt het een arrondissement uit, Peterpaulshaven genaamd, waartoe ook de eilanden Karaga, Behring en Gamon, benevens de Russische Koerilen behooren.

Kamysjin, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Saratow, aan den mond der Kamysjenka en aan de Wolga gelegen, heeft eene stedelijke bank, een levendigen handel en omstreeks 16 000 inwoners. Het arrondissement onderscheidt zich door een zeer vruchtbaren bodem en onder zijne bewoners bevinden zich 80 000 Duitschers.

Kan. Onder dezen naam vermelden wij: *Johannes Benedictus Kan*, een Nederlandsch letterkundige. Hij werd geboren te Groningen den 31sten Augustus 1831, promoveerde aldaar in de rechten (op theses) en in de letteren op eene dissertatie: „De Ephoris Spartanis", was achtervolgens rector te Doesburg en te Nijmegen en bekleedt thans die betrekking aan het Erasmiaansch gymnasium te Rotterdam. Hij schreef: „Geschiedenis van het Erasmiaansch Gymnasium", — Opstellen over „Het Hooger Onderwijs", over „Erasmus" enz. in de „Nieuwe Rotterdammer Courant", — „Bloemlezing uit Latijnsche dichters (met dr. *Schröder*, 3 st.)", — Latijnsch Nederlandsch woordenboek (met laatstgenoemde)", — „Latijnsche grammatica", — „Iets over het epigram", — „Achterwaarts 1581—1881", — en Epistola ad virum clarissimum C. G. Cobet (in „Mnemosyne")", — voorts: „Ons hooger onderwijs (1866)", — „Geschiedenis der apostolische school te Nijmegen" en „Studie over Horatius I 28", beide in het „Tijdschrift voor Gymnasiën", — „Oud maar niet verouderd

enz. (1869)" — en een „Historisch-Geographischen atlas (1861)".

Cornelius Marius Kan, desgelijks een Nederlandsch letterkundige. Hij werd geboren te Groningen den 18den Maart 1837, was achtervolgens conrector te Winschoten en te Middelburg, vervolgens leeraar voor aardrijkskunde en geschiedenis aan de hoogere burgerschool te Utrecht en zag zich daarna benoemd tot hoogleeraar in de aardrijkskunde aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam, welke betrekking hij aanvaardde op den 1sten November 1877. Hij schreef: „Nederland en de kust van Guinea (1870)", — „Ontdekkingsreizen van den nieuweren tijd (1871)", — „Bibliografie van Nederlandsche boeken, brochures, kaarten enz. over Afrika (met den hoogleeraar *P. J. Veth*, 1876)", — „Internationaal onderzoek der Afrikaansche binnenlanden (1877)", — een „Atlas der natuurkundige aardrijkskunde (met *Posthumus*, 1873)", — leverde onderscheidene bijdragen in verschillende tijdschriften en was mederedacteur van het „Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap (1873)" en van de „Revue coloniale internationale (1885)".

Kanaal noemt men op het gebied der oceanographie eene zeeengte, sond of straat, een gedeelte der zee, hetwelk, aan weêrszijden door land begrensd, 2 groote zeeën met elkander verbindt. Bij uitnemendheid geeft men den naam van *het Kanaal* aan de zeeengte, die, tusschen Engeland en Frankrijk gelegen, de Noordzee met den Atlantischen Oceaan vereenigt. Het beslaat eene oppervlakte van 1400 □ geogr. mijl, bezit tusschen het Fransche eiland Ouessant en de Britsche Kaap Landsend een mond ter breedte van 27 geogr. mijl, waarna het zich tusschen Dover en Calais tot op eene breedte van slechts 5 geogr. mijl vernauwt. Zijne lengte bedraagt voorts 75, zijne aanzienlijkste breedte 35 geogr. mijl. Deze laatste bevindt zich tusschen den mond der Exe in Engeland en de reede van Cancale in Frankrijk. Aan de Fransche zijde vormt het Kanaal 3 merkwaardige inhammen of boezems, namelijk tusschen Kaap Grisnez en Kaap Antifer aan den mond der Somme, — tusschen laatstgenoemde Kaap en den Ras de Gatteville aan den mond der Seine, — en de Baai van St. Malo, waarin de Normandische Eilanden, welke aan Engeland toebehooren, gelegen zijn (Jersey, Guernsey, Alderney en eenige kleine eilanden met eene gezamenlijke oppervlakte van $3^1/_2$ □ geogr. mijl en omstreeks 100 000 inwoners). Ook aan de Engelsche zijde vormt zij onderscheidene baaien. De kust is op de oevers der beide Rijken zeer verschillend. Op het vaste land is de kust van Bretagne aanvankelijk steil- en rotsachtig, maar met een zandgrond omzoomd. Verder oostwaarts tot aan de reede van Cancale heeft men groote zandvlakten en vruchtbare groenlanden. Vanhier af begint de kust te rijzen, is gedeeltelijk met duinen bezet of heeft er steile wanden (falaises) ter hoogte van 50 Ned. el van kiezel-, kalk- en mergelbanken. Langs de baai der Seine verheffen zich de Calvados, eene reeks van rotsgevaarten, die zich over een afstand van eenige geogr. mijlen uitstrekken. Ten oosten van Dieppe loopt de kust noordwaarts naar de zijde van Calais, waar zich, evenals in Engeland, krijtbergen verheffen, die de Kapen Grisnez en Blancnez vormen. De geheele Fransche kust heeft echter geene enkele goede, door de natuur gevormde haven. Daarentegen heeft men aan de Engelsche zijde een steil, rotsachtig strand met talrijke insnijdingen en riviermonden, welke uitstekende havens aanbieden, die door landtongen en kapen beveiligd zijn tegen de stroomen en noordwestelijke stormen. Het Kanaal heeft de geringste diepte tusschen Calais en Dover, waar zij op de diepste plaats slechts 26 vadem bedraagt. Merkwaardig is het, dat de vloed er tegelijk van beide zijden binnendringt, zoodat hij er eene aanzienlijke hoogte bereikt, namelijk bij Calais nagenoeg 6 Ned. el. Bij St. Malo verheft zich het water bij springvloed zelfs tot eene hoogte van bijna 16 Ned. el. De scheepvaart op het Kanaal is ongemeen druk, en bij het toenemend verkeer tusschen Engeland en Frankrijk heeft men in den laatsten tijd het plan gevormd, maar ook weder laten varen, om die beide landen, onder het Kanaal heen, door een tunnel te verbinden.

In het binnenland is een kanaal een gegraven vaarwater, meestal dienende tot bevordering der scheepvaart. Het verbindt doorgaans rivieren, steden en dorpen. Waar zich veengronden bevinden, graaft men kanalen tot afleiding van het water en tot afvoer van turf, terwijl zij later wederom dienen om meststoffen naar de afgegraven landen te brengen, landbouwproducten vandaar naar de markplaatsen te voeren en het handelsverkeer te bevorderen. Honderd paarden kunnen per as niet zooveel voorttrekken als één paard per trekschuit of praam, en schoon de aanleg van spoorwegen de behoefte aan kanalen minder doet gevoelen, blijft deze waterweg nog altijd de goedkoopste.

De breedte en diepte van een kanaal dient evenredig te zijn aan het charter der schepen, die er gebruik van moeten maken. Is voorts, gelijk doorgaans, het terrein ongelijk van hoogte, dan voorziet men het kanaal van schutsluizen, waarachter het water tot eene bepaalde hoogte wordt opgehouden. Het bouwen van kanalen met de hiermede verbondene sluizen, bruggen enz. vormt een hoogst belangrijk gedeelte der waterbouwkunst. Waar een kanaal in verband staat met de zee, wordt het van zeesluizen met vloeddeuren voorzien, — waar het op hooge gronden gebrek heeft aan water, zorgt men door een kunstmatigen wateraanvoer (door een stoomgemaal) voor genoegzamen voorraad.

In ouden tijd werden de kanalen bepaaldelijk gegraven tot besproeiing der landen. Langs kanalen bracht men in Egypte het vruchtbaarmakend Nijlwater naar dorre streken. Hetzelfde doel beoogt men ook nu nog met sommige kanalen in Lombardije. In China heeft men er reeds sedert overouden tijd. In Europa bestonden in Italië sedert de 11de eeuw kanalen ter bevordering van den handel, — in Duitschland sedert de 14de eeuw. In ons Vaderland, waar de grond zeer geschikt is voor den aanleg van kanalen, bestaan er sedert eene reeks van eeuwen en ook in de tegenwoordige zijn er nog belangrijke gegraven, zooals het Noord-Hollandsche Kanaal, de

Noord-Willemsvaart, de Zuid-Willemsvaart, het Zederikskanaal, de Dedemsvaart, het Oranje-kanaal, het kanaal van Voorne, enz., terwijl het plan, om de bestaande Keulsche Vaart, die Amsterdam in gemeenschap brengt met de Rijn, te verbeteren of door eene meer rechtstreeksche te vervangen, nog niet is ten uitvoer gebracht en de verbetering van het kanaal van Amsterdam naar Rotterdam desgelijks nog tot de vrome wenschen der handelswereld behoort. In Holstein heeft men een verbindingskanaal tusschen de Noord- en Oostzee ter lengte van 4¾ geogr. mijl; het is in 1777—1784 gegraven, 30 Ned. el breed, 3 Ned. el diep en van 6 sluizen voorzien. Pruisen bezit een stelsel van kanalen, waardoor de Weichsel en de Elbe met de Oder en de Pregel met de Memel verbonden zijn. Het belangrijkste kanaal van Duitschland is echter het Ludwigs- of Main-Donaukanaal (ruim 136 Ned. mijl lang). Voorts heeft men er het König Wilhelmskanaal (bijna 50 Ned. mijl lang), het Elbing-Oberländische Kanaal (bijna 196 Ned. mijl lang), het Finow-Müllroser en Plauesche Kanaal (ruim 80½ Ned. mijl lang), het Bromberger Kanaal (26½ Ned. mijl lang), enz. Tevens bestaan er plannen, om het Duitsche kanaalnet uit te breiden en wel vooral door den aanleg van een Rijn-Weser-Elbekanaal, dat in zijne vier afdeelingen op eene gezamenlijke lengte is geraamd van bijna 421 Ned. mijl. Voorts is in Oostenrijk een plan ontworpen, om door een kanaal, van Weenen uitgaande en door Moravië en Silezië loopende, de Donau met de Oder te verbinden, alsmede om een Donau-Moldau-Elbekanaal te graven. Ook Rusland bezit onderscheidene kanalen, zooals het Beresina-, Oginski- en Koningskanaal, die de Oostzee in verband brengen met de Zwarte Zee, — voorts het Ladogakanaal, dat eerstgenoemde Zee vereenigt met de Caspische Zee, terwijl de ingenieur *Danilow* bij het ministerie een plan heeft ingeleverd tot het graven van een kanaal ter verbinding van de Zwarte Zee met de Caspische Zee. In Spanje verbindt het Keizerskanaal Saragossa met Tudela; — in Zweden heeft men het Trolhättakanaal, in Egypte het hoogst merkwaardige Kanaal van Suéz, hetwelk gelegenheid geeft om uit de Middellandsche Zee de Roode Zee te bereiken. Het belangrijkste kanaal in Frankrijk is het Canal du Midi of Canal de Languedoc, hetwelk een waterweg vormt van de Middellandsche Zee naar den Atlantischen Oceaan; het is in 1666—1681 gegraven, 45 Fransche mijl lang, 20 Ned. el breed en 2 Ned. el diep. In 1881 bezat Frankrijk 37 kanalen met eene gezamenlijke lengte van bijna 4991½ Ned. mijl. Ook dáár evenwel koestert men het voornemen tot den aanleg van nieuwe kanalen, die verbindingswegen moeten vormen tusschen de Oise en de Aisne, de Marne en de Saône, de Doubs en de Saône, de Schelde en de Maas, de Loire en de Garonne enz. In Engeland vindt men het Bridgewaterkanaal en het hoogst merkwaardige Caledonische Kanaal, terwijl men ook in de Nieuwe Wereld prachtige werken heeft voltooid om de groote rivieren en meren door middel van kanalen in onderlinge gemeenschap te brengen. Alleen in den staat New York varen 4500 kanaalbooten.

Eindelijk vermelden wij eenige hoogst merkwaardige zeekanalen, zooals dat van Suéz, dat de Middellandsche Zee met de Roode Zee verbindt, — dat van Corinthe en dat van Panama, die beide thans gegraven worden, — en dat van Malakka, hetwelk pas ontworpen is en de vaart uit Europa naar China niet minder dan 600 zeemijlen zou bekorten.

Kanaän, zie *Palaestina*.

Kanagawa, eene havenstad op het Japansche eiland Nipon, ligt tegenover Yokohama. Zie onder *Japan*.

Kanaris (Konstantijn), één der vermaardste zee- en vrijheidshelden van Nieuw-Griekenland, werd geboren in 1790 op het eiland Ipsara. Vóor het uitbarsten van den opstand was hij gezagvoerder op een klein koopvaardijschip, zoodat hij volkomen gelegenheid had, om zich met de zee bekend te maken. In 1822 deed hij in den nacht van den 18den op den 19den Juni in het Kanaal van Chios het Turksche admiraalschip in de lucht vliegen, ten einde zich te wreken over de gruwelen, door de Turken op het eiland Chios gepleegd. In datzelfde jaar op den 22sten November verbrandde hij wederom het Turksche admiraalschip in de haven van Tenedos. Desgelijks nam hij den 17den Augustus 1824 wraak over de mishandelingen, door de inwoners van zijn geboorte-eiland Ipsara ondervonden, door bij Samos een groot Turksch fregat en onderscheidene transportschepen aan de vlammen prijs te geven. Hierdoor bespaarde hij Samos een dergelijk lot als Chios en Ipsara hadden ondervonden. In 1825 vatte hij het stoute voornemen op om de Egyptische vloot in de haven van Alexandrië, vanwaar zij de troepen van *Mehemed-Ali* naar den Peloponnesus zou brengen, in brand te steken. Hij zag echter dien aanslag mislukken, daar een ongunstige wind de afgezondene branders deed terugkeeren. In 1826 voerde hij bevel op het fregat „Hellas" en in 1827 vertegenwoordigde hij het eiland Ipsara in de Nationale Vergadering. De president *Capodistrias* benoemde hem tot bevelhebber van Monembasia (1828) en schonk hem vervolgens het kommando over een eskader oorlogschepen. Na het vermoorden van den President (1831) begaf *Kanaris* zich naar het eiland Syra, doch diende later weder als scheepskapitein eerste klasse. In 1848 en 1849 was hij minister van Marine en voorzitter van het Kabinet. De Regeering, het belang inziende om dezen man aan hare oogmerken te verbinden, wilde hem een aanzienlijk jaargeld toekennen en daaraan den rang van admiraal verbinden, doch *Kanaris* wees één en ander van de hand. Toen in Mei 1854 de Westersche Mogendheden zich met de zaken van Griekenland bemoeiden, belastte hij zich in het ministerie *Maurocordatos* met de portefeuille van Marine en behield die tot in Mei 1855. In 1862 droeg de Koning, door de omstandigheden in het nauw gebracht, hem de taak op, om een nieuw Kabinet te vormen. *Kanaris* en zijne vrienden legden nu den Vorst een gestrengconstitutioneel programma voor, hetwelk echter door het Hof niet werd aangenomen. Deze afwijzing gaf aanleiding tot het oproer te Nauplia. Na het vertrek van Koning *Otto* in October 1862 was *Kanaris* korten tijd lid van het Voorloopig Bewind en daarna — tot in

Februari 1863 — van het Driemanschap. Onder Koning *George* trad hij den 18den Maart 1864 op als minister van Marine en tevens als hoofd van het Kabinet, hetwelk reeds den 28sten April bezweek. Nogmaals belastte hij zich met de portefeuille van Marine in Augustus van laatstgenoemd jaar, doch moest in Maart 1865 met zijne ambtgenooten aftreden.

Kandahar, een khanaat van Afghanistan, grenst in het zuiden aan Beloedsjistan, in het westen aan de woestijn van Iran en in het noorden en oosten aan Kaboelistan en is alleen vruchtbaar in de besproeide dalen der oostelijke bergstreek. In de zandige vlakten van het westen verdrogen er de voornaamste rivieren des lands, zooals de Hilmend met hare zijrivieren. Behalve de oorspronkelijke bewoners, de Tadsjiks, en de veroveraars, de Afghanen, vindt men er ook Beloedsjen en Kissilbasjen. Het vormt nog altijd een zelfstandig Rijk, hetwelk, door de Engelschen ontruimd, zich onder de heerschappij van inlandsche Vorsten bevindt. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, 60 geogr. mijl ten zuidwesten van Kaboel, ligt in eene vruchtbare, bebouwde vlakte tusschen de Argandab en de Tarnak en telt ongeveer 25000 inwoners (volgens anderen tweemaal zoo veel). Zij is zeer oud en werd in den loop der eeuwen meermalen veroverd en verwoest, maar telkens weder opgebouwd. Dit geschiedde de laatste maal in 1753 door *Achmed-Sjach* naar een regelmatig plan en in de nabijheid der plaats van het voormalige Kandahar. Gedurende den bloei van het Vorstenhuis der *Doerani* was deze stad de zetel der dynastie en de hoofdstad van geheel Afghanistan. Zij is in Oosterschen trant gebouwd, bevat huizen van gebakken steen en is door een aarden wal, eene gracht en eene vervallene vesting versterkt. De belangrijkste gebouwen zijn er de bazar in het midden der stad en het praalgraf van *Achmed-Sjach*. Zij ligt aan den grooten handelsweg tusschen Iran en Indië en hare mild besproeide omstreken zijn zeer vruchtbaar. In Mei 1874 is er de stadsmuur ingestort, waardoor 100 huizen verwoest en 400 menschen gedood zijn.

Kandsjoer, *Kagyoer*, *Kangyoer*, of eigenlijk *Bkagyoer* is de naam van de Gewijde Schriften der Boeddhisten. Zij omvatten 1083 boeken, die in zeven groote groepen en in 108 banden vereenigd zijn. Deze verzameling werd voor de eerste maal op last van *Miwang*, regent van Lhassa (1728—1746), te Narthang, een klooster bij Tasjilhoenpo, in hout gesneden en gedrukt. Zij is na dien tijd ook in het Mongoolsch overgezet en in deze taal desgelijks in hout gesneden en gedrukt. Men vindt daarvan volledige exemplaren in de bibliotheken te Petersburg, Londen en Parijs.

Kane (Elisha Kent), een vermaard Amerikaansch reiziger, geboren te Philadelphia den 3den Februari 1820, was bestemd voor de betrekking van civiel-ingenieur, doch studeerde later in de medicijnen en zag zich in 1840 geplaatst aan een hospitaal in zijne geboorteplaats. Wegens ongesteldheid ondernam hij in 1843 als geneeskundige aan boord van het fregat „Brandywine" eene reis naar China en de Stille Zuidzee, bezocht Indië, Bornéo, Sumatra en de Philippijnsche Eilanden, waar hij in den krater van den vuurspuwenden berg Taeb afdaalde, en keerde in 1845 over Egypte en Europa naar zijn vaderland terug. In 1846 stevende hij met het fregat „United States" naar de noordelijke en westelijke kusten van Afrika en drong in het binnenland tot aan Dahomey door. Gedurende den oorlog tegen Mexico (1847) schaarde hij zich als vrijwilliger in de gelederen der Amerikaansche armee en onderscheidde zich door moed en beradenheid. Nadat hij voorts deelgenomen had aan opmetingen in de Golf van Mexico, vergezelde hij in 1850—1852 als genees- en natuurkundige de mannen der noordpoolexpeditie, door den koopman *Grinnel* te New York ter opsporing van *Franklin* uitgerust. Betere uitkomsten leverde echter eene tweede noordpoolreis, waartoe hij zelf de gelden had bijeengebracht door voorlezingen te houden in de voornaamste steden. Als bevelhebber van het uitmuntend uitgeruste schip „Advence" verliet hij den 30sten Mei 1853 New York, drong in het volgende jaar door tot 82°30' en kwam in 1855 na een gevaarlijken tocht te New York terug. De uitkomsten zijner onderzoekingen deelde hij mede in zijne: „Arctic explorations (1856, 2 dln)", doch de geweldige vermoeienissen, aan zulke reizen verbonden, hadden zijne gezondheid ondermijnd, zoodat hij den 16den Februari 1857 te Havana overleed.

Kanea of *Chania* is eene versterkte stad op de noordwestkust van het eiland Candia. Zij is de zetel van een kaimakam en van een Griekschen bisschop, bezit eene uitmuntende haven met een molo, dokken en arsenaal, telt omstreeks 12000 inwoners, van welke de kleinste helft den Mohammedaanschen godsdienst belijdt, en is de belangrijkste handelsplaats van het eiland. In haren omtrek heeft men vele olijfgaarden. Zij is het alonde Kydonia, werd in 1645 door de Turken veroverd en verduurde in 1692 eene vruchtelooze belegering van de Venetianen.

Kaneel, eene algemeen bekende specerij, is de gedroogde bast van den kaneelboom (Cinnamomum Zeylanicum *Bl.*, Laurus Cinnamomum *L.*), die op Ceylon groeit en ook met goed gevolg op Java wordt gekweekt. De eigenaardige geur en smaak worden veroorzaakt door de daarin aanwezige kaneelolie. Deze plant behoort tot de familie der *Laurineën*. Zie voorts onder *Cassia*.

Kanem, een gewest in het binnenland van Afrika, grenst aan het noordelijk en noordoostelijk uiteinde van het Tsadmeer en vormde te voren een bloeiend en zelfstandig Rijk, terwijl het thans tot Bornoe behoort. Het heeft een heuvelachtigen en grazigen bodem en wordt hoofdzakelijk door de roofgierige Aoelad Soliman bewoond. De hoofdstad is Mâo.

Kangean of *Keangilan* is de naam van eene groep eilanden aan de noordkust van het eiland Bali, ten oosten van Madoera. Zij bestaat uit één groot eiland en vele kleine eilanden en banken, die er het vaarwater onveilig maken. Het groote eiland, bij uitnemendheid Kangean genaamd, ligt op 6°50' N.B. en op 115°30' O.L. van Greenwich, is 7 uur gaans lang en $2^1/_2$ uur breed en bezit aan de westzijde op 25 vademen goeden ankergrond. Het telt eene bevolking van ruim 6000 zielen, welke bestuurd wordt door een Radja. Deze eilanden behooren tot de residentie Madoera.

Kangoeroe (De) behoort onder de *Zoogdieren* (Mammalia) tot de orde der *Buideldieren* (Marsupialia). Hij onderscheidt zich door zeer korte voorpooten en zeer lange achterpooten met 4 vingers, waarvan de binnenste 2 zeer dun en tot aan de kleine nagels aaneengegroeid zijn en de middenste zeer lang is. Zijn staart is sterk gespierd, dicht bij den romp zeer dik en voorts zeer lang. Men vindt den kangoeroe alleen in Nieuw-Guinéa, de Aroe-eilanden en eenige naburige eilanden. Ook heeft men alleen in het vijfde werelddeel fossiele overblijfselen van kangoeroe's gevonden. Het geslacht kangoeroe telt omstreeks 40 soorten.

Het eerst vindt men van dit dier gewag gemaakt door *Valentijn* en *de Bruijn* in hunne reisbeschrijvingen. *James Cook* echter was de eerste, die in 1770 bij het bezoeken der kust van Nieuw-Zuid-Wales de grootste soort, den *reuzenkangoeroe* (Halmaturus gigantens) ontdekte. Thans vindt men deze dieren alleen in het zuidelijk en westelijk gedeelte van Nieuw-Holland, waar zij bij voorkeur grazige vlakten en heuvelstreken bewonen. Doorgaans leven zij in kleine familiën bijeen. De oude mannetjes zijn ongeveer 1½ Ned. el lang, maar de wijfjes blijven veel kleiner. Geholpen door hun sterken, veerkrachtigen staart, doen zij sprongen van 4 tot 9 Ned. el. Hunne zintuigen zijn uitstekend en hunne schuwheid is groot, zoodat zij gewoonlijk slechts door insluiting in een kring of door middel van windhonden worden gevangen. Hun voorkomen en de wijze, waarop zij zich bewegen, heeft hun tevens den naam van springhazen bezorgd. Zij worden om hun smakelijk vleesch achtervolgd door de jagers. Wij geven hiernevens de afbeelding van eene kangoeroefamilie.

De kangoeroe.

Kangoeroe-eiland (Het), één der grootste eilanden aan de zuidkust van Australië en tot de provincie Zuid-Australië behoorend, heeft eene oppervlakte van 80 □ geogr. mijl, is door twee straten, de Investigatorstraat ten noordwesten en de Backstairstraat ten noordoosten, van het vaste land gescheiden, heeft sterk ingesneden kusten en bezit in de Baai van Nepean aan de noordkust eene goede haven. Het oostelijke voorgebergte is Kaap Willoughby en het westelijke Kaap Bedont. Er zijn in het binnenland geene bergen, maar slechts hooge heuvels met een zandigen, niet zeer vruchtbaren bodem, die gedeeltelijk met een hoogen boomgroei is bedekt. Het was te voren onbewoond, maar later hebben er zich robbenslagers gevestigd, wier nakomelingen zich met visscherij, zoutwinnerij en veeteelt bezig houden. Nabij de Baai van Nepean is een klein dorp ontstaan, dat den naam van Kingscote draagt.

Kanitz. Onder dezen naam vermelden wij:

Philipp Felix Kanitz, een verdienstelijk beoefenaar der kunstgeschiedenis, geboren te Budapest den 2den Augustus 1829. Hij oefende zich in de graveerkunst en lithographie en vertrok in 1846 naar Weenen, om zich op de kunstgeschiedenis toe te leggen. In 1848 maakte hij een aanvang met het vervaardigen van teekeningen voor de „Illustirte Zeitung" te Leipzig. Vervolgens begaf hij zich naar München en in 1856 naar Dresden. In dat jaar reisde hij ten behoeve van laatstgenoemde „Zeitung" in Opper-Italië, in 1858 in Montenegro en sedert 1859 jaren aaneen in Servië. Tevens vormde hij het plan om zich uitsluitend te wijden aan een onderzoek der door Zuid-Slawen bewoonde Turksche gewesten en schreef daarna: „Die römischen Funde in Serbien (1861)", — „Serbiens byzantinische Monumente (1862)", — „Beiträge zur Kartographie des Fürstenthums Serbien (1863)", — „Ueber alt- und neuserbische Kirchenbaukunst (1864)", — „Reise in Südserbien und Nordbulgarien (1868)", — „Serbien (1868)", — en „Donau-Bulgarien und der Balkan (1875—1877, 3 dln; 2de druk, 1879—1880)".

August Kanitz, een verdienstelijk kruidkundige, geboren den 25sten April 1843 te Lugos in het Hongaarsch comitaat Krasso. Hij studeerde te Weenen, volbracht bij herhaling reizen door Duitschland, Nederland, Frankrijk en Italië, promoveerde te Tübingen en werd in 1869 hoogleeraar in de natuurlijke historie aan de landbouwacadémie in Hongaarsch Altenburg, voorts in 1872 hoogleeraar in de kruidkunde te Klausenburg. Hij leverde voortreffelijke opstellen in verschillende tijdschriften en bracht de letterkundige voortbrengselen van zijn vaderland ter kennis van Europa. Hij bezorgde bijv. de uitgave der geschriften van *Kitaibel* en leverde eene geschiedenis der botanie in Hongarije. Sedert 1877 redigeert hij een Hongaarsch botanisch tijdschrift te Klausenburg.

Kanisza of Nagy-Kanisza (Groot-Kanisza), eene stad in het Hongaarsche comitaat Szalad, aan de rivier Kanisza en aan den zuiderspoorweg, is een vereenigingspunt van spoorwegen naar Wiener Neustadt, Budapest, Pragerhof, Agram en Fünfkirchen, bezit eene rechtbank, een collegie en een gymnasium der Piaristen, een klooster der Franciscanen, eene handelsschool, eene badinrichting, onderscheldene

fabrieken, een levendigen handel met graan, wijn, ooft en wol, groote veemarkten en omstreeks 18 000 inwoners (1880). — Niet ver vandaar ligt *Kis-Kanisza* (Klein-Kanisza) met 4 000 inwoners. — Eindelijk heeft men in het Hongaarsche comitaat Bács aan de Theisz *Magyar Kanisza*, een bloeiend vlek met vruchtbare gronden, die veel graan en tabak opleveren, met eene uitgebreide veeteelt, een aanzienlijken handel en omstreeks 18 000 inwoners.

Kanker is een woekervormsel op een of ander lichaamsdeel, zich voedend ten koste der weefsels, waarin hij ontstaat. Hij vernietigt er de oorspronkelijke weefsels en vormt andere, welke in het gezonde lichaam niet aanwezig zijn. Men heeft goedaardige soorten van gezwellen of woekeringen, die door branden of uitsnijden voor goed verwijderd kunnen worden, maar ook kwaadaardige, die na de verwijdering op dezelfde plaats of elders terugkeeren. Tot deze laatste behoort de kanker. De kankergezwellen onderscheiden zich door hunne pijnlijkheid (althans gewoonlijk) en door hunne neiging zoowel om bij voorkeur klieren aan te tasten als om tot verettering over te gaan. Intusschen is bijkans geen enkel lichaamsdeel tegen kanker beveiligd.

Toen de ziektekundige ontleedkunde gebruik begon te maken van den microscoop, meende zij weldra de kenmerken van kanker te kunnen aanwijzen. Het is echter later gebleken, dat men dergelijke kenmerken ook bij andere gezwellen aantreft. In den laatsten tijd houdt men de aanwezigheid van *kankersap*, een melkachtig vocht, voor het hoofdkenmerk. Echte kanker is tot nu toe ongeneeslijk en komt, gelijk wij reeds zeiden, steeds terug. De geneeskundige behandeling dient alzoo eene verzachtende te wezen. Daar echter niet alle kliergezwellen, die een kankerachtig voorkomen hebben, waarlijk kanker zijn, is het steeds van belang het aangetaste deel zooveel mogelijk met het mes te verwijderen, en wel zóo, dat men opereert in het gezonde vleesch.

Kanne (Johan Arnold), een geleerde zonderling, geboren in het land van Detmold in 1773, studeerde te Göttingen in de theologie en schreef om in zijne behoeften te voorzien, terwijl *Jean Paul* hem meermalen ondersteunde. Hij trad voorts in Pruisischen krijgsdienst, maar werd door de Oostenrijkers gevangen gemaakt. Zijne vrienden *Jean Paul* en *F. H. Jacobi* kochten hem los. Hij werd vervolgens leeraar in de geschiedenis aan het gymnasium te Nürnberg en in 1818 hoogleeraar in de Oostersche letterkunde te Erlangen en overleed aldaar den 17den December 1824. Van zijne talrijke geschriften noemen wij: „Florilegium epigrammatum Graecorum (1800)", — „Erste Urkunden der Geschichte (1808, 2 dln)", — „Christus im alten Testament (1818, 2 dln)", — „Biblische Untersuchungen (1819, 2 dln)", — en „Leben erweckter Christen (1816, 2 dln)".

Kannegieszer (Karl Friedrich Ludwig), een Duitsch schrijver, geboren te Wendemark in de Altmark den 9den Mei 1781, studeerde te Halle, was achtereenvolgens privaatdocent te Weimar en te Lauchstädt, leeraar aan een weeshuis te Berlijn, prorector en rector aan het gymnasium te Prenzlau en eindelijk (1822) hoogleeraar aan het Friedrichsgymnasium te Breslau, waar hij het volgende jaar tevens als privaatdocent optrad. Later ging hij naar Berlijn en overleed aldaar den 14den September 1861. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door voortreffelijke vertalingen van klassieke werken uit oude en nieuwe talen, alsmede door schoolboeken en geschriften voor de jeugd. Van zijne vertaling der „Divina commedia" van *Dante* verscheen in 1843 een vierde druk.

Kannibalen, zie *Menscheneters*.

Kano is de naam van een landschap in Afrika, en wél in Midden-Soedan. Het vormt thans eene provincie van het Rijk van Sokoto en behoort er tot de vruchtbaarste en meest bevolkte deelen. Het aantal inwoners bedraagt er 200 000 vrijen en evenzoovele slaven. — De evenzoo genoemde *hoofdstad* bestaat uit vierhoekige leemen huizen met platte daken en uit ronde hutten met koepelvormige daken. In den omtrek heeft men tuinen en bouwlanden. Zij telt 30 000 inwoners en is eene belangrijke handelsplaats, waar tevens eene groote mate van nijverheid heerscht. Men vervaardigt er blauw-katoenen stoffen, fraaie schoenen en sandalen, lederen tasschen, wapens enz. De markt is er voorts ruim voorzien van slaven, stofgoud, ivoor, katoen, leder en indigo.

Kano of *kanoe* noemt men een smal en lang vaartuig der Wilden, doorgaans vervaardigd van een uitgeholden boomstam. Zulk eene boot is niet geschikt om zeil te voeren, en zelfs bij het roeien moet eene groote omzichtigheid in acht genomen worden om het omslaan te beletten. Dergelijke vaartuigen, desgelijks uit een boomstam vervaardigd, vindt men ook in het oostelijk gedeelte van Duitschland en in Polen. De Indianen en vooral de Groenlanders maken ook wel kano's van een geraamte van hout of van walvischbeenderen, hetwelk zij met zeehondenvellen bekleeden. Ook maken zij daarin wel eens een dek van zeehondenvel, dat in het midden eene opening heeft voor het lichaam van den roeier, die gebruik maakt van eene lange roeispaan, welke aan ieder uiteinde voorzien is van een blad. Wanneer de Wilden er mede willen zeilen, verbinden zij twee kano's met elkaâr of zij leggen over de kano dwarsboomen, die aan de uiteinden door spieren verbonden zijn, die bij het wiegelen van het vaartuig het water raken en het omslaan beletten.

Kanon, zie *Geschut*.

Kanonneerboot noemt men eene soort van oorlogsvaartuig, bestemd voor de verdediging van of op rivieren. Zij zijn plat gebouwd en voeren slechts één mast. Men onderscheidt ze in groot en klein modél. Van de eerste soort heeft men 2 klassen. De eerste klasse is gewapend met 2 zware granaatkanonnen en 2 mortieren van verschillend kaliber, — de tweede met 2 lange 36-ponders en 2 mortieren van verschillende grootte. De klein-modél-kannonneerbooten hebben 2 lange kanonnen, 2 karonnades en 2 mortieren. De bemanning is geëvenredigd aan de bewapening en bedraagt voor de grootste soort 36 man. De kanonneerbooten zijn veelal zeilvaartuigen, doch men heeft ook stoomkanonneer-

booten. De Engelsche kanonneerbooten (gunboats) onderscheiden zich niet weinig van de Nederlandsche; het zijn scherpgebouwde schepen, die verre tochten kunnen ondernemen.

Kansas, één der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, grenst in het noorden aan Nebraska, in het oosten aan Missouri, in het zuiden aan het Indianengebied en in het westen aan Colorado, ligt tusschen 37° en 40° N. B. en 94°40′ en 102° W. L. van Greenwich en telt op 3 824,8 ▢ geogr. mijl bijna een millioen inwoners (1880). Het oostelijk gedeelte van dezen Staat is vruchtbaar, golvend prairieland, behoorlijk van water voorzien, — het westelijk gedeelte daarentegen vlak, zandig dor en droog. In het noordwesten stroomt er de Missouri, in het noordwesten de Kansasrivier en in het zuiden de Arkansas. De bodem bevat er eene groote hoeveelheid delfstoffen, vooral steenkolen. De belangrijkste plaatsen zijn er: Leavenworth, Kansas-City, Atchison, Lawrence, Ossawatonie en fort Atkinson. De grondwet dagteekent er van 3 Juli 1850 en is op de leest van andere, niet-slavenhoudende Staten geschoeid. De Wetgevende Vergadering, die op den eersten maandag van elk jaar in de hoofdstad Topeka bijeenkomt, bestaat uit een Senaat met 33 en een Huis van Afgevaardigden met 105 leden. De eersten zijn voor twee jaar, — de anderen voor één jaar benoemd. De Staat wordt te Washington vertegenwoordigd door 2 senatoren en 7 afgevaardigden. Kansas was oorspronkelijk een gedeelte van Louisiana en werd den 30sten Mei 1854 tot territorium verheven, doch reeds den 29sten Januari 1861 in een vrijen Staat herschapen. In 1880 hadden de spoorwegen er eene lengte van ruim 3 384 Ned. mijl. In dat jaar werden er 347 dagbladen en tijdschriften uitgegeven en waren er 6 148 scholen met 246 118 leerlingen. In 1882—1883 waren er op de begrooting voor inkomsten 1 700 770 en voor uitgaven 873 693 dollars geplaatst, terwijl in 1883 de Staatsschuld er 1 120 175 dollars bedroeg.

Kansas City, eene stad in den Noord-Amerikaanschen staat Missouri, verheft zich ten oosten van de Kansasrivier niet ver van de grenzen van Kansas en werd in 1830 gesticht. Reeds in 1870 telde zij meer dan 32 000 inwoners en in 1880 bevonden er zich bijna 58 000. Er vereenigen zich niet minder dan twaalf spoorwegen en de brug over de Missouri heeft er eene lengte van 423 Ned. el. Men vindt er een schouwburg, goede scholen en een aanzienlijken handel.

Kanselier (Cancellarius) noemde men in de middeneeuwen een ambtenaar van het Hof, belast met het uitvaardigen van openbare stukken; dientengevolge was hij zegelbewaarder des Rijks. Hij behoorde tot de 5 aanzienlijkste waardigheidbekleeders der Germaansche Hoven en had door zijn ambt grooten invloed. Het werd bij de Duitsche Keizers veelal bekleed door één der voornaamste geestelijken, totdat de aartsbisschop en keurvorst van *Mainz*, als het hoofd der Duitsche geestelijkheid, het met den titel van aartskanselier voor goed met zijne betrekking vereenigde. Intusschen voerden ook de aartsbisschoppen van Keulen en Trier dien titel. Met het ambt van aartskanselier, gelijk het door den aartsbisschop van Mainz waargenomen werd, waren belangrijke werkzaamheden verbonden, namelijk het bestuur van den Rijksdag, van alle Rijkszaken en van de Rijkskanselarijen. De aartskanselier liet zich echter vertegenwoordigen door een vice-kanselier, die aan het Hof van den Keizer vertoefde en als minister dienst deed. Evenzeer als de Keizer, had ook de Keizerin een aartskanselier, namelijk den abt van Fulda. — De kanselier van Frankrijk was aldaar de eerste ambtenaar van den Staat en zijne benoeming gold voor levenslang. Om hem van het bewind der zaken te verwijderen, plaatste men naast hem een zegelbewaarder. Eigenlijk was hij minister van Justitie. Behalve den Rijkskanselier (chancelier de France) had men er kanseliers der Koningin, der leden van het Koninklijk Huis, der ridderorden, der universiteiten enz. — In Engeland is de lord-kanselier (lord high chancellor) de eerste ambtenaar van den Staat, voorzitter van het Hoogerhuis en chef van de staatskanselarij en van het hooggerechtshof (court of chanchery). Daarenboven heeft men er een kanselier van het hertogdom Lancaster en een kanselier voor Financiën (chancellor of the exchequer), terwijl ook Ierland een afzonderlijken kanselier bezit. — In de Duitsche landen werden omstreeks het midden der 15de eeuw kanseliers aangesteld met verschillende titels en werkzaamheden. *Frederik II*, koning van Pruisen, benoemde in 1746 een grootkanselier, doch deze betrekking werd later opgeheven. In Oostenrijk voert de eerste minister den titel van staatskanselier, en eene dergelijke betrekking in het Duitsche Keizerrijk wordt thans door *von Bismarck* bekleed.

Het gebouw of het vertrek, waar de kanselier zijne werkzaamheden verricht en de oorspronkelijke stukken op boekenplanken (cancelli) bewaart, bestempelt men met den naam van *kanselarij*. — Men geeft voorts den naam van *kanselarijstijl* aan een zoodanigen, die zich door de gijkte, stijve vormen onderscheidt, welke men aantreft in stukken, van de kanselarij afkomstig.

Kanselarijgelden, zie *Legesgelden*.

Kansoe, de grootste Chineesche provincie, telt op 12 257 ▢ geogr. mijl ongeveer 20 millioen inwoners en beslaat het noordwestelijk gedeelte des Rijks, daar zij zich tusschen de provincie Sjensi en den Koekoenoor en tusschen den Grooten Muur ten noorden en den Nansjan ten zuiden uitstrekt en wigvormig in de schatplichtige Staten van het noordwesten doordringt. De breede zuidelijke afdeeling is eene bergstreek, met sneeuwtoppen gekroond, en wordt door de Hoang-ho besproeid. Het wigvormig gedeelte bestaat uit steppen en woestijnen en vormt ver in het noordwesten de noordelijke helling van den Thiansjan met hare steppenrivieren. Het klimaat is er kouder dan dat van Sjensi, zoodat de inwoners er veel pelterijen gebruiken. De bergen bevatten er niet alleen goud, zilver en koper, maar ook steenkolen. Men verbouwt er allerlei graangewassen behalve rijst. De bevolking bestaat er uit Tangoeten (van Tibetaansche afkomst) en derwaarts verhuisde Chineezen en Mongolen. Veel eigenaardigs uit ouden tijd is hier bewaard gebleven. De Islam telt er vele aanhangers. Deze hadden zich aan de opstandelingen uit de Doenganen

aangesloten, en eerst den 15den December 1873 bevatte het Staatsblad te Peking het bericht, dat de opstandelingen uit het zuidelijk gedeelte der provincie verdreven waren. Later zijn zij ook uit het noordelijk gedeelte verjaagd. De hoofdstad van dit gewest is Lantsjeoe aan de Hoang-ho. Door deze stad loopt de weg van Centraal-Azië naar China en hij is alzoo de sleutel van laatstgenoemd Rijk. Men onderstelt, wegens hare ligging, dat zij een station moet worden van den spoorweg, die vroeger of later Aziatisch Rusland met China verbinden zal.

Kansovereenkomst (Eene) is eene overeenkomst, die aangegaan wordt met het oog op de daaruit voor beide of voor éene der partijen voortvloeiende kans op eene voor- of nadeelige uitkomst, afhankelijk van eene meer of minder onzekere gebeurtenis. Onze wet noemt er eenige op: verzekering, bodemerij, de overeenkomst tot vestiging eener lijfrente, spel en weddingschap. Omtrent deze onderwerpen behelst zij meer of minder uitgebreide bepalingen. Eene kansovereenkomst is over 't algemeen even geldig, als iedere andere overeenkomst, en even goed de bron van verbintenissen. Alleen aan de handelingen van spel en weddingschap knoopt zij geene rechtsgevolgen vast. Spel en weddingschap, hoewel onderling verschillend, zijn toch van gelijksoortigen aard. Spel is eene op overeenkomst gegronde handeling van twee of meer personen, waardoor degene, voor wien haar afloop gunstig zal zijn, ten koste van den ander zal winnen, die hem het gewonnene zal uitkeeren, of toelaten, dat hij het daartoe vooraf bijeengebrachte tot zich neemt. Weddingschap is eene overeenkomst, waarbij partijen, uitgaande van eene verschillende meening of verwachting omtrent eenige zaak, bepalen, dat diegene, die bevonden wordt gelijk te hebben, ten koste der andere een zeker voordeel zal genieten. Door beide scheppen partijen zich over en weder eene anders niet bestaande kans van winst en verlies, die zij door die der andere opgewogen achten. Ten aanzien der rechtsgevolgen staan beide gelijk. De wet staat geene rechtsvordering toe ter zake eener schuld, uit spel of weddingschap voortgesproten; een eisch tot betaling van zulk eene schuld kan niet worden toegewezen, al sprak de tegenpartij haar op dien grond ook niet tegen. Eene schuld, voortgesproten uit spelen, waarbij eene lichaamsoefening wordt beoogd, *kan* door den rechter worden ontzegd, maar ook toegewezen, ook tot een verminderd bedrag, zoo de oorspronkelijk geëischte som hem bovenmate hoog voorkomt. Maar hij, die het door spel of weddingschap verlorene vrijwillig heeft betaald, kan dat betaalde niet als onverschuldigd terugvorderen, tenzij hij door bedrog, list of oplichting tot die betaling is overgehaald. Een andere grond van terugvordering, b. v. onbekwaamheid om zich te verbinden, omdat men minderjarig was, wordt door die bepaling niet uitgesloten. Compensatie van eene speelschuld met eene andere kan dus evenmin plaats vinden; schuldvernieuwing, waardoor eene speelschuld in eene andere, uit rechtgeldige oorzaak voortspruitende, zou overgaan, kan haar evenmin een geldig bestaan verschaffen. Wat geleend is, om het door spel verlorene te betalen, kan geldig worden teruggevraagd, omdat de overeenkomst van bruikleen hier de oorzaak der verbintenis is. De vorm en de naam, die partijen aan hunne handelingen gelieven te geven, veranderen het wezen der handelingen niet. Ter beoordeeling van den aard dier handelingen strekt niet datgene, wat partijen gezegd of geschreven, maar wat zij gewild en bedoeld hebben. Hoogst moeielijk kan de taak van den jurist worden, wanneer hij geroepen wordt, om in een gegeven geval, b. v. bij een verkoop onder voorwaarde van levering op tijd, te beslissen, of er eene geoorloofde of verbondene kansovereenkomst bestaat. Sommige kansovereenkomsten zijn bij de strafwet strafbaar gesteld. Het houden van speelhuizen is verboden. Hazardspelen worden in het openbaar niet toegelaten. Loterijen mogen zonder machtiging van den Koning, of, bij geringer bedrag, van den burgemeester, niet aangeboden en gehouden worden. Weddingschappen ten aanzien van het rijzen en dalen van openbare fondsen of effecten zijn eveneens strafbaar. Zie omtrent *windhandel* het slot van het artikel *Handel*.

Kant noemt men eene kunstige, uit de hand gewerkte, van fijne draden vervaardigde stof, die vooral tot het versieren van dameskleeding gebezigd wordt. De fijnste kanten worden onderscheiden in *gekloste* en *genaaide*. De uitvinding van deze laatste is zeer oud; zij dagteekent van de eerste eeuwen onzer jaartelling en werd vooral in Italië nog lang toegepast op gewaden van kerkbeelden. In de Nederlanden — bepaald in de zuidelijke — maakte men later meer werk van de gekloste kant. Het bewerken van deze werd, naar men meent, in het midden der 16de eeuw uitgevonden in Duitschland door zekere *Barbara*, de echtgenoot van *Christoph Ultmann* te St. Annaberg.

Kant wordt niet geweven, doch hare vervaardiging gelijkt meer op het breien of knoopen, met dit onderscheid echter, dat men hierbij met één draad werkt, terwijl de kant uit zoovele draden wordt gevlochten als het patroon en de breedte vereischen. Om kant te klossen, maakt men het op pergament geteekend patroon op een speldewerkkussen vast, en nu wordt het garen, op een aantal klossen gewonden, door de kantwerkster zoodanig over en door elkander geslingerd rondom de lange spelden, welke in de gaten van het patroon zijn gestoken, dat er een aantal oogen of openingen ontstaan, die de geschetste teekening vormen.

Reeds in 1605 werd een patroonboek voor kantwerken uitgegeven en na dien tijd is het aantal voorbeelden aanmerkelijk vermeerderd. Onder anderen gaf men in het laatst der voorgaande eeuw eene beschrijving in het licht van kantwerken, waarmede zich toen 27 000 menschen in het Saksische Ertsgebergte bezig hielden. Intusschen zijn de Belgische kanten, vooral die van Brussel, Mechelen, Gent en Antwerpen, de fraaiste en ook verreweg de beste, daar zij bij het wasschen niet verschuiven. Ook die van Valenciennes, Alençon enz. zijn vermaard. Voor fraaie kanten werden steeds en worden ook nu nog verbazend hooge prijzen besteed.

Kant (Immanuël), een uitstekend wijsgeer, werd geboren te Königsberg den 22sten April 1724 en was de zoon van een zadelmaker. Nadat hij in zijne geboortestad het Collegium Fredericianum bezocht had, studeerde hij er aan de universiteit in de godgeleerdheid en legde zich tevens toe op de natuurkunde, wiskunde en wijsbegeerte. Na het voleindigen zijner studiën bekleedde hij gedurende 9 jaren bij verschillende familiën de betrekking van huisonderwijzer en gaf inmiddels zijne: „Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte (1747)" in het licht. In 1755 vestigde hij zich te Königsberg als privaatdocent en hield voorlezingen over redeneerkunde, bovennatuurkunde, natuurkunde en wiskunde. In 1762 zag hij zich benoemd tot hoogleeraar in de dichtkunst en in 1770 in de redeneerkunde en bovennatuurkunde. Tevens verschenen van zijne hand: „Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels (1755)",— „Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Figuren (1762)", — „Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes (1763)", — „Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen (1764)", — en „Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik (1766)". De reeks van zijne wijsbegeerige schriften neemt echter een aanvang met de redevoering, waarmede hij het hoogleeraarsambt in 1770 aanvaardde; deze handelde „De mundi sensibilis et intelligibilis forma et principiis" en is als het ware het programma van de „Kritik der reinen Vernunft", die hij elf jaren later schreef. Daarna leverde hij: „Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik (1783)", — „Grundlegung der Metaphysik der Sitten (1785)", — „Metaphysischen Anfangsgrunde der Naturwissenschaft (1786)", — „Kritik der praktischen Vernunft (1788)", — „Kritik der Urtheilskraft (1790)", — „Religion innerhalb der Grenzen der bloszen Vernunft (1793)", — „Metaphysischen Anfangsgründe der Tugendlehre (1797)" — en „Die Rechtslehre (1797)", waarna hij zijne 50-jarige werkzaamheid als schrijver sloot met eene „Anthropologie in pragmatischer Hinsicht (1798)". Naast deze groote werken vindt men voorts een groot aantal kleinere. Als hoogleeraar had hij grooten toeloop, daar hij zijne hoorders in zijne voorlezingen over redeneerkunde, bovennatuurkunde, natuurrecht, zedeleer, menschkunde enz. niet zoozeer een afgerond wijsgeerig stelsel als een rijkdom van feiten en opmerkingen zocht te bezorgen. Hoewel *Kant* ongehuwd bleef, onttrok hij zich geenszins aan het gezellig verkeer en zijn omgang werd zeer op prijs gesteld. Niet verder dan eenige uren gaans verwijderde hij zich voorts ooit van zijne geboorteplaats. Hij overleed den 12den Februari 1804. Zijne voornaamste geschriften werden bij herhaling gedrukt en *Rosenkranz* en *Schubert* bezorgden in 1838—1844 eene uitgave van zijne gezamenlijke werken in 12 deelen.

De onderzoekingen van *Kant*, die in zijn tijd als hervormer der wijsbegeerte optrad, bepalen zich niet zoozeer tot enkele deelen van deze, als wel tot hare grondslagen en grenzen in het algemeen. Zij bewegen zich vooral om de stelling, dat men, voordat iets omtrent de voorwerpen der kennis kan beslist worden, eerst het kenvermogen zelf en de bronnen der kennis aan eene oordeelkundige nasporing moet onderwerpen. Daarom maakte hij onderscheid tusschen de critische en dogmatische methode, welke laatste zich, zonder voorafgaande critiek der kennis, met de voorwerpen der kennis bezig houdt. Zijne critiek heeft een tweeledig doel: vooreerst om het noodzakelijke en algemeen geldende in onze kennis van het proefondervindelijke volkomen en nauwkeurig af te scheiden, en daarna om de grenzen van ons weten te bepalen. Met betrekking tot eerstgenoemd doel werden door *Kant* aan de zinnelijke gewaarwording, aan het verstand, het oordeel en de rede zekere vormen, begrippen en vermogens toegekend, die, als voorwaarden van de mogelijkheid eener waarneming van het algemeene, door hunne subjectieve noodzakelijkheid tevens eene subjectieve algemeenheid bezitten. Met betrekking tot het tweede doel wordt door *Kant* aangetoond, dat alle a priori in 's menschen geest aanwezige vormen en begrippen alleen tot kennis kunnen leiden onder de voorwaarde, dat de voorwerpen, welke daardoor gekend worden, vruchten der waarneming zijn, terwijl zij ter bepaling van datgene, wat buiten de grenzen der waarneming gelegen is, niets anders zijn dan ijdele vormen, waardoor iets wel gedacht maar niet gekend kan worden. Doen wij echter pogingen om deze grenzen te overschrijden en den verstandelijken grondslag van het gebied der verschijnselen door de vormen der zintuigelijke waarneming en door de categorieën te bepalen, dan geraakt de rede in een strijd, waarbij geene objectieve, maar enkel eene oordeelkundige beslissing mogelijk is. De onderwerpen van dezen strijd, waarover hij hoofdzakelijk handelt in zijn „Kritik der reinen Vernunft" zijn de ziel, de wereld en God. Voor deze theoretisch negatieve uitkomst vond *Kant* eene vergoeding in de gevolgtrekkingen, die men uit het onvoorwaardelijk gezag der zedewet kan opmaken. Deze laatste als een in de practisch-wetgevende rede zich openbarend feit, verkondigt in de gebiedende wijs: Handel zoodanig, dat het beginsel van uw willen als eene algemeene wet kan gelden. De toepassing van dit gebod op 's menschen begeervermogen leidt tot de rechts- en zedeleer. Tevens ligt in de aanwijzing der voorwaarden, onder welke men naar den eisch der zedewet kan handelen, de grondslag voor de postulaten der zuivere practische rede, — zoo noemde hij de theoretisch onbewijsbare stellingen, die evenwel om zedelijk-practische redenen moesten aangenomen worden (postulaat der practische rede). Deze postulaten zijn die der vrijheid en der onsterfelijkheid, als voorwaarden voor eene tot in het oneindige zich uitstrekkende nadering tot eene volkomene vervulling der zedewet, en dat van het bestaan van God, als de voorwaarde voor zoodanige inrichting van het heelal, dat de wetten der natuur in overeenstemming zijn met de bedoelingen der zedeleer, dat is: als de voorwaarde voor de zegepraal van het goede en de samensmelting van zedelijkheid en gelukzaligheid. Hij verwierp alzoo de andere bewijzen voor het bestaan van God en grondde het geloof aan het Opperwezen in eene zedelijk-practische be-

hoefte. Godsdienst en plichtbesef staan dus bij hem in het nauwste verband met de zedeleer, ja, zijn daarop gebouwd. Deze zedekundige opvatting van den godsdienst leidde hem tot eene critiek van den positieven godsdienst uit het oogpunt der zedeleer en alzoo tot rationalismus. Ten opzichte van de rechtsleer hield hij zich aan de meening, dat de grondslag van onzen rechtstoestand gelegen is in aangeborene en oorspronkelijke rechten, en dat deze laatste begrensd zijn door het gebruik der vrijheid. Het beginsel van zijne rechtsleer ligt in de stelling: beperk uwe vrijheid in dier voege, dat de vrijheid van anderen ongeschonden blijft.

De leer van *Kant* had grooten invloed op de ontwikkeling van zijn tijd, zoowel omdat deze, wat het ontwikkelingsstandpunt betreft, daarop voorbereid en daarvoor vatbaar was, als vooral omdat die leer zich onderscheidde door een hoogen graad van oorspronkelijkheid, terwijl zij tevens getuigenis gaf van onbevooroordeelde waarheidsliefde, zedelijke reinheid en warme belangstelling in het heil der menschheid. Hare tegenstanders, die haar bestreden met de wapens der oude schoolgeleerdheid, zooals *Eberhard*, *Feder*, *Platner* enz., of die om andere oorzaken niet met haar ingenomen waren, konden hare werking op de wijsbegeerte en godgeleerdheid van die dagen niet smoren, en gedurende eene reeks van jaren vond zij een groot aantal ijverige verdedigers en volgelingen. Toch was de werking van de eerste Kantiaansche school op de wetenschap en het leven niet de krachtigste. Deze vertoonde zich het duidelijkst, toen het zaad der bespiegelingen van *Kant* tot nieuwe zelfstandige nasporingen opschoot, die ten doel hadden, door de ontdekte waarheden nieuwe werktuigen ter bebouwing te leveren aan ieder veld van wetenschap, daarop den glans van nieuwe, proefhoudende beginselen te verspreiden en het alzoo in gereedheid te brengen door een overvloedigen oogst. Deze strekking, welke met *Fichte* een aanvang nam, heeft den boom der nieuwe bespiegeling doen opwassen, die op Kantiaanschen wortel zijne takken naar alle zijden uitbreidt. Hoever deze takken zich ook van elkander verwijderen zij blijven, als door denzelfden wortel gevoed, op het nauwst verbonden, zoodat men *Kant* beschouwen kan als den grondlegger van de wijsbegeerte onzer eeuw.

Kantakouzenos is de naam van een beroemd Grieksch geslacht, hetwelk in de geschiedenis van het Byzantijnsche Rijk reeds in de 14de eeuw voorkomt. Daartoe behoort *Johannes Kantakouzenos*, die zich ten tijde der Byzantijnsche Keizers *Andronicus II* en *III* als veldheer en staatsman zeer verdienstelijk maakte. Laatstgemelde Keizer wilde den troon met hem deelen, doch *Kantakouzenos* vergenoegde zich met het vertrouwen van zijn Vorst. Na den dood des Keizers (1341) werd hij voogd van diens zoon, den negenjarigen Keizer *Johannes Palaeólogus I* en tevens regent des Rijks, hetwelk hij op eene voortreffelijke wijze bestuurde. Met het doel om het Rijk, bij de aanslagen der moeder van den jeugdigen Keizer, die vervolgens met zijne dochter *Héléna* huwde, te beveiligen tegen de vijandelijkheden der Boelgaren en Turken, beklom hij in 1341 zelf den troon. Doch om een burgeroorlog te verhoeden, deed hij in 1355 afstand van zijne waardigheid, begaf zich in een klooster en overleed, naar men meent, in 1380. In het klooster schreef hij onder den naam van *Christodoulos* eene geschiedenis van zijn tijd (1320—1357), — een boek, dat in 1828—1832 door *Schopen* in 3 deelen is uitgegeven. Daarenboven leverde hij een commentaar op de zedekunde van *Aristóteles*, alsmede geschriften tegen de Israëlieten en den Koran. Zijn zoon *Matthias*, die na den troonafstand van zijn vader zijne vermeende opvolgingsrechten met de wapens wilde handhaven, legde deze in 1357 op zijn aandringen neder. — Ten tijde van de heerschappij der Turken behoorde het geslacht *Kantakouzenos* tot de aanzienlijkste Fanarioten-familiën te Constantinopel en schonk onderscheidene hospodars aan Moldavië en Walachije. Later vestigde het zich in Rusland, en bij het uitbarsten van den onafhankelijkheidsoorlog onderscheidden zich de gebroeders *Alexander* en *Georg Kantakouzenos* in Russischen dienst. *Georg* volgde Prins *Ypsilantis* naar Moldavië, terwijl *Alexander* zich op last van laatstgenoemde naar den Peloponnesus begaf, waar hij eenige jaren deel nam aan den strijd, maar dien vervolgens verliet wegens ontevredenheid over den loop der zaken. Beide broeders hebben belangrijke gedenkschriften over den vrijheidsoorlog in het licht gegeven.

Kantbeschikking, zie *Apostil*.

Kantelaar (Jacobus), een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam den 22sten Augustus 1759, studeerde te Amsterdam en te Leiden in de letteren en godgeleerdheid en werd in 1789 proponent na het verdedigen van een „Specimen observationum criticarum ad quaedam Veteris Testamenti loca". Nadat hij in zijne geboorteplaats één der oudste predikanten eenigen tijd had bijgestaan, werd hij in 1782 beroepen te Westwoud en in 1783 te Almeloo. Hij omhelsde in 1786 met geestdrift de zaak der Patriotten, zoodat hij bij de Prinsgezinden in ongenade viel en het volgende jaar, bij de tusschenkomst der Pruisen, zich genoodzaakt zag zijn ambt neder te leggen, waarna hij zich te Amsterdam uitsluitend wijdde aan de beoefening der fraaie letteren. Later vertrok hij naar Kampen. Hier was hij weldra lid van het stedelijk bestuur en zag zich na de omwenteling van 1795 vanwege de provincie Overijsel afgevaardigd naar de eerste Nationale Vergadering. Hij was er eenigen tijd voorzitter en wist eene standvastige verdediging der beginselen van rechtvaardigheid met gematigdheid te verbinden. Zijn roem als welsprekend, ijverig en bekwaam volksvertegenwoordiger was zoo groot, dat niet minder dan 14 kiesgenootschappen hem naar de tweede Nationale Vergadering afvaardigden. De geschiedenis leert, dat hij zich op eene uitstekende wijze kweet van zijne taak. Ondank was echter ook zijn loon. Bij de omwenteling van 22 Januari 1798 werd hij in hechtenis genomen. Toen men hem voorts den 12den Juni daaraanvolgende op vrije voeten stelde en hem onderscheidene eervolle en voordeelige bedieningen wilde opdragen, wees hij ze alle van de hand en keerde tot het ambteloos leven terug. Om in de behoeften van zijn huisgezin

te voorzien, vestigde hij te 's Gravenhage een bankierskantoor, hetwelk hij na verloop van 12 jaren wegens een aanval van beroerte moest sluiten. Daarna vertrok hij naar zijn buitenverblijf Landwijk bij Zwolle en overleed aldaar den 7den Juni 1821. Van zijne geschriften noemen wij: „De invloed der ware verlichting op het lot der vrouwen en het huwelijksgeluk (1794)", — „Bijdrage tot bevordering der schoone kunsten en wetenschappen (met *Feith*, 1793—1796, 3 dln)", — „Lofrede op H. A. Schultens (1794)", — „Euterpe (met *Siegenbeek*, 1810, 2 stukken)", — „Verhandeling over het herdersdicht (1813)", met goud bekroond, — en onderscheidene opstellen in tijdschriften.

Kantemir (Demetrius), hospodar van Moldavië, behoorde tot een aldaar gevestigd geslacht. Hij was geboren in 1673 en genoot in hooge mate het vertrouwen der Porte, zoodat deze hem in 1710 met de schatting van Moldavië begiftigde en hem ook het ambt van hospodar in Walachije beloofde. Toen echter deze belofte onvervuld bleef, trad hij in onderhandeling met *Peter de Groote*, die hem, onder beschermheerschappij van Rusland, het souverein erfbezit van Moldavië toezeide. Daar evenwel de oorlog tusschen de Porte en Rusland voor laatstgenoemden Staat niet gelukkig uitviel, zag *Kantemir* zich genoodzaakt, naar Rusland de wijk te nemen. Hier werd hij in den vorstenstand opgenomen en tot geheimraad benoemd. Daarenboven verkreeg hij aanzienlijke goederen in de Ukraine met het recht van souvereiniteit. Hij bevorderde voorts de stichting van eene académie te Petersburg en vergezelde *Peter de Groote* in 1720 op zijn tocht tegen de Perzen, doch werd weldra ziek, zoodat hij eerlang naar zijne goederen terugkeerde en aldaar overleed in 1723. Hij schreef in de Latijnsche taal een boek, getiteld: „Opkomst en verval van het Turksche Rijk (1300—1711)". — Zijn zoon *Constantinus Demetrius Kantemir*, geboren te Constantinopel in 1709, werd reeds vroeg luitenant bij de Russische garde, hielp het geslacht *Dolgoroekii* ten val brengen en zag zich op 23-jarigen leeftijd benoemd tot Russisch gezant aan het Hof te Londen. Hij was een uitstekend bevorderaar van kunst en wetenschap en ging in 1736 naar Parijs, waar hij zich op de algebra en natuurkunde toelegde. Zijne „Hekeldichten", in de Russische taal geschreven, bezorgden hem grooten roem. Hij overleed in Italië in 1744.

Kantenboom (Lagetta Lintearia *Juss.*, Daphne Lagetta *Swartz*) of *lintboom* is de naam van een boom, die tot de familie der *Thymeleën* behoort. Hij ontleent zijn naam aan de eigenschap, dat men zijn bast in strooken kan verdeelen, die op kanten of linten gelijken en op de West-Indische Eilanden als zoodanig gebezigd worden.

Kanter (De) is de naam van een aanzienlijk Zeeuwsch geslacht. Van de leden vermelden wij:

Johan de Kanter, een verdienstelijk beoefenaar der geschiedenis. Hij werd geboren te Wissekerke op Noord-Beveland den 21sten Juli 1762 en zag zich in 1784 benoemd tot notaris te Zierikzee. In 1792 werd hij lector in de natuurkunde aan het museum te Middelburg en drie jaren later scheepsmeter en tevens onderwijzer bij het instituut voor dijken en waterweringen in Zeeland. Tijdens de inlijving van ons Vaderland in Frankrijk bekleedde hij de betrekking van commies-griffier bij het Tribunal de première instance te Middelburg, en na het afwerpen van het Fransche juk werd hij commies ter provinciale griffie van Zeeland. Hij overleed den 23sten September 1841. Van zijne talrijke geschriften noemen wij: „Cronyk van Zierikzee (1794)", — „De Franschen in Walcheren (1814)", — „Redevoering bij de ontblooting van het praalgraf der luit.-admiralen Jan en Cornelis Evertsen (1818)", — „Lofrede op jhr. Jacob Hendrik Schorer (1822)", — „De provincie Zeeland (1824)", — en „Oorspronkelijke stukken betreffende de uitvinding der verrekijkers (1835)".

Bartholomeus Philippus de Kanter, een verdienstelijk dichter. Hij werd geboren te Aardenburg den 10den Februari 1805, zag zich op 17-jarigen leeftijd geplaatst op het kantoor van registratie en domeinen te Oostburg en in 1829 op het bureau van het hoofdbestuur te 's Gravenhage. Daarna was hij 35 jaren werkzaam aan het ministerie van Financiën, eerst als klerk, daarna als commies en overleed aldaar den 4den April 1865. Schoon voor zijne vrienden een hartelijk vriend, was hem uit zijne sombere jeugd eene zekere schuwheid bijgebleven, die zich ook in zijne gedichten openbaart. Het liefst liet hij zijne rijmelooze verzen vloeien langs het spoor der klassieke voetmaat. Van zijne voortbrengselen noemen wij: „Gedichten (1838)", — „Evangeline, naar Longfellow (met *S. J. van den Bergh*, 1856)", — „Liefde en leed, Hölty's liefste liederen nagezongen (1867)", — benevens vele gedichten in jaarboekjes, in de werken van „Oefening kweekt kennis", enz. Hij was lid der Leidsche Maatschappij.

Kanton en kantongerecht, zie *Rechterlijke organisatie*.

Kanzler (Hermann), generaal in dienst van den Paus, werd geboren te Baden in 1822, bezocht aldaar de militaire school en trad in 1845 in Pauselijken dienst. Hij was in 1848 reeds luitenant, onderscheidde zich bij de belegering van Vicenza, spoedde zich naar Gaëta, zag zich bevorderd tot kapitein van den generalen staf en nam in 1849 deel aan den strijd bij Bologna. In 1859 was hij reeds opgeklommen tot den rang van kolonel en deed vóór en na dienst als adjudant van de generaals *Kalbermatten* en *Latour*. *Lamoricière* bevorderde hem tot generaal ter belooning voor zijn stouten tocht van Pesaro naar Ancona. Nadat hij voorts brigade-generaal geworden was, zag hij zich in 1865 benoemd tot opperbevelhebber van het Pauselijk leger, alsmede tot prominister van Oorlog. Deze betrekkingen zijn echter in 1870 vervallen tegelijk met 's Pausen wereldlijk gezag.

Kaoetsjoek (gummi elasticum) noemt men eene plantaardige stof, uit Brazilië en andere keerkringslanden van Amerika, uit sommige deelen van West-Afrika en uit Indië naar Europa overgebracht, om er tot grondstof te dienen voor een belangrijken tak van nijverheid. De kaoetsjoek komt voor in den vorm van microscopische bolletjes in het melksap van sommige planten van de geslachten *Siphonia* en *Ficus*. De scheikundige gesteld-

heid dier bolletjes is nog niet met juistheid bekend, — althans men weet nog niet met zekerheid, of de verschillende melksaphoudende plantenfamiliën gelijke of verschillende kaoetsjoeklichaampjes opleveren. In het algemeen schijnen alle kaoetsjoeksoorten koolwaterstoffen te wezen, die in hare samenstelling met aethérische oliën en in onderscheidene andere opzichten met de harsen overeenkomen. In de melksaphoudende planten in Midden-Europa, in den maankop, de cichoreiplanten, de klokjes, de wolfsmelksoorten enz., zijn die lichaampjes in betrekkelijk geringe hoeveelheid voorhanden, terwijl zij in de melksaphoudende gewassen der keerkringslanden een zoo aanzienlijk bestanddeel uitmaken, dat het ingedroogde melksap reeds de eigenschappen heeft van scheikundig zuiver kaoetsjoek. In den handel onderscheidt men: de Para-kaoetsjoek, vooral afkomstig van *Siphonia elastica*, een hoogen boom uit de familie der *Euphorbiaceën*, die in Zuid-Amerika groeit. Zij werd reeds in den aanvang der 18de eeuw naar Europa gebracht, terwijl *Condamine* in 1757 daaromtrent de eerste ophelderingen gaf. Met het verzamelen van deze soort van kaoetsjoek hielden zich in 1865 omstreeks 10- of 11 000 Indianen bezig. — Voorts heeft men: de Oost-Indische kaoetsjoek, die voor de eerste maal in 1828 te Londen op de markt kwam en gedeeltelijk van *Ficus elastica*, gedeeltelijk van *Urceola elastica* verkregen wordt. De beste Indische kaoetsjoek komt van Java; daarop volgen de soorten van Singapore, Penang, Mauritius, Siam, Bornéo en Assam, waar zij jaarlijks ten bedrage van millioenen Ned. ponden verzameld en verscheept wordt. — De Afrikaansche kaoetsjoek, afkomstig van *Ficus Brasii* en in 1856, voor het eerst in den handel gebracht, verkrijgt men te Lagos, Gaboen, Corisco, enz. — De Centraal-Amerikaansche kaoetsjoek, die over Cartagena en Guatimala in den handel komt, wordt uit *Calamus elasticus*, eene grassoort, gewonnen. — Eene andere Amerikaansche kaoetsjoek is afkomstig van het melksap van *Acorus arvensis*. De Amerikaansche soorten zijn volkomen veerkrachtig, — de Indiaansche soort is het slechts in geringe mate. — De kaoetsjoek wordt op verschillende wijzen verzameld. Doorgaans echter maakt men insnijdingen in de boomen, waarna het melksap over aarden vormen loopt en inmiddels verdikt, of men laat het verzamelde sap boven een houtvuur uitdampen, of men laat het ook wel in ondiepe greppels loopen, waarin het tot min of meer dikke massa's verstijft.

De natuur- en scheikundige eigenschappen van kaoetsjoek zijn vooral onderzocht door *Faraday* en *Payen*. Van groot belang zijn vooral de elasticiteit en de oplosbaarheid van deze stof. Bij een gemiddelden warmtegraad is hare veerkracht zeer groot, doch zij verliest deze bij 0° C. zonder hard of brokkelig te worden. De gewone oplosmiddelen hebben geene werking op kaoetsjoek. In warm water wordt zij week, doch keert bij het drogen tot den voormaligen toestand terug. Zij is in alkohol onoplosbaar. Daarentegen veroorzaken watervrije aether, aethérische oliën, zwavelkoolstof, steenkolenteerolie, benzine en vooral de vluchtige destillatieproducten van de kaoetsjoek zelve eene gedeeltelijke oplossing. In dezen staat is de massa zeer week en kneedbaar. Voorts wordt zij ontleed door geconcentreerd zwavel- en salpeterzuur. Bij verhooging van temperatuur veranderen hare eigenschappen. Bij 50° C. wordt zij eenigszins week, — bij 100—120° C. begint zij te kleven en bij 230° verandert zij in eene donkerbruine massa, welke na de afkoeling niet tot den voormaligen toestand terugkeert. Verhit men haar nog meer, dan verbrandt zij in de opene lucht met eene heldere, sterk walmende vlam. Eene droge destillatie van kaoetsjoek levert eene groote hoeveelheid kleurlooze, sterk riekende olie, die in onderscheidene koolwaterstoffen van verschillend kookpunt kan worden gescheiden, namelijk in *kaoetsjeen*, dat bij 14° C., *kaoetsjine* dat bij 171° C. en *heveen*, dat eerst bij 315° C. kookt.

Aanvankelijk diende de kaoetsjoek tot het uitwisschen van potloodstrepen en tot het vervaardigen van kaatsballen. In 1790 gebruikte men ze tot het maken van veerkrachtige banden, en een jaar later bezigde men ze in Engeland om leder en andere stoffen waterdicht te maken. In 1820 vervaardigde *Nadler* elastieke geweven stoffen van kaoetsjoekdraden, en in 1823 vroeg *Mackintosh* octrooi voor de waterdichte stof, waarvan de naar hem genoemde regenjassen werden gemaakt. Eindelijk gebruikte *Thomas Hancock* in 1830 de kaoetsjoek tot het vervaardigen van overschoenen. Vooral echter nam de kaoetsjoekindustrie eene hooge vlucht, toen in 1836 *Chaffee* in Noord-Amerika en *Nickels* in Engeland een werktuig uitvonden, waarmede zij, door kaoetsjoek bij matige warmte te kneden, deze in een nagenoeg onveerkrachtig lichaam wisten te veranderen, waaraan zij zonder moeite een willekeurigen vorm konden geven. Niet lang daarna volgde de uitvinding van het vulkaniseeren van kaoetsjoek. Dit was reeds in 1832 door *Luder* te Berlijn gevonden, doch werd eerst in 1839 door den Amerikaan *Goodyear* en in 1843 door reeds genoemden *Hancock* in practijk gebracht. Het vulkaniseeren berust op de merkwaardige eigenschap van kaoetsjoek, dat zij met zwavel zich verbindt tot eene massa, welke ook bij lagen warmtegraad veerkrachtig blijft, doch bij hoogere temperatuur minder week wordt dan zuivere kaoetsjoek.

Men maakt van kaoetsjoek veerkrachtige banden en drijfriemen, onderscheidene waterdichte stoffen, overschoenen enz., — voorts vele geneeskundige instrumenten en toestellen, luchtkussens, buizen, rollen voor boek- en katoendrukkers, biljartbanden enz. In 1852 werd door *Goodyear* het harden of verhoornen van kaoetsjoek uitgevonden. De door hem vervaardigde hoornmassa onderscheidt zich van gevulkaniseerde kaoetsjoek door een veel grooter zwavelgehalte. Zij draagt den naam van *eboniet* en heeft bij hare zwarte kleur zulk eene hardheid, dat men ze met zagen en vijlen bewerken kan. Van die stof vervaardigt men kammen, rottingknoppen, mesheften enz., — ja zelfs kunsttanden en pennen. Oplossingen van kaoetsjoek bezigt men vooral tot vervaardiging van waterdichte stoffen, alsmede van lijm en vernis. Eene soortgelijke stof als kaoetsjoek is *getah-pertsja* (zie aldaar).

De moederplanten van de kaoetsjoek wekken meer en meer de algemeene belangstelling, omdat die zelfstandigheid eene gewichtige plaats bekleedt op het gebied der nijverheid. Gelukkig blijkt het, dat zij geleverd wordt door een groot aantal gewassen, tot verschillende familiën behoorende. In de Afrikaansche keerkringslanden komt alleen het geslacht *Landolphia* in aanmerking. Dit omvat slingerplanten uit de familie der *Apocyneën*, die er zoowel aan de oost- en westkust als in het binnenland groeien. Van Siërra Leone tot Angola aan de Niger en Congo en zelfs in de noordelijke binnenlanden vindt men *L. Owariensis*, wier zure vrucht tevens een verfrisschenden drank oplevert. Eene tweede soort der westkust is *L. Manni*, eene slingerplant ter hoogte van 6 Ned. el en door *Mann* aan de Coriscobaai op 1° N.B. ontdekt. Eene derde soort, *L. florida*, schijnt over de keerkringslanden van Midden-Afrika algemeen verspreid te wezen en draagt vruchten, welke aan de Niger desgelijks gegeten worden. Zij komt ook voor aan de oostkust en op de Comorineilanden. Aan de oostkust van Zanzibar levert *L. Kirki* de beste kaoetsjoek, en wel in zoo groote hoeveelheid, dat hare waarde in 1879 in Mosambique op 50000 pond sterling werd geschat. Eene vijfde soort, *L. Petersiana*, geeft eene minder deugdzame kaoetsjoek. Op Bornéo behooren waarschijnlijk alle kaoetsjoekplanten desgelijks tot de *Apocyneën* en wél tot de geslachten *Willughbeia* en *Leuconotis*. Daarvan werden alleen in noordwestelijk Bornéo acht soorten door *Freacher* gevonden. In Birma wordt voorzeker de kaoetsjoek meerendeels van *Ficus elastica* verkregen, maar men heeft er ook andere *Apocyneën*, die deze stof leveren, zooals *Anodendron paniculatum*, *Chonemorpha macrophylla*, *Urceola esculenta* en *Willughbeia edulis*. Op de Fidsji-eilanden worden allerlei kaoetsjoekgewassen gekweekt. Op Java komt ook de kaoetsjoek voornamelijk van *Ficus elastica*, maar zij wordt er ook geleverd door eene *Willughbeia*soort. Op het Maleische Schiereiland ontmoeten wij *Willughbeia Burbidgei* van Bornéo, eene houtige slingerplant met twee verscheidenheden, van welke de éene appel- en de andere peervormige vruchten draagt. Voorts groeien er twee kaoetsjoekleverende *Apocyneën*, namelijk *Chilocarpus flavescens* en *Alstonia costulata*, terwijl men in het binnenland weder *Ficus elastica* aantreft. In Fernambuco heeft men *Hancornia speciosa* en in Queensland *Ochrosia elliptica*. Voorts heeft men op Ceylon *Castilloa elastica*, die tot de *Artocarpeën* behoort, en in Zuid-Amerika *Manihot Glaziovii* of de Cearakaoetsjoekboom en *Hevea brasiliensis* of de Parakaoetsjoekboom. In 1880 werd 3768 ton parakaoetsjoek in Engeland ingevoerd. Te Liverpool kwam 35 ton cearakaoetsjoek, 100 ton van Guayaquil en Carthagena (Castilloa) en 1300 ton uit West-Afrika (Landolphia), en te Londen 370 ton van Assam (Ficus), 530 ton van Bornéo (Willughbeia) en 900 ton van Mozambique (Landolphia).

Het roekeloos vellen van kaoetsjoekboomen heeft in den jongsten tijd niet ten onrechte de bezorgdheid gaande gemaakt, daar men de kaoetsjoek, die op het gebied der nijverheid zulk eene ruime plaats veroverd heeft, moeielijk door iets anders kan vervangen. Gebrek aan die grondstof kan intusschen verhoed worden door het kweeken van kaoetsjoekleverende gewassen. Men werd hiertoe te meer aangemoedigd, omdat de kinacultuur volkomen aan de verwachtingen beantwoordt, en *Markham*, die deze laatste in Indië met kracht bevorderd heeft, bepaalde op die aangelegenheid zijne aandacht. Door zijne bemoeiing zijn in Indië op geschikte gronden de beste soorten van kaoetsjoekboomen geplant, zooals *Ficus elastica*, *Castilloa elastica*, *Castilloa Markhamia*, *Siphonia elastica* en *Manihot Glaziovii*. De eerste proeven werden in 1873 te Assam met *Ficus elastica* genomen en in 1879 waren reeds plantages met eene oppervlakte van 320 Ned. bunder en met omstreeks 30000 flinke boomen voorhanden. Intusschen mogen in de stammen eerst insnijdingen gemaakt worden als zij 25 jaar oud zijn, terwijl men die bewerking slechts om de 3 of 4 jaar mag herhalen. Niet gemakkelijk was het, planten van kaoetsjoekboomen uit Midden- en Zuid-Amerika te bekomen. *Markham* belastte daarmede den uitstekenden plantenkenner en ontdekkingsreiziger *R. Cross*, die in 1875 er in slaagde, uit de woeste, ongezonde wouden van Midden-Amerika 600 jonge Castilloaplanten te verzamelen en naar Kew te brengen. Het volgende jaar verzamelde *Cross* 1000 planten in Para in de zijdalen van het dal der Amazonenrivier. Voorts bezocht hij het gebied van Ceara en vond er 60 planten en 700 zaden van *Manihot Glaziovii*. Ook deze werden naar Kew gezonden, vanwaar *Markham* ze in het volgende jaar overbracht naar den kweektuin te Peradeniya en Henaratgode op Ceylon. Hier groeiden zij uitstekend, en rijpe zaden en jonge planten zijn reeds naar Calcutta, Madras en Birma gezonden, om er nieuwe plantages te doen verrijzen. Het kaoetsjoekverbruik in Engeland klom van 464 tolcentenaars in 1830 tot bijna 150000 tolcentenaars in 1878, zoodat op den duur het gebrek aan deze grondstof niet had kunnen uitblijven, indien daartegen door *Markham* geene maatregelen waren genomen.

Kaolien is de naam eener delfstof, welke uit aluminiumsilicaat bestaat. Het kaolien kan men fijn wrijven; het is wit of nagenoeg wit van kleur, onsmeltbaar en vormt met water een kneedbaar deeg. Het treedt op bij de verweering van veldspaat en bestaat uit 40—50% kiezelzuuranhydride, 26—45% aluinaarde en 8—18% water, alsmede uit een weinig kalk, magnesia en kali. Zijne samenstelling wordt uitgedrukt door de formule $Al_2Si_2O_7.2H_2O$. Men vindt het in Saksen, Bohemen, Beieren, Hongarije, Frankrijk, Engeland, China enz. Het kaolien is de voornaamste grondstof voor de vervaardiging van porselein en Goudsche pijpen. Met zand, ijzerhydroxyde, resten van organische stoffen enz. gemengd, draagt dit mineraal den naam van *klei*, die om haar menigvuldig voorkomen in de natuur tot de gesteenten kan gerekend worden.

Kap (De) van een gebouw is gemaakt van timmerwerk en bestaat uit dakstoelen, gordingen, nok, spanribben en panlatten. De dakstoel is samengesteld uit 2 bindstijlen, die een horizontalen bintbalk dragen, waarin zij met pin en gat bevestigd zijn. Op dien bindbalk plaatst men 2 spruiten, die de nok bevatten. De dakstoelen of gebinten worden op gelijke

afstanden evenwijdig aan elkander gesteld en dragen de gordingen en de nok of het bovenste gedeelte van het dak. Hierop en rustende op de muurplaat worden de spanribben en eindelijk dwars daaroverheen de panlatten bevestigd, waaraan men de pannen of leien ophangt.

Kapél, afgeleid van het middeneeuwsch-Latijnsch woord *capella*, noemt men in R. Katholieke landen eene kleine, voor godsdienstige handelingen bestemde ruimte, somtijds afzonderlijk geplaatst, somtijds in een grooter gebouw aanwezig of daarmede verbonden. In eene kapél vindt men een altaar, maar geen doopfont; zij heeft geen afzonderlijken geestelijke, geene bepaalde gemeente. Doorgaans is zij aan dezen of genen Heilige gewijd en van reliquieën voorzien, terwijl zij tevens tot begraafplaats dient. Men heeft *collegiale kapellen*, die aan godsdienstige collegiën toebehooren, — *huiskapellen*, welke door Vorsten en aanzienlijken tot hun gerief veelal in hunne paleizen werden gesticht, — en *vrije kapellen*, aan het gezag van den bisschop ontheven en door de stichters of hunne nakomelingen beheerd. In Duitschland heeft men bij sommige kerken afzonderlijke vertrekken voor bepaalde familiën; zulke vertrekken dragen desgelijks den naam van *kapellen*.

Daar weleer in zoodanige kapellen geestelijke muziekstukken werden uitgevoerd, heeft men ook de gezamenlijke leden van het daartoe bestemde muziekkorps met den naam van *kapél* bestempeld. De zwakste kapél telt, behalve de zangers, 4 eerste en 4 tweede violen, twee altviolen, vier violoncellen en twee contrabassen, benevens twee voor ieder blaasinstrument. De zangers treden gedeeltelijk op als solozangers en vormen gedeeltelijk het koor. Aan het hoofd van zulk eene kapél bevindt zich de *kapélmeester* (maestro di capella), die eene uitgebreide kennis der harmonie dient te bezitten, zoodat hij elke fout opmerkt en doet verbeteren. Bij de uitvoering heeft hij de partituur voor zich, waarin de partijen van al de instrumenten staan opgeteekend, en hij is gewapend met den dirigeerstok, waarmede hij het tempo aanwijst, terwijl hij tevens door gebaren de geheele uitvoering leidt. — *Kapél* wordt ook gebezigd voor *vlinder* (zie aldaar). Zie voorts onder *kupel*.

Kapelaan, afkomstig van *capa*, een kleed, hetwelk over de reliquieën van een beschermheilige werd uitgespreid, noemde men in de Oostersche Kerk oorspronkelijk den geestelijke, die het leger vergezelde en genoemde reliquieën droeg. Weldra werd hij tevens belast met de besturing van de godsdienstoefeningen der soldaten, terwijl hij ook wel geroepen werd om in groote kerken den geestelijke gedurende den dienst bij te staan. Somtijds had men bij dezelfde kerk onderscheidene kapelanen met een archi-kapelaan aan het hoofd. Ook de geestelijken der Keizerlijke kapél droegen den naam van „kapelaan", terwijl de geestelijke, welke in de kapél van een hooggeplaatst persoon den dienst verrichtte, met dien van „huiskapelaan" bestempeld werd. In ons land geeft men den naam van „kapelaan" aan jeugdige geestelijken, die na het volbrengen hunner studiën en na het ontvangen der wijding bij de pastoors en priesters worden geplaatst om deze behulpzaam te zijn.

Kapen, zie *Kaap*.

Kaper (Een) noemt men een vaartuig, hetwelk in tijd van oorlog door particulieren wordt uitgerust, om den vijand afbreuk te doen. De daartoe vereischte bevoegdheid wordt in een *kaperbrief* verleend door de admiraliteit van het land, waartoe de kaper behoort. Zonder zulk een kaperbrief beschouwt men het kapen als zeerooverij, zoodat kapitein en matrozen als zeeroovers gestraft worden. Op het Congrès ter regeling van het oorlogsrecht, in 1856 te Parijs gehouden, wilde men de barbaarsche gewoonte om kaperbrieven te verleenen voor goed afschaffen. Daarmede echter konden de Vereenigde Staten van Noord-Amerika zich niet vereenigen, hoofdzakelijk omdat de vertegenwoordigers der overige Mogendheden niet wilden treden in het voorstel der Unie, om in het algemeen alle privaat-eigendom van vijanden op zee onschendbaar te verklaren, zoodat het ook niet door oorlogschepen zou mogen veroverd worden. — Men geeft den naam van *kaper* desgelijks aan een hoofddeksel van vrouwen, dat bij avond ter verwarming of ook in zwaren rouw gedragen wordt.

Kapérnaum of *Kaphernaum* is de naam van eene welvarende stad in Galilaea, welke, na den tijd der Babylonische Ballingschap gesticht, aan het meer Gennesareth en aan den grooten handelsweg van Damascus naar de Middellandsche Zee gelegen was. Zij was de geboorteplaats der Apostelen *Andréas* en *Petrus*, en meermalen de verblijfplaats van *Jezus* tegen het einde van zijn leven. Volgens het Bijbelsch verhaal genas hij er den knecht van een Heidenschen hoofdman, die in dienst was van *Herodes Antipas*.

Kapitaal. De beantwoording van de vraag: „wat is kapitaal?" verdient eene zeer nauwkeurige overweging. Het spraakgebruik in het dagelijksch leven lost haar vaak in anderen zin op, dan de mannen der staathuishoudkundige wetenschap. Aan *Adam Smith*, die ongeveer vóor eene eeuw zijn beroemd boek schreef: „Onderzoek naar den aard en den oorsprong van den rijkdom der volken", komt de eer toe, dat hij ook over dit onderwerp een licht heeft verspreid, waarvoor alle duistere begripsverwarring langzamerhand is geweken. Alle vermeerdering van rijkdom, voortbrenging, gaat uit van den mensch; zijn arbeid zal vruchtbaarder zijn, naarmate zijne vermogens grooter zijn, zijn wil krachtiger is. Maar uit en op zich zelf vermag die arbeid nog weinig of niets; hij behoeft den steun en de medewerking van de beide andere factoren ter voortbrenging: kapitaal en natuur (zie *Arbeid*).

De natuur levert de stof, die bewerkt kan worden,en de krachten, welke bij die bewerking behulpzaam zijn. Maar wat is nu kapitaal? en waar komt dat van daan? Productieve arbeid levert een overschot op, dat is: brengt meer voort, dan tot het onderhoud van den arbeider gedurende den arbeid noodzakelijk is. Ware dat zoo niet, — verteerde de mensch van den beginne af, voortdurend, evenveel als hij produceerde, er zou van een overschot, van kapitaal en kapitaalvorming, geene sprake

kunnen zijn. Er ontstaat alzoo een overschot, dat, hoewel het bestemd is, om op de ééne of andere wijze dienst te doen, niet onmiddellijk tot vertering voorbeschikt is; het vormt een *voorraad* van goederen, die *bespaard, niet* onmiddellijk na de voortbrenging tot voldoening aan eene behoefte dienstbaar gemaakt zullen worden. Maar het zal ook niet bewaard en weggelegd worden, om in eeuwige, doode rust van geen nut hoegenaamd te zijn; in onderscheiden vorm, als voedsel in voorraad tot levensonderhoud der arbeiders gedurende lateren arbeid, als werktuigen, als nieuwe grondstof zal het geheel, of althans ten deele, zelf wederom worden aangewend tot voortbrenging van nieuwen rijkdom, en daarom noemen we het eigenlijk gezegde kapitaal in engeren zin: dat gedeelte van den bespaarden rijkdom, dat bij den arbeid gebruikt wordt, b. v. als grondstof of werktuig, ten einde daarmede nieuwen, meerderen rijkdom voort te brengen. Dat kapitaal maakt terstond de voortbrenging gemakkelijker, ruimer. Met het eerste werktuig, hoe onvolkomen ook, neemt de productiviteit van den arbeid toe. Meer voortbrenging geeft van zelf meer rijkdom; meer rijkdom kan en zal meestal wederom leiden tot vorming van grooter kapitaal. Zoo is het in den beginne, zoo blijft het altijd door. Waarom komt een flink, ondernemend industrieel, die niet de beste werktuigen heeft, wiens magazijnen en werkplaatsen in uitgebreidheid te wenschen overlaten, die niet half zooveel arbeiders in zijn dienst heeft, als hij noodig zou hebben, om het werk goed te regelen, niet zoo goed vooruit, als hij wel zou kunnen en willen? Hij zelf kan best de oplossing van het raadsel geven; zij is eenvoudig deze: hem ontbreekt kapitaal. Waarom trekt een landbouwer niet meer producten van zijnen grond en van zijnen veestapel? Omdat de bemesting gebrekkig is, de waterafleiding in onvoldoenden toestand, de schuren te klein en ondoelmatig ingericht, de veestapel te slecht van kwaliteit en te gering in aantal. Waarom verandert hij dit alles niet ten goede? Omdat hem het kapitaal er toe ontbreekt. Waarom koopt menig handelaar op 3 of 6 maanden crediet goederen van importeurs, terwijl hij ze zich veel beter en goedkooper à contant kon aanschaffen ter plaatse van de productie? Omdat hij gebrek heeft aan kapitaal.

Het totaal van den bespaarden rijkdom, dat bij elk individu te vinden is, vormt te zamen het *maatschappelijk kapitaal*. Het wordt gevormd *uit*, afgezonderd *van* het maatschappelijk *inkomen*, dewijl ieder individu op zich zelf zich kapitaal moet en alleen kan vormen uit zijn inkomen. Het inkomen is iets periodieks, dat verteerd kan worden zonder te verarmen; het kapitaal, gevormd door de bezittingen, ons vermogen, is een stamgoed dat, eens te gronde gegaan, slechts met groote moeite vernieuwd en hersteld kan worden. Toch is alle *vermogen* geen kapitaal. Het saldo der creditzijde van de kapitaalrekening zal het kapitaal van den koopman aanwijzen: daartoe behoort niet dat deel van zijn vermogen, hetwelk in rijtuigen, paarden, schilderijen, woonhuis enz. bestaat; hiermede doet hij geene zaken; dat vormt geen deel van het fonds, hetwelk hij in zijn handel productief besteedt. Kapitaal is dat deel van zijn vermogen, 't welk hij voor winstbejag, niet voor genot, besteedt. De grenslijn tusschen kapitaal en andere vormen van het vermogen is niet altijd even gemakkelijk te trekken. De diensten van het werk- en van het rijpaard zijn betrekkelijk dezelfde; de voorraad van waren, die de kruidenier in zijne provisiekamer tot eigen gebruik, en die hij in zijn winkel ten verkoop aan anderen bewaart, zijn uiterlijk niet onderscheiden, maar de bestemming van die zaken beslist, of ze al dan niet tot het kapitaal behooren. Daartoe behooren wel het werkpaard en de winkelvoorraad, niet het rijpaard en de voorraad ter eigen consumtie. De effecten, die de ondernemer tot zijn particulier vermogen rekent, behooren tot de catagorie kapitaal, wanneer hij ze beleent, ten einde de opgenomen gelden in zijne zaken te gebruiken, — niet, wanneer hij de renten daarvan aanwendt tot bestrijding van de uitgaven zijner huishouding. Ook het dienen tot winstbejag maakt een vermogensvoorwerp nog niet tot een deel van het maatschappelijk kapitaal. Vele woonhuizen worden verhuurd door de eigenaren uit winstbejag; de huren strekken hun tot inkomen. En toch is een woonhuis geen kapitaal in den eigenlijken zin des woords; wel het huis, voor zoover het dienstbaar gemaakt wordt tot uitoefening van een bedrijf. Het kenmerk „tot winstbejag dienen" is dus op zich zelf niet genoeg; het vermogensdeel moet dienen tot productie, — het moet eene productieve behandeling ondergaan. Produceeren heeft in de staathuishoudkunde een uitgebreiden zin; het is: de benoodigde voorwerpen meer geschikt maken voor het gebruik van hen, die ze noodig hebben, of hunne nuttige eigenschappen meer onder het bereik van een ieder doen vallen. De graanverbouwer, de handelaar, de reeder, de schipper, de molenaar, de bakker — allen produceeren in dezen zin; hunne werkzaamheden mogen technisch zeer verschillend zijn, economisch hebben zij dezelfde strekking. Zij zijn producenten. Zoolang het voorwerp in handen is van zijne producenten, rangschikt men het onder „kapitaal", zooals alles, wat tot die productie bijdraagt, onder die benaming begrepen is. Het onafgewerkte woonhuis is kapitaal; het voltooide, dat betrokken is als woning, kan tot het maatschappelijk kapitaal niet meer gerekend worden. Nog is ons begrip te ruim. Daaraan moet nog onttrokken worden de *grond* en alles, wat de natuur daarop en daarin van zelf laat groeien, omdat hiervan niet gezegd kan worden, dat het door menschenarbeid *is voortgebracht*. Waarin bestaat nu het kapitaal van een volk? Wij brengen daartoe in de eerste plaats zonder schroom de werktuigen en gereedschappen, — kapitaal bij uitnemendheid kunnen we die noemen. Verder behooren daartoe alle aanwezige producten, die tot voortbrenging dienen, grondstoffen en voltooide producten, die nog door hunne voortbrengers ter markt moeten worden gebracht. Daarop volgen de schuren, pakhuizen, fabriek- en winkelgebouwen, de dieren, waaruit een inkomen wordt getrokken, de transportmiddelen, — de grond- en hulpstoffen, de gewassen te velde, de voorraden in fabriek, schuur en winkel, de verbeteringen, aan den grond in allerlei vormen aangebracht, een deel van den

voorraad aan geld en effecten en andere zaken, maar altijd voor zooverre zij passen in de grenzen van het begrip, zooals dat boven door ons is vastgesteld. De effecten — schuldbekentenissen van Staten, provincien, gemeenten of particuliere maatschappijen — waarom behooren ze slechts ten deele tot het kapitaal? Gewis vormen ze een aanmerkelijk deel van *ons* nationaal vermogen, maar tot het kapitaal behooren ze altijd niet. Sommige zijn uitgegeven tot dekking van tekorten op inkomsten, andere tot aanleg van spoorwegen en andere publieke werken. De effecten zelve *zijn* nooit kapitaal; de vraag kan alleen deze zijn: *vertegenwoordigen* zij kapitaal.

Wanneer men iemand tegen acceptatie zekere som gelds leent, waarvan voortdurend rente zal betaald worden en ook wezenlijk betaald wordt — en de opnemer verkwist dat kapitaal door slecht beheer of tot nuttelooze doeleinden, dan zal niemand er toch aan twijfelen, of het stuk papier, dat nog bestaat, is geen kapitaal, hoewel de schuldenaar voortgaat daarvan interest te betalen uit ander kapitaal, dat hij zich op de ééne of andere wijze weet te verschaffen. De Staat kan door heffingen voortdurend dwingen tot de opbrengst van 't geen noodig is tot rentebetaling: daardoor geniet hij altijd door zeker crediet, 't geen wederom mogelijk maakt, dat men het schuldbewijs ten zijnen laste, het effect, kan verkoopen (zie *Handel*). Nu wordt er eenvoudig kapitaal verplaatst: het effect is geen kapitaal, het is alleen daartegen *verwisselbaar*. Het kapitaal, tegen uitgifte van effecten van particulieren opgenomen, dat gediend heeft om tekorten te dekken of oorlogskosten te betalen, is en blijft vernietigd, het is weg. Het schuldbewijs houdt marktwaarde, omdat de uitgever zeker vertrouwen geniet: het vormt een deel van het *actief* vermogen van hem, die ze bezit, maar dit actief wordt opgewogen door het ongedekte passief bij den debiteur. De Amerikanen, Spanjaarden en Peruanen behooren niet tot het kapitaal onzer natie; zij zijn het middel om kapitaal over te dragen, om het te verkrijgen. Door verkoop buiten'slands kan ons volk een deel van het daarvoor uitgeleende kapitaal terugbekomen: niet alles, — vooral niet alles tegelijk. De actueele beurswaarde zou dan bij verre na niet opgebracht worden, omdat die waarde verbazend zou dalen, indien zulk eene ontzettende hoeveelheid effecten tegelijk werd aan de markt gebracht. De vraag dus, of zekere effecten kapitaal vertegenwoordigen, lost zich op in de vraag, wat is geschied met het geld, waarvoor ze zijn uitgegeven? Zijn er spoorwegen voor aangelegd, fabrieken voor gebouwd, voorschotten mede gegeven aan handel en nijverheid — zooals bij pandbrieven van hypotheekbanken —, straten, bruggen en kaden voor aangelegd, gebouwd of verbeterd, — dan vertegenwoordigen de effecten kapitaal; zijn er woningen voor verrezen, gestichten en gasthuizen voor opgericht, dan vertegenwoordigen zij wel hoogst nuttige dingen, maar eigenlijk kapitaal *niet*. Dienden ze tot delging van oude schuld, dan moet natuurlijk gelijk onderzoek naar den oorsprong van deze plaats vinden. Het *metallieke* geld moet voor een groot deel ook tot het kapitaal der natie worden gebracht, even goed als de voorraad munt en muntmateriaal tot dat der bank (zie *Bank*). Niet alzoo de bankbiljetten. Voor ieder biljet is aan de bank iets anders in de plaats gegeven. Zij geeft ze bij verwisseling tegen geld bij aankoop van edel metaal, bij het verleenen van voorschotten op zakelijk onderpand, of bij het disconteeren van handelspapier. Komt nu bij het uitgeven der biljetten werkelijk kapitaal daarvoor in handen der bank, dan ook vertegenwoordigen zij kapitaal; bij voorschot op effecten representeeren zij deze; bij disconteering van wissels of promessen heeft er slechts eene ruiling van schuldbekentenissen plaats. Men krijgt de schuldbekentenis „aan-toonder", overal gangbaar, van de bank, in plaats van die op een particulier, die bijna niet verhandelbaar is. Die ruiling van schuldbekentenissen schept in geen geval kapitaal. Eene zaak behoort niet tot het kapitaal krachtens zijn wezen, maar door de *bestemming*, die er aan gegeven wordt. Vandaar het verschijnsel, dat zij nu eens wèl, dan wederom niet tot de kapitaalgroep zal behooren. Het door den landbouwer geoogste graan is voor hem deels eene vergoeding voor allerlei kapitaaluitschotten, deels zuiver inkomen. 't Laatste deel kan hij besteden tot aanschaffing van allerlei levensbehoeften, zonder dat hij verarmt. In handen van den koopman is datzelfde graan wederom kapitaal; is het naar eene andere plaats vervoerd, waar het, ook na aftrek der transportkosten, eene grootere waarde heeft, dan is de winst van den koopman wederom een deel van zijn inkomen, nog niet van zijn kapitaal. De molenaar, die het koopt, moet het wederom geheel tot zijn kapitaal rekenen; nadat het meel, en daarna brood geworden is, bevat het, althans zoo molenaar en bakker er goede zaken mede gedaan hebben, wederom een aanmerkelijk element, „inkomen".

De kooper van het brood neemt dit op in zijnen verbruiksvoorraad tegen het geld, dat hem als loon is uitbetaald. Dit geld, voor dezen kooper inkomen, vertegenwoordigt in handen van den bakker op nieuw grootendeels kapitaal. Het kapitaal is het productief deel van het vermogen; het inkomen is de opbrengst van arbeid en bezittingen, dat voor de vertering bestemd kan worden zonder benadeeling van het vermogen van den bezitter. Bij ruiling, waardoor de één een deel van zijn kapitaal in nieuwen vorm overbrengt, de ander een deel van zijn vermogen afstaat, gaat over en weêr dus vaak eene zaak van de ééne groep in de andere over. Bij het vaste kapitaal is dit minder het geval, dan bij het omloopende. Dit deel, ook *vlottend* kapitaal genoemd, verandert onophoudelijk van vorm en gaat telkens uit handen van den éénen eigenaar in die van een anderen over. Zonder schade, *mits het maar niet in ruilwaarde verminder*e, gaat eene zaak uit de kapitaalgroep, — een equivalent van ten minste even groote waarde moet er binnen korten tijd voor in de plaats treden. De goederen van den winkelier gaan uit zijn kapitaal in den verbruiksvoorraad van zijne klanten over; dat deert hem, noch het kapitaal, in het algemeen. Het geld der klanten — afgezien van de zuivere winst — representeert wederom bij hem kapitaal. Het is licht te begrijpen, dat geen

artikel gemakkelijker en vaker van de éene groep naar de andere verhuist, dan juist het algemeene ruilmiddel, het geld.

Daarom brachten we boven het metallieke geld slechts ten deele tot de kapitaalgroep; een groot deel behoort altijd tot de groep „inkomen". Het juiste begrip van het onderscheid tusschen kapitaal en inkomen is even noodzakelijk tot toelichting van het samenstel der maatschappij en van de voorwaarden, waarvan haar welzijn afhangt, als de toepassing van den regel, dat geen voorwerp zonder ten minste door een equivalent vervangen te worden de kapitaalgroep behoort te verlaten, heilzaam is voor de algemeene welvaart. Een ieder, die prijs stelt op het maken van goede zaken, die geen achteruitgang, maar eer vermeerdering van zijn kapitaal wenscht, houdt dat onderscheid streng in het oog en past dien regel nauwlettend toe. Regeeringszorg is hier geheel overbodig. De koopman verkoopt gaarne zijne goederen, de fabrikant geeft gaarne geld voor loonen uit, de landbouwer betaalt gaarne de werktuigen en de verbeteringen, aan zijnen grond aangebracht, omdat ieder voor zich weet, althans met eenige zekerheid verwacht en kan verwachten, dat voor het uitgegevene eene even groote, meestal grootere waarde zal terugkeeren in den vorm van geld of van 't éen of ander product. Het vaste kapitaal, dat niet op eens zoo snel en dikwijls de kapitaalgroep verlaat, is ook aan slijting en daardoor aan langzame vernietiging blootgesteld. Daarom schrijft de voorzichtige ondernemer 's jaarlijks eene zekere som op de waarde van gebouwen en werktuigen af, dat is, hij reserveert een deel van zijne inkomsten, om daaruit ten bestemden tijde de noodige vernieuwingen te kunnen bewerkstelligen. Brand en andere rampen kunnen ook een deel van het kapitaal of het vermogen vernietigen. Daarom trekt een verstandig man ook eene post uit voor de assurantie van zijne bezittingen. Een deel van zijn inkomen laat hij voor die premie onverteerd; hij beschouwt dat niet als inkomen.

De ondervinding leert aan de assuradeuren, hoe hoog dat bedrag gesteld moet worden, om de schade, door de rampen veroorzaakt, te dekken; de concurrentie tusschen de verzekeraars bewerkt, dat er geene te hooge som voor afgezonderd wordt. 't Gevolg van dat assurantiewezen is nu in de eerste plaats, dat de maatschappij zooveel minder verteert, dan het bedrag dier schaden binnen zekeren tijd pleegt te bedragen, en in de tweede plaats, dat de vermogens meer gelijkmatig verdeeld blijven, omdat nu de schade door eene ramp, aan één veroorzaakt, niet door hem alleen, maar door al zijne medeverzekerden, die ten allen tijde aan dergelijk ongeluk eveneens blootstaan, gedragen wordt. Uit het inkomen wordt dus jaarlijks evenveel aan het kapitaal toegevoegd als de rampen plegen te verslinden. De bestemming van alle maatschappelijke goederen is, om verbruikt te worden tot vervulling van de behoeften der menschen; bereiken ze dat doel, komen ze in handen van den eindverbruiker, dan houden ze op tot het kapitaal te behooren, maar niet, zonder dat iets anders van ten minste even groote waarde hunne plaats daarin heeft aangevuld. Dat andere heeft soms een geheel ander aanzien, vertoont een gansch anderen vorm. Niet hierop, maar op de gelijke of meerdere *waarde* van het nieuwe product komt het aan.

Het geld, den arbeider voor loon uitbetaald, bij hem inkomen, treedt tot den vorm kapitaal terug, zoodra hij daarvoor de waren bij den winkelier heeft ingeruild. Die waren zelven houden op kapitaal te zijn: hare plaats is bij voorbaat aangevuld door het voortbrengsel, waaraan de arbeider zijne moeite heeft besteed. Toch komt het wel voor, dat eene zekere waarde aan het kapitaal wordt onttrokken zonder equivalent, namelijk bij verkwisting. Sommige personen verteren boven hun inkomen nog een deel van hun vermogen; rampen kunnen op groote schaal vernieling aanbrengen; groote kapitalen worden besteed tot bestrijding van oorlogsuitgaven. Behoeft, na al het vorige gezegde, het nadeelige van soortgelijk verbruik nog betoog? Het voordeel van rampen of oorlogslasten zal weinig verdedigers vinden; anders is het met de zoogenaamde verkwisting. Bij vele ondeskundigen vindt ze niet slechts genade, maar zelfs aanmoediging.

De beste weêrlegging vindt die dwaling hierin, dat we nasporen, hoe het kapitaal geboren wordt, dat we nagaan, aan welke voorwaarden het procès der kapitaalvorming onderworpen is. Indien een arbeider niet al het ontvangen loon verteert, maar voor een deel er van zich een nieuw of beter werktuig aanschaft; indien een fabrikant niet zijne geheele ondernemerswinst besteedt tot aankoop van zaken, die tot onderhoud of verhooging van zijn levensgenot zullen dienen, maar met een deel daarvan zijne gebouwen vergroot, zijn inslag van grondstoffen vermeerdert; zoo een pachter een deel van de pachtsom van zijnen landheer op rente te leen behoudt, ten einde zijnen veestapel te kunnen aanvallen of vergrooten, — dan merken wij in al deze verschijnselen dezen gemeenschappelijken trek op, dat telkens een deel der zaken, die tot het inkomen behoorden, daaraan wordt onttrokken en overgebracht in de kapitaalgroep. Ieder, die een inkomen heeft, 't zij het voortspruit uit loon, interest, winst of grondrente, of uit meer dezer bronnen tegelijk, heeft de keuze, om dat inkomen terstond om te zetten in zaken, die als verbruiksvoorraad hem dienst zullen doen, of om een deel daarvan op te leggen om tot productieve doeleinden aangewend te worden. Zijn inkomen wordt hem vaak uitbetaald in geld; dat geld ruilt hij tegen voorwerpen van den meest verschillenden aard; maar noch de uitbetaling in geld of in iets anders, noch het geld zelf, noch het ruilingsprocès is van invloed op de vermeerdering van het kapitaal, alleen op zijn vorm. Ieder, die kapitaliseert, ruilt even goed als hij, die zijn verbruiksvoorraad vermeerdert, die zaken in, welke hij verkiest, die, welke hem voor 't oogenblik 't meest en 't best te pas komen. Kruidenierswaren kunnen aangekocht worden, om naar de provisiekamer te verhuizen, of om den winkelvoorraad van den kleinhandelaar aan te vullen; beide worden uit het inkomen betaald, en in 't eerste geval behooren zij niet, in het tweede voortaan wél

tot het kapitaal. Het geld speelt bij de kapitaalvorming eene zeer ondergeschikte rol. Het vergemakkelijkt de ruilingen, en in zooverre is zijne dienst ook daarbij te waardeeren; maar dezelfde verschijnselen met dezelfde gevolgen zouden zich voordoen, zoo wij ons de tusschenkomst van het geld in die transactiën wegdenken. Het procès zou minder vlot gaan, maar even goed tot een einde gebracht worden. Geen nieuw kapitaal komt er dus, of aan een deel van het inkomen moet de *bestemming* gegeven worden van dienst te doen als kapitaal. Nieuwe goederen moeten aan de kapitaalgroep worden toegevoegd, onde in hoedanigheid verbeterd; bestaande goederen in die groep kunnen derwijze met elkander verbonden worden, dat hunne nuttige eigenschappen worden vermeerderd, — zooals het toevoegen van verbeteringen aan den grond. Geene andere manier om kapitaal te vormen kan als deugdelijk erkend worden. De stichter der school van de Sociaaldemocraten, *Ferdinand Lassalle*, meende er nog eene andere wijze op gevonden te hebben. Zijne redeneering luidt als volgt: stel, ik koop een stuk grond voor zekeren prijs, b. v. *f* 10 000. Na tien jaren verkoop ik het; ten gevolge van de vermeerderde vraag naar landbouwproducten is de waarde van den grond verdubbeld. Ik ontvang *f* 20 000 als koopprijs. Al verteerde ik nu 's jaars meer dan mijn inkomen uit dien grond — en dat is mijn eenig inkomen —, toch is mijn kapitaal vermeerderd door allerlei sociale oorzaken, onafhankelijk van mijn vlijt en mijne spaarzaamheid. De gevolgtrekking is onjuist: er is geen nieuw kapitaal gevormd. De voet van ruiling tusschen de verschillende bestanddeelen van het nationaal vermogen is veranderd; de toegenomen vraag naar producten van den grond maakt, dat zij, die er behoefte aan hebben, grooter hoeveelheid van andere zaken moeten geven dan te voren, om dezelfde hoeveelheid machtig te worden. De grondeigenaren deelen dientengevolge voor grooter aandeel dan vroeger in het nationaal inkomen, — maar ten koste van het deel van anderen. Verplaatsing van de deelen van het inkomen had plaats; van vergrooting daarvan en van toevoeging van grooter deel aan de kapitaalgroep is geene sprake. Gelijke gevolgen trekt genoemde geleerde uit het stijgen in beurswaarde van spoorwegactiën. Het aanleggen van den spoorweg heeft het vermogen der natie wel verrijkt, niet het stijgen in waarde van de actiën in dien weg. Met evenveel, of liever even weinig grond, kan men beweren, dat de uitgifte van bankbiljetten of papiergeld kapitaal zou scheppen, het nationaal vermogen vergrooten.

Kan derhalve het verkwisten door op weelderigen voet te leven en zijn inkomen of meer dan dat in overdaad te verteren bevorderlijk genoemd worden voor de kapitaalvorming? Het tegendeel is bewezen. Maar brengt dat dan op andere wijze wellicht stoffelijk of zedelijk voordeel aan de maatschappij? Het zedelijk voordeel laten we onbesproken. Maar stoffelijk toch! Voor hen, die veel noodig hebben, moet veel worden gemaakt. Dat geeft werk. Winkeliers, arbeiders, ondernemers plukken daarvan de vruchten. Eene Hofstad geeft ons 't voorbeeld aan de hand, dat een ruime kring van vermogenden, die weten te leven, eene groote klasse van nijvere neringdoenden om zich schept. Laat die gegoede klassen hunne verteringen inkrimpen, en in dezelfde mate zal de nijverheid in hunne buurt in omvang afnemen. Het is niet goed voor de maatschappij, dat die groote vermogens onbesteed opgehoopt blijven in de handen van die enkelen, het geld is rond gemaakt, om het onder de menschen te laten rollen, en hij, die *leeft*, laat anderen leven. Ziedaar, in 't kort, de argumenten van onze tegenstanders. Het is waar, dat het *geld*, door de verkwisters uitgegeven, blijft bestaan, overgaat in de handen van anderen. Of het zelf hier tot de kapitaalgroep zal behooren, hangt af van de bestemming, daaraan door den nieuwen eigenaar gegeven. 't Geen ingeruild werd voor dat geld, ging over tot den verbruiksvoorraad; dikwijls zal het bestaan in voorwerpen, die niet anders verbruikt kunnen worden dan door enkele bevoorrechten. Dat verdween uit de kapitaalgroep. Zij wordt door de vertering dus althans niet grooter. Evenzeer is het waar, dat die vertering werk verschafte aan eene klasse van arbeiders, in 't bijzonder aan hen, die zich bezig houden met de vervaardiging van voorwerpen, welke slechts onder 't bereik van het koopvermogen der meest vermogenden vallen. Dat vermogen om arbeid te verschaffen duurt zoo lang als het inkomen der verkwisters blijft bestaan; zetten zij hunne uitgaven buiten de grenzen van hun inkomen uit, dan verdwijnt dat vermogen in dezelfde mate als het kapitaal, en daarmede het inkomen, inkrimpt. Wat zou er gebeurd zijn, zoo een iegelijk hunner een deel van zijne inkomsten bespaard, bij zijn kapitaal gevoegd, *opgelegd* had. Dien opleg zouden zij niet in ijdele werkeloosheid weggelegd hebben in brandkasten. Zelven zouden zij het productief besteed hebben, of tot gelijk doel aan anderen ten gebruike afgestaan hebben, ten einde er winst mede te maken of den interest er van te genieten. Productief besteed worden — door wie dan ook — beteekent, dat er fabrieken voor gebouwd, schepen voor getimmerd, landen voor ontgonnen zouden zijn. Ook in dit geval zou het dus een fonds gevormd hebben, waaruit arbeiders betaald konden worden; het zou even goed werk verschaft hebben, als de uitgaven van den weelderigen verkwister. En dit fonds verminderde niet, zooals zijn kapitaal, — integendeel, volgens den gewonen loop der zaken, zou het steeds uitgebreider worden, altijd meer en krachtiger de steun worden voor arbeiders. Nog kan er eene verandering worden opgemerkt in de soort van voorwerpen, die er vervaardigd worden. In het laatste geval zal de industrieel zich niet bepalen tot het fabriceeren van voorwerpen, die slechts ter voldoening van overmatige spil- en pronkzucht kunnen dienen, maar zaken, die gezocht worden door de groote massa's om het leven te onderhouden en te veraangenamen, zullen het onderwerp van zijn bedrijf uitmaken. Ook in dit opzicht, en dus dubbel, profiteert de arbeidersbevolking bij de vrucht van de spaarzaamheid, ook van de vermogenden. De oorsprong der bestreden dwaalleer ligt in de verwarring tusschen *kapitaal* en *geld*. Het

geld kan deel van 't kapitaal uitmaken, maar is het niet uit en op zich zelf. Men zag het effect van de verkwistende levenswijze in de nijverheid, die zich in de onmiddellijke nabijheid van de hovelingen vestigde; men merkte op, dat het geld overging in de handen van den éen uit die van den ander: men vergat, dat andere zaken improductief verloren gingen, dat de besparingen ook nijverheid in 't leven riepen, misschien op plaatsen, in verschillende streken der aarde gelegen. Want geene nijverheid zonder kapitaal. Ieder ondernemer heeft het noodig voor gebouwen, werktuigen, grondstoffen, — voor onderhoud van arbeiders, en te meer voor dit laatste, naarmate de bewerking van zijn product langer tijd vereischt. De hoeveelheid kapitaal beheerscht het lot der nijverheid en der arbeiders. Een armoedig volk kan geene groote werken van openbaar nut aanleggen; voordat het werk ten einde was, zou de bevolking zich moeten toeleggen op het eerste levensonderhoud, dat haar begon te ontbreken. De uitgebreidheid van het kapitaal eener natie bepaalt dus den omvang van die werkzaamheden, waarvan het nut eerst blijken kan na verloop van langen tijd. Eene natie kan evengoed als een particulier geholpen worden door vreemd kapitaal. Waar twee of zelfs meer natiën met elkander in handelsbetrekkingen staan, dáar is natuurlijk, als voor allen arbeid, voor dien handel kapitaal noodig. Schepen moeten worden uitgerust, de bemanning moet worden onderhouden, producten tot vervoer worden aangekocht. Nu gaat de stelling door, dat de rijkste natie met dien handel begint en daarvoor het noodige kapitaal voorschiet aan de minder rijke natiën. Zij zendt hare uitvrachten en voert in 't vreemde land in, terwijl zij soms maanden lang op de retourvracht moet wachten. Door bemiddeling van haar drijven de andere natiën haren handel onderling. Engelsch kapitaal is er noodig om den handel tusschen Amerika en China in beweging te houden. Engeland zendt manufacturen naar China, China thee naar Amerika; eindelijk wordt Engeland met Amerikaansch katoen, graan enz. terugbetaald. Millioenen Nederlandsch kapitaal hebben gestrekt tot aanleg van spoorwegen in Amerika en Rusland. Europeesch kapitaal steunt den handel en de nijverheid van alle andere werelddeelen. Engeland is de kapitaalmarkt — onjuist is de uitdrukking „geldmarkt" — van de geheele beschaafde wereld. Het bezit een verbazend groot „vlottend" kapitaal in den vorm van producten; van *geld* is het meestal vrij schaarsch voorzien. Het is de „bank van Engeland", die kapitaal voorschiet aan heel de wereld. Soms heeft de kapitaalmarkt zich dáar te sterk ontbloot, zoodat aan de eigen behoefte niet voldaan kan worden, en een deel der uitschotten aan de vreemde wederom moet worden opgevraagd en aan meerder aanzoek paal worden gesteld. Dan stijgt de rente op de Engelsche kapitaalmarkt, en de markten in andere landen volgen die beweging. Geene nijverheid zonder kapitaal, dus ook niet meer nijverheid dan het kapitaal toelaat. Geen ondernemer kan zich meer gebouwen, werktuigen, stoffen aanschaffen, dan het kapitaal, dat hij bezit — 't zij het aan hem toebehoort of aan anderen —, toelaat. De grenzen van den omvang der nijverheid hangen af van die, waarin het kapitaal beperkt is. Geene wet, geen besluit kan nijverheid scheppen. De mannen van *'t verbodstelsel* en van het *beschermend stelsel* (zie aldaar en onder *Handel*) miskenden dien regel. Zij vaardigden verbodsbepalingen omtrent den invoer uit en beschermden de binnenlandsche industrie, ten einde concurrentie te weren en binnenlandsche industrie en landbouw tot bloei en verhoogde welvaart te brengen. Schijnbaar bereiken zij soms hun doel: sommige verschijnselen in 't maatschappelijk verkeer bevestigen hunne scheeve theorieën. Het gebeurde werkelijk meermalen, dat binnenlands nieuwe fabrieken verrezen ter productie van artikelen, die vroeger in den vreemde vervaardigd en vandaar ingevoerd werden; de verleende bescherming maakte de mededinging tegenover den vreemden producent mogelijk, vooral waar 't artikelen gold van algemeene, dagelijksche consumtie. Men dacht bij dat verschijnsel niet door. Men overwoog niet, vanwaar het kapitaal voor die nieuwe nijverheid op eens verkregen was; men bevroedde niet dat, voorzoover 't niet uit opleg van het inkomen zijn toevoer ontving, het aan de oude reeds bestaande nijverheid onttrokken werd. Dus had er inderdaad op zijn hoogst eene verandering in de nijverheid plaats gevonden door overplanting van kapitaal. Ook eene verbetering of vermeerdering? Denkelijk niet. Want waarom hadden de ondernemers hun kapitaal juist gestoken in die oude nijverheid, en waarom hadden zij de uitoefening der nieuwe juist tot nog toe aan den vreemde overgelaten? Omdat, bij vrije keus, de ondernemers het kapitaal zullen vastleggen in die takken van industrie, die in hun land onder de meest voordeelige voorwaarden het best kunnen gedijën, m. a. w. die met de geringste productiekosten het grootste, het beste en dus het goedkoopste product kunnen leveren. Na de tusschenkomst der regeering is hunne keuze niet meer vrij, is hunne industrieele kracht belemmerd, aan banden gelegd. Het bestaande kapitaal en het nieuwe, dat uit het inkomen er aan wordt toegevoegd, wordt wél belegd, maar *minder voordeelig* dan vroeger: het werpt dus ook minder producten af. Enkelen mogen door die tusschenkomst onrechtmatig voordeel genoten hebben,— dat schijnvoordeel verblindde de regeering, om verder te zien en op te merken, dat de verbruikers der producten, — dat is het gansche volk — door die gedwongen veranderde kapitaalbelegging schade leed, — eene schade des te grooter, naar mate het stelsel op grooter schaal en met gestrenger consequentie werd toegepast. Met een enkel woord moeten we terugkomen op eene verdeeling van het begrip „kapitaal", waarvan reeds ter loops melding is gemaakt. We bedoelen de onderscheiding tusschen *vast* en *vlottend* kapitaal.

Ter bepaling, tot welke van deze beide klassen eene zaak behoort, moet men de vraag stellen, of de zaak, nadat zij eenmaal in de kapitaalgroep opgenomen is, dáar zoo lang vertoeven zal, als hare stoffelijke eigenschappen dat gedoogen, dan of zij eerder in de groep zal overgaan, die (naar omstandigheden) inkomen of verbruiksvoorraad wordt genoemd.

Over de klassificatie zelve en de onderlinge grenzen der klassen is en wordt veel gestreden; doch allen brengen gebouwen, machines, trekvee tot het *vaste*, — levensmiddelen en grondstoffen van het *vlottend* en *omloopend* deel. Geld is de type van de *laatste* klasse. Eene zekere verhouding tusschen beide klassen moet natuurlijk blijven bestaan, zal de productie ongehinderd haren gang kunnen gaan. Te veel werktuigen zonder genoegzame grondstof te verwerken baat natuurlijk de welvaart even weinig, als de omgekeerde verhouding haar ten goede zou komen. Ieder ondernemer moet in zijne zaak de juiste verhouding weten te bewaren; zijn welbegrepen eigenbelang leert hem, hoe dat te doen. Zoo wordt in de geheele maatschappij de evenredigheid bewaard. Toch kan eene tijdelijk te sterk eenzijdig geprikkelde ondernemingszucht de ware belangen in dit opzicht doen vergeten. Wanneer eene koorts tot aanleg van spoorwegen of het bouwen van fabrieken een volk aandoet — en dat gebeurd soms —, dan rekent iedereen op de hulp van een ander tot verschaffing van het noodige bedrijfskapitaal — en juist doordien iedereen of velen dat doen, worden allen of velen in hunne hoop bedrogen. Dan moeten als 't ware met geweld uitgezette kapitalen uit het buitenland worden teruggetrokken en aan den internationalen handel ontnomen; natuurlijk geschiedt dat niet zonder plotseling soms geweldige stoornis te wekken in het verkeer, waarvan kapitaal- of handelscrisis het gevolg en de openbaring zijn. Volkomen genezing van dien ongezonden toestand doet zich dan pas voor, als op nieuw vlottend kapitaal genoeg gevormd is, als er te veel in *vast* kapitaal is omgezet. Hoelang dat zal duren, hangt van omstandigheden af. Eene daling der arbeidsloonen zal het herstel van het vlottend fonds bespoedigen; de nadeelen van dat middel doen de gevolgen der hoofdkwaal des te meer gevoelen. Wanneer later het in volle bewerking gebrachte nieuwe *vaste* kapitaal eene groote bron van welvaart blijkt te zijn, wordt door dien voorspoed van het nageslacht het ongeluk en het lijden van velen uit het voorgeslacht toch niet opgeheven en vergoed. Wanneer die overhaaste omzetting voorkomt bij eene natie, die gewoon is van haar overvloedig vlottend kapitaal aan andere natiën te leenen, dan lijden ook deze mede door den schok. Het plotseling opontbod van het ter leen verstrekte brengt de opnemers in ongelegenheid, die hen de rampzalige gevolgen van de onvoorzichtige handelwijs mede doet gevoelen. Hoe meer de natie gewoon was uit te leenen, in te sterker graad en te wijder kring de druk der omstandigheden gevoeld zal worden. Het spreekt van zelf, dat die redeneering niet in het minst eenige geringschatting in zich sluit van de gewichtige diensten, die het vast kapitaal als factor van de algemeene welvaart bewijst. Zonder vervoermiddelen, gebouwen, werktuigen geen werk van belang,—de handenarbeid zou bij verre na niet voldoende zijn, om ons in die mate de producten te verschaffen, die ons tot dagelijksche behoefte zijn geworden. De ruïne van eene enkele fabriek kan locale verarming voor geruimen tijd te weeg brengen. De stoom heeft aan de rubriek „werktuigen" een omvang gegeven, die de reusachtige uitbreiding der industrie kolossaal in de hand heeft gewerkt. De productie is er sterk door toegenomen; de kapitaalvorming is er zooveel gemakkelijker door geworden; op haar beurt is de grootere kapitaalvorming een krachtige hefboom tot uitzetting der productie. Zoo is de uitbreiding der kapitaalgroep, mits de bovenvermelde verhouding blijve bewaard, beurtelings oorzaak en gevolg van ruimere voortbrenging. Men wijze niet met partijdige eenzijdigheid op de niet te miskennen nadeelen van de sterk ontwikkelde machinale industrie; immers de zuivere handenarbeid verheft en veredelt door zijne eentonige eenvormigheid den mensch niet. Ook slechts bij eene oppervlakkige overweging van de vooren nadeelen, aan machinalen en aan handenarbeid eigen, blijkt het, dat de invoering van werktuigen op groote schaal een gunstigen invloed uitoefent op het lot der arbeidende klasse; getuige het land van stoomwerktuigen bij uitnemendheid, Engeland, waar de arbeider zich in zoodanigen stoffelijken en geestelijken welstand mag verheugen, dat hij den toets van vergelijking met zijn lotgenoot in elk ander land gerust kan doorstaan. Het vast kapitaal wordt zelden onmiddelijk uit het inkomen, meestal uit het vlottend deel gevormd. De rentestandaard wijst aan, welke vorm van kapitaalbelegging op een gegeven oogenblik het voordeeligst is. Het nieuwe kapitaal wordt in schepen of in den grond, in fabrieken of in banken gestoken, al naarmate de éene onderneming boven de andere meerdere voordeelen aan den kapitalist aanbiedt. Natuurlijk geldt dit slechts, waar en voorzoover de verschillende bedrijven onder gelijke voorwaarden kunnen concurreeren; elke hinderpaal, door wet of gewoonte aan de ontwikkeling van een tak van bestaan in den weg gelegd, is eene onrechtvaardige inbreuk op de toepassing van den gestelden regel. De rentestandaard is het baken, dat het eigenbelang van den kapitalist in het oog houdt bij het geven van eene bestemming aan zijn vrij kapitaal. Niet de interest beslist. Hierin kon eene groote assurantiepremie schuilen ter vergoeding van kansen op verlies. Tot onsoliede belegging zou hij dan verlokt kunnen worden, roekelooze, gevaarlijke speculatiën zou hij dan aanmoedigen, in plaats van het kapitaal te bezorgen ter beschikking van hen, die er de meeste behoefte aan toonen te hebben en het zeker op de meest vruchtbare wijze kunnen besteden. Kapitaalvorming is niet denkbaar zonder productieven arbeid, zonder sparen. Meer voortbrengen en minder verteren dan het inkomen zijn de werkzame elementen. Vele oorzaken zijn er, die de werking dier factoren kunnen verzwakken of versterken. Van arbeidslust en arbeidskracht is die vorming afhankelijk (zie *Arbeid*). De geneigdheid tot sparen hangt samen met de stoffelijke omstandigheden, waaronder een volk verkeert, en met zijne zedelijke eigenschappen. Een traag, weinig vooruitziend, vadsig, weelderig, verwijfd volk zal aan het kapitaliseeren weinig moeite besteden, omdat het den arbeid schuwt en het tijdelijk, dadelijk genot stelt boven eene wel verzekerde toekomst van zich en zijn nageslacht. Evenmin is er kapitaalvorming op groote schaal te wachten bij een volk, waar verkeerde wet-

ten en instellingen het eigenbelang van den producent bij het welslagen van zijne onderneming verzwakken, of waar gebrek aan veiligheid en orde het rustig bezit en genot der verworven goederen voortdurend in de waagschaal stelt. Over de economische voordeelen van *eigendom* en *erfrecht* en hun invloed op de vorming van het kapitaal is onder die artikelen gesproken. Het sterk ontwikkeld staatscrediet onzer eeuw levert voor de kapitaalvorming voor- en nadeelen. Een voordeel mag het genoemd worden, dat de kapitaliseerende particulieren met goed vertrouwen hunne besparingen storten in handen der regeeringen, zoo deze al die kleine kapitalen, tot één groot vereenigd, op productieve wijze besteden tot aanleg van groote werken van openbaar nut. Maar het gemakkelijk verkrijgen van al die schatten verleidt de Staten ook tot kolossale uitgaven voor improductieve doeleinden; de schuldenlast van 40 milliarden gulden, waarmede de Staten van Europa en Amerika naar raming bezwaard zijn, dankt ongelukkig zijn bestaan voor een groot deel aan uitgaven voor leger en vloot. In dit opzicht mag men het gelukkig noemen, dat de oorlogzuchtige Vorsten der middeneeuwen niet zoo gemakkelijk over groote kapitalen konden beschikken; anders was het te verwachten, dat ons geslacht nog meer zou zwoegen onder den rentelast van lichtvaardige verbintenissen van oude regeeringen.

Over den invloed van banken op het kapitaal zie men het artikel *Banken*. Zie ook *Staatsschuld*.

Kapiteel noemt men het bovenste deel van het middenste groote hoofddeel eener zuil; het is geplaatst op de schacht van deze en vormt een steun voor de architraaf van het bovenste, groote hoofddeel (entablement). Zijn vorm is voor elke bouworde verschillend: bij de *Toscaansche* bestaat het uit een plat dekstuk (abacus), waaronder zich een kwartrond met een plat bandje bevindt, vervolgens een hals of plat vierkant, en daaronder het astragaal, bestaande uit een halfronden gordel, — bij de *Grieksch-Dorische* uit een kwartrond, vervolgens uit 4 bandjes, terwijl het van de kolomschacht afgesneden is door eene verdieping, — bij de *Romeinsch-Dorische* uit eene lijst of plat bandje op een ojief, waaronder zich een dekstuk bevindt, daarna een kwartrond met lijstjes en voorts een hals, terwijl het kapiteel gescheiden is van de zuil door een astragaal, bestaande uit een halfrond met gordel, — bij de *Ionische* uit eene dekplaat (abacus), bestaande uit een bandje met een ojief, waaronder de voluten geplaatst zijn en waartusschen zich eene eierlijst bevindt met een halfrond en vierkant bandje er onder. Ook vindt men bij deze kapiteelen wel eens onder de voluten een hals, die door een astragaal van de schacht gescheiden en met palmetten versierd is. Het *Corinthisch kapiteel* is gekroond door een abacus, bestaande uit een kwartrond, waaronder eene lijst en het front van den abacus geplaatst zijn. Dit front wordt gesteund door eene vaas van acanthusbladeren, waaruit de krullen of voluten schijnen voort te komen. De *Romeinsche orde* eindelijk heeft een kapiteel, hetwelk veel overeenkomst heeft met dat der Corinthische; de krullen ontspringen echter daarbij als van achter de eierlijst.

Kapitein, afgeleid van het middeneeuwsch-Latijnsch woord *capitaneus*, hetwelk afkomstig is van *caput* (hoofd), beteekent *hoofdman* en in het algemeen bevelhebber. Men noemde *Gonsalvo van Cordova* „el gran capitan" en *Turenne* „le grand capitaine". In de 15de en 16de eeuw gaf men den naam van kapitein meer bepaald aan den aanvoerder eener kompagnie, en in dien zin was dat woord weldra in gebruikt in de Duitsche en Nederlandsche legers. Later is het in Duitschland door „Hauptmann" vervangen. Ook bij de marine heeft men de rangen van kapitein-luitenant en kapitein, terwijl de gezagvoerders van koopvaardijschepen desgelijks kapiteins worden genoemd.

Kapittelen of *ecclesiën* noemde men weleer in ons Vaderland 5 geestelijke lichamen, die te Utrecht waren gevestigd. Het waren die van den Dom of St. Maarten, van Oudmunster of St. Salvator, van St. Pieter, St. Jan en St. Maria. Het voornaamste *kapittel* was dat van St. Maarten, omdat reeds in de 8ste eeuw door *Willebrord*, eersten aartsbisschop van Utrecht, eene kerk ter eere van dien Heilige werd gesticht. Later volgden de andere kerken, en bij ieder werd een collegie van kanunniken of kapittelheeren aangesteld, te weten bij den Dom 40, bij de kerk van Oudmunster 22, bij de St. Pieterskerk 30, bij de St. Janskerk 20 en bij de Mariakerk 30. Zij hadden met den bisschop het opperbewind over het sticht van Utrecht. Die kapittelheeren vormden den raad van den bisschop en zonder hunne bewilliging mocht deze geene goederen vervreemden of bezwaren en ook geen oorlog voeren, terwijl de overeenkomsten en verdragen door hen bekrachtigd werden. Dit duurde tot in 1582, toen door den landraad, op verzoek der burgerij, aan de kapittelheeren alle wereldlijk gezag ontnomen werd. Van tijd tot tijd verloren zij hunne voormalige voorrechten, — aanvankelijk reeds ten tijde der Hervorming en laatstelijk bij de Omwenteling van 1795. Na dezen tijd bleven de kapittelheeren stille bezitters van hun eigendom, hetwelk zij door opvolging of aankoop verkregen hadden, en hielden zich bezig met het beheer hunner goederen. Nadat de kapittels bijna elf eeuwen bestaan hadden, werden zij door *Napoleon* bij besluit van 27 Februari 1811 opgeheven. — Zie voorts onder *Hoofdstuk*.

Kaplaken noemt men eene zekere som gelds, welke een scheepsgezagvoerder voor elke geladen ton boven de bedongen vracht ontvangt. Het bedraagt gewoonlijk $^1/_{16}$ gedeelte der vracht; maar wordt een geheel schip door eenzelfde handelshuis bevracht, dan stelt men het kaplaken bij overeenkomst vast.

Kapnist (Wassilij Wassiljewitsj), een verdienstelijk Russisch lierdichter, geboren in 1756, werd staatsraad in Russischen dienst en lid der Académie. Op gevorderden leeftijd zonderde hij zich echter af op zijn landgoed Oboechowka en overleed aldaar den 28sten October 1823. Een bundel lierdichten van zijne hand, welke zich door een zuiveren stijl en door rijkdom van denkbeelden onderscheiden, verscheen te Petersburg in 1806. Hij leverde voorts eene vertaling der verzen van *Horatius*,

eene meer scherpzinnige dan grondige critiek der „Odyssee", schreef het tooneelspel „Jabedy (de Chicane, 1799)", waarin de gebreken van het Russische staatsbestuur zonder verschooning werden gegispt, en legde eindelijk ook het treurspel „Antigone (1815)" ter perse. — Zijne kleindochter *Elisaweta Wassiljewna Kobylin*, gravin *Salias*, heeft zich onder den pseudoniem *Eugenia Tur* als eene zeer verdienstelijke schrijfster bekend gemaakt. Hare verhalen en novellen zijn in 1859 te Moskou in 4 deelen in het licht verschenen.

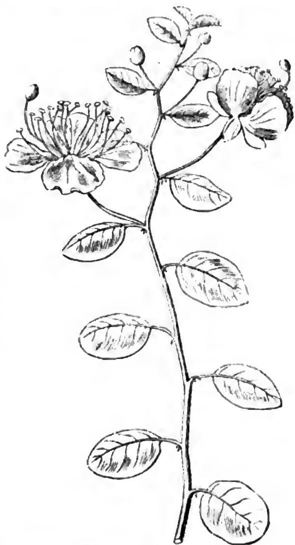
Kapoedan-Pasja is in het Turksche Rijk den titel van den opperbevelhebber der zeemacht. Hij is pasja van drie paardestaarten en lid van den Divan. Op de vloot heeft hij een eigen Divan, die in de hoogste instantie beslist.

Kapoenen noemt men gesneden jonge hanen. De kunstbewerking, welke niet zonder gevaar is, geschiedt, wanneer de hanen 3 of 4 weken oud zijn. De kapoenen zijn ongemeen geschikt om gemest te worden en leveren veel malscher vleesch dan de hanen. Vooral in Frankrijk, Italië en Stiermarken worden vele jonge hanen in kapoenen veranderd. — Ook vernietigt men, om dezelfde reden, den eierstok der hoenders, waarna deze den naam van *poularden* dragen.

Kapok is de naam van de wolachtige stof, die de zaden van den wolboom (Gossampinus albus) omgeeft. Men gebruikt haar vooral tot het vullen van bedden en matrassen. De wolboom groeit op Java, Sumátra en Bornéo; en Kaloewa in Bandjermasin is beroemd wegens zijne kapokboomen. In het binnenland van Sumatra heeft men ook nog *Kapok mérah* (roode kapok), afkomstig van eene soort van varens en zeer geschikt tot het opvullen van kussens. De zaden der kapokboomen gebruikt men tot oliebereiding en men kan zich van de bladeren bedienen als van zeep.

Kapp (Friedrich), een Duitsch-Amerikaansch geschiedschrijver, geboren te Hamm in Westfalen den 13den April 1824, studeerde te Heidelberg en te Berlijn in de rechten en was tot 1848 als referendaris in zijne geboorteplaats werkzaam. De volksbeweging, in 1848 door de Fransche Omwenteling ontstaan, was oorzaak, dat hij zijn ontslag nam. Hij ging naar Frankfort, was er weldra in staatkundige woelingen betrokken, zoodat hij die stad verlaten moest, en begaf zich eerst naar Brussel en vervolgens naar Parijs. In Mei 1849 keerde hij naar Duitschland terug, om in de Pfalz voor de Rijksgrondwet te strijden. Spoedig echter bemerkte hij de ijdelheid zijner pogingen, zoodat hij de wijk nam naar Genève en in 1850 naar Amerika vertrok. Hij vestigde zich als advocaat te New York, deed er vele reizen op het gebied der Vereenigde Staten en keerde eerst in 1870 naar Duitschland terug, waar hij Berlijn tot woonplaats koos en eerlang gekozen werd tot lid van den Duitschen Rijksdag en van het Pruisische Huis van Afgevaardigden. In 1884 stelde hij zich niet weder verkiesbaar en overleed te Berlijn den 27sten October van dat jaar. Gedurende zijn verblijf te New York droeg hij niet weinig bij tot vorming der Republikeinsche partij en was voor haar werkzaam met mond en pen, weshalve zij hem bij de presidentskeuze van 1860 het eerambt van staatslector opdroeg. Ook behoorde hij gedurende de laatste 4 jaren van zijn vertoef in Amerika tot de commissie ten behoeve der landverhuizers, in welke betrekking hij vele Duitschers met raad en daad bijstond. Tot zijne belangrijkste geschriften behooren: „Die Sklavenfrage in den Vereinigten Staaten geschichtlich entwickelt (1854)", — „Leben des amerikanischen Generals F. W. von Steuben (1858)", — „Geschichte der Vereinigten Staaten (1860)", — „Leben des amerikanischen Generals Johann Kalb (1862)", — „Der Soldatenhandel deutscher Fürsten nach Amerika (1864)", — „Geschichte der deutschen Einwanderung in Amerika (1868)", — „Friedrich der Grosze und die Vereinigten Staaten von Amerika (1871)", — „Aus und über Amerika. Thatsachen und Erlebnisse (1876, 2 dln)", — „Justus Erich Bollmann, ein Lebensbild aus zwei Welttheilen (1880)", — en „Geschichte der deutschen Einwanderung in Amerika (4de druk, 1884)". Na 1878 hield hij op last van de Duitsche Boekverkoopersvereeniging zich bezig met het schrijven eener geschiedenis van den Duitschen boekhandel.

Kapper (Capparis) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Capparideën*. Het omvat een groot aantal heesters, waarvan

De gedoornde kapper (*Capparis spinosa*).

sommige ongedoornd, andere gedoornd zijn. Voorts onderscheidt het zich door gaafrandige bladeren en tot trossen vereenigde, eindstandige

of okselstandige bloemen, die ook wel op afzonderlijke stelen zijn geplaatst. De bloemen hebben 4 kelkbladen en evenzoovele daarmede afwisselende bloembladen. Het aantal meeldraden is onbepaald en het vruchtbeginsel gesteeld of geplaatst op eene onderstandige schijf. De *gewone* of *gedoornde kapper* (C. spinosa *L.*), die in bijgaande figuur is afgebeeld, heeft éenbloemige steeltjes, doornachtige stoppels, afvallende bladeren en ovale doosvruchten. Deze scherp gedoornde heester groeit in het zuiden van Europa tegen muren en rotswanden en zijne bloemknoppen worden in zont en azijn ingelegd, waarna zij eene smakelijke toespijs vormen. In de keerkringslanden groeien vele andere soorten van dit geslacht, zooals *Capparis Zeylanica L.* op Ceylon, — *Capparis sepiaria L.* in Malabar, — *Capparis frondosa L.* in West-Indië, enz.

Kapper (Siegfried), een dichter en schrijver, geboren den 18den Maart 1821 nabij Praag, studeerde aldaar en te Weenen in de geneeskunde, reisde in Servië, Bosnië, de Herzegowina, Italië en Duitschland en vestigde zich als arts in 1858 te Praag en in 1860 te Jungbunzlau. Van zijne geschriften vermelden wij: „Fürst Lazar (1851; 2de druk, 1851)", — „Gesänge der Serben (naar *Karadsjitsj*, 1852, 2 dln)", — Slawische Melodiën (1844)", — „Befreite Lieder (1848)", — „Südslawische Wanderungen (1851, 2 dln)", — „Das Vorleben einer Künstlers (1854)", — „Christen und Türken (1854)", — „Die böhmischen Bäder (1857)", — „Die Handschriften von Grüneberg und Königinhof (1859)", — „Das Böhmerland (1864)", — „Das Fürstenthum Montenegro (1875)", — en „Ceskéslity (1846)", een verzameling van Czechische gedichten.

Kappers zijn de in azijn ingemaakte bloemknoppen van *Capparis spinosa L.*, een Zuid-Europeeschen heester, die tot de familie der *Capparideën* behoort.

Kappeyne van de Coppello (Johannes), een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Middelburg den 7den Maart 1790, studeerde te Leiden en was er de lieveling van den beroemden *Wyttenbach*, die hem later aanbeval voor het hoogleeraarsambt te Deventer. Door zijne benoeming tot praeceptor der Latijnsche school te 's Gravenhage in 1814 werd hij verhinderd in zijn voornemen om de overgeblevene stukken van *Theopompus* als académisch proefschrift uit te geven. In 1816 werd hij rector te Zwolle en 3 jaren later te 's Gravenhage, waar hij een groot aantal leerlingen vormde. Aan uitgebreide kennis verbond hij een juist oordeel en een zuiveren smaak, terwijl hij met ongemeene geestdrift voor het onderwijs was bezield. Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en van het Zeenwsch Genootschap, en de Senaat der Leidsche Hoogeschool schonk hem eershalve het doctoraat in de letteren. Van hem verscheen eene „Oratio de quibusdam caussis excellentiae Graecorum in litteris (1819)" en eene „Rudimenta der Grieksche taal (1822)". Hij overleed te 's Gravenhage den 27sten April 1833. — Eén zijner zonen, *Johannes Kappeyne van de Coppello*, een begaafd Nederlandsch rechtsgeleerde en staatsman, geboren te 's Gravenhage den 2den October 1822, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten, vestigde zich als advocaat te 's Gravenhage, zag er zich benoemd tot lid van den gemeenteraad en werd vervolgens gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hier was hij sinds 1874 de leider der liberale partij. Toen in 1874 het ministeterie *Heemskerk* optrad, werd het door zijn invloed ondersteund zoolang het zich in eene vrijzinnige richting bewoog. Toen echter in 1877 dit Kabinet zich niet langer staande kon houden, werd *Kappeyne* belast met de vorming van een bewind. Onder dit laatste kwam in 1878 de herziening der wet op het lager onderwijs tot stand. Zijn voornemen, om een ontwerp tot herziening der Grondwet bij de Volksvertegenwoordiging in te dienen, vond bij de Kroon zoodanigen tegenstand, dat hij in 1879 de portefeuille nederlegde, 't geen hem door de liberale partij zeer ten kwade werd geduid, omdat deze daarin het verlangen meende te zien om zich van de regeeringsbeslommeringen te ontslaan. Hij werd dan ook na dien tijd niet weder tot volksvertegenwoordiger gekozen, hoewel zijne beginselen nog altijd door enkelen in de Tweede Kamer worden vertegenwoordigd. Als schrijver over rechtsgeleerde onderwerpen heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door talrijke verhandelingen en bijdragen, die meerendeels in het tijdschrift „Themis" zijn opgenomen. Zich na zijn aftreden bezig houdende met de studie van het Romeinsche recht, schreef hij daarover een drietal verhandelingen, onlangs door professor *Max Conrat* in het Duitsch vertaald.

Kaproen is de naam van eene kap, die hoofd en hals bedekte en in de middeneeuwen — ook nog later — door mannen en vrouwen gedragen werd.

Karaat is de naam van de fraaie, roode zaden van den karobenboom (Ceratonia siliqua), eene plant, behoorende tot de familie der *Caesalpineën*, die in Abessinië *karat* worden geheeten en in de goudlanden van Afrika van ouds tot het wegen van stofgoud in gebruik zijn; — dientengevolge is dat woord in het Nederlandsch de naam van een gewicht, dat op 2 verschillende wijzen gebruikt wordt: — vooreerst tot het wegen van diamanten, paarlen en andere edelgesteenten, en in de tweede plaats tot het bepalen van het gehalte van goud. Voor het eerste geval werd een mark Trooisch gewicht ($^1/_2$ pond Trooisch) in vroegeren tijd op 1 200 karaten gerekend en éen karaat op 4 greinen, zoodat het Nederlandsch pond ongeveer 4 875 karaten telt. In het tweede geval heeft het karaat eene geheel andere beteekenis; het duidt hier alleen eene verhouding aan. Goud van 24 karaat is zuiver goud. Goud, dat voor $^1/_3$de met een ander metaal is gemengd, is dusgoud van $24 - \frac{24}{3} = 16$ karaat, en goud, dat voor $^1/_4$de een ander metaal bevat, van $24 - \frac{24}{4} = 18$ karaat. Het karaat wordt nog weêr verdeeld in 12 greinen.

Karabagh, te voren een zelfstandig khanaat, vormt thans een gedeelte van het Russisch-Transcaucasisch gouvernement Jelissawetpol met de hoofdstad Sjoesja. Het bestaat

uit eene bergstreek met den Moeraw Dagh (3635 Ned. el hoog) en uit eene vlakte en ligt tusschen de rivieren Araxes en Koer aan de noordelijke grenzen van Perzië. Dit gewest bevond zich eerst onder de heerschappij van Armenische Vorsten (Melik), totdat de Tartaarsche ingezetenen één hunner dorpshoofden, *Pana Khan* tot hunnen vorst verhieven en de Armenische Meliks verdreven. *Pana Khan* deed Sjoesja verrijzen en vestigde hier zijnen zetel. De laatste Khan van Karabagh was *Mechti Koeli Khan*, die in 1822 de wijk nam naar Perzië. Daarop namen de Russen het land in bezit.

Karabijn is de naam van een kort schietgeweer, hetwelk tot wapen dient voor de kavallerie.

Karadsjordje of *Karageorgiewitsj*, zie *Czerny*.

Karadsjitsj (Woek Stephanowitsj), een zeer verdienstelijk Servisch schrijver, geboren den 26sten October (ouden stijl) 1787 te Trtajitsj op het gebied Jadar van het tegenwoordig vorstendom Servië, nam in 1804 deel aan de nationale beweging en bewees gedurende den opstand onder *Kara-Georg* aan zijn vaderland gewichtige diensten. Eerst was hij secretaris bij den weinig ontwikkelden *Georg Kjoertsjia*, daarna bij *Jacob Nenadowitsj*, zag zich toen geplaatst aan de kanselarij van den Servischen Senaat te Belgrado en werd met velerlei zendingen belast. Ten gevolge van de catastrophe van 1818 moest hij met vele anderen naar Oostenrijksch grondgebied de wijk nemen. Hier vestigde hij zich te Weenen, legde er zich met ijver toe op de beoefening der wetenschappen en overleed den 7den Februari 1864. Gedurende dit laatste tijdperk van zijn leven gaf hij een groot aantal werken in het licht en werd hij de wetenschappelijke schepper der Servische spraakkunst en lexicographie. Ook leverde hij, op aansporing van het Bijbelgenootschap, eene uitstekende vertaling van het Nieuwe Testament in het Servisch. Eindelijk schreef hij onderscheidene werken, die betrekking hebben op de geschiedenis van Servië.

Karaeërs of **Karaïeten** is de naam van eene Israëlietische secte, die in de 8ste eeuw te Babylon door *Anan* gesticht werd. Zij verwerpt de overleveringen en houdt zich aan de letter der Gewijde Schrift, maar handhaaft tevens eenige oud-Sadduceesche leerstellingen. Deze secte verspreidde zich in Palaestina, Syrië, Egypte, Afrika, Constantinopel, de Krim en eenige gewesten van Polen. Gedurende eene reeks van jaren was Caïro de zetel van haar opperhoofd, die gezegd werd een afstammeling te zijn van *David*. De letterkunde van deze secte is vrij groot, doch meerendeels van uitlegkundigen en polemischen inhoud; hare voornaamste geschriften zijn te Koslow (Eupatoria) in het licht verschenen. In deze eeuw heeft men bij deze secte zeer oude handschriften des Bijbels aangetroffen.

Karaïskakis (Georg), een heldhaftig en edel strijder in den Griekschen onafhankelijkheidsoorlog, spande in 1823 al zijne krachten in om Missolonghi, het bolwerk der Grieksche vrijheid, tegen de Turken te verdedigen. In 1824 streed hij aan de zijde der Regeering tegen de wederspannige militaire partij in den Peloponnesus. Voorts was hij in 1825 weder werkzaam te Missolonghi, waar hij zich echter, in weerwil van zijne heldhaftige pogingen, niet kon handhaven tegen de vereenigde macht der Turken en Egyptenaren. In Mei 1826 verzette hij zich te Nauplia met kracht tegen de Engelsche partij. Intusschen veroorzaakte hij door zijne vaderlandlievende opwekkingen de verwerping van elke overeenkomst met de Porte, die in strijd was met de volkomene onafhankelijkheid van Griekenland, en bewerkte, dat de worsteling werd voortgezet. Ook liet hij geene pogingen onbeproefd om een Griek aan het hoofd der Regeering te plaatsen, weshalve op het Congrès te Troezene *Capodistrias* tot president gekozen werd. De Regeering benoemde hem tot opperbevelhebber in Roemellë, waarna hij in het voorjaar en den zomer van 1826 al zijne krachten inspande om, na het verlies van Missolonghi, althans Athene te behouden. Na den dood van *Guras*, aan wien de verdediging dier stad was opgedragen, gelukte het in December 1826 den Phillhelleen *Fabvier* zich van de Acrópolis meester te maken, doch ook dit heldenfeit kon den val van Athene niet verhoeden. *Karaïskakis* sneuvelde aldaar in een gevecht, niet ver van den weg, die de Piraeus met de stad verbindt. Hier werd ter eere van hem en van andere gesneuvelde aanvoerders den 4den Mei 1835 een gedenkteeken gesticht.

Karajan (Theodor Georg von), een verdienstelijk Duitsch letterkundige, een telg van Griekschen stam, werd geboren te Weenen den 22sten Januari 1810, studeerde aldaar en was er van 1829 tot 1832 werkzaam aan de kanselarij van het ministerie van Oorlog en van 1832 tot 1841 bij het archief van het ministerie van Financiën. Zijne neiging tot geschiedkundige nasporingen vond voorts eene volkomene bevrediging, toen hij in 1841 geplaatst werd aan de Keizerlijke Hofbibliotheek. In 1848 zag hij zich gekozen tot lid van het Duitsche Parlement, waar hij tot het rechter centrum behoorde. In November 1850 aanvaardde hij op herhaald verzoek de betrekking van hoogleeraar aan de universiteit te Weenen, doch hij legde ze neder na de verordening van Graaf *Thun*, dat iemand, die den R. Katholieken godsdienst niet beleed, uitgesloten was van elke académische waardigheid aan genoemde hoogeschool. Daarna wijdde hij zich ambteloos aan de studie, totdat hij in 1852 wederom tot het ambt van custos aan de Keizerlijke Hofbibliotheek geroepen werd. Inmiddels had de Académie van Wetenschappen hem in Februari 1848 tot lid en in Juli 1851 tot voorzitter der historisch-wijsgeerige klasse benoemd. In Mei 1866 werd hij president der geheele instelling. Hij overleed te Weenen den 20sten April 1873. Hij heeft inzonderheid voortreffelijke uitgaven bezorgd van oud-Duitsche geschriften. Daartoe behooren: „Die Siebenschläfer (1839)", — „Frühlingsgabe für Freunde älterer Literatur (1839; 2de druk onder den titel: „Der Schatzgräber 1842)", — *Michiëls Behaim's* „Buch von den Wienern (1843)" en zijne „Zehn Gedichte zur Geschichte Oesterreichs und Ungarns (1849)",— „Seifried Helbling (1844)", — „Deutsche Sprachdenkmale des 12 Jahrhunderts (1846)", — „Wolfgang Schmälzl's Lobspruch der Stadt Wien (1849)", — „Verbruderungsbuch des Stifts St.

Peter zu Salzburg (1852)", — „Mittelhochdeutsche Grammatik (1850)", — „Ueber Heinrich den Teichner (1855)", — „Die alte Kaiserburg zu Wien vor dem Jahre 1500 (1863)", — „Joseph Haydn in London 1791 und 1792 (1861)", — „Abraham a Sancta Clara (1867)", — „Kaiser Leopold I und Peter Lambeck (1868)", — „Helbling und Ottacker von Steiermark (1870)" enz. Voorts liet hij teekeningen vervaardigen van alle merkwaardige oude gebouwen te Weenen, die er ten gevolge van de vernieuwing der stad werden afgebroken. Deze verdienstelijke letterkundige overleed den 28sten April 1873. — Zijn oudste zoon, *Max Theodor von Karajan*, geboren den 1sten Juli 1833, werd in 1859 buitengewoon en in 1866 gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Graz en schreef o. a.: „Ueber die Handschriften der Scholien zur Odyssee (1857)".

Karakal (Felis caracal), is de naam van een dier, hetwelk tot de orde der *Verscheurende dieren* (Carnivora) en tot de familie en het geslacht der *Katten* behoort. Het onderscheidt zich, evenals de lynx, waarmede het veel overeenkomst heeft, door eene haarpluim aan de toppen zijner ooren. De karakal is zoo groot als een vos en roodbruin op nek, rug en hals, terwijl hij witachtig is aan den buik. Een witte band loopt onder de keel door; de buitenzijde zijner pooten is vuil-geelachtig rood en de staart rosachtig vaal. Hij leeft van hazen, konijnen, honden, vogels enz. en volgt dikwijls den leeuw om zich te verzadigen met 't geen deze overlaat. Hij is woest van aard en niet gemakkelijk te temmen. Hij komt voor in Perzië, Arabië, Indië, Afrika enz. Wij geven hiernevens eene afbeelding van den karakal.

De karakal

Karakalpaken of *Zwartmutsen* is de naam van een Turkschen volksstam in Midden-Azië. Zij zijn voornamelijk gevestigd aan de oevers van het Meer van Aral en van de Koebanrivier en hebben een plomp en ruw voorkomen, namelijk een rond gelaat, een breeden neus, een grooten mond en doffe oogen. Zij vormen ten halve een rondzwervend, traag en zedeloos volk ten getale van 2- tot 300 000 zielen en bevinden zich op een zeer lagen trap van beschaving. Volgens het gevoelen der Russische ethnographen staan zij tusschen de Kirgisen en Toerkmenen. In de 17de eeuw vervulden zij in de Midden-Aziatische steppen eene belangrijke rol, maar daalden later af tot weinig beteekenende zwervelingen. Ten tijde van Keizerin *Anna* (1730—1740) verlangden zij als Russische onderdanen te worden erkend. Daaraan werd echter eerst gevolg gegeven na de verovering van Trans-Caucasië en Chiwa.

Karakorum, in het Tibetaansch *Nyentsjen Thangla* (Steppenpas der Groote Woestijn) en in het westen ook *Moestagh* geheeten, is de naam eener bergketen, op ééne na de hoogste der aarde. Zij verheft zich in Opper-Azië tusschen den Himalaya en den Kuenluen, vormt de grens tusschen Kasjmir en Oost-Toerkestan, alsmede de waterscheiding tusschen Oost-Indië en Centraal-Azië en vereenigt zich ten westen met den Hindoekoesj. Zij bestaat uit hoogvlakten met hierop verrijzende toppen en ketens, zoodat zij eigenlijk geene samenhangende bergketen vormt. De aanzienlijkste top, de Dapsang, bereikt eene hoogte van 8 566 Ned. el; daarenboven verheffen er zich onderscheidene sneeuwkruinen hooger dan 7 500 Ned. el. Alleen in het oostelijk gedeelte vindt men onderscheidene bergpassen met eene gemiddelde hoogte van 5 680 Ned. el. De voornaamste van deze is de Karakorumpas (5 590 Ned. el hoog).

Karamanië of *Karamân*, een Turksch ejaleet, ook wel met den naam van zijne hoofdstad Konia bestempeld, ligt in het midden van het zuidelijk gedeelte van Klein-Azië en grenst in het zuiden aan de Middellandsche Zee. Het omvat een aantal gewesten der Oudheid, namelijk het oostelijk gedeelte van Lycië, geheel Pamphylië met Pisidië en Isaurië, geheel Lycaonië, het westelijk gedeelte van Cilicië, alsmede gedeelten van Phrygië, Cappadocië en Cataonië en telt op 1880 □ geogr. mijl omstreeks 755 000 inwoners.

In het zuiden verheft er zich de hooge Taurus, benevens onderscheidene daarmede verbondene bergketens. Het binnenland vormt het voornaamste gedeelte van de Klein-Aziatische bergvlakte, de Lycaonische hoogvlakte genaamd, welke 40 tot 50 geogr. mijl lang, meer dan 20 geogr. mijl breed en 1200 Ned. el hoog is en waarop zich hier en daar kegelvormige gevaarten verheffen, zooals de Karadagh (Zwarte Berg, 2500 Ned. el hoog). De Kysyl-Irmak (Halys) besproeit het noordoostelijk gedeelte des lands; andere rivieren vormen er meren en moerassen. De hoogvlakte is schraal bevolkt en de landbouw aldaar van weinig beteekenis. Tusschen de armoedige dorpen en gehuchten vindt men er echter bouwvallen, die aanwijzen, dat er zich weleer vele steden verhieven. Over de hoogvlakte loopt de groote weg van Europeesch Turkije naar Syrië. Geheel anders evenwel is de gesteldheid des lands en der bevolking in het westen en zuiden van dit ejaleet. Dáar vindt men landbouw en veeteelt en men wint er ooft en zijde, terwijl er de voortbrengselen des lands uit de havenplaatsen Adalia, Alaja, Selindi, Selefke enz. worden uitgevoerd. — Het land ontleent zijn naam aan de Karamán, een Turkomaanschen stam, die er voorheen heerschappij voerde, maar zich gedeeltelijk in 1392, geheel en al in 1466 aan de Turken onderwerpen moest. De tegenwoordige hoofdstad is Konia; voorheen was het Karamán, het oude Laranda in Lycaonië, dat in 322 vóor Chr. door *Perdiccas* werd veroverd en verwoest, terwijl *Frederik Barbarossa* er in 1190 binnentrok en *Mohammed II* er in 1466 eene overwinning behaalde. De stad is door korenvelden omgeven en telt 2- tot 3000 huizen, die een vervallen voorkomen hebben, en omstreeks 7000 inwoners. De Armeniërs bezitten er eene fraaie kerk, en het kasteel is er met een walmuur omgeven, binnen welken zich omstreeks 100 huizen verheffen. — De naam *Karmanië* is ook die van eene provincie in Perzië, welke thans dien van Kerman of Kirman draagt.

Kara Moestapha, grootvizier in Turkije en een zwager van den vizier *Achmed Köprili*, voerde oorlog in Polen, omsingelde *Sobiéski* aan de Dniester, maar sloot vrede in 1680. Nadat hij met eene dochter van *Mohammed IV* was gehuwd, ondernam hij, om *Tököly* als afhankelijk vorst op den troon van Hongarije te plaatsen, met een groot leger een krijgstocht tegen Keizer *Leopold I* en rukte langzaam voorwaarts tot Weenen, welke stad hij van Juli tot September belegerde. Daar hij echter niet overging tot een storm, omdat hij den buit niet wilde deelen met het leger, den 12den September eene groote nederlaag leed bij den Kahlenberg en vervolgens bij den terugtocht naar Belgrado bij Parkany nog een slag verloor, werd hij in December 1683 op last van den Sultan te Belgrado geworgd.

Karamsin (Nikolai Michaïlowitsj), een beroemd Russisch geschiedschrijver, geboren den 12den December 1765 te Michaïlowka in het gouvernement Orenburg, bezocht de school van professor *Schaden* te Moskou; doch toen hij zijne studiën te Leipzig wenschte voort te zetten, zond zijn vader hem naar Petersburg, om er in krijgsdienst te treden. Weldra echter — toen zijn vader overleden was — nam hij zijn ontslag, keerde naar Moskou terug en wijdde zich met ijver aan de beoefening der fraaie letteren. Hij leverde eene vertaling van „Julius Caesar" van *Shakspere* (1787) en van „Emilia Galotti" van *Lessing* (1788). In 1789 volbracht hij eene reis door Duitschland, Zwitserland en Frankrijk en kwam in 1791 zeer voldaan te Moskou terug, waar hij het „Dagblad van Moskou (1791—1792)" stichtte, benevens „Aglaja (1794, 2 dln)", eene verzameling van romantische verhalen, en „Brieven van een Russischen reiziger (1797—1800, 6 dln)" schreef. Deze brieven gaven eene nieuwe richting aan de Russische letterkunde, en de schrijver werd daarbij ter zijde gestaan door den dichter *Dmitrijew*. Voorts bepaalde *Karamsin*, na de troonbeklimming van *Alexander I*, zich bij de geschiedenis van zijn vaderland. Hij schreef eene „Historische lofrede op Catharina II (1802)", onderscheidene levensgeschiedenissen van merkwaardige personen, werd in 1803 tot Rijkshistoriograaf en Hofraad benoemd met eene jaarwedde van 2000 roebels en werkte nu onvermoeid aan eene „Geschiedenis van Rusland (dl 1—11, 1816—1824, dl 12, voltooid door *Bludow*; 5de druk, 1842—1843)". De Regeering stelde daarbij het geheele archief tot zijne beschikking en de Keizer, aan wien hij het werk bij gedeelten voorlas, bekostigde de uitgave met 60000 roebels. Het is in het Fransch en Duitsch vertaald. Dit populaire, maar tevens grondig bewerkte boek loopt tot 1611. *Karamsin* bewerkte het laatste gedeelte te Zarskoje-Selo, waar Keizer *Alexander* hem het „Chineesche Huis" tot verblijf had afgestaan. In 1823 werd hij ziekelijk en overleed den 3den Juni 1826. Kort te voren had de Keizer hem een jaargeld verleend van 50000 roebels, benevens verlof tot eene reis naar Italië. Zijne kleinere geschriften zijn in 1835 te Petersburg in 18 deelen in het licht verschenen.

Karang-Asam of *Karang-Asin* is de naam van een koningrijk, dat zich over de noordoostkust van het eiland Bali uitstrekt. Het loopt zuidwaarts tot aan de haven Padang in de Straat van Lombok. De bodem is bergachtig; aldaar verheft zich de Piek van Bali (3200 Ned. el hoog), en onder de talrijke rivieren is er de Gilgil de voornaamste. Op sommige landen heeft men er elk jaar een dubbelen rijstoogst. Men schat de bevolking op 100000 zielen. Dit Rijk is bij den oorlog van 1849 verbeurd verklaard en toegewezen aan den Vorst van Mataram op Lombok. — De evenzoo genoemde *hoofdplaats* ligt een uur gaans van de oostkust aan de Straat van Lombok; men vindt er breede straten, steenen huizen en een aanzienlijken handel.

Karang-Bolong is een district op Java in de residentie Bagelên en de afdeeling Ambal. Het ligt aan het zuiderstrand tusschen de rivieren Tjintjin Goeling en Djetis, telt 14600 inwoners en bezit vele vogelnestholen, waarvan de Gowa Karang Koeda, de Gowa Poleng en de Gowa Poerwasari de voornaamste zijn. De klippen van Karang Bolong brengen gemiddeld 2500 Ned. pond vogelnestjes jaarlijks op, die in drie plukken ingezameld worden. — Bij de evenzoo genoemde *hoofdkampong* bevond zich, op den berg Kali Belet, eene

redoute, doch zij is sedert lang vervallen en door den tijd gesloopt.

Karapanos (Constantijn), een Grieksch oudheidkundige, geboren den 30sten Maart 1840 te Arta (in het aloude Ambracia) in Epirus, studeerde te Famina, Corfu en Athene, promoveerde in laatstgenoemde stad in de rechten (1861) en werd eerlang toegevoegd aan het Turksch gezantschap te Parijs. Daarna zag hij zich benoemd tot secretaris-generaal der Société générale de l'empire ottoman, kreeg vervolgens aandeel in het bankiershuis van zijn schoonvader *Zographos*, stichtte eindelijk zelf eene bankierszaak, maar moest haar wegens de Oostersche verwikkelingen in 1876 laten varen. Nu bepaalde hij zich uitsluitend bij de archaeologie en bestuurde op zijne uitgebreide bezittingen opdelvingen, welke tot de ontdekking leidden der ruïnen van Dodona. Een groot aantal kunstgewrochten, aldaar gevonden, bracht hij in 1878 op de Wereldtentoonstelling te Parijs. Hij beschreef zijne ontdekkingen in: „Dodone et ses ruines (1878, 2 dln)". Hij werd daarop benoemd tot correspondeerend lid van de Société des antiquaires de France en van het Archaeologisch Instituut te Berlijn.

Karasin (Nikolai Nikolajewitsj), een Russisch letterkundige en teekenaar, geboren in 1842, bezocht de kadettenschool te Moskou, werd officier, streed tegen de Polen en in Toerkistan, onderscheidde zich door zijne dapperheid en vervaardigde tevens keurige schetsen, zoodat hij weldra zijn ontslag nam en als correspondent-teekenaar voor Russische geïllustreerde bladen en voor het „Illustrated London News" werkzaam bleef. Voorts schreef hij: „Op de verre grenzen van Rusland", — „Op de jacht naar winst", — „In het riet", enz., waarin hij hoogst merkwaardige tafereelen leverde van de zeden der Aziatisch-Russische volken.

Karasoe-Basar, eene stad in het Russisch gouvernement Taurië, aan de rivier Karasoe en aan een rotswand gelegen, voorts door fraaie tuinen omringd, heeft kleine huizen, hoekige straten, 2 Grieksch Katholieke, eene Armenisch-Gregoriaansche en eene R. Katholieke kerk, 24 moskeeën en minarets, onderscheidene synagogen en ongeveer 12000 inwoners, wier aantal van jaar tot jaar vermindert, evenals de aanzienlijke handel, dien de Armeniërs hier vroeger dreven met talk, wol, leder, vruchten, wijn, tabak en kemelsharen mantels (boerka's). Zij is eene zeer oude plaats, die reeds vroeg bewoond was, zooals men uit de grotten van den berg Aksai kan opmaken. Zij bereikte haren hoogsten bloei onder de heerschappij der Genueezen, van welke zij in de 15de eeuw overging in de handen der Tartaren. Nadat de Krim bij Rusland was ingelijfd, werd Karasoe-Basar tot hoofdzetel van het bestuur van dit gewest bestemd, doch men bracht dien na verloop van vijf jaren over naar Simferopol (1784). Merkwaardig is er de Tasj-khan, een handelsmagazijn, door een muur ter hoogte van 13 Ned. el omgeven, zoodat het op eene vesting gelijkt.

Karassoutsas (Johan), een verdienstelijk Grieksch dichter, geboren te Smyrna den 4den Juli 1824, bezocht het gymnasium te Syra en leverde in 1839 den dichtbundel: „Λύρα" en later een tweeden, getiteld: „Μοῦσα ὁμιλάζουσα". Hij studeerde daarna te Athene en schreef voorts: „Εωθιναί Μελῳδίαι (1846)" en Ποιητικὸν 'Απαίθιομα (1849)". In 1850 werd hij professor in de Fransche taal en letterkunde aan het gymnasium te Nauplia, legde tien jaar later die betrekking neder en bracht zich den 3den April 1873 om het leven, nadat hij ook in 1857, 1860 en 1868 wederom gedichten had uitgegeven.

Karategin, eene bergstreek in Midden-Azië, ligt ten zuiden van Russisch Toerkestan en Khokand en ten noorden van Afghanistan en telt op 391 □ geogr. mijl ongeveer 800000 (volgens *Fedtsjenko* slechts 100000) inwoners. Zij staat onder de heerschappij van onderscheidene kleine Vorsten, die elkander gedurig beoorlogen. De vroeger veelal gebruikte handelsweg van Kolab aan de Oxus over het gebergte naar Khokand is wegens den onordelijken staatkundigen toestand onbruikbaar geworden. Men heeft er namelijk alles te vreezen van de zwervende Kirgisen.

Karatheodori-Pasja (Alexander of Iskender), een Turksch staatsman van Grieksche afkomst, werd geboren in 1830 te Constantinopel, ontving aldaar en te Parijs zijne opleiding, wijdde zich vervolgens in dienst der Porte aan de diplomatie, was in onderscheidene Europeesche hoofdsteden werkzaam als secretaris van legatie, bekleedde onder *Ali-Pasja* eenigen tijd eene betrekking bij het departement van Buitenlandsche Zaken, werd daarna gezant te Rome, kwam vervolgens als onderstaatssecretaris weder in dienst bij genoemd ministerie en zag zich in Juni 1878 verheven tot pasja en tevens benoemd tot eerste gevolmachtigde van de Porte op het Congrès te Berlijn. Na dien tijd nam hij te Weenen deel aan de onderhandelingen over het bezetten van Bosnië en de Herzegowina door Oostenrijk. In November 1878 ontving hij de aanstelling tot gouverneur van Candia en hij had deze betrekking nog nauwelijks aanvaard, toen hij onder den grootvizier *Cheireddin-Pasja* met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken werd belast. Hij gaf blijken van diplomatische bekwaamheid bij het sluiten van een vredesverdrag met Rusland in Februari 1879 en van eene conventie met Oostenrijk omtrent Bosnië en de Herzegowina den 21sten April van dat jaar. Tegelijk met *Cheireddin* vroeg hij zijn ontslag in het laatst van Juli 1879.

Karatsji of *Currachee*, een district in de provincie Sindh van het Britsch-Indisch presidentschap Bombay, telt op 662,5 □ geogr. mijl bijna een half millioen inwoners. Het strekt zich uit van den rechter oever der Indus over de uitloopers van het Halagebergte tot aan de grenzen van Kelat en is verdeeld in eene schrale heuvelstreek, een vruchtbaar marschland en eene moerassige delta. In deze laatste verheft zich nabij de zee de stad Karatsji met ongeveer 60000 inwoners. Deze bestaat uit de wijk der inboorlingen, namelijk eene ophooping van onregelmatig verstrooide leemen hutten, uit de Engelsche wijk, 3 Ned. mijl van eerstgenoemde verwijderd en fraai gebouwd, en talrijke spoorweg- en havengebouwen aan zee. Deze stad is reeds sedert

lang het eindstation van de Indo-Europeesche telegraaflijn. Zij ligt aan den mond van de bevaarbare Indus, alsmede aan den spoorweg door het dal van deze rivier en was reeds bij de opening van het Kanaal van Suéz, wat in- en uitvoer betreft, de vijfde der Oost-Indische havens. Hare haven, door een rif afgesloten van de zee, is ruim genoeg, maar wegens eene baar niet toegankelijk voor groote schepen. Sedert Augustus 1873 echter is zij uitgebaggerd, zoodat schepen met een diepgang, die niet te groot is voor het Suézkanaal (7,2 Ned. el) er kunnen binnenloopen. Telken jare verschijnt er eene groote menigte stoombooten en zeilschepen. Ook de binnenlandsche handel is er zeer levendig, waartoe de spoorweg naar Pendsjaub niet weinig medewerkt. Men heeft er uitstekende Indische kooplieden en er is een aanzienlijk Europeesch garnizoen. De gemiddeide jaarlijksche warmte bedraagt er 25,4° C. en de lastige stofwolken en de afwezigheid van geboomte zijn er onaangenaam voor den Europeaan. Het is er echter niet ongezond.

Karavaan, afkomstig van het Perzisch woord karvan (koopman), is de naam van een groot reisgezelschap, gewoonlijk uit kooplieden bestaande en zich in Azië en Afrika vereenigend tot onderlinge bescherming bij het volbrengen van tochten in het belang van den handel of tot het bereiken van godsdienstige oogmerken. Zoodanig reisgezelschap telt wel eens 1000 kameelen, die achter elkander voortschrijden, zoodat de lengte van zulk eene karavaan somwijlen eene geogr. mijl bedraagt. De vermaardste karavanen zijn echter die, welke jaarlijks op bepaalde tijden uit Afrika en de Levant naar Mekka trekken; de eerste komt te Caïro, de laatste te Damascus bijeen. Pas genoemde bevindt zich onder de bijzondere bescherming van den Sultan van Turkije. Karavanen, die uit Perzië komen, vormen zich te Bagdad en schepen zich in te Bassora. De karavaanhandel is van veel belang. Dragen de kameelen 250 tot 300 Ned. pond, dan noemt men ze *zware* karavanen; de kameelen der *lichte* karavanen torschen het halve gewicht, maar kunnen grootere dagmarschen maken. De eerste doorloopen dagelijks 4, de tweede 5 geogr. mijl. Het karavanenverkeer is goed geregeld, dat wil zeggen, zij vormen zich op bepaalde plaatsen en vertrekken op vastgestelde tijden. De aanvoerder der Mekkakaravaan, die een gewapend geleide heeft, draagt den naam van Emir-el-Hadsj (Prins der pelgrims), terwijl de handelskaravanen zelven een opperhoofd kiezen, dien zij Karvan-basji noemen.

Karavansera's of karavaanhuizen noemt men in het Oosten groote openbare gebouwen, waar ieder reiziger zijn intrek kan nemen. Sommige karavansera's zijn ruim en prachtig ingericht, maar men vindt er geen huisraad, daar elke reiziger zijne benoodigdheden met zich voert. Alleen water is er aanwezig. Doorgaans kan men er kosteloos gebruik van maken. Eene karavansera bestaat gewoonlijk uit een vierkant binnenplein met eene bron en met eene dubbele rij vertrekken.

Karawanken noemt men een tak der Julische Alpen, welke zich ten oosten van den Terglou tusschen de Drave en de Save op de grenzen van Carinthië en Kraïn over een afstand van 100 Ned. mijl uitstrekt. Tot de hoogste toppen van deze kalksteenketen behooren de Stou Vrch (2233 Ned. el), de Obir (2134 Ned. el) en de Loibl (1360 Ned. el). Over laatstgenoemden berg loopt de weg van Klagenfurt naar Laibach.

Karbonkel, afkomstig van het Latijnsche woord *carbunculus* (kooltje), was bij de Ouden de naam van den rooden granaat, terwijl men tegenwoordig dien geeft aan den robijn. In de middeneeuwen noemde men alzoo een fabelachtigen, vuurrooden steen, die, naar men verhaalde, de eigenschap bezat, om dengene, die hem droeg, onzichtbaar te maken.

Met den naam van *karbonkel* (carbunculus anthrax) bestempelt men voorts een ettergezwel, dat eene roode kleur heeft. De karbonkel kan overal ontstaan op het lichaam, doch het lichtst op die plaatsen, welke gebrekkig gereinigd worden. Hij treedt te voorschijn in de gedaante van een puistje, dat ras in omvang toeneemt, terwijl de huid, die hem omspant, eene donkerroode of zelfs blauwe kleur aanneemt. Hij veroorzaakt veel pijn en kan door de plaats, waar hij zich bevindt, lastig en gevaarlijk worden, vooral wanneer onderscheidene karbonkels optreden. De karbonkel ontstaat veelal door een gebrekkige verzorging der huid, — dikwijls ook zonder bekende oorzaak. Hij geneest, wanneer men na eene diepe insnijding het aangedaan celweefsel verwijdert.

Karbouw noemt men op de Oost-Indische eilanden eene aldaar algemeen verspreide verscheidenheid van den buffel (Bos bubalus *var.*), die tot de familie der *Holhoornigen* (Cavicornia) onder de *Tweehoevigen* behoort. De karbouw verschilt evenzeer van den wilden buffel van het vasteland van Indië, als van den tammen buffel van Midden-Azië, Italië en Griekenland. De overlevering zegt, dat hij omstreeks het midden der 2de eeuw door den eersten Vorst van het Rijk van Padjadjaran op de Soenda-eilanden is ingevoerd. De karbouw is er tot bewerking der rijstvelden een hoogst nuttig dier en men schat het aantal karbouwen op Java op ongeveer één millioen. De huid van den karbouw is spaarzaam bedekt met borstelachtige, dunne haren en hier en daar zelfs kaal, zoodat hij veel last heeft van het steken van vliegen en zich gaarne tot aan de oogen en neusgaten in rivieren en poelen dompelt, ten einde op de huid eene kleikorst ter zijner bescherming te bekomen. Zijne kleur is aschgrauw en onder den buik en aan de keel witachtig; ook heeft hij eene halvemaanvormige, witte vlek boven elk oog. Enkele karbouwen zijn wit. Hunne horens zijn zeer verschillend van lengte en dikte. De Maleiers noemen dit dier *karbo* of *karbouw* en de Soedanezen geven het den naam van *moending*.

Kardinaalsmuts (Evonymus *L.*) is een plantengeslacht uit de familie der *Celastrineën*. Het onderscheidt zich door een vier- of vijfspletigen kelk, door 4 of 5 bloembladen en evenveel meeldraden, op uitstekende klieren eener ronde schijf ingeplant, en door eene 3- tot 5-hokkige, hokverbrekend openspringende doosvrucht met 1- tot 2-zadige hokjes. In ons Vaderland groeit de gewone kardinaalsmuts,

(E. europaeus *L.*), ook *papenhoed* genaamd, in bosschen en hagen; deze heeft stomp-vierkante jonge takken met 4 fijne, overlangsche strepen, tegenovergestelde, kortgesteelde, elliptisch-lancetvormige, fijn-gezaagde bladeren en rozenroode doosvruchten. Deze heester is dikwijls geheel bedekt met bladluizen, weshalve hij ook wel *luizenboom* genoemd wordt.

Kardorf (Wilhelm von), een Duitsch staatsman, geboren te Neu-Strelitz (Mecklenburg) den 8sten Januari 1828, studeerde te Heidelberg, Berlijn en Halle in de rechten en was daarna referendaris te Naumburg aan de Saale en te Berlijn. Vanhier vertrok hij als regeeringsassessor naar Stralsund, maar verliet in 1853 den staatsdienst en is sedert dien tijd bezitter van een riddergoed te Wabnitz bij Bernstadt (in Silezië). In Mei 1866 verdedigde hij *von Bismarck* en de oorlogspolitiek tegen de „Kreuzzeitung". Kort daarop werd hij tot volksvertegenwoordiger in het Pruisische Huis van Afgevaardigden benoemd en voegde er zich bij de vrij-conservatieven. In 1867 werd hij ook lid van den Noord-Duitschen en in 1868 van den Duitschen Rijksdag, alwaar hij tot de Duitsche Rijkspartij behoort. Hij neemt vooral deel aan de behandeling van staathnishoudkundige en sociale vraagstukken en huldigt het beschermend stelsel. Tegen het einde van 1875 stichtte hij het Centralverein deutscher Industrieller en schreef: „Gegen den Strom. Eine kritik der Handelspolitik des Deutschen Reichs an der Hand der Careyschen Forschungen (1875)", — en „Die Goldwährung. Ihre Ursachen, ihre Wirkungen und ihre Zukunft (1880)".

Karel. Vele Vorsten hebben onder dezen naam geregeerd; de merkwaardigste zijn:

Vorsten uit het Carolingische Huis, namelijk:

Karel Martel of *Karel de Strijdhamer*, een zoon van *Pipyn van Herstal* en van *Alpheïde*. Hij werd geboren omstreeks het jaar 690. Toen zijn vader in 714 overleden was, hield zijne stiefmoeder *Plectrude* hem te Keulen gevangen, omdat zij hem gevaarlijk achtte voor haren kleinzoon *Theobald*, aan wien *Pipyn* na den dood van zijn zoon *Grimoald* de waardigheid van majordomus had opgedragen. De Neustriërs echter wilden dezen niet erkennen en rukten onder *Chilperic II*, dien zij na den dood van *Dagobert III* tot koning, en onder *Raganfried*, dien zij tot majordomus gekozen hadden, voorwaarts tot Keulen. Gedurende den terugtocht evenwel, waartoe *Plectrude* hen omgekocht had, werden zij door *Karel Martel*, die inmiddels aan de gevangenis ontsnapt en door de Austrasiërs tot hertog uitgeroepen was, in 716 bij Stablo en 717 bij Cambray geslagen. *Plectrude*, wier kleinzoon inmiddels gestorven was, opende voor hem de poorten van Keulen. Toen schonk *Karel Martel* den troon aan *Chlotarius IV*, noodzaakte *Chilperic* door de overwinning bij Soissons de vlucht te nemen naar *Eudes*, hertog van Aquitanië, doch sloot vrede met hem, daar *Chlotarius* in 719 overleed, en werd door hem als majordomus erkend. In die betrekking voerde hij gedurende de regeering van *Chilperic* en later onder die van *Theoderic IV* heerschappij over de Franken. Hij ondernam krijgstochten tegen de afvallige Alemannen en Beieren, alsmede tegen de Saksers, totdat *Eudes* zijne hulp inriep tegen de Arabieren. Deze toch hadden zich sedert 720 gevestigd in het West-Gothische Septimanië, vanwaar zij in Aquitanië vielen, Bordeaux veroverden, *Eudes* eene nederlaag toebrachten, over de Garonne tot aan de Loire voortrukten en Tours bedreigden. Tusschen deze stad en Poitiers behaalde *Karel Martel* in 732 eene belangrijke zegepraal op de Arabieren, zoodat deze, nadat hun bevelhebber *Abd-oer-Raman* gesneuveld was, op de vlucht gingen, waardoor de Germanen en de Christenen van een dreigend gevaar werden bevrijd. Nadat voorts *Karel Martel* in 734 de Friezen aan de Frankische heerschappij onderworpen en van *Hunold van Aquitanië*, den zoon en opvolger van *Eudes*, den eed van trouw ontvangen had, trok hij nogmaals tegen de Arabieren ten strijd, toen deze in Bourgondië tot aan Lyon waren doorgedrongen, en noodzaakte hen in 738 tot den terugtocht. Schoon hij Narbonne niet kon veroveren, versloeg hij het Arabische leger, hetwelk tot ontzet opdaagde, waarna hij de heerschappij der Arabieren ten noorden van de Pyreneeën tot aan de Aude beperkte en Languedoc in het Frankisch gebied inlijfde. Gedurende de onderhandelingen met Paus *Gregorius III*, die zijn bijstand inriep tegen *Luitprand*, koning der Longobarden, overleed *Karel Martel*, die aan *Theoderic* († 727) geen opvolger geschonken had, den 22sten October 741, nadat hij het bestuur des Rijks aan zijne zonen *Karloman* en *Pipyn de Korte* opgedragen had.

Karel de Groote, die in 768 koning der Franken en in 800 Roomsch keizer werd. Hij aanschouwde het levenslicht vermoedelijk te Aken den 2den April 742 en was een zoon van *Pipyn de Korte*. Reeds op 12-jarigen leeftijd met zijn broeder *Karloman* door Paus *Stéfanus II* tot koning gezalfd, aanvaardde hij met dezen na het overlijden zijns vaders (768) het bewind en dempte in 769 een opstand, door den ouden Hertog *Hunold* in Aquitanië veroorzaakt. Door den dood van *Karloman* en de uitsluiting van diens beide zonen verkreeg hij de alleenheerschappij in het Frankische Rijk (771). Om de grenzen tegen gevaarlijke naburen te beveiligen en de uitbreiding van het Christendom te bevorderen, besloot hij tot een oorlog tegen de Saksers, die 30 jaren duurde. Hij rukte voorwaarts tot aan de Weser en behield het veroverde land door burchten te stichten, welke hij van eene Frankische bezetting voorzag. Toen riep Paus *Hadrianus I* hem te hulp tegen *Desidérius*, koning der Longobarden. *Karel* was met eene dochter van dezen gehuwd geweest, doch had haar, omdat zij hem geene kinderen schonk, naar haren vader teruggezonden, waarna hij eene echtverbintenis gesloten had met *Hildegard*, eene dochter van *Gottfried*, hertog van Schwaben. Om zich daarover te wreken, eischte *Desidérius*, dat de Paus de zonen van *Karloman* zou kronen, en toen die eisch onvervuld bleef, verwoestte hij het Pauselijk gebied. Uit Genève trok *Karel* met 2 legers over den Grooten St. Bernard en over den Mont Cenis naar Italië en bleef gedurende den winter aldaar. Door de verovering van Pavia (774) vernietigde hij de zelfstandigheid van het Rijk der Longobarden. *Desidérius* ge-

raakte in krijgsgevangenschap en moest zijne overige levensdagen te Corbie als monnik doorbrengen. De Longobardische Hertogen huldigden *Karel* als hun koning en deze bevestigde de schenking van *Pipyn* aan den Paus. — Inmiddels waren de Saksers wederom opgestaan en in Hessen gevallen, zoodat *Karel* terugkeerde en hun in 775 eene nederlaag toebracht. In 776 moest hij zich echter nogmaals naar Italië begeven, om er den opstand van *Rotgont*, hertog van Friaul, te dempen. Daarna behaalde hij eene nieuwe overwinning op de Saksers, zoodat de meeste Saksische stamhoofden hem in 777 op eene vergadering te Paderborn als hun opperheer erkenden. Dáár verschenen ook Arabische Vorsten uit Spanje, die den bijstand van *Karel* tegen *Abd-oer-Raman*, kalif van Cordova, inriepen. *Karel* trok in 778 naar Spanje, en het oostelijk gewest tusschen de Pyreneeën, en de Ebro werd toegevoegd aan het Frankische Rijk. Gedurende zijn terugkeer, waarbij de heldhaftige *Roland*, door de Basken overvallen, bij Roncesvalles sneuvelde, ontving hij bericht van een nieuwen opstand der Saksers, die tot aan de Rijn tegenover Keulen waren voortgerukt. *Karel* versloeg hen aan de Eder, trok door hun land tot aan de Elbe en bleef er in 779 en 780. Toen hij het volgende jaar naar Italië vertrokken was, om zijn tweeden zoon *Pipyn* tot koning van Italië, en zijn derden, den 3-jarigen *Lodewijk*, tot koning van Aquitanië door den Paus te doen kronen, kwamen de Saksers op nieuw in opstand, zoodra *Wittekind*, die niet te Paderborn verschenen was, maar bij *Siegfried*, koning van Jutland, eene wijkplaats gevonden had, zich weder in hun midden bevond. Een Frankisch leger, dat tegen de Sorben te velde trok, werd in 782 dicht bij de Weser verslagen. *Karel* nam echter eene geduchte wraak, daar hij, nadat de Saksers zich nogmaals onderworpen hadden, te Verden aan de Aller 4500 gevangenen op één dag als oproerlingen liet ter dood brengen. Daarop volgde in 783 een algemeene opstand van alle Saksische stammen. Een slag, bij Detmold geleverd, bleef onbeslist. *Karel* trok terug, maar zegepraalde in een tweeden veldslag aan de Hase, waarna hij in 784 en 785 in Saksen bleef om er de orde te handhaven. Hunne aanvoerders, *Wittekind* en *Albio*, voegden zich te Attigny in Champagne bij hem, lieten zich doopen en bleven hem getrouw. Omstreeks dien tijd bracht hij ook de Friezen tusschen de Eems en de Weser tot onderwerping. Een opstand van *Arighi*, hertog van Benevento, een schoonzoon van *Desidérius*, werd weldra betengeld. *Thassilo*, hertog van Beieren, door zijne gemalin *Luitberge*, eene dochter van *Desidérius*, tot verraderlijke aanslagen aangespoord, zoodat hij reeds vroeger te Worms gijzelaars had moeten stellen, werd op den Rijksdag te Ingelheim ter dood veroordeeld, en schoon *Karel* hem het leven schonk, werd hij als monnik naar Fulda gezonden en van zijn hertogdom beroofd. Toen *Karel* nog in 789 hulp verleende aan de Obotriten in Mecklenburg tegen de Wilten in de Mark, trok hij over de Elbe, en strijdende tegen de Avaren, die vermoedelijk reeds door *Thassilo* waren opgezet, rukte hij in 791 voorwaarts tot aan de Raab. Zijn zoon *Pipyn* bracht deze volkeren tot onderwerping, terwijl *Karel* zelf in 794 tot 798 oproerigheden in Saksen moest dempen. Hij veroverde aan de Theisz in 796 de legerplaats van den aanvoerder en een onmetelijken buit. Voorts stichtte hij eene Oostelijke Mark (zie Oostenrijk), die zich tot aan de Raab uitstrekte, teneinde zijn Rijk tegen elken inval van die zijde te beveiligen.

Merkwaardig was voorts de tocht naar Italië, dien *Karel* in 800 ondernam, om Paus *Leo III*, die bij hem te Paderborn eene wijkplaats gezocht had tegen de wederspannige Romeinen, in zijne waardigheid te bevestigen en de oproerlingen te straffen. Toen hij op den eersten Kerstdag van het jaar 800 voor het altaar in de St. Pieterskerk zijne gebeden uitstortte, zette de Paus, naar allen schijn zonder zijne voorkennis, hem de kroon op het hoofd en begroette hem, onder toejuiching des volks, als *Carolus Augustus*, keizer der Romeinen. Zonder dat zijne macht hierdoor vermeerderd werd, ontving zijne waardigheid op die wijze een ongemeenen luister. Zijn oogmerk, om door eene huwelijksverbintenis met *Irene* (zie aldaar), keizerin van het Byzantijnsche Rijk, het Oost- en West-Romeinsch keizerschap te vereenigen, werd door den val der Keizerin verijdeld. Haar opvolger *Nicéphorus* was een vijand van *Karel*, doch *Michaël I* weigerde niet, hem den titel van keizer toe te kennen. In Spanje werd sedert 799 het Frankisch gezag, hetwelk zich ook tot de Balearische Eilanden uitstrekte, door de verovering van Barcelona bevestigd. De tegenstand der Saksers, die nogmaals aan den benedenloop van de Weser en aan de overzijde van de Elbe de wapens hadden opgevat, nam ten laatste een einde, nadat uit Noord-Albingië 10000 huisgezinnen weggevoerd waren en hun land aan de Obotriten was geschonken, terwijl in 803 de vrede te Selz gesloten werd, waarbij de Saksische edelen *Karel* als opperheer erkenden, het Christendom aannamen en daarentegen gelijkstelling van het Saksische volk met het Frankische verwierven met behoud van hun eigen recht. Er werden bisdommen gesticht te Minden, Osnabrück, Halberstadt, Verden, Bremen, Paderborn, Münster en Hildesheim onder het oppergezag der aartsbisschoppen van Keulen en Mainz. — Een nieuwe oorlog ontbrandde in 809 in het noorden des Rijks door de vijandelijkheden tusschen *Gottfried*, koning van Jutland, en de Obotriten, de bondgenooten van *Karel*. De opvolger van *Gottfried*, *Hemming* genaamd, sloot vrede aan de Eider, terwijl *Gottfried* ten noorden van deze het Danewerk als een schutswal tegen de Saksers had doen verrijzen.

Door zijne oorlogen, waarin hij blijken gaf van groote veldheerstalenten, had *Karel* de grenzen van zijn Rijk aanmerkelijk uitgebreid. Tevens zorgde hij met onvermoeiden ijver voor eene goede rechtsbedeeling, voor de stoffelijke welvaart en voor de verstandelijke ontwikkeling zijner onderdanen. De zaken van den oorlog had hij door den heerban op goeden voet gebracht en door de wélgewapende marken zorgde hij voor de veiligheid der grenzen van zijn gebied. Hij vernietigde het gezag der voormalige Hertogen, omdat hij ze gevaarlijk achtte voor de koninklijke waardigheid. Over afzonderlijke gooën of

landschappen stelde hij graven aan, en onder deze benoemde hij centgraven, op wie de zendgraven van *Karel* het toezicht hadden. Deze laatsten hielden viermaal 's jaars vergaderingen in hunne provinciën en leverden een verslag in op de beide Rijksdagen, waarop in het voorjaar (het Meiveld) de bisschoppen, abten en hooge vazallen, en in het najaar de aanzienlijksten en de raadsheeren des Konings zich vereenigden, om over zijne ontwerpen te beslissen, welke vervolgens, door hem bekrachtigd, onder de wetten (Capitularia) werden opgenomen. Het recht werd in naam des Konings gesproken door de pfalzgraven en door de rechtbanken, die niet langer uit de gemeente, maar uit schepenen waren samengesteld. Tegen binnenlandsche onlusten werd met gestrengheid gewaakt, terwijl *Karel* met ijver de geestelijkheid in bescherming nam. Het heffen van tienden werd doorgezet in weerwil van den veelvuldigen tegenstand, vooral in Saksen, hoewel *Karel* zijn gezag als opperheer tevens handhaafde tegen de aanmatigingen der bisschoppen. Handel en nijverheid vonden in hem een begunstiger en hij bevorderde den landbouw door wettelijke verordeningen, alsmede door zijn eigen voorbeeld op zijne domeinen. Moerassen werden drooggemaakt, bosschen uitgeroeid, dorpen en kloosters gesticht, terwijl hij ook prachtige gebouwen, zooals paleizen te Aken en Ingelheim, alsmede vele kerken, deed verrijzen. Zijn grootsch plan (793) om door een kanaal de Rednitz en de Altmühl en alzoo de Rijn en de Donau, de Noordzee en de Zwarte Zee te verbinden, moest hij laten varen. — Ook was *Karel* een vlijtig beoefenaar en voorstander der wetenschap. Hij verstond Latijn en Grieksch, poogde eene spraakkunst van zijne moedertaal op te stellen en deed de Frankische heldenzangen verzamelen. Geleerde mannen riep hij aan zijn Hof, zooals *Alcuinus* en *Paulus Diaconus*, verblijdde zich in hun omgang en luisterde gaarne naar hunnen raad, als deze strekte tot beschaving der geestelijkheid en tot onderricht des volks. Aan kloosters en hoofdkerken verbond hij scholen, en ook aan zijn Hof stichtte hij er eene ten behoeve van zijne zonen en dienaren. *Karel* bezat eene hooge gestalte en een krachtig lichaam; hij had een indrukwekkend voorkomen, leed eerst in de laatste 4 jaren zijns levens aan ongesteldheid en was een vriend van jagen, rijden en zwemmen. Zijne levenswijs en kleeding waren eenvoudig, doch hij gevoelde zich sterk aangetrokken door het vrouwelijk geslacht. De geschiedschrijver *Nithard* zegt van hem, dat hij in wijsheid en deugd al zijne tijdgenooten overtrof, terwijl hij aan allen tegelijk ontzag en liefde inboezemde, ja, dat hij een voorwerp van algemeene bewondering was. Zijn roem verbreidde zich ver buiten de grenzen van zijn gebied en er verschenen gezantschappen uit den vreemde aan zijn Hof; zelfs *Haroen-al-Rasjid* zond in 798 zijne gezanten derwaarts om hem te begroeten en kostbare geschenken over te brengen. Van zijne 3 zonen, aan wie hij in 806 hunne toekomstige Rijken aanwees, waren de meest-begaafde, namelijk *Pipyn*, in 810, en de oudste, *Karel*, die hem gewoonlijk vergezelde, in 811 overleden. De derde, *Lodewijk van Aquitanië*, later *Lodewijk de Vrome*, werd in 813 door hem zelven op den Rijksdag te Aken gekroond, nadat hij hem eerst zijne plichten als regent had voorgehouden. Kort daarna werd hij ziek en bezweek voor een aanval van koorts den 28sten Januari 814. Zijn lijk werd te Aken in de door hem gestichte kerk bijgezet, — Paus *Paschalis III* verklaarde hem heilig, — en zijne levensgeschiedenis werd opgesteld door zijn schoonzoon en geheimschrijver *Eginhard*.

Karel II of *de Kale*, eenige zoon van *Lodewijk de Vrome* uit zijn tweede huwelijk met *Jutta*, eene dochter van den Beierschen Graaf *Wolf*. Hij werd geboren in 822 of 823 te Frankfort aan de Main, verkreeg in 837 op den Rijksdag te Aken Neustrië, Alemannië en een groot gedeelte van Bourgondië en zag zich als 14-jarig jongeling op de Rijksvergadering te Chiersey tot koning gekroond. Na den dood zijns vaders echter kwam zijn halfbroeder *Lotharius* tegen hem in verzet en behaalde eene overwinning, zoodat *Karel* een nadeeligen vrede moest sluiten. Laatstgenoemde verbond zich daarna (841) met den anderen broeder, *Lodewijk de Duitscher*, leverde *Lotharius* bij Fontenay, niet ver van Auxerre, een beslissenden slag, zegepraalde nogmaals bij Straatsburg en noodzaakte hem tot het verdeelingsverdrag van Verdun (11 Augustus 843), waardoor het Rijk in 3 zelfstandige deelen gescheiden werd. Daardoor verkreeg *Karel* Gallië of het eigenlijke Frankrijk, waaraan hij Aquitanië gewapenderhand toevoegde. Door het opbrengen van geld en later door afstand der steden Rennes en Nantes bewoog hij de Noormannen tot den aftocht, terwijl hij voorts den oproerigen Hertog van Bretagne door geweld tot onderwerping wist te dwingen. *Lodewijk de Duitscher*, gesteund door de gunst der aanzienlijken, beoorloogde hem aanvankelijk met goed gevolg en dwong hem in 858 tot de vlucht naar Bourgondië, doch moest in 860, na den tweeden, minder voorspoedigen veldtocht, den vrede van Coblenz sluiten. Behalve nieuwe gevechten tegen de Noormannen, die hij in toom hield door een gedeelte van dezen als huurbenden in dienst te nemen, voerde hij gestadig oorlog tegen zijn neef *Karel*, koning van Provence. Na den dood van dezen streed hij tegen *Lotharius II* om de nalatenschap, totdat het eindelijk tot eene deeling kwam. Toen deze in 869 gestorven was, nam *Karel* ook zijne landen in bezit, hoewel zij aan de broeders des overledenen toebehoorden, en liet zich te Metz kronen tot Koning van Lotharingen. Daardoor kwam hij op nieuw in verwikkeling met *Lodewijk de Duitscher*, die in 870 *Karel* noodzaakte den buit met hem te deelen, zoodat deze slechts het westelijk gedeelte (Lyon, Besançon, Vienne, Toul, Verdun, Cambray enz.) behield. Nadat in 875 Keizer *Lodewijk*, oudste zoon van *Lotharius*, overleden was, betwistte *Karel* ook de grootere rechten van *Lodewijk de Duitscher* op de nagelaten landen. Immers nadat hij den Paus en vele Italianen door geschenken tot zijne belangen had overgehaald, werd hij in 875 door eerstgenoemde tot Keizer gekroond. Toen hij voorts te Pavia een Rijksdag gehouden had, trok hij op tegen *Lodewijk de Duitscher*, die een inval gedaan had in zijn gebied, en verdreef hem. Na het overlijden van dezen *Lode-*

wijk keerde hij de wapenen tegen *Lodewijk*, den jongeren zoon van *Lodewijk de Duitscher*. Al de zonen van laatstgenoemde kwamen inmiddels tegen hem in verzet en brachten hem eene nederlaag toe bij Andernach (876). Een laatsten veldtocht ondernam hij op verzoek van den Paus tegen de Saraceenen en tegen de Hertogen van Benevento en Napels. Toen hij echter te Pavia bericht ontving van het oprukken van *Karloman*, trok hij aanstonds over den Mont-Cenis terug en overleed in het dorpje Brios (Abrios) den 6den October 877. Hij was 2 maal gehuwd geweest, en zijne tweede gemalin *Richildis*, eene zuster van *Richard*, hertog van Bourgondië, schonk hem 3 zonen, *Karel*, *Karloman* en *Lodewijk*, welke laatste zijn opvolger werd.

Karel III of *de Dikke*, derde zoon van *Lodewijk de Duitscher*. Hij werd geboren omstreeks het jaar 832, verkreeg bij de verdeeling des Rijks onder hem en zijne beide broeders Alemannië en een gedeelte van Lotharingen, doch erfde na den dood dier broeders hunne landen, met uitzondering van Bourgondië, doch met geheel Lotharingen, terwijl hij eindelijk in 884 door de keuze der Franken ook gebieder van Frankrijk werd. Toen de Paus zijn bijstand inriep tegen de Saraceenen, liet hij zich in de eerste plaats in 880 te Rome tot Keizer kronen en keerde vervolgens naar zijne Staten terug zonder iets uit te voeren. Hij omsingelde de Noormannen, die de gewesten van de Nederrijn met plundering bezochten, in hunne legerplaats bij Haslov aan de Maas, doch sloot vervolgens eene overeenkomst met hun Koning *Gottfried*, volgens welke deze het Christendom aannam tegen het bezit van een gedeelte van Friesland en 2 080 (oude) ponden goud en zilver. Toen de Noormannen in 887 Parijs belegerden, kocht *Karel* wederom den vrede voor 700 (oude) ponden goud en zilver. Door eene zielsziekte aangetast, keerde hij voorts naar Duitschland terug en verstiet zijn gemalin *Rahel* onder voorwendsel, dat zij verboden omgang hield met zijn minister *Leutward*, bisschop van Vercelli. Deze laatste spoorde toen den dapperen Hertog *Arnolf van Carinthië*, den onwettigen zoon van *Karloman*, aan, om *Karel* van den troon te stooten. *Arnolf* wist de Hertogen van Oost-Franken, Thüringen en Saksen en eindelijk ook de Schwaben tot zijne zienswijze over te halen, zoodat *Karel* in 887 op een Rijksdag te Trier afgezet en *Arnolf* tot koning der Duitschers uitgeroepen werd. *Karel* overleed den 21sten Januari 888 in de abdij Reichenau op een eiland in de Bodensee. Volgens eene zeer betwistbare overlevering werd hij door zijne dienaren geworgd.

Duitsche Keizers, namelijk:

Karel IV, (1346—1378), een zoon van koning *Johan van Bohemen*, die in den slag bij Crecy sneuvelde. Hij was een telg uit het Huis van *Luxemburg*, werd geboren te Praag den 13den Mei 1316, ontving zijne opvoeding aan het Hof te Parijs, aanvaardde eerst in plaats zijns vaders het aan dezen door Keizer *Lodewijk IV* opgedragen Rijksvicariaat in Italië en verkreeg vervolgens, toen hij zijn gezag in Italië niet langer kon handhaven, het markgraafschap Moravië. In den oorlog van Carinthië tegen den Keizer verwoestte hij, als bondgenoot zijns vaders, het land van den Graaf *von Görz* en nam ook later deel aan den vernieuwden strijd der Luxemburgers tegen den Keizer. Reeds bij het leven van *Lodewijk IV* was hij den 11den Juli 1346 te Rense op aandringen van Paus *Clemens VI* onder vernederende voorwaarden door 5 Keurvorsten tot tegenkeizer gekozen, en toch kon hij zelfs na het overlijden van *Lodewijk IV*, in weerwil van den bijstand van geestelijkheid en adel, niet aanstonds het rustig bezit der keizerskroon verwerven Eene vergadering van gezanten der Keurvorsten van de Pfalz en van Brandenburg, alsmede van den Hertog van Saksen-Lauenburg, te Oberlahnstein onder het voorzitterschap van den door den Paus afgezetten aartsbisschop *Hendrik* van Mainz vereenigd, verklaarde de verkiezing van *Karel* nietig en koos eerst *Eduard III*, koning van Engeland en zwager van Keizer *Lodewijk*, — daarna, toen *Eduard* een weigerend antwoord gegeven had, *Frederik de Gestrenge*, markgraaf van Meiszen, — en eindelijk, toen ook deze de keizerlijke waardigheid van de hand wees, Graaf *Günther von Schwarzburg*. Daar *Karel* terugdeinsde voor een openbaren oorlog tegen zulk een geduchten vijand, nam hij zijne toevlucht tot listen en omwegen. Hij zorgde al dadelijk, dat een andere mededinger naar den keizerstroon opstond, terwijl *Günther* weldra overleed; doch reeds vóor dien tijd had hij dezen bewogen, afstand te doen van zijne aanspraken. Nu zocht *Karel* zich ook met zijne overige vijanden te verzoenen. Hij sloot eene tweede echtverbintenis met *Anna*, eene dochter van den Keurvorst van de Pfalz, schonk zijne dochter ten huwelijk aan *Rudolf*, hertog van Oostenrijk, en bracht het zoover, dat hij met algemeene stemmen tot Keizer benoemd en te Aken gekroond werd. Terstond daarna maakte hij zich meester van de waardigheidsteekenen of insigniën en deed ze, in strijd met zijne uitdrukkelijke belofte, naar Bohemen brengen. Daarenboven zorgde hij voor de uitbreiding van zijn gezag. Reeds bij zijn huwelijk had zijn schoonvader, *Rudolf*, keurvorst van de Pfalz, hem de erfopvolging in de Opper-Pfalz moeten toezeggen, en hij wist andere Vorsten te bewegen om voor geld afstand te doen van hunne rechten op dat land. Na den dood van *Anna* huwde hij met eene dochter van *Hendrik*, hertog van Jauer, waardoor hij aanspraak verkreeg op de vorstendommen Schweidnitz en Janer. Daarna begaf hij zich in 1354 naar Italië, waar hij de *Visconti* in hun gezag bevestigde en werd te Milaan tot koning van Italië, voorts te Rome, nadat hij de vereischte eeden aan den Paus had afgelegd, met Paschen 1355 door *Bertrandi*, cardinaal van Ostia, met grooten luister tot Keizer gekroond. Volgens zijne belofte bleef hij slechts éen dag binnen de muren van Rome en gebruikte zijn vertoef aldaar noch tot handhaving van zijne keizerlijke rechten, noch tot herstelling van de heerschappij der Duitschers in Italië. Tevreden met het bijeenschrapen van aanzienlijke geldsommen, die hij zich voor toegekende voorrechten en gunstbewijzen had laten toetellen, door de Guelfen bespot en door de Ghibellijnen vervloekt, keerde hij met overhaasting, door de teleurgestelde Italianen bedreigd, naar

Duitschland terug. Hier werd door hem in 1356 de Duitsche grondwet bij de Keizerskeuze, de Gouden Bul, uitgevaardigd, het merkwaardigste, dat hij ten behoeve des Rijks verricht heeft. Daar de Paus over de Gouden Bul vertoornd was, zocht hij hem tevreden te stellen door eene tiendheffing van alle inkomsten van geestelijke goederen in Duitschland toe te staan, terwijl hij zich bij de hierover gebelgde Rijksvorsten aangenaam zocht te maken door een voorstel tot hervorming der Duitsche geestelijkheid. Bij de bedreigingen van den Paus zag hij niet alleen van zoodanige hervorming af, maar bevestigde zelfs in 1359 de geestelijkheid in al hare voorrechten en maakte haar onafhankelijk van het wereldlijk gezag. Inmiddels heerschten *Bernabo* en *Galeazzo Visconti* met verregaande willekeur in Italië en verdrukten er de Kerk. Toen trok *Karel* op aandringen van den Paus nogmaals over de Alpen (1368), gevolgd door een talrijk leger. De *Visconti*, door schrik bevangen, vroegen vrede en kregen dien tegen betaling van eene groote som gelds. Hierop keerde *Karel* wederom met schatten, die hij onder de namen van strafgelden, belastingen en geschenken had ingevorderd, naar Duitschland terug, nadat zijne vierde gemalin, *Elizabeth van Pommeren*, te Rome gekroond was. Doch bij zijn zwak bewind bleven ook in Duitschland wanorde en geweldenarij niet achter. Reeds na zijne eerste terugkomst van Rome had hij zich genoodzaakt gezien een bloedigen twist tusschen Zürich en den Hertog *van Oostenrijk* uit den weg te ruimen. Na laatstgemelde terugkomst echter kwamen de steden van Schwaben tegen hem in verzet, terwijl hij vervolgens in een oorlog gewikkeld werd met *Eberhard*, graaf *van Würtemberg*, die echter eindigde met de nederlaag en de gevangenschap van dezen. Daarenboven ontstonden er machtige riddervereenigingen, zoodat de Vorsten en steden zich genoodzaakt zagen, zich door onderlinge verbintenissen te versterken. Ook werd Duitschland in 1348 door eene geweldige aardbeving en door eene verschrikkelijke pestziekte — den zwarten dood — geteisterd, achtervolgd door het ontstaan van de secte der Flagellanten en door eene vervolging der Israëlieten. *Karel* bekreunde zich zeer weinig om al die omstandigheden en zorgde slechts voor Bohemen. Hier schonk hij aan den adel en aan de steden vele voorrechten, voerde er in 1350 een nieuw wetboek in, dat hij evenwel later moest afschaffen, bevorderde de mijnontginning en den landbouw, maakte de Moldau tot aan de Elbe bevaarbaar, bouwde de Nieuwstad, het Hradsjin en de vermaarde brug te Praag, stichtte er een aartsbisdom en in 1348 eene universiteit en lokte vele Duitsche kunstenaars en handwerkslieden derwaarts. In 1364 sloot hij een verdrag van erfopvolging met Brandenburg en verkreeg in 1368 door aankoop Silezië en de Nederlausitz. Nadat hij voorts in 1373 de mark Brandenburg met Bohemen vereenigd had, bracht hij 2 jaren later een bezoek aan Lübeck om er handelsbetrekkingen aan te knoopen, deed met zijn zoon *Wenzel* een tocht naar Parijs, waar hij door Koning *Karel V* luisterrijk ontvangen werd, en smaakte het genoegen, dat hij dien zoon erkend zag als zijn opvolger op den Keizerlijken troon. Hij had hiertoe de Keurvorsten door aanzienlijke geldsommen omgekocht, ofschoon de door hem uitgevaardigde Gouden Bul alle omkooperij verbood. Hij overleed te Praag den 29sten Februari 1378, en de Keizerskroon viel met Bohemen en Silezië aan *Wenzel* ten deel, terwijl zijn tweede zoon, *Sigismund*, Brandenburg, en de derde, *Johann*, de Lausitz verkreeg. *Karel* was geen groot, maar een zeer schrander vorst. Schoon in vele oorlogen gewikkeld, was hij afkeerig van den krijg en verkoos verdragen, overeenkomsten en beloften boven de beslissing der wapenen. Als een ijverig huisvader bevorderde hij de welvaart van zijn gezin, schoon niet altijd op eene loffelijke wijze. Voorts was hij een nederig dienaar van den Pauselijken Stoel, terwijl men hem roemt als bekend met verschillende talen en ervaren in menige wetenschap.

Karel V (1529—1558), sedert 1516 als *Karel I* koning van Spanje. Hij was de oudste zoon van *Philippus*, aartshertog van Oostenrijk, en van *Johanna*, eene dochter van *Ferdinand* en *Isabella* van Spanje en aanschouwde het levenslicht te Gent den 24sten Februari 1500. Als kleinzoon van Keizer *Maximiliaan* en *Maria van Bourgondië*, de eenige dochter van *Karel de Stoute*, was hij tevens graaf van Holland en Zeeland, zoodat hij heerschappij voerde over de belangrijkste gewesten van Europa. Hij werd in de Nederlanden opgevoed onder de leiding van *Willem van Croy*, heer *van Chièvres*. *Karel* hield intusschen meer van ridderlijke oefeningen dan van wetenschappelijke studie. Zijn leermeester dwarsboomde hem niet in zijne neiging, maar onderwees hem tevens in de geschiedenis, vormde hem voor zijne toekomstige betrekking en boezemde hem eene ernstige waardigheid in, die hem zijn geheele leven bijbleef. Na den dood van zijn grootvader *Ferdinand* (1516) aanvaardde *Karel* de teugels van het bewind en den titel van koning van Spanje. Dit eigenmachtig optreden bij het leven van zijne krankzinnige moeder, alsmede zijne ingenomenheid met de Nederlanders, die hem omringden, wekte den wrevel der aanzienlijke Spanjaarden, en het uitstekend beleid van zijn minister *Ximenes* kon nauwelijks het uitbarsten hunner ontevredenheid verhoeden. Toen voorts in 1519 *Maximiliaan* overleden was, zag hij zich tot Keizer gekozen. Schoon te voren eenigszins loszinnig, onderscheidde hij zich als Keizer door waardigheid en staatsbeleid. Daar hij al dadelijk in Spanje de kalmte herstellen moest, kon hij eerst in 1520 dit land verlaten om de Keizerskroon te aanvaarden. Hij reisde langs den zeeweg, eensdeels omdat hij geen vertrouwen stelde op den Koning van Frankrijk, anderdeels omdat hij de vriendschap wenschte te verwerven van *Hendrik VIII*, koning van Engeland. Den 22sten October 1520 werd hij te Aken gekroond en ontving van den Paus den titel van Roomsch Keizer. De kiesverordening, waardoor men hem, uit vrees wegens zijn uitgebreid gebied, onschadelijk zocht te maken, onderteekende hij zonder aarzeling, maar ook zonder zich er later nauwgezet aan te houden. Zijne troonbeklimming had plaats in den vooral voor Duitschland zoo merkwaar-

digen tijd der Hervorming. Om aan de godsdienstige geschillen een einde te maken en in het algemeen de aangelegenheden des Rijks te regelen, hield hij in 1521 te Worms een Rijksdag, waar zich alle Vorsten en Standen des Rijks, benevens eene verbazende volksmassa vereenigden. *Luther*, die er met vrijgeleide van *Karel* verscheen, bepleitte aldaar zijne zaak met ijver en kracht. De Keizer schortte zijn oordeel op, maar al die verdeeldheid in Duitschland kwam hem zeer ongelegen, daar zijn zetel in Spanje nog altijd wankelde en hij tevens door Frankrijk met een oorlog bedreigd werd. Om dus de geheele zaak door een enkelen maatregel ten einde te brengen, deed hij, toen *Luther* niet tot herroeping te bewegen was, dezen in den Rijksban, verliet in den loop des jaars Duitschland en keerde in 1522 over de Nederlanden en Engeland naar Spanje terug, om de oproerige steden van Castilië tot haar plicht te brengen. Terwijl hij hier de overwinning behaalde, waren de Turken onder *Soliman de Groote* over de grenzen van Hongarije getrokken en hadden Belgrado veroverd. Tegelijkertijd begon Frankrijk door een aanval op Navarre en op de Nederlanden een langdurigen strijd, welke zich ook tot Italië uitstrekte. De vijandelijkheden hadden reeds in 1521 een aanvang genomen. De Franschen behaalden de overwinning aan de overzijde der Pyreneeën, maar streden ongelukkig in de Nederlanden. Een vredescongrès, te Calais gehouden, verbitterde de gemoederen nog meer en schonk aan *Hendrik VIII* een voorwendsel om de zijde van *Karel* te kiezen. De voorspoed der Keizerlijke wapenen onder aanvoering van *Prospero Colonna* en *Georg Frundsberg* in Italië, waar de Franschen uit Parma en Piacenza en zelfs uit Milaan verjaagd werden, en de toetreding van den connetable *Karel van Bourbon* tot zijne partij stelden *Karel* schadeloos voor den verijdelden aanval op Provence. Weldra nam hij *Frans I*, koning van Frankrijk, die Pavia belegerde, na eene glansrijke overwinning gevangen (24 Februari 1525). Bij deze merkwaardige gebeurtenis betoonde *Karel* eene Christelijke gematigdheid; hij hield zijn tegenstander te Madrid in eene weinig bezwarende gevangenschap en scheen aanvankelijk geen gebruik te willen maken van de behaalde voordeelen. Weldra echter stelde hij aan *Frans* zulke harde voorwaarden voor, dat deze met een eed betuigde, dat hij liever in de gevangenis zou sterven dan daarin toestemmen. Eerst toen de Koning van Frankrijk, door smart verteerd, door eene gevaarlijke ziekte werd aangetast, die hem met den dood bedreigde, bracht *Karel* hem een bezoek, waarna eindelijk den 14den Januari 1526 het verdrag van Madrid tot stand kwam en *Frans* onder drukkende voorwaarden de vrijheid herkreeg. Ook in Duitschland, waar gedurende zijne afwezigheid zijn broeder *Ferdinand* den schepter zwaaide, zag hij zich door voorspoed begunstigd. Hij verkreeg er de bezittingen van *Ulrich*, hertog *van Würtemberg*, en beleende daarmede zijn broeder, — voorts maakte hij een einde aan den Boerenoorlog en vernieuwde het Schwabisch Verbond tot bestrijding der Turken.

Intusschen wekte de toenemende macht van *Karel*, door aanhoudenden voorspoed verkregen, groote ongerustheid bij vele Vorsten van Europa, vooral bij Paus *Clemens VII*, die vreesde, dat de alonde Keizerlijke alleenheerschappij zou terugkeeren. De Paus verbond zich dientengevolge met Frankrijk en met de voornaamste Staten van Europa, ontsloeg *Frans I* van zijne verplichtingen en poogde het Keizerlijke gezag uit Italië te verwijderen. De onhandige bedrijven dier bondgenooten verschaften echter de overwinning aan den Keizer. *Frans Sforza*, hertog van Milaan, werd van zijn hertogdom beroofd en de oorlogsfakkel in den Kerkelijken Staat ontstoken; Rome zelf werd door de troepen van *Karel van Bourbon* stormenderhand veroverd en geplunderd en de Paus gevangen genomen. *Karel* echter gaf voor, dat hij die gewelddadigheden afkeurde en schreef aan de voornaamste Vorsten van Europa, dat zulks zonder zijn weten en tegen zijn wil was geschied, ja, hij hulde zich met geheel zijn Hof in rouwgewaad en verordende zelfs gebeden voor de bevrijding van den Paus, terwijl hij dezen nog zeven maanden gevangen hield. Toen de Paus eindelijk door de vlucht aan zijne macht ontsnapt was, sloot *Karel* te Barcelona vrede met hem op den 29sten Juni 1529 en op den 5den Augustus daaraanvolgende te Cambray met den Koning van Frankrijk, op wien hij in Italië door de hulp van *Andréa Doria* eene volkomene overwinning had behaald. Zij moesten dien vrede koopen voor het onvoorwaardelijk bezit van Italië en hem de keizerskroon te Bologna en aanzienlijke schattingen toekennen. Als gekroond Keizer en onbeperkt beheerscher van Italië vertrok hij nu na eene achtjarige afwezigheid weder naar Duitschland (1530), om aldaar aan de godsdiensttwisten een einde te maken en tevens den bijstand der Rijksstanden te vragen tegen de Turken, die onder aanvoering van *Soliman I* Hongarije veroverd en reeds in 1522 het beleg voor Weenen geslagen hadden. Het gelukte hem echter niet de kerkelijke partijen tot rust te brengen, en toen hij de Protestantsche belijdenis niet wilde erkennen, weigerden de Protestanten hunne hulp tegen de Turken. De Rijksdag ging in vijandelijke stemming uiteen, en de Keizer zag van al zijne wenschen slechts één vervuld, namelijk dezen, dat men hem de verkiezing van zijn broeder *Ferdinand* tot Roomsch Koning beloofde. In 1531 vormden de Protestantsche Vorsten het Schmalkaldisch Verbond en stelden zich in betrekking met de Koningen van Engeland en Frankrijk. Deze omstandigheid, alsmede het gevaar, hetwelk van de zijde der Turken dreigde, noodzaakte den Keizer in 1532 tot den Religievrede van Nürnberg, waarbij het Protestantismus, behoudens latere beslissingen, in zijn toenmaligen toestand werd erkend. Nu betoonden de Protestanten zich bereid, tegen de Turken ten strijde te trekken. Het gelukte den bevelhebber *Sebastian Schärtlin* bij eene overrompeling 16000 Turken te dooden, terwijl voorts *Soliman II* bij de nadering van een Keizerlijk leger van 80000 man terugtrok naar Hongarije. Dientengevolge ontsloeg *Karel* de Duitsche soldaten in hun vaderland en begaf zich naar Italië, om met den Paus te onderhandelen over het samenroepen van een Concilie, doch

te vergeefs. Voorts ondernam hij in 1535 uit Spanje een tocht naar Afrika tegen den Turkschen zeeroover *Khair-ed-din Barbarossa*, die zich te Tunis genesteld had en vandaar zijne roofschepen uitzond, om Spaansche en Italiaansche handelsvaartuigen buit te maken. Tunis werd ingenomen, en *Karel* genoot het voorrecht, dat hij uit genoemde stad, welke hij aan haren rechtmatigen beheerscher *Mulei-Hassan* als een leen der Spaansche Kroon teruggaf, 22000 verloste Christenslaven huiswaarts kon zenden.

Inmiddels was in Duitschland de Schwabische Bond, die de belangen van Oostenrijk behartigde, in 1533 uiteengespat, en het was aan *Ulrich* hertog *van Würtemberg*, gelukt, met hulp van *Philippus van Hessen* zijn hertogdom te heroveren. Tegelijk vernieuwde *Frans I*, die een verbond gesloten had met *Soliman II*, zijne aanspraak op Milaan en deed een inval in Italië, terwijl de Sultan Hongarije aantastte. Maar ook ditmaal behield *Karel* de overhand, al gelukte het hem ook niet zich meester te maken van Marseille. Door bemiddeling van Paus *Paulus III* werd nu den 18den Juni 1538 te Nizza tusschen den Keizer en *Frans I* een tienjarige wapenstilstand gesloten, welke gevolgd werd door eene bijeenkomst der beide monarchen te Aigues-Mortes, alsmede door luisterrijke feesten te Parijs gedurende een vijfdaagsch bezoek des Keizers aldaar; doch reeds in 1542 ontbrandde de oorlog op nieuw wegens de weigering des Keizers om den Koning met het gebied van Milaan te beleenen. Ook daarin was *Karel*, verbonden met *Hendrik VIII* van Engeland, in weerwil van zijne nederlaag bij Ceriosoles, door zijn inval in Champagne en door de zegepraal van *Andréa Doria* op de Fransch-Turksche vloot overwinnaar, zoodat den 18den September 1544 de Vrede te Crespy gesloten werd. Ook gelukte het hem in 1539 de oude constitutie der Cortes in Spanje te vernietigen en in 1540 een oproer te Gent te dempen. Daarentegen mislukte in 1541 zijn tocht naar Algiers. Na den Vrede van Crespy maakte hij zich gereed om de Vorsten van het Schmalkaldisch Verbond te tuchtigen, daar zij hem vertoornd hadden door hunne weigering om het Concilie te Trente te verordenen. Hij verbond zich met den Paus, met *Maurits*, hertog *van Saksen*, en met den Roomschen Koning *Ferdinand*, deed de Schmalkaldische Vorsten in den ban, overrompelde de bondgenooten door snelle en krachtige maatregelen en behaalde de overwinning in den slag bij Mühlberg (25 April 1547). De keurvorstelijke waardigheid en landen, ontrukt aan den gevangen Keurvorst *Johann Friedrich van Saksen*, schonk hij aan Hertog *Maurits van Saksen* en belastte dezen in 1550 met de uitvoering van den Rijksban in Magdeburg, hetwelk aan het Schmalkaldisch Verbond toebehoorde. Daarna verleende hij op den Rijksdag te Augsburg het „Interim" en voerde er, door zijne krijgsmacht omringd, zulk eene stoute taal, dat hij het vermoeden deed ontwaken als beschouwde hij Duitschland als eene erfelijke bezitting van zijn Huis. Toen maakte Hertog *Maurits* gebruik van de algemeene ontevredenheid om zijn langgekoesterd plan tot redding van Duitschland en van het Protestantismus ten uitvoer te brengen. Verbonden met *Hendrik II*, koning van Frankrijk, rukte hij in 1552 met zijn leger voorwaarts tot Innsbruck, noodzaakte den door jicht geteisterden Keizer om naar Villach te vluchten en dwong hem tot het sluiten van het Verdrag van Passau (2 Augustus 1552), hetwelk, in 1555 door den Rijksdag te Augsburg bevestigd, aan de Protestanten eene volkomene godsdienstvrijheid vergunde. Gedurende den aanval van *Maurits* had *Hendrik II* zich meester gemaakt van de Lotharingsche bisdommen Metz, Toul en Verdun. *Karel* streed aldaar tegen hem, alsook in Italië, maar deed vruchtelooze pogingen om de stad Metz aan hare dappere verdedigers te ontrukken. Wanhopig door dien tegenspoed en ter neêrgeslagen door ziekelijkheid, spoedde hij zich naar de Nederlanden en gaf aan de te Leuven vergaderde Standen kennis van het besluit om zijne overige levensdagen aan God te wijden. In 1555 bekleedde hij zijn zoon met de regeering der Nederlanden, den 15den Januari 1556 met die van Spanje en Napels en behield slechts een jaargeld van 100000 ducaten. Gedurende de laatste dagen van zijn verblijf in de Nederlanden wendde hij pogingen aan om door het sluiten van een vijfjarigen wapenstilstand te Vaucelles Spanje met Frankrijk te verzoenen en — hoewel vruchteloos — aan zijn zoon de Duitsche Keizerskroon te bezorgen. Daarna stevende hij, door weinigen vergezeld, naar Spanje, waar hij het klooster Yuste bij Placencia in Estremadura tot verblijfplaats koos. Hier bleef hij in betrekking met de uitstekendste staatslieden van zijn tijd, bemoeide zich met de belangrijkste politieke aangelegenheden en verdeelde den overigen tijd tusschen godsdienstoefeningen en werktuigkundige bezigheden. Bij zijn leven vierde hij, liggende in eene doodkist, zijne uitvaart en overleed kort daarna den 21sten September 1558. — *Karel* was een zeer bekwaam en beschaafd vorst; hij onderscheidde zich evenwel door eergierigheid en heerschzucht, zoodat hij doorgaans meer de uitbreiding zijner macht dan het heil des volks bedoelde. Hij was gehuwd met *Isabella*, eene dochter van *Emanuël*, koning van Portugal, die hem één zoon — later *Philips II* — en twee dochters schonk. Zijn zoon werd zijn opvolger in Spanje en in de Nederlanden, terwijl de Duitsche Keizerskroon ten deel viel aan zijn broeder *Ferdinand I*.

Karel VI (1711—1740), de laatste mannelijken telg van den Habsburgschen stam en de tweede zoon van Keizer *Leopold*. Hij werd geboren den 1sten October 1685 en zou aanvankelijk, naar den wensch zijns vaders, de Kroon van Spanje ontvangen. Intusschen had de laatste Habsburger op den Spaanschen troon, *Karel II*, zonder op de onbetwistbare rechten van het Huis van Oostenrijk te letten, op aandringen van den sluwen Franschen afgezant *Harcourt* den Hertog *Philips van Anjou*, tweeden kleinzoon van *Lodewijk XIV*, bij uitersten wil tot erfgenaam van den Spaanschen troon benoemd, en de benoemde had na den dood van *Karel II* (1 November 1700) den ontruimden zetel beklommen. Daartegen kwamen Engeland en de Nederlanden, uit vrees voor verbreking van het Europeesch evenwicht, in verzet, en ook het Duitsche Rijk,

Portugal en Savoye traden toe tot deze verbintenis. *Karel* werd te Weenen in 1703 onder den naam van *Karel III* tot koning van Spanje uitgeroepen en begaf zich over de Nederlanden naar Engeland. Vanhier vertrok hij in Januari 1704 met 12000 man Hollandsche en Engelsche troepen naar Spanje, hetwelk reeds bijna geheel en al door de Franschen was bezet, en maakte met hulp der Cataloniërs zich meester van Barcelona en Valencia, terwijl de Engelschen Madrid veroverden. Schoon hij aldaar den 26sten Juni 1706 tot Koning werd uitgeroepen, wilde hij die hulde niet in persoon aanvaarden, omdat hij nog niet omringd was door een glansrijken Hofstoet. De wisselvalligheid van den krijg noodzaakte hem zijn zetel te Barcelona te vestigen en hij vertoefde er totdat de dood van zijn broeder, Keizer *Jozef I*, hem in 1711 terugriep naar Duitschland. Volgens het testament van zijn vader stelde deze gebeurtenis hem in het bezit van al de landen van *Karel V*, zoodat hij het schrikbeeld der overmacht vertegenwoordigde, waartegen half Europa sedert 9 jaren gestreden had. Men liet echter het plan der Spaansche troonopvolging varen, en de Verbondene Mogendheden, met Engeland aan het hoofd, lieten *Karel* aan zijn lot over en sloten in 1713 met Frankrijk den Vrede van Utrecht. Inmiddels was *Karel* in December 1711 te Frankfort gekroond, waarna hij in het volgende jaar de Hongaarsche Kroon verwierf. Met ijver zette hij nu, gesteund door de veldheerstalenten van Prins *Eugenius*, den Spaanschen Successie-oorlog voort, door zijn broeder met grooten voorspoed in de Nederlanden gevoerd. Ten laatste evenwel, door de bondgenooten verlaten en door de Rijksstanden slechts flauw ondersteund, zag hij zich in 1714 gedwongen met Frankrijk het Verdrag van Rastadt te sluiten, waardoor hij bevestigd werd in het bezit van de Spaansche gewesten in Italië, Napels, Milaan, Sardinië en de Nederlanden. Nadat hij in het volgende jaar Sicilië tegen Sardinië van den Hertog *van Savoye* had ingeruild, belastte hij zich met de verdediging van de Venetiaansche Republiek tegen de Turken (1715), en zijn leger, onder bevel van Prins *Eugenius*, behaalde beslissende overwinningen bij Peterwardein en Belgrado. Daar echter de Spanjaarden een aanval waagden op Sicilië en het blijkbaar hun doel was, zich wederom van Italië meester te maken, sloot *Karel* in 1718 den Vrede van Passarowicz, waardoor hij Belgrado, het noordelijk gedeelte van Servië, Temeswar en een gedeelte van Slavonië, Bosnië en Walachije verwierf. Deze nieuwe oorlog, waarin de Spaansche minister *Alberoni* door zijne plannen Oostenrijk gewikkeld had, eindigde evenwel zeer spoedig met de Quadruple-alliantie, welke tusschen Frankrijk, Engeland en Holland met den Keizer tot stand kwam. Met hulp eener Engelsche vloot werden de Spanjaarden overwonnen en uit Sicilië verdreven, *Alberoni* ontving zijn ontslag en Spanje moest van zijne voornemens afzien. Inmiddels trof *Karel* een harde slag door het overlijden van zijn eenigen zoon. Om niettemin het gezag over zijne landen in zijn Huis te verzekeren, benoemde hij volgens eene door hem zelven uitgevaardigde wet, de Pragmatieke Sanctie geheeten, zijne dochter *Maria Theresia* tot heerscheres na zijn dood. Hoewel die wet door de dochter van zijn broeder *Jozef*, alsmede door de Standen zijner Staten werd aangenomen, weigerden de meeste buitenlandsche Staten, bepaaldelijk Frankrijk, en de Keurvorsten van Beieren en Saksen, wier zonen met dochters van *Jozef I* gehuwd waren, haar als geldig te erkennen. *Karel* was echter onvermoeid werkzaam om zijn plan ten uitvoer te brengen, en het gelukte hem, na het vruchteloos Congrès van Cambray (1725), eerst Spanje en voorts, naar aanleiding van de tegen hem vijandelijke Hannoversche Alliantie, door een Verbond te Weenen (8 Augustus 1726) ook Rusland en Pruisen tot zijne zienswijze over te halen en te bewerken, dat zij hunne goedkeuring schonken aan de Pragmatieke Sanctie. Pruisen ontving daardoor het recht van erfopvolging in Gulik. Daarentegen verbonden Frankrijk en Engeland zich in 1724 en 1727 met Holland, Denemarken, Zweden, Hessen-Cassel en Brunswijk-Wolfenbüttel. Overal werden krijgstoerustingen gemaakt en de oorlog scheen onvermijdelijk, doch door bemiddeling van den Paus kwam nog tijdig een Verdrag tot stand (16 Maart 1731), waardoor aan *Karel*, tegen afstand van de pas-opgerichte en veel voordeel belovende handelmaatschappij te Ostende en tegen bekrachtiging van de opvolging van den Prins *Don Carlos* in de van ouds aan den Keizer toekomende Staten Toscane, Parma en Piacenza, nu ook door Engeland en Holland de handhaving der Pragmatieke Sanctie werd toegezegd. — Frankrijk echter bleef steeds vijandig tegen hem gezind en vond in de troonopvolging in Polen na den dood van *Augustus II* (1733) eene nieuwe aanleiding tot oorlog tegen Oostenrijk. Terwijl Oostenrijk en Rusland zich vóór den zoon van laatstgenoemde verklaarden, ondersteunden Frankrijk, Spanje en Sardinië *Stanislaus Leszczynski*, den schoonvader van *Lodewijk XV*. De strijd was voor *Karel*, op zulke machtige vijanden niet voorbereid en door den gevorderden leeftijd van *Eugenius* minder sterk, zeer rampspoedig. Door de zeevarende Mogendheden verlaten, door het Duitsche Rijk en door Rusland onvoldoende bijgestaan, moest hij ondervinden, dat de Franschen hem Milaan en geheel Lombardije tot aan Mantua ontrukten, dat de Spanjaarden zich meester maakten van Napels en Sicilië en dat aan de Rijn Kehl, Philippsburg, Trarbach en geheel Lotharingen in handen vielen van zijne vijanden. Door zulke slagen getroffen, toonde *Karel* zich eindelijk bereid, bij den Vrede van Weenen (3 October 1735) tegen erkenning van de Pragmatieke Sanctie en van het erfrecht van *Augustus III*, Napels, Sicilië en eenige districten van Milaan, alsmede geheel Lotharingen, tot schadevergoeding aan *Leszczynski*, ten offer te brengen. Niet minder ongelukkig streed *Karel*, toen hij, daartoe door Rusland overgehaald, in 1736 op nieuw oorloogde tegen de Turken. De Oostenrijksche legers onder *Seckendorf* en *Khevenhüller* werden overal geslagen en Graaf *Neipperg* sloot op aandringen van *Maria Theresia*, die wel voorzag, dat haar vader eerlang sterven zou, den Vrede van Belgrado (18 September 1739), waarbij Oostenrijk nagenoeg al de vroeger veroverde landen, be-

paaldelijk Belgrado met Servië en Walachije, moest afstaan. *Karel* overleed den 20sten October 1740. Hij bezat eene uitgebreide kennis, inzonderheid van talen, en was tevens zachtmoedig en weldadig. Daarentegen was hij een voorstander van de geestelijkheid en van den adel. Vooral bevorderde hij den handel, en in persoon bezocht hij de kust van Istrië en liet er wegen en havens aanleggen en schepen bouwen. Treurig echter was het, dat hij de Oostenrijksche monarchie, zoo glansrijk bij zijne troonbeklimming, in de grootste verwarring achterliet bij zijn sterven.

Karel VII of *Karel Albrecht* (1742—1745), geboren te Brussel in 1697. Hij was de zoon van *Maximiliaan Emanuël*, keurvorst van Beieren en stadhonder der Spaansche Nederlanden. Nadat Beieren veroverd en zijn vader door Keizer *Jozef I* in den Rijksban gedaan was, werd hij als gevangene des Keizers eerst te Klagenfurt en daarna te Görz opgevoed. Na den Vrede van Rastadt (1714) op vrije voeten gesteld, was hij als bevelhebber van het hulpleger zijns vaders in den oorlog tegen de Turken (1716—1718) werkzaam geweest en in 1722 met de jongste dochter van Keizer *Jozef* in het huwelijk getreden, en nadat hij in 1726 zijn vader als keurvorst van Beieren was opgevolgd, verzette hij zich met kracht tegen de Pragmatieke Sanctie, voegde zich aan de zijde van Saksen en trad in 1740, na den dood van *Karel VI*, te voorschijn met zijne aanspraak op de Oostenrijksche Landen, welke hij niet alleen vestigde op de rechten van zijne gemalin, maar ook op het testament van *Ferdinand I*. Daar tegelijker tijd *Frederik II* van Pruisen zekere oude rechten op een gedeelte van Silezië deed gelden en aan Oostenrijk den oorlog verklaarde, sloot *Karel* den 18den Mei 1741 te Nymphenburg met Frankrijk en Spanje een verbond, waarmede hij de verbrokkeling beoogde der Oostenrijksche monarchie. Kort daarna viel hij met een Fransch-Beiersch leger in Opper-Oostenrijk, veroverde Linz zonder slag of stoot, ontving er de hulde der Standen, terwijl hij den titel aannam van aartshertog van Oostenrijk, en trok vervolgens naar Bohemen, om, versterkt door 20 000 man Saksische troepen, dat Koningrijk te bezetten hetwelk hem door het Verdrag van Nymphenburg was toegekend, veroverde Praag des nachts door overrompeling (27 November 1741) en liet zich door de Standen des Rijks huldigen als koning van Bohemen. Toen hij nu met algemeene stemmen tot Roomsch Keizer gekozen was, spoedde hij zich naar Frankfort aan de Main, waar hij zich door zijn broeder, den Keurvorst van Keulen, liet kronen. Van dit oogenblik af echter keerde het geluk hem den rug toe. De Hongaren, met geestdrift vervuld voor *Maria Theresia*, stonden op om hunne Koningin te verdedigen; zij hernamen Opper-Oostenrijk, drongen tot in Beieren door en veroverden München. Ook Bohemen werd aan *Karel* ontrukt, en deze moest de wijk nemen naar Frankfort, waar hij zich in zijn rampspoed diep ongelukkig gevoelde. De Beiersche generaal *Seckendorf* verjoeg eindelijk de Oostenrijksche en Hongaarsche benden uit Beieren, en *Karel* kon den 19den April 1743 terugkeeren naar München. Weldra echter kwamen de Oostenrijkers met aanzienlijker krijgsmacht terug, en de Keizer moest laatstgenoemde stad wederom verlaten. Toen eindelijk de met hem verbondene Franschen door *George II*, den bondgenoot van *Maria Theresia*, bij Dettingen (21 Juni 1743) geslagen en over de Rijn teruggeworpen werden, zocht de Keizer redding in een bondgenootschap met *Frederik II* (22 Mei 1744), die nu een inval deed in Bohemen. Wél verdreef de generaal *Seckendorf* nogmaals de Oostenrijkers uit Beieren, zoodat *Karel* zich weder naar zijne residentie kon begeven, doch hij overleed aldaar, door smart en ellende uitgeput, den 20sten Januari 1745. Zijne voorspelling: „Het ongeluk zal mij niet verlaten, voordat ik het verlaat" was bewaarheid.

Onderscheidene *Koningen van Frankrijk*, namelijk:

Karel V, bijgenaamd *de Geleerde* (1364—1380). Hij was een zoon van *Jan I* uit het Huis van *Valois*, werd geboren den 21sten Januari 1337 en aanvaardde in 1356 als dauphijn het Rijksbestuur, omdat zijn vader in den slag van Poitiers door *Eduard III* van Engeland was gevangen genomen. De burgerstand, door den adel en het Hof verdrukt, deed pogingen om dat juk te verbrijzelen. Op de vergadering der Generale Staten in het voorjaar van 1357 te Parijs eischte men de verwijdering der Koninklijke raadsheeren en zette men de instelling door van eene gemengde commissie, die den Dauphijn ter zijde staan en over de uitgaven waken zou. *Robert Lecocq*, bisschop van Laon, en *Etienne Marcel*, prévôt van den handelsstand te Parijs, waren de leiders van de volkspartij, doch achter hen stond *Karel de Booze*, koning van Navarre, die, als vermaagschapt aan het Huis van *Valois*, voor zich zelven de Fransche Kroon beoogde. Toen de Dauphijn de raadsheeren niet ontsloeg, stormde *Marcel* gedurende eene tweede Rijksvergadering in November 1357 in het vertrek van den Prins en vermoordde voor zijne oogen de maarschalken van Champagne en Normandië. De Dauphin moest voorts het onderscheidingsteeken der burgerpartij, eene muts met de kleuren van Parijs, op het hoofd zetten. Nadat hij den titel van regent had aangenomen, poogde hij Parijs te verlaten, verbond zich met den adel op het land en beriep te Compiègne eene nieuwe Rijksvergadering, welke echter door Parijs niet als wettig erkend werd. Ook bevestigde *Marcel* de stad Parijs, voorzag de burgers van wapens en poogde den Koning van Navarre aan het hoofd van den opstand te plaatsen; die volksmenner echter werd op den 1sten Augustus 1358 door een zekeren *Maillard* om het leven gebracht. Gearmd met den moordenaar trok nu de Dauphijn binnen de muren van Parijs, en eene bloedige reactie nam een aanvang, terwijl de Koning van Navarre de stad omsingelde en door verwoesting der noordelijke gewesten aanleiding gaf tot den boerenopstand, bekend onder den naam van „Jacquerie." Te midden van deze verwarring ontstond een oorlog tegen Engeland. Koning *Jan* had te Londen een bezwarend verdrag gesloten, hetwelk door de Generale Staten in Frankrijk en door den Dauphijn verworpen werd. Toen stak een Engelsch leger over het Kanaal en plunderde Frankrijk van Calais tot aan Bourgondië, totdat den 8sten Mei 1360 de Vrede

van Brétigny gesloten werd met de bepalingen, dat Koning *Jan* een hoogst aanzienlijk losgeld betalen en een derde deel van zijn Rijk aan het Engelsche Vorstenhuis afstaan zou. Na den terugkeer des Konings legde de Dauphijn het bewind neder, doch *Jan* overleed reeds den 8sten April 1364 te Londen, werwaarts hij zich begeven had om in persoon den vrede te bekrachtigen, en *Karel* beklom den Franschen troon. Hoewel zwak van lichaam en van alle krijgskundige bekwaamheden ontbloot, wist hij zich door eene schrandere staatkunde uit alle verwikkelingen te redden en het koninklijk gezag te bevestigen. *Duguesclin* echter en de broeders des Konings hanteerden met goed gevolg de wapens. De Koning van Engeland, die tot het verkrijgen van Bourgondië en Champagne den oorlog vernieuwd had, werd hij Cocherel geslagen (Mei 1364). De gevreesde condottiéri (roofbenden), die het land met moord en brand teisterden, trokken met *Eduard*, den Zwarten Prins, naar Spanje. Na zijn terugkeer gevoelde *Karel* zich sterk genoeg om hem te bestrijden. *Eduard* had den adel te Guyenne met drukkende belastingen bezwaard, totdat men zich daarover beklaagde bij Koning *Karel*. Hoewel de souvereiniteit over dat land bij verdrag aan Engeland was toegekend, daagde Frankrijks Koning Prins *Eduard* voor het Hof der Pairs. Daardoor ontstond in 1369 weder een oorlog. De Engelschen brachten verwoesting in het land, doch wegens de ziekelijkheid van *Eduard* en de beperktheid zijner hulpmiddelen konden zij niet veel uitrichten. Binnen tien jaren veroverde *Karel*, die in elke lente met eene grootere krijgsmacht te velde trok, alle Engelsche bezittingen, met uitzondering van eenige versterkte steden, doch hij overleed na eene vruchtelooze poging om Bretagne aan Hertog *Jan V* te ontrukken, op den 16den September 1380. Hij was een voorstander der wetenschappen, toefde bij voorkeur in het gezelschap van geleerden, doch onderscheidde zich voor 't overige door verregaande dwingelandij.

Karel VI, bijgenaamd *de Krankzinnige* (1380—1422), een zoon van den voorgaande en geboren te Parijs den 3den December 1368. Zijne ooms van vaderszijde, de Hertogen *van Anjou*, *Berri* en *Bourgondië*, en zijn oom van moederszijde, de Hertog *van Bourbon*, voerden aanstonds na den dood van *Karel V* strijd over het regentschap. Men liet den 12-jarigen Kroonprins reeds in November 1380 op den troon plaatsen, om dan gemeenschappelijk in zijn naam den schepter te zwaaien. Inmiddels verwierf de Hertog *van Anjou* het gezag. Deze had zich niet alleen van de schatkist en van de koninklijke nalatenschap meester gemaakt, maar verrijkte zich ook met afpersingen en door het handhaven der drukkende belastingen, waaronder het Rijk sedert het voorgaand bestuur gebogen ging. Dientengevolge ontstonden te Parijs, Rouen en Compiègne vreeselijke volksbewegingen, waarbij de met hamers gewapende burgers (Maillotins) de belastinggaarders doodsloegen. Na het herstellen der rust trok de jonge Koning aan het hoofd van den Franschen adel naar Vlaanderen, waar de bevolking het juk van Graaf *Lodewijk*, den schoonzoon van den Hertog *van Bourgondië*, afgeworpen en den Gentenaar *Philips van Artevelde* tot opperhoofd gekozen had. De beslissende overwinning op de Vlamingen bij Rosebeke (27 November 1382) schonk aan het Hof den moed, om de democratische bewegingen door ontwapening, terechtstelling en afpersing geheel en al te onderdrukken. Terwijl voorts de Hertog *van Anjou* met 60 000 Franschen en groote schatten naar Napels toog, waar Koningin *Johanna* hem tot opvolger had benoemd, maakte de Hertog *van Bourgondië* zich te Parijs meester van het bestuur en ondernam een kostbaren, maar vruchteloozen oorlog ter zee en te land tegen het uitgeputte Engeland. De Koning trad in 1385 in het huwelijk met *Isabella*, eene dochter van *Stéfanus*, hertog *van Beieren*, en waagde het in 1388 op eene vergadering van aanzienlijken te Rheims te verklaren, dat hij de regeering aanvaardde. Zijn broeder *Lodewijk*, hertog *van Orléans*, kwam daardoor aan het roer, alsmede de connetable *Clisson*; beiden verdreven de Bourgondische partij en omringden den Koning met een aantal jonge lieden (Marmousets). Gedurende een tocht tegen *Craon*, een edelman in Bretagne, werd de Koning krankzinnig (5 Augustus 1392). Meenende, dat men hem wilde vermoorden, deed hij een aanval op degenen, die hem vergezelden en doodde vier pages, zoodat men hem gebonden naar Mans moest brengen. Weldra kwam hij weder tot bezinning, doch de aanvallen keerden gedurig terug, maakten hem ongeschikt voor het bewind en deden hem eindelijk tot volslagene krankzinnigheid vervallen. Onder die omstandigheden wist zich Hertog *Philips van Bourgondië*, in weerwil van het krachtig verzet van den Hertog *van Orléans*, meester te maken van het staatkundig gezag. Hij sloot in Maart 1396 met Engeland een 28-jarigen wapenstilstand, doch overleed reeds in 1404. Toen nam zijn zoon *Jan de Onverschrokkene*, die zijn vader nog overtrof in heerschzucht en dwingelandij, de teugels van het bewind in handen. Reeds grepen de verschillende partijen naar de wapens, toen *Jan* den Hertog *van Orléans* op straat liet vermoorden (23 November 1407). Hij verwijderde zich aanvankelijk, maar keerde in 1408 terug naar Parijs, voorzag het volk van wapens en opende tegen het Hof, dat inmiddels de wijk genomen had naar Tours, de vijandelijkheden, welke eerst eindigden met het Verdrag van Chartres (Maart 1409). Om het bestuur van *Jan* te bestrijden, vereenigden zich in 1410 de Prinsen met den jongen Hertog *van Orléans*. Laatstgenoemde riep den bijstand in van zijn schoonvader, den Graaf *van Armagnac*, en deze verscheen met roof- en moordzieke benden uit de Pyreneeën. De Hertog *van Bourgondië* daarentegen versterkte zich met het gewapende gemeen van Parijs (Cabochiens) en trok te velde. Daar de partij *van Orléans* de Engelschen te hulp riep, verscheen de verbitterde Koning desgelijks met een leger en noodzaakte in 1412 de partijen om vrede te sluiten. Toen echter de Hertog *van Bourgondië* in het volgende jaar weder naar de wapens greep, verklaarde de Koning hem schuldig aan landverraad en dwong hem door middel eener aanzienlijke krijgsmacht tot den Vrede van Arras (19 October 1414). Inmiddels was ook *Hendrik V* van Engeland met een leger en met veroveringsplannen in Frankrijk

geland. Wél rukte men hem met een machtig leger tegemoet, doch dit leed den 25sten October 1415 bij Azincourt eene vreeselijke nederlaag. De bloem van den Franschen adel sneuvelde of werd krijgsgevangen; ook de Hertog *van Orléans* verloor zijne vrijheid. Het was gelukkig voor Frankrijk, dat de Engelschen de behaalde voordeelen niet konden voortzetten. Om zich tegen den Hertog *van Bourgondië* in veiligheid te stellen, riep het Hof den Graaf *van Armagnac* naar Parijs en benoemde hem tot connetable. Inmiddels overleed den 18den December 1415 de Dauphijn *Lodewijk* en werd vervangen door zijn broeder *Jan*, na wiens dood (6 April 1416) *Karels* derde zoon — later *Karel VII* — het bewind in handen nam. De 14-jarige Prins bleef in de macht der partij van *Armagnac*, zoodat de Hertog *van Bourgondië* zich met de Engelschen verbond, om Frankrijk te veroveren en te deelen. De Koningin, door den connetable uitgesloten van de regeering, bevorderde de onlusten en werd eindelijk, onder voorwendsel van een loszinnig levensgedrag, door den Dauphijn en den Koning in de gevangenis te Tours opgesloten. Nu stelde zij zich aanstonds in betrekking met de Bourgondische partij. De Hertog *van Bourgondië* bracht in haar belang de steden in Champagne, Picardië en Isle de France in opstand, bevrijdde haar uit den kerker en voerde haar naar Troyes, waar zij als regentes optrad en eene regeering benoemde. Terwijl de Koning van Engeland geheel het noorden van Frankrijk onderwierp, maakte de Hertog *van Bourgondië* den 28sten Mei 1418 door list zich meester van Parijs. De Koning viel bij die gelegenheid in zijne handen, doch de Dauphijn ontsnapte naar Melun. De hoofdstad werd nu het tooneel der vreeselijkste partijwoede. De connetable *Armagnac* werd met 2000 zijner aanhangers vermoord. Bij de nadering der Engelschen gevoelde de Hertog *van Bourgondië* grooten lust om een bondgenootschap op te richten. Hij knoopte onderhandelingen aan met den Dauphijn, verzoende zich met hem te Melun in Juli 1419, maar werd bij eene tweede samenkomst op de brug bij Montereau, wellicht op last van den Dauphijn, althans in tegenwoordigheid van dezen, vermoord (10 September 1419). Nu trok *Philips de Goede*, hertog *van Bourgondië*, te velde om zijn vader te wreken. Hij verbond zich met de Engelschen en bracht den 21sten Mei 1420 het vermaarde verdrag tot stand tusschen *Hendrik V* en den krankzinnigen Koning te Troyes, volgens hetwelk de Kronen van Frankrijk en Engeland, onder voorbehoud der rechten van de beide volkeren, op hetzelfde hoofd zouden rusten. *Hendrik* verwierf aanstonds het regentschap, verkreeg het recht om onmiddellijk na den dood van *Karel VI* den Franschen troon te beklimmen en trad in het huwelijk met *Catharina*, eene dochter van *Karel VI*. De Standen moesten dit hatelijk verdrag, waartoe vooral de Koningin veel had bijgedragen om haren zoon te grieven, op den 10den December bekrachtigen. De Dauphijn echter, dien men als den moordenaar van den Hertog *van Bourgondië* in den ban deed, liet evenwel zijne rechten niet varen. Hij riep het Parlement en de universiteit naar Poitiers, stichtte er eene Hofhouding, benoemde een bestuur en begon, ondersteund door talrijke aanhangers en door 3000 Schotten, een oorlog, waarin hij gestadig elken beslissenden veldslag vermeed. Zeven weken na den dood van *Hendrik V* overleed de krankzinnige Koning (21 October 1422). Eerst den 30sten September 1435 stierf Koningin *Isabella* in behoeftige omstandigheden.

Karel VII, bijgenaamd *de Zeeghaftige*, (1422—1461), de zoon en opvolger van den voorgaande. Hij werd geboren den 22sten Februari 1403, en terwijl de Engelschen *Hendrik VI* te Parijs tot koning uitriepen en het regentschap in handen gaven van den Hertog *van Bedford*, trad *Karel* volgens het recht van afstamming en erfopvolging te Melun op als koning van Frankrijk. Hij voerde op dat oogenblik slechts heerschappij over de zuidelijke gewesten, maar het volk was hem genegen en verlangde zeer naar vernietiging van het Engelsche juk. De eerste jaren gingen zonder belangrijke gebeurtenissen voorbij. *Karel* werd in 1423 door de Engelschen bij Crévant, in 1424 bij Verneuil geslagen en moest eerst Champagne en een jaar later Maine ontruimen. De oorzaak dier nederlagen was niet slechts gelegen in de dwaasheid des Konings, die den kostbaren tijd aan de zijde der schoone *Agnes Sorel* verbeuzelde, maar ook in de onverschilligheid des volks, dat door aanhoudende burgeroorlogen tot diepe ellende gezonken was. Intusschen gaven verwikkelingen tusschen den Hertog *van Gloucester* en den Hertog *van Bourgondië* het uitzicht, dat men beider bondgenootschap zou kunnen vernietigen. Voorts stemde de Graaf *van Richemont*, door *Karel* tot connetable benoemd, zijn broeder, den Hertog *van Bretagne*, gunstig voor de nationale zaak. Graaf *Dunois* versloeg in 1426 de Engelschen bij Montargis, doch de vijand rukte het volgende jaar voorwaarts tot aan de Loire en omsingelde Orléans. Nu ontwaakte *Karel* uit zijne werkeloosheid en nam maatregelen om deze belangrijke vesting te behouden. *Dunois* versterkte er de bezetting en ontrukte den vijand in Februari 1429 een aanzienlijken voorraad levensmiddelen. De Engelschen echter trokken hunne geheele krijgsmacht bijeen, zoodat *Karel* zich gereed maakte tot den aftocht naar Dauphiné. In dezen nood verhief zich *Jeanne d'Arc*, de Maagd van Orléans, en wist door de overtuiging, waarmede zij hare goddelijke zending en de zegepraal verkondigde, den moed van adel en volk aan te wakkeren. Onder de leiding van haar en van *Dunois* was Orléans in Mei 1429 van zijne belegeraars verlost. Deze gebeurtenis verwekte onder de Engelschen, die naar Parijs moesten terugtrekken, groote moedeloosheid. Het kleine Fransche leger, welks kern uit Schotsche boogschutters bestond, versloeg nu, door de Maagd van Orléans aangevoerd, de Engelschen bij Patay, alwaar hun aanvoerder *Talbot* in krijgsgevangenschap geraakte, en veroverde Rheims, waar *Karel* den 17den Juli 1429 plechtig werd gekroond. Na een mislukten aanslag op Parijs keerde hij, door gunstelingen omgeven, naar Chinon terug, om er zijn tijd te verbeuzelen. De Maagd van Orléans echter trok met *Saintrailles* naar Compiègne, doch werd er bij een uitval gevangen geno-

men. Terecht verwijt men den Koning en de aanzienlijken, dat zij niets hebben gedaan om *Jeanne d'Arc* te bevrijden, — zelfs niet om haar van den brandstapel te redden. De verwachtingen echter, die de Engelschen koesterden van haren dood, bleven onvervuld. Een gevoel van kracht was ontwaakt bij het volk en klom bij den overmoed der verdrukkers. Na de verovering van Chartres en de overwinning der Franschen bij Gerberoi (1432), bracht daarenboven *Richemont* eene verzoening tot stand van *Karel* met den Hertog van Bourgondië. De vrede werd den 21sten September 1435 te Arras gesloten. *Karel* deed afstand van een aantal steden, alsmede van alle leenheerlijke rechten over de Fransche landen van den Hertog. *Richemont* rukte nu voorwaarts naar Parijs, dat den 13den April 1436 met gejuich zijne poorten opende. Nadat de Koning in persoon Montereau ingenomen had, hield hij den 12den November 1437 zijn intocht in de hoofdstad. De oorlog werd na dien tijd door de uitgeputte partijen onder wapenstilstanden en onderhandelingen slechts flauwelijk voortgezet. De Franschen veroverden allengs de verschillende gewesten, alsmede de vestingen, met uitzondering van Calais, en vernietigden eindelijk de Engelsche macht in den slag bij Castillon (17 Juli 1452). Zoo moest, ook zonder vredesverdrag, de strijd een einde nemen. — *Karel* bevorderde nu met ijver de aangelegenheden van zijn Rijk: hij regelde de geldzaken, hoewel zonder medewerking der Standen, en voerde eene betere rechtspleging in. Reeds in 1433 had hij de Pragmatieke Sanctie tot stand gebracht, waardoor de vrijheden der Gallicaansche Kerk tegenover den Heiligen Stoel werden vastgesteld. Hij zorgde voor een geoefend staand leger, hetwelk tevens een steun was voor het Koninklijk gezag. Deze nieuwigheden wekten vooral bij de aanzienlijken groote ontevredenheid. De Hertogen *van Alençon* en *Bourbon*, de Graaf *van Vendôme*, de oudminister *La Trémouille* en anderen vereenigden zich, haalden den jeugdigen Dauphijn over tot hunne partij en wilden door bandelooze horden, die nog in het land rondzwierven, de voormalige ellende vernieuwen. Een opstand, bekend onder den naam van Praguerie, werd door den Hertog *van Richemont* gedempt en de Koning schonk vergiffenis aan de schuldigen. *Karel* vereenigde voorts de soldaten, die hij niet noodig had, en zond hen ten getale van meer dan 40 000 onder den naam van Armagnacs en onder bevel van den Dauphijn naar Keizer *Frederik III* als hulptroepen tegen de Zwitsers. Nadat de Dauphijn een gedeelte van deze troepen in den slag bij Basel (26 Augustus 1444) verloren had, trok hij met de overigen terug en bezette onderscheidene steden in den Elzas, Breisgau en Sundgau. De Koning verscheen daarna in persoon met een ander leger en belegerde Metz, om deze stad, naar hij voorgaf, in het bezit te brengen van zijn zwager *René*, hertog van Lotharingen. De stad echter offerde eene aanzienlijke som, en *Karel* maakte een einde aan dezen oorlog, die meer om staatkundige belangen dan wegens veroveringszucht ondernomen werd, en dankte al zijne troepen af. Onder zijn zacht bestuur kwam Frankrijk voorts tot verademing. Zijne laatste levensjaren werden verbitterd door de aanslagen van zijn zoon en opvolger *Lodewijk XI*. Hij vreesde er voor, dat deze hem vergif zou toedienen; daarom onthield hij zich geruimen tijd van alle spijs en overleed, naar men zegt, dientengevolge te Melun den 22sten Juli 1461.

Karel VIII (1483—1498). Hij werd geboren te Amboise den 30sten Juni 1470 en beklom in 1483 den troon na het overlijden van zijn vader, *Lodewijk XI*. Daar hij nog jong en onkundig was, stond zijne oudste zuster, *Anna de Beaujeu*, hem ter zijde en bestuurde voor hem het schip van Staat. De Hertog *van Orléans*, daardoor op nieuw gekrenkt, verbond zich met de overige Prinsen, met Hertog *Frans van Bretagne* en onderscheidene onvergenoegden en begon oorlog te voeren tegen het Hof. *La Trémouille* sloeg echter de oproerlingen bij St. Aubin (28 Juli 1468) en nam den Hertog *van Orléans* gevangen. Eenige maanden daarna overleed de Hertog *van Bretagne* en liet zijne landen achter aan zijne dochter *Anna*, die zich in 1490 bij volmacht in den echt verbond met *Maximiliaan*, Roomsch koning. *Karel* echter, schoon reeds met *Margaretha*, eene dochter van *Maximiliaan* verloofd, dong naar de hand der Hertogin, ten einde Bretagne met Frankrijk te vereenigen, en huwde met haar in December 1491. Deze trouweloosheid bracht geheel Europa in opschudding. *Hendrik VII* van Engeland deed, als bondgenoot van *Maximiliaan*, een inval in Frankrijk, maar liet zich vóór Boulogne op den 1sten November 1492 door geld tot het sluiten van den vrede overhalen. Ook met *Maximiliaan*, die wegens gebrek aan hulpmiddelen den strijd niet kon doorzetten, kwam den 23sten Mei 1493 te Senlis de vrede tot stand. Aan *Margaretha* werd met Franche-Comté ook Artois en Charolais, onder voorbehoud der opperleenheerschappij van Frankrijk, teruggegeven, doch de overgave van het hertogdom Bourgondië bleef onbeslist. Nadat *Karel* zich van de vriendschap van *Ferdinand*, koning van Aragon, door de teruggave der verpande graafschappen Roussilion en Cerdagne verzekerd had, bepaalde hij zich bij de uitvoering van een lang gekoesterd plan, namelijk om het koningrijk Napels te veroveren, waarop hij aanspraak meende te hebben. De eerzuchtige *Lodewijk Sforza*, hertog van Milaan en bijgenaamd *Morus*, had hem daartoe overgehaald. In Augustus 1494 overschreed *Karel* met een talrijk, maar slecht uitgerust leger de Alpen, vervolgde zijn tocht door Milaan, Toscane en Florence en deed den 31sten December zijn intocht in Rome, waar Paus *Alexander VI* zich genoodzaakt zag, hem met Napels te beleenen en onderscheidene vestingen ter zijner beschikking te stellen. Toen hij de grenzen van Napels naderde, deed *Alfonsus II*, om zijn wreedheid algemeen gehaat, afstand van den troon ten behoeve van zijn zoon, *Ferdinand II*, doch de Franschen trokken den 21sten Februari 1495 zonder slag of stoot binnen de stad Napels. Alle gewesten des Rijks, met uitzondering van eenige vestingen, erkenden *Karel* als opperheer. Of laatstgenoemde inderdaad het voornemen gekoesterd heeft om van Napels oostwaarts te trekken, de Turken over de Bosporus te werpen en

te Constantinopel een nieuw keizerrijk te stichten, kan niet met zekerheid worden beweerd. Slechts weet men, dat hij bewerkt had, dat in 1494 *Andréas Palaeólogus*, de neef van den laatsten Griekschen Keizer, alle aanspraken op den Byzantijnschen troon aan hem afstond. Uit bezorgdheid voor de veroveringsplannen van *Karel* verbonden zich in Maart 1492 alle Italiaansche Staten met de Koningen *Maximiliaan* en *Ferdinand*, om de Franschen uit Italië te verdrijven. *Karel* was niet bestand tegen zulk eene geduchte macht; hij liet den Hertog *van Montpensier* met eene aanzienlijke afdeeling te Napels achter en trok met snelle marschen door Italië, maar moest zich in Lombardije een weg banen door een hevigen aanval op de Bondgenooten. Nauwelijks was hij in Frankrijk aangekomen, toen hij bericht ontving, dat de Koning van Napels zich door den bijstand van den Koning van Spanje weder in het bezit had gesteld van zijn Rijk. *Karel* maakte later bij herhaling toebereidselen om zijn oogmerk in Italië te bereiken, maar zijne raadsheeren weêrhielden hem van eene onderneming, die van Frankrijk onder *Lodewijk XII* en *Frans I* verbazende offers vergde. Gedurende zijne laatste levensjaren beijverde zich de Koning om den binnenlandschen toestand te verbeteren en overleed te Amboise den 7den April 1498.

Karel IX (1560—1574), tweede zoon van *Hendrik II* en van *Catarina de' Medici*. Hij werd geboren den 23sten Juli 1550 te St. Germain en Laye, ontving den titel van Hertog *van Orléans* en beklom, als opvolger van zijn broeder *Frans II*, den troon op den 5den December 1560. Heftig en woest van aard, opgegroeid onder eerzuchtige partijhoofden en daarenboven opgevoed in de staatkundige school zijner moeder, ontwikkelde zich zijn karakter tot eene mengeling van hartstocht, scherpzinnigheid en sluwe staatslist, zoodat zijn invloed op de omstandigheden van zijn tijd niet anders dan noodlottig kon wezen. Om de *Guises* te verwijderen, maakte zijne moeder zich van het regeeringsbeleid meester en benoemde den zwakken *Antoine*, koning van Navarre, tot algemeenen stadhouder des Rijks. Nadat het Edict van Amboise was uitgevaardigd, waardoor de eerste burgeroorlog geëindigd en aan de Hugenoten vrijheid van godsdienst gewaarborgd werd, verklaarde men den jeugdigen Koning meerderjarig (1563). Zijne moeder zorgde echter door velerlei verstrooiingen, dat hij zich niet met staatszaken bemoeide. Met het doel om hem van de door haar gehate Protestanten afkeerig te maken, vergezelde zij hem in April 1564 door het Rijk om er de inrichtingen der Protestanten in oogenschouw te nemen en deed hem te Bayonne eene samenkomst houden met zijne zuster, de Spaansche Koningin *Elizabeth*, en met den Hertog *van Alva*. Hier werd besloten tot de uitroeiing der Protestanten, en men verzekerde zich van den steun van *Karel*. De vijandelijkheden namen terstond een aanvang. De Protestanten beproefden den 29sten September 1567 eene poging om zich te Monceaux van den persoon des Konings meester te maken. De partij des vredes aan het Hof, aan wier hoofd zich de kanselier *l'Hôpital* bevond, verloor nu allen invloed en de burgeroorlog verwoestte Frankrijk, met korte tusschenpoozen, gedurende 2 jaren. Het Hof, ten einde raad, sloot eindelijk in 1570 den vrede te St. Germain, waardoor de vrijheid der Protestantsche Kerk hersteld werd. Men vermeldt, dat de Koning daartoe niet weinig heeft bijgedragen, zoowel uit begeerte om zich van de voogdijschap zijner moeder te ontslaan, als uit ijverzucht tegen zijn broeder, den Hertog *van Anjou*, die in den oorlog grooten roem verworven had. Schrandere staatslieden vestigden nu de aandacht des Konings op de gebeurtenissen in de Spaansche Nederlanden, alwaar zich eene partij bevond, die met Frankrijk heulde. *Karel* was niet afkeerig van een veroveringsplan, waardoor de binnenlandsche rust bevorderd zou worden. Hij riep de Protestantsche aanvoerders aan zijn Hof en zocht de geloofstwisten zoo veel mogelijk te dempen. Nadat hij in November 1570 in den echt verbonden was met *Elizabeth*, eene dochter van den Protestantschgezinden Keizer *Maximiliaan II*, deed hij zijne zuster *Margaretha* in het huwelijk treden met den Prins *van Navarre*, het opperhoofd der Protestantsche partij. Zelfs de omzichtige *Coligny* verscheen nu zonder schroom aan het Hof; hij werd door den Koning als een vader bejegend en zocht hem gunstig te stemmen voor een veldtocht naar de Nederlanden. De *Guises* echter en de Koningin-moeder zagen met wrevel en spijt de verheffing der Protestanten, die hun eerlang allen invloed zouden ontrooven. De R. Katholieke partij nam daarom het besluit, eene nieuwe botsing met hare vijanden uit te lokken. Het schijnt, dat men het aanvankelijk slechts eens geweest is over het vermoorden der Protestantsche opperhoofden. Het schot, waardoor *Coligny* den 22sten Augustus gewond werd, was het eerste teeken der afzichtelijke samenzwering. De Koning was verstoord over die misdaad, sprak hevige bedreigingen uit tegen den moordenaar en bracht *Coligny* een bezoek. Men kan moeielijk aannemen, dat *Karel* bij deze gelegenheid huichelde; doch in den nacht van den 23sten Augustus belegde de Koningin-moeder eene raadsvergadering van de hoofden harer partij, en aldaar werd tot den algemeenen Protestantenmoord besloten. Ook de Koning gaf daaraan, na lange aarzeling, zijne goedkeuring. Men verhaalt, dat hij uitriep: „Welnu, slaat dan allen dood, opdat geen van hen mij kan aanklagen". Reeds met den Bartholoméusnacht brak de Bloedbruiloft aan. Dat *Karel* bij die gelegenheid uit een venster van het Louvre geweerschoten loste op de Protestanten, is niet bewezen. Daarentegen hield hij eenige dagen later wel een lit de justice, waar hij de bloedige daad verschoonde als een noodzakelijk verzet tegen saâmgezworenen. De burgeroorlog barstte nu weder los en volgde eene gevaarlijke richting, daar ook de ontevredenen zich bij de Protestanten voegden. De diep bedorven Koning stierf inmiddels reeds den 30sten Mei 1574.

Karel X (1824—1830), derde zoon van den Dauphijn *Lodewijk van Bourbon* en kleinzoon van *Lodewijk XV*. Hij werd geboren te Versailles den 9den October 1757 en ontving den titel van graaf *van Artois*. Aan het lichtzinnige Hof van zijn grootvader opgevoed, bezat de Prins de beminnelijkheid, opgewondenheid en

oppervlakkigheid van een Franschen chevalier en huwde in 1773 met *Maria Theresia van Savoye*, die hem 2 zonen schonk, den Hertog *van Angoulême* en den Hertog *van Berri*. Daar hij aanvankelijk geen uitzicht had op den troon, deed men geene moeite om hem tot regent te vormen. Hij woonde in 1782 de expeditie naar Gibraltar bij, doch verwierf daardoor even weinig roem als door het tweegevecht, waartoe hij in 1778 om eene beuzeling den Hertog *van Bourbon* had uitgedaagd. In de vergadering van Notabelen in 1787 werd hij, evenals zijn broeder, voorzitter van een bureau. Hij verloochende hierbij en bij de daarop volgende gebeurtenissen geenszins zijn afkeer van alle staatkundige hervormingen, zoodat hij zich den haat van het volk op den hals haalde en het Hof verdacht maakte. Na de volksbeweging van 14 Juli 1789 week hij uit met den Prins *van Condé*. Hij begaf zich over Turijn naar Mantua, waar hij met Keizer *Leopold* onderhandelde over een invasieplan, — ging toen naar de Rijn, om er een emigrantenleger te organiseeren, en vervolgens naar Brussel en Weenen. In 1791 woonde hij het Congrès te Pillnitz bij. Na het aannemen der constitutie van 1791 riep *Lodewijk XVI* hem en de overige Prinsen terug. Daar hij met smaadredenen antwoordde, werd zijne jaarwedde als koningszoon in 1792 door de Nationale Vergadering ingetrokken, terwijl men zijne inkomsten aan zijne schuldeischers toewees. Uit Turijn, waar de Prins vertoefde, bestuurde hij de aanslagen der Koningsgezinden en bij de eerste invasie in 1792 aanvaardde hij het opperbevel over de uitgewekenen. Na de terechtstelling van *Lodewijk XVI* benoemde zijn broeder — later *Lodewijk XVIII* — hem tot luitenant-generaal des Rijks. In die betrekking begaf hij zich naar Petersburg, werd er door de Keizerin op eene schitterende wijze ontvangen en ontving de toezegging van hulptroepen, die echter nooit verschenen zijn. In den zomer van 1796 ging hij naar Engeland en scheepte er zich in met zijn generalen staf op een eskader onder commodore *Warren*, bestemd naar de westkust van Frankrijk. Den 29sten September landde hij op Ile-Dieu, en bij die tijding kwamen 20 departementen in opstand. Het ontbrak hem echter aan moed om te landen en na eene weifeling van 5 maanden keerde hij naar Engeland terug en liet de opstandelingen ter prooi aan de wraak der Republikeinen. Door de Koningsgezinden verwenscht en door de Briten veracht, verteerde hij rustig te Holyrood en later te Hartwell het jaargeld van 15 000 pond sterling, hem door de Engelsche Regeering toegelegd. In 1813 begaf hij zich naar het vaderland, volgde in 1814 de Verbondene Mogendheden over de Rijn, maar ontving een wenk om zich te verwijderen. Toen echter de Mogendheden Parijs naderden, overschreed hij de grenzen van Frankrijk en verkondigde in Maart als luitenant-generaal het einde van het despotismus, van de conscriptie en van de drukkende lasten. Op den 12den April aanvaardde hij te Parijs in naam van zijn afwezigen broeder, *Lodewijk XVIII*, de regeering, verklaarde den 15den in den Senaat, dat zijn broeder de hoofdbeginselen der constitutie aannam en onderteekende den 23sten April de overeenkomst, volgens welke de aloude grenzen van Frankrijk werden hersteld. Om hem van het Staatkundig gebied te verwijderen, moest hij op bevel des Konings als generaal en chef de zuidelijke departementen bezoeken. Bij het bericht van de landing des Keizers in 1815 snelde hij naar Lyon. Toen hij bemerkte, dat hij hier door allen verlaten werd, vertrok hij, slechts door één persoon vergezeld, naar Parijs en bezwoer hier den 16den Maart met den Koning de grondwet. Met de Koninklijke familie vluchtte hij bij de nadering van *Napoleon* naar Gent. Na de Tweede Restauratie was hij lid der Pairskamer, doch bemoeide zich weinig met deze betrekking. Omringd door aristocraten en geestelijken, vergezeld door Jezuïeten, sleet hij zijne dagen in afzondering en verdeelde zijn tijd tusschen de jacht en boetedoeningen. Hij was het middenpunt van een broeinest, waar listige aanslagen tegen de vrijheid werden gesmeed.

Na den dood van zijn broeder, *Lodewijk XVIII*, die zich vruchteloos tegen zijne dweeperij verzette, beklom *Karel* op den 16den September 1824 den troon. Aanvankelijk poogde hij door een minzaam gedrag en door opheffing der censuur de toegenegenheid des volks te winnen, maar na de kroning, die den 29sten Mei 1825 te Rheims met veel plechtigheid plaats had en waarbij hij op nieuw de grondwet bezwoer, trad de reactie onverholen te voorschijn. De meeste openbare ambten werden aan vrienden der Jezuïeten toegekend en het openbaar onderwijs kwam meer en meer in handen der geestelijkheid. De Kamer moest aan de uitgewekenen eene schadevergoeding toestaan van een milliard francs; de vrijheid der drukpers werd ingekort en men zocht zooveel mogelijk de aloude monarchie te herstellen. Reeds in 1827 bij de onthulling van de werkzaamheden der Jezuïeten door den Graaf *Montlosier* en bij de beraadslaging over het wetsontwerp op de drukpers openbaarde zich de ontevredenheid der natie. Bij de verkiezing van leden der Kamer in November 1827, bij welke gelegenheid te Parijs een oploop ontstond, verloor het ministerie *Villèle* de meerderheid, zoodat het in Januari 1828 opgevolgd werd door het ministerie *Martignac*. De verandering, door het nieuwe bewind in het personeel der ambtenaren gebracht, wekte veler wrevel en de ontevredenheid der Hofpartij. Daar het ministerie bij velerlei tegenkanting niet veel kon uitvoeren, ontving het zijn ontslag en de Koning benoemde den 8sten Augustus 1829 een nieuw Kabinet, aan welks hoofd zich Prins *Polignac* bevond, de trouwste bondgenoot der Jezuïeten en de bitterste vijand der grondwet. Deze benoeming bracht het volk in woede; van alle kanten maakte men toebereidselen tot een hevigen tegenstand. Op de dreigende troonrede van 2 Maart 1830 volgde het vermaarde adrès van 221 afgevaardigden, hetwelk den 16den Mei achtervolgd werd door eene ontbinding der Kamer. Alle onderteekenaars van het adrès werden echter herkozen. Het Hof, door de tijding der verovering van Algiers bemoedigd, bewoog nu den Koning den 22sten Juli de beruchte Ordonnanciën te onderteekenen, waardoor de vrijheid van drukpers opgeheven, eene nieuwe wijze van verkiezing voorgeschreven

en de Kamer, die den 3den Augustus was samengeroepen, bij voorraad ontbonden werd. *Karel* had tot dezen stap besloten, omdat hij een blind vertrouwen stelde in zijne raadslieden. Hij gevoelde het gewicht niet van zulk een staatsstreek en was ook niet voldoende gewapend tegen volksbewegingen. Toen de bewoners der hoofdstad den 27sten en 28sten Juli naar de wapens grepen, hield hij te St. Cloud den blik schier stompzinnig op het dreigend gewoel gevestigd en antwoordde op het verzoek, om de Ordonnanciën in te trekken, dat hij het in overweging zou nemen. Den 29sten Juli verklaarde hij Parijs in staat van beleg. Nadat hij echter den 30sten Juli de nederlaag van zijne lijfwacht vernomen had, begaf hij zich des nachts naar Rambouillet. Hier hief hij de Ordonnanciën op, benoemde een nieuw ministerie en riep de Kamers tegen 3 Augustus bijeen, maar de omwenteling was reeds volbracht. Door een besluit van het Voorloopig Bewind, hetwelk zich op het stadhuis gevestigd had en aan welks hoofd zich zijn opvolger *Lodewijk Philips*, hertog *van Orléans*, als rijksbestuurder bevond, verloor hij zijne Kroon. Daar elk verzet vruchteloos was, deed hij met den Dauphijn den 2den Augustus afstand van den Franschen troon ten behoeve van zijn kleinzoon *Hendrik van Bordeaux* en reisde den volgenden dag onder veilige bedekking naar Cherbourg, waar hij zich den 16den Augustus met zijn gezin en 50 getrouwen inscheepte naar Engeland. In October betrok hij zijne voormalige residentie, Holyrood in Schotland. Met zijn geslacht werd hij den 10den April 1831 buiten de grenzen van Frankrijk gebannen. Staatkundige belangen spoorden hem echter eerlang aan, op het vasteland eene wijkplaats te zoeken. Aan de staatkundige aanslagen en avonturen der Hertogin *van Berri* had hij geen deel. Hij begaf zich in September 1832 over Hamburg en Berlijn naar Praag, waar hij in het Hradsjin zijn intrek nam. Om aan de chólera te ontsnappen, vertrok hij in 1835 naar Illyrië. Nadat hij eenigen tijd te Kirchberg vertoefd had, vestigde hij zich den 24sten October 1836 met zijn gezin te Görz, waar hij, door de chólera aangetast, den 6den November 1836 overleed.

Twee *Koningen van Groot-Britanje en Ierland*, namelijk:

Karel I (1625—1649), tweede zoon van *Jacobus I*. Hij was geboren den 19den November 1600 te Dunfermline in Schotland en werd bij den dood van zijn broeder *Hendrik* (1612) prins *van Wales*. Evenals zijn vader, na wiens dood hij den troon beklom, was hij innig overtuigd van zijn goddelijk recht als koning en beschouwde de verandering in de gezindheden des volks als het werk van enkele woelzieke raddraaiers. Daarom begunstigde hij de Bisschoppelijke Kerk, behandelde de R. Katholieken met toegevendheid, maar vervolgde de Schotsche Presbyterianen en de Engelsche Puriteinen. Reeds in 1625 huwde hij met de R. Katholieke *Henrietta Maria van Frankrijk*. Ook daardoor kwetste hij de openbare meening, dat hij den Hertog *van Buckingham*, den gunsteling zijns vaders, als eerste minister, raadgever en vriend aan zich verbond. Het Parlement, hetwelk in laatstgenoemd jaar voor de eerste maal vergaderde en besloten had de nationale rechten, sedert *Hendrik VIII* en *Elizabeth* schandelijk onderdrukt, tot elken prijs te herstellen, toonde zich zeer karig in het bewilligen van gelden. Niettemin zette hij de door zijn vader aangevangene oorlogstoebereidselen voort en waagde in October eene vruchtelooze onderneming naar de kust van Spanje. Door dien oorlog, in het belang van het Protestantismus gevoerd, wilde hij zich verzekeren van de gunst des volks. Niettemin stelde het Parlement van 1626, in plaats van subsidiën toe te staan, den Hertog *van Buckingham* in staat van beschuldiging, en nadat de Koning de vermetelste afgevaardigden, *Eliot* en *Digges*, in de gevangenis geworpen had, zond hij de Vertegenwoordigers naar huis. Afpersingen, gedwongen leeningen en scheepsbelastingen (ships-money) moesten thans in het geldgebrek voorzien. Zulke willekeur, verbonden met militaire inlegering, verwekte eene grenzenlooze verbittering. Niettemin liet zich de Koning te midden van zulke hachelijke omstandigheden door zijn gunsteling tot een noodeloozen oorlog tegen Frankrijk vervoeren. *Buckingham* snelde in Juni 1627 met de vloot de Hugenoten te hulp, die in La Rochelle waren ingesloten, doch kon de stad niet redden. Door geldgebrek, verantwoordelijkheid en de verplichtingen gedrongen, die *Karel* ten behoeve der Duitsch-Protestantsche zaak tegenover *Christiaan IV*, koning van Denemarken, had op zich genomen, moest hij in 1628 het Parlement wel weder bijeengeroepen. De beide Huizen ontwierpen echter te gelijkertijd de „Petition of Rights" als grondslag en uitbreiding van de rechten des volks. Door zijn treurigen toestand genoodzaakt, onderteekende de Koning dit stuk onder het gejubel des volks. Voordat het Parlement echter iets inwilligde, ontnam het aan de Kroon het recht tot eigenmachtige heffing van ton- en pondgeld (tonnage and poundage). Hoewel door het ombrengen van *Buckingham* de voornaamste hinderpaal tegen eene goede gedragslijn was weggenomen, ontstond over die belasting zulk een hevige strijd, dat de Koning den 10den Maart 1629 het Parlement vertoornd uiteenjoeg. *Karel* regeerde nu met de ministers *Laud* en *Strafford* gedurende 11 jaren zonder Parlement en dekte de uitgaven met willekeurige belastingen. De uitspraken van de Sterrenkamer, een niet minder willekeurig gerechtshof, moesten aan de afpersingen den schijn van wettigheid geven. In 1629 werd met Frankrijk, in 1630 met Spanje vrede gesloten zonder dat eenig voordeel bezorgd was aan de Protestantsche zaak.

Het kon niet anders of eene Regeering, die zich in de buitenlandsche aangelegenheden zoo machteloos betoonde, terwijl zij tevens binnen 's lands de openbare rechten schond en door verregaande fiscaliteit de welvaart knakte, moest een geweldigen haat tegen den Koning doen ontstaan. De republikeinsche beginselen, met die der Puriteinen zoo innig vermaagschapt, vonden meer en meer aanhangers en brachten de gemoederen aan het gisten. *Karel* meende, dat hij den dreigenden storm kon beteugelen door de Puriteinen met hardheid te vervolgen en de Presbyterianen in Schotland te onderdrukken. Daardoor echter opende

hij den afgrond der revolutie. De Schotten, aan wie de Koning in 1638 de Bisschoppelijke liturgie wilde opdringen, benoemden een revolutionair bewind en onderteekenden het vermaarde „Covenant" tot bescherming der Presbyteriaansche kerkordening. Toen *Karel* voorts geweld wilde gebruiken, verschenen zij in 1639 met een leger in Engeland. en daar de Koning wegens geldgebrek geen voldoend aantal manschappen tegen hen kon doen oprukken, nam hij in April 1640 zijne toevlucht tot samenroeping van het Parlement. Dit laatste betoonde zich aanvankelijk toegevend, doch het Hof beleedigde het Huis der Gemeenten door ongepaste bedreigingen en hield het daarom voor raadzaam, het aanstonds te ontbinden. *Karel* bracht nu door onwettige middelen een vrij aanzienlijk leger bijeen, dat echter den 28sten Augustus bij Newburn door de Schotten op de vlucht geslagen werd. Met weerzin moest nu de verlegene, ontmoedigde en besluitelooze Koning het Parlement nogmaals bijeenroepen. Deze noodlottige zitting werd den 3den November 1640 geopend. Beide Huizen waren er op voorbereid, de worsteling tegen het despotismus des Konings te beginnen. In de eerste plaats stelden zij de ministers, voorts de hoogere en lagere ambtenaren, die het Hof gedurende de laatste 11 jaren gediend hadden, in staat van beschuldiging en vernietigden de vonnissen van de Sterrenkamer en van de Hooge Commissie. Gedurende dit procès was de Koning zóo beangst, dat hij een bill voor den driejarigen duur van het Parlement zonder tegenstand bekrachtigde, afstand deed van de belangrijkste rechten der Kroon, bepaaldelijk van het recht om het Parlement bijeen te roepen en te ontbinden, en den 13den Mei 1641 zelfs het doodvonnis van *Strafford* onderteekende. Zulk eene karakterloosheid van den Koning had een hoogst noodlottigen invloed op het Parlement. Het hief de Sterrenkamer en de Hooge Commissie op, schafte de scheepsgelden af en verwijderde, onder toekenning eener schadeloosstelling van 300 000 pond sterling, de Schotten uit het land. Daarna reisde *Karel* naar Schotland, om er zich zooveel mogelijk van de gunst der ingezetenen te verzekeren, terwijl inmiddels in Ierland een geweldige opstand tegen de Protestanten uitbarstte. Deze gebeurtenis had een beslissenden invloed op de omwenteling, daar men den Koning als de oorzaak van het bloedbad in Ierland beschouwde. Van alle macht beroofd, droeg *Karel* aan het Engelsche Parlement den last op om de oproerlingen te tuchtigen. Het beschikte dientengevolge over de wapenmagazijnen en rustte een leger uit, hetwelk echter niet naar Ierland gezonden werd. Tevens leverde het Lagerhuis eene remonstrantie in, waardoor het blootlegging van den toestand des Rijks, beveiliging tegen het R. Katholieke gezag, beperking van de macht der geestelijkheid, afschaffing van het episcopaat, verwijdering der bisschoppen uit het Parlement en in het algemeen de invoering der Presbyteriaansche kerkleer vorderde. De Koning, die deze verzoekschriften aanvankelijk met toegevendheid ontving, liet zich weldra door zijne gemalin tot de onstaatkundigste maatregelen verleiden. Hij verscheen den 4den Januari 1642 in persoon in het Lagerhuis, beschuldigde de afgevaardigden *Pym*, *Hampden*, *Hollis*, *Haslerig* en *Stroud* van landverraad en vorderde hunne uitlevering. Niet alleen de leden van het Huis der Gemeenten, maar ook de Lords waren verstoord over deze krenking der voorrechten van het Parlement. Londen kwam in beweging en toonde zich bereid, de vertegenwoordigers des volks met de wapens in de hand beveiligen. *Karel* verliet dientengevolge den 10den Januari met zijne familie de hoofdstad en gaf hierdoor aan het Parlement eene uitgebreide macht in handen. Het maakte zich aanstonds meester van de vloot, verklaarde het Rijk in gevaar, rustte een leger uit en verordende de oprichting eener schutterij, terwijl *Karel* zijn getrouwen adel bijeenriep en maatregelen nam om zijn gezag met de wapens te handhaven. Met een goed leger, doch met geringe hulpmiddelen begon hij in Augustus oorlog te voeren en behield langer dan een jaar de overhand op de ongeoefende troepen van het Parlement. Inmiddels verbonden zich ook de Schotten, die de vrees koesterden, dat de Koning hunne kerkelijke verordeningen vernietigen zou, met het Parlement en rukten in November 1643 ten getale van 20 000 over de Engelsche grenzen. De Koning daarentegen had reeds in April met de Iersche R. Katholieken een verdrag gesloten en belegde in Januari 1644 te York eene vergadering van een nieuw Parlement. De leden verschenen er in vrij grooten getale en er werden aanzienlijke geldmiddelen toegestaan. Wèl leden de koningsgezinden den 2den Juli 1644 bij Marstonmoor de nederlaag, maar zij behaalden den 1sten September eene overwinning op de Parlementstroepen in Cornwall.

In weerwil van deze en andere voordeelen en van den steun van den adel was het voor den Koning onmogelijk de overhand te verkrijgen. De groote meerderheid des volks beschouwde alleen het Parlement als het wettig gezag en als den bevorderaar van het openbaar belang, daar *Karel* het volk er maar al te veel aan gewend had, het algemeen welzijn van de voorrechten der Kroon te scheiden. De onderhandelingen, in Januari 1645 door de partijen te Uxbridge geopend, liepen vruchteloos af. Om voor zich zelf en voor het volk een waarborg te hebben tegen de reactie, eischte het Parlement tijdelijk de beschikking over de gewapende macht, doch dien eisch wees de Koning halsstarrig van de hand. Daarom greep men weder naar de wapens, en den 15den Juni 1645 werden de Koninklijke troepen bij Naseby door de Parlementstroepen onder *Fairfax* en *Cromwell* geheel en al vernietigd. Van alle bescherming verstoken, zag *Karel* zich eindelijk genoodzaakt, in Mei 1646 eene wijkplaats te zoeken in het Schotsche leger vóor Newark. Men behandelde hem hier met eerbied, maar toch als gevangene, en na langdurige onderhandelingen, waaraan hij gemakkelijk eene goede wending had kunnen geven, leverde men hem den 16den Februari 1647 uit aan het Engelsche Parlement, hetwelk daarvoor eene aanzienlijke geldsom betaalde. Thans waanden de Presbyterianen het vreedzaam einde der verwikkelingen nabij, doch gedurende den oorlog was de partij der Independenten ontstaan, die niet alleen het

geestelijk, maar ook ieder wereldlijk opperhoofd wegwierpen en de omwenteling tot het uiterste toe wilden doorzetten. Deze dweepzieke partij, waartoe het geheele leger behoorde en aan wier hoofd zich de eerzuchtige en scherpzinnige *Cromwell* bevond, maakte in de eerste plaats in Juni 1647 zich meester van den persoon des Konings, die op het kasteel Holdenby in Northampton bewaakt werd, en bracht hem in het leger. De vrijheid, welke hij hier genoot, stelde hem in de gelegenheid om met de officieren, bepaaldelijk met *Cromwell*, onderhandelingen aan te knoopen, doch tegelijkertijd onderhandelde hij ook met het Parlement en met de Schotten, dreigde den één met den ander en tevens allen met Frankrijk, en maakte zich daardoor gehaat. Toen de Koning gevoelde, dat zijne pogingen bij *Cromwell* en bij andere legerhoofden geen invloed hadden, nam hij, wellicht niet zonder medeweten van zijne vijanden, de vlucht; hij ontsnapte den 11den November 1647 uit het leger van Hampton-Court en bereikte na verloop van eenige dagen het eiland Wight, vanwaar hij naar Frankrijk wilde oversteken. *Hammond*, gouverneur van het eiland en een ijverig aanhanger van *Cromwell*, nam hem echter in hechtenis en zette hem gevangen op het kasteel Carisbrook. Hier werd hem eerlang door het leger of liever door de partij der Independenten een ultimatum voorgelegd. De Koning zou namelijk zijn leger onder het gezag plaatsen van het Parlement, al zijne proclamatiën herroepen, welke gericht waren tegen het revolutionair bestuur, en aan het Parlement het onvoorwaardelijk recht vergunnen om samen te komen en te scheiden. De weigering dezer voorwaarden ontstak het leger en de Independenten in woede, en men nam het besluit den Koning wegens staatsmisdrijf in staat van beschuldiging te stellen. Men dwong het Parlement eene verordening uit te vaardigen, waarin alle verdere onderhandelingen met den Koning gelijk gesteld werden met landverraad. Deze maatregel, die een vernietigenden slag toebracht aan den troon, vervulde de Presbyterianen met schrik. Hier en dáár vertoonden zich in Engeland gewapende benden van Koningsgezinden, maar zij werden zonder moeite verstrooid. Doch ook de Schotten, die hunne kerkordening bedreigd zagen door de beginselen der Independenten, sloten den 26sten December 1647 een verbond met den Koning, om hem uit de handen zijner vijanden te verlossen, en verschenen in Juli 1648 met een leger in Engeland. Terwijl nu *Cromwell* in Augustus de Schotten versloeg en in Schotland doordrong, maakte het Parlement te Londen gebruik van zijne afwezigheid om bovenvermelde verordening te herroepen en met den Koning in overleg te treden. *Karel* was nu tot alle opofferingen bereid, doch wilde het episcopaat niet laten varen. Hierdoor werd het sluiten eener overeenkomst vertraagd, zoodat de aanvoerders van het leger tijd hadden om tusschen beiden te komen. *Fairfax*, het werktuig van *Cromwell*, verscheen in November te Londen met een gedeelte van het zegevierend leger, verjoeg de Presbyterianen uit het Parlement en nam den Koning gevangen. Deze staatsstreek bezorgde de overmacht aan de Independenten, en *Cromwell* bracht bij het Parlement alles in gereedheid voor het procès. Den 2den Januari 1649 leverde het Huis der Gemeenten bij het Hoogerhuis eene aanklacht in en beschuldigde den Koning van landverraad, en toen de Lords dit procès van de hand wezen, benoemde het eene rechtbank van 133 leden uit het leger, het Lagerhuis en de burgers van Londen, van welke echter slechts 70 opkwamen. *Cromwell*, *Ireton*, *Harrison* en de overige officieren belastten zich met de hoofdrol. De zitting van deze rechtbank werd den 20sten Januari in Westminsterhall met groote plechtigheid geopend. Hoewel *Karel* aanhoudend tegen zulk een gang van zaken protesteerde, veroordeelde men hem toch den 27sten Januari als dwingeland, moordenaar en vijand des volks ter dood. Te vergeefs kwamen de Schotten in verzet, vruchteloos smeekte de Koninklijke familie, zonder gevolg wendde het Fransche Hof pogingen aan tot vernietiging dier uitspraak. Wèl scheen *Cromwell* een oogenblik besluiteloos te wezen omtrent de voltrekking van het vonnis, maar zijn schoonzoon *Ireton* spoorde hem aan om het te bekrachtigen. *Karel* werd den 30sten Januari 1649 vóor het paleis Whitehall openlijk onthoofd. In het laatste tijdperk zijns levens onderscheidde hij zich door ongemeene kalmte en waardigheid. In het algemeen werden aan dezen Vorst beschaving, welwillendheid en zuiverheid van zeden toegekend. — Reeds gedurende den burgeroorlog begaven zich zijne gemalin en de Kroonprins naar Frankrijk, — weldra gevolgd door de overige leden der familie. Niet lang na de terechtstelling des Konings verscheen in het Engelsch een boek onder den titel van „Εἰκὼν βασιλική (1648)", hetwelk, naar men verhaalde, door den Koning was opgesteld. Het baarde groot opzien, en zou, zooals men beweerde, hem het leven gered hebben, indien het vóor zijne onthoofding was uitgegeven. Later bleek het, dat gemeld boek afkomstig was van *Gauden*, bisschop van Exeter. De eigenlijke geschriften van *Karel I* zijn door *Browne* in 1651 te 's Gravenhage in het licht gezonden.

Karel II (1660—1685), een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 29sten Mei 1630, vertrok gedurende den burgeroorlog met zijne moeder naar Frankrijk en vertoefde tijdens de terechtstelling zijns vaders te 's Gravenhage. Hij aanvaardde terstond den koninklijken titel en had juist het besluit genomen, om tot handhaving van zijne rechten in Ierland op te treden, toen de Schotten hem de Kroon aanboden (1650). Eerst na de mislukte expeditie van *Montrose* landde hij den 23sten Juni in Schotland en werd in den aanvang van 1651 te Scone plechtig gekroond. De beperkende voorwaarden, onder welke hij den troon beklommen had, en de gestrenge levenswijze, waartoe de Presbyteriaansche geestelijkheid hem verplichtte, stonden hem weldra tegen de borst. Na de nederlaag der Schotten bij Dunbar stelde hij zich derhalve met blijdschap aan het hoofd van het leger en drong in Engeland door in de hoop, dat de Engelsche Koningsgezinden hem te hulp zouden snellen, maar werd den 3den September 1651 bij Worcester door *Cromwell* geslagen. Onder groot gevaar gelukte het hem, naar Frankrijk te ontsnappen, waar hij, door

Mazarin onheusch bejegend, met zijn gezin in bekrompene omstandigheden leefde. De vrede, door Engeland met Frankrijk gesloten, noodzaakte hem, naar Keulen te verhuizen, terwijl hij zich vervolgens in de Nederlanden bij zijn neef, den Prins *van Oranje*, vervoegde. Nadat in 1660 het Parlement besloten had, de *Stuarts* op den troon te herstellen, landde hij den 26sten Mei te Dover en deed den 29sten onder het gejubel des volks zijn intocht in Londen, en de algemeene restauratiezucht was oorzaak, dat hem de Kroon schier onvoorwaardelijk werd opgedragen. Daar hij inschikkelijk van aard, geestig en aan de genietingen des levens verslaafd was, had niet hij zoozeer eene reactie op het oog als zijne partij, aan wier hoofd zich de kanselier *Clarendon* bevond. Men herstelde het episcopaat, gaf aan de bisschoppen wederom zetels in het Hoogerhuis en onderdrukte de Presbyterianen in Engeland en Schotland met verregaande hardvochtigheid. Hoewel het Parlement in den roes zijner vreugde ontzettend hooge sommen ter beschikking des Konings stelde, geraakte deze weldra in geldelijke verlegenheid. Hij trad in Mei 1662 in het huwelijk met *Catharina*, eene Portugeesche prinses, en verkocht aan de Fransche Regeering een paar steden in Frankrijk — waarbij Duinkerken — voor 5 millioen francs. Om op nieuw groote sommen van het Parlement te bekomen, voerde hij oorlog tegen de Republiek der Vereenigde Nederlanden, doch nadat de Engelsche vloot bij herhaling door admiraal *de Ruyter* geslagen was en deze laatste met zijn eskader zelfs de Theems was opgezeild, terwijl de Koning zich zorgeloos aan allerlei vermaken overgaf, sloot *Karel* den 21sten Juli 1667 den Vrede van Breda. De val van *Clarendon*, die zich door zijne gestrengheid het misnoegen van de R. Katholieken en Presbyterianen, ja, zelfs van den Koning op den hals had gehaald, veroorzaakte eene belangrijke verandering in het regeeringsbeleid door het optreden van het *Cabal*ministerie (zie aldaar), hetwelk de herstelling van de R. Katholieke Kerk als staatskerk en de wettiging der absolute monarchie bedoelde. Om het volk tevreden te stellen, sloot *Karel* in 1668 de Triple-alliantie met Zweden en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, zoodat *Lodewijk XIV* gedwongen werd den Vrede van Aken te sluiten. Weldra gelukte het intusschen aan Frankrijk, den wispelturigen Koning, door den invloed van zijne zuster *Henriëtte van Orléans*, tot een verbond tegen de Nederlanden te bewegen, waarbij hem eene Fransche lijfrente van 3 millioen livres werd toegekend. Hij opende de vijandelijkheden in Maart 1672, maar moest op aandrang van het Parlement en van de Protestanten bereids in 1674 vrede sluiten. Reeds gedurende den oorlog waren de oogmerken van het Kabinet duidelijk genoeg gebleken. De Koning had onder anderen op eigen gezag een besluit doen uitvaardigen, waardoor hij de straffen ophief, waarmede de R. Katholieken werden bedreigd. Hiertegen verhief zich met nadruk de stem van het volk en van het Parlement en noodzaakte den Koning, die zich in geldverlegenheid bevond, tot onderteekening der „Test-act (zie aldaar)" en tot het ontslaan van het ministerie. Terwijl *Karel* bij de vredesonderhandelingen te Nijmegen de rol van bemiddelaar vervulde, deed het gerucht van eene R. Katholieke samenzwering het volk in woede ontbranden. De secretaris van den Hertog *van York*, *Coleman*, Lord *Stafford* en andere Jezuïeten moesten het schavot beklimmen. Een nieuw Parlement, door den Koning in Maart 1679 bijeengeroepen, deed zelfs het voorstel, dat de Hertog *van York* ('s Konings broeder), die openlijk den R. Katholieken godsdienst omhelsd had, van de troonopvolging zou worden uitgesloten, en bracht tot groote ergernis van het Hof de „Habeas-corpus-acte" tot stand. Weldra echter liet zich de Koning door den Hertog *van York* en door de R. Katholieke partij tot eene verregaande reactie vervoeren. Het Parlement van 1680, dat de bill van uitsluiting weder aannam, werd ontbonden en een dergelijk lot toefde eene vergadering, door het Hof in 1681 te Oxford bijeengeroepen. Nadat hij het Presbyterianismus in Schotland geheel en al onderdrukt had, was *Karel* onafhankelijker vorst dan één zijner voorvaderen. Hij ontnam aan de stad Londen hare privilegiën, omdat zij een sheriff gekozen had, die niet aan den Koning behaagde. Te midden van den geweldigen strijd der partijen, door de staatkunde van het Hof opgewekt, smeedde de onwettige zoon des Konings, de Hertog *van Monmouth*, eene samenzwering (Ryehouse-plot), die aanvankelijk slechts de uitsluiting van den Hertog *van York* van de troonopvolging bedoelde, doch weldra grootere uitbreiding verkreeg, daar zij ook de onverzoenlijke republikeinen in zich opnam. Zij werd echter in 1683 ontdekt, en Lord *Russell* en *Algernon Sidney* moesten daarvoor boeten met hun hoofd. De Koning, door buitensporigheden uitgeput, overleed den 6den Februari 1685, na het gebruiken van de genademiddelen der R. Katholieke Kerk, waartoe hij sedert de dagen zijner ballingschap behoorde.

Karel Eduard, de *Pretendent*, zie *Eduard*.

Eén koning van Spanje, te weten:

Karel IV (1788—1808). Hij werd geboren te Napels den 12den November 1748, begaf zich in 1759, toen zijn vader *Karel III* den Spaanschen troon beklom, naar Madrid en aanvaardde zelf de regeering den 13den December 1788. Hij was gehuwd met *Louiza Maria*, prinses *van Parma*. Hij bezat geene bekwaamheid of geestkracht om de teugels van het bewind te houden, zoodat hij steeds afhankelijk was van zijne gemalin en van zijne ministers, vooral van den Hertog *van Alcudia*. De haat der aanzienlijke Spanjaarden tegen dezen gunsteling veroorzaakte in 1808 eene omwenteling, waarvan *Napoleon* gebruik maakte, om de *Bourbons* te verwijderen van den Spaanschen troon. *Karel* deed afstand hiervan te Aranjuéz den 19den Maart, herriep dat besluit, doch droeg vervolgens te Bayonne zijne rechten over aan *Napoleon*, die hem daarvoor het paleis te Compiègne en een jaargeld van 20 millioen realen toekende, waarvan de Koningin 2 millioen als weduwgeld zou genieten. Na dien tijd woonde *Karel* met zijne gemalin en den Hertog *van Alcudia* te Compiègne, doch verwisselde later deze verblijfplaats met Rome. Hier nam hij in 1815 zijn intrek in het palazzo-Barberini en hield zich hoofdzakelijk bezig met de jacht. Hij

overleed te Napels den 19den Januari 1819.

Eenige Koningen en een Kroonprins van Zweden, namelijk:

Karel XII (1697—1718). Deze, een zoon van *Karel XI*, werd geboren te Stokholm den 27sten Juni 1682, ontving eene vrij goede opleiding, maakte groote vorderingen in de wiskunde en in alle ridderlijke oefeningen en sprak zeer vlot de Duitsche en Latijnsche talen. Daarentegen had hij een afkeer van het Fransch. Bij den dood zijns vaders was hij pas 15 jaren oud, doch de Standen verklaarden hem meerderjarig. Intusschen openbaarde de jeugdige Vorst weinig lust in regeeringszaken, doch hield des te meer van sterke lichaamsoefeningen, — inzonderheid van de berenjacht, zoodat dit tijdperk aan ijverzuchtige nabnren gunstig voorkwam, om de overmacht van Zweden in het Noorden te kortwieken. *Frederik IV* van Denemarken, *Augustus II* van Polen en Czaar *Peter I* sloten een verbond, waarvan de Noordsche Oorlog het gevolg was. Eerst deden de Denen een inval op het gebied van den Hertog van *Holstein-Gottorp*. Deze, gehuwd met de oudste zuster van *Karel*, begaf zich naar Stokholm om hulp te vragen. De Koning, die hem zeer genegen was, bracht in den Staatsraad het voorstel ter tafel, om afdoende maatregelen te nemen tegen Denemarken en scheepte in Mei 1700 zich in naar Karlskrona. Met 30 linieschepen en een groot aantal kleine vaartuigen, versterkt door een Engelsch-Nederlandsch eskader, verscheen hij vóor Kopenhagen en was er de eerste, die den wal betrad, daar hij op het ondiepe strand uit de sloep in zee sprong en door het water waadde, terwijl hij de soldaten opwekte om zijn voorbeeld te volgen. De Denen trokken terug voor de vijandelijke overmacht en men stond gereed Kopenhagen te belegeren, toen de vredesonderhandelingen van Travendahl (8 Augustus 1700) den Hertog in al zijne rechten herstelde. Zóo was de uitkomst van zijn met beleid en moed ondernomen tocht, waarop hij zich aan de eenvoudige levenswijs gewende, waarvan hij later nooit afweek. Nauwelijks was de vrede met Denemarken gesloten, toen *Karel* zich haastte, tegen *Augustus II* en *Peter I* ten strijde te trekken. Eerstgenoemde belegerde Riga, terwijl laatstgemelde Narwa en de landen aan de Golf van Finland bedreigde. *Karel* deed 20000 man naar Lijfland oversteken en trok de Russen te gemoet, die ten getale van 50000 onder de muren van Narwa een verschanst legerkamp hadden betrokken. Ongeveer 8000 Zweden stelden zich den 30sten November 1700 onder het vuur der Russen in slagorde, en in minder dan 15 minuten was het Russische leger ter prooi aan eene hevige bestorming. Meer dan 18000 Russen bleven op het slagveld of wierpen zich in de Narwa; de overigen werden gevangen genomen of verstrooid. Na deze zegepraal trok *Karel* over de Duna, tastte de versterkingen der Saksers aan en behaalde ook hier de overwinning. Nu had hij een vrede kunnen sluiten, die hem het hoogste gezag in het Noorden had bezorgd; doch hij was hiermede niet tevreden, daar hij *Augustus II*, koning van Polen, van den troon wilde stooten. Vruchteloos wendde deze pogingen aan om met hem te onderhandelen, — vruchteloos zelfs zocht de schoone Gravin *Königsmark* eene gelegenheid om hem te spreken. De oorlog duurde voort; de Zweden behaalden eene glansrijke overwinning bij Klissow en hielden in 1703 geheel Polen bezet. De Cardinaal-primas verklaarde daarop den Poolschen troon ontruimd en door den invloed van *Karel* werd *Stanislaus Leszczynski* tot Koning gekozen. *Augustus* hoopte althans in Saksen in veiligheid te wezen, doch *Karel* vervolgde hem ook hier en schreef hem in 1706 te Altranstädt de voorwaarden van den vrede voor. De Lijflander *Patkul*, die het verbond tegen Zweden tot stand gebracht had en zich als Russisch gezant te Dresden bevond, moest aan hem uitgeleverd worden en verloor in 1707 het leven op het rad. Voor 't overige betoonde *Karel* gedurende zijn verblijf in Saksen veel gematigdheid en edelmoedigheid en deed de krijgstucht met gestrengheid handhaven. Nadat de Keizer volgens den eisch des Konings aan de Protestanten in Silezië volkomene vrijheid van geweten had toegestaan, vertrok laatstgenoemde in September 1707 uit Saksen met een leger van 46000 man, terwijl 6000 man tot beveiliging van den Koning van Polen achterbleven, en begaf zich langs den kortsten weg naar Moskou. In de nabijheid van Smolensk veranderde hij, op raad van *Mazeppa*, hetman der Kozakken, zijn plan en toog naar de Ukraine in de hoop, dat de Kozakken er zijne zijde zouden kiezen. Daar het echter *Peter I* gelukte de landen der Kozakken te verwoesten, kon *Mazeppa*, die daarenboven vogelvrij verklaard was, hem de toegezegde hulp niet verschaffen. De moeilijke marschen, het gebrek aan levensmiddelen, de gedurige aanvallen van den vijand en de gestrenge koude teisterden en verzwakten het leger van *Karel* niet weinig. Generaal *Lewenhaupt*, die versterking en levensmiddelen uit Lijfland zou aanvoeren verscheen slechts met een handvol troepen, die door den tocht en de gestadige gevechten tegen de Russen waren uitgeput. Onder deze omstandigheden vatte *Karel* het voornemen op om Poeltawa te veroveren, welke stad ruimschoots van levensmiddelen voorzien was, doch de Koning werd bij eene verkenning gewond in de dij, zoodat hij in den slag van 27 Juni (8 Juli) moest gedragen worden en hij niet overal kon komen, waar zijne tegenwoordigheid vereischt werd. Zoowel in dit feit als in de oneenigheid tusschen de generaals *Rehnsköld* en *Lewenhaupt* ligt voorzeker de oorzaak, dat de Zweden het onderspit dolven en de Russen eene volkomene overwinning behaalden. *Karel* moest ondervinden, dat zijn meest-begunstigde minister, Graaf *Piper*, met de bloem van het leger in de handen der Russen viel. Hij zelf ontvluchtte met *Mazeppa* en met eene kleine bende, moest in weerwil van zijne pijnlijke wond onderscheidene mijlen te voet afleggen en vond eindelijk, nadat hij gedurende 3 dagen in eene woestenij had rondgedwaald, te Bender op Turksch grondgebied bescherming en een eervol onthaal.

Thans kwamen de vijanden van *Karel* met nieuwe hoop te voorschijn. *Augustus II* herriep het verdrag van Altranstädt, *Peter I* deed een inval in Lijfland en *Frederik IV* van

Denemarken landde in Schonen. Het regentschap te Stokholm nam inmiddels maatregelen om het Zweedsche gebied te beschermen. Generaal *Stenbock* versloeg met 14000 ongeoefende en slecht-gewapende boeren den 10den Maart 1711 bij Helsingborg het geheele Deensche leger en dwong het, Schonen te ontruimen. Men zond eenige legerafdeelingen naar Finland om aan de Russen het voortrukken te beletten, 't geen echter wegens de overmacht van den vijand niet gelukte, *Karel* onderhandelde inmiddels te Bender met de Porte en wist haar te bewegen om den oorlog te verklaren aan Rusland. Aan de Proeth werd een slag geleverd op den eersten Juli 1711. Czaar *Peter* scheen niet te kunnen ontsnappen aan zijn ondergang, toen de moed en schranderheid zijner gemalin een vrede wisten te bewerken, waarin de stem van *Karel* niet was gehoord. Deze laatste ontwierp echter te Bender nieuwe plannen en smeekte door zijne gezanten de Porte om hulp tegen zijne vijanden; doch de handlangers van Rusland waren niet minder ijverig, om de Porte van hem afkeerig te maken door voor te wenden, dat *Karel* van voornemen was *Stanislaus Leszczynski* enkel als een werktuig op den troon van Polen te handhaven ten einde zelf vandaar, geholpen door den Keizer van Duitschland, zich meester te maken van Turkije. De seraskier van Bender ontving den last om den Koning te doen vertrekken, en, in geval van weigering, hem dood of levend naar Adrianopel te brengen. Niet gewoon zich naar den wil van anderen te voegen en vreezende, dat men hem aan zijne vijanden zou overleveren, besloot *Karel* met zijn gevolg, uit omstreeks 300 man bestaande, de bevelen der Porte te trotseeren en met het zwaard in de hand zijn lot af te wachten. Toen zijne wijkplaats te Varnitza bij Bender door de Turken werd aangetast, verdedigde hij zich tegen een geheel leger en bleef tot het uiterste volharden. Het huis, waarin hij zich bevond, geraakte in brand en toen hij op het punt was om het te verlaten, deden zijne sporen hem vallen en hij werd den 1sten Februari 1713 gevangen genomen. Zijne wenkbrauwen waren door kruit geschroeid en zijne kleederen met bloed bevlekt. Eenige dagen daarna verscheen *Stanislaus* te Bender om den Koning te smeeken, zijne toestemming te geven tot het verdrag, hetwelk hij met *Augustus* had moeten sluiten, doch ontving een afwijzend antwoord. De Turken brachten *Karel* van Bender naar Demotika bij Adrianopel, waar hij zich ziek veinsde, 2 maanden in bed doorbracht en zich bezig hield met lezen en schrijven. Eindelijk was hij overtuigd, dat hij van de Porte geene hulp te hopen had, zoodat hij een afscheidsgezantschap naar Constantinopel zond en vermomd met 2 officieren vertrok. Aan velerlei ongemakken en ontberingen gewend, zette hij zijne reis door Duitschland en Hongarije te paard dag en nacht voort, zoodat slechts één zijner medgezellen hem kon volgen. Vermoeid en uitgeput kwam hij den 11den (22sten) November 1714 voor Stralsund.

In weinige oogenblikken verspreidde zich de tijding zijner aankomst door de stad, en weldra waren alle huizen verlicht. Kort daarna werd Stralsund door de vereenigde legers der Denen, Saksen, Pruisen en Russen belegerd, en *Karel* deed wonderen van dapperheid. Toen de vesting zich den 23sten December 1715 moest overgeven, ging hij naar Lund in Schonen om er de kust te versterken en tastte vervolgens Noorwegen aan. In dien tijd was de baron *von Görtz*, wiens stoute plannen in overeenstemming waren met de toenmalige omstandigheden, zijn vertrouwde vriend. Deze gaf hem den raad om door belangrijke inwilligingen de gunst van Czaar *Peter* te winnen, daarna Noorwegen te veroveren en vanhier naar Schotland te trekken, om *George I* te verjagen, die zich aan de zijde van 's Konings vijanden had geschaard. *Görtz* opende hulpbronnen tot het voortzetten van den oorlog en onderhandelde op Aland met de gevolmachtigden van den Czaar. Reeds was eene overeenkomst met *Peter* getroffen en Noorwegen ingenomen, zoodat de zaken een gunstigen loop schenen te nemen voor Zweden. *Karel* belegerde Friedrichshall, doch werd aldaar bij het bezoeken der loopgraven door een kogel in het hoofd gedood. Men vond hem tegen de borstwering geleund in eene staande houding levenloos, met de hand aan den degen, en uit zijn zak haalde men de beeltenis van *Gustaaf Adolf* en een gebedenboek te voorschijn. Het is hoogstwaarschijnlijk, dat het doodelijk lood niet van de vesting kwam, maar van de zijde der Zweden. — Na zijn dood verdween Zweden uit de rij der Groote Mogendheden. Volharding, dapperheid en rechtvaardigheid waren de hoofdtrekken van 's Konings karakter, maar hij onderscheidde zich tevens door eene verregaande halsstarrigheid. Na zijn terugkeer betoonde hij zich echter kalmer, zachtmoediger en meer geneigd tot verstandige maatregelen. Zijne levenswijs was hoogst eenvoudig. Hij vermeed alle vermaken en verstrooiingen; wijn zocht men op zijne tafel te vergeefs en grof brood was somtijds zijn eenig voedsel. Zijn voorraad van kleederen bestond uit één blauwen rok met blanke knoopen. Steeds droeg hij groote, tot over de knieën reikende laarzen en handschoenen van buffelleder; evenals zijne soldaten, sliep hij gedurende de veldtochten in zijn mantel gewikkeld op den grond. Tegenover zijne groote deugden stonden groote gebreken. Hij liet zich wel eens vervoeren door den voorspoed, maar nooit ontmoedigen door den tegenspoed. In het laatst van zijn leven koesterde hij groote plannen ter bevordering van zeevaart, handel en nijverheid. Hij was zeer gesteld op den omgang met geleerden en wekte hen op tot reizen naar Griekenland en Azië. Zijne levensgeschiedenis werd op eene merkwaardige wijze beschreven door *Voltaire* in het werk: „Histoire de Charles XII", — veel beter evenwel door *Lundblad* in „Konung Carls XII historia (1830, 2 dln)".

Karel XIII (1809—1818), tevens koning van Noorwegen. Hij was een zoon van Koning *Adolf Frederik* en ontving bij zijne geboorte (7 October 1748) reeds de benoeming van grootadmiraal van Zweden, zoodat hij voor de marine werd opgeleid. Nadat hij van eene groote reis was teruggekeerd en zijn broeder *Gustaaf III* den troon beklommen had, nam hij deel aan de omwenteling van 1772 en werd tot gouverneur-generaal van Stokholm en tot Hertog *van Södermanland* benoemd. In

1774 trad hij in het huwelijk met *Hedwig Elizabeth Charlotte*, prinses *van Holstein-Gottorp*. Gedurende den oorlog tegen Rusland in 1788 werd hij opperbevelhebber der vloot. Hij versloeg de Russen in de Finsche Golf en bracht in het gevaarlijkst seizoen zijne vloot veilig in de haven van Karlskrona, waarna hij zich verheven zag tot gouverneur-generaal van Finland. Na het vermoorden van *Gustaaf III* (1792) plaatste hij zich aan het hoofd van het regentschap en sloot tot heil van Zweden vrede met alle Staten, terwijl hij zich met Denemarken verbond, om de scheepvaart in de Noordelijke zeeën te beschermen. Hij stichtte een museum en eene militaire académie en droeg in 1796 de regeering op aan den meerderjarig geworden *Gustaaf IV Adolf*. De omwenteling van 1809 bekleedde hem met de waardigheid van rijksbestuurder, en eenige maanden later beklom hij den troon onder zeer moeielijke omstandigheden. Door den vrede met Rusland te Frederikshamn (17 September 1809) bezorgde hij aan den Staat verademing na belangrijke verliezen en tot vaststelling der grondwet. Reeds te voren had hij Prins *Christian August von Holstein-Sonderburg-Augustenburg* als opvolger aangenomen, doch na het overlijden van dezen den door de Standen gekozen Franschen maarschalk *Bernadotte* (1810), in wien hij een groot vertrouwen stelde. Door Noorwegen aan Zweden toe te voegen verschafte hij aan dit laatste eene vergoeding voor het verlies van Finland. Hij overleed den 5den Februari 1818.

Karel August, kroonprins van Zweden en aangenomen zoon van *Karel XIII*. Hij was geboren den 9den Juli 1780 en heette te voren *Christian August* (zie het voorgaand artikel). Door moed en schranderheid had hij zich gedurende eenige veldtochten in Duitschland, maar vooral door de verdediging der grenzen van Noorwegen tegen de overmacht op eene roemvolle wijze onderscheiden. Bij die gelegenheid had *Adlersparre*, die bevel voerde over het Zweedsche leger, hem leeren kennen en geheime onderhandelingen met hem aangeknoopt, zoodat hij tot troonopvolger in Zweden gekozen werd. Na het sluiten van den vrede tronwens had hij zich bereid verklaard, zich zulk eene keuze te laten welgevallen. Nadat hij de verkiezingsacte onderteekend had, deed hij den 22sten Januari 1810 zijn intocht in Stokholm, legde den 24sten den eed af en ontving de hulde der Standen. Tevens maakte de Koning het besluit bekend, waarbij hij hem als zoon aannam en hem de namen toekende van *Karel August*. De Kroonprins verwierf de algemeene toegenegenheid, zoodat men de schoonste verwachtingen van hem koesterde. Op eene reis in het zuiden des lands werd hij na het nuttigen eener koude pastei zeer ziek, doch woonde den 28sten Mei 1810 eene wapenschouwing bij en viel er, door eene beroerte getroffen, achterover van zijn paard, zoodat hij een half uur later overleed. Bij het openen van het lijk vond men geenerlei spoor van vergiftiging. Toch was het volk woedend, toen het stoffelijk overschot te Stokholm werd binnengebracht, en de rijksmaarschalk *Axel Fersen*, hoewel onschuldig, verloor daarbij het leven.

Karel XIV Johan, desgelijks koning van Zweden en Noorwegen en pleegzoon en opvolger van *Karel XIII*. Hij heette eigenlijk *Jean Baptiste Jules Bernadotte* en was de zoon van een rechtsgeleerde te Pau in het Fransche departement Basses Pyrenées. Geboren den 26sten Januari 1764, trad hij in 1780 als vrijwilliger in dienst, bevond zich 2 jaren bij de grenadiers op Corsica en nam toen wegens ongesteldheid zijn ontslag. Weldra echter voegde hij zich als gemeen soldaat weder bij het leger en was bij het uitbarsten der Omwenteling sergeant-majoor. Na dien tijd zag hij zich in dienst der Republiek snel bevorderd, zoodat hij in 1764 bij Fleurus reeds bevel voerde als divisie-generaal. In 1796 in de gevechten aan de Rijn, de Lahn en de Main behaalde hij roem als veldheer, was in 1797 in Italië onder *Bonaparte* werkzaam en werd na den Vrede van Campo-Formio gezant te Weenen. Toen hij er op het gezantschapshôtel de driekleurige vlag liet wapperen, ontstond er een volksoploop, waarna hij terugkeerde naar Parijs. Hier huwde hij met *Eugénie Bernardine Désirée*, eene dochter van den koopman *Clary* te Marseille en eene zuster der gemalin van *Joseph Bonaparte*. In 1799 voerde hij bevel over het observatiekorps aan de Rijn, belastte zich toen met de portefeuille van Oorlog, maar ontving na verloop van 3 maanden van het Directoire zijn ontslag. Na den 18den Brumaire benoemde de Eerste Consul hem tot lid van den Staatsraad en bekleedde hem met het opperbevel over de Westarmee, in welke betrekkingen hij een oproer in de Vendée door menschlievende maatregelen dempte. Daarentegen weigerde *Bonaparte* hem het bevelhebberschap over eene expeditie naar St. Domingo (Haïti) en was voornemens hem als gezant naar Noord-Amerika af te vaardigen. In Juni 1804 werd hij opperbevelhebber in Hannover, waar hij door zijn welwillend gedrag de algemeene toegenegenheid oogstte. In hetzelfde jaar verwierf hij bij de stichting van het Fransche Keizerrijk den maarschalksstaf en het grootkruis van het Legioen van Eer. In 1805 onderscheidde hij zich bij Ulm en Austerlitz, en in 1806 benoemde *Napoleon* hem tot Prins *van Ponte-corvo*. In den oorlog tegen Pruisen (1806) voerde hij bevel over het eerste armeekorps, en na den slag bij Jena vervolgde hij generaal *Blücher* tot Lübeck, waar hij hem noodzaakte zich over te geven. Ook hier legde hij eene groote mate van edelmoedigheid aan den dag, inzonderheid jegens 1590 gevangen genomen Zweden, hetwelk in hun vaderland met dankbaarheid werd geroemd. Nadat hij op eene eervolle wijze deelgenomen had aan den strijd tegen Pruisen en Rusland (1807), verkreeg hij het opperbevel over de Fransche troepen in Noord-Duitschland en Denemarken. In den oorlog tegen Oostenrijk in 1809 stonden ook de Saksers onder zijn bevel; hij streed met hen bij Wagram en kende aan hen de eer der overwinning toe, hetwelk door *Napoleon* zeer kwalijk genomen werd. Daarna werd hij opperbevelhebber in Antwerpen, om de Belgische en Hollandsche kusten te beschermen tegen de Engelschen, die op Walcheren waren geland. Weldra echter werd hij teruggeroepen; *Napoleon* was zeer ontevreden op zijn maarschalk en verweet hem niet zonder reden,

dat hij een beschermer was van oproermakers en in verband stond met democraten. Er was zelfs sprake van, hem naar zijn prinsdom te verbannen, doch er kwam eene verzoening tot stand, en de Keizer benoemde hem tot gouverneur van Rome.

Voordat hij die betrekking aanvaardde, bracht een Zweedsch gezantschap (September 1810) hem de tijding van zijne benoeming tot kroonprins van Zweden. Koning *Karel XIII* had hem aan de Standen tot troonopvolger voorgesteld, en hij was door eene commissie uit de Standen met algemeene stemmen als zoodanig gekozen onder voorwaarde, dat hij afstand zou doen van het Fransche burgerrecht en tot het Luthersche kerkgenootschap overgaan. Met toestemming van *Napoleon* gaf hij gevolg aan die verkiezing. Nadat hij te Helsingör den 19den October 1810 ten huize van den Zweedschen consul de Luthersche kerkleer had aangenomen, landde hij den 10den te Helsingborg, werd den 9den November daaraanvolgende door den Koning als zoon aangenomen en ontving de namen *Karel Johan*. Reeds in het volgende jaar was hij gedurende eene ongesteldheid des Konings als regent werkzaam en verwierf in het algemeen een grooten invloed op de aangelegenheden des lands. Tegenover *Napoleon* handhaafde hij met kracht de belangen van Zweden. Toen hierdoor verdeeldheid ontstond, schaarde hij zich aan de zijde van Keizer *Alexander* van Rusland, die hem reeds in een geheim tractaat van 1812 het bezit van Noorwegen had toegezegd. Ook door Engeland werd dat goedgekeurd. Inmiddels betrad hij nog geruimen tijd een twijfelachtigen weg en deed pogingen om zich met *Napoleon* te verzoenen. Eindelijk echter verklaarde in 1813 Zweden den oorlog aan Frankrijk en 20 000 Zweden voegden zich onder het opperbevel van *Karel* bij het leger der Geallieërden. Gedurende den veldtocht van 1813 voerde hij als Kroonprins van Zweden het kommando over het Noorderleger, hetwelk eenigen tijd aan de Silezische armee onder het bevel van *Blücher* was toegevoegd. Zijne trage wijze van oorlogvoeren wekte het vermoeden van dubbelzinnigheid en bezorgde hem heftige verwijten. Hij legde er zich vooral op toe, de Zweden buiten het vuur te houden, terwijl hij tevens wilde deelen in den roem der Pruisische generaals. Na den Volkerenslag bij Leipzig trok hij noordwaarts, blokkeerde Hamburg, noodzaakte *Frederik VI*, koning van Denemarken, om Noorwegen af te staan, en rukte langzaam voorwaarts naar Frankrijk, alwaar hij eerst aankwam na de verovering van Parijs. Weldra echter keerde hij terug en bewerkte door zijne bekwaamheid als krijgs- en staatsman, dat het wederspannige Noorwegen zich vreedzaam onderwierp aan de Zweedsche Dynastie. Bij den terugkeer van *Napoleon* in 1815 bleef Zweden onzijdig, — 't geen door de Verbondene Mogendheden euvel werd opgenomen. Inzonderheid bejegende Oostenrijk den legitiemen Prins *Gustaaf Wasa*, een zoon van den verdreven Koning *Gustaaf IV Adolf*, met groote onderscheiding; doch *Karel* behield de vriendschap van Keizer *Alexander* en had dientengevolge niets te vreezen. Den 5den Februari 1818 beklom hij in beide Rijken den troon van zijn pleegvader en werd te Stokholm en te Drontheim gekroond. Het overnemen der Staatsschuld van Denemarken veroorzaakte hem niet weinig moeielijkheid, vooral daar de Verbondene Mogendheden op het Congrès te Aken partij trokken voor Denemarken. Intusschen betoonde hij daarbij evenveel standvastigheid als schranderheid, zoodat de strijd in 1819 door eene conventie te Stokholm geëindigd werd. Na dien tijd regeerde hij in vrede tot aan zijn dood op den 8sten Maart 1844. Met betrekking tot het binnenlandsch bestuur volgde hij eene gematigd conservatieve richting en poogde vooral de volkswelvaart te bevorderen. Eene samenzwering ter gunste van den Prins *van Wasa*, in 1832 ontdekt, had weinig te beteekenen. De hoofdaanleggers werden verbannen, doch konden 2 jaren daarna reeds terugkeeren. Opmerkelijk is het, dat de Koning tot zijn dood toe onbekend is gebleven met de taal des lands. Met betrekking tot de buitenlandsche politiek bleef hij steeds nauw verbonden met Rusland. Hij werd opgevolgd door zijn eenigen zoon *Oscar*.

Karel XV, desgelijks koning van Zweden en Noorwegen. Hij was de oudste zoon van koning *Oscar I*, werd geboren te Stokholm den 3den Mei 1826, voerde aanvankelijk den titel van Hertog *van Schonen*, beklom den troon den 8sten Juli 1859 en zag zich den 3den Mei 1860 te Stokholm en den 5den Augustus daaraanvolgende te Drontheim gekroond. Den 19den Juni 1850 trad hij in het huwelijk met de Nederlandsche Prinses *Louize van Oranje*, eene dochter van Prins *Frederik*, welke hem slechts éene dochter schonk. De Koning bezat vele talenten en heeft zich als schrijver en dichter bekend gemaakt. Ook was hij een voorstander der Skandinavistische ideeën, namelijk van het wenschelijke der eenheid van de Skandinavische Rijken. Steeds zocht hij Denemarken zooveel mogelijk te ondersteunen, hoewel hij het in den Deensch-Duitschen Oorlog geraden achtte onzijdig te blijven. Onder zijn bestuur heeft in 1865—1866 eene herziening der Grondwet plaats gehad. Hij overleed den 18den September 1872 en werd opgevolgd door zijn broeder. Zijne dochter *Louize* is in 1869 in het huwelijk getreden met den Kroonprins van Denemarken. Hij schreef onder anderen: „Gedanken über die taktischen Bewegungen der Neuzeit (1867)".

Eén Koning van Sardinië, namelijk:

Karel Albert (1831—1849). Hij werd geboren den 2den October 1798 en was een zoon van Prins *Karel Emanuël van Savoye-Carignan*. In 1800 volgde hij zijn vader op in het beheer over diens Piémonteesche en Fransche bezittingen en ontving te Dresden, waar zijne moeder, eene Saksische prinses, veelal vertoefde, eene uitmuntende opvoeding. Nadat hij in 1817 gehuwd was met *Maria Theresia*, eene dochter van den Groothertog *van Toscane*, woonde hij op zijne goederen in Piémont, totdat in 1821 de leiders van den opstand duidelijk te kennen gaven, dat zij hem aan het hoofd van den Staat wilden plaatsen. Schoorvoetend gaf hij gehoor aan hunne wenschen. *Victor Emanuël I*, koning van Sardinië, deed den 13den Maart 1821 afstand van de regeering en benoemde, tot aan de komst van zijn kinderloozen broeder *Karel Felix*, Prins *Karel*

Albert tot regent, die reeds door het Congrès te Weenen, bij het uitsterven van den onderen tak van het Huis van Savoye in de mannelijke lijn, als troonopvolger in Sardinië was erkend. De Prins moest aanstonds de Spaansche constitutie aannemen; hij bezwoer ze en riep eene voorloopige Junta bijeen. Nadat echter een Oostenrijksch leger tot Piémont genaderd was en *Karel Felix* uit Módena alle regeeringsdaden, sedert den afstand van zijn broeder volbracht, onwettig verklaard had, verliet de Prins den 21sten Maart heimelijk Turijn, zonder de Junta van zijne voornemens te onderrichten, legde te Novara het regentschap neder en begaf zich eerst naar het Oostenrijksche leger en toen naar Módena. Daar de Koning hem den toegang tot het Hof verbood, vestigde hij zich te Florence. Later begaf hij zich naar Frankrijk en nam in 1823 als vrijwilliger deel aan de expeditie naar Spanje. Daardoor herwon hij de gunst van het Hof; hij mocht naar Turijn terugkeeren en werd in 1829 benoemd tot onderkoning van Sardinië. Na het overlijden van *Karel Felix* (27 April 1831) beklom hij den troon, doch de gespannen verwachtingen der vrijzinnigen werden niet vervuld. Ook hij bleef een vertegenwoordiger van het Jezuïetisch-absolutistisch stelsel, en het ontbrak niet aan verzet en onderdrukking. Intusschen poogde hij de macht der geestelijkheid te beperken en de welvaart der ingezetenen op te beuren. Eerst bij de verheffing van *Pius IX* tot paus schaarde hij zich openlijk aan de zijde der hervormingsgezinden, volgde in 1848 den algemeenen stroom door eene constitutie te verleenen en toonde zich een voorstander der nationale eenheid van Italië. Toen Lombardije en Venetië in opstand kwamen, verklaarde hij den 23sten Maart den oorlog aan Oostenrijk, streed aanvankelijk voorspoedig, zoodat hij den naam verwierf van het „Zwaard van Italië", maar leed de nederlaag in den slag bij Custozza. Door de inwoners van Lombardije gebrekkig ondersteund, door de uiterste partijen bemoeielijkt en door zijne tegenstanders met den naam van verrader bestempeld, moest hij geweldig boeten voor zijne welgezinde pogingen. Toen hij na het eindigen van den wapenstilstand in het voorjaar van 1849 op nieuw begon te oorlogen, maakten de overwinningen der Oostenrijkers bij Novara en Mortara in weinige dagen nogmaals een einde aan den strijd. *Karel* deed op het slagveld van Novara afstand van de Kroon, verliet aanstonds het land en begaf zich naar het Pyreneesche Schiereiland, waar hij reeds den 28sten Juli 1849 te Oporto overleed. Hij werd opgevolgd door *Victor Emanuël*, den vader van den tegenwoordigen koning van Italië.

Eén Koning van Würtemberg, te weten:

Karel I (Friedrich Alexander). Hij werd geboren te Stuttgart den 6den Maart 1823 en is de eenige zoon van Koning *Wilhelm I* uit zijn derde huwelijk met *Pauline*, eene dochter van Hertog *Ludwig van Würtemberg*. Hij genoot eene uitmuntende opvoeding onder de leiding van generaal *Hardegg*, bezocht de universiteiten te Tübingen en te Berlijn en wijdde zich vervolgens te Ludwigsburg aan de krijgskunst. Den 13den Juli 1846 trad hij in het huwelijk met Grootvorstin *Olga*, eene dochter van Keizer *Nikolaas* van Rusland. Als Kroonprins nam hij in den zomer van 1848 gedurende de afwezigheid zijns vaders het bestuur der staatsaangelegenheden op zich, en zijne welwillendheid en schranderheid verwierven de algemeene goedkeuring. Met meer smaak, dan men onder het bestuur van zijn vader en grootvader gewoon was, bouwde voorts de Prins eene sierlijke villa in een bevallig oord tusschen Stuttgart en Canstatt. Hij zocht de uitbreiding van kennis, kunstsmaak en beschaving zooveel mogelijk te bevorderen, en toen hij na het overlijden zijns vaders (25 Juni 1864) den troon beklom, werden weldadige maatregelen genomen tot wijziging van het staatsbestuur. Hoewel hij zich in den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog (1866) tegen Pruisen verklaarde, stond hij in den Pruisisch-Franschen oorlog (1870) zijne Germaansche broeders getrouw ter zijde.

Eén Keurvorst van Pfalz-Beieren, te weten:

Karel Theodoor. Hij werd geboren den 10den December 1724, was de eenige zoon van den Pfalzgraaf *Johann Christian Joseph von Sulzbach*, die in 1733 overleed, ontving eene goede opvoeding en erlangde na het overlijden van Keurvorst *Karel Philips* (21 December 1742) de Pfalz, de Keurvorstelijke waardigheid en het rijks-aartsschatmeestersambt. Wegens zijne gaven van verstand en hart genoot hij de algemeene achting. Ook bezat hij de hertogdommen Gulik en Berg, de heerlijkheid Ravestein en later ook Beieren, namelijk na het eindigen van den Beierschen Successie-oorlog. De ingezetenen des lands hadden evenwel geene reden om zich in den nieuwen gebieder te verblijden. Deze toch was in den onmiddellijk daaraan voorafgaanden tijd op eene hoogst ongunstige wijze veranderd. Door maitressen en onwettige kinderen omgeven, door pater *Frank*, een dweepzieke biechtvader, bestuurd, door buitenlandsche gunstelingen van het volk gescheiden en aan zingenot verslaafd, verloor hij weldra de toegenegenheid zijner Beiersche onderdanen, zoodat hij zijne residentie van München naar Manheim verplaatste. Met de zware belastingen, die hij het volk oplegde, bracht hij intusschen vele nuttige inrichtingen tot stand en ondersteunde kunsten en wetenschappen. Hij begon meer en meer over te hellen tot het despotismus, en toen in 1796 de Franschen naderden, nam hij de wijk naar Saksen. Op den 16den Februari 1799 werd hij bij het kaartspel door eene beroerte overvallen en overleed dienzelfden dag.

Eenige Groothertogen, namelijk:

Karel Frederik, *Groothertog van Baden*. Hij werd geboren te Karlsruhe den 22sten November 1728 en na den dood van zijn vader (1732) door zijn grootvader, den Markgraaf *Karel Wilhelm*, opgevoed. Ook deze overleed (12 Mei 1738), en de jeugdige Vorst studeerde vervolgens te Lausanne en deed reizen door Frankrijk en de Nederlanden. Door den Keizer meerderjarig verklaard, aanvaardde hij den 22sten November 1746 het bewind als markgraaf van Baden-Durlach met 90 000 inwoners op 20 □ geogr. mijl en zocht dat land naar vrijzinnige beginselen in een modélstaat te herscheppen. Toen na het uitsterven der lijn *Baden-Baden* (1771) ook dit land aan zijn

gebied werd toegevoegd, hief hij er het lijfeigenschap op (1783), betaalde de schulden des lands, bevorderde landbouw, handel, nijverheid en ontwikkeling des geestes en wist leven te brengen onder het volk. Ook schreef hij een: „Abrégé des principes de l'économie politique (1772)". Eindelijk moest hij, schoon langen tijd getrouw aan zijne verplichtingen als regent, het onderspit delven voor de macht der Fransche Omwenteling en in 1796 met *Moreau* een verdrag sluiten. Bij den Vrede van Luneville verloor hij zijne bezittingen aan den linker Rijnoever, doch werd schadeloos gesteld door het stift Constanz en zag zich verheven tot Keurvorst van Baden (1803). Op het voetspoor van Beieren en Würtemberg verbond hij zich met *Napoleon* en verkreeg door den Vrede van Preszburg de Breisgau en de stad Constanz. In 1806 voegde hij zich als souvereine vorst bij den Rijnbond, ontving den titel van groothertog en zag zijn gebied wederom aanmerkelijk uitgebreid, zoodat hij bij zijn overlijden (10 Juni 1811) een bloeijenden Staat achterliet van 280 □ geogr. mijl met 1 100 000 inwoners. Nog altijd gedenkt men met dankbaarheid in Baden zijn vrijzinnig en weldadig bestuur.

Karel August, groothertog van *Saksen-Weimar-Eisenach*. Hij was een zoon van Hertog *Ernst August Constantijn*, dien hij zeer vroeg verloor, en werd geboren den 3den September 1757. Gedurende zijne minderjarigheid werd de Staat door zijne moeder *Amalia* — eene prinses *van Brunswijk* — op eene uitstekende wijze bestuurd, en zij bezorgde hem en zijn jongeren broeder uitmuntende leermeesters. Met deze begaf *Karel August* zich op reis en leerde *Göthe* kennen, met wien hij een vriendschapsverbond sloot, waarvan in 1825 te Weimar het gouden feest werd gevierd. Na het voleindigen van zijn 18de jaar aanvaardde hij de regeering en trad in het huwelijk met Prinses *Louize van Hessen-Darmstadt*, nam in 1786 dienst in het Pruisische leger, woonde de veldtochten bij aan de Rijn en zag zich in 1797 bevorderd tot luitenant-generaal. Na den slag bij Jena nam hij zijn ontslag, keerde terug naar zijn land, voegde zich bij den Rijnbond en ontving in 1808 een bezoek van *Napoleon* en *Alexander*. In November 1813 voegde hij zich bij de Verbondene Mogendheden, en nadat hij in 1814 in Russischen krijgsdienst getreden was, rukte hij met een leger van 25 000 man Saksers, Hessen en Russen naar de Nederlanden. Later ging hij naar Parijs, Londen en Weenen, alwaar het Congrès zijn gebied uitbreidde en tot een groothertogdom verhief. Ook nam hij deel aan den veldtocht van 1815, vergezeld door zijn zoon *Bernhard*, die zich vooral in den Slag bij Waterloo onderscheidde. Na den vrede bezigde hij de ontvangene schadevergoeding, ongeveer 800 000 thaler, om de welvaart en de rechtspleging van zijn land te verbeteren. Hij voerde er eene constitutie in en beschermde de vrijheid der drukpers, totdat het Wartburgfeest aanleiding gaf tot beperking. Het gouden feest zijner regeering was een volksfeest. Op eene reis van Berlijn naar Weimar overleed hij plotselijk aan eene beroerte op den 14den Juni 1828 te Graditz bij Torgau. De namen van *Göthe*, *Herder*, *Wieland*, *Schiller*, *Voigt*, *Einsiedel*, *Knebel*, *Musäus* enz. geven getuigenis, dat hij Weimar in een Duitsch Athene herschapen had. Alle takken van inwendig bestuur werden onder zijne regeering herzien en talrijke misbruiken afgeschaft. Ook was hij een ijverig voorstander van de universiteit te Jena. Het fraaie park, het vorstelijk paleis, de botanische tuin, modélhoeven, eene burgerschool enz. hebben aan hem hun ontstaan te danken. Zijne briefwisseling met *Göthe* is in het licht gegeven.

Karel Frederik, groothertog *van Saksen-Weimar-Eisenach* (1828—1853). Hij was een zoon van den voorgaande, werd geboren den 2den Februari 1783 en genoot aan het Hof zijns vaders eene uitmuntende opvoeding. In 1804 trad hij in het huwelijk met *Anna Paulowna*, eene dochter van Czaar *Paul*. Gedurende zijn vertoef te Petersburg ontving hij het bericht van het overlijden zijns vaders en aanvaarde het bewind. Als een edel en spaarzaam Vorst verminderde hij de Hofhouding en droeg zorg voor de Kerk en het onderwijs, voor landbouw, handel en nijverheid, terwijl hij met geestdrift de zaak van het Tolverbond bevorderde. Zijn uitmuntend bestuur schonk aan de zaken een rustigen loop en eerst in 1848 geraakte ook te Weimar het volk in beweging. De Groothertog wist echter daaraan een einde te maken, zoowel door zijn persoonlijken invloed als vooral door zijn inwilligen van onderscheidene liberale hervormingen, welke er ook later, bij de algemeene reactie der naburen, bleven bewaard. Hoewel hij van verschillende zijden werd aangespoord om de verleende vrijheden in te trekken, bleef hij ze met kracht handhaven en bevestigde ze in 1850 door eene doelmatige gemeentewet. Hij overleed den 8sten Juni 1853. Hij liet één zoon en twee dochters na, en ééne van deze, *Augusta*, is de gemalin van den tegenwoordigen Keizer van Duitschland.

Karel Alexander, groothertog *van Saksen-Weimar-Eisenach*, een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Weenen den 24sten Juni 1818, ontving eene voortreffelijke opvoeding, deed eene reis naar Italië, studeerde aan de hoogescholen te Jena en te Leipzig, volbracht voorts een tocht door Oostenrijk, Schotland, Engeland en de Nederlanden, toefde eenige jaren te Breslau, waar hij diende bij een regiment Pruisische kurassiers, bezocht in 1841 Petersburg en trad een jaar daarna in het huwelijk met Prinses *Wilhelmina Maria Sophia*, eene dochter van *Willem II*, koning der Nederlanden. Reeds bij het leven van zijn vader nam hij deel aan de regeering, maar bemoeide zich bij voorkeur met kunsten en wetenschappen. Hij zorgde voor het verzamelen van oudheden en schilderijen, herstelde den Wartburg en was tevens een groot voorstander der muziek. Na het aanvaarden van het bewind gedroeg hij zich steeds als een echt constitutioneel Vorst. Hij vermeerderde de weldaden, door zijn vader aan het volk bewezen, en bevrijdde de nijverheid van hare banden. Hij is onder de Duitsche Vorsten de vertegenwoordiger van den vooruitgang, terwijl hij zelf zijne ledige uren met het beoefenen der wetenschappen en schoone kunsten doorbrengt.

Eén Hertog van Bourgondië, namelijk:

Karel de Stoute (1467—1477), een zoon van

Philips de Goede uit het Huis van *Valois* en van *Isabella van Portugal*. Hij werd geboren te Dijon den 10den November 1435 en droeg aanvankelijk den naam van Graaf *van Charolais*. Hij was onstuimig en eergierig van aard, evenals zijne voorvaderen. *Lodewijk XI*, zijn erfvijand, noodzaakte aanstonds na zijne troonbeklimming den ouden Hertog *Philips* de steden aan de Somme over te leveren, welke bij den Vrede van Arras waren afgestaan. Hierover vertoornd, verliet *Karel* het Hof zijns vaders en stichtte met *Frans II*, hertog *van Bretagne*, de Fransche Prinsen en vele aanzienlijken eene vereeniging (La ligne du bien public), die de rechten der leenmannen tegen de Kroon zou handhaven. Hij deed tevens met zijne krijgsmacht een inval in Picardië en Isle de France, bedreigde Parijs en sloeg den Koning den 16den Juli 1465 bij Montlhéry. Het leger der Bondgenooten kwam nu bijeen tot eene sterkte van 100000 man, en *Lodewijk XI* zag zich den 4den October genoodzaakt tot het sluiten van den Vrede van Constans en St. Maur, waardoor *Karel* de steden aan de Somme, benevens de graafschappen Boulogne, Guines en Ponthieu verkreeg. In 1467 volgde hij zijn vader op in het bewind, en daar hij meer macht bezat dan eenig Vorst van zijn tijd, beraamde hij het plan, om het aloude koningrijk Bourgondië te herstellen en zich van Lotharingen, Provence, Dauphiné en Zwitserland meester te maken. Terwijl hij zich op nieuw tegen den leenheer wapende, ontving hij in October 1468 eene uitnoodiging van *Lodewijk XI*, om zich naar Péronne te begeven en aldaar met hem eene overeenkomst te sluiten. De Hertog aarzelde, en de Koning wist uit wraakzucht de Luikenaars tot opstand aan te sporen. Inmiddels kwam *Karel* tot andere gedachten en verscheen. Toen hij echter gedurende de onderhandelingen het bericht ontving van dien opstand, nam hij aanstonds den Koning gevangen en zou hem ter dood gebracht hebben, indien zijn raadsheer *Comines* hem niet had tegengehouden. Volgens het verdrag moest *Lodewijk* den tocht tegen de Luikenaars bijwonen en openlijk de wreedheden prijzen, welke zijn leenman zich aldaar veroorloofde. Nadat de Koning de vrijheid herkregen had, daagde hij op aansporing van den connetable, Graaf *van Saint Pol*, den Hertog voor het Parlement te Parijs en deed hem, daar de gedaagde niet verscheen, de 3den December 1470 door de Standen te Amboise wegens majesteitsschennis vogelvrij verklaren. Tevens deed *Lodewijk* een inval in Bourgondië, en daar *Karel* hierop niet voorbereid was, moest hij in 1471 een wapenstilstand vragen. Zijne wraak was intusschen slechts uitgesteld. Omstreeks dien tijd overleed de Hertog *van Guyenne*, de broeder des Konings en de vriend en bondgenoot van den Hertog, aan vergif, dat de Koning hem door een Benedictijner monnik had doen innemen. Vertoornd over dat gruwelstuk, greep *Karel* naar de wapens, verwoestte Picardië, bestormde Nesle, waar hij de bevolking vermoordde, veroverde Roye, belegerde Beauvais, volbracht een strooptocht door Normandië en keerde in het najaar naar Vlaanderen terug. *Lodewijk* strafte deze verwoestingen met dergelijke in Bourgondië, waarna in December een wapenstilstand gesloten werd. Beiden zochten zich door bondgenooten te versterken; de Koning wist de bedreigde Zwitsers en Lotharingers aan zijne zijde te lokken, en *Karel* sloot in 1474 een verbond met *Eduard IV* van Engeland, om Frankrijk te veroveren. Dit laatste was echter bij den Hertog niet ernstig gemeend, maar diende alleen om *Eduard* te paaien. Ook bemoeide hij zich met de aangelegenheden van Keulen, omdat hij als beschermheer van het stift wilde optreden. Hij snelde den afgezetten Keurvorst *Ruprecht* te hulp en belegerde gedurende 11 maanden Neusz, hetwelk door *Hermann*, landgraaf *van Hessen*, dapper verdedigd en eindelijk door den Keizer met het Rijksleger ontzet werd. Inmiddels was *Eduard IV* met een leger bij Calais geland en trok naar Picardië. Met wantrouwen jegens de Engelschen vervuld, uitgeput door den oorlog en brandende van wraakzucht tegen de Lotharingers en Zwitsers, die gedurende zijn tocht naar Keulen zijne Staten verwoest hadden, kon hij geene hulp verleenen aan zijne bondgenooten. De Koning van Engeland liet zich daarom door *Lodewijk XI* omkoopen tot een wapenstilstand (1475), waarin de Hertogen van Bourgondië en Bretagne begrepen waren. *Karel* verzamelde nu een groot leger om zijne veroveringsplannen ten uitvoer te brengen. Hij deed in September 1475 een onverwachten inval in Lotharingen met 40000 man en veroverde het binnen eene maand. In den aanvang van het volgende jaar drong hij door de bergpassen der Juraketen in Zwitserland, veroverde stormenderhand Granson en deed de bezetting ophangen of verdrinken. Daarop verschenen de Eedgenooten met 18000 man, versloegen den Hertog bij Granson en maakten zich meester van zijne aanzienlijke schatten. *Karel* keerde na verloop van 3 maanden terug met een leger van 60000 man en sloeg het beleg voor Murten. Hier echter werd het leger den 22sten Juni 1476 in een bloedigen slag geheel en al vernietigd. Twintigduizend Bourgondiërs kwamen om op het slagveld of in het Murtener meer. Deze ramp trof hem zeer; hij verviel tot eene diepe zwaarmoedigheid, die al zijne veerkracht scheen te verlammen, en bracht een geruimen tijd in werkeloosheid door. Zijne fiere edelen, de steunpilaren zijner macht, waren gesneuveld of tot armoede vervallen en zijne rijke steden ontbloot van geld en van weerbare mannen. Eerst bij het bericht, dat de jonge Hertog *René van Lotharingen* zijn land heroverd had, trok hij in October 1476 derwaarts en belegerde Nancy. Bij de nadering van den veel sterkeren vijand was *Karel* voornemens terug te trekken, maar de Graaf van *Campo-Basso*, door *Lodewijk XI* omgekocht, bewoog hem te blijven. Den 5den Januari 1477 kwam het bij Nancy tot een slag, waarbij de verraderlijke *Campo-Basso* met de ruiterij tot den vijand overliep. *Karel* bezweek met zijne getrouwen voor de overmacht. Hij sloeg zich door de vijandelijke benden heen, doch viel bij zijne vlucht in een sloot en werd door een Lotharinger, die hem niet kende, doorstoken en door de Zwitsers uitgeschud. Eerst na 3 dagen haalde men het lijk uit het ijs te voorschijn en men herkende den Hertog aan baard en nagels, welke hij sedert de nederlaag bij Murten niet had gekort. Hij werd te

Nancy begraven, en in 1550 liet zijn achterkleinzoon, *Karel V*, zijn lijk naar Brugge vervoeren. In hem bezweek de gevaarlijkste vijand van *Lodewijk XI* en tevens het hoofd der machtige vazallen, die zich tegen het onperkte gezag van den leenheer durfden verzetten. Hij was Graaf van Holland en Zeeland, doch wegens zijn oorlogzuchtigen aard strekte zijn bestuur juist niet tot zegen voor deze gewesten. In de gewone vermaken der aanzienlijken schepte hij geen behagen. Hij regeerde intusschen met ijver, rechtvaardigheid en zachtmoedigheid, indien slechts zijne souvereiniteit niet betwijfeld werd. In den strijd tusschen de steden en den adel begunstigde hij dezen laatsten. Hij is driemaal gehuwd geweest, doch alleen zijne tweede gemalin, *Isabella van Bourbon*, schonk hem eene dochter, *Maria* genaamd, later gehuwd met *Maximiliaan I*, aartshertog van Oostenrijk. Eene romantische schets uit zijn leven gaf mevrouw *Bosboom-Toussaint* in haar fraai geschrift: „Eene kroon voor Karel de Stoute".

Eén hertog van Savoye, namelijk:

Karel Emanuël I, bijgenaamd *de Groote*, de zoon en opvolger van *Emanuël Philibert* en geboren op het kasteel Rivoli den 12den Januari 1562. In den toenmaligen strijd der partijen koos hij nu eens de zijde van Spanje, dan weder die van Frankrijk of ook die des Keizers en verwierf in onderscheidene veldslagen grooten roem. Wegens zijn huwelijk met *Catharina*, eene dochter van *Philips II*, volgde hij aanvankelijk de politiek van Spanje en betwistte aan *Hendrik IV* van Frankrijk het bezit van Saluzzo. Later bezette hij, door de inwoners van Provence tegen *Hendrik IV* te hulp geroepen, Barcelonette, Antibes en Fréjus en trok in November 1590 zegevierend binnen de muren van Aix. Er werden echter schikkingen getroffen en de Vrede van Lyon (1601) maakte een einde aan den strijd. Daarna verbond hij zich met Frankrijk en Venetië, om perk te stellen aan de overmacht van Spanje in Italië. Toen kort daarna Frankrijk vrede sloot met Spanje zonder zich om den Hertog te bekreunen, voegde deze zich bij de *Habsburgen* en zocht zijne aanspraken op Montferrat met de wapens te doen gelden. Daardoor bracht hij echter groot onheil over zijn gebied, daar de Franschen onder bevel van *Bassompierre*, *Crequi*, en *Schomburg* hem onverhoeds op het lijf vielen, Pignerol veroverden, Turijn bedreigden en zich van geheel Savoye meester maakten. Te midden dezer hachelijke omstandigheden overleed hij den 20sten Juni 1630. Hij onderscheidde zich door eene grenzenlooze eerzucht en was niet zeer kiesch in de middelen om deze te bevredigen; zijne plannen strekten zich uit naar den keizerstroon, naar het koningrijk Cyprus en naar Macedonië. Ook bouwde hij paleizen en kerken en bevorderde kunsten en wetenschappen, doch gewoonlijk alleen om zijn eigen roem te verhoogen.

Nog eenige Hertogen, te weten:

Karel, eigenlijk *Karel V Leopold*, hertog *van Lotharingen* en generaal der Keizerlijke troepen. Hij werd geboren den 3den April 1643 en zag zich door zijn oom, Hertog *Karel IV van Lotharingen*, tot opvolger bestemd. Met dezen moest hij in 1669, op bevel van *Lodewijk XIV*, Frankrijk verlaten en trad in Oostenrijkschen dienst. Vruchteloos deed hij in dat jaar en in 1674 moeite om de Poolsche koningskroon te bekomen. Nadat hij in 1675 zijn oom was opgevolgd, trad hij 3 jaar later in het huwelijk met *Eleonora Maria*, eene zuster van Keizer *Leopold* en weduwe van *Michaël*, koning van Polen. Hij streed in 1672 tegen de Franschen aan de Rijn en was er in 1676 bekleed met het opperbevel. Daarna was hij belast met het kommando in den oorlog tegen de Turken (1683—1688), behaalde de overwinning bij Gran, veroverde Neuhäusel en Ofen en zegepraalde in 1687 in den belangrijken veldslag bij Mohacz. Niet te vreden met deze herhaalde overwinningen, voerde hij in 1689 oorlog tegen Frankrijk en bemachtigde Mainz en Bonn. Vruchteloos zocht hij bij den Rijksdag zijne aanspraak op Lotharingen te doen gelden. Hij overleed den 18den April 1690 op eene reis van Weenen naar Wels, misschien aan vergif.

Karel Eugenius hertog *van Würtemberg* (1737—1793). Hij werd geboren den 11den Februari 1728, verving reeds in 1737 zijn vader *Karel Alexander* en stond gedurende zijne minderjarigheid onder voogdijschap tot dat Keizer *Karel VII* hem op 16-jarigen leeftijd meerderjarig verklaarde. Hij was begaafd met een uitmuntenden aanleg, doch verslaafde zich in zijne jeugd aan zinnelijk genot. De sommen, die hij aan den schouwburg, aan bals, aan jachtpartijen, aan kostbare reizen en aan maitressen verspilde, gingen de krachten van Würtemberg ver te boven. Om daarvoor hulpbronnen te openen, werd een schandelijke handel in soldaten gedreven. Bij het uitbarsten van den Zevenjarigen Oorlog bood hij zich uit eigen beweging aan om tegen Pruisen te strijden en viel met een leger van 4000 man in Saksen. Om de bezworene overeenkomsten tusschen Vorst en volk scheen hij zich volstrekt niet te bekreunen. De Standen des land zochten na het eindigen van den oorlog bescherming en bijstand bij den Keizer en wendden zich tevens tot de Protestantsche Mogendheden; doch eerst in 1770 kwam door tusschenkomst van Pruisen eene schikking tot stand tusschen den Hertog en zijne onderdanen. Van dien tijd af spande hij zijne krachten in, om door spaarzaamheid en ordelijk bestuur de geslagene wonden te genezen. Hij zocht den landbouw, vooral de wijncultuur te verbeteren, bevorderde het verkeer door den aanleg van goede wegen en breidde zijn hertogdom uit. Hij stichtte de prachtige kasteelen Solitude en Hohenheim, verfraaide Ludwigsburg en Stuttgart en bevorderde kunst en wetenschap. Stuttgart werd de verblijfplaats van uitstekende kunstenaars en aan de aldaar gevestigde inrichtingen van onderwijs werden geleerde mannen gevormd. Hij bracht de laatste jaren van zijn leven door op het kasteel Hohenheim en overleed aldaar den 24sten October 1793. — Zijne gemalin *Franziska Theresia* (geboren 10 Januari 1748) was eene dochter van den Vrijheer *von Bernardin* uit Schwaben. Zij huwde volgens den wensch harer ouders met den Vrijheer *von Leutrum*. De Hertog *van Würtemburg* vatte eene groote genegenheid voor haar op, schaakte haar, verhief haar tot Rijksgravin *von Hohenheim* en verbond zich in

1776 met haar in morganatischen echt, terwijl zij vervolgens door den Keizer als gemalin des Hertogs werd erkend en door een zegenrijken invloed op haren gemaal de algemeene toegenegenheid verwierf. Zij overleed in 1811.

Karel Willem Ferdinand, hertog *van Brunswijk* (1780—1806). Hij werd geboren den 9den October 1735 ontving zijne eerste opleiding van den abt *Jeruzalem* en bezocht daarna het Collegium Carolinum. Bij het uitbarsten van den Zevenjarigen Oorlog bracht hij de Brunswijksche troepen bij het vereenigde Engelsch-Hannoveraansche leger en verwierf door zijn moed en beleid de bijzondere gunst van *Frederik II*. Na het eindigen van den oorlog trad hij in het huwelijk met *Augusta*, eene dochter van den Prins *van Wales*, en wijdde zich aan kunst en wetenschap. In 1773 trad hij als infanterie-generaal in Pruisischen dienst. Na den dood zijns vader (26 Maart 1780) aanvaardde hij het bewind en nam vele heilzame maatregelen, schoon hij niet altijd zijn doel bereikte. In 1787 trok hij aan het hoofd van een Pruisisch leger naar de Nederlanden, om er het gezag van den Erfstadhouder te handhaven. In den oorlog tegen Frankrijk in 1792 was hij opperbevelhebber van het Pruisische leger, doch verspreidde uit Coblenz een dwaas manifest, hetwelk in Frankrijk groote verbittering wekte. Het Pruisische leger trok aanvankelijk met goed gevolg voorwaarts tot in Champagne, doch zag zich na het vruchteloos geschutvuur bij Valmy door gebrek en ziekte tot den terugtocht gedwongen. *Custine* bemachtigde daarop Spiers en Worms, voorts Mainz en Frankfort, hoewel deze laatste stad kort daarna door de Hessen en Pruisen hernomen werd. Met de Oostenrijkers opende de Hertog in 1793 den veldtocht aan de Boven-Rijn. Mainz werd door *Kalkreuth* hernomen, en hij-zelf poogde zich van Landau meester te maken, versloeg *Moreau* bij Pirmasens en veroverde met *Wurmser* de linie van Weiszenburg. Een nachtelijke aanslag op Bitsch, den sleutel der Vogeesen, mislukte maar bij Kaiserslautern bracht hij eene nederlaag toe aan den Franschen generaal *Hoche*, die in het gebergte doordrong om Landau te bezetten. Toen echter de herhaalde aanvallen van *Hoche* en *Pichegru* en het verbreken van de liniën der Oostenrijkers deze laatsten tot den terugtocht noodzaakten, moest ook de Hertog aftrekken. Daar er voorts verwikkelingen waren ontstaan tusschen Oostenrijk en Pruisen, legde hij in het begin van 1794 het opperbevel neder en werd door *Möllendorf* vervangen. Van dien tijd af tot aan het ongelukkig jaar 1806 wijdde hij zich weder onverdeeld aan het welzijn van zijn land. In 1806 nam de grijsaard aan het hoofd van het Pruisisch leger eene taak op zich, die te zwaar was voor zijne schouders. In den slag bij Anerstädt beroofde een schot hem van het licht der oogen; ook moest hij bij het voorwaarts rukken der Franschen zijn gebied verlaten en stierf reeds den 10den November 1806.

Karel (Frederik August Willem), een onttroonde Hertog *van Brunswijk*. Hij werd geboren te Brunswijk den 30sten October 1804, vertrok met zijne moeder en met een jongeren broeder na den slag bij Jena naar Zweden, begaf zich in 1807 naar Karlsruhe en ging na het overlijden zijner moeder naar Engeland. Die onbestendige levenswijs en het gemis van degelijk onderricht werkten zeer nadeelig op zijn karakter, en ook na den dood zijns vaders (1815) bleef zijne opleiding gebrekkig. Toen hij meerderjarig was geworden en het bestuur had aanvaard (1823), zocht hij genot in avontuurlijke reizen, verwijderde zijne beste raadslieden en regeerde naar zijn welbehagen. Hij was uiterst wraakzuchtig jegens zijne tegenstanders, zocht bovenal het gezelschap van tooneelspelers en paarde aan groote geldzucht eene verregaande losbandigheid. Toen eindelijk de Bondsdag zich met de belangen van Brunswijk begon te bemoeien (1829), begaf zich de Hertog naar Frankrijk, terwijl het bestuur des lands in handen bleef van zijn gunsteling *Bitter*. Door de Juli-omwenteling uit Brussel verdreven, keerde de Hertog in 1830 heimelijk naar Brunswijk terug, waar den 7den September een opstand uitbarstte, die hem den troon deed verliezen. Vruchteloos zocht hij hulp in Engeland en spoedde zich vervolgens naar de grenzen van Brunswijk om het volk door de belofte van vrijzinnige instellingen te paaien. Hij vond echter geen gehoor en bevond zich in December 1830 weder te Parijs. De agnaten en de Duitsche Bond verklaarden hem ongeschikt voor de regeering, welke in April 1831 aan zijn broeder *Wilhelm* werd opgedragen. Niettemin was hij er steeds op bedacht, zich weder meester te maken van Brunswijk. In 1832 werd hij uit Frankrijk verbannen en naar Zwitserland gebracht, doch in het daarop volgende jaar kocht hij eigendommen te Parijs om vervolgens bij afwisseling aldaar, in Engeland, Nederland en elders zijne smadelijke levenswijs voort te zetten. Hij overleed in 1875 te Genève, aan welke stad zijne rijke nalatenschap, waaronder vooral kostbare diamanten, is ten deel gevallen. Geen wonder alzoo, dat aldaar, op last van den gemeenteraad, een prachtig monument te zijner eer verrezen is.

Karel II, hertog *van Parma*, eigenlijk *Lodewijk Ferdinand Karel van Bourbon*, infant van Spanje. Deze, eerst Prins *van Lucca*, was een zoon van den Koning van Etrurië en van *Maria Louiza*, eene dochter van *Karel IV*, koning van Spanje. Hij werd geboren den 22sten December 1799, ontving bij zijne meerderjarigheid het bestuur over Lucca uit de handen zijner moeder, huwde in 1820 met *Maria Theresia*, eene dochter van *Victor Emanuël*, koning van Sardinië, en was meestal op reis, terwijl zijne gemalin eene villa bij Lucca bewoonde. In 1847 werd hij Hertog van Parma, Piacenza en Guastalla, doch verliet zijn hertogdom in 1848, nadat hij een regentschap had ingesteld, en deed in 1849 te Weisztropp in Saksen afstand van het bewind ten behoeve van zijn zoon en overleed te Nizza den 17den April 1883. — Zijn zoon, *Jozef Maria Vittorio Balthasar van Bourbon*, infant van Spanje en geboren den 14den Januari 1828, aanvaardde uit Londen het bewind onder den naam van *Karel III* en begaf zich kort daarop naar Parma. Als mensch en als Vorst leidde hij een hoogst berispelijk leven. Om zijne zucht naar uitspattingen te bevredigen, verkocht hij de staatsdomeinen aan den Engelschman *Ward*, den

gunsteling zijns vaders, en bezwaarde het land met gedwongen leeningen. Op zijn bevel werd het openbaar onderwijs afgeschaft, en militaire rechtbanken vervolgden niet alleen de vrijzinnigen, maar allen, die hem durfden weêrstreven. Door zijne handlangers, vooral door den kolonel *Antivi*, die later vermoord werd, liet hij de bevalligste dochteren des lands willekeurig wegrooven. Zijne wandaden werden gestraft. Op den 20sten Maart 1854 trof bij dag en op de straat een dolk zijne borst, zoodat hij den volgenden dag overleed. Hij was gehuwd met *Louiza Maria Theresia van Bourbon*, eene zuster van den Graaf *van Chambord*.

Karel, hertog *van Teschen*, aartshertog *van Oostenrijk*, keizerlijk generaal-veldmaarschalk en derde zoon van Keizer *Leopold II*. Hij werd geboren te Florence den 5den September 1771. Als kind was hij achterhondend en weinig tot de studie geneigd, doch hij wist die beide gebreken te overwinnen. In 1792 trad hij in dienst, nam deel aan den slag bij Jemappes, droeg veel bij tot de overwinning bij Aldenhoven en Neerwinden en werd in 1793, na de herovering van België, stadhouder-generaal der Nederlanden. In 1795 voerde hij bij Landrecy het bevel over eene divisie, bij Doornik en Kortrijk over den linker vleugel en bij Fleurus over het centrum. Nadat hij in 1796 als Rijksveldmaarschalk het opperbevel had aanvaard over de Oostenrijksche troepen aan de Rijn en over het Rijksleger, streed hij bij Rastadt voorspoedig tegen *Moreau*, sloeg *Jourdan* bij Teining, Amberg en Würzburg, noodzaakte de Franschen over de Rijn terug te trekken en veroverde Kehl. Te laat werd hij in het veld gezonden tegen *Bonaparte*, zoodat hij slechts vroeg genoeg kwam om te Leoben over den vrede te onderhandelen (18 April 1797). Toen het Congrès te Rastadt geene vruchten droeg, plaatste zich de Aartshertog in 1799 op nieuw aan het hoofd der Rijnarmee, versloeg *Jourdan* weder in verschillende gevechten, zag zich door verwikkelingen met de Russische generaals *Soewarof* en *Korsakof* in zijne werkzaamheden belemmerd en moest zich na de overwinning van *Masséna* op *Korsakof* bij Zürich tot de beveiliging van Schwaben bepalen. Niettemin gelukte het hem eenige Fransche kolonnes, die naar den rechter Rijnoever overstaken, terug te werpen en *Masséna* met goed gevolg de spits te bieden. Zijne geschokte gezondheid noodzaakte hem vervolgens in Maart 1800 het opperbevel neder te leggen. Hij zag zich toen benoemd tot gouverneur-generaal van Bohemen en poogde er aanstonds een nieuw leger te vormen. Doch reeds in December, na den noodlottigen slag bij Hohenlinden, moest hij zich weder met het opperbevel belasten. Wél gelukte het hem, *Moreau* eenige oogenblikken op te houden in zijn zegevierenden loop, doch reeds den 25sten December moest hij te Steyer met zijn vijand een wapenstilstand sluiten, die den 9den Februari 1801 achtervolgd werd door den Vrede van Luneville. Nu werd hij benoemd tot voorzitter van den Hofkrijgsraad en ontving den last om een plan in te leveren tot nieuwe organisatie van het leger. In 1805 werd hij minister van Oorlog en in den strijd tegen Frankrijk, welke in dat jaar ontstond, voerde hij bevel over de Oostenrijksche troepen in Italië, waarmede hij zich hardnekkig tegen *Masséna* verzette. Bij het ontvangen der tijding van den rampspoed der Oostenrijkers in Duitschland volbracht hij in den nacht van den 1sten op den 2den November zijn meesterlijken terugtocht van den linker oever der Etsch naar Croatië, om de nog ongedeerde gewesten te beschermen. Na den Vrede van Preszburg werd hij generalissimus van het geheele Oostenrijksche leger en minister van Oorlog met onbeperkte volmacht. Nu hervormde hij het leger en stichtte reserven en een talrijken landstorm. In den oorlog van 1809 rukte hij met de Oostenrijksche hoofdmacht in Beieren voorwaarts tot aan Regensburg; doch de gevechten aan de Donau waren niet voorspoedig, en die bij Abensberg, Eckmühl enz. dwongen de Oostenrijkers met groot verlies tot den aftocht. Door nieuwe troepen versterkt, rukte echter de Aartshertog tegen de Franschen op en zegepraalde in den roemrijken slag bij Aspern en Esling, die de onoverwinnelijkheid van *Napoleon* te schande maakte. Hij gebruikte echter zijne zegepraal niet tot eene beslissende onderneming, zoodat *Napoleon* tijd had om zijn verlies te herstellen en bij Wagram op nieuw den strijd te wagen. Hier leed het Oostenrijksche leger eene geweldige nederlaag, doch de terugtocht geschiedde in volkomene orde, totdat door den wapenstilstand te Znaim de vervolging ophield. Kort daarna nam de Aartshertog zijn ontslag en vestigde zich eerst te Teschen en later te Weenen. Na den terugkeer van *Napoleon* uit Elba was hij eenigen tijd gouverneur van Mainz. Na dien tijd leidde hij een ambteloos leven en overleed den 30sten April 1847. Wegens zijne talenten en zijn karakter genoot hij de algemeene achting. In 1860 verrees te Weenen een ruiterstandbeeld, door *Fernkorn* ontworpen, te zijner eer, en eene verzameling zijner krijgskundige geschriften is aldaar in 1862 in het licht verschenen. Tot deze behooren: „Grundsätze der Strategie, erläuterd durch die Darstellung des Feldzugs von 1796 in Deutschland (1814, 3 dln)" en „Geschichte des Feldzugs von 1799 in Deutschland und der Schweiz (1819, 2 dln)". Eene bloemlezing uit die geschriften werd bezorgd door den Vrijheer *von Waldstätten*. — Van zijne vier zonen zijn drie tot den rang van veldmaarschalk en één tot dien van schout-bij-nacht opgeklommen. Slechts één van dit viertal is nog in leven.

Frederik August Karel, hertog van Mecklenburg, infanterie-generaal in Pruisischen dienst en een broeder van *Louiza*, eene voormalige koningin van Pruisen. Hij werd geboren te Hannover den 20sten November 1785, trad in 1799 in de Pruisische gelederen, bezocht van 1801 tot 1803 de école militaire en daarna de militaire académie te Berlijn en werd in 1805 majoor bij de garde. Hij streed bij Auerstädt, voorts bij Lützen en Bautzen, zag zich in 1813 bevorderd tot generaal-majoor, werd in den slag bij Möckern gewond, klom op tot den rang van luitenant-generaal en was daarna kommandant van het korps der gardes en grenadiers. Voorts bekleedde hij te Berlijn hooge staatsbetrekkingen en overleed den 21sten September 1837. Van zijne hand is het blijspel: „Die Isolirten".

Karel, hertog *van Gelder*, ook *Karel van Egmond* geheeten, een zoon van *Adolf*, hertog *van Gelder*, en *Catharina van Bourbon*. Hij werd geboren te Arnhem den 9den November 1467, bevond zich onder de bescherming van *Reynier van Broekhuyzen* te Nijmegen, toen deze stad belegerd en ingenomen werd door *Karel de Stoute*, die hem en zijne zuster naar Gent liet brengen, kwam vervolgens onder het toezicht van *Maximiliaan van Oostenrijk* en werd bij het kroningsfeest van dezen te Aken tot ridder geslagen. In 1847 streed hij met *Maximiliaan* tegen Frankrijk en geraakte in den noodlottigen slag van Bethune krijgsgevangen. Nu verkeerde *Karel* gedurende 5 jaren aan het Fransche Hof, doch terwijl *Maximiliaan* Gelderland in bezit hield, hadden de Gelderschen hun jeugdigen Vorst niet vergeten. Algemeen was er de vreugde, toen *Karel* zijne vrijheid herkreeg, en hij werd in Gelderland in 1492 schier overal gehuldigd. Hierdoor ontstond een oorlog tegen het machtige Huis van *Oostenrijk*, die 50 jaren duurde. Eerst moest *Karel* strijden tegen zijn bloedverwant *Frederik van Egmond* en toen tegen Hertog *Albrecht van Saksen*. Wél werd bij het Bestand van Grave (1494), nadat *Maximiliaan* het bewind over de Nederlanden aan Aartshertog *Philips* had opgedragen, vastgesteld, dat de aanspraak van *Karel* op het hertogdom Gelder aan de beslissing der Keurvorsten zou worden overgelaten, doch in de ongunstige uitspraak van dezen wilde eerstgenoemde niet berusten. Het vuur des oorlogs brak nit en de strijd tusschen *Karel* en *Maximiliaan* werd met afwisselenden voorspoed gevoerd. *Maximiliaan* sloeg vruchteloos het beleg voor Nijmegen, en *Karel* maakte zich stormenderhand meester van Nijkerk op de Velnwe. De Keizer sloot een verbond met de Hertogen *van Gulik* en *Cleef* en verscheen met eene aanzienlijke macht op Geldersch grondgebied, en *Karel* werd bijgestaan door *Lodewijk XII*, koning van Frankrijk, totdat eindelijk in 1499 een bestand van één jaar tusschen *Karel* en Aartshertog *Philips* eenige rust verschafte. Nn deed *Karel* een tocht naar Frankrijk, doch bevond zich weldra weder in oorlog tegen den Hertog *van Cleef*, en een verdrag met *Philips van Oostenrijk* werd in 1503 verbroken. De oorlog was ongunstig voor de Gelderschen, doch doordien *Philips* zich naar Spanje wenschte te begeven, werd eerlang eene overeenkomst getroffen. Daarbij had *Karel* zich verbonden den Aartshertog naar Spanje te vergezellen, doch toen hij te Antwerpen de daarvoor bestemde 3000 goudgulden ontvangen had, spoedde hij zich heimelijk naar Gelderland, verbrak de gemaakte schikking, veroverde de éene stad na de andere, deed een inval in Holland en Brabant, beproefde zelfs tot tweemaal toe een aanval op Amsterdam en keerde toen naar Gelderland terug. Bij zijn aftocht bleef hij echter in het bezit van Weesp en van het slot te Muiden. Gedurig vatte hij de wapens weder op en doorgaans met goed gevolg. De stad Utrecht koos hem tot beschermheer, en in 1512 trok hij naar Amsterdam, waar hij de voorstad buiten de St. Anthonispoort veroverde en een groot aantal schepen vernielde, maakte zich wederom meester van Arnhem, doch sloot in Augustus 1513 een vierjarig bestand met de Landvoogdes *Margaretha*. Zijn oorlogzuchtige geest kende echter geene rust, zoodat hij in laatstgenoemd jaar met 6000 man naar Italië trok om *Lodewijk XII* bij te staan in zijn strijd tegen den Keizer van Duitschland, den Paus en de Zwitsers. Weldra echter streed hij weder in zijn eigen land ter uitbreiding van zijn gebied, en toen er oneenigheid ontstond tusschen *George*, hertog van *Saksen*, en *Edzard*, graaf van Oost-Friesland, over de heerschappij in Groningen, snelde hij laatstgenoemde te hulp met het oogmerk om zelf de heerschappij in Groningen en Friesland te verwerven. Dit gelukte aanstonds in Groningen, terwijl hij ook in Friesland, waar men het Saksisch bewind moede was, Sneek, Bolsward, Sloten enz. bemachtigde. In 1518 trad *Karel* in het huwelijk met *Elizabeth*, eene dochter van *Hendrik*, hertog *van Brunswijk-Lüneburg*, sloot in 1524 een bestand, dat in 1527 eindigde, en voerde weder oorlog, waarin hij doorgaans het onderspit dolf, totdat den 3den October 1528 op voor hem harde voorwaarden de vrede tot stand kwam met *Karel van Oostenrijk*, keizer van Duitschland. Uit haat tegen het Huis van *Oostenrijk* verbrak hij dien nogmaals, doch werd bij den vrede van 10 October 1536 cijnsbaar aan zijn machtigen tegenstander. Nogmaals greep hij naar het zwaard en wierf in 1537 krijgsvolk in Westfalen om een inval te doen in Groningen en Overijsel, doch zijn aanslag op Harderwijk mislukte en daarmede de geheele onderneming. Daar hij geene wettige nakomelingen had en het denkbeeld hem griefde, dat zijne landen aan het Keizerrijk zouden vervallen, wilde hij de Geldersche edelen en steden dwingen den Koning van Frankrijk als hnn heer te huldigen. Dit vond echter weinig bijval; er ontstond een binnenlandsche oorlog en alleen Arnhem bleef hem getrouw. Hij moest dus van zijn plan afzien en tevens *Willem*, hertog *van Cleef* en *Gulik*, door de Staten tot zijn opvolger gekozen, als beschermheer des lands erkennen. Nu trok de drieste en halsstarrige man, slechts door 2 dienaren vergezeld, naar de Veluwe. Zelfs nog bij de huldiging van *Willem* sprak hij woorden, die van hoop op eene betere toekomst getuigden, doch zijne vernedering vervulde hem met wrevel en hij overleed te Arnhem den 30sten Juni 1538. Hij is aldaar in de St. Eusebiuskerk bijgezet, waar een praalgraf zijne rustplaats aanwijst.

Eindelijk vermelden wij nog eenige *Prinsen*, namelijk:

Frederik Karel Alexander, prins *van Pruisen*. Hij was een broeder van den tegenwoordigen Keizer van Duitschland en werd geboren den 29sten Jnni 1801. Hij bekleedde de betrekkingen van grootmeester der orde van St. Jan van Jerusalem, veldtuigmeester-generaal en chef der artillerie, alsmede die van generaal-veldmaarschalk van Rusland enz. In 1826 huwde hij met *Maria Louiza Alexandrina van Saksen-Weimar*, en zoowel hij als zijn oudste zoon, *Frederik Karel Nikolaas*, geboren den 20sten Maart 1828, hebben zich in de jongste Pruisische oorlogen onderscheiden. Hij overleed te Berlijn den 21sten Januari 1883.

Karel (Theodoor Maximiliaan August), prins *van Beieren*. Hij werd geboren den 7den Juli 1795 te München en was de oudste zoon van

Maximiliaan I Joseph, koning van Beieren. Hij ontving eene militaire opvoeding en zag zich in 1813 benoemd tot generaal-majoor. Hij nam deel aan den slag by Hanau, werd weldra divisie-generaal, belegerde in 1814 Belfort met de Russen en Oostenrijkers en onderscheidde zich bij Arcis-sur-Aube en Fére-la-Champenoise. In 1815 toefde hij te Weenen, doch spoedde zich bij de terugkomst van *Napoleon* naar het leger. Na het sluiten van den vrede was hij kommandant van München, doch nam in 1822 zijn ontslag. Eerst na den dood van Prins *Wrede* (1841) trad hij weder in dienst als veldmaarschalk en inspecteur-generaal van het leger en trok in 1866 als bevelhebber van het 7de en 8ste korps der Bondsarmee ten strijde. Na den vrede van dat jaar keerde hij echter tot het ambteloos leven terug. Hij overleed door een val van het paard den 16den Augustus 1875.

Karel (Eitel Friedrich Zéphyrin), prins, later koning *van Roemenië* en tweeden zoon van Prins *Anton zu Hohenzollern*. Hij werd geboren den 20sten April 1839, ontving zijne opvoeding te Dresden, trad in 1857 in Pruisischen dienst en nam in 1864 deel aan den veldtocht in Sleeswijk-Holstein. Hij was aanvankelijk van voornemen, zich geheel en al aan den krijgsdienst te wijden, doch hij zag er van af, toen hij in Maart 1866 beroepen werd tot het bekleeden van den troon in Roemenië. Eerst werd die betrekking, na het verdrijven van *Cusa*, aan den Graaf *van Vlaanderen* opgedragen, doch toen deze haar van de hand wees, viel de keus op *Karel*. Verzekerd van de goedkeuring van *Napoleon* en niet teruggehonden door den Koning van Pruisen, doch ook geenszins op raad van dezen, gaf de Prins aan die keuze gehoor. Vermomd trok hij door Oostenrijk, waar men de verheffing van een Pruisischen Prins op den troon van Roemenië met leede oogen zag, en bereikte na vele avonturen op den 20sten Mei Walachije. Twee dagen later werd hij te Boekharest beëedigd en den 12den Juli bekrachtigde hij de grondwet, hem door de Vertegenwoordiging aangeboden. In den beginne had hij met vele moeielijkheden te worstelen. Rusland was hem niet genegen, Oostenrijk evenmin, en met kwalijk verholen achterdocht woog de Porte al zijne daden. De krijgstucht van het leger was ellendig, de bekwaamheid der ambtenaren beneden het middelmatige en de geldelijke verlegenheid groot. Hoogst lastig was het daarenboven, dat de onderling verdeelde Conservatieven zich met geene regeeringszaken wilden bemoeien, zoodat *Karel* genoodzaakt was steun te zoeken bij de Rooden, wier hoofdleider, *J. Bratianu*, vele aanhangers en tevens veel kennis van zaken bezat, terwijl hij door begunstiging van alle revolutionaire bewegingen in het Oosten gedurig de ontevredenheid der Beschermende Mogendheden wekte. Toen deze na verloop van 3 jaren zijn ontslag nam als minister, was de verdeeldheid nog altijd zóo groot, dat een Kabinet van eenigen duur tot de onmogelijkheden behoorde. Eerst na 1871, toen de Prins, verstoord over het gehaspel der Kamer en over de onophoudelijke wisseling van ministers, met het nederleggen van zijn gezag dreigde, kwam er verbetering in den toestand. Deze Prins heeft al zijne krachten ingespannen om zich met zijn land en zijn volk bekend te maken en alzoo aan zijne roeping te beantwoorden, zoodat hij de toegenegenheid van alle welgezinden verworven heeft. Hij heeft gezorgd voor de hervorming van het leger, voor de verbetering van het onderwijs en voor de uitbreiding der middelen van verkeer. Ook den treurigen maatschappelijken toestand des volks zocht hij te herscheppen en werd hierbij trouw ter zijde gestaan door zijne gemalin *Elizabeth*, eene Prinses *von Wied*, die geboren werd den 28sten December 1843 en zich onder den pseudoniem *F. de Laroc* als dichteres heeft bekend gemaakt. Zij leverde o. a. het libretto voor de eerste nationale opera: „Verful cu dor (Het toppunt van verlangen)" en deze werd den 6den Januari 1879 opgevoerd in den schouwburg te Boekharest. Hun huwelijk bleef kinderloos, zoodat *Karel* één der zonen van zijn broeder *Leopold* tot opvolger heeft bestemd. Inmiddels is hij door een besluit der Kamers van 26 Maart 1881 onder den naam van *Carol I* tot Koning van Roemenië verheven. Hij geniet in zijn Rijk eene rechtmatige populariteit, daar hij de weerbaarheid van den jeugdigen Staat zoo voortreffelijk heeft georganiseerd, dat deze Rusland krachtig kon bijspringen in den oorlog tegen de Turken, waardoor de zelfstandigheid van Roemenië gewaarborgd werd. Daarenboven heeft hij door een gestreng handhaven der wetten gunstig gewerkt op den politieken geest van zijn volk.

Karelman (Karloman). Onder dezen naam vermelden wij:

Karelman, den zoon van *Karel Martel* en den ouderen broeder van *Pipyn de Korte*. Hij ontving na den dood zijns vaders (741) Austrasië, Alemannië en Thüringen tot zijn deel en streed voorspoedig tegen zijne vijanden. Later droeg hij zijn gezag over aan zijn zoon *Drogo*, stichtte op den berg Soracte bij Rome een klooster ter eere van *St. Sylvester* en zocht toen eene wijkplaats in het Benedictijner klooster op den Monte Casino. Later deed hij nog een tocht naar Frankrijk, maar overleed op zijne terugreis te Vienne in 724.

Karelman, een jongeren zoon van *Pipyn de Korte*. Hij werd met zijn broeder (*Karel de Groote*) door Paus *Stéfanus* tot koning der Franken gezalfd, streed in 762 onder het opperbevel zijns vaders zegevierend tegen de Basken, ontving bij het overlijden van laatstgenoemde een deel des Rijks, stond zijn broeder bij in den oorlog tegen *Hunold*, hertog *van Aquitanië*, en overleed in 771.

Karelman, den oudsten zoon van *Lodewijk de Duitscher*. Door zijn vader tot hertog van Carinthië benoemd, beoorloogde hij met dezen aanvankelijk *Rastiz*, hertog *van Moravië*, maar verbond zich in 861 met laatstgenoemde tegen zijn vader. Wél onderwierp hij zich weder in 862, maar bleef niet vrij van de verdenking van oproerige plannen, zoodat hij in 864 in de gevangenis geworpen werd. Hij ontsnapte evenwel en verzoende zich daarna met zijn vader, keerde het zwaard tegen zijn voormaligen bondgenoot en diens neef *Zwentibold*, maakte zich van eerstgenoemde meester en nam bezit van zijn gebied. In 875 werd hij door zijn vader naar Italië gezonden, om *Karel de Kale* bij het dingen naar de keizers-

kroon tegen te werken, doch de sluwheid zijner tegenstanders verijdelde zijne pogingen. Na den dood zijns vaders verkreeg hij een gedeelte des Rijks en trok nogmaals naar Italië, waar hij tegen *Karel de Kale* voorspoedig streed en te Pavia gehuldigd werd. Hij overleed in 880 te Oetingen, nadat hij zijne landen aan zijn broeder *Lodewijk* had afgestaan.

Karen is de naam van een aanzienlijken volksstam in Achter-Indië, in eene boschrijke bergstreek van Beneden-Birma en BritschBirma en in een gewest (Karenië), aan de grenzen van die landen en van Siam gelegen, zonder dat één daarvan tot aan 1875 toe daarop aanspraak maakte. De Karen vormen een ruwen, roofzuchtigen stam, krachtig van lichaamsbouw en vermoedelijk door vermenging van latere indringers met de oorspronkelijke inboorlingen ontstaan. Zij hebben veel aanleg voor muziek. Aan de zendelingen komt de verdienste toe, dat zij de Karen in vriendschappelijke betrekking hebben gebracht met hunne meer beschaafde, landbouwende naburen. In April 1875 had eene poging, om het gewest van de Roode Karen of Kaya aan de grenzen van Britsch Birma aan de Engelsche bezittingen toe te voegen, bijna een oorlog doen ontstaan van Engeland tegen Birma, dat zijne aanspraken eerst na lange aarzeling liet varen. Men schat het aantal der Karen op 400000, van welke 300000 in Karenië gevestigd zijn. Dit laatste is in het zuidwestelijk gedeelte eene bergstreek met toppen, die zich tot eene hoogte van 2437 Ned. el verheffen. Het noordoostelijk gedeelte wordt allengs lager en bevat vruchtbare dalen. Het geheele gebied is door het verdrag van Mandalay van 21 Juni 1875 als onafhankelijk van Birma en van Britsch Indië erkend en heeft eene uitgebreidheid van ongeveer 185 □ geogr. mijl.

Karimata-eilanden is de naam van eene eilandengroep ten westen van Bornéo, in de straat van Karimata, tusschen 1°11′ en 1°51″ Z. B. Zij bestaat nit meer dan 60 eilandjes met eene oppervlakte van 8 □ geogr. mijl. De belangrijkste voortbrengselen zijn er vruchten, vogelnestjes, honig, was, getah-pertsja, schildpadden, oesters, tripang, agar-agar enz. Sommige dezer eilanden zijn schaarsch bevolkt, andere onbewoond. Het grootste eiland, desgelijks *Karimata* genaamd, bestaat grootendeels uit een berg ter hoogte van 600 Ned. el en met zware boomen bedekt.

Karimoneilanden (De) noemt men in de eerste plaats de *Javaansche*, eene eilandengroep in de Javazee tusschen 5°37′ en 6° Z. B. Zij telt 26 eilanden, van welke *Karimon-Djawa*, tot Japara behoorend, het voornaamste is. Alleen de zuidpunt van dit eiland is door een vijfhonderdtal Javanen bewoond, en men heeft er fraaie houtsoorten. — In de tweede plaats geeft men dien naam aan een paar eilanden aan den zuidelijken ingang der Straat van Malakka, — aan *Groot-* en *Klein-Karimon*. Het eerste ligt op 1° N. B. en verheft zich 600 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Beide ellanden behooren tot den Riouwarchipel en bevatten veel tin, zoodat in September 1856 eene overeenkomst omtrent de ontginning der tinmijnen is aangegaan door zekeren *A. N. van den Berg* en den Onderkoning van Riouw; daarvan heeft men evenwel later niets vernomen.

Karinthië (Kärnthen) of *Carinthie*, een hertogdom en Kroonland der Oostenrijksche monarchie, grenst aan Venetië, Tyrol, Salzburg, Stiermarken, Krain, Görz en Gradiska, telt op 188,4 □ geogr. mijl bijna 349800 inwoners (1883) en bezit 11 steden, 27 vlekken en 2856 dorpen. De grond is er grootendeels bergachtig en heeft lang-uitgestrekte dalen, die zich slechts hier en dáár tot vlakten uitbreiden. Het Dravedal loopt van het westen naar het oosten door dit land en scheidt er de beide voornaamste gebergten, namelijk dat der zuidelijke keten van de Norische Alpen, die zich in de nabijheid van Villach ter hoogte van 2000 Ned. el verheffen, — en dat der Karnische Alpen. Deze laatste vormen eene keten van kalkalpen, die op verschillende plaatsen verschillende namen draagt. — De voornaamste rivier is er de Drave, welke het land besproeit met eene lengte van 30 geogr. mijl en bijna alle andere rivieren van Karinthië in zich opneemt. Ook zijn er onderscheidene meren. Het klimaat is er in het gebergte ruw en in de dalen zacht. De bevolking bestaat er meerendeels uit Duitschers en voor 't overige uit Slowenen en belijdt, met uitzondering van ongeveer 20000 Protestanten, den R. Katholieken godsdienst. Bouwland vindt men er weinig, maar des te meer weiland, en men heeft er voortreffelijke paarden, — voorts veel schapen, runderen, geiten en zwijnen. De bodem levert er veel lood, ijzer, bruinkolen en potlood. Men heeft er talrijke fabrieken, en de handel wordt er aanmerkelijk bevorderd door goede kunstwegen en door den spoorweg Villach—Klagenfurt—Marburg. Men vindt er een groot aantal scholen van lager onderwijs (in 1881 waren er 340 met 1076 onderwijzers en 39710 leerlingen), een paar gymnasia, eene onderwijzerskweekschool enz. Het bestuur des lands berust op de verordening van 26 Februari 1861, en de Landdag telt er 37 leden, terwijl 5 afgevaardigden naar den Oostenrijkschen Rijksdag worden gezonden. De hoofdstad des lands is Klagenfurt.

De naam van Karinthië en van de Karnische Alpen is afkomstig van het Celtische volk der Carni, dat de hooge rotstoppen (carn, cornu, Körner, horens) bewoonde. Het behoorde in den tijd van *Augustus* tot Noricum en vervolgens tot het Romeinsche Rijk. Dat volk smolt samen met andere stammen, inzonderheid met de Slawen, zoodat een Frank, die zich aan hun hoofd gesteld had en den naam van *Samo* droeg, het voornemen opvatte, hier onder den naam van Carantania een Slawisch Rijk te stichten. Hij volvoerde zijn plan, en zijn gebied strekte zich uit van Karinthië en Krain tot aan Moravië, Bohemen en het noorden van Hongarije. Na den dood van den stichter verviel het in kleine deelen, die geen weërstand konden bieden aan de aanvallen van buiten. Wèl verbonden zij zich met de Bojars en Franken en behielden nog een schijn van zelfstandigheid, doch ten laatste onderwierpen zij zich aan *Thassilo*, hertog van Beieren. In 788 voegde *Karel de Groote* Karinthië bij het Rijk der Franken en benoemde er *Ingevo* tot markgraaf. Bij het verdrag van Verdun verviel

het aan *Lodewijk de Duitscher* en in 876 aan zijn zoon *Karelman*. Deze benoemde zijn onwettigen zoon *Arnolf* (later koning van Duitschland) tot hertog van Karinthië. Onder hem en zijn zoon (*Lodewijk het Kind*) behoorde Karinthië wederom tot Beieren, totdat Keizer *Otto II* in 967 het daarvan afscheidde en als een afzonderlijk hertogdom, vermeerderd met het markgraafschap Istrië en bijna geheel Friaul, toekende aan *Hendrik I*, den neef van *Arnolf*, hertog van Beieren. Na zijn dood verviel Karinthië aan het hertogelijk geslacht van Rijnfranken, en na het overlijden van Hertog *Koenraad II de Jongere* (1039) bleef volgens den wil van Keizer *Koenraad II* het hertogdom zonder hertog. Keizer *Hendrik III* schonk het aan Graaf *Welf van Altorf*, terwijl het later aan Graaf *Berthold van Zähringen* werd toegewezen. Voorts waren nog onderscheidene andere geslachten gebieders over Karinthië, doch *Ulrich III*, de laatste hertog, schonk het bij uitersten wil aan *Ottokar II*, koning van Bohemen (1269). Het werd hem ontrukt door Keizer *Rudolf van Habsburg*, die het in 1286 toekende aan *Meinhard*, graaf *van Tyrol*, onder voorwaarde, dat het na het uitsterven der mannelijke lijn aan Oostenrijk zou vervallen. Dit geschiedde in 1335, en na dien tijd is Oostenrijk in het bezit gebleven van Karinthië. Het wordt verdeeld in Opper- en Neder-Karinthië, en dit laatste behoorde in 1809 tot de Illyrische provinciën, die aan Frankrijk onderworpen waren. Het werd echter in 1813 heroverd en in 1816 bij het Koningrijk Illyrië gevoegd. Sedert 1849 vormt het een afzonderlijk kroonland.

Karl (Adolf), een verdienstelijk Duitsch schilder, werd geboren te Cassel den 14den Mei 1818, ontving te Hamburg het eerste onderwijs in de schilderkunst en begaf zich in 1831 naar Kopenhagen en in 1836 naar München. Nadat hij in verschillende landen eene menigte schetsen had verzameld, keerde hij naar Hamburg terug, doch verhuisde in het begin van 1842 naar Düsseldorf, en op verschillende tentoonstellingen leverde hij fraaie landschappen. Gedurende den winter van 1843 op 1844 woonde hij te Rome en vanhier zond hij voortreffelijke stukken naar zijn vaderland. In het volgende jaar volbracht hij eene reis door Beneden-Italië en Sicilië en keerde vervolgens naar Rome terug, waar hij onderscheidene groote doeken in gereedheid bracht. Zijn laatste groote stuk was de vlakte van Sicilië met den Etna op den achtergrond bij avond. Hij overleed den 30sten April 1845. Hij wist te tooveren met licht en kleuren, en vooral zijne verschieten worden ongemeen geroemd.

Karli of *Ekverah*, eene kleine plaats in het Britsch-Indisch presidentschap Bombay en aan den weg van Bombay naar Puna, is merkwaardig wegens eene grootsche tempelgrot in het nabijgelegen gebergte, het oudste, grootste, keurigste en best bewaarde bouwgewrocht van dien aard in Oost-Indië. De ingang bevindt zich 771 Ned. el boven de oppervlakte der zee, en de berg is nog 300 Ned. el hooger. De tempel heeft eene lengte van 44,3 en eene breedte van 13,9 Ned. el. De middenbeuk (9,4 Ned. el lang en 7,5 Ned. el breed) is van de zijbeuken door 15 fraai bewerkte zuilen gescheiden. Op elke zuil ziet men op de platen boven de kroonlijsten twee knielende olifanten en ieder van deze torscht twee menschelijke gedaanten met opgeheven armen. Achter het heiligdom verrijzen zeven onversierde zuilen. In de middenbeuk verheft zich een steenen stupa of reliquieënkist. Het daarboven geplaatste zonnescherm en de zoldering zijn van teakhout vervaardigd en dien ten gevolge in goeden stand gebleven. Deze tempel, aan *Boeddha* gewijd, dagteekent uit de eeuw vóor den aanvang onzer jaartelling.

Karlsbad of *Kaiser-Karlsbad*, eene stad in het koningrijk Bohemen en éene der vermaardste badplaatsen van Europa, is zeer bevallig gelegen in het enge, door welig begroeide bergen omgeven Tepldal, dat zich ter hoogte van 350 Ned. el boven de oppervlakte der zee verheft, en telt omstreeks 11 000 inwoners (1880), die in fabriekarbeid, maar vooral in het bezoek der badgasten hunne bronnen van bestaan vinden. Volgens de sage is de bron door Keizer *Karel IV*, terwijl hij op de jacht was, ontdekt. Hij maakte er gebruik van, bouwde er een jachthuis en schonk in 1370 aan het vlek, dat aldaar ontstond, belangrijke voorrechten. Karlsbad heeft een aangenaam voorkomen en bezit onderscheidene openbare gebouwen, tot nut en vermaak der badgasten bestemd. Daartoe behoort het nieuwe „Curhaus", in 1865 gesticht, en de prachtige Mühlbrunnkolonnade (zie bijgaande afbeelding), in 1873—1880 door *Josef Zitek* van Praag gebouwd. Ook vinden de bezoekers er huisvesting en verpleging in 600 wèl-ingerichte woningen der burgers. Men begroot het aantal vreemdelingen er jaarlijks op 10 000. Men vindt er een schouwburg, een muziekkorps, een leesmuseum enz., en de hoogst bekoorlijke omstreken lokken uit tot de aangenaamste uitstapjes.

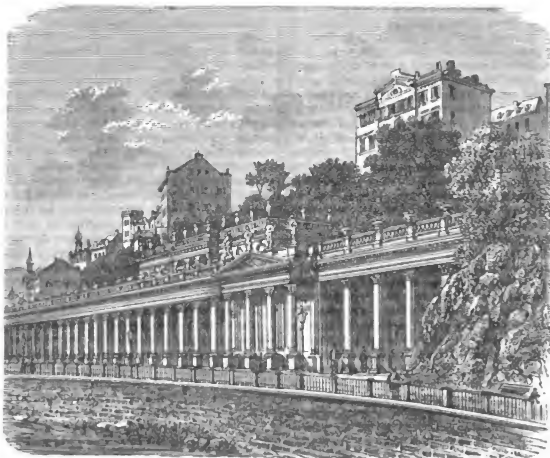
Men heeft er onderscheidene koude en warme bronnen. De oudste, welke tevens de grootste hoeveelheid water geeft, treedt te voorschijn uit eene granietrots en heeft eene temperatuur van 73,25 C. Haar water bevat eene omkorstende zelfstandigheid, welke in korten tijd de daarin gedompelde voorwerpen bekleedt. De warme bronnen behooren er tot de klasse der alkalische glauberzoutbronnen en komen in scheikundige bestanddeelen nagenoeg met elkander overeen. Van het water wordt jaarlijks ook nog bijna $^1/_2$ millioen kruiken verzonden. De bronnen te Karlsbad rekent men tot de krachtigste, welke men kent, en zij hebben bij doelmatig gebruik aan velen herstelling van kracht en gezondheid bezorgd. In 1853 is buiten de stad ook eene ijzerhoudende bron ontdekt, waarvan een druk gebruik gemaakt wordt. Eindelijk vermelden wij nog het Karlsbader zout (sal carolinense), hetwelk er uit het bronwater gewonnen wordt en hoofdzakelijk uit zwavelzuur natrium bestaat. Men gebruikt het dáar ter plaatse, met mineraalwater vermengd, om de kracht van dit laatste te verhoogen, en ook als purgeermiddel. Men verkrijgt dit zout wanneer men 4 deelen zwavelzuur natrium, 2 deelen soda en 1 deel keukenzout in 8 deelen water oplost, de oplossing verdampt en de afgekoelde kristallen verzamelt en droogt, daarna in de moederloog 1 deel zwavelzuur natrium oplost, weder laat kristal-

liseeren en deze kristallen, nadat ze droog zijn geworden, met de eerste vermengt. Bij de beide kristallisatiën moet men door omroeren het ontstaan van groote kristallen verhinderen en men mag de kristallen niet afwasschen. Dit zont dient tot het bereiden van een kunstmatig Karlsbader mineraalwater.

Karlsbader Besluiten noemt men eenige verordeningen, den 20sten September 1819 op een Congrès van ministers te Karlsbad vastgesteld. Zij strekten zich uit tot de voorloopige Bondsexecutie, — tot het toezicht op de universiteiten met betrekking tot den geest der hoogleeraren en studenten, — tot de censuur van tijdschriften, — tot het onderzoek naar den oorsprong der revolutionaire vereenigingen, — en vooral tot de verklaring van art. 13 der Bondsacte in monarchalen zin. Die besluiten sloegen den bodem in aan de blijde verwachtingen, welke men sedert de afwerping van het Fransche juk omtrent de vrije ontwikkeling der Duitsche volkeren koesterde. Eerst in 1848 werden zij opgeheven.

Karlsburg (Károly Fehérvár), eene Koninklijke vrijstad en vesting in Siebenbürgen en wèl in het comitaat Unterweiszenburg, niet ver van de Maros en met Arad door een spoorweg verbonden, is de zetel van den R. Katholieken bisschop van Siebenbürgen en bestaat uit de Benedenstad en de vesting Karlsburg, in welke laatste men de hoofdkerk, aan St. Michaël gewijd, met onderscheidene praalgraven van Siebenbürgensche Vorsten, het bisschoppelijk paleis, het archief enz. aantreft. Men heeft er eene theologische school, een R. Katholiek gymnasium, eene met incunabelen rijk voorziene boekerij, eene sterrenwacht en andere hulpmiddelen van onderwijs, twee kloosters, onderscheidene instellingen van weldadigheid, eene papierfabriek, wijnbouw en omstreeks 8000 inwoners. De stad verheft zich op de plek van de Romeinsche kolonie Apulum en heette te voren Weiszenburg. Zij werd zoozeer door den oorlog geteisterd, dat zij nagenoeg in puin lag, toen zij door Oostenrijk in bezit werd genomen. De vesting werd in 1715—1738 onder Keizer *Karel VI* naar het ontwerp van Prins *Eugenius* gebouwd. In 1849 is zij gedurende vijf maanden door kolonel *August* tegen *Bern* verdedigd en den 12den Augustus door den Russischen generaal *Luders* ontzet.

Karlskrona, eene wèl-gebouwde en aan de zeezijde versterkte handelsplaats aan de zuidkust van Zweden, is de hoofdstad van Blekinge- en Karlskrona-Län, ligt op Troszö en 8 andere kleine eilanden, is door eene houten brug ter lengte van 700 Ned. el met Pantarholm en vanhier door eene steenen brug met den vasten wal verbonden, dient tot hoofdstation voor de Zweedsche vloot, die er in eene oorlogshaven veiligheid vindt, en telt bijna 19000 inwoners (1883). Men heeft er veel handel en visscherij. Zij werd in 1680 door *Karel IX* gesticht en naar hem genoemd en bleef tot 1776 de zetel der admiraliteit. Zij heeft vermaarde dokken, werd in 1790 bijna geheel en al door de vlammen verwoest, en verkreeg in 1859 eene waterleiding.

De Mühlbrunnkolonnade te Karlsbad.

Karlsruhe, de hoofd- en residentiestad van het groothertogdom Baden, ligt in eene vlakte, 1½ uur gaans ten oosten van de Rijn en is

éene van de nieuwste en regelmatigste steden van Duitschland. Zij is in 1715 gesticht door Markgraaf *Karel Willem van Baden-Durlach* in den vorm van een waaier, waarvan het kasteel het uitgangspunt vormt. De straten, die ten getale van 9 op het slotplein uitloopen, zijn breed en van trottoirs voorzien. De fraaiste pleinen zijn er het slotplein met een gedenkteeken ter eere van *Karel Frederik*, vervaardigd door *Schwanthaler*, en 2 nieuwe fonteinen, de markt en het nieuwe plein in den „Erbprinzgarten". Tot de merkwaardigste gebouwen behooren er het groot-hertogelijk kasteel met den „Bleithurme", het middenpunt van 32 straten en lanen, die er zich als stralen van denzelfden cirkel vereenigen, en met eene boekerij met 100 000 boekdeelen en vele merkwaardige handschriften, — eene fraaie Evangelische kerk, in 1817 door *Weinbrenner* voltooid en voorzien van een toren ter hoogte van 75 Ned. el, — eene sierlijke R. Katholieke kerk, — eene fraaie synagoge, voleindigd in 1875, — het stadhuis, desgelijks met een hoogen toren, — het paleis der Standen, — de nieuwe schouwburg (1851—1853), — de kunsthal met schilderijen van *Dürer*, *Cranach*, *Correggio*, *Rubens*, *Rembrandt*, *Teniers*, *Holbein*, *Potter*, *Dou*, *Metzu*, *Mengs*, *Frommel*, *Overbeck*, *Schnorr*, *Schirmer*, *Lessing*, *Volz* enz. en met eene verzameling van oudheden, — de wintertuin enz.

Karlsruhe is de zetel der regeering. Voorts heeft men er een lyceum, eene hoogere burgerschool, eene militaire school, eene school voor schoone kunsten, een beroemd polytechnisch instituut met honderde leerlingen, twee kweekscholen voor onderwijzers, eene landbouwschool, een botanischen tuin en een zoölogischen tuin. Zij telde in 1880 ruim 49 000 inwoners. Tot de voornaamste fabrieken behooren er eene machinenfabriek (met 1 000 werklieden), eene wagenfabriek, eene fabriek van verzilverde voorwerpen, eene tabaksfabriek en onderscheidene meubelmakerijen, porseleinfabrieken, bierbrouwerijen en pottebakkerijen. De handel wordt er sterk bevorderd door den spoorweg, die van Manheim naar Basel loopt en Karlsruhe tevens met andere aanzienlijke steden verbindt. De omstreken zijn er zeer bevallig. — Het district *Karlsruhe* telde in 1880 op bijna 28 □ geogr. mijl ongeveer 407 000 inwoners.

Karlstadt, de hoofdstad van het evenzoo genoemde Zweedsche Län (ook Warmland geheeten en in 1883 op 307 □ geogr. mijl 260 000 inwoners tellend), ligt ten noorden van het Wenermeer op het eiland Tingvalla, aan den mond der Klara-elf en is door 2 bruggen met het vasteland verbonden. Zij is de zetel van een gouverneur en van een bisschop en heeft nog geen 8 000 inwoners. Zij werd in 1584 door Hertog *Karel* (later *Karel IX*) gesticht, bezat eene schoone kerk, een gymnasium met eene sterrenwacht en vele fabrieken, doch dat alles werd in 1865 eene prooi der vlammen. Zij is echter, naar een regelmatig plan, fraaier en grootscher uit hare asch verrezen. — Ook in Croatië, in het komitaat Agram, ter plaatse waar de Karona en de Dobra zich in de Koelpa uitstorten, ligt eene stad van dien naam met ruim 5 000 inwoners. Zij is de zetel van een Grieksch Katholieken bisschop en de voornaamste stapelplaats van het handelsverkeer in Croatië en Slavonië. Zij is door kunstwegen over de Alpen met de Adriatische Zee en door een spoorweg met Agram verbonden. — Het grensdistrict Karlstadt telt op 174 □ geogr. mijl 270 000 inwoners.

Karlstadt (Andréas Rudolf), eigenlijk *Bodenstein*, een ijverig voorstander der Hervorming, omstreeks het jaar 1480 te Karlstadt in Franken geboren, trok van de éene hoogeschool naar de andere en eindelijk zelfs naar Rome, om zijne weetgierigheid te bevredigen. Als baccalaureus biblicus begaf hij zich in 1504 naar Wittenberg, waar hij aanvankelijk als docent werkzaam was. Nadat hij in 1510 den rang van doctor in de godgeleerdheid verworven had, werd hij archidiaconus in de Stiftskerk en in 1511 rector der universiteit, hoewel hij er eerst in 1513 tot hoogleeraar werd benoemd. Toen reeds was hij wijd en zijd vermaard wegens zijne geleerdheid en welsprekendheid. In 1515 begaf hij zich nogmaals naar Rome, bestudeerde er het kerkelijk recht en keerde in den zomer van 1516 terug. Weldra trok hij partij voor *Reuchlin*, stelde zich in de bres voor de leer van *Augustinus* en deed den 26sten April 1517, nog vóor het optreden van *Luther*, 152 stellingen aanslaan, waarin hij zich, tegenover het gezag der Kerkvaders, beriep op het hoogere gezag des Bijbels en, waar dit niet toereikend was, op dat der rede. *Luther* noemde hem zijn leermeester, en toen de aflaatstrijd een aanvang nam, schaarde *Karlstadt* zich met geestdrift aan de zijde van zijn jongeren ambtgenoot. Niettemin ontstond door verschil van gevoelen over punten van ondergeschikt belang tusschen hen beiden eene verwijdering, die wrange vruchten droeg. Toen *Karlstadt* gedurende de gevangenschap van *Luther* op den Wartburg het werk der Hervorming te Wittenberg op eigen gezag doorzette, klom de wrevel van *Luther* ten top, zoodat deze niet rustte voordat *Karlstadt* van al zijne waardigheden beroofd en uit Saksen verbannen was. *Karlstadt* verwierp het gebruik van beelden in de kerken en beweerde, dat iedere gemeente het recht had om zich te hervormen. Daarenboven beschouwde hij het avondmaal bloot als eene gedachtenisviering en bestreed de lichamelijke aanwezigheid van *Christus* in het brood en den wijn. Hij weigerde zijne medewerking aan alle pogingen, die de grenzen van het kerkelijk gebied overschreden, zooals die van *Thomas Münzer*. Een vurig verlangen naar zijn Saksisch vaderland was oorzaak, dat hij zich in 1525 aan de harde voorwaarden onderwierp, waaronder *Luther* zijn terugkeer veroorloofde. Toen echter in 1528 de avondmaalsstrijd tusschen *Luther* en *Zwingli* zich op nieuw verhief, vernietigde hij wat hij herroepen had. Bedreigd door den toorn van *Luther*, nam hij de wijk naar Oost-Friesland, waar hij met grooten bijval als leeraar optrad, en toen *Luther* hem ook dáar vervolgde, noodigden de Zwitsersche Hervormers hem ten hunnent. Hier werd hij achtervolgens diaconus te Zürich, leeraar te Altstetten, archidiaconus te Zürich en eindelijk in 1534 hoogleeraar in de godgeleerdheid en prediker te Basel, waar hij in 1541 overleed.

Karlstein is een vermaard kasteel in Bohemen, 2¼ geogr. mijl ten zuidwesten van Praag. Het verheft zich zeer fraai op eene hooge en steile kalkrots, niet ver van de Beraun, werd in 1348—1357 door *Karel IV* gesticht en diende hem tot een landelijk verblijf. Gedurende den Dertigjarigen Oorlog werd het gedeeltelijk verwoest, doch in deze eeuw hersteld. In drie afdeelingen verheft zich het grootsche gebouw. Het voornaamste gedeelte bevat de St. Nikolaaskerk, de groote zaal, de ridderzaal en daarboven het eenvoudig woonverblijf van *Karel*. Het tweede gedeelte is de dekanij, waaronder zich de gevangenis en waarboven zich eene tweede kerk bevindt; in de dikte van den muur heeft men er de kapél der *H. Catharina*, wier muren bedekt zijn met geslepene Boheemsche edelgesteenten. Op het hoogste gedeelte der rots verrijst de toren, die bijna 40 Ned. el hoog is en 5 verdiepingen bevat. Gelijkvloers heeft men er eene gevangenis, daarboven de raadzaal, en hierboven de prachtig versierde Heilige Kruiskerk. Ook hier zijn de muren bedekt met edelgesteenten en met 130 levensgroote beeldtenissen van Heiligen enz. Op de vierde verdieping is er de groote zaal, waarin de Landdagen worden gehouden.

Karmarsch (Karl), een uitstekend Duitsch technoloog, geboren te Weenen den 17den October 1807, bezocht aldaar het polytechnisch instituut en was er van 1819 tot 1823 assistent in de technologie. In die dagen verscheen zijn: „Grundrisz der Chemie (1823)", gevolgd door de: „Einleitung in die mechanischen Lehren der Technologie (2 dln 1825)". In 1830 werd hij stichter en directeur der polytechnische school te Hannover, hield er tot 1840 voorlezingen over theoretische chemie en vervaardigde in 1835 een werktuig tot het copieeren van munten en andere reliefbeelden. Sedert 1835 was hij lid van het bestuur van het „Gewerbeverein" in Hannover en redigeerde tot 1857 hare: „Mittheilungen". In 1851 trad hij toe tot het Protestantsche kerkgenootschap, en als afgevaardigde uit den kring der docenten werd hij in 1851 lid van de Eerste Kamer, waar hij tot de toenmalige oppositie behoorde. Hij leverde vele bijdragen in de „Jahrbücher des Polytechnischen Instituts" en in de „Technologische Encyklopädie" van *Prechtl*, schreef een uitmuntend: „Handbuch der mechanischen Technologie (1837—1841, 2 dln; 5de druk, 1875)", in het Nederlandsch overgebracht door *G. Kuyper Hz.*, — met *Heeren* het voortreffelijke „Technisches Wörterbuch (3 dln; 2de druk, 1854—1857)", — „Beitrag zur Technik des Münzwezens (1856)", enz. Hij overleed te Hannover den 24sten Maart 1879.

Karmijn is een fraai, vuurrood pigment, hetwelk uit cochenille bereid wordt en tot de lakverven behoort. Men verkrijgt het door cochenille in kokend regenwater om te roeren, het vocht te filtreeren, het hierna met eene oplossing van aluin of met eene oplossing van aluin en koningswater te vermengen en den neêrslag op eene tegen de zon beschutte plek te drogen. — Men bereldt voorts eene betere soort van karmijn, wanneer men de cochenille uittrekt met eene verdunde oplossing van koolzuur calcium (waarbij, behalve de zuivere verfstof, ook eene eiwitachtige stof oplost) en de opgeloste stoffen met behulp van een zuur scheidt. Het karmijn komt vooral te pas bij het teekenen met waterverf en geeft eene fraaie, roode tint. Wegens zijn hoogen prijs wordt het karmijn dikwijls vervalscht met aluinaarde. — Het *blauw karmijn* is een kaliumzout van het indigoblauwsulphozuur, — en het *karmozijn* heeft eene donkerroode, in het blauwe spelende kleur.

Karnak, een dorp in Opper-Egypte, op den rechter oever van de Nijl en tegenover de bouwvalien van het aloude Theben, prijkt met vermaarde, gedeeltelijk goed bewaard gebleven, oud-Egyptische tempelgebouwen, en eene laan van reusachtige ramsphinxen loopt derwaarts. Merkwaardig zijn er vooral de Chonsoetempel, de Pylonen met eene breedte van 110 en eene hoogte van 40 Ned. el, de tempel van Ammon-Ra, de zaal der Boebastiden en het paleis van *Tothmes III*. Die bouwgewrochten, op verschillende tijden verrezen, omvatten eene tijdruimte van 2400 jaren, daar men er reeds bouwde onder Koning *Osertesen I* van het twaalfde Vorstenhuis (2812 jaren vóor Chr.) en ook nog ten tijde van de *Ptolemaeussen*, zooals blijkt uit de Cella Philippi, 323 jaar vóor Chr. verrezen.

Karnatik, eigenlijk *Karnâtaka* of *Karnata* (Zwart Land), heette weleer het zuidelijk gedeelte van Vóor-Indië tusschen 8 en 16° N.B. of van Kaap Comorin tot aan de rivier Kistna, tusschen de kust van Coremandel ten oosten en die van Malabar ten westen, zoodat het overeenkwam met het tegenwoordig presidentschap Madras. Het geslacht der Nabobs van Karnatik of van Arkot werd in 1801 op bevel van den Britschen stadhouder, den Markies *van Wellesley*, vervallen verklaard van het bezit des lands. De laatste Nabob overleed in 1855. De hoofdstad Arkot, 16 geogr. mijl ten west-zuidwesten van Madras in een gezond oord en aan den spoorweg gelegen, telt met haar gebied omstreeks 54000 inwoners en vervulde eene belangrijke rol gedurende den strijd tusschen de Engelschen en Franschen om het bezit van Indië.

Karneool noemt men eene bloed- tot vleeschroode, roodachtig-bruine, roodachtig-witte, gele, gewolkte, halfdoorzichtige tot doorschijnende, zelden melkwitte verscheidenheid van den chalcedoon (zie aldaar). De bloedroode soort is de kostbaarste.

Karnische Alpen (De), tusschen de Drave en de Venetiaansche vlakte zich verheffend, zie *Alpen*.

Karnoel of *Kurnool*, een heuvelachtig district in het Britsch-Indisch presidentschap Madras, telt op 346 □ geogr. mijl omstreeks een millioen inwoners, van welke $^9/_{10}$ de tot de Hindoe's behooren. De vruchtbaarheid van het land wordt er aanmerkelijk verhoogd door het in 1861 aangelegd en in 1871 voltooid hoofdkanaal, dat eene lengte heeft van 400 Ned. mijl, bij de stad Karnoel aan de Toengbhadra een aanvang neemt, in zuidoostelijke richting voortschrijdt en deze groote zijrivier der Kistna met de Pennerrivier verbindt. Dit kanaal is voorzien van 32 sluizen. — De *stad* Karnoel, 274 Ned. el boven de oppervlakte der zee gelegen, telt 23000 inwoners, heeft eene gemiddelde jaarlijksche temperatuur van 28,6° C. en is zeer ongezond.

Karnowitsj (Jewgenii Petrowitsj), een Russisch schrijver, geboren in 1823 in de nabijheid van Jaroslaw, ontving zijne opleiding te Petersburg en werd in 1845 leeraar in het Grieksch aan het gymnasium te Tula. In 1850 werd hij te Wilna bij de commissie van onderwijs geplaatst, maar nam in 1857 zijn ontslag uit den staatsdienst. Hij vestigde zich te Petersburg en werd in 1879 redacteur van het weekblad: „Ogolowski". Hij vertaalde de „Wolken" van *Aristóphanes*, leverde vele opstellen in tijdschriften en schreef o. a.: „Schetsen van het voormalig leven in Polen", — „De heerschappij van Biron", — „Over de deelneming van Rusland aan de bevrijding der Christenen van het Turksche juk", — „Driehonderdjarige betrekking tusschen Engeland en Rusland", — „De caesarewitsj Konstantijn Pawlowitsj", — „Liefde en trouw", — „De Malteeser ridders in Rusland", — en „Op de hoogte en in het dal".

Karnton. Bij het bereiden van boter komt het er vooral op aan, het botervet zoo veel mogelijk van de overige bestanddeelen der melk af te zonderen. Dit geschiedt door het karnen, eene bewerking, waardoor de vetbolletjes van room of melk door middel van stooten, schommelen, slaan, centrifugale beweging enz. eerst tot grootere, dan tot griesachtige deelen en eindelijk tot eene saâmgepakte vetmassa vereenigd worden.

De karnton of karnmachine, zooals men in den laatsten tijd tallooze wijzigingen van de van ouds gebruikelijke karnton genoemd heeft, moet voldoen aan de volgende voorwaarden: snel werken, — het botervet zoo volkomen mogelijk afscheiden, — geene moeielijkheid opleveren voor het uithalen van de boter, — gelegenheid geven om de temperatuur naar verkiezing te regelen, — gemakkelijk schoongemaakt kunnen worden, — en zoo min mogelijk metaal met de vloeistof in aanraking brengen.

De gewone karnton is een cylindervormig naar boven zich iets vernauwend houten vat, van boven met een trechtervormig deksel nauwkeurig gesloten. In het midden van het deksel kan door eene opening een houten steel, die van onder is vastgehecht aan eene met vele gaten doorboorde houten schijf, zich op en neer bewegen. Het vat wordt voor $^2/_3$de tot $^3/_4$de gevuld met de vloeistof, die men wil karnen. Dit laatste kan in eene kleine melkerij uit de hand geschieden door den steel op en neêr te bewegen. In eene grootere is het boveneinde van den steel aan den arm van eene beweegbare rol vastgemaakt, zoodat men door slingering de op- en neêrgaande beweging kan tot stand brengen. In nog grootere is de karnmolen in gebruik waarbij de beweging door een hond of door een paard veroorzaakt wordt.

Gelijk wij reeds zeiden, zijn de karnmachines wijzigingen van de karnton. Men heeft bijv. die van *Lavoisy*, bestaande uit een liggend vat, waarin eene as met 4 lange, diep uitgeholde vleugels rondloopt, — voorts het excentrische of diagonaal-karnvat van *Tindall*, waarin de room niet alleen eene wentelende, maar ook eene schommelende beweging ondergaat, — de boterwieg van *Sinclair*, inwendig door 2 houten traliën in 3 ruimten gescheiden en als eene wieg in beweging gebracht, zoodat de room tegen de tralieën breekt, — het Hollandsche dubbel stootkarnvat, door *Rennes* verbeterd, omgeven door een buitensten bak, die met koud of warm water kan worden gevuld, — de karntoestel van *Schwarz*, aan eene houten of stalen veer hangende en door het neêrdrukken en loslaten der veer in beweging gebracht, — de karnmachine van *Petit*, voorzien van een draadweefsel en van eene as met vleugels, die de boterklonten bij de omdraaiing tegen dat weefsel slingeren, — de verschillende luchtkarnmachines, waarin zich op eene rol geplaatste vleugels bewegen, die groote hoeveelheden lucht in de vloeistof drijven, — en de centrifugaalmachine of het turbinekarnvat van *Stjernsvärd* met 2 holle armen, welke snel worden rondgedraaid. Wij hebben weinig meer dan de benamingen dier verschillende karnmachines opgegeven, omdat zij volgens veler beweren, niet veel verbetering hebben aangebracht aan de sedert lang bekende karnton. Men heeft ook andere middelen voorgesteld om boter te maken. Zie onder *Boter*.

Karokol, zie *Wijngaardslak*.

Karolath, eigenlijk *Karolath-Beuthen-Schönaich*, is een vorstendom in het Pruisische district Liegnitz, behoort aan het evenzoo genoemd vorstelijk geslacht en telt op $4^1/_2$ □ geogr. mijl 15 000 inwoners. In de hoofdplaats, een dorp aan de Oder, verheft zich het kasteel van den tegenwoordigen eigenaar, Prins *Karel*, geboren den 14den Februari 1845.

Karoline of *Caroline* is de vrouwelijke naam van *Karel*. Daaronder vermelden wij:

Karoline Amalie Elizabeth, de gemalin van *George IV*, koning van Groot-Britanje en Hannover. Zij was de tweede dochter van Hertog *Karl Wilhelm Ferdinand van Brunswijk* en Prinses *Augusta* van Engeland, eene zuster van *Georg III*. Zij werd geboren den 17den Mei 1768 en huwde in 1795 met den toenmaligen Prins *van Wales*. Zij schonk hem het volgende jaar eene dochter, doch terstond daarna scheidde de Prins van haar. Na dien tijd woonde zij, verwijderd van het Hof, op een landgoed te Blackheath en verwierf als het slachtoffer van de losbandige levenswijs van haren gemaal de sympathie des volks. Geruchten omtrent haren wandel gaven den Koning aanleiding, daarnaar in 1806 een onderzoek te doen instellen, doch zij werd onschuldig bevonden. Nadat een voorstel ter harer gunste in het Parlement door de ministerieele meerderheid verworpen was, ontving zij in 1814 verlof om zich naar Brunswijk te begeven en vervolgens eene reis te doen. Met haren gunsteling, den Italiaan *Bergami*, bezocht zij Duitschland, Italië, Griekenland, den Archipel en Syrië en toefde na hare terugkomst meestal op eene villa aan het Meer van Como. Toen haar gemaal in 1820 den troon beklom, deed men haar het voorstel om afstand te doen van hare rechten als Koningin en te beloven, dat zij nimmer naar Engeland zou terugkeeren, terwijl zij daarentegen een jaargeld zou genieten van 50 000 pond sterling. Daarin echter wilde zij niet treden, maar hield den 6den Juni een luisterrijken intocht in Londen. Nu trad de minister *Liverpool* in het Parlement tegen haar op met eene

beschuldiging van echtbreuk. Schoon bij de behandeling dezer zaak menig schandaal aan het licht kwam, verhief zich de stem des volks zoo sterk ter harer gunste, dat men de strafbill, die reeds het Hoogerhuis bereikt had, moest ter zijde leggen. Niettemin weigerde men haar de Kroon op den kroningsdag van *Georg IV*, ja, men wees bij die plechtigheid haar af aan de poort der Westminsterabdij. Zij overleed kort daarna ten gevolge van hevige gemoedsbewegingen, bij die gelegenheid ondervonden, namelijk op den 7den Augustus 1820. Hare dochter *Charlotta Augusta* overleed in 1817 als de gemalin van *Leopold*, later koning van België.

Karoline Maria de gemalin van *Ferdinand I*, koning der beide Siciliën. Zij was eene dochter van Keizer *Frans I* en *Maria Theresia*, werd geboren den 13den Augustus 1752 en trad in het huwelijk den 12den Augustus 1768. Zij hield zich bij voorkeur bezig met staatkundige aangelegenheden. In het huwelijkscontract was bepaald, dat zij na de geboorte van een mannelijken troonopvolger zitting zou nemen in den staatsraad. Doch reeds vóór dien tijd wist zij den minister *Tanucci*, die zoowel het vertrouwen des Konings als de toegenegenheid der Napolitanen bezat, te verwijderen om onder zijn opvolger *Sambuca* grooteren invloed te hebben op haren gemaal en op den gang der zaken. Nadat ook deze zijn ontslag genomen had, verhief zij een vreemdeling, *Acton* genaamd, tot eerste minister, en deze haalde zich door verkwisting der gelden van den Staat de algemeene ontevredenheid op den hals. Wie hem weêrstreefden, werden echter vervolgd als aanhangers van het Fransche Jacobinismus, doch juist door de veelvuldige inhechtenisnemingen, verbanningen en terechtstellingen werd de zucht tot verzet aangevuurd bij het volk. Om aan de algemeene ontevredenheid afleiding te verschaffen, verklaarde de Koning den oorlog aan de Fransche Republiek, doch de nederlaag van *Mack* bracht de Franschen eerlang voor de poorten van Napels, zoodat de Koning en de Koningin eene wijkplaats moesten zoeken op Sicilië onder Britsche bescherming. Toen voorts de opstand tegen de Republikeinen, door den cardinaal *Ruffo* in Calabrië gewekt, in 1799 den Koning veroorloofde naar Napels terug te keeren, verkreeg, alweder door bemiddeling der Koningin, de befaamde Lady *Hamilton* een verderfelijken invloed op den loop der zaken. De capitulatie van Napels werd vernietigd en eene staatsjunta benoemd, die onder het voorzitterschap van *Speziale* de aanhangers en ambtenaren van het tusschenbestuur in ballingschap verwees, totdat de zegepraal der Franschen bij Marengo eene nieuwe omwenteling veroorzaakte. Daar de herovering van Napels met hulp der Engelschen naar haren wensch niet spoedig genoeg geschiedde, kwam zij daarover in ongenoegen met Lord *Bentinck*, den opperbevelhebber der Britsche krijgsmacht, vertrok in 1811 over Constantinopel naar Weenen en overleed op Schönbrunn den 8sten September 1814.

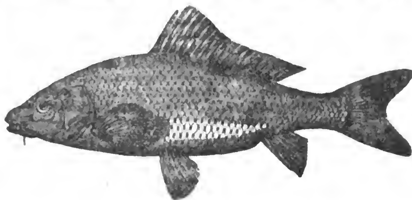
Karoline Mathilde, de gemalin van *Christiaan VII*, koning van Denemarken. Zij was eene dochter van den Prins *van Wales*, werd geboren den 22sten Juli 1751, trad in 1766 in het huwelijk en schonk in 1768 het levenslicht aan *Frederik VI*. De grootmoeder en stiefmoeder van haren gemaal waren haar weinig genegen, omdat zij zich door vriendelijkheid en weldadigheid onderscheidde, doch zij vond aanvankelijk daarvoor vergoeding in de liefde van haren echtgenoot. Eerst toen deze van eene langdurige reis door Europa ziek en zwak terugkeerde en haar met minder oplettendheid behandelde, werd zij onverschilliger jegens hem en tegelijkertijd bitter tegen zijne stiefmoeder en wantrouwend jegens de hovelingen. Haar echtgenoot merkte dit nauwelijks op, maar zijne stiefmoeder des te meer. Omstreeks dien tijd verwierf *Struensee*, de lijfarts des Konings, de gunst der jonge Koningin en zij werd ten laatste in de samenspanning van dezen betrokken. Nadat zij den 17den Januari 1772 in hechtenis genomen was, bracht men haar met hare dochter *Louiza Augusta*, toen slechts een half jaar oud, naar de vesting Kronborg, waarna eene daartoe benoemde commissie het vonnis der echtscheiding uitsprak. Volgens eene schikking tusschen de Engelsche en Deensche Regeering werd haar Celle als verblijfplaats aangewezen, waar zij, schoon algemeen geacht en bemind, den 10den Mei 1775 van verdriet overleed.

Karolingen (Carlovingiens) is de naam der leden van het geslacht van Keizer *Karel de Groote*. *Arnolf*, bisschop van Metz, afkomstig uit een aanzienlijk Romeinsch geslacht, wordt voor den stamvader gehouden; hij overleed in 631. Zijn zoon *Ansegisil* trad in het huwelijk met *Begga*, eene dochter van *Pipyn de Oude*, majordomus in Austrasië, en de zoon van *Ansegisil*, namelijk *Pipyn van Herstal*, verkreeg de waardigheid van majordomus over de 3 Staten van het Frankische Rijk. Van dien tijd af waren de *Merovingen* slechts schijnkoningen. *Pipyn* († 714) werd opgevolgd door zijn kleinzoon *Theobald*, doch zijn onwettige zoon *Karel Martel* zag zich door de Austrasiërs tot majordomus benoemd en verkreeg ook in de beide andere Staten deze waardigheid. Hij overleed in 741, terwijl de troon reeds sedert 737 ledig stond. Zijne beide zonen *Karelman* en *Pipyn de Korte* verdeelden de landen, die eerlang onder de heerschappij kwamen van laatstgenoemde. Deze stiet den laatsten *Merovinger* van den troon en werd als Frankisch Koning gekroond. Hij maakte een aanvang met de verovering van Italië en overleed in 768. Zie voorts onder *Frankrijk*.

Károlyi von Nagy-Károly (Aloys, graaf), een Oostenrijksch diplomaat en eenige zoon van den in 1863 overleden Graaf *Ludwig Károlyi*, uit zijn huwelijk met Prinses *Ferdinande zu Kaunitz-Rietberg*, werd geboren te Weenen den 8sten Augustus 1825, aanvaardde in 1845 de betrekking van attaché bij het gezantschap te Berlijn, in December 1848 bij dat te Petersburg, zag zich voorts toegevoegd aan Prins *Felix Schwarzenberg*, bekleedde achtervolgens diplomatieke posten te Hannover, Bern, Rome, Athene, Londen, Kopenhagen en Petersburg, nam na den dood van Graaf *Colloredo* in 1859 te Zürich als eerste gevolmachtigde deel aan de vredesonderhandelingen met Frankrijk en Italië en onderteekende den Vrede van Bern. Sedert het einde van 1859 was hij gezant te Berlijn en bleef aldaar tot

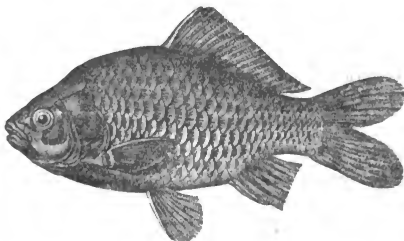
aan het uitbarsten van den oorlog van 1866. Tot hem zeide *von Bismarck* in 1862, dat Oostenrijk zijn zwaartepunt naar Pest moest verplaatsen. Den 22sten December 1871 keerde hij als gezant terug naar Berlijn, vertegenwoordigde in 1878 met *Andrassy* en *Haymerle* Oostenrijk op het Congrès te Berlijn en werd tegen het einde van 1878 de opvolger van *von Beust* als gezant te Londen.

Karpers (Cyprini) is de naam eener zeer talrijke familie van *Weekvinnige visschen*, die in het bezit zijn van buikvinnen en die men bijkans overal in zoet water aantreft. Zij onderscheiden zich door het gemis van kaaktanden en de aanwezigheid van keeltanden, door eene enkelvoudige, midden op den rug geplaatste rugvin, door groote, glanSrijke schubben en door eene samengesteide zwemblaas, die door knobbels in verband staat met den schedel en met de gehoororganen. Het zijn gezellig levende visschen met week, wit vleesch, van vele graten doorweven; zij voeden zich met wormen, insecten en waterplanten, verbergen zich gaarne in het slib en strekken op hunne beurt tot voedsel voor de roofvisschen onzer rivieren. Tot deze familie telt men de *eigenlijke karpers* (Cyprinus), waartoe de *gewone karper* (C. carpio) behoort, waarvan wij hierbij eene afbeelding geven. Men meent, dat hij $1\frac{1}{2}$ Ned. el lang en 35 Ned. pond zwaar worden en eenwen lang leven kan. Onze grootste karpers zijn echter niet langer dan $\frac{1}{2}$ Ned. el en niet zwaarder dan 2 of 3 Ned. pond. Hunne kleur is gewoonlijk op den rug olijfgroen, vervolgens geelachtig en onder den buik vuilwit. Zij verkeeren gaarne in water met een slijkerigen bodem; ook kan men hen in vochtig mos of gras weken lang in het leven houden. Velen kweeken karpers in daartoe bestemde vijvers, omdat hun vleesch voor zeer smakelijk gehonden wordt. Eene verscheidenheid met zeer groote schubben en kale plekken draagt den naam vau *spiegelkarper*. Voorts behooren tot hetzelfde geslacht: de *steenkarper* (C. carassius) met een zeer hoog lichaam (zie bijgaande figuur) en zelden langer dan 3 Ned. palm, — de *goudvisch* (C. auratus), die afkomstig is van China en Japan, doch thans ook onze vijvers en vischkommen versiert, — de *zeelt* (C. tinca), groenachtig van kleur en zelden langer dan 3 Ned. palm, — de *voren* (C. rutilus) met middelmatig groote schubben, — de *nesteling* of *alft* (C. albnrnns), — de *brasem* (C. brama) met eene lange aarsvin, enz.

De karper (*Cyprinus carpio*).

Karpinski (Franciszek), een Poolsch dichter, geboren den 4den October 1741 te Holosko in Galicië, ontving zijne opvoeding aan de Jezuïetenschool te Lemberg, vertoefde voorts tot zijne verdere ontwikkeling eenigen tijd te Weenen en vestigde zich toen als pachter in Galicië. In 1783 werd hij secretaris bij Prins *Adam Czartoryiski* te Warschau, aan wien hij een gedeelte zijner geschriften had opgedragen, en kwam alzoo in aanraking met Koning *Stanislaus Augustus*. Het leven aan het Hof en zijne latere betrekking als opvoeder in Vorstelijke Huizen viel inmiddels weinig in den smaak van den vrijmoedigen, oprechten en nauwgezetten man. In 1791 ontving hij twee op de heide van Bialowicz gelegene staatsgoederen voor den tijd van 50 jaren onder voorwaarde van ze te bebouwen. Door de wereld vergeten, was hij hier een vader zijner onderdanen, stichtte er eene school en gaf er somtijds zelf onderwijs. In zijne laatste levensjaren verviel hij echter tot kinderlijke onnoozelheid en overleed den 4den September 1825. Zijne liederen onderscheiden zich door eenvoudigheid en diep gevoel; zij leven in den mond des volks. Zijne geschriften, uitgegeven door *Dmochowski* (4 din, 1804; 2de druk, 1836) bevatten liederen, idyllen, eene berijming der Psalmen, het treurspel „Judyta" en onderscheidene opstellen in proza, — en zijne gedenkschriften werden door *Moraczewski* (2de druk, 1849) in het licht gezonden.

De steenkarper (*Cyprinus carassius*).

Karr (Alphonse), een verdienstelijk Fransch letterkundige, geboren te München den 24sten November 1808, was een zoon van den pianovirtuoos *Henry Karr*, die zich in 1802 te Parijs gevestigd had. Hij ontving aldaar zijne opleiding, was eenigen tijd werkzaam als onderwijzer aan het Collége-Bourbon en werd toen medewerker aan den „Figaro". Eene ongelukkige liefde gaf hem aanleiding tot het schrijven van den roman „Sous les tilleuls (1832, 2 dln)", die met bijval gelezen werd. Een mengsel van vroolijke spotternij en diep gevoel, van scherpzinnige uitspraken en innige gezegden verleent aan dit werk eene eigenaardige bekoorlijkheid, al is het ook niet van gedwongen geestigheid vrij te pleiten. Daarna verschenen: „Une heure trop tard (1833)", — „Vendredi soir (1835)", — „Le chemin le plus court (1836)", naar men wil het verhaal van zijn ongelukkig huwelijk, — „Geneviève (1838)", een dichterlijk verhaal, — en „Clotilde (1839)". Hij onderscheidt zich door een eenvoudigen, bijtenden stijl; hij houdt niet van beelden, maar van feiten, — niet van bijvoegelijke naamwoorden, maar van kernachtige gezegden. Door overdreven eenvoudigheld wordt echter zijn stijl wel eens onverstaanbaar. Voorts werd *Karr* in 1839 hoofdredacteur van den „Figaro" en stichtte het hekelend maandschrift: „Les Guêpes", waarin hij de gebreken en dwaasheden van zijne landgenooten ten toon stelde, terwijl hij zich daardoor veler ongenoegen op den hals haalde. Ook leverde hij andere hekelschriften, zooals: „Une poignée de vérités (1857)" en „Menus propos (1859)". Later vestigde hij zich te Nizza, waar hij zich met tuinbouw en bloemkweekerij bezig hield en schreef tevens een vervolg op de „Guêpes (1858, 1859)". Eene uitgave zijner gezamenlijke werken verscheen in 1860. Voorts schreef hij nog: „La promenade des Anglais (1874)", — „Promenades au bord de la mer (1875)", — „Le crédo du jardinier (1875)", — „Plus ça change, plus c'est la même chose (1875)", — „L'art d'être malheureux (1876)", — „On demande un tyran (1877)", — „Notes de voyage d'un casanier (1879)", — „Le livre de bord. Souvenirs, portraits, notes au crayon (1880)", — en „Grains de bon sens (1880)".

Kars, eene vesting, te voren de hoofdstad van een afzonderlijk ejaleet en later van een liwa van het ejaleet Erzeroem of Turksch Armenië, maar in 1878 aan Rusland afgestaan, ligt 24 geogr. mijl ten noordoosten van Erzeroem en 8 geogr. mijl ten zuidwesten van de Russische grensvesting Gumri of Alexandropol, 1900 Ned. el boven de oppervlakte der zee in de uitgestrekte, mild-besproeide, met dorpen versierde hoogvlakte van Sjiragh, aan de oostzijde van een geweldig rotsgevaarte en aan de Kars-Tsjai (Akhoerean), die hier door een diep dal eerst noord-, dan oostwaarts vloeit en tusschen Gumri en de bouwvallen van Ani zich uitstort in de Arpatsjai. De huizen, meestal met meer dan ééne verdieping voorzien, zijn grootendeels van zwarte basaltblokken gebouwd, de straten eng en morsig. Deze stad is de zetel van een Pasja en van een Armenischen bisschop; ook is zij eene vermaarde bedevaartplaats der Mohammedanen, dewijl er zich hooggevierde moskeeën en de graven van onderscheidene Heiligen bevinden. Daar zij niet ver van de grenzen van Turkije en Rusland verwijderd is, bezit zij eene bonte bevolking van Turken, Koerden, Armeniërs, Georgiërs en Perzen, wier aantal in het begin dezer eeuw op 50 000 werd geschat. Velerlei rampen — inzonderheid hare verovering door de Russen in 1828 — hebben haar zeer ontvolkt, zoodat zij thans slechts 12 000 zielen telt. De nijverheid bepaalt er zich hoofdzakelijk tot de vervaardiging van wollen stoffen, tapijten en vilt. De doorvoerhandel is er aanzienlijk; tot de uitvoerartikelen behooren er graan, hout en zout. De vesting wordt als de sleutel van Klein-Azië beschouwd; zij is een onregelmatige veelhoek van steenklompen met een dubbelen wal en 4 torens. In den noordwesthoek verheft er zich de citadél, die zeer sterk is, maar beheerscht wordt door de nabijgelegene bergen. Op den oostwaarts gelegen Karadagh zijn echter sedert 1855 aanzienlijke versterkingen aangebracht, en men heeft daarenboven het geheele stadsgebied door vestingwerken omringd. — In de 9de en 10de eeuw was deze stad de zetel van een Armenisch Vorstenhuis. In de 11de eeuw kwam zij in de macht der Seldsjoeken, in de 13de in die der Mongolen en in 1387 werd zij door *Timoer* verwoest. Gedurende de Perzisch-Turksche oorlogen werd zij meermalen belegerd en ingenomen en in 1828 maakte de Russische veldheer *Paskewitsj* zich van de stad meester, waarna de citadél bij verdrag overging. In den Krimoorlog werd Kars op last van den Engelschen generaal Sir *Fenwick Williams* door den luitenant-kolonel-ingenieur *Atwell Lake* in eene sterke vesting herschapen. Een storm der Russen werd afgeslagen, doch de belegering duurde voort, de bezetting werd door chólera en hongersnood geteisterd en er was geene hoop op ontzet, zoodat generaal *Williams* den 27sten November 1855 de vesting en 3 dagen later zich zelven met 12000 man moest overgeven. Na den Vrede van Parijs (1856) werd de stad weder door de Russen ontruimd. In den jongsten Russisch-Turkschen Oorlog (1877—1878) werd Kars, waar de herstelde vestingwerken zich in goeden staat bevonden, reeds in Mei 1877 door de Russen onder *Loris Melikow*, die bij Saim eene versterkte legerplaats betrokken, van alle kanten ingesloten en alle uitvallen der Turken teruggeslagen. Den 17den Juni begon het bombardement, en dit werd na den rampspoedigen slag bij Sewin (25 Juni) nog heviger, om de vesting tot eene spoedige overgave te dwingen. Daar dit niet gelukte, moesten de Russen den 9den Mei Juli de belegering van Kars opbreken, en den 10den Juli vereenigde zich *Moekhtar-Pasja* met het garnizoen van Kars, dat hem te gemoet was getrokken. Eerst toen de Russen den 15den October de overwinning bij den Aladja Dagh behaald hadden, vertrok *Moekhtar* weder uit Kars, waar hij eene bezetting van 10 000 man achterliet, die echter gebrekkig van het noodige waren voorzien. *Loris Melikow* hervatte aanstonds de belegering. Den 15den November werd het bombardement geopend met 200 stukken geschut en de vesting in den nacht van 17 op 18 November stormenderhand veroverd. Bij den Vrede van Berlijn (13 Juli 1878) werd zij aan

Rusland afgestaan. — Het *gouvernement* Kars, tot Russisch Armenië behoorend, telt op 344 □ geogr. mijl ruim 114 000 zielen (1880).

Karschin (Anna Luise), eigenlijk *Karsch*, eene Duitsche dichteres, geboren den 1sten December 1772 op eene landhoeve bij Schwibus aan de grenzen van Silezië, werd na den dood van haren vader, die eene herberg hield, door haar oom, een ambtman, opgevoed. Hare moeder, die weinig tevreden was over den lust harer dochter om steeds te lezen en te schrijven, bracht haar in een dienst, waar zij de koeien moest hoeden, doch tevens kennis maakte met een herdersknaap, die haar van boeken voorzag. Het lezen gaf haar toen reeds aanleiding tot het vervaardigen van gedichten, die in weêrwil van hun gebrekkigen vorm nog altijd bewondering wekken. Nadat zij nog eenigen tijd als kindermeisje gediend had, trad zij naar den wensch van hare moeder op haar 17de jaar in het huwelijk met den lakenwever *Hirsekorn* te Schwibus, een twistziek en gierig man, dien zij te voren niet eens gezien had en met wien zij gedurende 11 jaren een ellendig huwelijksleven leidde. Nadat zij van hem gescheiden was en een jaar van kommer doorgebracht had, trouwde zij, al weder op aandringen van hare moeder, met den kleermaker *Karsch* uit Fraustadt, een dronkaard, die alles verkwistte wat hijzelf en wat zij met gelegenheidsgedichten verdiende. Nadat zij zich in armoedigen toestand met haren man naar Groszglogau begeven had, werd zij door den Baron *von Kottwitz*, die haar ruimschoots van al het noodige voorzag, naar Berlijn gezonden, waar zij den schoonsten tijd van haar leven doorbracht. Men stelde haar voor in de voornaamste gezelschappen en verbaasde zich over de groote gemakkelijkheid, waarmede zij improviseerde en gedichten schreef. *Ramler*, *Mendelssohn*, *Gleim* en anderen beijverden zich om haar te ondersteunen, terwijl *Sulzer* hare „Auserlesene Gedichte (1764)" uitgaf en haar daardoor 2 000 thaler bezorgde. De Graaf *von Stolberg-Wernigerode* en anderen schonken haar een jaargeld, doch dit alles was nog niet voldoende voor het onderhoud van haar, hare 2 kinderen en haren broeder. *Frederik II*, bij wien zij zich vervoegde, verleende haar niet veel troost, doch van zijn opvolger *Friedrich Wilhelm II* ontving zij een klein huis te Berlijn. Zij overleed aldaar den 12den October 1791. Deze dichteres was inderdaad een verwonderlijk verschijnsel; zijn hare verzen ook niet onberispelijk, toch geven zij getuigenis van diep gevoel, groote kracht en heilig vuur. De lof, dien men haar toezwaaide — immers men noemde haar zelfs „De Duitsche Saffo" — werkte niet gunstig op haar talent, dat zich weldra verslaafde aan rijmelarij. Zij is de moeder van *Karoline Luize von Klenke*, die gedichten en tooneelspelen schreef, en de grootmoeder der Duitsche schrijfster *Helmina von Chézy*.

Karseboom (Frans Frederik), een verdienstelijk Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren den 23sten Mei 1815 te Amsterdam, bezocht het gymnasium en vervolgens het athenaeum aldaar, promoveerde in de rechten, werd vervolgens substituut-griffier en substituut-officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank te Amsterdam en in 1857 advocaat-generaal en in 1871 procureur-generaal bij den Hoogen Raad te 's Gravenhage. Hij was voorts werkzaam in verschillende maatschappelijke betrekkingen, werd lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van de Leidsche Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, voorts ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, plaatste in tijdschriften verschillende opstellen en overleed te Leersum den 8sten Augustus 1878.

Karsman (Jakob), een Vlaamsch dichter, geboren te Antwerpen den 22sten Januari 1818, koopman in diamanten en een ijverig bezoeker der letterkundige kringen aldaar, schreef: „De heilige Katrina van Zweden (1843)", — „Dichtruiker (1844)", — „Sebastiaan van Portugaal, een berijmd verhaal (1844)", — „Zangloover (1854)", — „Lierblaadjes (1855)", — en „Luitgalmen (1857)".

Karst (De), in het Italiaansch *Carso* en bij de Ouden *Carusavius*, is de naam van eene bergvlakte van kalksteen ter hoogte van 500 Ned. el, welke over het oostelijk gedeelte van Kraïn en over het Oostenrijksch kustland in eene zuidoostelijke richting zich uitstrekt van de Isonzo tot aan de Golf van Quarnéro. Men verdeelt hem in den *Karst van Triëst* en in den *Tsjitsjer Grond*. De eerste ligt in het noorden tusschen de Wippach en de Recca, de Isonzo en de Golf van Triëst, heeft aan zee steile wanden en verheft zich in den Nanos ter hoogte van 1 300 Ned. el. Laatstgenoemde ligt meer zuidwaarts in Istrië en rijst in den Monte Maggiore ten westen van de Golf van Quarnéro tot eene hoogte van 1 400 Ned. el. De geheele Karst bestaat uit een kalksteengevaarte met talrijke grotten en holen op een grondslag van zandsteen en vormt eigenlijk eene hoogvlakte, waarop hier en daar eenige bergspitsen geplaatst zijn. Hij is meerendeels onvruchtbaar, en door zijne kloven stroomen onderaardsche rivieren. Op eenige plaatsen vindt men er steenkolen of is zijne oppervlakte met maïsvelden en wijngaarden bedekt. Onder de vele grotten is de Adelsberger Grot het meest vermaard, en in hare nabijheid heeft men het merkwaardig Czirknitzer Meer.

Karsten. Onder dezen naam vermelden wij:

Een Duitsch geslacht, welks leden zich vooral op het gebied der wis- en natuurkunde verdienstelijk hebben gemaakt. Tot hen behooren: *Wenzeslaus Johann Gustav Karsten*, geboren te Neubrandenburg den 15den December 1732 en overleden den 17den April 1787 als hoogleeraar in de natuurkunde te Halle; hij heeft zich bekend gemaakt door onderscheidene wiskundige werken. — *Dietrich Ludwig Gustav Karsten*, een zoon van den voorgaande, geboren den 5den April 1768 te Bützow en overleden den 20sten Mei 1810 als geheim opperbergraad en lid der Académie van Wetenschappen te Berlijn; hij leverde belangrijke geschriften over delfstofkunde. — *Franz Christian Lorenz Karsten*, een broeder van *Wenzeslaus*, geboren den 3den April 1751 en overleden den 28sten Februari 1829, nadat hij eerst te Bützow en vervolgens te Rostock de betrekking had bekleed van hoogleeraar in de staathuishondkunde. — Zijn zoon *Karl Johann Bernard Karsten*, geboren den 26sten November 1782, een uitstekend delfstofkundige.

Hij werd in 1819 benoemd tot geheim opperbergraad bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken te Berlijn en stierf den 22sten Augustus 1853. Van zijne geschriften noemen wij: „Handbuch der Eisenhüttenkunde (3de druk, 5 din, 1841)", — „System der Metallurgie (1831—1832, 5 dln)", — „Lehrbuch der Salinenkunde (2 dln, 1846)", — „Ueber die kohligen Substanzen des Mineralreichs (1826)", — „Metallurgische Reise durch ein Theil von Baiern und Oesterreich (1821)", — „Das erzführende Kalksteingebirge von Tarnowitz (1826)", — „Philosophie der Chemie (1843)", — en „Grundrisz der deutschen Bergrechtslehre (1828)", benevens talrijke opstellen in tijdschriften. Ook was hij lid der Eerste Kamer, alwaar hij tot de partij der vrijzinnigen behoorde. — Zijn oudste zoon *Hermann Karsten*, geboren te Breslau den 3den September 1809. Hij studeerde te Rome en Berlijn in de wis- en natuurkunde, oefende zich na zijne promotie nog een jaar te Königsberg onder *Bessel* en vestigde zich in 1830 als privaatdocent te Rostock, waar hij in 1832 hoogleeraar werd in de sterren-, wis- en delfstofkunde en in 1862 directeur der zeevaartschool. Behalve den „Kleinen astronomischen Almanach (1840—1851)", voor zeelieden bestemd, schreef hij een „Beitrag zur Berichtigung der Sterblichkeitstafeln (1845)" en een „Lehrbuch der Krystallographie (1861)". Hij overleed te Bad Reinerz in Silezië den 26sten Augustus 1877. — Zijn jongere broeder *Gustav Karsten*, geboren den 24sten November 1820 te Berlijn. Deze studeerde desgelijks in de wis- en natuurkunde en vestigde zich in zijne geboortestad als privaatdocent. In 1847 werd hij hoogleeraar te Kiel en hij schreef een: „Lehrgang der mechanischen Naturlehre (1851—1853, 3 dln)", — „Untersuchungen über das Verhalten der Auflösungen des reinen Kochsalzes in Wasser (1846)", — „Beiträge zur Landeskunde der Herzogthümer Schleswig und Holstein (1869—1878, 2 dln)", — „Denkschrift über den groszen norddeutschen Kanal (1865)", — „Gemeinfäszliche Bemerkungen über die Elektrizität des Gewitters und die Wirkung der Blitzableiter (1879)", — en „Periodische Erscheinungen des Pflanzen- und Thierreichs in Schlezwig-Holstein (1879)". Sedert 1863 geeft hij met andere geleerden de „Allgemeine Encyklopädie der Physik" in het licht. In 1878 zag hij zich te Altona gekozen als afgevaardigde naar den Duitschen Rijksdag. — Een neef van beide laatstgenoemden, *Hermann Gustav Wilhelm Karl Karsten*, geboren den 6den November 1817 te Stralsund. Hij studeerde eerst te Rostock in de pharmacie, daarna te Berlijn in de botanie, promoveerde aldaar, volbracht in 1843—1847 en 1848—1856 wetenschappelijke reizen door Venezuëla, Nieuw-Granada en Quito en werd daarna hoogleeraar in de kruidkunde aan de universiteit te Berlijn. Hij schreef onder anderen: „Die Vegetationsorgane der Palmen (1847)", — „Flora Columbiae (1857 enz., met vele platen)", — „Gesammelte Beiträge zur Anatomie und Physiologie der Pflanzen (1865)", — „Die geognostischen Verhältnisse Neugranadas (1856)", — „Das Geschlechtsleben der Pflanzen und die Parthenogenesis (1860)", — „Histologische Untersuchungen (1862)", — „Entwickelungserscheinungen der organischen Zelle (1863)", — „Gesammelte Beiträge zur Anatomie und Physiologie der Pflanzen (1865)", — „Chemismus der Pflanzenzelle (1869)", — „Faulnis und Ansteckung (1873)", — en „Deutsche Flora. Pharmaceutisch-medizinische Botanik (1880)". Ook redigeerde hij van 1865—1867 de „Botanische Untersuchungen aus dem physiolog. Laboratorium der landwirtschaftlichen Lehranstalt in Berlin".

Jan Wiedemann Karsten, een Nederlandsch wiskundige. Hij werd geboren te Leeuwarden den 2den November 1775 en was de zoon van onbemiddelde ouders. Een oom te Sas van Gent belastte zich met zijne opvoeding en hij kwam onder de leiding van generaal *Krayenhoff* door eigen oefening zoover, dat men hem in 1807 benoemde tot landsarchitect van Friesland en in 1811 tot hoofdingenieur van den waterstaat in Groningen en Drenthe. Later zag hij zich bevorderd tot hoofdingenieur der eerste klasse bij den algemeenen dienst, en hij overleed den 30sten Januari 1825. Hij schreef: „Handleiding tot de kennis der meetkunde (1797)", met goud bekroond, — „Voorlezing over het oude planken voetbad, tusschen Ter Apel en Valthe in 1818 ontdekt (1819)", — en „Volksmeetkunde of onderwijs tot nuttig gebruik (1822)", desgelijks met goud bekroond.

Simon Karsten, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige uit de school van *van Heusde*. Hij werd geboren te Utrecht den 13den Juni 1802, zag zich in 1818 aldaar onder de académieburgers opgenomen, wijdde zich met uitstekend gevolg aan de studie der letteren en werd er nog vóór zijne promotie (1822) derde praeceptor aan het gymnasium. In 1825 promoveerde hij in de letteren op eene dissertatie: „Pindari carmina tria, Olympiorum II et VI, Pythiorum I", die hem als een degelijk literator deed kennen en hem de vriendschap bezorgde van den hoogleeraar *Geel*. In 1826 werd hij tweede praeceptor aan het Koninklijk Athenaeum te Brussel. Hier was hij werkzaam tot aan de Belgische omwenteling en maakte er een aanvang met zijn geschrift: „Philosophorum Graecorum veterum praesertim qui ante Platonem floruerunt operum reliquiae (1828—1838)", hetwelk *Xenóphanes*, *Parménides* en *Empedócles* bevat en van eene uitgebreide bronnenstudie getuigt. Nadat hij een paar jaren ambteloos had doorgebracht, werd hem het 3de praeceptoraat aan het gymnasium te Utrecht weder aangeboden, hetwelk hij aannam. In het volgende jaar echter werd hij rector te Amersfoort en in het begin van 1840 hoogleeraar te Utrecht in plaats van den overleden *van Heusde*. Hij aanvaardde die betrekking met eene „Oratio de antiquarum literarum doctrina cum philosophia conjungenda", belastte zich met de lessen in de Grieksche taal, wijsbegeerte en geschiedenis en schreef: „Introductio in historiam universalem etc. (1849)", — „De historiae Romanae antiquissimae indole et auctoritate, deque primis Romae regibus (1849)" — en „Excerpta e veteribus poetis Graecis (1856)". Toen voorts in 1855 de hoogleeraar *Goudoever* door *Rovers* vervangen werd, nam *Karsten* ook de lessen in de Latijnsche taal en letterkunde voor zijne rekening. Voorts gaf hij in het licht: „Over Palingenesis en Metempsychosis (1846)", — „De cautione adhibenda

in veritatis indagatione (1847)", — „De tetralogia tragica et didascalia Sophoclea (1846)", — „Q. Horatius Flaccus. Een blik op zijn leven, zijne studiën en dichtwerken (1861)", — terwijl hij ook nog eene uitgave leverde van den „Agamemnon" van *Aeschylus* (1855) en bijdragen in de „Symbolae Literariae" en in andere tijdschriften. Hij werd lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, en ook in de werken van dat lichaam zijn verhandelingen van hem opgenomen. Voorts was hij lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en overleed op den 7den Mei 1864. Hij was een uitstekend geleerde, die uitgebreide kennis met bescheidenheid en nederigheid verbond.

Kartetsen droegen weleer den naam van *blikken doozen* of *schroot*. Het zijn buizen van ijzerblik, gevuld met kogels, die uit kanonnen en houwitsers worden geschoten. Door het buskruitgas wordt de kartets in de ziel van het stuk verbrijzeld, zoodat de kogels zich naar de zijde van den vijand verspreiden. De kartetsbuizen zijn aan de achterzijde, die zich aansluit aan de lading, voorzien van een ijzeren spiegel of plaat, dienende tot voortstuwing der kogels, terwijl de voorzijde der bus met een houten deksel gesloten is. Doorgaans heeft men voor elke soort van geschut *lichte* en *zware* kartetsen. De eerste zijn gevuld met een groot aantal kleine kogels, de laatste met een kleiner aantal zwaardere. Het aantal kogels bedraagt van 40 tot 60. Men bezigt kartetsen, waar eene uitgebreide, maar niet diepe vijandelijke massa moet beschoten worden, tegen voorwerpen, die weinig weêrstand bieden, en dáár, waar kogels weinig kans van treffen hebben, bijv. tegen tirailleurs en des nachts bij den vestingoorlog om voorliggend terrein onveilig te maken. De verspreiding der kartetskogels rekent men op $^1/_{10}$de der bereikte schootverheid, zoodat er vele te hoog gaan of in den grond smoren. De kartetsen werken zeer nadeelig op het inwendige van den vuurmond. Het schijnt, dat de Nederlanders de eersten zijn geweest, die gebruik gemaakt hebben van kartetsen, en wél bij de verdediging van Ostende. Zij bestonden toen uit zakken of netten van ijzerdraad, gevuld met looden en ijzeren kogels, oud ijzer, steenen enz.

Karthuizers is de naam eener monnikenorde, gesticht door den heiligen *Bruno*, die uit misnoegen over de uitspattingen van *Manasse*, bisschop van Rheims, in 1086 in de woestenij la Chartreuse — vandaar de naam —, 4 uren gaans van Grenoble, een aantal kluizen bouwde en met 6 geestverwanten eene kluizenaarsvereeniging tot stand bracht, welke veel overeenkomst had met de Orde der Camaldulensen. Weldra was de nieuwe Orde in het bezit van eene kerk en het woeste woud in een tuin herschapen. De broeders leefden in groote armoede, droegen grove pijen en voedden zich met planten en zemelbrood. Ook hunne overige kloosters ontvingen den naam van Chartreuse of Karthuizen. Eerst onder den vijfden prior, *Guigo* († 1137), verkreeg de Orde schriftelijke instellingen onder den naam van „Statuta Guigonis" of „Consuetudines Cartusiae", welke later meermalen gewijzigd werden. De Paus bekrachtigde de Orde in 1170, en van dien tijd af breidde zij zich spoedig uit. Het pauselijk schisma bracht ook verdeeldheid in de Orde, daar sommigen *Clemens VII*, anderen *Urbanus V* als het hoofd der Kerk beschouwden, en nog anderen een afzonderlijken generaal kozen. Deze verdeeldheid duurde van 1379 tot aan 1410. Eindelijk erkenden allen *Alexander V* als opperhoofd, waarna de generaals hun ambt vrijwillig nederlegden en *Johan von Greifenberg* tot generaal der geheele Orde gekozen werd. Deze laatste ontving vele voorrechten. De regel der Orde plaatst het gezag in elk klooster in handen van den prior, zonder wiens verlof geen monnik het klooster verlaten of zich zelven boete opleggen mag. Ieder monnik bewoont eene afzonderlijke cel, voorzien van wat stroo, een kussen en eene grove wollen deken, voorts van de noodige gereedschappen tot één of ander bedrijf, vooral tot het vervaardigen van afschriften, en mag zijn vertrek wekelijks slechts eenmaal verlaten. Een hofmeester is belast met de huishouding; ieder gebruikt het middagmaal in zijne cel en alleen op feestdagen eten allen gezamenlijk. Althans eenmaal 's weeks houdt men vastendag op zout, water en brood. Bij de gewone kloostergeloften komt nog die van een aanhoudend stilzwijgen. Dat mag alleen op Donderdag en op den kapitteldag gedurende eenige uren worden verbroken; schennis van dat voorschrift wordt met geeseling gestraft. Vleesch mag in het geheel niet en wijn niet onvermengd gebruikt worden. De leekebroeders zijn dienaren der ordebroeders; zij mogen in tegenwoordigheid van dezen niet gaan zitten en niet gedekt zijn en worden met gestrengheid behandeld.

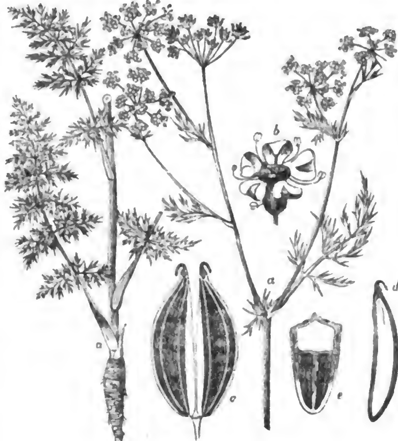
De Karthuizers hebben zich steeds onderscheiden door eensgezindheid, doch de armoede en eenvoudigheid hunner Orde niet volkomen gehandhaafd. Dat blijkt bij het bezoeken der kloosters la Grande Chartreuse bij Grenoble en la Certosa te Pavia. Voorts betoonen zij zich gestreng en weldadig en zijn veel beschaafder dan de bedelmonniken. Men heeft er thans nog in Frankrijk. — Aldaar ontstonden ook *Karthuizer nonnen*, en wel het eerst in de kloosters van Salette aan de Rhône (1229) en te Prémol bij Grenoble (1234). Zij volgden den regel der monniken, maar met eenige verzachting; immers zij hielden gemeenschappelijk het middagmaal en waren niet gebonden aan zulk een gestreng stilzwijgen. Er waren in de 18de eeuw nog 4 kloosters van Karthuizer nonnen in Frankrijk, doch zij zijn in 1790 verdwenen. Elk nonnenklooster bezat een vicaris, en over elk monnikenklooster is, gelijk wij reeds zeiden, een prior gesteld, terwijl de prior van la Grande Chartreuse de waardigheid van generaal der geheele Orde bekleedt.

Kartouwen is de verouderde naam van kanonnen. Zij kwamen tegen het einde der 14de eeuw in gebruik en men onderscheidde ze in dubbele, versterkte, geheele, halve en kwart-kartouwen. Ook werden zij wekkers, muurbrekers en basilisken genoemd.

Karwei (Carum Carvi L.) is de naam van eene plant, welke tot de familie der *Schermbloemigen* (Umbelliferae) en tot het geslacht *Carum* behoort. Dit laatste onderscheidt zich

door een onduidelijken of kort 5-tandigen kelkzoom, eenigszins ongelijke bloembladen, die omgekeerd-eivormig en uitgerand zijn en een ingebogen topslip bezitten, en eene langwerpige of eivormige vrucht met draadvormige ribben, terwijl het kiemwit naar de rugzijde is afgeplat. De *karwei* heeft geene of zeer armbladige omwindsels, langwerpige, dubbelgevinde bladeren met vinspletige blaadjes, welke lijnvormig-spitse slippen bezitten; die der onderste jukken staan kruisgewijs, de hoogere bezitten vaak fijn geslipte aanhangsels aan den voet der scheede. Zij is eene 2-jarige plant met een geurigen penwortel en komt op onze weilanden voor. Wij geven hierbij de afbeelding der geheele plant in *a* op $^1/_3$de der natuurlijke grootte, — voorts in *b* eener bloem, in *c* eener vrucht, in *d* eener overlangsche en in *e* eener dwarse doorsnede der halve vrucht, alles op viervondige grootte.

Het karweizaad bevat, behalve de gewone bestanddeelen van zaad, eene eigenaardige aethérische en eene gele, dikke, niet scherpe, vette olie, welke men door persing daaruit verkrijgen kan. Het heeft door zijn gehalte aan aethérische olie den reuk en smaak van deze. De aethérische olie verkrijgt men uit het zaad door destillatie; zij heeft den eigenaardigen reuk en den bitteren, scherpen smaak van karweizaad in hooge mate. Onmiddellijk na de destillatie is zij kleurloos en dunvloeibaar, maar in de lucht wordt zij weldra dik en verkrijgt een terpentijnachtigen smaak. De karwei-olie heeft een soortelijk gewicht van 0,938 en begint bij 98° C. te koken, maar haar kookpunt stijgt daarbij tot 245°. Zij is een mengsel van 2 verschillende oliën — eene zuurstofvrije en eene zuurstofhoudende. Karweizaad gebruikt men als specerij in brood en gebak, maar vooral ter bereiding van den drank, dien de Duitschers met den naam van „Kümmel" bestempelen.

De wilde karwei (*Carum Carvi*).

Karyatiden noemt men op het voetspoor van *Vitruvius* rustige figuren van vrouwen in een ruim en lang afhangend gewaad, in de bouwkunst bestemd om, in plaats van zuilen, een dak of iets dergelijks te dragen. De naam is ongetwijfeld ontleend aan die van de stad Karyae in het noorden van Laconië. De meestvermaarde karyatiden vindt men in de korenhal aan de zuidzijde van het Erechtheion op den Acrópolis te Athene. Ook bezigden de bouwkunstenaars der Oudheid wel eens naakte gestalten van mannen tot hetzelfde doel.

Kas of *kassa*, *kasboek*, *kasrekening*. De kas is de verzamelplaats of het totaal van het contant geld, 't zij dit bestaat in muntstukken of in papiergeld, dat wettelijk of feitelijk, evengoed als gemunt geld, als betaalmiddel circuleert en dienst doet. De kas vormt een bestanddeel van het vermogen, zoowel bij den particulier als bij den man van zaken, en wel van het *actief*. In het *kasboek* worden de veranderingen in de kas aangeteekend, zoowel de *ontvangsten* als de *uitgaven* — beide altijd van *geld*, niet van andere zaken. De *kasrekening* houdt de administratie over het bestanddeel van ons vermogen, dat *contant geld* heet; zij kan in het systeem van het *dubbel-* of *Italiaansch* boekhouden niet gemist worden, en daarom vindt men in elk grootboek van die boekhouding ook eene *kasrekening*, evengoed als eene *goederen-* of *wisselrekening*. Het kasboek moet gehouden worden in elke boekhouding, zoowel door den privaatpersoon als door den man van zaken. De kasrekening vindt hare plaats alleen in de Italiaansche boekhouding. Het kasboek kan zeer eenvoudig worden ingericht. Op twee tegenover elkaâr staande bladzijden schrijft men de inkomsten en uitgaven, met vermelding van jaar, maand en datum, en met eene beknopte, duidelijke omschrijving van de transactie, die tot de ontvangst of uitgaaf aanleiding gaf, en van den persoon, aan wien betaald of van wien ontvangen werd. Op de *linker-debet*zijde plaatse men de ontvangsten, — op de *rechter-credit*zijde de uitgaven. Meer ingewikkeld wordt die inrichting, wanneer men gewoon is, verschillende soorten van vreemde muntspeciën te ontvangen. Dan moet niet alleen het getal van elk

dier stukken, dat in de kas komt en haar verlaat, geconstateerd worden, maar ook de koers, de marktwaarde, tegen welke zij werden opgenomen en uitgegeven. Houdt men, zooals gewoonlijk, in de dubbele boekhouding een kasboek aan, dan behoeven de kasposten niet meer specifiek, stuk voor stuk, op de kasrekening voor te komen; men kan er dan mede volstaan door b. v. eens in de maand alle kasposten uit het kasboek te journaliseeren en van het journaal op de kasrekening in 't grootboek over te brengen. Het spreekt van zelf, dat noch in het kasboek, noch op de kasrekening de *credit*zijde, die de uitgaven aanwijst, ooit grooter kan zijn dan de *debet*zijde, waar de ontvangsten geboekt staan. Wijst de optelling van beide een gelijk montant aan dan is dat het bewijs, dat de kas ledig is. Het verschil tusschen de *debet*- en de *credit*zijde levert het bedrag aan kas, het saldo. Het zoeken van dat saldo noemt men de kas „opmaken". Het verschil tusschen het saldo in het boek en den werkelijken kasvoorraad, dat natuurlijk alleen kan ontstaan door vergissingen, 't zij bij de ontvangst of uitgaaf van geld, 't zij bij de boeking — dit geval kan voorkomen worden door de contrôle van andere boeken — wordt vereffend door een post op de winst- en verliesrekening. De verliezen of winsten over zeker tijdsverloop op de vreemde, aan koers onderhevige munten worden geboekt op de agiorekening en vandaar op de winst- en verliesrekening overgebracht.

Kasan, in het Tartaarsch *Ketel*, was oorspronkelijk de naam van het land der Finsche Boelgaren, vormde in 1438 een afzonderlijk Rijk en werd in 1469 aan de Russen schatplichtig, doch in 1552 aan dezen geheel en al onderworpen. Het hedendaagsche gouvernement Kasan telt op 1157 □ geogr. mijl ruim 1872000 inwoners (1882), onder welken zich 444000 Mohammedanen en duizende Heidenen bevinden. Het land wordt besproeid door de Wolga, den benedenloop van de Kama, de Kasanka en andere rivieren. Het is op den rechter oever van de Wolga met uitgestrekte weilanden en moerassen bedekt, maar verheft zich nabij de hoofdstad ter hoogte van 200 Ned. el boven de oppervlakte der zee. De ontgonnen gronden, $^4/_{11}$de van het geheel, zijn meest bouwlanden, en de bosschen bestaan er uit naaldhout, sterk met loofboomen vermengd. In weerwil van het barre klimaat bloeit er de landbouw. — De *hoofdstad Kasan*, 113 geogr. mijl ten oosten van Moskou, 200 geogr. mijl ten oost-zuid-oosten van Petersburg, 1 geogr. mijl van de Wolga verwijderd en van de Kasanka doorsneden, ligt gedeeltelijk op een lagen grond, gedeeltelijk op heuvels en beslaat eene aanmerkelijke uitgebreidheid. Op het hoogste gedeelte aan de noordzijde, verheft zich het Kremlin of de vesting, welke ook onderscheidene kerken, bijv. de Mariakerk met een wonderdanig Mariabeeld, een prachtig klooster, een weeshuis enz., omvat. Rondom de vesting breidt de stad zich uit met 37 kerken, 3 kloosters, éene evangelische kapel, kleine woningen zonder verdieping en door tuinen omgeven, en breede, ongeplaveide, doorgaans zeer morsige straten. De stad is op hare beurt omringd door de voorsteden, bewoond door Tartaren, met 10 moskeeën. Er zijn (1882) ruim 94000 inwoners, en zij vormt een militair district, terwijl de gouverneur, de aartsbisschop van Kasan en Swijasjk enz. er hun verblijf houden. Czaar *Alexander I* stichtte er in 1804 eene universiteit, welke in 1814 geopend werd; daartoe behooren een botanische tuin, eene sterrenwacht (55°47′23″ N. B. en 65°47′45″ O. L. van Greenwich), eene aanzienlijke bibliotheek met belangrijke Mongoolsche en Tartaarsche handschriften en zeer rijke kunstverzamelingen. Men heeft er leerstoelen voor het Arabisch, Perzisch, Chineesch, Mongoolsch en Armenisch. Ook vindt men hier eene académie en een seminarium voor godgeleerden, 2 gymnasia, onderscheidene andere scholen, een genootschap van vrienden der vaderlandsche letterkunde, eene staathuishoudkundige vereeniging, een weeshuis, een krankzinnigengesticht en onderscheidene hospitalen, een schouwburg enz. Kasan is eene belangrijke koopstad; de handel bevindt er zich grootendeels in de handen der Tartaren. De nijverheid levert er juchtleder, zeep, laken, katoen, veters, ankers, zeildoek enz. In hare nabijheid bevinden zich scheepstimmerwerven en eene groote Keizerlijke buskruitfabriek. — Men vindt Kasan het eerst vermeld in 1236 onder de Boelgaarsche steden, door de Mongolen veroverd; zij lag toen echter 7 geogr. mijl van den mond der Kasanka en had veel te lijden van de invallen der Russen, die haar in 1393 onder bevel van *Wasilii*, grootvorst van Moskou, veroverden en geheel verwoestten. Zij begon eerst vermaard te worden in de 15de eeuw, toen Khan *Ouloe-Mohammed*, uit Kiptsjak verjaagd, aldaar eene wijkplaats zocht en haar tot hoofdplaats van een khanaat verhief. De stad werd voorts meermalen door brand vernield, doch onder anderen in 1774 door *Catharina* nog fraaier opgebouwd. Ook in 1815 en 1842 had zij veel van het vuur te lijden.

Kasanlyk, eene stad, te voren in het Turksch ejaleet Adrianopel gelegen, verheft zich bij den Chodsja-Balkan met ruime bazars, rozenoliefabrieken en 12000 inwoners. Zij werd in den Russisch-Turkschen Oorlog den 17den Juli 1877 door generaal *Goerko* bezet, maar 14 dagen later werden de Russen aldaar door *Soeleiman-Pasja* geslagen, zoodat zij haar moesten ontruimen. Eerst den 11den Januari 1878 werd zij nogmaals door de Russen veroverd, en bij het Verdrag van Berlijn van 13 Juli 1878 viel zij ten deel aan Oost-Roemelië.

Kasbek, de *Korax* der Ouden, is op één na de hoogste, maar in zijn voorkomen de aanzienlijkste top van den Caucasus. Hij verheft zich juist in het midden tusschen de Caspische en de Zwarte Zee als een trachietkegel ter hoogte van 5041 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Aan zijne helling vindt men onderscheidene blijvende en tijdelijke gletschers. De daarnaast gelegene Darielpas is 2422 Ned. el hoog.

Kaschau, de hoofdstad van Opper-Hongarije en van het comitaat Abaujvar, op den rechter oever van de Hernad in een fraai, door wijngaarden omgeven dal gelegen, is de zetel van het comitaatsbestuur, van een bisschop enz. en telt ruim 26000 inwoners, onder

welke zich 1 000 Lutherschen, 600 Hervormden, 700 Grieken en 900 Israëlieten bevinden. De stad, te voren eene sterke vesting, heeft eene geringe uitgebreidheid, maar onderscheidt zich door hare zindelijke, regelmatig aangelegde straten en door vele aanzienlijke gebouwen, terwijl de 3 voorsteden zeer ruim zijn. Het merkwaardigste gebouw is er de Dom, gewijd aan de heilige *Elizabeth*, uit teerlingblokken gesticht en ruimschoots voorzien van antieke kunstwerken; deze kerk is éene der oudste en fraaiste van Hongarije. Men vindt er eene Koninklijke académie voor rechtsgeleerdheid, een gymnasium, een seminarium en onderscheidene andere scholen. De nijverheid is er van veel belang: men heeft er buskruit- en papiermolens, stoommolens, olieslagerijen, tabaksfabrieken, leerlooierijen, suikerraffinaderijen, azijn-, laken- en stijfselfabrieken enz. Door hare ligging is zij het middenpunt van den handel tusschen Galicië en Hongarije, vooral nadat zij door spoorwegen met het Europeesche net verbonden is. Voorts was Kaschau steeds eene belangrijke plaats in tijden van oorlog. Den 4den Januari 1849 werd in hare nabijheid een belangrijke slag geleverd, waarin de Oostenrijkers onder generaal *Schlik* de overwinning behaalden op de Hongaren onder *Meszaros*. Kaschau is zeer oud en werd reeds in 1241 door Koning *Bela* met stedelijke rechten begiftigd.

Kasjan, eene stad in de Perzische provincie Irak Adsjemi, ligt aan den weg van Teheran naar Ispahan ter hoogte van 884 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Zij werd door *Zobeïda*, de meest-geliefde gemalin van *Haroen-al-Rasjid*, gesticht en is de regelmatigste en zindelijkste stad van geheel Perzië. Zij is omringd door een aarden wal met acht poorten en men vindt er groote fabrieken van zijden en katoenen stoffen, koper, gouden en stalen voorwerpen, sabelklingen, bonte tichelsteenen enz. Ook is er een levendige handel, maar door den jongsten hongersnood is er het aantal inwoners van 30 000 tot 10 000 geslonken.

Kasjgar, eene stad in het westen van China en tevens de grootste van Oost-Toerkestan, Toerkan of Kasjgarië, dat op 20 717 □ geogr. mijl slechts 480 000 inwoners telt, ligt 36 geogr. mijl ten noordwesten van Yarkand in eene vruchtbare landstreek, tusschen de rivieren Tjoemen en Kysyl gelegen, welke op den besneeuwden Thian-sjan en het Bolorgebergte ontspringen, is door een dikken leemen muur ter hoogte van 10 Ned. el en eene lengte van 1,7 geogr. mijl omgeven en bestaat uit de Oudstad met 2 en de eerst in 1838 gestichte Nieuwstad met 4 wijken. Men heeft er ongeveer 80 000 inwoners, in leemen huizen gevestigd, — voorts een groot aantal tempels, 70 scholen, 8 karavansera's, 2 marktpleinen, onderscheidene, waaronder éene overdekte, bazars en drukbezochte vee- en weekmarkten. In de nabijheid der stad zijn vele graven van Heiligen. Van Kasjgar bereikt men Khokand over den bergpas Kasjgar-Dawân; — een andere weg loopt langs den Thian-sjan naar China, — een derde over den Rowatpas naar Ili, — en een vierde over Yarkand naar Ladakh en Kasjmir. Zoodoende is Kasjgar de stapelplaats van het handelsverkeer in Midden-Azië, en de manufacturen dezer stad zijn de belangrijkste van geheel Oost-Toerkestan. In fabrieken vervaardigt men er goud- en zilverstof, goud- en zilverdraad, linnen, katoen, tapijten en zijden stoffen. In Augustus 1857 liet er een dweepzieke aanvoerder der Turken den reiziger *A. von Schlagintweit* onthoofden. In datzelfde jaar kwamen er de bewoners in opstand tegen de Chineezen en werden door de Turken uit Khokand ondersteund, doch zij waren niet sterk genoeg om hun doel te bereiken. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de Russen, die het aangrenzende Khokand reeds hebben ingelijfd, van de ontevredenheid der bewoners van Kasjgar met de Chineesche heerschappij gebruik zullen maken, om ook deze belangrijke stad aan hun Rijk toe te voegen. In 1872 hebben zij omtrent het gewest Kasjgar een verdrag gesloten, dat het eenigermate afhankelijk maakte van Rusland, maar de Chineezen namen daarin geen genoegen; zij beschouwden Kasjgarië als een oproerig land en brachten het in 1879 tot onderwerping, waarna het weder eene provincie van China werd.

Kasjin, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Twer, verheft zich aan de Kasjinka, eene zijrivier van de Wolga. Er zijn 25 kerken, 3 kloosters en vele fabrieken. Ook heeft men er een levendigen handel in graan, vleesch, wijn en garen. Het aantal inwoners bedraagt er ongeveer 8 000.

Kasjmir of het koningrijk van den Maharadsja van Kasjmir, een Oost-Indische Staat, die de beschermheerschappij der Briten geniet en het noordwestelijkste gedeelte van het Himalayagebergte inneemt, strekt aan beide zijden van den bovenloop der Indus zich uit van 32¹/₄ tot 36° N. B. of van Pendsjaub tot aan het Karakorumgebergte, waardoor het van Chineesch Oost-Toerkestan gescheiden is. Het grenst in het oosten aan Tibet, in het zuiden aan Britsch-Indië en in het westen aan dit laatste en aan de weinig bekende landschappen Dardoe en Loptaja en telt op 3 306 □ geogr. mijl omstreeks 1¹/₂ millioen inwoners. Het bestaat uit de gewesten Djamoe, — het eigenlijk Kasjmir, — Ladakh, omstreeks 240 □ geogr. mijl groot, Baltistan en Gilgit. Het eigenlijk Kasjmir, dat op 417 □ geogr. mijl eene bevolking heeft van bijna 500 000 zielen, is één der bekoorlijkste alpenlandschappen van het Himalayagebergte. In zijn midden bevindt zich het wereldberoemde dal van Kasjmir, ruim 19 geogr. mijl lang, 2 tot 7 geogr. mijl breed en 1 600 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Het is ingesloten door hooge berggevaarten, welke aan de éene zijde, schoon niet lager dan de Montblanc, de sneeuwgrens niet bereiken, terwijl die der andere zijde met witte sneeuwkruinen zijn getooid. Eene zijrivier van de Indus, de Djelam of Behat (de Hydaspes der Ouden), vloeit er doorheen, zelve door talrijke zijrivieren gevoed, en vormt er één van de fraaiste meren des lands, het Walarmeer, aan den voet van den hoogen Haramoek. De eenige behoorlijke weg naar Kasjmir loopt langs die rivier, daar de bergpassen er eene hoogte hebben van 3- tot 4 000 Ned. el. Het geheele dal van Kasjmir gelijkt op een reusachtigen krater. In 1828 werd het bezocht door herhaalde aardbevingen, en deze

hadden er in vroegere eeuwen gedurig plaats. Basalt en trapp zijn er de voornaamste gesteenten; men vindt er ijzererts en er ontspringen vele zwavelbronnen. — Volgens de jongste nasporingen was dit dal oorspronkelijk een meer, en op de voormalige bedding groeien thans de kostelijkste vruchten. In het algemeen is het dal van Kasjmir één van de schoonste dalen der aarde, hoewel de loftuitingen der Oosterlingen, die het een paradijs en een tuin der eeuwige lente noemen, zeer overdreven zijn. Toen Kasjmir door de Sikhs veroverd werd, bezat het eene bevolking van 800 000 zielen, welke in 1833 door aardbeving, hongersnood en chólera tot 200 000 was verminderd, meest Mohammedanen en omstreeks 30 000 Hindoe's. De bewoners van Kasjmir zijn de schoonste Hindoe's; zij zijn scherpzinnig, geestig en opgeruimd, maar tevens leugenachtig, zelfzuchtig en losbandig. Zij spreken een tongval van het Sanskriet, sterk met Perzisch vermengd en met het Devanagirischrift geschreven. Men houdt er zich hoofdzakelijk bezig met landbouw en veeteelt. Te voren had men er veel meer land in gebruik, doch vele bevloeiingsinrichtingen zijn vervallen, en het volk is te arm om ze te herstellen. In het dal verheffen zich intusschen vele dorpen, en de Keizers van Delhi, die er te voren koelte zochten gedurende den zomer, hebben er goede wegen laten aanleggen. Het dal is vooral ook beroemd wegens de sjaals, die aldaar uit het haar der Kasjmirgeit en uit het onderhaar der wilde geit van Tibet vervaardigd worden. Daarenboven behooren wapens, leder, uitmuntend papier en rozenolie tot de voortbrengselen des lands.

In langverleden tijd woonden aldaar de *Kaspiren* en het land droeg den Indischen naam van *Kasjapapoera* (in het Grieksch *Kaspapyros*) of *Kasjapamira* (Meer van Kasjapa). De afgezonderde ligging van dit dal bevorderde zijne staatkundige zelfstandigheid; deze ging eerst verloren in 1341, toen de laatste heerscheres uit de inboorlingen, ten gevolge van binnenlandsche verdeeldheid, haar koningrijk verloor en zich zelve om het leven bracht. Op haar volgde eene reeks van Mohammedaansche Vorsten uit de Hindoe's, totdat het land in 1586 door den Grootmogol *Akbar* in het Rijk van Delhi werd ingelijfd. Na den val van dit Rijk geraakte Kasjmir in de handen der Afghanen, en aan dezen werd het in 1819 ontrukt door *Randsjit-Singh*, maharadsja van Lahore, die het met het Rijk der Sikhs vereenigde. Na den dood van laatstgenoemde (1839) wendde men te Kasjmir pogingen aan om dat juk af te schudden. Nadat de maharadsja *Dhalip-Singh* door de Engelschen overwonnen was, werd door dezen den 16den Maart 1846 bij den Vrede van Amritsar aan *Gholab-Singh*, den tot maharadsja verheven Vorst van Dsjamoe, de geheele bergstreek tusschen de Rawi en de Indus, waartoe ook Kasjmir behoort, in erfbezit afgestaan, onder voorwaarde, dat hij zich een vazal van het Britsche Rijk zou rekenen. Na het inlijven van Pendsjaub in het Britsch-Indische Rijk verbleef Kasjmir met Dsjamoe aan *Gholab-Singh*. Door veroveringen, binnenlandsche omwentelingen en vooral door de heerschappij der Afghanen is de voormalige bloei van Kasjmir aanmerkelijk verminderd. — De *hoofdstad* Kasjmir, ook Serinagoer of Srinagar (Zonnestad) genaamd, ligt aan de Dsjelam, bestaat uit nauwe straten en bezit, behalve het voormalig paleis van den Groot-Mogol, geen enkel merkwaardig gebouw. Weleer is zij ongetwijfeld zeer volkrijk geweest; in 1809 telde zij nog 150 000 inwoners doch thans bevinden er zich ongeveer 132 000. In hare nabijheid heeft men den prachtigen tuin Sjachlimar, vóórheen het zomerverblijf van den Groot-Mogol.

Kasimir noemt men eene gekeperde wollen stof, die van zeer fijn garen op de wijze van laken geweven wordt en ook het voorkomen heeft van fijn, dun laken.

Kasimir, eigenlijk *Kazimierz*, is de naam van onderscheidene Poolsche Prinsen en Koningen. Wij vermelden:

Kasimir I, de zoon van *Mieczyslaw II*. Nadat zijne moeder *Rixa* — eene dochter van den Pfalzgraaf bij de Rijn — na den dood van haren gemaal als voogdes geheerscht had, maar genoodzaakt was het bewind neder te leggen en naar Duitschland de vlucht te nemen, spoedde zich ook *Kasimir* naar elders, zoodat het Rijk krachteloos werd door binnenlandsche verdeeldheid en de Bohemers onder aanvoering van *Bretislaus* het tot aan Gnesen verwoestten en zelfs het lijk van den heiligen *Adalbert* met zich namen. Ondersteund door Keizer *Hendrik III*, verkreeg *Kasimir* in 1040 het gezag in handen en wist er de Koninklijke waardigheid en het Christendom te handhaven. Hij trad in het huwelijk met *Dobrogniewa*, eene zuster van den machtigen *Jaroslaw*, grootvorst van Kiew, veroverde Masovië, kreeg in 1054 Breslau en andere steden van de Bohemers terug en overleed in 1058.

Kasimir II of *de Rechtvaardige*, geboren in 1138. Hij was een zoon van *Boleslaus III*. In 1157 moest *Kasimir* zijn eigen broeder *Boleslaus IV*, die in den oorlog overwonnen was door *Frederik Barbarossa*, welke den door *Boleslaus* verdreven *Wladislaus II* begunstigd had, als gijzelaar aan bovengenoemden Keizer afstaan, en deze hield hem geruimen tijd gevangen. Na den val van *Mieczyslaw III* werd *Kasimir* grootvorst van Polen (1177). Hij poogde het volk tegen de verdrukkingen van den adel te beschermen, behaalde onderscheidene overwinningen en overleed in 1194.

Kasimir III of *de Groote*, geboren in 1309. Hij was een zoon van *Wladislaus Lóketek* en onderscheidde zich reeds door zijne dapperheid gedurende het bewind zijns vaders, die hem opgedragen had de ridders der Duitsche Orde te tuchtigen en hem tevens benoemd had tot regent van Groot-Polen. Nadat hij in 1333 den troon beklommen had, maakte hij in 1335 eene overeenkomst met de Duitsche Ridders, waarbij bepaald werd, dat deze Kujavië en Dobrzyn aan Polen teruggeven en 10 000 gulden schadeloosstelling betalen zouden, terwijl hij zelf afstand deed van Pommeren. Die overeenkomst werd echter niet goedgekeurd door den Rijksdag, welke besloot zich recht te verschaffen door middel van den Paus. Laatstgenoemde veroordeelde de Duitsche Ridders tot de teruggave van Pommeren en de overige gewesten, welke zij in bezit hielden, tot herstel der door hen verwoeste ker-

ken en tot eene aanzienlijke schadeloosstelling aan *Kasimir*. Dit vonnis echter, hoewel gepaard met bedreiging van den ban, ontmoedigde geenszins de Duitsche Ridders; zij vervoegden zich bij Keizer *Lodewijk IV*, verkregen zijn bijstand en behielden de veroverde landen. Om zich van de ondersteuning van een machtig vorst te verzekeren, benoemde *Kasimir*, die geen zoon had, zijn neef *Lodewijk*, een zoon van *Karel I Robert*, koning van Hongarije, tot zijn opvolger. Nadat hij zich in 1340 van Klein-Rusland — te voren eene bezitting van Polen — had meester gemaakt en over al zijne krachten tegenover Rusland wilde beschikken, sloot hij eindelijk met de Duitsche Ridders een verdrag, hetwelk door den Rijksdag bekrachtigd werd. Daarna veroverde hij geheel Silezië, doch behield alleen Fraustadt. Toen voorts de Tartaren Polen bedreigden, maakte *Wenceslaus IV*, koning van Bohemen en opperleenheer van Silezië, zich gereed tot een inval in Polen. *Kasimir* betwistte aan de Tartaren den overtocht over de Weichsel, dwong hen tot den terugtocht, ijlde vervolgens naar Silezië, verstrooide het Boheemsche leger en keerde daarna terug naar zijne Staten, om er de inmiddels verstoorde orde te herstellen. In 1347 belegde hij een Rijksdag te Wislica en belastte de bekwaamste mannen des lands met eene herziening der wetten, waartoe hij ook zelf medewerkte. De vaderlijke zorg, die hij jegens de geringere klassen des volks betoonde, schonk hem den naam van „Koning der boeren". Ook bevorderde hij de kunst en stichtte hospitalen en scholen. Om zijn Rijk tegen aanvallen te beveiligen, versterkte hij de steden. Niet weinig verhoogde het wijders zijn roem, dat Keizer *Karel IV*, met eene kleindochter van *Kasimir* gehuwd, nadat hij in 1366 Rood-Rusland op de Lithauers veroverd had, Volhynië en het palatinaat van Belz toewees aan twee Prinsen uit Lithauen onder voorwaarde, dat zij den Koning van Polen als leenheer moesten erkennen. *Kasimir* overleed in 1370 ten gevolge van een val met zijn paard. Tot zijne maitressen behoorde de jodin *Esther*, die aan hare geloofsgenooten de rechten en vrijheden bezorgde, welke zij later in Polen bleven bezitten. Met *Kasimir* is het geslacht der *Piasten* uitgestorven.

Kasimir IV, de zoon van *Jagello*, geboren in 1427. Reeds bij het leven van zijn broeder *Wladislaus III* belastte hij zich met het beheer van het hertogdom Lithauen. Tot ergernis der Polen bleef hij ook na zijne troonbeklimming dat land begunstigen en poogde de inlijving daarvan in Polen te verhoeden. Toen de Pruisische steden in verzet kwamen tegen de Duitsche Orde en zich aan *Kasimir* onderwierpen, voerde hij een 20-jarigen oorlog tegen die Orde, doch sloot in 1466 het verdrag van Thorn, waarbij geheel West-Pruisen aan hem werd afgestaan. In 1468 riep hij den eersten Landdag van den adel te Piotrkowo bijeen, die de Poolsche grondwet verordende. Hij overleed te Grodno in 1492

Kassala of *Taka*, een gewest van den Soedan, maar aan Egypte toegevoegd, ligt ten oosten van Khartoem, wordt door de Atbara en de Chor-el-Gasj besproeid en telt op 150 □ geogr. mijl 38000 inwoners. Het is eene steppe met lage mimosa's en hooge grassoorten, die in den regentijd welig groeien, maar later door de Arabieren verbrand worden, om er Moorengierst te verbouwen. De ongezonde hoofdplaats Kassâla-el-Loesj ligt 385 Ned. mijl ten oosten van Khartoem aan de Chor-el-Gasj en heeft 10000 zielen.

Kassier (Een) is, volgens ons Wetboek van Koophandel, een persoon, aan wien tegen belooning of provisie gelden ter bewaring en ter uitbetaling worden toevertrouwd. De groothandelaar vooral gebruikt zijne diensten, om zich het gemak te verschaffen, dat op zijn kantoor de drukte van ontvangsten en betalingen wordt voorkomen. Gewoonlijk houden onze kassiers zich ook bezig met den in- en verkoop van effecten, het incasseeren van pretentiën, wissels enz. De munthandel en het opnemen en uitleenen van kapitalen behoort tot het bankiersvak. De kassiers zijn kooplieden in den zin der wet, maar zij worden niet, als makelaars bij ons, aangesteld en beëedigd. Met uitbetalingen voor een derde behoeft hij niet verder voort te gaan, dan het bedrag bij hem van dien derde in handen strekt; daarom kan hij niet failliet gaan en ligt dus terecht onder vermoeden, dat hij, zoo hij toch in staat van faillissement komt, daarin door *eigen schuld* geraakt is. Bewijs ter ontzenuwing van dat vermoeden staat hem evenwel vrij en kan strekken, om hem van de werking der nadeelige gevolgen, aan dat vermoeden verbonden, te ontheffen.

Kassiersbriefje (Een) of *kassierspapier* is een handelspapier *aan toonder*, betaalbaar niet aan een bepaald persoon of diens order — zooals de wissel en het orderbriefje —, maar aan den houder, die het vertoont, om daarop betaling te ontvangen, en hierop recht heeft, omdat hij houder is. Hij, die eene betaling doen moet, geeft het af op zijnen kassier, 't zij in den vorm eener assignatie (zie aldaar) of van eene kwitantie. Het wordt zonder formaliteiten overgedragen door de enkele overgave; daardoor doet het grooten dienst als betaalmiddel. Het moet volgens de wet den juisten datum van afgifte behelzen; de verbintenis van den oorspronkelijken uitgever verjaart door een tijdverloop van tien jaren sedert den dag van afgifte. Het papier wordt betaalbaar gesteld door een derde, niet door den uitgever; bij gebreke van betaling door dien derde komt evenwel geen protest van nonbetaling te pas: de oorspronkelijke uitgever blijft aansprakelijk voor die betaling jegens iederen houder. Acceptatie van het papier door den derde, bij wien het betaalbaar is gesteld, is onnoodig; zoo de houder van hem geene betaling ontvangt, heeft hij zijn verhaal op hem, van wien hij het in betaling ontving, mits hij dat verhaal binnen drie dagen na de ontvangst doe gelden, en voorts kan hij, zooals gezegd is, den oorspronkelijken uitgever aanspreken. Deze is over het algemeen slechts aansprakelijk gedurende tien dagen na den dag van uitgifte; maar zijne aansprakelijkheid blijft voortduren, indien hij niet bewijst, dat hij binnen dien tijd gereede penningen tot het vereischte bedrag gestort heeft in handen van dengene, die voor de betaling was aangewezen, en dat hij ze ook sedert bij dezen heeft gelaten, die ze dus ten tijde

der vordering nog had. Levert hij dat bewijs, dan is hij van de persoonlijke aansprakelijkheid vrij, doch verplicht om aan den houder van het papier op diens kosten de bewijsstukken te leveren, waarmede deze zijn recht op die penningen tegen dien derde kan laten gelden. De kassier is niet persoonlijk jegens den houder tot uitbetaling verbonden en niet verplicht, wel bevoegd om na het faillissement van den oorspronkelijken uitgever met de uitbetaling voort te gaan, totdat daartegen verzet wordt gedaan, b. v. door de curators in den failliete boedel. Betaling niettegenstaande verzet maakt den kassier natuurlijk persoonlijk verantwoordelijk voor het uitbetaalde bedrag. Hetgeen onder den kassier verblijft, doordat hij 't zij krachtens verzet of vrijwillig ophoudt te betalen, komt niet ten bate van den algemeenen boedel, maar wordt pond-pondsgewijze verdeeld onder hen, die houders zijn van vóór het faillissement deugdelijk afgegeven kassierspapier. Hetgeen overblijft, nadat dezen ten volle voldaan zijn, komt ten bate van alle schuldeischers in den boedel. Het uitgeven van kassierspapier is eene daad van koophandel, alleen wanneer het geschiedt door een koopman als zoodanig; staat geene andere oorzaak in het papier uitgedrukt, dan wordt hij geacht het ten dienste van zijn handel uitgegeven te hebben en is deswege des noods bij lijfsdwang aansprakelijk.

Kassimow, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Rjaesan, ligt op den linker oever der Oka, 115 Ned. mijl ten oostnoordoosten van Rjaesan en telt ruim 14000 inwoners (1882), die zich vooral bezig houden met smederij, schoenmakerij, klokkengieterij, looierij, zeepziederij en pottenbakkerij. Ook is er de handel met graan, pekelvleesch en vee niet onaanzienlijk.

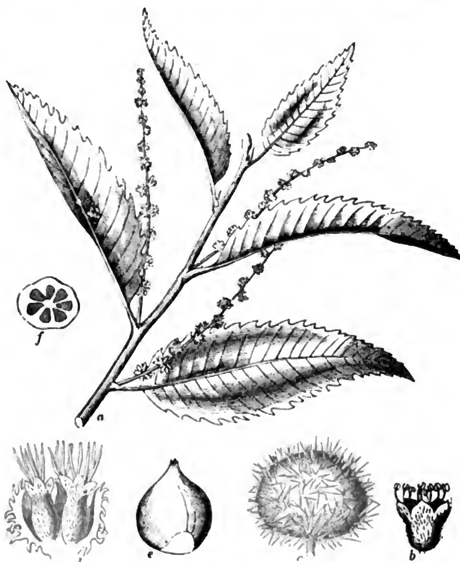
Kassr-el-Kebir, in het Spaansch *Alcazar-Quivir* en doorgaans *Lxor el-Kebir* genaamd, eene stad in het Maroccaansche koningrijk Fez, ligt 120 Ned. mijl ten zuiden van Tanger aan de Straat van Gibraltar en 60 Ned. mijl ten noordnoordwesten van Fez aan den oostelijken zoom der kustvlakte, 1 Ned. mijl ten noorden van de Wadi-Aoel-Kôs. In den regentijd is zij wegens het opzwellen van deze rivier zeer morsig en ongezond. In 1864 telde zij volgens *Rohlfs* ongeveer 25000 inwoners. Zij is ten tijde van Khalif *Almansor* gesticht en in de geschiedenis vermaard door het feit, dat Koning *Sebastiaan* van Portugal er den 4den Augustus 1578 de nederlaag leed en spoorloos verdween.

Kassoeben of, gelijk zij zich zelven noemen, *Karsebi* is de naam, waarmede de Wenden bestempeld worden in het noordoostelijk gedeelte van Pommeren tusschen de rivieren Lupow en Piasniza, van de duinen tot aan de stad Lauenburg. Zij behooren tot den stam der Lechen en spreken eene taal, die slechts weinig van het Hoog-Poolsch verschilt, maar tevens vele eigenaardige vormen, woorden en zegswijzen bevat, alsmede wortels, welke men in de Poolsche schrijftaal niet meer aantreft. Te voren hadden de Kassoeben uitgestrekter grondgebied, doch tegenwoordig vindt men de overblijfselen van dat volk in een 30-tal dorpen op de beide oevers van de Leba en vooral aan het Lebameer. Men telde er in 1862 nog geen 3000, die de aloude volkstaal bezigden. Zij behooren tot het Luthersche kerkgenootschap, houden zich vooral bezig met visscherij en landbouw en onderscheiden zich van de Polen en Masoeren door zachtmoedigheid en hartelijkheid, terwijl zij een armoedig leven leiden en afkeerig zijn van de aangenaamheden der gezelligheid. Velen rekenen tot hen een dergelijken stam van ongeveer 85000 zielen, die in West-Pruisen gevestigd is en tot de R. Katholieke Kerk behoort. De Kassoeben komen voor in oorkonden van 1267 en 1291, en wèl in den titel van *Barnim I* en *Boguslaw*, die zich hertogen der Slawen en Kassoeben noemden (duces Slavorum et Cassubiae). Deze titel is nog altijd die der Koningen van Pruisen.

Kastamoeni of *Kostamboel*, de hoofdstad van een evenzoo genoemd Turksch ejaleet in Klein-Azië, dat zich uitstrekt over het aloude Paphlagonië en het oostelijk gedeelte van Bithynië, ligt 510 Ned. mijl ten oosten van Constantinopel en 80 Ned. mijl ten zuiden van Ineboli, in eene vlakte tusschen den Jeralagös- en Sary Kawak-Dagh, 800 Ned. el boven de oppervlakte der zee, heeft slechts houten huizen en telt 15000 inwoners, die zich met landbouw en veeteelt bezig houden. Het ejaleet is verdeeld in vier sandsjaks, namelijk Kastamoeni, Boli, Sinope en Kjankary.

Kastanjeboom. De vruchten van den *tammen kastanjeboom* (Castanea vesca *Gärtn.*) ontleenen haren naam aan de stad Castanum, in Klein-Azië niet ver van Magnesia gelegen. Het geslacht *Castanea*, dat tot de familie der *Cupuliferen* of *Napjesdragers* behoort, komt in blad- en vruchtvorming sterk overeen met den beukenboom (Fagus), doch in voorkomen, hout-, schors- en knopvorming meer met den eikenboom (Quercus). Het onderscheidt zich van beide door de bloeiwijze, die uit eene aar bestaat, welke aan de basis vrouwelijke en voor 't overige mannelijke of ook wel enkel mannelijke bloemen draagt. Beide soorten van bloemen hebben een 5 spletig bloemdek, — de mannelijke 8 meeldraden, en de vrouwelijke een vruchtbeginsel met 5 tot 8 borstelvormige stempels. De vrouwelijke bloemen komen voor ten getale van 2 of 3 in een gemeenschappelijk omhulsel, waaruit later de volkomen gesloten, met dunne stekels gewapende nap ontstaat. Elke vrucht heeft gewoonlijk slechts één zaadje of kern. — De tamme kastanjeboom kwam uit Klein-Azië eerst naar Sardinië, vanwaar hij zich verder noordwaarts verspreidde. Thans vormt hij in het zuiden van Europa aanzienlijke wouden en is ook in het midden van ons werelddeel zeer algemeen. Zijne harde, melige vruchten worden door ze te koken of liever door ze te roosteren week en zoet en leveren een gezond voedsel op. Zij dienen in het zuiden van Europa tot onderhoud der armen, die er meel en brood uit bereiden. Men heeft onderscheidene soorten van kastanjes; de beste komen in den handel onder den naam van *marrons*. Deze bevatten tot 15% suiker en geven bij het uitpersen een suikerhoudend sap, waaruit men eene kruimelige suiker bereiden kan. Het hout van den stam is zeer hard en duurzaam en wordt vooral tot duigen voor wijnvaten gebezigd.

Ook andere soorten van kastanjeboomen dragen eetbare vruchten, zooals de *Amerikaansche kastanjeboom* (C. Americana), de *dwergkastanjeboom* (C. pumila) in de Nieuwe Wereld, en de *zilverkastanjeboom* (C. argentea) en de *Toegoerroetkastanjeboom* (C. Tungurrut) op Java. Wij geven hierbij in *a* de afbeelding van een tak van den tammen kastanjeboom op $^1/_3$de der natuurlijke grootte, in *b* die eener mannelijke bloem, 4-maal vergroot, in *c* die van het vruchtomkleedsel op $^2/_3$de der natuurlijke grootte, in *d* die van het jeugdig omhulsel, overlangs doorgesneden, op 3-voudige grootte, in *e* die eener vrucht op $^1/_3$de der natuurlijke grootte en in *f* de doorsnede eener jonge vrucht in natuurlijke grootte. — De *wilde kastanje* of *paardekastanje* (zie aldaar) is een geheel andere boom. Hij behoort tot de familie der *Hippocastaneën*.

De tamme kastanje (*Castanea vesca*).

Kasteele (Van de). Onder dezen naam vermelden wij:

Pieter Leonard van de Kasteele, een Nederlandsch dichter. Hij werd geboren te 's Gravenhage den 13den Augustus 1748, promoveerde te Leiden in de rechten en vestigde zich als advocaat in zijne geboorteplaats. In 1773 zag hij zich door de Staten benoemd tot amanuensis der commissie, belast met de vervaardiging eener nieuwe Psalmberijming, en in 1782 benoemde de vroedschap van Haarlem hem tot raad en pensionaris aldaar. Van 1785 tot 1795 was hij wegens zijne patriottische gevoelens buiten alle openbare betrekkingen, doch in laatstgenoemd jaar kon hij zijne politieke loopbaan weder voortzetten. Eerst werd hij voorzitter van het stedelijk bestuur te Haarlem, daarna afgevaardigde ter vergadering van de provisioneele Representanten van Holland, vervolgens, op onderscheidene plaatsen gekozen, lid der Nationale Vergadering en na den dood van *Pieter Paulus* voorzitter van deze. Bij den ommekeer van zaken op 22 Januari 1798 onttrok hij zich aan de openbare zaak, doch werd weldra weder lid van het intermediair Wetgevend Lichaam, toen van de Eerste, daarna van de Tweede Kamer en eindelijk, bij de oprichting van het Collegie van Thesaurier-generaal en raden van Financiën, raad in dit lichaam. Toen *Schimmelpenninck* aan het bewind kwam, werd hij staatsraad en behield die betrekking onder Koning *Lodewijk*, doch toen deze zijne residentie naar Utrecht verlegde en *van de Kasteele* 's Gravenhage niet wilde verlaten, werd hij staatsraad in buitengewonen dienst. Voorts was hij werkzaam in belangrijke commissiën, bekleedde den post van curator der Leidsche hoogeschool en overleed den 7den April 1810. Van zijne geschriften vermelden wij: „Proeve van stigtelijke mengelpoëzie (met *H. van Alphen*,

1772, tot 5-maal toe uitgegeven)", — „Gezangen (1790)",—„Vertaling van Ossian (1793)" in hexámeters, — en „Oden van Klopstock en Wieland (1798)". Een door hem ontworpen heldendicht, getiteld „Henoch", bleef onvoltooid. Al zijne gedichten werden verzameld door zijn kleinzoon mr. *J. C. van de Kasteele* en in 1844 en 1845 in 2 deelen in het licht gezonden.

Jacob Carel van de Kasteele, een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te 's Gravenhage den 26sten Maart 1780, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten en werd advocaat-fiscaal bij het hooggerechtshof van Holland. Tijdens het Fransche bewind was hij advocaat-generaal bij het Hooggerechtshof van het departement Holland en na de restauratie werd hij rijks-advocaat. Hij schreef het dichtstuk: „Het Gravenhaagsche bosch (1821)" en overleed den 1sten Juli 1835. Zijne „Nagelatene gedichten" zijn in 1836 uitgegeven. Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Kastelein (Castellanus) noemde men in de middeneeuwen dengene, aan wien de bewaking en verdediging van een kasteel (castellum) was toevertrouwd. Hij was als zoodanig ondergeschikt aan den vorstelijken eigenaar. Later werd deze titel door dien van burchtgraaf vervangen. Ook in Polen hadden de kasteleins aanvankelijk het opzicht op de kasteelen (grody), doch later voerden zij tevens bevel over de manschappen van het omringend district en sedert de 16de eeuw vormden zij met de bisschoppen en woiwoden den Senaat of de hoogste wetgevende vergadering. In ons Vaderland is die titel overgegaan op hen, die aan het hoofd staan eener herberg, terwijl hij in onze dagen meer en meer aan kroeghouders gegeven wordt.

Kasteleyn (Petrus Johannes), een verdienstelijk Nederlandsch dichter, geboren te Breukelen den 2den April 1746, ontving te Utrecht zijne opleiding tot apotheker, vertrok in 1765 naar Suriname en zag er zich naar zijn genoegen geplaatst op de plantaadje La Vicontre. Een jaar later had hij het ongeluk, éen zijner vrienden, *Jan Willem Arends*, met een geweerschot te dooden, en schoon de rechters hem onschuldig verklaarden, keerde hij uit mismoedigheid naar het Vaderland terug en vestigde zich in 1772 te Amsterdam als apotheker. Hier moest hij velerlei tegenspoed ondervinden: door eene langdurige ziekte verloor hij éen zijner oogen, zag zijne zaak verloopen en overleed den 18den April 1794. Van zijne geschriften vermelden wij: „Dichtlievende verlustigingen (1779)", — „De vaderlandsche zanger (1781)", — „Oorspronkelijke dichtwerken (1783, 2 dln)", — „Nieuwe poëzij (1792)", — en onderscheidene gezangen in den „Grooten Bundel", bij de Doopsgezinden in gebruik; — voorts behaalde hij onderscheidene medailles bij het Leidsch dichtgenootschap: „Kunst wordt door arbeid verkregen", hetwelk ook zijne verhandeling: „Over de vereischten en kenmerken van den stijl der poëzij" bekroonde, terwijl eindelijk de door hem geleverde tooneelstukken meestal vertalingen zijn. Hiertoe behooren: „De Graaf Olsbach of de belooning der deugd (1778)", — „Dormont en Julia of de beloonde huwelijksliefde (1779)", — „De schouwburg of loon naar werk (1780)", — „Molière (1781)", — „De marquis de Bouillé of de herovering van St. Eustatius (1782)", — „De jufferlijke kamerdienaar (1783)", — „Elfriede (treurspel, 1783)", — „Codrus (treurspel, 1784)", — „Olintes (treurspel, 1786)", — „Erastes en Lucinde (tooneelspel, 1786)", — „Ednard de derde (treurspel, 1786)", — en „Carolina van Eerburg of de rampen der liefde (1788)".

Kasten noemt men afzonderlijke, erfelijke standen, zoodat de leden wegens hunne geboorte tot eene bepaalde kaste behooren en alleen door eene bepaalde verordening daaruit verwijderd kunnen worden. De naam is afkomstig van het Portugeesche woord *casta* (geslacht), waarmede de Portugeesche veroveraars van Indië de standen, waarin de inboorlingen verdeeld waren, hebben aangeduid. Men gebruikt dat woord ook wel van bepaalde standen in Europa, hoewel deze de eigenlijke kenmerken eener kaste — ontoegankelijkheid voor anderen en onvermengd bloed — ten eenenmale missen. Intusschen spreekt men ook veel van *kastengeest* om de beginselen en gezindheden aan te duiden, welke aan dezen of genen stand eigen zijn. De verdeeling in kasten behoort tot de oudste feiten der geschiedenis. Men vindt er bij de Perzen vier vóor den tijd van *Zoroaster*, namelijk die der priesters, krijgslieden, landbouwers en handwerkslieden. Nergens evenwel werd het verschil van kasten zoo nauwgezet gehandhaafd als in Egypte en in Indië. De Hindoe's, voor zoover zij volgelingen zijn van *Brahma*, vervallen volgens het wetboek van *Manoe* in 4 kasten, namelijk: De Brâhmana's of priesters, — de Kshatryia's of krijgslieden, — de Vaisya's of landbouwers, — en de Soedra's of dienstbaren. Reeds sedert eeuwen vormen de Soedra's verreweg het grootste gedeelte van het Indische volk; zij zijn wederom verdeeld in omstreeks 130 groepen, zooals visschers, herders, baardscheerders enz., die in bepaalde rangorde op elkander volgen. Daarenboven heeft men in Indië nog belangrijke gedeelten van het volk, die tot geenerlei kaste behooren (outcasts), zooals de Paria's, de Tsjandala's enz.

Kästner (Abraham Gotthelf), een verdienstelijk Duitsch wiskundige en schrijver van puntdichten, geboren te Leipzig den 27sten September 1719, woonde reeds van zijn 10de jaar af de collegies bij van zijn vader, die aldaar hoogleeraar was. Voorts legde hij zich met ijver toe op de wijsbegeerte, de wiskunde en de natuurkunde, terwijl vooral de bovennatuurkunde zijne belangstelling wekte. Niettemin voleindigde hij in 1737 zijne rechtsgeleerde studiën, vestigde zich in 1739 te Leipzig als privaatdocent, hield zich bezig met de fraaie letteren en werd er in 1746 buitengewoon hoogleeraar. In 1755 ging hij als gewoon hoogleeraar in de wis- en natuurkunde naar Göttingen, waar hij in 1756 den titel van Hofraad ontving en den 20sten Juni 1800 overleed. Tot zijne belangrijkste werken behooren: „Anfangsgründe der Mathematik (1758—1769, 4 dln; 6de druk, 1800)", — en „Geschichte der Mathematik (1796—1800, 4 dln)". Ook verwierf hij grooten roem door zijne:

„Sinngedichten (1781)" en door zijne „Vermischte Schriften (1783, 2 dln)". Zijne „Gesammelten poetischen und prosaischen schönwissenschaftlichen Werke" zijn in 1841 in 4 deelen in het licht verschenen.

Kastner (Karl Wilhelm Gottlob), een verdienstelijk schrijver op het gebied der scheien natuurkunde, geboren den 31sten October 1783 te Greifenberg in Pommeren, wijdde zich aan de studie der scheikunde, vestigde zich in 1805 als privaatdocent te Jena, vertrok in hetzelfde jaar als buitengewoon hoogleeraar naar Heidelberg, werd er weldra gewoon hoogleeraar en ging in 1812 als hoogleeraar in de natuur- en scheikunde naar Halle, in 1818 naar Bonn en in 1820 naar Erlangen, alwaar hij den 15den Juli 1857 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Beiträge zur Begründung einer wissenschaftlichen Chemie (1806, 2 dln)", — „Grundrisz der Experimentalphysik (1810, 2 dln)", — „Chemisches Handwörterbuch (1813)", — „Der deutsche Gewerbsfreund (1813—1824, 5 dln)", — „Grundzüge der Physik und Chemie (1820; 2de druk, 1833)", — „Handbuch der Meteorologie (1823—1825, 2 dln)", — „Theorie der Polytechnochemie (1827)", — en „Handbuch der angewandten Naturlehre (1835—1839, 2 dln)". Ook was hij redacteur van het „Archiv für die gesammte Naturlehre (1824—1829, 18 dln)", voortgezet onder den titel: „Archiv für Chemie und Meteorologie (1830—1840, 9 dln)".

Kastro is de naam van de hoofdstad van het Turksche eiland Mytilene. Het is door fraaie tuinen omgeven, bezit een groot middeneeuwsch kasteel en 2 weinig-beteekenende havens en telt 6000 inwoners; — voorts van eene stad aan de westkust van het Turksche eiland Lemnos (Stalimene) met slechts 2000 inwoners; — dan van de hoofdstad van het Turksche eiland Chios (Saki) met een kasteel, eene haven, 2 vuurtorens en 13000 inwoners (vóór 1822 waren er 30000); — en eindelijk van eene stad in de Zuid-Italiaansche provincie Terra d'Otranto en aan de Adriatische Zee met eene kleine haven en 8000 inwoners.

Kastropp (Gustav), een Duitsch dichter, geboren den 30sten Augustus 1844 te Saalmünster in Keur-Hessen, studeerde te Göttingen, werd volgens den wensch van zijn vader apotheker, doch wijdde zich eerlang op het conservatorium te Stuttgart aan de muziek, was van 1874 tot 1878 leeraar aan de groothertogelijke muziekschool te Weimar en woonde vervolgens te Graz, Düsseldorf, Hannover en elders, uitsluitend zijn tijd bestedend aan werkzaamheden van letterkundigen aard. Van zijne geschriften noemen wij: de treurspelen „Helene (1875)" en „Suleika (1876)", — „König Elfs Lieder (2de druk, 1876)", — „Dornröschen (1877)", — „Gnomenmärchen (1877)", — „Kain (1880)", — en „Heinrich von Ofterdingen (1880)".

Kasuaris (Casuarius) is de naam van een vogelengeslacht uit de familie der *Struisvogels* en de orde der *Loopvogels*. Hij is in het bezit van lange pooten, die uitmuntend geschikt zijn om te loopen, maar hij bezit geene slagpennen, zoodat hij niet kan vliegen. Hij onderscheidt zich van den struisvogel en dergelijke geslachten door eene beenachtige, niet bevederde verdikking, die als een helm zijn kop bedekt, en door 2 vleeschlappen aan den hals. Men kent slechts éene soort, namelijk den *Indischen casuaris* (C. Indicus), die de wouden van den Indischen Archipel bewoont. Hij wordt omstreeks 2 Ned. el hoog en heeft zwarte vederen, die op paardenhaar gelijken. De kop en het bovenste gedeelte van den hals zijn kaal; zij zijn van achteren blauw en van voren rood. Hij voedt zich met sappige vruchten, weeke gewassen en wormen en gewent, in den gevangen staat, zeer gemakkelijk aan brood. Hij loopt nagenoeg zoo snel als een struisvogel, en door slaan met de pooten kan hij zich met

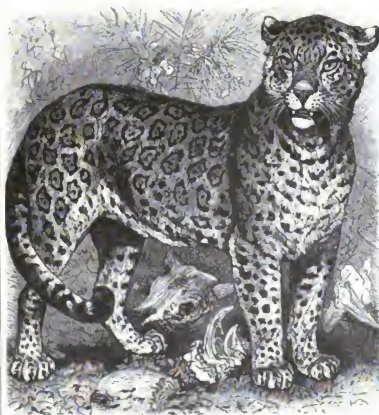

Kop van den kasuaris.

kracht verdedigen. Rijke grondbezitters in Indië hebben wel eens een tammen kasuaris, die de huisgenooten kent, maar zich tegen vreemdelingen vijandig betoont. De ondervinding heeft intusschen geleerd, dat deze vogel, hoewel schijnbaar mak, weinig vertrouwen verdient en wel eens doodelijke wonden toebrengt aan dengene, uit wiens hand hij gewoon is voedsel te ontvangen. Hij is één van de sieraden der Europeesche dierentuinen, en wij geven hiernevens de afbeelding van zijn kop. — De *emoe* werd te voren ook tot de kasuarissen gerekend, maar vormt thans een afzonderlijk geslacht.

Kat. De soorten van het geslacht en van de familie der *Katten* (Felina) zijn alle *Teengangers* (Digitigrada) onder de *Verscheurende dieren* (Carnivora). De katten onderscheiden zich door kracht en snelheid, door een evenredigen lichaamsbouw, behendigheid in beweging, valschheid en list in den blik en overrompelenden spoed in den aanval. De eigenaardige kenmerken der katten vindt men in de tanden en klauwen. Hare tanden zijn scherp en krachtig, daar de snijtanden klein, maar de hoektanden zeer groot en scherp zijn en op dolken gelijken en de maaltanden of kiezen met hunne scherpe randen als de bladen eener schaar werken. De kracht van het gebit der katten ligt vooral in de kortheid

1. Leeuw en leeuwin van Berberije (Felis Leo).

3. Jaguar (Felis Onca).

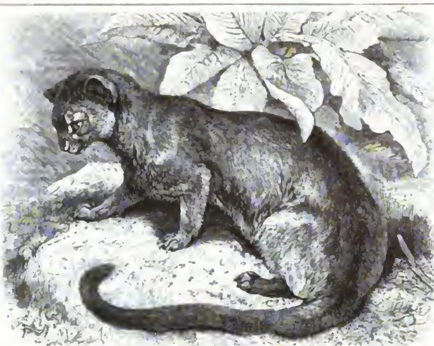

2. Panther (Felis

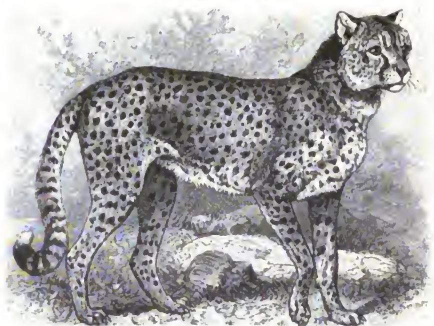
Felis pardus).

4. Fossa (Cryptofossa ferox).

5. Wilde kat (Felis catus).

6. Jachttijger (Felis jubata).

Bij het artikel: Kat.

1. Tijger en tijgerin van Indië (*Felis tigris*).

2. *Felis macroscelis*.

4. *Felis maniculata*.

3. Langstaartige tijgerkat (*Felis macrura*).

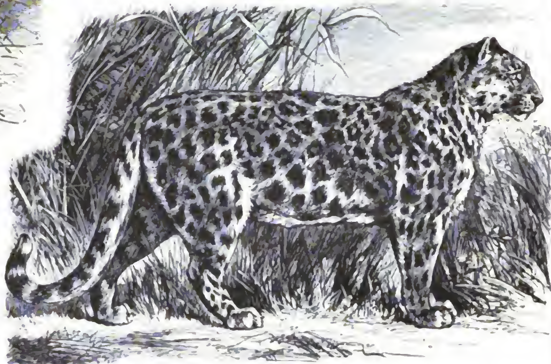
5. Gemarmerde kat (*Felis m*

6. Europeesche lynx (Felis lynx).

7. Irbis (Felis Uncia).

…marmorata).

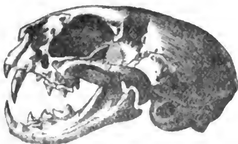
8. Serval (Felis serval).

Bij het artikel: Kat.

der kaak en in de bijzonder dikke kauwspieren, welke bijkans den geheelen schedel bedekken en aan haren kop eene bolvormige gedaante geven. Merkwaardig is voorts de bouw der klauwen; deze zijn scherp en sikkelvormig en kunnen in eene huidscheede ingetrokken worden, zoodat zij bij het loopen en springen niet slijten, maar steeds scherp blijven. Tot het geslacht der katten behoort onder anderen de leeuw, de tijger, de luipaard, de panther, de jaguar, de jachttijger, de fossa, de lynx, de serval, de irbis en verschillende soorten van wilde katten, welke op bijgaande platen I en II zijn afgebeeld.

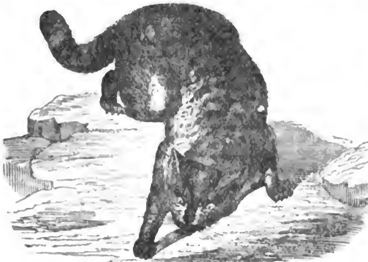
Alle katten voeden zich in wilden staat met het vleesch en bloed van door haar gedoode dieren; slechts in nood behelpen zij zich met krengen. Zij behooren alle tot de nachtdieren, die des daags slapen, maar in de duisternis op roof uitgaan. Zij leggen zich dan in hinderlagen om haren buit met een snellen en wissen sprong te bemachtigen. Aanstonds zoeken zij de halsslagader harer prooi door te bijten. Bij dag zijn zij gewoonlijk schuw en lafhartig, doch wanneer zij aangevallen worden, verdedigen zij zich met behendigheid en hardnekkigheid.

Daar wij aan bovengenoemde vertegenwoordigers van het Kattengeslacht afzonderlijke artikels wijden, bepalen wij ons hier tot de eigenlijke kat. Onder dezen naam kennen wij de *wilde kat* (Felis catus) en de *huiskat* (Felis domestica). De wilde kat bewoont de dichte bergwouden van Europa. Zij wordt grooter

Schedel eener kat.

dan de huiskat; haar lichaam is wel eens 6 en haar staart 3 Ned. palm lang. Haar pels is grijs; de kater is daarbij eenigszins roestkleurig, de kat meer aschgrauw met donkere vlekken, die aan den kop en aan de pooten afzonderlijk staan, maar op het lichaam banden en om den staart ringen vormen. De wilde kat vertoeft bij dag in holle boomen, rotskloven en verlaten vossenholen, of ook in hooge boomen, waar zij zich plat op den buik op een dikken tak nederlegt, zoodat zij onzichtbaar is voor dengene, die zich aan den voet van den boom bevindt. Bij nacht echter gaat zij uit op roof, klautert en springt uitmuntend en vermoordt al wat onder haar bereik komt, zooals hazen, konijnen, muizen, vogels en zelfs kleine reekalfjes. Al is zij gewond, toch verdedigt zij zich met ongemeene volharding en als het doodelijk lood haar treft, laat zij den boom niet los. In April of Mei werpt het wijfje 4 tot 6 blinde jongen, welke zij met den bek van de ééne plaats naar de andere sleept en met leeuwenmoed beschermt. Geen dier van het woud waagt het de wilde kat aan te vallen; zelfs de vos ontwijkt haar, en zij is opgewassen tegen de grootste honden. Daar de wilde kat zeer schadelijk is voor de jacht, wordt zij door de jagers met den meesten ijver vervolgd. Wij geven hierbij hare afbeelding.

De wilde kat (*Felis catus*).

De *tamme kat* of huiskat (Felis domestica) stamt niet af van de wilde, maar waarschijnlijk van de Nubische kat. Zij komt voor in talrijke verscheidenheden of rassen; de voornaamste zijn: *Cypersche katten*, grijsachtig van pels met zwarte dwarsstrepen, — *Spaansche katten* met kort, donkergeel haar, met witte of zwarte vlekken of ook met beide kleuren gevlekt, — *Karthuizer katten*, blauwachtig-grijs met wollig haar, — en *Angorakatten* met zeer lang, zijdeachtig wit- of geelachtig haar. Van deze heeft men weder gekruiste rassen. De huiskat komt overal voor waar menschen wonen, behalve op zeer hooge breedte. Wel mist zij de getrouwheid en aanhankelijkheid van den hond, doch zij is daarentegen zeer nuttig door het opruimen van muizen en ratten. Voorts onderscheidt zij zich door sierlijkheid van houding en beweging, door ongemeene zindelijkheid en bewonderenswaardige vlugheid, zoodat zij altijd op hare pooten terechtkomt. De kat vergenoegt zich met de gewone spijzen der menschen, doch drinkt gaarne melk en is eene groote liefhebster van visch.

Kat of *cavalier* noemt men voorts in de versterkingskunst een hoog werk, dat in de bastions of op den hoofdwal opgericht is om de vijandelijke batterijen te beheerschen. Hare hoogte wordt zóo genomen, dat men vandaar over de borstwering van het voorliggend werk de contrescarp kan zien. Wegens hare hoogte zijn de katten sterk blootgesteld aan het vijandelijk vuur, zoodat zij meer en meer in onbruik geraken. Ook bij het belegeren van vestingen worden in de 4de parallel of nog nader bij den bedekten weg *loopgraafkatten* (cavaliers de tranchée) aangebracht, om de achterliggende sappen te dekken en de verdedigers uit de

wapenplaatsen van den bedekten weg te verdrijven.

De *kat* is voorts op schepen een takel, waarmede het anker, nadat het gelicht is, tot vóor de kluis onder kraanbalk wordt geheschen. Vandaar de uitdrukking: *het anker katten.*

De Kat is eindelijk een klein sterrenbeeld, bestaande uit eenige voor het bloote oog onzichtbare sterren en gelegen een weinig ten zuiden van de lijn, die het Hart van de Waterslang (Alphard) met de Korenaar van de Maagd vereenigt.

Katafalk noemt men den toestel, waarop in vorstelijke paleizen of in kerken bij lijkplechtigheden de doodkist is geplaatst. De naam schijnt afkomstig te wezen van het Romaansche woord *catar* (aanschouwen) en het Italiaansche *palco* (balk); hij beteekent dus een houten gevaarte, dat het aanschouwen gemakkelijk maakt.

Katalyse noemde *Berzelius* eene ontleding door aanraking. Een stof werkt zoogenaamd katalytisch, wanneer zij door hare tegenwoordigheid de ontleding van andere stoffen veroorzaakt zonder zelve verandering te ondergaan. In lateren tijd is voor vele katalytische werkingen gebleken, dat de zoogenaamde katalytische stof slechts schijnbaar aan de werking niet deelneemt, dat zij echter gedurende de werking zich telkens ontleedt en op nieuw vormt en dus aan het einde van het procès onveranderd teruggevonden wordt.

Katapult noemden de Ouden een werptoestel, dat op een armborst of kruisboog geleek, waarmede pijlen door middel van gespannen pezen werden weggeschoten. Het was een geheel ander wapentuig dan de ballista. Men had groote katapulten, die op toestellen met raderen vervoerd werden, en kleine, welke tot de draagbare wapenen behoorden.

Katarakt is de naam, dien men geeft aan den waterval in eene groote rivier — inzonderheid aan de watervallen in de Nijl —; alsmede aan de *staar* (zie aldaar), eene zekere oogziekte.

Kate (Ten). Het geslacht *ten Kate* of *ten Cate* (zie aldaar), want de K en C zijn willekeurig verwisseld, is afkomstig uit Twente (waar de gronden weleer niet uitsluitend aan den adel behoorden, maar voor een groot deel ook aan hoofden van huisgezinnen of eigenerfden) — en wél van de erve ten Kothen of Cothen bij Enschedé. Dit geslacht, wegens het daarbij behoorend bosch met zijne bewoners een hert in zijn wapen voerend, is thans in Overijsel, Holland, Friesland en Groningerland sterk vertegenwoordigd, en het is uit bestaande geslachtslijsten gebleken, dat daartoe zoowel de *ten Kate's* als de *ten Cate's* behooren. De overlevering meldt, dat op de erve *ten Kate* reeds vóor de Hervorming een vader met 3 zonen woonde, dat één van deze vriendschap had aangeknoopt met een Tisserand of Waldens uit Vlaanderen, en dat deze er in de schuur heeft gepreekt. Intusschen zijn er ook, die dit geslacht afkomstig rekenen van eene erve nabij Zenderen tusschen Borne en Almelo. Van eenige *ten Cate's* hebben wij reeds gesproken, — hier vermelden wij nog eenige *ten Kate's*, namelijk:

Lambert ten Kate, een uitstekend Nederlandsch taalkenner. Hij was een zoon van *Herman ten Cate* en *Sara Blaupot*, werd geboren te Amsterdam den 23sten Januari 1674 en legde zich reeds vroeg toe op de wijsbegeerte en op zijne moedertaal. Van zijn levensloop zijn weinig bijzonderheden bekend; men vermeld slechts, dat hij door het geven van lessen in zijn onderhoud voorzag, na den dood zijns vaders ongehuwd bij zijne moeder bleef wonen en den 14den December 1732 overleed. De schilder *Jan van Huisum* en de beeldhouwer *Xavery* behoorden tot zijne vrienden. Zijne uitgebreide en grondige kennis van oude en nieuwe talen blijkt uit zijne geschriften en éene van deze, namelijk de „Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake, waerin hare zekerste grondslag, edelste kragt, nuttelijkste onderscheiding der geregelste afleiding overwogen en naegespoort en tegen het allervoornaemste der veronderde en nog levende taelverwanten, als 't oude Moeso-Gothisch, Frank-Duitsch en Angel-Saksisch, benevens het hedendaegsche Hoogduitsch en IJslandsch, vergeleken wordt (1723, 2 dln)" is nog altijd van groot belang voor den beoefenaar der Nederlandsche taal. Hij schreef voorts: „Gemeenschap tusschen de Gottische spraeke en de Nederduytsche (1710)", — „Den schepper en zijn bestier te kennen in zijne schepselen enz. (1716; 2de druk, 1739)", — „Drie gewigtige bedenkingen des gemoeds enz. (1728), — „Verhael van het leven en sterven van *Th. de Mornay* enz. (1728)", — „Aanmerkingen op de Nederduytsche spraekkunst van Arnold Moonen enz.", — en „P. C. Hooft, waernemingen op de Hollandsche tael enz." Op de bibliotheek van de universiteit te Amsterdam bevinden zich in 4 fraai geschrevene deelen zijne nagelatene werken, die meestal handelen over aangelegenheden van kunst, — en op die van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden heeft men een: „Kilianus auctus seu dictionarium Teutonico-Latino-Gallicum (1612)", met wit doorschoten en met eigenhandige aanteekeningen van *ten Kate*.

Jan Jacob Lodewijk ten Kate, een uitstekend Nederlandsch dichter, wiens beeldrijke en welluidende verzen getuigenis geven van gevoel, verbeelding en kracht en niet minder van rijkdom van gedachte dan van een ongeëvenaard meesterschap over den vorm. Van één en ander geven in de eerste plaats blijk zijne twee groote gedichten: „De Schepping" en „De Planeten", die algemeen als zijne meesterstukken worden beschouwd. Maar niet minder geven van het laatste zijne vertalingen van de meesterstukken der oudere en nieuwere letterkunde een treffend blijk, en telkens wanneer hij frissche voortbrengselen van zijn eigen veelomvattenden geest in de wereld zendt, luistert Nederland met belangstelling naar zijne betooverende taal.

Hij werd geboren te 's Gravenhage den 23sten December 1819, bezocht aldaar het gymnasium en knoopte betrekkingen aan met dichterlijke vrienden, inzonderheid met *S. J. van den Bergh* (zie aldaar), vond er in het genootschap „Oefening kweekt kennis" een aandachtig gehoor voor de zangen zijner jeugd en begaf zich in 1838 naar Utrecht, om er zich aan de studie der godgeleerdheid te wijden, nadat reeds 2

jaren te voren zijne „Gedichten" in het licht waren verschenen. Ook als student wist hij tijd te vinden voor de beoefening der poëzij, zooals blijkt uit zijne: „Bladeren en bloemen (1839)", — „Rozen (met 6 platen, 1839)", — „Nieuwe Rozen (met 4 platen, 1839)", — „Vertaalde poëzij (1839)", — „Ahasveros op den Grimsel (1840; 2de druk, 1864)", — „Poëzie voor Hollandsche schoonen enz. (1841)", — „Zangen des tijds, poëzie voor mijn Vaderland (1841)", — „Habakuks prophecy (1842)", — en „Thomas Chatterton (1842)". In zijn studententijd was het, dat hij met *Winkler Prins*, toen reeds predikant in Friesland, het plan vormde en uitvoerde tot de uitgave van „Braga" — bepaaldelijk van den eersten jaargang — en zich met de hoofdredactie belastte van dat „Tijdschrift heel in rijm", hetwelk in die dagen als een geheimzinnig spook verrees, dat rechts en links felle slagen uitdeelde en niet weinig opschudding veroorzaakte onder het zich zelf in slaap zingend poëtendom. Nadat *ten Kate* den 2den Mei 1844 tot proponent bevorderd was, werd hij achtervolgens predikant te Marken (4 Mei 1845), te Almkerk (13 Juni 1847), te Middelburg (7 April 1850) en te Amsterdam (15 April 1860). Inmiddels verschenen van hem de volgende dicht- en prozawerken: „Legenden en Mengelpoëzij (1846)", — „De Durgerdammer visschers (1849)", — „Nieuwe dichtbloemen (1849)", — „In den bloemenhof, beelden en droomen (1851)", — „Christus Renumerator (1852)", — „Lier en Harp (1853)", — „Dood en Leven, een leerdicht in 3 zangen (1853)", — „Italië, reisherinneringen (1857)", — „Stichtelijk huisboek, dichterlijke bladen (1859; 2de druk, 1866)", — „Italië, nieuwe bladen uit het dagboek der reisherinneringen (1860—1863)",— „De Middelaar Gods en der Menschen: tafereelen uit Jezus' leven en werk op aarde (1861—1862)", — „Bilderdijk en da Costa, eene studie (1862)", — „Panpoëticon, bloemlezing uit de werken der voornaamste Europeesche dichters (1862)", — „Panpoëticon, nieuwe bundel (1863)", — „Het boek Job (1864—1865; 2de druk onder den titel van „Jobeïde, 1869)",— „Het credo en de Psalmen en de propheet Jezaïa in betrekking tot de natuur, zijn volk en den Messias, drie voorlezingen (1864)", — „De Schepping, een gedicht (1866; 3de druk, 1869)", — „Schemeravondstonden (1865)", — „De Planeten, een gedicht (1869; 2de druk, 1872)", — „De Jaargetijden (1871)", — „Een Kerstboom voor kleine en groote kinderen, met houtsneden (1872)", — „Esaïa Tegnèr als godgeleerde en dichter (1872)", — verscheidene bloemlezingen, zoo van stichtelijken als dichterlijken aard,—„Tasso (Torquato), Jerusalem verlost (1852)", — „Andersen, sprookjes (1868)", — „La Fontaine's fabelen (1868—1871)", — „Karel XV, koning van Zweden en Noorwegen (1868)", — „Oehlenschlagers Correggio (1868)", — „De mensch in den strijd des levens (1870)", — „Cesar Malan, de harpe Sions (1870)", — „De Psalmen (1872—1874; 2de druk, 1879)", — „Christendom en poëzie (1873)", — „Ennoë, verspreide en nieuwe gedichten (1874)", — „Poezij. Bloemlezing uit de komplete werken (1874, 4 dln)", — „Bij brood en beker. Stemmen des Avondmaals (1876)", — „Een handvol dichtbloemen (1876)", — „De hel van Dante Alighieri (1876)", — „Het boek der gedachtenis van elken dag des jaars (1877; 2de druk, 1882)", — „Van de krib tot de kroon (1877)", — „Goethe's Faust (1878; 3de druk, 1881)", — „Kunst en leven (1878)", — „Een zomerkrans (1879)", — „Godsdienstige Poëzij (1879—1880)", — „Dicht bij het Vaderhuis. Lektuur aan den avond des levens (1880)", — „Lange's van den Olijfberg (1880)", — „Milton's Paradijs verloren (1880)", — „Mozaïek. Sneldichtjens (1881)", — „Victor Hugo's lyrische poezie (1881)", — „De vrouw in 't Nederlandsch lied (1882)", — „Na arbeid en strijd (1882)", — „Sticht elkander (1882)", — en gedichten van zijne dochter, mevrouw *Louise Antoinette Eichhoff-ten Kate*, geboren te Middelburg den 1sten October 1851, door hem uit het Hoogduitsch in het Nederlandsch overgebracht en ter perse gelegd (1884); ook bezorgde hij de uitgave van „Uit de dichterlijke nalatenschap van prof. J. J. van Oosterzee (1884)". Voorts leverde hij een paar bundels „Leerredenen" en een bundel gedichten, getiteld: „Primula veris". Al zijne dichtbundels werden door *Sijthoff* te Leiden onder den titel: „Ten Kate's kompleete dichtwerken" in 8 deelen vereenigd. Eindelijk behoeven wij nauwelijks te vermelden, dat men in onderscheidene jaarboekjes en tijdschriften bijdragen van zijne hand aantreft. *Ten Kate* is ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw enz., — voorts lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van andere geleerde binnen- en buitenlandsche genootschappen.

Jan Jacob Lodewijk ten Kate Junior, oudsten zoon van laatstgenoemde. Hij werd den 12den Juni 1850 te Middelburg geboren. Al vroeg toonde hij bijzonderen aanleg voor de beeldende kunst. Zijne eerste opleiding daarin genoot hij bij den kunstschilder *Greive*, en na diens dood arbeidde hij ruim 3 jaren (van 1872—1875) op het atelier van zijn oom *Herman Frederik Karel ten Kate*, waar hij zijne eerste schilderij: „'t Gebed vóór den eten" volbracht en daarin reeds getuigenis gaf van dat fijne sentiment en dien rijkdom van kleur, waardoor zijn palet sedert uitmuntte. Eene reeks van schoone paneelen volgde, waarvan de voornaamste werden aangekocht door buitenlandsche kunstkoopers, zooals: „Bijna verkocht", — 't Laatste recept", — „Ver van huis", — en „Theologie in de trekschuit. Zijne laatste schilderijen: „De reddingsboot te Zandvoort" (eene compositie van 40 figuren), en zijne diepgevoelde „Levensvraag" oogsten een grooten, welverdienden bijval.

Herman Frederik Karel ten Kate, een broeder van den voorlaatste en een uitstekend Nederlandsch schilder, geboren te 's Gravenhage den 16den Februari 1822. Hij is een leerling van *C. Kruseman*, vertoefde eenigen tijd te Parijs en vestigde zich vervolgens te 's Gravenhage, waar hem in 1857 de groote gouden medaille werd toegekend. Hij heeft vooral eene reeks van geestige tafereelen geleverd uit het volksleven in de 17de eeuw, musketiers en wilddieven, bruiloften en spijsuitdeelingen, vrijages en deftige vergaderingen. Hij onderscheidt zich door eene zeldzame kunstvaardigheid en door eene ongemeene zorg voor het bijwerk. Het aantal paneelen

en doeken, aquarellen en schetsen, door hem voortgebracht, is verbazend groot en zij strekten tot sieraad voor menige tentoonstelling. Zijne „Visschers van het eiland Marken" prijken in het museum te Bordeaux. Ook buitenlandsche Vorsten brachten hulde aan zijn talent, want hij werd niet alleen kommandeur van de orde der Eikenkroon, ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, officier der orde van den Gouden Leeuw van Nassau, maar ook ridder van het Legioen van Eer, van de Leopoldsorde en van de Frans-Jozef-orde.

Johan Mari Henri ten Kate, een broeder van den voorgaande en desgelijks een zeer verdienstelijk kunstenaar. Hij werd geboren te 's Gravenhage den 4den Maart 1831, oefende zich onder de leiding van zijn broeder *Herman* en koos een eigenaardig genre, namelijk het kinderleven met al zijn licht en schaduw, met al zijne guitenstreken en dwaasheden. Daarvan getuigt vooral zijne schilderij „De strooper", welke zich op de Haagsche Tentoonstelling van 1878 bevond. Meermalen zag hij de voortbrengselen van zijn penseel met gouden en zilveren medailles bekroond. Hij is officier van de orde der Eikenkroon en ridder van de Gouden Leeuw van Nassau.

Katerkamp (Johann Theodor Hermann), een verdienstelijk beoefenaar der kerkgeschiedenis uit het kerkgenootschap der R. Katholieken, werd geboren den 17den Januari 1764 te Ochtrup, bezocht het gymnasium te Münster, wijdde er zich voorts aan de studie der godgeleerdheid en ontving in 1787 de priesterwijding. Hij reisde voorts als onderwijzer van de zonen van den Rijksvrijheer *von Droste-Vischering* 2 jaar in het zuiden van Europa, werd in 1819 gewoon hoogleeraar in de kerkgeschiedenis en het kerkelijk recht en in 1831 ook domdeken te Münster en overleed aldaar den 8sten Juli 1834. Van zijne geschriften noemen wij: „Ueber den primat des Apostels Petrus und seiner Nachfolger (1820)", — „Geschichte der christlichen Kirche (1823—1834, 5 dln, ook in het Nederlandsch vertaald)", — en „Denkwürdigkeiten aus dem Leben der Fürstin Amalia von Gallitzin (1828, 2 dln; 2de druk, 1838)".

Katheder is een woord van Griekschen oorsprong, dat *zetel* beteekent, voorts *leerstoel*, en in onzen tijd bestempelt men daarmede een *spreekgestoelte*, bestemd tot het houden van voordrachten in genootschappen enz.

Kathedersocialisten, zie *Socialisten*.

Katheten zijn de rechthoekszijden van een rechthoekigen driehoek (zie *Driehoek*). — Den naam van *Kathetometer* geeft men aan een instrument, uitgevonden door *Dulong* en *Petit* en dienende om de absolute uitzetting van kwik door de warmte te bepalen. Dit geschiedt door uit de verte het verschil van hoogte waar te nemen van 2 communiceerende kwikzilverkolommen van verschillende temperatuur, zoodat hare hoogte in omgekeerde verhouding staat tot hare dichtheid. De kijker of kathetometer, waarvan men bij die waarneming gebruik maakt, moet eene dubbele beweging veroorloven, namelijk eene horizontale in hetzelfde vlak en eene verticale. — Ook aan sommige spiegelinstrumenten, geschikt om hoeken in de ruimte te meten, geeft men den naam van kathetometer.

Kathode. *Faraday* geeft aan de poolplaten, in de vloeistoffen eener galvanische batterij gedompeld, den naam van *electroden* en noemt voorts de positieve electrode *anode* en de negatieve *kathode*.

Katholicismus noemt men dien vorm van het Christendom, welke zich vooral onder de geestelijke heerschappij der Pausen te Rome ontwikkeld heeft en sedert de kerkvergadering van Trente zich in leerstellingen, inrichting, eeredienst en kerkelijke tucht van den Protestantschen vorm onderscheidt. Het Katholicismus vertegenwoordigt derhalve zoowel een geschiedkundig feit als een kerkelijk beginsel. Het begrip en de naam „Katholieke (Algemeene)" Kerk zijn reeds in de 2de eeuw ontstaan. Nadat de aanvankelijke strijd tusschen de Christenen uit de Joden en uit de Heidenen geëindigd was, drong in het midden der 2de eeuw de tegenstand van het Gnosticismus en van het Montanismus de belangstellende en geloovige Christenen tot eene meer nauwkeurige omschrijving der Apostolische overlevering, gelijk die door de bisschoppen verkondigd werd, vooral door die van gemeenten, welke de Apostelen gesticht hadden. Tot dit aantal behoorde in het westen van Europa alleen Rome. Om vreemde gevoelens en gebruiken te weren, zocht men met juistheid dien vorm des Christendoms te bepalen en te verbreiden, die sedert den tijd der Apostelen algemeen (*καθ' ὅλου*) als de eenig ware was erkend. Men gaf dus aan dien vorm den naam van de „Katholieke (Algemeene)", zoodat de Katholieke Kerk er op boogt, dat zij aan de algemeen aangenomene Apostolische overleveringen vasthoudt, buiten welke niets anders gevonden wordt dan ketterijen en willekeurige gevoelens. Tot de Katholieke Kerk te behooren werd beschouwd als eene onmisbare voorwaarde der zaligheid; daar voorts de Kerk bestuurd werd door bisschoppen, volgens veler oordeel door *Christus* en de Apostelen zelven aangesteld, zoo werd het zielenheil der Christenen afhankelijk gemaakt van hunne gehoorzaamheid aan genoemde kerkelijke opperhoofden. De eerste vorm alzoo, waarin zich het denkbeeld eener Algemeene Christelijke Kerk belichaamde, was die van het gestrenge gezag, gelijk wij dit in de overlevering en in de heerschappij der bisschoppen opmerken. Daarbij was een zekere vooruitgang in leer en gebruiken niet uitgesloten, maar deze mocht alleen onder de hoede der overlevering en onder het goedvinden der bisschoppen plaats grijpen. Nieuwe algemeene leerstellingen (symbolen) moesten derhalve worden vastgesteld door eene vergadering van bisschoppen, en wel eenstemmig, daar de Heilige Geest in allen op dezelfde wijs diende te spreken, maar werden dan ook beschouwd als onomstootelijke, onfeilbare waarheden, door den Heiligen Geest ingegeven. Zoodanige bepalingen echter, die betrekking hadden op kerkinrichting of eeredienst, konden bij meerderheid van stemmen worden vastgesteld en werden ook niet aangemerkt als onveranderlijk of geldig voor de geheele Kerk. Deze beginselen bleef men ook handhaven na de verdeeling des Rijks onder de zonen van *Theodosius de Groote* (395). In weerwil van de

opkomende verschillen tusschen het Oosten en Westen in kerkelijke gebruiken, bleef men de Katholieke Kerk beschouwen als eene eenige en ondeelbare, en op de algemeene synodes, waar over leerstukken beslist werd, verschenen bisschoppen uit beide deelen der Christelijke wereld. Intusschen werd de onderlinge band allengs losser, — vooral daar de bisschop te Rome meer en meer aanspraak maakte op het hoogste gezag, niet slechts in de Latijnsche, maar ook in de Grieksche Kerk. De laatste algemeene Synode werd gehouden in 680, terwijl daarentegen 12 jaren later de Grieksche Kerk op een Concilie te Constantinopel eene reeks van „Canones" uitvaardigde, die rechtstreeks of zijdelings tegen Rome waren gericht. Daarbij kwamen nog leerstellige geschillen, die eindelijk, in verband met de hiërarchische aanmatiging van Rome, in 1053 op eene volkomene scheuring uitliepen.

Na dien tijd noemt elk der beide deelen, zich de rechtmatige Katholieke Kerk en beschouwt het andere als afvallig. Wanneer de voortschakeling van en de getrouwdheid aan de overlevering hier — zooals beide deelen erkennen — het vonnis moeten uitspreken, dan heeft ongetwijfeld de Grieksche Kerk de meeste aanspraak op den naam van *Katholieke*. De Roomschen daarentegen beroepen zich op het vermeende primaat van *Petrus* of de bewering, dat *Jezus* aan dezen den hoogsten rang onder de Discipelen heeft toegekend, — voorts op de onbewezene stelling, dat *Petrus* de eerste bisschop te Rome is geweest en zijn gezag aan zijne opvolgers overgedragen heeft, en eindelijk op de hieruit afgeleide gevolgtrekking, dat elke opvolger van *Petrus* de door God verordende stedehouder van *Christus* is. Vestigt men evenwel het oog op het beginsel van de onbetwistbare geldigheid van kerkelijk gezag en kerkelijke overlevering, ook door de Grieksche Kerk erkend, dan moet men toegeven, dat de Roomsche Kerk een geschiedkundig recht van bestaan bezit. Een kerkelijk gezag moet onfeilbaar wezen, wanneer het onvoorwaardelijke gehoorzaamheid van de geloovigen vordert. De Kerk heeft in dit geval niet alleen onfeilbare vertegenwoordigers noodig, maar ook een oppersten gezagvoerder, die ter hoogste instantie over alle kerkelijke strijdvragen beslissen kan. Vereischt nu de hiërarchie als bisschoppelijke aristocratie een monarch aan haar hoofd, dan moet deze laatste niet slechts onfeilbaar, maar ook met alle macht begiftigd wezen. Het spreekt van zelf, dat dit kerkelijk opperhoofd aan de overlevering gebonden is, doch tevens dat hij, als vervuld met den Heiligen Geest, in alles, wat hij tot heil der Kerk verordent, zich van de overlevering niet verwijderen kan, daar het immers onmogelijk is, dat de Heilige Geest in tegenspraak komt met zich zelven. In de R. Katholieke Kerk kan dus geenszins het *episcopaal*, maar alleen het *curiaal* stelsel worden toegepast.

Toen nu het Protestantismus in verzet kwam tegen sommige kerkelijke meeningen en Pauselijke verordeningen, moest het achtereenvolgens strijden tegen de onfeilbaarheid van den Paus, tegen de overlevering en tegen het onomstootelijk gezag der Kerkvergaderingen, zoodat het de geheele hiërarchie en het door deze vertegenwoordigd kerkelijk autoriteitsbeginsel aantastte. De Protestanten koesterden aanvankelijk geenszins het voornemen, om zich van de R. Katholieke Kerk af te scheiden; men wilde alleen sommige ingeslopene misbruiken verbeteren. Daar zij niet alleen het gezag van den Bijbel, maar ook de geloofsbelijdenis der alonde Kerk handhaafden, bleven ook zij aanspraak maken op den naam van *katholiek*. Men gevoelt echter, dat Rome dien evenmin aan hen als aan de Grieksche Christenen kon toestaan. Het was niet consequent, dat het oudste Protestantismus de onfeilbaarheid der overlevering met betrekking tot de leer aan de toenmalige Kerk ontzeide en haar niettemin toekende aan de geheele Kerk vóór den tijd der scheuring. Het was niet minder inconsequent, al mag men het ook beschouwen als de vrucht van den drang des tijds, het uitwendige kerkgezag te bestrijden en er toch in den Bijbel een niet minder onfeilbaar uitwendig gezag tegenover te stellen, daar immers het onfeilbaar schriftgezag niet baatte zonder eene onfeilbare verklaring en deze niet te verkrijgen was zonder onfeilbare uitleggers. Bij de pogingen om het feilbaar gezag van menschen door het uitsluitend gezag van den Goddelijken Geest te vervangen, moest men aanvankelijk ook dezen laatsten als een uitwendig gezag beschouwen, zoodat men zich niet hooger dan het R. Katholicismus kon verheffen. Dit laatste stond alzoo met het oudste Protestantismus op dezelfde lijn. Intusschen staat of valt het Protestantismus geenszins met den oudsten vorm, waarin het zich openbaarde, en wat zich van het standpunt der uitwendige autoriteit als eene inconsequentie voordoet, is niet anders dan de eerste wijze, waarop het idee van het Christendom zich losrukte van zijne geschiedkundige vorming, — de eerste, nog zeer onvolmaakte gedaante, waarin de godsdienstige geest zijne vrijheid zocht te herkrijgen, de bedoelingen van God niet opsporende in eenige overlevering van buiten, maar in de diepten van 's menschen gemoed. Terwijl alzoo het orthodoxe Protestantismus door zijne halfheid zwak blijft tegenover de Roomsche Kerk, kan alleen het vrije Protestantismus met goed gevolg tegen haar in het strijdperk treden.

Het *Roomsch-Katholicismus* heeft alzoo tot grondslag het autoriteitsgeloof, hetwelk zichtbaar vertegenwoordigd wordt door het onfeilbare Pausdom. Hiermede staat niet alleen de gelijkstelling van het gezag der overlevering met dat des Bijbels, maar ook de inrichting der hiërarchie en de nagenoeg volkomene uitsluiting van de leeken van de aangelegenheden der Kerk in het nauwste verband. In de R. Katholieke Kerk kan geene hervorming van kerkelijke zaken plaats grijpen: de Paus en de hiërarchie moeten er zich tegen verzetten. Evenmin mag een lid der Kerk afwijken van de overgeleverde leer, al wilde hij deze ook langs den weg der wetenschap uitbreiden. Ook voor gewetensvrijheid is in de R. Katholieke Kerk geene plaats; immers wie niet onvoorwaardelijk in alle zaken zijn oordeel aan dat der Kerk onderwerpt, is geen geloovig Katholiek, ofschoon de Kerk geene dwangmiddelen tegen hem in toepassing brengt.

Wél heeft zij hiertoe het recht, maar zij maakt er geen gebruik van, de tijdsomstandigheden in aanmerking nemende. Daar zij aanspraak maakt op het voorrecht van uitsluitend in het onfeilbaar bezit van de kennis ter zaligheid te wezen, zoo volgt hieruit van zelf, dat buiten haar geen heil te vinden is. Kunnen wellicht zij nog gered worden, die uit onkunde van haar verwijderd bleven, zij houdt het voor zeker, dat allen verdoemd zijn, die zich willens en wetens tegen haar verzetten, — die het kerkelijk autoriteitsbeginsel bestrijden. Immers deze laatsten versmaden opzettelijk den bijstand, dien de Kerk hun in dit en het volgend leven kan bieden. Verwerping van het gezag der R. Katholieke Kerk is de eenige zonde, die den mensch voor goed doet verloren gaan: alle andere zonden kunnen hem door bemiddeling der Kerk vergeven worden. Verdraagzaamheid jegens ketters is plichtverzuim, al wordt de Kerk daartoe somtijds ook gedrongen door de omstandigheden des tijds; immers zij bezit niet alleen het recht om de ongeloovigen door middelen van geweld te bekeeren, maar deze aan te wenden acht zij haar plicht, wanneer liefderijke toespraak geene vruchten draagt. Daarenboven moet zij de geloovigen zooveel mogelijk tegen elke besmetting der ketterij beschermen, en dus de vrijheid van godsdienstoefening aan de ketters ontnemen. De verhouding van Kerk en Staat wordt door dezelfde beginselen geregeld. Terwijl zij den Staat de verplichting oplegt, om de uitvoering der kerkelijke verordeningen met gewapenden arm te bevorderen, haar door doelmatige wetten en ruime toelagen te ondersteunen en haar tot uitbreiding van haar gebied behulpzaam te wezen, vergunt zij aan de wereldlijke macht alleen zoodanigen invloed op kerkelijke zaken als aan die macht door bepaalde verdragen, *concordaten* genaamd, is gewaarborgd. Doch zelfs hierbij stelt de Kerk datgene, wat zij voor het heil der R. Katholieken dienstig rekent, ver boven alle overeenkomsten, daar zij steeds eene onverkorte zelfstandigheid beoogt. Ook de bisschoppen mogen aan de regeerende Vorsten geene trouw zweren dan onder voorbehoud, dat hunne gehoorzaamheid nimmer in strijd mag wezen met de voorschriften en belangen der Kerk. Verdragen met den Heiligen Stoel of met binnenlandsche bisschoppen strekken dan ook den Staat geenszins tot waarborg tegen de altijd verder schrijdende aanspraken der Kerk, die zich hare rechten steeds voorbehoudt, om ze bij gunstige gelegenheden te doen gelden. Dat is gebleken uit de verwikkelingen over het *placet*, uit de bemoeiingen der Kerk met huwelijks- en schoolzaken en vooral uit de gedragingen der bisschoppen in Duitschland in den jongsten tijd.

Met het autoriteitsbeginsel van het R. Katholicismus staan onderscheidene leerstellingen en plechtigheden in het nauwste verband. Gelijk de Kerk alleen in het onfeilbaar bezit is van de kennis des heils, zoo is ook zij de eenige bemiddelares tot verkrijging der zaligheid. De mensch is van deze dan alleen verzekerd, wanneer hij met geloovige onderwerping van de genademiddelen der Kerk gebruik maakt; hij kan echter ook zonder eigen toedoen de kerkelijke zegeningen deelachtig worden, wanneer hij slechts hare werking niet verhindert. Immers de Kerk kan uit den schat der goede werken, door de Heiligen verricht en dus ter harer beschikking, een gedeelte aan de geloovigen afstaan en alzoo *aflaat* (zie aldaar) verleenen. Zij kan voorts door de kracht der sacramenten, inzonderheid door die van het misoffer, niet alleen aan levenden, maar ook aan dooden Gods genade bezorgen, zielen uit het *vagevuur* (zie aldaar) redden en de onvoldoende boete der geloovigen aanvullen. De zeven sacramenten versieren 's menschen geheele leven, van de wieg tot aan het graf, met een bloemenkrans van genademiddelen, die aan de geloovigen ten allen tijde den bijstand der Kerk verzekeren, doch onder voorwaarde van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan hare wenken. Het toppunt der kerkelijke wonderen is de *transsubstantiatie*, namelijk de verandering van den ouwel en den wijn in het vleesch en bloed van *Christus* door de hand van den priester onder den invloed van den Heiligen Geest.

Hoewel de leer zooveel mogelijk onveranderd werd gelaten, heeft het R. Katholicismus zich nu en dan kleine wijzigingen veroorloofd, welke intusschen geene afbreuk deden aan het hoofdbeginsel. In 1439 bijv. werd op het Concilie te Florence aan de geünieerde Grieken de kelk ten behoeve der leeken en het huwelijk der priesters toegestaan. Ook het houden van godsdienstoefening in de taal des lands en velerlei verandering in eeredienst en gebruiken konden vóor en na worden vergund, zonder dat het kerkelijk autoriteitsbeginsel bedreigd werd. In de dagen der Hervorming beproefde men het zelfs herhaalde malen om tot een vergelijk te komen, en somtijds, zooals in 1540 te Regensburg, liepen de gevoelens van de R. Katholieken en Protestanten niet ver uiteen. De dogmatische geschillen tusschen de R. Katholieken en oude Protestanten vormden geene onoverkomelijke hindernis voor beider vereeniging, vooral daar op de kerkvergadering te Trente eene reeks van belangrijke leerstellingen onbeslist bleef. Het R. Katholicismus eischt tot zaligheid niet alleen het geloof, maar ook de werken, en dit is ook bij het aldaar gehuldigde autoriteitsgeloof volstrekt noodig, om het verband tusschen kerkelijke vroomheid en zedelijkheid te bewaren.

Om het Katholicismus als geschiedkundig feit te leeren kennen, moet men echter niet enkel stilstaan bij zijn autoriteitsbeginsel. Men kan zich wel een kerkvorm voorstellen, die dat beginsel liet varen en niettemin weinig verschilde van dien der hedendaagsche R. Katholieke Kerk. Leerstellige stijfheid en ongeschiktheid der kerkelijke gebruiken, om tot ontwikkeling van godsdienstige levenswijsheid te dienen, vindt men niet alleen bij het R. Katholicismus, maar ook in de Grieksche Kerk, en bij de verschillende vormen van het rechtzinnige en halfrechtzinnige Protestantismus evenzeer. Intusschen valt het niet te ontkennen, dat het R. Katholicismus in eene reeks van leerstellingen — zooals van de vrijheid van wil, de erfzonde, de bekeering, de goede werken, de mogelijkheid van volkomene heiligheid enz. — eene zedelijk-practische richting volgt. Verwijt het gestrenge Protestantismus aan het Katholicismus, dat dit laatste de ver-

diensten van den eenigen Middelaar door verheffing van menschen tot heiligen en door een blind vertrouwen op eigene goede werken verkleint, — het R. Katholicismus heeft recht op de bewering, dat eene reeks van middelaars en krachten gewettigd wordt door de geschiedenis en de wijsbegeerte, terwijl het aan de Protestanten eene overdrevene *Christus*vereering ten laste legt. Wat voorts het Protestantismus verwerpt als eene Heidensche verontreiniging van het Christendom, bijv. de dienst van heiligen, beelden en reliquieën, de transsubstantiatie, het aanbidden van het hoogwaardige, — in het algemeen de zinbekorende pracht van den R. Katholieken eeredienst, de talrijke plechtige handelingen en den uitwendigen luister der hiërarchie, — dat alles is in volkomene overeenstemming met den Latijnschen volksaard. Ook heeft het orthodoxe Protestantismus geen recht om zijne stem te verheffen tegen de wonderen der R. Katholieke Kerk in onzen tijd, omdat het evenzeer aan wonderen gelooft, al is het dan ook aan zoodanige, die in langgeledene eeuwen zouden geschied zijn. Ook de kloosters, het vasten, het bidden van den rozenkrans, bedevaarten, processiën enz. beantwoorden geheel en al aan den trap van zinnelijke vroomheid, waarop zelfs in onzen tijd millioenen zich nog steeds bevinden. In Italië, Spanje en dergelijke landen bestaan voor de Germaansche en Anglo-Germaansche vormen van het Protestantismus geene gunstige vooruitzichten. Het hoogste, wat men er verwachten kan, is — vooral in Italië — eene inwendige hervorming, die met behoud van de R. Katholieke leer en eeredienst enkel het Ultramontanismus verwerpt en hiermede het autoriteitsbeginsel met zijne voor de moderne beschaving hoogst nadeelige gevolgen, namelijk de onfeilbaarheid van den Paus, de onvoorwaardelijke heerschappij der Priesters, den gewetensdwang en de belemmering van het vrije onderzoek. Een Katholicismus evenwel, dat zijne vatbaarheid voor en behoefte aan hervorming erkent, staat, als vorm des Christendoms, in de geschiedenis naast het Protestantismus en kan zich niet meer het eenig waar en oorspronkelijk Christendom noemen. Intusschen is het zeker, dat het Katholicismus op den duur rekenschap zal moeten houden met den vooruitgang van wetenschap en beschaving; deze ondermijnen het autoriteitsbeginsel, — zij hervormen de geheele maatschappij en dulden niet, dat een verouderende godsgodsdienstvorm zijn verloren recht handhave. De tijd der herschepping zal in gunstige oogenblikken aanbreken, en die heerschappij zal beantwoorden aan de nieuwe behoeften. De vorm van het Katholicismus zal dan wel geenszins die van het Luthersche of Hervormde kerkgenootschap worden, doch later zullen ook deze andere gedaanten aannemen, en bij eenheid van beginsel zal dan eerst eene vereeniging van Katholicismus en Protestantismus mogelijk worden. Eerst wanneer deze is tot stand gekomen, zal men kunnen spreken van eene Katholieke (Algemeene) Christelijke Kerk.

Katjang is de naam van alle soorten van boonen, die in den geheelen Indischen Archipel en vooral op Java verbouwd worden. Men heeft daarvan een groot aantal verscheidenheden. Ook de bladeren worden gekookt en als toespijs op rijst gegeten, terwijl de boonen zelve afgekookt worden genuttigd. Uit de pitten van Katjang tannah (aardboonen) wordt eene olie bereid, welke de Chineezen in plaats van boter aan de spijzen toevoegen. Een bouw katjang levert ongeveer 15 pikols, en een pikol katjang kost in de bazar 4 tot 6 gulden.

Katje zie *Bloeiwijze*.

Katjesdragenden (Amentaceae) is de naam eener afdeeling van planten in het natuurlijk stelsel van *Jussieu*. Zij omvat alle gewassen, die zich kenmerken door eene bloeiwijze, welke men *katjes* noemt. De gewassen dezer afdeeling onderscheiden zich door enkelvoudige bladeren, met uitzondering van de gewone okkernoot (Juglans regia), die men daarom tot de afzonderlijke familie der *Juglandeën* heeft gebracht. Tot de familiën onder de Katjesdragenden behooren volgens *Jussieu*: de *Betulineën* (berken enz. — de *Cupuliferen* (de Napjesdragenden, zooals eiken, beuken enz.), — de *Salicineën* (wilgen enz.), — de *Ulmaceën* (iepen enz.), — *Juglandeën*, — en *Myriceën*. Men ziet, dat men onder de Katjesdragenden vele loofboomen onzer bosschen aantreft.

Katkow (Michail Nikiphorowitsj), een Russisch dagbladschrijver, geboren in 1820 te Moskou uit een adellijk geslacht, studeerde aan de universiteit aldaar en ging in 1841 naar Königsberg en Berlijn, waar hij tot de ijverigste leerlingen van *Schelling* behoorde. In Rusland teruggekeerd, werd hij hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de universiteit zijner geboortestad, doch legde die betrekking eerlang neder, daar hij zich aan velerlei beperkingen moest onderwerpen. Na de troonbeklimming van *Alexander II* opende zich voor hem een nieuwe werkkring. Hij stichtte in 1856 het dagblad „Russkij Wjestnik", hetwelk de denkbeelden van het moderne liberalismus, inzonderheid het Engelsche „self-government", vertegenwoordigde. Nog nooit waren de leemten en gebreken van de Russische maatschappij zóo onverholen in het licht gesteld, als door *Katkow* in zijn dagblad, en geruimen tijd werd hij beschouwd als de vlaggevoerder der vrijzinnige partij en als één van de meestverlichte tegenstanders van het absolutismus. De opstand in Polen en eene koortsachtige poging tot omwentelingen in Rusland brachten *Katkow*, sedert 1861 ook met de redactie van de „Moskousche Courant" belast, tot andere politieke denkbeelden. Als apostel der Russische nationaliteit verkreeg hij een verbazenden invloed. Hij schonk een nieuw leven aan de Russische pers en veroorzaakte hierdoor veel goeds, maar de dweepzieke ijver, waarmede hij alles wat niet Russisch was vervolgde, berokkende veel kwaads, zoodat de Regeering, na herhaalde vruchtelooze waarschuwingen, zijn dagblad schorste. Voor 't overige is *Katkow* een aanbidder der aristocratie, een voorstander van uitgebreid grondbezit en een aartsvijand van de Polen en Duitschers. Na den dood van Keizer *Alexander II* stond hij aan het hoofd der partij, die de door den Czaar voorgenomene bijeenroeping van Provinciale Staten verhinderde en het ontslag van *Loris Melikow*, *Abasa* en *Miljutin* alsmede het volgen van eene reactionaire ab-

solutistische richting bevorderde. De portefeuille van Onderwijs wees hij van de hand, maar aanvaardde de waardigheid van geheimraad. Intusschen is hij thans minder gebeten op Duitschland en behoort tot de voorstanders eener Duitsch-Russische Alliantie en eener goede verstandhouding met Oostenrijk-Hongarije.

Katoen, afkomstig van het Italiaansche woord *cotone*, hetwelk aan den Arabischen naam *koton* (boomwol) is ontleend, noemt men eene uit gesponnen katoendraden geweven stof, die geverfd en gedrukt wordt, maar ook gebleekt of ongebleekt in den handel komt. De grondstof wordt geleverd door den katoenboom (Gossypium arboreum *L.*) en den katoenheester (G. herbaceum *L.*), die tot de familie der *Malvaceën* behooren. De katoenstruik is eene dichte, kruidachtige plant met gelobde,hartvormige bladeren en gele en roode bloemen. Men heeft van het geslacht Gossypium ook nog andere soorten, die katoen of boomwol voortbrengen, zooals *G. religiosum L.* en *G. Barbadense.* De katoenbouw heeft zich uitgebreid over al de keerkringsgewesten, en het katoen zelf is een omkleedsel der zaden, hetwelk zich bij het openspringen der vrucht als fijndradige vlokjes vertoont. Door middel van werktuigen wordt het katoen van de zaden gescheiden, en deze laatste, die veel vette olie bevatten, kunnen als brandstof dienen. Een eenvoudig samenstel van boomwol vormt de *watten*, welke tot verwarming en tot het bedekken van brandwonden worden gebezigd.

De katoennijverheid, wat het aankweeken van boomen en heesters en het verzamelen van boomwol betreft, bloeit vooral in de Zuidelijke Staten van Noord-Amerika, — voorts in Egypte, Hindostan en op Java. Wat het verwerken dier grondstof in spinnerijen en weverijen aangaat, heeft die nijverheid eene hooge vlucht genomen in Engeland, terwijl zij voorts in ons Vaderland — vooral in Twente — de welvaart niet weinig bevordert. Ook de bleekerijen leveren aldaar groote voordeelen op. Met betrekking tot de katoendrukkerijen bekleedt Zwitserland den eersten rang.

De katoennijverheid gebruikt onderscheidene kunstig uitgedachte machines, die op bijgaande plaat zijn voorgesteld. Om het katoen van de kernen of zaden te scheiden bedient zij zich van de zaag- en kamontkorrelingmachines, in fig. 1 en 2 afgebeeld. De zaagontkorrelingmachine heeft een cylinder *a* met talrijke cirkelzagen, die met hare punten door de openingen van den rooster *cc* loopen. De rooster is draaibaar bij *o* en van stelschroeven voorzien bij *d* en *e*. Op den rooster bij *k* wordt het ruwe katoen geworpen en de zaagtanden halen het hier van de kernen, die langs *d* ter aarde vallen. Nevens dezen cylinder bevindt zich de cylinder *b*, bezet met talrijke borstels, die het van kernen beroofde katoen van de zaagtanden halen en het in de richting der pijlen 2 en 3 over de plaat *t* uit de machine brengen. De kamontkorrelingmachine heeft een rol *A*, die in de richting van de pijl omwentelt en de katoenvezels medeneemt, terwijl het mes in *a* de zaadkorrels terughoudt, die door op- en neêrgaande messen *bb'* van het ruwe katoen worden losgemaakt en tusschen de staven van den rooster *i* naar beneden vallen. De hefboomen *c* dienen tot het in beweging brengen der messen. Het ruwe katoen wordt uitgespreid over een doek, dat over de rol *r* is gespannen, loopt onder de rol *h* door en wordt door de met pinnen bezette rol *s* in de bak *H I* geworpen, waarna het door den kam *I* naar de rol *A* wordt geschoven. Eindelijk verwijdert de cylinder *G* het gekamde katoen van de rol *A* en brengt het buiten de machine. Op dat beginsel berust ook de machine van *Platt Brothers & Co.* te Oldham, die 60 tot 100 Ned. pond van kernen ontdaan katoen in het uur levert.

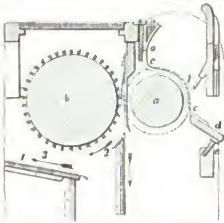
Tot het zuiveren van katoen dient de klopwolf (fig. 3) en tot het uitpluizen de opener (fig. 4), welke laatste uit vier met tanden gewapende trommels bestaat, die het katoen tegen eene rij vaststaande tanden werpen, terwijl alle onreinhede door een rooster vallen, onder de machine geplaatst. In de figuren 5, 6 en 7 is de werking der slag- en wikkelmachine voorgesteld. Hier wordt het katoen uit *a* en *b* (fig. 5) naar den zeeftrommel *c* gebracht en tusschen de cylinders *d e f g h* geperst, waarna het zich om de houten rol *i* wikkelt. In fig. 8 en 9 ziet men de werking van het kaarden, hetwelk plaats heeft in de kaardmachines (fig. 10 en 11). Om aan de katoenvezels dezelfde richting te geven, bezigt men de strekmachine (fig. 12), waarna het spinnen van draden in den grofvlieger (fig. 13), in de drossel- of waterspinmachine (fig. 14) en in de zelfspinnende machine (fig. 15) plaats heeft. Deze laatste is eene zoogenaamde mulemachine, waarvan eene spil is afgebeeld in fig. 16.

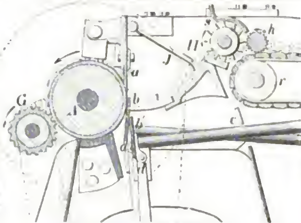
Katona. Onder dezen naam vermelden wij:

Stephan Katona, een Hongaarsch geschiedschrijver, geboren den 13den December 1732 te Bolyk in het comitaat Neograd. Hij trad toe tot de Orde der Jezuïeten, studeerde te Kaschau en Tyrnau en was vervolgens werkzaam aan Hongaarsche leerscholen van genoemde Orde met den titel van professor en werd later custos van de aartsbisschoppelijke bibliotheek te Kalocsa. Hij overleed den 17den Augustus 1811. Van zijne geschriften noemen wij: „Historia critica primorum Hungariae ducum (1778)", — „Historia critica regum Hungariae (1779—1797)", — en „Epitome chronologiae rerum Hungaricarum, Transsylvanicarum et Illyricarum (1796—1798)".

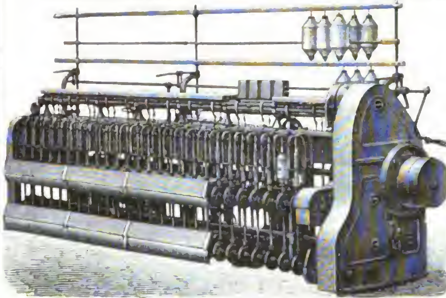
Joseph Katona, een Hongaarsch tooneeldichter, geboren in 1792 te Kekskemét. Hij studeerde in de rechten en werd in 1813 advocaat. Behalve andere stukken leverde hij het treurspel: „Bánk Bán", hetwelk zich in Hongarije nog altijd op het repertoire bevindt. Hij werd in 1821 fiskaal van de stad Kekskemét en overleed den 16den Mei 1830.

Katrol (De) is éen der enkelvoudige werktuigen en bestaat uit eene schijf, beweegbaar om eene door haar middenpunt gestokene as. Somtijds is de spil beweeglijk met de as verbonden en in hare pennen beweegbaar, doch meestal is de spil vast en kan de schijf om haar heen draaien. De uiteinden der spil hangen in een beugel, die de schijf geheel of gedeeltelijk omvat (fig. 1) en voorzien is van een haak, waarmede men de katrol aan een vast punt kan ophangen (vaste katrol) of met den te verplaatsen last verbinden (losse ka-

1. Zaag-ontkorrelingmachine.

2. Kam-ontkorrelingmachine.

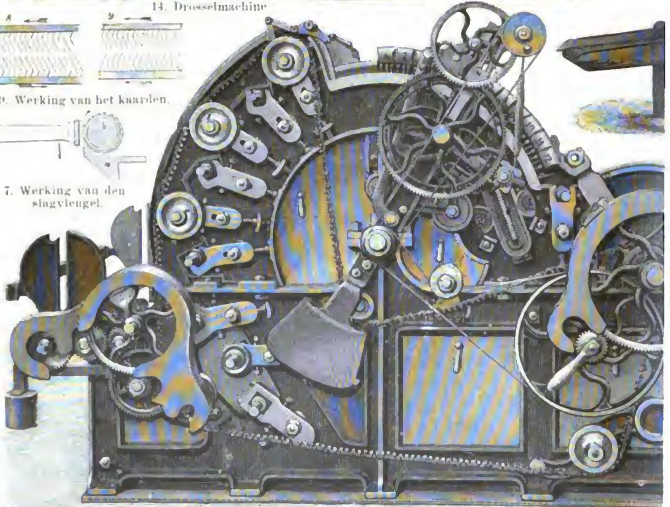

14. Drosselmachine

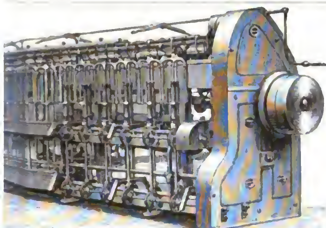

8. 9. Werking van het kaarden.

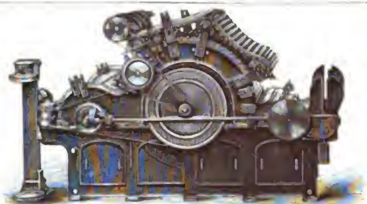

7. Werking van den slagvlengel.

10. Schimmels automaat-kaardmachine.

KATOENBEWERKING.

13. Grofvlieger.

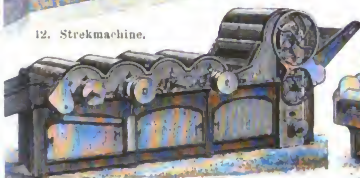
11. Krempel-, kaard- of krasmachine.

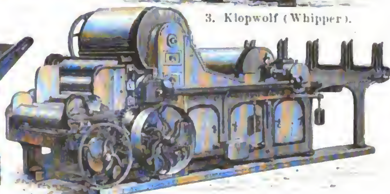
12. Strekmachine.

3. Klopwolf (Whipper).

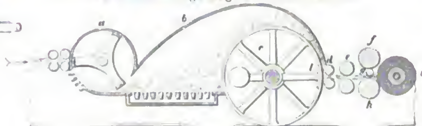
4. Opener.

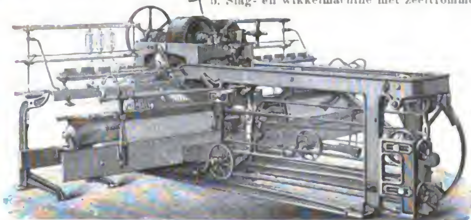
6. Enkelvoudige slag- en wikkelmachine.

16. Mulespil.

5. Slag- en wikkelmachine met zeeftrommel.

15. Zelfspinnende machine.

Bij het artikel: Katoen.

trol). De omtrek der schijf is gegroefd, om een koord of touw op te nemen. De vaste katrol dient alleen om de richting, waarin de last verplaatst moet worden, te wijzigen en levert geene besparing van kracht. Men ziet in fig. 2, dat men daarbij ook nog de

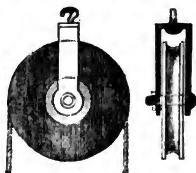

Fig. 1.

wrijving der schijf om de as overwinnen moet. Bij de losse katrol is het éene einde van het koord (fig. 3) aan een vast punt bevestigd, terwijl de last zich aan den haak van den

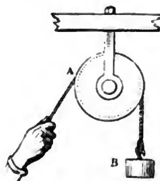

Fig. 2.

beugel bevindt. Zijn de beide deelen van het koord evenwijdig aan elkander, dan is de kracht gelijk aan de helft van den last, waarvan echter het bedrag der wrijving moet

Fig. 3.

worden afgetrokken; zijn de beide deelen van het koord niet evenwijdig aan elkander, zooals in fig. 4, dan zal men, die deelen verlengende tot *A* en van dit snijpunt eene lijn door de as trekkende, de grootte van den last, b. v. in evenzoovele Ned. duimen als deze Ned. ponden bedraagt, op de lijn kunnen uitzetten en, als men daardoor den afstand *AD* verkrijgt, uit *D* lijnen trekken, evenwijdig aan *FA* en *AC*. Het aantal Ned. dui-

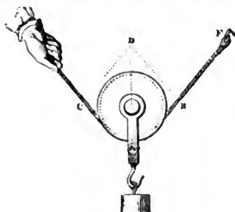

Fig. 4.

men, in *AC* bevat, zal dan het aantal Ned. ponden aanwijzen, benoodigd om dien last te dragen.

Aan boord van schepen heeft men vaste en losse katrollen. Eene verbinding van éene (of meer) losse en vaste katrollen noemt men *takel* (zie aldaar), *talie* of *blokken*.

Kats. Onder dezen naam vermelden wij:

Jacob Kats, een verdienstelijk Vlaamsch letterkundige. Hij werd geboren te Antwerpen den 5den Mei 1804, vertrok in 1808 met zijne ouders naar Lier en moest aldaar arbeiden in eene weverij. In 1819 ging hij naar Brussel, en eerst hier ontving hij eenig onderwijs. Niettemin kon hij reeds in 1827 als onderwijzer optreden, doch na de Belgische omwenteling vond zijne Vlaamsche school zoo weinig bijval, dat hij tot het weversbedrijf moest terugkeeren. Weldra voegde hij zich bij de partij der democraten en werd schrijver. Zijn eerste stuk was een: „Nieuwjaarswensch aan mijnen evennaesten (1836)". Met de leden eener politieke vereeniging stichtte hij den schouwburg „De Volksbeschaving", waarvan hij bestuurder werd. Daarvoor schreef hij: „Klaes Lyden (tooneelspel, 1835)", — „De verlichte boer (blijspel, 1835)", — „Het aardsch Paradijs of de zegepraal der broederliefde (tooneelspel, 1836)", — „De voorbereiding der kiezing aan de herberg of de vergelijking van den barmhartigen Samaritaan (1836)", — „De vijanden van het licht of de tegenwerkingen van de maatschappij der verbroedering (1836)", — „Peer-la-la (kluchtspel)", — en „De Belgische Natie (dramatisch feesttafereel)". Voorts leverde hij: „Volksgedichten (1851)", — „Belgische volksalmanakken", — „Antwoord op een naamloos lasterschrift enz. (1840)", — „Volkshandboekje (1842, 1843)", — en „Werk en Kapitaal (1872)". Ook was hij van 1835 tot 1843 aan de redactie van onderscheidene weekbladen verbonden.

Jan Hendrik Kats, een zoon van den voorgaande en tooneelkunstenaar bij den schouwburg „De Volksbeschaving". Hiervoor schreef hij: „Lodewijk of de gevolgen van het spel (drama, 1853)", — „De Bastaard (drama)", — en „Het geld (drama)". Voorts leverde hij: „Een woord over de associatiën der werklieden (1860)", — „Frankrijk tegenover Europa of

de kwestie der natuurlijke grenzen (1860)", — en „Belgen vooruit naar het uiterst Oosten (1860)". Bij het uitbarsten van den oorlog in Amerika toog hij derwaarts om te strijden voor de afschaffing der slavernij en klom op tot den rang van kapitein. Daarna ondersteunde hij de Mexicanen in hun strijd voor de onafhankelijkheid, verdedigde als kolonel de stad Oaxaca en overleed aan de gele koorts op het eiland Nassau in 1867.

Katsena of *Katsina*, eene provincie van het Rijk Socoto in den Soedan, is éen der fraaiste gewesten van dit land en omvat eene heuvelstreek ter hoogte van 400—500 Ned. el boven de oppervlakte der zee tusschen de Niger en het Tsadmeer. De even zoo genoemde hoofdplaats telt 7- of 8000 zielen.

Katsj, zie *Cutch*.

Katsjar of *Cachar*, een district van het Britsch-Indisch Keizerrijk, aan de oostelijke grenzen van Bengalen gelegen en sedert September 1874 toegevoegd aan de provincie Assam, telt op 60 ☐ geogr. mijl ruim 200000 inwoners. Deze heuvelstreek kwam gedeeltelijk in 1830 en gedeeltelijk in 1852 in het bezit van Engeland en heeft een zekere vermaardheid verkregen door de uitmuntende thee, die er verbouwd wordt. In 1855 werd er de eerste theeplantage aangelegd en in 1872 waren er reeds 97120 Ned. bunder met theeheesters beplant. Tienduizend daarvan leverden toen een oogst van 5¼ millioen Eng. pond thee. Eene menigte arbeiders, van elders derwaarts gereisd, vindt er werk.

Katsj Behar, een vazallenstaat in Britsch Indië ten noorden van Bengalen en grenzend aan het Himalayagebergte, telt op 61 ☐ geogr. mijl ruim ½ millioen inwoners. In het zuidelijk gedeelte is het land heuvelachtig en vruchtbaar, maar in het noordelijk gedeelte laag en moerassig. De bevolking behoort oorspronkelijk tot den stam Katsj, maar is sterk met Assameezen en bergbewoners vermengd. De inwoners noemen zich Radsjbansi en hebben eene donkere huidkleur. Zij spreken het Bengali. In de 16de eeuw was genoemde stam machtig en voerde heerschappij in geheel noordelijk Bengalen, maar in 1772 bepaalde zich het gezag der Vorsten tot Katsj Behar, zoodat zij zonder den bijstand van Engeland eene prooi waren geworden van Bhoetan. Van dien tijd dagteekent de afhankelijkheid van dezen Staat van Britsch Indië en de verbetering, welke er gebracht is in het bestuur. De gemeenschap wordt er bevorderd door den Noord-Bengaalschen spoorweg, die in 1874 is aangelegd en van de Ganges naar den voet van het Himalayagebergte loopt.

Katsj Gandawa, een landschap in Beloedsjistan, ten noorden van de Britsch-Indische provincie Sindh, is in het zuidelijk gedeelte eene sombere, met kreupelhout begroeide vlakte met uitloopers van het Halagebergte op den achtergrond, tusschen welke zich vruchtbare dalen bevinden. Het heeft eene uitgebreidheid van 500 ☐ geogr. mijl, maar eene zeer schrale bevolking (30—50 op de ☐ geogr. mijl). De inwoners, Beloedsjen van den stam Rhind, zijn dapper, maar tevens woest en roofgierig, weshalve zij zich gaarne vereenigen met hunne op buit azende naburen. Om hunne strooptochten af te weren, heeft de Britsch-Indische Regeering op onderscheidene plaatsen grensstations doen verrijzen. Te Soenri en Garanari (ten noorden van Jacobabad) heeft men eene aanmerkelijke bezetting. — De *hoofdplaats* is Gandawa, en hier zetelt het stamhoofd, dat afhankelijk is van Kelat. De duizend man, die in 1876 onder kapitein *Sondermann* naar den Bolanpas werden gezonden, trokken door Katsj Gandawa.

Kattak of *Cuttak*, de hoofdstad van een evenzoo genoemd district in de provincie Orissa van het Britsch-Indisch presidentschap Bengalen, ligt aan een zijtak van de Mahanadi en telt omstreeks 51000 inwoners. Zij werd in 953 na Chr. gesticht en in 1803 door de Engelschen bezet. — *Kattak Mehals* is de naam van eene groep van 21 vazallenstaten in bovengenoemde provincie, die op 761 ☐ geogr. mijl ongeveer 1283000 inwoners tellen. De aldaar heerschende Radja's of Vorsten staan onder de souvereiniteit van Engeland.

Kattegat (Het) noemt men de doorvaart tusschen de oostkust van Jutland en de westkust van Zweden, ten noorden van de Deensche eilanden. Ten zuiden is het door de Groote en Kleine Belt en de Sond met de Oostzee verbonden. Het heeft in het westen en zuiden lage, doch ten oosten, in Zweden, zeer steile en rotsachtige kusten, waar den zeeman vele gevaren dreigen.

Katten is de naam van éen der oudste Germaansche volken. Het bewoonde het hedendaagsche Hessen, Fulda, Hanau, Isenburg en een aanmerkelijk gedeelte van Frankenland tot aan de Saale. Het zuidwestelijk uiteinde van hun land werd door de Romeinen onder *Drusus* ingenomen, en de Mattiaken, aldaar gevestigd en een stam der Katten, waren geruimen tijd Romeinsche onderdanen. De Katten namen deel aan den opstand der Duitschers onder *Herman* (Arminius), en toen later de roem der Cherusken daalde, klom de hunne, vooral door de voortreffelijkheid van hun voetvolk, hetwelk door *Tácitus* zeer wordt geroemd. Ten tijde van *Marcus Aurelius*, tegen het einde der 2de eeuw, deden zij invallen in Romeinsch Gallië en Rhaetië. In den aanvang der 3de eeuw ondernam *Caracalla* tegen hen en tegen de Alemannen een vruchteloozen tocht. Omstreeks het midden van genoemde eeuw werd hun naam door dien der Franken verdrongen en wij vinden hem het laatst vermeld door *Claudianus* tegen het einde der 4de eeuw.

Kattenkop is de naam van een kleinen mortier, bestemd tot het werpen van granaten.

Kattenkruid (Teucrium Marum *L.*) is de naam eener plant, die tot de familie der *Lipbloemigen* (Labiatae) en tot het geslacht *Teucrium* behoort. Dit laatste onderscheidt zich door een buis- of klokvormigen kelk met 5 bijna even groote tanden of met eene onder- en bovenlip, na den bloei door haren gesloten, door eene afvallende, schijnbaar éenslippige bloemkroon, door eene 2-slippige boven- en 3-slippige onderlip, en door 4 buiten de kroonbuis uitstekende, tot elkander genaderde meeldraden. De soort, welke wij kattenkruid noemen, is eene lage plant met kleine, eironde, van onder zachtharige blaadjes met een prikkelenden en krachtigen geur. De katten zoeken en vernielen dit gewas.

Kattenstaart (Amaranthus caudatus), zie *Amaranthaceën.*

Kattowitz, eene arrondissementshoofdstad in het Pruisische district Oppeln, niet ver van de Russisch-Poolsche grenzen, aan de Rawabach en aan den Opper-Silezischen spoorweg gelegen, heeft eene rechtbank, eene Evangelische, eene Oud-Katholieke en eene R. Katholieke kerk, eene synagoge, een gymnasium, eene hoogere burgerschool voor meisjes, onderscheidene fabrieken en 12000 inwoners. Deze plaats was in 1815 nog een weinig beteekenend dorp en verkreeg in 1867 stedelijke rechten. Zij heeft zich vooral door de ontginning der nabijgelegene mijnen voorspoedig ontwikkeld. — Het *arrondissement* Kattowitz is in 1873 gevormd en bevat onderscheidene nijvere dorpen.

Katwijk aan Zee, een dorp in de Nederlandsche provincie Zuid-Holland, is merkwaardig wegens het kanaal, aldaar aangelegd, om aan de Oude Rijn gelegenheid te geven, zijne wateren in de Noordzee uit te storten. Drie zijner sluizen met 4, 8 en 10 zware deuren beveiligen er het land tegen den vloed der zee, terwijl bij den mond van het kanaal sterke dijken zijn aangelegd. Deze werken zijn in 1807 en later, onder *Lodewijk Napoleon*, door *Conrad* ten uitvoer gebracht. Bij lagen waterstand ziet men er op het strand de overblijfselen van het Huis te Britten, een Romeinsch kasteel. Het aantal inwoners te Katwijk bedraagt ruim 6000, en in de laatste jaren heeft zich dit dorp allengs tot eene badplaats ontwikkeld. Het is door een stoomtram met Leiden verbonden.

Katuil, zie *Uil.*

Katz (Samuël), hoofdredacteur van „De Telegraaf", werd geboren den 23sten Januari 1844, deed het candidaats-examen in de rechten en was eenigen tijd hoofdredacteur van het „Algemeen dagblad van Nederland". Hij schreef: „Remus di Salvadi, de rooverhoofdman in de Ardennen (1862)", — „Misdaad ontmaskerd (2 dln, 1864)", — „Het Nederlandsch volksmuseum (1865—1869)", — en „Handboek der welsprekendheid (1874)", benevens vele bijdragen in tijdschriften en dagbladen. Ook behoort hij tot de redactie van het „Rechtsgeleerd Magazijn".

Katzbach is de naam van eene rivier in het district Liegnitz der Pruisische provincie Silezië. Zij heeft een sterken stroom, kan door den toevloed van water, dat van de bergen afdaalt, in korten tijd hoog rijzen en stort zich bij Parchwitz in de Oder. Zij is vooral vermaard door den slag van 26 Augustus 1813. Toen namelijk den 17den Augustus de wapenstilstand tusschen *Napoleon* en de Verbondene Mogendheden afgeloopen was, had *Blücher* aanstonds met het Silezisch leger de Katzbach overschreden en den vijand op den 19den en 20sten over de Bober teruggedrongen. Inmiddels was *Napoleon* met de garde uit Dresden opgerukt, om aan zijn gevaarlijksten vijand eene nederlaag toe te brengen. Hij gaf aanstonds bevel tot den aanval. *Blücher* evenwel, die volgens zijn operatieplan elken beslissenden slag wilde vermijden, trok achterwaarts tot aan Jauer. Het vijandelijk leger had intusschen Goldberg aan de Katzbach bereikt. Daar ontving *Napoleon* de tijding van het oprukken van het groote leger der Verbondene Mogendheden uit Bohemen naar Dresden en spoedde zich den 23sten met een belangrijk deel zijner troepen derwaarts. In Silezië bleven onder bevel van maarschalk *Macdonald* het 3de, 5de en 11de armeekorps en het 2de kavalleriekorps achter, te zamen ongeveer 100000 man. Het Silezisch leger, uit één Pruisisch en 2 Russische korpsen bestaande, telde omstreeks 90000 man. Eerst den 24sten Augustus kwam bij het hoofdkwartier het bericht, dat de vijand stand hield bij Goldberg. *Blücher* maakte daaruit op, dat *Napoleon* naar Saksen was teruggekeerd, overtuigde zich door verkenning van de waarheid van dit vermoeden en gaf bevel, dat al de korpsen den 26sten weder over de Katzbach zouden trekken; doch te gelijkertijd was ook *Macdonald* opgerukt. De ontmoeting van deze twee legers leidde tot den slag aan de Katzbach. *Blücher* had zijn linker vleugel aan de Woedende Neisze en zijn rechter vleugel op de hoogvlakte bij Maltitsch opgesteld; tusschen deze beiden zou *York* voorwaarts rukken. Deze was sedert 5 uur op marsch; het begon te regenen en daarna te stormen, terwijl donkere wolken de gewone waarnemingen verhinderden. Om 10 uur had *York* de hem aangewezene plaats bereikt, en te 2 ure zouden alle korpsen naar de Katzbach oprukken. *Macdonald* echter was reeds sedert 9 uur derwaarts op marsch met het 5de en 11de korps, terwijl het 3de zich omstreeks den middag in beweging zette. De linker vleugel onder *Langeron* werd het eerst aangetast. Deze echter, bekend met de vroeger door *Blücher* beraamde plannen, verwachtte het bevel tot den terugtocht. Hij had het geschut reeds laten aftrekken en weigerde zelfs te gehoorzamen, toen *Blücher* omstreeks den middag, nadat de Pruisische voorhoede reeds achterwaarts gedrongen was en het kanongedonder ook bij *Sacken* gehoord werd, last gaf tot een algemeenen aanval, om den vijand in de Katzbach en in de Woedende Neisze te werpen. *York* en *Sacken* maakten een aanvang, en honderd stukken geschut deden zich hooren. De regen maakte de geweren onbruikbaar om te schieten, zoodat men meestal streed met de kolf en met de bajonnet. De troepen der Verbondene Mogendheden behielden overal het veld, en de vijand begon te wijken. Het was een hachelijk oogenblik, toen de Fransche ruiterij tusschen de brigades drong, doch het gevaar werd afgewend door een aanval van *Blücher's* kavallerie. Omstreeks 8000 paarden namen deel aan dit vreeselijk ruitergevecht. De Franschen werden eindelijk op de vlucht gejaagd en in de grootste verwarring van de steile rotswanden in de rivierdalen en in de opgezwollen rivieren geworpen. *Langeron*, die, van geschut verstoken, zich in groote ongelegenheid bevond, kreeg nu hulp en nam althans ijverig deel aan de vervolging, welke 5 dagen duurde en eerst aan de Queis een einde nam. Niet minder dan 103 kanonnen, 250 wagens, 2 adelaars, al de bagaadje en 18000 gevangenen vormden den buit. Het verlies der Franschen aan gesneuvelden en gewonden bedroeg althans 12000. Naar dien strijd ontving *Blücher* vervolgens den naam van Prins *von Wahlstadt.*

Katzenellnbogen, in het Latijn *Catti-melibocus* of *Melibocus der Katten*, is de naam van een oud graafschap in Duitschland; het werd verdeeld in *Hoog* en *Laag Katzenelln-bogen*. Het eerste omvatte een gedeelte van de Bergstrasze, van het Odenwald en van het wond van Dreieich, — het laatste was gelegen in de Wetterau. Beide behoorden tot het land van de Boven-Rijn en besloegen eene oppervlakte van 20 □ geogr. mijl. Het eerste verviel in 1497, na den dood van den laatsten Graaf *Philip*, aan Hessen, vervolgens aan Hessen-Cassel, daarna gedeeltelijk aan de Graven *von Hessen-Rheinfels-Rotenburg* en in 1815 aan Nassau, hetwelk reeds in 1803 het andere gedeelte verkregen had, zoodat zoowel de Keurvorst *van Hessen* als de Aartshertog *van Nassau* den titel voerden van graaf *van Katzenellnbogen*. De bouwvallen van het aloude stamslot liggen nabij het vlek van denzelfden naam, en het kasteel Neukatzenellnbogen, gewoonlijk „Die Katz" geheeten en in 1303 door Graaf *Johann* aan de Rijn tegenover Goarshausen gebouwd, deed men in 1806 op last van *Napoleon* in de lucht vliegen.

Kauer (Ferdinand), een verdienstelijk tooneeldichter, geboren in 1751 te Klein-Thaya in Moravië, schreef ongeveer 200 stukken voor het tooneel, zooals opera's, zangspelen, enz. Zijn „Donauweibchen" maakte grooten opgang. ,Voorts leverde hij meer dan 20 missen en een groot aantal andere stukken. Op gevorderden leeftijd leed hij groot gebrek en hij overleed te Weenen den 13den April 1831.

Kauffer (Eduard), een verdienstelijk Duitsch dichter, geboren te Wehrsdorf bij Bautzen den 8sten Januari 1824, studeerde te Leipzig in de godgeleerdheid, maar wijdde zich weldra aan de letterkunde, vooral aan de dichtkunst. Zijne liederen getuigen van zijn diep gevoel en van zijne edele gezindheden, zooals men vooral in zijne „Jesushymnen (1854; 2de druk, 1862)" kan opmerken. In 1848 nam hij deel aan de staatkundige gebeurtenissen, redigeerde voorts te Nürnberg de „Fränkische Blätter", toefde vervolgens eene reeks van jaren te Dresden en keerde eindelijk naar Leipzig terug en vestigde zich te Neuschönefeld, in de nabijheid dier stad. Hij schreef nog, onder den titel: „Am heimischen Herde", eene uitmuntende verzameling van novellen en leverde bijdragen voor „Europa", het „Leipziger Tageblatt" enz. Hij overleed den 14den April 1874.

Kauffmann. Onder dezen naam vermelden wij:

Angelika Kauffmann, eene beroemde Duitsche schilderes. Zij werd geboren den 30sten October 1741, te Chur in Grauwbunderland, alwaar haar vader (geboortig uit Schwarzenberg in het Bregenzer woud) gevestigd was als bisschoppelijk Hofschilder, ontving van dezen onderwijs in de beginselen der teeken- en schilderkunst en oefende zich voorts te Milaan, Florence, Rome en Napels (1753—1769). Daarna bezocht zij Londen, waar zij grooten roem verwierf, maar ook eene echtverbintenis sloot, die eerlang door eene scheiding gevolgd werd. Bij haar terugkeer te Rome huwde zij met den schilder *Zucchi*, die eenige jaren later overleed. Haar echt was kinderloos gebleven, en zij wijdde zich nu uitsluitend aan de kunst en aan hare vrienden, onder welke zich de uitstekendste dichters, geleerden en kunstenaars bevonden. Zij overleed den 5den November 1807; de begrafenisplechtigheid werd door *Canova* geregeld en haar borstbeeld in 1808 in het Pantheon geplaatst. Hare nalatenschap bestond uit eene keurige boekerij, vele stukken van oude meesters en een aanzienlijk vermogen, waarover zij ten voordeele van onderscheidene personen en inrichtingen had beschikt. Zij heeft vele portretten en historiestukken geleverd, wier correctheid van compositie echter veel te wenschen overlaten, terwijl zij zich door een warm koloriet en door de ongemeene bevalligheid der figuren onderscheiden. In meer dan één museum vindt men haar portret, door haar zelve geschilderd.

Konstantijn Petrowitsj von Kauffmann, een Russisch generaal, geboren den 3den Maart 1818 te Maidani bij Iwangorod. Hij bezocht de militaire school te Petersburg, werd in 1838 luitenant, streed in den Caucasus en verwierf vooral lauweren door zijne krijgsbedrijven in Toerkestan. Nadat generaal *Tsjernaiow* in October 1864 de stad Tsjemkend en daarmede de landen tusschen de Tsjoe en de Syr-Darja veroverd had, ontstond door een besluit van den Czaar de provincie Toerkestan met generaal *Tsjernaiow* aan het hoofd. In 1857 echter werden alle Russische gewesten, aan Centraal Azië en China grenzende, tot een generaal-gouvernement Toerkestan vereenigd, waarna de adjudant-generaal *von Kauffmann* zich benoemd zag tot gouverneur-generaal van dat uitgestrekt gebied. Er bleef echter een vijandige geest tegen de Russen heerschen, en in Maart 1868 verklaarde de Emir van Bokhara den „heiligen oorlog" aan de veroveraars, waartoe hij zich met den Khan van Khokand en met den Emir van Oorgange verbonden had. Nadat *Kauffmann* de opstandelingen bij herhaling geslagen had, veroverde hij den 20sten Juni 1868, na eene belegering van 8 dagen, Samarkand en voegde deze stad bij het Russische Rijk. In Juli onderwierp zich de Emir van Bokhara aan de hem voorgestelde vredesvoorwaarden, volgens welke hij Samarkand afstond, en veroorloofde, dat de Russen op een drietal plaatsen kantonnementen aanlegden. Na dien tijd zijn ten gevolge van de Russische expeditie naar Khiwa de wederspannige gewesten in eene Russische provincie herschapen. *Konstantijn von Kauffmann* bracht in 1875 door de overwinning bij Machram het khanaat Khokand tot onderwerping, hetwelk in Februari 1876 werd ingelijfd in het Russische Rijk. Daarna werden al de veroverde landen in Centraal-Azië tot een afzonderlijk gouvernement met den naam Toerkestan vereenigd en onder zijn beheer geplaatst. Hij overleed te Tasjkend den 16den Mei 1882.

Kaufmann. Onder dezen naam vermelden wij:

Richard von Kaufmann, een verdienstelijk staathuishoudkundige, geboren te Keulen den 29sten Maart 1850. Hij studeerde te Bonn, Heidelberg en Berlijn in de staatswetenschappen, was vervolgens werkzaam in een bankiershuis te Berlijn, volbracht eenige wetenschappelijke reizen en vertoefde geruimen tijd in Frankrijk, waarna hij de brochure schreef:

„Frankreich und der 16 Mai 1877". Een ander vlugschrift: „Die Zuckerindustrie in ihrer wirtschaftlichen und steuerfiskalischen Bedeutung (1878)" boeide de aandacht van den Pruisischen minister *von Friedenthal*, die hem belastte met de bewerking van een gedeelte van zijn geschrift: „Preuszens landwirtschaftliche Verwaltung" en hem in Maart 1879 den leerstoel bezorgde in de staathuishoudkunde aan de landbouwacadémie te Berlijn. In den herfst van dat jaar vestigde hij er zich tevens als privaatdocent en werd eerlang beroepen als professor aan de technische hoogeschool te Aken, waar hij tot aan 1883 werkzaam was, om vervolgens eene betrekking te bekleeden bij het Pruisische departement van Financiën, terwijl hij tevens collegie geeft aan de universiteit te Berlijn. Voorts schreef hij nog: „Die Vertretung der wirtschaftlichen Interessen in den Staaten Europas (1879)", — „L'association douanière de l'Europe centrale (1880)", — en „Die Finanzen Frankreichs (1882)".

Alexander Kaufmann, een verdienstelijk dichter, geboren den 15den Mei 1821 te Bonn. Hij studeerde aldaar en te Berlijn in de rechten, was in 1844—1845 huisonderwijzer van den Erfprins *Karl von Löwenstein-Wertheim-Rosenberg*, keerde vervolgens terug naar Bonn, studeerde er in de archaeologie, woonde daarna eenigen tijd te Berlijn en is sedert 1850 archiefraad van den Prins *von Löwenstein* te Wertheim aan de Main. Hij leverde: „Gedichte (1851)", — „Mainsagen (1853)", — „Unter den Reben (1872)", — „Mythoterpe (1850, met *Fr. Daumer* en met zijne echtgenoot)", — voorts „Anmerkungen zu Simrock's geschichtlichen Sagen (1859)", — „Quellenangaben und Bemerkungen zu Karl Simrock's Rheinsagen und Alexander Kaufmann's Mainsagen (1872)", — „Cäsarius von Heisterbach (2de druk, 1862)", — en „Auszüge aus der Korrespondenz des Fürsten Maximilian Karl von Löwenstein mit dem Markgrafen Ludwig von Baden und dem Prinzen Eugen von Savoyen (1867)". — Zijne echtgenoot *Mathilda Kaufmann*, geboren *Binder*, aanschouwde het levenslicht te Nürnberg den 5den December 1835, werd door *Fr. Daumer* opgewekt tot beoefening der dichtkunst, omhelsde, evenals laatstgenoemde, den R. Katholieken godsdienst en schreef onder den pseudoniem *Amara George*: „Blüten der Nacht (1856)", — „Mythen und Sagen der Indianer Amerika's (1856)", — en „Vor Tagesanbruch (1859)".

Kaulbach. Onder dezen naam vermelden wij:

Wilhelm von Kaulbach, een uitstekend Duitsch kunstenaar, geboren te Arolsen den 15den October 1805. Hij ontving onderwijs in de beginselen der teeken- en graveerkunst van zijn vader en ging in 1821 naar Düsseldorf, waar hij zich oefende onder de leiding van *Cornelius* en weldra cartons voor fresco's en stukken in olieverf leverde. Toen zijn leermeester in 1825 met vele leerlingen naar München vertrok, bleef *Kaulbach* achter, doch daar hij in het volgende jaar om eene nietige reden een weerloozen medeleerling mishandelde, werd hij weggezonden, waarna hij zich desgelijks naar München begaf. Hier teekende hij cartons voor eenige fresco's, die in den zuilengang van den slottuin zouden prijken, alsmede voor het plâfond van het Odéon. Ook versierde hij de danszaal in het paleis van Hertog *Max* met 16 tafereelen uit de geschiedenis van *Amor* en *Psyche*. Voorts leverde hij voortreffelijke stukken, tafereelen voorstellende uit de werken van *Klopstock*, *Göthe* en *Wieland*, in het paleis der Koningin. Men bespeurde in zijne voortbrengselen een gestadigen vooruitgang en toch verklaarde hij, dat hij niet geschikt was voor de monumentale kunst. Het bleek dan ook meer en meer, dat hij een ongewoon talent bezat, om met bitteren spot de schaduwzijde der maatschappelijke toestanden en de verdorvenheden van 's menschen hart voor te stellen. Niettemin teekende hij zijn beroemd stuk: „De Hunnenslag", ontleend aan de sage omtrent een veldslag tusschen de Hunnen en de Romeinen, door welke vermeld wordt, dat de geesten der gesneuvelden den strijd nog 3 dagen en 3 nachten met verbittering bleven voortzetten. Dat stuk, in het museum van Graaf *Raczynsky* te Berlijn aanwezig, baarde door zijne huiveringwekkende schoonheid groot opzien, en Koning *Lodewijk* schonk den vervaardiger eene ruime werkplaats met een klein jaargeld.

In 1845 voltooide *Kaulbach*: „De verwoesting van Jerusalem", een groot stuk in olieverf en in de Pinacotheek geplaatst. Men ziet daarop historische met allegorische figuren vermengd, hetgeen hem intusschen door velen euvel werd geduid, hoezeer men ook zijne fantazie, zijne groepeering en zijn koloriet bewonderde. Hij spoedde zich vervolgens naar Italië, maar gaf daarna blijken van zijn eigenaardig talent, hetwelk zich aan de macht van ironie en satyre niet onttrekken kon, door zijne teekeningen bij „Reineke Fuchs", welke op de geestigste wijze vermomde menschen voorstellen. Daarop volgden teekeningen bij het sprookje van den rattenkoning *Worzel* en van den rattenkoning *Fitzliratzi*, in 1849 vervaardigd, doch eerst in 1869 in photographieën uitgegeven. Voorts schilderde hij satyrieke stukken in de nieuwe Pinacotheek, en zijne humoristische spotternij spaarde nauwelijks den Koning zelven. Hij werd in roem de mededinger van *Cornelius* en schilderde ook te Berlijn tafereelen in het nieuwe museum, welke de hoofdtijdperken uit de geschiedenis der beschaving voorstellen. Deze worden als zijne voornaamste voortbrengselen beschouwd. In 1859 schilderde hij in het Germaansch museum te Nürnberg: „Otto III in den grafkelder van Karel de Groote", — voorts „De slag van Salamis" voor de historische galerij in het Maximilianeum te München, en veel later het carton: „Nero". Vooral echter leverde hij teekeningen, bestemd voor de etsnaald en dienende tot illustratie van belangrijke werken, — bijv. van de gedichten van *Göthe*, van *Schiller*, van *Walther van de Vogelweide*, van *Richard Wagner* enz. Door „Goethe's Frauengestalten" heeft hij grooten roem verworven. In 1870 teekende hij een groot carton, den kettermeester *Pedro Arbues* voorstellende, en daarna onderscheidene doodendansteekeningen, waarop geschiedkundige personen, zooals *Napoleon*, *Alexander van Humboldt* enz., niet ontbraken.

De kunstenaar zelf behoorde niet alleen door

zijn talent, maar ook door zijn karakter tot de merkwaardigste personen onzer eeuw. Hij was geestig, levendig, strijdlustig, vervuld met humor, ironie en satyre. Het spreekt van zelf, dat een kunstenaar, die zich door zooveel eigenaardigs onderscheidde, geene school kon vormen. Ruim 35 jaren was hij directeur van de schilderacadémie te München en overleed aldaar aan chólera den 7den April 1874.

Hermann Kaulbach, een verdienstelijk schilder en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te München den 26sten Juli 1846, bezocht aldaar eerst de universiteit, bepaalde zich vervolgens bij de schilderkunst en werd een leerling van *Karl Piloty*. Zijne historische genrestukken worden zeer geroemd. Daarvan noemen wij: „Lodewijk XI en zijn barbier Olivier le Daim in de gevangenis te Péronne (1869)", — „De Kinderbiecht (1879)", — „Uit de laatste levensdagen van Mozart (1873)", — „Sebastian Bach bij Frederik de Groote (1875)", — en „De torenvalk (1879)".

Kaulen (Franz Philipp), een R. Katholiek godgeleerde, geboren te Düsseldorf den 20sten Maart 1827, studeerde te Bonn, werd er in 1859 repetitor aan het theologisch convict, in 1863 privaatdocent, later buitengewoon hoogleeraar en in 1882 gewoon hoogleeraar te Praag. Hij schreef: „Institutiones linquae Mandshuricae (1856)", — „Die Sprachverwirrung zu Babel (1861)", — „Liber Jonae (1873)", — „Die Legende des heiligen Hermann Joseph (2de druk, 1880)", — „Geschichte der Vulgata (1870)", — „Handbuch zur Vulgata (1876)", — „Einleitung in die heilige Schrift (1876)", — en „Assyrien und Babylon nach den neuesten Entdeckungen (1877)".

Kaunitz (Wenzel Anton, prins von), een begaafd Oostenrijksch staatsman, geboren te Weenen den 2den Februari 1711, werd bestemd voor den geestelijken stand en ontving op zijn 13de jaar de betrekking van domheer te Münster. Eerst na het overlijden zijner oudere broeders legde hij, als eenige stamhouder, het geestelijk gewaad af en wijdde zich aan de staatkunde. Hij studeerde te Weenen, Leipzig en Leiden, deed vervolgens eene reis door Engeland, Frankrijk en Italië en werd in 1725 door Keizer *Karel VI* tot Rijkshofraad en kort daarna tot Keizerlijk commissaris op den Rijksdag te Regensburg benoemd. Door zijn huwelijk verkreeg hij het graafschap Rietberg. Na 's Keizers dood begaf hij zich naar zijne goederen in Moravië, maar *Maria Theresia* riep hem terug in staatsdienst. In 1741 zag hij zich afgevaardigd naar Paus *Benedictus XIV*, voorts naar Florence en in 1742 ging hij als gezant naar Turijn. In 1744 werd hij minister aan het Hof van Hertog *Karel van Lotharingen*, gouverneur-generaal der Oostenrijksche Nederlanden. Daar kort daarna de gemalin van dezen, Aartshertogin *Maria Anna*, overleed, belastte hij zich gedurende de afwezigheid van den Hertog met het bewind, totdat *Maria Theresia* hem in 1745 tot volmachtigd minister benoemde. Niet lang evenwel kon hij die betrekking waarnemen, daar de Franschen zich in Februari 1746 meester maakten van Brussel. *Kaunitz* bezorgde bij capitulatie aan de Oostenrijksche troepen den vrijen aftocht en begaf zich naar Antwerpen en toen, na de overgave van laatstgenoemde stad, naar Aken, waar hij als diplomaat grooten roem verwierf op het Vredescongrès (1748). Na den Vrede van Aken bracht hij als staatsminister en als gezant aan het Fransche Hof een geheim verdrag tot stand tusschen Oostenrijk en Frankrijk en zag zich in 1750 tot Hof- en Staatskanselier en daarenboven in 1756 tot Nederlandsch en Italiaansch kanselier benoemd. In die betrekkingen bestuurde hij gedurende 40 jaren de binnen- en buitenlandsche aangelegenheden van Oostenrijk. *Maria Theresia* stelde in hem een onbepaald vertrouwen en zorgde, dat *Frans I* hem in 1764 in den Rijksvorstenstand verhief. Onder *Jozef II* en *Leopold II* verminderde echter zijn invloed meer en meer en bij de troonbeklimming van *Frans II* legde hij wegens hoogen ouderdom de waardigheid van Hof- en Staatskanselier neder en overleed den 27sten Juni 1764. *Kaunitz* was een schrander staatsman, die eene nauwkeurige kennis van den staatkundigen toestand van Europa verbond met onvermoeiden ijver en met onomkoopbare trouw. Geruimen tijd was hij het orakel der diplomaten, en men noemde hem wegens zijn beslissenden invloed op alle aangelegenheden van ons werelddeel „den Europeeschen koetsier." Intusschen was zijne staatkunde dikwijls al te ingewikkeld en tevens hoogst eenzijdig, daar hij steeds het voordeel van Oostenrijk beoogde en zeer afkeerig was van Pruisen. Men meent, dat het ontwerp tot verdeeling van Polen van hem afkomstig is. Voorts was hij een groot voorstander der kerkelijke hervormingsplannen van *Jozef II*, weshalve men hem te Rome met den naam van „Il ministro eretico (den ketterschen minister)" bestempelde. Hij bezat bij vele goede eigenschappen eene hooge mate van ijdelheid, was zeer gesteld op zijne kleeding en achtte niets goed, wat niet uit Parijs afkomstig was. Hij sprak zeer vlot Italiaansch, Fransch, Latijn en Engelsch en was een bevorderaar van kunsten en wetenschappen.

Kaup (Johann Jakob), een verdienstelijk Duitsch dierkundige, een schoolmakker van *Gervinus* en *Liebig* en ook in ons Vaderland niet onbekend, werd geboren te Darmstadt den 10den April 1800, legde zich reeds vroeg met ijver toe op de natuurlijke historie en begaf zich in 1822 naar Göttingen, waar hij zich evenwel bedrogen zag in de verwachtingen, welke hij gekoesterd had van professor *Blumenbach*. Nu spoedde hij zich naar Heidelberg, waar zijne wenschen evenmin vervuld werden, en vervolgens naar Leiden, waar hij door *Temminck*, directeur van het museum, met de meeste heuschheid bejegend en met de rangschikking der visschen en amphibieën belast werd. Met een schat van kennis keerde hij na verloop van 2 jaren naar Duitschland terug, en later schonk de universiteit te Gieszen hem eershalve den titel van „philosophiae doctor". Intusschen bleef hij zonder betrekking en eerst na vele jaren ontving hij die van inspecteur van het kabinet voor natuurlijke historie te Darmstadt. Onderscheidene eervolle aanbiedingen van Duitsche hoogescholen wees hij van de hand, en uit Engeland en Frankrijk ontving hij talrijke eerbewijzen. Ieder jaar toefde hij maanden lang te Londen en Parijs, om er de rang-

schikking der voorwerpen in de musea te besturen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Skizzirte Entwickelungsgeschichte der europäischen Thierwelt (1829)", — „Das Thierreich", — en „Beiträge zur nähere Kenntnisz der vorweltlichen Säugethieren (1860)". Hij overleed den 4den Juli 1873.

Kauri (Cyprea moneta, Cowry-shell) is de naam van de schelpen eener soort van kleine slakken (Gastropoda) onder de type der Weekdieren (Mollusca), die in de Indische Zee gevonden worden. Zij hebben eene enkelvoudige, eivormige, gladde schelp, zijn van boven blinkend wit of stroogeel, aan de buikzijde wit en inwendig blauw en bezitten tanden aan beide randen der mondopening. Men vangt ze of visscht ze op in de Golf van Bengalen en aan de kust van Malabar, maar in groote hoeveelheid bij de Malediven, en men gebruikt ze in Oost-Indië, vooral in Siam, als klein geld. In Bengalen hebben 33 of 34 kauri's de waarde van een penny.

Kausler, een verdienstelijk beoefenaar der krijgskundige wetenschap, geboren te Stuttgart den 28sten Februari 1794, ontving zijne krijgskundige opleiding aan de kadettenschool aldaar en nam in 1811 dienst bij de Würtembergsche artillerie. Gedurende den Russischen veldtocht werd hij na den slag bij Mosaïsk tot ridder benoemd. Na den Volkerenslag van Leipzig bewerkte hij, op last van generaal *Franquemont*, bij *Napoleon*, dat de Würtembergsche troepen zich huiswaarts konden begeven. Tot eerste-luitenant bevorderd, verkreeg hij in den veldtocht van 1814 het kommando over eene batterij en werd bij Montereau gewond. Na zijne herstelling nam hij als adjudant van den veldtuigmeester *Cammerer* in 1815 deel aan al de gevechten der Würtembergsche troepen en werd vervolgens belast met het onderwijs in de artilleriewetenschap aan de militaire school te Stuttgart. In het jaar 1819 werd hij kapitein, in 1829 majoor, in 1836 luitenant-kolonel en eindelijk kolonel, ontving in 1842 zijn pensioen en overleed te Karlsruhe den 10den December 1848. In 1826 zag hij zich benoemd tot lid der Zweedsche Académie van Krijgsgeschiedenis. Van zijne werken noemen wij: „Darstellung des Feldzugs im Spatjahr 1813 in Deutschland (1819)", — „Versuch einer Kriegsgeschichte aller Völker und Zeiten (1826—1832, 2 dln)", — „Wörterbuch der Schlachten und synchronistische Uebersicht der Kriegsgeschichte (1826—1840, 4 dln)", — „Napoleons Grundsätze, Ansichten und Aeusserungen über Kriegskunst, Kriegsgeschichte und Kriegswesen (1828)", — „Militärische Rekognoscirung des gesammten Gebiets der Donau (1835)", — „Das Leben des Prinzen Eugen von Savoyen (1838—1840, 2 dln)", — „Chronologischer Abrisz der Geschichte der Europäischen Staaten (1834)", — en „Atlas der merkwürdigsten Schlachten, Treffen und Belagerungen (1831—1837, 14 afl.)". Met *Wörl* leverde hij: „Die Kriegen von 1792—1815 in Europa und Aegypten (1840—1842, 28 afl.)", — en met *von Breithaupt*: „Zeitschrift für Kriegswissenschaft (1819—1824)".

Heinrich Eduard von Kausler, een verdienstelijk geschiedkundige, geboren te Winnenden (Würtemberg) den 20sten Augustus 1801. Hij studeerde te Tübingen, Berlijn en Göttingen in de rechten en werd in 1826 assistent bij het koninklijk geheim huis- en staatsarchief te Stuttgart. Voorts zag hij zich in 1831 benoemd tot archivaris, in 1836 tot archiefraad en in 1859 tot vice-directeur dier instelling en overleed den 27sten Augustus 1873. Hij schreef o. a: „Würthembergischer Urkundenbuch (1849—1871, 3 dln)", — „Assises de Jérusalem (1839 enz.)", — „Geschichte der Kreuszüge und des Königreichs Jerusalem, aus dem Lateinschen des Erzbischofs Wilhelm von Tyrus (1840, met zijn broeder *Rudolf*)", — en „Denkmäler altniederländischer Sprache und Literatur (1840—1866, 3 dln)". Ook bezorgde hij eene critische uitgave van het oud-Portugeesch liederenboek „Cantioneiro general (1846—1852, 3 dln)". Het kommandeurskruis der Würtembergsche Friedrichsorde verleende hem in 1854 persoonlijken adeldom.

Kautz (Julius), een Hongaarsch staathuishoudkundige, geboren te Raab den 5den November 1829, studeerde te Leipzig, was vervolgens in onderscheidene Hongaarsche steden aan lycea als professor werkzaam en zag zich in 1861 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de staathuishoudkunde en het staatsrecht aan de universiteit te Pest. Van zijne geschriften noemen wij: „A nemzetgazdasag-es pénzügytan renaszere (Systeem van staathuishoudkunde en financiewetenschap, 3de druk, 1874, 3 dln)", — „Politikai Tudomány Kézikönyve (Handboek der staatkunde; 2de druk, 1875)", — en „Theorie und Geschichte der Nationalökonomik (1858—1860, 2 dln)". Ook is hij lid van den Rijksdag.

Kautzsch (Emil), een Protestantsch godgeleerde, geboren den 4den September 1841 te Planen in Vogtland, studeerde te Leipzig in de theologie en in de Oostersche talen, was van 1863 tot 1872 leeraar aan het Nicolaïgymnasium aldaar, vestigde er zich tevens als privaatdocent, werd er in 1871 buitengewoon hoogleeraar en zag zich in 1872 tot gewoon hoogleeraar benoemd te Basel en in 1880 te Tübingen. Met professor *Socin* te Tübingen en dr. *Zimmermann* te Basel stichtte hij het „Deutsche Verein zur Erforschung Palästina's". Hij schreef: „De veteris testamenti locis a Paulo apostolo allegatis (1869)", — „Die Echtheit der moabitischen Alterthümer geprüft (1876)", — en „Johannes Buxtorf der ältere (1879)". Ook leverde hij herziene uitgaven van de „Hebräische Grammatik (22ste druk, 1878)" van *Gesenius* en van de „Encyklopädie und Methodologie der theologischen Wissenschaften (10de druk, 1880)" van *Hagenbach*.

Kauw, zie *Kraai*.

Kauwen (masticatio) is het fijnmaken der spijzen door middel der kauwwerktuigen. Hiertoe behooren de verschillende deelen van den mond, het gebit en de kauwspieren, te zamen de kauwtoestel genaamd. Door de snijtanden worden van de spijzen stukken afgesneden, door de hoektanden de harde deelen verbrijzeld of stukken der spijs afgescheurd en deze door de maaltanden fijngewreven, doordat de onderkaak heen en weêr bewogen wordt en dus de kiezen van onder- en bovenkaak over elkaâr heen wrijven; de tong brengt daarbij de spijs weêr tusschen de kiezen. Een gebrekkig kauwen geeft aanleiding tot veleriel

ongesteldheden. Wil men de spijsvertering bevorderen en de gezondheid bewaren, dan beijvere men zich, de spijzen behoorlijk te kauwen. Hiertoe kan men zich, bij het verlies van tanden, van kunsttanden voorzien. Onder de dieren zijn het nitsluitend de Planteneters (Herbivoren) en de Alleseters (Omnivoren), welke, als wij, het voedsel kauwen door, krachtens eene heen- en weêrgaande beweging van den onderkaak, de kiezen over elkaâr te wrijven. De Vleeschetera (Carnivoren) bewegen de onderkaak slechts op en neêr en kunnen de door de snijtanden afgebeten en door de hoektanden afgescheurde stukken slechts knippen.

Kavallerie, zie *Ruiterij*.

Kavanagh (Julia), eene verdienstelijke Engelsche schrijfster en de dochter van *Morgan Kavanagh*, een ervaren taalkenner van Ierschen stam, werd geboren den 7den Jannari 1824 te Thurles in het graafschap Tipperary, doch begaf zich op zeer jeugdigen leeftijd met hare ouders naar Engeland en toen naar Parijs, waar zij hare opvoeding ontving. Onder de leiding van haren vader ontwikkelde zich bij haar de neiging tot letterkundigen arbeid, en toen hij zich in 1844 te Londen vestigde, werd zij eerlang medewerkster aan verschillende tijdschriften, vooral aan „Chambers Journal". In 1847 verscheen van haar het kinderboekje „The three paths" en in 1848 het verhaal „Madeleine", dat met grooten bijval ontvangen werd. Voorts schreef zij: „Women in France during the 18th century (1850, 2 dln)", — „Nathalie (1851, 3 dln)", — „Women of christianity (1852)", — „French women of letters (1861, 2 dln)", — „Daisy Burns (1853, 3 dln)", — „Seven years (1859, 3 dln)", — „Queen Bell (1863, 3 dln)", — „Beatrice (1865)", — „English women of letters", enz. Een vloeiende stijl, eene keurige schildering en eene voortreffelijke karakterteekening verheffen haar tot éene der beste Engelsche schrijfsters. Zij bracht haar laatste levensjaren meerendeels door in Frankrijk en overleed te Nizza den 28sten October 1877.

Kayser-Langerhanns (Agnes), eene Duitsche dichteres, geboren te Erfurt omstreeks het jaar 1835, onderscheidde zich reeds vroeg door een dichterlijken aanleg, trad op jeugdigen leeftijd in het huwelijk met *Rudolf Kayser*, geneesheer te Naumburg en begaf zich met hem naar Dresden, waar zij zich toelegde op de dicht- en schilderkunst. In de jaren 1867, 1868 en 1872 reisde zij in Oostenrijk, Zwitserland, Frankrijk, Italië, België, Engeland en Schotland. Haar voortreffelijkst gedicht is „Odin". Voorts leverde zij: „Vermischte Gedichte (1865)", — „Das friedliche Thal im Kriege 1813 (1866)", — „Waldrose (novelle, 1867)", — „Bausteine für Straszburg (1870; 5de druk, 1872)", — en „Gedichte (1871; 3de druk, 1878)".

Kayserling (Moritz), een Israelietisch letterkundige, geboren te Hannover den 17den Juni 1829, bestudeerde te Nikolsburg en Würzburg hoofdzakelijk den Talmud, wijdde zich in 1851 aan de universiteit te Berlijn aan de studie der wijsbegeerte en geschiedenis en werd in 1861 rabbijn te Endingen (canton Aargau) en in 1870 godsdienstleeraar der Israëlietische gemeente te Pest. Hij schreef eene levensgeschiedenis van *Mozes Mendelssohn* (1862), nadat hij reeds vroeger: „Mozes Mendelssohns philosophische und religiöse Grundsätze (1856)" in het licht gegeven had. Voorts leverde hij: „Ein Feiertag in Madrid. Zur Geschichte der spanisch-portugiesischen Juden (1859)", — „Menasse Ben Israel (1861)", — „Geschichte der Juden in Spanien und Portugal (1861—1867, 2 dln)", — „Der Dichter Ephraim Kuh (1864)", — „Die jüdische Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst (1878)", — en „Sephardim. Romanische Poesien der Juden in Spanien (1859)".

Kayszler (Leopold), een Duitsch schrijver, geboren in 1828 te Breslau, studeerde aldaar en te Berlijn in de rechten en wijsbegeerte, werd doctor in laatstgenoemde wetenschap en wijdde zich reeds vroeg aan de journalistiek, waarbij hij zich bewoog in eene gematigde richting. Hij was tot 1872 redacteur van de „Spenersche Zeitung" en werd gedurende den oorlog van 1870 als vertegenwoordiger van de Berlijnsche dagbladpers naar het hoofdkwartier gezonden. Zijne rapporten zijn onder den titel: „Aus dem Hauptkwartier und der Kriegsgefangenschaft" in het licht verschenen. Hij geraakte namelijk krijgsgevangen bij de Franschen en werd geruimen tijd te Pau opgesloten. Na zijn terugkeer verkreeg hij het IJzeren Kruis. In 1872 werd hij hoofdredacteur van het „Deutsche Wochenblatt", hetwelk in 1874 vervangen werd door de „Post". Steeds is hij in die betrekking met ijver werkzaam, terwijl hij tevens novellen van *Turgenjew* en anderen uit het Russisch in het Duitsch heeft overgebracht.

Kawi (Het) is eene oud-Javaansche boekentaal. Zij bestaat meerendeels uit woorden, aan het Sanskriet ontleend, met eene Javaansche verbuiging. Zij is nooit eene volkstaal geweest, maar diende alleen om de godsdienstige denkbeelden en mythen van derwaarts getrokkene inwoners van Hindostan voor de Javanen toegankelijk te maken. Onderscheidene wetboeken en zedekundige geschriften zijn in die taal opgesteld, zooals de „Niti-Castra", uitgegeven door *Roorda* (1856). Ook meent men, dat er werken in de Kawitaal nog op Bali aanwezig zijn; — voorts heeft men daarin nog bewerkingen van de „Mahabharata" en „Ramayana". *Wilhelm von Humboldt* heeft over die taal een merkwaardig boek geleverd, getiteld: „Ueber die Kawisprache (1836—1840, 3 dln)". Ook professor *Kern* te Leiden heeft over het Kawi geschreven.

Kazematten noemt men in het algemeen met gewelven gedekte ruimten, welke tot de vestingwerken behooren. Sommige zijn aangelegd in aarden wallen, andere daarbuiten. Die, welke men in de wallen heeft gebouwd, kunnen tot verdediging dienen of ook tot verblijfplaats voor een gedeelte der bezetting.

Kazerne (Eene) noemt men een gebouw, bestemd tot huisvesting van soldaten. Zij wordt doorgaans ingericht voor eene bepaalde soort van troepen; men heeft dus infanterie-, artillerie- en kavaleriekazernen. Heeft men de soldaten in zulk een gebouw bijeen, dan kan men ze met minder kosten van het noodige voorzien, dan wanneer zij verstrooid zijn, en tevens valt het gemakkelijker om alsdan de krijgs-

tucht te handhaven. Met de kazernen zijn veelal magazijnen verbonden, en tot de kavalleriekazernen behooren de paardenstallen. Daar de kazerne niet tot duurzaam verblijf verstrekt voor officieren, laat hare inrichting doorgaans — vooral in ons Vaderland — veel te wenschen over. Toch zou het, altijd met niet te karige geldelijke opofferingen van landswege, niet moeielijk vallen, de kazerne te herscheppen in een verblijf, waar uitspanningen en nuttige bezigheden elkander afwisselden, zoodat zij eene leerschool werd voor den Nederlandschen dienstplichtige.

In den laatsten tijd heeft men in de groote vestingen kazernen gebouwd met dikke muren en bomvrije daken en ze tevens van schietgaten voorzien, zoodat zij bij een aanval van den vijand verdedigd kunnen worden.

Kazike, in het Spaansch *caçique* of *casique*, is een woord, hetwelk men in geschriften over Centraal- en Zuid-Amerika wel eens aantreft; het is de titel van een inlandsch stamhoofd, ontleend aan de taal der voormalige Indiaansche bewoners van St. Domingo. De Spanjaarden brachten het vanhier in de overige gewesten van Amerika. Ook nu nog bestempelt men in Mexico en Guatimala de opperhoofden van Indiaansche gemeenten met dien naam.

Kazinczy (Franz), een verdienstelijk Hongaarsch dichter en schrijver, geboren den 27sten October 1759 te Er-Zemlyen in het comitaat Bihar, studeerde te Sárospatak en practiseerde vervolgens als advocaat te Kaschau, Eperies en Pest, totdat hij in 1784 de betrekking aanvaardde van comitaatsnotaris te Abaujvar. In 1786 benoemde *Jozef II* hem tot inspecteur der nationale scholen in het district Kaschau, doch daar hij tot de oud-Katholieken behoorde, moest hij in 1791 die betrekking neêrleggen. Nu hield hij zich bezig met letterkundige werkzaamheden. Reeds vroeger had hij eene vertaling der werken van *Gessner*, een roman (1789), het „Magyar Museum (1788—1792)" en „Orpheus (1790)" geschreven. Terwijl hij zich beijverde den bloei van het Hongaarsche tooneel te bevorderen door oorspronkelijke en vertaalde tooneelstukken, werd hij, als gewikkeld in eene door den abt *Martinovics* gesmede samenzwering, in de gevangenis geworpen en ter dood veroordeeld, doch de Keizer schonk hem het leven. Zeven jaren smachtte hij in de gevangenissen te Brünn, Kufstein en Munkács. Na het herkrijgen zijner vrijheid in 1801 trad hij in het huwelijk met de Gravin *Török* en behoorde tot de grondleggers der nieuwere Hongaarsche letterkunde. Wederom zond hij eene reeks van vertaalde en oorspronkelijke werken in het licht en verwierf groote verdienste door de uitgave der „Ungarischen Altherthümer und Seltenheiten (1808)", — der gezamenlijke werken van *Zrinyi* (1817), van *Bávoczy* (1812), der gedichten van *Dajka* (1813) en der liederen van *Kis* (1817). Hij zag zich benoemd tot lid der in 1830 gestichte Académie en overleed den 21sten November 1831. Gedeeltelijk werden zijne werken bij zijn leven in 9 deelen uitgegeven (1814—1816), doch zijne gedichten en brieven, tot de beste voortbrengselen der Hongaarsche letterkunde behoorend, eerst na zijn dood (1836—1845, 5 dln). Den 27sten October 1859 vierde de Hongaarsche Académie tegelijk met de voornaamste steden des lands zijn honderdsten verjaardag.

Kaznin, eene stad in de Perzische provincie Irak-Adsjemi, in eene fraaie, met ooftgaarden beplante vlakte, aan den weg van Resjt naar Teheran, met weverijen van brocaat, fluweel en katoenen stoffen en met werkplaatsen tot vervaardiging van ijzeren voorwerpen, telt 25000 inwoners. Zij is de geboorteplaats of het verblijf van vele geleerden en heiligen.

Kean (Edmund), na *Garrick* en *Kemble* de voortreffelijkste Engelsche tooneelspeler, geboren te Londen den 4den November 1787, was de zoon van *Aäron Kean*, een broeder van den vermaarden buikspreker *Mozes Kean*, en van eene dochter van den dichter *George Carey*. Althans hij werd als zoodanig gedoopt, terwijl hij zelf beweerde de telg te zijn uit een geheim huwelijk van den Hertog *van Norfolk* († 1815). Hoewel hij klein en mismaakt was, beviel hij reeds op zijn 5de jaar zeer goed als figurant in de pantomimen in Drurylane. Later echter liep hij weg van zijne moeder en vertrok als kajuitsjongen naar Madéra, waar hij echter zijn ontslag wist te verkrijgen door zich doof te houden. Na zijn terugkeer te Londen trad hij op in de rol van aap op de Bartholomaeusjaarmarkt aldaar, waarna hij in een schouwburg in één der voorsteden in den „Pizarro" van *Sheridan* in het karakter van „Rolla" op de planken verscheen. Kort daarna voegde hij zich onder den naam van *Carey* bij een tooneelgezelschap in Yorkshire, alwaar hij, schoon eerst 13 jaren oud, in den „Hamlet" en in *Addison's* „Cato" optrad. In 1801 plaatste dr. *Drury* hem op de school te Eton. Hij was echter aan geene tucht gewend, verliet die inrichting na 3 jaren en was bij verschillende tooneelgezelschappen werkzaam, totdat hij in Januari 1814 als „Shylock" te Londen optrad en aanstonds den bijval van het publiek veroverde. Hij schitterde daarenboven in de rollen van „Richard III", „Othello", „Macbeth" en „Jago". In 1820 en 1821 vervulde hij op eene glansrijke wijze gastrollen in Noord-Amerika, doch vond er bij een tweede bezoek in 1825 en 1826 minder toejuiching, terwijl hij in 1828 te Parijs met eerbewijzen overladen werd. Hij verviel echter tot dronkenschap, speelde nog geruimen tijd in Covent-Garden, keerde in 1829 naar Drurylane terug en overleed te Richmond den 15den Mei 1833. — Zijn zoon *Charles John Kean*, geboren te Waterford den 18den Januari 1811, heeft desgelijks als tooneelkunstenaar grooten roem verworven. Hij speelde aanvankelijk in den schouwburg van Haymarket, volbracht daarna eene reis naar het vasteland en ging in 1839 naar Noord-Amerika. Na zijn terugkeer huwde hij met de tooneelspeelster *Ellen Tree* en vertrok met haar in 1840 op nieuw naar de Vereenigde Staten. Ook te Parijs werd dit echtpaar met gejuich begroet. In het najaar van 1850 belastte hij zich met het bestuur van het „Princess-theatre" te Londen en wist tot 1859 het publiek derwaarts te lokken door eene uitstekende opvoering der stukken van *Shakspere*. In Juli 1863 ondernam hij met zijne echtgenoot eene kunstreis naar Australië en keerde vandaar over Californië naar

Engeland terug in 1866. Op nieuw schitterde hij er in de hoofdrollen der drama's van *Shakspere* en overleed in Mei 1868.

Keats (John), een Engelsch dichter, geboren te Londen den 29sten October 1795, was eerst te Edfield, later in zijne geboorteplaats als heelkundige werkzaam, doch wijdde zich tevens aan de letterkunde en trad op als dichter. Behalve gedichten uit zijne jeugd (1817) schreef hij: „Endymion", — „Lamia", — „The ere of St. Agnes", — „Hyperion", — en „Miscellaneous poems" en overleed te Rome, werwaarts hij zich tot herstel zijner gezondheid begeven had, op den 27sten Februari 1821.

Keboemen is de naam van eene adsistent-residentie, tevens regentschap, op Java, behoorende tot de residentie Bagelên en grenzende in het zuidoosten aan Koeto-Ardjo, in het noordoosten aan Ledok, in het noorden aan het regentschap Bandjar-Negara (in Banjoemaas), in het westen aan Karang-Anjar en in het zuiden aan Ambal. De voornaamste rivieren is er de Lohoeloe. Aan de noordzijde grenst deze afdeeling aan het Midangangebergte, doch in het zuiden vindt men vlak land. Keboemen is verdeeld in 3 districten en telt in 418 dorpen omstreeks 165 000 inwoners. De hoofdplaats heet desgelijks Keboemen, en ook elders op Java dragen onderscheidene dorpen dien naam.

Keck (Karl Heinrich), een Duitsch schrijver, geboren te Sleeswijk den 20sten Maart 1824, studeerde te Kiel en te Bonn in de letteren, nam in 1848 als vrijwilliger deel aan den oorlog tegen Denemarken, maar geraakte bij Ban in krijgsgevangenschap, zoodat hij eenigen tijd te Kopenhagen moest doorbrengen, en werd later leeraar aan de gymnasia te Glückstadt en te Plön, in 1864 directeur van de Domschool in zijne geboorteplaats en in 1870 van het gymnasium te Husum. Hij schreef (gedeeltelijk onder den naam *Karl Heinrich*): „Anna. Ein Idyll aus der Zeit der Schleswig-Holsteinschen Erhebung (1849; 4de druk, 1880)", — „Heldenlieder von Adolf IV, dem Schauenburger (1851)", — „Sedan (1883)", — „Vaterländisches Lesebuch (8ste druk, 1880)", — „Iduna. Die schönsten deutschen Sagen (1875—1880, 4 dln)", — en „Schleswig-Holsteinsche Volkskalender (1880—1881)". Ook leverde hij nog: „Aeschylos' Agamemnon, griechisch und deutsch (1863)".

Kecskemet, de hoofdstad van het Hongaarsche comitaat Pest, $10^{1}/_{2}$ geogr. mijl ten zuidoosten van Pest, aan den spoorweg, in het midden van een uitgestrekt heideveld gelegen, telt omstreeks 41 000 inwoners, bijna allen van Magyaarsche afkomst. Deze stad is ruim en onregelmatig gebouwd. Men heeft er een collegie van Piaristen, een Franciscaner klooster, een paar gymnasia enz. De bewoners houden er zich bezig met land- en wijnbouw en vooral met de veeteelt. Er zijn 5 veemarkten, waaronder in Juni eene, die 14 dagen duurt.

Kediri is de naam van eene residentie op Java, welke op 128,4 □ geogr. mijl 746 000 inwoners telt, onder welke zich 887 Europeanen, 6 812 Chineezen en 690 000 inlanders bevinden. Zij ligt tusschen Madioen ten westen, Rembang en Soerabaja ten noorden, Pasoeroewan ten oosten en de Indische Zee ten zuiden. Zij is gesplitst in zes contrôle-afdeelingen: Kediri, Ngrowo, Trenggalek, Berbek, Kertosono en Blitar. Hare evenzoo genoemde hoofdplaats ligt aan den zuidelijken weg en aan de Kali Brantas. Men vindt er vele overblijfselen uit het tijdperk der Hindoe's, zooals tempels, beelden, fondamenten van groote paleizen, enz.

De voornaamste voortbrengselen zijn er rijst in zeer groote hoeveelheid, klapperolie, koffie, suiker, kaneel, peper, tabak, indigo en djatihout. Tot deze residentie behooren eenige kleine eilandjes vóor en in de nabijheid der baai Segorowedi, namelijk Poeloe Solome, Poeloe Tamingan, Poeloe Bojolangoe, Noeso Limo en Poeloe Sosori.

Kedoe, zie *Kadoe*.

Kedron of *Kidron* is de naam van een dal met eene beek nabij Jerusalem, aan de noordzijde van deze stad, nabij de zoogenaamde „Graven der Richteren". Het dal neemt een aanvang op de waterscheiding tusschen de Middellandsche en de Doode Zee. Het loopt thans onder den naam van Wadi-Sitti-Mariam langs den oostelijken muur der stad, tusschen dezen en den Olijfberg, van het noorden naar het zuiden, neemt aan de westzijde het dal Hinnom (thans Wadi-en-Rababi) op en wendt zich dan met een rechten hoek oostwaarts en zuidoostwaarts, als eene kloof ter diepte van ruim 600 Ned. el, langs het klooster Mar-Saba en vereenigt zich beneden de rotsklip Ras-el-Feschka met de Doode zee. In zijn benedenloop draagt het dal den naam van Wadi-en-Nar (Vuurdal), — in de omstreken van het klooster, dien van Wâdi-en-Râhib (Monniksdal) en bij Jerusalem dien van Dal-Josaphat (Godsgerichtsdal, ontleend aan Joël III: 17). Israëlieten, Christenen en Mohammedanen houden het Kedrondal voor het oord, waar het „laatste oordeel" zal plaats hebben, weshalve zij bij voorkeur dáar wenschen begraven te worden. De naam Dal-Josaphat komt eerst voor sedert de 4de eeuw na Chr. De oudere naam is *Kedron* of Kidron en beteekent „De troebele".

Keel is de naam, dien men gewoonlijk geeft aan het inwendige en voorste gedeelte

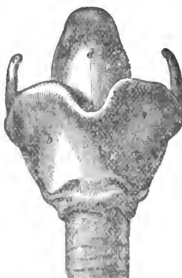

Fig. 1. De keel.

van den hals, in tegenoverstelling van den nek, die het achterste gedeelte vormt, en

tevens aan het inwendige gedeelte, hetwelk op de ademhaling betrekking heeft en desge-

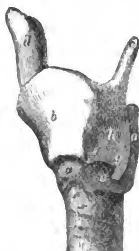

Fig. 2. De keel.

lijks aan de voorzijde gelegen is, daar de slokdarm zich er achter bevindt. Het inwendig

Fig. 1. De keelspiegel.

samenstel van de keel noemt men meer bepaald het strottenhoofd (larynx). Dit is geplaatst aan het boveneinde van de luchtpijp (trachea, aspera arteria), bestaat uit 4 kraakbeenige deelen met de stembanden en wordt in fig. 1 van

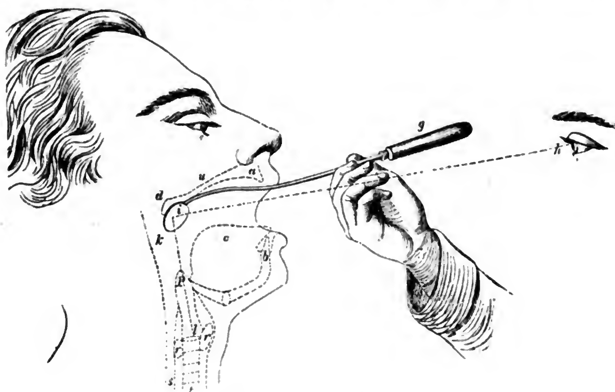

Fig. 2. De keelspiegel.

voren en in fig. 2 van de linkerzijde voorgesteld. Twee nagenoeg vierkante en van voren tot eene stompe zijde vereenigde kraakbeenplaten vormen het *schildvormig kraakbeen* (cartilago thyreoidea, *b*), hetwelk bij mannen vóór aan den hals hoekig te voorschijn treedt, terwijl de daarop geplaatste schildklier (glandula thyreoidea) den naam van *Adamsappel* draagt. Elk dier beide platen heeft aan den achtersten rand twee uitsteeksels — een lang uitsteeksel (*c*) aan den bovensten en een korter (*g*) aan den ondersten hoek. De bovenste uitsteeksels eindigen in eene pees, die aan het tongbeen is vastgehecht, en tusschen de onderste bevindt zich het *ringvormig kraakbeen* (cartilago cricoidea sive annularis, *a*). Het ringvormig kraakbeen gelijkt op een vingerring met een zegel, want zijn achterste gedeelte is veel breeder dan het voorste en vormt het onderste gedeelte van den achtersten wand van het strottenhoofd. Daarop bevinden zich 2 kleine, hoekige, pyramidale kraakbeenderen, de *bekervormige kraakbeenderen* (cartilagines arytenoideae sive guttales), die het bovenste gedeelte van den achtersten wand van het strottenhoofd uitmaken. Tusschen deze laatste en de voorste hoeken van het schildvormig kraakbeen zijn de *stembanden* uitgespannen. Deze zijn, evenals het geheele strottenhoofd, met een slijmvlies bedekt, en daartusschen bevindt zich de *stemspleet* (giottis). Een groot aantal kleine spieren dient er om door beweging dier kraakbeenderen de stemspleet wijder of nauwer te maken en de stembanden te spannen of te ontspannen. Boven de stemspleetopening is er het *strotklepje* (epiglottis, *d*) geplaatst, hetwelk bij zijne sluiting verhindert, dat spijs en drank bij het verzwelgen in de luchtpijp dringen.

De keelongesteldheden zijn vooral in den laatsten tijd nauwkeuriger dan voorheen onderzocht door middel van den *keelspiegel*. Dit eenvoudig instrument, door *Linton* (1840) en *Garcia* (1856) ingevoerd, heeft vooral in de handen van *Türck*, *Czermak* enz. groote diensten bewezen. Terwijl men te voren, van dit instrument verstoken, slechts met moeite de bovenste zijde van het strotklepje kon waarnemen (zie fig. 2 van het strottenhoofd), zoodat men de benedenzijde, de stembanden en de stemspleet nooit te zien kreeg, kan men door middel van den keelspiegel al die deelen thans gadeslaan, ja, zelfs een blik werpen in de luchtpijp tot aan de plaats, waar deze zich verdeelt. In fig. 1 ziet men zulk een spiegel: *i* is de metalen of glazen spiegel, die verschillend van gedaante en grootte kan zijn, — *f* is een metalen steel, — en *g* een houten handvat. Om fig. 2 te begrijpen, moet men zich voorstellen, dat het onderste gedeelte van het hoofd van voren naar achteren is door midden gesneden en dat wij daarvan de linker helft vóor ons zien. De gestippelde lijnen *a* en *b* wijzen de bovenste en onderste snijtanden aan, — *d* is de huig en het weeke gehemelte, — en in *u* ligt het harde gehemelte, — *c* is de tong, op den bodem der mondholte neêrgedrukt, en daarachter aanschouwt men het strotklepje (*p*). Dit heeft eene half-ovale gedaante, is in onze afbeelding met de punt naar boven gericht, alzoo geopend en met de basis aan het strottenhoofd (*t*) vastgehecht. Het strottenhoofd vertoont er zich in de beide kraakbeenderen *r r*, en beneden *l* ligt de stemspleet die door 2 dicht bij elkâar geplaatste lijnen is aangeduid. Achter het strottenhoofd zien wij den slokdarm (*s*). In *k* zien wij de achterzijde van de keel, die wij aan ons zelven in een spiegel zeer goed kunnen waarnemen, wanneer wij de huig en het weeke gehemelte een weinig oplichten. Eene vluchtige beschouwing der figuur overtuigt ons reeds, dat wij zonder kunstmatige hulpmiddelen op zijn meest het bovenste uiteinde van het strotklepje kunnen waarnemen, maar voor 't overige niets van het strottenhoofd. Brengt men echter een keelspiegel zoodanig in den mond, dat zijne weerkaatsende oppervlakte (*i*) naar beneden is gericht en zorgt men tevens, dat de spiegel voldoende verlicht wordt, zoodat hij de opgevangen stralen naar onderen werpt, dan zal men bij het strotklepje en het strottenhoofd de duisternis doen verdwijnen. Die deelen zullen als dan volgens de lijn *li* in den spiegel een beeld vormen, hetwelk het oog van den waarnemer volgens de lijn *hi* nauwkeurig kan gadeslaan.

De keel is aan onderscheidene ongesteldheden blootgesteld, — inzonderheid aan die van het slijmvlies. Daartoe behooren niet alleen de verschillende graden van keelontsteking bij verkoudheid, die zoo licht ontstaat, wanneer men in guur weder door den mond ademhaalt in plaats van door den neus, maar ook *croup* en *diphtheritis* (zie onder die woorden), waarvan wij elders gesproken hebben. Ook het weefsel tusschen het slijmvlies en het kraakbeen, alsmede dit laatste is wel eens aangedaan, terwijl ook stemspleetkramp (spasmus glottidis) dikwijls voorkomt. Omtrent de keel als werktuig der *spraak* zoeke men bijzonderheden onder dat woord. — In de heraldiek of wapenkunde heeft *keel* de beteekenis van *rood*.

Keersemaker (Lieven Jansson) of *Kaarsemaker*, een verdienstelijk Nederlandsch krijgs- en staatsman, geboren te Zierikzee den 19den April 1528, studeerde en promoveerde te Leuven in de rechten, volbracht eene wetenschappelijke reis naar Italië en keerde toen naar zijne geboorteplaats terug, waar hij weesmeester, opzichter der scholen, schepen, raadslid en burgemeester werd. Hij bekleedde deze laatste betrekking de eerste maal in 1565 en de laatste maal in 1570. In April 1572 zag hij, op verlangen der burgers, zich benoemd tot gouverneur der stad. Toen namelijk *Alva*, na het verlies van den Briel, bezetting in Zierikzee wilde leggen, kwam *Keersemaker* in den raad met kracht daartegen op. Hij bleef echter in de minderheid, doch toen het volk zulks vernam, ontstond er een oproer, waardoor *Keersemaker* in het gelijk gesteld en met algemeene stemmen tot bovenvermelde waardigheid gekozen werd. Wél had hij te worstelen met den tegenstand van vele Spaanschgezinde inwoners, doch hij wist aanvankelijk de stad voor den Prins *van Oranje* te behouden. Later moest hij bukken en de wijk nemen, waarna zijne goederen werden verbeurd verklaard. Hij begaf zich tot den Prins en richtte met diens goedvinden een vaandel soldaten op. Daarna vergezelde hij Graaf *Willem van den Berg* en hielp Kampen, Zwolle, Genemuiden, Vollenhove, Hasselt en Amersfoort veroveren.

Na de verovering van Zierikzee door de Watergeuzen (Augustus 1572) werd *Keersemaker* gouverneur van die stad en van Zeeland beoosten de Schelde. In December van laatstgenoemd jaar werd hij met 4 andere personen afgevaardigd naar *Elizabeth* van Engeland, om bijstand te vragen. In 1573 keerde hij terug en liet niets onbeproefd om den vijand afbreuk te doen. Hij maakte zich meester van het geschut, waarmede het Hoofd te Bergen-op-Zoom gewapend was. Eenige dagen later veroverde en verbrandde hij 17 Spaansche schepen in het gezicht der bij Rammekens verzamelde vijandelijke vloot. Eene poging, om Tholen te verrassen, mislukte, doch hij belette den toeleg der vijandelijke schepen, om uit Antwerpen de Zeeuwsche en Hollandsche steden aan te vallen. Nog later nam hij deel aan het zeegevecht, op den 21sten April 1573 op het Slaak tegen *Sancio d'Avila* geleverd.

Zooveel vaderlandsliefde, moed en beleid konden niet onopgemerkt blijven. De Prins benoemde hem tot lid van den Raad, die hem ter zijde zou staan, en *Keersemaker*, aanvankelijk nog vroedschap te Zierikzee, vestigde zich in 1580 te Delft. Hier werden hem belangrijke zaken toevertrouwd; ook was hij raad ter admiraliteit en ter Financiën van Holland. Tot op dien tijd toe had hij geenerlei belooning ontvangen, terwijl door de onlusten al zijne bezittingen waren verzwolgen; daarom voorzeker vroeg hij in 1596 aan Gecommitteerde Raden van Zeeland eenige tegemoetkoming en herstelling. Hij overleed te Delft den 21sten October 1613 en ontving van zijne tijdgenooten den roem van groote geleerdheid en schranderheid.

Keessel. Onder dezen naam vermelden wij een paar Nederlanders, namelijk:

Dionysius van der Keessel, een schrander godgeleerde. Hij werd geboren te Dordrecht den 16den Juni 1700, studeerde te Leiden, was achtervolgens predikant te Brandwijk, Katwijk en Deventer en overleed op laatstgenoemde standplaats den 12den Februari 1755. Hij schreef: „Oorsprong en voortgang der dweeperij enz. (1744)", — „Nader bericht van hetgeen voorgevallen is, in den jare 1740 tot 1755, omtrent het boek van D. W. Schortinghuys „Innig Christendom" enz. (1746)", — „De belijdenis van D. W. Schortinghuys, getoetst enz. (1747)", — „De vastgestelde leer en practijk van Neêrlands Kerk enz., (1749, in 4 afdeelingen)", — en „Verhandeling over de rechtvaardigmaking (1755)".

Dionysius Godefridus van der Keessel, een uitstekend Nederlandsch rechtsgeleerde. Hij was een zoon van den voorgaande en werd geboren te Deventer den 22sten September 1738. Nadat hij eerst aan het athenaeum in zijne geboorteplaats en vervolgens aan de hoogeschool te Leiden gestudeerd had, zag hij zich in 1761 bevorderd tot doctor in de rechten, vestigde zich als pleitbezorger in den Haag en verwierf aldaar zoo grooten lof, dat hem reeds in 1762 de betrekking van hoogleeraar te Groningen opgedragen werd. Hij aanvaardde ze op den 1sten October van dat jaar met eene „Oratio qua disquiretur: an capita illa juris Romani, quae in usu hodie non esse dicuntur, in academiis doceri expediat", en bleef er ruim 7 jaren met ijver werkzaam. Toen werd hij als hoogleeraar naar Leiden beroepen en hield er bij zijne intrede eene „Oratio de legislatorum Belgorum in recipiendo jure Romano prudentia". Tot driemalen toe bekleedde hij er de waardigheid van rector magnificus, bleef er 38 jaren zich wijden aan het rechtsgeleerd onderwijs en ontving in 1808 een eervol emeritaat. Hij werd voorts versierd met de orde van den Nederlandschen Leeuw en overleed den 7den Augustus 1816. Van zijne geschriften vermelden wij: „Orationes variae (1770—1792, 6 dln)" en „Theses selectae juris Hollandici et Zelandici, ad suppiendam Grotii introductionem ad jurisprudentiam Hollandicam etc. (1860)", van welk laatste geschrift in 1855 te Londen eene Engelsche vertaling verscheen.

Keferstein (Christian), een verdienstelijk aardkundige, geboren te Halle den 20sten Januari 1784, studeerde aldaar in de rechten en bekleedde vervolgens onderscheidene rechterlijke betrekkingen. Opgewekt door de voorlezingen van *Steffens* in 1808 en 1809, legde hij zich met ijver toe op de geologie en geognosie, deed eene reis door Duitschland, bezocht de Alpen, Frankrijk, Italië en Hongarije en bewerkte met *Meinecken* een „Mineralogisches Taschenbuch (1820)". In zijne „Beiträgen zur Geschichte und Kenntnisz des Basalts und der verwandten Massen (1819)" en in zijne „Geognostischen Bemerkungen über die Basaltischen Gebilde des westlichen Deutschlands (1820)" nam hij het vulkanismus in bescherming. In dien tijd vervaardigde hij ook zijne „Tabeilen über die vergleichende Geognosie (1826)" en redigeerde het tijdschrift: „Deutschland, geognostisch-geologisch dargestellt (1821—1831, 7 dln)". Daarbij leverde hij de eerste algemeene geognostische kaart, van Duitschland (1821). Voorts schreef hij: „Naturgeschichte des Erdkörpers (1834, 2 dln)", — „Geschichte und Literatur der Geognosie (1840)", — „Mineralogia polyglotta (1849)", — „Die Halloren (1843)", — en „Ansichten über die celtischen Altherthümer, die Celten überhaupt, besonders in Deutschland, sowie den celtischen Ursprung der Stadt Halle (1846—1853)".

Keffi is de naam van onderscheidene steden in het rijk Sokoto in den Soedan. De voornaamste van deze, Keffi abd es Senga, eene der grootste Afrikaansche marktplaatsen, ligt ten noorden van Binoeë op 9° N. B. en 8° O. L. van Greenwich in een zeer vruchtbaar oord. Naast ronde hutten ziet men er ook vierkante West-Afrikaansche woningen. De bevolking bestaat er uit Mohammedaansche Fellata, Haoessa en Heidensche Afo en telt meer dan 30000 zielen. Van den Atlantischen Oceaan worden buskruit, brandewijn en fijne stoffen derwaarts gebracht en van de Middellandsche Zee Solinger degenklingen en Venetiaansche parels. De stad is in 1819 door Abd es Senga gesticht, die er den Islam invoerde en een onafhankelijk Sultanaat deed verrijzen, waartoe behalve deze hoofdstad twintig dorpen of gehuchten behooren.

Kegel en pyramide. Deze twee mathemathische lichamen komen daarin overeen, dat zij een plat vlak tot *basis* hebben en boven in eene punt uitloopen. Men kan zich het ontstaan van deze lichamen aldus voorstellen: men beweegt eene lijn langs den omtrek van een plat vlak, terwijl die lijn verbonden blijft aan een vast punt, buiten dat vlak gelegen. Dit punt vormt dan den *top*. Heeft het vlak rechte lijnen tot grenzen, dan ontstaat er eene pyramide, doch is het door kromme lijnen ingesloten, dan ontstaat een kegel. Eene loodlijn, uit den top op de basis neêrgelaten, noemt men de *hoogte*. Gaat die loodlijn door het middenpunt van het vlak, dan is de pyramide of kegel *recht*, — in elk ander geval *scheef*. Beide lichamen noemt men *afgeknot*, wanneer van hen door een vlak, evenwijdig aan de basis, het bovenste er afgesneden is.

De naam eener *pyramide* is afhankelijk van het aantal zijden der basis, daar zij zoovele zijvlakken heeft als de basis zijden, zoodat men spreekt van eene 3-, 4-, 5- enz. zijdige pyramide. De regelmatigste is die, wier basis en zijvlakken gelijkzijdige driehoeken zijn, — zij draagt den naam van tetraëder of regelmatig viervlak. Bij deze kan elk zijvlak als basis worden beschouwd. De *oppervlakte* van eene pyramide is de som van de oppervlakten van de zijvlakken en van de basis. Den *inhoud* eener pyramide verkrijgt men, wanneer men het grondvlak met de hoogte vermenigvuldigt en de uitkomst door 3 deelt, want de inhoud van eene pyramide is gelijk aan $\frac{1}{3}$de van dien van een prisma, dat dezelfde hoogte en hetzelfde grondvlak heeft (zie *Prisma*). Noemt men I den inhoud, G het grondvlak en H de hoogte, dan is $I = \frac{1}{3}\, G \times H$.

Het grondvlak van een *kegel* is een cirkel, en wij vestigen hier bepaaldelijk onze aandacht op den *rechten kegel*. Daar men den kegel beschouwen kan als eene pyramide met een

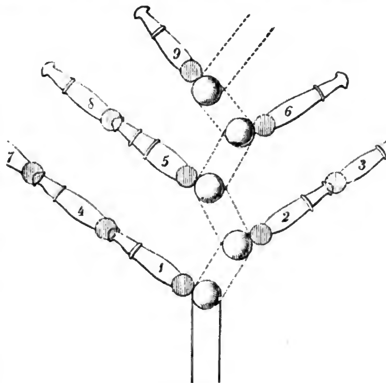
oneindig groot aantal driehoeken als opstaande zijvlakken, moet hetgeen wij van de pyramide gezegd hebben ook op den kegel van toepassing zijn. Daarenboven veroorlooft de regelmatigheid van het grondvlak eenige vereenvoudiging. Noemt men eene lijn, van den top des kegels naar den omtrek van het grondvlak getrokken, eene *zijde*, zoo kan men zich voorstellen, dat de oppervlakte van den kegel langs die zijde doorgesneden en daarna plat uitgespreid wordt. Hierdoor verkrijgt men den sector van een cirkel, wiens straal gelijk is aan die zijde. Wanneer wij den straal R noemen, is de omtrek van het grondvlak $2\ R\ \pi$ (zie *Cirkel*). Noemt men voorts de zijde S en de ronde oppervlakte $= M$, dan is $M = \frac{2 R \pi S}{2} = R\ \pi\ S$. Is S onbekend, maar de hoogte (H) bekend, dan weten wij, dat deze met R en S een rechthoekigen driehoek vormt en wij hebben (zie *Driehoek*) alsdan $S^2 = H^2 + R^2$ of $S = \sqrt{H^2 + R^2}$. Substitueert men deze uitdrukking in bovenstaande formule, dan heeft men $M = R\ \pi \sqrt{H^2 + R^2}$. Het geheele oppervlak van den kegel is de som van het oppervlak van de ronde oppervlakte en van het grondvlak, dus: $R^2\ \pi + \pi\ R \sqrt{R^2 + H^2} = \pi\ R\ \{R + \sqrt{R^2 + H^2}\}$. De *inhoud* van een kegel is gelijk aan $\frac{1}{3}$ van dien van een cylinder, die hetzelfde grondvlak en dezelfde hoogte heeft, dus $I = \frac{1}{3}\ G \times H$.

Men geeft den naam van *kegelsneden* aan de lijnen, welke ontstaan, wanneer een kegel door een plat vlak gesneden wordt. Wij stellen ons hierbij een rechten kegel voor met een cirkel tot grondvlak. Wordt deze gesneden door zulk een vlak langs de loodlijn, welke uit den top op de basis valt, dan ontstaat een *driehoek*, — loopt dat vlak evenwijdig aan de basis, dan vormt zijne doorsnede met den kegel een *cirkel*; snijdt het vlak aan alle kanten den kegelmantel zonder evenwijdig te loopen met de basis, dan ontstaat eene *ellips*, — loopt het vlak evenwijdig met eene zijde van den kegel, dan is de doorsnede een *parabool*, — en is eindelijk het snijdend vlak niet evenwijdig aan de zijde, dan treedt de *hyperbool* te voorschijn. Over die lijnen handelen wij op hare namen. Eigenlijk worden alleen laatstgenoemde drie tot de kegelsneden gerekend.

Kegeldragenden, zie *Naaldboomen*.

Kegelslak (Conus *L.*) is de naam van een slakkengeslacht uit de orde der *Buikpootige Weekdieren* (Gasteropoda) en uit de familie der *Platpootigen* (Platypoda). Zij onderscheidt zich door eene omgekeerd-kegelvormige schelp met platte windingen, door een klein en smal deksel, door een zeer smallen, langen mond zonder tanden of plooien en door een kort darmkanaal. Dit geslacht bevat een groot aantal (ongeveer 370), meest fraai geteekende soorten, die in de keerkringszeeën te vinden zijn. Ook het aantal fossiele soorten (ongeveer 80) is niet gering. Daartoe behooren de *marmerkegel* (C. marmoreus *L.*), die zich onderscheidt door eene donkerbruine kleur met witte vlekken, — de *landkaartkegel* (C. geographus *L.*) enz.

Kegelspel (Het), hetwelk wegens de lichaamsbeweging, die het vereischt, en tevens omdat het doorgaans in de opene lucht — in de *kegelbaan* — gespeeld wordt, tot de gezondste oefeningen behoort, begint, evenals het kolfslaan, meer en meer in onbruik te raken. De kegelbaan, voor dat spel ingericht, heeft aan het éene uiteinde een vlakken, vierkanten vloer, waarop 9 kegels of houten poppen worden geplaatst in drie rijen. De middelste kegel, iets langer dan de overige, is de koning. Van dat vierkant naar het andere uiteinde loopt eene planken baan, waarlangs de kegelspeler, bij laatstgenoemd uiteinde geplaatst, den houten bal kan werpen, omstreeks zoo groot als een kinderhoofd, ten einde daarmede de kegels te doen vallen. Bij het werpen is de toeleg om het grootst mogelijk aantal kegels te treffen. Hoe het mogelijk is met één bal alle kegels te doen omstorten, blijkt uit nevensgaande figuur, die geene verklaring noodig heeft. Intusschen heeft men bepaalde worpen, die den speler buitengewone eer en winst opleveren, bijv. wanneer hij den koning omwerpt zonder één der overige kegels te doen bezwijken, — hetgeen zeer moeielijk is, omdat de koning door een anderen kegel aan het uiteinde der baan eenigszins gedekt staat. Ook is het een kunstige worp de 8 kegels rondom den koning te doen vallen, terwijl deze blijft staan. Zulke worpen zijn volstrekt niet toevallig. De ervaren kegelspeler kent de baan en weet bij het werpen

Het kegelspel.

aan den bal eene draaiende beweging te geven, die hem het verlangde spoor doet doorloopen.

Kehl is een stadje, in het groothertogdom Baden op den rechter oever van de Rijn nabij Straatsburg gelegen en met deze stad door middel van eene steenen spoorwegbrug verbonden. Zij telt ongeveer 2 000 en een aan haar grenzend dorp van denzelfden naam ruim 2 500 inwoners. Den 22sten Juli 1870 lieten de troepen aan de Duitsche zijde de pilaren der spoorwegbrug aldaar in de lucht vliegen en den 19den en 20sten Augustus werd de stad uit wraakzucht door de in Straatsburg aanwezige Franschen in strijd met het volkenrecht in brand geschoten. Meer dan 40 gebouwen werden vernield en de inwoners moesten naar elders de wijk nemen. Wèl protesteerde generaal *von Werder*, die Straatsburg belegerde, tegen zulk eene onmenschelijke handelwijze, doch te vergeefs.

Kehr (Karl), een verdienstelijk opvoedkundige, geboren te Goldbach bij Gotha den 6den April 1830, bezocht het seminarium te Gotha, was aan verschillende scholen werkzaam als onderwijzer en werd in 1863 inspecteur en in 1871 directeur van een seminarium en in 1873 directeur van het koninklijk seminarium te Halberstadt en in 1883 van dat te Erfurt, waar hij tevens tot „Schulrat" benoemd werd. Hij schreef o. a.: „Praxis der Volksschule (1868; 9de druk, 1880)", — „Der deutsche Sprachunterricht im ersten Schuljahr (met *Schlimbach*, 5de druk, 1874)", — „Theoretisch-praktische Anweisung zur Behandlung deutscher Lesestücke (7de druk, 1873)", — „Praktische Geometrie für Volks- und Fortbildungsschulen (6de druk, 1880)", — „Lesebuch für deutsche Lehrerbildungsanstalten (met *Kriebitzsch*, 4 dln; 3de druk, 1878)", — en „Geschichte der Methodik des deutschen Volksunterrichts (1877)". Ook redigeert hij: „Der Pädagog, Blätter für Lehrerbildung (1872)".

Kehrein (Joseph), een Duitsch letterkundige, geboren den 20sten October 1808 te Heidesheim (Rijnhessen), studeerde te Gieszen in de letteren, werd in 1835 hulpleeraar aan het gymnasium te Darmstadt, in 1839 leeraar aan dat te Mainz, in 1845 prorector en in 1846 professor aan het gymnasium te Hadamar en in 1855 directeur van de R. Katholieke kweekschool voor onderwijzers te Montabaux en inspecteur van het lager onderwijs en overleed aldaar den 26sten Maart 1876. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „Scenes aus dem Nibelungenlied (1846)", — „Die weltliche Beredsamheit der Deutschen (1846)", — „Ueberblick der deutschen Mythologie (1848)", — „Proben der deutschen Poesie und Prosa vom 4 Jahrh. bis in die 1 Hälfte des 18 Jahrh. (1849, 2 dln)", — „Grammatik der neuhochdeutschen Sprache (1842–1852, 2 dln)", — „Grammatik der deutschen Sprache des 15—17 Jahrh. (2de druk, 1863, 3 dln)", — „Deutsches Lesebuch (1850)", — „Zur Geschichte der deutschen Bibelüberesetzung vor Luther (1851)", — „Onomatisches Wörterbuch (2de druk, 1862)", — „Volkssprache und Volkssitte im Herzogthum Nassau (1860–1864, 3 dln)", — „Sammlung alt- und mittelhochdeutscher Wörtel aus lateinischer Urkunden (1863)", — „Schulgrammatik der deutschen Sprache (1865, 3de druk)", — „Biographisch-literarisches Lexikon der katholisch-deutschen Dichter des 19 Jahrh. (1871)", — „Wörterbuch der Weidmannssprache (1871)", — „Schulreden (1875)", — „Handbuch der Erziehung und des Unterrichts (1876; 3de druk, 1879)", — „Ueberblick der Geschichte der Erziehung und des Unterrichts (6de druk, 1880)", — „Fremdwörterbuch (1877)", — „Katholische Kirchenlieder. Hymnen und Psalmen (1859—1865, 4 dln)", — „Lateinische Sequenzen des Mittelalters (1873)", — en „Blumenlese aus katholischen Dichter des 19 Jahrh. (1876)".

Keil. Onder dezen naam vermelden wij: *Johann Georg Keil*, een Duitsch dichter, geboren te Gotha den 20sten Maart 1781. Hij studeerde te Jena, werd bibliothecaris van den Groothertog te Weimar, doch legde vervolgens zijne betrekking neder, vestigde zich in 1814 te Leipzig en overleed den 1sten Juli 1857. In 1833 was hij lid van de Eerste Kamer der Saksische Standen. Vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door eene ijverige bevordering van de kennis der Italiaansche en Spaansche taal en letterkunde. Hij schreef voortreffelijke leerboeken, en de Real Academia Española te Madrid nam hem op onder hare leden. Van zijne geschriften vermelden wij behalve uitgaven der voornaamste Italiaansche en Spaansche schrijvers: „Vita de Lazarillo de Tormes" van *Hurlado de Mendoza* met eene Duitsche vertaling (1810), — „Vita del gran Tasano" van *Quevedo Villegas*, met eene Duitsche vertaling (1814)", — „Italienische Sprachlehre (1812; 3de druk, 1831)", — „Elementarbuch der Spanischen Sprache (1814)", — „La vita nuova" en „Le rime" van *Dante* (1820). — twee uitgaven der „Comedias" van *Calderon*, — „Lyra und Harfe, Liederproben (1834)", — „Märchen und Geschichten eines Groszvaters (1847)"— en „Neue Märchen für meine Enkel (1849)".

Johann Karl Friedrich Keil, een verdienstelijk Luthersch godgeleerde, geboren den 26sten Februari 1807 te Lauterbach bij Oelsnitz. Hij bezocht de school te Untertriebel, vertrok in 1821 met een oom naar Petersburg, om er zich op het schrijnwerkersbedrijf toe te leggen, maar werd er voorloopig naar de Duitsche school gezonden, waar hij tot 1827 onderwijs ontving. Eene toelage van Keizerin *Alexandra Fedorowna* stelde hem in staat, om te Dorpat in de theologie te studeeren en in 1830 zijne studiën te Berlijn voort te zetten, waar hij in 1832 promoveerde op eene dissertatie „De librorum chronicorum aetate". Daarop schreef hij: „Apologetischer Versuch über die Bücher der Chronika und die Integrität des Buches Esra (1833)". In 1833 werd hij privaatdocent te Dorpat, voorts in 1838 buitengewoon en in 1839 gewoon hoogleeraar en vestigde zich in 1858 als emeritus te Leipzig, waar hij ambteloos leeft, om zich aan letterkundigen arbeid te wijden. Hij schreef: „Der Tempel Salomo's (1839)", — „Kommentar zu den Büchern der Könige (1845)", — „Einleitung in das Alte Testament (1849)", — „Lehrbuch der historisch-kritische Einleitung in das Alte Testament (1857; 3de druk, 1873)", — „Handbuch der biblischen Archäologie (1858—1860, 2 dln; 2de druk, 1875)", — en „Biblische Kommentar (met *Franz De-*

litzsch)", eene verklarende uitgave van de boeken des Ouden en Nieuwen Testaments.

Heinrich Keil, een Duitsch letterkundige, geboren te Gressow bij Wismar den 25sten Mei 1822. Hij bezocht het gymnasium te Göttingen, studeerde sedert 1839 aldaar en te Bonn, werd in 1843 leeraar aan de reaalschool te Berlijn, volbracht in 1844—1846 eene wetenschappelijke reis in Italië, werd na zijn terugkeer leeraar aan het Paedagogium te Halle en tevens privaatdocent aan de universiteit, voorts in 1855 leeraar aan een gymnasium en privaatdocent te Berlijn en werd in 1859 te Erlangen en in 1869 te Halle gewoon hoogleeraar. Hij schreef: „Analecta grammatica (1848)", — „Observationes criticae in Catonis et Varronis de re rustica libros (1849)", — „Quaestiones grammaticae (1860)", — „De Plinii epistolis emendandis disputatio (1865)", — „Observationes in Caesium Bassum et Atalium Fortunatianum (1880, met *Jurgens*)", — eene critische uitgave van „Plinii secundi epistolae (1870)", — en van de „Grammatici latini (1855—1880, dl 1—7)", — alsmede eene van „M. Porci Catonis de agricultura liber" en van „M. Terentii Varonis rerum rusticarum libri tres (1882)".

Robert Keil, een Duitsch schrijver, geboren te Weimar den 22sten Augustus 1826. Hij studeerde te Jena in de rechten en vestigde zich als advocaat in zijne geboorteplaats. Hij leverde: „Frau Rath, Briefwechsel von Katharina Elisabeth Goethe (1871)", — en „Vor hundert Jahren (1875)", waarin zijn opgenomen: „Goethe's Tagebuch" en „Carona Schröter", — voorts: „Rechtskatechismus für das deutsche Volk (1856)", — „Ein denkwürdiges Stammbuch aus der Zeit des 30jähr. Krieges (1861)", — en „Ernst Moritz Arndt, ein Buch für das deutsche Volk (met *Rehbein*, 1861)". Met zijn broeder *Richard* (geboren den 17den Juni 1828 en overleden den 7den Februari 1880) schreef hij: „Geschichte des Jenaischen Studentenlebens 1548—1858 (1858)", — „Die Gründung der deutschen Burschenschaft in Jena (1865)", — „Die burschenschaftliche Wartburgfeste von 1817 und 1867 (1868)", — en „Deutsche Studentenlieder des 17 und 18 Jahrhundert (1861)".

Keilhau (Balthasar Matthias), een uitstekend Noorweegsch aardkundige, geboren te Birid den 2den November 1797, studeerde te Christiania op zóo loffelijke wijze, dat hij door eene Rijkstoelage in de gelegenheid werd gesteld om buiten 's lands zijne studiën voort zetten. Nadat hij hoofdzakelijk de lessen van *Samuel Weisz* te Berlijn had bijgewoond, werd hij in 1826 als leeraar in den mijnbouw aan de hoogeschool te Christiania geplaatst. Tevens deed hij jaarlijks een tocht naar minbekende streken van Noorwegen, bijv. naar Finmarken, Spitsbergen, het Bereneiland enz. De uitkomst zijner nasporingen deelde hij mede in eene kaart, welke in 1844 en 1849 in twee helften in de „Gaea Norvegica" verscheen. Reeds vroeger had hij een aantal opstellen van geologischen inhoud geplaatst in het door hem geredigeerde „Magazin for Naturwidenskaverne", alsmede in *Poggendorff's* „Annalen". Voorts leverde hij: „Reise i Ost-og Vest-Finnmarken sammt till Beeren-Eiland og Spitzbergen i 1827 og 28", — benevens de belangrijke: „Gaea Norvegica (1830—1850, 2 dln)", waarin hij met ijver het Plutonismus bestreed. De hoogeschool te Christiania is aan hem haar geologisch museum verschuldigd. Hij overleed in laatstgenoemde stad den 1sten Januari 1858.

Keim (Theodor), een verdienstelijk Protestantsch godgeleerde, geboren te Stuttgart den 17den December 1825, studeerde te Tübingen en te Bonn, was van 1851 tot 1855 te Tübingen als repetitor werkzaam en belastte zich in 1857 met een diaconaat te Eszlingen. Hij schreef eene reeks van verhandelingen over de geschiedenis der Hervorming in Schwaben, werd in 1860 gewoon hoogleeraar in de theologie aan de universiteit te Zürich en in 1873 aan die te Gieszen en overleed aldaar den 17den November 1878. Voorts leverde hij een paar deelen leerredenen (1861—1862) en schreef: „Der geschichtliche Christus (3de druk, 1866)", — „Geschichte Jesu van Nazara (1867—1872, 3 dln)", — en „Geschichte Jesu nach den Ergebnissen heutiger Wissenschaft, für weitere Kreise übersichtlich erzählt (1873; 2de druk, 1875)", — „Der Uebertritt Konstantins d. Gr. zum Christenthum (1862)", — „Celsus' wahres Wort (1873)", — en „Rom und das Christenthum (1881).

Keiser (Reinhard), één der oudste Duitsche operacomponisten, geboren te Leipzig in 1673, ontving zijne opleiding aldaar aan de Thomasschool en aan de universiteit. Zijn uitstekend muzikaal talent ontwikkelde zich op eene voorspoedige wijze. Men riep hem aan het Hof te Brunswijk en belastte hem met de vervaardiging van 2 opera's, die hem grooten roem bezorgden. In 1694 begaf hij zich naar Hamburg, waar zijne opera's desgelijks grooten bijval vonden, zoodat hij er zich vestigde en gedurende 30 jaren stukken leverde voor den schouwburg aldaar. Voorts was hij er cantor in de hoofdkerk en overleed den 12den September 1739. Men heeft van hem, behalve vele andere stukken, niet minder dan 116 opera's.

Keith. Onder dezen naam vermelden wij:

George Keith, een gunsteling van *Frederik de Groote*. Hij werd geboren in 1685 te Kincardine in Schotland en droeg den titel van lord-marishal, daar de maarschalkswaardigheid van Schotland erfelijk was in zijn geslacht. Reeds op jeugdigen leeftijd wijdde hij zich aan den krijgsdienst en was in 1712 onder *Marlborough* brigadier. Na den dood van Koningin *Anna* trad hij op als voorstander van den Pretendent, dien hij bij zijne landing in Schotland (1716) op zijn kasteel Fetteresso gastvrij ontving. Na het mislukken dier onderneming echter werd hij als een Jacobiet door het Parlement vogelvrij verklaard en ter dood veroordeeld. In 1719 begaf hij zich naar zijn broeder *James* te Madrid, om deel te nemen aan eene expeditie naar Schotland, doch een storm verstrooide de Spaansche schepen, en *Keith* bereikte het land met slechts 300 man. Hier werd hij door de Koninklijke troepen aangevallen en verslagen, zoodat hij gedurende een half jaar in het gebergte moest omdolen, totdat hij gelegenheid vond om naar den vasten wal te ontsnappen. Hierna toefde hij geruimen tijd bij den Pretendent te Rome, voerde met hem velerlei onderhandelingen, doch vernietigde alle geschriften, die daarmede in ver-

band stonden. Nadat hij voorts naar Spanje was teruggekeerd, ontving hij het bericht, dat zijn broeder, generaal in Russischen dienst, gevaarlijke wonden had ontvangen, zoodat hij zich derwaarts begaf en hem vergezelde naar Parijs. Vervolgens ging hij wederom naar Spanje, toen naar Venetië en in 1747 naar zijn broeder te Berlijn. *Frederik de Groote*, benoemde hem in 1751 tot gezant te Parijs, in 1754 tot gouverneur van Neufchâtel, en wist bij de Engelsche Regeering te bewerken, dat *Keith* in zijne goederen en waardigheden werd hersteld. Na een kort vertoef in Schotland keerde deze in 1765 terug naar zijn Koninklijken vriend en overleed op een landgoed bij Potsdam den 25sten Mei 1778.

Jacob Keith, een Pruisisch veldmaarschalk en broeder van den voorgaande. Hij werd geboren den 11den Juni 1696 op het kasteel Fetteresso in het Schotsche graafschap Kincardine, was voor de studie der rechten bestemd, doch wilde uit neiging tot den krijgsmansstand gedurende de Jakobietische onlusten (1715) dienst nemen in het Koninklijk leger. Toen hij, hoewel tot de Protestanten behoorende, als Tory afgewezen werd, schaarde hij zich aan de zijde van den Pretendent, werd bij Scherifmuir gewond en vluchtte toen, in den ban gedaan en vervallen verklaard van zijne bezittingen, naar Frankrijk. Hier legde hij onder de leiding van *Maupertuis* zich toe op de wiskunde en werd lid der Académie. Getrouw aan de zaak van den Pretendent, ging hij in 1717 naar Spanje, om er de expeditie naar Schotland te bevorderen, en kreeg door tusschenkomst van den Hertog *van Leyria* eene aanstelling als kolonel bij een Iersch regiment. De geheele onderneming mislukte, en *Keith* moest zich in de Schotsche Hooglanden schuil houden, totdat hij het vasteland bereikt had. Hij toefde achtervolgens in Holland, Frankrijk en Italië en kwam in 1720 weder te Madrid, waar men zijne plaatsing afhankelijk stelde van eene verandering van geloofsbelijdenis. Hiervan echter wilde *Keith* niets weten en vergezelde den Hertog *van Leyria*, tot gezant te Petersburg benoemd, naar Rusland. Reeds had *Peter de Groote* hem aan zijn dienst willen verbinden; thans, onder Keizerin *Anna*, werd hij generaal majoor en in 1734 luitenant-generaal. In 1735 was hij aanvoerder van het Russische hulpkorps tegen Frankrijk en hij onderscheidde zich vooral in den oorlog tegen de Turken (1736 en 1737). Bij de bestorming van Oczakow was hij de eerste, die de bres beklom, maar werd zwaar gewond. Na zijne herstelling voerde hij bevel in den oorlog tegen Zweden, besliste in 1741 de zegepraal bij Wilmanstrand en verjoeg de Zweden van de Alandseilanden. Na den Vrede van Abo (1743) ging hij als buitengewoon gezant naar Stokholm en werd bij zijn terugkeer veldmaarschalk. Intusschen zag hij zich als vreemdeling meermalen gekrenkt en vroeg om die reden zijn ontslag, dat hij eindelijk met veel moeite ontving onder de voorwaarde, dat hij nimmer tegen Rusland zou strijden. Nu begaf *Keith* zich naar Berlijn, waar *Frederik II* hem met blijdschap ontving, hem in 1747 tot veldmaarschalk, in 1749 tot gouverneur van Berlijn benoemde en vriendschappelijk met hem verkeerde. Bij den aanvang van den Zevenjarigen Oorlog voerde *Keith* het leger naar Saksen, waar *Frederik II* het bevel op zich nam. Gedurende den slag van Praag (1757) bevond hij zich met zijn korps op den linker oever van de Moldau, voerde bevel over de blokkade, toen de Koning oprukte tegen *Daun*, en vereenigde zich weder met hem na de nederlaag bij Kollin op den aftocht naar Saksen. Later vergezelde hij den Koning naar Thüringen tegen *Soubise* en het Rijksleger, bleef met 6000 man aan de Saale achter, toen *Frederik* het bedreigde Berlijn te hulp snelde, en moest naar Leipzig terugtrekken, alwaar hij stand hield. De Koning keerde echter spoedig terug en *Keith* volgde hem naar den slag bij Roszbach. Voorts dekte hij den marsch naar Silezië met een gedetacheerd korps door een inval in Bohemen. In den veldtocht van 1758 belegerde hij Olmütz en bestuurde den meesterlijken aftocht der belegeraars. Toen *Frederik* in October bij Hochkirch tegenover *Daun* eene onveilige legerplaats betrok, werd hij te vergeefs gewaarschuwd door *Keith*, die in den strijd op den 14den October sneuvelde. Zijn broeder deed te zijner eer een gedenkteeken verrijzen in de kerk te Hochkirch en de Koning plaatste zijn standbeeld met die van andere helden op het Wilhelmsplein te Berlijn.

Georg Elphinstone, viscount *Keith*, een Britsch zeeman. Hij werd geboren te Elphinstone den 12den Januari 1746, wijdde zich in 1762 aan den zeedienst onder kapitein *Jervis*, later Lord *Saint-Vincent*, en zag zich achtervolgens bevorderd tot luitenant, kommandant en kapitein (1775). Inmiddels vertegenwoordigde hij in het Parlement het Schotsche graafschap Dumbarton. In den Amerikaanschen Oorlog vernielde hij van 1780 tot 1783 onderscheidene Fransche schepen en nam in 1793 als bevelhebber van een linieschip deel aan de verovering van Toulon. Nadat hij in 1794 schout-bij-nacht geworden was, veroverde hij het volgende jaar het Kaapland, zeilde toen naar Indië en maakte zich meester van Ceylon. In 1798 tot baron *Keith van Stonehaven-Marishall* benoemd, nam hij in de baai van Saldanha een Nederlandsch eskader van 4 linieschepen, 3 fregatten en 3 korvetten. Daarna werd hij opperbevelhebber der vloot in de Middellandsche Zee, kommandeerde in 1800 de blokkade van Genua, en dekte in 1801 de landing van generaal *Abercromby* in Egypte. Dáar weigerde hij het verdrag van El-Arisch goed te keuren, door zijn onderbevelhebber *Smith* met de Franschen gesloten. Na den vrede ging hij in 1802 naar Engeland en voerde in 1803 bevel over een gedeelte der Kanaalvloot. Hij bespiedde er de voorbereidselen, die te Boulogne tot eene landing in Engeland gemaakt werden, klom in 1805 op tot den rang van admiraal der Witte Vlag en ontving in 1814 den titel van viscount. Hij bestuurde voorts de inscheping van *Napoleon I* naar St. Helena en overleed den 10den Maart 1823. — Zijne oudste dochter *Margaret*, barones *Keith en Nairne*, geboren den 12den Juni 1788, trad in het huwelijk met Graaf *Flahault* en overleed in November 1867.

Keizer is thans de naam der hoogste vorstelijke waardigheid. Die naam is afkomstig van het Latijnsche woord *caesar*, aanvankelijk enkel een familienaam. Intusschen voerde te Rome

niet de Keizer, die *imperator* en *Augustus* heette, den titel van *caesar*, daar deze aan den medebestuurder en opvolger des Keizers werd toegekend. Na de scheuring van het Romeinsche Rijk (395) had men een Westerschen en Oosterschen (Byzantijnschen of Griekschen) Keizer (imperator augustus), die de groote monarchie gezamenlijk bestuurden. Het Westersche Keizerschap verdween bij den val van het Westersch-Romeinsche Keizerrijk, maar werd door den Frankischen Koning *Karel de Groote* vernieuwd, daar deze zich in 800 te Rome door Paus *Leo III* tot Roomsch Keizer deed kronen. Deze Vorst verbond daarmede het denkbeeld van eene door God ingestelde waardigheid, welke niet uit de geschiedkundige volks- en staatsontwikkeling voortvloeide. Daarop grondde hij zijne aanspraak op het hoogste gezag over de geheele Christenheid, — een gezag, dat door de bewering der middeneeuwsche rechtsgeleerden gehandhaafd werd. Aanvankelijk beschouwde men den titel van Roomsch Keizer als verbonden met de heerschappij te Rome, zoodat hij bij de deeling van het Frankische Rijk onder de zonen van *Lodewijk de Vrome* aan *Lotharius* als koning van Italië ten deel viel en vervolgens gevoerd werd door *Karel de Kale* en onderscheidene Italiaansche Vorsten, totdat *Otto I* (962) de Keizerskroon voor goed met de Duitsche Koningskroon vereenigde. Intusschen werd tot op *Maximiliaan I* de keizerstitel slechts aan die Duitsche Koningen gegeven, welke door den Paus waren gekroond; zonder deze kroning voerden zij enkel den titel van Roomsch Koning. De titel *semper Augustus*, sedert *Constantijn de Groote* in gebruik, was ook op de Duitsche Keizers overgegaan en werd door *Rudolf van Habsburg* overgezet in de woorden: „altijd vermeerderaar des Rijks." Nadat *Maximiliaan I* zich gekozen Roomsch Keizer genoemd had, voerden ook de volgende Duitsche Koningen dien titel, al waren zij ook niet te Rome gekroond. De laatste Duitsche Koning, die in Italië gekroond werd, was *Karel V*. Na het uitsterven van het Karolingsche Koningshuis werden de Duitsche Koningen aanvankelijk door de gezamenlijke Duitsche Vorsten en later door de machtigsten van dezen — de Keurvorsten — gekozen. De verkiezing werd door Keur-Mainz uitgeschreven en moest in eene Rijksstad plaats hebben. Om verkiesbaar te wezen, moest men uit een oud geslacht gesproten, een Frank of Duitscher (dus geen Slawoon), van onbesprokene geboorte en hoogen adel, geen geestelijke, althans 18 jaren oud en volgens de Gouden Bul een oprecht en goed man zijn, die voor de algemeene belangen ijverde. Omtrent 's Keizers godsdienstige belijdenis was niets bepaald, maar de kroningsplechtigheden, vooral de af te leggen eed, waren van dien aard, dat alleen een R. Katholiek zich daaraan kon onderwerpen. Na de verkiezing moest hij de keurcapitulatie onderteekenen. Daarop volgde zijne kroning als Duitsch Koning te Aken, doch later te Augsburg, Regensburg en meestal te Frankfort, waarbij hem de Rijkskleinoodiën werden overhandigd, — voorts in vroegen tijd het aanvaarden der IJzeren Kroon te Milaan en eindelijk de zalving tot Roomsch Keizer te Rome door den Paus. De macht van den Roomsch-Duitschen Keizer was, in weerwil van alle praal, in den laatsten tijd bijna even klein als zijn inkomen. Te voren zetelde de Keizer op de burchten (Pfalzen), overal in het Rijk verstrooid, — later in zijne erflanden. Nadat zij ongeveer 1000 jaren bestaan had, verdween de waardigheid van Roomsch-Duitsch Keizer in 1806 door de ontbinding van het Duitsche Rijk en door den afstand van *Frans II*, nadat deze reeds in 1804 den titel had aangenomen van erfelijk Keizer van Oostenrijk.

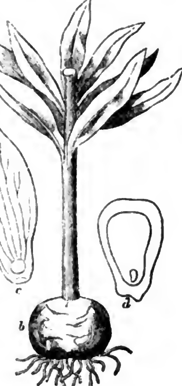
Het Oostersche Keizerrijk splitste zich, nadat de Franken in 1204 Constantinopel veroverd hadden, in een Latijnsch Keizerrijk te Constantinopel en een Grieksch Keizerrijk te Nicaea en, nadat beide in 1263 weder vereenigd waren, in 1328 in een Grieksch te Constantinopel en het Keizerrijk Trebizonde. Het voorlaatste verdween in 1453, het laatste in 1461 door de veroveringen der Turken, wier beheerschers in de officieele taal den titel van Keizer niet aannamen. Hoewel ook de Koningen van Castilië, Engeland en Frankrijk zich de Keizerlijke waardigheid toekenden, hebben zij zich van den titel niet bediend, zoodat men die toekenning hoofdzakelijk moet beschouwen als een protest tegen de wereldheerschappij van den Duitschen Keizer. In Rusland aanvaardde *Peter de Groote* in 1721 als Czaar den Keizerstitel, doch de overige Mogendheden kwamen daartegen geruimen tijd in verzet. Spoediger bereikte *Napoleon I* zijn doel, daar hij in 1804, behalve door Engeland, door alle Mogendheden in die waardigheid werd erkend. Bij zijn val verdween de Fransche Keizerstitel totdat hij in 1852 door zijn neef *Napoleon III* hersteld werd, om in 1870 wederom weg te zinken. In het volgende jaar werd het Keizerschap in Duitschland hersteld en de Koning van Pruisen met die waardigheid bekleed (zie onder *Duitschland*). Buiten Europa dragen de beheerschers van Brazilië, China en Japan den Keizerlijken titel. Het keizerrijk Mexico onder *Iturbide* in 1822 was eene vluchtige verschijning en werd in 1864 door Frankrijk ten gunste van *Maximiliaan*, aartshertog van Oostenrijk, even vluchtig hersteld. Het Keizerschap te Haïti, aan *Christoph* en *Soulouque* toegekend, was eene bespottelijkheid. Later is door (1876) het Engelsche Parlement aan Koningin *Victoria* de titel toegekend van *Keizerin van Indië*.

Keizer (Simon Dirk de), een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde, geboren te Amsterdam den 14den Juni 1784, bezocht de hoogeschool te Utrecht en was achtervolgens predikant te Zegveld, Egmond Binnen, Schagen, Haarlem en Amsterdam, alwaar hij den 6den November 1847 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Kort begrip der Christelijke geloofs- en zedeleer (1813)", — „Beantwoording der vraag: Komt het met de leer van den Bijbel overeen, dat het hoofddoel van het lijden en sterven van Jezus Christus geweest is, verbetering van het menschdom te weeg te brengen, en in zooverre alleen ook vergeving van zonden te verwerven, als deze een gevolg is van onze verbetering (1815)", — „Opgave van de geloofs- en zedeleer van Paulus enz. (1817)", — „Onderzoek naar de gegrondheid of ongegrondheid

der klachten over het toenemend zedebederf", bekroond door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, — „Christelijke geloofs- en zedeleer, afgeleid uit de Brieven van Paulus aan de Corinthiërs (1827)", — en een aantal opstellen in tijdschriften.

Keizerskroon (Fritillaria imperialis *L.*) is de naam eener sierplant, die, waarschijnlijk uit Perzië afkomstig, thans ook in het zuiden van Europa inheemsch is. Zij wordt om hare fraaie, roodachtig-gele, in het voorjaar ontluikende bloemen ook in onze tuinen veel gekweekt en behoort tot de familie der *Liliaceën*. Het geslacht *Fritillaria*, waartoe ook onze *kievitsbloem* (F. Meleagris *L.*) behoort, onderscheidt zich door een afvallend, klokvormig bloemdek met vrije blaadjes en honiggroefjes aan de binnenzijde. De stempels staan aan het einde van een vrij langen stijl, en de vrucht is eene doosvrucht met veelzadige hokjes.

De *keizerskroon* heeft een zwaren, vleezigen bol, een opgaanden stengel ter lengte van ruim 1 Ned. el met lancetvormige bladeren en onaangenaam riekende bloemen, die veel op omgekeerde tulpen gelijken en aan den stengelknop vereenigd zijn tot een bloemscherm, waarboven zich een aantal kroonvormende schutbladen (bracteae comosae) bevinden. Aan deze kroon ontleent de plant haren naam. Tot de fraaie verscheidenheden behoort *F. maxima* met lange, schoone bloemen. Voorheen werd de wortel tot de geneesmiddelen gerekend. De bollen der keizerskroon, die wel eens bijna 1 Ned. pond zwaar worden, bevatten 23% zeer wit zetmeel, zoodat zij bijzonder geschikt zijn voor stijfselbereiding. Men rekent, dat men van een Ned. bunder grond bij 2-jarigen teelt 55000 Ned. pond bollen of 12600 pond meel verkrijgen kan en dat de stijfsel uit deze bollen niet half zoo duur is als die uit aardappelen.

De keizerskroon (Petilium imperiale).

Wij geven hierbij eene afbeelding van de gewone keizerskroon in 2 helften en op 1/3de der natuurlijke grootte in *a* en *b*. In *c* ziet men een bloemdekblad en in *d* een doorgesneden zaadje op drievoudige grootte.

Keizersnede, zie *Verloskunde*.

Kekulé. Onder dezen naam vermelden wij: *Friedrich August Kekulé*, een uitstekend scheikundige, geboren te Darmstadt den 7den September 1829. Hij werd in 1856 privaatdocent te Heidelberg, vertrok in 1858 als professor naar Gent en aanvaardde vervolgens het gewoon hoogleeraarsambt en het beheer over het chemisch laboratorium te Bonn. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt jegens de organische scheikunde en ijverig medegewerkt aan den opbouw der nieuwe theorieën. Merkwaardig is in dat opzicht zijn geschrift over de koolstof (1858). Voorts schreef hij: „Lehrbuch der organischen Chemie (1859)", — „Chemie der Benzolderivate und der aromatischen Substanzen (1867—1880, 2 dln)".

Reinhard Kekulé, een verdienstelijk oudheidkundige en een bloedverwant van den voorgaande. Hij werd geboren te Darmstadt den 6den Maart 1839, studeerde te Erlangen, Göttingen en Berlijn, reisde in 1863—1868 in Italië en Griekenland, vestigde zich als privaatdocent te Bonn, werd in 1869 conservator van het museum te Wiesbaden, maar keerde in 1870 als buitengewoon hoogleeraar en als directeur van het museum voor Schoone Kunst naar Bonn terug, waar men hem in 1873 tot gewoon hoogleeraar benoemde. Van zijne geschriften vermelden wij: „Hebe, eine archäologische Abhandlung (1867)", — „Die Balustrade des Tempels der Athene Nike (1869)", — „Die antiken Bildwerke im Theseion (1869)", — „Die Gruppe des Kunstlers Menelaos in Villa Ludovisi (1870)", — „Das academische Kunstmuseum in Bonn (1873)", — „Ueber die Götterideale der griech. Kunst (1877)", — „Griechische Thonfiguren aus Tanagra (1878, 3 dln)", — „Ueber ein griechisches Vasengemälde im akadem. Kunstmuseum in Bonn (1879)", — en „Das Leben Gottlieb Welcker's (1880)". Op last van het Duitsch Archaeologisch Genootschap geeft hij: „Die antiken Terrakotten (1880 enz.)" in het licht.

Kelât is de naam eener stad in het noordoosten van Beloedsjistan. Zij is de belangrijkste plaats des lands en verheft zich, ter hoogte van 2041 Ned. el, aan de oostelijke helling van den heuvel Sjach-Mirdan, in een eng dal. Een aarden wal, ter hoogte van 6 Ned. el en met bastions voorzien, omringt haar, en zij heeft eene citadel, 3 poorten,

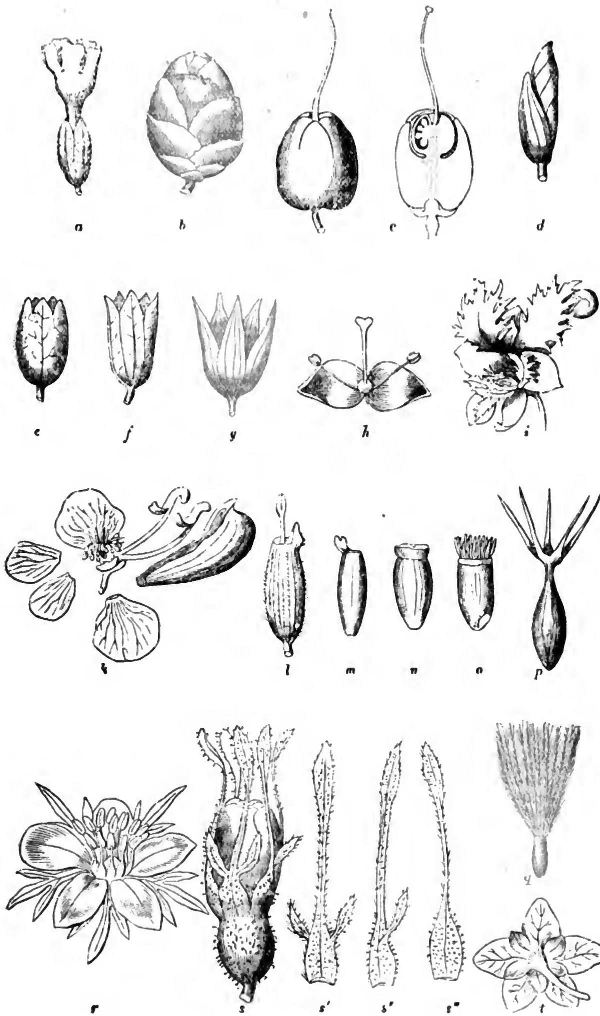
zeer vuile straten, vele fabrieken van musketten, zwaarden, speren enz. en een aanzienlijken handel, vooral met Sindh, Bombay en Kandahar. Zij is de hoofdstad van een vorstendom, welks Khan in naam het oppergezag voert over geheel Beloedsjiston.

De *Staat* Kelat, in Beloedsjistân en alzoo in Westelijk Azië gelegen, werd in 1876—1877 door het Britsch gezag voor den handel en voor de wetenschap ontsloten. Het binnenland is er eene bergstreek. De noordoostelijke zoom vormt de waterscheiding tusschen het rivierstelsel van het Aziatisch binnenland en de rivieren, die naar de Indus en de Arabische Zee stroomen. Al het land ten zuiden van deze waterscheiding, ongeveer 2450 ☐ geogr. mijl met ½ millioen inwoners, staat onder de souvereiniteit van den Khan van Kelât. De lijn der waterscheiding is tevens die der stammen en talen. In het Pisjindal, aan den noordelijken zoom van Kelât, heeft de natie der Afghanen hare laatste vertegenwoordigers; ten zuiden daarvan vindt men het gebied der Brahoei en Beloedsjen. Deze bergbewoners zijn luie herdersstammen, die zich liefst de voortbrengselen van de vlijt van anderen toeëigenen. Zij bepalen zich bij voorkeur bij het struikroovershedrijf en daar het verkeer van het Aziatische binnenland met Indië plaats moet grijpen door Kelât, vooral over den Bolanpas, hebben die roofridders ruimschoots gelegenheid om zich door geldafpersingen te verrijken. Daarvoor werd inmiddels de Khan aansprakelijk gesteld en men zocht de schade op hem te verhalen. Zoodoende werd de toestand van dezen hoogst onaangenaam. Eindelijk werd aan majoor *Sandemann* de last opgedragen (1876) om aan het hoofd van 1000 man naar de residentie van den Khan te trekken en een beteren staat van zaken te voorschijn te roepen. Het legertje overschreed de grenzen den 15den April en bereikte zonder hinder den 28sten Mei de residentie Mastung, 1676 Ned. el boven de oppervlakte der zee op de waterscheiding tusschen de Arabische Zee en de rivier Hilmend gelegen. Den 21sten Juni verscheen de Khan in het Britsche hoofdkwartier en ook de aanzienlijken des lands begaven zich derwaarts, waarop de majoor den 30sten van die maand eene overeenkomst tot stand bracht. Die overeenkomst werd behoorlijk uitgevoerd. Ter gelegenheid van een bezoek in Sindh ontbood de onderkoning Lord *Lytton* den Khan den 10den December naar de Engelsche grensbezetting Jacobabad en noodigde hem uit naar Delhi, om er als zijn gast den 1sten Januari 1877 tegenwoordig te wezen bij de plechtigheden der afkondiging van het Keizerrijk, — welke uitnoodiging door den Khan werd aangenomen. Bij het verdrag was voorts bepaald, dat aan den Khan een jaargeld van 120000 gulden en daarenboven een maandgeld van 26000 gulden tot onderhoud en aanleg van wegen zou worden uitgekeerd, terwijl aan den Khan het bezit van zijn gebied gewaarborgd werd. Daarentegen moest de Khan toestaan, dat er Engelsche en Indische troepen gelegd werden in elke stad des Rijks en dat vanwege het Britsch bestuur overal vestingwerken, spoorwegen en telegraphen aangelegd konden worden. Dat verdrag werd den 3den Maart 1877 afgekondigd. Daarop heeft men op daartoe geschikte plaatsen eene bezetting gebracht, en bij Quetta is eene Engelsche vesting verrezen en sedert Januari 1878 van Armstrongkanonnen voorzien. Om deze over te brengen, bezigde men 220 kameelen en 250 buffels. De zorg van Engeland voor de veiligheid werkt er gunstig op de welvaart der ingezetenen.

Kelder (Een) noemt men eene onder of gedeeltelijk in den grond gebouwde ruimte, van steen opgetrokken en daarmede bevloerd, somtijds overwelfd en somtijds van een planken zolder voorzien. Hij dient voornamelijk tot het bewaren van levensmiddelen, daar deze er meer dan elders beveiligd zijn tegen overmatige koude en warmte. Tot meer bepaalde oogmerken strekken de melk- en de wijnkelders. Bij gebouwen dienen de zijmuren van den kelder gewoonlijk tevens tot fondamenten. De keldervloer moet hooger liggen dan het hoogste grond- of welwater of, evenals een regenbak, waterdicht gemetseld worden. Hiertoe maakt men die met rollagen, die vervolgens gedekt worden met verglaasde bakken of tegels in sterk tras. Keldervensters verschaffen aan den kelder lucht en licht. Men noemt een gebouw kelderhol, wanneer zich kelders onder het geheele gebouw uitstrekken.

Keleti (Karl), een Hongaarsch schrijver over statistiek en geboren te Preszburg den 18den Juli 1833, studeerde te Ofen, nam in 1848 als honvéd deel aan den Hongaarschen vrijheidsoorlog en zag zich in 1867 tot ambtenaar aan het Bureau voor Statistiek en in 1873 tot adviseur bij het Ministerie benoemd. Vóór het verdrag van Hongarije met Oostenrijk (1867) was hij werkzaam als journalist, inzonderheid als redacteur van het „Politikai Hetilap (Staatkundig Weekblad)" van *Eötvös*. Hij vertegenwoordigde in 1869 Hongarije op het Statistiek Congrès te 's Gravenhage en in 1872 op dat te Petersburg. Zijn boek: „Hazánk és népe (Ons vaderland en zijn volk)" werd door de Hongaarsche Academie van Wetenschappen, die hem tevens tot lid benoemde, met den grooten prijs bekroond. Voorts schreef hij: „Kataster und Grundsteuer (1868)", — „Statistikai évköngo (Statistiek jaarboek, 1872, 3 dln)", — „Handbuch der praktischen Statistik (1875)", — en „Skizze der Landeskunde Ungarns (1877)", doch in 1875 reeds in het Hongaarsch uitgegeven.

Kelk. De voortplantingsorganen van eene bloem — meeldraden en stampers — hebben in den regel twee omkleedselen, namelijk de bloembladen en de kelkbladen. Deze laatste vormen den *kelk* (calyx). Wij geven hierbij in *a* de afbeelding van eene bloem, waarbij beide — bloemkroon en kelk — duidelijk zichtbaar zijn. Beide zijn gewoonlijk scherp genoeg gescheiden, doch somtijds verschillen zij zóo weinig, dat men de grenzen moeielijk kan ontdekken, o. a. bij de cactusplanten, de plompen, de camellia's enz., zooals men kan opmerken in den camelliaknop, in *b* afgebeeld. Het weefsel der kelkbladen komt doorgaans overeen met dat der naastbijstaande bladeren en is groen of groenachtig van kleur. Wanneer de bloembekleedselen geen onderscheid toelaten tusschen kelk en kroon noemt men ze een bloemdek, en dit is al naar gelang ze het meest met een kelk (groen of bruin) of met eene

Kelken.

kroon overeenkomen, kelkachtig of kroonachtig. De kelk is zelden vliezig in zijn geheel, wel eens aan den zoom. Ook zijn er gewassen, wier kelk vleezig-besachtig wordt, zoodat hij dikwijls een smakelijk ooft oplevert, zooals bij het geslacht Gaultheria (zie *c*). Wij moeten ons de kelkbuis voorstellen als bestaande uit een aantal vrije of saâmgegroeide bladeren. Zelden gebeurt het, dat de kelk aan de éene zijde geheel opengespleten is, zooals bij de gele gentiaan (*d*). Wanneer wij ons voorstellen, dat een kelk uit 5 bladorganen is samengesteld, is het dientengevolge natuurlijk, dat hij een 5-*tandigen* of 5-*lobbigen* zoom erlangt (*e*, Silene inflata). Loopt de verdeeling dieper door, dan wordt de kelkzoom 5-*spletig* (*f*, Primula elatior). Loopen eindelijk de spleten bijna tot op den bodem, dan is de kelk 5-*deelig* (*g*, Stellaria Holostea). Veelal vindt men 5 kelkbladen, doch men vindt er ook wel 2 (*h*, Circaea) of een onbepaald aantal (Cactus). Niet altijd zijn de kelkbladen onderling gelijk zooals men kan opmerken bij Tropaeolum (*i*) en bij den monnikskap (Aconitum) bij welken laatsten 3 vormen van bladen voorkomen, van welke het oneffene blad de gedaante van een helm heeft en tot bedekking dient van 2 gesteelde bloembladen (*k*). Tot dezulken behoort ook de kelk van Pelargonium met een spoor aan den bloemsteel en die der riddersporen (Delphinium). Een fraai voorbeeld van onregelmatigheid van een vergroeidbladigen kelk vindt men bij Lavandula vera (*l*). De rolronde kelk dezer plant is voorzien van een geopend deksel. Bij deze onregelmatige kelksoorten vindt men de eigenaardigheid, dat zij van het vruchtbeginsel gescheiden zijn. Zij kunnen echter hiermede ook zoodanig samengroeien, dat dit geheel en al met de kelkbuis vereenigd is, of dat slechts een gedeelte van het vruchtbeginsel er als eene kegelvormige spits uitsteekt. Is de kelk geheel en al met het vruchtbeginsel samengegroeid, dan kan hij zich onder zeer verschillende vormen voordoen. Hij kan *oorvormig* zijn (auriculatus, *m*, bij Tanacetum Leucanthemum), *kroonvormig* (coroniformis, *n*, bij Anthemis tinctoria), *schubbig* (squamiformis, *o*, bij de korenbloem, Centaurea cyanus), *borstelig* (setosus, *p*, bij Scabiosa atropurpurea), *vedervormig*, (*q*, bij Cirsium arvense of den velddistel) enz. Somtijds kan men geen kelkzoom waarnemen, zooals bij de meeste Schermbloemigen (Umbeliferae), terwijl hij bij andere gewassen tot de kenmerken der plant behoort, zooals bij Eryngium, Astrantia, Oenanthe, Cicuta enz. In het algemeen beschrijft men de lobben, slippen of tanden van den kelkrand op de gewone wijze. Niet zelden ontwaart men eene sterke overeenkomst in de vorming van kelk en blad, zooals in de bloem van Peganum Harmala (*r*) en in den rozenknop (*s*, *s'*, *s''*, *s'''*), alwaar de steunbladen der stengelbladeren in den kelk in de gedaante van éen of twee aanhangsels voorkomen, of ook wel ontbreken (*s''''*). Met betrekking tot den duur zijn sommige kelken blijvend, doordat zij de vrucht min of meer omgeven en eerst aan deze verwelken, terwijl andere bij de spanning der in omvang toenemende vruchten verwijderd worden als werden ze met eene schaar afgesneden (calyx circumscissus deciduus, zooals bij den doornappel (Datura), de kers (Prunus Cerasus) enz.) Andere kelken vallen af, somtijds reeds zoodra de bloem, ontluikt, zooals die van de Papaverachtigen.

Behalve den kelk hebben sommige planten een *bijkelk*, wiens blaadjes veelal met de kelkbladen afwisselen, zooals bij Potentilla (*t*) en vele andere Roosachtigen. — Den naam van *kelk* geeft men ook aan een drinkbeker. De kelk, die van ouds bij de viering van het H. Avondmaal gebruikt werd, had aanvankelijk de gedaante van twee kegels, met de toppen verbonden, zoodat één dezer kegels tot voet diende. Men vervaardigde dien eerst van hout, doch later van glas, leem, marmer en hoorn en eindelijk van tin, zilver of goud. Bij de R. Katholieken wordt de avondmaalskelk door den bisschop gewijd, waarna alleen de priester dien met de bloote handen mag aanvatten. Over dien kelk wordt de kelkdoek uitgespreid, en daarop plaatst men het zilveren of gouden kelkbordje met de hostie, hetwelk met het kelkdeksel gedekt wordt, waarna men over den geheelen toestel den kelksluier uitspreidt.

Kellen (Johannes Philippus van der), een verdienstelijk Nederlandsch graveur en schrijver, geboren te Utrecht den 9den Juli 1831 en een zoon van den graveur *David van der Kellen*, werd reeds in 1852 graveur aan de Rijksmunt te Utrecht. Van de door hem geleverde medailles noemen wij: die op den dood van den schilder *Jan Willem Pieneman* (1853), — die op de onthulling van het standbeeld van *Ary Scheffer* te Dordrecht (1862), — van *Vondel* te Amsterdam en van *Boerhaave* te Leiden, — en die op het vijfentwintigjarig bestaan van „Arti et Amicitiae" te Amsterdam (1864). Voorts gaf hij blijken van zijne grondige kennis van de geschiedenis der graveerkunst in de werken: „Le peintre-graveur hollandais et flamand (1866)", — en „Catalogue raisonné des estampes de la collection de M. de Ridder (1874)".

Keller. Onder dezen naam vermelden wij:

Joseph Balthasar Keller, een uitstekend bronsgieter. Hij werd geboren te Zürich in 1638, leerde aanvankelijk het goudsmeden, maar legde zich vervolgens toe op de metaalgieterij en werkte weldra in dit vak te Parijs. Hij onderscheidde zich door de stoutheid, waarmede hij groote gedenkteekens in metaal deed verrijzen. Tot op zijn tijd goot men de standbeelden in verschillende stukken, doch *Keller* goot op eenmaal het ruiterstandbeeld van *Lodewijk XIV*, dat eene hoogte bezat van bijna 7 Ned. el. De Koning was tevreden en belastte hem met het opzicht op de geschutgieterij. Hij heeft voorts eene menigte standbeelden voor de Koninklijke tuinen gegoten en gedeeltelijk ook ontworpen, benevens prachtige kanonnen en mortieren en overleed te Parijs in 1702.

Friedrich Ludwig von Keller, een rechtsgeleerde en staatsman. Hij werd geboren te Zürich den 17den October 1799, was de telg van een oud, aanzienlijk en bemiddeld geslacht, wijdde zich te Berlijn en te Göttingen aan de studie der rechtsgeleerdheid en promoveerde in 1822. In 1825 zag hij zich in zijne geboortestad benoemd tot hoogleeraar in het burgerlijk recht, het volgende jaar tevens tot

ambtsrechter en hij verkreeg weldra grooten invloed op de openbare aangelegenheden. Bij het uitbarsten der volksbewegingen, door de Julirevolutie in Frankrijk veroorzaakt, plaatste *von Keller* zich aan het hoofd der liberale partij te Zürich en verwierf in hooge mate de gunst des volks, zoodat hij in 1830 tot lid van den Grooten Raad gekozen en in 1831 tot voorzitter van het Hooggerechtshof en tot lid van den Raad van Onderwijs benoemd werd. Met veel ijver en vrucht was hij in den Grooten Raad werkzaam. Als vertegenwoordiger van het canton op het Congrès te Bern zorgde hij voor eene betere wetgeving, zoodat hij aan het hoofd werd gesteld van het departement van Justitie. Intusschen verloor *Keller* door zijne houding het vertrouwen der liberalen zonder dat eener andere partij te winnen, weshalve hij in 1839 al zijne openbare betrekkingen, met uitzondering van het hoogleeraarsambt, nederlegde. In 1843 benoemde *Eichhorn*, minister van Eeredienst in Pruisen, hem tot hoogleeraar in de rechten te Halle, en door het aanvaarden van die betrekking bewees *Keller*, dat hij zich bij de behoudende partij had gevoegd. In 1847 ging hij als opvolger van *Puchta* naar Berlijn, alwaar hij bij de bewegingen van 1848 overvloedige gelegenheid had om blijken te geven van zijne veranderde gevoelens. Als lid van de Tweede Kamer in Pruisen, alsmede van het Parlement te Erfurt was hij één van de voornaamste woordvoerders der reactie. Kort daarna werd hij onder den naam van *Keller von Steinbock*, in den adelstand opgenomen en tot lid van het Huis der Heeren benoemd. Hij overleed te Berlijn den 12den September 1860. Van zijne geschriften noemen wij: „Ueber Litis-Contestation und Urtheil (1827)", — „Der römische Civilprocesz und die Actionen (1852; 3de druk 1863)", — „Semestria ad M. Tullium Ciceronem (1843—1850, 2 dln)", — „Grundrisz zu Vorlesungen über Institutionen und Antiquitäten des römischen Rechts (1854—1858)", — en „Vorlesungen über die Pandecten (1861)", na zijn dood door *Friedberg* uitgegeven.

Joseph Keller, een uitstekend kunstenaar en professor in de graveerkunst. Hij werd geboren te Linz in 1811, ontving er op het gymnasium onderwijs in het teekenen en oefende zich vervolgens te Bonn in de graveerkunst. Eerlang volgde hij zijn eigen weg en schiep eene eigenaardige methode. Hij vervaardigde weldra 2 gravures naar de cartons voor muurschilderijen in de aula van het universiteitsgebouw te Bonn, „De Godgeleerdheid" en „De Wijsbegeerte" voorstellend, en gaf daardoor blijken van een buitengewonen aanleg. Voorts begaf hij zich naar Düsseldorf, waar *Julius Hübner* den jeugdigen kunstenaar met raad en daad bijstond. Naar eene schilderij van dezen vervaardigde *Keller* eene uitmuntende gravure, zoodat hem een groot atelier in het académiegebouw werd aangewezen. Hier was hij ijverig werkzaam, onderwees er eenige leerlingen en werd na den dood van professor *Thelott*, den eenigen leeraar in de graveerkunst te Düsseldorf (1839), eerst voorloopig, later (1846) definitief tot diens opvolger benoemd. De Rijnsch-Westfaalsche kunstenaarsvereeniging belastte hem met de taak, om eene gravure te leveren van de „Disputa" van *Rafaël* in het Vaticaan, zoodat hij in 1841 over Parijs naar Rome reisde en er tot 1844 bleef om eene groote teekening naar bovengenoemd stuk te vervaardigen. Na zijn terugkeer leverde hij eerst eene gravure van „De Heilige Drievuldigheid" van *Rafaël* en maakte daarna een aanvang met de „Disputa". Jaren lang hield hij zich bezig met dit reuzenwerk, terwijl hij inmiddels een groot aantal andere stukken graveerde. Na het voleindigen zijner taak, graveerde hij de „Sixtijnsche Madonna" van *Rafaël* en verwierf daardoor grooten roem. De Vorsten schonken hem medailles en ridderorden. Zijne voortbrengselen onderscheiden zich in het algemeen door eene keurige uitvoering. Voorts heeft hij vele voortreffelijke leerlingen gevormd en overleed den 31sten Mei 1873.

Heinrich Adalbert von Keller, een grondig beoefenaar der oud-Duitsche en Romaansche letterkunde. Hij werd geboren den 5den Juli 1812 te Pleidelsheim in Würtemberg, studeerde te Tübingen in de godgeleerdheid en wijdde zich vervolgens onder de leiding van *Uhland* aan de letterkunde. Na zijne promotie (1834) ging hij naar Parijs, waar hij ruim een jaar vertoefde, om er een aantal handschriften te onderzoeken, waarna hij „Li romans des sept sages (1836)" in het licht gaf. Na zijn terugkeer vestigde hij zich te Tübingen als privaatdocent en werd er in 1837 tweede onderbibliothecaris der universiteit. In 1840 ging hij naar Italië en vertoefde er geruimen tijd te Rome en te Venetië, om er middeneeuwsche handschriften te onderzoeken. Daarna verscheen zijne „Rômvart (1844)". Na zijn terugkeer werd hij eerst (1841) buitengewoon en daarna (1846) gewoon hoogleeraar in de Duitsche letterkunde en opperbibliothecaris in Tübingen. Laatstgemelde betrekking bekleedde hij echter niet langer dan tot 1850. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Romancero del Cid (1839)", — „Altdeutsche Gedichte (1846)", — „Meister Altswert (1850)", — „Karlmeinet (1858)", — voorts de verzamelingen: „Gute alte Schwanke (1847)", — „Fastnachtspiele aus dem 15 Jahrh. (1853, 3 dln; vervolg 1858)", — alsmede uitgaven der geschriften van *Grimmelshausen* (1854—1862, 4 dln) en van de drama's van *Ayrer* (1865, 5 dln). Ook leverde hij vertalingen van de romans en novellen van *Cervantes* en der tooneelspelen van *Shakspere*, benevens „Altfranzösischen sagen (1838—1840, 2 dln)", — „Uhland als Dramatiker, mit Benutzung seiner handschriftlichen Nachlasses dargestellt (1877)", — en het 10de deel der werken van *Hans Sachs*. Hij overleed te Tübingen den 13den Maart 1883.

Gerard Keller, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige. Hij werd geboren te Gouda den 13den Februari 1829, was eerst stenograaf bij de beide Kamers der Staten-Generaal en is thans redacteur der Arnhemsche courant. Van zijne geschriften — meest reisbeschrijvingen en novellen — vermelden wij: „Het huisgezin van den praeceptor (1857)", — „Een zomer in het Noorden (1859, 2 dln)", — „Een zomer in het Zuiden (1862, 2 dln)", — „De hypotheek op Wasenstein (1866)", — „Van huis (1867 3 dln)", — „Oude ken-

nissen, verspreide novellen", — „Het belegerde Parijs (1871)", — „Het vermoorde Parijs (1871)", — „Overkompleet en andere novellen (1871)", — „Weenen, bezoek aan Wilhelmshöhe enz. (1872)", — „De geschiedenis van een dubbeltje en andere novellen (1872)", — „Gederailleerd (1873)", — „Penneschetsen (1874)", — „Het ganzenbord of het blauwe lint (1874)", — „Waldeck in vogelvlucht (1879)", — „Europa in al zijn heerlijkheid geschetst", — en „Teruggekeerd (1875)", — „Zwitserland. Naar Schetsen van Woldemar Kaden (1882)", — en „De dochter van den barbier, blijspel met zang (1882)". Voorts leverde hij vele bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes, alsmede vertalingen. Als redacteur van den „Spectator" schreef hij „Vlugmaren", — ook was hij vroeger redacteur van de „Kunstkronijk" en later van den „Gelderschen Volksalmanak".

Ferdinand Keller, een verdienstelijk oudheidkundige, geboren den 24sten December 1800 op het kasteel te Marthalen (Zürich). Hij studeerde te Zürich, Lausanne en Parijs, was gedurende vier jaren huisonderwijzer in Engeland en werd in 1831 leeraar in de Engelsche taal aan een instituut te Zürich en tevens secretaris van het Natuurkundig Genootschap aldaar. In laatstgenoemde betrekking leverde hij merkwaardige verhandelingen over ijsgrotten, windgaten enz. Van groot belang was voorts zijne ontdekking van een antieken grafheuvel, en deze gaf aanleiding tot de stichting van een oudheidkundig genootschap. Met den grootsten ijver voor deze nieuwe vereeniging bezield, onderzocht hij zooveel mogelijk alle overblijfselen der oudheid in Zwitserland en vereenigde een aantal voorwerpen in een museum. In den winter van 1853—1854 ontdekte hij te Obermeilen aan het Meer van Zürich de eerste paalwoningen, vond er vervolgens ook bij andere meren en gaf daarvan een verslag, dat opzien baarde in geheel Europa. Het werd gevolgd door nog zeven verslagen over hetzelfde onderwerp. Hij schreef voorts daarover opstellen in tijdschriften en werd in 1847 door de universiteit te Zürich eershalve tot doctor in de philosophie bevorderd. Gedurende 40 jaren — tot 1871 — was hij voorzitter van het Oudheidkundig Genootschap en overleed den 21sten Juli 1881 als eerevoorzitter van deze stichting. Ook leverde hij: „Baurisz des Klosters St. Gallen vom Jahr 820 (1844)" en eene archaeologische kaart van Oost-Zwitserland.

Joseph Keller, een verdienstelijk ingenieur, geboren den 20sten Februari 1824 te Gerlachsheim in het Tauberthal. Hij studeerde eerst te Karlsruhe en te Weenen en oefende zich verder in Parijs, Nederland en België. Reeds vroeg was hij belast met den aanleg van belangrijke werken en in 1855 gaf hij gehoor aan eene eervolle uitnoodiging, om in Brazilië den bouw van nieuwe wegen te besturen. Hij volbracht daartoe onderscheidene reizen in het binnenland en voleindigde naar behooren zijne taak. Trouwens zijne verdiensten werden door *Dom Pedro II* ten volle erkend. Om redenen van gezondheid keerde hij in 1869 naar Karlsruhe terug, hield zich bezig met de schilderkunst en overleed den 31sten Augustus 1877.

Franz Keller, doorgaans *Keller-Leuzinger* geheeten, een zoon van den voorgaande en desgelijks een ingenieur en schilder. Hij werd geboren te Manheim den 30sten Augustus 1835, bezocht de polytechnische school te Karlsruhe en vergezelde in 1855 zijn vader naar Brazilië, om dezen bij zijne belangrijke werkzaamheden ter zijde te staan. Toen zijn vader vertrokken was, bestuurde hij er nog een jaar de werkzaamheden, keerde in 1870 terug naar Karlsruhe en schreef het belangrijk werk: „Vom Amazona und Madeira (1874)", waarna hij eerelid werd van het Geographisch Genootschap in Beieren en meer dan ééne gouden medaille ontving. Voorts zocht hij in Baden en vervolgens te Hamburg zooveel mogelijk werkzaam te wezen tot bevordering der kunst en vestigde zich in 1879 te Stuttgart. Inzonderheid op het gebied der ceramiek leverde hij veel voortreffelijks, zoodat hem op onderscheidene tentoonstellingen eereblijken werden toegekend.

Gottfried Keller, een verdienstelijk dichter en novellist, geboren te Zürich den 19den Juli 1819. Hij bezocht de scholen aldaar en legde zich vervolgens toe op het landschapschilderen. Daarna vertoefde hij drie jaar te München, maar bepaalde zich na zijn terugkeer te Zürich bij de dichtkunst. Hij gaf: „Gedichte (1846)", — en „Neuern Gedichte (1851; 2de druk, 1852)" in het licht. Van 1849 tot 1855 woonde hij eerst te Heidelberg en toen te Berlijn, werd in 1861 landschrijver te Zürich, maar legde in 1876 die betrekking neder, om zich uitsluitend aan letterkundigen arbeid te wijden. Hij schreef voorts: „Der grüne Heinrich (1854, 4 dln; 2de druk, 1880)", — „Die Leute von Seldwyla (1856, 2 dln; 2de druk, 4 dln)", — en „Züricher Novellen (1878)".

Heinrich Keller, een verdienstelijk cartograaf, geboren te Zürich den 20sten December 1829. Sedert 1860 leverde hij eene reeks van groote wandkaarten voor schoolgebruik, welke zich door nauwkeurigheid en duidelijkheid gunstig onderscheiden. Zijne „Schulwandkarte der Erde" bestaat uit 8 bladen. Voorts vermelden wij zijne staatkundige (1878) en zijne natuurkundige wandkaart van Europa, alsmede zijn: „Aussicht vom Schlosz Heiligenberg bei Ueberlingen (2de druk, 1881)" en zijne kaart van den Rigi (1877).

Otto Keller, een Duitsch letterkundige, geboren te Tübingen den 28sten Mei 1838. Hij bezocht het lyceum aldaar, — voorts het theologisch seminarium te Schönthal, studeerde te Tübingen, Bonn en Parijs en werd in 1866 rector van het lyceum te Oehringen, in 1872 hoogleeraar te Freiburg in de Breisgau en in 1876 te Graz. Hij schreef: „Untersuchungen über die Geschichte der griech. Fabel (1863)", — „Vicus Aurelii oder Oehringen zur Zeit der Römer (1871)", — „Entdeckung Ilions zu Hissarlik (1875)", — en leverde uitgaven van *Horatius*, — van „Rerum naturalium scriptores Graeci minores (1876)", — en „Epilegomena zu Horaz (1879—1880, 3 dln)".

Kellerman (Francois Christophe von), hertog *van Valmy*, pair en maarschalk van Frankrijk, geboren den 28sten Mei 1735 te Wolfsbuchweiler bij Rothenburg aan de Tauber, was de telg van een Saksischen stam. Hij trad in 1750 als kadet in dienst bij het Fransche leger, onderscheidde zich in den Zevenjarigen Oorlog en was bij het uitbarsten der Omwenteling, welke hij van ganscher harte

toejuichte, reeds maréchal-de-camp. *Kellermann* bevorderde niet weinig de verbreiding van revolutionaire gevoelens bij de troepen en werd in 1792 divisie-generaal en kort daarna opperbevelhebber van de Moezelarmee. Bij het oprukken der Pruisen moest hij terugtrekken, doch hij vereenigde zich eerlang met *Dumouriez* en onthaalde de Pruisen, aangevoerd door den Hertog *van Brunswijk*, den 20sten September 1792 op de vermaarde kanonnade bij Valmy, zoodat laatstgenoemden moesten aftrekken. *Dumouriez* liet toen de vervolging aan *Kellermann* over; men beschuldigde hem echter, dat hij zich hierbij niet ijverig genoeg gedragen had, zoodat hij voor de rechtbank verschijnen moest. Men sprak hem vrij, doch hij werd nogmaals aangeklaagd en eerst na den val van *Robespierre* op vrije voeten gesteld. Nu zag hij zich belast met het opperbevel over het Alpenleger en in Italië, hetwelk zich bij eene verdedigende houding moest bepalen. Toen *Scherer* in 1795 het kommando in Italië op zich nam, bleef *Kellermann* bevelhebber van het Alpenleger, doch het grootste gedeelte zijner troepen moest hij afstaan aan *Bonaparte*. In het volgende jaar werd hij naar Parijs geroepen, waar men hem belastte met de organisatie der gendarmerie en hem daarna plaatste bij het militair bureau. Na de omwenteling van 18 Brumaire werd hij lid van den Senaat, — bij de stichting van het Keizerrijk maarschalk en hertog *van Valmy*. Op bevel van *Napoleon* organiseerde hij de nationale garde in de Rijndepartementen, aanvaardde in 1806 het bevel over het reserveleger aan de Rijn en ontving na den veldtocht de heerlijkheid Johannesberg ten geschenke, die hij echter later weder missen moest. Gedurende den veldtocht van 1809 voerde hij bevel over de reserve aan de Elbe, — in 1813 over die aan de Rijn. Na den val van *Napoleon* onderwierp hij zich aan de *Bourbons* en werd tot pair benoemd. Toen hij zich echter na de Tweede Restauratie een voorstander betoonde van gematigdheid en rechtvaardigheid, viel hij in ongenade en ontving geene nieuwe aanstelling. Hij overleed den 12den September 1820, en op het slagveld te Valmy verrees een gedenkteeken te zijner eer. — *François Etienne Kellermann*, luitenant-generaal in Franschen dienst, een zoon van den voorgaande en na den dood zijns vaders hertog *van Valmy*, werd geboren te Metz in 1770. Hij trad vroeg in krijgsdienst, voerde reeds in 1796 onder *Bonaparte* bevel over eene brigade kavallerie en werd na den slag van Marengo, waar hij veel tot de overwinning bijdroeg, tot divisie-generaal bevorderd. In den veldtocht van 1805 onderscheidde hij zich bij Austerlitz, in 1807 onder *Junot* in Portugal en in 1813 bij Bautzen. Na de Restauratie werd hij inspecteur-generaal der kavallerie. Daar hij echter gedurende de Honderd Dagen een kommando bij het leger des Keizers en de waardigheid van pair aangenomen had, ontving ook hij na de Tweede Restauratie geene nieuwe aanstelling. In het pairschap hersteld, stemde hij na de Juli-omwenteling, welke hij met blijdschap begroette, vóor de toepassing der doodstraf op de gevallen ministers en overleed den 2den Juni 1835.

François Christophe Edouard Kellermann, een Fransch staatsman en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Parijs den 16den April 1802 en ontving na het overlijden van zijn vader den titel van hertog *van Valmy*. Hij betrad gedurende de Restauratie en ook na de Julirevolutie de diplomatieke loopbaan. Intusschen behoorde hij tot de aanhangers van de oudere *Bourbons*, zoodat hij in 1833 den staatsdienst verliet en in de dagbladen en in de Kamer, werwaarts hij in 1842 werd afgevaardigd, optrad als een voorvechter der legitimistische partij. In 1848 verwijderde hij zich van het staatkundig tooneel en overleed den 2den October 1868 te Passy. Hij schreef: „De la force du droit et du droit de la force (1850)", — „Histoire de la campagne de 1800 (1854)", — „Le génie des peuples dans les arts (1867)", — en eenige politieke vlugschriften.

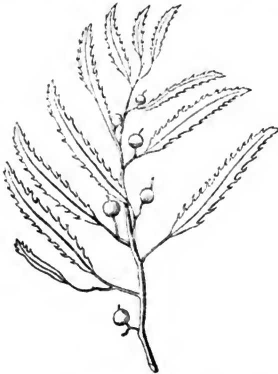
Kellgren (Johan Hendrik) een Zweedsch dichter, geboren in Westgothland den 1sten December 1751, studeerde te Abo en begaf zich in 1774 naar Stokholm, waar hij het dagblad „Stokholm Posten" stichtte, hetwelk gedurende omstreeks eene halve eeuw grooten invloed had op de ontwikkeling van het Zweedsche volk. De Koning benoemde hem in 1786, bij het stichten der Zweedsche Académie, tot lid van deze en verhief hem tot zijn geheimschrijver met een jaargeld, hetwelk hem veroorloofde zich aan de dichtkunst te wijden. Hij overleed den 20sten April 1795. Hij is de grootste dichter van zijn volk uit de oudere, Franschgezinde school; eerst op gevorderde leeftijd legde hij zich toe op het Duitsch en Deensch. Als lierdichter bekleedt hij een hoogen rang. Hij onderscheidt zich niet door eene hooge vlucht, maar door gevoel, welluidendheid en bevalligheid. Na zijn dood verschenen zijne „Samlade skrifter (1796, 3 dln; 4de druk, 1837—1838)".

Kellner (Lorenz), een verdienstelijk opvoedkundige, geboren te Heiligenstadt den 29sten Februari 1811, werd er leeraar aan het seminarium, in 1848 regeerings en schoolraad te Marienwerder en in 1855 te Trier. Zijne leerboeken ten behoeve van het onderwijs in de Duitsche taal vonden grooten bijval, — vooral zijn: „Praktischer Lehrgang für den deutschen Sprachunterricht (1837—1840, 4 dln)". Voorts schreef hij: „Pädagogik der Volksschule in Aphorismen (1850; 9de druk, 1874)", — „Volksschulkunde (1855; 7de druk, 1874)", — „Skizzen und Bilder aus der Erziehungsgeschichte (1862, 3 dln; 2de druk, 1874)", — en „Kurze Geschichte der Erziehung und des Unterrichts (1877)".

Ke-long, eene stad met 5000 inwoners op de noordkust van het eiland Formosa, hetwelk tot de Chineesche provincie Fo-kien behoort, heeft eene goede haven, voor het wereldverkeer geopend, en drijft een aanzienlijken handel in rijst, kamfer en thee. Gedurende de Fransch-Chineesche verwikkelingen van 1884 wilde de Fransche Regeering deze stad in bezit nemen. De schout-bij-nacht *Lespès* verscheen er den 4den Augustus en beschoot en veroverde de Chineesche batterijen. Den 6den Augustus werden de Franschen zoo krachtig door hunnen vijand aangetast, dat zij de wijk moesten nemen en zich bij eene blokkade bepaalden. Den 1sten October verscheen de vice-admiraal *Courbet* met een sterk eskader.

bombardeerde de vestingwerken en de stad en nam deze, alsmede den 4den October de versterkte heuvels nabij de stad in bezit. Den 10den November waagden de Chineezen onder generaal *Tso* er een aanval, maar werden teruggeslagen. De vredelievende schikkingen van 1885 bezorgden echter aan Ke-long bevrijding van de vreemde heerschappij.

Kelpplanten noemt men alle zeegewassen, die, aan het strand opgezameld en in groote hoeveelheid verbrand worden en in hunne asch wiersoda of kelp opleveren. Daartoe behooren vooral de geslachten Spaerococcus en Sargassum. Wij geven hierbij eene afbeelding van een klein takje van Sargassum natans in natuurlijke grootte. Aan de westkust van Afrika vindt men drijvende massa's, zoo groot als eilanden en geheel uit Sargassnmplanten bestaande. Op de Antillen verkrijgt men kelp uit Batis maritima *L.*

Sargassum natans.

Kema, eene afdeeling van de residentie Menado of Celébes, ligt in het noordelijk of noordoostelijk gedeelte der Minahassa. Zij is verdeeld in 3 districten en telt ongeveer 15000 inwoners. — Het evenzoo genoemde dorp, aan den 2016 Ned. el hoogen berg Klabat, 32 Ned. mijl van Menado gelegen, is de hoofdplaats van éen der districten en heeft ongeveer 700 ingezetenen; er is eene kerk, eene gouvernementsschool en eene goede haven, in 1854 tot vrijhaven verklaard.

Kemble. Onder dezen naam vermelden wij: *Charles Kemble*, een verdienstelijk Engelsch tooneelspeler. Hij werd geboren den 25sten November 1775 te Brecknock in Zuid-Wales, ontving eene zorgvuldige opvoeding, studeerde te Doual en aanvaardde eene betrekking bij de posterijen. Zijne neiging echter leidde hem naar het tooneel. In 1794 trad hij op in den schouwburg van Drurylane en volbracht in 1802 eene reis naar het vasteland. Later verbond hij zich met zijn broeder aan den schouwburg van Covent-Garden en belastte zich vervolgens met het bestuur van dezen. Na eene tweede reis in Duitschland en Frankrijk bracht hij in 1826 onderscheldene door hem vertaalde Duitsche opera's in Engeland ten tooneele. Hij opende den Covent-Garden-schouwburg met den „Oberon" van *Weber*, bezocht in 1832 met de zijnen de Vereenigde Staten van Noord-Amerika en eindigde den 10den April 1840 in de rol van *Hamlet* zijne loopbaan als tooneelkunstenaar. Daarna was hij werkzaam als beoordeelaar van tooneelstukken (examiner of plays) en overleed te Londen den 12den November 1854. — Zijne echtgenoot, *Maria Theresia von Camp*, geboren te Weenen in 1774, trad als kind reeds op in de balletten van *Noverre* en speelde en danste vervolgens in den Drurylaneschouwburg met grooten bijval. Ook schreef zij 2 goede blijspelen: „The first fault (1799)" en „The day after the wedding (1808)" en overleed den 3den September 1838. — *Frances Anne Kemble*, eene dochter der beide voorgaanden en geboren in 1811, bepaalde zich desgelijks bij het tooneel. Zij trad in 1829 het eerst op in „Romeo en Julia", oogstte een klimmenden bijval, vond dien in 1832 desgelijks in Amerika en huwde aldaar in 1834 met zekeren *Butler*, van wien zij echter eerlang scheidde, om weder het tooneel te betreden. Daarna hield zij te Londen en elders voorlezingen over *Shakspere*. In 1846 ging zij wederom naar Amerika, waar zij zich te Boston en daarna te Lenox in Massachusetts vestigde. Zij schreef de treurspelen: „Francis the First (1832)" en „The Star of Seville (1338)", — voorts: „Journal of a residence in the United States (1834)", — „A year of consolation (1847)", — „Journal of a residence on a Georgian plantation (1863)", — „Plays (1864)", — „Poems (1865)", — „Records of a girlhood (1878, 9 dln)", — en herinneringen uit haar leven in den „Atlantic Monthly (1876—1877)".

John Mitchell Kemble, bekend door zijne nasporingen op het gebied der Angelsaksische letterkunde en der oud-Engelsche geschiedenis. Hij werd geboren te Londen in 1807, wijdde zich op het Trinity-college te Cambridge aan de rechtsgeleerdheid en volbracht in 1829 op eene reis door Duitschland zijn voornemen, om onder de leiding van *Jacob Grimm* te Göttingen zijne taalstudie voort te zetten. De eerste vrucht van zijn arbeid was de uitgave van het „Anglo-Saxon poem of Beowulf (1833)", waarop in 1837 eene vertaling van dit gedicht volgde. In 1837 hield hij te Cambridge voorlezingen over Angelsaksische letterkunde, welke in zijn boek „First history of the English language or Anglo-Saxon period (1834)" zijn in het licht verschenen. Voorts leverde hij eene Duitsche Brochure: „Ueber die Stammtafeln der Westsachsen (1836)", — alsmede: „The Saxons in England (1849—1851, 2 dln)". Zijn „Codex diplomaticus aevi Saxonici (1838—1848, 6 dln)" verscheen op kosten van de mede door hem gestichte Historical Society. Sedert 1835 was hij redacteur van het „British and Foreign Review". In 1859 vertrok hij weder naar Duitschland, alwaar hij verscheidene jaren vertoefde en in 1854 op verzoek van het Historisch Genootschap in Neder-Saksen een onderzoek instelde naar de hunebedden op de Lüneburgsche heide. Het laatste werk, door hem in het

licht gegeven, was: „State papers and correspondence illustrative of the social and political state of Europa from the revolution to the accession of the house of Hannover (1857)". Zijne „Horae Ferales, or studies in the archeology of northern nations (1864)" werden door *Latham* in het licht gezonden na zijn dood, welke voorviel op den 27sten Maart 1857.

John Philip Kemble, een uitstekend Engelsch tooneelspeler en een broeder van *Charles*. Hij werd geboren te Preston den 1sten Februari 1757, studeerde in de godgeleerdheid, maar gevoelde zich meer aangetrokken door den schouwburg. Nadat hij de eerste maal te Wolverhampton met bijval opgetreden was, bezocht hij Manchester, Liverpool en York, ging in 1781 naar Dublin en in 1783 naar Londen, waar hij in den Drurylaneschouwburg speelde en 10 jaren later regisseur werd. Na vele onaangenaamheden nam hij er in 1801 zijn ontslag, deed eene reis in Frankrijk en Spanje, kocht na zijn terugkeer een aandeel in den Coventgardenschouwburg en schitterde hier met zijne zuster, mevrouw *Siddons* (zie aldaar). In heldenrollen, zooals die van *Hamlet*, *Macbeth*, *Coriolanus*, *Othello* en *Beverley* bleef hij onovertroffen. Ook schreef hij eenige kleine stukjes, terwijl de gedichten zijner jeugd na de uitgave werden opgekocht en vernietigd. In 1817 verliet hij Engeland, en overleed te Lausanne den 26sten Februari 1823. Zijn standbeeld, door *Flaxman* vervaardigd, verrees in de Westminsterabdij.

Keměny (Sigmund, baron), een Hongaarsch schrijver, geboren in 1816 in Siebenbürgen, ontving zijne opleiding in de R. Katholieke scholen te Zalathna en zette zijne studiën voort op het Hervormd collegie te Nagy-Enyed. Ter gelegenheid van den Landdag te Klausenburg begaf hij zich derwaarts en maakte er kennis met de merkwaardigste mannen der oppositie. Na het ontbinden der vergadering wijdde *Keměny* op zijn landgoed Maroskapud zich aan de studie. Van 1837 tot 1839 was hij als pleitbezorger werkzaam te Maros-Vásárhely en redigeerde een oppositieblad, terwijl hij met zijn bloedverwant *Dionys Keměny* en *Ludwig Kovacs* op den nieuwen Landdag zich aan het hoofd der oppositie plaatste. In 1842 vertrok hij weder naar zijn landgoed om zich uitsluitend met letterkundigen arbeid bezig te houden. Hij schreef toen eene staatkundige brochure, alsmede den roman „Gyulai Pál (1844—1846, 5 dln)", die grooten bijval vonden. Tegen het einde van 1848 vestigde hij zich te Pest en werd er eerst medewerker en toen mederedacteur van den „Pesti Hirlap". In datzelfde jaar zag hij zich benoemd tot afgevaardigde naar de Nationale Vergadering van Hongarije en vervulde er eene ondergeschikte rol, maar werkte des te ijveriger voor de dagbladen ten behoeve der revolutie, zoodat hij in April 1849 tot raad bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken benoemd en met de redactie der „Republiek" belast werd. Na de catastrophe van Világos veranderde hij echter van richting en schreef in den geest der tegenpartij, terwijl hij de omwenteling aan een scherpe critiek onderwierp. Hij geraakte evenwel in hechtenis, maar werd weldra vrijgesproken, hervatte zijne letterkundige werkzaamheid in den „Pesti Napló", doch moest deze weldra laten varen. Daarna verschenen zijne „Karakterschetsen der beide Wesselény en van graaf Stefanus Széchеny (1850)", — „Man en vrouw (1853, 2 dln)", — „Nevelbeelden aan den horizon des gemoeds (1855)", — „Liefde en ijdelheid (1815)", — „Woeste tijd (1861—1862, 4 dln)", — „Studien (1870, 2 dln), enz. Sedert 1855 was hij redacteur van den „Pesti Napló", het politiek orgaan der partij van *Deak*. Zijne hoofdartikelen onderscheidden zich door degelijkheid en gematigdheid. In 1843 werd hij correspondeerend lid en in 1847 eerelid der Hongaarsche Académie. Hij overleed te Puszta Kamarás den 22sten December 1875.

Kemink (Herman Hendrik), een uitstekend Nederlandsch letterkundige en uitgever, werd geboren te Utrecht den 24sten Juni 1817, begon er in 1834 de académische loopbaan en legde zich inzonderheid met ijver toe op de Oostersche talen. Met zijne trouwe vrienden *Harting* en *de Geer* bracht hij een aangenamen studietijd door, zag zijn antwoord op eene prijsvraag over het lied van *Debora* eervol vermeld en verwierf den 10den December 1840 den rang van doctor in de letteren. Als opvolger zijns vaders kwam hij in 1841 aan het hoofd van een uitgebreiden boekhandel, bezocht in dat jaar de voornaamste plaatsen van Duitschland om betrekkingen aan te knoopen, doch bleef vervolgens te huis zijne geliefkoosde studiën voortzetten. Dientengevolge leverde hij in 1843 en 1844 eene „Overzetting en verklaring van de geschriften der Kleine Propheten", werd in 1850 mederedacteur van de „Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie" en bewerkte daarvoor onderscheidene belangrijke bijdragen, en deed als uitgever vele merkwaardige geschriften in het licht verschijnen, terwijl hij jaren lang met veel ijver en sympathie de uitgave bezorgde van het dagblad „De Nederlander". Hij werd in 1860 lid der Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en overleed den 9den October 1861.

Kemp. Onder dezen naam vermelden wij:

Cornelis Kemp, een Friesch geschiedschrijver. Hij werd geboren te Dokkum omstreeks het jaar 1516, begaf zich op jeugdigen leeftijd naar Keulen, waar hij den graad van meester in de vrije kunsten en baccalaureus in de rechtsgeleerdheid verwierf, keerde in 1540 naar zijne geboortestad terug en vestigde zich vervolgens te Groningen, waar hij in 1587 overleed. Hij schreef „De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim praeclare gestis libri tres (1583)".

Jacob Kemp, een bekwaam ingenieur en het vertrouwen genietende van Prins *Willem I* en van *Maurits*. Hij zag zich in 1579 belast met het vervaardigen van een ontwerp tot versterking van zijne geboortestad Gorinchem, terwijl hij in 1581 een dergelijk plan moest inleveren tot bevestiging van Heusden. In 1590 ontving hij van den Raad van State eene aanstelling tot fortificatiemeester, nam deel aan de belegering van Steenwijk en sneuvelde den 24sten Juli 1595 bij de belegering van Grol.

Cornelis van der Kemp, een Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren te Dirksland

in 1702, ontving in 1724 den rang van doctor, was achtervolgens predikant te Benthuizen, Oostzaan, Zierikzee en Rotterdam en zag zich in 1743 alhier benoemd tot hoogleeraar in de beoefenende godgeleerdheid, welke waardigheid hij aanvaardde met eene redevoering „Over de wondervrouw, in de Openbaring van Johannes vermeld, vertoonende de kerk, uitmuntend in leer en zeden." Hij was curator der Erasmiaansche scholen en overleed den 3den Juli 1772.

Didericus van der Kemp, een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Rotterdam den 14den December 1781, studeerde met ijver en met uitmuntend gevolg in de godgeleerdheid, was achtereenvolgens predikant te Streefkerk, Zwijndrecht, Purmerend, Dordrecht en Leiden en ontving alhier in 1766 eene aanstelling tot hoogleeraar in de kerkgeschiedenis. Hij aanvaardde zijne betrekking met eene redevoering: „De bona spe, quae etiam nunc ecclesiae Batavae superst ac praecipuis nonnullis ejus ex historia potissimum ecclesiastica argumentis". In 1779 werd hij hoogleeraar in de godgeleerdheid en sprak toen: „De Gregorio Nazianzeno", doch overleed reeds den 4den Augustus 1780.

Johannes Theodorus van der Kemp, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Rotterdam in 1748, studeerde te Leiden in de geneeskunde en maakte snelle vorderingen, doch nam bij het eindigen zijner académische loopbaan dienst bij de dragonders. Reeds in 1781 was hij opgeklommen tot den rang van eerste-luitenant, doch onderscheidde zich tevens door zijn ongeloof en door zijne loszinnigheid. Na het sluiten van eene echtverbintenis met eene spinster vroeg hij in 1780 zijn ontslag, begaf zich naar Edinburgh, waar hij den graad verwierf van doctor in de geneeskunde, en vestigde zich vervolgens te Middelburg. Hier werd hij tevens kolonel van de schutterij, doch de staatkundige woelingen van 1787 noodzaakten hem, de wijk te nemen naar Zwijndrecht, waar hij den 27sten Juni 1791 bij een tocht op de Maas zijne vrouw en zijn kind in de golven zag omkomen, terwijl hij zelf ter nauwernood werd gered. Die vreeselijke gebeurtenis veroorzaakte eene groote omwenteling in zijn binnenste. Hij besloot zich naar Londen te begeven om zich aldaar tot zendeling te vormen. Na het volbrengen van zijn voornemen kwam hij te Rotterdam, waar hij in 1797 met anderen de grondslagen legde voor het Nederlandsche Zendelinggenootschap. Een paar jaren later vertrok hij naar Zuid-Afrika, verduurde een geweldigen storm en begon weldra het zendingswerk onder de Kaffers. Hier had hij met tallooze moeiten en gevaren te worstelen, doch niets kon hem doen wankelen. Met vurigen ijver arbeidde hij aan de uitbreiding van het Christendom, totdat hij op den 7den December 1811 bezweek. Hij schreef: „Parmenides, sive de stabiliendis per adplicationem principiorum dunatoscopicorum ad res sensu et experientia cognoscendas scientiae, cosmologicae fundamentis (1781; 2de druk, 1791)", — „Tentamen theologiae dunatoscopicae etc. (1791)", — en „Theodicee van Paulus enz. (1802, 2 dln)".

Johannes Cornelius van der Kemp, een zoon van *Didericus* en een verdienstelijk rechtsgeleerde. Hij werd geboren te Leiden den 11den Februari 1768, studeerde aldaar in de rechten en promoveerde met de kap. Daarna vestigde hij zich als advocaat te 's Gravenhage en aanvaardde in 1793 de betrekking van commies bij den Raad van State, verloor die in 1798, werd in 1803 secretaris van den Raad der Amerikaansche koloniën, keerde bij de vestiging van het koningrijk Holland tot het ambteloos leven terug en werd daarna tweede voorzitter der rechtbank te 's Gravenhage. Na de herstelling van ons volksbestaan zag hij zich benoemd tot advocaat-generaal bij het Hoog Gerechtshof te 's Gravenhage en tot lid van den Raad van Koophandel en Koloniën, belastte zich in 1815 met eene gewichtige zending naar Engeland, ontving de orde van den Nederlandschen Leeuw en zag zich 4 jaren later gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Gedurende 30 jaren was hij op de loffelijkste wijze in openbare betrekkingen werkzaam en overleed den 23sten November 1823.

François Adriaan van der Kemp, een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren te Kampen in 1752 en vestigde zich als geneesheer te Leiden, waar hij tevens het predikambt bij de Doopsgezinden waarnam. Hij was een ijverig voorstander van de zaak der Patriotten, maar zag zich in zijne verwachtingen teleurgesteld, zoodat hij zich aan alle openbare zaken onttrok. Weldra echter kwam hij tot andere gedachten, zoodat hij tot de oprichters behoorde van het korps groene jagers en daarbij de betrekking van kapitein aanvaardde. In 1787 betoonde hij zich vooral in de stad Heusden een bevorderaar der vrijheid. Bij de omwenteling van dat jaar bevond hij zich te Wijk bij Duurstede, toen deze stad door de Pruisen veroverd werd. Men nam hem gevangen, voerde hem naar Amersfoort en hield hem vervolgens op den Hazenberg te Utrecht 5 maanden in hechtenis. Toen zijn vriend en lotgenoot mr. *Adriaan de Nijs* voor hem een borgtocht stortte van 49000 gulden, herkreeg hij de vrijheid en vertrok naar Noord-Amerika, waar hij zich te Oldenbarneveldt met den landbouw bezig hield en den 8sten September 1829 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Lierzang aan de Heeren F. J. J. van Eysinga enz. (1780)", — „Aanmerkingen op de verklaring der Unie van Utrecht door mr. P. Paulus enz. (1781, 3 stukken)", — „Elftal kerkelijke redevoeringen (1782)", — „Het gedrag van Israël en Rehabeam, ten spiegel van volk en vorst (1783)", — „Magazijn van stukken tot de militaire jurisdictie betrekkelijk van 1781—1783 (1783, 8 dln)", — „Nalezing van stukken, tot de militaire jurisdictie betrekkelijk (1785, 2 dln)", — „Historie der admissie in de Ridderschap van Overijsel van jhr. J. D. van der Capellen (1785)", — „Redevoering ter gedachtenis der roemrijke gebeurtenis van de verlossing der Nederlanden van de Fransche dwingelandij (1816)", — en „Lofrede op George Washington, te Oldenbarneveldt den 22sten van Sprokkelmaand enz. in de Engelsche taal uitgesproken (1830)". Ook houdt men hem voor den schrijver van den beruchten „Brief aan het volk van Nederland (1781)".

Karel Marie van der Kemp, een verdien-

stelijk Nederlandsch rechtsgeleerde. Hij werd geboren te 's Gravenhage den 18den Juni 1799, promoveerde in de rechten, vestigde zich als advocaat in zijne geboortestad en werd er in 1838 plaatsvervangend kantonrechter, in 1852 kantonrechter en in 1858 raadsheer in het provinciaal Hof van Zuid-Holland. Van zijne geschriften vermelden wij: „Eene nieuwe beschouwing van de wet der XII Tafelen (1822)", — „Het gedrag van prins Maurits van Oranje omtrent de Remonstranten verdedigd tegen de aanmerkingen van Adriaan Stolker (1828)", — „De eer der Nederlandsche Hervormde Kerk gehandhaafd tegen Ypey en Dermout (1830—1833)", — „Iets over het toenemen van den zelfmoord in onze dagen enz. (1832)", — „Maurits van Nassau, prins van Oranje enz. (1843—1844, 4 dln)", — „Bericht aangaande de handelingen van het Klassikaal Bestuur van Leiden enz. (1845)", — „De twist tusschen de Leidsche regeering en den Nederduitschen Hervormden Kerkeraad (1849)", — „De onbestaanbaarheid der grondwet van 1848 en de noodzakelijkheid harer verandering (1850)", — en „Schets ten betooge van de hooge eerwaardigheid der Dordtsche Synode van 1618 en 19, ook nog in den tegenwoordigen tijd (1853)".

Kempees (Jean Chrétien Jacques), een verdienstelijk Nederlandsch wiskundige, geboren te Namen den 13den November 1817, begaf zich bereids op ruim 15-jarigen leeftijd als vrijwilliger in krijgsdienst, zorgde met ijver voor zijne ontwikkeling en zag zich reeds op 20-jarigen ouderdom benoemd tot 1ste luitenant bij de infanterie. Wegens zijne erkende bekwaamheid werd hij in 1839 gedetacheerd bij de Koninklijke militaire académie te Breda en aldaar in zijne betrekking bevestigd in 1841, waarna hij er in 1863 den titel ontving van lector der eerste klasse in de wis- en natuurkunde. Inmiddels was hij er tot den rang van majoor opgeklommen en werd in 1867 op zijn verzoek ontheven van zijne betrekking aan genoemde académie onder dankbetuiging voor de vele en belangrijke diensten, door hem gedurende eene reeks van jaren aan het militair onderwijs bewezen. Eerst overgeplaatst bij het 1ste regiment infanterie, werd hij in 1868 benoemd tot kommandant van het instructiebataljon, — voorts in 1869 tot luitenant-kolonel en in 1871 tot kolonel bevorderd en overleed te Kampen den 8sten April 1874. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en kommandeur van de orde der Eikenkroon. Hij heeft zich in ruimen kring verdienstelijk gemaakt door het schrijven van voortreffelijke wiskundige leerboeken. Van zijne geschriften vermelden wij: „Schaduw en perspectief (1848)", — „Holloway-pillen voor een jong officier (1848)", — „Pen en zwaard (1849)", — „Beginselen der stelkunst (1ste stukje, 1852)" met „Vraagstukken (1852)", — „Beginselen der stelkunst (2de stukje, 1852)" met „Vraagstukken (1852)", — „Beginselen der meetkunst (1ste stukje 1854)", — „Beginselen der goniometrie en trigonometrie (1854)", — „Wiskundige constructiën (1854)", — „Beginselen der cijferkunst (1ste en 2de stukje, 1855)" met „Antwoorden (1855)", — „Beginselen der meetkunst (2de stukje, 1857)", — „Werkdadige meetkunst (1857)", — „Vervolg op de beginselen der meetkunst (1ste stukje, 1866)", — en „Oefeningen in de leerwijze der projectiën (1871)".

Kempelen (Wolfgang van), uitvinder van een automaatschaakspeler, werd geboren te Preszburg uit een adellijk Hongaarsch geslacht op den 23sten Januari 1733. Reeds vroeg betoonde hij een ongemeenen aanleg voor de werktuigkunde, doch aanvaardde eene betrekking bij de Hofkanselarij te Weenen, waar hij opklom tot den rang van Hofraad en den 26sten Maart 1803 overleed. Wegens zijne bekwaamheid als schaakspeler was hij aan het Hof van *Maria Theresia* zeer gezien. Hij toonde haar in 1769 eene door hem uitgevondene schaakmachine, namelijk een beeld in Turksch gewaad en vóor eene tafel met een schaakbord gezeten. Dit beeld zette nagenoeg elken speler mat. Hoe de uitvinder het spel bestuurde bleef steeds verborgen. Zijn automaat baarde groot opzien te Parijs en in 1785 ook in Engeland. Na zijn dood werd dit werktuig verkocht; het bevond zich in 1812 in de Villa Bonaparte te Milaan, in 1819 te Londen en in 1822 wederom te Parijs. — Nog kunstiger was de door *Kempelen* in 1778 uitgevondene spreekmachine, samengesteld uit blaaswerktuigen en kleppen. Werden die naar eisch in beweging gebracht, zoo kon de machine alle lettergrepen duidelijk uitspreken. Ook vervaardigde hij een geschrift over het „Mechanismus der menschlichen Sprache (1791)".

Kempenland, in het Fransch *la Campine*, is de naam van een vlak gewest, vormende een kwartier van het voormalig Staats-Brabant. Thans ligt het gedeeltelijk in de Nederlandsche provincie Noord-Brabant, gedeeltelijk in België. Het is boschrijk en goed bebouwd en bevatte voorheen de stad Eindhoven en 34 dorpen.

Kempenaer is de naam van een aanzienlijk geslacht, dat, uit de zuidelijke Nederlanden afkomstig, zich later vooral in Friesland gevestigd heeft. Van de leden noemen wij:

Pauwels de Kempenaer, geboren den 23sten Januari 1552 of, volgens anderen, den 14den Februari 1555. Hij werd in 1582 secretaris extra-ordinair van den Raad van Brabant en verhuisde later naar Leiden. Hij schreef: „Afbeeldingen van sommige in Gods woord ervarene mannen enz. (1603)".

Daniël de Kempenaer, een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 4den October 1593, was secretaris van den admiraal *Willem van Nassau* en vervolgens stadhouder van de leenen van Beverwaert.

Danker de Kempenaer, geboren te Amsterdam den 15den November 1668. Achtereenvolgens zag hij zich benoemd tot secretaris van het Collegie ter Admiraliteit van Friesland, tot raad ordinaris in het Hof van Friesland, tot raad in de vroedschap van Harlingen en meermalen tot burgemeester aldaar. Hij was gehuwd met *Romelia van Andringa* en overleed te Leeuwarden den 25sten Juni 1746.

Jan de Kempenaer, een zoon van den voorgaande. Deze, geboren den 4den October 1711, studeerde te Franeker en werd raad-ordinaris in het Hof van Friesland, in 1780 voorzitter van dat Hof en overleed den 12den Januari 1789.

Regnerus Livius van Andringa de Kempenaer, geboren te 's Hertogenbosch den 24sten

Maart 1752. Op 20-jarigen leeftijd werd hij grietman van Lemsterland, zag zich belast met belangrijke zendingen, toonde zich een voorstander van het Huis van *Oranje* en verloor in 1795 zijne betrekking. In 1804 echter werd hij lid van het Wetgevend Lichaam der Bataafsche Republiek, onder de regeering van Koning *Lodewijk* landdrost van het departement Friesland en kommandeur van de orde der Unie en ten tijde van Keizer *Napoleon* prefect van de Boven-IJsel. In die betrekking deed hij vruchtelooze pogingen om de opheffing der académie te Harderwijk te verhoeden. Hij overleed te Arnhem in 1813.

Antoon Anne van Andringa de Kempenaer, een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 3den December 1777, bekleedde de betrekking van drost van Utingeradeel, Haskerland, Doniawerstal, Sloten en Lemsterland, voorts die van algemeenen raad van het departement Friesland, die van vrederechter te Lemmer en president der kantonnale vergadering, in 1816 die van grietman en overleed als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal den 13den Juni 1825.

Jacob Matthéus de Kempenaer, een Nederlandsch staatsman. Hij werd geboren te Amsterdam den 6den Juli 1793, studeerde te Leiden in de rechten en trok in 1815 als vrijwilliger naar Frankrijk met de jagerkompagnie der studenten. In den herfst van dat jaar kwam hij terug, promoveerde in 1816, vestigde zich als pleitbezorger te Arnhem en werd in 1831 tot rijksadvocaat in Gelderland benoemd. Negen jaar later nam hij als afgevaardigde van Gelderland deel aan de zitting der dubbele Tweede Kamer tot herziening der Grondwet, doch kwam in verzet tegen het onvoldoende der voorgedragen wetsontwerpen. Schoon hij in 1841 de benoeming tot lid der Staten van Gelderland aannam, bedankte hij voor het lidmaatschap der Tweede Kamer, hem in 1842 aangeboden, doch aanvaardde het in 1844. Hij behoorde tot de negen oppositiemannen, die in November van dat jaar een ontwerp indienden tot herziening van bijna al de artikelen der Grondwet; doch toen Koning *Willem II* in 1848 zelf het initiatief nam tot grondwetsherziening, werd *de Kempenaer* lid der commissie, belast met die taak. De nieuwe Grondwet werd in gereedheid gebracht en *de Kempenaer* tot minister van Binnenlandsche Zaken benoemd. Gedurende zijn bewind werd de Grondwet ingevoerd, doch hij ontving reeds zijn eervol ontslag op den 30sten October 1849. Toen vatte hij de practijk weder op, maar was van 1853 tot 1860 op nieuw lid der Kamer. Daarna bracht hij zijne dagen rustig te Arnhem door, doch liet zich in 1868 bewegen, het secretariaat op zich te nemen van eene algemeene conservatieve kiezersvereeniging. Hij overleed den 11den Februari 1870. Van zijne geschriften vermelden wij: „Over de beoefening der letteren en wetenschappen, de edelste bemoeiing voor den beschaafden mensch (1842)", — „Tweetal redevoeringen enz. (1834)", — en „Aanspraak bij het onthullen en inwijden van het gedenkteeken ter eere van wijlen den hoogleeraar mr. Joan Melchior Kemper enz. (1835)".

Kempeneers (Augustus), een verdienstelijk Belgisch oudheidkundige, geboren te Montenaken den 13den November 1812, studeerde te Leuven en werd doctor in het kanonieke recht, leeraar in de geestelijke rechten en de kerkelijke geschiedenis aan het seminarium te Luik en lid van den Bisschoppelijken Raad. In 1854 keerde hij terug naar zijne geboorteplaats om er zich aan oudheidkundige nasporingen te wijden. Hij schreef: „De tijdelijke macht der Pausen in de Middeleeuwen (1840—1841)", — „De hoofdoorzaken van de beroerten der Nederlanden in de XVIde eeuw (1852)", — en „Montenaken, de oude vrijheid of historisch en werkelijk afbeeldsel eener vrije gemeente in Haspengouw enz. (1863, 2 dln)".

Kemper. Onder dezen naam vermelden wij: *Johan Melchior Kemper*, een uitstekend Nederlandsch rechtsgeleerde. Hij werd geboren te Amsterdam den 26sten April 1776, bezocht de Latijnsche scholen te Haarlem en te Amsterdam en zag zich in 1791 bevorderd tot de académische lessen. Hij wijdde zich te Amsterdam aan de studië der rechtsgeleerdheid, verdedigde in 1795 onder *Cras* eene „Disputatio de Jurisconsultorum Romanorum principio: quod contra bonos mores fiat, id jure ratum esse non oportere" en verkreeg vervolgens te Leiden den graad van doctor in de rechten. Nu vestigde hij zich als advocaat te Amsterdam, en zijne wél vrijzinnige, maar toch gematigde beginselen zouden hem een leerstoel te Harderwijk gekost hebben, indien de ommekeer van zaken in 1798 hem niet te hulp was gekomen. Hij zag er zich benoemd tot hoogleeraar in het burgerlijk en natuurrecht en aanvaardde zijne betrekking met eene oratie „De jure naturae immutabili et aeterno (1799)". Hij ontving er treffende blijken van hoogachting, zoodat de curatoren te Groningen en te Franeker hem, schoon vruchteloos, naar hunne académiën riepen. Toen echter in 1806 hem het professoraat te Amsterdam aangeboden werd, nam hij afscheid van Harderwijk met eene oratie: De litterarum studio calamitosis Republicae temporibus optimo solatio ac perfugio" en aanvaardde zijn ambt te Amsterdam met eene rede: „De populorum legibus optimis increscentis humanitatis indicibus (1806)". Reeds in 1809 vertrok hij in dezelfde betrekking naar Leiden, waar hij sprak: „De disciplinarum moralium dignitate ad caeteras disciplinas comparata (1809)". *Kemper* was het sieraad der Leidsche hoogeschool; den 6den November 1815 vierde hij als rector magnificus hare luisterrijke herstelling, terwijl hij den 8sten Februari 1816 dat ambt overdroeg met eene oratie: „De aetatis nostrae fatis, exemplo, gentibus ac praesertim Belgis, nunquam negligendo".

Ook andere werkzaamheden werden hem toevertrouwd. Toen in 1811 *Cuvier* en *Noël* de Hollandsche departementen bezochten om zich te vergewissen nopens den toestand van het openbaar onderwijs, behoorde *Kemper* tot de commissie, die inlichtingen moest geven omtrent Leiden. Ook tot herstelling van onze onafhankelijkheid droeg hij niet weinig bij, zoodat hij in den adelstand opgenomen en met de kommandeursorde van den Nederlandschen Leeuw versierd werd. Voorts zag hij zich benoemd tot staatsraad in buitengewonen dienst, en ongetwijfeld ware hij tot gewichtige betrekkingen geroepen, zoo hij zijn verlangen

niet had geopenbaard om tot het académisch onderwijs terug te keeren. Hij was lid van de commissie tot organisatie van het hooger onderwijs, alsmede van die tot samenstelling van nieuwe wetboeken. In 1817 werd hij lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij schitterde door zijne belangrijke adviezen. Deze talentvolle staatsman werd reeds den 20sten Juli 1824 door den dood weggerukt, en in het koor van de St. Pieterskerk te Leiden verrees in 1835 een gedenkteeken te zijner eer. Van zijne geschriften vermelden wij: „Verhandeling over de noodzakelijkheid van godsdienstige begrippen en praktijken", met zilver bekroond door Teyler's Genootschap, — „Verhandeling over de gevolgen der omwenteling, door de vestiging van den Christelijken godsdienst onder de regeering van Constantijn de Groote in den Romeinschen staat veroorzaakt", — „Brieven over de tegenwoordig in omloop zijnde geruchten omtrent eene nadere vereeniging van de Bataafsche Republiek met Frankrijk (1806)", — „Crimineel wetboek voor het koningrijk Holland enz. (1809)", — „Jaarboeken van het Fransche recht en de Fransche rechtsgeleerdheid (1812, 1813, 4 stukken)", — „Verzameling van wetten en decreten, betrekking hebbende op de inlijving en organisatie der Hollandsche departementen (1813)", — „Redevoering over den invloed van een onafhankelijk volksbestaan op de letteren en schoone kunsten (1814)", — „Drietal brieven over de wet van 14 Mei 1814, betrekkelijk het herstel van Hollands financiën (1814)", — „Over de lotgevallen van onzen leeftijd enz. (1816)", — „Advies over de haringvisscherij enz. (1818)", — „Proeve over den invloed der staatkundige gebeurtenissen en der godsdienstige en wijsgeerige begrippen, sedert ruim vijfentwintig jaren, op de ware verlichting in het godsdienstige en zedelijke van de volken van Europa (1818)", door *Teyler's* Genootschap met goud bekroond, — „Geschiedenis der deliberatiën over het ontwerp van het Burgerlijk Wetboek voor het Koningrijk der Nederlanden (1820, 1821, dl I en dl II, 1—3de stuk)", — en „Lijkrede op mr. H. C. Cras (1822)". Voorts leverde hij onderscheidene opstellen in tijdschriften en een aantal gedichten, terwijl zijne „Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften (1835)" na zijn dood in het licht verschenen. Zijne uitgebreide en keurige boekerij werd te Leiden verkocht.

Jeronimo de Bosch Kemper, een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Amsterdam den 23sten Maart 1808 en studeerde en promoveerde in de rechten. Achtervolgens werd hij substitunt-officier van Justitie, advocaat generaal bij het Hof van Noord-Holland en in 1857 hoogleeraar aan het athenaeum te Amsterdam. Later aanvaardde hij de betrekking van lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en zag zich tot honorair hoogleeraar benoemd. Hij overleed te Amsterdam den 20sten October 1876. Van zijne geschriften vermelden wij: „Staatkundige partijen in Nederland (1837)", — „Gedachten over de beoefening der aanstaande Nederlandsche wetgeving (1838)", — „Korte opmerkingen over de gebeurtenissen van den dag (1848)", — „Handleiding tot de kennis van het Nederlandsch staatsrecht en staatsbestuur (1850—1853)", — „Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland (1851)", bekroond door de Hollandsche Maatschappij, — „Wetenschap der zamenleving (1860—1865, 3 dln)", — „Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830 (1868)", — „Staatkundige geschiedenis na 1830 (1873—1875, 4 dln)", alsmede vele vlugschriften en volksblaadjes. Hij was redacteur van „De Tijdgenoot (1841—1845)" en hoofdredacteur van het „Centsvolksblad (1856—1870)" en gaf met *E. S. Witkamp* den „Vriend van armen en rijken" in het licht.

Kemphaan (Tringa pugnax of Machetes pugnax *L.*) is de naam van een vogel, die tot de orde der *Steltloopers* of *Waadvogels* (Grallatores) en tot de familie der *Snipachtigen* (Scolopacidae) behoort. Hij onderscheidt zich door zijn vechtlust en is zoo groot als eene tortelduif. Zijne vederen zijn bruin en grijs met donkere, somtijds zwarte vlekken. Kop en pooten zijn geelachtig en zijn snavel is grauw. Hij heeft gehechte voeten. Het mannetje heeft in den zomer, gedurende den paartijd eene kraag van lange vederen, die hij kan opzetten. Men vindt hem in Midden-Europa, — ook in ons Vaderland. Hij is een trekvogel, zoekt voedsel op moerassige gronden en weilanden, en slaapt, op één poot staande, met den kop onder de vleugels. Het wijfje legt 3 of 4 groene, bruin-gevlekte eieren en broedt 28 dagen.

Kempher (Gerardus), een Nederlandsch dichter en geschiedschrijver, werd in 1700 praeceptor, in 1718 conrector te Alkmaar en overleed in 1737. Hij schreef: „Aurelius Prudentius Klemens Lofzangen (1712)", — „Julius Firmikus Maternus enz. (1718)", — „Gestrafte Cupido (1724)", — „Anakreon's gezangen (1725)", — „Herderszangen naar het Latijn (1732)", — „Kronijk van Egmond of Jaarboeken der vorstelijke abten van Egmondt, in 't Latijn beschreven door Jan van Leiden enz. (1732)", — en „Helena in Egipte (1737)".

Kempis (Thomas a), een merkwaardig Nederlandsch godgeleerde, heette eigenlijk *Thomas Hamerken* (Malleolus), maar noemde zich *a Kempis* naar een stadje bij Keulen, waar hij geboren werd. Wegens zijn uitmuntenden aanleg werd hij op 13-jarigen leeftijd naar de fraterschool te Deventer gezonden, vanwaar hij na een zevenjarig vertoef naar het St. Agnesklooster bij Zwolle vertrok. Hier bleef hij tot aan zijn dood op den 24sten Juli 1471. Hij is één van de vertegenwoordigers der aesthetisch-mystieke richting, waarin *Geert Groote* zijne volgelingen was voorgegaan, en zijne geschriften bestaan uit eene kronijk van zijn klooster, levensbeschrijvingen van *Geert Groote*, *Florens Radewijn* enz. en eenige stichtelijke opstellen; zij zijn reeds in 1474 te Utrecht gezamenlijk uitgegeven. Beroemd is vooral zijn geschrift: „De imitatione Christi", hetwelk meer dan 2000 uitgaven beleefde en in nagenoeg alle talen werd overgezet. De laatste Nederlandsche uitgaven zijn die van *Hasebroek* (1844) en van een R. Katholiek pastoor (1847). Intusschen heeft men het vaderschap van dit boek aan den Overijselschen kloosterbroeder betwist, en *Brunet* vermeldt, dat meer dan 100 geschriften over

dat vraagstuk uitgegeven zijn. Het recht van *Thomas a Kempis* is echter door *Delprat*, *Schotel* en anderen met goed gevolg gehandhaafd.

Kempten, eene welvarende stad in het Beiersche district Schwaben en Neuburg, ligt aan de Iller en den Ludwigs-Zuid-Noorderspoorweg en telt ongeveer 14000 inwoners (1880). Zij bestaat uit de stiftsstad op den berg en de voormalige Rijksstad in het dal. In de bovenstad heeft men een fraai Koninklijk slot, waaraan evenwel thans eene andere bestemming gegeven is, en eene koepelkerk. Ten zuiden verheffen er zich op eene hoogte de overblijfselen van den Romeinschen burcht Campodunum, later door den burcht Hilarmont vervangen. Er zijn onderscheidene inrichtingen van onderwijs, terwijl nijverheid en handel er bloeien. Gedurende de oorlogen van vroegeren tijd heeft deze stad veel moeten lijden.

Kendal of **Kirkbykendal**, eene fabriekstad in het Engelsche graafschap Westmoreland, aan den spoorweg, aan de helling van een heuvel en bij den aanvang van het Kanaal van Lancaster gelegen, telt bijna 14000 inwoners (1881) en is eene zindelijke plaats met een fraai stadhuis, 11 kerken, eene Latijnsche school, enz. Men vermeldt, dat de lakenweverij, die er thans een belangrijken tak van nijverheid uitmaakt, aldaar door Nederlanders is ingevoerd.

Kendal is voorts eene afdeeling van de residentie Samarang op Java. Zij grenst ten noorden aan de Javazee, ten oosten aan de afdeelingen Samarang en Ambarawa, ten zuiden aan de residentie Kedoe (afdeeling Temanggoeng en ten westen aan de residentie Pekalongan (afdeeling Batang). De hoofdkampong heet desgelijks Kendal en is 13,5 Ned. mijl van Samarang en 1,5 Ned. mijl van de Javazee gelegen.

Kendang, een woord, hetwelk bergketen beteekent, is de algemeene benaming van het grootendeels Neptunisch gebergte, hetwelk zich in West-Java door geheel het zuiden van de residentiën Bantam en de Preanger-Regentschappen uitstrekt. Reeds in de oude overleveringen van Java is het onder dien naam bekend en vormt, bedekt als het is met bijna ondoordringbare wouden, een niet te ontwarren net van heuvelrijen en bergketenen.

Het is verdeeld in Westelijk- en Oostelijk Kendanggebergte. De voornaamste toppen van het westelijk Kendanggebergte zijn: de Hallmoen (1921 Ned. el), de Geger Bintang, de Megamendoeng, welke beide laatste de vulkanen Salak (2215 Ned. el) en de Panggeranggo (3022 Ned. el) — beide uitgebrande kraters — omsluiten, de Gedogan, de Brengbreng, de Patoeha (uitgebrande krater, 2384 Ned. el), de Tiloe, de Malabar (2317 Ned. el), de Wajang en de Windoe (2277 Ned. el). De voornaamste toppen van het oostelijk Kendanggebergte zijn: de Madalawangie, de Goentoer de Agoeng, de Galoenggoeng, de Telagabodas, de Kratjak (1830 Ned. el), de Tjikorai (2817 Ned. el), de Papandajang (2634 Ned. el), de Klotok, de Tjikembang en de Bongkok (1141 Ned. el). — *Kendang* is ook een gebergte op Java, in de residentie Tjeribon, regentschap Koeningan op de grens van Banjoemas, — alsmede een gebergte op Java in de residentie Samarang, op de grens van Demak en Grobogan met Soerakarta.

Kendari- of **Vosmaerbaai** noemt men eene baai aan de oostkust van Celébes en in het rijk Laiwoei. De toegang tot deze baai is nauw en tusschen 2 riffen ingesloten, doch men vindt er op 8 vademen een goeden ankergrond. Daar zij 2 geogr. mijl lang en ½ geogr. mijl breed is, kan zij een groot aantal schepen bevatten. Er zijn veel krokodillen. — Het landschap Kendari telt 7000 inwoners, en de rivier van dien naam ontlast zich in de baai bij het evenzoo genoemde dorp, hetwelk uit 30 op palen gebouwde woningen bestaat en op 3° 55′ Z. B. en op 122° 30′ O. L. van Greenwich gelegen is.

Keneh of **Kenneh**, eene stad in Opper-Egypte, het Kainópolis der Ouden, telt 15000 inwoners. Zij ligt op den rechter oever van de Nijl en is de hoofdplaats eener evenzoo genoemde provincie, die op 1650 □ geogr. mijl ruim 310000 inwoners telt. De stad is vermaard wegens hare dadels en danseressen en men vervaardigt er voortreffelijke poreuze watervaten.

Kennedy. Onder dezen naam vermelden wij: *Grace Kennedy*, eene verdienstelijke Engelsche schrijfster. Zij werd geboren in 1782 te Pinmore in het graafschap Ayr, vertoefde meestal in Edinburgh en overleed aldaar den 28sten Februari 1825. Van hare romans, die zich door een godsdienstigen geest onderscheiden, noemen wij: „Jessy Allan", — „The decision", — „Anna Ross", — en „Dunallan". Hare geschriften zijn meest alle in andere talen overgezet.

John Pendleton Kennedy, een Noord-Amerikaansch schrijver, geboren te Baltimore den 25sten October 1795. Hij studeerde in de rechten en vestigde zich in zijne vaderstad als pleitbezorger. In 1838 werd hij tot volksvertegenwoordiger en in 1846 tot voorzitter van het Huis van Afgevaardigden gekozen, aanvaardde in 1849 de betrekking van rector der universiteit van Maryland en in 1852 die van secretaris van Marine te Washington, doch nam reeds in 1853 zijn ontslag. Van zijne geschriften vermelden wij: „A review of Mr. Cambrelings Free-Trade-Report (1830)", — „The memorial of the permanent committee of the New-York convention of friends and domestic industry (1833)", — „Report on the commerce and navigation of the United States (1842)", — „A defense of the Whigs (1844)", — „Swallow Barn (1852)", — „Horse Shoe Robinson (3de druk 1852)", — „Rob of the Bowl", — „Quodlibet", — „Memoirs of the life of William Wirt (2de druk, 1850)", en „Mr. Ambrose's letters on the rebellion (1865)".

William Kennedy, een Britsch zeeman, die als kapitein bij de Hudsonsbaaicompagnie de noordpoolgewesten bezocht en in 1851 op verzoek van Lady *Franklin* met den „Prins Albert" uitzeilde om haren echtgenoot op te sporen. Hij overwinterde op 73° N. B. op de oostkust van North-Somerset en doorzocht zoowel dit eiland als de oostkust van het Prins van Walesland, doch zonder het doel zijner zending te bereiken. Hij schreef: „A short narrative of the second voyage of the Prince Albert in search of Sir John Franklin (1853)".

Kennedya *Vent.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (Papilionaceae). Het onderscheidt zich door een 2-lippigen kelk met eene 2-spletige boven- en eene 3-spletige onderlip, door eene vlindervormige bloemkroon met eene achterwaarts gebogene vlag en door eene samengedrukte, veelhokkige peul. Het omvat heesterachtige slingerplanten, die in Nieuw-Holland groeien en meestal 3-tallige bladeren, okselstandige bloemstelen en roode of paarse bloemen dragen. Tot de sierplanten behooren *K. coccinea Vent.* met scharlakenroode bloemen in 3- tot 6-bloemige bloemschermen, — *K. comptoniana Lk.* met purperroode bloemen, tot veelbloemige trossen vereenigd, — *K. inophylla Lindl.* met zeer fraaie, en purperroode bloemen, — en *K. nigricans Lindl.* met schoone, donkerblauwpurperroode bloemen.

Kennelijk Onvermogen (De staat van) is eene rechtsinstelling, die voor den particulier, die daarin gesteld wordt, hetzelfde effect heeft, als het *faillissement* (zie aldaar) voor den koopman. Het wordt uitgesproken door rechterlijk vonnis op verzoek van den schuldenaar zelven of van één of meer zijner crediteuren. De schuldenaar moet blijkbaar niet in staat zijn, om aan zijne schulden te voldoen en zich bovendien bevinden in één dezer gevallen: hij moet krachtens een vonnis reeds langer dan eene maand in gijzeling hebben gezeten, of hij moet door meerdere crediteuren tegelijk worden vervolgd en door beslag en executie met den verkoop zijner goederen worden bedreigd, of, tegelijk door meerdere schuldeischers tot betaling aangesproken wordende, moet hij heimelijk zijne woonplaats hebben verlaten zonder orde op het beheer zijner zaken gesteld te hebben. Het doel dezer instelling is althans vierledig: door het vonnis wordt zijn boedel éene massa, waaruit de crediteuren, behoudens *bevoorrechte* schulden, naar evenredigheid hunner vorderingen betaald worden; kosten van executie worden bespaard, doordat niet ieder crediteur ter handhaving van eigen recht rechtsmiddelen behoeft aan te wenden; de schuldenaar verliest het beheer van den boedel en kan dus niet zoo licht meer schuldvorderingen innen en de contanten aan het verhaal onttrekken, en het actief wordt door den bewindvoerder zoo nauwkeurig mogelijk opgespoord, zoo voordeelig als 't kan te gelde gemaakt en dus bevoorrechting van enkelen boven anderen uitgesloten. De vordering zelve is hier niet zoo ruim toegelaten als bij het faillissement, en ook het Openbaar Ministerie is hier tot het instellen daarvan niet toegelaten. Zij wordt ingesteld bij verzoekschrift aan de arrondissementsrechtbank der woonplaats van den schuldenaar, met overlegging der bewijzen, waaruit van de bovenvereischte omstandigheden kan blijken; de schuldenaar kan gehoord worden, doch moet het slechts, — of althans opgeroepen —, zoo het verzoek niet van hem uitgaat. De inhoud van het vonnis en de verder te nemen maatregelen komen in hoofdzaak overeen met de voorzieningen, die in het faillissement voorgeschreven zijn. Natuurlijk wordt er een bewindvoerder over den insolventen boedel benoemd, die onder het toezicht van een rechter-commissaris het beheer voert en de massa vereffent. Zoowel aan den schuldenaar als aan den verzoeker staan de rechtsmiddelen van verzet of hooger beroep (zie *Appél*) of cassatie open; de overige schuldeischers kunnen ook in verzet komen tegen de uitspraak van het kennelijk onvermogen. Het gevolg van het vonnis is: dat de schuldenaar het beheer en de beschikking over den boedel verliest; dat de executiën, tegen den boedel aangevangen, worden gestaakt, maar de lijfsdwang, tegen den debiteur ten uitvoer gelegd of uitgesproken, blijft stand houden, tenzij zij zich daarvan door boedelafstand — met autorisatie van den rechter — kan bevrijden, of dat hij bloot op zijn verzoek door den rechter uit de gijzeling wordt ontslagen. Omtrent het vervallen van anders nog niet opeischbare schulden en het vernietigen van sommige vóór het vonnis verrichte handelingen en gesloten overeenkomsten gelden gelijke regelen, als in het faillissement. Soortgelijke voorloopige voorzieningen in het belang van den boedel kunnen hier getroffen worden; de vorderingen worden op gelijke wijze geverifieerd; een accoord kan worden aangeboden en behandeld, en zoo het niet is aangenomen, volgt op gelijke wijze de vereffening van den boedel. Wordt het aangenomen accoord door den rechter gehomologeerd, dan voegt hij daarbij tevens de verklaring, „dat de staat van kennelijk onvermogen is opgeheven". Bovendien kan ten allen tijde op verzoek van den schuldenaar gelijke „opheffing" door de rechtbank worden uitgesproken, zoo hij het bewijs kan overleggen, dat al zijne erkende schuldeischers naar hun genoegen voldaan zijn geworden. Door die opheffing treedt hij terug in het volle genot van zijne burgerlijke en burgerschapsrechten. In het Fransch heet de staat van kennelijk onvermogen „Etat de déconfiture".

Kennemerland, eigenlijk *Kinheimerland* naar het riviertje Kinheim, was voorheen de naam van een gedeelte van Noord-Holland ten noorden van het IJ. Toen de Frankische Vorsten hier regeerden, schonk *Lodewijk de Vrome* in 826 dit gewest aan den Noorman *Rouk*, doch het schijnt in 985 bij de grafelijkheid van Holland gevoegd te wezen. Althans in dat jaar verleende *Otto III* Kinhem aan Graaf *Dirk II*, tegelijk met Masaland (Maasland) en Texla (Tessel). De Graven van Holland werden als heeren van Kennemerland op een heuvel tusschen Haarlem (de hoofdstad van Kennemerland) en Alkmaar gehuldigd. Zij hadden in dat gewest een baljuw, — later meer dan één.

Kenngott (Gustav Adolf), een verdienstelijk delfstofkundige, geboren te Breslau den 6den Januari 1818, studeerde aldaar in de wis- en natuurkunde, vestigde er zich als privaatdocent, belastte zich in 1850 met het onderwijs in de natuurlijke historie aan de reaalschool te Preszburg en werd in 1852 adjunct-custos aan het Keizerlijk kabinet van mineralen te Weenen en in 1856 buitengewoon hoogleeraar aan de polytechnische school te Zürich, waar hij het volgend jaar tevens de betrekking aanvaardde van gewoon hoogleeraar aan de universiteit en in 1872 die van directeur der mineralogische, geologische en paleontologische musea aan die beide inrichtingen van onderwijs.

Hij schreef: „Lehrbuch der reinen Krystallographie (1846)", — „Lehrbuch der Mineralogie (1851)", — een uittreksel hieruit (1857; 3de druk, 1875)", — „Uebersichten der Resultate der mineralogischen Forschungen von 1844—1849 (1852—1865)", — eene bewerking van het mineralogisch stelsel van *Mohs* (1858), — „Synonymik der Krystallographie (1855)", — „Tabellarische Leitfaden der Mineralogie (1859)", — „Die Minerale der Schweiz (1866)", — „Elemente der Petrographie (1868)", — „Erster Unterricht in der Mineralogie (1877)", — en „120 Krystallformnetze zum Anfertigen von Krystallmodellen (2 stukken; 1ste stuk, 27ste druk; 2de stuk, 12de druk, 1878)".

Kenrick (Francis Patrick), een verdienstelijk Noord-Amerikaansch geestelijke, geboren te Dublin den 3den December 1797, begaf zich in 1821 na het voleindigen zijner godgeleerde studiën naar Noord-Amerika, werd er in 1830 coadjutor van den bisschop van Philadelphia, in 1842 bisschop, in 1851 aartsbisschop van Baltimore en in 1159 primas der R. Katholieke bisschoppen in de Vereenigde Staten. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij, behalve eene Engelsche bijbelvertaling: „Theologia dogmatica (1839—1840, 2 dln)", — „Theologia moralis (1841—1843, 3 dln)", — en „The primacy of the apostolic seat vindicated (1855, 4de druk)".

Kensington, een voormalig marktvlek in het Engelsche graafschap Middlesex, is thans éene der westelijke voorsteden van Londen. Men heeft er een Koninklijk lustslot en park, *Kensingtonhouse* genaamd. Het park is op last van Koningin *Caroline* door *Bridgeman*, *William Kent* en *Brown* aangelegd en staat open voor het publiek. Het kasteel, een eenvondig gebouw van gebakken steen, behoorde eerst aan den kanselier *Finch*, later Graaf *van Nottingham*, en daarna aan de Hertogin *van Kent*, wier dochter, de tegenwoordige Koningin *Victoria*, aldaar geboren werd.

Merkwaardig is vooral te South Kensington het *South Kensington Museum*, een aanzienlijk gebouw, in welks talrijke zalen eene menigte belangrijke voorwerpen uit den ouden en nieuwen tijd is bijeengebracht. Vele van deze zijn tijdelijk door de eigenaars aldaar geplaatst. Dit museum is ontstaan in het jaar 1852, toen een aantal middeneeuwsche merkwaardigheden, door Engelands Koningin afgestaan, in eenige vertrekken van Marlborough House werden geborgen. Deze werden in 1857 overgebracht naar eenige tijdelijke gebouwen in South Kensington, welke allengs door een aanzienlijk museum werden vervangen. In 1862, het jaar der Wereldtentoonstelling, vond men er vele middeneeuwsche en renaissancezaken. Na dien tijd bleef men de verzameling uitbreiden en het gebouw vergrooten. Men heeft er schilderijen, beeldhouw- en metaalwerken, glasschilderijen, mozaïek, aardewerk, lederwerk, geweven stoffen enz. Ook vindt men aldaar de zeven vermaarde cartons van *Rafaël* (zie onder dezen naam). Maandags, dingsdags en zaterdags heeft het publiek er vrijen toegang zonder betaling, — woensdags, donderdags en vrijdags tegen betaling van een halven shilling de persoon. Voorts zijn aan dat museum inrichtingen van onderwijs verbonden, terwijl er tevens voorlezingen worden gehouden over verschillende onderwerpen. Het museum heeft in 1876 door den uitersten wil van *John Forster*, die daaraan zijne belangrijke boek- en kunstverzameling schonk, eene groote aanwinst verkregen.

Tot gemelde inrichtingen van onderwijs behoort de school voor kunst (National art training school), waaraan jeugdige kunstenaars onderricht ontvangen in het teekenen, schilderen en modelleeren en tevens leeraren en leeraressen voor die vakken worden gevormd. Aan die school heeft men een dag- en een avondcursus en de eischen van het toelatingsexamen zijn nog al hoog. Ook moeten de adspirant-leerlingen jonger zijn dan 19 jaar.

Aan het hoofd dezer school bevindt zich thans de historieschilder *E. J. Poynter*, lid der Koninklijke Academie. De kweekelingen, die met goed gevolg de verschillende klassen doorloopen, en het voorrecht van eene tweejarige beurs genoten hebben, bezitten de bevoegdheid om aan elke school voor schoone kunst als leeraar of leerares werkzaam te wezen. Naast deze normaalschool heeft men er scholen van gewoon onderwijs, welke door 800 tot 900 leerlingen van beiderlei geslacht worden bezocht. Voor den aankoop van kunstgewrochten, copieën, schilderijen en aquarellen worden jaarlijks aanzienlijke sommen besteed. Het museum bezit thans 620 schilderijen in olieverf en 1 800 aquarellen van Engelsche kunstenaars. Grootendeels zijn zij ten geschenke ontvangen en zij worden uitgeleend aan scholen elders om er tot hulpmiddelen bij het onderwijs te dienen. Gedurende den loop van het jaar 1878 is het museum door aankoop, geschenken en erfmaking met meer dan 2 000 kunstgewrochten verrijkt.

Kent, één der grootste en schoonste zuidelijke graafschappen van Engeland, tusschen Londen, de Theems, de Noordzee en het Kanaal gelegen, vormt den noordoosthoek van het eiland en telt op 76½ □ geogr. mijl omstreeks 978 000 inwoners (1881). Het bestaat meerendeels uit een vruchtbaar, heuvelachtig landschap. Het krijtgebergte der noordelijke Downs dringt er van de zijde van Surrey door en strekt oostwaarts zich uit tot aan Dover en Falkestone. Naar de zijde der Theems is de krijtbodem met leem bedekt, en aan den zeekant heeft men uitgestrekte marschen, vooral dáár, waar de Theems en de Medway zich vereenigen, op het eiland Sheppey en op het eiland Thanet, hetwelk door een kanaal van het vasteland gescheiden is, terwijl er zich op het verste punt Kaap North Foreland verheft. Evenwijdig aan dat krijtgebergte en wél meer zuidwaarts loopt de Ragstone-Range, die uit krijtmergel en groenzand bestaat. Tusschen die beide heuvelreeksen ligt het vruchtbare gewest Holmsdale, en meer zuidwaarts het woudgewest (the Weald), hetwelk thans echter in bouw- en weiland herschapen is. Nog verder naar het zuiden omringt het Grand Militarykanaal den Romney-March. De breede mond der Medway, met Sheerness aan den ingang en Chatham op den achtergrond, vormt eene veilige haven. Tegenover Deal vindt men er de reede van Duins (Downs) en verder oostwaarts de gevaarlijke Goodwin Sands. Vuurtorens, forten en vestingen beveiligen er de kust. Behalve

de Theems, behooren er de Medway, de Darent en de Stour tot de voornaamste rivieren. Het klimaat is er gezond, behalve in de lage landen, waar koortsen heerschen. Men verbouwt er verschillende soorten van graan, inzonderheid tarwe, — en de nabijheid van Londen geeft er aanleiding tot het kweeken van voortreffelijke groenten. Voorts heeft men in den omtrek van Maidstone en Canterbury vele boomgaarden, en men ziet er uitgestrekte hopvelden. De bosschen leveren er best eikenhout. Eindelijk heeft men er vele runderen en schapen, en het graafschap is bekend wegens beste wol. Onderscheidene gedeelten van dit gewest genieten zekere voorrechten en zijn niet onderworpen aan het gezag der graafschapsambtenaren, bijvoorbeeld de cities Canterbury en Rochester, Maidstone en de liberties Romney-Marches en Cinque Ports. Het graafschap wordt door 4 Parlementsleden vertegenwoordigd, terwijl de steden er 14 afvaardigen. Kent ligt er het dichtst bij den vasten wal en was derhalve steeds blootgesteld aan invallen van buiten. *Julius Caesar* noemde het Cantium, en de Angelsaksen, die er in 449 op het eiland Thanet aan wal stapten, stichtten er een koningrijk. De mannen van Kent worden steeds beschreven als een kloek, getrouw en moedig volk. Thans is het graafschap van spoorwegen doorsneden en heeft Maidstone tot hoofdstad.

Kent. Tot de Graven en Hertogen van Kent behooren: *Edmund*, een zoon van Koning *Eduard I* uit zijn tweede huwelijk met *Margaretha* van Frankrijk. De Graaf verbond zich met *Isabella*, de gemalin van zijn ouderen broeder, *Eduard II*, om dezen van den troon te stooten, hetwelk in 1327 gelukte. Toen echter de Koningin hem door hare uitspattingen en wreedheden zoover gebracht had, dat hij eene tegenomwenteling ten gunste van zijn onttroonden broeder in het leven wilde roepen, werd hij in 1330 door haren gunsteling, *Roger Mortimer*, in hechtenis genomen en kort daarna ter dood gebracht, terwijl zij inmiddels haren gemaal reeds buiten zijn weten had laten vermoorden. Na den dood van zijne beide zonen *John* en *Eduard*, ging de titel van Graaf *van Kent* over op den gemaal harer zuster, *Thomas van Holland*, wiens kleinzoon *Thomas* in 1397 door zijn oom *Richard II* tot Hertog *van Surrey* benoemd en in 1400 onder *Hendrik IV* onthoofd werd. Met diens broeder *Edmund* († 1407) verdween de titel van Graaf *van Kent*. Hij werd vernieuwd in 1461 in *Wilhelm Neville*, Lord *Fauconberg*, doch in 1465 toegekend aan de familie *Grey*. — *Eduard*, Hertog *van Kent*, geboren den 2den November 1767, was de vierde zoon van Koning *George III* en de vader van Koningin *Victoria*. Hij nam reeds vroeg dienst bij het leger en ontving zijne militaire opvoeding in Duitschland. Voorts diende hij in Canada en te Gibraltar, verkreeg in 1799 de waardigheid van pair als Hertog *van Kent* en *Strathern*, werd tot veldmaarschalk benoemd, doch bevond zich steeds in groote geldverlegenheid, zoodat hij zich genoodzaakt zag in 1816 naar Brussel te gaan, waar hij op bekrompen voet leefde. Den 29sten Mei 1818 trad hij in het huwelijk met *Victoria*, weduwe van den Prins *van Leiningen*, die den 24sten Mei 1819 op Kensingtonhouse bij Londen het leven schonk aan eene dochter, de tegenwoordige Koningin *Victoria*. Bij zijn huwelijk had men zijn jaargeld verhoogd, en hij woonde aanvankelijk te Amorbach bij het Odenwald en vervolgens te Sidmouth in Devonshire, waar hij den 23sten Januari 1820 overleed. In het Parlement behoorde hij tot de oppositie. — Zijne gemalin *Maria Louisa Victoria*, Hertogin *van Kent*, geboren te Coburg den 17den Augustus 1786, was eene dochter van Hertog *Frans van Saksen-Coburg-Saalfeld*. Zij onderscheidde zich door schoonheid en beschaving, huwde in 1803 met den Erfprins *Emich Karl von Leiningen-Amorbach*, dien zij in 1814 door den dood verloor, bevorderde met ijver de belangen van haren minderjarigen zoon en trad vervolgens in den echt met den Hertog *van Kent*. Na zijn dood vestigde zij zich met de vermoedelijke erfgename van den troon op Kensingtonhouse en vervulde met nauwgezetheid hare moederlijke plichten. Voor het geval, dat hare dochter reeds bij minderjarigheid tot de heerschappij mocht geroepen worden, benoemde het Parlement haar in 1825 tot regentes. Bij het sterven van *Willem IV* (20 Juni 1837) had *Victoria* echter het tijdperk der meerderjarigheid bereikt, en de Hertogin bleef aan het Hof van hare dochter. Gedurende hare laatste levensjaren was zij aan een smartelijk lichaamslijden ter prooi en overleed te Frogmore bij Windsor den 16den Maart 1861. — Door een besluit van 24 Mei 1866 benoemde Koningin *Victoria* haren tweeden zoon, Prins *Alfred* (geboren 6 Augustus 1844), tot graaf *van Ulster en Kent* en tot hertog *van Edinburgh*.

Kent. Onder dezen naam vermelden wij:

William Kent, een uitstekend aanlegger van tuinen, tevens den grondlegger van de Engelsche manier, geboren in 1685 in het graafschap York. Hij was aanvankelijk rijtuigschilder, bracht met hulp van anderen een bezoek aan Rome en wijdde zich hier aan de schilderkunst, totdat Lord *Burlington* hem aanspoorde om zich bij de bouwkunst te bepalen. Het park van Kensingtonhouse werd door hem aangelegd, en hij deed er de stijve Fransche manier voor de Engelsche plaats maken. Voorts bouwde hij den tempel van Venus te Stowe en het paleis van Graaf *Leicester* te Holkham in Norfolk. Hij overleed te Burlington den 12den April 1748.

James Kent, een verdienstelijk Amerikaansch rechtsgeleerde, geboren den 31sten Juli 1763 te Philippi in het county Putnam in den Staat New York. In 1787 vestigde hij zich te Poughkeepsie als advocaat en was van 1798 tot 1814 opperrechter in den Staat New York. In laatstgenoemd jaar werd hij kanselier. Reeds sedert 1796 was hij werkzaam als hoogleeraar in de rechten aan het Columbia-college te New York en hield er voorlezingen over Amerikaansch recht. Na het verstrijken van zijn ambtstijd als kanselier (1823) werd hij lid der commissie tot herziening der grondwet. Tevens bleef hij den leerstoel bekleeden aan het Columbia-college, schreef: „Commentaries on American law (1826—1830, 4 dln, later elfmaal herdrukt)" en overleed te New York den 12den December 1847.

Kentucky, één der Vereenigde Staten

van Noord-Amerika, grenst in het oosten aan Virginia, in het noorden aan de Ohio (en wél aan de Staten Ohio, Indiana en Illinois), in het westen aan de Mississippi (Missouri) en in het zuiden aan Tennessee. Omtreeks 1775 vestigden er zich de eerste kolonisten, en in 1792 werd Kentucky na vele verwikkelingen met Virginia, waartoe dit grondgebied aanvankelijk behoorde, onder de Staten opgenomen. Deze Staat telde toen op 1778½ □ geogr. mijl ruim 73000 inwoners en thans (1880) 1648690. Kentucky is een fraai en rijk gezegend land, meerendeels vlak, en slechts in het zuiden bedekt met het Cumberlandgebergte, alwaar de bevaarbare rivier Kentucky ontspringt. Deze bezorgt met de Cumberland, de Tennessee, de Big-Sandy, de Mississippi en de Ohio aan den bodem eene milde besproeiing, en die stroomen verschaffen met het spoorwegnet aan dezen Staat uitmuntende middelen van verkeer. Aan de Ohio liggen lage, vruchtbare uiterwaarden, die jaarlijks overstroomd worden. Het middenste gedeelte des lands, terecht „de tuin" genaamd, heeft een golvenden, vruchtbaren bodem en is met fraaie wouden versierd. In het zuidwesten liggen de Kentucky-Barrens, welke evenwel voor graanbouw en veeteelt zeer geschikt zijn. De voornaamste landbouwvoortbrengselen zijn er maïs en tabak, terwijl er ook de wijnbouw en de schapenfokkerij steeds in bloei toenemen. De bodem is er grootendeels kalkachtig; men vindt er niet veel ijzererts, maar des te meer steenkolen, — voorts salpeter en minerale bronnen. Daarenboven wint men er veel petróleum, en men heeft er tusschen Louisville en Nashville het bekende mammouthshol, dat, naar men meent, eene uitgebreidheid heeft van 8 □ geogr. mijl.

De eerste grondwet van Kentucky is van 1790, de tweede van 1799 en de tegenwoordige van 11 Juni 1850. De uitvoerende macht berust er in de handen van een gouverneur, die een tractement van 5000 dollars ontvangt. Voorts is er een Senaat van 38 leden, van welke telkens na 2 jaar 19 aftreden, en een Huis van Afgevaardigden met 100 vertegenwoordigers, voor den tijd van 2 jaren gekozen. Alle burgers, die den onderdom van 21 jaren bereikt hebben, bezitten er het kiesrecht. Die 2 lichamen vormen te zamen de Wetgevende Macht, wier zitting niet langer dan 60 dagen mag duren; ook mag daarin geen geestelijke en geen bezoldigd staatsambtenaar zitting nemen. Kentucky zendt voorts 11 afgevaardigden naar het Congrès te Washington, is in 116 graafschappen verdeeld en heeft Frankfort tot hoofdstad. De grootste steden zijn er Louisville met ongeveer 124000 en Covington met omstreeks 30000 zielen (1880). In den laatsten burgeroorlog heeft deze Staat weinig geleden, en sedert de opheffing der slavernij is er een aanmerkelijke vooruitgang in ontwikkeling merkbaar. De Kentuckiërs staan bekend als ongemeen phlegmatiek, hetwelk vooral uitkomt in hunne omzichtige manier van spreken.

Keokuk, eene stad in den Noord-Amerikaanschen Staat Iowa en in het graafschap Lee, nabij de Lower Rapids (Onderste stroomversnellingen) van de Mississippi gelegen, welke tot hiertoe voor groote stoomschepen bevaarbaar is, verheft zich grootendeels op de hooge, steile oevers der rivier. Zij is regelmatig gebouwd, bezit 17 kerken, eene geneeskundige school, een bloeienden handel en ongeveer 13000 inwoners.

Keper, zie *Weven*.

Kepler (Johann), één der grootste sterrenkundigen, die ooit geleefd hebben, en met alle recht de grondlegger der nieuwere astronomie genaamd, werd geboren den 27sten December 1571 te Magstatt, een dorp in Würtemberg. Zijn vader was een herbergier en niet bij machte om hem veel te laten leeren. Later evenwel bezocht hij de kloosterschool te Maulbronn en na den dood zijns vaders de universiteit te Tübingen. Ook hier bleef armoede zijne gezellin. Aanvankelijk beoefende hij de wiskunde niet verder dan hij noodig had voor de godgeleerdheid, waaraan hij zich wenschte te wijden. Doch toen hij in 1593 benoemd werd tot hoogleeraar in de wis- en sterrenkunde te Graz, begon hij zich ijverig bezig te houden met die beide vakken. Zijn eerste geschrift was een kalender voor het jaar 1594. Twee jaren later verscheen zijn „Prodromus dissertationum cosmographicarum, continens mysterium cosmographicum (1596)", welke getuigenis geeft van de scherpzinnigheid, de volharding en de levendige verbeelding van den vervaardiger. Reeds in dien tijd onderhield hij briefwisseling met *Tycho Brahe*. Als deze in 1599 van Uraniënburg naar Praag gereisd was, begaf ook *Kepler* zich derwaarts, om hem ter zijde te staan bij zijne waarnemingen. *Tycho Brahe* bezorgde hem hier de betrekking van Keizerlijk wiskunstenaar; toen hem echter in den ellendigen tijd van den Dertigjarigen Oorlog de geringe toelage niet uitbetaald werd, ging hij, nadat hij 11 jaren in de grootste bekrompenheid te Praag had doorgebracht, in 1614 naar Linz, waar hij 15 jaren als hoogleeraar in de wiskunde in kommerlijke omstandigheden leefde en zich vooral bezig hield met de voltooiing der Rudolfijnsche tafels, die hij in 1624 in gereedheid had. Wrevelig over zulk een treurigen toestand, nam hij het voorstel aan van een ingezeten van Ulm om zich ten zijnen huize te vestigen en bracht er 3 jaren door. Dewijl echter ook dáár aan de gestelde voorwaarden niet voldaan werd, trad hij in dienst van *Wallenstein*. Deze, een ijverig vereerder der sterrenwichelarij, vond in den wetenschappelijken sterrenkundige niet wat hij zocht en bezorgde hem, misschien om zich van hem te ontslaan, eene hoogleeraarsbetrekking aan de universiteit te Rostock. Ook hier echter werd, wegens de onlusten van die dagen, zijn jaargeld niet betaald. Nadat hij in nijpend gebrek een jaar te Rostock had gesleten, besloot hij zich tot den Rijksdag te Regensburg te wenden, ten einde de achterstallige gelden te verkrijgen, welke hij volgens de belofte des Keizers te vorderen had. Toen hij aldaar was aangekomen, wierpen de vermoeienissen der reis hem op het ziekbed, en hij overleed den 5den November 1630. Tot zijne nalatenschap behoorde een exemplaar van het werk „De stella Martis", dat hij den Rijksdag wilde aanbieden om dezen daardoor te bewegen tot medelijden met hem, zijne vrouw en zeven kinderen.

Het belangrijkst geschrift van *Kepler* is zijne „Astronomia nova seu physica coelestis

tradita commentariis de motibus stellae Martis (1609)", een boek, dat aan zijnen vervaardiger onsterfelijken roem bezorgde en van blijvende waarde wordt geacht. De wetten, door *Kepler* uit de waarnemingen van *Tycho* omtrent de loopbanen der planeten afgeleid en in de sterrenkunde onder den naam van „de drie wetten van Kepler" bekend, vormden den grondslag der ontdekkingen van *Newton* en leverden eene nieuwe theorie voor den loop der planeten. De eerste dier wetten is, dat de planeten zich niet, zooals *Copérnicus* beweerd had, in cirkels, maar in ellipsen om de Zon bewegen, welke laatste zich in één der brandpunten bevindt. *Kepler* was hare ontdekking verschuldigd aan de waarnemingen van *Tycho* omtrent de loopbaan van Mars, wier aanmerkelijke excentriciteit in het oog liep, waarna hij haar onderwierp aan eene zeer omslachtige berekening. De tweede wet verkondigt, dat de voerstraal of de lijn, die het middenpunt der Zon met die der planeet verbindt, in gelijke tijden sectoren van de zelfde grootte afsnijdt van het vlak der ellips. De derde wet eindelijk leert, dat bij de beweging der planeten de vierkanten der omloopstijden gelijk zijn aan de derde machten harer afstanden van de Zon. Voorts heeft men nog het „problema van Kepler", namelijk om het vlak van een halven cirkel uit een gegeven punt der middellijn volgens eene bepaalde verhouding te verdeelen. Kan men dit oplossen voor den cirkel, wat rechtstreeks niet mogelijk is, zoo kan dit ook geschieden voor de ellips, en dan dient deze oplossing om uit den na den doorgang eener planeet door het aphelium of perihelium verloopen tijd de plaats der planeet te bepalen. Eene nieuwe uitgave der werken van *Kepler* is geleverd door *Frisch* (1858 enz.).

Keppel. Onder dezen naam vermelden wij:

Bernhardus Keppel, een Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren te Utrecht den 12den November 1685, was een zoon van *Antonius Keppel*, heer *van Oostbroek en het Bildt*, studeerde in zijne geboortestad in de theologie en werd eerst predikant te Vleuten en daarna te Monnikendam. Hier kwam hij in verwikkeling met de stedelijke overheid wegens kerkelijke verordeningen en werd in 1743 afgezet, waarna de Noord-Hollandsche Synode vruchtelooze pogingen aanwendde om hem in zijne bediening te herstellen. Hij zelf schreef over die zaak het werk: „De waarheid vervolgd en verdrukt en het recht der Kerk verraden en verkracht in den persoon van B. Keppel, predikant te Monnikendam (1774)". Nu deed de classis van Edam hare afkeurende stem hooren over dit geschrift, als „bevattende vele onwaarheden en zijnde niet conform met de rechtzinnigheid van de gereformeerde leer", en *Abraham van der Toll* verdedigde in eene „Verhandeling over den kinderdoop (1745)" het gedrag van den magistraat, terwijl *Petrus Nahuys*, predikant te Monnikendam, de zijde koos van zijn ambts- en schoonbroeder *Keppel*. Laatstgenoemde vestigde zich te Utrecht, werd er een ijverig medewerker aan „De Republiek der geleerden" en de „Boekzaal der geleerde wereld" en was er als een geleerd en scherpzinnig man zeer gezien. Hij overleed aldaar den 21sten Mei 1756. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Bijbelsch en zakelijk woordenboek enz. (1755 enz. 21 dln)", nagenoeg geheel door hem afgewerkt, maar meerendeels na zijn dood in het licht gegeven door *Jacobus Gerardus Staringh*, predikant te Gouderak, — „Vurige tongen der Apostelen (1738)", — „Alphabetische naamrol der nog in leven zijnde predikanten der Hervormde Kerk enz. (1747)", — „De gelukzaligheid van 't geweten en recht gebruik maken van Christus", — „Keursteen des geloofs", — „Zedige verdediging enz. (1751)".

Keppel (Van). Het geslacht van dezen naam, even oud als aanzienlijk en in Gelderland gevestigd, was sedert de 13de eeuw in het bezit van de heerlijkheid Keppel. De stamvader, *Wouter* geheeten, wordt vermeld op het jaar 1200. Een andere *Wouter* of *Wolter*, zoon van *Dirk van Keppel*, was raad van Graaf *Reinoud I* en later van Graaf *Reinoud II*, vernieuwde in 1307 den leeneed aan den Graaf *van Cleef* en zag zich in 1323 beleend met de novale tienden onder Hummen en Dremth, terwijl de heerlijkheid Keppel onderscheidene voorrechten ontving. Hij overleed in 1330 en daar hij enkel dochters achterliet, ging zijne heerlijkheid over op de heeren *van Voorst*. Wijders noemen wij van de leden van gemeld geslacht:

Johannes van Keppel, eerst prior te Bajum en in 1518 abt van het klooster Lidlum in Friesland. Na het vertrek der Gelderschen uit genoemd gewest, werd de abdij Lidlum door de Friesche benden uitgeplunderd en in brand gestoken, terwijl een troep ruiters de kloosterkerk te Bajum tot paardenstal gebruikte. Zoodra echter onder het bewind van *Karel V* de rust hersteld was, riep de abt *van Keppel* de gevluchte kloosterlingen terug, bracht het vernielde weder in bruikbaren staat en mag alzoo gehouden worden voor den tweeden stichter dezer abdij. Wegens zijne ijverige zorg voor de belangen dezer stichting, alsmede wegens zijne matigheid en zedigheid, genoot hij de algemeene achting, bekleedde gedurende 25 jaren zijne bediening en overleed in 1543.

Arnold Joost van Keppel, graaf *van Albemarle* en markgraaf *van Burry*, een zoon van *Oswald van Keppel* en *Anna Geertruid van Lintelo*, geboren in 1669. Hij was de eerste kolonel-generaal der Zwitsers in Nederlandschen dienst. Bevorderd tot luitenant-generaal der kavallerie, ontving hij in 1709 het bevel over de vesting Doornik en nam in dat jaar deel aan den slag bij Malplaquet. In 1710, in den Spaanschen Successie-Oorlog, veroverde hij op de Franschen den post van Mortagne, dien hij weder verloor, doch weldra hernam. In 1712 ondernam hij een stouten tocht naar Atrecht, waar hij de magazijnen der Franschen vernielde, en een paar maanden later werd hij door Prins *Eugenius* met eene aanzienlijke krijgsmacht naar Denain aan de Schelde gezonden, om de gemeenschap tusschen Marchienne en het leger der Bondgenooten open te houden. Dáár evenwel werd hij met de zijnen door de Franschen gevangen genomen. *Eugenius* sprak hem vrij van alle verzuim, en *van Keppel*, aanvankelijk naar Valenciennes gebracht, bevond zich ras weder op vrije voeten. Tevens had hij de vriendschap van *Willem III* weten te

verwerven; deze had hem reeds in 1697 tot Graaf *van Albemarle* verheven en hem zitting verleend in het Engelsche Parlement. Om die reden wilde men hem in 1715 plaats weigeren in de ridderschap van Holland, hoewel hij daarop volkomene aanspraak had als bezitter der heerlijkheden Acquoi en Zevender. Na 's Konings overlijden werden hem belangrijke zendingen opgedragen, en toen *George I* op zijne reis naar Engeland door Holland trok, onthaalde hij dezen op De Voorst en genoot de eer, dat de Koning in zijne koets naar den Haag reed, terwijl hij voor die van den Engelschen ambassadeur bedankt had. Ook verwelkomde hij Czaar *Peter de Groote*, toen deze ten tweeden male in Holland verscheen, met eene deftige aanspraak. Hij was ridder der orde van den Kouseband en luitenant-houtvester van Holland en overleed den 30sten Mei 1718.

Kepper (George Lodewijk), een Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam den 28sten November 1842, ontving zijne opleiding aan de militaire académie te Breda, werd in 1863 officier der genie en bevond zich vervolgens als kapitein in verschillende garnizoenen. Hij schreef: „Een ongeluksvogel (1866—1868, 2 dln)", — „Inen uitvallen (1867)", — „Waarom hij de eenzaamheid zocht (1868)", — „De oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland (1871, 2 dln)", — „Het oproer te Parijs (1871)", — „Gustaaf van Buuren (1871, 2 dln)", — „Sensatieromans enz. (1872)", — „Licht en schaduw (1881)", — „Novellen en schetsen (1883)", — „De worstelstrijd in de Vorstenlanden. Lotgevallen van Karel Bronkhorst (1883)". enz. Ook is hij belast met de redactie van eenige tijdschriften, waaronder zich „Het Familieblad" bevindt, terwijl hij later (1876) aan het hoofd stond van de redactie eener „Beknopte en volledige encyclopaedie."

Kerak, *Karrak* of *Kharak*, liever *Khari* of *Kharidsj*, is de naam van een klein eiland in de Perzische Golf, 10 geogr. mijl ten noordwesten van Aboesjer en door een smal kanaal van het eiland Khoeëri gescheiden. Het is met kale heuvels bedekt, zonder boomen, onvruchtbaar en van veilige havens verstoken. De paarlen, nabij dit eiland gevischt, behooren tot de schoonste der geheele Golf, doch zijn wegens de diepte der zee moeielijk te bekomen. Eerst was het in handen der Portugeezen, later in die der Nederlanders (1754—1765), doch werd volgens het handelsverdrag van 8 Januari 1808 door Perzië aan Frankrijk afgestaan, maar door dit Rijk niet in bezit genomen. De Engelschen vestigden er zich in 1838, om het reeds in 1841 weder te ontruimen. Ook in 1856, in den oorlog tegen Perzië, werd het den 6den December, door de Engelschen bezet, maar bij den Vrede van 4 Maart 1857 teruggegeven, hoewel onder voorbehoud, dat er eene vrijhaven zou geopend worden en dat de Engelschen er magazijnen konden bouwen ten behoeve van den Eufraatspoorweg. Als een vrij gezond oord en door zijne ligging vóór den mond der Sjat-el-Arab (de rivier, door de vereeniging van de Eufraat en de Tigris gevormd) is dit eiland voor het handelsverkeer niet onbelangrijk. Het aantal inwoners, Khârgi genaamd en nog in 1862 uit een 60-tal huisgezinnen bestaande, vermindert van jaar tot jaar, doordien men zich aan de zware belasting, door Perzië opgelegd, zoekt te onttrekken. De Khârgi hebben een eenigszins Europeesch voorkomen. Hunne taal is een mengsel van Perzisch en Arabisch. Men vindt er uitstekende zeelieden.

Kerasine, zie *Solarolie*.

Keratine of *hoornstof* is het hoofdbestanddeel van hoorn, haar, wol, nagels, hoeven, klauwen, vederen enz. Zij is een aan zwavel rijke eiwitachtige stof, die ook door salpeterzuur geel wordt gekleurd en eveneens, met verdund zwavelzuur gekookt, als ontledingsproduct tyrosine en leucine oplevert.

Keratry. Onder dezen naam vermelden wij.

Auguste Hilarion de Kératry, een Fransch schrijver en staatsman. Hij werd geboren te Rennes den 28sten October 1769 en was de telg van ouden en aanzienlijken adel. Hij studeerde in zijne geboortestad in de rechten en bekleedde vervolgens zijn erfelijken zetel in het Parlement van Bretagne. Hoewel hij een oprecht voorstander was der groote Revolutie en afstand deed van alle titels en voorrechten, aan zijn stand verbonden, kon hij gedurende het Schrikbewind geenszins aan vervolging en hechtenis ontsnappen. Doch de inwoners der gemeenten, alwaar zich zijne goederen bevonden, eischten hem met zooveel volharding terug, dat men wel genoodzaakt was, hem op vrije voeten te stellen. Gedurende het Eerste Keizerrijk leefde hij ambteloos op zijne bezittingen en wijdde zijne dagen aan de letterkunde en aan godsdienstig-wijsgeerige beschouwingen. Reeds in 1791 had hij een bundel fabels en idyllen in het licht gezonden, gevolgd door studiën over godsdiensten zedeleer. Na de Eerste Restauratie werd hij raad der préfectuur te Quimper en in 1818 zag hij zich door het departement Finistère afgevaardigd naar de Kamer van Gedeputeerden. Hier voegde hij zich bij de linker zijde en verdedigde met moed en bekwaamheid de kieswet en de vrijheid der drukpers, terwijl hij tevens optrad als een bepaald tegenstander der Jezuïeten. In 1819 kwam hij in den „Courrier français" met kracht in verzet tegen de reactionaire maatregelen der Regeering, en toen de boekencensuur weder ingevoerd werd, gaf hij daartegen 3 brochures in het licht, die veel opzien baarden. In 1822 werd zijn mandaat vernieuwd, doch in 1824 moest hij de vlag strijken voor een clericalen candidaat der Regeering. In 1827 verscheen in den „Courrier français" een artikel onder den titel: „Les mensonges de M. Villèle", hetwelk door den procureur des Konings als misdadig werd beschouwd. *Kératry* verklaarde aanstonds, dat hij de schrijver was en nam de verantwoording van dat stuk op zich. Hij verdedigde zich zelven en werd in de eerste en tweede instantie vrijgesproken. In 1827 werd hij door zijne voormalige kiezers weder afgevaardigd naar de Kamer, en in 1830 behoorde hij tot de 121 afgevaardigden, die het adres onderteekenden, waarin de meerderheid der Kamer aan den Koning verklaarde, dat het ministerie *Polignac* het vertrouwen des volks verloren had. Na de ontbinding der Kamer zag hij zich herkozen en ondersteunde met ijver de vrij-

zinnige beginselen. Den 30sten Juni was hij één van de 40 afgevaardigden, welke den Hertog *van Orléans* voordroegen als stadhouder-generaal des Rijks, en voorts één van de 12, die dit voorstel overbrachten naar het Palais-Royal. Ook nam hij deel aan de herziening der grondwet en verdedigde de inlassching der woorden: „La religion catholique est professée par la majorité des Français." Ook later bleef hij behooren tot de steunpilaren der Regeering van *Lodewijk Philips*. Tot 1837 behield hij schier onafgebroken zitting in de Kamer voor het departement Finistère, doch werd in laatstgemeld jaar tot pair benoemd. Na de Februari-omwenteling nam hij zijn ontslag als staatsraad en diende protest in tegen het bestuur van geweld, waarop eene circulaire van *Ledru Rollin*, in die dagen minister van Binnenlandsche Zaken, scheen te wijzen. In 1849 zag hij zich weder door Finistère afgevaardigd naar het Wetgevend Lichaam, welks vergaderingen hij als president van jaren opende. De redevoering, bij die gelegenheid door hem gehouden, verwekte op de banken der linkerzijde en der bergpartij niet weinig opschudding. Gedurende de zitting stemde hij steeds met de monarchalen en betoonde zich een tegenstander van den Prins-president. Toen na den staatsstreek van *Napoleon III* de Kamer ontbonden en 218 afgevaardigden der oppositie door militaire macht uit de vergaderzaal naar de kazerne op de Quai d'Orsay gebracht werden, moest men *Kératry* wegens zijn hoogen ouderdom derwaarts dragen. Men hield hem slechts korten tijd in hechtenis, waarna hij tot het ambteloos leven terugkeerde en in November 1859 overleed. Hij schreef: „Contes et idylles (1791)", — „De l'existence de Dieu et de l'immortalité de l'âme (1815)", — „Inductions morales et philosophiques (1817)", — „De l'organisation municipale en France (1821)", — „Du beau dans les arts d'imitation", — „Examen philosophique des considérations sur le sentiment du sublime et du beau, dans le rapport des caractères, des tempéraments, des sexes, des climats et des religions d'Emanuel Kant (1823)", — „Les derniers des Beaumanoir ou la tour d'Helvin (1824, 4 dln)", — „Du culte en général et de son état particulièrement en France (1825)", — „Frédéric Styndall (1827, 5 dln)", — „Saphira ou Paris et Rome sous l'empire (1835, 3 dln)", — „La baronne de Kerleya, ou une famille bretonne à Paris (1836, 2 dln)", — „Une fin de siècle ou huit ans (1840, 2 dln)", — en „Clarisse (1854)". Ook heeft hij veel in tijdschriften en dagbladen geleverd.

Emile, graaf *de Kératry*, een Fransch schrijver en staatsman, een zoon van den voorgaande en geboren te Parijs den 24sten Maart 1832. Hij bezocht het collége St. Louis en vervolgens het collége Louis le Grand, trad in 1854 als vrijwilliger in dienst bij de chasseurs d'Afrique, nam deel aan den Krimoorlog, werd in 1859 sous-lieutenant bij de lanciers, ging in 1861 met de chasseurs d'Afrique naar Mexico en was weldra eskadronschef onder den kolonel *Dupin*. Daar hij zich roemrijk onderscheidde, versierde *Maximiliaan* hem met de Guadeloupe-orde, terwijl *Bazaine* hem tot ordonnans-officier benoemde. In Januari 1865 nam hij echter zijn ontslag uit den dienst, keerde naar Frankrijk terug en hield zich hier bezig met staat- en letterkunde. In de „Revue contemporaine" en in de „Revue des Deux Mondes" schreef hij eene reeks vam artikels, waarin hij de handelwijze van *Bazaine* en van de Fransche Regeering jegens *Maximiliaan* in een duidelijk licht stelde. Daarna belastte hij zich met de redactie der „Revue moderne", waarin hij zijne beschuldiging voortzette. In 1862 werd hij door het departement Finistère naar de Kamer van Gedeputeerden gezonden en behoorde er tot de 116 onderteekenaars der interpellatie, door de liberale partij opgesteld. Hij drong er vooral krachtig op aan, dat het Wetgevend Lichaam zou worden bijeengeroepen en ging zelfs zoover, dat hij het openlijk in de dagbladen als een plicht der Afgevaardigden verklaarde, uit eigen beweging bijeen te komen, indien de Regeering verzuimde eene oproeping te doen op het door de wet bepaalde tijdstip. Bij de vorming van een Voorloopig Bewind op den 4den September 1870 werd *Kératry* benoemd tot prefect van politie te Parijs, doch reeds den 12den October legde hij die betrekking neder, verliet in een luchtballon de belegerde hoofdstad en begaf zich naar Tours, den zetel van het bestuur buiten Parijs. Dat bestuur zond hem naar Madrid, waar hij onderhandelingen aanknoopte met *Castelar*, *Martos* enz. Bij zijn terugkeer in Frankrijk zag hij zich bevorderd tot generaal en belast met het opperbevel over de troepen te Conlie. Onaangenaamheden met *Gambetta* noodzaakten hem, die betrekking neder te leggen, waarna hij zich verwijderde van het staatkundig tooneel. Nadat de opstand te Parijs in 1871 ook in andere groote steden volksbewegingen veroorzaakt had, werd *Kératry* als prefect naar Toulouse gezonden, om er de onlusten te beteugelen, hetgeen hem eerlang gelukte. Daar zijn revolutionaire voorganger hem in een dagblad hekelde, zond hij dezen eene uitdaging; dit werd echter afgekeurd door de Regeering, zoodat zij hem als prefect naar Marseille verplaatste. Hij nam echter in Augustus 1872 zijn ontslag. Hij schreef, behalve eenige drama's, „L'empereur, Maximilien, son élevation et sa chûte (1867)", — „La créance Jecker, les indemnités françaises et les empruntes mexicaines (1868)", — „Les ruines de Pompéï (1867)", — en „Le 4 septembre et le gouverdement de la défense nationale (1872)".

Kerbert. Onder dezen naam vermelden wij:

Jacobus Johannes Kerbert, een verdienstelijk geneeskundige te Koog aan de Zaan, alwaar hij den 19den April 1842 overleed. Hij was lid van het Heelkundig Genootschap te Amsterdam en van Vis unita fortior te Hoorn en genoot als arts en als mensch de algemeene achting. Van zijne geschriften vermelden wij: „Over de aderlating (1790)", — „Verhandeling over de algemeene aanwijzing bij de behandeling der breuken (1801)", — „Waarnemingen over de croup (1821)", — en „Waarnemingen van J. Wardrop over de nuttigheid der ontlasting van het waterachtig vocht bij oogontstekingen enz. (1820)".

Coenraad Kerbert, een verdienstelijk genees- en kruidkundige en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Koog aan de

Zaan in 1816, studeerde te Leiden in de geneeskunde, zag zijn antwoord op eene scheikundige prijsvraag aldaar met goud bekroond, schreef een: „Specimen chemico-pathologicum de urina albuminosa etc. (1839)", — en met dr. *Molkenboer* eene „Flora Leidensis (1840)", — werd in zijne geboorteplaats de opvolger van zijn vader, doch overleed aldaar reeds den 14den September 1857.

Kerckhoff (Petrus Johannes van), een verdienstelijk Nederlandsch scheikundige, geboren te Rotterdam den 22sten September 1813, ontving zijne opleiding aan het Erasmiaansch gymnasium aldaar en oefende zich tevens in de natuurkundige wetenschappen onder de leiding van den hoogleeraar *G. J. Mulder*. Nadat hij voorts eenige fabrieken bezocht had, werd hij den 27sten November 1834 benoemd tot leeraar in de natuur- en scheikunde aan het athenaeum te Luxemburg. Hij bleef er 10 jaren werkzaam en besteedde er den vacantietijd aan geologische nasporingen in het Groothertogdom en aan wetenschappelijke reizen in het buitenland. Hij promoveerde te Utrecht den 25sten November 1845 op eene „Dissertatio chemica de balaena", — volbracht met *F. Reuter* belangrijke onderzoekingen omtrent het schietkatoen enz. en aanvaardde den 21sten December 1847 het professoraat, benevens het directeurschap der technische school te Maastricht. In 1851 zag hij zich benoemd tot hoogleeraar te Groningen en hield aldaar eene redevoering: „Over de scheikunde in verhouding tot de maatschappelijke belangen". Na het bekleeden der rectorale waardigheid in 1856 tot 1857 legde hij die neder met eene oratie: „De indole ac via chemiae recentioris", was in 1852 lid van de jury der Londensche Wereldtentoonstelling en zag zich in 1868 benoemd tot opvolger van den hoogleeraar *G. J. Mulder* te Utrecht. Hij aanvaardde dat ambt met eene redevoering over: „Chemische verbinding", werd voorzitter der Commissie tot het ontwerpen eener „Pharmacopoea Neerlandica, editio altera" en ontving de benoeming tot lid der Koninklijke Académie van Wetenschappen en tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Deze uitstekende beoefenaar der scheikunde, door leerlingen en vrienden geacht en bemind, overleed na langdurige sukkeling op den 20sten Januari 1876, en de algemeene belangstelling bij zijne plechtige begrafenis bewees, hoe diep zijn heengaan werd betreurd.

Kerckhoven (Peter Frans van), een uitstekend Vlaamsch letterkundige, geboren te Antwerpen den 10den November 1818, bezocht het athenaeum van zijne geboorteplaats, begaf zich in 1836 naar Bologna om er in de geneeskunde te studeeren en keerde in 1810 naar Antwerpen terug, waar hij nog een paar jaren de lessen aan het hospitaal bijwoonde. Hij voleindigde echter deze studie niet, maar legde zich toe op de Vlaamsche letterkunde, kwam bij zijn vader op het handelskantoor en werd daarna klerk op het stadhuis te Antwerpen, waar hij opklom tot den rang van chef de bureau en den 1sten Augustus 1857 overleed. In 1840—1842 redigeerde hij: „De Noordstar", — in 1845 en 1846: „Het kunst- en letterblad, — en van 1847—1857: „De Vlaemsche Rederijker. Hij schreef: „Hildame de Gitana (1840)", — „Marietta en Leonardo, eene Venetiaansche geschiedenis (1840)", — „Gozewijn, graaf van Strijen (1841)", — „De drie kinderen (1831)", — „Fabricius en lange Margriet (1841)", — „Santafiora (1841)", — „Te Venetiën (1841)", — „De Graaf van Steenburg (1842)", — „Professor Severius (1842)", — „Het wonderbare boek (1842)", — en novellen, die alle in „De Noordstar" geplaatst werden. Voorts gaf hij in het licht: „Oud-België, twee dichtkundige tafereelen enz (1842)", — „Jack of een arm huisgezin (1842)", — „De koopmansklerk, eene Antwerpsche zedeschets (1843)", — „Vlaemsch taelverbond enz. (1844)", — „Daniël, roman (1845)", — „Fernand de zeeroover, marineschets (1845)", — „Over den toestand der schilder- en letterkunde in de XVI eeuw enz. (1845)", bekroond, — „Karel de Stoute (1845)", — „Jacob van Artevelde (1845)", — „Gedichten en balladen (1846)", — „Lof en Levensschets van Simon Stevin (1846)", bekroond, — „De Vlaemsche beweging enz. (1857)", — „Richilde, drama in 5 bedrijven (1847, met *Rosseels*)". Daarenboven leverde hij eene reeks novellen en gedichten in „De Vlaemsche Rederijker" en gaf wijders uit: „Ziel en lichaem, roman (1838)", — „Aen wie de schuld, een verhael (1848)", — „Hoe men mensch wordt, een verhael (1849)", — „Voor 't volk, volksverhalen (1849)", — „Avondlezingen (1849)", — „Pieter de Zwijger (1849)", — „Eene herinnering uit Italië (1850)", — „De gestrafte wraek, drama (1850)", — „Liefde, een roman in brieven (1851)", — „Licht en bruin, en Wit en zwart, verhalen (1851)", — „Jaloerschheid, volksdrama (1851)", — „Boer en edel, tooneelspel (1853)", — „Twee redevoeringen (1853—1854)", — „De dronkaard, drama (1854)", — „Twee katten voor eene doode musch, blijspel (1855)", — „Fanny, tooneelspel (1855)", — „Twee goddeloozen, een verhael (1855)", — „De verdenking, drama (1860)", — en „De Du-Dyners, kluchtspel (1866)". De „Volledige werken van P. Kerckhoven" zijn in 1869—1873 in 13 deelen te Antwerpen in het licht verschenen.

Kerékgyartó (Arpad), een verdienstelijk Hongaarsch geschiedschrijver, geboren den 19den Juni 1818 te Jászberény, is hoogleeraar aan de universiteit te Pest en schreef: „Magyarország mivelödêsênek története (Beschavingsgeschiedenis van Hongarije, 1859—1865, 2 dln)", — en „Házank évlapjai (Chronologische schets der geschiedenis van Hongarije van 884—1849 (1875)".

Kerfstokken zijn een bewijsmiddel, waarvan de kleinhandel gebruik maakt tot het constateeren van leverantiën. Zij bestaan in twee bij elkander behoorende, misschien vroeger vereenigde en door kloving gescheidene houtjes, waarvan een leverancier het éene en de andere partij het andere onder zich houdt, en die bij elke levering bijeen gebracht worden, om met een mes daarin tot aanduiding der leverantiën kerven te maken, wier overeenstemming een waarborg voor hare juistheid opleveren. Zij hebben bewijskracht in rechten en verdienen dáar volle geloof onder deze beide voorwaarden: 1° dat partijen *gewoon zijn* de leverantiën, welke zij in het klein doen, op dusdanige manier te bewijzen

en 2° dat zij met *hun dubbel* overeenstemmen. Voor zooverre de kerven op de éene niet voorkomen, op de andere wél, bewijzen deze op zichzelve niets, doch ze kunnen in verband met de erkentenis van de tegenpartij of met andere vermoedens soms eenigen steun opleveren voor het beweren van de partij, welke zich op dien stok beroept (zie *Bewijs*).

Kerguelensland, een onbewoond eiland in het zuiden van den Indischen Oceaan, ligt op 49° Z. B. en op 70° O. L. van Greenwich, heeft eene uitgebreidheid van 62 □ geogr. mijl en bezit tevens diep landwaarts inloopende baaien, die een uitmuntenden ankergrond aanbieden. Het binnenland is er over het geheel bergachtig; de hoogste toppen, veelal van vulkanischen aard, verheffen zich in het zuiden, waar de Mount Ross, met eeuwige sneeuw gekroond, zich verheft tot eene hoogte van 1900 Ned. el. Talrijke gletschers bedekken er de hellingen en zijn er als een kleed over het porfiergesteente uitgespreid. Men heeft er fossiel hout en nog jeugdige steenkolen in lagen ter dikte van één Ned. el. De flora heeft er veel eigenaardigs; boomen zoekt men er te vergeefs en de grootste plant is er de eetbare, hier alleen voorkomende Kerguelenkool (Pringlea antiscorbutica), tot de Kruisbloemigen behoorende. Voor 't overige komt de flora er veel overeen met die van Vuurland. Ook zijn er geen groote landdieren, maar men vindt bij het strand vele zeehonden en walvisschen. Toch zijn laatstgenoemde er aanmerkelijk in aantal verminderd. Te voren kwamen er 200 walvischvaarders, maar thans vangt men er jaarlijks slechts een dozijn walvisschen. Het klimaat is er guur en nevelachtig, daar Kerguelen zich hoog op den gordel van het zuidelijk drijfijs bevindt. Het eiland werd den 13den Februari 1772 ontdekt, zooals wij in het volgend artikel zullen vermelden, en in 1774 door *Rosnevet* voor Frankrijk in bezit genomen. In 1776 werd het bezocht door *Cook*, die daaraan den naam gaf van Desolationland. Het werd nauwkeuriger onderzocht door *Rhodes* in 1799 en vooral in 1840 door den jongeren *Ross*, die door *Hooker*, den uitstekenden kruidkundige, werd vergezeld. Eerst in 1874 zeilde er een Engelsch fregat, „Challenger" geheeten, rondom het zuidelijke voorgebergte. Ook het Duitsche schip „Gazelle" deed er in dat jaar ontdekkingstochten, gedurende den tijd, dat eene Duitsche expeditie op Kerguelensland den doorgang van Venus waarnam. De westkust van dit eiland is nog weinig bekend.

Kerguelen Tremarec (Ives Joseph de), een verdienstelijk Fransch zeeman, geboren omstreeks het jaar 1745 te Quimper in Bretagne, werd in 1767 als luitenant met een fregat naar de kust van Engeland gezonden om er de Fransche kabeljauwvisschers te beschermen, en vervolgens naar Engeland om er den bouw der oorlogschepen gade te slaan. Na zijn terugkeer wijdde hij zich aan de opneming der Fransche kust en had het opzicht over onderscheidene belangrijke havenwerken. In 1771 zag hij zich belast met eene expeditie naar Isle de France, om er een korteren weg naar Indië te zoeken. Een eiland, door hem den 13den Januari 1772 op 49° Z. B. ontdekt en naar den Koning van Frankrijk genoemd, ontving in 1776 van *Cook* den naam van *Kerguelensland*. Eene tweede ontdekkingsreis, in 1773 door *Kerguelen* ondernomen, had evenmin gunstige gevolgen als de eerste en gaf aanleiding tot grievende onaangenaamheden. Bij zijn terugkeer namelijk werd hij door één zijner officieren beschuldigd, dat hij een gedeelte der bemanning op een woest eiland had achtergelaten en dat hij koopwaar aan boord had genomen. Ofschoon hij bewees, dat de achtergelatenen gered waren en dat die koopwaar door ondergeschikten was aangekocht, vond men hem schuldig. Hij werd in de gevangenis geworpen, doch volbracht na het herkrijgen zijner vrijheid met zijne zonen nog eenige zeereizen. Gedurende het Schrikbewind kwam hij in hechtenis, ontving zijn ontslag en overleed in 1797. Behalve een aantal zeekaarten, leverde hij: „Relation d'un voyage dans la Mer du Nord (1771)", — „Relation de deux voyages dans les mers Australes et des Indes (1782)", — en „Relation des combats et des événements de la guerre maritime de 1778 entre la France et l'Angleterre (1796)".

Kerk. Dit woord, hetwelk met het Christendom bij nagenoeg alle Germaansche volken — met uitzondering van de Gothen — het burgerrecht verkregen heeft, schijnt oorspronkelijk eene verbastering te wezen van het Grieksche *Κυριακόν*, maar wordt, wat zijne beteekenis aangaat, in denzelfden zin gebezigd als het Grieksche *ἐκκλησία* en het Latijnsche *ecclesia*. Dit laatste beduidt eene Christelijke gemeente en kwam bij de Christenen uit de Heidenen in gebruik in plaats van het woord *synagoge* (*συναγωγή* of vergadering), bij de Israëlieten in zwang. In de als echt erkende brieven van *Paulus* verstaat men onder *ecclesia* de afzonderlijke gemeente, terwijl voor meer gemeenten het meervoud geschreven wordt. Het beteekent in de eerste plaats de vergadering der geloovigen, welke zich in een bepaald oord bevinden tot gemeenschappelijke godsdienstoefening, en in de tweede plaats het geheel dier geloovigen. Het lag dus voor de hand, dat woord ook te bezigen van de gemeenschap van alle Christenen als een door het geloof verbondene eenheid. *Jezus* zelf wilde geene Kerk stichten, maar slechts de komst van het Koningrijk Gods en de voorwaarden van het burgerschap in dat Rijk verkondigen. De schrijver van den brief aan de Colossensen noemt *Christus* het hoofd van het lichaam, waarvan zijne belijders de leden zijn, alzoo van een geheel, dat zich in bovenzinnelijke gewesten verliest, doch zich op aarde in de geloovigen zichtbaar vertoont. Aan die ondermaansche openbaring gaf men den naam van Kerk. Deze was, volgens het algemeen gevoelen, door *Christus* gesticht, door de Apostelen en hunne opvolgers bestuurd, met vele voorrechten en met gezag over hare onderhoorigen toegerust en in het bezit der zuivere leer, — alzoo eene inrichting, geschikt om den mensch zalig te maken.

Verdeeldheden over de zuivere overlevering der Apostolische leer hebben reeds in de 12de eeuw onzer jaartelling het denkbeeld doen ontstaan van eene Katholieke Kerk (zie *Katholicismus*), als wier vertegenwoordigers de bisschoppen optraden, die zich bewakers noemden van de onvervalschte leer der Apostelen en,

als met den Heiligen Geest bezield, eene goddelijke volmacht meenden te bezitten om de gemeenten te regeeren. De verordeningen der Kerk, inzonderheid hare leer en hare genademiddelen, werden dientengevolge als goddelijk en alzoo als onfeilbaar beschouwd. De Kerk werd aldus niet in stand gehouden door de vroomheid harer leden, maar door hare van Gods wege ingevoerde verordeningen, waaraan ieder lid zich onvoorwaardelijk moest onderwerpen. Deze beginselen waren in de 3de eeuw reeds aangenomen, doch zij hebben zich eerst in de middeneeuwen volkomen ontwikkeld. Onder den Paus, als stedehouder van *Christus*, als het zichtbaar opperhoofd, met eene onfeilbare leer en met een schat van genademiddelen toegerust, vertoonde zich de Kerk als de openbaring der bovenaardsche verordening Gods op aarde, bestemd om 's menschen maatschappelijk leven op dergelijke wijze te beheerschen als de geest het lichaam beheerscht. Intusschen bleek het meer en meer, dat de Kerk in haren wezenlijken toestand en in hare geschiedkundige ontwikkeling zeer weinig beantwoordde aan bovenvermeld ideaal. Men merkte immers op, dat zij een genootschap was als ieder ander, onderworpen aan dezelfde wet van wording en ontwikkeling en evenzeer onderhevig aan dwalingen en gebreken als iedere andere instelling van menschen. De eigenschappen, welke men gaarne aan de Kerk wilde toekennen, zooals eenheid, algemeenheid (katholiciteit), apostoliciteit en heiligheid, zocht men in hare geschiedenis te vergeefs, zoowel wegens hare splitsing in verschillende kerkgenootschappen, als wegens hare afwijking van den alouden apostolischen vorm en inzonderheid wegens de diepe kloof, welke bestond tusschen het ideaal en de werkelijkheid. Dientengevolge bracht de Hervorming der 16de eeuw eene belangrijke wijziging in het voormalig denkbeeld van Kerk.

Nadat reeds *Wicliffe* en *Huss*, in verzet komend tegen het diep verdorven Pausdom, de ware *Kerk van Christus* hadden aangeduid als bestaande uit hen, die voorbeschikt waren tot de eeuwige zaligheid, verhief het Protestantismus het subjectief geloof der afzonderlijke personen en hunne persoonlijke gehechtheid aan *Christus* tot het uitsluitend kenmerk der deelgenootschap aan de Kerk, die nu voorgesteld werd als eene onzichtbare, geenszins aan uitwendige vormen, maar alleen aan het evangelie van *Christus* gebondene gemeenschap of als de gemeenschap der ware geloovigen. Daarentegen werd het kerkgenoodschap de onvolmaakt menschelijke verwezenlijking der onzichtbare Kerk genoemd, eene dwaalzieke, door allerlei ongerechtigheden verontreinigde gemeenschap, waarin geloovigen en ongeloovigen (huichelaars) vermengd waren. Het ideaal en de werkelijkheid werden op die wijze gescheiden. Terwijl men het grootste gewicht hechtte aan het subjectief geloof der afzonderlijke personen en niet aan de objectieve kerkverordeningen, verdeelde men de zichtbare Kerk in twee zeer verschillende, slechts uitwendig verbondene, maar in het maatschappelijk leven moeielijk van elkander te scheiden klassen van menschen. Niettemin maakte het oudere Protestantismus het lidmaatschap der afzonderlijke personen van de onzichtbare Kerk afhankelijk van hun lidmaatschap van de uitwendige gemeenschap, op het woord en de heilmiddelen van *Christus* gevestigd, en hoewel men ook wegens de menschelijke gebrekkigheid dezer laatste aan geen enkel kerkgenootschap de onfeilbaarheid toekende, onderstelde men toch, dat aldaar de rechtzinnige leer van het evangelie verkondigd en iedere instelling van *Jezus* naar eisch onderhouden werd, zoodat men zich niet kon voorstellen dat iemand tot de onzichtbare Kerk behoorde, indien hij zich niet aan een zichtbaar kerkgenootschap had aangesloten. Bij de Lutherschen kreeg allengs het gevoelen de overhand, dat de geestelijke band, welke de Kerk omstrengelde, niet zoozeer gelegen was in het geloof der afzonderlijke leden, als in de objectieve, bovenzinnelijken genade Gods, in woord en sacrament werkzaam, terwijl de Hervormden die objectiviteit zoeken in de eeuwige goddelijke verkiezing der afzonderlijke personen, — eene verkiezing, die tot haar recht kwam door het woord en het sacrament en door de uitwendige kerkgemeenschap. Het onderscheid tusschen de Luthersche en de R. Katholieke leer „van de Kerk" is daarin gelegen, dat eerstgenoemde de Kerk als zichtbare instelling slechts in zoover volmaakt noemt, als zij het woord Gods volgens de Heilige Schrift onvervalscht verkondigt en de sacramenten als bovennatuurlijke genademiddelen op de rechte wijze uitdeelt, welke beide kenmerken men, volgens de meening der Lutherschen, alleen in de Luthersche Kerk, „de Kerk van het zuivere woord en sacrament", aantreft, — terwijl de R. Katholieke leer de Roomsch-Pauselijke Kerk als zoodanig niet alleen volmaakt en onfeilbaar, maar tevens alleenzaligmakend noemt. Dat de Lutherschen de ongeloovigen niet aanmerken als leden der Kerk, terwijl de R. Katholieken dezulken als doode leden beschouwen, vormt een zeer gering verschil, te meer daar de Luthersche leer zelve verzekert, dat niet het subjectieve geloof, maar de objectieve goddelijke heilverordeningen de grondslagen zijn der Kerk. Ook zijn de nieuwe Lutherschen in dit opzicht meer tot de R. Katholieken genaderd door de Kerk de gezamenlijke menigte der gedoopten te noemen en de zichtbare en onzichtbare Kerk voor te stellen als de onvolkomene werkelijkheid en als de door de genademiddelen Gods tot volkomenheid gebrachte in den hemel.

Bij den vooruitgang van verlichting en wetenschap was men intusschen begonnen het oog te vestigen op de geschiedkundige ontwikkeling der Kerk en op de menschelijke medewerking tot haar ontstaan. Het rationalismus wilde niets hooren van eene bovennatuurlijke verordening Gods tot heil der menschheid, — en van eene onfeilbare leer en van wonderenwerkende genademiddelen evenmin. Terwijl het tegen deze en dergelijke voorstellingen met het wapen der critiek zegepralend streed, beschouwde het de Kerk, volgens zijne denkbeelden omtrent den godsdienst, als een uitwendig hulpmiddel tot bevordering van zedelijkheid en deugd, als eene bloot tot zedelijke oogmerken dienende instelling voor onderwijs en verbetering, waarbij men alles, wat niet tot dit oogmerk dienen

kon, vrijelijk verwerpen mocht. De betrekking tot een „hooger bestaan" kluisterde echter ook het rationalismus, zoodat het oordeelde, dat gemelde zedelijke oogmerken eerst aan de overzijde van het graf volkomen bereikt konden worden. Daarentegen beschreef *Schleiermacher* in zijne „Reden über die Religion" de Kerk als eene vrije vereeniging van met betrekking tot den godsdienst gelijkgestemde gemoederen, geschikt tot onderlinge mededeeling van vrome gevoelens, terwijl hij de vernietiging voorspelde der kerkgenootschappen als toevallige vereenigingen van zeer ongelijk denkende personen. Later noemde hij de Kerk de gemeenschap van het godsdienstig leven, gelijk dit van *Christus* uitgaat, terwijl daarin de goddelijke resultaten dier alle doordringende macht het onzichtbare en de uitwendige verschijnselen der werking van *Christus* het zichtbare uitmaken. Daarom werd het in de zoogenaamde „Vermittelungstheologie" de gewoonte om, in strijd met de gevoelens der nieuwere Lutherschen, de Kerk wederom voor te stellen als de gemeenschap der geloovigen, dat is als de gemeente, en haar bestaan als objectief organismus te ontkennen. Vertoonde zij zich nu weder enkel als het geheel der geloovigen, door een ideaal verbonden, toch stelde van de zijde van *Hegel* inzonderheid *Marheineke* op den voorgrond, dat zij geen „genootschap", maar eene „gemeenschap" is, — dat zij niet door eene toevallige vereeniging van gelijkgestemde personen, maar door het organiseerend vermogen eener objectieve idee, die van het Koningrijk Gods, gesticht is. Daarom onderscheidt de hedendaagsche godgeleerdheid de idee der Kerk van haar geschiedkundig bestaan, en wel zoodanig, dat eerstgenoemde niet enkel het „verborgene leven des geloofs" is, maar ook de noodzakelijke bron van dit leven des geloofs, — derhalve eene algemeenheid, die boven de geloovige personen staat, deze vereenigt en hun een bepaald kenmerk geeft.

De Kerk behoort dus tot de algemeene, in het wezen van den geest gelegene vormen, waarin het leven der menschheid zich beweegt en ontwikkelt. Zij is in zoover wel degelijk een objectief, bovenzinnelijk organismus, maar niet in den zin van het supranaturalismus, dat haar beschouwt als eene wonderbare, uit hoogere gewesten tot de menschheid afgedaalde inrichting des heils, die de stervelingen in grooter en kleiner aantal opvoert naar bovenaardsche gewesten. Zij is een ideaal in 's menschen ontwikkelingsgeschiedenis, eene geestelijke gemeenschap der menschen onderling, welke niet door menschelijke willekeur te voorschijn is geroepen, maar door eene in 's menschen geest ingeschapene noodzakelijkheid tot werkelijkheid komt. Zich onderscheidende van den Staat als het organismus van het maatschappelijk leven in den ruimsten zin met betrekking tot een bepaald, door de natuur en de geschiedenis van andere natiën afgesloten volk, is de Kerk het organismus van het godsdienstig leven der menschheid in het algemeen, hetwelk geenszins tot een bepaalden Staat of eene bepaalde natie is beperkt en in zijne uitwendige vormen enkel onderworpen aan het geschiedkundig verschil der onderscheidene kerkgenootschappen. Daarentegen is het geheel der tot godsdienstige gemeenschap vereenigde personen geenszins de Kerk zelve, maar de gemeente, welke naar gelang van haren omvang als plaatselijke gemeente, landsgemeente of algemeene gemeente wordt erkend en in verhouding staat tot de Kerk als het uitwendige tot het inwendige, als de werkelijkheid tot de idee. De Kerk is dus eigenlijk alleen aanwezig in de gemeente, evenals de Staat enkel aanwezig is in het geheel der tot eene staatseenheid verbondene personen. Evenmin als de Staat, is de Kerk volmaakt, onberispelijk en onfeilbaar, maar onderworpen aan de wet der geschiedkundige ontwikkeling van het onvolmaakte tot het meer volkomene. In de geschiedenis vindt men de Kerk als afzonderlijke, voor de geheele menschheid bestemde godsdienstige gemeenschap het eerst in het Christendom, dewijl vóór den aanvang onzer tijdrekening der Kerk en de Staat vereenigd waren. In de Christelijke Kerk is de geest van *Christus* of het volkomen godsdienstig bewustzijn, van *Jezus* uitgegaan, de onzichtbare macht, die de afzonderlijke personen tot een levend geheel — het lichaam van *Christus* — vereenigt. De geschiedkundige openbaring van dezen geest is het godsdienstig bewustzijn der gemeente, gelijk het zich sedert de komst van *Christus* tot op onzen tijd onder den invloed der toenemende verlichting en beschaving ontwikkeld heeft. Het ontstaan van verschillende kerkgenootschappen is veroorzaakt door de strijdige gevoelens op het gebied van het Christelijk geloof en leven; zij zullen blijven bestaan totdat de ontwikkeling van den Christelijken geest die strijdigheden opheft en een beteren, meer algemeenen vorm voor het Christelijk bewustzijn aanbeveelt.

Als godsdienstige gemeenschap, van den geest van *Christus* doordrongen, is de Kerk nog geenszins het Christendom zelf, hetwelk zich evenzeer door een zedelijk als door een godsdienstig beginsel onderscheidt, maar slechts eene gemeenschap, die dienen moet om de Christelijke idee te verwezenlijken. Uitwendige belangstelling, door iemand in de Christelijke Kerk betoond, is derhalve volstrekt geen maatstaf voor zijne Christelijke gezindheden in het algemeen. Zelfs kan de kloof tusschen de idee der Kerk en hare verwezenlijking in de geschiedenis wel eens zoo groot worden, dat gemoedelijke personen zich aan de Kerk onttrekken. Zelfs zou de meest volmaakte Kerk, welke wij ons kunnen voorstellen, niet de volmaakt zedelijke maatschappij wezen, maar slechts eene uitwendige gemeenschap als ieder andere, welke bestemd is om door bevordering van het godsdienstig leven, als de zuiverste bron van alle zedelijkheid, alle andere zedelijke genootschappen aanhoudend met een godsdienstig-zedelijken geest te bezielen en dezen aan te wakkeren. Juist daarom kan men de Kerk als godsdienstige gemeenschap niet missen. Zelfs wanneer de geheele menschheid met alle daarin aanwezige zedelijke lichamen, zooals de Staat, het volk, het huisgezin enz., doordrongen van den geest der Christelijke leer, eene volkomene openbaring was van het „Koningrijk Gods", ook dan nog zou de Kerk met hare bepaalde roeping om het godsdienstig leven te

onderhouden, geenszins overtollig wezen, maar in dat Koningrijk als het ware het heilige der heiligen vormen. Daarom ook kan de Staat niet opgaan in de Kerk en de Kerk niet in den Staat. Intusschen moet de Kerk, als uitwendige gemeenschap in den Staat, met dezen in betrekking staan. Gelijk de Staat wegens de zedelijke bedoelingen, welke hij beoogt, de Kerk noodig heeft als de bewaakster van het godsdienstig leven, zoo heeft de Kerk, als uitwendige gemeenschap, behoefte aan de bescherming van den Staat en komt met hare uitwendige organisatie in aanraking met de staatsinstellingen. In de eerste 3 eeuwen van haar bestaan werd zij nu eens door de staatsmacht vervolgd, dan weder door haar met onverschilligheid bejegend, doch onder *Constantijn de Groote* verhief zij zelve zich tot staatsmacht. Van dien tijd af werden de uitwendige kerkelijke verordeningen onder het toezicht der bisschoppen door de wereldlijke macht gehandhaafd, terwijl men de kerkelijke leerstellingen met staatswetten gelijkstelde. In de middeneeuwen ontstond allengs een overwicht der geestelijke macht op de wereldlijke, en de Kerk beschouwde zich zelve als de algemeene monarchie, waaraan de wereldlijke staatswetten dienstbaar moesten wezen. Toen vervolgens in de 16de eeuw de staatkundige belangen zich ontsloegen van het kerkelijk juk, werd onder het Protestantismus de Kerk weder afhankelijk van de staatsmacht, terwijl de R. Katholieke Kerk wegens de vastheid harer uitwendige organisatie hare zelfstandigheid wist te bewaren. Langzamerhand echter begon men de inwendige en uitwendige aangelegenheden der Kerk van elkander te scheiden en deze laatste, ook in R. Katholieke landen, aan den Staat toe te vertrouwen, terwijl men de eerste, voor zoover zij de maatschappelijke orde niet verstoorden, aan de kerkelijke gemeenschap overliet. Intusschen is de scheiding van inwendige en uitwendige belangen zeer moeielijk, zoodat de verhouding van Kerk en Staat in verschillende landen zeer verschillend is. In het algemeen moeten de verordeningen der Kerkelijke gemeenschap zich voegen naar de staatswetten, weshalve het beginsel van vrije gemeenten groote aanbeveling verdient. Daardoor wordt de ontwikkeling van het godsdienstig leven bevorderd zonder belemmering te ondervinden van de zijde van den Staat.

In de tweede helft dezer eeuw wordt zoowel door clericalen als door staatkundig-liberalen aangedrongen op eene scheiding van Kerk en Staat. In ons Vaderland was mr. *Thorbecke* een voorstander van dit beginsel, hoewel hij niet den moed schijnt gehad te hebben, om het zuiver toe te passen, zoodat in de herziene Grondwet van 1848 een geheel hoofdstuk aan de betrekking van Kerk en Staat in Nederland is gewijd. Bij zuivere toepassing zijn evenzeer de bepalingen onzin, die aan godsdienstleeraren zekere voorrechten toekennen, als zoodanige, die hen uitsluiten van sommige openbare betrekkingen. In den jongsten tijd heeft mr. *Opzoomer* over de scheiding van Kerk en Staat eene zeer belangrijke brochure geschreven. Hij toont daarin aan, dat de clericalen haar verlangen, omdat zij daardoor ontslagen raken van de voogdij van den Staat, zoodat zij alsdan zich vrijer kunnen bewegen en zich wellicht van het oppergezag meester maken, — en dat de staatkundig-liberalen er voorstanders van zijn meestal zonder te weten wat zij verlangen, dewijl het woord „scheiding" eene zeer rekbare beteekenis heeft, waarna hij eindelijk aantoont, dat een zeker verband tusschen Kerk en Staat in onze staatsinstellingen en in ons volksleven geworteld is. Ook komt er nog bij, dat de Kerk eene gemeenschap is van geheel anderen aard dan gewone burgerlijke genootschappen. De regeling der verhouding van Kerk en Staat heeft dus eigenaardige moeielijkheden, en dan alleen, wanneer de leden der Kerk zich zonder bijbedoelingen enkel met de ontwikkeling van het godsdienstig leven bemoeiden, dan alleen zou het woord van *Cavour*: „Eene vrije Kerk in een vrijen Staat" onverdeelde toejuiching verdienen.

Het is er trouwens ver van daan, dat Kerk en Staat overal in vrede leven. Sedert de stichting van een Duitsch Keizerrijk onder een Protestantsch Vorstenhuis is de middeneeuwsche strijd tusschen het Keizerrijk en het Pausdom vooral in Pruisen vernieuwd. De Pruisische Regeering had sedert 1848 aan de R. Katholieke hiërarchie eene schier onbeperkte vrijheid vergund. Immers artikel 15 der Pruisische grondwet, waarbij de zelfstandigheid der Kerkgenootschappen met betrekking tot hunne inwendige aangelegenheden was gewaarborgd, had uitsluitend baat gebracht aan den R. Katholieken clerus. Met ondersteuning der Staatsmacht, die de R. Katholieke hiërarchie als een dam tegen revolutionaire bewegingen beschouwde, had de hiërarchie in gemengde zaken — namelijk zulke, die Kerk en Staat beide toekwamen — het zoover gebracht, dat alles geregeld werd volgens de bepalingen van het kerkelijk recht. Gebruik makende van het recht van vereeniging en vergadering, vestigde de Orde der Jezuïeten overal hare stichtingen, — ook andere orden en congregatiën breidden zich uit, — er ontstonnen telkens nieuwe kloosters, — en het onderwijs der jeugd viel in de R. Katholieke gedeelten des lands meer en meer in de handen der geestelijkheid. Er werden seminaria voor priesters en convicten of kostscholen voor knapen gesticht, en zelfs de staatsscholen, voor zoover zij bestemd waren voor de opvoeding der R. Katholieke jongelingschap, zooals de theologische faculteiten, gymnasia en onderwijzerskweekscholen, kwamen feitelijk onder het bestuur der bisschoppen. Dit werd door den minister van Eeredienst *von Mühler* sterk bevorderd, terwijl de Regeering ten behoeve van R. Katholieken Eeredienst en Onderwijs aanzienlijke sommen toestond, waarvan de bisschoppen niet eens rekenschap behoefden af te leggen. Ook ondersteunde zij steeds gewillig de bisschoppen met haren sterken arm, zoodat de lagere geestelijkheid meer en meer afhankelijk werd van hare geestelijke overheden. In het ministerie van Eeredienst bestond eene afzonderlijke afdeeling voor R. Katholieke zaken; zij diende tot werktuig voor de bedoelingen der hiërarchie, terwijl deze alzoo in de gelegenheid was zich met regeeringsaangelegenheden te bemoeien. Zoo verhief zich onder gunstige omstandigheden de R. Katholieke Kerk en bepaaldelijk de Ultramontaansche partij tot eene macht, die den

geheelen Staat doordrong en bedreigde. Intusschen werd door de afkondiging der Pauselijke onfeilbaarheid, welke op den terugkeer wees naar het heerschzuchtig streven der middeneeuwen, veler aandacht op de bedoelingen der Ultramontanen gevestigd, en de openhartigheid, waarmede de clericale pers de oppermacht van den Paus over de wereldlijke Koningen en van de Kerk of van de hiërarchie over den Staat en de wereldlijke overheid verkondigde, opende de oogen van duizenden. Nog altijd koesterde de Pruisische Regeering de hoop, dat na den roemrijken oorlog tegen Frankrijk hare vriendschappelijke betrekking tot den clerus zou bewaard blijven. Verwikkelingen over de behandeling der Oud-Katholieken waren het begin van den strijd, die zich allengs in grooter afmetingen vertoonde. De Regeering had, evenals nagenoeg alle andere Europeesche Staten, de rechtgeldigheid der Vaticaansche besluiten niet erkend, zoodat zij ook de tegenstanders der Pauselijke onfeilbaarheid als R. Katholieken bleef erkennen. Dientengevolge werden Oud-Katholieke priesters en Oud-Katholieke hoogleeraren in de godgeleerdheid aan de academiën te Breslau, Bonn en Braunsberg in de hun van staatswege toevertrouwde betrekkingen gehandhaafd. Dienzelfden weg, hoewel niet met strikte onpartijdigheid, volgde ook de Regeering in Beieren. Daar zoowel de voor- als de tegenstanders der onfeilbaarheid zich de rechtzinnige R. Katholieken noemden, moest de Staat onzijdig blijven. Doch de bisschoppen beschouwden het reeds als eene verdrukking der Kerk, dat de Regeering hun haren bijstand onthield tot vervolging der Oud-Katholieken.

Inmiddels was die strijd ook overgebracht op parlementair gebied. Ofschoon de Ultramontaansche partij, evenals in 1866 in den oorlog tegen Oostenrijk, zich in 1870—1871 in de bloedige worsteling tegen Frankrijk zeer dubbelzinnig gedragen had, ja, tot het laatst toe in de Beiersche Kamer al het mogelijke had aangewend, om de aansluiting van Beieren aan den Noord-Duitschen Bond te verhinderen, toch bleef zij verwachten dat de toegevendheid der Pruisische Regeering bij voortduring hare oogmerken zou bevorderen. Er kwamen verzoekschriften en adressen tot Keizer *Wilhelm*, waarin onverbloemd de tusschenkomst der Pruisische wapens verlangd werd tot herstelling van 's Pausen wereldlijk gezag. Dat verlangen vond grooten bijval bij de R. Katholieke pers. De „Starkenburger Bote", een orgaan van Bisschop *Ketteler*, dreigde alle regeeringen met den ondergang, die hare tusschenkomst ten behoeve van *Pius IX* weigerden. Tevens hield men op verschillende plaatsen vergaderingen van R. Katholieken, teneinde de Pruisische Regeering te noodzaken, terwijl eene welbestuurde kiezersbeweging het ontstaan beoogde van eene partij in den Rijksdag, welke de clericale belangen bevorderen zou; zij verhief zich op den eersten Duitschen Rijksdag onder de leiding van bovenvermelden *Ketteler* als de partij van het centrum. Aanstonds, bij het adres van antwoord (April 1871), nam de strijd een aanvang over de tusschenkomst en ontbrandde nog sterker bij het voorstel van *Reichensperger*, om de grondrechten, inzonderheid artikel 15 der Pruisische constitutie, hetwelk volgens het gevoelen der R. Katholieken de zelfstandigheid der Kerk waarborgt, in de Rijksgrondwet op te nemen. Beide malen moest de Ultramontaansche partij het onderspit delven en nu poogde zij tot zelfs bij de geringste volksklasse den haat tegen eene der Kerk vijandige Regeering op te wekken. Een besluit van den minister *von Mühler* van 29 Juni 1871 verklaarde het bijwonen der lessen van dr. *Wolmann* (een Oud-Katholiek), hoewel deze geschorst was door den Bisschop van Ermeland, verplicht voor alle R. Katholieke leerlingen van het gymnasium te Braunsberg. Nog erger was eene maand later de opheffing der R. Katholieke afdeeling in het ministerie van Eeredienst. Men was namelijk tot de overtuiging gekomen, dat zij in de provincie Posen en West-Pruisen het Duitsche schoolonderwijs belemmerd en het Poolsche begunstigd had. Een gevolg van dien maatregel was voorts het indienen van eene wet op het schooltoezicht.

Ook Beieren waagde een stouten stap om perk te stellen aan den dweepzieken ijver der Ultramontanen. Het deed een voorstel om bij het strafwetboek van den Duitschen Rijksdag eene paragraaf te voegen, die het misbruik van den kansel tot staatkundige opruiing met gevangenis en vestingstraf bedreigde. Deze kanselstrafwet, door den Beierschen minister *von Lutz* in eene schitterende redevoering verdedigd, werd met eene groote meerderheid aangenomen en weldra afgekondigd (December 1871).

De Pruisische Regeering had te midden der Ultramontaansche woelingen, welke van het „Katholiekenverein", door de Jezuïeten en Bisschop *Ketteler* gesticht, uitgingen, tot dusverre enkel eene verdedigende houding aangenomen en slechts de heftigste aanvallen van de clericalen op het souvereine recht van den Staat afgeweerd. Doch bij het ontslag van *von Mühler* en bij de benoeming van *Falk* in Januari 1872 namen de zaken een anderen keer. In Februari 1872 werd de wet op het schooltoezicht door den Landdag aangenomen. Daarin werd vastgesteld, dat het schooltoezicht eene zaak is van den Staat en dat deze het recht heeft, daartoe in plaats van geestelijke ook wereldlijke personen te benoemen. Het gevolg dier wet was, dat in de Poolsche gedeelten des lands onderscheidene schoolinspecteurs werden ontslagen. Natuurlijk klaagden de clericalen over de benadeeling van het Christelijke onderwijs op de scholen en over den schandelijken roof, aan de Kerk begaan. Een herderlijke brief van te Fulda vergaderde bisschoppen (April) hief bittere klachten aan over de vervolging, welke de Kerk verduren moest, en gaf aan de geestelijken den raad om van het toezicht op de scholen toch niet uit eigen beweging afstand te doen. Kort daarna (Mei) werd de Duitsche gezant bij den Heiligen Stoel, cardinaal *Hohenlohe*, op eene kwetsende wijze door den Paus afgewezen, en in eene aanspraak aan een Duitsch genootschap (Leseverein) gaf *Pius IX* (24 Juni) zijn wrevel tegen den Rijkskanselier, Prins *von Bismarck*, en tegen de nieuwe wetten in Pruisen en in Duitschland op eene hartstochtelijke wijze te kennen. Daarentegen

nam de Pruisische Regeering met vaste hand de verdere maatregelen. In April volgde de verbanning der buitenlandsche Jezuïeten uit Pruisen. Een besluit van 15 Juni bepaalde, dat de leden van geestelijke orden en congregatiën niet meer als onderwijzers mochten werkzaam wezen aan de lagere scholen, en een ander van 20 Juli hief de Mariavereenigingen aan de scholen op. Op denzelfden dag werd op de Rijksvergadering na stormachtige beraadslagingen en onder hartstochtelijk protest der R. Katholieke partij (*Windthorst*, de beide *Reichensperger's*, *Mallinckrodt* enz.) de wet vastgesteld, die de opheffing van de Orde der Jezuïeten bevatte en aan de Regeering de macht verleende, om de buitenlandsche leden dier Orde te verbannen en aan de binnenlandsche eene bepaalde verblijfplaats aan te wijzen. Die wet werd in Pruisen aanstonds toegepast, en ook de regeeringen in Hessen en Beieren deden de gestichten der Orde te Regensburg en te Mainz ontruimen en zonden de vreemde Jezuïeten over de grenzen.

Nieuwe verwikkelingen ontstonden door den grooten ban, door *Crementz*, bisschop van Ermeland, over den hoogleeraar *Michelis* en dr. *Wollmann* te Braunsberg uitgesproken. Daar deze vorm van kerkelijke straf met hare burgerlijke, onteerende gevolgen door het Pruisische landrecht verboden was, legde de Minister van Eeredienst aan *Crementz* de vraag voor, hoe hij zijn maatregel in overeenstemming zou brengen met de bepalingen van het recht? Laatstgenoemde gaf een ontwijkend antwoord en gedurende den geheelen zomer van 1872 bleef de Regeering met hem in onderhandeling, zonder hem tot de overtuiging te kunnen brengen van zijn onvoorwaardelijken plicht om aan de Staatswetten te gehoorzamen. Ten laatste werd hij in zijn ambt geschorst. Daarentegen werd een rechtmatig bezwaar van de voorstanders der onfeilbaarheid uit den weg geruimd; zij zagen zich vrijgesteld van de verplichting, om hunne kinderen door een oud-Katholiek te doen onderwijzen. Met nog meer kracht trad de minister van Oorlog op tegen den wederspannigen bisschop bij het leger, *Namszanowski*, die van zijn ambt werd ontzet.

Aan die gedurige botsingen moest een einde worden gemaakt door eene nieuwe regeling der betrekking tusschen Kerk en Staat. Die regeling kon alleen van de zijde van den Staat plaats hebben, hoewel hem het recht daartoe betwist werd door de Ultramontaansche partij, welke slechts van eene regeling wilde weten, in overleg met den Paus als souverein der Kerk. Waar de staatswet en de kerkelijke voorschriften in botsing kwamen, was het, volgens de clericale pers, de plicht van den Christen om aan laatstgenoemde te gehoorzamen. In September 1872 kwamen de Duitsche bisschoppen te Fulda bij het graf van *Bonifacius* bijeen, om over den stand van zaken te beraadslagen. Zij stelden er eene memorie op, waarin zij betuigden, gehouden te zijn, de vrijheid en zelfstandigheid der R. Katholieke Kerk te verdedigen, en vermeldden de navolgende bezwaren: het erkennen door den Staat van tegenstanders der onfeilbaarheid als leden der R. Katholieke Kerk, in weerwil van de besluiten van het Vaticaansch Concilie en van de bisschoppelijke excommunicatie, — het verbannen der Jezuïeten, — het „ontchristelijken" der scholen, — het voorschrift, dat schoolkinderen niet mochten deelnemen aan godsdienstige vereenigingen, — en de kanselstrafwet. Vervolgens verhieven zij hunne stem tegen de moderne theorie van het absolute staatsgezag, volgens welke de betrekking tusschen Kerk en Staat uitsluitend door laatstgenoemde kan worden vastgesteld. Ook wierpen zij het verwijt van vijandigheid tegen het Keizerrijk van zich af en zochten de onfeilbaarheid voor te stellen als een leerstuk, dat op staatkundig gebied geheel en al onschuldig mocht worden genoemd. Tegelijk ontwikkelde het „Katholikenverein" te Mainz eene onvermoeide werkzaamheid. In alle deelen des lands werden vergaderingen gehouden, waar men hoog opgaf van de vervolgingen, welke de Kerk te lijden had. Hier en dáár ontstonden zelfs oploopen, waartoe de clericalen zich vereenigden met de socialisten. De Pruisische Regeering verbood aan hare ambtenaren en schoolopzieners het lidmaatschap van gemeld „Verein", — enkele malen werd de kanselstrafwet toegepast, doch gewoonlijk wisten de eigenlijke raddraaiers zich aan de verantwoordelijkheid te onttrekken. Wat zij als geestelijken beraamden, moest door de leeken worden ten uitvoer gebracht.

Gedurende de winterzitting van den Pruisischen Landdag in 1872 op 1873 werden echter, ter regeling der verhouding van Kerk en Staat, door den minister van Eeredienst *Falk* vier wetsontwerpen voorgedragen, namelijk over de opleiding en aanstelling van geestelijken, — over het verlaten van het kerkgenootschap, — over de grenzen van het recht van toepassing der kerkelijke tucht, — en over de stichting van een Koninklijk gerechtshof voor kerkelijke aangelegenheden. Men kan zich den inhoud dier ontwerpen wel voorstellen, wanneer men bedenkt, dat zij bestemd waren tot beperking der Ultramontaansche aanmatiging tegenover den Staat. Zij verwekten een geweldigen storm. *Martin*, bisschop van Paderborn (later van zijn ambt ontzet en naar Nederland uitgeweken, maar vanhier op last der Regeering vertrokken, omdat hij nog steeds zijn bisdom zocht te besturen, later in Engeland gevestigd en in 1879 in België overleden), verklaarde reeds vooraf, dat hij zich aan zulke wetten niet zou kunnen onderwerpen. Al de Pruisische bisschoppen leverden tegen de ontwerpen protest in bij den Koning, de leden van het centrum ontboezemden in het Huis van Afgevaardigden hartstochtelijke redevoeringen en de „Civiltà Cattolica" van 15 Maart noemde het nieuwe Duitsche Keizerrijk een gewrocht des Duivels. Niettemin werden de ontwerpen in het Huis van Afgevaardigden in behandeling genomen en eene nadere verklaring van de artikels 15 en 18 der Pruisische Grondwet niet slechts aldaar, maar ook na eene schitterende redevoering van den Rijkskanselier door het Huis der Heeren vastgesteld, waarna de ontwerpen van *Falk* in Maart 1873 na hevigen tegenstand eene aanzienlijke meerderheid verkregen. Tot de tegenstemmers behoorden, behalve het R. Katholieke centrum, slechts eenige orthodoxe Protestanten. Deze wetsontwerpen, ook door het Huis der Heeren aangenomen,

zijn den 15den Mei 1873 afgekondigd en onder den naam van „Meiwetten" bekend. Van de zijde der geestelijkheid vonden die wetten een hevigen tegenstand, en de dagbladen der Ultramontaansche partij, zoowel in Duitschland als in Italië, wisten nauwelijks woorden te vinden voor hun afkeurend oordeel. Van den anderen kant verklaarden bezadigde en vaderlandlievende R. Katholieken, dat zij bereid waren, zich aan de wetten van den Staat te onderwerpen. Nauwelijks behoeven wij te vermelden, dat de onwil der bisschoppen met betrekking tot het onderwijs, tot het benoemen van geestelijken enz. gedurig botsingen deed ontstaan, terwijl de Regeering met gestrengheid de vastgestelde wetten handhaafde. Die onwil werd door den Paus ondersteund. Laatstgenoemde richtte den 6den Augustus 1873 tot Keizer *Wilhelm* een schrijven, waarin hij zijn twijfel te kennen gaf, of deze Vorst de maatregelen wel billijkte, door de Pruisische Regeering genomen, daar zij de ondermijning van den troon wel eens ten gevolge konden hebben; immers het was zijn plicht aan allen de waarheid te zeggen, ook aan de niet-Katholieken, daar allen, die den doop ontvangen hadden, hem eenigermate toebehoorden. Daarop antwoordde de Keizer op eene waardige wijze, dat zulk een twijfel onmogelijk bij den Paus had kunnen opkomen, bijaldien hij behoorlijk ware ingelicht geweest aangaande de omstandigheden in Duitschland, doch dat sedert een paar jaren een gedeelte zijner R. Katholieke onderdanen eene staatkundige partij had gevormd, welke de binnenlandsche rust verstoorde, — dat de hoogere geestelijkheid het verzet tegen de wetten van den Staat had aangemoedigd, terwijl hij daarentegen orde en wet in zijne Staten tegen elken aanval zou handhaven en, evenals zijne voorvaderen, in zijne betrekking tot God geen anderen middelaar erkende dan *Christus*. — Voorts werd in Pruisen, onder geweldigen tegenstand der Ultramontaansche partij, den 9den Maart 1874 het burgerlijk huwelijk als alleen verplicht ingevoerd. Het verzet der geestelijkheid maakte vele veroordeelingen noodzakelijk, en niet weinigen poogden de gemoederen in opstand te brengen door zich voor te doen als martelaars. Niet alleen de aartbisschop van Posen, maar ook die van Keulen werd in hechtenis genomen en een aantal R. Katholieke inrichtingen van onderwijs gesloten, zooals het priesterseminarium te Trier en dat te Straatsburg. De aartsbisschop van Posen, *Ledochowski*, werd door een vonnis der Koninklijke rechtbank voor kerkelijke aangelegenheden van zijn ambt ontzet. Ook de Rijksdag stelde inmiddels nadere bepalingen vast tegen de aanmatiging der geestelijken, vooral door de wet van 4 Mei 1874, volgens welke een geestelijke, die, na verlies van zijn ambt, voortging met iets te verrichten, wat hij alleen bij het wettig bekleeden daarvan volbrengen mocht, door de politie uit- of naar bepaalde oorden gebannen kon worden. Daarenboven werd door den Rijksdag op den 22sten Mei eene wet afgekondigd omtrent het bezetten van vacatures van geestelijke bedieningen, — eene wet, van welke de afgevaardigde *Mallinckrodt* verzekerde, dat zij de vernietiging bedoelde der R. Katholieke Kerk. Voorts werd in 1875 ook door den Rijksdag de wet op het burgerlijk huwelijk aangenomen (25 Januari), terwijl de Pruisische Regeering de indiening van een wetsontwerp aankondigde op het beheer der kerkelijke goederen. Merkwaardig is wijders de „Encyclica" van 5 Februari van den Paus, gericht tot de Pruisische bisschoppen. Daarin verklaart de Heilige Vader, dat de Pruisische kerkwetten de goddelijke instelling der Kerk geheel en al omverwerpen en de onschendbare rechtspraak der bisschoppen vernietigen, dat hij zich verplicht gevoelt, voor de vrijheid der Kerk, door het goddelooze geweld vertreden, met alle kracht en met het gezag van zijn goddelijk recht zijne stem te verheffen, zoodat hij onverbloemd verklaart aan allen die het aangaat en aan de geheele R. Katholieke wereld, dat zulke wetten geene geldigheid hebben, daar zij in strijd zijn met de goddelijke instelling der Kerk, waarna hij den grooten ban uitspreekt over allen, die zich ten onrechte met het bestuur der Kerk bemoeien. De bisschoppen waagden het niet, dezen brief voor te lezen, doch weldra werd hij openbaar gemaakt in de clericale bladen. Die Pauselijke brief werd beantwoord met een wetsontwerp, aan den Pruisischen Landdag voorgedragen, dat de R. Katholieke Kerk slechts in zoover en zoolang geldelijke ondersteuning van den Staat zou verkrijgen, als zij de majesteit van den Pruisischen Staat eerbiedigde en erkende. Immers de Staat kon zich niet gehouden achten zijne vijanden te bezoldigen. Het ontwerp werd aangenomen en den 22sten April als wet afgekondigd. Daarop volgde den 1sten Mei het wetsontwerp tot opheffing der geestelijke orden en congregatiën, hetwelk desgelijks bekrachtigd werd (31 Mei), — en daarna (20 Juni 1875) de wet op de kerkelijke goederen.

Wij hebben gemeend bij het artikel *Kerk* een overzicht te moeten voegen van 't geen in een critieken tijd in Duitschland en meer bepaald in Pruisen is geschied ter regeling van de verhouding tusschen Kerk en Staat. Wij zouden er merkwaardige gebeurtenissen kunnen bijvoegen, die in dat opzicht in Baden, Beieren, Hessen, Würtemberg en vooral in Zwitserland hebben plaats gehad, doch achten het medegedeelde reeds voldoende om te doen uitkomen, tot welke botsingen de wederzijds vijandige houding van die beide machten in de maatschappij aanleiding kan geven.

Kerkápoly (Karel), een Hongaarsch geleerde en redenaar, geboren den 15den Mei 1824 te Szentgál in het comitaat Vesprim, studeerde te Pápa en te Preszburg, promoveerde in 1846 in de rechten en zag zich kort daarna benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte aan het Hervormd Collegie te Pápa. Vóor het aanvaarden dier betrekking zette hij echter zijne studiën voort te Halle, totdat de gebeurtenissen van 1848 hem deden terugkeeren naar zijn vaderland. Hier wijdde hij zich aan de belangen van den vrijheidsoorlog en nam na het eindigen der omwenteling zijn leerstoel in bezit, dien hij bekleedde tot in 1865. Inmiddels had hij het eerste deel zijner „Világtörténelem (Geschiedenis der wereld)" in het licht gegeven en werd dien ten gevolge gekozen tot lid der Hongaarsche Académie. Toen in 1859 het Keizerlijk Besluit verscheen, waardoor het zelfbestuur der Protestantsche

Kerk in Hongarije werd beperkt, kwam hij in zijn boek: „Protestans egyházalkotmány (Protestantsche Kerkregeling)" daartegen in verzet en bracht daardoor velen tot vrijzinnige gevoelens. Reeds toen werd hem een mandaat van afgevaardigde naar den Landdag aangeboden, maar ongesteldheid verhinderde hem, die roepstem te volgen. In 1863 ordende hij zijne wijsgeerige geschriften, van welke echter slechts twee: „Ismerettan (Leer van het kennen)" en „Gondolattan (Leer van het denken)" werden uitgegeven. In 1865 werd hij afgevaardigd naar den Rijksdag, waar hij tot de ijverigste leden der *Déák*partij behoorde. Hij onderscheidde zich zoowel door ongemeene bekwaamheid als door groote gaven als redenaar. Na het sluiten van den Rijksdag in 1868 werd hij hoogleeraar aan de universiteit te Pest en kort daarna staatssecretaris bij het ministerie van Oorlog. Hij aanvaardde laatstgenoemde betrekking zonder de eerste te laten varen en werd tevens weder tot afgevaardigde gekozen. In 1870 werd hij minister van Financiën, maar nam in 1873 zijn ontslag. Sedert 1874 bekleedt hij weder het hoogleeraarsambt te Pest en is tevens afgevaardigde naar den Rijksdag.

Kerkban en Kerkboete, zie *Ban* en *Boete*.

Kerkelijke goederen. Onder deze groep van goederen verstaat men de bezittingen van de Kerk, in 't bijzonder van de Christelijke Kerk, die te zamen het vermogen dier Kerk vormen.

De Kerk is eene corporatie, een zedelijk lichaam en als zoodanig een juridisch persoon of rechtspersoon, het subject van rechten, dat goederen verwerven, bezitten en rechten uitoefenen kan. Zoolang de uitoefening van den Christelijken godsdienst niet vrij toegelaten werd en de Christelijke Kerk als zoodanig niet bestond, maar door den Staat gerekend werd te behooren tot de ongeoorloofde vereenigingen — collegia illicita —, kon er natuurlijk van het rechtsgeldig verkrijgen en bezitten van een vermogen geene sprake zijn. Reeds in den loop van de derde eeuw veroorloofde een edict van *Licinius* aan het Christelijk geloof vrije uitbreiding en tegelijk hiermede werd de teruggave van de aan de toen reeds bestaande gemeenten ontroofde goederen aan die gemeenten bevolen. *Constantijn*, die den Christelijken godsdienst tot staatsgodsdienst verhief, kende aan den God der Christenen het vermogen toe, om goederen te verwerven, en sinds dat tijdstip ontstond er een warme naijver onder de wereldlijke Vorsten om de Kerk, de kloosters en andere kerkelijke instellingen met aardsche goederen te verrijken en om hare bezittingen met immuniteitsrechten uit te rusten. De afzonderlijke gemeenten en kerkelijke instellingen, die te zamen als 't ware het lichaam der Kerk uitmaakten, verkregen het recht, om goederen te verwerven en te bezitten, en tegelijk hierdoor werd de Kerk zelve eigenares van al die schatten. Vooral in de middeneeuwen hebben de monnikorden en kloosters zich die voorrechten ten nutte weten te maken.

De goederen, die het kerkelijk vermogen uitmaken, worden verdeeld naar gelang van hun doel en gebruik. *Res sacrae*, *gewijde*, *gezegende goederen* zijn die zaken, welke rechtstreeks bij de godsvereering dienst doen; zij worden tot dat doel gewijd door eene sacramenteele handeling, de *consecratio* of *benedictio*, d. i. *toewijding* of *zegening*. En ofschoon de onderscheiding zelve en de handeling, die de zaken tot de ééne of andere klasse brengt, alleen t'huis behooren in de R. Katholieke Kerk, heeft toch de Protestantsche, ofschoon zij noch consecratie noch benedictie kent, haar in zooverre gehandhaafd, dat zij die zaken met bijzonderen eerbied behandelt en de schending er van met bijzondere straffen bedreigt. De kerk, het altaar enz. behooren tot de *gewijde*, het misgewaad, de heiligenbeelden enz. tot de *gezegende* zaken. De tweede hoofdsoort der kerkelijke goederen, vormen de *res ecclesiasticae*, de eigenlijke *geestelijke* of *kerkelijke* goederen, die dienen om het der Kerk mogelijk te maken, om haar doel te bereiken en hare bestemming te vervullen, uit wier inkomsten de uitgaven der Kerk bestreden worden. Voor een groot deel zijn ze aan haar gekomen door dotatiën of schenkingen.

De kerken en daarbij behoorende gebouwen, als pastorieën, scholen enz., worden er van gebouwd en onderhouden, de tractementen der kerkleeraren worden er geheel of gedeeltelijk uit betaald; soms worden de armen er van bedeeld en worden ze tot andere kerkelijke doeleinden gebezigd. Het recht van hem, die in het genot is van de hiertoe behoorende goederen, krachtens de uitoefening van zijne bediening, is verwant aan en komt overeen met dat van den erfpachter of van den vruchtgebruiker. Hij heeft het volle genot dier goederen zonder over den eigendom daarvan te kunnen beschikken.

De grondslagen voor het verkrijgen, behouden en verliezen van goederen en rechten door de Kerk zijn in het algemeen dezelfde, als die in het gemeene burgerlijk recht voor andere personen en corporatiën zijn neêrgelegd. Het kerkelijk recht schonk in enkele exceptioneele bepalingen eenige voorrechten aan de Kerk, die vooral betrekking hebben op het trekken van voordeel uit testamenten; in de leer van de legaten en van de testamentvormen komen bepalingen voor, die ten duidelijkste de strekking hebben, om het der Kerk gemakkelijk te maken, om zich haar deel in de nalatenschappen te verzekeren. De vraag, wie eigenlijk eigenaar is van de kerkelijke goederen, is door de leeraren van het kerkrecht vaak met grooten ijver behandeld en op verschillende, soms zeer verrassende wijzen opgelost. Dan eens is het „Christus" of zijn plaatsvervanger op aarde „de Paus", dan de geheele Kerk, en dan weêr de landskerk, of ook wel de enkele gemeenten of de afzonderlijke instellingen, waartoe de goederen behooren; nog anderen verklaren de geestelijkheid in 't algemeen, of ook wel „de armen" tot eigenaar van het kerkelijk vermogen. Het meest algemeen gevoelen, dat in den laatsten tijd, vooral in de Protestantsche Kerk, gehuldigd en toegepast wordt, is, dat de afzonderlijke gemeenten of instellingen, waartoe de goederen *behooren*, ook de *eigenaren* daarvan zijn en als zoodanig beschouwd en behandeld moeten worden. Even willekeurig en ongerechtvaardigd is de bewering, dat bij den

Staat de oppereigendom van alle kerkelijke goederen zou berusten, zoodat deze de macht en bevoegdheid hebben zou, om die goederen tot zich te trekken, — eene bewering, die ten grondslag lag en in practijk gebracht werd bij de zoogenaamde *„secularisatie"* der kerkelijke goederen, dat is, het verklaren en behandelen van de aan de Kerk behoorende goederen als *wereldlijke* goederen, die de Staat als zoodanig tot zich trekt. De Kerk is in elke maatschappij eene voortdurende inrichting, die met eigen middelen een zelfstandig doel tracht te verwezenlijken — zie *Kerk*; — als zoodanig is zij eene verschijning, die, evenals elke andere dergelijke, door den Staat erkend, gehandhaafd en beschermd dient te worden. Als zoodanig bezit zij *persoonlijkheid*, die zij niet aan den Staat ontleent, maar die uit en op zich zelve bestaat en door de wet als gerechtigd erkend moet worden, om bezittingen te verwerven, te behouden en over te dragen. Daarom is de secularisatie, zooals die in practijk werd gebracht na de Hervorming en na de Fransche Revolutie, eene daad van geweld en derhalve van onrecht. Wij ontzeggen door deze redeneering natuurlijk geenszins aan den Staat het recht om desgevorderd in het algemeen belang de opeenhooping van goederen in handen der Kerk — in de doode hand — tegen te gaan, maar erkennen het daarentegen als zijn plicht, hem door de lessen der staathuishoudkunde voorgeschreven, om van zijne bevoegdheid gebruik te maken door in de wetgeving beperkende bepalingen omtrent die eigendomsverkrijgingen op te nemen. En in de verste verte kan door ons het beweren van hen niet beaamd worden, die aan den Staat het recht betwisten, om belasting van Kerkelijke goederen te heffen op grond van vroeger verleende immuniteiten; maar dit alles neemt niet weg, dat de secularisatie een roof is en blijft, hoe men dat onrecht ook getracht heeft te compenseeren door het beloven van vergoedingen en het vrijwillig op zich nemen van plichten tot onderhoud van eerediensten en het uitbetalen van tractementen. De eerste algemeene regeling van ons onderwerp vinden we in de Additioneele Artikelen tot de Acte van Staatsregeling van 22 Januari 1798. Art. 1 verzekert aan de gemeenten der voormaals heerschende Kerk gedurende de eerstkomende drie jaren het behoud der gewone tractementen van hare leeraren en hoogleeraren, die zij bij wijze van pensioen uit 's lands kas genieten, opdat de gemeenten in dien tusschentijd de noodige schikkingen zouden kunnen maken tot hunne verdere bezoldiging.

Het volgende artikel bepaalt hetzelfde omtrent de *kindergelden*. Art. 3 handhaaft onder zekere voorwaarden de uitbetaling van pensioenen, die op 1 Januari van dat jaar genoten werden door leeraren, hoogleeraren en hunne weduwen. Art. 4 luidt als volgt: alle geestelijke goederen en fondsen, waaruit te voren de tractementen of pensioenen van leeraren of hoogleeraren der voormaals heerschende Kerk betaald werden, worden nationaal verklaard, om daaruit eerstelijk de nog blijvende tractementen en pensioenen te voldoen en daarna tot een vast fonds te worden aangelegd voor de *nationale opvoeding* en ter *bezorging* der *behoeftigen*, blijvende nochtans onverlet de aanspraak, welke eenig lichaam of gemeente daarop mocht maken en, met de noodige bewijzen voorzien, aan het Vertegenwoordigend Lichaam ter beslissing zal moeten inleveren. Art. 5. Alle andere kerkelijke goederen, door vrijwillige gift, erfmaking, inzameling of aankoop bij eenig kerkgenootschap verkregen, worden als wettig eigendom der bezitters erkend en als zoodanig aan hen verzekerd. Art. 6. Alle kerkgebouwen en pastoriehuizen der voormaals heerschende Kerk, voor zoover zij door aanbouw uit de afzonderlijke kas der gemeente geene bijzondere en wettige eigendommen zijn, worden overgelaten aan de beschikking van ieder plaatselijk bewind, om deswege tusschen alle kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen en wel binnen de eerstkomende zes maanden na de aanneming der Staatsregeling. — De Staatsregeling van 1801 verleende aan alle kerkgenootschappen gelijke bescherming, maar eischte tevens, dat ieder ingezeten zich bij één der kerkgenootschappen zou laten inschrijven en eene jaarlijksche gift zou afzonderen voor het kerkgenootschap, waartoe hij behoort „tot onderhoud van deszelfs dienaren en eigendommen". Ook onder de volgende Constitutiën bleef de Staat invloed uitoefenen in alle kerkelijke zaken. Het was een *jus circa sacra*, terwijl het *jus in sacra* aan de kerkgenootschappen werd overgelaten: de Staat behield zich het recht voor, om alles te regelen wat lag buiten de grens van geloofszaken. De Koning stelde bij besluit van 17 Januari 1816 het Algemeen Reglement van bestuur voor de Hervormde Kerk vast. Collegiën van toezicht werden in al de provinciën in het leven geroepen, ten einde te waken voor de nakoming van het voorschrift van de Grondwetten van 1815 en 1840, waarbij den Koning werd opgedragen om toe te zien, dat de gelden, die uit 's Lands kas voor den openbaren godsdienst werden besteed, tot geen ander doel gebruikt zouden worden, dan waarvoor zij bestemd waren. De reglementen der administratie op de kerkelijke fondsen werden door de Regeering vastgesteld. Onze Grondwet van 1848, die het beginsel eener algeheele scheiding van Kerk en Staat huldigt, weert de inmenging van den Staat in de uitwendige belangen van de Kerk. Zij bevat omtrent de kerkelijke goederen geene andere bepaling dan deze: „De tractementen, pensioenen en andere inkomsten van welken aard ook, thans door de onderscheidene godsdienstige gezindheden of derzelver leeraars genoten wordende, blijven aan dezelfde gezindheden verzekerd. Aan de leeraars welke tot nog toe uit 's lands kas geen, of een niet toereikend tractement genieten, kan een tractement toegelegd of het bestaande vermeerderd worden." Bij Koninklijk Besluit van 9 Februari 1866 (Stbl. N°. 10) zijn maatregelen van overgang genomen, om het toezicht op het beheer der kerkelijke goederen in de Hervormde Kerk in den boezem van dat Kerkgenootschap zelf over te brengen. (Vergelijk de artikelen: „God" in fine en „Doode hand").

Kerkelijke Staat (De), een voormalig wereldlijk gebied, in Italië gelegen en thans tot het koningrijk Italië behoorende, had

sedert zijn ontstaan steeds een Paus als onbeperkt beheerscher aan het hoofd, en van die reeks van Pausen was *Pius IX* de laatste. De Kerkelijke Staat ontstond in 755 uit eene schenking van grondgebied, waarmede *Pipyn de Korte* Paus *Stefanus II* begunstigde, en wel van een grondgebied, hetwelk de Longobarden, tegen welke de Paus den Koning der Franken had te hulp geroepen, aan het Exarchaat hadden ontrukt. *Karel de Groote* bevestigde in 774 deze schenking en verkreeg daarentegen in 800 de waardigheid van Roomsch Keizer, hem door *Leo III* toegekend. Intusschen zijn de twijfelachtige oorkonden van *Lodewijk de Vrome*, *Otto I* en *Hendrik II* — oorkonden, wier echtheid *Marino Marini* in 1822 zocht aan te toonen — de eenige bewijsstukken voor die schenkingen van *Pipyn* en *Karel de Groote*. De Pausen verkregen dappere verdedigers van hun grondgebied in de door hen begunstigde Normannen in Beneden-Italië, die zij tot vazallen maakten. Nadat *Hendrik III* in 1053 het hertogdom Benevento aan Paus *Leo IX* toegekend had, wist *Gregorius VII* de onbeperkte macht, welke hij in Italië verworven had, aan te wenden tot bevestiging van zijn wereldlijk gezag en van zijne onafhankelijkheid van de Keizerlijke souvereiniteit. Eene aanzienlijke uitbreiding verkreeg voorts de Kerkelijke Staat door het erven van alle goederen en bezittingen der Markgravin *Mathilda van Toscane*. Wél werd die erfenis door den Keizer betwist, doch hij moest daaromtrent eindelijk eene overeenkomst treffen met Paus *Paschalis III*. Ook de Kruistochten versterkten aanvankelijk de macht van den Heiligen Stoel. Paus *Innocentius III* († 1216) verhief zich tot souverein van Rome en werd als zoodanig erkend. De Pauselijke Stoel bevrijdde zich van zijne gevaarlijke naburen uit het Huis *Hohenstaufen* door in 1265 het Huis *Anjou* op den troon van Napels te plaatsen. Doch de heerschappij der Pausen, in verband met hun berispelijken wandel, wekte eindelijk den tegenstand der ontevredene Romeinen, zoodat de Pausen zich genoodzaakt zagen, in 1305 hun zetel naar Avignon in Frankrijk te verplaatsen, — eene stad, welke *Clemens VI* in 1348 door aankoop van *Johanna*, koningin van Napels, verkregen had. Daar de Pausen, afhankelijk van Franschen invloed, weinig behaagden aan de Romeinen en aan de Duitschers, terwijl te Rome voortdurend Tegenpausen optraden, kon in dien woeligen tijd weinig gedaan worden tot bevestiging van den Kerkelijken Staat. Eerst nadat de Pausen in 1376 hunnen zetel weder naar Rome verplaatst hadden, waren zij op nieuw bedacht op uitbreiding van grondgebied, hoewel men zich op de Duitsche kerkvergaderingen op nadrukkelijke wijze daartegen verzette. *Julius II* verkreeg in 1513 Bologna, — *Clemens VII* in 1532 Ancona. De Venetianen moesten Ravenna afstaan; — Ferrara werd in 1598 van Módena losgemaakt, en Urbino door zijn laatsten Hertog, *Frans Maria* uit het Huis *Rovere*, in 1626 aan den Pauselijken Stoel als erfdeel toegewezen. Inmiddels verloren de Pausen ook weder een groot gedeelte van hun geestelijk en wereldlijk gezag door de Hervorming in de 16de eeuw. Wél herstelde *Sixtus V* tegen het einde dier eeuw de binnenlandsche rust, maar de verkwisting en het nepotismus der volgende Pausen veroorzaakten nieuwe verliezen. Napels verbrak in 1783 zijn oude verbintenissen van leenroerigheid aan den Pauselijken Stoel, en zelfs de reis van *Pius VI* naar Weenen kon de hervormingen van *Jozef II* op geestelijk gebied niet verhoeden. Door den voorspoed der Fransche wapenen in Italië zag de Paus zich genoodzaakt bij den Vrede van Tolentino (13 Februari 1797) Avignon aan Frankrijk en Romagna, Bologna en Ferrara aan de Cis-Alpijnsche Republiek af te staan. Een opstand tegen de Franschen te Rome (28 December 1797) had den 10den Februari 1798 de verovering dier stad en de herschepping van den Kerkelijken Staat in de Romeinsche Republiek ten gevolge. *Pius VI* werd naar Frankrijk gevoerd, waar hij den 29sten Augustus 1799 overleed. De overwinningen der Russen en Oostenrijkers in Italië begunstigden de verkiezing van *Pius VII* (14 Maart 1800), en deze vestigde zich onder de bescherming der Oostenrijksche wapenen weder te Rome. Door het Concordaat van 1801 met den Eersten Consul der Fransche Republiek ging al weder een groot gedeelte van 's Pausen wereldlijk gezag verloren. Toen de Paus in 1807 weigerde den „Code Napoléon" in te voeren en aan Engeland den oorlog te verklaren, ontving hij den 3den April het bericht, dat Frankrijk hem als vijand beschouwde. De provinciën Ancona, Urbino, Macerata en Camerino werden ingelijfd in het Koningrijk Italië, en reeds den 2den Februari 1808 trok een korps van 8000 man binnen de muren van Rome. De Paus behield enkel het geestelijk gezag en eene jaarwedde van 2 millioen francs, terwijl bij decreet van 17 Mei 1809 de Kerkelijke Staat in het Fransche Keizerrijk opgenomen en Rome tot eene vrije Keizerlijke stad verheven werd. De Paus werd nu naar Frankrijk gebracht, alwaar hij blijven moest totdat de gebeurtenissen van 1814 hem veroorloofden den 24sten Mei naar Rome terug te keeren, waarna hij zijn voormalig grondgebied, met uitzondering van een klein gedeelte van Ferrara, weder in bezit nam.

Na de Restauratie poogden *Pius VII* en zijne opvolgers, *Leo XII* (1823—1829), *Pius VIII* (1829—1830) en vooral *Gregorius XVI* (1830—1846), het voormalig Pauselijk gezag door de gewone middelen van het absolutismus weder te herstellen, maar de Fransche Revolutie had ook dáár het staatkundig leven des volks krachtig opgewekt. Men begeerde staatkundige hervormingen, verwijdering van allen buitenlandschen invloed en wierp tegen het gewicht der reactie dat van geheime genootschappen, samenzweringen en volksbewegingen in de weegschaal. Op die wijze bleef de geschiedenis van den Kerkelijken Staat met die van Italië op het nauwst verbonden. Een opstand in Módena in den nacht van 3 op 4 Februari 1831 veroorzaakte aanstonds een oproer te Bologna, dat zich onmiddellijk over de geheele provincie uitbreidde en tot de instelling leidde van een Voorloopig Bewind. Binnen korten tijd was het grootste gedeelte van den Kerkelijken Staat in opstand, en reeds den 26sten Februari werd door eene Vergadering van Afgevaardigden de afschaf-

fing van 's Pausen wereldlijk gezag en de stichting der Italiaansche eenheid aangekondigd. Eene tegenomwenteling, door de cardinalen *Oppizzoni* en *Benvenuti* beproefd, bracht de zwakheid der Pauselijke Regeering nog duidelijker aan den dag. Weldra echter trokken de Oostenrijkers, als uitvoerders der Europeesche tusschenkomst, in de provincie Bologna, en het Voorloopig Bewind zag zich gedrongen zijn zetel den 20sten Maart naar Ancona te verplaatsen. Na een gevecht der opstandelingen bij Rimini (25 Maart) moest een paar dagen later ook Ancona zich aan de Oostenrijkers overgeven, en de overige mannen van den opstand legden de wapens neder. Het Voorloopig Bewind had zijn gezag opgedragen aan cardinaal *Benvenuti*, nadat deze eene volledige amnestie had toegezegd. Laatstgemelde werd echter door de Pauselijke Regeering niet verleend, en zelfs de noodigste staatkundige hervormingen bleven achter. Intusschen verklaarden de gevolmachtigden der Groote Mogendheden, dat 's Pausen Regeering niet in overeenstemming was met de belangen en behoeften des volks, zoodat de Pauselijke Regeering er eindelijk toe over scheen te gaan om verbeteringen in te voeren. Het bleef echter bij den schijn. Hare trage verordeningen omtrent eene hervorming der burgerlijke en crimineele wetgeving beantwoordden zoo weinig aan de verwachtingen en behoeften, dat er op nieuw volksbewegingen ontstonden, die in Januari 1832 wederom aanleiding gaven tot het binnenrukken der Oostenrijkers in Bologna, terwijl in de volgende maand de Franschen Ancona in bezit namen, om de Oostenrijksche macht in evenwicht te houden. Eerst in 1838 verlieten de Oostenrijkers den Kerkelijken Staat en de Franschen Ancona. Inmiddels duurde onder het reactionair bestuur van *Gregorius XVI* de gisting in de Pauselijk gewesten voort en openbaarde zich gedurig in nieuwe volksbewegingen, zooals in 1843 in Romagna, in 1845 te Rimini. Groot was daarom de geestdrift, waarmede men in Juni 1846 Paus *Pius IX* begroette, die bij het aanvaarden van zijn bewind zich door toegevendheid en zachtmoedigheid onderscheidde, eene amnestie afkondigde, verschillende hervormingen in het bestuur verordende, de instelling van eene staatsconsulta van vertegenwoordigers uit de provinciën goedkeurde en de organisatie van een nationaal leger toestond. Dat begin der regeering van *Pius IX*, het opgewekt staatkundig leven, daarmede verbonden, de beweging der drukpers enz., dat alles had een aanmerkelijken invloed, niet slechts op het Schiereiland, maar zelfs op den loop der Europeesche aangelegenheden. Weldra echter bemerkte de Paus, die zich bij hervormingen van bestuur wilde bepalen, dat hij door de macht der Fransche Februari-omwenteling werd medegesleept; hij moest het voorbeeld van andere Staten volgen en den 14den Maart 1848 eene constitutie verleenen, terwijl hij niet kon verhinderen, dat de Romeinen aan den strijd tegen Oostenrijk deelnamen. Daarenboven was hij genoodzaakt een liberaal ministerie (*Mamiani*) te benoemen en eene vergadering der Standen bijeen te roepen. Dáár bleek ten duidelijkste, dat het onmogelijk was een Geestelijken Staat in overeenstemming te brengen met de constitutioneele beginselen, en gedurig duidelijker vertoonde zich het verschil tusschen de hervormingen, welke *Pius* wilde toestaan, en de eischen der liberale en nationale partijen. De zegepraal der Oostenrijksche wapens vervulde alzoo de Pauselijke Regeering met de hoop, dat zij de volksbeweging zou kunnen onderdrukken. Daartoe riep de Paus, na de aftreding van *Mamiani* in September 1848, Graaf *Rossi* aan het hoofd van het ministerie; *Rossi* echter werd door een sluipmoordenaar om het leven gebracht (15 November), toen de Afgevaardigden weder bijeenkwamen, en de Paus zag zich door eene volksbeweging vóór zijn paleis genoodzaakt een democratisch Kabinet te benoemen. Dientengevolge nam *Pius* den 25sten November de wijk naar Gaëta op het grondgebied van Napels. Er ontstond te Rome een Voorloopig Bewind, hetwelk tegen het einde van December eene constitueerende vergadering bijeenriep, die den Paus vervallen verklaarde van de heerschappij en de Republiek afkondigde (Februari 1849). Het driemanschap *Armellini*, *Saliceti* en *Montechi* plaatste zich aan het hoofd der Regeering, doch laatstgenoemde twee werden weldra door *Saffi* en *Mazzini* vervangen. Deze overwinning der radicalen en gewelddadigheden te Ancona en Sinigaglia vielen samen met de tweede nederlaag van Koning *Karel Albert* van Sardinië en met de eerste gevolgen der reactionaire staatkunde van Oostenrijk in Opper- en Midden-Italië. Inmiddels hadden de R. Katholieke Mogendheden besloten tot eene tusschenkomst ter herstelling van het Pauselijk gezag, en terwijl de Oostenrijkers in de Legatiën vielen en Napolitaansche en Spaansche troepen oprukten naar Rome, landde in April 1849 ook een Fransch leger onder *Oudinot* in Italië. De stad Rome verdedigde zich met bewonderenswaardige dapperheid en volharding en wist weken aaneen de aanvallen der Franschen af te slaan, totdat eindelijk alle weêrstand onmogelijk werd en zij zich den 2den Juli moest overgeven. De herstelling van het Pauselijk gezag werd afgekondigd, doch de staatkundige hervormingen bleven achter. *Pius* verordende wel is waar de instelling van een staatsraad, van eene staatsconsulta, van provinciale en gemeenteraden, wijzigde de rechtspleging en verleende eene beperkte amnestie, maar dit alles was van te weinig belang, om de gemoederen voor hem te winnen en den treurigen toestand des lands te verbeteren. Eerst in April 1850 keerde de Paus naar Rome terug, maar thans begon ook het werk eener volkomene restauratie. Onder de hoede der Franschen, die te Rome in bezetting bleven, werden zij, die de volksbeweging begunstigd hadden, vervolgd en zoo mogelijk in den kerker geworpen en gestraft. Te gelijker tijd gevoelden de bewoners der Legatiën den harden druk van het Oostenrijksche krijgsbewind.

Zulk een toestand kon alleen gehandhaafd worden door een voortdurenden staat van beleg, en terwijl de volkshaat tegen het bekrompene en onmeêdoogende priesterbestuur zich gedurig lucht gaf, begon de Kerkelijke Staat — vooral ook met betrekking tot de geldmiddelen — diep te dalen. Op het Vredescongrés te Parijs (1856) wees Graaf *Cavour* op den ellendigen stand van zaken te Rome

en stelde Oostenrijk daarvoor verantwoordelijk. Toen in den Oorlog van 1859 na den slag bij Magenta de Oostenrijkers Midden-Italië moesten ontruimen, verbrijzelden ook Bologna en de naburige gewesten het Pauselijk juk. Na den Vrede van Villafranca, waarbij sprake was van eene Italiaansche confederatie onder het voorzitterschap van den Paus, voegden de provinciën zich bij de Midden-Italiaansche Staten, — daarna echter bij het gouvernement Emilia (Parma, Módena, Romagna) onder de dictatuur van *Farini*. Na het sluiten van den Vrede te Zürich (10 November 1859) stelden Oostenrijk en Frankrijk de samenkomst voor van een Congrès tot regeling der Italiaansche aangelegenheden op den grondslag der gemaakte bepalingen, doch het kwam niet tot stand, omdat de Pauselijke Regeering vooraf waarborgen vorderde voor de onschendbaarheid van haar gebied, alzoo voor het herkrijgen der Romagna. Dit was oorzaak, dat de Koning van Sardinië door een besluit van 18 Maart 1860 de gewesten der Emilia, na het houden eener volksstemming, met zijn Rijk vereenigen kon. Reeds vroeger had Graaf *Cavour* aan den Paus den raad gegeven, om zich aan te sluiten aan de nationale zaak, terwijl Engeland en Frankrijk hadden aangedrongen op staatkundige hervormingen. De Paus bleef echter zooveel mogelijk volharden bij zijn absolutistisch stelsel. De revolutionaire bewegingen, in Umbrië en de Marken in het voorjaar van 1859 uitgebarsten, werden met geweld gedempt en de aanleggers gestreng gestraft. Na den vrede werd het Pauselijk leger aanzienlijk versterkt, vooral met buitenlanders, en in April 1860 plaatste zich de Fransche generaal *Lamoricière* aan het hoofd dezer troepen. De houding der Pauselijke Regeering werd vooral daarom dreigend voor de Italiaansche zaak, omdat in September 1860, na den inval van *Garibaldi* in Napels, de overblijfselen van het Napolitaansche leger zich met de Pauselijke benden zochten te vereenigen. Inmiddels ontstonden in den Kerkelijken Staat weder onlusten, die in spijt van de Pauselijke krijgsmacht zich allengs uitbreidden. Bij dien Staat van zaken besloot Graaf *Cavour*, in het belang der Italiaansche eenheid, tot eene militaire tusschenkomst over te gaan, zoowel in Napels als in den Kerkelijken Staat. Nadat hij den 7den September 1860 te vergeefs het wegzenden der vreemde troepen gevraagd had van den Paus, rukte 4 dagen later een Sardinisch armeekorps in den Kerkelijken Staat, hetwelk aan de Pauselijke soldaten onder *Lamoricière* den 18den September bij Castelfidardo eene nederlaag toebracht. De overige strijders van 's Pausen leger wierpen zich in Ancona, waar zij den 29sten September moesten capituleeren. Umbrië en de Marken kozen aanstonds de zijde van *Victor Emanuël* en werden, na het houden van eene volksstemming, bij besluit van 17 December ingelijfd in het koningrijk Italië. De Paus behield alleen het Patrimonium Petri, dat door de Fransche troepen verdedigd werd. Na den val van Gaëta begaf zich de verdrevene Napolitaansche Dynastie naar Rome, waar zij, geholpen door het Pauselijk bestuur, het ontstaan van rooverbenden in het zuiden van Italië bevorderde. Rome werd alzoo het middenpunt van alle vijandige aanslagen tegen het Koningrijk Italië, en de partij van het Jonge Italië vorderde met kracht de inlijving van het Pauselijk grondgebied in dat Koningrijk. In Maart 1861 verklaarde zelfs het Italiaansche Parlement de stad Rome de natuurlijke en onmisbare hoofdstad des Rijks. Zij evenwel, die een dieper inzicht hadden in den staat van zaken, gevoelden, dat de inlijving van den Kerkelijken Staat in het Koningrijk Italië en alzoo de opheffing van 's Pausen wereldlijk gezag, geenzins eene zuiver Italiaansche zaak was, maar in het nauwste verband stond met de belangen der R. Katholieke Mogendheden en vooral met de politiek van Frankrijk of liever van *Napoleon III*. De Italiaansche Regeering deed derhalve onder *Cavour* en zijn opvolger *Ricásoli* aan den Heiligen Stoel voorstellen, om op eene minnelijke wijze afstand te doen van de wereldlijke macht, doch te vergeefs. Zelfs *Napoleon III* wendde daartoe pogingen aan, doch werd met een „non possumus (wij kunnen niet)" afgewezen. Ook de bemoeiingen van Engeland bleven zonder gevolg. Eindelijk greep in 1862 de voortvarende partij in Italië, met *Garibaldi* aan het hoofd, naar de wapens, om met een leger vrijwilligers uit het zuiden des lands naar Rome op te rukken en deze stad te veroveren, opdat hun land zoowel van de Pauselijke heerschappij als van die der Franschen mocht worden bevrijd. De tusschenkomst der Italiaansche Regeering (onder *Ratazzi*), gevolgd door de gevangenneming van *Garibaldi* bij Aspromonte, maakte echter aan dien toeleg een einde. Zoo bleef het Romeinsche vraagstuk onopgelost en de Kerkelijke Staat eene bron van onrust en gevaar voor het jeugdige Italië. Eerst in het midden van 1864 knoopte *Napoleon III*, gekrenkt door de stijfzinnigheid van den Paus en lettende op het belang om Italië aan zich te verbinden, op nieuw onderhandelingen aan met de Italiaansche Regeering, welke de conventie van 15 September deden ontstaan. Hierdoor verplichtte Frankrijk zich, zijne hulpbenden binnen 2 jaren uit Rome terug te roepen, terwijl Italië beloofde, het Pauselijk gebied niet alleen onaangetast te laten, maar ook tegen alle aanvallen te beschermen. Voorts verklaarde Italië zich bereid, een billijk gedeelte der Pauselijke staatsschuld over te nemen en de vorming van een Romeinsch leger niet te verhinderen, indien het de veiligheid van Italië niet bedreigde. Daarenboven nam *Victor Emanuël* op zich, den regeeringszetel binnen 6 maanden van Turijn naar Florence te verplaatsen, waarmede echter de vrienden der Italiaansche eenheid weinig gediend waren, dewijl zij Rome als hoofdstad verlangden. Ook deze conventie loste het vraagstuk niet op; over hare uitlegging werd weldra getwist, terwijl de Pauselijke Regeering niet eens tot haar wilde toetreden, hoewel zij onbeschroomd gebruik maakte van de voordeelen, welke haar daarin werden toegekend. Tot het ontruimen van Rome en van het Pauselijk grondgebied werden wel is waar aanstalten gemaakt, doch zij bleef achter, toen Italië in 1866 den oorlog tegen Oostenrijk weder aanvaardde. Ja, *Napoleon* veroorloofde de vorming van een vreemdenlegioen van Fransche soldaten, dat in September 1866 uit Antibes

naar den Kerkelijken Staat werd overgebracht. Het Pauselijk leger was alzoo 12 tot 14 000 man sterk, toen het Fransche bezettingleger aftrok. Den 11den December verlieten de laatste soldaten van dat leger de stad Rome en de Fransche vlag werd van den Engelenburg weggenomen. Ook nu bleef de toestand van den Paus onveranderd. In een geheim consistorium van 29 October 1866 hield hij eene aanspraak, waarin hij nogmaals de verlorene gewesten van den Kerkelijken Staat terugvorderde en tevens verklaarde, dat hij des noods Rome verlaten en naar een ander land trekken zou, waar hij beter dan dáár zijn apostolisch ambt kon uitoefenen. Het is echter gebleken, dat deze bedreiging niet ernstig gemeend was.

Bij den aftocht der Franschen had de Italiaansche Regeering den Kerkelijken Staat met een militair cordon omgeven, om alzoo elken inval der revolutionairen te verhinderen. Ook het geheim comité der nationale partij te Rome (comitato Romano) maakte eene toespraak tot de Romeinen openbaar, waarin het den raad gaf om den verderen loop der zaken af te wachten. Zoo bleef de rust voorloopig ongestoord, en *Pius* kon den 29sten Juni 1867 met groote praal het achttiende eeuwfeest vieren van den dood der Apostelen *Petrus* en *Paulus*, waartoe 495 bisschoppen en vele andere geestelijken te Rome waren bijeengekomen. Daarbij werd echter met groote ergernis opgemerkt, dat geen enkele R. Katholieke Vorst verschenen was, terwijl de Wereldtentoonstelling er onderscheidene naar Frankrijks hoofdstad lokte. In het algemeen gevoelde de Curie zich niet op haar gemak, vooral omdat de bemoeiingen van *Antonelli*, om Frankrijk en Oostenrijk tot eene verklaring te bewegen, die een waarborg voor het bezit van Rome bevatten zou, vruchteloos bleven. De partij van den vooruitgang in Italië meende thans, dat het oogenblik gekomen was om met één slag een einde te maken aan de wereldlijke macht van den Paus. Onderscheidene proclamaties van het Nationaal Comité op 17 Juli, 7 September enz. gaven dat gevoelen te kennen, en *Garibaldi* plaatste zich aan het hoofd der beweging. Te Florence ontstond in het openbaar een Centraal Comité ten behoeve van die onderneming tegen Rome; het stond in betrekking met onderscheidene werfbureaux op het platte land. Nu echter openbaarde de Italiaansche Regeering eene betreurenswaardige zwakheid; zij waagde het niet om volgens de conventie van September en volgens den dringenden raad van *Napoleon* die beweging te beletten, — en nog minder die te bevorderen en te besturen. Het militair cordon aan de Romeinsche grenzen telde nauwelijks 15000 man en vormde, in verband met het terrein, eene ontoereikende macht. Tegen het einde van September vielen de vrijscharen in den Kerkelijken Staat en maakten er zich meester van eenige plaatsen; het opperbevel werd voorloopig gevoerd door *Menotti Garibaldi*. Doch de Pauselijke troepen boden een dapperen tegenstand en behaalden meermalen voordeelen op de aanvallers, zooals bij Lagnarea (5 October) en Nerola (18 October) en wierpen hen allengs terug over de grenzen. Een opstand te Rome op den 22sten October, waarbij de opstandelingen de kazerne Serristori, nabij het Vaticaan, voor de helft in de lucht deden vliegen, werd aanstonds gedempt. Op den 23sten October werd ook eene vrijschaar, onder *Enrico Cairoli* en meerendeels uit Romeinsche uitgewekenen bestaande, ten noorden van Rome, op den Monte-Parioli bij Acqua-Acetosa, waar zij stand hield, na een hardnekkigen strijd door de Pauselijke troepen in de pan gehakt. Gevaarlijker echter werd de opstand, toen *Garibaldi* zelf het kommando op zich nam en met ongeveer 5000 vrijwilligers tot onder de muren van Rome voorwaarts rukte. Den 26sten October maakte hij zich meester van het stadje Monte-Rotondo (1½ uur gaans van Rome) en daags daarna verscheen zijne voorhoede voor de poorten der eeuwige stad. Hij gevoelde zich echter niet sterk genoeg om eene overrompeling te wagen en hoopte vruchteloos op een oproer binnen de vest. Inmiddels breidde de opstand in de overige deelen van den Kerkelijken Staat zich onophoudelijk uit. De Pauselijke troepen hadden bevel ontvangen zich te Rome te vereenigen, zoodat zij terugtrokken voor de vrijscharen onder *Nicotera*, *Acerbi* enz., die overal over de grenzen trokken. Heinde en ver wapperde de Italiaansche driekleur en in de grootere plaatsen werden reeds volksstemmingen gehouden, die de vereeniging van den Kerkelijken Staat met het Koningrijk Italië verkondigden.

Te midden van deze moeielijke omstandigheden had *Pius IX* geen verzoek om hulp gericht tot de R. Katholieke Mogendheden, maar een „Encyclica" gezonden aan al de bisschoppen der R. Katholieke Christenheid (17 October), waarin hij aan hen en aan alle geloovigen kennis gaf van den treurigen toestand en van het dreigend gevaar, waarin hij zich bevond. Doch ook zonder dit schrijven was de Ultramontaansche clerus en waren de gestreng-R. Katholieke volken gebelgd over den nieuwen roof, aan de Kerk gepleegd. Met het oog hierop besloot *Napoleon III*, hoewel ongaarne en na lange aarzeling, tot eene nieuwe tusschenkomst. Den 28sten October verscheen een eskader van Fransche transportschepen voor Civita Vecchia, en nadat de ontscheping door stormachtig weder vertraagd was, trokken de eerste twee Fransche bataljons den 30sten des avonds te vijf ure binnen Rome, waar zij door de Curie met uitbundige vreugde, maar door de bevolking met een somber stilzwijgen werden ontvangen. Op denzelfden dag omstreeks den middag hadden de geregelde troepen van het Italiaansche leger onder generaal *Cialdini* op 4 plaatsen de grenzen van den Kerkelijken staat overschreden. Waar zij verschenen, werden de vernielde Pauselijke wapens hersteld, en de Italiaansche gezant *Nigra* maakte te Parijs bekend, dat Italië de volksbesluiten ten gunste der annexatie niet aannam. *Cialdini* eischte voorts van *Garibaldi*, dat hij achter de Italiaansche troepen zou terugtrekken; doch deze had zich in Monto-Rotondo en in Mentana met barrikaden verschanst en verklaarde in een dagorder van 1 November, „dat hij alleen, als Romeinsch generaal met volmacht van de eenige wettige Regeering der Romeinsche Republiek (van 1849), het recht had, hier op zijn

eigen grondgebied de wapens te voeren". Eerst den volgenden dag nam *Garibaldi* het besluit van zijne onderneming af te zien en terug te trekken. Het was echter te laat. De Pauselijke generaal *Kanzler* met 3 000 man, die den 3den November vroeg in den ochtend uit Rome waren getogen, ontmoette op den middag de troepen van *Garibaldi* bij Mentana. Deze streden met de woede der vertwijfeling en de Pauselijke troepen waren op het punt om te bezwijken, toen eene brigade van 2 000 man Franschen onder den generaal *Polhès* verscheen en de kans deed keeren. „Het chassepôtgeweer heeft wonderen gedaan" schreef generaal *Failly* naar Parijs. De vrijscharen lieten omstreeks 600 dooden en 200 gewonden op het slagveld achter, terwijl de Pauselijke troepen slechts 20 dooden en 123 gewonden en de Fransche niet meer dan 2 dooden en 36 gewonden vermeldden. Ongeveer 1 400 soldaten van *Garibaldi* toefden dien nacht te Mentana en gaven in den morgen van den 5den November zich krijgsgevangen. De overigen, ten getale van ongeveer 4 000, trokken onder aanvoering van *Garibaldi* naar de grenzen van het Koningrijk Italië en werden hier ontwapend. Ook de geregelde Italiaansche troepen moesten op bevel van *Napoleon III* aanstonds den Kerkelijken Staat ontruimen (5 November). Nadat het Pauselijk gezag overal hersteld was, keerde het grootste gedeelte der Fransche troepen naar Frankrijk terug; er bleef echter eene Fransche bezetting in het sterk bevestigde Civita Vecchia. Een voorstel van *Napoleon III*, om over het Romeinsche vraagstuk eene Europeesche conferentie te houden, vond geen bijval, en dit was der Curie hoogst aangenaam. Zij gevoelde zich volkomen gerustgesteld omtrent de wereldlijke heerschappij van den Paus-Koning, nadat de Fransche minister *Rouher* den 5den December 1867 onverbloemd in het Wetgevend Lichaam verklaard had, „dat Frankrijk begeerde, dat Rome en Italië naast elkander zouden staan, en dat Italië zich nooit — neen nooit! — van Rome zou meester maken." Tot nadere opheldering voegde *Rouher* er bij, dat hij met Rome het toenmalig Pauselijk gebied in zijn geheelen omvang bedoelde, terwijl daardoor tevens de hoop op eene volledige restauratie van den Kerkelijken Staat verijdeld werd.

Op aandringen van Frankrijk had de Pauselijke Regeering de krijgsgevangen soldaten van *Garibaldi* aan den Koning van Italië uitgeleverd, met uitzondering van die, welke op het grondgebied van den Kerkelijken Staat geboren waren. Vele ambtenaren werden van hunne posten ontzet, en de minister van Binnenlandsche Zaken, monsignore *de Witten*, bepaalde den 30sten November 1867, dat de goederen van allen, die aan den opstand deel genomen hadden, verbeurd verklaard zouden worden. Toen echter na zijn dood *Antonelli* zich voorloopig met de portefeuille belastte, werd dat besluit opgeheven (3 Februari). Tegen de Octobergevangenen (deelnemers aan den opstand te Rome van 22 October) werd een procès gevoerd, en den 27sten September 1868 sprak men het vonnis uit over de eerste groep. Twee van hen, namelijk *Giuseppe Monti* en *Gaëtano Tagnetti* werden ter dood en de overigen tot levenslange en afschuwelijke galeistraf veroordeeld. Nadat de Paus zelf de beide doodvonnissen bekrachtigd had, werden zij den 24sten November voltrokken. Deze terechtstellingen verwekten algemeenen wrevel; het Italiaansche Parlement gaf dien in een votum te kennen, en Koning *Victor Emanuël* zond generaal *Marozzo della Rocca* naar Rome, om *Pius IX* van eene verdere toepassing der doodstraf te doen afzien. De Paus ontving den gezant zonder hem een bepaald antwoord te geven, doch na dien tijd werden geene doodvonnissen over gemelde beschuldigden uitgesproken; de tweede en derde groep kwam vrij met galei- en gevangenisstraf. Ook volgde bij het halve eeuwfeest der priesterwijding van *Pius IX* (11 Maart 1869) eene gedeeltelijke amnestie voor staatkundige overtreders. Inmiddels beijverde zich de Curie om het Pauselijk leger te versterken en in beteren staat te brengen, waartoe een oefeningskamp bij Rocca di Papa werd aangewezen. Voor het overige hield men te Rome zich bezig met aanstalten voor het Groot Oecumenisch Concilie (zie *Vaticaansch Concilie*), hetwelk aldaar den 8sten December 1869 geopend werd. De aanzienlijke kosten dezer vergadering brachten de geldelijke aangelegenheden van den Kerkelijken Staat nog meer in verwarring, terwijl ook zijn crediet in het buitenland was uitgeput. Zelfs *Rothschild* wilde in Mei 1870 geene leening sluiten van slechts 60 millioen lire, waarvoor het grondeigendom der Kerk tot waarborg zou strekken.

Het uitbarsten van den Fransch-Duitschen Oorlog maakte echter eerlang een einde aan de wereldlijke macht van den Paus. De Fransche bezettingtroepen werden naar Frankrijk ontboden en scheepten den 30sten Juli zich in te Civita Vecchia, waarna Pauselijke soldaten deze vesting in bezit namen. Ook in het legioen van Antibes ontstond eene bedenkelijke gisting: vele soldaten begeerden hun ontslag, om naar Frankrijk terug te keeren, en het aantal kompagnieën versmolt van 12 tot 2. Vruchteloos zocht *Antonelli* ondersteuning bij Oostenrijk en bij Pruisen, zoodat de Paus zich onbeschermd tegenover den Koning van Italië bevond. Wèl had de Italiaansche Regeering in eene nota van 4 Augustus aan het Fransche Kabinet beloofd, dat zij met nauwgezetheid de verplichtingen zou nakomen, voortvloeiende uit de conventie van 15 September 1864, — maar toen het tweede Keizerrijk ineenstortte, nam *Victor Emanuël* het besluit om gevolg te geven aan den wensch der vooruitgangspartij, die met heftigheid aandrong op het bezetten van Rome. Een eigenhandig schrijven des Konings aan *Pius IX* (8 September) stelde dien maatregel voor als „eene onvermijdelijke noodzakelijkheid voor de veiligheid van Italië en van den Heiligen Stoel." Graaf *Ponza di San Martino* ontving den last, om dezen brief aan den Paus te overhandigen en tevens eene overeenkomst te bespreken, volgens welke de Paus, behalve andere voorrechten, de volle souvereiniteit en jurisdictie over een bepaald gedeelte van Rome behouden zou. Nadat *Pius IX* den gezant ontvangen, maar zijne voorstellen van de hand gewezen had, werd nog op denzelfden dag (11 September) aan het Italiaansche leger be-

vel gegeven om den Kerkelijken Staat binnen te rukken. De Pauselijke troepen weken achterwaarts voor de overmacht en de landelijke bevolking bleef onverschillig. Den 16den September opende de vesting Civita Vecchia na een beraad van een half etmaal de poorten voor generaal *Bixio*. Den 19den September verscheen generaal *Cadorna* met de Italiaansche hoofdmacht vóór de muren van Rome en eischte de overgave der stad. De Pauselijke generaal *Kanzler* gaf een weigerend antwoord; doch zoodra na een kanonvuur van 5 uren eene bres geschoten was bij Porta Pia, hield op 's Pausen bevel alle weêrstand op, en de Italiaansche troepen, met gejuich door de ingezetenen begroet, namen haar in bezit, met uitzondering van bovenvermeld gedeelte (de Leonische Wijk). Doch nu ontstonden hier oproerige bewegingen, zoodat *Pius IX* zelf verlangde, dat ook dit door den Koning van Italië zou worden bezet (22 September). De Pauselijke soldaten werden nu ontwapend en gedeeltelijk naar huis gezonden, gedeeltelijk naar Civita Vecchia gebracht. Eene algemeene volksstemming over de annexatie had daarna plaats op den 2den October; de uitkomst was dat 133 681 er vóor en 1 507 er tegen stemden, en toen volgde den 9den October 1870 het besluit van *Victor Emmanuël II*, waarbij geheel het Pauselijk gebied in het koningrijk Italië werd ingelijfd, zoodat de Kerkelijke Staat ophield te bestaan en het Patrimonium Petri thans de Italiaansche provincie Rome vormt met 6 districten. Het protest, door den cardinaal-staatssecretaris *Antonelli* den 21sten September aan de vertegenwoordigers der buitenlandsche Mogendheden gezonden, bleef zonder gevolg, alsmede dat van *Pius IX*, gericht aan alle cardinalen, en zijne encyclica van 1 November 1870, voor alle bisschoppen der R. Katholieke bestemd, waarin allen, die tot de inlijving van den Kerkelijken Staat medegewerkt hadden, in den ban werden gedaan.

De Kerkelijke Staat grensde vóor 1860 in het noorden aan het Lombardisch-Venetiaansch Koningrijk en aan de Adriatische Zee, in het oosten aan deze Zee en aan het Koningrijk der beide Siciliën, in het zuiden aan dit Koningrijk, aan de Middellandsche Zee en aan het Groothertoghom Toscane, en in het westen aan dit Groothertogdom en aan het Hertogdom Módena. Hij bestond uit 20 provinciën (delegatiën), namelijk de Comarca van Rome, Bologna, Ferrara, Forti, Ravenna, Urbino en Pesaro, Velletri, Ancona, Macerata, Camerino, Fermo, Ascoli, Perugia, Spoleto, Riëti, Viterbo, Orviëto, Civita Vecchia, Frosinone en Benevento, en telde op ongeveer 750 □ geogr. mijl ruim 3 millioen inwoners. Aan het hoofd van den Kerkelijken Staat bevond zich de Paus-Koning als gekozen vorst. Als cardinaal moest hij de handhaving van eenige inzettingen bezweren, welke men als eene soort van grondwet kon beschouwen. Hij werd ter zijde gestaan door het Collegie van Cardinalen (Collegio Sacro), hetwelk ongeveer 70 leden telde. Dit zorgde in de eerste plaats voor de belangen der geheele R. Katholieke Christenheid. Voorts was het bestuur van den Kerkelijken Staat door een motu propio van den Paus op den 12den September 1849 op nieuw op een hiërarchischen grondslag georganiseerd. In 1860 (zie boven) werden aan den Kerkelijken Staat 15 provinciën ontrukt, zoodat alleen de Comarca van Rome, Viterbo, Civita Vecchia, Velletri en Frosinone — 214 □ geogr. mijl met ongeveer 700 000 inwoners — overbleven, tusschen het Koningrijk Italië en de Tyrrheensche Zee gelegen.

Kerkelijken tucht (disciplina ecclesiastica) noemt men het geheel van die middelen, waardoor de Kerk (het kerkgenootschap, de kerkelijke gemeente) hare leden verplicht tot een onberispelijken wandel en tot gehoorzaamheid aan hare verordeningen. Zulke middelen zijn de ban, het opleggen van boete, het ontzeggen van kerkelijke voorrechten enz.

Kerkeraad noemt men in het algemeen het lichaam van uit en door de leden eener kerkelijke gemeente gekozene personen, die voor de belangen dier gemeente moeten waken. De kerkeraad vertegenwoordigt de gemeente en bestaat veelal uit kerkvoogden, die voor het geldelijke beheer der gemeente, uit ouderlingen, die voor de zuiverheid der leer, en uit diakenen, die voor de ondersteuning der behoeftigen zorgen. Intusschen is de samenstelling der kerkeraden bij verschillende kerkgenootschappen en in verschillende landen zeer verschillend. Niet in alle kerkeraden vindt men ouderlingen en niet in alle gemeenten is de predikant lid van den kerkeraad.

Kerkgeschiedenis. De geschiedenis van het Christendom en van de Christelijke Kerk maakt een deel uit van de beschavings- en godsdienstgeschiedenis in het algemeen, doch wordt gewoonlijk tot de godgeleerde wetenschap gerekend. Zij dient namelijk tot een juist begrip van den oorspronkelijken toestand der Kerk en van hare verdere ontwikkeling. Immers uit het verleden is het heden voortgevloeid, en men kan alzoo de kerkgeschiedenis beschouwen als het wetenschappelijk zelfbewustzijn der Kerk omtrent hare eigene geschiedkundige ontwikkeling. Het juiste verstand der kerkgeschiedenis hangt natuurlijk af van het denkbeeld, hetwelk men zich gevormd heeft van het wezen der Kerk in het algemeen, want zij bevat de geschiedkundige veranderingen, welke dat denkbeeld ondergaan heeft. Men kan trouwens met betrekking tot het schrijven der kerkgeschiedenis verschillende tijdperken aanwijzen. De aloude Katholieke beschouwing dier geschiedenis wordt vertegenwoordigd door den „Vader der Kerkgeschiedenis", *Eusebius* van Caesaréa. Volgens hem is de geschiedenis der Kerk eene aaneenschakeling van goddelijke wonderen, welke een aanvang nemen met de wonderbare menschwording van Gods Zoon en eindigen zullen met zijne zichtbare terugkomst. Als uit den hemel op de aarde nedergedaald, noemt men de Kerk terecht het Koningrijk Gods in tegenoverstelling van het rijk des Duivels of der wereld. Als een onbegrijpelijk wonder, is zij ook niet onderworpen aan de geschiedkundige ontwikkeling van het onvolkomene tot het meer volmaakte, en daar zij van een langer bestaan op aarde geen voordeel, maar slechts nadeel verwachten kan, worden alle veranderingen, die zij ondergaat, door buiten haar aanwezige machten veroorzaakt, — door de Joden en Heidenen, die de geloovigen ver-

volgen, of door valsche broeders, die door hunne ketterijen de reine leer verontreinigen. Zulke gevaren worden veroorzaakt door den Duivel, om op die wijze de Bruid van *Christus* te bezoedelen. De Kerk is echter wegens haren bovennatuurlijken oorsprong volmaakt en sedert den tijd der Apostelen in leer en instellingen onveranderlijk, zoodat het er slechts op aan komt, de Apostolische overlevering te handhaven. In denzelfden geest, maar tevens met bijzonderen nadruk op het kerkelijk gezag, als de door God verordende steunpilaar van de waarheid des heils, werd ook in de middeneeuwen de kerkgeschiedenis geschreven, alsook na het Concilie van Trente door de R. Katholieken. Volgens deze is de kerkelijke overlevering, althans in hare leer, sedert den tijd der Apostelen onveranderlijk dezelfde gebleven. Dit standpunt was vooral dat van *Caesar Baronius*, die voor zijne „Annalen" gebruik maakte van het archief te Rome, ten einde tegenover de critiek der Protestanten niet alleen de zuiverheid en ongeschondenheid van het R. Katholieke dogma, maar bovenal de apostolische stichting van het episcopaat en van het Pauselijk gezag te handhaven.

Daarentegen poogde het oudere Protestantismus in de „Maagdenburger Centuriën" het recht der Hervorming te betoogen door te wijzen op het verval der R. Katholieke Kerk van hare oorspronkelijke volkomenheid en op hare van eeuw tot eeuw toenemende verdorvenheid. Met scherpe critiek vermelden de „Centuriën" de allengs ingeslopene veranderingen in de leer en inrichting der Kerk en het gedeeltelijk ontstaan van hare toenmalige gesteldheid, hoewel daaraan door den geleerden *Baronius* menige terechtwijzing wordt toegediend. Maar terwijl de schrijvers der „Centuriën" de reinheid der Kerk plaatsen in de zuiverheid der leer, in de door God ingegevene geschriften der Apostelen met smettelooze volkomenheid verkondigd, beproeven zij tevens het onmogelijke, namelijk om de Luthersche leer als de oorspronkelijk-Christelijke voor te stellen. Ook volgens hun gevoelen zou er dus geene ontwikkeling zijn, maar slechts eene toenemende verdorvenheid. Het bovenzinnelijk begrip van Kerk wordt gehandhaafd en alle verdorvenheid, evenals bij de R. Katholieken, op rekening van den Duivel gesteld. Het groote verschil is daarin gelegen, dat elke der partijen hare eigene leer voor de beste houdt. — In strijd met deze dogmatische behandeling der kerkgeschiedenis hecht daarentegen het Piëtismus, vertegenwoordigd door *Gottfried Arnold*, den schrijver der „Unparteiischen Kirchen- und Ketzerhistorie", het meeste gewicht aan het practische Christendom en ziet de verdorvenheid juist dáár, waar de rechtzinnige Lutherschen niets anders dan volmaaktheid bewonderen, namelijk in de scholastieke godgeleerdheid en in de dogmatische haarkloverijen. Het ideaal van deze vrije, practische vroomheid, ontdaan van schoolschen twist en dweepzieke drijverij, vindt echter het Piëtismus in de Apostolische eeuw, terwijl het in de volgende eeuwen de ketters in bescherming neemt, die door de kerkelijke godgeleerdheid werden vervolgd. Ook hier is dus het schrijven der kerkgeschiedenis nog verbonden met een strijd tegen zekere partij. Langzamerhand echter ontstond de kerkgeschiedenis als een eenvoudig en aaneengeschakeld verhaal van feiten, steunende op een nauwkeurig onderzoek der bronnen. Bij den vermaarden *Johann Lorenz von Mosheim* zien wij dat onderzoek verbonden met een schrander oordeel en met eene sierlijke voorstelling; hij behandelt evenwel de kerkgeschiedenis meer als staatsman dan als godgeleerde, daar hij de Kerk als een staatkundig genootschap beschouwt en alzoo den weg volgt, die bij de behandeling der algemeene geschiedenis wordt ingeslagen. Het rationalismus, vertegenwoordigd door *Semler*, *Planck*, *Henke* en *Spittler*, ging nog een stap verder en wees op de gestadige verandering der gevoelens over godsdienstige aangelegenheden, ten einde op geschiedkundige gronden recht te verwerven, om de toevallige en vergankelijke leerstellingen als bijzaken te beschouwen en alleen de zuivere zedeleer vast te houden. Tevens ontstond de pragmatische methode, als de hoogste kunst der geschiedbeschouwing geprezen en daarin bestaande, dat men alle gebeurtenissen, karakters en daden psychologisch zocht te verklaren, zoodat men overal een weldoordacht plan opmerkte, maar tevens, als de geschiedschrijver van zijn standpunt tegen de historische personen partij trok, enkel onzuivere beweegredenen, heerschzucht, eergierigheid, misbruik van onkunde of het bijgeloof van anderen enz. aanwees. Ook deze methode bleef ver van de rechtvaardigheid verwijderd, daar zij doorgaans aan de persoonlijke sympathie en antipathie des geschiedschrijvers dienstbaar werd gemaakt.

Eerst laat kwam men op een beteren weg. Had het rationalismus enkel gelet op toevallige gevoelens en voorvallen en het ideale in de Kerk geheel over het hoofd gezien, de nieuwere kerkgeschiedenis poogde 's menschen streven onder den invloed van dat ideale in een behoorlijk licht te plaatsen. Daar men echter de betrekking tusschen God en den mensch nog altijd als iets uitwendigs beschouwde, zoodat de geschiedenis der Kerk, hoewel goddelijk in haren oorsprong, menschelijk was in hare ontwikkeling, keerde men terug tot een gematigd supranationalismus. In dien geest beschreef *August Neander* de kerkgeschiedenis als de voorstelling der nederdaling van een nieuw, bovenzinnelijk, goddelijk leven in den mensch en zocht aan te wijzen, hoe het ééne Christelijke beginsel hemelsbreed verschillende gemoederen had bezield. Doch ook nu vertoonde zich de eeuw der Apostelen in het heerlijkst licht, terwijl de kerkgeschiedenis der latere eeuw een tafereel opleverde van gestadigen strijd over velerlei gevoelens. Hij moest daarin eene betreurenswaardige eenzijdigheid zien, zoodat hij zich hoofdzakelijk bij de stichtelijke zijde der kerkgeschiedenis bepaalde. Een anderen weg volgde *Gieseler*, die zich door een scherpzinnig onderzoek der bronnen onderscheidt, — alsmede *Hase*, die de uitingen van den Christelijken geest in den loop der eeuwen in een beknopt aesthetisch tafereel wist samen te vatten, — voorts *'Niedner*, en vooral *Chr. F. Baur*, die de algemeene regels der geschiedvorsching ook op de kerkgeschiedenis toepaste. Tegenover het supranaturalistisch standpunt van *Neander* handhaafde *Baur* het er-

kennen van het goddelijke in den mensch en het aanwijzen van de noodzakelijkheid der geschiedkundige feiten, gelijk die in de idee van Kerk en in de ontwikkeling van die idee gelegen is. Hij stelde de feiten voor, afgescheiden van hun ieerstellig gewicht, in verband met hunne oorzaken en gevolgen. Zijne methode gedoogt niet, dat men de onverklaarbaarheid der gebeurtenissen door het aannemen van wonderen uit den weg ruime, maar zij wil, dat men het bijzondere uit het algemeene toelichte en rekening houde met de macht des geestes, die zich in de geschiedenis openbaart. Men kan aan deze methode wellicht ten laste leggen, dat zij het algemeene te zeer op den voorgrond plaatst en veeleer tot het schrijven van eene wijsbegeerte der kerkgeschiedenis dan van een geschiedkundig verhaal aanleiding geeft, doch zijne beginselen zijn voorzeker juist en hunne toepassing is voor de geschiedenis van die tijden der Kerk, die met een sluier van wonderen waren bedekt, van uitstekende gevolgen geweest. Ook het op den achtergrond schuiven van het godsdienstig element, waarvan hij alleen het zedekundig gedeelte in aanmerking nam, levert eene gewenschte tegenstelling tegen de stichtelijke geschiedbeschouwing van *Neander*. Het valt intusschen niet te ontkennen, dat de Kerkgeschiedenis nog verre verwijderd is van de hoogte, waartoe de geschiedenis van Staten en volkeren en die der beschaving in onzen tijd gerezen zijn. Eigenlijk heeft men uit de laatste dagen weinig anders dan vruchten van nasporingen op een bepaald veld der kerkgeschiedenis, levensbeschrijvingen van uitstekende personen in de lijst van hun tijd enz. Het is te wenschen, dat de daardoor geleverde bouwstoffen eerlang mogen dienen tot het samenstellen eener kerkgeschiedenis, die in vorm en inhoud aan de eischen der hedendaagsche wetenschap beantwoordt.

Inmiddels hebben zich in de laatste jaren vele bekwame mannen bij de kerkgeschiedenis bepaald en de vruchten van hunne studie wereldkundig gemaakt. Slechts op enkele van deze kunnen wij de aandacht vestigen. Wij noemen: „Die Kirchengeschichte in Bildern (1878—1880, 2 dln)" van *Schumann*, — „Die Kirche Christi und ihre Zeugen, oder die Kirchengeschichte in Biographien (laatste uitgave 1864—1877, 12 dln)" van *Böhringer*, — „Abrisz der gesammten Kirchengeschichte(1876—1882)" van *Johann Jakob Herzog*, — „Handbuch der Kirchengeschichte (1881, 2 dln)" van *H. Schmid*, — „Lehrbuch der Kirchengeschichte (8ste druk, 1880, 2 dln)" van *J. H. Kurtz*, — „Nachgelassene Vorlesungen (1874—1878, 2 dln)" van *Henkes*, — „Neueste Dogmengeschichte (1881)", door *H. Zeller* uit de nalatenschap van *Landerer* ter perse gelegd, — „Handbuch der neuesten Kirchengeschichte (3de druk, 1880)" van *Nippold*, — „Beiträge zu einer Geschichte der römischen Christengemeinde (1880)" van *Neubauer*, — „Les catacombes de Rome (1881)" van *Roller*, — „The emperor Julian, Paganism and Christianity (1879)" van *Rendall*, — „Valdo ed i Valdesi avanti la reforma (1880)" van *Comba*, — „Geschichte des Kirchenstaats (1880—1882, 2 dln)" van *Brosch*, — „Geschichte des Pietismus (1880)" van *Ritschl*, — en „Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformierten Kirche, namentlich der Niederlände (1880)" van *H. Heppe*.

Kerkgezang en **Kerkmuziek**, zie *Muziek*.

Kerkhervorming, zie *Hervorming*.

Kerkhoven. Onder dezen naam vermelden wij eenige Nederlandsche dichters, namelijk:

Jan Willem Kerkhoven, geboren in de eerste helft der 18de eeuw. Hij schreef de treurspelen: „Hadewig (1755)" en „Acontius (1758)", benevens eene „Rouwklagt over het swaar verlies, de Nederlanden overgekomen den 22sten October 1751 door het onverwagt sterfgeval van Z.D.H. W. C. H. Friso, erfstadhouder enz. (1751, in plano)".

Theodorus Johannes Kerkhoven, geboren te Amsterdam den 2den Februari 1789. Hij bleef er steeds werkzaam en overleed aldaar den 18den Juni 1857. Hij schreef: „Gedichten (1825, 2 dln)", welke vooral van zijne vaderlandlievende gezindheden getuigen.

P. F. van Kerkhoven, geboren te Antwerpen den 11den November 1818. Hij onderscheidde zich als een gevoelvol dichter, zooals blijkt uit zijne: „Balladen en gedichten (1846)", en overleed reeds den 1sten Augustus 1857.

Kerkoek, de hoofdstad eener liwa in het Turksche ejaleet Bagdad, ten zuidoosten van Mossoel, rondom een heuvel gebouwd, waarop zich weleer eene vesting verhief en thans nog eene moskee verrijst, waarin zich volgens veler geloof het graf van den profeet *Daniël* bevindt, waarheen de Israëlieten ter bedevaart gaan, telt ongeveer 15000 inwoners en is de stapelplaats der voortbrengselen van zuidelijk Koerdistan.

Kerkrecht. Men verstaat hieronder het recht, dat geldt voor de Kerk, en wel voor de Christelijke, speciaal de R. Katholieke Kerk. Het oudste recht van dien aard, het Canonieke recht, ontwikkelde zich gedurende de eerste eeuwen van het Christendom in den boezem der Kerk uit de besluiten van de Christelijke gemeenten en de uitspraken van de hoofden der Kerk, de bisschoppen. Ze betroffen niet alleen zuiver kerkelijke of geloofszaken, maar allengs breidden zij zich uit tot onderwerpen van niet zuiver kerkelijken, maar ook maatschappelijken aard, vooral tot alles wat in betrekking stond met het huwelijk, de vererving bij testament en de overeenkomsten, wier bestaan, in geval van ontkenning, slechts door den eed bevestigd kon worden. Het Canoniek recht verdrong op dat terrein meer en meer het wereldlijk, het Romeinsch recht, zoowel in 't burgerlijk als in het strafprocès. Er ontstond uit dat dubbele recht eene tweevoudige rechtspraak: men kon terechtstaan voor den wereldlijken of voor den geestelijken rechter; eene derde soort, zaken van *gemengden* aard, behoorde tot de bevoegdheid zoowel van den éenen rechter als van den anderen. Toen na *Constantijn* de Christelijke godsdienst de godsdienst van den Staat was geworden, kregen de besluiten van de Conciliën volkomene kracht van wet, en zoo vormden zij langzamerhand een volledig recht, dat gold naast het Romeinsche, aangevuld en verbeterd door de Decretalen van de Pausen. Het hield voorschriften in, zoowel van zuiver kerkelijken aard, als van zuiver burgerrechtelijk, strafrechtelijk karakter en

van procèsvormen. De voorschriften werden vereenigd in het *Corpus juris canonici clausum*, zonder evenwel ooit een afgerond geheel van in elkander grijpende rechtsbepalingen te behelzen; hoewel in zoo verre wel gecodificeerd, was het toch niet de uitdrukking van een zelfstandig gesystematiseerd recht; het was en bleef een *gerecipieerd* recht, dat is, een recht, dat slechts gold in zooverre door zijne voorschriften inbreuk werd gemaakt op het *gemeene* en het *Romeinsche* recht. Het was een subsidiair recht, evenals het Romeinsche; doch het had boven dit recht den voorrang, zoodat zijne uitspraken eerder in aanmerking kwamen ter beslechting van quaestiën, dan die van het Romeinsche. Hoewel de laatste meening niet door alle deskundigen omhelsd wordt, zoo spreekt in haar voordeel toch vooral de omstandigheid, dat in Duitschland de vreemde wetgevingen, in de Italiaansche Staten geldig verklaard en in de rechtsscholen aldaar geleerd, werden gerecipieerd, en dat ook volgens de leer van de Glossatoren (zie aldaar) en Postglossatoren aan het Canonieke recht, als het jongste, de voorrang toekwam boven het Romeinsche recht. — Het tegenwoordig *kerkrecht*, in engeren zin dan het Canonieke, noemt men de verzameling der voorschriften, bepalingen en wetten, die betrekking hebben op de *Kerk*. Het wordt verdeeld in een *natuurlijk kerkrecht* (*jus ecclesiasticum naturale*), dat uit den aard en het wezen der Kerk en uit de algemeene gronden van natuurrecht en zedeleer wordt afgeleid, en in een *positief kerkelijk recht* (*jus ecclesiasticum positivum*), dat zich openbaart in de bepalingen der kerkelijke wetgeving; verder, in een *algemeen*, dat voor de geheele Kerk geldend is, en in een *bijzonder* kerkelijk recht, dat alleen voor een bijzonder kerkgenootschap of voor afzonderlijke gemeenten van kracht is. De bronnen van het kerkrecht zijn in de R. Katholieke Kerk vooral het zoo even behandelde Canonieke recht, de pauselijke en bisschoppelijke bullen en breves, de bepalingen der Conciliën, vooral van dat van Trente, en de met afzonderlijke Vorsten of Staten gesloten concordaten. De Protestantsche Kerk volgde aanvankelijk mede zoo veel mogelijk het Canonieke recht, maar week allengs daarvan af, en afzonderlijke kerkordeningen of landsplakkaten traden daarvoor in de plaats. De geschiedenis van het kerkrecht der Nederlandsche Hervormde Kerk laat zich in vier tijdperken verdeelen: 1. van de Hervorming tot de Dordtsche Synode; 2. van de Dordtsche Synode tot de omwenteling van 1795; 3. van de omwenteling van 1795 tot 1848, en 4. van 1848 tot onzen tijd.

De bronnen van dit recht zijn voor oudere tijdperken de symbolische en liturgische geschriften der Hervormde Kerk, de verschillende provinciale, later nationale kerkordeningen, de synodale en klassikale resolutiën, de landsplakkaten en de Staatsresolutiën. De kerkelijke organisatie van 1816 is vervat in het Algemeen Reglement op het bestuur der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden van dat jaar en in de daarop gegronde bijzondere reglementen. Van de tegenwoordige kerkelijke Wetgeving is het Algemeen Reglement van 1852 de grondslag.

Kerkroof, of nauwkeuriger kerkdiefstal, is een misdrijf, dat reeds bij de oude volken bekend is. Het Mozaïsche recht straft roof van heilige zaken in enkele gevallen met steeniging; bij de Atheners stond op tempelroof de doodstraf. Het Romeinsch recht definieert *sacrilegium* als wegneming van eene heilige zaak; soms werd het met den dood gestraft. De Duitsche volksrechten beschouwden oorspronkelijk den diefstal van eene *gewijde* zaak of van eene niet gewijde zaak uit eene heilige plaats als een misdrijf met eene verzwarende omstandigheid, waarop eene hoogere boete moest toegepast worden; de invloed van het veldwinnend kerkrecht verhief het tot een specifiek misdrijf, ten gevolge waarvan het in het breede behandeld en naar omstandigheden met zwaarder of minder zware straffen werd bedreigd in het wetboek van *Karel V*, de *Constitutio Criminalis Carolina* van 1555. De strafrechtleeraren van den nieuweren tijd verwerpen den naam kerk*roof*, omdat algemeen aangenomen is in de jongere theorieën van Strafrecht, dat *roof* is *diefstal* met *geweld tegen den persoon;* de kerkdief bedoelt gewoonlijk zulk geweld niet, omdat het misdrijf meestal gepleegd wordt in onbewoonde gebouwen. Zij handhaven het misdrijf ook niet als een specifiek strafbaar feit, maar behandelen het als gewonen diefstal met eene verzwarende omstandigheid, die haren grond vindt in de hoogere bescherming, den hoogeren vrede, die de gewijde zaken en gewijde plaatsen in het oog van het publiek genieten en waarop zij dus ook van wege den Staat aanspraak kunnen maken. Er valt veel te zeggen voor de beschouwing, dat de diefstal van eene heilige of gewijde zaak of van eene zaak uit eene heilige of gewijde plaats een misdrijf is, dat om die bijkomende omstandigheid zwaarder gestraft dient te worden.

De kerkdief openbaart een bijzonderen overmoed en legt verachting aan den dag voor zaken of plaatsen, die in het oog van anderen eene bijzondere vereering genieten. Die vereering kan opgezweept worden tot dweepzucht en de bijzondere bescherming kan het middel worden tot wreede geloofsvervolging, wanneer het clericalismus zich van de hartstochten meester maakt en daaraan uiting verleent in overdreven gestrenge wetsbepalingen, waarvan een sprekend voorbeeld wordt gegeven in de wet, uitgevaardigd onder het clericale bestuur van *Karel X* in Frankrijk, getiteld „du sacrilège". Eéne der eerste daden van de Julirevolutie van 1830 was de afschaffing van die wet. Zij was eene aanvulling van den Code Pénal van 1810, die in hoofdzaak thans nog bij ons het strafrecht regelt. De kerkdiefstal als zoodanig is bij ons onbekend. De Code Pénal bedreigt wel eene afzonderlijke straf tegen: „het bespotten met woorden of gebaren van voorwerpen van eeredienst in de plaatsen, die tot het uitoefenen van den eeredienst geschikt zijn of gebruikt worden", maar roof of diefstal van dergelijke voorwerpen wordt er niet in vermeld.

Kerkvaders (Patres ecclesiae) noemt men de leeraars en schrijvers der oude Christelijke Kerk, wier geschriften beschouwd worden als doordrongen van de rechtzinnige leer. De kennis van hunne lotgevallen en van hunne wer-

ken vormt den inhoud van eene afzonderlijke wetenschap, namelijk van de „patristiek”. De waarde dier geschriften is zeer verschillend, alsmede hun inhoud. Men heeft er van apologetische, polemische, leerstellige, zedekundige, historische en stichtelijke strekking. De beroemdste Grieksche kerkvaders zijn: *Clemens Alexandrinus*, *Orígenes*, *Irenaeus*, *Athanasius*, *Basilius de Groote*, *Gregorius van Nyssa*, *Gregorius van Nazianze* en *Chrysóstomus*, — en de beroemdste Latijnsche: *Tertullianus*, *Cyprianus*, *Ambrosius*, *Hilarius*, *Augustinus*, *Hiërónymus* en *Gregorius de Groote*. De beste verzamelingen van de geschriften der Kerkvaders zijn: „Maxima bibliotheca veterum patrum (Leiden, 1677, 27 dln)”, en „Bibliotheca veterum patrum (1765—1779)” van *Galland*.

Kerl (Georg Henrich Bruno), een uitstekend beoefenaar der mijnwetenschap, geboren den 24sten Maart 1824 te St. Andréasberg in den Boven-Harz, ontving zijne opleiding aan het gymnasium te Clausthal, vervolgens aan de Koninklijke mijnschool aldaar, studeerde te Göttingen in de schei- en delfstofkunde, aanvaardde eene betrekking te Oker in den Beneden-Harz, werd in 1846 docent in de scheikunde aan de mijnschool te Clausthal en in 1865 hoogleeraar aan die inrichting, voorts in 1867 leeraar in de mijnwetenschap enz. aan de mijnacadémie te Berlijn, waar hij sedert 1870 tevens lid is van de technische commissie voor nijverheid. Hij schreef: „Handbuch der metallurgischen Hüttenkunde (1851—1856, 3 dln; 2de druk 1861—1865, 4 dln)”, — „Anleitung zum Studium der harzer Hüttenprozesse (1857)”, — „Die oberharzer Hüttenprozesse zur Gewinnung von Silber (2de druk, 1860)”, — „Die rammelsberger Hüttenprozesse (2de druk 1861)”, — „Leitfaden bei qualitativen und quantitativen Löthrohruntersuchungen (2de druk, 1872)”, — „Metallurgische Probierkunst (1866; 2de druk, 1882)”, — Grundrisz der Salinenkunde (1868)”, — „Abrisz der Thonwaaren-Industrie (1871)”, — „Grundrisz der Hüttenkunde (1872; 2de druk, 1879)”, — „Grundrisz der Metalhüttenkunde (2de druk, 1881)”, — „Handbuch der Eisenhüttenkunde (1875)”, — „Grundrisz der Eisenprobierkunst (1875)”, — en „Probierbuch (1880). Met *Stohmann* bewerkte hij de „Chemie in Anwendung auf Künste und Gewerbe (3de druk, 1873 enz., 7 dln)” van *Muspratt* en sedert 1850 is hij mederedacteur van de „Berg- und Hüttenmännische Zeitung”.

Kerman of *Kirman*, weleer *Carmania*, eene weinig bekende, zuidoostelijke provincie van Perzië tusschen Beloedsjistan, de Straat van Ormus, Laristan, Farsistan, Khorassan en Irak-Adsjemi, behoort grootendeels tot de Centrale Zoutwoestijn van Iran en is ook daarbuiten karig besproeid en niet zeer vruchtbaar. Het zuidelijk gedeelte behoort tot het zuidelijk randgebergte van Iran, hetwelk bij Kaap Dsjask zich uitstrekt tot aan de zee. Waar de kust eene noordelijke, noordwestelijke en westelijke richting erlangt, vormt zij eene smalle strook van het daarachter oprijzende terrasland Mogistan (Dadelland), maar aan de noordzijde, van Khamyr tot aan Minab, met Bender-Abbasi en de eilanden Kisjm, Laredsj, Hindsjam en Ormus, is zij eene bezitting van den Arabischen Iman van Maskate, terwijl de oostzijde tot Beloedsjistan gerekend wordt. — De hoofdstad *Kerman*, ook *Sirdsján* of *Serdsján* genaamd, ligt ten zuiden der Woestijn in eene bergkloof en aan het westelijk uiteinde van eene welbebouwde vlakte, die wegens hare vruchtbaarheid de korenschuur van Perzië genaamd wordt. De bevolking, geraamd op 41 000 zielen (1878), bestaat uit Perzen (Tadsjiks), Ghebers, Laren, Koerden, Hindoe's, Armeniërs en Israëlieten. Men vervaardigt er zijden stoffen, vooral atlas, sjaals, wollen dekens, tapijten enz. Ook is die stad het vereenigingspunt van verschillende karavaanwegen, zooals naar Herat en Kandahar, naar Shiras en de Perzische Golf. Ongetwijfeld had zij weleer een grooten omvang. Thans heeft volgens berichten van generaal *Houtum-Schindler*, die haar in 1879 bezocht, de stadsmuur eene lengte van ongeveer 3 Eng. mijl en omsluit 5 262 huizen. Die muur is voorzien van torens, omgeven door eene gracht en heeft zes poorten. In de stad telt men 42 moskeeën, en de oudste van deze dagteekent van het jaar 1042, — voorts 50 openbare vergaderplaatsen voor godsdienstoefeningen, 53 openbare baden, 5 groote en 50 kleinere scholen, 10 waterbakken, 4 groote en 22 kleine bazars en 9 karavansera's. Ook zijn er 100 fabrieken, waar fraaie sjaals en tapijten van katoen worden vervaardigd, 90 weefstoelen voor wollen stoffen, 2 glasblazerijen, 18 ververijen, 5 kopergieterijen, 12 zadelmakerijen, 33 molens, 8 steenbakkerijen, 8 pottebakkerijen enz. Sedert 1041 heerschten er de Seldsjoeken; in het midden der 14de eeuw zwaaiden er de *Mozafferiden* den schepter en in 1396 werd het land veroverd door de zonen van *Timoer*.

Kermandsjahân of *Kirmandsjahân*, de hoofdstad der Perzische provincie Koerdistan, ligt op den westelijken oever van de snelstroomende Kerkha of Karasoe (Choaspes), is terrasgewijs aan de helling van een berg gebouwd en wordt beveiligd door een muur van gebakken steen. Van binnen is de stad morsig en de straten zijn eng, terwijl zij van buiten met hare talrijke moskeeën en minarets een goed voorkomen heeft en door welige boomgaarden, wandelparken, waterpartijen enz. omgeven is. Men heeft er eene citadél benevens het kasteel van een Perzischen Prins en ongeveer 30 000 inwoners. Hare ligging tusschen Hamadan en Bagdad aan den grooten weg voor legerbenden, pelgrims- en handelskaravanen is zeer gunstig. De ingezetenen vormen een mengsel van Perzen, Koerden, Laren, Arabieren, Armeniërs en Joden; zij vervaardigen wapens en tapijten en bemoeien zich voorts hoofdzakelijk met den ooft-, tuin- en wijnbouw. Ook heeft men er vele overblijfselen van voormalige gebouwen. In het noordoosten vertoont er zich te midden van talrijke bergtoppen, die de vlakte begrenzen, de hooge Tak-i-Bostân. Dáár heeft men in eene woeste landstreek 2 rotszalen met beeldhouwwerk en opschriften. De grootste is 16 Ned. el hoog, 8 breed en 7 diep, geheel in de rots uitgehouwen, met gladde, bepleisterde wanden en is aan de buitenzijde versierd met 2 fraai bewerkte zuilen. De zijwanden zijn bedekt met beeldhouwwerk en op den ach-

tergrond vertoont zich het reusachtig beeld van een gewapenden ruiter (*Rostan*). De kleinere zaal, 6 Ned. el diep en 4 breed, is van buiten niet versierd, bevat van binnen twee beelden met koninklijke versierselen en met opschriften in het Pelewi. Men meent, dat dit werk afkomstig is uit het tijdperk der *Sassaniden* en het Hof van *Khosroe Parviz* met zijne jacht- en feestvermaken voorstelt.

Kermes (Coccus ilicis, Lecanium ilicis), is de naam van een insect, hetwelk tot de orde der *Halfvleugeligen* (Hemiptera) en tot de familie der *Schildluizen* (Coccina) behoort. Het is verwant aan de cochenille (Coccus cacti) en leeft in het zuiden van Europa. De wijfjes hechten zich aan de jonge takken en bladeren van eene eiksoort (Quercus coccifera). Zoodra zij hare eieren gedeeltelijk gelegd hebben, worden zij van de boomen gehaald, met azijn gedood, gedroogd en onder den naam van *kermes* in den handel gebracht. Zij vormen in dien toestand roodachtig-bruine, ronde, gladde korrels. Deze bevatten eene roode kleurstof, die in de middeneeuwen veel werd gebruikt, doch later door de cochenille vervangen is. Evenals de cochenille bevat de kermes carminezuur; het is echter nog niet zeker of de roode kleurstoffen dier beide insecten identisch zijn.

Kermes minerale, een mengsel van antimoniumoxyde met antimoniumtrisulphide, werd voorheen in de geneeskunde veel gebruikt, maar behoort thans, vooral om de onstandvastigheid zijner samenstelling, tot de verouderde middelen.

Kermis, eigenlijk *kerkmis*, noemt men tegenwoordig eene jaarmarkt, die in ons Vaderland tot heden nagenoeg in alle steden en dorpen nog gehouden wordt. Vooral vóór de Hervorming werden de R. Katholieke kerken met groote plechtigheid ingewijd, door allerlei feestelijkheden gedurende de daarop volgende dagen opgeluisterd. Jaarlijks werd voorts op den datum dier inwijding eene mis gehouden en bij uitnemendheid met den naam van *kerkmis* bestempeld. Bij die gelegenheid vloeide eene groote volksmenigte bijeen en allerlei kooplieden, goochelaars, muzikanten enz. vonden er gelegenheid om goede zaken te doen. Zoo ontstonden de kermissen, waarbij na de Hervorming aan den oorsprong — de kerkinwijding — niet meer gedacht werd. In de groote steden, waar men ten gerieve der neringdoenden de kermis vaak weken deed aanhouden, is zij eene gereede aanleiding tot misbruik van sterken drank en tot velerlei ongeregeldheden, weshalve men, tevens met het oog op de allengs verminderde behoefte aan dergelijk verkeer voor den kleinhandel, in den laatsten tijd hier en daar het besluit genomen heeft om de kermis af te schaffen, — voorzeker een uitstekend besluit, wanneer men tevens niet verzuimt, aan de geringere standen gelegenheid te geven tot het bijwonen van edeler volksvermaken.

Kern. Onder dezen naam vermelden wij:

Johan Hendrik Caspar Kern, een uitstekend Nederlandsch taalkenner, geboren te Poerworedjo op Java den 6den April 1833. Hij studeerde en promoveerde te Leiden in de letteren, werd daarna leeraar in de Grieksche taal aan het athenaeum te Maastricht (1858—1862), zag zich in 1863 benoemd tot hoogleeraar in het Sanskriet aan het Queen's College te Benares, bleef er tot in 1865 en aanvaardde toen te Leiden de betrekking van hoogleeraar in het Sanskriet en in de vergelijkende taalkunde. Hij schreef eene algemeen gewaardeerde: „Handleiding bij het onderwijs der Nederlandsche taal (1859 en 1860, 1ste en 2de dl.; 7de druk 1884)", — „Çakuntalâ, Indisch tooneelspel van Kâlidâsa (1862)", — „Korte Nederlandsche spraakkunst (1872)", — „Die Glossen in der Lex Salica und die Sprache der Salischen Franken (1869)", — „Arjuna-wiwâha (1871)", — „Aryabhatiya, a manual of astronomy (1874)", — „Writta-sancaya (1875)", — „Over de jaartelling der zuidelijke Buddhisten (1873)", — „Geschiedenis van het Buddhisme in Indië (1881—1883, 2 dln), ook in het Duitsch vertaald, — „Kawistudiën (1871)", — „Eene Indische sage in Javaansch gewaad (1876)",— „Notes on the Frankish words in Hessel's uitgave der Lex Salica (1880)", — alsmede eene Engelsche vertaling van het Boeddhistisch boek „Saddharma Pundarika (1884)" — en vele belangrijke opstellen in tijdschriften. Voorts gaf hij talrijke bewijzen van zijne veelomvattende taalkennis door de uitgave van onderscheidene in het Sanskriet geschrevene werken en van daarvan door hem geleverde vertalingen.

Theodor Gotthart von Kern, een verdienstelijk Duitsch geschiedkundige. Hij werd geboren te Bruneck den 8sten Mei 1836, bezocht het gymnasium te Innsbruck en studeerde te Heidelberg, Göttingen en München. In 1862 keerde hij gedurende korten tijd terug naar Tyrol en zag zich vervolgens geplaatst bij de redactie van het „Historische Zeitschrift" te München. Daarna begaf hij zich op aandringen van professor *Hegel* te Erlangen naar Nürnberg, om aldaar volgens den wensch der Historische Commissie de geschiedbronnen der stad te onderzoeken. Met lust en ijver hield hij zich daarmede bezig. In 1865 vestigde hij zich als privaatdocent te Freiburg in de Breisgau en werd er het volgende jaar buitengewoon en in 1870 gewoon hoogleeraar in de geschiedenis der middeneeuwen. Het laatste deel van zijn „Nürnberger Chronik" was op de pers, toen hij den 18den November 1873 te Montreux aan het Meer van Genève overleed. Na zijn dood verschenen nog van hem: „Geschichtliche Vorträge und Aufsätze (1876)".

Konrad Kern, een Zwitsersch staatsman, geboren te Berlingen (Thurgau) in 1808. Hij studeerde te Basel in de theologie en zette zijne oefeningen voort door zich toe te leggen op de rechten te Berlijn, Heidelberg en Parijs. Na zijn terugkeer aanvaardde hij gewichtige betrekkingen bij de magistratuur en nam ijverig deel aan de reorganisatie der cantonnale inrichting, waarbij hij zich onderscheidde door een vrijzinnigen geest. Toen Frankrijk in 1838, na den aanval op Straatsburg, van den Grooten Raad in Zwitserland de verbanning vorderde van *Lodewijk Bonaparte*, verdedigde *Kern* de heiligheid van het gastrecht, totdat de vrijwillige verwijdering van den Prins een einde maakte aan deze verwikkeling. Sedert den Sonderbundsoorlog was hij werkzaam voor eene hervorming van het Eedgenootschap en werd lid van de commissie

die de Bondsgrondwet van 12 September 1848 voorbereidde. Na de invoering van deze zag hij zich benoemd tot lid van den Nationalen Raad van Thurgau, en in 1850 kwam hij aan het hoofd der Bondsrechtbank. Het conflict met Pruisen over Neufchâtel riep hem tot nieuwe inspanning. Hij vertrok in Januari 1857 als buitengewoon gevolmachtigde van den Bondsraad naar Parijs en verwierf de tusschenkomst van *Napoleon III* ten gunste van Zwitserland. In November van laatstgenoemd jaar werd hij tot buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister van het Zwitsersche Eedgenootschap te Parijs benoemd en bekleedde die betrekking tot in Maart 1883.

Hermann Kern, een Duitsch opvoedkundige, geboren te Jüterbogk den 12den September 1823. Hij studeerde te Leipzig in de wiskunde en in de letteren, legde zich tevens toe op de wijsbegeerte en werd in 1846 leeraar aan de Koninklijke Kweekschool te Halle. Hij schreef er: „De Leibnitii scientia generali" en eene reeks van oordeelkundige opstellen in de „Allgemeine Literaturzeitung". In 1848 werd hij benoemd aan het gymnasium te Coburg, waar hij van 1853 tot 1856 de „Pädagogische Blätter" redigeerde, en werd in 1861 directeur der reaalschool en der hoogere burgerschool voor meisjes te Mülheim aan de Rijn. In 1865 belastte hij zich met het directeurschap aan eene nijverheidsschool te Berlijn, in 1868 werd hij gewoon lid van de examencommissie voor wijsbegeerte en opvoedkunde en in 1876 aanvaardde hij er het directeurschap van het Friedrich-Wilhelms-gymnasium. Hij schreef o. a.: „Beitrag zur Rechtfertigung der Herbartschen Metaphysik", — „Die Realschule und die Koncentration des Unterrichts", — „Zur Realschulfrage", — en „Grundrisz der Pädagogik (1873; 2de druk, 1877)".

De kernbijter (Coccothraustes vulgaris).

Kernbijters zijn vogels uit de familie en het geslacht der *Vinken* (Fringillidae). Zij hebben een plomp, kort en dik lichaam en een sterken, kegelvormigen snavel, waarmede zij de hardste steenkernen kunnen openen. De gewone kernbijter (Fringilla coccothraustes, zie bijgaande afbeelding), die in Midden-Europa woont, heeft aan de keel, den oorsprong van den snavel en op de vleugels eene zwarte, op den rug een bruine, bij den nek eene grijze en naar achteren en aan de zijde eene roodachtig-geelbruine kleur, — althans het mannetje in zijn winterkleed. Het zijn gezellig levende vogels, die des winters naar het zuiden van ons werelddeel trekken, doch in Maart terugkeeren en zich het liefst ophouden in loofwouden in de nabijheid van tuinen. In het voorjaar eten zij gaarne beukels, en zij verdelgen tevens vele kevers en andere insecten, terwijl zij zich in den zomer gaarne vergasten aan kersen. Het is hun echter niet te doen om het vleesch, maar om de steenen, die zij met vaardigheid breken, om vervolgens het zaad te nuttigen. Een troep kernbijters kan in korten tijd groote schade aan een kersenboomgaard aanrichten, terwijl deze vogels alleen door netten en geweerschoten verhinderd kunnen worden in hunne roofzucht. Hunne groote, napvormige nesten zijn gebouwd van takjes en bekleed met haar en wol; daarin legt het wijfje 4 blauwwitte, bruingevlekte eieren, en het mannetje komt bij het broeden haar omstreeks op den middag aflossen.

Kerner. Onder dezen naam vermelden wij:

Andréas Justinus Kerner, bekend als dichter en als schrijver op geneeskundig gebied. Hij werd geboren te Ludwigsburg in Würtemberg den 18den September 1786 en ontving aldaar zijne eerste opleiding op het gymnasium en in het klooster Maulbronn. Na den dood zijns vaders werd hij tegen zijn zin geplaatst in eene lakenfabriek, totdat de dichter *Conz* bewerkte, dat hij zich in 1804 naar de universiteit te Tübingen kon begeven, waar hij in de geneeskunde studeerde en zich tevens aan de dichtkunst wijdde. Na het voltooien zijner studiën ging hij in 1809 op reis en vestigde zich daarna als arts te Gaildorf. In 1818 echter verhuisde hij naar Weinsberg, waar hij volgens schriftelijke oorkonden „Die Bestürmung der Stadt Weinsberg im J. 1525" beschreef (1858). Hij werd nagenoeg geheel blind, legde zijne practijk neder, vergenoegde zich met een pensioen, hem door de Koningen van Beieren en Würtemberg toegelegd, en overleed den 21sten Februari 1862. Hij behoort tot de merkwaardigste vertegenwoordigers der Schwabische dichtschool. Zijne „Reiseschatten von dem Schattenspieler Lux (1811)" maakten grooten opgang, en omstreeks dienzelfden tijd redigeerde hij met *Uhland*, *Schwab* en anderen den „Poetischen Almanach (1812)" en den „Deutschen Dichterwald (1813)", waarin zijne fraaiste gedichten werden opgenomen. Daarna verschenen zijne: „Romantische Dichtungen (1817)" en een bundel „Gedichten (1826)", dien hij in latere uitgaven (4de druk, 1848) onder de titels: „Der letzste Blüthenstrausz (1853)" en „Winterblüthen (1859)" aanmerkelijk vermeerderde. Voorts schreef hij: Geschichte zweier Somnambulen (1824), — „Die Seherin von Prevorst (1829, 2 dln; 4de druk, 1846)", — „Geschichte Besessener neuerer Zeit (1834; 2de druk, 1835)", — „Das Wildbad im Königreich Würtemberg (1811; 4de druk, 1839)", — „Bilderbuch aus meiner Knabenzeit (1839", enz.

Anton Kerner, ridder *von Marilaun*, een verdienstelijk kruidkundige, geboren den 12den November 1831 te Mautern in Neder-Oostenrijk. Hij studeerde in de geneeskunde en was twee jaar werkzaam als arts aan het hospitaal te Weenen. In 1858 werd hij hoogleeraar in de botanie aan de polytechnische school te Ofen, in 1860 te Innsbruck en in 1873 te Weenen, waar hij tevens het bestuur heeft over den botanischen tuin. Hij schreef o. a.: „Das Pflanzenleben der Donauländer (1863)", — „Die Abhängigkeit der Pflanzengestalt von Klima und Boden (1869)", — „Vegetationsverhältnisse des mittlern Ungarn und angrenzenden Siebenbürgen (1875, 2 dln)", — en „Die Schutzmittel der Blüten gegen unberufene Gäste (1879)". Sedert 1872 is hij lid van de Académie van Wetenschappen te Weenen en in 1876 werd hij opgenomen in den ridderstand.

Kernera *Willd.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Aroïdeën*. Het onderscheidt zich door een 2-kleppig, kelkachtig bloemdek door 6 aan de basis van het vruchtbeginsel geplaatste helmknoppen, een langwerpig vruchtbeginsel met een korten stijl en een platten stempel en eene éenzadige bes. Het omvat zeegewassen, die men in de Middellandsche en tropische zeeën aantreft. De meest bekende soort is *K. oceanica Willd.* (Zostera oceanica *L.*), in de Middellandsche Zee en in den Atlantischen Oceaan te vinden. De stengels en bladeren worden gedroogd en onder den naam van *zeegras* (Zostera marina *L.*) tot vulling van matrassen, stoelkussens enz. gebruikt.

Kernooft noemt men, in tegenstelling van steenooft, zoodanige vruchten, welke een vleezig-sappigen wand hebben, waarin zich een pergamentachtig klokhuis bevindt, zooals appels, peren enz.

Kero of *Gero*, een monnik, die omstreeks het jaar 750 te St. Gallen leefde, heeft, naar men meent, den regel der Benedictijner Orde in het Hoogduitsch overgebracht. Zijn werk is o. a. uitgegeven in de „Denkmäler des Mittelalters" van *Hattemer*. Voorts vertolkte hij het „Onze Vader" en de „Apostolische geloofsbelijdenis" en wordt voor den vervaardiger gehouden van het „Glossarium Keronis" en van onderscheidene lofzangen.

Kerpely, ridder van Krassai (Anton), een Hongaarsch metallurg, geboren te Arad den 5den Februari 1837, aanvaardde in 1857 de betrekking van secretaris bij de Keizerlijke spoorwegmaatschappij te Weenen, die hem in het volgende jaar in de gelegenheid stelde om de mijnacadémie te Schemnitz te bezoeken, en werd door haar in 1862 bij de ijzersmelterij Anina in het Banaat en in 1864 als scheikundige in de paraffinefabriek te Orawitza geplaatst. In 1865 werd hij ingenieur bij het bestuur van de Kronstädter mijnontginningmaatschappij, reisde in Saksen, Rijnland en Würtemberg en hield zich tot 1867 bezig met den aanleg van een spoorweg bij Ruszkberg. In 1868 werd hij hoogleeraar in de metallurgie te Schemnitz, reisde in België, Duitschland en Frankrijk en vervolgens in Engeland en Zweden en bezocht de ijzersmelterijen in Hongarije en Siebenbürgen. In 1872 werd hij tot bergraad benoemd en in 1875 in den ridderstand opgenomen. Hij maakte eene nieuwe methode bekend, om het ruwijzer in den hoogoven van zwavel, phosphorus en koper te zuiveren en schreef: „Die Anlage und Einrichtung der Eisenhütten (1873)", — „Ungarns Eisensteine und Eisenhüttenerzeugnisse (1877)", — „Ueber Eisenbahnschienen (1878)", — en „Unterscheidungsmerkmale des Stahls". Ook levert hij: „Berichte über den Fortschritt der Eisenhüttentechnik (1865)" en redigeert een Hongaarsch tijdschrift over den mijnbouw.

Kerricx. Onder dezen naam vermelden wij:

Willem Kerricx, een verdienstelijk Zuid-Nederlandsch beeldhouwer, geboren te Dendermonde in 1657. Hij werd een leerling van *Quellinus* (de Jonge), vestigde zich te Antwerpen, waar hij in 1674 in het St. Lucasgild werd opgenomen en vervaardigde: in de hoofdkerk het marmeren gedenkteeken voor *J. de Witte* met de beelden van *Jacobus* en twee engelen, — in de St. Walburgskerk het beeld van *Johannes de Dooper* en een bas-reliéf, — in de St. Joriskerk het marmeren altaar van het H. Kruis met een bas-reliéf, — in de Dominicanerkerk twee bas-reliéfs, — in de Bagijnenkerk het marmeren gedenkteeken van *Dorothea Dimmer* met een beeld van den *H. Jozef*, — en in de groote groote zaal der teekenacadémie het marmeren borstbeeld van *Maximiliaan*, keurvorst van Beieren. Voorts vindt men kunstgewrochten van zijne hand in andere kerken van België.

Willem Ignatius Kerricx, een zoon van den voorgaande en desgelijk een uitstekend beeldhouwer. Zijne moeder was de dichteres *Barbara Ogier*. Hij werd geboren te Antwerpen den 22sten April 1682, legde zich tevens toe op de schilder- en bouwkunst en was voorts een gelukkig beoefenaar der dichtkunst, zoodat hij niet alleen deken werd van het St. Lucasgild, maar ook factor van de rederijkerskamer „De Olijftak". Hij overleed in zijne geboorteplaats den 4den Januari 1745. Onder de spreuk: „Konst wint Jonst" schreef hij: „Het ongestadig wankelrad of den onderdrukten maar herstelden Cambysus, koning van Persiën (1700, treurspel)", — „Don Quichot de la Mancha (1700, klucht)", — „De beschaemden minnaer of verliefden droguist (1702, klucht)", — „De klucht van den heerschenden vastenavond (1703)", — „De volbrachte straf in Jerusalems ondergang (1703, treurspel)", — „Ontwekten kryghslust uyt den slag van Eeckeren (1703, klucht)", — „Berouwden kryghslust uyt den slag van Eeckeren (1704, klucht)", — en „Suffende min en stinkenden Cupido (1705, klucht)".

Kerry, het meest zuidwestelijke graafschap van Ierland, ligt in de provincie Munster tusschen den mond der Shannon, de graafschappen Limmerick en Cork en den Atlantischen Oceaan. Zijne kust heeft vele baaien, boezems en natuurlijke havens, benevens een aantal kleine eilanden, van welke Valentia het merkwaardigst is; vanhier werd de onderzeesche telegraafkabel naar Noord-Amerika gelegd. Het graafschap met de eilanden heeft eene oppervlakte van 87 □ geogr. mijl, waarvan ongeveer de helft uit woestenijen, bergen en meren bestaat. Kerry is éen van de bergachtigste gedeelten van Ierland en wordt wegens zijne indrukwekkende natuur ook wel

„Iersch Zwitserland" genaamd. De Mangerton, ten zuidoosten van de stad Killarney, is 800 Ned. el hoog, en op zijn top bevindt zich een klein meer, des Duivels Punchkom genaamd. De Carran-Tual, 1000 Ned. el hoog, is de aanzienlijkste berg van geheel Ierland. De merkwaardigste rivieren zijn er, behalve de Shannon, de Cashen, de Maine, de Lanne en de Roughty. De Lanne voert het water weg van het bevalligste meer van Ierland, van het Lough-Killarney (Lean), hetwelk met zijne 3 waterkommen eene uitgebreide oppervlakte beslaat en vele kleine eilanden bevat. Het Bovenmeer, ten noordwesten van den Mangerton, is omgeven door hooge bergen, boschrijke dalen en naakte rotswanden. In het Midden- of Muckrussmeer (Turkmeer) ligt het fraaie eiland Dynish en men ziet er het schiereiland Muckruss met de abdij van dien naam — thans een bouwval. Het Benedenmeer, het grootste en schoonste van de drie, is zeer diep en gedeeltelijk door begroeide heuvels omgeven. Men ziet er een waterval, de O'Sullivan's Cascade, ter hoogte van 22 Ned. el, en het telt 3 eilanden. Tot deze behooren Rosseiland met koper- en loodmijnen en Innisfallen met eene kloosterruïne en een altijd frisschen plantengroei. Ten noorden van dit bekoorlijk gewest en op den achtergrond der Dinglebaai breidt de centrale vlakte van Kerry zich uit. De bodem is er grootendeels zeer vruchtbaar en levert vooral tarwe, doch de landbouw is er nog weinig ontwikkeld, zoodat de bevolking er hoofdzakelijk in de veeteelt haar bestaan vindt. Men heeft er koper- lood- en ijzererts, en op Valentia delft men uitmuntenden leisteen. De visscherij wordt er in 4 districten met ongeveer 500 vaartuigen gedreven. De bevolking bedient zich algemeen van de Iersche taal en is zeer gehecht aan oude zeden en gewoonten. Zij is in deze eeuw aanmerkelijk afgenomen en telt omstreeks 200000 zielen (1881), van welke 90% tot het kerkgenootschap der R. Katholieken behooren. Het graafschap zendt 2 en de hoofdstad Tralee een derden afgevaardigde naar het Parlement. Laatstgenoemde stad, aan de baai van dien naam, aan den mond der Lee en aan den spoorweg gelegen, heeft een aangenaam voorkomen. Men vindt er een gerechtshof, eene kazerne, een klooster, een fraai park en bijna 10000 inwoners, die zich met het stoken van brandewijn, het brouwen van bier, — voorts met haring- en oestervisscherij bezig houden. Ook is er een levendige handel. Van de overige steden van dit graafschap zijn Killarney, Dingle en Valentia-Harbour de voornaamste.

Kers (Tropaeolum *L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Tropaeoleën*. Het omvat knolgewassen met windende stengels en planten met een spilvormigen wortel. Zij zijn onbehaard en de spiraalsgewijs geplaatste bladeren zijn veelal schildvormig met gelobden rand. De kelk is 5-deelig, en de 5 bloembladen zijn ongelijk, namelijk de bovenste 2 zittend en uiteenstaand, en de onderste 3 genageld en kleiner. Deze plant heeft 8 meeldraden met opstaande helmknopjes, die in 2 langwerpige vakjes verdeeld zijn. Het vruchtbeginsel bestaat uit 3 vruchtbladen en de stamper draagt 3 spitse stempels. De vruchten zijn sponsachtig en bevatten zaden zonder eiwit. Algemeen bekend is de *Oost-Indische kers* (T. majus *L.*), eene éénjarige plant met een 2 tot 3 Ned. el langen, ronden, onbehaarden, brozen, klimmenden stengel bij cirkelronde, schildvormige, gaafrandige bladeren. De bloemsteleen zijn zoo lang als de bladsteelen, en elke bloemsteel draagt slechts éene bloem. De kelk eindigt in eene lange, priemvormige spoor, de bloembladen zijn omgekeerd eivormig en stomp, en de onderste 3 wat langer dan de bovenste. Het vruchtbeginsel is 3-lobbig en de stamper 3-kantig. De bloem is donker geel of bruin van kleur of geel met bruine vlammen. Deze plant is in 1684 uit Peru naar Europa gebracht. Bijgaande afbeelding stelt voor eene dwergachtige verscheidenheid (T. majus nanum) van de Oost-Indische kers op $^1/_3$de van de natuurlijke grootte.

De kers (Tropaeolum majus nanum).

Kersenboomen (Cerasus *Juss.*) is de naam van een plantengeslacht, tot de familie der *Amygdaleën* behoorende. Volgens *Linnaeus* vormen de kersenboomen (Cerasus) eene soort van het geslacht der *Pruimenboomen* (Prunus). Tegenwoordig vindt men ze meestal samen onder het geslacht *Prunus*. Het onderscheidt zich door een klokvormigen, vijftandigen kelk, die bij het rijpen der vrucht verdwijnt, — voorts door 5 genagelde bloembladen, omstreeks 20 meeldraden, een draadvormigen stamper met een enkelvoudigen stempel en een éénhokkig vruchtbeginsel, — eindelijk door eene steenvrucht en eene bolvormige steenkern. De kersenboomen hebben spiraalsgewijs geplaatste bladeren met afvallende steunbladen en klierachtige knoppen aan den voet der bladschijf. Men ver-

deelt de kersenboomen naar hunne bloeiwijze in *schermbloemige* en *trosvormige*.

Tot de eerste behoort de *zuurachtige kers* of *morel* (Cerasus acida). Deze plant is in wilden staat doorgaans een heester en verkrijgt eerst door kweeking den vorm van een boom. Zulk

Cerasus acida.

een boom heeft eene glanzig-grijze schors en zijne takken zijn roedevormig. De bladeren zijn gesteeld, ovaal, gespitst en dubbel gezaagd en aan den voet der schijf van een paar roode wratten voorzien. De bloemschermen zijn kort gesteeld en door schubben omgeven. Men heeft onderscheidene soorten van morellen, die, op brandewijn gezet, een geurigen morgendrank opleveren of tot vulling der compôtes bij het nagerecht uitstekende diensten bewijzen.

De *zoete kers* (Cerasus avium) is een sierlijke boom, die 10 tot 12 Ned. el hoog wordt. Hij heeft eene grijsachtig bruine schors en sterke takken. Zijne bladeren staan veel dichter opéen dan die van den morellenboom; zij zijn gesteeld, omgekeerd-eivormig, ongelijkgezaagd en dragen vaak evenzeer aan de randen als aan den voet der bladschijf roode, klierachtige wratten. De bloemen zijn inschermen geplaatst en door schubben omgeven. Tot deze afdeeling behooren vele verscheidenheden, zooals de meikersen, de zwarte kersen, de witte Spaansche kersen enz. Van zoete kersen bereidt men door destillatie het bekende „Kirschwasser", — en eene verscheidenheid in Dalmatië, *C. Marasca* genaamd, levert het maraskinolikeur. — Wij geven hierbij van *Cerasus acida* eene afbeelding, namelijk in *a* van een bloeienden tak op $^1/_3$de der natuurlijke grootte, — in *b* van een vruchtdragenden tak op de halve grootte, in *c* van een helmknop met de helft van den helmdraad op 3-voudige grootte, — in *d* van eene opengesnedene vrucht in natuurlijke grootte, — en in *e* van eene doorgesnedene kern.

Tot de afdeeling der *trosvormige kersenboomen* behooren 2 merkwaardige soorten; in de eerste plaats *Cerasus Mahaleb Mill.*, een aanzienlijke heester, die wel eens 6 Ned. el hoog wordt, met eene bruine schors, bedekt door eene grijze, doorschijnende opperhuid, ronde, aan de basis schier hartvormige, stompgezaagde bladeren en gesteelde bloemtrossen met talrijke, fraaie, witte bloemen. De kersen zijn zoo groot als erwten en donkerrood of zwart; men vindt ze in het zuiden van Europa. Wij geven daarvan eene afbeelding, en wél in *a* van een bloemdragenden tak op $^1/_3$de der natuurlijke grootte, — in *b* van een bloemblad, anderhalfmaal vergroot, — in *c* van eene vruchten in *d* van eene kers, beide in natuurlijke grootte. De soort, welke wij in de tweede plaats bedoelen, is de *vogelkers* (Cerasus Padus *Dec.*), een boom, die wel eens 10 Ned. el hoog wordt, maar gewoonlijk een heester blijft, met eene bruine schors en roodachtig-bruine twijgen. De jonge loten zijn fijn behaard, de bladeren omgekeerd-eivormig, aan de basis smal afloopend, aan den rand dubbel gezaagd. De witte bloembladen zijn aan den bovenrand fijn gezaagd, de vruchten rondhartvormig en doorgaans donkerrood of zwart. Men vindt de vogelkers in Europa en in een groot gedeelte van Azië. In parken en tuinen wordt zij, wegens hare fraaie bloemtrossen tot sieraad geplant.

Cerasus Mahaleb.

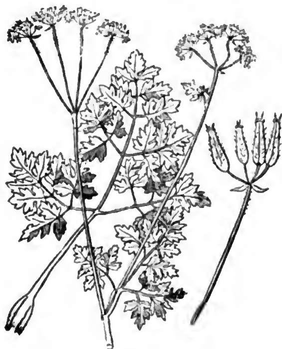
De zoete kersen leveren eene aangename en gezonde vrucht en worden uit de kersenboomgaarden van Gelderland en Zuid-Holland in duizende hooge manden van betrekkelijk geringe middellijn naar Engeland verzonden. Van het hout van kersenboomen vervaardigt men fraai huisraad, zooals tafels, stoelen enz. De kernen of pitten der kersensteenen kan

men in plaats van amandels in gebak gebruiken en er ook eene olie uit persen, die bij — 18° C. dikvloeibaar en bij — 22° C. vast wordt. De kersenboomgom, die uit de spleten der schors van oude kersenboomen vloeit, gelijkt op Arabische gom, is in verschen toestand week, taai en kleverig, doch in gedroogden staat hard en schelpachtig op de breuk en lost in water niet volkomen op (zie voorts onder *Cerasine*). De kersenboomgom wordt als verdikkingsmiddel in de katoendrukkerij gebezigd en vormt in Provence en Languedoc een handelsartikel.

Kersteman (Franciscus Lieven), een verdienstelijk Nederlandsch rechtsgeleerde, woonde in de 2de helft der 18de eeuw te Heusden, was er als pleitbezorger werkzaam, gaf met den titel van professor honorarius en lector juris les in de rechtsgeleerdheid, doch werd in 1774 wegens het vervaardigen van een valschen wissel te Schoonhoven in hechtenis genomen en te Rotterdam tot eene 30-jarige tuchthuisstraf veroordeeld. Reeds den 19den April 1786 werd hij echter op zijn verzoek ontslagen, nadat hij in de kerk van het werkhuis eene afscheidsrede gehouden had. Behalve het door hem opgestelde: „Leven van Kersteman (1792, 2 dln)", leverde hij: „De académie der jonge practizijns of beredeneerde consideratiën over de theorie en practijk in zaaken van regtspleging enz. (1763—1766, 3 stukken)", — „Nieuwe oefenscholen der notarissen enz. (1766)", — „Hollandsch regtsgeleerd woordenboek (1768—1773, 3 dln)", — „Regtsgeleerde kweekschool of sleutel der crimineele practijk (1782, 2 dln)", — „Handleiding tot het edele schaakspel (1787)", — „Elisabeth en Carolina (1787, 2 dln)", — — „Regtsgeleerde katechismus of verkortende papegaai (1790)", — „Secretarij der Hollandsche voogdijen ontsloten enz. (1791)", — „Praeceptor der jonge notarissen enz. (1791)", — „Regtsgeleerde katechismus verdedigd enz. (1792)", — „De procèszieke burger (1792)", — en „De pleitende practizijn enz. (1792)".

Kertsj, de oostelijke landtong van het Zuid-Russische schiereiland de Krim, van het tegenoverliggend schiereiland Taman in Caucasië door de Straat van Kertsj of Jenikale (te voren ook de Straat van Kaffa of Feodosia en in de dagen der oudheid de Cimmerische Bosporus) gescheiden, bevat, behalve de van ouds vermaarde steden Kaffa (Feodosia), Kertsj, Jenikale en Arabat, eene menigte bouwvallen, die aan de heerschappij der Romeinen, aan die der Venetianen en Genueezen en eindelijk aan die der Tartaren herinneren. De stad *Kertsj*, wier gebied met het nabijzijnd Jenikale een afzonderlijk district uitmaakt met eene bevolking van ruim 23 000 zielen, bestaande uit Russen, Grieken, Italianen, Armeniërs, Tsjerkessen, Israëlieten en Duitschers, droeg in ouden tijd den naam van Panticapaeum of Bosporus en was als de hoofdstad van het voormalig Taurië eerst de zetel van het Bosporus-, daarna van het Pontusgebied onder *Mithridates en Pharnaces*. Kertsj-Jenikale heeft eene ruime en veilige haven, in 1822 tot vrijhaven verklaard en tot aan den Oosterschen Oorlog druk bezocht. Tegenwoordig is aldaar en te Feodosia de handel van weinig belang. Van meer gewicht zijn er de visscherij, de zouthandel, de wijnbouw en de veeteelt. In de vesting, die de haven bestrijkt, verheft zich eene oude hoofdkerk uit den tijd der Genueezen. Grootsche bouwvallen van zuilen in de nabijheid der stad wijzen vermoedelijk de plaats aan, waar weleer het paleis van *Mithridates* stond. Ook toont men er het graf van dien Vorst, en bij opgravingen, in 1830—1834 gedaan, heeft men veel belangrijks gevonden, dat gedeeltelijk te Petersburg, gedeeltelijk in het Taurisch museum te Kertsj bewaard werd; doch den 25sten Mei 1855 is laatstgenoemde stad, nadat zij door de Russen was ontruimd, door de Engelschen en Franschen bezet en vervolgens geplunderd, zoodat ook het museum niet ontsnapte aan de algemeene verwoesting. Daarna kreeg majoor *Westmacot* verlof, om de nog overgeblevene oudheden naar het Britsch museum te zenden. Later ontstond er een comité voor verdere nasporingen, welke door *Duncan Macpherson* in het prachtwerk: „Antiquities of Kertsj and researches in the Cimmerian Bosphoros (1857)" zijn openbaar gemaakt. De Verbondene Mogendheden verlieten Kertsj-Jenikale den 24sten Juni 1856.

Kervel (Anthriscus *Hoffm.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen* (Umbelliferae). Het onderscheidt zich door een onduidelijken kelkzoom, omgekeerd-eivormig-afgeknotte of uitgerande bloembladen met ingebogen topslip en eene kort-gesnavelde, ongeribde, ongestriemde vrucht. De *gewone tuinkervel* (A. Cerefolium *Hoffm.*) wordt $^1/_2$ tot 1 Ned. el hoog en heeft een dunnen, spilvormigen, vertakten wortel, een rolronden, vertakten, hier en daar behaarden stengel en

Kervel.

dubbel-vindeelige bladeren. De onderste hebben een scheedevormigen steel en de bovenste zijn zittend, terwijl zij aan de onderzijde dicht behaard zijn. De bloemschermen hebben gewoonlijk 4 of 5 stralen en geen gemeenschappelijk omwindsel, doch de schermpjes doorgaans omwindseltjes, welke uit 1 tot 3

schubben bestaan. Deze plant heeft een frisschen, specerijachtigen geur en behoort vooral te huis in de zuidelijke landen van ons werelddeel. Wij geven hierbij de afbeelding van een bloeienden tak, een wortelblad en een vruchtdragenden tak, alle in natuurlijke grootte. Kervel wordt hoofdzakelijk als soepgroente gebruikt.

Men geeft den naam van *wilde kervel:*

Aan het *pijpkruid* (A. sylvestris *Hoffm.*), eene overblijvende plant, die in ons Vaderland op vochtige plaatsen, langs wegen en hagen veelvuldig voorkomt. Het heeft een van onderen ruigen, van boven onbehaarden, gesleufden stengel, wordt 1 Ned. el lang en draagt eene menigte bloemschermen. De 3-werf gevinde bladeren met eironde, gezaagde blaadjes hebben een gootvormigen bladsteel en de bloemschermen hebben geen omwindsel, terwijl de bloemschermpjes van 5- tot 8-bladige omwindseltjes voorzien zijn. De onbehaarde vruchten zijn langwerpig, glad of een weinig bultig.

Aan de *dronkenmakende kervel* (Chaerophyllum temulum *L.*), die zich van het pijpkruid onderscheidt door haren ruigen, rood-gevlekten, onder de knoopen gezwollen stengel en hare van boven zachtbehaarde, dubbel-gevinde bladeren met langwerpig-eironde, lobbig-vinspletige blaadjes, — voorts door hare 6-bladige omwindseltjes. Dit gewas schijnt onschadelijk te wezen.

Den naam van *dolle kervel* geeft men:

Aan de *scheerling* of gevlekte scheerling (Conium maculatum *L.*), zie onder *Scheerling.*

Aan de *vergiftige* of *groote waterscheerling* (Cicuta virosa *L.*), zie onder *Cicuta.*

Aan de *hondspeterselie* (Aethusa Cynapium *L.*), zie onder *Aethusa.*

Voorts vermelden wij nog:

De *plantkervel* of Roomsche kervel (Chaerophyllum odoratum *Lam.*), eene forsche, overblijvende plant, die bij ons in Mei en Juni bloeit en in de hooge bergstreken van Zuid- en Midden-Europa in het wild voorkomt. Hare groote, zachtbehaarde bladeren hebben een anijsachtigen reuk en een zoetachtigen smaak. De omwindseltjes bestaan uit 5 tot 7 bladen en de vruchten zijn zeer groot, lijn-lancetvormig, bruinachtig-zwart, glanzend en geribd. De plantkervel levert eene aangename soepgroente.

De *waterkervel* (Phellandrium aquaticum *L.* of Oenanthe aquatica), eene 2-jarige plant, die in Juli of Augustus bloeit en bij ons in veenstreken en moerassige plaatsen voorkomt. Zij draagt ook den naam van *watervenkel*, *watertorkruid*, *kikkerstoelen* enz. Zij heeft een zeer vertakten stengel met uitgespreide takken, 2- tot 3-werf gevinde bladeren met eironde, vindeelige blaadjes, welke, voorzoover zij zich onder water bevinden, in zeer fijne slippen verdeeld zijn. De kort gesteelde bloemschermen staan tegenover de bladeren en bezitten geen omwindsel, doch de bloemschermpjes zijn van omwindseltjes voorzien. De vruchten zijn langwerpig eirond, hebben een scherpen smaak en waren te voren onder den naam van Semina Phellandrii in de geneeskunde in gebruik.

De *naaldenkervel* (Scandix Pecten Veneris *L.*), ook *eiberbek*, *kranebek* en *oojevaarsbek* genaamd, een éénjarig onkruid, hetwelk op de bouwlanden in de provincie Groningen dikwijls voorkomt en veel overeenkomst heeft met de tuinkervel.

Kervyn de Lettenhove (Joseph Maria Bruno Konstantin), een verdienstelijk Belgisch geschiedschrijver, geboren den 17den Augustus 1817 te St. Michel in West-Vlaanderen, leverde goede uitgaven van de „Commentaires de Charles-Quint (1862)", — van de „Oeuvres de Georges Chastellain (1863—1868, 8 dln)", — van de „Chroniques de Froissart (1863—1876, dl 1—23)", — en van de „Lettres et négociations de Philippe de Commines (1867, 2 dln)", — alsmede eene „Histoire de Flandre (1847—1850, 7 dln; 2de druk, 1853—1854, 5 dln)", — en „Froissart, étude littéraire sur le 14 siécle (1858, 2 dln)". Laatstgenoemd werk werd bekroond door de Fransche Académie. Hij is lid van de Belgische en van de Fransche Académie van Wetenschappen en van de Belgische Kamer van Afgevaardigden, waar hij tot de clericale partij behoort. Ook was hij van 1870 tot 1872 minister van Onderwijs.

Kessel. Onder dezen naam vermelden wij:

Johan van Kessel, een beroemd Zuid-Nederlandsch landschap-en dierenschilder. Hij werd geboren te Antwerpen in 1626, ontving onderwijs van *Teniers*, maar volgde hoofdzakelijk de manier van *Breughel.* Hij reisde in 1680 met zijn zoon naar Spanje, waar vermoedelijk onderscheidene stukken van zijne hand zijn achtergebleven. Zijn sterfjaar is ons onbekend.

Johan van Kessel de Jongere, waarschijnlijk een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Antwerpen in 1644, volbracht met zijn vader of naamgenoot een tocht naar Spanje, onderscheidde zich als portretschilder, zoodat hij het afbeeldsel van Koningin *Maria Louiza van Orléans* vervaardigde en tot haar Hofschilder benoemd werd, doch behandelde ook historische onderwerpen, het landschap en stilleven. In het paleis Meazar te Madrid schilderde hij „Psyche, door Cupido in een schitterend paleis binnengeleid" en „Psyche in eene woestijn door wilde dieren omgeven". Na den dood der Koningin genoot hij evenzeer de gunst van hare opvolgster *Anna* en schilderde meermalen haar portret, alsmede dat van Koning *Karel II.* Later werd hij door ongesteldheid zoodanig geteisterd, dat een portret, hetwelk hij van *Philip V* vervaardigen zou, geheel en al mislukte. Hij schilderde in de manier van *van Dijck* en men vermeldt, dat hij dien grooten kunstenaar evenaarde. Hij overleed te Madrid in 1708.

Ferdinand van Kessel, desgelijks een verdienstelijk schilder. Hij werd in den aanvang der 17de eeuw te Antwerpen geboren, ontving het eerste onderwijs van zijn vader en schilderde bloemen, planten, vruchten, visschen, vogels enz., die hij geestig wist te groepeeren en in landschappen te plaatsen. *Johan Sobiéski*, koning van Polen, legde eene verzameling aan van zijne stukken, en toen die afbrandde, moest de schilder op nieuw beginnen. Nu schilderde hij o. a. de 4 werelddeelen, met een verbazend aantal eigenaardige figuren gestoffeerd. De Koning verhief hem in den adelstand, maar kon den onafhankelijken kunstenaar niet bewegen om aan het

Hof te verschijnen. Op last van Prins *Willem III* schilderde hij voorts eenige plafondstukken in het kasteel te Breda en overleed aldaar in 1696.

Hiërónymus van Kessel, desgelijks een schilder en vermoedelijk uit hetzelfde geslacht. Hij deed eene reis door Frankrijk en schilderde te Straatsburg het portret van den Aartshertog en Bisschop *Leopold*, hetwelk in 1609 door *Sadeler* werd gegraveerd.

Nicolaas van Kessel, een neef van bovenvermelden *Ferdinand* en desgelijks een begaafd schilder. Hij werd geboren te Antwerpen in 1684 en leidde een zeer ongeregeld leven. Hoewel hij in 1696 eene aanzienlijke nalatenschap van zijn oom ontving, verviel hij tot armoede en overleed in 1711.

Theodoor van Kessel, een verdienstelijk graveur. Hij behoorde waarschijnlijk tot hetzelfde geslacht van kunstenaars en leefde omstreeks het midden der 17de eeuw. Hij heeft een groot aantal prenten vervaardigd, die met vaste hand op eene vrije manier zijn behandeld. Vele daarvan bevinden zich in de door *Teniers* bezorgde uitgave der galerij van Brussel. Hij graveerde veel naar Italiaansche meesters, en heeft daarenboven te Utrecht een werk in folio uitgegeven, vazen en ornamenten bevattende, naar teekeningen van *Adam van Vianen*.

Kessels (Matthias), een beroemd Nederlandsch beeldhouwer, geboren te Maastricht in 1784, zou na het overlijden zijns vaders tot goudsmid worden opgeleid. Zijne liefde tot de beeldende kunst spoorde hem echter aan, om naar Hamburg te reizen en zich dáár te oefenen onder de leiding van zijn broeder, die de betrekking van architect bekleedde. In 1806 ging hij naar Petersburg, waar de Belgische beeldhouwer *Joseph Chamberlain* hem onderwees in de behandeling van den beitel en hem gelegenheid schonk om blijken te geven van zijn talent. Nadat hij in 1817 te Maastricht teruggekeerd was, boetseerde hij eene allegorie, het huwelijk van den Kroonprins met Prinses *Anna Paulowna* van Rusland voorstellende. Kort daarna vertrok hij naar Parijs en vervolgens naar Rome, waar hij in het atelier van *Thorwaldsen* naar modellen van dezen grooten meester 2 fraaie bas-reliëfs, „Dag" en „Nacht", beitelde. Daarna verwierf hij den prijs van *Canova* met een beeld van den *H. Sebastiaan*, zoodat *Willem I*, koning der Nederlanden, hem een jaargeld schonk van 1200 gulden, opdat hij zijne studiën zou kunnen voortzetten. Hij werkte met ijver en zijn „Rustende discuswerper" bezorgde hem grooten roem. Te Rome vervaardigde hij ook een borstbeeld van den admiraal *Tromp*, alsmede eene groep, een tafereel uit den zondvloed voorstellende, een stuk, dat wegens compositie, uitdrukking en keurigheid van bewerking tot de beste voortbrengselen der moderne beeldhouwkunst gerekend wordt. Ook een „Schijfwerper", dien hij voor den Hertog *van Devonshire* vervaardigde, bewees, dat hij diep was doordrongen in het schoone der Grieksche kunst. Een „Christuskop" van *Kessels* is tallooze malen gecopieerd, en ook zijn „Christus aan den geeselpaal" en zijne „Madonna" worden zeer geroemd. Tot zijne uitspanning boetseerde hij somtijds dieren, welke algemeen bewondering wekten. Hij overleed te Rome in 1836.

Kesteloot. Onder dezen naam vermelden wij:

Jacob Lodewijk Kesteloot, een verdienstelijk Nederlandsch geneeskundige. Hij werd geboren te Nieuwpoort in Vlaanderen den 9den October 1778, legde zich met ijver toe op de oude talen, studeerde te Leiden en werd er in 1800 tot doctor in de genees, heel- en verloskunde bevorderd na het verdedigen van zijne „Dissertatio de dysenteria". Daarna bezocht hij eenigen tijd onder de leiding der beroemdste hoogleeraren de hospitalen te Parijs en vestigde zich eerst te Vlaardingen en daarna te 's Gravenhage, waar Koning *Lodewijk* hem eene aanstelling schonk bij zijn Kabinet en hem tevens belastte met het toezicht op de inrichtingen van weldadigheid, de krankzinnigengestichten enz. Ook werkte hij krachtig mede tot invoering der koepokinenting. In 1817 werd hij hoogleeraar in de geneeskunde te Gent en bleef er werkzaam tot 1830, toen hij zijn emeritaat verzocht en verkreeg. Nu wijdde hij zijn tijd aan de practijk en aan de beoefening der taal- en letterkunde van zijn vaderland, totdat hij den 5den Juli 1852 te Gent overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Verhandeling over de gele koorts, door dr. Miller (1806)", — „Discours sur les progrès des sciences, lettres et arts depuis 1789 jusq'à ce jour (1809)", — „De koepokinenting getoetst aan het gezond verstand enz. (1812)", — „Conspectus materiae medicae in usum auditorum (1817)", — „Josephi L. B. de Quarin, animadversiones practicae in diversos morbos etc. (1818-1823, 2 dln)", — „Lofrede op Hermanus Boerhaave (1819; 2de druk, 1825)", bekroond door de Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen, — „Elementa pathogeniae (1825)", — „Fragmenta aetiologica (1826)", — „Hulde aan Gerardus van Swieten (1826)", — „Fragmenta symtomatologiae (1826)", — „Briefwisseling van mr. W. Bilderdijk met prof. Kesteloot (1842)", — en „Oldenbarneveld's heerlijkheid Rodenrijs enz. (1852)". Ook schreef hij een groot aantal opstellen in verschillende tijdschriften.

Peter Jacob Kesteloot, overleden te Nieuwpoort den 17den September 1871 in den ouderdom van 56 jaren. Hij was aldaar griffier van het vredegerecht, lid van den gemeenteraad en deken der rederijkerskamer en schreef: „Feestviering ter eere van professor J. L. Kesteloot enz. (1846)", — „Herinnering aan het inhuldigingsfeest van den heer doctor Pieter Lefèvre als burgemeester enz. (1854)", — en vele belangrijke artikels in het door hem geredigeerde nieuwsblad: „De stad Nieuwpoort". Ook leverde hij een bundel gedichten en gaf van 1863 tot 1868 het „Nieuwpoortsch Jaarboekje" uit.

Ketel is de naam van een metalen vat, bestemd tot het verwarmen of koken van vloeistoffen. Ketels hebben in verhouding tot den omvang eene aanmerkelijke diepte, daar zij anders gewoonlijk *pannen* genoemd worden en zijn van boven met een bij den ketel behoorend deksel gesloten, daar men opene vaten van gegoten ijzer met den naam van potten bestempelt. Ketels voor huiselijk gebruik vervaardigt men van gegoten of geslagen ijzer, van koper of van messing. Men

heeft eigenlijke kookketels, waarin het water aan de kook wordt gebracht, en schenkketels, waarin het kokende water wordt overgegoten. In het laboratorium vindt men den *destilleerketel*, maar vooral is de *stoomketel* van groot belang, waaromtrent men het artikel *Stoomwerktuig* raadplege.

Ketelsteen ontstaat in de stoomketels als eene min of meer dikke korst, die er de binnenwanden bedekt en gevormd wordt door aardachtige zelfstandigheden, zooals koolzuur-calcium, gips enz., welke in het bronwater voorkomen. Zulk een dikke aanslag verhindert het doordringen van de warmte en stelt de ketelwanden bloot aan het gevaar van verbranden, zoodat men gedurig die korst moet wegruimen, hetgeen veel moeite kost. Men heeft dan ook onderscheidene zoowel mechanische als chemische middelen aangewend om de vorming van dien aanslag te verhinderen. Tot de mechanische behooren het werpen van stukken glas, porselein enz. in den ketel, opdat deze door schuring de wanden zouden vrijwaren van de steenkorst. Het is echter gebleken, dat dit middel eer na- dan voordeelig is, daar het alleen op den bodem van den ketel werkt en de glas- en porseleinbrokken zich somtijds met den ketelsteen aan de wanden vasthechten. Betere uitkomsten heeft men gezien van organische en bepaaldelijk slijmerige stoffen, die in den ketel werden geworpen, zooals aardappelen, zemelen, stroop, dextrine enz., waardoor eene vaste samenvoeging der kristallijne deeltjes van den ketelsteen belemmerd werd en deze eene brosheid verkreeg, die het wegruimen gemakkelijk maakte. Onder de scheikundige middelen zijn vooral soda, potasch, koolzuur ammonium, baryumchloride, bijtende kalk, salmiak, tinzout enz. aanbevolen. Van deze werken alleen de laatste twee op den reeds gevormden ketelsteen; vooral het salmiak wordt zeer aangeprezen, daar dit den neêrslag aliengs oplost, evenals zoutzuur, zonder als dit een schadelijken invloed te hebben op het ijzer. Het vormt met koolzuur calcium chlooorcalcium en koolzuur ammonium, dat met den waterdamp ontwijkt. Koolzure alkaliën doen het gips als koolzuur calcium neêrslaan; bevinden zij zich in voldoende hoeveelheid in den ketel, dan wordt het ontstaan van den ketelsteen belet. Zeer doelmatig is ook de toevoeging van baryumchloride, hetwelk desgelijks koolzure zouten en gips doet neêrslaan; hierbij echter heeft men waterreservoirs noodig.

Vooral voor stoomschepen, die de zee bevaren, is het van belang de vorming van ketelsteen te voorkomen, daar het moeielijk is den ketel op eene langdurige reis behoorlijk schoon te houden. Volgens *Cousté* bestaat de ketelsteen van het zeewater hoofdzakelijk uit gips met geringe toevoegselen van waterhoudend koolzuur magnesium, vrije magnesia en sporen van ijzeroxyde, aluinaarde en kiezelzuur, en hij vindt het beste voorbehoedmiddel in het verwijderen van het water uit den ketel voordat dit met gips verzadigd is. Dit is het geval bij gewone drukking en 15° C. bij 13° B., doch bij eiken atmospheer hooger 15° B. lager. Intusschen zoekt men het gebruik van zeewater zooveel mogelijk te beperken door den gebezigden damp te verdichten en aldus weder tot voeding van den ketel aan te wenden.

Keten of *ketting* noemt men eene reeks van door elkander gestrengelde ringen. Deze laatste — de schakels — kunnen eene ronde of langwerpige gedaante hebben. De kettingen zijn zeer verschillend. Men heeft er zoowel in het fijne zakuurwerk als aan boord van het reusachtige oorlogsvaartuig, waar zij als kabelketting aan zware ankers bevestigd zijn. — In vroegeren tijd gebruikte men in den oorlog *kettingkogels* of 2 kogels, door eene keten verbonden, die vooral in den zee-oorlog groote schade aan het tuig der schepen veroorzaakten. — Bij den waterstaat waren voorheen *kettingmolens* in gebruik, bestaande uit eene geslotene ketting, voorzien van emmers, waarmede men het water uit kanaalpanden maalde. De ketting werd door paarden in beweging gebracht. — In de cijferkunde of liever in de algebra heeft men de *kettingbreuk* of de gedurige breuk, die de verhouding voorstelt van 2 geheele positieve getallen. Zij heeft den vorm:

$\frac{A}{B} = a + \frac{1}{b} + \frac{1}{c} + \frac{1}{d}$ enz., waarin a, b, c, d geheele getallen voorstellen, *wijzergetallen* genoemd en overeenstemmende met de quotiënten, welke men verkrijgt, wanneer men op de gewone wijze den grootsten gemeenen deeler zoekt. Is bijvoorbeeld $A = 81$ en $B = 37$, dan verkrijgt men voor a, b, c, d de getallen 2, 5, 3, 2. Zijn de grootheden, wier verhouding men zoekt, onderling meetbaar, dan komt men tot eene deeling, die geene rest overlaat; zijn zij onderling onmeetbaar, dan erlangt de kettingbreuk een oneindig aantal termen en de verhouding is slechts bij benadering te bepalen. Naarmate men alsdan het aantal termen grooter neemt, zal de gevondene verhouding dichter bij de waarheid komen. *Periodieke kettingbreuken* zijn zoodanige, waarin de reeks der wijzergetallen na eene bepaalde periode op nieuw te voorschijn treedt. — Daarenboven heeft men in de cijferkunde den *kettingregel*, dienende om de verhouding van 2 grootheden uit eenige daartusschen gelegene verhoudingen te vinden, welke door vergelijkingen uitgedrukt en zóo met elkander verbonden zijn, dat de linker zijde van elke vergelijking gelijknamig is met de rechter zijde der voorgaande, bij voorbeeld:

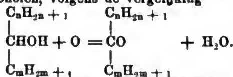
x Rijnlandsche voet = 100 Engelsche voet;
81 Engelsche voet = 76 Parijsche voet;
29 Parijsche voet = 39 Rijnlandsche voet.

De rekening is in orde, zoodra de rechter zijde der laatste vergelijking gelijknamig is met x. Men verkrijgt nu de waarde van x door het product der getallen aan de rechter zijde te deelen door het product der getallen aan de linker zijde. Men vindt den kettingregel reeds aangewend in een cijferboek van 1526. — Omtrent *kettingbruggen* raadplege men het artikel *Brug*, omtrent *kettingsleepvaart* het artikel *Sleepvaart* en omtrent de *galvanische keten* het artikel *Electriciteit*. Zie ook onder *Weven*.

Ketine. Volgens de ontdekking van *Meyer* en *Züblin* in 1878 ontstaat bij de werking van salpeterigzuurkalium op eene oplossing van acetazijnzuuraether in verdund kaliloog eene stof,

die, schoon zij zure eigenschappen bezit, als nitrosoacetazijnaether $CH_3.CO.CH(NO)COOC_2H_5$ moet worden beschouwd. Zij vormt harde, glasglanzige zuilen, smelt bij 52—54° C., ontleedt bij destillatie en lost met eene gele kleur in alkaliën op. Brengt men deze stof in eene alkoholische kali-oplossing, voegt men er salpeterigzuurkalium bij, zuurt men ze dan met verdund zwavelzuur aan, verzadigt men ze met kali, verwijdert men den overmaat van acetazijnzuuraether door omschudden met aether, zuurt men nogmaals aan en schudt men weder met aether uit, dan verkrijgt men, na het verdampen van dezen laatsten, zilverglanzige kristallen van nitrosoketon $CH_3COCH_2(NO)$. Deze verbinding lost gemakkelijk op in aether en water, vervluchtigt met waterdamp, smelt bij 65° C. en lost op in alkaliën met eene gele kleur. Bij een verder onderzoek der nitrosoketonen van de vetzuurreeks vonden *Meyer* en *Treadwell* eene nieuwe klasse van eigenaardige vluchtige alkaloïden, die zij, wegens hunne afstamming van de ketonen en tevens om hunne basische eigenschappen aan te wijzen, met den naam van ketinen bestempelden. Deze ontstaan uit het nitrosoketon en zijne homologe verbindingen door de werking van waterstof op het oogenblik, dat deze vrij wordt (in statu nascenti). Twee moleculen nitrosoketon geven met 6 atomen waterstof 4 moleculen water en ketine $C_6H_8N_2$. Op dergelijke wijze geven methyl-, aethylen propylnitrosoketon de homologe ketinen: dimethylketine $C_8H_{12}N_2$, diaethylketine $C_{10}H_{16}N_2$ en dipropylketine $C_{12}H_{20}N_2$. Bij het ontstaan van deze stoffen vereenigen zich alzoo steeds 2 moleculen nitrosoketon, doordien uit een nitrosoketon met n koolstofatomen een ketine met 2n koolstofatomen optreedt. De ketinen zijn vluchtige bases en herinneren door haren reuk en hare physiologische werking aan de natuurlijke alkaloïden, bepaaldelijk aan de nicotine. De diaethylketine onderscheidt zich van de nicotine door een meerder gehalte van 2 atomen waterstof, en uit de onderzoekingen van *Hermann* over de werking van deze ketine op het dierlijk lichaam bleek, dat zij een vergif is, dat wel minder krachtig werkt dan de nicotine, maar toch met deze laatste overeenkomt.

Ketonen zijn verbindingen bestaande uit eene verbinding van de tweewaardige CO groep met twee éénwaardige koolwaterstofresten. Ze ontstaan door oxydatie van secundaire alkoholen, volgens de vergelijking

$$\begin{matrix} C_nH_{2n+1} & & C_nH_{2n+1} & \\ | & & | & \\ CHOH + O & = & CO & + H_2O. \\ | & & | & \\ C_mH_{2m+1} & & C_mH_{2m+1} & \end{matrix}$$

Ook treden zij op, wanneer men de zouten van organische zuren sterk verhit; b. v. voor de vetzuren wordt de reactie $2C_nH_{2n+1}COONa = Na_2CO_3 + C_nH_{2n+1}CO,C_nH_{2n+1}$. Er blijft dan een rest van natriumcarbonaat terug en het keton destilleert over.

Het *aceton* of *keton* heeft tot samenstelling $CH_3.CO.CH_3$ en ontstaat bij droge destillatie van natriumacetaat of door oxydatie van secundairen propylalkohol. Het kookt bij 58° C., is lichter dan water en daarin alsook in alkohol en aether oplosbaar.

De ketonen worden genoemd naar de met de CO groep verbonden koolwaterstofresten. Het aceton heet dus ook dimethylketon.

Ketsjwayo of **Cetewayo**, koning der Zoeloe-Kaffers, een neef van den Zoeloekoning *Sjaka* en een zoon van den Zoeloekoning *Panda*, leverde zijn broeder *Oembalazi* een bloedigen slag, om zich meester te maken van den troon. Na den dood zijns vaders aanvaardde hij in 1858 de regeering, maar de buitenlandsche oorlog bleef aanhouden. Hij riep een leger op de been van 40000 man, welke hij in versterkte kralen (dorpen) huisvestte en van vuurwapens voorzag, — voorts van assagaaien en werpspietsen. Zijne macht verkreeg een dreigend voorkomen voor de Britsche koloniën, en in 1878 werd dan ook door den bevelhebber der krijgsmacht aldaar een leger tegen hem uitgezonden. Het deed in 1879 een uitval in Zoeloeland, maar leed bij herhaling de nederlaag, inzonderheid den 22sten Januari bij Isandula. *Ketsjwayo* wist echter geen gebruik te maken van de behaalde voordeelen en ook de Boers kwamen niet in opstand, zoodat de Britsche krijgsmacht weldra onder Lord *Chelmsford* 23000 man sterk was. *Ketsjwayo* waagde het, dat leger aan te tasten met 20000 man en leed eene beslissende nederlaag. De Koning vluchtte naar het binnenland, maar werd door de kavallerie onder Lord *Gifford* vervolgd en den 28sten Augustus gevangen genomen en naar de Kaap gebracht. In Juli 1882 vertrok hij naar Engeland, vertoefde er drie weken, werd door Koningin *Victoria* ontvangen en onderhandelde over zijn terugkeer naar Zoeloeland. Den 25sten September 1882 kwam hij in de Kaapstad en onderteekende er de voorwaarden, onder welke hij weder den troon zou beklimmen. Zijne heerschappij bepaalde zich tot een klein gedeelte van Zoeloeland en dit stond onder het toezicht van een Britschen resident. In het begin van 1883 aanvaardde hij het bewind, maar vond bij de bevolking slechts weinig ondersteuning. Hij overleed te Ekhowe den 8sten Februari 1884.

Ketteler (Wilhelm Emanuël, vrijheer von), bisschop van Mainz en de telg van een oudadellijk Westfaalsch geslacht, werd geboren te Münster den 25sten December 1811, ontving zijne opleiding aan de domschool in zijne geboortestad en vervolgens op eene Jezuïetenschool te Brieg in Zwitserland. Hij studeerde aanvankelijk te Göttingen, Berlijn, Heidelberg en München in de rechten, voldeed aan de wet op den krijgsdienst door een jaar te staan bij een kavallerieregiment te Münster en was van 1834 tot 1838 werkzaam als referendaris aldaar. Ten gevolge van den Keulschen bisschopsstrijd nam hij zijn ontslag uit den staatsdienst, gaf eenigen tijd onderwijs als privaatdocent en studeerde vervolgens van 1841 tot 1844 te München en Münster in de godgeleerdheid. Na zijne wijding (1 Juni 1844) was hij eerst kapellaan te Bekum en daarna (1846) pastoor te Hopsten in Westfalen. Door het kiesdistrict Lengerich naar de Duitsche Nationale Vergadering gezonden, hield hij op het graf van *Lichnowsky* en *Auerswald*, den 16den September 1848 vermoord, eene opzienbarende redevoering. Bij de beraadslagingen over de grondrechten toonde hij zich een voor-

stander van eene volkomene onafhankelijkheid der Kerk van den Staat. In 1849 werd hij proost aan de Hedwigskerk te Berlijn, doch zag zich reeds den 15den Maart 1850, in plaats van den kerkelijk gekozen, maar door den Paus gewraakten *Leopold Schmidt*, door *Pius IX* tot bisschop van Mainz benoemd en den 26sten Juni door de Landsregeering in die betrekking bevestigd. Door den minister *von Dalwigk* ondersteund, betoonde de nieuwe bisschop weldra een onvermoeiden ijver, om de vrijheden, aan de R. Katholieke Kerk vergund, te gebruiken en uit te breiden. In het geschrift: „Das Recht und der Rechtschutz der kat. Kirche in Deutschland" zocht hij aan te toonen, dat het Bovenrijnsche kerkgewest van alle rechtsbescherming verstoken was, en verklaarde, dat hij een strijd op leven en dood zou aanvaarden tegen zulk een toestand. Hij maakte hiermede een aanvang door het stichten eener godgeleerde school bij het bisschoppelijk seminarium te Mainz en door de verwerping van de theologische faculteit te Gieszen. Daarop volgde de invoering van onderscheidene orden en geestelijke congregatiën, zooals die der schoolbroeders, der schoolzusters, der Capucijnen, voor wie hij in 1853 een klooster stichtte, en der Jezuïeten, voor welke hij in 1858 een huis deed verrijzen, — voorts de stichting van onderscheidene kerkelijke vereenigingen, zooals de R. Katholieke gezellenvereeniging, de Mariahulpvereeniging enz., — alsmede het doen bouwen van weezen- en verbeteringsgestichten, van eene jongensschool en van andere inrichtingen, die te zamen geen ander doel hadden, dan de geheele vorming der jeugd in de handen der geestelijkheid te brengen. De eischen, sedert 1848 door het episcopaat aan de staatsmacht gedaan, werden door *Ketteler*, gesteund door andere bisschoppen, in twee memoriën verzameld en aan de Regeeringen van Hessen-Darmstadt, Keur-Hessen, Baden, Nassau en Würtemberg voorgelegd (1851 en 1853. Hoewel deze eischen elders meerendeels niet in aanmerking kwamen, gelukte het *Ketteler* die te Darmstadt met hulp van de R. Katholieke Groothertogin en van *von Dalwigk* hoofdzakelijk naar wensch te doen bevredigen. Eene geheime conventie, den 23sten Augustus 1854 met de Hessische Regeering gesloten, behelsde den afstand van een aantal rechten, die te voren de Staat bezat met betrekking tot de Kerk, en zij werd 2 jaren later, na de verschijning der „Opmerkingen" van den Paus, door nieuwe machtverleening aan de Kerk aangevuld. Daardoor gaf de Regeering niet alleen de patroonrechten prijs, maar ook het toezicht op de seminariën, zijne rechten bij benoemingen tot het ambt van bisschop enz. en het placet bij voorschriften der geestelijkheid. Voorts werd de geestelijke rechtspraak hersteld, terwijl de R. Katholieke vereenigingen van alle staatstoezicht werden ontheven en de geestelijkheid bij een volkomen vrij verkeer met Rome een uitgebreiden invloed verkreeg op het onderwijs. Het bestaan dier conventie werd in de Standenvergadering door *von Dalwigk* eerst ontkend, doch daarna maakte men den tekst door den druk openbaar, zoodat *Ketteler* moest toestaan, dat zij in den vorm opgeheven werd, nadat hij de krachtigste toezeggingen ontvangen had, dat de inhoud zou worden gehandhaafd. Het was zoo, — die opheffing bracht geenerlei verandering. De invloed van den bisschop op de Hessische Regeering werd allengs zoo groot, dat men begon te spreken van eene „geheime Regeering te Mainz", welke machtiger was dan die van den Groot-Hertog. Ook na het aftreden van den minister *von Dalwigk* (1871) heeft de bisschop van Mainz zijn invloed behonden, en Hessen is de eenige Duitsche Staat, waar de beginselen der Jezuïeten zoo ver in toepassing worden gebracht als mogelijk is in een land, waar de meerderheid der bevolking tot het Protestantsche Kerkgenootschap behoort. Gelijk *Ketteler* in talrijke, uitstekende brochures de kerkelijke en sociale vraagstukken van onzen tijd behandelde, om daardoor het gezag van het episcopaat en van de R. Katholieke Kerk te vermeerderen, zoo zag men hem bij alle belangrijke gebeurtenissen in de voorste gelederen der clericale partij. Op zijn aandrijven werd van 5 tot 13 Juni 1855 het elfde eeuwfeest van den dood van den *H. Bonifacius* met ongemeenen luister gevierd. In den winter van 1854 op 1855 was hij te Rome om de afkondiging van het leerstuk der Onbevlekte Ontvangenis bij te wonen. In 1860 was hij aldaar bij eene vergadering van bisschoppen, in 1867 bij de viering van het eeuwfeest der Apostelen *Petrus* en *Paulus* en in September 1869 nam hij deel aan eene vergadering van bisschoppen te Fulda. Terwijl men alzoo in Duitschland gewoon was, de beginselen van *Ketteler* met die der Jezuïeten gelijk te stelleen, was men zeer verrast door zijne houding op het Vaticaansch Concilie, waar hij tot de oppositie behoorde, niet omdat hij de waarheid, maar omdat hij de oppertuniteit van het nieuwe leerstuk betwijfelde, zoodat hij nog onmiddellijk vóor de afkondiging den Paus bezwoer om er van af te zien. Intusschen kwam hij op dat Concilie rechtstreeks in verzet tegen *Döllinger* en diens medestanders, en na zijn terugkeer maakte hij niet alleen de Vaticaansche besluiten openbaar, maar vorderde ook in herderlijke brieven, dat men zich daaraan zou onderwerpen. In 1871 zond het kiesdistrict Tauberbischofsheim hem als afgevaardigde naar den eersten Duitschen Rijksdag, waar hij in den geweldigen strijd over de verhouding van Kerk en Staat de aanvoerder werd de clericale partij. Hij bekleedde voorts de bisschoppelijke waardigheid te Mainz en genoot wegens zijne uitstekende gaven een groot aanzien bij de R. Katholieken. Hij onderscheidde zich door schranderheid, stoutmoedigheid en geestkracht, en wegens zijne scherpzinnigheid en strijdvaardigheid in woord en schrift was hij de merkwaardigste vertegenwoordiger van de R. Katholieken beginselen van onzen tijd en de gevaarlijkste tegenstander van de moderne staatsidee in Duitschland. In 1875 kwam hij ook in botsing met de Regeering van Beieren, omdat hij zonder haar verlof den 3den October te Oggersheim bij een groot kerkelijk feest den predikdienst had waargenomen. De Regeering van Hessen diende desgelijks klachten tegen hem in, omdat hij in strijd met de voorschriften der wet pastoors benoemde. In 1877 begaf hij zich naar Rome en overleed op de

terugreis in het klooster Burghausen bij Augsburg den 13den Juli van dat jaar.

Van zijne talrijke geschriften noemen wij nog: „Freiheit, Autorität und Kirche (7de druk, 1862)", — „Die Arbeiterfrage und das Christenthum (3de druk, 1864)", — „Deutschland nach dem Kriege von 1866 (6de druk, 1867)", — „Die wahren Grundlagen des religiösen Frieden (3de druk, 1868)", — „Das allgemeine Concil und seine Bedeutung für unsere Zeit (5de druk, 1869)", terwijl hij daarin en in onderscheidene andere stukken zich evenzeer een hevigen vijand van het Protestantismus als een ijverigen verdediger der Jezuïeten betoonde.

Ketters, afkomstig van het Grieksche woord *καθαρός* (rein), omdat zij, die zich van een bestaand kerkgenootschap afscheidden, zich rein wilden houden van de verkeerdheden, die de leden van dat kerkgenootschap aankleefden, is in het algemeen de naam van dezulken, die de leerstukken of een enkel leerstuk verwerpen der rechtzinnige Kerk. De naam ketters wordt derhalve in een afkeurenden zin gebezigd door hen, die aan de vastgestelde geloofswaarheden getrouw blijven. Nadat *Constantijn de Groote* de Kerk gewapend had met wereldlijke macht, was zij in staat om elke afwijking van de geloofswaarheden — alle ketterij — gestreng te straffen. Later heeft inzonderheid de Westersche Kerk door het invoeren der Inquisitie (zie aldaar) de vervolging der ketters tot het uiterste gedreven. In het oog der Dordtsche Vaders waren alle Remonstranten ketters, en deze hebben dan ook van de onverdraagzaamheid der rechtzinnigen genoeg te lijden gehad, — en in het oog der R. Katholieken zijn ook thans nog alle Protestanten ketters, terwijl de volgeling van *Mohammed* alle Christenen als zoodanig beschouwt.

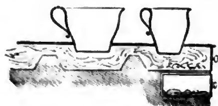
Onder den naam van *Katharen* bestond in de middeneeuwen eene talrijke secte. Zij had hare aanhangers in het Oosten en in geheel Europa, vooral in Frankrijk en Vlaanderen, en genoot de bescherming van Vorsten en aanzienlijken, zoodat de heilige *Bernhard* in het midden der 12de eeuw vruchteloos door het land reisde om hen te bekeeren. Zelfs hield zij omstreeks dien tijd te S. Felix de Caraman bij Toulouse eene groote synode, door *Nicetas*, bisschop van Constantinopel en onderscheidene Italiaansche bisschoppen bijgewoond, en in den aanvang der 13de eeuw telde zij bijna alle Vorsten en Baronnen van het zuiden onder hare aanhangers. Weldra echter aan bloedige vervolgingen van de zijde der Pausen blootgesteld, verminderde het aantal der Katharen. Hun laatste toevluchtsoord, het kasteel Montségur, werd in 1244 stormenderhand veroverd. Niettemin bleven zij in de Waldenzen, Albigenzen enz. voortbestaan.

De Katharen waren Christenen, die eene dualistische leer huldigden. Zij erkenden namelijk het bestaan van eene goede en van eene booze oppermacht. Zij streefden naar reinheid van zeden en waren van meening, dat de zaligheid niet anders te verkrijgen was dan door opneming in hunne secte, — voorts dat de zielen van hen, die niet tot de Katharen behoorden, bij den dood in andere lichamen overgingen. Bij hen was niet de waterdoop, maar de geestdoop (door oplegging der handen) in gebruik. De R. Katholieken noemden hen *haeretici* (ketters).

Keuchenius (Robertus), een Nederlandsch letterkundige, geboren te Arnhem in 1636, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechtsgeleerdheid, vestigde zich te Arnhem als advocaat en onderscheidde zich door zijne geschriften zoo gunstig, dat hij in 1661, benoemd werd tot hoogleeraar in de geschiedenis en welsprekendheid aan de doorluchtige school te Amsterdam. Hij aanvaardde die waardigheid met eene: „Oratio de fato eloquentiae Romanae". Daar hij eene door hem verlangde verhooging van jaarwedde niet verkreeg, legde hij in 1668 zijne betrekking neder en begaf zich naar Frankrijk en naar de Pfalz om er door vleiende gedichten de gunst der regeerende Vorsten te winnen. Toen hij hierin niet slaagde, keerde hij in 1670 naar het Vaderland terug, vestigde zich in zijne geboorteplaats en overleed aldaar den 19den September 1673. Hij woonde gedurende zijne laatste drie levensjaren op het landgoed van *Johannes Fontanus* bij Arnhem, hem door erfenis ten deel gevallen en het Fontanusspijker genaamd. Van zijne geschriften vermelden wij: „Cornelius Nepos cum notis variorum (1658)", — „Sexti Julii Frontini quae extant (1661)", — „Musae juveniles (1662)", — „Quinti Sereni Samonici de medicina praecepta saluberrima (1706)", — „Antoninus Pius (1705)", — en „Gallia triumphans (1663 en later). Voorts heeft hij: „Gelria illustrata etc." en „Arenacum etc." in handschrift nagelaten.

Keudell (Robert von) een Pruisisch staatsman, geboren te Königsberg den 27sten Februari 1824, is de telg van een oud geslacht, hetwelk zich op het tooneel van den oorlog en van den landbouw verdienstelijk heeft gemaakt. Hij studeerde te Königsberg, Heidelberg en Berlijn, werd in 1850 gerechtsassessor, daarna regeeringsassessor te Potsdam en vervolgens „Oberpräsidialrath" te Breslau. In 1863 werd hij voorts door *von Bismarck* geplaatst bij het departement van Buitenlandsche Zaken en na dien tijd vergezelde hij steeds dien staatsman bij alle belangrijke aangelegenheden, zooals naar Sleeswijk-Holstein, naar Bohemen, bij de onderhandelingen in 1866, naar de tentoonstelling te Parijs in 1867, in 1870 naar het hoofdkwartier te Versailles en in den zomer van 1871 naar Gastein en Salzburg. *Von Keudell* is sedert 1870 geheim legatieraad, zag zich in 1871 afgevaardigd naar den Duitschen Rijksdag en werd in Juni 1873 benoemd tot gezant bij het Hof van Italië van wege het Duitsche Keizerrijk, welke betrekking hij ook nu nog bekleedt. — *Rudolf von Keudell*, zijn oudere broeder, werd geboren in 1806, trad in krijgsdienst en wijdde zich vervolgens aan den landbouw. Op het gebied der letterkunde heeft deze zich bekend gemaakt door „Lätitia", — „Auszerhalb der Gesellschaft", — „Bergau", — „Die Politiker", — „Das Glückskind" enz. In 1849 was hij ritmeester in dienst van Sleeswijk-Holstein, en overleed te Berlijn in 1872. — *Otto von Keudell*, een derde broeder, was lid van de Nationale Vergadering te Frankfort en een vertegenwoordiger van de Pruisisch-nationale richting, werd in 1851 lid van Eerste Kamer in Pruisen en overleed in 1853.

Keuken (De) noemt men dat gedeelte van een woonhuis, waar alle werkzaamheden plaats grijpen, die op de bereiding der spijzen betrekking hebben. Zij is dus eene zaak van groot belang en ten opzichte van ligging, grootte en inrichting onze opmerkzaamheid overwaardig, dewijl op die omstandigheden moet gelet worden, indien zij voldoen zal

Keuken. Fig. 1.

aan de eischen van den tegenwoordigen tijd.

Men moet bij het bouwen van een huis er op bedacht wezen, dat de keuken licht en luchtig en zoo koel mogelijk, dus aan de noordzijde en niet te ver van de woon- en eetkamer verwijderd zij, doch door een portaal, gang of tusschenvertrek van deze gescheiden, opdat men geen hinder hebbe van

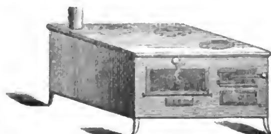

Fig. 2.

de dampen en van den reuk der spijzen. Kelder en provisiekamer moeten zich in de onmiddellijke nabijheid van de keuken bevinden. De keukenmuren moeten bepleisterd en gewit worden en men legt er bij voorkeur een steenen vloer, om alle gevaar van brand te voorkomen. Bij voorkeur bouwt men de keuken gelijkvloers; men heeft er echter ook in het

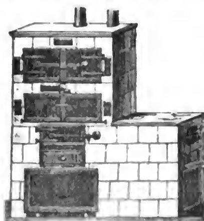

Fig. 3.

sousterrain, alsmede op de bovenverdieping, vanwaar dan de schotels naar de eetzaal worden neêrgelaten.

Eene keuken dient voorzien te wezen van een kooktoestel (vuurhaard, fournuis, kookkachel), — voorts van eene aanrechtbank voor het toebereiden van spijzen, van kasten met keukengereedschap, regen- en welwaterpomp, een gootsteen en een ventilatietoestel. Van groot belang is inzonderheid de kooktoestel; men heeft er van zeer verschillende gedaante en inrichting, naar gelang zij voor eene kleine of groote huishouding moeten dienen. De eisch, dien men aan zoodanigen toestel in eene burgerwoning kan stellen, is deze, dat hij bij de minst mogelijke brandstof de meest moge-

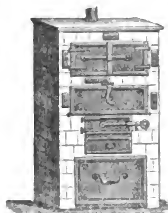

Fig. 4.

lijke hitte levere, opdat de bereiding der spijzen met spoed geschiede, terwijl die hitte niet in de keuken zoodanig mag uitstralen, dat het keukenpersoneel er hinder van heeft. Zulk een toestel moet evenzeer geschikt wezen, om een grooten als om een kleinen maaltijd in gereedheid te brengen. Ook mag hij in de keuken geen rook verspreiden.

De eenvoudigste toestel tot spijsbereiding is de open haard, — niets anders dan een

Fig. 6.

gemetselde kolk, met een rooster gedekt, waarop de brandstof geplaatst wordt, of ook van boven belegd met eene ijzeren plaat met eene beroosterde opening boven dien kolk. Boven zulk een haard heeft men een open schoorsteen met een vrij wijden mantel, om den

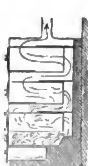

Fig. 7.

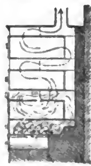

Fig. 8.

rook op te vangen. Als het vuur brandt, hangt men een pot of ketel aan een ijzeren ketting of stang er boven. Geriefelijker is het fournuis (fig. 1), hetwelk doorgaans van steen is opgemetseld en van boven voorzien van

eene ijzeren plaat met een aantal gaten, waarin men potten en pannen kan plaatsen. De hitte wordt onder die plaat geleid. Daarop kan men echter moeielijk braden, omdat de warmte niet werkt op de bovenzijde van het gebraad, weshalve men er een braadoven (fig. 2) bijvoegt, die met hetzelfde vuur kan verwarmd worden. Veel meer gemak evenwel heeft men van kookmachines met een drietal verdiepingen, zooals in fig. 3 en 4 zijn afgebeeld, terwijl die, welke in fig. 5 is voorgesteld, te pas komt voor het bereiden van maaltijden van 20 tot 25 personen. Men gevoelt het, dat de onderste oven, onmiddellijk boven het vuur, vooral dient tot braden en koken, — de tweede tot bakken en roosten, — en de derde tot het warmhouden der gerechten of tot het verwarmen van schotels en borden. Zulke toestellen zijn voorzien van een waterreservoir met eene kraan, waarin zich steeds warm water bevindt. Eene uitstekende inrichting tot verwarming van strijkbouten ziet men in fig. 6; zij bestaat in eene plaat, waarin men zoodanige gaten heeft laten maken, dat de bouten er bijna geheel inzinken. Natuurlijk plaatst men zulk eene plaat met de bouten boven de vlam.

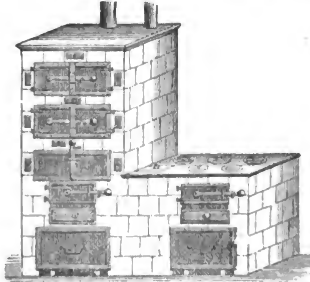

Fig. 5.

Fig. 9.

Het is voorts van groot belang, dat de hitte zooveel mogelijk de verschillende zijden der ovens bereikt, zoodat men de vlam moet laten circuleeren, gelijk in fig. 7 en 8 is aangewezen.

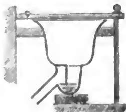

Fig. 10.

— Men heeft ook stoomkooktoestellen, welke zeer goed voldoen, omdat de spanning van den stoom eene aanmerkelijke hitte doet ontstaan. Op eenvoudige wijze kan men daarvan gebruik maken door middel van een pot met dubbelen wand (fig. 9), welke laatste nabij den bovenrand met vele gaten is doorboord. Tusschen de wanden doet men water en in den binnensten pot de spijs. Daarna sluit men den pot luchtdicht en plaats hem op het vuur. Het water, in stoom overgaande, dringt dan door genoemde gaten in de spijs en maakt deze week en malsch.

Tot het afwasschen van keukengereedschap gebruikt men een gootsteen, voorzien van eene buis, waardoor het vuile water wegloopt. Komt de buis uit in een riool, dan verhindert men het doordringen der daaruit opstijgende uitwaseming in de keuken door eene inrichting als in fig. 10 is voorgesteld. Men ziet, dat de bovenste pijp afdaalt in een waterzak zoodat de buitenlucht door eene waterlaag is afgesloten. Eindelijk geven wij, in fig. 11 de afbeelding van een zeer aanbevolen toestel tot het reinigen van keuken- en tafelgereedschap; hij bestaat uit 4 nevens elkander geplaatste bakken, die met zink zijn bekleed. De eerste dient tot afwassching, de tweede tot spoelen, de derde tot afdruipen en

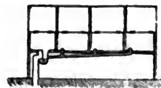

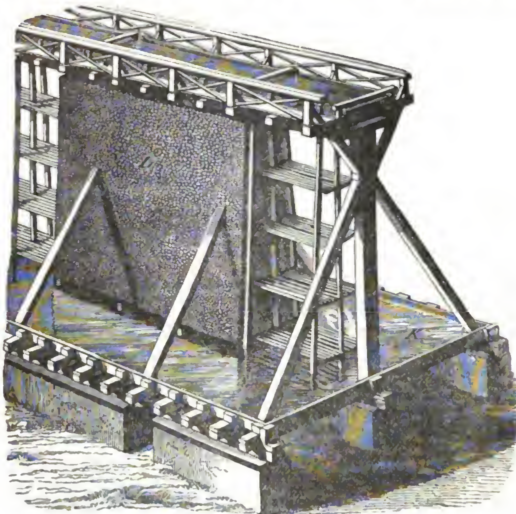
Fig. 11.

de vierde is van den reeds beschreven gootsteen voorzien. In elk der eerste 3 bakken is eene klep, bij wier opening het water wegloopt naar den vierden bak.

Keukenzout. De scheikundige naam van dit zout is natriumchloride; het bestaat uit eene verbinding van het gasvormige chloor en het metaal natrium (sodium) en zijne samenstelling wordt uitgedrukt door de formule NaCl. Men vindt het in de natuur in vasten en opgelosten toestand. In vasten staat vormt het uitgestrekte lagen en opgelost komt het in groote hoeveelheid voor in het zeewater en in zoute bronnen. Voorts kan men van het keukenzout verzekeren, dat het verspreid is in de geheele natuur, zelfs in het regenwater, ja, in alle planten en dieren. Trouwens het is voor de bewerktuigde schepping onmisbaar. Men verkrijgt het keukenzout uit steen- en klipzout, hetwelk veelal met gips, klei,

mergel enz. verontreinigd is, — voorts uit zeewater en uit natuurlijke en kunstmatige zoutbronnen. Voorheen verkreeg men veel keukenzout uit de thans ondergeloopene zoutmijnen van Wieliczka in Galicië. Is het klipzout vrij zuiver, dan wordt het in blokken uit de mijnen gebracht en door omkristallisatie gereinigd, doch doorgaans doet men de mijnen vol water loopen, hetwelk men er uitpompt, zoodra het met zout verzadigd is. Daarna laat men het verdampen, zoodat het keukenzout achterblijft. Zijn de zoutbronnen niet zoo rijk aan keukenzout, dat men het water met voordeel door middel van vuur kan laten verdampen, dan maakt men gebruik van gradeerwerken, zooals in bijgaande afbeelding één is voorgesteld. Het bestaat uit eene opstapeling van takkebossen ter hoogte van 10 of meer Ned. el, waaronder zich een waterdichte vergaderbak (*K*) bevindt. Men brengt het zoute water nu boven die takkebossen en laat het door deze heenloopen. Het water verdeelt zich tusschen al die takken en twijgen zeer sterk, zoodat daarvan tevens, vooral bij droge, warme winden, eene aanzienlijke hoeveelheid verdampt. Men krijgt dus in den vergaderbak zout water, dat telkens meer geconcentreerd is en eindelijk met voordeel boven het vuur kan worden uitgedampt. In ons Vaderland komt veel zout van St. Ubes, alsmede van Curaçao, hetwelk echter geraffineerd, dat is door omkristallisatie gezuiverd moet worden.

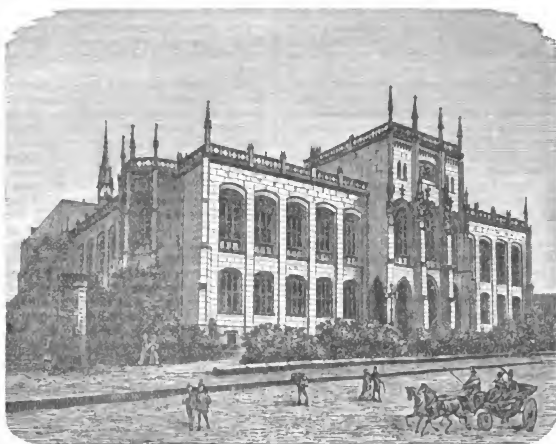
Het keukenzout vervult bij 's menschen voeding eene belangrijke rol, zoodat bijna alle spijzen daarmede worden toebereid. Ook dient het tot bewaring van levensmiddelen, vooral van vleesch en groenten, — en eindelijk is het eene bron voor chloor, hetwelk in verschillende vormen als bleek- en ontsmettingsmiddel gebezigd wordt Door middel van keukenzout en zwavelzuur verkrijgt men zoutzuur en het achterblijvend zwavelzuur natrium, hetwelk desgelijks tot veierlei oogmerken — vooral tot het bereiden van soda — gebruikt wordt. Daaruit bekomt men het metaal *natrium* (zie aldaar) en zijne verbindingen, die aan de wetenschap, aan de nijverheid en aan het dagelijksch leven belangrijke diensten bewijzen.

Gradeertoestel.

Keulen. (Colonia Agrippina), in het Duitsch *Köln* en in het Fransch *Cologne*, de aanzienlijkste stad der Duitsche Rijnprovincie en de hoofdstad van een evenzoo genoemd regeeringsdistrict, is met het daartegenover gelegen Deutz eene vesting van den eersten rang, strekt in den vorm van een halven cirkel zich uit op den linker oever van de Rijn en heeft met hare talrijke torens en hare indrukwekkende gebouwen langs de rivier een fraai voorkomen. Zij is door eene schipbrug en door eene trotsche vaste brug van den spoorweg naar Minden met Deutz verbonden. Deze laatste is eene ijzeren traliebrug ter lengte van ongeveer 400 Ned. el, rust op 2 landhoofden en bestaat uit 2 afdeelingen. De éene dient uit-

sluitend voor het spoorwegverkeer en is door een viadnct vereenigd met het centraal spoorwegstation, terwijl de andere, voor rijtuigen en voetgangers bestemd, op het plein achter den Dom uitkomt. Op 1 December 1880 telde Keulen, met de bezetting (5500 man), bijna 145000 inwoners, onder welken zich bijna 119000 R. Katholieken, 21000 Protestanten en 4500 Israëlieten bevonden. De stad is zeer onregelmatig gebouwd en bevat, vooral nabij de rivier, vele nauwe, donkere straten, met hooge, ouderwetsche huizen. In de laatste 25 jaren is zij echter aanmerkelijk verfraaid. Tot de nieuwe gebouwen, die haar tot sieraad verstrekken, behooren het musenm, onderscheidene schoolgebouwen, de bank, het centraalstation, het hospitaal enz. Vooral heeft men er onderscheidene monnmentale gebouwen uit den nieuweren tijd de Evangelische Triniteitskerk met haar zuilenportaal op last van den jongst overleden Koning verrees. De oude kerken zijn naar eisch hersteld en verschaffen een ruim studieveld aan den vriend der kunst. De stadsmnnr met zijne torens behoort tot het tijdperk der Romeinen. De Romeinsche toren in de Tnighuisstraat dagteekent uit de dagen der *Merovingen*. Men heeft te Keulen onderscheidene stnkken mozaïek gevonden en in het musenm geplaatst. Met het bonwen van het stadhuis werd in de 13de eeuw een aanvang gemaakt, doch het werd eenige jaren geleden onder de leiding van den stadsarchitect *Kantdorff* in een gewijzigden stijl veranderd. Daarin schittert de Hansazaal door pracht van kleuren, en de voorgevel is geheel nieuw; van het voorste gedeelte, met zijne zui-

Het Wallraf-Richartzmuseum te Keulen.

ouden tijd, bepaaldelijk kerken, waarvan vele zich door den Romaanschen stijl en den overgangsstijl onderscheiden. Als de oudste wordt die van St. Pantaleon beschouwd. Die van St. Maria in het Capitool werd in 1049 door Paus *Leo IX* ingewijd en die van St. George is van 1067. Die der H. Apostelen, van St. Maarten en St. Gereon behooren desgelijks tot de 11de eeuw, doch hebben tegen het einde van het Romaansche tijdperk velerlei veranderingen ondergaan, zoodat men daarin den overgangsstijl opmerkt. Die van St. Kunibert is in 1218 voltooid. De kerken van St. Johannes Baptistes, St. Ursula, St. Caecilia en St. Andréas zijn eenvondiger en nit den tusschentijd afkomstig. In spitsboogstijl prijken de Dom, waarover wij later zullen spreken, de kerk van St. Severijn, die der Minorieten en het koor van die van St. Andréas, terwijl in len, bas-reliéfs en opschriften tot de renaissance behoorend, is de toren in spitsboogstijl opgetrokken. — De „Gürzenich", in 1441 tot 1474 desgelijks in spitsboogstijl gebonwd, is het prachtigste der wereldlijke gebouwen; het werd in 1856 aan de noordzijde vergroot en van binnen geheel vernieuwd. De vermaarde feestzaal aldaar is 50 Ned. el lang en 23 Ned. el breed en vormt eene ruimte, bestaande nit een middenschip ter hoogte van 15 Ned. el en gedragen door 22 houten zuilen, die met snijwerk rijk zijn versierd, terwijl de zijschepen 8 Ned. el hoog zijn. Merkwaardig is daarin vooral de middeneeuwsche schoorsteen. — De Jezuïetenkerk, in 1621 tot 1629 gesticht, vertoont zich in spitsboogstijl als eene navolging der oudheid. Van de nieuwe gebouwen vermelden wij nog: het casino, het regeeringsgebouw en het musenm-Walraff-Richartz (zie

nevengaande afbeelding), hetwelk vele middeneeuwsche oudheden en merkwaardige schilderijen bevat.

Sedert 1882 verandert Keulen geheel en al van gedaante. De stad heeft van het Rijk de oude vestingwerken gekocht en het Rijk besteedt den koopprijs van 12 millioen mark aan nieuwe, ruimere vestingwerken, waardoor het stadsgebied meer dan dubbel zoo groot wordt als de oude stad. In het nieuwe gedeelte verrijst eene nieuwe ceintuurstraat, die 5 Ned. mijl lang en op de smalste gedeelten 32 Ned. el breed is. Het voornaamste gedeelte — de „Kaiser-Wilhelm-Ring" — heeft eene breedte van 63 Ned. el.

Behalve het districtsbestuur vindt men te Keulen een Hof van appél, terwijl er een Aartsbisschop met een Domkapittel en een kommandant der 15de divisie gevestigd zijn. Voorts heeft men er 4 gymnasia, eene reaalschool, eene bedrijfschool, eene hoogere burgerschool voor meisjes, een seminarium voor priesters enz. Van de verzamelingen voor wetenschap en kunst noemen wij, behalve bovenvermeld museum, een rijk stedelijk archief met de hiermede verbondene boekerij, de bibliotheek der Jezuïeten, die van het seminarium enz. Het aartsbisschoppelijk museum op het Domplein bevat eene belangrijke verzameling van middeneeuwsche kunstgewrochten, kerkelijke sieraden enz. De Dierentuin en de Flora met welvoorziene serres dienen hoofdzakelijk voor uitspanning. Er wordt veel werk gemaakt van muziek. Het muziekgezelschap bezorgt er genot aan velen, en het conservatorium en de Gürzenichconcerten staan er onder het bestuur van dr. *Ferdinand Hiller*. Het Keulsche mannenkoor bezit voorts eene Europeesche vermaardheid.

Nijverheid en handel bloeien er ongemeen; laatstgenoemde wordt vooral bevorderd door den spoorweg van Keulen naar Minden en door de scheepvaart op de rivier. De Rijnspoorweg loopt er over Aken naar Herbesthal aan de Belgische grenzen, over Coblenz naar Bingerbrück en over Crefeld naar Cleef aan de grenzen van Nederland. Er bestaat voorts een spoorweg van Keulen door den Eifel naar Trier, alsmede een op den rechter oever van de Rijn van Ehrenbreitstein naar Siegburg, — wijders een van Osterroth naar Wattenscheid, en een van Venloo over Keulen naar Hamburg. Alleen op den spoorweg tusschen Keulen en Minden reisden in 1870 bijna 5 millioen personen. — De nijverheid bepaalt er zich hoofdzakelijk bij het bewerken van suiker, tabak, lijm, vergulde lijsten, behangselpapier, eau de Cologne, zeep, leder, meubels, piano's, werktuigen, scheikundige praeparaten, sterke dranken enz. Voorts heeft men er onderscheidene handels- en wisselbanken en verzekeringmaatschappijen. De talrijke vreemdelingen, die de stad des zomers bezoeken, veroorzaken er veel drukte en deze laatste bereikt haar toppunt in den vastentijd.

Keulen is gesticht door de Romeinen of eigenlijk door de Ubiërs, die deze stad op aansporing van *Marcus Agrippa* in het jaar 37 vóór den aanvang onzer jaarteiling deden verrijzen, weshalve zij eerst den naam droeg van Ubiorum Oppidum. Door eene kolonie, welke *Agrippina*, de gemalin van Keizer *Claudius*, in het jaar 50 na Chr. derwaarts zond, werd zij uitgebreid en ontving den naam van Colonia Agrippina. Nadat de Franken zich van haar hadden meester gemaakt, verviel zij bij de verdeeling der Frankische monarchie in 511 aan Austrasië en door eene overeenkomst tusschen *Lodewijk* van Duitschland en *Karel de Kale* van Frankrijk in 870 aan Duitschland. In het begin der 13de eeuw werd zij in de Hansa opgenomen, waar zij met Lübeck om den voorrang streed, en in het midden dier eeuw in het verbond der Rijnsteden. Als vrije Rijksstad lag zij gestadig overhoop met de Aartsbisschoppen, die hare onafhankelijkheid niet wilden erkennen, maar haar steeds hunne vorstelijke stad noemden. Zij was vermaard wegens haren handel, wegens hare schilderschool, alsmede wegens hare universiteit, die in 1388 gesticht, doch in 1801 tegelijk met hare talrijke kapittels, abdijen, kommanderijen enz. opgeheven werd.

Het regeeringsdistrict Keulen telt op bijna $74\frac{1}{2}$ □ geogr. mijl omstreeks 703000 inwoners (1880) en is in 11 arrondissementen verdeeld.

De *Keulsche Dom* (zie nevensgaande plaat), een bewonderenswaardig gebouw, in sierlijken spitsboogstijl opgetrokken, ontleent zijn oorsprong aan een Dom, met wiens stichting onder de regeering van *Karel de Groote* de Aartsbisschop *Hildebold* in 814 een aanvang maakte, — en wel op de plek, waar de tegenwoordige Dom zich verheft. Toen voorts *Frederik Barbarossa* in 1162 het gebeente der heilige Drie Koningen, hetwelk hij te Milaan verkregen had, ten geschenke gaf aan den Dom te Keulen, trokken vele pelgrims derwaarts, en toen voorts Keulen door den handel begon te bloeien en de spitsboogstijl de overhand behield, was het oude gebouw niet langer toereikend. Dit laatste werd trouwens eene prooi der vlammen, zoodat men in 1248 besloot een nieuw bedehuis te doen verrijzen. Nog in datzelfde jaar werd daartoe door den Aartsbisschop *Konrad von Hochstaden* de eerste steen met groote plechtigheid gelegd, en men maakte een aanvang met het werk naar het grootsche plan, dat eerst in onzen tijd is voltooid. Wie het ontworpen heeft, is nog niet met zekerheid bekend. Sedert 1255 vindt men *Gerard von Rile* als bouwmeester vermeld. De platte grond heeft de gedaante van een kruis, en naast het hooge middenschip bevinden zich aan weêrszijden 2 lagere. Zij hebben eene gezamenlijke breedte van bijna 150 Ned. el. Het dwarsschip is 30 Ned. el lang en bestaat uit een middenschip en 2 zijschepen. Aan de westzijde van het langste gedeelte heeft men een vóorportaal, dat den voorgevel vormt en waarboven zich een toren verheft, en aan de voorzijde heeft men het koor met 7 kapellen. De vóorgevel is ongeveer 65 Ned. el breed en het geheele gebouw 160 Ned. el lang. Met kracht bevorderde *Gerard von Rile* den opbouw, doch later ontstond er gedurig staking wegens verdeeldheden tusschen de stad en de Aartsbisschoppen, zoodat eerst 74 jaren na het leggen van den eersten steen — dus in 1322 — het koor kon worden ingewijd. Zoo ver bracht het meester *Johann* in het 21ste jaar van zijn opzicht. De rij der bouwmeesters eindigt met *Rutger*, den opvolger van

DOM TE KEULEN.

Johann, in 1332. Wegens misbruiken bij het verzamelen van bijdragen en het hieruit voortvloeiend gebod, om de inzameling te staken, en wegens den oorlog van den Aartsbisschop *Theodorik van Meurs* ging de opbouw zeer langzaam vooruit. Niettemin werd in 1437 het vóorportaal onder den zuidelijken toren voltooid en de toren zelf tot eene hoogte van ruim 50 Ned. el opgetrokken. Er werden nieuwe klokken in opgehangen, en tegen het einde der 15de eeuw plaatste men aan de noordzijde fraai-geschilderde glazen; het laatste raam is van 1509. Van dien tijd af bleef de opbouw rusten. Van de 5 hoofddeelen van den Dom waren toen enkel de 2 oostelijke, het koor met de daaraan verbondene kapellen, voltooid. Bij den aanvang der Hervorming werd het werk geheel en al gestaakt. In de 16de en 17de eeuw versierde men slechts het inwendig gedeelte met gedenkteekenen, terwijl het uitwendig gedeelte meer en meer vernield werd ten gevolge van den Dertigjarigen Oorlog, van het kwijnen van den handel en van de oneenigheden van den raad en de burgerij. In de 18de eeuw werd gedurende den oorlog de Dom in een magazijn van levensmiddelen herschapen, en in 1802 viel Keulen in handen van den vijand. Een verzoek, om 400 000 francs jaarlijks voor onderhoud van den Dom toe te staan, werd door *Napoleon* van de hand gewezen. Eerst later in de 19de eeuw brak een beter tijdperk aan voor dat grootsche gebouw. *Friedrich Schlegel* en de gebroeders *Boiserée* vestigden de aandacht van het beschaafd publiek op den Dom, en nu spande men alle krachten in om dien te behouden en te verbeteren, — vooral toen in 1814 Keulen eene Pruisische stad werd. *Schinkel* kwam om de zaak te onderzoeken, en er gebeurden onder de leiding van *Frank* en *Ahlert* belangrijke herstellingen. In 1825 werd Keulen weêr de zetel van een Aartsbisschop, waarna de belangstelling der ingezetenen ontwaakte en de voormalige Dombelasting op nieuw geheven kon worden. *Ahlert* overleed in 1833 en werd als bouwmeester opgevolgd door *Zwirner*. De herstellingen waren nu geschied, zoodat men aan den verderen opbouw moest denken. Niet lang na de troonbeklimming van Koning *Friedrich Wilhelm IV* was het ontwerp voor het dwarsschip en voor de noordelijke en zuidelijke portalen in gereedheid, en nu ontstond er eene algemeene geestdrift voor den Dom. Er vormde zich den 8sten December 1841 een „Central-Dombauverein" te Keulen, waaraan meer dan honderd dergelijke vereenigingen zich aansloten, van welke die te Berlijn en te Magdeburg de voornaamste waren. Dichters, toonzetters en schrijvers togen aan den arbeid ten behoeve van het grootsche gebouw, en talrijke erfmakingen vielen hieraan ten deel. De kosten van herstellingen hadden 350 000 thaler bedragen. Met groote plechtigheid werd den 4den September 1842 de eerste steen gelegd voor den verderen opbouw, en in Juli van datzelfde jaar was het „Domblatt", het orgaan der bouwvereeniging, in het licht verschenen. Een ander feest, namelijk het 6de eeuwfeest van den aanvang, werd in September 1848 gevierd, en bij die gelegenheid schonk Koning *Lodewijk van Beieren* aan den Dom 4 geschilderde glasramen, door *H. Hess*, *Ainmüller*, *Hellweger* en *A. Fischer* vervaardigd. Sedert 1842 is dan ook de ijver voor het verzamelen van gelden ten behoeve van den Dom en het jaarlijksch bedrag der sommen toegenomen. Sedert 1850 bestonden ook académische Dombouwvereenigingen ten getale van ongeveer 20 aan verschillende hoogescholen. Zoodoende kon den 15den October 1863 de volkomene voltooling der Domkerk feestelijk worden gevierd, nadat na het overlijden van *Zwirner* de leiding der zaak aan den bouwmeester *Voigtel* was toevertrouwd. De kosten, sedert 1842 aan het gebouw besteed, bedroegen destijds bijna $2^1/_4$ millioen thaler. Toen ontbrak nog de voltooiing der beide torens, die ter hoogte van 160 Ned. el moesten opgetrokken worden. Hiermede is men met ijver voortgegaan, en toen de torens in gereedheid waren, heeft men uit op de Franschen in 1870 veroverd geschut, daartoe door den Keizer van Duitschland ten geschenke gegeven, kolossale klokken gegoten en daarin opgehangen. In den Dom hebben ook andere gevers, behalve de Koning van Beieren, geschilderde ramen, benevens een groot aantal standbeelden ten geschenke gegeven. Het groote orgel is naar de noordzijde verplaatst, alwaar zich ook de sacristij, het archief en de boekerij bevinden. Tallooze vreemdelingen begeven zich jaarlijks naar de aartsbisschoppelijke stad, om aldaar het indrukwekkend monument van middeneeuwschen bouwstijl te bewonderen. Eindelijk werd den 15den October 1880 in tegenwoordigheid van den Keizer, van de Keizerin en van de Prinsen der Pruisische dynastie het feest gevierd der voltooiing van den Dom. De beide torens, 160 Ned. el hoog, waren reeds op den 14den Augustus, 632 jaren na het leggen van den eersten steen, afgewerkt en daarmede was het grootsche gebouw voleindigd. De Keizer had echter de feestviering op den 15den October gesteld als den geboortedatum van Koning *Friedrich Wilhelm IV*, die met ongemeenen ijver den opbouw van den Dom bevorderd had. Schoon de Ultramontanen wegens den cultuurstrijd alle goede R. Katholieken vermaanden, om aan dat voltooiingsfeest geen deel te nemen, werd het met groote geestdrift en ongemeenen luister gevierd.

Keulen (Jan van), een verdienstelijk Nederlandsch aardrijks- en waterbouwkundige, maakte zich beroemd door een prachtigen en uitvoerigen „Zee-Atlas", die in 1687 te Amsterdam in 5 folio-deelen in het licht verscheen, en overleed in 1705.

Keulenaars (De), ook *samoreusen* genaamd, zijn lange, smalle en weinig diepgaande schepen, bestemd voor de handelsvaart op de Rijn. Zij meten van 200 tot 600 ton; de grootste zijn bijna 43 Ned. el lang en 6 tot 7 Ned. el breed. Zij varen van Düsseldorf naar Dordrecht, Rotterdam, Amsterdam en terug, en de kleinere gaan ook wel naar Mainz en Manheim. Is er geen water genoeg in de Rijn, dan kiezen zij de Waal. De reis van Düsseldorf naar Amsterdam wordt gemiddeld in 8, die van Amsterdam naar Düsseldorf in 14 dagen volbracht. Tegen den stroom op werden de Keulenaars vroeger getrokken met paarden, doch deze laatste zijn thans door sleepbooten vervangen. Op het dek is gewoonlijk achter

de verschansing eene fraaie roef getimmerd, de verblijfplaats van den kapitein en zijn gezin. Voorts bestaat de bemanning doorgaans uit 7 tot 10 koppen. Het schip voert een grooten en een bezaansmast met een aantal zeilen. Deze vaartuigen hebben vooral vóor den aanleg der spoorwegen belangrijke diensten bewezen aan den handel.

Keuller (Lambert Joseph Eduard), een verdienstelijk Nederlandsch beoefenaar der geschiedenis, geboren te Venlo den 14den October 1813, bezocht de scholen aldaar, vormde zich voor het notarisambt en doorsnuffelde reeds vroeg de charters en stedelijke rekeningen op het stadhuis van zijne geboorteplaats. Zoo verzamelde hij bouwstoffen voor zijne uitmuntende: „Geschiedenis en beschrijving van Venlo", welke in 1843 in het licht verscheen, korten tijd voordat hij tot notaris werd benoemd. In het eerste gedeelte vermeldt hij de lotgevallen der stad, — in het tweede geeft hij levensbeschrijvingen van beroemde mannen, die te Venlo geboren zijn, — en in het derde levert hij eene beschrijving van de stad en van hare voornaamste gebouwen. Weldra werd hij lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, correspondeerend lid van de Koninklijke Maatschappij van Schoone Kunsten en Letterkunde te Gent, alsmede lid van twee Duitsche Historische Genootschappen. In Juli 1843 werd hij notaris te Hoorne in Limburg, doch in 1851 in die betrekking overgeplaatst naar zijne vaderstad. Bij voortduring hield hij zich bezig met het opsporen, ontcijferen en afschrijven van oude oorkonden en overleed den 2den Mei 1864.

Keuper is oorspronkelijk eene provinciale benaming van sommige leem- en mergelsoorten in Franken, vooral in de nabuurschap van Coburg. Men heeft vervolgens dien naam gebezigd om eene groep van steenlagen als eigenaardige vorming aan te duiden, namelijk de bovenste afdeeling van de Triasvorming en van deze de lagen, gelegen op de schelpkalk (Muschelkalk). De keupervorming bestaat hoofdzakelijk uit roodgekleurde mergel en leem met gips en somtijds ook met steenzontlagen, zandsteen en leisteen. In hare onderste afdeeling vindt men ook lagen van kalksteen en dolomiet, alsmede van lettenkolen. Zij bevat niet vele fossielen, en de weinige, die men er in aantreft, zijn afkomstig van landplanten, o. a. van Pterophyllum, en van hagedisachtige dieren, o. a. van Mastodonsaurus Jaegeri. Men vindt het keuper vooral in het westen van Duitschland en in het oosten van Frankrijk. In Engeland wordt het vertegenwoordigd door den new-redsandstone.

Keurmark, eigenlijk *Kurmark*, te voren het aanzienlijkste gedeelte van de mark Brandenburg, terwijl het kleinere gedeelte den naam droeg van Neumark, omvatte de Altmark (Salzwedel) met de hoofdstad Stendal, de Vormark of Priegnitz met de hoofdstad Perleberg, de Mittelmark met de hoofdstad Brandenburg, de Ukermark met de hoofdstad Prenzlau en de heerlijkheden Beeskow en Storkow en telde op 447 ☐ geogr. mijl 840 000 inwoners. De naam Keurmark ontstond wegens de opdracht der Keurvorstelijke waardigheid aan Brandenburg onder *Lodewijk II* uit het Huis *Wittelsbach* (1356). Na den Vrede van Tilsit werd de Altmark ingelijfd in het Koningrijk Westfalen en het hertogdom Magdeburg in de Mark, welke dien ten gevolge op 386 ☐ geogr. mijl 785 000 zielen bevatte. Toen in 1813 de Altmark weder aan Pruisen ten deel viel, werd de oude verdeeling in Keurmark en Neumark niet hersteld, maar eene andere doelmatiger geoordeeld.

Keurvels (Hendrik Eugeen Florentius Amandus) een Vlaamsch letterkundige, geboren te Gent den 2den Februari 1852, werd eerst klerk bij een notaris aldaar en vervolgens mederedacteur van het dagblad: „La Flandre libérale". Voorts schreef hij in het: „Letterkundig jaarboekje van het Kersouwken" te Leuven, in het weekblad: „Het Vlaemsche volk" te Gent, in: „De Zweep" te Brussel, in het: „Volksbelang" te Gent, in: „De Vlaemsche Kunstbode" te Antwerpen en in het: „Jaerboekje van Zetternamskring", terwijl afzonderlijk van hem in het licht verscheen een negental verhalen getiteld: „Recht voor de vuist! (1874)".

Keurvorsten noemde men in het Duitsche Rijk zoodanige Vorsten, die het recht bezaten om den Keizer of Koning te kiezen. In de vroegste tijden, onder de *Karolingen*, was de Duitsche Koningskroon erfelijk in het regeerend Huis, doch later werd de Koning gekozen door de aanzienlijksten des lands. Eene gewoonte uit de 13de eeuw verleende daarbij echter het overwicht aan de machtigste Vorsten en reeds bij het kiezen van Koning *Richard van Cornwallis* traden de Aartsbisschoppen van Trier, Mainz en Keulen, de Pfalzgraaf aan de Rijn (een tijdlang bij afwisseling met den Hertog van Beieren), de Hertog van Saksen, de Markgraaf van Brandenburg en de Koning van Bohemen op den voorgrond. Ook de overige Vorsten begeerden deel te nemen aan de verkiezing, maar genoemde Keurvorsten handhaafden hun voorrecht, en dit werd eindelijk door *Karel IV* in de „Gouden Bul (1355)" bekrachtigd. Hun aantal bleef na den Vrede van Münster onveranderd, doch Bohemen nam, nadat *Wenzel* in 1400 er de koningskroon verloren had, geen deel meer aan de keuze en werd eerst weder in 1708 tot den kring der Keurvorsten toegelaten. Toen echter *Frederik V* van de Pfalz in den Rijksban gedaan en zijne keurvorstelijke waardigheid ten behoeve van Beieren verbeurd verklaard was, verhief men bij den Vrede van Münster de Pfalz tot een 8ste keurvorstendom onder voorwaarde, dat bij het uitsterven der Beiersche dynastie de waardigheid van Keurvorst weder aan de Pfalz vervallen en daarmede het 8ste keurvorstendom verdwijnen zou. Dit geschiedde in 1777, nadat in 1692 ook Brunswijk-Lüneburg onder de keurvorstendommen was opgenomen. Er waren 5 R. Katholieke en 3 Evangelische keurvorstendommen, en de Keurvorsten genoten bepaalde voorrechten. De „Gouden Bul" noemt hen de vertrouwde raadslieden des Keizers en beschrijft hen als de zeven zuilen en lichten van het Heilige Rijk ja, als leden van het Keizerlijk lichaam. Ook ongeroepen konden zij den Keizer raad geven en hem door een schrijven van het Keurvorstelijk Collegie deze of gene zaak in het bijzonder aanbevelen. Ook hadden de Keurvor-

sten het recht om bij het kiezen van een Roomsch-Duitschen Keizer dezen eene kiescapitulatie (Wahlcapitulation) ter bekrachtiging voor te leggen, namelijk bepaalde regels, waaraan hij zich gedurende zijn bewind moest houden. De kiescapitulatie werd wel is waar voor elken Keizer op nieuw opgesteld, doch zij behelsde gewoonlijk de volgende verplichtingen: de R. Katholieke Kerk en den Paus te erkennen, — het Rijk te beveiligen en uit te breiden, — aan de Keurvorsten en Vorsten bescherming te verleenen en hen in hunne rechten te handhaven, — niets zonder den Rijksdag te doen, — zonder dezen geen verbond te sluiten, — de politie en den handel te ondersteunen, — geene nieuwe belasting op te leggen, — het muntwezen in orde te houden, — geen gedeelte van het Rijk te verkoopen of te verpanden, — de bepalingen van den Münsterschen Vrede na te komen, — den R. Katholieken en den Protestantschen godsdienst te beschermen,—niet te gedoogen, dat buitenlandsche Mogendheden zich bemoeiden met aangelegenheden van den godsdienst,—den landvrede, de onafhankelijkheid der rechterlijke macht en den dienst der posterijen te bevorderen. Daarvan ontving ieder Keurvorst een afschrift, terwijl door de gezamenlijke Keurvorsten aan den Keizer de oorkonde der verkiezing werd uitgereikt.

De Keurvorsten vormden samen eene keurvereeniging, welke bij belangrijke gelegenheden vergaderde; zij hadden aanspraak op koninklijke eerbewijzen, maar niet op den titel van „majesteit". In hunne landen hadden zij de rechtspraak in de 3de instantie, zoodat zij niet onderworpen waren aan het Rijkskamergericht en aan den Rijkshofraad. Hunne landen waren ondeelbaar; zij bezaten hunne vorstelijke rechten zonder vergunning des Keizers en werden na voleindiging van het 18de levensjaar meerderjarig. De Keurvorst van Mainz was aartskanselier van Duitschland en als zoodanig belast met de leiding en besturing van den Rijksdag en van den Raad van Keurvorsten, met de regeling der keizerskeuze, met de benoeming van een Rijksvicekanselier, die hem vertegenwoordigde aan het Hof, en met het opzicht op de Rijkskanselarijen en archieven. Als aartsbisschop was hem, volgens eene overeenkomst met Keulen van 1656, de kroning des Keizers opgedragen, wanneer deze plechtigheid plaats had in zijn aartsbisdom. De Keurvorst van Trier was aartskanselier voor Galliё en Arelate, en die van Keulen voor Italiё. Laatstgenoemde kroonde den Keizer, wanneer de kroning te Aken of elders in zijn aartsbisdom geschiedde. De Keurvorst van Bohemen was aartsschenker, — die van Beieren aartskeukenmeester (dapifer, Erztruchsesz) en bij ontruiming des troons vicarius in Franken, Beieren, Schwaben en aan de Rijn, — die van Saksen aartsmaarschalk en vicarius in de Saksische landen, — die van Brandenburg aartskamerheer, — en die van Brunswijk aartsschatmeester.

Deze regeling moest in 1801 door het vredesverdrag van Luneville, waarbij de linker Rijnoever aan Frankrijk werd afgestaan, eene aanmerkelijke wijziging ondervinden. Vooral was artikel 7 nadeelig voor de geestelijke Keurvorsten, omdat daarin bepaald was, dat alleen de erfelijke Duitsche Rijksvorsten eene schadeloosstelling zouden ontvangen. Wèl kozen de Domkapittels te Keulen en Münster na het overlijden van Keurvorst *Maximiliaan* te Keulen op den 7den October 1801 den Aartshertog *Anton Victor van Oostenrijk* tot zijn plaatsvervanger, doch deze keus, waartegen Pruisen en Frankrijk protesteerden, bleef zonder gevolg. Door een Keizerlijk besluit van 14 Juli 1802 werd nu eene commissie tot bepaling der schadeloosstelling te Regensburg bijeengeroepen, waar zij oordeelen moest over een ontwerp van schadeloosstelling, door Frankrijk en Rusland opgemaakt en haar den 21sten Augustus voorgelegd, volgens hetwelk slechts één geestelijk Keurvorst, namelijk de Aartsbisschop van Mainz, met den titel van keurvorst-rijkskanselier zijne waardigheid zou behouden, terwijl daarentegen 3 nieuwe wereldlijke Keurvorsten — die van Baden, Würtemberg en Hessen-Cassel — zouden worden benoemd. Doch daar Oostenrijk reeds den 31sten Augustus de schadeloosstelling, door de toekenning van Salzburg en Berchtesgaden aan den Groothertog van Toscane verleend, voor onvoldoende had verklaard en daarna den 28sten December te Parijs met Frankrijk eene overeenkomst tot volkomene schadevergoeding gesloten had, zoo werd ook aan dien Groothertog de waardigheid van keurvorst geschonken. Nadat door Rusland, Frankrijk, den Keizer en de Duitsche Rijksstanden het ontwerp van schadeloosstelling bekrachtigd was, waarbij aan den nog levenden Keurvorst van Trier, *Clemens Wenceslaus*, hertog *van Saksen*, een jaargeld werd toegelegd, namen de 4 nieuwe Keurvorsten van Baden, Würtemberg, Hessen-Cassel en Salzburg, benevens de aartskanselier den 22sten Augustus 1803 zitting in het keurvorstelijk collegie. Zoo waren er nu 10 Keurvorsten, onder dezen 6 Evangelische, en zoowel daardoor als door 27 nieuwe stemmen in den Raad der Rijksvorsten verkregen de Protestanten de meerderheid. Reeds bij den Vrede van Preszburg in 1805 werd de keurvorstelijke waardigheid van Salzburg weder opgeheven, daar dit gewest met Berchtesgaden aan Oostenrijk ten deel viel. Daarentegen schonk men aan den Keurvorst van Salzburg Würzburg als keurvorstendom. Beieren en Würtemberg werden koningrijken, zonder dat evenwel hun verband met het Duitsche Rijk eenige wijziging onderging, totdat den 12den Juni 1806 de Rijnbond tot stand kwam, waarna Beieren, Würtemberg, de Aartskanselier en Baden zich van het Duitsche Rijk afscheidden en de Fransche minister *Bacher* op den Rijksdag te Regensburg verklaarde, dat de Keizer van Frankrijk geen Duitsch Rijk meer erkende en den titel van protector van den Rijnbond aangenomen had. Dientengevolge legde *Frans II* den 6den Augustus de Duitsch-Keizerlijke waardigheid neder. Nog altijd behielden de Keurvorsten van Würzburg, Saksen en Hessen den keurvorstelijken titel; doch reeds den 30sten September aanvaardde eerstgenoemde dien van groothertog van den Rijnbond, en Saksen werd den 11den December, op grond eener overeenkomst met Frankrijk, in een koningrijk herschapen. Voorts had *Napoleon* na den slag bij Jena zich meester gemaakt van Hessen.

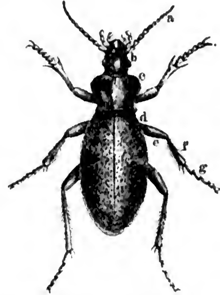
Eerstgemelde overleed in 1812, doch de laatste, die na den val van *Napoleon* in zijne Staten terugkeerde, behield den titel van keurvorst, alsmede zijn opvolger *Friedrich Wilhelm I*, die echter in 1866 zijne landen aan Pruisen moest afstaan. Toen het Duitsche Rijk in een Duitschen Bond van souvereine Vorsten veranderd was, had trouwens de keurvorstelijke waardigheid hare beteekenis verloren.

Keuschberg, een dorp in de Pruisische provincie Saksen, ligt $2^1/_4$ uur gaans ten zuidoosten van Merseburg aan de Saale en is in de geschiedenis vermaard wegens den Hongarenslag, die Koning *Henderik I* er den 15den Maart 933 aan de Hongaren leverde. Een ontzettend aantal Hongaren was in den aanvang van dat jaar door Franken getrokken en in Thüringen gevallen, alles te vuur en te zwaard verwoestende. In twee legerscharen verdeeld, wendde zich de éene naar het westen, terwijl de andere in het oosten bleef. Eene bende uit Saksen en Thüringen tastte eerstgenoemde aan en vernietigde haar vermoedelijk bij Jechaburg niet ver van Sondershausen. Tegen de andere, die Merseburg teisterde, trok Koning *Hendrik* zelf te velde met een snel samengeraapt en veel minder talrijk leger en hield stand bij Keuschberg. Nadat hij den vijand door het uitzenden van eene kleine legerafdeeling, die door hem op de vlucht gedreven werd, derwaarts gelokt had, nam de bloedige slag een aanvang, welke voor de Hongaren zoo rampspoedig was, dat althans Noord-Duitschland na dien tijd steeds verschoond bleef van hunne aanvallen. Het aantal dooden, zonder hen mede te rekenen, die in de rivier omkwamen of gevangen genomen werden, raamde men op 36000. Ook nu nog ziet men aan de oostzijde van het dorp aarden wallen uit dien tijd, en telken jare wordt er die veldslag in de kerk herdacht.

Kevelaar is een klein vlek in de Pruisische Rijnprovincie, in het district Düsseldorf en in het arrondissement Geldern. Het ontleent zijne vermaardheid aan een wonderdadig Mariabeeld, weshalve duizende bedevaartgangers jaarlijks derwaarts trekken.

Kevers (Coleoptera), *Torren* of *Schildvleugeligen* is de naam van eene talrijke orde van insecten. Zij kenmerken zich vooral door 4 vleugels, van welke de voorste of bovenste hoornachtige schilden, zoogenaamde dekschilden, zijn, die van den 2den ring van het borststuk af, waaraan zij vastgehecht zijn, meestal het geheele achterlijf bedekken en voor het vliegen geenerlei dienst bewijzen. De achtervleugels, waarmede deze dieren vliegen, zijn vliezig en meestal samengevouwen en onder die schilden verborgen. Beschouwt men den kever van boven, dan ontwaart men, dat zijn lichaam 3 afdeelingen heeft, den kop met sprieten van zeer verschillende gedaante, met bijtende monddeelen en samengestelde oogen, — den eersten borstring of het halsschild, — en de dekschilden, die aan hun begin van den tweeden ring van het borststuk het driehoekige *schildje* insluiten. Dan eerst, wanneer men den kever nauwkeuriger gadeslaat, de vleugels oplicht of het diertje van onderen beschouwt, ziet men de 3 borstringen met even zoovele paren pooten en het geringde achterlijf. Bijgaande afbeelding is die van den lederloopkever (Carabus coriaceus). Men ziet in *a* de sprieten en daartusschen de tasters, in *b* het oog, in *c* het halsschild, in *d* het achterlijf, met de dekschilden bedekt, in *e* de dij, in *f* de scheen en in *g* den tars met 5 geledingen.

De sprieten zijn zeer verschillend van gedaante en van lengte; zij kunnen draad-, borstel-, knods- of waaiervormig zijn, soms geknikt, of ook gekamd, gezaagd enz. enz. Aan de oppervlakte er van vindt men fijne,

De lederloopkever (*Carabus coriaceus*).

behaarde slenven, waarin de zenuwen uitloopen.

De zes pooten zijn meestal looppooten, doch waar de dijen eene aanmerkelijke dikte hebben ook wel eens springpooten, terwijl men bij de waterkevers zwempooten vindt, die aan de uiteinden plat en van stijve zwemharen ter verbreeding voorzien zijn. Men onderscheidt aan de pooten de heupgeleding, waarmede zij aan den borstring zijn verbonden, den dijring, de dij, de meestal gedoornde scheen en den tars, die uit eenige kleine geledingen bestaat en in 2 scherpe klauwtjes of in ballen of zuignapjes eindigt.

De monddeelen, die van belang zijn ter bepaling van familiën, geslachten en soorten, bestaan uit eene boven- en onderlip, éen paar sterke, hoornachtige bovenkaken en éen paar onderkaken, die van tasters voorzien zijn, evenals de onderlip. Gewoonlijk zijn zij uitstekend geschikt om te kauwen en te knagen. Bij enkele soorten zijn zij vliezig, zoodat de kever gedurende zijn kortstondig leven geen voedsel nuttigen, maar alleen voor de voortplanting zorgen kan.

Alle kevers hebben eene volkomene gedaanteverwisseling, en vele van hen verkeeren lang in den toestand van larve (masker), terwijl zij als volkomene insecten slechts korten tijd leven. Het leven van een meikever, bijvoorbeeld, duurt 3 of 4 jaren. Hij wordt echter eerst tegen ongeveer November van het derde jaar tot kever en deze komt in het voorjaar van het volgende jaar uit den grond.

De larven hebben meestal 6 pooten, die bij vele soorten zeer lang zijn en bij andere — vooral wanneer zij in hout leven — nagenoeg verdwijnen, terwijl hare monddeelen sterk

ontwikkeld zijn. Overal en schier in alle zelfstandigheden ontmoet men larven van kevers. Sommige leven van roof, andere van plantenvoedsel of zijn woekerdieren. Er zijn er, die in molm, modder, mest en allerlei vuil verkeeren, alsook in hout, in de schors, in den bast, in de bloemstelen enz. Er zijn er, die zich voeden met bladeren en andere sappige deelen der planten, — en ook die zaad hooi, haar, wol, leder enz. nuttigen, terwijl nog andere zich aan stuifmeel of aan honig vergasten.

De poppen missen willekeurige bewegingen en gebruiken geen voedsel. Zij zijn meestal naakt en ook wel eens door dun spinsel omgeven. Sommige bevinden zich in een hard omkleedsel van aarde of leem. Voor 't overige gelijken zij op de volkomene kevers, hoewel hare dekschilden korter zijn.

De meeste kevers leven slechts één zomer, — doorgaans slechts eenige weken of dagen en zorgen hoofdzakelijk voor de voortplanting. Sommige vliegen bij voorkeur des avonds, zooals de meikevers, — andere verlaten alleen des nachts hunne schuilhoeken. Zij worden vooral vervolgd door kleine, insectenetende zoogdieren en door vogels en zijn, met uitzondering van eenige roofkevers, voor den mensch zeer schadelijk, daar zij onzen oogst, onze kleederen, onze gereedschappen enz. vernielen.

De kevers worden, naar de aanwijzing van *Latreille*, verdeeld naar het aantal geledingen van den tars. Men heeft volgens dat stelsel *vijfledigen* (Pentamera), zooals de loopkever (Carabus), de boorkever (Ptinus) en de meikever (Melolontha), — *ongelijkledigen* Heteromera) met 5 leden aan de beide voorste en 4 aan de achterste tarsen, zooals de meelkever (Tenebrio) en de Spaansche vliegen (Lytta), — *vierledigen* (Pseudotetramera), zooals de snuitkever (Curculio), de boktor (Cerambyx) en de bladkever (Chrysomela), — en *drieledigen*, (Pseudotrimera), zooals de lieven-Heersbeestjes (Coccinella).

Kéverberg van Kessel (B. L. G. J., baron van), een verdienstelijk Nederlandsch staatsman, geboren in België den 13den Maart 1768, genoot eene zorgvuldige opleiding, studeerde en promoveerde in de rechten en bekleedde in 1809 onder het Fransche Keizerrijk de betrekking van onderprefect te Cleef, waar hij door zijne weldadigheid in een rampspoedigen tijd van overstrooming de algemeene achting verwierf. De Keizer benoemde hem tot ridder van het Legioen van Eer, en na de vestiging van het Koningrijk der Nederlanden was hij achtervolgens gouverneur van Antwerpen en van Oost-Vlaanderen. Voorts was hij lid van den Raad van State en van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en overleed te 's Gravenhage den 30sten November 1841. Van zijne geschriften noemen wij: „Ursula, princesse Britanique, d'après la légende et les peintures d'Hemling (1818)", — „De la colonie Frederiksoord etc. (1821)", — en „Du royaume des Pays-Bas, sous le rapport de son origine, de son développement et de sa crise actuelle, suivi de pièces justificatives (1834—1835, 3 dln)".

Kew is een dorp in het graafschap Surrey, ruim 2 uur gaans van Londen en aan de Theems, met een Koninklijk slot en een prachtigen botanischen tuin. Deze inrichting heeft vooral de aankweeking ten doel van pas ontdekte nuttige gewassen, ten einde ze in Engeland en elders te verspreiden. Zij begon vooral te bloeien in het jaar 1842, toen de beroemde kruidkundige *William Hooker* er als directeur werd geplaatst. Allengs heeft zij eene aanmerkelijke uitbreiding verkregen, en een aldaar aanwezig herbarium telde in 1851 omstreeks 150 000 soorten. Men vindt er de fraaiste en zeldzaamste planten uit het noorden en zuiden, — vooral uit Noord- en Zuid-Amerika, Indië, Tibet, China, Japan en Australië. Ook de koningin der bloemen, de Victoria regia, werd uit de tuinen van Kew het eerst over Europa verspreid. De groote trekkas aldaar is meer dan 100 Ned. el lang; daarenboven zijn er vele andere serres, een boomenhuis, een palmenhuis, een museum en een observatorium. De verwarming geschiedt door onderaardsche buizen. Het steenkolenmagazijn staat door een tunnel in verband met de zaal, waar zich de vermarmingstoestellen bevinden, en op ijzeren sporen geplaatste wagens brengen er de brandstof en verwijderen de asch. De Staat verleent aan dien tuin eene som van 7 000 pond sterling in het jaar, doch zij is nauwelijks voldoende om de kosten te bestrijden. Men heeft er kosteloos toegang, en het aantal bezoekers bedraagt jaarlijks een half millioen.

Key (Willem) of *Keyen*, een verdienstelijk Nederlandsch schilder, geboren te Breda in 1520, genoot tegelijk met *Frans Floris* onderwijs in de kunst onder de leiding van *Lambertus Lombardus*, vestigde zich te Antwerpen, waar hij in 1540 in het gild der schilders opgenomen werd, en verwierf grooten roem. Hij schilderde er een stuk, al de regeeringsleden voorstellende, hetwelk vernietigd werd bij den brand van het stadhuis in 1576. Voorts vervaardigde hij het portret van *Granvelle*, alsmede dat van den Hertog *van Alva*. Toen hij hiermede bezig was, hoorde hij den Hertog aan een lid van den Bloedraad verhalen, dat het besluit vaststond om het doodvonnis over de Graven van *Egmond* en *Hoorne* uit te spreken. Dit bericht schokte hem zoozeer, dat hij bij zijne tehuiskomst ziek werd en denzelfden dag, waarop die edelen onthoofd werden (5 Juli 1568), den laatsten adem uitblies. Van zijne stukken vindt men nog vermeld eene „Afneming van het kruis" en eene „Begrafenis van Christus".

Keyaert (Colyn), ook *Colyn van Ryssele* en *Amorose Colyn* genaamd, een Zuid-Nederlandsch dichter uit de 16de eeuw, werd geboren te Rijssel en schreef: „Spel van Narcissus en Echo (1552)" — en „Den Spiegel der minnen begrypende in zes batementspelen de amoreuse historie van Dieric di Hollander en Catherina Scheermertens (1661; 2de druk, 1617)".

Key-eilanden (De) of — zooals de officieele benaming luidt — *Kei-eilanden*, door de inboorlingen Evar geheeten, is de naam van eene eilanden-groep ten zuiden van Nieuw-Guinea. Zij behoort tot de Zuid-Oostereilanden en tot de residentie Amboina en ligt tusschen 5°12' en 6°4' Z. B. en 132°10' en 133° 18' O. L. van Greenwich. De Euro-

peesche posthouder resideert op Poeloe Doelah in de kampong van dien naam. De groep bestaat uit de 3 groote eilanden Groot-Key, Klein-Key en Key-Watela en een groot aantal kleinere. In de nabijheid van Groot-Key zijn in 1853 twee nieuwe eilandjes uit zee verrezen. Het éene heeft eene ronde gedaante en is door eene koraalbank omgeven; de grond is er met klei bedekt en er groeien eenige heesters, terwijl er ook steenen en ijzererts gevonden worden. Het andere ligt op verderen afstand en is minder bekend.

De Key-eilanden hebben eene gezamenlijke oppervlakte van omstreeks 22 ☐ geogr. mijl De grond is er vruchtbaar en tamelijk hoog. Tot de voortbrengselen behooren er sago, kokosnoten, aardappelen enz. Het rijk der delfstoffen levert er kalksteen, krijt en leem, — dat der dieren veel visch, tripang, geiten en zwijnen. Op de grootere eilanden zijn voorts uitgestrekte bosschen met voortreffelijke houtsoorten. De bevolking wordt geschat op 21000 zielen; zij bestaat uit verschillende stammen, die van Ceram, Banda en de Aroe-eilanden afkomstig zijn. Met de bewoners van laatstgenoemde eilanden, alsook met de Boegineezen, drijven zij een uitgebreiden handel, waarbij olie, klappernoten, houtwerk, tripang, karet en aardewerk tot de uitvoerartikelen behooren. Van Makassar komen er jaarlijks 6 groote vaartuigen met velerlei koopwaar. De ingezetenen zijn voor een groot deel Heidenen, doch op Groot-Key wonen ook vele Mohammedanen en ettelijke Christenen. Zij hebben een wélgebouwd lichaam en staan bekend als werkzaam, ondernemend, welwillend en eerlijk. Zij timmeren goede schepen en houden zich bezig met landbouw, visscherij en handel. Hunne woningen zijn ruim, van planken gebouwd, met klapperbladeren (atab) bedekt en rusten op palen.

Groot-Key of Poeloe Joet heeft eene uitgestrektheid van 14 ☐ geogr. mijl. Het is bergachtig, in 7 districten verdeeld, door onderscheidene rivieren besproeid en bezit ongeveer 15000 zielen. — Klein-Key of Poeloe Doelah is slechts ½ ☐ geogr. mijl kleiner, en in zijne uitgestrekte wouden vindt men veel paradijsvogels. Aan de westzijde ligt Doelah, eene belangrijke handelsplaats met eene veilige reede. — Eindelijk is Key-Watela slechts 2 ☐ geogr. mijl groot en heeft eene vierkante gedaante en zeer vredelievende inwoners.

Key West, eigenlijk *Cayos Huesos* (Beenderenklippen), is een klein eiland met een evenzoo genoemd dorp en met eene veilige haven aan het Kanaal van Florida. Zijne gunstige ligging was oorzaak, dat het door de Vereenigde Staten als marinestation werd bezet en ongemeen versterkt. De bevolking leefde vroeger hoofdzakelijk van zeeroof en smokkelarij. Thans zijn er 15 sigarenfabrieken, groote zoutgroeven en inrichtingen voor het inmaken van tropische vruchten en een levendige handel. Ook het bergen van goederen van gestrande schepen vormt er een winstgevend bedrijf, daar er jaarlijks gemiddeld 40 of 50 vaartuigen schipbreuk lijden. Er behoorden in 1874 niet minder dan 99 schepen te huis met eene scheepsruimte van bijna 8000 ton. Met de kustvaarders is het aantal binnenkomende en uitzeilende schepen er ruim 600 in het jaar. Vooral worden er zout, sponsen, schildpadden en zuidvruchten uitgevoerd.

Keyser. Onder dezen naam vermelden wij:

Hendrik de Keyser, een uitstekend Nederlandsch bouwkundige en beeldhouwer. Hij werd geboren te Utrecht den 15den Mei 1565, oefende zich onder de leiding van *Cornelis Bloemaert*, stadsbouwmeester te Amsterdam en vader van den beroemden schilder *Abraham Bloemaert*, en leverde weldra zulke uitmuntende proeven in het vak van bouw- en beeldhouwkunde, dat de Regeering van Amsterdam hem in 1594 tot haren bouwmeester en beeldhouwer benoemde. Van hem zijn afkomstig: de Beurs, de vroegere Haarlemmerpoort, de Zuider-, Noorder- en Westerkerken, de Regulierstoren en de Jan Roodenpoortstoren te Amsterdam, — het stadhuis en het praalgraf van Prins *Willem I* in de Nieuwe Kerk te Delft, — en het standbeeld van *Erasmus* te Rotterdam, alsmede de cartonteekening voor het 27ste raam in de St. Janskerk te Gonda. Hij overleed den 15den Mei 1621. — Zijn zoon *Peter de Keyser*, desgelijks een uitnemend beeldhouwer, vervaardigde de graftombe van Graaf *Willem Lodewijk van Nassau*, in de Groote Kerk te Leeuwarden, — de marmeren sieraden aan de graftombe van den admiraal *Tromp* in de Oude Kerk te Delft en het praalgraf van den Zweedschen krijgsheld *Erik Stoop* in de domkerk te Skara in West-Gothland. — Een andere zoon, *Thomas de Keyser*, was een verdienstelijk portretschilder en vervaardigde de beeltenissen van *Laurens Reaal*, *Susanne de Moor* en *Hendrik de Keyser*, — en een derde zoon, *Willem de Keyser*, geboren te Amsterdam in 1603, was een landschap- en bloemenschilder. Hij vestigde zich in Engeland en overleed aldaar omstreeks het jaar 1670.

Theodorus of *Dirk de Keyser*, vroeger voor een vierden zoon van *Hendrik* gehouden, doch waarschijnlijk een zoon van zijn broeder. Hij was een begaafd schilder, die tusschen 1595 en 1660 voortreffelijke stukken geleverd heeft. Op de Desolate Boedelkamer te Amsterdam plaatste hij een schoorsteenstuk, voorstellende „Ariadne, door Theseus verlaten, maar door Bacchus getroost". In het Rijksmuseum aldaar heeft men van hem een portret van *Rombout Hoogerbeets*, zijne vrouw en kinderen, benevens het portret van *Pieter Cornelisz Hooft*, en in het Koninklijk Kabinet te 's Gravenhage bevinden zich van zijne hand het portret van een magistaatspersoon en eene vergadering van burgemeesters te Amsterdam bij de aankomst van *Maria de' Medici*. Ook vervaardigde hij in 1633 voor het oude stadhuis te Amsterdam een tafereel, bevattende 16 personen uit de Amsterdamsche schutterij.

Jacob de Keyser, een verdienstelijk Skandinavisch geschied- en taalkundige. Hij werd geboren te Christiania den 1sten Januari 1803, wijdde zich in zijne geboorteplaats eerst aan de studie der godgeleerdheid en vervolgens aan die der historie, waarna in 1825 het Koninklijk Genootschap voor het Heil van Noorwegen hem in staat stelde om 2 jaren op IJsland te vertoeven, ten einde zich op de oud-Noordsche taal toe te leggen. Na zijn terugkeer werd hij docent en in 1829 lector in de geschiedenis en statistiek aan de uni-

versiteit, en zag zich van Rijkswege belast met de uitgave van de oude Noorweegsche wetten, die onder den titel van: „Norges gamle lowe (1846—1849, 3 dln)" in het licht verschenen. Reeds vroeger had hij eene verhandeling over de afkomst der Noorwegers uitgegeven, welke hij later in eene: „Verzameling voor geschiedenis en taal van het Noorweegsche volk" opnam. Ook leverde hij in 1847 eene uitstekende Noordsche mythologie en eene „Geschiedenis der Kerk in Noorwegen ten tijde van het R. Katholicismus (1856—1858, 2 dln)".

Nicaise de Keyser, een beroemd Belgisch historieschilder. Hij werd geboren in 1813 te Sandvliet bij Antwerpen, deed eerst dienst als herdersjongen en bezocht vervolgens de académie van schoone kunsten te Antwerpen, waarvan hij, na langdurige reizen in den vreemde, bestuurder werd. Reeds in 1834 behaalde hij grooten roem op de tentoonstelling te Antwerpen door eene „Kruisiging van Christus", bestemd voor eene R. Katholieke kerk te Manchester. Nadat hij nog andere tafereelen uit de gewijde geschiedenis geleverd had, bepaalde hij zich bij die van zijn vaderland en schilderde bij voorkeur veldslagen uit den ouden tijd. Hij bezit een buitengewoon talent om het slaggewoel op eene indrukwekkende wijze voor te stellen en onderscheidt zich voorts door eene ijverige studie der natuur, eene grootsche opvatting, eene stoute en correcte teekening en een krachtig koloriet. Onvergankelijke lauweren verwierf hij door den „Sporenslag", dien men in 1836 op de tentoonstelling te Brussel bewonderde, door den „Slag bij Woeringen", in 1839 voltooid en thans in het Palais de la Nation te Brussel, en door den „Slag bij Nieuwpoort". Later schilderde hij: „Justus Lipsius", eene voorlezing houdend voor Aartshertog *Albrecht* en zijne gemalin", — „Het atelier van Rubens", — „De oudheidminnaar", — „Het bezoek van Keizer Max bij Memling", — „De Giaour", — „Columbus, door het volk bespot", — „Tasso en zijne zuster in Sorrento", — „De dood van Maria de' Medici", — „De blinde Milton", — „Dante, als balling aan een klooster aankloppend", — „Dante in het atelier van Giotto", — „De laatste oogenblikken van Karl Maria von Weber", enz. Hij heeft ook vele portretten van vorstelijke personen geschilderd en is sedert 1845 lid van de Belgische Académie van Schoone Kunsten.

Jan Pieter de Keyser, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige. Hij werd geboren te Rotterdam den 12den Juli 1818, studeerde te Utrecht in de godgeleerdheid en werd achtereenvolgens predikant te Varseveld, Noordeloos, Oudewater en Arnhem, waar hij tot zijn dood werkzaam bleef. Door het bevorderen van de stichting eener kweekschool voor onderwijzeressen te Arnhem in 1860 heeft hij eene weldaad bewezen aan ons Vaderland en met den meesten ijver wijdde hij zijne krachten aan de belangrijke taak, om die inrichting aan haar doel te doen beantwoorden. Hij had dan ook de voldoening, dat zij algemeen hoog bleef aangeschreven en uitmuntende vruchten opleverde. Hij was lid der Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en overleed in het begin van Januari 1878. Behalve eenige werken van stichtelijken inhoud, schreef hij: „Omnibus, Nederlandsch Prentenboek (1850, met *Kinderman*)", — „Blikken in en op den mensch (1855)", — „Uit het leven (1861)", — „De Wartburg (1862, 2 dln; 3de druk, 1866)", — „Levensvormen, verzamelde schetsen (1865)", — en „Sprokkeling (1871)". Voorts leverde hij: „De Kerkhervorming in Duitschland, naar Bretschneider (1844)", — en „De Apokryfe Evangeliën enz. (1849)". Tal van opstellen van zijne hand verscheen in den door hem geredigeerden „Tijdspiegel", terwijl hij tevens redacteur was van: „Repertorium van buitenlandsche theologie (1848—1852)", — „Nederland, proza en poëzie van Nederlandsche auteurs (1849—1853)", — „De Morgenster (1852—1854)", — „Het brood des levens (1856—1859, met *A. H. van der Hoeve*)", — „Charis, proza en poëzie; nieuwe boekzaal (1853—1856, met *Bennink Jansonius*)", — „Christelijk Album (1865—1870)", — „Neêrlands Bibliotheek, oorspronkelijke romans, schetsen en novellen van hedendaagsche auteurs (1865—1872, 10 dln)", — en „Het morgenlicht (1851—1870, met *W. L. H. Slotemaker*)". Eindelijk gaf hij ons nog: „Een bloemkrans, leerboek voor meisjesschool en huisgezin (1871)" — en „Neerlands letterkunde in de 19de eeuw. Bloemlezing ten gebruike bij de beoefening onzer letterkunde (1874, 2 dln)".

Keyserling (Alexander, graaf), een verdienstelijk natuuronderzoeker, geboren den 15den (28sten) Augustus 1815 op zijn vaderlijk landgoed Kabillen in Koerland, studeerde te Berlijn in de natuurkunde, voegde zich bij eene expeditie tot het doorzoeken van Europeesch Rusland onder de leiding van *Alexander von Meyendorff* en reisde vervolgens met *Murchison* en *Verneuil* in Midden- en Zuid-Rusland. Hij gaf daarvan verslag in: „Russia and the Ural (1845)". In 1843 volgde hij *Paul von Krusenstern* naar Noord-Rusland en leverde: „Wissenschaftliche Beobachtungen auf eine Reise in das Petschoraland im Jahre 1843 (1846)". Voorts woonde hij sedert 1847 op zijn landgoed Raiküll in Estland en zag zich in 1857 tot hoofdman der ridderschap van Estland gekozen. Van 1862 tot 1869 was hij er tevens belast met het toezicht op het onderwijs.

Khaï-Foeng of *Kaï-foen-hoe* is de naam der versterkte hoofdstad van de Chineesche provincie Ha-nan. Zij ligt niet ver van de Hoangho, heeft ruim een geogr. mijl in omtrek, is goed gebouwd, heeft eene bloeiende nijverheid en veel handel en is bekend als de voornaamste verblijfplaats der Israëlieten in China. Onder het Vorstenhuis der *Soeng* was zij de hoofdstad van het geheele Rijk, doch na eene geweldige overstrooming der Hoangho, waardoor 300 000 inwoners der stad omkwamen, is zij vervallen van hare voormalige grootheid.

Khalif was de titel der opvolgers van *Mohammed* in zijn wereldlijk en geestelijk gezag, en de geschiedschrijvers hebben den naam van *khalifaat* gegeven aan het door de Arabieren gestichte Rijk dier Vorsten, hetwelk binnen den tijd eener eeuw grooter uitgebreidheid had dan het Romeinsche Keizerrijk. *Mohammed* had als profeet van *Allah* zich

opgeworpen tot geestelijk opperhoofd en wereldlijk gebieder. Daar hij geene mannelijke nakomelingen achterliet en ook niet bepaald had, wie zijne plaats zou innemen, ontstonden er na zijn dood oneenigheden over de opvolging, totdat eindelijk *Aboebekr*, de schoonvader van *Mohammed*, de zege behaalde op *Ali*, diens neef en schoonzoon, en den titel aannam van Khalifet-Resoel-Allah (Plaatsvervanger van Gods Profeet). Ondersteund door zijn veldheer *Chalid*, zocht hij aanstonds, na het dempen der binnenlandsche onlusten, den Islam met het zwaard onder de naburige volken uit te breiden. Met de leus: „Bekeering of schatplichtigheid" trok een groot leger van vrijwilligers, in dweepzieken godsdienstijver ontgloeid, naar Syrië en naar de Eufraat. Dikwijls behaalden de Mohammedanen de overwinning, doch werden ook door de Byzantijnen meermalen geslagen. Toen zij echter onder het bevel van *Chalid* in den slag aan de Jarmak de zegepraal verworven hadden op het Byzantijnsche leger, trokken zij aanstonds naar Damascus, dwongen deze stad in 635 na eene langdurige belegering tot de overgave en behandelden haar, in weerwil van de capitulatie, als eene veroverde stad. Inmiddels was *Aboebekr* gestorven (635), waarna volgens zijne beschikking *Omar*, een ander schoonvader van den Profeet, den troon beklom (634—641). *Omar* ontnam het opperbevel over de troepen aan *Chalid* en schonk het aan *Aboe-Oebeida*, die, schoon zachtmoediger dan zijn voorganger, Syrië onderwierp. Niet minder voorspoedig was *Amroe*, een ander veldheer van *Omar*, daar hij in 638—640 Egypte bij het Khalifaat voegde. Toen in 638 Jerusalem zich moest overgeven, begaf *Omar* zich zelf derwaarts, om de bepalingen der capitulatie vast te stellen. Ook het Rijk der *Sassaniden* moest het onderspit delven, en de Islam werd over een groot gedeelte van Perzië verspreid. *Omar* regelde de binnenlandsche aangelegenheden van het Khalifaat, stichtte in 636 Bassora, in 638 Koefa, voerde de tijdrekening der Hedajra in en begiftigde de moskeeën en scholen met bezittingen. Hij was de eerste, die Emir-al-Moeminin (Vorst der Geloovigen) genaamd werd, een titel die op zijne opvolgers overging. Nadat *Omar* door een wraakzuchtigen Christen vermoord was, koos een raad van 6 mannen, bij zijn sterven door hem benoemd, *Othman*, een schoonzoon van den Profeet, tot derden khalif (644—656), zoodat *Ali* al weder werd voorbijgegaan. Onder zijn bestuur werd het Rijk der Arabieren nog grooter. Terwijl zij in Perzië de heerschappij van den Islam bevestigden en voorts in Armenië en Klein-Azië glansrijke veroveringen maakten, onderwierpen zij ook de geheele noordkust van Afrika nog verder dan Tunis. Vele rampen, door de Arabieren in dien tijd ondervonden, waren een gevolg der maatregelen van *Othmar*, die op verre na niet de wijsheid van *Omar* bezat en het bestuur over de verschillende gewesten niet aan de bekwaamsten, maar aan zijne gunstelingen toevertrouwde. De aanhangers van *Ali* en de geestelijken waren voorts niet met hem tevreden, omdat hij zich niet stipt genoeg hield aan de vastgestelde godsdienstige gebruiken, zoodat er een opstand uitbarstte, die met het vermoorden van den Khalif eindigde. Door de keuze des volks te Medina werd nu *Ali* tot vierden khalif (656—660) benoemd, en zijne aanhangers, de Sjiïten, beschouwden hem als den eersten rechtmatigen imam (hoogepriester) na den Profeet en bewezen aan hem dergelijke hulde als aan *Mohammed*. De nieuwe beheerscher had intusschen steeds met binnenlandsche vijanden te kampen, zoodat hij de veroveringen zijner voorgangers niet kon voortzetten. Vooral *Aisja*, de weduwe van den Profeet, was afkeerig van hem, terwijl ook *Talha*, *Zobeir*, en vooral *Moawijah*, de machtige stadhouder van Syrië, aanspraak maakten op het bewind. Zij wisten hem in verdenking te brengen, als zou hij de oorzaak wezen van het vermoorden van *Othman*. Weldra brachten *Talha* en *Zobeir* een leger bijeen, en Bassora viel in hunne handen. Wél behaalde *Ali* eene schitterende overwinning, waarbij de twee genoemde bevelhebbers omkwamen, maar hij kon niet beletten, dat *Moawijah* en zijn vriend *Amroe* zich van Egypte en zelfs van een gedeelte van Arabië meester maakten. *Ali* werd in Januari 661 door een dweeper vermoord, en zijn zoon, de zachtmoedige *Hassan*, gevoelde geen lust om het Khalifaat tegen *Moawijah* te verdedigen, zoodat hij na verloop van 6 maanden het bewind nederlegde.

De nieuwe Khalif, *Moawijah I* (661—680), verplaatste den zetel van het Khalifaat van Medina naar Damascus en trad op als eerste uit het Huis der *Omaijaden* of der nakomelingen van zijn stamvader *Omaija*. Nadat hij al dadelijk tot tweemaal toe een oproer met geweld onderdrukt had, vormde hij het plan om den Byzantijnschen troon omver te werpen. Zijn zoon *Jesid* trok door Klein-Azië zonder ernstigen tegenstand te ontmoeten, overschreed de Hellespont en sloeg het beleg voor Constantinopel, doch moest het in 669 opbreken. Voorspoediger streed zijn veldheer *Oebeid-Allah* tegen de Turken in Khorassan. Hij versloeg hen, drong in 673 in Toerkestan door en maakte belangrijke veroveringen in Midden-Azië, terwijl *Okba-Ibn-Nafi* zuid- en westwaarts diep doordrong in de binnenlanden van Afrika. De Khalif zocht echter niet alleen zijn gebied uit te breiden, maar ook de binnenlandsche zaken te regelen. Hij verhief het Khalifaat tot een erfelijk Rijk en zorgde, dat zijn zoon *Jesid* nog bij zijn leven in Syrië en Irak als gebieder werd erkend. — Deze *Jesid* (680—683) was een waardig opvolger van zijn schranderen vader. Hij werd aanvankelijk door de steden Mekka en Medina niet in zijne waardigheid erkend, omdat zijn vader haar in de zaak der opvolging niet geraadpleegd had. De ontevredenen schaarden zich eerst om *Hoesein*, den tweeden zoon van *Ali*, en daarna om *Abdallah*, den zoon van *Zobeir*. Een opstand der inwoners van Irak ten gunste van *Hoesein*, door *Moslem* en *Hani* geleid, werd gedempt en *Hoesein* gedood. Terwijl voorts een Syrisch leger tegen *Abdallah* oprukte, overleed *Jesid* en werd opgevolgd door zijn zwakken zoon *Moawijah II* (683), die na weinige maanden stierf of uit den weg geruimd werd. Terwijl nu Arabië, Irak en Egypte zich vóor den zoon van *Zobeir* verklaarden, werd te Damascus de Omaijade *Merwan I* eerst als Rijksbestuurder en daarna

als Khalif erkend en wist te midden der woelingen zijn gezag te handhaven, totdat hij door zijne gemalin, de moeder van *Chalid*, een zoon van *Jesid*, door hem van de troonopvolging uitgesloten, vermoord werd. Intusschen kon *Merwan* niet beletten, dat *Abdallah-ben-Zobeir* een gedeelte des Rijks in Arabië en Perzië verkreeg. Onder den zoon van *Merwan*, namelijk *Abdoelmelik* (685—705), werd *Mochtar*, die als profeet optrad en reeds te Koefa de huldiging had ontvangen, door *Abdallah* overwonnen (686), doch deze werd hierdoor des te gevaarlijker mededinger voor *Abdoelmelik*. Om zich in den strijd tegen hem gemakkelijk te kunnen bewegen, sloot *Abdoelmelik* met den Byzantijnschen Keizer *Justinianus II* een vrede, waarbij hij zich aan eene jaarlijksche schatting van 50 000 goudstukken onderwierp. Daarop trok hij te velde tegen *Abdallah*, versloeg diens aanhangers in Irak, terwijl zijn veldheer *Haddjadj* stormenderhand Mekka veroverde, waarbij *Abdallah* sneuvelde, waarna *Abdoelmelik* de heerschappij verkreeg over alle geloovigen. Niettemin bezorgde daarna de weêrspannigheid der Charidsjiten hem handen vol werk. — Onder zijn zoon *Welid I* (705—715), den bevorderaar van kunst en wetenschap, vooral van de bouwkunst, bereikte het Rijk der Khalifen het toppunt van luister. De Arabieren veroverden namelijk in 707 Toerkestan, — in 710 Galatië, — en in 711 Spanje. — Zijn broeder en opvolger *Soeleiman* (715—717), die zich door een losbandig en vadsig karakter onderscheidde, hoewel hij door de rechtzinnigen geprezen werd, deed Constantinopel door zijn broeder *Maslema* belegeren, doch door storm en door het Grieksche vuur werd zijne vloot tot tweemaal toe vernield; toch veroverde hij Georgië. — *Omar II*, door eene uiterste wilsbeschikking tot opvolger benoemd (717—720), was een eenvoudig, rechtvaardig en vroom man, maar wekte het ongenoegen der *Omaijaden* door zijne welwillende gezindheden jegens de nakomelingen van *Ali*. Het vloekformulier tegen de partij van *Ali* schafte hij af, maar men meent ook, dat hij om die reden door vergif is omgebracht. — Zijn opvolger *Jesid II* was aan zingenot verslaafd en stierf van smart over den dood zijner beminde, terwijl het Rijk door oproer en verzet werd geschokt. — Zijn broeder *Hisjam* (724—743) was een prachtlievend, doch tevens een schrander Vorst, die de binnenlandsche aangelegenheden verbeterde, terwijl zijne veldheeren streden tegen de Grieken in Klein-Azië en tegen de Turken in Midden-Azië. Een afstammeling van *Ali*, *Zeid* genaamd en de kleinzoon van *Hoesein*, betwistte hem het Khalifaat, maar werd overwonnen en gedood. Weldra echter had hij te kampen tegen de *Abbassiden*, afstammelingen van *Abbas*, den oom van *Mohammed*. Ten tijde van *Hisjam* werd aan de uitbreiding des Rijks in het westen van Europa een einde gemaakt door *Karel Martel*, die bij Tours (732) en Narbonne (736) de Moorsche legerbenden vernietigde. — *Welid II* (743—744), een verwijfd Vorst, werd na den regeertijd van een jaar omgebracht. — Na de korte heerschappij van *Jesid II* en *Ibrahim* (744) verkreeg *Merwan II* (754—752) den schepter. Met dezen nam het Vorstenhuis der *Omaijaden* in Azië een einde. De uitspattingen en goddeloosheden der laatste bestuurders uit dat stamhuis hadden algemeene ontevredenheid verwekt. Hadden de nakomelingen van *Ali* vruchtelooze pogingen aangewend, om dat stamhuis te doen vallen, zulks was thans niet moeielijk voor de *Abassiden*, omdat deze nader vermaagschapt waren met den Profeet dan de *Omaijaden*. De volkeren van Khorassan, afkeerig van laatstgenoemden, verhieven de zwarte vaan der *Abbassiden*, terwijl de *Omaijaden* de witte voerden. *Ibrahim*, een achterkleinzoon van *Abbas*, het voormalig opperhoofd der *Abbassiden*, vond er sterke ondersteuning, maar hij werd door *Merwan II* gevangen genomen en gedood, nadat hij al zijne rechten op het Khalifaat aan zijn broeder *Aboel-Abbas* overgedragen en dezen tot zijn opvolger benoemd had. Weldra werd deze door de Hasjimieten in Mesopotamië tot Khalif uitgeroepen, waarna zijn zoon *Abdallah* de wapens opvatte tegen *Merwan*, die daarenboven een gevaarlijk oproer in Syrië moest dempen. In 2 veldslagen overwonnen, vluchtte *Merwan* in 750 naar Egypte, waar hij eerlang overleed. Op eene verraderlijke wijze poogde toen *Abdallah* alle *Omaijaden* op eene door hem belegde samenkomst om te brengen. Slechts weinigen gelukte het, daaraan te ontkomen. Onder hen bevond zich *Abd-oer-Rahman*, die zich naar Spanje begaf en er het onafhankelijk Khalifaat van Cordova stichtte (zie voorts onder *Omaijaden*).

De eerste Khalif van het nieuwe Vorstenhuis *Aboel-Abbas* (750—754), die te Anbar en in het door hem gestichte Hasjemiah zijn zetel had, ontving wegen zijne gruwelen den bijnaam van *Saffah* (de Bloedvergieter). — Zijn broeder en opvolger *Aboe-Dsjafar* (754—775), *Almansor* (de Zegevierende) bijgenaamd, had zijn oom *Abdallah* en nog andere bloedverwanten tot mededingers, doch deed allen het onderspit delven. Zijne geldzucht berokkende hem vele vijanden, doch zij waren niet opgewassen tegen zijne sluwheid. Zijn bijnaam verdiende hij voorts door veroveringen in Armenië, Cilicië, Cappadocië en Indië. Hij was een ijverig bevorderaar der wetenschappen, stichtte in 764 de Stad Bagdad aan de Tigris, verplaatste in 768 derwaarts den zetel van het Khalifaat en overleed gedurende eene bedevaart naar Mekka, een verbazenden rijkdom achterlatende. — Zijn milddadige zoon en opvolger *Al-Mahdi* (775—785), door dichters en geleerden geprezen, moest te velde trekken tegen de inwoners van Khorassan, die onder den profeet *Mokanna* waren opgestaan, en tegen een aanvoerder der oproerlingen, *Jasin* genaamd. — Zijn zoon en opvolger *Al-Hadi* (785—786) had een geweldigen strijd te voeren tegen de afstammelingen van *Ali* onder de leiding van *Hassan*, den achterkleinzoon van *Ali*, en werd waarschijnlijk vermoord. — Naar den gewonen regel van opvolging erfde nu niet de zoon van *Hadi*, maar diens broeder *Haroen* (786—809), bijgenaamd *Al-Rasjid* (de Rechtvaardige), den troon. Deze heeft zich beroemd gemaakt door bevordering van kunsten en wetenschappen en van de welvaart des Rijks in het algemeen, hoewel tevens vele misdrijven zijn naam hebben bezoedeld. Hij verdeelde het Rijk onder zijne 3 zonen: *Mohammed-al-Amin* of *Mohammed de Getrouwe* verkreeg als khalif

Irak, Arabië, Syrië, Egypte en Afrika, en onder hem zouden *Al-Mamoen* Perzië, Toerkestan, Khorassan en geheel het Oosten, en *Kazim* Klein-Azië, Armenië en de kustlanden der Zwarte Zee besturen. De jongere broeders zouden voorts *Mohammed-al-Amin* in het Khalifaat opvolgen. Laatstgenoemde regeerde van 809 tot 813 en liet zich door zijn vizier overhalen, om zijn zoon tot opvolger te benoemen. Hierdoor ontstond een broederoorlog. *Tahir*, de veldheer van *Mamoen*, versloeg het leger van den Khalif, veroverde Bagdad en liet in 813 *Amin* ter dood brengen. *Al-Mamoen* (813—833) werd nu als khalif erkend. Zijn plan, om door het huwelijk van zijne dochter met één der afstammelingen van *Ali* den vrede te herstellen, bracht de machtige *Abbassiden* tegen hem in opstand. Zij verklaarden hem vervallen van den troon en erkenden *Ibrahim* als zijn opvolger, doch onderwierpen zich, toen zijn schoonzoon overleden was en hij zelf getuigenis gaf van andere gezindheden. *Al-Mamoen*, die in vele opzichten afweek van het rechtzinnig geloof der Mohammedanen, regeerde als een Oostersch dwingeland. Niettemin bloeiden kunst en wetenschap onder zijne bescherming. Het werd evenwel gaandeweg moeielijker, het groote Rijk der Arabieren, dat zich over 2 werelddeelen uitstrekte, onder éénen schepter vereenigd te houden, vooral daar het in tallooze stadhouderschappen was verdeeld. Reeds onder *Haroen-al-Rasjid* hadden de *Aghlabiden* (800) in Karawan, alsmede de *Edrisiden* te Fez onafhankelijke Rijken gesticht. In 821 verhief ook de stadhouder *Tahir* in Khorassan, van wien de *Tahiriden* afstammen, zich tot een zelfstandig Vorst. Dat voorbeeld werd door meer stadhouders in andere deelen des lands gevolgd. Ook in den strijd tegen het Byzantijnsche Rijk was *Al-Mamoen* niet voorspoedig, daar 2 ondernemingen tegen Constantinopel geheel en al mislukten. Onder zijn bewind veroverden omstreeks het jaar 830 de Arabieren uit Afrika Sicilië en Sardinië, waar zij ruim twee eeuwen gevestigd bleven, totdat hun het eerste in 1035 door de Noormannen en het tweede in 1051 door de inwoners van Pisa werd ontrukt.

Al-Mamoen werd opgevolgd door *Motassim* (833—842), bijgenaamd *Billahi* (op God steunende), een anderen zoon van *Haroen*. Hij stichtte Samira en verplaatste derwaarts den zetel des Rijks. In zijne oorlogen tegen de Grieken en tegen de oproerige Perzen was hij de eerste, die Turksche huurlingen in dienst nam. Ook onder zijn bewind duurden de twisten over den godsdienst voort. — Zijn zoon en opvolger *Alwathik Billahi*, een verwijfd wellusteling, verwierf wel is waar den bijval van zangers en dichters, maar ergerde velen door zijne schraapzucht en onverdraagzaamheid. Een strijd over de opvolging tusschen zijn broeder *Moetawakkil* en zijn minderjarigen zoon *Mohtadi* werd door de Turksche lijfwacht ten gunste van eerstgenoemde — den onwaardigste — beslist. — Onder het bestuur van *Moetawakkil Billahi* (847—861) werd het meer en meer eene gewoonte, oorlog te voeren met Turksche soldaten. Hij was ruw, genotziek en wreed en legde een geweldigen haat aan den dag tegen de afstammelingen van *Ali*. Toen hij eindelijk een jongeren zoon tot opvolger wilde benoemen in plaats van zijn oudsten zoon *Moentassir*, smeedde deze met de Turksche lijfwacht eene samenzwering tegen hem en liet hem ter dood brengen. — *Moentassir* (861—162) zag zich nu tot Vorst der geloovigen uitroepen door genoemde lijfwacht, die tevens zijne broeders noodzaakte om afstand te doen van hunne rechten. Hij overleed korten tijd daarna. — De Turksche lijfwacht koos nu *Moestain Billahi* (162—866), een anderen kleinzoon van Khalif *Motassim*, doch ook 2 afstammelingen van *Ali* wierpen zich op tot khalifen. De één, die te Koefa gezeteld was, werd overwonnen en gedood, doch de andere, *Hassan-ben-Zeid*, stichtte te Taberistan een onafhankelijk Rijk, hetwelk eene halve eeuw bestond. Oneenigheid der Turksche soldaten onderling voltooide de verwoesting des Rijks. In 861 plaatste ééne der partijen *Moetaz*, den tweeden zoon van *Moetawakkil*, op den troon en noodzaakte *Moestain* tot het neêrleggen van den schepter. *Moetaz Billahi* (766—869) liet zoowel *Moestain* als zijn eigen broeder om het leven brengen en vatte toen het voornemen op om zich van de Turksche soldaten te ontdoen, maar eer hij hieraan gevolg had kunnen geven, kwamen zij tegen hem in opstand wegens achterstallige soldij en wierpen hem van den troon. Daarop plaatsten zij nu *Moehtadi-Billahi*, den zoon van *Wathik* (869), doch deden hem dien binnen het jaar ontruimen, omdat hij hen aan eene gestrenge krijgstucht wilde onderwerpen. — Onder *Moetawakkil's* derden zoon, den weekeling *Moetamid Billahi* (870—892), die daarna tot khalif uitgeroepen werd, gelukte het eindelijk aan diens schranderen broeder *Moewaffak*, het verderfelijk gezag der Turksche lijfwacht te vernietigen. *Moetamid* verplaatste in 873 den zetel van het Khalifaat van Samira naar Bagdad, waar hij en zijne opvolgers gevestigd bleven. In hetzelfde jaar volgde in het onafhankelijk Khorassan op de dynastie der *Tahiriden* die der *Saffariden*, welke hunne heerschappij over Taberistan en Sedsjestan uitbreidden. Ook *Ahmed-ben-Toeloen*, stadhouder van Egypte en Syrië, verklaarde zich in 877 onafhankelijk en vestigde er het Vorstenhuis der *Toeloeniden*. Wél vernietigde de dappere *Moewaffak* in 881 het Rijk der *Zinghiërs* in Koefa en Bassora, nadat het reeds 10 jaren bestaan had, maar ook hij kon het ten val neigend Khalifaat niet redden van den ondergang.

Op *Moetamid* volgde *Moetadhid Billahi* (892—602), een zoon van *Moewaffak*. Hij begunstigde de nakomelingen van *Ali* en had veel te lijden van de invallen der Byzantijnen en van de secte der Karmaten (in Irak), welke hij in 899 met de wapens bestreed. — Zijn zoon *Moetafi-Billahi* (902—909) streed voorspoedig tegen de Karmaten en nog gelukkiger tegen de *Toeloeniden*, daar hij in 905 Egypte en Syrië weder aan zijn gezag onderwierp. — Onder zijn broeder *Moektadir Billahi* (909—931), die hem als 13-jarige knaap opvolgde, werd het Rijk door bloedige burgeroorlogen geteisterd. Hij was de speelbal van zijne vrouwen en hooge ambtenaren, zoodat hij bij herhaling van den troon geworpen en in zijne waardigheid hersteld en eindelijk vermoord werd. Gedurende zijn beheer verhief

zich in Afrika *Mahdi Obeid-Allah*, bracht de dynastie der *Aghlabiden* ten val en stichtte die der *Fatimiden*. — In Perzië ontstond in 625 het machtige Vorstenhuis te *Boeïden*. Khorassan bleef steeds onafhankelijk, doch het bewind der *Saffariden* maakte er plaats voor dat der *Samaniden*. In een gedeelte van Arabië heerschten de de kettersche Karmaten en in Mesopotamië de *Hamdaniden*. In het nauwelijks herkregen Egypte wierp de stadhouder *Ichsjid* zich op tot gebieder en stichtte er het Vorstenhuis der *Ichsjiden*. — *Kahir Billahi* (931—934), de derde zoon van *Moetadhid*, reeds hij het leven van zijn broeder bij herhaling tot opvolger gesteld en weder verworpen, werd door de Turksche soldaten van den troon gebonsd en stierf in 940. — Zijn opvolger *Radhi Billahi* (934—941), een zoon van *Moektadir*, voerde de waardigheid in van *Emir al-Omara* (Bevelhebber der bevelhebbers, thans nog herkenbaar in *admiraal*) en verbond daarmede een onbeperkt gezag in naam van den Khalif, niet ongelijk aan dat van den Frankischen majordomus, en kon op die wijze zich zelven eenigszins op den achtergrond plaatsen. De eerste, die deze waardigheid bekleedde, was een Turk, *Ibn-Raik* genaamd. Weldra echter werd zij hem ontrukt door den Turk *Badjkem* (939), die zijne macht zoozeer uitbreidde, dat den Khalif slechts eene schaduw van wereldlijk bestuur en niet eens de beslissing over de troonopvolging overbleef. Wél poogde zijn opvolger *Moettaki Billahi* (941—944), desgelijks een zoon van *Moektadir*, door het ombrengen van *Badjkem* de voormalige heerschappij te herkrijgen, doch eerlang zag hij zich door de Turksche soldaten gedwongen, een anderen Turk tot emir te benoemen, namelijk *Toeroen*, die in 944 den Khalif van den troon en van het licht der oogen beroofde. *Toeroen* vermaakte nu het Rijk aan zekeren *Ibn-Sjirzad*, doch weldra viel het in handen van het Perzische Vorstenhuis der *Boeïden*, door den nieuwen Khalif *Mostaksi Billahi* tegen de dwingelandij van *Ibn-Sjirzad* te hulp geroepen. Zij verjoegen dezen, maar verwijderden ook den Khalif van den troon en maakten de waardigheid van Emir-al-Omara erfelijk in hun geslacht. Nu gebood te Bagdad niet langer de Khalif, maar de Emir; evenwel niet meer over het geheele Rijk, want in alle verwijderde gewesten waren onafhankelijke Vorsten opgestaan.

Allengs verloren de Khalifen al hunne vroegere voorrechten, zelfs de vermelding van hun naam in het openbaar gebed en op de muntstukken. Egypte viel in 970 in de handen der *Fatimiden*, die zich desgelijks Khalifen noemden. Er waren nu 3 Khalifen, namelijk te Bagdad, Kahira en Cordova. De *Fatimiden* echter, evenals de *Abassiden*, bezweken onder den druk van hunne viziers, en de *Omaijaden* te Cordova hadden reeds lang door de splitsing van Spanje in vele kleine rijken alle macht verloren, toen zij door de *Almoraviden* geheel werden ten val gebracht. — De beheerscher van Toerkestan, *Ilek-Khan*, veroverde Khorassan en verdreef de *Samaniden*, maar werd op zijne beurt van den troon geworpen door *Mahmoed*, vorst van Ghasna, die er het vorstenhuis de *Ghasnawiden* stichtte. Te Bagdad moesten de *Boeïden* reeds in 1038 het bewind afstaan aan de *Seldsjoeken*, die het Khalifaat in bezit namen, onderscheidene stammen vormden en den grondslag legden voor de heerschappij der Turken. *Saladijn* maakte in 1171 een einde aan het Rijk der *Fatimiden* en stichtte de dynastie der *Ajoebiden*, die tot 1250 over Egypte heerschten en in dat jaar verdrongen werden door de *Mameloeken*. De Seldsjoeksche Sultans van Irak werden in 1194 door de Chorawesmiërs en dezen door *Dsjengis-Khan* en de Mongolen van de heerschappij beroofd. Ook Bagdad, het laatste bolwerk der Khalifen, werd onder den 56sten Khalif *Mostaszem* in 1258 de prooi der Mongolen. De afstammelingen der Khalifen uit het Huis der *Abassiden* namen de wijk naar Egypte, waar zij onder de bescherming der *Mameloeken* hunne geestelijke heerschappij over de geloovigen handhaafden en aan hunne nakomelingschap overdroegen. Op de puinhoopen van de macht der Arabieren, Seldsjoeken en Mongolen legde de Turkoman *Osman*, als Emir van den Seldsjoekschen Sultan van Iconium, den grondslag voor het *Osmannische Rijk* (zie aldaar). Toen de Turken in 1517 Egypte veroverden, werd de laatste Egyptische schaduw-Khalif naar Constantinopel gebracht, doch later naar Eypte teruggezonden, waar hij in 1538 overleed. Na dien tijd voerden de Turksche Sultans den titel van Khalif, en ook nu nog maakt de Sultan niet alleen aanspraak op dien naam, maar ook op het geestelijk oppergezag over alle Mohammedanen, hetwelk hem echter ontzegd wordt door de Perzen en de Arabieren, inzonderheid door de inwoners van Marocco, daar deze, evenals de Perzen, door afstammelingen van *Ali* worden bestuurd.

Khan is de titel van een Mongoolschen of Tartaarschen Vorst. Hij ging van *Dsjengis-Khan* over op de Prinsen van zijn geslacht en werd daarna aangenomen door alle Turksche en Mongoolsche opperhoofden. Voorts aanvaardde men dezen titel in Afghanistan, Hindostan en Turkije, waar de Sultan dien bij zijne overige titels voegt. In vele gewesten van Azië wordt hij tegenwoordig aan elken gouverneur, bevelhebber of aanzienlijk man gegeven. Den titel *Khakan* (Khan der Khans), door *Oktai*, den zoon van *Dsjengis-Khan*, aangenomen, werd alleen gevoerd door Mongoolsche souvereinen, en de heerschende Mongoolsche Vorsten in Perzië noemden zich *Ilkhan* (Groot-Khan). *Khanaat* heeft dezelfde beteekenis als vorstendom.

Khaya *Juss.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Hesperideën*. Het onderscheidt zich door een 4-bladigen, nagenoeg bekervormigen kelk, 4 ovale, holle bloembladen, eene aan de basis buikige en aan den top 8-tandige meeldradenhuis met 8 helmknopjes, een korten, dikken, zuilvormigen stamper, met een schijfvormigen stempel en eene 4-hokkige, bolvormige doosvrucht met ronde, bruine zaden, in rijen van 6 geplaatst. De eenige soort is *K. senegalensis Juss.* of de Afrikaansche mahonieboom, die 30 Ned. el hoog wordt, in Senegambië te huis behoort en vandaar met goed gevolg naar West-Indië is overgebracht. De stam is dik, de bast grijsachtig bruin; de bladeren zijn onbehaard en 3- tot 6-parig gevind, en de kleine witte bloemen vormen rijk-voorziene

aren. Zoowel in Afrika als in West-Indië gebruikt men den bast in plaats van dien van den kinaboom. Een afkooksel van de bladeren levert een samentrekkend middel, en het hout wordt tot meubelhout naar Europa gebracht.

Khedive (eigenlijk *Khidiv*) is de officieele titel, die sedert 1867 aan den Onderkoning van Egypte als vazal van den Sultan wordt toegekend. Toen de Porte in 1841 aan *Mehemed-Ali* de erfstadhouderlijke waardigheid verleende en deze vergunning door het internationaal recht bekrachtigd werd, bleef de titel van den machtigen leenman, die door geheel Europa onderkoning genoemd werd, op de Turksche kanselarij te Constantinopel onveranderd. Men noemde hem nog altijd stadhouder (vali), — een titel, die aan den tijdelijken gouverneur van elk pasjaliek gegeven werd. Zulks geschiedde opzettelijk, omdat de Porte alleen door den aandrang zijner machtige bondgenooten er toe gekomen was, om aan den „Vader der hervormingen in het Oosten" eene gewenschte onderscheiding te bezorgen, dewijl hij vreesde, dat door een weidschen titel het gezag van *Mehemed-Ali* nog zou klimmen. Terwijl echter onder zijne opvolgers *Abbas* en *Saïd* de titelkwestie op den achtergrond geraakte, werd zij met kracht aan de orde gesteld door den lateren Onderkoning *Ismail-Pasja*, die op eene reis door Europa de verschillende Hoven voor zijn wensch wist te winnen en in 1867 gebruik maakte van eene geldelijke ongelegenheid van de Porte om er zijn belang voor te dragen. Nu was het echter de vraag, hoe een titel moest luiden, die aan de vereischten voldeed zonder nieuwen steun te geven aan het gevoel van onafhankelijkheid van hem, welke dien voerde. In Egypte verlangde men dien van *Aziz* (Eerbiedwaardige of Heer), omdat weleer *Jozef* den naam droeg van *Azizi Misr* (Heer van Egypte), terwijl het tevens aan den nakomeling van *Mehemed-Ali* eene godsdienstige wijding zou gegeven hebben, zoo men hem als opvolger van *Jozef* had kunnen aanmerken. Voorzeker vond juist daarin de Porte eene reden, om aan dat verlangen geen gehoor te geven en een meer onschuldigen of liever een nietsbeteekenenden titel te zoeken. Men vond dien in het Perzische woord *Khidiv*, dat wel is waar niet alleen *machtige*, maar ook *Keizer* beduidt, doch tevens in de letterkunde zoo zelden voorkomt, dat er geene merkwaardige herinneringen aan verbonden zijn.

Khereddin-Pasja, een Turksch staatsman, geboren omstreeks het jaar 1824 in Caucasië, was op jeugdigen leeftijd als slaaf verkocht en werd het eigendom van een aanzienlijk ambtenaar in Tunis, die hem eene uitmuntende opvoeding liet geven en daarna in vrijheid stelde. *Khereddin* trad daarop in krijgsdienst en werd adjudant van *Achmed-Bey*, dien hij in 1846 naar Parijs begeleidde. In 1852—1855 behartigde hij de belangen van den Bey van Tunis aan het Hof van *Napoleon III* te Parijs, waar hij zich bekend maakte met de Fransche taal en met de Europeesche beschaving, alsmede met de gesteldheid der verschillende Staten van ons werelddeel. Weldra werd hij te Tunis minister van Marine en president van den Hoogen Raad, voorts in 1872 president van de internationale commissie tot regeling van de financieele aangelegenheden van Tunis en in 1873 eerste minister. In die betrekking sloeg hij met onbaatzuchtigen ijver de hand aan de verbetering van de rechtsbedeeling en van het bestuur, waarvan hij de grondslagen aanwees in zijn geschrift: „Réformes nécessaires aux états musulmans (1868)". Daardoor echter kwam hij in botsing met den Bey en nam den 20sten Juli 1877 zijn ontslag. Na een kort vertoef in Frankrijk werd hij door den Sultan naar Constantinopel geroepen, om er de beoogde hervormingen tot stand te helpen brengen, en den 4den December 1878 zag hij zich benoemd tot groot-vizier. Al zijne bemoeiingen, om in Turkije orde en spaarzaamheid in te voeren, de geldzaken te regelen en een einde te maken aan willekeur en omkooperij, leden echter schipbreuk op de ingekankerde bedorvenheid der Turksche bureaucratie, op den tegenstand van *Osman-Pasja* minister van Oorlog, en op de zwakheid van den Sultan. Toen deze in 1879 een hervormingsontwerp van *Khereddin* van de hand wees, nam laatstgenoemde zijn ontslag.

Khiwa of *Kharism*, een voormalig khanaat in Toerkestan, doch thans ingelijfd in het Russische Keizerrijk, bestaat hoofdzakelijk uit eene oase in de uitgebreide laagvlakte van Toeran, aan den benedenloop der Amoe, op wier linker oever zich dat gewest uitstrekt over eene lengte van 50 geogr. mijl tot aan haren mond in het Meer van Aral. Deze oase, in het noorden grenzende aan dat Meer, maar voor 't overige door de groote woestijn van Toeran omgeven, heeft een oppervlakte van 100 □ geogr. mijl en is doorsneden van talrijke kanalen, die met de Amoe in verband staan en haar vruchtbaar en bewoonbaar maken. Behalve deze kleine oase behooren tot het khanaat van Khiwa nog dorpen in de aangrenzende woestijn met talrijke zwervende horden, alsmede de districten Merw en Serakhs aan de zuidzijde der rivier. De geheele oppervlakte van Khiwa, van de Caspische Zee in het westen tot aan Bokhara in het oosten, en van de Kirgizensteppe in het noorden tot aan Perzië in het zuiden bedraagt ongeveer 6900 □ geogr. mijl, waarop naar raming 2 millioen inwoners leven. Slechts zoover de besproeiing zich uitbreidt, is het land vruchtbaar en levert een overvloed van graan, rijst, zijde, katoen, lijnzaad, ooft, druiven en meloenen. De nomaden in de steppe houden zich bezig met de veeteelt en fokken fraaie paarden en veel kameelen. De inwoners van het eigenlijke Khiwa, ten getale van ongeveer 20000, bestaat uit Tadsjiks (Sarten) of afhankelijke arbeiders en Oesbeken, die er de heerschappij in handen hebben. Daarenboven vindt men er in de steden Israëlieten en in de steppe Toerkomanen, Kirgizen en Karakalpaken. Met uitzondering der Israëlieten zijn zij allen Mohammedanen, en wel ijverige Sunnieten, dus vijanden van de Perzen, die tot de Sjiïten behooren en er ten getale van 40000 in een toestand van slavernij verkeeren. Hunne nijverheid is van weinig belang en bepaalt zich tot eenige zijde- en katoenweverijen. Zij houden zich vooral bezig met landbouw en veeteelt. Voorts vormde de rooverij, vooral ten nadeele van Perzië alsmede van karavanen

en reizigers, een belangrijke tak van industrie voor de ruwe Oesbeken en voor de Toerkomanenhorden der woestijn. Dientengevolge bloeide er de slavenhandel, daar alle personen, bij strooptochten buit gemaakt, als slaven werden verkocht. Thans echter worden er onder het Russisch bestuur dergelijke gewelddenarijen zooveel mogelijk te keer gegaan. — De *hoofdstad Khiwa* is eene ellendige plaats, voorzien van eene citadél. Zij telt 13000 inwoners en bezit geene bazar van belang, doch onderscheidene hoogst eenvoudige moskeeën, waaronder zich de moskee Hasreti Phelivan bevindt, die koepels heeft en 4 eeuwen oud is. Ook heeft men er eenige inrichtingen van onderwijs, zooals die van *Mehemmed-Emin-Khan*, in 1842 gebouwd, welke 130 kamers voor 260 studenten bevat. Er wordt handel gedreven met Perzië, Herat, Bokhara en vooral met Rusland. Andere belangrijke plaatsen zijn er Oergendaj, 5 geogr. mijl ten noordoosten van Khiwa met 20000 inwoners, — Hesarasp, 10 geogr. mijl ten oosten van Khiwa, en Tasjha'oes, 11 geogr. mijl ten noorden daarvan. *Khiwa* is het vaderland der oude Chorasmiërs, die reeds door *Herodotus* worden vermeld en in de geschiedenis van Perzië eene gewichtige rol hebben vervuld. In de middeneeuwen was het bekend onder den naam van Kharism of Khowaresmië en stond tot in de 12de eeuw onder de heerschappij der Seldsjoeken (Turken), die het land door een stadhouder bestuurden, totdat één van hen, *Itsis* genaamd, zich onafhankelijk verklaarde. Zijne opvolgers strekten hunne heerschappij ook uit over Bokhara en Samarkand. De vermaardste van hen was *Dsjelal-ed-din-Mankberni* († 1231), een voorstander der wetenschap en de grondlegger eener nieuwe tijdrekening. Intusschen nam met hem de heerschappij der Sjachs van Kharism een einde, daar onder zijn bestuur de Mongolen, aangevoerd door *Dsjengis-Khan*, in Khiwa doordrongen. Na langdurigen tegenstand bezweek de Sjach en het land werd op de jammerlijkste wijze vernield. Het onderging een dergelijk lot in 1387, toen *Timoer* de hoofdstad liet verwoesten en de inwoners naar Samarkand overbrengen. Sedert dien tijd bleef het land onder Mongoolsche heerschappij, totdat het later onder die van Bokhara, daarna onder die der Kirgizen en vervolgens onder die der Oesbeken kwam, om eindelijk aan Rusland te worden toegevoegd. Reeds *Peter de Groote* had in 1717 een krijgstocht tot verovering van Khiwa ondernomen, die geheel en al mislukte. Sedert dien tijd waren de Khans van Khiwa steeds vijandig gestemd tegen Rusland; zij beroofden de Russische karavanen, zoodat zich een groot aantal Russische gevangenen in Khiwa bevond. Dat gaf Rusland aanleiding om in November 1839 uit Orenburg een leger derwaarts te zenden onder generaal *Perowsky*, hoezeer volgens velen het eigenlijke doel was, het land te veroveren en perk te stellen aan de uitbreiding der Britsche heerschappij in Indië. Die onderneming echter leed schipbreuk op de beletselen van klimaat en bodem. In weerwil van hare uitmuntende uitrusting — 20000 man met 10000 kameelen — kwam deze expeditie slechts tot de helft van den af te leggen weg en moest vanhier, nadat de meeste lastdieren door koude en sneeuwstormen bezweken waren, tegen het einde van Januari 1840 terugkeeren. Slechts weinigen echter kwamen te Orenburg terug, terwijl vervolgens door bemiddeling van Engeland eene uitlevering der Russische gevangenen tot stand kwam. Na het bezetten van het Meer van Aral kwamen de Russen in 1853 onder *Perowsky* in de oase van Khiwa. De verschrikte Vorst *Mehemmed-Emin-Khan* (1843—1855) onderwierp zich, maar verbrak na den aftocht der vijanden zijne beloften, zoodat *Perowsky* in 1854 ten tweeden male onder de muren der hoofdstad verscheen met 17000 man. Ditmaal erkende den Khan den Czaar van Rusland als zijn rechtmatigen beheerscher. Sedert de verovering van het noordelijk gedeelte van Khokand (1846) en de vorming van eene nieuwe Russische provincie, Toerkestan (1865), werd Rusland ook aan de landzijde de onmiddellijke nabuur van Khiwa. Nog altijd echter bleef het Khanaat zijne zelfstandigheid behouden, totdat de vermaarde expeditie der Russen in 1874 daaraan een einde maakte. Ook Merw is in den laatsten tijd aan Rusland toegevoegd (1884).

Khlesl (Melchior) of *Klesel*, cardinaal en minister van Keizer *Matthias*, werd geboren te Weenen in 1553 en was de zoon van een Protestantschen bakker. Nadat hij was overgegaan tot de R. Katholieke Kerk, verhief hij zich door zijne talenten en door zijne schranderheid tot hooge waardigheden en zag zich door Keizer *Rudolf* tot bestuurder der bisdommen Neustadt en Weenen benoemd. Als een vriend van Aartshertog *Matthias* werd hij de ziel van diens ondernemingen, droeg niet weinig bij tot den val van *Rudolf II* en werd na de verkiezing van *Matthias* eerste minister van dezen. Hoewel in 1616 met den cardinaalshoed versierd, huldigde hij veel mildere staatkundige beginselen dan de latere Keizer *Ferdinand II* en zijne Jezuïetische raadslieden konden gedoogen. Immers bij het uitbarsten der woelingen in Bohemen ried hij tot toegevendheid en hieruit ontstond eene zekere spanning tusschen hem en *Ferdinand*. De crisis in Bohemen besliste over zijn lot. Op verraderlijke wijze lokte men (16 Juli 1618) den trotschen cardinaal in den Burcht, nam hem gevangen en voerde hem naar het kasteel Ambras. Na den dood van *Matthias* werd hij met meer zachtheid behandeld, en op aandringen van den Paus herkreeg hij niet alleen zijne vrijheid, maar legde *Ferdinand* ook de verklaring af, dat hij onschuldig was (1623). *Khlesl* woonde daarna eenige jaren te Rome en keerde eerst in Januari 1627 naar Weenen terug, waar hij feestelijk werd ingehaald en in September 1630 overleed.

Khoesistan of *Choesistan*, het *Susiana* der Ouden, is eene Perzische provincie en grenst in het zuiden aan de Perzische Golf, in het oosten aan Farsistan, in het noordoosten en noorden aan Irak-Adsjemi en in het westen aan Aziatisch Turkije. Het bestaat uit het eigenlijke Khoesistan en het landschap Loeristan en heeft eene oppervlakte van 1380 □ geogr. mijl. Het land is in het noorden en noordoosten bergachtig, maar in het westen, waar het naar de Tigris en de Sjat-el-Arab afdaalt, laag en vlak. De bergstreek is nagenoeg nog onbekend met uitzondering van den grooten

weg van Farsistan naar Khoesistan en van eenige rivierdalen. Tot de hoogste bergen behoort er de Moengaajt. Het laagland, in het zuidelijk gedeelte Chab-Sjach genaamd, is vruchtbaar zoover het besproeid wordt, en bestaat voor 't overige gedeeltelijk uit woestijnen en gedeeltelijk uit moerassen. Het noordelijk gedeelte is ruim van water voorzien en prijkt met vruchtbare velden. De voornaamste rivieren zijn er de Zab, de Koeren, de Dsjerai en de Kercha. Het klimaat wordt er voor gezond gehouden; de zomers zijn er heet, de winters zacht en de voorjaarsmaanden bekoorlijk. Alleen op de toppen der bergen vindt men er sneeuw; niet zelden ontstaan er geweldige hagelbuien, en de regentijd duurt er van December tot het einde van Maart. Wanneer men er den zwarten grond door eene kunstmatige besproeiing van water voorziet, is hij zóo vruchtbaar, dat hij in éen jaar twee oogsten levert en alle soorten van graan en ooft voortbrengt, die in Perzië te vinden zijn. Suikerriet werd er weleer veel verbouwd, en ook thans nog vindt men er indigo, alsmede papavers tot het bereiden van opium. De grootte der bevolking is onbekend, en de voornaamste steden zijn er Sjoesjter, Dizfoel en Mohammera.

Khoi is de naam van eene stad in de Perzische provincie Aserbeidsjan. Zij ligt aan den karavanenweg van Taebriz naar Erzeroem en behoort tot de schoonste steden in Perzië. Hare straten zijn breed en regelmatig aangelegd, van kanalen doorsneden en door boomen beloommerd. Men vindt er geene merkwaardige moskeeën, maar eene Armenische voorstad met 2 kerken, eene karavansera en 20,000 inwoners. Het omliggende landschap is zeer volkrijk en sterk bebouwd.

Khokand, *Khokan* of *Kokan*, het noordoostelijke en nog minst bekende khanaat van Toerkestan, strekte vroeger, toen het volkrijker was, aan beide oevers van de Jaxartes (Sir) zich uit van de grenzen van China tot dicht bij het Aralmeer, en van den Aktaoe (een westelijken uitlooper van den Moestagh) tot aan de stepperivier Tsjoe in het land der Kirgizen. Thans echter is het minder uitgebreid en ligt tusschen 40 en 42° N. B. en 84 en 90° O. L. van Greenwich. Het heeft nu de woestijn Kysyl-Koem in het westen, Bokhara in het zuiden en zuidwesten, het land der Boeroeten of Zwarte Kirgizen in het oosten, en de Russische provincie Toerkestan — die van 24 Februari 1865 — in het noorden tot grenzen. Het omvat de voorgebergten van het alpenland van Toeran, het dal van den middelloop der Sir met zijne zijdalen, het hooggeroemde Ferghana der Oudheid, de geboorteplaats van *Baboer* en het tooneel der daden zijner jeugd. Met uitzondering der steppen aan den voet van het gebergte is het land meerendeels vruchtbaar; het levert veel katoen, zijde en ooft en heeft een groot gewicht wegens den doorvoerhandel uit Midden-Azië. De bevolking raamt men op éen of twee millioen zielen. De Tadsjiks, behoorende tot den Arischen stam, hier talrijker vertegenwoordigd dan in Bokhara en Khiwa, vormen in vele dorpen en steden bij uitsluiting de inwoners en houden zich bezig met landbouw, zijdeteelt, weverij en een uitgebreiden handel met Kasjgar, China, Bokhara, Khiwa en Rusland. Het heerschende volk vormden er in den laatsten tijd de Turksche Oesbeken of liever de Kiptsjak, die er een grooten staatkundigen invloed hadden en de Khans benoemden of onttroonden. Toch hebben de Kasaks er de meerderheid; zij leiden een zwervend leven, evenals de Kirgizen.

De *hoofdstad Khokand*, $1\frac{1}{2}$ geogr. mijl ten zuiden van de Sir in een bevallig dal gelegen en door het riviertje Karatal en onderscheidene kanalen met de Sir verbonden, heeft een grooten omvang, dewijl de huizen door tuinen van elkander gescheiden zijn. Het noordelijk gedeelte ligt open, doch het zuidelijk benevens de verblijfplaats van den Khan is door een wal omgeven. Het aantal inwoners wordt op 35 000, door anderen op 50 000 geschat. De talrijke moskeeën bevinden er zich meest in vervallen toestand, doch de bazar is ruimschoots voorzien van binnen- en buitenlandsche waren. De handel lokt vele vreemdelingen derwaarts, omdat zij het vereenigingspunt is van onderscheidene karavaanwegen. In hare nabijheid heeft men voorts vele ooft- en wijngaarden. — Ten westnoordwesten van de hoofdstad verheft zich Khodsjend op den linker oever van de Sir, juist beneden de knie, waarmede deze rivier het laagland bereikt. Die stad was voorheen zeer volkrijk, maar is thans vervallen; er zijn 3 000 huizen, 18 scholen, 36 moskeeën en onderscheidene katoenfabrieken. — Ten zuiden van de Sir ligt Margilan, de hoofdzetel der geleerdheid en de woonplaats van de Khodsja-Boersoek, — en een weinig oostelijker Andidsjan, vermaard door talrijke zijdefabrieken en de geboorteplaats van *Baboer*; — meer zuidwaarts heeft men Oesj, eene druk bezochte bedevaartplaats wegens den dáar aanwezigen Takht-i-Soeleiman (troon van *Salomo*) met vele overblijfselen van antieke gebouwen. Ten noorden van de Sir heeft men eindelijk Namenghan, eene door Tadsjiks bewoonde stad. Het tegenwoordige Vorstenhuis van het Khanaat beschouwt *Dsjengis-Khan* als zijn stamvader, doch is nog geene eeuw aan het bewind. Het land heeft nog vóor weinige jaren veel geleden door een oorlog tegen Bokhara, alsmede door binnenlandsche verdeeldheid. Hiervan maakten de Russen gebruik en trokken in 1853 onder *Perowsky* langs de Sir van het Aralmeer derwaarts, veroverden de stad Akmesdsjid, waar zij het fort Perowsky bouwden, en brachten den 23sten December den Khan eene nederlaag toe, waarna zij met stoombooten de Sir bevoeren. In Juni 1864 veroverden zij de steden Aoelietta en Hazret-i-Toerkestan, alsmede in den nazomer onder generaal *Tsjernjanew* de stad Tasjemkend. Een Russisch schrijven van 2 December 1864 aan de Mogendheden verontschuldigde deze uitbreiding van het Russisch grondgebied, omdat er noodzakelijkheid bestond tot bescherming der grenzen en der handelsverbindingen tegen de roofzucht der barbaarsche bewoners van Toerkestan. Den 24sten Februari 1865 werden de overwonnen grenslanden van het Aralmeer oostwaarts tot aan de Issikoel tot eene nieuwe provincie — Toerkestan — vereenigd. Wél deed de Khan *Alim-Koel* den 20sten Mei 1865 bij Tâsjkend een aanval op de Russen onder *Tsjernjanew*, doch hij werd terug-

geslagen en gedood, terwijl een jaar later ook de Emir van Bokhara het onderspit moest delven. Eindelijk is Khokand na de laatste expeditie naar Khiwa voor goed bij het Russische Rijk ingelijfd, alwaar het de nieuwe provincie Ferghana helpt vormen (zie onder *Rusland*).

Khorassan is in uitgebreide beteekenis het vruchtbare land tusschen de steppen van het laagland van Toeran in de zontwoestijn van het hoogland van Iran en strekt zich uit van Afghanistan in het oosten tot aan de Perzische provinciën Asterabad en Taberistan in het westen. Dit gewest gelijkt op een schiereiland, gevormd door eene bergketen, welke zuidwaarts naar de zoutwoestijn van Iran en noordwaarts met steile wanden naar het laagland van Toeran afdaalt, deze beide landen van eikander scheidt en den Elboers met den Paropamisus verbindt. Het is derhalve bedekt met vele bergen, die een groot aantal dalen vormen. Het klimaat is er des zomers zeer warm en wegens de hoogte van den bodem des winters vrij koud en slechts dáar vruchtbaar, waar kanalen den grond doorsnijden en besproeien. Deze kunstmatige besproeiing was in de dagen der Oudheid en ook nog in die der middeneeuwen van groot belang, maar kwam door gedurige oorlogen in verval tot groot nadeel voor de inwoners. Khorassan heeft trouwens opgehouden een staatkundig geheel te vormen. Het kleinere oostelijke gedeelte is onder den naam van *Herat* (zie aldaar) een afzonderlijk gebied, — en het grootere westelijke gedeelte onder zijn voormaligen naam de noordoostelijkste provincie van het Perzische Rijk. De voortbrengselen van deze zijn hoofdzakelijk graan, ooft, wijn, geneeskrachtige kruiden en zijde. Voorts heeft men er eene menigte kameelen, paarden en schapen. De inwoners, ten getale van ongeveer $1^1/_2$ millioen, zijn voor het grootste gedeelte Tadsjiks. Daarenboven is het land bevolkt met zwervende horden van Arabischen, Turkschen en Afghaanschen stam; dezen onderhouden zich met veeteelt en rooverij. De nijverheid der inwoners is van weinig belang, doch men vindt er niettemin weverijen van tapijten, sjaals en doek van kemelsgaren en vermaarde wapenfabrieken. Daarentegen bloeit er de karavaanhandel, daar het land doorsneden is van den natuurlijken handelsweg van het westen naar Midden-Azië. — De *hoofdstad*, tevens het middenpunt van handel en nijverheid, is Mesjhed. Verder westwaarts ligt het voorheen beroemde Nisjapoer, — dichter bij in het noordwesten de bouwval der oude hoofdstad Thoes met het praalgraf van *Firdoesi*, — en verder naar het noordwesten de vesting Koetsjan met eene bevolking van 15- tot 20000 Koerden, die er het land tegen de invalien der Toerkomanen beveiligen.

Khorassan bestaat uit de aloude Perzische gewesten Parthië, Margiana en Aria en vormde alzoo in vroegeren tijd een gedeelte van het Perzische Rijk, waarmede het in de macht viel van *Alexander de Groote* en vervolgens in die der *Seleuciden*. In de 3de eeuw vóor Chr. kwam zijn oostelijk gedeelte onder de heerschappij der Grieksche Koningen van Bactrië, en na den val van dezen en van de *Seleuciden* werd het, zoowel onder de *Arsaciden* als onder de *Sassaniden*, een deel van Perzië. In 646 werd het door de Khalifen veroverd en bleef onder hun schepter tot in 820. Toen verklaarde de stadhonder *Tahir* zich onafhankelijk en vestigde er de dynastie der *Tahiriden*, welke echter reeds in 873 door die der *Saffariden* verdrongen werd, welke op hare beurt bezweek voor die der in Transoxiania heerschende *Samaniden*, die Khorassan met hunne overige Staten vereenigden. In het begin der 11de eeuw kwam het onder het gezag der *Ghaznawiden*, doch reeds in 1037 vestigden er zich de Seldsjoeken in het westelijk gedeelte, en in 1117 vereenigde *Sandsjar*, de Seldsjoeksche beheerscher van Perzië, geheel Khorassan met zijn Rijk. Na hem werd Khorassan in de oorlogen der Khowaresmische Sjachs tegen de Sultans van Goer beurtelings de prooi van beide partijen, totdat het in 1220 door *Dsjengis-Khan*, die het te vuur en te zwaard verwoestte, onder de heerschappij der Mongolen kwam. Onder zijne opvolgers verwierf het in 1337 weder eene zekere mate van onafhankelijkheid, — en wel onder de Vorstenhuizen der *Moloek-Koerts* en der *Sabedariërs*, welke zich in 1381 aan *Tamerlan* onderwierpen. Na den dood van dezen was Khorassan het middenpunt der macht van zijn zoon *Sjach-Rokh*, onder wiens lange regeering het land grooten voorspoed genoot. In 1507 verjoeg de Oesbekenhoofdman *Sjaibek-Khan* de opvolgers van *Sjach-Rokh*, doch moest na een langdurigen strijd Khorassan aan den Sjach van Perzië, *Ismaël-Sofi*, afstaan, zoodat het weder eene provincie werd van het Perzische Rijk en hieraan verbonden bleef, — met uitzondering van Herat, den twistappel tusschen de Perzen en Afghanen, doch eindelijk door laatstgenoemden in bezit genomen.

Khosrew-Pasja, pasja van Egypte, omstreeks het jaar 1760 in Albanië geboren, leefde ambteloos in Alexandrië, maar was ijverig werkzaam tot vernietiging van de heerschappij der Mameloeken in Egypte. In 1804 werd hij zelf aldaar pasja en verhief *Mehemed-Ali* tot Kaimakan. Nadat deze dapper tegen de Bey's gestreden had, kwam hij in opstand tegen *Khosrew-Pasja* en deze moest in 1806 voor hem de vlag strijken. *Khosrew-Pasja* was vervolgens pasja op onderscheidene andere plaatsen en werd in 1826 grootvizier. In die betrekking bestuurde hij na den dood van Sultan *Mahmoed* den Staat. In 1840 echter werd hij beschuldigd van medeplichtigheid aan oproerige samenspanningen tegen Sultan *Abdoel-Medsjid*, ontving zijn ontslag en werd naar de vesting Demotica gebracht. Doch reeds in 1846 zag hij zich weder in het ministerie geroepen en overleed den 26sten Februari 1854 op een landgoed aan de Bosporus.

Khotan of *Iltsji*, eene stad in Oost-Toerkestan, ten oosten van den grooten karavanenweg van Indië naar Kasjgar, aan den zoom der woestijn en aan den voet van een gebergte, was te voren de hoofdstad van het khanaat Khotan en telt omstreeks 40000 inwoners, die zich vooral met de zijdeteelt bezig houden en weleer een aanzienlijken handel dreven met zijden en wollen stoffen en met het nephrietedelgesteente. In 1864 echter werd het khanaat door *Atalik Ghazi*, beheerscher van Kasjgar, overwonnen en verwoest, zoodat

de welvaart der ingezetenen zeer is verminderd.

Khotawendikjar is de naam van een Turksch ejaleet (gewest) in Klein-Azië. Het omvat het oude Bithynië of het noordwestelijk gedeelte van het schiereiland ten zuiden van de Zee van Marmora, is verdeeld in 6 liwa's (districten) en heeft Broessa tot hoofdstad.

Kiachta, *Kjachta* of *Kjakhta* is de naam van eene van onds beroemde handelsplaats in het Russische gewest Transbaikalië nabij de grenzen van China. Het ligt 90 geogr. mijl ten zuidwesten der hoofdstad Tajita, 3½ geogr. mijl ten oosten van de Selenka, die zich in het Meer van Baikal uitstort, in eene door hooge bergen omgevene, onvruchtbare en van boomgroei verstokene vlakte, ter hoogte van 700 Ned. el boven de oppervlakte der zee, aan de beek Kiachta en zeer dicht bij de Chineesche stapelplaats Maimatsjin. Zij is onderworpen aan de naburige vesting Troizkosawsk en vormde geruimen tijd met deze en met de stad Oest-Kiachta (3 geogr. mijl vandaar) een stadshoofdmanschap met omstreeks 9 000 inwoners en den alleenhandel op China. Kiachta zelf bestaat uit omstreeks 70 woonhuizen en onderscheidene groote magazijnen en telt nog geen 1 000 inwoners. De grensvesting Troizkosawsk daarentegen heeft een goed voorkomen; er zijn houten huizen, groote pakhuizen en 4 000 inwoners, en zij was tot 1 October 1861 de zetel van het tolkantoor, hetwelk toen verplaatst is naar Irkoetsk. Voorheen was Kiachta beroemd wegens zijne Decemberkermis, in 1727 ingesteld; dáár werden Russische voortbrengselen tegen Chineesche, inzonderheid tegen thee, ingeruild. Langs dien weg kwam de tsjai-baichowy (theeboei) of karavanenthee in Europa. Daar echter door het verdrag van 14 November 1860 de handel langs de Chineesch-Russische grenzen van alle banden ontslagen is en sedert 1861 de thee ook in de Oostzeehavens en over de westelijke grenzen van Rusland ingevoerd wordt, is de handelsdrukte te Kiachta aanmerkelijk verminderd. Bij den invoer vervult er echter nog altijd thee de hoofdrol en bij den uitvoer laken, katoenen stoffen, pelswerk en leder. Intusschen heeft de ruilhandel er opgehouden, zoodat de gekochte waren met gouden en zilveren munt betaald worden.

Kiang-si of het *Westen der Rivier*, eene provincie in het zuidoostelijk gedeelte van China, ligt ten zuiden van Nganhoei en Hoe-pa tusschen Tjekiang en Toekiang ten oosten en Hoe-man ten westen en strekt zich uit van de Jan-tse-Kiang tot aan den Nanling. Zij omvat het fraaie bekken van de Kan-Kiang, eene zijrivier van de Jan-tse-Kiang, en heeft eene oppervlakte van 3 226 □ geogr. mijl en meer dan 23 millioen inwoners. Het land is ruw en het karakter der ingezetenen daarmede in overeenstemming. Het gewest wordt door de Kan en hare zijrivieren besproeid, en de meeste van deze ontspringen in de provincie zelve. De hoofdtak van dien stroom stort met onderscheidene monden zich uit in het Phoyangmeer, welks hooggelegen waterspiegel het nabijgelegen land moerassig maakt, zoodat er op den oostelijken en zuidelijken oever uitgebreide marschlanden een treurig tafereel aan het oog van den reiziger aanbieden. De grond is er in het algemeen vruchtbaar en levert groote hoeveelheden rijst, tarwe, zijde, katoen, indigo, thee, en suiker. Ook wordt er nanking en porselein vervaardigd. — De *hoofdstad* Nantsjang-toe ligt niet ver van den zuidelijken oever van het Phoyangmeer.

Kiang-soe of *Overvloed van Rivieren*, eene provincie in het oosten van China aan de Gele Zee tusschen 32 en 34° N. B. gelegen, telt op eene uitgebreidheid van 1 888 □ geogr. mijl omstreeks 37 millioen inwoners. Dit gewest is dat der monden van de groote rivieren Hoang-ho en Jan-tse-kiang; het is van talrijke kanalen doorsneden en bezit onderscheidene meren. Deze en de naburige provinciën behooren tot de rijkste des lands. De voornaamste voortbrengselen zijn er graan, katoen, thee, rijst en zijde. Handel en scheepvaart bloeien er, alsmede de fabrieknijverheid. — De *hoofdstad* is Kiang-King of — zooals zij voorheen heette — Nanking.

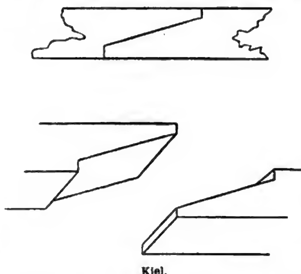
Kidderminister, eene wélgebouwde stad in het Engelsche Graafschap Worcester, aan de Stour, niet ver van de plaats, waar zij zich uitstort in de Severn, heeft ongeveer 24 000 inwoners (1881) en eene groote kerk in spitsboogstijl met een hoogen toren. Zij is vermaard wegens hare tapijtfabrieken. Er zijn 24 fabrieken met ruim 1 750 handstoelen en 1 900 werklieden voor Brusselsche, — 11 met ruim 300 handstoelen en 350 vrouwen voor Kidderminister of Schotsche, en 7 met 45 handstoelen en 1 750 kinderen voor Venetiaansche tapijten, dus 42 fabrieken met 2 000 stoelen en 4 000 werklieden.

Kiefer (Friedrich), een verdienstelijk volksvertegenwoordiger, geboren te Mappach in Baden den 14den Januari 1830, bezocht het lyceum te Freiburg in de Breisgau, studeerde te Heidelberg in de rechten, trad in staatsdienst en werd in 1864 Rijksadvocaat te Offenburg, in 1867 „ministerialrath" bij het departement van Justitie en in 1868 directeur-generaal der middelen van verkeer. Hij nam echter zijn ontslag uit den staatsdienst en vestigde zich als advocaat te Offenburg. In 1870 werd hij tot opper-Rijksadvocaat bij het gerechtshof te Manheim benoemd. Sedert 1865 is hij onafgebroken lid van de Tweede Kamer in Baden, sedert 1875 vice-president van dat lichaam en van 1871—1874 lid van den Duitschen Rijksdag, waartoe hij ook weder in 1877 werd benoemd. Hij is een welsprekend en invloedrijk leider van de nationaalliberale partij in Baden.

Kiehl (Ernst Julius), een verdienstelijk Nederlandsch geschiedkundige, geboren te 's Gravenhage den 28sten Juli 1827, studeerde en promoveerde in de letteren te Leiden en werd kort daarna praeceptor aan het gymnasium dier académiestad. In 1854 zag hij zich benoemd tot hoogleeraar in de letteren aan het athenaeum te Deventer, verwierf voorts te Leiden den doctoralen graad in de rechten en werd in 1864 leeraar in de geschiedenis en staatswetenschappen aan de hoogere burgerschool te Groningen. Vanhier vertrok hij 3 jaren later in dezelfde betrekking naar Middelburg en overleed aldaar den 26sten November 1873. Van zijne geschriften noemen wij: „Caesars veldtochten in Gallië enz. (1855)", — „Le gouvernement représentatif en Neérlande

(1858—1861)", — en „Ons verdrag met Amerika enz. (1863)", — benevens eenige schoolboeken en talrijke opstellen in verschillende tijdschriften.

Kiel (De) van een schip is een balk, die het vaartuig aan den onderkant sluit. De boven- en ondervlakken zijn evenwijdig en de zijvlakken grootendeels, daar deze aan de vóór- en achtereinden tot elkander naderen. De dikte van de kiel is de afstand tusschen de boven- en ondervlakken, — de breedte die tusschen de zijvlakken. Naar mate der lengte van het schip bestaat de kiel uit meerdere stukken, die met hoeklasschen met elkander verbonden zijn, gelijk in bijgaande figuur is voorgesteld. Op het vóóreinde van de kiel rust de vóórsteven, op het achtereinde de achtersteven. Over de kiel ligt de binnenkiel, of het *zaadhout* om eerstgenoemde te versterken op de plaatsen, waar zich de lasschen bevinden. Zij strekt zich niet uit over de volle lengte der kiel maar eindigt vóór en achter. In de zijvlakken van de kiel heeft men de kielsponning, eene sleuf waarin de onderste plank van de buitenhuid sluit. Zij draagt langs de stevens den naam van stevensponning. — In de plantenkunde verstaat men onder de *kiel* de twee bloembladen van eene vlindervormige bloemkroon, die in den regel in den vorm van eene boot zijn samengegroeid en de samengegroeide meeldraden en den stamper omsluiten.

Kiel.

Kiel, weleer *tom Kyle*, de tegenwoordige hoofdstad van de Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein, de garnizoensplaats van den staf der 17de divisie, sedert 1866 de oorlogshaven van den Noord-Duitschen Bond en sedert 1871 van het Duitsche Keizerrijk en het hoofdstation der Duitsche vloot, ligt in een bevallig oord en aan eene baai der Oostzee — de Kieler Haven — en werd reeds in 1233 gesticht, vermoedelijk door Vlaamsche en Friesche kolonisten, waarvan nog de namen van sommige straten getuigen. Het eerste *stads* privilegie, waarin zij den naam draagt van Civitas Holsatiae, is van 1242. Tevens verrees naast de stad een kasteel, en eerstgenoemde ontving van verschillende Vorsten belangrijke voorrechten. Van ouds bestaat er eene kermis, die weleer 4 weken duurde, doch thans na 19 dagen eindigt. In 1363 vindt men Kiel als hansestad vermeld, doch zij vervulde in dat verbond eene zeer ondergeschikte rol. In de middeneeuwen had zij veel te lijden van den roofgierigen adel. Ook werd zij in 1169 door den Koning-Hertog *Christiaan I* aan de Rijksstad Lübeck verpand. In 1196 verkreeg zij zitting en stem in het Vierstedengerecht, — een hof van appél voor de steden van Sleeswijk-Holstein. Tot aan het midden der 17de eeuw werden de zittingen van dat Hof steeds te Kiel gehouden, doch het verloor allengs zijn gezag en werd in 1737 opgeheven. Den 15den October 1665 stichtte Hertog *Christiaan Albrecht van Sleeswijk-Holstein-Gottorp* aldaar de universiteit Christiana Albertina, en van 1720 tot 1773 was Kiel de hoofdstad van het gedeelte Gottorp van het hertogdom Holstein. Niettemin is de stad weinig vooruitgegaan; zij telde in 1803 slechts ruim 7000 zielen. Den 4den Januari 1814 werd er de Vrede van Kiel gesloten, bij welken de Koning-Hertog *Frederik VI* afstand deed van het koningrijk Noorwegen en van het eiland Helgoland. In 1834 werd er een Hof van appél gesticht voor de hertogdommen Holstein en Lanenburg. Sedert 1833 is de stad door een kunstweg en sedert 1844 door een spoorweg met Altona-Hamburg verbonden, hetgeen er een gunstigen invloed heeft gehad op de ontwikkeling der nijverheid. Den 24sten Maart 1848 werd uit Kiel het sein gegeven tot den opstand in de hertogdommen Sleeswijk-Holstein. In den herfst van 1865 vestigden het Oostenrijksch stadhouderlijk bestuur en de landsregeering van Holstein aldaar hunnen zetel. Tevens werd de Baai van Kiel, éene van de beste en veiligste havens der Oostzee, tot eene Pruisische oorlogshaven ingericht. De toegang tot deze wordt beveiligd door de Sleeswijksche vesting Friedrichsort en door de nieuwe vestingwerken bij Möltenort op den daartegenoverliggenden oever van Holstein. De badinrichting Düsternbrook, in 1821 verrezen, verdween en op dien grond verrees het depôt der Pruisische marine en in 1870 voorloopig eene groote scheepstimmerwerf, die vervolgens naar den tegenovergelegen oever bij het dorp Ellerbeck werd overgebracht, waar ook eene haven met de noodige droge dokken en alles, wat de scheepsbouw vereischt, is of nog wordt aangelegd. De haven heeft eene aanzienlijke ruimte en wordt door forten verdedigd. Thans reeds telt Kiel omstreeks 43000 inwoners (1880). De Oudstad, aan het Oostzeestrand gelegen, heeft nauwe straten, maar is blijkbaar naar een bepaald plan gebouwd. Zij is omgeven door eene lagune, Klein-Kiel genaamd. Buiten deze heeft men ten zuiden en westen de nieuwere wijken der stad, welke veel fraaier zijn. Men vindt er 3 Luthersche kerken en éene R. Katholieke, eene synagoge, een gymnasium, eene marine-académie (sedert 1875), eene zeevaartschool, uitmuntende scholen van lager onderwijs en onderscheidene inrichtingen van weldadigheid, — voorts scheepstimmerwerven, eene groote ijzergieterij en eene machinenfabriek. De universiteit, gehuisvest in een fraai gebouw (1873—1876) en voorzien van inrichtingen voor zoölogie, anatomie, physiologie enz., heeft meer dan 60 leeraren

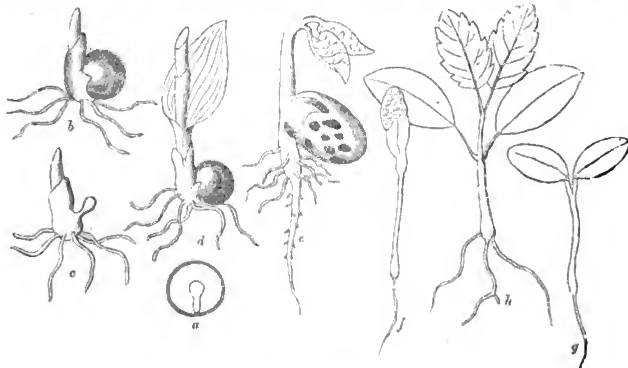
en ruim 400 studenten. Hare boekerij telt 187 000 deelen, en men heeft er merkwaardige musea, zooals dat van vaderlandsche oudheden, gesticht in 1835, alsmede dat van schilderijen en gipsafgietsels, — voorts eene sterrenwacht, een schouwburg enz. Kiel is door spoorwegen met de naburige steden verbonden, — ook zal de welvaart der stad door het ontworpen Oost-Noordzeekanaal aanmerkelijk worden vermeerderd. Het stedelijk gebied van Kiel telde in 1880 bijna 55 000 inwoners.

Kielhalen is de naam van eene barbaarsche straf, weleer op de Nederlandsche vloot in gebruik. De gevonnisde werd met gewichten bezwaard en met touwen tot driemaal toe onder de kiel van het schip, waarop hij diende, doorgehaald. Gewoonlijk moest hij, zoo hij deze straf levend had ondergaan, daarna nog spitsroeë loopen.

Kielhorn (Franz Lorenz), een verdienstelijk beoefenaar van het Sanskriet en geboren te Osnabrück den 31sten Mei 1840, studeerde te Göttingen, Breslau, Berlijn, Londen en Oxford, was in 1866 tot 1881 hoogleeraar in het Sanskriet aan het Daccan-College te Paona en is sedert 1882 professor in het Sanskriet te Göttingen. Hij schreef o. a.: „Gântanava's Thisûtra (met vertaling, 1866)", — „Nâgojibhatta's Paribhâshenduçekhara (1866—1873, 2 dln)", — „Sanskrit Grammar (1870; 2de druk, 1881)", — „Katyâyana and Patanjali (1876)", — en „Vyâkaranamahâbhâshya (1880—1884, 3 dln)".

Kielland (Alexander L.), een Noorweegsch romanschrijver, geboren te Stavanger den 18den Februari 1849, studeerde en promoveerde te Christiania en is thans eigenaar van eene steenbakkerij te Molk bij Stavanger. Nadat hij reeds als student opstellen in tijdschriften had geplaatst, gaf hij in 1879 zijn eersten bundel „Novelletter" in het licht, gevolgd door den roman: „German and worse", — „For scenen (dramatische stukken)", — „Nye Novelletter (1880)", — en den roman: „Arbeitsfolk (1881)". Hij behoort tot de realistische school en behaagt door eene boeiende voorstelling.

Kiem (Eene) is het beginsel van alle planten en dieren. De plantenkiem bevat weinig water en is dientengevolge geschikt om geruimen tijd in denzelfden toestand te blijven zonder verandering te ondergaan. Men heeft zelfs waargenomen, dat hooge en lage temperatuur zeer weinig invloed hebben op de levensvatbaarheid van het zaad. De ontwikkeling eener kiem tot plant noemt men de ontkieming. Hierbij zendt de kiem den wortel naar beneden en het pluimpje naar boven. Lucht en vochtigheid en eene bepaalde temperatuur zijn daarbij de onmisbare voorwaarden. Bij elke soort van planten kan men met betrekking tot het ontkiemen eigenaardige bijzonderheden opmerken. Sommige ontkiemen reeds in de vrucht, — andere zoodra zij uitgestrooid worden, — en nog andere verkeeren geruimen tijd in een toestand van rust voordat men eenige ontkieming waarneemt. Voorts is de ontkieming afhankelijk van uitwendige omstandigheden alsmede van het zaad. Men ziet, dat alle zaden van dezelfde soort zich geenszins gelijk ontwikkelen. Voorts heeft men ontdekt, dat zaden reeds vatbaar zijn voor ontkieming voordat zij tot volkomene rijpheid gekomen zijn. Graankorrels bezitten die vatbaarheid reeds 20 tot 25 dagen vroeger. De ontkieming geschiedt echter te trager naarmate de zaden jonger zijn. Van tarwe ontkiemt ongeveer de helft der uitgezaaide onrijpe zaden, van rogge het derde deel, van gerst het vijfde deel.

Kiem.

Zaden, die een aanmerkelijken ouderdom hebben, zoekt men door allerlei prikkelende middelen tot ontkieming te brengen. Men voegt namelijk bij water zoolang zoutzuur of salpeterzuur als men den smaak in den mond verdragen kan en brengt daarin het zaad gedurende een halven of geheelen dag. Men verlengt dien

tijd, zoo de zaden nog door eene harde vruchtschaal omgeven zijn. Men heeft ook voorgesteld, de zaden, welke niet willen ontkiemen, in een brij van appelen te leggen. Ook sneeuw is een zeer goed middel tot opwekking. Voorts bezigt men wel eens 15 droppels zoutzuur op een Ned. pond rivierwater; men laat daarin het zaad een etmaal weeken en spoelt het met regenwater af. Wil men zaad lang goed houden, dan is het verkieslijk, het in zijne omkleedsels te laten.

De meeste zaden ontkiemen het best in verschen toestand. Wanneer men ze tegen allen invloed van buiten beveiligt, blijft het kiemvermogen onverlet; men zorge slechts dat er geenerlei ontbinding in het zaad kan plaats grijpen.

Het is eene zekerheid, dat de bodem — vooral de alluviaal- en diluviaalvorming — tot op aanmerkelijke diepte eene ontzettende hoeveelheid en verscheidenheid van zaden bevat. Wordt een huis, dat eeuwen oud is, eene prooi der vlammen en graaft men er vervolgens den grond om, dan komen er vaak planten te voorschijn, welke niemand ooit in dien omtrek ontdekte. Evenzoo gaat het bij het uitroeien van bosschen. Ook is het verhaal bekend, dat men tarwe uit de doodkisten van Egyptische mummiën aan het ontkiemen gebracht heeft. Intusschen is men later tot de overtuiging gekomen, dat men hierbij hoogst waarschijnlijk met misleiding te doen had. Althans het is zekerder, dat maïskorrels, uit de graven der *Inca's* gehaald en 5 eeuwen oud, haar kiemvermogen nog niet verloren hadden.

Men onderscheidt bij het ontkiemen 2 tijdperken. In het eerste ontwaakt de kiem en neemt deze voedende stoffen tot zich, — en het tweede neemt een aanvang zoodra zij haar omkleedsel heeft doen barsten. In het eerste is de toestand verschillend naar gelang er al of niet een kiemwithoudend lichaam aanwezig is. Is dit voorhanden, dan wordt het opgelost en dient daarna tot voedsel voor de kiem. Is het niet aanwezig, dan ontwikkelen zich doorgaans de zaadlobben zeer sterk, en daar deze met voedende stoffen (zetmeel of vette oliën) gevuld zijn, wordt een gedeelte daarvan in opgelosten staat naar de jeugdige plant gevoerd. Intusschen merkt men ook wel op, bij voorbeeld bij den eik, dat het grootste gedeelte dezer stoffen geruimen tijd in de zaadlobben bewaard blijft en eerst later verteerd wordt. Daarbij wordt veel warmte ontwikkeld, — 't geen van groot belang is voor de kiem. Eerst komt het worteltje te voorschijn. Doorgaans is de kiem in haar omhulsel bleekgeel en wordt zij eerst groen onder den invloed van het licht.

De ontkieming is bij alle éenzaadlobbigen vrij gelijk. Nagenoeg alle zijn van kiemwit voorzien, en de zaadlob blijft gewoonlijk in het omhulsel besloten. In dit laatste ontstaat echter eene spleet, die allengs grooter wordt, zoodat zij het pluimpje kan doorlaten. Wij geven in *a* de afbeelding van een zaadje van het Indisch riet (Canna indica *L.*) in doorsnede, waarin men de zich ontwikkelende kiem waarneemt, — in *b* het pluimpje, — in *c* dit laatste buiten het zaadhulsel, alle in natuurlijke grootte. Voorts in *d* het pluimpje in den toestand van latere ontwikkeling.

De ontkieming geschiedt bij de Tweezaadlobbigen op eene andere wijze, daar hier het pluimpje niet in eene scheede besloten is, maar vrij uit de spleet der zaadlobben te voorschijn komt. De aanwezigheid of het gemis van kiemwit staat in verband met eene geringe of sterke ontwikkeling der zaadlobben, welke veelal, na het openbarsten van het zaadhulsel, zich boven den grond vertoonen en somtijds dat hulsel als een mutsje medenemen. Van sommige gewassen daarentegen blijven de zaadlobben onder den grond. Wij geven hierbij in *e* de afbeelding van eene ontkiemende boon (Phaseolus multiflorus) in natuurlijke grootte, — in *f* de kiem van den vlierboom (Sambucus nigra) op 3-voudige grootte, welke het zaadhulsel als mutsje draagt, — in *g* dezelfde kiem, nadat zij het mutsje heeft afgeworpen, — en in *h* die kiem, nadat de zaadlobben zich ontwikkeld en de eerste bladeren van het pluimpje zich uitgespreid hebben.

Ook bij de dieren draagt het bevruchte ei den naam van kiem. Zie voorts onder *Ei* en *Ontwikkeling*.

Kienhout noemt men het fossiele hout, hetwelk in onze venen in groote hoeveelheid gevonden wordt. Het is veelal afkomstig van dennenboomen en brandt wegens zijne harsachtige bestanddeelen zeer goed, zoodat men zich voorheen in Drentsche huisgezinnen der veenstreken met de kienhoutvlam vergenoegde en geene olielamp ontstak.

Kien-Long of *Kian-Loen*, keizer van China en de vierde uit de Taiaansche dynastie *Tsing*, werd geboren in 1710 en beklom den troon in 1725. Gedurende zijne regeering voerde China langdurige oorlogen, en de Keizer veroverde onderscheidene gewesten, zoodat hij de grenzen des Rijks tot aan Hindostan en Boekharije uitbreidde. In een rampspoedigen krijgstocht tegen Birma in 1770 verloor hij echter zijn leger en een aanzienlijk gedeelte des lands, terwijl eene onderneming tegen Cochinchina in 1789 desgelijks ongunstige gevolgen had. Met zorg regelde hij de binnenlandsche aangelegenheden, was een bevorderaar van kunst en wetenschap, gaf na een 60-jarig bestuur den troon over aan zijn zoon, en overleed te Peking in 1799.

Kiepert (Heinrich), een verdienstelijk Duitsch aardrijkskundige, geboren te Berlijn den 31sten Juli 1818, ontving zijne opleiding eerst aan het Joachimsthaler gymnasium en vervolgens aan de universiteit te Berlijn. Reeds gedurende zijn studietijd ontwierp hij kaarten van oud-Griekenland en Italië, die evenwel niet zijn uitgegeven. Weldra echter verwierf hij grooten roem door zijn: „Atlas von Hellas und der hellenischen Kolonien (1840—1846; 3de druk, 1866)", dien hij met hulp van zijn leermeester en vriend *Ritter* bewerkte, en door zijne kaarten voor het werk: „Palästina" van *Robinson* en *Smith* (1843). Daarna vestigde hij zijne aandacht op Klein-Azië, vereenigde zich met *Schönborn* en *Loew* en volbracht in 1841 en 1842 op eigen kosten eene reis naar dat land. De vrucht zijner nasporingen was eene: „Karte von Kleinasiën (1843—1845, 6 bladen)", welke algemeenen bijval vond. Voorts schreef hij eene: „Historisch-geographische Erläuterung der Kriege

zwischen dem oströmischen Reiche und den persischen Könige der Sassanidendynastie", een bekroond antwoord op eene prijsvraag, in 1844 uitgeschreven door het Fransch Instituut. In het najaar van 1845 vertrok hij naar Weimar, om er zich met het bestuur van het Geographisch Instituut te belasten, en leverde in die betrekking den uitmuntenden: „Historisch-geographische Atlas der alten Welt (1848; 14de druk, 1864)". In 1852 keerde hij terug naar Berlijn. Nadat hij er het volgende jaar was opgenomen in de Académie van Wetenschappen, opende hij in 1854 zijne voorlezingen aan de universiteit en werd er in 1859 buitengewoon en in 1874 gewoon hoogleeraar. Van zijne talrijke werken noemen wij voorts: „Neuer Handatlas der Erde (1857—1861; 2de druk, 1866)", — en onderscheidene atlassen voor schoolgebruik, alsmede vele kaarten in het: „Zeitschrift für allgemeine Erdkunde". Voorts schreef hij: „Lehrbuch der alten Geographie (1877—1878)" en „Leitfaden der alten Geographie (1881)". Ook bewerkte hij den atlas bij: „China (1874—1877)" van *von Richthofen*. De Académie van Wetenschappen ontving van hem eene menigte onderzoekingen omtrent oude land- en volkenkunde, welke in de „Monatsberichten" werden openbaar gemaakt. *Kiepert* is lid van een aantal aardrijkskundige genootschappen, ontving in 1857 de groote medaille op de Wereldtentoonstelling te Parijs en zag zich in 1865 geplaatst aan het statistiek bureau te Berlijn.

Kierkegaard (Sören Aaby), een oorspronkelijk, wijsgeerig en geestig denker, die door zijne geschriften een belangrijken invloed heeft gehad op de vorming van het Deensch proza, werd geboren te Kopenhagen den 5den Mei 1813. Zwak en ziekelijk van lichaam, overhellend tot het piétismus, maar tevens geestig en schrander, ontwikkelde hij zich op eigenaardige wijze. Hij studeerde in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en promoveerde op eene dissertatie: „Om Begrebet Ironie met stadigt Hensyn tic Sokrates". Als ijverig voorstander der Socratische leer- en disputeermethode zwierf hij rond door straten en pleinen om met allerlei lieden gesprekken aan te knoopen. Zijn geestig geschrift: „Enten-Eller (1843)", waarin twee gevoelens omtrent het doel des levens, namelijk genot en plichtbetrachting, worden voorgesteld, baarde groot opzien. Voorts leverde hij eene reeks van wijsgeerige en stichtelijke geschriften, waardoor hij een nieuw godsdienstig leven zocht te wekken. Daar het groote publiek hem niet begreep, verviel hij meer en meer tot een somber pessimismus. De ware godsdienstigheid vond hij in een ideale opvatting van het orthodoxe Christendom. Voorts waren de geestelijken, die zich aan alle wereldsche gaven te goed deden, terwijl zij steeds spraken van den eenvoud der Apostelen en van de ontbering der martelaren, hem eene ergernis en een gruwel. Toen dan ook in 1853 de nieuwbenoemde bisschop *Martensen* van Seeland zijn voorganger *Mynsen* voorstelde als een uitstekend getuige der waarheid, barstte bij *Kierkegaard* de storm der verontwaardiging los. Zijn heftige strijd tegen *Martensen* ontwikkelde zich tot een geweldigen aanval tegen de geheele Christenheid. Eerst plaatste hij zijne artikelen in een dagblad en daarna schreef hij geheel alleen het tijdschrift: Oieblikket (Het Oogenblik)" tegen de geestelijkheid. Te midden van die geweldige beweging overleed hij in het Frederikshospitaal te Kopenhagen op den 11den November 1855. Zijn dood maakte een diepe indruk en van zijne nagelaten geschriften zijn eenige deelen in het licht verschenen.

Kieser (Dietrich Georg), een verdienstelijk Duitsch geneesheer en natuurkundige, geboren te Hamburg den 24sten Augustus 1779, studeerde te Würzburg en te Göttingen en vestigde zich vervolgens ergens als arts in Hannover, totdat hij in 1812 als hoogleeraar in de geneeskunde te Jena beroepen werd. Gedurende den veldtocht van 1814 trad hij uit vaderlandsliefde als officier van gezondheid in dienst en bestuurde in 1815 als eerste geneesheer in Pruisischen dienst de hospitalen te Luik en te Versailles. Na het sluiten van den vrede vatte hij zijne taak als hoogleeraar weder op en wijdde zich vooral met ijver aan het onderzoek van het dierlijk magnetismus. Van 1831 tot 1848 vertegenwoordigde hij de universiteit van Jena op den Landdag te Weimar, waar hij vooral de verbetering van het hooger onderwijs bevorderde. Als vicepresident van den Landdag nam hij in 1848 zitting in het Vóor-Parlement te Frankfort. Ook zorgde hij als adjunct en daarna (1847) als director ephemeridum der Leopoldino-Carolinische Académie voor eene doelmatige hervorming van deze instelling en werd in 1858, na den dood van *Nees von Esenbeck* tot haar voorzitter gekozen. Hij overleed te Jena den 11den October 1862. Van zijne geschriften noemen wij: „Grundzügen der Pathologie und Therapie des Menschen (1812)", — „System der Medicin (1817—1819, 2 dln)", — „System des Tellurismus oder thierischen Magnetismus (2de druk, 1826, 2 dln)", — „Aphorismen aus der Physiologie der Pflanzen (1803)", — „Ueber die Ursachen, Kennzeichen und Heilung des Schwarzen Staars (1801)", — en „Klinische Beiträge (1834)".

Kiesewetter (Rafaël Georg), een verdienstelijk schrijver op het gebied der muziek, werd geboren den 29sten Augustus 1773 te Holleschau in Moravië, studeerde te Olmütz en te Weenen in de wijsbegeerte en rechten, zag zich in 1794 geplaatst in de krijgskanselarij van het Rijksleger, werd in 1801 Hofkrijgsraad te Weenen en bekleedde hier tot aan 1845 de betrekking van referent, nadat hij in 1807 den titel van Hofraad verkregen had. Hij ontving vervolgens pensioen en overleed den 1sten Januari 1850 te Baden bij Weenen, nadat hij kort te voren in den Oostenrijkschen adelstand was opgenomen. Hoewel een uitstekend practisch beoefenaar der toonkunst, bepaalde hij zich bij voorkeur bij het wetenschappelijk gedeelte en schreef: „Die Verdienste der Niederländer um die Tonkunst (1828)", — „Geschichte der europ.-abendländischen, d. h. unserer heutigen Musik (1834; 2de druk, 1846)", — „Ueber die Musik der Neugriechen (1838)", — „Die Musik der Araber (1842)", — „Guido von Arezzo (1840)", — en „Der weltliche Gesang vom frühen Mittelalter bis zur Erfindung des dramatischen Stils

(1841)". Zijne uitgebreide verzameling van oude muziek viel volgens zijn uitersten wil ten deel aan de Hofboekerij te Weenen.

Kiesling (Leopold), een verdienstelijk Oostenrijksch beeldhouwer, geboren te Schönebornn in 1770 en overleden te Weenen in 1827, moest aanvankelijk door handenarbeid in zijn onderhoud voorzien en kwam eerst op 21-jarigen leeftijd in de gelegenheid, zich onder de beeldhouwers *Straub* en *Schrott* en vervolgens aan de Keizerlijke Académie in de kunst te oefenen. Geruimen tijd had hij nog met de grootste armoede te worstelen, totdat hij in 1802 door Graaf *Cobenzl* in staat werd gesteld om Rome te bezoeken. Daar bestudeerde hij de meesterstukken der oude kunst en leverde weldra zelf uitmuntende voortbrengselen. Hij leerde er *Canova* kennen, en deze bezorgde hem bij zijn terugkeer te Weenen de bescherming des Keizers. Het vervaardigen van eene groep in Carrarisch marmer, „Mars, Venus en Amor" voorstellende, deed hem tot in 1810 te Rome vertoeven, en toen hij zich vervolgens weder te Weenen vestigde, zag hij zich benoemd tot beeldhouwer van het Hof. Hij vervaardigde vooral vele borstbeelden van merkwaardige personen, — voorts „De drie Gratiën", — „Amor en Psyché", enz.

Kiesrecht (Het) is een deel van de staatsburgerschapsrechten, en wel een deel van het grootste gewicht. Het is het recht, om de lands-, provinciale- en gemeentelijke vertegenwoordiging mede te kiezen. Het behoort als zoodanig eigenlijk geheel te huis in de constitutioneele Staten van den nieuweren tijd. Wat de geschiedenis ons moge leeren van de medewerking van het volk zelf aan de regeering in enkele van de meest beschaafde Staten der oudheid, zeker is het, dat van een eigenlijk kiesrecht, waardoor het volk zich eene stem verzekerde en zich de uitdrukking van zijne gevoelens waarborgde in eene volksvertegenwoordiging, zoo goed als geene sprake was. Evenmin kunnen de vertegenwoordigers der volksstem in de middeneeuwen als zoodanig met recht genoemd worden, omdat de vertegenwoordigingen veeleer waren representanten van enkele standen, van korporatiën, stichtingen, als kloosters, abdijen en universiteiten, dan afgevaardigden, door het volk gezonden ter behartiging in 's lands regeering van de belangen van allen, die tot dat volk behoorden. De vertegenwoordiging zelve was derhalve ook niet één lichaam, een geheel, dat een doel nastreefde, maar een onsamenhangend weefsel van afzonderlijke afdeelingen of curiën, waarvan elk het particulier belang van hare committenten steeds voor oogen had. Als type kan genomen worden de vergadering der *Etats-généraux* in Frankrijk, waarin de adel de geestelijkheid en de derde stand zijne vertegenwoordigers en beschermers vond, welk lichaam in 1789 werkelijk het ware karakter van eene volksvertegenwoordiging aannam. Het kiesrecht stelt de burgers in staat om door middel van de vertegenwoordiging invloed uit te oefenen op den gang van zaken in den Staat, op het bestuur en de regeering. In Staten met den absoluten regeeringsvorm, waar de Vorst de wetgeving en het uitvoerend gezag in zijne persoon vereenigt, kan daarvan geene sprake zijn. Het behoort tot het wezen der constitutioneele Staten en is in dien regeeringsvorm daarom ook alleen op zijne plaats.

Het is een recht, dat in deze eeuw pas tot zijne volle werking kon komen, omdat de ware constitutioneele regeeringsvorm ook pas een gewrocht is van onzen tijd. Zelfs in Engeland, het land der vrijheid bij uitnemendheid, kan het kiesrecht als burgerschapsrecht in de middeneeuwen niet genoemd worden, omdat ook dáár de vertegenwoordiging niet was de vertegenwoordiging van het volk, als geheel, maar ook eene verzameling van vertegenwoordigers van verschillende standen, hoogeren en lageren adel, geestelijkheid en burgerij, afgezonden niet door het volk als zoodanig, maar door de besturen van steden en vlekken, door burchten, universiteiten en andere stichtingen. Ook in ons land was in de middeneeuwen de toestand soortgelijk. De burgerij als zoodanig, als een geheel, had op de samenstelling van de landsregeering weinig of geen invloed, althans niet rechtstreeks. Afzonderlijke klassen van personen of deelhebbers in bepaalde korporatiën kozen, hetzij alleen op zich zelven of met medewerking van den landsheer of van zijn plaatsvervanger, de plaatselijke besturen, voor zooverre deze zich niet het recht aangematigd hadden, om door eigene keuze de opengevallen plaatsen aan te vullen; de plaatselijke regeeringscollegies zonden met den adel en de geestelijkheid de afgevaardigden naar de provinciale vertegenwoordigingen; deze vulden uit hun midden wederom de vertegenwoordiging van het geheele land, „de Generale Staten", aan; rechtstreekschen invloed op de keuze van de vertegenwoordigers had het volk zelf al zeer weinig, en op dien grond kan met recht beweerd worden, dat het kiesrecht nog geen staatsburgerschapsrecht, een recht van het geheele volk, was geworden. Of het kiesrecht waarlijk een burgerschapsrecht zal zijn, of het zijn doel zal bereiken, om werkelijk door en aan het volk eene vertegenwoordiging te verschaffen, die voor zijne belangen wil en kan opkomen in het bestuur van het land, dit alles hangt voor een groot deel af van het *kiesstelsel*, dat is de wijze, waarop de voorwaarden voor de uitoefening van dat recht geregeld zijn.

Men onderscheidt niet-rechtstreeksche verkiezingen — verkiezingen met één of meer trappen — en rechtstreeksche. De laatste dateeren van 1848; vóór dien tijd was alleen de eerste soort in werking. Onder onze vorige grondwetten werd de Tweede Kamer samengesteld door de Provinciale Staten, die op hunne beurt werden gekozen door standen, en wél door de ridderschappen, die *rechtstreeks* kozen, den landelijken stand, die met één trap koos, en de steden, die haar verkiezingswerk met twee trappen verrichtten. De verkiezing met twee trappen noemt men de zoodanige, waarbij stembevoegden één of meer personen benoemen, die namens allen hunne keuze zullen uitbrengen op de personen, die het lidmaatschap, waarvoor gekozen wordt, zullen aanvaarden. Dat gecompliceerde, verwarde kiesstelsel werd in 1848 verlaten. Hoewel bijna niemand het meer goedkeurde, kwam de rechtstreeksche verkiezing toch lang niet zonder groote tegenkanting tot stand. Het

behoud der standen als politieke lichamen, die staatkundige rechten uitoefenden, vond ook in de Tweede Kamer zelve vóór 1848 weinig verdedigers; maar eene zeer groote meerderheid verklaarde zich tegen de invoering van rechtstreeksche verkiezingen voor de benoeming van de leden der Tweede Kamer, der Provinciale Staten en der Gemeenteraden. Men was bang voor het heerschen van democratische beginselen, voor het optreden van volkssouvereiniteit, en achtte tegelijkertijd de groote massa der burgers niet ontwikkeld genoeg, om uit eigen oogen te zien, om zelfstandig hunne keuze uit te brengen op mannen, die het mandaat waardig waren. Tegelijkertijd vreesde men, dat de invloed van de rijken en machtigen de verkiezingen zouden doen strekken tot het invoeren van eene soort van oligarchie of „regeering van weinigen", terwijl van de andere zijde opruiers door dwaze inblazingen het volk zouden verleiden, om zijne stem te geven aan dweepzieke politieke utopisten, die, onder den schijn van de republiek te willen vestigen, regeeringloosheid en wanorde in het staatsorganismus zouden binnenleiden. De voorstanders van de leer der rechtstreeksche verkiezingen wonnen het pleit. Terecht schreef de Herzieningscommissie in haar rapport aan den Koning, in navolging van het voorstel van de „Negen mannen" (zie *Grondwet*), ter bestrijding van de gevoelens, uitgedrukt in het sectierapport van de toenmalige Tweede Kamer: „Het is de vraag niet meer of de rechtstreeksche verkiezing de *beste* vorm zij; het is de vraag, of *thans* nog een andere vorm *mogelijk* is". De door de Kamer voorgestelde „kiescollegiën", die sterke verwantschap vertoonden met de „grondvergaderingen van het Bataafsch Gemeenebest", grondwet van 1795, werden door de Commissie ernstig bestreden; zij schreef: „hoe het zij, het instellen van gekozen kiezers is, naar onze overtuiging, het zaad eener snelle vergankelijkheid in de Grondwet leggen; halveering van een recht, dat inderdaad één en ondeelbaar is; eene scheuring, die óf het leven van het staatsburgerschap doodt, óf aanzet tot weêrstand en omkeer". De Grondwet van 1848 voerde de rechtstreeksche verkiezingen in. In de additioneele artikelen werd voorloopig het kiesrecht geregeld en een kiesreglement voor de eerste verkiezing der nieuwe Kamers vastgesteld. Zie art. 2 en vlgg. van de additioneele artikelen. Art. 76 der Grondwet bepaalt: „De leden der Tweede Kamer worden in de kiesdistricten, waarin het Rijk verdeeld wordt, gekozen door de meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten en betalende in de directe belastingen eene som, die, overeenkomstig met de plaatselijke gesteldheid, doch niet beneden het bedrag van *f* 20—, noch boven dat van *f* 160—, in de kieswet zal worden vereischt". De Grondwet zelve geeft dus slechts de voornaamste bestanddeelen van het kiesrecht op en laat het maken van regels omtrent de wijze, waarop het recht wordt uitgeoefend, over aan eene bijzondere „Kieswet". De wet van 4 Juli 1850 (Stbl. N° 37) voldoet aan dat voorschrift.

Niet alle ingezetenen worden tot de uitoefening van het kiesrecht geroepen; het *algemeen stemrecht* bestaat bij ons nog niet. Het deel der bevolking, waaraan de keuze der vertegenwoordiging is toevertrouwd, noemt men de kiezers. De vereischten voor het kiezerschap voor de leden der Provinciale Staten zijn dezelfde, als die voor keuze der Tweede Kamer; de kiezers voor den Gemeenteraad behooren aan dezelfde vereischten te voldoen, als gene, behalve dat van hen slechts de halve som in de belasting te betalen gevorderd wordt. De wet van 28 Juli 1850 (Stbl. N° 44) ter uitvoering van art. 7 der Grondwet bepaalt wie *Nederlanders* en tevens wie *ingezetenen* zijn. Met betrekking tot het ingezetenschap wordt bij de kieswet onderscheid gemaakt, of men als kiezer voor de leden van de Tweede Kamer, dan wel voor die van de provinciale of plaatselijke vertegenwoordiging optreedt. Men kon het gewichtig burgerschapsrecht niet aan vreemdelingen toevertrouwen, noch aan hen, die zich niet door inwoning gedurende zekeren tijd op de hoogte hadden kunnen brengen van de belangen des lands en van de personen, in wier handen het mandaat van vertegenwoordiger het veiligst kon gesteld worden. Daarom stemt voor de landsvertegenwoordiging alleen hij, die ten minste achttien maanden hier te lande of in de overzeesche bezittingen verblijf heeft gehad; voor den kiezer van de gewestelijke en gemeentelijke vertegenwoordiging is een verblijf van ten minste één jaar in de provincie of in de gemeente, waar hij 't recht wil uitoefenen, noodig. Men kan dus kiezer voor het ééne lichaam zijn, zonder tegelijk voor de andere dat recht te hebben. De wetgever heeft het recht slechts toevertrouwd aan hen, die meerderjarig zijn. Het volle genot van de burgerlijke en burgerschapsrechten levert een waarborg voor den persoon van den kiezer. Straf ten gevolge van een rechterlijk vonnis kan aan iemand voor een tijd dat genot voor het geheel of ten deele ontnemen; hij, die in staat van faillissement verkeert, onder curateele staat, of die boedelafstand gedaan heeft, zonder zijne schuldeischers ten volle te betalen, verdient niet, om met de taak van de keuze der vertegenwoordigers belast te worden.

De meeste tegenkanting ondervindt het laatste vereischte, door de Grondwet gesteld: de betaling van zekere som in de *directe* belastingen, de zoogenaamde *census*. Het beginsel, dat aan de invoering van den census tot grondslag ligt, is dit: het dragen in de lasten van het Rijk onderstelt eenig welvaren. Al is de bewering onjuist, dat het belang bij een regelmatig bestuur, dat orde en wet handhaaft in de maatschappij, bij het individu klimt met de hoegrootheid van het vermogen, dat hij bezit, — want juist de minder gegoede profiteert even goed bij de algemeene welvaart en wordt door een goed georganiseerd Staatsbestuur beschermd tegen onderdrukking van de overmachtige rijken —, toch mag men uit het bezit van eenig vermogen met eenige gerustheid deze twee gevolgtrekkingen afleiden: 1° dat het een teeken geeft van „vermoedelijke bekwaamheid", zooals de bovenaangehaalde Commissie van herziening zich uitdrukt, en 2° dat de bezitter van dat vermogen genoeg zelfstandigheid bezit, om zich in de uitoefening van het recht niet te laten leiden door motieven van geheel materieelen aard. Toch is het te betreuren,

dat de grondwetgever dit vereischte zoo nauwkeurig omschreven, of liever zoo eng begrensd heeft. De cijfers voor den census duiden alleen het minimum daarvan aan. In geene plaats mag voor het kiezerschap een hooger bedrag geëischt worden, dan *f* 160—, nergens een geringer dan *f* 20—. Het maximum van dit minimum wordt gevorderd in Amsterdam, het cijfer is daar gesteld op *f* 110.—. Het is bepaald eene fout, dat de Grondwet door den census een vermoeden van bekwaamheid schept en toch hen weert, bij wie dat vermoeden werkelijkheid is, zonder dat zij evenwel directe belastingen betalen.

De kieswet verzwaart het gebrek, door voor directe belastingen alleen te houden de „*Rijks directe belastingen*": dat zijn *grond-*, *patent-* en *personeele* belasting. Allen, die nu of in 't geheel daarin niet of niet genoeg daarin betalen — en hun aantal is legio — worden van de kiezerslijsten geweerd, hoe groote waarborgen zij overigens door rang, titel of stand aanbieden, dat juist in hunne handen het kiesrecht het best geplaatst ware. De Herzieningscommissie had voorgesteld, om de voorwaarde van censusbetaling niet aan het kiezerschap te verbinden voor hen, die het doctoraat aan eene Nederlandsche hoogeschool hadden verkregen. Ook *Thorbecke* ijverde in woord en schrift voor het kiesrecht der zoogenaamde „capacités". De wensch van de Commissie en *Thorbecke* is niet gevolgd: de kieszaal is gesloten gebleven voor de „capacités".

De billijkheid vordert, dat het kiesrecht zoo wijd mogelijk worde uitgebreid. Hij, die offers brengt aan de schatkist en 't leven veil moet stellen voor de verdediging van het land, moet ook deel kunnen hebben aan het bestuur van den Staat. Alleen het algemeen belang wettigt de inkrimping van het kiesrecht binnen zekere grenzen. Eén der hoofdbeginselen van de kieswet is de *geheime* stemming, zoodat onderteekende briefjes zelfs van onwaarde zijn. In Engeland heeft het uitbrengen der stemmen openlijk plaats. Het geheime stemuitbrengen houdt den kiezer meer vrij van invloed van buiten; zijn vrij oordeel openbaart zich gemakkelijker. Verder behelst diezelfde wet nauwkeurige voorschriften, om te beletten, dat zij, die belast zijn met de leiding der verkiezingen en het openen der biljetten — het stembureau —, zich aan verkeerde practijken schuldig maken. De vraag, wie kiezer is, wordt uitgemaakt door de kiezerslijst, die in 't begin van het jaar, zoowel van de kiesgerechtigden voor de Staten-Generaal en Provinciale Staten, als van die voor den Gemeenteraad door het gemeentebestuur wordt opgemaakt en gepubliceerd. Een ieder kan zijne bezwaren tegen die lijst inbrengen en ter beoordeeling voorleggen aan de administratieve macht — Gedeputeerde Staten — en, zoo hij met hunne beslissing geen vrede heeft, aan de rechterlijke macht. Gelijk middel bestaat er tot handhaving der wetsvoorschriften omtrent het opnemen der stemmen. Ook misbruiken aan de zijde van de kiezers kunnen de vrijheid en de waarheid der verkiezingen bederven; daarom waakt de wet ook hiertegen. Meer en Meer moet tot werkelijkheid gebracht worden de spreuk: „la représentation sera désormais une vérité". Invloed van de regeering op de verkiezingen is in strijd met het constitutioneele beginsel. Maar zeer aanprijzenswaardig is daarentegen het gemeen overleg tusschen de kiezers onderling omtrent de keuze van de personen, die zij met hun vertrouwen zullen vereeren.

Hoogst nuttig kunnen de „kiesvereenigingen" werken, wanneer zij naar eisch hare taak vervullen door naar waarheid de uitdrukking weêr te geven der gevoelens van de meest ontwikkelde kiezers en door wederkeerig zich op de hoogte te stellen van de staatkundige beginselen van hen, die voor de schoone roeping van vertegenwoordiger in de raadzaal van het land, de provincie of de gemeente in aanmerking komen.

Sedert jaren echter verlangt men in Nederland uitbreiding der kiesbevoegdheid. Was men hierbij belemmerd door de bepalingen der Grondwet, thans — nu het voornemen bestaat om deze te herzien — zal gevolg worden gegeven aan dien wensch. In 1885 is eene algemeene volksbeweging ontstaan ten behoeve van het *algemeen stemrecht*, waardoor stembevoegdheid zou worden toegekend aan alle meerderjarige Nederlandsche burgers. Vrij algemeen — ook bij de Regeering — is het verlangen, dat de *gezeten werkman* niet langer zal uitgesloten wezen van het kiesrecht. Sommigen wenschen dat aan eene zekere huurwaarde, anderen aan de kwitantie van personeele belastingen, anderen aan andere voorwaarden te verbinden, doch tegen eene aanmerkelijke uitbreiding der kiesbevoegdheid is bij geene der verschillende staatkundige partijen eenig verzet.

Kieuwen (De) zijn de ademhalingswerktuigen der waterdieren of de organen, waarin het koolzuur van het bloed tegen zuurstof wordt uitgewisseld. De longen der landdieren komen in onmiddellijke aanraking met de dampkringslucht en alzoo met hare zuurstof. De kieuwen, door water omgeven, kunnen de voor het lichaam noodige zuurstof niet aan het water ontnemen, omdat zij daarin niet, gelijk in de dampkringslucht, gemengd, maar scheikundig met waterstof tot water verbonden is. De kieuwen ontleenen alzoo de zuurstof aan de kleine hoeveelheid dampkringslucht, welke in opgelosten toestand in het water aanwezig is. Hoewel nu bij de waterdieren, wegens geringere stofwisseling, voor deze niet zooveel zuurstof vereischt wordt als bij de landdieren, hebben eerstgenoemde eene groote hoeveelheid water noodig, om daaruit de zuurstof te verkrijgen, die zij noodig hebben. Daarom ziet men, bijv. bij de visschen, de kieuwen steeds door een waterstroom bespoeld, die door den bek opgenomen en over de kieuwen gestuwd wordt. Aan beide zijden der mondholte zijn doorgaans 5 spleten, waardoor dat water zijne bestemming bereikt, en het ontsnapt vervolgens, nadat het van zuurstof beroofd is en koolzuur heeft opgenomen, door eene spleet, welke door het kieuwdeksel gesloten kan worden. De wegstuwing van het water bevordert tevens de beweging der visschen. De kieuwen zelve zijn in het bezit van een dicht net van bloedvaten en in de gedaante van franjes op 4 boogvormige beenderen, de zoogenaamde kieuwbogen, geplaatst. Naar de zijde van den bek zijn de kieuwbogen gewoonlijk met fijne tandjes bezet om het binnen-

dringen van vreemde lichamen te verhinderen, zoodat zij zich als grof-getande zagen vertoonen. In de lucht vallen de fijne kieuwvlokken aanstonds ineen, kleven aan elkander en verdrogen, waarna eene verdere uitwisseling van gas onmogelijk wordt, zoodat de visschen buiten het water spoedig sterven. Zulke, die op het droge nog eenigen tijd kunnen leven, zooals de aal, kunnen, doordat de kieuwspleet zeer nauw is, de kieuwen langeren tijd vochtig houden, waardoor de kieuwplaatjes minder spoedig aaneenkleven en de uitwisseling van gas langeren tijd mogelijk blijft.

Bij de amphibieën vindt men kieuwen gedurende den toestand van larve, of ook wel, zoo zij altijd in het water verkeeren, gedurende haar geheele leven, — doch in elk geval zijn deze kieuwen geheel anders dan die der visschen. Men vindt bij deze dieren geene kieuwholte, maar de kieuwen hangen aan beide zijden van den hals als franjes of als

Kikvorschlarve.

akken in het water, zooals blijkt uit bijgaande afbeelding der kikvorschlarve. Bij de volwassen kikvorschen verdwijnen deze kieuwen, wanneer er longen ontstaan voor de ademhaling. Dergelijke kieuwen als bij de amphibieën vindt men bij de ongewervelde dieren.

Kievit (Vanellus cristatus) is de naam van een vogel, welke tot de afdeeling der *Steltloopers* (Grallatores) behoort, in alle lage landen van Europa, Klein-Azië en Noord-Afrika nestelt en zijn naam ontleent aan zijn eigenaardig geschreeuw. Hij wordt ongeveer 3 Ned. palm lang, draagt op zijn kop eene hooge, achterwaarts loopende kuif, heeft een zwarten schedel en halskraag en een donkergroenen mantel met metaalachtigen weerschijn, een roestkleurigen staart met zwarte en witte strepen, een wit onderlijf en vleeschroode voeten met een zeer kleinen achterteen. Hij voedt zich vooral met pieren en insecten, ook wel met boschbessen, en is zeer vraatzuchtig en zeer kloek, inzonderheid bij het verdedigen van zijn nest en van zijne jongen. Men vindt de kieviten vooral in grooten getale in Friesland; zij komen er in April en leggen alsdan in Mei op den grond in eene uitgekrabde, maar met gras weder gevulde holte 4 groene, met bruine vlekken geteekende, peervormigen eieren, waarop het wijfje 16 dagen broedt. Over dag beschrijft het mannetje boven het nest allerlei kringen in de lucht. Bij onraad verlaat het wijfje het nest, loopt eerst

Kop van een kievit (*Vanellus cristatus*).

rechtuit door het gras en vliegt dan op, terwijl het omtrent de plaats van het nest den vijand zoekt te misleiden. In Augustus en September vereenigen zich de kieviten tot ontelbare troepen en trekken in October en November naar Italië. De eieren dezer vogels worden bij duizenden ter markt gebracht en als eene zeer fijne lekkernij genuttigd. Wij geven hierbij de afbeelding van den kop van een kievit.

Kievitsbloem (Fritillaria Meleagris *L.*) is de naam eener plant, die in April en Mei in onze vochtige weilanden bloeit, tot hetzelfde geslacht als de keizerskroon (Fritillaria imperialis *L.*) en met deze tot de familie der *Liliaceën* behoort en wier bloemdekbladen met witte of gele en roode of paarse ruiten geteekend zijn. Haar één- of tweebloemige stengel draagt afwisselend-geplaatste, lijnvormige, spitse, teruggebogene bladeren, en de bloemen, die op kleine, omgekeerde tulpen gelijken, hebben een 6-bladig bloemdek, welks bladen aan den voet van eene honingafscheidende groef voorzien en aan den top vereenigd zijn. Het stijltje heeft een 3-spletigen stempel en de doosvruchten bevatten vele platte zaden. De bloemen zijn sierlijk geteekend, doch in het wild heeft men ook eene bleekgekleurde verscheidenheid.

Kiew of *Kijew*, in het Poolsch *Kijow*, een Russisch gouvernement, in 1796 meerendeels uit bestanddeelen van Poolsch Ukraine ontstaan, bevat 12 districten, heeft eene oppervlakte van 926 □ geogr. mijl en vormt met Tsjernigow, Poeltawa en Charkow Klein-Rusland. Het onderscheidt zich door een zacht klimaat en een ongemeen vruchtbaren bodem. Het golfvormig land wordt er besproeid door de Dnjepr en hare zijrivieren, vooral door de Prypetz. De vlakte is er alleen bij de rivieren door kloven afgewisseld en draagt, behalve graan, een overvloed van vlas, hennep, tabak, ooft en groenten en is voorts met loofboomwouden, wei- en hooilanden bedekt. Landbouw en veeteelt zijn er de voornaamste bronnen van bestaan. Onder de vogels is er de muskuseend merkwaardig en onder de insecten de Poolsche cochenille. Ook de bijenteelt is er van veel gewicht, en handel en nijverheid beginnen er meer en meer te bloeien. Er bestaan namelijk vele lakenfabrieken, linnenweverijen, looierijen, zeepziederijen en fayencefabrieken. De beroemde jaar-

markt (15 Januari — 1 Februari) in de hoofdstad bevordert er het handelsverkeer. De bevolking telt er ruim 2½ millioen zielen (1882) en bestaat uit Klein-Russen, Polen en groot Russen. In de steden bevinden zich ook vele Duitschers, Grieken en Armeniërs, en Israëlieten overal. Er waren in 1875 ruim 86 000 R. Katholieken, 4000 Protestanten en bijna 282 000 Joden, terwijl de overigen tot de Grieksch Katholieke Kerk behoorden. — De *stad* en *vesting Kiew*, van 882 tot 1167 de zetel der Grootvorsten en één der oudste steden van Rusland, ligt op een wit berggevaarte boven en aan de Dnjepr en heeft door hare kloosters en kerken met vergulde en verzilverde koepels een indrukwekkend voorkomen. Zij telde in 1882 ongeveer 117 000 (met de voorsteden 127 000) inwoners, talrijke scholen 52 kerken en 8 kloosters, doch bezat in het jaar 1018 eene veel grootere bevolking met omstreeks 400 kerken en droeg den naam van „Moeder der Russische steden". Tartaren en Polen vernietigden de macht dier vermaarde stad en lieten geen spoor over van haar voormaligen luister. Het tegenwoordige Kiew bestaat uit 3 afzonderlijke deelen, namelijk de *Petsjerskische stad* met de vesting, de Rijksgebouwen en een beroemd klooster, gelegen op den steilsten top van het berggevaarte, ongeveer 80 Ned. el nagenoeg loodrecht boven de Dnjepr, — *Oud-Kiew* (Starakiew), voorheen den zetel van den Grootvorst en thans dien van den metropolitaan, welke er dicht bij de prachtige Sophiakerk zijne woning heeft, — en *Podol*, de benedenstad op de lage vlakte aan de Dnjepr en aan de overstroomingen van deze rivier blootgesteld. De laatstgenoemde 2 gedeelten zijn door een aarden wal omgeven, en de benedenstad is het luchtigst gebouwd, bezit de académie voor Grieksche geestelijken en onderscheidt zich door een druk handelsverkeer. De wijk *Kresjtsj-alik* (Kruisstad) heeft een aantal sierlijke gebouwen, doch die, welke vooral door den adel bewoond wordt, heet de *Lipke* (Linden) en vormt een ruim plein met huizen en tuinen. Merkwaardig zijn er: het gouvernementsgebouw, — de hoofdkerk, aan de *H. Sophia* gewijd, — en het oudste gedenkteeken van Russische kunst, in 1037 gesticht op de plek, waar Grootvorst *Jaroslaw* de Petsjenegen versloeg, van binnen een doolhof van zuilen, gewelven en gaanderijen, tusschen welke zich de graven der Grootvorsten bevinden, — het vermaarde Petsjerskische klooster met zijne catacomben en het graf van *Nestor*, — de kerk van Maria Hemelvaart met een hoogen koepel en een prachtigen toren, — en de St. Georgskerk met het stoffelijk overschot van *Ypsilanti*. In plaats van de voormalige schipbrug, welke eene lengte had van ongeveer 1100 Ned. el, werd in 1848—1851 eene ijzeren hangbrug over de Dnjepr gelegd, na die over de Weichsel bij Dirschau de grootste in Europa. In 1833 is te Kiew de universiteit van den *H. Wladimir* gesticht met eene sterrenwacht (50°27'12° N. B. en 40°10'9" O. L. van Greenwich), eene boekerij en andere verzamelingen. Behalve reeds vermelde académie heeft men er een seminarium, 2 gymnasia (met 3 adellijke kostscholen bij één van deze), eene kadetten- en landmeterschool en onderscheidene andere inrichtingen van onderwijs, — voorts een tuighuis, kazernen, magazijnen, een schouwburg, eene beurs, vele tuinen en eene menigte fabrieken. De ingelegde vruchten en de peperkoeken van Kiew zijn vermaard.

Kiezel (Silicium), een element, behoorende tot de niet-metalen (metalloïden), met het atoomteeken *Si* en het atoomgewicht 28 komt nooit vrij in de natuur voor, maar gewoonlijk verbonden met zuurstof, waarmede het de hoofdmassa der vaste aardkorst uitmaakt, daar kiezelzuur anhydride ($Si\ O_2$) een hoofdbestanddeel is van vele gesteenten. Kiezel komt voor in den vorm van grijsachtig-zwarte, schitterende, bladerige kristallen of in dien van een bruinachtig-grijs poeder, hetwelk bij zijne verhitting in zuurstofgas zich hiermede verbindt tot wit kiezelzuuranhydride. Voorts vermelden wij van de kiezelverbindingen:

Kiezelaarde, hetzelfde als *Kiezelzuuranhydride* (zie onder).

Kiezelgoer, hetzelfde als *Bergmeel* (zie aldaar).

Kiezelkalksteen, een dichten, meestal lichtgekleurden, van kiezelzuur doordrongen kalksteen, zoodat hij hier en daar vonken geeft. Somtijds vormt er het kiezelzuur aders en knollen van hoornsteen of vertoont zich als hoornsteen, chalcedon of kwarts in holten of kloven. Vaak is het zoo innig met den kalksteen vermengd, dat het zich eerst na de verweering als eene puimsteenvormige massa vertoont. De kiezelkalksteen is gedeeltelijk eene zeevorming, zooals in het Noordsche overgangsgesteente en in onderscheidene trias- en jurakalkgesteenten, en gedeeltelijk zoetwaterkalk en zoetwatermergel, zooals aan den zoom van het tertiaire bekken van Parijs.

Kiezellei, doorgaans als eene verscheidenheid van kwarts beschouwd en ook *basaniet*, *phthaniet*, *lydiet* en *hoornlei* genaamd, — een dicht kiezelgesteente, hetwelk somtijds in leivormige lagen, somtijds ook als gerolde steenen voorkomt. Het is onvolkomen schilferig, heeft eene plat-schelpachtige, splinterige breuk, is grijs of zwart, zelden rood of bruin van kleur, vaak veelkleurig, gestreept of gevlekt, aan de kanten doorschijnend tot ondoorzichtig en bestaat uit kiezelzuur met aluinaarde, kalk, ijzeroxyde en koolstof. Tot de verscheidenheden behooren: edele kiezellei of jaspiskiezellei, Lydische steen, lydiet of toetssteen, (deze is zwart en ondoorzichtig en wordt tot het toetsen van goud en zilver gebezigd), — en gewone kiezellei, met kwartsgruis vermengd en aan de kanten doorschijnend. Men vindt de kiezellei in lagen in glimmerlei, aluinlei en grauwaklei, alsmede in de steenkolenvorming van Westfalen en Noord-Amerika en zelfs in het krijt van Venezuéla. Echte kiezellei is onsmeltbaar.

Kiezelmangaan, *mangaankiezel* of *rhodoniet*, een kiezelzuur mangaanoxydule, bestaande uit 54% mangaanoxydule en 46% kiezelzuur. Zijne samenstelling wordt uitgedrukt door de formule $M_nS_iO_3$. Het is zelden kristallijn, veelal dicht. Het is donker, rozenrood tot roodbruin, bleekrood op de streek, doorschijnend, glasglanzig, zelden parelmoerachtig, harder dan apatiet (5½) en heeft een soortelijk gewicht van 3½. Voor de blaasbuis smelt het in de buitenste vlam tot een roodachtig, in de binnenste tot een zwart

glas en het levert met phosphorzont in de buitenste vlam eene violette parel. Men vindt het bij Longbanshytta in Zweden, bij Elbingerode in den Harz, bij Kapnik in Hongarije en in Katherinenburg bij het Oeralgebergte. *Allagiet*, *rhodoniet* enz. zijn roode, bruine en grijze mengsels van kiezelmangaan en hoornsteen.

Kiezeltuf of *kiezelsinter*, een neêrslag van kiezelzuur uit warme bronnen. Het is dicht, druipsteenvormig, poreus en komt voor als omkorsting van planten en andere voorwerpen. Hij heeft eene plat-schelpachtige breuk, eene melkwitte, grijze, gele, bleekroode, of geelroode kleur, is ook wel eens golfvormig gestreept, zwak-glanzend tot mat, doorschijnend tot ondoorzichtig. Tot de verscheidenheden behooren: de witte, zwak-parelmoerglanzende, watervrije parelsinter van Sta Fiora bij Siéna (floriet) en het gewone kiezeltuf (geiseriet), dat vooral in den IJslandschen Geiser voorkomt. Het bestaat aldaar uit 84,43% kiezelzuur, 3,07% aluinaarde, 1,91% ijzeroxyde, 1,06% magnesia, 0,70% calciumoxyde, 0,22% kali en natron, 7,88% water en eenig chloor.

Kiezelzandsteen, zie *Zandsteen*.

Kiezelzuur en zijn *anhydride*, ook wel *kiezelaarde* genaamd. Het bestaat uit 47,1% silicium en 52,9% zuurstof en heeft tot samenstelling SiO_2. Dit zuur is één der belangrijkste en meest verspreide uit het rijk der delfstoffen en komt in de natuur gedeeltelijk voor in vrijen toestand, gedeeltelijk met bases tot kiezelzure zouten (silicaten) verbonden. Vrije kiezelaarde kan gekristalliseerd en watervrij en ook dicht en min of meer waterhoudend wezen. Gekristalliseerde kiezelaarde vormt kwarts, waarvan onderscheidene variëteiten bekend zijn, zooals bergkristal, amethyst, gewoon kwarts, ijzerkiezel, stinkkwarts, hoornsteen, kiezellei, jaspis, agaat enz. (zie onder *kwarts*), en waterhoudend, dicht kiezelzuur vormt den opaal. Chalcedon en vuursteen zijn vermoedelijk mengsels van gekristalliseerde en amorphe kiezelaarde, — althans zij bevatten ze in een gemakkelijk en in moeielijk op te lossen toestand. Zandsteen bestaat uit kwartsgruis, door een bindmiddel samengevoegd. Dat kwartsgruis in fijn verdeelden toestand levert het zand, en de grovere brokken het grint, gerolde kwarts en kiezel. In onderscheidene gesteenten behoort de gekristalliseerde kiezelaarde tot de bestanddeelen, zooals in graniet, gneis, syëniet enz. Onder de silicaten (zie aldaar) zijn de veldspaatsoorten en de daaruit door verweering voortkomende leem (kiezelzuur aluminium) het meest verspreid. In het welwater vindt men steeds eene geringe hoeveelheid kiezelaarde in opgelosten toestand, en alle planten ontleenen haar aan den aardbodem, — sommige in groote hoeveelheid, zooals Spaansch riet en bamboes. In gedroogden toestand geven in gewicht waterpaardestaart (Equisetum fluviatile) 12%, — winterpaardestaart (E. hiemale) 8,75% — en akkerpaardestaart (E. arvense) 6,38% kiezelaarde. Het komt in de planten gewoonlijk voor in onoplosbaren toestand. De cautobast van Trinidad levert 34,4% asch en deze bevat 96,17% kiezelaarde. Vele plantenvezels zijn zoodanig van kiezelaarde doortrokken, dat zij na het verbranden een zichtbaar geraamte achterlaten, vooral de vezels van vlas, hennep, brandnetels, Nieuw-Zeelandsch vlas enz. In de asch van uitwerpseien van koeien vond men 62% kiezelaarde. Vele afgietseldiertjes bezitten een pantser van kiezelaarde, dat na het sterven van die diertjes achterblijft en op vele plaatsen aanzienlijke lagen vormt. Eene soort van kiezelgoer (bergmeel) te Franzensbad bestaat schier uitsluitend uit Naviculasoorten, die met de zoetwater-navicula's bij Berlijn veel overeenkomst hebben. De kiezelaarde van Isle de France en Sta Fiora, het polijstschiefer van Bilin en het tripel zijn dergelijke zelfstandigheden. Bij de bacillariën (staafjesplanten) bevat de celwand althans 90% kiezelaarde. Uit infusoriënaarde van de Lüneburger heide verkrijgt men uit de bovenste laag 87,8% uit eene diepere 74,5% kiezelaarde, en bij sommige polypen (Gorgoniën) en polypeneieren vindt men kiezelnaalden, vooral echter bij de sponzen. Deze naalden, bij het verbranden der spons overblijvend, hebben eene met een vlies bekleede holte; zij zijn doorzichtig als glas en zeer bros. Na het verrotten der sponzen worden zij vaak bij hoopen naar elders gestuwd en dragen dan den naam van spongolieten. Bij meer ontwikkelde dieren vindt men kiezelzuur in haren, vederen en hoorns. Ook bloed, elwit, eierdooier, gal enz. bevatten kiezelzuur. — Scheikundig zuiver kiezelzuur verkrijgt men door fluorsillicium $SiFl_4$ door middel van water te ontleden. Het heeft dan het voorkomen van eene gelei H_4SiO_4, die in veel water en beter in verdund zoutzuur oplosbaar is. Nadat het gewasschen en bij lage temperatuur gedroogd is, vertoont het zich als zachte brokjes, doch droogt men het bij hooge temperatuur, die niet tot 100° C. behoeft te stijgen, dan wordt het een wit, zacht en smakeloos poeder, hetwelk tusschen de tanden knerst. In de lucht gedroogd, bevat het nog 16% water, verliest daarvan de helft bij 100° C. H_2SiO_3 en wordt bij gloeihitte watervrij SiO_2. Deze kiezelaarde, gelijk in het algemeen kiezelaarde in al hare vormen, is in water en in de gewone zuren onoplosbaar, maar lost gemakkelijk op in fluorwaterstofzuur. Gekristalliseerde kiezelaarde is in bijtende en koolzure alkaliën moeielijk oplosbaar, doch amorphe kiezelaarde lost in deze vloeistoffen op. Bij het smelten met koolzure en bijtende alkaliën lost ook gekristalliseerde kiezelaarde op en levert het kiezelzuur alkali. Dit kan men gemakkelijk verkrijgen door gegloeid kwarts in water te dompelen, het tot poeder te wrijven en zoolang in een gesmolten mengsel van potasch en soda te werpen, als er nog opbruising plaats heeft. Giet men de waterachtige oplossing van kiezelzuur alkali in veel zoutzuur, dan blijft het afgescheiden kiezelzuur opgelost, maar droppelt men het zoutzuur in de zoutoplossing, dan scheidt zich te grooter hoeveelheid kiezelzuur in geleiachtigen toestand af, naarmate de oplossing meer geconcentreerd is. Koolzuur en dubbelkoolzuur ammonium doen het kiezelzuur uit de oplossing zijner zouten neêrslaan als eene geleiachtige massa. Door zwavelkiezel met water te ontleden verkrijgt men eene vrij zuivere oplossing van kiezelzuur, welke door verwarming gemakkelijk gezuiverd kan worden van zwavelwaterstof. De

zuiverste kiezelzuuroplossing ontstaat door dialyse van kiezelzuur alkali, dat met overtollig zoutzuur vermengd is. Deze oplossing reageert iets meer zuur dan koolzuur en is smakeloos, doch veroorzaakt in den mond een onaangenaam, lang nablijvend gevoel; men kan haar concentreeren totdat zij 14% kiezelzuur bevat, en zij verstijft dan reeds na verloop van eenige dagen tot eene doorzichtige, kleurlooze, in water onoplosbare gelei. In weinige minuten wordt zij voorts gecoaguleerd door zeer verdunde oplossingen van koolzuur zout en door een weinig vrij koolzuur. Ammoniak doet deze oplossing niet neêrslaan, maar wel eene zoodanige, die door ontleding van zouten met zuren verkregen wordt. Zoutzuur maakt de oplossing duurzaam, en een spoor van bijtende kali desgelijks. Lijm veroorzaakt een neêrslag, — de chloriden der alkalische aarden doen de oplossing eerst na geruimen tijd neêrslaan, en de koolzure alkalische aarden scheiden aanstonds al het kiezelzuur af, zelfs wanneer zij er in geringe hoeveelheid aan toegevoegd worden. Laat men zulk eene oplossing op eene schelp of op een koraal droppelen, dan wordt allengs het koolzuur calcium verdrongen en er ontstaat eene verkiezeling, wier voortbrengsel men in de natuur met den naam van *beckiet* bestempeld. Deze beckietgesteenten hebben vaak nog eene kern van koolzuur calcium. Ook de bronnen op IJsland en elders bevatten, behalve koolzure alkaliën, vrij kiezelzuur in opgelosten toestand, hetwelk zich afscheidt en kwartssinter vormt. Alle oplossingen van kiezelzuur laten bij uitdamping kiezelzuur $H_2 Si O_3$ achter, dat in water en zuren niet oplost. Men meent, dat het gekristalliseerd en amorph kiezelzuur, hetwelk in de natuur voorkomt, uit oplossingen in water is ontstaan. Eene oplossing van kiezelzuurkoper in zoutzuur, waaruit het koper door zwavelwaterstof neêrgeslagen is, gaf bij verdamping boven kalk in eene luchtledige ruimte kleurlooze, doorzichtige kristallen van kiezelzuur. Bij de ontleding van kiezelzuren aether in vochtige lucht blijft eene doorschijnende massa achter, en als de aether nog zuur bevat, ontstaat er hydrophaan. In het felste vuur blijft de kiezelaarde onsmeltbaar, maar in eene met zuurstof aangeblazen wijngeestvlam smelt zij tot een kleurloos glas, hetwelk men tot zeer buigzame, veerkrachtige draden kan uittrekken. Deze draden worden nog veerkrachtiger, wanneer men ze witgloeiend in water dompelt. Gesmolten kiezelaarde verstijft onder water tot eene parel, welke bestand is tegen den slag van den hamer en staal krast. Droge kiezelaarde is vuurbestendig.

Kiezelzure zouten verkrijgt men door kiezelzuur te smelten met bases, waarbij men acht moet geven op de verhouding der bestanddeelen, omdat de gesmolten zouten de overmaat van bases en zuren oplossen en zouten van verschillende kiezelzuren vormen, die zich als verbindingen van kiezelzuur anhydride met min of meer water laten beschouwen. Hoe meer het anhydride van de bases opneemt, zooveel gemakkelijker smelten de zouten. Bijna altijd verstijven de kiezelzure zouten tot eene kristallijne massa, maar de dubbelzouten vormen na de afkoeling dikwijls eene glasachtige, amorphe massa. De basisch-reageerende kalium- en natriumzouten lossen op in water, — de overige kiezelzure zouten niet. Kiezelzure alkaliën brengen in metaalzoutoplossingen neêrslagen voort van het kiezelzuur zout van het metaal en van vrij kiezelzuur; verdunde zuren lossen uit deze mengsels het zout op en laten het zuur achter. Kiezelzure zouten zijn sterk verspreid in de natuur en vormen de groote groep van delfstoffen, welke men met den naam van silicaten bestempelt. Kiezelzuur aluminium (klei, kaolien) is de grondstof voor pannen, aardewerk, porselein enz. Het gewone glas is een dubbelzout van kiezelzuur, en de eigenaardige werking van het cement berust op de vorming van dubbelsilicaten. Kiezelzure alkaliën vormen het waterglas (zie aldaar). Droppelt men absoluten alkohol op chloorsilicium $SiCl_4$, dan ontwikkelt zich zoutzuur en men verkrijgt bij destillatie eene kleurlooze, aangenaam aethérisch-riekende, bij 161° C. kokende vloeistof, kiezelzure aethyl-aether $SiO_4(C_2H_5)_4$ genaamd, welke in water oplosbaar is, allengs door water onder afscheiding van kiezelzuur ontleed wordt en bij verbranding een witten damp van kiezelzuur geeft. Met waterhoudenden alkohol geeft chloorsilicium nog andere kiezelzure aethers.

Kiezelaarde en vrij kiezelzuur worden als edelgesteenten verzameld of tot technisch gebruik aangewend. Kiezelaarde, van afgietseldiertjes afkomstig, bezigt men als polijstmiddel en tot het vervaardigen van waterglas. Agaat komt te pas tot het maken van mortieren, waarin allerlei zelfstandigheden fijngewreven worden. Het gewone kwarts levert bouwsteenen, molensteenen, vuurvaste steenen, slijpsteenen enz. Zand is een bestanddeel van metselspecie en dient tot strooizand, tot vormzand en tot het maken van glas. Ook vuursteen is geschikt voor mortieren enz., en de kiezellei levert den toetsteen en is met andere kwartssoorten zeer gezocht voor het aanleggen van wegen. Zie voorts onder *Silicium*.

Kiezelwegen, ook *grintwegen* genaamd, worden aangelegd van kiezel of grint, dat in de hooge heidevelden opgegraven en tegen een grinthort van zand gezuiverd, of ook wel uit de rivieren opgebaggerd wordt. Eerstgemelde soort verdient evenwel de voorkeur, daar riviergrint doorgaans te fijn is en beter voor tuinpaden dan voor grintwegen te pas komt. Men dient op den weg eerst eene laag leem of klei te leggen ter dikte van 1 of 1/2 Ned. palm en daarna eene laag kiezel van dergelijke dikte, waarna de weg door middel van eene zware rol, door twee paarden getrokken, wordt ineen gezet. De eigenlijke Mac Adamwegen hebben eene onderlaag van puin (van gebakken steen) en eene bovenlaag van geklopte keien.

Kif noemt men in de looierij gebruikte run of eikenschors. Het kif is dus van looistof beroofd. Het is bruin van kleur en heeft van de huiden, waarmede het in aanraking is geweest, een eigenaardigen reuk. Men gebruikt het tot bestrooing van tuinpaden en ook tot bemesting.

Kijker, zie *Verrekijker*.

Kikkert. Onder dezen naam vermelden wij:

Albert Kikkert, een verdienstelijk Neder-

landsch zeeman. Hij werd geboren op het eiland Vlieland den 27sten November 1762 en trad in 1776 als kadet in zeedienst. In 1779 werd hij luitenant en streed in den slag bij Doggersbank op het linieschip „De Bataaf" onder kapitein *Bentinck* zoo dapper, dat hij met eene zilveren medaille vereerd werd. In 1782 werd hij eerste luitenant en in 1786 kapitein. Als bevelhebber op de „Ceres" van 36 stukken kruiste hij in de Middellandsche Zee, bezocht de Azorische Eilanden en stapte in December 1795 aan wal op Curaçao, vergezeld door kapitein *Wierts*. Te zamen herstelden zij er de rust en zorgden voor het behoud der kolonie en der hun toevertrouwde bodems. Toen echter in 1800 door afsnijding van alle gemeenschap met het moederland de nood hoog geklommen was en kapitein *Kikkert*, die er, nadat *Wierts* vermoord was, bevel voerde, geenerlei bericht of ondersteuning ontving van Nederland, terwijl deze laatste hem evenzeer geweigerd werd van het bestuur der Kolonie, besloot hij, de overgeblevene manschappen af te danken, het eiland en de schepen te verlaten en naar het Vaderland terug te keeren. Zijn gedrag werd in Januari 1801 door den agent van Marine goedgekeurd en hij zag zich in 1802 benoemd tot schout-bij-nacht, waarna hij in 1803 het bevel verkreeg over de oorlogschepen op het IJ, in welke betrekking hij in April 1807 door den vice-admiraal *de Winter* vervangen werd. Hij diende een jaar onder dezen en werd in 1808 bevorderd tot vice-admiraal en belast met het bevel over de zeemacht van de Zuiderzee tot Hamburg. In 1813 omhelsde hij de zaak der onafhankelijkheid, werd geroepen tot verdediging van de Maas, dwong de Franschen Dordrecht te verlaten en begunstigde de pogingen om den Briel en Hellevoetsluis te bemachtigen. Hij werd alstoen benoemd tot kommandeur der Militaire Willemsorde en tot gouverneur van Curaçao. Koning *Lodewijk* had hem reeds versierd met de kommandeursorde der Unie en *Napoleon* met de orde van het Legioen van Eer. Hij overleed den 16den December 1819.

Pieter Kikkert, in 1798 teekenleeraar te Leiden en later te Schiedam. Van hem bestaat eene: „Proeve van etskundige uitspanningen of verzameling van plaatjes, door de etsnaald in 't koper gebracht, met bijgevoegde verhandelingen, de teeken- en etskunde betreffende enz. (1798)", — alsmede: „Verhandeling over de vraag: Wat is de reden, dat de Nederlandsche school, zoowel voorheen, ten tijde van haren grootsten bloei, als hedendaags, zoo weinig meesters in het historieele vak opgeleverd heeft (1809)", door Teyler's tweede Genootschap met goud bekroond, terwijl *A. van der Willigen* en *J. van Manen* elk een accessit verwierven.

Pieter Jacobus Kikkert, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Leiden den 9den Augustus 1801. Hij was boekhouder, commissionair en administrateur en vestigde zich vervolgens te Montfoort. Hij schreef: „Iets voor mijn kind, acht dagen in acht zangen (1854)", — „Bloemen van den Parnas (1867)", — „De conscrit, komisch gedicht uit den tijd van Napoleon Buonaparte (2de druk 1867)", — en „Klaverblad, drie komische voordrachten (1867)", alsmede een aantal volksgezangen enz., meestal zonder naam uitgegeven.

Kikvorschen en padden vormen te zamen de orde der *Batrachiërs* onder de klasse der *Amphibieën*. Zij leggen eieren en hebben eene gladde huid en een ineengedrongen lichaam en missen in volwassen toestand een staart. Doorgaans zijn de vingers der voorpooten vrij van elkaâr en die der achterpooten door een zwemvlies verbonden. De kikvorschen brengen als larven den eersten tijd in het water door, hebben dan een staart en in het begin geen pooten en ademen door uitwendige kieuwen, die aan vier paar kraakbeenige, met het tongbeen verbondene kieuwbogen bevestigd zijn. Zij dragen dan den naam van donderpadden. Daarna ondergaan zij eene belangrijke gedaantewisseling; daarbij ontstaan inwendige ademhalingswerktuigen (longen), er komen 4 pooten te voorschijn en de staart verdwijnt. Merkwaardig is de *hoornkikvorsch* (Ceratophrys cornutus) in Virginia; hij heeft wegens zijne groote oogen en kegelvormige bovenste oogleden een zonderling voorkomen. Ook bezit hij eene forsche stem en hij voedt zich met muizen en jonge vogels. Voorts vermelden wij den grooten *Surinaamschen kikvorsch* (Pipa americana), den *vroedmeester* (Alytes obstetricans), den *boomkikvorsch* (Hyla arborea), den *vliegenden kikvorsch* (Rhacophorus Reinhardtii) en den *buidelkikvorsch* (Monotrema marsupiatum). Zie bijgaande plaat, waarop ook de gedaantewisseling van den kikvorsch benevens eenige *Padden* (zie aldaar) zijn afgebeeld.

In ons Vaderland heeft men 2 soorten van kikvorschen, namelijk den *bruinen landkikvorsch* (Rana temporaria *L.*), die in graslanden en kreupelbosschen zijn verblijf houdt en slechts gedurende den tijd van het eierleggen, dus ongeveer in Maart en April, in het water voorkomt; hij is nuttig wegens het verdelgen van talrijke insecten,- en den *groenen waterkikvorsch* (Rana esculenta *L.*), die vijvers, slooten en moerassen bewoont. De mannetjes kwaken hard, vooral des avonds bij fraai weder, en doen dan achter de beide hoeken van den bek 2 groote blazen naar buiten komen. Deze soort is grooter dan de voorgaande; zij heeft eene schoone, groene kleur met eenige scherpbegrensde zwarte vlekken en 3 gele overlangsche strepen over den rug, terwijl de buik wit en de iris der oogen goudgeel is. Des winters verbergen zij zich in het slijk en komen daaruit tegen April weder te voorschijn. Zij worden belaagd door snoeken, alen, ooievaars, reigers en otters, en de achterdijen dezer dieren zijn voor de Franschen en Belgen een uitgezochte lekkernij. In Gelderland komt ook de groene boomkikvorsch (Hyla viridis) voor, die zich door kleine klimschijfjes aan den top der teenen onderscheidt, waarmede hij zich aan de takken en bladeren van boomen kan vasthechten. Hij leeft van insecten.

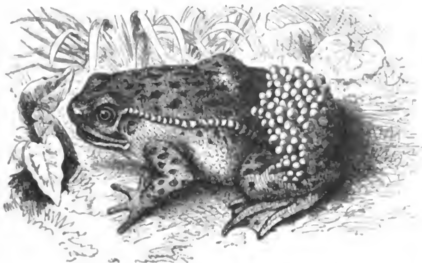
Kil (De Dordtsche) is het vaarwater, hetwelk Dordrecht scheidt van den Hoekschen Waard. Zij heette oorspronkelijk de *Kille van Bonaventura* en werd in de 16de eeuw gegraven door de aangeslibde gronden van den Zuid-Hollandschen Waard tot bevordering van den handel. Door den snellen stroom heeft zij eene aanmerkelijke diepte verkregen, zoodat

1. Surinaamsche kikvorsch (Pipa americana).

2. Groene kikvo

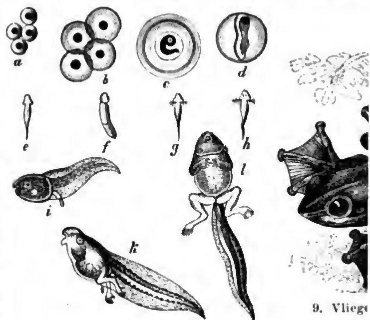
5. Vroedmeester (Alytes obstetricans).

10. Boomkik

7. Vuurpad (Bombinator igneus).

4. Gedaantewisseling van den kikvorsch.

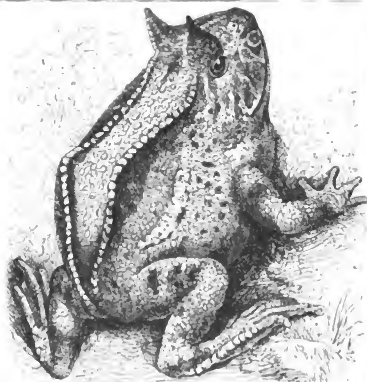

9. Vlieg

ORSCHEN.

…sch (Rana esculenta).

6. Hoornkikvorsch (Ceratophrys cornutus).

…orsch (Hyla arborea).

8. Gewone pad (Bufo vulgaris).

…nde kikvorsch (Rhacophorus Reinhardtii).

3. Bruine landkikvorsch (Rana temporaria).

11. Buidelkikvorsch (Monotrema marsupiatum).

Bij het artikel: Kikvorschen.

niet alleen groote koopvaardijschepen, maar ook oorlogsvaartuigen er gebruik van maken.

Kilda (St.), een eiland van de groep der Hebriden en wel het westelijkste, is ¾ geogr. mijl lang en 400 Ned. el hoog. Met uitzondering van eene landingsplaats in het zuidwesten, is het door steile rotswanden omgeven. Er leven ongeveer 80 inwoners, die zich met landbouw en visscherij bezig houden of het dons halen uit de nesten der tallooze vogels, die er in de rotskloven nestelen.

Kildare, een graafschap in de Iersche provincie Leinster, grenst in het oosten aan Dublin en Wicklow, in het noorden aan Meath, in het westen aan Kings- en Queens-county en in het zuiden aan Carlow en beslaat eene opoppervlakte van 30,75 □ geogr. mijl, van welke 25% bouwland, 13% klaver- en hooiland, 50% weiland en 12% onvruchtbare gronden vormen. De bodem is er gedeeltelijk golvend, gedeeltelijk vlak; hij is leemachtig, bevat in het noorden een groot veen (Bog of Allen) en brengt veel graan, aardappelen en mangelwortelen voort, terwijl het zich vooral onderscheidt door zijne groene, frissche weiden. Het wordt besproeid door de Barrow, de Liffey en de Boyne, en zoowel het Koningskanaal en het Groote Kanaal, als de Westbaan bevorderen er het verkeer. De bevolking telt er ongeveer 76000 zielen (1881), en van dezen behooren 91% tot de R Katholieke Kerk. Het graafschap zendt 2 afgevaardigden naar het Parlement. De hoofdplaats is Athy, 9 geogr. mijl ten zuidwesten van Dublin, aan de bevaarbare Barrow en aan den spoorweg gelegen. Voorts heeft men er de marktstad *Kildare* in eene grazige vlakte en aan de Westbaan. Weleer was zij de zetel der geleerdheid en tevens die van een aartsbisschop. Andere stadjes zijn er Naas, 4½ geogr. mijl ten noordoosten van Athy en weleer de residentie der Koningen van Leinster, — en Maynooth met het vermaarde Maynooth-college, een priesterseminarium, in 1795 door het Iersche Parlement gesticht. Men heeft er eene boekerij van 18000 deelen, 11 hoogleeraren, 2 lectoren en omstreeks 450 studenten, van welke omstreeks de helft eene kostelooze opleiding ontvangt.

Kiliaan, eigenlijk *Cornelis Abts* of *Cornelis van Kiel* (Kilianus), een uitstekend Nederlandsch taalkundige, werd geboren te Duffel bij Antwerpen in 1528, studeerde te Leuven en werd corrector aan de Plantijnsche drukkerij te Antwerpen, alwaar hij den 15den April 1607 overleed. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn voortreffelijk, nog altijd hoogst belangrijk woordenboek der Nederlandsche taal, onder den titel van „Etymologicum Teutonicae linguae" het eerst te Antwerpen in 1574 en later bij herhaling uitgegeven, — het laatst door *G. van Hasselt* (1777, 2 dln)". Later heeft een ander daarop een vervolg geschreven onder den naam van „Kilianus auctus (1642)". Daarenboven leverde hij: „Beschryvinghe van alle de Nederlanden, anderssins ghenoemt Neder-Duytsland, door M. Lowijs Guicciardijn enz. (1567)", — „Historie van coninck Lodewick van Vranckrijk, des elfsten dies naems, en van hertogh Carle van Bourgondiën enz. (1578)", — het laatste werk, „Van nieuws vermeerdert met het VII en VIII boeck, inhoudende het leven van coninck Karel VII (1580)", — en „Homiliën enz. (1580)".

In het voorbijgaan vermelden wij nog: *Kiliaan de Heilige*, den apostel der Franken. Hij was een Schot en reisde met 2 medgezellen, *Coloman* en *Totman*, in de 7de eeuw uit Britanje naar het vasteland van Europa, om er de Heidenen te bekeeren, predikte in Beieren en werd door den Paus tot bisschop benoemd. Te Würzburg, waar hij als eerste bisschop werd erkend, doopte hij *Gosbert*, hertog der Franken, maar werd op aandrijven van *Geilna*, de schoonzuster van den Hertog, in 689 met zijne medgezellen vermoord. Het gebeente dier martelaars is later — volgens de overlevering door een wonder — ontdekt en in den Dom te Würzburg bijgezet. Hun gedenkdag valt op den 8sten Juli.

Kilian (Bartholomaeus), een goudsmid in Silezië, geboren in 1548 en overleden in 1588, was de stamvader eener talrijke kunstenaarsfamilie. Van hare leden vermelden wij:

Lucas Kilian, een uitstekend graveur. Hij werd geboren te Augsburg in 1579, reisde met zijn broeder *Wolfgang* naar Venetië, waar hij naar Venetiaansche meesters graveerde, verwierf eene groote gemakkelijkheid in de uitvoering en overleed in 1637. Hij liet een 40-tal gravures na naar *Michele Angelo*, *Paolo Veronese*, *Palma*, *Vanni* enz., portretten naar *Durer* en *Sandrart* en 5 groote prentwerken.

Wolfgang Kilian, een broeder van den voorgaande en desgelijks een uitmuntend graveur. Hij werd geboren in 1581, graveerde naar Italiaansche meesters, werkte vlug en gemakkelijk, maar werd door ongunstige omstandigheden vervoerd tot oppervlakkigheid. Hij heeft vooral vele portretten geleverd en overleed in 1662.

Philip Kilian, een zoon van den voorgaande en een verdienstelijk teekenaar en graveur. Met zijn broeder *Johann*, die als goudsmid werkzaam was en vele kerkelijke sieraden leverde, begaf hij zich naar Italië. Ook hij heeft vele portretten vervaardigd en overleed in 1693.

Bartholomaeus Kilian, een broeder van den voorgaande en desgelijks graveur en teekenaar. Hij behaalde onder zijne broeders den meesten roem. Geboren te Augsburg in 1630, werd hij door zijn vader onderwezen in de beginselen der kunst. Daarna vertoefde hij 3 jaren bij *Merian*, bezocht Parijs, waar hij bij *Poilly* werkzaam was en keerde toen naar zijne geboorteplaats terug. *Sandrart* en *Marete* gewagen van hem met groote ingenomenheid, daar hij in het etsen een hoogen trap van volmaaktheid bereikte. Behalve portretten, heeft hij eenige gewijde tafereelen gegraveerd, hoewel hij niet bijzonder gelukkig was in de keus der stukken.

Andere graveurs uit dit kunstenaarsgeslacht zijn: *Wolfgang Filip Kilian*, zijn broeder *Jeremias Kilian*, en de zonen van dezen, *Max Philip*, *Paul* en *Georg Kilian*. De zoon van laatstgenoemde, *Georg Christoph Kilian*, geboren te Augsburg in 1709, stichtte aldaar een uitgebreiden kunsthandel en overleed in 1781. Ook een broeder van dezen, *Philip Andréas Kilian*, geboren te Augsburg in 1714, behoort tot de uitstekende kunstenaars; hij

heeft gravures geleverd naar stukken van *Tintoretto*, *Paolo Veronese*, *Carlo Dolce* en andere Italiaansche schilders. Ook stond hij in hooge gunst bij *Augustus II*, koning van Polen, en vervaardigde gravures voor het werk, waarin de voornaamste stukken van het museum te Dresden werden afgebeeld. Voorts bestaat van hem een „Bilderbibel" met 130 gewijde tafereelen naar schilderijen van oude meesters. Hij overleed in 1759.

Kilimandsjaro, eigenlijk *Kilima Ndsjaro* (Sneeuwtop), de hoogste der bekende bergen in Afrika, ligt in de kleine, maar hoogst bevallige bergstreek Dsjaga of Dsjagga, omstreeks 40 geogr. mijl ten noordwesten van Mombas (Witi) aan den Indischen Oceaan, 45 geogr. mijl ten zuidwesten van het groote Oekerewemeer (Victoria Nyanza) en op het stroomgebied der kustrivier Loefoe. Hij vormt den hoogsten top eener massa van sneeuwkruinen, die door een dwarsdal ter breedte van 1 tot 1½ geogr. mijl in den Grooten en Kleinen Kilimandsjaro verdeeld wordt. De Groote vormt een prachtigen koepel op 3°7′ 30″ Z. B. en 55°22′ O. L. van Greenwich en verheft zich ter hoogte van ongeveer 6000 Ned. el, — en de Kleine is ongeveer 1000 Ned. el lager. Op den eersten vindt men de sneeuwgrens ter hoogte van 5000 Ned. el, de grens van den plantengroei ter hoogte van ruim 3000 Ned. el en die van den boomgroei ter hoogte van 2700 Ned. el. De hoogste bergpas ligt er ruim 3000, de hoogste woonstede 1500 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Men vindt er geene gletschers, maar geweldige sneeuwvallen rollen er langs de rotswanden, die hoofdzakelijk zijn samengesteld uit trachiet, basalt en obsidiaan, zoodat men daardoor gewezen wordt op hun vulkanischen oorsprong. De nabijgelegene hoogvlakte bestaat uit glimmerlei. Ongeveer 15 geogr. mijl ten westen van dien berg verrijst het sneeuwgevaarte de Doëngo-Ngai, — 30 mijl ten noorden de Kenia, — en 10 mijl ten zuidwesten van dezen de vuurspuwende berg Mosiro of Olmosiro. De Kilimandsjaro werd den 11den Mei 1848 door den zendeling *Rebmann* ontdekt, en, evenals de Kenia, in 1849 en 1850 bij herhaling door den zendeling *Krapf* gezien. Eindelijk werd hij door *von der Decken* in 1861 met den geoloog *Thornton* en in 1862 met dr. *Kersten* beklommen.

Kilkenny, een graafschap der Iersche provincie Leinster, tusschen Queenscounty in het noorden, Tipperary in het westen, Waterford in het zuiden en Wexford en Carlow in het oosten gelegen, heeft eene oppervlakte van bijna 37½ □ geogr. mijl, grootendeels een golvenden bodem, die zich in den Mount-Brandon ter hoogte van 500 Ned. el verheft, en gedeeltelijk effene velden. Over het geheel daalt het land zuidwaarts af naar de Baai van Waterford. In deze richting stroomt ook de Barrow aan de oostelijke grenzen met hare bevaarbare zijrivier de Nore, en de Suir aan de zuidelijke grenzen. Het klimaat is er zacht en de grond grootendeels zeer vruchtbaar, vooral langs de Nore. Men verbouwt er hoofdzakelijk graan, aardappelen en groenten. Ook bloeien er de schapenfokkerij, de melkerij en de visscherij. De bodem levert er voorts steenkolen, marmer en ijzererts, en de nijverheid bepaalt er zich vooral tot wolweverij, bierbrouwerij, en brandewijnstokerij, terwijl er handel wordt gedreven in landbouwproducten. De bevolking is er van 1841 tot 1851 van ruim 200000 op nagenoeg 160000, — en tot 1881 op ruim 99000 zielen gedaald. Door het graafschap worden 2, door de hoofdstad evenzooveel afgevaardigden naar het Parlement gezonden. — Bedoelde *hoofdstad*, desgelijks *Kilkenny* geheeten, ligt aan de bevaarbare Nore en aan den spoorweg, 17½ geogr. mijl ten zuid-zuidwesten van Dublin. Zij is de zetel van een bisschop en ééne der fraaiste steden van Ierland. Zij ligt op en naast 2 heuvels, bezit nog een groot gedeelte van hare oude ringmuren en torens, 2 steenen bruggen en verschillende aanzienlijke gebouwen, waaronder het kasteel der familie *Ormond* met een prachtig museum van schilderijen op den éénen heuvel, en op den anderen de Protestantsche hoofdkerk, door een langen zuilengang verbonden met het bisschoppelijk paleis en met de inrichting van onderwijs, in 1682 door den Hertog *van Ormond* gesticht, waar *Swift* en andere beroemde mannen hunne opleiding hebben ontvangen. Men vindt er omstreeks 15000 inwoners (1881), vele fabrieken, eene weekmarkt, een gerechtshof, 11 kerken, 3 kloosters, 2 Latijnsche scholen enz. Voorheen was zij meermalen de vergaderplaats van het Iersche Parlement, en in hare nabijheid ligt de druipsteengrot van Dunmore.

Kilmarnock is de naam eener zeestad ten Schotsche graafschap Ayr. Zij ligt ten zuidoosten van Irwine en bezit een verbeteringgesticht, een weeshuis, eene stadsboekerij, eene académie, een instituut voor handwerkslieden, een athenaeum en een wijsgeerig genootschap, — voorts laken-, katoen-, sjaal- en tapijtfabrieken, benevens ongeveer 25000 inwoners.

Kilogram en **kilometer,** zie *Maten en gewichten*.

Kim, hetzelfde als *Horizon*, zie aldaar.

Kimberley (John Wodehouse, graaf van), een Britsch staatsman, geboren den 6den Januari 1826, studeerde te Oxford en werd in 1846 opvolger van zijn grootvader als derde Baron *van Wodehouse*. In het ministerie *Aberdeen* (1852) zag hij zich benoemd tot onderstaatssecretaris van Buitenlandsche Zaken, behield dat ambt ook onder *Palmerston* tot 1856 en vertrok toen als Britsch gezant naar Petersburg. In 1858 keerde hij terug en ontving in het tweede ministerie *Palmerston* zijne voormalige betrekking, welke hij behield tot 1861. In 1863 werd hij wegens de Sleeswijk-Holsteinsche aangelegenheden belast met eene bijzondere zending naar de Noordsche Hoven. Tijdens het tweede ministerie van Lord *Russell* was hij van October 1864 tot Juli 1866 lord-stadhouder van Ierland, in het ministerie *Gladstone* van December 1868 tot Juli 1870 lord zegel-bewaarder en vervolgens tot Februari 1874 minister van Koloniën. Hij belastte zich weder met deze portefeuille in April 1880 bij de vorming van het Kabinet *Gladstone*, maar verdedigde vruchteloos in het Hoogerhuis de Iersche pachtersbill. Den 16den December 1882 werd hij in plaats van Lord *Hartington* tot minister voor Indië benoemd

en in het departement van Koloniën door Lord *Derby* vervangen.

Kimchi (David), een vermaard Israëlietisch geleerde der middeneeuwen, aanschouwde waarschijnlijk tegen het einde der 12de eeuw te Narbonne het levenslicht. Aldaar sleet hij de meeste jaren zijns levens en overleed in Provence omstreeks 1240. Zijn vader *Joseph Kimchi* en zijn broeder *Mozes Kimchi* genoten de achting hunner medeburgers en schreven, behalve andere godgeleerde werken, commentaren op de boeken des Ouden Verbonds, terwijl *Mozes Kimchi* ook nog eene Hebreeuwsche spraakkunst leverde onder den titel: „Liber viarum linguae sanctae (1520; 3de druk, Leiden 1631 en later). Toch zijn de geschriften van *David Kimchi* veel merkwaardiger. Zijne grammatica, „Michlol" genaamd, is bij herhaling gedrukt, ook te Leiden in 1631, overtrof alle vroegere en bleef het voorbeeld der latere tot in het midden der 17de eeuw. Dit kan men ook verzekeren van „Het boek der wortels (Sepher Schoraschim)", dat in 1490 te Napels en later bij herhaling te Venetië ter perse gelegd werd. De eerste door Christenen bewerkte spraakkunsten en woordenboeken zijn naar het modél van de zijne vervaardigd. Daarenboven leverde hij commentaren op alle boeken des Ouden Verbonds, en vooral die op „Jesaias" heeft hooge waarde. Zij zijn gezamenlijk uitgegeven door *Breithaupt* in 3 deelen in 1813.

Kimduiking, zie *Straalbreking*.

Kimmedontius (Jacobus), *Kimedoncius* of *Kimedonck*, een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde, geboren te Brugge in Vlaanderen in de eerste helft der 16de eeuw, studeerde in de theologie en werd opziener van het Collegie der Wijsheid te Heidelberg. Intusschen zag hij zich met zijn ambtgenoot *Zacharias Ursinus* den 7den October 1577 door den Lutherschen Keurvorst *Lodewijk* — voorzeker wegens zijne Calvinistische richting — van zijn ambt ontzet en weggezonden. Hij begaf zich naar Gent, was er in 1578 predikant, gaf lessen in de godgeleerdheid en verwierf den naam van „professor der leeringen van *Calvijn*". Hij aanvaardde er het hoogleeraarsambt den 6den October van laatstgenoemd jaar en vervulde er zijne dubbele betrekking, totdat de stad in het bezit kwam van *Parma*. Kort te voren, namelijk den 4den Augustus 1584, was hij als predikant der St. Bavo's-kerk op het schavot tegenwoordig geweest bij de onthoofding van jonker *Jan van Hembyze*. Nadat hij den 16den September afscheid genomen had van zijne gemeente, vertrok hij over Sluis naar Vlissingen en werd in 1585 tot predikant te Middelburg beroepen. Dáár was hij 3 jaren met lof werkzaam, zoodat hij in 1586 voorzitter werd der Synode te 's Gravenhage en in 1587 met anderen belast met het leveren eener vertaling des Bijbels. In 1589 zag hij zich weder naar Heidelberg beroepen in zijne voormalige betrekking, werd er in 1590 hoogleeraar in de godgeleerdheid en overleed aldaar in 1606. Van zijne geschriften noemen wij: „Van der doope onzes Heeren Jezus. Bekentenis van Dierik Philips. Mitsgaders eene beantwoordinghe derselver bekentenissen (1589)", — „De redemptione, praedestinatione etc." — „Lijkoratie tot lof van den Paltzgraaf *Jan Casimirus*", — „Theophylacti Simocatae opuscula omnia", — „Dissertatio theologica de duabus hoc tempore controversiis de reconciliatione per mortem Christi impetrata etc.", — „Synopsis adversus Samuelem Huberum", — en „De verbo Dei scripto et non scripto".

Kin (De) noemt men het onderste gedeelte van het gelaat, gevormd door het uitstekend gedeelte van de benedenkaak. De kin is in den regel bij het mannelijk geslacht met een baard begroeid.

Kina, zie *Chinabast*.

Kinburn is eene kleine, doch merkwaardige vesting in het Russische gouvernement Taurië, tegenover Oczakow, op het westelijk uiteinde van de landtong, welke de Zwarte Zee scheidt van de baai, waarin de Dnjepr zich uitstort. Zij dekt den toegang tot deze rivier, alsmede de dubbele haven van Nikolajew. Door de Turken onder den naam van Kilboeroen gesticht, werd zij in 1736 door de Russen veroverd en gesloopt, doch vervolgens door de Turken weder opgebouwd. In 1774 viel zij bij den Vrede van Koetsjoek-Kainardsji aan Rusland ten deel. Den 25sten September, voorts den 11den en 12den October 1787 poogden de Turken haar stormenderhand te bemachtigen, doch zij werden na eene glansrijke zegepraal van *Soewarow* teruggeslagen. Ook behaalden hier de Russen onder den Prins *van Nassau* den 28sten Juni 1788 ter zee eene overwinning op den Kapoedan-Pasja. Den 14den October 1855 verscheen de vloot der Westelijke Mogendheden, 91 vaartuigen tellende, met de Fransche brigade-*Bazaine* en met eene Engelsche krijgsmacht onder *Wimpffen* en *Spencer* vóor deze vesting en bombardeerde de forten, waarna de Russische bezetting, 1500 man sterk, den 17den October capituleerde, waarbij 70 kanonnen in handen der Geallieerden vielen. Nu werd de vesting versterkt om haar te behouden en door een Fransch regiment en 13 schepen beveiligd. Eerst den 16den Mei 1856 werd zij ontruimd en aan de Russen teruggegeven. Sedert 1860 zijn er de vestingwerken gesloopt en sedert 1878 die van Oczakow aanzienlijk versterkt. Hiertoe heeft men van de landtong, waarop Kinburn gelegen is, in 1881 een groot gedeelte weggenomen, om te beletten, dat de vijand aldaar vasten voet zou krijgen.

Kincardine, of *the Mearns*, een graafschap van Midden-Schotland, aan de Noordzee gelegen, in het noordwesten aan Aberdeen, in het zuidwesten aan Forfax grenzende, telt op 18¼ □ geogr. mijl omstreeks 35000 inwoners (1881). Eene heuvelketen scheidt er het kustgewest van de vruchtbare How (Holte) of Mearns, eene voortzetting der dalvlakte van Strathmore, welke zich van Stirling tot Stonehaven aan den voet van het Gramplangebergte uitstrekt. Uitloopers van dit laatste bedekken het noordwestelijk gedeelte des lands en bereiken er in den Mount-Battok eene hoogte van 700 en in den Mount-Kerloack eene van 500 Ned. el. De belangrijkste rivier is er de Dee, die aan de noordelijke grenzen door een vruchtbaar dal vloeit, — en aan de zuidelijke grenzen stroomt de Esk. De kust rijst er gedeeltelijk met steile rotswanden omhoog; deze zijn met eene donker-bruine mossoort bedekt, hier en daar van grotten voorzien, met bouw-

vallen van kasteelen en kloosters gekroond en door tallooze zeevogels verlevendigd. Van de oppervlakte is 40% bebouwd; het overig gedeelte bestaat uit bergen, bosschen, venen en heidevelden. Landbouw, veeteelt en visscherij vormen er de voornaamste bronnen van bestaan. Voorts delft men er porfier, graniet, zand- en kalksteen, alsmede porseleinaarde. Ook zijn er wolfabrieken en vlasspinnerijen. Het graafschap zendt één afgevaardigde naar het Parlement. De hoofdstad is Stonehaven, gelegen aan den spoorweg, aan den mond der beek Carron en aan de Noordzee. Men heeft er eene haven ter diepte van 5 Ned. el, onderscheidene fabrieken en ruim 3000 inwoners. Niet ver vandaar verheffen zich op een schier ontoegankelijk porfiergegevaarte aan zee de bouwvalien van Dunnotar-Castle, éene der fraaiste ruïnen van Schotland.

Kind. De kinderlijke leeftijd loopt van de geboorte tot aan den 13- tot 15-jarigen ouderdom en kan gevoegelijk verdeeid worden in den zuigelingstijd (het eerste levensjaar), — den lateren kinderlijken leeftijd, van het tandenkrijgen tot aan het wisselen der tanden (van het einde van het eerste tot aan het 7de jaar), — en in het laatste gedeelte (van het wisselen der tanden tot aan het einde). Bij de geboorte ondergaat het kind eene belangrijke verandering. Ontving het te voren zijn voedsel van het lichaam der moeder, thans neemt de ademhaling een aanvang en de spijsverteringswerktuigen moeten de genuttigde zelfstandigheden tot voedsel in gereedheid brengen. Voorts geniet het kind niet langer in eene beslotene ruimte een gelijkmatigen warmtegraad, maar moet zelf zorgen, dat het evenwicht bewaard blijve tusschen warmteverwekking en warmteverlies. De hersenen en het ruggemerg bedragen $^1/_8$ste tot $^1/_7$de van het geheele gewicht zijns lichaams, — en bij volwassenen slechts $^1/_{15}$ste. Het hart en de lever zijn desgelijks betrekkelijk grooter, terwijl de ondergeschikte organen, zooals de spieren, ledematen enz., betrekkelijk klein zijn. Enkele spijsverteringsorganen zijn bij het kind nog weinig ontwikkeld, bijv. de speekselklieren. De zintuigen, zooals het gezicht en gehoor, missen nog de noodige oefening. Intusschen is de groei des iichaams in den beginne het sterkst. Reeds in het eerste ievensjaar wordt het gewicht des lichaams verdrievondigd. De werkzaamheid des geestes is bij pas-geborenen uiterst beperkt; zij geven slechts blijken van een aangenamen of onaangenamen toestand. Toch begint het kind reeds vroeg een eigen wil te toonen, — een gewichtig tijdstip voor het begin der opvoeding. Eerst na het verloopen van het zoogenaamde „domme vierdeljaar" vestigt het kind zijne aandacht op bepaalde voorwerpen, en van de vijfde of zesde maand af leert het die onderscheiden. In de 2de helft van het eerste levensjaar komen gewoonlijk de tanden te voorschijn, eerst de snijtanden, daarna de eerste maaltanden boven en beneden en in de 2de helft van het 2de jaar de hoektanden en volgende maaltanden. Omstreeks het voleindigen van het eerste levensjaar heeft het kind gewoonlijk de spieren genoeg geoefend om te kunnen staan en om pogingen te doen om te loopen. De stofwisseling is bij het kind steeds snel en de groei dus sterker dan bij volwassenen, doch de beenderen zijn nog week. Na het 7de jaar verliest het de melktanden en deze worden door blijvende tanden vervangen. De ontwikkeling des geestes vordert van het 2de levensjaar af met verwonderlijke snelheid, en de vorming van het kind naar verstand en hart is dan reeds van het grootste belang, al mag men het ook vóór zijn 7de jaar niet vermoeien met stelselmatig onderwijs. Inzonderheid dient men te letten op eene doelmatige voeding en op eene zorgvuldige verpleging des lichaams, opdat dit laatste zich naar eisch ontwikkele. Het verzuimen van dien plicht is de hoofdoorzaak, dat van de 100 kinderen 25 sterven voordat zij het eerste levensjaar hebben voleindigd. Het beste voedsel voor een kind is de moedermelk. Bij eene min ontwikkelen zich de kinderen reeds minder goed dan bij hunne moeder, hoewel beter dan bij eene kunstmatige voeding met koemelk. Bovenal dient men zetmeelhoudende voedingsmiddelen te vermijden, omdat het kind ze slechts ten deele verteren kan. Eene gebrekkige spijsvertering veroorzaakt buikloop, en deze is bij kinderen dikwijls doodelijk. Eene gebrekkige voeding daarentegen is de moeder van Engelsche ziekte, kliergezwellen en longaandoening. Verwaarloozing der zindelijkheid wordt gestraft met huiduitslag, spruw en dergelijke ongesteldheden. Bij verstopping ontstaan veelal krampen, die echter in den regel spoedig bedaren. Voorts zijn bij kinderen zenuwongesteldheden — vooral hersenziekte — geene zeldzaamheden. Het tandenkrijgen is, bij eene goede verpleging van het kind, zonder gevaar; het lijdt alsdan alleen pijn in de mondholte; openbaren zich dan kramp en buikloop, zoo komen zij uit andere oorzaken voort. Worden beenderen en spieren in hunne natuurlijke ontwikkeling belet, dan ontstaat er licht eene verkromming van den ruggegraat. Eene dreigende en gevaarlijke ziekte voor kinderen is de croup. Ook worden zij door mazelen, roodvonk en kinkhoest lichter aangetast dan volwassenen, omdat men door die ziekten in den regel slechts eenmaal bezocht wordt. Over de behandeling van het kind heeft dr. *Allebé* een paar uitstekende werkjes geschreven, van welke het één vervaardigd is voor en algemeen verspreid door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Tot bewaring en vorming van kleine kinderen heeft men onderscheidene inrichtingen geopend. De voornaamste van deze zijn de *crèches*, de *bewaarscholen* en de *kindertuinen*. De *crèches* (kribben) of wieginrichtingen voor zuigelingen zijn bestemd voor kinderen beneden den 2-jarigen leeftijd, wier moeders buiten hare woningen haar dagelijksch brood verdienen, zoodat de kleinen behoefte hebben aan eene gezonde wijkplaats en aan eene verpleging, die de moederzorg zooveel mogelijk vervangt. De eerste inrichting van dien aard is in 1844 door *Marbeau*, lid van een comité voor kinderbewaarscholen, in het leven geroepen, daartoe vooral ondersteund door *Helène*, hertogin *van Orléans*. Reeds in 1851 bevonden zich in het Seine-Departement 24 crèches, van welke 18 in Parijs, en deze hadden aan de ouders, die er gebruik van maakten, tot op dien tijd 800 000 werkdagen bezorgd. Wel-

dra werd het voorbeeld van Parijs door andere steden in Frankrijk gevolgd. In Oostenrijk en Duitschland werd in 1849 te Weenen en in 1851 te Dresden eene geopend, en in Amsterdam zijn er onder de hoede eener weldadige vrouwenvereeniging in de laatste jaren eenige ten behoeve der werklieden tot stand gebracht. De inrichting is bijna overal gelijk. De zalen zijn des zondags gesloten, maar in den morgen van elken werkdag kan de arbeidsvrouw haar kind er brengen, hetwelk er met de meeste zorg verpleegd wordt, totdat de moeder het des avonds terughaalt. Hiervoor betaalt zij eene geringe bijdrage. Het spreekt van zelf, dat reeds het verblijf in die inrichtingen, waar de kinderen gewasschen, verzorgd, gevoed en bezig gehouden worden, voor velen eene onschatbare weldaad is, terwijl het daarenboven de moeders in staat stelt om onbezorgd haren arbeid te verrichten, zonder dat zij haar kind aan de gebrekkige hoede van andere — doorgaans schoolverzuimende — kinderen behoeft toe te vertrouwen. — Omtrent de *bewaarschool* raadplege men het artikel van dien naam. — Zijn de laatstgenoemde 2 inrichtingen eigenlijk bestemd voor de kinderen der min gegoede volksklassen, — voor die der meer gegoede heeft men *kindertuinen* bedacht. De eerste van deze werd gesticht in 1837 door den opvoedkundige *Friedrich Fröbel* te Blankenburg in Thüringen. Deze inrichting, die eene doelmatige opleiding der kinderen en hunne voorbereiding voor de school beoogde en daarbij het bekende „mijn leeren is spelen" tot leus nam, maakte weldra grooten opgang, zoodat na korten tijd ook elders in Duitschland, alsmede in Zwitserland dergelijke geopend werden. In eene vergadering van onderwijzers en opzieneressen van kindertuinen, in 1851 te Liebenstein gehouden, werd een zeer gunstig oordeel over de kindertuinen uitgesproken. *Fröbel* koesterde juist het voornemen om, ondersteund door den Hertog *von Meiningen*, te Mariënthal bij Liebenstein eene kweekschool voor onderwijzeressen in kindertuinen op te richten, toen hij in 1852 overleed. Inmiddels echter had zich de kerkelijke en staatkundige partijgeest met die aangelegenheid bemoeid en onder voorwendsel, dat in de kindertuinen de kiemen van socialismus en atheïsmus in de harten der kleinen werden geplant, verbood men in 1851 in Pruisen en kort daarna ook in Saksen de kindertuinen van *Fröbel*. Later echter kwam men tot betere inzichten, en het verbod werd ingetrokken. Nu verrezen op vele plaatsen wederom kindertuinen, die kostelijke vruchten opleverden. Vooral heeft men er een groot aantal in Thüringen, en het seminarium tot opleiding van kindertuinonderwijzeressen, te Gotha onder de leiding van *A. Köhler* geplaatst, wordt geroemd als eene uitstekende kweekschool. Daarenboven ontstond in 1863 in Thüringen eene Fröbelvereeniging, die door middel van haar orgaan: „Kindergarten und Elementarklassen", geredigeerd door *Köhler*, hare denkbeelden verspreidt. Tot nu toe zijn zulke kindertuinen nog zeldzaam en uitsluitend toegankelijk voor de kinderen van hen, die daarvoor eene vrij aanzienlijke geldsom kunnen betalen. Het is echter te hopen, dat binnen weinige jaren niet alleen het aantal dier nuttige inrichtingen zal toenemen, maar dat zij ook toegankelijk zullen gesteld worden voor de kinderen van minvermogenden. In ons Vaderland heeft vooral *Elize van Calcar* door talrijke geschriften de publieke opinie zoeken te winnen voor de Fröbelmethode en de door hem ingevoerde kindertuinen. Te Amsterdam zijn er reeds voor eenige jaren geopend en het blijkt, dat zij aan het oogmerk, om aan stadskinderen door doelmatige spelen in de open lucht eene gezonde en aangename uitspanning te bezorgen, uitstekend beantwoorden.

Kind. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Friedrich Kind, een Duitsch dichter en schrijver en een zoon van *Johann Christoph Kind*, die eene vertaling der „Levensbeschrijvingen" van *Plutarchus* (1746—1754, 10 dln) geleverd heeft, werd geboren te Leipzig den 4den Maart 1768, bezocht de St. Thomasschool en studeerde in de rechten aldaar. Na het voleindigen zijner studiën was hij werkzaam in het ambt Delitzsch, werd in 1793 advocaat te Dresden, doch legde in 1813 de practijk neder om zich onverdeeld aan de letteren te wijden. Reeds in 1793 had hij „Lenardo's Schwärmereien (2 dln)" in het licht gegeven, doch eerst in 1800 trad hij met kracht als schrijver op. Vooral zijne novellen en verhalen vonden grooten bijval, terwijl zijne gedichten zich wel onderscheiden door gevoel en welluidendheid, maar niet door oorspronkelijkheid en diepte van denkbeelden. Van zijne novellen vermelden wij: „Carlo (1801)", — „Dramatische Gemälde (1802)", — „Malven (1805, 2 dln)", — „Tulpen (1806—1810, 7 dln)", — „Roswitha (1811—1813, 4 dln)", — „Lindenblüthen (1814—1819, 4 dln)", — „Die Harfe (1814—1819, 8 dln)", — en „Die Muse (1821—1822, 8 dln)". Daarenboven legde hij eene verzameling zijner „Gedichte (1808, 5 dln)" ter perse. Van 1805—1831 redigeerde hij met *Theodoor Hell* (*Winkler*) de „Abendzeitung" en met *K. L. Kraugkling* eenigen tijd de „Dresdener Morgenzeitung". Voor het tooneel leverde hij: „Wilhelm der Eroberer",— „Die Schwüre", — „Wilhelm der Bastard",— en „Van Dijck's Landleben". Ook zijn „Nachtlager von Granada" en zijn „Weinberg an der Elbe" werden met gejuich begroet. Zijn tekst voor den „Freischütz" van *Weber* bekleedt onder de Duitsche operateksten nog steeds den eersten rang. Eindelijk noemen wij nog van hem de drama's: „Der Holzdieb" met muziek van *Marschner* en het treurspel: „Schön Ella", welke ook in zijne „Theaterschriften (1821—1827, 4 dln)" zijn opgenomen. De Hertog *van Saksen-Gotha* benoemde hem in 1815 tot Hofraad, en hij overleed te Dresden den 25sten Juni 1840. — Zijne dochter *Roswitha*, geboren den 7den Augustus 1814, heeft desgelijks vele gedichten geschreven, welke in 1843 tot een bundel verzameld zijn. Zij huwde in 1841 met haren neef, den advocaat *A. Kind* te Leipzig, en overleed aldaar den 4den November 1843.

Karl Theodor Kind, een verdienstelijk beoefenaar der Nieuw-Grieksche taal en letterkunde. Hij werd geboren te Leipzig den 7den October 1799, ontving te Pforta eene zorgvuldige opleiding en studeerde vervolgens in zijne geboortestad in de rechten. Hij vestigde

er zich in 1824 als advocaat en verwierf in 1827 den graad van doctor in de rechten en in 1835 een ambt bij de rechtsgeleerde faculteit, benevens den titel van „Justizrath". Bij voortduring was hij een ijverig beoefenaar der oude talen en sedert het uitbarsten van den Griekschen vrijheidsoorlog hield hij zich bij voorkeur bezig met het Nieuw-Grieksch. Hierdoor werd hij in staat gesteld om in tijdschriften en afzonderlijke werken belangrijke opstellen te leveren over de historische, staatkundige en maatschappelijke gesteldheid van het Grieksche volk. Hij gaf in het licht: „Neugriechischen Volkslieder im Original und mit deutscher Uebersetznng (1827)", — „Beiträge zur bessern Kenntnisz des Neuern Griechenland (1831)", — „Neugriechische Chrestomathie (1835)", — „Geschichte der Griechischen Revolution (1133, 2 dln)", — „Des Alexander Sutsos πανόραμα τῆς Ἑλλάδος (1835)", — en „Der Verbannte von 1831 (1837)", een staatkundigen roman van *Alexander Sutsos*, — voorts een „Handwörterbuch der deutschen und neugriechischen Sprache (1841)", — eene „Neugriechische Anthologie (1841)", — „Neugriechische Volkslieder (1849)" — en „Anthologie Neugriechischer Volkslieder (1861)". Sedert 1856 leidde hij een ambteloos leven en overleed den 7den December 1868. Zijne kostbare verzameling van Nieuw-Grieksche werken viel ten deel aan de bibliotheek der universiteit te Leipzig.

Kinderarbeid, zie *Fabriekwetgeving*.

Kinderman (Jan Christiaan), een verienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam den 15den December 1804, studeerde aldaar aan het Luthersch seminarium in de godgeleerdheid, aanvaardde in 1829 het leeraarsambt in de Evangelisch-Luthersche gemeente te Wildervank en Veendam, waar hij tevens geruimen tijd het rectoraat waarnam, toen dr. *Warren* de wapens had aangegord, en vertrok in 1836 naar Edam en in 1847 naar Doetinchem, waar hij in 1869 wegens eene oogziekte zijne betrekking nederlegde, om zich in Mei 1871 te Utrecht te vestigen, waar hij den 19den December 1876 overleed. Onder den pseudoniem *Chonia* schreef hij: „Wat er van Diepenbeek werd (1849; 3de druk 1858)", — „Het beeld van Dirk Rafelsz. Kamphuizen in de lijst van zijn tijd, de dagen der Dordtsche synode (1852, 2 dln)", — „De val van het laatste bolwerk der Protestanten La Rochelle in 1627 (1853, 2 dln)", — „Een flaauwe in dagen van kracht, Graaf Willem IV van den Berg (1855, 2 dln)", — „Roma contra Utrecht ten tijde van Petrus Codde. Een roman die geen roman is (1873, 2 dln)", — en „Lodewijk van Nassau (de volmaakte ridder), beschouwd naar zijn leven en karakter (1874)", — voorts talrijke opstellen in het „Repertorium voor buitenlandsche theologie", — in „Nederland", — in „De Tijdspiegel" en elders. Hij was lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde.

Kindermoord, zie *Moord*.

Kindervoeding. Omtrent de sterfte der kinderen levert de statistiek betreurenswaardige cijfers. Het eerst werd door *Oesterlen* in 1865 met getallen aangewezen, in welke mate zij tusschen 1830 en 1840 heeft gewoed, en het is gebleken, dat die getallen nog te laag waren. Het is inderdaad verschrikkelijk te vernemen, dat het aantal levend geboren en reeds in het eerste levensjaar overleden kinderen gemiddeld 25,57% of meer dan een vierde van alle sterfgevallen bedraagt. Voor sommige landen is dat cijfer nog hooger, bijv. voor Beieren, waar het 30% bedroeg. Voorts heeft men opgemerkt, dat de sterfte betrekkelijk het grootst was in de eerste levensmaand en daarna allengs verminderde, alsmede dat zij grooter was bij onwettige dan bij wettige kinderen. Voorts is de sterfte der kinderen in de steden betrekkelijk grooter dan op het platte land. Ook heeft het bedrijf en de welvaart der bevolking daarop een grooten invloed, alsmede de voeding der kinderen.

In de eerste plaats is het boven allen twijfel verheven, dat de moedermelk verreweg het beste voedsel is voor het kind. In den eersten tijd moet het kind alle twee uur aan de borst worden gelegd, in de tweede maand om de drie uur, terwijl men het reeds vroeg dient te gewennen aan den regel om des nachts 6 of 7 uren zonder voedsel te slapen. Regelmaat in het geven van voedsel is een hoofdvereischte voor den voorspoedigen groei van het kind. Het is dan ook van het hoogste belang, dat de moeder zelve haar kind zoogt en zich daarvan niet late weerhouden door gemakzucht of ingebeelde zwakheid. Slechts bij enkele ziekten behoort zij daarvan af te zien. Is dit laatste volstrekt noodzakelijk, dan is eene gezonde min de beste plaatsvervangster van de moeder, en kan men die niet bekomen, dan bevindt men zich in de noodzakelijkheid om zijne toevlucht te nemen tot eene kunstmatige voeding. Daartoe is koemelk het meest geschikt, en het is van belang, aan een kind, verstoken van de borst, in de eerste maanden niets anders te geven dan koemelk. Men onthoude zich van het zoogenaamde kindermeel wegens zijn zetmeelgehalte. De vertering van zetmeel vereischt afscheiding van speeksel, en daar deze in den eersten tijd bij een kind zeer gering is, moet men het tot aan de tiende levensweek toe volstrekt geen voedsel geven, waarin zetmeel aanwezig is. Het eenige gepaste voedsel voor jonggeborenen is alzoo in de eerste drie maanden koemelk, hoewel ook deze van de moedermelk verschilt. Volgens *Biedert* bevat koemelk 4—5% caseïne en menschenmelk slechts 2%; ook is in koemelk het vetgehalte grooter en het suikergehalte kleiner. Daarom moet de koemelk met water verdund worden. Men neemt gewoonlijk 4 deelen water en 1 deel melk en voegt er wat melk- of rietsuiker bij. Langzamerhand kan men die waterhoeveelheid verminderen. Zoowel de melk als het water moeten onmiddellijk vóor het gebruik gekookt worden. Hiertoe bedient men zich van den kooktoestel van *Bertling*, waarin de melk bij het koken door eene buis omhoog stijgt en langs de zijden naar beneden stort en alzoo in beweging blijft, zoodat zij niet aanbrandt. Een dergelijke toestel is voorts die van *Soltmann*. Waar geene versche melk te bekomen is, moet men zich van geconserveerde melk bedienen.

Voor kinderen, die de koemelk niet goed kunnen verdragen, komt veelal het *roommengsel van Biedert* goed te pas. Om het te bereiden, zet men $1\frac{1}{2}$—2 Ned. kan melk op eene koele plaats, laat ze een paar uur staan en schept

dan den room er af. Deze laatste wordt met gekookt water vermengd en het mengsel nogmaals gekookt en zorgvuldig bewaard. Dit mengsel kan langzamerhand met melk worden versterkt, totdat het kind in staat is de koemelk te verdragen. Het is van belang, dat bij het behandelen dier mengsels de grootste zindelijkheid worde in acht genomen. Ook moet men zorgen, dat de koemelk verkregen worde van gezond en wèl gevoed vee.

In de latere levensmaanden gebruikt men veelal onderscheidene soorten van kinderenmeel, zooals die van *Nestle*, van *Giffey* en *Schiele*, van *Frerichs*, van *Keppel* enz., het kinderenvoedsel van *Timpe*, papbeschuiten enz. Koemelk blijft echter het hoofdvoedsel en het ware te wenschen, dat men vooral in de groote steden geschikte gelegenheden opende om haar, ten behoeve van jonge kinderen, onvervalscht te bekomen.

Om te weten of een k nd behoorlijk groeit, moet men letten op het toenemen van zijn gewicht. De *dagelijksche* gewichtsvermeerdering in Nederlandsche wichtjes is: in de eerste maand 25 tot 35, — in de tweede 25 tot 32, — in de derde 22 tot 28, — in de vierde 20 tot 24, — in de vijfde 18 tot 21, — in de zesde 16 tot 17, — in de zevende 14 tot 15, — in de achtste 12, — in de negende 11, — in de tiende 9 tot 10, — in de elfde 8 tot 9, — en in de twaalfde 6 tot 7. Dien ten gevolge weegt een kind, dat bij zijne geboorte 3,5 Ned. pond zwaar is, na de eerste maand 4,55 — na de tweede 5,5, — na de derde 6,35, — na de vierde 7, — na de vijfde 7,55, — na de zesde 7,97, — na de zevende 8,33, — na de achtste 8,63, — na de negende 8,93, — na de tiende 9,2, — na de elfde 9,45, — en na de twaalfde 9,6 Ned. pond.

Kindertuinen worden veelal in groote steden gesticht, om aan kinderen van huisgezinnen- die geene tuinen hebben, het genot der frissche lucht te verschaffen. Tevens zijn zulke tuinen voorzien van hulpmiddelen voor velerlei spelen en lichaamsoefeningen, welke op eene doelmatige wijze worden bestuurd. In Amsterdam bijv. heeft men twee kindertuinen en men verwacht, dat dit getal eerlang vermeerderd zal worden.

Kinderziekte, zie *Pokken*.

King (William Rufus), vice-president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, geboren in 1786 in den Staat Noord-Carolina, betrad op 21-jarigen ouderdom de staatkundige loopbaan als lid van de Wetgevende Vergadering in genoemden Staat. In 1810 werd hij volksvertegenwoordiger in het 12de Congrés, hetwelk aan Groot-Britanje den oorlog verklaarde, en zag in 1813 en 1815 zijn mandaat vernieuwd. In 1816 werd hij gezantschapssecretaris onder *Pinkney*, die gevolmachtigd was bij de Hoven van Petersburg en Napels. Bij zijn terugkeer in Noord-Amerika verhuisde hij naar het territorium Alabama en werkte er mede tot het vaststellen eener grondwet, toen het eerlang als onafhankelijke Staat in de Unie opgenomen werd. Hij zag zich toen gekozen tot senator voor Alabama, nam in 1819 als zoodanig zitting en bleef eene reeks van 24 jaren in deze betrekking werkzaam. In het voorjaar van 1844 benoemde de president *Taylor* hem tot gezant aan het Hof van Frankrijk, en hij wist de Fransche Regeering te winnen voor de inlijving van Texas in de Vereenigde Staten, zoodat het protest van Engeland weinig baatte. In November 1845 keerde hij terug naar zijn Vaderland en werd in 1848 nogmaals en in 1849 voor de derde maal — en wél voor 6 jaren — tot senator voor Alabama benoemd. Toen de vice-president *Fillmore* in 1850 tot de waardigheid van president geroepen werd, koos de Senaat *King* voorloopig tot voorzitter, een ambt, dat hij ook reeds van 1836 tot 1841 had bekleed. In Juli 1852 benoemde de Democratische Vereeniging hem tot candidaat voor de betrekking van vice-president, en hij werd in November van dat jaar met eene groote meerderheid gekozen; doch hij overleed reeds den 18den April 1853 op zijn buitenverblijf Chahawla bij Selma in Alabama. Hij was een aanhanger der beginselen van *Jefferson* en alzoo een groot voorstander van de autonomie der afzonderlijke Staten. Ook vonden de belangen der Zuidelijke Staten in hem een ijverigen verdediger.

Kinglake (Alexander William), een Engelsch schrijver, geboren in 1811, studeerde te Cambridge in de rechten en was van 1837—1856 advocaat te Londen. In 1857 werd hij door Bridgewater afgevaardigd naar het Lagerhuis, waar hij tot de partij der Whigs behoorde. In de letterkundige wereld maakte hij zich bekend door zijne brieven over eene reis naar het Oosten, onder den titel: „Eothen (1844; 2de druk, 1874)" in het licht verschenen, — voorts door zijn geschrift: „The invasion of the Crimea (1860—1875, 5 dln)".

Kings Bench (Koningsbank, Bancum Regis) is het Oppergerechtshof te Londen, één van de drie Oppergerechtshoven in Westminster, bestaande uit een opperrechter (Lord Chief Justice) en drie rechters. Deze vier medeleden maken met de leden der beide andere Oppergerechtshoven de *Court of Common Pleas* en de *Court of exchequer* uit, het college van de twaalf opperrechters in Engeland, die gedeeltelijk ieder op zich zelven, deels te zamen als één lichaam de justitie handhaven over geheel Engeland, behalve in Wales, het hertogdom Lancaster, het bisdom Durham en eenige andere districten.

De Kings Bench oordeelde oorspronkelijk alleen over inbreuken op den landvrede, dus over strafzaken van zwaardere soort; door fictiën werden allengs ook burgerlijke zaken, 't zij in eerste instantie of in appèl, aan haar oordeel onderworpen.

King's-county (Koningsgraafschap) is de naam van een graafschap in de Iersche provincie Leinster. Het heeft eene oppervlakte van 36,3 □ geogr. mijl Het noordelijk gedeelte is eene, met alleenstaande heuvels bezaaide, allengs westwaarts naar de Shannon afdalende, grootendeels uit venen bestaande vlakte en het zuidwestelijk gedeelte hoofdzakelijk golvend weiland, dat naar de zijde der grenzen allengs hooger wordt en in den Ard Erin van het Slieve-Bloomgebergte eene hoogte bereikt van 528 Ned. el. De Shannon stroomt er langs de westelijke grenzen en is er voor schepen van 300 ton bevaarbaar; zij ontvangt er de Groote en de Kleine Brosna,

alsmede de Silver-River. In het oostelijk gedeelte vloeit de bovenloop van de Burrow. In westelijke richting is het graafschap van het Groote Kanaal, — in noordwestelijke van den spoorweg naar Athlone doorsneden. Van de oppervlakte zijn 20% als bouwland, 10% als klaver- en hooiland en 38% als weiland in beslag genomen. De beste landen vindt men er aan de oevers der rivieren. In het algemeen is de veeteelt er het belangrijkst bedrijf. Het aantal inwoners is er in de laatste 30 jaren aanmerkelijk verminderd en bedraagt ongeveer 92000. Het graafschap zendt 2 en de stad Portarlington één afgevaardigde naar het Parlement. De hoofdstad Tullamore, aan het Groote Kanaal en den spoorweg in eene vruchtbare vlakte gelegen, telt 4 kerken, één klooster, onderscheidene fabrieken en ruim 5000 inwoners.

Kingsley (Charles), een Engelsch geestelijke, die in zijne romans maatschappelijke vraagstukken op eene treffende wijze behandeld heeft, werd geboren te Dartmoor in Devonshire den 12den Juni 1819. Hij studeerde te London en te Cambridge en werd daarna godsdienstleeraar te Eversley en kanunnik van Middleham, voorts professor te Cambridge, domheer van Chester en in 1871 domheer van Westminster. Hij overleed te Eversley den 23sten Januari 1875. Groot opzien verwekte al dadelijk zijn geschrift: „Alton Locke, tailor and poet: an autobiography (1850, 2 dln)", waarin hij in den vorm van een boeiend verhaal een tafereel leverde van de gebreken en dwalingen der hedendaagsche samenleving. Daarop volgde: „Yeast, a problem (1851)", dat zich desgelijks door eene philanthropische strekking onderscheidt, — voorts: „The Saint's tragedy (1848)", — en „Phaeton, or loose thoughts on loose thinkers (1852)", terwijl hij daarenboven „Twenty five village-sermons (1852)" in het licht deed verschijnen. Wijders noemen wij van hem: „Application of associative principles to agriculture (1851)", — en den geschiedkundigen roman: „Hypatia, or new foes with am old face", waarin hij de eerste tijden van het Christendom voorstelt. In 1859 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de nieuwere geschiedenis te Cambridge en hield er belangrijke lessen, die onder den titel: „The Roman and the Teuton (1864)" zijn gedrukt. Daarenboven schreef hij het gedicht: „Andromeda (3de druk, 1863)" en eene „History of England for boys (1864)", — voorts: „The water babies (1863)", — „Hereward, the last of the English (1876)", — „The hermits (1857)", — „How and why? (1869)", — „At last: a christmas in the West Indies (1871)", — „Lectures delivered in America (1875)", — „South by west, or winter in the Rocky Mountains and spring in Mexico (1874) — „Town geology 1871)", — en „Health and education (1874)". Als schrijver wijdde hij zijne krachten vooral aan de opbeuring der lagere volksklassen, welke hij aan de onkunde en de hieruit voortvloeiende ellenden zocht te ontrukken. Van „Charles Kingsley, his letters and memoins of his life (1876, 2 dln)" werd eene uitgave bezorgd door zijne weduwe. — *Henry Kingsley*, een broeder van den voorgaande en geboren in 1830, studeerde te Oxford, ging toen naar Australië, waar hij 6 jaren vertoefde, en werd na zijn terugkeer medewerker aan „Fraser's" en „Macmillan's Magazine". Ook schreef hij eenige romans, zooals: „The recollections of Geoffry Hamlyn (1859, 3 dln)", — „Ravenshoe (1862, 2 dln)", — „The Hillyars and the Burtons (1865, 3 dln)", — „Silcote of Silcotes (1867; 2de druk, 1869)", — „Mademoiselle Mathilde (1868, 3 dln; 2de druk, 1870)", — „Tales of old travel (1869 en 1871)", — „Old Margaret (1871, 2 dln)", — „The Harveys (1872, 2 dln)", — „Valentin: a French boy's story of Sedan (1874, 2 dln)", — „Oakshoff Castle (1873, 3 dln)", — en „Reginald Hetherege (1874, 3 dln)". In 1870—1871 was hij redacteur van „Daily Review", woonde als correspondent van dit blad den Duitsch-Franschen oorlog bij en overleed den 24sten Mei 1876.

Kingston, eigenlijk *Kingstown*. Onder dezen naam vermelden wij onderscheidene steden, te weten:

Kingston upon Hull, zie onder *Hull*.

Kingston upon Thames, eene stad in het Engelsche graafschap Surrey met onderscheidene fabrieken en een belangrijken graanhandel; zij telt 10000 en met hare voorstad Surbiton ruim 29000 inwoners. Zij ligt aan de Theems en aan den spoorweg.

Kingston, eene stad in Canada (Noord-Amerika). Zij is de hoofdstad der graafschappen Frontenac, Lennox en Addington, en was voorheen de hoofdstad van geheel Opper-Canada. Zij ligt op den noordelijken oever van het Meer Ontario, ter plaatse, waar de St. Laurensrivier die waterkom verlaat en het Rideaukanaal een aanvang neemt, 43 geogr. mijl ten zuidwesten van Montreal en 36 geogr. mijl ten oost-noordoosten van Toronto, met beide door een spoorweg en door bovengenoemd kanaal met Ottawa verbonden. De stad is regelmatig aangelegd, heeft vele aanzienlijke gebouwen, waaronder 13 kerken, onderscheidene inrichtingen van hooger onderwijs, eene ambachtschool, een polytechnisch genootschap met eene goede bibliotheek, vele instellingen van liefdadigheid, eene menigte fabrieken, een aanzienlijken handel en 14000 inwoners. (1881). Men vindt er eene uitmuntende haven en een druk stoombootverkeer. Niet ver vandaar bevindt zich de Navy Bay tusschen 2 van vestingwerken voorziene landtongen. Die baai is de voornaamste oorlogshaven der Briten aan het Ontariomeer; zij is voorzien van tuighuizen en scheepstimmerwerven, waar groote oorlogschepen op stapel worden gezet.

Kingston, de belangrijkste haven- en koopstad van het Britsche eiland Jamaïca in West-Indië. Zij ligt aan de Baai van Port Royal op de zuidkust, 3 geogr. mijl ten oosten van de hoofdstad Santiago de la Vega (Spanishtown) en is sedert 1845 door een spoorweg met deze verbonden. Zij is regelmatig en sierlijk aangelegd tegen de helling van een berg, en de rechte, breede straten zijn voorzien van bogengangen, die den wandelaar tegen den zonnegloed beveiligen. Men vindt er groote magazijnen, met allerlei voortbrengselen van landbouw en nijverheid gevuld, fraaie gebouwen, vele kerken en kapellen, talrijke instellingen van onderwijs en liefdadigheid, een schouwburg enz., benevens 38500 inwoners, (1881), van welke velen een aanzienlijken

rijkdom bezitten. De handel bloeit er ongemeen; tot de uitvoerartikelen behooren er vooral koffie, suiker, rum, gember, piment en kostbare houtsoorten. De haven heeft ruimte voor 1 000 schepen, maar is niet volkomen veilig voor orkanen; zij wordt door 2 forten en onderscheidene batterijen beschermd, is door groote pakhuizen omgeven en grenst in het zuiden aan de smalle landtong Palisadoes, op wier uiteinde Port-Royal zich verheft, waar de oorlogschepen voor anker liggen. Kingston werd in 1693 gesticht, nadat Port-Royal door eene aardbeving was verwoest, maar ontving eerst in 1802 stedelijke rechten. Gedurig worden er de Europeesche bewoners en bezoekers geteisterd door de gele koorts. In den omtrek ziet men er vele plantages en prachtige buitenverblijven; aan de westzijde is de grond er laag en moerassig, doch aan den oostkant verheft zich de Long-Mountain.

Kingston of *Kingstown*, de hoofdstad van het Britsche eiland St. Vincent in de groep der Caraïbische Eilanden. Zij ligt op de zuid-westkust, telt 7 000 inwoners, heeft eene goede reede en is de zetel van een gouverneur. Zij werd den 20sten Augustus 1825 zeer geteisterd door eene aardbeving, — vroeger, 30 April 1812, door eene uitbarsting van den Souffrière, den krater van het eiland, en gedurig door vreeselijke orkanen.

Kingston is eindelijk de naam van onderscheidene plaatsen in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. De belangrijkste van deze ligt in het graafschap Ulster in den Staat New York, aan de Esopuscreek en op den westelijken oever van de Hudson, 19$^1/_2$ geogr. mijl ten noorden van de stad New York bij den aanvang van het Delaware-Hudsonkanaal, en is door eene brug met het spoorwegstation Rhinebeck verbonden. Men heeft er 18 kerken en kapellen, onderscheidene scholen, veel handel, onderscheidene fabrieken, eene drukke riviervaart en 18 000 inwoners (1880).

Kingston (Elizabeth Chudleigh, hertogin van), eene Engelsche vrouw, die door hare merkwaardige lotgevallen en door haar karakter veler aandacht tot zich trok, werd geboren in 1720, verloor reeds vroeg haren vader, kolonel bij het Britsche leger, en werd door hare levenslustige, maar onbemiddelde moeder op jeugdigen leeftijd in de groote wereld voorgesteld. Door tusschenkomst van den Graaf *van Bath* zag zij zich in 1743 geplaatst als staatdame bij de Prinses *van Wales*, in welke betrekking zij door hare schoonheid en haar levendigen geest door velen gehuldigd werd. Zij schonk de voorkeur aan den jongen Hertog *van Hamilton* en beloofde met hem te zullen huwen, zoodra hij van eene reis naar het vasteland was teruggekeerd. Doch kapitein *Hervey*, later Graaf *van Bristol*, onderschepte brieven van den Hertog en wist haar te overtuigen van diens trouweloosheid, waarna hij haar bewoog, op den 4den Augustus 1744 met hem een geheim huwelijk aan te gaan. *Elizabeth* werd echter reeds den volgenden dag zóo afkeerig van *Hervey*, dat zij zich aanstonds van hem verwijderde. Om voorts aan den drang van den inmiddels teruggekeerden *Hamilton*, van hare moeder en van hare overige aanbidders te ontsnappen, volbracht zij eene reis naar het vasteland. Te Berlijn trok zij door hare geestigheid de aandacht van *Frederik II* en ook aan het Hof te Dresden maakte zij grooten opgang. Hoe meer zij na hare terugkomst te Londen het voorwerp werd der algemeene belangstelling, des te drukkender werd voor haar de gesloten huwelijksband. Daarom begaf zij zich naar den geestelijke te Lainston en rukte achter zijn rug uit het kerkelijk register het blad, waarop hare echtverbintenis vermeld stond. Toen zij echter vernam, dat haar gemaal, die door erfenis rijk was geworden, aan eene doodelijke ziekte leed, bewoog zij den geestelijke niet zonder moeite om dat bewijsstuk weder op de voormalige plaats vast te hechten. Intusschen behield de Graaf *van Bristol* het leven, en hare teleurstelling was te grooter, omdat de rijke Hertog *van Kingston* haar zijne hand wilde schenken. Na langdurige aarzeling bewilligde echter de Graaf in eene echtscheiding, die wel is waar door de kerkelijke rechtbank, maar niet in volkomen wettigen vorm uitgesproken werd. Met verlof van den Aartsbisschop van Canterbury trouwde nu *Elizabeth* in 1769 met den Hertog *van Kingston*; doch ook dit huwelijk was ongelukkig. De ongedurigheid en genotzucht der ijdele vrouw brachten den zwakken en zachtmoedigen man op den oever des doods. Hij overleed in 1773, nadat hij zijn aanzienlijk vermogen vermaakt had aan zijne gemalin. *Elizabeth* vierde nu den teugel aan hare hartstochten; zij wierp zich in een maalstroom van verstrooiingen en gaf door hare verkwisting en door haar buitensporig gedrag zooveel ergernis, dat zij naar Italië moest reizen, waar zij de tijding ontving, dat de bloedverwanten van den Hertog *van Kingston*, om zich van de nalatenschap van dezen meester te maken, bij het Hof der Pairs eene beschuldiging van bigamie (dubbel-huwelijk) tegen haar hadden ingeleverd. Toen *Elizabeth* in April 1776 te Londen kwam, was het procès reeds begonnen en het publiek door vlugschriften en tooneelvoorstellingen tegen haar in het harnas gejaagd. Zij verscheen voor de rechtbank, omstuwd door hare huisgenooten en door 6 advocaten, terwijl eene ontzettende volksmenigte, en onder deze de aanzienlijksten en zelfs leden der Koninklijke familie, het geding bijwoonde. Wél maakte zij door hare edele houding een hoogst gunstigen indruk, maar werd toch schuldig verklaard. Volgens een voorrecht, aan het pairschap verbonden, bleef zij verschoond van een brandmerk op de rechterhand. Daar de rechtbank haar geenszins vervallen had verklaard van hare erfenis, poogden hare vijanden haar wegens verkwisting onder curateele te brengen. *Elizabeth* echter nam als Gravin *van Bristol* de wijk naar Frankrijk, spoedde zich vervolgens naar Italië en vertrok vandaar met een op haar last gebouwd vaartuig naar Rusland, waar zij door de Keizerin met de meeste voorkomendheid bejegend werd. Hare terugreis door Polen was een triomftocht. Zij kocht vervolgens het kasteel St. Assise bij Fontainebleau en leefde met vorstelijken luister. Zij overleed er na eene kortstondige ziekte den 28sten Augustus 1788. Haar testament, hetwelk alweder getuigenis gaf van haar zonderling karakter, werd ten gunste der *Kingston's* onwettig verklaard.

Kingstown, eene zeestad in het Iersche graafschap Dublin, aan het zuidoostelijk uiteinde der Baai van Dublin en 9½ Ned. mijl ten zuidoosten van deze stad, waarmede zij door een spoorweg verbonden is, telt ruim 18500 inwoners (1881). Men heeft er onderscheidene fraaie gebouwen en zij is tevens eene druk bezochte badplaats.

Kinkel (Johann Gottfried), een Duitsch dichter en kunstkenner, tevens vermaard door zijne deelneming aan de volksbeweging van 1848, werd geboren den 11den Augustus 1815 te Obercassel, studeerde te Bonn en te Berlijn in de godgeleerdheid, beoefende met ijver de dichtkunst en keerde in 1835 naar Bonn terug, waar hij het volgende jaar zich vestigde als privaatdocent. Weldra echter kreeg zijne neiging tot de kunst de overhand, zoodat hij eene reis deed naar Italië en geruimen tijd te Rome vertoefde. In 1838 hervatte hij zijne voorlezingen te Bonn en trok eene menigte hoorders. Dergelijken bijval vond hij ook als kanselredenaar te Keulen, waar hij de betrekking van hulpprediker bekleedde. Na zijn huwelijk in 1841 liet hij echter de godgeleerdheid varen en bepaalde zich uitsluitend bij de moderne kunstgeschiedenis. Dientengevolge deed hij in 1843 een tocht naar België, voegde zich in 1845 bij de philosophische faculteit en hield in den winter van dat jaar voorlezingen over kunstgeschiedenis en over dramatische poëzij en letterkunde. In dien tijd schreef hij: „Die Ahr, Landschaft, Geschichte und Volksleben (1846)" en „Geschichte der bildenden Künste bei den christlichen Völkern (dl 1, 1845)". Reeds vroeger had hij zijne „Gedichte (1843; 7de druk 1872)" in het licht gegeven, waaronder zich het verhalend gedicht: „Otto der Schütz" bevond, dat later afzonderlijk werd gedrukt en in 1880 eene 54ste uitgave beleefde. Het behandelt eene sage uit den riddertijd en bevat fraaie figuren en keurige tafereelen. In het algemeen onderscheiden zich de gedichten van *Kinkel* door bevalligheid en gevoel. Ook zijn gedicht: „Der Grobschmied von Antwerpen (1872)" beleefde in 1880 eene derde uitgave. In 1846 werd hij buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis der kunst, beschaving en letterkunde te Bonn en ontving in den zomer van dat jaar eene benoeming te Berlijn, die echter ingetrokken werd. De gebeurtenissen in Maart 1848 vervulden hem met geestdrift, zoodat hij zich aansloot aan de socialisten en in de dagbladen als volksleider in die richting optrad. Reeds den 16den Februari 1849 moest hij te Keulen wegens twee drukpersovertredingen voor de rechtbank verschijnen. Van de éene werd hij vrijgesproken, maar de andere bezorgde hem eene gevangenisstraf van 2 maanden. Eenige dagen te voren had Bonn hem tot afgevaardigde naar de Pruisische Tweede Kamer gekozen. Toen voorts, nadat de Koning van Pruisen de keizerskroon afgewezen had, in sommige steden der Rijnprovincie onlusten ontstonden, nam *Kinkel* deel aan het verzet van den landweer te Elberfeld, vluchtte vervolgens naar de Pfalz en voegde zich hier bij de Badensche opstandelingen. In Juni 1849 door de Pruisische troepen in Baden gevangen genomen, werd hij door de militaire rechtbank te Rastadt tot levenslange vestingstraf veroordeeld, doch op last des Konings in eene gewone gevangenis opgesloten. Men bracht hem in het tuchthuis te Naugardt en riep hem vanhier in April 1850 wegens bestorming van het tuighuis te Siegburg nogmaals voor de assises te Keulen, maar hij werd er na eene schitterende verdediging, door hem zelven uitgesproken, onschuldig verklaard. Sedert dien tijd onderging hij te Spandau eene gestrenge kerkerstraf, totdat het hem in November 1850, geholpen door den student *Karl Schürz*, gelukte aan de gevangenschap te ontkomen en Engeland te bereiken. Aanvankelijk voegde hij er zich bij de overige staatkundige uitgewekenen, maar liet hen weldra varen en begaf zich in het najaar van 1851 naar Amerika, vanwaar hij na verloop van eenigen tijd naar Londen terugkeerde. Hier zag hij zich in 1853 benoemd tot hoogleeraar aan eene damesschool in Bedford-Square, alsmede tot onderwijzer aan eenige andere inrichtingen en stichtte in 1857 het Duitsche tijdschrift: „Hermann". Voorts hield hij met goed gevolg te Londen en in andere groote steden voorlezingen over Duitsche letterkunde en kunst. In April 1866 ontving hij een beroep als hoogleeraar naar de polytechnische school te Zürich, begaf zich derwaarts en overleed er den 14den November 1882. Van zijne geschriften vermelden wij nog het treurspel: „Nimrod (1857)". — Ook schreef hij: „Die altchristliche Kunst (1854)", — „Die Brüsseler Rathhausbilder des Rogier van der Weyden (1867)", — „Mozaïk zur Kunstgeschichte (1876)", — „Die Ueberlieferung der Paraphrase des Evangeliums Johannis von Nonnos (1870)", — „Polens Auferstehung, die stärke Deutschlands (1868)", — „Die christliche Unterthanen der Turkei in Bosniën und der Herzogewina (1876)", — en „Gegen die Todesstrafe und das Attentat sie in der Schweiz wieder einzuführen (1879)". Zijne echtgenoot *Johanna Mockel*, geboren te Bonn den 8sten Juli 1807, onderscheidde zich door hare gaven voor de muziek. Reeds in 1823 huwde zij met den boek- en kunsthandelaar *Mathieux* te Keulen, doch scheidde van hem in 1840 en trad in 1843 op nieuw in den echt met *Kinkel*, dien zij in 1851 naar Londen volgde. Hier overleed zij den 17den November 1858 ten gevolge van een val uit het raam. Behalve verhalen, welke tegelijk met die van haren echtgenoot in het licht verschenen, schreef zij: „Acht Briefe über Klavierunterricht (1852)", — en uit hare nagelaten papieren werd de roman: „Hans Ibeles in Londen (1860, 2 dln)" openbaar gemaakt.

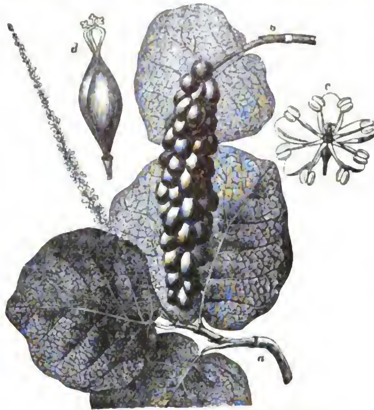
Kinker (Johannes), een uitstekend Nederlandsch dichter en wijsgeer, geboren den 1sten Januari 1764 op Meilust onder Nieuwer-Amstel, bezocht het gymnasium te Weesp, werd er in 1781 tot de académische lessen bevorderd, studeerde en promoveerde te Utrecht in de rechten en vestigde zich in 1788 als advocaat te 's Gravenhage. Hier woonde hij tot in 1793, vertrok toen naar Amsterdam en hield zich, hoewel hij nu en dan als pleitbezorger optrad, hoofdzakelijk bezig met het schrijven van gedichten en wijsgeerige verhandelingen. In 1814 zag hij zich benoemd tot hoogleeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde te Luik, en schoon hij er met tegenzin werd ontvangen,

wist hij er zich vele vrienden te maken, vooral onder de studenten. Na den Belgischen opstand van 1830 keerde hij terug naar Amsterdam, waar hij zijne overige levensjaren ambteloos doorbracht en den 16den September 1845 overleed. Hij was een geniaal geleerde, met buitengewone talenten bedeeld, tevens een ijverig vriend van zijn Vaderland en een edel en welwillend staatsburger. Als wijsgeer, taal- en letterkundige, als beoefenaar der dicht- en toonkunst verwierf hij onvergankelijken roem. In al zijne geschriften geeft hij getuigenis van zijne grondige kennis, van zijne onvermoeide nasporingen, van zijn scherpzinnig oordeel, van zijne oprechte waarheidsliefde, terwijl zijne tijdgenooten en vrienden hoogen lof toekennen aan zijn geestigen omgang en zijne zeldzame dienstvaardigheid. Van zijne geschriften vermelden wij: „Académiezangen (1781)", — „De eigenbaat, parodie (1785)", — „Mijne minderjarige zangster (1785)", — „Janus (1787, 35 No's)", — „Orosman de Kleine of de dood van Zaïre, moorddadig treurspel (1787)", — „Post van den Helicon (1788)", — „Het eeuwfeest bij den aanvang der Negentiende Eeuw, zinnebeeldige voorstelling (1801)", — „De menschheid in het Lazarushuis enz. (1801)", — „Essai d'une exposition succincte de la critique de la raison pure etc. (1801)", — „Tafereel der jongste lotgevallen van Europa (1802)", — „De Schepping, geestelijk muziekstuk van J. Haydn (1803)", — „Almanzor en Zehra, treurspel (1804)", — „De Tempelheeren, treurspel (1805)", — „De vereeniging van het verhevene met het schoone, zinnebeeldige voorstelling, ter feestviering van de 25ste verjaring van J. C. Wattier als tooneelkunstenaresse aan den Amsterdamschen schouwburg (1805)", — „Edipus te Kolonne, zangspel (1807)", — „Celia, treurspel (1792)", — „Gabrielle van Fayel, parodie (1798)", — „Ericia, parodie (1799)", — „Treurzang bij het vieren der nagedachtenis van Washington in de maatschappij „Felix Meritis" (1800)", — „Eerstelingen (1789)", — „De Rots, episodisch drama (1719)", — „De Maagd van Orléans, treurspel naar Schiller (1807)", — „Maria Stuart, treurspel naar Schiller (1807)", — „Brieven van Sophie aan mr. R. Feith (1807)", — „Proeve eener Hollandsche prosodia, toegepast op het metrum der Ouden (1810)", — „De nagedachtenis van Joseph Haydn (1810)", — „De Herkauwer (1815—1817, 3 dln)", — „Inleiding eener wijsgeerige algemeene theorie der talen (1817)", — „Gedichten (1819—1821, 3 dln)", — „Over de hoorbare voordracht van den redenaar (1820)", — „Brieven over het natuurrecht aan P. van Hemert enz. (1823)", — „Over het schoone (1826)", — „Beoordeeling van mr. Willem Bilderdijk's Nederlandsche Spraakleer (1829)", — „De heldendood van J. C. J. van Speyk (1831)", — „Helmina en Eliza (1832)", — „Oud-Nederland in Oogstmaand (1831)", — „Proeve van eene beantwoording van de vraag: Wat nut kan de empirische algemeene taalkennis aan de hoogere wijsbegeerte toebrengen (1833)", — en „Le dualisme de la raison humaine ou le criticisme d'Em. Kant amélioré sous le rapport de la raison pure et rendu complet sous celui de la raison pratique (1850, 2 dln)", benevens een aantal opstellen in tijdschriften. Hij was lid van vele binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen, bekleedde nog op 80-jarigen leeftijd het voorzitterschap bij de Derde Klasse van het Koninklijk Nederlandsche Instituut en ontving van Koning *Willem I* de ridderorde van den Nederlandschen Leeuw.

Kinkhoest (tussis quinta) of *slijmhoest* is een eigenaardige hoest, die zich met buien openbaart, — veelal bij kinderen, en meer nog bij meisjes dan bij jongens. Hij ontstaat niet door het vatten van koude en de kinderen van rijken staan er evenzeer aan bloot als die der behoeftigen. Terwijl hij in de keerkringslanden niet waargenomen wordt, komt hij in midden-Europa veelal epidemisch voor. Hij heeft 3 tijdperken. Gewoonlijk ontstaat hij gedurende een toestand van volkomene gezondheid of ook als voortzetting van eene koortsachtige uitslagziekte, — en wèl in de gedaante van een verkoudheidshoest, waarbij het kind lusteloos wordt en een opgezet gelaat en roode oogen heeft. Die hoest wordt allengs stootend en droog en vertoont zich bij tusschenpoozen. Dit tijdperk duurt 8 tot 20 dagen. Daarna word de hoest krampachtig, terwijl het kind hem voelt opkomen door kitteling in de keel en spanning op de borst. De ademhaling wordt ongeregeld en de lijder doet vruchtelooze pogingen om den aanval af te weren. Dan ontstaan kort op elkander volgende stooten van drogen, afgebroken, ademhaling belettenden hoest, waarbij de patiënt schier met verstikking wordt bedreigd, zooals blijkt uit het paars gelaat en de uitpuilende oogen. De ledematen zijn daarbij krampachtig gebogen en de handen klemmen zich onwillekeurig aan éen of ander voorwerp vast, terwijl alle ademhalingskrachten worden ingespannen om lucht in de longen te doen dringen. Daarop volgen enkele benauwde inademingen, en eindelijk die inademingen, waarbij de lucht wegens krampachtige samensnoering van het strottenhoofd een eigenaardig gekraai veroorzaakt. Nieuwe hoestbuien doen voorts kleverig, taai slijm uitwerpen, 't geen wel eens met braking gepaard gaat. De opstijging van bloed is daarbij zoo sterk, dat neus-, longen- en maagbloedingen tot de niet ongewone verschijnselen behooren en er zelfs bloeduitspattingen ontstaan aan de onderste oogleden of in het wit der oogen. Tevens is de huid bleek, tanig en met koud zweet bedekt, de pols klein en de krampachtige toestand der ademhalingswerktuigen van zoodanigen aard, dat ook andere lichaamsdeelen daardoor worden aangedaan. Zulk een aanval duurt 2 tot 5 minuten en komt na verloop van éen of twee uur terug, — dikwijls ook door gemoedsaandoeningen te voorschijn geroepen. Dit tijdperk duurt gewoonlijk 3 weken, maar kan ook maanden aanhouden. Daarna worden de aanvallen zeldzamer, de krampachtige verschijnselen minder hevig en het slijm ontvangt eene gele of groenachtige kleur. Dit laatste tijdperk duurt doorgaans slechts 8 tot 10 dagen. De neiging tot krampachtig hoesten blijft echter wel eens een half jaar of een jaar daarna bestaan. De kinkhoest zelf is niet gevaarlijk, maar kan aanleiding geven tot hersen- en longontsteking. In den regel lijdt men slechts eenmaal aan kinkhoest.

De geneeskundige vermag weinig tegen kinkhoest. In het tweede tijdperk worden met verschillend gevolg verdoovende middelen toegediend. Men geve den lijder vooral goed en gemakkelijk verteerbaar voedsel en houde hem niet te warm. De opene lucht bekomt hem doorgaans beter dan eene verwarmde kamer of een broeiend bed.

Kin-Kiang, eene Chineesche handelshaven in de provincie Kiangsi, op den rechter oever van de Jan-tse-kiang en niet ver van het Pojangmeer, behoort sedert 1861 tot de havens, die voor het verkeer van vreemdelingen zijn opengesteld. Intusschen is de plaats voor den Europeeschen handel nog altijd van geringe beteekenis, omdat er geene tusschenstations bestaan op den langen waterweg vandaar naar Shangai. Voorts zou eene geregelde stoombootvaart op het Pojangmeer de bedrijvigheid ongemeen bevorderen. De hoofdartikelen van uitvoer zijn er thee en porselein. Met het vervaardigen van dit laatste houden in de provincie Kiangsi zich 150000 werklieden bezig.

De Amerikaansche kino (*Kino americanum*).

De Australische kino (*Kino australe*).

Kino De kinogom verkrijgt men van verschillende planten. Van deze zullen wij de voornaamste vermelden.

De *Kino occidentale* (americanum) of *Extractum ratanhae falsum* komt van *Coccoloba uvifera L.* Het geslacht *Coccoloba Jacq.* behoort tot de familie der *Polygoneeën* en omvat boomen of heesters met groote bladeren en trosvormig vereenigde bloemen. Zij groeien in de keerkringslanden van Amerika. Het bloemdek is gekleurd en 5-deelig, — er zijn 8 meeldraden en 3 korte stijlen en de vrucht gelijkt op eene steenvrucht. *C. uvifera L.* is een boom, die 10 Ned., el hoog wordt. Zijn stam is bij herhaling gekromd en de kruin sterk vertakt. Het hout is rood en de bast grijs. De bladeren zijn lederachtig, rond, hartvormig, glanzig en roodnervig, de bloemen in lange trossen geplaatst. Wij geven hierbij de afbeelding van een bloeienden tak (*a*) en van een tak met vruchten (*b*), beide op $^1/_4$de der natuurlijke grootte, — *c* is eene bloem op 4-voudige grootte en *d* een jong vruchtbeginsel op 5-voudige grootte.

De *Kino Novae Hollandiae* (australe) komt van het sap van *Eucalyptus resinifera*. Het geslacht *Eucalyptus l'Hér.* behoort tot de familie der *Myrtaceën* en heeft eene zonderlinge gedaante. De kelk is kegelvormig en de bloembladen ontbreken. De talrijke meeldraden zijn vrij en de 4-hokkige doosvrucht springt van boven open. De Eucalypten behooren tot de hoogste boomen van Australië en leveren uitmuntend timmerhout. De lederachtige, zeegroene, onaangenaam-riekende bladeren zijn spiraalsgewijs geplaatst. *Eucalyptus resinifera* is een hooge boom met een bruinen bast, hangende takken, lancetvormige, toegespitste bladeren

en rijke bloemschermen, wier stelen 3-maal de lengte der bladstelen hebben. Men vindt hem in Australië zeer verspreid en hij levert de Australische kinogom in groote hoeveelheid. Hierbij geven wij in *a* de afbeelding van een bloemtak op $^1/_3$ de der natuurlijke grootte; in *b* die van het mutsje van den bloemknop, in *c* die van de vrucht en in *d* die van de doorsnede der vrucht — alles in natuurlijke grootte

De *Kino orientale* (asiaticum) komt van *Butea frondosa Roxb.*, een dikstammigen boom uit Oost-Indië, welke 8 Ned. el hoog wordt en tot de familie der *Vlinderbloemigen* (Papilionaceae) behoort. De bast bevat een rood sap. De bladeren zijn 3-talig gevind, de blaadjes rood, lederachtig, van boven glanzig-groen en van onderen groen, terwijl de groote, in trossen geplaatste bloemen zich onderscheiden door eene scharlakenroode bloemkroon. Gemeid rood sap levert de kinogom, maar deze bestaat hoofdzakelijk uit slijm.

Eindelijk komt de *Kino verum* (gambiense of africanum) van het sap uit den bast van *Drepanocarpus senegalensis*, behoorende tot de familie der *Papilionaceën*, een boom met stijve takken en vierjukkige, oneven gevinde bladeren met gaafrandige, eivormige blaadjes en kleine, gele bloemen.

De kinogom vormt hoekige, onregelmatige, zwarte of donkerbruine stukken met eene splinterige breuk en doorschijnende, rood gekleurde kanten. Zij heeft een samentrekkenden smaak en kleurt het speeksel rood. Haar hoofdbestanddeel is kinolooizuur en zij wordt in de geneeskunde als samentrekkend middel gebruikt.

Kinross, een graafschap in Schotland, na Clackmannan het kleinste des Koningrijks, is omgeven door Fife en Perth, beslaat eene oppervlakte van $3^2/_3$ □ geogr. mijl en bevat in het zuidoostelijk gedeelte het fraaie Loch-Leven (Levenmeer), hetwelk nagenoeg alle wateren van het graafschap opneemt en door de Leven met de Forthbaai verbonden is. Nabij het Meer liggen vruchtbare gronden, terwijl de hoogere streken met heide en mos begroeid zijn. Men verbouwt er graan — vooral haver —, aardappelen en vlas. Ook houdt men er runderen, schapen en zwijnen, terwijl men er kalk- en zandsteengroeven vindt en linnen en katoenen stoffen vervaardigt. Het graafschap behoorde voorheen tot het oostelijk gelegen Fife, is daarvan in 1826 gescheiden en telt ongeveer 7 000 inwoners. De evenzoo genoemde *hoofdstad*, aan den weg van Edinburgh naar Perth en aan den spoorweg gelegen, bezit bijna 2000 zielen. Er zijn onderscheidene fabrieken, maar vooral is hare ligging nabij bovengenoemd Meer hoogst bevallig, terwijl men op Kinross-Castle, de villa der familie *Bruce*, er zich op eene landtong verheffend, een heerlijk uitzicht geniet. Op één van de 4 eilanden van het Meer liggen de bouwvallen van het overoude kasteel Loch-Leven, waar *Maria Stuart* in 1568 bijna een jaar gevangen werd gehouden, totdat de list harer aanhangers haar bevrijdde. Op een ander eiland vindt men de ruïnen van een klooster, en dicht bij den weg naar Stirling liggen de beroemde watervallen van Cauldron.

Kinsbergen (Jan Hendrik van), een verdienstelijk Nederlandsch admiraal, geboren te Doesborgh den 1sten Mei 1735, werd door zijn vader, bevelhebber van een vendel voetknechten, reeds op negenjarigen leeftijd in de rol dier bende ingeschreven, zoodat hij van 1744 tot 1747 deel nam aan den strijd tegen de Franschen. Na den Vrede van Aken (1748) genoot hij te Elburg eenig onderwijs, en daar hij grooten lust gevoelde om ter zee te varen, ontving hij vervolgens te Groningen onderricht in de talen, de wiskunde en de stuurmanskunst, waarna hij in 1750, op aanbeveling van *Burmania*, als adelborst op een oorlogschip geplaatst werd. Hij doorliep met spoed de lagere rangen, was in 1762 kommandeur en had juist vergunning ontvangen om zich naar Oost-Indië te begeven, toen hij in 1770, op aanzoek van *Catharina II*, overging in Russischen dienst. Den 29sten September 1771 werd hij er benoemd tot kapitein-luitenant en 3 dagen later tot kapitein-ter-zee tweede klasse. Hij bekleedde voorts verschillende betrekkingen en gaf blijken van moed en beleid in den oorlog tegen Turkije, — vooral in den zeeslag van 2 September 1773 in de Zwarte Zee; toen streed hij met 5 schepen van 40 stukken tegen 13 tweedeksschepen, boorde het admiraalschip in den grond en behaalde eene volkomene overwinning, zoodat hij den eernaam verwierf van „Held der Zwarte Zee". Dit werd later door *Alexander* zoozeer op prijs gesteld, dat hij hem versierde met het grootkruis van de Russische orden St. Andries, Alexander Newsky en St. Anna.

In dien slag bediende *van Kinsbergen* zich van de manoeuvres, die hij in zijne „Grondbeginselen der zeetactiek" beschreven heeft, en bracht toen ook met goed gevolg de door hem uitgedachte beweegbare seinen in werking. Daar intusschen zijne verdiensten niet naar eisch met bevordering werden beloond, vroeg en verkreeg hij in 1775 een eervol ontslag, werd door *Catharina II* en Grootvorst *Paul*, voorts ook door *Frederik II* te Berlijn met onderscheiding bejegend en keerde in het Vaderland terug. Weldra ontving hij den last om met den Keizer van Marocco vrede te sluiten en bewees zoowel bij deze gelegenheid als later uitstekende diensten, — vooral ook in den zeeslag bij Doggersbank, (5 Augustus 1781), waar *Zoutman* de eer der Nederlandsche vlag tegenover de Engelsche overmacht roemrijk handhaafde. *Van Kinsbergen*, toen reeds schout-bij-nacht, voerde het bevel op den „Admiraal-Generaal", een linieschip van 74 stukken, en hij ontving tot loon voor zijne dapperheid een gouden eerepenning en de benoeming tot adjudant-generaal van den Prins *van Oranje*. Het toezicht op de kusten en stranden van Holland werd hem nu opgedragen, en hij deed niet alleen eene haven maken aan het Nieuwe Diep, maar stichtte ook een korps mariniers en een korps zee-artilleristen, van welke laatsten hij in 1782 majoor werd. Daarenboven redde hij op een kruistocht door zijn beleid het schip „Admiraal-Generaal" bij het woeden van een hevigen storm.

Hoewel hij met ijver zijn plicht vervulde, stond hij ten doel aan de lagen van den nijd,

en toen bij den inval der Pruisen zijne woning te Amsterdam op last van het defensiewezen doorzocht werd, vroeg hij onbepaald verlof en begaf zich naar Weenen, waar *Joseph II* zijne verdiensten huldigde. Hier ontving hij zoowel van de Keizerin van Rusland als van den Koning van Denemarken schitterende aanbiedingen, doch hij wees ze van de hand en zag zich in 1789 benoemd tot buitengewoon vice-admiraal. In die betrekking voerde hij in 1790 het bevel over eene vloot van 12 oorlogschepen, bestemd tot hulpeskader bij de Engelsche vloot, indien een oorlog tegen Spanje mocht uitbreken.

Weldra verklaarde de Fransche Republiek den oorlog aan Nederland, en *van Kinsbergen*, tot opperbevelhebber der zeemacht benoemd, bracht binnen korten tijd de waterverdediging in zoo goeden staat, dat *Dumouriez* afzag van zijn plan om op het eiland van Dordrecht te landen. Toen echter de Prins *van Oranje* naar Engeland vertrok, verzocht *van Kinsbergen* zijn ontslag; doch den 14den Februari 1795 werd hij op last der provisioneele representanten van Holland in zijne woning te Amsterdam gevat en in de gevangenis geworpen. Weldra bevond hij zich op vrije voeten, daar men geene gegronde beschuldiging tegen hem kon inbrengen, maar de geheele marine van den Staat werd ontbonden en dus ook hij van zijne krijgsbediening ontzet.

Van Kinsbergen bleef aanvankelijk in het Vaderland, doch aanvaardde vervolgens de betrekking van vice-admiraal in dienst van den Koning van Denemarken. Hij bekleedde die tot in 1806 en vestigde zich toen te Elburg, waar hij zijne vroegere pogingen, om er eene kadettenschool voor zee-officieren op te richten, aanvankelijk met een gewenschten uitslag zag bekroond. Na de troonbeklimming van *Lodewijk Napoleon* op den 27sten Juli 1806 werd hij in de volgende maand door dezen Vorst tot staatsraad en kamerheer-honorair benoemd, — voorts tot ridder, daarna tot grootkruis der Unie, in 1808 tot buitengewoon maarschalk der Hollandsche zeemacht en eindelijk tot Graaf *van Doggersbank*. Ook *Napoleon* stelde zijne bekwaamheden op prijs, benoemde hem tot Graaf van het Keizerrijk, in 1811 tot senator en het volgende jaar tot grootkruis van de orde der Réunie. Niettemin werkte *van Kinsbergen* ijverig mede tot de verbrijzeling van het Fransche juk, en *Willem I* overlaadde hem met eerbewijzen. Hij werd in 1814 opgeroepen om mede zijne stem uit te brengen over de ontworpen staatsregeling, ontving het grootkruis der Militaire Willemsorde en zag zich in 1816 in den Nederlandschen adelstand opgenomen met het praedicaat van jonkheer. De laatste jaren van zijn leven bracht hij door op zijn buitenverblijf „Welgelegen" bij Apeldoorn, bevorderde door zijn aanzienlijk vermogen de zegenrijke werking van onderscheidene nuttige instellingen, was lid van binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen en overleed den 22sten Mei 1819. Zijn stoffelijk overschot werd in de Hervormde Kerk te Apeldoorn bijgezet, alwaar vervolgens een marmeren gedenkteeken, gelijk ook een in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, beide door *Gabriël* vervaardigd, te zijner eer verrees. Zijne levensgeschiedenis werd vervolgens te boek gesteld door zijn vriend *Maurits Cornelis van Hall* en uitgegeven in 1851. *Van Kinsbergen* schreef: „Orders en korte instructiën voor den krijgsdienst ter zee (1751)", — „De algemeene scheepsdienst, zoowel op een fregat als op een schip van linie (1781)", — „Zeemans Handboek (1782; 3de druk, 1809)", — „Grondbeginselen van de zeetactiek (1784; 2de druk, 1797)", — „Exercitie met het geschut op het onder- en bovendek, alsmede met het handgeweer (1781)", — „Consideratiën van importantie enz. (1782)", — „Zeemansdroomen over de noodzakelijkheid van een vast korps matrozen in dienst te houden (1782)", — „Vervolg op de grondbeginselen der zeetactiek (1791)", — „De beschrijving van den Archipel tot nut van den krijgsman enz. (1794)", — „De praktikale scheepsartillerie (1797)", — „Het grootste generale dag- en nacht-seinboek (1797 en later)", — en „Inleiding voor den oorlog ter zee (2de druk, 1798)". Ook zijn wij aan een prijskamp, op verzoek van *van Kinsbergen* door de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen uitgeschreven, de beide volksliederen: „Wien Neêrlandsch bloed (van *Tollens*)" en „Wij leven vrij (van *Brandt van Cabauw*)", beide met muziek van *Wilms*, verschuldigd.

Kinschot is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht. Als stamvader vermeldt men *Hendrik*, heer van Breda, Schoten, Bergen-op-Zoom enz., die in 1098 leefde. Zijn nazaat, *Jan van Schoten*, werd (omstreeks 1251) *'t Kint van Schoten* genaamd, waarvan de naam *Kinschot* afkomstig is. Van de leden noemen wij:

Ambrosius van Kinschot, ridder, die van 1550 tot 1563 de belangrijke betrekking bekleedde van schatmeester van *Maria*, koningin van Hongarije en gouvernante der Nederlanden.

Hendrik van Kinschot, een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 31sten October 1541, studeerde te Leuven en te Parijs in de rechtsgeleerdheid en was gedurende 40 jaren met roem als pleitbezorger te Brussel werkzaam, terwijl hij zich tevens met de vorming van jeugdige rechtsgeleerden bezig hield en herhaaldelijk voor de betrekking van raadsheer bedankte. Hij schreef: „Responsa sive consilia juris etc.", uitgegeven door *Valerius Andreas* in 1633, en overleed in September 1608.

François van Kinschot, een zoon van den voorgaande. Hij was ridder en heer van Rivere, Wikette enz en werd geboren te Brussel den 1sten Mei 1579 of 1580. Na het voleindigen zijner rechtsgeleerde studiën werd hij raadsheer in den Koninklijken Raad, griffier van de domeinen en financiën des Konings, in 1649 kanselier en zegelbewaarder van Brabant en overleed den 3den Mei 1654, nadat hij 's jaars te voren eene vermeerderde uitgave van 't werk zijns vaders bezorgd had.

Caspar van Kinschot, een zoon van *Zeger van Kinschot*. Hij werd geboren den 15den October 1552, studeerde in Duitschland in de rechtsgeleerdheid, keerde bij de komst van *Alva* terug, werd raadsheer in het Hof van Brabant en thesaurier-generaal van Prins *Maurits* en overleed in 1620.

Nicolaas van Kinschot, een zoon van den voorgaande en geboren te Delft den 29sten Maart 1584. Reeds op 16-jarigen leeftijd hield hij te Leiden eene „Oratio panegyrica qua

generatim fortissimi principis Mauritii etc. laudes, speciatim vero conflictus prope Neoportum pertractatur", welke in 1600 werd uitgegeven en voor wier opdracht hij van de Staten eene medaille ontving. Hij werd de opvolger van *Hugo de Groot* als fiscaal van Holland, onderscheidde zich door zijne gematigdheid, was daarna procureur-generaal en werd in 1638 pensionaris van zijne geboorteplaats. Ook nam hij ter dagvaart bij afwezigheid van *Cats* het ambt van raadpensionaris waar en overleed in October 1660.

Roeland van Kinschot, geboren den 16den November 1621. Hij was lid van den raad en leenhove Brabant, daarna raadsheer in het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland en overleed in 1701.

Casper van Kinschot, een zoon van *Lodewijk van Kinschot* en geboren te 's Gravenhage den 29sten November 1622. Hij legde zich met ijver toe op de fraaie letteren en op de Latijnsche dichtkunde, studeerde te Utrecht en Leiden, volbracht eene reis naar Zwitserland en Frankrijk, woonde in het gevolg van het Nederlandsch gezantschap de vredesonderhandelingen te Münster bij en vestigde zich in 1649 te 's Gravenhage, alwaar hij reeds tegen het einde van dit jaar of in den aanvang van het volgende overleed. Zijne „Poemata in libris IV digesta", in 1785 naar zijn handschrift in het licht gegeven, worden zeer geroemd. Ook schreef hij nog: „Panegyris in laudem celeberrimae Roterodamensium urbis (1638)".

Gerard Rudolf van Kinschot, een zoon van *Gasper van Kinschot*. Hij werd geboren te Delft den 26sten October 1704, was secretaris van zijne geboorteplaats, alsmede baljuw, dijkgraaf en schout van Oudewater en overleed den 7den Mei 1748. Hij leverde eene: „Beschrijving der stad Oudewater (1747)".

Roeland van Kinschot, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Delft den 27sten Juni 1712, trad in krijgsdienst, was reeds in 1742 kolonel, onderscheidde zich in 1747 bij het beleg van Bergen-op-Zoom, werd krijgsgevangen en overleed te Brussel den 10den November van laatstgenoemd jaar.

Gunther Jan van Kinschot, een kleinzoon van den voorgaande. Hij werd geboren omstreeks het jaar 1784, trad in krijgsdienst, werd als majoor in 1831 in een gevecht tegen de Belgen zwaar gewond en gevangen genomen, doch ontving het ridderkruis der Militaire Willemsorde, zag zich vervolgens benoemd tot luitenant-kolonel en militiecommissaris te Groningen en overleed aldaar den 7den Februari 1844.

Kinsky is de naam van een grafelijk geslacht in Bohemen. Zijn merkwaardigste telg is:

Franz Joseph, graaf *von Kinsky*, veldtuigmeester in Oostenrijkschen dienst. Hij werd geboren te Praag den 6den December 1739, studeerde aldaar in de rechten, werd raadsheer in het Hof van Appél in Bohemen en trad vervolgens in krijgsdienst. Hij nam deel aan de veldtochten van den Zevenjarigen Oorlog, werd in 1773 generaal-majoor, zag zich belast met de organisatie der militaire scholen en ontving de benoeming tot directeur van die te Wienerisch-Neustädt, alsmede tot luitenant-veldmaarschalk. In 1788 trok hij als adjudant van Aartshertog *Franz* ten strijde tegen de Turken en in 1793 tegen de Franschen en werd in 1794 tot veldtuigmeester bevorderd. Daarna plaatste hij zich weder aan het hoofd der militaire school en overleed den 5den Juni 1805. Zijne geschriften zijn in 1786—1788 en later in 1806—1825 in 6 deelen in het licht verschenen.

Kintsjinjinga (De), éen der toppen van het Himalayagebergte, in het noordoosten van Nepal gelegen, verheft zich ter hoogte van ongeveer 8500 Ned. el en is na den Mount-Everest de hoogste der bekende bergen onzer Aarde.

Kinzelbach (Gottlob Theodor), een reiziger in de binnenlanden van Afrika en geboren te Stuttgart den 24sten Juni 1822, legde zich toe op de werktuigkunde en kwam in 1854 aan het hoofd van eene nijverheidsonderneming te Constantinopel. Toen deze ontbonden was, reisde hij jaren lang in verschillende deelen van het Turksche Rijk. In 1859 keerde hij naar Duitschland terug, voegde zich bij de expeditie van *Heuglin*, bezocht in 1860—1862 het noorden van Abessinië en vertrok toen met *Munzinger* over Chartoem naar Kordofan, waarbij hij zich bezig hield met plaatsbepalingen, hoogtemetingen en meteorologische waarnemingen. In 1862—1864 legde hij zich te Stuttgart toe op de kennis der Oostersche talen, vestigde zich daarop te Caïro en ondernam in 1866 wederom eene reis naar de Somâlikust, om zich aangaande het lot van den Baron *von der Decken* te vergewissen. Van Zanzibar begaf hij zich in den aanvang van 1867 naar Barawa en Makdisjoe, maar het gelukte hem niet, verder in het binnenland door te dringen, en overleed in het laatst van Januari te Dsjilledi (Somâliland) bij Makdisjoe.

Kinzig is de naam van twee Duitsche rivieren, welke tot het stroomgebied van de Rijn behooren. De éene ontspringt aan de zuidelijke helling van het Kinzgebergte tusschen de Rhön en het Vogelgebergte, loopt langs de steden Steinau, Saalmünster, Wächtersbach, Gelnhausen en Langenselbold en stort bij Hanau zich uit de Main. Zij is 11 geogr. mijl lang en behoort bijna geheel tot de Pruisische provincie Hessen-Nassau. — De andere ontstaat uit onderscheidene beken bij Loszburg in Würtemberg ter hoogte van 706 Ned. el boven de oppervlakte der zee, bereikt na een loop van bijna 2 geogr. mijl de grenzen van Baden en vormt éen der merkwaardigste deelen van het Schwarzwald, waar zij langs de stadjes Schiltach, Wolfach, Hausach, Haszlach, het dorp Bieberach bij de bouwvallen van den burcht Hohengeroldseck en het stadje Gengenbach kronkelt. Bij het bevallig gelegen Offenburg komt zij in de vlakte van de Rijn en zij stort bij Kehl zich uit in deze rivier na een loop van 13 geogr. mijl. — Het Kinzigdal heeft, met zijne zijdalen, een bevallig en welvarend voorkomen en wordt door eene nijvere bevolking bewoond.

Kioeprili of *Koeprili*. Onder dezen naam vermelden wij:

Mehemed Kioeprili, een Turksch grootvizier. Hij werd geboren te Koepri in 1585, klom op tot den rang van opperstalmeester van den grootvizier *Kara Moestapha*, streed met onderscheiding op Cyprus en tegen de Perzen en verkreeg de betrekking van stadhouder van

Damascus, welke hij op eene loffelijke wijze waarnam. Niettemin moest hij haar nederleggen, waarna hij zich in zijne geboorteplaats vestigde, totdat hij als grijsaard van 70 jaren door de moeder van den minderjarigen Sultan *Mohamed IV* tot grootvizier benoemd werd. Nu beteugelde hij de uitspattingen der rechtzinnige dweepers, verwijderde onwaardige ambtenaren en liet de aanleggers van vroegere onlusten ter dood brengen. Zonder eenige verschooning zocht hij het heil van den Staat en het belang van zijn gebieder te bevorderen, ja, men zegt, dat hij gedurende zijn 5-jarig bestuur 30000 personen heeft doen sterven. Zelf scheepte hij zich in om tegen de Venetiaansche zeemacht te strijden, herstelde de krijgstucht, bracht de Janitsaren tot onderwerping, veroverde Tenedos, Lemnos en Yanowa in Perzië, dempte een opstand in Azië en Egypte, versterkte door vestingen de grenzen des Rijks, stichtte nieuwe kasteelen aan de Dardanellen, vergaderde aanzienlijke sommen in de schatkist en overleed te Adrianopel den 31sten October 1661.

Achmed Kioeprili, een zoon van den voorgaande. Hij werd stadhonder te Erzeroem en vervolgens te Damascus, waar hij door zijn uitstekend bestuur de toegenegenheid des volks verwierf. Daarna riep de Sultan hem naar de hoofdstad en benoemde hem tot plaatsvervanger van zijn vader en na den dood van dezen tot grootvizier. Hij was meer ontwikkeld en schranderder dan zijn vader en heeft gedurende 15 jaren met groote wijsheid geregeerd. In de talrijke door hem gevoerde oorlogen werd hij slechts 2-maal overwonnen, terwijl hij na eene hardnekkige belegering zich meester maakte van Candia. Voorts ondersteunde hij dichters, geschiedschrijvers en rechtsgeleerden en stichtte eene openbare boekerij. Hij overleed op eene reis naar het Keizerlijk leger te Adrianopel den 30sten October 1676.

Moestapha Kioeprili, een broeder van den voorgaande. Hij was kaimakan in 1689, toen de omwenteling onder *Mohammed IV* uitbarstte, en hij verhinderde dezen, zijn broeder — later Sultan *Soliman* — te vermoorden. Uit dankbaarheid benoemde deze laatste hem tot grootvizier. Hij bekleedde dat ambt met getrouwheid en omzichtigheid, regelde de geldzaken des Rijks en voerde voorspoedig oorlog in Hongarije. Hij sneuvelde in den slag bij Salankemen tegen de Oostenrijkers onder den Prins *van Baden* op den 19den Augustus 1691.

Amoedsjasade Hoessein Kioeprili, een broederszoon van *Mehemed*. Hij vormde zich onder dezen en zijne zonen tot staatsman, werd stadhonder van Belgrado, onderscheidde zich in den oorlog en zag zich in 1697 onder *Moestapha II* benoemd tot grootvizier. Zijne eerste regeeringsdaad was het sluiten van den Vrede van Carlovicz. In het algemeen volgde hij eene gematigde staatkunde, verminderde den druk der Christenen, zorgde voor godsdienstig onderwijs en voor de beveiliging der grenzen en was een begunstiger van dichters en geleerden. Hij overleed den 22sten September 1702.

Nioehman Kioeprili, een zoon van *Moestapha*. Hij was eerst stadhouder van Negroponte en werd in 1710 door *Achmed III* tot grootvizier benoemd. Daar hij echter oorzaak was van een oorlog tegen Rusland ter gunste van den Koning van Zweden, zond men hem weder als stadhonder naar Negroponte.

Kioesioe of **Simo** is één der voornaamste eilanden van Japan. Het heeft met eenige nabijgelegene kleinere eilanden eene oppervlakte van 688 (volgens anderen van 812) □ geogr. mijl. De hoofdstad is Nagasaki. Zie voorts onder *Japan*.

Kiosk is een Turksch woord, waarmede een afzonderlijk geplaatst, rond of hoekig, op zuilen rustend en overdekt tuinhuis wordt aangeduid, terwijl men dien naam ook wel geeft aan een overdekt en met traliewerk afgesloten balcon, waar men in de schaduw de vrije lucht kan genieten.

Kirchbach (Hugo Ewald von), een Pruisisch generaal, geboren den 23sten Mei 1809 te Neumarkt in Silezië en opgeleid aan de militaire scholen te Keulen en te Berlijn, was in 1826 als vaandrig in dienst en werd in 1845 kapitein. Eenige jaren was hij werkzaam aan eene militaire school, voorts bij het topographisch bureau, alsmede als adjudant en bij den generalen staf. In 1863 werd hij generaal-majoor en in 1866 luitenant-generaal. Hij streed roemrijk tegen de Oostenrijkers in laatstgenoemd jaar en ontving de orde pour le Mérite. In 1870 zag hij zich bevorderd tot generaal der infanterie en opende den oorlog tegen Frankrijk door het gevecht bij Weiszenburg en door de bestorming van Wörth, waar hij gewond werd. Bij Sédan behaalde hij nieuwe lauweren en vóór Parijs en te Versailles was hij belast met de verdediging van het hoofdkwartier des Konings. Na het eindigen van den oorlog ontving hij het IJzeren Kruis en onderscheidene andere orden en keerde naar zijn kommandement in Posen terug.

Kircher (Athanasius), een verdienstelijk Duitsch geleerde, geboren te Geisa in het land van Fulda den 2den Mei 1601, trad in 1618 toe tot de orde der Jezuïeten en werd vervolgens professor te Würzburg. Wegens de onlusten van den Dertigjarigen Oorlog begaf hij zich naar Avignon, en toen hij op het punt stond om naar Duitschland terug te keeren, riep de Paus hem naar Rome om aan het Collegium Romanum onderwijs te geven in de wiskunde. Later werd hij ambteloos en hield zich bezig met oudheidkundige nasporingen en overleed aldaar den 28sten November 1680. Van zijne geschriften noemen wij: „Ars magna lucis et umbrae (1646, 2 dln)", — „Musurgia universalis (1640, 2 dln)", — „Oedipus aegyptiacus (1652—1655, 4 dln)", — „Prodromus Coptus (1636)", — „Lingua aegyptiaca restituta (1644)", — „Mundus subterraneus (Amsterdam 1678, 2 dln)", — „China illustrata (Amsterdam 1667)",— „Polygraphium seu artificium linguarum etc. (1653)", — en „Latium (1671)". Hij was ongetwijfeld één der geleerdste Jezuïeten van zijn tijd.

Kirchhoff. Onder dezen naam vermelden wij:

Gustav Robert Kirchhoff, een uitstekend Duitsch natuurkundige. Hij werd geboren te Königsberg den 12den Mei 1824, studeerde en promoveerde in de wis- en natuurkundige wetenschappen in zijne geboortestad en werd in 1848 privaatdocent te Berlijn. In 1850 ging hij als buitengewoon hoogleeraar naar Breslau

en in 1854 als gewoon hoogleeraar naar Heidelberg en werd in 1861 correspondeerend lid, vervolgens gewoon lid van de Académie te Berlijn. Sedert 1875 is hij in laatstgenoemde stad werkzaam als gewoon hoogleeraar aan de universiteit. Hij heeft zich vooral bezig gehouden met nasporingen omtrent electriciteit en galvanismus, omtrent de uitzetting der lichamen en de spanning van den waterdamp, — voorts omtrent de Fraunhofersche lijnen, waarvan hij de uitkomsten in eene reeks van merkwaardige verhandelingen in „Poggendorff's Annalen" en in „Crelle's Journal für Mathematik" heeft medegedeeld. Vooral echter heeft hij een Europeeschen roem verworven door zijne met *Bunsen* ingestelde onderzoekingen omtrent de spectraalanalyse (zie *Spectrum*), door hem beschreven in zijne: „Untersuchungen über das Sonnenspectrum und die Spectren der chemischen Elemente (1861; 3de druk, 1866)". Ook schreef hij nog: „Vorlesungen über Mathemat. Physik und Mechanik (1874—1876; 2de druk, 1877)".

Johann Wilhelm Adolf Kirchhoff, een verdienstelijk letter- en oudheidkundige. Hij werd geboren den 6den Januari 1826 te Berlijn, studeerde aldaar in de letteren, zag zich in 1846 geplaatst als adjunct, later als professor aan het Joachimsthaler gymnasium en aanvaardde er in 1865 het hoogleeraarsambt aan de universiteit, terwijl hij tevens na den dood van *Böckh* mede met het bestuur van het philologisch seminarium belast werd, nadat hij reeds in 1860 tot lid der Académie was benoemd. Zijne eerste nasporingen op het gebied der wetenschap waren aan de gedichten van *Homérus* gewijd. Behalve zijne dissertatie: „Quaestionum Homericarum particula (1846)", schreef hij: „Die homerische Odyssee und ihre Entstehung (1859; 2de druk, 1879)" en „Die Composition der Odyssee (1869; 2de druk, 1879)". Voorts leverde hij eene uitgave van *Plotinus* (1854, 2 dln), — van de tragoediën van *Eurípides* (1855, 2 dln), — eene andere van laatstgenoemde (1867—1868, 3 dln) en voortreffelijke werken over oud-Italiaansche taal- en oudheidkunde, zooals: „Die umbrischen Sprachdenkmäler (met *Aufrecht*, 1845—1851, 2 dln)", — „Das Stadtrecht von Bantia (1853)" en talrijke opstellen in tijdschriften, bijv. „Das gothische Runenalphabet (1852)", — „Die fränkische Runen (1855)", — „Corpus inscriptionum graecarum (1859)", — „Corpus inscriptionum atticarum (1872)", — „Gedächtniszrede auf Moriz Haupt (1875)", — „Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets (3de druk, 1877)" enz.

Alfred Kirchhoff, een verdienstelijk aardrijkskundige, geboren te Erfurt den 23sten Mei 1838. Hij studeerde te Jena en te Bonn hoofdzakelijk in de natuurkundige wetenschappen, was sedert 1861 achtervolgens leeraar aan de reaalschool te Mühlheim aan de Ruhr, aan die te Erfurt en aan eene nijverheidschool te Berlijn, waar hij in 1871—1873 tegelijk onderwijs gaf aan de militaire académie, en werd in 1873 gewoon hoogleeraar in de aardrijkskunde aan de universiteit te Halle. Hij schreef: „De Labiatarum organis vegetativis (1861)", — „Schulbotanik (1865)", — „Die Idee der Pflanzenmetamorphose bei Wolff und bei Goethe (1867)", — „Erfurt um 13 Jahrh. (1870)", — „Die ältesten Weisthümer der Stadt Erfurt über ihre Stellung zum Erzstift Mainz (1870)", — „Beiträge zur Bevolkerungsstatistik von Erfurt, bes. im 17 und 18 Jahrh. (1871)", — „Schulgeographie (1881)", — en eene bewerking van den 5den druk der „Völkerkunde (1881)" van *Peschel*.

Kirchmann (Julius Hermann von), een Duitsch rechtsgeleerde en volksvertegenwoordiger, geboren te Schafstadt bij Merseburg den 5den November 1802, studeerde te Leipzig en te Halle in de rechten, bekleedde onderscheidene rechterlijke betrekkingen te Magdeburg, Naumburg, Halle, Greifswald en Torgau en werd in 1846 eerste Rijksadvocaat (Staatsanwalt) bij het crimineel gerechtshof te Berlijn. De nauwgezetheid en onpartijdigheid, waarmede hij in 1848 die betrekking waarnam, verschaften hem eene groote populariteit, zoodat hij in laatstgenoemd jaar tot afgevaardigde naar de Nationale Vergadering in Pruisen gekozen werd. Hij voegde er zich bij het linker centrum, doch daar zijne oppositie aan de Regeering mishaagde, benoemde zij hem tot voorzitter van het hooggerechtshof te Ratibor, waardoor hij zijn mandaat verloor. Als afgevaardigde van het district Tilsit nam hij echter reeds in Juli 1848 weder zitting in de Nationale Vergadering, waar de loop der zaken hem meer en meer naar de linker zijde deed neigen. Omtrent de moeielijke zaak der belastingweigering was hij rapporteur. In het voorjaar van 1849 woonde hij als afgevaardigde voor Ratibor de zittingen van de Pruisische Tweede Kamer bij tot aan hare ontbinding. Daarna redigeerde hij de „Demokratische Blätter". Ongenoegen met den Minister van Justitie over het procès van den Graaf *von Reichenbach* bezorgde hem in 1850 eene schorsing van 3 maanden. Na den afloop van deze keerde hij terug op zijn post, maar zag zich door verschillende verordeningen van den Minister gekrenkt, zoodat hij een vijfjarig verlof aanvroeg en verkreeg. Hij wijdde zich toen in de nabijheid van Dresden eenige jaren aan den landbouw en later aan de wijsbegeerte. In 1861 evenwel spoedde hij zich als afgevaardigde voor Breslau naar de vergadering van de Pruisischen Landdag en zag zich later in den Noord-Duitschen en vervolgens — ook thans nog — in den Duitschen Rijksdag een zetel aangewezen. Dáar heeft hij zich verdienstelijk gemaakt bij de bewerking van het Duitsche Wetboek van Strafrecht en vóor de aanneming der Duitsche Rijksgrondwet gestemd. In 1866 hield hij in de Werkliedenvereeniging te Berlijn eene redevoering „Ueber den Communismus in der Natur", doch werd deswege in staat van beschuldiging gesteld en in 1867 van zijn ambt van vice-president van het Hof van Appél zonder pensioen ontzet. Na dien tijd bleef hij ambteloos te Berlijn, waar hij zich met letterkundigen arbeid bezig hield. Hij schreef: „Die Philosophie des Wissens (1864)", — „Ueber die Unsterblichkeit (1865)", — „Das preuszische Civilprocesz-Gesetz (1847)", — een commentaar op het „Strafgesetzbuch für den Norddeutschen Bund (1870)", — „Nachtrage zu dem Strafgesetzbuch für das deutsche Reich (1871)", — „Erinnerungen aus Italien (1865)", — „Aesthetik auf realistischer Grundlage (1866, 2

dln)", — en „Katechismus der Philosophie (1877)", terwijl sedert 1868 onder zijne leiding de „Philosophische Bibliothek" in het licht verscheen, welke grooten bijval vond. Hij overleed te Berlijn den 20sten October 1884.

Kirchner (Friedrich), een Duitsch schrijver, geboren te Spandau den 1sten Mei 1848, studeerde sedert 1864 te Halle en te Berlijn in de theologie, philosophie en geschiedenis, stond daarna gedurende twee jaar aan het hoofd van een studentenconvict te Berlijn, doctoreerde in de godgeleerdheid en werd toen leeraar aan een gymnasium te Berlijn. Hij schreef: „De deo omnipraesenti eodemque personali (1873)", — „Ueber Freiheit des Willens (1874)", — „Leibniz' Stellung zur katholischen Kirche (1874)", — „Leibniz' Psychologie (1875)", — „Leibniz, sein Leben und Denken (1876)", — „Zur Reform des Religionsunterrichts (1877)", — „Katechismus der Geschichte der Philosophie (1877)", — „Der Mangel eines allgemeines Moralprincips in unserer Zeit (1877)", — „Lehrbuch der evangelischen Religion (1878)", — en „Gedichte (2de druk, 1877)".

Kirchmayer (Joseph), een verdienstelijk beeldhouwer, geboren in 1773 te Rockersing in Neder-Beieren, hielp aanvankelijk zijn vader bij het vervaardigen van houten beelden voor kerken, ontving later onderwijs van den historieschilder *Pergler* te Passau en vond aldaar een beschermer in Prins *Leopold van Thurn*, die hem met zich nam naar Weenen, waar *Kirchmayer* 7 jaren bleef en onderscheidene borstbeelden vervaardigde. Door *Maximiliaan van Beieren* met een jaargeld begiftigd, vertrok hij in 1840 naar Rome en Napels, en na zijn terugkeer te München beitelde hij een aantal borstbeelden voor het Walhalla, alsmede voor privaatpersonen, — voorts het groote borstbeeld van Koning *Max*, hetwelk in 1825 in metaal gegoten werd voor een monument, hetwelk te Amberg is opgericht. Ook heeft men van hem onderscheidene standbeelden, zooals eene „Psyche", eene „Minerva" enz., benevens verschillende praalgraven. Hij overleed den 1sten September 1845.

Kirckaldy, eene zeestad in Schotland op de zuidoostelijke kust van Fifeshire, 19 Ned. mijl ten noorden van Edinburgh, telt ruim 15 000 inwoners, die een aanzienlijken kusthandel drijven. Vooral de linnenweverij is er een belangrijke tak van nijverheid en men heeft er daarenboven onderscheidene fabrieken.

Kirgizen is de naam van een talrijk volk van Turksch-Tartaarschen oorsprong, hetwelk in zwervende horden de *Kirgizensteppe* bewoont, welke zich in het noorden van Toerkestan van den benedenloop der Wolga en van de Caspische Zee in het westen tot aan de Russisch-Chineesche grenzen bij den Altaï en Thiansjan in het oosten, en van het Meer van Aral en van de Sir in het zuiden tot aan de Tobol en de Irtysj in het noorden uitstrekt. De Kirgizen zelven noemen zich *Kasak* of *Kaisak*, en slechts eene kleine afdeeling uit de gebergten rondom de Issykoel wordt door de overige stamgenooten met den naam van *Kara-Kirgis* (Zwarte Kirgizen) en door de Chineezen en Kalmoeken met dien van *Boeroet* bestempeld. Op het voetspoor der Russen noemt men thans alle afdeelingen der Kirgizen *Kirgis-Kaisaken*. De Kirgizen spreken een tongval der Turksche taal, behooren tot het Mongoolsche ras en belijden voor het uitwendige den Mohammedaanschen godsdienst, doch verwerpen de veelwijverij en zijn nog altijd zeer gehecht aan hunne Heidensche bijgeloovigheden. In het algemeen bevinden zij zich op een zeer lagen trap van ontwikkeling. Zij zijn middelmatig van lengte, sterk en vaardig, maar tevens lui, lichtzinnig, nieuwsgierig, hebzuchtig en roofziek. Hunne wapens zijn lans, sabel, pijl en boog, lontgeweren en eene handbijl (tajakan). Zij wonen in ruime tenten van vilt, joerten of kibitken genoemd, waar de huishouding met groote levendigheid door de vrouwen wordt bestuurd. De Kirgizen houden zich hoofdzakelijk bezig met de veefokkerij: zij hebben groote kudden schapen, die eene grove wol dragen, en zeer sterke en snelloopende paarden en kameelen, benevens eenige runderen en geiten. Landbouw wordt er weinig gedreven; toch vindt men dien aan de oevers van meren en rivieren, waar vooral tarwe, rogge en gerst en inzonderheid gierst worden verbouwd. De jacht levert er rijken buit, doch de nijverheid is er van weinig belang; zij bepaalt zich tot de vervaardiging van vilt, tapijten, wollen stoffen, zilveren en koperen sieraden voor paardentuigen en gordels, messen, sabels en metalen huisraad. Ook is er geen andere handel bekend dan ruilhandel. De Kirgizen zijn verdeeld in adel en volk. De eerste bestaat uit de afstammelingen der oude Khans, die den titel van sultan dragen, en uit alle erfelijke waardigheidbekleeders. Een aanzienlijk deel zwerft rond op het grondgebied van China, — de overigen op dat van het Russische Rijk. Men rekent, dat in Europeesch Rusland — in het gouvernement Astrakan — op bijna 1 082½ □ geogr. mijl ongeveer 82 000 Kirgizen gevonden worden. De Aziatische Kirgizen vormen 4 afdeelingen, namelijk: de Kleine Horde of de Orenburgsche Kirgizen, tusschen de rivier de Oeral, het Meer van Aral en de Sir, ongeveer 650 000 zielen tellende, — de Middenste Horde of de Siberische Kirgizen op het stroomgebied van de Isjim en in de meer zuidelijke gewesten met 369 000 zielen, — de Groote Horde van het Balkasjmeer en de Ill tot aan de grenzen van China met 100 000 zielen, — en de Boeroeten rondom de Issykoel met 50 000 zielen. Later heeft de Russische Regeering de geheele Aziatische Kirgizensteppe gescheiden in die der Orenburgsche Kirgizen (800 000 zielen op 17 255¼ □ geogr. mijl) en die der Siberische Kirgizen (290 000 zielen op 14 544 □ geogr. mijl). Men rekent alzoo, dat zich in Rusland 1 286 000 Kirgizen bevinden op eene uitgebreidheid van 40 297 □ geogr. mijl. Voorts is nog in 1865 bij de organisatie der nieuwe Russische provincie Toerkestan een aanzienlijk Kirgizengebied aan Rusland toegevoegd. De Kleine Horde heeft zich reeds in 1730 aan de Russen onderworpen, maar ook later de gehoorzaamheid weder opgezegd. In 1805 verzocht een gedeelte van deze een toevluchtsoord van den Russischen Keizer, en deze veroorloofde hun zich nedertezetten ten oosten van den benedenloop der Wolga. De overige afdeelingen

der Kirgizen kwamen in den loop dezer eeuw allengs onder de Russische heerschappij. Rusland heeft voorts door de geheele steppe vestingliniën gebouwd en wegen aangelegd naar Toerkestan en Chineesch Tartarije.

Kirkcudbright of *East-Galloway*, een Schotsch graafschap met den titel van „Stewartry", vormt met Wigton het district Galloway en grenst in het zuiden aan de Solwaybaai, in het westen en noordwesten aan Wigton en Ayr en in het oosten aan Dumfries en telt op nagenoeg 45 ☐ geogr. mijl omstreeks 42 000 zielen. Het land is grootendeels met kale of met heidegewassen begroeide heuvels en bergen bedekt. Tot de hoogste toppen behooren er de Cairns Muir of Deugh (800 Ned. el), de Merrick (850 Ned. el), de Cairns Muir of Fleet (700 Ned. el) en de Criffel (550 Ned. el). Aan de westelijke grenzen vloeit de Cree, aan de oostelijke de Nith en in het midden de vischrijke Dee, die met al hare zijrivieren tot dit graafschap behoort, door het meer Ken vloeit en zich in de Solwaybaai uitstort. De kust is er steil, en de riviermonden vormen natuurlijke havens. Nauwelijks ⅓de der oppervlakte — bepaaldelijk in de dalen van de Dee en de Nith — is door bouwland in beslag genomen, doch men heeft er groote weiden voor de veeteelt. Het oude, uitmuntende paardenras van Galloway is bijna geheel verdwenen en door een klein en taai ras vervangen. Het rundvee, welks lenige en sterke huiden een gezocht handelsartikel vormen, wordt zeer geroemd en naar Liverpool verzonden, alsmede eene menigte vette schapen en zwijnen. De visscherij is er van veel belang, terwijl de bodem er ook lood en zilver oplevert. De fabrieknijverheid is er van weinig beteekenis. — De *hoofdstad Kirkcudbright*, aan de Dee op eene geogr. mijl afstands van haren mond en aan den spoorweg gelegen, heeft 3 kerken, een gerechtshof, eene Latijnsche school en ongeveer 2 500 inwoners.

Kirkkilisseh, in het Boelgaarsch *Lozengrad* en in het Grieksch *Sarand-Ekklisia*, eene Turksche stad, 64 Ned. mijl ten oosten van Adrianopel, telt 10 000 inwoners, bestaande uit Boelgaren, Turken, Grieken en Israëlieten. De Boelgaren hebben er drie jongensscholen, de Turken onderscheidene Koranscholen, de Grieken, tot de rijkste en meest ontwikkelde ingezetenen behoorende, vier kerken, vier jongens- en drie meisjesscholen en de Israëlieten twee scholen. Het klimaat is er gezond en de omstreken der stad zijn er met wijngaarden bedekt.

Kirkwood (Samuël J.), een Amerikaansch staatsman, geboren den 20sten December 1813 in het graafschap Hartford (Maryland), werd te Washington opgevoed en begaf zich in 1835 naar het graafschap Richland (Ohio), waar hij in de rechten studeerde. In 1843 werd hij advocaat en 2 jaar daarna officier van justitie in laatstgenoemd graafschap. In 1850 zag hij zich afgevaardigd naar de vergadering, die geroepen was om de tegenwoordige constitutie van Ohio tot stand te brengen. In 1855 verhuisde hij naar het graafschap Johnson (Iowa) en werd het volgende jaar als republikein tot lid van den Senaat gekozen. Zijn staatkundige invloed nam toe, en hij werd door zijne partij candidaat gesteld voor de betrekking van gouverneur van Iowa, met eene groote meerderheid gekozen en in 1861 herkozen. Toen in 1865 zijn tijd verstreken was, benoemde *Lincoln* hem tot gezant naar het Hof van Denemarken. *Kirkwood* echter was het ambtelijk leven moede, wees de benoeming van de hand en hervatte de practijk als advocaat te Iowa. In 1866 werd hij in den Senaat gekozen als plaatsvervanger voor *Harlan*. In 1875 werd hij wederom gouverneur van Iowa en in 1876 lid van den Senaat, waarna *Garfield* hem in 1880 met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken belastte. Hij behield haar tot den 6den April 1882.

Kirman zie *Kerman*.

Kirmandsjahân, zie *Kermandsjahan*.

Kirnberger (Johan Philipp), een verdienstelijk kenner der muziek, geboren den 24sten April 1721 te Saalfeld in Thüringen, ontving eerst onderwijs in de muziek in zijne geboorteplaats en in Gräfenroda bij den vermaarden organist *Kellner*, begaf zich op 17-jarigen ouderdom naar Sondershausen onder de leiding van den Hoforganist *Gerber* en werd eindelijk van 1730 tot 1741 een leerling van *Bach* te Leipzig. Van 1741 tot 1751 toefde hij in Polen, waar hij op adellijke kasteelen les gaf in de muziek en bekleedde ten laatste in het klooster der nonnen van St. Bernhard te Reusch-Lemberg de betrekking van organist. In 1751 keerde hij naar Duitschland terug, oefende zich te Dresden onder *Fichler* in het vioolspel en trad in dienst bij de Koninklijke kapél te Berlijn. In 1754 nam hij dienst bij het muziekkorps van Markgraaf *Hendrik* en werd in 1758 Hofmusicus bij Prinses *Amalia*. Hij bleef in deze betrekking tot aan zijn overlijden op den 27sten Juli 1783. De door hem gecomponeerde muziekstukken zijn over het algemeen zeer correct, maar tevens zeer droog. Grooten roem verwierf hij echter als schrijver over de theorie van de muziek. Tot zijne belangrijke geschriften behooren: „Construction der gleichschwebenden Temperatur (1760)", — „Die wahren Grundsätze zum Gebrauch der Harmonie (1773)", — „Die Kunst der reinen Satzen (1771—1779, 2 dln)", — „Grundsätze des Generalbasses (1781 en later)", — „Gedanken über verschiedene Lehrarten in der Composition (1782)", — en „Anleitung zur Sing-Composition (1782)".

Kirnik is de naam van een vermaarden goudbevattenden berg bij Verespatak in Siebenbürgen. Reeds door de Romeinen werd het kostbaar metaal er uit opgedolven, zooals blijkt uit de door hen gegravene kuilen, en ook nu nog zoekt men er op die wijze winst te doen.

Kirschwasser, eene soort van morgendrank, is gegist en gedestilleerd kersensap. Vermaard is vooral het Zwitsersche kirschwasser, hetwelk men bereidt van kleine, zwarte kersen. De volkomen rijpe vruchten worden met ⅓de der pitten fijngewreven en daarna in een overdekt vat gedurende 3 of 4 weken te gisten gezet, terwijl men den inhoud dagelijks tweemaal omroert. De gegiste massa wordt dan gedestilleerd en de blauwe spiritus door rectificatie geconcentreerd. Het kirschwasser verkrijgt eerst na geruimen tijd den rechten smaak en is zijn aangenamen geur hoofdzakelijk verschuldigd aan de daarin aanwezige bittere

amandelolie en aan eene geringe hoeveelheid blauwzuur. Men vindt het beste kirschwasser in Basel en Zug, alsmede in het Schwarzwald en in de Beiersche Pfalz.

Kisfaloedy (Sandor), een Hongaarsch dichter, die een grooten invloed gehad heeft op de ontwikkeling der taal- en letterkunde in zijn vaderland, werd geboren den 22sten September 1772 te Sümegh in het comitaat Szalad. Hij ontving zijne opleiding te Raab en te Preszburg, studeerde in de rechten, doch gevoelde geene neiging tot den advocatenstand, zoodat hij in 1793 de studie liet varen en dienst nam als kadet in het Oostenrijksche leger. Hij woonde de veldtochten bij in Duitschland en Italië en maakte van die gelegenheid gebruik, om zich op de buitenlandsche talen en hare letterkunde toe te leggen. In 1801 nam hij zijn ontslag en kwam eerst bij den algemeenen opstand van den adel in 1809 voor korten tijd weder in dienst. Na dien tijd wijdde hij zich aan den landbouw en de letteren. Het eerste deel zijner gedichten had hij onder den titel van „Himfy's liefde" in 1801 zonder naam in het licht gezonden, en dit boek, uit 20 zangen bestaande, was met ongemeenen bijval ontvangen. Eerst bij de uitgave van het 2de deel, getiteld: „Gelukkige liefde (1807)", maakte hij zijn naam bekend. Zijn roem vermeerderde bij het verschijnen van zijne: „Sprookjes der Hongaarsche oudheid (2de druk, 1818)". Minder beviel: „Julius' liefde (1825)". Voorts bepaalde hij zich vooral bij het treurspel en schreef: „Johan Hunyady (1806)" en „Ladislaus de Koemanier (1826)", terwijl daarna zijn tooneelarbeid in 2 deelen verzameld werd (1825—1826). Bij de stichting der Hongaarsche Académie in 1830 zag hij zich benoemd tot correspondeerend lid van de afdeeling Taalkunde. Zijne laatste levensjaren sleet hij meerendeels op zijn vaderlijk buitenverblijf Sümegh en overleed aldaar den 30sten October 1844. Zijne gezamenlijke werken waren reeds in 1833—1838 in 8 deelen in het licht verschenen. — Zijn broeder *Karoly Kisfaloedy* geboren den 6den Februari 1788 te Tét in het comitaat Raab, verwierf als dichter geen minderen roem. Hij wordt terecht beschouwd als de grondlegger van het Hongaarsche blijspel. Nadat hij te Raab gestudeerd had, begaf hij zich in Oostenrijkschen krijgsdienst en woonde tot aan 1810 alle veldtochten van die dagen bij. Na zijn terugkeer in het vaderland werd hij wegens eene teedere betrekking door zijn vader verstooten en begaf zich naar Weenen, waar hij door middel der schilderkunst op eene kommerlijke wijze in zijn onderhoud voorzag en zich tevens voorbereidde voor de letterkundige loopbaan. In 1817 verzoende hij zich met zijn vader, vestigde zich te Pest en leverde nu eene reeks van verhalen, gedichten en drama's, welke hem eene groote populariteit verschaften. Vooral bevielen zijne geestige blijspelen. Hij overleed te Pest den 21sten November 1830, nadat hij kort te voren benoemd was tot lid der Hongaarsche Académie. Zijne werken zijn in 1831 in 10 deelen te Ofen uitgegeven, terwijl voorts te zijner gedachtenis het *Kisfaloedygenootschap* — eene letterkundige Académie — in 1837 te Pest verrees.

Kisil-Irmak of *Kysyl-Irmak* (Roode Rivier), de *Halys* der Ouden, is de belangrijkste rivier van Klein-Azië. Zij ontspringt aan den voet van den Ildisdagh ten zuidoosten van Tokat, stroomt eerst zuidwestwaarts, daarna noordwestwaarts door Cappadocië, wendt zich bij den Kartaldagh naar het noorden, door Galatië kronkelend, en spoedt zich in eene noordoostelijke richting verder, zoodat zij een grooten boog vormt. Tien geogr. mijl ten oosten van Sinope stort zij zich uit in de Zwarte Zee. Voor de scheepvaart is zij niet geschikt.

Kisjem of *Kisjm*, een Arabisch eiland in de Perzische Golf, is door een kanaal ter breedte van 1 tot 4¼ de geogr. mijl van het vaste land van Perzië gescheiden. Het heeft eene oppervlakte van 33½ □ geogr. mijl, bevat in het zuiden vele bergen, is in het noorden vlak en bezit bij vele barre streken ook vruchtbare gedeelten. Tot de voortbrengselen behooren er tarwe, gerst, groenten, meloenen, druiven en dadels. De inwoners, ten getale van omstreeks 5000, zijn Arabieren.— De *hoofdstad Kisjem* ligt aan de zuidoostkust, is door hooge aarden wallen met torens omgeven en heeft zeer nauwe straten. De bewoners zijn voor een groot gedeelte zeelieden en loodsen; ook worden er fraaie zijden tapijten geweven.

Kisjinew, de hoofdstad der Russische provincie Bessarabië, telt ruim 12000 inwoners (1882). De Byk, eene zijrivier van de Dnjestr, kronkelt er door heen en de stad is gebouwd op 3 bergen. Men vindt er een sierlijken Keizerlijken tuin, 3 prachtige fonteinen met marmeren bekkens uit den tijd der Turken, 2 Grieksche seminaria, een gymnasium, vele andere scholen, 18 Grieksche kerken en onderscheidene synagogen. De bevolking, bestaande uit Russen, Kozakken, Polen en Israëlieten, voorts uit Moldaviërs, Grieken, Boelgaren, Armeniërs en Zigeuners, alsmede uit Duitschers en Italianen, houdt zich voornamelijk bezig met fabrieknijverheid en drijft een aanzienlijken handel in tarwe, lijnzaad, talk enz. Zij is de zetel van den gouverneur van Bessarabië en van een aartsbisschop. Ruim eene halve eeuw geleden geleek zij nog op een Oostersch dorp en thans is zij, wat de bevolking betreft, de 4de in rang onder de Russische steden.

Kislar-aga is de titel van één der hoogste ambtenaren aan het Hof van den Sultan. Hij is het opperhoofd der gesnedenen, waartoe hij ook zelf behoort en heeft het opzicht over de odalisken van den Sultan, alsmede over de kerkelijke gebouwen en de instellingen van weldadigheid.

Kisselew. Onder dezen naam vermelden wij:

Paul, graaf *Kisselew*, generaal en minister in Russischen dienst. Hij werd geboren in 1788 en was de spruit van een oud Bojarengeslacht. Reeds vroeg omhelsde hij den krijgsdienst en nam deel aan den veldtocht van 1812 als adjudant van Prins *Bragation*, na wiens dood hij tot vleugeladjudant van Keizer *Alexander* benoemd werd. Hij streed in Duitschland en Frankrijk en was in 1819 opgeklommen tot chef van den generalen staf van het tweede armeekorps, staande onder de bevelen van *Wittgenstein*. Hij bestuurde den veldtocht tegen de Turken in 1828 en werd tot luitenant-generaal en in 1820 tot bevelhebber van het

4de korps reservekavallerie bevorderd, waarmede hij de vestingen aan de Donau blokkeerde en den Pasja van Philippolis eene nederlaag toebracht. Na het eindigen van den oorlog werd hij Russisch gouverneur van Moldavië en Walachije, waar zijn uitstekend bestuur hem de erkentelijkheid der inwoners bezorgde. In 1833 verkreeg hij ook het kommando over het 6de infanteriekorps, bestemd tot bijstand van den Sultan tegen den Onderkoning van Egypte, werd in 1834 generaal der infanterie en volgde daarna eene uitnoodiging om te Petersburg zitting te nemen in den Rijksraad en het voorzitterschap te bekleeden in het comité, geroepen tot reorganisatie der Kroondomeinen. In 1838 trad hij op als minister der Domeinen, werd het volgende jaar in den Rijksgravenstand opgenomen en was gedurende 18 jaren met ijver in zijne betrekking werkzaam. Hij stichtte vele scholen, modelboerderijen enz., herschiep de boschcultuur en zorgde voor verbetering der rechtspleging. Na den Krimoorlog werd hij in 1856 gezant aan het Fransche Hof, doch legde in 1863 wegens hoogen leeftijd dien post neder. Niettemin bleef hij te Parijs en overleed aldaar den 26sten November 1872.

Nicolai Kisselew, den jongsten broeder van den voorgaande. Hij werd geboren omstreeks het jaar 1800, kon nog geen deel nemen aan den oorlog tegen Frankrijk, hoewel hij voor den krijgsdienst werd opgeleid, en koos vervolgens de staatkundige loopbaan. Nadat hij geruimen tijd als secretaris van legatie bij het Pruisisch gezantschap te Berlijn was werkzaam geweest, werd hij in 1838 raad van legatie te Londen en in 1839 te Parijs. De betrekking van gezant werd toen waargenomen door generaal *Pahlen* en deze verliet zich op de bekwaamheid van *Kisselew*. Toen *Pahlen* wegens oneenigheid over de etikette in 1841 teruggeroepen werd, bleef *Kisselew* als gevolmachtigde te Parijs en behield deze betrekking gedurende de Republiek en ook bij de verheffing van *Napoleon* tot president, totdat Keizer *Nicolaas* hem in 1851 tot geheimraad met den titel van gezantschapschef te Parijs benoemde. Men meldt, dat hij de eenige was van de buitenlandsche diplomaten, die vooraf kennis had van den staatsstreek van 2 December. De herstelling van het Fransche Keizerrijk verstoorde toen de vriendschappelijke betrekking tusschen Rusland en *Napoleon*. Na het uitbarsten van den Krimoorlog begaf zich *Kisselew* den 4den Februari 1854 van Parijs naar Petersburg en vertrok vanhier in 1855 als gevolmachtigde bij den Heiligen Stoel naar Rome. Ook hier kwam hij wegens den opstand in Polen in groote ongelegenheid en deze werd verhoogd door de ergernis der Curie over zijn huwelijk met de weduwe van den Prins *Torlonia*. Dientengevolge werd hij in 1864 gezant bij den Koning van Italië en overleed te Florence den 8sten December 1869.

Kisselius (Johannes), een verdienstelijk Nederlandsch dichter, geboren te Dordrecht in 1778 en aldaar overleden den 30sten December 1856, werd voor den koophandel opgeleid, doch heeft zich als dichter bekend gemaakt door: „Treurzangen (1806)", — „Lijkbulde aan Ewaldus Kist (1823)", — „De dood van Socrates, naar Lamartine (1828)", — en door een viertal treurspelen, waaronder: „Seliconr (1799)" — en „Candor of de grafkelder in het bosch (1801)".

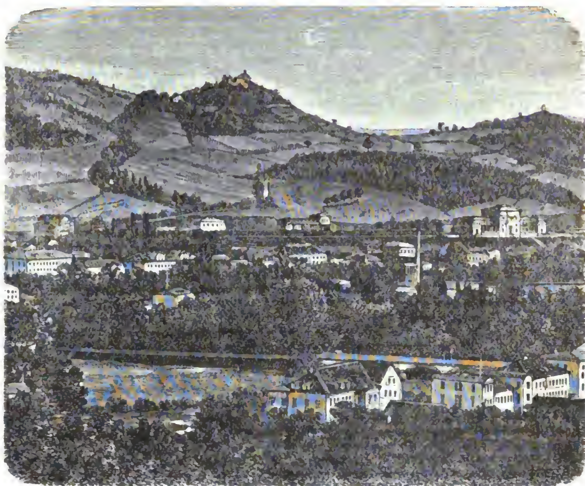
Kisser, *Kissa* of *Makisser*, ook wel *Wetter* is de naam van een eiland in den Molukschen Archipel. Het behoort tot de Zuid-Wester-Eilanden en tot de groep der Letti-eilanden, sorteert als zoodanig onder de residentie Amboina en ligt op 8°12′ Z.B. De stranden zijn er steil en rotsachtig en slechts hier en daar van inhammen en kolken voorzien, en men heeft er een paar onveilige ankerplaatsen. Voorheen was dit eiland de zetel der residenten van de Zuid-Wester-Eilanden, en het heeft thans eene bevolking van omstreeks 8 000 zielen, onder welke zich ongeveer 1 500 Christenen bevinden. Kisser heeft een omtrek van 16 geogr. mijl en verheft zich 200 Ned. el boven de oppervlakte der zee. De bergachtige bodem draagt er niet veel hout, en men oogst er een weinig maïs, rijst, boonen en aardappelen. De inwoners zijn krachtig van lichaam en werkzaam, maar bijgeloovig. Zij houden zich bezig met het bebouwen hunner tuinen, met het bakken van potten, het bereiden van zout en het vervaardigen van vischnetten en hoeden. Er zijn 2 vervallen fortjes „Vollenhoven en „Delfshaven". Het klimaat is er gezond en het water zeer goed, maar wegens den onvruchtbaren grond heeft men er dikwijls met hongersnood te kampen. De voornaamste plaats op het eiland is Ilwaki aan de zuidkust.

Kissingen, een stadje en vermaarde badplaats in het Beiersche district Beneden Franken, is op den linker oever der Saksische Saale zeer bevallig in eene door begroeide bergen omgevene dalkom gelegen en telt bijna 3 500 inwoners. Behalve eene Evangelische en eene R. Katholieke kerk heeft men er onderscheidene andere fraaie gebouwen. Als badplaats heeft het eerst sedert den aanvang dezer eeuw grooten roem gekregen, en thans wordt het jaarlijks door omstreeks 6000 badgasten bezocht. Van de daar aanwezige bronnen noemen wij: de „Rakoczy (11° C.)", in 1737 ontdekt, met eenigszins troebel water van een zoutachtig zuren smaak, hetwelk ijzerdeelen en veel vrij koolzuur bevat, — de „Pandur (10° C.)", van ouds bekend, sterk overeenkomende met de voorgaande, maar meer vrij koolzuur en niet zooveel vaste bestanddeelen bevattende, — de „Maxbrunnen (10° C.)" met kristalhelder water en veel vrij koolzuur, — de „Theresienbrunnen 10—11° C)", ontdekt in 1788 en weinig van de voorgaande verschillend, — en de „Solensprudel (19° C.)", op eenigen afstand van de stad, met water, hetwelk vele vaste bestanddeelen en koolzuur bevat en er in een etmaal 6- tot 9 maal in rijst en daalt. Van al deze bronnen wordt het water zoowel om te drinken als om in te baden gebruikt, en uit de „Rakoczy" en de „Maxbrunnen" verzendt men het jaarlijks in honderdduizende kruiken. In 1842 stichtte Koning *Lodewijk* boven de „Rakoczy" en de „Pandurbrunnen" een prachtig paviljoen, hetwelk $1^1/_2$ millioen gulden kostte. Men heeft er voorts in het badseizoen alle gewenschte vermakelijkheden, terwijl de bekoorlijke omstreken er tot wandelen uitlokken. Den 10den Juli 1866 werd een gevecht geleverd tus-

schen de Pruisische en Beiersche troepen, waarin eerstgenoemden de overwinning behaalden en na de bestorming van het kerkhof het stadje veroverden. Wij geven hierbij eene afbeelding van Kissingen, gezien van den Staffelnberg.

Kist. Onder dezen naam vermelden wij:

Willem Kist, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Woerden den 1sten September 1758. Hij studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten en zag zich in 1779 tot conrector der Latijnsche scholen te Breda en in 1784 tot rector dier scholen te Middelburg benoemd. Hij aanvaardde laatstgemelde betrekking met eene redevoering: „De calamitatibus, quae ex neglecta subolis educatione oriunter et Patriae ruinam minantur (1784)" en werd er 3 jaren later aan het athenaeum lector in de algemeene geschiedenis, bij welke gelegenheid hij sprak: „De barbariae tenebris, per Graecos Romanosque scriptores feliciter depulsis (1787)". In 1789 bedankte hij voor het hoogleeraarsambt te Franeker, en toen hem dat ambt te Middelburg werd opgedragen, begon hij zijne lessen met eene redevoerin: „De voluptate animi ex diligenti veterum scriptorum lectione capienda (1790)". In 1797 werd hij lid van het Comité van den Oost-Indischen Handel en later van den Eersten en Tweeden Aziatischen Raad. Voorts werd hij directeur van de „Gazette Nationale" te Brussel en in 1816 directeur van de „Nederlandsche Staatscourant", kwam in 1828 op pensioen en overleed te Arnhem den 5den Januari 1841. *Kist* onderscheidde zich door groote geleerdheid en uitstekende gaven, vooral door zijn geestigen schrijftrant, zoodat hij als romanschrijver grooten roem heeft verworven. Van zijne geschriften noemen wij nog: „Het leven, gevoelens en zonderlinge reis van landjonker Govert Hendrik Godefroi van Blankenheim tot den Stronk (1824, 2 dln, 2de druk)", — „Ring van Gyges wedergevonden, of verzameling van Nederlandsche karakters (1805, 4 dln; 2de druk 1824)", — „Eduard van Eikenhorst, zijne huisgenooten en vrienden (1811, 4 dln)", — „De wonderbril (1812, 2 dln)",— „Lonize van Walburg (1813, 2 dln)", — „Zonderlinge lotgevallen van Barend van Poederen enz. 1814, 2 dln)", — „Constanstia van Falkemade of de onderlijke woning (1814)", — „Albertine van Wilgenhorst of de rampen der vooroordeelen (1815)", — „Leonore van Atrecht, of de belooning van standvastigheid en liefde (1815)", — „Ferdinand van Waldonk, of het gemis van wereldkennis, eene bron van teleurstellingen en rampen (1816)", — „Karakterschetsen, zeden en gewoonten van Nederlandsche mannen en vrouwen enz. (1816)", — „De Egyptische tooverstaf of karakterschetsen en tafereelen des menschelijken levens (1823)", — „Herman van Giessen en zijne lotgenooten, of de gevolgen des oorlogs en der staatsomwentelingen (1825, 2 dln)", — „De gehuwde en ongehuwde Nederlandsche vrouwen enz. (1826, 2 dln)", — „De Nederlandsche jongelingen (1829)", — „Lodewijk van Landen, of de twee bronnen (1832, 2 dln)", — „De Bel-

De badplaats Kissingen, van den Staffelnberg gezien.

gen vóor, gedurende en na den opstand (1832)", — en „De speer van Ithuriël enz. (1835, 2 dln)".

Ewaldus Kist, een broeder van den voorgaande, een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde en een uitstekend kanselredenaar. Hij werd geboren te Woerden den 9den Maart 1762, ontving eene zorgvuldige opvoeding in een uitgelezen kring, studeerde te Leiden, waar hij een duurzaam vriendschapsverbond sloot met *Jan Hendrik van der Palm*, en was daarna achtervolgens predikant te Gellicum en Rhenoy, te Thamen aan den Uithoorn, te Arnhem en te Dordrecht. Hier was hij bijna 25 jaren op eene hoogst loffelijke wijze werkzaam, wees het hoogleeraarsambt te Leiden, alsmede het predikantsberoep met het uitzicht op een professoraat te Utrecht van de hand en overleed den 20sten Maart 1821. Hij was o. a. lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, en van zijne talrijke geschriften noemen wij de volgende: „Aanmerkingen over de stelling van den Heidelbergschen Katechismus: Wij zijn van nature geneigd God en onzen naasten te haten (1796 en later bij herhaling)", — „Brieven aan Aristus over de Eeuw der Rede des Christendoms, en leerredenen (1800, 2 dln)", — „Leerredenen over Gods deugden (1798, 2 dln; 2de druk, 1803)", — „Leerredenen over verschillende onderwerpen (1811—1819, 5 dln)", — „Beoefeningsleer, of de kennis der middelen om getroost en heilig te leven (1809, 2 dln)", — „Verhandelingen en redevoeringen over verschillende onderwerpen uit het vak der fraaie letteren en der zedekunde (1817)", — een groot aantal bundels „Leerredenen" benevens verhandelingen in de werken van het Haagsch Genootschap enz.

Nicolaas Christiaan Kist, een broederszoon der beide voorgaanden en een hoogst verdienstelijk godgeleerde. Hij werd geboren te Zalt-Bommel den 11den April 1793, studeerde te Utrecht — vooral onder de leiding van *van Heusde* en *Heringa* — in de theologie en promoveerde aldaar den 13den Maart 1818 op eene dissertatie: „De commutatione quam Constantino M. auctore societas subiit Christiana.". Kort daarna werd hij predikant te Zoelen en in 1823 zag hij zich benoemd tot hoogleeraar te Leiden, welke betrekking hij den 11den October van dat jaar aanvaardde met eene redevoering: „De progressione ingenii humani in dogmatum historia Christianorum animadvertenda." In die betrekking was hij ruim 36 jaren werkzaam en legde zich gedurende dien tijd vooral toe op nasporingen betrekkelijk de kerkelijke geschiedenis. Hij overleed den 21sten December 1859. Hij was bestuurder en tot 3-maal toe voorzitter van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, lid van de derde klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, enz. Van zijne geschriften vermelden wij: „Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland (1829—1840, 11 dln, met prof. *Royaards*)", — „Nederlandsch Archief (met denzelfden)", — „Kerkhistorisch Archief (1857, 1859, 2 dln)", — „Verhandeling over de Christelijke kerk op aarde enz. (1830; 2de druk, 1832)", met goud bekroond door Teyler's Godgeleerd Genootschap, — „Het terugkeeren der Waldenzen in hunne valleijen in 1689 en 1690 (1850)", — „Nederlands bededagen en biddagsbrieven (1848, 1849, 2 dln)" — „Bijdragen tot de vroegste geschiedenis en den toekomstigen bloei der Hoogeschool te Leiden (1850)", — „De vrije wil of de mensch een redelijk, vrijwerkend wezen (1859)", — voorts een groot aantal leerredenen, alsmede onderscheidene opstellen in de „Tafereelen uit de geschiedenis der Christelijke godsdienst en kerk".

Florentius Cornelis Kist, een zoon van *Ewaldus Kist* en een verdienstelijk beoefenaar der muziek. Hij werd geboren te Arnhem den 28sten Januari 1796, toonde reeds vroeg een ongemeenen aanleg voor muziek, studeerde te Leiden, promoveerde aldaar in Maart 1818 in de geneeskunde en vestigde zich als arts te 's Gravenhage. Hier stichtte hij met den Baron *Huyssen van Kattendijke* in 1821 het concert „Diligentia" en wijdde zich weldra geheel en al aan de toonkunst, terwijl hij de zomermaanden op zijn buitengoed „Ons Genoegen" bij Delft doorbracht. In 1841 verhuisde hij naar Utrecht, waar hem het ondervoorzitterschap werd opgedragen van het Collegium Musicum trajectinum, terwijl hij er voorts gedurende 22 jaren met den grootsten ijver ter bevordering der kunst werkzaam was. Van 1841 tot 1844 was hij een vruchtbaar medewerker aan het „Nederlandsch Muzikaal Tijdschrift" en van 1844 tot 1852 verscheen zijn eigen muzikaal tijdschrift „Caecilia". Voorts schreef hij nog: „De toestand van het Protestantsche kerkgezang in Nederland, benevens middelen tot deszelfs verbetering", — „Levensgeschiedenis van Orlando di Lasso", — en „Grondtrekken van de geschiedenis der muziek door Brendel". Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en overleed den 23sten Maart 1863.

Kistdammen komen te pas als een werk onder water moet gefundeerd worden. Zij bestaan uit 2 rijen ingeheide palen, aan welke aan de binnenzijde gordingen — aan elke rij 2 — bevestigd worden, waartegen men rechtopstaande damplanken plaats, die er worden ingeheid, terwijl zij zoo dicht mogelijk aan elkander sluiten. Deze kist wordt daarna gevuld met besten kleigrond, die behoorlijk moet vastgestampt worden, zoodat er geen water kan doordringen, en nadat men ook de buitenzijden der rijen met sterke gordingen voorzien heeft, is de kistdam gereed. Zijn de damplanken te lang om te worden ingeheid, dan beschoeit men het bovenste gedeelte der wanden ook wel met horizontale planken. Waar een kistdam aansluit aan een muur, moet men dezen gedeeltelijk uitbreken om een goed verband te bekomen. De afstand tusschen de rijen mag vooral niet te gering zijn. Het spreekt van zelf, dat de dikte der palen enz. afhankelijk is van den aard van het werk. Zijn de kistdammen gereed, zoo kan men het daartusschen aanwezige water uitmalen.

Kistnah, in het Sanskriet *Krisjna*, eene der voornaamste rivieren van Dekan in Vóor-Indië, ontspringt bij Mahaboelisjwar in de West-Ghats ter hoogte van 1400 Ned. el, omstreeks 8 geogr. mijl van de westkust van Dekan, stroomt over een afstand van 32 mijl zuidoostwaarts door Sattara, voorts door eene

uitgebreide vlakte en neemt de wateren op der Bhima en der Toemboedra. Voorts kronkelt zij over een afstand van 40 geogr. mijl door de rotsachtige streken der Oost-Ghats, totdat zij, zich zuidwaarts wendend, de vlakte bereikt. Hare oevers zijn 10 tot 12 Ned. el hoog, zoodat zij de landen niet besproeit. In de kustvlakte vloeit zij over een afstand van 16 geogr. mijl naar het zuidoosten, totdat zij zich bij Boboerlanka in 2 armen verdeelt, welke eene delta insluiten, terwijl zij ten zuiden van Masoelipatam zich uitstort in de Indische Zee. Hare lengte bedraagt 178 geogr. mijl. Ieder jaar treedt zij 2-maal buiten hare oevers. Zij is niet bevaarbaar en slechts hier en daar bestaan gelegenheden, om in een gebrekkig vaartuig de overzijde te bereiken.

Kis-Ujszállas, eene stad in het Hongaarsche comitaat Jazygië-Groot-Cumanië-Szolnok, ligt aan den Theiszspoorweg, heeft een Hervormd gymnasium, is omgeven door vruchtbare akkers en wijngaarden en telt ruim 10 000 Hongaarsche, meerendeels Hervormde inwoners.

Kisz. Onder dezen naam vermelden wij:

Ernst Kisz, een Hongaarsch generaal, geboren te Temesvar in het Banaat. Hij was reeds opgeklommen tot den rang van kolonel van een Oostenrijksch regiment huzaren, toen hij zich in 1848 aan de zijde der opstandelingen schaarde. De Regeering, met *Kossuth* aan het hoofd, benoemde hem tot generaal en luitenant-veldmaarschalk en in Februari 1879 tot opperbevelhebber des lands. Hij moest zich echter na de capitulatie van Világos overgeven aan *Paskewitsj* en werd den 6den October van laatstgenoemd jaar te Arad gefusilleerd.

August Kisz, een verdienstelijk beeldhouwer, geboren den 11den October 1802 te Plesz in Opper-Silezië. Hij vertrok in 1822 naar Berlijn, waar hij de Académie en het atelier van *Rauch* bezocht. In 1839 modelleerde hij de beroemde Amazonengroep, die hij drie jaar daarna voor Koning *Lodewijk I* van Beieren in marmer beitelde, terwijl zij te Berlijn, door *Fischer* in brons gegoten, vóor het museum werd geplaatst. In Juni 1847 werd te Breslau het door hem gemodelleerde ruiterstandbeeld van *Frederik de Groote* onthuld. Voorts vervaardigde hij twee standbeelden van *Friedrich Wilhelm III*, — éen van den heiligen *Michaël* en éen van den heiligen *Georg*, beiden als overwinnaars van den draak, — een standbeeld van *Beuth*, — standbeelden van *Winterfeld* en van *Schwerin* voor het Wilhelmsplein te Berlijn, — alsmede een praalgraf voor de Gravin *Henckel von Donnersmark*. Hij was lid van de Pruisische Académie van Schoone Kunsten en leeraar aan eene nijverheidsschool en overleed te Berlijn den 24sten Maart 1865.

Josef Kisz, een verdienstelijk Hongaarsch dichter, geboren den 30sten November 1843 te Mezö-Csáth in het comitaat Borsod. Hij bezocht de lycea te Preszburg en Debreczin en vertrok in 1860 naar Budapest, waar hij van 1870 tot 1873 het letterkundig weekblad „Képes Világ redigeerde. Zijn eerste dichtbundel, getiteld: „Zsidó dalok (Joodsche liederen, 1868)", werd met bijval ontvangen en met de indrukwekkende ballade: „Simon Judith" verwierf hij den prijs, door de Académie uitgeloofd. Door zijne „Verzamelde gedichten (1876)" en den roman: „Budapesti rejtelmek (De geheimen van Budapest, 1873, 8 dln)" behaalde hij grooten roem. In 1878 zag hij zich tot lid van het Petöfi-genootschap benoemd.

Kiszling (Leopold), een verdienstelijk beeldhouwer, geboren in 1770 te Schöneben in Opper-Oostenrijk, was eerst schrijnwerker en bezocht in 1794 de Académie onder de leiding van *Fischer*. Twee jaren daarna wijdde hij zich uitsluitend aan de beeldhouwkunst en ontving van Graaf *Cobenzl* een jaargeld van 200 gulden, alsmede, toen hij door een gipsmodel: „Achilles bij de lijkbus van Patroclus" den tweeden historischen prijs verworven had, in 1807 voldoende middelen voor een zesjarig verblijf te Rome. Hier was hij met ijver werkzaam om de kunstgewrochten der Ouden in gips, leem of marmer na te bootsen en vervaardigde er voorts onderscheidene beelden en groepen, zooals een „Mars, Venus en Amor" in marmer, welke zich thans in het Belvedère bevindt. Na zijn terugkeer te Weenen zag hij zich tot Keizerlijk Hofbeeldbouwer benoemd en schiep er het praalgraf van *Cobenzl*, borstbeelden van Prinses *Kinski*, van den Keizer, van Aartshertog *Karl* enz. en overleed aldaar in 1827.

Kittel (Johann Christian), éen der vermaardste orgelspelers van zijn tijd en geboren te Erfurt in 1732, was de laatste leerling van *Sebastian Bach* en vormde zelf een groot aantal uitstekende organisten, zooals *Fischer*, *Hässler*, *Rink*, *Umbreit* enz. Hij overleed als organist te Erfurt in 1807, nadat hij grooten roem verworven had door het werk: „Der angehende Organist (1801, 3 dln)" en door zijn „Neues Choralbuch (1803)".

Kitteling is de naam van eene soort van huidaandoening, welke eenigszins met jeuken overeenkomt. Zij wordt verwekt door eene zacht-strijkende aanraking van de opperhuid, welke aanvankelijk iets aangenaams heeft, maar niet lang verdragen kan worden, daar zij bij eenigen duur bij gevoelige personen een krampachtigen toestand van de willekeurige spierzenuwen van het middenrif of van andere spieren, althans stuipachtige bewegingen, veroorzaakt. Voor kitteling zijn in het algemeen die deelen der opperhuid het meest vatbaar, waar de gevoelszenuwen het dichtst aan de oppervlakte liggen, zooals in de handpalm, de oksel- en knieholten en onder de voetzolen. Daarom zijn personen met eene teedere huid, zooals vrouwen en kinderen, het gevoeligst voor kitteling. Deze wordt door geneesheeren wel eens als kunstbewerking aangewend; zij kittelen namelijk met een veertje het slijmvlies om reflexiebewegingen in sommige spieren te doen ontstaan, bijv. dat van den neus om niezen, dat van het strottenhoofd om hoest, dat van den slokdarm om braking te veroorzaken. Ook bedient men zich van dit middel bij drenkelingen, om de ademhaling te vernieuwen, — voorts wanneer vreemde lichamen in de neusholte of de luchtpijp zijn gedrongen, ten einde deze door een schok te verwijderen, — eindelijk bij vergiftiging, wanneer geen ander braakmiddel voorhanden is.

Kittlitz (Friedrich Heinrich, vrijheer von), een verdienstelijk natuuronderzoeker en reiziger, geboren den 26sten Februari 1799 te Breslau, nam in 1813 deel aan den vrijheids-

oorlog en bleef in krijgsdienst tot 1825, terwijl hij zich tevens toelegde op de natuurlijke historie, inzonderheid op de ornithologie. In 1826 tot 1829 nam hij deel aan de reis van *Lütke* om de wereld. Ook wilde hij *Rüppell* in Abessinië vergezellen, maar moest wegens ongesteldheid in Egypte achterblijven. Sedert dien tijd bleef hij in Duitschland (te Mainz) en leverde: „Kupfertafeln zur Naturgeschichte der Vögel (1832)", — „24 Vegetationsansichten von den Küstenländern und Inseln des Stillen Oceans (1845—1852)", — „Vegetationsansichten aus den westlichen Sudeten (1854)", — „Naturscenen aus Kamtschatka", — „Bildern vom Stillen Ocean", — „Denkwürdigkeiten einer Reise nach dem russischen Amerika, nach Mikronesien und durch Kamtschatka (1858, 2 dln)", — „Psychologische Grundlage für eine neue Philosophie der Kunst (1863)", — en „Schluszfolgerungen von der Seele des Menschen auf die Weltseele (1873)". Tevens was hij een ijverig lid van het Rijnlandsch Genootschap voor Natuurlijke Historie en overleed te Mainz den 10den April 1874.

Kitzingen, eene stad en hoofdplaats van het evenzoo genoemde district in het Beiersche gewest Beneden-Franken, 2¼ geogr. mijl van Würzburg, op den rechter oever van de Main en door eene brug ter lengte van 300 Ned. el met de voorstad Etwashausen aan de overzijde verbonden, telt eene nijvere bevolking van 7 000 zielen (1880).

Kiwi (Apteryx) is de naam van een geslacht van vogels uit de orde der *Loopvogels* (Cursores), dat zich onderscheidt door zeer korte vleugels. Men kent slechts éene levende soort van dit geslacht, namelijk de *Nieuw-Zeelandsche kiwi* (A. Australis), alzoo genoemd naar zijn eigenaardig geschreeuw. Hij bewoont de wouden van Nieuw-Zeeland, werd in 1812 voor de eerste maal naar Engeland overgebracht en schijnt weldra geheel te zullen uitsterven. Hij is ongeveer 8 Ned. palm lang. Lange, lancetvormige, borstelige, kastanjebruine vederen bedekken zijn lichaam en zijn snavel is van lange, gootvormige neusgaten voorzien. Hij is een schuwe nachtvogel, die van insecten en wormen leeft. De Nieuw-Zeelanders bereiden het taaie vel van den kiwi zonder de vederen te beschadigen en vervaardigen daarvan fraaie mantels.

Kiwisch von Rotterau (Franz), een uitstekend Duitsch verloskundige, geboren den 30sten April 1814 te Klattau in Bohemen, studeerde te Praag in de geneeskunde en zag zich in 1837 geplaatst aan het hospitaal voor kraamvrouwen aldaar. Weldra schreef hij: „Die Krankheiten der Wöchnerinnen (1840, 2 dln)" en werd in 1842 benoemd tot docent in de gynaecologie en tot arts in het algemeen ziekenhuis. Voorts schreef hij: „Klinische Vorträge über die Krankheiten der Gebärmutter (1845; 4de druk, 1859)" en werd in 1851 hoogleeraar te Würzburg. Hij schreef voorts: „Beiträge zur Geburtskunde (1846—1848, 2 dln)" en een tweede deel zijner „Klinische Beiträge (1849; 2de druk, 1852)", waarna hij naar Praag terugkeerde en een aanvang maakte met zijn werk: „Die Geburtskunde (1851—1852, dl 1—2)", doch reeds den 29sten November 1852 overleed.

Kjangiri, de hoofdstad eener evenzoo genoemde liwa in het ejaleet Kastamoeni in Klein-Azië, ligt op den linker oever van de Kisil-Irmak (Halys), heeft een aanzienlijken handel in zout, wol en geelbessen en telt omstreeks 9 000 inwoners. In de dagen der oudheid droeg zij den naam van Gangra.

Kjellberg (Johannes Frithiof), een Zweedsch beeldhouwer, geboren te Jönköping in 1836, bezocht de Académie te Stokholm en oefende zich achtervolgens te Kopenhagen, Parijs en Rome. Na zijn terugkeer in 1868 werd hij lid der Académie, in 1871 plaatsvervangend hoogleeraar en in 1873 gewoon hoogleeraar te Stokholm. Hij heeft borstbeelden vervaardigd van onderscheidene aanzienlijke personen, alsmede de reliefs: „Amor en de Dood", — „Satyr en Faun", — „Een Faun met zijn jongeren broeder spelend" enz., alsmede het groote gedenkteeken ter eere van *Linnaeus* te Stokholm.

Kjellman (Frans Reinhold), een Zweedsch natuurkenner en noordpoolvaarder, geboren den 4den November 1846 te Wermland, bezocht in 1868 de universiteit te Upsala en promoveerde aldaar in 1872. Weldra werd hij aldaar docent in de kruidkunde. Op uitnoodiging van *Nordenskjöld* nam hij deel aan eene expeditie naar Spitsbergen en hield zich vooral bezig met de Cryptogamen, inzonderheid met de Wieren. In 1875 vergezelde hij *Nordenskjöld* weder op den tocht naar de Jenisseï en keerde met de „Pröven" van Dicksonshaven naar Noorwegen terug. Ook in 1878 verliet hij Upsala om zich op eene verre ontdekkingsreis te begeven. Hij gaf eene populaire beschrijving der expeditie van 1872—1873 in het licht (1875). In 1883 zag hij zich benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de kruidkunde te Upsala.

Kjelzy, in het Poolsch *Kielce*, een Russisch-Poolsch gouvernement, grenst ten noorden en oosten aan Radom, ten westen aan Petrokow en ten zuiden aan Galicië. Het land is er van het oosten naar het westen bedekt met uitloopers der Carpathen en vormt het fraaiste gedeelte van Polen. Merkwaardig vooral zijn er de Heilige Kruisbergen, alsmede het gewest aan de Prodnikrivier, dat den naam draagt van Poolsch Zwitserland. Dit gouvernement heeft eene uitgebreidheid van 183,3 □ geogr. mijl en omstreeks 608 000 inwoners (1882). Het is in zeven arrondissementen verdeeld. De bevolking bestaat er, behalve 60 000 Israëlieten en eenige Duitsche kolonisten, uit Polen, die belijders zijn van den R. Katholieken godsdienst. Tot de voornaamste rivieren behooren er de Piliza en de Nida, welke beide zich uitstorten in de Weichsel. Het klimaat is er gematigd en alle soorten van graan willen er groeien. Te voren was er ook de wijnbouw van belang. Voorts heeft men er eene menigte moerbeziënboomen. De grond is er in de oostelijke gewesten zeer vruchtbaar, en de westelijke zijn geschikt voor mijnontginning. Men verkrijgt er ijzer, zink, galmei en donkerkleurig marmer, terwijl voorts zwavelkies, lood en steenkolen er niet ontbreken. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, door hooge bergen omringd en regelmatig gebouwd, heeft onderscheidene kerken, een bisschoppelijk seminarium, een gymnasium, een nonnenklooster en omstreeks 10 000 inwoners (1882). Zij is in het jaar 1173 door *Gedeon*, bisschop van Krakau, gesticht. Men vermeldt, dat

in 1511 de Nederlanders 70 schepen hebben bevracht met koper, te Kjelzy aangebracht.

Kjerulf (Theodoor), een Noorweegsch geoloog, geboren den 30sten Maart 1825 te Christiania, studeerde aldaar eerst in de geneeskunde, vervolgens in de natuurkunde, legde zich in 1847—1849 te Königsberg toe op den mijnbouw, volbracht onderscheidene wetenschappelijke reizen, o. a. naar Ierland, zette zijne studien voort te Bonn, ging vervolgens weder op reis en keerde in 1854 terug naar zijn vaderland. Hier was hij werkzaam aan de vervaardiging van geognostische kaarten, deelde de uitkomsten van zijn onderzoek mede in tijdschriften en werd in 1858 hoogleeraar in de aard- en delfstofkunde aan de universiteit in zijne geboortestad. Ook heeft hij bijdragen geleverd van letterkundigen aard.

Kjökken-mödding, woordelijk *keukenmodder* of *keukenafval* is de naam, dien Deensche oudheidkundigen gegeven hebben aan eigenaardige vuilnishoopen, welke men meestal nabij het strand aantreft. Zij werden vóor de meer nauwkeurige onderzoekingen van *Steenstrup* en *Worsaae* beschouwd als mosselbanken, die de zee er had achtergelaten. Zij vormen kleine heuvels of terrassen ter dikte van eenige Ned. ellen, doorgaans van langwerpige gedaante en verheffen zich op de Deensche kust bij Soelages, Meilgaard enz. eenige Ned. ellen boven den zeespiegel en op de westkust daarbeneden. Later heeft men dergelijke heuvels in Engeland en vooral in Noord-Amerika gevonden. De Deensche bestaan hoofdzakelijk uit de schelpen van 3 soorten van weekdieren, welke ook thans nog gegeten worden. Eéne van deze — de oester — komt in dien omtrek niet meer voor. Daarenboven bevatten zij de overblijfselen van eenige éenschalige weekdieren — hoorns —, welke men alleen verkrijgen kan door ze uit zee te halen, alsmede van visschen, kreeften en krabben. Ook ontmoet men daarin beenderen van landdieren, welke door jagers worden gevangen, en men heeft opgemerkt, dat de mergbevattende beenderen verbrijzeld zijn. Men ontdekt er van den oeros, beer, lynx, wolf, van het wilde zwijn en het hert en van de ree, alsmede van een aantal watervogels, zooals de wilde zwaan, en van de groote, thans uitgestorvene alk (Alca impennis) en van de landvogels, zooals het korhoen, dat thans in Denemarken niet meer voorkomt. Beenderen van het rendier, den eland en den (thans in Lithauen nog levenden en ten onrechte aldaar oeros genoemden) wisent ontbreken. Daar men er hertshorens uit alle jaargetijden en evenzoo vertegenwoordigers van alle ontwikkelingstijdperken der overige zoogdieren in aantreft, blijkt het, dat die plaatsen gedurende het geheele jaar bewoond waren. Het eenige huisdier, waarvan overblijfselen gevonden worden in die heuvels, is een kleine hond, welke op dien der hedendaagsche Laplanders gelijkt. Dat deze een huisdier geweest is, werd door *Steenstrup* aangetoond uit het feit, dat sommige beenderen, inzonderheid vogelbeenderen, afgeknaagd waren. Dat die hoopen van menschen afkomstig zijn, maakt men daaruit op, dat de schelpen ongeveer van gelijke grootte en alle door middel van vuur geopend zijn. Daarom vindt men er ook kolen en asch, welke laatste gedeeltelijk van zeegewassen afkomstig is. Ook ziet men hier en daar steenen, waarop vuur werd aangelegd, en grootere haardsteenen, die vermoedelijk in het midden der hutten waren geplaatst. Wijders ontwaarde men er allerlei ruw vervaardigde werktuigen van beenderen, horens en kiezelsteenen, zooals messen, troffels, bijlen enz., stukken van potten, vermolmde houten bijlsteelen, hamers, naalden, boren, elzen van hertshoorn en beenderen en kamvormige voorwerpen, die tot het knoopen van netten dienden. Nog nooit vond men er eenig metaal, zoodat de keukenvuilnis ongetwijfeld uit de steenperiode afkomstig is. Omtrent den juisten tijd heerscht nog altijd verschil van meening, daar sommigen van oordeel zijn, dat het ontstaan dier heuvels dagteekent uit het tijdperk der hunebedden, terwijl anderen daaraan een veel hoogeren ouderdom toeschrijven. — Door scherpzinnige opmerkingen, in verband met de voormalige aanwezigheid van korhoenders,is men tot het besluit gekomen, dat de keukenvuilnis in Denemarken afkomstig is uit een tijd, toen aldaar dennenwouden bestonden, welke later door eiken- en vervolgens door beukenbosschen vervangen zijn. Daar men voorts in de grafheuvels en hunebedden beenderen vindt van andere huisdieren, vooral van paarden, en daarenboven veel volkomener werktuigen van geslepen steen, zoo heeft men hieraan het bewijs ontleend, dat de kjökken-möddings tot een veel ouder gedeelte van de steenperiode behooren dan de hunebedden. De bestrijders van dit gevoelen wijzen daarentegen op eenige ruw-bewerkte voorwerpen uit de keukenvuilnis, welke met geslepen steenen bijlen gemaakt zijn, en vermoeden, dat de beenderen van huisdieren in de hunebedden door vossen of dassen derwaarts zijn gesleept. Zij zijn alzoo van oordeel, dat de vuilnishoopen en de hunebedden tot denzelfden tijd behooren, — en wél, dat eerstgenoemde van de arme visschers aan de kust en laatstgenoemde van aanzienlijken afkomstig zijn. Hoe dit ook wezen moge, zooveel is zeker, dat de keukenvuilnis tot het oudste tijdperk behoort, waarin zich menschen in Denemarken vestigden, — dat dit tijdperk gesteld moet worden na het rendierentijdperk, hetwelk meer zuidwaarts zijne overblijfselen heeft achtergelaten, en dat er sedert dien tijd belangrijke veranderingen in het dierenrijk te land en ter zee, alsmede in het plantenrijk van Denemarken hebben plaats gegrepen. Hetzelfde merkt men op in Amerika.

Klacht, zie *Aanklacht*, *Procès*.

Klaczko (Julian), een Poolsch schrijver, geboren den 6den November 1828 te Wilna, studeerde te Königsberg, waar hij in 1848 promoveerde in de philosophie, vertoefde eenigen tijd in Duitschland en begaf zich vervolgens naar Parijs. Hier werd hij medewerker aan de „Revue des Deux Mondes", waarin zijne opstellen: „Une annexion d'autrefois", — „L'agitation unitaire en Allemagne", — „Etudes de diplomatie contemporaine", — en „Les préliminaires de Sadowa" eene plaats vonden. Hij openbaarde daarin een geweldigen haat tegen Pruisen en beoogde de herstelling der onafhankelijkheid van Polen. *Von Beust* benoemde hem in 1869 tot Hofraad in het

Oostenrijksch departement van Buitenlandsche Zaken, welke betrekking hij echter in 1870 liet varen. Nadat hij eenige jaren in Italië had vertoefd, keerde hij in 1875 terug naar Parijs. Zijn boek: „Les deux chanceliers (*Bismarck* en *Gortsjakow*, 3de druk, 1877)" baarde veel opzien. Voorts schreef hij: „La poésie polonaise au XIX siècle (1862)" en gaf de briefwisseling van den dichter *Mickiewicz* in het licht (1861).

Klagenfurt, de hoofdstad van het hertogdom Carinthië en alzoo de zetel van het bestuur en van het landsgerecht, telt omstreeks 19 000 inwoners (1880) en ligt in eene bekoorlijke vlakte, door de schilderachtige bergketen der Karawanken omgeven, niet ver van de riviertjes de Glan en de Glanfurt en van het sierlijke Wörthermeer, dat met kleine stoombooten bevaren wordt en door een kanaal met de stad verbonden is. Deze laatste vormt een nagenoeg regelmatig vierkant met rechte, breede straten, waarin men echter niet veel bedrijvigheid aantreft. Tot de merkwaardige gebouwen behooren er: de toren van de St. Aegidiuskerk, 90 Ned. el hoog, van wiens top men een prachtig uitzicht heeft over den omtrek, — het regeeringsgebouw, afkomstig uit de 14de eeuw, met eene wapenzaal van den Carinthischen adel, — en het paleis van den Vorst-bisschop met eene verzameling van schilderijen, — voorts de nieuwe reaalschool met den botanischen tuin, en het nieuwe burgerhospitaal. Er zijn 6 openbare pleinen: op het Nieuwe Plein heeft men een standbeeld van *Maria Theresia* en op het Prinsenplein eene obelisk ter gedachtenis van den Vrede van Preszburg. Voorts vindt men er een gymnasium en een progymnasium met eene boekerij, eene godgeleerde school, een seminarium voor priesters, eene reaalschool, eene ambachtsschool en een instituut voor doofstommen, — eindelijk een natuurkundig genootschap met een museum, en een historisch genootschap met eene bibliotheek. Tot de inrichtingen van nijverheid behooren er eene tabaksfabriek, eene loodwitfabriek en eene lakenfabriek. Men heeft er eene kamer van koophandel en eene bank, en de stad is door een zijtak met den Zuiderspoorweg verbonden. De vestingwerken, in 1809 door de Franschen gesloopt, zijn er in wandelplaatsen herschapen. Tusschen Klagenfurt en St. Veit vindt men overblijfselen van de oud-Romeinsche stad Virunum.

Klander, zie *Korenworm*.

Klank, zie *Geluid*.

Klankfiguren worden op de volgende wijze voortgebracht: men neemt eene glazen of metalen schijf en bestrooit die met fijn zand. Terwijl zij alleen in het midden onderstenud wordt, brengt men haar, door met een strijkstok langs den rand te strijken, in eene trillende beweging. Daarbij verdeelt zich de geheele schijf in vakken, welke door knooplijnen, dat is door lijnen, waar de plaat niet trilt, gescheiden zijn. Het zand in die vakken geraakt dan ook in beweging, hoopt op de knooplijnen zich op en vormt daardoor regelmatige figuren. Deze worden naar haren ontdekker de *klankfiguren van Chladni* genaamd.

Klankleer (De) of *phonologie* is de naam van de leer van het voortbrengen der spraakgeluiden door middel van de menschelijke stem. Die leer is door *Brücke*, *Helmholtz*, *Donders* en andere physiologen in den jongsten tijd op eene wetenschappelijke wijze behandeld. Het spraakorgaan van den mensch is een werktuig, dat geluid geeft, wanneer een luchtstroom uit de longen door het strottenhoofd gedreven wordt, waar het door de trillingen der stembanden eene bepaalde hoogte verkrijgt en bij zijn tocht door de mondholte nader bepaald wordt door middel van de tong, de tanden en de gesteldheid van den mond. Zijn de trillingen der stembanden regelmatig, dan ontstaat een klinker (vocaal), en bij eene herhaling dier regelmatige trillingen gaat de vocaal over in een muzikalen toon, wiens hoogte afhankelijk is van het aantal trillingen in een bepaalden tijd. Het ontstaan van eene bepaalde vocaal hangt af van de gedaante der trillingen en deze wederom van de plaatsing der deelen van den mond. De natuurlijkste vocaal, die bij eene aanmerkelijke opening van den mond en bij een gewonen stand van de tong ontstaat, is *a*; worden de lippen maar even geopend en in ronden vorm gebracht, dan ontstaat *u*, en bij eene iets vermeerderde opening der lippen en een nederwaarts drukken der tong de vocaal *o*. Wordt bij eene middelmatige opening der lippen het achterste gedeelte van de tong nabij het gehemelte gebracht, dan treedt *i* te voorschijn, en is de tong iets verder van het verhemelte verwijderd, dan hoort men *e*. De medeklinkers (consonanten) zijn in eigenlijken zin geene geluiden, maar aanblazingen, daar bij hun ontstaan de stembanden onregelmatig of in het geheel niet in trilling zijn. Hierop berust de verdeeling in toonlooze en toongevende, ook wel met den naam van zachte en harde medeklinkers bestempeld. De toongevende zijn alzoo genoemd, omdat zij, evenals de vocalen, bij het zingen gedurende eenigen tijd gehoord worden, hetgeen bij de toonlooze slechts een oogenblik plaats heeft. Eene andere verdeeling berust op den stand van het verhemelte, de tong, de lippen enz., weshalve men spreekt van verhemelte-, tong- en lipletters. De stand der deelen van den mond bij het voortbrengen van verhemelte- en lipletters gelijkt op die, welke plaats heeft bij het vormen van de vocalen *i* en *u*. Eindelijk grondt men nog eene andere verdeeling daarop of de luchtstroom uit de longen bij zijn tocht door de mondholte op verschillende plaatsen van deze kleinere of grootere openingen aantreft of geheel gestuit wordt. In het laatste geval ontstaan de stomme medeklinkers *k*, *t*, *p* en *g*, *d*, *b*. Daarentegen is bij de wrijfklanken de mondholte slechts gedeeltelijk afgesloten. Deze naderen eenigszins tot de vocalen en worden verdeeld in sisklanken (sibilantes) en aanblazingen (spirantes). De zuivere aanblazing, enkel eene krachtige uitademing, kan toongevend of toonloos zijn (de spiritus lenis en de spiritus asper der Grieken). Bij het achterwaarts trekken van het zachte verhemelte ontstaan de neusklanken. Tot de vocalen naderen het meest de halfvocalen, namelijk *v* en *j*, wier vorming met die van *u* en *i* overeenkomt. Eindelijk heeft men ook nog trilklanken, namelijk *r* en *l*, die door de trilling van de tongspits of van het zachte verhemelte worden voortgebracht. Bij dit alles dient men intusschen in het oog te houden, dat de ver-

schillende letters in de onderscheidene talen en tongvallen zeer verschillend worden uitgesproken, ja, dat vaak dezelfde letter in onderscheidene woorden eene zeer verschillende klankwaarde heeft. Daarenboven heeft bijv. de taal der Hottentotten klanken, die men in geene Europeesche taal aantreft.

Klankverschuiving. De wet der klankverschuiving, door *Jacob Grimm* ontdekt, is voor de beoefenaars der vergelijkende taalstudie van het hoogste belang. Zij leert ons, hoe de talen van verschillende volkeren, schoon uit dezelfde bron gesproken, door eene regelmatige wijziging van den klank van sommige medeklinkers van elkander zijn afgeweken. Zijn de klinkers als vertegenwoordigers van het gevoel meer duurzaam, bij de eigenlijke of stomme medeklinkers, die de werking van het regelend verstand vertolken, vindt men gewichtige veranderingen. Die medeklinkers zijn, naar gelang van de klem, waarmede zij worden voortgebracht, onderscheiden in *lip-*, *keel-* en *tongletters*, en wederom verdeeld in *weeke*, *harde* en *aangeblazene* (geadspireerde). Vergelijkt men nu het Gothisch — mede de oudste der Duitsche talen — met eene oudere, vermaagschapte taal, bijvoorbeeld het Grieksch of Latijn, dan ontwaart men, dat er eene regelmatige verschuiving van de stomme medeklinkers der drie monddeelen (lip, keel en tong) heeft plaats gehad, en wel zóo, dat de Grieksche *weeke* plaats heeft gemaakt voor de Gothische *harde*, de Grieksche *harde* voor de Gothische *aangeblazene* en de Grieksche *aangeblazene* voor de Gothische *weeke*. Die verschuiving, misschien in den aanvang onzer jaartelling begonnen en in de 4de eeuw voleindigd, is in de 6de door eene tweede plaatsvervanging van medeklinkers in dezelfde richting in Zuid-Duitschland gevolgd. Men geeft daaraan den naam van *klankverschuiving*. Volgens dien regel zou men moeten hebben:

Grieksch: *b*, *p*, *ph*. — *g*, *k*, *ch*. — *d*, *t*, *th*.
Gothisch: *p*, *ph*, *b*. — *k*, *ch*, *g*. — *t*, *th*, *d*.
Hoogduitsch: *ph*, *b*, *p*. — *ch*, *g*, *k*. — *th*, *d*, *t*.

Doch in het Latijn gaat de aangeblazene lipletter (*ph*) reeds over in een spirant (*f*) en de aangeblazene keelletter (*ch*) in eene bloote aanblazing (*h*); dit heeft ook plaats in het Gothisch, en die klank is alsdan voor geene verdere verschuiving vatbaar. Hierdoor wordt de regel:

Gothisch: *p*, *f*, *b*. — *k*, *h*, *g*. — *t*, *th*, *d*.
Hoogduitsch: *ph* (*f*), *f*, *p*. — *ch*, *h*, *k*. — *z*, *d*, *t*.

Als voorbeelden geven wij:

Van *b*, *p*, *ph*: *labium*, *leppa*, *lephs*.
Van *p*, *f*, *f*: *pater*, *father*, *fatar*.
Van *ph* (*f*), *b*, *p*: *frater*, *brôthar*, *pruodar*,
Van *ch*, *g*, *k*: Χόρτος (*hortus*), *gards*, *karto*,
Van *th*, *d*, *t*: Θήρ (*fera*), *dius*, *tier*.

Ieder zal inzien, hoe de toepassing van de wet der klankverschuiving geschikt is om ons de geschiedkundige ontwikkeling der vermaagschapte talen te doen begrijpen.

Klapka (Georg), één der hoofdbevelhebbers in den Hongaarschen omwentelingsoorlog, werd geboren te Temesvár den 7den April 1820, ontving zijne opleiding aan de militaire school te Karansebes en trad in 1835 als kadet in dienst bij een regiment veldartillerie. Nadat hij in 1840 bij het korps bombardiers verplaatst was, wijdde hij zich met ijver aan de krijgswetenschap en werd in 1842 onder-luitenant bij de Hongaarsche lijfwacht, zoodat hij in de gelegenheid was om te Weenen zijne studie voort te zetten. In 1847 zag hij zich bevorderd tot luitenant bij het 12de grensregiment, doch nam weldra zijn ontslag. Toen in 1848 in Maart de volksbeweging ontstond, stelde hij zich ter beschikking van de nieuwe Hongaarsche Regeering, welke hem tegen het einde van Mei met *Gáal* en *Hajnik* naar Siebenbürgen zond, om er de Szeklers voor hare zaak te winnen. Kort daarna werd hij kapitein van het 6de bataljon der Honvéd. In die betrekking onderscheidde hij zich in den veldtocht tegen de Serviërs, klom op tot den rang van majoor en ging in September eerst naar Komorn en toen naar Preszburg om de versterking dier steden te besturen, voorts tegen het einde van November als chef van den generalen staf naar het armeekorps, dat zich in het Banaat onder het opperbevel van *Kis* bevond. Hij regelde er den aanval op de versterkte stelling der vijanden, en de verovering van de verschanste plaatsen Alibumár, Karlsdorf, Karlovacz en van het belangrijke bruggenhoofd bij Tomasovácz was daarvan het gevolg. Ook het operatieplan van het Hongaarsche leger in het begin van 1849 was van *Klapka* afkomstig. Na de nederlaag, door *Meszáros* den 4den Januari bij Kaschau tegen *Schlick* geleden, ontving *Klapka* als kolonel het opperbevel, en het gelukte hem niet alleen zich in het bezit van den overgang over de Theisz te handhaven en alzoo Debreczin te beveiligen, maar ook aan de Honvéd eene zegepraal te bezorgen op de geregelde Oostenrijksche troepen en den moed van zijn leger te verhoogen door de overwinningen bij Tarczal, Keresztur, Hidaknémety enz. Aan den driedaagschen slag bij Kápolna (26—28 Februari) en aan den voorspoedigen veldtocht in April nam hij op eene roemrijke wijze deel. Hij voerde toen bevel over het 1ste armeekorps en behaalde vooral lauweren in den slag bij Isaszegh (6 April) en bij Nagysárló (19 April); deze plaats en Damjanics werden stormenderhand door hem ingenomen. Van den slag, den 26sten April aan het Oostenrijksche belegeringskorps vóor Komorn geleverd, had hij desgelijks het plan in gereedheid gebracht en hij voerde bij die gelegenheid het bevel over den linker vleugel. Daarna werd *Nagy Sandor* zijn opvolger en hij zelf voorloopig minister van Oorlog te Debreczin. Dáar ontwierp hij het operatieplan voor den zomerveldtocht, hetwelk wegens de tegenstribbeling van *Görgei* niet ten uitvoer gelegd werd. De belegering van Ofen was door *Klapka* bepaald afgeraden, en toen *Görgei* na de verovering dezer vesting zelf zich met de portefeuille van Oorlog belastte, werd *Klapka* tot kommandant van Komorn benoemd. De openbare vijandschap tusschen *Kossuth* en *Görgei*, welke bij het ontslag van laatstgenoemde dreigde uit te barsten, zocht hij te bedwingen, doordien dat besluit door zijne bemiddeling gedeeltelijk werd ingetrokken. In de gevechten van 16 en 21 Juni, welke hij ontraden had, en in de veldslagen van 2 en 11 Juli vóor Komorn was *Klapka* naast *Görgei* de held van den dag. Nadat laatstgenoemde met het hoofdleger naar de vlakte van de Theisz was getrokken, bleef

Klapka als bevelhebber te Komorn achter en hield het belegeringskorps bezig door gedurige uitvallen. Schitterend was die van 5 Augustus, toen het grootste gedeelte der belegeraars in den strijd en gedeeltelijk in de Donau omkwam. *Klapka* verkreeg toen een grooten buit en verlegde zijn hoofdkwartier naar Raab. Terwijl hij, ten gevolge zijner zegepraal, op het punt stond een inval te doen in Oostenrijk of Stiermarken, ontving hij bericht, dat *Görgei* de wapens had nedergelegd, zoodat hij naar Komorn terugtrok. De beslissende toon, waarop hij en zijn krijgsraad het voorstel tot onvoorwaardelijke onderwerping verwierpen, was oorzaak, dat de Oostenrijksche Regeering genoegen nam met eene voorwaardelijke overgave. De capitulatie werd den 27sten September tusschen *Klapka* en den veldmaarschalk *Haynau* gesloten, en hare bepalingen waarborgden aan de bezetting van Komorn het leven en de vrijheid. *Klapka* verliet zijn vaderland en vertoefde bij afwisseling in Frankrijk, Zwitserland en Italië. Bij het uitbarsten van den Krimoorlog begaf hij zich naar Constantinopel, maar vond er geen geschikt veld voor zijne werkzaamheid, zoodat hij tegen het einde van 1854 naar Zwitserland terugkeerde, alwaar hij te Genève het burgerrecht verkreeg. Zijn aandeel aan den omwentelingsoorlog heeft hij beschreven in zijne belangrijke: „Memoiren (1850)" en in het boek: „Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen (1851, 2 dln)". Voorts schreef hij: „La guerre d'Orient en 1853 et 1854 jusqu'a la fin de Juillet 1855 (1855, ook in het Engelsch vertaald)".

Klapp (Michaël), een Duitsch schrijver, geboren te Praag in 1834, studeerde aldaar in de wijsbegeerte en is sedert 1855 te Weenen gevestigd. Hij schreef: „Komische Gedichten aus dem jüdischen Volksleben (1855)", — „Vom grünen Tisch (1866)", — „Mario (1867)", — „Aus dem befreiten Venedig (1867)", — „Wiener Bilder und Büsten (1867)", — „Bilder vom Marsfelde (1868)", — „In London und unter den Feniern (1869)", — „Revolutionsbilder aus Spanien (1869), — „Aus der Stadt des Konzils (1870)", — „Tagebuch des Sultans (1871)", — „Zweierlei Juden (1871)", — en „Die Bankgrafen (1877, 2 dln)".

Klapperboom, hetzelfde als *Kokospalm* (zie aldaar).

Klaproos (Papaver Rhoeas *L.*), eene éénjarige plant uit de familie der *Papaveraceën*, is bij ons een lastig onkruid onder het koren op klei- en zandgronden. Zij bloeit in Mei, Juni en Juli en onderscheidt zich door een stijfharigen stengel, diep vindeelige bladeren, lange, behaarde bloemstelen en roode bloemen. Deze laatste hebben een 2-bladigen, vroeg afvallenden kelk, 4 bloembladen, talrijke meeldraden en eene 4- tot 20-stralige stempelschijf. Men heeft ook dubbele, witte en bonte verscheidenheden. Eene andere soort (P. dubium *L.*), met kleurige, meer steenroode bloemen, een 6- of meer-straligen stempel en priemvormige helmdraden, draagt den naam van *kleine klaproos*, — terwijl eene derde (P. Argemone *L.*), op zandige bouwgronden voorkomende, fijnere bloemen en borstelharige vruchten dragende, met dien van *ruige klaproos* bestempeld wordt.

Klaproth. Onder dezen naam vermelden wij:

Martin Heinrich Klaproth, een verdienstelijk Duitsch natuur- en scheikundige. Hij werd geboren te Wernigerode den 1sten December 1743, was eerst apotheker te Berlijn, zag zich vervolgens geplaatst als scheikundige bij de Académie van Wetenschappen en ontving daarop eene benoeming tot hoogleeraar in de chemie bij het korps Koninklijke veldartillerie. Hij overleed als „Obermedicinal- und Sanitätsrath" en professor in de scheikunde aan de universiteit te Berlijn op den 1sten Januari 1817. Hij is de ontdekker van de zirkonaarde, van het tellurium, van het titanium en van het uranium en verwierf door zijne nauwkeurige analysen grooten roem. Zijn voornaamste geschrift is: „Beiträge zur chemischen Kenntnisz der Mineralkörper (1795—1815, 6 dln)". Zijn „Chemisches Wörterbuch (1807—1819, 5 deelen met 4 vervolgdeelen)", met *Wolff* uitgegeven, is thans geheel verouderd.

Heinrich Julius Klaproth een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche talen en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Berlijn den 11den October 1783, wijdde zich reeds op jeugdigen leeftijd aan de beoefening der Aziatische talen en legde zich vooral toe op het Chineesch. Nadat hij zich door de uitgave van het „Asiat. Magazin (1802 enz.)" had bekend gemaakt, zag hij zich geplaatst als adjunct voor de Aziatische talen te Petersburg. Hij vergezelde in 1805 Graaf *Golowkin*, die als gezant naar China werd afgevaardigd, maar aan de grenzen terugkeeren moest, en ontving na zijne terugkomst, op voorstel van Graaf *Potocki*, den last om van wege de Académie te Petersburg zijne onderzoekingen omtrent de volksstammen van Azië in den Caucasus voort te zetten. Ten gevolge van zijne reis, waarover hij uitvoerige berichten mededeelde in zijne „Reise in den Kaukasus und Georgien in den Jahren 1807 und 1808 (1812—1814, 2 dln)" ontstond het „Archiv für die Asiatische Literatur, Geschichte und Sprachkunde (1810)". In 1812 nam hij zijn ontslag uit den Russischen staatsdienst, ging in 1814 naar Italië en vestigde zich in 1815 te Parijs, waar hij in 1816 benoemd werd tot hoogleeraar in de Aziatische talen en den 20sten Augustus 1835 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij voorts: „Geographisch-historische Beschreibung der russischen Provinzen zwischen den Kaspisee und Schwarzen Meer (1814)", — „Reise nach Georgien und Imirethi (1815)", — „Verzeichnisz der chinesischen und mandschurischen Bücher und Manuskripte der königlichen Bibliothek in Berlin (1822)", — „Asia polyglotta (1823, met een atlas)", — „Tableaux historiques de l'Asie (4 dln met atlas)", — „Mémoires relatifs à l'Asie (1834)", — „Collections d'antiquités égyptiennes (1828)", — „Examen critique des travaux de feu M. Champollion sur les hiéroglyphes (1832)", — en „Aperçu général de trois royaumes, traduit de l'original japonais-chinois (1833)".

Klapvliezen (valvulae) zijn vliezige uitsteeksels, die in sommige holten des lichaams voorkomen, van haren wand uitgaan, meestal eene verdubbelingsplooi van het wandbekleedend vlies dier holte vormen en het kanaal, waarin zij uitgespannen zijn, min of meer volkomen sluiten, zoodat zij de beweging van de daarin aanwezige vloeistof in eene bepaalde

richting kunnen verhinderen. Men vindt er gedeeltelijk in met een slijmvlies bekleede holten en zij bestaan dan in eene verdubbeling van dat slijmvlies, zooals het klapvlies aan de grenzen van de dunne en dikke darmen, en gedeeltelijk in het vaatstelsel. Hier echter heeft men ze niet overal, maar alleen in de aderen en groote watervaten, terwijl zij in de slagaderen en capillairen ontbreken. Ook heeft men er bij het hart, waar de slagaderen daaruit ontspringen (zie *Hart en aderen*). In de aderen zijn er slechts op die plaatsen, waar het bloed door eigen zwaarte of door drukking van buiten licht zou kunnen terugvloeien, zooals in die van de onderste helft des lichaams, in die der ledematen en in die der huid. Zij ontbreken daarentegen in de aderen der lichaamsholten, in het parenchym en in de klierachtige deelen. De teedere, dunne klapvliezen der aderen en groote watervaten zijn halvemaansgewijze, zakvormige plooien van het inwendig vaatvlies. Zij zijn met het ronde gedeelte aan den vaatwand verbonden, terwijl de rechte rand van het vlies zich in de kanaalholte uitstrekt. Steeds staan twee zulke klapvliezen tegenover elkander, zoodat zij bij drukking van het vocht zakken vormen, wier rechte zoomen elkander aanraken, zoodat hierdoor het kanaal gesloten wordt. Bij de gewone richting van den stroom vallen die plooien tegen den vaatwand, zoodat er geenerlei belemmering is, maar bij eene tegenovergestelde richting van den vloeistofstroom spannen de klapvliezen zich uit en beletten door sluiting van het kanaal het terugvloeien van het vocht. Het aantal klapvliezen in de aderen is zeer groot; men heeft hier en daar op afstanden van 5 tot 8 Ned. duim een paar klapvliezen, en in de groote watervaten staan zij nog veel dichter bijeen.

Klara-elf (De), eene rivier in Noorwegen, ontspringt nabij de Zweedsche grenzen uit het Famunmeer, draagt in het begin den naam van Trysil en bereikt na een loop van 14 geogr. mijl als een snelvlietende stroom het grondgebied van Zweden, waar zij dien van Klara-elf ontvangt en na eene reeks van stroomversnellingen en watervallen met twee armen, welke het eiland Thingvalla omvatten, zich uitstort in het Wenernmeer.

Klaren is de naam van eene technisch-chemische bewerking, waaraan men zoodanige vloeistoffen onderwerpt, welke men door filtratie niet helder kan maken, omdat de vaste deeltjes óf mede door den filter dringen óf dezen verstoppen. De eenvoudigste methode is deze, dat men het troebele vocht geruimen tijd laat staan, waarbij die deeltjes bezinken. Daarna wordt de bovenstaande heldere vloeistof door middel van een hevel in een ander vat overgebracht. Vloeistoffen, waarin zich stoffen bevinden, die bij verwarming stollen, kunnen geklaard worden door ze te verhitten. De stollende bestanddeelen omhullen de deeltjes der in de vloeistof zwevende (gesuspendeerde) vaste stof en brengen ze naar de oppervlakte, waar men ze kan afscheppen. Waar zulke stollende zelfstandigheden in de vloeistof ontbreken, kan men deze er aan toevoegen. Daartoe gebruikt men eiwit, bloed, vischlijm enz.

Klassiek. De Romeinsche burgers, die tot de eerste en hoogste der vijf klassen behoorden, waarin *Servius Tullius* het Romeinsche volk verdeeld had, droegen den naam van *Classici* en men heeft later dezen naam toegekend aan schrijvers van den eersten rang, terwijl hunne werken met dien van klassieke geschriften worden bestempeld. Elk volk heeft met betrekking tot zijne letterkunde een bloeitijd, en de voornaamste schrijvers van zoodanig tijdperk leverden daarin de klassieke litteratuur.

Klatergoud. Wanneer men koper in bepaalde verhoudingen met zink samensmelt, verkrijgt men daarbij legeeringen, welke volkomen de kleur van goud bezitten. Zulk eene is het messing, en wanneer men dit zeer dun uitslaat, verkrijgt men het bekende klatergoud. Eene zeer geschikte legeering hiervoor bestaat uit 70,1 gewichtsdeelen koper en 29,9 gewichtsdeelen zink.

Klattau, in het Boheemsch *Klatovy*, is eene stad in Bohemen, aan de Angelrivier, aan den voet van het Bohemer Woud en aan den spoorweg. Zij telt met hare voorsteden bijna 10 000 inwoners (1880), is de zetel van een districtsbestuur en bezit een gymnasium en andere inrichtingen van onderwijs, een antiek raadhuis, zes kerken en onderscheidene fabrieken.

Klatten of **Klatén**, eene afdeeling op Java in de residentie Soerakarta, telt ongeveer 100 000 inwoners, en de hoofdplaats, welke denzelfden naam draagt, ligt 23½ paal van Soerakarta, aan den zuidoostelijken voet van den Merapi, aan den spoorweg en aan den Zuidelijken Weg tusschen Soerakarta en Djokjokarta. Er woont een regent voor de politie en er is een fort (Engelenburg) met eene Europeesche bezetting. In 1861 hebben in dat district belangrijke aardstortingen plaats gehad. Zij is de standplaats van den adsistent-resident.

Klausenburg, in het Hongaarsch *Kolosvár*, de hoofdstad van een evenzoo genoemd comitaat in Siebenbürgen, ligt in een bekoorlijk dal aan de Kleine Szamos en telt bijna 30 000 zielen (1880). Zij is door muren omringd en wordt verdeeld in de Oud- en Nieuwstad, terwijl zij tevens 5 voorsteden bezit. Men heeft er een groot marktplein, onderscheidene wélgebouwde straten en eene prachtige hoofdkerk, aan den heiligen *Michaël* gewijd en in 1414 door Koning *Sigismund* gebouwd. Tot de merkwaardige gebouwen behooren er voorts: de Drievuldigheidskerk, het voormalig regeeringsgebouw, het stadhuis, de Hongaarsche schouwburg en onderscheidene paleizen van grafelijke familiën. Men vindt er voorts een R. Katholiek en een Protestantsch gymnasium, een collegie der unitariërs met een gymnasium, eene heelkundige en eene verloskundige school. De bevolking is meerendeels van Magyaarschen oorsprong en drijft een aanzienlijken handel, daar de stad, niet ver van de grenzen van Siebenbürgen en Hongarije verwijderd, de eerste stapelplaats is van de koopwaren, die uit of over Hongarije komen. Ook de fabrieknijverheid ontwikkelt er zich meer en meer. Men heeft er porseleinfabrieken en in hare nabijheid zoutgroeven. — Als hoofdplaats van Siebenbürgen was zij in 1848 het middenpunt der nationale Hongaarsche volksbeweging, terwijl de Oostenrijksche troepen zich in de

tweede hoofdstad des lands, in Hermannstadt, vereenigden. In den aanvang der omwenteling werd zij door den Oostenrijkschen veldmaarschalk *Puchner* in bezit genomen, maar den 25sten December 1848 door *Bem* veroverd, waarna hij haar tot aan het einde der omwenteling behield, zoodat zij hem tot magazijn van wapens en levensmiddelen en tot vereenigingspunt van nieuwe strijders diende. Aan de overzijde der rivier verheft zich op de plaats van een Romeinschen burcht de vesting, in 1721 door *Karel VI* gebouwd, maar zij wordt niet onderhouden. Klausenburg is het Claudiopolis der Romeinen, en men vindt in dien omtrek nog dikwijls voorwerpen uit het Romeinsche tijdperk. — Het *comitaat* van dien naam, zoodls het in 1876 is samengesteld, heeft op $93^{1}/_{2}$ ☐ geogr. mijl ruim 200 000 inwoners.

Klausthal, de hoofdplaats van het voormalig Hannoversche gedeelte van den Harz, ligt met Zellerfeld, door de Zellbach van haar gescheiden, op eene woeste bergvlakte omstreeks 600 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Die beide plaatsen tellen te zamen omstreeks 15 000 zielen, die in het mijnwezen de voornaamste bron van bestaan vinden, daar het klimaat er voor den landbouw te guur is. Klausthal is de zetel van eene „Berghauptmannschaft", welke op $11^{1}/_{4}$ ☐ geogr. mijl omstreeks 35 000 inwoners bezit. Men heeft er een gymnasium, eene mijnacadémie met belangrijke verzamelingen van delfstoffen, eene machinenfabriek, een magnetisch observatorium, enz. De voormalige munt is in 1818 naar Hannover verplaatst. — Reeds voor langen tijd bloeide er de mijnbouw; omstreeks 1620 behoorden de mijnen van Klausthal tot de belangrijkste van Duitschland en eene eeuw later leverden vooral de mijnen Dorothea en Karolina eene aanmerkelijke opbrengst. Den 1sten Juli 1866 kwamen alle mijnen te Klausthal in het bezit van den Koning van Hannover. Men verkrijgt er uit de opgedolven ertsen zilver (gemiddeld jaarlijks 11 000 Ned. pond), lood, koper, arsenik enz. Er zijn 4 zilversmelterijen. De mijnen hebben er eene ontzettende diepte, namelijk de mijn Samson bij Andréasberg eene van bijna 900 Ned. el. Onder den grond vindt men kanalen voor het vervoeren der ertsen. Daar de Georgemijngang, in 1799 voltooid, niet langer aan de behoefte voldeed, begon men in 1851 den Ernst-Augustmijngang te bouwen, die in 1864 in gereedheid kwam, eene verbazende lengte bezit en voor een meesterstuk van mijnbouw gehouden wordt. Ook heeft men er 5 groote ijzersmelterijen, van welke Rothehütte bij Elbingerode de grootste is. Uitgestrekte wouden leveren er voorts eene groote hoeveelheid hout. De mijnen, ijzersmelterijen en bosschen houden in den Harz 8- tot 9000 werklieden bezig, en het weekloon van volwassen personen bedraagt er 3 tot $3^{1}/_{2}$ thaler.

Klauwen is de naam, dien men geeft aan de hoornachtige bekleeding op de eerste geleding der teenen of vingers van de pooten van vele zoogdieren, van vogels en van reptielen. Zij bedekken deze aan de bovenzijde en aan de kanten en zijn daardoor sterk gewelfd en min of meer haakvormig omgebogen. Spreekt men echter van *klauwzeer*, dan worden de hoeven der herkauwende dieren bedoeld. Die ongesteldheid vindt men vooral bij schapen en bestaat in eene algemeene ontsteking der voeten, gevolgd door waterblazen en gevaarlijke zweren, welken die dieren dikwijls met den dood bedreigen. Het langdurig staan op den van scherpe gier doortrokken stalbodem wordt voor de oorzaak gehouden. Na haar ontstaan wordt deze ziekte besmettelijk. Droge stallen en weiden zijn de beste geneesmiddelen; daarenboven voorziet men in Engeland het rundvee, dat door klauwzeer is aangetast, met goed gevolg van getahpertsjasokken. Zie onder *klauwzeer*.

Klauwengang, ook wel *koeiengang* of *overal* genaamd, is het gemeenschappelijk laten weiden van vee op onafgesloten land. Het wordt gebezigd voor het rondzwerven van vee op woeste, onbebouwd liggende gronden, velden, bosschen en broeklanden. Het is een soortgelijk recht als dat van *stoppelweide*, maar dit wordt gebezigd voor het gemeenschappelijk laten weiden van vee op openliggende landen, hetzij die al of niet voor den akkerbouw bestemd zijn, mits natuurlijk in het eerste geval de vruchten zijn ingeoogst of de akkers braak liggen.

Het recht van stoppelweide wordt uitgeoefend door inwoners van dezelfde gemeente of buurtschap, terwijl de klauwengang tusschen het vee van onderscheidene gemeenten of buurtschappen plaats heeft. De eigenaar, die, gebruik maakt van zijn recht, om zijn erf af te sluiten, verliest het recht van klauwengang en stoppelweide naar evenredigheid van den grond, dien hij door de afsluiting aan de gemeene weide onttrekt.

Klauwieren (Laniidae) is de naam eener familie van vogels uit de orde der *Zingvogels* (Oscines). Zij onderscheiden zich door een krachtigen, vrij langen, aan het uiteinde haakvormig gebogen bovensnavel, die aan weêrszijden ingekorven en van een scherp, tandvormig uitsteeksel voorzien is, en door sterke pooten aan een met schilden bedekten voetwortel. Deze roofzuchtige vogels voeden zich met groote insecten, muizen en kleine vogels, en wanneer zij hunne prooi niet aanstonds verslinden, hechten zij die aan doornstruiken of tusschen de takken vast. Men heeft in Europa 7 soorten van klauwieren, en van deze worden 3 in ons Vaderland aangetroffen, namelijk: de *Klapekster* (Lanius excubitor), ook *blauwe klawier*, *handwerk* en *vinkebijter* genaamd, blauwachtig grijs met zwarte vleugels en staartpennen, — de *roodkoppige klawier* (L. rufus) met bruinrood achterhoofd en hals, voor 't overige wit, behalve een gedeelte van de vleugels en staartpennen, — en de *grauwe klawier* (L. collurio), ook *negendooder*, *schataakster* en *bruine doorndraaier* geheeten, kleiner dan de voorgaande, grauw van kleur met een roodbruinen rug, witten buik, bruinzwarte vleugels en zwarten staart. De laatste 2 soorten kunnen allerlei geluiden nabootsen en zijn trekvogels.

Klauwieren (cirrhi) noemt men ook draadvormige, enkelvoudige of vertakte, schroefvormige plantendeelen, die zich aan nabijzijnde voorwerpen vasthechten en alzoo steun verschaffen aan een zwakken stengel. Zij zijn geene oorspronkelijke organen, maar vervormde

bladstelen (zooals bij Tropaeolum pentaphyllum), bladen (zooals bij Gloriosa superba), blaadjes (zooals bij Pisum sativum), steunbladen (zooals bij Bryonia dioica) en bloemstelen (zooals bij Vitis vinifera). In plaats van klauwieren worden deze deelen ook wel ranken geheeten; die van de erwt en van vele andere vlinderbloemigen zijn dan bladranken en die van het geslacht Vitis stengelranken.

Klauwzeer (Het), waardoor klauwendragende dieren wel eens worden aangetast, kan goedaardig en boosaardig wezen. Het eerste komt gewoonlijk voor tegelijk met het mondzeer. Het tast runderen, schapen en zwijnen evenzeer aan; minder dikwijls vindt men het bij geiten en slechts zelden bij paarden. Het heerscht veelal tusschen de lente en den herfst en verspreidt zich snel over groote gewesten. Het bestaat in eene ontsteking van het huidweefsel nabij de klauwen, en daarbij vormen zich blaren van verschillende grootte, ontvellingen en zelfs verzweringen. Meestal gaat het vergezeld van koorts. Is het zeer goedaardig, dan verdwijnt het soms reeds na verloop van 4 tot 9 dagen, maar bij een ergen graad ontstaan na de verwoesting der opperhuid op de plaats der blaren booze zweren, die zich wel eens tot de oppervlakte bepalen, maar ook wel eens zich uitstrekken in de diepte, zoodat zelfs de beenderen worden aangetast en de klauwen afvallen. Bij melkgevende dieren houdt dan de melkafscheiding op en er ontstaat vermagering en verval van krachten. Deze ziekte ontstaat in den regel door besmetting. De smetstof is vluchtig en kan niet alleen door de zieke dieren rechtstreeks, maar ook door voorwerpen of personen, waarmede zij in aanraking zijn geweest, op de gezonde worden overgebracht. De ziekte openbaart zich doorgaans 2 tot 4 dagen na de besmetting. De herstelde dieren schijnen in de eerstvolgende 2 of 3 maanden onvatbaar te wezen voor het klauwzeer, doch kunnen er na dien tijd weder door worden aangetast. Om de genezing te bevorderen, moet men aan de zieke dieren rust bezorgen en een drogen, zindelijken stal. Voorts moet men de zieke deelen zorgvuldig zuiveren, het wegvloeien van den etter bevorderen en de zwerende plekken dagelijks eenige malen met loodwater of met eene oplossing van carbolzuur wasschen. — Het boosaardig klauwzeer komt vooral voor bij schapen. Deze beginnen eerst te hinken, en weldra merkt men op, dat de klauwen gezwollen, warm en pijnlijk zijn, terwijl er eerlang kleine zweertjes ontstaan. Daarna ontstaat ettering in de klauwen en deze vallen af. Heeft dit plaats aan meer dan éen voet, dan vermageren de dieren en bezwijken ten laatste voor de macht der ziekte. Het groeien van de wol wordt er door verhinderd. Dikwijls duurt deze ziekte maanden, — somtijds langer dan een jaar. Zij openbaart zich eerst bij enkele schapen en verspreidt zich langzamerhand over een groot gedeelte der kudde. Ook hier speelt de smetstof de hoofdrol. Men meent, dat deze ziekte eerst in 1826 door merinoschapen uit Frankrijk is overgebracht naar Duitschland en zich vanhier in de aangrenzende landen heeft verspreid. Het is van belang, bij het ontstaan der ziekte de zieke dieren aanstonds van de gezonde te scheiden. De aangestokene hoornachtige deelen der klauw moeten weggenomen worden, waarna men de zieke deelen moet bevochtigen met houtazijn of met eene oplossing van chloorkalk of van carbolzuur. Daarenboven dient men te zorgen, gelijk wij reeds aanbevolen hebben, voor gezond voedsel, een zindelijken stal en eene droge weide.

Klaver (Trifolium) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (Papilionaceae). Het onderscheidt zich door een 5-tandigen of 5-spletigen kelk, eene meestal niet afvallende bloemkroon, een stompen kiel, min of meer met de bloembladen vergroeide meeldraden, die van beneden naar boven allengs breeder worden, een onbehaarden stijl en eene eivormige of langwerpige, 1- tot 2-zadige peul, meestal niet openspringend, binnen de kelkbuis of de verdrogende bloemkroon verborgen. Alle klaversoorten hebben 3-tallige, soms 4 tallige bladeren en talrijke tot scherm- of aarvormige hoofdjes vereenigde bloemen. Van de soorten, die in ons Vaderland groeien en voor onze veehouders van het meeste belang zijn, noemen wij: — *witte klaver* (T. repens *L.*), ook *kemp*, *schapenbloem* en *steenklaver* genoemd, eene overblijvende, van Mei tot September bloeiende plant, die op alle soorten van gronden voorkomt; zij heeft een kruipenden stengel en omgekeerd-eironde, fijngezaagde aan den top eenigszins uitgerande blaadjes en witte tot bolronde, langgesteelde hoofdjes vereenigde bloemen; — *aardbeziënklaver* (T. fragiferum *L.*), ook *ringelboldt* genaamd en veel voorkomende op lage, vochtige graslanden. Deze nadert tot de voorgaande soort, maar onderscheidt zich tevens door licht-roode bloemen; — *roode klaver* (T. pratense *L.*), ook *beemdklaver*, *varkensklaver* en *bangebloem* geheeten, eene overblijvende plant, die in onze beste weilanden te huis behoort. Zij heeft een opgaanden stengel, bijna gaafrandige, ovale, aangedrukt behaarde blaadjes en roode bloemen, vereenigd tot bijkans ronde hoofdjes, die aan den voet van een tweebladig omwindsel voorzien zijn; — *Brabandsche klaver* (T. sativum *Mill.*) of *Spaansche klaver*. Deze levert een uitmuntend veevoeder en onderscheidt zich door een eenigszins kantigen of samengedrukten stengel en breedere blaadjes dan de voorgaande soort; — *bastaardklaver*, (T. hybridum *L.*), eene overblijvende plant, die van Juni tot Augustus bloeit en op vruchtbare, vochtige weilanden voorkomt. Zij heeft eerst witte, daarna roode bloemen en eene 4-zadige peul, die ver buiten den kelk uitsteekt; — *middenste klaver* (T. medium *L.*), eene overblijvende plant, welke veel op roode klaver gelijkt, maar zich onderscheidt door een bochtigen stengel, smaller blaadjes en meer licht-roode bloemen. — Men geeft den naam van *steenklaver* aan alle soorten met gele bloemen, zooals T. procumbens *L.* en T. filiforme *L.* — Eindelijk noemen wij nog: *ruigharige klaver* (T. arvense *L.*) of het *hazenpootje*, eene éenjarige plant, die van Juni tot October bloeit en op schrale zandgronden dikwijls voorkomt. Zij is haren naam verschuldigd aan hare fraaie, wolachtig-behaarde bloemaren.

Klaverzuring (Oxalis *L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der

Oxalideën. Het onderscheidt zich door een 5-bladigen, overblijvenden kelk, 5 bloembladen, 10 aan den voet vergroeide meeldraden, 5 stijlen, eene langwerpige doosvrucht en 3-tallige bladeren. Het omvat vele Kaapsche en Zuid-Amerikaansche soorten, waarvan sommige als sierplanten worden aangekweekt, terwijl daaronder ook zijn met eetbare wortels. — In Europa komen 5, — in ons Vaderland slechts 3 soorten voor. Deze hebben, evenals de klaver, 3-tallige bladeren en een scherpen, niet onaangenaam-zuren smaak, welke met dien van zuring overeenkomt. De inlandsche soorten zijn; de *gewone klaverzuring* (O. Acetosella *L.*), een overblijvend plantje, dat in April en Mei bloeit, met kruipenden, eenigszins vezeligen wortelstok, langgesteelde bladeren, omgekeerd-hartvormige blaadjes en witte, rood-geaderde bloemen; uit dit gewas, dat op beschaduwde plaatsen groeit, bereidt men het bijtende zuringzout; — de *gele klaverzuring* (O. stricta *L.*), een overblijvend, van Juni tot October bloeiend plantje, tevens een algemeen voorkomend onkruid in moestuinen en bouwlanden, met een opgaanden stengel en gele bloempjes; — en de *éenjarige klaverzuring* (O. cornicnlata L.) welke op de voorgaande soort gelijkt, maar zich van haar onderscheidt door het gemis van steunbladen, minder behaarde blaadjes en afstaande vruchtsteeljes, wanneer de vrucht tot rijpheid gekomen is.

Klaverzuur, zie *Zuringzuur*.

Klavier is de gemeenschappelijke naam van alle snaarinstrumenten, bij welke de toestel, dienende tot het voortbrengen van de klanken of tonen, door middel van toetsen (claves) in beweging wordt gebracht. In het bijzonder geeft men dien naam aan een instrument, dat vermoedelijk reeds in de 13de eeuw bestond, maar thans nagenoeg vergeten is. Het bestaat uit eene aan de hoeken afgestompte, driehoekige of langwerpig vierhoekige kast met een klankbodem, waarover de koperen snaren gespannen zijn. Het verschilt aanmerkelijk van de piano (zie aldaar), welke uit het klavier is voortgekomen, door den toestel, welke tot het aanslaan der snaren dient. Deze bestaat bij het klavier eenvondig uit een hefboom, op wiens onder de snaar geplaatst uiteinde een koperen stiftje staat, dat bij het neêrdrukken van de toets van onder tegen de snaar stoot. Het klavier heeft, in vergelijking met de forte-piano, een zwakken, maar een ongemeen zuiveren en liefelijken toon, zoodat velen het betreuren, dat dit instrument thans nagenoeg in het geheel niet meer gebruikt wordt.

Kleber (Jean Baptiste), generaal der Eerste Fransche Republiek, werd geboren te Straatsburg den 6den Maart 1753. Hij was de zoon van een tuinier en vertrok op 16-jarigen ouderdom naar Parijs, om zich aldaar op de bouwkunst toe te leggen. Na zijn terugkeer werd hij door 2 Beiersche edelen, die hij in een gevecht had bijgestaan, op de militaire school te München geplaatst, en de Oostenrijksche generaal *Kaunitz* benoemde hem in 1770 tot luitenant bij zijn regiment voetvolk. Na den veldtocht van 1778 lag *Kleber* in Luxemburg in garnizoen, en daar hij geen uitzicht had op bevordering, nam hij in 1783 zijn ontslag en keerde terug naar den Elzas. Nu werd hij architect te Béfort en deed er onderscheidene aanzienlijke gebouwen verrijzen. Neiging tot den krijgsdienst echter lokte hem in 1792 bij het uitbarsten van den omwentelingsoorlog in de gelederen der vrijwilligers, en hij werd chef van een bataljon, hetwelk oprukte naar Mainz. Gedurende het beleg van 1793 ontwikkelde hij als adjudant-generaal een ongemeenen ijver. Evenals de andere hoofdofficieren werd hij na de capitulatie in hechtenis genomen en had den moed om het gedrag van *Custine* te verdedigen. Na zijne bevordering tot brigade-generaal streed hij in de Vendée en werd na den slag van Chollet tot divisie-generaal benoemd. Daar hij zich onverholen tegen alle bloedige maatregelen verzette en door eene zachtmoedige bejegening der Koningsgezinden den burgeroorlog wilde bijleggen, werd hij in 1794 verplaatst naar eene divisie van het noorderleger. Hier diende hij onder *Jourdan*, nam deel aan den slag van Fleurus en veroverde Maastricht. Gedurende de veldtochten van 1796 en 1798 voerde hij bevel over den linker vleugel van *Jourdan*. Wegens ongenoegen met het Directoire verliet hij het leger kort vóor den slag van Würzburg en wees ook een zetel in het Wetgevend Lichaam van de hand. In woord en daad was hij vrijmoedig, vermetel en driftig en daardoor had hij vele vijanden gemaakt, zoodat hij, zich vestigend te Chailiot bij Parijs, ter nauwernood aan de ballingschap ontkwam. Generaal *Bonaparte* echter bracht hem een bezoek en noodigde hem uit om deel te nemen aan den tocht naar Egypte. Reeds bij de verovering van Alexandrië werd *Kleber* gevaarlijk gewond aan het hoofd. Na zijne herstelling vergezelde hij *Bonaparte* naar Syrië, maakte met zijne divisie zich meester van Jaffa en Gaza en behaalde de overwinning bij den berg Thabor. *Bonaparte*, die wel wat bevreesd was voor het heftig karakter van *Kleber*, belastte hem bij zijn vertrek met weêrzin met het opperbevel, en *Kleber* was zelf weinig ingenomen met die betrekking. Daar de onmogelijkheid, om zich in Egypte staande te houden, voldoende bleek, sloot *Kleber* met den Britschen commodore *Sidney Smith* eene overeenkomst, waarbij aan de Fransche troepen een onbelemmerde overtocht met wapens en bagaadje werd toegekend. Toen echter de Britsche admiraal *Keith* dit verdrag verwierp, nam *Kleber* het stoute besluit, het land nogmaals aan de Fransche heerschappij te onderwerpen. Hij vernietigde met zijne geringe krijgsmacht den 20sten Maart 1800 het geheele Turksche leger bij Heliópolis, beteugelde den opstand te Caïro en was weldra weder meester van geheel Egypte. Te midden zijner pogingen, om met de Turken een afzonderlijk verdrag te sluiten, werd hij echter den 14den Juni 1800 door een dweepzieken Turk vermoord. De Republiek verloor in hem een krachtig beschermer. *Lodewijk XVIII* deed te zijner eer te Straatsburg een gedenkteeken verrijzen

Klebs (Edwin), een verdienstelijk geneeskundige, geboren den 6den Februari 1834 te Königsberg, studeerde aldaar sedert 1852 en vervolgens te Würzburg, Jena en Berlijn en keerde in 1859 als assistent aan het physiologisch laboratorium naar zijne geboortestad

terug. In 1861 werd hij assistent bij *Virchow* te Berlijn, in 1866 hoogleeraar te Bern, in 1871 te Würzburg, in 1873 te Praag en in 1882 te Zürich. Hij is een ijverig verdediger van het gevoelen, dat vele ziekten door zwammen worden veroorzaakt en hij heeft over deze aangelegenheid, vooral met betrekking tot pokken, diphtheritis enz., belangrijke onderzoekingen ingesteld. Hij beschouwt bijv. eene bepaalde groep van monadinen als de oorzaken van rheumatismus, longontsteking, nierziekte enz. Van zijne geschriften noemen wij: „Handbuch der pathologischen Anatomie (1867 enz.)", — „Studien über Verbreitung des Kretinismus in Oesterreich (1877)", — „Beiträge zur Geschwulstlehre (1877)", — „Ueber die Umgestaltung der medizinischen Anschauungen in der letzten drei Jahrzehnten (1878)", — en „Ueber Cellularpathologie und Infectionskrankheiten (1878)".

Klee (Heinrich), een verdienstelijk R. Katholiek godgeleerde, geboren den 20sten April 1800 te Münstermaifeld bij Coblenz, werd in 1821 leeraar aan het bisschoppelijk gymnasium, in 1825 hoogleeraar in de godgeleerdheid en wijsbeerte aan het bisschoppelijk seminarium te Würzburg en in 1829 hoogleeraar bij R. Katholieke godgeleerde faculteit te Bonn en in 1839 te München, waar hij den 28sten Juli 1840 overleed. Behalve zijn hoofdwerk, getiteld: „Katholische Dogmatik (1834, 3 dln; 3de, druk, 1844)", schreef hij: „Die Beichte (1827)", — commentaren op het Evangelie van Johannes (1829), den Brief aan de Romeinen (1830) en den Brief aan de Hebreën (1833), — „Encyklopädie der Theologie (1832)", — „Die Ehe (1833)", — „Dogmengeschichte (1837, 2 dln)", — en „Grundrisz der Katholischen Moral (1843)".

Kleeding. De leer van eene behoorlijke kleeding vormt eene afdeeling van de gezondheidsleer en staat in het nauwste verband met de verpleging der huid. Met betrekking tot haar stof vorm, kleur enz. is onze kleeding zoowel een voortbrengsel der behoefte, door luchtgesteldheid, jaargetijde, leeftijd, sekse, gezondheid en welvoegelijkheid ontstaan, als der wisselzieke mode, welke zich om de gezondheid vaak weinig bekreunt. De kleeding is bestemd om te beveiligen tegen de overmatige koude en warmte, tegen den invloed eener snel afwisselende temperatuur, tegen vochtigheid, tegen verwonding (bijv. het schoeisel) en tegen onreinheid. Door middel van kleeding en woning kan de mensch zich overal een gewenscht klimaat verschaffen. Intusschen dient men steeds te waken tegen eene te warme en desgelijks tegen eene te koude kleeding.

De grondstof onzer kleederen ontleenen wij gedeeltelijk aan het dieren-, gedeeltelijk aan het plantenrijk. Het eerste levert pelswerk, leder, zijde en wol, — en het laatste katoen, linnen, hennep en dergelijke vezelstoffen, welke men tot het vervaardigen van kleederen gebruiken kan. Hiertoe behoort ook de getahpertaja. Om het lichaam tegen koude en tegen een snelle wisseling van temperatuur te beschermen, bezigt men eene warmhoudende kleeding. Daartoe behooren in afdalende reeks: pelswerk, leder, wol, zijde en katoen. Hoe dikker en dichter eene kleedende stof is, des te meer geschiktheid heeft zij, om de lichaamswarmte te bewaren. Komen kleedende stoffen in onmiddelijke aanraking met de huid, zoo dient men nog op andere eigenschappen te letten. Zijn hare vezels ruw, dan prikkelen zij de huid en veroorzaken hier eene vermeerderde ontwikkeling van warmte. Wollen vezels zijn het ruwst en verwekken dus door hare wrijving spoedig eene aanmerkelijke hoeveelheid warmte. Daarop volgen de katoenen vezels, doch zijden en linnen vezels zijn zeer glad. De zijden vezels verschaffen echter veelmeer het gevoel van warmte. De linnen vezels bezitten groote geschiktheid om door wasschen te worden gereinigd. Katoenen stoffen zijn warmer dan linnen stoffen, maar niet zoo warm als wollen stoffen, en de zijden stoffen wegens hare dichtheid warmer dan de katoenen stoffen. Weefsels, die de vochtigheid der huiduitwaseming gemakkelijk opslorpen, zooals de linnen weefsels, plakken zich in vochtigen toestand dicht aan de huid en ontnemen aan deze zooveel warmte, als zij voor de verdamping noodig hebben, zoodat hierdoor een aanmerkelijke afkoeling des lichaams ontstaat. Pelswerk begunstigt deze verdamping nog minder dan wol, en hierop volgt dik leder, terwijl dun leder de vochtigheid doorlaat. Wie zich warm kleeden wil, moet derhalve pelswerk, dik leder of wollen stoffen kiezen, — en wie eene koele kleeding begeert, neme daartoe stoffen, van vlas en hennep vervaardigd. Met betrekking tot de gezondheid houde men in het oog, dat wollen stoffen, op de bloote huid gedragen, allicht eene overmatige warmte veroorzaken, terwijl zeer dichte weefsels de gasuitwisseling beletten, die tusschen het lichaam en de dampkringslucht moet plaats grijpen. Uit dat oogpunt zijn waterdichte getahpertajastoffen, zooals regenmantels, leder en pelswerk, geenzins bevorderlijk voor de gezondheid.

Bij het kiezen van stoffen voor kleeding dient men met de omstandigheden te rade te gaan. Immers de zeeman, hoe gehard ook, doet wél, wanneer hij wollen onderhemden draagt, om zich tegen te snelle wisseling van temperatuur en vooral tegen vochtigheid te beveiligen. Wie veel last heeft van verkoudheden, borst- of maagkrampen enz. of tot gevorderden leeftijd komt, kan zich tegen den nadeeligen invloed der koude wapenen door flanellen onderhemden te dragen.

Met betrekking tot den vorm of het maaksel der kleeding komen de voorschriften der mode, bepaaldelijk bij het vrouwelijk geslacht, dikwijls in botsing met die der gezondheid. De mode eischt soms, deze of gene lichaamsdeelen te ontblooten, welke men gewoonlijk in zeer warme stoffen hult, zooals hals, borst en armen, en veroorzaakt hierdoor gevaarlijke ongesteldheden. Zij schrijft wel eens kleedingstukken voor, bijv. keurslijven, die edele deelen drukken of den natuurlijken lichaamsvorm verwringen, — brengt vóor en achter nuttelooze verhoogingen in zwang, die eene gelijkmatige verdeeling der warmte beletten en de fraaie menschenfiguur wanstaltig maken, — of plaatst den mensch op hooge hakken, welke hem in eene gedwongene houding brengen. Ja, zij verminkt de voeten door ze samen te persen en de ooren door

ze van gaten te voorzien, waarin sieraden worden opgehangen.

Met betrekking tot het kleeden der verschillende deelen des lichaams merken wij op, dat het hoofd de minste behoefte heeft aan bedekking. In de vroegste kindsheid en op gevorderden leeftijd moge eenige bekleeding van het hoofd noodig wezen wegens gemis van hoofdhaar, de ervaring heeft geleerd, dat overmatige warmte voor het hoofd hoogst nadeelig is. Dikke wollen mutsen en pelsmutsen, oorijzers en chignons zijn derhalve uit het oogpunt van gezondheid ten sterkste af te keuren. Beide eerstgenoemde kunnen alleen bij felle koude voor korten tijd te pas komen. Ook voor den hals, wanneer er geenerlei aanleg tot keelongesteldheden bestaat, is eene dunne kleeding voldoende; deze mag daarenboven vooral niet drukken en hierdoor den vrijen bloedsomloop in de halsaderen en halsslagaderen beletten. Borst en buik dient men met eene behoorlijk warme kleeding te dekken, maar deze mag vooral niet nauw zijn en geene hindernis veroorzaken aan de ademhaling, de spijsvertering en den bloedsomloop. Tot voetbekleeding gebruike men leder van voldoende dikte om het doordringen der vochtigheid te verhoeden; minder gezond is het dragen van overschoenen, omdat zij de uitwaseming beletten. Voor gezonde menschen zijn katoenen kousen doorgaans warm genoeg; doch wie zwak of oud is, vervange ze door wollen kousen.

In het algemeen levert de kleeding stof op voor talrijke vragen aangaande bijzondere gevallen en omstandigheden, — vragen, die ter beantwoording aan den kundigen geneesheer moeten worden voorgesteld.

Kleefstof noemen de scheikundigen het bestanddeel der granen, hetwelk, na het kneden van het meel met water, totdat al het zetmeel verwijderd is, in de gedaante van eene grijze, taaie massa achterblijft, terwijl anderen slechts aan dat gedeelte dezer massa, hetwelk in warmen wijngeest oplost, den naam van kleefstof toekennen. Deze is geenszins eene enkelvoudige plantenstof, maar een mengsel van verschillende eiwitstoffen, en in hooge mate aan bederf onderhevig; zij is de oorzaak van den onaangenamen reuk van het water der meelfabrieken. Intusschen is zij een hoogst belangrijk voedend bestanddeel der granen. Bij de broodgisting wordt zij gedeeltelijk ontleed, weshalve het van belang zou zijn om in het deeg eene andere gasontwikkeling te weeg te brengen, welke de kleefstof onveranderd liet. Het verschil in den toestand van het meel vloeit voort uit de kleefstof. Het tarwemeel bevat haar ten bedrage van 12%, het roggemeel ten bedrage van 9 tot 10%. Men vindt haar ook in de zemelen, zoodat het verkeerd is deze te verwijderen. Hoogst doelmatig is het intusschen het vee met zemelen te voeden en deze alzoo in vleesch te veranderen. Men heeft voorts de onsmakelijke, moeielijk verteerbare kleefstof, bij het kneden van meel verkregen, in een gezond en goedsmakend voedsel hervormd door ze met even veel of dubbel zooveel meel tot een deeg te vermengen en dit in strooken te snijden en bij eene zachte warmte te drogen.

Klei is een fijn mengsel van kiezelzuur aluminium met zeer fijn zand, organische stoffen en een aantal verschillende onbewerktuigde stoffen, vooral calcium- en magnesiumcarbonaat, kaliumzouten en ijzerhydroxyde, — dikwijls zoodanige, die op den plantengroei voordeelig werken. Meer in het bijzonder wordt de naam van klei gegeven aan de alluviale bezinkingen, die aan de oevers der rivieren, in haren mond en in hare nabijheid uit de zee worden afgezet. Door de bijmenging van het zand en de aanwezigheid der andere genoemde stoffen is klei een uitstekende bouwgrond. De vruchtbaarste streken van ons Vaderland bezitten een bodem van klei, waarin tarwe, gerst, boonen, erwten en vooral koolzaad een uitmuntenden oogst opleveren. Ook de beste hooi- en weilanden zijn die van den kleigrond. Omtrent het verkrijgen van aluin uit klei raadplege men *Aluin*. Klei, die sterk met zand is vermengd, draagt den naam van *leem*, en klei, die veel kalksteen bevat, dien van *mergel*.

Kleijn. Onder dezen naam vermelden wij:

Lodewijk Johannes Kleijn, een verdienstelijk Nederlandsch kunstschilder, geboren te Eikenduinen bij 's Gravenhage den 14den Augustus 1817. Hij behoort tot de leerlingen van *A. Schelfhout* en leverde fraaie wintergezichten in olie- en waterverf in den trant van zijn leermeester.

Laurens Lodewijk Kleijn, een uitstekend historieschilder, geboren in 1826 te Demerara (Britsch Guyana). Hij vertrok reeds vroeg met zijn vader naar Nederland, oefende zich te Deventer, te Antwerpen en te Amsterdam, vertoefde eenige jaren te Rome en keerde daarop terug naar Nederland, waar hij hoofdzakelijk Bijbelsche tafereelen en portretten schilderde. Van deze noemen wij: „Elieser en Rebekka aan de waterbron", — „Christus en de Samaritaansche vrouw", — „Hagar en Ismaël", — „Het gastmaal van Belsasar", — „De bruiloft te Kana", — het portret van de Groothertogin van Mecklenburg, — en het portret van Paus *Pius IX*.

Klein. Onder dezen naam vermelden wij:

Ernst Ferdinand Klein, een verdienstelijk Pruisisch rechtsgeleerde. Hij werd geboren te Berlijn in 1743 en de door hem uitgegeven geschriften waren oorzaak, dat hij naar Berlijn geroepen werd, waar hij zich belast zag met het ontwerpen van een nieuw strafwetboek en met de hervorming der procedure. In 1786 werd hij lid van het „Kammergericht", in 1791 hoogleeraar in de rechten te Halle, doch keerde weldra als lid van het Hooggerechtshof terug naar Berlijn, waar hij den 18den Maart 1810 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Grundsätzen der natürlichen Rechtswissenschaft (1797)", — „Grundsätzen des gemeinen deutschen und preuszischen peinlichen Rechts (1799)", — „Grundsätzen des preussischen Civilrechts (1801)", — „Rechtsprüche der Juristenfacultät zu Halle (1796—1802, 5 dln)", — en „Annalen der Gesetzgebung und Rechtsgelehrsamkeit in den preuszischen Staaten (1788—1809, 26 dln)".

Johann Adam Klein, een verdienstelijk Pruisisch schilder en graveur. Hij werd geboren te Nürnberg den 24sten November 1792, kwam in 1805 onder de leiding van den graveur *Ambrosius Gabler* en ontwikkelde zich van

1811 tot 1815 verder in de kunst te Weenen en op voetreizen door Stiermarken, Hongarije en de Donaulanden. De schilderachtige kleederdracht der inwoners, de doortrekkende troepen en de militaire bewegingen van dien tijd leverden hem talrijke schetsen. Na zijn terugkeer te Nürnberg in 1815 begon hij zich te oefenen in het schilderen in olieverf, en na het bezoeken van de boorden van de Rijn, Main en Neckar toefde hij weder van 1816 en 1819 te Weenen en trok toen naar Italië. Te Rome leefde hij in vriendschappelijk verkeer met *Reinhold*, *Koch* en andere kunstgenooten en genoot de gunst van den toenmaligen Kroonprins *Lodewijk van Beieren*. In 1822 keerde hij in zijn Vaderland terug en woonde tot 1839 te Nürnberg, vanwaar hij zich naar München begaf. Hier heeft hij vele stukken in olie- en waterverf geleverd. Vooral muntte hij uit als dierenschilder, maar hij vervaardigde desgelijks genrestukken en landschappen. Meer verdienste heeft hij echter als graveur: zijne gravures, wier aantal omstreeks 400 bedraagt, worden door kunstvrienden zeer op prijs gesteld, daar zij zich zoowel door correctheid van teekening als door eene getrouwe nabootsing der natuur, onderscheiden. *Klein* overleed te München den 21sten Mei 1875.

Bernhard Klein een verdienstelijk componist. Hij werd geboren te Keulen den 6den Maart 1793 en toonde zoo grooten aanleg voor de muziek, dat men hem in 1812 in staat stelde om te zijner verdere ontwikkeling naar Parijs te gaan. Hij oefende zich een half jaar onder de leiding van *Cherubini* en zag bij zijn terugkeer te Keulen zich belast met het bestuur van muziekuitvoeringen in den Dom en elders. In die betrekking bleef hij werkzaam tot 1819, en toen zond men hem naar Berlijn om zich in kennis te stellen met de muziekinrichtingen aldaar. In plaats van naar Keulen terug te keeren, waar hem de post van kapélmeester van den Dom was toegezegd, aanvaardde hij te Berlijn de betrekking van leeraar in de harmonie en het contrapunt bij het Koninklijk Instituut voor kerkmuziek en kort daarna die van muziekdirecteur en zangonderwijzer aan de universiteit. Hij verwierf als leeraar en componist allengs groote vermaardheid, doch overleed reeds den 9den September 1832. Van zijne werken noemen wij: de opera „Dido (1823)",—de oratoria „Hiob", „Jephta" en „David", eene mis in D, — een groot zesstemmig Magnificat, — een achtstemmig Paternoster, — acht stukken met psalmen, — motetten voor mannenkoor, — klaviersonaten, liederen en gezangen. Zij geven getuigenis van de verhevene gevoelens en van het ongemeen talent van dien kunstenaar.

Julius Leopold Klein, een dramatisch dichter, geboren in 1804 te Micolcz in Hongarije. Hij ging van den Israëlietischen tot den R. Katholieken godsdienst over, studeerde te Weenen en te Berlijn in de geneeskunde, reisde in Italië en Griekenland en bepaalde zich vervolgens bij letterkundigen arbeid. Hij leverde eene reeks van tooneelstukken, van welke wij noemen: „Maria von Medici (1841)", — „Luines (1843)", — „Zenobia (1847)", — „Moreto (1859)", — „Maria (1860)", — „Strafford (1862)", —„Heliodora (1867)", — „Die Herzogin (1848)", — „Ein Schützling (1850)", — en „Voltaire (1862)". Van deze werden slechts enkele opgevoerd en deze bleven zeer kort op het repertoire. Voorts schreef hij eene „Geschichte des Drama's (1865—1876, 12 dln)". Zijne „Dramatische Werke" verschenen in 1871—1872 in 7 deelen, en hij overleed te Berlijn den 2den Augustus 1876.

Georg Theodor Klein, een dichter en schrijver uit den Elzas en geboren te Straatsburg den 20sten Maart 1820. Hij wijdde zich aan den handel, vertoefde van 1840—1845 te Parijs, werd in 1852 secretaris van eene verzekeringmaatschappij te Straatsburg en overleed aldaar den 23sten Februari 1865. Hij leverde: „Frühlingsblüten (1840)", — „Lieder (1846)", — en „Gedichte (1857)". Voorts schreef hij: „Das Städtchen Buchsweiler und die Bergveste Lützelstein (1858)", — en „Pfeffel-Album (1859)".

Christian Sophus Klein, een Deensch staatsman, geboren den 17den Augustus 1824. Hij studeerde in de rechten, werd in 1858 lid van het Folkething en zag zich in 1872 benoemd tot minister van Justitie in het Kabinet *Holstein-Holsteinborg*. Hij dempte zooveel mogelijk de socialistische bewegingen in de hoofdstad en behield zijne portefeuille ook in het volgend ministerie *Fonnesbech*, maar legde haar neder in 1875 bij het optreden van het ministerie *Estrup*. Daarna werd hij lid van het Hooggerechtshof in Denemarken.

Johann Friedrich Karl Klein, een verdienstelijk kristallograaf, geboren te Hanau den 15den Augustus 1842. Hij studeerde te Hohenheim, Tübingen en Heidelberg, promoveerde in 1869, vestigde zich als privaatdocent aan de universiteit te Heidelberg, werd er in 1873 buitengewoon hoogleeraar en aanvaardde in 1877 een beroep naar Göttingen. Hij plaatste merkwaardige verhandelingen in tijdschriften en jaarboeken en schreef voorts: „Ueber Zwillingsverbindungen und Verzerrungen und ihre Beziehungen zu den Symmetrieverhältnissen der Krystallsysteme (1869)", — en „Einleitung in die Krystallberechnung (1876)". Van 1879 tot 1884 was hij mederedacteur van het „Jahrbuch für Mineralogie".

Hermann Joseph Klein, een ervaren natuurkundige, geboren te Keulen den 11den September 1842. Hij wijdde zich eerst aan den boekhandel, maar studeerde vervolgens onder *Heis* in de wis- en sterrenkunde. Hij stichtte te Keulen een observatorium en hield er zich vooral bezig met eene topographie van de Maan. Dien ten gevolge vermeldde hij in 1877 het ontstaan van een grooten krater op dat hemellichaam. Hij leverde: „Handbuch der allgemeinen Himmelsbeschreibung (1872, 2 dln)", — „Entwickelungsgeschichte des Kosmos (1874)", — en „Anleitung zur Durchmusterung des Himmels (1880)". Ook redigeert hij de tijdschriften: „Gäa" en „Revue der Naturwissenschaften" en schrijft sedert 1880 de weêrberichten in de „Kölnische Zeitung".

Klein-Azië (Asia minor, zie de kaart van West-Azië II, gevoegd bij het artikel *Azië*), door de Romeinen eerst sedert de 5de eeuw vóor Chr. alzoo genoemd, draagt thans veelal den naam van *Natolië* of bij kooplieden dien van *de Levant* (het Oosten) en is een groot en schoon schiereiland, hetwelk op omstreeks 13000 □

geogr. mijl bijna 6 millioen inwoners telt. Het strekt van de Eufraat en van het Armenische Hoogland zich westwaarts uit tot aan de zee van Marmora (tegenover Constantinopel) en van de Zwarte Zee zuidwaarts tot aan de Zee van de Levant en de bergpassen van Cilicië. Hier, onder den zachten Ionischen hemel, bevond zich het vaderland der Trojaansche heldensage en der Grieksche beschaving. Hier strekte naar het noorden, oosten en zuiden het vruchtbare en heerlijke binnenland zich uit, om welks bezit sedert de langverledene tijden van *Semiramis* (2000 jaren vóor Chr.) tot aan de dagen van *Osman* (1300 na Chr.), dus gedurende ruim drieduizend jaren, de machtigste veroveraars en de vermaardste volkeren der wereldgeschiedenis hebben gestreden, zooals de Meden en Perzen tegen de Scythen, de Grieken tegen de Perzen, de Galliërs en de Romeinen tegen *Mithridates*, en de Parthen, Arabieren, Seldsjoeken, Mongolen, Kruisvaarders en Osmanen tegen het onmachtige Byzantijnsche Rijk. Gedurende dat tijdperk verschenen en verdwenen er roemrijke volkeren, machtige Staten, rijke, prachtige steden en kostbare gedenkteekenen der oudheid. Nog altijd bestaan de sagen van de Phrygiërs, de geschiedenissen van de Lyciërs Cariërs, Paphlagoniërs en Bithyniërs, de roem van de macht en den rijkdom der Lydiërs, van de dapperheid der Pamphyliërs, Isauriërs, en Ciliciërs, van de daden van den dapperen *Mithridates* en van de schatten van Pergamus. Vanhier bracht *Alexander de Groote* het oosten in opschudding, en Rome verwierf er in 89—25 vóor Chr. de heerschappij over de beschaafde wereld. Hoevele machtige en rijke steden er ook verdwenen, de zon der beschaving bleef er lang schitteren. Eerst toen de Turken onder *Osman* in het oude Bithynië hun legerkamp opsloegen en in Bursa eene wapenplaats benevens de begraafplaats hunner Sultans deden verrijzen, — toen zij vanhier de oostelijke deelen van Europa overstroomden en gedurende 5 eeuwen dit prachtige schiereiland met de fakkels van de militaire willekeur en van den dweepzieken godsdiensthaat teisterden, — toen eerst stortte de tempel der aloude beschaving allengs in puin.

Klein-Azië is thans het belangrijkste en volkrijkste gewest van Aziatisch Turkije. De inwoners zijn meerendeels Ottomannische Turken, welke vaste woonplaatsen hebben of tot de nomaden behooren. Omstreeks $^1/_{20}$ste der bevolking bestaat uit Grieken, die zich vooral op den handel toeleggen en zich door sluwheid en karakterloosheid onderscheiden. Het middengedeelte van Klein-Azië, omstreeks $^1/_3$de van het geheel, is vlak en door gebergten omgeven. Men heeft er voorts vruchtbare hoogvlakten en prachtige dalen, zooals dat van de Kyzyl-Irmak (Halys) en dat van de Iesjil-Irmak (Iris), hetwelk van Tokat zich uitstrekt tot aan de Zwarte Zee en zoowel geschikt is voor den graanbouw als voor de zijdeteelt. Het dal der Ermeneh-soe (Calycadnus), zuidoostwaarts door Cilicia Petraea loopende, is wellicht het schilderachtigste van geheel Klein-Azië, eindigt in de heerlijke vlakte van Selefké en bezit bij eene eeuwige lente een tropischen plantengroei. Voor den handel zijn de 4 westwaarts zich uitstrekkende dalen — die van de Maeander, van de Cayster, van de Hermus en van de Caïcus — van het meeste belang; zij zijn ongemeen vruchtbaar en leveren rijst, tabak, maïs, opium, graan en olijvenolie. De bodem wordt in Klein-Azië nooit bemest, maar alleen met een zeer zwaren ploeg omgewoeld, doch geeft steeds een goeden oogst. Aan de zuidkust heeft men er voortreffelijk timmerhout, — de tabak van Magnesia, Pergamus enz. is beroemd, en er wordt veel opium gewonnen. De angorageit levert er eene groote hoeveelheid wol, die vooral tot het vervaardigen van sjaals gebruikt wordt. Zwervende horden hebben er groote kudden geiten schapen en paarden. Ook heeft men er zilver- lood- en kopermijnen. Er ligt een spoorweg van Smyrna naar Aïdin, en de kust is er van eene menigte vuurtorens voorzien.

Klein-Azië is thans eene Turksche provincie en verdeeld in acht ejaleets of arrondissementen. Deze zijn:

Broessa (Chodanwedikjar),	groot	1 358,3	□	geogr.	mijl	met	1 030 244	inwoners.
Aïdin (Ismir),	„	938,7	„	„	„	„	1 040 570	„
Kastamoeni,	„	974,5	„	„	„	„	772 010	„
Angora,	„	1 260,0	„	„	„	„	514 080	„
Thebizonde,	„	676,6	„	„	„	„	938 140	„
Siwas,	„	1 167,3	„	„	„	„	571 808	„
Konia,	„	1 884,5	„	„	„	„	755 045	„
Adana,	„	671,0	„	„	„	„	335 520	„

Volgens de Engelsch-Turksche conventie van 1878, waarbij Engeland bevoegd werd om het Turksch bestuur in Klein-Azië te hervormen, heeft de Engelsche Regeering besloten, een consul-generaal te Siwas te benoemen en assistenten van dezen te Erzeroem, Diarbekir, Charpoet, Wan, Bedlis, Moeaj en Mardin. Deze hebben in last, zich bekend te maken met de gesteldheid der ingezetenen, de Turksche ambtenaren met hunnen raad bij te staan en het beheer zooveel mogelijk te verbeteren. Inzonderheid moeten zij waken tegen alle verdrukking en afzetterij. De pogingen van Engeland hebben evenwel tot nu toe niets gebaat. De welvaart gaat er onder het Turksch gezag van jaar tot jaar achteruit en de mishandelingen en afpersingen schijnen er een ongeneeslijke kanker te zijn. In deze vruchtbare provincie, waar katoen en zijde belangrijke uitvoerartikelen zijn, worden alle wegen van vooruitgang door de Turksche Regeering moedwillig versperd, terwijl de rechtszekerheid er veel te wenschen overlaat. Zie voorts onder *Turkije*.

Kleine. Onder dezen naam vermelden wij:

Maria Johanna Kleine, geboren *Gartman*, eene uitstekende Nederlandsche tooneelkunstenares. Zij aanschouwde het levenslicht te Amsterdam op den 31sten December 1818. Hare ouders waren er aan den stadsschouwburg ver-

bonden en hare moeder was eene dochter van den wetenschappelijken acteur *Jelgerhuis*. Hoewel aanvankelijk in een modewinkel als leerlinge geplaatst, ontving zij van haren zoo even genoemden grootvader les in het teekenen en schilderen, terwijl zijne belangrijke bibliotheek niet weinig bijdroeg tot hare ontwikkeling. Toen zij slechts negen jaren oud was, verloor zij haar vader, en toen in den schouwburg in de Amstelstraat (thans Grand théâtre van *van Lier*) eene voorstelling werd gegeven ten voordeele van hare moeder, vervulden zij en hare zuster de rollen der weezen in: „De Witte Pelgrim of de weezen van het gehucht Olival (naar het Fransch van *Pixéricourt*)". De beide meisjes behaalden daarin een groot succès en werden in Augustus 1834 door de commissarissen van den stadsschouwburg als élèves aangenomen. *Maria Johanna* werd in 1836 actrice en huwde in dat jaar met *Leonard Kleine*, een verdienstelijk violist, die in December 1883 overleed. Met de banden van achting en liefde gevoelde zij zich voorts innig vereenigd met eene uitstekende artiste van den stadsschouwburg, namelijk *Naret Koning*, de dochter van den beroemden *Majofski*. In de rollen, door deze smaakvolle vrouw vervuld, zooals in „Arthur of zestien jaren later" enz., oogstte later ook *Kleine Gartman* algemeenen bijval.

Niet altoos gingen de zaken van den stadsschouwburg vóór den wind, — en dat was oorzaak, dat mevrouw *Kleine* in het Salon des Variétés hare zuster *Alida Margaretha* als jeune première verving. Zij trad er het eerst op den 24sten Augustus 1846, had er in „De gravin en de klompenmaakster", — „Eene misstap en zijne gevolgen", — „Clementine of de geknakte roos" enz. een schitterend succès en bleef er 10 jaren werkzaam, bijna elken avond spelende. Den 1sten November 1856, toen de directie van den stadsschouwburg in handen was gebleven van *Eduard de Vries*, trad zij aldaar weder op in het karakter van: „De Lady van Worsley-Hall", doch in 1859, na afloop van het contract, trok zij met den directeur en de voornaamste leden van het uitvoerend personeel naar Rotterdam, waar zij hoofdrollen vervulde in: „Het Parelsnoer", — De Lady van Worsley-Hall", — „Olympia of het leven eener tooneelspeelster", — en „De scheepskapitein", terwijl door haar en het overig gezelschap ook voorstellingen werden gegeven in Frascati te Amsterdam. In 1863 verbond zij zich weder aan den stadsschouwburg, alstoen onder de directie staande van *Roobol*, *Tjasink* en *Peters*, later van den vóórlaatste alleen. Zij trad toen op als „Judith" en werd uitbundig toegejuicht, terwijl zij in 1866, op het dertigjarig gedenkfeest van hare werkzaamheid als tooneelkunstenares optrad in het lyrisch drama: „De Maagd van Orleans" van *Schiller* en talrijke blijken van sympathie en onderscheiding ontving. Vervolgens schitterde zij in de rollen: „Deborah", — „Elisabeth", — „Maria Stuart (van *Lebrun*)", — en „Medea", en schiep met groot talent de rol van „Vrouw Moes" in het drama: „Zege na strijd" van *Schimmel*. Nogmaals verliet zij den stadsschouwburg, om zich te verbinden aan het „Gezelschap der „Vereenigde Tooneelisten" in het Grand Théâtre van *van Lier* onder het bestuur van *Stumpf* en *Veltman*, waar zij in: „De Graaf van Rennenberg" van *van Heyst*, — in „Lady Janet Roy", — in de „Rabagas", — in „Maria Stuart" van *Schiller*, — in „Saffo" van *Boelen* (*Donker*), — in „Maria van Utrecht" van denzelfden telkens nieuwe lauweren oogstte, terwijl zij in Maart 1876, bij haar veertigjarig gedenkfeest als kunstenares, in de rol van „Vrouw Moes" een triomf vierde als zelden in ons land aan eene artiste is ten deel gevallen, terwijl het tevens bleek, hoezeer de groote gaven dezer artiste door geheel Nederland hoog werden gewaardeerd.

Wij voegen er nog bij, dat deze onvermoeide kunstenares de dramatische ontwikkeling van de leerlingen der tooneelschool op zich genomen had en dat zij in de laatste jaren van haar leven door de treffende voordracht van meesterstukken onzer dichters het aantal harer vrienden en bewonderaars aanmerkelijk heeft vermeerderd.

Den 4den Mei 1885 nam zij te Amsterdam met „Juffer Serklaas" afscheid van het tooneel, waarop zij gedurende eene halve eeuw had geschitterd, nadat zij op enkele andere plaatsen reeds eene laatste voorstelling gegeven had. Zij werd bij die gelegenheden met kostbare geschenken, bloemkransen en bouquetten overladen en mocht zich in treffende blijken van achting en waardeering verheugen, terwijl hare vrienden zorg hadden gedragen, dat zij onbekommerd de toekomst kon te gemoet zien. Intusschen bleef zij bij voortduring aan de tooneelschool verbonden. De groote vermoeienissen, aan de afscheidsvoorstellingen verbonden, wierpen haar echter op het ziekbed en zij overleed te Amsterdam den 31sten September 1885.

Van de onderscheidingen haar ten deel gevallen, vermelden wij nog, dat de maatschappij Arti et Amicitiae, alsmede de maatschappij Apollo haar het honoraire lidmaatschap aanbood en de Koning haar in 1872 de groote gouden medaille voor verdienste schonk, — voorzeker dubbel verdiend voor eene vrouw, die door hare uitstekende gaven, haren zuiveren smaak, haar edel karakter en haar aangenamen omgang ons Vaderland tot roem en tot sieraad verstrekte. Volgens hare uiterste wilsbeschikking bestemde zij haar nagelaten vermogen tot een fonds tot ondersteuning van hulpbehoevende tooneelisten.

Frits Smith Kleine, een Nederlandsche letterkundige, geboren te Haarlem den 11den April 1845. Hij stichtte in 1872 met *Marcellus Emants* het tijdschrift „Spar en Hulst", dat zeer kort bestond, en is mede-oprichter en sedert 1875 mederedacteur van „De Banier". Ook behoort hij tot de redactie van het tijdschrift „Nederland" en van den „Leeswijzer". Hij leverde zijne eerste dichtproeven onder den pseudoniem *Piet Vluchtig*, schreef: „Geschiedenis van een kantoorklerk (1872)", — „Oom Davids Album (1873)", — en „De geschiedenis van een halve cent (1874)", — alsmede de dichtbundels: „Heidekruidjes (1872)", — en „Liedjes (1872)". Hij is gevestigd te Haarlem.

Kleinhovia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Buttneriaceën*. Het onderscheidt zich door een ongelijk-vijfdeeligen kelk, 5 bloembladen, van welke het

achterste geplooid en buisvormig is, eene 5-deelige meeldradenbuis, een enkelvoudigen stijl en eene gesteelde, opgeblazene, 5-hoekige en 5-hokkige doosvrucht. Het omvat slechts ééne soort, namelijk K. hospita *L.*, die op onzen lindeboom gelijkt, doch slechts 6 tot 10 Ned. el hoog wordt. Zij groeit in Oost-Indië, heeft een dikken, korten, veelal met mos bedekten stam, hartvormige, toegespitste bladeren en roode, tot trossen vereenigde bloemen. Het hout, dat soms zwarte vlekken heeft, dient, volgens *Miquel*, tot het vervaardigen van krisscheden.

Kleinia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (Compositae). Het onderscheidt zich door een omwindsel van kleine blaadjes, een platten, naakten vruchtbodem en ongesnavelde vruchten met eene eenigszins scherpe, borstelige kroon. Het omvat vleezige, veelal grijze of grijsachtig-groene sierplanten van de Kaap de Goede Hoop met afwisselende bladeren en witte of licht-gele bloemen. De meest bekende soorten zijn: *K. Haworthii Dec.*, geheel en al met dicht vilt bedekt, en *K. neriifolia Haw.*, wier bloemen, wanneer men ze kneust, naar scheerling rieken en tegen uitslag gebruikt worden. Deze sierplanten vereischen des winters eene warmte van 4 tot 6° C. en worden dan spaarzaam begoten.

Kleinpaul (Rudolf), een verdienstelijk schrijver, geboren den 9den Maart 1845 te Groszgrabe bij Kamenz in de Oberlausitz, studeerde en promoveerde te Leipzig in de wijsbegeerte en letteren, wijdde zich vervolgens te Berlijn aan de studie der natuurkunde, ondernam verre reizen, vertoefde in den winter van 1869 op 1870 te Parijs, reisde in het voorjaar van 1870 in het zuiden van Frankrijk en in de Pyreneeën en begaf zich bij het uitbarsten van den oorlog naar Genève en Vevey. In den zomer van 1871 bezocht hij Italië en doorkruiste het Apennijnsche Schiereiland, Sicilië en Griekenland en vervolgens Egypte en Palaestina. Sedert 1878 woont hij te Gohlis bij Leipzig. Behalve eene reeks van opstellen in tijdschriften leverde hij: „Die Dahabiye (1879)", — „Roma Capitale (1880)", — „Mediterranea (1881)", — „Krenzigt ihn! (1882)", — „Rom in Wort und Bild (1882)", — „Neapel und Umgebung (1883)", — en „Italienischer Sprachführer".

Klein-Rusland, in ruimeren zin ook wel *Ukraine* geheeten, noemt men, in tegenoverstelling van Groot-Rusland, eene landstreek in het zuiden van Europeesch Rusland. Zij grenst aan Groot-Rusland, de Poolsche provinciën en Zuid-Rusland, bestaat uit de 4 gouvernementen Kiew, Charkow, Tsjernigow en Poeltawa, telt op 3767¹/₄ □ geogr. mijl bijna 9 millioen inwoners (1882) en behoort tot de volkrijkste gewesten van Rusland. Ook is zij eene der vruchtbaarste landstreken aldaar en eigenlijk de korenschuur des Rijks. Overal heerscht er welvaart als een gevolg van de mildheid des bodems en van de nijverheid der ingezetenen. Geruimen tijd was zij de hoofdzetel van Rusland; reeds Grootvorst *Oleg* verplaatste in 822 dien van Groot-Nowgorod naar Kiew, vanwaar die zetel, wegens het noordwaarts dringen der Tartaren, naar Moskou werd overgeplaatst. Toen bleef Klein-Rusland in het bezit van laatstgenoemden, totdat in 1320 *Gedimin*, grootvorst van Lithauen, het veroverde, zoodat het eerst onder de heerschappij kwam van Lithauen en later onder die van Polen, toen in 1386 onder de *Jagellonen* Lithauen en Polen vereenigd werden. Een gedeelte der inwoners, daarover verstoord, verhuisde naar de overzijde van de Dnjepr, leidde er een zwervend leven, doch onderwierp zich in 1654 aan den Russischen schepter. In 1667 en 1686 werd dit gedeelte van Klein-Rusland — nu Russisch Ukraine (Grensland) geheeten — aan Rusland afgestaan, en daaruit ontstonden in 1781 en 1782 de 3 gouvernementen Kiew, Tsjernigow en Nowgorod-Sewerskoi, welke laatste vervolgens den naam van Poeltawa verkreeg. De stad Kiew bleef echter nog aan Polen toebehooren en was de hoofdstad van Poolsch Ukraine, hetwelk ook gedeelten van Podolië bevatte. Eerst bij de tweede verdeeling van Polen (1793) viel ook dit gewest aan Rusland ten deel en vormde vervolgens een nieuw gouvernement Kiew (1796). De bevolking bestaat meerendeels uit Klein-Russen of Kozakken en behoort bijna geheel tot de Grieksch Katholieke Kerk.

Kleist. Onder dezen naam vermelden wij:

Ewald Christian von Kleist, een verdienstelijk Duitsch dichter. Hij werd geboren den 3den Maart 1715 te Zeblin bij Köslin in Pommeren, bezocht de Jezuïetenschool te Coon in Groot-Polen en het gymnasium te Dantzig en studeerde te Königsberg in de rechten, de wijsbegeerte en de wiskunde. Daarna bezocht hij zijne bloedverwanten in Denemarken en werd in 1737 officier in Deenschen dienst. In 1740 door *Frederik II* opgeëischt, werd hij luitenant bij het Prins *Hendrik*regiment te Potsdam, alwaar hij in 1739 *Gleim* leerde kennen en, op aansporing van dezen, zijn vrijen tijd aan de dichtkunst wijdde. Hij klom allengs op en werd in 1757 majoor. In den slag bij Kunersdorf (12 Augustus 1759) werd hem bij een moedigen aanval op eene vijandelijke batterij door een kartetskogel het rechter been verbrijzeld. Hulpeloos en uitgeschud bleef hij den geheelen nacht op het slagveld liggen en eerst tegen den middag van den volgenden dag deed een Russisch officier hem naar Frankfort aan de Oder brengen, waar hij den 24sten Augustus daaraanvolgende overleed. Zoo stierf hij, volgens een vroeger door hem ontboezemden wensch, voor het vaderland. — Zelden heeft een gedicht — vooral van een onbekenden vervaardiger — zooveel opgang gemaakt als de „Frühling" van *Kleist*; het werd in 1745 alleen voor zijne vrienden gedrukt en beleefde daarna eene reeks van uitgaven. Het bevat een aantal fraaie tafereelen, die naar de natuur geteekend zijn. Ook zijne overige gedichten (oden, elegieën, liederen, idyllen, verhalen en het kleine epos „Cissides und Paches)" onderscheiden zich door een diep gevoel en door eenvoudigheid. Nadat *Kleist* in 1756 eene eerste en in 1758 eene tweede verzameling zijner „Gedichte" in het licht had gegeven, bezorgde na zijn dood zijn vriend *Ramler* eene uitgave zijner „Sämmtliche Werke (1760 en later)".

Heinrich von Kleist, desgelijks een Duitsch dichter. Hij werd geboren te Frankfort aan de Oder den 10den October 1776, nam in Prui-

sischen dienst deel aan den veldtocht aan de Rijn, vroeg vervolgens zijn ontslag en studeerde in zijne geboortestad in de wijsbegeerte en wiskunde. In 1800 was hij eenigen tijd werkzaam aan het departement van Financiën te Berlijn. Nadat hij voorts eenige jaren te Parijs en Zwitserland doorgebracht had en inmiddels als dichter opgetreden was, kwam hij in 1804 weder in Pruisischen staatsdienst, en wél bij het domeinbestuur te Königsberg, doch legde in 1806 zijne betrekking neder, om zich geheel en al aan de dichtkunst te wijden. Op eene reis van Königsberg naar Dresden werd hij in 1807 te Berlijn door de Franschen in hechtenis genomen en naar Frankrijk gezonden, waar hij maanden lang in de gevangenis doorbracht. Nadat hij op vrije voeten was gesteld, vertrok hij naar Dresden, waar hij met *Adam Müller* het tijdschrift „Phöbus" uitgaf. Bij het uitbarsten van den oorlog tusschen Frankrijk en Oostenrijk snelde *von Kleist* naar Praag in de hoop, dat eindelijk het smadelijk juk der vreemde heerschappij zou worden verbroken. Hij stond op het punt om naar Weenen te gaan, toen de vrede zijne vaderlandlievende verwachtingen en voornemens verijdelde. Hierop begaf hij zich naar Berlijn, waar hij in kennis kwam met de rijk-begaafde, maar zwakke en dweepzieke *Henriette Vogel*. Hij verbond zich met haar door den band eener innige vriendschap en deed haar in een onbewaakt oogenblik de plechtige belofte, dat hij haar elken dienst zou bewijzen, dien zij van hem verlangde. Kort daarna eischte zij van hem, dat hij haar zou dooden, en daar *von Kleist* sedert lang aan zijn vaderland en zich zelven wanhoopte en deswege in een zwaarmoedigen toestand verkeerde, doorschoot hij den 21sten November 1811 aan het Wanmeer eerst zijne vriendin en daarna zich zelven. Zijne dichterlijke voortbrengselen doen het zeer betreuren, dat hij niet langer geleefd en gewerkt heeft. Hij schreef de treurspelen: „Die Familie Schroffenstein (1803)" en „Penthesilea (1808)", — de blijspelen: „Amphitryon (1807)" en „Der zerbrochene Krug (1811)", — benevens de tooneelspelen: „Kätchen von Heilbron (1810)", — „Die Hermannschlacht", — en „Der Prins von Homburg". Van zijne „Erzählungen (1810, 1811, 2 dln)" is vooral „Michael Kohlhaas" beroemd. Zijne „Gesammelte Schriften" zijn in 1826 in 3 deelen door *Tieck* en in 1859 in 3 deelen (2de druk, 1863) door *Julian Schmidt* in het licht gegeven.

Kleist von Nollendorf (Emil Friedrich, graaf), een Pruisisch generaal, geboren den 9den April 1762 te Berlijn. Hij begon zijne krijgsmansloopbaan ten tijde van den Beierschen Successie-oorlog (1788), werd later adjudant van den veldmaarschalk *von Mollendorf* en zag zich toen als kapitein geplaatst bij den generalen staf. Nadat hij eenige jaren bevelhebber was geweest van een bataljon grenadiers, werd hij in 1803 adjudant-generaal des Konings. Na den slag bij Auerstädt zond men hem naar *Napoleon* om antwoord te brengen op de door dezen voorgestelde vredesvoorwaarden. Na den Vrede van Tilsit werd hij als generaal kommandant eener brigade in Frankfort aan de Oder en in 1802 in Berlijn. In den oorlog tegen Rusland in 1812 voerde hij bevel over de infanterie der Pruisische hulptroepen, en hij den aanvang van den veldtocht tegen Frankrijk in 1813 als luitenant-generaal over een Pruisisch-Russisch korps, waarmede hij bij Wittenberg dapper streed. Toen het leger der Verbondene Mogendheden bij Dresden over de Elbe ging, begaf hij zich desgelijks naar de overzijde en bezette den overtocht over de Saale bij Halle. Hier hield hij stand op den 28sten April, maar om de stad voor bestorming te behoeden, trok hij den volgenden dag over Schkeuditz terug. Bij Bautzen verdedigde hij den 20sten Mei met geringe krachten den overtocht over de Spree bij Burg zoolang, totdat *Miloradowitsj* Bautzen verlaten had, waarna hij als Pruisisch gevolmachtigde een wapenstilstand sloot. Na het eindigen van dezen voerde hij bevel over het 2de Pruisische armeekorps, hetwelk zich in Bohemen met het hoofdleger der Verbondene Mogendheden vereenigde. In den slag bij Dresden bevond hij zich aan het hoofd der tweede aanvalskolonne. Op den terugtocht gelukte het hem, hoewel schijnbaar reeds afgesneden, over den kam van het gebergte naar Nollendorf te trekken, *van Damme* in den rug te vallen en den 30sten Augustus door zijn aanval den slag bij Kulm te beslissen, waardoor Bohemen en een groot gedeelte der Verbondene Mogendheden behouden bleven. In den slag bij Leipzig streed hij voorspoedig op den linker vleugel van het groote leger bij Markkleeberg. Daarna blokkeerde hij Erfurt, en toen de Fransche bezetting zich teruggetrokken had in de citadél, volgde hij het leger naar Frankrijk, waar hij den 14den Februari deel nam aan het rampspoedig gevecht bij Etoges. Daarentegen werd den 9den Maart de overwinning bij Laon vooral verworven door het plan, hetwelk hij met generaal *York* beraamd had, om den vijand des avonds te overrompelen. Na het besluit om de *Bourbons* op den Franschen troon te herstellen, werd hij uit naam der Verbondene Mogendheden naar Engeland gezonden, om *Lodewijk XVIII* daarmede in kennis te stellen. De Koning van Pruisen benoemde hem voorts tot generaal der infanterie en tot chef van een regiment en verhief hem in 1814 met den naam *Kleist von Nollendorf* in den gravenstand. Na den terugkeer van *Napoleon* werd hij door ziekte verhinderd, aan den oorlog deel te nemen. Later werd hij kommandant in de provincie Saksen en in 1822 veldmaarschalk, waarop hij zich naar zijne goederen begaf en den 17den Februari 1823 overleed.

Franz Wilhelm von Kleist, desgelijks een Pruisisch generaal. Hij werd geboren den 19den September 1806, zag zich in 1829 als luitenant geplaatst bij het korps ingenieurs, klom allengs op, zag zich belast met den bouw van onderscheidene vestingwerken en ontving de benoeming tot inspecteur van fortificatiën. In den oorlog tegen Oostenrijk (1866) bevond hij zich als generaal-majoor bij den staf van generaal *von Steinmetz* en in dien tegen Frankrijk (1870) als luitenant-generaal en inspecteur-generaal der genie. Na den vrede van 1871 nam hij zijn ontslag en vestigde zich te Berlijn.

Klemm (Friedrich Gustav), een ijverig beoefenaar van de geschiedenis der bescha-

ving, geboren te Chemnitz den 12den November 1802, studeerde te Leipzig en wijdde zich hoofdzakelijk aan de geschiedenis. Nadat hij in 1825 te Jena gepromoveerd was, begaf hij zich naar Dresden, alwaar hij „Attila nach der Geschichte, Sage und Legende (1827)" en „Die geschichte von Baiern (1821, 3 dln)" in het licht deed verschijnen. Voorts schreef hij: „Herfest (1829)", een gedicht in 6 zangen. In 1830 belastte hij zich te Nürnberg met de redactie van een tijdschrift, terwijl hij tevens aldaar zijne geschiedkundige nasporingen voortzette. In 1831 werd hij 2de secretaris aan de Koninklijke bibliotheek te Dresden en in 1833 aanvaardde hij tevens het opzicht over de kunstverzameling in het Japansche paleis en leverde daarvan eene beschrijving (1834; 2de druk, 1842). Na den dood van *Ebert* (1834) klom hij op tot bibliothecaris, zag zich in 1852 tot Hofraad en opperbibliothecaris benoemd, doch nam in 1863 wegens eene oogziekte zijn ontslag. Hij overleed te Dresden den 26sten Augustus 1867, en zijne kostbare verzameling van geschiedkundige zeldzaamheden is in 1871 te Leipzig geplaatst in het pas aldaar gesticht anthropologisch centraalmuseum. Van zijne geschriften vermelden wij voorts: „Handbuch der Germanischen Alterthumskunde (1835)", — „Zur Geschichte der Sammlungen für Wissenschaft und Kunst in Deutschland (1837)", — „Italica (1839)", — „Ferienreise (1853)", — en vooral: „Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit (1843—1852, dl 1—10)", — „Allgemeine Kulturwissenschaft (1854—1855, dl 1 en 2)", — „Die Frauen (1854—1858, 6 dln)", — „Freundschaftliche Briefe (1842; 2de druk 1850)", — en „Vor 50 Jahren (1865)".

Klemtoon, zie *Accent*.

Klenck. Onder dezen naam vermelden wij:

Johannes Klenck, een Nederlandsch rechtsgeleerde. Hij ontving in 1644 verlof van curatoren der Leidsche hoogeschool om openbare lessen te geven in de zedekunde, zag zich in 1648 benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte aan het athenaeum te Amsterdam, legde in 1669 die betrekking neder en overleed te Batavia als notaris. Hij schreef: „Dissertatio de civitatum mutationibus (1662)", — „Institutiones juris naturalis, gentium et publici (1665)", — en „Oratio funebris in obitum A. Senguerdii (1667)".

Koenraad van Klenck, een Nederlandsch staatsman. Hij werd in 1672 gekozen tot lid der regeering van Amsterdam en vervolgens tot lid der Staten van Holland. In 1675 werd hij naar Rusland gezonden, om Czaar *Alexis* aan te sporen tot een oorlog tegen Zweden. Hij was ervaren in de Russische taal en werd door den Czaar met onderscheiding bejegend, terwijl hij in 1676 bij zijn terugkeer de goedkeuring der Hooge Regeering verwierf voor 't geen hij in het belang van het Vaderland en den handel had volbracht. Het dagverhaal van dat gezantschap, door *van Klenck* opgesteld, is geruimen tijd bewaard op het kasteel Ilpendam, doch later verdwenen.

Klencke (Philipp Friedrich Hermann), een verdienstelijk schrijver, geboren te Hannover den 16den Januari 1813, studeerde in de geneeskunde, vestigde zich, na kortstondigen dienst als militair arts in het Pruisische leger, als arts in zijne geboortestad, vertrok in 1837 naar Leipzig en in 1839 naar Brunswijk en hield hier voorlezingen over anthropologie, physiologie en geologie. In 1855 vertrok hij weder naar Hannover. Hij stichtte met *Richter* de „Allgemeine Zeitung für Militärärzte" en schreef: „System der Histologie (1841)", — „Untersuchungen über Entzündung und Regeneration (1842)", — „Ueber die Primitivnervenfaser (1842)", — „Experimente über die Kontagiosität der Eingeweidewürmer (1844)" — „Uber die Verderbnis der Zähne (2de druk 1850)", — „Die Fehler der menschlichen Stimme und Sprache (2de druk, 1851)", — „Heilung des Stotterns (2de druk, 1863)", — „Verfalschung der Nährungsmittel und Getränke (2de druk, 1858, als „Illustrirtes Lexikon der Verfälschungen", 1878)", — „Hauslexikon der Gesundheitslehre (3de druk, 1872)", — „Kosmetik (2de druk, 1872)", — „Die Zähne (1868)", — „Illustrirter Katechismus der Makrobiotik (3de druk, 1877)", — „Schuldiatätik (1871)", — „Chemisches Koch- und Wirtschaftsbuch (3de druk, 1876)", — „Die Mutter als Erzieherin (2de druk, 1876)", — „Das Weib als Gattin (1876, 2de druk)", — „Das Weib als Jungfrau (1877)", — voorts eene levensbeschrijving van *Alexander von Humboldt* (7de druk, 1875)", — en onder den naam van *Hermann von Maltitz* eene reeks van historische en sociale romans. Hij overleed te Hannover den 11den October 1881.

Klengel (Johan Christian), een verdienstelijk Duitsch landschapschilder, geboren te Kesselsdorf bij Dresden den 5den Mei 1751, was eerst boekbindersleerling in laatstgenoemde stad en ontving daarbij door toedoen van *Hagedorn* verlof de teekenschool te bezoeken. Later genoot hij het onderwijs van *Hutin* en *Dietrich* en verwierf — wederom door tusschenkomst van zijn begunstiger — eene plaats aan de académie. In 1790 deed hij eene reis naar Italië en werd na zijn terugkeer, in 1802, professor aan de académie te Dresden. Hier stond hij geruimen tijd aan het hoofd der landschapschilders, vormde er uitmuntende leerlingen en overleed aldaar den 29sten December 1824. Hij was een getrouw navolger der natuur, en zijne landelijke tafereelen zijn uitmuntend. Vele van deze heeft hij zelf op kleinere schaal gegraveerd, en men schat het aantal zijner koperen platen op 200. — Zijn zoon *August Alexander Klengel*, geboren den 29sten Januari 1783, heeft grooten roem verworven als klaviervirtuoos en organist en onscheidene muziekstukken geleverd. Hij overleed te Dresden als gepensioneerd Hoforganist den 22sten November 1852.

Klenze. Onder dezen naam vermelden wij:

Clemens August Karl Klenze, een Duitsch rechtsgeleerde. Hij werd geboren te Heissum bij Hildesheim den 22sten December 1795, wijdde zich te Berlijn aan de rechtsgeleerdheid en promoveerde aldaar in 1820. Begunstigd door *Savigny*, vestigde hij zich in genoemde académiestad als privaatdocent en werd er in 1826 gewoon hoogleeraar. Hij overleed den 15den Juli 1831. Van zijne geschriften noemen wij: talrijke opstellen in het door hem en *Savigny* geredigeerde: „Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft", — de uitgave der: „Fragmenta legis Serviliae

repetundarum (1824)," — „Grundrisz zu Vorlesungen über die Geschichte des römischen Rechts bis Justinian (1827; 2de druk, 1835)", — „Lehrbuch des gemeinen Strafrechts (1833)", — en „Kritische Phantasien eines praktischen Staatsmanns (1834)".

Leo, ridder *von Klenze*, een uitstekend bouwkundige. Hij werd geboren den 29sten Februari 1784 op het landgoed zijns vaders in het vorstendom Hildesheim, studeerde aan het Carolinum te Brunswijk, aan de bouwacadémie te Berlijn en aan de polytechnische school te Parijs, volbracht eene reis naar Italië en werd in 1808 Hofarchitect van Koning *Jerôme* van Westfalen. Na het verdwijnen van dit Koningrijk ging hij naar Weenen, waar hij aan het Congrès het plan voorlegde van een prachtig gedenkteeken, waarvan evenwel de stichting achterbleef. In 1815 werd hij, op aandringen van Kroonprins *Lodewijk*, als Hofarchitect naar München geroepen. Hier stichtte hij de prachtige glyptotheek in Griekschen stijl. Daarop volgden het paleis van den Hertog *von Leuchtenberg*, de Koninklijke rijschool en een groot aantal andere gebouwen in Florentijnschen stijl. Steeds werd zijn raad ingewonnen, en reeds in 1819 was hij Hofbouw-intendant, opperbouwraad en voorzitter der bouwcommissie in het ministerie van Binnenlandsche Zaken. Hij ontwierp voorts de plannen voor het odéon, voor den éenen vleugel van het gebouw voor het ministerie van Oorlog, voor de pinakotheek, voor het Koninklijk slot, voor de Allerheiligenkapél en voor de obelisk, er in 1833 verrezen ter gedachtenis der in den vrijheidsoorlog gesneuvelden. Een jaar later reisde hij naar Athene, om er het plan te ontwerpen voor den nieuwen aanleg der stad en voor het Koninklijk paleis. Later voltooide hij in Beieren het „Walhalla" en de „Ruhmeshalle", alsmede de „Befreiungshalle" bij Kelheim (1863). Reeds in 1832 had hij gereisd in de Nederlanden, Frankrijk en Engeland, om er kanalen, spoorwegen enz. in oogenschouw te nemen, waarna hij in 1839 naar Petersburg vertrok om er het binnenwerk der Isaakskerk te besturen en een Keizerlijk paleis te doen verrijzen, waarin ook de talrijke kunstgewrochten van het Keizerlijk Huis eene plaats zouden vinden. Dit laatste werd in 1851 voltooid. Met uitzondering van de deuren en vloeren is het geheel en al van steen en metaal opgetrokken. Rondom den binnenhof loopt een zuilengang van 183 monolieten van marmer of graniet. Ook ontwierp hij het plan tot 86 tafereelen voor de gaanderijen van dit Keizerlijk verblijf; zij behandelen de geschiedenis der schilderkunst en werden door *G. Hiltensperger* te München uitgevoerd. Zijne laatste gewrochten waren de Propylaeën op het Koningsplein te München. Hij overleed den 27sten Januari 1864. Ook de schilderkunst heeft hij met ijver beoefend en onderscheidene Italiaansche en Grieksche landschappen in olie- en waterverf geleverd. Van zijne geschriften vermelden wij: „Versuch einer Wiederherstellung des Toscanischen Tempels nach seiner historischen und technischen Analogie (1822)", — „Der Tempel des olympischen Jupiter zu Agrigent (1827)", — „Aphoristische Bemerkungen, gesammelt auf einer Reise nach Griechenland (1838)", — en „Die Walhalla in artistischer und technischer Beziehung (1843)". Wegens zijne uitstekende verdiensten was hij in 1853 in den adelstand opgenomen.

Klephten, zie *Armatolen*.

Klepjes, zie *Grassen*.

Klerck (Rijnholt Anthony), een verdienstelijk Nederlandsch generaal, geboren te Rhenen den 28sten April 1774, trad in 1785 als kadet in dienst, werd in 1789 vaandrig en vertrok in 1795 naar het buitenland, waar hij onder de bevelen van Prins *Frederik* diende. In 1803 keerde hij met het korps Hollandsche troepen naar het Vaderland terug en zag zich in 1815 benoemd tot luitenant-kolonel, voorts in 1829 tot kolonel-kommandant der grenadiers, in 1838 tot generaal-majoor en in 1840 tot buitengewoon adjudant van Koning *Willem II*. In den aanvang van 1841 aan den Prins *van Oranje* toegevoegd, ontving hij in 1843 pensioen en in 1845 den rang van luitenant-generaal. *Willem III* benoemde hem tot chef van zijn militair Huis. *Klerck* nam gedurende zijn diensttijd aan belangrijke krijgsverrichtingen deel, ontving de Militaire Willemsorde, het grootkruis der orde van den Nederlandschen Leeuw en van de Eikenkroon, de St. Anna-orde, het grootkruis der orde van St. Stanislaus, beide van Rusland, de Frederiksorde van Würtemberg en het Kommandeurs-grootkruis der orde van het Zwaard van Zweden en Noorwegen. Hij overleed te 's Gravenhage den 2den Juni 1854. — Eén zijner zonen werd later (1876) minister van Oorlog.

Klerezie (De oud-bisschoppelijke) is de naam van eene zelfstandige afdeeling der R. Katholieke Kerk in ons Vaderland, welke een aartsbisschop te Utrecht en bisschoppen te Haarlem en te Deventer heeft. Zij bezit een seminarium voor geestelijken te Amersfoort, 25 gemeenten en ruim 6 000 zielen. Hare leden worden ten onrechte door velen met den naam van Jansenisten bestempeld, — immers de oorzaken der scheuring waren niet van dogmatischen, maar van administratieven aard. Zij vormen eigenlijk de kern der R. Katholieken, die na de Kerkhervorming in ons Vaderland gevestigd bleven. Immers toen *Philips II* Utrecht tot een aartsbisdom verhief en nieuwe bisdommen in de noordelijke gewesten van ons land deed verrijzen, bleef het eerstgenoemde bestaan en de door de geestelijkheid, gekozene bisschoppen werden door den Paus gewijd, hoewel de 5 Utrechtsche kapittels in de handen van Protestanten waren overgegaan. Daar evenwel de Utrechtsche Kerk, schoon het oppergezag van den Paus erkennende, hare aloude rechten niet aan het despotismus van den Paus wilde ten offer brengen, achtte men het te Rome doelmatig, haar daarvan te berooven, wellicht vreezende, dat anders de R. K. Kerk in Nederland eene te nationale kleur zou bekomen. Een gunstig tijdstip scheen hiervoor aan te breken, toen in 1686 de aartsbisschop *Neercassel* overleden was. Niettemin werd *Codde* tot zijn opvolger benoemd en door den Paus in zijne waardigheid bevestigd, maar ook naar Rome geroepen en daar zoolang opgehouden, dat de Staten hem als hun onderdaan moesten opeischen. Na zijn vertrek echter schorste de

Paus den Utrechtschen Kerkvoogd in zijne waardigheid en benoemde *Theodorus de Cock* tot vicaris, waarna hij den 20sten October 1705 de bul „Vineam Domini" uitvaardigde, waarbij alle rechten en vrijheden werden ingetrokken, te voren door Pausen aan eenige gemeente verleend. De vrijzinnige Utrechtsche geestelijkheid werd nu zooveel mogelijk verdrongen en haar schoot niets anders over dan zich te onderwerpen aan Rome of naar een ander redmiddel uit te zien. Zij koos het laatste en verlangde een bisschop, die door een kapittel was benoemd. Geen antwoord ontvangende, herhaalde zij dat verzoek en na het inwinnen van adviezen van godgeleerde faculteiten ging zij over tot de verkiezing van een aartsbisschop. Die verkiezing evenwel werd nietig verklaard door den Paus. Opdat nu de canonieke wijding in het vervolg behoorlijk zou kunnen plaats hebben, stelde de Oude Kerk, door haar kapittel vertegenwoordigd, bisschoppen van Haarlem en Deventer aan, en op die wijze heeft de Oud-Nederlandsche R. Katholieke Kerk zich als zelfstandige afdeeling kunnen staande houden. Hoogst merkwaardig is alzoo de geschiedenis van deze afdeeling, die telkens, maar ook telkens vruchteloos, hare bisschopskenzen aan de goedkeuring van den Paus onderwerpt. Inmiddels heeft zij sedert het Vaticaansch Concilie en de aldaar gedecreteerde onfeilbaarheid van den Paus een groot aantal medestanders verkregen in de Duitsche Oud-Katholieken.

Klerk (Reinier de), gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië, werd geboren te Middelburg in 1710, voer bij herhaling als matroos en vervolgens als stuurman naar Indië en werd in 1737 opperkoopman op de westkust van Sumatra. In 1741 te Batavia als secretaris bij het Hollandsche leger geplaatst, onderscheidde hij zich door beleid en moed, werd opperhoofd van Soerabaja, in 1747 tweede bestuurder van Java's noordoostkust en in 1748 landvoogd van Banda, waar hij de winzucht der ambtenaren beteugelde en de toegenegenheid der ingezetenen verwierf. In 1755 zag hij zich tot raad, vervolgens tot directeur-generaal en in 1777 tot gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië benoemd, en hij liet niets onbeproefd om de belangen van het moederland en tevens die der koloniën te behartigen. In 1778 verrees door zijn toedoen het Bataviaasche Genootschap, waarvan hij de eerste directeur was, terwijl hij voorts den landbouw door gepaste maatregelen bevorderde. Op 70-jarigen ouderdom door eene zware ziekte aangetast, vroeg hij zijn ontslag en overleed op zijn landgoed te Grogoe, niet ver van Batavia, op den 1sten September 1780.

Klesheim (Anton, vrijheer von), een dichter in de volkstaal en geboren te Peterwardein den 9den Februari 1816, trad op als tooneelspeler onder den naam van *Platzer* te Preszburg en te Pest, — wijders sedert 1846 onder zijn waren naam als voorlezer van zijne gedichten (in Weener tongval), verwierf daarbij algemeene toejuiching en woonde sedert dien tijd te Weenen. Hij overleed te Baden bij Weenen den 6den Juli 1884. Van zijne geschriften noemen wij: „Steirische Alpenblumen (1837)", — „'s Schwarzblattl aus'n Weanawald (1843—1881, 5 dln)", — „'s Schwarzblattl auf Wänderschaft (1852)", — „Das Mailüfterl (1854; 2de druk, 1858)", — „Frau'nkäferl (1854; 2de druk, 1858)", — „In der Cantin (1865)", „Nimm mich mit (1865)", — en „Von der Wartburg (1855)".

Kletke (Gustav Hermann), een Duitsch dichter en schrijver, geboren te Breslau den 14den Mei 1813, woont sedert 1837 te Berlijn, waar hij in 1849 zich belastte met de redactie van de „Vossische Zeitung". Zoowel in dat blad als op den Journalistendag vertegenwoordigde hij steeds eene zeer vrijzinnige richting. Hij leverde voorts: „Gedichte (1873; 3de druk, 1881)", — „Kinderlieder (1846; 3de druk, 1882)", — „Der Savoyarderknabe", — „Ein Märchenbuch", — „Neues Märchenbuch", — „Märchen am Kamin", — „Märchensaal aller Völker (1845, 3 dln)", — „A. von Humboldts Reisen (1854, 4 dln; 5de druk, 1860)", — „Reise des Prinzen Adalbert von Preuszen nach Brasilien (1858)", — „Album deutscher Dichter (11de druk, 1882)", — „Deutschlands Dichterinnen (4de druk, 1860)", — „Volksbibliothek deutscher Klassiker (1866—1867, 10 dln)", — en „Buntes Leben (4de druk, 1883)".

Klettenberg (Susanne Katharine von), wier leven door *Göthe* met geschiedkundige trouw onder den titel van: „Bekenntnisse einer schönen Seele" is voorgesteld in „Wilhelm Meisters Lehrjahre", werd geboren te Frankfort aan de Main den 19den December 1723 en overleed aldaar den 16den December 1774. Na de jaren der jeugd op eene gezellige en opgeruimde wijze te hebben gesleten, geraakte zij in eene ernstig godsdienstige stemming, sloot zich aan bij de Hernhutters en zag zich door hare mystieke richting geleid tot de beoefening der alchemie. Zij had grooten invloed op de jeugd van *Göthe*, daar zij zeer bevriend was met zijne moeder. Er bestaan van haar godsdienstige liederen en opstellen, door *von Moser* met andere stukken onder den titel van: „Der Geist in der Freundschaft (1754)" zonder naam uitgegeven. — Haar oudoom *Johann Hektor von Klettenberg*, geboren te Frankfort aan de Main in 1684, studeerde te Halle en te Gieszen en trad toen in den krijgsdienst. Ten gevolge van een tweegevecht, waarin hij zijn tegenstander doorstak, werd hij ter dood veroordeeld, doch ontvluchtte en trok als alchemist door een groot gedeelte van Duitschland. Ook aan het Keur-Saksische Hof speelde hij als zoodanig zijne rol, doch na 5 jaren werd zijn bedrog ontdekt en men bracht hem op het slot Königstein, waar hij den 1sten Maart 1720 onthoofd werd. Hij schreef eene: „Alchymia denudata (1713; 2de druk, 1769)".

Kleur noemt men een bepaalden indruk op het gezichtsorgaan; het verschil van kleur ontstaat daarbij door de verschillende lengte der trillingsgolven. Men noemt haar ook wel de eigenschap van een lichaam, welke het in staat stelt om van het daaropvallende kleurlooze zonnelicht slechts trillingen van bepaalde golflengte terug te kaatsen of door te laten. Zelfstandigheden, welke deze eigenschap in hooge mate te bezitten, dragen den naam van *kleur- of verfstoffen*. Men on-

derscheidt de kleuren in *hoofdkleuren* en *samengestelde kleuren*. Houdt men geene rekening met de lichttheorie, welke de 7 kleuren van den regenboog als hoofdkleuren aanneemt, dan zijn deze: wit, rood, blauw, geel en zwart, want daaruit kan men groen, violet (paars), oranje en bruin samenstellen. Daarenboven kan men aan elke hoofdkleur door bijvoeging van andere eindeloos vele schakeeringen (nuances) geven, die desgelijks weder met bepaalde namen bestempeld worden. Zie ook onder *Koloriet*.

Kleurenblind noemt men zulke personen, welke niet in staat zijn alle kleuren behoorlijk te onderscheiden. Dit gebrek bestaat bij velen in geringe mate zonder dat zij het weten, doch het kan zoo erg wezen, dat het oog geen rood van zwart onderscheidt. Omdat de Engelsche natuurkenner *Dalton* daaraan leed, geeft met het ook wel den naam van *daltonismus*. De meeste kleurenblinden zijn, zooals men het noemt, *roodblind*, dat wil zeggen de roode kleur maakt op hun oog denzelfden indruk als de grijze of de zwarte kleur. Kleurblindheid is een hoogst gevaarlijk gebrek bij spoorwegambtenaren, die des nachts gekleurde lichtseinen moeten onderscheiden. Daarom heeft men in den laatsten tijd bij hen een onderzoek ingesteld naar den toestand van hun gezichtsorgaan.

Kleurendruk noemt men de kunst om bij het drukken aan de prenten van koperen steengravures verschillende kleuren te geven. Dit geschiedt gewoonlijk door het papier achtervolgens onder verschillende platen of steenen te brengen, van welke ieder eene afzonderlijke kleur bevat, die op het daarvoor bestemde gedeelte van het papier wordt overgebracht. De juiste aaneenvoeging dier kleuren, welke elkander niet mogen bedekken en ook geene tusschenruimte overlaten, is hierbij eene groote moeielijkheid. Typographische kleurendruk kent men van ouds, daar reeds vroeg in den kalender sommige woorden met roode letters gedrukt werden. Een kwart eeuw geleden leverde men koperen platen voor kleurendruk, doch deze zijn in den laatsten tijd geheel en al verdwenen voor den kleurendruk op steen, de *chromolithographie*. Hierbij plaatst men niet alleen de kleuren naast elkander, maar men drukt ook dikwijls kleur op kleur om nuances en schaduwen voort te brengen, zoodat voor dezelfde prent wel eens 10 tot 20 verschillende steenen noodig zijn. Geruimen tijd heeft men ook veel gewerkt met den *congrevischen druk*, in 1823 door *Congreve* (zie aldaar) uitgevonden. Deze bestaat hoofdzakelijk hierin: men schetst eene teekening op eene koperen plaat, en als men met 2 kleuren wil werken, maakt men openingen in de plaat op die plaatsen, waar men de éene kleur wil aanbrengen. In die openingen brengt men nauwkeurig passende metalen inzetstukken, die wat dikker zijn dan de plaat en er dus achter uitsteken, waar zij door middel van letterspijs tot een geheel verbonden worden. Daarna slijpt men de plaat met de inzetstukken aan de voorzijde glad en graveert er de geschetste teekening op. Alsdan neemt men de achterplaat met de inzetstukken er uit, geeft aan deze en aan de oorspronkelijke plaat hare vereischte kleuren, voegt ze weêr in elkander en brengt ze onder de pers. Hier wordt het werk gemakkelijk gemaakt door eene vernuftige inrichting, die de inzetplaats telkens zoover achterwaarts doet wijken, dat elk der beide platen door hare eigene rol kan worden gekleurd. Ook het drukken met meer dan 2 kleuren kan op dergelijke wijze geschieden. Sedert eenige jaren verkrijgt men zeer schoone resultaten door in kleuren afgedrukte photogravure. Hierbij geeft men aan de door photogravure verkregen metalen plaat al de vereischte kleuren, die daarop uit de hand met kleine puntige proppen (tampons) worden aangebracht en alle tegelijk worden afgedrukt. Vooral dun gewasschen aquarellen worden op deze wijze bedriegelijk weêrgegeven.

Kleurenleer. Evenals het geluid door de trilling van lucht of andere lichamen ontstaat, zoo onderstelt men, dat ook het licht bestaat in trillingen van eene uiterst fijne, veerkrachtige vloeistof — van den aether —, die de ruimte van het heelal vervult en alle lichamen doordringt. Gelijk de trillingen, uitgaande van geluidgevende lichamen, zich in den dampkring voortplanten en in ons oor de gewaarwording van geluid veroorzaken, zoo deelen ook de trillingen van een lichtgevend lichaam zich mede aan den aether, waarin ze zich naar alle zijden uitbreiden en op het netvlies van ons oog de gewaarwording van licht veroorzaken. Wij onderscheiden hooge en lage tonen naar gelang van het aantal trillingen, welke in eene seconde ons oor bereiken, en wij vinden iets dergelijks bij het licht. Er zijn verschillende soorten van licht, die meer of minder trillingen in eene seconde volbrengen, en de indrukken dier soorten bestempelen wij met den naam van kleuren. Intusschen is hier het verschil op verre na zoo groot niet als bij het geluid. De kleur, welke het grootste aantal trillingen vereischt, telt er nog niet dubbel zooveel als die met het geringste aantal trillingen. De lichtgolven, door de trillingen der verschillende kleuren in den aether ontstaan, zijn verschillend van lengte en te korter naarmate het licht sneller trilt. Ook worden die lichtgolven in de verschillende lichamen niet met gelijke snelheid voortgeplant.

Het gewone verstrooide daglicht en het rechtstreeksche zonnelicht bestaan niet uit slechts éene kleur, — alzoo niet uit licht, hetwelk in zijne deelen dezelfde golflengte bezit, maar uit een verbazend groot aantal verschillende kleuren, welk juist door hare samenwerking het witte (kleurlooze) licht doen ontstaan. Dit witte licht is derhalve *samengesteld* uit ongelijksoortige lichtstralen, terwijl men zoodanig licht, hetwelk uit éene kleur ontstaat en dus in al zijne deelen hetzelfde aantal trillingen, voorts dezelfde golflengte heeft, met den naam van *homogeen* of *enkelvoudig licht* bestempelt. Het samengestelde witte zonnelicht kan men in enkelvoudige, gekleurde lichtstralen ontbinden, waarbij men 7 hoofdkleuren aanneemt, te weten in volgorde: rood, oranje, geel, groen, blauw, indigo en violet. Daar deze eene verschillende voortplantingssnelheid hebben, is het duidelijk, dat men ze van elkander scheiden kan bij de *breking*, namelijk wanneer zij samen op een doorzichtig

lichaam vallen, er in doordringen en het weder verlaten, — bepaaldelijk wanneer dit lichaam de gedaante heeft van een driezijdig prisma. Houdt men dit bij dag vóor eene kleine opening in eene voor 't overige donkere kamer, zoo kan men de uiteengespreide kleurstralen op een wit scherm gemakkelijk opvangen. Men noemt dien kleurenband een *spectrum*. Daarbij blijkt, dat het rood bij zijn doorgang door het glas het minst is afgeweken van zijne oorspronkelijke richting, terwijl daarop de andere in bovenvermelde orde volgen, zoodat het violet de grootste afwijking vertoont, met andere woorden het sterkst is gebroken. Overal waar het samengestelde witte licht door een lichaam met niet evenwijdige zijden gebroken wordt, ontstaan zulke kleuren, en ook die van den regenboog worden door breking der lichtstralen in de waterdroppels van den dampkring veroorzaakt. Uit het kleurlooze licht ontstaan voorts gekleurde stralen, wanneer een gedeelte van dat licht wordt geabsorbeerd. Het overgebleven gedeelte kan zich dan niet langer kleurloos vertoonen, maar bezit eene kleur, die aan het mengsel der overgeblevene stralen beantwoordt. Voegt men hier de geabsorbeerde weder bij, zoo kan men op nieuw wit licht voortbrengen. Twee kleuren, welke met elkander kleurloos licht leveren, noemt men *complementaire* (aanvullings-) *kleuren*, zooals rood en groen, oranje en blauw, geel en violet. De absorbsie van een gedeelte der in het kleurlooze licht aanwezige gekleurde stralen bewerkt men door het opslorpen van deze, wanneer men ze door gekleurde stoffen laat gaan, of door het opheffen der trillingen door hieraan tegenovergestelde bewegingen der aetherdeeltjes (interferentie). Op laatstvermelde wijze ontstaan de fraaie kleuren in zeer dunne vliezen, zooals die van zeepbellen, voorts de parelmoerkleuren en de kleuren bij het dringen van lucht door zeer nauwe spleten enz. De lengte der lichtgolven is zeer klein en het aantal trillingen in eene seconde verbazend groot; niettemin heeft men middelen weten aan te wenden om die lengte te meten en dat aantal te bepalen. De golflengte van den rooden straal in het zonnespectrum bedraagt 645 millioenste deelen van een Ned. streep, — die van den violetten straal 406 millioenste deelen. De eerste volbrengt in ééne seconde 481, — de tweede 764 billioen trillingen. De golflengte en trillingsgetallen der overige gekleurde lichtstralen liggen tusschen deze grenzen, en wel zoodanig, dat met de breekbaarheid het aantal trillingen toe- en de golflengte afneemt.

Kleurlingen noemt men in het algemeen — in tegenoverstelling van Europeanen en Creolen — de Indiaansche inboorlingen, de derwaarts gebrachte Negers en vooral de zoodanigen, welke uit eene vermenging van die rassen, hetzij onderling, hetzij met Europeanen en Creolen gesproten zijn, — alzoo dezulken, die niet afkomstig zijn van zuiveren Europeeschen stam. In Lima onderscheidt men 22 klassen van kleurlingen, welke door afzonderlijke namen worden aangeduid. De meest gewone Kleurlingen zijn: *Mulatten*, kinderen van Blanken en Negerinnen, — *Mestiezen*, kinderen van Blanken en Indiaansche vrouwen, in Brazilië *Mameluces*, in Chili *Cholo's* geheeten, — *Zambo's*, kinderen van Negers en Indianen, ook *Chino's* en in Brazilië *Ariboco's* genoemd, terwijl voorts door eene vermenging van Mulatten en Mestiezen met Europeanen de *Terceronen*, en door die van Blanken met Terceronen de *Quarteronen* ontstaan. Terwijl men bij den Mulat nog wollig hoofdhaar opmerkt, onderscheidt zich de Terceroon enkel door eene iets bruine huidkleur, en deze wordt bij den Quarteroon gewoonlijk niet eens meer waargenomen. Den Quinteroon stelt men gelijk met den Creool. Daarenboven heeft men voor de spruiten van gemengd ras nog een groot aantal andere namen, wier vermelding echter van geen groot belang is. Doorgaans bezitten de Kleurlingen in Amerika wel de gebreken, maar zelden de deugden van hunne gekleurde voorvaderen, zoodat zij er bij de Blanken niet in hooger aanzien staan dan deze.

Kleurstoffen, zie *Verven*.

Kleutgen (Joseph), een verdienstelijk R. Katholiek godgeleerde, geboren den 9den September 1811 te Dortmund, trad in 1834, na het voleindigen zijner studiën, in de Orde der Jezuïeten, legde zich te Freiburg en te Brieg toe op de welsprekendheid en zedekunde en begaf zich vervolgens naar Rome, waar hij als consultor van de Congregatie van den Index aan het Collegium Germanicum werkzaam is. Van zijne geschriften vermelden wij: „Philosophie der Vorzeit verteidigt (1860—1863; 2de druk, 1878, 2 dln)", — „Die Theologie der Vorzeit verteidigt (1860—1873, 4 dln)", — „Die oberste Lehrgewalt des römischen Bischofs (1870)", — en „Institutiones theologicae (1881)". Zijne kleinere geschriften verschenen in 1868—1874 in 6 deelen.

Kleyn. Onder dezen naam vermelden wij: *Johannes Petrus Kleyn*, een Nederlandsch dichter, geboren te Hooge Zwaluwe den 4den Juni 1760. Hij bezocht de Latijnsche school te Dordrecht, studeerde er eerst in de theologie en daarna in de rechten en promoveerde bij laatstgenoemde faculteit in 1782 op eene dissertatie: „Over de echtscheiding." Daarna werd hij burgemeester van Hooge en Lage Zwaluwe, doch ondervond er zoo vele onaangenaamheden, dat hij in 1794 naar Wageningen verhuisde. Hier werd hij lid van het gemeentebestuur en na de omwenteling van 1795 afgevaardigd naar de vergadering van Hunne Hoogmogenden, terwijl hij kort daarna eene benoeming ontving tot lid van het provinciaal comité van policie, financiën en algemeen welzijn in Gelderland en een jaar later tot raadsheer in het provinciaal gerechtshof van Gelderland te Arnhem. Hij nam deze betrekking met grooten ijver waar, terwijl zijne nauwgezetheid kan blijken uit zijn geschrift: „Vrijmoedige gedachten over den plicht eens rechters in crimineele zaken (1798)". Hij was voorts een ijverig beoefenaar der muziek en dichtkunst en heeft uitmuntende lierdichten geleverd. De Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden benoemde hem tot lid en hij overleed te Arnhem den 20sten Februari 1805. Van zijne gedichten vermelden wij: „Oden en gedichten (1782, 3 stukjes)", — „Feestzang voor het derde jubelfeest van Utrechts hoogeschool (1786)", — „Gedichten

(met zijne echtgenoot, 1792)", — „Ode ter nagedachtenis van mijn vriend H. van Manen (1805)", — „Nagelaten gedichten, oden en elegiën (door vrouwe *A. Kleyn-Ockerse* uitgegeven, 1809), — en „Kleine prozaïsche en poëtische bijdragen (1818). Voorts leverde hij fragmenten eener: „Theorie der schoone kunsten en wetenschappen" in verschillende deelen van het tijdschrift „Mnemosyne", alsmede onderscheidene vertalingen uit het Hoogduitsch. — Zijne echtgenoot *Antoinette Ockerse*, geboren te Vianen in 1763, was eene begaafde dichteres. Van haar heeft men: „Oden en elegiën (1800; 3de druk, 1818)",— „Nieuwe dichtkundige mengelingen (1817)", — „Mengelingen in proza en poëzij (1817, 2 dln)",— en „Gedichtjes en vertellingen voor kinderen (1817)", door „Nieuwe gedichtjes en vertellingen" gevolgd, terwijl ook hare geschriften in proza grooten bijval vonden. Zij overleed te Leiden den 25sten December 1828. — Beider zoon *Pieter Rudolph Kleyn*, geboren te Hooge Zwaluwe den 17den Mei 1785, legde zich toe op de teeken- en schilderkunst, vertrok in 1808 als kweekeling van den Koning van Holland naar Parijs om zich onder *David* te oefenen en vertoefde vervolgens 2 jaren in Italië, meestal te Rome. Bij zijn terugkeer was *Napoleon* van Elba weder te Parijs verschenen, en de schilder trad onmiddellijk in dienst om de onafhankelijkheid van den Vaderlandsche grond te helpen handhaven. In den slag bij Waterloo werd hij zwaar gewond en bleef er 17 uren liggen zonder hulp, zoodat de veelbelovende kunstenaar op den 15den Februari 1816 overleed.

Gerard Albert Kleyn, een verdienstelijk Nederlandsch rechtsgeleerde en geschiedkundige. Hij werd geboren te Breda den 20sten Maart 1831, toonde reeds vroeg een zeer gunstigen aanleg, bezocht de Latijnsche school in zijne geboorteplaats, werd na afgelegd staatsexamen in 1837 student te Leiden en promoveerde er met den hoogsten lof tot doctor in de rechten op den 28sten Juni 1851 na het verdedigen eener dissertatie, bevattende: „Quaestiones selectae de Attilicini jurisprudentia." Hij vestigde zich daarna als advocaat te Breda, had er weldra eene drukke practijk, werd in 1862 procureur bij de arrondissementsrechtbank aldaar en gaf geschriften in het licht, die van zijne voortgezette studie getuigden. Nadat hij in 1867 benoemd was tot archivaris te Breda, ging hij met ijver aan het werk om het archief in orde te brengen en deed daarin meer dan éene belangrijke ontdekking. Voorts was hij er lid der Commissie van toezicht op de lagere scholen, secretaris der Commissie van Bestuur der teekenschool enz. en zocht alzoo op velerlei wijzen nuttig te wezen voor zijne medeburgers. Ook was hij lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Nadat hij lang tegen lichaamszwakte gestreden had, overleed hij reeds den 15den September 1867. Hij schreef: „De rechtsoorzaak. Een studie van civielrecht (1859 en 1862, 2 stukken)", — „Geschiedenis van het Land en de Heeren van Breda, tot het tijdstip der afscheiding van Bergen-op-Zoom, uit bekende en onbekende bronnen geput (1861)", — „Nog een woord over de actie van den legataris (1864)", — en een aantal opstellen in de „Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving" en elders.

Klicpera (Wenzeslaw), een verdienstelijk Boheemsch tooneeldichter, geboren den 23sten December 1792 te Chlumetz aan de Ciplina, werd hoogleeraar aan het académisch gymnasium te Praag en overleed den 15den September 1859. Met *Machaczek* en *Turinsky* behoorde hij tot de eersten, die eene behoorlijke richting gaven aan het Czechische drama. De meeste stukken van *Klicpera* zijn oorspronkelijk en onderscheiden zich door eene flinke conceptie en nieuwe, indrukwekkende toestanden. Tot zijne beste treurspelen behooren: „Sobieslaw en Frederik" en „De familie Swojanow", — en tot zijne beste blijspelen: „De tooverhoed" en „Rohoyin Czetwerrohy". In zijne novellen vindt men eene gelukkige vinding, eene boeiende ontwikkeling, eene uitmuntende karakterteekening en een levendigen dialoog.

Kliefoth (Theodor Friedrich Dethlef), „Oberkirchenrath" in Mecklenburg-Schwerin, geboren den 18den Januari 1810 te Körchow bij Wittenburg, studeerde te Berlijn en te Rostock in de godgeleerdheid en zag zich geplaatst als onderwijzer eerst bij Hertog *Wilhelm* en in 1837 bij den toenmaligen Erfgroothertog *Friedrich Franz von Mecklenburg-Schwerin*, dien hij ook naar een instituut te Dresden vergezelde. Hier schreef hij zijne: „Einleitung in die Dogmengeschichte (1839)" en werd na zijn terugkeer in 1840 predikant te Ludwigslust. Daarna verscheen zijne: „Theorie des Cultus der evangelischen Kirche (1844)". Tegen het einde van 1844 vertrok hij als superintendent en eerste domprediker naar Schwerin, waar hij: „Die ursprüngliche Gottesdienstordnung in der deutschen Kirchen luth. Bekenntnisses, ihre Destruction und Reformation (1847)" ter perse bezorgde. Toen voorts na de beweging van 1848 eene afzonderlijke commissie voor het kerkbestuur ingesteld werd, behoorde *Kliefoth* tot hare leden en bleef ook later „Oberkirchenrath". Na dien tijd was hij de ziel van het kerkbestuur in Mecklenburg-Schwerin, hetwelk hij op conferentiën te Eisenach en te Dresden vertegenwoordigde, en schreef: „Liturgischen Abhandlungen (1854—1858, 4 dln)", — „Acht Bücher von der Kirche (1854)", — en eene verklaring van den profeet *Ezechiël* (1864—1865, 2 dln), — voorts van *Daniël* (1868)" en van de „Openbaring" van *Johannes* (1874)". Hij behoort met hart en ziel tot de Oud-Luthersche partij, die het onvoorwaardelijk gezag der Luthersche belijdenisschriften wil gehandhaafd zien.

Klijn. Onder dezen naam vermelden wij twee broeders, beiden verdienstelijke Nederlandsche dichters, namelijk:

Hendrik Harmen Klijn, geboren te Amsterdam den 5den Maart 1773. Hij genoot eene zorgvuldige opvoeding en aanvaardde in 1797 het bedrijf van suikerraffinadeur, hetwelk hij in de fabriek „De Pellikaan" voortzette tot in 1829, toen het overlijden van zijn broeder hem deed besluiten om zijne overige levensdagen buiten beroep door te brengen. Hij was ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van nagenoeg alle letterkundige genootschappen in ons Vaderland en overleed den 24sten Februari 1856. *Klijn* behoorde

tot de meest-gevierde dichters van zijn tijd en schreef: „Adolf en Clara of de twee gevangenen; blijspel met zang, naar het Fransch (1802)", — „De mensch een volmaakbaar wezen (1805)", — „Zielenleer naar de beginselen der critische wijsbegeerte (1805)", — „Johan van Oldenbarneveld, lierzang (1806)", — „Op Cornelis Loots, dichtstuk (1806)", — „De mensch, dichtstuk (1808)", — „De sterrekunde, dichtstuk (1809)", — „De verlichting, in 2 zangen, bekroond door de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde (1810)", — „De driften, in zes zangen (1812)", — „Jan Frederik Helmers, geschetst in eene redevoering (1814)", — „Gedichten (1819, 2 dln)", — „Montigny, treurspel, (1820; 3de druk, 1822)", — „Nieuwe gedichten (1822, 2 dln)", — „De heldendood van de Ruiter (1822; 2de druk, 1824)", — „Filips van Egmond, treurspel (1826)", — „Zwitserland in 3 zangen (1828)", — „Gedichten aan het Vaderland gewijd (1830)", — „Agathocles, treurspel (1832)", — „Dichterlijke herfstbloemen (1835)", — „Nagelatene en verspreide gedichten en redevoeringen (1856)".

Barend Klijn, geboren te Amsterdam den 21sten December 1774. Evenals zijn broeder genoot ook hij eene beschaafde opvoeding, zette met laatstgenoemde het bedrijf van zijn vader voort en overleed den 13den Januari 1829. Hij was ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van onderscheidene letterkundige genootschappen, voorzitter van het bestuur der maatschappij „Felix Meritis" en een gelukkig beoefenaar der dichtkunst. Van hem hebben wij: „Eerstelingen der vrijheid (1814)", — „Ter nagedachtenis van den schoolleeraar C. Wertz (1816)", — „Gedichten (1821, 3 dln)", — „Krijgsliederen (1815)", — „Aanmoediging (1815)", — „Het maatschappelijk leven, dichtstuk (1823)", — en „De godsdienst (1832)".

Klijnsma (Sent Foppes), een verdienstelijk Nederlandsch genie-officier, geboren te Wolvega den 9den November 1790, ontwikkelde zijn uitstekenden aanleg onder de leiding van *Meinardus Siderius* en vervolgens aan de hoogeschool te Franeker onder die der hoogleeraren *Tholen* en *Ekema*, trad in 1813 met vaderlandslievende geestdrift in dienst en werd in 1814 door generaal *Kraijenhoff* geplaatst als tweede luitenant bij het bataljon pontonniers, mineurs en sappeurs. Bij Waterloo herstelde hij als eerste luitenant een onbruikbaar geworden weg naar Brussel en nam deel aan de verovering van Quesnoy, Valenciennes en Condé. Vervolgens toefde hij geruimen tijd in het Departement du Nord en hield zich daarna 4 jaren bezig met het herstellen der vestingwerken en der citadél te Namen. In 1819 werd hem te Maastricht het onderwijs opgedragen in de wiskunde en den vestingbouw aan kadets, en daarvoor schreef hij: „Lessen over de hoogere meetkunst, benevens de beginselen der differentiaal- en integraalrekening", welke echter niet in druk zijn verschenen. Vervolgens geplaatst bij den staf van de genie, herstelde hij onderscheidene vestingen, woonde in den Tiendaagschen Veldtocht de gevechten bij te Hasselt, Bautersem en Leuven, werd belast met de ontmanteling van laatstgenoemde vesting, was daarna werkzaam aan den aanleg van fortificatiën tusschen Bergen-op-Zoom en Grave, voorts verscheidene jaren aan het departement van Oorlog, werd in 1842 majoor en kommandant van het bataljon mineurs en sappeurs te Arnhem, in 1850 luitenant-kolonel, en zag zich in 1853, na 40 dienstjaren, gepensioneerd en in 1873 tot kolonel der genie bevorderd. Na zijn eervol ontslag begaf hij zich naar zijn buitengoed Lycklamastins bij Wolvega, waar hij in zijne uitgebreide boekerij zijne dagen aan geschiedkundige nasporingen wijdde en den 4den Maart 1874 overleed. Hij was ridder der Militaire Willemsorde, ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, kommandeur der orde van de Eikenkroon, lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Friesch Genootschap enz. Hij schreef: „Handleiding tot de mineurkunst (met *Maschek*)" en „Handleiding tot de sappeurkunst", welke beide op last van het departement van Oorlog zijn uitgegeven, — „Proeve over de uitzettende kracht van het buskruit, naar Plazanet", — „Geschiedkundige herinneringen aangaande de voormalige vestingen Steenwijk, Kuinre en Blokzijl (1853)", — „Geschiedkundige herinneringen uit de voormalige grietenijen Oost- en Weststellingwerf, hoofdzakelijk aangaande het geslacht der van Haren's (1861)", — „Handleiding tot de burgerlijke mineurkunst (1855)", — en „Het ijzer, zijne smelting en bewerking (1857)". Van zijn uitgebreid werk: „Biographisch woordenboek, levensberichten van wis-, natuur- en sterrenkundigen van alle tijden en volken" is in 1861 slechts het eerste gedeelte in het licht verschenen, terwijl hij tot de ijverige medewerkers behoorde aan het: „Biographisch woordenboek van A. J. van der Aa". — Zijn oudste zoon *Foppe Pieter Klijnsma*, geboren te Heerenveen den 4den October 1818, ontving zijne opleiding aan de militaire académie te Breda, zag zich geplaatst bij het korps ingenieurs, was in verschillende vestingen werkzaam, werd gepensioneerd met den rang van kolonel en vestigde zich vervolgens te Haarlem. Hij heeft zich desgelijks als schrijver bekend gemaakt door: „Micromegas, een wijsgeerig verhaal, naar het Fransch van Voltaire (1851)", — „Teekenkunde (doorzichtkunde) (1857)", enz.

Klimaat, afkomstig van het Grieksche woord *κλίμα* (helling), beteekende bij de Ouden den hellingshoek van de stralen der Zon met de oppervlakte der Aarde, die, wanneer zich de Zon in den evenaar bevindt, regelmatig met de breedte kleiner wordt. Zij verdeelden de Aarde in gordels, welke evenwijdig waren aan den evenaar, — en wel zoodanig, dat de duur van den langsten dag op elken volgenden gordel 30 minuten grooter werd. Aan die gordels gaven zij den naam van *klimaten*. In onzen tijd beteekent klimaat de gemiddelde weêrsgesteldheid op eene plaats, — en die weêrsgesteldheid is wel is waar voor een groot deel van de schuinsheid der zonnestralen met betrekking tot de oppervlakte der Aarde, maar daarenboven van vele andere omstandigheden afhankelijk. Was onze Aarde een volkomen bol zonder bergen of dalen, — waren alle deelen harer oppervlakte, ten opzichte van de verdeeling van land en water en van den plantengroei, geheel en al gelijk, dan zou

het klimaat eener plaats uitsluitend afhangen van hare breedte. Immers de dampkringswarmte is voor een groot deel afhankelijk van de uitstraling der warmte uit den aardbodem, en het maakt dus een groot verschil of deze met water, met gewassen of met bar zand bedekt is. Het eerste neemt de warmte op en behoudt ze, om ze later, bij afkoeling des dampkrings, geleidelijk af te staan, — en het laatste kaatst de warmtestralen terug en geeft dus bij zonnehitte eene groote mate van warmte; het behoudt deze niet en heeft dus, bij afkoeling des dampkrings geen voorraad om in het warmteverlies te voorzien. De invloed van het water op het klimaat wordt nog grooter door zijne stroomen, bijv. door den Golfstroom, die het warme water uit de keerkringsgewesten naar de noordelijke streken voert en aan het klimaat van deze eene zachtheid geeft, welke het zonder dien weldadigen stroom op verre na niet zoude bezitten. Eén en ander zal ons het groote verschil doen begrijpen tusschen een *vastelands-* en een *zeeklimaat*. Het spreekt nu van zelf, dat het eerste zich door groote zonnewarmte en felle winterkoude, en het tweede zich door eene meer gematigde warmte en konde onderscheidt. Terwijl bijv. de gemiddelde wintertemperatuur op Unst, één der Shetlandsche Eilanden op 60$^1/_4$° N. B. nog + 4° C. bedraagt, daalt zij te Irkoetsk, op 52$^1/_2$° N. B., dus meer dan 8° dichter bij den evenaar, tot op — 18° C. Terwijl voorts de gemiddelde zomerwarmte op Unst tot nauwelijks 12° C. klimt, bereikt zij in Irkoetsk 16° C. Het verschil tusschen die uitersten is dus te Unst slechts 8° en te Irkoetsk 34°. Behalve de nabijheid der zee heeft de heerschende windrichting en de toestand der oorden, waar de wind overheen waaide, een grooten invloed op het klimaat. De zuidewinden brengen in Europa eene aanzienlijke warmte, welke zij aan de Afrikaansche Woestijn hebben ontleend. Ook de hoogte boven de oppervlakte der zee en de ligging der bergen werken niet weinig mede tot bepaling van het klimaat eener plaats, daar tegelijk met de hoogte de temperatuur afneemt, zoodat men eindelijk de sneeuwlijn of de grens van de altijddurende sneeuw (onder den evenaar 5000 Ned. el hoog) bereikt. De hoeveelheid, gesteldheid en verdeeling der waterachtige neêrslagen uit den dampkring gedurende den tijd van een jaar zijn wel is waar evenzeer van reeds vermelde omstandigheden afhankelijk, maar hebben ook weder invloed op de verdeeling der warmte. Onder den evenaar zou men tijdens de nachtevening de felste hitte verwachten, doch deze wordt alsdan door den invallenden regentijd getemperd.

In lateren tijd heeft men de oppervlakte der Aarde wederom in gordels verdeeld, namelijk in een *verzengden gordel* tusschen de keerkringcirkels — twee *gematigde gordels* tusschen deze en de poolcirkels, — en twee *koude gordels* (eigenlijk kappen) binnen de poolcirkels. Op den keerkringsgordel heeft men slechts 2 seizoenen, namelijk den drogen tijd en den regentijd. Op de gematigde gordels onderscheidt men 4 seizoenen, terwijl de koude gordels bij een zeer korten zomer een zeer langen winter hebben. — De plantengroei eener plaats hangt niet alleen af van de gemiddelde temperatuur van het jaar, maar vooral van de gemiddelde temperatuur van den zomer en winter, zoodat 2 plaatsen, wier jaarlijksche temperatuur dezelfde is, een zeer verschillenden plantengroei kunnen bezitten. Immers eene hooge zomertemperatuur brengt op de éene plaats nog zomergewassen tot rijpheid, welke op eene andere bij eene lagere zomerwarmte zoover niet komen. Daarentegen belet eene felle winterkoude op eerstgemelde plaats den groei van vele overblijvende gewassen, welke op laatstgenoemde plaats de winterkoude in de opene lucht gemakkelijk kunnen verduren. Ook voor dieren, welke niet, zooals de trekvogels, bij de wisseling der jaargetijden van plaats veranderen of het kille seizoen in den winterslaap doorbrengen, worden de noordelijke verspreidingsgrenzen door de winterkoude bepaald. Men kan zich eene voorstelling maken van het klimaat op verschillende plaatsen der Aarde, wanneer men den blik vestigt op de verschillende lijnen, welke de verdeeling der warmte aanwijzen, (isothermen, isothéren en isochiménen), alsmede op de verspreiding van bepaalde gewassen over de oppervlakte der Aarde.

Het klimaat heeft voorts een belangrijken invloed op 's menschen lichaam. In een guur klimaat ontstaan licht ongesteldheden der ademhalingswerktuigen, zooals chronische verkoudheid en aandoening der longen. Ook rheumatische ziekten zijn dikwijls het gevolg van een koud en vochtig klimaat. Geen wonder alzoo, dat men in zachtere klimaten genezing heeft gezocht voor dergelijke kwalen. Inzonderheid koos men hiervoor plaatsen, in Zwitserland, het zuiden van Frankrijk, Italië, het noorden van Afrika en op Madeira gelegen. Bij hen evenwel, die zich als borstlijders derwaarts begeven, hebben zich de kiemen der ziekte doorgaans reeds te sterk ontwikkeld, om door een gunstiger klimaat te worden vernietigd. Tevens diene men te bedenken, dat degene, die eene reis derwaarts bekostigen kan, ook in staat is zich te huis gunstige omstandigheden te scheppen, welke tegen eene klimaatverandering in vele opzichten kunnen opwegen.

Klimax is een Grieksch woord, hetwelk *ladder* of *trap* beduidt en door redenaars gebruikt wordt in de beteekenis van *klimming* (gradatio), bijv. wanneer zij achtervolgens telkens klemmender bewijzen, voorbeelden of omstandigheden aanvoeren. Worden deze — wat men den spreker als eene groote fout kan toerekenen — allengs minder klemmend en treffend, dan geeft men daaraan den naam van *antiklimax*. Wanneer men zegt: „Alva verscheen, vervolgde de ketters, bracht de Graven *van Egmond* en *Hoorn* op het schavot en deed de harten van alle Nederlanders van schrik verstijven", dan geeft men hierin een klimax, terwijl de omgekeerde volgorde dier feiten een antiklimax zou opleveren.

Klimop, (Hedera Helix *L.*) is de naam van een klimmenden heester nit de familie der *Araliaceën* (zie onder *Aralia*). Het geslacht *Hedera L.* onderscheidt zich door een 5-tandigen kelk, eene 5-bladige bloemkroon, 5 tot 10 meeldraden, een onderstandigen, 5-hokkigen eierstok met 5 aaneengekleefde

stijlen en eene 5-hokkige bes met 5 pitten. De eenige inlandsche soort van dat geslacht is de *klimop* met hartvormige, 3—5-lobbige bladeren aan de onvruchtbare, en eironde, gaafrandige bladeren aan de bloem- of vruchtdragende takken, met in schermen geplaatste bloemen, die zelve mede trosvormig bij elkander staan, en zwarte bessen. Men vindt dezen heester aan oude boomstammen in bosschen, tegen oude muren enz., waar hij zich met zijne talrijke worteltjes (radiculae alligatoriae) zoo stevig vasthecht, dat hij niet dan met moeite kan worden losgerukt. Hij kan door lengte van tijd houtig worden en de dikte van een arm verkrijgen. Daar de lederachtige bladeren des winters groen blijven, vormt het klimop eene sierlijke bedekking. Ook wordt het wel langs latwerk geleid, waar het eene fraaie vertooning maakt, vooral wanneer er zich andere bloeiende gewassen doorheen slingeren.

Klimvisch (Anabas scandens *Cuv.*) is de naam van een zoetwatervisch uit de familie der *Baarzen* (Percidi), waarvan sommige geslachten de eigenschap bezitten van lang buiten het water te kunnen leven, daar dit laatste in de holten der gekronkelde, bladvormige kceibeenderen boven de kieuwen blijft hangen, zoodat deze geruimen tijd voor verdroging beveiligd zijn. De klimvisch leeft in verschillende rivieren van het vasteland van Indië en ook op verschillende eilanden van den Archipel aldaar. Volgens *Daldorff* beklimt hij somtijds de palmboomen op den oever en toeft er in het regenwater, hetwelk er zich tusschen de bladeren verzameld heeft, terwijl *Buchanan* vermeldt, dat deze visch 5 of 6 dagen buiten het water kan leven. Tot het beklauteren der boomen gebruikt hij de stekels, die aan de kieuwdeksels voorkomen. De mededeelingen dier reizigers worden echter door vele natuurkundigen in twijfel getrokken.

Klingemann (Ernst August Friedrich), een Duitsch tooneeldichter, geboren den 31sten Augustus 1777 te Brunswijk, bezocht het Carolinum aldaar en studeerde te Jena in de rechten en wijsbegeerte. Een vertoef te Weimar — het Duitsch Athene — wekte bij hem den lust tot de fraaie letteren, inzonderheid tot de tooneelpoëzij. Na zijn terugkeer te Brunswijk was hij korten tijd in staatsdienst en belastte zich in 1813, gesteund door de actrice *Sophie Walther*, met het bestuur over den schouwburg aldaar. Door zijn ijver bereikte deze een hoogen trap van bloei, en hij bleef er aan het hoofd der zaken tot aan 1829. Toen aanvaardde hij eene betrekking aan het Carolinum, doch was in 1830 al weder directeur-generaal van den Hofschouwburg. Hij overleed den 25sten Januari 1831. Zijne drama's: „Heinrich der Löwe", „Luther", „Moses", „Deutsche Treue" en vooral „Faust" werden met bijval ontvangen, hoewel zij te zeer op het effect berekend waren. Zijn „Theater (1808—1820)" is in 3 deelen en zijne „Dramatische Werke (1817—1818)" zijn in 2 deelen uitgegeven. Ook schreef hij: „Kunst und Natur (1810, 2 dln)" en eenige romans.

Klinger (Friedrich Maximilian von), een begaafd Duitsch dichter, geboren te Frankfort aan de Main in 1752, studeerde te Gieszen, vervaardigde als student reeds stukken voor een tooneelgezelschap en trok ten strijde in den Beierschen Successie-oorlog. Na het sluiten van den vrede vertoefde hij bij zijne vrienden en begaf zich vervolgens op reis. In 1780 bevond hij zich te Petersburg, waar hij tot officier en tot voorlezer van Grootvorst *Paul* werd benoemd. Het volgende jaar deed hij in het gevolg van den Grootvorst eene reis door Polen, Oostenrijk, Italië, Frankrijk, Zwitserland, de Nederlanden en Duitschland. In 1784 werd hij officier bij het adellijk kadettenkorps te Petersburg en zag zich onder *Catharina* bevorderd tot kolonel. In het eerste regeeringsjaar van *Paul* klom hij op tot generaal-majoor en in 1799 tot directeur van het korps kadets. In deze moeielijke betrekking wist hij met energieke rondborstigheid zijn gezag te handhaven en het vertrouwen van den Czaar te behouden. Onder de regeering van *Alexander* werd hij curator van de universiteit te Dorpat, bestuurder van het korps pages en belast met het opzicht over onderscheidene inrichtingen van onderwijs. Daarenboven verkreeg hij een kroondomein in Koerland en werd in 1811 luitenant-generaal. In den slag bij Borodino verloor hij zijn eenigen zoon. Zijne echtgenoot weende zich blind en hij zelf trok zich in eenzaamheid terug. Na 40 jaren diensttijd nam hij zijn ontslag uit alle openbare betrekkingen en overleed den 25sten Februari 1831. Van zijne dramatische werken noemen wij: „Die Zwillinge (1774)", — „Otto", — „Das leidende Weib", — „Sturm und Drang", waarnaar vervolgens het toenmalig letterkundig tijdperk (Sturm- und Drangperiode) genoemd werd, — en „Grisaldo". Ook leverde hij eenige blijspelen. Voorts schreef hij: „Faust's Leben, Thaten und Höllenfahrt (1791)", — Geschichte Glafar's des Barmeciden", — „Geschichte Rafaels de Aquilas", — „Die Riesen vor der Sundflut", — „Der Faust der Morgenländer", — „Geschichte eines Deutschen der neuesten Zeit", — „Der Weltman und der Dichter", — en „Sahir, Eva's Erstgeborner im Paradiese". Eene verzameling zijner werken verscheen in 12 deelen (1809—1816; 3de druk, 1852).

Klingsor van Hongarije, een minnezanger, sterrenwichelaar en, naar men meent, de grondlegger van den mijnbouw in Hongarije, vertoefde geruimen tijd in Siebenbürgen en genoot de gunst van *Andreas II*, koning van Hongarije. Men zegt, dat hij bij den dichterlijken wedstrijd op den Wartburg tot de kamprechters behoorde. Sommigen houden hem voor den dichter van: „Der Nibelungen Noth" en van den „Sängerkrieg auf den Wartburg", terwijl anderen het betwijfelen of hij wel ooit heeft bestaan.

Kliniek, afkomstig van het Grieksche κλινή (bed) of κλινικός (een arts, die bedlegerige zieken bezoekt), beteekent in de eerste plaats het onderwijs in de practische geneeskunde, hetwelk aan het ziekbed (in hospitalen en académische ziekenhuizen) gegeven wordt. Nadat de toekomstige geneesheer zich met het theoretisch gedeelte van zijn vak heeft bekend gemaakt, bezoekt en ziet hij op de kliniek de lijders en ontvangt hij er van den hoogleeraar de aanwijzing, hoe hij deze moet onderzoeken om de ongesteldheid met juistheid te bepalen. Voorts neemt de student er

zelf de rol van arts op zich, onderzoekt den lijder onder opzicht van den hoogleeraar, deelt zijne meening over de ziekte mede en verklaart, welke wijze van behandeling in het gegeven geval voor de beste moet gehouden worden. De professor ziet toe, dat hij bij het onderzoek niets verzuimt, wijst hem terecht wanneer hij dwaalt en verbindt daarmede gewoonlijk eene algemeene beschouwing van den gegeven ziektevorm, van de verschillende verschijnselen, welke daarbij worden waargenomen, van de meest gebruikelijke wijzen van behandeling enz. Natuurlijk geschiedt zulks in zoodanige taal of althans in zoodanige kunsttermen, dat de lijder er niets van begrijpt. Met betrekking tot de plaats, waar zoodanig onderwijs gegeven wordt, heeft men 3 soorten van klinieken, namelijk: de *stationaire* in een académisch ziekenhuis, — de *polykliniek*, daarin bestaande, dat de zieken in hunne woningen door de studenten bezocht worden, waarna deze bericht geven aan den hoogleeraar, die zich omtrent den wezenlijken toestand vergewist, — en de *ambulatorische kliniek*, eene inrichting van onderwijs, werwaarts de lijders zelven zich begeven, om raad en geneesmiddelen te halen. Men heeft voorts eene verschillende kliniek voor onderscheidene vakken, namelijk eene *interne kliniek*, eene *heelkundige kliniek*, eene *verloskundige kliniek*, eene *oogheelkundige kliniek* enz. Wij behoeven niet te zeggen, dat de kliniek voor den toekomstigen geneesheer onontbeerlijk is; trouwens het blijkt, dat men zich meer en meer toelegt op het stichten van académische ziekenzalen, waar gelegenheid is voor klinisch onderwijs. De beste gelegenheid voor kliniek is in ons Vaderland voorzeker te Amsterdam.

Klinkenberg. Onder dezen naam vermelden wij:

Dirk Klinkenberg, een verdienstelijk Nederlandsch sterrenkundige. Hij werd geboren in 1709, legde zich reeds vroeg met ijver toe op de wiskunde en werd in 1755 benoemd tot klerk van Holland, welke betrekking hij gedurende 40 jaren bekleedde, terwijl hij voor en na met belangrijke waterstaatsaangelegenheden werd belast. Hij schreef: „Memorie en bijzondere consideratiën over de middelen tot voorkoming van den aanwas en ter beteugeling van 't woedend vermogen van de Haarlemmer en Leidsche Meer (met *B. Goudriaan*, 1769)", — en „Beschrijving hoe de afstand der Zonne van de Aarde kan gevonden worden door den schijnbaren weg van Venus en Mercurius over de Zon enz. (1741)", waardoor hij in briefwisseling kwam met de beroemdste sterrenkundigen van zijn tijd, terwijl hij in 1753 tot correspondent van de Koninklijke Académie van Wetenschappen werd benoemd. Ook verleende de Prins-Erfstadhouder te 's Gravenhage hem vrijen toegang tot de sterrenwacht ten behoeve zijner waarnemingen, — ja, *Willem V* benoemde hem tot zijn astronomist. Hij ontdekte een drietal kometen, verkondigde de verschijning van eene groote staartster in 1759 en verklaarde, na de ontdekking van Uranus vroeger dan elders, dat deze eene planeet en geene komeet was. Hij overleed te 's Gravenhage in 1799.

Jacob van Nuys Klinkenberg, een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren te West-Graftdijk den 20sten Februari 1744, bezocht de Latijnsche school te Haarlem, studeerde te Harderwijk en te Leiden en werd in 1764 bevorderd tot meester der vrije kunsten en doctor der wijsbegeerte na het verdedigen van eene: „Dissertatio physico-philosophica de aere ejusque proprietatibus et usu". Na het voortzetten en voleindigen zijner theologische studiën werd hij achtervolgens predikant te Eemnes, Overschie, Oudewater, Deventer en Amsterdam en zag zich in 1783 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leiden. Hij bedankte echter voor deze betrekking en werd toen hoogleeraar aan het athenaeum te Amsterdam. Nadat hij door den Leidschen senaat bevorderd was tot doctor in de theologie, aanvaardde hij zijne betrekking in 1784 met eene: „Oratio de machinationibus incredulorum reipublicae valde perniciosis". De omwenteling van 1795 beroofde hem van zijn ambt, doch in 1804 zag hij zich hierin hersteld en hij bleef als hoogleeraar werkzaam tot aan zijn overlijden op den 14den September 1817. Hij behoorde tot de mannen der Coccejaansche richting en heeft als Bijbeluitlegger en dogmaticus veel roem verworven. Van zijne geschriften vermelden wij: „De voordeelen van den godsdienst, in tegenstelling van de dwaasheid, onvoorzichtigheid, gevaarlijkheid en schadelijkheid van 't hedendaagsch ongeloof (1767—1776, 2 dln)", — „De Christen (1772—1778, 7 dln)", — „De Bijbel, door uitbreidingen en aanmerkingen verklaard (1780—1795, 27 dln)" — „Onderwijs in den godsdienst (1780—1794 11 dln)", — „De geschiedenis van 's Heilands lijden (1791)", — „Verhandeling op de vraag: Welke zijn de beste middelen om de ware en zuivere leer in de koloniën van den Staat meer te bevestigen en voort te planten", bekroond door de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, — „Proeve eener verklaring van Johannes' Openbaring (1796, 2 dln)", — „Waarschuwing in de allerbelangrijkste zaak (1798)" — en „Dissertatio hermeneutico-theologica de peccato in spiritum sanctum (1815, 2 dln)".

Johannes Christiaan Karel Klinkenberg, een verdienstelijk Nederlandsch kunstschilder, geboren te 's Gravenhage den 14den Januari 1852. Hij is een leerling van *C. Bisschop* en zijne doeken onderscheiden zich in het algemeen door een sterk lichteffect. Reeds in 1875 behaalde hij op de tentoonstelling van Arti et Amicitiae te Amsterdam de Koninklijke gouden medaille met een historiestuk, *van der Werf* voorstellende op den Burcht te Leiden. Verrassend vooral is het zonnelicht op zijn stuk „De Vijverberg", thans in het museum Boymans te Rotterdam, terwijl het desgelijks schittert met betooverenden gloed op zijne gezichten te Nijmegen, Sneek, Delft enz. Ook de „Ingang van het Binnenhof te 's Gravenhage" behoort tot zijne keurige paneeltjes.

Klinkerfues (Ernst Friedrich Wilhelm), een verdienstelijk sterren- en dampkringskundige, geboren te Hofgeismar in Hessen den 29sten Maart 1827, bezocht de polytechnische school te Cassel, was voorts in 1846—1847 werkzaam bij den aanleg van den Main-Weserspoorweg, legde zich daarna te Marburg toe op de sterrenkunde en werd in 1851 assistent, in 1855 observator en eindelijk directeur

aan de sterrenwacht te Göttingen en was er tevens werkzaam als buitengewoon hoogleeraar in de sterrenkunde aan de universiteit. Hij overleed aldaar den 28sten Januari 1884. Hij heeft zich bekend gemaakt door de ontdekking van onderscheidene kometen, door de bepaling der loopbanen van planeten en kometen, door de uitvinding van een bifilair-hygrometer en van den hydrostatischen gasontsteker. Hij schreef: „Theoretische Astronomie (1871)", — „Theorie des Bifilarhygrometers (1876)", — en „Die Prinzipien der Spektralanalyse und ihre Anwendung in der Astronomie (1879)".

Klinkers zijn taaiklanken, die gevormd worden door het in 's menschen strottenhoofd ontstaande stemgeluid, gewijzigd door den verschillenden toestand, waarin men de mondholte gebracht heeft. Zoo ontstaat *a* bij een sterk geopenden mond en eene platliggende tong, — *i* bij eene vernauwing der mondholte door het middelste gedeelte der tong dicht bij het gehemelte te brengen, — en *u* bij eene vernauwing door middel van de lippen. De overige klinkers zijn tusschen genoemde 3 gelegen. Men heeft lange en korte klinkers, terwijl door verbinding van 2 en 3 klinkers twee- en drieklanken worden gevormd. — Zie ook onder *Metselsteen.*

Klinkert (Bastiaan), een ijverig Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Amsterdam den 13den December 1794. Om aan de Fransche conscriptie te ontsnappen, vertoefde hij geruimen tijd in Engeland, en toen hij bij zijn terugkeer te Amsterdam zich in het bezit zag van een aanzienlijk vermogen schepte hij behagen in het verzamelen der volledige werken van Nederlandsche letterkundigen. Belangrijk vooral was die der geschriften van *Bilderdijk*, waarvan hij zelf een catalogus geleverd heeft onder den titel: „Lijst der werken van mr. W. Bilderdijk en vrouwe K. W. Bilderdijk, geboren Schweickhardt, opgemaakt, alphabetisch gerangschikt en met drie bijlagen voorzien (1853)". *Klinkert* was lid der Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en overleed den 12den November 1854.

Klinkhamer (Tibout Cornelis), een verdienstelijk Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren te Amsterdam den 13den Juni 1804, studeerde aan het athenaeum in zijne geboorteplaats, waar hij eene uitstekende: „Commentatio historico-juridica de juris civilis Romani loco qui est de donationibus ex fragmentis Vaticanis nuper illustrato (1826)" uitgaf, — verwierf de gouden medaille te Leuven met een geschrift over: „Het leven en de daden van Iphicrates", — en promoveerde te Utrecht in 1829 in de rechten en in de letteren op dissertatiën: „De bello propter successionem regni Hispanici gesto etc." en „Querolus sive Aulularia, incerti auctoris comoedia togata". Hij vestigde zich als advocaat te Amsterdam werd er rechter-plaatsvervanger, doch overleed reeds den 17den April 1834. Behalve opstellen in tijdschriften, leverde hij eenige gedichten, benevens eene vertaling van „Leier und Schwert" van *Körner.*

Klipdas (Hyrax) is de naam van een zoogdier, dat, geruimen tijd tot de *Knaagdieren* gerekend is, maar tot de *Dikhuidigen* (Pachydermata) behoort. Hij wijkt in lichaamsvorm (habitus) aanmerkelijk af van andere dieren dezer groep, bijv. van olifanten en neushoorndieren, daar hij niet grooter is dan een konijn. Hij heeft een gedrongen, behaard lichaam, mist een staart, heeft een korten snuit en ooren, aan weêrszijden in boven- en onderkaak 7 kiezen, in de bovenkaak 2 en in de onderkaak 4 snijtanden en geene hoektanden. Aan de voorpooten telt men 4 vingers met platte nagels, aan de achterpooten 3 vingers, waarvan 2 met platte nagels en 1 met een klauwvormigen nagel. Men kent 4 soorten van dit geslacht, namelijk: *H. capensis*, die aan de Kaap de Goede Hoop wordt aangetroffen, — *H. syriacus* uit Syrië en van de bergen bij de Roode Zee, — *H. arboreus* in de bosschen van Mozambique, — en *H. sylvestris* van de kust van Guinea.

Klippen zijn rotsgevaarten, die gedeeltelijk boven het water oprijzen, gedeeltelijk zich nagenoeg tot aan de oppervlakte van het water verheffen. In het laatste geval dragen zij den naam van blinde klippen. Zij veroorzaken branding en stroom en zijn voor de scheepvaart hinderlijk en gevaarlijk. Daarom worden zij met de meest mogelijke nauwkeurigheid op de zeekaarten aangewezen, terwijl de scheepsgezagvoerder op die plaatsen, welke wegens talrijke klippen onveilig zijn, een ervaren loods te hulp roept.

Klippers of *klipperschepen* noemt men eene uit Noord-Amerika afkomstige soort van eigenaardig gebouwde, snelzeilende koopvaardijschepen. Zij zijn lang en smal, met scherpe boegen en vlug besneden, meestal van 3 masten voorzien. Zij werden het eerst te Baltimore gebouwd, en thans komen er van de werven van alle zeevarende volken. Noord-Amerika bezit eene groote vloot van deze vaartuigen. Immers men wenschte aldaar voor den handel op China snelzeilende schepen te hebben. Reeders en kooplieden loofden dientengevolge premiën uit voor zoodanige bodems, die de reis in den kortsten tijd volbrachten, zoodat men allengs den vorm der schepen met dat oogmerk wijzigde. De grootste snelheid, welke men tot nu toe met klipperschepen bereikt heeft, is $4^1/_4$ geogr. mijl in het uur, doch zulk een spoed gaat dien der stoombooten te boven. Intusschen zijn de klipperschepen weinig geschikt om te laveeren, daar zij traag door den wind gaan en zwaar afvallen. — Ook is er eene schoenersoort, die den naam draagt van *Baltimore clipper.* Deze heeft 2 lange masten zonder staand want, behalve een stag van top tot top en eene korte boegspriet, terwijl zij enkel 2 gaffelzeilen en eene stagfok voert. In stormweêr worden de luiken geschalmd, en men laat de zee ongehinderd over het dek spoelen.

De grootere snelheid der klippers, veelal de hardloopers onder de vrachtvaarders genoemd, vindt haren grond niet alleen in den smallen, slanken bouw, maar ook in de aanzienlijke hoogte der masten en in tal van ra's en blokken, welke laatste het werken met de zeilen gemakkelijk maken. Het hoofdverschil tusschen klippers en gewone zeilvrachtvaarders bestaat in de verhouding van breedte en lengte. Die verhouding heeft men bij de klippers gebracht van 1 : 5 tot 1 : 7 en zelfs van

1 : 9. Het takelaadje is zeer samengesteld: men heeft klippenbrikken met twee en klipperfregatten of klipperschepen met drie volgetuigde masten. Zelfs worden er met vier volgetuigde masten gebouwd. Een klipper vereischt voor zijne stabiliteit eene groote hoeveelheid ballast. Tot de vermaarde klippers behooren: de „Great Republic"(lengte 99,77 Ned. el, grootste breedte 16,16 Ned. el, diepte 11,89 Ned. el en waterverplaatsing 6 000 ton,— „Sovereign of the Seas" en „Flying Cloud", alle op de werf van *Mac Kay* te Boston gebouwd. De eerste reis van de „Great Republic" van New York naar Londen duurde slechts 14 dagen, en de „Flying Cloud" besteedde aan een tocht van New York naar San Francisco rondom Kaap Hoorn (13 330 zeemijlen) slechts 90 etmalen. Ook de Engelsche klippers „Cairngorm", „Phoenician", „Gauntlet" en „Chrysolise" zijn om hunne snelheid bekend. Jaarlijks heeft men in Engeland, na den thee-oogst in China, de zoogenaamde tearace, namelijk den wedstrijd der klippers om de eerste te zijn, die de voortbrengselen der nieuwste inzameling vandaar naar Engeland overbrengt.

Ten slotte vermelden wij de stoomklippers, welke dienst doen tusschen Engeland, Oost-Indië en Australië. Zij zijn van ijzer of staal gebouwd en hebben eene gemiddelde snelheid van 19 mijl in de wacht. De meest-vermaarde van deze is de „Royal Charter", die een volslagen fregatstuig voert, namelijk 5 ra's aan elken top. Er zijn op dit oogenblik (December 1885) onderscheidene klipperschepen in Engeland in aanbouw en men mag voorspellen, dat zij eerlang de overige zeilvaartuigen zullen verdringen.

Klipvisschen (Chaetodon *L.*) noemt men eene groep van zeevisschen, die in het stelsel van *Linnaeus* één geslacht vormen, maar door latere geleerden over verschillende geslachten verdeeld zijn. Zij leven in de keerkringszeeën en zijn meerendeels fraai gekleurd. Zij behooren tot de groep der *Stekelvinnigen* (Acanthopterigii) en onderscheiden zich door een ovaal en hoog lichaam, borstelvormige tanden op de kaken, een verhemelte zonder tanden, eene kleine, mondopening en een gevorkten staart. Daarbij zijn er, die met smaak gegeten worden, zooals *Ch. ciliaris* in de Golf van Mexico, die met gele, blauwe en roode kleuren prijkt. *Ch. imperialis*, éene van de fraaiste soorten der Indische Zee, heeft ongeveer 30 donkerblauwe strepen van de schouders naar den staart, — en de *langsnoet-klipvisch* (Ch. rostratus), geelachtig wit met 4 donkere dwarsbanden, weet de insecten op de oeverplanten door het opwerpen van een waterdroppel zoo te treffen, dat zij neêrvallen en zijne prooi worden.

De klis (Lappa officinalis).

Klipzout, zie *Keukenzout*.

Klis (Lappa) is de naam van een plantengeslacht, hetwelk tot de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (Compositae) behoort. Het onderscheidt zich door een bijna bolrond omwindsel van stijve, dakpansgewijs geplaatste blaadjes met haakvormige punten, waarmede zij gemakkelijk aan verschillende voorwerpen blijven hangen, door buisvormige, 5-tandige bloemen en een met borstelige stoppeltjes bezetten vruchtbodem. Wij hebben in ons

Vaderland 3 soorten van klissen: de *groote klis* (L. major *Gärtn.*, L. officinalis *All.*), in geheel Europa langs wegen en op onbebouwde plaatsen voorkomende, met eirond-hartvormige, stompe, getande, van onder viltige bladeren, lang-gesteelde bloemkorfjes en weinig behaarde omwindsels; wij geven hiervan eene afbeelding, en wel in *a* en *b* die van een stengel en een wortel op 1/3 der natuurlijke grootte, in *c* die der doorsnede van een bloemkorfje in natuurlijke grootte, in *d* die eener bloem in dubbele grootte, en in *e* die eener vrucht in natuurlijke grootte; de wortel dezer soort is bekend onder den naam van *Radix Bardanae*; hij is zoo dik als een duim, doorgaans zeer lang, zoetachtig van smaak met een bitteren nasmaak en als pisdrijvend middel in gebruik; — de *kleine klis* (L. minor *Dec.*), die ongeveer dezelfde groeiplaatsen heeft als de voorgaande soort, maar zich onderscheidt door kortgesteelde bloemkorfjes, welke tot trossen vereenigd zijn en door het eenigszins viltig-behaard omwindsel, welks blaadjes aan de binnenzijde rood gekleurd zijn, — en de *viltige klis* (L. tomentosa *Lam.*) met een spinnenwebachtig-behaard omwindsel, welks binnenste, roodgekleurde blaadjes voorzien zijn van eene korte, rechte, stekelige punt. Deze soorten zijn 2-jarige planten, behalve *L. officinalis*, die éénjarig is.

Klisteer of *lavement* noemt men de inspuiting eener vloeistof met eene daartoe ingerichte spuit in den endeldarm. De inspuiting dient tot zeer verschillende oogmerken: doorgaans om den stoelgang te bevorderen, maar ook wel om buikloop te stoppen, om bloedingen te stillen, om prikkeling te verzachten, om ingewandswormen te dooden, om de voeding te bevorderen enz. Een lavement komt vooral bij kinderen zoo vaak te pas, dat het voor elke moeder van belang is, eene klisteerspuit te bezitten en zich de vaardigheid te verschaffen om zich daarvan te bedienen. Men heeft ook instrumenten, klysopompen genaamd, waarmede de eigenaar zich zelven kan helpen. Daartoe strekken ook irrigateurs, staande bussen met getande staaf en rondselwerk.

Klober (August von), een verdienstelijk Duitsch historieschilder, geboren in den aanvang dezer eeuw te Breslau, maakte zich in 1820 bekend door eene fraaie copie der „Io" van *Correggio* en zag daarna met anderen zich belast met de versiering van den nieuwen schouwburg te Berlijn. Dáar leverde hij de 19 tafereelen uit de *Apollo*mythe. Later ging hij naar Rome, alwaar hij voor de Berlijnsche kunstvereeniging 2 stukken schilderde, namelijk: „Andromeda, door Perseus bevrijd" en „Venus, door de Gratiën getooid". Na zijn terugkeer in 1829 vestigde hij zich te Berlijn en leverde een aantal historiestukken en portretten. Zijn: „Bacchus, den uitgespannen panter te drinken gevend" wordt zeer geroemd. In het algemeen is zijne compositie uitmuntend en zijne groepeering geestig. In 1834 werd hij tot professor en tot lid der Académie benoemd. Ook is het encaustisch schilderen op lava door hem uitgevonden.

Klöden. Onder dezen naam vermelden wij:

Karl Friedrich von Klöden, een verdienstelijk schrijver, geboren te Berlijn den 21sten Mei 1786. Hij legde zich toe op de graveerkunst en zocht zich tevens wetenschappelijk te ontwikkelen. Vooral hield hij zich bezig met het graveeren van kaarten en verwierf eene uitgebreide geographische kennis. Nadat hij voorts eenigen tijd in de theologie had gestudeerd aan de universiteit te Berlijn, werd hij in 1817 directeur der kweekschool van onderwijzers te Potsdam, in 1824 directeur der Friedrichswerder nijverheidsschool te Berlijn en overleed den 9den Januari 1856. Hij schreef o. a.: „Grundlinien zu einer neuen Theorie der Erdgestaltung (1824; 2de druk, (1829)", — „Ueber die Entstehung, das Alter und die früheste Geschichte der Städte Berlin und Kölln (1839)", — „Lebens- und Regierungsgeschichte Friedrich Wilhelms III (1840)", — „Die Quitzows und ihre Zeit (1836, 2de druk, 1846, 4 dln)", — „Diplomatische Geschichte des Markgrafen Waldemar von Brandenburg (1844—1846, 4 dln)", — „Andreas Schlüter (1855)", — en „Geschichte einer altmärkischen Familie (1854)". Zijne autobiographie, loopende tot 1824, is door zijn kleinzoon *Max Jähns* (1874) in het licht gegeven.

Gustav Adolf von Klöden, een uitstekend aardrijkskundige en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Potsdam den 24sten Juni 1814, studeerde te Berlijn in de wis- en natuurkunde, reisde sedert 1836 met *Link* in het zuiden van Frankrijk, in Italië en Griekenland en werd in 1804 leeraar in de aardrijkskunde en de Duitsche taal aan de nijverheidsschool te Berlijn, waar hij zich in 1855 tot professor zag benoemd. Hij leverde vertalingen van natuurkundige werken van miss *Sommerville*, *Lloyds*, *Challis*, *Whewell* en *Scrope* en schreef voorts, behalve een aantal verhandelingen in tijdschriften: „Das Stromsystem der obern Nil (1856)", — „Lehrbuch der Geographie (4de druk, 1867)", — „Handbuch der Erdkunde (1857—1862, 3 dln; 3de druk, 1873)", — „Das Areal der Hoch- und Tieflandschaften Europa's (1873)", — „Leitfaden beim Unterricht in der Geographie (6de druk, 1876)", — „Repetitionskarten (1867, 17 bladen)", — en „Unser Deutsches Land und Volk (1877, met *F. von Köppen*)".

Klok (Eene) is een onderwetsch slingeruurwerk, hetwelk dient tot aanwijzing van den tijd. Men onderscheidt *staande* en *hangende* klokken. Bij de eerste zijn de gewichten met de kettingen of snaren in eene op den grond rustende kast besloten, terwijl zij bij de hangende klokken onbedekt blijven. De Friesche klokken bezaten geruimen tijd grooten roem. Thans worden goedkoope, maar gewoonlijk weinig duurzame klokken in menigte vervaardigd in het Schwarzwald. De raderen der klok worden door de zwaarte van het gewicht in beweging gehouden, terwijl de slinger aan deze laatste de vereischte gelijkmatigheid bezorgt. Die beweging is zoodanig, dat zij den eenen wijzer (uurwijzer) in een uur 1/12 van het wijzerbord en den anderen (den minuutwijzer) in dien tijd het geheele bord doet rondgaan. Staande klokken vermelden daarenboven ook wel den stand der Maan, de maand en de dagteekening, en ook bij hangende klokken heeft men koekoeken en velerlei figuren (visschen enz.) aangebracht.

Geheel iets anders is eene torenklok, een omgekeerd metalen vat, waar men een

metalen klepel tegen aan doet bonzen om een forsch geluid voort te brengen. Men vervaardigt ze van klokspijs, een metaalmengsel, dat uit koper en tin bestaat (dit laatste ten bedrage van 20—26%). Het luiden der klok dient om den aanvang der godsdienstoefeningen te vermelden; ook wordt het gehoord bij begrafenissen, bij brand, bij feestviering, enz. In vele torens heeft men een groot aantal klokken van verschillenden klank, zoodat men door het aanslaan daarvan éene of andere melodie kan voortbrengen. Alleen de ervaren klokgieter kan zulke klokken leveren, welke zuivere accoorden vormen. De toon eener klok is te hooger naar mate deze kleiner is, en bij een vierstemmig geluid, bestaande uit grondtoon, terts, kwint en octaaf, staan de middellijnen dezer 4 klokken tot elkander in verhouding als de getallen 30, 24, 20 en 15. De klepels van zulke klokken zijn verbonden met een klavier, hetwelk door den klokkenist bespeeld wordt, of ook wel met een omwentelenden trommel, waarop de melodie gezet is, evenals op een draaiorgel.

Men vermeldt, dat de torenklokken het eerst in gebruik zijn gebracht door *Paulinus*, in de 4de eeuw levende en bisschop te Nola in Campanië. In de 6de eeuw waren zij in eenige kloosters in zwang, en in 550 werden zij in Frankrijk ingevoerd. Paus *Sabinianus* († 605) verordende, dat alle uren door klokslag moesten aangekondigd worden, opdat de geloovigen de horae canonicae of de zing- en biduren naar behooren zouden kunnen waarnemen. Toen in 610 *Chlotarius* de stad Sens belegerde, werden de klokken geluid, en hij schrikte daardoor zoozeer, dat hij de belegering opbrak. In 680 werden de klokken in Engeland ten behoeve van den godsdienst ingevoerd. In het Oosten verschenen zij in de 9de en in Zwitserland en Duitschland in den aanvang der 11de eeuw. Tot de grootste klokken behoort die van het Kremlin in Moskou, welke 4320 tolcentenaars zwaar is, bij den brand van 1737 naar beneden viel, er tot 1836 onder de aarde bedolven bleef, doch toen opgegraven en op een voetstuk van graniet geplaatst is. De klok op den toren Iwan Weliki aldaar weegt 1000 tolcentenaars, — die van den Domtoren te Olmütz in Moravië 358, — die te Weenen 354, — die van Nôtre Dame te Parijs 340, — en die te Erfurt 375 tolcentenaars. De grootste klok in Duitschland is echter de in 1875 gegotene „Kaiserglocke" in den Dom te Keulen. Zij is 3¼de Ned. el hoog en weegt 26250 Ned. pond.

Het duurde lang voordat men op het denkbeeld kwam, om den toren van een klokkenspel te voorzien. Men verhaalt, dat het eerste klokkenspel in 1487 te Aalst in Oost-Vlaanderen vervaardigd is. De toetsen van het klokkenklavier worden bespeeld met van dikke lederen handschoenen voorziene vuisten. Tot de vermaardste klokkenisten behoorden *Scheppen* te Leuven en *Pothoff* te Amsterdam op den toren van het stadhuis, — beide in het midden der 18de eeuw. Is eene melodie op den trommel gezet, om ieder uur, half uur of kwartier zich te doen hooren, zoo draagt zij den naam van *carillon*.

In de R. Katholieke Kerk bestaat nog altijd de *doop* der klokken, welke in de 8ste eeuw is ingevoerd, zooals blijkt uit onderscheidene capitularia van *Karel de Groote*. Deze plechtigheid bestaat daarin, dat de klok onder het zingen van het „Miserere" en van Psalm XXVIII met wijwater besproeid, met heilige olie gezalfd en met kruisen geteekend wordt, terwijl voorts het doopformulier over haar wordt uitgesproken. Zij verkrijgt daarbij een Heilige als patroon en wordt naar dezen genoemd. De Hervormers hebben zich met kracht tegen dien doop verzet.

Klokje (Het), eene plant, zie *Campanula*.

Klompvisch (De) of *maanvisch* (Orthragoriscus mola) behoort tot de orde der *Beenige visschen* (Teleostei) en de onderorde der *Vastkrakigen* met saâmgegroeide kaken en leeft in den Atlantischen Oceaan en in de Middellandsche Zee. Hij bezit de gedaante van een ruwen klomp. Zijn zijdelings saâmgedrukt, bolvormig lichaam heeft eene korte staartvin, die met de rug- en aarsvin vereenigd is. De huid is ruw, naakt en leikleurig en de bek zeer klein. De kaken zijn in het midden onverdeeld en achter hare gladde randen verheffen zich eenige kleine, kegelvormige, onregelmatig gerangschikte tanden. Slechts de voorste 3 kieuwbogen dragen kieuwen, de 4de niet. De buikvinnen en de zwemblaas ontbreken, terwijl de borstvinnen zeer klein zijn. Slechts zelden worden deze visschen gevangen. Eén, die te Katwijk werd aangebracht, is door dr. *Wellenberg* ontleed en in zijne dissertatie (1840) beschreven.

Klompvoet (Varus) noemt men eene misvorming van den voet, ontstaande door verkromming en verplaatsing van den voetwortel met daarvan gedeeltelijk afhankelijke kromtrekking der overige deelen van den voet. Bij den klompvoet is de voet om zijne lengteas gedraaid, zoodat de binnenste voetrand naar boven is gekeerd, terwijl de buitenrand naar beneden den grond raakt en de vlakken van zool en voetrug min of meer loodrecht komen te staan. Daarbij zijn de teenen sterk gebogen en naar boven gedraaid, naar den binnenste voetrand gericht. De groote teen verwijdert zich van de overige, en wel te meer bij sterkeren stap. De voetrug is gewelfd, terwijl één der voetwortelbeentjes er uitsteekt; de voetzool daarentegen is hol en diep gegroeid, terwijl daarin diepe huidplooien gelegen zijn. De hak is opgetrokken en komt bij het gaan niet in aanraking met den grond en het hieluitsteeksel schijnt geheel te ontbreken, omdat het naar de binnenzijde van den voet en naar boven getrokken is. Het gewicht van het lichaam rust op den buitenrand van den voet, die een boog vormt en met eelt bedekt is. De binnenste knokkel steekt weinig of in het geheel niet uit, doch de buitenste zeer sterk, hoewel kuit- en scheenbeen niet gedraaid zijn. De achillespees is in gestadige spanning en het gaan is voor de lijders hoogst moeielijk. De klompvoet is gewoonlijk een aangeboren gebrek.

Iets anders is de *platvoet* (Valgus). Bij deze aangeborene misvorming is de voet naar buiten omgerold: de rugvlakte ligt op de voorste en buitenste zijvlakte van het onderbeen, en de zoolvlakte is naar buiten en naar voren gedraaid. De buitenste voetrand staat hoog en de binnenste raakt den grond; de teenen

staan recht op en de hiel is naar beneden gedraaid. De lijders loopen met naar binnen gebogen knieën en naar buiten staande voeten.

Eene derde misvorming van dien aard is de *paarden-* of *horrelvoet* (Talipes, Pes equinus). Hierbij heeft de voet met het onderbeen dezelfde richting. De hiel is sterk naar boven getrokken en de lijder loopt op het voorste gedeelte van den voetbal en op de teenen. De achillespees is sterk gespannen en de voet door de sterke beweging zóo krom, dat de welving van den voetrug en de holte der zool aanmerkelijk toenemen. Sedert 1831 is de pees- en spierdoorsnijding op groote schaal door *Stromeyer* met uitstekend gevolg op deze misvorming toegepast en steeds in zwang gebleven, waardoor de horrelvoet althans aanmerkelijk verbeterd kan worden.

Klöndal (Het) ligt in het Zwitsersche canton Glarus, tusschen den Glärnisch en Wiggis. Het is 4 uren gaans lang en de Löntsch vloeit er doorheen. Men heeft er prachtige alpenweiden, en ongeveer in het midden ligt er, ter hoogte van 800 Ned. el boven den zeespiegel, het donker-groene Klönmeer. Aan zijne oever verheft zich de Glärnisch, waarin een opschrift is uitgehouwen ter gedachtenis aan *Salomon Gessner*.

Klonowicz (Sebastian Fabian), met den bijnaam *Acernus*, een verdienstelijk Poolsch hekeldichter uit de 16de eeuw, werd geboren in 1551 te Sulmierzyce in Groot-Polen, verwierf aan de universiteit te Krakau den graad van doctor en vestigde zich in 1576 te Lemberg en in 1580 te Lublin, waar hij lid van den raad en in 1600 burgemeester werd. Wegens zijne onbewimpelde oprechtheid haalde hij zich vele vijanden op den hals en wegens zijne begunstiging der Hervorming werd hij door de geestelijkheid vervolgd. Hij overleed in het hospitaal in 1608. In 1862 verrees te Sulmierzyce een gedenkteeken te zijner eer. In zijn uitgebreid Latijnsch gedicht: „Victoria Deorum", een berijmden uitval tegen den adel, ontwikkelt *Klonowicz* zijne denkbeelden omtrent den waren adel, en in zijn „Judasbuidel" brandmerkt hij verschillende gewetenlooze bedrijven. Als de vrucht van eene reis naar Dantzig verscheen zijn episch-didactisch gedicht „Flis" en gedurende zijn verblijf te Lemberg bezong hij in het Latijnsche gedicht: „Roxolania" de prachtige natuur en den rijkdom van Rood Rusland. Ook dichtte hij dertien klaagliederen op den dood van *Kochanowski*. Zijne gezamenlijke werken zijn in 1829 en later uitgegeven.

Kloosters (claustra, geslotene plaatsen) is de naam van gebouwen, waarin monniken of nonnen hun verblijf houden en naar bepaalde regels leven. Monniken of nonnen, die daarbij dezelfde regels in acht nemen, vormen eene kloosterorde. De kloosters omvatten doorgaans onderscheidene, ruime gebouwen met eene kerk, een groot binnenplein en een tuin. Zij zijn omringd door een hoogen muur met slechts één in- en uitgang. De kloostergangen zijn doorgaans gewelfd en vormen gelijkvloers veelal een kruisgang. Dicht bij den ingang heeft men een spreekvertrek. Behalve andere kamers vindt men er het refectorium of de eetzaal, tevens tot het houden van vergaderingen bestemd. Op de verdieping heeft men de cellen, die van alle sieraden verstoken en slechts van het noodigste huisraad en van een op het binnenplein of den tuin uitziend venster voorzien zijn. Alleen de waardigheidbekleeders hebben er ruimere vertrekken. Van de cellen loopt gewoonlijk een lange, smalle gang naar het koor der kerk, en de dooden worden er in den kloostertuin begraven. De bestuurder van het klooster, door een kapittel of bisschop benoemd, draagt den naam van prior, abt, superior of proost en in de nonnenkloosters dien van priores, abdis, superiores of domina. Het hoogste gezag is er in handen van het kapittel. De kloosters in een bepaald bisdom staan onder het toezicht van den bisschop, doch vele, die zich van de bisschoppelijke rechtspraak en het bisschoppelijk toezicht wisten te bevrijden, zijn onderworpen aan een generaal der Orde, die verantwoordelijk is aan den Heiligen Stoel en ook visitatores en vicarissen benoemen kan. De werkzaamheden in het klooster zijn er onder de daar aanwezigen naar de mate hunner gaven verdeeld. Daartoe behoort het openen en sluiten der poort, het bezorgen der huishouding, het bestuur der boekerij, het handhaven van de rechten van het klooster, het opzicht over de nieuwelingen enz. De kloosterlingen, die de vereischte geloften hebben afgelegd, dragen den naam van *professi*. Onderling noemen zij elkander *broeders* (fratres) of *zusters* (sorores), terwijl de leeken aan eerstgenoemden den naam van *vaders* (patres) toekennen. De priester, die er als biechtvader dienst doet en godsdienstoefening houdt, is de *kloostergeestelijke*.

De eerste kloosters ontstonden uit de anachoreten-, hermieten- of kluizenaarsvereenigingen. Men had er aanvankelijk geen bepaalden regel, maar de zaken werden naar onderling goedvinden ingericht. Men vindt er reeds in de 4de eeuw in het Oosten, bepaaldelijk in de woestijn van Opper-Egypte. De heilige *Antonius* vereenigde omstreeks het jaar 305 een aantal kluizenaars, die hunne woningen dicht bij elkander plaatsten en gemeenschappelijke godsdienstoefeningen hielden. Regelmatiger was reeds de vereeniging van *Pachomius*, een leerling van den *H. Antonius* (340); deze bouwde op Tabenna, een eiland in de Nijl in Opper-Thebaïs, onderscheidene huizen dicht bij elkander en plaatste in elk van deze een aantal monniken (monachi of eenzaam-levenden) onder het gezag van een bestuurder. Elk huis was alzoo een prioraat, en al die prioraten vormden te zamen een coenobium of monasterium, hetwelk door een opperbestuurder, *abbas* (vader), *hegoemen* of *archimandriet* genaamd, geregeerd werd, terwijl men er gebonden was aan eene vaste levenswijze, regel of canon geheeten. Bij het overlijden van *Pachomius* (348) telde de monnikenvereeniging op Tabenna 50 000 personen. Ook in Palaestina, Syrië en Armenië ontstonden overal in woestijnen en wouden dergelijke coenobia, en zelfs verrezen er in en bij de steden, waar de gestrenge afsluiting het gemis der woestijn vergoedde. Aanvankelijk bepaalden zich alleen mannen tot het kloosterleven, terwijl dit laatste werd ingericht naar verordeningen, door hen zelven opgemaakt. Nadat *Pachomius* kort vóór zijn dood ook vrouwenkloosters had doen ver-

rijzen, onderwierp de *H. Basilius* al die inrichtingen aan een algemeenen regel, die nu nog bestaat in de Grieksche kloosters der Nestorianen, Melchieten, Georgiaansche en Armenische monniken en nonnen. Intusschen kende men in de 4de en 5de eeuw nog geene eigenlijke kloostergeloften en dus ook geene professi. In het Westen werden de eerste kloosters gesticht door *Athanasius*. Hoewel men die inrichtingen in den beginne als iets zonderlings beschouwde, nam hun aantal spoedig toe door de aanbeveling van *Ambrosius* en *Hieronymus*. Eerstgenoemde stichtte een klooster bij Milaan, en tegelijkertijd ontstonden er monniken- en nonnenkloosters te Rome. Aanzienlijke kloosters werden voorts gebouwd op een aantal eilanden aan de westkust van Italië, alsmede aan de kust van Dalmatië. *Martinus*, bisschop van Tours, was de eerste, die een klooster stichtte in Frankrijk; daarna deed *Honoratus* een verrijzen op het eiland Levina (St. Honoré), terwijl anderen er bouwden aan de zuidkust van Gallië. Ook op het eiland Lero (Ste Marguerite) ontstonden kloosters, en *Cassianus* stichtte er 2 te Massilia (Marseille). *Augustinus* schiep kloostervereenigingen van geestelijken in Afrika en een andere *Augustinus* bracht er in Engeland, — voorts *Patrick* in Ierland en *Bonifacius* in Duitschland.

Een nieuw tijdperk voor het kloosterleven brak aan in de 6de eeuw door *Benedictus* van Nursia. Aan zijn gepasten regel, die het eerst in het in 529 door hem gebouwde klooster te Monte Casino bij Napels en later naar dien van *Augustinus* in vele kloosters van het Westen ingevoerd werd, moet men het vooral toeschrijven, dat de kloosters kweekplaatsen werden van vroomheid, ijver, matigheid en geleerdheid. Vooral maakten de kloosterlingen in de 6de—9de eeuw zich verdienstelijk door ontginning van den bodem en door bekeering der Germaansche en Slawische volkeren. Hoe meer voorrechten de kloosters echter verkregen, zoodat zij dientengevolge toenamen in rijkdom en macht, des te spoediger verloren zij hun heilrijken invloed. Door de gewoonte der Frankische en andere Vorsten, om de kloosters wegens hunne groote inkomsten weg te schenken aan Graven en Heeren, kwamen die inrichtingen onder het beheer van leekenabten, die zich met de opbrengst vergenoegden, maar zich aan de tucht niets lieten gelegen liggen. Daarenboven werden de kloosters dikwijls door geldgierige bisschoppen beroofd en daarna aan zich zelven overgelaten. Dat alles veroorzaakte het zedelijk verval der kloosters, waar luiheid, dronkenschap en allerlei andere ondeugden binnendrongen. De canonieke levenswijs, door *Chrodegang*, bisschop van Metz in de 8ste eeuw ingevoerd, was een middel tegen dat verval, en ook *Karel de Groote* poogde het door het stichten van kloosterscholen te verhoeden. De algemeene behoefte aan hervorming bevredigde men het eerst in het klooster te Clugny in Bourgondië, waar men aan den schier vergeten regel van *Benedictus* nog strengere bepalingen toevoegde (910), — een voorbeeld, hetwelk door vele kloosters in Frankrijk, Spanje, Italië en Duitschland gevolg werd. Anderen gaven aan den regel van *Benedictus* eene nieuwe gedaante en vormden in de 11de en 12de eeuw onderscheidene Orden, die als takken uit den hoofdstam der oude Benedictijnen ontstonden. Door den roem van vernieuwde heiligheid bloeide het kloosterleven op nieuw. Gedurende de Kruistochten vermeerderde de rijkdom der kloosters ongemeen, daar zij vele riddergoederen in pand ontvingen met de voorwaarde, dat zij ze konden behouden, indien de eigenaars niet terugkeerden. Tevens deed het voorrecht der onschendbaarheid, hetwelk men in de middeneeuwen aan de kloosters toekende, vele schatten van particulieren derwaarts vloeien. Die overvloed werd echter zeer dikwijls door nieuw zedebederf achtervolgd.

Het aantal kloosters verminderde aanvankelijk in de dagen der Hervorming. De Protestantsche Vorsten voegden de goederen der verlatene kloosters bij de domeinen of gebruikten ze tot stichting van universiteiten, — voorts tot bezoldiging van Protestantsche kerkleeraars of tot verzorging van adellijke jonkvrouwen. In de R. Katholieke landen bleven zij tot in de 18de eeuw bestaan, doch daalden onder den invloed van den nieuwen tijdgeest aanmerkelijk in de schatting des volks, terwijl zij bij de vermindering van het gezag der Kerk onderscheidene voorrechten zagen verdwijnen. Het goede, dat zij te voren gesticht hadden als bewaarders van letterkundige schatten, als wijkplaatsen voor vervolgden, als opvoedingscholen voor de jeugd, als rustplaatsen voor aanzienlijke wereldlingen en als verbeterhuizen voor dwalende of gevaarlijke leden der maatschappij, zonk in lateren tijd weg voor het kwaad, hetwelk zij veroorzaakten door bevordering van den ongehuwden staat, door hun streven naar het bezit van de goederen der rijken, door den lediggang van hunne bewoners en door het hieruit voortvloeiend zedebederf. Zoo luidde het oordeel van het verlichte deel der inwoners van Europa omtrent die verouderde instellingen, toen Keizer *Jozef II* in 1781 de kloosters van sommige Orden ophief en het aantal monniken en nonnen in de overige kloosters zeer beperkte, terwijl hij ze onttrok aan het gezag eener buitenlandsche overheid. In Frankrijk werd den 2den November 1789 het besluit genomen tot afschaffing van alle Orden en kloosters, en dit voorbeeld werd gevolgd in alle landen, die in het Keizerrijk van *Napoleon* werden ingelijfd, en ook elders, behalve in Oostenrijk, Spanje, Portugal, Polen en Rusland. Een gunstiger tijdperk voor de kloosters nam met de Restauratie een aanvang. Toen *Pius VII* te Rome was teruggekeerd, herstelde hij de opgehevene kloosters, en door concordaten met Frankrijk, Napels en Beieren zocht hij hetzelfde oogmerk te bereiken. In Oostenrijk poogde men het groote aantal kloosters te verminderen door vele van deze te laten uitsterven, doch men hield die kloosters in stand, welke de opvoeding van meisjes en de verpleging van zieken als hunne taak erkenden. Allengs verhieven zich de kloosters in Portugal, Spanje, Napels en Italië tot nieuwen bloei, ja, zelfs in Frankrijk herkregen onderscheidene den voormaligen luister. Een geweldige slag trof de kloosters echter in Portugal, waar zij door het decreet van Dom *Pedro* van 28 Mei 1834, — en in Spanje,

waar zij door het decreet van 9 Mei 1837 opgeheven werden. Door de bemoeiingen der Jezuïeten is het evenwel gelukt, vooral in Oostenrijk sedert het concordaat van 1855 en in Beieren onder de regeering van *Lodewijk I*, nieuwe Orden in ontruimde kloosters te planten of geheel nieuwe kloosters te stichten. Ook in Protestantsche landen, bijv. in Pruisen, geschiedde iets dergelijks, terwijl in België, Spanje en Portugal vele kloosters hersteld en in Engeland en Ierland vele nieuwe kloosters gebouwd zijn. De Protestantsche cantons van Zwitserland hebben geene kloosters. Voorts ontving het kloosterleven in Italië een geweldigen schok door de omwenteling van 1859. Nadat men er aanvankelijk die kloosters had laten bestaan, wier bewoners zich door het beoefenen der wetenschap, door opvoeding der jeugd of door ziekenverpleging verdienstelijk maakten, zijn zij in 1866 door eene staatswet alle opgeheven. In Rusland is het aantal kloosters gering, en in Griekenland zijn in 1835 op 3 na alle nonnenkloosters opgeruimd met de bepaling, dat de zusters dier 3 kloosters niet jonger mogen wezen dan 40 jaren. In ons Vaderland bestonden in de middeneeuwen vele kloosters, en daaronder zeer oude en beroemde, zooals die van Rijnsburg en Egmond in het zuiden en westen en die van Wittewierum, Aduard, Klaarkamp enz. in het noorden des Rijks. Alleen in Friesland telde men er omstreeks 100. De tucht liet er dikwijls veel te wenschen over, en de geschiedenis heeft de namen bewaard van hen, die ze zochten te herstellen. Zij zijn echter door den breeden stroom der Hervorming verzwolgen. Talrijke plaatsnamen wijzen ons nog op de nabijheid van voormalige kloosters, en in onze oudste steden bestaan nog vele gebouwen, die weleer door monniken of nonnen waren bewoond.

In Duitschland zijn de wetten tot regeling der verhouding tusschen Kerk en Staat in de laatste jaren hoogst ongunstig geweest voor de kloosters en kloosterorden, en het is niet te verwachten, dat inrichtingen, die zoowel door de staathuishoudkunde als door den Christelijk-zedelijken zin ten strengste worden afgekeurd, ooit weder een nieuw tijdperk van bloei zullen zien aanbreken.

Kloostergelofte noemt men in het algemeen de plechtige verklaring, dat men zich aan de regels van het kloosterleven onderwerpen zal, en meer bepaald de gelofte van gehoorzaamheid, kuischheid en armoede. Zij is ingesteld in de 6de eeuw door *Benedictus* van Nursia, die van de kloosterlingen vorderde, dat zij het gebouw niet zouden verlaten. De gehoorzaamheid eischt voorts volkomene onderwerping aan de bevelen der overheid. Daar men wijders den ongehuwden staat als eene verdienste en gemis van wereldsch goed, naar het voorbeeld der Apostelen, aanbevelingswaardig achtte, moest men zich ook tot kuischheid en armoede verbinden. De eerste bestond in volkomene onthouding van allen vertrouwelijken omgang met het andere geslacht, en de laatste in het afstaan van allen bijzonderen eigendom. Intusschen kunnen de kloosters wel bezittingen hebben, daar men onderscheid maakt tusschen eene diepe, diepere en diepste armoede. De eerste is daarin gelegen, dat een klooster slechts zoovele landen heeft als voor zijn onderhoud noodig is, — de tweede bestaat daarin, dat het geene vaste goederen bezit, maar alleen losse, zooals boeken, kleederen, renten, spijzen, dranken enz., — en de laatste veroorlooft evenmin het bezit van los als van vast goed. Diepe armoede hebben bijv. de Carmelieten en Augustijnen — diepere de Dominicanen, — en de diepste de Franciscanen, en vooral de Capucijnen. Behalve deze drie algemeene geloften zijn er nog vele andere, welke door afzonderlijke kloosterorden gevorderd werden, zooals die van stilzwijgendheid bij de Karthuizers, die van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan den Stedehouder van Christus bij de Jezuïeten, die der onvermoeide ziekenverpleging enz. Het verbreken van kloostergeloften werd weleer op het gestrengst, zelfs met den dood, gestraft, doch thans volgens de bepalingen van het Concille van Trente met harde en veeljarige boetedoeningen. Voorheen golden de kloostergeloften voor het geheele leven, later in vele Duitsche klooster slechts voor een tijdperk van 3 jaren.

Kloosterscholen (scholae claustrales, monachicae) of inrichtingen van onderwijs, aan kloosters verbonden, komen reeds voor in den aanvang der 5de eeuw. Aanvankelijk dienden zij uitsluitend tot opleiding van geestelijken, doch later konden ook leeken daarvan gebruik maken. Zij vermeerderden in de volgende eeuwen tegelijk met het aantal kloosters, en sommige dier scholen, zooals die te Tours, Lyon, Keulen, Trier, Fulda, Hirsau, Osnabrück, Paderborn, Würzburg, Deventer, Aduard enz., verwierven eene groote vermaardheid. Het onderwijs omvatte er gewoonlijk het trivium (spraakkunst, redeneerkunst en welsprekendheid) en de godgeleerde wetenschap, namelijk de geloofsleer en de kerkelijke plechtigheden, doch na den tijd van *Karel de Groote* ook het quadrivium (muziek, reken-, meet- en sterrenkunde), alzoo de gezamenlijke zeven vrije kunsten. De eerste leerboeken, die men er ook in middeneeuwen nog aantrof, waren de encyclopaedie van *Marcianus Capella* en het geschrift van *Cassiodorus* „De VII disciplinis". De bestuurder van zulk eene school voerde den titel van *rector* of *scholasticus* en ieder ander leeraar dien van *magister*. Scholen in de zetels van bisschoppen en onder het toezicht van dezen gesteld, heette men *domscholen*. Vooral onderscheidden zich de kloosterscholen der Benedictijnen; daaruit zijn de meeste geleerde mannen voortgekomen. Sedert 817 verdeelde men de kloosterscholen in *scholae interiores* en *exteriores* (canonicae). Eerstgenoemde waren bestemd voor kinderen, die door de ouders aan het kloosterleven werden gewijd door de handen dier kinderen in den altaardoek te wikkelen. Zulke kinderen droegen den naam van *oblati* of *donati*. De scholae exteriores werden bezocht door kinderen, die hiertoe verlof hadden ontvangen van den bisschop. Met de kloosters kwamen ook de kloosterscholen in verval. Reeds sloot *Desiderius*, abt van Monte Casino in 1058, aldaar de kloosterscholen en *Petrus Damiani* maakte daarbij de opmerking, dat door het toelaten van kinderen in de school de kloostertucht verzwakt werd. Toen voorts in de dagen der Hervorming de kloosters in de

Protestantsche landen werden opgeheven, besteedden de Vorsten de daaraan verbondene goederen veelal tot de stichting van hoogescholen. In R. Katholieke landen bestaan nog steeds vele kloosters, waar onderwijs gegeven wordt; de nonnen belasten zich gaarne met de opleiding der vrouwelijke jeugd, en onderscheidene monnikenorden, zooals de Benedictijnen, Piaristen en Jezuïeten, stellen zich beschikbaar voor het geven van onderwijs aan gymnasia enz. In België heeft men kloosterscholen met honderde leerlingen; doch in andere R. Katholieke landen, waar een meer vrijzinnige geest is doordrongen, werd de vorming van het opkomend geslacht meer en meer aan den invloed der geestelijkheid in het algemeen en aan dien der kloosterorden in het bijzonder ontnomen.

Klopkever (Anobium pertinax) of *boorkever* is de naam van een insect, hetwelk tot de orde der *Schildvleugeligen* (Coleoptera) en tot de familie der *Boomkevers* (Ptinidae) behoort. Deze hebben draadvormige sprieten, welke zelden langer zijn dan het lichaam, somtijds echter kamvormige, en een onder het halsschild teruggetrokken kop. De klopkever is in verhouding tot de lengte vrij breed. Dit insect komt in Europa voor in oud hout, vooral in oude meubelen, en veroorzaakt daarin een kloppend geluid door een tikken met den kop tegen het hout.

Klopp (Onno), een Duitsch geschiedschrijver en een ijverig voorstander van het Hannoversche Vorstenhuis, werd geboren den 9den October 1822 te Leer in Oost-Friesland in het voormalig Koningrijk, thans de Pruisische provincie Hannover, studeerde te Bonn, Berlijn en Göttingen en zag zich in 1845 benoemd tot leeraar aan het gymnasium te Osnabrück. Hier schreef hij zijne: „Geschichte Ostfrieslands (1854—1858, 3 dln)." Om zich geheel en al aan zijne geschiedkundige nasporingen te kunnen wijden, legde hij in 1858 die betrekking neder en leverde eene reeks van geschriften, die wel van een ijverig onderzoek der archieven, maar tevens van groote eenzijdigheid getuigen. De belangrijkste van deze zijn: König Friedrich von Preuszen und die deutsche Nation (1860)" — en „Tilly im Dreizigjährigen Kriege (1861, 2 dln)". Ondersteund door eene toelage van den Koning van Hannover, maakte hij in 1862 een begin met de nieuwe uitgave der werken van *Leibniz* en wél in de eerste plaats met die zijner geschied- en staatkundige geschriften (1864—1866, 5 dln). In 1865 verbond de Koning hem aan zijn archief, zoodat *Klopp* in den bedwelmenden dampkring van het Hof zich meer en meer vereenigde met de staatkundige en kerkelijke inzichten van *George V*. Na de oorlogsverklaring van Pruisen (15 Juni 1866) vergezelde hij den Koning naar het hoofdkwartier te Göttingen en ontving den 17den Juni de opdracht, om den Bondsdag te Frankfort met den stand van zaken in kennis te stellen. Bij zijn terugkeer nam hij te Langensalza den last op zich, om in het Beiersche hoofdkwartier en te Weenen bericht te geven omtrent den loop der aangelegenheden. Den 25sten Juni bevond hij zich in eerstgemeld hoofdkwartier te Bamberg, en den 27sten, toen bij Langensalza gestreden werd, bij Keizer *Franz Joseph*. Na dien tijd bleef *Klopp* in het gevolg van *George V* en toefde steeds in zijne nabijheid te Hietzing. Hoewel de uitgave der werken van *Leibniz* aanvankelijk was gestaakt, is zij in 1872 voortgezet. Voorts vermelden wij van hem: „Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover in Groszbritannien und Irland, im Zusammenhange der Europäischen Angelegenheiten von 1660 bis 1714 (dl 1—14, 1884)", — en „Das Jahr 1683 (1882)".

Klopstock (Friedrich Gottlieb), een uitstekend Duitsch dichter, geboren te Quedlinburg den 2den Juli 1724, sleet de jaren zijner jeugd op het land en bezocht vervolgens de gymnasia zijner geboortestad en te Schulpforta. Hier vatte hij op 16-jarigen leeftijd reeds het voornemen op, om den „Messias" te schrijven. Nadat hij in 1745 naar de hoogeschool te Jena vertrokken was, bewerkte hij aldaar in proza den eersten zang van dat beroemd gedicht. Het volgende jaar ging hij naar Leipzig, waar hij *Cramer*, *Schlegel*, *Rabener*, *Zachariä* en anderen leerde kennen, die de „Bremische Beiträge" redigeerden, waarin de eerste 3 zangen van den „Messias" in 1748 werden geplaatst. Zij waren niet onderteekend met den naam des dichters, maar baarden groot opzien. In 1748 aanvaardde hij de betrekking van huisonderwijzer te Langensalza, waar hij eene innige toegenegenheid opvatte voor zijne volle nicht, onder den naam van *Fanny* in zijne gedichten verheerlijkt. Uitgenoodigd door *Bodmer*, op wien de „Messias" een diepen indruk had gemaakt, reisde hij in den zomer van 1750 naar Zürich, waar hij een half jaar vertoefde. Hier ontving hij, op aanbeveling van den minister *Bernstorff*, een aanzoek van *Frederik V* van Denemarken, om zich naar Kopenhagen te begeven en aldaar, met een jaargeld van 400 thalers, den „Messias" te voltooien. Hij gaf daaraan gehoor en reisde in het voorjaar van 1751 over Quedlinburg en Hamburg derwaarts. Te Hamburg kwam hij in kennis met de later door hem als *Cidli* gevierde *Margaretha* (Meta) *Moller*, de begaafde dochter van een koopman aldaar. Hij huwde met haar in 1754, doch verloor haar reeds in 1758 door den dood, terwijl hij kort daarna eene uitgave bezorgde van hare nagelatene geschriften. In 1763 verkreeg hij den titel van raad van legatie. Nadat echter *Bernstorff* was afgetreden, verliet *Klopstock* in 1771 Kopenhagen en volgde zijn begunstiger naar Hamburg, waar hij in het bezit bleef van zijn Deensch jaargeld. Hier voltooide hij eindelijk den „Messias", waarvan de laatste 5 zangen in 1773 in het licht verschenen. Tegen het einde van 1774 begaf hij zich, op uitnoodiging van den Markgraaf *Frederik van Baden*, naar Karlsruhe, vertoefde er een jaar en keerde vervolgens met den titel van Hofraad en met een jaargeld naar Hamburg terug. Hier huwde hij in 1792 met zijne bloedverwante en vriendin, de weduwe *Johanna Elisabeth von Winthem*, geboren *Dimpfel*, en overleed den 14den Maart 1803. Hij werd op het kerkhof te Ottensen bij Hamburg naast zijne *Meta* ter aarde besteld, waar een gedenkteeken zijne rustplaats aanwijst.

Om de groote verdiensten van *Klopstock* jegens de Duitsche taal en letterkunde naar

waarde te schatten, moet men zich verplaatsen in den tijd, waarin hij leefde. Evenals met *Luther* een nieuw tijdperk aanbreekt voor de Duitsche taal in het algemeen, zoo opent *Klopstock* een nieuw tijdperk voor de Duitsche dichtkunst. Hij verloste zijn vaderland van de heerschappij der alexandrijnen, welke hij door hexámeters verving, en van de holle rijmklanken, waarvoor hij een tegenwicht leverde in zijne diepzinnige, rijmlooze oden, op de versmaat der Ouden geschoeid. Hij verviel hierdoor tot een ander uiterste, doch dat was noodig om de afgoden van den dag omver te werpen. Hij was echter geen angstvallig navolger der Ouden, althans niet in den beginne, maar voegde zich wel degelijk naar den aard der Duitsche taal. Immers ook hij maakte gebruik van het rijm. Intusschen deed hij de Duitsche dichtkunst herleven na een lang tijdperk van verval; — zijne gedichten waren juist geschikt om het gevoel van vaderlandsliefde en nationaliteit te doen ontwaken. Zelfs nam hij zijne toevlucht tot de Noordsche godenleer om de als onmisbaar beschouwde Grieksche mythologie uit de dichtkunst te verbannen. Tot dat oogmerk stelde hij *Herman de Cherusker* voor als een nationalen held, als den vertegenwoordiger der vrijheid en onafhankelijkheid, — daartoe verkondigde hij den lof der Duitsche taal. Hij bekleedt dan ook als odendichter de eerste plaats onder zijne talrijke navolgers, omdat zijne verzen tintelen van nationalen gloed. Als staatkundig dichter schiep hij gaarne idealen. Daarom begroette hij den Noord-Amerikaanschen vrijheidsoorlog en de Groote Fransche Omwenteling als het morgenrood van een beteren tijd en ontving van de Fransche Nationale Vergadering het diploma van burger. Niettemin brachten de uitspattingen en gruwelen van deze Revolutie hem groote teleurstelling, welke hij in krachtige oden te kennen gaf. De „Messias", waardoor vele jeugdige dichters tot ontwikkeling hunner talenten werden opgewekt, heeft eigenaardige verdiensten, welke men niet ter zijde kan schuiven door dat gedicht langdradig en ongenietbaar te noemen. De dichter gaat daarin gedurig van het verhaal tot den lofzang over en is dikwijls van overdrijving niet vrij te pleiten, maar de „Messias" bevat niettemin een grooten rijkdom van verhevene, echt dichterlijke plaatsen en getuigt in het algemeen van eene veelomvattende verbeelding, een vroom gemoed en eene hooge vlucht, welke den dichter ver boven de grenzen van het mogelijke doet opstijgen, waar hij zich in eenzaamheid verliest, omdat niemand hem zoo ver kan volgen. Ook is het eene verdienste, dat hij in dit godsdienstig heldendicht zoowel de leerstellige rechtzinnigheid als de gemoedelijke dweeperij en het krasse wondergeloof heeft weten te vermijden. Van veel minder waarde zijn *Klopstock's* treurspelen, waarin hij *Herman de Cherusker* verheerlijkte, en de drama's, waarin hij Bijbelsche onderwerpen behandelde. Veel beter zijn 's dichters taalkundige geschriften. Zijne „Fragmente über Sprache und Dichtkunst", — zijne „Gelehrtenrepublik" en zijne „Grammatische Gespräche" verspreidden veel licht over Duitsche taal en dichtkunst, al vonden ook zijne regels omtrent taal en stijl geen algemeenen bijval. Het eeuwfeest zijner geboorte werd de 2den Juli 1824 te Quedlinburg en Altona plechtig gevierd en bij die gelegenheid verrees op eerstgenoemde plaats een gedenkteeken te zijner eer. Zijne gezamenlijke werken zijn in 1798—1817 in 12 deelen in het licht verschenen, — voorts in 1823—1830 in 18 deelen, — in 1839 in 9 deelen, — in 1839 in één deel, — in 1844 en 1855 in 10 deelen. Ook zijn door *Schmidlin* „Ergänzungen zu Klopstock's sämmtlichen Werken (1839, 3 dln)" in het licht gezonden, terwijl de „Briefwechsel der Familie Klopstock unter sich und mit Gleim, Schmidt, Fanny, Meta u. a. (1810, 2 dln)" is bekend gemaakt door *Klamer Schmidt*.

Klosz (Moritz), een verdienstelijk schrijver op het gebied der gymnastiek, geboren den 18den Maart 1816 te Crumpa in Thüringen, werd in 1843 leeraar aan het gymnasium te Zeitz en belastte er zich met het onderwijs in de gymnastiek, waarna hij in 1850 als directeur der Saksische gymnastiekschool naar Dresden beroepen werd. Hij schreef: „Pädagogische Turnlehre (1849)", — „Katechismus der Turnkunst (5de druk, 1879)", — „Die weibliche Turnkunst (1855)", — „Weibliche Hausgymnastik (1860)", — „Hanselbüchlein (2de druk, 1860)", — „Die Turnschule des Soldaten (1806)", — „Das Turnen im Spiel (voor jongens, 1861)", — „Das Turnen im Spiel (voor meisjes, 1862)", — „Anleitung zur Erteilung des Turnunterrichts für Elementarvolksschulen (2de druk, 1873)", — „Merkbüchlein für Schulturnanstalten (1864)", — en „Berichte über die Königliche Turnlehrerbildungsanstalt zu Dresden (1858, 1864, 1871, 1875)". In 1875 werd hij tot professor benoemd en overleed te Dresden den 1sten September 1881.

Kloster-Bergen, een voormalig vermaard klooster der Benedictijnen bij Magdeburg, werd door Keizer *Otto* in 337 ter eere van den *H. Mauritius* gesticht, en wel aanvankelijk binnen de muren der stad. Toen echter de Keizer 30 jaren later aldaar het aartsstift Magdeburg ter eere van denzelfden Heilige vestigde, schonk hij aan de monniken het nieuwe klooster van *Johannes de Dooper* op een berg ten zuiden van de stad. Zoodra echter in 1549 de Rijksban over de stad werd uitgesproken, vernielden de burgers dat klooster, uit vrees, dat het bij eene belegering een vast punt aan hunne vijanden zou verschaffen, en verplaatsten de monniken naar het *St. Paulus*-klooster. Later bouwde men het weder op en veranderde het in 1565 in een Protestantsch stift met een abt, terwijl men er eene school mede verbond, welke groote vermaardheid verkreeg. In 1577 had er eene samenkomst van Protestantsche godgeleerden plaats, die aldaar het Formulier van Eenigheid ontwierpen. Nadat het klooster in den Dertigjarigen Oorlog en in dien van 1806 veel geleden had, werd het in 1809 opgeheven, waarna de kloostergoederen ten deel vielen aan de universiteit te Halle. Eindelijk heeft men na den aftocht der Franschen het gebouw afgebroken en op zijne voormalige standplaats het Frederik-Willemspark aangelegd.

Klostermann (Rudolf), een Duitsch rechtsgeleerde, geboren den 17den November 1828 te Wengern in Westfalen, studeerde te Halle, Bonn en Berlijn, trad daarop in Pruisischen

staatsdienst, werd in 1857 ambtenaar bij het ministerie van Koophandel, in 1866 opperbergraad te Bonn, vestigde zich hier te gelijker tijd als privaatdocent en werd er in 1871 buitengewoon professor. Hij schreef: „Uebersicht der bergrechtlichen Entscheidungen (1860)", — „Das allgemeine Berggesetz, nebst Einleitung und Kommentar (3de druk, 1873)", — „Die Patentgesetzgebung aller Länder, nebst den Gesetzen über Musterschutz und Markenschutz (2de druk, 1876)", — „Lehrbuch des preuszischen Bergrechts (1871)", — „Das Urheberrecht an Schrift und Kunstwerken (1876)", — en „Das Patentgesetz von 25 Mai 1877, nebst Einleitung und Kommentar (1877)".

Klosterneuburg, eene stad in het aartshertogdom Oostenrijk onder de Enns, op den rechter oever van de Donau, bijna 2 uren gaans boven Weenen, aan den voet van den Kahlenberg op een steilen heuvel gelegen, die op eene rotstong in de rivier het beroemde stift der Augustijner koorheeren draagt, hetwelk desgelijks den naam voert van Klosterneuburg, heeft onderscheidene belangrijke scholen, waaronder eene militaire school, en telt ongeveer 7 000 inwoners (1880), die zich vooral met den wijnbouw bezig houden. Er is eene groote, nieuwe kazerne voor het korps pionniers, en de bouwvallen der aloude vestingwerken geven aan de stad een schilderachtig voorkomen. — Het stift der koorheeren werd door Markgraaf *Leopold de Heilige* uit het Huis *Babenberg* gegrondvest van 1160 tot 1163. Het thans bestaande gebouw, dat op een paleis gelijkt, maar nog altijd onvoltooid is, verrees in 1730 onder de regeering van *Karel VI*. Het is door een muur van de stad gescheiden en draagt op zijne koepels de Duitsche Keizerskroon en den Oostenrijkschen Hertogshoed. Prachtig zijn er de trap en de zaal der bibliotheek; deze telt 30 000 deelen, 1 150 wiegedrukken (incunabelen) en 1 150 handschriften. De stiftskerk, aan de *H. Maria* gewijd, is versierd met eenige fraaie schilderijen, en in de kloosterkelders vindt men een vat, hetwelk dat van Heidelberg in grootte evenaart. Tot de merkwaardigheden behooren er: de Leopoldskapél met het gebeente van den *H. Leopold*, den aartshertogshoed, door Keizer *Maximiliaan I* in 1516 aan het stift geschonken en voorheen bij het inhuldigen der regenten van Oostenrijk gebruikt, het vermaarde altaar van Verdun, bestaande uit 51 metalen platen, waarop Bijbelsche tafereelen geëtst zijn (in 1181 vervaardigd), een beker van goud uit de Donau en eene zuil, in 1381 na de pest opgericht.

Klosz (Johann Georg Burkhard Franz), bekend als geschiedschrijver op het gebied der Vrijmetselarij en geboren den 31sten Juli 1787 te Frankfort aan de Main, studeerde te Heidelberg en te Göttingen in de medicijnen en vestigde zich in 1810 als arts in zijne geboorteplaats. In 1813 bekleedde hij eenigen tijd de betrekking van buitengewoon hoogleeraar, en toen hij zich voorts beijverde hulp aan te brengen in de oorlogshospitalen, ontving hij den titel van medicinaalraad. Nadat hij eene reeks van jaren te Frankfort als geneesheer was werkzaam geweest, overleed hij aldaar den 19den Februari 1854. Reeds in 1805 was hij onder de Vrijmetselaars opgenomen en hij zorgde met den meesten ijver voor den bloei hunner vereeniging. Vooral ook bepaalde hij zich bij de geschiedenis der Vrijmetselarij en schreef: „Die Freimaurerei in ihrer wahren Bedeutung aus den alten und echten Urkunden nachgewiesen (1846)", — „Geschichte der Freimaurerei in Engeland, Irland und Schotland (1848)", — „Geschichte der Freimaurerei in Frankreich (1851—1853, 2 deelen)", — en „Bibliographie der Freimaurerei (1854)". Dit laatste werk was grootendeels een catálogus van zijne eigene, hoogst belangrijke verzameling van boeken en handschriften over Vrijmetselarij. Die verzameling is na zijn dood het eigendom geworden van Prins *Frederik der Nederlanden* en in 1862 in den Haag geplaatst.

Klotz. Onder dezen naam vermelden wij:

Christian Adolf Klotz, een Duitsch geleerde, vooral bekend door zijne letterkundige twisten met *Burmann* en *Lessing*. Hij werd geboren den 13den November 1738 te Bischofswerda in de Lausitz, oefende zich op de scholen te Görlitz en Meiszen grondig in de oude talen, studeerde te Leipzig en te Jena, werd in 1762 buitengewoon, in 1764 gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Göttingen, en ging het volgend jaar als professor in de welsprekendheid naar Halle, waar *Frederik de Groote*, die hem hooge achting toedroeg, hem den titel verleende van geheimraad. Hij overleed echter reeds den 31sten December 1761. Hij leverde een bundel Latijnsche gedichten (1766), — eene uitgave van „Tyrtaeus (1764)" en van de „Ars poetica (1766)", — „Vindiciae Horatianae (1764)", — „Lectiones Venusinae (1770)", — „Vom Nutzen geschnittener Steine (1768)", — „Opuscula varii argumenti (1767)", — „Opuscula philologica et oratoria (1772)", — „Genius saeculi (1760)", — „Somnium (1761)", — „Ridicula literaria (1762)", — „De libris auctoribus suis fatalibus (1761)", — en „Bibliothek der elenden Scribenten (1768—1771, 7 dln)", — terwijl hij voorts „Acta literaria (1764—1773, 7 dln)" uitgaf. Hij was een man van veelomvattende geleerdheid, doch werd door *Lessing* in de „Briefen antiquarischen Inhalts" heftig bestreden.

Matthias Klotz, een verdienstelijk portret- en landschapschilder. Hij werd geboren te Straatsburg in 1748, oefende zich aldaar onder de leiding van *Haldenwang* en vestigde zich voorts te Stuttgart en daarna te Manheim, waar hij als portretschilder grooten roem verwierf. De vaardigheid, waarmede hij aan zijne portretten een landschap tot achtergrond wist te geven, bracht hem tot het decoratieschilderen, zoodat hij in 1775 benoemd werd tot Hofschouwburgschilder te Manheim. Na eene reis door de Nederlanden en Duitschland werd hij in 1778 als decoratieschilder naar München beroepen, waar hij in 1821 overleed. Hij schreef eene „Farbenlehre (1816)", en zijne drie zonen *Kaspar*, *Simon* en *Joseph* verwierven desgelijks als schilders een goeden naam. De eerste muntte uit als miniatuurschilder, — de tweede werd hoogleeraar in de theorie der beeldende kunsten aan de universiteit te Landshut, — en de derde zag zich benoemd tot opvolger zijns vaders te München.

Reinhold Klotz, een verdienstelijk letterkundige. Hij werd geboren den 13den Maart 1807

te Stolberg in het Saksische Erzgebergte, studeerde te Leipzig in de wijsbegeerte, vestigde er zich als privaatdocent, werd er in 1832 buitengewoon hoogleeraar, in 1834 adjunct der directie van het philologisch seminarium en in 1849 gewoon hoogleeraar. Hij overleed den 10den Augustus 1870 op een landgoed nabij Leipzig. Hij leverde uitgaven van den „Gallus (1831)" van *Lucianus*, — van de „Opera omnia (1831—1834, 4 din)" van *Clemens Alexandrinus*, — van de „Phoenissae (1842)" en van de „Medea (1842)" van *Euripides*, — voorts: „Epistola critica ad God. Hermannum (1840)", — eene bewerking van: „Liber de Graecae linguae particulis (1835—1842)" van *Devarius*, — alsmede uitgaven van den „Cato major (1821)" van *Cicero*, — van den „Laelius" van denzelfden, — en eene revisie van den tekst van al de geschriften van *Cicero* ten behoeve van de uitgave van *Teubner*. Ook schreef hij verklaringen der werken van *Terentius* en *Catullus*, — een „Handbuch der lat. Literaturgeschichte (1847)", — en een „Handwörterbuch der lat. Sprache (1853—1857; 4de druk, 1866)".

Klüber (Johann Ludwig), een verdienstelijk Duitsch rechtsgeleerde, geboren den 10den November 1762 te Thann bij Fulda, studeerde in de rechten en werd in 1786 hoogleeraar te Erlangen. Later echter aanvaardde hij de betrekking van referendaris te Karlsruhe, ging in 1807 als hoogleeraar in de rechten naar Heidelberg, doch keerde in het volgende jaar als staats- en kabinetsraad naar Karlsruhe terug. Hij schreef: „Lehrbuch der Referirkunst (1808)", — „Lehrbuch der Kryptographik (1809)", — en „Das Postwesen in Deutschland, wie es war, ist und sein konnte (1811). Bij de opening van het Congrès te Weenen ontving hij verlof om zich derwaarts te begeven, en hij verzamelde er de merkwaardige: „Acten des Wiener Congresses in den J. 1814 und 1815 (1815—1819, 8 din)". Van de „Schlusacte und der Deutschen Bundesacte" leverde hij eene afzonderlijke uitgave (1816; 2de druk, 1818), welke voor beoefenaars der geschiedenis zeer belangrijk is. Eene derde, zeer vermeerderde uitgave van laatstgenoemd werk bezorgde hij onder den titel: „Quellensammlung für das öffentliche Recht des Deutschen Bundes (1830)", waarop nog eene „Fortsetzung (1833)" verscheen, terwijl hij in het: „Uebersicht der diplomatischen Verhandlungen des Wiener Congresses (1815, 3 stukken)" een verslag gaf van den loop van het geheel. Als nauwlettend ooggetuige van het ontstaan van het nieuwe bondstelsel, was hij de aangewezen schrijver voor: „Oeffentliches Recht des Deutschen Bundes und der Bundesstaaten (1817; 4de druk, 1840)". Ook schreef hij: „Droit des gens moderne de l'Europe (1821, 2 din)". Reeds in 1814 had hij eene uitnoodiging ontvangen om in Pruisischen staatsdienst te treden, doch eerst in 1817 aanvaardde hij onder den kanselier *Hardenberg* de betrekking van geheim legatieraad bij het Pruisisch ministerie van Buitenlandsche Zaken. Als zoodanig was hij werkzaam bij verschillende staatkundige onderhandelingen te Frankfort aan de Main, te Petersburg en te Aken. Toen echter in 1822 de tweede uitgave van zijn „Oeffentliches Recht" verscheen, werd het boek hevig aangevallen en veroordeeld, en daar men hem na den dood van *Hardenberg* zelfs in staat van beschuldiging stelde, nam hij na afloop van het geding zijn ontslag (1823) en vestigde zich te Frankfort aan de Main, alwaar hij den 16den Februari 1837 overleed. Van zijne overige geschriften vermelden wij nog: „Das Münzwesen in Deutschland in seinem jetzigen Zustande (1829)", — „Abhandlungen und Beobachtungen für Geschichtskunde, Staats- und Rechtswissenschaften (1830—1834, 2 din)", —, „Die Selbständigkeit des Richterambts (1832)" — en „Pragmatische Geschichte der nationalen und politischen Wiedergeburt Griechenlands (1825)". Uit zijne nalatenschap heeft *Welcker* in 1844 protocollen en acten omtrent de Karlsbader besluiten in het licht gezonden.

Klucht (De), hetzelfde als *Kluft* (van *klieven*), een woord, dat *afdeeling* beteekent en nu nog hier en daar van stadswijk gebezigd wordt, is de dramatische vorm van het laag-komieke. Men vindt daarin geene dwalingen van hart of verstand, maar enkel grappige toestanden en verwikkelingen, — geene karakterteekening, maar belachelijke voorstellingen, zelfs zoó, dat de oude Italiaansche maskers, Arlechino, Pierrot, Pantaleone en Colombine, vaak optraden zonder te spreken. De klucht bepaalt zich bij het naïef-aardige en mag evenmin afdalen tot het gemeene als zich verheffen tot zedekundige bespiegelingen. Reeds vroeg was zij ook in ons land in zwang en werd opgevoerd na het *abel spel*. Zij droeg ook den naam van *sotternie*, die meer haar eigenaardig karakter uitdrukt. Kluchten van vroegeren tijd zijn vooral merkwaardig, omdat zij tafereelen opleveren van het toenmalige volksleven. Wij hebben er zelfs een 5-tal uit het midden der 14de eeuw, welke de titels dragen: „Die bussenblaser", — „Die sotternie van Lippyn", — „Die hexe", — „Drie daghe here", — „Die truwante", — en „Rubben". Na de herleving der klassieke letterkunde en vooral na de Hervorming werd men in Noord-Nederland te deftig, om zich met zulke „Sotterniceën" veel af te geven, vooral ook omdat deze te zeer ontaardden door aardigheid met onkieschheid te verwarren. Eén en ander was de oorzaak, dat de alonde, echt-nationale klucht in het bijspel herschapen werd. Ook *Coster* schreef in het begin der 17de eeuw eene klucht, getiteld: „Meyster Berendt", die niet veel beteekent en zich evenmin door kieschheid onderscheidt. Uit dienzelfden tijd, maar oneindig veel beter zijn de kluchten van *Bredero*, namelijk: „De klucht van de Koe", — „Symen sonder Soeticheit", — en „De klucht van de Meulenaer". Eene andere — die „Van den Hoogduitschen Quacksalver" — is wel onder zijne werken opgenomen, maar vermoedelijk niet van hem afkomstig. Van veel minder gehalte waren: „De klucht van Claes Klick" en „De klucht van Claes Cloet" van *C. Biestkens*, desgelijks uit dien tijd. In het laatste der 17de eeuw was vooral *Asselijn* vermaard wegens zijne kluchtspelen, van welke wij noemen: „De Stiefmoer", — „De Stiefvaer", — „De schijnheilige vrouw", — „De schoorsteenveger door liefde", enz.

Kluckhohn (August von), een verdienstelijk geschiedkundige, geboren den 6den Juli 1832 te Bavenhausen (Lippe-Detmold), ontving eene

zeer gebrekkige opvoeding en bezocht eerst op zijn 16de jaar het gymnasium te Lemgo. Hij studeerde voorts te Heidelberg en te Göttingen, vestigde zich in 1858 als privaatdocent te Heidelberg, maar vertrok weldra naar München om er *Sybel* ter zijde te staan bij de uitgave van het „Historisches Zeitschrift". In 1860 vestigde hij zich ook dáár als privaatdocent en werd er in 1865 buitengewoon hoogleeraar, in 1872 gewoon hoogleeraar aan de technische académie en honorair professor aan de universiteit en vertrok in 1883 als gewoon hoogleeraar naar de universiteit te Göttingen. Voorts is hij lid der Historische Commissie en sedert 1865 buitengewoon, sedert 1869 gewoon lid van de Académie van Wetenschappen te München. Hij schreef: „Geschichte des Gotesfriedens (1857)", — „Ludwig der Reiche, Herzog von Bayern-Landshut (1865, bekroond)", — „Der Freiherr von Ickstadt und das Unterrichtswesen in Bayern unter den Kurfürsten Maximilian Joseph (1869)",— „Königin Luise von Preuszen (1876)", — „Friedrich der Fromme, Kurfürst von der Pfalz (1876—1879)", — „Ueber das technische Unterrichtswesen in Bayern bis zur Gründung der polytechnischen Centralschule in München 1827 (1878)", — „Blücher (1879)", — en „Briefe Friedrichs des Frommen (1868—1870, 2 dln)". In 1880 werd hij ridder van de Beiersche Kroon, waaraan persoonlijke adeldom verbonden is.

Klug (Johann Christoph Friedrich), een verdienstelijk Duitsch entomoloog, geboren te Berlijn den 5den Mei 1775, studeerde in zijne geboorteplaats en te Halle in de geneeskunde, vestigde zich als arts te Berlijn en legde zich tevens met ijver toe op de dierkunde. Weldra zag hij zich benoemd tot stadsgeneesheer te Berlijn, terwijl hij bij de stichting der universiteit aldaar niet weinig bijdroeg tot het vormen van een museum voor natuurlijke historie. In 1818 werd hij er buitengewoon hoogleeraar en tweede directeur van gemeld museum, bepaald voor de entomologische afdeeling. Voorts werd hij geheim medicinaalraad en voorzitter der wetenschappelijke commissie voor geneeskundige zaken. Nadat hij voorts geruimen tijd had deel genomen aan de werkzaamheden der afdeeling geneeskunde bij het ministerie van onderwijs, werd hij bevorderd tot geheim oppermedicinaalraad en overleed den 3den Februari 1856. Hij was ridder der Orde van den Rooden Adelaar tweede klasse en lid of honorair lid van 26 geleerde genootschappen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Monographia siricum Germaniae atque generum illis adnumeratorum (1802)", — „Die Blattwespen nach ihren Gattungen und Arten zusammengestellt (1810)", — „Proscopia, novum genus insectorum orthopterorum (1820)", — „Entomologiae Brasilianae specimen unum et alterum (1821 en 1825)", — „Entomologische Chorographien (1824)", — „Symbolae physicae, seu icones et descriptiones insectorum, quae ex itinere per Africam borealem et Asiam F. G. Hemprich C. et H. Ehrenberg studio novae aut illustratae redierunt (Decas I—V, 1829—1845)", — „Jahrbücher der Insektenkunde (1834)", — en „Verzeichnisz von Thieren und Pflanzen, welche auf einer Reise um die Erde gesammelt werden von A. Erman (1835)".

Klügel (Georg Simon), een verdienstelijk wiskundige, geboren te Hamburg den 19den Augustus 1739, studeerde te Göttingen, redigeerde te Hannover gedurende twee jaren het „Hannöverische Magazin" en werd voorts in 1766 gewoon hoogleeraar in de wiskunde te Helmstädt en in 1788 te Halle, waar hij den 4den Augustus 1812 overleed. Hij schreef: „Encyklopädie der gemeinnützigsten Kenntnisse (3de druk, 1782—1806, vervolgd door *Stein*, 1816, 7 dln)", — „Anfangsgründe der Arithmetik (1793; 6de druk, 1819)", — „Die gemeinnützigsten Vernunftkenntnisse (2de druk, 1791)", — en „Mathematisches Wörterbuch", door anderen herzien en met supplementen uitgegeven, o. a. door *Grünert* (1823—1831, 5 dln).

Kluifhout (Het), eene verlenging van de boegspriet, vaart door een gat in het ezelshoofd en is met zijne hieling of achtereinde opgesloten in het hart, gevormd door de kragen van het fokkestag en rust daartegen met een ijzeren slotbout, die dwars door de hieling gaat. Op het vóoreinde van het kluifhout is een ijzeren beugel geschoven, die een oog heeft, waardoor het jaaghout — eene verlenging van het kluifhout — vaart. Op kleine schepen zijn de kluif- en jaaghouten ook wel uit één stuk. Op de koopvaardijschepen gebruikt men voor kluifhout den naam *kluiverboom* en voor jaaghout dien van *buiten-kluiverboom*. Aan weêrszijden van het kluifhout hangen touwen in een bocht, *paarden* genaamd en van afstand tot afstand voorzien van knoopen, waar het volk op uitgaat bij het vastmaken van den kluiver. De bakstagen steunen het kluifhout zijdelings en de waterstagen van onderen. Het kluifhout dient vooral om door middel van het bramstag de voorbramsteng te steunen.

Kluisgaten zijn openingen aan weêrszijden van den voorsteven, bestemd om er ankertouw of ketting door te laten als het schip voor anker ligt. Zij worden zoo dicht mogelijk bij den steven genomen, op gepaste hoogte, en wel in de *kluisplaten*, welke de ruimte tusschen het voorste spant en de judasooren aanvullen en wegens gemelde kluisgaten zeer sterk moeten zijn.

Kluit. Onder dezen naam vermelden wij:

Adriaan Kluit, een uitstekend Nederlandsch geschiedkundige. Hij werd geboren te Dordrecht den 9den Februari 1736, gaf reeds vroeg blijken van een hoogst gunstigen aanleg en studeerde te Utrecht in de letteren. In 1760 werd hij benoemd tot praeceptor te Rotterdam, kort daarna te 's Gravenhage, in 1764 tot rector te Alkmaar en in 1769 te Middelburg, terwijl hij aanbiedingen uit Haarlem en Harderwijk van de hand wees. Te Middelburg zag hij zich voorts tot rector en in 1776 tot hoogleeraar in de welsprekendheid en Grieksche taal aan het athenaeum illustre bevorderd. Intusschen zette hij zijne geschiedkundige nasporingen met den meesten ijver voort, waartoe hij zoowel te Middelburg als in Brabant en Vlaanderen een groot aantal charters raadpleegde. In 1778 werd hij geroepen tot het professoraat in de geschiedenis en oudheden te Leiden en aanvaardde die betrek-

king op den 18den Januari 1779 met eene redevoering: „De jure, quo Belgae legitimo suo principi ac domino Philippo imperium abrogaverint" en legde in 1783 het door hem bekleede rectoraat neder met eene redevoering: „De eo quod nimium est in studio juris publici universalis, sive de damnis, ex abusu juris publici universalis in omnem societatem redundantibus". Als voorstander der stadhouderlijke en aristocratische regeering verloor hij na de omwenteling van 1795 zijn post, doch ontving 2 jaar later een pensioen van 1600 gulden. Gedurende zijn ambteloos leven bleef hij onvermoeid werkzaam en werd in 1802 op eene eervolle wijze in zijne betrekking hersteld en later ook tot hoogleeraar in de statistiek benoemd. Hij werd echter den 12den Januari 1807 bij het springen van het kruitschip onder zijne instortende woning verpletterd, en ook zijne belangrijke handschriften gingen bij die gelegenheid meerendeels verloren. Hij had als geschied- en oudheidkundige, als kenner van het Vaderlandsch Staatsrecht, als taalkundige en dichter een rechtmatigen roem verworven. Van zijne geschriften vermelden wij: „Lijst der gebruikelijke zelfstandige naamwoorden, beteekend voor hunne geslagten, door D. van Hoogstraten enz. (1759)", — „Wederlegging der ontzwagtelde en gezuiverde aliervroegste vaderlandsche oudheden van J. Bent enz. (1761)", — „Vindiciae articuli ὁ, ἡ, το in Novo Testamento (1768—1769, 2 dln)", — Conspectus historiae criticae comitatus Hollandiae et Zelandiae etc. (1773)", — „De zeventig weken van Daniël (1775)",— „Historia critica comitatus Hollandiae et Zelandiae, sistens Chronicon Hollandiae vetustissimi anonymi monachi Egmondani etc. (1777—1785, 4 dln, onvoltooid)", — „Vertoog over de tegenwoordige spelling der Ouden enz. (1777)", — „Primae lineae collegii diplomatico-historico-politici, sistentes jus publicum Belgicum etc. (1780)", — „De soevereiniteit der Staten van Holland verdedigd tegen de hedendaagsche leer der volksregering (1785; 2de druk, 1788)", — „Historiae foederum Belgii Foederati primae lineae (1790—1791, 3 dln)", — „Historie der Hollandsche staatsregeling tot aan het jaar 1795 (1802—1805, 5 dln)", — en een aantal redevoeringen, opstellen in tijdschriften enz.

Hendrik Kluit, een broeder van den voorgaande en een begaafd rechtsgeleerde. Hij werd geboren te Dordrecht den 12den September 1740, studeerde te Leiden in de rechten, ontving en aanvaardde vóor het voleindigen zijner studiën de betrekking van ontvanger te Lillo, welke hij eene reeks van jaren waarnam, promoveerde inmiddels in de rechten en vestigde zich in 1793 te Utrecht, waar hij zich achtervolgens benoemd zag tot schepen en raadsheer in het Hof en procureur-generaal bij dit lichaam. In 1800 legde hij zijne betrekking neder, volbracht eene reis door Frankrijk, Engeland en Duitschland, koos Leiden tot woonplaats en overleed aldaar den 30sten Augustus 1812. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van het Zeeuwsch Genootschap en schreef: „De souvereiniteit (1788)", — „Het onwedersprekelijk regt der ambachtsheeren en vrouwen op hunne schouts- en secretarisambten betoogd (1802)", — „Korte verhandeling over de regeringswijze op het platte land van Holland (1808)", — en „Bijdrage tot de geschiedenis van het huishondelijke der Gereformeerde kerken in Zuid-Holland enz. (1810)". Ook werd zijn antwoord op eene prijsvraag „Over het wezen der bedelarij" door de académie te Châlons-sur-Marne bekroond.

Pieter Willem Próvo Kluit, een Nederlandsch dichter en een zoon van laatstgenoemde. Hij werd geboren te Lillo den 16den October 1773, bezocht de Latijnsche school te Vlissingen en studeerde en promoveerde te Utrecht in de rechten. Hij behoorde tot de patriotsche partij, vertrok met mr. *Jan Valckenaer* als geheimschrijver naar Spanje en werd bij zijn terugkeer in 1796 geplaatst als tweede griffier bij het Hof van Utrecht. Voorts was hij steeds werkzaam bij de magistratuur, achtereenvolgens als procureur-generaal bij het Hof te 's Gravenhage, als procureur-crimineel in het Departement van de Zuiderzee, als president der crimineele rechtbank en eindelijk als president van het Provinciaal Hof van Noord-Holland, zoodat hij het gouden feest zijner rechterlijke loopbaan kon vieren en bij die gelegenheid door *Maurits Cornelis van Hall* met krachtige dichtregels werd begroet. Hij overleed op eene landhoeve bij Naarden den 23sten Juli 1850. Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en schreef: „De Ruyter naar Chattam, dichtstuk (1792)", — „Lierzang op den Vrede (1802)", — „Dichterlijke ontboezeming op de ramp der stad Leiden (1807)", — „Lierzang, uitgesproken ter eerste zamenkomste der leden van het Utrechtsch departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1809)", — „Iets tot nagedachtenis van Steven Jan van Geuns, hoogleeraar enz. (1795, met *Troulja*)", — en „De nagedachtenis van W. Scheidius verlevendigd (1804)".

Hendrik Provó Kluit, een verdienstelijk Nederlandsch rechtsgeleerde en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 9den September 1803, bezocht de Latijnsche scholen te Amsterdam, studeerde aan het athenaeum aldaar en verwierf in 1829 met den hoogsten lof den graad van doctor in de rechten op eene dissertatie „De deditione profugorum". Hij vestigde zich vervolgens als advocaat te Amsterdam en werd er in 1840 directeur van politie, bracht aanstonds orde in den sterk verwaarloosden dienst, legde registers aan en zorgde dat in 1844 de stad in 6 sectiën, ieder met een commissaris, verdeeld werd. In 1848 werden vooral door zijn krachtig optreden alle oproerige bewegingen in den aanvang gestuit en hij gaf daarbij doorslaande blijken van persoonlijken moed, zoodat hij benoemd werd tot kommandeur van de orde der Eikenkroon, nadat hij reeds vroeger de orde van den Nederlandschen Leeuw ontvangen had. In 1841 verscheen van hem een belangrijk artikel: „Over de onschendbaarheid van woning en hare betrekking tot het Wetboek van Strafvordering, uit de rijksgeschiedenis opgehelderd", — alsmede een werkje: „De hervorming der politie in Nederland", welke geschriften getuigenis gaven van een grondig onderzoek. In 1850 verscheen zijne brochure: „De zelfstandigheid der politie

verdedigd", en in 1852 werd hij voorzitter der regeeringscommissie, ingesteld om den minister *Nedermeyer van Rosenthal* omtrent eene regeling der rijkspolitie voor te lichten.

Daar het zich tegen het einde van 1850 liet aanzien, dat de betrekking van directeur van politie zou vervallen, stelde *Kluit* zich verkiesbaar voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, werd te Amsterdam benoemd en bekleedde gedurende de jaren 1850—1853 die betrekking. Zelden nam hij er deel aan de beraadslagingen, maar hield toch omtrent onderwerpen, die op zaken van politie betrekking hadden, meermalen belangrijke redevoeringen. In 1853 benoemd tot burgemeester van Amsterdam, zeide hij de parlementaire loopbaan vaarwel, doch zag zich 7 maanden daarna aangesteld tot lid van den Hoogen Raad. Hier onderscheidde hij zich door een helderen blik en een juist oordeel en overleed den 27sten October 1860.

Kluit (Recurvirostra avocetta) is de naam van een vogel, die tot de orde der *Steltloopers* (Grallatores) behoort en zich onderscheidt door een langen, dunnen, naar boven omgebogen, platgedrukten snavel. Hij heeft zeer nauwe, streepvormige neusgaten, lange, dunne pooten, voorzien van 4 teenen, middelmatig lange vleugels en een korten staart. Zijn lichaam is grooter dan dat van den kievit; het lichaam en de staartpennen zijn wit, doch het bovenste gedeelte van den kop, de hals, eene streep van den schouder naar den stuit en een dwarsband over de wieken zijn zwart. Hij bewoont de kust en komt voor op Tessel, Wieringen, Holland en Zeeland, waar het wijfje 2 of 3 bruin-gele, donker gevlekte eieren legt en uitbroedt. Deze vogels leven van slakken en wormen. Eene andere soort (R. Americana) vindt men in Noord-Amerika.

Kluiver (De) is een driehoekig zeil met een rechten of eenigszins stompen hoek, in een raam van touwwerk (het lijk) gevat, waarvan de zijde over den grootsten hoek het *vóorlijk* en de twee andere zijden *achter-* en *onderlijk* heeten. De leider van den kluiver ligt met eene kraag over den top der voorsteng en vaart door eene schijf in de nok van het kluifhout, wanneer men een staanden leider heeft, of door een ring, die om het kluifhout ligt en ingehaald kan worden, — in welk geval men een loopenden leider heeft. — *Buitenkluiver* is op koopvaardijschepen een gebruikelijke naam voor jager en desgelijks een driehoekig zeil, waarvan de leider over den top der bramsteng ligt en door eene schijf in de nok van het jaaghout vaart.

Kluitenbreker (De) is een landbouwwerktuig, dienende om de omgeploegde aardkluiten op den akker te verbrijzelen en alzoo voor de dampkringslucht toegankelijk te maken. Hij is eene rol of wals, die óf geribd óf, zooals die van *Croskill*, uit getande ringen samengesteld is, en wordt eenvoudig over het land getrokken, waarbij dit werktuig om zijne as wentelt.

Kluizenaars, zie *Anachoreten*.

Klundert, een plattelandsstadje in Noord-Brabant, telt ruim 3000 inwoners en eenige fabrieken. Prins *Willem I* omringde het in 1583 met wallen en grachten, en het bleef eene vesting tot 1809. Kapitein *von Kropff* verdedigde haar in 1793 met slechts 100 man tegen de Franschen, en nadat zij stormenderhand ingenomen was, zocht hij met 40 man zich een weg te banen naar Willemstad. Hij sneuvelde toen met 28 der zijnen.

Klunzinger (Karl Benjamin), een verdienstelijk reiziger, vertoefde van 1863 tot 1875 meest in Kosseir en deed vandaar reizen langs de kusten van de Roode Zee en in het Nijldal. Zijne belangrijke waarnemingen en opmerkingen, gedurende die tochten verzameld, deelde hij mede in verschillende tijdschriften en schreef voorts: „Bilder aus Oberägypten; der Wüste und dem Roten Meere (1877)".

Klüpfel (Karl August), een Duitsch geschiedschrijver, geboren den 8sten April 1810 te Darmsheim bij Stuttgart, studeerde te Tübingen in de theologie, was voorts jaren lang hulpprediker bij zijn vader te Groszheppach en werd in 1841 tweede en in 1863 eerste bibliothecaris der universiteitsboekerij te Tübingen. Hij schreef: „Urkunden zur Geschichte des Schwäbischen Bundes, (1846—1853, 2 dln)", — „Geschichte der Universität Tübingen (1848)", — „Die deutschen Einheitsbestrebungen in ihrem geschichtlichen Zusammenhang (1853)", — „Geschichte der deutschen Einheitsbestrebungen, 1848—1871 (1872—1873, 2 dln)", — „Die Universität Tübingen in ihrer Vergangenheit und Gegenwart dargestellt (1877)", — en eene bewerking van den „Wegweiser durch die Literatur der Deutschen, (1870, met drie bijlagen tot 1879)".

Kluppel (Jan Andries), een ijverig Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren op den 14den Januari 1786, studeerde te Leiden in de rechten en promoveerde aldaar in 1807 op eene dissertatie: „De crimine stellionatus". Hij vestigde zich als advocaat te 's Gravenhage, doch werd kort daarna benoemd tot secretaris der stad Enkhuizen en tot griffier van schepenen aldaar, en 3 jaren later tot griffier bij het vredegerecht te Alkmaar, voorts in 1818 tot rechter in de rechtbank, in 1825 tot rechter van instructie en vervolgens tot voorzitter van gemeld rechtscollegie. Voorts was hij te Alkmaar lid van den stedelijken raad, lid en secretaris der Weeskamer, lid der Provinciale Staten van Noord-Holland, hoofd-ingeland en later heemraad van Zijpe, lid van het collegie van hoofd-ingelanden in den Heer-Hugowaard, hoog-heemraad van den Hondsbossche en Duinen tot Petten, voorzitter van het collegie van curatoren der Latijnsche school, lid van het provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland en in 1854 onderling ter algemeene synode, bestuurder van het Bijbel- en Zendelinggenootschap, lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden enz. In al die betrekkingen was hij met loffelijken ijver werkzaam, zoodat hij met de ridderorde van den Nederlandschen Leeuw en met het kommandeurskruis van de Eikenkroon werd versierd. In 1858 vierde hij het gedenkfeest zijner 50-jarige rechterlijke werkzaamheid en van zijn 25-jarig voorzitterschap in de rechtbank te Alkmaar. Hij overleed den 16den Augustus 1862.

Knaagdieren (Glires) is de naam van eene groote orde onder de zoogdieren, welke omstreeks 750 soorten telt, die over de geheele aarde verspreid zijn. Zij onderscheiden zich in

5. Relmuis (Myoxus glis).

8. Boschmuis (Mus sylvaticus).

3. Z

2. Vliegende eekhoorn (Pteromys nitidus).

6. Bever (C

1. Eekhoorn (Sciurus vulgaris).

10. Paca (Coelogenys paca).

elmarmot (Spermophilus citillus).

9. Guineesch biggetje (Cavia cobaya).

stor fiber).

4. Marmot (Arctomys marmota).

7. Egyptische springrat (Dipus aegyptiacus).

11. Wolmuis (Eriomys lanigera).

Bij het artikel: Knaagdieren.

3. Borstelrat (Aulacodus Swinderianus).

6. Mara (Dolicho

9. Haas (Lepus timidus).

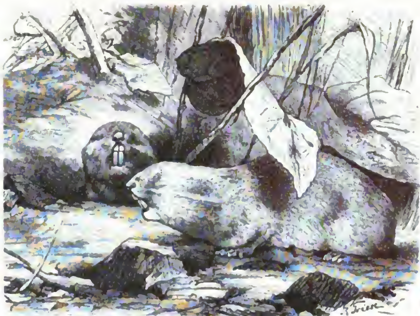

7. Waterzwijn (Hy

4. Gekuifd stekelvarken (Hystrix cristatus).

1. Hamster en lemming (Crice

is patagonica).

2. Zemni (Spalax typhlus).

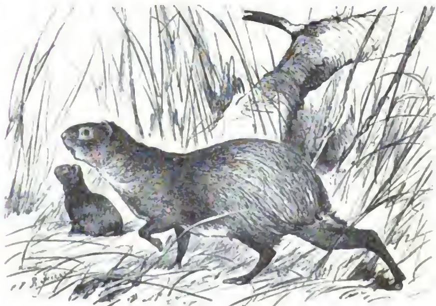
lrochoerus capybara).

5. Coandu (Cercolabes prehensilis).

ćus vulgaris, Myodes lemmus).

8. Aguti (Dasyprocta Aguti).

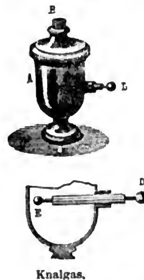
Bij het artikel: Knaagdieren.

het algemeen door twee scherpe snijtanden, van voren in elke kaak geplaatst, waarnaast zich ledige ruimten zonder hoektanden bevinden, waarop eindelijk platte maaltanden volgen. Over het geheel zijn zij klein van lichaam, het grootste knaagdier is het Amerikaansche waterzwijn (Hydrochoerus capybara), dat één Ned. el lang wordt. Bij vele knaagdieren zijn de achterpooten veel langer dan de voorpooten, — 't geen men vooral bij de springmuizen (bijv. bij de Egyptische springmuis, Dipus aegypticus) opmerkt, terwijl andere, die onder den grond leven (bijv. Spalax typhius), sterk ontwikkelde voorpooten hebben. De meeste behooren tot de zooltreders, slechts weinige tot de teentreders. Bij sommige is aan de zijden van het lichaam een vlies voorhanden, hetwelk bij het springen tot valscherm dient (zooals bij den vliegenden eekhoorn, Pteromys nitidus). Bij vele soorten vindt men wangzakken. Veelal zijn zij levendig en dartel, maar tevens schuw, hoewel zij zeer goed aan menschen kunnen gewennen. Zij bezigen plantaardig en dierlijk voedsel en kunnen door hun knagen groote schade aanrichten. Sommige, zooals de hazen, worden om hun vleesch, andere, zooals de bevers, om hunne pels vervolgd. Deze orde wordt verdeeld in zeven groepen. Wij zullen ze hier laten volgen en tevens eenige knaagdieren opnoemen, die er toe behooren en op nevens gaande platen I en II zijn afgebeeld. Zij zijn: I. De *eekhoorns* (het eekhoorntje, I fig. 1, de vliegende eekhoorn, I fig. 2, de zieselmarmot, I fig. 3, de marmot, I fig. 4, de zevenslaper, I fig. 5, de bever, I fig. 6), — II. De *springmuizen* (de Egyptische springmuis, I fig. 7), — III. De *muizen* (de lemming, II fig. 1, de boschmuis, I fig. 8, de blindmol, II fig. 2, Anlacodus Swinderianus, II fig. 3), — IV. De *stekelzwijnen* (het stekelzwijn, II, fig. 4, de coandoe, II fig. 5), — V. De *halfhoevigen* of *cavia's* (de mara, II fig. 6, het meerzwijntje, I fig. 9, het waterzwijn, II fig. 7, de paca, I fig. 10, de aguti, II fig. 8), — VI. De *chinchilla's* (de wolmuis, I fig. 11), — en VII. De *hazen* (de gewone haas, II fig. 9). Fossiele overblijfselen van knaagdieren vindt men reeds in de oudste tertiaire lagen.

Knaap (Jan), ook bekend onder den naam van *Johannes Servilius*, heeft eenige belangrijke geschriften nagelaten. Hij werd volgens sommigen geboren te Weert in de provincie Luik, volgens anderen te Gelder en leefde in de eerste helft der 16de eeuw. Hij schreef: „Explanationes in Bucolica Cornelii Graphaei (1536)", — „De mirandis antiquorum operibus, opibus et veteris aevi rebus, pace belloque magnifice gestis etc. (1541 en later)", — de zeer merkwaardige „Geldro-Gallica conjuratio in totius Belgiae clarissimam civitatem Antverpiam duce Martino Rosheymio (1542 en later)", ook in de „Scriptores rerum Germanicarum" van *Marquardus Freherus* en in de „Rerum Germanicarum libri" van *Struvius* en in het Italiaansch vertaald, — en „Dictionarium trigiotton, hoc est tribus linguis, latina, graeca et ea qua tota haec Germania inferior utitur (1545; 2de druk, 1600)".

Knabl (Joseph), een verdienstelijk beeldhouwer, geboren in 1820 te Fliess, een dorp in Tyrol, oefende zich reeds vroeg onder de leiding van den beeldhouwer *Reyn* te Imst. In 1836 begaf hij zich naar München, waar hij aanvankelijk door het snijden van pijpenkoppen in zijn onderhoud voorzag, maar in 1838 in het atelier van den beeldhouwer *Entres* gelegenheid vond om zich verder te ontwikkelen. Intusschen werd zijn wensch, om lid te worden der Koninklijke Académie, in 1842 verijdeld. De tentoonstelling prikkelde hem tot volharding, en weldra verscheen zijn voortreffelijk kunstwerk: „De doop van Christus", — voorts eene „Maria", — en eindelijk eene groep van „Maria en Anna", waaraan in 1858 op de tentoonstelling de eereprijs werd toegekend, zoodat hij zich tot honorair lid der Koninklijke Académie benoemd zag. Zijne „Kroning van Maria" in eene der kerken van München wordt zeer geroemd, alsook zijn „Christus aan het kruis met Maria en anderen". Koning *Maximiliaan II* benoemde hem in 1863 tot gewoon professor in de beeldhouwkunst aan de Académie te München. De Koning van Pruisen schonk hem de Kroonorde en de Académie te Weenen nam hem op onder hare leden. Hij overleed te München den 3den November 1881.

Knalgas is een mengsel van waterstof en zuurstof in de verhouding, waarin zij water vormen. Het water nu bestaat uit eene verbinding van twee volumina waterstof met één volumen zuurstof, zoodat men vóór de vermenging de gassen in die hoeveelheden moet afmeten. Bij eene vermenging bij gewone temperatuur verbinden zij zich niet, maar eerst bij een hoogen warmtegraad; dan heeft de vereeniging plaats met eene geweldige ontploffing, — een hevigen knal, en hieraan ontleent het gasmengsel zijn naam. Men kan daaromtrent proeven doen, welke geen gevaar opleveren, wanneer men slechts geschikte toestellen heeft. Zeer gepast is daarvoor het *electrisch pistool*, waarvan bijgaande afbeelding

Knalgas.

een voorstelling geeft. *A* is een blikken vat, hetwelk van boven eene met een kurk geslotene opening heeft. Door den wand van het vat gaat eene glazen buis, waarin luchtdicht een metalen draad ED gelegd is, aan de uiteinden voorzien met metalen bolletjes. Het binnenste bolletje nadert dicht den binnenwand van het vat. Nu vult men het vat met knalgas en sluit het met den kurk. Laat men nu, door het voorste bolletje en den wand

van het vat met eene Leidsche flesch in aanraking te brengen, eene electrische vonk van het achterste bolletje naar den wand overspringen, dan wordt door de hierbij plaatselijk optredende temperatuurverhooging de waterstof in staat gesteld, zich met de zuurstof te verbinden, waarbij met een hevigen knal de kurk uit de opening gedreven wordt. Wanneer men voorts knalgas in eene blaas heeft, die met eene kraan gesloten is, kan men daarmede van goed zeepwater zeepbellen blazen en deze van het mondstuk der blaas losmaken. Die bellen ontploffen, wanneer men ze met eene vlam nadert. Zijn zulke proeven in het klein zonder gevaar, het wordt geheel anders, wanneer men op grootere schaal met knalgas werkt. Immers de ontploffing is dan zoo hevig, dat licht de vaten springen en de stukken zich met geweld naar alle kanten verspreiden. Bij sommige proeven en nasporingen is intusschen het aanwenden van knalgas van groot belang. Waterstof levert bij hare verbranding eene aanmerkelijke hitte, vooral bij hare verbranding in zuurstof. Daar nu twee volumina waterstof voor hunne verbranding één volumen zuurstof noodig hebben, zoo bezit het knalgas deze gassen juist in de verhouding, waarin zij bij hunne verbinding de hoogste temperatuur kunnen voortbrengen. Daar men echter het knalgas niet zoo eenvoudig weg kan doen branden, zoo heeft men hiertoe bepaalde toestellen uitgedacht, waarin, om de ontploffing te voorkomen, de gassen door afzonderlijke buizen naar de verbrandingsplaats worden gevoerd, zoodat ze zich eerst mengen dáar, waar ze zullen verbranden. Gewoonlijk neemt men daarvoor twee concentrische buizen, waarbij door de binnenste de zuurstof en door de ringvormige ruimte tusschen beide de waterstof wordt aangevoerd. Men regelt dan de toevoer der gassen zóo, dat de vlam het minst mogelijke geraas maakt, daar de ervaring leert, dat dan de hoogste temperatuur wordt verkregen. De warmtegraad, dien men met eene knalgasvlam bekomen kan, bedraagt 2000° C. Men kan de knalgas- of hydroxygeenvlam derhalve bezigen om platina, goud enz. te doen smelten en om onsmeltbare stoffen, zooals kalk, tot heldere uitgloeihitte te brengen, waarbij deze een sterk licht uitstralen (Drummonds kalklicht).

Knalpraeparaten zijn in het algemeen stoffen, welke door stoot of door verhooging van temperatuur ontploffen en zeer vele gasvormige ontledingsproducten opleveren, welke op de wanden van beslotene ruimten eene aanmerkelijke drukking oefenen. Men verdeelt ze in 2 groepen. Tot de eerste rekent men zuurstofrijke mengsels, die door wrijving, schokken, electrische vonken enz. met gedruisch verbranden — alzoo ontploffen. Daartoe behooren mengsels van zuurstof met waterstof (knalgas), mijngas, steenkolengas, aether-, alkohol- en petroleumdampen enz., en vooral mengsels van zuurstofrijke zouten, zooals chloorzuur- en salpeterzuurkalium met zeer ontbrandbare verbindingen. Een mengsel van fijngewreven chloorzuurkalium met zwavel, met zwavelmetalen (bijv. vermiljoen of zwavelantimonium), met kool of koolstofrijke lichamen ontploft zeer licht door wrijving of door een schok en zijne gasvormige ontledingsproducten (zwaveligzuur, koolzuur en waterdamp) hebben eene verbazende spanning. Reeds een weinig van dit zout, met zwavel in een mortier gewreven, geeft ontploffingen met geluiden, welke op die van zweepslagen gelijken. Bij het bezigen van grootere hoeveelheden is het vermengen dier zelfstandigheden, voorts het bewaren en doen ontploffen er van niet zonder gevaar, weshalve men het aanwenden van dit zout tot het vervaardigen van buskruit, zooals door *Berthollet* werd voorgesteld, reeds lang heeft laten varen. Ook het gebruiken van dit zout tot het vullen van slaghoedjes — waartoe men een vochtig deeg nam van 100 deelen chloorzuurkalium, 12 deelen zwavel en 10 deelen houtskool, of 108 deelen chloorzuur kalium, 42 deelen salpeter, 86 deelen zwavel en 14 deelen lycopodium — voldeed niet aan de eischen, daar de ontwikkelde chloorzuurstofverbindingen het ijzer aantasten en doen roesten. Aan het salpeterzuurkalium is het buskruit zijne ontploffende werking verschuldigd, alsmede het donderpoeder, hetwelk uit 8 deelen salpeter, 2 deelen potasch en 1 deel zwavel bestaat en, in een ijzeren lepel boven de lamp verhit, onder ontwikkeling van stikstof en koolzuur, met geweld ontploft.

Eene tweede groep van ontplofbare stoffen omvat een vrij groot aantal scheikundige verbindingen, die zich bij geringe temperatuurverhooging plotseling in gasvormige stoffen ontleden. Vooral de stikstof levert dergelijke verbindingen: chloor-, iod- en broomstikstof ontleden zóo gemakkelijk en zóo hevig, dat aan haar gebruik in de practijk niet te denken is, — en men kan hetzelfde verzekeren van alle stikstofmetalen. Ook het knalgoud en het knalzilver, in 1787 door *Berthollet* ontdekt — moeielijk oplosbare verbindingen, welke door de werking van ammoniak op de oxyden dezer metalen ontstaan — zijn zeer gevaarlijke zelfstandigheden, welke onder ontwikkeling van waterdamp en stikstof bij de geringste drukking met geweld ontploffen. Minder gevaarlijk, schoon ook daarbij voorzichtigheid te pas komt, is de behandeling der *knalzure zouten*, die veel meer gebruikt worden en in meer bepaalden zin den naam van knalpraeparaten dragen. Het belangrijkste dezer zouten is het knalkwikzilver of slagkwik, in 1800 door *Howard* ontdekt. Zijne samenstelling is in 1823 door *Gay-Lussac* en *Liebig* door een moeielijk en gevaarlijk onderzoek opgehelderd. Deze verbinding ontstaat door de werking van alkohol op eene warme oplossing van kwikzilvernitraat en salpeterzuur. Deze vloeistof bruist hevig op onder ontwikkeling van salpeterzuren aether, stikstofoxyde, hetwelk tot stikstoftetroxyde aan de lucht oxydeert, en koolzuur, terwijl knalkwikzilver zich afscheidt. Bij het bereiden en bewaren van dit praeparaat dient men de grootste omzichtigheid in acht te nemen. In fabrieken lost men $7\frac{1}{2}$ tot 10 Nederlandsch ons kwikzilver bij verwarming op in eene 12-voudige hoeveelheid zuiver salpeterzuur van 36° B.; daarna verdeelt men de warme oplossing van salpeterzuur kwikzilver in onderscheidene glazen retorten, die met koeltoestellen verbonden zijn, om de ontwikkelde dampen, die licht ontbranden en nadeelig werken op de longen der arbeiders, zooveel mogelijk te verdichten, waarna men

er 11 deelen wijngeest van 80 tot 85% bijvoegt. Men verzamelt den kristallijnen neêrslag, welke hierbij ontstaat, op filtreerpapier, wascht dien, ter verwijdering der zure moederloog, met kond water uit, droogt dien met het filtreerpapier op porseleinen of koperen schalen, die door waterdamp verwarmd worden, doch zóo, dat steeds de temperatuur beneden 100° C. blijft, en verdeelt het gedroogde praeparaat in kleine hoeveelheden, die men in kartonnen doosjes bewaart. Het knalkwikzilver, dat tot het vervaardigen van slaghoedjes dient, vormt witte, zijdeglanzige, bij het licht grijs wordende kristalnaalden, die in kond water weinig, doch in warm water zeer gemakkelijk oplosbaar zijn en door een sterken schok of slag, alsmede bij eene temperatuur van 187° C., onder ontwikkeling van stikstof, kooloxydegas en kwikzilverdamp, met geweld ontploffen. Dertig gram van dit knalkwikzilver, op den bodem van een ijzeren vat gelegd en ontstoken, sloegen een gat in dien bodem, als ware er een vierponds kogel doorheen gegaan. Over de ontplofbaarheid van dit zout zijn door *Aubert*, *Pelissier* en *Gay-Lussac* merkwaardige proeven genomen. — Volgens hen geschiedt de ontleding het gemakkelijkst door een slag van ijzer op ijzer, en allengs minder gemakkelijk bij het slaan van ijzer op brons, marmer of glas. Een slag van ijzer op lood, gips of hout veroorzaakte geene ontploffing. Moet het praeparaat door wrijving ontleed worden, dan speelt de wrijvingscoëfficiënt der aanrakende oppervlakte eene belangrijke rol. De ontploffing geschiedt het gemakkelijkst bij een wrijven van hout op hout, minder gemakkelijk bij een wrijven van ijzer op ijzer, van marmer op marmer, en van ijzer op hout en marmer. Eene bevochtiging met water vermindert de ontplofbaarheid aanmerkelijk; vermengt men het zout met 30% water, dan kan men het op eene marmeren plaat met een houten looper zonder gevaar wrijven.

Niet lang na de ontdekking van dit praeparaat zocht *Howard* het aan te wenden in plaats van buskruit, maar hij moest dat denkbeeld laten varen, omdat de ontploffingen met zoo groote snelheid plaats grepen, dat de geweerloopen sprongen. Daarentegen kwam het weldra in gebruik tot vervaardiging van slaghoedjes. Daartoe wrijft men het, onder toevoeging van 30% water, behoorlijk fijn met een looper van buksboomhout op eene marmeren plaat, en voegt bij 100 deelen van dat zout 50 deelen salpeter, of 62½ deelen salpeter en 29 deelen zwavel of 60 deelen fijn gemaakt buskruit. In Frankrijk gebruikt men, volgens *Schubarth*, een mengsel van 126 deelen chloorzuurkalium, 30 deelen salpeter, en 12 deelen knalkwikzilver, 17 deelen zwavel, 14 deelen glaspoeder en 1 deel gom of lijm. Al die bijmengselen hebben ten doel eene minder snelle ontploffing en eene meer langdurige vlam te verkrijgen en de bereiding minder gevaarlijk te maken. Men vermengt den brij met het stof, dat bij het drogen der massa van deze afvalt, verandert het deeg in korrels door het door eene niet-metalen zeef te drukken, droogt ze bij matige warmte, zeeft ze om het stof weg te nemen en bewaart ze in leder of papier. De slaghoedjes worden vervaardigd door persing uit zeer dun koperblik, en op den bodem van elk hoedje wordt een weinig van die ontplofbare zelfstandigheid met eene harsoplossing vastgehecht en door een schijfje papier tegen vochtigheid beschermd. Eén Ned. pond kwikzilver levert 1¼ Ned. pond knalkwikzilver, en deze hoeveelheid is voldoende tot vulling van 40000 slaghoedjes voor militair gebruik.

Het *knalzilver* of het donderzilver van *Brugnatelli* of *Howard*, wordt op dezelfde wijze bereid als het knalkwikzilver. Het vormt kleurlooze kristalnaalden, welke reeds bij de geringste wrijving met zooveel geweld ontploffen, dat deze verbinding niet bruikbaar is voor de vervaardiging van slaghoedjes. Men bezigt het tot velerlei aardigheden, zooals tot bonbons enz., — 't geen wegens de vergiftige eigenschappen van dit zout niet zonder gevaar is.

Omtrent het scheikundig samenstel der knalzure zouten heeft men verschillende meeningen geopperd. *Liebig* hield ze voor neutrale zouten van een twee-basisch zuur, dat in zijne samenstelling overeenkomt met de zuurstofverbindingen van cyan, namelijk het éénbasisch cyanzuur (CNHO), en van het driebasisch cyanuurzuur ($C_3N_3H_3O_3$). Het knalkwikzilver toch heeft tot formule $C_2N_2O_2Hg$. Voor dit gevoelen pleit, dat door behandeling eener oplossing van knalkwikzilver met fijn verdeeld koper, zink enz. de knalzure zouten dier metalen verkregen kunnen worden, en dat er zure zouten bestaan, waarin de helft van het metaal vervangen is door waterstof. De reden voor de ontplofbaarheid van deze verbindingen moet men zoeken in den bouw van 't molecuul, waarin volgens het onderzoek de atomen, die de geringste affiniteit tot elkaâr bezitten, in den regel direct aan elkaâr gebonden zijn, terwijl dit niet het geval is met die atomen, welke zich gretiger met elkaar vereenigen. Stoot of slag of temperatuurverhooging is dan de oorzaak, dat de atomen uit dien labielen in een meer standvastigen evenwichtstoestand trachten te geraken, en daardoor onder verschuiving der atomen in het molecuul bestendiger gasvormige verbindingen optreden. De scheikundigen geven aan het knalkwikzilver de formule $C.Hg(NO_2).CN$ en brengen het alzoo tot de reeks der nitrolichamen, namelijk van verbindingen, welke uit organische verbindingen door de werking van sterk salpeterzuur of van een mengsel van salpeterzuur en zwavelzuur ontstaan, doordien de aan koolstof gebonden waterstof geheel of gedeeltelijk door evenveel groepen NO_2 vervangen wordt. Bijna alle onderscheiden zich door groote ontplofbaarheid, en sommige daarvan worden als knalpraeparaten gebezigd. Het meest bekend is het *schietkatoen* (zie aldaar), dat niet tot de eigenlijke nitroverbindingen behoort, daar de nitrogroepen daarin niet aan koolstof, maar aan zuurstof gebonden waterstofatomen hebben gesubstitueerd. Ook andere koolhydraten, zooals stijfsel en suiker, leveren ontplofbare verbindingen. Men heeft bijv. door behandeling van rietsuiker met salpeter- en zwavelzuur knalsuiker vervaardigd, eene doorzichtige, harsachtige, bittersmakende massa, die licht ontvlamt en bij wrijving met geweld ontploft. De proeven echter, welke men daarmede in de laboratoria der artillerie genomen heeft, voldeden niet aan de verwachting.

Daarentegen is het knalmanniet (nitromanniet) door *Domonte* en *Lobrero* ontdekt, zeer aan te bevelen, omdat men het zonder gevaar kan bereiden, terwijl het door zijne hevige ontploffing het knalkwikzilver kan vervangen. Men verkrijgt het door tot poeder gewreven manniet $C_6H_8(OH)_6$, een zoet en kristalliseerbaar bestanddeel der manna, met een mengsel van $4^1/_2$ deelen sterk salpeterzuur en $10^1/_2$ deelen zwavelzuur te behandelen, den kristalbrij door een met brokjes glas gevulden trechter te laten afdruipen, dezen daarna met koud water te wasschen en het nitromanniet uit kokenden alkohol om te kristalliseeren. Deze verbinding vormt kleurlooze, zijdeglanzige, in water onoplosbare, in warmen alkohol en aether gemakkelijk oplosbare naalden, wier samenstelling uitgedrukt wordt door de formule $C_6H_8(O.NO_2)_6$. Tot dezelfde groep van verbindingen behoort ook de nitroglycerine, $C_3H_5(O.NO_2)_3$, die men verkrijgt door sterk salpeterzuur en zwavelzuur op glycerine (zie aldaar) te laten werken. Ten onrechte wordt ook de nitroglycerine tot de z. g. nitroverbindingen soms gerekend. Zij behoort in waarheid tot de esters, dat is tot de organische zouten van het salpeterzuur; de juiste naam dezer verbindingen is dus glycerylnitraat en die van het manniet mannietnitraat; zij verschillen in samenstelling van de glycerine en het manniet, waarvan ze worden afgeleid, daarin dat de hydroxylgroepen dier alkoholen door evenveel NO_3groepen uit het salpeterzuur zijn vervangen. In dezelfde verhouding staat ook schietkatoen tot cellulose. Bij deze verbindingen is de NO_2 of nitrogroep dan ook niet direct aan koolstof gebonden, maar door middel van een zuurstofatoom, terwijl bij de eigenlijke nitroverbindingen het stikstofatoom der nitrogroep direct met het koolstofatoom samenhangt. Vandaar dat de ware nitroverbindingen door een reductiemiddel ook altijd zoodanig worden ontleed, dat de NO_2groep veranderd wordt in de amidogroep of NH_2-groep, hetgeen bij de nitroglycerine enz. niet het geval is. Terwijl deze door kaliloog als elk zout van 't salpeterzuur wordt ontleed in eene base, in dit geval de alkohol, en in kaliumnitraat, ondergaan de ware nitroverbindingen deze ontleding nooit.

Knalglas is de naam, dien men geeft aan twee soorten van glazen bolletjes. De éene soort is gevuld met een weinig water en wijngeest, — de andere is vóor de lamp, terwijl zij nagenoeg luchtledig is, dichtgeblazen. De eerste soort ontploft met een knal of slag bij verwarming, zoodra het water en de wijngeest gasvormig worden, — en de andere wanneer men ze breekt, zoodat de buitenlucht er plotseling indringt.

Knapp. Onder dezen naam vermelden wij:

George Christian Knapp, een verdienstelijk godgeleerde. Hij werd geboren te Halle den 17den September 1753, studeerde in zijne geboorteplaats en te Göttingen, vestigde zich te Halle als privaatdocent en werd er in 1777 buitengewoon en in 1782 gewoon hoogleeraar. Hij overleed aldaar als senior der universiteit en als directeur van het paedagogium en van het weeshuis den 14den October 1825. Zijne richting was die van het gematigd supranaturalismus en hij poogde de openbaring in overeenstemming te brengen met de theoretische en practische rede. Van zijne geschriften noemen wij: eene vertaling van de „Psalmen (1777; 3de druk, 1789)", — eene uitgave van het „Grieksche Nieuwe Testament (1797; 3de druk, 1824)", — „Scripta varii argumenti (1805, 2 dln; 2de druk, 1823)", — en „Vorlesungen über die christliche Glaubenslehre (1827)", uitgegeven door *Thilo*.

Albert Knapp, een verdienstelijk vervaardiger van stichtelijke liederen. Hij werd geboren te Tübingen den 25sten Juli 1798, studeerde aan de universiteit aldaar en aanvaardde in 1820 een kerkelijk ambt. Nadat hij op verschillende plaatsen als vicaris was werkzaam geweest, werd hij diaconus te Kirchheim en in 1836 archivaris aan de stiftskerk te Stuttgart, waar hij den 18den Juni 1864 overleed. Hij was een rijk begaafd dichter, en behalve vele bijdragen in het jaarboek „Christoterpe (1833—1853)", gaf hij „Christliche Gedichte (1829, 2 dln; 3de druk, 1843)" en „Neuere Gedichte (1834)" in het licht, — voorts: „Gedichte (1843)", — „Hohenstaufen (1839)", — „Bilder der Vorwelt (1862)", — „Herbstblüten (1859)", — „Christliche Lieder (1864)", — „Gedichte (1854)", — en een voortreffelijken „Evang. Liederschatz für Kirche und Haus (1837, 2 dln; 3de druk, 1865)". Eindelijk noemen wij nog: „Ansichten über den Gesangbuchsentwurf für die evang. Kirche Würtembergs (1840)", — „Evang. Gesangbuch (1855)", — en eene „Levensgeschiedenis van *Hofacker* (3de druk, 1860)".

Ludwig Friedrich Knapp, een verdienstelijk scheikundige. Hij werd geboren te Michelstadt in het Odenwald den 22sten Februari 1814 en studeerde te Gieszen onder de leiding van *Liebig*. Na zijne promotie ging hij naar Parijs, om er onder *Dulong*, *Gay-Lussac*, *Pouillet*, *Berthier*, *Regnault* en *Pelouze* zijne studie voort te zetten. Tevens zag hij zich als kweekeling geplaatst aan de Koninklijke munt onder *Darcet* en deed er examen als essayeur in 1838. Na eene reis door Groot-Britanje vestigde hij zich in laatstgenoemd jaar als privaatdocent te Gieszen en zag er zich in 1841 tot buitengewoon en in 1848 tot gewoon hoogleeraar bevorderd. In 1853 ging hij als professor bij de Koninklijke porseleinfabrieken naar München en werd er in 1856 tot inspecteur benoemd. Vandaar vertrok hij in 1863 als hoogleeraar in de technische scheikunde naar de polytechnische school te Brunswijk en werd in datzelfde jaar onder de buitenlandsche leden der Académie te München opgenomen. Hij heeft een „Lehrbuch der chem. Technologie (1847, 2 dln; 3de druk, 1865)" en eene bewerking der „Metallurgie" van *Percy* geleverd. Merkwaardig zijn vooral zijne onderzoekingen omtrent de looierij.

Georg Friedrich Knapp, een zoon van den voorgaande en een verdienstelijk beoefenaar der statistiek. Hij werd geboren te Gieszen den 7den Maart 1842, bezocht het gymnasium te München, studeerde aldaar, te Berlijn en te Göttingen en was van 1867 tot 1874 chef van het bureau voor statistiek der stad Leipzig en van 1864 tot 1874 buitengewoon hoogleeraar aldaar. Daarna werd hij gewoon hoogleeraar te Straatsburg. Hij schreef: „Ermittelung der Sterblichkeit (1860)", — „Sterblichkeit in

Sachsen (1869)", — en „Theorie der Bevölkerungswechsels (1874)".

Knaus (Ludwig), een uitstekend Duitsch genreschilder, geboren te Wiesbaden den 5den October 1829, bezocht de schilderacadémie te Düsseldorf en behaalde er reeds in 1850 met zijn „Boerendans" grooten lof, alsmede op de tentoonstelling aldaar met zijne „Spelers". Voorts leverde hij: „De bijker", — „Ouderdom is geen waarborg tegen dwaasheid (1851)", — „De lijkstoet in het wond (1852)", — „De Gravin von Helffenstein smeekt om genade voor haren echtgenoot (1852)", — „De zakkenroller op de kermis (1852)" enz. Daarop vertrok hij naar Parijs en vervolgens naar Italië, waar hij tot in 1860 vertoefde. Hij leverde inmiddels: „De wandeling", — „De morgen na de kerkwijding (1855)", — en „De gouden bruiloft (1859)". — In Duitschland vertoefde hij eerst een jaar te Wiesbaden en woonde vervolgens tot 1866 te Berlijn. Hierop begaf hij zich weder naar Düsseldorf en schilderde: „Zijne Doorluchtigheid op reis", — „Spelende schoenmakersleerlingen", — en „Zooals de ouden zongen, piepen de jongen (1869)", een voortreffelijk doek, thans in het museum te Berlijn, — voorts: „De lijkstoet in een Hessisch dorp", — „De ganzenhoedster", — „In duizend angsten", — „De liereman", — en „De beraadslaging der Hauensteiner boeren (1872)". Daarna vervaardigde hij eene reeks van muurschilderijen voor eene eetzaal en vertrok in 1874 naar Berlijn, waar hij belast werd met het bestuur van het académisch atelier. Hij schilderde er: „De Heilige Familie, op hare vlucht door engelen omgeven", — voorts: „Op slechte wegen", — „Het wederspannig modél", — en „Achter de coulissen". Hij onderscheidt zich vooral ook door een voortreffelijk koloriet en is professor en ridder der orde pour le Mérite.

Knaut (Christian), een Duitsch kruidkundige, geboren te Halle in 1654, overleed als lijfarts aan het Hof van Anhalt-Köthen en als bibliothecaris te Halle in 1716. Van hem is een plantenstelsel afkomstig, getiteld: „Methodus plantarum genuina (1708; 2de druk, 1816)". Naar hem genoemd is het plantengeslacht *Knautia* uit de familie der *Dipsaceën*. Het onderscheidt zich door een langwerpigen, enkelvoudigen, 5-bladigen kelk, terwijl elke bloem nog weder een afzonderlijken, eenvoudigen kelk heeft met een naakt vruchtbeginsel en eene ongelijke, 4- of 5-spletige bloemkroon. Het omvat zomergewassen, die in de Levant groeien; van deze kennen wij als sierplant *K. orientalis L.*, ongeveer 1 Ned. el hoog met fraaie roode bloemen.

Knebel (Karl Ludwig von), een ongemeen ontwikkeld en beschaafd man en als zoodanig in het laatst der voorgaande eeuw het sieraad van den uitgelezen kring, welke zich aan het Hof te Weimar vereenigde, was afkomstig uit een oud Nederlandsch geslacht, hetwelk wegens geloofsvervolging in de 16de eeuw naar elders was getrokken, en werd geboren den 30sten November 1744 te Wallenstein in Franken. Hij ontving eene uitstekende opvoeding, studeerde te Halle in de rechten, doch begaf zich weldra naar Potsdam, waar hij als officier bij het regiment van den Kroonprins van Pruisen werd geplaatst. Gedurende zijn diensttijd verkeerde hij veel met *Ramler*, *Gleim*, *Mendelssohn*, *Nicolai* en andere uitstekende mannen. Na verloop van 10 jaren nam hij echter zijn ontslag, begaf zich naar het Hof te Weimar, waar hij met onderscheiding bejegend werd, en aanvaardde er de betrekking van gouverneur van Prins *Konstantijn*. In 1774 vergezelde hij den Erfprins en diens broeder naar Parijs, waar het hem echter weinig beviel. Na zijn terugkeer en na den vroegtijdigen dood van zijn kweekeling ontving hij den rang van majoor met een pensioen. Eerst op gevorderden leeftijd trad hij in het huwelijk en vestigde zich uit lust in de studie der delfstofkunde te Ilmenau. Toen zijne kinderen grooter werden, ging hij echter naar Jena en overleed aldaar den 23sten Februari 1834. Hij leverde: „Sammlung kleiner Gedichte (1815)", — „Distichen (1827)", — uitstekende vertalingen der „Elegieën" van *Propertius* (1798) en van „De rerum natura" van *Lucretius* (1821, 2 dln.; 2de druk, 1831) — en eene vertaling van het treurspel „Saul (1829)" van *Alfieri*, terwijl zijn „Literarischer Nachlasz und Briefwechsel" door *Varnhage von Ense* en *Mundt* en zijn „Briefwechsel mit Göthe" door *Guhrauer* is uitgegeven.

Kneden, zie *Bakken*.

Knees, eigenlijk *knjaes*, is in Rusland de titel van aanzienlijke, adellijke personen en komt overeen met dien van prins. Tegenwoordig zijn er nog 38 geslachten van Knezen, en daaronder bevinden zich 31, die in rechte lijn afstammen van het aloud Vorstenhuis van *Rurik*, — voorts 3, in onwettige of vrouwelijke lijn van dat Huis afkomstig, en 4 afstammelingen van *Gedimin*, grootvorst van Lithauen. Eene 2de reeks van Knezen vormen zij, die van vreemde regeerende Huizen afstammen en door Keizerlijke gunst deze hooge waardigheid ontvingen, — en eindelijk eene 3de reeks zij, welke dien titel uitsluitend aan de Keizerlijke gunst te danken hebben. Daarenboven voeren onderscheidene Georgische en Tartaarsche adellijke geslachten dien titel.

Kneller (Gottfried), een vermaard portretschilder, geboren te Lübeck in 1648, was aanvankelijk voor den krijgsdienst bestemd, maar bepaalde zich bij de schilderkunst en oefende zich eerst onder *Rembrandt* en daarna onder *Ferdinand Bol*. Vervolgens begaf hij zich naar Italië, waar hij onderwijs ontving van *Carlo Moratti* en in den beginne als historieschilder, toen als portretschilder optrad en grooten roem verwierf. Na zijn terugkeer in Duitschland (1672) woonde hij te Nürnberg, München en Hamburg. In 1674 ging hij naar Londen, waar *Karel II* hem tot Hofschilder benoemde. In 1684 volbracht hij, op uitnoodiging van *Lodewijk XIV*, eene reis naar Parijs en portretteerde er de Koninklijke familie. De gunst, welke *Karel II* hem schonk, ontving hij ook van *Jacobus II* en *Willem III*, welke laatste hem in 1692 tot ridder benoemde. Hoewel hij een voorstander was der omwenteling, die voor den Prins *van Oranje* den toegang tot den troon geopend had, bleef hij eene goede verstandhouding bewaren met de vrienden van den verdreven *Jacobus II*. Ook Keizer *Joseph I* benoemde hem tot ridder, en *George I* verhief hem in 1715 tot baronet met den titel van *Whitton*. Zijne tijdgenooten ver-

melden, dat zijne portretten sterk geflatteerd waren en dat hij met een krachtig koloriet het gebrek aan gelijkenis wist te bedekken. Hij overleed in 1723 (volgens anderen in 1726), een aanzienlijk vermogen nalatende, terwijl vervolgens in de Westminsterabdij een gedenkteeken te zijner eer verrees.

Kneppelhout. Onder dezen naam vermelden wij:

Johannes Kneppelhout, een Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren te Schiedam den 14den April 1745, studeerde en promoveerde te Utrecht in de theologie, was achtervolgens predikant te Doorn, Barendrecht, Naarden en Gorinchem en verkreeg wegens ongesteldheid in 1794 een eervol emeritaat. Hij was curator der Latijnsche school te Gorinchem, lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, alsmede van het Genootschap „Studium scientiarum genetrix" te Rotterdam, en hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door mede-oprichting van het Haagsch Genootschap ter verdediging van den Christelijken godsdienst. Hij was eenigen tijd directeur dier instelling en overleed te Leiden den 31sten Augustus 1803.

Cornelis Johannes Kneppelhout, een zoon van den voorgaande en een verdienstelijk ontleedkundige. Hij werd geboren te Naarden den 31sten Augustus 1778, bezocht reeds op zijn 6de jaar de Latijnsche school te Gorinchem en werd op zijn 13de te Utrecht als student ingeschreven. Nadat hij in 1793 de betrekking had verkregen van raad in de vroedschap te Gorinchem en in 1794 die van schepen en van kapitein der burgerij, verwierf hij in laatstgenoemd jaar te Leiden den graad van doctor in de rechten. In 1799 deed hij zich aldaar inschrijven als student in de geneeskunde en promoveerde er in 1805 op eene „Dissertatio sistens sectiones cadaverum pathologicas". Hij vestigde zich te Leiden zonder er zich aan de practijk te wijden, deed onderscheidene reizen naar Frankrijk, Italië en Zwitserland, vertoefde eenigen tijd te Parijs en legde zich met ijver toe op de kennis der natuurlijke historie. Hij werd lid van het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde Leiden, directeur van de Leidsche schilder- en teekenacadémie, directeur van het Zeeuwsch Genootschap, lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen enz. Een voorstel, om *Bennet* als hoogleeraar op te volgen, wees hij van de hand. Hij vermaakte zijne uitmuntende ontleedkundige praeparaten aan verschillende musea en overleed den 1sten November 1818.

Johannes Kneppelhout, een zoon van den voorgaande en een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige. Hij werd geboren te Leiden den 8sten Januari 1814 en ontving zijne opleiding aan het opvoedingsgesticht van dr. *de Raadt* te Noorthey. Reeds vroeg schreef hij Fransche verzen, welke in zijne „Opuscules de Jeunesse (niet in den handel)" werden vereenigd. Voorts leverde hij: „In den vreemde, herinneringen, ontmoetingen en schetsen, Zwitserland 15 Juni—5 September 1839 (1840)", — „Een kastelein (1840)", — „Het laatste vlugschrift (1840)", — „Studententypen (1841, onder den naam van *Klikspaan*)", — „Studentenleven (1844)", — „De studenten en hun bijloop (1844)", — „Verhalen (1846)", — „Lamartine (1848)", — Schetsen en verhalen uit Zwitserland (1850)", — „Stijl en kunst (1855)", — „Mijne zondagen in het Vereenigd Koningrijk enz. (1839)", — „Een beroemde knaap; ter herinnering aan Jan de Graan (1875)", enz. Van zijn „Studentenleven" verscheen in 1868 een 2de, — van zijn „Studententypen" in 1872—1873 een 3de druk. Zijne „Geschriften" werden voorts in 1860 tot 1864 in 12 deelen uitgegeven Hij woonde sedert 1850 op het buitengoed den Hemelschen Berg bij Arnhem en overleed aldaar den 9den November 1885. — Zijn broeder *Karel Jan Frederik Cornelius Kneppelhout*, geboren den 13den September 1818 te Leiden, des winters te Utrecht en des zomers op den huize Sterkenberg te Doorn gevestigd, schreef „Kerkelijke Monumenten in Noord-Nederland enz. (1864—1868)" en overleed op zijn zomerverblijf den 17den September 1885.

Kner (Rudolf), een verdienstelijk dierkundige, geboren te Linz den 24sten Augustus 1810, studeerde en promoveerde te Weenen in de geneeskunde, werd er geplaatst bij de zoölogische afdeeling van het kabinet voor natuurlijke historie en wijdde zich vooral aan de ichthyologie. In 1841 werd hij professor te Lemberg, bepaalde er zich hoofdzakelijk bij palaeontologische studiën en zag zich eerlang benoemd tot hoogleeraar in de dierkunde aan de universiteit te Weenen. Hij reisde in 1852 in Istrië, Cherso en Osero, in 1863 en 1867 in Noord-Duitschland, Denemarken en Skandinavië en overleed te Weenen den 27sten October 1869. Behalve talrijke bijdragen in tijdschriften schreef hij: „Lehrbuch der Zoölogie (1849; 3de druk, 1862)", — „Leitfaden zum Studium der Geologie (1851; 2de druk, 1855)", — en „Ueber die Ganoïden als natürliche Ordnung (1867).

Knesebeck (Karl Friedrich, vrijheer von dem), een Pruisisch generaal-veldmaarschalk, geboren den 5den Mei 1768 op het kasteel Carwe bij Neu-Ruppin, was de telg van een oud-Brandenburgsch geslacht, trad op 14-jarigen leeftijd in dienst, was weldra officier, wijdde zich in zijne vrije uren te Halberstadt aan de studie der oude talen en zag er zich opgenomen in een letterkundig genootschap, waartoe ook *Gleim* behoorde. Het jaar 1792 riep hem ten strijd, en hij onderscheidde zich in de veldtochten van 1792—1795, terwijl de Hertog *van Brunswijk* hem diensten bij den generalen staf deed verrichten. In 1799 werd hij tot kapitein, in 1802 tot majoor bevorderd en in 1803 door generaal *Rüchel* belast met het opmaken eener memorie omtrent de organisatie eener landmilitie. Tevens drong *Knesebeck* er op aan, dat de onteerende straffen bij het leger zouden worden afgeschaft, gelijk hij in het algemeen een edeler beginsel, namelijk de vaderlandsliefde, tot een prikkel der plichtbetrachting wilde verheffen. Deze voorstellen echter, hoewel zij zeer de opmerkzaamheid des Konings wekten, leden schipbreuk op den tegenstand van den veldmaarschalk *von Möllendorf*. Kort daarna werd *Knesebeck* bij den generalen staf verplaatst, zag zich in 1805 belast met eene diplomatieke zending naar Cassel, kwam er in aanraking met *Scharnhorst* en ging over in het Pruisische leger. Gedurende den veld-

tocht van 1806 was hij adjudant bij generaal *Rüchel*. In den slag bij Anerstädt bevond hij zich in de nabijheid des Konings en behoedde dezen door zijne tegenwoordigheid van geest voor krijgsgevangenschap. Op den terugtocht werd hij met *Gneisenau* ter verkenning vooruitgezonden en ontsnapte hierdoor aan de capitulatie van Prenzlau. Gedurende den verderen veldtocht was hij verbonden aan het Russische hoofdkwartier en ontwierp er het plan voor den slag van Poeltoesk (26 December 1806). In 1807 werd hij luitenant-kolonel, doch nam na den Vrede van Tilsit zijn ontslag en leidde een rustig leven op zijn landgoed Carwe, totdat in 1809 de oorlog tusschen Oostenrijk en Frankrijk hem weder in de gelederen riep. Aanstonds snelde hij naar Bohemen, doch één zijner vrienden trof hem uit onvoorzichtigheid met een schot in den arm, zoodat hij van zijn voornemen moest afzien. Na zijne herstelling vertoefde hij met geheime lastgeving des Konings in het hoofdkwartier van den Keizer en keerde na den slag bij Wagram naar zijn vaderland terug, waar *Scharnhorst* bij de reorganisatie van het leger de vroeger door *Knesebeck* geopperde denkbeelden in toepassing bracht. In 1811—12 werd hij naar Rusland afgevaardigd, in schijn om als bemiddelaar tusschen den Czaar en *Napoleon* op te treden, doch met den geheimen last om eerstgenoemde tot krachtigen weêrstand te bewegen. Het oorlogsplan — namelijk om een beslissenden slag te vermijden en het Fransche leger in het hart van Rusland te lokken — is door *Knesebeck* aan den Czaar voorgesteld, en niet zoozeer deze als de macht der gebeurtenissen heeft daaraan uitvoering gegeven. In den veldtocht van 1813 werd *Knesebeck* luitenant-generaal en eerste adjudant-generaal des Konings. Het staken van den slag van Bautzen op het juiste oogenblik en de geregelde aftocht waren zijn werk. Gedurende den wapenstilstand, desgelijks door hem tot stand gebracht, voerde hij onderhandelingen te Weenen en ontving er van Keizer *Frans* de belofte van toetreding tot het verbond der Mogendheden. Het operatieplan van den verderen veldtocht van 1813 en dien van 1814 werd door *Knesebeck* ontworpen. Na den vrede genoot hij bij voortduring het volkomen vertrouwen des Konings. In 1824 werd hij generaal der infanterie, in 1831 kommandeerend generaal van het observatieleger aan de Poolsche grenzen, ontving bij zijn eervol ontslag den rang van generaal-veldmaarschalk en overleed den 12den Januari 1848. Zijne nagelatene geschriften bevinden zich in het archief van het Koninklijk Huis en zouden, zoo ze werden uitgegeven, eene belangrijke bijdrage leveren tot de geschiedenis van zijn tijd. Ook heeft *Knesebeck* eenige gedichten vervaardigd.

Knevelarij is een misdrijf, bij de Romeinen reeds bekend als *crimen repetundarum*, dat slechts door ambtenaren kan bedreven worden. Het bestaat hierin, dat openbare ambtenaren of postbekleeders of hunne ondergeschikten, die belast zijn met de inning van gelden, aan de publieke kassen toekomende, bevel geven tot het ontvangen van meer geld, dan zij weten, dat er verschuldigd is, 't zij dat zij zelven dat meerdere vorderen of zelfs alleen in ontvangst nemen, zonder dat zij teruggeven, 't geen zij weten dat geheel onverschuldigd of te veel betaald is.

Op dat misdrijf staat crimineele straf; voor de ambtenaren zelven tuchthuisstraf van 5—10 jaren, en voor de ondergeschikten is de straf correctioneele gevangenisstraf van 2—5 jaren. Bovendien wordt op de schuldigen geldboete toegepast.

Kniaziewicz (Karel), een Poolsch generaal, geboren in 1761 en de telg van een adellijken stam uit Lithauen, ontving zijne opleiding bij het kadettenkorps te Warschau en zag zich in 1778 geplaatst bij de artillerie. Gedurende den oorlog tegen Rusland in 1792 verkreeg hij bij Dubiënka den rang van majoor, doch verloor dien, toen Koning *Stanislaus Poniatowski* zich aan Keizerin *Catharina* onderwierp. Toen 2 jaren daarna *Madalinski* op nieuw de vaan der onafhankelijkheid verhief, schaarde *Kniaziewicz* zich aanstonds aan zijne zijde. Hij werd kolonel, 2 maanden later generaal en onderscheidde zich bij de verdediging van Warschau. In den slag van Maciejowice voerde hij het bevel over den linker vleugel, die het langst stand hield. Hij werd krijgsgevangene en smachtte in den kerker tot aan de troonbeklimming van *Paul*. Toen generaal *Dombrowski* in Italië een Poolsch legioen vormde, begaf hij zich in het geheim naar *Bonaparte* (1796), die hem aanstonds met het bevel over dat legioen belastte. Daarmede nam hij deel aan de krijgstochten naar Rome en Napels en bevond zich ten laatste aan het hoofd van een korps. Tot belooning zijner dappere daden zond generaal *Championnet* hem met 60 veroverde vaandels naar Parijs. Na den slag van Marengo vormde hij aan de Rijn een nieuw Poolsch legioen, waarmede hij lauweren behaalde in den slag bij Hohenlinden. Toen *Bonaparte* na den Vrede van Luneville de Poolsche legioenen afdankte, vertrok *Kniaziewicz* naar zijne goederen en trad in het huwelijk. In 1806 wees hij het voorstel van Keizer *Alexander*, om een Poolsch leger tegen Frankrijk te vormen, van de hand, en na dien tijd werd hij door de Russische politie gestreng bewaakt. Toen echter in 1812 het groote Fransche leger over de Niemen was getrokken, voegde hij zich daarbij en werd bij den generalen staf van den Koning van Westfalen geplaatst. Later ontving hij het bevel over de 18de divisie, onderscheidde zich bij Smolensk en aan de Moskwa, bereikte bij den terugtocht, met zware wonden bedekt, de Oostenrijksche grenzen, waar hij op de goede ontvangst bij eene bevriende mogendheid meende te kunnen rekenen, maar werd, toen Oostenrijk zich met Rusland en Pruisen verbonden had, aanstonds krijgsgevangen verklaard. Na den Vrede van Parijs nam hij, door *Alexander* daartoe uitgenoodigd, deel aan de werkzaamheden van het oorlogscomité, dat zich met de organisatie van een nieuw Poolsch leger bezig hield. *Kniaziewicz* verlangde in de eerste plaats de staatkundige zelfstandigheid van Polen, doch daar het Congrès te Weenen daarover nog geene uitspraak gedaan had, vroeg hij onder een krachtig protest zijn ontslag. In datzelfde jaar begaf hij zich naar Dresden, alwaar hij onder de dáár aanwezige Polen eene populariteit genoot, welke de Russische Regeering met onrust

vervulde, zoodat zij na de Russisch-Poolsche samenzwering van 1825 zijne uitlevering eischte. Deze werd geweigerd, doch *Kniaziewicz* niettemin in hechtenis genomen. Nadat hij 8 maanden in de vesting Königstein had doorgebracht, stelde men hem weder op vrije voeten. Wegens zijn 79-jarigen ouderdom kon hij bij den Poolschen opstand van 1830 de wapens niet voeren. Men belastte hem met eene zending naar Parijs, die evenwel niets anders dan teleurstelling opleverde. Na dien tijd bleef hij in Frankrijks hoofdstad en overleed aldaar in Mei 1842.

Kniaznin (Franciszek Dyonizy), een Poolsch dichter, geboren den 4den October in het woiwoodschap Witebsk, voegde zich daar bij de Jezuïeten, werd leeraar aan het collegie dier Orde te Warschau en zag zich na hare opheffing geplaatst als secretaris bij Prins *Adam Czartoryski*, die hem zorgelooze en aangename dagen verschafte. De rampen van zijn vaderland en eene onbezonnene toegenegenheid voor de oudste dochter van zijn begunstiger brachten hem in 1796 tot krankzinnigheid. Zonder deel te nemen aan 't geen hem omringde, leefde hij vele jaren te Konskawola, eene bezitting van den Prins nabij Poelawy, en overleed aldaar den 25sten Augustus 1807. Onder zijne veelal bevallige gedichten, uitgegeven in 6 deelen in 1828 en 1835, bevindt zich ook een uitvoerig gedicht in 20 zangen, waarin de avonduitspanningen van Prins *Czartoryski* beschreven worden, benevens eene vertaling der verzen van *Ossian*.

Knibbe (David), een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde en kanselredenaar, geboren te Middelburg den 13den Juli 1639, was achtervolgens predikant te Barsingerhorn, Purmerend en Leiden (1668) en overleed aldaar den 8sten November 1701. Hij was een gevierd prediker en gaf aan studenten onderwijs in de predikkunde. Van zijne geschriften noemen wij: „Kenteekenen der genade Gods in XVI predikatiën (1678; 2de druk, 1684)",— „De hand Gods uitgestrekt in het oordeelen en bewaren van Kerk enz. (1682; 3de druk, 1704)", — „Katechisatie of kort begrip der Christelijke Religie, getrokken uit den Heidelbergschen Katechismus (1689; 22ste druk, 1751)", — „Onderwijs hoe een geloovige in 't Nieuwe Testament moet bidden (1690)",— „De leer der Gereformeerde Kerk enz. (1692; 8ste druk, 1751)", — „Over den Brief aan de Colossensen (1694; 2 dln)", — „Over den Brief aan de Ephezen (1694, 2 dln)",— „Heidelbergsche Catechismus verklaard (1694)",— „Onderwijs van de predik-order (1696)", — „Manuductio ad oratoriam sacram etc. 1697)", — „Manuductionis ad oratorium sacram pars altera etc. (1697)",— en „Verdediging omtrent de vergeving der zonden (1699)". — Zijn zoon, desgelijks *David Knibbe* genoemd en geboren te Leiden den 11den Maart 1671, was achtervolgens predikant te Leiderdorp, Breda en Leiden, overleed aldaar den 4den April 1748 en heeft desgelijks eenige godgeleerde geschriften geleverd, zooals: „Historie der Propheten (1708)", — „De wonderwerken van Mozes enz. (1719)", — en „Republiek der Hebraeën of de Joodsche oudheden (1743)".

Knie (De). Het dikke ondereinde van het dijbeen (*o*) en het boveneinde van het scheenbeen (*s*) vormen het kniegewricht. Tusschen deze 2 beenderen bevinden zich 2 halvemaanswijze vezelkraakbeenderen en de *knieschijf* (*k*), en het geheel is omgeven door een kapseiband, die, gesteund door andere banden, genoemde deelen vast bijeenhoudt. De knie vormt naar voren een rondachtig uitsteeksel, hetwelk door de knieschijf en den daarop aanwezigen slijmbuidel veroorzaakt wordt, en naar de achterzijde een inham, door spieren begrensd en *knieholte* genaamd. Het kniegewricht behoort tot de scharniergeledingen, daar zijne hoofdbeweging slechts in éene richting — naar achteren — plaats heeft, hoewel daarbij ook geringe draaibewegingen mogelijk zijn. De stevigheid van dit gewricht is het sterkst in de dwarse richting en niet zoozeer afhankelijk van de wijze van aaneenhechting der beeneinden als van het getal en de stevigheid der banden. Daarom zijn ontwrichtingen der knie zeldzaam. Daarentegen is zij vaak blootgesteld aan ziekelijke toestanden van het weefsel, bijv. aan kniewaterzucht. Kwetsingen en verwondingen van de knie vereischen om die reden groote zorg.

Knie.

Kniebis (De), een gebergte in het noordelijk gedeelte van het *Schwarzwald*, gedeeltelijk tot Würtemberg en gedeeltelijk tot Baden behoorend, ligt 8 of 9 uren gaans van de Rijn tegenover het midden van den Elzas en heeft naar deze zijde diepe dalkloven, zoodat hij van ouds is aangemerkt als een belangrijk bolwerk van Zuid-Duitschland tegen vijandelijke aanvallen uit het westen. Men vindt er bouwvallen van de Zwedenschans uit den Dertigjarigen Oorlog en ten noorden en zuiden van deze nog 2 andere versterkingen, die gedeeltelijk nog bestaan, namelijk de Alexanderschans, door Hertog *Alexander van Würtemberg* in 1705 tegen de Franschen opgeworpen, en de Schwabenschans op den Roszbühl (het hoogste gedeelte, 1000 Ned. el hoog, terwijl de aldaar gelegen Kniebispas slechts weinig lager is), welke in 1796 door de Würtembergers hersteld en kort daarna door de Franschen onder *Moreau* stormenderhand ingenomen werd. Na den vermaarden terugtocht van laatstgenoemden generaal in September van dat jaar werd de Kniebispas door Oostenrijksche troepen bezet, maar den 20sten April 1797 door de Franschen hernomen. — De hoogvlakte is er meerendeels kaal, met heigewassen begroeid en moerassig, — de helling met naaldboomen en nabij den voet ook met loofboomen bedekt. In de dalen vindt men wél-bebouwd

land en talrijke ooftgaarden. Op den Kniebis ontspringen de Murg, de Acher en de Rench, die zich in de Rijn uitstorten, en de Wolf, welke zich bij Wolfach met de Kinzig vereenigt. De weg naar den Kniebis loopt van het Badensche spoorwegstation Appenweier zuidoost en zuidwaarts, langs den oever van de Rench, langs Oberkirch en Lautenbach naar Oppenau en vanhier gaan 4 wegen in verschillende richtingen naar het gebergte, namelijk door het Lierbachdal naar Allerheiligen, — oostwaarts naar den Kniebispas, — zuidwaarts door het Maisachdal naar het bad Antogast, — en zuidwaarts naar Freiersbach. Een Kniebisspoorweg van Apperweier over den Kniebis naar Freudenstadt is ontworpen. Men vindt in de dalen van den Kniebis onderscheidene badplaatsen, die meerendeels veel koolzuur en ijzer bevatten, terwijl men bij Freiersbach eene zwavelhoudende bron aantreft. Er zijn echter geene warme baden. Reeds in 1577 was Antogast als badplaats bekend, en kort daarna werden er onderscheidene andere baden geopend. Hunne vermaardheid nam toe gedurende de 17de eeuw. Intusschen bezochten in 1688 de Franschen het Renchdal met roof en moord, waarna het bezoek dier baden aanmerkelijk verminderde. Toen later — in 1802 — de Kniebisbaden in het bezit kwamen van Baden, opende er zich een nieuw tijdperk van bloei, dat nog altijd voortduurt. Het aantal badgasten te Rippoldsau, Griesbach, Petersdal, Antogast en Freiersbach is ieder jaar aanzienlijk. De baden worden inzonderheid aanbevolen aan hen, die aan bloedarmoede lijden.

Kniep (Christoph Heinrich), een uitmuntend teekenaar, geboren te Hildesheim in 1748, was eerst leerling en bediende bij een decoratieschilder in Hannover, teekende vervolgens te Hamburg portretten en vertrok na een langdurig vertoef in Cassel en Lübeck naar Berlijn. Hier verwierf hij de gunst van den Vorst-bisschop *Kraschinsky* van Ermeland, die hem naar Italië zond. *Göthe* leerde hem kennen te Rome en koos hem tot reisgenoot op zijn tocht door Sicilië. Hierna knoopte *Kniep* betrekkingen aan met *Tischbein* en *Hackert* en werd in korten tijd een beroemd teekenaar. Hij overleed te Napels als hoogleeraar aan de académie van schoone kunsten aldaar op den 9den Juli 1825. Aanvankelijk werkte *Kniep* meest met sepia, later met zwart krijt en leverde voortreffelijke landschappen. Ook zijne penteekeningen bezitten hooge waarde.

Knies (Karl), een ervaren staathuishoudkundige, geboren in 1821 te Marburg, vestigde zich aldaar als privaatdocent in de geschiedenis en staatswetenschap, werd leeraar in die vakken aan de cantonschool te Schaffhausen en zag zich in 1855 benoemd tot hoogleeraar te Freiburg in de Breisgau. Met het oog op het Concordaat van Baden vervaardigde hij in 1860 eene: „Promemoria der (acht) protestantischen Professoren an der badenschen Landesuniversität Freiburg". Later werd hij lid van de Tweede Kamer in Baden en behoorde er tot de politieke vrienden van *Häusser*, *von Roggenbach*, *Mathy* en *Jolly*. Voorts was hij er als voorzitter van den opperschoolraad werkzaam aan een ontwerp tot hervorming van het volksonderwijs in Baden, maar wegens de inschikkelijkheid der Regeering jegens de ultramontanen legde hij die betrekking neder. In 1865 werd hij hoogleeraar in de staatswetenschappen te Heidelberg. Hij schreef: „Historia Praenestis oppidi (1846)", — „Die Statistik als selbständige Wissenschaft (1850)", — „Die Katholische Hierarchie in den groszen deutschen Staaten seit 1848 und der Konflikt zwischen den Fürsten und Bischöfen der oberrhein. Kirchenprovinz (1852)", — „Die politische Oekonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode (1853)", — „Die Eisenbahnen und ihre Wirkungen (1853)", — „Der Telegraph als Verkehrsmittel (1857)", — „Die Dienstleistung der Soldaten (1860)", — Zur Lehre vom volkswirthschaftlichen Güterverkehr (1862)", — „Finanzpolitische Erörterungen (1871)", — en „Geld und Kredit (1873—1879, 3 dln)".

Knigge (Adolf Franz Friedrich Ludwig, vrijheer von), een Duitsch schrijver, geboren den 16den October 1752 te Bredenbeck, niet ver van Hannover, ontving eene zorgvuldige opvoeding en volbracht daarna eenige reizen met zijn vader, waaraan deze het overschot van zijn vermogen opofferde, zoodat hij bij zijn dood in 1766 aan zijn minderjarigen zoon slechts eenige bezwaarde goederen achterliet. Deze bezocht in 1769 de universiteit te Göttingen, verkreeg daarna eene staatsbetrekking te Cassel, doch achtte het geraden zich naar zijne goederen te begeven. In 1777 werd hij kamerheer aan het Hof van Weimar, woonde voorts ambteloos te Hanau, Frankfort aan de Main en Heidelberg, en werd in 1790 opperhoofdman en scholarch te Bremen, waar hij den 5den Mei 1796 overleed. In 1780 had hij zich gevoegd bij de Orde der Illuminaten, en daar hij voor deze met grooten ijver werkzaam was, kwam hij in twist met *Zimmermann*, doch won het tegen dezen gevoerde procès. Na de opheffing dier Orde, leverde hij van haar onder den naam van *Philo* eene merkwaardige beschrijving en gat lucht aan zijn wrevel in: „Geschichte der Aufklärung von Abyssinien", — „Wurmbrand's politische Glaubensbekenntnisse", — en „Papiere des Etatsrath's von Schafkopf". Grooter opgang maakte zijn boek: „Ueber den Umgang mit Menschen (1788; 13de druk, 1751, ook in het Nederlandsch vertaald)". De eerste uitgaven zijn door *Knigge* telkens verbeterd en de laatste door anderen omgewerkt. Zijne tooneelstukken zijn vergeten, maar van zijn roman: „Die reise nach Braunschweich" verscheen in 1839 een nieuwe druk. Merkwaardig is voorts zijn boek: „Roman meines Lebens (1781, 4 dln; 2de druk, 1803)". Eene verzameling zijner geschriften verscheen in 1804—1807 in 12 deelen.

Knight, in het Angelsaksisch *cnyth* en vermaagschapt met het Latijnsche *nectere* (verbinden), in het Nederlandsch *knecht* (ook in de beteekenis van *knaap*), heeft in Engeland de beteekenis van *ridder*. De ridderstand berust er op het bezit van grondeigendom of van een oorlogsleen (knight's fee) of ook wel op eene door den Koning gedane benoeming. Het eerste blijkt nog in de samenstelling van het Parlement, daar de afgevaardigden der graafschappen, als vertegenwoordigers der ridderschap of dienstplichtige grondeigenaars, gekozen door de vrije burgers (Freeholders) der

graafschappen, den titel voeren van *Knights of the shire*. Nog ten tijde van Koningin *Elizabeth* moesten de grondbezitters, die een jaarlijksch inkomen bezaten van 40 pond, in persoon de ridderlijke waardigheid ontvangen. De onderste trap dezer waardigheid is die van *knight bachelor*, een titel, die nog wel aan geleerden en kunstenaars verleend wordt. Aanzienlijker is de waardigheid van *knight-banneret* of baanderheer, welke eigenlijk alleen op het slagveld door den Koning kan worden toegekend. Allen, die eene Engelsche orde bezitten (behalve de 3de klasse der Bath-orde), dragen den titel van *knight*.

Knight (Charles), een Engelsch uitgever en schrijver, geboren te Windsor in 1791, stichtte met zijn vader in 1811 den „Windsor and Eton Express", dien hij tot in 1827 voortzette. Zijn „Plain Englishman", die in 1820—1822 verscheen, was eene eerste poging om aan het volk goede en goedkoope lectuur te verschaffen. In 1822 verplaatste hij zijn boekhandel naar Londen en gaf er het tijdschrift: „Knight's Quarterly Magazine" in het licht, tot welks medewerkers de toen nog jeugdige *Macauley* behoorde. Vooral maakte hij zich verdienstelijk door het uitgeven van het „Penny Magazine (1832—1846)" en van de „Penny Cyclopaedia (1835—1843, 27 dln)". Als schrijver bepaalde hij zich hoofdzakelijk bij *Shakspere;* hij schreef eene levensgeschiedenis van dezen dichter en leverde eene uitgave zijner werken met belangrijke ophelderingen (1855—1857, 8 dln). Ook zijne: „History of opinions on the writings of Shakspeare (1847)" en „Studies of Shakspeare (1849)" zijn zeer merkwaardig. Daarenboven gaf hij een: Pictorial Shakspeare (1839—1844. 8 dln)", — „Popular history of England (1856—1662, 8 dln)", — „Half-hours with the best English authors (1847—1848, 4 dln)", — en de „National Cyclopaedia (nieuwe druk 1866)" in het licht. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Caxton, a biography (1844)", — „The old printers and the modern press (1854)", — „Shadows of the old booksellers (1865)", — en „Passages of a working life (1863—1865, 3 deelen, eene beschrijving van zijn eigen leven)". Hij overleed te Addystone in het graafschap Surrey den 9den Maart 1873.

Knin, eene stad en vesting in Dalmatië, ligt aan de Krka, is de hoofdplaats van een arrondissement, dat op 25,6 □ geogr. mijl 43000 inwoners telt, en heeft zelve als gemeente omstreeks 24000 inwoners, die grootendeels den Grieksch Katholieken godsdienst belijden. De vesting verheft er zich op eene steile rots, die den naam draagt van San Salvador. De stad heeft voorheen van de Hongaarsche Koningen belangrijke voorrechten ontvangen en is meermalen door de Turken en Venetianen belegerd en ingenomen.

Kniphausen, eene voormalige vrije heerlijkheid in het groothertogdom Oldenburg, vormde met de heerlijkheid Varel een fideicommis der Graven *van Aldenburg*. Zij kwam door het huwelijk der erfdochter van den laatsten Graaf *van Aldenburg* in het midden der 18de eeuw aan de Engelsche lijn van het geslacht *Bentinck* en in 1854 aan den Groothertog *van Oldenburg*. Zij vormde een bestanddeel van het tegenwoordige ambt Jever aan de westzijde van de Jade en telde in 1852 op 0,82 □ geogr. mijl ruim 3000 inwoners. Men heeft er den burcht Kniphausen met een prachtigen tuin. Toen na de Belgische Revolutie onze koopvaarders met het embargo bedreigd werden, voeren vele gezagvoerders onder de neutrale Kniphauser vlag. — De heerlijkheid *Varel*, ten zuiden van den Jadeboezem gelegen en in 1850 op 2,38 □ geogr. mijl bijna 8000 inwoners tellend, behoort thans tot het Oldenburgsch ambt Varel (5,15 □ geogr. mijl met 13000 inwoners) en de stad Varel, in het noorden van Oldenburg aan den spoorweg gelegen, heeft ongeveer 5000 zielen; zij bezit een kasteel, eene fraaie Protestantsche kerk van 1144, eene R. Katholieke kerk, eene synagoge, eene hoogere burgerschool, een weeshuis en een aantal fabrieken. Er is een belangrijke uitvoer van vee en in de haven van Vareler Siel veel scheepvaart, terwijl in de zeebadplaats Dangast in 1866 een station is gevestigd voor de midden-Europeesche graadmeting.

Knipperdolling (Bernhard), aanvoerder der Münstersche Wederdoopers, behoorde tot een deftig burgerlijk geslacht der stad Münster. Vandaar verbannen, trok hij in den vreemde rond en knoopte — inzonderheid in Zweden — betrekkingen aan met de Anabaptisten. Toen *Jan Matthijs* en *Jan van Leyden* zich in 1533 naar Münster begaven, werden zij bij *Knipperdolling* geherbergd, en weldra stond deze met hen aan het hoofd der Wederdoopersberoering in die stad. In 1534 werd *Knipperdolling* er tot burgemeester gekozen, en dit was de eerste beslissende zegepraal dier secte. In die betrekking kwam hij door dweepzieke opwinding en door het aanjagen van schrik tot de onbeperkte macht, waardoor hij het nieuwe „Koningrijk Sion" stichtte. Als opperrechter bedreigde hij ieder met den dood, die zich tegen de heerschappij der Wederdoopers verzette. Van 4 knechten vergezeld en met het ontbloote zwaard in de hand toog hij tot schrik der burgers door de straten. Toen *Jan van Leyden* koning werd, verkreeg *Knipperdolling* de waardigheid van stadhouder. Na de verovering der stad onderging hij met den Koning hetzelfde lot. Hij werd den 23sten Januari 1534 terechtgesteld, en men hing zijn lichaam op in eene ijzeren kooi.

Kniptorren, zie *Springkevers*.

Knjashnin (Jacow Borissowitsj), een Russisch dichter, geboren te Pskow den 14den October 1740, ontving eerst in het ouderlijk huis, daarna te Petersburg zijne opleiding, oefende zich in de Fransche, Duitsche en Italiaansche letterkunde en maakte op school reeds verzen. Na het eindigen zijner studiën zag hij zich eerst geplaatst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken, trad toen in krijgsdienst en werd kapitein en adjudant-generaal. In dien tijd schreef hij het treurspel „Didona", hetwelk de aandacht boeide van Keizerin *Catharina*. Op eene reis naar Moskou kwam hij in kennis met *Soemarakow*, trad met diens dochter in het huwelijk, verliet den krijgsdienst om zich uitsluitend aan de letterkunde te wijden, doch koos weldra de ambtenaarsloopbaan zonder evenwel de dichtkunst te laten varen. Hij schreef het treurspel „Rosslaw", werd in 1783 lid der Académie te Pe-

tersburg en nam deel aan de vervaardiging van een woordenboek, hetwelk door dit lichaam werd uitgegeven. Op verzoek der Keizerin vertaalde hij in 3 weken de „Clemenza di Tito" van *Metastasio* in het Russisch. Voorts schreef hij de treurspelen: „Sophonisba" en „Wladissan" en de blijspelen: „De pronker" en „De zonderling". Zijn beste werk is „Wadim", waarin hij de republikeinsche grootheld van Nowgorod verheerlijkt. Hij werd deswege verdacht gehouden van revolutionaire gezindheden en haalde zich een procès op den hals. Hij overleed den 25sten Januari 1791. Zijne werken zijn in 1822 in 5 en in 1850 in 2 deelen in het licht verschenen.

Knobel (August Wilhelm), een verdienstelijk godgeleerde, geboren in 1807 te Tzschecheln bij Sorau, studeerde te Breslau in de theologie en werd er in 1831 privaatdocent en in 1835 hoogleeraar. Hij vertrok in 1838 als zoodanig naar Gieszen en overleed den 25sten Mei 1863. Hij leverde commentaren op den Koheleth (1863), — Jesaias (3de druk, 1861), — Genesis (2de druk, 1861), — Exodus en Leviticus (1857), — en Numeri, Deuteronomium en Josua (1861) en schreef voorts: „De Marci evangelii origine (1831)", — „De carminis Jobi argumento, fine ac dispositione (1835)", — „Der Prophetismus der Hebräer (1837, 2 dln)", — en „Die Völkertafel der Genesis (1850)".

Knobelsdorff (Hans Georg Wenzeslaus, vrijheer von), een uitstekend architect, geboren den 17den Februari 1697 in het dorp Kuckädel bij Krossen, was reeds kapitein in Pruisischen dienst, toen hij in 1730 zijn ontslag nam, om zich aan de schilder- en bouwkunst te wijden. Nadat hij Italië en Frankrijk bezocht had, begaf hij zich naar Reinsberg tot den Kroonprins (later *Frederik II*), die hem vervolgens tot eerste opzichter op de Koninklijke paleizen en tot geheim financieraad benoemde. Hij overleed te Berlijn den 16den September 1753. Hij bouwde het kasteel Sanssouci, den operaschouwburg, den nieuwen vleugel van het slot Charlottenburg en dien van het slot te Dessau. Ook heeft hij den Thiergarten te Berlijn aangelegd. Hij maakte zich los van den rococostijl om dien der antieken te huldigen. Ook heeft hij landschappen geschilderd. — Tot dezelfde familie behooren: *Alexander Friedrich*, vrijheer *von Knobelsdorff* (geboren 1723, overleden 1799), Pruisisch veldmaarschalk en gouverneur van Küstrin, — en *Friedrich Wilhelm von Knobelsdorff* (geboren 1752, overleden 1820), generaal in Pruisischen dienst, gezant te Constantinopel, te Parijs enz.

Knoblauch (Karl Hermann), een ervaren natuurkundige, geboren den 11den April 1820 te Berlijn, studeerde aldaar in de natuurkunde, vestigde er zich in 1847 als privaatdocent en werd in 1849 buitengewoon hoogleeraar te Marburg en in 1854 gewoon hoogleeraar te Halle. Tevens bekleedt hij sedert 1878 de betrekking van president van de Keizerlijke Académie van Duitsche Natuurkundigen, wier zetel en boekerij hij van Dresden overbracht naar Halle. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door zijn onderzoek van de stralende warmte. In overeenstemming met *Melloni* heeft hij aangetoond, dat de warmtestralen niet verschillen van de lichtstralen. De uitkomsten van zijn onderzoek heeft hij meestal medegedeeld in *Poggendorff's* „Annalen".

Knoblecher (Ignaz), een vermaard reiziger, geboren den 6den Juli 1819 te St. Cantian in Beneden-Kraïn, werd vicaris-generaal der Centrale Zending voor de binnenlanden van Afrika, vestigde zich in 1848 te Khartoem en drong tegen het einde van 1849 op de Bahr-el-Abiad door tot aan het dorp Logwerk op den linker oever der rivier op 4° 10′ N. B. De bijzonderheden van dezen tocht werden gedeeltelijk openbaar gemaakt door *Klun* in zijne: „Reise auf dem weiszen Nil (2de druk, 1852)". *Knoblecher* keerde in 1850 terug met eene rijke ethnographische verzameling, die hij gedeeltelijk aan de stad Laibach, gedeeltelijk aan het museum te Weenen ten geschenke gaf, en overleed te Napels den 13den April 1858.

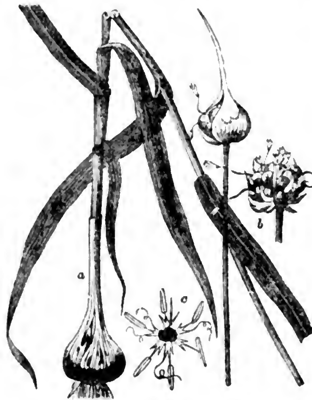
Knods (De) is een zware knuppel en het oorspronkelijk wapentuig van den mensch. Het was in zwang bij de oudste en is het ook nu nog bij de onbeschaafde volken. De Israëlieten, Philistijnen en Egyptenaren, alsmede de bewoners van Noordelijk Europa en Britanje waren ongemeen behendig in het hanteeren van de knods, terwijl zij onder de oorlogswapens der Grieken en Romeinen niet vermeld wordt. In de dagen der Kruistochten boden in den slag bij Askalon (14 Augustus 1090) 5000 met knodsen gewapende Aethiopiërs een laatsten wanhopigen tegenstand aan de zegevierende Christenen. Nog later was de knods in gebruik bij de Italianen, en *Philippus Augustus*, koning van Frankrijk, wapende daarmede zijne lijfwacht. Na den Hussietenoorlog werd zij echter afgeschaft.

Knoet (De) of de Russische zweep komt als strafwerktuig eerst voor sedert het Tartaarsche tijdperk en werd tot in het midden der 18de eeuw tot straf van allerlei — ook van staatkundige — overtredingen gebezigd. Zelfs nog ten tijde van *Peter de Groote* en van *Elizabeth* werden de aanzienlijkste Russische waardigheidbekleeders en zelfs vrouwen uit de hoogste standen tot de knoet veroordeeld. Sedert *Catharina II* echter werd die straf hoofdzakelijk toegepast op de verachtelijkste misdadigers, zooals moordenaars, kerkdieven en brandstichters, die vervolgens naar Siberië moesten verhuizen. Tot knoetmeester koos men steeds een misdadiger, die aan dit onteerend ambt de voorkeur gaf boven levenslangen dwangarbeid in de mijnen van Siberië. Toch mocht hij alleen bij het toedienen der straf zijne gevangenis verlaten. Onder *Nikolaas I* is de knoet afgeschaft en door de *plet*, eene soort van kat met negen staarten, vervangen.

Knoet of *Kanoet de Groote*, als koning van Denemarken *II* en als koning van Engeland *I*, was een zoon van Koning *Sueno* of *Sven*, dien hij in 1014 opvolgde op den troon van Denemarken, terwijl hij na den dood van Koning *Ethelred II* ook dien van Engeland beklom. Hij voleindigde de verovering van laatstgenoemd land. Hij begon zijne heerschappij met de verwoesting der geheele oostkust van zijn nieuw gebied, terwijl hij de Engelschen, die aan zijn vader als gijzelaars waren overgeleverd, den neus en de handen liet afhakken en hen vervolgens te Sandwich

deed verdrinken. Daarna haalde hij versterking uit Denemarken en zette zijne verwoesting in het zuiden van Engeland voort. De dappere *Edmund Ironside*, derde zoon van *Ethelred*, trok hem met een leger tegemoet, en hoewel hij telkens door de trouweloosheid van zijn zwager *Edrich* de nederlaag leed, wist hij zich niettemin tegen *Knoet* staande te houden, zoodat de Engelsche en Deensche edelen, den langen oorlog moede, het verlangen te kennen gaven, dat Engeland onder die beide Vorsten zou worden verdeeld. Bij een plechtig verdrag werd aan *Knoet* het noorden en aan *Edmund* het zuiden des Rijks toegekend, doch eene maand later werd laatstgenoemde door 2 kamerdienaars, omgekocht door *Edrich*, om het leven gebracht. Geheel Engeland viel nu ten deel aan *Knoet*, die in eene Rijksvergadering door valsche getuigen onder eede liet verklaren, dat *Edmund*, zonder zich om zijn eigen onmondig tweetal kinderen te bekreunen, hem erfgenaam der Kroon had gemaakt. Nadat die afstand door den Rijksdag bekrachtigd was, zond *Knoet* de beide jeugdige Prinsen naar den Koning van Zweden met den last om hen te dooden. Deze evenwel deed hen vertrekken naar Hongarije, waar zij gastvrij werden ontvangen. Zoo was het begin der regeering van *Knoet* gekenmerkt door wreedheid en misdaad, doch hij gaf weldra blijken van beterschap, en wel in de eerste plaats door de Engelschen te straffen, die hun Koning verraden hadden en den eerloozen *Edrich* te doen dooden. Toen hij voorts op eene Rijksvergadering de wetten van *Alfred de Groote* herstelde en aan Denen en Engelschen gelijke rechten, even groote veiligheid van personen en eigendommen waarborgde, veranderde de afschuw, door zijne dwingelandij gewekt, in algemeene hoogachting. Voorts bevestigde hij zijn gezag door zijn huwelijk met *Emma*, de weduwe van *Ethelred*. Tot tweemaal toe trok hij naar het vaste land, eerst om de Zweden te onderwerpen en daarna om Noorwegen te veroveren. Nadat hij de machtigste Vorst van zijn tijd was geworden, beving hem de overtuiging van de nietigheid zijner koninklijke grootheid. Hij bouwde kerken en kloosters en deed zelfs een pelgrimstocht naar Rome, waar hij belangrijke privilegiën voor de Engelsche scholen verwierf. Zijne laatste onderneming was een krijgstocht tegen *Malcolm*, koning van Schotland. Vier jaren daarna (1036) overleed hij te Shaftesbury, en volgens zijn testament erfde zijn oudste zoon, *Sven*, Noorwegen, — de tweede, *Harold*, Engeland, — en de derde, *Hartha Knoet*, Denemarken.

Knoflook (Allium sativum *L.*) is de naam eener plant uit de familie der *Liliaceën*. Zij is eene uit het Oosten (Oost-Indië) afkomstige en bij ons gekweekte bolplant. De bollen zijn rond en bevatten eene menigte dicht op elkander gehoopte, eironde bolletjes. De rolronde, niet holle stengel is tot op het midden bebladerd en vóór het opengaan der bloem van boven ringvormig gedraaid. De bladeren zijn vlak, breedlijnvormig, allengs in eene punt uitloopende. Het bloemscherm draagt bolletjes tusschen de bloemen en wordt door eene lang-gesnavelde, vroeg-afvallende bloemscheede omgeven, die het in grootte overtreft. Het bloemdek is kroonachtig en bestaat uit 6 lichtroode bladen. De meeldraden zijn langer dan het bloemdek; het stijltje is draadvormig, de stempel rond, terwijl de 3-hokkige 2-kleppige doosvrucht, met één of twee hoekige zaden in elk hokje, hokverbrekend openspringt. De bollen van knoflookbezitten een doordringenden, prikkelenden reuk en smaak en dienen voor huishoudelijk gebruik. Wij geven hierbij de afbeelding dezer plant in *a*, die van eener bloem met bolletjes in *b*, beide op ⅓de der natuurlijke grootte, — voorts in *c* die van een stamper en meeldraden in natuurlijke grootte. — Het inlandsch *kraailook* (A. vineale*L.*) wordt ook wel *wild knoflook* genoemd.

Knoflook.

Knoll (Konrad), een verdienstelijk beeldhouwer, geboren den 19den September 1829 te Bergzabern (Rijnpfalz), was eerst metselaar, bezocht in 1848 de polytechnische school te München en bleef er vervolgens tot 1852 leerling der Académie. Thans is hij professor in de beeldhouwkunst aan de technische académie aldaar. Hij leverde o. a. een Tannhäuserschild, eene bronzen bokaal voor de „Burschenschaft" te Jena, een standbeeld van *Wolfram von Eschenbach*, eene marmeren „Germania", eene bevallige statuette van *Sappho*, de beroemde „Fischbrunnen" te München, een standbeeld van den boekhandelaar *Palm* te Braunau, en „De Heilige Elizabeth, met hare drie kinderen van den Wartburg verdreven".

Knollen (tubera) zijn verdikte, vleezige onderaardsche stengeldeelen, die een gewichtig

middel vormen tot voortplanting van onderscheidene gewassen. Zij bevatten meestal eene groote hoeveelheid voedsel tot ontwikkeling der knoppen en hebben daarom een kort bestaan. Men treft ze bij voorbeeld aan bij aardappelen, erwten enz. De knoppen, ook *oogen* genaamd, zijn er doorgaans in zeer weinig ontwikkelden toestand voorhanden. Evenals bij de takken, zijn ook hier de eindelingsche knoppen wat meer ontwikkeld dan de zijdelingsche zoodat men de vroegste aardappelen verkrijgt, wanneer men mnisjes met den top naar boven poot.

Bij sommige planten vindt men bij de bladorganen kleine, knolvormige lichamen, die aan nieuwe planten het aanzijn kunnen geven; die lichamen bestempelt men met den naam van *knolknoppen* (tubercnla, gemmae tuberosae).

Schijnknollen (tuberidia, pseudo-bnlbi) noemt men knoppen, wier as van onderen knolvormig verdikt is. Zij blijven meestal met de moederplant verbonden, maar kunnen ook afgescheiden van deze blijven groeien.

Dikwijls worden deze 3 soorten van knollen met elkander verwisseld of gezamenlijk met den naam van tubera bestempeld. Ook geheel andere deelen, zooals de knolvormig verdikte wortels van aardakers enz., heeft men knollen genoemd. Zoo hebben vele standelkruiden (Orchideae) en andere planten wortelknollen, namelijk een knolvormig verdikten wortel, die zelf geen oogen draagt, maar aan zijn uiteinde een kleinen knop bezit, die at er tot een bovenaardschen bloem- en bladdragenden stengel uitgroeit.

Houdt een plantendeel het midden tusschen een knol en een bol door het bezit van een verdikt stengelorgaan als dat der knollen en tegelijker tijd door het bezit van schubben, dan geeft men daaraan ook wel den naam van *bol-knol* (bulbo-tuber).

Knoop (Een) noemt men eene hechte samenvoeging van 2 draden of touwen. Men vermeldt in de oude geschiedenis den *Gordiaanschen knoop*, een zeer kunstig gevormden knoop in de stad Gordium. Het

Fig. 1.

orakel kende de wereldheerschappij toe aan dengene, die dezen knoop zou weten te ontwarren. Hij werd ook voorgelegd aan *Alexander de Groote*, en deze hakte hem door met zijn zwaard. Voorts gewaagt men van het *knoopen van netten*, omdat telkens met een knoop één der mazen gevormd wordt.

Onder knoop verstaat men in den regel eene tijdelijke verbinding van twee touwen, of wel van een touw aan een ander voorwerp. Knoopen mogen onder het gebruik nimmer loslaten; zij moeten echter, wanneer men de verbinding wil opheffen, gemakkelijk los te maken zijn. Zij berusten alle op de wrijving.

De meest gebruikelijke knoopen zijn in de figuren hieronder voorgesteld.

De platte knoop (fig. 1) wordt gebruikt om twee touwen van gelijke of nagenoeg gelijke dikte te verbinden.

De weversknoop (fig. 2) dient om twee touwen van ongelijke dikte, of wel om een strik of lus aan een touw te bevestigen.

De Duitsche knoop of *timmersteek* (fig. 3) kan vooral aangewend worden, waar eene onafgebroken trekking plaats heeft. Men zij indachtig het losse einde van het touw steeds *om zich zelf* terug te wikkelen, omdat de knoop anders dadelijk loslaat.

Fig. 3.

De mastworp of *vuurwerkersknoop* (fig. 4) wordt nagenoeg uitslnitend gebruikt om een touw aan een paal of iets dergelijks te bevestigen, zoo hierbij het touw niet voortdurend gespannen is.

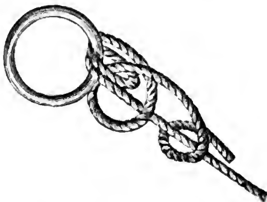

Fig. 4.

De ankersteek (fig. 5) wordt gebruikt om een touw aan een ring te bevestigen.

De verkortingsteek (fig. 6) wordt gebruikt om een touw, dat voor tijdelijke werkzaamheden te lang is, voor een gedeelte in te korten. Het touw moet hierbij voortdurend gespannen zijn.

Ter wille van de duidelijkheid zijn de knoo-

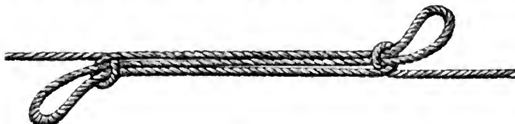

Fig. 2.

pen in de bijstaande figuren los voorgesteld;

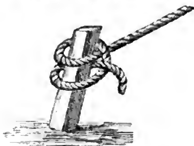

Fig. 5.

zij moeten evenwel bij het gebruik natuurlijk zoo vast mogelijk worden aangehaald.

Fig. 6.

Knoopen zijn wijders voorwerpen, welke, in knoopsgaten passende, tot het vastmaken van kleederen dienen. Men vervaardigt ze van metaal, hout, parelmoer, ivoor, been, hoorn en ook van plantaardig ivoor, eene harde Zuid-Amerikaansche noot.

Een knoop noemt men in de meetkunde bij kromme lijnen het punt, waarin twee deelen der kromme met elkaâr eene bladvormige figuur vormen. — In de sterrenkunde is voorts een knoop het snijpunt van twee groote cirkels aan den hemelbol. In meer beperkten zin noemt men knoopen de snijpunten van den zonneweg (ecliptica) en van de loopbaan eener planeet of komeet, en men geeft den naam van *knooplijn* aan de rechte lijn, waarin het vlak der ecliptica door het vlak der loopbaan eener planeet of komeet gesneden wordt. Zoo is bijv. de knooplijn van de loopbaan der Maan de rechte lijn, volgens welke de ecliptica door het vlak der maansloopbaan gesneden wordt, en het punt, waar de Maan (of eene planeet) zich noordwaarts boven de ecliptica verheft, noemt men den *klimmenden knoop* en het daartegenovergelegen punt den *dalenden* knoop. Daar de planeten en de Maan bij elken volgenden omloop de ecliptica in een meer westelijk punt snijden, zijn de knoopen van de loopbanen der planeten geenszins vast, maar deze schuiven steeds voort van het oosten naar het westen en voleindigen den omloop met betrekking tot de nachteveningen in groote tijdperken, — de Maan in een tijdperk van 19 jaren of eigenlijk van 6798 dagen. De tijd, dien de Maan noodig heeft om tot denzelfden knoop terug te keeren, is korter dan de synodische omloop, omdat de knoopen haar als het ware tegemoet komen. Bij de berekening van de loopbaan van planeten en kometen is de lengte van den klimmenden knoop of de afstand van deze tot het voorjaarsnachteveningspunt één der belangrijkste elementen; zonder de nauwkeurige kennis dier lengte kan men de plaats van het hemellichaam niet met juistheid bepalen.

In de plantkunde noemt men knoopen de plaatsen waar aan den stengel bladeren voorkomen.

In een roman, een verhaal en inzonderheid in een drama geeft men den naam van knoop aan de ingewikkelde handeling, welke den aanschouwer boeit en aan het slot wordt opgelost. — Omtrent knoopen met betrekking tot de snelheid van een schip raadplege men het artikel *Log*.

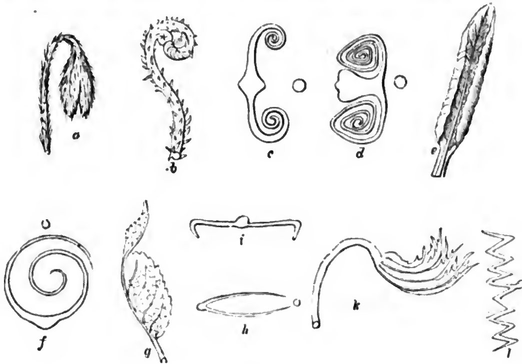
Knoop. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Hermann Knoop, in de voorgaande eeuw hortulanus van Prinses *Maria Louiza* te Leeuwarden, doch wegens wangedrag uit haren dienst ontslagen, en onderwijzer in de wiskunde aldaar. Hij schreef: „Werkdadige meetkunst van J. Morgenster, vermeerderd enz. (1744)", — „De beknopte huishoudelijke hovenier enz. (1752, 2 dln; 2de druk, 1770)", — „Beschouwende en werkdadige hovenierkunst enz. (1753)", — „Beschrijving van de geheele wereld (5 dln)", — „Jongmans onderwijzer (1756, 2 dln)", — „Sleutel der Latijnsche kunstwoorden (1758)", — „Pijlaer der algemeene mathesis of arithmetica (1758)", — „Onderwijs om couranten te lezen (1758)", — de zeer belangrijke „Pomologia, dat is beschrijvingen en afbeeldingen van de beste soorten van appels en peren enz. (1758; 3de druk, 1790)", — „Kunstmatige verhandeling van de sphaerische of klootse zonnewijzers (1761)", — Fructologia enz. (1763)," — „Dendrologia enz. (1763)", — „Beschrijving van den moes- en keukentuin enz. (1763)", — „Tegenwoordige staat of historische beschrijvinge van Friesland (1763)", — en „Vermakelijk wapenkundig, geographisch, historisch spel (1758)".

Willem Jan Knoop, een verdienstelijk Nederlandsch krijgskundige, vooral bekend door zijne lessen in strategie en taktiek, alsmede door zijne militaire geschriften, die in boelenden stijl vervat, maar niet geheel en al van eenzijdigheid vrij te pleiten zijn. Hij werd geboren te Deventer den 2den Mei 1811, trad in dienst, en werd in 1872 gepensioneerd met den rang van luitenant-generaal. Geruimen tijd bekleedde hij met ongemeenen lof de betrekking van leeraar aan de Koninklijke Militaire Académie; ook was hij eenigen tijd — doch met ongelijk veel minder succès — lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij schreef: „Beschouwingen over Siborne's geschiedenis van den oorlog van 1815 in Frankrijk en de Nederlanden en wederlegging van de in dat werk voorkomende beschuldigingen tegen het Nederlandsche leger (1847, ook in het Fransch vertaald)", — „Krijgskundige beschouwingen (1851)", — „Quatre-Bras en Waterloo, krijgskundige beschouwingen (1755)", — „Het congrès van Geneve in October 1863 (1864)", — „Thiers over 1815 (1864)", — en een aantal opstellen in „De Gids" en in „De nieuwe Militaire Spectator". Het meerendeel zijner werken is bijeenverzameld onder den titel: „Krijgs- en geschiedkundige geschriften (1861—1876, 8 dln)". Hij is ridder der orde

van den Nederlandschen Leeuw en lid der Koninklijke Académie van Wetenschappen en houdt te 's-Gravenhage zijn verblijf.

Knop (gemma) is het beginsel van een tak met bladeren of van eene bloem. In den knop onderscheidt men de *bladplooiing* (vernatio) en de *bladligging* (foliatio). De eerste is de eigenaardige ligging van elk blad in den knop, — de tweede de betrekkelijke ligging der bladeren ten opzichte van elkander. Onder de verschillende soorten van bladplooiing heeft men de *hellende* (v. inclinativa), zooals bij den tulpenboom (Liriodendron tupilifera) en bij het leverkruid (Anemone hepatica fig. *a*). Buitenwaarts gebogene bladorganen hebben eene *vernatio replicativa*, zooals de bladeren van den monnikskap (Aconitum Napellus *L.*). Bladorganen, die van den top naar de basis zijn opgerold, hebben eene *vernatio circinnata* (fig. *b*.), zooals vele Varens en Cycadeën. Laatstgemelde bladplooilingen zijn dwarse; — tot de geeft men aan de bladplooiing den naam van *vernatio plicativa*, zooals bij den ahornboom (Acer platanoïdes laciniatum, *k*, en doorsnede in *l*). Eindelijk heeft men nog de *vernatio corrugativa*, wanneer de bloembladen in talrijke plooien zijn samengevouwen, zooals bij de klaproos (Papaver). Bij de onderlinge ligging der bladeren (foliatio) ontwaart men het volgend onderscheid: als de bladeren elkander aanraken, maar niet bedekken, heeft men eene *foliatio valvata* of klepvormige ligging, zooals bij de kelkbladen der lindeboomen (doorsnede in *m*). Bestaat er een inslag, dan heeft men eene *foliatio induplicativa* (doorsnede in *n*), zooals bij de bloemen van onderscheidene Solanumsoorten. Bij de *foliatio amplexa* omvat elk blad al de volgende. Geschiedt dat bij inrolling, dan heeft men eene *foliatio convolutiva* (doorsnede in o). Is daarentegen ieder blad afzonderlijk geplooid, dan heeft men eene *foliatio equitativa*, zooals

Knop.

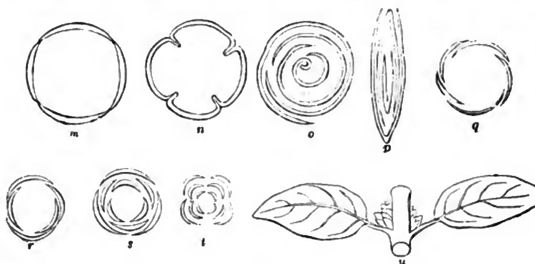
langwerpige behooren die, waarbij beide randen *binnenwaarts zijn gerold* (v. involutiva), bijv. bij het viooltje (Viola odorata) en den populier (Populus nigra, zie fig. *c*, de doorsnede van een populierblad), en waarbij beide randen *buitenwaarts zijn gerold* (v. revolutiva), zooals bij de sleutelbloem (Primula officinalis, zie in *d* en *e* de doorsnede en de buitenzijde van een verkleind blad). Eindelijk heeft men de *vernatio convolutiva*, wanneer het geheele blad tuitvormig is samengerold (fig. *f*), zooals bij de aäronskelken (Calla). — Bij de bladplooiing vindt men voorts eene *vernatio duplicativa*, wanneer het blad overlangs zóo gevouwen is, dat de ééne helft de andere bedekt, zooals plaats heeft bij vele boomen, bijv. bij den amandelboom (Amygdalus communis, *g* en doorsnede in *h*). Bij de *vernatio implicativa* zijn de randen naar binnen gevonwen, zooals bij clematis (doorsnede in *i*). Heeft het blad vele langwerpige vouwen, dan bij de zwaardlelie (doorsnede in *p*). Voorts heeft men de *foliatio semi-amplexa*, *imbricata* (doorsnede in *q*) en *contorta*. De *foliatio quincuncialis* onderscheidt zich daardoor, dat de buitenste 2 bladeren de binnenste 2 dekken, terwijl er zich daarenboven nog een vijfde blad bevindt (doorsnede in *r*), terwijl bij de *foliatio oppositiva* de bladeren vóor elkander staan (doorsnede in *t*), en bij de *foliatio alternativa* de bladeren elkander afwisselen (doorsnede in *s*).

De knop van een tak bestaat uit eene verkorte as en bladorganen. Hij is uitwendig bedekt door verschillende soorten van schubben (bedekte knop) en in onze streken slechts zelden naakt. Hij ontstaat aan het uiteinde van een tak of in de bladoksels. Doorgaans staan zulke knoppen alleen, slechts zelden in grooten getale bijeen, zooals bij Lonicera tatarica (*u*).

Men verdeelt de knoppen op de volgende

wijze: I. *Onbedekte*. 1. Schubbige. *a*. Zittende. *aa*. Eénschubbige (1). *bb*. Veelschubbige. *aaa*. Verstrooide (2—17). *bbb*. Tegenovergestelde (18—21). *b*. Gesteelde (22). 2 Naakte (23. 24). — II. *Bedekte* (25). Nu behooren tot I. 1. *a*. *aa*: de wilg (Salix), waarbij een gele of bruine schub de overige deelen van den knop omgeeft, terwijl hare randen aan de tegenovergestelde zijde aaneensluiten (fig. 1); — tot *aaa* de appelboom (Pirus Malus), wiens fig. 14) en van den kersenboom (Cerasus, fig. 15) hebben kleine stekels op de schubben. Bij den wegedoorn (Rhamnus cathartica) zijn de knoppen lancetvormig en aangedrukt (fig. 16).

Tot I. 1. *a*, *bb*, *bbb* behooren de knoppen van den esschenboom (Fraxinus exelsior, fig. 17, *a* en *b*); zij zijn vierschubbig, vierkant en zwartachtig, — die der paardekastanje (Aesculus Hippocastanum), welke donkerbruin en kleverig zijn (fig. 18), — die van den wal-

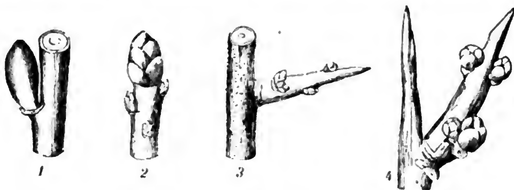

Knop.

knoppen alleen staan, spits-kegelvormig, klein en bruin zijn (fig. 2), — de pereboom (Pirus communis), de sleedoorn (Prunus spinosa, fig. 3), de meidoorn (Crataegus oxyacantha fig. 4), de berk (Betula verrucosa, fig. 5), de eik (Quercus, fig. 6), de lijsterbes (Sorbus aucuparia, fig. 7). Bij de lindeboomen (Tilia) is de knop rond, rood en door 3 sterk gewelfde schubben bedekt (fig. 8). De hazelaar (Corylus avellana) heeft geelachtige knoppen, die eenigszins behaard zijn (fig. 9). De klaterpeppel notenboom (Juglans regia), welke eene bruinachtig-olijfgroene kleur hebben (fig. 19), — die der ahorn- of eschdoornsoorten (Acer platanoïdes, Pseudoplatanus en campestris, fig. 20, 21 en 22).

Tot I. 1. *b* behooren de gesteelde knoppen, zooals van den elzenboom (Alnus, fig. 23).

Onder I. 2 rangschikt men de naakte knoppen, dat is die waaraan de schubben ontbreken. Zij zijn op onze breedte zeldzaam, maar men vindt ze bij eene Weegdoornsoort (Rhamnus

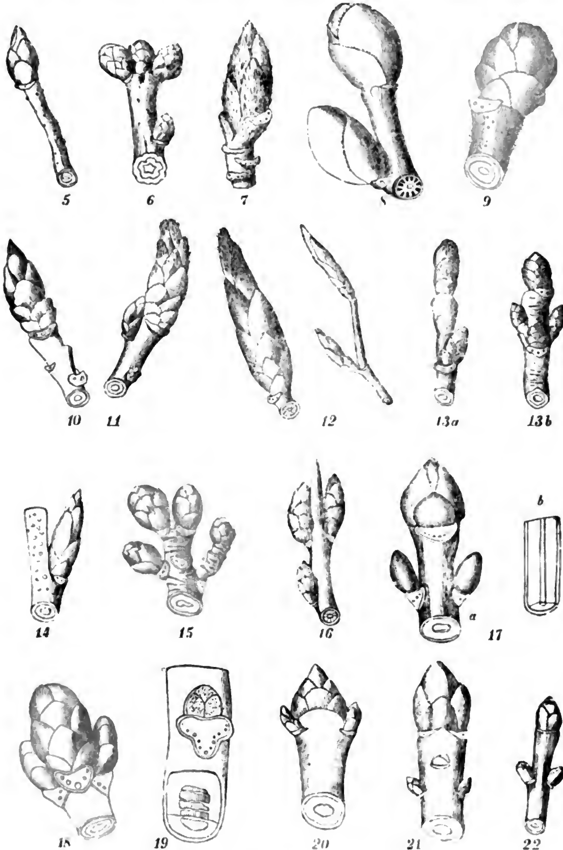
Knop.

heeft een kegelvormigen, veelschubbigen, bruinen knop (fig. 10). De haagbeuk (Carpinus Betulus) heeft een bruinen, langen, van boven eenigszins behaarden knop (fig. 11). De gewone beuk (Fagus sylvatica) heeft een dergelijken knop, doch deze is veel meer langwerpig (fig. 12). De olm (Ulmus campestris) heeft een stomp-kegelvormigen, bruinen knop met 7 of 8 schubben (fig. 13*a*). De pruimenboom (Prunus domestica) draagt dergelijke knoppen, hoewel ze wat spitser zijn (fig. 13*b*). De knoppen van de vogelkers (Prunus Padus, Frangula, fig. 24) en bij den kornoeljeboom (Cornus mascula, fig. 25).

Eindelijk vindt men onder II de bedekte knoppen, welke men aantreft bij de gewone acacia (Robinia Pseudacacia, fig. 26).

Ten slotte maken wij melding van *bijkomende* en *verborgene* knoppen. De eerste vertoonen zich op ongewone plaatsen, alzoo niet in de bladoksels. Vele planten dragen knoppen op den bladachtig verbreeden stengel, zooals men opmerkt bij Bryophyllum calycinum alsmede bij Malaxis paludosa (fig. 27, een blad-

stengel op 4-voudige grootte). Ook op de bolschubben van onderscheidene pianten en wortels vindt men bijkomende knoppen. Men merkt dit op bij vele boomen, nit wier wortels zich nieuwe stammen verheffen. Ook

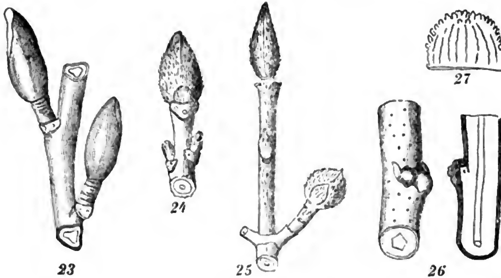
Knop.

vindt men bij vele boomen verborgene knoppen, die bij het hakken dier boomen zich tot takken ontwikkelen.

Knop. Onder dezen naam vermelden wij: *Wilhelm Knop*, een verdienstelijk beoefenaar der landbouwscheikunde en geboren te Altenau in den Harz den 28sten Juli 1817. Hij studeerde te Göttingen en werd er in 1843 assistent in het laboratorium van *Wöhler*, in 1844 aan dat van *Gmelin* te Heidelberg, in 1845 aan dat van *Erdman* te Leipzig, werd hier in 1847 leeraar aan de handelsschool, in 1856 directeur van het proefstation te Möckern bij Leipzig en in 1866 buitengewoon en later honorair professor aan de universiteit te Leip-

zig. Hij schreef o. a.: „Handbuch der chemischen Methoden (1859)", en „Der Kreislauf des Stoffs (1868)". Ook redigeerde hij van 1847 tot 1861 het „Chemisches Centralblatt".

Adolf Knop, een verdienstelijk aard- en

Knop

delfstofkundige en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Altenau den 12den Januari 1828, studeerde te Göttingen, werd in 1849 leeraar in de natuurkunde aan de nijverheidsschool te Chemnitz, in 1857 hoogleeraar in de mineralogie en geologie te Gieszen en is sedert 1866 in dergelijke betrekking werkzaam aan de technische hoogeschool te Karlsruhe. Hij schreef: „Beiträge zur Kenntnisz der Steinkohlenformation und des Rothliegenden im erzgebirgischen Bassin (1859)", — „Molecularkonstitution und Wachsthum der Krystalle (1867)", — „Studien und Stoffwandlungen in Mineralreich (1873)", — „System der Anorganographie als Grundlage für Vorträge an Hochschulen (1876)", — en „Uebersicht über die geologischen Verhältnisse der Umgebung von Baden-Baden (1879)".

Knorhaan (Trigla) is de naam van een visch, die tot de orde der *Beenige Visschen* (Teleostei) en onder deze tot de onderorde der *Stekelvinnigen* (Acanthopterigii) behoort. De kenmerken der knorhanen zijn: een geharnaste kop met ruwe kammen, een kieuwdeksel met 7 stralen, en groote borstvinnen, waarvan 2 of 3 stralen afzonderlijk geplaatst en elsvormig zijn. Hunne zwemblaas is groot, eirond en heeft stevige wanden. Sommige soorten hebben zulke groote borstvinnen, dat deze zich tot achter aan de tweede rugvin uitstrekken, alsmede tanden in de gehemeltebeenderen. Hiertoe behooren *T. gunardus* (de kleine knorhaan), *Hirundo evolans* (de groote knorhaan) en *H. Carolina.* Ook op onze kust worden veel knorhanen gevangen, doch zij zijn — althans bij de aanzienlijke ingezetenen — weinig in trek.

Knorring (Sofia Margaretha, vrijvrouwe van), eene Zweedsche romanschrijfster en eene dochter van den Zweedschen Hofmaarschalk *Zelow*, werd geboren den 29sten September 1797, trad in 1820 in het huwelijk met den kolonel *van Knorring* en overleed den 13den Februari 1848. Nadat zij reeds op kinderlijken leeftijd kleine verhalen en novellen geschreven had, gaf zij in 1834 haren eersten roman „Cousinerna" in het licht, die grooten bijval vond. Daarop volgden: „Vännerna (1835)", — „Axel (1836)", — Qvinnorna (1836)", — „Illusionerna (1836)", — „Tante Lisbeths 19den Testamente (1838)",—„Ståndsparalleler (1838)", — „Skizzer (1841)", — „Torparen och hans omgifning (1843)", — Förhoppningar (1843)", — en „Nya Skizzer (1845)". Gewoon in de aanzienlijkste kringen te verkeeren, ontleende zij bij voorkeur daaraan hare tafereelen, die getuigenis geven van eene fijne gave van opmerking. Haar laatste geschrift: „Bref till hemmet (1847)" viel echter minder in den smaak der lezers.

Knortz (Karl), een Duitsch-Amerikaansch schrijver, geboren den 28sten Augustus 1841 te Garbenheim bij Wetzlar, vertrok in 1863 naar Noord-Amerika, was aldaar in Detroit (Michigan), Oshkosh (Wisconsin) en te Cincinnati werkzaam als leeraar in de Duitsche letterkunde, redigeerde in 1874—1875 den „Deutschen Pionier" en in 1875—1876 de „Indiana Deutsche Zeitung" en vestigde zich vervolgens te Johnstown (Pennsylvanië). Hij schreef: „Märchen und Sagen der nordamerikanischen Indianer (1871)", — „Lieder und Romanzen Altenglands (1871)", — „Gedichte (1874)", — „Schottische Balladen (1875)", — „Amerikanische Skizzen (1876)", — „An Amerikan Shakespeare bibliography (1877)", — — „Epigramme (1878)", — „Humoristische Gedichte (1878)", — eene geschied- en letterkundige studie over *Longfellow* (1879)", — „Aus dem Wigwam (1880)",—„Modern American lyrics (1880)", — en „Kapital und Arbeit in Amerika (1881)". Ook heeft hij onderscheidene gedichten van *Longfellow* en anderen in het Duitsch vertaald.

Knottenbelt (Willem Christiaan), een Nederlandsch geschiedkundige, geboren te Mijnsheerenland den 19den Juni 1813, studeerde en promoveerde te Leiden in de theologie, werd predikant in zijne geboorteplaats, was er 32 jaren werkzaam, ontving in 1872 wegens doofheid het emeritaat, woonde vervolgens te Katendrecht en overleed den 12den October 1875. Behalve een artikel in „De Gids", getiteld: „Emancipatie van het Evan-

gelie (1857)", schreef hij: „De staatkunde van Johan de Witt (1861)", door de Hollandsche Maatschappij van Schoone Kunsten met goud bekroond, — en „De Kerkvisitatie (1869)". Hij was lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde.

Knowles (James Sheridan), een verdienstelijk tooneeldichter, geboren te Cork den 12den Mei 1784, genoot eene zorgvuldige opvoeding en betrad reeds vroeg met groote geestdrift het tooneel, hoewel hij hier weinig bijval vond. Te grooter toejuiching viel hem ten deel bij het verschijnen van zijne ballade: „The Welsh harper" en van het drama: „Leo the gipsy (1813)". Algemeen werd hij bekend door het treurspel: „Cains Gracchus", hetwelk in 1815 te Belfast en in 1823 te Londen werd opgevoerd. Daarop volgden: „Virginius (1820)", — „William Tell (1825)", — en „The hunchback (1832)". Van dien tijd af werden zijne stukken in alle schouwburgen van Engeland en Amerika ten tooneele gebracht. Toch zijn zij meestal op het tooneeleffect bewerkt; zijne taal is gemanierd, zijne karakterteekening ver van juist en zijn gevoel eene soort van sentimentaliteit. Tot zijne beste stukken rekent men: „The love chase (1836)". In 1835 volbracht *Knowles* eene reis naar de Vereenigde Staten, waar hij tooneelvoorstellingen gaf, doch verliet in 1845 het tooneel. Hij heeft ook romans geschreven, die echter geen grooten bijval vonden. Daartoe behooren: „George Lovell (1847, 3 dln)" en „Fortescue (1848, 3 dln)". Voorts heeft hij zijne verstrooide stukken verzameld onder den titel: „The elocutionist, a collection of pieces in prose and verse (19de druk, 1858)". Op gevorderden leeftijd mengde hij zich in twisten over den godsdienst en overleed te Torquay den 30sten November 1862. Zijn „Dramatic works" verschenen in 1863 in één deel.

Knownothings of *nietsweters* is de naam van eene politieke partij in de Vereenigde Staten. Zij traden onder dien naam het eerst op in den winter van 1854 en 1855 en aanvaardden dien, omdat zij, als leden van een geheim genootschap, de belofte hadden afgelegd, dat zij tegenover anderen niets zouden weten. Het hoofdbeginsel dezer partij was, dat Amerika door Amerikanen moest geregeerd worden, zoodat zij verlangden, dat de derwaarts getrokken landverhuizers uitgesloten zouden blijven van alle staatsburgerlijke rechten, terwijl zij ijverden tegen het papismus der Ieren en tegen de ongodsdienstigheid der Duitschers. De Knownothings verwierven een tijdlang grooten invloed wegens de verdeeldheid der Republikeinen, doch zagen ook hunne eigene eensgezindheid te gronde gaan, toen de slavenkwestie aan de orde werd gesteld. Reeds bij de presidentskeuze in 1856 had men Zuidelijke en Noordelijke Knownothings, en hun candidaat *Fillmore* verkreeg slechts weinig stemmen. In 1860 vereenigden zij zich weder onder de vaan van *Bell* en *Everett*, maar ook toen konden zij geene meerderheid bekomen. Vervolgens is deze partij afgetreden van het staatkundig tooneel, terwijl hare leden zich onder de overige partijen hebben verdeeld.

Knox (John), de hervormer van Schotland, geboren in 1505 te Gifford bij Haddington, was reeds vóor 1530 leeraar in de godgeleerdheid en scholastieke wijsbegeerte aan de académie van St. Andrews. Door het lezen en verklaren des Bijbels kwam hij tot vrijzinnige denkbeelden en zag zich in die richting versterkt door de lessen van *George Wishart* en door de predikatiën van den monnik *Williams* tegen het Pausdom. Toen zich de Kerkhervorming in 1542 in Schotland uitbreidde, verkondigde hij in het zuiden des lands de nieuwe leer en vond bij de vervolgingen, die weldra een aanvang namen, bescherming in het huis van Lord *Douglas*. Niettemin moest hij in 1542 eene schuilplaats zoeken bij de saâmgezworenen, die zich na het vermoorden van *Beaton* op het kasteel St. Andrews genesteld hadden. Hier vierde hij voor de eerste keer het avondmaal volgens de nieuwe denkbeelden. Weldra echter namen de Franschen de bezetting en ook hem krijgsgevangen en zonden hem naar de galeien. Na zijne bevrijding werd hij prediker in het Engelsche graafschap Berwick en in 1551 kapelaan van Koning *Eduard VI*. Hoewel het hem in Engeland gelukte, de vereering der hostie en de leer der transsubstantiatie af te schaffen, was hij met de bestendiging van andere R. Katholieke gebruiken zoo weinig tevreden, dat hij in 1553 eene proostdij van de hand wees. Toen de R. Katholieke *Maria* den troon beklom, nam hij de wijk naar Genève, waar hij in zijne hervormingsgezinde gevoelens bevestigd werd. Wél aanvaardde hij in 1554 het leeraarsambt bij de Engelsche uitgewekenen te Frankfort aan de Main, doch deze waren zoozeer aan de voormalige kerkplechtigheden gehecht, dat hij zijne betrekking weldra nederlegde. In 1551 keerde hij naar Genève terug en spoedde zich vanhier naar Schotland, waar hij op het platte land rondreisde en de uitbreiding der Hervorming ongemeen bevorderde. De geestelijkheid noodigde hem wel uit om zich naar Edinburgh te begeven, doch durfde hem niet ter verantwoording roepen, zoodat hij zijne prediking ongestoord kon voortzetten. Ontevreden over de geringe belangstelling, welke de nieuwe leer in zijn vaderland ondervond, aanvaardde hij in 1556 het leeraarsambt bij de Engelsche gemeente te Genève. Nadat hij zich derwaarts begeven had, daagden de Schotsche Bisschoppen hem nogmaals voor hunne rechtbank en veroordeelden hem tot den brandstapel. Uit Genève kwam hij van dat vonnis in beroep op een algemeen concilie en poogde door krachtige zendbrieven aan de Schotsche gemeenten en aan den adel zijne afwezigheid te vergoeden. De partij der Schotsche Protestanten, onder den naam van Congregatio Christi vereenigd, bewoog hem in 1557 om naar Schotland terug te keeren. Door zijn reisgenoot ontmoedigd, reisde hij echter te Dieppe terug, wijdde zich te Genève aan de studie der godgeleerdheid en bezorgde met eenige vrienden eene Engelsche vertaling des Bijbels. Voorts schreef hij aldaar zijn „Brief aan de Koningin Regentes", waarin hij de vooroordeelen tegen de Hervorming zocht te wederleggen, — zijn „Roepstem tot den adel en de standen van Schotland", — en in 1558 het tijdschrift: „Eerste trompetgeschal tegen de verfoeielijke vrouwenregeering", waardoor hij zich niet slechts de vijand-

schap van de Regentes en van hare dochter, maar ook later die van *Elizabeth* op den hals haalde. Niettemin keerde hij op aandringen zijner partij naar Schotland terug, juist toen de Regentes het besluit genomen had om alle Protestantsche leeraars te verdrijven. Daar hij nu vogelvrij verklaard was, verkondigde hij de leer, dat men in onrechtvaardige zaken aan koningen geene gehoorzaamheid behoeft te betoonen. De omstandigheid, dat na eene vurige rede, door hem in Mei 1559 in Perth gehouden, een priester zich gereed maakte om de mis te lezen, gaf aanleiding tot een opstand, die zich weldra naar alle kanten uitbreidde. De altaren en de beelden der R. Katholieken werden verbrijzeld, de kloosters gesloopt en de schatten der geestelijken onder de armen verdeeld. *Knox* ijverde, doch te vergeefs, tegen deze wanordelijkheden, terwijl zij juist aan hem werden toegeschreven. Hij nam echter ijverig deel aan den burgeroorlog tusschen de twee partijen. Terwijl de Regentes de Franschen te hulp riep, zocht *Knox* bijstand te bekomen van Engeland. Hij trok door de verschillende gewesten van Schotland en verlevendigde door zijne welsprekendheid den moed der Protestanten. Na den Vrede van 1560 smaakte hij de voldoening, dat de Hervorming in Schotland was tot stand gekomen. Hij aanvaardde nu het leeraarsambt te Edinburgh en verwierf door zijne krachtige taal grooten invloed. Toen *Maria Stuart* in 1561 den Schotschen grond betrad, poogde zij den gevreesden hervormer gedeeltelijk door vleitaal, gedeeltelijk door bedreigingen aan haar belang te verbinden; doch al hare pogingen leden schipbreuk op de gestrenge nauwgezetheid van den ijverigen *Knox*. Hoewel hij niet zoo onverdraagzaam was als de lofredenaars der Koningin beweerden, gaf hij toch op den kansel zijn ongenoegen te kennen over het Papismus en over de losbandige levenswijs der geestelijken. Toen de invoering van den R. Katholieken godsdienst aan het Hof hem aanleiding gaf tot een beroep op den adel van Schotland, werd hij van hoogverraad beschuldigd, maar door de Lords vrijgesproken. Het vrijmoedig openbaren zijner denkbeelden omtrent het huwelijk der Koningin met den R. Katholieken *Darnley* haalde hem nieuwe vervolgingen op den hals. Toen zij in 1566 Edinburgh bezocht, verliet hij de stad en keerde eerst terug nadat zij was afgezet. De burgeroorlog, ter gunste der ongelukkige Koningin in 1571 ontstaan, beroofde hem nogmaals van zijn ambt. Toen hij in rustiger tijd (1572) naar Edinburgh terugkeerde, was hij reeds ziekelijk; na het houden van eene rede over de Parijsche Bloedbruiloft nam zijne ongesteldheid toe en hij overleed den 21sten November 1572. *Knox* werkte meer door de kracht van zijn verstand en karakter dan door uitgebreide kennis. Hij bezat eene gevestigde overtuiging en eene stoute welsprekendheid, terwijl hij tevens eerbied inboezemde door zijn voorkomen. Beter dan *Luther* wist hij gebruik te maken van den staatkundigen toestand van zijn vaderland. Zijne oppervlakkige hardvochtigheid was het gevolg van zijne lotgevallen en ondersteunde zijne werkzaamheden als hervormer. Na zijn dood verscheen zijne „History of the reformation of religion within the realm of Scotland", en bij de 4de uitgave van dit boek (1792) vindt men ook zijne overige werken.

Knuyt (Johan de), een Nederlandsch staatsman, geboren te Middelburg den 6den Maart 1587, werd aldaar burgemeester in 1612 en zag zich in 1616 gecommitteerd in de generaliteitsrekenkamer te 's Gravenhage. Hij bleef in het bezit van dit ambt, toen *Frederik Hendrik* hem tot raad benoemde. Jegens dezen Vorst maakte hij zich zeer verdienstelijk door in 1630 het prinsdom Oranje te redden uit de macht van den verraderlijken gouverneur *Valkenburg*, die het aan Frankrijk wilde toevoegen. De Prins schonk hem tot belooning een jaargeld van 2000 gulden en verhief hem tot zijn vertegenwoordiger als eerste edele van Zeeland. Als zoodanig nam hij deel aan belangrijke zendingen. In 1634 ging hij met den raadpensionaris *Adriaan Pauw* naar Frankrijk om er den Koning tot het verbreken van het verbond met Spanje te bewegen, — en in 1638 nogmaals om den Koning met zijne moeder, *Maria de' Medici*, te verzoenen. In 1646 was hij één der gemachtigden tot den vredehandel te Münster. Hier zorgde hij voor de belangen des Vaderlands en tevens voor die van den Prins *van Oranje*, aan wien hij aanzienlijke voordeelen deed toekennen. Na het overlijden van *Frederik Hendrik* behield *de Knuyt* zijne betrekking als eerste edele van Zeeland voor Prins *Willem II*, doch toen deze Vorst overleed, waren de Staten van Zeeland niet geneigd hem in die waardigheid verder toe te laten. Hij ontving zijn ontslag in 1654, nadat men met zijne verantwoording omtrent den Münsterschen vredehandel genoegen had genomen, en overleed den 17den December van datzelfde jaar. Door zijn huwelijk met *Carolina Teuys* was hij heer van de beide Vosmeeren, en door aankoop heer van Weelde en Ravels. Ook had hij van *Lodewijk XIII* de orde van St. Michiel ontvangen. De gevoelens over *de Knuyt* zijn verschillend, doch zijne bekwaamheid en zijne trouw aan het Huis van *Oranje* boven allen twijfel verheven.

Koba is de naam van een eilandje in de Bandazee. Het ligt op 6°41′ Z. B. en telt op 2,3 □ geogr. mijl een paar honderd inwoners. — Ook een district op de oostkust van het eiland Banka draagt dien naam. Er zijn belangrijke tinmijnen, die jaarlijks ongeveer 2000 pikols tin opleveren, en het aantal inwoners, over 42 dorpen verdeeld, bedraagt omstreeks 2500. Eéne der afdeelingen alsmede de hoofdstad van het district heet desgelijks Koba. Deze laatste heeft eene kleine militaire bezetting.

Kobalt (cobaltum), met het atoomteeken Co = 58,6, is een metaal, hetwelk vooral in Saksen, Bohemen, Hessen en Noorwegen voorkomt, zelden in gedegen toestand, maar meestal in verbinding met arsenik als *spijskobalt* $CoAs_2$ en met zwavel als *glanskobalt* $CoAsS$, doorgaans vergezeld van nikkel en ijzer, — voorts als *kobaltkies* Co_3S_4, *kobaltarsenikkies* $(FeS_2+FeAs_2)+2CoS_2+CoAs_2$ en *kobaltbloem* $Co_3As_2O_8 . 8H_2O$. *Brand* was de eerste, die het uit zijne erts afzonderde (1733). De omstandigheid, dat men aanvankelijk met het kobalterts niets kon uitrichten, schijnt aanleiding te hebben gegeven tot dezen naam. Men meende namelijk, dat

een kobold (berggeest) de mijnwerkers plaagde door hun zulk een glansrijk en veelbelovend erts te doen vinden, hetwelk tot niets nuttig was. Het zuivere metaal is roodachtig-grijs, zeer hard, bros, moeielijk smeltbaar, magnetisch en heeft een soortelijk gewicht van 8,5. Metaalmengsels van kobalt worden niet gebruikt, maar zijn oxyde, hetwelk de eigenschap bezit, dat het met zuren blauwe of rozenroode verbindingen oplevert, bezorgt ons fraaie verfstoffen. Deze laatste zijn niets anders dan glas, door kobaltoxyde blauw gekleurd. Aan de beste soort geeft men den naam van *koningsblauw*. Het *kobaltultramarijn* of het *Leidsche blauw* bestaat uit aluinaarde en kobaltoxyde, — en het *Rinmannsche groen* is eene verbinding van kobaltoxyde met zinkoxyde.

Het kobalt geeft bij verhitting in de opene lucht oxyde van de formule Co_2O_3; het metaal lost langzaam op in verdund zoutzuur en zwavelzuur onder ontwikkeling van waterstof, maar sneller in salpeterzuur. De oplossingen zijn rood en bevatten een cobaltozout. Galvanisch neêrgeslagen kobalt is staalgrauw, minder glanzig dan nikkel, loopt spoediger aan en hecht zich zeer sterk aan het onderliggend metaal. Het kobalt is tweewaardig, maar vele verbindingen (cobaltideverbindingen) bevatten de groep Co_2, en deze atomengroep is zeswaardig. Met zuurstof vormt het kobalt kobaltoxydule CoO, kobaltoxyde Co_2O_3, kobaltoxyduleoxyde Co_3O_4 en kobaltzuur. Naast het nikkel begint het kobalt meer en meer eene plaats te bekleeden op het gebied der nijverheid, daar het gebezigd wordt om andere metalen te bedekken en kobalt het nikkel in hardheid en blankheid overtreft. Tot het verkobalten gebruikt *Gaiffe* te Parijs eene neutrale oplossing van kobaltoxyduleammoniak. Koperen voorwerpen, met eene kobaltlaag bedekt, verkrijgen het voorkomen van zilver. Het kobalt oxydeert niet zoo licht als ijzer, is harder dan ijzer en nikkel en lost op in verdunde zuren, die het koper niet aantasten, zoodat men zulk eene laag van het koper verwijderen kan zonder dit laatste te beschadigen.

Kobbe (Theodor Christoph August von), een dichter en romanschrijver, geboren te Glückstadt den 8sten Juni 1798, studeerde te Heidelberg en te Kiel, werd in 1820 gerechtsassessor te Oldenburg en overleed aldaar den 22sten Februari 1845. Hij schreef: „Des Burschen Erdenwallen (1820)", — „Die Leier der Meister in den Händen der Jünger (1826)", — „Die Schweden im Kloster zu Untersen (1830)", — „Die Wesernymphe", — „Humoristische Skizzen und Bilder (1831)", — „Neue Novellen (1833, 2 dln)", — „Nordische Blüthen", — „Reiseskizzen in Belgien und Frankreich (1826)", — „Briefe über Helgoland (1840)", — „Humoristische Erinnerungen aus meinem akademischen Leben (1840, 2 dln)", — „Humoresken aus dem Philisterleben (1841, 2 dln)", — en „Wanderungen an der Ost- und Nordsee". In 1838 stichtte hij het tijdschrift: „Humoristische Blätter", en voor „Das malerische Deutschland" bewerkte hij met *W. Cornelius* de Noord- en Oostzee. Zijne vrienden hebben te Oldenburg een fraai gedenkteeken te zijner eer doen verrijzen.

Kobell. Onder dezen naam vermelden wij:

Ferdinand Kobell, een verdienstelijk landschapschilder. Hij werd geboren te Manheim in 1740 en bestemd voor eene staatkundige loopbaan. De omstreken van Heidelberg, waar hij in de rechten studeerde, wekten bij hem den lust tot beoefening der schilderkunst, en met weerzin aanvaardde hij het ambt van Hofkamersecretaris bij *Karl Theodor*, keurvorst van de Pfalz. Deze echter verleende hem in 1762 zijn ontslag en schonk hem een jaargeld, zoodat hij zich aan de kunst kon wijden. Hij oefende zich nu met ijver onder de leiding van *Verschaffelt* te Manheim en werd vervolgens tot Hofschilder en tot professor aan de acadêmie benoemd. In 1793 vertrok hij naar München, waar hij directeur werd van het museum en in 1799 overleed. Hij heeft eene reeks van fraaie gravures nagelaten, die in 1809 door *Frauenholz* te Nürnberg onder den titel: „Oeuvres complets de Ferdinand Kobell" zijn uitgegeven. Voorts zijn in 1842 niet minder dan 178 bladen naar platen van *Kobell* door *Kugler* in het licht gezonden.

Franz Kobell, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Manheim in 1749 en overleed te München in 1822 als Koninklijk Hofschilder. Hij was bestemd voor den handel, doch betoonde gedurende zijne leerjaren meer neiging tot de schilderkunst. Toen voorts zijne oudere broeder zich aan de kunst wijdde, zond Keurvorst *Karl Theodor* ook hem in 1776 met een jaargeld naar Italië, waar hij tot 1785 vertoefde, terwijl hij vervolgens naar München terugkeerde. Hij heeft weinig geschilderd, maar meer dan 20000 fraaie penteekeningen geleverd.

Wilhelm von Kobell, een zoon van *Ferdinand*. Hij werd geboren in 1766, zag zich in 1808 benoemd tot professor aan de acadêmie te München en overleed aldaar den 15den Juli 1853. Hij heeft door het schilderen van veldslagen, paarden enz. een goeden naam verworven.

Hendrik Kobell, een neef van *Ferdinand*, en *Jan Kobell*, zie onder *Cobell*.

Franz von Kobell, een delfstofkundige en dichter, een kleinzoon van *Ferdinand* en geboren te München den 10den Juli 1803. Hij studeerde te Landshut en werd in 1826 buitengewoon en in 1834 gewoon hoogleeraar in de delfstofkunde te München, terwijl de Beiersche Acadêmie van Wetenschappen hem onder hare leden opnam. Hij volbracht wetenschappelijke reizen naar Griekenland en Italië en vervolgens naar Frankrijk, Nederland en België, waar hij betrekkingen aanknoopte met vele geleerden. Van zijne wetenschappelijke werken vermelden wij: „Charakteristik der Mineralien (1830—1831, 2 dln)", — „Tafeln zur Bestimmung der Mineralien (8ste druk, 1864)", — „Grundzüge der Mineralogie (1838)", — „Die Mineralogie leichtfaszlich dargestellt (3de druk, 1864)", — „Die Mineralogie (1862)", — „Skizzen aus dem Mineralreich (1850)", — en „Geschichte der Mineralogie von 1650—1860 (1864)". Van zijne gedichten vermelden wij: „Gedichte in oberbayr. Mundart (6de druk, 1862)", — „Der Hansl vo' Finsterwald. Der Schwarzi Veitl. D'Kranzner-Resei (1852)", — „Schnadahüpfln und Sprüchln (2de druk, 1852)", — „Gedichte in oberpfälz. Mundart (5de druk,

1862)", — „P'älzische G'schichte (1863)", — „Hochdeutsche Gedichte (1852)", — „Die Urzeit der Erde (1856)", — en „Wildanger. Skizzen aus dem Gebiete der Jagd und ihrer Geschichte (1859)". Hij overleed den 11den November 1882, nadat hij kort te voren zijne „Erinneringen in Gedichten und Liedern" had ter perse gelegd. Zijne klucht: „Di schö' Cenzi vo' Mitt'nwald" werd in 1878 opgevoerd.

Köberle (Georg), een Duitsch schrijver, geboren te Nonnenhorn aan de Bodensee den 21sten Maart 1819, bezocht het gymnasium te Augsburg en daarna het door de Jezuïeten bestuurde collegium germanicum te Rome. Vanhier nam hij echter weldra de vlucht, studeerde te München en te Leipzig en gaf hier zijne: „Aufzeichnungen eines Jesuitenzöglings (1846)" in het licht, die groot opzien baarden, alsmede zijn: „Deutsche Antwort auf welsche Projecte (1870)", een geschrift van dergelijke strekking. Nadat hij als dramatisch dichter was opgetreden, bestuurde hij van 1853 tot 1856 den schouwburg te Heidelberg, wijdde zich daarna te Stuttgart aan de beoefening der letteren en verkreeg door zijn boek: „Das Theater im neuen Deutschen Reich (1872)" de betrekking van directeur van den Hofschouwburg te Karlsruhe. Reeds in het voorjaar van 1873 legde hij haar neder en ontvouwde de redenen tot dezen stap in: „Meine Erlebnisse als Hoftheaterdirector (1874)". Voorts schreef hij: „Berliner Leimruthen und deutsche Gimpel (1875)" en vestigde zich in de nabijheid van Weenen. Hij heeft onderscheidene tooneelstukken geleverd, zooals: „Die Mediceer (1849)", — „Des Künstlers Weihe", — „Max Emanuel's Brautfahrt", — „Heinrich IV von Frankreich", — „Zwischen Himmel und Erde", — „George Washington", — en „Die Heldin von Yorktown", — „alsmede den roman: „Alles um ein Nichts (1871, 3 dln)", — en het boek: „Der Verfall der deutschen Schaubühne und die Bewältigung der Theaterkalamität (1880)".

Koberstein (Karl August), een verdienstelijk Duitsch letterkundige, geboren den 10den Januari 1797 te Rügenwalde in Pommeren, bezocht de kadettenschool te Stolpe met welke hij in 1811 naar Potsdam vertrok, vervolgens het gymnasium en eindelijk de universiteit te Berlijn, waar hij zich vooral toelegde op de letteren en op de geschied- en oudheidkunde. Reeds in 1820 werd hij adjunct, in 1824 professor en in 1855 eerste professor aan de Rijksschool te Pforta. Hij overleed aldaar in Maart 1870. Zijn hoofdwerk is de: „Grundrisz der Geschichte der deutschen Nationalliteratur (1827)", hetwelk bij den 4den druk (1847—1866, 2 dln) tot een uitstekend handboek is uitgedijd. Voorts schreef hij: „Ueber die Sprache des österr. Dichters Peter Suchenwirt (1828—1842)", — „Laut-und Flexionslehre der mittelhochdeutschen und der neuhochdeutschen Sprache (1862)", — en „Vermischte Aufsätze zur Literaturgeschichte und Aesthetik (1858)". Ook heeft hij: Heinrich von Kleist's Briefe an seine Schwester Ulrike (1860)" en het derde deel van *Löbell's*: „Entwikkelung der deutchen Poesie (1865)" uitgegeven.

Koburger (Anton) of *Koberger*, de voornaamste boekhandelaar en boekdrukker van zijn tijd, was van 1470 tot 1513 te Nürnberg gevestigd. Wegens zijne wetenschappelijke ontwikkeling stond hij in betrekking met de geleerdste mannen van die dagen en gaf aan zijn bedrijf eene hooge mate van bloei. Men kent 276 werken, die tot zijn fonds behoorden. De beste houtgraveurs bevonden zich in zijn dienst; de „Deutsche Bibel (1483)" en de „Weltchronik" van *Schedel* (1493) werden door *Wohlgemuth* en *Pleydenwurff* van afbeeldingen voorzien, en voor laatstgenoemd werk werden er ook geleverd door *A. Dürer*. *Koburger* stelde zich in het bezit van onderscheidene werken van andere drukkers, zoodat de voornaamste boekdrukkers van Basel, zooals *Johann Auerbach*, *Johann Peter* en *Johann Frobenius* voor zijn boekhandel werkzaam waren, terwijl hij zelf in 1503 het drukken staakte. Hij had kantoren te Lyon, Parijs en Ofen en bezocht geregeld de „Messen" te Frankfort. Hij overleed den 3den October 1513.

Koch. Onder dezen naam vermelden wij;

Christoph Wilhelm von Koch, een verdienstelijk geschiedschrijver. Hij werd geboren den 9den Mei 1737 te Buxweiler in den Elzas, studeerde te Straatsburg in de rechten en in de geschiedenis en verkreeg door den invloed van *Schöpflin* weldra een professoraat. Hij werd daarna diens opvolger als hoogleeraar in de rechten, en Keizer *Jozef II* verhief hem in 1780 tot rijksridder. Gedurende de Omwenteling wijdde hij zich aan de openbare aangelegenheden. In 1732 ging hij als afgevaardigde van de Protestanten in den Elzas naar Parijs, verwierf van de Constituante het behoud der burgerlijke en godsdienstige rechten voor zijne geloofsgenooten en wist zelfs te bewerken: dat de kerkelijke goederen zijner lastgevers ongedeerd bleven. Als lid der Wetgevende Vergadering onderscheidde hij zich als verdediger van het recht en moest deswege 11 maanden in de gevangenis smachten. In de dagen der Conventie was *von Koch* lid van het Directoire in zijn departement, doch hij legde die betrekking neder, om zich aan de studie te wijden. In 1802 zag hij zich benoemd tot tribuun. Hij bezigde al zijn invloed om nuttig te wezen aan zijne geloofsgenooten. Ook zorgde hij voor de herstelling der universiteit te Straatsburg en werd er in 1810 tot rector benoemd. Hij overleed den 29sten October 1813. Van zijne geschriften vermelden wij: „Tableau des révolutions de l'Europe dans le moyen âge jusqu'à l'an 1453 (1790, 3 dln)", — „Abrégé de l'histoire des traités de paix depuis la paix de Westphalie (1797, 4 dln)", — „Tables des traités entre la France et les puissances étrangères depuis la paix de Westphalie jusqu' à nos jours (1802, 2 dln)", later vervolgd door *Schöll* onder den titel, „Histoire abrégée des traités de paix depuis la paix de Westphalie jusqu' aux traités de Paris en 1815 (1817—1818, 17 dln)", — en „Tables généalogiques des maisons souveraines de l'est et du nord de l'Europe (1815)", desgelijks door *Schöll* in het licht gezonden.

Siegfried Gotthelf Koch, een vermaard tooneelspeler. Hij werd geboren te Berlijn den 26sten October 1754. Zijn vader heette *Eckardt*, en hij zelf was reeds secretaris bij eene mijnontginning, toen de voorstellingen van het

tooneelgezelschap van *Koch* en *Döbbelin* zijne neiging tot het tooneel deden ontwaken. Hij verliet Berlijn, zag in Hamburg *Schröder*, *Brockman* en *Reinecke* spelen en betrad onder den naam van *Koch* in November 1778 het tooneel. Daarna verbond hij zich met het tooneelgezelschap van *Schuch* te Dantzig, vertrok vervolgens naar Riga, vervulde 2 jaren later gastrollen te Mainz en te Frankfort, en ontving de uitnoodiging om het bestuur van den schouwburg te Frankfort op zich te nemen. Toen de Keurvorst van Mainz een Hofschouwburg oprichtte, benoemde hij *Koch* tot directeur. Nadat *Custine* Mainz ingenomen had, weigerde *Koch* de stukken te spelen, die door de voorstanders der revolutie geschreven waren, en ontving dientengevolge het bevel om de schouwburgkas, ten bedrage van 20000 gulden, over te leveren aan het Fransche gouvernement. *Koch* betaalde aanstonds aan elk der leden van het tooneelgezelschap het bedrag van het loopend kwartaal en bezorgde het overschot aan het Fransche Bewind. Voorts bracht hij zijn gezin naar Zerbst en toefde gedurende de belegering van Mainz in het Pruisische leger. Met zijne oudste dochter gaf hij vervolgens gehoor aan eene uitnoodiging van *Iffland*, die te Manheim aan het hoofd stond van den Keurvorstelijken schouwburg. De oorlog belemmerde evenwel ook dáár zijne werkzaamheid, zoodat hij met zijne dochter gastrollen gaf in Hamburg, Hannover en Bremen, daarna 2 jaren den schouwburg te Hannover bestuurde en eindelijk op verzoek van zijn vriend *Kotzebue* naar Weenen trok. Hier droeg hij veel bij tot verbetering van het tooneel. Vooral schitterde hij in de rol van Nathan de Wijze van *Lessing*, en ook als mensch, als vriend en als vader genoot hij de algemeene achting. Zijne laatste levensjaren bracht hij door op het land in de nabijheid van Weenen en overleed aldaar den 11den Juni 1831.

Joseph Anton Koch, een beroemd landschapschilder. Hij werd geboren den 27sten Juli 1768 te Obergiebeln am Bach in Tyrol, bezocht het seminarium te Dillingen en oefende zich daarna bij een beeldhouwer te Augsburg en eindelijk op de Karlschule te Stuttgart. Wrevelig over de gestrenge vormen van dit gesticht, nam hij de wijk naar Straatsburg (1792), waar hij deel nam aan de volksbewegingen van dien tijd. In 1793 ging hij naar Zwitserland, teekende er fraaie stukken in waterverf en leerde te Neufchâtel den Engelschman *Nott* kennen, die hem aanspoorde om zich naar Italië te begeven. In 1795 kwam hij te Rome, waar hij het landschap met de historie verbond en weldra grooten lof verwierf. Zijne eerste stukken waren rijk-gegroepeerde teekeningen. Hij leverde voorts landschappen bij *Carstens*' „Les Argonautes selon Pindare, Orphée et Apollonius de Rhode (1797)". Ook vervaardigde hij 37 platen voor eene prachtuitgave van *Ossian*, welke aan *Bonaparte* zou worden opgedragen, — doch niet in het licht verscheen. In 1803 toefde hij te Pisa en Florence en maakte er teekeningen voor eene uitgave van *Dante*, die desgelijks achterbleef. Daarna werkte hij voor *Frauenholz* te Nürnberg. Voorts graveerde hij eene groote plaat: „De eed der Franschen bij Montenesimo", — 4 bladen voor het werk van *Dante* en eene reeks van 20 Italiaansche landschappen. Hij muntte vooral uit door eene treffende nabootsing der natuur. Ontevreden over de Fransche heerschappij te Rome, vertrok hij in 1812 naar Weenen, waar hij zich voor goed vestigde. Tot zijne beste voortbrengselen behooren: „De offerande van Noach", — onderscheidene landschappen uit Zwitserland, Olevano en Subiaco, — „Macbeth", — De schaking van Hylas," — „Apollo onder de herders", — en van zijne historiestukken: de fresco's uit Dante in de Villa Massimi, en in olieverf: „Francesca da Rimini", — en „Christus in den tempel." Ook teekende hij eene reeks van 50 bladen uit de „Hel" en het „Vagevuur" van *Dante*, alsmede een aantal Bijbelsche tafereelen. In zijn „Moderne Kunstchronik" deed hij wel eens uitvallen tegen tijdgenooten. Hij overleed te Rome den 12den Januari 1839.

Wilhelm Daniël Joseph Koch, een verdienstelijk kruidkundige. Hij werd geboren den 5den Maart 1771 te Kusel in het hertogdom Zweibrücken, studeerde te Jena en te Marburg en bepaalde zich reeds vroeg bij de kruidkunde. In 1795 werd hij geneesheer te Trarbach en in 1798 te Kaiserslantern, doch aanvaardde in 1824 het hoogleeraarsambt in de genees- en kruidkunde te Erlangen en overleed aldaar den 15den November 1849. Hij schreef: „Entomologische Hefte (1803, 2 afl.)", — „Catalogus plantarum florae Palatinae (met *Ziz* te Mainz, 1814)", — „De salicibus Europaeis (1818)", — en De plantis labiatis (1832)". Zijne hoofdwerken zijn echter: „Synopsis florae Germanicae et Helveticae (1835—1837; 3de druk 1856)", — en „Taschenbuch der deutschen und Schweizer Flora (1844; 6de druk, 1865)".

Johan Rudolf Eilers Koch, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige. Hij werd geboren te Veendam den 25sten Juni 1809, bezocht aldaar de Latijnsche school, studeerde voorts te Groningen en aan het Luthersch seminarium te Amsterdam en werd achtervolgens predikant der Evangelisch-Luthersche gemeenten te Wildervank en Veendam, te Nieuwe en Oude Pekela, en te Rotterdam, alwaar hij sedert 1856 werkzaam is. Behalve bijdragen in verschillende jaarboekjes en tijdschriften, leverde hij: „Bloemlezing uit Nederlandsche dichters (met *J. R. Eilers*, 1837; 3de druk, 1867)", — „Kleine stukjes voor 't volk (1848)", — „Zedeleer in spreuken (1849)", — en „Eigen brood bovenal (1863)", welke geschriften door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bekroond en uitgegeven zijn, — voorts: „De Wartburg, Luthers's verblijfplaats enz. (1854)", — „Gellert, het beeld des oprechten vromen Christens (1855)", — „Uit Luther's leven en tijd, tâfereelen, schetsen en verhalen (1856)", — „Ponticus en Blondina (1861)", — „Gelooft in God en gelooft ook in mij (1870)", — en „De Hervormer (1871)".

Christian Friedrich Koch, een uitstekend Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Mohrin in de Neumark den 9den Februari 1798. Hij studeerde te Berlijn en bekleedde op verschillende plaatsen aanzienlijke rechterlijke betrekkingen. Toen in 1848 *Bornemann* aan het hoofd kwam van het departement van Justitie, werd *Koch* naar Berlijn geroepen, om mede te werken tot eene nieuwe rechterlijke organisatie. In 1854 ontving hij een eervol ontslag, vestigde

zich op zijn riddergoed Blumenthal bij Neisse en overleed aldaar den 21sten Januari 1872. Hij schreef: „Versuch einer systematischen Darstellung der Lehre vom Besitz nach preuszischem Recht im Vergleich mit dem gemeinen Recht (1826; 2de druk, 1839)", — „Das Recht der Forderungen nach gemeinen und preuszischen Recht (1836–1843; 2de druk, 1858—1859)", — „Die Lehre von dem Uebergang der Forderungsrechte (1837)", — „Lehrbuch des preuszischen gemeinen Privatrechts (1845, 2 dln; 3de druk, 1857—1858)", — „Das preuszische Erbrecht, aus dem gemeinen deutschen Recht entwickelt (1865—1867)", — „Preuszens Rechtsverfassung und wie sie zu reformiren sein möchte (1843—1844)", — „Das preuszische Civilprozeszrecht (2 dln; 6de druk, 1871)", — „Prozeszordnung nach ihrer heutigen Geltung (1851; 6de druk, 1871)", — „Allgemeines Landrecht für die preuszischen Staaten (1852—1854; 6de druk, 1874)", — „Das Wechselrecht nach den Grundsätzen der allgemeinen deutschen Wechselordnung (1850)", — „Die preuszischen Konkursordnung (1855; 2de druk, 1867)", — „Allgemeine Hypothekenordnung (1856)", — „Allgemeines deutsches Handelsgesetzbuch (1863; 2de druk, 1868; vervolg 1872)", — „Allgemeines Berggesetz für die preuszischen Staaten (1870)", — „Anleitung zum Referiren (1832; 2de druk, 1836)", — „Formularbuch für instrumentirende Gerichtspersonen und Notarien (1844; 8ste druk, 1870)", — „Anleitung zur preuszischen Prozeszpraxis (1860—1861, 2 dln)", — en „Beurtheilung der ersten 10 Bände Entscheidungen des Obertribunals (1847)". Ook stichtte hij het: „Schlezische Archiv für die praktische Rechtswissenschaft (1836 enz.)".

Karl Heinrich Emil Koch, een verdienstelijk kruidkundige, geboren te Weimar den 6den Juni 1809. Hij studeerde te Jena en te Würzburg, vestigde zich te Jena als privaatdocent en volbracht in 1836 tot 1838 eene reis door Rusland naar het Caucasische Schiereiland, welke hij in 2 deelen beschreef (1842—1843). Berichten omtrent latere reizen in Klein-Azië, Armenië, Koerdistan, Oostelijk Trans-Caucasië en de Krim heeft hij medegedeeld in: „Wanderungen im Orient (1846—1847, 3 dln)", — „Die kaukasische Militärstrasze der Kuban und die Halbinsel Taman (1851)", — en „Der Zug der Zehntausend nach Xenophons Anabasis (1850)". Voorts schreef hij: „Beiträgen zu einer Flora des Orients (1848—1854)". Reeds in 1836 was hij buitengewoon hoogleeraar te Jena, maar in 1847 verhuisde hij naar Berlijn, waar hij eerlang desgelijks tot buitengewoon hoogleeraar werd benoemd. Ook was hij algemeen secretaris van het Tuinbouwgenootschap en redigeerde van 1858 tot 1878 het „Wöchenschrift" van deze vereeniging. Met anderen stichtte hij de Vereeniging van Pomologen en werd na de stichting der landbouwacadémie te Berlijn hoogleeraar aan die inrichting. In 1874 legde hij gemeld secretariaat neder en hield voorlezingen over dendrologie, nadat zijn geschrift: „Dendrologie (1869—1872, 2 dln)" reeds vroeger in het licht was verschenen. Ook die voorlezingen zijn ter perse gelegd. Van zijne overige geschriften noemen wij nog: „Hortus dendrologicus (1853—1854, 2 dln)", — „Die Weiszdorn- und Mispelarten (1854)", — „Die botanischen Garten (1860)", — en „Bildende Gartenkunst und Pflanzenphysiognomik (1859)".

Friedrich Koch, een Duitsch taalkundige, geboren den 15den November 1813 te Berka (Weimar). Hij studeerde te Jena in de theologie, kwam aan het hoofd van een opvoedingsgesticht te Eisenach en overleed als professor aan het reaalgymnasium aldaar den 5den September 1872. Hij schreef eene voortreffelijke „Deutsche Grammatik nebst Typen und Figuren (1860; 5de druk, 1873)", — voorts eene „Deutsche Elementargrammatik (4de druk, 1868)", — en eene „Historische Grammatik der englischen Sprache (1863—1869, 3 dln)". Na zijn dood verschenen nog: „Linguistische Allotria; Laut, Ablaut und Reimbildungen der englischen Sprache (1874)".

Kochanowski (Jan), een Poolsch dichter, geboren in 1532 op het vaderlijk landgoed Siczyn in het woiwoodschap Sandomir, ontving zijne opvoeding in Duitschland, Frankrijk en Italië en wijdde zich jaren achtereen te Parijs, Padua en Rome aan de studie der oude letteren en wijsbegeerte. Na zijn terugkeer in het vaderland werd hij door den kanselier *Padujewski* aanbevolen aan Koning *Sigismund Augustus*, die hem tot zijn secretaris benoemde en wegens zijne ervarenheid in de Latijnsche taal met onderscheidene staatkundige zendingen naar buitenlandsche Hoven belastte. Later begaf hij zich naar zijn boschrijk landgoed Czarnolas, om er zich ambteloos aan zijn gezin, aan zijne vrienden en aan de letteren te wijden, en overleed te Lublin in 1584. Zijne gedichten behooren tot de bevalligste der Poolsche letterkunde, vooral zijne „Threny" of elegieën, waarin hij op eene eenvoudige en diep-gevoelige wijze den dood van zijne dochter *Ursula* betreurt. Kernachtig is ook zijne vertaling der Psalmen (1578) en voortreffelijk zijn lierdicht „Sobótka", waarin hij het St-Jansfeest van het Poolsche landvolk behandelt. Ook schreef hij hekeldichten, een gelegenheidsdrama en fraaie Latijnsche elegieën en oden (1612). Zonder ontrouw te worden aan de R. Katholieke Kerk helde hij over tot de Hervorming, weshalve zijne gegeschriften later als kettersch verboden en vernietigd werden. Zij zijn echter verzameld en bij herhaling in het licht verschenen, — het laatst in 1835 in 3 deelen. — *Piotr Kochanowski*, een jongere broeder van den voorgaande, was secretaris bij *Sigismund III* en Malteeser ridder. Hij nam deel aan de krijgstochten zijner Orde, toefde geruimen tijd in Italië en leverde fraaie vertalingen in het Poolsch van *Tasso's* „Gerusalemme liberata" en van *Ariosto's* „Orlando furioso". — Een derde broeder, *Andrzej Kochanowki*, vervaardigde eene vertaling van de „Aeneis" van *Virgilius*.

Köchel (Ludwig, ridder von), een ervaren natuur- en muziekkenner, geboren den 14den Januari 1800 te Stein aan de Donau in Neder-Oostenrijk, studeerde te Weenen in de rechten, belastte zich van 1827 tot 1842 met de opleiding der Oostenrijksche Aartshertogen *Albrecht*, *Karl Ferdinand*, *Friedrich* en *Wilhelm* en vergezelde vervolgens den Aartshertog *Friedrich* naar Algérië, Spanje, Engeland en Schotland. Voorts volbracht hij botanische

tochten naar Italië, Sicilië, Frankrijk, Zwitserland, Rusland, Noorwegen en Zweden. Reeds in 1832 werd hij tot Keizerlijk staatsraad benoemd, in 1842 in den erfelijken adelstand opgenomen, was van 1850 tot 1852 belast met het toezicht op het onderwijs te Salzburg, maar bepaalde zich vervolgens bij letterkundigen arbeid en overleed te Weenen den 3den Juni 1877. Hij schreef: „Mineralien des Herzogthums Salzburg (1859)", — „Chronologisch-thematisches Verzeichnis Sämmtlicher Tonwerke W. A. Mozarts (1862)", — „Ueber den Umfang der musikalischen Produktion W. A. Mozarts (1862)", — „Die Kaiserliche Hofmusikkapelle in Wien von 1543—1567 (1868)", — en „Johann Joseph Fux, Hofkompositor und Hofkapellmeister der Kaiser Leopold I, Joseph I und Karl VI von 1698—1740 (1872)".

Kocher (De) is de naam van eene rivier in Würtemberg. Zij ontspringt ten zuiden van Aalen op het Hartfeld, ter hoogte van 500 Ned. el, uit 2 beken, de Roode en de Zwarte Kocher, stroomt, evenwijdig aan de Jaxt, met een grooten boog noordwestwaarts door lage heuvelstreken en stort na een loop van 20 geogr. mijl, ½ geogr. mijl van den Jaxtmond, zich uit in de Neckar. Tot hare zijrivieren behooren op den linker oever de Brettach, de Ohre, de Sall en de Kupfer, en op den rechter oever de Bühler.

Kochia *Roth* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Chenopodiaceën*. Het onderscheidt zich door een éenbladig, klokvormig, 5-deelig bloemdek, een stamper met 2 of 3 langwerpige stempels en eene éenhokkige, 1- of 2-zadige doosvrucht. Het omvat éenjarige gewassen of overblijvende kruiden in Europa, Azië en Amerika. Van de soorten noemen wij: *K. scoparia Schrad.*, die in Zuid-Amerika en Midden-Azië groeit en ruim éen Ned. el hoog wordt.

Köchlin is de naam van een groot en vermaard fabrikantengeslacht, hetwelk tot ontwikkeling der nijverheid in den Elzas veel heeft gedaan. Daartoe behooren: *Samuël Köchlin*, geboren te Mühlhausen in 1719. Hij stichtte er in 1746 met *Jakob Schmaltzer* en *Heinrich Dollfus* de eerste fabriek van bonte katoenen stoffen (indiennes) en overleed aldaar in 1771, acht zonen nalatende, van welke 6 zich bij het fabriekwezen en den handel bepaalden. — De oudste zoon, *Johan Köchlin*, geboren in 1746 en overleden in 1836, stichtte met 2 zijner broeders *Josua* en *Hartman*, eene dergelijke fabriek, onttrok zich echter later aan de zaak en deed te Mühlhausen eene school voor kooplieden verrijzen. Nadat hij voorts weder eene reeks van jaren op het gebied der nijverheid was werkzaam geweest, werd hij in 1802 deelgenoot in de fabriek van zijn zoon *Nikolaus Köchlin* (geboren in 1781), die onder de firma *Köchlin Frères* zijne katoenindustrie in den Elzas aanmerkelijk uitbreidde, zoodat de meeste familieleden daarin betrokken waren. Zij kwam in 1836 onder het bestuur van een jongeren broeder, *Daniel Köchlin*. Toen in 1814 de Verbondene Mogendheden in Frankrijk vielen, bood *Nikolaus Köchlin* met een aantal leden van zijn geslacht den Keizer zijne diensten aan en zag zich geplaatst bij den generalen staf van den maarschalk *Lefèbvre*. In 1815 voerde hij zelfs een guerillaoorlog in de Vogeezen. In 1826 werd hij, in plaats van zijn broeder *Jacob*, in de Kamer van Afgevaardigden gekozen, waar hij plaats nam aan de uiterste linker zijde. Na de Julirevolutie, welke hij ijverig ondersteunde, verhief hij gedurig zijne stem ten behoeve der handelsvrijheid. In 1841 echter legde hij zijn mandaat neder, om zich geheel en al te wijden aan het leggen van den spoorweg van Basel naar Straatsburg. In Februari 1848 benoemde het Voorloopig Bewind hem tot commissaris van het departement Haut-Rhin, en het gelukte hem met zachtmoedigheid de opgewondene volksmenigte tot bedaren te brengen. Hij overleed den 15den Juli 1852. — Zijn broeder en deelgenoot in dezelfde zaak, *Jakob Köchlin*, geboren in 1784, heeft zich desgelijks jegens de nijverheid zeer verdienstelijk gemaakt. In 1814 was hij maire van Mühlhausen doch werd bij de komst der Verbondene Mogendheden in hechtenis genomen. Na het sluiten van den vrede herkreeg hij zijn ambt en behield het tot in 1820. Toen werd hij door de Hofpartij verdrongen. Daarentegen kozen zijne medeburgers hem tot lid der Kamer. Ter gelegenheid van de voorgewende samenzwering van *Caron* (zie aldaar) bracht hij als afgevaardigde (1822) de handelingen aan het licht der ultra-royalisten, die het bestaan van samenzweringen voorgaven, om bloedige wraak te kunnen nemen. Toen de Kamer den moed niet had, om deswege een onderzoek in te stellen, gaf hij eene brochure uit, die hem, behalve geldboete, eene gevangenisstraf van 6 maanden bezorgde. Nadat hij in 1824 in zijn district wederom tot afgevaardigde gekozen was, kwam hij in verzet tegen de schadeloosstelling der uitgewekenen. In 1826 echter keerde hij tot het ambteloos leven terug en hij overleed den 16den November 1834. — Boven reeds genoemde *Daniël Köchlin*, geboren den 6den November 1786, een ervaren scheikundige, werd op zijn 17de jaar reeds deelgenoot in de zaak van zijn vader en verbeterde die aanmerkelijk door zijne uitvindingen op het gebied der scheikunde, met betrekking tot het verven en drukken der katoenen. — Een neef van deze 3 broeders, *Andréas Köchlin*, kwam in 1818 aan het hoofd der groote fabriek van *Dollfus-Mieg en Comp.* en bezorgde haar een ongemeenen bloei. In 1830 stichtte hij voorts te Mühlhausen eene afzonderlijke machinenfabriek met eene ijzergieterij. In 1830 werd hij maire van Mühlhausen en tot 1848 had hij gedurig zitting in de Kamer, waar hij vooral de politiek van *Guizot* ondersteunde. Hij overleed te Mühlhausen den 18den April 1871.

Köchly (Hermann August Theodor), een verdienstelijk letter- en oudheidkundige, geboren te Leipzig den 5den Augustus 1815, studeerde te Leipzig en werd eerst leeraar aan het progymnasium te Saalfeld en in 1840 aan de Kreuzschule te Dresden. Hij schreef aldaar: „Vorlesung über Sophokles' Antigone (1844)", — „Ueber das Princip des Gymnasialunterrichts der Gegenwart (1845)", — en „Zur Gymnasialreform (1846)". In plaats van het schrijven en spreken der Latijnsche taal verlangde hij, dat de leerlingen door het lezen der oude schrijvers tot eene juiste voorstelling

van de gesteldheid der oude wereld zouden komen. Daartoe stichtte hij in 1846 het „Gymnasialverein" te Dresden en deelde in zijne „Vermischten Blätter zur Gymnasialreform (1846—1847, 3 stukken)" berichten mede omtrent de werkzaamheden van dit genootschap. In 1848 spande hij al zijne krachten in om eene reorganisatie der scholen tot stand te brengen, en in December van dat jaar zag hij zich ten behoeve van het koningrijk Saksen belast met het ontwerpen eener onderwijswet, welke hij later (1850) openbaar maakte. In 1849 werd hij lid der Tweede Kamer in Saksen en behoorde er tot de gematigde linker zijde, doch bij de reactie van Mei 1849 moest hij zijn vaderland verlaten. Nu bepaalde hij zich uitsluitend bij de studie der letterkunde en vestigde zich aanvankelijk te Brussel, vanwaar hij in 1851 naar Zürich vertrok; hier zag hij zich tot hoogleeraar in de Grieksche en Latijnsche letterkunde benoemd. In 1864 ging hij in dezelfde betrekking naar Heidelberg. Hij leverde uitgaven van *Quintus Smyrnaeus* (1850) en *Pseudo-Manetho* (1851) en schreef: „De Iliadis carminibus (1856—1859)", — „De Odysseae carminibus (1862—1863)", — „Opuscula epica (1864)", — „De diversis Hesiodeae Theogoniae partibus (1860)", — „Iphigenia auf Tauris (1859—1862)", enz. Voorts schreef hij met *W. Rustöw* het belangrijke werk: „Geschichte des griechischen Kriegswesens (1852)", — alsmede: „Griechische Kriegsschriftsteller (1853—1855, dl 1 en 2)", — en „Einleitung zu Cäsar's Commentarien über der Gallischen Krieg (1847, desgelijks met *Rustöw*)". Hij overleed, op eene reis naar Griekenland, te Triëst den 3den December 1876.

Koch Sternfeld (Joseph Ernst, ridder von), een verdienstelijk geschiedkundige, geboren in 1778 te Mitterzill in de Oberpinzgau, studeerde te Salzburg, kwam in 1800 in dienst der justitie, zette in 1803—1804 zijne studien voort te Göttingen en schreef: „Versuch über Nahrung und Unterhaltung in civilisirten Staaten (1805)". In 1815 zag hij zich aan het hoofd geplaatst van het statistiek bureau te München met den titel van raad van legatie en redigeerde het „Zeitschrift für Geschichte, Geographie und Topographie von Bayern (1816—1817, 8 dln)". Sedert 1830 wijdde hij zich schier uitsluitend aan de beoefening der letteren en in zijne laatste levensjaren vestigde hij zich te Tittmoning, waar hij den 29sten Juni 1866 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Salzburg und Berchtesgaden (1810, 2 dln)", — „Geschichte des Fürstenthums Bergtesgaden (1815)", — „Historisch-geographisches Repertorium der Staatsverwaltung Bayerns (1815, 4 dln)", — „Die deutschen, ins besondere die bayrischen und oesterreichischen Salzwerke (1836)", — „Das Reich der Longobarden in Italien (1839)", — „Kulturhistorische Forschungen über die Alpen (1851—1852, 2 dln)", — „Rückblick auf die Vorgeschichte von Bayern (1853)", — „Begründung zur ältesten Profan- und Kirchengeschichte von Bayern und Oesterreich (1854)", — „Das Christenthum und seine Ausbildung vom Beginn bis zum 8 Jahrhundert (1855)", — „Reichersberg am Inn, d. h. die Propstei regulirter Chorherren und weiland ihr dynastisches Besitzthum (1855)", — „Die altgefeierte Dynastie des Babo von Abensberg (1857)", — „Das nordwestliche Bayern in der erste Hälfte des 9 Jahrhunderts (1860)", — „Bayern und Tirol in Kulturhistorischen Skizzen (1861)", — „Die Gründung und die wichtigeren geschichtlichen Momente des ehemaligen fürstlichen Reichsstifts und heutigen Fürstenthums Berchtesgaden (1861)", — en „Der Fischfang (das jus piscandi) in Bayern und Oesterreich ob der Enns nach den urältesten Landrecht (1863)".

Kock (De). Onder dezen naam vermelden wij:

Hendrik Merkus, baron *de Kock*, een verdienstelijk Nederlandsch krijgsman. Hij werd geboren te Heusden den 25sten Mei 1779, zag zich eerst als klerk op een bankierskantoor geplaatst, doch verbond zich kort daarna als tweede-luitenant aan den staf van generaal *Daendels*. In 1795 echter werd hij ambtenaar bij het Comité van Openbaar Welzijn in Holland en verwierf 2 jaren later eene betrekking bij het ministerie van Oorlog, waar hij werkzaam bleef tot in 1801, toen hij eene benoeming ontving tot luitenant-ter-zee en secretaris van de vloot onder den vice-admiraal *de Winter*. In 1803 aanvaardde hij het ambt van fiskaal en secretaris der Hollandsche flotille en in het volgende jaar dat van chef van den staf dier flotille met den rang van kapitein-ter-zee. Hij onderscheidde zich gunstig in de zeegevechten van 1804 en 1805 en vertrok in 1806 als opper-equipagemeester naar Batavia. Hier benoemde de gouverneur-generaal *Wiese* hem tot adjudant, terwijl hij het ridderkruis en later het kommandeurskruis van de orde der Unie ontving. In 1808 werd hij tot kolonel-adjudant-generaal en militair kommandant van Java's oosthoek bevorderd en in 1809 tot brigadier en militair kommandant te Samarang. Als zoodanig woonde hij in 1811 den krijgstocht tegen de Engelschen bij, werd gevangen genomen en naar Engeland opgezonden en bleef aldaar tot aan de herstelling van het Huis van Oranje op den Nederlandschen troon. Door Keizer *Napoleon* werd hij benoemd in 1813 tot kommandeur van de orde der Réunie en door Koning *Willem I* in 1814 tot kolonel-titulair bij de infanterie en in het volgende jaar tot generaal-majoor en ridder van de 3de klasse der Militaire Willemsorde. In 1817 keerde hij terug naar Indië, aanvaardde in 1818 het bestuur over de Molukken en werd weldra kommandant van het Indische leger. Hij was in 1821 aanvoerder van de land- en zeemacht, bestemd voor de roemrijke expeditie naar Palembang, werd kommandeur der Militaire Willemsorde en kort daarna luitenant-gouverneur van Neêrlandsch Indië. In 1826 — na het vertrek van *van der Capellen* — was hij eenigen tijd waarnemend gouverneur-generaal. In 1830 bracht hij den vermaarden strijd tegen *Dipo Negoro*, sedert 1825 onder zijn opperbevel gevoerd, tot een gewenscht einde en hij ontving treffende blijken van de toegenegenheid zijner onderhoorigen. In Juni 1830 vertrok hij naar het Vaderland, werd er benoemd tot ridder-grootkruis der Militaire Willemsorde en verkreeg tijdens den oorlog tegen België het militair opperbevel in Zeeland. In 1836 legde hij

dit neder, aanvaardde de portefeuille van Binnenlandsche Zaken en werd in den adelstand opgenomen. In 1838 zag hij zich belast met het bestuur van de kanselarij der beide Nederlandsche orden, werd in 1840 ridder-grootkruis der orde van den Nederlandschen Leeuw, bleef aan het hoofd van het departement van Binnenlandsche Zaken tot 1841 en zag zich toen benoemd tot minister van Staat. Voorts werd hij lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal en voorzitter van de ridderschap in Noord-Brabant. Hij overleed te 's Gravenhage den 12den April 1845.

Johannes Petrus de Kock, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Heusden den 2den Mei 1780, trad in den krijgsdienst, werd in 1795 luitenant en nam deel aan de veldtochten in Noord-Holland en Duitschland. Onder Koning *Lodewijk* werd hij kapitein, diende voorts onder de garde van *Napoleon*, ontving al zijne bevorderingen, tot die van kolonel toe, op het slagveld, en overleed te Parijs in 1858.

Charles Paul de Kock, een vermaard Fransch romanschrijver, tevens een broeder der beide voorgaanden en alzoo een zoon van *Johan Koenraad de Kock*, eerst advocaat te Heusden, daarna pensionaris te Wijk-bij-Duurstede, vervolgens uitgeweken naar Passy en op last van *Robespierre* gegnillotineerd op den 24sten Maart 1794. In datzelfde jaar aanschouwde *Charles Paul* te Passy het levenslicht en zag zich op jeugdigen leeftijd geplaatst op een handelskantoor. Reeds vroeg openbaarde zich zijne neiging om als schrijver op te treden. Eerst vervaardigde hij schrikwekkende melodrama's (1814—1816) en daarna kluchtspelen, doch vond weinig bijval. Daarentegen schreef hij romans, die hem weldra eene Europeesche vermaardheid bezorgden. Hij schitterde op dat gebied door zijne uitmuntende gave van opmerking en door een geest van vroolijkheid, die wel eens aan het koddige grenst. Hij koos vooral zijne personen uit de lagere klassen der maatschappij, waar zedelijkheid en beschaving geene perken stellen aan de eischen der zinnelijkheid. Modemaaksters, winkeldochters, waschvrouwen, kameniers en keukenmeiden met haren aanhang, — ziedaar zijne hoofdpersonen, en het tooneel der gebeurtenissen is veelal eene herberg, een buitentuin, een feestmaaltijd of eene vroolijke buitenpartij, waar ieder smult en lacht en waar ook eene minder kiesche scherts verschooning vindt, wanneer er slechts de lachlust door opgewekt wordt. De romanschrijver doet er een aantal zinnelijke, naïef-goedaardige personen optreden, die zich niet boven het platste proza verheffen, maar naar de natuur geteekend zijn. Daarbij kenmerken zich zijne romans door waardeering van 't werkelijk goede in den mensch, die in de werken van andere Fransche schrijvers, zooals *Sue* en *Dumas*, veelal ontbreekt. Het meest bevielen de romans uit zijn eerste tijdperk (1820—1834), zooals „Georgette", — „Gustave", — „Frère Jacques", — „Monsieur Dupont", — „André le Savoyard", — „La femme, le mari et l'amant", — „Le cocu", — „La pucelle de Belleville" enz. Toen vervolgens het aantal zijner romans toenam, volgde hij een anderen weg. Wél bleef hij de getrouwe vertegenwoordiger der Fransche vroolijkheid, maar hij overdreef de voorstelling ten koste van de natuurlijkheid. In Frankrijk werden zijne geschriften het meest gelezen door hen, wier leven en lotgevallen hij voorstelt. Vrouwen uit den aanzienlijken stand durfden zich uit pruderie aan de lezing dier romans niet wagen, terwijl zij later de grootste horreurs der romantische Fransche letterkunde verslonden. Meer opgang heeft *de Kock* gemaakt buiten zijn vaderland. Toen Paus *Gregorius XVI* van den Franschen gezant, den markies *Latour-Maubourg*, berichten inwon omtrent de beroemdste geleerden van Frankrijk, vroeg hij ook naar *Paul de Kock*. Buitenlandsche beoordeelaars der Fransche letterkunde hebben hem dan ook eene eereplaats toegekend onder de Fransche schrijvers. — Zijne romans hebben trouwens in geheel Europa lezers gevonden, en bijna alle — hun aantal beloopt ongeveer 50 — zijn in het Duitsch, Engelsch, Spaansch enz. vertaald. In Frankrijk bestaan daarvan onderscheidene gezamenlijke uitgaven, — zelfs eene met platen van *Raffet* (1834, 30 dln), voorts eene van 1844 in 56 deelen en eene derde van 1849 in de verzameling van „Romans populaires illustrés". Ook heeft *de Kock* bijna al zijne romans tot vaudevilles omgewerkt en onderscheidene „Chansons" geleverd. Hij overleed te Parijs den 28sten Augustus 1871.

Henri de Kock, een zoon van den voorgaande en geboren te Parijs den 25sten April 1821. Hij trad in het voetspoor van zijn vader en leverde eene reeks van luchtig opgeslagen romans, meerendeels tafereelen behelzende uit de samenleving te Parijs. Van deze noemen wij: „Berthe l'amoureuse", — „Le roi des étudiants et la reine des grisettes", — „Lorettes et gentilshommes", — „Les lorettes vengées", — „L'amant de Lucette", — „Les femmes de la bourse", — „Brin d'amour", — „Le médecin des voleurs", — „La dame aux émerandes", — „Les baisers maudits", — „La haine d'une femme", — „L'héritage maudit", — „Le démon de l'alcôve", — „Les buveurs d'absinthe", — „Les démons de la mer", — „Les hommes volants", — „Les mystères d'un cabotin", — „La nouvelle Manon", — „Les treize nuits de Jeanne", — „Ma petite cousine", — „La reine des grisettes", — „L'auberge des treize pendus", — „La tigresse", — „L'amoureuse de Pierrefonds", — „Le marchand de curiosités", — „Mademoiselle Croquemitaine", — „Ni fille, ni femme, ni veuve", — „La fille à son père", — „Le crime d'Horace Lignon", — „Je me tuerai demain", — „La vie au hasard", — „La chute d'un petit", — „Ninie Guignon", — „La fée aux amourettes", — „Minette", — en „Mademoiselle ma femme". Voorts leverde hij de tooneelstukken: „L'eau et le feu", — „La danse des écus", — „L'hôtel de Nantes", — „La vie des roses (met *Barrière*)", — „Les frères de la côte (met *Gonzalès*)", — „Après la pluie", — „Une maîtresse bien agréable", — „Il n'y a plus d'enfants (met *Blum*)", — en „La fée aux amourettes".

Koe, zie *Rund*.

Koeba, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Bakoe, aan de Koebinka in een fraai en vruchtbaar oord gelegen, is eene morsige plaats met ellendige gebouwen. Men vindt er eene Armenisch-Gregoriaansche en eene Grieksch-Katholieke kerk,

8 Israëlietische synagogen, eene Soennitische en 2 Sjiëtische moskeeën en ruim 13000 inwoners. Men vervaardigt er zijden stoffen en tapijten. Het arrondissement, zich uitstrekkend over de noordelijke helling van den Caucasus, levert, behalve eenig ijzer en lood, eene groote hoeveelheid vruchten, meekrap, tabak, wijn, zijde enz.

Koeban (Hypanis, Vardanes) is de naam eener rivier, die aan de noordelijke helling van den Elbroes (Caucasus) uit 2 beken ontspringt. Zij stroomt in het gebergte eerst noord- en daarna noordwestwaarts, maar begeeft zich in de steppe bij Kaukask met een scherpen hoek naar het westen en stort zich gedeeltelijk uit in de zee van Azof, gedeeltelijk in de Zwarte Zee, daarbij onderscheidene armen of limans vormende, tusschen welke zich het merkwaardig schiereiland of eiland Taman verheft, tegenover het Krimsche schiereiland Kertsj. Gedurende haren westelijken loop, tusschen moerassige oevers met talrijke poelen en meren, spoedt zich de rivier langs onderscheidene Kozakkendorpen en koloniën, alsmede langs de belangrijke stad Jekaterinodar en ontvangt vele zijrivieren, van welke de Laba de grootste is. Het steppengebied tusschen de zee van Azof in het westen, de rivier Jeja in het noorden, de Koeban in het zuiden en eene lijn, die men van den mond der Laba naar de bronnen van de Jeja zou kunnen trekken, terwijl zij tevens de grenslijn vormt van het gouvernement Stawropol in het oosten, heette weleer het gebied der Tsjernomoren of der Kozakken van de Zwarte Zee, maar vormt thans het noordelijk gedeelte van het Koebaansch gebied (Oblast) of van het gebied der Koebaansche Kozakken (320000 inwoners op 883 □ geogr. mijl) met Jekaterinodar als hoofdstad en met de steden Jejsk en Temrjoek. Daaraan grenzen in het zuiden de Trans-Koebaansche landen van de Koebaansche Kozakkenhorde (110000 inwoners op 618 □ geogr. mijl), — de landen der Tsjerkessen (100000 inwoners op 216 □ geogr. mijl), — en de onbewoonde landen aan de Zwarte Zee tusschen de rivieren Toeapse en Msynta (77 □ geogr. mijl). Al deze landen vormen de Koebaansche Oblast met 552000 inwoners — waaronder 30% Grieksche Christenen en 20% Mohammedanen — op ruim 1794 □ geogr. mijl.

Koebenskoje (De), een vischrijk meer in het Russische gouvernement Wologda, heeft eene uitgebreidheid van ruim 7 □ geogr. mijl. Daarin ontlasten zich niet minder dan 33 rivieren, waarbij zich de Koebina, de Oeftjoega, de Jerma en de Porozowiza bevinden. De afvoer van water geschiedt langs de Ssoechona. Het *Koebenskojekanaal*, in 1804 gegraven, verbindt de Porosowiza met de Sjeksna en alzoo het gebied van de Dwina met dat van de Wolga. Het meer is zeer ondiep en heeft alleen in het midden een behoorlijk vaarwater. De jaarlijksche opbrengst der visscherij wordt er op 150000 roebels geschat.

Koeberger (Wenceslaus), een Zuid-Nederlandsch schilder, geboren in 1560, ontving aanvankelijk onderwijs van *Maerten de Vos*, reisde naar Rome en Napels, waar hij voor de broederschap van St. Sebastiaan te Antwerpen een altaarstuk schilderde, waarop de marteldood van dien Heilige werd voorgesteld, en vestigde zich vervolgens te Brussel, waar *Albert van Oostenrijk* hem tot Hofschilder benoemde. Hij bezat eene belangrijke verzameling van oudheden en was zeer ervaren in de bouwkunst, zoodat hij onderscheidene kerken deed verrijzen, zooals de Carmeliter- en de Augustijnerkerk te Brussel en de Augustijnerkerk te Antwerpen, alsmede het kasteel Tervueren. Hij schreef voorts eene verhandeling over de schilder-, beeldhouw- en bouwkunst en overleed in 1630. Naar zijn plan is in 1618 door *Albert* en *Isabella* te Brussel de eerste bank van leening opgericht.

Koeboe is de naam van een volksstam in de noordwestelijke binnenlanden van de residentie Palembang op Sumatra. De Koeboe's vormen een wilden volksstam, zich ophoudende in de bosschen langs de rivieren Toenkal, Lekoh, Lalan en Rawas. Zij zijn wat grooter van gestalte dan de overige Sumatranen, en men kan hen verdeelen in 2 klassen, namelijk die der meer beschaafden, welke in dorpen gevestigd zijn, en die der zwervenden, welke zich in de wildernis ophouden, nagenoeg geene kleederen dragen en van jacht en visscherij leven. Ook de meer beschaafde Koeboe's houden zich bijna uitsluitend met jacht en visscherij bezig, maar zij zijn eenvoudig en zachtmoedig, hoewel zij zich met veel vermetelheid en behendigheid in het strijdperk wagen met wilde dieren. Zij gehoorzamen aan hunne stamhoofden, en hunne taal verschilt aanmerkelijk van de gewone taal der Padangsche binnenlanden.

Koeboom (Brosimum Galactodendron *Don.* of Galactodendron utile H. B.) is de naam van een boom, die in de keerkringsgewesten van Zuid-Amerika, vooral in Venezuela, voorkomt en tot de familie der *Artocarpeën* behoort welke verwant is aan die der *Netelgewassen* (Urticaceae). Hij is er bekend onder de namen van *Palo de Vaca*, *Arbol de Leche* en *Cowtree* en vermaard wegens het witte, kleverige melksap, dat in groote hoeveelheid uit de insnijdingen van den stam vloeit. Dit vocht kan als melk gedronken worden en verschaft een goed voedsel; het sap bestaat voor 60% uit water, voor 35% uit vet en de rest is suiker, gom, eiwit en zouten. Hierbij geven wij eene afbeelding van een tak met bladeren (*a*), van eene vrucht (*b*), van eene doorgesnedene vrucht (*c*) en van een doorgesneden zaad (*d*), alles op $^1/_3$ de der natuurlijke grootte.

Koedrjawzen (Petr Nikolajewitsj), een Russisch geschiedkundige, geboren te Moskou den 4den (16den) Augustus 1817, studeerde te Petersburg en te Moskou, reisde vervolgens in het buitenland en werd na zijn terugkeer hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit te Moskou. Hij schreef eene: „Geschiedenis van Italië van den val van het West-Romeinsch Keizerrijk tot aan zijn herstel onder Karel de Groote (1850)", en eene reeks van historische verhandelingen plaatste hij in den „Russkij Wjestnik (Russische Bode)", die door hem werd geredigeerd. Hij overleed te Moskou den 18den (30sten) Januari 1858.

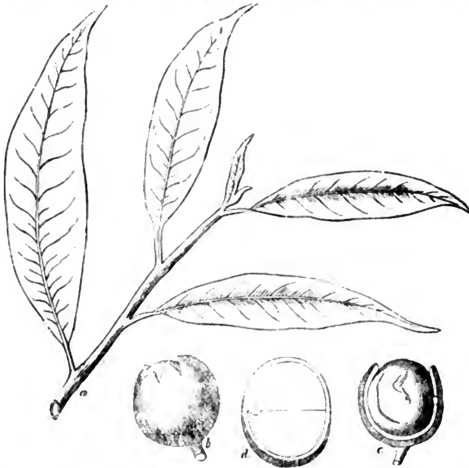
Koejavië is de naam van eene zeer vruchtbare landstreek op den linker oever van de Weichsel. Zij behoort thans grootendeels tot het groothertogdom Posen en vormde, vóórdat zij tot Polen behoorde, met de steden

Inowraclaw en Brzesc een afzonderlijk vorstendom. De bisschop van Koejavië, te Wlodawek aan de Weichsel gezeteld, had het recht, wanneer het aartsbisdom van Gnesen onbezet was, den koning te kronen en den Rijksdag bijeen te roepen, werhalve hij alsdan den titel voerde van interrex.

Koekaoea, ten onrechte *Koeka* genaamd, is de hoofd- en residentiestad van het Rijk Bornoe in Soedan, in de provincie Koyam, 2 geogr. mijl ten westen van het Tsadmeer, 15 Ned. el boven dit laatste en 275 Ned. el boven den zeespiegel in eene woeste vlakte gelegen. Zij is eerst in 1846 gesticht, telt ongeveer 8000 inwoners en bestaat eigenlijk uit 2 steden, éene voor het Hof en éene voor het volk. Deze twee, een kwartier nur gaans van elkander verwijderd, zijn door rijen huizen verbonden en door dorpen en buurten van hutten omgeven. Te Koekaoea is slechts éene levendige straat. Ten westen van de volksstad wordt elken maandag eene markt gehouden, waar 15- tot 20000 menschen bijeenkomen. De handel is er lastig wegens het gemis van een behoorlijk ruilmiddel. Men betaalt elkander met kauri's, die eene zeer geringe waarde hebben, of ook wel met hemden. Men koopt en verkoopt er bouwstoffen tot het optrekken van hutten, graan in lederen zakken, kameelen, paarden, kleedingstukken, paarlen, lederen voorwerpen en slaven. Levensmiddelen zijn er zeer goedkoop. Het klimaat is er aan groote afwisseling onderhevig. Zij ligt op 12°55′ N. B. De ontdekkingsreiziger *Barth* heeft er geruimen tijd vertoefd. Ten oosten van Kakaoea, aan het Tsadmeer, ligt het bevallige Madoeari, waar *Overweg* den 17den September 1852 overleed, en 3 geogr. mijl ten zuidoosten, aan den oever van het Meer, de stad Ngornoe of Angornoe met 30000 inwoners en drukbezochte markten. Deze stad is echter in 1853 door eene overstrooming grootendeels verwoest.

Koekkoek is de geslachtsnaam van eenige verdienstelijke schilders. Daartoe behooren: *Johannes Hermanus Koekkoek*, een uitstekend zeeschilder, geboren te Veere den 27sten Augustus 1778. Hij was eerst werkzaam in eene behangselfabriek, maar vormde zich allengs tot schilder. Eerst woonde hij te Durgerdam en vestigde zich vervolgens te Middelburg, waar hij onderwijs gaf in de teekenkunst. In 1833 vertrok hij naar Amsterdam en overleed aldaar den 12den Januari 1851. Hij leverde fraaie zee- en riviergezichten en was lid van de Koninklijke Académie te Amsterdam, alsmede van Arti Sacrum te Rotterdam. Zijne vier zonen onderscheidden zich als begaafde kunstenaars, namelijk: *Bernard Cornelius Koekkoek*, een uitstekend landschapschilder, geboren te Middelburg den 11den October 1803 en gevormd onder de leiding van *Schelfhout* en *van Os*. Zijne landschappen getuigen van eene dichterlijke opvatting der natuur. In 1841 vestigde hij zich te Cleef, waar hij eene teekenschool stichtte en den 5den April 1862 overleed, — *Johannes Koekkoek*, geboren den 8sten December 1811 en overleden te Breda den 28sten April 1831, een verdienstelijk schilder van stille en woelende waters, — *Marinus Adriaan Koekkoek*, te Hilversum, — en *Hermanus Koekkoek*, te Amsterdam gevestigd.

Koekoek (Cuculus) is de naam van een geslacht van vogels uit de orde der *Klimvogels*

De koeboom.

(Scansores) en onderscheidt zich door een snavel, die doorgaans korter is dan de kop, tegen het einde een weinig benedenwaarts gekromd, door een breeden en tevens langen staart en door vederen op het scheenbeen en kuitbeen, die over het hielgewricht heenreiken, — voorts door eene eigenaardige levenswijze. In Europa kennen wij slechts ééne soort, namelijk de gewone koekoek (Cuculus canorus *L*). De kleur der vederen is bij den volwassen vogel op het bovenlijf donker grijs, in het koperkleurige overgaande, en hij heeft witte stippen op de uiteinden der staartvederen. Het onderlijf is van den snavel tot op de helft van de borst helder aschgrauw en vandaar af wit met donkergrijze golfjes, die zich onder den staart in lange vlekken verliezen. De jonge vogel is van boven donkergrauw met vuil-bruine vlekken en aschkleurig aan den hals en donker-bruin gegolfd.

De koekoek is een trekvogel en bewoont van April tot Juli het noordelijk gedeelte der Oude Wereld. Het wijfje broedt hare eieren niet zelve uit, daar ze de stijve dekvederen aan de buikzijde van het lichaam niet ter zijde schuiven en dus de eieren niet tegen de huid aanleggen kan, maar legt ze in de nesten van grasmusschen, kwikstaarten, roodborstjes, vliegenvangers, enz. De jonge koekoek beloont de ontvangene gastvrijheid veelal door de jonge grasmusschen uit het nest te werpen, terwijl de pleegmoeder den hongerigen vreemdeling zorgvuldig opvoedt. Het is ons bekend, dat het wijfje van den koekoek haar ei eerst op den grond legt en dan in den bek naar het door haar uitgekozen nest draagt en dat ze in het geheel in het jaar 6 of 8 eieren legt, telkens één, met tusschenpoozen van eene week. Het geluid, hetwelk het mannetje maakt, gelijkt op den klank van zijn naam; het wijfje roept *wik-wik-wik*. In den winter verhuist deze vogel naar het noorden van Afrika. De koekoek leeft hoofdzakelijk van sterk behaarde rupsen en is in dit opzicht dus zeer nuttig.

Koekoeksbloem (Lychnis flos cuculi *L.*) is de naam van eene plant, die tot de familie der *Sileneën* en tot het geslacht *Lychnis* behoort, hetwelk zich onderscheidt door een 5 tandigen kelk, 5 langgenagelde bloembladen, 10 meeldraden, 5 stijlen, getepelde stempels en eene met 5- of 10-tanden openspringende doosvrucht. De koekoeksbloem, ook wel *pinksterbloem* of *kraaiebloem* geheeten, groeit bij ons op vochtige hooilanden en heeft een opgaanden, ruwharigen stengel en smal-lancetvormige bladeren, — voorts fraai-vleeschkleurige of witte bloemen, wier kroonbladen een zoom hebben, die in 4 uitgebreide, lijnvormige slippen eindigt. Uit deze bloemen vergaderen de bijen veel honig. — Van het geslacht Lychnis heeft men nog in ons Vaderland: *L. diurna Sibth.* met roode bloemen en lange bloemstelen, — en *L. vespertina Sibth.* met meestal witte bloemen. Van de buitenlandsche sierplanten van dit geslacht noemen wij, *L. chalcedonica L.* met scharlakenroode bloemen uit Rusland, — *L. fulgens Fisch.* uit Siberië, — *L. grandiflora Jacq.* uit China — en *L. flos Jovis Desr.* uit Provence.

Koekoe-noor (Blauwe Meer) of *Koko-noor*, door de Chineezen *Tsing-hai* geheeten, is een zout steppemeer in Midden-Azië, ten zuiden van de Chineesche provincie Kansoe. Het ligt ongeveer 3200 Ned. el boven de oppervlakte der zee in eene grootsche bergstreek, heeft eene donker-blauwe kleur en is 297 Ned. mijl lang en 89 Ned. mijl breed. Ook vindt men daarin eenige eilanden. De Russische reiziger *Prshewalski* bezocht dit meer in 1872 en vond het omgeven door vruchtbare oevers met eene aanmerkelijke bevolking van Mongolen en Tangoeten.

Koeldsja is de naam van een Oost-Aziatisch gewest, onder Chineesche souvereiniteit aan de grenzen van Rusland en aan de noordelijke helling van het Thian-Sjan-gebergte gelegen, met eene uitgebreidheid van 1400 □ geogr. mijl. De Koeldsjaquaestie, sedert 1871 hangende tusschen Rusland en China, is in 1881 door een verdrag uit den weg geruimd. Daaromtrent vermelden wij het volgende:

Na den val der dynastie *Han* in China ontstond in den aanvang der 17de eeuw door een verbond der Kalmukken en Dsoengaren, aan de boorden van de Ili, Tekes, Koengas en Joeldoes gevestigd, het weleer machtige rijk der Dsoengaren. Het grensde ten noorden aan Siberië, ten oosten aan het Mongolen-khanaat der Kalka, ten westen aan de Kirgisen-steppe tot aan het meer Balkasj en ten zuiden aan Oost-Toerkestan (zie de kaart van Noord- en Midden-Azië, gevoegd bij het artikel *Azië*). *Galdan-Bokosjtoe* uit den stam der Tsjorossen was hun eerste Khan. Hij werd opgevolgd door *Zanar-Raptan* en deze door *Galdan-Tsjirin*. Na den dood van laatstgenoemde ontstonden onder de leden van dit geslacht oneenigheden over het bezit van den troon, welke een einde namen met den dood van alle rechtstreeksche erfgenamen. Een verre bloedverwant van *Galdan*, het hoofd van een stam der Kalmukken en *Amoer-Sana* geheeten, zocht daarvan gebruik te maken, om zich op te werpen tot beheerscher van het Rijk der Dsoengaren. Toen hem dit niet gelukte, onderwierp hij zich met zijn stam aan de Chineezen. Deze zonden in 1754 terstond een leger naar Dsoengarije en namen het land in bezit, waarop de laatste Khan der Dsoengaren, *Towazi*, de vlucht nam, maar aan de Chineezen uitgeleverd werd. Toen echter in 1757 het meerendeel der Chineesche troepen zich verwijderd had, kwam *Amoer-Sana* in opstand en liet zich uitroepen tot Khan. De achtergebleven 500 Chineezen en hunne aanvoerders werden vermoord. In 1758 verscheen echter op nieuw een Chineesch leger, en *Amoer-Sana* nam de wijk naar Siberië, waar hij het volgende jaar aan de pokken overleed. De macht van China werd er versterkt en meer dan een millioen Kalmukken om het leven gebracht, waarna de Chineezen zich ook van Kasjgarië meester maakten. *Galdan-Bokosjtoe* had vroeger ook dit gebied schatplichtig gemaakt en er een stadhouder aangesteld. Na den dood van *Daniël-Chodsja*, den stadhouder onder *Galdan-Tsjirin*, hadden de vier zonen van dezen de heerschappij over Kasjgarië onderling verdeeld. Later was er *Boershan-eddin*, een afstammeling der vroegere regenten, door den invloed van *Amoer-Sana* weder op den troon gebracht. Hij veroverde wel is waar het gezag, maar onderwierp zich

aanvankelijk aan China. In 1757 echter kwam *Boershan-eddin* in opstand, evenals *Amoer-Sana*, en gaf daardoor gelegenheid aan de Chineezen om zich in 1758 voor goed van dat land meester te maken. Dsoengarije en Kasjgarië werden nu tot één stadhouderschap met de hoofdstad Koeldsja, op den rechter oever van de Ili gelegen en thans ongeveer 4 000 inwoners tellend, vereenigd en Dsoengarië ook wel met den naam van „Gebied van Koeldsja" of ook wel met dien van „Iligewest" bestempeld.

Terwijl het Koeldsjagebied in het rustig bezit bleef van China, hadden in Kasjgarië gedurig volksbewegingen plaats, bijv. in 1763, 1825, 1830, 1847 en 1857, doch het gelukte telkens aan de Chineezen, die te dempen. De oorlog der Taiping deed echter ook dáár zijn invloed gevoelen, en toen in 1862 de troon der *Mandsjoe-dynastie* daardoor begon te waggelen, kwamen ook de Dsoenganen in opstand. Deze zijn landverhuizers uit de noordwestelijke provinciën van China, die de Chineesche taal en zeden aangenomen, maar het Mohammedaansch geloof hunner uit Toerkestan derwaarts getrokkene voorvaderen bewaard hebben. Zij waren hier de bitterste vijanden der Chineezen, maar terwijl de Taiping een geheel vormden, waren de Dsoenganen in groepen verdeeld en hadden geen gemeenschappelijken aanvoerder. Zij hadden slechts eene gemeenschappelijke leus. Bijna tegelijker tijd verhieven zich de Mohammedanen op vier plaatsen tegen het gezag van China, in Inn-nan, Ha-nan, Oost-Toerkestan en Dsoengarije. Al dadelijk slaagden zij er in eene monarchie tot stand te brengen in Inn-nan onder Sultan *Soeleiman*, te Da-li-foe gevestigd. In de overige gewesten bepaalden zij zich tot het verdrijven der aldaar gevestigde Chineezen en Mandsjoe's. Toen echter de Dsoenganen de heerschappij aan de bewoners van Toerkestan moesten afstaan, ontstonden er allengs nog twee Staten: Dshitysjar onder de regeering van *Jakoeb-Bek* en Koeldsja onder die van Sultan *Obil-ogly*.

Laatstgenoemde was een zwak Vorst en niet in staat om de rust op zijn gebied te handhaven. Regeeringloosheid is vooral in Azië besmettelijk, en weldra ontstonden er onordelijkheden bij de Russische Kirgisen en in het aan Koeldsja grenzende gewest Simiraetsjenski. Rusland zag zich dus genoodzaakt om daartegen maatregelen te nemen.

Generaal *Kolpatowski*, bevelhebber der troepen in laatstgenoemd gewest, opende alzoo onderhandelingen met Sultan *Obil-ogly*, maar zonder gewenscht gevolg. In het najaar van 1870 werd de Moesartpas met een detachement bezet en de Sultan van Toerkestan werd daarmede in kennis gesteld. In het begin van het volgende jaar vertrok een Russisch gezantschap met *Kaulbars*, chef van den generalen staf, naar Koeldsja, om van den Sultan de uitlevering te vragen van voortvluchtige Kirgisen. Deze weigerde niet alleen, maar verlangde tevens, dat de Russen den Moesartpas zouden ontruimen. Toen reeds vroeg generaal *Kolpakowski* verlof van den gouverneur-generaal van Toerkestan, om in Koeldsja binnen te rukken, maar ontving voorloopig een afwijzend antwoord.

In April 1871 begaven zich 1 000 Kirgisen-herders naar Koeldsja en deden een aanval op de Kozakken, die zulks wilden beletten. De aanvraag om uitlevering bleef wederom zonder gevolg. De gestelde termijn verliep en in de eerste dagen van Maart werden met vergunning van den gouverneur-generaal van Toerkestan de grenzen van Koeldsja overschreden. De troepen hadden in last om alleen dan, wanneer zij aangevallen werden, gebruik te maken van de wapens. Reeds in den nacht van den 6den op den 7den Mei hadden zij een aanval te verduren, en na verschillende gevechten verscheen de Sultan van Koeldsja den 21sten Juni in het leger bij Bajandai en gaf zich onvoorwaardelijk over, waarna generaal *Kolpatowski* den volgenden dag zijn intocht hield in de stad Koeldsja. Onder een Russisch bestuur werd er nu zonder moeite de rust hersteld. Aan China werd daarvan mededeeling gedaan onder bijvoeging, dat Rusland tot dien maatregel had moeten besluiten wegens de rooverij der Dsoenganen, maar dat het bereid was, het gebied van Koeldsja aan China terug te geven, zoodra de veiligheid er voldoende verzekerd was.

Die staat van zaken bleef voortduren totdat China na een 14-jarigen strijd tegen de Dsoenganen, die door *Jakoeb-Bek* werden ondersteund, eindelijk de overhand behield. Het vermoorden van laatstgenoemde te Koerta en de verdeeling van zijn Rijk waren omstandigheden, die den Chineezen zeer te stade kwamen. Met de verovering der stad Kasjgar den 5den December 1877 was het lot der Dsoenganen beslist en het Rijk Kasjgarië vernietigd.

Na het behalen van deze voordeelen en met het oog op den oorlog van Rusland tegen Turkije scheen voor China het oogenblik gunstig om zijne aanspraken op het Koeldsjagebied te doen gelden. Rusland erkende die, maar verlangde schadeloosstelling voor de kosten van een jarenlang beheer en waarborgen voor de veiligheid der Russische grensgewesten. De Chineesche gezant *Tsjoeng-How* verscheen te Petersburg en in 1879 kwam een verdrag tot stand, volgens hetwelk de oostelijke en kleinere helft van Koeldsja tegen betaling van 5 millioen roebels aan China zou worden teruggegeven. De Chineesche Regeering echter was daarmede niet tevreden; zij beschuldigde haren gezant van machtsoverschrijding en veroordeelde hem zelfs ter dood, welk vonnis echter niet voltrokken werd. Een ander gevolmachtigde, de markies *Tseng*, werd naar Petersburg gezonden en de beide onderhandelende Mogendheden maakten onderwijl zich gereed tot den oorlog.

De onderhandelingen echter hebben geleid tot het verdrag van 2 (14) Februari 1881. Het bevat hoofdzakelijk de volgende bepalingen: de Keizer van Rusland veroorlooft de herstelling van het Chineesche gezag in Koeldsja, maar het westelijk gedeelte blijft in zijn bezit. Aan de bewoners, tot welken stam ook behoorend en welken godsdienst ook belijdend, wordt veiligheid van personen en goederen gewaarborgd. De inwoners kunnen er naar verkiezing blijven of naar elders trekken. De Chineesche Regeering betaalt in den tijd van twee jaar 9 millioen zilveren roebels als schadeloosstelling voor kosten van

bestuur. De grenzen tusschen Koeldsja en Rusland zijn aangewezen of worden nader geregeld. Rusland kan in de voornaamste steden consuls benoemen. Eindelijk heeft Rusland in dat verdrag aanmerkelijke handelsvoorrechten voor zijne onderdanen bedongen, alsmede gunstige bepalingen omtrent de karavaanwegen en eene vernieuwing van die van 16 Maart 1858, waarbij voor de bewoners van beide landen de vrije vaart op de Amoer wordt toegestaan.

Koeli's, in het Engelsch *Coolies* in het Fransch *Coulies*, is in de eerste plaats de naam van een wilden volksstam in het westelijk gedeelte van het Britsch-Indische presidentschap Bombay, wiens leden met die der *Bhils*, *Gonds* enz. tot de inboorlingen gerekend worden, terwijl zij meestal van de jacht, den roof en de vischvangst leven en van alle beschaving afkeerig zijn. Voorts geeft men den naam van Koeli's in het algemeen aan de Hindoe's der lagere klassen, die in hun land als dagiooners, inzonderheid als sjouwerlieden, in hun onderhoud voorzien. Zoowel in Britsch- als in Nederlandsch Indië gebruikt het gouvernement Koeli's tot velerlei diensten, — inzonderheid ook in tijd van oorlog tot het dragen van munitie en levensmiddelen, daar zij beter dan Europeanen bestand zijn tegen het tropisch klimaat. Toen voorts wegens het verbod van den uitvoer van slaven uit Afrika en de opheffing der slavernij in Amerika en op de Amerikaansche Eilanden alhier groot gebrek aan werkkracht ontstond, kwam men op het denkbeeld om Koeli's uit Azië als arbeiders derwaarts te brengen, en daar zich onder dezen zeer vele Chineezen bevonden, gaf men den naam van Koeli's aan alle dagiooners. In Indië en China sluit men door middel van makelaars bepaalde overeenkomsten met de Koeli's, volgens welke zij zich verbinden om gedurende zekeren tijd tegen een vastgesteld loon en andere voordeelen in de Engelsche en Amerikaansche Koloniën werkzaam te wezen. Bij het sluiten van den vrede met China in 1860 heeft men eene afzonderlijke overeenkomst geteekend omtrent den uitvoer van Koeli's, waarna door eene Keizerlijke proclamatie aan elken Chinees verlof gegeven werd om zich naar de overzijde der zee te begeven. Zoolang de Koeli's zich in genoemde Koloniën bevinden, moeten zij zich aan de aldaar uitgevaardigde wetten en verordeningen onderwerpen. Ook mogen zij vóór den bepaalden tijd hun dienst niet verlaten, daar zij anders het recht op een vrijen terugtocht naar hun vaderland verliezen. Van dat recht maken zij echter niet altijd gebruik, daar velen in de Koloniën blijven; intusschen weet men van de Chineesche Koeli's, dat deze vooraf de vracht voor hun lijk betalen, opdat dit naar hun vaderland worde overgebracht. Nergens zijn zij in zoo grooten getale aanwezig als op Trinidad, waar zij de helft der veldarbeiders uitmaken en telkens nieuwen aanvoer uit Azië ontvangen. De Koeli's werken niet ijveriger dan de Negers, maar veel nauwkeuriger, en verdienen om die reden de voorkeur. Wanneer zij niet aan de overeenkomst voldoen, wordt hun loon verminderd. Hoewel dit laatste vrij hoog is en door de kosten van den overtocht vermeerderd wordt, verklaren de planters, dat na de opheffing der slavernij alleen een voldoende aanvoer van Koeli's in staat is de Koloniën van den ondergang te redden. Zeer ware het dus te wenschen, dat ook onze kolonie Suriname daardoor aan hare kwijning werd ontrukt.

Koelisz (Pantalemon Alexandrowics), een Roetheensch dichter en schrijver, geboren den 27sten Juli 1819 te Woronesh in het gouvernement Tsjernigow, studeerde te Kiew, was vervolgens leeraar aan scholen in Volhynië en te Kiew, reisde in het gouvernement Kiew en verzamelde hier bouwstoffen voor zijn voortreffelijk boek: „Berichten over Zuid-Rusland (1844—1845, 2 dln)". Later werd hij leeraar te Rowno in Volhynië en vervolgens aan een gymnasium te Petersburg, waar hij zich tevens benoemd zag tot lector in het Russisch aan de universiteit. Toen hij zich op aandrang van de Académie van Wetenschappen naar Praag zou begeven, om er zich voor te bereiden voor eene professoraat in de Slawische letterkunde te Petersburg, werd hij onderweg te Warschau, naar men voorgaf wegens verspreiding van vrijzinnige denkbeelden, in hechtenis genomen en tot vestingstraf te Tula veroordeeld. Eerst bij de troonbeklimming van *Alexander II* herkreeg hij zijne vrijheid. Hij schreef den roman: „Czorna Rada (1857)", — „Predicatiën van Hreczoelenstsj (1857)", — een leerboek voor volksonderwijs (1858), — en na eene reis in Italië: „Ochtendonderhoud (1862)", eene verzameling van gedichten. Voorts vertaalde hij de vijf boeken van *Mozes* in het Roetheensch (1869) en was werkzaam aan eene overzetting der Evangeliën in die taal, terwijl hij zich ook door de uitgave van geschiedkundige geschriften verdienstelijk heeft gemaakt.

Koelman (Johan Philip), een uitstekend Nederlandsch beeldhouwer, schilder en schrijver, thans directeur der Académie te 's Gravenhage, werd aldaar geboren den 11den Maart 1818, was tot aan zijn twintigste jaar in een timmerwinkel werkzaam, legde zich toen onder de leiding van *C. Kruseman* ijverig toe op het teekenen en schilderen en begaf zich in 1844 naar Italië, waar hij tot 1857 vertoefde. Na zijn terugkeer in zijne geboortestad en na het overlijden van *J. E. J. van den Berg* werd *Koelman* in zijne plaats hoofdonderwijzer aan de Académie aldaar en later directeur. Een ontwerp voor een Nationaal Monument, door hem en den architect *van der Waeijen Pietersen* samengesteld, werd boven dat van 31 mededingers bekroond. Hoe uitstekend *Koelman* de pen weet te hanteeren, bleek uit de keurige beschrijving der omwenteling te Rome, onder den titel: „In Rome" in „De Nederlandsche Spectator" geplaatst. Voorts vervaardigde hij met den bouwmeester *H. P. Vogel* het monument voor den Hertog *van Saksen-Weimar* in het Lange Voorhout. Een ontwerp voor het verbouwen van het Binnenhof en het stichten van een nieuw paleis voor de Volksvertegenwoordiging, door *Vogel* gemaakt en door *Koelman* met historische decoratiën en beeldhouwwerk versierd, werd door de Regeering aangekocht. Ook vervaardigde *Koelman* in 1866 de marmeren groep, door de Loge te 's Gravenhage aangeboden aan Prins *Frederik der Nederlanden*, —

de Nymph voor het gedenkteeken in den Briel (1873), — en het gedenkteeken van het ontzet van Leiden (1875). Ook liet deze kunstenaar het penseel niet rusten, zooals o. a. blijkt uit het fraaie doek: „Jongens aan eene fontein bij den ingang van het Capitool", hetwelk in 1859 op de Haagsche Tentoonstelling prijkte. Hij is ridder der orde van de Eikenkroon.

Koem, eene stad in de Perzische provincie Irak. Adsjemi, ten zuiden van Teheran, aan de Badian-Roed ter hoogte van 1 000 Ned. el boven de oppervlakte der zee, is eene heilige, weleer prachtige en volkrijke plaats, maar ligt thans grootendeels in puin en telt slechts 20 000 inwoners (voorheen 100 000). Zij is vermaard wegens de talrijke graven van Mohammedaansche Heiligen, waaronder zich het graf van *Fatime* bevindt, hetwelk jaarlijks door duizende bedevaartgangers bezocht wordt. De karavansera's en de bazars dezer stad zijn aanzienlijk. Zij ligt vermoedelijk op de plaats van het oude Choana. Men zegt, dat zij uit de bouwvallen van 7 steden is gesticht, doch de Afghanen hebben haar in den aanvang der 18de eeuw verwoest.

Koema is de naam van eene aanzienlijke rivier in Caucasië. Zij ontspringt aan de noordelijke helling van den Caucasus, bij den Elbroes, uit 2 bronrivieren, de Goemyzj en de Goem, stroomt noordoostwaarts, neemt de wateren op van de Karamijk, de Boeiwala de Dongoesia, de Podkoema enz. en stort zich na den loop van 72 geogr. mijl met onderscheidene armen bij Koemsk in de Caspische Zee, hoewel zij bij langdurige droogte haar water niet zoo ver kan brengen. Aan haren oever ligt de Koemaansche Steppe, voorheen vermoedelijk de bodem eener zee vormende.

Koemanen of *Komanen*, waarschijnlijk de *Oetzen* bij de Byzantijnsche en de *Goessen* bij de Arabische schrijvers, is de naam van een volk, hetwelk door de Slawen met dien van *Polowci* (Vlaktebewoners) bestempeld wordt, waarvan de Duitsche kroniekschrijvers *Falwen* of *Falawen* gemaakt hebben. Uit het land der Wolga en der Jaïk drongen de Koemanen (omstreeks het midden der elfde eeuw), Chasaren en Petsjenegen in Europa, breidden aan de noordelijke oevers der Zwarte Zee zich uit tot aan den mond der Donau en tot aan de oostelijke Carpathen, waar het hedendaagsche Moldavië den naam van Koemanië ontving, en werden door hunne plundertochten gevaarlijk voor de Byzantijnen, Hongaren en Russen. Hunne hoofdmacht bezweek echter voor de Mongolen, tegen welke zij ook in den slag aan de Kalka (1224), schoon gesteund door de Russen, vruchteloos streden. In Hongarije ontstonden reeds vroeg Koemaansche koloniën, en de Paloczen in de Màtrabergen, wier naam, niet weinig naar dien der Polowci zweemt, vormen misschien een overblijfsel der oudste Koemaansche volkplantingen. De laatste en grootste kolonie, uit 40 000 gezinnen bestaande, vlood met haar opperhoofd, Vorst *Koethen*, in 1238 naar Hongarije en werd er door *Belá II* welwillend ontvangen. De namen der tegenwoordige comitaatsdistricten Groot- en Klein-Koemanië (Koenság) zijn daarvan afkomstig. De Koemanen worden beschouwd als volbloed-Magyaren; zij behooren dus tot den Oegrischen stam.

Koemassi of *Coomassie*, de hoofdstad van het Rijk der Ashanti in Afrika, werd in den aanvang der 18de eeuw gesticht door *Sai-Toetoe*, den grondlegger des Rijks en ontwikkelde zich allengs tot eene stad met 100 000 inwoners. In den oorlog van Engeland tegen Ashanti werd zij door *Garnet Wolseley* den 4den Januari 1874 na eene worsteling van 5 dagen veroverd en verwoest, maar kort daarna weder opgebouwd.

Koemis, een zeer gezochte drank bij de Kalmukken, bestaat uit zure paardemelk, die eene gisting ondergaat. Zij heeft een zuren, aangenamen smaak en is zeer verkoelend, maar tevens zeer bedwelmend. Ook bestaat er koemisbrandewijn, wina of racky geheeten en door destillatie uit koemis verkregen.

Koen (Gijsbertus), een Nederlandsch letterkundige, geboren te Breda den 5den November 1736, bezocht de Latijnsche school te Leeuwarden, studeerde te Franeker en promoveerde aldaar in de rechten op eene dissertatie: „Ad loca quaedam juris et alia depravata (1759)", waarna hij in 1761 de betrekking aanvaardde van rector der Latijnsche school te Harlingen met eene redevoering: „De litteris Graecis ac Latinis, veluti morum et humanitatis magistris non contemnendis" De school bloeide onder zijn bestuur ongemeen, doch nadat hij voor het rectoraat te Amersfoort bedankt had, nam hij in 1762 afscheid van Harlingen met eene verhandeling: „De inani paedagogorum fastu", terwijl hij kort daarna te Alkmaar als rector optrad met eene verhandeling: „De humanissima animae voluptate, quae ex doctrinae incremento oritur." Nadat hij voorts bedankt had voor verscheidene andere plaatsen, ging hij in 1764 naar Gouda en hield er eene: „Oratio de amabili Graecarum Latinarumque literarum connubio (1764)". Vruchteloos bood men hem het hoogleeraarsambt aan te Harderwijk, doch hij vertrok in 1767 als professor in de oude talen naar Franeker, waar hij eene redevoering uitsprak: „De lingua Latina ab optimis ejus auctoribus ad Atticum Graeciae dialectum imprimis conformata atque expolita", — hij overleed echter, nog geene maand later, op den 11den April 1767. Hij bezorgde ook nog: „Gregorius, Corinthi metropolita, de dialectis et alia grammaticorum de dialectis opuscula (1766)".

Koendoeriotis (Lazaros), een Griek, die zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt bij de bevrijding van zijn vaderland, werd geboren op het eiland Hydra omstreeks het jaar 1768 en behoorde er met zijn broeder tot de aanzienlijkste en rijkste scheepsreeders. Toen in 1821 de Grieksche vrijheidsoorlog uitbarstte, brachten de beide broeders daaraan eene groote geldsom en 8 schepen ten offer, zoodat zij tot armoede vervielen. Hoewel *Lazaros* niet rechtstreeks deelnam aan de gebeurtenissen, bevorderde hij de zaak der onafhankelijkheid door goeden raad en volharding, alsmede door zijn grooten invloed. Hij was op zijn eiland lid van den Senaat. Zijne edele gezindheden verflauwden niet, toen later onder het presidentschap van *Capo*

d'Istrias gedurende het regentschap en zelfs in de laatste dagen zijns levens ondankbaarheid en laster aan zijne verdiensten knaagden. Nadat hij vruchteloos moeite had gedaan om voor de zwaar geteisterde eilanden Hydra, Spezzia en Ipsara hulp te verkrijgen, overleed de diep-gekrenkte patriot op zijn eiland den 17den Juni 1852. Nu eerst erkende de Regeering zijne verdiensten; zij verordende een rouw van 50 dagen, en de Vertegenwoordiging besloot, dat zijn naam in hare vergadering de hoogste plaats zou innemen. — Zijn broeder *Georg Koendoeriotis* nam zelf deel aan den worstelstrijd, nadat hij in 1824 aan het hoofd van het Uitvoerend Bewind geplaatst en in 1825 wederom tot die betrekking geroepen was. Hij onderscheidde zich door werkzaamheid en beradenheid, hoewel de gevolgen van zijn krijgsbeleid niet altijd aan de verwachtingen beantwoordden. Ook zag hij zich dikwijls belemmerd door listen en partijschappen. In 1826 en 1827 maakte hij met zijn broeder zich zeer verdienstelijk jegens de goede zaak, doordien zij in verzet kwamen tegen de Engelsche partij. Gedurende het voorzitterschap van *Capo d'Istrias* behoorde ook *Georg* tot de oppositie, en na het vermoorden van dien president desgelijk. In 1843 was hij voorzitter van den Staatsraad en hij overleed in Maart 1858.

Koendoez, een landschap in Midden Azië, aan de noordelijke helling van den Hindoe-Koesj, tusschen Choelm en Badachsjan, tusschen lage bergen en door de Akoeserai besproeid, grenst ten noorden aan de Amoe-Darja (Oxus), was steeds een gewest van nabijgelegene Staten, maar genoot tevens eene groote mate van zelfstandigheid, totdat het in 1859 na een korten veldtocht bij Afghanistan werd gevoegd. Thans vormt het een gedeelte aan de Afghaansche provincie Toerkistan en is in drie districten verdeeld. Men schat het aantal inwoners van dit gewest op 400000. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, omstreeks 60 Ned. mijl ten zuiden van de Amoe Darja in een ongezond oord gelegen, was voorheen in het bezit van een aanzienlijken handel, maar bevindt zich thans in een kwijnenden toestand.

Koenen (Hendrik Jakob), een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam den 11den Januari 1809, studeerde in de rechten en promoveerde in 1831. Hij werd vervolgens lid van den gemeenteraad in zijne geboortestad en van de Provinciale Staten van Noord-Holland en overleed op zijn landgoed Buitenrust bij Haarlem den 13den October 1874. Behalve een paar rechtsgeleerde werkjes schreef hij: „Adriaan Pauw. Eene bijdrage tot de Kerk- en Handelsgeschiedenis der 16de eeuw (1842)", — „Geschiedenis der Joden in Nederland (1843)", bekroond door het Provinciaal Utrechtsch genootschap, — „Hiërónymus van Alphen als christen, als letterkundige en als staatsman (1844)", — „Geschiedenis van de vestiging en den invloed der Fransche vluchtelingen in Nederland (1846)", bekroond door de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden, — „Lijkrede op D. J. van Lennep (1853)", — „Voorlezingen over den Engelschen dichter Montgomery (1853)", — „De Nederlandsche boerenstand historisch beschreven (1858)", — „Gedachtenisrede op G. H. van Schubert (1861)", — „Ter nagedachtenis van Jacobus Johannes le Roy, predikant te Oude Tonge (1863)", — „Ter nagedachtenis van C. M. van der Kemp, in leven raadsheer in het Prov. gerechtshof van Zuid-Holland (2de druk, 1868)", — Over de beide Staatspartijen in de voormalige Republiek der Vereenigde Nederlanden (1868)", — „Voorlezingen over de geschiedenis des Nederlandschen handels", — „Voorlezingen over de geschiedenis van scheepsbouw en zeevaart (1854)", — „Voorlezingen over de geschiedenis der financiën van Amsterdam (1855)", — alsmede het dichtstuk: „De Christenzending (1854)". Voorts komen ook elders gedichten van hem voor en was hij een ijverig medewerker in „De Herant" en in andere tijdschriften.

Koenig (Samuel), een verdienstelijk wiskundige, geboren te Budingen in 1712, studeerde te Bern, Lausanne, Basel en Marburg in de wijsbegeerte en wiskunde, vestigde zich vervolgens als pleitbezorger te Bern en wekte de algemeene bewondering door zijne wegslepende welsprekendheid. Kort daarna vertrok hij naar Champagne, waar hij 8 jaar onderwijs gaf aan de Markiezin *du Châtelet*, werd in 1740 lid der Koninklijke Académie te Parijs en keerde terug naar Bern, waar hij de practijk weder opvatte, maar eerlang wegens zijn verzet tegen aldaar heerschende misbruiken de wijk moest nemen. Hij vertrok naar Utrecht, wees eene betrekking aan de Académie van Wetenschappen te Petersburg van de hand en spoedde zich naar Friesland, waar Prins *Willem IV* zijne groote verdiensten op prijs stelde en hem een leerstoel — eerst in de wijsbegeerte, daarna in de wiskunde — bezorgde aan de académie te Franeker. Toen genoemde Prins stadhouder werd der Vereenigde Nederlanden en zich te 's Gravenhage vestigde, wenschte hij *Koenig* bij zich te houden en schonk hem in 1748 de betrekking van secretaris zijner bibliotheek, terwijl deze een jaar later te 's Gravenhage de benoeming ontving tot hoogleeraar in de wijsbegeerte en het natuurrecht. Hij bekleedde haar tot aan zijn dood, welke voorviel den 21sten Juli 1757 op den huize Zuilenstein, toebehoorende aan den heer *van Amerongen*. Hij was lid van de Koninklijke Académie te Berlijn en te Göttingen en schreef onderscheidene opstellen in de „Acta Eruditorum", — voorts: „Dissertatio de vi corporum motorum (1738)", — „Oratio inauguralis de optimis Wolfiana et Newtoniana philosophandi methodis (1749)", — „Appel au public du jugement de l'Académie Royale de Berlin etc. (1752)."

Koenraad. Onder dezen naam vermelden wij:

Koenraad I, koning van Duitschland (911—948). Hij was hertog der Franken en beklom, toen Duitschland na het uitsterven der *Karolingen* een Keizerrijk geworden was en *Otto, de Doorluchtige* van Saksen wegens gevorderden leeftijd de Koninklijke waardigheid van de hand gewezen had, den Duitschen troon. Intusschen was onder het bewind der laatste, zwakke *Karolingen* alle macht zoozeer in handen der aanzienlijken geraakt, dat zijne ge-

heele regeering slechts eene reeks van pogingen kon wezen, om aan de Keizerlijke waardigheid op nieuw aanzien te verschaffen. Hij moest bijv. in 912 tegen Lotharingen, hetwelk zich van het Rijk losgerukt en aan *Karel de Eenvoudige*, koning van Frankrijk, onderworpen had, te velde trekken, hoewel hij het slechts gedeeltelijk weder bij zijne landen kon voegen. Ook moest hij strijden tegen Hertog *Hendrik van Saksen*, wien hij de opvolging toestond in het hertogdom Saksen, maar het bezit der overige Rijksleenen weigerde. Hij belegerde hem in het kasteel Grona, doch kon niets tegen hem uitrichten, daar *Hendrik* zich verbond met Lotharingen en met den Koning van Frankrijk. Met meer voorspoed beteugelde hij de hebzucht van onderscheidene aanzienlijken in Schwaben, die den Rijksvrede verstoorden. Twee van hen werden in hechtenis genomen en onthoofd. Ook Hertog *Arnolf van Beieren* moest voor hem zwichten en met zijn gezin de wijk nemen naar Hongarije, vanwaar hij een inval deed in Beieren, terwijl hij later nogmaals moest vluchten. In 917 volbrachten de Hongaren een grooten rooftocht door Schwaben en Beieren tot aan den Elzas en Lotharingen, waarbij zij een aanzienlijken buit veroverden. Bij zijn sterven, op den 23sten December 917, bezwoer *Koenraad* zijn broeder, Hertog *Eberhard*, en de voornaamste Oost-Franken, om, tot beveiliging des Rijks, Hertog *Hendrik van Saksen* tot koning te kiezen, — hetgeen ook geschiedde.

Koenraad II, de Saliër, koning der Duitschers en Roomsch Keizer (1024—1029), een zoon van Hertog *Hendrik van Franken*. Hij werd na het uitsterven van het Saksische Keizerhuis (bij den dood van *Hendrik II*) op een eiland in de Rijn tusschen Mainz en Oppenheim, voor de oogen van het verzamelde leger, door de Vorsten van 8 hertogdommen tot Koning gekozen. Nadat hij, te Mainz gekroond, te Aken den troon beklommen had, trok hij aanstonds door de verschillende gewesten van Duitschland om recht te spreken en de volken aan zich te verbinden. Tot beteugeling van de eindelooze veeten der ridders en edelen onderling verordende hij den „Godsvrede", en om de gunst zijner krijgslieden te behouden, stelde hij vast, dat de beneficiaalgoederen, door de vaderen bezeten, niet willekeurig aan de zonen ontrukt konden worden. Inmiddels waren de Italianen opgestaan en hadden hunne Kroon aangeboden aan den zoon van den Koning van Frankrijk. Weldra trok nu *Koenraad*, nadat hij zich verzekerd had van de voogdijschap over Bourgondië en nadat zijn negenjarige zoon *Hendrik* tot zijn opvolger benoemd was, in 1026 over de Alpen, tuchtigde de oproerige Vorsten en de steden Pavia en Ravenna, ontving te Milaan van den Aartsbisschop *Aribert* de koningskroon van Italië en liet zich te Rome door Paus *Johannes XIX*, in tegenwoordigheid van de Koningen *Rudolf* van Bourgondië en *Knoet* van Denemarken, met zijne gemalin *Gisela* de koningskroon op het hoofd zetten. Voorts herstelde hij in Beneden-Italië de rust en bevestigde de Noormannen in hun gebied, omdat hij hen als een bolwerk tegen de Grieken beschouwde. Terwijl nu de Keizer in Italië zonder aanzien des persoons het recht beveiligde en den binnenlandschen vrede aldaar handhaafde, kwamen onderscheidene aanzienlijken in Duitschland in opstand, en onder hen zijn stiefzoon Hertog *Ernst van Schwaben*. Met spoed echter beteugelde hij het oproer, nam Hertog *Ernst* gevangen, dwong in 1031 Koning *Stéfanus* van Hongarije, die aanspraken op Beieren deed gelden, om vrede te sluiten, onderwierp de Polen, die de oostelijke grenzen van zijn Rijk onveilig maakten, dwong *Odo*, graaf *van Champagne*, die zich een gedeelte van Bourgondië had toegeëigend, afstand te doen van zijne rechten op dit gewest, en plaatste in 1033 met geweld te Genève de Kroon van Bourgondië op zijn hoofd. Toen *Odo* daarop, geholpen door Italië, in 1037 den strijd hervatte en weder een inval deed in Bourgondië, zag deze zich overwonnen door *Gozilo*, den hertog van *Koenraad* in dit gewest, in een bloedigen slag bij Bar-le-Duc, waarin *Odo* sneuvelde. Tegen de Slawen, die in 1034—1036 een inval deden in Noord-Saksen, zond *Koenraad* zijn zoon *Hendrik* in het veld, die na het overwinnen van een langen en hardnekkigen tegenstand over de Elbe trok en hun land zoolang verwoestte, totdat zij de opbrengst beloofden eener hoogere schatting. Inmiddels waren ook weder onlusten in Italië uitgebroken, zoodat *Koenraad* in 1036 nogmaals derwaarts toog, in 1037 te Pavia op eene gestrenge wijze de vierschaar spande en den machtigen Aartsbisschop *Aribert* van Milaan, die hem gehoorzaamheid weigerde, benevens de bisschoppen van Vercelli, Cremona en Piacenza, die met eerstgenoemde heulden, in de gevangenis deed werpen. Toen echter *Aribert* uit den kerker ontsnapt was, greep Milaan naar de wapens en verdedigde zich tegen den Keizer, die niet voorbereid was op eene belegering, zóo dapper, dat deze na verloop van 14 dagen met verlies moest aftrekken. In het leger vóor Milaan werd door *Koenraad* de belangrijke constitutie uitgevaardigd van 28 Mei 1037, volgens welke de Rijksleenen van den vader op den zoon en van den broeder op den broeder zouden overgaan. Daarna werd Prins *Pandulf* van Capua, éen der geweldigste dwingelanden van Italië, vervallen verklaard van zijn leen, en de Noorman *Rainul* in 1038 beleend met het graafschap Awersa. Gedurende den terugtocht uit Italië werd het Keizerlijk leger wegens de ongewone hitte door eene besmettelijke ziekte aangetast. *Koenraad* zelf trok in een verzwakten toestand over de Alpen. Te Solothurn deed hij zijn zoon *Hendrik* kronen tot koning van Bourgondië, en reisde, overal orde en wet handhavend, over Oost-Franken en Saksen naar Friesland. Nadat hij te Utrecht het Pinksterfeest gevierd had, overleed hij den 4den Juni 1036 en werd in den Dom te Spiers begraven. Hij was éen der degelijkste Keizers van Duitschland, die de volksvrijheid tegen de onderdrukking der leenmannen beschermde en de hertogdommen Franken, Beieren en Schwaben tot éen geheel vereenigde.

Koenraad III, koning van Duitschland (1138—1152). Deze, een zoon van *Frederik van Schwaben* en de eerste uit het Huis der *Hohenstaufen*, werd geboren in 1093 en zag zich, na den dood van *Lotharius* in 1137, door de Rijnlandsche Vorsten te Coblenz gekozen (22 Februari 1193) en door den Panse-

lijken legaat te Aken gekroond (6 Maart). Toen hij nauwelijks 20 jaren oud was, had hij met zijn broeder *Frederik* Keizer *Hendrik V*, aan wien hij het bezit van het hertogdom Franken verschuldigd was, dapper bijgestaan en was na zijn terugkeer van een tocht naar het Heilige Land als tegenkoning opgetreden tegen Keizer *Lotharius*, door de Welfen gekozen. Zelfs had hij zich in 1128 te Monza als koning van Italië doen kronen, doch moest zich vervolgens met zijn broeder te Mülheim aan den Keizer onderwerpen. Zijn moed, gematigdheid en zachtheid, alsmede de vrees der Duitsche Vorsten voor het Huis der *Welfen* hadden na den dood van *Lotharius* de keus op hem gevestigd, hoewel *Hendrik de Trotsche*, hertog van Beieren en Saksen, de Duitsche Kroon als zijn rechtmatig erfdeel beschouwde. De diep-gekrenkte *Hendrik* moest de waardigheidsteekenen des Rijks, die hij reeds in bezit genomen had, afgeven en werd weldra door *Koenraad*, die 's Hertogs macht gevaarlijk achtte voor de rust des Rijks, gedaagd, om één van zijne hertogdommen af te staan, omdat het in strijd was met de instellingen des Rijks, dat één Vorst heerschappij voerde over 2 hertogdommen. Daar *Hendrik* weigerde hieraan te gehoorzamen, deed de Keizer hem in den ban en schonk Saksen aan *Albrecht van Askanië* en Beieren aan Markgraaf *Leopold van Oostenrijk*. In Saksen wist *Hendrik* zich staande te houden, maar Beieren moest hij overgeven aan den vijand. Toen hij kort daarna (1139) te Quedlinburg stierf, verwierf zijn minderjarige zoon *Hendrik de Leeuw* in 1142 het hertogdom Saksen, hetwelk *Albrecht* weder moest afstaan. Ook *Leopold van Saksen* stierf omstreeks dien tijd en Beieren werd met de mark Oostenrijk aan *Hendrik Jaromirgott*, een broeder van *Leopold*, in leen gegeven. Doch *Welf VI*, de broeder van den overleden *Hendrik* en zelf aanspraak makende op het hertogdom Beieren, zette den oorlog voort tegen den Markgraaf *van Oostenrijk* en de *Hohenstaufen*, rukte op om de stad Weinsberg te ontzetten, die door de beide broeders *Koenraad* en *Hendrik* uit het Huis der *Hohenstaufen* belegerd werd, doch leed er de nederlaag, waarna genoemde stad werd ingenomen. Intusschen waren er ook onlusten ontstaan in Italië; terwijl *Arnold van Brescia* met hervormingsplannen optrad tegen den Paus en de geestelijkheid en *Roger II*, koning der Noormannen, op Sicilië zijne macht op eene bedenkelijke wijze uitbreidde, hadden zich de vrijheidlievende steden van Opper-Italië reeds meer en meer versterkt. Daarenboven ontstond er openbare oorlog tusschen de Romeinen en den Paus. Beiden riepen op denzelfden tijd *Koenraad* te hulp, en de Romeinsche Senaat noodigde hem uit, den zetel van het aloude Keizerschap te Rome te vestigen. *Koenraad* echter, bekend met de wispelturigheid der Romeinen en met de zwakheid zijner hulpmiddelen, gevoelde niet veel lust om zich met de Italiaansche aangelegenheden te bemoeien, vooral omdat hij de handen vol had met den strijd tegen *Welf* en met de twisten der Poolsche Hertogen. Toen echter omstreeks dien tijd het treurig bericht van het verlies van Edessa ons werelddeel bereikte, nam *Koenraad*, op aandringen van *Bernard van Clairvaux*, het besluit om een Kruistocht naar Palaestina te ondernemen tot redding der overige Christelijke Staten aldaar. Uit zorg voor de aangelegenheden des Rijks gedurende zijne afwezigheid deed hij vooraf zijn minderjarigen zoon *Hendrik* tot Roomsch Koning kiezen, belastte hem onder de leiding van *Hendrik*, aartsbisschop van Mainz, met het rijksbestuur, verzoende zich met *Welf VI*, die zelf meêtrok, en deed een algemeenen landvrede bezweren. Daarna toog hij met een leger van 70000 man, vergezeld van vele Vorsten en bisschoppen, door Hongarije over Constantinopel naar het Heilige Land, vanwaar hij na den rampspoedigen slag bij Iconium (October 1147) en na vruchtelooze pogingen om zich van Damascus en Askalon meester te maken, in 1148 onverrichter zake terugkeerde. Doch reeds vóór hem was Hertog *Welf VI* naar Duitschland gesneld en had, in het vertrouwen op een verbond, onder weg met *Roger II* van Sicilië gesloten, de vijandelijkheden tegen den Keizer hervat, maar werd door den jongen Koning *Hendrik* in eene overrompeling bij Flochberg (1150) overwonnen, zoodat *Frederik van Schwaben* tusschen beiden moest komen om hem goede vredesvoorwaarden te bezorgen. Ook *Hendrik de Leeuw*, thans tot rijpheid van jaren gekomen, deed zijne aanspraken op Beieren gelden. Te gelijker tijd wendde zich *Koenraad's* zwager, de Poolsche Hertog *Wladislaus*, tot hem om hulp tegen zijne broeders, die hem uit het land verdreven hadden, terwijl gezanten van den Paus en van de Romeinen hem gedurig aanspoorden tot een tocht naar Italië. Te midden zijner toerustingen tot dezen overleed echter *Koenraad*, vermoedelijk aan vergif, hem op last van *Roger* toegediend, te Bamberg den 15den Februari 1152. Daar 2 jaren te voren zijn zoon *Hendrik* overleden en zijn tweede zoon *Frederik* eerst 7 jaren oud was, had hij zijn neef *Frederik III*, hertog van Schwaben, tot opvolger benoemd. *Koenraad* was een moedig en standvastig vorst en een vriend der wetenschappen. De buitenlandsche aangelegenheden lieten hem echter geen tijd om de binnenlandsche naar eisch te regelen.

Koenraad IV, tweeden zoon van *Frederik II*. Hij werd volgens den wensch zijns vaders reeds in 1237 te Spiers in plaats van zijn broeder *Hendrik* door de Duitsche Vorsten tot Roomsch Koning gekozen en gekroond en voerde bij 's Keizers aanhoudende afwezigheid het bestuur in Duitschland. Intusschen maakten de aanzienlijken in Duitschland daarvan gebruik om hunne eigene heerschappij te bevestigen, en de Paus, die het vernietigen der macht van *Frederik II* beoogde, ondersteunde die pogingen. *Koenraad* echter, geholpen door zijn vader, bestreed die aanmatigingen met beleid en kracht. Nadat hij in 1238 zijn vader in Italië van Duitsche troepen voorzien had, hield hij in den zomer van 1240 te Eger een Rijksdag, waarop de Duitsche Kerkvorsten openlijk een krachtig verzet aanteekenden tegen 's Pausen aanslagen in Duitschland. Daarna, door zijn broeder *Enzio* ondersteund, overwon hij de Mongolen, die onder *Batoe-Khan* in Duitschland waren gevallen, aan eene zijrivier van de Donau, in die dagen Delphos genaamd (wellicht bij Neustadt aan de Leitha), zoodat zij de wijk moesten nemen

naar Hongarije, en aanvaardde daarop den strijd tegen *Hendrik Raspe*, landgraaf van Thüringen, op 's Pausen aandringen in 1246 door de Rijnlandsche bisschoppen tot tegenkoning gekozen. Wel verloor *Koenraad* door de schandelijke trouweloosheid van twee Graven uit Schwaben op 5 Augustus 1246 den reeds bijna gewonnen slag vóor de poorten van Frankfort, maar door de Duitsche steden en door Hertog *Otto van Beieren* ondersteund, versloeg hij in 1247 *Raspe* bij Ulm en dreef hem terug naar Thüringen, waar deze in datzelfde jaar den 17den Februari overleed. In zijne plaats werd, op aandringen van *Innocentius IV*, Graaf *Willem van Holland* gekozen (3 October 1247), die eerst laat aanhangers vond en een leger verzamelde, waarmede hij *Koenraad* bij Opperheim versloeg. Inmiddels was *Frederik II* in Italië gestorven (1250). Na zijn overlijden verslapte het Rijksverband in Duitschland zoozeer, dat *Koenraad* alleen op den bijstand van Beieren kon rekenen, daar de Oostenrijksche en Thüringsche Successie-oorlog en de afzonderlijke verbintenissen van Vorsten en steden de macht van het geheel verdeelden. Door den Paus met den banvloek beladen en door den tegenkoning *Willem* bedreigd, ondernam hij, om althans het Rijk van Apulië te behouden, in 1251 een tocht naar Italië. Ondersteund door zijn broeder *Manfred*, onderwierp hij dat Rijk en maakte in October 1256 zich meester van Napels. Doch de lastertaal van den Paus maakte de gemoederen van hem afkeerig en wierp telkens nieuwe zwarigheden op tegen de vestiging zijner macht in Italië. Hij werd zwaar ziek en overleed na eene langdurige sukkeling in het leger te Lavello op den 21sten Mei 1254. Zijn eenige zoon *Koenradijn*, toen 2 jaar oud en in Duitschland achtergebleven, had hij nooit gezien.

Koenraad de Groote, markgraaf van Meiszen (1127—1156). Hij was de zoon van *Thimo van Wettin*, markgraaf van Meiszen en aanschouwde het levenslicht omstreeks 1098. Op last van zijn vroeggestorven broeder voltooide hij in 1124 het door dezen gestichte klooster op den Petersberg, en zoowel hij als zijne gemalin *Lukardis* begiftigden het met aanzienlijke goederen. Gedurende eene veete met zijn neef, den Markgraaf *Hendrik de Jongere* van Meiszen, geraakte hij in 1126 in gevangenschap en moest tot aan diens overlijden zijne dagen doorbrengen op het slot te Kirchberg. Keizer *Lotharius* benoemde *Koenraad* tot opvolger van dien *Hendrik* in het markgraafschap Meiszen. In 1136 volgde hij den Markgraaf *Hendrik* desgelijks op in zijne erflanden en in de Lausitz, en verkreeg in 1143 van den Keizer het graafschap Rochlitz. Zijne gemalin overleed in 1146 en hij zelf den 5den Februari 1157, nadat hij 2 maanden te voren als monnik zijn intrek had genomen in het Petersklooster, waar beiden begraven zijn.

Koenraad van Marburg, een priester, berucht wegens zijne schijnheiligheid en wreedheid. Hij was biechtvader der Landgravin *Elizabeth van Hessen* en werd in 1232 inquisiteur en kettermeester in Duitschland. Toch gelukte het hem niet, de Inquisitie aldaar in te voeren. Hij had zich reeds door de gestrengheid, waarmede hij aan de Rijn, in Thüringen en in Hessen de ketters vervolgde, het ongenoegen des volks op den hals gehaald, toen hij zich ook vergreep aan Graaf *Hendrik van Sayn* en hem het haar van de kruin deed scheren. Op aanklacht van dezen werd *Koenraad* voor eene buitengewone rechtbank te Mainz geroepen en op eene beschamende wijze weggezonden. Op den terugtocht werd hij niet ver van Marburg, op den 31sten Juni 1233, door eenige edelen overvallen en gedood. Niettemin is hij door *Gregorius IX* heilig verklaard.

Koenraad van Würzburg, één van de verdienstelijkste dichters der middeneeuwen. In zijne gedichten ontwaart men reeds het tijdperk van verval der midden-Hoogduitsche poëzij; toch is hij bij uitnemendheid meester van den vorm en komt in zijn dichttrant veel overeen met *Gottfried van Straatsburg*. Hij overleed te Basel in 1287, waar hij een huis bezat, hetwelk later zijn naam behield. Zijn laatste, onvoltooide gedicht van den Trojaanschen Oorlog, waarvan een gedeelte voor het eerst verschenen is in *Müller's* „Sammlung altdeutscher Gedichte (dl 3)", werd met het vervolg door *Roth* en *Keller* uitgegeven (1850). Het meest schittert hij als dichter in zijne kleine verhalende stukken, zooals in „Engelhard (1573 en 1844)". Voorts vermelden wij van hem: „Otto mit dem Bart (uitgegeven door *Hahn* in 1838 en door *Lambel* in 1883)", — „Der Welt Lohn (uitgegeven door *Roth* in 1843)", — de legenden van „Silvester (uitgegeven door *W. Grimm* in 1841)", — die van „Alexius (uitgegeven door *Haupt* in 1843)", — en „Die goldene Schmiede (uitgegeven door *W. Grimm* in 1840)", — terwijl zijne liederen en spreuken gedrukt zijn in den „Minnesinger van *von der Hagen*.

Koenradijn, gewoonlijk *Koenraad van Schwaben* geheeten. Deze, de laatste telg van het Keizerlijk Huis der *Hohenstaufen*, de zoon van *Koenraad IV* en de kleinzoon van Keizer *Frederik II*, werd geboren in 1853 en was eerst 2 jaren oud, toen zijn vader stierf. Gedurende zijne minderjarigheid, terwijl hij aan het Hof van zijn oom, Hertog *Lodewijk van Beieren*, werd opgevoed, had *Manfred*, bij het valsch gerucht van het overlijden van zijn neef, zich meester gemaakt van de Kroon van Sicilië, maar verklaarde zich bereid om haar als erfdeel aan *Koenradijn* te vermaken. Paus *Clemens IV* echter, vervuld met haat tegen het geslacht der *Hohenstaufen*, schonk het koningrijk Sicilië aan *Karel van Anjou*, die het na de nederlaag en den dood van *Manfred* in bezit nam (1256). Weldra echter werden de Italianen wrevelig over de dwingelandij der Franschen en zonden aan *Koenradijn* gezanten met de uitnoodiging, om zijn vaderlijk gebied te aanvaarden. Vol moed en geestdrift trok hij, vergezeld door zijn vriend *Frederik*, een zoon van den Markgraaf *Hermann van Baden*, in het najaar van 1267 met een leger van 10 000 man over de Alpen. Hoewel de Paus hem den banvloek naar het hoofd slingerde, verwierf hij weldra talrijke aanhangers, en ofschoon zijn stiefvader *Meinhard van Tyrol* en zijn oom Hertog *Lodewijk van Beieren* hem te Verona verlieten en huiswaarts keerden, was hij aanvankelijk voorspoedig in zijne on-

dernemingen. De steden van Opper-Italië en *Hendrik van Castilië*, de voormalige bondgenoot van *Karel*, kozen zijne partij, — te Rome werd hij met gejuich ontvangen en de opstand te zijner gunste op Sicilië breidde zich meer en meer uit; ook de slag tegen de Franschen bij Ponte di Valle werd gewonnen. In het hoofdtreffen echter bij Tagliacozzo of Scurcola (23 Augustus 1268) werd *Koenradijn* door eene krijgslist van den kruisridder *Erard de Valery*, die in het leger van *Karel* streed, in weerwil van de dapperheid zijner troepen geslagen en op de vlucht door het verraad van *Frangipani* gevangen genomen. Met toestemming van den Paus deed de hardvochtige *Karel* op 29 October 1868 *Koenradijn* en zijn vriend *Frederik* op het marktplein te Napels onthoofden. Hij stierf met bewonderenswaardigen moed. Zich tot het volk wendende, welks wettige koning hij was, wierp hij zijn handschoen als een wraakeischend onderpand onder de menigte met den last om dien over te brengen aan *Petrus*, koning van Arragon en erfgenaam van zijne aanspraken op Apulië en Sicilië. Ridder *Truchsesz von Waldburg* raapte hem op en vervulde niet zonder groote moeite den laatsten wensch van zijn heer. *Petrus* kwam dan ook later, in 1282, toen de Siciliaansche Vesper een einde had gemaakt aan de Fransche dwingelandij, in het bezit van Sicilië. Evenals zijn grootvader, was *Koenradijn* vervuld met liefde voor de Duitsche taal en dichtkunst. Wij bezitten vermoedelijk van hem een Duitschen minnezang. Zijn treurig lot is door meer dan een treurspeldichter behandeld.

Koepang of *Timor Koepang*, een inlandsch rijkje op de zuidwestkust van het eiland Timor, was bij de komst der Europeanen één der voornaamste Rijken van dit eiland. Een groot deel daarvan is echter afgestaan aan andere Vorsten van Timor en Belo, zoodat het landschap zich bepaalt tot een klein gedeelte van Timor's westhoek, Klaiba genoemd. De Vorst en het meerendeel der 2 000 onderdanen wonen op het eiland Samao. Het Nederlandsch gezag berust er in de handen van den resident van Timor. De landstreek is rotsachtig; zij levert paarden, varkens, sapies, sandelhout, djatihout, maïs, goud, enz.

Koepang is ook de naam der hoofdplaats van het Nederlandsch bestuur van Timor, op 10°10′ Z.B. en op 123°34′ van Greenwich gelegen. Zij ligt er in het zuidwesten aan eene evenzoo genoemde baai en telt 3 500 zielen, onder welke zich slechts 100 Europeanen bevinden. De huizen zijn er onregelmatig gebouwd; het residentiehuis is ruim en fraai, en in 1826 verrees er eene Protestantsche kerk. Voorts heeft men er een tempel voor de Mohammedanen en een voor de Chineezen, eene Nederlandsche en 2 Maleische scholen en een steenen tolhuis aan den mond der rivier. Aan de zuidzijde der baai verheft zich het fort Concordia. Het klimaat is er aangenaam en koel, en de baai diep en veilig. Er is veel scheepvaart en handel. — Ook een paar eilandjes in den Indischen Archipel, eene rivier en eenige dorpen op Java, Sumatra en Bornéo dragen dien naam.

Koepel-, ketel- of kogelgewelf noemt men een veelhoekig, laag-rond of half bolvormig gewelf, hetwelk het dak van een gebouw vormt en doorgaans voorzien is van eene ronde opening voor het licht. Dikwijls doet men op den top van zulk een koepel een torentje verrijzen, dat aan de zijden open is en wegens zijne gedaante den naam van *lantaren* draagt. Het oudste koepelgebouw is het vermaarde Panthéon te Rome. Later legde men zich vooral in het Oost-Romeinsche Rijk op den koepelbouw toe en stichtte er koepels van de zonderlingste vormen. Voor kerken kwam het koepeldak algemeen in gebruik. Het prachtigste gedenkteekenen van dien aard is de Sophiakerk (thans moskee) te Constantinopel. Uit laatstgenoemd Rijk drong de koepelbouw door in Italië, — eerst naar Ravenna toen naar Venetië, — en bereikte desgelijks Frankrijk en Duitschland, waar hij de basilieken boven het kruis versierde. Hij ontwikkelde zich in de moderne Italiaansche bouwkunst. De koepel van *Brunelleschi* op den Dom te Florence gaf vooral aanleiding tot het stichten van den koepel op de St. Pieterskerk te Rome, — en deze werd vervolgens een voorbeeld voor hen, die prachtige kerken wilden bouwen. De nieuw-Italiaansche koepel rust sedert *Michele Angelo* meestal op een cylindervormigen onderbouw, die eene rij van vensters telt en van eene kolonnade voorzien is. Het inwendig gedeelte van zulk een koepel is in vakken verdeeld of met fresco's versierd. Doorgaans is het binnengewelf veel lager dan het buitengewelf. Eén der fraaiste koepels van den nieuweren tijd is die van het museum te Berlijn.

Koepokken, zie *Pokken*.

Koeran is de naam van eene rivier in de residentie Zuid- en Ooster-Afdeeling van Bornéo. Zij ontspringt op den Goenong Loeang onder den naam van Bahoe of Berouw, doorstroomt de Berouwsche landen, wordt onder dien van Segah krachtig door hare samenvloeiing met den Kelai en valt met twee armen ongeveer op 2° in de Soeloezee. Zij is in haar benedenloop bevaarbaar voor schepen met een diepgang van 3 Ned. el. — *Koeran* of *Iroen* is ook de naam van een landschap op de oostkust van Bornéo, hetwelk zich uitstrekt van de rivier Tawva tot aan Aart-Gijzenshoed. Het heeft eene bevolking van 3000 Boegineezen, 500 Maleiers en vele Dajaks, benevens eenige bevaarbare rivieren. Tot de voortbrengselen des lands behooren stofgond, ivoor, amber, kamfer, rotan, hout, was, sago, cacao, notemuskaat, nagelen, kokosnoten, katoen, rijst, tripang, vogelnestjes enz.

Koerdistan of het land der Koerden in Vóór-Azië is geen nauwkeurig begrensd gebied. Het strekt zich uit langs de zuidoostelijke helling van het Armenische hoogland en de noordwestelijke helling van het Zagrosgebergte en ligt tusschen deze beide gebergten en de Tigris ongeveer van 36°30′ tot 39°30′ N. B. en van 59° tot 66° O. L. van Greenwich. Het land is grootendeels zeer bergachtig en te woester naarmate men hooger klimt. Intusschen zijn er zeer vruchtbare en bekoorlijke dalen. Alleen langs den oever van de Tigris in het zuiden des lands is de bodem vlak, maar des zomers dor door de verschroeiende hitte en alleen groen in het vochtig seizoen.

De *Koerden* vormen een roofzuchtig, Mohammedaansch, zwervend volk van Indo-Ger-

maanschen stam; zij zijn aldaar sedert onheugelijken tijd gevestigd en waren in de dagen der Oudheid bekend onder den naam van Kardoechen en Gordyaeërs. Zij zijn verdeeld in onderscheidene stammen onder afzonderlijke hoofden en onderscheiden zich door vrijheidsmin, maar tevens door woestheid. Dan alleen, wanneer de naburige Rijken door eene krachtige hand werden bestuurd, hielden zij zich rustig en bleven zij in hunne gebergten, terwijl zij anders door strooptochten de aangrenzende gewesten teisterden. Dientengevolge zijn zij ver van hun eigenlijk vaderland verspreid. Men vindt er in grooten getale in Armenië en Mesopotamië, maar zij strekken als herders, karavaanleiders of roovers hunne tochten niet zelden uit tot aan de muren van Tokat, Siwas en andere steden in Klein-Azië, terwijl men hen oostwaarts aantreft tot in Khorassan. Slechts weinige stammen hebben een vast verblijf; de meesten trekken des zomers naar de koele bergstreek en des winters naar de vlakten aan de Tigris en Eufraat. Behalve veeteelt en eenige landbouw is de rooverij hun hoofdbedrijf, terwijl zij tevens eene dubbelzinnige gastvrijheid huldigen. Als uitstekende ruiters valt hun het omzwerven gemakkelijk, en zij staan op een zeer lagen trap van beschaving, zoodat zij nagenoeg geene staatsregeling kennen. Wel leven zij onder eigene Vorsten, maar het gezag van dezen is zeer gering, behalve wanneer zij het zich weten te verschaffen door persoonlijk overwicht. Intusschen is hun gebied in naam onderworpen aan de Porte en aan den Koning van Perzië, zoodat de eerste het noordelijkste en verreweg het grootste gedeelte bezit, hetwelk de ejaleets Diarbekr (Koerdistan in meer bepaalde beteekenis), Wan en een gedeelte van het ejaleet Bagdad bevat, — de laatste het zuidelijk gedeelte. Geen van beiden echter kunnen de Koerden in onderworpenheid houden. In Turksch Koerdistan zijn Amida (Diarbekr) en Bitlis (Bedlis) de voornaamste plaatsen, en in het Perzisch gedeelte Kirmansjah. Behalve Koerden heeft men in Koerdistan Turken, Perzen en Bedoeïenen. — De *taal* der Koerden is een tak van den Iranischen stam en, hoewel sterk met het Nieuw-Perzisch overeenkomende, toch eene zelfstandige taal. Zij bezit 2 hoofddialecten: het Koermandsji en het Zaza. Men meent, dat de weinig bekende talen der Loeren en Bakhtiaren desgelijks tongvallen van het Koerdisch zijn. Hoewel er enkele dichters en geschiedschrijvers genoemd worden, heeft men geene eigenlijke Koerdische letterkunde. De meeste Koerden van het oosten kennen ook het Perzisch en die van het westen het Turksch; zij bedienen zich in schriftelijke onderhandelingen van die talen, en sommigen zijn ook bekend met het Arabisch.

In het noordwestelijk gedeelte van de Perzische provincie Aserbeidsjan, aan de oevers van het meer Oeroemijah (50 ▢ geogr. mijl groot) ontstonden in Augustus 1880 onrustige bewegingen, veroorzaakt door de zware belastingen, door den gouverneur van laatstgemelde provincie aan de ingezetenen opgelegd. Deze weigerden te betalen, en toen de gouverneur met gestrenge maatregelen dreigde, barstte de opstand los. Weldra verschenen er 15000 gewapenden onder het bevel van den algemeen geachten Sjeik *Abeidoellah*. Deze was van plan er een zelfstandigen Staat te stichten en er zich tot onafhankelijk vorst te doen uitroepen en belegerde de stad Oeroemijah. Vruchteloos vroeg hij bijstand van Rusland, en ook Perzië nam zijne maatregelen. *Taimar Khan*, rukte voorwaarts om bovengenoemde stad te ontzetten, hetgeen hem eerlang gelukte, en *Mirza Hussein Khan*, oud-minister van Oorlog, marcheerde als opperbevelhebber naar Tebriz en nam het vroeger door *Abeidoellah* veroverde Saoek-Boelak in bezit. In verschillende gevechten leed laatstgemelde de nederlaag, zoodat hij met zijn leger naar de Turksche grenzen moest terugtrekken. De opstand bracht alzoo niets anders dan verwoeste landen, uitgeplunderde dorpen en vermoorde ingezetenen, waarna de Koerden zich aan Perzië onderwierpen. *Abeidoellah-Khan* werd te Constantinopel in de gevangenis geworpen, waarna de Sultan *Achmed Nefik-Pasja* naar Koerdistan zond, om er als hervormer op te treden en door gepaste maatregelen de roofzuchtige nomaden in rustige burgers te herscheppen.

Koereihen of *Koereigen* is de naam der oude volksmelodieën, welke de Zwitsersche alpenherders zingen of op den hoorn blazen, wanneer zij de koeien huiswaarts brengen. Die melodieën zijn hoogst eenvoudig, maar maken door den verwonderlijken weergalm der bergwanden een diepen indruk. Men vindt ze in het werk van *Huber*: „Recueil de ranz des vaches et de chansons nationales de la Suisse pour la flûte et la guitarre (1830)".

Koerilen, in het Japansch *Tsi-Sima*, is de naam eener reeks van 22 bewoonde eilanden, die zich over eene lengte van 180 geogr. mijl uitstrekken, eene oppervlakte bezitten van 295 ▢ geogr. mijl, van de zuidpunt van Kamtsjatka doorloopen tot in de nabijheid van het groote Japansche eiland Jeso en eene schakel vormen in de vulkanenketen van Japan en Kamtsjatka. Deze eilanden behooren volgens het verdrag, den 7den Mei 1875 tusschen Rusland en Japan gesloten, alle aan Japan. De grootste zijn, van het noorden zuidwaarts trekkende: Sjoemsjoe (10,6 ▢ geogr. mijl), Paramoesjir (53,4 ▢ geogr. mijl), Onekotan (11,5 ▢ geogr. mijl), Simoessir (7,6 ▢ geogr. mijl) en Oeroep of Alexandereiland (26,6 ▢ geogr. mijl) met het fort Koerilo-Rossi. De geheele eilandenreeks is van vulkanischen aard en draagt 52 (waaronder 17 werkende) vuurspuwende bergen tot eene hoogte van 2000 Ned. el. De kusten bestaan er doorgaans uit steile rotsen, zich uit woeste baren verheffend. Sommige eilanden zijn onvruchtbaar en van water verstoken, andere vruchtbaar en met wouden bedekt. Men heeft er witte, roode en zwarte vossen, bevers, otters, reeën, wolven, beren, zeehonden enz., — voorts ijzer, koper, zwavel en salmiak. De inboorlingen, die op een lagen trap van ontwikkeling staan, heeten *Aino* en worden alleen op de Russische eilanden *Koerilen* genoemd. Deze eilanden zijn in de 17de eeuw door de Nederlanders ontdekt, doch later door de nasporingen van *Krusenstern* en *Wrangell* meer bekend geworden. De zachtmoedige inwoners zijn zonder moeite in Grieksch Katholieken herschapen.

Koerische Haff (Het), het grootste der drie

Pruisische haffen, is een strandmeer in Oost-Pruisen, strekt zich uit van Labian tot aan Memel, is van het zuiden naar het noorden 98 Ned. mijl lang, in het zuiden 45 Ned. mijl breed en heeft eene oppervlakte van 29,41 □ geogr. mijl. Zijne diepte is niet groot, namelijk van 7,5 tot nog geen 2 Ned. el, maar het is toch voor de scheepvaart van veel belang. De zeeschepen varen door het Diep van Memel, hetwelk het Haff met de Oostzee verbindt en bij eene diepte van 6 Ned. el een waterweg oplevert ter breedte van 250 tot 600 Ned. el. In dat Haf storten de Dange, de Minge, de armen van de Rusz en de Gilge, de Nemonien en een arm van de Pregel zich uit. Voorts kan men hier en daar langs kanalen de vaart op het ondiepe haf vermijden. Het is door de *Koerische Nehrung*, eene landtong ter lengte van 120 met eene breedte van 2 tot 3 Ned. mijl, van de Oostzee gescheiden. Daarop verheft zich eene rij duinen, die er eene hoogte bereiken van 62 Ned. el en gestadig naar de zijde van het haf voortschrijden, zoodat zij dit in 2 tot 5 eeuwen zullen vullen. Reeds zijn er onderscheidene dorpen onder het zand bedolven en andere, zooals Rossitten, worden met dat gevaar bedreigd. De Nehrung rust op eene klei- en leemlaag, welke gedeeltelijk tot de tertiaire vorming behoort en veel barnsteen bevat.

Koerland, éene der Russische Oostzee-provinciën, was voorheen een zelfstandig hertogdom, hetwelk eigenlijk uit twee hertogdommen, Koerland en Semgallen, bestond. Dit laatste was het oostelijk gedeelte en behoorde met Lijfland aan de Zwaardridders. Toen echter Rusland zijn gebied uitbreidde en de Zwaardridders zich in Lijfland niet langer konden staande houden, stond de laatste grootmeester, *Gotthard Kettler*, in 1561 Lijfland af en verkreeg Koerland en Semgallen in leen van Polen. Hierdoor werd de geestelijke macht dier Orde in eene wereldlijke herschapen, daar het leen van *Kettler* tot in de 18de eeuw in het bezit bleef van zijne nakomelingen. Tengevolge van het huwelijk van Hertog *Friedrich Willem van Koerland* met de Russische Prinses *Anna*, eene dochter van Czaar *Iwan* (1710), en vooral door het overlijden van den Hertog, waarna *Anna* onder de beschermheerschappij van *Peter de Groote* regentes bleef, kwam Koerland allengs onder den schepter van Rusland en hierdoor in verwikkeling met Polen, hetwelk de Hertogen van Koerland als zijne vazallen beschouwde. Toen voorts na den dood van *Peter de Groote* Hertogin *Anna* den Russischen troon beklom (1730), handhaafde zij met goed gevolg de rechten van haren oom en opvolger in Koerland, Hertog *Ferdinand*. Na den dood van dezen (1737) werd door *Anna's* invloed haar gunsteling *Biron* tot hertog van Koerland verheven. Deze echter wist zich niet bemind te maken en zag zich na het overlijden van *Anna* (1740) door haren opvolger *Iwan V* naar Siberië verbannen. Na onderscheidene vruchtelooze hertogskeuzen werd echter *Biron* door *Peter III* uit Siberië teruggeroepen en door *Catharina II* (1763) in zijne rechten hersteld, — ja, eindelijk door de Polen erkend, zoodat hij in 1769 ongehinderd zijn bewind aan zijn zoon *Peter* kon overdragen. Onder het bestuur van dezen ontstonden er ernstige onlusten. De Koerdische Landdag, door den adel gevormd, nam het besluit (18 Maart 1795), dat men zich aan den Russischen schepter onderwerpen zou en eischte van den Hertog, die zich te Petersburg bevond, dat hij vrijwillig afstand zou doen van zijn gebied. Hij ging hiertoe over tegen schadeloostelling, en Koerland werd eene Russische provincie. Intusschen behield het gedeeltelijk zijne eigene wetten en instellingen, waardoor de adel begunstigd en de landbouwende stand verdrukt werd, hoewel Keizer *Alexander* in 1817 eene oorkonde bevestigde, waardoor het lijfeigenschap opgeheven en het recht der landbouwers tegen de aanmatigingen van den adel beveiligd werd.

Koerland heeft eene uitgebreidheid van 495 $^{1}/_{3}$ □ geogr. mijl en telt omstreeks 688000 meerendeels Protestantsche Christenen (1881). Het heeft een vlakken bodem, slechts hier en daar bedekt met heuvelreeksen en met vele bosschen, moerassen en meren, welke afwisselen met zeer vruchtbare streken. Het noordelijk gedeelte des lands eindigt in Kaap Domes-Naes, alwaar zich, evenals op het tegenoverliggend eiland Oesel, een vuurtoren verheft. Het hoogste punt van Koerland, de Hüningsberg, verheft zich slechts een paar honderd Ned. el. Tot de rivieren behooren er de Windan, de Koerische Aa en de Düna. Van de 300 meren, die te zamen eene oppervlakte beslaan van ruim 3 □ geogr. mijl, zijn die van Oesmaiten (1 $^{3}/_{5}$ de □ geogr. mijl), waarin zich een eiland bevindt, van Liban, Anger en Saoeken de voornaamste. Het klimaat is er gematigder dan in Lijfland, doch de winter gewoonlijk zeer guur. Landbouw, visscherij, jacht en veeteelt zijn er de voornaamste bezigheden der inwoners; ook bloeit er de bijenteelt, en men vindt aan de kust veel barnsteen. De nijverheid heeft er nog niet veel te beteekenen en zelfs de handel is er niet aanzienlijk. De hoofdstad Mitau kan men ter nauwernood eene koopstad noemen, doch Libau en Windau zijn in dit opzicht van meer beteekenis. De bevolking der 21 steden bestaat er grootendeels uit Duitschers; de landbouwers daarentegen zijn gedeeltelijk Letten of Koeren, gedeeltelijk Estnische stammen, zooals Liven en Krewinnen. Van deze laatsten heeft men er echter slechts weinige duizenden.

Koersk is éen der vruchtbaarste gouvernementen van Europeesch Rusland en grenst in het noorden aan Orel, in het oosten aan Woronesj, in het zuiden aan Charkow en in het westen aan Tsjernigow. Het telt op nagenoeg 820 □ geogr. mijl omstreeks 2 $^{3}/_{4}$ millioen inwoners en is dus éen der meest bevolkte gewesten van Rusland. Het vormt eene golvende vlakte met lage heuvels, waar graan, groente en ooft uitmuntend gedijen, terwijl de vette grond er geene bemesting vordert. Ook is het klimaat er zoo zacht, dat meloenen er op den konden grond groeien en de wijnbouw er voortreffelijke uitkomsten oplevert. De visscherij is er van weinig belang, omdat het land slechts weinige rivieren bezit en deze des zomers op haren tocht naar de Don en de Dnjepr doorgaans uitdrogen. Daarentegen bloeit er de veeteelt, inzonderheid de runder- en schapenfokkerij, terwijl de stoeterijen er goede oorlogspaarden opleveren. Men legt er

zich ijverig toe op de bijenteelt; was en honig vormen er uitvoerartikels. De jacht bezorgt er veel wilde vogels, die naar alle kanten verzonden worden. Moeras-ijzererts, kalk en krijt zijn er de voornaamste delfstoffen. De inwoners zijn meestal Groot- en Klein-Russen, en deze laatsten noemen zich liefst Kozakken en Tsjerkessen, voorts eenige Zigeuners en vreemdelingen. Zij vervaardigen veel zeep, kaarsen, leder, laken en brandewijn. Het gouvernement bestaat uit 11 districten. — De *hoofdstad Koersk* heeft ongeveer 12 000 inwoners en is gebouwd op een heuvel ter plaatse, waar de Koera zich uitstort in de Toeskara. Zij is de zetel van den burgerlijken gouverneur en van een bisschop en heeft met haar gouvernementsgebouw en 22 kloosters een bevallig voorkomen. De inwoners hebben vele fabrieken en een levendigen handel met Moskou enz. Ook heeft men er een gymnasium, een paar parochiescholen, een gymnasium voor geestelijken, een invalidengesticht en een gedenkteeken ter eere van den dichter *Bogdanowitsj*. In de nabijheid der stad zijn vele meloenkweekerijen, benevens de Korennaja Poestyna (de Korensche Kluis), thans een rijk klooster met 3 kerken en een wonderdadig Mariabeeld. Men houdt er steeds op den 9den vrijdag na Paschen in een groot gebouw, verdeeld in 350 winkels voor koopwaren, eene druk bezochte jaarmarkt. In 1854 bedroeg er de waarde van den omzet 10 millioen zilveren roebels. — Na deze stad is Bjelgorod de grootste van dit gouvernement.

Koesnezk, eene arrondissementshoofdstad in het Russisch gouvernement Saratow, ligt aan de Troejew en bezit 4 kerken, belangrijke leerlooierijen en omstreeks 15 000 inwoners. Men heeft er ongeveer 500 nijverheidsinrichtingen, waar handschoenen, schoenen, houten voorwerpen, aarden potten enz. worden vervaardigd, terwijl er een levendige uitvoerhandel gedreven wordt in talk, leder en wol. — Ook in het Siberisch gouvernement Tomsk is eene stad van dien naam, in wier nabijheid zich uitgestrekte steenkolenbeddingen bevinden.

Koessoe, *koesso* of *kosso* is de naam van een geneeskrachtig gewas, afkomstig van *Banksia sylvatica Bruce* (Brayera anthelminthica *Kth*). Het behoort tot de familie der *Roosachtigen* (Rosaceae) en onderscheidt zich door eene ronde kelkbuis met een 10-deeligen zoom, die door een tweebloemigen bijkelk is omgeven, — voorts door lijnvormige, zeer kleine bloembladen, omstreeks 20 meeldraden, twee vruchtbeginsels en een stijl met schildvormigen stempel. De verdienstelijke reiziger *Bruce* ontdekte dezen boom in de bergstreken van Abessinië, en *Schimper* vond dien in 1838 bij Dendera in het gewest Oerahoet, in de tot Tigre behoorende provincie Agame. Hij wordt omstreeks 6 Ned. el hoog en zijn stam is doorgaans gekromd. Meestal plant men hem, tot geneeskundig gebruik, tusschen de cypressen, die er in steden en dorpen de kerk omringen. De bast is zeer glad, witachtig en, waar de bladeren afvallen, met bruine strepen geteekend. Aan den stam vindt men onder de takken 11 tot 16 behaarde kringen, wier haren op die van paarden gelijken. De bladeren zijn vindeelig; de grootere vinnen zijn langwerpig en spits en aan de basis hartvormig, doch de kleinere rond en hartvormig, terwijl alle behaard zijn. De bloemen zijn tot eene groote, dichtbezette aar vereenigd. De gedroogde deelen van den koessoeboom hebben alle een eigenaardigen reuk. In Abessinië lijden vele mannen en vrouwen aan ingewandswormen, omdat men er veel rauw of ongaar vleesch nuttigt, en men heeft er de gewoonte, dat elk mensch van inlandsche beschaving zich eenmaal in de maand van die gasten ontdoet. Daartoe gebruikt hij 's avonds een handvol koessoebladeren op 3/4de van een pint bier. Den volgenden dag is hij voor niemand te spreken, want hij is dan bezig met de verwijdering zijner plaaggeesten. Volgens *Bruce* reizen de Abessiniërs niet in het buitenland, omdat zij er de koessoe missen. Ook bij ons is de koessoe een voortreffelijk middel tot het verdrijven van den lintworm. Zijne bladeren werden het eerst door Abessinische slavenhandelaars naar Constantinopel gebracht, waar de arts *Brayer* ze met uitstekend gevolg aanwendde. *Rocher d'Héricourt* bracht ze naar Parijs. Wij geven hierbij de afbeelding van een bloeiend takje op 1/3de der natuurlijke grootte, van eene geopende bloem op 3-voudige grootte (*a*) en van eene doorgesnedene bloem (*b*), waarvan de kelkbladen zijn

De koessoebloem.

weggenomen, zoodat men de beide vruchtbeginsels zien kan. De bloemen bevatten eene scherpe harssoort, eene kristalliseerbare verbinding (het koessine $C_{31}H_{38}O_{10}$) en looizuur.

Koetahia of *Kjoetahia*, de hoofdstad van eene liwa in het Turksche ejaleet Chodawendikjar in het noordwesten van Klein-Azië, 930 Ned. el boven de oppervlakte der zee in eene vlakte, in het zuiden door den voet van den Moerad-dagh begrensd, en aan eene zijrivier van de Poersak, welke laatste zich in de Sakaria (Sangarius) uitstort, verheft zich op eene hoogte en is omgeven door ooft- en wijngaarden en wandelparken. Er zijn nauwe, morsige straten met leemen en houten huizen, 50 moskeeën, 6 openbare baden, 3 Grieksche en 3 Armenische kerken, een vervallen kasteel, en zij bezit een rechtsgebied (kaza) van 36 gemeenten met ongeveer 53 000 inwoners, van welke ²/₃de Mohammedanen en de overigen Grieken, Armeniërs enz. zijn. Zij verbouwen graan, tabak, veel opium, uitstekend ooft en voortreffelijke groenten. Ook vindt men er in de nabijheid kostelijk meerschuim, waarvan pijpenkoppen vervaardigd worden. Hare ligging aan den grooten karavanenweg van Constantinopel over Broessa, Afioem-Karahissar en Konia naar Aleppo en Bagdad, verbonden met den weg naar Smyrna, bezorgt er een aanzienlijk handelsverkeer. Er worden vele Fransche en Engelsche waren ingevoerd, en tot de uitvoerartikelen behooren er wol, katoen, geitenhaar, hazenvellen, vruchten, galappels en opium. Het antieke bergslot verheft er zich op de plaats van het oude Cotyaeon aan de rivier Thymbres in Phrygië. Ruïnen uit de dagen der oudheid worden er niet gevonden, maar wel vele bas-reliéfs met opschriften op de kerkhoven en in de woningen. De stad werd door de Seidsjoeken aan de Byzantijnen, en aan eerstgenoemden door de Osmanen ontrukt en behoorde na dien tijd tot de provincie Kermian. Geruimen tijd was Koetahia de hoofdstad van geheel Anadoli (Natolië), doch later was beurtelings aldaar en te Broessa de stadhonder van het ejaleet gevestigd. In 1833 sloot *Mehemed Ali* er vrede met de Porte en in 1850 en 1851 hield *Kossuth* er als balling zijn verblijf.

Koetaïs, een Russisch gouvernement in Trans-Caucasië, grenst in het westen aan de Zwarte Zee, in het zuidwesten aan Aziatisch Turkije, in het noorden aan het Trans-Koebaansch gebied, in het oosten aan het gouvernement Tiflis en in het zuiden aan Eriwan. Het heeft met de landen, die aan hetzelfde bestuur onderworpen zijn (Mingrelië, Abchasië enz.) op 694¹/₃de □ geogr. mijl bijna 851 000 inwoners, die, met uitzondering van 94 000 Mohammedanen en 6 000 Israëlieten, allen tot het Christelijk kerkgenootschap behooren. — Het eigenlijke gouvernement Koetaïs heeft in 5 districten op 333¹/₂de □ geogr. mijl 353 000 inwoners, van welke 282 000 belijders zijn der Grieksch Katholieke Kerk, terwijl er bijna 4 000 Grieksche dissenters, 33 000 Armenische Gregorianen en 8 000 Armenische R. Katholieken, voorts 20 000 Mohammedanen en 6 000 Israëlieten gevonden worden. De volkrijkste stad is er Achaltsiche, — De *hoofdstad* Koetaïs, 17 geogr. mijl van den oever der zee in een zeer vruchtbaar oord, op den linker oever der snel-stroomende Rion en 100 Ned. el boven hare bedding schilderachtig, gedeeltelijk op eene rots, gedeeltelijk op boschrijke heuvels gelegen, bezit onderscheidene openbare gebouwen, een gymnasium, eene districtsschool, kazernen voor de bezetting en omstreeks 13 000 inwoners, meerendeels arme kooplieden en Joden, voorts Georgiërs en Russen. Er is veel tuinbouw, en men heeft er groote jaar- en weekmarkten voor graan, vee, wijn en zijde. Er ligt eene brug over de Rion, en op den westelijken oever verheffen zich op een berg de bouwvallen eener oude vesting, in 1770 door de Russen verwoest. Weleer stond hier Kytaea of Kutatisium, de hoofdstad van Colchis, aan de Phasis. Later was Koetaïs de hoofdstad van de Georgische provincie Imeretië.

Koetei of *Koetei lama* is de naam van een Maleischen Staat in Bornéo's Zuider- en Ooster-Afdeeling. Dit land ligt onder den evenaar en grenst in het noorden aan de Berouwsche landen, in het oosten aan de Straat van Makassar, in het zuiden aan Pasir en in het westen aan de Doussonlanden. Het aantal inwoners, bestaande uit Maleiers, Boegineezen en Dajaks, wordt geschat op 100 000. Men kiest er den sultan uit de oudsten en voornaamsten des lands, en een aantal raadslieden staat hem ter zijde. Hij houdt zijn verblijf te Pengarang, terwijl de Nederlandsche assistent-resident zijne woonplaats heeft in het dicht daarbij gelegen Samarinda. Tot de voortbrengselen des lands behooren er goud, diamanten, ijzer, lood, steenkolen, ebbenhout, kamfer, was, vogelnestjes, rotan, rijst, suiker, karet, tripang enz. In het binnenland heeft men vele overblijfselen van Hindoetempels. Bergen en dalen wisselen elkander af, en in het noordelijk gedeelte zwerven orang-oetangs door de hooggetopte wouden. Men heeft Koetei wel eens aanbevolen voor kolonisatie uit Europa. — De rivier *Koetei* of *Mahakkam*, vloeiende op Bornéo in het gewest van dien naam, ontspringt op den berg Lassan-Toela en stort met onderscheidene armen zich uit in zee.

Koeto Ardjo, ook *Koetoe Redjo*, is een regentschap op Java, behoorende tot de residentie Bagelên. Het grenst in het noorden aan Ledok, in het oosten aan Poerworedjo, in het zuiden aan Ambal en in het westen aan Keboemen. Het bevat 3 districten met omstreeks 25 000 inwoners. — De evenzoo genoemde hoofdplaats is in 1861 door overstroomingen geweldig geteisterd. — Ook heeft men op Java de rivier *Koeto*, de grens vormende tusschen de residentiën Pekalongan en Samárang. Zij ontspringt op het Prahoegebergte, is een woeste bergstroom en valt met twee armen in de Javazee. In 1824 is over de Koeto eene traliebrug gelegd.

Koetoesow (Michail Larionowitsj Golenisjajew), prins *Smolenskij*, een Russisch veldmaarschalk, geboren den 16den September 1745, ontving zijne opleiding te Straatsburg en trad op 16-jarigen ouderdom in krijgsdienst, waarna hij in 1769 deel nam aan den veldtocht in Polen en in 1770 onder *Roemjanzow* tegen de Turken streed. Later droeg hij veel bij tot onderwerping van *Poegatschew*, werd in 1784 generaal-majoor en in 1787 gouverneur-gene-

raal van de Krim. Bij Otsjakow werd hij gewond en verloor het rechter oog. Voorts onderscheidde hij zich in het gevecht van Rimnik (15 September 1789), alsmede bij het bestormen van Ismail onder *Saewarow*. Daarop benoemd tot luitenant-generaal, sloeg hij de Turken den 14den Juni 1791 bij Babadagh en vond bij de daarop gevolgde onderhandelingen met de Porte gelegenheid om zich als behendig staatsman verdienstelijk te maken. Bij de troonbeklimming van Keizer *Paul* werd hij gezant te Berlijn en na het vermoorden van dien Czaar (1801) gouverneur-generaal te Petersburg. Gedurende den veldtocht van 1804 ontving hij van Keizer *Alexander* het opperbevel over het eerste Russische armeekorps tegen de Franschen. Hij deed het oprukken naar de Inn, kwam er zelf eerst na de capitulatie van Ulm, vereenigde zich met het kleine Oostenrijksche korps van generaal *Kienmayer* en wist de Franschen tegen te houden. Hij trok nu naar den rechter oever van de Donau, waar hij door de Franschen hardnekkig vervolgd werd, en behaalde den 18den en 19den November bij Dürenstein eene overwinning op den maarschalk *Mortier*. Nadat hij zich met andere Russische korpsen vereenigd had, voerde hij onder *Alexander* het bevel over de troepen der Verbondene Mogendheden in den slag bij Austerlitz (2 December 1805), welke tegen zijn raad geleverd werd. Van 1806 tot 1811 was hij gouverneur-generaal van Kiew. In plaats van den overleden Graaf *Kamenskij II* nam hij in 1811 het opperbevel op zich tegen de Turken, met welke hij den 28sten Mei 1812 den Vrede te Boekharest sloot. Omtrent zijn beleid in den oorlog van 1812, waarin hij naar den wensch des volks *Barclay de Tolly* als opperbevelhebber van het Russische leger verving, zijn de gevoelens verdeeld. Intusschen eindigde de veldtocht met de nederlaag van het Fransche leger, en tot loon der overwinning, door hem bij Smolensk op *Davoust* en *Ney* behaald, begiftigde Keizer *Alexander* hem met den bijnaam van *Smolenskij*. Nadat hij te Kalisj den 25sten Maart 1813 de proclamatie had uitgevaardigd, waarin hij de Duitschers opriep ten strijd, overleed hij den 28sten April daaraanvolgende te Bunzlau, waar een gedenkteeken te zijner eer verrees.

Koetsjoek-Kainardsji is de naam van een klein plaatsje in het Turksche ejaleet en de liwa Silistria, 3 uur gaans ten zuidoosten van de stad Silistria. Het is merkwaardig wegens den vrede, die er den 21sten 1774 door Keizerin *Catharina II* van Rusland met de Porte gesloten werd.

Koetsveld (Cornelis Elisa van), een Nederlands letterkundige, geboren te Rotterdam den 24sten Mei 1807, werd na het voleindigen zijner theologische studiën achtereenvolgens predikant te Westmaas, Berkel en Rodenrijs, Schoonhoven en 's Gravenhage (1849). Behalve vele werken van stichtelijken inhoud, waaronder zich het zeer geprezen boek „De gelijkenissen van Jezus" bevindt, schreef hij: „De oudejaarsavond, ernstige lectuur voor de laatste dagen des jaars (1804; 6de druk, 1874)", — „Fatsoen en Armoede (1841)", — „Schetsen uit de pastorij te Mastland. Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen dorpsleeraar (1843, 7de druk, 1874)" — „Godsdienstige en zedelijke novellen (1849—1853, 3 dln; 3de druk, 1875)", — „Snippers van de schrijftafel (1852; 3de druk, 1875)", — „Het menschelijk leven in twee woorden (1854; 2de druk, 1875)", — „Verspreide kinderverhalen (1855)", — „De portefeuille met platen van grootvader Sprankhof (1856; nieuwe druk, 1883)", — Sprookjes in den trant van Andersen (1858)", — „Fantaisie en waarheid, nieuwe schetsen en novellen (1868, 2 dln; 2de druk, 1875)", — „Ideaal en werkelijkheid. Nieuwe schetsen en novellen (1868; 2de druk, 1875)", — „Op de wandeling en bij den haard (1870)", — „Bij den haard. Vertellingen aan mijne jeugdige vrienden (1882)", — en „Uren van Uitspanning (2de druk, 1883)". Ook leverde hij onderscheidene bijdragen in jaarboekjes. Er bestaat eene volksuitgave der werken van *Koetsveld* in 10 deelen. — Zijn zoon *C. van Koetsveld*, geboren te Westmaas den 30sten September 1835, was achtereenvolgens predikant te Uselo en te Beusichem, en bekleedt thans die betrekking te Zevenhuizen. Hij schreef: „Kinderliederen (1848)", — „'s Levens lente (1864)", — „Sterven ver van huis (1864)", — „Hollandsche jongens en Hollandsche harten (1866)", — en vele bijdragen in jaarboekjes.

Koevoet (De) is een werktuig, geschikt tot het oplichten van zware lasten. Het is van ijzer en bestaat uit een sterken steel, aan wiens ondereinde zich een gespleten klauw bevindt, waaraan het zijn naam ontleent. Men gebruikt hem aan boord der schepen bij het verplaatsen der affuiten en in 't algemeen bij de artillerie, zoodra de handspaak niet sterk genoeg is. Voorts dient hij vooral bij het sloopen tot het uithalen van spijkers, tot het verwrikken van muren enz.

Koevorden, eene voormalige heerlijkheid in het zuidoosten van Drenthe, thans een stadje in die provincie, 11 uren gaans van Assen en nabij de Pruisische grenzen, heeft door een kanaal gemeenschap met de Overijselsche wateren en telt omstreeks 3000 inwoners. Men heeft er eene fraaie Hervormde koepelkerk, eene Roomsche Kerk en eene calicotfabriek. Voorheen was Koevorden eene sterke vesting. Zij werd in 1592 door Prins *Maurits* veroverd en viel in 1672 in handen van de Münsterschen en Keulschen. Toch werd zij voor het einde van dat jaar heroverd door het beleid van den onderwijzer *Meindert van der Thijnen*. De Franschen hielden haar in 1813 bezet tot na den afstand van *Napoleon*.— De beker, door den Raad van State in 1672 aan *van der Thijnen* geschonken, wordt er nog bij de viering van het h. avondmaal gebruikt.

Kof (Een) is een rondgebouwd tweemastvaartuig van 100 tot 300 Ned. ton. Zij zeilt in den regel slecht, maar is doorgaans goed bestand tegen den storm. Wanneer alles dichtgemaakt is, spoelen de zeeën er overheen. Men vindt er vooral in de Noord- en Oostzee, in het Kanaal en in de Middellandsche Zee, hoewel zij reeds lang voor schooners en in de laatste jaren voor klippers begonnen te wijken. De inwendige betimmering is: vóórnit het volksverblijf en daaronder de bergplaats voor de leggers met water, — vervolgens het ruim voor de lading, — daarachter de kabelstelling tot het bergen van tou-

wen, — boven deze de kajuit, gedeeltelijk in het ruim gezonken, gedeeltelijk zich boven het dek verheffend, — en eene roef op het dek voor den stuurman, gedeeltelijk ook tot zeilkooi en tot berging van victualie. De kombuis beslaat somtijds een gedeelte van de roef, doch bevindt zich ook wel in het volkslogies. Tusschen de roef en den grooten mast is het grootluik, waarboven zich in zee de jol en de boot bevinden. Aan den achtersten of kleinsten mast wordt alleen een gaffelzeil — de bezaan — gevoerd. Bij de eigenlijke koffen zijn mast en steng uit één stuk, doch men heeft er ook wel met strijkende stengen. De boegspriet kan meestal worden ingevoerd en is doorgaans verlengd met een kluifhout. Aan den grooten mast zijn 3 ra's, namelijk de bagijne-, topzeil- en bramra. Achter den mast vaart het grootzeil aan een gaffel. Vóor den grooten mast heeft men 4 driehoekige zeilen, de stagfok, kluiver, buitenkluiver en jager. Eene kof is bemand met 5 tot 12 personen en heeft wegens hare ronde gedaante eene voordeelige stuwing.

Het spreekwoord zegt: „Koffen en smakken zijn waterbakken, maar hoekers en buizen zijn zeemanshuizen." Intusschen houden deskundigen de koffen voor uitmuntende zeeschepen, welke men met eene geringe wijziging in snelzeilers kan veranderen. Zij zijn van echt-Nederlandschen oorsprong, varen sedert meer dan 40 jaren op Suriname en kunnen evengoed om Kaap Hoorn als om de Noordkaap vracht halen.

Koffervisch (Ostracion *L.*) is de naam van eene familie van visschen uit de onderorde der *Vastkakigen* (Plectognathi), en uit de orde der *Beenige Visschen* (Teleostei). De visschen van deze familie hebben een dik drie- of vierhoekig lichaam, bedekt door harde, zeshoekige beenschubben, welke tot een pantser zijn samengegroeid. Hun bek is klein en heeft in elke kaak 10 of 12 tanden. De kieuwspleet is zeer eng en lijnvormig. Zij missen de buikvinnen en van hun lichaam zijn alleen de staartvin en de borstvin bewegelijk. Men vindt de soorten van deze familie in de keerkringszeeën, waar zij van kreeften en andere schaaldieren leven. Hun lever bevat veel traan. Veelal worden zij voor vergiftigd gehouden, doch enkele soorten, zooals *O. triqueter* in de West-Indische Zee, zijn eetbaar. *O. cornutus* in de Chineesche en *O. cubicus* in de Indische en Roode Zee behooren desgelijks tot de eetbare soorten.

Koffie. De gewone koffieboom (Coffea arabica *L.*) behoort tot de familie der *Rubiaceën*, die een groot aantal geneeskrachtige gewassen omvat, en het geslacht *Coffea* bestaat uit tropische heesters en boomen. De donkergroene, glanzige bladeren zijn kort gesteeld, lancetvormig, tegenovergesteld en eenigszins golvend. Tusschen de bladeren heeft men aan weerszijden steunblaadjes. De bloemen staan opeengehoopt in de oksels der bladeren, waar zij kransen vormen om den stam. De korte, vrije kelkzoom is 4- of 5-tandig en de bloembuis trechtervormig met een 4- of 5-spletigen zoom, wiens slippen lijn-tongvormig zijn.

Het aantal meeldraden is gelijk aan dat der bloemkroonslippen. De steenvrucht heeft van buiten een sappig vleesch en een perkamentachtig omhulsel, hetwelk 2 zaden omsluit. Zij is langwerpig, naakt of met een kelkkroontje versierd. Het zaad heeft eene dunne, rimpelige, zaadhuid, waarin het groote, hoornachtige, platbolle, kiemwitlichaam gelegen is, dat aan de ééne zijde eene groeve heeft en eene gekromde, kleine kiem. De geheele zelfstandigheid van dit kiemwitachtig lichaam is hoornachtig. De gewone koffieboom, meestal een heester ter hoogte van 6 Ned. el, wordt alleen onder gunstige omstandigheden dubbel zoo hoog. Hij onderscheidt zich door een dunnen stam met eene grijsbruine, eenigszins gescheurde schors. Zijne talrijke takken zijn tegenovergesteld en uitgespreid, — de bovenste hangen vaak benedenwaarts en zijn onbehaard. De groote bladeren zijn kort-gesteeld, langwerpig ovaal, aan de basis ringvormig en aan den top veelal spits of golvend, terwijl de breed-ovale, spitse steunbladen vroeg afvallen. De bloemen staan ten getale van 5 tot 7 in de oksels der bladeren en de kelk heeft een 5-tandigen zoom. De bloem is vrij groot en gelijkt op de jasmijnbloem, hoewel de lijnvormige meeldraden sterk te voorschijn komen. Ook de stijl is draadvormig, en de steenvrucht wordt vrij lang, terwijl zij in rijpen toestand eene purperroode kleur bezit. Wij geven hierbij de afbeelding van een tak met bloem en vrucht (*a*), — van eene open bloem (*b*), van eene vrucht (*c*), — en van deze laatste de doorsnede (*d*), alles op ½de der natuurlijke grootte.

Het vaderland van den koffieboom is Abessinië en Soedan, alwaar hij aanzienlijke wouden vormt. In Abessinië draagt hij den naam van *bonn* en groeit een paar duizend Ned. el boven de oppervlakte der zee, terwijl men hem vervolgens op geringere hoogten heeft gekweekt. De exemplaren van het gebergte zijn stijver en hebben kleiner bladeren, dan die, welke in lager oorden groeien. Men vindt hem ook ten zuiden van de Niger tot aan Siërra Leone en bij Monrovia. De berichten omtrent zijn Arabisch vaderland zijn niet volkomen te vertrouwen. Zelfs wanneer men er hem in het wild aantrof, zou men kunnen vermoeden, dat hij er verwilderd was, daar deze boom eene sterke neiging tot verwildering bezit. Vandaar, dat hij in korten tijd inheemsch is geworden in Zuid-Amerika.

Het gebruik van koffie schijnt in Abessinië overoud te wezen. *Shehabeddin-ben*, de vervaardiger van een handschrift uit de 15de eeuw, maakt daarvan gewag als van een gebruik, hetwelk men toen reeds sedert onheugelijke tijden kende. Geruimen tijd haalde men de vruchten enkel uit de bosschen. De Kruisvaarders werden niet bekend met dat kostelijk voortbrengsel en *Ebn-Baithar* van Malaga, die in het begin der 13de eeuw in het noorden van Afrika reisde, maakt van koffie geenerlei melding. In het jaar 1596 echter zond *Bellus* aan *Clusius* vruchten, waarvan de Egyptenaren een drank bereidden, dien zij *cavé* noemden, en *Prosper Alpinus* leerde dien in Egypte kennen. Hij noemt den boom *bon* en de vrucht *buna*.

Shehabeddin vermeldt, dat een moefti van Aden, *Gemaleddin* genaamd, de Perzen koffie zag drinken en deze gewoonte naar Aden overbracht, vanwaar zij zich uitbreidde naar Arabië en Egypte. Onder het bewind van

Willem van Outhoorn, gouverneur-generaal van Neêrlandsch Indië, zond *Adriaan van Ommen*, kommandeur van Malabar, in 1696 planten van den koffieboom uit Cananoor, doch zij werden in 1699 door een watervloed vernield. *Zwaardekroon*, destijds in commissie op Malabar, zond in hetzelfde jaar nieuwe planten. Men kweekte daarvan op Java een aantal koffieboomen, en in 1706 (tegelijk met het eerste proefje koffieboonen) zond de gouverneur-generaal *Johan van Hoorn* één van deze aan *Nicolaas Witsen*, burgemeester van Amsterdam en bewindhebber der Oost-Indische Compagnie. Deze plant werd behoorlijk verzorgd in den botanischen tuin aldaar en bracht er zaad voort, zoodat men weldra in het bezit kwam van een aantal plantjes, die in 1719 naar onze bezittingen in Amerika gezonden werden. Kort daarna ontstonden koffieplantaadjes in de kolonie Suriname. Eenige jaren later werd de koffieteelt ook in de Fransche koloniën en op Jamaïca ingevoerd.

Laatstgenoemd eiland had in 1774 reeds een koffieuitvoer van 220 000 Ned. pond, terwijl Suriname in 1775 een bedrag van 10 millioen Ned. pond opleverde. Tegenwoordig komt echter vandaar geen half millioen.

Uit Amsterdam zond men in 1714 een met vruchten beladen heester naar *Lodewijk XIV*, die hem in den tuin te Marly liet verplegen. Vanhier bracht de zeeofficier *Declieux* den koffieboom in 1722 naar Martinique. Op eene moeilijke en gevaarlijke reis deelde hij zijne geringe hoeveelheid drinkwater met zijn boompje en bracht het naar wensch op de plaats zijner bestemming, waar het de grondslag werd voor de welvaart van vele geslachten. *De la Motte Aignan*, gouverneur van Cayenne, wist heimelijk een heester te bekomen en vermenigvuldigde dien in 1725. In 1730 kwam de koffieboom op Guadeloupe en in 1718 op Bourbon. Vooral breidde in onze eeuw de koffieteelt zich uit in Brazilië.

Vooral wordt veel koffie verbouwd op Java en Snmatra. Men heeft er op aanmerkelijke hoogte (700—1 500 Ned. el) boven de oppervlakte der zee talrijke koffietuinen, en telkens worden tot aanleg van deze nieuwe gronden aangebroken. De koffie moet er aan het gouvernement geleverd worden tegen een bepaalden prijs (zie *Cultuurstelsel*), en de verkoop in Nederland droeg niet weinig bij tot de groote voordeelen, door onzen Staat van de Oost-Indische bezittingen getrokken. De koffieproductie is er echter onder dat stelsel sedert 1840 stationair gebleven. Het aantal koffieboomen in de regeeringsplantaadjes op Java is ongeveer 227 milioen, en elke boom levert gemiddeld ½ Ned. pond boonen. De grond, welke het meest voor de koffiecultuur geschikt is, bestaat uit verweerde lava, die eene groote hoeveelheid alkalizouten bevat. De koffieboomen worden op verschillende tijden rijp, en gewoonlijk heeft 3-maal in het jaar eene inzameling plaats. Na gedroogd te zijn, worden de zaadkernen van hare omhulsels bevrijd. Naar gelang van gedaante, grootte, kleur en oorsprong onderscheidt men eene menigte koffiesoorten, welke men tot 3 hoofdsoorten vereenigen kan, namelijk: *Arabische koffie* (Mokka en Levantsche koffie), kleine, bruine of groenachtig-bruine boonen met een heerlijken geur, — *Oost-Indische koffie* (Java-, Menado-, Manila- en Bourbonkoffie), uit groote boonen bestaande, — en *Amerikaansche koffie* (Surinaamsche, Santos- en La Guayrakoffie).

De koffieheester (*Coffea arabica*).

De geschiedenis van het koffiedrinken verliest zich in de nevelen der sage. Men verhaalt, dat de prior van een klooster van een herdersknaap vernam, dat zijne geiten na het nuttigen der vruchten van de koffieboom den geheelen nacht bleven rondspringen. De vrome man had er zich dikwijls aan geërgerd, dat zijne monniken gedurende de nachtwaak door den slaap overvallen werden. Hij verwachtte dns ook voor hen van het gebruik van koffie veel goeds, en zóo kwam het koffiedrinken in zwang. Die sage verliest evenwel alle waarschijnlijkheid, wanneer men bedenkt, dat het opwekkend vermogen eerst na het roosten of branden ontstaat. Op Sumatra bezigt men voorts de bladeren van den koffieboom als thee.

In den regel neemt men tot den aanleg van koffietuinen een stuk boschgrond. Men verwijdert daaruit de stammen, welke tot timmerhout kunnen dienen, en steekt het overig gewas in brand. Daar de koffieplanten schaduw vereischen, laat men er de hoogste boomen van het wond ook wel staan, of men poot er tot hare bescherming den wonderboom (Ricinns commnnis), de banaan of pisang (Musa Paradisiaca) en op Java vooral verschillende soorten van den dadapboom (Erythrina Indica en Lithosperma). De koffieheesters, op wel toebereiden grond geplant, dragen

na 3 jaren voldoende vruchten, doch na verloop van 25 jaren is de bodem uitgeput. De boomen beginnen te kwijnen en leveren geene behoorlijke hoeveelheid vruchten, en diezelfde grond is dan vooreerst ook niet meer tot den aanleg van koffietuinen geschikt. De gouvernements-koffietuinen op Java worden gewoonlijk reeds na 12 of 14 jaren afgeschreven. Dit tijdperk kan echter door doelmatige bemesting aanmerkelijk verlengd worden. Men heeft hier intusschen een voorbeeld van extensieven bouw.

In Yemen groeit de koffieboom in een zwaren, drogen grond, op naar het oosten gelegene hellingen en bij eene middelmatige warmte. Winden, die van de zee of van de zoutsteppen komen, zijn nadeelig voor dit gewas. De boomen zijn beter naarmate het klimaat droger is. Wel gedijt de boom bij veel vocht, zooals op Réunion, zeer goed, maar hij brengt er weinig vruchten voort. De plaatsen, waar boomvarens en kegeldragers groeien, zijn in den regel zeer geschikt voor de koffieteelt. Het in den grond gestrooide zaad komt na verloop van 4 weken reeds op, en de planten worden na den tijd van 8 maanden verzet. Op afstanden van ongeveer 2 Ned. el maakt men gaten in den grond, plaatst er de kleine heesters in en bedekt de wortels met aangestampte aarde. Wanneer men zorgvuldig het onkruid uitwiedt, dragen de boompjes naar verloop van 2 jaren reeds vruchten. In het derde jaar zijn zij pyramidevormig en omstreeks 2 Ned. el hoog en leveren een behoorlijken oogst. In den regel knakt men den top van den stam en neemt men de onvruchtbare loten weg. Op Martinique zet men de heesters nog veel verder van elkander, omdat bij geringeren afstand de takken in elkaâr groeien en zoowel het doorstroomen van lucht als het oogsten belemmerd wordt. Hebben de boompjes geen lucht genoeg, dan zijn zij weldra met mos begroeid en beginnen te kwijnen.

De koffieboom bloeit het geheele jaar en in het vóór- en najaar ontwikkelen zich bloemen gedurende een tijdperk van 6 maanden. Elke bloem bloeit 2 of 3 dagen en heeft een heerlijken geur. Eerlang echter worden de bloemen vervangen door kleine, groene vruchten, welke dicht op elkander staan. Deze worden na 3 maanden wit, dan geel en eindelijk rood. Men oogst ze zeer omzichtig, nadat ze laatstgenoemde kleur verkregen hebben. De verdere behandeling is zeer verschillend. Sommigen strooien de versche vruchten op in het zonnelicht geplaatste horden en roeren ze gedurig om, ten einde rotting en gisting te voorkomen. De kolonisten volgen deze handelwijze met betrekking tot de koffieboonen voor eigen gebruik. Anderen werpen de vruchten gedurende 1 of 2 etmalen in eene tob met water, en drogen ze daarna, — en nog anderen kneuzen de vruchten, werpen ze daarna in water en drogen ze ten slotte. De beste soort evenwel verkrijgt men door middel van eene soort van molen, die het vleesch verwijdert, zoodat de zaden in het parkementachtig omhulsel achterblijven. Men houdt de kleine, ronde boonen voor de beste. Deze dragen den naam van parelkoffie, en inzonderheid is die van de haciënda de la Palma in Caráccas vermaard. Men droogt de vruchten weken aaneen in de zon en schrobt ze elken avond op een hoop, die met bananenbladeren tegen den dauw gedekt wordt. Daarna worden de boonen nogmaals gemalen, om ze van het omhulsel te bevrijden en dan in zakken weggebracht, waarna de zieken en zwakken der plantaadjes de koffie sorteeren en alle onreinheid verwijderen. Hierbij wordt gezorgd, dat de koffie droog blijft, want zij neemt veel vocht op en wordt daardoor wit gevlekt. De boonen zijn, om genoemde reden, ter plaatse van den oogst zooveel lichter dan bij ons, dat het verschil van gewicht voldoende is tot dekking der transportkosten.

De koffieproductie is in de laatste jaren aanmerkelijk toegenomen. Terwijl volgens *Moreira* in 1832 in de voornaamste koffielanden slechts 1,9 millioen centenaars werd geoogst, klom dit cijfer in 1844 reeds tot ruim 5 millioen, in 1855 tot 6,6 millioen en volgens de raming van *van den Berg*, president der Javaansche Bank te Batavia, in de jaren 1876—1878 gemiddeld tot 9,8 millioen. Hiertoe wordt in de eerste plaats bijgedragen door Brazilië, hetwelk uit de provinciën Rios en Santos nagenoeg de helft der verbruikers van koffie voorziet, — in de tweede plaats door Java en de verdere Nederlandsche Koloniën in Oost-Indië, — en in de derde plaats door Ceylon, waar zich de koffiecultuur in de jongste jaren verbazend heeft uitgebreid. Voorts komt er koffie van Haïti, Venezuela, Britsch-Indië, Porto Rico, Costarica, Guatimala en Columbia, terwijl ook Arabië bij voortduring zijne geurige Mokkakoffie oplevert. Omtrent het verbruik van koffie in de landen, waar zij niet verbouwd wordt, leverde *van den Berg* de volgende statistiek:

	In het geheel in Ned. ponden.	Per hoofd in Ned. ponden.
Nederland	31 250 000	8,13
België	22 110 000	4,14
Noorwegen	7 250 000	3,96
Vereenigde Staten van N. Amerika	147 000 000	3,75
Zweden	9 960 000	2,27
Kaapkolonië	3 000 000	3,50
Zwitserland	8 340 000	3,02
Denemarken	4 500 000	2,37
Duitschland	99 320 000	2,32
Natal	700 000	2,00
Algérië	2 150 000	—
Australië, Nieuw-Zeeland	1 000 000	—
Perzië	1 000 000	—
Britsch Indië	1 000 000	—

	In het geheel in Ned. ponden.	Per hoofd in Ned. ponden.
Siam, China, Japan	—	—
Frankrijk	50 000 000	1,38
Oostenrijk-Hongarije	37 250 000	1,00
Argentijnsche Republiek	1 330 000	0,76
Chili, Peru, Uraguay	1 000 000	—
Griekenland	1 000 000	0,75
Turkije	20 000 000	—
Italië	12 865 000	0,47
Engeland	14 970 000	0,45
Portugal	1 500 000	0,34
Canada	200 000	0,26
Spanje	2 750 000	0,16
Rusland	7 620 000	0,10

Men vindt den koffieboom dikwijls in onze warme kassen, waar hij voorspoedig groeit en vruchten draagt. Zelfs zijn er voorbeelden van, dat men in de huiskamer den koffieboom door zorgvuldige verpleging zoover gebracht heeft, dat hij vruchten droeg.

De koffieboonen bevatten, behalve de gewone bestanddeelen van alle zaden, koffielooizuur en caffeïne. Van het eerste is vermoedelijk de geur afkomstig, dien de koffiboonen bij het branden verkrijgen. Immers het is bekend, dat het looizuur, door verwarming ontleed, bepaald naar koffie riekt. Van meer belang echter is de caffeïne, omdat deze aan de koffie de eigenschappen mededeelt, welke haar tot een volksdrank maken. De caffeïne behoort tot de organische bases, tot de alkaloïden, eene klasse van stoffen, welke doorgaans eene krachtige, dikwijls vergiftige werking hebben op 's menschen lichaam. Reeds hierdoor kon men vermoeden, dat in de caffeïne het werkzaam beginsel van de koffie gelegen is. Dat vermoeden werd genoegzaam zekerheid, toen men opmerkte, dat alle planten, welke een volksdrank opleveren, eene dergelijke stof bevatten. De Chineesche thee, de Paraguay-thee en de guarana (Paullinia sorbilis *Mart.*) bevatten alle caffeïne, en in cacao vindt men theobromine, welke in hare samenstelling alleen van caffeïne verschilt doordat één atoom waterstof in de theobromine door de methylgroep CH_3 vervangen is, zoodat men caffeïne of theïne ook noemt methyltheobrominen. De samenstelling van theobromine wordt aangegeven door de formule $C_7H_8N_4O_2$ en die van de caffeïne door $C_8H_{10}N_4O_2 = C_7H_7(CH_3)N_4O_2$. Men kan dus zeggen, dat bijna de geheele menschheid zich op de ééne of andere wijze van caffeïne bedient, — inderdaad een zonderling verschijnsel, hetwelk eenigszins aanwijst, dat door caffeïne eene algemeen gevoelde behoefte bevredigd wordt. Op de vraag: Welke is die behoefte? — heeft men verschillende antwoorden gegeven. Men zeide aanvankelijk, dat zij de stofwisseling vertraagde, doch deze bewering is gebleken onjuist te wezen. Veeleer leert de ondervinding, dat de caffeïne opwekkend werkt op de zenuwen, zoodat zij den mensch in staat stelt om de moeielijkheden des levens te overwinnen en in rampspoedige dagen zijn moed te bewaren. Vandaar dat een kop koffie in den mond des volks ook wel den naam draagt van „een kopje troost." Inzonderheid is sterke koffie aangenaam na het genot van een overvloedigen maaltijd.

De caffeïne kristalliseert in sneeuwwitte, lange, zijde-achtige naalden; zij is reukeloos, maar heeft een bitteren smaak. Bij 225° C. smelt zij tot eene kleurlooze vloeistof, en zij sublimeert bij 384° C., zonder te ontleden, in witte dampen, die bij afkoeling dunne naalden vormen. Zij wordt alzoo bij het branden van koffie geenszins vernietigd en ondergaat geen belangrijk verlies, wanneer zij niet te zeer verwarmd wordt.

De koffie wordt eerst bruikbaar door het branden, omdat hierbij haar aroma zich ontwikkelt, terwijl tevens de samentrekkende smaak der ongebrande boonen verdwijnt. Het spreekt van zelf, dat de deugdelijkheid der koffie in hooge mate afhankelijk is van het branden. De temperatuur, welke daarvoor het gunstigst is, stelt *Payen* op 250° C. In het dagelijksch leven echter richt men zich daarbij niet zoozeer naar den thermometer, als naar de kleur der boonen. Is deze kastanjebruin, dan houdt men de boonen voor behoorlijk gebrand. Intusschen is die kleur onderscheiden bij de verschillende soorten. Volgens *Dausse* wordt de Mokkakoffie roodachtig-geel en de Bourbonkoffie licht-brons gebrand. De branders—cylindervormige trommels, die boven het vuur gestadig worden omgedraaid — zijn algemeen bekend. Men zegt, dat het zeer goed is voor de koffie, wanneer men de boonen, onmiddellijk vóór het branden, eenige minuten in water afspoelt en daarna tusschen doeken afdroogt. Bij het branden verliezen de boonen 12—25% van haar gewicht, doch nemen ongeveer de helft in volumen toe. De gebrande boonen bevatten meer oplosbare bestanddeelen; kokend water ontneemt haar 20—25% van haar gewicht. De geur van gebrande koffieboonen ontstaat, zooals wij reeds gezegd hebben, waarschijnlijk grootendeels door het koffielooizuur, hoewel daartoe ook andere bestanddeelen medewerken. Het wilde althans aan *Bibra* niet gelukken door het roosten van houtvezels met looizuur of met andere bestanddeelen der boonen een geur te verkrijgen, welke met dien van koffie overeenkwam. Men kan koffie-aroma verkrijgen door een aftreksel van koffie te destilleeren, het destillaat met aether om te schudden en dit laatste te doen verdampen, waarna het zich vertoont als eene geelachtige olie, welke naar koffie riekt. Volgens *Payen* blijft in het met aether omgeschudde water een nog aangenamer geur, en wel van eene olie, die in de fijnste soorten van koffie, bepaaldelijk in de Mokka, in iets grootere hoeveelheid

aanwezig is. *Payen* verkreeg uit 10000 deelen koffie slechts 2 deelen olie, doch deze hadden een zoo sterken geur, dat één droppel voldoende was om aan eene geheele kamer den eigenaardigen koffiegeur te bezorgen.

Om goede koffie als drank te bereiden, neme men beste gebrande boonen, die uitgezocht en in den koffiemolen fijn gemaakt worden. Voorheen had men algemeen de gewoonte — en ook nu nog bij velen — om de koffie in eene kan te doen, er kokend water bij te voegen en één en ander alsdan nogmaals te laten koken. Dit laatste, alsmede het vermengen met cichorei enz., is bepaald af te keuren. De smakelijkste koffie is de gefiltreerde, en daar bij het bereiden de grootste zindelijkheid moet in acht genomen worden om elken bijsmaak te vermijden, verdienen porseleinen filtreerkannen de meeste aanbeveling. Heeft men de gemalen koffie in de filtreerbuis gedaan, dan giete men er eerst slechts weinig water op, dat bepaald koken moet, en men schenke eene minuut later de filtreerbuis vol. Om het oplossen te bevorderen strooit men op de koffie in die buis, even vóór het eerste opgieten, een weinig sodapoeder, namelijk zooveel als men op de punt van een mes kan nemen.

Vervalsching van ongebrande koffieboonen is bij behoorlijke oplettendheid niet wel mogelijk, ofschoon zij op groote schaal van klei vervaardigd worden, — daarentegen wordt gebrande en gemalen koffie dikwijls met oker, steenpoeder enz. vermengd. Men heeft onderscheidene zelfstandigheden aangewezen, om tot plaatsvervangster (surrogaat) van koffie te dienen, doch zonder goed gevolg. Daartoe behooren gebrande groene erwten, kastanjes, erwten, beukennoten en vooral cichorei. Bepaaldelijk heeft men in den laatsten tijd, bijv. in de *koffie van Behring* en in het koffiesurrogaat van *Leusmann* en *Zukel* in Hannover, daartoe lupinen gebezigd, waarbij tot verbetering van den smaak eenige andere zelfstandigheden zijn gevoegd. De twee laatste surrogaten komen in smaak met de koffie overeen, maar bezitten niet de werkzame bestanddeelen van deze. De zoogenaamde *Neger-* of *Mogdad*koffie wordt bereid van de zaden van Cassia occidentalis. Ook geroosté rogge en sterk geroosté gerst, vermengd met stroop, beetwortels, het zaad van Astragalus baeticus, de zaden der hondsroos, de wortels van hondebloemen (Taraxacum), de zaden der berberis, de wortels van scorzoneeren, aardappelen, amandelen, maïs, zonnebloempitten enz. doen wel eens dienst als koffiesurrogaat, terwijl ook de vijgenkoffie eene zekere vermaardheid heeft verkregen. Ook heeft men aangeraden, de bladeren van koffieboomen als thee te gebruiken, daar zij meer dan 1% caffeïne bevatten, doch schoon de inwoners van Sumatra en Brazilië daarvan gebruik maken, schijnt het in Europa geen bijval te vinden.

Koffie- en theegeld, zie *Familiegeld*.

Kogel (Een) is een lichaam, hetwelk uit geschut of draagbare vuurwapenen geschoten wordt. Aanvankelijk gebruikte men steenen kogels, die later door ijzeren en looden vervangen zijn. De grootte der kogels is afhankelijk van de wijdte van het wapen. Terwijl men eeuwen lang aan de kogels den vorm gaf van een bol, zijn in de laatste 25 jaren de puntkogels meer en meer in gebruik gekomen. Zie verder onder *Geschut*.

Kogel (Rudolf), een Protestantsch godgeleerde, geboren den 18den Februari 1829 te Birnbaum (Posen), studeerde te Halle en te Berlijn, ondernam in 1851 eene reis naar Spanje, Zwitserland en Italië, werd in 1852 leeraar aan een gymnasium te Dresden, in 1854 aan een gymnasium te Berlijn, — voorts predikant te Nakel bij Bromberg, daarna te Haag, in 1863 Hofprediker te Berlijn, — vervolgens opperconsistoriaalraad enz., in 1879 superintendent generaal der Keurmark en in December 1880 opperhofprediker. De universiteit te Bonn verleende hem in 1867 het doctoraat. Hij is als kanselredenaar zeer in aanzien, maar heeft wegens zijne kerkelijk-conservatieve richting vele tegenstanders. Van zijne geschriften vermelden wij: „Der erste Brief Petri in Predigten ausgelegt (dl 1, 1864; 3de druk, 1869; dl 2, 1ste en 2de druk, 1867; dl 3, 1874)", — „Pro domo (1868)", — „Die Seligpreisungen der Bergpredigt (1869; 2de druk, 1874)", — „Kirchliche Gedenkblätter aus der Kriegszeit 1870 1871 (1871)", — „Das Vater unser in Predigten ausgelegt (1873)", — „Aus dem Vorhof im Heiligthum (1875—1876; 2de druk, 1878—1880)", — „Der Brief Pauli an die Römer ausgelegt (1876)", — „Das deutsche Volk und der Sonntag (1877)". Sedert 1880 geeft hij met *Wilhelm Baur* en *Emil Frommel* de „Neue Christoterpe" in het licht.

Kogeldistel (Echinops) is de naam van een plantengeslacht met bolvormige, blauwe of witte bloemkorfjes. Het behoort alzoo tot de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (Compositae) en onderscheidt zich voorts door een opgaanden, vertakten, doornigen stengel met vindeelige of twee- of driewerf vindeelige bladeren, wier slippen en tanden aan den top in dorens uitloopen. Onderscheidene soorten, zooals *E. Ritro L.* en *E. sphaerocephalus L.*, worden in onze tuinen aangekweekt.

Koheleth, zie *Prediker*.

Kohier (Een) noemt men eene lijst van belastingschuldigen of onderhoudplichtigen. Zoo spreekt men van het kohier van den hoofdelijken omslag en van de patentplichtigen; op het kohier van de wegen vindt men de personen, op wie het onderhoud daarvan rust. Somtijds gebruikt men in denzelfden zin het woord *legger*; naast of tegenover elkander gebezigd, dan wijst de *legger* het object van den last aan, b. v. de wegen, en het *kohier* de *subjecten*, die den last moeten dragen, de bebelastingschuldigen of onderhoudplichtigen.

Kohl, een schrijver van verdienstelijke reistafereelen, geboren te Bremen den 28sten April 1808, bezocht het gymnasium aldaar, studeerde voorts te Göttingen, Heidelberg en München in de rechten, werd daarna huisonderwijzer bij den Baron *Manteuffel* op Zierau in Koerland, deed vervolgens reizen door Lijfland en Rusland en vestigde zich in 1838 te Dresden. Hij overleed te Bremen den 27sten October 1878. Zijne geschriften: „Petersburg in Bildern und Skizzen (2de druk 1846, 3 dln)", — „Reisen im Innern von Ruszland und Polen (1841, 3 dln)", — „Reisen in Südruszland (2de druk, 1846–1847, 3 dln), — en

„Die Deutsch-russischen Ostseeprovinzen (1841, 2 dln)" vonden grooten bijval, zoodat hij er, in verband met vooraf door hem gesloten overeenkomsten met uitgevers, een aantal andere reisbeschrijvingen op ilet volgen, zooals „Hundert Tage auf Reisen in österreichischen Staaten (1842, 2 dln)", — „Reise in Ungarn (1842, 2 dln)", — „Reise in Steiermark und dem bayerischen Hochlande (1842)", — „Reisen in England (1844, 3 dln)", — „Reisen in Schottland (1844, 2 dln)", — „Land und Leute der britischen Inseln (1844, 3 dln)", — „Reisen in Dänemark und den Herzogthümer Schleswig und Holstein (1846, 3 dln)", — „Bemerkungen über die Verhältnisse der deutschen en Dänischen Nationalität und Sprache im Herzogthum Schleswig (1847)", — Alpenreisen (1849—1851, 3 dln)", — „Reisen in den Niederländen (1850, 2 dln)", — „Die Donau von ihrem Ursprung bis Pest (1853—1854)", — „Reisen nach Istrien, Dalmatien und Montenegro (1851, 2 dln)", — „Reisen im sudöstlichen Deutschland (1851, 3 dln)", — „Reisen in Canada, New-York und Pennsylvanien (1857, 2 dln)", — „Reisen im Nordwesten der Vereinigten Staaten (1859)", — „Kutschi-Gami oder Erzählungen am Obernsee (1859, 2 dln)" enz. Voorts schreef hij: „Der Verkehr der Menschen in seiner Abhängigkeit von der Erdoberfläche (1841)", — „Skizzen aus Natur- und Völkerleben (1851, 2 dln)", — „Aus meinen Hütten (1852, 2 dln)," — „Geschichte der Entdeckung von Amerika (1861)", — en „Die beiden ältesten Generalkarten von Amerika (1871)". Met zijne zuster *Ida Kohl*, geboren den 25sten Juli 1814 en in 1846 gehuwd met Graaf *Hermann von Baudissin*, schreef hij: „Engiische Skizzen (1845, 3 dln)", — en laatstgenoemde schrijfster ieverde alleen: „Paris und die Franzosen (1845, 3 dln)".

Köhler. Onder dezen naam vermelden wij:

Christian Köhler, een verdienstelijk historieschilder van de Düsseldorfsche school. Hij werd geboren te Werben in de Altmark den 13den October 1802, en zijne stukken onderscheiden zich door sierlijkheid van compositie, bevalligheid van figuren en een fraai koloriet. Tot zijne beste doeken behooren: „Rebekka aan de bron", — „Mozes in de rivier", — „De lofzang van Mirjam", — „De triomf van David", — „Semiramis", — „Hagar en Ismaël", — „Suzanna in het bad", — en „Julia, Romeo nastarende".

Ludwig Köhler, een Duitsch dichter en novellist. Hij werd geboren te Meiningen den 6den Maart 1819, wijdde zich sedert 1840 te Jena en te Leipzig aan de studie der fraaie wetenschappen en trad toen reeds als schrijver op van: „Der Aufstand in Maina (1840)", — van het gedicht: „Der neue Ahasver (1841)", — van „Norwegen (1843)", — en van den roman: „Academische Welt (1843, 2 dln). Wegens deelneming aan verbodene studentenvereenigingen moest hij in 1843 Leipzig verlaten, waarna hij zich naar München begaf en zich aldaar op de kunst toelegde. Bij zijn terugkeer te Meiningen nam hij de redactie op zich van den: „Thüringer Bote", die voortaan den titel van: „Der deutsche Volksbote" voerde, en voltooide toen zijn geschiedkundigen roman: „Thomas Münzer (1845, 3 dln)". In 1844 verhuisde hij naar Hildburghausen, om aldaar werkzaam te wezen aan het „Konversationslexikon" van *Meyer*. Zijn „Johannes Husz (1846, 3 dln)" zou de eerste afdeeling uitmaken van eene reeks van dergelijke romans, doch de tijdsomstandigheden noodzaakten den schrijver, dit plan te laten varen. Daarop volgden: „Primavera (novellen, 1846)", — „Freie Lieder (1846; 2de druk, 1848)", — „Der Prinz aus dem Morgenlande (1848, 2 dln)", — en „Furstenschlosz und Bauernhütte (1846)". Later verschenen: „Jürgen Wullenweber (1856, 3 dln)", — en „Vom Frühling zum Herbst (1856, 4 dln)". Nadat hij voorts: „Geschichten aus aller Welt (1858, 3 dln)" geleverd had, gaf hij eenige drama's uit, die veel bijval vonden, zooals: „Bürger und Edelmann", — „König Mammon", — en „Die Ditmarschen". Hij overleed den 4den Augustus 1862.

Reinhold Köhler, een verdienstelijk geneeskundige. Hij werd geboren te Lauffen den 14den December 1825, studeerde te Tübingen Heidelberg, Praag en Weenen en was van 1848 tot 1850 als practisch geneesheer werkzaam te Stuttgart, alwaar hij in 1857 zitting nam in het „Medicinal Collegium". In die betrekking zag hij zich meermalen belast met zendingen, terwijl hij vervolgens benoemd werd tot hoogleeraar in de geneeskunde te Tübingen. Bijna 14 jaren bekleedde hij dat ambt met den grootsten ijver, vormde een aantal degelijke leerlingen en overleed den 16den Januari 1873. Hij schreef: „Die Krebs- und Scheinkrebskrankheiten des Menschen (1853)", benevens een aantal opstellen in tijdschriften.

August Köhler, een Protestantsch godgeleerde, geboren den 8sten Februari 1835 te Schmalenberg in de Pfalz. Hij studeerde te Bonn, Erlangen en Utrecht, schreef: „Die niederländische reformirte Kirche (1856)", vestigde zich als privaatdocent te Erlangen, werd er in 1862 buitengewoon hoogleeraar en zag zich vervolgens in 1864 tot gewoon hoogleeraar benoemd te Jena, in 1866 te Bonn en in 1868 te Erlangen. Hij schreef o. a.: „Die nachexilischen Schriften erklärt (1860—1865, 4 dln)", — en „Lehrbuch der biblischen Geschichte des alten Testaments (1875)".

Ulrich Leopold Köhler, een ervaren oudheidkundige, geboren den 6den November 1838 te Klein-Neuhausen in het groothertogdom Weimar. Hij studeerde te Jena en te Göttingen, vertrok daarop naar Italië, werd in 1865 toegevoegd als secretaris aan het Pruisisch gezantschap te Athene, vertrok in 1872 als gewoon hoogleeraar in de oudheidkunde naar Straatsburg en keerde in 1875 terug naar Athene om er zich te belasten met de leiding van het pas gesticht Archaeologisch Instituut. Hij schreef: „Urkunden und Untersuchungen zur Geschichte des delisch-attischen Bundes (1870)", — „Corpus inscriptionum atticarum (1877)", — en talrijke opstellen in tijdschriften.

Kohlhase (Hans), inzonderheid bekend als de held van een verhaal van *Heinrich von Kleist*, was in de 16de eeuw een bemiddeld koopman te Kölln an der Spree (Berlijn) en handelde vooral in honig, spek en haringen. Op reis naar de Michaelisjaarmarkt te Leipzig (1 October 1532) werd hij in eene herberg te Wellaune door lieden van jonker *Günther*

von Zaschwitz overvallen, en deze ontnamen hem zijne paarden onder voorwendsel dat zij gestolen waren. Omstreeks 10 dagen later kwam *Kohlhase*, die te Leipzig slechte zaken gedaan had, met een aanbevelingsbrief van den landvoogd weder te Wellaune en verlangde de uitlevering van zijne paarden. De jonker verwees hem naar den rechter, en deze wees den eischer de paarden toe tegen betaling van voergeld. Aan deze voorwaarde echter wilde *Kohlhase* niet voldoen. Hij begaf zich naar huis, waar hij al zijne bezittingen moest verpanden. Deswege niet weinig vertoorn op den jonker, riep hij de hulp in van den Keurvorst van Brandenburg, zoodat een rechtsdag te Düben gehouden werd. Hier vorderde *Kohlhase* schadeloosstelling voor paarden en oponthoud, doch de jonker bleef aandringen op voergeld. Op aansporing van den Keurvorst nam de eischer de paarden terug, onder voorbehoud, dat hij zijne verdere rechten zou doen gelden. Hoewel *Kohlhase* de schadeloosstelling tot 4 gulden verminderde, wilde de jonker er niets van weten. Hierdoor verbitterd, vaardigde *Kohlhase* eene oorlogsverklaring uit, niet slechts tegen den jonker, maar tegen geheel Saksen. Vruchteloos wendden zich de ingezetenen tot den Keurvorst, om den strijd te voorkomen, doch daar *Kohlhase* eene minnelijke schikking verlangde, kwam deze door tusschenkomst van *Eustachius von Schlieben* tot stand met de bepaling, dat hem eene schadevergoeding van 600 gulden zou worden betaald. Inmiddels overleed de jonker, en zijne weduwe weigerde aan die bepaling te voldoen. Ook de Keurvorst van Saksen verwierp de overeenkomst. In den beginne bleef *Kohlhase*, op raad van *Luther*, rustig en stil. Eerst den 14den Maart 1535 verscheen hij dreigend vóor Jüterbogk en den 26sten Mei stak hij te Goming een molen in brand. Andere vijandelijkheden volgden en nieuwe onderhandelingen liepen vruchteloos af. In 1538 hervatte hij de vijandelijkheden met eenige makkers, van welke sommigen gevat en terechtgesteld werden, terwijl hijzelf steeds ontsnapte. Later roofde hij op Brandenburgsch gebied. Dit wekte den wrevel van den Keurvorst. *Kohlhase* werd naar Berlijn gelokt, gevangen genomen, ter dood veroordeeld en den 22sten Maart 1540 geradbraakt.

Kohlrausch (Heinrich Friedrich Theodor), een verdienstelijk Duitsch opvoedkundige, geboren den 15den November 1780 te Landolfshausen bij Göttingen, studeerde in laatstgenoemde stad in de godgeleerdheid en werd in 1802 huisonderwijzer bij Graaf *Baudissin*, Deensch gezant te Berlijn. Hier bezocht hij tevens de voorlezingen van *Fichte* en *von Schlegel*. De jaren 1805—1810 sleet hij met zijn kweekeling aan de universiteiten te Kiel, Heidelberg en Göttingen. Daarna werd hij directeur van een opvoedingsgesticht te Barmen bij Elberfeld en in 1818 leeraar aan het gymnasium te Düsseldorf. In 1818 zag hij zich benoemd tot lid van het collegie van onderwijs te München en in 1830 tot „Oberschulrath" te Hannover. Hier was hij door organisatie van het onderwijs hoogst nuttig werkzaam, zooals blijkt uit zijn geschrift: „Das höhere Schulwesen der Königreichs Hannover seit seiner Organisation im Jahre 1830 (1855)". Van zijne overige werken vermelden wij: „Die deutsche Geschichte (1816; 15de druk, 1867)", — „Kurze Darstellung der deutschen Geschichte (10de druk, 1867)", — „Chronologische Abrisz der Weltgeschichte (15de druk, 1861)", — „Die Geschichte und Lehre der Heiligen Schrift (1811)", — „Handbuch für Lehrer höherer Schulen (3de druk, 1820)", — en eene „Anleitung für Volksschullehrer (4de druk, 1837)". Ook gaf hij levensbeschrijvingen bij de „Bildnissen der deutschen Könige und Kaiser (1844)", — en leverde nog: „Erinnungen aus meinen Leben (1863)". Hij overleed als „Generalschuldirector" den 31sten Januari 1867.

Friedrich Kohlrausch, een verdienstelijk natuurkundige, geboren den 14den October 1840 te Rinteln. Hij studeerde te Erlangen en te Göttingen, promoveerde aan laatstgenoemde universiteit en werd in 1864 docent bij het Natuurkundig Genootschap te Frankfort aan de Main, — voorts in 1867 buitengewoon hoogleeraar in de natuurkunde te Göttingen. In 1870 vertrok hij naar de polytechnische school te Zürich, in het volgende jaar naar die te Darmstadt en zag zich in 1875 benoemd tot hoogleeraar in de physica te Würzburg. Hij bepaalde zich vooral bij het onderzoek der electrische stroomen en wèl bij het meten van den weerstand der vloeistoffen, waartoe hij verschillende nauwkeurige methoden aanwees. Voorts heeft hij merkwaardige proeven genomen omtrent de elasticiteit van vaste lichamen. Hij schreef een voortreffelijken: „Leitfaden der praktischen Physik (4de druk, 1880)".

Kohn (Salomon), een Duitsch schrijver, geboren te Praag den 8sten Maart 1825, studeerde aldaar hoofdzakelijk in de wiskunde, werd eerst deelgenoot in de handelszaak van zijn vader, vervolgens eigenaar daarvan en schreef novellen in tijdschriften, den roman: „Gabriel (1853; 3de druk, 1875)", die groot opzien verwekte, — den roman: „Ein Spiegel der Gegenwart (1875, 3 dln)", — en het historisch verhaal: „Die Starken (1878)".

Kok. Onder dezen naam vermelden wij:

Jakobus Kok, een Nederlandsch Geschiedkundige, geboren te Amsterdam. Hij was boekhandelaar van bedrijf en overleed in zijne geboortestad den 26sten Mei 1788. Hij schreef het belangrijk werk: „Vaderlandsch Woordenboek (1780—1795, 35 deelen)", waarvan de eerste 10 door hem vervaardigd zijn, terwijl de overige, alsmede de: „Bijvoegsels op het Vaderlandsch Woordenboek (3 dln)" afkomstig zijn van *Jan Fokke*. Een 2de druk verscheen te Amsterdam van 1785 tot 1790 in 38 deelen met kaarten, platen en portretten. Voorts leverde hij: „Amsterdams eer en opkomst door middel der Hervorming in 1578 (1778)", — „Oorsprong, aanwas, geschiedenis, voorrechten en tegenwoordige staat der Nederlandsche schutterijen en exercitiegenootschappen (1784)", — „Amsterdamsche jaarboeken (1781, 3 dln)", — en waarschijnlijk „Beknopte geschiedenis of verhaal van 't voorgevallene tusschen de Remonstranten en Contra-Remonstranten van de vroegste tijden tot op 1772 (1773)".

Abraham Seyne Kok, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige. Hij werd geboren te

Amsterdam in 1832 en opgeleid voor het lager onderwijs. Hij volbracht eene reis naar Engeland, ging vervolgens over tot het middelbaar onderwijs en bekleedde geruimen tijd de betrekking van leeraar in het Nederlandsch en Engelsch aan de hoogere burgerschool te Roermond. Daarna was hij in dezelfde betrekking werkzaam aan de Koninklijke Militaire Académie te Breda en sedert de laatste twee jaren, nadat hij een eervol ontslag had aangevraagd en verkregen, is hij werkzaam aan de Rijks hoogere burgerschool te Tilburg. Hij vertaalde den „Hamlet (1868)" van *Shakspere*, alsmede „King Richard III" en „As you like it (beide in 1861)" van denzelfden dichter en leverde in 1863 eene dichterlijke vertaling der „Divina Commedia" van *Dante*, voorzien van ophelderingen en afbeeldingen (1864, 3 dln)", alsmede „Het leven een droom" van *Calderon* met eene studie over het Spaansche drama (1872). Hij gaf voorts voor middelbaar onderwijs: „Goede kennissen (1870)", — „Julius Caesar", — en „King Richard (1871)" in het licht. Ook schreef hij letterkundige opstellen in verschillende tijdschriften en gedichten in „Aurora". Van zijne hand verscheen vervolgens eene vertaling van al de dramatische werken van *Shakspere*.

Kokelburg is de naam van twee comitaten in Siebenburgen. *Groot-Kokelburg* telt op 57½ ☐ geogr. mijl bijna 133 000 inwoners (1880) en heeft op zijn heuvelachtigen en in de dalen vruchtbaren bodem een uitgebreiden landbouw en veeteelt en bijkans voor de helft ingezetenen van Duitschen oorsprong. De hoofdplaats is er Schäzburg. — *Klein-Kokelburg* telt op 80 ☐ geogr. mijl omstreeks 92 000 inwoners, die tot de Grieksch Katholieke, tot de Grieksch niet-Geunieerde en tot de Protestantsche Kerk behooren en uit Hongaren (Szekler), Roemenen en Duitschers bestaan. Het comitaat wordt door de Maros en door de Groote en Kleine Kokel besproeid, is over het geheel bergachtig, maar bevat ook veel vruchtbaar land, waar maïs, rogge, tarwe enz. worden verbouwd, terwijl er zich voorts weiden, wijngaarden en wouden bevinden. De hoofdplaats is Elisabethstadt. Bij het vlek Kokelburg, aan de Kleine Kokel gelegen, verheft zich een kasteel der Graven *Bethlen*. Aldaar had den 17den Januari 1849 een gevecht plaats tusschen *Bem* en de Oostenrijksche troepen, die terugtrokken naar Hermannstadt.

De kokkelheester.

Kokerwormen (Tubicola) zijn gelede dieren, welke tot de klasse der *Ringwormen* (Annulata) en tot de orde der *Borstelwormen* (Chaetopoda) behooren. De familie der kokerwormen bestaat uit zeebewoners met kieuwen en rood bloed; zij leven in door hen afgescheidene kalkkokers. Oogen ontbreken; daarentegen hebben zij een mond met baardharen en uitwendige kieuwen. De *wormbuizen* (Serpula) behooren tot deze familie; de meestbekende van deze is *S. vermicularis*.

Kokkelskorrels (*Cocculus*) zijn de zaden van het geslacht *Anamirta Coleb.*, eene plant die tot de familie der *Menispermeën* behoort en in Afrika groeit. Wij geven hierbij eene afbeelding van *A. Cocculus Wigt* en *Arnott*, namelijk van een tak (*a*) op ⅓de der natuurlijke grootte, — van eene mannelijke bloem (*b*), negenmaal vergroot, — van een paar

vruchten (*c*), — van eene doorgesnedene vrucht (*d*), — van het doorgesneden eiwit der vrucht (*e*), — en van eene kiem (*f*), alle in natuurlijke grootte. Zie voorts onder *Cocculus*.

Kokospalm (Cocos nucifera *L.*), *kokos-* of *calappusboom* is de naam van een prachtigen boom uit de keerkringslanden, die er voor de inwoners eene onschatbare waarde bezit. De kustlanden en de eilanden van den Indischen Oceaan schijnen het middenpunt te vormen zijner verspreiding. Hij groeit het weligst in de nabijheid der zee, op gronden, welke zich slechts weinig boven haren waterspiegel verheffen, hoewel hij ook op aanmerkelijken afstand van de kust gevonden wordt. Hij behoort tot de familie der *Palmen* (Principes). Zijne wortelvezels dringen diep in den aardbodem zonder zich ver uit te spreiden, zoodat hij in de tropische gewesten veelal rondom de woningen wordt geplant. Bij eene middellijn van 3 tot 6 Ned. palm, bereikt hij eene hoogte van 20 tot 40 Ned. el, en de geringde palmtronk (stam) draagt aan den top eene sierlijke kroon van groote bladeren, die zich in bevallige golvingen naar alle kanten uitspreiden. De bladeren zijn gevind en de blaadjes lijnvormig. Het blad is omstreeks 6 Ned. el lang en 1 Ned. el breed en aan den voet van den steel van een vezelig netwerk voorzien, hetwelk den tronk omgeeft. De middenspil van de vertakte bloemstelen, die uit de oksels der onderste bladeren ontspringen en door eene houtige, taaie bloemscheede omsloten zijn, is rolrond en heeft een aantal kleine groefjes. De bloemen zijn van schutblaadjes voorzien. De gele, mannelijke komen meer in het bovenste, de groenkleurige vrouwelijke meer in het benedenste gedeelte der bloeiwijze voor. De vruchten, trosgewijze rondom den voet der bladeren neêrhangend, zijn grijze of olijfbruine, zeer groote, ellipsof eenigermate eivormige steenvruchten (drupae), waarvan het vruchtvleesch vezelig is. De zeer harde steenen (kokosnoten) bevatten slechts éen enkel zaad. Zij hebben aan den voet 3 ronde indruksels, welke op eene samenstelling uit 3 vruchtbladen wijzen. Twee van deze zijn blind, terwijl het derde (het oog) doorloopt en naar de kleine kiem voert, die bij hare ontwikkeling door deze opening naar buiten treedt. Het zaad heeft in het midden van zijn kiemwit eene groote holte, waarin zich eene melkachtige zelfstandigheid bevindt. Door die indruksels gelijkt de kokosnoot op den kop van een aap, zoodat de naam van dezen, in het Portugeesch *cocos* of *coquin*, aanleiding heeft gegeven tot dien der vrucht.

Alle deelen van den kokosboom zijn nuttig voor den mensch. Het zaad of de pit met de daarin aanwezige melk verschaft een aangenaam en krachtig voedsel en bevat eene groote hoeveelheid olie (klapperolie), welke uit Oost- en West-Indië en van de westelijke kusten van Afrika naar Europa wordt gebracht, waar zij vooral tot het vervaardigen van zeep gebezigd wordt. Men gebruikt het vocht van jonge kokosnoten als geneesmiddel tegen borstkwalen. Van den harden steen, die het zaad omgeeft, vervaardigt men allerlei voorwerpen, zooals nappen, schalen, bekers enz. Het vezelig hulsel, dat de noot omsluit, levert eene stevige soort van touw, hetwelk bestand is tegen het zeewater, en daarvan maakt men in Europa zeer fraaie matten en tapijten, waarvan reeds op de wereldtentoonstelling van 1851 twintig verschillende patronen voorhanden waren. Uit het sap der bloemstelen bereidt men palmwijn (toddy), die op zijne beurt gebezigd wordt tot het stoken van den besten Oost-Indischen arak. Het prachtige loof verschaft bij den brandenden zonnegloed eene verkwikkende schaduw, dient tot dakbedekking en strekt voorts tot het maken van slaapmatten, zonneschermen, korven, bezems enz., alsmede tot bereiding van papier en potasch, terwijl de jonge blaadjes onder den naam van palmkool als groente gegeten worden. Het netwerk aan den voet der bladstelen dient tot het maken van zeven, mantels enz. De stam, van merg ontdaan, kan tot palen, goten en vonders gebezigd worden en dient zoowel tot het vervaardigen van woningen als inzonderheid van bentings (versterkingen), terwijl eindelijk de wortel, in kleine stukjes gesneden en met droge gember en palmsuiker gekookt, als geneesmiddel tegen tusschenpoozende koorts aanbevolen wordt.

Door veelvuldige kweeking is een aantal verscheidenheden van den kokospalm ontstaan. Op Java zijn de kokospalmen onder den naam van klapperboomen bekend. Andere soorten van het geslacht Cocos zijn: *C. capitata Mart.* (de dikkop der Brazilianen), die in de moerassige streken van Zuid-Amerika voorkomt en een belangrijk voedingsmiddel der inboorlingen uitmaakt, — *C. coronata Mart.*, uit wier merg brood gebakken en uit wier vrucht olie geperst wordt, — en *C. butiracea L.* met een overvloed van wijnachtig sap en eene olie opleverend, die op boter gelijkt.

Merkwaardig is het vermogen van den kokospalm om zich in verwijderde oorden zonder menschelijke hulp voort te planten. De noot dobbert op den zeestroom, doch is door hare vliezen beschut tegen het indringen van het zeewater. Hare kern is eene noot ter grootte van een struisvogelei en aanvankelijk met vloeibaar kiemwit (klapperwater) gevuld, dat langzamerhand kraakbeenig verhardt en een voedselvoorraad oplevert voor de kiem, welke zich ten behoorlijken tijd zóo krachtig ontwikkelt, dat zij de schaal doet barsten. Zulk eene noot nu bereikt langs de golven de lage atollen of koraaleilanden en vindt er in de vruchtbare opperlaag een geschikt oord voor haren groei.

Omstreeks het jaar 1838 werden alle kokosboomen op de Caraïbische Eilanden en op Curaçao binnen weinige maanden door eene plantluis verwoest, en na dien tijd bezorgt dat diertje er aan de kweekers groote moeielijkheid, terwijl het tegenwoordig ook de kokospalmen van Guyana teistert. Op de Sechellen, ten oosten van Afrika, heeft men een kokosdragenden waaierpalm (Lodoicea Sechellarum *Lob.*), die door geheel Indië vermaard is wegens zijne groote schalen, terwijl op de Malediven eene verscheidenheid groeit van Cocos nucifera, wier schalen niet grooter zijn dan die van een eendenei. Enkele malen vindt men in de kokosnoot eene parel, hoofdzakelijk uit koolzuur calcium bestaande. Men vindt in het tijdschrift van professor *Bleekrode* (1861) zulk eene parel vermeld,

die, in het bezit van *Bacon*, eene middellijn heeft van 6,35 Ned. streep en de hardheid van opaal.

Kokos- of **Keelingeilanden** (De), door kapitein *Horsburg* met den naam van *Bornéo Coral Islands* bestempeld, vormen eene groep van 33 eilanden in de Indische Zee en liggen in eene rechte lijn vóor Straat-Soenda, op 200 uren afstands van Java, tusschen 12 en 13° Z. B. en op 96°63′ O. L. Zij ontleenen den eersten naam aan de kokosnoten, die zij opleveren, en den tweeden aan den Engelschen kapitein *Keeling*, die ze in 1689 ontdekte, hoewel zij reeds op kaarten van 1680 te vinden zijn. De voornaamste zijn: Horsburg of Noord, Direction of Poeloe Tikoes, Press, Prison, Rijsteiland of Poeloe Toewan, Button (I, II en III), Ross, Stewardsgroep, Armstrong, Fairbridge, Goat of Geit, Two-tree, Pool, Schot, Graf-eiland of Demming, Oost-Keeling, West-Keeling, Zuid-eiland en West- of Hare-eiland. Men heeft er een overvloed van kokosnoten, pompoenen, watermeloenen, maïs, visch, schildpadden, landkrabben, kreeften en tripang. Het klimaat is er zeer gezond en de thermometer van Fahrenheit wijst er der ochtends van 70—75°, op den middag van 80—85° en des avonds van 75—71°. Nadat deze eilanden steeds onbewoond gebleven waren, vestigde zich in 1823 een Engelschman, *Alexander Hare*, met eenige Maleische huisgezinnen, bepaaldelijk op Rijsteiland. In 1825 vond kapitein *Ross* op Poeloe-Tikoes eene haven, welke hij Port-Albion noemde. Hij koos in 1827 het eiland Schot tot woonplaats, en toen *Hare* de Kokoseilanden verlaten had, vertrok hij naar Rijsteiland. Wel werden de Kokoseilanden aanvankelijk als eene Nederlandsche bezitting beschouwd, doch zij zijn in April 1857 door kapitein *Granville Freemantle* uit naam van hare Britsche Majesteit in bezit genomen. Zij hebben trouwens, als uitmuntende ankerplaats, eene hooge waarde, — wat men in Nederland niet scheen op te merken, ofschoon die eilanden aan den waterweg naar Java gelegen zijn.

Kola is de naam van het groote schiereiland, hetwelk zich uitstrekt tusschen de IJszee en de Witte Zee. Het heeft eene lengte van 50 bij eene breedte van 40 geogr. mijl en eene oppervlakte van 4800 ☐ geogr. mijl. Zijn bodem is laagland. — In het noordwestelijk gedeelte van dit schiereiland ligt de *stad Kola*, eene arrondissementshoofdstad van het Russische gouvernement Archangel, op 68°58′ N. B. en 50°40′ O. L. van Greenwich, tusschen de Kola en hare zijrivier de Toeloma. Zij telt nauwelijks 600 inwoners, maar heeft eene ruime en veilige haven, 3 kerken en eene school. De bevolking houdt zich hoofdzakelijk bezig met de kabeljauw-, walrus- en walvischvangst.

Kolb (Georg Friedrich), een verdienstelijk beoefenaar der geschiedenis en der statistiek, was geboren te Spiers den 14den September 1808, werd burgemeester van zijne geboorteplaats, in 1848 lid van het Duitsche Parlement en redigeerde de „Neuere Speierer Zeitung", die in 1853 door de politie opgeheven werd. Daarna woonde hij tot 1860 in Zwitserland, was vervolgens medewerker aan de „Frankfurter Zeitung" en zag zich in 1863 benoemd tot volksvertegenwoordiger in Beieren. Ook was hij van 1868 tot 1869 lid van het Tolparlement, maar keerde in 1872 tot het ambteloos leven terug en overleed te München den 16den Mei 1884. Hij schreef o. a.: „Handbuch der vergleichenden Statistik (1857; 8ste druk, 1879; supplement, 1883)", — „Geschichte der Menschheit und der Kultur (1842, 2 dln)", — en „Kulturgeschichte der Menschheit (2de druk, 1872—1873)."

Kolbe. Onder dezen naam vermelden wij:

Karl Wilhelm Kolbe, een verdienstelijk kunstenaar en schrijver. Hij werd geboren te Berlijn den 20sten November 1757, ontving zijne opleiding op het gymnasium in zijne geboorteplaats, diende daarna korten tijd als schrijver bij het boschbestuur van den Graaf *von Schulenburg* en ging vervolgens naar Dessau, waar hij onderwijzer werd van den Erfprins en leeraar aan het philanthropinum. Weldra echter keerde hij terug naar Berlijn, waar hij zich op de teekenkunst toelegde en onder de leiding van *Weil* zulke snelle vorderingen maakte, dat hij als leeraar in de teekenkunst aan eene school te Dessau geplaatst werd. Reeds in 1795 had de Académie van Schoone Kunsten te Berlijn hem onder hare leden opgenomen. In 1805 ging hij op uitnoodiging van *Samuel Gessner*, naar Zürich, waar hij een aantal platen naar waterverfteekeningen van dien dichter graveerde. Hij overleed te Dessau den 13den Januari 1835. Ook thans nog worden zijne gravures, ruim 100 in getal, tot de beste gerekend van den nieuwen tijd. Ook schreef hij: „Ueber den Wortreichthum der deutschen und französischen Sprache und beider Anlage zur Poesie (1806, 3 dln; 2de druk, 1818—1820, 3 dln)", — „Ueber Wortmengerei (1809; 3de druk, 1823)", — „Noch ein wort über Sprachreinheit gegen K. Reinhard (1815)", — „Beleuchtung einiger öffentlich ausgesprochenen Urtheile über und gegen Sprachreinheit (1818)", — en eindelijk: „Mein Lebenslauf und mein Wirken im Fache der Sprache und Kunst (1825)".

Karl Wilhelm Kolbe, een uitstekend Duitsch schilder en een neef van den voorgaande. Hij werd geboren te Berlijn in 1870, oefende zich in de teekenkunst aan de Académie aldaar en legde zich tevens met ijver toe op de geschiedenis. Zijne eerste compositie in krijt, den slag van Fehrbellin voorstellende, werd bekroond. Reeds in 1806 schilderde hij het voortreffelijke stuk: „Albrecht Achilles te Nürnberg het vaandel veroverend, hetwelk als een geschenk der stad Berlijn bij het huwelijk van Prinses Louise van Pruisen naar Holland gezonden werd". Voor de garnizoenskerk te Potsdam schilderde hij in 1816 eene „Hemelvaart van Maria" en met *Dähling* leverde hij de cartons voor de concertzaal van den schouwburg te Berlijn. Voorts vervaardigde hij onderscheidene schilderijen in olieverf, en bij de herstelling van het kasteel te Mariënburg de cartons voor de nieuwe glasramen. Op één van deze schilderde hij de gevechten en overwinningen van de Duitsche Orde en leverde, op verzoek van Prins *Frederik* van Pruisen, die stukken ook in olieverf. In dien tijd vervaardigde hij ook de fraaie schilderij: „De Vorstin, naar de valkenjacht vertrekkend", — alsmede: „Een watertocht" en „Doge en dogaressa".

Hij werkte voorts mede tot versiering van het paleis van den Kroonprins te Berlijn, en tot zijne grootere stukken behooren nog: „De slag van Otto de Groote tegen de Hunnen" en „Een feest van den wijnoogst in de middeneeuwen". Zijne kunstwerken onderscheiden zich door dichterlijke opvatting en door een harmonisch koloriet. Hij overleed den 8sten April 1853.

Adolf Wilhelm Hermann Kolbe, een verdienstelijk scheikundige. Hij werd geboren den 27sten September 1818 te Elliehausen bij Göttingen, bezocht het gymnasium in laatstgenoemde stad en wijdde er zich vervolgens, na aan de hoogeschool te zijn ingeschreven, onder de leiding van *Wöhler* aan de scheikunde. Na verloop van 4 jaren werd hij assistent aan het laboratorium van *Bunsen* te Marburg en kwam voorts in het nabijgelegen Gieszen in betrekking met *Liebig*. In het najaar van 1845 ging hij, op aanbeveling van *Bunsen*, als assistent van *Playfair* naar het laboratorium van het Museum of Economic Geology te Londen. Hier deed hij proeven over de electrolyse van onderscheidene organische verbindingen, zette ze later te Marburg voort en gaf mededeeling van de uitkomsten in de „Annalen der Chemie" van *Liebig*. Na zijn terugkeer in Duitschland woonde hij aanvankelijk te Marburg, maar begaf zich in het najaar van 1847 naar Brunswijk, om er zich met de redactie van het „Handwörterbuch der Chemie" van *Liebig* en *Wöhler* te belasten. Toen echter *Bunsen* Marburg verliet, werd hij in 1851 diens opvolger als gewoon hoogleeraar in de scheikunde. Vandaar vertrok hij in 1865 naar Leipzig, waar hij den 25sten November 1884 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Ausführliches Lehrbuch der organischen Chemie (1854—1863, dl 1 en 2)", — „Das chemische Laboratorium der Universität Marburg (1865)", — en „Das chemische Laboratorium der Universität Leipzig und die 1866—1872 darin ausgeführten Untersuchungen (1872)". In 1873 is door hem eene eenvoudige methode ontdekt, om salicylzuur te bereiden uit phenol en koolzuur, en in het volgende jaar wees hij op de antiseptische eigenschappen van deze verbinding. Ook vermelden wij nog zijn: „Kurzes Lehrbuch der anorganischen chemie (1878)". Sedert 1870 redigeert hij het „Journal für praktische Chemie".

Kolberg, eene stad en vesting in het district Köslin der Pruisische provincie Pommeren, ligt aan de Persante, die een half uur gaans verder zich uitstort in de Oostzee. De stad, die ruim 16 000 zielen telt (1880), is van eene versterkte haven voorzien en door vestingwerken en gedetacheerde forten omringd. Er zijn 3 voorsteden, 5 kerken en een fraai standbeeld van *Friedrich Wilhelm IV*. Men heeft er een stift voor adellijke jonkvrouwen, een gymnasium, eene reaalschool enz. Vele inwoners houden er zich bezig met landbouw en visscherij, doch ook handel en scheepvaart ontwikkelen er zich meer en meer. De baden worden er jaarlijks door meer dan 2 000 badgasten bezocht. — Kolberg was reeds in de 10de eeuw de zetel van een bisschop, en het domkapittel werd er eerst in 1810 opgeheven. Weldra was zij de hoofdstad van het land der Kassoeben en sedert 1277 de aanzienlijkste plaats van het vorstendom Kamin, waarmede het in 1648 aan Brandenburg verviel. Veel had die stad in vroegere en latere oorlogen te lijden. Nadat zij in 1758 door generaal *Palmbach* met 10 000 man gedurende 19 dagen vruchteloos belegerd was, werd zij in 1760 door 27 Russische en Zweedsche oorlogschepen en 15 000 man te lande aangetast, doch den 18den September door generaal *Werner* ontzet. In 1761 verscheen *Romanzow* met 55 schepen en een aanzienlijk leger vóor de stad, die hij eerst na eene belegering van 4 maanden en een hevig bombardement door hongersnood tot eene capitulatie kon dwingen, dewijl de Pruisische generaal *Heyden* haar met ongemeene dapperheid verdedigde. Niet minder loffelijk werd zij verdedigd in 1807. Wél verloor de hoogbejaarde kommandant *Loucadou* de schans op den Hohenberg, doch de herhaalde uitvallen van *Schill* en de moed van een ijverig burger, *Nettelbeck* genaamd, gaven daarvoor vergoeding. Eindelijk werd *Gneisenau* er bevelhebber. Deze hernam de sterkten en hield er zich staande totdat de Vrede van Tilsit gesloten was. De stad was belegerd geweest van 28 April tot 2 Juli 1807 door 18 000 man, achtereenvolgens onder de bevelen van *Feulié*, *Loison* en *Mortier*. Door het gedurig bombardement waren 185 huizen — ook het stadhuis — in asch gelegd, en de bezetting, 6 000 man sterk, telde meer dan 400 dooden en 1 100 gewonden.

Kolbing (Eugen), een ijverig beoefenaar der Germaansche talen en geboren te Herrnhut den 21sten September 1846, studeerde te Leipzig, was leeraar aan het gymnasium te Dresden, daarna te Chemnitz, werd in 1872 assistent bij de Keizerlijke bibliotheek te Straatsburg, vestigde zich in 1873 als privaatdocent te Breslau en werd er in 1880 buitengewoon hoogleeraar in de Engelsche taal. Hij schreef: „Untersuchungen über den Ausfall des Relativpronomens in den germanischen Sprachen (1872)", — „Riddarasögur. Parcevalssaga, Iventssaga, Mirmanssaga (1872)", — „Ueber die nordlichen Gestaltungen der Parthenopeus-Sage (1873)", — „Beiträge zur vergleichenden Geschichte der romantischen Poesie und Prosa des Mittelalters (1876)", — La chanson de Roland (1877)", — „Die Geschichte von Gunnlaug Schlangenzunge (1878)", — „Trishams saga ok Isondar (1878)", — en „Elis saga ok Rosamunda".

Kölcsey (Franz), een verdienstelijk Hongaarsch dichter en schrijver, geboren den 8sten Augustus 1790 te Szö-Demeter in het Siebenburgsch gespanschap Midden-Szolnok, onderscheidde zich gedurende zijn studietijd op het Hervormd collegie te Debreczin door vlijt en aanleg en maakte zich in korten tijd grondig bekend met oude en nieuwe talen en hare letterkunde. Ook maakte hij op 17-jarigen onderdom kennis met *Kasinczy*, die niet weinig bijdroeg tot zijne vorming. In 1809 aanvaardde hij eene betrekking te Pest en kwam er in aanraking met uitstekende letterkundigen, bepaaldelijk met *Paul Szemere*. Zijne eerste dichterlijke proeven verschenen in 1813 in den Hongaarschen „Damesalmanak" van *Horváth* en in het „Erdélyi Museum". Hij poogde den bloei der Hongaarsche letterkunde met ijver te bevorderen, doch de scherpe be-

oordeeling zijner voortbrengselen deed hem weldra den ingeslagen weg verlaten. Eerst in 1820 liet hij zich overhalen om met *Szemere* een letterkundig tijdschrift uit te geven. Hierin plaatste hij een aantal wijsgeerige, geschiedkundige en critische opstellen, die grooten invloed oefenden op de letterkunde. Hij was ook werkzaam als advocaat en sprak in deze betrekking, alsmede in die van oppernotaris, waartoe hij in 1829 benoemd was, uitmuntende redevoeringen uit. Gedurende de zittingen van den Landdag van 1832 tot 1836 vertegenwoordigde hij het comitaat Szathmár en behoorde tot de hoofdleiders der vrijzinnige partij. Hij legde evenwel zijn mandaat neder, toen zijne lastgevers iets van hem vergden, dat in strijd was met zijne beginselen. Na zijn terugkeer te Szathmár hield hij zich ijverig bezig met het opstellen van een verdedigingsgeschrift ten behoeve van zijn vriend *Wesselény*, doch werd daarbij, op den 24sten Augustus 1838, door den dood overvallen. De Hongaarsche Académie had hem bij hare stichting tot lid benoemd, en zijne gezamenlijke werken (1840—1848, 8 dln) zijn reeds bij zijn leven door *Eötvös*, *Szalay* en *Szemere* in het licht gegeven. Zijn merkwaardig „Dagboek", handelende over den Landdag van 1832 tot 1836, verscheen in 1848.

Kolder (De) is eene ziekte der paarden, welke veroorzaakt wordt door hersenwaterzucht. De dieren welke er door aangetast zijn, schijnen geheel stompzinnig te wezen. Men heeft echter ook een *razenden kolder*, die hen zeer onrustig maakt. Bij den aanvang der ziekte kan eene aderlating aan den hals wel eens baat brengen, doch doorgaans is deze ongesteldheid na haar uitbarsten ongeneeslijk.

Koldewey (Karl), een Duitsch noordpoolvaarder, geboren den 26sten October 1837 te Bücken in het ambt Hoya der Pruisische provincie Hannover, ontving zijne opleiding in 1849—1853 op het gymnasium te Klausthal, begaf zich in 1853 in zeedienst en voer, doorgaans onder Bremer vlag, als scheepsjongen, licht-matroos en matroos tot in 1859. Toen oefende hij zich aan de zeevaartschool te Bremen en nadat hij in 1860 eene reis naar Oost-Indië volbracht had, bezocht hij in 1861 die school op nieuw en deed examen als opperstuurman. In die betrekking volbracht hij tot in 1866 onderscheidene tochten. Daarna liet hij zich inschrijven aan de polytechnische school te Hannover en in 1867 aan de universiteit te Göttingen, waar hij zich hoofdzakelijk toelegde op de wis-, sterren- en natuurkunde. In het voorjaar van 1868 belastte hij zich, op verzoek van *Petermann*, met het bevel over de eerste Duitsche noordpoolexpeditie en keerde in den herfst van dat jaar terug. Daarop ging hij weder naar Göttingen om zijne studiën voort te zetten en een verslag van zijne reis te schrijven, dat in „Petermann's Mittheilungen" werd geplaatst (1871). In 1869 ontving hij het kommando over de tweede Duitsche noordpoolexpeditie, vertrok na zijn terugkeer in 1870 naar Hamburg, werd er in 1870 eerste assistent aan het observatorium voor zee-aangelegenheden en bewerkte voorts in 1871 en 1872 te Berlijn, onder de leiding van *Dove*, de meteorologische en hydrographische resultaten der noordpoolexpeditie. Het verslag van de tweede expeditie verscheen in 1873—1874 in 2 deelen. Eene volksuitgave hiervan in één deel werd in 1875 gedrukt.

Kolding, eene Deensche stad in het Jutlandsche ambt Veile en in het stift Ribe, ligt aan de Koldingerfjord, eene baai van de Kleine Belt, waarin de Koldinger Aa zich uitstort, 3 geogr. mijl ten zuidwesten van Fredericia. Men heeft er eene Latijnsche school, eene vervallen haven en ongeveer 7000 inwoners. Aan de noordwestelijke zijde liggen de overblijfselen van het in 1808 afgebrande kasteel Koldinghaus, voorheen Ornsborg (Adelaarsburg), dat, in de 13de eeuw gesticht, dikwijls de verblijfplaats der Deensche Koningen was. *Christiaan III* overleed er in 1559. Bij Kolding werden in 1313 de Koninklijke troepen door de opstandelingen onder *Niels Olafson* en in 1643 de Denen door de Zweden onder *Torstenson* geslagen. Laatstgenoemde veroverde het kasteel in 1644, en het werd in 1658 ingenomen door de Polen onder *Czarnecki*. Eindelijk is Kolding merkwaardig door de zegepraal, aldaar den 23sten April 1849 door de Sleeswijk-Holsteinsche troepen onder generaal *Bonin* behaald.

Kolettis (Johannes), een Grieksch staatsman, geboren in 1788 te Syrakos, eene kleine stad in de nabuurschap van Janina, studeerde in Italië in de geneeskunde, verwierf te Bologna den doctorsgraad en vestigde zich in 1810 als arts in zijn vaderland. Reeds vroeg stelde hij groot belang in de onafhankelijkheid van zijn geboortegrond en werd lid van de door *Rhigas* gestichte hetaerie (genootschap). Ook behoorde hij tot de Grieken, die zich naar *Napoleon* spoedden, toen deze zich te Milaan bevond, om hem tot het bevrijden van Griekenland aan te sporen. Aan het Hof van *Ali-Pasja* van Janina, die hem tot lijfarts van zijn zoon *Moektar-Bey* benoemde, kwam *Kolettis* in aanraking met de merkwaardigste personen van Epirus, alwaar toen eene groote gisting heerschte. In 1821 was hij de eerste, die in zijne geboorteplaats het vaandel van den opstand ophief. Daar echter de opstandelingen in Epirus niet sterk genoeg waren tegenover de Turken, begaf hij zich naar den Peloponnesus en voegde er zich bij de partij, welke een wettig centraal bestuur — geene oorlogsregeering — verlangde. Op den 1sten (13den) Januari 1822 onderteekende hij als afgevaardigde op het Congrès te Epidaurus de onafhankelijkheidsverklaring en de grondwet van Epidaurus. Hij werd alstoen tot minister van Binnenlandsche Zaken benoemd, later tot exarch van Euboea, waar hij bij Karysthus eene schitterende zegepraal op de Turken behaalde, en in 1824 tot lid van het Uitvoerend Bewind. Hij had grooten invloed op het beleid der zaken en wendde het aan tot onderdrukking der oligarchische partij, aan wier hoofd zich *Theodoor Kolokotronis* bevond. Voorts toonde hij zich, als voorstander van de Fransche partij, een hartstochtelijk tegenstander van *Maurokordatos*, die aan de spits der Engelsche stond. Tegen het einde van 1826 en in het begin van 1827 berustte, behalve op *Karaïskakis*, vooral op *Kolettis* de last van het oorlogsbestuur in Oost-Griekenland. In het voorjaar van 1827 bevorderde hij

met kracht de samenroeping der Nationale Vergadering te Troezene, alwaar *Kapodistrias* tot president van Griekenland gekozen werd. Laatstgemelde benoemde hem tot lid van het Panhellenium en belastte hem met de zorg voor de organisatie der onregelmatige troepen in Roemelië. *Kolettis* voldeed aan de wenschen van den President, voorzoover hij die in overeenstemming achtte met het algemeen welzijn, en gedurende het laatste tijdperk van het bewind van *Kapodistrias* behoorde hij als senator tot de oppositie. Na het vermoorden van den President werd hij met zijn doodvijand *Kolokotronis* en *August Kapodistrias* lid der voorloopige regeeringscommissie, omhelsde in 1831 de zaak der oppositiepartij uit Roemelië en zorgde, door deze bijgestaan, dat *Kapodistrias* in 1832 werd bedankt. Na diens val werd *Kolettis* tot lid der regeeringscommissie gekozen, welke tot aan de komst van het Beiersche regentschap aan het hoofd der zaken stond in Griekenland. Hij was één der eersten, die Koning *Otto* onvoorwaardelijk erkenden, zag zich door dezen tot minister van Binnenlandsche Zaken en tot voorzitter van het Kabinet benoemd en vertrok in 1835 als gezant naar Parijs, doch keerde in 1844 terug, om in Griekenland de portefeuille van Buitenlandsche Zaken te aanvaarden, welke hij behield tot aan zijn dood in 1847. Men vermeldt, dat hij bij de verkiezingen van afgevaardigden dikwijls zijne toevlucht nam tot schandelijke omkooperij, om personen naar zijn wensch te doen benoemen.

Kolf is de naam van een oorlogswapen der middeneeuwsche ridders en bestond uit een strijdhamer met een langen steel, aan het andere uiteinde tot een haak omgebogen, ten einde den tegenstander daarmede van het paard te rukken, nadat men hem door een slag met den hamer bedwelmd had. — Omdat men voorts het ondereinde van het schietgeweer bij wijze van strijdhamer gebruiken kan, ontving ook dit den naam van *kolf*. — Op den strijdhamer gelijkt ook eenigermate de *kolf*, welke dient om de ballen in het oud-vaderlandsche, doch thans meer en meer in onbruik rakende kolfspel weg te slaan. — De scheikundige geeft den naam van *kolf* aan eene flesch met een nauwen hals, welke hij bij menigvuldige proeven bezigt. — Eindelijk geeft men den naam van *bloemkolf* aan eene eigenaardige bloeiwijze, bestaande uit eene aar met eene dikke, vleezige spil; men vindt haar bijvoorbeeld bij de maïsplant, de bananen, den Aaronskelk enz.

Kolff (Dirk Hendrik), een verdienstelijk Nederlandsch zee-officier, geboren te Amersfoort den 14den Februari 1800, werd in 1814 geplaatst als adelborst op het fregat „Van der Werff" onder het kommandement van zijn vader, toefde eerst in de West-Indische wateren en vertrok vervolgens naar Oost-Indië, waar hij zich vooral in 1821 als bevelhebber eener kanonneerboot in den slag van Palembang onderscheidde. Hij redde den luitenant *Boerhave* met zijne manschap, alsook die eener andere kanonneerboot, welke in 's vijands handen gevallen was, en opende 3 dagen later, bij een tweeden aanval, met zijne kanonneerboot den doorgang door het zware paalwerk der rivier, zoodat hij het eerst de vijandelijke batterij kon bestormen en veroveren. Hij ontving de Militaire Willemsorde en werd eerst overgeplaatst op de schooner „Calypso" en in 1822 benoemd tot kommandant van de „Zeemeeuw". Een jaar later werd hij belast met het bemannen en uitrusten der oorlogsbrik „Dourga" en vergezelde daarmede in 1824 den gouverneur-generaal *van der Capellen* naar de Molukken. In 1825 nam hij deel aan de operatiën van generaal *van Geen* op de zuidkust van Celebes, en daarna werd hem eene belangrijke onderzoekingsreis opgedragen naar de Zuid-Ooster- en Zuid-Wester-Eilanden, waarvan hij verslag gaf in zijne: „Reize door den weinig bekenden Molukschen Archipel en langs de geheele onbekende zuidwestkust van Nieuw-Guinéa, gedaan in de jaren 1825 en 1826 (1828)". Koning *Willem I* schonk hem daarop eene gouden medaille. In 1827 vertrok hij met verlof naar Nederland, doch keerde in 1830 naar Java terug, waar hij geplaatst werd bij het op te richten bataljon mariniers. Hij maakte zich later wederom verdienstelijk bij het beteugelen der zeerooverij, ging in 1838 om redenen van gezondheid op nieuw naar het Vaderland, werd er in 1840 als kapitein-luitenant in het vaste korps zee-officieren opgenomen, kwam het volgende jaar op non-activiteit, in 1843 op pensioen en overleed in dat jaar te 's Gravenhage op den 15den December.

Kolibri's of *Bloemzuigertjes* (Trochilidae) is de naam eener vogelenfamilie van de groep der *Roestvogels* en onder deze van die der *Dunsnaveligen*. Het geslacht der kolibri's (Trochilus) bevat de kleinste en fraaiste vogels, wier vederen met alle schakeeringen van den schoonsten metaalglans schitteren. Het komt voor in Amerika, hoofdzakelijk in de keerkringslanden aldaar, en onderscheidt zich hoofdzakelijk door een langen, dunnen, rechten of eenigszins gebogen, priemvormigen snavel, welke eene buis vormt, waarin zich de lange, fijne, uit 2 ronde, van binnen holle draden bestaande tong bevindt. Deze is bevestigd aan een gebogen, dun tongbeen van eigenaardigen vorm. Daar men opmerkte, dat deze kleine vogeltjes steeds om de bloemen zweefden en den snavel diep in de bloemkroon staken, meende men aanvankelijk, dat zij daaruit den honig zogen. Later is echter gebleken, dat zij op aldaar verscholene insecten azen. Hunne vleugels zijn lang, smal en sabelvormig, hunne pooten kort en zwak, en de teenen met scherpe klauwtjes voorzien, waarmede zij zich in de rusturen aan de twijgen ophangen. Zij vliegen snel en zweven fladderend vóór de bloemen. Hunne kleine, napvormige nestjes zijn zeer kunstig van mos en vezels gebouwd en op dunne takken vastgemaakt. Het wijfje legt daarin 2 betrekkelijk groote, witte eitjes, waarop zij 2 weken broedt. De jongen zijn aanvankelijk naakt en gelijken op vleeschklompjes; na 4 weken vliegen zij uit, doch eerst in het tweede jaar bezitten zij den vollen vederentooi. Zij worden door de ouden met ongemeenen moed zelfs tegen groote roofvogels verdedigd.

Men telt in tropisch Amerika meer dan 300 soorten van kolibri's, en zij trekken van hier noord- en zuidwaarts, om er, evenals onze zwaluwen, de komst der lente te verkondigen.

KOLIBRI'S.

1. Gehoornde kolibri (Trochilus cornutus).
2. Dupont's kolibri (Trochilus Duponti).

3. Trochilus Annae. 4. Kromsnavelige kolibri (Trochilus recurvirostris).

5. Engelkolibri (Trochilus Angelus).

6. Witkoppige kolibri (Trochilus albocoronatus).
7. Prachtkolibri (Trochilus magnificus).

8. Koperbuikkolibri (Trochilus cupreoventris). 9. Adelaarssnavel (Trochilus aquila).

Wij geven hierbij de afbeelding van den kop van den kolibri, alsmede van den topaaskolibri (T. pella), beide in natuurlijke grootte. Aan de kleinste soort geeft men den naam van *vliegenvogel* (T. minimus) of *oiseau mouche*. Men heeft kolibri's levend overgebracht naar Engeland en Frankrijk, maar zij stierven er na weinige weken. Eenige andere soorten van dit vogelengeslacht zijn afgebeeld op nevengaande plaat.

Kop van den kolibri.

De topaaskolibri (*Trochilus Pella*).

Koliek noemt men, behalve ongesteldheid der darmzenuwen (neurose in de plexus mesentericus), alle pijnlijke aandoeningen van de darmen, welke niet uit ontsteking van den darmwand voortkomen. Dikwijls ontstaat koliek door ophooping van gassen in het darmkanaal, wanneer overblijfselen van het genoten voedsel aldaar tot verrotting overgaan, alsmede door ophooping en verharding van drekstoffen enz. Ook wormen kunnen koliek veroorzaken. Koliek na verkoudheid is van rheumatischen aard. Het nuttigen van onrijp ooft en van andere schadelijke zelfstandigheden geeft dikwijls aanleiding tot koliek. Zeer zeker volgt het echter op loodvergiftiging (loodkoliek), zoodat het dikwijls voorkomt bij loodwitfabrikanten, bij arbeiders in zilver- en loodsmelterijen, bij pottebakkers, letterzetters, bij hen, die tabak uit looden potten gebruiken enz. Het koliek onderscheidt zich door aanvallen van nijpende, snijdende pijn, waarbij de lijder verlichting zoekt in eene veranderde houding of in het drukken van den buik. De pijn is zoo hevig, dat het geheele gestel van den zieke er door wordt aangetast. Handen, gelaat en voeten worden koud; zelfs vertoonen zich walging en braking, drang op het water enz. Plotseling echter kan de pijn ophouden, en de zieke gevoelt zich weder volkomen gezond. Letten wij op de verschillende soorten van koliek, dan komt *krampkoliek* vooral voor bij vrouwen en bij hypochondrische mannen, — in het algemeen bij hen, die zwak van zenuwen zijn. De daaraan verbondene pijnen kunnen plotseling ophouden en terugkeeren; daarbij is de stoelgang traag en de urine waterhelder. *Windkoliek* vindt men bij menschen met eene zwakke spijsvertering, wanneer zij de maag overladen of gasvoortbrengende spijzen gebruiken. Hierbij zijn de pijnen nijpend en spannend; zij veranderen van plaats en verminderen bij het loozen der gassen. Bij het *loodkoliek* ontstaat eene grauwe miskleurigheid van het tandvleesch, alsmede eene toenemende vermagering. De pijn bevindt zich daarbij in de navelstreek en gelijkt op die eener samensnoering. Daarbij komen eene hardnekkige verstopping, pijn in armen en beenen, verlamming der ledematen en alsdan gewoonlijk de dood. Het *koliek van Poitou* komt slechts voor, waar veel appelwijn, most of jonge wijn gedronken wordt. Het onderscheidt zich door snel verschietende pijnen in den buik, die na eenige uren verdwijnen, maar ook terugkeeren, alsmede door branding in de maag, zuur, drukking in den hartkuil en geelzucht. Bij *besloten koliek* eindelijk openbaart zich de pijn op eene bepaalde plek; zij neemt toe bij drukking, gaat gepaard met braking, zelfs met drekbraking en met zwelling en hardheid op de plek, waar de pijn zetelt. Hier ontstaat gewoonlijk buikvlies- en darmontsteking en koudvuur, waarop de dood volgt. De oorzaak van dit koliek is gelegen in eene stremming van den doortocht van stoffen door de darmen, door knoopvorming, omstrengeling of instulping van deze; zij is steeds doodelijk, indien zich geene nieuwe opening vormt door den buikwand heen ter ontlasting der opgehoopte stoffen. — Men spreekt ook van *nier-* en *galkoliek*, wanneer steenen in de pis- en galbuizen eene stremming veroorzaken.

Bij koliek worden doorgaans ontlastingbevorderende middelen aangewend, zooals lavementen, ricinusolie enz., — alsmede verzachtende zooals olijvenolie, opium en dergelijke. Het is intusschen van het grootste belang daarbij zoo spoedig mogelijk een bekwamen arts te raadplegen.

Kolijn (Klaas) is de naam van een schrijver, die niet bestaan heeft. In 1719 namelijk werd door *Gerhard Dumbar* in het eerste deel zijner „Analecta" eene rijmkroniek opgenomen, welke afkomstig heette te wezen van den Egmonder monnik *Klaas Kolijn*, die omstreeks het jaar 1170 zou hebben geleefd. Die rijmkroniek is voorts op eene prachtige wijze uitgegeven door *Gerard van Loon* onder den titel van: „Geschichthistoriaal rijm of rijmchronijk van Klaas Kolijn, Benedictijner monnik der abdije te Egmont, beginnende met den Simberschen vloed en eyndigende met den dood van Graaf Dirk, vader van Florents III van Holland in 't jaar 1116; met zoo taal- als historiekundige aanteekeningen opgehelderd (1745)". Ook de geleerde *Zacharias Henricus*

Alewijn schreef geschied- en taalkundige aanmerkingen op deze kronijk. De schrandere *Huydekoper* was de eerste, die aanwees, dat deze kronijk een ondergeschoven stuk moest wezen, en *Wagenaar*, die in de eerste twee deelen zijner „Geschiedenis" haar als bron had gebezigd, kwam tot dezelfde overtuiging, waarvan hij rekenschap gaf in zijn: „Toets van de egtheid der Rijmchronijke van Klaas Kolijn (Werken der Maatsch. van N. Letterk. te Leiden III)", zoodat hij in de 2de uitgave van dat werk (1770) die fout heeft hersteld. Mr. *H. Kluit* en *Hendrik van Wijn* hebben moeite gedaan, om den oorsprong dier kronijk op te sporen, en het is gebleken, dat zekere *Reinier de Graaf*, plaatsnijder te Haarlem, dat stuk heeft vervaardigd of doen vervaardigen, om het tegen aanzienlijke sommen bij gedeelten aan den lichtgeloovigen oudheidkenner *Cornelis van Alkemade* te verkoopen.

Kolima, zie *Kolyma*.

Kollár (Johann), een verdienstelijk Boheemsch dichter, geboren den 29sten Juli 1793 te Mossocz in het Hongaarsch comitaat Thurocz, studeerde te Preszburg en te Jena in de godgeleerdheid en keerde in 1819 terug naar Hongarije, waar hij te Pest als godsdienstleeraar bij de Slawische gemeente geplaatst werd. Hij bekleedde die betrekking tot in 1849 en ging toen als ambtenaar naar Weenen, waar hij weldra als hoogleeraar aan de universiteit werkzaam was, doch bereids den 29sten Januari 1852 overleed. Reeds vroeg leverde hij gedichten in de Czechische taal. In 1821 verschenen zijne „Gedichten (4de druk 1845)", waardoor hij grooten roem verwierf. Voorts schreef hij een bundel volksliederen (1823 en 1827, 2 dln; 2de druk, 1832 en 1833), alsmede „Verhandelingen over den naam en de oudheden van het Slawische volk (1830)", — en „De godin Slawa (1839)". Ook vermelden wij zijne: „Reisbeschrijving door Opper-Italië enz. (1843)", — en „Slawisch Oud-Italië (1853)". Grooten opgang maakte ook zijn werk: „Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den Stämmen und Mundarten der Slawischen Nation (1831)". Hij was tevens vermaard als kanselredenaar en gaf twee deelen leerredenen in het licht. Eene keurlezing uit zijne werken is bezorgd door *Kober* (1862—1863, 4 dln).

Kölle (Friedrich von), een Duitsch staatsman en schrijver, geboren te Stuttgart den 11den Februari 1781, wijdde zich te Tübingen aan de studie der rechtsgeleerdheid, verbond ze te Göttingen met die der Engelsche taal, der geschiedenis en der staatswetenschappen, bekleedde te Tübingen onderscheidene rechterlijke betrekkingen, werd secretaris van legatie te Parijs, in 1807 te 's Gravenhage, in 1808 te München, in 1809 te Karlsruhe, in 1812 te Dresden, zag zich in 1813 bevorderd tot raad van legatie en hield zich ijverig bezig met de herstelling van de voormalige constitutie in Würtemberg. Van 1817 tot 1833 was hij gevolmachtigde van Würtemberg te Rome, vestigde zich in 1836 als privaatdocent te Stuttgart en overleed aldaar den 12den September 1848. Hij schreef: „Betrachtungen über Diplomatie (1838)", — „Paris im Jahre 1836 (1836)", — „Rom 1833 (1833 en 1839)", — „Hinterlassene Papiere eines nachgeborenen Prinzen (1841)", — en „Italiens Zukunft (1847)". Ook is hij de stichter van het „Vierteljahrschrift" van *Cotta*.

Kollewijn. Onder dezen naam vermelden wij:

Anthonie Marius Kollewijn, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Gouda den 7den November 1827. Hij was eerst leeraar aan het gymnasium te Assen, daarna instituteur te Amersfoort en werd vervolgens leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde aan de hoogere burgerschool aldaar. Hij schreef o. a.: „Aanleiding tot de beoefening der nieuwere letterkunde (1853; 2de druk, 1862)", — „Zielkunde, gevolgd naar de empirische psychologie van dr. M. A. Dibal (1868)", — „Kleio. Schetsen en verhalen uit de geschiedenis der oudheid en der middeneeuwen (1879—1880, 2 dln)", — en „Leiddraad bij het onderwijs in de algemeene geschiedenis (1882)".

Roeland Anthonie Kollewijn, een zoon van den voorgaande en een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Amersfoort den 30sten Maart 1857. Hij ontving zijne opleiding in zijne geboortestad, studeerde te Groningen en te Leipzig in de letteren en promoveerde in laatstgenoemde plaats op eene dissertatie: „Ueber den Einfluss des holländischen Dramas auf Andreas Gryphius (1880)", welk werk vooral in Duitschland de aandacht trok. Hij werd vervolgens leeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde aan de hoogere burgerschool te Deventer en in 1883 aan die te Amsterdam. Behalve onderscheidene opstellen over taal en letterkunde in verschillende Nederlandsche en Duitsche tijdschriften bezorgde hij eene wetenschappelijke uitgave van *Samuel Coster's* werken (1883) en eene uitgave van *Broekhuizen's* Nederlandsche gedichten (1883).

Kölliker (Rudolf Albert), een verdienstelijk Zwitsersch ontleedkundige, geboren den 6den Juli 1817 te Zürich, bezocht het gymnasium aldaar en wijdde er zich aan de universiteit aan de studie der geneeskunde, die hij te Bonn en te Berlijn voortzette. Reeds als student schreef hij eene: „Verzeichnisz der Phanerogamen des Cantons Zürich (1839)", Voorts leverde hij: „Beiträge zur Kenntnisz der Geschlechtsverhältnisse und Samenflüssigkeit wirbelloser Thiere (1841)", — „De prima insectorum genesi (1842)", — en „Entwickelungsgeschichte der Cephalopoden (1844)". In 1842 was hij benoemd tot assistent van *Henle* en in 1843 tot prosector en privaatdocent aan de universiteit te Zürich, werd er in 1835 buitengewoon hoogleeraar en vertrok in 1847 als gewoon hoogleeraar naar Würzburg. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Mikroskopische Anatomie (1850—1854, 2 dln)", — „Handbuch der Gewebelehre (1852, 4de druk, 1863)", — „Die Entwickelungsgeschichte des Menschen (1861)", — „Icones histologicae (1864)", — „Die Schwimpolypen von Messina (1853)", — „Ueber das Ende der Wirbelsäule der Ganoïden und einiger Teleostier (1860)", — „Weitere Beobachtungen über die Wirbel der Selachier (1863)", — „Anatomisch-systematische Beschreibung der Alcyonarien (1870—1872)", — „Morphologie und Entwickelungsgeschichte des Pennatulidenstammes nebst allgemeine Betrachtungen zur

Descendenzlehre (1872)", — „Die normale Resorpsion des Knochengewebes (1873)", — „Die Pennatulide Umbellula und zwei neue Typen der Alcyonarien (1875)", — „Ueber die Jacobson'schen Organe des Menschen (1877)", — „Embryologische Mittheilungen (1879)", — „Grundrisz der Entwickelungsgeschichte des Menschen und der höheren Thiere (1880; 2de druk, 1884)", — en een aantal merkwaardige opstellen in tijdschriften. Met *Siebold* redigeert hij het: „Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie" en in 1849 werd door zijn invloed het natuur- en geneeskundig genootschap te Würzburg gesticht.

Kollin, eigenlijk *Kolin* of *Nieuw-Kolin*, eene stad in het arrondissement Pardubitz in Bohemen, 7½ geogr. mijl ten oosten van Praag, aan den spoorweg vandaar naar Weenen, en aan de Elbe, bezit fraaie huizen, eene bezienswaardige kerk, een Capucijner klooster, een stadhuis, een kasteel, eenige scholen en fabrieken en omstreeks 13 000 inwoners (1880). Hare omstreken zijn zeer vruchtbaar. — Deze stad is vermaard geworden wegens den slag bij Kollin, geleverd op den 18den Juni 1757. Na den slag bij Praag had *Frederik II* zijn tegenstander, Prins *Karel van Lotharingen*, met een aanzienlijk gedeelte van het leger aldaar ingesloten en gebombardeerd. Inmiddels had *Daun* zijne macht tot 60 000 man vergroot en gaf blijken van zijne bedoeling om Praag te ontzetten. De Koning begaf zich dientengevolge met 8 bataljons en 5 eskadrons naar het observatiekorps van den Hertog *von Bevern* en rukte den 17den Juni met 32 000 man tegen *Daun* te velde, die eene sterke positie op de hoogten bij Kollin had ingenomen. Men kon hem in het front niet aantasten; daarom nam de Koning het besluit om links voort te trekken en een aanval te doen op den rechter vleugel. Den 18den stond de Oostenrijksche armee slagvaardig; de rechter vleugel bevond zich bij Krezezor en de kavallerie van *Nadasdy* aan de overzijde van eene diepe kloof, waarnaast 3 regimenten lichte Saksische ruiterij en 1 000 man Oostenrijksche kavallerie opgesteld waren, benevens eenige infanterie in een daarvóor gelegen eikenwond. De Koning van Pruisen liet om één uur zijne armee naar de linker zijde oprukken. *Hülsen* met 7 bataljons, ondersteund door 30 eskadrons, zou Krezezor en het eikenwond veroveren, terwijl het leger daarachter zou voortrukken en dat woud tot steunpunt gebruiken, terwijl de rechter vleugel zou achterblijven. *Hülsen* maakte zich meester van Krezezor en *Ziethen* bracht met 80 eskadrons *Nadasdy* aan het wijken. Toen deed de Koning, in strijd met zijn oorspronkelijk plan, zijne armee oprukken en verkreeg daardoor een evenwijdigen stand met den vijand. *Daun* versterkte zijn rechter vleugel, waartegen *Frederik* zijn linker vleugel deed optrekken, terwijl deze tevens den tocht naar de linker zijde voortzette. *Hülsen* veroverde met Prins *Maurits van Dessau* eene naast het eikenbosch geplaatste batterij, en *Ziethen* dreef *Nadasdy* ten tweeden male van het slagveld. Op den rechter vleugel echter besloot generaal *Manstein* tot den aanval, zonder daartoe bevel te hebben ontvangen. *Daun*, door het voortrukken van den rechter vleugel der Pruisen voor den aftocht bezorgd, zond een briefje, met potlood geschreven, naar het front met de woorden: „Retraite naar Suchdol", doch de Saksische kolonel *Benkendorf* bracht het niet over, maar waagde met zijn regiment een aanval, daar hij eene opening in de vijandelijke gelederen opmerkte. Hij werd door andere Saksische en Oostenrijksche regimenten gevolgd. De Pruisen, die er reeds lang in het vuur hadden gestaan, waren uitgeput, en met den kreet: „Dat is voor Striegau!", begonnen de ruiters de slachting. Veertien bataljons bezweken. Nu deed *Daun* den geheelen rechter vleugel oprukken. *Nadasdy* werd wel is waar door *Ziethen* voor de derde maal aan het wijken gebracht, maar de Pruisen leden ten slotte de nederlaag. *Ziethen* en *Hülsen* dekten den aftocht. Het verlies was aan beide zijden groot. De Oostenrijkers verloren 9 000 man, — de Pruisen 29 vaandels, 43 stukken geschut en bijna 14 000 dooden, gewonden en gevangenen. Het beleg van Praag werd opgebroken en Bohemen ontruimd. *Frederik* was op dien dag voor de eerste maal overwonnen.

Kolokotrónis (Theodoor), een vermaard partijganger in den Griekschen vrijheidsoorlog, was de zoon van een uitstekend aanvoerder der Armatolen te Corinthe, die door de Turken verraderlijk werd gedood. Hij aanschouwde het levenslicht den 15den April 1770 in de nabijheid van een dorp in Messenië in het open veld en bracht de dagen der jongelingschap door als aanvoerder eener bende, welke het Schiereiland doorkruiste. Reeds vroeg koesterde hij het plan, om het juk der Turken te verbrijzelen. Toen hij in 1806, door de Turken vervolgd, de wijk genomen had naar Zante, poogde hij de Franschen aan te sporen tot bevrijding van zijn vaderland. Inmiddels trad hij in krijgsdienst op de Ionische Eilanden, onder voorwaarde dat hij strijden zou tegen de Turken, en later werd hij kolonel van een aldaar opgericht Grieksch regiment. In 1817 werd hij ingewijd in de plannen der Hetaerie. Nadat *Ypsilantis* hem in 1820 van de naderende uitbarsting van den strijd verwittigd had, landde hij in het begin van 1821 aan de kust van Maina. Sedert Maart van dat jaar was hij met *Petrus Mauromichalis* één der aanvoerders van den vrijheidsoorlog, vooral gedurende de eerste twee jaren. Hij onderscheidde zich bij de verovering van Tripolizza en Corinthe (1821), alsmede bij die van Nauplia (1822) door dapperheid, sluwheid, overleg en vermetelheid. Niettemin bezoedelde hij zijn roem door hebzucht en ongepaste trotschheid, zoodat hij met zijne woeste vrijheidsmin de gevaarlijke tegenstander werd van een ordelijk bestuur. Het Congrès te Astros benoemde hem in het voorjaar van 1823 tot opperbevelhebber in den Peloponnesus, en weldra was hij zelfs vice-president van het Uitvoerend Bewind. Intusschen verzette hij zich openlijk tegen de Regeering. Zijn eigen zoon *Panos*, bekleed met het oppergezag in de vesting Nauplia, weigerde in 1824 die aan de Regeering over te geven, maar sneuvelde in laatstgenoemd jaar vóor Tripolizza. *Kolokotrónis* moest met zijne partij het onderspit delven en werd gedurende eenige maanden als gevangene in een klooster op het eiland Hydra in hechtenis gehouden, totdat in het voorjaar van 1825 de Senaat zich genoodzaakt zag, hem

op vrije voeten te stellen en aan het hoofd te plaatsen der inwoners van den Peloponnesus tegenover *Ibrahim-Pasja*, op wien hij echter geene belangrijke voordeelen behaalde. In 1826 werd hij te Nauplia met *Theodoor Grivas*, het opperhoofd der Roemelioten, in een noodlottigen strijd gewikkeld. Op het Congrès te Troezene (1827) stemde hij vóor het presidentschap van *Capodistrias* en stond vervolgens dezen ter zijde. Na het vermoorden van laatstgenoemde werd hij lid der Regeeringscommissie, maar toen deze wegens den tegenstand der Roemelioten ontbonden moest worden, trad zijn woeste natuur dreigend te voorschijn. Zelfs na de zegepraal der liberale partij en na de vlucht van *August Capodistrias* (1832) bleef hij een verbitterde tegenstander van de nieuwe orde van zaken. Onverholen bestreed hij de leden der Regeeringscommissie, en slechts de nederlaag, hem in 1833 door de Franschen toegebracht, kon hem doen afzien van het voortzetten zijner plannen. Niet minder vijandig was hij tegen het regentschap van Koning *Otto* en hij beraamde daartegen zelfs eene samenzwering, zoodat hij met zijn zoon *Gennaios* († 4 Juni 1868) en met *Koliopoelos*, een getrouw aanhanger zijner partij, in 1834 wegens hoogverraad in staat van beschuldiging gesteld en met laatstgenoemde te Naplia ter dood veroordeeld werd. De Koning verzachtte echter dat vonnis tot 20-jarige vestingstraf en stelde hem bij het aanvaarden der regeering (1 Juni 1835) op vrije voeten. Tevens herkreeg hij zijn rang als generaal, het grootkruis der orde van den Verlosser en zitting in den staatsraad. Hij overleed te Athene den 4den Februari 1843. Zijne gedenkschriften werden in 1851 uitgegeven.

Kolom of *zuil*, zie *Bouwkunst*.

Koloman of *Kalmany*, koning van Hongarije (1095—1114) en een zoon van *Geisa*, was mismaakt van lichaam, maar onderscheidde zich door ongemeene geestkracht. Hij veroverde Croatië en het gebied aan de Adriatische Zee, weerde in 1096 de ordelooze benden der Kruisvaarders, aangevoerd door *Emiko von Leiningen*, van zijne grenzen en verdedigde in 1108 met goed gevolg de onafhankelijkheid van zijn Rijk tegen den Duitschen Keizer *Hendrik V*, die *Almus*, den broeder van *Koloman*, op den troon wilde plaatsen. Voorts regelde hij de rechtsbedeeling door het Rijk in twaalf arrondissementen te verdeelen, waar tweemaal in ieder jaar door geestelijken en ambtenaren recht werd gesproken, stelde orde op de belastingen, verbeterde het leger en omschreef de rechten van den adel. Hij begunstigde de Kerk, vaardigde verordeningen uit omtrent onderscheidene kerkelijke zaken en verbood alle Heidensche plechtigheden. Hij overleed in 1114 en werd opgevolgd door zijn zoon *Stephan II*.

Kolomea, de hoofdstad van een evenzoo genoemd district (22 □ geogr. mijl met bijna 100 000 inwoners) in Galicië aan de Proeth, in het zuidoosten van Lemberg, bezit veel pottebakkerijen, een aanzienlijken handel en omstreeks 23 000 inwoners, van welke de helft tot de Israëlieten behoort.

Kolomna, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Moskou, aan de Moskwa en aan den mond der Kolomenka, in het noorden van Zaraïsk, aan den weg van Moskou naar Astrakan, bezit eene oude citadél (Kremlin), 12 kerken, 2 kloosters, 4 scholen, onderscheidene fabrieken en omstreeks 18 000 inwoners (1882). Hier leden in 1237 de Russische Grootvorsten de nederlaag in den strijd tegen de Mongolen onder *Batoe-Khan*. Aan het evenzoo genoemde Meer in het gouvernement Nowgorod werden in 1471 de Nowgoroders geslagen door *Cholneszky*, den veldheer van Grootvorst *Iwan III*.

Kolon, zie *Leesteekens*.

Koloniën of *volkplantingen* zijn nederzettingen in vreemde landen, gevormd door personen, die vrijwillig of onvrijwillig hun vaderland hebben verlaten en in het eerste geval ook wel met den naam van landverhuizers worden bestempeld. Reeds in de vroegste tijden werden koloniën gesticht. Bij de oude Grieken gaven veelal twisten en partijschappen daartoe aanleiding, — somtijds ook overbevolking en handelsbelang. Vele van hunne koloniën hebben een hoogen trap van bloei bereikt, zooals die in Klein-Azië, alsmede die te Syracuse, Tarente, Locri, Napels en Massilia (Marseille). Doorgaans waren zij aanstonds onafhankelijk van het moederland. Onder de koloniën der Phoeniciërs bekleedde Carthago eene belangrijke plaats. Van geheel anderen aard waren de koloniën der Romeinen; deze verplaatsten behoeftige burgers naar elders of vestigden er militaire koloniën, om er hun gezag te handhaven.

In latere eeuw deden de ontdekkingen der Portugeezen en Spanjaarden een nieuw tijdperk voor de kolonisatie aanbreken. Eerstgenoemden vonden den zeeweg naar Oost-Indië, vestigden er aanvankelijk handelskantoren en factorijen en stichtten er daarna volkplantingen, die van lieverlede in de inlandsche bevolking zijn opgelost. De Spanjaarden daarentegen togen naar de Nieuwe Wereld, veroverden er de machtige Rijken van Mexico en Peru en namen verschillende West-Indische Eilanden in bezit. Aanvankelijk zochten zij er slechts goud, maar zij legden zich vervolgens toe op de cultuur van tropische voortbrengselen. De Engelschen trokken desgelijks naar de Nieuwe Wereld en deden er in het noordelijk gedeelte koloniën verrijzen, die zich — met uitzondering van Canada — in de tweede helft der voorgaande eeuw van het moederland hebben losgescheurd, om de Vereenigde Staten van Noord-Amerika te vormen. Ook de Nederlanders vestigden er eene kolonie, door hen Nieuw-Amsterdam, later New York genaamd, en maakten zich meester van eenige West-Indische Eilanden, van Guyana en voor korten tijd van Brazilië. Krachtiger waren zij evenwel werkzaam in Oost-Indië, waar zij tegen het einde der XVIde eeuw verschenen en allengs de Portugeezen van hunne bezittingen beroofden. Vooral vestigden zij zich op Java, waar zij aanvankelijk slechts enkele factorijen bezaten. Intusschen oorloogden zij tegen verschillende Javaansche Vorsten en maakten ten slotte zich meester van het geheele eiland. — Voorts stichtte Engeland het groote Britsch-Indische Rijk op het vasteland van Azië. Ook de Franschen, Zweden en Denen poogden koloniën te stichten, doch zonder belangrijke uitkomsten. Tot de

merkwaardige koloniën behooren voorts die van Engeland op Nieuw-Holland, van Diemensland en Nieuw-Zeeland, die der Nederlanders aan de Kaap de Goede Hoop, welke later in het bezit is gekomen der Engelschen, waarna een groot deel der Nederlandsche bevolking republieken heeft gesticht aan de Vaal- en aan de Oranjerivier, — en die van Frankrijk in Algérië.

Aanvankelijk werden doorgaans de inboorlingen der koloniale gewesten door de volkplanters onderdrukt, en het moederland beijverde zich om hen uit te zuigen en de vrije beweging der kolonisten te belemmeren. Het gevolg daarvan was, dat de koloniën in Noord- en Zuid-Amerika bijna alle hare zelfstandigheid veroverden. Engeland heeft dan ook in de tegenwoordige eeuw eene meer vrijzinnige staatkunde gevolgd bij het beheer zijner koloniën, zoodat deze, zonder het verband met het moederland te missen, eene nagenoeg volkomene zelfstandigheid genieten.

Nederland heeft dat voorbeeld slechts gedeeltelijk gevolgd. Men raadplege daaromtrent het artikel *Cultuurstelsel*.

De Nederlandsche koloniën bestaan in Azië uit de Oost-Indische Eilanden, van welke de voornaamste zijn: Java met Madura, Sumatra, Celébes, Bornéo en de Molukken, alsmede een gedeelte van Nieuw-Guinea, — en in Amerika de kolonie Suriname, benevens de eilanden Curaçao, Aruba, Bonaire, St. Eustatius, Saba en een deel van St. Martin, met een gezamenlijk grondgebied van bijna 2 millioen □ Ned. mijl en met eene bevolking van $28^1/_2$ millioen inwoners, zoodat Nederland als koloniale mogendheid den tweeden rang bekleedt. Te voren had het desgelijks koloniën in New York, Noord-Brazilië, Ceylon, de Kaap de Goede Hoop, alsmede factorijen op de kusten van Coromandel en Malabar, in China en Japan, doch het heeft bij het verlies van dit alles nog genoeg overgehouden. Eenige vastigheden, op de kust van Guinea (Afrika) door ons bezeten, hebben wij in 1872 aan Engeland afgestaan. Wij geven van den Staat der Nederlandsche koloniën het volgend overzicht:

Namen der kolonië:	Verkregen in het jaar:	Oppervlakte in □ Ned. mijl:	Bevolking:	Jaar der telling:
Java en Madura.	1594	131 733	20 088 613	1881
Overige Soenda-eilanden, Molukken en Nieuw-Guinea	1605	1 728 000	8 400 000	—
Suriname	1596	119 321	69 856	1881
Curaçao enz	1634	1 130	43 456	1881
	Totaal . . .	1 980 184	28 601 924	

Te voren leverden de koloniën in den Indischen Archipel aan het Moederland belangrijke batige sloten, die hier inzonderheid tot den aanleg van spoorwegen zijn gebezigd. Zij zijn echter in de laatste jaren vervangen door een belangrijk te kort, hetwelk voor een groot deel moet geweten worden aan den noodlottigen oorlog in Atjeh. Die te korten waren in guldens in:

	1881.	1882.	1883.
In Oost-Indië	2 068 606	9 585 928	8 461 629
In Suriname	195 647	165 356	92 451
Op Curaçao	117 131	36 807	40 106

Daarbij komen nog de uitgaven in het Moederland die in 1881 niet minder dan 1 152 572 gulden beliepen.

Koloniale Mogendheden noemt men de Europeesche Staten, welke in het bezit zijn van koloniën buiten ons werelddeel. De voornaamste zijn Engeland, Nederland, Spanje, Portugal en Frankrijk. Wel heeft Engeland hierbij aanspraak op den eersten rang, daar zijne koloniën in de verschillende werelddeelen gezamenlijk eene oppervlakte hebben van bijna 20 millioen □ Ned. mijl met eene bevolking van ruim 214 millioen zielen. De koloniën van Frankrijk hebben eene uitgebreidheid van $1^1/_3$ millioen Ned. mijl met ruim $9^1/_2$ millioen inwoners, — die van Portugal eene van 1 128 000 Ned. mijl met bijna $3^3/_4$ millioen zielen, — en die van Spanje eene van ruim 436 000 Ned. mijl met iets meer dan 8 millioen inwoners.

Onder den algemeenen naam van *koloniën* begrijpt men alzoo vestigingen en nederzettingen, welke de beschaafde volken in meer of minder ver afgelegen gewesten gesticht of verkregen hebben door verovering of op andere wijze. Onder deze bepaling vallen niet de *binnenlandsche* kolonisatiën, zooals bij ons te lande die van de Maatschappij van Weldadigheid (zie *Armoede*) en zooals Rusland ze op uitgebreide schaal beproefd heeft in de Ukraine en in de Krim, noch de zoogenaamde *grenskoloniën*, die met een politiek doel worden aangelegd, zooals Oostenrijk die b. v. op zijne grenzen tegen Turkije onderhoudt. Naar haren oorsprong, maar vooral naar hare bestemming onderscheidt men de koloniën in *volkplantingen*, *landbouwkoloniën*, *plantaadjes*, *nederzettingen*, *tot mijnontginning*, *handelsvestigingen*, *versterkte posten* en *strafinrichtingen*. *Volkplantingen* worden aangelegd met het doel om een deel der te sterk aanwassende bevolking in het moederland naar eene nog onbewoonde landstreek over te brengen en aldus dáár eene nieuwe maatschappij te stichten. De oudheid kent zulke volkplantingen zeer vele. Zij zijn het begin geweest van de machtigste Staten van het oude Griekenland en de kiem van de groote steden, die Rome's heerschappij in Europa heeft achtergelaten. De nieuwe geschiedenis telt er weinig: de poging, om ze in overzeesche gewesten aan te leggen, zijn mislukt. De volkplanting moet wel worden onderscheiden van de *landverhuizing*, die in onze tijden op zeer ruime schaal plaats vindt. Deze geschiedt uit vrije beweging en richt zich naar zulke oorden, waar reeds koloniën of zelfs onafhankelijke Staten gevestigd zijn. Meer overeenkomst met de oude volkplantingen vertoonen de nederzettingen van Europeanen in onderscheidene deelen van N. Amerika gedurende de 17de eeuw, die de eerste oorsprong geweest zijn van den machtigen Statenbond der Amerikaan-

sche Unie. Maar ook deze waren niet derwaarts gegaan op aandrang van de overheid, ten einde 't moederland van overbevolking te ontlasten, maar uit vrije beweging vertrokken, 't zij om de vrijheid des geloofs te behouden of om aan politieke vervolging te ontkomen, 't zij om stoffelijk voordeel te behalen. De groote kracht en de ernstige wil van deze mannen zijn de groote factoren geweest, om deze koloniën tot een hoogen trap van welvaart en vermogen te brengen. Zoodanig is de oorsprong van de door de Engelschen bevolkte koloniën van Nieuw-Engeland, van Virginia, van Maryland en van Pennsylvanië. Van gelijken aard zijn de nederzettingen van Israëlieten uit Spanje en Portugal langs de kust van Zuid-Amerika, noordwaarts van de Amazonenrivier, waaruit later de koloniën van Suriname, Essequebo enz. zijn opgegroeid. Bij de bezetting van Canada door de Franschen sedert 1608 en bij de stichting van de kolonie van Nieuw-Nederland (thans New York) door *Willem Useline* in 1610, gelijk ook bij de nederzetting aan de Kaap de Goede Hoop in 1618 werden vooral de stoffelijke voordeelen in het oog gehouden. Bij *landbouwkoloniën* is het hoofddoel, om in vreemde oorden den vruchtbaren grond door de kolonisten zelven te ontginnen en te bebouwen. Meer nog dan volkplantingen zijn zij de eerste oorsprong van de meeste nederzettingen in N. Amerika, Nieuw Engeland en Canada. Die aan de Kaap zijn 't geworden vooral na de komst in de 17de eeuw van vele Fransche vluchtelingen. Van gelijken aard zijn de kolonisatiën van Portugal op Madeira en de Azoren en die van Spanje op de Kaap Verdische Eilanden. De kolonist zelf zal hier den arbeid tot bebouwing van den grond verrichten; derhalve moet hij ook hetzelfde klimaat en ongeveer dezelfde gesteldheid van den bodem terugvinden, als het land bezat, dat hij verliet. Nederzettingen in tropische gewesten, waarbij het oogmerk bestaat, om door de inboorlingen of door van elders aangevoerde arbeiders (slaven, koelies) de eigenaardige voortbrengselen van de weelderige natuur aldaar voor den Europeeschen handel te laten telen, vormen de zoogenaamde *plantaadjes*.

Hiertoe behooren de West-Indische Eilanden, Suriname, Demerary, Berbice, Essequebo, Fransch Guyana, Mauritius, Bourbon, de Philippijnen, de Molukken en in zekeren zin thans ook Java. *Nederzettingen tot mijnontginning* hebben oorspronkelijk ten oogmerk de opdelving van edele metalen en van kostbare gesteenten. Meestal gaan zij spoedig in landbouwkoloniën of plantaadjes over. De eerste vestigingen van Spanjaarden in Amerika hadden zoodanig karakter; Peru en Mexico hebben dat het langst behouden. *Handelsvestigingen* zijn kantoren of factorijën, in verre landen te midden van eene dáár gevestigde min of meer beschaafde inlandsche bevolking gesticht met het doel, om de voortbrengselen van deze bevolking te verruilen tegen Europeesche producten. Niet zelden volgt uit hare vestiging de verovering van die landen. In Amerika namen de Europeanen onmetelijke landen in bezit, die of nog geheel onbevolkt waren of slechts met eene dunne, zeer onbeschaafde bevolking bezet. Die zwervende jagershorden werden spoedig verdreven of uitgeroeid. In Mexico en Peru vond men eene *gevestigde* bevolking, doch zeer achterlijk nog in beschaving en welvaart. In Oost-Indië ontmoetten de eerste ontdekkers eene machtige, dichtbevolkte maatschappij, die over de vruchten eener eeuwenoude beschaving beschikte. De vergunning om handel te drijven moesten ze vragen; nadat zij eens vasten voet gekregen hadden, wisten zij zich te handhaven, te versterken, uit te breiden en eindelijk de heerschappij te vermeesteren. Zoo ontstond de koloniale macht van Nederland in den Archipel, die van Groot Britanje op het vasteland van Indië. China en Japan, de machtigste en beschaafdste Oostersche Staten, wisten tot heden de Europeanen tot eenige bepaald aangewezen handelsposten te beperken. Handelsposten van een zeer eigenaardig karakter zijn de Hollandsche koloniën Curaçao en St. Eustatius, en de Deensche St. Thomas en St. Croix. De tusschenhandel met de omliggende Spaansche, Fransche en Britsche bezittingen — eigenlijk een sluikhandel — gaf aanleiding tot hunne opkomst en bloei. Hij ontleende zijne voordeelige bedrijvigheid aan de belemmeringen, die het vrije verkeer door het monopolie ondervond. *Versterkte posten* worden bezet met het doel, om veilige aanleg- en wijkplaatsen voor de scheepvaart te verkrijgen en om tot uitgangs- of steunpunten bij krijgsverrichtingen te dienen. De gunstige ligging doet hier meer af, dan de gelegenheid voor handel en bedrijf. Hiertoe behooren de Bermudes, de Falklandseilanden, St. Helena, Aden, Perin, Laboean en Singapore, hoewel de Engelschen van de gelukkige ligging van dit eiland tevens partij getrokken hebben, om er een bloeienden handelspost te vestigen. Frankrijk beproefde het in de laatste twintig jaren om zich zulke *posten* te verschaffen in Polynesië, (Nieuw-Caledonië, de Markiezen-, de Gezelschapseilanden, enz.). Naar *strafkoloniën* worden de misdadigers uit de Europeesche maatschappij verwijderd, om dáár, zoo mogelijk, tot nuttige leden van eene nieuwe maatschappij te worden opgeleid en gevormd. Alleen Engeland heeft ze eigenlijk gesticht, namelijk Botanybaai bij Sidney, Hobarttown op van Diemenseiland en, nadat deze zich allengs tot bloeiende nederzettingen met eene vrije bevolking verheven hadden, de vestiging aan de Zwanenrivier, in West-Australië en Norfolkland tusschen Nieuw-Zeeland en Nieuw-Caledonië. De Fransche Republiek beproefde in 1796, om eene strafkolonie op Madagascar aan te leggen, doch zonder gevolg. De zendingen van 1852 naar Cayenne en Algiers bedoelden geene koloniale vestiging (zie *Deportatie*). Eene kolonie of vestiging heeft vaak meer dan éene bestemming te gelijk en verandert ook dikwijls van aard en karakter. De Britsche kolonie van Nieuw-Zuid-Wales, voortgesproten uit de aldaar in 1787 aangelegde strafkolonie van Botanybaai, geeft een merkwaardig voorbeeld van ontwikkeling. De Britsche koloniën in het eigenlijke Australië (Nieuw-Holland en Tasmania) zijn thans Nieuw-Zuid-Wales, Victoria, Zuid-Australië, West-Australië, Queensland en Tasmania, met eene bevolking van Europeesche afkomst, die voor ruim twintig jaren reeds ruim 1 100 000 zielen bedroeg. Nieuw-Zuid-Wales, de oudste en voor-

naamste, telde toen alleen reeds meer dan 350000 inwoners.

Koloniale Politiek. De bijzondere bestemming van elke kolonie of bezetting duidt zelve reeds het voordeel aan, dat men er van verwacht. Bij sommige (versterkte posten, strafkoloniën) ligt in die bestemming de eenige reden van vestiging en onderhoud. In het algemeen beoogt het moederland met het bezit van koloniën een drieledig doel, hetzij vereenigd, hetzij één of meer van deze voordeelen: versterking en uitbreiding van de macht van het moederland, — rechtstreeksche inkomsten voor de schatkist, — of bevordering van de nijverheid en de welvaart van de burgers in 't moederland. 't Begrip „kolonie" onderstelt afhankelijkheid van een ander land, „het moederland"; de wijze, waarop deze Staat zijne belangen door en in het bezit van koloniën tracht te behartigen, de regels, die hij volgt in het beheer dier koloniën, worden te zamen begrepen onder den naam van „koloniale politiek". Het streven naar versterking en uitbreiding van macht door het moederland leidt tot verovering van grondgebiedt. Toch is machtvertoon op dit grondgebied geen hoofddoel; de veroveringen in andere werelddeelen zullen veeleer strekken om steun te vinden tot krachtiger houding, tot grooter prestige tegenover andere mogendheden in Europa. Inkomsten voor de schatkist van het moederland tracht men uit de koloniën te verkrijgen door de kolonisten tot betaling van belasting te verplichten, — een maatregel, die zelden uitvoerbaar is, daar de meeste koloniën veeleer subsidiën uit het moederland behoeven. De belastingen, die het Britsche Parlement in 1764 op de N. Amerikaansche kolonisten legde, waren de eerste aanleiding tot het ontbranden van den strijd, die met de roemrijke vrijverklaring van de N. Amerikaansche Staten eindigde. Of het moederland heft schatting en cijns van de inlandsche bevolking der veroverde streken, zooals wij op Java doen in den vorm van verplichte cultuur. Of voor eigen rekening laat het moederland takken van nijverheid in de koloniën uitoefenen, zooals ons Gouvernement de tinmijnen van Banka exploiteert. Maar 't voorname doel van Europeesche Staten in het streven naar het bezit van koloniën is en moet zijn de bevordering van nijverheid en welvaart van de ingezetenen van 't moederland. Men doet dat door den handel en de scheepvaart met en in de koloniën uitsluitend aan eigen onderdanen voor te behouden, of deze althans daarin bijzondere voorrechten boven vreemden te verleenen. Dit stelsel werd het sterkst gehandhaafd in de 16de en 17de eeuw. Elke koloniale mogendheid sloot den handel door vreemden met hare koloniën geheel uit, meestal door dat voorrecht te schenken aan eene geoctroyeerde handelscompagnie, wier monopolie zelfs tegenover de eigen onderdanen met alle kracht werd gehandhaafd, — bij ons de Oost- en West-Indische Compagnie. — Ook wel worden de voortbrengselen der kolonie uitsluitend of bij voorkeur ter markt gebracht in het moederland, 't zij door rechtstreeksch gebod, zooals in de Engelsche Navigatie-acte was opgenomen, 't zij door de heffing van differentieele rechten bij den uitvoer der koloniale producten, 't zij door andere middelen, zooals ons „consignatiestelsel". Ook kan de Staat aan ingezetenen, die in de koloniën hunne kapitalen en arbeid aan de nijverheid ten beste willen geven, de gelegenheid tot menig winstgevend bedrijf openen, 't zij door het verordenen van stellige voorschriften, of door de heffing van differentieele rechten, die bij den invoer in de koloniën vreemde producten zwaarder treffen, dan die uit het moederland. De opkomst van onze Twentsche industrie dankt aan maatregelen van de laatste soort haren bloei. Voorts kan aan de voortbrengselen uit het moederland een gedwongen of bevoorrechten afzet in de koloniën worden verzekerd.

De vestiging van koloniën door de beschaafde volken van Europa heeft voorzeker groote voordeelen aan de maatschappij opgeleverd. Door vermeerdering van kennis en wetenschap is de beschaving uitgebreid, — groote schatten zijn aan den schoot der natuur ontwoekerd, — tallooze behoeften hebben er ruime voldoening door mogen smaken, — handel en nijverheid zijn er door bevorderd. De koloniale mogendheden zelven, aan wier moed en ondernemingszucht die resultaten te danken zijn, hebben er natuurlijk in de eerste plaats haar aandeel van genoten. Toch is voor de macht van den Staat of voor de ontwikkeling der volkswelvaart het bezit van koloniën geene onmisbare voorwaarde. Hamburg en Bremen, onze groote concurrenten in het wereldverkeer, hebben nooit koloniën gehad, en toch hebben zij sinds lang eenen uitgebreiden transatlantischen handel, die den kooplieden van Holland reeds in de 17de eeuw een doorn in het oog was. Het bezit zelf is vaak eene bron van zedelooze politiek en van materieel nadeel. Het moederland komt licht in de verleiding om hare eenige krachten aan de kolonie te verspillen; zoo moet het verval van Spanje stellig mede geweten worden aan het verhuizen van velen zijner beste burgers naar de Amerikaansche koloniën. Het handhaven der veroverde stelling eischt dikwijls groote opoffering van krachten en rijkdommen, en nieuwe veroveringen zijn vaak de noodlottige voorwaarde om zich in de verworvene positie staande te houden. De geschiedenis van de vestiging der Engelschen in Britsch-Indië en van onze eigene kolonisatie in den Indischen Archipel leveren voor deze stelling meer dan één droevig bewijs. Daar komt bij, dat de koloniën voortdurend eene reden van afgunst voor andere natiën opleveren, die aanleiding tot menigen strijd heeft gegeven. Wij wijten daaraan de handelsoorlogen met Engeland in de 17de eeuw; Spanje vocht er om met Engeland in 1739 en de strijd tusschen Engeland en Frankrijk in 1756 vond daarin zijn oorsprong. Valsche economische theoriën worden om de koloniën uitgedacht en in practijk gebracht, om vermeende tijdelijke voordeelen meester te worden, met opoffering van de ware belangen des volks, zoodat niet zelden de natuurlijke ontwikkeling van handel en nijverheid, zoowel in de koloniën als in het moederland, op kunstmatige wijze sterk benadeeld wordt. De koloniale politiek hield in hare banier het systeem van de handelsbalans hoog aangeschreven; de geschiedenis van Engelands be-

stuur in zijne Amerikaansche koloniën levert bewijzen te over, dat de roemrijke afscheiding van die koloniën zoowel voor haar zelven als voor 't moederland ten slotte zeer voordeelig is geweest. Enkele takken van nijverheid worden veelal eenzijdig ontwikkeld en zelfs overprikkeld, zoodat de toestand onhoudbaar wordt en teleurstellingen en verliezen op den duur de gevolgen daarvan *moeten* zijn. Dit was het geval met onzen scheepsbouw, vooral vóór 1857, en is het eenigermate nog met onze katoennijverheid. Zeer licht laat de regeering zich verleiden, om aan de koloniale producten in het moederland bescherming te verleenen, die het vertier en gebruik van soortgelijke producten van concurreerende landen belemmeren of zelfs onmogelijk maken tot schade van de consumenten. Met grond en op 't gezag van feiten heeft men aangetoond, dat geene volken goedkooper suiker eten, dan juist zij, die geene koloniën hebben, waar suiker verbouwd wordt. Nu is het wel waar, dat deze nadeelen te wijten zijn aan gebrek aan goede inzichten, die op den duur zullen moeten wijken voor gezonde beginselen van staathuishoudkunde, doch dit neemt niet weg, dat alleen de koloniale mogendheden gevaar loopen, om, door die verkeerde beginselen geleid, zich zelven geheel of ten deele op te offeren aan het bezit van die koloniën. Het bezit van koloniën gaf ook aanleiding tot het ontstaan van de zoogenaamde *koloniale kwestie*. Zij houdt zich bezig met de vraag: welke beginselen gehuldigd moeten worden in het beheer en bestuur dier bezittingen. Voortdurend bestaat er strijd, of men de algemeene beginselen van eene gezonde economie ook in de koloniën als geldig dient te erkennen, dan of andere wetten, voor de bijzondere koloniale toestanden meer geëigend, hiertoe in toepassing gebracht moeten worden. Van de éene zijde beweert men, dat de natuurlijke wetten der maatschappelijke ordening in elken maatschappelijken kring moeten gelden en dat hare overtreding overal en ten allen tijde met dezelfde gevolgen moet worden geboet, maar van de andere zijde wordt vaak met evenveel recht aangevoerd, dat de eigenaardige, soms zelfs tegennatuurlijke toestand, waarin koloniën verkeeren, het onraadzaam en finaal onmogelijk maken, om dezelfde regelen, die voor eene gevestigde, zeer ontwikkelde maatschappij gelden, onvoorwaardelijk toe te passen op de koloniale bezittingen.

De oorsprong zelf der Europeesche vestiging in vele koloniën is vaak een beletsel tegen de toepassing van deze gezonde regelen, namelijk de geweldadige overheersching. Met omzichtigheid kunnen slechts stappen tot hervorming worden gedaan, zonder schokken te weeg te brengen, die het stelsel van kolonisatie, waarvan men is uitgegaan, in de waagschaal brengen. In sommige koloniën is de bevolking uit zulke vreemde, verschillende bestanddeelen samengesteld, met allerlei verschil van ras, godsdienst, zeden, kennis, beschaving en onderlinge betrekkingen, dat er te midden van de verwarring van begrippen en belangen, die dáar heerscht, voor de toepassing van gezonde begrippen geene plaats schijnt te zijn. Kunnen de gewone regelen van eigendom, arbeid, ruiling, loon enz. tot hunne waarde komen in eene kolonie, waar de slavernij in werking is, zooals voor weinige jaren in Suriname? Hoeveel moet onze Regeering toegeven aan de vooroordeelen van eene zoo gemengde bevolking, als die van Java? Moet zij niet zelfs ten koste van de overal elders als rationeel erkende beginselen de godsdienstbegrippen en de *adat* der bevolking ontzien uit zelfbehoud? Op grond van deze overwegingen heeft de koloniale politiek ten gevolge van den eigenaardigen en veelal nog al gebrekkigen maatschappelijken toestand, waarin de koloniën gewoonlijk verkeeren, bijzondere regelen gesteld, die op zulken toestand betrekking hebben, maar die in onze Europeesche maatschappij nauwelijks eenige toepassing zouden kunnen vinden. Met het oude stelsel, om de heerschappij over de koloniën of het uitsluitend genot van hare voordeelen aan eene machtige handelsvereeniging op te dragen, is voor goed gebroken. Het ontstaan der Oost- en West-Indische Compagnie was wellicht onvermijdelijk: hare geschiedenis toont aan, dat zij haren tijd hebben gehad. Hare grootste macht was meteen haar grootste gebrek. Bij de beschikking over het souvereiniteitsrecht, haar geschonken, vergat zij de plichten van den souverein tegenover de onderdanen, om alleen aan hare rechten te denken. Tal van redenen zijn er, die het evenmin raadzaam maken, dat de Regeering zelve voor rekening van de schatkist ondernemingen van landbouw, fabrieknijverheid of handel in de koloniën bedrijve. De Regeering zelve verspeelt als landbouwer of koopman hare waardigheid en zedelijke kracht; zij komt tegelijkertijd in te groote verleiding om misbruik te maken van hare macht tot onderdrukking van alle particuliere concurrentie. Zij vestigt hare aandacht allicht te eenzijdig op de zoogenaamde groote industrie en verwaarloost zoodoende de belangen van die kleine nijverheid, welke op zoo veelsoortige wijze overal die milde natuurbronnen van welvaart weet op te sporen, die bij gelijke behartiging niet gesloten zouden blijven. De Staat als handelaar of landbouwer moet zijn bedrijf in werking brengen door zijne ambtenaren, bij wie de sterkste prikkel tot alle krachtsinspanning, het eigenbelang, nooit zoo krachtig in werking kan gehouden worden, als bij den particulieren ondernemer. De koloniale politiek moet zoodanig werken, dat de inboorling gevoelt, dat de heerschappij van 't moederland hem weldadig is en zijne welvaart vermeerdert. Samensmelting van belangen moet beoogd worden: 't voordeel van de éene partij moet winst zijn voor de andere. In dien zin verdient vrije arbeid onbepaald de voorkeur boven afgedwongen diensten. Zeer terecht wordt dan ook op de toepassing van dit beginsel aangedrongen door de zoogenaamde liberale koloniale partij, en terecht vinden we het neêrgelegd in het Regeeringsreglement voor Nederlandsch Indië van 1854. Slavenarbeid ook in plantaadjekoloniën is verwerpelijk. Merkwaardig is het feit: „dat in alle plantaadjekoloniën met slavenarbeid de eigenaren der plantaadjen geruïneerd zijn geworden". Het einddoel van eene gezonde koloniale politiek moet zijn, om geleidelijk de koloniën op te voeden tot de bestemming,

die zij van zelven, ook tegen wil en dank van het moederland, trachten te bereiken, namelijk die van zelfstandige Staten. Op deze wijze lost de band van heerschappij en onderwerping zich op, tot voordeel van moederland en koloniën beide, in eenen anderen hechteren van wederzijdsch belang, gesterkt door wederkeerige welwillendheid. Schitterende voorbeelden van dien gunstigen ommekeer levert de verhouding van de Kaapkolonie met ons land, en die van N. Amerika met Engeland. — In het Staatsrecht onderscheidt men van de eigenlijke „koloniën" de „overzeesche bezittingen". In de koloniën heeft namelijk de bevolking uit het moederland de overhand, aan wie, onder medereregeering van het moederland, de vrije regeling van haar bestuur en van hare belangen gelaten wordt, terwijl in de „bezittingen" de inboorlingen, verreweg het grootste deel der bevolking uitmaken, die geheel onderworpen is aan het opperbestuur van den Staat, onder wiens souverein gezag zij zich bevindt. Betreffende de inrichting van het bestuur van onze koloniën en bezittingen verwijzen wij naar de artikelen, waaronder zij, elk onder hun eigen naam, behandeld zijn, — bepaaldelijk naar *Cultuurstelsel* en *Java*.

In 1884 heeft ook Duitschland stappen gedaan, om zich eene plaats te bezorgen onder de Koloniale Mogendheden. Den 5den Juli van dat jaar sloot de consul-generaal dr. *Nachtigal* met den Koning van Togo aan de Slavenkust en zijne stamhoofden een verdrag en heesch bij Bagida de Duitsche vlag, waardoor het Togogebied (met de havenplaatsen Bagida en Lome of Bey-Beach) onder de bescherming werd gesteld van het Duitsche Rijk. Dit geschiedde ook van den 14den tot den 24sten Juli in de gewesten aan de Biafrabaai (de territoriën van Bimbia met het eiland Nikol, van Kameroen, Malimba, Klein-Batanga, Plantation en Criby). Ook in Benita deed *Nachtigal* den 1sten Augustus de Duitsche vlag wapperen, maar het is twijfelachtig, of niet Frankrijk verkregene rechten heeft op dit gewest. Den 7den Augustus werd het gebied van Angra Pequeña, den 25sten Augustus 1883 door de *Lüderitz* van Bremen aangekocht, namelijk de kust van de Oranjerivier af noordwaarts tot aan den 26sten graad zuiderbreedte met het aangrenzende binnenland tot op 150 Ned. mijl van de kust, en kort daarna het geheele Zuid-Afrikaansche kustgewest van de Oranjerivier af tot aan Kaap Frio, de grens der Portugeesche bezittingen, met uitzondering van de aan Engeland toekomende Walvischbaai en der vóór Angra Pequeña gelegene eilanden, onder de bescherming gesteld van het Duitsche Rijk. In het najaar van 1881 werd voorts ook in enkele gedeelten van Nieuw-Britannië, Nieuw-Ierland, op de Admiraliteitseilanden en op de noordkust van Nieuw-Guinea en in 1885 op de Carolina-eilanden de Duitsche vlag geheschen.

Kolonne, zie *Colonne*.

Kolontaj (Hugo), een Poolsch geestelijke, die zich jegens zijn volk hoogst verdienstelijk heeft gemaakt, werd geboren den 1sten April 1750 in het Woiwoodschap Sandomir. Hij was de telg van een adellijken stam uit Lithauen, studeerde te Krakau en werd in 1774 kanunnik aan de hoofdkerk aldaar. Nadat hij uit Rome in zijn vaderland was teruggekeerd, zag hij zich benoemd tot lid der commissie, door *Stanislaus Augustus* tot verbetering van het onderwijs te Warschau ingesteld en begon nu ijverig te werken aan eene hervorming van de académie te Krakau, bepaaldelijk om haar te bevrijden van den kluister der Jezuïeten. De tegenpartij trad openlijk tegen hem in het strijdperk. De Bisschop van Krakau ontsloeg hem zelfs van zijne betrekking als kanunnik, doch de Aartsbisschop van Gnesen vernietigde niet alleen dit vonnis, maar vermaande ook de tegenpartij tot rust. Daarna koos de universiteit in 1782 *Kolontaj* wegens zijne groote verdiensten tot rector gedurende den tijd van 3 jaren, doch zijne tegenstanders slaagden er in, hem reeds na verloop van 2 jaren te verwijderen. Nu keerde hij naar Warschau terug en werd onderkanselier der Kroon. Hij bekleedde dat ambt tot aan de volkomene vernietiging van Polen en onderscheidde zich door de waardigheid van zijn karakter en door zijn vaderlandlievenden moed. Hij behoorde tot de ontwerpers der constitutie van 3 Mei 1791 en werkte door vlugschriften op den volksgeest. Toen echter de confederatie te Targowitz bijeenkwam, verloor hij niet alleen zijne betrekkingen, maar moest de wijk nemen naar Dresden, waar hij bleef tot aan den nieuwen opstand onder *Kosciuzko* (1794). Hierop ging hij wederom naar Warschau en was er werkzaam aan het departement van Justitie. De verovering van Praag dwong hem op nieuw tot de vlucht. In Galicië werd hij door de Oostenrijkers gevangen genomen en tot 1803 in den kerker te Olmutz opgesloten. Hoewel hij door tusschenkomst der Russische Regeering ontslagen werd, kwam hij niet weder in het volle bezit van zijne goederen en toefde tot in 1807 te Krzeminiec in Volhynië. Na den Vrede van Tilsit begaf hij zich naar het hertogdom Warschau zonder naar een ambt te dingen. Na veel moeite kreeg hij van *Frederik Augustus* een gedeelte zijner goederen terug en overleed te Warschau den 28sten Februari 1812. Zijne talrijke staatkundige geschriften getuigen van de helderheid zijner denkbeelden en van zijne welsprekendheid. Het belangrijkst zijn de: „Brieven aan den staatsreferendaris en rijksdagmaarschalk *Stanislaus Malachowski* (1788, 4 dln)", — voorts een paar andere, waarin hij de volksontwikkeling in Polen op een even boeienden toon als vrijmoedige wijze schildert. Ook was hij medewerker aan een geschrift over: „Het ontstaan en de vernietiging der Poolsche constitutie van 3 Mei 1791 (in 1793 in het Hoogduitsch uitgegeven)". In 1844 verscheen eene reeks van historische nasporingen uit zijne nagelaten geschriften.

Koloriet zie *Coloriet*.

Kolowrat is de naam van een oud Boheemsch geslacht, dat onderscheidene merkwaardige mannen telt. Zijne oorkonden reiken tot het jaar 1060 onzer jaartelling, en het werd in 1590 tot den stand der Rijksvrijheeren verheven. Tot 1861 bestonden nog de beide hoofdlijnen *Kolowrat-Krakowsky* en *Kolowrat-Liebsteinsky*. Deze laatste stierf in dat jaar uit met Graaf *Franz Anton*, staatsminister in den tijd van *Metternich*. Hij was geboren te Praag den 31sten Januari 1778 en ontving

eene uitmuntende opvoeding, bekleedde voorts onderscheidene aanzienlijke betrekkingen en werd in 1810 opperburchtgraaf in Bohemen. Hij maakte zich in die betrekking zeer bemind, stichtte in 1818 een nationaal museum te Praag en zag zich in 1826 door Keizer *Franz* belast met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken te Weenen. Als zoodanig zocht hij vele verkeerdheden van *Metternich* weder goed te maken zonder dezen rechtstreeks te bestrijden. Hij beijverde zich om talrijke misbruiken uit den weg te ruimen en den boeren- en burgerstand op te beuren. Doortastende verbeteringen konden echter op die wijze niet tot stand komen. Toen in 1835, na de troonbeklimming van *Ferdinand I*, Aartshertog *Lodewijk* het voorzitterschap bekleedde van het geheime Staatskabinet, werd de verhouding tusschen *Kolowrat* en *Metternich* minder gespannen. Beider gebied werd nauwkeurig afgebakend, zoodat elk van hen zich vrijer gevoelde; daarenboven was het beider belang tegenover den invloed van *Lodewijk* eensgezind te wezen. De Graaf vertegenwoordigde in den Raad en bij den Keizer het beginsel der verzoening en der zachtmoedigheid, en hij bewerkte, dat de Italianen, wegens staatkundige woelingen in hechtenis genomen, in vrijheid gesteld of met meer toegevendheid behandeld werden. In 1848 nam hij zijn ontslag, leidde een ambteloos leven en overleed den 4den April 1861, zijne kostbare boekerij van 43 000 deelen nalatende aan het Boheemsch Museum. — De lijn *Kolowrat-Krakowsky*, die zich later in 3 takken verdeelde, heeft thans tot hoofden, nadat ook weder één dezer 3 uitgestorven is: Graaf *Philip*, geboren 11 September 1811, — Graaf *Theodor*, geboren 29 Mei 1806, en Graaf *Franz Xaver*, geboren 6 Juni 1803.

Kolven is de naam van een spel, dat in eene daartoe ingerichte kolfbaan gespeeld wordt. Deze laatste heeft eene zeer effene oppervlakte, thans doorgaans van asphalt, en daarop verheffen zich 2 palen. De kolvers, gewapend met kolven of stokken, die aan het ondereinde van een schuinsch dwarsstuk voorzien zijn, drijven daarmede den kolfbal voort langs den grond, om hem, in verband met die beide palen, op bepaalde plaatsen te brengen. Het kolfspel vereischt, evenals het kegelspel, veel spierkracht en behendigheid, doch het komt meer en meer in onbruik.

Kolyma (De), eene rivier in Siberië, ontspringt op de noordelijke voortzetting van het Stanowoigebergte, stroomt door de provincie Jakoetsk en valt met 3 armen in de IJszee. Zij heeft aan de linker zijde een vlakken en aan de rechter zijde een steilen, rotsachtigen oever en is zoowel bevaarbaar als zeer vischrijk. Hare lengte bedraagt 150 geogr. mijl en hare breedte 1 200 Ned. el; beneden Nishnikolymsk is zij echter bijna dubbel zoo breed. De rivier bevriest aan haren mond tegen het einde van Augustus en ontdooit tegen het laatst van Mei. Volgens nevelachtige overleveringen was weleer het talrijke volk der *Omoki* aan hare oevers gevestigd; grafheuvels, versterkingen en steenen bijlen schijnen daarop te wijzen. Tot de zijrivieren der Kolyma behooren rechts de Omolon (100 geogr. mijl lang) en nabij haren mond de groote en kleine Anjus.

Kolywan, thans ook wel met den oorspronkelijken naam Tsjaoesk bestempeld, is eene districtshoofdstad in het West-Siberisch gouvernement Tomsk. Zij ligt op den linker oever van de Ob, $30^1/_2$ geogr. mijl ten zuidwesten van Tomsk, aan den voet van den Sinaja-Sopka, ruim 4 geogr. mijl ten noordoosten van den Slangenberg (Smeïnogorsk), waar zich vermaarde zilvermijnen bevinden. Kolywan was nog een dorp, toen in 1725 door den ondernemenden *Nikita Demidof* in hare nabijheid de eerste kopermijn ontgonnen werd; thans heeft men er ongeveer 3 000 inwoners (1882). Er bestaat eene uitgebreide Keizerlijke steenslijperij, waar graniet, jaspis, porfier en marmer uit het Altaïgebergte tot zuilen, vazen enz. geslepen worden ter versiering der paleizen van den Czaar. Niet ver van den reeds vermelden Slangenberg ligt in de steppe het kleine *Kolywanmeer*.

Kolzow (Alexei Wassiljewitsj), een verdienstelijk Russisch volksdichter, geboren te Woronesh den 14den October 1809, bezocht slechts korten tijd de lagere school, waardoor evenwel een onverzadelijke leerlust bij hem werd opgewekt. Des winters moest hij met de dienstknechten zijns vaders — een veehandelaar — de markten bezoeken en des zomers met zijn vader naar de steppen trekken, om er het vee te weiden. Hoewel aanvankelijk afkeerig van dergelijke bezigheden, werd zijn dichterlijk gemoed krachtig geboeid door het leven in de steppe, — 't geen duidelijk uitkomt in zijne liederen. Toevallig kwamen de gedichten van *Dmitriew* in zijne handen, en deze hadden grooten invloed op zijne ontwikkeling, terwijl hij voorts langzamerhand in het bezit kwam der werken van *Lomonossof*, *Dershawin*, *Shoekowskij*, *Poesjkin* en *Delwig*, en zelf gedichten begon te schrijven. In 1831 brachten de zaken zijns vaders hem te Moskou, en hij kwam daar in kennis met een letterkundige, die hem in de gelegenheid stelde, om zijne gedichten in verschillende dagbladen te doen opnemen. In 1836 ging hij naar Petersburg en bezocht er *Poesjkin*, *Shoekowkij* en de Vorsten *Odojewskij* en *Wäsemskij*, die veel belangstelling in den dichter der steppe betoonden. Twee jaren later vertrok hij nogmaals naar Moskou en Petersburg en vertoefde geruimen tijd te Moskou, waar hij in eene opgewondene stemming veel voortreffelijks leverde. Zwaar viel hem derhalve de terugkeer naar zijn vaderlijk huis; hij gevoelde, dat er een andere kring was, die meer aantrekkelijks voor hem had dan die der veehoeders. Hij zou er gaarne gebleven zijn, doch al de handelszaken van zijn vader waren hem toevertrouwd. Toen hij echter eene vierde reis naar Moskou en Petersburg volbracht had, nam hij het besluit om zich van den handel te ontdoen en zich te Petersburg te vestigen. Ziekte belette evenwel de uitvoering van zijn plan, en hij overleed den 31sten October 1842. Eerst in 1846 verscheen eene volledige uitgave van zijne gedichten met zijne door *Bjelinskij* vervaardigde levensbeschrijving. Zijne liederen onderscheiden zich door gevoel en kracht. Sommige zijn door *Bodenstedt* in het Hoogduitsch over gebracht.

Konbangan, zie *Kambangan*.

Kombuis is de naam van eene kookin-

richting aan boord van zeeschepen. Op gladdeksschepen bevindt zij zich vooruit op het bovendek en is door eene betimmering omgeven, terwijl zij op de kuilschepen onder den bak is geplaatst.

Komers (Anton Emanuël, ridder von), een verdienstelijk staathuishondkundige, geboren den 13den Juni 1814 te Chumpoletz in Bohemen, legde zich ijverig toe op den landbouw, werd assistent bij het beheer der goederen van Graaf *Thun* in Tetschen, studeerde vervolgens twee jaar te Hohenheim, werd directeur der domeinen, daarna directeur der goederen van Graaf *Thun* en vertrok in 1849 naar Praag. In het volgende jaar werd naar zijn ontwerp de eerste Boheemsche landbouwschool te Liebwerda bij Tetschen geopend en hij zelf kwam er aan het hoofd. Ook voerde hij voorts het beheer van verschillende andere goederen en werd wegens zijne verdiensten in den ridderstand opgenomen. Hij schreef: „Die Landwirthschaft Oesterreichs (1863)", — „Die Bodenkrafterschöpfung (1864)", — „Der heutige Standpunkt der Bodenerschöpfungsfrage (1868)", — „Abrisz der Nationalökonomie (1867; 2de druk, 1868)", — en „Die landwirthschaftliche Betriebsorganisation (1870; 2de druk, 1876)". Ook redigeerde hij het door hem gestichte: „Jahrbuch für österr. Landwirthe (24ste jaargang, 1884)".

Kometen (De) of *staartsterren*, eigenlijk *haarsterren*, daar de naam van het Grieksche woord *κόμη* (hoofdhaar) is afgeleid, vormen eene zonderlinge afdeeling van hemellichamen in ons zonnestelsel, die gewoonlijk slechts korten tijd, wanneer zij tot de Zon en tevens tot de Aarde genaderd zijn, aan het gewapend of ongewapend oog zich vertoonen, om daarna weder gedurende een tijdperk van vele — soms van honderde en duizende — jaren te verdwijnen. Haren naam ontleenen zij aan hare gedaante, waarin wij 3 deelen onderscheiden, namelijk het *nevelachtige hulsel*, de *kern* en den *staart*. Het eerste vormt eene lichtgevende, doorschijnende massa, welke de tweede — doorgaans een lichtgevenden ring of eenige gelijkmiddenpuntige ringen — omgeeft, en de staart is zeer doorzichtig, zoodat de kleinste sterren er doorheen blinken. Ook is deze op eenigen afstand van het nevelachtig hulsel gekromd, en wel naar de zijde, vanwaar de komeet komt, en somtijds zoo lang, dat hij zich over een boog van 90° aan het uitspansel uitstrekt — alzoo over millioenen mijlen. De staarten der vermaarde kometen van 1811 en 1858 hadden eene lengte van 10 tot 25 millioen geogr. mijl en eene middellijn van 100 000 geogr. mijl nabij het uiteinde. Somtijds ontwaart men een dubbelen of drievoudigen staart, — ja, de komeet van 1766 had 3 dubbele staarten, die te zamen een waaier vormden. Intusschen is het voorkomen eener komeet, vooral dat van haren staart, zeer veranderlijk. Tevens is het moeielijk de wezenlijke veranderingen te onderscheiden van de schijnbare, voortvloeiende uit haren telkens veranderenden stand met betrekking tot de Zon en de Aarde. In den regel worden de kometen grooter naar gelang zij zich meer verwijderen van de Zon. In menig geval is dit wellicht schijnbaar, omdat wij haar tegen een donkerder achtergrond waarnemen, wanneer zij zich verwijdert van de Zon; in sommige gevallen echter heeft men werkelijk eene vergrooting waargenomen.

In vroegeren tijd waren de plotselijk verschijnende, vaak zonderling gevormde kometen wegens haar geheimzinnigen aard en schijnbaar onregelmatige bewegingen voorwerpen van verbazing niet alleen, maar ook van ontzetting en bijgeloovige vrees, daar men haar als voorboden beschouwde van groote volksrampen. Dat bijgeloof is in onze dagen nagenoeg geheel verdwenen — althans bij de beschaafde natiën. Immers het aantal kometen is sedert de uitvinding der verrekijkers aanmerkelijk vermeerderd, zoodat er bijkans geen jaar voorbijgaat, waarin men niet voor het bloote oog onzichtbare (telescopische) kometen ontdekt, — ja, wel eens 4 tegelijk. Slechts een klein getal dier kometen wordt voor ons zichtbaar, — alleen zulke, welke dicht genoeg tot de Zon naderen en des nachts aan den hemel staan, daar slechts enkele, met ongemeene helderheid bedeeld zijn, zooals die van 43 vóór Chr. en van 1402, 1532, 1577, 1744, 1843, 1860 en 1861, of die, zich bij totale zonsverduistering vertoonende, bij dag konden gezien worden. Ook blijven vele onzichtbaar, omdat de hemel bewolkt is of omdat zij alleen op het grootendeels onbewoond zuidelijk halfrond waargenomen kunnen worden. Hieruit kan men opmaken, dat het aantal kometen groot moet zijn, — het bedraagt althans duizenden, wellicht millioenen.

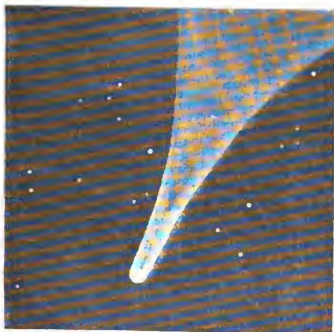
De bewegingen der kometen zijn schijnbaar zeer onregelmatig. Sommige bewegen zich, evenals de planeten, van het westen naar het oosten om de Zon; men noemt haar *rechtloopende*. Anderen daarentegen — de *teruglоopende* — spoeden zich voort in tegenovergestelde richting. Zij doorloopen alle deelen des uitspansels, zonder, evenals de planeten, aan bepaalde grenzen gebonden te zijn. Sommige zijn slechts eenige dagen, andere maanden aaneen zichtbaar. De Engelsche sterrenkundige *Halley* was de eerste, die eene berekening beproefde van de loopbanen der kometen, nadat *Newton* had aangetoond, dat de bewegingswetten der kometen niet verschillen van die der planeten. Alle bewegen zich langs den omtrek eene kegelsnede, in wier éene brandpunt zich de Zon bevindt, — vele bepaaldelijk en waarschijnlijk bijna alle in ellipsen, die zich door eene grootere uitmiddenpuntigheid van de loopbanen der planeten onderscheiden. Dit blijkt uit het verschil tusschen den kleinsten en den grootsten afstand tot de Zon; zelfs bij de planeet, wier loopbaan het meest van den cirkelvorm afwijkt is de grootste afstand van de Zon slechts dubbel zoo groot als de kleinste, terwijl de kometen bijna alle op haren grootsten afstand van de Zon viermaal zoover van deze verwijderd zijn als bij haren kleinsten afstand. Intusschen komen zij somtijds veel dichter bij de Zon dan de nabij deze geplaatste planeten; de groote komeet van 1843 was gedurende hare grootste nadering tot de Zon slechts 14 000 geogr. mijl van de oppervlakte van deze verwijderd, terwijl die van 1729 niet dichter bij de Zon kwam dan tot op een afstand van 84 millioen geogr. mijl. Is wellicht de loopbaan eener komeet eene parabool of hyperbool, dan kan zij slechts eenmaal in de nabijheid der Zon verschijnen en moet zij zich vervolgens

in het oneindige van dat hemellichaam verwijderen. Van alle tot nu toe waargenomen kometen, wier loopbanen berekend werden, heeft ongeveer het vierde gedeelte bepaaldelijk eene ellips tot loopbaan. Het twintigste gedeelte schijnt zich langs eene hyperbool voort te spoeden, en de overige schijnen een parabool te beschrijven. Men moet echter niet vergeten, dat bij het eindpunt der groote as eene ellips zeer veel overeenkomst heeft met eene parabool.

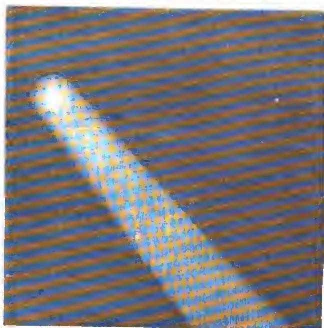
Het bepalen van de loopbaan eener komeet is zeer moeielijk omdat wij slechts een betrekkelijk klein gedeelte dier baan kunnen waarnemen, zoodat men haar uit weinige punten moet construeeren of berekenen. De loopbanen der meeste kometen schijnen een parabolischen vorm te hebben, — slechts enkele vertoonen zich als ellipsen en nog kleiner is het aantal van die, welke zich als hyperbool voordoen. De parabolische loopbaan wordt bepaald door de volgende elementen: helling der loopbaan op die der Aarde, — lengte van den klimmenden knoop of het snijpunt der loopbaan aan den hemel met het vlak van de loopbaan der Aarde, waarna de komeet zich noordwaarts boven laatstgenoemd vlak verheft, — lengte van het perihelium, — afstand van het perihelium, — richting van de beweging der komeet, — en doorgangstijd door het perihelium. Bij de elliptische loopbaan komen hierbij nog de excentriciteit en de omloopstijd, en bij de hyperbool moet desgelijks de excentriciteit waargenomen worden. Zijn al die bijzonderheden met de meest mogelijke nauwkeurigheid bepaald, dan kan men tot de berekening van de loopbaan, alzoo van den omloopstijd overgaan. *Delambre*, *Schumacher*, *Olbers*, *Galle*, *Kaiser* enz. hebben zich met het berekenen van loopbanen van kometen bezig gehouden, en de lijst van *Olbers*, door *Galle* tot 1863 voortgezet, bevat 231 kometen, wier loopbanen berekend zijn. Den langsten omloopstijd heeft die van *Halley*, alzoo genaamd naar den bovengenoemden Engelschen sterrenkundige *Edmund Halley*, die hij hare verschijning uit hare elementen aanwees, dat zij dezelfde was, welke zich in 1531 en 1607 aan den hemel had vertoond. Inderdaad, wanneer men vasthondt aan den omloopstijd van 75 tot 78 jaren, dan blijkt het, dat zij ook reeds vroeger, van den tijd vóór Chr. af, de opmerkzaamheid der kroniekschrijvers heeft opgewekt. *Halley* voorspelde haren terugkeer in 1758 en den 25sten December 1758 werd zij door *Pahlitzsch*, een landbouwer bij Dresden, het eerst weder ontdekt. Volgens de berekeningen van *Burckhardt*, *Damoiseau*, *Pontécoulant* en *Rosenberger* zou zij in 1835 in het midden van November weder haren naasten stand bij de Zon bereiken, en deze berekeningen verschilden slechts weinig van de waarheid. Deze komeet is tot nu toe steeds met het bloote oog zichtbaar geweest, doch de lengte van haren staart en hare helderheid verminderen. Zij komt in 1911 of 1912 terug.

Men kent voorts eene groep van telescopische kometen met een omloopstijd van 3 tot 14 jaren, namelijk die van *Encke*, *Biela*, *Faye*, *Brorsen*, *d'Arrest*, *Winnecke* en *Tuttle*. Eene telescopische komeet, den 26sten November 1818 door *Pons* te Marseille ontdekt, bleek op grond der berekening van *Encke* dezelfde te wezen als de in 1786, 1795 en 1805 waargenomene. *Encke* bepaalde haren omloopstijd op 3 jaren en 115 dagen, en de komeet, naar den berekenaar harer loopbaan genoemd, heeft dezen recht laten wedervaren, daar zij zich in 1862, 1865, 1868, 1871, 1875, 1878 en 1881 weder vertoonde. In het jaar 1871 bemerkte men kort vóór haar verdwijnen een staart ter lengte van eenige graden. Merkwaardig is voorts, dat de omloopstijd van deze komeet allengs kleiner wordt, namelijk 3 uur in elken volgenden omloop, hetgeen toegeschreven wordt aan den aether, welke door zijn tegenstand de snelheid der komeet doet verminderen, weshalve de komeet bij hare geleidelijke nadering tot de Zon allengs kleiner loopbaan erlangt en eindelijk zich met de Zon vereenigen moet. — De *komeet van Biela* is alzoo genoemd naar *von Biela*, die haar den 28sten Februari 1826 te Josephstad in Bohemen ontdekte. Deze komeet, ook reeds in 1772 en 1805 waargenomen, volbrengt haren omloop om de Zon in ruim $6^1/_2$ jaar en is bij haren naasten stand bij de Zon evenver als onze Aarde van haar verwijderd, zoodat eene botsing van die beide tot de mogelijkheden behoort. Volgens de waarschijnlijkheidsrekening echter kunnen er millioenen jaren verloopen zonder dat iets dergelijks plaats heeft. In de jaren 1832, 1845 en 1846 werd deze komeet wederom waargenomen, maar in het midden van Januari van laatstgenoemd jaar ontwaarde men in plaats van ééne komeet een tweetal: zij waren 41 000 geogr. mijl van elkander verwijderd, en nu eens was de ééne dan weêr de andere de helderste. In 1852 bevonden zij zich echter reeds op een afstand van 350 000 geogr. mijl van elkâar. Men heeft haar in 1859, wegens hare ongunstige standen met betrekking tot de Aarde, niet waargenomen, en in 1865 heeft men op alle observatoria te vergeefs naar die beide gezocht, zoodat deze dubbele komeet zich hoogst waarschijnlijk in de ruimte heeft opgelost. — De derde der genoemde kometen, die van *Faye*, werd door laatstgenoemde den 22sten November 1843 te Parijs ontdekt, en hij berekende, dat zij een omloopstijd bezit van $7^1/_3$de jaar. Men heeft haar dan ook in 1850 te Cambridge waargenomen en voorts tot in Maart des volgenden jaars in Rusland en Noord-Amerika, alsmede in 1858 te Berlijn, te Cambridge en elders. — De *komeet van Brorsen*, door dezen den 26sten Februari 1846 te Kiel ontdekt, werd in 1851 niet gezien, doch in 1857 op nieuw ontdekt door *Bruhns* te Berlijn. Zij heeft een omloopstijd van $3^1/_2$ jaar en kwam in 1868 terug. — De vijfde, die van *d'Arrest*, door dezen ontdekt te Leipzig den 27sten Juli 1851, heeft een omloopstijd $6^1/_2$ jaar en is volgens de berekeningen van *Villarceau* tegen het einde van 1857 en in het begin van 1858 waargenomen aan de Kaap de Goede Hoop; ook zag men haar in 1868. — De zesde komeet, die van *Winnecke* en door dezen den 8sten Maart 1858 te Bonn ontdekt, heeft een omloopstijd van $5^1/_2$ jaar en is dezelfde als die van 1819 en van 1869. — Eindelijk behoort tot die groep nog *de komeet van Tuttle en Bruhns*, door hen ontdekt in Januari 1858. Zij heeft een omloopstijd van $13^3/_5$ jaar, is reeds in 1790 gezien, en

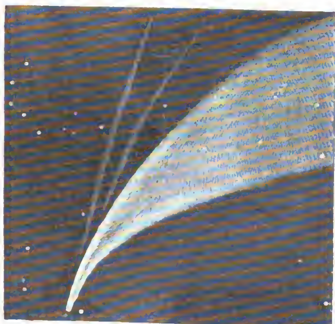
KOMETEN.

1. Groote komeet, 10 September 1811, met ongewapend oog.

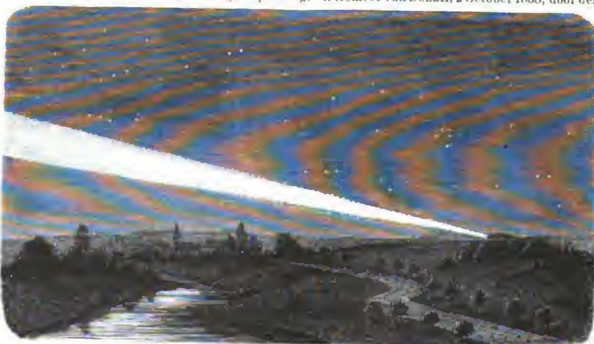
2. Komeet van Halley, 28 October 1835, met ongewapend oog.

3. Komeet van Donati, 5 October 1858, met ongewapend oog.

4. Komeet van Donati, 2 October 1858, door den kijker.

5. Groote komeet, 17 Maart 1843, met ongewapend oog.

keerde in 1871 terug. — Eene komeet met een omloopstijd van $5^1/_2$ jaar, den 22sten Augustus 1844 door *de Vico* te Rome ontdekt, heeft men nog niet weergezien. — Eene andere, in 1815 door *Olbers* waargenomen en die volgens *Bessel* een omloopstijd van 74 jaren bezit, wordt later terugverwacht. — De Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem heeft eene prijsvraag uitgeschreven, waarbij eene nieuwe berekening werd verlangd van de loopbaan dezer planeet. De uitgeloofde prijs is den 21sten Mei 1881 toegekend aan het eenig antwoord — dat van *Ginzel* te Weenen. Volgens dit antwoord kan de omloopstijd $3^1/_3$de jaar verschillen van de vroeger berekende waarde, zoodat hij gelegen is tusschen $72^1/_3$de en $75^2/_3$de jaar. Ook verwacht men later de komeet van *Westphal*, den 24sten Juli 1852 ontdekt, die in 61 jaren hare baan doorloopt. Eene komeet, in 1770 door *Lexell* waargenomen, bezat volgens zijne berekening een omloopstijd van $5^1/_2$ jaar. Gedurende haren omloop naderde zij echter bij herhaling tot de planeet Jupiter, die eerst hare baan wijzigde en vervolgens daaraan zoodanige gedaante gaf, dat zij — de komeet — niet kan terugkeeren. De komeet van 1811 heeft volgens de berekening van *Argelander* een omloopstijd van 3000 en die van 1858 eene van 1880 jaren. Eene komeet, die in 1882 aan den hemel stond, was zelfs bij dag duidelijk zichtbaar. Op nevensgaande plaat zijn eenige merkwaardige kometen afgebeeld.

Omtrent den aard der kometen is nog weinig bekend. Wij weten reeds lang, dat zij geene luchtverhevelingen, geene wisselvallige verschijnselen zijn, maar hemellichamen, die zich langs ééne der kegelsneden om de Zon bewegen. Hare massa is zeer gering. De komeet van 1770 kwam zeer dicht bij de Aarde en zoo zij slechts $^1/_{5000}$ste bezeten had van de massa van deze, zou zij aanmerkelijke storingen hebben veroorzaakt in den omloop dezer planeet. Hoewel men bij de kometen geene schijngestalten waarneemt, toch mag men onderstellen, dat zij haar licht ontvangen van onze Zon. Immers schijngestalten kan men alleen bij vaste lichamen opmerken. Het licht eener planeet kan men volkomen polariseeren; het heeft alzoo de eigenschap van teruggekaatst licht. Ook de spectraalanalyse heeft haar onderzoek tot de kometen uitgestrekt. Het lichtspectrum der kometen geeft geenszins, zooals dat van vaste lichamen, donkere lijnen, maar, evenals dat van gassen, onderscheidene heldere strepen, zoodat men daaruit opmaakt, dat kometen gasvormige lichamen zijn. Zij heeft voorts doen blijken, dat in het spectrum der kometen gewoonlijk 3 lichte banden gezien worden, van welke de middenste nagenoeg samenvalt met de magnesiumstreep. De banden in het kometenspectrum hebben denzelfden stand als sommige waterstoflijnen, weshalve men onderstelt, dat dit gas in de kometenstof sterk vertegenwoordigd is. De 3 lichte banden zijn door donkere tusschenruimten gescheiden, 't geen men ook in 't spectrum van kool opmerkt. Daar nu het licht der komeet alleen van de kern kan komen, koestert men de onderstelling, dat deze uit gloeiend koolwaterstofgas bestaat. De omstandigheid, dat de omvang der kometen kleiner wordt, wanneer zij naderen tot de Zon, vindt ook daarin eene verklaring, dat de zonnewarmte een gedeelte van het nevelachtig omhulsel in damp verandert, die bij het verminderen der warmte weder verdicht wordt. Voorts is het raadselachtig, dat niet alle kometen staarten hebben; wellicht zijn deze somtijds te klein of te weinig verlicht om te worden waargenomen. Even onverklaarbaar is het, dat somtijds de staart naar de Zon is toegekeerd of, bij aanwezigheid van meer dan één staart, de één naar dat hemellichaam gebogen en de ander er van afgewend is. Daar de meeste kometenstaarten zich vertoonen als waren zij overlangs verdeeld door eene donkere middenstreep, bestaat er grond voor het vermoeden, dat zij holle, doorzichtige kegels zijn met een zwak licht. Wijders heeft men bij groote kometen tegenover den staart waaiervormige sectoren waargenomen, die de kern omgeven en waarin men gedurig veranderingen ontwaart. Het is alsof in deze sectoren stof stroomt, waaruit de kometen zijn samengesteld, zoodat hierdoor golvende of trillende bewegingen ontstaan, die ook wel in den staart zijn waargenomen. Over het ontstaan en het wezen der sectoren en staarten koestert men verschillende gevoelens. Volgens den één bestaan zij uit kometenstof en vormen zij zich eerst in de nabijheid der Zon door de werking der polaire krachten. Volgens den ander zijn de staarten der kometen niets anders dan een optisch verschijnsel, eene soort van spiegeling. Hierdoor echter kan men moeielijk alle verschijnselen verklaren, en evenmin door de onderstelling, dat die staarten aangemerkt moeten worden als eene reeks van electrische vonken. Het blijkt, dat de kern der komeet steeds eene kegelsnede beschrijft, en hieruit volgt, dat zelfs de grootste staarten het zwaartepunt der komeet niet uit de kern kunnen verplaatsen. De staarten moeten derhalve licht wezen. Of eene botsing met eene komeet gevaarlijk zou kunnen worden voor onze Aarde, is moeielijk te bepalen. Het schijnt evenwel, dat onze planeet meermalen door den staart eener komeet is heengetrokken zonder daarvan de geringste stoornis te ondervinden.

De jongstverloopene jaren zijn niet zeer rijk geweest in groote kometen. Eene komeet, welke men met het bloote oog gemakkelijk kon zien, vertoonde zich in 1862 en onderscheidde zich door een staart ter lengte van 10 of 12°, door slingerbewegingen bij het uitstroomen der zelfstandigheid en door groote veranderlijkheid in den vorm van het nevelachtig hulsel, en ook in 1882 vertoonde zich eene heldere komeet. Het aantal waargenomen kometen bedraagt reeds meer dan 250. Daartoe behoort ook eene, die in 1867 door *Tempel* ontdekt werd en een omloopstijd heeft van ruim $5^1/_2$ jaar. Eene andere, in 1866 door *Tempel* ontdekt, heeft volgens *Oppolzer* een omloopstijd van 33 jaren. Merkwaardig is de overeenkomst, welke bestaat tusschen de loopbanen van eenige kometen en die van de vallende sterren, welke in sommige tijden des jaars voorkomen. Dit werd het eerst aangewezen door *Schiaparellii* en heeft aanleiding gegeven tot de onderstelling, dat de kometen uit groepen van vallende sterren zijn ontstaan of de vallende sterren ontbondene kometen zijn. Dit laatste is het waarschijnlijkst, daar de tusschenruimten tusschen de afzonderlijke

deeltjes der groepen van vallende sterren te groot zijn om met elkander in verband te blijven, — 't geen men bij de kometen, bij de vorming van den staart, bij het uitstroomen van het nevelachtig hulsel wel degelijk opmerkt.

In 1879 — om ons tot de laatste jaren te bepalen — zijn vijf kometen waargenomen, onder welke zich drie nieuwe bevonden, maar zij konden alleen met het gewapend oog gezien worden; in 1880 vertoonden ze zich zeven, en onder deze eene zeer merkwaardige, door *Gould* te Cordova den 2den Februari van dat jaar ontdekt, — in 1881 vond men er zeven, meerendeels van telescopischen aard. Ook in 1882 zijn merkwaardige kometen aan het uitspansel verschenen. Eéne van deze werd den 17den Maart waargenomen door *Wells* op de Dudleysterrenwacht te Albany (Vereenigde Staten). Zij is door verschillende sterrenkundigen spectroscopisch onderzocht, en deze hebben vooral de aandacht gevestigd op de daarbij zichtbare natriumlijn. Eene tweede komeet werd den 16den Mei in Opper-Egypte gezien, en eene derde, voor het bloote oog zichtbaar, den 12den September door *Cruls* te Rio de Janeiro. Voorts ontdekte *Barnard* te Nashville twee dagen later eene vierde komeet. De voorlaatste werd ook in het jaar 1883 nog geruimen tijd waargenomen. Voorts namen in dat jaar *Brooks* te Phelps en *Swift* te Rochester den 23sten Februari eene telescopische planeet waar, waarna eene andere den 2den September door *Brooks* werd waargenomen. Deze komeet werd in December 1883 voor het bloote oog zichtbaar en bereikte den 24sten Januari 1834 zijn perihelium.

Komiek. Het komieke is volgens *Jean Paul* het omgekeerd-verhevene. Verheven noemen wij een voorwerp, waarvan het eigenlijk begrip grooter is dan de zinnelijke vorm, waarin het zich vertoont. Wij noemen bijv. een Gothischen dom verheven, omdat hij zich voor onze verbeelding tot eene onbepaalde hoogte verheft. In het komieke zien wij daarentegen, dat de zinnelijke vorm grooter is dan het denkbeeld, hetwelk door dien vorm moet worden uitgedrukt. Komiek is bijv. eene drukfout, die het tegenovergestelde van onze meening in den volzin legt, — komiek het gedrag van den verstrooide, die, om de eerlijkheid zijner bedienden op de proef te stellen, eene massa geld op de tafel legt, maar verzuimt het vooraf te tellen. Men maakt onderscheid — vooral op het tooneel — tusschen het laag- en hoog-komieke. Tot het eerste (burlesque) behooren de grappen van *Hanswurst*, *Uilenspiegel* enz. Hooger staat reeds het verstandelijk-komieke of de geestigheid, en op den hoogsten trap bevindt zich de humor, welke in bevallige vormen en tevens met diep gevoel den draak steekt met de dwaasheden der wereld. De „Don Quyote" van *Cervantes* is een modél van zonderlingen humor. In den dolenden ridder en zijn schildknaap ziet men niet slechts de vermakelijke tegenstelling van dweeperij en gezond verstand, maar ook van het eenzijdige idealismus en het niet minder eenzijdige realismus. In de schilderkunst vormt het komieke een gedeelte van het genre; het komieke is vertegenwoordigd in de muziek en in de poëzij, vooral in de opera, — in den roman en in het klucht- en blijspel.

Komkommer (Cucumis sativus *L.*) is de naam eener éenjarige, uit Indië afkomstige plant uit de familie der *Kalebasachtigen* (Cucurbitaceae). Zij onderscheidt zich door een liggenden, met stijve haren bezetten en van klauwieren voorzienen stengel met hartvormige, vijfhoekige, ongelijk getande, aan weêrszijden stijfharige bladeren met lange bladstelen, door een kelk en eene bloemkroon met een 5-deeligen zoom, gele bloemen en langwerpige, onduidelijk 3-kantige, knobbelige, vleezige vruchten met talrijke platte, scherpgerande zaden. De jonge vruchten leveren in den zomer eene verkoelende, wel eens buikloop verwekkende spijs; zij worden in dunne schijfjes gesneden, met azijn en peper toebereid en afzonderlijk of over salade genuttigd. — De bekende *augurken* zijn niets anders dan eene verscheidenheid van de komkommerplant; zij leveren groene, kleinere, stekelharige vruchten.

Komma, zie *Leesteekens*.

Kommabacillen zijn miscroscopische organismen uit de klasse der *Splijtzwammen* (Schizomyceten), welke door *Robert Koch* ontdekt zijn in de klieren van het darmvlies enz. van choleralijders, zoodat hij ze als de eigenlijke dragers der cholerasmetstof beschouwt. Het vaderland van deze organismen moet men volgens hem zoeken in de moerassige delta van de Ganges en zij ontwikkelen zich vooral in vochtigheid bij eene temperatuur van 30—40° C. Zij sterven in zuur reageerende stoffen, dus ook in het maagsap van den gezonden mensch, terwijl zij bij dengene, die aan maagongesteldheid lijdt, door de maag heen de darmen bereiken en hier op eene verwoestende wijze kunnen werken. Het gevoelen van *Koch* heeft heftige bestrijders gevonden, maar is nog niet op degelijke gronden wederlegd.

Komijn (Cuminum Cyminum), eene éenjarige plant, uit Egypte afkomstig, wordt in Europa veel gekweekt. Zij behoort tot de familie der *Schermbloemigen* (Umbelliferae) en heeft langwerpige, van ter zijde een weinig samengedrukte zaden. Deze bezitten een aangenamen, specerijachtigen reuk en worden wel eens in de geneeskunde als windbrekend middel gebruikt, terwijl zij voorts te pas komen in de komijne kaas (Leidsche kaas).

Komoendoeros (Alexandros), een Grieksch staatsman, geboren in 1814 in Messenië, bezocht de universiteit te Athene, maar moest wegens gebrek aan de noodige hulpmiddelen zijne studie staken en door schrijfwerk in zijn onderhoud voorzien. In 1841 nam hij deel aan den opstand in Creta en tijdens de Grieksche Septemberbeweging in 1843 was hij secretaris van generaal *Th. Grivas*. In 1845 vestigde hij zich te Kalamata in Messenië als advocaat, huwde eene vrouw uit de familie *Mauromichalis* en werd door de Regeering tot Rijksadvocaat te Kalamata benoemd. In 1851 zag hij zich tot volksvertegenwoordiger gekozen, bekleedde in de Kamer wegens zijne welsprekendheid eene voorname plaats, werd er in 1855 president en aanvaardde in 1856 de portefeuille van Financiën in het ministerie *Miaulis*. Terwijl hij zich onder de regeering van Koning *Otto* (1862) aan de zijde schaarde der gematigd liberalen onder *Zaimis*, werd hij

tijdens het bestuur van Koning *Georg* de leider der conservatieve partij en meer dan eenmaal eerste minister. Doordrongen van een gestreng constitutioneelen geest, zocht hij eene regelmatige ontwikkeling van het parlementaire stelsel binnen de wettelijke grenzen te bevorderen. Voorts beoogde hij de uitbreiding van Griekenlands grondgebied zonder zich bloot te stellen aan het gevaar van een oorlog en bereikte dit doel gedurende zijn laatste ministerie door het verwerven van bijna geheel Thessalië en van een gedeelte van Epirus. Daarop werd hij den 15den Maart 1882 door *Trikoepis* genoodzaakt om af te treden en overleed te Athene in Maart 1883.

Komorn, in het Hongaarsch Komárom, een Hongaarsch comitaat, ten noorden van Preszburg, Neutra en Bars, ten oosten van Gran en Weiszenburg, ten zuiden van Vesprim en ten westen van Raab en Preszburg gelegen, wordt door de Donau in 2 deelen verdeeld, en behoort alzoo tot de gewesten, die zich uitstrekken aan de overzijde der rivier. Het comitaat heeft eene oppervlakte van bijna 54 □ geogr. mijl en een hoogst vruchtbaren bodem. Besproeid door de Donau, de Waag en de Zsitva, heeft het wel is waar vaak veel van overstroomingen te verduren, maar ontleent aan die stroomen ook het vermogen om een rijken oogst van velerlei graansoorten op te leveren, terwijl zij de scheepvaart en den handel doen bloeien. Tot de belangrijkste voortbrengselen van Komorn behoort de wijn, en sommige soorten van dezen bijv. de Neszmélyer, zijn wereldvermaard. Voorts heeft men er merkwaardige marmergroeven, waarin honderden werk vinden, en veel visch, alsmede graan, hout, rundvee, paarden, wol enz. Handel en nijverheid ontwikkelen er zich meer en meer, vooral ook de scheepsbouw. De bevolking telt er bijna 152 000 zielen (1880) en is, met uitzondering van eenige Slowaken en Duitschers, afkomstig van den Magyaarschen stam. Hare grootste helft behoort tot de R. Katholieke Kerk. — De hoofdplaats van het comitaat is de vrije *stad Komorn*, op het uiteinde van het eiland Schutt, bij de samenvloeiing van de Donau en de Waag, op den linker oever van eerstgenoemde rivier gelegen. Tot hare merkwaardigste gebouwen rekent men de groote St. Andréaskerk, de Johanneskerk met een zeer hoogen toren, de Grieksche kerk met eene vergulde torenspits, de Franciscaner kerk, het comitaatsgebouw en het stadhuis. Zij telt ongeveer 16 000 inwoners (1880), die een levendigen handel drijven in de verschillende, reeds opgenoemde voortbrengselen. — Omstreeks 2 000 schreden vandaar, aan den mond der Waag en aan 3 zijden door het water bespoeld, verheft zich de door *Matthias Corvinus* gebouwde en sedert 1805 met groote kosten herstelde vesting Komorn, wier verdedigingswerken zich aan de beide oevers over eene lengte van 1½ geogr. mijl uitstrekken. Zij kan in hare forten 30 000, in de kazernen 10 000 en in de kazematten desgelijks 10 000 man huisvesten. Deze vesting wordt voor onoverwinnelijk gehouden. Trouwens zij is van October 1848 tot September 1849 vruchteloos door de Oostenrijkers belegerd en eindelijk bij verdrag overgegaan.

Komotau, eene stad in het noordwestelijk gedeelte van Bohemen, aan den voet van het Ertsgebergte, is het vereenigingspunt van eenige spoorwegen, de zetel van een districtsbestuur en van andere staatslichamen, bezit een gymnasium, eene kweekschool van onderwijzers, eene school voor machinenbouw, een fraai park, een kasteel (thans het stadhuis), eenige kerken en telt ruim 10 000 inwoners (1880). Ook zijn er onderscheidene fabrieken en in hare nabijheid worden bruinkolen gedolven.

Kompas (Het) is hoofdzakelijk eene zich vrij bewegende magneetnaald, voor den zeeman van het grootste belang, daar zij steeds het magnetisch noorden aanwijst. Het verschil tusschen dit laatste en het ware noorden noemt men de *afwijking* (declinatie), welke met den loop der jaren verandert, voor verschillende plaatsen verschillend en eene westelijke of oostelijke kan zijn. De uitvinding van het kompas dagteekent volgens sommigen reeds van lang vervlogene eeuwen, toen het, naar men meldt, bereids in gebruik was bij de Chineezen en Tartaren. Dit althans is zeker, dat de Chineezen reeds in de 8ste eeuw onzer jaartelling het vermogen van den magneet om ijzer aan te trekken gekend hebben, en men mag het niet onwaarschijnlijk noemen, dat die kennis werd overgebracht naar de Arabieren en door dezen, die omstreeks 1300 in grooten getale de Middellandsche Zee bevoeren, naar de Europeanen. Een zekere *Bailax*, geboortig van Kibdjar, gaf te Kaïro eene verhandeling uit over de edelgesteenten en vermeldt daarin, dat hij gedurende eene zeereis van Syrië naar Alexandrië in 1242 opgemerkt heeft, dat de Syrische zeelieden gebruik maakten van den magneet. Zij bevestigden namelijk eene naald op een stukje hout en deden dit drijven in een pot met water. Hij voegt er bij, dat men in de Indische Zee tot dat oogmerk een hollen visch van ijzer bezigde. Intusschen heeft men geruimen tijd de uitvinding van het kompas toegekend aan den scheepskapitein *Flavio Gioia* van Amalfi in het koninkrijk Napels. Het is zeer wel mogelijk, dat deze aan de inrichting van dat werktuig belangrijke verbeteringen heeft aangebracht, hoewel het evenzeer bekend is, dat men zich in de eerste helft der 17de eeuw in de Oostzee nog van waterkompassen bediende. Voorts meent men, dat de bovenvermelde afwijking van het kompas door *Columbus* (1492) ontdekt is. Lang vóór de toepassing van de eigenschap van den magneet op de zeevaart, maakte men er in China en Tartarije gebruik van bij tochten door uitgestrekte woestijnen. Men had namelijk op één der wagens een mannetje geplaatst, dat met de ééne hand steeds naar het zuiden wees.

De Engelschen zijn later op het denkbeeld gekomen om de magneetnaald op eene fijne, puntige spil te plaatsen, terwijl de Nederlanders de verdeeling der kompasroos — volgens nevensgaande figuur — in 32 windstreken hebben ingevoerd. De scheepskompassen bestaan uit eene ronde, koperen, in Cardanusringen hangende (dus horizontaal blijvende) doos, op wier bodem zich in het middenpunt eene fijne stalen stift verheft, waarop het agaten dopje van een lang, plat, rechthoekig magneetstaafje rust. Op den bodem van het kompas is eene

windroos van carton bevestigd, zoodat op de roos het magnetisch noorden wordt aangewezen. Het kompas wordt onder glazen bedekking op een houten voetstuk geplaatst en des nachts met eene lamp verlicht. Het draagt dan den naam van *nachthuis*. Men heeft op groote schepen 2 of 3 nachthuizen vóór het stuurrad, zooals in fig. 2 is voorgesteld. In de witgeverfde doos wijzen 2 tegenover elkander geplaatste strepen de richting aan van de kiel. De streek van de roos, waarin men sturen wil, moet dus met die strepen samenvallen. Daar de helling (inclinatie) der magneetnaald bij het naderen der polen toeneemt, is zij van een verschuifbaar klemmetje voorzien, om haar horizontaal te houden. De nachthuizen moeten zoo ver van elkander verwijderd zijn, dat de naalden geen invloed op elkander hebben. Voorts dient men zooveel mogelijk alle ijzerwerk van de kompassen verwijderd te houden. In het algemeen moet men de werking van het ijzer op het kompas aan boord — de *locale attractie* — zorgvuldig waarnemen. Zij is op ijzeren schepen dikwijls zeer

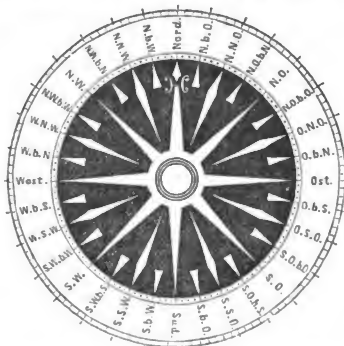
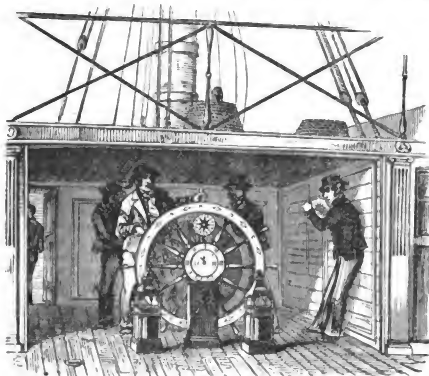

Fig. 1.

lastig. Om den invloed van het scheepsijzer te vermijden, te meten of te compenseeren, heeft men verschillende middelen voorgeslagen. Het eerste geschiedt door eene plaats op het schip te zoeken, waar de locale attractiën elkander vernietigen. Het meten volgens de correctieplaat van *Barlow* is zeer gebrekkig, en het compenseeren geschiedt door het aanbrengen van ijzeren staven of magneten, eene handelwijze, door *Airy*, *Stamkart* en anderen aanbevolen, waarbij echter op reis naar Indië in acht moet genomen worden, dat na het passeeren der linie dezelfde declinatie zich in omgekeerde richting vertoont.

Men heeft voorts *stormkompassen* met looden rozen of stompe stiften, — *peilkompassen*, waarmede men het azimuth van landmerken bepaalt, — *zelfregistreerende* of *Gilbert's kompassen*, waarmede men den gestuurden koers controleert, — *vochtkompassen*, in gesloten glazen vaten met wijngeest drijvende, — *kajuits kompassen*, die tegen het bovendek worden geplaatst, enz.

Fig. 2.

De *boussole* — zie fig. 3 — is eene wijziging van het kompas ten behoeve der landmeters. De doos met de naald en eene randverdeeling wordt met een plat glas overdekt en beweegbaar op een drievoet geplaatst. Evenwijdig met de middellijn, die over de punten 0° en 180° loopt, is ter zijde van

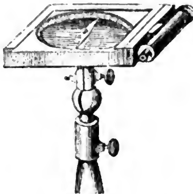

Fig. 3.

de doos een kijker aangebracht met kruisdraden of viziergaten voor nabijzijnde voorwerpen. Wanneer nu de doos om hare verticale as wordt rondgedraaid, zoodat de kijker op eenig voorwerp is gericht, zal de naald op de randverdeeling het azimuth van dit voorwerp aanwijzen. Zulk een werktuig is derhalve van belang bij het in kaart brengen van het één of ander terrein.

Kompasplanten. Men geeft dezen naam aan planten, die de eigenschap bezitten, dat zij hare bladeren steeds uitstrekken in het vlak van den meridiaan, zoodat hare bladzoomen naar het noorden of zuiden wijzen. Men heeft die eigenschap vooral opgemerkt bij *Silphium laciniatum*, eene Amerikaansche plant, die in de prairieën van Michigan en Wisconsin groeit. Generaal *Alvord* gaf daaromtrent in 1842 eene mededeeling aan de American Association for the advancement of science, en het is later gebleken, dat men ook nog drie andere gewassen uit de familie der Saâmgesteldbloemigen, (Compositae), namelijk Apolappus rubiginosus, Lactuca saligna en Chondrilla juncea, tot de kompasplanten rekenen kan. Hetzelfde is het geval met de Europeesche Lactuca scariola, die men ook in ons Vaderland op enkele plaatsen (bij Muiderberg en bij Steenwijk) heeft aangetroffen. Volgens *Stahl*, die omtrent deze aangelegenheid belangrijke proeven genomen heeft, staat die eigenschap intusschen in geenerlei verband met het aardmagnetismus, maar vindt zij hare verklaring in de werking van het zonnelicht.

Kompert (Leopold), een verdienstelijk romanschrijver, die inzonderheid aan het maatschappelijk leven der Israëlieten zijne stof ontleende, werd geboren den 15den Mei 1822 te Münchengrätz in Bohemen, bezocht de universiteit te Praag, vertrok als gouverneur der kinderen van Graaf *Andrássy* naar Presburg, hervatte in 1847 zijne studiën te Weenen, werd door de gebeurtenissen van 1848 gebracht op het gebied der journalistiek en was tot 1852 redacteur van den „Oesterreichischen Lloyd". In 1852 ging hij wederom als huisonderwijzer naar Pest, maar vestigde zich in 1857 te Weenen, waar hij eene betrekking erlangde bij eene credietinrichting en later lid werd van het bestuur der Schillerstichting. Hij schreef: „Geschichten aus dem Ghetto (1848)", — „Böhmische Juden (1851)", — „Am Pflug (1855)", — „Neue Geschichten aus dem Ghetto (1860, 2 dln)", — „Geschichten einer Gasse (1865, 2 dln)", — en „Zwischen Ruinen (1875, 3 dln)". De verhalen van dezen schrijver vonden een algemeenen bijval en sommige van deze, zooals „Christian und Lea", behooren tot de merkwaardigste gewrochten der moderne Duitsche poëzij.

Komarski (Stanislaw), de hervormer van het onderwijs in Polen, aanschouwde het levenslicht in 1700 te Zarzyka in het palatinaat Krakau, ontving eene zorgvuldige opvoeding, trad op 15-jarigen leeftijd in de Orde der Piaristen en werd tien jaren daarna naar Rome gezonden, waar hij twee jaren vertoefde. Nadat hij voorts geruimen tijd in Frankrijk en Duitschland had doorgebracht, werd hij in 1730 hoogleeraar in de geschiedenis en welsprekendheid aan het Piaristencollegie te Warschau, maakte zich bekend door zijne hervormingsplannen op het gebied van opvoeding en onderwijs, werd na den dood van Koning *Augustus II* toegevoegd aan een naar Parijs vertrekkend gezantschap, kwam in betrekking met den voormaligen Koning *Stanislaus Lesczynski*, die zich met gemelde plannen vereenigde, en wees na zijn terugkeer alle hooge waardigheden, die hem werden aangeboden, van de hand, hoewel hij niet kon beletten, dat te zijner eer een gedenkpenning werd geslagen met het opschrift: „Sapere auso". Hij overleed den 3den Augustus 1773, nadat hij den val van zijne meest verbitterde vijanden, van de Jezuïeten, had beleefd. Zijne hervormingsplannen strekten zich uit tot de letterkunde, het openbaar onderwijs en de grondwet. Daartoe schreef hij: „De emendandis eloquentiae vitiis (1741)", stichtte een Collegium nobilium, bezorgde de uitgave der „Volumina legum (1733—1782)" en voegde daarbij het belangrijk geschrift: „Oskutecznym rad sposobie (Over de beste soort van parlementaire redevoeringen, 1760—1763, 4 dl)".

Kondoeriotis, zie *Koendoeriotis*.

Könen (Adolf von), een verdienstelijk aardkundige, geboren te Potsdam den 21sten Maart 1837, legde zich eerst toe op den mijnbouw, studeerde vervolgens te Berlijn in de natuurkunde, bepaaldelijk in de geologie, reisde in België, Engeland en Frankrijk, vestigde zich in 1867 als privaatdocent te Marburg en werd er in 1873 buitengewoon en in 1878 gewoon hoogleeraar. Hij schreef: „Fauna der unteroligocänen Tertiärschichten von Helmstädt (1865)", — „Ueber Conorbis und Cryptoconus (1867)", — „Beiträge zur Kenntnisz der Molluskenfauna des norddeutschen Tertiärgebirges (1867)", — „Das marine Mitteloligocän Norddeutschlands und seine Molluskenfauna (1867)", — „Ueber die unteroligocänen Tertiärfauna von Aroisen (1868)", — „Das Miocän Norddeutschlands und seine Molluskenfauna (1872)", — en „Kulmfauna von Herborn (1879)".

Konek (Alexander), een Hongaarsch rechtsgeleerde en statisticus, geboren te Pest den 18den Augustus 1819, studeerde aldaar en zag zich in 1850 tot hoogleeraar benoemd aan de académie te Preszburg en in 1854 te Pest.

Van zijne werken, in het Hongaarsch geschreven, noemen wij: „Theorie der statistiek (1847)", — „Handboek van de leer van het kerkelijk recht, vooral met het oog op de landen der Hongaarsche Kroon (1866; 2de druk, 1867)", — en „Handboek der statistiek der Oostenrijksch-Hongaarsche Monarchie (1865; 2de druk, 1866)". Sedert 1867 is hij lid der Hongaarsche Académie.

Kongeraal of *Zeepaling*, zie *Aal*.

Koniah of *Konjeh*, eene stad in het Aziatisch-Turksch ejaleet Karamanië, is de hoofdplaats van eene liwa (arrondissement) en telt ongeveer 30000 inwoners. Zij is het oude Iconium, de hoofdstad van Lycaonië en later de residentie van de Sultans der Seldsjoeken. *Moerad I* belegerde haar in 1386, *Bajazet I* veroverde haar in 1392 en *Timoer* gaf haar in 1402 terug aan *Mohammed*. Sultan *Mohammed II* maakte zich van haar meester in 1460, — *Achmed*, de zoon van *Bajazet II*, in 1511. Aldaar overwon op den 30sten Mei 1559 *Soliman* zijn broeder *Bajazet*, en den 21sten September 1832 moest het Turksche leger onder grootvizier *Rasjid Mahmed* er het onderspit delven voor *Ibrahim-Parja*.

König. Onder dezen naam vermelden wij:

Emanuël König, een verdienstelijk geneesen kruidkundige, geboren te Basel in 1658 en aldaar overleden in 1731. Hij was er eerst hoogleeraar in de Grieksche taal en vervolgens in de natuur- en geneeskunde. Van zijne geschriften vermelden wij: „Disputatio physicomedica, generalia regni vegetabilis enucleans (1680)", — „Regnum vegetabile etc. (1588 en 1696, 2 dln; 2de druk, 1708)", — „Regnum animale (1698)", — „Regnum minerale (1703, 3 dln)", — „Specilegium botanicum et anatomicum (1703)", — en „Thesaurus remediorum; Georgica helvetica curiosa (1705)".

Johann Gerhard König, een verdienstelijk kruidkundige, geboren in 1728. Hij vestigde zich in 1748 als apotheker in Denemarken en begaf zich vervolgens naar Zweden, waar hij zich onder de leiding van *Linnaeus*, *Wallerius* enz. op de kruidkunde toelegde. Bij zijn terugkeer in Denemarken volbracht hij wetenschappelijke reizen naar Bornholm en IJsland. Op laatstgenoemd eiland toefde hij een jaar en bracht er een schat van zeldzame planten bijeen. Later vertrok hij naar de kust van Malabar en verzamelde op zijne tochten door het Oost-Indische Schiereiland een groot aantal merkwaardige gewassen. Terwijl hij plannen maakte om Tibet te doorkruisen, werd hij op den 31sten Juli 1785 door den dood weggerukt. Hij schreef: „De remediorum indigenorum ad morbos cuivis regioni endemicos expugnandos efficacia (1773)", — en „Descriptiones monandrarum et epidendrarum in India orientali factae". Het geslacht *Königia*, tot de Polygoneae behoorende, is naar hem genoemd.

Friedrich König, den uitvinder der snelpers. Hij werd geboren te Eisleben den 17den April 1775, bezocht er het gymnasium en werd daarna te Leipzig geplaatst op eene aanzienlijke boekdrukkerij, alwaar hij zich tevens met ijver op de kennis van vreemde talen toelegde. Hij bezocht de voorlezingen van *Platner*, wijdde zich voorts aan de studie der geschiedenis, wijsbegeerte en letterkunde, toefde korten tijd bij zijn oom, een boekdrukker te Greifswald, was in 1797 werkzaam als boekdrukkersgezel te Halle, begaf zich nog een jaar naar de universiteit te Leipzig, en keerde in 1800 naar Eisleben terug om er een boekhandel te stichten. Hij verloor echter in dat bedrijf het grootste gedeelte van zijn vermogen. Overtuigd van de gebrekkigheid der handpersen, koesterde hij reeds lang plannen tot verbetering van deze en had hij zich met dat oogmerk toegelegd op de wis-en werktuigkunde. In 1804 ging hij naar Hamburg en vervolgens naar Weenen en Petersburg, om ondersteuning te zoeken voor zijn ontwerp. Zijne pogingen waren echter vruchteloos, daar men zoowel in Duitschland als in Rusland zijne plannen onuitvoerbaar noemde. In het najaar van 1807 spoedde hij zich echter naar Londen, waar hij zich met den vermogenden boekdrukker *Th. Bensley* verbond, die hem de noodige gelden bezorgde. Later trad ook de boekdrukker *Richard Taylor* tot de vereeniging toe. Voorts kwam *König* in kennis met *Andréas Friedrich Bauer* (geboren te Stuttgart den 8sten Augustus 1783), een uitstekend werktuigkundige, die de uitvoering van het plan zeer bevorderde. *König* verkreeg nu in Engeland achtereenvolgens 4 octrooien, — één van 29 Maart 1810 voor eene platte drukmachine, waarmede in April 1811 het eerst een vel van het „Annual register" gedrukt werd, — één van 30 October 1811 voor eene enkelvoudige cylinderdrukmachine, — en een derde van 23 Juli 1813 voor verbeteringen van laatstgenoemde. De eigenaar van de „Times" bestelde aanstonds 2 dubbele cylindermachines en drukte daarmede den 29sten November 1814 voor de eerste maal zijn dagblad. Eindelijk volgde in 1816 de schoon- en weerdrukmachine, die het blad aanstonds aan beide zijden drukt. Ongenoegen met *Bensley* was oorzaak, dat *König* en *Bauer* Engeland verlieten en in 1817 naar Duitschland terugkeerden. Door den Koning van Beieren ondersteund, vestigden zij onder de firma „König und Bauer" in het voormalig klooster Oberzell bij Würzburg eene werkplaats, vanwaar in 1829 reeds 50 snelpersen verzonden waren. *König* overleed den 17den Januari 1833, waarna de fabriek eerst door *Bauer* alleen en later door hem en de 2 zonen van *König* bestuurd werd. *Bauer* stierf den 27sten Februari 1860, en in Maart 1865, bij de viering van het halve eeuwfeest der uitvinding, werd er de 1000ste snelpers voltooid.

Heinrich Joseph König of *Koenig*, een verdienstelijk Duitsch romanschrijver en novellist, geboren te Fulda den 9den Maart 1790. Hij bezocht het gymnasium in zijne geboorteplaats, trad reeds op zijn 20ste jaar in het huwelijk, bekleedde aanvankelijk eenige ondergeschikte betrekkingen en werd in 1816 te Fulda en in 1819 te Hanau benoemd tot „Finanzsecretär". In 1832 en 1833 werd hij er gekozen tot afgevaardigde naar den Landdag, waar hij de zijde koos der oppositie. Toen hij echter in 1839 herkozen werd, verhinderde de Regeering hem zitting te nemen en verplaatste hem als „Obergerichtssecretär" naar Fulda. Hij nam echter in 1847 zijn ontslag, vestigde zich weder te Hanau en zag er zich nogmaals tot afgevaardigde benoemd. Als zoodanig ondersteunde

bij het ministerie *Eberhard*. Sedert de verandering van zaken in Keur-Hessen in 1850 leefde hij ambteloos te Hanau doch in 1860 vertrok hij naar Wiesbaden en overleed aldaar den 23sten September 1869. Van de door hem uitgegeven romans bezorgden voorai: „Die hohe Braut (1833, 3 dln; 2de druk, 1844)", — en „Die Clubisten in Mainz (1847, 3 dln; 2de druk, 1857)" hem grooten roem. Voorts schreef hij: „Die Waldenzer (1836, 2 dln)", omgewerkt onder den titel: „Hedwig, die Waldenzerin (1857)" — „William's Gedichten und Trachten (1829, 2 dln)", omgewerkt onder den titel: „William Shakspeare (1850; 3de druk, 1859)", — „Regina (1842; 2de druk, 1854)", — „Veronika, eine Zeitgeschichte (1844)", — „Spiel und Liebe (1849)", — „Tauschungen (1857)", — „König Jerôme's Carneval (1855, 3 dln)", — „Marianne (1858)", — „Von Saalfeld bis Aspern (1864)", — „Georg Forster's Leben in Haus und Welt (2de druk, 1858, 2 dln)", — „Eine Fahrt nach Ostende (1845)", — „Auch eine Jugend (1852; 2de druk, 1861)", — „Ein Stilleben (1861, 2 dln)" — en „Ein pyrmonter Nachkur (1869)". Zijne verzamelde werken zijn in 20 deelen uitgegeven.

Robert König, een Duitsch schrijver, geboren te Dantzig den 15den November 1828. Hij studeerde te Berlijn, Edinburgh, Bonn en Halle, werd in 1854 rector der Ceciliaschool te Oldenburg, in 1858 inspecteur eener inrichting van onderwijs te Droyszig bij Zeitz, woonde van 1860—1863 te Lausanne en keerde terug, om te Leipzig het geïllustreerd tijdschrift „Daheim" te stichten, waarvan hij hoofdredacteur werd. Behalve onderscheidene schoolboeken schreef hij: „Ein Blick auf den gegenwartigen Stand der Literatur über weibliche Pädagogik (1856)", — „Zur Charakteristik der Frauenfrage (1870)", — „Der grosze Krieg von 1870 (2de druk, 1875)", — „Der alte Nettelbeck (1874)", — „Meister Schott. Aus der Belagerung von Straszburg (2de druk, 1877)", — en „Deutsche Literaturgeschichte (1878, 3 dln)".

Ewald August König, een Duitsch romanschrijver, geboren te Barmen den 22sten Augustus 1833. Hij bezocht een gymnasium te Keulen, legde zich daarna toe op den handel, werd boekhouder te Elberfeld, maar wijdde zich sedert 1868 uitsluitend aan de beoefening der letteren. In 1871 vestigde hij zich te Neuwied. Van zijne geschriften, van welke sommige met den pseudoniem *Ernst Kayser* in het licht verschenen, vermelden wij: „Deutsche Abende (1861)", — „Bei der Infanterie. Heitere Manövergeschichten (1864; 2de druk, 1865)", — „Humoristische Blätter aus den Kaufmannsstande (1864)", — „Lust und Leid im bunten Rock (1864)", — „Auf der Landstrasze. Freuden und Leiden des Commis voyageur Konrad Flügge (1865)", — „Kaserne und Wachtstube (1865)", — „Unter dem Gewehr (1865)", — „Platz gewonnen (1866)", — „Der Deserteur (1867)", — „500 000 Thaler (1868)", — „Baronin von Waldstett (1869)", — „Verschwollen (1869)", — „Entlarvt (1870)", — „Die Banditen von Paris (1870)", — „Die Geheimnisse einer groszen Stadt (1870, 3 dln)", — „Durch Kampf zum Frieden (1871)", — „Dämon Gold (1871)", — „Das Kind des Wucherers (1871)", — „Das grosze Loos (1872, 3 dln)", — „Das Prinzeszchen (1872, 4 dln)", — „Das Kind Bajazzo's (1873, 4 dln)", — „Die Tochter der Franctireurs (1873, 3 dln)", — „Humoresken aus dem Soldatenleben (3de druk, 1873)", — „Verstoszen (1873)", — „Die Uhr der Fürstin (1873)", — „Unter Polizeiaufsicht, (1874)", — „Der Sohn des Sträflings (1874)", — „Um Gold und Ehre (1874, 4 dln)", — „Unter den Frommen (1875, 4 dln)", — „Haus Friedberg (1876)", — „Auf der Bahn des Verbrechens (1876, 4 dln)", — „Die Wege zum Glück (1878, 4 dln)", — „Schuldig (1878, 4 dln)", — „Dondorf und Söhne (1879)", — „Die Hand der Nemesis (1879, 4 dln)", — „Schuld und Sühne (1880, 4 dln)", — „Dunkle Wege (1880, 4 dln)", — en „Um Ehre und Leben (1880)".

Königgrätz, in het Boheemsch Hradec Králové, eene vesting en tevens de hoofdstad van een evenzoo genoemd arrondissement in het oostelijk gedeelte van het koningrijk Bohemen, ligt aan den mond van de Adler en aan den bovenloop van de Elbe, voorts aan den Reichenberg-Pardubitzer spoorweg, 4 uren gaans ten zuiden van Josephstadt en 5 uren gaans ten noorden van Pardubitz, 13 geogr. mijl ten oosten van Praag, in een bevallig en vruchtbaar oord. Zij is de zetel van een paar rechtbanken en van een bisschop en telt ongeveer 8 000 inwoners. Tot de 4 kerken der stad behoort eene fraaie hoofdkerk, en ook het bisschoppelijk paleis en het voormalig collegie der Jezuïeten zijn aanzienlijke gebouwen. Men heeft er een gymnasium, eene reaalschool, een kweekschool van onderwijzers, een seminarium enz. Men vervaardigt er muziekinstrumenten, handschoenen, waskaarsen enz. Zij is door 4 voorsteden omgeven, was reeds in de 11de eeuw eene belangrijke plaats en heeft een kasteel uit de 13de eeuw. Hare omstreken kunnen geïnundeerd worden. Het arrondissement Königgratz telt op bijna 54 □ geogr. mijl omstreeks 350 000 inwoners, onder welke zich ruim 5 000 Protestanten en ruim 2 000 Israëlieten bevinden.

Nabij deze stad werd den 3den Juli 1866 de beslissende *Slag van Königgrätz* tusschen de Pruisen en Oostenrijkers geleverd. De Oostenrijksche armee onder *Benedek* had na eenige rampspoedige gevechten en na het verlies van Gitschin zich bij Königgrätz geconcentreerd, om er slag te leveren. Zij telde tusschen 150- en 180 000 man en had er achter de moerassige Bistritz eene voordeelige stelling ingenomen. De rechter vleugel leunde op de moeielijk te overschrijden Trotinabach, de linker op het dorp Nechanitz en het centrum op een amphitheatersgewijs opklimmend terrein. Hier bevond zich het 2de, 3de, 4de, 8ste en 10de Oostenrijksche armeekorps met de reservekavallerie. De artillerie, met 600 getrokken kanonnen gewapend, beheerschte de ruimte vóor het terrein, waarop de afstanden volkomen bekend waren. Op den linker vleugel bevonden zich de Saksers en op den rechter vleugel stonden ook eenige Saksische troepen, benevens de vermaarde zwart-gele brigade. Bij de dorpen Sadowa en Benatek waren 2 wat verder gelegene boschjes als steunpunten van verhakkingen voorzien. In reserve stond het 1ste en 6de korps bij Rosberitz. Het Pruisische leger onder het

opperbevel des Konings zou, wegens de voorafgegane vermoeiende marschen en gevechten, op den 3den Juli rustdag houden. De Elbe-armee (het 8ste armeekorps en de 14de divisie) onder *Herwarth* vormde den rechter vleugel bij Smidar; de eerste armee (2de, 3de en 4de korps) en het kavalleriekorps onder *Friedrich Karl*, stond bij Horziz, en de 2de armee, onder den Kroonprins (gardekorps, 1ste, 5de en 6de korps) op een afstand van 3 tot 4 geogr. mijl bij Königinhof. In het geheel telde het Pruisische leger ongeveer 200000 man. Op den 2den Juli des avonds te 11 uur kwam het bericht, dat de Oostenrijkers over de Elbe waren getrokken en de oevers der Bistritz bezet hadden. Terstond nam de Koning het besluit om den aanval te wagen, en alle korpsen ontvingen het bevel om op te rukken. De armee van Prins *Friedrich Karl* moest den vijand in het front bezig houden, terwijl de Kroonprins hem in de rechter en de Elbearmee in de linker flank zou vallen. Reeds des ochtends te 8 uur van den 3den Juli konden beide legerafdeelingen den slag beginnen, die door den Koning van eene hoogte bij Sadowa bestuurd werd. De Oostenrijkers ontvingen de Pruisen met een hevig geschutvuur. Laatstgenoemden overschreden wel is waar de Bistritz en streden met groot verlies om de bovenvermelde boschjes en dorpen, maar vonden een zoo hardnekkigen wederstand, dat de uitkomst zelfs op den middag nog onbeslist bleef. Een krachtige aanval van *Benedek* zou dezen wellicht de zegepraal verschaft hebben, daar de Kroonprins op zijn langen tocht door schier onbegaanbare wegen werd opgehouden, — maar die aanval bleef uit. De Koning hield het gevecht gaande door artillerievuur, zoodat aan elke zijde 500 stukken geschut gebezigd werden, totdat te 2 ure het kanongebulder van de 2de armee zich in de flank van den vijand deed hooren. Dáar deden de gardes een aanval met hunne geheele artillerie en brachten zware verliezen toe aan de Oostenrijksche reserve. Het 6de korps bezorgde zich den overtocht over de Trotinabach, en *Benedek* moest de positie van zijn rechter vleugel veranderen. In het centrum deed de Koning zijne laatste reserve (het 3de armeekorps) oprukken. De kolonne van den Kroonprins veroverde onderscheidene dorpen en bestormde eindelijk de hoogten van Chlum, den sleutel der stelling van *Benedek*. Nu gaf de Koning bevel tot een algemeenen aanval en plaatste zelf zich aan het hoofd der reservekavallerie. Daartegen waren de Oostenrijkers niet bestand. Hunne batterijen vuurden tot het laatste oogenblik toe, zelfs bij het snelvuur der zündnadelgeweren, en hunne reservekavallerie trotseerde moedig den dood om den aftocht der infanterie tegen de vervolging van het Pruisische paardevolk te dekken, doch kon haar zelfs door een moorddadig gevecht onder de oogen des Konings niet beletten. Tusschen 3 en 4 uur was het pleit beslist, doch de strijd bleef bij aftocht en vervolging woeden tot onder de kanonnen van Königgrätz, zoodat de slag langer dan ½ etmaal duurde. De Oostenrijkers verloren 18000 gevangenen, 174 stukken geschut en 11 vaandels. De hoofdmacht der geslagene Oostenrijkers toog naar Olmütz, door de armee van den Kroonprins vervolgd; alleen het 10de korps (*Gablenz*) en het grootste gedeelte der kavallerie spoedde zich naar Weenen, nagezet door de Pruisen. Indien de aanval van *Herwarth* zoo goed gelukt ware als die van den Kroonprins, dan was het leger van *Benedek* niet ontsnapt aan eene volkomene vernietiging. De Pruisen rukten intusschen voort tot vóor Weenen en dicht bij Preszburg, waarna een wapenstilstand en de voorloopige Vrede van Nikolsburg (26 Juli) een einde maakten aan de vijandelijkheden.

Königinhof (Het handschrift van) of *Rukopis Kralodvorsky* is de naam van een fragment van oud-Boheemsche letterkunde, in 1817 door *Hanka* in de Boheemsche stad Königinhof opgespoord. Opschriften van hoofdstukken doen de pergamentblaadjes kennen als overblijfselen van eene veel grootere verzameling van helden- en lierdichten. Schrift en taal wijzen op een oorsprong uit de 13de eeuw, en de verzen zijn rijmloos. De oorspronkelijke tekst werd sedert 1819 door *Hanka* bij herhaling uitgegeven en tevens in onderscheidene Europeesche talen overgezet. Van éen der liederen heeft *Göthe* in „Das Sträuszchen" eene uitmuntende bewerking geleverd. In 1862 leverde *Vertátko* eene photographische afbeelding van het handschrift, hetwelk in het Boheemsch museum te Praag bewaard wordt. Tot de lierdichten, 6 in getal, behooren: „De roos", — „De verlatene", — en „De leeuwrik", terwijl van de 8 epische fragmenten éen, „Udalrich en Jaromir" geheeten, de verdrijving schetst der Polen uit Praag in 1004, — een ander, „Benesch Hermanow", den strijd van dezen held tegen een Duitschen Vorst, *Otto* genaamd, — een derde, „Iaroslaw", de verdediging van den heiligen berg Hostain bij Olmütz tegen de Tartaren in 1241, — een vierde, „Ludische en Lubor", een kampspel aan het Hof van een Boheemschen Vorst, enz. Heeft ook de inhoud dier gedichten geenerlei bezwaar, toch bestaan er verschillende gevoelens over hunne historische en aesthetische waarde. Intusschen kan men niet ontkennen, dat sedert de ontdekking van dat handschrift een nieuw tijdperk van bloei is aangebroken voor de Czechische letterkunde. De strijd over de echtheid van het handschrift heeft daartoe niet weinig bijgedragen. Tijd en plaats der ontdekking en de ongewone vorm der gedichten waren wel in staat om wantrouwen te wekken, hetwelk bij het raadselachtig opsporen van het „Grünberger handschrift" uit de 10de eeuw niet verminderde, ja sterk toenam, toen later te Praag ontdekte liederen, welke groote overeenkomst hadden met het handschrift van Königinhof, blijkbaar valsch waren. De strijd over de echtheid van laatstgenoemd handschrift is dan ook met groote hartstochtelijkheid gevoerd, zonder dat éene der partijen eene beslissende overwinning heeft behaald.

Königsberg, in het Poolsch *Krolewiec* en in het Nederlandsch veelal *Koningsbergen* genaamd, eene vesting van den eersten rang en tevens de hoofdstad der provincie Pruisen en de derde residentie des Rijks, ligt aan de Pregel, over welke 7 vaste bruggen en eene ijzeren traliebrug voor den Oost-Pruisischen zuiderspoorweg zijn gelegd, en wel 1 geogr.

mijl beneden de plek, waar zij zich uitstort n het Frische Haff, aan de verste zuidelijke grenzen van Samland, 6 geogr. mijl naar het westen en 4 naar het noorden van de Oostzee verwijderd. Zij bestaat uit de Oudstad, het Löbenicht en het Kneiphof. Wanneer men de voorsteden medierekent, dan heeft de stad een omvang van 2 geogr. mijl, waarin echter vele tuinen en parken besloten zijn. Zij is door spoorwegen met Berlijn, Pillau en Rusland verbonden en telt bijna 141 000 inwoners (1880).

De stad is in 1256 gesticht en naar *Ottokar*, koning van Bohemen, Königsberg genoemd. Van 1457 tot 1525 was zij de residentie van den grootmeester der Duitsche Orde en daarna van de beide eerste Pruisische Hertogen. Het kasteel ligt op eene hoogte; de éene zijde is uit den tijd van Koning *Ottokar*, — de andere 3 zijn er in de 16de eeuw aan toegevoegd. De stad heeft 17 kerken, waaronder zich eene R. Katholieke kerk, eene Doopsgezinde kerk en eene Synagoge bevinden. Het aantal fraaie straten is er niet groot, maar in vele verheffen zich sierlijke gebouwen. Het Kneiphof is op een eiland in de Pregel op palen gebouwd; het is de woonplaats der rijke kooplieden. Dáar verrijst de Dom, in 1332 door den grootmeester, Hertog *Lotharius van Brunswijk*, gesticht; hij is 90 Ned. el lang, 30 Ned. el breed en bezit een toren ter hoogte van 60 Ned. el, een prachtig orgel, in 1721 door *Johann Josua Mosengel* vervaardigd, de graven der Duitsche Grootmeesters en der Hertogen van Pruisen en eene boekerij van 10 000 deelen, waaronder zich vele belangrijke handschriften bevinden. In 1519 had er in den Dom de laatste processie plaats van R. Katholieke geestelijken, en in 1523 maakte de eerste Evangelische bisschop van Samland, *Georg von Polenz*, aldaar een aanvang met de Hervorming in Pruisen. Onder de gebouwen van lateren tijd onderscheiden zich eenige poorten der stad en vooral het universiteitsgebouw, in 1844—1862 gesticht. Van de aldaar aanwezige standbeelden vermelden wij dat van Koning *Frederik I*, vervaardigd door *Jacobi* en *Schlüter* te Berlijn en in 1802 onthuld, dat van *Frederik Willem III*, door *Kiss* ontworpen en in 1851 aldaar verrezen, en dat van *Kant*, afkomstig van *Rauch*. De universiteit telde er in 1884 niet minder dan 46 gewone en 24 buitengewone hoogleeraren, benevens 22 privaatdocenten en 925 studenten. — Het arrondissement Königsberg heeft op bijna 383,3 □ geogr. mijl 1 155 545 inwoners (1880).

Königsberg is de zetel van den „Oberpräsident" der provincie Pruisen, van het bestuur van het evenzoo genoemde arrondissement, van het hoogste Hof van Appèl voor de provincie, van het militair kommando en van de reeds vermelde universiteit, die in 1644 meer dan 2 000 studenten telde en in lateren tijd roem kon dragen op hoogleeraren als *Bessel*, *Burdach*, *Fichte*, *Herbart*, *Jacobi*, *Kant*, *Olshausen*, *Rosenkranz* enz. Ook heeft men er onderscheidene geleerde genootschappen. Er bestaat een bloeiende handel; tot de voornaamste uitvoerartikelen behooren er tarwe, rogge en ander graan, benevens peulvruchten. Daarentegen wordt er veel suiker en haring ingevoerd. De aldaar gevestigde reederij telt 24 schepen en 8 stoombooten, doch de scheepsbouw is er aanmerkelijk verminderd. Hoewel de Pregel bij eene diepte van 10 tot 20 Ned. el ook voor zeeschepen van aanzienlijk charter bevaarbaar is, kunnen deze wegens ondiepe plaatsen in het Haff niet tot de stad naderen, maar moeten bij Pillau lossen. — Men heeft ook nog *Königsberg in der Neumark*, eene arrondissementshoofdstad in het district Frankfort, in de Pruisische provincie Brandenburg en aan de Rörike, eene zijrivier van de Oder, gelegen. Voorheen was zij eene vesting. Men vindt er een gymnasium, een antiek stadhuis, een paar merkwaardige kerken en nagenoeg 7 000 inwoners.

Königshofen (Jakob Twinger von), geboren te Straatsburg in 1360 en aldaar overleden als kanunnik van St. Thomas den 27sten December 1420, is de schrijver van eene groote Duitsche kroniek — eigenlijk éene der eerste Duitsche geschiedenissen in proza, waarmede hij, gebruik makende van een ouder geschrift van *Fr. Closener*, eene geschiedenis van den Elzas en van Straatsburg verbond. Een door hem zelven vervaardigd uittreksel uit de groote, nog ongedrukte kroniek gaat tot 1386 en werd (met vervolgen) in het licht gegeven door *Johann Schilter* in 1698. Een uittreksel der gedeelten, welke op den Elzas betrekking hebben, vindt men in den „Code historique et diplomatique de la ville de Strasbourg (1843)." *Königshofen* heeft ook een uitgebreid Latijnsch-Duitsch woordenboek in handschrift nagelaten.

Königshütte, eene stad in het arrondissement Beuthen in Pruisisch Silezië, is eerst in 1869 gesticht door samenvoeging van eenige landgoederen en dorpen en telt thans ongeveer 20 000 inwoners, welke vooral in de talrijke aldaar aanwezige ijzersmelterijen en ijzerfabrieken hun bestaan vinden. De productie van ruw ijzer bedroeg in 1870 bijna een millioen tolcentenaars, terwijl de nabijgelegene steenkolenmijn Königsgrube in dat jaar bijna 16 millioen tolcentenaars steenkolen opleverde. De nijverheid bloeit er ongemeen en het verkeer is er door talrijke spoorwegen gemakkelijk gemaakt.

Königsmark (Maria Aurora, gravin), de maitresse van *Augustus II*, koning van Polen en keurvorst van Saksen, werd vermoedelijk te Stade geboren omstreeks het jaar 1666. Haar vader, *Conrad Christoph Königsmark*, was de oudste zoon van den Zweedschen veldmaarschalk *Johann Christoph Königsmark* (geboren 25 Februari 1600, † 20 Februari 1663) en sneuvelde als generaal in Nederlandschen dienst in 1673 bij de belegering van Bonn, — en hare moeder, eene uitmuntende vrouw, was de dochter van den beroemden Zweedschen veldmaarschalk *Wrangel*. Reeds vroeg onderscheidde zich *Aurora* door schoonheid en gaven des geestes, tot wier ontwikkeling zij eene zorgvuldige opvoeding ontving. Achtervolgens toefde zij te Stokholm, Hamburg, Hannover, Brunswijk enz. en leerde er de wereld en het Hofleven kennen. De tijding van het plotseling verdwijnen van haren broeder, generaal in Saksischen dienst, bracht haar tot het besluit om zich ijlings naar Dresden te begeven en er den bijstand in te roepen van den Keurvorst *Frederik Augustus*. Weldra

was zij zijne maîtres en werd in 1696 moeder van den beroemden maarschalk *Maurits*, graaf van Saksen. Tegelijkertijd nam hare betrekking tot den Keurvorst een einde, hoewel hij hare vriendschap behield. Wegens hare schoonheid, schranderheid, geestigheid en algemeene kennis werd zij door geheel Europa bewonderd, en *Voltaire* noemde haar de vermaardste vrouw van twee eeuwen. Hoewel volgens haar verlangen benoemd tot abdis van het vorstelijk stift te Quedlinburg, kon haar werkzame geest zich niet voegen in de rust der afzondering. Gaarne wisselde zij gedurig van verblijfplaats en toefde bij verzet te Dresden, Leipzig, Breslau, Hamburg enz. In 1702 volbracht zij, op last van *Augustus II*, een hoogst merkwaardigen tocht naar Koerland, naar het hoofdkwartier van *Karel XII*, om dezen tot het sluiten van den vrede te bewegen. Zij werd echter niet toegelaten bij dien Vorst. Na vele wederwaardigheden te hebben verduurd, overleed zij na een langdurig lijden en in behoeftige omstandigheden den 16den Februari 1728 te Quedlinburg met de hoop, dat haar zoon, reeds tot Hertog van Koerland gekozen, eene plaats zou bekleeden onder de regenten van Europa. Hare levensgeschiedenis werd door *Palmblad* verwerkt tot eene roman in 6 deelen (1846—1851). — Haar broeder *Philip Christoph von Königsmark*, geboren omstreeks het jaar 1660, kwam als kolonel in Zweedschen dienst te Hannover en poogde er, naar men zegt, een minnehandel aan te knoopen met de Erfprinses *Sophia Dorothea*, de gemalin van den Vorst, die later als *George I* koning van Groot-Britanje werd. Het is onbekend in hoever hij slaagde, doch op de beschuldiging, dat hij haar wilde schaken, deed Keurvorst *Ernst August* hem op den avond, daarvoor vastgesteld, in de voorkamer der Prinses vermoorden. Laatstgenoemde bleef levenslang gevangen op het kasteel te Ahlden.

Königssee (Koningsmeer of *Bartholomaeusmeer*) is de naam van het schoonste meer van Duitschland. Het ligt in Opper-Beieren in het rechtsgebied van Berchtesgaden, 1½de uur gaans van deze stad, aan den voet van den Watzmann (2 700 Ned. el hoog) en omstreeks 600 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Het heeft met de Obersee eene lengte van 7½de uur gaans bij eene diepte van 90 tot 190 Ned. el. Het brengt zijne wateren door middel van de Alb of Alm in de Salzach en zijne oevers gelijken veel op die van het Vierwaldstätter Meer. Grijze rotswanden rijzen er ter hoogte van 250 Ned. el loodrecht opwaarts en de boorden zijn er doorgaans zeer smal. Aan de oostzijde stort de Königsbach zich van hooge rotsen naar beneden en op eene andere plek vormt de Kesselbach 2 watervallen. Schuins tegenover den mond van laatstgenoemde opent zich eene kloof, waarlangs men in den Watzmann kan doordringen, namelijk het IJsdal met de IJskapel, eene sneeuwgrot, die bij aanhoudende regens verdwijnt, doch telkens in het voorjaar door sneeuwvallen op nieuw ontstaat. Zij is gewoonlijk 16 Ned. el hoog en 200 Ned. el diep. Bij den ingang dier kloof bevindt zich eene kleine kapél en op haren achtergrond ruischt de Eisbach met een waterval over de rotsklompen om zich naar het Meer te spoeden. Door het medegesleepte gruis en slib heeft de Eisbach in het Meer eene soort van schiereiland doen ontstaan, waarop de oude bedevaartkapél van St. Bartholomaeus, een Koninklijk jachtslot en een hôtel zich verheffen. Op het Bartholomaeusfeest (24 Augustus) komen er vele bedevaartgangers bijeen en branden er vuren op alle bergtoppen. Het Meer bevat veel visch, inzonderheid eene keurige soort van forellen (Salmo alpinus). De Salet-Alp, eene landengte van kalksteengruis, scheidt het oostelijk gedeelte van het Königsmeer van de Obernsee, wier waterkom ½de uur gaans lang en door steile marmerwanden omsloten is.

Königsstuhl (Koningsstoel) is de naam van eene merkwaardige plek op den linker oever van de Rijn, ongeveer 400 schreden beneden het marktvlek Rense in het Pruisische arrondissement *Coblenz*, schuins tegenover het stadje Oberlahnstein. Hier vereenigden zich nagenoeg de grenzen van 4 Rijnlandsche keurvorstendommen, namelijk van Keulen (Rense), Trier (Kapellen met Stolzenfels), Mainz (Lahnstein) en de Pfalz (Braubach). De oude Königsstuhl, in 1376 op last van *Karel IV* uit vierkante steenblokken verrezen, was een achthoekig gebouw met eene middellijn van 8 en eene hoogte van 5 Ned. el. Het rustte op 9 zuilen, en langs 14, van boven door eene ijzeren poort afgeslotene trappen bereikte men het opene bovenplein, waar eene gemetselde bank plaatsen aanbood voor de zeven Keurvorsten. Reeds in het begin der 17de eeuw begon dit gebouw te vervallen, doch het werd in 1624 hersteld en van eene van buiten aangebrachte trap voorzien. De Franschen verwoestten het in 1794, doch eene vereeniging van oudheidminnaars te Coblenz deed het in 1843 in zijne voormalige gedaante herrijzen. Op den Königsstuhl kwamen weleer de Keurvorsten bijeen om over de aangelegenheden van het Duitsche Rijk te beraadslagen, vrede te sluiten en Koningen en Keizers te kiezen. Als zoodanig vindt men hem als aloude vergaderplaats vermeld op het jaar 1308 bij de voorloopige keus van *Hendrik VII*. Den 16den Juli 1338 werd het eerste verbond van Keurvorsten gesloten, en in 1400 *Ruprecht van de Pfalz* in plaats van *Wenzel* tot koning gekozen.

Königstein, de eenige vesting van het koningrijk Saksen en thans onderworpen, wat garnizoen en kommando betreft, aan het gezag van den Duitschen Keizer, verheft zich 2 uren gaans van de grenzen van Bohemen op den linker oever van de Elbe en in de bevallige landstreek der Bielabach, als een indrukwekkend berggevaarte, welks voet in het noordwesten door droge kloven met lage heuvels is verbonden, terwijl zijn top zich hoog boven het omliggend landschap verheft en een rotsmuur draagt, die bij eene hoogte van ongeveer 50 Ned. el een omvang heeft van 3 000 schreden. Die rotsmuur verheft zich ruim 300 Ned. el boven de gemiddelde hoogte van de Elbe. Alleen in het noordwesten leidt een steil, op 3 plaatsen verdedigd pad naar den top, alwaar zich, behalve andere gebouwen, de kazematten en bomvrije lokalen, alsmede ooft- en moestuinen en een boschje bevinden. Ook aan de helling ligt eenig bebouwd

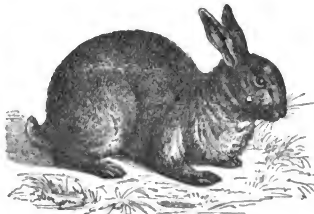
land, alsmede de lagere vesting, in 1790 gebouwd. De bezetting wordt van water voorzien nit een put, welke eene diepte heeft van ongeveer 400 Ned. el. De vestingwerken van den top zijn aangelegd onder Keurvorst *Christiaan I* in 1589, maar eerst in 1741 voltooid. De Königstein bestrijkt de Elbe en den Saksisch-Boheemschen spoorweg en belette alzoo in den oorlog van 1866 de gemeenschap van Pruisen met Bohemen. Deze voor onoverwinnelijk gehondene vesting diende in tijden van nood voor de Vorsten met hunne schatten tot toevluchtsoord. In tijd van vrede wonen er, met de bezetting, omstreeks 400 menschen. De berg behoorde eerst aan de Graven *van Dohna* en komt als vesting onder zijn tegenwoordigen naam eerst voor in de 14de eeuw. In 1401 verviel hij aan de Markgraven van Meissen en alzoo aan Saksen. Meermalen strekte deze sterkte tot verblijf voor staatsgevangenen. Tegenover haar verheft zich de Lilienstein (400 Ned. el hoog) en aan haren voet de stad Königstein met 3000 inwoners.

Königswart, eene stad in het arrondissement Eger van het koningrijk Bohemen, aan den spoorweg van Weenen naar Eger, 14 uren gaans ten noordwesten van Mariënbad, telt ongeveer 2000 inwoners en een drietal minerale bronnen, doch is vooral merkwaardig wegens haar kasteel, hetwelk aan Prins *Metternich* toebehoort. De oude burcht, in den Dertigjarigen Oorlog door de Zweden verwoest, werd in 1618 door generaal Graaf *Metternich* aangekocht, en deze deed hierop aan den voet des bergs, op wiens top zich de bouwval verheft, een kasteel in Italiaanschen stijl verrijzen, omgeven door een fraai park. Men heeft er eene merkwaardige boekerij, alsmede onderscheidene verzamelingen van kunstgewrochten, oudheden enz., terwijl in het altaar der slotkapél de beenderen van onderscheidene heiligen worden bewaard. Dat marmeren altaar, uit één stuk vervaardigd, is een geschenk van Paus *Gregorius XVI* en ingelegd met het thans nergens meer te verkrijgen blauwe marmer der zuilen van de afgebrande St. Paulskerk te Rome. In het park is eene obelisk geplaatst ter gedachtenis van Keizer *Frans I*.

Bij deze stad behoort de badplaats Königswart, gelegen ter hoogte van 723 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Van de zes geneeskrachtige bronnen behooren vijf — en onder deze de Victoriabron — tot de sterkste staalwateren, terwijl de Richardsbron tot de ijzervrije zure bronnen behoort. Men heeft er een fraai badhuis doen verrijzen.

Königswinter (Wolfgang Müller von), een uitstekend Duitsch lierdichter, geboren te Königswinter den 6den Maart 1816, bezocht het gymnasium te Düsseldorf en knoopte reeds vroeg betrekkingen aan met dichters en kunstenaars. Hij studeerde van 1835 tot 1839 te Bonn in de medicijnen, verpoosde zich tevens met de beoefening der fraaie letteren en verblijdde zich in den vertrouwelijken omgang met *Simrock*, *Kinkel*, *Freiligrath*, *Matzerath* enz. In 1840 promoveerde hij te Berlijn en deed het artsexamen, voldeed aan zijne militaire verplichtingen, toefde een half jaar te Parijs en vestigde zich in 1842 als geneesheer te Düsseldorf. In 1853 vertrok hij naar Keulen en wijdde zich uitsluitend aan de letteren. Reeds als leerling op het gymnasium had hij verzen in den „Musenalmanach" van *Chamisso* geplaatst. Voorts leverde hij: „Junge Lieder (1841)", — en „Balladen und Romanzen (1842)", later opgenomen in de „Gedichte 1847)". Daarna gaf hij in het licht: „Lorelei (1851)", — „Prinz Minnewin, ein Mittesommerabendmärchen (1854)", — „Märchenbuch für meine Kinder (1864)", — „Johann von Werth (1858)", — „Meister Stephan von Köln", — „Wilhelm von Jülich", — „Eine Maikönigin (1852)" — „Der Rattenfänger von Sanct-Goar (1857)", — „Reinfahrt (1866)", met „Lorelei" enz. later vereenigd tot „Dichtungen eines Rheinischen Poeten (1871—1873, 3 dln)", — „Erzählungen eines rheinischen Chronisten (1860—1861, 2 dln)", — „Vier Burgen (1862, 2 dln)", — „Zum stillen Vergnügen (1865)", — „Von drei Mühlen (1865)", — het blijspel „Sie hat ihr Herz entdekt", — „Düsseldorfer Künstler aus den letzsten 25 Jahren (1854)", — en „Alfred Rethel (1861)", terwijl hij talrijke bijdragen leverde in tijdschriften. Hij behoorde tot de beste dichters, die de Rijn hebben verheerlijkt, en overleed na eene langdurige ongesteldheid te Neuenahr op den 29sten Juni 1873.

Konijn (Het), *Lepus cuniculus*, is eene kleine soort van het geslacht *Haas*, uit de orde der *Knaagdieren* (Rodentia), die gaarne haar verblijf houdt in holen onder den grond, zoodat zij bij voorkeur zandige gewesten — het liefst de duinen — bewoont. Wegens het ondermijnen van den bodem, zoowel in de bosschen als aan de kusten, worden de konijnen met ijver vervolgd en meer en meer uitgeroeid. Zelfs op onze kusteilanden, waarmen ½ eeuw geleden die diertjes nog wel eens ten getale van 50 en meer van de duinen naar het weiland zag trekken om hier te grazen, worden zij langzamerhand zeldzaam. Laat men hen met rust, dan vermenigvuldigen zij zich zeer sterk, daar het wijfje meermalen in elk jaar 8 jongen werpt en deze na verloop van een ½ jaar op hunne beurt jongen voortbrengen. Men maakt jacht op konijnen met het geweer, doch men dient hen goed te treffen,

Het konijn (*Lepus cuniculus*).

daar zij anders in hunne holen verdwijnen, — voorts met een fret, een albino van den bunsing, die, van een muilband en een schelletje voorzien, de holen doorzoekt en de konijnen naar buiten jaagt, waar zij in boven de uitgangen der holen uitgespannen netten worden gevangen, — en eindelijk met groote netten, die men des nachts plaatst tusschen de duinen en de weilanden, werwaarts de konijnen zich tijdelijk hebben begeven, zoodat zij bij hun terugkeer aan den moorddadigen toeleg van hunne belagers niet kunnen ontgaan.

Men heeft konijnen tam gemaakt, en vele tamme konijnen hebben de oorspronkelijke grijze kleur met eene zwarte, witte of bonte verwisseld. Daarbij zijn rassen ontstaan, die zich zoowel door hunne bijzondere grootte (een gewicht van 8 Ned. pond) als door bijzondere lengte der ooren onderscheiden. Er zijn rassen, waarbij de afstand der uitgespreide toppen der ooren meer dan een halve Ned. el bedraagt. Vooral in Frankrijk en Italië worden zij om hun vleesch gemest. Ook in ons Vaderland heeft de konijnenfokkerij gedurende korten tijd eenigen opgang gemaakt, doch men is daarvan teruggekomen, omdat het vleesch niet duur genoeg betaald werd om de kosten van eene konijnenfokkerij te vergoeden. Wij geven hierbij eene afbeelding van het konijn.

Konijnenburg (Jan), een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Leiden den 8sten December 1757, studeerde aan het seminarium der Remonstranten en was achtervolgens predikant te Hazerswoude, Leiden en Utrecht en hoogleeraar aan de Remonstrantsche kweekschool te Amsterdam. Hij aanvaardde laatstgenoemd ambt in 1790, nam het waar tot in 1827 en overleed den 8sten Januari 1831. Behalve godgeleerde werken schreef hij: „Lofrede op E. Wolf geb. Bekker en Agatha Deken (1805)", — „De kunstverdiensten van Angelika Kaufmann en Raphaël, geschetst in twee redevoeringen, met afbeeldingen (1810)", — „Nationaal gedenkboek der hernieuwde Nederlandsche Unie van den jare 1813 (1816)", — „Letter- natuur- en zedekundige mengelingen (1818)", — „Konstantijn de Groote, treurspel (1818)", — en „Tafereelen van de staatsomwenteling in Frankrijk (1794—1807, 26 dln; 2de druk, 1824—1827, 28 dln)." Voorts werden verhandelingen van hem door Teyler's genootschap en de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen met goud en zilver bekroond, terwijl hij in 1788 en later een tijdschrift uitgaf, getiteld: „Bijdragen tot het menschelijk geluk (6 dln)".

Koninck (Lodewijk de), een verdienstelijk Vlaamsch dichter, geboren te Hoogstraten in de Belgische provincie Antwerpen den 30sten October 1838, werd aan de normaalschool te Lier opgeleid voor het lager onderwijs en was daarna achtervolgens werkzaam te Lier, Antwerpen en Meir. In 1876 zag hij zich benoemd tot kantonnaal schoolopziener te Turnhout. Hij schreef: „Heidebloemen (1869)", — en „Het menschdom verlost (1865)". Dit laatste is een fragment van een groot gedicht, waaraan *de Koninck* sedert jaren met onverdroten ijver werkt, en onderscheidt zich door rijkdom van denkbeelden en door sierlijkheid van taal.

Koning, naar men meent afkomstig van het Gothische woord *chuni* (geslacht) of van het werkwoord *kunnen*, noemt men een vorst wiens waardigheid erfelijk is in zijn geslacht, — eene waardigheid, welke gerangschikt wordt tusschen die van prins en van keizer. Zij onderscheidt zich door daaraan verbondene voorrechten, zooals door het voeren van de Koninklijke Kroon en door den titel van „majesteit". Intusschen is het bekend, dat ook veel Koningen bij keuze zijn benoemd en dat gemelde titel evenzeer aan groothertogen enz. is toegekend. In de middeneeuwen had alleen de Roomsch-Duitsche keizer het recht om de koninklijke waardigheid te verleenen, en toen *Napoleon I* naar zijne meening het Duitsche Keizerrijk aan zijn gezag onderworpen had, schiep hij de koningrijken Etrurië, Italië, Holland en Westfalen en verhief ook de Keurvorsten van Beieren, Würtemburg en Saksen tot koningen. In het voormalige Duitsche Rijk voerde degene, die bij het leven des Keizers tot diens opvolger gekozen was, den titel van Roomsch Koning, weshalve *Napoleon* ook aan zijn zoon den titel schonk van koning van Rome.

Het schijnt, dat het woord koning ook bij de oude Germanen gebezigd werd om stamhoofden aan te duiden. Hunne beperkte macht strekte zich niet verder uit, dan tot de rechtspraak en het krijgsbeleid. Hij was niet veel meer dan eerste magistraat. Na den val van het Westersch-Romeinsche Rijk breidde echter de koninklijke macht zich uit, zoodat de Koning allengs het hoofd werd eener monarchie, weshalve hij den titel eerst aanvaardt, wanneer hij optreedt als regeerend vorst.

De macht der Koningen was in de voorgaande eeuwen in het algemeen veel grooter dan in de onze. Voorheen bezaten velen van hen eene onbeperkte oppermacht, terwijl die der meesten thans door constitutioneele instellingen is beperkt. Onder deze Koningen maakt men nog weder onderscheid tusschen zoodanigen, die eene constitutie aan hun volk hebben verleend (geoctroyeerde constitutie), en zoodanigen, die aan eene door of met het volk vastgestelde constitutie hun gezag ontleenen. Tot deze laatsten behooren de Koningen van Nederland. De meest volkomene ontwikkeling van het constitutioneele koningschap vindt men in Engeland, en het Nederlandsche, geregeld bij de Grondwet van 1848, komt in vele opzichten daarmede overeen. In beide landen is de Kroon erfelijk gemaakt in een bepaald Vorstelijk Huis en in beide is de Koning onschendbaar, terwijl de ministers verantwoordelijk zijn. Tot de Koninklijke voorrechten behooren: het benoemen en ontslaan van ministers, het opperbevel over zee- en landmacht, het sluiten van vrede en verklaren van oorlog, het verleenen van adeldom en van ridderorden, het recht van gratie enz. Men geeft aan de éene zijde de voorkeur aan het constitutioneele koningschap boven de republiek, omdat daardoor de schokken en beroeringen vermeden worden, die vooral bij presidentsverkiezingen het land teisteren, — terwijl men aan de andere zijde de voordeelen eener republiek daarin erkent, dat het bestuur minder kostbaar is en er geringer gevaar bestaat, het bestuur in onbedrevene of ongeschikte handen te zien val-

len. Voorts zijn anderen voorstanders van den gemeenebestelijken regeeringsvorm, omdat hierbij niet zooveel gelegenheid bestaat voor overdreven militarismus. Een Koning toch is, volgens hen, in den regel een krijgsman, die zich gewoonlijk in uniform en gewapend aan het volk vertoont en in het bevelen over eene indrukwekkende krijgsmacht zich het voorkomen geeft van een onweerstaanbaar gezag, 't geen zij rekenen meer te huis te behooren in de ruwe middeneeuwen dan in onze dagen, waarin de beschaafde burgers een afschuw hebben van den oorlog. Anderen daarentegen pleiten voor het koningschap, omdat zij daarin een waarborg zien tegen een hoogst gevaarlijken volksdwang. Zeker is het, dat het constitutioneele koningschap, hetwelk zijne verplichtingen gevoelt, in Europa de eischen van onzen tijd het best bevredigt.

Koning. Onder dezen naam vermelden wij: *Salomon Koning*, *Koninck* of *Coningh*, een verdienstelijk Nederlandsch historieschilder, geboren te Amsterdam in 1609. Hij oefende zich in de ateliers van *Colijn* en *Moyaert*, maar vormde zich vooral naar het voorbeeld van *Rembrandt*. Ook als graveur leverde hij fraaie kunstgewrochten en werd in 1630 lid der Académie in zijne geboortestad. Zijne stukken zijn zeldzaam, doch men vindt er te Dresden, Berlijn en Stuttgart. Onder zijne etsen wordt vooral eene „Zittende grijsaard" zeer geroemd.

Philip de Koning of *Koninck*, een verdienstelijk schilder. Hij werd geboren te Amsterdam in 1619, oefende zich onder de leiding van *Rembrandt* en heeft zeer fraaie portretten, historiestukken en landschappen in den trant van zijn meester geleverd. Op het Mauritshuis in den Haag vindt men van hem een groot landschap met figuren van *Lingelbach* en in het Rijksmuseum te Amsterdam een „Ingang van een bosch", waarvan de figuren geschilderd zijn door *D. van Bergen*. Eén van zijne beste portretten is dat van *Vondel*. Hij overleed te Amsterdam in 1689.

Jacobus Koning, een verdienstelijk Nederlandsch geschied- en oudheidkundige. Hij werd geboren te Amsterdam in 1770 en overleed aldaar den 2den April 1832. Hij was er eerst boekhandelaar en vervolgens griffier van het vredegerecht. Omtrent vaderlandsche geschied- en oudheidkunde bracht hij eene kostbare verzameling van boeken, oorkonden en geschriften bijeen, terwijl hij de uitkomsten zijner nasporingen openbaar maakte in verhandelingen, opgenomen in de werken van het Koninklijk Instituut. Voorts schreef hij: „Geschiedenis van het slot te Muiden (1827)", — „Geschiedkundige aanteekeningen betrekkelijk de lijfstraffelijke rechtsoefening te Amsterdam (1828)", — en „Het leven van J. C. J. van Speyk (1832)". Zijn hoofdwerk echter is zijne: „Verhandeling over den oorsprong, de uitvinding en verbetering der boekdrukkunst (1816)", bekroond door de Haarlemsche Maatschappij van wetenschappen, waarbij nog gevoegd moeten worden zijne: „Bijdragen tot de geschiedenis der boekdrukkunst (1818, 2 st.)". Hij zoekt daarin het recht van Haarlem op de uitvinding van de kunst, om met losse en beweegbare letters te drukken, te handhaven. Zijne gronden zijn echter ver van onbetwistbaar. Zie daarover het artikel *Boekdrukkunst*.

Koningen (De Boeken der) zijn 2 geschiedkundige geschriften des Ouden Verbonds, waarin de lotgevallen beschreven zijn van den Israëlietischen Staat, en wél van de laatste dagen der regeering van *David* tot aan de vernietiging van het Rijk van Juda. Beide vormen een geheel, hetwelk door de LXX Grieksche overzetters is gescheiden. Het eerste bevat 5 afdeelingen, namelijk: 1. Van *Davids* dood tot aan de regeering van *Achab* (Hoofdstuk I—XVI); 2. Een aanhangsel, behelzende de geschiedenis van *Elia* (H. XVII—XIX); 3. Voortzetting der geschiedenis van beide Rijken tot aan den ondergang van Israël (H. XX—2 Kon. XVII); 4. Een tusschenverhaal met het einde der geschiedenis van *Elia* en de lotgevallen van *Elisa* (H. I—VIII); en 5. Slot der geschiedenis van het Rijk van Juda (H. XVIII—XXV). De schrijver of verzamelaar van deze geschiedkundige berichten is niet bekend: uit het slot blijkt, dat hij nog leefde eenige jaren na den aanvang der Babylonische ballingschap. De berichten zijn in overeenstemming met die, welke men vindt in de boeken der Kronieken, doch zij hebben eene zeer theocratische kleur.

Koninginnepage (Papilio Machaon *L.*) is de naam van een der fraaiste *Vlinders* (Lepidoptera). Hij behoort tot de groep der dagvlinders met in rust opgerichte, aan beide zijden levendig gekleurde vleugels, waarvan de voorste driehoekig en de achterste van staarten voorzien zijn. De koninginnepage prijkt met gele, zwarte, blauwe en roode kleuren. Zijne rups is niet behaard.

Koninginnewater, zie *Salpeterzuur*.

Koningsgeel, zie *Operment*.

Koningswater is een mengsel van salpeterzuur en zoutzuur en wordt alzoo genoemd, omdat men den koning der metalen, het goud, er in oplossen kan. Goud en platina, die onoplosbaar zijn in salpeterzuur en in zoutzuur, lossen op in een mengsel van deze beide zuren. Salpeterzuur bestaat uit eene verbinding van stikstof, zuurstof en waterstof, — zoutzuur uit chloor en waterstof, en zij ontleden elkander zoodanig, dat de waterstof van het zoutzuur geoxydeerd wordt door de zuurstof van het salpeterzuur en er chloor vrijkomt. Alle metalen dus, die door chloor worden aangetast en wier chloriden oplosbare zouten zijn, moeten in koningswater oplosbaar wezen. Dat is onder anderen het geval met goud en platina.

Konkoly Thege (Nikolaus), een Hongaarsch sterrenkundige, geboren den 20sten Januari 1842 te Pest, studeerde aldaar en te Berlijn in de natuurkunde en onderscheidde zich tevens door zijn muzikalen aanleg, zoodat hij onderscheidene muziekstukken in het licht gaf. Nadat hij in 1867 in zijn vaderland was teruggekeerd, werd hij vice-notaris in het comitaat Komorn, maar bepaalde zich eerlang uitsluitend bij de studie der natuur. In 1870 stichtte hij een klein en eenige jaren later een groot observatorium te O-Gyalla, vervaardigde daarvan eene beschrijving, die door de Hongaarsche Académie werd uitgegeven, en schreef in het Hongaarsch: „De kleurenbeelden van 160 vaste sterren, op de sterrenwacht van O-Gyalla in 1876 waargenomen (1877)", — „De vlekken op de opper-

vlakte der Zon in 1876", — „Doorgang van Mercurius over de Zon (1878)", — „Astronomische waarnemingen in de jaren 1874 en 1875".

Kontant of *contant* is een beding van eene koopovereenkomst, dat medebrengt de onmiddellijke of althans spoedige betaling van den koopprijs bij of althans korten tijd na de ontvangst van de goederen. Een koop à kontant staat tegenover dien op termijn of op crediet. Of de koopovereenkomst het beding van kontante betaling van zelf in zich sluit, hangt af van het gebruik. De usantie is verschillend op de verschillende handelsplaatsen en hangt vaak samen met de soort van goederen. Zoo is de kontantkoop vast gebruikelijk, wanneer fondsen — effecten, actiën, handelspapieren — het onderwerp der transactie zijn. 't Omgekeerde is het geval bij de gewone handelswaren — reëele goederen, — zooals de koopman zegt.

Onmiddellijk betalen tegen ontvangst der waar heet tegen „rembours" of „remboursement". Op sommige handelsplaatsen is voor enkele artikelen de betaling binnen vier weken nog eene kontante betaling. Krachtens uitdrukkelijk accoord kan men den betalingstermijn natuurlijk regelen, zooals men wil: bij gebreke van afspraak daaromtrent geldt het gebruik. Wil de kooper afstand doen van den termijn, hem voor de betaling gesteld, dan staat de kooper hem eene korting op den koopprijs toe, die afhankelijk is van de plaats der handeling en de soort van waar. Door die korting wordt de rekening of factuur kontant betaalbaar gesteld.

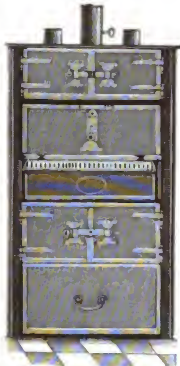
Koogen (Leendert van der), een verdienstelijk Nederlandsch schilder, geboren te Haarlem in 1610, ontving onderwijs in de kunst van den beroemden *Jordaens* en was door vriendschappelijke betrekking verbonden met *Cornelis Bega*, wiens trant hij navolgde. Daar hij zeer bemiddeld was en alleen voor uitspanning werkte, heeft hij niet veel voortgebracht. Er bestaan voorts van zijne hand eenige etsen, die wegens hare vlugge behandeling aan het werk van *A. Carracci* doen denken.

Koogh (Adrianus van der), een Nederlandsch schilder, geboren te Middelharnis in 1796 en overleden te Dordrecht den 19den September 1831, ontving onderwijs van *P. Hofman* te Dordrecht, was dezen des zomers behulpzaam in het huis- en decoratieschilderen en wijdde zich des winters uitsluitend aan de kunst. Nadat hij aldaar den eersten prijs in het genootschap Pictura verworven had, waagde hij het op 22-jarigen leeftijd te dingen naar een door Felix Meritis uitgeschreven prijs. Het onderwerp was: „Een boomrijk zomerlandschap bij zonsondergang". Schoon hem bij toeval de eerste prijs ontging, werd zijn werk met hoogen lof vermeld en zijn naam tot aan zijn dood met onderscheiding in de schilderswereld genoemd.

Kooi (Willem Bartel van der), een verdienstelijk Friesch schilder, geboren te Augustinusga den 13den Mei 1768, betoonde reeds vroeg grooten aanleg voor de kunst en zag zich door *Ubbo van Burmania* en *Verrier* in de gelegenheid gesteld om zich te ontwikkelen. Onder het opzicht van laatstgenoemde oefende hij zich met zijn medeleerling *Ploegsma* ijverig in het teekenen en genoot vervolgens onderwijs van den schilder *Beekkerk*. In 1795 zag hij zich benoemd tot volksvertegenwoordiger, doch aanvaardde kort daarna de betrekking van leeraar in de teekenkunst te Franeker. Toen hier in 1811 de académie werd opgeheven, had *van der Kooi*, vooral ook tijdens een vertoef te Düsseldorf, zich bepaald op het portretschilderen toegelegd. Hij genoot daarbij de voorlichting van den directeur *Langer* en de vriendschap van professor *Brulliot*. Weldra had hij op dit gebied een grooten naam, terwijl hij tevens voortreffelijke genrestukken leverde, — althans voor één van deze viel hem in 1808 op de tentoonstelling te Amsterdam de uitgeloofde prijs van 2000 gulden ten deel. Ook schilderde hij in 1813 te 's Gravenhage de portretten van Koning *Willem I* en diens Gemalin. Algemeen was hij geacht om zijne talenten; hij overleed te Leeuwarden den 14den Juli 1836.

Kookkachels en **kookmachines** zijn verwarmingstoestellen, welke tot het bereiden van spijzen dienen. Men heeft er in de laatste jaren vervaardigd van zeer verschillende vormen en afmetingen, en de voornaamste van deze zijn afgebeeld op nevensgaande plaat. Die afbeeldingen zijn duidelijk genoeg om eene afzonderlijke beschrijving dier toestellen overbodig te maken. Nauwelijks behoeven wij er bij te voegen dat van deze de zoodanige voor de beste worden gehouden, die bij het zuinigst verbruik aan brandstof de meeste hitte verschaffen en tevens door eene doelmatige inrichting het meeste gemak opleveren aan hen, die met de bereiding van spijzen zijn belast.

Kookkunst (De) was reeds in de dagen der oudheid sterk ontwikkeld, vooral in Azië, waar overdreven genotzucht groote zorg besteedde aan eene kunstmatige toebereiding der spijzen. Die gewoonte breidde zich uit naar de eilanden Chios en Sicilië, naar Griekenland en vervolgens naar Rome. Men gaf daarbij de voorkeur aan uitheemsche gerechten. Gemelde toebereiding, geschiedde in Azië door mannen, in Griekenland door slavinnen en te Rome aanvankelijk door lijfeigenen. Hoewel de Grieken in het algemeen eene eenvoudige levenswijs huldigden, werden zij toch door de macht der tafelweelde medegesleept, vooral te Athene, zooals blijkt uit de vrij volledige lijst van keurige gerechten en van keukengereedschap, door *Athenaeus* in zijne „Deipnosophisten" nagelaten, alsmede uit de ingenomenheid, waarmede men tafel- en keukenaangelegenheden in proza en poëzij behandelde. Bij de Romeinen vond men gedurende den Tweeden Punischen Oorlog koks, die zich op de markt aan den meestbiedende verhuurden. Aanzienlijken, die een gastmaal wilden geven, sloten daartoe eene verdrag met den kok, die zich daarna met zijne gereedschappen en bedienden naar de woning van den gastheer begaf. Naarmate men meer bekend werd met de Oostersche weelde, vermeerderde ook de zucht naar tafelgenot, zoodat de ernstige *Cato* uitriep: „De stad kan niet bestaan, waar men een visch duurder betaalt dan een os". Er werden wetten vastgesteld tot beperking der brasserij, doch zonder veel gevolg. *Lucullus* en *Hortensius* bouwden prachtige eetzalen en een enkel gastmaal kostte hun vaak meer

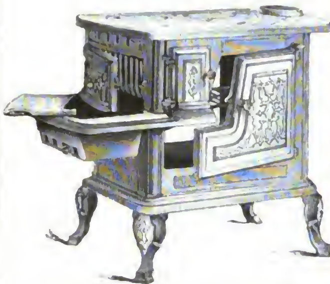
10. Kookkachel gestookt met afval van bruinkolen.

8. Kamerkookkachel

13. Sto

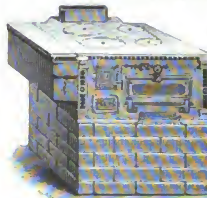
7. Kookmachine van Engelsche constructie.

9. Viervoudige kookkachel voor gr

6. Koffiekooktoestel.

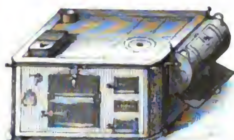
3a–3c. Spaarkachel met gegolfde wanden.

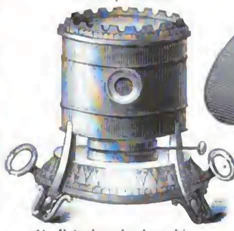
KOOKMACHINES.

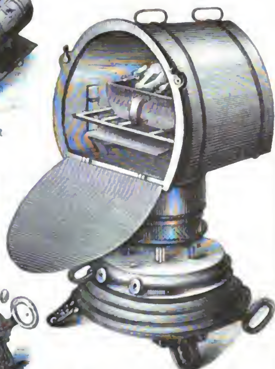

…nizen van Égrot te Paris.

5. Restaurateurkachel met braadspittoestel.

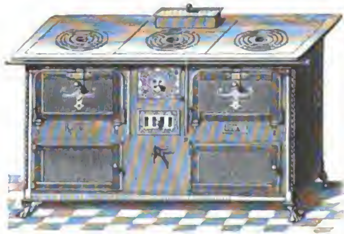

…richtingen.

4. Zuinigheidshaard met braadspittoestel.

11. Petroleumkookmachine.

12. Petroleumbraadmachine.

1. Familiekookkachel.

2. Spaarkachel.

Bij het artikel: Kookkachels en kookmachines.

dan 10 000 gulden. Men verhaalt, dat in die dagen een tooneelspeler de kostbaarste zangvogels deed opdisschen, terwijl zijn zoon de gasten onthaalde op paarlen, opgelost in azijn. Vooral was men gesteld op mossels, visschen en vogels, zoodat de volkstribuun *Marcus Aufidius Lurco* een groot vermogen verwierf door het mesten van pauwen. Tot een keurig gastmaal behoorden in dien tijd pauwen uit Samos, hoenders uit Phrygië, kraanvogels uit Melos, bokjes uit Aetolië, thonijnen uit Chalcedon, paling uit Tartessus, snoek uit Pessinus, oesters uit Tarente, mossels uit Chios, dadels uit Egypte enz., terwijl men op inlandsche voortbrengselen met verachting neêrzag. In de dagen van *Augustus* en *Tiberius* ontstonden te Rome scholen voor de kookkunst, en de vermaardste der leeraren was *Apicius*. Van Keizer *Vitellius* wordt gemeld, dat hij eens in een enkelen schotel, die meer dan een millioen sestertiën kostte, de hersenen van faizanten en pauwen, de tongen van flamingo's en de hom en lever der dunrste zeevisschen ter tafel liet brengen. In nieuweren tijd heeft zich — vooral sedert *Lodewijk XIV* — de Fransche kookkunst over geheel Europa verspreid. De vermaardste Fransche lekkerbek en ijveraar voor de kookkunst was *Grimod de la Reynière*, terwijl later inzonderheid *Vatel*, — voorts *Brillant de Savarin* in zijne „Physiologie du goût" — zich bekend heeft gemaakt op dat gebied. De Fransche kookkunst is niet zoozeer gesteld op degelijkheid van spijzen als op groote verscheidenheid van verhemeltekitteling, terwijl de Engelsche kookkunst daarentegen zich toelegt op het verschaffen van voedzame schotels, inzonderheid voorzien van meelkost en vleesch. Spanjaarden en Italianen bekreunen zich zeer weinig om tafelgenot en zijn zeer matig. In ons Vaderland helt men in het dagelijksch leven sterk over tot de Engelsche wijze van spijsbereiding, terwijl men bij plechtige maaltijden veel meer de Fransche volgt.

De kookkunst, niet als kunst van weelde ter bevrediging van het genotzucht van lekkerbekken, maar als kunst om de voortbrengselen der natuur te bereiden tot voedzame spijs voor 's menschen lichaam, is ongetwijfeld eene zaak van groot belang. Zij is de vrucht van oefening en ervaring en kan aan huismoeders of toekomstige huismoeders niet genoeg worden aanbevolen. Zij heeft voorts hare eigenaardige natuur- en scheikundige grondslagen en vereischt zoowel de kennis van de bestanddeelen der te bereiden schotels, als van de werking der spijzen op ons organismus, — zoowel de kennis van de keukengereedschappen en hunne aanwending, als van de wijze, waarop de spijzen in den aangenaamsten toestand kunnen worden opgedischt. Daarom vormt ook de studie der sausen een belangrijk gedeelte der hoogere kookkunst.

Kookpunt. Verwarmt men eene vloeistof in een open vat, zoo zullen er weldra opstijgende stroomen in 't midden ontstaan, die dan in de hoogere lagen afkoelen en daarop langs de wanden weêr dalen, zoodat de temperatuur in de geheele vochtmassa allengs gelijk wordt. Bij voortgezette verwarming ontwijken eerst de in de vloeistof opgeloste gassen en treden dampbellen op en door het aanvullen der alzoo ontstaande ruimten wordt eene trillende beweging voortgebracht, welke het bekende geluid veroorzaakt, dat wij eerst *zingen* en daarna *koken* noemen. Duurt de verwarming voort, dan verkookt het vocht, namelijk het gaat over in damp, welke in de lucht opstijgt. Begint het vocht te koken, dan blijft de kokende vloeistof — in een open vat — dezelfde temperatuur behouden. Men kan door aanstoken van het vuur de dampvorming bespoedigen, maar den warmtegraad van het vocht niet verhoogen.

Het gas, dat zich bij het koken van water ontwikkelt, noemt men *stoom*. Deze is onzichtbaar, doch gaat bij afkoeling eerst over in zichtbaren wasem en daarna in water. Men merkt dat op bij een goed kokenden theeketel, waar de stoom zich onmiddellijk boven de tuit, en de zichtbare waterdamp zich iets hooger bevindt.

Wordt het vocht verwarmd in een gesloten vat, dan oefenen de ontwikkelde dampen of de stoom eene drukking uit op de vloeistof en belemmeren zij de verdamping. Immers indien de dampbellen zich in eene vloeistof zullen ontwikkelen, moeten zij door hare spanning den druk op de vloeistof kunnen overwinnen. Eene vloeistof zal dus kunnen koken, zoodra de gevormde dampbellen, dank zij de verhooging in temperatuur, die de vloeistof heeft ondergaan, bij die temperatuur eene spanning hebben verkregen, welke gelijk is aan den op haar heerschenden druk. Die temperatuur noemt men het kookpunt. Het moet dus stijgen met den druk, die op de vloeistof wordt uitgeoefend. In een gesloten toestel, waaruit de gevormde dampen niet kunnen ontwijken, waarbij deze dus dien druk op de vloeistof verhoogen en de vloeistof niet kan beginnen te kooken, moet dus bij verwarming de temperatuur boven het kookpunt kunnen klimmen. Van zuiver water ligt bij den gemiddelden barometerstand van 76 Ned. duim in de opene lucht het kookpunt op 100° van den honderddeeligen thermometer (80° R. en 212° F).

Hierop berust de inrichting van den *Papiniaanschen pot*. Deze is een sterk ijzeren vat met daarop vastgeschroefd deksel, eene veiligheidsklep enz. Wordt het water daarin verhit, zoo kan de stoom niet ontsnappen; de temperatuur van het vocht rijst boven 100° C., zoodat men er stoffen in smelten en oplossen kan, die onder gewone omstandigheden in kokend water ongesmolten en onopgelost blijven. Beenderen worden daarin week en verliezen hunne organische stof als lijm, — hoorn wordt kneedbaar, — en hout verliest zijne hars- en olieachtige deelen. *Rumford* heeft dien pot aangewend tot het bereiden van eene naar hem genoemde soep, alsmede om groenten en vleesch in korten tijd gaar te maken. Zulk een pot is echter gevaarlijk in onbedreven handen.

Bij eene verminderde damp- of dampkringsdrukking ligt dan ook het kookpunt lager. Plaatst men lauw water onder de luchtpomp, dan kookt het na eenige zuigerslagen, hoewel de temperatuur slechts 50° C. bedraagt. Wanneer men water in een koltje kookt, dit laatste met eene kurk stevig sluit en dan door koud water afkoelt, zal de stoom en

damp zich tot water verdichten en bij de hierdoor verminderde drukking zal het water, schoon bij veel lager temperatuur dan 100° C., blijven koken. Het is daarom op hooge bergen moeielijk spijzen te bereiden, daar het water er reeds kookt bij eene temperatuur, die niet hoog genoeg is om ze gaar te maken. Men komt aan dit bezwaar te gemoet door den pot op de éene of andere wijze luchtdicht te sluiten.

Behalve de drukking op de vloeistof hebben ook andere oorzaken invloed op de temperatuur. *Gay-Lussac* heeft waargenomen, dat het kookpunt van water in glazen vaten 1° C. hooger is dan in metalen vaten. Ook moet men in de cohaesie der vochtdeeltjes den grond zoeken van het verschijnsel, dat men onder bepaalde omstandigheden water tot veel hooger temperatuur dan 100° C. verwarmen kan, voordat het kookt. *Donny* verhitte in een *waterhamer* (zie aldaar) water tot 138° C. alsvorens het kookte, doch daarna ontstond er eene hevige stoomvorming. Om deze proef te doen gelukken, moet het water stil staan en luchtvrij zijn. Ook de stoffen, in het vocht opgelost, hebben grooten invloed op de temperatuur van het kookpunt; alkohol verlaagt het kookpunt van water, maar door zwavelzuur en zouten wordt het verhoogd.

Een waterdroppel, op eene gloeiende plaat gebracht, zal daarop voortrollen en vervolgens bij afkoeling der plaat plotselijk — als bij uitbarsting — in damp overgaan. Zie daaromtrent onder *Spheroïdaalstaat*. Wij geven hieronder van eenige vochten de temperatuur van het kookpunt:

Ammoniak	— 33°,7 C
Zwaveligzuur	— 10° „
Aether	+ 36° „
Alkohol	+ 79° „
Water	+ 100° „
Terpentijnolie	+ 157° „
Zwavelzuur	+ 338° „
Kwik	+ 357° „
Zwavel	+ 448° „
Verzadigde oplossing van keukenzout in water	+ 108°,4 „
Dito van salpeter	+ 115°,9 „

Kool (Carbo), in zuiveren toestand *koolstof* (C) genaamd, is één van de 4 hoofd-elementen, waaruit alle bewerktuigde lichamen zijn samengesteld. Zij blijft bij verhitting dier stoffen buiten of bij beperkte toetreding van licht, wanneer zij zelve geene zuurstof genoeg bevatten om haar te verbranden, als eene poreuze massa achter. De uitgebreide steen- en bruinkoollagen in verschillende deelen der aardkorst zijn haar ontstaan verschuldigd aan eene ontbinding van plantenstoffen, welke een groot deel van hare zuurstof en waterstof in den vorm van water verloren hebben en daardoor rijker aan koolstof geworden zijn, zoodat deze mineralen in hoofdzaak uit dit element bestaan. Daarentegen is de organische oorsprong bij graphiet (potlood), hetwelk een weinig ijzer bevat, en bij den diamant (scheikundig zuivere, gekristalliseerde koolstof) niet bewezen en bij graphiet ook niet waarschijnlijk.

De kool, door verkoling van organische stoffen op groote schaal verkregen, is nooit zuivere koolstof, maar bevat steeds tal van andere stoffen. Behalve gebonden waterstof bevatten deze koolsoorten altijd de aschbestanddeelen, welke in de oorspronkelijke stoffen voorhanden waren. Vandaar, dat beenderkool voor ruim 90% uit phosphorzuur calcium en magnesium bestaat. Houtskool bezit nog den bouw van het hout, waaruit zij is ontstaan. Het zuiverst verkrijgt men de amorphe kool door verkoling van zuivere suiker (suikerkool) of door verbranding van olie en verzameling van 't roet (lampzwart). Door daaropvolgend sterk uitgloeien in gesloten vaten, na eene voorafgaande behandeling met zuren, kan men al deze soorten van kool zuiveren, vooral ook door uit te gloeien in een stroom van chloorgas, dat de nog gebonden waterstof aan de kool onttrekt in den vorm van zoutzuurgas. Zij vertoont zich dan als een zwart, na lang gloeien somtijds tot harde stukken samengebakken, volkomen amorph en dof poeder, dat volkomen onsmeltbaar en niet vluchtig is en slechts kan worden opgelost in gesmolten gietijzer, waaruit het in den vorm van graphiet kristalliseert.

Een tweede vorm van koolstof is de ondoorzichtige, staalgrijze, hexagonale koolstof, het z. g. *graphiet* of *potlood* (zie aldaar), — en een derde eindelijk de kleurlooze, waterheldere, in het regelmatige stelsel gekristalliseerde, sterk lichtbrekende *diamant* (zie onder dit woord). Eene algemeene eigenschap van al die soorten is hare onoplosbaarheid in de gewone oplosmiddelen en hare brandbaarheid. Deze laatste is te grooter, naarmate de koolstof poreuzer is, zoodat men die eigenschap eerst vrij laat bij den diamant ontdekt heeft. Thans echter weet men, dat de diamant bij matige gloeihitte in een stroom van zuurstof volkomen tot koolzuur verbrandt, zonder iets of uiterst weinig aschdeelen achter te laten. Wanneer koolstof in zuurstof verbrandt, kunnen er 2 gasvormige verbindingen ontstaan. De eerste, het *kooloxydegas* CO (zie onder), ontstaat bij een gebrekkige toetreding der lucht en gaat, wanneer het in de open lucht wordt aangestoken, onder verbranding met eene zwak blauwe vlam in de tweede over. Kooloxyde vormt, met koolzuur gemengd, datgene, wat men doorgaans met den naam van kolendamp bestempelt. Deze veroorzaakt in slechtgeventileerde localen, waar kool of koolhoudende stoffen verbranden, dikwijls duizeling, flauwte en verstikking. — De tweede gasvormige verbinding ontstaat bij eene verbranding van koolstof bij ongenoegzame luchttoetreding en draagt gewoonlijk den naam van *koolzuur* CO_2 (zie onder).

Van de koolsoorten bezigt men den diamant tot sieraad, tot het snijden van glas enz., — het graphiet tot het vervaardigen van smeltkroezen en potlooden, — hout-, steen- en bruinkool tot brandstof. Deze laatste geven te meer warmte naar mate zij dichter zijn, maar vorderen dan ook een sterkeren luchtstroom tot het onderhouden der verbranding. Daarenboven is het aschgehalte der kool en de smeltbaarheid of niet-smeltbaarheid dier asch van grooten invloed op de bruikbaarheid der kool als brandstof. Men verkoolt niet alleen hout (zie onder *Houtskool*), maar ook steenkolen, die door droge destillatie haar zuurstof, waterstof, stikstof en zwavel in den vorm van gassen verliezen en het grootste deel van haar koolstof als cokes

achterlaten. Dit geschiedt vooral in de gasfabrieken, waar men het steenkolengas tot verlichting bereidt, als bijproduct teer opvangt en de achterblijvende cokes tot brandstof bezigt of verkoopt. Deze laatste branden niet met vlam, maar gloeien slechts. Bij hare aanwending zorge men steeds voor een open rooster, dat is voor vrije toetreding der lucht.

Behalve hare brandbaarheid heeft de poreuze kool nog eene andere hoogst merkwaardige eigenschap, namelijk om uit oplossingen, die met kool gekookt of door lagen van grof koolpoeder gefiltreerd worden, kleurende en kwalijkriekende stoffen, vooral metaalzouten, te verwijderen en in hare poriën op te nemen. Men gebruikt dus kool tot ontfoeseling van brandewijn, tot ontkleuring van suikerstroop enz. Daartoe is dierlijke kool het best geschikt, zoodat men in de suikerfabrieken beenderenkool gebruikt. Dezelfde hoeveelheid kool kan natuurlijk slechts gedurende een bepaalden tijd dienst doen, daar zij eindelijk verzadigd is met de opgenomene onzuiverheden. Men kan haar echter zuiveren door ze uit te wasschen, te drogen en op nieuw te gloeien. Door deze handelwijze is het verbruik van beenderenkool in de suikerfabrieken aanmerkelijk verminderd. De kool neemt echter niet alleen opgeloste stoffen op, maar ook gassen en verdicht deze in hare poriën zoo sterk, dat de hierdoor optredende warmte aanleiding kan geven tot ontbranding. Daarom gebruikt men grof koolpoeder ook wel tot opslorping van kwalijkriekende uitwasemingen. Houtskool is tevens een bederfwerend middel. Vleesch, visch enz., in houtskool ingepakt, blijft lang goed. Kwalijkriekend en vuil water, door houtskool gefiltreerd, wordt helder en bruikbaar, en de meeste filtreertoestellen, zoo heilzaam tot behoud der gezondheid, berusten op dat beginsel.

Verbindingen van koolstof en waterstof vervullen eene belangrijke rol. Men heeft er in de natuur en zij ontstaan tevens bij velerlei ontledingen van organische stoffen door droge destillatie, door verrotting of door de scheikundige werking van verschillende stoffen. Van de koolwaterstoffen, die in de natuur voorhanden zijn, behooren vele tot het plantenrijk en deze vormen aethérische oliën en balsems, zooals terpentijnolie, citroenolie enz. Andere koolwaterstoffen, zooals petróleum en onderscheidene fossiele harsen, vindt men in het rijk der delfstoffen, hoewel het mogelijk is, dat zij van bewerktuigden oorsprong zijn. Tot de gasvormige koolwaterstoffen behooren het mijngas CH_4 en het zwaar koolwaterstofgas of het olievormend gas C_2H_4, hetwelk bij de droge destillatie van vele organische stoffen ontstaat en één der lichtgevende bestanddeelen van het lichtgas uitmaakt. Eene verbinding van koolstof met zwavel (zwavelkoolstof) CS_2 vormt in onzuiveren toestand eene kwalijkriekende en zeer vluchtige vloeistof, welke men gebruikt om vette oliën uit zaad te halen.

Wij hebben reeds in 't voorbijgaan gesproken van *kooloxyde* en *koolzuur*; daaromtrent vermelden wij nog het volgende:

Het *kooloxyde*, een gas, dat met eene blauwe vlam verbrandt en koolzuur tot verbrandingsproduct heeft, ontstaat, wanneer de koolstof niet volkomen, maar slechts gedeeltelijk verbranden kan, of als koolzuur in aanraking komt met gloeiende kool. In dat geval wordt aan het koolzuur door de kool de helft der zuurstof onttrokken, volgens de vergelijking $CO_2 + C = 2CO$. Het kooloxyde is vergiftig, zelfs bij inademing van geringe hoeveelheden. In onze kachels wordt het gevormd, vooral bij eene gebrekkige verbranding en bij het langzaam gloeien van kolen. Velen hebben door het kooloxyde de gezondheid en zelfs het leven verloren. Een onvolkomen sluiten van de schuif onzer kachels beperkt de toetreding der lucht en doet het gevormde koolzuur door zijn strijken over de gloeiende kolen overgaan in het zoo gevaarlijke kooloxyde. Daarom is het van het hoogste belang, dat in de scholen en huizen voor eene doelmatige verwarming en tevens voor eene deugdelijke ventilatie worde gezorgd.

Koolzuur, *koolstofdioxyde* of *fixe lucht* noemt men eene gasvormige verbinding van koolstof met zuurstof, welke ontstaat, wanneer kool volkomen verbrandt, hetzij in de opene lucht, hetzij in zuurstof, enz. Het stijgt in vulkanische oorden wel eens op uit de spleten der aardkorst, bijv. in de Hondsgrot (zie aldaar) bij Napels en in het Doodendal op Java, en is in aanmerkelijke hoeveelheid opgelost in sommige mousseerende minerale wateren. Ook ontstaat het bij gisting van suikerhoudende stoffen, — voorts bij de ademhaling van menschen, dieren en planten en bij verrotting en bederf, bij verbranding van organische stoffen en is dus altijd in de dampkringslucht voorhanden. Het is verbonden met metaaloxyden tot carbonaten en vooral met kalk tot verschillende vormen van koolzuur calcium, dat in verbazend groote hoeveelheid in de vaste aardkorst voorhanden is. Om het te verkrijgen, gebruikt men koolzuur calcium (krijt of marmer) of magnesiet (koolzuur magnesium) en overgiet die stoffen met zwavelzuur of zoutzuur om het koolzuur er uit te drijven. Het is een kleurloos, zwak riekend, zuurachtig smakend gas, $1^1/_2$ maal zoo zwaar als dampkringslucht, zoodat het steeds zich op den bodem verzamelt en door luchtstroomingen en door diffusie in de hoogste luchtlagen overgaat, weshalve in bovenvermelde grot een hond den dood door verstikking sterft, terwijl een mensch er zoo spoedig geen letsel verkrijgt, — zoodat het gevaarlijk is met het hoofd tot den bodem van gistkuipen af te dalen. Wegens zijn hoog soortelijk gewicht in verhouding tot de lucht kan men koolzuur van de éene flesch in de andere overschenken en een brandend licht uitblusschen door daarboven koolzuurgas uit te storten. Men kan dit gas in water oplossen en wel in te grootere hoeveelheid, naarmate de drukking aanzienlijker is. Men ziet zulks bij het bekende spuitwater, dat onder sterke drukking met koolzuur is verzadigd, hetwelk in de opene lucht of bij verminderde drukking weêr geheel of gedeeltelijk ontwijkt. Mousseerende dranken laat men ook gisten in geslotene fleschen, die weêrstand kunnen bieden aan eene drukking van 5 of 6 atmospheeren; zoo handelt men met champagne en met het gemberbier der Engelschen. De champagne ontvangt daarbij eene hoeveelheid koolzuur, gelijk aan zijn viervoudig volumen, waarvan bij het afspringen der kurk het grootste deel schuimend ontwijkt. Door nagenoeg alle andere zuren wordt het koolzuur uit zijne zouten uit-

gedreven; men herkent dus de carbonaten aan hun opbruisen, bijv. bij het overgieten met zoutzuur. Bij eene drukking van 36 atmospheeren en bij aanwending van kunstmatige koude verandert koolzuurgas in eene kleurlooze vloeistof, welke men alleen in zeer sterke vaten en bij lagen warmtegraad bereiden kan, doch bij verhoogde temperatuur of opheffing van de drukking plotselijk onder sterke warmte-absorbsie weer in gas omgezet wordt. De daarbij intredende temperatuurverlaging is zoo sterk, dat een glazen ballon, waarin men een dunnen straal vloeibaar koolzuur laat stroomen, met witte sneeuwvlokken van vast koolzuur wordt gevuld. Drukt men eenig vast koolzuur in de hand, zoo ontstaat er eene blaar en vervolgens eene wond, op dergelijke wijze als bij het branden. Een mengsel van vast koolzuur met aether geeft éene der laagste temperaturen, welke tot nu toe bekend zijn, namelijk — 95 tot — 98° C.

Koolzuur is niet geschikt voor de ademhaling en werkt verstikkend. In de maag daarentegen heeft het eene krampstillende werking, zoodat het in minerale wateren of in den vorm van bruispoeder als een verkoelend en pijnstillend middel bij borst- en buikziekten wordt aangewend. Voor 't overige doet het koolzuur gas, dat dan door verbranding van kool gevormd wordt, goeden dienst tot het bereiden van koolzure zouten, zooals loodwit en dubbel koolzuur natrium, — voorts tot afscheiding van kalk en andere bases, welke met koolzuur onoplosbare zouten vormen. Onschatbaar is wijders het koolzuur voor de voeding der planten. Wanneer men bedenkt welk eene verbazende hoeveelheid koolstof vereischt wordt, om hout, graan, gras enz. te vormen, dan ziet men gemakkelijk in, welk eene ontzettende massa koolzuur door de bladeren uit de lucht wordt opgenomen en zoodanig ontleed, dat de koolstof achterblijft en de zuurstof naar den dampkring terugkeert. Ook vervult het koolzuur eene belangrijke rol doordien het aan de planten de noodige minerale bestanddeelen bezorgt, daar koolzuurhoudend water vele in zuiver water onoplosbare stoffen oplost en geschikt maakt om door de plantenwortels te worden opgenomen.

Fig. 1.

Koolzuurhoudend water, algemeen *spuitwater* genoemd, vervaardigt men hoofdzakelijk in fabrieken, waar men in sterke ijzeren vaten door middel van eene perspomp het water met kunstmatig ontwikkeld koolzuur onder hoogeren druk verzadigt. Men heeft ook toestellen tot bereiding van koolzuurhoudend water voor huishoudelijk gebruik. Hierbij ontwikkelt men koolzuur uit

Fig. 2.

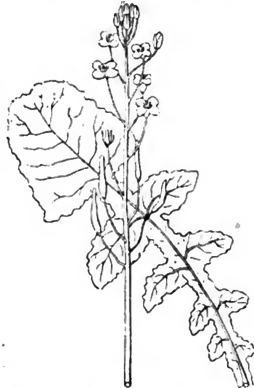
een mengsel van 5 deelen poeder van wijnsteenzuur en 6 deelen dubbel koolzuur natrium. Men bezigt hierbij een toestel als dien wij in fig. 1 en 2 hebben voorgesteld. In fig. 1 ziet men zijn uitwendig voorkomen en in fig. 2 zijn inwendig samenstel. Hij bestaat uit eene sterke aarden (porseleinen) kruik, door een dubbelen bodem *A* in 2 ongelijke deelen verdeeld; het onderste *B* dient tot ontwikkeling van koolzuur, het bovenste *C* tot opneming van water. *B* heeft ter zijde eene opening *b*, welke met eene schroef kan gesloten worden. De bovenste opening van *C* is met eene daarop vastgeschroefde buis dichtgemaakt, welke bijna tot aan den bodem reikt en buiten de kruik in een knievormig omgebogen deel eindigt, waardoor het spuitwater kan uitstroomen. Daarin — in die buis — bevindt zich eene klep, die men openen kan door op den schroefknop te drukken, terwijl zij na opheffing van der druk zich zelf weder sluit. Om den toestel te vullen, ledigt men de beide ruimten, sluit de opening *b* en doet *C* bijna niet geheel, vol met zuiver water, schroeft den stop met de buis op de bovenste opening, opent daarna *b* en keert den toestel om, zoodat men er gemakkelijk het poeder van wijnsteenzuur en dubbel koolzuurnatrium kan inbrengen, voegt

er een weinig water bij, schroeft *b* weêr dicht en laat daarna den toestel rustig staan. Het koolzuur stroomt nu door eenige kleine openingen, bij *a* aangebracht, in *C* en lost er onder druk op in het water. Daar nu door de gasontwikkeling de druk in de flesch aanmerkelijk verhoogd is, vloeit het water met kracht uit de buis zoodra men de klep opendrukt, en dit duurt voort zoolang het ondereinde der buis in het water blijft gedompeld. In dergelijke fleschen, maar zonder dubbelen bodem, komt ook het spuitwater in den handel; zij dragen den naam van *siphons*. Thans evenwel gebruikt men meestal de zoogenaamde kogelfleschen, — namelijk fleschen, die volgens de vernuftige vinding van *Beins* met een glazen kogeltje gesloten zijn, zoodat het gebruik van gemakkelijk oxydeerbaar en daardoor voor de gezondheid schadelijk metaal vermeden is.

Voorts wordt volgens de methode van *Raydt* in Hannover het koolzuur in gecomprimeerden en alzoo in vloeibaren toestand tot onderscheidene nuttige doeleinden gebezigd. Het wordt samengeperst in fleschen van smeedijzer, die eene drukking van 250 atmospheeren kunnen verdragen, terwijl het vloeibaar koolzuur bij de gewone temperatuur eene drukking van 74 atmospheeren bezit. Gaat dit vloeibaar koolzuur wederom over in gasvormigen toestand, dan wordt eene groote hoeveelheid warmte gebonden. Men gebruikt dat koolzuur voor bierdruktoestellen. Wijders bedient *Krupp* te Essen zich van de drukkracht van vloeibaar koolzuur, om dicht metaal te gieten. Ook laat men het gecomprimeerd koolzuur in brandbluschtoestellen op water werken, om terstond een krachtigen straal te verkrijgen. Ook heeft *Raydt* in 1879 door middel van eene met koolzuur gevulde ballon een 300 centenaars zwaren ankersteen uit eene diepte van 10 Ned. el boven water gebracht. Zelfs heeft men voorgesteld, stoombooten van luchtzakken te voorzien, die bij aanvaring met koolzuur konden gevuld worden, om die voertuigen drijvende te houden. Ten slotte voegen wij er bij, dat in eene flesch met vloeibaar koolzuur eene aanmerkelijke beweegkracht voorhanden is, welke men allicht op doelmatige en voordeelige wijze zou kunnen gebruiken.

Kool (Brassica *L*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen* (Cruciferae). Het onderscheidt zich door eene lijnvormige of langwerpige hauw, volle of gekielde kleppen met eene middennerf en daarbij óf geene zijnerven óf tot eene onduidelijke zijnerf samenvloeiende adertjes, — voorts door bolvormige, éénrijige zaden. Onze verschillende koolsoorten stammen af van de soort *Brassica oleracea*, eene langs de kusten van Midden-Europa in het wild groeiende, tweejarige plant met onbehaarde, zeegroene bladeren en bleekgele, tot een langen tros vereenigde bloemen met opstaande kelken. Van de verschillende soorten vermelden wij: *Boerenkool* (Brassica oleracea acephala Dec.), ook *boerenmoes* of *moes* genaamd, met vele verscheidenheden, zooals *gewone groene*, *dubbelgekrulde*, *bruine* en *bonte*; van eene andere verscheidenheid zijn de jonge knopjes, bij het wijken van den winter uit de stengels te voorschijn komende, onder den naam van *Brusselsche spruitjes* bekend, — *Savoye-kool* (B. oleracea bullata *Dec.*), ook *kapperkool* geheeten, desgelijks met eenige verscheidenheden en gekenmerkt door gekroesde bladeren, — *kopkool* (B. oleracea, capitata *Dec.*) ook *sluitkool*, *kabuiskool* en *boeskool* genoemd, die een aanmerkelijken omvang kan verkrijgen, in witte en roode wordt verdeeld en zoowel in verschen toestand genuttigd wordt als tot het inleggen van zuurkool dient, — *bloemkool* (B. oleracea, botrytis *Dec.*), monsterachtig vervormde, vleezige, bleekgele bloemstelen, die als groente zeer gezocht zijn, — en *koolraap* (B. oleracea, caulorapa *Dec.*) of *koolrabi* (boven den grond) met een onder de bladeren knolvormig verdikten stengel.

Tot eene andere groep van het geslacht

De gewone kool (*Brassica oleracea*).

Brassica behoort het bekende *koolzaad* (B. Napus *L.*) of *oliezaad*, dat vooral op de kleigronden van Groningen, Friesland en Zeeland in groote hoeveelheid verbouwd wordt; het onderscheidt zich onder anderen door blauwachtig-groene, onbehaarde wortelbladeren, door grovere hauwen en zaden en door een aanzienlijk oliegehalte van de laatste. Het geeft in den bloeitijd door zijne goudgele bloemen, waarop tallooze bijen azen, een treffend voorkomen aan den daarmede bezaaiden akker. Men heeft *winter-* en *zomerkoolzaad*, *geelbloem* en *witbloem*, alsmede *dubbel gehauwd koolzaad*. De jonge bladeren worden onder den naam van *bladjemoes* als spinazie gegeten. Eene verscheidenheid van het koolzaad is de *koolraap onder den grond* (Brassica Napus, rapifera s. esculenta) of *rutabaga* met een knolvormig verdikten wortel. De koolraap is meestal geel, somtijds echter wit of roodachtig en vormt een voedzaam wortelgewas.

Nauw verwant aan het koolzaad is het

aveelzaad (Brassica campestris *L.*) met meer behaarde en meer groene wortelbladeren en langer gesnavelde hauwen, — en het *boterzaad* (B. campestris, var. trimestris), eene verscheidenheid van het aveelzaad.

Koolaart (Elisabeth), geboren *Hoofman* (zie aldaar).

Koolemans Beynen (Laurens Reinhart), een kloek Nederlandsch noordpoolvaarder, geboren den 11den Maart 1852, werd officier bij de Nederlandsche Marine, nam deel aan den oorlog op Atjeh, voorts aan de Pandora-expeditie onder *Allen Young* en vertrok in 1878 als kommandant van de „Willem Barents" naar de noordpoolgewesten. In het volgende jaar begaf hij zich naar Indië en bezweek aldaar voor de tropische koortsen op den 11den November. Zijne reisverslagen zijn opgenomen in het „Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap".

Koolhydraten. Deze zijn stikstofvrije, niet vluchtige organische stoffen, waarin zuurstof en waterstof in dezelfde verhouding aanwezig zijn als in water en waarvan het aantal koolstofatomen per molecuul 6 of 12 bedraagt. Daartoe behoort eene reeks van verbindingen, welke voor het leven van planten en dieren hoogst belangrijk zijn, zooals cellulose, zetmeel of amylum, gom, suiker, plantenslijm en suikersoorten. Zij onderscheiden zich door haar gehalte van de elementen van water, doch men kan ze niet aanmerken als verschillende hydraten van koolstof, — evenmin als azijnzuur en melkzuur, die, evenals een koolhydraat, waterstof en zuurstof in dezelfde verhouding bevatten, waarin zij in water voorkomen. De naam is dus voor deze groep slecht gekozen; trouwens hij is op physiologisch gebied door *Moleschott* vervangen door dien van *vetvormers*, omdat in het dierlijk lichaam het vet uit suiker (in de tweede plaats uit gom, zetmeel of verteerbare celstof) gevormd wordt. De bijen maken al haar was van een koolhydraat. Van den moleculairen bouw der koolhydraten weten wij nog slechts weinig. Merkwaardig is voorts de veranderlijkheid der koolhydraten onder den invloed van fermenten, zich openbarende in gisting en bederf. Bij droge destillatie geven ze, nevens water, brandbare en niet brandbare gassen, zure empyreumatische stoffen en eene groote hoeveelheid kool. Sommige koolhydraten zijn georganiseerd (celstof, zetmeel), andere komen voor in gekristalliseerden toestand (suiker), terwijl nog anderen amorph zijn (gom).

Door behandeling met verdund zwavelzuur kan men vele koolhydraten noodzaken de elementen van het water op te nemen, doch geconcentreerd zwavelzuur kan aan eenige zuurstof en waterstof onttrekken, zoodat er in hoofdzaak zwarte kool overblijft. Bij oxydatie leveren de koolhydraten oxalzuur, en bij zwakke oxydatie ontstaan suikerzuur of slijmzuur, die bij langer voortgezette oxydatie in wijnsteenzuur druivezuur en oxalzuur overgaan. De alkoholen worden grootendeels uit koolhydraten bereid, namelijk wijngeest uit suiker, foeselolie uit aardappelmeel. In de natuur vindt men eene reeks van stoffen, welke bij eene behandeling met zuren en alkaliën of onder den invloed van fermenten ontleden, daarbij water opnemen en zoowel suiker als organische verbindingen van verschillenden aard vormen. Deze zelfstandigheden, *glucosiden* genaamd, zijn indifferent, veelal kristalliseerbaar, kleur- en reukeloos, niet vluchtig en gewoonlijk oplosbaar in water en alkohol. Daartoe behooren onder anderen salicine, populine, aesculine, amygdaline, tannine, saponine en coniferine.

De koolhydraten, zijn, met uitzondering van melksuiker, die men alleen in het dierlijk lichaam aantreft, meestal plantaardige voortbrengselen, doch in het dierlijk lichaam ontstaan uit het ééne koolhydraat allicht andere. Het genuttigd zetmeel wordt door het speeksel en buikspeeksel in suiker omgezet. Men heeft koolhydraten in de teederste kiemen der planten; zij vervullen bij de voeding eene merkwaardige rol, worden tijdelijk (als zetmeel) in vasten vorm afgescheiden en gaan in andere ontwikkelingsperioden weder in oplosbaren vorm over, om tot vorming van andere plantendeelen te dienen. Het geraamte van alle planten bestaat uit celstof. In het dierenrijk vindt men cellulose bij de huidzakdieren (Tunicata), suiker in het bloed en in de lever, glycogeen in de lever. Of koolhydraten in het dierlijk lichaam uit eiwitstoffen gevormd worden, kan men nog niet met zekerheid zeggen. Volgens *Liebig* bestaat het nut der koolhydraten voor het dierlijk lichaam daarin, dat zij, onveranderd of slechts weinig veranderd in het bloed opgenomen, hier tot water en koolzuur verbranden en alzoo de bron zijn voor de dierlijke warmte. Deze beschouwing is echter niet volkomen juist, want het is niet boven allen twijfel verheven, dat de koolhydraten ook het hunne bijdragen tot de vorming der weefsels, terwijl de dierlijke warmte desgelijks door ontleding van stikstofhoudende zelfstandigheden voortgebracht wordt. Vet moet bij zijne verbranding in het dierlijk organismus evenzeer warmte ontwikkelen. Het mesten van dieren leert, dat uit koolhydraten in het lichaam vet kan ontstaan, daar men het vet, in de genuttigde voedingsmiddelen aanwezig, ten deele in de uitwerpselen wedervindt. Het schijnt evenwel, dat koolhydraten gemakkelijker in vet veranderd worden, wanneer men ze met eenig vet nuttigt. Met het oog op de samenstelling kan men onder de koolhydraten drie groepen onderscheiden. Deze zijn de rietsuikergroep $C_{12}H_{22}O_{11}$ (rietsuiker, melksuiker), de druivesuikergroep $C_6H_{12}O_6$ (druivesuiker, vruchtsuiker) en de amylumgroep $C_6H_{10}O_5$ (amylum, cellulose, gom, dextrine).

Omtrent *Koolteer* verwijzen wij naar *Teer*. Voorts raadplege men de artikels *Bruinkool*, *Houtskool* en *Steenkool*.

Koolmees, zie *Mees*.

Kooltjes-vuur is de naam van eenige soorten van het plantengeslacht *Adonis*, hetwelk een 5-bladigen kelk, 5 of meer bloembladen en verscheidene, op een kegelvormigen bloembodem geplaatste dopvruchtjes bezit. Het behoort tot de familie der *Boterbloemigen* (Ranunculaceae), en van de soorten noemen wij: *A. aestivalis L.*, die bij ons in Juni en Juli in de korenlanden bloeit en ook wel *bruinetteken* heet, — en *A. vernalis L.*, in April en Mei bloeiende en bij ons op droge zand- en heidegronden voorkomende. Beide soorten, alsook *A. flam-*

mea Jacq., worden vaak in onze tuinen gekweekt.

Koolwitje (Pieris) is de naam van een vlindergeslacht, hetwelk tot de familie der *Dagvlinders* (Papilionida) behoort. De 3 in ons land aanwezige soorten zijn zeer schadelijke dieren. Het *groote koolwitje* (P. brassicae) heeft witte of geelachtige vleugels; deze hebben een zwarten voorhoek en die van het wijfje 2 zwarte vlekken in het midden, terwijl de achtervleugels eene zwarte vlek aan den rand hebben en aan de onderzijden geel zijn. De rups, waaruit deze vlinder voortkomt, is blauwachtig groen, dun behaard, met zwarte stippeltjes geteekend en heeft eene gele streep op den rug en 2 dergelijke aan de zijden. Men vindt haar des zomers en in den herfst in alle soorten van kool, radijs, mosterd en rapen, waar zij groote vernieling aanricht. De poppen zijn geelachtig groen met zwarte stippen, met één punt op den kop en 5 op den rug. — Het *kleine koolwitje* (P. rapae) is veel kleiner; de zwarte kleur aan de punt der voorvleugels daalt niet langs den buitenrand af en is minder donker. Het vliegt in denzelfden tijd als de voorgaande soort. Zijne rups is dof zeegroen met fijne haartjes, eene gele streep op den rug en gele stippen aan de zijden. Zij leeft op alle kool- en raapsoorten, alsmede op reseda en Oost-Indische kers. De pop, vaak aan muren en schuttingen vastgehecht, is geel of groenachtig grijs met 3 gele strepen. — Het *groengeaderd koolwitje* (P. napi) eindelijk is zoo groot als de voorgaande soort, heeft witte vleugels, de voorste met zwarte spitsen, alsmede bij het mannetje met éene zwarte vlek en bij het wijfje met 2 of 3 zwarte vlekken, en de achtervleugels hebben aan de onderzijde groene aderen. Het vliegt in April en Juni. Zijne rups, desgelijks op kool, rapen, reseda en Oost-Indische kers levende, komt 2-maal in den zomer voor, namelijk in Juni en Augustus. Zij is dof of bruinachtig groen, lichter aan de zijden en voorzien van oranjekleurige stigma's en zwarte stippen.

Koopman (Jan Coenraad), een verdienstelijk Nederlandsch zee-officier, geboren te Amsterdam den 21sten Maart 1790, trad op 13-jarigen leeftijd in dienst bij de Bataafsche marine aan boord van den schooner „De Knorhaan", woonde onderscheidene gevechten bij tegen de Engelschen en was in 1805 tegenwoordig bij het bombardement van Boulogne. In 1808 bevorderd tot luitenant-ter-zee, ontving hij het bevel over eene kanonneerboot en deed geruimen tijd dienst in de Friesche wateren, voorts in 1812 bij het bouwen der verdedigingswerken aan de Helder, verkreeg in 1813 eervol ontslag uit Franschen dienst, toefde daarna met eene kanonneerboot vóór Amsterdam en zag zich in 1817 benoemd tot luitenant 1ste klasse. Daarna was hij als eerste officier werkzaam in Oost- en West-Indië, nam in 1821 deel aan de expeditie naar Palembang en werd bij het veroveren der batterijen licht gewond. Generaal *de Kock* zond hem ter aankondiging der zegepraal naar den gouverneur en deze vaardigde hem met die tijding af naar Nederland, waar hij met de Militaire Willemsorde werd versierd. Tevens bevorderd tot kapitein-luitenant, werd hij geplaatst als eerste officier op het linieschip „Holland", waarmede hij geruimen tijd kruiste in de wateren der Middellandsche Zee. In 1828 werd hij kommandant der korvet „De komeet" en nam daarmede deel aan de belangrijke expeditiën in de Indische Zee, bracht in 1830 de tijding over der gevangenneming van *Dipo Negoro* en voerde gedurende den Belgischen opstand bevel over éene der liniën van defensie op de Schelde. Van zijne verrichtingen aldaar heeft hij verslag gegeven in zijn werk: „Zijner Majesteits Zeemacht vóor Antwerpen 1830—1832 (1853)". Na de overgave der Citadél van Antwerpen werd ook hij als krijgsgevangene door de Franschen naar St. Omer gebracht. Koning *Willem I* benoemde hem inmiddels tot kommandeur der Militaire Willemsorde, en bij zijn terugkeer in het Vaderland ontving *Koopman* een gouden eeredegen en eene gouden medaille. Nadat hij voorts een jaar bevel gevoerd had over de scheepsmacht in de monden van de Maas, bracht hij den gouverneur-generaal *de Eerens* met het fregat „Diana" naar Java en werd er in 1835 benoemd tot kommandant der Nederlandsche zeemacht in Oost-Indië. In 1839 werd hij kommandant van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Medemblik en nam die betrekking 8 jaren waar. Inmiddels werd hij in 1841 schout-bij-nacht titulair en in 1842 schout-bij-nacht effectief, in 1844 kommandeur der orde van de Eikenkroon en in 1847 kommandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw. In 1848 zag hij zich benoemd tot vice-admiraal en lid van het Hoog Militair-Gerechtshof en in 1849 tot ridder-grootkruis der orde van de Eikenkroon en overleed den 21sten April 1855. Hij wordt geroemd als een uitstekend zee-officier en was om zijn vast karakter bij velen bemind.

Koopman. De wetgeving van de moderne volken — ook de onze — stelt voor dit begrip twee elementen als noodzakelijk voor. Zij verstaat onder kooplieden, diegenen, welke 1° daden van koophandel uitoefenen, en 2° daarvan hun gewoon beroep maken. In dezen zin zijn de bankier, de assuradeur, de kassier en de makelaar even goed koopman, als zij die hun bestaan vinden in den voortdurenden omzet van waren, en even goed behooren tot de klasse van kooplieden de factoors, cargadoors, convooiloopers, boekhouders en andere bediendcn van kooplieden, voor zoo verre zij hun beroep maken van daden betreffende den handel van den koopman, in wiens dienst zij zijn. De hoedanigheid van koopman kan even goed aan eene vereeniging van personen of kapitalen, b. v. eene vennootschap, worden toegekend als aan een individu. Iedereen kan het zijn: ook vrouwen en minderjarigen. De verbodsbepalingen voor sommige personen, om handel te drijven, b. v. voor onderwijzers, zijn geschreven in het belang van hunne betrekking, en beletten niet, dat als de persoon, met overtreding van het verbod, zijn beroep maakt van het doen van daden van koophandel, hij in den zin der wet toch koopman is. De daden van koophandel hebben hare eigenaardige gevolgen voor ieder, die haar verricht; zoowel in 't procésrecht als in 't materieele recht zijn ze van de gewone of „burgerlijke zaken" onderscheiden. Bovendien zijn bijzondere gevolgen aan de hoedanigheid van

koopman verbonden. Voor hem hebben sommige daden 't karakter van daad van koophandel, terwijl ze dat voor niet-kooplieden missen. De koopman is *verplicht* tot boekhouding: de boeken kan hij tot bewijsmiddel gebruiken. Voor handelsschulden is hij onderworpen aan het middel van executie, dat „lijfsdwang" heet. Hij kan surséance van betaling bekomen, in staat van faillissement worden verklaard en vervolgd worden wegens het misdrijf van „enkele" of „bedriegelijke bankbreuk". De wetten zelven — ook ons Wetboek van Koophandel — bepalen nauwkeurig en uitdrukkelijk, wat men verstaan moet onder „daden van koophandel". Zij ontleenen haar karakter niet aan de hoedanigheid van den persoon, die haar verricht. Daartoe brengt onze wet in de eerste plaats het *koopen* van waren, *om* ze weêr te verkoopen, 't zij in 't groot of in 't klein, bewerkt of onbewerkt of om ze te verhuren. De verkoop is het alleen dán, als die door een koopman geschiedt. Verder behooren er toe: de daden van den commissionair; de transactiën in het wisselverkeer; de handelingen, die betrekking hebben op het bouwen en uitrusten van schepen; het expeditiewezen en het vervoer van handelswaren; de reederij en het verhuren en bevrachten van schepen, zoomede de andere overeenkomsten betreffende den zeehandel, de daden van den assuradeur, — en eindelijk, in het algemeen, alle handelingen, die alleen door den koopman als zoodanig verricht worden.

Koopmans. Onder dezen naam vermelden wij:

Rinse Klaasses Koopmans, een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde, geboren te Grouw den 6den Maart 1770. Eerst was hij Doopsgezind predikant te Blokzijl, toen te Dokkum en in 1796 te Amsterdam, alwaar hem in 1814 de betrekking werd opgedragen van hoogleeraar aan het seminarium. Hij was met ijver werkzaam aan de opleiding van predikanten en overleed op zijn buitengoed Bovenburen nabij Koudum in Friesland op den 8sten September 1826. Van zijne geschriften noemen wij: „Kamphuizen als mensch en als dichter geschetst in twee redevoeringen (1805)", — „Hulde aan G. Hesselink (1812)", — en „Redevoeringen en verhandelingen (1819—1820, 2 dln)", terwijl ook in tijdschriften bijdragen van zijne hand worden aangetroffen.

Wopko Cnoop Koopmans, desgelijks een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde. Hij was een zoon van den voorgaande en werd geboren te Amsterdam den 23sten September 1800. In 1816 onder de studenten aan het seminarium der Doopsgezinden opgenomen, onderscheidde hij zich vooral door eene ijverige beoefening der oude letteren. Daarvan getuigde zijne historisch-critische „Dissertatio de Sardanapalo (1819)", welke hij onder *D. J. van Lennep* verdedigde. In 1823 werd hij proponent, deed eene reis door Duitschland en Zwitserland en nam vervolgens met ds *Brouwer* te Utrecht het predikambt waar. Toen, na het overlijden van zijn vader, *S. Muller* tot hoogleeraar aan het seminarium der Doopsgezinden gekozen was, ontving de jeugdige *Koopmans*, op voorstel van den nieuwbenoemde, naast dezen eene hoogleeraarsbetrekking (25 Juni 1827) en bleef daarin werkzaam tot aan zijn overlijden op den 4den Maart 1849. Hij gaf nog eene Latijnsche redevoering uit over de eenheid van godgeleerde en letterkundige studiën („De theologiae disciplina prorsus literaria", 1828), benevens, met den hoogleeraar *Beyerman*, eene brochure over het „Algemeen stemrecht behondens maatschappelijke orde (1848)" en eindelijk eenige opstellen in de „Kerkbode" en de „Jaarboeken van Wetenschappelijke Theologie". De senaat der Utrechtsche Académie had hem eershalve den graad van doctor in de letteren geschonken.

Koopmansboeken zijn zoodanige boeken, die door den koopman worden gehouden, waaruit zijne handelingen en zijne verbintenissen en, in 't algemeen, de staat van zijne zaken kan worden gekend. De wet legt den koopman de verplichting tot het houden van boeken op. Deze kunnen in geval van verschil tot aanwijzing dienen van hetgeen er is geschied; de koopman, die daarin alles zijne zaak betreffende moet vermelden, moet zich bewust zijn van hetgeen hij doet en kan telkens weten, hoever zijne financieele krachten reiken; wanneer hij onvermogend wordt, om aan zijne verplichtingen te voldoen, kan uit zijne boeken worden afgeleid, of hij met of zonder zijne schuld in dien toestand is geraakt. Het houden van boeken is van belang voor hemzelven, maar ook voor hen, die met hem in betrekking komen en in 't algemeen voor het maatschappelijk verkeer. Verplicht is hij tot het houden van het *dagboek*, waarin moeten worden aangeteekend zijne schulden en inschulden, alle ondernemingen van zijn handel, al zijne operatiën met wissels, zijne uitgaven en inkomsten, en in 't algemeen alle feiten, die van invloed zijn op den stand of den aard van zijn vermogen. Dit boek moet dagelijks worden bijgehouden, van dag tot dag; naar volgorde des tijds moet daarin alles worden opgeteekend, zonder dat het geoorloofd is, daarin kantteekeningen te maken, tusschen de regels te schrijven of open vakken te laten. De regelmatigheid van den vorm behelst een waarborg voor de waarheid van den inhoud. Voorts moet de koopman in een kopijboek de af te zenden brieven overnemen en de ontvangen brieven bewaren. Binnen de eerste zes maanden van ieder jaar moet hij een staat en balans (inventaris) van zijnen boedel opmaken, dien in een bijzonder daarvoor bestemd register of boek inschrijven en dien staat telkens eigenhandig teekenen. Andere boeken, in den handel noodig of gebruikelijk, *mag* hij bovendien houden; naar eisch gehouden, zijn ze koopmansboeken met dezelfde bewijskracht als de verplichte boeken. De boeken moeten dertig jaren bewaard worden; de koopman kan niet verplicht worden, om boeken over te leggen betreffende een feit, dat ouder is dan dertig jaren. De koopman, die behoorlijk boek gehouden heeft, bezit daarin voor zich een middel van bewijs, dat hij in het tegenovergestelde geval mist; terwijl het niet vertoonen zijner boeken, waar dit van hem wordt verlangd, tegen hem pleit. De gefailleerde koopman, die niet al zijne boeken te voorschijn brengt, of boeken, die ongeregeld zijn gehouden, zonder dat zij blijken van bedrog opleveren, *kan* als enkel bankbreukige, — hij, die zijne boeken verborgen heeft, *zal*, — die geene boeken ge-

houden heeft of wiens boeken den waren staat zijner baten en lasten niet opleveren, *kan* ter zake van *bedriegelijke* bankbreuk worden vervolgd en veroordeeld, alles volgens de wet van 10 Mei 1837 Stbl. N° 21.

Afwijkende van den regel, dat niemand zich door eigen geschrift een titel of middel van bewijs kan verschaffen, kent de wet aan de boeken van den koopman kracht van bewijs toe ten zijnen voordeele. Die afwijking is gegrond in de behoefte en 't gebruik van den handel en doet eene ruime mate van goede trouw onder handelslieden onderstellen. Die bewijskracht bestaat tegenover particulieren, niet-kooplieden, maar ook tusschen kooplieden onderling. Koopmansboeken leveren bewijs op tegen particulieren ten aanzien van de *hoedanigheid* en de *hoeveelheid* der leverantiën, welke daarin opgeteekend zijn; mits 1° het van elders bewezen is, dat de koopman *gewoon* was *dergelijke* leveringen op *crediet* te doen, 2° dat de boeken overeenkomstig de wet gehouden zijn, en 3° dat de koopman, desgevorderd, de echtheid zijner vordering onder eede bevestige. Bewijskracht tusschen kooplieden leveren de boeken alleen over feiten betreffende den handel van hen beiden, niet ten aanzien van die, welke één van hen als particulier betreffen. Dan gelden de zoo even medegedeelde bepalingen. Om hier de bewijskracht te kunnen inroepen, moet het feit zelf, de handeling in 't algemeen, buiten de boeken om bewezen zijn; de boeken zelve vullen dat bewijs dan aan omtrent bepaalde punten: den tijd der handeling en der levering, de hoedanigheid en hoeveelheid van het geleverde en den prijs. Ook hier moeten de boeken naar eisch, dat is in overeenstemming met de wettelijke voorschriften,gehouden zijn,anders kunnen ze tegen, niet licht vóor hem een vermoeden van waarheid opleveren. De eed tot bevestiging van den inhoud der boeken kan van den koopman zelven gevorderd worden, doch niet van zijne erfgenamen; in dien zin spreken we van boeken, door den dood bevestigd. Tegenbewijs is tegenover de boeken altijd geoorloofd.De boeken van den koopman zijn geene openbare stukken, zooals de registers van den Burgelijken Stand. De koopman kan niet genoodzaakt worden, om zijne boeken open te leggen, zelfs niet door zijne schuldeischers. Recht op die openlegging hebben alleen de rechtstreeks belanghebbenden, b. v. de erfgenaam, de vennoot, de principaal van den factoor of bewindvoerder en, in geval van faillissement, de curator en de justitie. In den loop van een rechtsgeding kan openlegging, overlegging of vertooning van de boeken — één of meer — door den rechter bevolen worden, ambtshalve, op verzoek van de tegenpartij of op aanbod van hem, die de boeken gehouden heeft.

Koor is eene rei van dansers, die tegelijk een gezang aanheffen. Bij de Grieken werden sedert de oudste tijden koren opgevoerd bij de aan de Goden gewijde feesten; eene schaar van zangers en dansers voerde een koordans uit in een kring rondom het den God gewijd altaar (cyclisch koor). Voornamelijk werden die koren bij de Bacchusfeesten uitgevoerd, en daar de gezangen, in verheven stijl gedicht, den Wijngod verheerlijkten, werden zij ook dithyrambische koren genoemd. Uit de koren ontwikkelde zich langzamerhand het Grieksche drama, daar het allengs gewoonte werd, dat tusschen de koren een tooneelspeler optrad, die eene mythe uit het leven en de daden van den god voordroeg. Bij de latere scheiding van tragedie en comedie trad in beide wel een koor op, maar met onderscheiden karakter. In elk geval bestond het uit mannen en vrouwen, die als 't ware getuigen van de handeling zijn, maar daaraan geen verder deel nemen, dan dat zij raad en vermaningen, waarschuwingen, troost of opbeuring aan de handelende personen geven. Het koor uitte zich meer in spreken dan in zingen, bij wijze van recitatief. De samenstelling en uitrusting van het koor was in Athene verbonden aan één der gewichtigste staatsbedieningen; een burger moest voor alles zorgen, wat het koor voor eene behoorlijke uitvoering van zijne taak behoefde. De koristen waren vrije burgers, die op eigen kosten onder een leermeester zich gedurende een zeker aantal jaren voor hunne taak oefenden. Bij de uitvoering traden zij op in dat deel van de ruimte hetwelk ligt tusschen het eigenlijke tooneel en de zitplaatsen van de toeschouwers, het *orchest*. Het koor trad op, of in marschpas in een club, of bij gedeelten kringsgewijze; in 't laatste geval had iedere afdeeling een aanvoerder, *corypheus*. Het werd gewoonlijk door een fluit- of citherspeler geaccompagneerd. Na den Peloponnesischen Oorlog, toen Athene's welvaart aan het dalen ging, waren de koren niet meer zoo prachtig als voorheen; in het drama hielden zij zich nog staande, maar uit de comedie verdwenen ze geheel. De Italiaansche, Spaansche en Fransche drama's der 17de eeuw voerden de koren der ouden wederom in; maar hier werden ze gezongen, denkelijk door eene verkeerde opvatting van de Grieksche koorvoordrachten. *Racine*, *Voltaire*, *Schiller* voerden het koor in de moderne tragedie weêr in; soms laten nieuwere schrijvers het koor tusschen de bedrijven in zingen. — In de muziek verstaat men onder koor een muziekstuk, geschreven voor of uitgevoerd door de samenwerking van zangers of instrumentalisten. Het zangkoor is volledig, als de vier stemmen (discant of sopraan, alt, tenor en bas) vereenigd zijn; ze worden ook wel drie — ook wel meerstemmig gezet. Het mannen- of vrouwenkoor wordt natuurlijk alleen voor mannen- of vrouwenstemmen geschreven en door deze uitgevoerd. Het instrumentaalkoor wordt naar de soort der instrumenten, waarvoor 't geschreven is, genoemd: koor voor hoorns, trompetten, houtinstrumenten, enz. Het muziekstuk zelf heet ook wel koor in tegenstelling met de solo, aria, recitatief, duet terzet, enz. Een muziekstuk, dat zoodanig in elkander zit, dat twee koren als 't ware tegen elkander inwerken, heet een *dubbelkoor*. De koormuziek is het rijkst en veelzijdigst bewerkt in strengen stijl voor plechtige gelegenheden, als geestelijke muziek in de kerk voor te dragen. Het operakoor beweegt zich in meer vrijen, lossen stijl. Het hoofd van dit koorpersoneel is de koorregisseur, op wien de zorg rust, om aan het koor alles te verschaffen wat het noodig heeft, om op gepaste wijze zijne taak te vervullen en eene behoorlijke

vertooning op het tooneel te maken. Zelfs bij de grootste opera's laat de samenstelling en mitsdien de werking en het effect der koren veel te wenschen over. — Het deel van eene kerk, waar het hoogaltaar staat, afgescheiden van het schip, noemt men het koor van de kerk. Meestal ligt het hooger dan het schip.

Koorders (Daniël), een Nederlandsch geleerde, geboren te Maarssen den 12den Augustus 1830, studeerde te Utrecht, onderscheidde zich door ongemeene gaven, promoveerde in de rechten, letteren en de godgeleerdheid, werd vervolgens Oost-Indisch ambtenaar, daarna lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en overleed te Bennebroek den 26sten Januari 1869. Hij schreef: „De herstelling der Roomsche bisdommen in Nederland en de bonding van het ministerie Thorbecke (1853)", — en „De anti-revolutionaire staatsleer van Groen van Prinsterer uit de bronnen ontwikkeld (1ste stuk 1860)", alsmede een aantal brochures en opstellen in dagbladen en tijdschriften. — Zijne echtgenoot *Marie Henriëtte Boeke*, geboren te Amsterdam den 29sten Mei 1833, schreef, behalve etteljke vertalingen, een werk, getiteld: „Ons eigen boek (1874)".

Koorts (*febris*, van het Latijnsche woord *fervere*, dat *gloeien* beteekent) is de naam van eene ongesteldheid, welke ontstaat door een veranderden toestand van het bloed, bepaaldelijk door eene aanmerkelijke vermeerdering der stofwisseling, verbonden met eene onnatuurlijke klimming der warmte. Zij is geene zelfstandige ziekte, maar een bijkomend verschijnsel van plaatselijke ongesteldheden der meest verschillende organen en kan eenigermate beschouwd worden als de openbaring van eene reactie, welk eene op ontsteking berustende bloedmenging of eene in het lichaam aanwezige bron van ontsteking op het geheele organismus uitoefent. Weleer hield men de koorts voor eene afzonderlijke ziekte, die zonder ontleedkundige oorzaak de lichaamskrachten ondermijnde. Dit gevoelen werd door *Broussais* en door *Schönlein* bestreden. Het bleek bij de sectie, dat bij de doodelijke koortsen steeds plaatselijke ongesteldheden voorhanden waren, zoodat de koorts als ziekte hare zelfstandigheid verloor en tot den rang van verschijnsel afdaalde. Plaatselijke ongesteldheden kunnen op het geheele organismus slechts werken door het bloed, zoodat wij hierin de oorzaak van koorts moeten zoeken. Tot de koortswekkende stoffen rekent men de zoodanige, welke uit eene locale ziektebron of van buiten in den vorm van smetstof in het bloed opgenomen worden en aldaar eene gistende werking voortbrengen. Dan ontstaat er eene sterke stofwisseling en een versnelde bloedsomloop, — alzoo eene bespoedigde verbranding en eene verhoogde warmte. Natuurlijk leidt de versnelde stofwisseling tot vermindering van het gewicht des lichaams, — alzoo tot vermagering van den lijder, terwijl tevens de urine-afscheiding vermeerderd wordt. Voorts heeft het gistende bloed en de verhoogde temperatuur een hoogst nadeeligen invloed op de regelmatige werking der hersenen en alzoo op het geheele zenuwstelsel. De lijder gevoelt onaangename gewaarwordingen in alle deelen des lichaams, — zijne zintuigen bewijzen niet den gewonen dienst, want alles draait hem voor de oogen en hij verneemt gesnis in de ooren, terwijl hij tevens voor licht en geluid zeer gevoelig is, — en ook zijn verstand is beneveld, want hij gevoelt zich ontstemd, lusteloos, ongeschikt voor arbeid des geestes, terwijl pijnlijke droomen hem benauwen. Ook de bewegingszenuwen hebben van de koorts te lijden, zooals blijkt uit de zwakheid der willekeurige bewegingen, het trillen der leden bij geringe inspanning en zelfs uit kramptrekkingen. Evenzeer staan de zenuwen der bloedvaten onder haren invloed, zooals men kan opmerken in den versnelden polsslag en de slagaderkramp in het koude tijdperk. Voorts ziet men daarbij de spijsvertering in hare werking belemmerd, zooals blijkt uit gebrek aan eetlust, verstopping en hevigen dorst, terwijl ook de afscheidingen eene belangrijke wijziging ondergaan, vooral ten opzichte van de urine, het maagsap, de uitademing en de huiduitwaseming, waarover later.

De koorts begint gewoonlijk met een tijdperk van koude. De lijder huivert en rilt, hoe dik ook gekleed of onder de dekens gepakt: het is hem als werd hem koud water op den rug gegoten. Die huivering kan uren en zelfs dagen aanhouden en tot trilling overgaan. Gedurende dit tijdperk is de huid koel, bleek en blauwachtig en heeft het voorkomen van ganzevel, en de lijder ademt snel, terwijl zijne tanden klapperen. Daarop volgt het tijdperk van koortshitte. Het gelaat en de geheele huid is rood en warm; deze laatste wordt klam, er ontstaat een verlichtingschenkende uitwaseming, en de lijder valt dan meestal in slaap. Die hitte ontstaat doordien de kramp der huidslagaderen, gelijk die gedurende het koude tijdperk zich openbaart, in verslapping overgaat. Dan stroomt het teruggebonden bloed met geweld in de vaten der huid, zoodat deze rood wordt en opzwelt. Daar het koortsbloed eene verhoogde hitte bezit en eene grootere hoeveelheid bloed een aanzienlijker warmtebedrag aanvoert, is de huid wel eens brandend heet. Door die vermeerderde hoeveelheid bloed wordt alsdan ook de afzondering der zweetklieren aanmerkelijk verhoogd, en die afzondering, welke niet snel genoeg kan verdampen, vertoont zich in zweetdroppels. Omtrent de afscheidingen in het algemeen vermelden wij nog, dat bij den aanvang en bij het hoogste standpunt der koorts de afscheiding van speeksel, maag- en darmsap verminderd is, waarmede gebrek aan eetlust, eene trage spijsvertering en een moeielijke stoelgang in het nauwste verband staan. Die verminderde afscheiding schijnt veroorzaakt te worden door eene eenigszins verlamde gesteldheid der klierzenuwen, voortkomende uit de hooge temperatuur en de verkeerde menging van het koortsbloed. De afscheiding van water en koolzuur in de longen kan men niet rechtstreeks waarnemen, hoewel zulks voor de wetenschap van belang zou wezen; waarschijnlijk is de afscheiding van water in de longen vermeerderd, terwijl over de hoeveelheid koolzuur, bij koorts in de longen gevormd, de gevoelens verdeeld zijn. Beter zijn wij op de hoogte omtrent de huiduitwaseming. Deze is gedurende het tijdperk der hitte aan-

merkelijk verhoogd, al schijnt ook de huid droog op het gevoel. De hoeveelheid zweet neemt toe met de temperatuur des lichaams en met de versnelling der pols. Ook blijkt het vermeerderd bedrag der huid- en longenuitwaseming uit de geringe hoeveelheid urine, zelfs bij het gebruik van veel vocht. De verandering, welke de urine-afscheiding bij koorts ondergaat, is hoogst opmerkelijk: bij sterke koortskoude wordt eene vermeerderde hoeveelheid heldere, weinig geconcentreerde urine afgescheiden, daar het bloed zich in de binnenste deelen — alzoo ook in de nieren — ophoopt. Daar echter bij koortshitte het bloed naar de oppervlakte des lichaams snelt en aldaar door uitwaseming zijne waterachtige bestanddeelen verliest, zoo is alsdan de hoeveelheid afgescheiden urine gering, en deze heeft eene roodachtig gele kleur en een vermeerderd soortelijk gewicht, alsmede een hooger pisstofgehalte. Trouwens terwijl een gezond mensch dagelijks 20 tot 25 Ned. wichtjes pisstof afscheidt, is dat bedrag gedurende de koorts, wegens den vermeerderden omzet van eiwitstof, 60 tot 80 Ned. wichtjes. Het gehalte van keukenzout in de urine is verminderd, — dat van piszuur en piszure zouten vermeerderd, zoodat de opgeloste bestanddeelen der urine bij afkoeling een neêrslag geven. Eindelijk bevat de urine van den koortslijder meer phosphorzure zouten.

Vestigt men het oog op het vaatstelsel, dan ontwaart men, dat wegens de verhoogde werking van het hart de groote slagaderen sterker kloppen. De pols is bij den koortslijder nooit in een natuurlijken toestand. De polsslagen volgen elkander sneller op, — te sneller naarmate de temperatuur des lichaams hooger wordt. Die vermeerderde snelheid is inzonderheid groot bij kleine kinderen en teedere vrouwen. Zij klimt bij eerstgenoemden in het eerste levensjaar van 130 — het normale getal — tot 160 en zelfs tot 200 slagen in de minuut, — bij kinderen van 2 tot 4 jaren tot 120, zelfs tot 140 en meer slagen, — en bij volwassenen, die er in gezonden toestand 72 tellen, tot 90, ja tot 120 in de minuut. Elke beweging, elke gemoedsaandoening verhoogt bij den lijder dat aantal, en wel te meer naarmate hij reeds zwakker is. De pols van den koortslijder heeft iets springends, doch is gedurende het koude tijdperk gespannen en onderdrukt. Tot de ongunstige verschijnselen behoort de dubbele (dicrotische) polsslag, waarbij de slagader zich tweemaal achtereen verheft; men neemt dien waar bij zware typhusgevallen en bij kraamvrouwenkoorts, en hij geldt als een bewijs voor eene verregaande uitputting van het zenuwgestel.

De belangrijkste koortsverschijnselen zijn echter die, welke met de temperatuur des lichaams in verband staan. Een verhoogde warmtegraad is het eenige zekere teeken van de aanwezigheid van koorts. Men kan dien bepalen door middel van den thermometer. Hoewel dit reeds in de voorgaande eeuw geschiedde, bijv. door *De Haen* te Weenen, heeft men dat werktuig, vooral naar het voorbeeld van *Traube* en *Wunderlich*, eerst sedert het midden der tegenwoordige eeuw bij het waarnemen van koortslijders aangewend. Men moet op den daartoe bestemden thermometer gemakkelijk $^1/_{10}$° C. kunnen aflezen, en men brengt hem bij de waarneming in den endeldarm of onder de tong, waar hij gedurende 5 minuten moet blijven, of onder de oksels, waar men de waargenomen temperatuur met $^1/_2$° C. vermeerderen moet. Ten minste 2-maal daags moet die waarneming geschieden en men verkrijgt eene graphische voorstelling van den gang der koorts, wanneer men de uitkomsten der waarnemingen op een met ruiten bedekt papier opteekent, waarop de horizontale strepen de thermometerschaal en de verticale de waarnemingstijden aanwijzen. Men moet daarbij in het oog houden, dat de temperatuur bij een gezond mensch, volgens den in den endeldarm ingebrachten thermometer, afwisselt tusschen 36,8° en 38° C., zoodat men 37,5° C. als het gemiddelde kan beschouwen. Bij ziekten is de laagste warmtegraad veel verder van den hoogsten verwijderd, daar de eerste 33° C. en minder, en de tweede 44° C. en meer kan bedragen. De hoogste temperatuur bij een koortslijder, bij wien men nog op herstelling mag hopen, is ongeveer 42° C., en men heeft waargenomen, dat zij bij stervenden nog een paar graden hooger was. Is 38° C. de grens der normale temperatuur, dan heeft men van 38° C. tot 38°5 C. een koortsachtigen toestand, — van 38°5 C. tot 39° C. een licht koortsje — van 39° C. tot 40° C. koorts, — en van 40° C. tot 42° C. hevige koorts. Hoogere temperatuur is eene aankondiging des doods. Bij koortslijders is de temperatuurwisseling veel grooter dan bij gezonden. Bedraagt zij bij dezen op het meest 1°,2 C, zoo bereikt zij bij eerstgenoemden 6 of 7° C. Zij heeft daarenboven bij dezen zeer snel plaats. Bij tusschenpoozende koude koorts klimt de temperatuur in 2 of 3 uren 5° C. Men ziet haar dan tot omstreeks 40° C. verhoogd. Het punt der hoogste warmte wordt dikwijls reeds aan het einde van het koude tijdperk, doch gewoonlijk eerst in dat der koortshitte bereikt. Wanneer de temperatuur vervolgens weder snel daalt tot den gemiddelden stand, dan ontwaart men geene huivering, een bewijs dat deze niet veroorzaakt wordt door de temperatuur van het bloed, maar door het bloedgehalte der huid.

Koorts veroorzaakt eene vermindering van het gewicht des lichaams, — alzoo vermagering van den lijder, slinking van vetweefsel en spieren, niet zoozeer wegens verminderde voeding als wegens vermeerderde stofwisseling. Bij hevige koorts bedraagt het gewichtverlies na 2 of 3 weken reeds 20 tot 30%.

Met betrekking tot den loop der koorts onderscheidt men drie tijdperken: het begin, midden en einde. Het eerste ontstaat langzamerhand of openbaart zich plotseling door eene huivering. In het eerste geval neemt men eene geleidelijke verhooging waar der temperatuur, — in het tweede eene snelle klimming tot 40° C. Op dit tijdperk volgt het tweede, dat der koortshitte, hetwelk gewoonlijk langer duurt, namelijk eenige dagen tot 2 of 3 weken toe. De temperatuur blijft daarin nagenoeg op de eens bereikte hoogte. Volgt er genezing, dan heeft men daarna het derde tijdperk, hetwelk somtijds slechts weinige uren en ook wel 8 dagen en langer aanhoudt. De daling namelijk der temperatuur tot die van

den gezonden mensch volgt soms na de crisis, waarbij de lijder zich op eens veel beter gevoelt, een rustigen slaap geniet, eene groote hoeveelheid urine met veel bezinksel ontlast en eene weldadige uitwaseming ondervindt. Somtijds echter daalt de koorts langzaam van hare hoogte, zoodat de met haar verbondene verschijnselen geleidelijk voor die van een gezonden staat plaats maken (lysis). Klimt echter de warmtegraad tot 42° C. en hooger, dan kan men zich niets goeds van den afloop voorspellen.

Men heeft verschillende vormen (typen) van koorts. De voornaamste zijn: *aanhoudende koorts* (febris continua), waarbij de dagelijksche temperatuurwisseling slechts 0°,5 C. tot 1° C. bedraagt, — *nalatende koorts* (f. remittens), een gunstige vorm, die zich onderscheidt door eene dagelijksche temperatuurwisseling van 1° C. tot 2° C., en wel zóo, dat de warmte des avonds het hoogst en tegen den morgen het laagst is, — *tusschenpoozende koorts* (f. intermittens), waarbij koortsaanvallen door koortsvrije tusschentijden gescheiden zijn. Bij elken aanval, aangekondigd door eene huivering, klimt de temperatuur in één of 2 uren tot 40 of 41° C.; daarop volgt een tijdperk van koortshitte, dat 2 tot 4 uren aanhoudt, en daarna daalt de warmtegraad gedurende 8 tot 10 uren tot de normale hoogte. De koortsvrije tijd is verschillend van lengte, en naar mate van deze heeft men alledaagsche, anderdaagsche en derdedaagsche koorts (f. quotidiana, tertiana en quartana)), enz., — *terugkeerende koorts* (f. recurrens), bestaande uit 2 of 3 koortsaanvallen, welke eenige dagen duren en door koortsvrije tijdperken, desgelijks van eenige dagen, gescheiden zijn.

Voorts onderscheidt men eenige groepen van koortsen, zooals: *ontstekingachtige koorts* (f. synocha), die in haren zuiveren vorm bij hevige plaatselijke ontstekingen, bijv. bij long- en borstvliesontstekingen, voorkomt. Krachtige gestellen worden er door aangetast, en tot hare verschijnselen behooren: sterke huivering en aanmerkelijke daarop volgende hitte bij een hoogen warmtegraad van het bloed, eene krachtige, snelle pols, een rood gelaat, eene matige uitwaseming, sterke dorst, trage stoelgang, urine met veel bezinksel, terwijl de lijder onrustig is en ijlt. De prognose is voor sterke gezellen niet ongunstig. — Voorts *zenuwkoorts* (f. adynamica, atactica, torpida), ook *rotkoorts* genaamd. De lijder is daarbij opgewekt, doch zeer zwak; zijne wangen zijn vuil-rood, zijn gelaat is mager en ingevallen en zijne tong sterk beslagen, ja, met eene dikke, bruine korst bedekt. Hij ijlt en kan den slaap niet vatten. Bij een hoogen warmtegraad van den romp zijn de ledematen koud; hij zweet sterk en heeft eene frequente, vaak zwakke, wel eens dubbelslaande pols. De uitzichten zijn in zoodanig geval ongunstig, omdat de lijder de uitputting des lichaams moeielijk kan te boven komen. — Eindelijk vermelden wij de *afgaande koorts* (f. hectica), welke zich gewoonlijk bij verval van krachten openbaart. Vaak heeft de lijder goeden eetlust en verteert de spijzen naar behooren, en toch wordt hij bij den dag steeds magerder en zwakker. Hij heeft eene sterke uitwaseming in den morgenstond, achtervolgd door een gevoel van sterke vermoeidheid, soms gepaard met buikloop. De prognose is hier gewoonlijk zeer ongunstig, daar zoodanige koorts lang duurt en de krachten des lichaams uitput.

Men moet koorts geenzins gering achten, daar zij, zonder de ongesteldheid in rekening te brengen, waaruit zij voortvloeit, het leven van den lijder in gevaar brengt, en wel te meer naarmate zij langer aanhoudt, geregelder voortschrijdt en van hooger temperatuur vergezeld gaat. Vooreerst ondermijnt zij het lichaam door versnelde stofwisseling, doorgaans gepaard met gebrek aan eetlust, en in de tweede plaats brengt de verhoogde temperatuur van het bloed stoornis in de voeding van de bestanddeelen van hersenen, lever, nieren, hart en spieren, zoodat deze ontaarden en ongeschikt worden voor hunne verrichtingen, zooals uit een microscopisch onderzoek duidelijk gebleken is. Het koortsbloed veroorzaakt even langzaam als zeker eene verlamming van het hart en van de hersenen, alzoo den dood. Warmtegraden van 40° C. tot 41½° C. veroorzaken dien reeds na 2 of 3 weken door gemelde verlamming. Daarentegen wordt nalatende koorts, waarbij de warmtegraad in den ochtend veel geringer is, vaak maanden aaneen verdragen, terwijl tusschenpoozende koorts eerst na lang aanhouden een aanmerkelijken invloed heeft op het gestel.

Bij de geneeskundige behandeling van koorts dient men er dus in de eerste plaats op bedacht te wezen de hooge temperatuur van het bloed te verlagen. Hiertoe strekt vooral het gebruik van een koud bad, somtijds 3- of 4-maal op een dag of nog vaker, waarbij men zich niet moeten laten weêrhouden door den tegenzin van den lijder. Men late hem in zulk een bad, hoewel niet kouder dan 20° C., 5 tot 10 minuten vertoeven, en doe er liefst een stortbad op volgen. De temperatuur des lichaams daalt daardoor van 40° C. tot 38° C. en de toestand van den zieke wordt aangenamer. Somtijds veroorzaakt het baden onmacht, omdat de krachten reeds te veel geweken zijn, doch men geve in zoodanig geval opwekkende middelen, goeden wijn, koffie, chinine of iets dergelijks. Aan eene volgehouden behandeling met koud water biedt de koorts slechts zelden wederstand; als de lijder daarbij bezwijkt, zouden ook andere middelen hem niet geholpen hebben. Iedere koortszieke moet zich, behalve in het tijdperk van koude, hetwelk de warmte van het bed vereischt, in eene koele kamer ophouden, waar de warmte niet hooger is dan 13° C., en zeer ligt gedekt worden, terwijl het er niet ontbreken mag aan frissche lucht. Een ander middel om de temperatuur van het bloed te verlagen is de chinine. Deze komt inzonderheid bij tusschenpoozende koorts te pas en werkt het best, wanneer zij gegeven wordt op den tijd, die de snelle temperatuurverhooging voorafgaat. De koortsaanval wordt daardoor verzacht of geheel onderdrukt. Het is dan ook van belang chinine in groote giften — althans van 1 Ned. wichtje — toe te dienen. Ook bij aanhoudende koorts geeft men chinine, om den warmtegraad van het bloed te verlagen, de werking van het hart te versterken en de verlamming der hersenen te voorkomen. In den laatsten tijd heeft men vooral antipyrine tot verlaging der

temperatuur voorgeschreven. Eene belangrijke rol vervullen bij de behandeling van koorts de opwekkende middelen, en behalve de chinine staat aan het hoofd van deze de wijn, vooral de alkoholrijke zuidelijke wijn; eenige eetlepels vol of des noods een glas vol verwijderen de nadeelige gevolgen van het koude bad, herstellen de uitgeputte krachten en bestrijden de verlamming der hersenen. Eene bloedaftapping komt bij koorts volstrekt niet te pas. Men moet den koortszieke geen honger laten lijden, maar hem op verlangen licht verteerbare spijzen verschaffen, bepaaldelijk zulke, die de temperatuur des lichaams niet verhoogen. Hiertoe behooren melk, zacht-gekookte eieren, dunne soep en eene kleine hoeveelheid goed gebraden vleesch, terwijl hij zijn dorst met koud water, vermengd met eenig sap van sinasappels of citroenen, mag stillen. Eindelijk dient men vooral te letten op een geregelden stoelgang en dezen, zoo hij ontbreekt, door lavementen of door glauberzout bevorderen.

Eene theorie van de koorts te geven is tot nu toe ondoenlijk, daar wij nog onbekend zijn met de regeling der warmte in het dierlijk lichaam. Alles schijnt er op te wijzen, dat in de hersenen een warmteregelend orgaan bestaat, hetwelk in het gezonde lichaam een warmtegraad onderhoudt van 37°,5 C. Is nu door eene verkeerde bloedmenging dat geheel van verschijnselen ontstaan, hetwelk wij met den naam van koorts bestempelen, dan bevindt zich de warmtegraad des lichaams op een hooger punt en gemeld centraal-orgaan zoekt het daarop te houden. Omtrent de regelmatige afwisseling van zieke en gezonde tijdperken bij tusschenpoozende koorts verkeeren wij echter in de duisternis eener volkomene onwetendheid, en de geleerde moet nog komen, die door eene ontdekking der oorzaken van dat verschijnsel even grooten roem zal behalen als *Harvey* door de ontdekking van den omloop van het bloed.

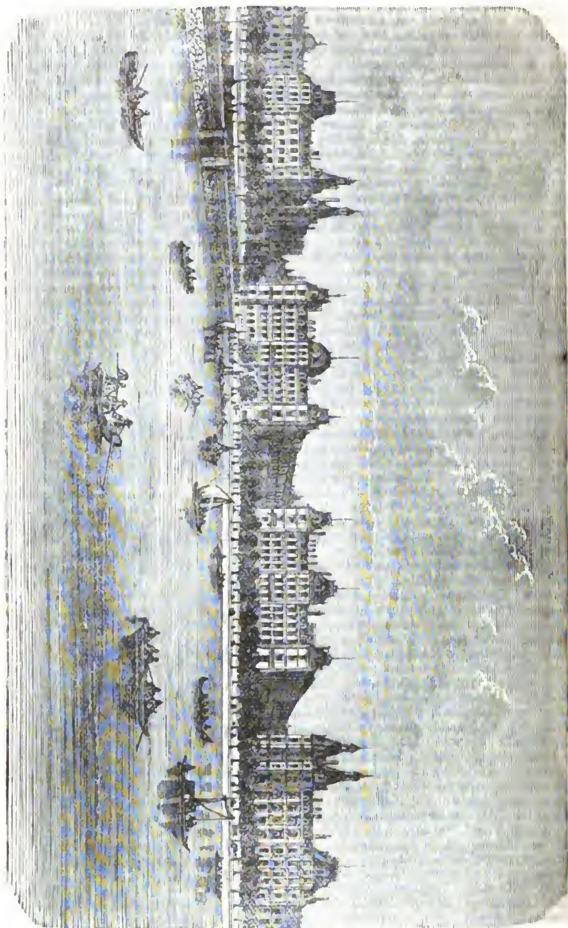
Kooten (Theodorus van), een verdienstelijk Latijnsch dichter, geboren te Leeuwarden den 22sten October 1749, studeerde te Franeker in de letteren, zag zich achtereenvolgens als rector geplaatst te Kampen en te Middelburg en aanvaardde daarna het hoogleeraarsambt in zijne voormalige studiestad. Wegens staatkundige bemoeiingen met *Valckenaer* en anderen tegen het Stadhouderlijk Bewind zag hij zich van zijn ambt ontzet en nam met laatstgenoemde de wijk naar Frankrijk. In 1795 teruggekeerd, was hij korten tijd agent van nationale opvoeding en vergenoegde zich daarna met de ondergeschikte betrekking van gezantschapssecretaris bij *Valckenaer*, toen deze zich in 1799 ten tweeden male als gezant naar Spanje begaf. Na zijne terugkomst vertoefde *van Kooten* steeds ten huize van dien geleerde, namelijk op het landgoed de Bijweg bij Bennebroek en overleed aldaar den 1sten Februari 1813. Als Latijnsch dichter werd hij door *Peerlkamp*, *Hoeufft*, *Collot d'Escury* enz. zeer geprezen. Men vindt zijne verzen in zijn bundel: „Deliciae poeticae, fasciculi VII (1792—1805)", terwijl hij ook een „Carmen saeculare in natalem ducentesimam Academiae Frisiae quae est Franequerae (1785)" in het licht gaf.

Kopaïs, een meer of liever eene moerassige laagte in het ketelvormig binnenland van Boeotië in Griekenland, ligt ten zuidwesten van de aloude stad Kopae, thans Topolia, zoodat men daaraan ook den naam geeft van *Meer van Topolia*. Het water wordt er aangevoerd door 3 rivieren, de Cephissus, Melas en Probatia, en heeft een gebrekkigen afvoer door een 20-tal natuurlijke onderaardsche kanalen naar de Zee van Euboea. Des winters is de waterstand er hoog, doch hij daalt in de lente, zoodat alsdan een groot gedeelte van den drooggeloopen grond met graan, katoen en rijst wordt bezaaid of ook tot weiland dient. De aal uit dit meer is van ouds beroemd, doch zijne uitwasemingen zijn gevaarlijk voor de gezondheid, weshalve men meermalen plannen heeft ontworpen om het droog te leggen.

Kopeke, eigenlijk *kopéika*, is eene het eerst omstreeks 1558 gestempelde munt, waarop de Czaar te paard met eene lans is afgebeeld; naar het Russische woord, dat *lans* beteekent, heeft dit geldstuk zijn naam ontvangen. In den beginne waren er slechts zilveren kopeken, ten getale van 100 in een roebel, — voorts halve en kwart kopeken, alsmede stukken van 5, 10, 15, 20, 25, 30 en 50 kopeken. In 1655 begon men koperen kopeken te slaan, van welke vooral de Siberische wegens hare zeldzaamheid door de muntliefhebbers en wegens haar gehalte aan edel metaal en haar uitstekend koper door de goudsmeden zeer worden gezocht. De Russische muntwet van 1811 schrijft voor, dat er halve, heele en dubbele kopeken van koper zullen in omloop gebracht worden tot vervanging van het voormalige papieren geld, en sedert 1 Juli 1839 hebben 350 kopeken of 3½ papieren roebel de waarde van één zilveren roebel. Later echter heeft men kopeken geslagen, die honderdste deelen zijn van den zilveren roebel.

Kopenhagen, in het Deensch *Kjöbenhavn*, de hoofdstad van het koningrijk Denemarken, gelegen op het eiland Seeland, aan de Sond (hier 4 geogr. mijl breed) en aan eene smalle zeestraat, welke Seeland van Amager scheidt en tevens eene prachtige haven vormt, welke 5000 schepen kan bevatten en tot station voor de oorlogsvloot dient, telde in 1880 ongeveer 234 000 (met de voorsteden 273 000) inwoners, bijna allen belijders van den Lutherschen godsdienst. Zij is op een effen bodem gelegen, doch tegen overstroomingen beveiligd, en gesplitst in 3 deelen, namelijk de *Oudstad* of het westelijk gedeelte, na den brand van 1795 fraaier weder opgebouwd, doch onderscheidene nauwe, kromme straten tellend, — de *Nieuwstad* of *Frederiksstad*, in het oosten gelegen en het fraaiste gedeelte, — en *Christiaanshaven* op het eiland Amager. Daarenboven heeft zij 3 belangrijke voorsteden: *Westerbro*, *Nörrebro* en *Osterbro*. Zij is door vestingwerken omgeven, die bevallige wandelparken vormen, en bezit eene citadel. De huizen, waaronder zich vele aanzienlijke gebouwen bevinden, zijn er bijna alle van gebakken steen opgetrokken. Van de straten is de Osterstraat de drukste, terwijl de Amaliastraat en de Bredstraat de schoonste zijn. Ook de Nörresögade (zie nevensgaande afbeelding) is eene van de fraaiste gedeelten der stad. Kongens Nytorv (de Nieuwe Koningsmarkt),

hoewel niet regelmatig aangelegd, is er het grootste en schoonste plein, ligt in het midden der stad en is met het standbeeld van

De Nörresögade te Kopenhagen.

Christiaan V versierd. Op het achthoekige Frederiksplein verheft zich het fraaiste ruiterstandbeeld van *Frederik V*. De Vrouwenkerk, van binnen eene reeks beeldhouwwerken van *Thorwaldsen* bevattend, is de hoofdkerk des Rijks, — de Triniteitskerk onderscheidt zich door haren toren, gelijk ook de Verlosserskerk, en de R. Katholieken hebben er eene fraaie kapél in spitsboogstijl. Het Koninklijk

paleis, Christiansburg geheeten, één der aanzienlijkste in Europa, is na den brand van 1794 door den bouwmeester *Hansen* in Fransch-Italiaanschen stijl hersteld; het heeft langs het slotplein eene breedte van 120 Ned. el en een portaal met beelden en reliëfs van *Thorwaldsen*. In het paleis vindt men in de ridderzaal een reliëf van *Freund* en *Bissen*, 50 Ned. el lang en „Ragnarauk" of den wereldbrand der Noordsche mythologie voorstellend. In eene andere zaal heeft men: „Alexanders intocht in Babylon", een beroemd reliëf van *Thorwaldsen*. De Amaliaburg bestaat uit 4 in Franschen stijl (Louis XV) opgetrokken paleizen, die te zamen een achthoekig plein insluiten; één dier paleizen bevat het natuur- en oudheidkundig museum van *Christiaan VIII*. Andere kasteelen zijn de Rozenburg, in 1604 door *Inigo Jones* in gemengden stijl gebouwd, met eene verzameling van geschiedkundige zeldzaamheden en een sierlijken tuin, en Charlottenburg, aan de Académie van schoone kunsten afgestaan. Tot de bezienswaardige gebouwen behooren het universiteitsgebouw met de nieuwe bibliotheek en het zoölogisch museum, in 1863—1869 gebouwd, de synagoge, het stadhuis, de beurs, het tuighuis, het gebouw der nationale bank, de loge der Vrijmetselaars, het tentoonstellingsgebouw voor nijverheid, in 1872 geopend, enz.

De hoogere Rijksbesturen en de instellingen van kunst en wetenschap hebben er hun zetel. Aan het hoofd van laatstgenoemde bevindt zich de universiteit, door *Christiaan I* in 1478 gesticht en in 1788 gereorganiseerd. Tot hare beroemdste hoogleeraren rekent men de godgeleerden *Clausen* en *Martensen*, de rechtsgeleerden *Kolderup-Rosenvinge* en *Krieger*, de geneeskundigen *Bang*, *Eschricht*, *Otto* en *Stein*, de natuurkundigen *Oerstedt* en *Steenstrup*, de geschiedkundigen *Werlauff*, *Allen* en *Schiern*, de wijsgeeren *Sibbern* en *Nielsen*, den kruidkundige *Schouw*, den letterkundige *Madvig*, den Orientalist *Westergaard*, den taalkenner *Petersen*, den sterrenkundige *d'Arrest* enz. Tot de universiteit behooren de académie voor heelkunde, twee observatoria, een botanische tuin en eene botanische boomkweekerij, — voorts eene boekerij met 200000 boekdeelen en 4000 handschriften (vooral oud-Perzische, Indische en Noordsche) en een uitgebreid museum voor natuurlijke historie. Met de universiteit is de polytechnische school, in 1829 gesticht, verbonden, dewijl tot de 13 leeraren, aldaar werkzaam, ook onderscheidene professoren der universiteit behooren. Men heeft er voorts eene veeartsenijschool, in 1773 door *Abildgaard* gesticht, in 1776 door den Staat overgenomen en later met eene landbouw-académie verbonden, eene militaire school, in 1820, en eene voor de marine, in 1781 gesticht, en eene metropolitaanschool, terwijl jeugdige kunstenaars gelegenheid hebben voor hunne vorming aan de académie voor schoone kunsten, in 1754 gesticht en in 1814 gereorganiseerd. Onder de wetenschappelijke vereenigingen telt men er: het Deensch Genootschap van Wetenschappen, gesticht in 1742, en het Koninklijk Genootschap voor Noordsche Oudheidkunde. Dit laatste verrees in 1825 en gaf in de bijdragen van leden als *Thomsen*, *Rafn*, *Finn-Magnusen*, *Petersen* enz. krachtige blijken van leven. Voorts heeft men er een genootschap voor schoone kunsten, een voor muziek met talrijke zanggezelschappen, enz. Merkwaardig is er wijders de Koninklijke Bibliotheek, éene der grootste van Europa; zij is door *Christiaan III* gesticht en bevat 500000 boekdeelen en 20000 handschriften, waaronder vele in 't Sanskriet. Eene andere boekerij, door de gebroeders *Classen* gesticht, bezit 30000 deelen, hoofdzakelijk van wis- en natuurkundigen inhoud. Eenig in zijne soort is verder het museum van Noordsche oudheden in het paleis der Prinsen, hetwelk in 1807 aangelegd en in 1843 met een kabinet van Amerikaansche oudheden verbonden werd. Daarenboven noemen wij nog: het Koninklijk munt- en medaillekabinet in het kasteel Rozenburg, — het museum voor natuurkunde, — de verzameling van voorwerpen uit de natuur, vooral conchyliën, aangelegd door *Christiaan VIII* in Amaliaburg, — een museum van kunst, — een ethnographisch museum, — en eene verzameling van wapens in het arsenaal. Het prachtigste museum echter is dat van *Thorwaldsen*, in 1846 geopend. Het gebouw is sedert 1838 in een half Egyptischen, half Griekschen stijl naar het plan van den architect *Bindesböll* opgetrokken en vormt een vierhoek ter lengte van 70, ter breedte van 40 en ter hoogte van 15 Ned. el. Men vindt er 648 kunstgewrochten, door *Thorwaldsen* zelven vervaardigd, en vele andere, door hem bij uiterste wilsbeschikking aan zijn vaderland geschonken. Daarenboven heeft men er eene merkwaardige verzameling van schilderijen in het paleis Christiansburg met vele stukken van Nederlandsche meesters, alsook met eene afdeeling van stukken van Deensche meesters. De verzameling van *Moltke* in *Thott's* paleis bevat 156 stukken, vooral van de Nederlandsche en Duitsche schilderscholen, en de Koninklijke verzameling van gravures omstreeks 8000 platen. De schouwburg, in 1748 gesticht en vóor korten tijd vernieuwd, is hoofdzakelijk gewijd aan de Deensche dramatische kunst. Behalve het volkstheater in het Casino bestaan er nog 3 andere schouwburgen, terwijl onder de uitspanningsplaatsen vooral Tivoli, buiten de Westerpoort gelegen en in 1843 geopend, druk bezocht wordt. Eindelijk heeft men er een algemeen hospitaal met 800 bedden, op kosten der stad gebouwd, — voorts het Frederikshospitaal, een kraamvrouwengesticht, een vondelingenhuis, een doofstommen- en een blindeninstituut en een verplegingsgesticht voor zieken uit aanzienlijken stand.

Hoewel het fabriekwezen er zich geenszins op een hoogen trap van ontwikkeling bevindt, heeft men er meer dan éene porseleinfabriek, onderscheidene machinenfabrieken, eene linnen- en zeildoekfabriek, eenige papierfabrieken, uurwerk- en chronometermakerijen, ijzer-, metaal- en bronsgieterijen, bierbrouwerijen enz., en de scheepsbouw is er van veel belang. Kopenhagen is voorts het middenpunt van den geheelen Deenschen handel, zoodat het er niet ontbreekt aan banken, verzekering-maatschappijen enz. Spoorwegen loopen van de stad naar Korsör en Helsingör, en zij is door telegraafdraden met alle deelen des Rijks en met het buitenland verbonden. Zij onder-

houdt eene geregelde stoombootvaart met Kiel, Lübeck, Stettin, Noorwegen, Zweden, Engeland, Frankrijk, New York enz., en hare burgers bezitten nagenoeg 400 koopvaardijschepen.

Omstreeks het midden der 12de eeuw was Kopenhagen nog een gering visschersdorp, in welks nabijheid Bisschop *Absalon* het sterke kasteel Axelhuus stichtte. Laatstgenoemde vermaakte het dorp en den omtrek aan den bisschopsstoel van Roeskilde. Het dorp, dat door *Saxo Grammaticus* Urbs Absolonica, later Portus Mercatorum of Castrum de Hafnia genoemd werd, ontving in 1254 de eerste stedelijke rechten. In het midden der 14de eeuw werd de stad door Koning *Christoffel* tot residentie gekozen en behield vervolgens dien rang. Door de Hanzesteden werd zij meermalen aangevallen en in de 17de eeuw door de Zweden belegerd en gebombardeerd. Felle brand teisterde haar in 1728, 1794 en 1795. Den 2den April 1801 had er op de reede de merkwaardige zeeslag plaats, waarin de Engelschen onder *Nelson* de overwinning behaalden op de Denen. In 1807 bombardeerden de Engelschen de stad van den 2den tot den 5den September, waardoor 400 huizen en gebouwen in asch gelegd, 2000 huizen beschadigd en omstreeks 2000 menschen gedood werden.

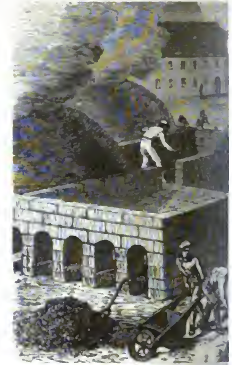
De omstreken van Kopenhagen zijn zeer schoon en met onderscheidene Koninklijke lustpaleizen en vele fraaie villa's versierd.

Koper, voorzeker één der vroegst bewerkte metalen, werd door de Israëlieten reeds uit Egypte gehaald, en de kunst, om het uit zijne ertsen te verkrijgen, wordt beschouwd als de uitvinding van een Phoeniciër, *Cadmus* genaamd, die in 1594 vóor Chr. naar Griekenland ging en er eene kopermijn in één der bergen van Thracië opende. Bij het onderzoeken van oude graven in Skandinavië is gebleken, dat sommige volken in Noord-Europa er wapens van vervaardigden. Dit metaal is zijn naam verschuldigd aan het eiland Cyprus (Kupros), dat koper leverde aan de Grieken en Romeinen.

Het koper, een element Cu met het atoomgewicht 63,4, is in de natuur sterk verspreid, komt zelfs in kleine hoeveelheden in planten voor en wordt als bestanddeel in onderscheidene delfstoffen gevonden. Tot de kopererts en in meer beperkten zin behooren: gedegen koper, op verschillende plaatsen in de Oude en Nieuwe Wereld gevonden, — rood kopererts CuC_2, — koperkies $CuFeS_2$ en bontkopererts (beide uit koper, ijzer en zwavel bestaande), — fahlerts (koper, antimonium en zwavel), — malachiet en koperlazuur (beide basisch koolzuur koper $CuCO_3.CuO_2H_2$). Vele kopertsen bevatten kleine hoeveelheden zilver en dienen tevens tot verkrijging van dit laatste. Doorgaans vindt men verschillende soorten van kopererts in elkanders nabijheid of ook dooreengemengd. Een uitmuntend mengsel van dien aard is de koperlei, eene door petróleum doorweekte, met allerlei soorten van kopertsen, met bruinkool, alsmede met ijzer-, lood- en zinkertsen vermengde mergellei. Als erts is intusschen het koperkies het meest in gebruik. Men verkrijgt daaruit veelal het koper door een herhaald roosten en smelten, waarbij geleidelijk zwavel, ijzer en de overige metalen worden verwijderd. Deze bewerking levert in de eerste plaats *kopersteen*, waarin al het metaal van het erts, nog wel verbonden met zwavel, maar bevrijd van ijzer en andere metalen, voorhanden is. Daaruit verkrijgt men het *zwartkoper* (ruwkoper), dat reeds veel zuiverder is, — en hieruit eindelijk het *gaarkoper*, dat nog eene zuiverende omsmelting behoeft om volkomen bruikbaar te worden. Het koper komt in den handel voor in ronde, dunne, onregelmatige schijven (rosettenkoper) of in dikke gegoten platen en staven (plaatkoper en staafkoper). Eene groote hoeveelheid koper wordt uit natuurlijke koperhoudende wateren (kopervitrioloplossingen) door daarin geworpen ijzer afgescheiden (cementkoper).

Het roosten van het kopererts geschiedt in een roostmuur van opgestapelde hoopen of in geslotene ovens. Zulk een hoop zien wij op nevensgaande plaat in fig. 1. Hier heeft men in *aa* de onderlaag van hout, in *b* het erts, in *c* de bedekking en in *d* de vuurpijp. Om het dure hout als brandstof te kunnen missen, bezigt men den roostmuur van *Wellner*, in fig. 2 voorgesteld, die met steenkolen gestookt wordt. In fig. 3 ziet men in den roostschachtoven in *aa'* ruimten voor het erts, in *b* het gemeenschappelijk kanaal, in *c* eene opening om het erts aan te vullen, in *d* eene andere om het geroost erts te verwijderen en in *e* nog eene om de toetreding der lucht te regelen. In fig. 4 is een roostvlamoven voorgesteld, — in fig. 5 en 6 zijn platte grond en opstand. Op den rooster *a* van den generator *b* wordt de brandstof geplaatst, die door de opening *c* kan worden aangevuld. Door de gaten *dd* kan men de brandstof oppoken. De loodrechte luchtkanalen *ee* vereenigen zich bij *f* en komen uit in *g*, en door het breede kanaal *h* wordt de lucht naar de plaats geleid, waar zij zich met de gassen, bij *i* uit den generator komende, vereenigen moet. Op den vuurvasten roosthaard *k* ligt het erts, dat door de deuren *m* en *n* bewerkt wordt en door de openingen *p* in het gewelf *o* is neêrgeworpen. Het geroost erts wordt voorts door de openingen *s* weggeruimd. Eindelijk kunnen door de openingen *x* schadelijke dampen ontsnappen. In fig. 7 is een schacht- of vlamoven voorgesteld met de hierbij aangebrachte windleiding of den luchtkoker, en in fig. 8, 9 en 10 een vlamoven tot het smelten. In *a* ziet men den haard, in *b* de werkopening, in *c* de vuurbrug met het afkoelingskanaal *k*, in *d* het gewelf boven den haard en den windoven *i*, in *h* de opening voor den aanvoer van brandstof en in *e* de openingen om toevoegselen bij het erts te werpen. De vlam, in den windoven ontstaan, strijkt over *a*, *f* en *g*, zoodat de hierdoor aangestokene brandstof eene hitte doet ontstaan, die voor de smelting van het koper voldoende is.

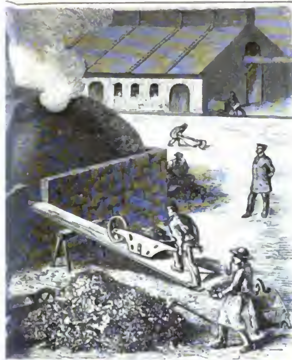
In den laatsten tijd is de methode om koper te winnen langs den natten weg meer en meer in zwang gekomen, en het is reeds gebleken, dat men het metaal met voordeel afscheiden kan uit grondstoffen, waarin slechts $^1/_4$ tot $^1/_2$% koper voorhanden is. Van groot belang is voorts het winnen van koper als bijproduct der soda-industrie in oorden, waar men zich, tot bereiding van zwavelzuur, van koperhoudend zwavelkies bedient, zooals op groote schaal geschiedt te

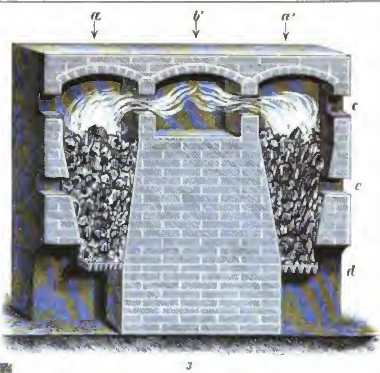

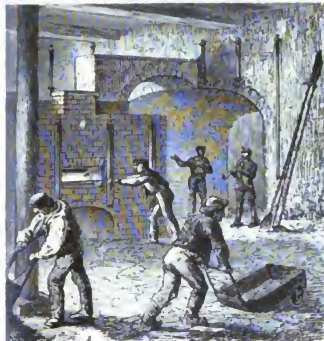

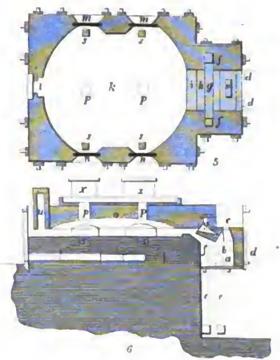

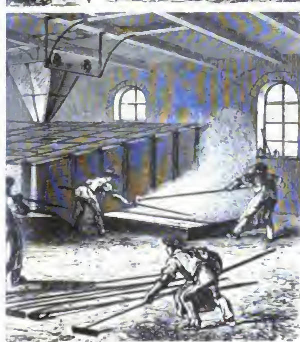
1. Roostmuur. 2. Wellner's roostmuur. 3. Roostschachtoven (Kiln. 4

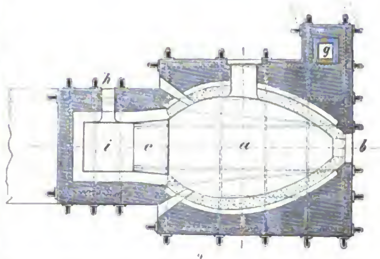

6. Roostvlamoven. 7. Schachtoven. 8. 9. 10. Vlamoven tot het smelten.

Bij het artikel: Koper.

Newcastle upon Tyne en in Lancashire. In 1869 bedroeg de koperproductie in de districten aan de Tyne ongeveer 82000 tolcentenaars, waarvan 5600 als zwavelzuur koper in den handel kwamen. De waarde dier productie was 340000 pond sterling, en in het daarop volgend jaar verkreeg men eene nog veel grootere hoeveelheid. — Koperhoudend kies wordt op de volgende wijze bewerkt: eerst wordt door roosten in hiertoe ingerichte ovens het zwavel zoo veel mogelijk als zwaveligzuur verwijderd, hetwelk, in zwavelzuur omgezet, tot het bereiden van glauberzout en soda wordt aangewend. In het achterblijfsel der Engelsche sodafabrieken vindt men gemiddeld 3 tot 5% koper, — het overige is ijzeroxyde. Om uit dat achterblijfsel het koper te halen wordt het met keukenzout vermengd en geroost, waarbij het koper verbindingen aangaat, welke in water oplosbaar zijn, waarna men uit de koperhoudende vloeistof het koper door middel van ijzer neêrslaat. Dit koper wordt daarna zorgvuldig gewasschen, gedroogd en omgesmolten. De koperproductie over de geheele aarde schatte men in het laatst van 1871 op ongeveer 1⅓ millioen tolcentenaars. Van dat aantal levert Rusland er 130000, Engeland 350000, Oostenrijk 60000, Chili 280000, Noord-Amerika 200000, Pruisen 93000, Spanje 40000, Zweden 40000, België 20000, Saksen 9000, Cuba 40000, Bolivia en Peru 30000 enz. De gemiddelde prijs van het koper is 72 gulden het tolcentenaar (50 Ned. pond).

De voornaamste eigenschappen van het koper zijn bekend, namelijk zijne eigenaardige roode kleur, zijne groote polijstbaarheid, alsmede zijne vrij groote hardheid, groote taaiheid, en duurzaamheid in de lucht, zoodra zich op het metaal eene groene korst van groenspaan gevormd heeft. Het smelt voorts bij eene matige witgloeihitte (1200° C.) en heeft een soortelijk gewicht van 8,15 tot 8,19. Bij langdurig gloeien in de opene lucht ontstaat op zijne oppervlakte eene korst van bruinachtig-zwart oxyde, koperasch of koperhamerslag geheeten, van de samenstelling CuO.

Koper wordt tot velerlei doeleinden gebezigd. In onvermengden toestand is het weinig geschikt voor gegoten voorwerpen, omdat het bij het gieten licht blazig wordt. Men maakt er echter koperen platen en koperdraad van, versmeedt het tot ketels en stempelt het tot munten. Voorts vormt het door samensmelting met andere metalen zeer belangrijke legeeringen, zooals messing (geel koper) en tombak (koper met zink), — onderscheidene soorten van brons (koper met tin of met tin en zink), — en argentaan of nieuw zilver (koper, zink en nikkel).

Van de verbindingen van het koper vermelden wij die met zuurstof, namelijk het koperoxydule Cu_2O, dat eene roode, en het koperoxyde CuO dat eene zwarte kleur heeft. Het eerste kleurt eene gesmoltene glasmassa koperrood en het laatste groen, zoodat beide in de glasfabrieken, het oxyde ook tot het groenkleuren van glazuur in pottebakkerijen gebezigd worden. De koperzouten, die van het oxyde afstammen, hebben in waterhoudenden staat alle eene fraaie, meestal eene groene of blauwe kleur; watervrij zijn zij ongekleurd. Het belangrijkst onder deze is het kopervitriool (zwavelzuur koper $CuSO_4 5H_2O$), dat in de natuur in opgelosten staat voorkomt, — voorts in groote hoeveelheid in fabrieken bereid wordt en door zijne ontleding door een galvanischen stroom zuiver metallisch koper levert, zoodat het uitstekend te pas komt bij de galvanoplastiek. Verschillende soorten van azijnzuur koper worden als groenspaan gebruikt. Bergblauw en berggroen zijn niet anders dan basisch koolzuur koper, en het fraaie Schweinfurter groen bestaat uit eene verbinding van azijnzuur- met arsenigzuur koper. Het Bremer blauw en Bremer groen daarentegen is geen koperzout, maar een waterhoudend koperoxyde (koperhydroxyde). Metallisch koper wordt door sterke zuren aangetast en opgelost, vooral door salpeterzuur, alsmede door kokend geconcentreerd zwavelzuur. Zwakke zuren, bepaaldelijk plantenzuren, bijv. azijn, tasten het ook aan, mits onder medewerking van de dampkringslucht, welke de zuurstof levert voor de oxydatie. Er vormt zich eerst koperoxyde, dat dan in het zuur oplost. Daarom is het gevaarlijk, spijzen in koperen pannen te laten staan, daar alle koperverbindingen giftige eigenschappen bezitten. Koperen keukengereedschap moet goed vertind wezen. Onderscheidene koperzouten behooren tot de geneesmiddelen.

Kopergravures noemt men afdrukken van koperen platen, waarop door middel der *graveerkunst* (zie aldaar) iets geteekend is. De oudste gegraveerde platen waren van edel metaal. Daarna bezigde men koper, tin en ijzer. Van de beide laatstgenoemde metalen was echter het eerste te zacht en het laatste te hard. Het tin bleek niet bestand te wezen tegen het drukken, en het ijzer was moeielijk te bewerken. Had men echter eene ijzeren of liever eene stalen plaat in gereedheid, dan kon men daarvan 50000 afdrukken bekomen, terwijl eene koperen plaat, waarmede men er 4000 vervaardigd heeft, geheel is afgesleten. Ja, het kostte den behendigsten koperdrukker reeds moeite om 4- of 500 goede afdrukken te leveren. De oudste drukken zijn met eene dunne zwarte verf met de hand of met eene handrol, — de latere met eene veel donkerder kleur op de boekdrukpers vervaardigd. Men onderscheidt voorts gravures en radeeringen of etsen. Deze laatste zijn meestal oorspronkelijke voortbrengselen van schilders, die daarbij den vrijen teugel vierden aan hunne fantasie, — de eerste daarentegen vertolkingen van schilderstukken, met geduldige kunstenaarshand op het koper gegrift. Beide soorten van kunstgewrochten werden van ouds zeer op prijs gesteld en reeds vroeg was men er op bedacht om daarvan verzamelingen aan te leggen, waartoe vooral de abbé *de Marolles* in het midden der 17de eeuw in Frankrijk het voorbeeld gaf. Na hem beijverden zich vooral *Mariette*, *Silvestre*, *Bazan*, *Paignon-Dijonval*, graaf *Rigal*, *Durand* en *Debois* te Parijs, de bankier *Winckler* te Leipzig, graaf *Fries* te Weenen, *Ploos van Amstel* en *Verstolk van Soelen* te Amsterdam, *Reynolds*, *Mark Masterman Sykes* en de Hertog *van Buckingham* te Londen dergelijke verzamelingen bijeen te brengen. Ook bij de Vorsten ontwaakte de lust tot verzamelen, en daardoor ontstonden de openbare verzamelin-

gen te Parijs, Dresden en Weenen. Tevens werden kopergravures in lijsten achter glas geplaatst tot versiering der vertrekken, zoodat zij zelfs de schilderijen verdrongen en hierdoor een belangrijken invloed verkregen op de beeldende kunst. Vooral in onzen tijd is de liefhebberij voor fraaie kopergravures hoog geklommen, weshalve deze eene opmerkelijke rol in den kunsthandel vervullen. Oorspronkelijk waren zij zeer goedkoop. *Albrecht Dürer* verkocht op eene reis door de Nederlanden (1520) eene van zijne fraaiste prenten, „Adam en Eva", voor 4 stuivers het stuk, en omstreeks 50 jaren later kostte een afdruk van al zijne werken slechts 36 gulden. Intusschen vindt men in de 17de eeuw reeds de „Honderd guldens prent" van *Rembrandt*, alzoo genoemd naar den prijs, dien de kunstenaar voor elken afdruk vorderde. In onze dagen evenwel zijn de prijzen voor kopergravures van oude meesters verbazend hoog geklommen, vooral wanneer er goede afdrukken verkocht worden.

De betrekkelijke schoonheid en vaak ook de zeldzaamheid van een afdruk is aan bepaalde kenmerken te zien. Bij de werken der oude meesters onderscheidt men in het algemeen *vroegere* en *latere* drukken. De eerste zijn afkomstig van de pas vervaardigde platen en tevens van de meesters zelven, die tegelijk graveurs, drukkers en prenthandelaars waren. Het aantal prenten, door hen in omloop gebracht, bedroeg zelden meer dan eenige duizenden, en men verhaalt, dat *Lukas van Leijden* zoozeer gesteld was op zijn goeden naam, dat hij alle mislukte afdrukken vernietigde. Uit de nalatenschap echter der kunstenaars kwamen de gegraveerde platen in het bezit van erfgenamen of kunsthandelaars, die met geen ander doel afdrukken maakten dan om geld te verdienen. Zij leverden de talrijke slechte afdrukken, die veelal op verkoopingen voorkomen en met de oorspronkelijke prenten van den meester niet zijn te vergelijken. Door het herhaald afvegen der plaat worden de scherpe lijnen der gravures allengs weggeschuurd en weggepolijst, zoodat de zachtste tinten langzamerhand flauwer worden en eindelijk geheel verdwijnen, terwijl daarentegen de donkergetinte plaatsen in zwarte vlekken veranderen. Kon men vervolgens aan de bestellingen niet voldoen, dan werd de plaat geretoucheerd of op nieuw met het graveerijzer uitgediept. Vele platen zelfs zijn van geslacht tot geslacht overgegaan en bij herhaling na afslijting weêr in orde gebracht. Sommige prenten van *Marcantonio* vormen ook thans nog als zeer flauwe afdrukken een handelsartikel op de Pauselijke drukkerij te Rome. De chalcographie van het museum te Parijs bezit de grootste verzameling van koperen platen en verkoopt daarvan nog altijd afdrukken, welke voorzeker niet fraai, doch in elk geval zeer goedkoop zijn. Op de oude kopergravures, door de kunstenaars zelven in den handel gebracht, vindt men alleen den naam of het naamteeken van den graveur. Toen deze later de handelszaak aan een kunstkooper overliet, plaatste ook deze zijn naam op de plaat, en laatstgenoemde ging allengs van de éene hand in de andere over, telkens met naamsverandering. Zulk een naam was tevens een adres van den persoon, bij wien zoodanige afdrukken te bekomen waren, en men spreekt alzoo, als kenmerk eener gravure, van een afdruk „vóor alle adressen" of „met het eerste adres". De namen van sommige adressen strekken tot aanbeveling, omdat men wist, dat zij alleen goede platen gebruikten, terwijl anderen zich vaak met afgesletene platen vergenoegden. Aanbevelenswaardig is bijv. het adres *Van der Meulen*, terwijl men van het adres *Salamanca* of *Thomassin* slechts zeer middelmatige afdrukken verwachten kan. Voorts hadden de kopergraveurs steeds de gewoonte om gedurende het bewerken der plaat nu en dan afdrukken van deze te nemen, waaruit zij zelven of hunne vrienden konden zien, hoe het werk zou uitvallen. Deze dragen den naam van „proefdrukken" en zijn dikwijls eenig.

Afdrukken, welke genomen zijn vóordat de naam van den kunstenaar of van den drukker op de plaat is gegraveerd, dragen den naam van afdrukken „vóor de letter (avant la lettre)", — daarna heeft men er „met aangelegd schrift (lettre grise)" en eindelijk „met volkomen schrift (lettre noire)". Daarenboven heeft men afdrukken op verschillende soorten van papier. Intusschen verdienen tegenwoordig de drukken „vóor de letter" niet meer den naam van proefdrukken, daar zij enkel dienen om een hoogeren prijs te bedingen. Bij vele gravures heeft men ter beoordeeling van den ouderdom te letten op den zoogenaamden „baard". Graveer- en radeernaald doen aan de uiteinden der strepen of groeven een ruwen rand achterblijven, die veel inkt opneemt en alzoo aan de prenten een eigenaardig voorkomen geeft. Die ruwe rand wordt doorgaans weggeschaafd, 't geen echter bij radeeringen ook dikwijls achterblijft. Hierdoor worden de strepen op de prent onduidelijk, eenigermate als had men met de pen inkt op vloeipapier gebracht. Die baard is vooral door *Rembrandt* gebezigd om de donkere tinten te versterken. Daar echter bij het afslijten der plaat die baard meer en meer verloren gaat, zijn de prenten, waarop hij het krachtigst voorkomt, de oudste en alzoo de kostbaarste.

Kopierecht, zie *Nadruk*.

Kopisch (August), een Duitsch schilder en dichter geboren te Breslau den 26sten Mei 1799, genoot eene zorgvuldige opvoeding en bezocht het gymnasium onder de leiding van *Manso*, die den wensch uitte, dat hij zich bij de wetenschap zou bepalen. Hij betoonde echter groote neiging tot de kunst en toen hij in 1815 de académie te Praag bezocht, verdeelde hij zijn tijd tusschen de collegies, de boekerij, de schilder- en dichtkunst. Te Weenen leerde hij door *Woek Stephanowitsj* de Servische volksliederen kennen, en daar de vervaardigers van deze niet eens bedreven waren geweest in de schrijfkunst lachte het denkbeeld hem toe om gedichten te scheppen zonder ze op te schrijven, maar ze enkel in het geheugen te bewaren en uit het hoofd op te zeggen. Zoo dichtte hij onderscheidene balladen en zelfs heldendichten, die hij voor de vuist voordroeg, terwijl van éen van deze, „Bonse der Samnite" geheeten, later een fragment is opgeschreven. Een gebrek aan de

rechter hand, door een val op het ijs opgedaan, hinderde hem in zijne oefeningen in de schilderkunst. Tot zijne herstelling reisde hij naar Italië, nadat hij in 1829 Breslau wederom bezocht en 3 jaren te Dresden gewoond had. Te Rome liet hij de schilderkunst varen en begaf zich naar Napels, waar hij verscheidene jaren met *Platen* en anderen zich toelegde op de studië van het volksleven, het volkstooneel en de volkspoëzij. Als een uitstekend zwemmer ontdekte hij hier de vermaarde Blauwe Grot. In 1828 keerde hij terug naar Berlijn, waar hij de algemeene toegenegenheid en den titel van professor verwierf. Meer nog dan door zijne op schetsen gelijkende schilderstukken, dan door de uitvinding van eene soort van kachels, dan door zijne ode aan Koning *Friedrich Wilhelm IV* (1840), dan door zijne vertaling van *Dante*, maakte hij zich bekend door eene uitgave van Italiaansche volksliederen onder den titel: „Agrumi (1837)" en vooral door zijne „Gedichte", onder welke het lied van „Noah" zeer populair geworden is. In 1847 en later woonde hij te Potsdam, waar hij op last des Konings eene beschrijving der „Schlösser und Gärten zu Potsdam (1854)" vervaardigde. Daarenboven oefende hij zich in het modelleeren in kneedbare massa's en leverde onder anderen een reliéf van het eiland Capri, de Blauwe Grot en de Syreneneilanden. Hij overleed plotselijk te Berlijn den 3den Februari 1853, en zijne „Gesammelte Werke" zijn in 1856 in 5 deelen door *Bötticher* uitgegeven.

Kopitar (Bartholomaeus), een verdienstelijk beoefenaar der Slawische taal, geboren den 23sten Augustus 1780 te Répnje in het hertogdom Krain, bezocht in 1790 de school te Laibach, werd in 1799 huisonderwijzer bij Baron *Zois* en vervolgens secretaris van dezen. In 1807 begaf hij zich naar Weenen en werd in 1809 ambtenaar aan de Hofbibliotheek, nadat hij zich reeds in het voorafgaande jaar aan de universiteit had laten inschrijven als student in de rechten. Tevens wijdde hij zich bij voorkeur aan de beoefening der Slawische taal en letterkunde en schreef eene: „Grammatik der slawischen Sprache in Krain (1808)". Nadat hij reeds in 1814 Parijs bezocht had, deed hij later eene reis door Duitschland en Engeland en in 1837 ook door Italië. In 1843 werd hij Hofraad en eerste custos der Keizerlijke bibliotheek, doch hij overleed reeds den 11den Augustus 1844. Zijne taal- en letterkundige geschriften zijn zeer belangrijk, doch in zijne geschiedkundige werken betoont hij zich een overdreven ijveraar voor de unie der Slawische volken. Zijn voornaamste werk is de: „Glagolita Clozianus (1836)". Voor *Silvestre's* uitgave van het Slawische Evangelie van Rheims (1848) leverde *Kopitar* de Latijnsche vertaling. Ook is eene verzameling zijner kleinere geschriften uitgegeven door *Miklosisch* (1857 enz).

Kopp. Onder dezen naam vermelden wij:

Ulrich Friedrich Kopp, een verdienstelijk oudheidkundige, geboren te Cassel den 18den Maart 1762. Hij studeerde in de rechten en werd in 1788 justitieraad, vervolgens geheimreferendaris en eindelijk geheim landssecretaris in zijne geboorteplaats. In 1802 zag hij zich benoemd tot directeur van het Hofarchief en ontving in 1803 den titel van kabinetsraad, doch vroeg in 1804 zijn ontslag uit den staatsdienst, werd in 1808 honorair professor te Heidelberg en woonde later ambteloos te Manheim. Hij overleed op eene reis naar Marburg den 27sten Maart 1834. Zijne: „Palaeographia critica (1817—1829, 4 dln)" is een uitmuntend werk en in zijne: „Bilder und Schriften der Vorzeit (1819—1822)" verklaarde hij op eene voortreffelijke wijze de Phoenicische en Gothische gedenkteekens. Voorts schreef hij: „De nuptiis philologiae et Mercurii (1836)", — „Handbuch zur Kenntnisz der Kurhessischen Landesverfassung und Rechte (1796—1804, 6 dln)", — en „Bruchstücke zur Erläuterung der deutschen Geschichte und Rechten (1799—1801, 2 dln)".

Joseph Eutychius Kopp, een verdienstelijk Zwitsersch geschiedschrijver, geboren den 25sten April 1793 te Beromünster in het canton Luzern. Hij werd in 1819 professor in de Grieksche taal aan het lyceum te Luzern en in 1841 lid der grondwetscommissie en later van den cantons- en regeeringsraad. Wegens zijn verzet tegen het inhalen der Jezuïeten in Luzern werd hij in 1845 niet herkozen in den regeeringsraad. Hij schreef: „Geschichte der eidgenossischen Bunde (1845—1862, 5 dln)", — „Urkunden zur Geschichte der eidgenossischen Bunde (1835—1851, 2 dln)", — en „Dramatische Werke (1855—1856, 4 dln)". Hij overleed te Luzern den 26sten October 1866.

Hermann Kopp, een uitstekend scheikundige, geboren te Hanau den 30sten October 1817. Hij studeerde te Heidelberg en te Marburg in de natuurkunde, oefende zich in de scheikunde in het laboratorium van *Liebig* te Gieszen, werd hier in 1841 privaatdocent en zag er zich in 1843 tot hoogleeraar benoemd. In 1864 vertrok hij in die betrekking naar Heidelberg. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door een onderzoek naar het onderling verband van de natuurkundige eigenschappen der lichamen, naar hun samenstel enz., alsmede door het beoefenen van de geschiedenis der scheikunde. Hij schreef: „Geschichte der Chemie (1843—1847, 4 dln); — „Beiträge zur Geschichte der Chemie (1869—1875, 3 stukken)", — „Die Entwickelung der Chemie in der neuern Zeit (1871—1873, 2 dln)", — „Lehrbuch der physikalischen und theoretischen Chemie (2de druk, 1868, met *Buff* en *Zamminer*)", — en eerst met *Liebig* en vervolgens met *Will*: „Jahresbericht über die Fortschritte der Chemie, Physik, Mineralogie und Geologie". Met *Liebig* en *Wöhler* redigeerde hij de: „Annalen der Chemie und Physik (1851—1871)" en leverde nog: „Einleitung in die Krystallographie und in die Krystallographischen Kenntnisse der wichtigeren Substanzen (1849; 2de druk, 1862)".

Koppe (Johann Gottlieb), een verdienstelijk Duitsch landbouwkundige, geboren te Beesdau bij Luckau den 31sten Januari 1782, bezocht het lyceum te Lübben, leerde het landbouwbedrijf op de goederen van den Graaf *van Solms* en werd in 1800 bestuurder van het riddergoed Gräfendorf bij Jüterbogk, — voorts in 1811 leeraar aan de académie te Möglin en bestuurder van de boerderij aldaar. In dien tijd schreef hij het boek: „Unterricht im Ackerbau und in der Viehzucht (1821 en later, 2 dln)", hetwelk grooten bijval vond.

Van 1814 tot 1827 bestuurde hij in Oberbarnim de goederen van *Eckard* en verwierf daardoor een klein vermogen, zoodat hij in 1827 en 1830 pachter werd van domeinen. Hierdoor kwam hij in aanraking met de Regeering en zag zich achtervolgens benoemd tot „Landesökonomierath", tot lid der Algemeene Synode te Berlijn en in 1849 tot lid der Eerste Kamer in Pruisen. Hij overleed den 1sten Januari 1863 op een riddergoed te Beesdau. Hij heeft zich jegens den landbouw zeer verdienstelijk gemaakt. Reeds in 1814 vereenigde hij zich met anderen tot de uitgave der „Mittheilungen auf dem Gebiete der Landwirthschaft (1814—1824, 6 dln)". Voorts schreef hij: „Revision der Ackerbaussysteme (1818)", — „Anleitung zur Kenntnisz, Zucht und Pflege der Merinos (1827)", — „Anleitung zu einem neuen vortheilhaften Betriebe der Landwirthschaft (1829, 3 dln; 6de druk, 1856)", — „Darstellung der landwirthschaftlichen Verhältnisse in der Mark Brandenburg (1830)", — „Ueber die Erzeugung des Rübenzuckers (1841)", — „Beiträge zur Beantwortung der Frage: Sind kleine oder grosze Landgüter zweckmäsziger für das allgemeinen Beste (1850)", — „Betrachtungen über die Grondsteuer (1850)", — en „Ueber die Verwaltung der Landgemeinden (1851)".

Koppel-Ellfeld (Franz), een Duitsch schrijver en dichter, geboren te Eltville (Ellfeld) aan den Rijn den 7den December 1838. Hij studeerde te Tübingen, Heidelberg en Leipzig in de rechten, geschiedenis en wijsbegeerte, wijdde zich te München aan de beoefening der letteren en vertrok in 1869 naar Dresden. Hier was hij van 1872 tot 1877 docent in de geschiedenis aan de polytechnische school en werd er vervolgens redacteur van het feuilleton in de „Dresdener Zeitung". Hij doorreisde bijna geheel Europa en schreef de treurspelen: „Das Ende des Schill (1864)" en „Spartacus (1876)", — de blijspelen: „Auf Kohlen", — „Welcher Meyer?" — en „Gorilla oder Chimpanse", — het episch gedicht: „Cervantes auf der Fahrt (1865)", — en den roman: „Zwei Brüder in Jesu (1867)".

Koppen is de naam van eene heelkundige bewerking, dienende om de huid op eene bepaalde plaats te prikkelen en hierdoor afleiding te bezorgen aan dieper gelegen deelen. Het geschiedt door boven die plaats door middel van kopglazen of koppen van kaoetsjoek een luchtledig te maken. Hiertoe doet men in zoodanig glas, dat den vorm heeft van een theekopje, een weinig aether sulphuricus, steekt dien in brand en zet het glas luchtdicht op de huid. De vlam verteert er de zuurstof en vormt een luchtledig, zoodat het bloed en de vochten in de daaronder liggende huid worden opgetrokken. Hieraan geeft men den naam van *droge koppen*. — Kerft men echter die plaats met een *kopsnepper*, die 8 tot 12 uitspringende mesjes bevat, en plaatst men daarboven een gedeeltelijk luchtledig kopglas, dan wordt dierdoor bloed ontlast, en men geeft daaraan den naam van *bloedige koppen*. — In plaats van glazen gebruikt men tegenwoordig veelal een beker van zeer veerkrachtig kaoetsjoek, op een glazen kelk bevestigd. Door het kaoetsjoek in elkander te drukken, den rand op de huid te plaatsen en dan het kaoetsjoek weder los te laten zoodat het zijne bekervormige gedaante herneemt, brengt men zonder moeite eene luchtledige ruimte voort. Het koppen kan alleen geschieden op eene platte oppervlakte der huid van voldoende grootte en is dus bij magere menschen wel eens zeer moeielijk.

Köppen. Onder dezen naam vermelden wij:

Friedrich Köppen, een Duitsch wijsgeer, geboren te Lübeck den 28sten April 1775. Hij bezocht er de Catharinaschool en studeerde vervolgens te Jena in de godgeleerdheid. Tevens woonde hij de wijsgeerige voorlezingen bij van *Reinhold* en *Fichte* en gevoelde zich niet weinig aangetrokken door de philosophie van die dagen. Nadat hij nog een jaar te Göttingen gestudeerd had, waar zijne „Abhandlung über Offenbarung in Bezug auf Kant'sche und Fichte'sche Philosophie (1797; 2de druk, 1802)" in het licht verscheen, deed hij in 1797 eene reis door Zwitserland en keerde toen naar zijne geboortestad terug. Zijne vriendschappelijke betrekking tot *Jacobi* gaf aanleiding tot het schrijven van het strijdschrift: „Schelling's Lehre, oder das Ganze der Philosophie des absoluten Nichts (1803)". Nadat hij sedert 1804 als kanselredenaar aan de St. Ansgariuskerk te Bremen was werkzaam geweest, zag hij zich in 1807 benoemd tot hoogleeraar aan de universiteit te Landshut, bij wier opheffing in 1827 hij naar Erlangen verplaatst werd. Hier overleed hij in den nacht van den 4den op den 5den September 1858. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Darstellung des Wesens der Philosophie (1810)", — „Philosophie des Christenthums (1813—1815, 2 dln; 2de druk, 1828)", — „Politik nach Platonischen Grundsätzen mit Anwendung auf unsere Zeit (1818)", — „Rechtslehre nach Platonischen Grundsätzen (1819)", — „Vertraute Briefe über Bücher und Welt (1820—1823, 2 dln)",— en „Philosophie der Philosophie (1840)".

Peter von Köppen, een geleerde, die zich jegens de oudheid-, aardrijks- en volkerenkunde en de statistiek van Rusland zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Hij werd geboren te Charkow den 19den Februari 1793, bezocht het gymnasium en de universiteit in zijne geboortestad en promoveerde er in 1814 tot meester in de rechten. De kennis van Rusland was het hoofddoel van zijn streven en met dat oogmerk volbracht hij bijna ieder jaar wetenschappelijke reizen binnen en buiten de grenzen van dat land. Hij schreef: „Overzicht der bronnen eener geschiedenis der letterkunde van Rusland (1818)". Op zijne tochten verzamelde hij berichten omtrent Slawisch-Russische gedenkteekens en getrouwe facsimilé's van handschriften en deelde de uitkomsten mede in afzonderlijke werken en in die der Académie van Wetenschappen te Petersburg. Zoo leverde hij berichten over de „Noordkust van de Pontus (1823)", — en „Over de driehoofdige Hecaté en hare rol in de geheimenissen (1823)", — voorts: „Berichten over oudheden en kunst in Rusland (1822)", — en „Bouwstoffen voor eene geschiedenis der beschaving in Rusland (1827)", — alsmede: „Geschiedenis van den wijnbouw in Rusland (1832)." Reeds in 1826 was hij benoemd tot correspondeerend lid der Académie van Wetenschappen te Petersburg, bezocht op last der

Regeering de Rijksdomeinen in het gouvernement Taurië en gaf het „Krimsche collectaneum (1837)" en de „Taurica (1840)" in het licht. Als lid der Wolgacommissie verzamelde hij bouwstoffen voor zijne verhandelingen: „Over den woud- en watervoorraad op het Wolgagebied (1841)" en „Over de gesteldheid van den bodem tusschen den benedenloop van de Dnjepr en het meer van Azof (1845)". Hij schreef voorts uitmuntende opstellen over de verschillende volksstammen van Rusland en gaf daarbij eene fraaie „Etnographische kaart van Europeesch Rusland (1851)" in het licht. Kort daarna verscheen zijne „Statistieke reis in het land der Donsche Kozakken (1852)" en eindelijk een voortreffelijk werk over de „Negende volkstelling in Rusland (1857)." In 1860 begaf hij zich naar zijn landgoed Karabagh in de Krim, een geschenk van den Keizer, en overleed aldaar den 4den Juni 1864.

Karl Friedrich Albert Köppen, een verdienstelijk rechtsgeleerde, geboren den 17den December 1821 te Goldberg (Mecklenburg-Schwerin). Hij studeerde te Berlijn, was van 1847—1849 werkzaam in Pruisischen staatsdienst, vestigde zich in 1853 als privaatdocent te Jena, werd er in 1856 buitengewoon hoogleeraar, vertrok in 1857 als gewoon hoogleeraar naar Marburg en zag zich als zoodanig in 1864 te Würzburg en in 1872 te Straatsburg benoemd. Hij schreef: „Die Erbschaft (1856)", — „System des heutigen römischen Erbrechts (1862—1864)", — „System des heutigen römischen Erbrechts im Grundrisz (1867)", — „Der obligatorische Vertrag unter Abwesenden (1871)", — „Der Fruchterwerb des bonae fidei possessor (1872)", — en „Grundrisz zu Vorlesungen über die Institutionen und Geschichte des römischen Privatrechts (1879)".

Koppootigen, zie *Cephalopoda*.

Koprolieten noemt men versteende uitwerpselen van vóorwereldlijke dieren, waarin men vaak schubben, beensplinters, kleine beentjes en tanden aantreft. Zij vertoonen zich doorgaands als ronde, geelachtig-witte of bruine massa's met spiraallijnen aan de oppervlakte, afkomstig van de plooien van den endeldarm. Men vindt ze in beenderenholen, bijv. in het hol van Kirkdale in Yorkshire, en alsdan gelijken zij op de uitwerpselen van hedendaagsche roofdieren. Somtijds echter bevatten zij overblijfselen van visschen en zijn in dat geval afkomstig van groote roofvisschen of van de reusachtige hagedissen (Sauriërs) der vóorwereld en komen dan voor in uitgestrekte lagen. De bestanddeelen der koprolieten verspreiden een opmerkelijk licht over de voeding der voorwereldlijke dieren. Zij bezitten voorts een aanzienlijk phosphorusgehalte, zoodat zij na behandeling met zwavelzuur zeer geschikt zijn tot bemesting van het land. Ook de guano kan men beschouwen als eene koprolietenvorming van het tegenwoordig tijdperk.

Kops. Onder dezen naam vermelden wij:

Willem Kops, een Nederlandsch letterkundige. Hij werd geboren te Amsterdam in 1724 en heeft zich vooral eene naam gemaakt door zijne: „Schets eener geschiedenis der rederijkers", opgenomen in de werken der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde. Ook is van hem in handschrift eene verhandeling over „Oude woorden en spreekwijzen, getrokken uit een getijdenboek enz." in de boekerij dier Maatschappij aanwezig. Eenige door hem vervaardigde gedichten zijn in verschillende bundels verspreid. Hij overleed in 1776.

Jan Kops, een verdienstelijk Nederlandsch kruidkundige. Hij werd geboren te Amsterdam den 4den Maart 1765, bezocht het gymnasium te Haarlem, waar hij tevens de vaderlandsche letterkunde beoefende met *Adriaan Loosjes*, welke laatste ook de kruidkundige lessen van *David de Gorter* bijwoonde en bij zijn jongeren vriend de zucht naar natuurstudie deed ontwaken, zooals blijkt uit de: „Oratiuncula de contemplatione naturae", waarmede *Kops* het gymnasium verliet. Daar hij afkeerig was van den koophandel, werd hij als student ingeschreven aan het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam, terwijl hij tegelijk de lessen bijwoonde der hoogleeraren aan het athenaeum. Eene door hem als student ingezondene verhandeling: „Over de onverschilligheid in godsdienstige zaken" werd door Teyler's Godgeleerd genootschap met goud bekroond. Twee jaren later werd hij proponent en was weldra predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Leiden. In 1792 teleurgesteld door eene mislukte beroeping te Haarlem, wijdde hij zich meer dan te voren aan de studie der natuur en werd voorts na de omwenteling van 1795, die hij van ganscher harte toejuichte, gekozen tot lid der municipaliteit te Leiden; doch toen eene niet-herkiezing zijn ijver met ondank beloonde, bepaalde hij zich hoofdzakelijk bij den landbouw en bewees daaraan — vooral in de betrekking van directeur van landbouw (1792—1819) — gewichtige diensten. Daartoe behooren zijne aanmoediging tot bebouwing van woeste gronden, vooral van de duinen, de stichting van commissiën van landbouw, de maatregelen tot verbetering van het paardenras, het veefonds tegen de runderpest, de vestiging van het kabinet van landbouw en talrijke geschriften, zooals het „Magazijn van den Vaderlandschen landbouw (1812—1814)", — de „Staten van den landbouw (1806—1828)", enz. In 1815 zag hij zich benoemd tot hoogleeraar in de landbouw- en kruidkunde aan de hoogeschool te Utrecht. Met ijver nam hij zijne betrekking waar en vervulde tevens predikbeurten in de kerk der Doopsgezinde gemeente aldaar. Ook beoefende hij in vrije uren met geestdrift de Vaderlandsche letterkunde en ontving in 1835 wegens 70-jarigen ouderdom een eervol emeritaat. Kostte het hem ook veel zijn geliefden botanischen tuin te verlaten, toch behield hij zijne blijmoedigheid en overleed te Utrecht op den 9den Januari 1849. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, curator van het seminarium der Doopsgezinden, lid der eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, directeur van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde enz. Van zijne geschriften noemen wij nog: „Inwijdingsredevoering over het aanbelang van het academisch onderwijs in de Nederlandsche landhuishoudkunde (1816)", — „Staat van Hollands duinen en ontwerp tot vruchtbaarmaking derzelven (1818, 2 dln)", — „Proeven van uiterlijke Nederlandsche welsprekendheid, in na-

volging van P. Francius, benevens eene redevoering over J. Cats (1818)", — „Index plantarum quae in horto Rheno-Trajectino coluntur (1823)", — „Flora Batava of afbeelding en beschrijving van Nederlandsche gewassen (1824 enz.)" — „Tegenwoordige staat der duinen enz. (1898, 2 dln)", — „Uitgezochte stichtelijke gedichten van D. Rafaëlz. Camphuizen enz. (1839)", — en „Hulde aan de letterkundige verdiensten van mr. Jac. Scheltema (1836)."

Kopten is de naam van de Christelijke nakomelingen der oude Egyptenaren. Men heeft hun naam afgeleid van *Koptos*, eene stad in Opper-Egypte, werwaarts vele Christenen gedurende de vervolgingen der Romeinsche Keizers de wijk genomen hadden, of ook wel van *Jakobieten*, den naam eener secte, die in Egypte sterk vertegenwoordigd is, doch de meesten houden hem met meer recht voor eene verbastering van den oorspronkelijken naam *Aegypti*. Dáár te lande heeten zij *Oïbt*, in het enkelvond *Oïbti*. Hun aantal bedraagt er thans niet meer dan 150000, en van deze zijn 10000 te Caïro gevestigd. Zij zijn niet lang van gestalte, hebben zwarte oogen, gekroesd haar en gelijken in vele opzichten op de oude Egyptenaren, van wie zij ook de besnijdenis hebben overgenomen. Hun gewaad gelijkt op dat der Mohammedanen, doch zij onderscheiden zich gewoonlijk door een zwarten tulband. Hun karakter is wantrouwend, bedriegelijk en hebzuchtig. Van ouds munten zij uit door bedrevenheid in het rekenen, weshalve velen van hen invloedrijke betrekkingen bekleeden. Hunne godsdienstige begrippen komen overeen met die der Jakobieten, en slechts weinigen van hen hebben zich vereenigd met de R. of Grieksch Katholieken. Hunne vaderen zijn, naar hunne meening, tot het Christendom gebracht door *Marcus*, dien zij als den eersten patriarch van Alexandrië beschouwen, en de tegenwoordige patriarch, schoon te Caïro gevestigd, voert nog altijd dien titel. Hij wordt uit de monniken van het klooster van den Heiligen *Antonius* door zijn voorganger aangesteld of door het lot gekozen en mag niet in het huwelijk treden. Hij benoemt den metropolitaan der Abessiniërs, benevens een aantal bisschoppen.

De Kopten handhaven zeer nauwgezet hunne godsdienstige gebruiken en dragen nog meer haat toe aan de overige Christelijke secten dan aan de Mohammedanen, bedienen den doop bij onderdompeling, behouden de zalving, het exorcismus en de oorbiecht en vieren het avondmaal met gezuurd brood, dat in wijn geweekt is. De vasten wordt door hen steeds des vrijdags gehouden, en monniken en nonnen zijn aan een gestrengen leefregel onderworpen. Zij bezitten een groot aantal scholen, maar alleen voor jongens. Deze leeren de Psalmen, de Evangeliën en de Brieven der Apostelen in het Arabisch, en vervolgens de Evangeliën en de Brieven ook in het Koptisch. Intusschen wordt het Koptisch niet taalkundig onderwezen en nergens gesproken. Deze taal kwam sedert de heerschappij der Arabieren allengs in onbruik en sedert de 10de eeuw bezigt men haar in Beneden-Egypte niet meer, terwijl zij in Opper-Egypte nog eenige eeuwen langer bleef bestaan, maar eindelijk overal door het Arabisch verdrongen werd. Alle Kopten, die schoolonderwijs genieten, bidden nog steeds in het Koptisch, zoowel in de kerk als te huis, en de rijke Koptische letterkunde bestaat hoofdzakelijk uit handschriften van den Bijbel, levens van Heiligen, homiliën en eenige Gnostische geschriften. De schriftteekens werden bij de invoering van het Christendom aan de Grieken ontleend, doch men voegde er uit het inlandsch hiëratisch schrift 6 letterteekens bij voor klanken, die in het Grieksch ontbraken. De Koptische taal bevat 2 dialecten, namelijk het Opper-Egyptisch of Thebaansch en het Beneden-Egyptisch of Memphitisch, waarbij men nog een derde uit de Delta kan voegen. Dit laatste is merkwaardig, omdat het in vele opzichten, overeenkomt met de hiëroglyphische taal. Van het Koptisch zijn verschillende spraakkunsten en woordenboeken in het licht gezonden. *Peyron* en *Tattam* hebben op dat gebied veel geleverd.

Koraal (Het) werd wegens de harde, kalkstof, waaruit het bestaat, voorheen tot het rijk der delfstoffen gebracht en met den naam van lithophyta (steenplanten) bestempeld, doch in den aanvang der voorgaande eeuw, toen *Trembley* de zoetwaterpolypen ontdekte, bleek het uit de waarnemingen van *Peyssonel* en *de Jussieu*, dat het koraal tot het dierenrijk behoort. Het is een polypenstok of een gemeenschappelijk lichaam van vele dieren en bezit een zelfstandig leven, terwijl aan de oppervlakte nieuwe individuën worden voortgebracht om de weggestorvene te vervangen. Levend koraal ontmoet men alleen in de zeeën der heete en gematigde luchtstreek, terwijl buiten het water het dier

Bloedkoraal.

sterft, waarna enkel de kalkachtige stok overblijft. Men heeft talrijke soorten van koraal; de meest bekende en kostbaarste soort is het *bloedkoraal* (Corallium rubrum, Isis nobilis, zie bijgaande figuur), dat zwaar, dicht en glad

is en eene bloedroode kleur heeft. Men vindt het in de Middellandsche Zee, vooral aan de Afrikaansche kust. Zoolang de dieren leven, zijn de uiteinden der vertakkingen zacht en eerst later worden zij hard.

De koraalvisscherij heeft vooral plaats tusschen Algiers en Tunis, voorts bij Corsica, in de Golf van Napels, bij Sicilië, Sardinië en Catalonië. Men houdt zich daarmede bezig gedurende de warmste zomermaanden en men bezigt daartoe een kruis van 2 stukken hout, elk ter lengte van een paar Ned. el, waaraan een net of zak is vastgehecht. Eén en ander, met steenen bezwaard, wordt met sterke touwen op den bodem der zee neêrgelaten en door het varende schip voortgesleept, zoodat de afgebrokene koraaltakken zich in den zak verzamelen. Het bloedkoraal wordt hoofdzakelijk tot velerlei sieraden verwerkt.

Koraaleilanden zijn zoodanige, welke door den gestadigen groei van koraalpolypen zijn ontstaan. Deze diertjes, aanvankelijk in vrijen toestand in de keerkringszeeën omzwervend, hechten zich ergens aan den bodem en vormen door vermenigvuldiging eene kolonie, die zich met hare koraaltakken naar alle kanten uitbreidt en zich tevens tot dicht bij den waterspiegel verheft. Voorwerpen, door de zee aangespoeld, blijven er dan op liggen en hoopen zich op, totdat de oppervlakte van den polypenstok duurzaam boven die van het water blijft. Allicht komen er kokosnoten aandrijven, die er een geschikten bodem vinden en er kokospalmen doen groeien. Zulke lage eilanden van ronden vorm worden in menigte in de Zuidzee en in de Indische Zee gevonden en dragen den naam van *atollen*. Andere vormingen der koraalpolypen zijn de *kanaalriffen* en de *strandriffen*. De eerste ontstaan, wanneer de polypenstok zich op eenigen afstand van de kust in de lengte uitbreidt, zoodat tusschen den stok en de kust een kanaal blijft bestaan, — en de laatste wanneer de polypenstok zóo dicht bij de kust gelegen is, dat het kanaal vervalt. Men heeft kanaalriffen, die geheele eilanden omgeven, — ja, men vindt er, die eene lengte hebben van honderde uren gaans. Rijzing en daling van den bodem hebben op de vorming dier koraalgewrochten een grooten invloed. Hoogst merkwaardig eindelijk is het, dat zij aan de vermenigvuldiging van kleine diertjes, die in den polypenstok ruim 90% koolzuur calcium afscheiden, hun ontstaan te danken hebben. Omtrent die diertjes zegt *Reinwardt* het volgende: „Met verbazing aanschouwt men dáar (in de Indische Zee) bij stil weder door het helder doorschijnende water eene onnoembare verscheidenheid van steenen, takken, buizen, stervormige, gekronkelde of tot platen, bladen en andere vormen verdeelde steenklompen, alle met de heerlijkste rozen- of bloedroode, paarse, blauwe en andere kleuren prijkende; overal vertoont zich leven en beweging, met den harden, levenloozen steenklomp verbonden. Een algemeen gewemel van de zonderlingste gestalten doet zich overal op den bodem ontwaren. Straalsgewijs gerangschikte kransen en wormvormige ringen, voelers, baarden, armen en pooten steken uit alle monden en openingen of uit de tusschenruimten van het steenen boschwerk door en fladderen in onophoudelijke beweging door elkander. Doch wil men dit gewemel naderbij komen, snel trekt zich dan alles binnen den steenen koker terug, oogenblikkelijk verdwijnt al wat leven en beweging te kennen gaf en daarmede de mogelijkheid om deze zonderlinge en merkwaardige dieren in hunne werking te volgen en te bespieden; een vlies van dierlijk slijm is al wat wij nog in den opgehaalden koker kunnen ontwaren; buiten het water ontwikkelt het zich niet weder en spoedige ontbinding laat niets dan de opgebleekte, ontkleurde steenen vormen terug".

Darwin heeft in zijn merkwaardig boek: „The structure and distribution of coral reefs (2de druk, 1876)" eene theorie geleverd van het ontstaan der koraalvormingen. Bij een onderzoek, ingesteld in de tropische zeeën, bleek het hem, dat de koraaldiertjes enkel tot op eene bepaalde, niet zeer aanmerkelijke diepte, hoogstens 37 Ned. el, kunnen leven en boven de oppervlakte van het water evenmin. Daar hij echter doode polypenstokken ver beneden die diepte aantrof, kwam hij tot de onderstelling, die voorts vrij algemeen werd aangenomen, dat de bodem dier zeeën geleidelijk was gedaald en dat tegelijk met die daling en in dezelfde verhouding de koraaldiertjes zich naar de bovenzijde hadden vermenigvuldigd, zoodat de levende steeds in de nabijheid van de oppervlakte bleven. Die theorie wordt echter verworpen door *Murray*, die deel nam aan de Challengerexpeditie en daardoor desgelijks gelegenheid had tot een nauwkeurig onderzoek der koraalvormingen. Hij heeft bezwaar tegen de geleidelijke en algemeene daling van den zeebodem, waarop de theorie van *Darwin* steunt. Hij gaf daarop deze: de tropische zeeën bevatten talooze kalkafscheidende organismen. Waar zich koolzuur bevindt, wordt de door hen geleverde kalk opgelost, maar waar dit ontbreekt, ontstaan, vooral op onderzeesche verhevenheden, aanzienlijke kalkophoopingen, en op deze hebben de koraalvormende polypen zich gevestigd. Daar deze bij het voortgroeien hun gewrocht in middellijn deden toenemen, ontstonden in de opene zee atollen, daar de diertjes aan den buitenrand het noodige voedsel bekwamen, hetwelk voor die aan den binnenrand eerlang ontbrak. Op dezelfde wijze verklaart hij het ontstaan van de strand- en kanaalriffen. Thans echter wordt het meest de theorie van *Darwin* gehuldigd, daar het bestaan van rijzingen en dalingen gedurende alle tijdvakken van de ontwikkelingsgeschiedenis der aardkorst met zekerheid is vastgesteld en deze ook thans nog worden waargenomen.

Koraalmuziek, zie *Muziek*.

Koraalzee is de naam, door *Krusenstern* en *Flinders* gegeven aan den grooten waterplas ten oosten van het vaste land van Nieuw-Holland en Nieuw-Guinea, zich uitstrekkende tot aan de Louisiaden en Salomonseilanden, de Hebriden en Nieuw-Caledonië. Die zee heeft eene oppervlakte van 67 000 □ geogr. mijl en onderscheidt zich door hare talrijke koraaleilanden en koraalriffen.

Korach, de oudste zoon van den Leviet *Jezear*, smeedde met *Dathan* en *Abiram* eene samenzwering tegen *Mozes* en werd volgens

het Bijbelsch verhaal met zijne medeplichtigen door den aardbodem verslonden. Aan de nakomelingen van *Korach*, die later als tempelzangers eene groote vermaardheid verwierven, worden elf Psalmen toegekend.

Koran of *al Koran* (de Koran) is de naam van het heilige boek der Mohammedanen, hetwelk in de Arabische taal datgene bevat, wat *Mohammed* in verschillende tijdperken zijns levens als goddelijke openbaring verkondigde. De Koran werd eerst na zijn dood verzameld door *Aboebeker*, den schoonvader van *Mohammed*, waarna *Othman*, de derde khalif, dat boek deed in orde brengen en verspreiden. Het is de gewijde bron van alle Mohammedaansche godgeleerdheid en rechtsgeleerdheid en bevat redevoeringen van *Mohammed*, tot zijne aanhangers gericht, lofprijzingen van het Opperwezen, wetten, leerstellingen, vermaningen, strijdschriften tegen afgodendienaars, Israëlieten en Christenen, en legenden, — alles in krachtige taal, die zich vaak verheft tot dichterlijke vlucht. Vele denkbeelden van den Koran zijn aan den Bijbel ontleend. De daarin aanwezige beschouwingen over God, de voorzienigheid, de opstanding, de belooning en straf enz. zijn inderdaad schoon, en de daarin afgekondigde wetten en besluiten in volkomene overeenstemming met de eenvoudigste behoeften des volks. De eenheid van God wordt er sterk op den voorgrond gesteld, en men vindt er eene dringende aanbeveling van rechtvaardigheid en van zachtmoedigheid jegens behoeftigen en slaven. De daarin voorgestelde leer eener onvermijdelijke voorbeschikking, zoodat de mensch geen stroobreed kan afwijken van den weg, die hem van zijne geboorte af aan hier op aarde is voorgeschreven, — de levendige schildering van een toekomstig bestaan, — en eindelijk de verzekering, dat de dood voor de goede zaak de naaste weg naar den hemel is, — dit alles diende, in verband met den roof- en strijdlust der Arabieren, om dezen in ongemeene oorlogsgeestdrift te ontsteken. Met het oog op het klimaat des lands schrijft de Koran talrijke reinigingen (baden) voor, verbiedt het gebruik van bedwelmende dranken, doch staat onder beperkende bepalingen de veelwijverij toe. Het geheele boek bestaat uit 114 hoofdstukken, *soeren* genaamd; deze zijn zeer ongelijk van grootte en hunne volgorde laat veel te wenschen over. Van den Koran bestaan onderscheidene uitgaven; tot de beste behoort die van *Flügel* (3de druk, 1858). Eén der nieuwste commentaren op den Koran is die van *Beaume* (1878).

Korb-Weidenheim (Baron Karl von), Oostenrijksch minister, geboren den 7den April 1836 uit een Boheemsch geslacht, werd door erfenis eigenaar van de heerlijkheid Bezdekan met Topadl bij Klattau, alsmede van andere belangrijke goederen, — voorts lid van de Kamer van Afgevaardigden. Hij werd lid van de commissie tot herziening der constitutie alsmede van die, welke eene financieele schikking met Hongarije moest tot stand brengen, en nam ijverig deel aan verschillende beraadslagingen. In 1873 en 1879 kozen de Boheemsche grondbezitters hem tot hun vertegenwoordiger in het Huis van Afgevaardigden en den 12den Augustus van laatstgenoemd jaar werd hij minister van Koophandel in het Kabinet *Taaffe*. In die betrekking gaf hij blijken van ongemeene bekwaamheid, maar legde den 27sten Juni 1880 de portefeuille neder en werd in September daaraanvolgende tot stadhouder van Moravië benoemd. Hij overleed te Brünn, in den schouwburg aldaar, den 15den October 1881.

Kordofan of *Kordifal*, een uitgestrekt gewest in de binnenlanden van Afrika, was te voren een onafhankelijk Rijk, maar bevindt zich sedert 1820 onder de Turksch-Egyptische heerschappij. Met zijn tot Turksch Nubië behoorend gedeelte strekt het zich uit van 11°20′ tot 15°20′ N.B. en van 29° tot 32°30 O.L. van Greenwich, — en wel van de Bajoedawoestijn ten noorden tot aan den Djebl-Dair, een uitlooper van het groote Takale- of Tegeligebergte ten zuiden, alsmede van de oevers der Bahr-el-Abiad (Witte Nijl) ten oosten, tot aan eene schier onbewoonde, doch met zwervende Arabische herders bevolkte steppe ten westen, welke de grenzen van *Darfoer* vormt in de gedaante van eene groote savanne, die in het droge seizoen op eene woestijn gelijkt, maar in het natte jaargetijde in een welig grasgewaad is gekleed en hier en daar uitgestrekte wouden van mimosen draagt. Op geringe diepte vindt men er water, zoodat er gemakkelijk putten kunnen gegraven worden, om de velden te besproeien. Uit de vlakte, die gemiddeld 600 Ned. el boven den zeespiegel gelegen is en van het zuiden naar het noorden allengs hooger wordt, verheffen zich onderscheidene gebergten en alleenstaande bergen rondom de hoofdstad El Obeïd en vooral tusschen de noordelijke en zuidelijke helft des lands, ofschoon de hoogste toppen nauwelijks eene hoogte van 1000 Ned. el bereiken. Daarentegen heeft men ten zuiden van Obeïd eene komvormige laagte met een omtrek van eenige geogr. mijlen. Zij draagt den naam van Birkeh (Meer), is in den regentijd met water gevuld en droogt zelfs in den zomer niet geheel uit. In de nabijheid van waterbronnen verheffen zich in de savanne talrijke dorpen, en in den regentijd vestigen er zich onderscheidene zwervende stammen met veel vee, vooral kameelen, om in het droge seizoen zich weêr naar elders te begeven. Men heeft er in de wildernis groote kudden van antilopen, giraffen, struisvogels en vele andere vogels, benevens hier en daar een prachtigen plantengroei, waaraan wel is waar de palmen ontbreken, maar de adansonia's geen gering sieraad bijzetten. Het zuidelijk gedeelte van Kordofan is evenzeer eene savanne, maar wegens den leemachtigen toestand van den bodem heeft men er eene meer geregelde en onafgebrokene besproeiing, die er een ongemeen fraaien plantengroei te voorschijn roept. Het gras vormt er een woud en de eenvormigheid der mimosenbosschen verdwijnt er voor de sierlijke adansonia's, cassia's en tamarinden, terwijl er zich desgelijks palmboomen verheffen. Behalve leeuwen, luipaarden, apen en vele hyena's vindt men er onderscheidene zeldzame soorten van vogels, alsmede groote antilopen. Op onderscheidene plaatsen wordt er veel ijzer gewonnen. Het land strekt tot woonplaats aan een stam van

Noeboe-Negers, die van hunne kudden leven en onderworpen zijn aan een Negerhoofdman, die afhankelijk is van den Onderkoning van Egypte. Behalve deze Negers zijn er ook vele van elders derwaarts getrokken Dongoleezen, die handel drijven, en Bedoeïenenstammen uit Hedsjas, die zich met de veeteelt bezig houden. Eerstgenoemden bevorderen den karavaanhandel tusschen Dongola en Darfoer en hunne voornaamste koopwaren zijn slaven, goud, Arabische gom, wierook, natron en huiden.

Kordofan behoorde weleer aan de beheerschers van Senaar en moest zich in het midden der 18de eeuw aan die van Darfoer onderwerpen, doch in 1821 maakte *Mehemed-Ali* zich van het land meester, vernederde er een groot aantal inwoners tot slaven en noodzaakte de Arabieren tot de opbrengst van schatting. Met het district Takale wordt Kordofan geschat op 1650 □ geogr. mijl met 400000 inwoners. De tegenwoordige hoofdstad *Obeïd*, *El-Obeïd* of *Lobeïd* geheeten, ligt in eene lage vlakte aan den noordwestelijken voet van den Dsjebl-Kordofan, ongeveer in het midden des lands, bestaat eigenlijk uit 3 gehuchten, van welke ieder door een afzonderlijken stam wordt bewoond, bevat slechts lage, met stroo gedekte hutten en telt 20000 (volgens anderen 5000) inwoners, die fraai vlechtwerk van palmenvezels en sierlijke voorwerpen van zilverdraad vervaardigen. Van de overige plaatsen noemen wij nog: Bara, de voormalige hoofdstad van Kordofan en de eerste stad na Obeïd. Zij ligt 8 geogr. mijl ten noorden van deze en is door mildbesproeide palmengaarden omgeven. In 1883 kwam Kordofan in het bezit van den Mahdi (zie aldaar), die in Februari 1884 door *Gordon*, in die dagen gouverneur-generaal van den Egyptischen Soedan, als Sultan van Kordofan werd erkend.

Korea (men zie de kaart van China, Korea en Japan), door de inboorlingen *Tsjo-sjoen*, door de Japanneezen *Koraj* en door de Chineezen *Kaoli* (vroeger *Tsjao-sjan*) geheeten, is een koningrijk in het noordoosten van China, hetwelk met eene oppervlakte van 4128 □ geogr. mijl zich uitstrekt over het schiereiland, hetwelk, in het noorden aan Mandsjoerije grenzende, zuidwaarts tusschen de Gele en de Japansche Zee tot aan de Straat van Korea voortloopt. Het is door het kustgebergte van Mandsjoerije, hetwelk zich tot de sneeuwgrens verheft, van dat land gescheiden en door een uitlooper van dit gebergte gevormd, die van het noorden naar het zuiden over het geheele land heenschrijdt en zich vooral in het oosten met steile wanden verheft. Wegens zijne langwerpige, smalle gedaante heeft dit schiereiland geene groote rivieren, maar bezit aan de zuid- en westzijde eene menigte kleine eilanden; van deze is Quelpaert het grootste. Schoon zich uitstrekkende van 34 tot 42° N.B., is het klimaat er ver van zacht; men heeft er zeer koude winters en zeer warme zomers. Het is in de minder hooge streken en in de dalen der zuidelijke gewesten een vruchtbaar land, waar veel rijst, graan, tabak, ooft, katoen en hennep verbouwd wordt. De hoogere streken van het noorden zijn er met bosschen bedekt, en het hoofdbedrijf is er de jacht. De koningstijger dwaalt er rond tot aan de noordelijke grenzen; huiden van tijgers en panters behooren er tot de uitvoerartikelen. De veeteelt bloeit er, vooral met betrekking tot runderen en paarden, en men heeft er mijnen met edele en onedele metalen, met klipzout en steenkolen. Het schijnt echter, dat de ingezetenen slechts verlof hebben om ijzer te winnen. De inwoners, wier aantal men schat op 16 millioen (1881), behooren tot het Mongoolsche ras en vormen een eigenaardig volk. Zij onderscheiden zich van de Chineezen door grootere energie en zelfstandigheid en vooral door het gemis van dien trotschen eigenwaan, dien de Chinees gewoonlijk jegens den Europeaan betoont. Daarentegen zijn zij minder beschaafd van manieren dan de Chineezen en Japanneezen. Zij bezigen eene afzonderlijke taal, die zoowel van het Chineesch als van het Mandsjoe verschilt; zij is ons nagenoeg nog onbekend, maar schijnt tot de éénlettergrepige talen te behooren, en hun schrift heeft 168 teekens. Daarenboven is de Chineesche taal- en letterkunde er algemeen verspreid. Op het gebied der nijverheid legt de Koreaan groote talenten aan den dag. Zijn papier is voortreffelijk en wordt in groote hoeveelheid uitgevoerd naar China, waar men er hoeden, regenschermen, zakken en zelfs mantels van vervaardigt. Ook de pottenbakkerij en de vervaardiging van porselein bevinden er zich op eene aanzienlijke hoogte. Hunne geweven stoffen, van hennep en katoen bereid, zijn grof, en hunne zijden stoffen meer dicht dan fijn. Genoemde voorwerpen behooren intusschen tot de uitvoerartikelen, alsmede huiden, ruwe zijde, katoen en voortreffelijke sabels en dolken. Daarenboven zijn de Koreanen ervaren zeelieden en visschers, die een levendigen handel drijven met China en op de haringvangst uitgaan. Het verkeer met Japan daarentegen is van weinig beteekenis; hunne schepen komen alleen te Nangasaki. Van het regeeringsbeleid weten wij weinig meer dan dat er een Koning aan het hoofd staat met onbeperkte macht en door een groot aantal ambtenaren gesteund. Het leger te lande kan er gebracht worden op 120000 man, en de vloot telt 200 bodems. Men onderstelt, dat het land afhankelijk is van den Keizer van China, doch de geheele afhankelijkheid van den Koning van Koréa bestaat daarin, dat hij ieder jaar 2-maal een gezantschap met geschenken naar het Hof te Peking zendt, hetwelk dan op één van deze tochten den Chineeschen almanak medebrengt, waarnaar men in Korea rekent. Ook de uitwisseling van geschenken met het Hof van Japan schijnt enkel eene buurvriendschappelijke beleefdheid te wezen, hoewel de Japanneezen er meer in zien. De godsdienst schijnt er eene mengeling te vormen van Boeddhaïsmus en van de leer van *Confucius*, doch in 1837 zijn R. Katholieke zendelingen derwaarts vertrokken, en het schijnt dat de Christelijke bevolking er tusschen de 15- en 20000 zielen telt. Het koninkrijk is verdeeld in 8 provinciën. De belangrijkste van deze is Kjeng-Ki of King-Ki-Tao (de Hofprovincie). Daarin ligt de hoofd- en residentiestad Han-Jang, eene uitgebreide, tusschen bergen verscholene plaats,

door hooge, dikke muren omringd, onregelmatig gebouwd en slordig, doch zeer volkrijk en merkwaardig door hare groote bibliotheek.

Korea behoort intusschen tot die landen van Oost-Azië, welke ons nog zeer weinig bekend zijn. De oorzaak hiervan is niet alleen de afgezonderde ligging van dat Rijk, maar ook de zucht om van alle aanraking met andere volkeren verwijderd te blijven. Dit laatste is echter op den duur eene onmogelijkheid, daar de Russen door Mandsjoerije heen allengs tot Korea naderen en de afzonderingsmuren meer en meer — ook in China en Japan — voor den invloed der beschaafde Staten van Europa bezwijken. De eerste gebrekkige berichten omtrent Korea zijn wij verschuldigd aan *Hendrik Hamel*, scheepsklerk aan boord van het Nederlandsche schip, „Sperwer", dat in 1854 op de kust van het eiland Quelpaert bij Korea schipbreuk leed. Nadat hij 13 jaren in gevangenschap onder de Koreanen had doorgebracht, gelukte het hem met 13 lotgenooten naar Nangasaki te ontsnappen, en zijne berichten, in 1688 in het licht gegeven, waren geruimen tijd de eenige bron voor de kennis van dat Rijk. Eene tweede, doch minder deugdelijke bron is de kaart van Korea, afkomstig van de paters-Jezuïeten, die in 1709 door den Chineeschen Keizer *Khang-hi* belast waren met de opmeting van Mandsjoerije. Daar de zendelingen buiten de grenzen des Rijks moesten blijven, behielpen zij zich met het werk van een inlandschen kartograaf, en hunne kaart is door d'*Anville* in zijn atlas van China (1732) en daarna in alle andere atlassen opgenomen. De eerste sterrenkundige waarneming werd er gedaan in 1787 door *Lapeyrouse*, doch deze moest zich bepalen bij het eiland Quelpaert en bij den archipel, ten zuidoosten van Korea gelegen. Nieuwe waarnemingen, in 1797 door *Brougthon*, in 1816 door *Maxwell* en door *Basil Hall* gedaan, brachten groote verbeteringen in de gebrekkige en onjuiste voorstelling der kustlijnen van het schiereiland. Zij werden vervolgens aangevuld door de opmetingen van *Belcher*, van den Russischen kommandant *Poetiatine*, van den kommandant *Rocquemaurel* (1862) en eindelijk van den schout-bij-nacht *Guérin* (1865). De uitkomsten dier nasporingen zijn in 1868 en 1869 te Parijs in het licht gegeven, terwijl omstreeks denzelfden tijd de Noord-Amerikaansche kapitein *Febiger* zijne waarnemingen omtrent de oostkust van Korea te Washington ter perse legde. Aan geen dezer gezagvoerders echter gelukte het, in het binnenland door te dringen. Vruchteloos hadden *Guérin* en *Poetiatine* moeite gedaan om betrekkingen met de inboorlingen aan te knoopen, en toen het fregat „Pallas" onder bevel van laatstgenoemde in 1866 weder in de wateren van Korea verscheen, om er met Koning *Toei-Tsjij* te onderhandelen over den afstand van eenig grondgebied, ontstond hierdoor zulk een wantrouwen, dat al de Fransche zendelingen in de hoofdstad werden omgebracht. De Fransche schout-bij-nacht *Roze* belastte zich met de taak om met de korvet „Primauguet" en 2 kleine stoomschepen die gruweldaad te straffen door zich van den mond der Hang-Kyang meester te maken en die onbekende rivier op te varen tot aan de hoofdstad Seoel. Dit gelukte: alle tegenstand bezweek voor de Fransche vuurmonden; de versterkte stad Kang-hoa werd stormenderhand ingenomen en geplunderd, en men bracht vervolgens een bezoek aan reeds genoemde hoofdstad. Intusschen brengen dergelijke tochten zeer weinig voordeel aan voor de aardrijkskunde des lands. In 1869 deed vrijheer *Ferdinand von Richthofen* eene poging om zich van het Chineesche eiland Liao-Toeng, naar Korea te begeven, doch hij kon het grensgebied niet overschrijden. In het laatst der 16e eeuw werd namelijk, vooral wegens roofzuchtige invallen der Koreanen op het gebied van Mandsjoerije, bepaald, dat beide landen voortaan gescheiden zouden wezen door een onzijdig grensgebied. Dit heeft eene breedte van 7 tot 12 geogr. mijl en grenst naar de zijde van Korea aan eene bergketen, die zich ter hoogte van 800 Ned. el verheft. Alle steden en dorpen werden toen in dat land geslecht en het vruchtbare dal in eene woestenij herschapen, waar vervolgens niemand zich mocht vestigen. Er loopt slechts een smal pad doorheen tot aan het wachthuis Kao-ii-moen (Poort van Korea). Hierlangs alleen kan het verkeer tusschen China en Korea plaats grijpen, en dat verkeer is daarenboven alleen geoorloofd in de 3de, 5de en 9de maand van het jaar. Alsdan wordt bij dat wachthuis markt gehouden. Na den laatsten dag van zulk eene marktmaand wordt zoowel ieder Chinees, die de grenzen van Korea, als ieder Koreaan, die de grenzen van China overschrijdt, met den dood gestraft. Alleen de beide gezantschappen, die jaarlijks den cijns, namelijk eene groote hoeveelheid papier en 800 ossen, naar China brengen en den Koning van Korea tegengeschenken komen aanbieden, maken daarop eene uitzondering. Op die wijze heeft China een wal opgeworpen naar de zijde van Korea, welke veel sterker is dan de vermaarde Chineesche Muur. In 1874 werd Korea bedreigd met een oorlog van de zijde van Japan, maar de aanvankelijke verwikkeling eindigde met het verdrag van 26 Februari 1876, hetwelk te Seoel gesloten werd. Volgens dat verdrag werden, tegen erkenning van de onafhankelijkheid van Korea door Japan, voor schepelingen van laatstgenoemden Staat twee noodhavens op Korea geopend en hydrographische opmetingen der kusten aldaar toegestaan. Dien tengevolge zijn in 1877 Foesan-Kai en in 1880 Ganson-Schin als bedoelde havens aangewezen. Pogingen, in 1880 door Rusland en de Vereenigde Staten aangewend, om met Korea handelsbetrekkingen aan te knoopen, bleven vruchteloos. Later (1882 en 1883) slaagden de Vereenigde Staten en Engeland daarin beter, maar het gevolg daarvan was een oproer in Korea, dat in den zomer van 1882 onder de leiding van *Dairvon Koen*, een bloedverwant van den voormaligen Koning, uitbarstte. De opstandelingen deden een aanval op een aldaar vertoevend Japansch gezantschap, vermoordden onderscheidene ministers en brachten den troonopvolger met zijne bruid en beide kinderen door vergif om het leven. De opstand werd echter met den bijstand van China eerlang gedempt. Ook kwam er in 1883 een handelsverdrag tot stand met het Duitsche Rijk, — voorts in 1884 met Italië en

met Rusland. Toch ontstonden in 1884 wederom bloedige onlusten te Seoel. De aanhangers der Japansche partij brachten zeven ministers om het leven, die onder verdenking stonden, dat zij de Chineesche belangen begunstigden, en noodzaakten den Koning om een door hen aangewezen Kabinet te benoemen. Dit laatste wekte zoozeer de verontwaardiging der Chineezen, dat zij onderscheiden nieuwbenoemde ministers, alsmede een zoon des Konings, bij een feestmaal, ter eere van den Engelschen consul-generaal gegeven, vermoordden en het gebouw van het Japansch gezantschap prijs gaven aan de vlammen (7 December). China en Japan zonden daarop troepen derwaarts tot herstel der orde. Korea schijnt voorts een arm land te wezen, — arm aan grondstoffen en aan voortbrengselen der nijverheid. De belangrijkste artikelen van uitvoer — te land, daar alle verkeer ter zee verboden is — zijn huiden van runderen, vellen van vossen, marters en wilde katten, uitmuntend papier, lood, zijde en tripang. Uit China komen er geweven stoffen en peper, en Europa heeft nagenoeg geene levering aan Korea, omdat China den invoer van vreemde koopwaren in dat land zooveel mogelijk verhindert.

Koren of *koorn*, zie *Graanplanten*.

Korenbloem (Centaurea Cyanus *L*), ook *roggebloem* geheeten, omdat zij vooral tusschen de rogge op lichte zandgronden groeit, is een lastig onkruid, dat tot de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (Compositae) en tot het geslacht *Centaurea* (zie aldaar) behoort. Zij onderscheidt zich door hemelsblauwe bloempjes, van onder wollige bladeren en een vruchtpluis, dat zoo lang is als de vruchtjes.

Korenmot of *korenworm* is de naam van verschillende insecten, waaronder zich 2 bevinden, die groote schade aanrichten in de korenmagazijnen. Men heeft: de *roode korenmot* (Apion frumentarium), een klein snuitkevertje met eene lichtroode kleur. Zij leeft in het gras en werd door *Linnaeus* ten onrechte aangezien voor een jong van den zwarten korenworm. — De *zwarte* of *bruine korenmot* (Calandra granaria, fig. 1), desgelijks een

Fig. 1. De zwarte korenworm (*Calandra granaria*).

zeer klein snuitkevertje met een lang borststuk, tot vliegen ongeschikte vleugels en gerimpelde, zeer harde vleugelschilden. Dit kevertje brengt den winter door in de reten en scheuren der graanzolders, in stroo en stoppels en verstijft bij gestrenge koude, hoewel het in het leven blijft. In de lente komt het te voorschijn om te paren, en het wijfje knaagt een gat in eene graankorrel, om daarin een ei te leggen. De dikke, schier bolvormige, witte, zich wormvormig samentrekkende, van pooten verstokene larve komt na verloop van 10 dagen uit het ei te voorschijn en begint het kiemwit van de korrel met de scherpe kaken van haren kleinen bruinen kop weg te vreten, waarna zij de holte met hare uitwerpselen vult. In de korrel wordt zij eene gele pop, waaruit in Juli de kever te voorschijn komt. Vóor den aanvang van den winter is

Fig. 2. De korenmot (*Tinea granella*).

er reeds een tweede geslacht, zoodat de vermenigvuldiging zeer snel mag genoemd worden. De volwassen kever loopt over de graanhoopen rond en voedt zich desgelijks met meel. Is het koren sterk aangetast, dan wordt het warm, doch riekt niet en is ook niet met draden aaneengesponnen. Daar deze kever niet kan vliegen, is het van belang het graan op luchtige zolders te bergen, alle reten en naden zorgvuldig dicht te maken en het hout met koolteer te bestrijken. Voorts moet men het nieuwe koren niet in de nabijheid brengen van het oude en het gedurig omzetten. Ook kan men de kevers — niet de larven — door middel eener zeef van het koren scheiden. Nog schadelijker is de *witte korenmot* (Tinea granella, fig. 2), die eene lengte heeft van slechts 17 Ned. streep, — voorts draadvormige, sterk behaarde sprieten bezit en lange, behaarde tasters, die als een snuit vóor den kop staan, terwijl eindelijk hare vleugels aan de achterzijde franjevormig zijn, zilverkleurig met zwarte vlekken en dakpanvormig over het achterlijf gelegd. Deze kleine mot vliegt in Juni, zelden in Juli of Augustus, en legt hare kleine, witte eitjes op het graan der zolders en magazijnen, ieder ei bij eene korrel, waaraan het wordt vastgehecht. Na 10 of 14 dagen kruipt er een wit rupsje uit met een bruinen kop en een bruin halsschild en deze boort aanstonds eene opening in de korrel. Het begeeft zich voorts naar de tweede en derde korrel en spint ze alle aaneen met 20 tot 30 draden, waaraan alle uitwerpselen blijven hangen. In Augustus of September is de rups volwassen en 1 Ned. duim lang. Zij loopt nu spinnend rond, zoodat wel eens de geheele korenhoop als met spinnewebben bedekt is. Voorts knaagt zij spaantjes van het hout en vormt daarvan draden, waar zij zich inspint tot eene pop. Slechts weinige van deze rupsen verpoppen in het graan. De overgang in eene bruine pop geschiedt echter eerst in het voorjaar. In den naherfst en in den winter vindt men de rupsen onveranderd en bewegingloos in haar spinsel. Eerst 3 weken vóor het uitvliegen der mot ontstaat de eigenlijke pop. Deze mot is niet alleen schadelijk door het meelverbruik, maar ook door het aaneenspinnen van het graan en door den walgingwekkenden reuk, dien zij er door hare uitwerpselen aan mededeelt. Men kan de motten, terwijl zij bij dag stil tegen den muur zitten, uit den weg ruimen, het met eieren vermengde graan in den oven verhitten, de

korenhoopen gedurig omzetten en voor de zindelijkheid der graanzolders alsmede voor eene sterke luchttrekking zorgen; — andere middelen, om deze motten te verdelgen, heeft men tot nu toe te vergeefs aangewend.

Korff (Modest Andrejewitsj, graaf), een Russisch staatsman, geboren te Petersburg den 11den September 1800, studeerde aan het lyceum te Zarskoje Selo, werd geplaatst bij het departement van Justitie en behoorde van 1819 tot 1826 tot de commissie tot het ontwerpen van wetten. Hij klom allengs op, werd in 1834 secretaris des Rijks, in 1843 lid van den Rijksraad, in 1849 directeur der Keizerlijke Bibliotheek, in 1861 chef van de tweede afdeeling der Keizerlijke Kanselarij, in 1864 president van de afdeeling van den Rijksraad voor de wetgeving en zag zich, toen hij in 1872 pensioen ontving, opgenomen in den gravenstand. Hij overleed den 14den Januari 1876. Van zijne geschriften vermelden wij: „Baron Johann Albert Korff (1847)", — „Die Thronbesteigung des Kaisers Nikolai I (1857)", — „Leben des Grafen Speranskij (1861, 5 dln)", — en „Ein Decennium der Kaiserl. öffentlichen Bibliothek, 1849—1859 (1859)".

Korenwetten, zie *Graanwetten*.

Korhoen (Tetrao tetrix *L.*) is de naam van een vogel, die tot de groote familie der *Hoenderachtigen* (Gallinae) en tot de groep der *Boschhoenders* (Tetraonidae) behoort. Men vindt hem in geheel Europa, vooral in de boschrijke en bergachtige gewesten, waar hij de voorkeur geeft aan berkenwouden, weshalve de Duitschers hem *Birkhuhn* noemen. Hij onderscheidt zich door een sterken, gewelfden bovensnavel, aan wiens wortel zich in eene met vederen dicht bedekte huid de ronde neusgaten bevinden. Zijne wenkbrauwen zijn onbehaard en met eene rimpelige, vaak levendig gekleurde huid bedekt, de pooten tot aan de teenen toe met vederen begroeid, de teenen sterk, van smalle tusschenliggende vliezen en langs de kanten van wratachtige verhevenheden voorzien; de achterteen is kort en hoog ingeplant, de vleugels zijn kort en gewelfd en van de slagpennen is de 4de de langste, en de staart is met 18 staartvederen versierd. De hanen, door een aantal hennen omringd, onderscheiden zich door hunne fraaie vederen. De korhoenders voeden zich met bessen, zaden, knoppen, insecten en wormen, — zij vliegen zeer slecht en maken daarbij veel geraas, maar hebben een zeer fijn gehoor en gezicht. De haan wordt ruim zoo groot als een tamme haan, en wel eens 2 Ned. pond zwaar. De kleur zijner vederen is gewoonlijk donker zwart, namelijk aan den hals en aan het onderste gedeelte van den rug, met een blauwen weerschijn, — voorts heeft hij een witten band over de vleugels, witte vlekken onder den buik, twee bruine strepen op de slagpennen en dikke, donkerroode, naakte, met wratten begroeide kringen om de oogen. De staartvederen zijn naar beide zijden haakvormig omgebogen, zoodat men den vogel dadelijk aan zijn gevorkten staart herkent. De Alpenjagers in Tyrol — zelfs de Parlementsleden aldaar — versieren met zulke staartvederen hunne hoeden. De hen is veel kleiner dan de haan, wordt zelden zwaarder dan 1 Ned. pond, heeft bont-roestkleurige, met zwarte vlekken geteekende vederen, een witten band over de vleugels en een korten, weinig gegaffelden staart met zwarte randen. Somtijds bevinden zij zich ten getale van 20 bij een enkelen haan.

In Zwitserland houden de korhoenders zich vooral op in opene wouden, waar het kreupelhout allerlei bessen oplevert, — in Duitschland vindt men hen meestal in hooge loofwouden, — en diep in het noorden kiezen zij de vlakte tot woonplaats. Dikwijls verwisselen zij van verblijf zonder evenwel tot de trekvogels te behooren. In den winter voeden zij zich met boomknoppen, vlierbessen enz., in het voorjaar met allerlei spruiten en des zomers daarenboven met insecten, wormen en slakken. In Maart neemt de paartijd een aanvang en de hanen strijden dan met uitgespreiden staart en slepende vleugels om een toom hennen, terwijl zij hunne snavels als wapens gebruiken. Na dat tijdperk leeft het gezin der korhoenders zeer rustig. De hennen maken nesten in het dichte kreupelhout, en ieder van haar legt daarin 7 tot 14 gele, bruingestippelde eieren, wier grootte met die van gewone hoendereieren overeenkomt. Zij broeden gedurende 3 weken en verzorgen en verdedigen de daarna uitkomende kiekens, die eene maand later kunnen vliegen en tot aan het volgende voorjaar onder de bescherming der moeders blijven. De korhoenders leveren een heerlijk gebraad, en vooral het mannetje, met kop en staartvederen op den schotel prijkende, is een sieraad van den feestdisch.

Koriander (*Coriandrum L.*). Daar wij onder het woord *Coriandrum* eene beschrijving hebben gegeven van dit geslacht, alsmede van den *gewonen Koriander* (C. sativum *L.*) vergenoegen wij ons hier met eene afbeelding van laatstgenoemde plant te plaatsen. Men ziet in *a* haar in 2 deelen verdeeld op $^1/_2$de der natuurlijke grootte, — voorts in *b* eene bloem op de dubbele grootte, in *c* eene vrucht, in *d* eene zoodanige, in 2 helften gespleten, in *e* eene doorsnede der vrucht en in *f* de helft eener vrucht van binnen, alles op 3-voudige grootte.

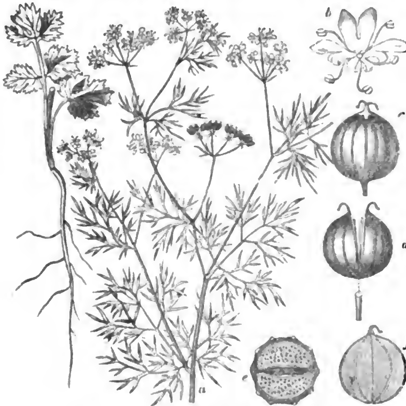
Koritska (Karl), een verdienstelijk wis- en aardrijkskundige, geboren in 1825 te Brezová in Moravië, bezocht het gymnasium te Iglau, studeerde in de wiskunde te Weenen en in den mijnbouw te Schemnitz in Hongarije en is sedert 1851 als hoogleeraar in de practische geometrie werkzaam aan de polytechnische school te Praag. Op zijn aandringen werd te Praag eene nijverheidschool gesticht en de polytechnische school gereorganiseerd. Ook heeft hij talrijke hoogtemetingen in Oostenrijk volbracht en in kaarten en geschriften openbaar gemaakt. Met anderen redigeert hij het: „Archiv für die naturwissenschaftliche Landesdurchforschung Böhmens". Voorts schreef hij, behalve een aantal verhandelingen: „Studien über die Methoden und die Benutzung hypsometrischer Arbeiten (1858)", — „Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlezien in ihren geographischen Verhältnissen (1860)", — „Hypsometrie von Mähren und Oesterreichisch-Schlezien (1864)", — „Der hohe Tatra in den Centralkarpathen (1864)", — en „Der höhere poly-

technische Unterricht in Deutschland, der Schweiz, in Frankreich, Belgien und England (1863)". In 1879 werd hij door den Keizer in den adelstand opgenomen.

Korjaken of *Koraeken* (van *Koria*, dat *rendier* beteekent) is de naam van een volksstam in Oost-Siberië, gevestigd tusschen den bovenloop van de Indigirka en den Oceaan, zoowel op het vaste land als op het schiereiland Kamtsjatka. Hij telt nog geen 3000 zielen en is weder in verschillende stammen verdeeld. Wie het verst in het noorden wonen, dragen den naam van *Toemoegoetoe* (Zwervers), daar zij meerendeels ronddolende rendierenfokkers zijn, terwijl de Kamenzen, Parengen, Palloenzen, Thinsen, en Oloetorzen vaste woonplaatsen hebben. De Korjaken zijn klein en mager; zij hebben platte neuzen, kleine oogen en zwart haar. Hun godsdienst is het Sjamanismus. Van ouds heerscht bij hen de veelwijverij; sommigen van hen hebben 3 of 4 vrouwen, welke zij niet koopen, maar door aan de ouders bewezen diensten verwerven. Zij zijn welwillend en eerlijk, maar zeer morsig en leven van de jacht en van de rendierenteelt. Intusschen zijn er reizigers, die hen voorstellen als ruw, diefachtig, wraakzuchtig en trotsch.

Körner. Onder dezen naam vermelden wij:

Christiaan Gottfried Körner, een verdienstelijk Duitsch letterkundige, geboren te Leipzig den 2den Juli 1756. Hij studeerde aldaar en te Göttingen in de rechten en vestigde zich in zijne geboorteplaats als privaatdocent. In 1783 ging hij als opperconsistoriaalraad naar Dresden, werd in 1790 lid van het hoogste Hof van Appél en in 1798 geheim referendaris, waarna hij in 1811 weder bij het Hof van Appél geplaatst werd. Hij was met groote geestdrift voor kunst en wetenschap bezield, en terwijl hij briefwisseling onderhield met *Göthe* en *Schiller*, was zijn huis gedurende eene reeks van jaren het vereenigingspunt van ontwikkelde en beschaafde mannen. Op zijn wijnberg, te Loschwitz bij Dresden zeer bevallig gelegen, schreef *Schiller* zijn „Don Carlos". In 1813 bevorderde hij met kracht de zaak der onafhankelijkheid, werd onder het Russisch bestuur gouvernementsraad, bekleedde vervolgens te Berlijn bij het ministerie van Eeredienst en Onderwijs hooge betrekkingen en verwierf er de achting en toegenegenheid van allen, die hem kenden. Hij overleed aldaar den 13den Mei 1831. Hij heeft onderscheidene werken geschreven van staatkundigen en aesthetischen inhoud. Merkwaardig is voorts: „Schiller's Briefwechsel mit Körner (1847, 4 dln)".

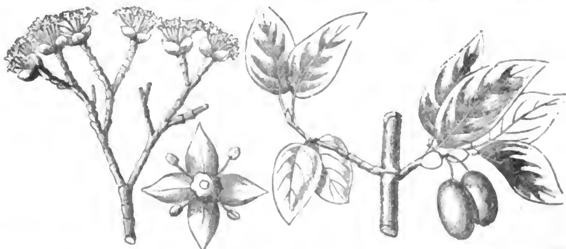

De gewone koriander (*Coriandrum sativum*).

Theodoor Körner, een uitstekend Duitsch dichter en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Dresden den 23sten September 1791, ontving in en buiten 's huis eene zorgvuldige opvoeding en toonde reeds vroeg aanleg voor de dichtkunst. Nadat hij gedurende 2 jaar de mijnacadémie te Freiberg bezocht had, ging hij in 1810, kort na het verschijnen van zijn eersten dichtbundel, die den titel van „Knospen" ontving, naar de universiteit te Leipzig. Hij wijdde zich echter meer aan zijne dichterlijke fantasieën dan aan degelijke studie, zoodat hij zich genoodzaakt zag de hoogeschool te verlaten. Na een kort vertoef te Berlijn begaf hij zich naar Weenen, waar hij eene verlovingsverbintenis sloot en door onderscheidene dramatische voortbrengselen veler opmerkzaamheid tot zich trok. Eenige van deze, zooals: „Der grüne Domino", „Die Braut" en „Der Nachtwaker", behooren ook nu nog tot de beste Duitsche blijspelen. Zijne meer ernstige drama's, zooals: „Toni" en „Hedwig", geven getuigenis van eene behoorlijke bekendheid met het tooneel en van eene

vloeiende versificatie, maar tevens van gebrek aan menschenkennis. Niettemin werd de begaafde vervaardiger tot Keizerlijk tooneeldichter benoemd. Zijne beide groote treurspelen: „Zriny" en „Rosamunde" onderscheiden zich door hoogdravende iamben, maar boeien tevens door edele, dichterlijke gevoelens en door eene jeugdige geestdrift voor het goede en schoone. Vooral „Zriny", als het beeld van echten heldenmoed, maakte in die dagen van ellende een diepen indruk. Toen voorts het Duitsche volk in opstand kwam tegen de heerschappij van *Napoleon*, trok ook *Körner* ten strijde. De vaderlandsche liederen, die hij nu dichtte, welke onder den titel van „Leier und Schwert" met melodieën van *Weber* het eigendom des volks geworden zijn en waardoor hij den heldenzin der Duitschers krachtig opwekte, behooren tot de beste krijgsliederen der Duitsche letterkunde. Door deze gloeiende gezangen en door zijn heldendood stichtte hij zich een onvergankelijk gedenkteeken. Aanvankelijk had hij dienst genomen bij de jagers van *Lützow*, doch daar dezen na den slag bij Lützen tot werkeloosheid schenen veroordeeld te wezen, voegde hij zich bij de kavalierie. Als adjudant van *Lützow* nam hij deel aan een stouten tocht met het doel om den vijand in den rug aan te vallen. Bijna was hij in een gevecht bij Kitzen, waar hij zwaar gewond werd, in handen der Franschen gevallen. Door zijne vrienden te Leipzig verpleegd, vertrok hij gedurende den wapenstilstand over Teplitz naar zijn korps, waaraan hij zich met de banden der innigste gehechtheid verknocht gevoelde. Na het eindigen van den wapenstilstand streed hij in onderscheidene gevechten met ongemeenen moed tegen de vijanden des vaderlands en sneuvelde den 26sten Augustus 1813 op een open veld bij den weg van Schwerin naar Gadebusch, 1/2 uur gaans ten westen van Rosenberg. Slechts één uur vóór den aanvang van het gevecht had hij na een nachtmarsch het bekende „Schwertlied" voltooid en aan zijne vrienden voorgelezen. Zijn stoffelijk overschot, alsmede dat van den jeugdigen Graaf *Hardenberg*, vergezeid door alle officieren van het korps, werd onder een ouden eik nabij het dorp Wöbbelin ter aarde besteld, en Groothertog *Friedrich Franz von Mecklenburg-Schwerin* schonk aan den vader van *Körner* het stuk grond, waar de dappere begraven is en waar zich thans een ijzeren gedenkteeken verheft. Voorts gaf de vader 32 uitgezochte krijgsliederen van zijn zoon in het licht onder den titel van: „Leier und Schwert (1811; 10de druk, 1863)", alsmede zijn: „Poetische Nachlasz (1814—1815, 2 dln)". De „Sämmtliche Werke" van *Körner* zijn voorts bij herhaling in het licht verschenen.

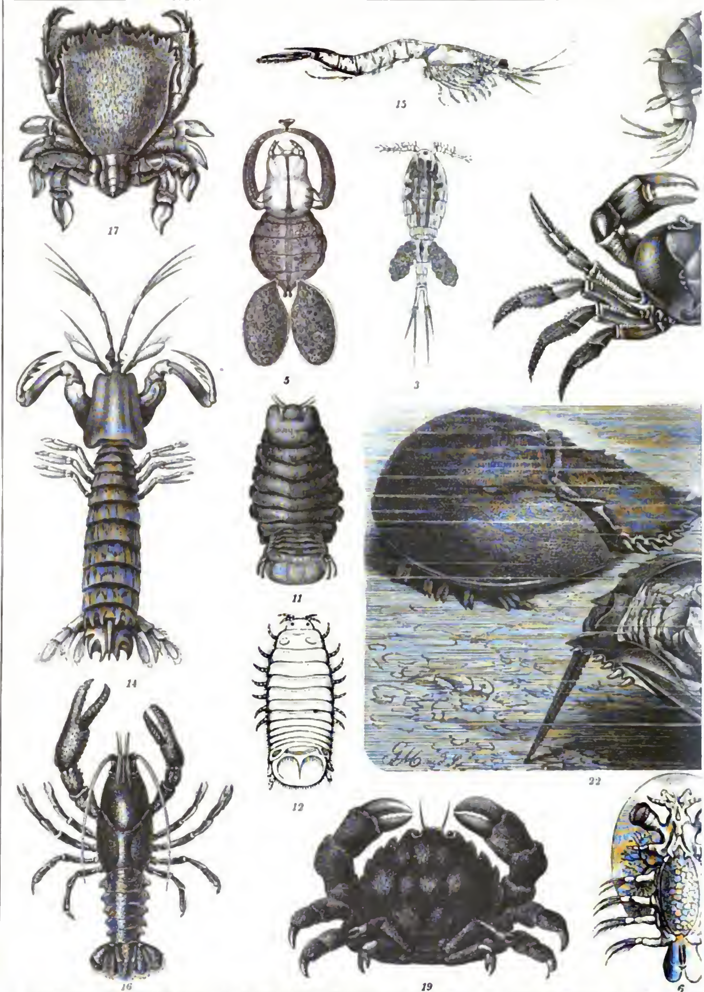
Kornoelje (Cornus *L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cornaceën*. Het onderscheidt zich door een 4-tandigen kelk, eene 4-bladige bloemkroon, 3 meeldraden, een onderstandigen eierstok met 1 stijl en 1 stempel, en eene steenvrucht met 1 steen, waarin 2 hokjes met 1 zaadkorrel. De *gewone kornoeljeboom* (C. mascula *L.*) bereikt eene hoogte van 7 of 8 Ned. el en een ouderdom van 20 tot 25 jaren. Hij heeft ronde, tegenovergestelde takken. De bladeren ontwikkelen zich eerst na de bloemen; zij zijn ovaal en gespitst, aan beide zijden behaard, van boven glanzig en donkergroen en van onder mat en bleekgroen. De gele bloemen zijn tot schermen vereenigd, welke door een 4-bladig omwindsel omgeven zijn, en de steenvrucht is fraai rood. Hij groeit in een groot deel van Europa, — ook in ons Vaderland. — De vruchten hebben een zuurachtigen, aangenamen smaak. Men gebruikt ze in ziekten, waarbij ander ooft schadelijk is, bijv. bij koortsen, buikloop en zelfs bij chólera. De Turksche vrouwen bereiden daarvan kostelijke stropen en geleien. Onrijpe vruchten worden als zuur ingelegd, en van het hout vervaardigt men sterke wandelstokken enz. Wij geven hierbij de afbeelding van een bloem- en bladdragenden tak, alsmede van eene bloem van den gewonen kornoeljeboom, op 1/3 de der natuurlijke grootte en de laatste op viervondige grootte. — Eene andere soort is de *roode kornoelje* (G. sanguinea), een heester ter hoogte van 5 Ned. el, met eivormige, gespitste bladeren, witte tot tuilen vereenigde bloemen zonder omwindsel en zwarte, bolronde vruchten. Zij groeit in heggen en bosschen.

De kornoeljeboom (*Cornus mascula*).

Korodi-Csobánczy (Peter), een Hongaarsch tooneelschrijver, geboren den 4 Juli 1853 te Látrany in het comitaat Somogy, bezocht de school te Papa en werd daarna too-

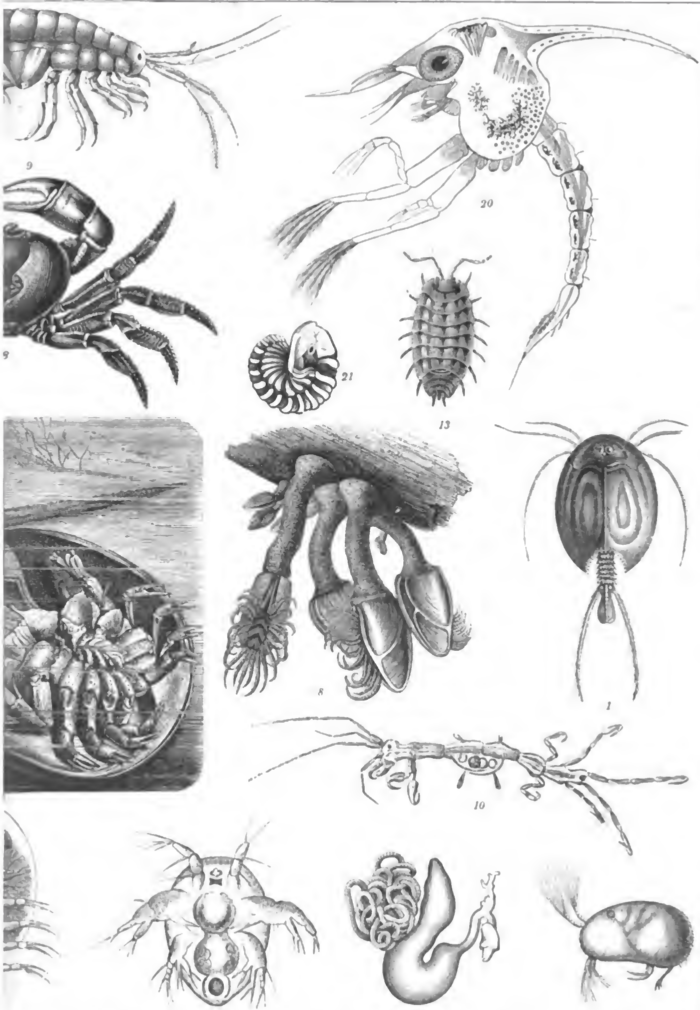
KORSTD

1. Kienwpoot (Apus prodnctus). 2. Mosselkreeft (Notodromus monachus). 3. Cyclops canthocarpoides. 4. N
foliacens) van onderen. 7. Wormkreeft (Lernaea branchialis). 8. Gewone eendenmossel (Lepas anatifera). 9.
(Limnoria terebrans). 13. Pissebed (Oniscus murarius). 14. Sprinkhaankrab (Squilla mantis). 15. Mysis vulg
landkrab (Gecarcinus ruricola). 19. Gewone wolkrab (Dromia vulgaris). 20. Ontwikkelde larve (Zoëa) v
(Limulus p

Geïllustreerde Encyclopaedie. 2de druk.

I EREN.

ıplius van Cyclops (van onderen). 5. Baarsluis (Achtheres percarum). 6. Bladvormige vischluis (Argulus 'lookreeft (Gammarus pulex). 10. Caprella linearis. 11. Luispissebed (Cymothoa oestrum). 12. Boorpissebed ris (mannetje). 16. Rivierkreeft (Astacus fluviatilis). 17. Kikvorschkrab (Ranina dentata). 18. Westindische n Cancer Pagurus. 21. Calymene (Trilobiet uit de Silurische formatie). 22. Amerikaansche zwaardkrab yphemus).

Bij het artikel: Korstdieren.

neelspeler. Ter gelegenheid van het uitloven van een prijs door de vereeniging ter bevordering der Hongaarsche tooneelbelangen in 1879 verwierf hij den eersten prijs met zijn stuk: „A legény bolondja (de mannengekkin)", hetwelk bij zijne opvoering in April 1880 met grooten bijval werd ontvangen.

Körös (De), eene rivier in Hongarije, ontstaat uit eene menigte rivieren in het hoogland van Siebenbürgen, welke westwaarts vloeien en na tallooze kronkelingen zich in dezelfde bedding vereenigen. De zuidelijkste bronrivier, de Witte Körös (Fejér Körös), ontspringt boven Brad in Siebenbürgen, verlaat bij Battyan de bergstreek en vereenigt zich bij Békés met de veelarmige Zwarte Körös (Fekete Körös), die aan de westzijde van het Siebenbürgsche Ertsgebergte zijn oorsprong neemt. Van Békés af bewegen zich de beide vereenigde rivieren in eene noordoostelijke richting, om vervolgens de derde bronrivier, de Rassche Kórós (Sebes Kórós) op te nemen. Deze laatste ontspringt bij Banfy-Hunyad, kronkelt langs een fraai dal door het grensgebergte en begeeft zich alsdan verder in eene zuidwestelijke richting. Bij Szegalom versterkt zij zich met de Berettyo. De vereenigde drie bronrivieren der Körös bewegen zich wijders in eene zuidwestelijke richting, ontvangen bij Mezötur de Hortobagy en storten bij Csongrad zich uit in de Theisz. Van de bron der Witte Körös tot aan haren mond heeft deze rivier eene lengte van 550 Ned. mijl. Al die rivieren stroomen in de vlakte langs moerassige oevers en haar waterstand is zeer ongelijk, zoodat zij weinig geschikt zijn voor de scheepvaart.

Körösi (Joseph), een Hongaarsch statisticus, geboren te Pest den 20sten April 1844, was eerst werkzaam bij eene verzekeringmaatschappij en bezocht vervolgens de universiteit. Zijne dagbladartikelen en voorlezingen wekten de aandacht van den minister van Koophandel in Hongarije en deze benoemde hem tot lid van den landraad voor statistiek, terwijl hij tevens de redactie aanvaardde van het staathuishoudkundig gedeelte van den „Pesti Naplo", dien hij echter eerlang met de „Hervorming" verwisselde. De stad Pest benoemde hem in 1870 tot eerste directeur van haar statistiek bureau. Hij schreef nu: „Die Resultate der Volkszählung vom Jahr 1870" en „Die Königliche Freistadt Pest im Jahr 1870", — voorts: „Die Bewegung der Bevölkerung (1876)", — „Statistik der Finanzen (1877)", — en „Zustand der Bevölkerung (1878)", alsmede: „Untersuchungen über die Einkommensteuer der Jahre 1870—1874 (1873—1877)", — „Die Finanzen der Stadt Pest (1873)", — „Beiträge zur Geschichte der Preise", — „Zur ungarischen Schutzzollfrage (1879)", — en „Das Sinken des Pester Getreidehandels".

Korps, afkomstig van het Latijnsche woord *corpus* (lichaam), in het Fransch *corps*, noemt men gewoonlijk een gedeelte van een leger, zoodat men spreekt van een *armeekorps*. Ook geeft men dien naam aan een aantal personen, die te samen een geheel, een lichaam vormen, bijv. aan de gezamenlijke leeraren van eene school.

Korsakow (Alexander Michaëlowitsj Rimskoi), een Russisch generaal, geboren den 24sten Augustus 1753, trad reeds vroeg in dienst en genoot als officier bij het garderegiment van *Semenow* de gunst van *Catharina II*, die hem in 1794 tot geleider aanwees van den toenmaligen Graaf van *Artois*, later *Karel X*, koning van Frankrijk. In dat jaar nam hij deel aan den veldtocht tegen de Franschen in de Nederlanden en diende in 1796 onder *Soebow* in Perzië. Bij de troonbeklimming van Keizer *Paul I* werd hij luitenant-generaal en in 1799 trok hij ter ondersteuning van *Soewarow* met 3 000 man naar Zwitserland, waar hem echter, nog voordat hij zich met dien bevelhebber vereenigen kon, den 25sten September bij Zürich door *Masséna* eene volslagene nederlaag werd toegebracht. In 1801 werd hij generaal der infanterie en kort daarna gouverneur van Lithauen, in welke betrekking hij door zijn menschlievend karakter de algemeene achting verwierf. Na het uitbarsten van den Poolschen opstand in 1830 werd hij teruggeroepen en tot lid van den Rijksraad benoemd. Hij overleed te Petersburg den 25sten Mei 1840.

Korstdieren of *Schaaldieren* (Crustacea) is de naam van eene klasse van dieren, die meerendeels in het water leven en onder de *Gelede dieren* (Articulata) op den laagsten trap staan. Een aantal merkwaardige soorten zijn afgebeeld op nevensgaande plaat. Men verdeelt deze dieren in:

Lager bewerktuigde korstdieren (Entomostraca) met 1. *Bladpootigen* (Phyllopoda) met den kleuwpoot (Apus productus, fig. 1), die in zoet water leeft en vermoedelijk verwant is aan de uitgestorvene trilobieten (bijv. aan Calimene uit de Silurische vorming, fig. 21); — 2. *Mosselkreeften* (Ostracoda) met de mosselkreeft (Notodromus monachus, fig. 2); — 3. *Copepoda* met Cyclops canthocarpoides, een éenoogig zoetwaterdier, fig. 3, en met de baarsluis (Achtheres percarum, fig. 5), de bladvormige vischluis (Argulus foliaceus, fig. 6), de wormkreeft (Lernaea branchialis, fig. 7) en de Nauplius van Cyclops, fig. 4); — 4. *Rankpootigen* (Cyrripedia) met den eendenmodel (Lepas anatifera, fig. 8).

Hooger bewerktuigde korstdieren (Malacostraca) met 1. *Ringkreeften* (Arthrostraca) met de vlookreeft (Gammarus pulex, fig. 9; Caprella linearis, fig. 10), de luispissebed (Cymothoa oestrum, fig. 11), de boorpissebed (Limnoria terebrans, fig. 12) en de gewone pissebed (Oniscus murarius, fig. 13); — 2. *Schaalkreeften* (Thoracostraca) met de sprinkhaankrab (Squilla mantis, fig. 14) en (Mysis vulgaris, fig, 15); — 3. *Tienpootigen* (Decapoda) met de rivierkreeft (Astacus fluviatilis, fig. 16), de kikvorschkrab (Ranina dentata, fig. 17), de West-Indische landkrab (Gecarcinus ruricola, fig. 18) en de gewone wolkrab (Dromia vulgaris, fig. 19). De Amerikaansche zwaardkrab (Limulus polyphemus, fig. 22) wordt door vele natuurkundigen onder de Spinnen gerekend. Zie voorts onder *Schaaldieren*.

Korstmossen (Lichenes) vormen eene klasse uit de afdeeling der *Loofdragende planten* (Thallophyten) en zijn overblijvende, bedektbloeiende gewassen (Cryptogamen), die over hunne geheele oppervlakte voedsel ontleenen aan de middenstof (de dampkrings-

lucht), waarin zij groeien, terwijl zij zich vermenigvuldigen door sporen en nog meer algemeen door loofkiemen (gonidiën). Zij zijn over de geheele aarde, doch het meest in de koudere gewesten verspreid en leven op boomstammen, oude muren enz. Zij onderscheiden zich van de Zwammen (Fungi) door het gemis van zwamdraad (mycelium), door langeren levensduur en door de aanwezigheid van zetmeel en bladgroen in hunne cellen, — en van de Wieren door hun bouw en door hunne voortplantingswerktuigen. Men verdeelt de korstmossen in *heteromerische* en *homoeomerische*. De *eerste* zijn het meest ontwikkeld en komen het veelvuldigst voor; eerst vormen zij eene uit zeer kleine, meestal ronde cellen bestaande onderlaag, het *voorloof* (hypothallus of protothallus), waaruit zich het eigenlijke *loof* (thallus) ontwikkelt. Dit is verschillend bij de onderscheidene soorten van korstmossen: het kan *korst-*, *blad-* of *struikachtig* zijn. Die met korstachtig loof staan op den laagsten trap van ontwikkeling; bij hen ontstaat uit het voorloof het loof in den vorm van eene schijfvormige massa van groote, bolronde cellen, zooals men ziet in het *letterschriftmos* (Graphis scripta *Ach.*), dat op stammen van beuken, wilgen en eiken is te vinden. Van die met bladachtig loof scheidt zich het weefsel, uit het voorloof ontstaande, in 3 verschillende cellenlagen, van welke alleen de middenste bladgroen bevat, terwijl het korstmossengeel en het phycocyan er eene mengeling van kleuren aan geven. Later ontstaat in deze korstmossen tusschen de onderste en middenste cellenlaag een ander weefsel, uit talrijke draadvormige, vertakte, door elkander geslingerde, kleurlooze cellen bestaande en het eigenlijke korstmossenweefsel vormende. Tot deze groep behoort het *oranjekleurig schildmos* (Parmelia parietina). — Bij de korstmossen met struikachtig loof vertoont zich dit laatste in den vorm van opgerichte, stijve, vaak vertakte stammetjes, welke rond of lintvormig zijn, of in die van een neêrhangenden baard, zooals bij het *baardmos* (Usnea barbata *Fr.*), terwijl men ook hier in het loof 3 lagen onderscheidt, namelijk de *schorslaag*, de *vezellaag* en de *merglaag*.

Bij de *homoeomerische korstmossen* is het loof blad- of struikachtig en bestaat uit eene enkele laag gelijkvormige draadcellen of uit eene geleiachtige massa. De loofkiemen (gonidiën) bevatten phycocyan, hebben eene donkere kleur en zijn in rijen door het loof verspreid.

Wij hebben boven vermeld, dat de *heteromerische korstmossen* 3 verschillende cellenlagen bezitten. Van deze is vooral de middenste, *stratum gonimicum* genaamd, hoogst merkwaardig. De cellen van deze laag kunnen zich ook van de overige cellen afscheiden en onder gunstige omstandigheden nieuwe zelfstandige organismen vormen. Men geeft aan die cellen den naam van *loofkiemen* (gonidiën) en aan de hoopjes van deze, welke de schorslaag doorboren, dien van *stofhoopjes* (sorediën). Dikwijls echter ontbreken daaraan de voorwaarden voor eene normale ontwikkeling, zoodat zij op rotswanden en boomstammen een fijn poeder vormen, dat lichtgeel, geelgroen, zwavelgeel, bruinrood of zwart kan zijn. Nadat het loof dezer korstmossen een zekeren graad van ontwikkeling verkregen heeft, komen de vruchten te voorschijn, *schildjes* of *apotheciën* genaamd, die zich ook wel in den vorm van *schoteltjes* (patellae) vertoonen, op wier overlangsche doorsnede men in de eerste plaats de *kiemplaat* (thalamium) opmerkt, onder deze de *merglaag* (de kern der apotheciën) en meer buitenwaarts de *schorslaag*. Bij sterke vergrooting ziet men, dat de kiemplaat uit een groot aantal draden bestaat, waartusschen zich de *sporenzakjes* (asci) bevinden, waarin zich de sporen, gewoonlijk ten getale van 8, ontwikkelen. De sporen zijn kleurloos of min of meer bruin, één- of meercellig, bol, ovaal of spilvormig, recht of gekromd.

Vindt men hierin een onderscheidingsmiddel, een ander is gelegen in den verschillenden toestand der schildjes. Deze kunnen in kleur al of niet van het loof verschillen, zich ook in onderscheidene gedaanten vertoonen en open of gesloten zijn. Voorts verheffen zij zich niet altijd boven het loof, maar zijn ook wel in holten van dit laatste gelegen. Waar zij er zich boven verheffen, veranderen de gedeelten van het loof, die ze dragen, in steeltjes (podetiën), zooals bij de *vleeschkleurige heikorst* (Baeomyces roseus *P.*); bij het *bekermos* (Cladonia), waartoe het *rendiermos* (C. rangiferina *Hoffm.*) behoort, ontwikkelen zich die steeltjes tot trechters of bekers.

Bij de *homoeomerische korstmossen* zijn de vruchten bolvormige, holle, doorboorde verhevenheden en ook wel schakelvormige organen. De sporen zijn hier bevat in zakvormige cellen, die tusschen draden op den binnenwand der vrucht voorkomen.

De korstmossen groeien langzaam, maar men schat ook hun levensduur op honderde jaren. Daar zij hun voedsel uit den dampkring opnemen, tieren zij het weligst bij vochtig weder. Niet licht verliezen zij het leven, zelfs niet wanneer zij geruimen tijd in een herbarium zijn bewaard. Eindelijk vervullen zij eene belangrijke rol in de huishouding der natuur. Zij bekleeden rotsen en landvlakten en maken vooral deze laatste geschikt voor verderen plantengroei. Ook leveren zij in hunne groote hoeveelheid plantenslijm (lichenine) een geschikt voedsel voor menschen en dieren. Sommige soorten worden in de geneeskunde gebruikt, zooals het IJslandsch mos, andere tot het bereiden van verven, zooals lakmoes en orseille. Van de korstmossen kent men geene enkele vergiftige soort.

Körte (Wilhelm), een verdienstelijk beoefenaar van de geschiedenis der Duitsche letterkunde, geboren den 24sten Maart 1776 te Aschersleben, waar zijn vader conrector en later archidiaconus was, ontving zijne opleiding onder het toezicht van zijn oud-oom *Gleim*. Hij bezocht de scholen te Aschersleben en Halberstadt, oefende zich van 1796 tot 1799 te Halle in de bouwkunst en andere schoone kunsten en keerde vervolgens naar Halberstadt terug, waar hij ambteloos leefde en den 30sten Januari 1846 overleed. Hij schreef: „Das Leben Gleim's (1811)", — „Das Leben Carnot's (1820)", — „Leben und Studien Friedrich August Wolf's, des Philologen (1833, 2 din)", — „Albrecht Thaer, sein Leben und Wirken als Arzt und Landwirth (1839)",

— en „Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Deutschen (1837; 2de druk, 1861)". Ook bezorgde hij uitgaven der „Werke" van *Kleist*, — der „Briefe Heinse's, J. von Müllers und Gleim's (1860, 2de druk)", —alsmede der „Sämmtliche Werke" en der „Zeitgedichte" van *Gleim*.

Kort geding, zie *Procès*.

Körting (Gustav), een verdienstelijk letterkundige, geboren te Dresden den 25sten Juni 1845, studeerde in 1863—1867 te Leipzig, werd in 1868 leeraar aan een gymnasium te Dresden en zag zich in 1876 benoemd tot gewoon hoogleeraar aan de académie te Münster. Hij schreef: „Ueber die Quellen des Roman de Rou (1867)", — „Französische Grammatik für Gymnasien (1872)", — Französisches Uebungsbuch für Gymnasien (1874—1875)", — „Diktys und Dares. Ein Beitrag zur Geschichte der Troja-Sage (1874)", — „Petrarcas Leben und Werke (1878)", — „Boccaccios Leben und Werke (1880)", — „Die Anfänge der Renaissancelitteratur in Italiën während den 14 Jahrhundert (1882)", — en „Ueber das Studium der neuern Sprachen an den deutschen Hochschulen (1881)". Voorts gaf hij volgens handschriften der bibliotheek te Dresden: „L'art d'amors" en „Li remedes d'amor"s in het licht, twee oud-Fransche leerdichten van *Jacques d'Amiens*, en schreef: „Altfranzösische Ueberzetzung der Remedia amoris des Ovid (1871)". Met *Koschwitz* levert hij het: „Zeitschrift für neufranzösische Sprache und Litteratur (sedert (1879)" en de „Französische Studien (sedert 1880)".

Kortjanse (Johannes), een Nederlandsch dichter, geboren te Haarlem den 10den Augustus 1796 en overleden te Wormerveer den 12den Maart 1847, bekleedde de betrekking van pastoor eerst te Oud-Beierland en vervolgens te Wormerveer en schreef: „De Schepping, dichtstuk in twaalf zangen (1841)", — „Dichterlijke Bibliotheek voor de Katholieke jeugd (2 dln)", — en „Kleine gedichten van Jaskeronti in zes afdeelingen en deeltjes (1843)".

Kortrijk (Courtrai, Cortoriacum), eene stad in de Belgische provincie West-Vlaanderen, ligt aan de Lei en is het vereenigingspunt van onderscheidene spoorwegen. Men vindt haar 6 geogr. mijl ten zuiden van Brugge en slechts 1 geogr. mijl van de grenzen van Frankrijk. Zij is goed gebouwd en telde op 1 Januari 1879 ruim 27 000 inwoners, die zich vooral bezig houden met het vervaardigen van linnen, blondes en kanten. Ook zijn er groote ververijen en bleekerijen. Men heeft er een prachtig antiek raadhuis in spitsboogstijl, de Belfried genaamd, fraaie kerken, zooals de Martinikerk met een hoogen toren en de Lieve-Vrouwenkerk, een collegie, eene Latijnsche school enz. Nabij deze stad werd den 11den Juli 1302 de vermaarde Sporenslag geleverd, waarin zoo vele Fransche ridders sneuvelden, dat de Vlamingen — vooral burgers van Brugge — ongeveer 700 gouden riddersporen buit maakten.

Kortüm (Johann Friedrich Christoph), een verdienstelijk Duitsch geschiedkundige, werd geboren te Eichhorst in Mecklenburg-Strelitz, bezocht het gymnasium te Friedland en studeerde te Halle, Göttingen en Heidelberg, waarna hij in 1812 geplaatst werd als leeraar aan een instituut te Hofwyl. De onafhankelijkheidsoorlog deed hem in 1814 als vrijwilliger oprukken naar Frankrijk, doch nadat hij vervolgens zijne betrekking te Hofwyl weder had opgevat, werd hij weldra professor aan de cantonsschool in Aargau, daarna aan het gymnasium te Neuwied en in 1821 hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit te Basel. Nadat hij deze betrekking in 1822 had nedergelegd, vestigde hij zich ambteloos te Hofwyl, maar keerde in 1826 als privaatdocent in de geschiedenis naar Basel terug. Gedurende eene reis in Noord-Duitschland ontving hij in 1833 een beroep als gewoon hoogleeraar in de geschiedenis te Bern. In 1840 aanvaardde hij een dergelijk ambt te Heidelberg. Dáar genoot hij als vrijmoedig en onpartijdig geschiedvorscher de algemeene achting en overleed den 4den Juni 1858. Van zijne geschriften noemen wij: „Geschichte Griechenlands von der Urzeit bis zum Untergange des Achäischen Bundes (1854, 3 dln)", — „Entstehungsgeschichte der freistädtischen Bünde im Mittelalter (1827—1829, 3 dln)", — „Geschichte des Mittelalters (1836—1837, 2 dln)", — „Römische Geschichte (1843)", — „Geschichte Europa's im Uebergange vom Mittelalter zur Neuzeit (1861, 2 dln)", — en „Geschichtliche Forschungen (1836)".

Kortum (Karl Arnold), de vervaardiger der „Jobsiade", werd geboren te Mühlheim aan de Ruhr in het hertogdom Berg den 5den Juli 1745, studeerde te Duisburg in de geneeskunde, ging eerst als practisch arts naar zijne geboorteplaats en in 1771 naar Bochum in het graafschap Mark en overleed aldaar den 5den Augustus 1834. Hij schreef: „Skizze einer Zeit- und Literaturgeschichte der Arzneikunde (1809; 2de druk, 1818)", — „Der Bienenkalender (1776)" enz., doch zijn meest bekend en vermaard werk is: „Die Jobsiade, oder Leben, Meinungen und Thaten von Hieronymus Jobs dem Candidaten (1784; 11de druk, 1865)", een grotesk-komisch heldendicht met houtsneden. In denzelfden trant leverde hij: „Die magische Laterne (1784—1786, 4 stukken)" — en „Adam's Hochzeitfeier (1788)".

Korund, is de naam van een edelgesteente. Het bestaat uit aluinaarde of aluminiumoxyde Al_2O_3 met een zeer gering ijzergehalte (2%), is na diamant het hardste mineraal van de hardheidschaal = 9, heeft een soortelijk gewicht van 4 en kristalliseert in den vorm van een rhomboëder. Het smelt niet voor de blaasbuis en lost niet op in zuren en zeer moeielijk in borax. Men heeft den *edelen korund*, die doorzichtig en veelal donkerblauw (*saffier*) of rood (*robijn*) gekleurd is. Voorts draagt de violetblauwe korund den naam van *Oosterschen amethyst*, — de gele dien van *Oosterschen topaas* — en de groene dien van *Oosterschen smaragd*. Al die mineralen zijn zeer kostbaar. Men vindt er in het Reuzengebergte, in den Oeral en in Australië, maar de schoonste komen uit Pegoe in Birmanië, Siam en Ceylon. — Voorts heeft men den *gemeenen korund* met doffe, roode, blauwe, groene, bruine en grijze kleuren. Dezen vindt men in het graniet en Piémont, in het gneis bij Krems in Oostenrijk, in glimmerlei enz. — Eene kor-

relige, donkerblauwachtig-grijze soort van korund noemt men amaril. Het poeder hiervan wordt tot polijsten gebruikt. Men kan den korund ook namaken langs kunstmatigen weg, namelijk door aluinaarde bij groote hitte te doen smelten. De verschillende soorten bereidt men door bijvoeging van kleurende metaaloxyden. *Fremy* en *Terreil* hebben door het smelten van aluinaarde en menie in een vuurvasten kroes groote kristallen van korund en door toevoeging van chroomzuurkalium of kobaltoxyde ook robijnen en saffieren verkregen. Hierbij vervult het kiezelzuur van den kroes eene eigenaardige rol: er ontstaat namelijk loodsilicaat en de aluinaarde wordt uit hare verbinding met loodoxyde vrijgemaakt. De verkregen kristallen kunnen door de horlogiemakers gebruikt en ook in sieraden gezet worden.

Korvei, *Corvey* of *Corbie* is de naam van eene weleer vorstelijke abdij der Benedictijnen aan de Weser, de oudste en vermaardste van geheel Saksen, niet ver van Höxter. Zij werd in 816 door *Lodewijk de Vrome* elders met monniken uit Corbie in Picardië gesticht, maar in 822 derwaarts verplaatst. Zij bezat voorheen eene merkwaardige bibliotheek en bloeide onder het bestuur van uitstekende abten. In 1793 werd zij tot een bisdom verheven, doch reeds in 1802 aan het huis *Oranje-Nassau* in eigendom toegekend. Later kwam zij in het bezit van andere Vorsten en in 1834 viel zij ten deel aan Prins *Victor von Hohenlohe Schillingfürst*, sedert 1840 Hertog *van Ratibor* en Prins *van Korvei*. Op zijn kasteel aldaar bevindt zich eene belangrijke bibliotheek van 100 000 deelen en eene kostbare verzameling van schilderijen. — Er bestaan „Annales Corbejenses", welke in de „Monumenta" van *Pertz* opgenomen zijn.

Korvet is de naam van een oorlogschip met 3 masten, in rang volgende op het fregat. Men heeft *kuilkorvetten* met 2 gestrekene dekken en 26 of 28 stukken, en *gladdekskorvetten*. Deze laatste hebben in plaats van het gewone opperdek eene campagne achteruit, welke zich tot even vóór den bezaansmast uitstrekt, en vooruit een kortdek, de bak genaamd, dat tot even achter den fokkemast reikt. Zij voeren omstreeks 20 stukken. Bij onze marine noemt men ze korvetten van de 1ste en 2de klasse. Tot laatstgenoemde klasse behoort het instructievaartuig „Urania". Men heeft er met en zonder stoomvermogen, doch er worden in ons land geene nieuwe korvetten gebouwd.

Kosciusko (Thaddeus), de laatste opperbevelhebber der Poolsche Republiek, één der edelste mannen zijner eeuw, geboren den 12den Februari 1746 te Mereczowzcyzna in het voormalig palatinaat van Novogrodek, stamde af van een oud-adellijk, maar weinig bemiddeld geslacht in Lithauen. Prins *Adam Czartoryiski* vestigde zijne aandacht op den begaafden jongeling, die op de kadettenschool te Warschau was geplaatst, en zorgde dat hij als luitenant op staatskosten naar Frankrijk gezonden werd, om er zich op de militaire académie te Versailles in den krijgsdienst te bekwamen. Na zijn terugkeer werd hij kapitein; doch eene krenking, die hij wegens zijne toegenegenheid jegens eene dochter van *Gosnowski*, maarschalk van Lithauen, verduren moest, gaf aanleiding dat hij Polen verliet. In 1777 kwam hij te Parijs en nam dienst op de Fransche vloot, om hulp te bieden aan de Noord-Amerikanen. Vóór New York en bij Yorktown, waar hij gewond werd, trok hij de opmerkzaamheid van *Washington* tot zich, en deze benoemde hem tot zijn adjudant. In 1786 keerde hij als brigade-generaal naar Polen terug, zag er zich in het jaar 1789 benoemd tot generaal-majoor, verklaarde zich vóór de constitutie van 3 Mei 1791, streed onder de bevelen van Prins *Pôniatowski* en klom op tot luitenant-generaal. Bij Doebjenka verdedigde hij zich in een gebrekkig verschanst kamp met 4 000 man tegen 16 000 Russen en trok zonder groot verlies terug. Dit feit bezorgde hem grooten roem. Toen Koning *Stanislaus* zich in 1793 aan de tweede verdeeling van Polen onderwierp, nam *Kosciusko* zijn ontslag, wees alle aanbiedingen van Russische zijde van de hand en begaf zich naar Leipzig. Omstreeks dien tijd schonk het Wetgevend Lichaam in Frankrijk hem den titel van Fransch burger. De opstand, die beraamd werd om Polen van het Russische juk te bevrijden, deed *Kosciusko* naar de grenzen van zijn vaderland terugkeeren. Bij het uitbarsten van dien opstand, den 23sten Maart 1794, verscheen hij te Krakau, werd tot opperbevelhebber en dictator benoemd en deed een manifest afkondigen, waarin hij de Polen opriep om de constitutie van 1791 te herstellen. Toen de Russen ten getale van 6 000 man opruktén, versloeg hij hen met 4 000 man, gedeeltelijk slechts met zeisen en pieken gewapend, zonder eenig geschut bij Raclawice. Daarop snelde hij naar Warschau, waar bij de tijding zijner zegepraal de Russische bezetting verdreven was, en regelde er het bestuur. Hij kon echter, slecht geholpen door een zwakken Koning, de toenemende wanorde niet beteugelen. Daarom legde hij het dictatorschap neder en begaf zich weder naar het leger. Geruimen tijd bood hij tegenstand aan de vereenigde Pruisen en Russen, en toen hij bij Szczekoczyn de nederlaag leed, trok hij naar Warschau, dat hij met goed gevolg verdedigde. Nadat de vijand het beleg opgebroken had, zorgde *Kosciusko* met den grootsten ijver voor de organisatie van het leger en wees alle aanbiedingen van Rusland en Pruisen van de hand. Toen de Russen op nieuw naderden, trok hij hen tegemoet, maar bezweek eindelijk voor hunne drievoudige overmacht bij Maciejowice den 10den October 1794. Met wonden bedekt en met de woorden „Finis Poloniae (Het einde van Polen)" op de lippen zonk hij van het paard en viel in handen der vijanden. Na den dood van *Catharina* hergaf *Paul I* hem op eene eervolle wijze de vrijheid. De Czaar bood den dapperen Pool zijn eigen degen aan, doch deze wees dien af, zeggende: „Ik heb geen zwaard noodig, want ik bezit geen vaderland meer". Ook andere geschenken weigerde hij aan te nemen, maar begaf zich naar Engeland en in 1797 naar Amerika. Toen hij in 1798 als gezant van het Congrès naar Frankrijk reisde, werd hij met ongemeene onderscheiding bejegend. Zijne landgenooten, in het leger in Italië dienende, zonden hem den sabel van *Johan Sobieski*, dien zij te Loreto ontdekt had-

den. Toen men in 1806 op de herstelling van Polen begon te hopen, kon *Kosciusko* geen deel nemen aan den strijd, omdat hij den Czaar beloofd had, niet weder tegen de Russen te zullen dienen. Op het aanzoek van *Napoleon* gaf hij ten antwoord, dat hij dan eerst iets voor Polen zou kunnen doen, wanneer dat land eene vrije Nationale Vergadering en zijne voormalige grenzen herkregen had. Daar *Fouché* groote moeite deed om hem tot een tocht naar Polen aan te sporen, zeide hij: „Zeer wel, dan zal ik aan de Polen zeggen dat ik niet vrij ben". Eene oproeping van de Polen, den 1sten November 1806 als van hem afkomstig in den „Moniteur" geplaatst, verklaarde hij voor onecht. Voorts kocht hij in de nabijheid van Fontainebleau een landgoed, waar hij tot in 1815 rustige dagen doorbracht. Daarna toefde hij korten tijd te Weenen gedurende het Congrès en den 9den April van dat jaar richtte hij tot Keizer *Alexander* de bede om amnestie te verleenen aan de Polen, die in den vreemde toefden, alsmede om als koning van Polen aan dat land eene vrijzinnige grondwet te schenken. Met Lord *Stewart* reisde hij in 1814 naar Italië en vestigde zich in 1816 te Solothurn. Hier maakte hij in April 1817 een vrijbrief openbaar, waardoor hij op zijn landgoed Siechnowice in Polen het lijfeigenschap ophief. Voor 't overige had hij weinig omgang met anderen, bleef ongehuwd en hield zich het liefst bezig met den landbouw. Een val met zijn paard in een afgrond niet ver van Vevay op den 15den October 1817 was oorzaak van zijn dood. Op kosten van Keizer *Alexander* werd in 1818 door Prins *Jablonowski* zijn stoffelijk overschot van Solothurn naar Krakau overgebracht, waar een gedenkteeken zijne rustplaats aanwijst.

Kosegarten. Onder dezen naam vermelden wij:

Ludwig Theobul Kosegarten, een Duitsch dichter, geboren te Grevesmühlen, in Mecklenburg den 1sten Februari 1758. Hij studeerde te Greifswald, was daarna rector der Latijnsche school te Wolgast en zag zich in 1792 beroepen als predikant te Altenkirchen op het eiland Rügen. Op dit aartsvaderlijk eiland wijdde hij zich aan de beschouwing der natuur, aan het genot des huiselijken levens, aan de wetenschap en aan de dichtkunst en bekleedde er zijn ambt gedurende eene reeks van gelukkige jaren, totdat hij in 1808 de betrekking aanvaardde van hoogleeraar in de geschiedenis te Greifswald, alwaar hij den 26sten October 1818 als rector der universiteit overleed. Hij verwierf op het gebied der letterkunde grooten roem door zijne romans, waartoe „Ida von Plessen (2 dln") behoort, — voorts door zijne: „Gedichte (1788, 2 dln)", — „Rhapsodien (1799—1801, 3 dln)", — „Romantische Dichtungen (1800—1806, 5 dln)", — „Legenden (2 dln; nieuwe druk, 1816)", — „Jucunde (7de druk, 1855)", — en „Die Inselfahrt (1804). Voorts heeft hij voortreffelijke vertalingen geleverd. Vooral ook was hij een welsprekend redenaar, en zijne: „Reden und kleinere prosaischen Schriften (1831—1832)" zijn door *Mohnike* in het licht gegeven. Eene gezamenlijke uitgave zijner: „Lyrische Dichtungen (1823—1825, 12 dln)" is bezorgd door zijn zoon *J. G. L. Kosegarten*.

Johann Gottfried Ludwig Kosegarten, een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche letteren en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Altenkirchen op het eiland Rügen den 10den September 1793, studeerde te Greifswald in de godgeleerdheid en in de letteren en ging in 1812 naar Parijs, om zich op het Oostersch toe te leggen. Na zijn terugkeer werd hij in 1815 adjunct bij de theologische en philosophische faculteit te Greifswald, in 1817 gewoon hoogleeraar te Jena en ging als zoodanig in 1824 weder naar Greifswald. Hij overleed aldaar den 18den Augustus 1860. Van zijne geschriften vermelden wij: „Chrestomathia Arabica (1828)", — eene uitgave der „Moallakat" van den Arabischen dichter *Amroe-ben-Kelthoem* (1819), — de annalen van *Tabari* (1831—1837, 2 dln), alsmede studiën over het Sanskriet, — voorts: „Pomeriana (1816—1817, 2 dln)", — „Pommerische und rügische Geschichtsdenkmäler (1834)", — en „Codex Pomeraniae diplomaticus (1843—1862, met *Hasselbach*), — eindelijk een onvoltooid: „Wörterbuch der niederdeutschen Sprache (1855)", — en „Geschichte der Universität Greifswald (1856, 2 dln").

Koslin of *Cöslin*, de hoofdstad van een evenzoo genoemd arrondissement in de Pruisische provincie Pommeren, ligt aan de Mühlenbach, ongeveer 2 geogr. mijl van de Oostzee, is de zetel van het bestuur en van een paar rechtbanken en telt ongeveer 17 000 inwoners (1880). Er zijn 4 kerken en op de Groote Markt verheft er zich het standbeeld van *Friedrich Wilhelm I*, die de stad na den brand van 1718 deed opbouwen. De voormalige vestingwerken zijn in wandelplaatsen herschapen. Men vindt er voorts een gymnasium en eene kweekschool van onderwijzers, eene ijzergieterij, 2 papierfabrieken enz. — Het *arrondissement Köslin* telt op 258,43 ☐ geogr. mijl omstreeks 586 000 inwoners (1880).

Koslow, eene Russische arrondissementshoofdstad, 9½ geogr. mijl van Tambow en 54½ geogr. mijl ten zuidzuidoosten van Moskou, ligt aan den spoorweg, telt omstreeks 30 000 inwoners en bezit 9 kerken, onderscheidene scholen, vele fabrieken en een belangrijken handel.

Kossak (Karl Ludwig Ernst), een geestig Duitsch feuilletonschrijver, geboren te Mariënwerder den 4den Augustus 1814, studeerde te Berlijn in de letteren en in de geschiedenis en oefende zich daarenboven met ijver in de muziek. Eerst werd hij medewerker aan tijdschriften, die beoordeelende verslagen van muziekuitvoeringen opnamen, en vulde daarna het feuilleton in groote staatkundige bladen. Te Berlijn redigeerde hij sedert 1844 het weekblad: „Berliner Montagspost" en plaatste daarin eene reeks van geestige en humoristische stukken. Daardoor ontstonden de verzamelingen: „Berlin und die Berliner (1851)", — „Humoresken-Blätter aus dem Papierkorbe eines Journalisten (1852: 2de druk, 1859)", — „Berliner Federzeichnungen (1859—1865, 6 dln; 2de druk, 1865)", — en hij schreef voorts: „Aus dem Wanderbuche eines literarischen Handwerksburschen (1846)", — „Historietten (1856; 2de druk, 1859)", — „Badebilder (1858)", — „Schweizerfahrten (1857", — en „Pariser

Stereoskopen (1855)". Hij overleed te Berlijn den 3den Januari 1880.

Kossuth (Lndwig), de aanvoerder der Hongaarsche Omwenteling in 1848, werd geboren den 27sten April 1802 te Monok in het comitaat Zemplin en ontving zijne opleiding aan het collegie der Piaristen te Satoraljo-Oeihely, daarna aan de Evangelische scholen te Eperies en studeerde in de rechten aan het Hervormd collegie te Sarospatak. Na zijne promotie vestigde hij zich in gemeld comitaat als pleitbezorger, had weldra eene drukke practijk en verkreeg er als redenaar grooten invloed. In 1831 ging hij naar Pest en in het volgende jaar als plaatsvervangend afgevaardigde naar den Landdag. Eene poging, om er als redenaar op te treden, mislukte, zoodat hij er 4 jaren het stilzwijgen bewaren moest. Inmiddels belastte de liberale partij hem met de redactie van een dagblad, en na het sluiten der vergaderingen van den Landdag gaf hij nog een ander dagblad uit, hetwelk ter vermijding van de censuur, gesteendrukt werd. De Regeering verbood echter de uitgave, liet hem in den kerker opsluiten, en hij zag zich weldra wegens hoogverraad tot vierjarige gevangenisstraf veroordeeld. In 1840 herkreeg hij echter door eene algemeene amnestie zijne vrijheid. Daarna redigeerde hij de „Pesti Hirlap", waarin hij op eene hervorming der staatsregeling van Hongarije aandrong en zich door zijne radicale beginselen onderscheidde. Verschil met den uitgever was oorzaak, dat hij in 1844 de redactie nederlegde, terwijl de Regeering hem niet wilde veroorloven, een eigen dagblad uit te geven. Nu werd hij de stichter en leider van vele vaderlandsche vereenigingen, en in 1847 zag hij zich door het comitaat Pest als afgevaardigde naar den Landdag gezonden, waar hij zich aan het hoofd plaatste der oppositie en door zijne stoute welsprekendheid schitterde. Hij eischte de vrijverklaring der boeren, de opbeuring van den burgerstand, de bevordering der nationaliteit, de vrijheid der drukpers enz. en na de Fransche Februari-omwenteling eene afzonderlijke regeering voor Hongarije en een verantwoordelijk ministerie, binnen de grenzen des lands gevestigd. Vermaard is vooral zijne redevoering, den 3den Maart 1848 op den Rijksdag uitgesproken. Toen Graaf *L. Batthyanyi* den 7den Maart daaraanvolgende tot president van een Hongaarsch ministerie was benoemd, belastte *Kossuth* zich met de portefeuille van Financiën, en na de aftreding van dit ministerie (September) werd hij voorzitter van de nieuwe commissie tot verdediging des lands. In die betrekking organiseerde hij het verzet tegen de Zuid-Slawische beweging en tegen het Oostenrijksch bewind en wist de Hongaren tot de grootste opofferingen te bewegen. Van den anderen kant werden door zijne ultra-Magyaarsche richting de overige volken van Hongarije en Siebenbürgen vervreemd van de gemeenschappelijke zaak. De afstand van Keizer *Ferdinand I* en de troonbeklimming van *Franz Joseph* (2 December) vonden in Hongarije weinig sympathie, en gedurende den roemrijken voorjaarsveldtocht van 1849 ging men zelfs nog een stap verder, daar men den 13den en 15den April op den Rijksdag te Debreczin, op voorstel van *Kossuth*, het Huis *Habsburg-Lotharingen* vervallen verklaarde van het gezag en tot het voeren van den onafhankelijkheidsoorlog besloot. Omtrent de toekomstige grondwet zou men later een besluit nemen, en tot aan dien tijd zag *Kossuth* zich benoemd tot regeerend president of gouverneur. Als zoodanig legde hij den 14den Mei den eed af aan den Rijksdag te Debreczin en deed den 5den Juni zijn zegevierenden intocht in de hoofdstad Ofen-Pest. *Kossuth* had op eene tusschenkomst der Westersche Mogendheden ter gunste van Hongarije gehoopt, maar zag zich weldra in zijne verwachtingen bedrogen. Eerlang kwam een groot Russisch leger onder Prins *Paskewitsj* de Oostenrijkers te hulp, zoodat voor Hongarije het uitzicht op redding verdween. Reeds in het midden van Juli ging Pest weder verloren, en de gouverneur met zijne regeering en met den Rijksdag moest telkens verder zuidwaarts wijken. In dat noodlottig tijdperk ontbrak het *Kossuth* evenzeer aan staatkundige scherpzinnigheid als aan doortastende geestkracht. Terwijl hij in gezwollene proclamatiën het volk tot den strijd der vertwijfeling opriep, daalden zijne macht en invloed meer en meer, zoodat de opperbevelhebber *Görgei* zich van al het gezag meester maakte en den gouverneur noodzaakte zijne waardigheid neder te leggen. Den 11den Augustus 1849 droeg *Kossuth* te Arad de dictatuur aan *Görgei* over en toog vervolgens over Lugos naar Orsowa. Eene aanmaning van generaal *Bem*, dien hij onderweg aantrof, om het ambt van gouverneur weder op zich te nemen, wees hij van de hand. Niet ver van de grenzen deed *Kossuth* de waardigheidsteekenen der Hongaarsche Kroon begraven, om ze aan de macht der Oostenrijkers te onttrekken, en zij werden eerst den 8sten September 1853 bij Wähorowa teruggevonden. Den 17den Augustus 1849 kwam *Kossuth*, door slechts weinigen vergezeld, op Turksch grondgebied, werd er in hechtenis genomen en bleef eerst te Widdin, later te Sjoemla gevangen. Intusschen wees de Turksche Regeering het aanzoek van Oostenrijk, om den vluchteling uit te leveren, bepaald van de hand, en na langdurige onderhandelingen kwam men overeen, dat *Kossuth* en zijne lotgenooten te Koetahia in Klein-Azië opgesloten zouden worden (1850). Derwaarts zag hij zich gevolgd door zijne echtgenoot *Theresa Meszleny*, waarna ook zijne kinderen, 2 zonen en ééne dochter, van de Oostenrijksche Regeering verlof verkregen om naar Koetahia te reizen. Nadat *Kossuth* door tusschenkomst der Britsche en Noord-Amerikaansche Regeering den 9den September 1851 zijne vrijheid herkregen had, begaf hij zich met het Noord-Amerikaansche stoomfregat „Mississippi" over Engeland naar de Vereenigde Staten. Hij werd er met vele blijken van sympathie ontvangen en zocht er door zijne redevoeringen vrienden te winnen voor de Hongaarsche onafhankelijkheid. In Juni 1852 keerde hij naar Londen terug en vestigde aldaar zijn verblijf, hoopvol uitziende naar gunstiger tijden voor zijn vaderland. Met *Rollin* en *Mazzini* stelde hij er zich aan het hoofd der roode republikeinen. Bij het uitbarsten van den oorlog in Opper-Italië in 1859 knoopte hij onderhandelingen aan met

Napoleon III en vertrok met andere Hongaarsche uitgewekenen naar Sardinië, om aldaar een algemeenen Hongaarschen opstand af te wachten. De Vrede van Villafranca verijdelde echter zijne verwachtingen, en hij keerde weldra terug naar Londen. In 1867 bezorgde de amnestie, bij gelegenheid der kroning uitgevaardigd, hem het recht om naar Hongarije terug te keeren en hij zag er zich tot lid van den Rijksdag benoemd. Hij wees echter het mandaat van de hand, omdat hij geen eed wilde afleggen op de vigeerende grondwet, en vestigde zich vervolgens te Turijn. In 1880 gaf hij het eerste deel zijner „Gedenkschriften (in het Hongaarsch en Engelsch)" in het licht, welke vervolgens ook in het Duitsch werden vertaald onder den titel: „Schriften aus der Emigration (1881—1882, 3 dln)".

Kosteloos geding, zie *Procès*.

Koster is de naam van een kerkelijk ambtenaar, doorgaans belast met de zorg voor het kerkgebouw, voor het opensluiten en dichtmaken der deuren van dit laatste, met het opwinden van het torenuurwerk en met het luiden der klok. Gewoonlijk is het ambt van voorlezer er mede verbonden. Tot aan 1857 was gewoonlijk een onderwijzer der lagere school met die betrekkingen belast, — thans echter mag hij die zonder bepaalde vergunning van de schoolautoriteiten niet bekleeden. Intusschen wordt deze vergunning zelden geweigerd.

Koster (Hans), een Duitsch tooneeldichter, geboren den 16den Augustus 1818 te Kritzow bij Wismar, studeerde te Berlijn, Bonn en München in de wijsbegeerte, reisde in Italië en Frankrijk, woonde vervolgens te Berlijn, daarna te Weimar en vestigde zich eindelijk op een landgoed in de Nederlausitz. Van zijne tooneelstukken noemen wij: „Alcibiades (1839)", — „Maria Stuart", — „Konradin", — „Luise Amidei", — en „Polo und Francesca (2de druk, 1874)", — voorts: „Heinrich IV von Deutschland (1844)" en „Luther (1847)". Wijders noemen wij nog: „Ulrich von Hutten (1846; 2de druk, 1855)", — „Hermann der Cherusker (1861)", — „Der Grosze Kurfürst (1861; 2de druk, 1864)", — „Liebe im Mai, oder Calandrino im Fegfeuer (1866)", — en de novellen: „Liebe und Leiden (1862)" en „Erlebnisse und Gestaltungen (1872, 2 dln)" en de vaderlandverheerlijkende dichtbundels: „König Wilhelm und sein Heer (1868)" en „Kaiser und Reich (1872)". Ook schreef hij eenige staatkundige vlugschriften en zoowel deze als zijne houding in den Noord-Duitschen en Eersten Duitschen Rijksdag geven getuigenis van een conservatieven geest.

Kosting (Karl), een Duitsch dichter, geboren te Wiesbaden den 3den Februari 1842, bezocht het gymnasium aldaar en werd vervolgens leerling in een lakenhandel. Inmiddels legde hij zich toe op de dichtkunst, begaf zich naar Stuttgart en schreef het treurspel: „Columbus (1863)", dat bij de opvoering met bijval werd begroet. Daarna leverde hij: „Zwei Könige (1863)" en „Shakespeare, ein Winternachtstraum (1864)". Eerst vertoefde hij eenigen tijd te München, studeerde daarna te Berlijn en keerde in 1868 naar Wiesbaden terug. Hier schreef hij het episch gedicht: „Das bessere Jenseits, (in zeven boeken)", — de pentalogie: „Der Weg nach Eden", — en de heptalogie: „Verheiszung und Erfüllung", — voorts: „Im groszen Jahre (1870)", — „Hermann der Befreier (1873)", — en „Im groszen Jahr (1874)". Eenigen tijd woonde hij te Parijs en in Italië en vestigde zich vervolgens te Frankfort aan de Main.

Köstlin. Onder dezen naam vermelden wij:

Christian Reinhold Köstlin, een verdienstelijk Duitsch rechtsgeleerde. Hij werd geboren te Tübingen den 29sten Januari 1813 en studeerde aldaar, alsmede te Heidelberg en te Berlijn, in de rechten. Nadat hij eenigen tijd als pleitbezorger was werkzaam geweest, vestigde hij zich als privaatdocent in zijne geboortestad en werd er in 1840 tot gewoon hoogleeraar benoemd. Hij overleed echter reeds den 14den September 1856. Onder den naam van *C. Reinhold* leverde hij vele gedichten en novellen in tijdschriften en almanakken en schreef onder dien naam: „Die Geschichte vom spanischen Baumeister und die Geschichte vom Leim und der Mariandl (1837)", — „Die Mathildenhöhle (1838)", — en „Gesammelte Erzählungen und Novellen (1847—1848; 3 dln)". Op het gebied der wetenschap gaf hij uit: „Die Lehre vom Mord und Todschlag (1838)", — „Wilhelm I, König vom Würtemberg, und die Entwickelung der würtembergischen Verfassung (1839)", — „Die Perduellio unter dem römischen Königen (1841)", — „Neue Revision der Grundbegriffe des Strafrechts (1844—1845; 2 dln)", — „Der Wendepunkt des deutschen Strafverfahrens im 19 Jahrh. nebst Darstellung der Geschichte des Geschworenengerichts (1849)", — „Das Geschworenengericht für Nichtjuristen dargestellt (1849)", — „Die Geschworenengerichte (1851)", — „Auerswald und Lichnowsky (1853)", — en „System des deutschen Strafrechts (1854)". — Na zijn dood verschenen nog zijne: „Abhandlungen aus dem Strafrechte (1858)", — en zijne „Geschichte des deutschen Strafrechts im Umrisz (1859)". — Zijne echtgenoot *Josephine Lang* heeft vele fraaie liederen gecomponeerd.

Karl Reinhold Köstlin, een verdienstelijk godgeleerde en letterkundige. Hij werd geboren te Urach den 28sten September 1819, studeerde te Tübingen en te Berlijn en keerde in 1841 naar Tübingen terug, waar hij wijsgeerige voorlezingen hield en er in 1849 optrad aan de universiteit als privaatdocent in de wijsbegeerte en godgeleerdheid. Hij schreef: „Der Lehrbegriff des Evangeliums und die Briefe des Johannes (1848)", — en „Der Ursprung der synoptischen Evangelien (1853)", alsmede eene reeks van verhandelingen in *Zeller's* „Theologischen Jahrbüchern", — voorts leverde hij: „Goethe's Faust, seine Kritiker und Ausleger (1860)", — eene uitmuntende: „Aesthetik (1853—1866, 2 dln)", — en „Richard Wagners Tondrama: Der Ring der Nibelungen (1877)". Sedert 1862 is hij hoogleeraar in de aesthetica te Tubingen en houdt er tevens voorlezingen over kunstgeschiedenis.

Julius Köstlin, een verdienstelijk Protestantsch godgeleerde. Hij werd geboren te Stuttgart den 17den Mei 1826, studeerde te Tübingen in de godgeleerdheid, was korten tijd vicaris te Calw, volbracht eene reis naar

Engeland en Schotland en bezocht daarna de universiteit te Berlijn. In Mei 1850 werd hij benoemd tot stadsvicaris te Stuttgart, maar in den herfst van datzelfde jaar vertrok hij als repetitor weder naar Tubingen. In 1855 zag hij zich als buitengewoon hoogleeraar en universiteitsprediker te Göttingen beroepen, vanwaar hij in 1860 als gewoon hoogleeraar naar Breslau vertrok. In 1866 verwierf hij den titel van consistoriaalraad. Tot zijne belangrijkste schriften behooren: „Die schott. Kirche, ihr inneres Leben und ihr Verhältnisz zum Staat (1852)", — „Luther's Lehre von der Kirche (1853)", — „Das Wesen der Kirche (1854)", — „Der Glaube, sein Wesen, Grund und Gegenstand (1859)" en vooral de verdienstelijke werken: „Luther's Theologie (1863, 2 dln)" en „Martin Luther, sein Leben und seine Schriften (1875, 2 dln; 3de druk, 1883)".

Kostomarow (Nikolaus), een Russisch geschiedkundige, geboren in 1817 te Ostrogosz (gouvernement Worónesh), studeerde te Charkow, hield zich daarna bezig met het verzamelen van Klein-Russische volksliederen en oudheden en werd in 1846 benoemd tot docent aan de universiteit te Charkow, maar reeds het volgende jaar door de achterdochtige Regeering ontslagen. Toen hij daarop met eenige vrienden een geheimen letterkundigen kring had georganiseerd, werd hij in hechtenis genomen en naar Saratow verbannen. Eerst na den dood van Czaar Nikolaas erlangde hij verlof tot eene reis in het buitenland, werd door de senaat van de universiteit te Petersburg tot hoogleeraar in de geschiedenis benoemd, maar zag zich in 1862 ten gevolge van een studentenoproer wederom van die betrekking beroofd. Hij schreef het drama: „Sawa Czatyi (1838)", — „Ukrainskie ballady (1839)", — een bundel liederen onder den titel: „Kwitka (Bouquet 1840)", — en het treurspel: „Perelasjawskamnics (De nacht in Perejaslaw, 1841)". Toen het hem niet langer werd toegestaan, in het Klein-Russisch te schrijven, bepaalde hij zich bij de geschiedenis en leverde o. a.: „De Kozakkenoorlog tegen Polen tot op Bogdan Chmielnicki (1856)", — — „Bogdan Chmielnicki (1857)", — „De Hetman Wyhowski (1861)", — „Historische monographieën (1863—1872, 12 dln)", — „Geschiedenis der oud Slawische republieken Nowgorod en Pleskow (1863, 2 dln)", — en „Russische Geschichte in Biographien ihrer wichtigsten Persönlichkeiten (1873—1875)".

Kostroma is de naam van een Groot-Russisch gouvernement, dat op 1538 □ geogr. mijl ruim 1/4 millioen inwoners telt (1882). Het wordt besproeid door de Wolga, welke er de Kostroma, Oensja en Wetioega ontvangt, en bezit uitgestrekte bosschen, benevens een vruchtbaren bodem. De inwoners houden er zich bezig met visscherij, jacht, landbouw, veeteelt, het vervaardigen van houten voorwerpen enz., en velen van hen zoeken des zomers werk in andere provinciën. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, aan de Wolga, 41 geogr. mijl ten noordoosten van Moskou gelegen, is de zetel van een gouverneur en van een bisschop, en heeft, bij ruim 73000 inwoners, 40 kerken, een gymnasium, een seminarium, onderscheidene lagere scholen en eenige fabrieken. Wegens hare terrasvormige ligging, hare talrijke kerken, kloosters en andere prachtige gebouwen levert zij van de andere zijde der rivier een fraai gezicht op. Czaar *Michaël Fedorowitsj* bracht er onderscheidene jaren (tot 1613) door in een klooster nabij de stad, en te zijner eere is er in 1834 een gedenkteeken verrezen.

Kostuum, van het Italiaansch woord *costuma*, in het Fransch *costume*, beteekent in het algemeen het eigenaardige en algemeen heerschende in zeden en gewoonten. In rechten beduiden kostumen derhalve zoodanige rechten en verplichtingen, die door langdurig bestaan geldigheid hebben verkregen, en in het dagelijksch leven is een kostuum hetzelfde als een gewaad of door gewoonte gebruikelijk kleedingstuk. Het kostuum dient vooral in acht genomen te worden door den schilder, wanneer hij personen uit een vroeger tijdperk op het doek brengt, en door tooneelkunstenaars, wanneer zij zulke personen voorstellen.

Kota of *Kotta* is een Maleisch woord, hetwelk *vesting* beteekent. Daaronder vermelden wij:

Kota of *Soemanap*, een district op het eiland Madoera, afdeeling Soemanap. Het is verdeeld in Kota loear en Kota dalem en telt 22 dorpen met ruim 16000 inwoners.

Kota of *Djabakota*, een district op Java in de residentie en afdeeling Soerabaja, de westelijke ommelanden dezer afdeeling beslaande. Het grenst in het noorden en oosten aan de Straat van Madoera, in het westen aan de stad en voorsteden van Soerabaja, in het zuiden aan het district Djenggoio. Men heeft er eene bevolking van 80000 zielen, verdeeld in 138 wijken. Het aantal Europeanen, Chineezen enz. is er betrekkelijk zeer groot.

Voorts heeft men op Sumatra vooreerst *Kota Radja* de hoofdplaats van Nederlandsch Atjeh, dat een bekrompen plekje geworden is; Kota Radja ligt op 5°32′ N.B. en 95°17′ O.L. van Greenwich; verder de vermaarde *XIII Kota's*, benevens een groot aantal landstreken en dorpen, die den naam van Kota dragen.

Kota Waringin of *Kota Ringin*, een rijkje op de zuidkust van Bornéo, dat een onderdeel van Sampit, eene afdeeling van de Zuider- en Ooster-afdeeling van Bornéo uitmaakt. Het grenst in het noordwesten en westen aan Matan, in het zuiden aan de Javazee en in het oosten en noordoosten aan Pemboeang. Men heeft er ongeveer 15000 inwoners, die zich bijna allen met den landbouw — sommigen met gonddelven — bezig houden. Het wordt bestuurd door een Vorst, die het Nederlandsch gezag erkent en zooveel mogelijk de zeerooverij belet. Langs de rivier, desgelijks Kota Waringin genoemd, wordt met kleine vaartuigen handel gedreven. Behalve de genoemde rivieren worden er nog de Djelei en de Koemai aangetroffen, beide voor diepgaande prauwen tot ver in het binnenland bevaarbaar. Men verbouwt er veel rijst, — voorts maïs, kalebassen en andere tuinvruchten. Ook is er veel ijzererts en men vindt er ijzersmelterijen. Diamanten zijn er niet zeldzaam.

Kothe (Bernhard), een verdienstelijk schrij-

ver over muziekaangelegenheden en geboren den 12den Mei 1821 te Gröbnig bij Leobschütz in Silezië, bezocht de onderwijzerskweekschool te Oberglogau en oefende zich in de muziek te Berlijn onder de leiding van *A. W. Bach*. Eerst werd hij directeur van een koor te Oppeln en daarna leeraar in de muziek aan de onderwijzerskweekschool te Breslau. Hij stichtte de „Silezische Caeciliavereeniging" en schreef: „Die Musik in die Katholischen Kirche", — „Musica sacra (3 din)", — „Cäcilia (4 stukken)", — „Handbuch für Organisten (1871, 2 dln)", — „Kleine Orgelbaulehre (1874)", — „Gesanglehre für Gymnasien", — „Gesangtafeln für Elementarschulen (1876)", — „Liederstrausz", — „Vademecum für Gesanglehrer", — en „Abrisz der Musikgeschichte (2de druk, 1877)".

Köthe (Friedrich August), een verdienstelijk godgeleerde, geboren den 30sten Juli 1781 te Lübben in de Nederlauzitz, studeerde te Leipzig, werd aldaar vesperprediker in de universiteitskerk, in 1810 hoogleeraar in de godgeleerdheid te Jena, bekleedde er onderscheidene kerkelijke waardigheden en overleed den 23sten October 1850. Hij stichtte in 1816 het: „Zeitschrift für Christenthum und Gottesgelehrtheit", hetwelk slechts korten tijd bestond, — voorts: „Die Zeitgenossen (1805)", — bezorgde: „Th. Melanchton's Werke in einer für den allgemeinen Gebrauch berechneten Auswahl (1830—1831, 5 dln)", — en schreef: „Die christliche Volksbildung nach ihren Hauptgesichtspunkten dargestellt (1831)", — „Die Psalmen in Kirchenmelodien übertragen (1845)", — en onder den pseudoniem *Einsiedler des St. Johannes*: „Die Wiederkehr (1853 3 dln)", — en „Eine Woche (1839, 3 dln)". Uit zijne nalatenschap werden nog „Geistliche Lieder (1851)" en „Lieder und Sprüche eines Kranken für Kranken und Gesünden (1851)" door *Meissner* in het licht gezonden.

Köthen, de hoofdstad van het voormalig hertogdom Anhalt-Köthen, is tegenwoordig de zetel van de algemeene commissie voor geheel Anhalt, van een arrondissementsbestuur en van eene arrondissementsrechtbank en vormt het vereenigingspunt van eenige belangrijke spoorwegen, die haar met Berlijn, Magdeburg, Leipzig en Halberstadt verbinden. Zij bezit ruim 16000 inwoners (1880), 2 Protestantsche kerken, eene R. Katholieke kerk en eene synagoge. Op het Hertogelijk slot aldaar vindt men eene merkwaardige verzameling voor natuurlijke historie en eene boekerij met 20000 deelen, terwijl er in het park in 1879 een gedenkteeken ter eere van den ornitholoog *Naumann* is onthuld. Voorts heeft men er een gymnasium, eene kweekschool voor onderwijzers, eene reaalschool, eene hoogere burgerschool voor meisjes enz. Ook bloeit er de leerschool van tuinbouw van *Göschke*, en men vindt er eene homoöpatische geneesinrichting van dr. *Lutze*. Eindelijk heeft men er een groot aantal suikerfabrieken, en de bouwlanden in haren omtrek zijn voor een groot deel met suikerbiet beplant, terwijl er tevens een aanzienlijke handel bestaat in graan en wol. — Het *arrondissement* Köthen telt op nagenoeg 10 ☐ geogr. mijl ongeveer 70000 inwoners; het omvat eenige kleine steden.

Kotlarewski (Iwan Petrowicz), een Roetheensch dichter, geboren den 29sten Augustus 1769 te Poeltawa, trad eerst in staats- en vervolgens in krijgsdienst en zag zich in den oorlog tegen de Turken bevorderd tot kapitein. In 1808 nam hij zijn ontslag, belastte zich met het bestuur van een opvoedingsgesticht voor kinderen van arme edellieden in Poeltawa en overleed den 29sten October 1838. Hij heeft het Klein-Russisch of Roetheensch tot eene volkstaal verheven. Zijn belangrijkst werk is eene humoristische overzetting van de „Aeneis (1798)". Voorts schreef hij: „Natalka Poltawka (1819)", een dramatisch tafereel van Klein-Russische zeden.

Kotschy (Theodor), een kruidkundige en reiziger, geboren den 15den April 1813 te Ustron in Oostenrijksch Silezië, vergezelde in 1836—1838 *Russegger* op zijne reis naar Cilicië, Syrië en de Nijlgewesten, bezocht in 1839 nogmaals Kordofan, in 1840 Cyprus, in 1841 Klein-Azië en in 1842—1843 Perzië, waar hij den Demavend beklom, en keerde in 1843 over Erzeroem, Trebizonde en Constantinopel naar Weenen terug. In 1853 reisde hij op nieuw in Cilicië, in 1855 in Egypte en Palaestina, in 1859 nogmaals in Cyprus, Klein-Azië en Koerdistan en in 1862 wederom in Cyprus en Noord-Syrië. Hij overleed den 11den Juni 1866 als adjunct-custos van het botanisch museum te Weenen. Hij schreef o. a.: „Reise in den Cilicischen Taurus über Tarsus (1859)", — „Die Eichen Europa's und des Orients (1859—1862)", — „Ueber Reisen und Sammlungen der Naturforschers in der asiatischen Turkei, in Persien und den Nilländern (1864)", — en „Die Insel Cypern (met *Unger*, 1865)".

Kotta, zie *Kota*.

Kottbus is de naam van eene arrondissementshoofdstad in het district Frankfort der Pruisische provincie Brandenburg. Zij ligt aan de Spree, is de zetel van eene rechtbank enz. en telt bijna 26000 inwoners. Er zijn 3 kerken, een antiek kasteel, een gymnasium en vele fabrieken. — Het *arrondissement* Kottbus telt op bijna 16 ☐ geogr. mijl ruim 75000 inwoners.

Kotter (Een) is een licht vaartuig met één mast, één gaffelzeil en 2 of 3 stagzeilen, somtijds met een vierkant topzeil en bramzeil. Dit vaartuig heeft een tusschendeks tot verblijf voor de bemanning en achteruit eene kajuit en hutten tegen boord. Het zeilt snel en manoeuvreert gemakkelijk, zoodat het als recherchevaartuig goede diensten kan bewijzen. Men heeft ook oorlogskotters met 6 tot 18 lichte stukken of caronnades, doch sedert de toepassing van den stoom heeft men minder behoefte aan vlugge zeilers.

Kotzebue. Onder dezen naam vermelden wij:

August Friedrich Ferdinand von Kotzebue, een uitstekend Duitsch blijspeldichter, geboren te Weimar den 3den Mei 1761. Hij studeerde te Jena in de rechten en werd in 1780 advocaat. Nadat hij: „Ich. Eine Geschichte in Fragmenten (1781)" en „Erzählungen (1781)" in het licht gegeven had, vertrok hij op aanzoek van Graaf *Görtz*, gezant aan het Russische Hof, naar Petersburg en werd secretaris bij den gouverneur-generaal *von Bawr*, die

later met het bestuur van den Duitschen schouwburg was belast. Door dezen aanbevolen aan de Keizerin, zag hij zich weldra bekleed met aanzienlijke rechterlijke betrekkingen. Na zijn huwelijk met eene dochter van den luitenant-generaal *von Essen* werd hij voorzitter van het gouvernementsbestuur in de provincie Esthland en tevens in den adelstand opgenomen. Hij schreef: „Leiden der Ortenbergischen Familie (1785, 2 dln)" en gaf zijne: „Kleine gesammelte Schriften (1787, 4 dln)" in het licht, maar verwierf vooral grooten roem door zijne tooneelstukken: „Menschenhasz und Reue" en „Die Indianer in England (1789)", terwijl hij dien ook weder benadeelde door zijn berucht geschrift: „Doctor Bahrdt mit der eisernen Stirn". Na den dood zijner echtgenoot reisde hij naar Parijs, nam zijn ontslag uit den Russischen staatsdienst en vertrok in 1795 naar zijn landgoed Friedenthal, 8 geogr. mijl van Narva. In die dagen schreef hij: „Die jüngsten Kinder meiner Laune (1793—1796, 3 dln)" en meer dan 20 tooneelstukken. In 1708 ging hij als Hofschouwburgdichter naar Weenen, doch nam wegens herhaalde onaangenaamheden na 2 jaren zijn ontslag, ontving een jaargeld van 1 100 florijnen en vestigde zich te Weimar, doch besloot vervolgens naar Petersburg terug te keeren, alwaar zijn zoon op de kadettenschool was geplaatst. De Russische gezant te Berlijn, Baron *von Krüdener*, had hem van de vereischte papieren voorzien, doch hij werd aan de grenzen van Rusland in hechtenis genomen en naar Siberië gebracht. Een gunstig toeval bezorgde hem redding. Een jonge Rus, *Krasnapoelski* genaamd, had een klein drama van *Kotzebue*, „De lijfknecht van Peter de Groote" getiteld en eene zijdelingsche lofrede op *Paul I* bevattende, in het Russisch overgezet. Deze vertaling werd den Czaar in handschrift voorgelegd, en hij vond daarin zoo groot behagen, dat hij den vervaardiger aanstonds terugriep en met eerbewijzen overlaadde. Hij schonk hem het domein Wokroküll in Lijfland, belastte hem met het bestuur van den Duitschen schouwburg en benoemde hem tot Hofraad. *Kotzebue* beschreef één en ander in het boek: „Das merkwürdigste Jahr meines Lebens (1801, 2 dln)." Na den dood des Keizers nam hij weder zijn ontslag en vestigde zich eerst te Weimar, daarna te Jena en eindelijk te Berlijn, waar hij: „Der Freimüthige" uitgaf, waarin hij in het strijdperk trad tegen *Göthe*, de *Schlegel's* enz. Behalve een aantal tooneelstukken gaf hij den: „Almanach dramatischer Spiele (1803—1820, 18 jaargangen)" in het licht. In 1803 en 1804 reisde hij in Frankrijk en Italië en schreef dientengevolge: „Erinnerungen aus Paris (1804)" en „Erinnerungen von einer Reise aus Livland nach Rom und Neapel (1805, 3 dln)." Daarna leverde hij weder onderscheidene blijspelen en begaf zich in den aanvang van 1806 naar Königsberg, om er ter voltooiing van: „Preuszens ältere Geschichte (1808—1809, 4 dln)" gebruik te maken van het archief. Wegens de staatkundige gebeurtenissen van die dagen nam hij de wijk naar Rusland en vestigde zich op zijne goederen in Esthland, vanwaar hij in de tijdschriften: „Die Biene (1803—1809)" en „Die Grille (1811—1812)" *Napoleon* met alle wapens der geestigheid bestreed. Bij den ommekeer der zaken van 1813 kon hij juichen in de zegepraal. Hij werd tot staatsraad benoemd, volgde het Russische hoofdkwartier en gaf te Berlijn een „Russisch-Deutsches Volksblatt (1814)" in het licht. Weldra werd hij Russisch consul-generaal voor de Russische Staten te Königsberg, alwaar hij onderscheidene blijspelen, vlugschriften en eene zeer partijdige „Geschichte des Deutschen Reichs (dl 1 en 2, 1814—1815, vervolgd door *Rüder*)" in het licht gaf. Nadat hij in 1816 tot staatsraad bij het departement van Buitenlandsche Zaken te Petersburg benoemd was, ontving hij er in 1817 met eene jaarwedde van 15000 roebels den last om zich naar Duitschland te begeven en maandelijks aan den Keizer verslagen te zenden omtrent de letterkunde en de openbare meening. Tevens stichtte hij het „Literarische Wochenblatt", waarin hij zijn oordeel uitsprak over allerlei geschriften en aangelegenheden. Het was hem intusschen alleen te doen om vorstengunst en geld, zoodat hij op eene ergerlijke wijze den spot dreef met vrijzinnige gevoelens, met de wenschen des volks naar eene grondwet, naar vrijheid van drukpers enz. *Kotzebue* kende geen ander geluk voor de volken dan de genade der Vorsten, en hij dweepte derhalve met den toestand van Europa vóor de Fransche Revolutie. Daardoor verloor hij de achting zijner uitstekendste landgenooten en maakte zich zoo gehaat, dat hij zich van Weimar naar Manheim moest begeven. De smaad, waarmede hij vooral de geestdrift der Duitsche jongelingschap bejegende, vervulde een dweepzieken student, *Karl Ludwig Sand*, met grooten wrevel; hij doorstak *Kotzebue* met een dolk te Manheim op den 23sten Maart 1819. Het aantal tooneelstukken van *Kotzebue* is 98. Zijne: „Sammtliche dramatische Werke" zijn in 28 deelen (1797—1823), in 44 deelen (1827—1829) en in 40 deelen (1840—1841) uitgegeven.

Otto von Kotzebue, een vermaard Russisch reiziger en den tweeden zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 30sten December 1787, ontving zijne opleiding aan de kadettenschool te Petersburg en volbracht op 16-jarigen leeftijd met *Krüsenstern* eene reis om de wereld. Negen jaren later zag hij zich bekleed met het bevel over het schip „Rurik" en belast met de taak om nabij de Behringstraat eene noordoostelijke doorvaart te zoeken. Hij had toen o. a. *Chamisso*, *Eschscholz* en *Choris* tot reisgenooten. Gedurende zijn 3-jarigen tocht ontdekte hij in de Zuidzee onderscheidene eilanden en in het zuidoosten van de Behringstraat eene straat, naar hem de Kotzebuesond genaamd. Hij beschreef dien tocht in zijn werk: „Entdeckungsreise in die Südsee und nach der Behringstrasze zur Erforschung einer nordöstl. Durchfahrt in den J. 1815—1818 (1821—1823, 3 dln)." Daarop werd hij tot kapitein-luitenant der Russische garde-marine bevorderd en aanvaardde in 1823 op last van Keizer *Alexander* eene derde reis om de wereld, wederom door *Eschscholz* vergezeld. Hij keerde den 16den Juli 1826 te Kroonstad terug en schreef eene „Neue Reise um die Welt in den J. 1823—1826 (1830, 2 dln)". Hij overleed te Reval den 15den Februari 1846.

Moritz von Kotzebue, een Russisch krijgs-

man en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren den 11den Mei 1789, volbracht desgelijks met *Krüsenstern* de reis om de wereld en trad in 1806 in dienst van het Russisch leger te lande. In 1812 werd hij krijgsgevangen bij de Franschen en herkreeg eerst in 1814 zijne vrijheid, zooals hij beschreef in het boek: „Der russische Kriegsgefangene unter den Franzosen (1815)". Vooral maakte hij zich bekend door zijne reis naar Perzië met het Russisch gezantschap in 1817, waarvan eene beschrijving is uitgegeven door zijn vader (1819). Later diende hij in den Caucasus, werd in 1834 generaal-majoor, daarna kommandant der vesting Iwangorod, in 1846 luitenant-generaal en overleed als lid van den Russischen Senaat in Februari 1861. — Zijn oudste broeder, *Wilhelm von Kotzebue*, geboren in 1785, overleed in 1812 als luitenant-kolonel aan de wonden, in den slag bij Polock ontvangen.

Paul von Kotzebue, desgelijks een Russisch krijgsman en een broeder van den voorgaande. Hij ontving zijne opleiding aan de militaire académie van generaal *Murawiew* te Moskou, streed met roem in den Caucasus en in Polen en werd in 1843 kwartiermeester-generaal onder den veldmaarschalk *Paskewitsj*. In 1846 zag hij zich bevorderd tot luitenant-generaal en chef van den staf bij het korps in den Caucasus en verkreeg den titel van adjudant-generaal des Keizers. Toen in 1833 het Russische leger onder *Gortsjakow* een inval deed in de Donauvorstendommen, werd *Kotzebue* bij dezen chef van den generalen staf en bevond zich als zoodanig bij den overtocht over de Donau, bij de belegering van Silistria, bij de belegering van Sebastópol en bij den slag aan de Tsjernaja. In 1856 volgde hij *Gortsjakow* naar Polen, om zich aan het hoofd van den generalen staf te plaatsen bij het eerste legerkorps. In 1859 werd hij generaal bij de infanterie, in 1862 gouverneur-generaal van Nieuw-Rusland en later tevens opperbevelhebber van het militaire district van Odessa, alwaar hij vooral den aanleg van spoorwegen bevorderde. In 1874 werd hij gouverneur-generaal van Polen, zag zich tevens in den adelstand opgenomen, verwisselde in 1880 deze betrekking met die van lid van den Rijksraad en overleed te Reval den 2den Mei 1884. — Twee zijner broeders, *Karl* en *Wilhelm*, vonden eene plaats bij de Russische diplomatie, en een blijspel van *Wilhelm*, getiteld: „Der gefährliche Freund", vond in 1865 te Dresden grooten bijval.

Alexander von Kotzebue, een uitstekend schilder van veldslagen en desgelijks een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Königsberg in 1815 en zag zich door ondersteuning van Keizer *Alexander* geplaatst op de kadettenschool te Petersburg, welke hij in 1834 als officier verliet. Zijne neiging tot de kunst deed hem echter zijne militaire loopbaan verlaten, waarna hij eerst de Académie van Schoone Kunsten te Petersburg bezocht en vervolgens naar het buitenland trok om zich verder te ontwikkelen. Intusschen had hij reeds op bestelling des Keizers 2 groote stukken voltooid, namelijk: „De slag bij Narwa" en „De verovering van „Sleutelburg". In 1847 en 1848 toefde hij te Parijs onder de leiding van *Horace Vernet*. De Februari-omwenteling echter deed hem de stad verlaten, en te Stuttgart, waar hij vervolgens toefde, maakte hij een aanvang met de stukken, die volgens het verlangen des Keizers het Winterpaleis te Petersburg zonden versieren. Het zijn tafereelen uit de krijgstochten der Russen, zooals die van *Soewarow* in Italië en Zwitserland, die van *Peter I* tegen Zweden enz. Zoo ontstonden onderscheidene groote doeken, zooals: „De slag bij Poeltawa", „De overtocht over de Duivelsbrug" enz. Nadat *Kotzebue* Rome bezocht had, vestigde hij zich te München. Vele van zijne stukken worden ongemeen geroemd.

Koude noemen wij den indruk, dien lichamen van lage temperatuur bij aanraking op ons te weeg brengen. Er zijn derhalve geene bepaalde grenzen tusschen koude en warmte en het is enkel willekeur, wanneer wij de thermometergraden beneden het vriespunt *koudegraden* en die boven het vriespunt *warmtegraden* noemen. Zoodra men gevoelt, dat een lichaam, waarmede men in aanraking komt, of de omringende dampkringslucht minder warm zijn dan wij zelven en de omgeving ons dus warmte ontneemt, dan noemen wij die lichamen of de lucht koud. Daarbij hangt veel af van de gesteldheid der huid en van hare gewoonte, en het is bekend genoeg, dat men des zomers reeds over koude klaagt, wanneer men het des winters bij dezelfde temperatuur behoorlijk warm vindt. Al wat warmte wegneemt of bindt, veroorzaakt den indruk van koude, bijv. de verdamping van vluchtige vloeistoffen, zooals aether en koolzuur, het smelten van ijs, het oplossen van sommige zouten in water enz. Plaatst men het verdampend of smeltend lichaam in het brandpunt van een hollen spiegel en in dat van den overeenkomstigen hollen spiegel een thermometer, dan ziet men dezen laatsten sterk dalen, — niet omdat het eerste lichaam koude uitstraalt, maar omdat aan den thermometerbol warmte onttrokken wordt. De verdamping eener vloeistof kan zelfs zoo snel plaats hebben, dat het overblijvend gedeelte bevriest, bijv. wanneer men water van lage temperatuur onder de luchtpomp plaatst en daarnevens zwavelzuur, hetwelk den waterdamp, bij het werken dier pomp, snel opslorpt. — *Koudemakende mengsels* zijn zoodanige, die bij hunne oplossing eene groote hoeveelheid warmte binden en alzoo dienen kunnen om kunstmatig eene lage temperatuur op te wekken, bijv. een mengsel van sneeuw, salpeter en keukenzout. Een uitstekend mengsel van dien aard bestaat uit 3 Ned. pond glauberzout en $2^1/_2$ Ned. pond zoutzuur; door deze bestanddeelen te vermengen, kan men in een uur ongeveer 3 Ned. ponden ijs bereiden. De grootste kunstmatige koude krijgt men met behulp van een mengsel van vast koolzuur en aether.

Wanneer men verschillende voorwerpen aanraakt, die reeds geruimen tijd gezamenlijk zich in hetzelfde vertrek bevinden en dus dezelfde temperatuur bezitten, bijvoorbeeld, hout, metaal en porselein, dan neemt men bij elk dier voorwerpen een verschillend gevoel van warmte waar. Men verklaart dit feit gewoonlijk door het toe te schrijven aan het verschillend

warmtegeleidend vermogen dier voorwerpen. Volgens *Parize* echter komen daarbij ook andere omstandigheden in aanmerking, namelijk de specifieke warmte en de meerdere of mindere ruwheid van de oppervlakte dier voorwerpen. Het verschil van specifieke warmte ontwaart men bij eene eenigszins lange aanraking, en slechts door deze kan men de volgende proef van *Parize* verklaren. Hij goot in een reageerglas eene laag alkohol op zeer koud water en wachtte totdat beide vloeistoffen dezelfde temperatuur hadden. Toen dompelde hij daarin den vinger, zoodat de vingertop even in het water kwam en bevond toen, dat het koudegevoel aan den vingertop verreweg het grootst was. Ook de ruwheid der oppervlakte heeft daarbij grooten invloed, zooals blijkt, wanneer men de gepolijste en de ruw afgebrokkelde oppervlakte van een stuk marmer aanraakt. Volgens het gevoelen van *Parize* is de oorzaak van dit verschijnsel daarin gelegen, dat op eene gladde oppervlakte veel meer gevoelstepeltjes met het voorwerp in aanraking komen dan op eene ruwe oppervlakte, zoodat de som der indrukken in het eerste geval grooter is.

Het vloeibaar aethyleen C_2H_4 — een gas, dat bij 10° C. onder eene drukking van 60 atmospheeren vloeibaar wordt en bij gewonen druk bij eene temperatuur van — 110° C. kookt — geeft volgens *Cailletet* bij snelle verdamping eene zeer lage temperatuur en heeft daarbij de goede eigenschap van vloeibaar te blijven en niet, zooals koolzuur en stikstofoxydule, vast te worden. *Cailletet* bepaalde door middel van een zwavelkoolstofthermometer de daardoor verkregen temperatuur op — 105° C. Volgens *Wroblewski*, die zich van een waterstofthermometer bediende, ligt zij tusschen — 102° C. en — 103° C. Toen laatstgenoemde vloeibaar aethyleen in eene luchtledige ruimte liet koken, verkreeg hij eene temperatuur van — 136° C., de laagste, die men tot nu toe kon bekomen, en deed hij daarmede zwavelkoolstof en alkohol bevriezen. De zwavelkoolstof verstijft bij — 116° C. en smelt weêr bij — 110° C. De alkohol wordt dik als olie bij — 129° C. en verstijft bij — 130° C. tot eene witte, vaste stof.

Koudwatergeneeskunde (De), ook *hydiatriek* en *hydrotherapie* genaamd, is de stelselmatige zoo in- als uitwendige aanwending van gewoon koud putwater tot genezing van verschillende ongesteldheden. Zij is het eerst in zwang gebracht door den landbouwer *Vincenz Priessnitz* te Gräfenberg bij Freienwalde in Oostenrijksch Silezië in de eerste helft dezer eeuw en vervolgens op de wetenschappelijke geneeskunde toegepast. Men bedient zich daarbij van koud water, hetzij als drank in vrij groote hoeveelheid, hetzij als bad, stortbad, wasschingen, omslagen en inwikkelingen. Men meent, dat het drinken van veel water de stofwisseling bevordert, de ophooping van bloed in het onderlijf verhindert, de afscheidingen bespoedigt en schadelijke vaste stoffen oplost. De baden worden als volle, halve en gedeeltelijke baden gebruikt. De volle baden dienen niet alleen tot reiniging der huid, maar ook tot afkoeling van het bloed; zij brengen het bloed naar de inwendige deelen des lichaams en prikkelen de huid, hetwelk een zegenrijken invloed heeft op de werking van het hart en van de zenuwen. Bij de gedeeltelijke baden wil men werken op een afzonderlijk deel des lichaams, en stortbaden verhoogen de prikkeling der huid. Omslagen van met koud water bevochtigde doeken bezigt men tot verwijdering van ontstekingachtige aandoeningen. Eindelijk wikkelt men geheel het naakte lichaam ook wel in een met koud water bevochtigd en slap uitgewrongen laken en bedekt daarna den lijder met wollen dekens en geeft hem koud water te drinken, zoodat er eerlang eene sterke uitwaseming ontstaat, die wel eens weldadige gevolgen heeft.

Kowalewski. Onder dezen naam vermelden wij:

Georg Kowalewski, een Russisch reiziger, geboren in 1811 in het gouvernement Charkow. Hij bezocht als delfstofkundige onderscheidene gedeelten van West-Siberië, de Kirgisensteppe, Montenegro enz. en beschreef de uitkomsten van zijn onderzoek in het: „Gornyi Shornal (Mijnbouwjournaal), begaf zich in 1847 met *Trémaux* op last van *Mehemed Ali* naar Fazogl, om er de goudmijnen te onderzoeken en gaf hiervan verslag in het Russisch geschrift: „Reis in het binnenland van Afrika (1849, 2 dln)". In 1849 vergezelde hij Russische zendelingen naar China en opende voor den karavaanhandel een nieuwen weg door Mongolië. In 1851 sloot hij te Koeldsja een verdrag met China, waardoor westelijk China voor den Russischen handel geopend werd, en kwam in 1856 aan het hoofd van het Aziatisch departement. Tevens werd hij adjunct van den president van het Russisch Geographisch Genootschap en bevorderde in die betrekking onderscheidene wetenschappelijke expeditiën, bijv. naar Khorassan en naar Kasgar. Hij overleed te Petersburg den 2den October 1868.

Alexander Kowalewski, een verdienstelijk dierkundige, geboren den 7den (19den) November 1840 en thans hoogleeraar te Odessa. Hij heeft belangrijke geschriften geleverd over de ontwikkeling van de Ascidiën (1866 en 1871) en over die van Amphioxus, terwijl hij daarin wees, in overeenstemming met de leer van *Darwin*, op het onderling verband van gewervelde en ongewervelde dieren. Op dergelijke wijze heeft hij zijn onderzoek uitgebreid over verschillende klassen van dieren, zoodat bij verhandelingen leverde over de ontleedkunde van Balanoglossus (1866), over de ontwikkeling der Ribbenkwallen (1865) en over de embryologie der Wormen en Arthropoden (1871). Ook in zijne onderzoekingen over de ontwikkeling der Brachiopoden (1874) en Coelenteraten (1874) is veel belangrijks te vinden.

Kowno, een West-Russisch gouvernement, in 1843 meerendeels uit de noordelijke districten van het gouvernement Wilna gevormd, ligt tusschen Pruisen en Koerland, grenst nabij Polangen aan de Oostzee en komt overeen met het oude Samogitië. Het telt op ruim 739 □ geogr. mijl wat meer dan een millioen inwoners, die voor de grootste helft uit Lithauërs en Samogitiërs bestaan. Onder de kleinere helft bevinden zich weinig Russen, maar des te meer Polen, Duitschers, Israëlieten en Zigeuners. Een aanzienlijk deel van den bodem

is bedekt met vlas en met voortreffelijke wouden. Het hout wordt in vlotten langs de Njemen (Memel) en hare zijrivieren naar Tilsit vervoerd. — De *hoofdstad Kowno*, aan den spoorweg en bij het vereenigingspunt van de Njemen en de Willa, gedeeltelijk in een dal, gedeeltelijk op de hooge oevers aan beide zijden der rivieren gelegen, heeft een fraai stadhuis, 10 kerken, 7 kloosters en 36 000 inwoners, van welke de Israëlieten de meerderheid uitmaken. Men heeft er veel scheepvaart en handel. Van den 23sten tot den 25sten Juni 1812 trok *Napoleon* er met zijn korps over de Njemen en den 14den December keerde *Ney* er met eene achterhoede van 200 man terug. In een gevecht bij Kowno zegevierden de Russen den 26sten Juni 1831 op de Polen. Omstreeks 2 uren gaans van de stad ligt in een woud het prachtige Camaldulenser klooster *Posayscie* (Vredenberg), in 1774 door *Christoffel Paz*, grootkanselier van Lithauen, gesticht. Het heeft 2 millioen gulden gekost.

Kozakken, in Rusland *Kasaken* geheeten, is de naam van een volksstam, die in lichaamsbouw, gewoonte en taal veel overeenkomst heeft met dien der Russen en ook met dezen denzelfden godsdienst belijdt. De naam is van Turksch-Tartaarschen oorsprong; hij beteekent in het Turksch een roover en in het Tartaarsch een licht gewapend krijgsman, zoodat de Kozakken vermoedelijk van Tartaarsche afkomst zijn. Intusschen behooren zij tot de Nowgorodsche en Kiewsche Russen, en daar zij steeds door vijandelijke volken omringd waren, vormden zij zich tot uitmuntende strijders. Men heeft 2 hoofdstammen van Kozakken, namelijk dien der Klein-Russische en dien der Donsche Kozakken. Tot de eersten behooren de Saporogische Kozakken, als woeste vrijbuiters vermaard. De Donsche Kozakken, wier steppenland eene afzonderlijke Zuid-Russische provincie vormt, ten noorden van de Zee van Azof en van Caucasië gelegen en door de gouvernementen Astrakan, Saratow, Woronesh, Charkow en Jekaterinoslaw omgeven, telt op ruim 2800 □ geogr. mijl omstreeks een millioen inwoners, in 8 districten verdeeld, met de hoofdstad Nowotsjerkask, nabij den mond van de Don op een langen bergrug gelegen. Die stad is de zetel van het bestuur, van een bisschop, van een Ataman (*Hetman*, zie aldaar) en van 21 000 inwoners. Men heeft er eene fraaie hoofdkerk, onderscheidene andere kerken, een gymnasium, eene districtsschool, veel handel en 2 jaarmarkten. — Van de Saporogische zijn de Tsjernomorische (Koebaansche), Nieuw-Russische en Azofsche, — en van de Donsche de Wolgasche (Astrakansche), de Tereksche, de Orenburgsche, de Oeralsche en de Siberische Kozakken afkomstig. De zetel der Tsjernomorische Kozakken is Jekaterinodar aan de Koeban. De Nieuw-Russische, tot 1856 ook Donau-Kozakken, hebben woonsteden in Bessarabië, en de Azofsche, die in 1865 eene gemeenteregeling ontvingen, rondom Azof, Nachitsjewan en Roslow aan de Don. De Tereksche Kozakken moet men zoeken langs de Caucasische linie, in Jekaterinograd, Mosdok en Kisljar. De Oeralsche Kozakken leven aan de Oeral, — de Orenburgsche in Orenburg, — de Wolgasche verstrooid in de gouvernementen Astrakan en Saratow, en de Siberische oostwaarts tot aan de Lena en de Amoer. De mannelijke bevolking der Kozakken telt veel meer dan een millioen zielen, zoodat zij Rusland steeds met eene zeer aanzienlijke krijgsmacht kunnen bijstaan. Ouden van dagen herinneren zich nog zeer goed het bezoek, door de Kozakken bij den val van het Fransche Keizerrijk aan ons Vaderland gebracht; zij beschrijven ons die mannen als ruwe, onverschrokken soldaten, op paarden van een klein ras gezeten en met lange speeren gewapend. Intusschen zijn zij in beschaving bij de overige Russische landbewoners niet ten achteren en onderscheiden zich in hun eigen land door godsdienstigheid, zindelijkheid en welwillendheid.

Kosiebrodski (Wladislaw, graaf), een Poolsch tooneel- en romanschrijver, geboren in 1839 te Kotodielow in Galicië, studeerde te Krakau en begaf zich vervolgens op reis naar het buitenland. De opstand van 1863 riep hem terug in het Vaderland, maar weldra kwam hij in de gevangenis en moest vervolgens drie jaren van ballingschap in Zwitserland en Frankrijk doorbrengen. Sedert 1867 woont hij op zijne goederen in Krakau, waar hij zich wijdt aan den landbouw en aan letterkundige studiën. Reeds in 1855 plaatste hij novellen en andere bijdragen in dagbladen. Voorts schreef hij de drama's: „Op glibberige paden (1868)", — „Sneeuwjacht (1869)", — „De verzoeking (1869)", — „De balhandschoenen (1869)", — het blijspel: „Graaf Moriano (1870)", — het drama „Claudia (1871)", — de blijspelen: „Na de bruiloft (1871)" en „Krachtens het beroep (1877)", — alsmede de romans: „Het verstoorde huwelijk", — „De echtbreekster", — „De schipper", — „De weduwe en de landheer", enz.

Kozijn (Een) noemt men het raamwerk, waarin deuren en lichtramen gesteld worden. Men verbindt de stijlen der kozijnen onderling met pennen en gaten. Buitendeurkozijnen hebben veelal hardsteenen onderdorpels; ook worden de staande stijlen van het kozijn op hardsteenen neuten geplaatst, die beletten, dat het water met de houten stijlen in aanraking komt. Voor binnendeurkozijnen worden de stijlen onmiddellijk in den houten (liefst eikenhouten) onderdorpel door pen en gat verbonden. De dorpel dient (zonder sponning) hoog genoeg boven den vloer te liggen, om de deur vrij te laten draaien. De sponningen worden aan den binnenkant van het kozijn ter breedte van de dikte der deur gemerkt. Voor lichtramen worden de stijlen der kozijnen op dergelijke wijze in elkander gezet en naar de gedaante der lichtramen gevormd. Voor schuiframen moeten de staande stijlen voldoende afmetingen hebben, om daarin de kokergaten voor het lood te kunnen aanbrengen. Om de kozijnen in den muur te vestigen, neemt men den bovendorpel zoolang, dat aan beide zijden van het kozijn ooren uitsteken; ook maakt men in het kozijn aan de muurzijde kalksponningen, terwijl men eindelijk ook wel op elk kozijn 2 of 3 ijzeren veeren spijkert en deze in den muur metselt.

Kraai (Corvus corone *L.*) en *bontekraai* (Corvus cornix *L.*) zijn 2 vogels, die tot de familie der *Raven* (Corvidae) behooren. De eerste

is zwart met een paarsen en groenen weerschijn op de vleugels en komt bij ons in den zomer voor, — de tweede grijs met een zwarten kop, staart en vleugels en verschijnt in het najaar om tot aan den zomer te blijven. Zij paren onderling en brengen bastaarden voort. Zij leven van muizen, kikvorschen, wormen, insecten, bessen, mosselen, vogeleieren, vruchten enz., nestelen meestal op hooge boomen, en het wijfje legt 4 of 5 groene, bruin gevlekte eieren. Zij zijn naar hun voedsel dus zoowel schadelijk als nuttig. Zie onder *Kauw*.

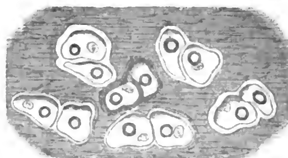
Kraaiheide of *zwarte besheide*, zie *Empetrum*.

Kraailook of *wijngaardslook* (Allium vineale *L.*) is de naam eener inlandsche plant uit de familie der *Liliaceën*. Zij komt aan dijken en wegen, in wei- en bouwlanden, vooral op hooge kleigronden, veel voor en is een lastig onkruid, dat aan melk en boter een onaangenamen uienreuk mededeelt. De bollen, ook onder den naam van *wild look*, *hondslook*, *boerenlook* enz. bekend, komen in smaak veel overeen met knoflook en worden op dergelijke wijze gegeten. De stengel is tot aan het midden bebladerd, — de rolronde, van binnen holle bladeren zijn naar boven gootvormig uitgehold, — de bloemen zijn aan het uiteinde van den stengel vereenigd tot een bloemscherm, dat aan den voet door eene vliezige, enkelvoudige bloemscheede is omgeven en behalve bloemen ook nog kleine knollen draagt, — het 6-bladig bloemdek is klokvormig en korter dan de meeldraden en heeft geene honigbakjes. Zie voorts onder *Allium*.

Kraak (De) is een binnenvaartuig met één mast en behoort vooral te huis in Zuid-Holland. Zij meet 40 tot 54 ton en wordt bevaren door een schipper en twee knechts. Haar diepgang is 7 of 8 Ned. palm ledig en 17 Ned. palm geladen. De inwendige betimmering bepaalt zich tot het ruim met een vóór- en achteronder. Verheft zich dit laatste boven het dek, dan draagt zij den naam van paviljoenkraak. Aan een gaffel achter den mast wordt een bezaanzeil gevoerd met 2 reven, en vóór den mast aan leiders de stagfok en kluiver. Zij dient tot vervoer van koopwaren, — ook wel tot beurtschip.

Kraakbeen is eene doorschijnende, blauwachtig witte of geelachtige, vaste maar niet harde, zeer veerkrachtige zelfstandigheid, welke in het menschelijk lichaam dient tot verbinding der beenderen onderling, tot bekleedsel van de geledingsvlakken der beenderen en tot vorming van een vast doch tevens veerkrachtig steunsel voor sommige weeke deelen. Brengt men een dun schijfje kraakbeen onder den microscoop, dan ontwaart men, dat het uit 2 verschillende deelen bestaat, namelijk uit ronde of eironde, afzonderlijke of groepsgewijs vereenigde cellen (zie bijgaande afbeelding, 300-maal vergroot) en uit eene gelijksoortige of vezelachtige grondmassa, waarin die kraakbeencellen besloten zijn. Onderzoekt men het kraakbeen in het eerste tijdperk zijner ontwikkeling, dan blijkt het, dat het alleen uit cellen bestaat. Terwijl haar wand allengs dikker wordt en deze verdikkingslagen tusschen de naast elkander gelegen cellen tot eene intermédiaire zelfstandigheid samenvloeien, worden de afzonderlijke cellen langzamerhand verder van elkander gedrongen, zoodat zij zich op zoodanige wijze vertoonen als in de figuur is voorgesteld; voorts vermeerderen de cellen door celdeeling zoolang het kraakbeen groeit; er ontstaan cellen, die elkander nog aanraken, maar later op boven beschrevene wijze weder uit elkander worden geschoven. De bolletjes met donkere kringen zijn vetdroppels, — die met lichte kringen celkernen.

Evenals de beenderen, zijn ook de kraak-

Kraakbeen.

beenderen meestal omgeven door een vast, vezelig en vaatrijk vlies, welks haarvaten de stoffen afscheiden, die voor den groei van het kraakbeen noodig zijn. Bij de ongeboren vrucht der zoogdieren vindt men tot zekeren ouderdom in plaats der latere beenderen enkel stukken kraakbeen, die vervolgens in beenderen overgaan. Zelfs bij het kind zijn vele beenderen nog kraakbeenig. Bij volwassenen dient het, gelijk wij reeds gezegd hebben, tot verbindingsmiddel van beenderen en tot steun in het strottenhoofd, de luchtpijp, den neus en de ooren. Het kraakbeen bestaat, behalve uit 50% water en 4 tot 5% phosphorzuur- en koolzuurcalcium, uit eene eigenaardige lijmgevende stof, die *kraakbeenlijm* (chondrine) oplevert.

Kraambed noemt men het bed, waarin de moeder na hare verlossing de rust geniet, welke voor hare herstelling noodig is. Men onderstelt, dat zij in het kraambed is zoolang zij voor den jonggeborene de hulp eener baker behoeft, — gewoonlijk een tijdperk van omstreeks 6 weken. Voor zwakke vrouwen is het noodig, dat bij het kraambed de meest mogelijke kalmte heerscht, opdat zij gelegenheid hebben zich met een ongestoorden slaap te verkwikken, — voor allen is frissche lucht, voedzame en licht verteerbare spijs en eene zorgvuldige verpleging een vereischte. Zijn er vrouwen, die zich na verloop van 6 weken op verre na niet hersteld gevoelen, — men heeft ook andere, die reeds na verloop van weinige dagen hare gewone huiselijke bezigheden kunnen hervatten.

Gevaarlijk is de in dat tijdperk voorkomende *kraamvrouwenkoorts* (febris puerperalis), die eigenlijk in niets verschilt van de pyaemie of hospitaalkoorts der gewonden. Immers ook de oorzaak is dezelfde. Zij ontstaat door beleediging en hierop gevolgde ontsteking van den uterus, welke zich vervolgens tot den geheelen buik en tot andere belangrijke organen uitstrekt, de melkafscheiding doet ophouden en doorgaans doodelijke gevolgen heeft. Er bestaat reden om te gelooven, dat deze ziekte besmettelijk is, daar gewoonlijk in hetzelfde

tijdperk onderscheidene kraamvrouwen in dezelfde plaats er aan bezwijken. Daarbij is het niet onwaarschijnlijk, dat de smetstof door vroedvrouwen, bakers en artsen van de zieke naar de gezonde kraamvrouw wordt overgebracht, weshalve in zoodanigen tijd de grootste omzichtigheid moet in acht genomen worden. Merkwaardig is het eindelijk, dat tusschen de keerkringen de kraamvrouwenkoorts tot de onbekende ziekten behoort.

Kraan is de naam van een paar werktuigen, en wel in de eerste plaats van een werktuig, bestaande uit de vereeniging van katrol en windas en zoodanig ingericht, dat daarmede zware lasten opgelicht en naar eene naburige plaats overgebracht kunnen worden, bijv. van den wal in een schip of omgekeerd. Zij is, bij eenheid van doel, op verschillende wijzen ingericht. Wij geven hierbij de afbeelding van eene kraan te Brest op $^{1}/_{100}$ste van hare grootte. In figuur 2 is het raderwerk afzonderlijk voorgesteld. De ijzeren stander *P*, gedeeltelijk door metselwerk verborgen, rust met het ondereinde *Q* in een pot en heeft bij *R* eene cylindervormige kraag, steunende tegen de wrijvingsrollen *SS*. In het uiteinde van den arm is eene schijf, waarover het touw loopt, bestemd om den last op te heffen. Het éene uiteinde is aan den arm bevestigd

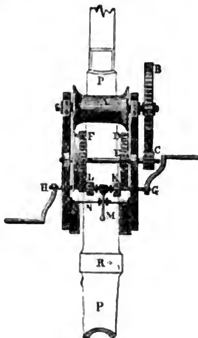

Fig. 2.

en in de bocht eene losse katrol geplaatst, aan wier haak de last komt te hangen. Het andere uiteinde is eenige malen om de windas *A* geslagen. Op de as van de rol *A* bevindt zich het tandrad *B*, welks tanden grijpen in die van het rondsel *C*, dat dezelfde as heeft als het tandrad *D*. Dit grijpt in het rondsel *E*, hetwelk met het tandrad *F* tegelijkertijd ronddraait, en eindelijk heeft men de krukas *GH* met de twee rondsels *L* en *K*. In den aangegeven stand grijpen de rondsels niet en zal het omdraaien der krukas geene beweging in het raderwerk veroorzaken. Schuift men echter de as naar de linkerzijde, dan zal het rondsel *L* de tanden van het rad *F* vatten, zoodat de draaiende beweging der krukas wordt overgebracht op de as van *F* en *E*. Het rondsel *E*, grijpende in de tanden van *D*, brengt de beweging over op de as van D en *C*. Het rondsel *C* eindelijk, met zijne tanden in die van het rad B grijpende, doet het laatstgenoemde en dus ook de rol *A* in de rondgaande beweging der krukas deelen. De looper wordt daardoor op de rol gewonden en de last opgeheven. Wordt de krukas naar de rechter zijde geschoven, dan grijpen de tanden van het rondsel *K* in die van het rad *D*, en door *C* en *B* wordt de beweging op de rol *A* overgebracht. De krachtvermeerdering is in dit geval geringer, maar de snelheid der opheffing grooter. Immers de verhouding tusschen de kracht en den last is in het eerste geval als 1 tot 2592, en in het tweede als 1 tot 432. In het eerste geval zal men dus, werkende aan de krukas met eene kracht van 10 pond, bijna 26 000 pond kunnen oplichten. De toestel *M* (fig. 2) dient, om de krukas in éen dier beide standen te bevestigen. — Is nu de last hoog genoeg opgelicht, dan wordt de kraan zoo veel om hare as gedraaid, dat de last zich bevindt boven de plek, waar men dien wil nederleggen.

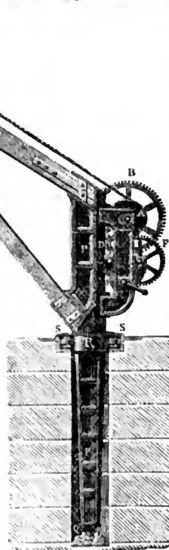

Fig. 1.

Behalve zulke vaste kranen heeft men ook verplaatsbare, die op houten rollen zijn geplaatst. Hierbij moet steeds gezorgd worden, dat de verticaal, gaande door het gemeenschappelijk zwaartepunt van de kraan en den last, binnen de aanrakingspunten van de rollen met den bodem blijve.

Een geheel ander werktuig, onder den naam van *kraan* bekend en in de tweede plaats door ons bedoeld, dient om de snelheid van gassen of vloeistoffen, stroomende door buizen, te verminderen of zelfs geheel te doen ophouden. Daartoe wordt de buis kegelvormig verwijd, waarin een nauwsluitend lichaam geplaatst

wordt, dat in éene richting is doorboord. Is het boorgat in de richting der buis geplaatst, dan is ook de snelheid van uitvloeiing het grootst. Plaatst men het boorgat onder zekere hoeken, dan zal die snelheid te kleiner zijn, naar gelang de richtingen van buis en boorgat meer verschillen, en de uitvloeiing houdt op als buis en boorgat met elkander een rechten hoek vormen. Zulke kranen gebruikt men tot het uittappen van olie, wijn enz. uit vaten.

Fig. 1.

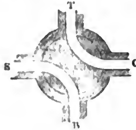

Fig. 2.

Somtijds bezigt men dubbeldoorboorde kranen. Hier is de stop of sleutel geplaatst op het vereenigingspunt van 2 buizen, die elkander kruisen. In den éenen stand (fig. 1) zijn de buizen *S* en *B*, *T* en *C* met elkander in gemeenschap, en in den tweeden stand (fig. 2), waarbij de stop een kwart cirkel is omgedraaid, de buizen *S* en *T*, *B* en *C*. De luchtpomp is o. a. voorzien van eene kraan, bij wier opensluiting de buitenlucht doordringt naar de klok.

Kraanvogel (Grus) is de naam van een vogelgeslacht uit de orde der *Steltloopers* (Grallatores). Het telt onderscheidene soorten en onderscheidt zich door lange, dunne pooten en door een langen, scherpkantigen snavel, terwijl zijne neusgaten in eene lange, met eene weeke huid bedekte sleuf gelegen zijn. Zijn hals is lang, — zijne vleugels zijn breed en groot en zijn staart is met fraaie vederen versierd. Tot verblijfplaats kiest hij uitgestrekte heidevelden en moerassen, zoodat men hem vooral aantreft in de vlakten van Hongarije en in de steppen van Rusland en Polen, terwijl hij in Duitschland en in ons Vaderland zelden voorkomt. In een kunsteloos nest van riet en biezen, in het moeras op eene schier ontoegankelijke plaats gebouwd, legt het wijfje 2 groenachtige, rood en grijs gevlekte eieren. De kraanvogels zijn gezellig in troepen levende dieren, doch zij zijn zeer schuw en waakzaam, zoodat er altijd, bij dag en bij nacht, de wacht houden en bij elk onraad gerucht maken. Hun voedsel bestaat vooral in zaden, knoppen en vruchten, — voorts eten zij wormen, kikvorschen en muizen. Men kan hen licht temmen, en zij toonen dan veel verstand. Zijn zij in de menagerie gewend, dan onderscheiden zij zich door een bevalligen lichaamsvorm, door hunne deftigheid en door het gezag, dat zij hebben over het andere pluimgedierte. Zij handhaven de orde, maken een einde aan elken twist en staan de zwakkeren bij. De *gewone kraanvogel* (Grus cinerea) wordt 13 Ned. palm hoog, is aschgrauw en heeft eene roode, kale plek aan het achterhoofd; deze soort is de eenige, die in Europa gevonden wordt, en zij heeft door de ballade van *Schiller* eene zekere vermaardheid verkregen. In de dierentuinen heeft men onderscheidene fraaie soorten van kraanvogels, onder anderen het *Juffertje van Numidië* (Grus virgo), die slechts éene Ned. el hoog is, maar sierlijke, witte vederbossen achter de ooren draagt. Wij geven hierbij de afbeelding van den kop van den gewonen kraanvogel.

Kop van den kraanvogel (*Grus cinerea*).

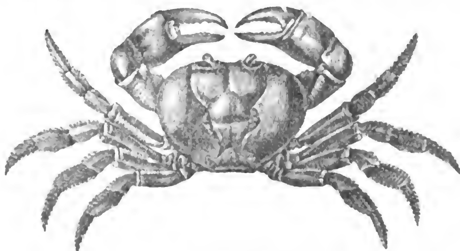
Krabben (Decapoda brachyura) of *Kortstaartige kreeften* zijn *Korstdieren* (Crustacea) die, van boven gezien, slechts uit het schild van het kopborststuk schijnen te bestaan, waaruit aan de voorzijde de op stelen geplaatste oogen en kleine sprieten te voorschijn treden, alsmede de pooten, wier eerste paar steeds van scharen is voorzien, welke somtijds zeer groot en zwaar zijn. Keert men de krab om, dan ziet men aan de benedenzijde de monddeelen met de tasters en kaakpooten en het achterlijf tusschen de wortels der pooten, hetwelk als eene klep over eene sleuf is gelegd en bij de mannetjes lang en smal, doch bij de wijfjes breed is. Uit de eieren van deze dieren komen zonderlinge larven te voorschijn, voorzien van groote stekels op den rug en op het voorhoofd; eerst na eene herhaalde vervelling verkrijgen zij de gedaante van volwassen krabben.

De krabben bewonen alle zeeën. Zij voeden zich op dezelfde wijze als de kreeften en bij de nadering van eenig gevaar weten zij zich snel in het zand te verbergen. Men heeft vele soorten van krabben. Tot de meest bekende behooren: de *landkrab* (Cancer ruricola, Gecarcinus ruricola, zie bijgaande figuur), die in Amerika (West-Indië) voorkomt, zoo groot wordt als eene hand en bloedrood en geel gevlekt is. Hoewel deze doorgaans op het land leeft, begeven zich de wijfjes veelal eenmaal in het jaar naar zee om eieren te leggen. Zij brengen dikwijls groote schade toe aan het suikerriet en aan ander veldgewas, maar zijn eetbaar. Eene andere soort is de *zeekrab* (Cancer pagurus). Zij heeft een geelachtig-bruin kopborstschild met 9 inkervingen aan den rand; de schalen zijn donker van kleur, zeer groot en glad. Men heeft ze in den Atlantischen Oceaan, in de Noordzee en in de Oostzee en zij zijn eetbaar.

Krabbendam (Jan), een Nederlandsch romanschrijver, geboren te Heilo den 18den Februari 1806, genoot als kind eene gebrekkige opleiding, maar poogde door veel te lezen en door onvermoeide studie te voorzien in 't geen de omstandigheden hem hadden onthouden. Voorts legde hij zich toe op het zadelmakersbedrijf en was sedert 1827 als meester-

zadelmaker werkzaam te Alkmaar. Inmiddels verzuimde hij niet vlijtig de pen te voeren en schreef: „Vier dagen op reis of de zevende October (1832)", — „Lectuur voor blijmoedigen of verhalen uit een vriendenkring (1834)", — „Willem Berkveld of de kleine bedelaar (1835, 2 dln)", — „Eleonora van Lichtenvelde of de blinde uit den bouwval (1836)", — „Tegen stroom is het kwaad roeien of drie maanden uit het leven van Jonas Waterbeer (1836)", — „Catharina Rembrands of het beleg van Alkmaar in 1573 (1836)", — „De non of de ondergang van de abdij van Rijnsburg (1837)", — „De vrijbuiters, schetsen en tafereelen uit het laatst der zeventiende eeuw (1837, 2 dln)", — „De vrijwilliger of de belegering van Groningen in 1672 (1837)", — „Jonker Frans van Brederode (1839)", — „Schaduwstukken (1839)", — „Olivier van Noort (1842)", — „Claes Compaen (1844, 2 dln)", — „Het huis te Laegh of de Witte Wijven (1839)", — „De Musketier 1856)", — „Peter van Vlooswijk, maanlichten en nachtschaduwen (1854, 2 dln)", — „Frans de wapensmid (1859, 2 dln)", — „Sebalt de Jonghe (1869)", — en „De Rosbaard (1866)", alsmede onderscheidene stukken in tijdschriften en almanakken.

Kracht is in het algemeen elke oorzaak eener werking en men gebruikt dit woord zoowel op stoffelijk als onstoffelijk gebied. De krachten, welke de oorzaken zijn der verschijnselen, vertoonen zich nooit onmiddellijk, maar wij leeren ze kennen uit de verschijnselen, die zij te voorschijn roepen. Daarom is dan ook niet eene enkele soort van krachten voldoende om de verschillende groepen van verschijnselen te beheerschen, maar het aantal krachten moet aan dat dier groepen gelijk wezen. Men heeft namelijk eene andere soort van kracht voor de met bewustheid voortgebrachte verschijnselen, eene andere voor de zonder bewustheid ontstaande, eene andere voor de scheikundige werkingen, eene andere voor de electrische spanningen, eene andere voor de bewegingen van massa's enz. Daarmede bedoelen wij echter geenszins, dat de verschillende krachten, in het heelal werkzaam, uit even zoovele bronnen zouden voortvloeien; neen, veeleer schijnt uit alles te blijken, dat alle krachten afkomstig zijn uit eene zelfde bron, maar dat de hieruit ontsprongen stroom zich in talrijke takken heeft verdeeld. Die oorspronkelijke kracht, de moeder der verschillende krachten, die alle verschijnselen voortbrengt, is volgens den grootsten wijsgeer der oudheid het zelfbewuste denkvermogen, en vele wijsgeeren van den nieuweren tijd, zooals *Descartes*, *Leibniz*, *Kant*, *Fichte* en *Hegel*, hebben zich voorstanders betoond van hetzelfde gevoelen. Is nu de denkkracht onder alle krachten de diepste, dan is voorzeker de werktuigelijke beweging (plaatsverandering) de oppervlakkigste. De wetten van deze laatste zijn derhalve het gemakkelijkst te doorgronden, maar dit geeft ons geen recht om ze tot verklaring van andere groepen — bijv. van zedelijke wilskracht — aan te wenden; trouwens zij hebben alleen betrekking op vermeerdering of vermindering van afstanden tusschen lichamelijke punten in de ruimte. Pogen de krachten den afstand der lichamen te vergrooten, dan noemt men ze afstootende krachten, in het tegenovergesteld geval aantrekkingskracht. Is de beweging, door eene kracht veroorzaakt, *niet* die eener rechte lijn, dan mag men aannemen, dat hare werking door ééne of meer andere krachten gewijzigd is. De richting eener kracht noemt men de lijn, volgens welke zij eene beweging zoekt voort te brengen, en het aangrijpingspunt eener kracht het punt, waar zij ondersteld wordt rechtstreeks te werken.

De landkrab (*Gecarcinus ruricola*).

Wanneer de mechanische krachten op één punt werken, kan men ze vervangen door ééne enkele *resultante*, die dezelfde werking veroorzaakt als de beide krachten gezamenlijk. Men stelt dit aanschouwelijk voor door het bekende *parallelogram van krachten*. Men trekt namelijk uit het aangrijpingspunt lijnen in de richting van elke dier krachten en past op elke lijn, van dat punt uitgaande, een stuk af, dat de grootte der kracht uitdrukt. Is bijv. de ééne kracht tweemaal zoo groot als de andere, dan maakt men de lijn, die hare richting en grootte voorstelt, ook tweemaal langer dan die der andere. Uit het uiteinde van elk dier stukken trekt men eene lijn, evenwijdig aan het andere. Hierdoor ontstaat een parallelogram, en de uit het aangrijpingspunt getrokken diagonaal is de *resultante*. — Omgekeerd kan men eene gegevene kracht in 2 andere ontbinden. — Zijn er meer dan

2 krachten, zoo kan men ze volgens dezelfde wet door éene enkele resultante aanduiden, namelijk door eerst de resultante te zoeken voor 2 krachten, dan die dezer resultante en der derde kracht enz. Is de grootte van zulk eene resultante = 0, dan heffen de verschillende krachten elkanders werkingen op, en het lichaam blijft in rust, — er bestaat evenwicht. Is de resultante niet nul, dan beweegt zich het lichaam met eene snelheid, evenredig aan de grootte en in de richting dier resultante. — Eene andere groep van krachten is die, welke zich openbaart in de ontwikkeling en den groei van planten en dieren; zij worden gewoonlijk levende krachten genoemd en onderscheiden zich zeer van de mechanische of doode krachten. Onder de veelvuldige krachten heeft men die van het denken, aanschouwen en willen het ijverigst nagespoord; de redeneer-, wis- en zedekunde houden zich bezig met het onderzoek van hare wetten. Voor zoover de krachten des geestes uit zich zelven bepaalde voorstellingen kunnen doen ontstaan, bestempelt men ze met den naam van voortbrengende krachten.

Als eenheid van kracht, ten einde andere krachten daarmede te kunnen meten, kan men bij overeenkomst eene kracht aannemen, die verricht wordt door aan eene bepaalde massa (in Ned. ponden) eene bepaalde snelheid (in Ned. ellen) in éene seconde mede te deelen. Tot het voortbrengen van kracht gebruikt men dikwijls stoom en men drukt den arbeid, die door het stoomwerktuig kan worden verricht, veelal uit in zoogenaamde paardenkrachten. Eene paardenkracht is eene kracht, welke in éene seconde een gewicht van 75 Ned. pond éene Ned. el kan oplichten. Voorts geeft men aan het product van de massa en de snelheid van een lichaam den naam van *hoeveelheid van beweging*. Van dit product toch hangt de werking van dat lichaam op andere lichamen af. Eindelijk merken wij nog op, dat kracht zich openbaart in beweging en dat beweging kan worden omgezet in warmte of door deze voortgebracht, zoodat de krachten alzoo wel andere vormen kunnen aannemen of in elkaâr kunnen worden omgezet, maar niet verloren gaan.

Krachtmeter. Wat wij onder *Dynamometer* (zie aldaar) van dit werktuig gezegd hebben, wenschen wij hier met eenige afbeeldingen op te helderen. De krachtmeter van *Regnier* bestaat uit een veerkrachtigen, zeer langwerpigen, elliptischen beugel, in wiens midden zich het bij *a* bevestigde staafje *b* bevindt, dat bij *a* over den rand van den beugel kan heenglijden en er werken op den wijzer *c* van een aldaar aan den beugel vastgehecht kwadrant *B*. Om nu de spierkracht der handen te meten, omvat men den beugel aan de uiteinden en drukt dien samen, terwijl men de trekkracht meet, door bij *d* den last vast te maken en bij *d'* te trekken. Daaruit is gebleken, dat de kracht der handen van een volwassen man nagenoeg gelijk is aan een gewicht van 50 Ned. pond, terwijl zijne trekkracht het 3-voudige bedraagt.

De toestel van *Perraux* is van boven voorgesteld in fig. 2 en verticaal doorgesneden in fig. 3. Het bestaat uit een rechthoekig raam met 2 verschuifbare lichamen *a* en *a'*. Aan het eerste is het éene uiteinde van eene elas-

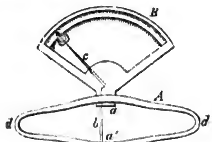

Fig. 1.

tieke stalen veer (*A*) vastgehecht, terwijl het andere uiteinde bij *b* aan den toestel is verbonden. Wordt deze veer uitgerekt, dan werkt zij op een wijzer *d*, welke de maat dier uitrekking en dus ook de maat der hiertoe benoodigde kracht aanwijst. Aan het tweede verschuifbare lichaam *a'* is eene schroef bevestigd, die men door middel eener krukas omdraaien kan. Om nu de hechtheid of de weêrstandbiedende kracht eener stof te meten, spant men deze tusschen die beide verschuifbare lichamen en draait de schroef om, totdat de stof barst. Dan springt de aanvankelijk gespannen veer wel terug, maar de wijzer blijft het bedrag der hoogste spanning aantoonen. Het spreekt wel van zelf, dat men den cirkelboog in graden verdeelt door bijv. gewichten van 10, 20, 30, 40 enz. Ned. pond achtervolgens op den krachtmeter te laten werken.

Kraemer (Adolf), een verdienstelijk landhuishoudkundige, geboren te Berleburg in Westfalen in 1832, werd in 1863 leeraar en bestuurder van het proefstation aan de académie te Poppelsdorf, kort daarna docent aan de polytechnische school te Darmstadt, in 1866 secretaris-generaal der landbouwvereeniging van het groothertogdom Hessen en in 1871 professor aan de landbouwafdeeling van de polytech-

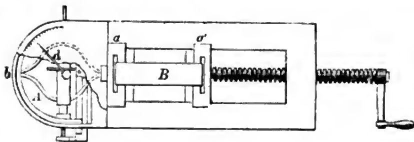

Fig. 2.

nische school te Zürich. Hij schreef: „Landwirtschaftliches Rechenbuch (1867)", — „Die Buchhaltung der Landwirte (2de druk, 1881)", — „Beiträge zur Wirtschaftslehre des Landbauers (1881)", — en „Das schönste Rind (1882)". Ook redigeerde hij van 1866 tot 1871 het „Zeitschrift der landwirtschaftlichen Vereine des Groszherzogthum Hessen", — van 1874 tot 1881 het „Schweizerische Landwirtschaftliche Zeitschrift", — en sedert 1881 het „Schweizerische landwirtschaftliche Centralblatt".

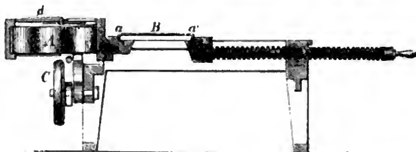

Fig. 3

Krafft. Onder dezen naam vermelden wij:

Jan Laurens Krafft, een Zuid-Nederlandsch dichter, die volgens *Willems* tot hen behoort, welke het best de taal geschreven en gewaardeerd hebben. Hij werd geboren te Brussel in 1710 en gaf in 1740 een dichtwerk uit, getiteld: „Schat der fabelen, gekozen uit de voornaemste verdichtschrijvers (3 dln)". Tevens was hij een beoefenaar der graveerkunst.

Peter Krafft, een verdienstelijk historieschilder, geboren te Hanau den 17den September 1780. Hij ontving van zijn vader en vervolgens aan de schilderacadémie in zijne geboorteplaats hoofdzakelijk onderricht in het potretschilderen. Weldra bezocht hij ook de kunstacadémie te Weenen en ging vervolgens naar Parijs, waar hij portretten vervaardigde, antieke stukken copieerde en eenige oorspronkelijke doeken leverde. In 1807 keerde hij terug naar Weenen, doch reeds in het volgende jaar begaf hij zich naar Rome. Zijn eerste historiestuk, na zijn terugkeer, stelde „Aartshertog Karel in den slag bij Aspern" voor. In 1815 verwierf hij den prijs met een „Belisarius", en daarop volgde een „Oedipus en Antigoné", benevens onderscheidene portretten, vooral van leden der Keizerlijke familie. Daarna schilderde hij in 1814 den „Slag bij Leipzig", — voorts: „Ossian", — „Manfred", — „Rudolf van Habsburg, den priester zijn paard aanbiedend", — „De kroning van Franz I te Preszburg", — „De uitval van Zriny uit Sigeth", enz. Ook schilderde hij in 1833 een drietal fraaie stukken op het Keizerlijk kasteel. De meeste stukken van *Krafft* zijn gegraveerd. Hij overleed den 28sten October 1856.

Richard, vrijheer *von Krafft-Ebing*, een verdienstelijk geneeskundige, geboren te Manheim in 1840. Hij studeerde te Heidelberg, Zürich en Weenen, zag zich eerst geplaatst aan een krankzinnigengesticht te Illenau, was van 1868 tot 1871 werkzaam als specialiteit voor zenuwongesteldheden in Baden-Baden, werd in 1872 buitengewoon hoogleeraar te Straatsburg en vertrok in 1873 in dezelfde betrekking naar Graz. Behalve opstellen in tijdschriften leverde hij: „Lehrbuch der gerichtlichen Psychopathologie (1875; 2de druk, 1881)", — en „Lehrbuch der Psychiatrie (1879—1880, 3 dln)".

Guido Krafft, een verdienstelijk landhuishoudkundige, geboren te Weenen den 15den December 1844. Hij studeerde aldaar aan de universiteit en vervolgens aan de landbouwacadémie te Ungarisch-Altenburg, waarop hij aan deze laatste in 1866 assistent en in 1869 hoogleeraar werd. Daarna vestigde hij zich als privaatdocent aan de polytechnische school te Weenen en werd er in 1880 tot professor benoemd. Hij schreef o. a.: „Lehrbuch der Landwirtschaft (3de druk, 4 dln, 1880—1883)", — „Ein Grundbesitz der Gegenwart (1872)", — en „Illustrirtes landwirtschaftliches Lexikon (1883)." Ook redigeert hij een paar landhuishoudkundige tijdschriften.

Kraft (Adam), een uitstekend Duitsch beeldhouwer, waarschijnlijk afkomstig uit Nürnberg en aldaar geboren in het midden der 15de eeuw, overleed in het hospitaal te Schwalbach, niet ver van Nürnberg, in 1507. Hij was een voorstander der realiteit en bezat het talent om leven en uitdrukking te geven aan het doode gesteente. Vóor 1490 is geenerlei werk van zijne hand met zekerheid bekend. Tot zijne oudste en beste kunstgewrochten behooren 7 tafereelen uit de lijdensgeschiedenis van *Christus* langs den weg, die van ééne der poorten van Nürnberg naar het St. Janskerkhof leidt. Zijn voornaamste voortbrengsel is het sacramentshuis in de kerk van St. Laurens aldaar. Het is 20 Ned. el hoog en als het ware bedekt met figuurlijke tooneelen van kantillewerk van steen, zoodat het volk geloofde, dat hij de kunst verstond om het gesteente rek- en buigzaam te maken. Voorts heeft men van hem het praalgraf van *Schreier* in de Sebalduskerk (1492), eene „Kroning van Maria" in de Aegidiuskerk, eene „Maria als hemelkoningin" in de Lieve Vrouwen kerk, enz. Ook in de nabijheid van Nürnberg bevinden zich onderscheidene stukken, die aan hem worden toegeschreven.

Krafto of *Karafto*, zie *Sachalin*.

Kragoejewatsj, eene arrondissementshoofdstad in het vorstendom Servië, ligt aan de Lepenitza en heeft eene gymnasium, eene kweekschool van onderwijzers, eene geschutgieterij, eene wapenfabriek en ongeveer 7000 inwoners. Zij was tot 1842 de zetel der Servische Vorsten en ook thans nog die van den Servischen Landdag (Skoeptina). — Het arrondissement van dien naam telt op 52 □ geogr. mijl ruim 105000 inwoners.

Krain, een Duitsch hertogdom en een kroonland der Oostenrijksch-Hongaarsche Monarchie, grenst in het noorden aan Carinthië, in het noordoosten aan Stiermarken, in het oosten en zuiden aan Croatië en in het westen aan het Illyrisch Kustland, en telt op bijna 181½ □ geogr. mijl omstreeks 482 000 inwoners (1882). In het noorden verheffen er zich gedeelten van de Carnische, in het zuiden van de Julische of Krainer Alpen. Het hoogste punt is de Terglou (2 874 Ned. el) tusschen de beide bronnen der Save; deze torscht op zijne noordelijke helling den eenigen gletscher des lands. De Julische Alpen en het Karstgebergte onderscheiden zich door tallooze ketel- en trechtervormige dalen, onderaardsche waterkanalen, grotten en holen. Tot deze behooren de Adelsberger Grot, de Kleinhäusler Grot, het Magdalenahol met prachtige druipsteenvormingen enz., — voorts de rotsbrug van St. Kanzian, die 40 Ned. el hoog en 50 Ned. el breed is en een volkomen gewelf bezit ter hoogte van 29 en ter lengte van 40 Ned. el. Een gedeelte van de keten der Julische Alpen is bedekt met het Birnbaumer Woud, dat eene breedte heeft van 3 geogr. mijl en zich uitstrekt tot aan de grenzen van Croatië. Op den Karst vindt men een zeer schralen plantengroei, terwijl er zich een paar groote dalen bevinden. Krain is minder mild besproeid dan de naburige landen. Behalve de Idria en de Wispach, die zich in de Isonzo uitstorten, behooren er de rivieren tot het stroomgebied van de Save, welke als bevaarbare rivier, na hare samenkomst met de Laibach, nog slechts over geringen afstand door het land kronkelt. Hare grootste zijrivier is de Koelpa aan de zuidoostelijke grenzen des lands; andere zijrivieren zijn de Zayer, Kanker, Feistritz, Leibnitz en de veel grootere Goerk. De Oenz of Mannitz verdwijnt onder de aarde, en de Broschitzabach vloeit in het Czirknitzer Meer. Ook heeft men er nog een paar anderen meren. De Laibacher veengrond is voor een groot deel ontgonnen. Behalve in de ruwe bergstreek is het klimaat er zacht en de gemiddelde jaarlijksche warmte te Laibach 10½° C. en te Möttling aan de grenzen van Croatië zelfs nog hooger, zoodat de plantengroei er hier en daar de nabijheid van Italië verkondigt. Alleen in de nabijheid van het Karstgebergte heerscht nu en dan de bora, een geweldige storm. Men telt er 14 steden, 17 vlekken en 3 195 dorpen. Met uitzondering van omstreeks 30 000 Duitschers en 16 000 Croaten behooren de ingezetenen er tot den Sloweenschen stam en bijna alleen tot het R. Katholieke Kerkgenootschap. De opbrengst van den bodem is er niet groot genoeg voor hunne behoeften, vooral wat het graan betreft. Men heeft er veel ooft en goede soorten van wijn. Men verbouwt er eene groote hoeveelheid vlas en legt er zich sterk toe op de veefokkerij, terwijl er overvloed is van wild, vooral van gevogelte; ook beren zijn er niet zeldzaam en de rivieren en meren zijn behoorlijk voorzien van visch. Hier en daar vindt men er bijen- en zijdeteelt. De belangrijkste voortbrengselen van het rijk der delfstoffen zijn er ijzer, kwikzilver en bruinkolen. Na Almaden in Spanje bezit Idria de belangrijkste kwikzilvermijnen van Europa. Voorts vervaardigt men er linnen, grove kanten, wollen en katoenen stoffen, laken, kousen enz. Veel belangrijker dan de eigen handel is er de transitohandel, en het verkeer wordt er door kunstwegen en den van Weenen over Laibach naar Triëst loopenden spoorweg ongemeen bevorderd. Er zijn 4 gymnasia, eene reaalschool en 2- tot 300 volksscholen. — Het land ontleent zijn naam aan de Slowenen of Slawische Wenden, welke er, als bewoners der uiterste grenzen met dien van *Krainci* (Grensbewoners) worden bestempeld. Nadat *Karel de Groote* dit land veroverd had, schonk hij het aan den Hertog *van Friaul*. Sedert 972 had het afzonderlijke Markgraven, die op het kasteel Kieselstein bij Krainborg gevestigd waren, en sommigen van deze voerden den titel van hertog. Hunne heerschappij strekte zich echter slechts nit over een gedeelte van Krain, dat bij herhaling met Istrië en Friaul vereenigd en er weder van gescheiden werd, terwijl de Hertogen van Carinthië in het bezit waren van een ander gedeelte. Ook de bisschoppen van Freising en andere heeren hadden hier bezittingen, die echter eerlang aan het gezag der Markgraven onderworpen werden. In 1245 werd een groot gedeelte van Krain vereenigd met Oostenrijk en Stiermarken, terwijl het overig gedeelte werd toegekend aan de Graven van Tyrol. Eerst na het afsterven van dezen (1364) verviel het aan Hertog *Rudolf van Oostenrijk*. Na dien tijd bleef het — met uitzondering van het korte tijdperk (1809—1813), waarin het bij de Illyrische Gewesten werd gevoegd — steeds bij Oostenrijk. In 1816 vormde het als gouvernement Laibach een gedeelte van het koningrijk Illyrië en in 1849 werd het een afzonderlijk Kroonland.

Het bestuur is er geregeld door eene verordening van 26 Februari 1861. Volgens deze bestaat er de Landdag uit den Bisschop, 10 afgevaardigden uit de groote grondbezitters, 8 uit de steden en nijvere vlekken, 8 uit de Kamer van handel en nijverheid te Laibach en 16 uit de landgemeenten, te zamen 37, die (met uitzondering over den Bisschop) om de 6 jaren aftreden. Naar het Huis van Afgevaardigden van den Oostenrijkschen Rijksraad zendt Krain 6 leden. De Regeering des lands is te Laibach gevestigd. Er zijn 28 kantongerechten en 2 hoven, en van deze kan men in hooger beroep komen van het hooge hof te Graz.

Krajina of *Kraina* is de naam van twee gewesten, in Servië en Bosnië gelegen. Het Servische Krajina is het noordoostelijkst gedeelte van het vorstendom, telt op 54 □ geogr. mijl 73 000 inwoners, heeft Negotin tot hoofdplaats en levert voortreffelijken wijn, — en het Bosnische Krajina is er het noordwestelijkste gedeelte des lands, ligt tusschen de rivier Wrbas en de Oostenrijksche grenzen, is ook bekend onder den naam van Turksch Croatië en heeft op 150 □ geogr. mijl ongeveer 100 000 inwoners. Het land is met bergketens bedekt en wordt door de Save, de Unna, de Uwatz, de Klokot, de Wrbas, de Wrbanja enz. besproeid.

Krajova is eene stad in Roemenië en de hoofdplaats van het Walachijsche district Dolaji. Zij ligt niet ver van de Sjyl en telt ruim 20 000 inwoners. Zij is de zetel van de prae-

fectuur en van eene rechtbank van eersten aanleg, en men vindt er een lyceum en andere inrichtingen van onderwijs.

Krakatou, *Krakatoa* of *Goenoeng Poeloe Rakata*, een klein vulkanisch eiland, ongeveer 41 Ned. mijl van de kust van Java in het westelijk gedeelte van straat Soenda op 6°9′20″ Z.B. gelegen, heeft in 1883 eene treurige vermaardheid verkregen. De geheele Soenda-archipel is vulkanisch en op het eiland Java alleen telt men volgens *Junghuhn* vier en veertig, maar volgens anderen meer dan honderd uitgedoofde of nog werkzame vulkanen, terwijl er zich op Sumatra desgelijks onderscheidene verheffen. Het is bij al deze vuurspuwende bergen eene eigenaardige eigenschap, dat zij hoofdzakelijk asch uitwerpen, hetwelk ook bij deze gelegenheid gebleken is. Krakatou en het meer noordelijk gelegen Sebesie worden door *Junghuhn* beschreven als alleenstaande, flauw hellende trachietkegels, die er onmiddellijk uit de zeer diepe zee oprijzen. De Piek van Krakatou verhief zich tot 821 Ned. el boven de oppervlakte der zee. De hellingen waren geheel met bosch begroeid. Wel was men bekend met zijn vulkanischen aard, maar hij had hiervan sedert 1680 geenerlei blijk gegeven. Doch den 20sten Mei 1883 scheurde eene vulkanische uitbarsting den bodem van het eiland Krakatou onder een donderend geraas, dat zelfs te Batavia en Buitenzorg, op een rechtlijnigen afstand van 150 Ned. mijl, werd gehoord. Tevens bedekten uitgeworpene massa's den naasten omtrek, terwijl een geweldige aschregen gedurende vier dagen den dampkring verduisterde, zoodat op de Duitsche bark „Pallas", die Straat Soenda passeerde, het licht moest ontstoken worden, en deze aschregen strekte zich uit over een kring van 200 Ned. mijl. In de volgende weken was het eiland gehuld in wolken van damp. Nieuwe schokken werden in Juni en Juli waargenomen en ook de vulkanen van Java en Sumatra begonnen te werken. Somtijds scheurde de wolkensluier, zoodat Krakatou zichtbaar werd en men er de geweldige veranderingen kon opmerken. Er hadden zich op een afstand van 3 Ned. mijl van elkander twee kraters gevormd. De oudste lag westwaarts aan den voet van den berg Perbuatan en de andere verder oostwaarts bij den berg Danan. De gedaante van eerstgenoemden berg was geheel en al veranderd. De voormalige veilige ankerplaatsen waren verzand en de zeebedding was zelfs hier en daar opgestuwd boven de oppervlakte van het water. De wouden der berghellingen waren verdwenen.

Dat alles was echter slechts een nietig voorspel naast hetgeen nog volgen zou. Het geweld der onderaardsche krachten, die een uitweg zochten, werkte van den namiddag van den 26sten Augustus tot op den volgenden dag met eene ongekende hevigheid. Een dichte regen van asch en puimsteen daalde neder op land en zee en strekte zich oostwaarts uit tot aan Tsjeribon, op een afstand van 400 Ned. mijl gelegen. De hierdoor veroorzaakte verwoesting werd nog vreeselijker door de ontzettende beweging der zee in Straat Soenda. Eene geweldige vloedgolf drong den 27sten Augustus met onweerstaanbare kracht in de Lampongbaai, overstroomde al het land tot eene hoogte van 35 Ned. el en verwoestte de stad Telok Betong. Onder een steen-, asch- en slijkregen namen de inwoners de vlucht naar het gebergte, en toch verloren daarbij 6000 menschen het leven. In de Semangkabaai bereikte de vloed om 8 uur het kleine fort Borneh en verwoestte er die plaats en het land. Op Java te Tjeringin, Anjer en op het eiland Merak viel de eerste vloedgolf den 27sten Augustus des ochtends te 4 uur in het land. Merak werd geheel overstroomd en de bewoners, ten getale van omstreeks 10000 kwamen om in de golven. Te Anjer stroomden de tweede en derde vloedgolf landwaarts over een afstand van $3^1/_2$ Ned. mijl. Van de kust van Tjeringin werd een gedeelte weggespoeld en de geheele plaats verwoest. Alle eilanden op de reede van Batavia leden groote schade. In de nieuwe haven van Priok, ten oosten van Batavia, zonk den 27sten Augustus het water zoo ver weg, dat de kom droog liep en men de visschen met de handen kon grijpen. Kort daarna echter volgde de vloed met eene golf ter hoogte van 10 Ned. el, en een drievoudig ebben en vloeien bracht er onnoemelijke schade aan have en goed.

De steenregen daalde hoofdzakelijk neêr op het zuidelijk gedeelte van Sumatra en vulde er de baaien van Semangka, de Lampongs en de zee rondom Krakatou met eene bank van puimsteen. De aschregen, de windrichting volgend, viel in een wijden kring op het land en de zee; op de kust van Java had de aschlaag de dikte van één Ned. el en dunne lagen waren tot op een afstand van 30 Ned. mijl te vinden. De slijkregen, een gevolg van het vulkanisch onweder, was een plasregen, die zich tot ver in het binnenland van Sumatra uitstrekte. Over het geheel had laatstgenoemd eiland veel van den steen- en aschregen te lijden, terwijl Java vooral door de vloedgolven werd geteisterd.

Door deze gebeurtenissen heeft de kaart van Straat Soenda eene aanmerkelijke verandering ondergaan. Van de kust van Tjeringin tot aan Anjer is eene breede strook verzwolgen. Van Krakatou is het noordelijk gedeelte met den vulkaan Perbuatan (821 Ned. el hoog), met uitzondering van twee toppen, in zee weggezonken, zoodat de oppervlakte van het eiland, vroeger $32^1/_2$ □ Ned. mijl, tot op $^1/_3$ verminderd is. Tegelijkertijd is elders weder land uit de zee opgedoken. Twee eilanden, die er vroeger niet bestonden, hebben de namen van Calmeyer Eiland en Steers Eiland ontvangen. Het Verlaten Eiland, ten noordwesten van Krakatou gelegen, is thans driemaal zoo groot als te voren. Daarentegen heeft het oostwaarts gelegen Lang Eiland zijne gedaante behouden. Beide eilanden zijn onder puimsteen bedolven en het meer noordelijk gelegen Sebesie is geheel met asch bedekt. Minder groot is de verwoesting op het naburig Seboekoe. Tusschen Sebesie en Krakatou peilde men te voren eene diepte van 100 Ned. el, maar thans eene die op het meest 36 Ned. el bedraagt. De verandering van de zeebedding kan men voorstellen als de opstuwing van een bergkam, die van het zuidoosten naar het noordwesten loopt. Daarop verheffen zich eenige uitbarstingskegels, waartoe de beide nieuwe eilanden behooren. Ongetwijfeld ligt hier het kruispunt van de

twee vulkanische kloven, die onder Sumatra van het noordwesten naar het zuidoosten en onder Java nagenoeg van het oosten naar het westen loopen.

Aanvankelijk was men bevreesd, dat het vaarwater in Straat Soenda eene aanmerkelijke verandering had ondergaan, daar men er opstuwingen vermoedde van den bodem der zee. Terstond zijn op last van de Nederlandsche Regeering peilingen gedaan en het is gebleken, dat de diepte der zee alleen tusschen Krakatou en Sebesie aanmerkelijk gewijzigd was, en wel vooral doordien aanmerkelijke massa's land in zee waren gesleept.

De massa der uitgeworpen stoffen was verbazend groot. Op het dek van voorbijzeilende schepen bereikte de aschregen eene hoogte van 45 Ned. duim. Puimsteenklompen met eene dikte van 2 tot 2½ Ned. el bedekten de zee, zoodat het voor schepen niet mogelijk was, zich in de Lampongbaai te begeven, toen men zich zekerheid wilde verschaffen omtrent het lot van Telok Betong. De hoeveelheid der in zee bedolven massa's is door professor *Lasaulx* berekend op 12700 millioen kubieke Ned. el. Door die hoeveelheid te vergelijken met de aloude lavastroomen bij den Etna komt hij tot het besluit, dat deze uitbarsting geweldiger en grooter is geweest dan eenige uitbarsting in vroegeren tijd. De vreeselijke vloedgolf was een natuurlijk gevolg van die ontzettende hoeveelheid in zee gestorten grond.

Met de golvende beweging der zee stond eene overeenkomstige beweging in den dampkring in verband. Daaromtrent schrijft professor *Forster*, directeur van de sterrenwacht te Berlijn, het volgende: „De geweldige vulkanische gebeurtenis in de Straat tusschen Java en Sumatra heeft niet alleen door het uitwerpen van fijn verdeelde minerale stofmassa's in de hoogere luchtlagen schemerachtige verschijnselen in de laatste maanden veroorzaakt, maar ook de wateren van den oceaan in eene slingerende beweging gebracht, die men zelfs aan de Europeesche kust kon waarnemen. Onlangs echter is de verbazende kracht dier vulkanische uitbarstingen ook zichtbaar geworden in andere dampkringsverschijnselen. De uitbarsting van 27 Augustus heeft in den dampkring eene golvende beweging doen ontstaan, welke zich gedurende 5 of 6 dagen bij alle nauwkeurige barometerwaarnemingen op de geheele oppervlakte der aarde duidelijk heeft geopenbaard, — bepaaldelijk ook te Berlijn. Men mag aannemen, dat de golvende dampkringsbeweging, door die vulkanische uitbarsting ontstaan, sterk genoeg is geweest om zich tot drie- of viermaal toe rondom den aardbol voort te planten en, althans in het begin, wisselingen in den luchtdruk tot $^1/_{300}$ van den geheelen druk te veroorzaken, hetwelk getuigenis geeft van eene verbazende vulkanische kracht".

Dit gevoelen werd gedeeld door den Engelschen sterrenkundige *Lockyer* en hij omhelsde met andere Europeesche sterrenkundigen het gevoelen, het eerst door *Pogson* te Madras en door *Meldrum* op Mauritius geopperd, dat in die dagen de ongewone kleuren der Zon en de zonderlinge schemeringsverschijnselen door de vulkanische asch van den dampkring veroorzaakt werden. De asch vertoonde zich als een meelvormig poeder, dat wegens zijn poreuzen toestand lang zwevende kon blijven in de lucht. Het kon zich tot eene aanmerkelijke hoogte verheffen. *Sartorius von Waltershausen* schat de hoogte der aschkolom, den 5den December 1883 uit den Etna oprijzend, op 6- tot 7000 Ned. el, en wij mogen vermoeden, dat de hoogte tot 10000 Ned. el kan klimmen. Wanneer wij nu bedenken, dat de veendamp uit Oost-Friesland zich onder gunstige omstandigheden tot in Spanje, Italië en Griekenland verspreidt, dan is eene groote verspreiding van den aschregen desgelijks zeer wel mogelijk. Den 28sten Augustus, dus terstond na de aardbeving, werden de schemeringsverschijnselen op Mauritius en elders waargenomen, den 31sten vertoonden zij zich in Brazilië, den 1sten September aan de Goudkust, voorts in Venezuela en op Trinidad, den 20sten September aan de Kaap en den 9den November te Londen. De juistheid der theorie van *Lockyer* is voorts gebleken doordien men te Wageningen na eene regenbui en te Madrid op de versche sneeuw stofdeeltjes heeft verzameld, welke volkomen overeenkwamen met de asch, welke uit Java was overgezonden.

De zonderlinge gloed des hemels onderscheidde zich van het avondrood daardoor, dat het zich vaak eerst na verloop van een uur na het verdwijnen van het rechtstreeksche zonnelicht vertoonde en dan langer dan een uur aan het uitspansel bleef. De wolken, die dezen gloed veroorzaakten, moesten zich alzoo althans een paar geogr. mijl in de ruimte uitstrekken. Men heeft dien ten gevolge waarschijnlijk geacht, dat behalve vaste stoffen, ook ontzettende hoeveelheden waterdamp omhoog zijn gestuwd, welke in de hoogere luchtlagen in ijs veranderden. Anderen hebben gemeend, dat men die wolken als kosmische voorwerpen moest beschouwen.

Dergelijke gekleurde verschijnselen aan den hemel heeft men ook vroeger na vulkanische uitbarstingen waargenomen, bijv. in de vorige eeuw bij het werken van den Hekla en in Juli 1831 bij eene uitbarsting in de Middellandsche Zee, toen het later weer verdwenen eiland Julia tusschen de kust van Sciacca en het eiland Pantellaria uit de golven opreës. *Tissandier* vestigde in de „Comptes rendus" de aandacht op deze gebeurtenis. In het begin van Augustus werd eene ontzettend groote stofwolk in de lucht geslingerd, welke in dichte massa's op aarde nederdaalde, en tevens zag men verschillend gekleurde schemeringsverschijnselen te Odessa, te Rome, in onderscheidene steden van Duitschland, te Genua en te Madrid, — alzoo in een uitgebreiden kring, die den krater bij Sicilië tot middenpunt had.

Tijdens de uitbarsting in den Soenda-archipel werden ook in Australië aardschokken en vloedgolven waargenomen. Deze laatste kunnen zeer goed veroorzaakt zijn door de katastrophe op Krakatou, maar de vulkanische verschijnselen, die zich tegen het einde van 1883 en in het begin van 1884 op verschillende plaatsen hebben voorgedaan, zijn ongetwijfeld van localen aard.

De ramp van Krakatou heeft aan vele

duizende menschen het leven gekost en andere duizenden van hunne welvaart beroofd. Het algemeene mededoogen heeft dan ook, vooral in Nederland, velen tot weldadigheid opgewekt. Op verschillende wijzen zijn aanmerkelijke geldsommen bijeengebracht om in den nood der ongelukkigen te voorzien.

Krakau, in het Poolsch *Krakow*, de hoofdstad van de voormalige Poolsche Republiek, thans van het groothertogdom *Krakau* en één van de beide provinciën van het Oostenrijksch koningrijk Galicië, ligt op eene door zachtglooiende heuvels omgevene vlakte, op den linker oever van de Weichsel, die hier bevaarbaar wordt, de Roedawa opneemt en er overspannen is door de in 1850 voltooide Frans-Jozefs-brug. Men heeft er een R. Katholieken bisschop, een militair kommandement, talrijke ambtenaren, eene universiteit en ruim 66000 inwoners, onder welke zich ongeveer 20000 Israëlieten bevinden. Er zijn 39 kerken, vele kapellen, 15 monniken- en 10 nonnenkloosters en 7 synagogen. Zij bestaat uit de oude stad, wier muren en wallen in wandelparken herschapen zijn, en uit onderscheidene voorsteden op beide oevers der rivier. De talrijke antieke torens en koepels van Krakau, zich verheffende in een zeer bevallig oord, leveren een schilderachtig gezicht op. De stad is zeer regelmatig gebouwd en onderscheidt zich door rechte, breede straten. Eene poort met 7 torentjes is het eenig overblijfsel der voormalige vestingwerken, hoewel, in den laatsten tijd het plan is opgevat om haar wederom te versterken. Den 18den Juli 1850 verwoestte een vreeselijke brand ongeveer de helft der oude stad met prachtige kerken en andere openbare gebouwen. — Op het marktplein verrijzen nog onderscheidene antieke gevels; dáár heeft men den raadhuistoren, de hoofdwacht, de kapél van den heiligen *Adalbert*, in de 10de eeuw gesticht, de middeneeuwsche kerk der Heilige Maagd met 2 hooge torens enz. Ook de St. Annakerk uit de 17de en de St. Pieterskerk uit de 16de eeuw zijn fraaie gebouwen. Een ruim en grootsch gebouw is er het koninklijk kasteel (zie nevengaande afbeelding). Hier bevindt zich de hoofdkerk in spitsboogstijl, naar men meldt, gesticht door *Wladislaus Hermann* (1081—1102). Aldaar heeft men de graven van de vermaardste Poolsche Koningen, Koninginnen en helden, zoools van *Jagello*, *Hedwig*, 3 *Sigismunden*, *Stephanus Bathori*, *Sobiéski*, *Kosciuszko*, *Poniatowski*, *Potocki* enz. — Naar het zuiden, tusschen de voormalige Grodzker poort en den arm der Weichsel, die door de stad vloeit, ligt de voorstad Stradom met de kerk van St. Bernhard, een bisschoppelijk seminarium en het regeeringsgebouw, en daaraan grenst de voorstad Kazimierz, op een eiland in de Weichsel gelegen. Ook hier zijn onderscheidene kerken, sommige met fraai beschilderde glazen. Aan de noordzijde vindt men de voorstad Kleparz met een paar kerken en een spoorwegstation, terwijl er ook de graan- en veemarkten gehouden worden. Aldaar heeft men wijders de voorstad Piasek, desgelijks met kerken, waaronder éene van 1087. Naar het westen strekken de voorsteden Smolensk en Zwierzyniec zich uit, en in laatstgenoemde heeft men een Norbertijnsch nonnenklooster. Ten oosten eindelijk heeft men de voorstad Wesola, wederom met eenige kerken, alsmede met een geneeskundig hospitaal, een botanischen tuin en eene sterrenwacht. — De Jagelloonsche universiteit te Krakau is éene der oudste van Europa; zij werd in 1364 door *Casimir de Groote* gesticht, doch eerst in 1401 door *Jagello* en *Hedwig* geopend. Sedert dien tijd was zij het middenpunt van het wetenschappelijk leven in Polen, doch kwam door de bemoeiingen der Jezuïeten langzamerhand in verval. Na eene reorganisatie werd zij in 1817 wederom geopend en na 1833 nogmaals hervormd. Zij bezit eene boekverzameling, die voor de Poolsche letterkunde allerbelangrijkst is, bestaande uit ruim 300000 deelen en 4500 handschriften, — voorts een kabinet voor natuurlijke historie en een botanischen tuin. Ook heeft men er een geestelijk seminarium, eene kweekschool voor onderwijzers, 2 gymnasia, eene polytechnische school en onderscheidene wetenschappelijke vereenigingen. Gedurende den tijd der Republiek dreef Krakau een belangrijken doorvoerhandel, die bijna geheel in handen der Israëlieten was, doch later begon te kwijnen, om in den laatsten tijd, na den aanleg van spoorwegen, die de stad met Lemberg, met Oostenrijk en Silezië verbinden, wederom te herleven.

Men verhaalt, dat Krakau door *Krakus*, prins van Polen, omstreeks den aanvang der 8ste eeuw is gesticht. Voorheen was zij de hoofd- en residentiestad van Polen, totdat *Sigismund III* in 1609 zijn zetel naar Warschau verplaatste. Intusschen werden ook later de Koningen van Polen steeds te Krakau gekroond. Tot 1060 was er ook een aartsbisschop gevestigd, later een bisschop, onder den aartsbisschop van Gnesen gesteld. De stad ontving het Magdeburger recht in 1257 en werd in de jaren 1025, 1125, 1473, 1528 en 1850 door het vuur geteisterd en bij herhaling ingenomen, zooals in 1039 door de Bohemers, in 1241 door de Mongolen, in 1655 en 1702 door de Zweden en in 1768 door de Russen. Te voren was zij eene rijke, bloeiende stad, maar meer en meer verviel zij tot armoede. Bij de derde verdeeling van Polen (1795) viel zij ten deel aan Oostenrijk, dat reeds te voren de voorstad Kazimierz verkregen had, en met geheel West-Galicië vormde zij van 1809 tot 1815 een gedeelte van het hertogdom Warschau.

De *Republiek Krakau*, door het Weener Congrès gesticht, omvatte op den noordelijken oever van de Weichsel een heuvelachtig, vruchtbaar, gedeeltelijk met bosch begroeid gebied van $22\frac{1}{2}$ □ geogr. mijl met omstreeks 140000 inwoners in de stad Krakau, éen vlek en 71 dorpen en gehuchten. De kleine Staat, grenzende aan Pruisen, Oostenrijk en Rusland, zou onder de bescherming van deze 3 Mogendheden eene volkomene onzijdigheid bewaren en vormde als het ware het eenig overblijfsel der voormalige zelfstandigheid van Polen. Volgens de Grondwet van 3 Mei 1815 bevond zich de wetgevende macht in handen eener volksvertegenwoordiging, die telken jare 4 weken zitting hield. De uitvoerende macht werd uitgeoefend door een Senaat van 8 leden en een voorzitter. Deze laatste werd door de vertegenwoordiging voor een tijd van 3 jaren gekozen en door de beschermende Mogendheden in zijn ambt bevestigd. Toen de adel de

Grondwet bij herhaling durfde schenden (1829), zonden de Mogendheden eene commissie van onderzoek derwaarts. Tegen het einde van

Het Koninklijk kasteel te Krakau.

1830 ondersteunde een aanzienlijk deel der bevolking de Poolsche revolutie terwijl later zich vele Poolsche vluchtelingen naar Krakau spoedden, die, toen Rusland hunne uitlevering vorderde, zich gedeeltelijk naar Oostenrijk begaven. Dientengevolge werd de stad door Russische troepen onder bevel van generaal *Rüdiger* bezet, om zoodoende, in overeenstemming met de Pruisische en Oostenrijksche

Regeering, haar te zuiveren van personen, welke zich de ongenade der beschermende Mogendheden hadden berokkend. De reorganisatie der Republiek had plaats in 1833. Toen vervolgens Poolsche vluchtelingen aldaar wederom eene wijkplaats vonden, rukten in Februari 1836 eenige Oostenrijksche bataljons, eene afdeeling Kozakken en Pruisische ulanen onder het kommando van den Oostenrijkschen generaal *Kaufmann* derwaarts. Daarop werden meer dan 500 personen uit de stad verwezen en onder krijgsgeleide naar Triëst gebracht, om zich vanhier in te schepen naar Amerika. Nauwelijks echter hadden in het najaar van 1837 de Oostenrijksche troepen Krakau verlaten, toen nieuwe sporen eener geheime samenspanning en de moord, in October 1838 op den Russischen spion *Celak* gepleegd, aanleiding gaven tot den terugkeer van Oostenrijksche soldaten, die er tot in 1841 in bezetting bleven. Toen voorts in Februari 1846 een oproer in alle deelen van het voormalig Polen uitbarstte, werd Krakau de voornaamste wapenplaats der opstandelingen, welke vanhier naar Galicië wilden oprukken; doch dat opzet werd door de Oostenrijkers verijdeld en Krakau door troepen der drie beschermende Mogendheden bezet. Nadat eerst te Berlijn de onderhandelingen over Krakau geopend waren, kwam den 6den November 1846 te Weenen eene regeling tot stand, volgens welke de stad en haar gebied — in weerwil van het protest van Engeland en Frankrijk — aan Oostenrijk werden toegewezen. Door de grondwet van 1849 werd het gebied van Krakau met den titel van hertogdom ingelijfd in het Kroonland Galicië.

Kraken is de naam van reusachtige zeemonsters, die volgens de berichten van den Noordschen bisschop *Pontoppidanus* zoo groot worden als een eiland en aan de schepen wel eens tot ankerplaats dienen. Ongetwijfeld worden daarmede verbazend groote inktvisschen bedoeld, die in de diepten van den oceaan hun verblijf houden en zich slechts zelden aan de oppervlakte vertoonen of ergens op het strand worden geworpen. Men heeft er op de kust van Zweden, Ierland, IJsland en Japan en vooral op die van Newfoundland aangetroffen. Bij eene onlangs openbaar gemaakte opteiling dier schepselen worden 20 exemplaren van Newfoundland vermeld, van welke echter veelal enkel de vangarmen gevonden of de hoornachtige kaken in de maag van visschen ontdekt werden. Zij behooren alle tot het geslacht *Architeuthis*. De grootste dier zeemonsters had eene lichaamslengte van 15 Engelsche voet, vangarmen ter lengte van 40 Engelsche voet en een gewicht van 2000 pond. De middellijn der zuignappen, aan de armen bevestigd, bedroeg 6 Engelsche duim en die van de bovenkaak 5 Engelsche duim. Zulk een dier kan voor menschen zeer gevaarlijk worden; in 1873 werden twee visschers in hunne boot door zulk een monster aangevallen, zoodat zij hunne toevlucht moesten nemen tot het afhakken der vangarmen. Ook op het Zuidzee-eiland is voor eenigen tijd zulk een dier ter lengte van ruim 7 Ned. el gestrand. Voorts heeft men te Alasjka zulk een inktvisch gevonden, die tot het geslacht *Onychoteuthis* behoorde en $8\frac{1}{2}$ Engelsche voet lang was.

Krameria *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Polygaleën*. Het onderscheidt zich door een 3- of 5-bladigen, gekleurden kelk, door 5 bloembladen, van welke 3 genageld en van onder samengegroeid en 2 rond zijn, door een ronde, droge, borstelige, éénhokkige vrucht en door zaden zonder kiemwit. Dit geslacht omvat een aantal soorten, waarvan eenige onder den naam van *Ratanhia* (zie aldaar) in de geneeskunde in gebruik zijn.

Kramp (spasmus) noemt men eene ongewone, onwillekeurige beweging der spieren. Men heeft in het lichaam onderscheidene bewegingen, welke onafhankelijk zijn van den wil, maar zij behooren tot de gewone bewegingen, zooals die van de ademhaling, van het hart of van de darmen, of zij vertoonen zich bij alle personen als gevolg van een bepaalden prikkel, zooals het niezen en hoesten. Men onderscheidt zoodanige bewegingen van de krampachtige. Krampen kunnen zich tot het geheele lichaam uitstrekken en heeten dan *algemeene*, of tot een bepaald deel en dragen dan den naam van *plaatselijke*. Ook in een ander opzicht kunnen de krampen zeer verschillend wezen. Somtijds brengen zij eene spier slechts korten tijd in beweging, waarbij de trekkingen snel op elkander volgen (convulsieve bewegingen), — en somtijds blijft de spier geruimen tijd door krampen aangedaan (tonische krampen). Tot de algemeene krampen behooren bijv. de vallende ziekte (epilepsie) en de St. Vitusdans, — tot de plaatselijke de aangezichtskramp en de schrijfkramp. Zulke krampen staan in verband met ziekelijke gesteldheden van het zenuwgestel, — nu eens van enkele zenuwen, dan weder van de zenuwcentra (de hersenen en het ruggemerg). Toch kan men slechts zelden de oorzaken der krampen aanwijzen. Bij vallende ziekte heeft men eene verwijding ontdekt der haarvaten van het verlengde merg. Beleediging der zenuwen, bloedarmoede, ophooping van bloed, het innemen van vergif, vooral van strychine, eene belemmerde spijsvertering enz. kunnen krampen doen ontstaan. De krampstillende middelen zijn meerendeels zoodanige, welke verdoovend op de zenuwen werken, zooals opium, morphine, belladonna, aconitum, blauwzuur, laurierkers, chloroform enz. Ook bezigt men ter bestrijding van krampen eenige onaangenaam-riekende plantenstoffen, zooals valeriaan en asa foetida, voorts bevergeil en muskus, en eindelijk onderscheidene metalen. Het is van belang zich bij een aanval van krampen van alle drukkende kleederen te ontdoen. Ten slotte vermelden wij nog, dat eigenlijke krampen, hoe pijnlijk ook, den lijder zelden met doodsgevaar bedreigen.

Krankzinnigheid is eene ziekte, waarbij de werkzaamheid van geest en gemoed, gewoonlijk zonder koorts, zoodanig belemmerd is, dat de lijder, in meerdere of mindere mate beroofd van het vrije gebruik van rede, verstand en wil, verkeerd spreekt en verkeerd handelt. Doorgaans ziet men zoodanige ziekten gepaard met ongesteldheden van het lichaam vooral van de hersenen en zenuwen, van de onderbuiks- en voortplantingsorganen, alsmede

met zinsbegoochelingen. Dikwijls is krankzinnigheid erfelijk en zeer moeielijk te genezen. Somtijds verdwijnt zij voor eene poos (intervalla lucida), — somtijds ook heerscht zij met snel voorbijgaande aanvallen (raptus). Men heeft onderscheidene soorten van krankzinnigheid, zooals de *stompzinnigheid* (idiotismus, zie *Idioot*), — dan de *zwaarmoedigheid* (melancholia), die de lijders vervult met treurige, onrustbarende voorstellingen, welke geenerlei grond hebben, zoodat zij tot somberheid, angst, afkeer van menschen, werkeloosheid, vertwijfeling en zelfs tot neiging tot zelfmoord vervallen. Zoodanige melancholie vertoont zich in verschillende vormen, namelijk als *doffe melancholie* (m. attonita), wanneer de krankzinnigen geenerlei deel nemen aan 't geen om hen heen geschiedt, — *godsdienstige melancholie* (m. religiosa), wanneer de lijders tobben over kerkelijke leerstukken of over hunne zaligheid, terwijl zij geesten en spoken zien, — *verliefde melancholie* (m. amatoria), wanneer zij zich op het gebied der zinnelijke begeerten beweegt, — *fantastische melancholie* (m. fantastica), wanneer de lijder zonderlinge voorstellingen koestert, bijv. dat hij glazen beenen heeft, — *Engelsche melancholie* (m. anglica), ook *spleen* genoemd, een telg van overvloed en verveling, — en *dwalende melancholie* (m. errabunda), die de lijders in eenzame wouden en op kerkhoven doet omdwalen met de overtuiging, dat zij in wolven of andere wilde dieren veranderd zijn. Daarbij zou men het *heimwee* nog kunnen voegen. — Tot de oorzaken dezer melancholie behooren een melancholisch temperament, prikkelbaarheid bij geringe ontwikkeling des verstands, overspanning van den geest, het gehoorzamen aan hartstochten, onderbuiks- en hersenziekten. Op de melancholie laten wij de *manie* (mania) volgen. Wie daaraan lijden, zijn gewoonlijk in hooge mate prikkelbaar, opvliegend en onstuimig, — zij klagen, schreien, vloeken en schelden, en zoeken somtijds in aanvallen van woede alles te vernielen, hoewel er ook gevonden worden, die aan *morrende manie* (mania mussitans) lijden en steeds mompelend aan hun wrevel lucht geven. Eene andere soort van krankzinnigheid is de eigenlijke *waanzin* (moria), ontstaande door zwakheid van het verstand bij eene levendige verbeelding, zoodat de lijders zich vaak gelukkig gevoelen in hunne ongerijmde voorstellingen omtrent zich zelven en hun stand in de maatschappij. Deze soort van krankzinnigheid komt veelal voort uit ijdelheid en verwaandheid. Eindelijk noemen wij de *monomanie* (monomania), ook wel *idée fixe* genoemd, een toestand, waarin de lijder slechts met betrekking tot enkele aangelegenheden in eene ongeneeslijke dwaling verkeert. De monomanie openbaart zich bijv. in lust tot brandstichting, tot diefstal, tot moord enz.

Bij onbeschaafde volkeren beschouwt men gewoonlijk krankzinnigen met een zekeren eerbied, als ware de onsamenhangende en raadselachtige taal, die zij spreken, hun door eene hoogere macht ingegeven. Bij het toenemen der beschaving heeft men al spoedig inrichtingen doen verrijzen, die in ons Vaderland den naam van *dolhuis* droegen, waar men de ongelukkige lijders in hokken, somtijds geketend, onschadelijk maakte voor de maatschappij. Vele vorderingen moest echter de beschaving maken, voordat de krankzinnigengestichten ontstonden, waarin zij, wier geestvermogens gekrenkt waren, eene liefderijke verpleging vonden, terwijl er tevens door wetenschappelijke mannen alles werd aangewend, wat hunne genezing kon bevorderen. Thans vindt men in ieder beschaafd land zulke inrichtingen in menigte, en het is eene onbetwistbare waarheid, dat voor krankzinnigen aldaar veel meer kans op herstelling bestaat dan te huis. Men heeft in ons land krankzinnigengestichten te Haarlem (Meerenberg), Utrecht, Delft, Franeker, Dordrecht, Gorkum, Rotterdam, Amsterdam, Deventer en Zutfen.

Krap, zie *Meekrap*.

Krapf (Johann Ludwig), een Duitsch zendeling, die zich jegens de kennis der Afrikaansche talen verdienstelijk heeft gemaakt, werd geboren te Derendingen bij Tübingen den 11den Januari 1810, vertrok in 1836 in dienst der Londensche Church Missionary Society als zendeling naar Abessinië, waar hij tot 1842 te Ankober werkzaam was, en vestigde zich toen te Mombas aan de Afrikaansche kust, vanwaar hij met zijne ambtgenooten *Erhardt* en *Rebmann* onderscheidene zendingsreizen in het binnenland ondernam, namelijk twee in het Koningrijk Oesambara, (1848 en 1852) en twee in het Koningrijk Oekambani (1849 en 1851), waardoor het bestaan van het Nyassameer en van hooge sneeuwkruinen ongeveer onder den evenaar boven allen twijfel verheven werd. Na een kort vertoef te Londen keerde hij in 1854 naar Abessinië terug, maar werd eerlang door Koning *Theodorus* verbannen. Sedert dien tijd woonde hij in zijn vaderland tot aan 1867, toen hij deel nam aan de Engelsche expeditie naar Abessinië. Hij schreef: „Reisen in Ostafrika von 1837—1853 (1858, 2 dln)", — „Vocabulary of six East African languages", — en „Outlines of the elements of the Kisuaheli language (1850)", alsmede een aantal woordenboeken en vertalingen van gedeelten des Bijbels in verschillende Afrikaansche talen. Hij overleed te Kornthal bij Stuttgart den 26sten November 1881.

Kraplak is eene verbinding van de kleurstof der meekrap met versch gepraecipiteerd aluminiumhydroxyde. Het wordt bij het schilderen met olieverf veel gebruikt. Om het te bereiden laat men meekrap gisten of wascht men haar met eene oplossing van glauberzout uit. Daarna kookt men ze een kwartier uurs met eene oplossing van 1 deel aluin in 10 deelen water en filtreert de roode vloeistof. Na afkoeling tot 35° C. neutraliseert men haar met eene hoeveelheid koolzuur natrium ten bedrage van $^1/_8$ste van het gewicht van den aluin. Hierdoor ontstaat een roode neêrslag, bestaande uit eene verbinding van basisch zwavelzuur aluminium met de kleurstof, en als men dien neêrslag wascht en droogt, heeft men kraplak.

Krapotkin (Peter, vorst), een Russisch socialist en hartstochtelijk lid der Internationale, is de telg van één der oudste adellijke geslachten in Rusland. Hij ontving zijne opleiding bij het korps pages en was eenige jaren officier. In 1865 begon hij te Petersburg

zich toe te leggen op de geologie en geographie, reisde in Siberië en China en werd secretaris van het Aardrijkskundig Genootschap te Petersburg en kamerheer der Keizerin. Op een tocht door België en Zwitserland maakte hij zich bekend met de Internationale en met het socialismus. Na zijn terugkeer in 1872 voegde hij zich bij de vereeniging der zoogenaamde Tsjaykowzen en hield onder den naam van *Barodin* geheime samenkomsten met werklieden. Door verraad kwam hij in 1873 in hechtenis, ontkwam door de vlucht den 29sten Juni 1876 aan de citadel te Petersburg en zette zijne woelzieke werkzaamheid voort in Zwitserland en in het zuiden van Frankrijk. Dien ten gevolge werd hij in 1881 uit Genève verbannen en in 1883 door de rechtbank te Lyon tot eene gevangenisstraf van 5 jaren veroordeeld.

Krasicki (Ignatius), een Poolsch dichter en prozaschrijver, geboren te Dubiecko den 3den Februari 1734, was de telg van een vermaard geslacht, ontving zijne eerste opleiding te Lemberg, omhelsde den geestelijken stand en werd, na eenig vertoef te Rome, eerst kanunnik te Lemberg en in 1764 bisschop van Ermeland. Gloeiende van geestdrift voor de onafhankelijkheid van zijn vaderland, ging hij zwaar gebogen onder de verdrukking, welke het te verduren had, en zocht troost in de beoefening der wetenschap. Toen zijn bisdom in 1772 aan Pruisen verviel, genoot hij de gunst van *Frederik II*, die gaarne met hem sprak. In 1795 werd hij aartsbisschop van Gnesen en overleed te Berlijn den 14den Maart 1801. Zijn stoffelijk overschot werd eerst in 1829 naar Gnesen overgebracht. Van zijne werken noemen wij het komisch heldendicht „Myszeis (De Muiziade, 1790)", — „Monomachia" of de „Strijd der Monniken", — en „Antimonomachia". Voorts: „Woyna Choczimska" of de „Oorlog van Choczim", een dichterlijk verhaal, — en fraaie fabelen. Zijne gezamenlijke werken zijn in 1803—1804 in 10 deelen door *Dmochowski* — en later te Parijs en te Berlijn — in het licht gegeven.

Krasinski (Graaf Sigmund Napoleon), een Poolsch dichter, geboren te Parijs den 19den Februari 1812 uit een edel Poolsch geslacht, was de zoon van Graaf *Vincent Krasinski* (geboren in 1782), die onder *Napoleon I* bevel voerde over de Poolsche garde-kavallerie, na den dood van *Poniatowski* de overblijfselen van dat korps naar zijn vaderland bracht en in 1858 overleed als generaal der kavallerie in Russischen dienst en als lid van den staatsraad. *Sigmund* daarentegen, doortinteld van geestdrift voor zijn Poolsch vaderland, versmaadde de schitterendste aanbiedingen van den Czaar en vertoefde na den opstand van 1831 in ziekelijken toestand en nagenoeg blind meestal in het buitenland, waar hij lucht gaf aan zijne smart in gedichten, die den langen tijd onbekenden vervaardiger grooten roem bezorgden. Reeds vroeg was zijn verhaal: „Het graf der familie Reichsthal", alsmede de geschiedkundige roman: „Wladislaus Hermann en zijn Hof (1829)" in het licht verschenen. Zijne verhevenste stukken zijn: „Nieboska Komedya (1837—1848)" of „De ongoddelijke comedie", — en „Irydion", waarin hij de lotgevallen van den Slawischen stam in dichterlijke tafereelen voorstelt. Voorts vermelden wij van hem: „Noc-letnia (De zomernacht)", — „Pokusa (De verzoeking)", — „Przedswit (Vóor de morgenschemering)", — en „Psalmy przyslosci (Psalmen der toekomst)". Hij overleed te Parijs den 24sten Februari 1859, en zijne gezamenlijke werken zijn in 1863 in 3 deelen in het licht verschenen. — Graaf *Valeriaan Krasinski*, tot den Protestantschen tak van dezen stam behoorend, aanschouwde het levenslicht in 1780, studeerde aan Duitsche hoogescholen, vertrok in 1831 op last van het Voorloopig Bewind naar Engeland en bleef er na den val van Warschau gevestigd. Hier schreef hij: „Rise, progress ad decline of the reformation in Poland (1839—1840, 2 dln)", — en „Sketch of the religious history of the Slavonic nations (1851)". Hij overleed te Edinburgh den 22sten December 1855.

Krásnohorská (Eliska of Elisabeth), eene verdienstelijke Czechische schrijfster, geboren te Praag den 18den November 1847, heet eigenlijk *Elisabeth Pech*. Na den vroegtijdigen dood van haren vader genoot zij slechts weinig onderwijs, maar ontwikkelde zich later in den gezelligen kring van kunstenaars, die het huis van hare moeder bezochten. Zij leverde de dichtbundels (in het Czechisch): „Uit des levens Bloeimaand (1870)", — „Van het Bohemerwoud (1873)", — „Naar het Slawisch Zuiden (1880)", — „De zwaluwen (1883)", — en eene vertaling van „Pan Taddaeus (1882)" van *Mickiewicz*. Ook schreef zij de drama's: „De zanger der vrijheid", — en „De vrouw van Harant (met *F. Dvorsky*)", — onderscheidene teksten voor opera's, humoristische verhalen en geschriften voor de jeugd. Sedert 1874 redigeert zij het „Tijdschrift voor vrouwen".

Krasnojarsk, de hoofdstad van het gouvernement Jeniseïsk in Siberië, verheft zich op den linker oever der Jenissei, aan den grooten weg van Tobolsk naar Irkoetsk, bezit een gymnasium en eenige fabrieken en telt ruim 14 000 inwoners. Den 30sten April 1881 is nagenoeg de helft der stad door de vlammen verwoest.

Krasnowodsk, de hoofdstad van een Russisch Trans-Caspisch militair district, gevormd in 1874 na den oorlog tegen Khiwa, ligt op den noordelijken oever van de Balkanbaai der Caspische Zee en werd in 1868 door de Russen gesticht ter beveiliging van hunnen handel met de Toerkmenen en diende in den oorlog tegen Khiwa, alsmede bij de strooptochten tegen de Toerkmenen, tot uitgangspunt der Russische troepen. Vóor 1868 vond men er slechts de tentwagens der zwervende horden, maar thans heeft men er een fort, onderscheidene kerken, eene moskee en eenige scholen. Sedert April 1875 is het Russische marinestation van Adsjoerade in den zuidoostelijken hoek dier zee derwaarts verplaatst en is er het postverkeer met Khiwa en met de Russische vestingen aan de Amoe-Darja geregeld. Te voren was er de mond der Amoe-Darja, en als men van die vruchtbare, thans uitgedroogde bedding gebruik maakte voor den landbouw, zou de stad op eene welvarende toekomst kunnen hopen.

Krasso of *Krassova*, een Hongaarsch comitaat in het district aan de overzijde van de

Theisz, vormt met de comitaten Temes en Torontal het Hongaarsche Banaat, is met het comitaat Szöreny onder den naam van Krassova-Szöreny vereenigd en grenst ten noorden aan Arad, ten oosten aan Siebenbürgen en Roemenië, ten westen aan Temes en ten zuiden langs de Donau aan het koningrijk Servië. Het telt op eene uitgebreidheid van 172 ☐ geogr. mijl ruim 381 000 zielen (1880). Deze zijn meerendeels Walachen (78,05%) en leden der Grieksch Katholieke Kerk (77,58%). De hoofdplaats is het vlek Lugos met ruim 10 000 inwoners. De bodem is in dit comitaat zeer vruchtbaar en levert den landbouwer zonder veel moeite een ruimen oogst. Er wordt vooral veel maïs verbouwd. Ook druiven en ooft zijn er in overvloed voorhanden. Men vindt er voorts uitgestrekte steenkolenlagen; ook is er zilver en koper en het marmer evenaart er in blankheid het Carrarische.

Kraszewski (Jozef Ignatius), een verdienstelijk Poolsch schrijver, geboren te Warschau den 26sten Juli 1812, bezocht de school te Wilna en ontwikkelde zich verder in het buitenland en door eigene oefening. Hoewel met groote gaven toegerust, bleef hij lang van alle openbare bedieningen verwijderd en bepaalde op zijn landgoed Omelno in Volhynië zich uitsluitend bij letterkundigen arbeid. Eerst later bekleedde hij gedurende 5 jaren den eerepost van curator der scholen in Volhynië en in 1860 vertrok hij met zijn gezin naar Warschau, om er de redactie van de „Gazeta polkska" op zich te nemen. In 1863 ging hij naar Dresden en hield er in 1866 voorlezingen over de beschavingsgeschiedenis van Polen. Voorts schreef hij — vooral novellen en romans — ongeveer 450 deelen. Daaronder zijn er ook, die hem als geschiedschrijver en als dichter van eene gunstige zijde doen kennen, zooals: „Polska w czasie trzech rozbiorów (Cultuurgeschiedenis van Polen in den tijd der verdeelingen)". Eene bloemlezing uit zijne werken verscheen (1880—1881, 2 dln) te Weenen in de Duitsche taal. Ook op dramatisch gebied heeft hij één en ander geleverd. Zijn gouden feest als schrijver is in 1879 te Dresden, Krakau en Warschau luisterrijk gevierd, en hij werd daarbij door de universiteiten te Krakau en te Lemberg tot doctor in de philosophie benoemd en met eeregeschenken ter waarde van meer dan 120 000 mark begiftigd, die hij grootendeels afstond aan het Poolsch Wetenschappelijk Genootschap te Posen. In 1883 werd hij wegens vermoeden van hoogverraad te Berlijn in hechtenis genomen, doch wegens zijne zwakke gezondheid aanvankelijk op vrije voeten gesteld, maar later voor de Rijksrechtbank te Leipzig gedaagd en den 19den Mei 1884 wegens het bezorgen van militaire bescheiden aan vreemde Mogendheden tot eene vestingstraf van 3½ jaar veroordeeld.

Kraszna, een Hongaarsch-Siebenbürgsch grenscomitaat, behoorde geruimen tijd tot Siebenbürgen, doch is thans ingelijfd in Hongarije. Het grenst in het noorden en oosten aan Midden-Szolnok, in het zuiden aan Klausenburg, en in het westen aan Bihar en telt op bijna 21 ☐ geogr. mijl ongeveer 62 000 inwoners, die meerendeels den Grieksch-Katholieken godsdienst belijden. Het comitaat is bergachtig en boschrijk, zoodat alleen de breede dalen voor den landbouw beschikbaar zijn. Het levert echter geen graan genoeg voor de behoeften der ingezetenen, maar veel ooft, inzonderheid kersen, en veel wijn, terwijl de weiden der bergstreek de runderenteelt en en de eikenwouden de zwijnenfokkerij begunstigen. De hoofdplaats van het comitaat is de stad Szilágy-Somlyo met 4 000 inwoners.

Krater, zie *Vuurspuwende bergen*.

Kraus. Onder dezen naam vermelden wij:

Christian Jacob Kraus, een geestig en geleerd schrijver, geboren te Osterode in 1753. Hij studeerde te Königsberg, waar hij de lessen van *Kant* bijwoonde. Zijn voornemen, om zich voor het predikambt voor te bereiden, liet hij weldra varen, om zich aan de letteren en de wijsbegeerte te wijden. In 1779 ging hij naar Berlijn, waar de minister *von Zedlitz* op hem zijne aandacht vestigde, en vertrok toen als leidsman van een student naar Göttingen, waar het onderwijs van *Heyne* en *Schlözer* hem boeide. In 1781 zag hij zich benoemd tot professor in de wijsbegeerte te Königsberg en overleed aldaar den 25sten Augustus 1807. In geleerdheid en taalkennis stond hij boven *Kant*. Na het beoefenen der wiskunde en der bespiegelende philosophie bepaalde hij zich bij de practische wijsbegeerte. Zijne voorlezingen over laatstgenoemde, over Grieksche schrijvers, over geschiedenis en wiskunde waren druk bezocht, — zelfs door hooggeplaatste ambtenaren, vooral toen hij later de staathuishoudkunde behandelde. Terwijl hij al zijne krachten aan de wetenschap wijdde, wist hij haar in het gezellige leven door zijne onderhoudende gesprekken dringend aan te bevelen. Zelf heeft hij geene geschriften in het licht gezonden, maar *Auerswald* deed uit zijne nalatenschap eene „Staatswirthschaft (1808—1811, 5 dln)" en eene „Sammlung vermischter Schriften (1808—1812, 7 dln)" ter perse leggen.

Franz Xaver Kraus, een verdienstelijk godgeleerde en oudheidkundige, geboren te Trier den 18den September 1840. Hij studeerde aldaar, te Freiburg, Bonn en Parijs, ontving in 1864 de priesterwijding, werd in 1872 buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis en de christelijke oudheidkunde te Straatsburg en zag zich in 1878 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de kerkgeschiedenis te Freiburg. Hij schreef: „Observationes criticae in Synesii Cyrenaei Epistolas (1863)", — „Beiträge zur trierschen Archäologie und Geschichte (1868)", — „Die Blutampullen der römischen Katakomben (1868)", — „Die christliche Kunst in ihren frühesten Anfängen (1872)", — „Das Spottcrucifix vom Palatin (1872)", — „Lehrbuch der Kirchengeschichte (1872—1873, 3 dln)", — „Roma sotterranea (1873; 2de druk, 1879)", — „Kunst und Alterthum in Elsasz-Lothringen (1876—1884, 2 dln)", — „Ueber Begriff, Umfang und Geschichte der christlichen Archäologie (1879)", — „Die Miniaturgemälde des Codex Egberti in Trier (1884)", — en „Die Wandgemälde der St. Georgskirche in Oberzell auf der Reichenau (1884)".

Krause. Onder dezen naam vermelden wij:

Karl Christian Friedrich Krause, een uitstekend wijsgeer, geboren den 6den Mei 1781 te Eisenberg in Altenburg. Hij bezocht de hoogeschool te Jena en vestigde zich aldaar

als privaatdocent. Het gevoelen, dat de menschheid op aarde een deel uitmaakt van een meer verheven gebied der geesten, gaf aan zijne studie en werkzaamheid eene eigenaardige richting en vormde den grondslag van zijn leerstelsel, hetwelk als taak der menschheid voorstelde, zich als een geheel in alle deelen evenzeer te volmaken en zich alzoo tot een organisch en harmonisch wezen te vormen. Deze ontwikkeling van de geheele, onverdeelde menschheid, als een organismus der menschelijke samenleving, — en alzoo ook van ieder afzonderlijk mensch, als op het nauwst met het geheel verknocht, wilde hij opgedragen zien aan een nog te stichten verbond der menschheid, daar alle bestaande vereenigingen zeer eenzijdig waren. Dat nieuwe verbond, zich uitsluitend bepalend bij de belangen der geheele menschheid en alle menschen omvattend, moest alle menschelijke krachten in juiste verhouding ontwikkelen, — het moest al het goede, door andere vereenigingen, zooals de Kerk, de Staat enz., opgeleverd, bijeenbrengen, van zijne eenzijdige toepassing op enkelen losmaken en tot heil der geheele menschheid aanwenden. *Krause* was van meening, dat de kiemen van zulk een verbond te vinden waren in de Vrijmetselarij, zoodat hij in 1805 te Altenburg in de loge werd opgenomen. Met onverdroten ijver en volharding legde hij zich toe op de wetenschap der Vrijmetselarij en bewees door zijne vlijt aan de Orde groote diensten, zooals blijkt uit zijn werk: „Die drei ältesten Kunsturkunden der Freimaurerbruderschaft (1810; 2de druk, 1820—1821, 2 dln)". Reeds te voren had hij in zijn geschrift: „Hohere Vergeistigung der echt überlieferten Grundsymbolen der Freimaurerei (1810; 3de druk, 1820)" de diepe beteekenis van de Vrijmetselarij in het licht zoeken te plaatsen, en zijn: „Urbild der Menschheit (1811; 2de druk, 1819)" vond vele bewonderaars. Niettemin werd hij van verschillende zijden aangevallen. Tot aan 1813 wijdde hij zich eerst te Rudolstadt en later te Dresden onverpoosd aan zijne studiën en aan zijn letterkundigen arbeid. Voorts hield hij voorlezingen te Berlijn en stichtte er een genootschap voor Duitsche taal, maar deed vruchtelooze pogingen om er eene aanstelling te verkrijgen. Ook te Göttingen en te München bleef hij ambteloos en overleed in laatstgenoemde stad den 27sten September 1832. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Abrisz des Systems der Logik als philosophische Wissenschaft (1821)", — „Vorlesungen über die Grundwahrheiten der Wissenschaft (1829)", — en „Handschriftliche Nachlasz (1836—1848)", uitgegeven door *Leonhardi*.

Ernst Ludwig Krause, meer bekend onder den pseudoniem *Carus Sterne* en geboren te Zielenzig in de Neumark den 22sten November 1839, wijdde zich aan de beoefening der pharmacie, maar liet na afgelegd staatsexamen deze varen om zich aan de universiteit te Berlijn bij de studie der natuurkunde te bepalen. Hij nam deel aan den oorlog tegen Frankrijk (1870—1871) en leverde bijdragen in de „Vossische Zeitung" en in de „Gartenlaube", alsmede in het door hem en anderen uitgegeven maandwerk „Kosmos (sedert 1877)", waarin de leer van *Darwin* verkondigd wordt. Van zijne overige geschriften noemen wij: „Naturgeschichte der Gespenster (1863)", — „Botanische Systematik in ihrem Verhältnis zur Morphologie (1866)", — „Werden und Vergehen (2de druk, 1880)", — „Erasmus Darwin und seine Stellung in der Geschichte der Descendenztheorie (1880)", — en „Die Krone der Schöpfung (1884)".

Krauseneck (Wilhelm von), luitenant-generaal in Pruisischen dienst, geboren te Baireuth den 13den October 1775, werd in 1791 kadet bij de artillerie, kwam het volgende jaar in Pruisischen dienst en was gedurende den veldtocht aan de Rijn ingenieur-geograaf. In 1797 zag hij zich als eerste luitenant geplaatst bij eene fuselierbrigade, doch deed tot 1800 dienst als topograaf. In 1807, na den slag bij Eylau, ontving hij de orde pour le mérite, werd in 1809 majoor, in 1812 kommandant van Graudenz, in 1815 generaal-majoor, in 1825 luitenant-generaal, in 1829 chef van den generalen staf en in 1838 generaal der infanterie, terwijl hij in 1840 de orde van den Zwarten Adelaar ontving. Een aanzoek, om in 1848 zich met de portefeuille van Oorlog te belasten, wees hij van de hand, en eindelijk ontving hij zijn herhaald en telkens vruchteloos gevraagd pensioen. Hij overleed den 2den November 1850.

Krauss (Johann Carl), een verdienstelijk geneeskundige, geboren te Oehringen den 6den October 1759, studeerde te Erlangen en te Straatsburg in de geneeskunde, werd officier van gezondheid bij de Badensche troepen in Nederlandschen dienst en promoveerde in 1785 te Harderwijk op eene: „Verhandeling over de voornaamste ziekten der krijgslieden en hare oorzaken". In 1787 vestigde hij zich als geneesheer te Amsterdam en 20 jaren later benoemde Koning *Lodewijk* hem tot hoogleeraar te Harderwijk. Hij aanvaardde die betrekking met eene redevoering: „Over het gebruik en misbruik der stelselmatige geneeskunde". In 1810 legde hij het rectoraat neder met eene rede, waarin hij de beoefening der heelkunde aanprees en in 1812 sprak hij als prorector: „Over de hulpe, die men, zonder aanstonds of geheel te wanhopen, aan stervenden, of aan hen, die voor dood gehouden worden, bewijzen moet". Na de opheffing der hoogeschool vertrok hij als hoogleeraar in de geneeskunde naar Leiden en overleed aldaar den 19den Maart 1826. Hij was correspondent der Eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en schreef: „Afbeeldingen der fraaiste en meest uitheemsche boomen en heesters (1808)", — „Strack, geneeskundige verhandeling over den dauwworm der kinderen (1791)", — „Beginselen der kruidkunde (1811, 3 dln)". — „Over den aard en de geneeswijze eener veeziekte, als in het jaar 1814 in de streken van Utrecht gewoed heeft (1814)", — „Verhandeling over den aard en de werking der geneesmiddelen, welke ter bestrijding van zenuwkwalen worden aangewend (1814)", — en „Adumbrationes praxeos medicae (1820)".

Kraut. Onder dezen naam vermelden wij:

Wilhelm Theodor Kraut, een verdienstelijk rechtsgeleerde, geboren te Lüneburg den 5den Maart 1800. Hij studeerde te Göttingen en te Berlijn in de rechten en vestigde zich in 1822

als privaatdocent aan eerstgenoemde hoogeschool. In 1836 werd hij er gewoon hoogleeraar in de rechten en verwierf door zijne lessen over handels-, leen-, kerkelijk en staatsrecht en rechtsgeschiedenis en bepaaldelijk over Duitsch privaatrecht een beroemden naam. Het ontslag der 7 hoogleeraren poogde hij met 5 ambtgenooten door eene openlijke verklaring, waarin hij het gedrag van eerstgenoemden billijkte, te voorkomen. Van 1850 tot 1859 had hij als afgevaardigde der universiteit zitting in de Kamer der Hannoversche Standen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Grundrisz zu Vorlesungen über das Deutsche Privatrecht mit Einschlusz des Lehnrechts (1838; 4de druk, 1856)", — „Die Vormundschaft, nach den Grundsätzen des deutschen Rechts (1845—1859, 5 din)", — en „Das alte Stadtrecht von Lüneburg (1845)".

Karl Kraut, een verdienstelijk scheikundige, geboren te Lüneburg den 29sten September 1829. Hij voltooide *Gmelin's* „Handbuch der organischen Chemie (1859—1870)" en bewerkte van diens „Handbuch der Chemie" de anorganische scheikunde (6de druk, 1872). Hij is hoogleeraar aan de technische hoogeschool te Hannover.

Krawang, eene residentie op Java, met Poerwakarta als hoofdplaats, grenst in het zuiden aan de Preangerregentschappen, in het westen aan de residentie Batavia, in het oosten aan de residentie Cheribon en in het noorden aan de Javazee. De kust heeft er vele bochten en eene groote baai bij de rivier Tji-Asem. Voorts is er op 2 tot 15 vadem ankergrond, en men ziet er het eilandje Poelo-Boeta, terwijl ook de eilandjes Poeloe Pamijang en Poeloe Sedoelang tot deze residentie behooren. De voornaamste rivieren zijn er de Tji-Taroem, voor een gedeelte grensrivier naar de zijde van Batavia en tot afvoer van koffie dienende, de Tji-Asem, de Tji-Tjengkoi en de Tji-Panagara. Zij heeft eene oppervlakte van 84 □ geogr. mijl, aan het noorderstrand vele onontgonnen moerassige gronden, in het binnenland meer bebouwde oorden en in de bergstreek een vulkanischen bodem, die bijzonder vruchtbaar is. In het lagere gedeelte is het klimaat warm en ongezond, en men vindt er uitgestrekte wildernissen met allerlei hout. Men telt er ruim 300 000 inwoners. Men verbouwt er veel rijst, koffie, kaneel en thee, en ook de veeteelt is er van veel belang. — *Krawang* is desgelijks de naam van een district in genoemde residentie, alsmede van de hoofdplaats van dit district. De hoofdplaats der geheele residentie is Poerwakarta (op 6° 33′ 20″ Z. B. en 107° 26′ 4″ O. L. van Greenwich), de verblijfplaats van den resident en van den controleur. Van de residentie is het westelijk gedeelte (het regentschap Krawang) gouvernementsland, bestaande uit de districten Wanajasa, Sindang-Kasih, Adiarsa, Krawang en Tjabang-Boengin en uit eenige etablissementen van landbouw. Het overig gedeelte omvat de voormalige regentschappen Tji-Asem Pamanoekan en Tegal Waroe en is van tijd tot tijd aan particuliere grondeigenaars verkocht. De geheele residentie bestaat uit 17 districten met 174 gouvernements- en 359 particuliere dessa's.

Kray von Krajon (Paul, baron von), Oostenrijksch veldtuigmeester, geboren den 5den Februari 1735 uit een aanzienlijk Hongaarsch geslacht, werd in 1754 kadet en nam deel aan den Zevenjarigen Oorlog. In 1782 dempte hij als luitenant-kolonel den opstand van *Horja* in Siebenbürgen. Nadat hij zich als kolonel onderscheiden had in den oorlog tegen de Turken (1788—1789), zag hij zich in 1790 bij keuze bevorderd tot generaal-majoor. Later streed hij met roem in de Nederlanden en aan de Rijn en werd in 1796 luitenant-veldmaarschalk. Wegens de rampen, die het Oostenrijksche leger in 1797 tegenover *Hoche* verduren moest, werd *von Kray* voor den krijgsraad geroepen en ontving, in weerwil van zijne schitterende verdediging, een arrest van 2 weken. In datzelfde jaar vertrok hij naar het leger in Italië, alwaar hij weldra het opperbevel aanvaardde. De glansrijke wapenfeiten, waarmede hij den veldtocht van 1799 opende, waren de voorbereidselen voor de overwinningen van *Soewarow* en *Mélas*. Daarna dwong hij Mantua tot eene capitulatie. In 1800 volgde hij Aartshertog *Karel* op als kommandant der Rijn-armee. Niettemin moest hij voor *Moreau* bij herhaling het onderspit delven en tot in de Opper-Pfalz de wijk nemen. Hij overleed te Pest den 19den Januari 1804.

Krayenhoff. Onder dezen naam vermelden wij:

Louis Francois Krayenhoff, een Nederlandsch letterkundige. Hij werd geboren te Vechel en was achtereenvolgens praeceptor te 's Bosch en te Alkmaar, conrector te Hoorn en te Dordrecht en rector (1746) en hoogleeraar in de welsprekendheid (1750) te Gorkum. Hij zag zich genoodzaakt laatstgenoemde betrekking in 1763 neder te leggen. Hij gaf eene: „Korte geographische beschrijving des aardkloots (2de druk 1762)", — eene: „Syntaxis latina in usum principis Wilhelmi (1750)" — en een: „Verhaal van de behandeling, hem sedert zestien jaren te Gorkum aangedaan" in het licht. — Zijn zoon *Rudolphus Theodorus*, geboren in 1751, was als ingenieur werkzaam in Spanje, vertrok in 1794 als luitenant-kolonel-ingenieur naar West-Indië en overleed den 29sten Januari 1795.

Cornelis Johannes Krayenhoff, geboren te Vechel den 3den Januari 1722. Hij trad reeds vroeg in dienst, was in 1769 kapitein-luitenant der genie, vertrok in dat jaar naar Spanje om mede te werken tot den aanleg van kanalen en toog in de jaren 1770 en 1776 nogmaals derwaarts. In 1778 werd hij luitenant-kolonel en hij overleed te Nijmegen den 7den April 1782.

Cornelis Rudolphus Theodorus, baron *Krayenhoff*, een zoon van den voorgaande. Deze bekende generaal der genie werd geboren te Nijmegen den 2den Juni 1758. Het was de wensch zijns vaders, dat hij zich aan de rechtsgeleerdheid zou wijden. Daartoe bezocht hij de scholen te Nijmegen en te Arnhem en vervolgens de académie te Harderwijk. Dewijl de rechtsgeleerdheid hem evenwel weinig behaagde, bepaalde hij zich bij de wijsbegeerte en de geneeskunde en behaalde in beide vakken het doctoraat (1780 en 1784). Voorts vestigde hij zich te Amsterdam als geneesheer en schreef en hield voorlezingen over natuur- en geneeskundige onderwerpen, zoodat hij weldra als een verdienstelijk geleerde de algemeene

achting verwierf en zich benoemd zag tot hoofdbestuurder der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, tot lid van Felix Meritis en van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem. Bij de omwenteling van 1795 behoorde hij tot de partij der patriotten, zoodat hij zich den haat der stedelijke regeering op den hals haalde en genoodzaakt was te vluchten. Hij nam de wijk naar het naderende Fransche leger, waarover zijn académievriend *Daendels* als brigade-generaal bevel voerde, en werd door dezen uit Utrecht naar Amsterdam gezonden om er de omwenteling tot stand te brengen, — eene taak, die hij met gewenscht gevolg volvoerde. Schoon hij liefst de geneeskundige practijk weêr wilde opvatten, haalde generaal *Pichegru* hem over, om bevel te voeren over de Amsterdamsche garde. De Provisioneele Representanten verleenden hem den titel van luitenant-kolonel, en de vergadering der representanten van Holland benoemde hem den 18den Mei 1795 tot adjunct-inspecteur-generaal der rivieren en adjunct-controleur der Hollandsche fortificatiën. Nu vestigde hij zich te Muiden en legde zich toe op de krijgswetenschap, zoodat hij in April 1797 aangesteld werd tot chef van de brigade ingenieurs te velde, bestemd voor eene expeditie naar Ierland, waaraan echter geen gevolg gegeven werd. Toen voorts *Krayenhoff* verklaarde, dat hij wenschte te blijven bij de genie, zag hij zich den 30sten Mei 1798 aangesteld tot luitenant-kolonel-directeur bij het Bondgenootschap hier te lande. In dat jaar werd hem de vervaardiging opgedragen van eene algemeene kaart van Nederland; deze, eene voortreffelijke choro-topographische kaart, is 23 jaren later door het gouvernement in het licht gegeven en door den vervaardiger beschreven in zijn: „Précis historique des operations géodésiques et astronomiques, faites en Hollande pour servir de base à la topographie de cet état."

Bij de landing der Engelschen en Russen in Noord-Holland (1799) nam *Krayenhoff* deel aan dien belangrijken strijd. Hij werd daarbij gewond op den 21sten Augustus, en na den aftocht der vijanden was aan hem de zorg opgedragen voor het nakomen der capitulatie. Nadat hij Amsterdam in korten tijd behoorlijk had versterkt, werd hij in 1805, bij den inval der Pruisen, belast met de taak om die stad in staat van verdediging te stellen. Ook ontbood Prins *Lodewijk Napoleon* hem naar Nijmegen, om zijne gevoelens over 's lands verdediging te vernemen. Hij bleef aan het hoofdkwartier van dien Prins verbonden en werd in 1806 tot kolonel-directeur van fortificatiën benoemd. Na de troonbeklimming van *Lodewijk Napoleon* ontving hij eene aanstelling als diens aide-de-camp en kort daarna tot directeur-generaal van het depôt voor de archieven van oorlog en marine. Hij vergezelde genoemden Vorst naar het leger der krijgsoperatiën tegen Pruisen, doch keerde eerlang met hem naar Holland terug, werd weldra generaal-majoor en in 1809 minister van Oorlog, in welke betrekking hij de landing der Engelschen in Zeeland deed mislukken. Terwijl de Koning aan het Hof te Parijs vertoefde, ging *Krayenhoff* voort met het versterken van Amsterdam, doch daar de Keizer niet ten onrechte vreesde, dat die stad een bolwerk der onafhankelijkheid voor Nederland zou vormen, ontving de Koning den last, om de bevestiging der hoofdstad te doen staken en den minister van Oorlog te ontslaan. Bij de inlijving des lands nam *Krayenhoff* zijn ontslag uit zijne militaire betrekking en wees ook de aanbiedingen van den Keizer van Rusland van de hand, doch zag zich den 21sten September 1810 door *Napoleon* benoemd tot brigade generaal en inspecteur-generaal bij de Fransche genie, waarna hij in 1811 te Parijs zitting nam in het comité der fortificatiën en versierd werd met de orde van het Legioen van Eer.

Hij bleef tot 1812 te Parijs, doch weldra veranderde de staat van zaken, en op uitnoodiging van het Voorloopig Bewind te 's Gravenhage nam hij den 24sten October 1813 het bestuur op zich over Amsterdam en omliggende forten, nadat hij vooraf zijn ontslag aan den Keizer had aangeboden. Hij bracht aldaar nogmaals eene omwenteling tot stand, richtte korpsen op en deed Naarden insluiten. Tot belooning schonk de Souvereine Vorst aan *Krayenhoff*, die achtervolgens benoemd was tot luitenant-generaal, inspecteur-generaal der fortificatiën en kommandant van het korps ingenieurs enz., den blijvenden titel van „gouverneur van Amsterdam." Ook werd hij in 1815 versierd met het kommandeurschap der Militaire Willemsorde, in 1818 met het grootkruis dier Orde en in den Nederlandschen adelstand opgenomen met den titel van baron.

Zijn verdere levensloop bezorgde hem echter vele onaangenaamheden. Hij werd betrokken in den bedriegelijken bouw der zuidelijke vestingen en gedurende het onderzoek van die zaak (1825) naar Curaçao gezonden, om dat eiland te versterken. Bij zijn terugkeer (1826) moest hij voor het Hoog Militair Gerechtshof verschijnen en werd in zijne betrekking geschorst en ter beschikking van den Minister van Oorlog gesteld; doch ook na zijne vrijspraak bleef hij buiten actieven dienst en ontving pensioen den 10den April 1830. Hij besteedde zijne laatste levensjaren aan het schrijven van krijgskundige werken en het houden van voorlezingen over natuur- en sterrenkunde, overleed den 24sten November 1840 en werd begraven in het naar hem genoemde fort te Nijmegen, waar Koning *Willem I* het volgend jaar een eenvoudig gedenkteeken te zijner eer deed verrijzen. Hij schreef: „Proef eener electrische natuurkunde, gevolgd naar het Fransch van den abt Jacquet (1783)", — „Verzameling van hydrographische en topographische waarnemingen in Nederland (1843, ook in het Fransch vertaald)", — reeds vermeld „Précis historique" met de „Choro-topographische kaart der noordelijke provinciën", — „Instructie bij het doen van militaire verkenningen (1815)", — „Proeve van een ontwerp tot sluiting van de rivier de Nederrijn en Lek, en het storten van derzelver water op den IJsel (1822)", — „Proeve van een ontwerp tot scheiding der rivier de Waal en de Boven-Maas, en het doen afloopen dezer laatste over hare oude bedding op het Bergsche veld (1823)", — „Voorschriften wegens het plaatsen van bliksemafleiders aan 's Rijksgebouwen (1823)", — „Geschiedkundige beschouwing van den oorlog op het grondge-

bied der Bataafsche Republiek in 1799 (1825)", — „De luitenant-generaal Baron Krayenhoff voor het Hoog Militair Geregtshof beschreven en vrijgesproken", — en „Extract van het verhaal van den Inspecteur-Generaal der fortificatiën betreffende den dienst van het korps ingenieurs gedurende het tijdvak van 1814 tot 1827." — Zijn zoon *Johan*, gepensioneerd in 1859 als generaal-majoor der genie, schreef eene: „Verhandeling over de eerste versterkingsmanier van Coehoorn (1823)", — en zijn zoon *Cornelis Johannes*, die in 1808 als eerste luitenant der genie in dien rang overging bij de huzaren, verliet vervolgens den dienst.

Krecke (Frederik Wilhelm Christiaan), een verdienstelijk Nederlandsch natuurkundige, geboren te Utrecht den 16den December 1812, was aanvankelijk bestemd voor het bouwkundig vak en oefende zich, nadat hij op 12-jarigen leeftijd de school verlaten had, practisch in het timmeren, terwijl hij tevens lessen ontving in de wis- en werktuigkunde, alsmede in het hand- en bouwkundig teekenen. Groote liefde tot de wetenschap bracht hem echter op 18-jarigen leeftijd tot het besluit om in de wis- en natuurkunde te studeren. Nadat hij zich eenigen tijd op de oude talen en de geschiedenis had toegelegd, werd hij in 1834 ingeschreven als student aan de hoogeschool zijner geboorteplaats. Zijn antwoord op eene geologische prijsvraag werd in 1840 met goud bekroond. In 1842 promoveerde hij in de wis- en natuurkunde op eene dissertatie: „De photometris" en zag zich in hetzelfde jaar benoemd tot leeraar aan het gymnasium te Nijmegen, alwaar hij tot in 1845 werkzaam was. Dáar schreef hij zijne: „Beginselen der algemeene natuurkundige aardrijkskunde (1845)", later door hem uitgebreid tot een „Handboek der natuurkundige aardrijkskunde (5de druk 1885)" en verkort tot: „Beginselen der natuurkundige aardrijkskunde (9de druk, 1884)." In 1848 stichtte hij met den hoogleeraar *Buys Ballot* het meteorologisch observatorium te Utrecht en begon zijne waarnemingen den 1sten December van dat jaar. Zonder eenige tegemoetkoming of belooning betrok hij het lokaal, vervaardigde er eigenhandig de eerste instrumenten, getroostte zich daarvoor moeite en geldelijke opofferingen, vergde voortdurend zooveel van zijne oogen, dat hij later met blindheid bedreigd werd, en zette op dien voet zijn arbeid voort tot in het begin van 1854, toen deze instelling, welke inmiddels, door *Krecke* beschreven in zijne „Description de l'observatoire météorologique et magnétique à Utrecht", eene Europeesche vermaardheid verworven had, tot eene Rijksinstelling werd verheven. *Krecke* zag zich toen benoemd tot directeur van het observatorium en van de waarnemingen te lande, nadat wederom in 1850 aan zijn antwoord op eene prijsvraag door het Bataafsch Genootschap van Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam een gouden eerepenning was toegekend. Voorts werd hij in laatstgenoemd jaar aangesteld als leeraar aan de toen opgerichte technische school te Utrecht en bleef in die betrekking werkzaam tot aan hare opheffing in 1866. Ook gaf hij van 1850 tot 1866 in de wintermaanden een cursus over natuur- en werktuigkunde aan de inrichting voor onderwijs van den arbeidenden stand, ten behoeve van 40 tot 70 leerlingen. In 1866 verzocht en verkreeg hij eervol ontslag uit zijne betrekking van directeur van het metereologisch observatorium en leefde na dien tijd ambteloos, maar geenszins werkeloos te Utrecht. Voorts schreef hij: „Het klimaat van Nederland (1861—1863, 2 dln)", deel uitmakende van de „Natuurlijke historie van Nederland", bij *Kruseman* uitgegeven. Het eerste deel van „Het klimaat enz." is onder den titel van „Handleiding tot de kennis der meteorologie" in 1867 ook afzonderlijk in het licht verschenen, terwijl *Krecke* een groot aantal belangrijke opstellen in onderscheidene tijdschriften geleverd heeft. Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte, eerelid van onderscheidene natuurkundige vereenigingen enz. Inzonderheid wijdde hij, als lid van den gemeenteraad, zijne krachten aan het heil van zijne geboorteplaats, daar hij er in de commissiën voor openbare werken, voor de gasfabriek en voor het brandwezen zitting had en tevens tot de leden der gezondheidscommissie en der plaatselijke schoolcommissie behoorde. Onverdoofd bleef eindelijk zijne geestdrift voor de wetenschap, welke hij op menigvuldige reizen in België, Frankrijk, Engeland, Denemarken, Duitschland, Tyrol, Zwitserland en Italië steeds zocht uit te breiden. Hij overleed te Utrecht den 15den Augustus 1882.

Kreeft (De) is het vierde teeken in den dierenriem en tevens een sterrenbeeld, dat zich van 90° tot 120° L. uitstrekt, ten westen grenzende aan de Tweelingen en ten oosten aan den Leeuw. Volgens *Bode* bevat het 83 kleine sterren. Volgens de Grieksche fabelleer is dit sterrenbeeld de groote kreeft, welke door *Juno* werd afgezonden op *Héraclès* (Hércules), toen deze strijd voerde tegen de slang van Lerna.

Kreeften behooren tot de klasse der *Korst-* of *Schaaldieren* (Crustacea) en wél tot de familie der *Langstaartige Tienpootigen* (Decapoda macrura). Zij hebben 10 pooten en een lang, staartvormig achterlijf, aan het uiteinde voorzien van eene groote vin, welke dienst doet bij het zwemmen. Het kopborststuk dezer dieren is smal en langwerpig en hunne sprieten zijn zeer lang, — wel eens tweemaal

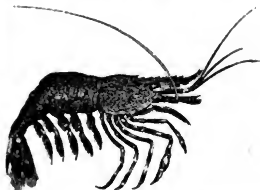

Fig. 1. De garnaal (*Palaemon serratus*).

zoo lang als het geheele lichaam. Het staartvormig achterlijf, waarin zich de darm bevindt, heeft aan de benedenzijde vijf paren gelede

aanhangsels, zoogenaamde valsche pooten, waaraan de eieren eenigen tijd zijn vastgehecht. De jongen hebben aanstonds de gedaante der ouden. Zij zijn alle zeer vraatzuchtige dieren en leveren op hunne beurt een hard, smakelijk vleesch, hetwelk tot voedsel dient. Van de geslachten dezer familie vermelden wij de *garnaal* (zie aldaar), terwijl wij van de gewone garnaal (Crangon vulgaris) eene afbeelding geven (fig. 1), — voorts de *langousten* (een Fransch woord, afkomstig van *locusta* of sprinkhaan) of *Palinurida* (fig. 2), groote, breede, zeer hardschalige kreeften met een kort en plat achterlijf en eene groote, 5-lobbige staartvin; zij worden wel eens 6 Ned. pond zwaar, hebben zeer lange sprieten en bewonen den Atlantischen Oceaan en de Middellandsche Zee, — en ten slotte de eigenlijke kreeften (Astacida); hiertoe behoort de zeekreeft (Astacus marinus) met eene harde schaal, een gewelfd kopborststuk, groote scharen, eene krachtige staartvin en 4 lange sprie-

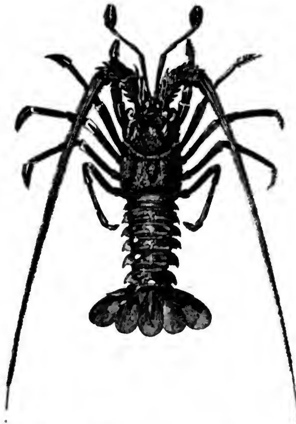

Fig. 2. De zeekreeft (*Palinurus vulgaris*).

Fig. 3 De rivierkreeft (*Astacus fluviatilis*).

ten. Zij leeft in de Noordzee tot aan den poolcirkel, wordt wel eens 6 Ned. palm lang en nog zwaarder dan de langouste, is gedurende haar leven donkerpaars, in het groen spelende, en wordt bij het koken donkerrood. Zulke kreeften verzendt men jaarlijks ten getale van een millioen uit Noorwegen naar Londen. Tot dat geslacht rekent men ook de rivierkreeft (Astacus fluviatilis, fig. 4), die zich in Duitschland in beken en vijvers ophoudt, zich over dag onder steenen verschuilt, maar des nachts uitgaat op roof. Eenmaal 's jaars werpt zij hare schaal af en erlangt tevens een nieuw maagbekleedsel. De vrouwelijke kreeften voeren in het voorjaar hare eieren mede onder het na-achterlijf. Wanneer men deze dieren in vochtige brandnetels wikkelt, kan men hen lang in het leven houden. Men eet ze in de maanden, waarin geene *r* voorkomt, van den eersten Mei tot den laatsten Augustus.

Den naam van *kreeftsoogen* (oculi of lapides cancrorum) geeft men aan halfbolvormige steentjes, die in Augustus bij paren tusschen den binnensten en buitensten maagwand der rivierkreeft worden aangetroffen. Zij komen bij de vervelling van den binnensten maagwand in de maag en werken dan mede tot vorming der nieuwe schaal. Zij bestaan uit 63 % koolzuur- en phosphorzuurcalcium, eenig phosphorzuur magnesium, 11,5 % eiwit, extractiefstoffen, chloornatrium en 5,03 % organische stoffen en werden te voren in de apotheek gebruikt. Zij komen meerendeels uit Galicië en Rusland, waar men de kreeften op hoopen laat verrotten, om daarna door spoelen met water de kreeftsoogen te bekomen.

Kreil (Karl), een verdienstelijk natuur- en sterrenkundige, geboren te Ried in Oostenrijk den 4den November 1798, studeerde te Weenen in de rechten, maar wijdde zich bij voorkeur aan de wis- en sterrenkunde. Van 1826 tot 1840 was hij assistent aan de sterrenwacht te Weenen, daarna élève aan die te Milaan, en in 1838 adjunct aan die te Praag, alwaar hij zich in 1845 tot directeur van het observatorium zag benoemd. In Juli 1851 vertrok hij naar Weenen als directeur van een door hem te stichten observatorium voor meteorologie en aardmagnetismus en overleed in die betrekking aldaar den 21sten December 1862. Hij heeft zich als meteoroloog zeer verdienstelijk gemaakt. Reeds van 1836 tot 1838 volbracht hij te Milaan eene reeks van waarnemingen over het aardmagnetismus en gaf daarvan verslag in twee deelen, die te Milaan bij de „Effemeridi astronomiche" werden gevoegd.

Dergelijke waarnemingen deed hij ook te Praag en zond ze in 11 deelen (1839—1856) in het licht. Nadat hij op kosten van den Staat eene reis had gedaan door Bohemen, leverde hij zijne: „Magnetische und geographische Ortsbestimmungen in Böhmen (1846)" en later: „Magnetische und geographische Ortsbestimmungen des österreichischen Kaiserstaats(1846—1851, 5 dln)", — alsmede: „Ueber den Einflusz der Alpen auf die Aeusserung der magnetischen Erdkraft (1850)". Zijne waarnemingen te Weenen maakte hij bekend in de „Jahrbücher (1854—1861, 8 dln)" dezer inrichting, — voorts die over de kometen in zijne: „Cenni storici e teoretici sulle comete (1832)", — „Ueber den groszen Kometen von 1843 (1843)", — en „Ueber die Natur und Bewegung der Kometen (1843)". Eindelijk vermelden wij nog van zijne hand: „Einflusz des Mondes auf die magnetische Declination und auf die Intensität der horizontalen Componente der magnetischen Erdkraft (1852, 1853, 2 dln)", — „Osservazioni sulla librazione della luna (1836)", — en „Versuch, den Einflusz des Mondes auf den atmosphärischen Zustand unserer Erde zu erkennen (1851)".

Kreitmayr (Wiguläus Xaver Aloys, vrijheer von), een verdienstelijk Beiersch rechtsgeleerde en staatsman, geboren den 1sten December 1705 te München, ontving aldaar zijne eerste opleiding, studeerde te Salzberg in de wijsbegeerte, te Ingolstadt in de rechten, te Utrecht en te Leiden in het staatsrecht en te Wetzlar in de rechtspractijk en zag zich reeds in 1725 als Hofraad te München aangesteld. Na den dood van Keizer *Karel VI* werd hij in 1741 lid van het Hofgerecht in Pfalz-Beieren en opgenomen in den adelstand. Onder *Karel VII* werd hij Hofraad in werkelijken dienst, en na den dood van dezen ontving hij van den Keurvorst *Max Joseph* eene aanstelling tot Hofraadkanselier en geheimraad. In 1758 werd hij geheimkanselier alsmede kanselier van de Keur Beiersche Académie van Wetenschappen en na den dood van Keizer *Joseph II* „Vicariatshofsgerichts-Kanzler". Hij overleed den 27sten October 1790. Aan hem is Beieren zijn: „Codex juris Bavarici judiciarii (1751; laatste uitgave 1813)", — zijn „Codex Maximilianus Bavaricus civilis (1758; nieuwe druk, 1788)", — en zijn „Novus codex juris Bavarici criminalis (1751; 3de druk, 1788)" verschuldigd, waaraan hij nog toevoegde een: „Supplementum et index generalis", alsmede „Anmerkungen über dem Codex juris Bavarici judiciarii (1754—1755)", — „Annotationes ad codicem juris Bavarici criminalis (1751 en later)", — en „Anmerkungen über dem codex juris Bavarici civilis (1758, 5 dln)". Ook schreef hij nog: „Grundrisz des allgemeinen deutschen und bairischen Staatsrecht (1769—1770, 7 dln; 2de druk, 1781)".

Krekel (Gryllus *Latr.*) is de naam van een insectengeslacht, hetwelk tot de orde der *Rechtvleugeligen* (Orthoptera) en tot de familie der *Springers* (Saltatoria) behoort. Haar 2 achterpooten zijn inzonderheid geschikt om er mede te springen. In ons Vaderland hebben wij: den *zwarten veldkrekel* (Gryllus campestris *L.*), die op heidegronden voorkomt en zich onderscheidt door eene zwarte kleur en eene bloedroode onderzijde der achterste dijen, — den *schoorsteenkrekel* (G. domesticus *L.*). die achter haardplaten en vooral nabij de ovens der bakkers wordt aangetroffen en een eigenaardig geluid geeft; hij is geelachtig bruin van kleur en zijne vleugels, die langer zijn dan de dekschilden, loopen uit in eene punt, evenals bij de andere krekels, — den *grijzen veldkrekel* (A. sylvestris *F.*), welke kleiner is dan de beide voorgaande en zelden voorkomt. De beide eerste soorten zingen, dat is, het mannetje brengt door het wrijven van eene ader van het éene dekschild tegen eene van het andere zulk een hoogen toon voort, dat sommige menschen er niets van kunnen hooren. De krekel is dikwijls een zeer vervelende huisgenoot. Tot hetzelfde geslacht rekent men ook den *veenmol* (G. gryllotalpa) die zich door sterk verbreede voorpooten, die als graafpooten dienst doen, onderscheidt.

Kreling (August von), een verdienstelijk schilder en beeldhouwer, geboren te Osnabrück den 23sten Mei 1819, bezocht de polytechnische school te Hannover, werd daarop een leerling van *Schwanthaler* te München, maar bepaalde zich weldra bij de schilderkunst. Hij leverde negen fraaie plafondschilderijen in den Hofschouwburg te Hannover. Voorts reorganiseerde hij op last van den Koning van Beieren de kunstschool te Nürnberg en schilderde voor het Maximilianeum te München de „Kroning van *Lodewijk van Beieren*", alsmede een cyclus van muurschilderijen uit den sagencyclus van *Karel de Groote* enz. De roem van de kunstschool te Nürnberg verspreidde zich heinde en ver, en *Kreling* bedankte voor de betrekking van directeur der Académie te Berlijn onder voorwaarde, dat hem voldoende middelen werden toegekend, om zijne school in eene technische hoogeschool voor beeldende kunst te veranderen. Hij ontving de orde van Civiele Verdienste, waarmede persoonlijke adeldom verbonden is. Daarna schilderde hij eene reeks van tafereelen uit den „Faust" en modelleerde het standbeeld van Vorst *Heinrich Posthumus von Reusz* in Gera. Daarop volgde in 1870 het gedenkteeken ter eere van *Kepler*, weshalve de philosophische faculteit te Tübingen hem tot doctor verhief. Ook modelleerde hij eene prachtige fontein, die op kosten van een Noord-Amerikaansch burger, *Probasco* te Cincinnati, in brons gegoten werd. Kreling overleed den 23sten April 1876.

Kremenez, in het Poolsch *Krzemieniec*, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Volhynië, ligt in eene bergkloof aan de Ikwa, heeft 6 kerken, onderscheidene fabrieken, een aanzienlijken graanhandel en omstreeks 12 000 inwoners. Bij de stad verheft zich het monnikenklooster Potsjajew, in 1240 gesticht.

Krementsjoeg is de naam van eene arrondissementshoofdstad in het Klein-Russisch gouvernement Poeltawa, 19 geogr. mijl ten zuidwesten van de stad Poeltawa en ligt bij de piek, waar de Kagamlik zich uitstort in de Dnjepr. Zij heeft eene brug over laatstgenoemde rivier, 7 kerken, onderscheidene scholen, een verbazend groot aantal inrichtingen van weldadigheid, vele fabrieken, een bloeiënden handel en ruim 23 000 inwoners.

Krementz (Philipp), bisschop van Ermeland, geboren te Coblenz den 1sten December

1819, studeerde te Bonn en te München en ontving den 22sten October 1842 te Trier de priesterwijding. Hij was op verschillende plaatsen als kapellaan of pastoor werkzaam en zag zich in 1867 tot bisschop van Ermeland gekozen. Hij maakte zich bij velen gehaat door het invoeren van nieuwigheden in eene gestreng R. Katholieke richting, maar op het Vaticaansch Concilie (1869—1870) behoorde hij tot de tegenstanders van de leer der onfeilbaarheid. Niettemin verkondigde hij eerlang dat leerstuk in zijn bisdom, schaarde zich aan de zijde der onfeilbaarheidsvrienden en bedreigde andersdenkende geestelijken met schorsing en ban. Daardoor kwam hij in Maart 1872 in botsing met de Pruisische Regeering; hij weigerde zich onvoorwaardelijk aan de Staatswetten te onderwerpen, zoodat deze op hem werden toegepast. Den 1sten October 1883 werd echter de over hem uitgesprokene schorsing opgeheven. Van zijne geschriften vermelden wij: „Das Haus Gottes (1854)", — „Die Stadt auf dem Berge oder Offenbarung und Abfall (1861)", — „Israel, Vorbild der Kirche (1865)", — „Das Evangelium im Buche Genesis (1867)", — „Das Leben Jesu als Prophetie der Geschichte seiner Kirche (1869)", — en „Grundlien zur Geschichtstypik (1875)".

Kremer (Alfred von), ridder *von Auenrode*, een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche letterkunde, geboren den 13den Mei 1828 te Weenen, wijdde zich op de universiteit aldaar eerst aan wijsgeerige, daarna aan rechtsgeleerde studiën en legde zich toe op het Nieuw-Grieksch, Turksch, Arabisch en Perzisch. Door tusschenkomst van *von Hammer-Purgstall*, die hem zeer genegen was, verleende de Académie van Wetenschappen hem reisgeld over een tijdperk van 2 jaren, met den last, om de boekerijen in de Syrische steden, vooral te Aleppo en te Damascus, te doorsnuffelen en van laatstgenoemde stad eene beschrijving te leveren. Hij begaf zich derwaarts en bezocht ook Palmyra, terwijl zijn voorstel om naar Hedsjas te reizen, wegens de aanzienlijke kosten, door de Académie niet werd ingewilligd. Den winter van 1850 op 1851 bracht hij door in Egypte. In den zomer van 1851 keerde hij over Syrië naar Weenen terug en werd er hoogleeraar in het hedendaagsch Arabisch aan het Polytechnisch Instituut en in 1852 tolk aan het Oostenrijksch consulaat in Egypte. In 1856 werd hij vice-consul te Caïro, was er van 1859 tot 1862 als consul werkzaam en werd toen Oostenrijksch afgevaardigde naar de internationale Donaucommissie te Galacz en consul aldaar. In 1870 werd hij Oostenrijksch consul over Syrië en Beiroet en reeds in 1872 „Ministerialrath" en referent voor consulaire zaken in het ministerie van Buitenlandsche Zaken te Weenen. Hij zag zich in Juni 1880 benoemd tot minister van Koophandel, maar nam reeds in Januari 1881 zijn ontslag, omdat hij zich niet vereenigen kon met de zienswijze van den eerste minister Graaf *Taaffe*. Hij schreef onder anderen: „Mittelsyriën und Damaskus (1853)", — „Divan der Abu-Nuwas, des grösztenlyrischen Dichters der Araber (1855)", — het merkwaardige werk: Egypten. Forschungen über Land und Volk (1863, 2 dln)", — „Ueber die sudarabische Sage (1866)", — „Geschichte der herschenden Ideeën des Islams (1868)", — „Die himjarische Kasideh (1865)", — „Kulturgeschichliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islam (1831)," — „Kulturgeschichte des Orients unter den Khalifen (1875; 2de druk, 1877, 2 dln)", — „Die Nationalitätsidee und der Staat (1885)", — en talrijke bijdragen in de werken der Académie van Wetenschappen te Weenen, tot wier leden hij behoort, zooals: „Ibn Chaldim und seine Kulturgeschichte der islamitischen Völker (1879)", — „Ueber die grossen Seuchen des Orients nach arabischen Quellen (1880)", enz. Voorts werkte hij aan eene uitgebreide beschavingsgeschiedenis der Arabieren.

Kreml of *Kremlin* beteekent in het Russisch eene vesting of eene met wallen en muren omringde stadswijk, zooals men er aantreft in Smolensk, Groot-Nowgorod, Wladimir, Nisjné-Nowgorod, Kasan enz. Spreekt men echter van het Kreml, dan bedoelt men gewoonlijk dat te Moskou. Dit laatste is éene van de 5 wijken der oude hoofdstad des Rijks, ligt wel niet op het hoogste punt, maar verheft zich toch omstreeks 30 Ned. el boven den spiegel der Moskwa. Het heeft een omtrek van ½ uur gaans en is door een dikken, met wachttorens gekroonden muur omgeven, die overal steil uit de wandelparken en boulevards oprijst. Het omvat enkel gebouwen der Kroon; hiertoe behooren het Keizerlijk kasteel, in 1849 herbouwd, het tuighuis met eene verzameling van kostbare wapens en buitgemaakte kanonnen, de schatkamer, het voormalig paleis van den patriarch van Moskou, het gebouw der synode, 2 kloosters en onderscheidene kerken en kapellen. Tot de merkwaardigste kerken rekent men de kroningskerk, de begrafeniskerk met de praalgraven van alle Grootvorsten en Czaren tot aan *Peter de Groote*, en de kerk, waar de heilige olie wordt bereid. Voorts vermelden wij er den klokketoren, 85 Ned. el hoog en met echt ducatengoud verguld, aan wiens voet de Keizersklok (Zar Kolokol) zich bevindt (zie *Klok*) en eene andere, in den toren hangende met een gewicht van 60000 Ned. pond. Reeds in het jaar 1280 wordt melding gemaakt van een paleis, door den jongsten zoon van den Grootvorst *Alexander Newskii* in het Kreml gebouwd, doch het werd eerst vermaard, toen de Grootvorst *Iwan Danilowitsj Kalita* zijn zetel in 1328 van Wladimir naar Moskou verlegde en het Kreml met een houten bolwerk omringde. Tweemaal brandde het af, in 1355 en 1365, waarna Grootvorst *Dmitri Iwanowitsj Donskoi* het in 1367 weder opbouwde van steen. Later werd het vernieuwd en aanmerkelijk vergroot door *Iwan Wassiljewitsj I*. Bij zijn aftocht uit Moskou den 23sten October 1812 deed *Napoleon* pogingen, om het Kreml in de lucht te laten vliegen, — 't geen slechts voor een klein deel gelukte, en reeds onder *Alexander I* waren alle sporen der vernieling verdwenen.

Kremnitz (in het Hongaarsch Körmöcz), eene stad in het Hongaarsche comitaat Bars in een diep dal gelegen, is eene oude koninklijke vrijplaats en bezit bijna 9000 inwoners, die zich vooral met den mijnbouw bezig houden. Men heeft er een kasteel, eene sierlijke hoofdkerk, een Franciscaner klooster enz., en het kanaal voorziet er elke woning van frisch bronwater. Er wordt veel goud en zilver ge-

wonnen. Tot afvoer van water heeft men er een tunnel geboord, welke eene lengte heeft van 2 geogr. mijl.

Krems is eene oude stad in het aartshertogdom Oostenrijk beneden de Enns, de hoofdplaats van het arrondissement Obermannhardtsberg en ligt 8 geogr. mijl van Weenen ter plaatse, waar de Krems zich met de Donau vereenigt. Zij telt met hare 4 voorsteden ongeveer 11 000 inwoners; men heeft er eene Kamer van koophandel en nijverheid, een viertal kerken, een aanzienlijk stadhuis met een archief, een collegie van Piaristen, een gymnasium en onderscheidene andere scholen. De nijvere bevolking legt zich toe op tuinbouw en drijft handel met vlas, saffraan, mosterd, azijn en wijn. Niet ver van de stad vindt men eene rijke aluingroeve en eene aluinstokerij. De aanwezigheid van aluin aldaar werd ontdekt door den majoor vrijheer *von Zerbst*, die er in 1760 als krijgsgevangene vertoefde. Ook heeft men er het bevallige Kremsdal. Het stadje *Stein*, $^1/_4$de uur gaans van Krems verwijderd, is de havenplaats van deze aan de Donau; zij telt ruim 3000 zielen en men vindt er eene brug ter lengte van 800 schreden.

Kremsier is eene kantonshoofdplaats in het arrondissement Olmütz van het Oostenrijksche Kroonland Moravië. Zij ligt in de vruchtbare vlakte Hanna aan de March, welke hier door eene kettingbrug is overspannen. Deze stad strekt tot zomerverblijf aan den bisschop van Olmütz en telt met hare 4 voorsteden bijna 12000 inwoners. Tot de merkwaardigste gebouwen behooren er: de St. Mauritskerk, in 1262 in oud-Duitschen stijl opgetrokken, 2 andere kerken en het prachtig aartsbisschoppelijk paleis met een sierlijk park, een museum van schilderijen, een geologisch en physisch kabinet, eene verzameling van munten en eene bibliotheek. Men heeft er voorts een collegie van Piaristen, een gymnasium en eenige andere scholen. De inwoners houden er zich vooral bezig met lakenweverij en drijven een aanzienlijken handel, vooral in graan en vee. — Kremsier werd reeds in 1131 de hoofdplaats van een bisdom, had in den Hussietenoorlog veel te lijden en werd in 1643 door de Zweden onder *Torstenson* stormenderhand ingenomen en verbrand. Het aartsbisschoppelijk paleis, in 1690 door Aartsbisschop *Karel* gesticht en na den brand van 1752 door *Leopold Friedrich* weder opgebouwd, diende in 1848 tot het houden van den uit Weenen derwaarts verlegden Rijksdag, die den 15den November van dat jaar geopend en den 7den Maart 1849 ontbonden werd.

Kremsmunster, een vlek met 1 100 inwoners in het hertogdom Oostenrijk boven de Enns en aan de Krems gelegen, is merkwaardig wegens eene rijke abdij der Benedictijnen. Zij bezit 157 dorpen en werd in 777 door Hertog *Thassilo van Beieren* gesticht. Behalve andere ruime gebouwen bevat zij eene kerk, eene schatkamer, een gymnasium, eene kostschool, eene boekerij met 30000 deelen, een kabinet voor natuurkunde en voor natuurlijke historie en voor oudheden, enz. Belangrijk is er vooral de kerk met een prachtig portaal en schoone schilderijen, de sterrenwacht, 8 verdiepingen hoog, en de zomerabdij met een marmeren vischvijver ter lengte van 200 Ned. el. In de eetzaal vindt men er de portretten van alle Keizers van het Habsburgsche Huis.

Krenten, eigenlijk *corinthen* of *kleine rozijnen*, zijn de gedroogde roode of blauwe bessen van eene verscheidenheid van den gewonen wijnstok, namelijk van *Vitis vinifera apyrena*. Die bessen hebben, zooals het laatste toevoegsel tot den naam aanduidt, geene pitten; zij groeien vooral in groote hoeveelheid in Griekenland en ontleenen haren naam aan de stad Corinthe. De beste komen echter van het eiland Zante. Wegens haren aangenamen, zoeten smaak gebruikt men ze tot het bereiden van krentebrood, alsmede van velerlei gebak. In sommige streken van Griekenland perst men uit deze druiven een zeer zoeten, olieachtigen wijn, die den naam draagt van *krentenwijn*.

Kresylalkohol $C_7H_8O = C_6H_4(CH_3)OH$, het bij 203° C. kokend bestanddeel van steenkolen en houtteer, is isomeer met benzylalkohol en anisol, en homoloog met phenylalkohol. Men verkrijgt kresylalkohol of kresol, wanneer men het tusschen 150 en 220° C. overgaande destillaat van houtteer met natronloog behandelt, waardoor kresolnatrium C_7H_7ONa ontstaat, er door zwavelzuur daaruit weêr kresol afscheidt, en dit oplossen en afscheiden zoo vaak herhaalt, totdat het product helder en volkomen in natronloog oplost, waarna men het door gefractioneerde destillatie zuivert van daarin nog aanwezige homologe phenolen. De kresylalkohol vormt eene kleurlooze, sterk lichtbrekende vloeistof, welke zich van phenylalkohol (carbolzuur C_6H_6O) bepaaldelijk onderscheidt door zijne onoplosbaarheid in ammoniak. Bij destillatie in de opene lucht heeft eene gedeeltelijke oxydatie plaats. Zwavelzuur vormt kresolsulfozuur $C_6H_3(CH_3)(OH)(SO_3H)$. Geconcentreerd salpeterzuur kan bij een gewonen warmtegraad ontploffing veroorzaken, en bij lager warmtegraad ontstaat *trinitrokresol* $C_6H_2(NO_2)(CH_3)(OH)$, dat op pikrinezuur gelijkt, zijde geel kleurt en als Victoriageel in den handel komt. Kresylalkohol lost op in water en alkohol. Dennenhout, met eene waterige oplossing van kresyalkohol doortrokken en daarna met zoutzuur bevochtigd, wordt in het zonnelicht blauw gekleurd.

Krestowskij. Onder dezen naam vermelden wij: *W. Krestowskij*, een pseudoniem van de Russische schrijfster *Nadeshda Dmitrijewna Saiontsjowskij*, geboren *Chwoscinskaja*, geboren in 1825 te Rjäsan, waar zij thans nog gevestigd is. Zij trad op met het verhaal: „Anna Michailowna" in de „Vaderlandsche Jaarboeken", waarin ook hare latere geschriften meerendeels verschenen. In 1878 verscheen een bundel van hare novellen onder den titel „Een Album". Vooral roemt men van haar: „In afwachting van wat beters", — „De groote beer (een roman, 1871)", — „De bariton", — „De eerste strijd", — „De tooneelspeelster", — „Werjagin", — en „Petersburger ontsluieringen (een roman)". Ook is te Petersburg eene uitgave van hare gezamenlijke werken verschenen.

Wsewolod Wladimirwitsj Krestowskij, een Russisch schrijver, geboren den 11den Februari (ouden stijl) 1820. Hij bezocht de universiteit te Petersburg en nam vervolgens dienst bij

de ulanen. Hij leverde eene verdienstelijke „Geschiedenis van het Jamburgsche ulanenregiment (1874)" en nam in 1877 als historiograaf deel aan den oorlog tegen Turkije. Voorts leverde hij: „De geheimen van Petersburg (1864—1867)", — „Niet de eerste en niet de laatste (1859)", — „De Sphinx (1860)", — en „De bloedige botsing (1869—1874)".

Kretschmann (Karl Friedrich), een Duitsch dichter, geboren den 1sten December 1738 te Zittau in de Obenlausitz, bezocht het gymnasium aldaar en studeerde sedert 1757 te Wittenberg in de rechten. In 1797 werd hij „Oberambtsadvocat" en in 1774 „Gerichtsactuar" in zijne geboorteplaats, ontving er in 1797 pensioen en overleed den 16den Januari 1809. Als dichter is hij zijn roem verschuldigd aan zijne: „Bardenlieder", in 1778 onder den naam van den bard *Rhingulph* uitgegeven. Onder zijne: „Scherzhafte Gedichte (1771)" is veel, dat door nieuwheid, geestigheid en keurigheid van vorm lof verdient. In zijne laatste levensjaren schreef hij ook verhalen. Zijne gezamenlijke werken, waaronder zich onderscheidene blijspelen bevinden, zijn in 1784—1805 in 7 deelen in het licht verschenen.

Kretzer (Hendrik), een Nederlandsch letterkundige, geboren te Arnhem den 2den April 1818, genoot zijne opleiding eerst aan de school van *Stuart* te Vianen, vervolgens aan het gymnasium te Utrecht en eindelijk aan de militaire académie te Breda. In 1836 zag hij zich bevorderd tot 2de luitenant der genie, werd in 1844 mederedacteur van den tweeden jaargang van het tijdschrift „Braga", waarin hij vele verdienstelijke bijdragen leverde, en overleed als 1ste luitenant der genie in October 1850. Van zijne geschriften vermelden wij: „Algemeene grondslagen der stellige wijsbegeerte (1846)", — en „De nieuwe wijsgeerige school (1847)".

Kretzschmar (Eduard), een uitstekend houtgraveur, geboren te Leipzig den 21sten Maart 1806, was eerst banketbakker, oefende zich daarbij in het snijden van vormen in hout, ontwikkelde zich verder onder de leiding van *Friedrich Uzelmann* te Berlijn en legde den grondslag voor zijn roem door honderde houtgravures te vervaardigen voor de: „Geschichte Friedrichs des Groszen" van *Adolf Menzel*. Daarop volgden portretten uit den tijd van Koning *Frederik* (12 bladen), desgelijks naar teekeningen van *Menzel*. Ook leverde hij platen voor de: „Volksmärchen" van *Musäus*, — voor het „Nibelungenlied," — voor geschriften van *Washington Irving*, — voor het: „Thierleben der Alpenwelt" van *Tschudi*, — voor de: „Vier Jahreszeiten" van *Roszmäszler* en sedert 1846 voor de „Illustrirte Zeitung." Zijne beide groote houtgravures: „De dood van Gustaaf Adolf" naar *Kirchhoff* en „Een Duitsche boschvijver" naar *Schirmer* bezorgden hem de gouden medaille voor kunst van *Friedrich Wilhelm IV* en de gouden prijsmedaille op de tentoonstellingen te Parijs en te München. Hij overleed den 7den Juli 1858.

Kreupelheid (mank gaan, hinken, claudicatio) is eene onregelmatigheid in den gang, ontstaande door gemis van voldoende bruikbaarheid van één der onderste ledematen, zoodat de lijder meer op het éene been steunt dan op het andere. De oorzaak der kreupelheid kan aangeboren of verkregen zijn. Tot de later opgekomene oorzaken rekent men groote, harde, vastzittende lidteekens of zoodanige, die na wonden met groot verlies van zelfstandigheid volgen, pijnlijke aandoeningen, bijv. rheumatiek, zenuwheuppijn, langdurige krampachtige aandoeningen, breuk van den hals der dij en van de dij zelve, ontwrichtingen, die niet zonder verkorting konden genezen, spiersamentrekkingen, gewrichtsverstijvingen enz.

Kreupelheid komt in ons Vaderland zeer dikwijls voor, inzonderheid bij het vrouwelijk geslacht. Zij is waarschijnlijk een gebrek van de eerste vorming, maar nooit een gevolg van het al te vroeg gebruiken der voeten. Het éene been is van het begin af korter dan het andere. Het kan zonder pijn tot de natuurlijke lengte uitgerekt worden, maar wordt ook dadelijk weêr korter. De teenen hebben eene natuurlijke richting: de groote draaiknop (trochanter) staat aan de éene zijde hooger dan aan de andere, en de eene bilplooi is even hoog als de andere, maar van buiten naar boven gebogen. De bekkenbeenderen zijn niet verschoven: de kwaal wordt niet erger, maar ook niet beter en aan genezing is niet te denken. Eindelijk schijnt de kreupelheid geen nadeeligen invloed te hebben op de gezondheid, hoewel breuken bij kreupelen dikwijls voorkomen. Ook worden deze door de sterkere inspanning bij het gaan zeer spoedig vermoeid.

Kreuth, een dorpje met 600 inwoners, 3 uren gaans ten zuiden van Tegernsee in Opper-Beieren gelegen, is merkwaardig door zijn Wildbad, bijkans 1000 Ned. el boven de oppervlakte der zee en als badplaats vermaard. De bron van het Heilige Kruis was er reeds sedert den aanvang der 16de eeuw vermaard en werd reeds vroeg door de monniken van Tegernsee en door de landlieden uit den omtrek gebruikt. Eerst na de opheffing van het klooster en na den aankoop der heerlijkheid Tegernsee in 1817 door Koning *Maximiliaan I* verbreidde zich de naam van Kreuth als badplaats. Het bad is in 1818 geopend, en men heeft er ook andere bronnen, alle koude zwavelbronnen. Men gebruikt het water in- en uitwendig. Vooral ook is Kreuth vermaard wegens zijne inrichting tot het drinken van melk, die er afkomstig is van alpengeiten. Men heeft er daarenboven eene indrukwekkende natuur en eene zuivere, hoewel voor borstlijders wel wat al te fijne en scherpe lucht. Niet ver vandaar heeft men zeer merkwaardige marmergroeven.

Kreutz of *Körös* is de naam van een comitaat in het Oostenrijksche Kroonland Croatië. Het heeft eene oppervlakte van ruim 40 □ geogr. mijl en is over het geheel doorsneden van lage heuvels en dalen, doch in het noorden, langs de Donau, zeer vlak. Men verbouwt er rogge, maïs en peulvruchten, benevens een weinig tabak. Voorts heeft men er veel ooft en kostelijke druiven; de wijn van Moslavicz onderscheidt zich door gloed en smaak en wordt door velen boven Bourgognewijn gesteld. Handel en nijverheid zijn er van weinig belang. De inwoners, ten getale van ongeveer 75000, zijn bijna allen Croaten. De evenzoo genoemde hoofdplaats telt ruim 2000 zielen.

Kreutzer. Onder dezen naam vermelden wij:

Konradin Kreutzer, een bekend componist van liederen en opera's. Hij werd geboren te Meszkirch in Baden den 22sten November 1780, ontving het eerste onderwijs in de muziek van den koordirecteur *Rieger* en zijne verdere opleiding in verschillende kloosters, liet de reeds aangevangen studie der geneeskunde varen, bepaalde zich bij de toonkunst en vestigde zich in 1804 te Weenen, waar hij *Albrechtsberger* tot leermeester had en onderscheidene stukken, waaronder ook opera's, componeerde. In 1811 volbracht hij als virtuoos op het door *Leppig* uitgevonden panmelodium eene kunstreis en kwam in 1812 te Stuttgart, waar hij na de opvoering van zijn „Konradin" tot koninklijk kapélmeester werd benoemd. Dáar bleef hij tot 1816 en vervaardigde inmiddels onderscheidene opera's, zooals: „Feodora", — „Alimon nnd Zaide", — en „Die Alpenhütte", benevens het oratorium „Die Sendung Mosis". In 1816 ging hij weder op reis en oogstte als klavierspeler grooten bijval. In 1817 werd hij als kapélmeester naar Donaueschingen beroepen, doch in 1821 legde hij die betrekking neder en vertrok naar Weenen, waar in 1822 zijne opera „Libussa" met uitstekend gevolg ten tooneele gebracht en hij zelf tot kapélmeester bij één der schouwburgen benoemd werd. Hij bedankte in 1833 voor zijn post en was vervolgens tot 1840 kapélmeester aan den Josephstädter schouwburg. In dien tijd leverde hij zijne beste stukken, zooals: „Melusine", — „Das Nachtlager von Granada" en de muziek voor den „Verschwender" van *Raimund*. In 1840 vergezelde hij zijne dochter *Cecilia* op hare reizen als zangeres in Duitschland, doch aanvaardde ook nog in datzelfde jaar de betrekking van kapélmeester aan den stadsschouwburg te Keulen. Hij bleef aldaar tot 1846, begaf zich weder gedurende korten tijd naar één der schouwburgen te Weenen en overleed te Riga den 14den December 1849. Gedurende zijne 9 laatste levensjaren vervaardigde hij de opera's: „Der Edelknecht", — „Die Hochländerin vom Kaukasus", — en waarschijnlijk ook „Aurelia", eerst na zijn dood opgevoerd. Hij heeft inzonderheid als liederencomponist grooten roem verworven door de frischheid en natuurlijkheid zijner voortbrengselen, en zijne mannenkwartetten behooren nog altijd tot de beste in hunne soort. Van zijne opera's is „Das Nachtlager von Granada" nog altijd op het répertoire.

Rudolf Kreutzer, een vermaard vioolspeler en een verdienstelijk componist. Hij werd geboren te Versailles den 16den November 1766, waar zijn vader de eerste viool speelde in de koninklijke kapél. Reeds op 5-jarigen leeftijd werd hij toevertrouwd aan den violist *Anton Stamitz*, die hem opleidde tot aan zijn 12de jaar. Zelfs begon hij toen reeds te componeeren zonder hierin eenig onderricht te hebben genoten, en op 13jarigen leeftijd droeg hij zijn eigen vioolconcert in het concert spirituel te Parijs met grooten bijval voor. Op 16-jarigen ouderdom verloor hij zijn vader, doch werd aanstonds door *Marie Antoinette* met diens betrekking begiftigd, waarna hij zich als kunstenaar zocht te volmaken. In 1790 zag hij zich als eerste viool geplaatst in het orkest van het Théâtre Italien en bracht in datzelfde jaar zijne eerste opera: „Jeanne d'Arc" ten tooneele, waarop tot aan 1796 een aantal andere volgden, van welke: „Paul et Virginie" en „Lodoïska" met bijval werden begroet. Na den Vrede van 1797 bezocht hij als concertgever Italië en Duitschland en oogstte telkens nieuwe lauweren. Na zijn terugkeer werd hij professor op de viool aan het conservatoire en in die betrekking onderscheidde hij zich door ongemeenen ijver. Daarenboven was hij sedert 1801 als soloviolist werkzaam in de groote opera en in de private kapél van *Napoleon*, sedert 1816 als koninklijk kapélmeester en directeur der groote opera en van 1824 tot 1826 als intendant der muziek aan de groote opera. Na eene langdurige sukkeling overleed hij te Genève den 5den Juni 1831. *Kreutzer* behoort tot de uitstekendste leerlingen van die groote school van violisten, welke het voetspoor betraden van *Martini* en *Paganini* en die in Frankrijk, behalve door hem, door *Viotti*, *Rode* en *Baillot* vertegenwoordigd werd. Hunne voornaamste eigenschappen, vooral hun breed spel, openbaarde *Kreutzer* zoowel in zijne eigene uitvoering als vooral in zijne eigene compositiën voor viool. Uitmuntend zijn dan ook zijne 19 concerten, zijne duetten, trio's, kwartetten, variaties enz. Van de opera's die hij na 1796 leverde, hebben slechts weinige de proef der publieke gunst doorgestaan. — Zijn jongere broeder *Jean Nicolas Auguste*, geboren te Versailles in 1781, was in 1802 en 1803 als violist werkzaam aan de groote opera en in de private kapél van *Napoleon*, — later die der *Bourbons*. In 18[illegible] werd hij in plaats van zijn broeder professor in het vioolspel aan het conservatoire, en overleed in 1832. Hoewel hij zich niet tot de hoogte van het schitterend spel van zijn broeder kon verheffen, was hij een zeer verdienstelijk kunstenaar, die onderscheidene compositiën voor viool geleverd heeft.

Kreuznach, een stadje in het district Coblenz der Pruisische Rijnprovincie, ligt aan de Nahe, ongeveer $3\frac{1}{2}$de uur gaans van de plek, waar deze zich uitstort in de Rijn bij Bingen, en aan den Rijn-Nahe-spoorweg, omstreeks 80 Ned. el boven den zeespiegel in een bevallig oord. Het stadje is gedeeltelijk zeer onderwetsch en bezit een gymnasium, benevens 14000 inwoners, die zich met fabrieknijverheid, wijnbouw, wijnhandel enz. bezig houden. Voorts bezoeken er des zomers gemiddeld 7000 vreemdelingen de baden. Deze laatste behooren tot de iodium- en bromiumbevattende zoute bronnen. Zij werden reeds in 1478 ontdekt, doch eerst in onze eeuw als geneeskrachtig aangewend. Vooral zijn zij in trek ter genezing van scrophuleuse ongesteldheden en chronische huiduitslagen; daartegen verdienen zij de voorkeur boven alle badwateren in Duitschland. Men maakt vooral gebruik van de Elisebron ($7\frac{1}{2}°$ C.), van de Karlshaller bron (16° C.) en van de bron te Münster am Stein (29° C.), zoowel in- als uitwendig. — Kreuznach komt onder den naam van Cruciniacum reeds voor in 819. In de oorlogen der 17de eeuw werd het meermalen geplunderd en verwoest. In 1689 deden de Franschen er het kasteel Kauzenberg in de lucht vliegen, en de berg, waarop het zich

verhief, is thans met wijngaarden bedekt en verschaft aan den bezoeker een prachtig uitzicht over het stadje en het dal. Aan het zuidelijk uiteinde der plaats ontspringen de zoute bronnen, en een kwartier uur gaans verder, tusschen hooge porfiergevaarten, de zoute bronnen Karlshall en Theodorshall, die zich door een aanzienlijk bromiumgehalte onderscheiden. Nog een half uur gaans verder ontmoet men het dorp Münster am Stein, desgelijks met zoute bronnen, voorts den Rheingrafenstein, de overblijfselen van een door de Franschen in 1689 veroverd kasteel op eene loodrecht zich verheffende rots ter hoogte van 200 Ned. el, en daartegenover, aan den mond der Alsenz, zich vereenigend met de Nahe, het desgelijks door de Franschen gesloopte kasteel Ebernburg, weleer het eigendom van *Franz von Sickingen* en tevens de wijkplaats van *Ulrich von Hütten*, *Melanchthon*, *Bucer* enz. — Het arrondissement Kreuznach telt op ruim 10 □ geogr. mijl 67 000 inwoners.

Kreysig (Friedrich Ludwig), een verdienstelijk geneeskundige, geboren te Eisenburg den 7den Juli 1770, studeerde te Leipzig en te Pavia en vestigde zich in 1795 als privaat-docent te Leipzig. Een jaar later werd hij substituut-professor en in 1801 gewoon hoogleeraar te Wittenberg, alwaar hij een ambulatorisch clinicum stichtte. In 1803 zag hij zich benoemd tot lijfarts van den Keurvorst van Saksen en volgde in 1813 den Koning van Saksen in zijne gevangenschap te Frederiksveld, vanwaar hij in 1815 terugkeerde. Toen werd hij hoogleeraar te Dresden en met eene ridderorde versierd. In 1822 ontdeed hij zich van al zijne openbare betrekkingen en verminderde zooveel mogelijk zijne uitgebreide practijk, betrok des zomers een buitenverblijf te Pillnitz, waar hij zich met ijver op de kruidkunde toelegde, en overleed den 4den Juni 1839. Van zijne geschriften vermelden wij: „Neue Darstellung der physiologischen und pathologischen Grundlehren für angehende Aerzte und Practiker (1708—1800, 2 dln)", — „Abhandlung über das Scharlachfieber (1802)", — „Die krankheiten des Herzens, systematisch bearbeitet (1814—1817, 3 dln)", — „System der praktischen Heilkunde (1818, 1819)", — en „Ueber den Gebrauch der natürlichen und künstlichen Mineralwässer von Carlsbad, Ems u. s. w. (1825; 2de druk, 1828)", ook in het Engelsch en Fransch vertaald.

Kreyszig (Friedrich), een verdienstelijk Duitsch letterkundige, geboren den 5den October 1818 op het Landgoed Gottesgabe bij Mohrungen in Oost-Pruisen, ontving zijne opleiding bij zijn oom van moederszijde *Kawerow*, die te Jenkau bij Dantzig een opvoedingsgesticht had doen verrijzen. Nadat hij in 1832 zijn examen als leeraar had afgelegd, ontving hij eene betrekking op eene plaats aan de grenzen van Rusland. In 1838 echter begaf hij zich naar Königsberg om er in de geschiedenis en letteren te studeeren. Nadat hij van 1843 tot 1845 aan de reaalschool te Wohlau was werkzaam geweest, ging hij in die betrekking naar Elbing en werd er in 1854 directeur der inrichting. Zijne verkiezing tot directeur der reaalschool te Cassel in 1868 werd aanvankelijk door den minister *von Mühler* niet goedgekeurd. Toen laatstgenoemde echter, door de uitspraken der pers gedrongen, tot andere gedachten kwam, aanvaardde *Kreyszig* zijn ambt in 1869, maar belastte zich reeds in 1871 met het beheer der scholen van het Polytechnisch Genootschap te Frankfort en overleed aldaar den 20sten December 1879. Hij schreef: „Geschichte der franz. Nationalliteratur (1851; 4de druk, 1872)", — „Justus Möser (1856)", — „Vorlesungen über Shakspeare (1858—1860, 3 dln; 2de druk, 1872)", — „Vorlesungen über Faust (1865)", — „Studiën zur franz. Cultur- und Literaturgeschichte (1865)", — „Vorlesungen über den deutschen Roman der Gegenwart (1869)", — „Shakspeare-Fragen (1871)", — „Realismus und Realschulwesen (1872)", — en een groot aantal opstellen in tijdschriften.

Kribben zijn rijsdammen, aangelegd in eene rivier, om hare oevers te bevestigen, hare bedding te verbeteren of haren mond meer bevaarbaar te maken. Veel opspraak verwekten eenige jaren geleden in ons Vaderland de kribben van het Zwolsche Diep wegens de verschillende gevoelens, welke daaromtrent worden gekoesterd.

Krieger (Frederik Willem), een verdienstelijk Nederlandsch geneeskundige, geboren te Rotterdam den 23sten November 1805, bezocht aldaar het Erasmiaansch gymnasium, studeerde te Groningen en vervolgens te Berlijn en promoveerde in 1834 te Groningen in de geneeskunde op eene dissertatie: „De graviditate tubaria" en in het volgende jaar in de verloskunde en in de heelkunde. Nu vestigde hij zich als geneesheer te Rotterdam, werd er in 1836 benoemd tot lector aan de klinische school, werd er lid van de geneeskundige commissie van toezicht en zag zich in 1848 beroepen als gewoon hoogleeraar te Leiden. Hij aanvaardde die betrekking met eene redevoering: „De progressibus, quos nostra praesertim aetate per anatomiam pathologicam fecit chirurgia" en was lid van onderscheidene binnen- en buitenlandsche geneeskundige genootschappen, — voorts van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, doch moest in 1869 om redenen van gezondheid zijn ontslag vragen en overleed den 24sten Augustus 1881. Van zijne geschriften vermelden wij: „De besmettelijke ontsteking der pisbuis (met *Polano*, 1847)", — „Praktisch handboek der klinische heelkunde (met *Polano*, 1846—1861)", — en eenige redevoeringen en bijdragen in tijdschriften.

Kriegk (Georg Ludwig), een verdienstelijk geschiedschrijver, geboren den 28sten Februari 1805 te Darmstadt, was geruimen tijd werkzaam als professor in de geographie en geschiedenis aan het gymnasium te Frankfort aan de Main en werd er in 1860 stadsarchivaris. Hij schreef: „Das Thessalische Tempe (1835)", — „Schriften zur allgemeinen Erdkunde (1840)", — „Die Völkerstämme und ihre Zweige (1848; 4de druk, 1856)", — „Frankfurter Bürgerzwiste und Zustände im Mittelalter (1862)", — „Die goldene Bulle der Stadt Frankfort a. M. (1867)", — „Deutsches Burgerthum im Mittelalter (1868; vervolg 1871)", — „Die Brüder Senckenberg (1869)", — „Geschichte von Frankfurt a. M. in ausgewählten Darstellungen (1871)", —

„Die deutsche Kaiserkrönung (1872)", — en „Deutsche Kultnlbilder aus dem 18 Jahrhundert (1874)". Ook bewerkte hij de „Weltgeschichte für das Deutsche Volk (1843—1856, 18 dln)" van *Schlosser*.

Kriegs-Au (Adolf, vrijheer von), een Oostenrijksch minister, geboren in 1822, studeerde in de rechten, trad in staatsdienst en werd onder de bescherming van zijn zwager, den minister *Alexander von Bach*, eerlang tot hooge waardigheden bevorderd. Hij werd secretaris van den gouverneur-generaal van Hongarije, Aartshertog *Albrecht*, en vice-president van het stadhouderschap te Ofen. In 1860 kwam hij op wachtgeld, zag zich in 1865 door *Belcredi* benoemd tot afdeelingschef bij het ministerie van onderwijs en in 1866 tot civiel commissaris bij het noorderleger, belast om Silezië na de verovering te besturen. Na den val van *Belcredi* kwam hij op pensioen en werd secretaris van de stoomvaartmaatschappij op de Donau. Den 15den Februari 1880 verkreeg hij in het ministerie *Taaffe* de portefeuille van Financiën, maar hij was niet berekend voor deze taak, zoodat hij haar reeds den 27sten Juni van dat jaar nederlegde.

Kriehuber (Joseph), een verdienstelijk schilder en steengraveur, geboren te Weenen den 14den December 1800, was aanvankelijk tot horlogiemaker bestemd, doch de knaap, vol geestdrift voor de kunst, had daarvan een afkeer en ontving door bemiddeling van zijn oom de gelegenheid om zijne neiging te volgen. Reeds op 13-jarigen leeftijd behaalde hij aan de Keizerlijke Académie den eersten prijs en 4 jaren later vertrok hij met Prins *Sangusko* naar Polen, om er onderwijs in het teekenen te geven aan diens zonen. Na verloop van 3 jaren keerde hij naar Weenen terug, schilderde portretten en bracht ze op steen. Hij bereikte in deze kunst een hoogen trap van volkomenheid, zoodat hij meer dan 7000 gesteendrukte portretten afleverde. Later schilderde hij portretten in waterverf, alsmede landschappen, waarvoor hij de schetsen ontleende aan de omstreken van Weenen. Weldra zag hij zich benoemd tot Hofschilder, professor en raad der Académie en ontving de Franz-Josephsorde. Zijne portretten onderscheiden zich zoowel door eene uitstekende penseelbehandeling als door eene treffende gelijkenis.

Kriek (Prunus Avium *L.*), *wilde kriek* of *vogelkers* is de naam van een boom, die bij ons in 't wild voorkomt en zich door zijne langgesteelde, enkelvondige bloemtrossen van de eigenlijke vogelkers (Prunus Padus *L.*) onderscheidt. Hij behoort tot de familie der *Amygdaleën*; van dezen en van den kersenboom zijn de verschillende soorten van kersen, krieken en morellen afkomstig. Van de kriek heeft men eene verscheidenheid met dubbele bloemen. Van eene andere verscheidenheid met groote vruchten (Prunus Avium, P macrocarpus) bereidt men in Zwitserland kirschwasser.

Kriewelziekte (raphania) is eene eigenaardige zenuwziekte, ontstaande door vergiftiging met het moederkoorn. Zij was reeds aan de ouden bekend, doch is vooral in 1558 in Silezië door *Schwenkfeld* als eene verderfelijke epidemie waargenomen en beschreven In 1763 heerschte zij wederom in Silezië, — in 1760 en 1761 in Zweden, — in 1709, 1710 en 1727 in Zwitserland, — omstreeks denzelfden tijd in Frankrijk, — en in 1770 en 1771 in ons Vaderland en het noordelijk gedeelte van Duitschland. In 1807 ontstond zij in een dorp nabij Frankfort aan de Oder, — en in 1870 in Stiermarken. Zij vertoont zich als *raphania acuta* of *hevige kriewelziekte*, wier verschijnselen veel overeenkomst hebben met die van typhus (typhus contagiosus epidemius), en als *raphania chronica* of *slepende kriewelziekte*, niet zoo besmettelijk als de voorgaande en zich kenmerkende door menigvuldige en hevige stuiptrekkingen der willekeurige spieren, vertrekkingen en uitstrekkingen der ledematen, verdraaiing der oogen en somtijds mondklem. Zulke aanvallen herhalen zich 2- tot 4-maal daags. Beide soorten van kriewelziekte hebben veelal een doodelijken afloop.

Krijgsgevangenen noemt men soldaten, die zich na vruchteloozen tegenstand of om andere oorzaken aan den vijand hebben overgegeven. In vroegere dagen was hun lot zeer hard, daar zij gedood of tot slaven vernederd werden. In de middeneeuwen en ook nog later werden zij tegen een rantsoen of losgeld op vrije voeten gesteld. Men maakte daarvoor een tarief. Volgens een verdrag, tusschen de Keizerlijke en de Zweedsche troepen in 1642 vóor Zittau gesloten, moest voor een veldmaarschalk 20000 thaler, voor een gemeen ruiter 8 thaler en voor een musketier 4 thaler betaald worden. Ook kwam meer en meer de uitwisseling in zwang, waarbij men lette op de gelijkheid van rang der uitgewisselden. Somtijds was men in den strijd zóo verbitterd, dat men geene tegenstanders tot krijgsgevangenen maakte, maar zooveel mogelijk allen zocht te dooden. Gelukkig is die gruwel thans verbannen. De krijgsgevangenen worden in onzen tijd met menschlievendheid bejegend. Bracht men den eersten *Napoleon* nog naar St. Helena, aan den derden verschafte men op Wilhelmshöhe alle aangenaamheden des levens. Dikwijls ook worden soldaten en officieren aanstonds ontslagen uit de krijgsgevangenschap onder belofte dat zij binnen een bepaald tijdperk niet weder de wapens zullen voeren tegen hunne overwinnaars. Groot was gedurende den jongsten Fransch-Duitschen Oorlog het aantal Fransche krijgsgevangenen in Duitschland; het bedroeg in het midden van Februari 1871 niet minder dan 11860 officieren en 371981 manschappen, die allen naar behooren werden gehuistvest en verpleegd.

Krijgskunde noemt men in den ruimsten zin de wetenschap, welke het gereedmaken onderhouden en gebruiken omvat van alle middelen, welke een Staat noodig heeft om oorlog te voeren of zich tegen een aanval te verdedigen. Men verdeelt haar in verschillende takken. Immers men kan oorlog voeren te land en ter zee, — men kan zich verdedigen in vestingen en in het open veld, men kan aanvallender- of verdedigenderwijze te werk gaan, — men kan gebruik maken van voetvolk, paardenvolk of geschut, — men heeft allerlei soorten van versterkingen, wapens enz., — men dient te weten, hoe men door geschikte samenwerking en doelmatige bewe-

ging met de kleinste macht de grootste uitkomsten kan verkrijgen, en duizend andere dingen meer.

Het spreekt van zelf, dat de krijgskunde in den loop der eeuwen groote verandering heeft ondergaan. De strijd, aanvankelijk ordeloos, werd langzamerhand naar vaste wetten gevoerd. Er ontstonden legers van geregelde troepen. De wapens ondergingen allengs merkwaardige veranderingen, en vooral de uitvinding van het buskruit gaf aan de krijgskunde eene geheel andere gedaante. Evenzeer ondervond zij in den jongsten tijd den invloed van den aanleg van spoorwegen. Tot de krijgskunde van onze dagen behooren: de leer der legerorganisatie, de leer der wapens, de vestingbouw, de tactiek en de strategie, — en tot hare hulpwetenschappen de terreinleer, de geodesie, de militaire geographie, alsmede de krijgsgeschiedenis, welke het verloop van vroeger veldslagen voorstelt. Het is intusschen duidelijk, dat de krijgskunde dan eerst vruchten draagt, wanneer zij in het bezit is van een militair genie, dat op het beslissend oogenblik rekening weet te houden met alle krachten, met alle bewegingen, met alle omstandigheden van het terrein, dat op het juiste tijdstip het gewicht in de schaal werpt, hetwelk aan de overwinning den doorslag geeft.

Krijgsraad en Krijgsrecht, zie *Krijgswet*.

Krijgswerktuigen (De) hebben in den loop der eeuwen, bij de toenemende ontwikkeling der volken, belangrijke veranderingen ondergaan. In den beginne gebruikte men enkel een stuk hout, eene *knods*, gelijk aan die, waarmede *Héraclès* (Hércules) wordt afgebeeld. Greep men eerst steenen op, om daarmede te werpen, weldra vervaardigde men een *slinger*, om aan den worp meer kracht en juistheid te geven. Men verwisselde de knods met de *speer*, hetzij om hiermede te werpen of dien als stootwapen te bezigen. Daarop volgde voorzeker de *boog*, van wiens krachtig gespannen koord men den pijl tot op aanmerkelijken afstand in het doel wist te drijven. Nog altijd hebben sommige wilde stammen eene verwonderlijke vaardigheid in het behandelen dezer wapens. Kunstig is voorts de *bomerang* der inboorlingen van Australië, — eene schijf, waarmede zij hun tegenstander weten te treffen, terwijl dat wapen in zijn kringvormigen loop tot den afzender terugkeert. De uitvinding en het bewerken der metalen gaf eene groote wijziging aan de krijgswerktuigen. Men smeedde speerpunten en *zwaarden* van ijzer, — voorts helmen, harnassen met geheel hun toebehooren en schilden. In de middeneeuwen gebruikte men bij het belegeren van steden allerlei werpgeschut, waardoor steenen of pijlen werden voortgeslingerd (*blijden*, *catapulten* en *balisten*); zij werkten op dezelfde wijze als de bogen en werden met groote kracht opgewonden. Voorts vervaardigde men *stormrammen* of torens, waarin zich een zware balk bevond, van voren met een gehoornden ramskop voorzien, waarmede men de muren poogde te vernielen, terwijl de krijgsknechten zich veilig in dien toren bevonden of, dicht opeengedrongen, met boven het hoofd gehouden schilden gezamenlijk een *schildpad* vormden. Voorts had men *muurbrekers* en *muurboren* en vooral *belegeringstorens*, vierkante gevaarten van hout, van buiten met ijzer bekleed, dikwijls onderscheidene verdiepingen hoog. Zulk een belegeringstoren werd naar de muren geschoven en uit de bovenste verdieping liet men eene valbrug op die muren neder, waarna de dapperste krijglieden aanstonds de vesting beklommen. Reeds van ouds waren ook *strijdwagens* in gebruik, en men vermeldt, dat *Cyrus* deze van sikkels voorzien heeft, zoodat de vijand bij zijne nadering gevaar liep van te worden weggemaaid.

Na de uitvinding van het buskruit bezigde men weldra geschut (zie *Artillerie*) en ook draagbare vuurwapens (zie *Handvuurwapens*). De geweren of *musketten* werden op haken gelegd en daarom ook haakbussen genaamd en met eene lont aangestoken. Later kwamen de *vuursteengeweren* en in onze eeuw de *percussiegeweren* in zwang, die thans weêr door de *naaldgeweren* vervangen zijn. Tot de merkwaardige krijgswerktuigen van onzen tijd behooren voorts de *torpedo's* (zie aldaar). Intusschen heeft men van een belangrijk element — van den stoom — ten behoeve van den oorlog nog geen gebruik gemaakt. Wellicht zou het kunnen dienen, om elken veldslag in den kortst mogelijken tijd te doen eindigen en alzoo de geheele worsteling te bekorten. Intusschen vinden wij vermeld, dat kolonel *Coertsen* in Indië een aanval van zeeroovers afsloeg door hen te bespuiten met kokend water uit den stoomketel.

Krijgswet (De) bevat het geschreven recht voor de militairen. Hoewel het bestaan van een afzonderlijk recht, en mitsdien ook van eene speciale wetgeving, voor zekere standen of klassen van burgers zijn raison d'être verloren heeft sinds overeenkomstig de beginselen van de Groote Fransche Revolutie de gelijkheid van alle burgers voor de wet is erkend, ten gevolge waarvan ook het voorrecht van enkele standen, om voor een speciaal voor hen bestemden rechter te recht te staan, is vervallen, heeft de krijgsmansstand in zooverre dat voorrecht behouden, dat er ook bij de beschaafde natiën nog steeds in werking is een militair strafrecht, dat gecodificeerd is in een militair strafwetboek en 't welk wordt toegepast door den militairen strafrechter. Het is een *speciaal* recht, dat geldt naast en beheerscht moet zijn door de beginselen van het *gemeene* recht. De voortdurende instandhouding van het krijgsrecht, als een speciaal recht, wordt gerechtvaardigd door de omstandigheden. Zij, die in het leger dienen of daartoe behooren, verkeeren in toestanden, die in het gewoon burgerlijk leven niet voorkomen. De bijzondere plichten, die op den krijgsman rusten, de hooge eischen van gestrenge tucht en onverbreekbare orde maken een samenstel van bepalingen noodig, wier werking in de burgerlijke samenleving, buiten het leger, overbodig is. De noodzakelijke militaire hiërarchie heeft tot voorwaarden van bestaan: onbepaalde gehoorzaamheid, strikte plichtvervulling, gestrenge discipline. De deugd van het leger is voor een aanmerkelijk deel afhankelijk van de goede orde en tucht. Het sterk hechten aan gewoonten en gebruiken, het streng handhaven van de étiquette, het scherp acht slaan op de geringste vergrijpen tegen orde, tucht en gehoor-

zaamheid zijn daarvan de onvermijdelijke gevolgen. De hoofdbron voor het militaire recht is de *krijgswet*. Allen die in het leger zijn opgenomen, staan onder die wet. Bij de inlijving worden hun de voornaamste straf bepalingen, op de zwaartste misdrijven betrekking hebbende, voorgehouden, dit noemt men „het voorlezen van de krijgsartikelen." De bijzondere toestanden geven, zooals opgemerkt is, aanleiding tot bijzondere verhoudingen, bijzondere plichten en rechten. De schending van die plichten en rechten geeft het aanzijn aan bijzondere misdrijven, die door hen, die niet onder de krijgswet staan, ook niet *kunnen* bedreven worden. Zoo kan *insubordinatie* niet gepleegd worden door hen, die niet in de gelederen van het leger zijn ingelijfd, en evenmin is *desertie* voor hen mogelijk, op wie de plicht van den krijgsdienst niet rust. Het verlaten van een post voor den vijand is eene misdaad, waaraan slechts hij zich schuldig maken kan, aan wien in oorlogstijd een wachtpost tegenover den vijand is toevertrouwd. Het onderwerp van het krijgsrecht, zooals het vervat is in de krijgswet, is *vooral* zoo goed als geheel, *strafrecht*. Het burgerlijk recht, zoowel materieel als formeel, is hetzelfde voor krijgs- als voor niet-krijgslieden. De misdrijven, in de krijgswet strafbaar gesteld, zijn of van zuiver militairen aard of zij zijn dezulke, die ook door niet-militairen kunnen bedreven worden. Sommige kunnen alleen in oorlogstijd, andere even goed in oorlogs- als in vredestijd bedreven worden; enkele worden in oorlogstijd veel gestrenger gestraft, dan in den tijd van vrede. Onze Grondwet van 1848 handhaaft ook de exceptioneele wetgeving voor militairen. Art. 146 zegt: „de wet regelt het rechtsgebied over het krijgsvolk en de schutterijen." Die rechtspleging is georganiseerd bij eene wet van 20 Juli 1814 (Stbl. No. 85), arresteerende: 1o een crimineel wetboek voor het krijgsvolk te water; 2o een reglement van discipline voor het krijgsvolk te water; 3o de rechtspleging voor het krijgsvolk te water; 4o de rechtspleging voor het krijgsvolk te lande; en 5o eene provisioneele instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof. Zoowel het straffenstelsel als de rechtspleging in deze wetten zijn veronderd; de straffen zijn veel te gestrengen vaak hoogst ondoelmatig, zoodat met recht van deze wetgeving getuigd is geworden, „dat zij noch voldoet aan de eischen der wetenschap, noch aan de behoeften van het Nederlandsche leger". De wet van 28 Juni 1854 heeft eenige veranderingen — vooral verzachtingen — gebracht in de straffen voor het krijgsvolk te water; die van 4 Jnni 1858 bracht vereenvoudiging aan in de samenstelling van het Hoog Militair Gerechtshof.

Tot de militaire wetgeving behooren ook de verschillende *cartels* — verdragen — omtrent het aanhouden van deserteurs, en de wet ven 12 December 1817 (Stbl. No. 33), inhoudende bepalingen en straffen tegen hen, die, niet aan den militairen rechtsdwang onderworpen, de desertie van het krijgsvolk begunstigen. Bij Koninklijk Beslnit van 2 October 1841 werd eene commissie aangesteld tot herziening en omwerking der militaire wetgeving; nadat zij een verslag omtrent hare werkzaamheden had ingediend, werd zij door den Koning bij besluit van 21 December 1848 ontslagen; na dien tijd is aan de verbetering van die wetgeving niets gedaan.

De bovengemelde wet van 12 December 1817, gewijzigd en aangevuld door die van 8 Jnni 1859 (Stbl. No. 44), bedreigt straffen tegen het verkoopen, verpanden en in bewaring geven van militaire kleedingstukken. De militair staat terecht voor zijn eigen, een specialen, rechter. De gewone rechter is de *krijgsraad*, een rechtsprekend collegie, dat samengesteld wordt nit manschappen en officieren, uit elken rang in het leger één. Het land is verdeeld in krijgsdistricten; in ieder district is een krijgsraad. Eén of meer afzonderlijke krijgsraden zijn aan boord van de oorlogschepen voor het krijgsvolk te water. De rol van het Openbaar Ministerie bij den krijgsraad is opgedragen aan den anditeur-militair, een rechtsgeleerde van beroep, die de vervolging instelt, het procès grootendeels leidt, de getuigen en den beklaagde verhoort, daarna zijne conclusiën neemt en het vonnis redigeert, zooals het door den Raad is geveld en later wordt uitgesproken. Van de vonnissen der krijgsraden is soms hooger beroep (appél) toegelaten op het Hoog Militair Gerechtshof— het Opperste Militair rechtscollegie, samengesteld uit juristen en hooggeplaatste militairen of oud-militairen, waarvan de zetel tegenwoordig gevestigd is te Utrecht. Dit gerechtshof neemt ook kennis van sommige zware misdrijven in eerste instantie; zijne samenstelling en werkkring wordt geregeld door de reeds boven aangehaalde besluiten en wetten. De grondwettigheid van zijn bestaan wordt terecht betwijfeld, omdat het onder de tegenwoordige regeling, in strijd met art. 162 der Grondwet van 1848, staat buiten het toezicht van den Hoogen Raad. De wet op de schutterijen van 11 April 1827 (Stbl. No. 17) regelt de strafwetgeving over de leden van de schutterijen en draagt de rechtspraak over schntterlijke overtredingen op aan den schuttersraad, een collegie, welks samenstelling geschoeid is op de leest van den krijgsraad. Het Burgerlijk recht kent enkele bijzondere bepalingen voor militairen. Militaire verordeningen regelen de voorwaarden, waarop een militair een huwelijk mag sluiten; desniettemin is het hnwelijk, in strijd met die verordeningen gesloten, even geldig als burgerlijk hnwelijk. Het overgaan in vreemden militairen dienst zonder toestemming van den Koning doet het burgerrecht verliezen. Het overlijden van militairen te velde wordt geconstateerd op bijzondere, in de daarvoor bestaande reglementen bepaalde wijze; in tijd van oorlog zijn vereenvondigde vormen voldoende om hun testament, te velde gemaakt, van kracht te doen zijn (zie *Burgerlijke Stand*). De militairen kunnen zich van de voogdij verschoonen; op hunne militaire uitrusting kan geen beslag worden gelegd. Vergelijk *Disciplinaire straf*, en betrekkelijk de rechtsmacht van de militaire machthebbenden in belegerde vestingen *Staat van beleg*.

Krijt is de naam van eene witte, fijnaardige, losse soort van kalksteen, welke wegens die losheid sterk afverft en om die reden algemeen — vooral in de scholen — gebruikt wordt om er op zwarte borden mede te schrij-

ven. Aanvankelijk beschouwde men het krijt als amorph koolzuurcalcium, totdat vooral *Ehrenberg* aanwees, dat het uit de kalkachtige schalen van microscopische diertjes (foraminiferen of polythalamiën, kleine krabbetjes, bryozoën enz.) bestaat. Men ziet het duidelijk bij 300-voudige vergrooting, wanneer men krijtpoeder met balsem van Canada bevochtigt. Het krijt dient tot verfstof, tot het poetsen van metalen voorwerpen, in de natuurkunde, tot het neutraliseeren van zuren, tot bereiding van koolzuur ammonium, alsmede tot ontwikkeling van koolzuur. Ook wordt het wel tot kalk gebrand, doch de hierdoor verkregen mortel is niet zoo deugdzaam als die, welken men verkrijgt van vasten kalksteen. Wat men *rood krijt* noemt, is meestal een leemachtig roodijzererts, dat in samenstel op bolus gelijkt, en het *zwart krijt* is eene koolstofrijke afvervende soort van aluinlei.

Onder den naam van *krijtvorming* verstaat men in engeren zin de laag van wit krijt, welke tot eene aanzienlijke dikte in het zuiden van Engeland en in het noorden van Frankrijk gevonden wordt en oostwaarts tot aan Rügen en zelfs nog verder voortloopt. Men geeft echter in ruimeren zin dien naam aan eene groote groep van veelsoortige bezinkingen, die over geheel Europa, het noorden van Afrika, het westen van Azië en zelfs in Noord- en Zuid-Amerika zich uitbreidt. Het zijn de bezinkingen van het krijttijdperk; zij bestaan in Engeland uit de volgende deelen:

Het *bovenste witte krijt* met vuursteenknollen en vuursteenlagen. Het is geschikt om mede te schrijven en afkomstig van schalen van kleine dieren. Ook bevat het versteeningen van grootere zeedieren.

Het *onderste witte krijt* zonder vuursteenen. Het is niet zoo wit en zoo goed om mede te schrijven als de voorgaande soort en vertoont zich vaak als een licht-grijze, vaste kalksteen met vele versteeningen.

Het *krijtmergel* dat nog op krijt gelijkt, maar veel leem en talrijke versteeningen van zeedieren bevat.

Het *oppergroenzand*, een brozen zandsteen met talrijke korrels van groenaarde en vele overblijfselen van zeedieren.

Het *gault*, eene mergel- en leemvorming met vele fossielen.

De *speeton-clay* desgelijks eene leemvorming met vele fossielen.

Het *ondergroenzand*, van het oppergroenzand weinig verschillende.

Vergelijkt men daarmede de lagen, die elders de aardkorst vormen, dan ziet men, dat in Saksen en Bohemen de *quaderzandsteen* overeenkomt met de bovenste 4 Engelsche onderdeelen. De quaderzandsteen wordt intusschen verdeeld in: opperquaderzandsteen, — plänermergel, kalk- en zandsteen, — en onderquaderzandsteen. — Tot de kalkvorming behooren in de Alpen de Gosauvorming en de hippurietenkalksteen, — ja, in het Banaat behoort daartoe zelfs eene steenkolenvorming. Gault en speeton-clay komen overeen met dergelijke vormingen in Westfalen en in de Alpen, — en het Engelsche ondergroenzand heeft overeenkomst met de hilsvormingen in Westfalen en met de neocomiënvormingen in het Juragebergte en in de Alpen.

De organische overblijfselen of versteeningen in het krijt behooren grootendeels tot zeegewassen en zeedieren vooral Foraminiferen en soorten van de geslachten Tentularia, Hippurites, Belemnites en Turrilites, en wél tot uitgestorvene soorten, terwijl in de daarop volgende tertiaire lagen reeds eenige gevonden worden, welke met de thans nog levende soorten overeenkomen.

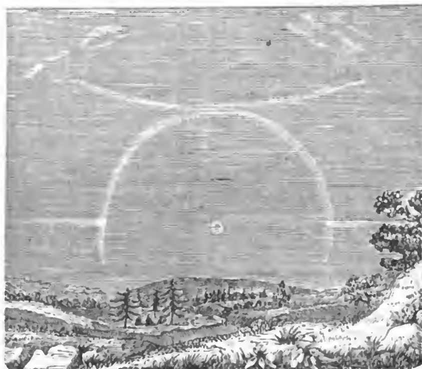
De gesteenten der krijtgroep worden op velerlei wijzen gebruikt. Van het eigenlijke krijt hebben wij reeds gesproken. Vuursteen komt thans minder te pas dan voorheen. Mergel dient tot bemesting, kalksteen tot mortel en cement en quaderzandsteen is een zeer goede bouwsteen.

In ouden tijd gaf men den naam van *krijt* ook aan eene kampplaats, omdat haar omtrek met krijt werd afgebakend.

Krim of *Krym* is de naam van een schiereiland in het zuiden van Rusland, dat het gewichtigste deel uitmaakt van het gouvernement Taurië en ook wel het Taurische Schiereiland genoemd wordt. Het is slechts door de ongemeen smalle landengte van Perekop, tusschen de Zwarte Zee en de Zee van Azof gelegen, welke beide zeeën door de Straat van Kertsj gemeenschap hebben, met het vaste land verbonden en heeft bij eene oppervlakte van 476 □ geogr. mijl eene kustlengte van 140 geogr. mijl. Aan de zeeëngte van Kertsj, tegenover de rotsgevaarten van den Caucasus, verheft zich het Taurische Bergland, hetwelk onder den weinig passenden naam van Jailá (Alpengebergte) steil uit het water verrijst, de geheele zuidkust ommuurt en zich noordwaarts uitbreidt in evenwijdige, boschrijke ketens, door bevallige dalen gescheiden, om zich eindelijk te verliezen in de eenvormige steppen, welke zich over het grootste gedeelte van het schiereiland uitstrekken. De zuidelijke keten is de hoogste; dáár verheft zich de Tsjadyrdagh (1500 Ned. el) of de Tentberg (Mons Trapezus der Ouden), die als een reusachtige tafelberg boven het geheele land oprijst en vele groote en diepe grotten heeft, welke gedurende het geheele jaar met ijs gevuld zijn. Aan deze bergstreek is de Krim den roem verschuldigd, dat zij tot de schilderachtigste gewesten der aarde behoort. De vruchtbaarste dalen, zich hier tot kloven vernauwende en zich elders tot dalkommen uitbreidende, zijn uitmuntend bebouwd en vertoonen er bij een verkwikkend klimaat een prachtigen subtropischen plantengroei. In die dalen en aan die berghellingen liggen schilderachtige Tartaarsche dorpen, Grieksche kloosters en Turksche moskeeën. Op sommige plaatsen klimt men met rotstrappen naar boven, op andere verlustigt zich het oog in frissche alpenweiden. Hier ziet men bouwvallen van voormalige sterkten, dáár wederom prachtige villa's van aanzienlijke Russen met olijven-, ooft- en wijngaarden. De landbouwer verblijdt er zich in een overvloedigen oogst van graan, gierst en tabak, terwijl de wijnstok er geurige tafeldruiven en een kostelijken wijn oplevert. In de tuinen ziet men niet alleen de ooftboomen en gewassen van onze tuinen, maar daarenboven vijgen, meloenen, granaat- en oranjeboomen enz. Men wint er veel honig, was en zijde, en de veefokkerij is er van groot be-

lang. De zwarte, kroesharige lamsvellen uit de Krim vormen een belangrijk handelsartikel. Daarentegen is het noordelijk gedeelte van dat schiereiland eene doodsche, eenvormige steppe, eene voortzetting der Nogaïsche. Het ontbreekt er aan water en houtgewas, en de schrale van zout doortrokken bodem, te voren de bedding der zee, is voor den landbouw ongeschikt. Ook bederven gevaarlijke uitwasemingen er hier en daar de lucht, — vooral bij de Siwasj, een gedeelte van de Zee van Azof, dat achter de lange, smalle landtong van Arabat voortloopt en alleen door de landengte van Perekop van de Doode Zee (een gedeelte der Zwarte Zee) gescheiden is. De hoofdstad van de Krim is Simferópol; voorts heeft men er Sebastópol, de belangrijkste oorlogshaven der Zwarte Zee, — Baktsjisarai, de oude residentie der Tartaarsche Khans, en de havenplaatsen Eupatoria, Balaklava, Jalta, Soedak, Feodosia (Kaffa) en Kertsj met de vesting Jenikalé. Vermaard is er voorts het Keizerlijk lustslot Nikita met een prachtigen tuin met een aan *Linnaeus* gewijden tempel, en met een heerlijk vergezicht, — voorts het Tartaarsche, op eene rots gestichte dorp Aloepka met het grootsche kasteel van Graaf *Woronzow* en met één der fraaiste tuinen van Europa, — en eindelijk het landgoed Orianda, voorheen het uitverkoren verblijf van Keizer *Alexander*.

Merkwaardig zijn voorts de oudheden, die men in dat land der Grieksche koloniën, weleer de Taurische Chersonesus geheeten, heeft opgedolven. Vooral zijn de grafheuvels in den omtrek van Kertsj (het aloude Pantikapaeon) onderzocht. Reeds *Pallas* (1794), *Guthrie*, *Waxel* en *Köhler* hadden er in het laatst van de voorgaande en in het begin van de tegenwoordige eeuw één en ander gevonden, en in 1816 deed een Franschman, *Paul Dubrux* genaamd, er opdelvingen. Meer werd er echter gevonden door *Patiniotti* in 1821. Maar eerst de bemoeiingen der Russische Regeering, die den burgerlijken gouverneur van Kertsj, *Strempkovski* en onder dezen gemelden *Dubrux* met die taak belastte, bezorgden er betere uitkomsten. Immers toen men ten oosten van Kertsj den grafheuvel Koel-Oba (Aschberg) onderzocht, vond men er in een graf niet alleen geraamten, maar ook vele en daaronder zeer kostbare sieraden. Deze ontdekking baarde groot opzien, en in 1831 zagen zich *Asjik* en *Kareisja* en later kapitein *Begitsjen* met die opgravingen belast. Ook door hen werden vele merkwaardige voorwerpen gevonden, afkomstig uit het Grieksche tijdperk, hetwelk den aanvang onzer jaartelling voorafgaat. Ook op het tegenovergelegen schiereiland Toman heeft men één en ander aan het licht gebracht. Al die voorwerpen zijn in de Hermitage te Petersburg en de doubletten in het provinciaal museum te Kertsj geplaatst. Voorts zijn de vroeger gevonden voorwerpen op last van den Czaar beschreven in het prachtwerk: „Antiquités du Bosphore cimmérien (1854, 3 dln)", terwijl van de latere een getrouw verslag gegeven wordt in het „Compte-rendu de la commission impériale archéologique" en in den „Recueil d'antiquités de la Scythie".

Kringen.

Krimoorlog, zie *Oostersche oorlog.*

Kringen om Zon en Maan neemt men bij betrokken of mistig weder dikwijls waar, vooral om de Maan, dewijl het licht der Zon doorgaans te sterk is, om de kringen zichtbaar te doen zijn. Men heeft kringen, die deze hemellichamen als eene glorie omgeven, en ook andere, welke door eene donkere tusschenruimte van Zon of Maan gescheiden zijn. De eerste soort schijnt te ontstaan door de breking van het licht in de dampblaasjes bevattende lucht, — en tot de tweede soort behooren 2 grootere kringen of gedeelten daarvan, die meestal duidelijker gekleurd en

aan de binnenzijde rood zijn. De middellijn van den kleinen en badersten kring is ongeveer 4°30′ en die van den grooteren 92 tot 94°. De groote kring vertoont zich zelden. Veelal ziet men daarbij eene horizontale lichtstreep ter hoogte van het middenpunt (zie bijgaande figuur) en somtijds een boog, die den kleinen kring in het hoogste punt raakt.

Men verklaart het ontstaan van deze kringen, alsmede dat van bijzonnen en bijmanen, door de breking van het licht in zeszijdige kristallen, welke *Bixio* en *Barral* werkelijk in de hoogere luchtlagen hebben aangetroffen. Zijn die kristallen er in groote hoeveelheid aanwezig, dan liggen zij onregelmatig, in allerlei standen ten opzichte van elkaâr; doch daaronder bevinden er zich ook genoeg, die met betrekking tot de lijn, getrokken van het oog des waarnemers naar het middenpunt van den kring, zoodanigen stand hebben, dat zij dit regelmatig verschijnsel kunnen doen ontstaan. Komen zij voor in dien stand en op denzelfden afstand van genoemde lijn, dan vormen zij een kring. Geen wonder is het dan ook, dat deze kringen in den winter als voorboden van sneeuw worden beschouwd.

Kringstormen, zie *Stormen*.

Krip (crêpe) is de naam van eene geweven stof, die vooral tot rouwfloers gebezigd wordt. Het bestaat uit sterk ineengedraaid kamgaren voor ketting en losser voor inslag. Het wordt bij het weven flauw aangeslagen en na het verven op een cylinder gewonden en in water gekookt, waardoor zijne gekroesde eigenschap aan den dag komt. Het behoort tot de effen (ongekeperde) wollen stoffen.

Krisjna (de Zwarte) is in de Indische mythologie de 8ste incarnatie van *Vischnoe*, namelijk de gedaante, welke deze godheid aannam om aan de nymf *Râdhâ* te behagen en den reus *Kâlya* te dooden. In vele Indische gedichten wordt hij vermeld en vooral zijne minnarijen met de Gopiherderinnen, waarmede hij onder den naam van *Govinda* zich vermaakte, vormen een geliefkoosd onderwerp der Indische dichters. Vooral wordt hem hulde gebracht in de „Bhagavadgitâ", eene episode van het groote epos „Mahâ-Bhârata". — Denzelfden naam draag ook eene Indische rivier, welke zich met de Birma en de Toemboedra vereenigt en zich uitstort in de Indische Zee bij de kust van Malabar.

Kristal, zie *Glas*.

Kristalholen, zie *Grot*.

Kristallen noemt men lichamen, die uit zich zelf een regelmatigen vorm hebben aangenomen, daarbij door platte vlakken worden begrensd en in bepaalde richtingen gemakkelijk te splijten zijn. Zij ontstaan, wanneer de stof uit den vloeibaren of gasvormigen aggregaattoestand in den vasten toestand overgaat. Daarbij moet de kracht, die de deeltjes van het kristal tot een regelmatig geheel samenvoegt, onbelemmerd kunnen werken en de vloeistof in rust zijn, anders is de vorming der kristallen gebrekkig en onvolledig. Het ontstaan van kristallen noemt men *kristallisatie* en de leer der kristalvormen *kristallographie*.

De kristallen worden door platte *vlakken* begrensd; de rechte lijnen, waarin die vlakken elkander snijden, noemt men *ribben*, en waar 3 of meer zulke ribben elkander ontmoeten, ontstaan *hoeken* en *hoekpunten*. Kristallen, door gelijk en gelijkvormige vlakken begrensd, noemt men *enkelvoudig*, — die, welke door ongelijksoortige vlakken ingesloten worden, *samengestelde kristallen* of *combinaties*, Het getal bekende kristalvormen is zeer groot en verreweg de meeste behooren tot de samengestelde vormen. Denkbeeldige lijnen, in enkelvoudige kristallen door het middenpunt gaande, terwijl de vlakken met betrekking tot die lijnen symmetrisch gelegen zijn, dragen den naam van *assen*. Men heeft *hoofd-* en *bij-assen*; de eerste plaatst men steeds verticaal. De ei-

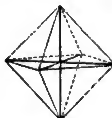

Fig. 1.

genlijke grondlegger der kristallographie is de abt *Hauy*, en op den door hem gelegden grondslag hebben inzonderheid vele Duitsche geleerden voortgebouwd, zooals *Quenstedt*, *Weiss*, *Rose*, *Mohs*, *Naumann*, *Grailich* enz.

Alle kristalvormen kunnen tot een zeker aantal enkelvoudige grondvormen teruggebracht worden, en door verandering van deze ontstaan de afgeleide vormen. De vlakken, ribben en hoeken der combinaties komen dan door afknotting, toespitsing enz. als de vlakken, ribben en hoeken van den grondvorm gewijzigd te voorschijn. De grondvormen en hunne afgeleiden vereenigt men weder tot groepen of *stelsels*. Het aantal van deze is 6. Men heeft: Het *regelmatige* (tesserale) *stelsel* met 3 gelijke, loodrecht op elkaâr staande assen, zooals voorgesteld is in fig. 1. Hier ziet men den octaëder, begrensd door 8 gelijkzijdige driehoeken, en dus in het bezit van 6 gelijke hoeken en 12 gelijke ribben (kanten).

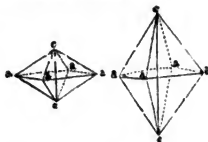

Fig. 2.

Het *twee- en éenassige* (tetragonale of quadratische) *stelsel* met 2 + 1 loodrecht op elkander staande assen. Hier zijn 2 assen aan elkander gelijk, maar de derde as (hoofdas) verschilt in lengte van de beide voorgaande (fig. 2). De grondvorm wordt ingesloten door 8 gelijkbeenige driehoeken (quadratische pyramide).

Het *drie en éenassige* (hexagonale) *stelsel* met 3 + 1 assen. Hier zijn 3 assen aan elkander gelijk, liggen in éen vlak en snijden elkander onder hoeken van 60°, en de vierde (hoofdas) staat loodrecht op de 3 voorgaande (fig. 3).

De grondvorm der hexagonale pyramide is begrensd door 12 gelijk en gelijkvormige, gelijkbeenige driehoeken.

Het *rhombische stelsel* met 3 loodrecht op

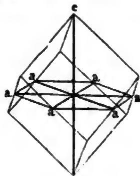

Fig. 3.

elkaâr staande, ongelijke assen, waarvan men een voorbeeld ziet in de rhombische pyramide (fig. 4), begrensd door 8 gelijk en gelijkvormige, ongelijkzijdige driehoeken.

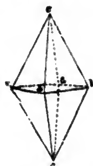

Fig. 4.

Het *monocline stelsel* met 3 ongelijke assen, waarvan de éene scheefhoekig op de tweede staat, doch waarvan de eerste en de derde, alsmede de tweede en de derde elkander rechthoekig snijden.

Het *tricline stelsel* met 3 ongelijke assen, die alle elkander onder scheeve hoeken snijden.

Elk van deze stelsels bevat *holoëdrische* (heelvlakkige) en *hemiëdrische* (halfvlakkige) kristallen. Deze laatste ontstaan uit eerstgenoemde, doordien naar vaste wetten het halve aantal der vlakken (somtijds het vierde der vlakken) zich zoodanig ontwikkelt, dat de overige vlakken geheel verdwijnen. Naar gelang de éene of de andere helft der vlakken verdwijnt, ontstaan uit iederen holoëdrischen vorm 2 hemiëdrische. Nimmer komen combinaties van vormen van verschillende stelsels voor, en slechts zelden kristalliseert hetzelfde lichaam in vormen van 2 verschillende stelsels (*dimorphe* lichamen), terwijl het allicht in ontelbare vormen van hetzelfde stelsel voorkomt; men kent bijv. van kalkspaat meer dan 700 verschillende vormen. Daarentegen zijn er scheikundige verbindingen van gelijksoortige samenstelling, welke een gelijken kristalvorm hebben (*isomorphe* lichamen). Twee kristallen van denzelfden vorm vereenigen zich vaak naar bepaalde wetten tot tweelingkristallen, en dit is kenmerkend voor sommige delfstoffen. — Op hunne volkomen ontwikkelde vlakken zijn de kristallen altijd glanzend, en door hun bouw hebben zij steeds bepaalde richtingen, waarin zij zich bij voorkeur laten splijten. Daarop berust voor een groot deel de kunst van het diamantkloven.

De kristalvorm is een eigenaardig kenmerk van vele stoffen, en de nauwkeurigheid, waarmede de natuur werkt, is zoo groot, dat de kristallen van dezelfde stof — het geval van dimorphismus uitgesloten — steeds dezelfde overeenkomstige hoeken bezitten. De kristalliseerbaarheid der anorganische stoffen is geenszins voor alle even groot: sommige bezitten haar in hooge mate, zoodat zij zich bij de geringste aanleiding in de gedaante van kristallen vertoonen, — bij andere is het moeielijk hen in kristallen te verkrijgen, — en bij nog andere ontbreekt die geschiktheid geheel en al. Stoffen van laatstgenoemde soort noemt men *gedaanteloos* (amorph). Deze nemen dus uit zich zelf geen regelmatigen vorm aan en bezitten evenmin splijtingsrichtingen. Zelfstandigheden, bij welke de kristalvorm niet duidelijk (scherp begrensd) is, noemt men *kristallijn*, — en stoffen, die men enkel met den microscoop onderscheiden kan, dragen den naam van *microkristallijne* lichamen.

De vorming van kristallen heeft plaats onder zeer verschillende omstandigheden. Bij sommige stoffen ontstaat zij zonder dat eene verandering van den aggregatietoestand noodig is; men ziet bijv., dat amorphe zwavel, welke men verkrijgt door gesmolten zwavel plotselijk in koud water te gieten, door verloop van tijd in kristallijne zwavel overgaat. Evenzoo bij gesmolten rietsuiker, die langzamerhand in kristallen overgaat. Hetzelfde geschiedt bij sommige metalen door schokken of eenigen anderen invloed van buiten. Immers het is bekend, dat voorwerpen van smeedijzer, die geruimen tijd aan regelmatige schuddingen zijn blootgesteld, namelijk assen van locomotieven, een kristallijnen bouw verkrijgen. In den regel echter ontstaan de kristallen, wanneer — gelijk wij reeds gezegd hebben — een lichaam uit een gasvormigen of vloeibaren toestand in den vasten toestand overgaat. Stoffen, die sublimeerbaar zijn, hechten zich bij sublimatie gewoonlijk aan den wand der vaten vast in den vorm van kleine kristallen. Ook de sneeuw is gekristalliseerde waterdamp. Bij den overgang van den vloeibaren in den vasten toestand geschiedt de kristallisatie, bij stolling of bij afscheiding uit een oplosmiddel. Het eerste is bijv. het geval met zwavel, bismuth, antimonium en andere metalen. Stolt zulk een gesmolten lichaam, dan ontstaan er doorgaans kristallen, die wel eens zeer groot worden. Vandaar dat het gegoten ijzer eene geringe taaiheid bezit, omdat het gesmolten metaal bij de afkoeling kristallijn wordt.

De eigenschap van vele stoffen, om bij hare afscheiding uit oplossingen den kristalvorm aan te nemen, levert het middel op, om haar van vreemde bijmengselen te zuiveren. De oplosbaarheid van verschillende stoffen is namelijk zeer ongelijk. Heeft men nu 2 zulke stoffen met elkaâr gemengd, dan lost men ze op in warm water. Bij de afkoeling scheidt zich dan ook de moeielijk-oplosbare stof veel eer af dan de gemakkelijk-oplosbare, en naar mate men deze bewerking vaker herhaalt, zal men de uitgescheiden stof zuiverder verkrijgen.

Wanneer men in de oplossing van eene

kristalliseerbare stof een kristal ophangt, dan zullen zich kristalletjes uit de oplossing regelmatig op de oppervlakte van dat kristal vasthechten, zoodat dit laatste door zijn regelmatigen aangroei eindelijk een zeer fraai kristal oplevert.

Kristalwater noemt men het water, dat, met sommige stoffen verbonden, kristallen vormt. Het kan gewoonlijk door eene zachte verwarming daaruit verwijderd worden. Sommige zouten verliezen reeds in droge lucht hun kristalwater. Men noemt dat *verweeren*; als voorbeelden daarvan noemen wij soda en glauberzout.

Kristfeld (Philipp), een verdienstelijk porseleinschilder, geboren te Frankenthal, oefende zich aan de Koninklijke Académie van Schoone Kunsten te München en legde zich onder de leiding van *Adlar* vooral toe op het beschilderen van porselein. Weldra werd hij leeraar in die kunst aan gemelde académie en schilderde ook voor de Koninklijke familie onderscheidene prachtige stukken. Andere van zijne hand werden geplaatst in de Pinacotheek. Dáar vindt men zijne bewonderenswaardige copieën van schilderijen van oude meesters. Eenige jaren geleden nam hij wegens gevorderden leeftijd zijn ontslag en hij overleed te München den 7den Januari 1874.

Krivosciё of „het land der scheefhalzigen" is een gewest in Dalmatië. Het ligt in het arrondissement Cataro in de bergstreek, die van de Bocche di Cataro naar de zijde van Montenegro zich uitstrekt. Het is een steenachtig, bar en onvruchtbaar land. De bewoners, Krivoscianen geheeten, tellen 2 726 zielen (1880) en belijden den Griekschen godsdienst. Zij zijn slank en krachtig van lichaam, nog half wild en in ellendige hutten gehuisvest. Tegen hunne inlijving in de Oostenrijksche militie hebben zij zich in 1869 en 1882 met geweld van wapens verzet. Later hebben velen zich aan dien dwang onttrokken door zich naar Montenegro te begeven. De hoofdplaats van dit gewest is Risano.

Kriwitz is de naam van een geweldigen noordoostenwind in Roemenië. Hij waait met schokken en met ontzettende kracht, vaak bij eene koude van 20 tot 30° C., met of zonder sneeuw en zet zijn tocht voort tot aan den Balkan. Hij is gevaarlijk voor menschen en dieren en zelfs de makste paarden weigeren te loopen tegen den Kriwitz in. Hij belemmert er derhalve het verkeer, en dit duurt wel eens 12 tot 15 dagen.

Kroatië (Het koningrijk) of *Croatië* vormt met Slavonië een afzonderlijk Kroonland der Oostenrijksch-Hongaarsche Monarchie. Dit Kroonland, thans met Slavonië en de Militaire grenzen vereenigd, grenst in het noorden aan Krain, Stiermarken en Hongarije, in het zuiden aan Dalmatië, Bosnië en Servië en in het westen aan Istrië en Quarnero en heeft eene oppervlakte van bijna 800 □ geogr. mijl, waarvan 260 aan Kroatië, 171 aan Slavonië en 356 aan de Militaire Grenzen toebehooren. Kroatië is bedekt met lage, boschrijke uitloopers der Alpen van Stiermarken en Krain, bezit vele vruchtbare dalen, en wordt besproeid door de Save met de Koelpa en door de Drave met de Mur. Het klimaat is er niet warmer, dan in de nabijgelegen gewesten van Hongarije, maar over het geheel zeer zacht en veel gezonder dan in Slavonië. De bevolking telt (1880) met die van Slavonië en van de Kroatisch-Slavonische Militaire Grenzen ruim 1 900 000 zielen. Volgens de opgave echter van 1876 had men er:

Comitaten.	□ *geogr. mijl.*	*Bevolking.*
Fiume	29,1	87 689
Agram	78,1	246 897
Warasdin	42,1	207 773
Kreuz.	25,4	108 207
Belovar	59,	126 148
Poschega	42,8	73 400
Virowititz	85,9	183 319
Syrmië	45,2	122 592
	407,6	1 156 025
Grenslanden.		
Gospich	97,7	177 489
Ogulin	72,4	158 345
Petrinia	50,4	129 590
Gradisca	30,4	57 098
Vinkovcze	35,8	73 875
Mitrowitz	56,6	94 698
	343,3	691 095

Deze bevolking behoort in Kroatië tot den Kroatischen en in Slavonië tot den Servischen stam. Daarenboven heeft men er Duitschers, Magyaren, Czechen, Slowaken, Italianen, Zigeuners en Israëlieten. Het meerendeel belijdt er den Roomsch- of den Grieksch-Katholieken godsdienst. De eersten bevinden zich onder het bestuur van den Aartsbisschop van Agram en van 3 Bisschoppen, en de laatsten onder dat van den Patriarch van Carlowitz en 3 Bisschoppen. Land- en wijnbouw zijn er de voornaamste bronnen van bestaan, — voorts heeft men er veel ooft, kastanjes en aan de kust zuidelijke vruchten. Ongeveer een derde gedeelte van den bodem is met bosschen bedekt, die uitmuntend timmerhout opleveren. Ook de veeteelt is er van belang, doch voor aanmerkelijke uitbreiding vatbaar. Voorts heeft men er zwavel- en steenkolengroeven, koper- en ijzermijnen en een groot aantal zwavelbronnen. De nijverheid bevindt er zich op zeer lagen trap van ontwikkeling; zij bloeit alleen in het comitaat Fiume, waar men scheepstimmerwerven, papierfabrieken, looierijen enz. aantreft. De belangrijkste handelsplaatsen, waar hoofdzakelijk graan, wijn en hout worden uitgevoerd, zijn er de vrijhavens Fiume, Karlstadt en Agram. Het verkeer wordt er door goede heerwegen en spoorwegen aanmerkelijk bevorderd, en het brandpunt der wetenschappelijke ontwikkeling is de hoofdstad Agram, waar in 1866 eene Zuid-Slavische Académie voor Kunst en Wetenschap en in 1875 eene universiteit verrees; ook heeft men hier onderscheidene vereenigingen voor letterkunde en geschiedenis, alsmede eene académie van rechtsgeleerdheid. Men heeft wijders in het geheele land 3 godgeleerde seminaria, 6 gymnasia, 3 reaalscholen, 1 219 lagere scholen, 2 zeevaartscholen enz.

De staatsregeling in Kroatië en Slavonië berust op het Keizerlijk Patent van 7 April 1850 en op een aantal oudere en nieuwere bepalingen. De wetgevende macht ligt in de

handen van den Keizer onder medewerking van den Landdag. Deze laatste bestaat volgens de voorloopige regeling van 24 Mei 1865, onder het voorzitterschap van een banus, uit den Aartsbisschop van Agram, den Metropolitaan van Carlowitz, de Bisschoppen, den vice-kapitein des lands, de magnaten, de oppergespans en den comes van Turopolje, den domproost van Agram en 112 afgevaardigden der comitaten, vrije districten, steden en aanzienlijke gemeenten. In de comitaten heeft men getrapte en in de steden rechtstreeksche verkiezingen. Ieder, die den 24-jarigen ouderdom bereikt heeft, in het lezen en schrijven ervaren is en den R. of Gr. Katholieken godsdienst belijdt, kan tot afgevaardigde worden benoemd. Bij het behandelen van staatsrechtelijke vraagstukken verschijnen ook de afgevaardigden der Kroatisch-Slavonische Militaire grenzen. Voorts zendt het land 11 afgevaardigden naar de Tweede en 1 afgevaardigde naar de Eerste Kamer van den Hongaarschen Rijksdag. Ook bestaat voor het bestuur van Kroatië en Slavonië eene afzonderlijke Hofkanselarij te Weenen, alwaar de zaken van eeredienst en onderwijs, van nijverheid en landbouw, van justitie enz. geregeld worden. Onder deze staat de Stadhonderlijke Raad te Agram met den Banus aan het hoofd, en hieraan zijn weder de comitaatsbesturen ondergeschikt, alsmede de gemeenteraden der 9 Koninklijke vrijsteden. De gouverneur van elk comitaat draagt den titel van *oppergespan;* hij bevindt zich aan het hoofd van Provinciale Staten. Ook strekt zijn gezag zich uit over de rechtbanken van eersten aanslag. Eene rechtbank van 2de en eene van 3de instantie is gezeteld te Agram. De geldelijke aangelegenheden des lands worden bestuurd door eene financieele commissie te Agram, die haar beheer uitstrekt over de financieele districten en 42 belastingambten. Met betrekking tot de krijgszaken staan Kroatië en Slavonië onder het kommando van den generaal te Agram.

Kroatië met de Kroatische Militaire Grenzen en Turksch Kroatië (het noordwestelijk gedeelte van Bosnië) was weleer bewoond door de Pannoniërs. Toen de Romeinen onder *Augustus* dezen onderworpen hadden, werd het land een gewest van Illyrië. In 480 viel het in handen der Oost-Gothen, die het bij hun Italiaansch gebied voegden, doch in 535 werd het door Keizer *Justinianus* heroverd. Daarna bezweek het voor de macht der Avaren, totdat in 640 de Kroaten (Chrowaten, Chorwaten, Horwaten of bewoners der Karpathen) derwaarts trokken en het naar hun eigen naam noemden. Zij bogen zich na langdurigen strijd onder de heerschappij der Frankische Koningen, in 864 onder die der Byzantijnsche Keizers, doch vormden later een zelfstandig Rijk. Dit was in 2 hoofdgewesten verdeeld, namelijk in het Dalmatische Kustland en het land tusschen de Drave en de Save, kwam in 869 in het bezit van *Brazlaw*, als vazal van den Duitschen Koning *Arnolf*, doch werd vervolgens onderworpen aan Hongarije, waarvan de Kroaten zich onder de onrustige regeering van Koning *Salomo* losscheurden. De bestuurders van Kroatië, als leenstaat van het Byzantijnsche Rijk in de 9de eeuw tot een bloeiend land ontwikkeld, doch ten gevolge van binnenlandsche oorlogen en van den strijd tegen Venetië om de kuststeden vervallen, aanvaardden in 994 den titel van Koningen van Kroatië, welken zij in 1050 met dien van Koningen van Dalmatië verwisselden. *Zwonimir-Demetrius*, aanvankelijk slechts banus van Kroatië, maar door het volk in 1075 tot koning gekozen, verbrak het juk der leenroerigheid, onderwierp zich aan den Paus en ontving van *Gregorius VII* de bekrachtiging van zijne koninklijke waardigheid. Toen voorts bij zijn overlijden in 1089 het Koninklijk Huis uitstierf, zoodat er groote verdeeldheid in Kroatië ontstond, veroverde *Ladislaus I*, koning van Hongarije, het land tot aan de Save, voegde het bij de Hongaarsche Kroon en verdeelde het in comitaten. Na zijn dood poogde Kroatië zich te onttrekken aan de Hongaarsche heerschappij, maar deze werd gehandhaafd, in 1097 door Koning *Koloman*, aan wien zich in 1102 ook de overige, te voren onafhankelijke Kroaten onderwierpen. Onder diens zoon *Stéfanus* had het land veel van de Venetianen te lijden, totdat de overwinning bij Zara (1117) de Kroaten van hen bevrijdde. Daarentegen veroverde in 1169 de Griekschen Keizer, naar zijn voorgeven ten behoeve van zijn schoonzoon *Bela*, bijna het geheele land, doch eerst na 's Keizers dood kwam het in banden van *Bela* en alzoo wederom onder het gezag der Hongaren. Daarna verkeerde het als het Koningrijk Kroatië en Dalmatië eenigen tijd in een nagenoeg onafhankelijken toestand. In 1300 onderwierp het zich aan *Karel*, koning van Sicilië, die in 1309 den troon van Hongarije beklom en alzoo Kroatië weder met dit Rijk vereenigde. Voorts werd het in 1342 door Koning *Lodewijk I*, benevens Dalmatië en Slavonië met Sieben-bürgen vereenigd, waarna het zich onder de onmiddellijke heerschappij van Hongarije bevond. Kroatië was nu een twistappel tusschen Hongarije en Venetië, en het werd na het midden der 15de eeuw aanhoudend door de Turken verontrust. Toen voorts Koning *Ferdinand I* uit het Huis *Habsburg-Oostenrijk* in 1526 tot koning van Hongarije verkozen was, zag hij zich in 1527 ook gehuldigd door de Standen van Kroatië. In 1592 veroverden de Turken de vesting Bihács in Kroatië, en deze vormde na dien tijd met eenige omliggende plaatsen, zooals Berbir, Dubicza enz., *Turksch-Kroatië*, een gewest van Bosnië. De eigenlijke grenzen des lands werden echter eerst vastgesteld in 1699 bij den Vrede van Carlowitz, waarbij de Sultan al het land aan de overzijde der Unna aan Oostenrijk afstond. Het *Kroatische kustland* (Litorale) werd in 1717 bij het Keizerlijk Duitsch-Kroatisch Handelsgenootschap of bij het Oostenrijksche Kustgebied gevoegd, doch bleef onder het gespanschap Agram tot in 1776; toen werd het Kustgebied opgeheven, in 3 comitaten verdeeld en weder met Kroatië vereenigd. Intusschen werd de stad Fiume in 1797 een zelfstandig gedeelte der Hongaarsche Kroon, en ook na het eindigen der Fransche Oorlogen bleef zij van 1823 tot 1848 met haar vereenigd. — De 3 Rijken Kroatië, Slavonië en Dalmatië droegen van 1767 tot 1777 den naam van Illyrië en werden door eene afzonderlijke Illyrische regeeringscommissie te Weenen bestuurd. Later vormde

Kroatië weder een afzonderlijk koningrijk, schoon afgescheiden van de Militaire Grenzen, waar de zaken naar eene bepaalde krijgsinrichting werden geregeld. Kroatië en Slavonië waren tot op dien tijd behandeld als in Hongarije ingelijfde Rijken. Inmiddels poogden de Kroaten, verbitterd door den dwang, die hun met betrekking tot de taal door de Magyaren werd opgelegd, zich zooveel mogelijk onafhankelijk te maken en verbonden zich hiertoe met de aan hen vermaagschapte Serviërs in Hongarije. De Kroatisch-Servische beweging, die in 1848 bepaaldelijk onder de leiding van den banus *Jellasjisj* tegelijk met de Hongaarsche omwenteling ontstond, had op deze laatste een belangrijken invloed. Volgens de Oostenrijksche Grondwet van 1849 werden Kroatië en Slavonië van Hongarije gescheiden en die beide landen tot een afzonderlijk Kroonland samengevoegd. Met het nieuwe Servische woiwoodschap werden voorts de Syrmische districten Ruma en Illok verbonden, welke echter, na de ontbinding van genoemd woiwoodschap (1860) tot Slavonië terugkeerden. In de jaren 1849—1860 had men in Kroatië, evenals in Hongarije, de Oostenrijksche wetgeving ingevoerd, doch door een besluit van 20 October 1860 werd er de voormalige grondwet, alsmede de nationale rechtspleging hersteld. Tevens werd er aan den banus, baron *Sokcevic*, aangeschreven om met eenige bekwame mannen eene kieswet te ontwerpen voor den Landdag te Agram, alwaar dan de betrekking van Kroatië tot Hongarije zou worden geregeld. In Februari des volgenden jaars werd het ontwerp goedgekeurd, en reeds in April 1861 kon de Landdag te Agram vergaderen. Hij zou bestaan, behalve uit geestelijke en wereldlijke waardigheidbekleeders en magnaten, uit 58 vertegenwoordigers der comitaten, 50 afgevaardigden der steden en 12 gevolmachtigden van kapittels, consistoriën en van de académie te Agram. Al dadelijk echter ontstonden er hevige botsingen, daar sommige steden en comitaten de kieswet afkeurden en dus weigerden afgevaardigden te zenden. Terwijl voorts de Landdag verlangde, dat de Rijksminister *von Schmerling* met geweld een einde zou maken aan al die wederspannigheid, protesteerde hij tegen de afkondiging der grondwet van Februari en tegen het zenden van 9 afgevaardigden uit Kroatië naar den Rijksraad. Den 13den Juni verliet de Hongaarsche partij — 34 vertegenwoordigers en 8 magnaten — den Landdag, omdat de nationale meerderheid vastgesteld had, dat men eerst na herstelling van het „drieeenig koningrijk" met een aantal aangrenzende districten over de verhouding tot Hongarije zou beraadslagen. Weldra verlangde de Landdag de oprichting van eene afzonderlijke Kroatisch-Slawische Hofkanselarij, welke dezelfde bevoegdheid had als een ministerie, alsmede van een opperste gerechtshof in Agram, en ging wijders in zijne eischen zoover, dat bij een schrijven uit Weenen van 12 November 1861 de Landdag verdaagd werd. Niettemin zag deze de beide bovengemelde wenschen eerlang bevredigd, terwijl men voorts erkende, dat de gebeurtenissen van 1848 den band tusschen Kroatië en Hongarije hadden verbroken, weshalve aan Kroatië voorloopig eene volkomene zelfstandigheid met betrekking tot de staatsinrichting, de wetgeving, de rechtspleging, het inwendig bestuur en de taal werd toegekend. Inmiddels bleef de verdeeldheid tusschen de Hongaarsche en de Nationale partij voortduren. Na den oorlog van 1866 kwam de Landdag weder bijeen en volhardde bij het oude stelsel: wanneer er op Rijkseenheid werd aangedrongen, toonde hij zich daarvan afkeerig, doch zoodra Hongarije de handen naar Kroatië uitstrekte, zocht hij bescherming bij het Rijk. Onder de leiding van *Strossmayr*, bisschop van Diakovar, verlangde de Nationale partij niet alleen Dalmatië en de Militaire Grenzen, maar ook de Quarnerische Eilanden, — voorts een verantwoordelijk ministerie, terwijl zij allen Hongaarschen invloed zooveel mogelijk zocht af te weren. Eene deputatie, met dien last naar Weenen afgezonden, vond er echter een ongunstig onthaal en moest er zelfs vernemen, dat het tijd scheen te worden, dat Kroatië weder bij Hongarije werd ingelijfd. Hierover verstoord, keerde de deputatie naar Agram terug, en aanstond vaardigde de Landdag eene kieswet uit, waarbij aan de Kroaten de meerderheid in de vergadering gewaarborgd werd. Daar de Landdag zich ook in andere opzichten wederspannig betoonde, werd hij den 10den Januari 1867 verdaagd, en weldra bleek het, dat het land eigenlijk uit Pest (de hoofdstad van Hongarije) geregeerd werd, terwijl de Kroatische Hofkanselarij te Weenen enkel in naam bestond. De naar Weenen afgevaardigde gezanten verkregen geen gehoor en de vijandige oppergespans werden door Koninklijke commissarissen vervangen. Reeds den 5den April zond de Hongaarsche minister *Andrassy* den gevolmachtigde der Hongaarsche Regeering naar Fiume en riep voorts op 1 Mei den Kroatischen Landdag bijeen, om eene inhuldigingscommissie voor de kroning te kiezen, zonder daardoor iets vooruit te loopen omtrent de staatsrechtelijke verhouding tot Hongarije. De zitting duurde kort en er kwam niets tot stand, zoodat enkel eenige Magyaarsche Kroaten uit eigen beweging bij de kroning te Pest tegenwoordig waren. Den 1sten December 1867 werden de geldelijke aangelegenheden van Kroatië aan het gezag van Hongarije onderworpen. In de daarop volgende maand hadden nieuwe verkiezingen plaats, en de Koning verklaarde, dat door de kroning de eeuwenoude samenvoeging van Kroatië en Hongarije bekrachtigd was, zoodat de Landdag beider verhouding uit dat oogpunt diende te regelen. Eene nieuwe kieswet begunstigde de Hongaarsche partij, en de Landdag, den 9den Januari 1868 te Agram geopend, betrad den weg eener schikking met Hongarije. Toen vond men *Andrassy* geenszins bereid tot inwilligingen, doch de landdag in Kroatië nam onder talrijke protesten genoegen in de dubbele verhouding van Kroatië tot het Rijk en tot Hongarije, terwijl volksbewegingen getuigenis gaven, dat die richting niet de nationale was. De schikking, met Hongarije tot stand gekomen, was van dien aard, dat 29 afgevaardigden uit Kroatië naar het Lager Huis en 2 naar het Hooger Huis van den Rijksdag te Pest zouden worden gezonden, terwijl in het Hooger Huis ook de Kroatisch-Slavonische magnaten plaats zouden nemen.

Voorts zouden nit het Lagerhuis 11 en uit het Hooger Huis één der Kroaten zitting nemen in de Hongaarsche Rijksdelegatie. Gedurende het eerstvolgend 10-tal jaren zou van de inkomsten des lands 55% voor gemeenschappelijke belangen te Pest worden gestort, terwijl het overige in het land zou blijven voor eeredienst, onderwijs, rechtsbedeeling en binnenlandsch bestuur. In het Hongaarsch ministerie zou steeds een minister van Kroatië plaats nemen, waartoe, na opheffing der Kroatische Hofkanselarij, Graaf *Bedekovic* benoemd werd. Voorts zou te Agram eene landsregeering ingesteld worden, die, met een banus aan het hoofd, verantwoordelijk zou wezen aan den Kroatischen Landdag. De banus zou op voordracht van het Hongaarsche ministerie door den Koning benoemd worden. Het Kroatisch is de taal der ambtenaren, en het zegel des lands draagt het Kroatische wapen met de Hongaarsche Kroon. Op den 24sten November 1868 verschenen, aangevoerd door *Vakanovic* (later (1876) directeur van Financiën te Agram) en *Zuvic*, de Kroatische afgevaardigden na eene 30-jarige scheiding onder daverend gejubel op den Rijksdag te Pest, en uit hun midden werden aanstonds de vereischte leden voor het Rijksbestuur gekozen.

In 1869 bezocht de Keizer met *von Beust*, *Andrassy* en *Bedekovic* de stad Agram, en in het laatst van dat jaar kwam eene schikking omtrent Fiume tot stand, zoodat de stad en haar gebied, volgens het voorstel van den Hongaarschen eersten Minister, een gouverneur verkregen. Tot die betrekking werd den 1sten Maart 1870 Graaf *Zichy* benoemd. De stad zou wegens hare gemeenschappelijke belangen met Kroatie en Hongarije op beider Landdagen worden vertegenwoordigd, doch aan het bestuur van Kroatië ondergeschikt wezen. Inmiddels verkreeg zij zulk eene mate van zelfstandigheid, dat deze ondergeschiktheid niets beteekende. Later, na velerlei botsingen, werd de stad aan Hongarije en het Kustland aan Kroatië toegevoegd. In 1871 moest de banus *Rauch* wegens verduistering van gelden aftreden, en *Andrássy* benoemde *Bedekovic* in zijne plaats, die als Kroatisch minister door Graaf *Pejacevic* werd opgevolgd. Intusschen vielen de verkiezingen in Kroatië uit in nationalen zin, zoodat de Hongaarsche Regeering slechts over eene minderheid van stemmen in de vergaderzaal beschikken kon en om die reden de bijeenroeping der leden van maand tot maand verschoof. Wijders werd *von Beust* door *Andrassy* vervangen, hetgeen de bestendiging bevorderde van den toestand in Croatië. De onderhandelingen van Graaf *Lónyay*, eersten minister van Hongarije (in 1875 opgevolgd door *von Wenckheim*), met de leiders der nationale partij te Agram bleven zonder gevolg, en het blijkt meer en meer, dat het geene gemakkelijke taak is, eene vreedzame vereeniging van Kroatië en Hongarije te handhaven. In 1877 ontstond tusschen die beide landen oneenigheid over het gebruik van gelden, door verkoop van bosschen in de voormalige Militaire Grenzen verkregen. Hongarije wilde ze gebezigd zien voor den aanleg van een spoorweg naar de grenzen van Turkije, en de Kroaten, inzonderheid hun gouverneur *Mollinary*, kwamen daartegen in verzet, zoodat laatstgenoemde zijn ontslag vroeg, toen men te Weenen de Hongaren scheen te begunstigen. Er kwam echter den 26sten December 1877 eene schikking tot stand met de bepaling, dat $52^2/_3$ % van het geld voor spoorwegen en het overige tot andere doeleinden zou worden besteed. Het bezetten van Bosnië en de Herzegowina door Oostenrijk verwekte in Kroatië groote vreugde en verlevendigde er de hoop op de stichting van een Groot-Illyrisch Rijk. Voorts drongen de Kroaten aan op de inlijving der Militaire Grenzen, doch de Banus *Mazuranics*, die hierover eene memorie inleverde, ontving zijn ontslag en werd in Februari 1880 door Graaf *Ladislaus Pejacsevics* vervangen. Deze had op den Landdag de meerderheid aan zijne zijde, regelde de zaken met Hongarije en ontving van de Hongaarsche Regeering verlof om de Militaire Grenzen bij Kroatië te voegen, hetgeen den 15den Mei 1881 door een Keizerlijk manifest plaats greep. In November 1880 werd Kroatië geteisterd door eene aardbeving, die vooral te Agram groote verwoestingen aanrichtte. De Landdag vergaderde er den 14den Maart 1882 en weldra werd de vraag geopperd, of Fiume tot Kroatië of tot Hongarije behoorde? De Hongaarsche minister *Tisza* bleef het laatste beweren, en in Kroatië hield men tevens het oog gevestigd op eene inlijving van Dalmatië. Inmiddels verergerde de strijd der verschillende nationaliteiten, aangevuurd door het plaatsen van borden met Hongaarsche opschriften en met het Hongaarsche wapen, zoodat de Banus *Pejacsevics* zijn ontslag nam en den 5den September 1883 tijdelijk als koninklijk commissaris opgevolgd werd door den Baron *von Ramberg*, generaal der kavallerie. Deze nam gestrenge, maar bevredigende maatregelen, zoodat de rust weldra was hersteld. Nadat voorts schikkingen met Hongarije waren getroffen werd den 2den December Graaf *Khuen-Hedervasy* tot banus benoemd. Schoon zijne verzoenende toespraak op den Landdag zeer werd toegejuicht, ontstonden aldaar in Januari 1884 zulke verregaande woelingen, dat de zitting op den 13den dier maand gesloten moest worden. Daarna werd de Landdag den 20sten Januari 1884 voor den tijd van 9 maanden verdaagd. Volgens de thans bestaande kieswet is de Landdag van Kroatië en Slavonië samengesteld uit 2 aartsbisschoppen, 7 bisschoppen, 26 magnaten, 20 vertegenwoordigers van steden en vlekken en 52 afgevaardigden nit de landelijke districten.

Krodde is een naam, die in ons Vaderland in verschillende streken voor onderscheidene soorten van onkruid gebezigd wordt. Men verwart haar dikwijls met *herik* (zie aldaar), doch in den regel geeft men den naam van krodde aan *Sinapis arvensis L.*, eene plant, die tot de familie der *Kruisbloemigen* (Cruciferae) behoort. Zij is eene éénjarige plant, welke van Juni tot Augustus bloeit en vooral op de bouwlanden der kleistreken voorkomt. Groot is hare overeenkomst met de *witte mosterd* (Sinapis alba *L.*), maar zij onderscheidt zich daarvan doordien de kleppen harer rolronde hauwen, waarin zich fijne, donkerbruine zaden bevinden, niet van 5, maar van 3 nerven voorzien zijn. De stengelbladeren der krodde zijn eirond en ongelijk getand, de benedenste bla-

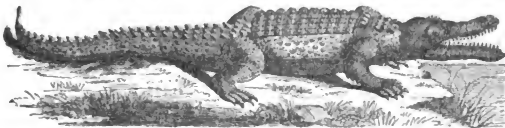
deren geoord of eenigszins liervormig. Men ziet vaak de krodde in groote hoeveelheid tusschen haver en andere zomergewassen, welke door dat onkruid niet weinig worden benadeeld. Intusschen levert het kroddezaad eene goede lampolie en wel 30 pond uit 100 pond zaad. De bladeren worden door het vee gegeten. De naam van *witte krodde* wordt wel eens gebruikt voor de *gemeene boerenkers* (Thlaspi arvense *L.*), behoorende tot de familie der *Kruisbloemigen* (Cruciferae), en die van *platte krodde* voor het *platzaad* of *perzikkruid* (Polygonum Persicaria *L.*).

Kroe, *Kroo* of *Kru* is de naam van een Negerstam aan de kust van Guinea. Deze werd volgens de overlevering door de Mandingo's en Foelbe's uit de binnenlanden van Afrika derwaarts gedrongen en wel naar een gebied, hetwelk zich van Kaap Mesurado tot aan St. Andreas, derhalve over de Peperkust uitstrekt. Zij zijn gesplitst in twee afdeelingen, namelijk de Grebo's en de eigenlijke Kroe's. De eersten bezitten een wélgebouwd lichaam en regelmatige gelaatstrekken, met uitzondering van den platten neus, en onderscheiden zich door werkzaamheid en oordeel. Zij houden zich bezig met den landbouw, maar verlaten ook dikwijls hunne woonsteden om elders eenig vermogen te verzamelen, hetwelk zij noodig hebben tot den aankoop van vrouwen. Zij staan bekend als flinke werklieden, en ook de kleinhandel op de noordelijke westkust van Sierra Leone is in hunne handen. De eigenlijke Kroe's daarentegen zijn stoute en behendige zeelieden en voor het matrozenwerk uitnemend geschikt. De slavenhandel is bij beide afdeelingen onbekend, hoewel zij meerendeels tot de Heidenen behooren.

Krokodillen (De) vormen eene orde, die der *Krokodillen* (Crocodilina) uit de klasse der *Kruipende Dieren* (Reptilia). Het zijn woeste en verslindende roofdieren, welke in de rivieren der warme gewesten zoowel in de Nieuwe als in de Oude wereld te vinden zijn. In vroegeren tijd kende men alleen den Nijlkrokodil. De krokodil heeft een verbazend grooten bek, want zijne kaken zijn zeer lang en hij kan die openen over een hoek van 70°. Zijn kop en romp is met harde, beenige of schubbige platen bedekt, en hij heeft 4 pooten, waarvan de voorste 5 en de achterste 4 vingers of teenen hebben. Zijne tong is vleezig, klein en aan alle kanten vastgehecht, — zijne tanden zijn scherp en kegelvormig en staan in tandkassen, — en zijne neusholte is zeer lang. Zijn hart heeft 2 kamers en 2 boezems, evenals dat der warmbloedige gewervelde dieren, doch de bloedsomloop is anders doordat de achterste deelen van het lichaam gemengd bloed krijgen. Zijn lange staart is gewoonlijk scherp op den rug. Zijne eieren hebben eene vrij harde schaal, en de uitkomende jongen zijn nauwelijks 2 Ned. duim lang. Sommige soorten bereiken echter in volwassen toestand eene lengte van 9 Ned. el. Men verdeelt de krokodillen in 3 geslachten, namelijk *Crocodilus*, *Alligator* en *Gavialis*. De soorten van het tweede geslacht, gewoonlijk *Kaaimans* geheeten, leven in de Nieuwe Wereld, vooral in Zuid-Amerika, en die van het eerste in de Oude Wereld. Tot deze behoort de Nijlkrokodil (C. vulgaris *Cuv.*), die 6 gekielde platen heeft boven op den hals in twee rijen (4 in de voorste en 2 in de achterste rij) en bij wien de groote rugschilden dwarse rijen, ieder van 6 schilden, vormen. Deze soort is thans in de Delta niet meer te vinden, maar leeft in Opper-Egypte, aan de Senegal en elders in Afrika. In Oost-Indië, op de Soenda-Eilanden enz. heeft men C. biporcatus *Cuv.* met 2 van de oogen over den kop naar voren loopende, uitspringende en knobbelige randen. Eene andere merkwaardige soort, C. Schlegelii *S. Müll*, bewoont Bornéo. Het derde geslacht bevat slechts ééne soort, namelijk Gavialis Gangeticus, en onderscheidt zich door een smallen, zeer langen bek met een knobbel aan het uiteinde. Hij wordt door de Indiërs voor heilig gehouden.

De eigenlijke krokodil is vooral sterk vertegenwoordigd in de rivieren en meren van Madagascar. De oude Egyptenaren meenden, dat de *ichneumon* (zie aldaar) door de kaken sloop van den slapenden krokodil en hem doodde door zijne ingewanden te doorknagen.

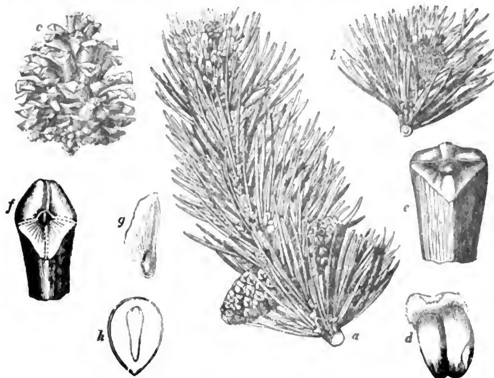
Krom (Hermanus Johannes), een verdienstelijk godgeleerde, geboren te 's Gravenhage in 1728, was achtervolgens predikant te Linschoten, Sliedrecht, Tiel en Middelburg en werd in 1775 aldaar hoogleeraar in de kerkgeschiedenis, welke betrekking hij aanvaardde met eene: „Oratio de vera et imaginaria Ecclesiae Christianae prosperitate, praecipue ex historia ecclesiastica spectata." Hij overleed den 24sten December 1804. Van zijne geschriften vermelden wij: „Over Genesis (1781)", — „Ontwerp eener beschrijving van het planetarium, staande in het museum te Middelburg (1791)", — „De geschiedenis van de schepping opgehelderd en verdedigd (1791)", — „Diatribe de authentia dialogi Justini Martyris cum Tryphone Judaeo (1729)", — „Verhandeling ter beantwoording van eenige zwarigheid, uit de beschouwing der natuur afgeleid tegen het bericht van Mozes aangaande den ouderdom der wereld (1795)", — „Betoog, dat de beoefening der natuur- en sterrenkunde niet strijdig is met de erkentenis der Goddelijke openbaring (1793)", — „De waarde der horoscoopkunst (1795)", — „Godgeleerde, uitlegkundige en wijsgeerige ver

De Nijlkrokodil (*Crocodilus niloticus*).

handelingen (1796, 2 dln)", — en „Verhandeling over eenige bijzonderheden in de Theodicée van Paulus enz. (1802)". — Zijn zoon, *Johannes Hermanus Krom*, geboren te Tiel den 8sten Maart 1768 en achtervolgens predikant te Ochten, Noordeloos, Poortvliet, Loenen aan de Vecht, en Gonda, waar hij den 23sten December 1827 overleed, was lid van verschillende kerkelijke besturen en schreef: „Johannes de Dooper, een leerboek voor den tegenwoordigen tijd (1804, 3 stukken)", — „Drie leerredenen (1815)", — „Ernst en Luim of brieven van eene vriendin over de theorie der geestenkunde van J. H. Jung, gezegd Stilling (1816)", — „Henriette Stolp, eene geschiedenis ter bevordering van godsdienstige kennis (1827)", enz.

Kromhals (Lycopsis arvensis *L.*) is de naam eener plant uit de familie der *Borragineën*. Zij is in ons Vaderland de eenige vertegenwoordigster van haar geslacht, hetwelk zich onderscheidt door een 5-slippigen kelk, eene trompet- of trechtervormigen bloemkroon met eene knievormig-gebogene buis en een 5-lobbigen zoom en 5 kortharige, stompe schubben in de keel, 5 meeldraden en nootjes met dikke rimpels en een sterk gezwollen rand aan den voet. De kromhals is een éénjarig gewas met een stijf opgerichten, vertakten stengel, lancetvormige bladeren en blauwe bloemen, die op bouwlanden, langs de wegen enz. vooral op zandgronden voorkomt. Het bloeit van Juni tot October en wordt ook wel *ossetong* geheeten.

Kromhout.

Kromhout (Pinus Mughus *Scop.*) is de naam van een boom, die in vele opzichten overeenkomt met den groven den. Hij onderscheidt zich echter van dezen door een meer eironden vorm der kegels, door de groene, niet zeegroene, kleur der naalden en door de blauwachtig paarse kleur der jonge vrouwelijke katjes. Hij bereikt eene hoogte van 15 Ned. el en dient hier en daar tot bedekking van uitgestrekte moerassen. Men vindt hem vooral in de Pyreneeën, in de Alpen en in de Carpathen, — bij voorkeur tusschen 1000 en 2000 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Zijn hout is zeer taai en bijzonder geschikt tot vervaardiging van snijwerk. Wij geven hierbij afbeeldingen van een tak (*a*) met vrouwelijke en van een anderen (*b*) met mannelijke bloemen, beide op 1/3de der natuurlijke grootte, — voorts van een kegel (*c*) op 2/3de der natuurlijke grootte, van een knop (*d*) op vijfvondige grootte, van 2 schubben (*e* en *f*), ongeveer op 3vondige grootte, van een zaadkorrel (*g*) op dubbele grootte en van de doorsnede van een zaadkorrel (*h*) zonder vleugel op 4-voudige grootte.

Kromme lijnen of *krommen* noemt men in de meetkunde zoodanige, die volgens bepaalde wetten ontstaan of beschreven zijn, zoodat zij uitgedrukt kunnen worden door eene vergelijking met 2 veranderlijke grootheden (*x* en *y*), welke de afstanden van ieder punt der kromme tot 2 gegevene (doorgaans loodrecht op elkaar staande) lijnen aanduiden. Deze afstanden (de ordinaat en abscis) noemt men de *coördinaten* der kromme. Men kent aan de kromme lijnen bepaalde graden toe naar gelang van de machten van x of y in hare vergelijkingen. De kegelsneden zijn krommen van den tweeden graad. Bevat zulk eene vergelijking alleen de machten der coördinaten, dan noemt men zulk eene kromme lijn eene *transcendente*. Tot deze soort behoort de cycloïde. Ook zijn er kromme lijnen, die niet in hetzelfde vlak liggen, zooals de schroeflijn; aan deze geeft men den naam van *lijnen van dubbele kromming*. Zij worden door 2 vergelijkingen met 3 veranderlijke grootheden uitgedrukt, welke de afstanden van elk punt der kromme tot 3 gegevene vlakken aanwijzen.

Kronenberg (Hendrik Gerhard), een begaafd Nederlandsch dichter, geboren te Dalf-

sen in 1781, promoveerde te Leiden in de rechten en vestigde zich in 1802 als advocaat te Deventer, alwaar hij vervolgens met de betrekking van notaris werd bekleed, en overleed aldaar in 1819. Reeds vroeg betoonde hij grooten aanleg voor de dichtkunst, en in 1808 verscheen van hem de dichtbundel: „Mijne uitspanning", die een aantal krachtige en tevens zoetvloeiende dichtstukken bevat. Behalve deze zijn er slechts 3 van hem na zijn dood in den „Overijsselschen Almanak" en later eenige in de „Bloemlezing" van dr. *van Vloten* gedrukt.

Krones (Franz Xaver), een Oostenrijksch geschiedschrijver, geboren den 19den November 1835 te Ungarisch-Ostrau in Moravië, studeerde te Weenen in de wijsbegeerte en geschiedenis, werd in 1857 professor in de Oostenrijksche geschiedenis aan de Rijksacadémie te Kaschau en hierop aan het gymnasium te Graz, vestigde er zich als privaatdocent en werd er in 1865 hoogleeraar in de geschiedenis. Hij schreef: „Umrisse des Geschichtslebens der deutsch-österr. Ländergruppe vom 10 bis 16 Jahrh. (1863)", — „Zur ältesten Geschichte der Freistadt Kaschau (1864)", — „Die österreichisch-böhmischen und ungarischen Länder 1437—1526 (1864)", — „Geschichte Ungarns im Zeitalter Franz Rakóczy II (1870)", — „Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II (1870)", — „Die österreichische Chronik Jakob Unrest's kritisch erörtert (1872)", — „Die Cillier Chronik etc. (1873)", — „Handbuch der Geschichte Oesterreichs (1876—1879, 5 dln; volksuitgave, 1880)", — „Geschichte Oesterreichs für die reifere Jugend erzählt (1879, 2 dln)", — „Geschichte der Neuzeit Oesterreichs vom 18 Jahrh. bis auf die Gegenwart (1879)", — en „Zur Geschichte des deutschen Volksthums im Karpathenlande (1878)". Sedert 1874 is hij lid van de Académie van Wetenschappen te Weenen.

Kronijk, *kroniek* of *chroniek*, afkomstig van het Grieksche woord χρόνος (tijd), is in het algemeen een beknopt verhaal van gebeurtenissen naar tijdsorde. Zij onderscheidt zich van de geschiedenis, die de belangrijkste voorvallen tot een aaneengeschakeld verhaal samenvoegt, doordien zij allerlei feiten van den dag vermeldt en hierbij enkel de orde van den tijd in acht neemt. Zij levert alzoo de bouwstof aan den geschiedschrijver. Men heeft bijzondere kronijken, die zich tot een eigen land of volk bepalen, en algemeene, die zich tot de geheele wereld uitstrekken. De gebeurtenissen der middeneeuwen zijn ons nagenoeg uitsluitend door kronijken overgeleverd. Zij werden vooral bijgehouden door kloosterbroeders. In ons Vaderland zijn de oudste kronijken in rijm vervat, zooals die van *Melis Stoke*, of in het Latijn, zooals die van *Emo* en *Menco*, te vinden in de „Analecta" van *Matthaeus*.

Kronijken (Boeken der) noemt men 2 geschiedkundige boeken des Ouden Testaments, door de Alexandrijnen wegens hun verband met de „Boeken van Samuël" en de „Boeken der Koningen" met den naam van „Paralipomena (Aanhangsels)" bestempeld. Zij zijn in den Hebreeuwschen Bijbel de laatste van den canon, vormen één geheel en zijn in gestreng-theocratischen geest opgesteld. Immers er wordt met duidelijke kleuren in geschilderd, dat de voor- of tegenspoed van Israël steeds afhankelijk geweest is van zijne getrouwheid of ongetrouwheid aan Jehova. De beide boeken bevatten 5 hoofdafdeelingen, namelijk: Geslachtsregisters (1 K. I—IX), — geschiedenis van *David* (1 K. X—XXIX), — geschiedenis van *Salomo* (2 K. I—IX), — geschiedenis van het Rijk van Juda met het oog op dat der Tien Stammen (2 K. X—XXVIII), — en geschiedenis van het Rijk van Juda na de vernietiging van dat der Tien Stammen tot aan de Babylonische Ballingschap. De schrijvers en verzamelaars zijn onbekend, doch blijkbaar zijn deze boeken lang na het einde der ballingschap tot een geheel vereenigd.

Kronoborg (Wexiö) is de naam eener Zweedsche provincie, welke op 171 □ geogr. mijl bijna 197 000 inwoners telt (31 Dec. 1883). Zij bedekt het zuidelijk, lager gedeelte van Smaland, bevat een groot aantal bergen, meren, moerassen en heidevelden, en bezit over het geheel een schralen grond, hoewel de inwoners zich hoofdzakelijk met landbouw en veeteelt bezig houden. Ook de bosschen en de mijnen vormen er belangrijke bronnen van bestaan. Dit gewest is verdeeld in 6 arrondissementen, en zijne hoofdstad is Wexiö, terwijl het zijn naam ontleent aan een kasteel, waarvan de bouwvallen zich verheffen op een eiland in het Helgameer bij Wexiö.

Kronos, zie *Saturnus*.

Kroon. Dit woord is afkomstig van het Latijnsche *corona*, hetwelk *krans* beteekent. Kransen nu werden door de Grieken en Romeinen bij feestelijke gelegenheden gedragen. Ook als teeken van onderscheiding komt de kroon (στέφανη) voor bij de Grieken, — voorts als ambtsteeken, bijv. der archonten, of als sieraad voor den overwinnaar in de openbare worstelspelen of als eereblijk voor verdienstelijke burgers. Deze laatste werd aanvankelijk van olijftakken gevlochten en later van goud vervaardigd. Bij de Romeinen was de *corona* inzonderheid een eereteeken voor dappere krijgslieden. Het hoogst werd de *corona obsidionalis* gewaardeerd, voor dengene, die ontzet bracht aan eene ingeslotene vesting of een omsingeld leger, vervaardigd uit het gras der ingeslotene ruimte. Wie een vijandelijken muur het eerste beklommen had, ontving eene *corona muralis*, een band met muurtinnen, — wie een schip veroverde, eene *corona navalis* of *rostrata*, een band met scheepsstevens, — en wie door een verschanst kamp was gedrongen, eene *corona vallaris*, eene kroon met palissaden. De *corona civica* (burgerkroon) werd aan dengene toegewezen, die het leven van een burger had gered. Bij een triomph droeg de triomphator eene *corona triumphalis*, van lauwertakken gevlochten, — en bij eene ovatie eene *corona ovalis* van myrtentakken. In lateren tijd werd de kroon, in de plaats van den diadeem, een kenteeken van vorstelijke waardigheid, en de heraldiek bepaalde hare vormen voor de verschillende trappen der waardigheid. Zoo ontstonden de keizers-, konings-, hertogs-, vorsten-, graven-, vrijheeren- en adellijke kronen, terwijl de Paus zich met de driedubbele kroon (tiara) versierde. Het plechtig aanvaarden der kroon of de kroning is ook thans nog, als zinnebeeldige handeling bij de aanzienlijke monar-

chen in gebruik. — Voorts bezigt men het woord kroon in de beteekenis van het geheele keizer- of koningschap met al zijne rechten en voorrechten. *Kroondomeinen* zijn alzoo bezittingen, die aan het gekroonde Hoofd toekomen; het heeft daarvan het vruchtgebruik, maar niet den eigendom.

Voorheen had men *muntstukken*, die den naam van *kroon* droegen, doch zij zijn thans in onbruik geraakt. Die naam wordt in Engeland nog gebezigd: de *crown* geldt er 5 shillings of 3 gulden van onze munt.

Twee *sterrenbeelden* worden met den naam van *Kroon* bestempeld, namelijk de *Noorderkroon* en de *Zuidelijke Kroon*. De eerste, aan het noordelijk halfrond en bij ons steeds zichtbaar, vormt een bijna gesloten kring van 22 sterren, welke men met het ongewapend oog kan waarnemen; de glansrijkste van deze is *Gemma*. De Ouden noemden dit sterrenbeeld de *Kroon van Ariadne*. — Van het tweede sterrenbeeld wordt alleen het noordelijk gedeelte somtijds voor ons zichtbaar. Het staat ten zuiden van den Schutter en vertoont zich als een langwerpige ring van sterren. Volgens de Ouden is het de kroon, door *Dionysus* (Bacchus) ter eere van *Perséphone* (Proserpina), zijne moeder, onder de sterren geplaatst, of die, welke de Grieksche dichteres *Corinna* in 5 wedstrijden behaalde.

De naam van *kroon* (Ranunculus arvensis *L.*) geeft men ook aan een éénjarig in Mei en Juni bloeiend plantje uit de familie der *Ranunculaceën* en uit het geslacht der eigenlijke *Ranonkels*, waartoe ook de gewone boterbloem behoort. Het komt alleen op bouwlanden voor, in 't bijzonder onder de gerst, en het onderscheidt zich van de overige soorten van dat geslacht door zijne platgedrukte, gesnavelde, stekelige vruchtjes. De stengelbladeren van de kroon zijn 3-tallig met gesteelde 2-, 3- of meerdeelige blaadjes en nagenoeg lijnvormige slippen. Zij wordt ook wel *akkerboterbloem* of *akkerhanevoet* genoemd, terwijl zij den naam van *kroon* voorzeker te danken heeft aan de plaatsing harer vruchtjes.

Kroon (Tammo Tammerus), een Nederlandsch letterkundige, geboren den 31sten Januari 1841 te Zutfen, bezocht aldaar het gymnasium, studeerde te Leiden en promoveerde aldaar in de letteren den 28sten Mei 1864 op eene dissertatie: „Specimen litterarium, exhibens quaestiones Catullianas", welke door de Groningsche faculteit was bekroond. Hij werd leeraar aan het gymnasium te Haarlem, in 1865 conrector te Arnhem, voorts lid der Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, nam in 1876 om redenen van gezondheid zijn ontslag, zag zich in 1878 belast met het rectoraat te Zutfen en overleed den 14den December van dat jaar. Behalve eenige kleine brochuren en vele opstellen in tijdschriften en dagbladen schreef hij een: „Mythologisch woordenboek (1873)".

Kroondomein is onroerend goed, dat aan den Staat behoort, waarvan de Kroon de inkomsten trekt.

Ook in ons land behooren tot de inkomsten van de Kroon de opbrengsten van domeinen. Toen de oorlog met Spanje uitbrak, was het Huis van Nassau één der rijkste Vorstenhuizen van Europa. In dien strijd vooral hebben de Vorsten uit dat Huis zich belangrijke opofferingen ten behoeve van het Vaderland getroost. Dadelijk na de omwenteling van 1795 werden alle domeinen van het Huis Oranje-Nassau — namelijk zijne onroerende goederen — verbeurd verklaard. De zuivere opbrengst daarvan werd gerekend een jaarlijksch inkomen van ƒ 600 000 te vertegenwoordigen. De wet van 26 Augustus 1822 (Stbl. N°. 40) gaf aan Koning *Willem I* een groot deel der Staatsdomeinen terug ten behoeve der inkomsten van de Kroon, welke opbrengst door den Koning voor een deel kort daarna wederom werd afgestaan aan de Maatschappij voor Volksvlijt te Brussel. Koning *Willem II* heeft bij de grondwetsherziening van 1848 de domeinen, die, volgens de vorige Grondwet en de wet van 25 Augustus 1822, hem als patrimonieel goed — d. i. goed waarvan hij krachtens erfrecht den eigendom bezat — toekwamen, als Kroondomein aan den Staat teruggegeven. Na dien afstand behooren deze goederen nu wederom aan den Staat.

Het beheer der Kroondomeinen is geregeld bij de wet van 1 Mei 1863 (Stbl. N°. 43). Het bestaat 1° uit een kapitaal inschrijving op het Grootboek 2½% voor verkochte domeingoederen, afgekochte tienden enz., op 1 Mei 1863 groot ƒ 3 464 500; 2° uit goederen en rechten, vermeld in de wet van 16 Augustus 1822, voor zoover die op Nederlandsch grondgebied zijn gelegen en niet zijn vervreemd of vervangen door het zooeven vermelde kapitaal; 3° uit de goederen, vermeld in de pas aangehaalde wet van 1 Mei 1863. Vervreemding of verruiling dier goederen kan slechts geschieden door de wet; zij kunnen niet worden verpand, bezwaard of weggeschonken, en uit geenerlei hoofde kan op dat inkomen beslag worden gelegd. De afkoop van tienden op dat domein kan plaats vinden naar de regelen door de algemeene wet daarvoor gesteld. De Koninklijke paleizen te Amsterdam, 's Gravenhage en het Loo vormen een afzonderlijk Kroondomein, dat vrij is van grondbelasting. Wegens het gemis van het recht van opvolging in de Nassausche Staten, hetwelk bij acte van 4 April 1814 aan Prins *Frederik* der Nederlanden was afgestaan, maar welk recht verviel, toen aan Koning *Willem I* Luxemburg in plaats van de Nassausche landen werd toegekend en Luxemburg met ons land werd vereenigd, zijn bij de wet van 25 Mei 1816 (Stbl. N°. 25) aan Prins *Frederik* afgestaan de domeingoederen bij Breda gelegen, welker opbrengst volgens die wet ƒ 193 000 bedroegen. Deze goederen zijn bij zijn overlijden zonder mannelijke nakomelingen tot den Staat teruggekeerd. Zie *Civiele lijst* en *Staatsdomein*.

Kroonduif, zie *Duif*.

Kroonglas, zie *Crownglass*.

Kroonrad (Het) is een gedeelte van het staand raderwerk, dienende om de beweging van eene as op eene andere over te brengen, welke met de eerste een rechten of scheeven hoek maakt. In fig. 1 ziet men een kegelvormig stelsel. De beide assen staan loodrecht op elkander en de beide meetkundige assen ontmoeten elkander in een punt, hetwelk tevens het toppunt is der tandoppervlakken. De betrekking tusschen de snel-

heden van de twee assen is omgekeerd evenredig aan het aantal tanden der beide raderen. Intusschen bezigt men ook wel een kamrad met een schijfloop of lantaarn, zooals in fig. 2

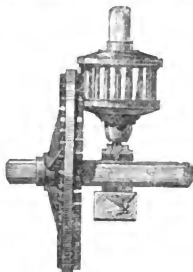

Fig. 1.

is afgebeeld. De lantaarn bestaat uit 2 evenwijdige schijven, wier middenpunten in de as gelegen zijn, en die verbonden zijn door korte staafjes. De assen zijn rechthoekig en kruisen

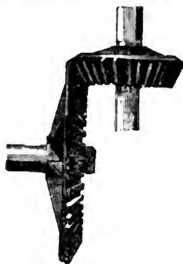

Fig. 2.

elkander. Men geeft aan laatstgemelde inrichting de voorkeur wegens haar eenvoudig samenstel. De kammen van zulk een kroonrad zijn dikwijls niets anders dan pennen, loodrecht in den omtrek van een rad gestoken.

Kroonstad. Onder dezen naam vermelden wij:

Kroonstad, in het Hongaarsch ***Brassó***, eene stad in Siebenbürgen en de hoofdplaats van een evenzoo genoemd district. Zij ligt achter en tusschen de bergen vóor een uitgestrekt woud, in een heerlijk oord, omstreeks 600 Ned. el boven de oppervlakte der zee en aan den voet van een hoog gebergte, zoodat zij beveiligd is tegen de noordelijke en noordoostelijke winden. Van de openbare gebouwen is er alleen de Dom merkwaardig. Deze werd van 1385 tot 1425 gesticht, had in 1516 en 1534 zooveel van aardbevingen te lijden, dat het gewelf vernieuwd moest worden, en brandde in April 1689 geheel en al af. In de kerk heeft men een uitmuntend orgel. Van de 3 voorsteden is de Bovenvoorstad of die der Walachen de aanzienlijkste, daar zij zich wel een uur gaans ver in de bergkloven uitstrekt. Wél heet zij eene koninklijke vrijstad, doch hare zelfstandigheid heeft weinig te beteekenen. Men telt er omstreeks 30 000 inwoners, (1880) onder welke zich 10 000 Duitschers bevinden, terwijl de overigen tot de Walachen en Magyaren behooren. Kroonstad is de voornaamste koop- en fabriekstad van Siebenbürgen. Tot de voortbrengselen der nijverheid behooren er laken, leder, veters, kaarsen, schoenen, veldflesschen, wasdoek, papier enz. Ook zijn er ijzer- en kopergieterijen en ververijen. Men drijft er een aanzienlijken handel met Moldavië en Walachije. Men vermeldt, dat de stad na den aanvang der 13de eeuw is gesticht. In de 16de eeuw was zij het uitgangspunt der Luthersche hervorming, en haar hervormer ***Honterus*** stond met ***Luther*** in nauwe betrekking. Voorheen was zij tevens eene vesting, — thans echter komen hare versterkingen in verval.

Kroonstad, of ***Kronstadt***, eene sterke vesting en zeestad in het Russische gouvernement Petersburg, $5^1/_2$ geogr. mijl ten westen van de stad van dezen naam, op de smalste plek der Finsche Golf, tegenover den mond der Newa op eene hooge, lange, maar zeer smalle kalkrots, den Kotlin-Ostrow of het Keteleiland, gelegen. Zij is door deze ligging en door hare sterkte het voornaamste bolwerk van Petersburg, de aanzienlijkste oorlogs- en handelshaven des Rijks en werd in 1710 door ***Peter de Groote*** op een woest eiland, in 1703 aan de Zweden ontrukt, tot haven van Petersburg ingericht en voorzien van forten, welke onder het bestuur van zijne dochter ***Elizabeth*** door den bouwmeester ***Kokorinow***, alsmede onder ***Paul***, ***Alexander I*** en ***Nikolaas I*** aanmerkelijk uitgebreid en versterkt werden, zoodat de Engelsche vloot, die er zich in Mei 1855 vertoonde, geen aanval waagde. Kroonstad is de zetel van de admiraliteit en van den militairen gouverneur. Er zijn rechte, regelmatige straten, fraaie gebouwen, 3 Grieksche kerken met 2 kapellen, eene Luthersche, eene Engelsche en eene R. Katholieke kerk, ruime marinegebouwen, een matrozeninstituut en eene zeevaartschool, een tuighuis, eene geschutgieterij, een zeelazareth, kazernen, scheepstimmerwerven, dokken, magazijnen, tolkantoren enz. Er zijn 3 afzonderlijke havenkommen: de handelshaven, die 1 000 schepen kan bevatten,— de middenste, die zeer diep is en tot uitrusting van oorlogschepen dient, — en de oorlogshaven. Zij zijn behalve door de forten van Kroonstad nog gedekt door het sterke Kroonslot, op twee naburige eilanden door ***Peter de Groote*** gebouwd. Te bejammeren is het, dat het zoete water van den nabijgelegen mond der Newa de schepen licht tot verrotting doet overgaan, en dat het ijs er zoo langen tijd het binnenvallen en uitloopen der vaartuigen belet. Intusschen is Kroonstad de eigenlijke handelshaven van Petersburg en het middenpunt van den handel van Noord-Rusland. Het aantal schepen, dat er jaarlijks binnenkomt en vertrekt, bedraagt ongeveer 4 000. Tevens varen er onophoudelijk stoombooten naar Petersburg, — alsmede gedurig naar Reval, Helsingfors, Stokholm, Stettin, Lübeck, Amsterdam, Havre enz. Daarenboven manoeuvreert in hare nabijheid de Keizerlijke Oostzeevloot,

die hare overtollige manschap steeds te Kroonstad achterlaat. Vandaar dat deze kleine stad bij de 5 000 inwoners telt — een aantal, dat in den zomer, den tijd van het drukste handelsverkeer, nog veel grooter is.

Kroonvogel (Grus pavonina *L.*) of *kroonreiger* is een vogel, die tot het geslacht der *Kraanvogels* en tot de orde der Steltloopers (Grallatores) behoort en zich van de overige soorten van dit geslacht onderscheidt door een veel korteren, kegelvormigen, van het midden tot het einde licht gebogen snavel. Hij is ongeveer zoo groot als de gewone kraanvogel, maar veel slanker, 13 Ned. palm hoog, grijs van kleur, met zwarte slag- en staartpennen. De kale huid, die de zijden van den kop bedekt, is wit op de slapen en helder rood op de wangen en op de naar beneden hangende lellen. De kop is van boven fluweelachtig zwart en versierd met eene waaiervormige kuif van stroogele, platte, schroefvormig gedraaide veertjes. Men vindt dezen vogel in Senegal en aan de kust van Guinea, alsmede op de eilanden der Middellandsche Zee. De Ouden noemden hem *Grus Balearica*, en hij is in de dierentuinen een zeer tamme en gezellige vogel.

Kroonwerk noemt men in de versterkingskunst een werk, bestaande uit 2 gebastioneerde fronten met twee vleugels (zie bijgaande figuur).

Kroonwerk.

Evenals de hoornwerken, werden de kroonwerken te voren gebezigd als voorwerken van vestingen, wanneer men voorsteden of andere punten in de verdediging wilde opnemen.

Kroos, zie *Eendekroos*.

Krop (ingluvies) noemt de dierkundige eene zakvormige verwijding van den slokdarm, welke men vooral aantreft bij de hoenders, duiven, papegaaien en dagroofvogels, terwijl zij voor 't overige bij slechts enkele geslachten van vogels gevonden wordt. In den krop weekt het voedsel voordat het in de kliermaag komt, en men meent, dat zich in den tijd, wanneer de vogels jongen hebben, in den krop eene melkachtige vloeistof afscheidt, welke tot voedsel dier jongen dient.

Kropaar (Dactylis glomerata *L.*), is eene algemeen bij ons voorkomende, overblijvende plant uit de familie der *Grassen* (Gramineae), die van Juni tot Augustus bloeit en zich onderscheidt door hare forsche, ruwe, bijna rietachtige bladeren en dicht opeengehoopte bloempakjes, alsmede door de naaldjes en de kielvormig saâmgedrukte gedaante der bloemen. De jonge bladeren worden in het voorjaar door het vee gegeten en de oude desgelijks laat in den herfst, wanneer deze door de vorst malscher gemaakt zijn.

Kropgans, zie *Pelikaan*.

Kropgezwel (struma) noemt men eene zwelling van de vóor het strottenhoofd gelegene schildklier. Het ontstaat door omzetting van den inhoud der kliercellen in colloïde zelfstandigheid (s. glandulosa) of door overmatigen bloedrijkdom met vaatuitzettingen (s. vasculosa). De verschijnselen, door een kropgezwel veroorzaakt, zijn afhankelijk van de drukking van zoodanig gezwel op de halsslagaders, halsaders, de luchtpijp en den slokdarm, en vertoonen zich derhalve als opstijging van bloed naar het hoofd, als bloedarmoede in de hersenen, als belemmerde ademhaling en als eene bemoeielijking van het slikken, terwijl daarbij geene pijn of stoornis in den algemeenen gezondheidstoestand wordt waargenomen. Zelden ontstaat in de gezwollen schildklier eene levensgevaarlijke ontsteking. Het kropgezwel ontwikkelt zich langzaam en bereikt in enkele gevallen den omvang van 2 manshoofden. Doorgaans wordt het echter zoo groot, dat hals en kin eene rechte lijn vormen en blijft daarna ongeveer in dien staat. In ons land is een kropgezwel eene groote zeldzaamheid, terwijl daarentegen in Duitschland, Zwitserland, Rusland en Noord-Amerika streken zijn, waar inwoners zonder zoodanig gezwel tot de zeldzaamheden behooren. Doorgaans vindt men hen in diepe dalen, waar de felle zonnegloed de wateren, die er van de omringende bergen stroomen, in groote hoeveelheid doet verdampen, zoodat men er in een zoelen vochtigen dampkring verkeert. Veelal kan men het kropgezwel in den aanvang met goed gevolg bestrijden door verplaatsing van den lijder en door aanwending van iodium.

Kropinski (Ludwig), een Poolsch dichter, geboren in 1767 in het arrondissement Brzesc in Lithauen, nam in 1794 als kolonel onder *Kosicuszko* deel aan den slag van Maciejowice, woonde vervolgens op zijne goederen in Volhynië, werd in 1812 brigade-generaal in het leger van het groothertogdom Warschau, keerde na het Weener Congrès terug naar zijne bezittingen en overleed er in 1844. Hij schreef o. a. het treurspel „Ludgarda" en den sentimenteelen roman „Julia i Adolf (1824)". Zijne gezamenlijke werken zijn in 1844 in het licht verschenen.

Krüdener (Juliane, vrijvrouw von), eene vrouw, die zich vermaard heeft gemaakt door hare piëtistische gevoelens, werd geboren te Riga den 21sten November 1764 en ontving ten huize van haren vader, den Baron *von Vietinghoff*, één der rijkste grondbezitters in Koerland, eene zorgvuldige opvoeding. Reeds als kind ging zij met hare ouders naar Parijs, waar zij kennis maakte met de talentvolste mannen. Deze bewonderden de geestigheid van het jeugdige meisje, dat zich niet zoozeer door schoonheid van gelaat als door eene fraaie gestalte, beminnelijke trekken en kinderlijke vroolijkheid onderscheidde. Reeds in dien tijd kwam hare neiging tot zonderlinge droomerijen aan den dag. Op 16-jarigen leeftijd trad zij in het huwelijk met een edelen en wetenschappelijken Lijflander, den vrijheer *von Krüdener* (geboren in 1744), dien zij vergezelde naar Kopenhagen en naar Venetië, waar hij de betrekking bekleedde van Russisch gezant. Ook schonk zij hem een zoon en eene dochter. Daar zij ech-

ter, door haar levendig gevoel en door de verleidingen der groote wereld medegesleept, zich aan berispelijke afdwalingen schuldig maakte, werd de huwelijksband verbroken, zoodat zij in 1781 naar de ouderlijke woning te Riga terugkeerde. Daarna woonde zij bij afwisseling te Parijs en te Petersburg en verwierf door haren roman: „Valérie ou lettres de Gustave de Linar a Erneste de G. (1804, 2 dln)" grooten roem als schrijfster. In 1806 bevond zij zich in de nabijheid van *Louiza*, koningin van Pruisen, en toen reeds schepte zij behagen in het piëtismus der Hernhutters. Later vertrok zij weder naar Parijs, in 1812 naar Genève en in 1813 naar Duitschland, waar zij te Karlsruhe betrekkingen aanknoopte met *Jung-Stilling*. Nu gevoelde zij eene roeping om aan de armen het Evangelie te verkondigen, en toen zij in 1814 nogmaals te Parijs kwam, hield zij in hare woning godsdienstige vergaderingen, welke door aanzienlijke personen, zelfs door Keizer *Alexander*, werden bezocht. Het feest der Russische legers in de vlakte van Châlons beschreef zij in een werkje getiteld: „Le camp de Vertus (1815)" en zij handelde daarin over den aanvang van het Koningrijk van *Christus*. In 1815 kwam zij te Basel, waar zij gesteund werd door een jeugdig geestelijke, *Empaytaz* genaamd, doch daar hare stichtelijke samenkomsten veel onstichtelijks in de huisgezinnen deden ontstaan, moest zij weldra de stad verlaten. Dezelfde maatregel werd op haar toegepast te Lorrach, Aarau en elders. Voorts zag zij zich geplaatst onder het toezicht der politie, en deze bracht haar wegens de volksbewegingen, die zij overal veroorzaakte, in 1816 over de Russische grenzen. Dewijl haar ook te Petersburg en te Moskou het verblijf ontzegd werd, ging zij naar Riga, om aldaar het bekeeringswerk voort te zetten. Toen zij zich later, in spijt van het ontvangen bevel, naar Petersburg begaf, werd zij er aanstonds uit de stad verwijderd. Nu spoedde zij zich met hare dochter en met haar schoonzoon, den staatsraad *Berkheim*, naar de Krim, om er eene kolonie te stichten, en overleed aldaar te Karassoebasaar den 25sten December 1824.

Krug (Wilhelm Traugott), een Duitsch wijsgeer, geboren den 22sten Juni 1770 te Radis bij Gräfenhainchen in de Pruisische provincie Saksen, ontving zijne wetenschappelijke opleiding te Schulpforta en vervolgens aan de hoogescholen te Wittenberg, Jena en Göttingen, vestigde zich in 1794 als privaatdocent te Wittenberg, maar verkreeg er geen hoogleeraarsambt, omdat hij bekend werd als schrijver van de „Briefe über die Perfectibilität der geoffenbarten Religion (1795)". Des te ijveriger legde hij zich van 1796 tot 1801 toe op het samenstellen van onderscheidene geschriften, zooals: „Versuch einer systematischen Encyklopädie der Wissenschaften", — „Versuch einer systematischen Encyklopaedie der schönen Künste", — „Ueber das Verhältnisz der kritischen Philosophie zur moralischen, politischen und religiösen Cultur der Menschen", — en „Aphorismen zur Philosophie des Rechts", waarop hij later (1811) zijne: „Naturrechtlichen Abhandlungen" liet volgen, — voorts: „Briefe über die Wissenschaftslehre", — „Briefe über den neuesten Idealismus", — en „Entwürf eines neuen Organon der Philosopie". In 1801 werd hij buitengewoon hoogleeraar te Frankfort aan de Oder en schreef er zijn hoofdwerk: „Die Fundamentalphilosophie (1803; 3de druk, 1827)". Zijn stelsel houdt den middenweg tusschen idealismus en realismus en vond in die dagen vele bewonderaars. Na den dood van *Kant* werd hij diens opvolger te Königsberg en zag zich na het overlijden van *Kraus* ook belast met de lessen in de practische wijsbegeerte. Hij deed hier zijn: „System der theoretischen Philosophie (1806—1810, 3 dln, meermalen uitgegeven)" in het licht verschijnen. De hoofdcommissie van den „Tugendbund" benoemde hem tot oppercensor, en in 1809 ging hij als professor in de wijsbegeerte naar Leipzig. Door vaderlandlievende geestdrift ontgloeid, trad hij in 1813 in dienst bij de jagers te paard en gaf na het eindigen van den veldtocht een „Encyklopädischen Abrisz der Kriegswissenschaften (1815)" in het licht. Steeds nam hij met belangstelling deel in de aangelegenheden van den dag en hij behoorde tot de ijverigste vlagvoerders van het Duitsche liberalismus. In 1830 werd hij doctor in de godgeleerdheid en later ook in de rechten en in 1833 zag hij zich afgevaardigd naar den Saksischen Landdag. Daar zijne houding aan de Regeering niet behaagde, werd hij in 1834 van zijn hoogleeraarsambt ontslagen en op pensioen gesteld, terwijl hij stem en zitting behield in den académischen senaat en ook zijne voorlezingen over de wijsbegeerte tot aan zijn dood voortzette. Hij overleed den 13den Januari 1842. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij nog: „Geschichtliche Darstellung des Liberalismus alter und neuer Zeit (1823)", — „Dikäopolitik oder neueste Restauration des Staats mittels des Rechtsgesetzes (1824)", — „Das Kirchenrecht, nach Grundsätzen der Vernunft und im Lichte des Christenthums dargestellt (1826)", — „Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften (1827—1828, 4 dln; 2de druk, 1832—1834)", — en „Gesammelte Schriften (1840—1841, 2 dln)". Ook vervaardigde hij eene beschrijving van zijn levensloop onder den titel: „Meine Lebensreise in sechs Stationen, von Urceus (1826; 2de druk, 1842)", gevolgd door: „Leipziger Freuden und Leiden im J. 1830, oder das merkwürdigste Jahr meines Lebens (1831)".

Krüger. Onder dezen naam vermelden wij: *Franz Krüger*, een verdienstelijk portret- en paardenschilder. Hij werd geboren den 3den September 1797 te Radegast bij Köthen, toonde reeds vroeg aanleg en geestdrift voor de kunst en legde zich vooral toe op het schilderen van dieren. Hiertoe vond hij vooral aanleiding door het bezoeken der vorstelijke stoeterij en door het bijwonen van vorstelijke jachtpartijen. Eerst laat begon hij in olieverf te werken en bracht oorlogs- en jachttafereelen op het doek, — voorts vorstelijke personen met hun gevolg te paard, eene groote Pruisische parade met meer dan 100 gelijkende portretten, alsmede de huldiging in 1840 op het Koninklijk slot te Berlijn. Men ontbood hem naar verschillende Hoven om portretten te vervaardigen; hij ontving talrijke ridderorden, werd lid der Académie te Berlijn, pro-

fessor aan die inrichting, genoot de algemeene achting en toegenegenheid en overleed te Berlijn den 21sten Januari 1857.

Karl Albert Krüger, een uitstekend bouwkundige. Hij werd geboren te Potsdam den 23sten Februari 1803, was de oudste zoon van den „Oberhofbaurath" *Krüger*, den teekenmeester van *Friedrich Wilhelm IV* en van *Wilhelm I* (den tegenwoordigen Keizer), en ontving zijne opleiding aan de Academie voor Schoone Bouwkunst te Berlijn. Hij genoot het vriendschappelijk verkeer van *Schinkel*, en deze had grooten invloed op zijne ontwikkeling. Nadat hij het staatsexamen had afgelegd, ging hij in 1826 naar Marburg, kwam voorts in betrekking te Erfurt en ging toen voor den aanleg van wegen naar Silezië, alwaar hij 3 jaren later tot „Bauinspector" benoemd werd, welk moeielijk ambt hij 18 jaren bekleedde. In 1843 werd hij regeering- en bouwraad te Düsseldorf en bestuurde de restauratie van den Dom te Xanten, welke een tijdperk vereischte van 12 jaren. Voorts deed hij een groot aantal nieuwe, smaakvolle gebouwen verrijzen, was lid van het collegie van curatoren der académie te Düsseldorf en leverde vele teekeningen in waterverf. *Krüger* ontving den titel van geheim regeeringsraad en onderscheidene ridderorden. Reeds lang sukkelde hij, en bij eene badreis naar Norderney gaf het omvallen van den wagen, waarop hij gezeten was, aanleiding tot zijn dood op den 19den Juli 1875.

Karl Wilhelm Krüger, een verdienstelijk Duitsch letterkundige, geboren in 1796 te Grosz-Nossin bij Butow in Achter-Pommeren. Nadat hij in 1813—1815 aan den bevrijdingsoorlog deelgenomen had, studeerde hij te Halle en werd eerst conrector, toen rector te Zerbst, vervolgens conrector te Bernburg, in 1827 professor aan het Joachimsthaler gymnasium te Berlijn, ontving in 1838 pensioen, woonde daarna op verschillende plaatsen en overleed te Weinheim den 1sten Mei 1876. Hij leverde uitgaven van de: „Historiographica Dionysii Halicarnassensis (1823)", — van de „Anabasis" van *Arrianus* (1855)", — voorts „Historisch-philologische Studien (1847—1851, 2 dln)", — „Griechische Sprachlehre für Anfänger (1847; 9de druk, 1854)", — „Zur Charakteristik der gestürzten Verwaltung in Preuszen (1848)", — „Homerische und Herodotische Formlehre (1849; 3de druk, 1857)", — „Lexikon zu Xenophons Anabasis (1849; 4de druk, 1879)", — „Geschichte der englischen Revolution unter Karl I (1850)", — „Griechische Sprachlehre für Schuler (1852; 5de druk, 1875)", — en „Kritische Analekten (1863—1873, 3 stukken)".

Krug von Nidda (Friedrich Albrecht Franz), een dichter en schrijver, geboren den 14den Mei 1776 te Gatterstädt bij Querfurt, nam als kapitein deel in 1812 aan den tocht naar Rusland, woonde vervolgens op zijne goederen, zag zich meermalen tot volksvertegenwoordiger gekozen en overleed den 29sten Maart 1843. Van zijne geschriften vermelden wij het drama: „Heinrich der Finkler (1818)" en de epische gedichten: „Skanderbeg (1823, 2 dln)", — „Der Schmied von Jüterbogg (1824)", — en „Schwertlilien (1827—1830, 2 dln)". Zijne nagelaten geschriften (1856, 3 dln) bevatten: „Markgraf Eckard von Meiszen", — „Gedenkbüchlein", — en „Gedichte".

Kruid. Men geeft den naam van *kruiden* aan zoodanige planten, die een niet houtigen, maar weeken en buigzamen stengel hebben, welke tegen den winter afsterft. Zulke planten zijn éenjarig of blijven over met behulp van een wortelstok, waaruit in het volgende voorjaar een nieuwe, bladeren en bloemen dragende stengel ontspringt. — Zie ook onder *Buskruit*.

Kruidje-roer-mij-niet (Mimosa pudica *L.*) is eene plant, die haren naam verschuldigd is aan hare buitengewone prikkelbaarheid, zoodat zij reeds bij eene lichte aanraking hare blaadjes samenvouwt. Zij schijnt gevoelig te wezen voor verschillende prikkels en wel te sterker naar mate de plant meer ontwikkeld en de warmtegraad hooger is. Zij is het sterkst bij ongeveer 30° C. en houdt beneden 15° C. op. Die gevoeligheid vermindert echter bij aanhoudende prikkeling of eigenlijk bij overprikkeling, doch deze is zeer schadelijk voor de plant. Men heeft meer voorbeelden van prikkelbare planten, zooals *Mimosa sensitiva L.* — *Dionaea muscipula L.*, — *Oxalis sensitiva L.* enz., doch de irritabiliteitsverschijnselen zijn het duidelijkste bij het kruidje-roer-mij-niet. Dit laatste behoort tot de familie der *Mimoseën*, is afkomstig van de Antillen, doch komt bij ons in de warme kassen dikwijls voor. Het onderscheidt zich door gevind-handvormig samengestelde bladeren en kleine, paarse, tot hoofdjes vereenigde bloemen.

Kruidkunde, zie *Plantenkunde*.

Kruidnagelboom (Caryophyllus aromaticus *L.*) is de naam van een fraaien, altijdgroenen boom uit de familie der *Myrtaceën*, die omstreeks 10 Ned. el hoog wordt en op de Molukken, bepaaldelijk op het eiland Makian, te huis behoort. Zijn stam is glad en groenachtig van kleur, vormt omstreeks 1½ Ned. el boven den grond eene sierlijke, pyramidale kroon en levert zwaar hout. De bladeren zijn tegenovergesteld en kruisgewijs geplaatst, langwerpig, aan de beide uiteinden versmald, lederachtig, onbehaard, gaafrandig en een weinig gegolfd, gesteeld, van boven donkergroen, van onderen wat bleeker en in jeugdigen toestand roodachtig-bruin. De talrijke, kortgesteelde bloemen zijn vóor den bloeitijd voorzien van twee vroeg afvallende schutblaadjes en aan de uiteinden der takken vereenigd tot driegaffelig-vertakte bloemtuilen. De buis van den overblijvenden, vleezigen, donkerrood gekleurden kelk is verlengd, min of meer rolrond en eenigszins kantig, de kelkzoom 4-deelig. De bloemkroon telt 4 rondachtig-holle, witte of licht-rozenroode bloembladen, die op den kelk zijn ingeplant; vóor den bloeitijd zijn zij aan hunnen top vereenigd en vormen dan het eenigszins rolronde gedeelte, dat wij bij de kruidnagels opmerken. De talrijke helmdraden zijn ingeplant op eene vleezige, vierhoekige, bovenstandige schijf, die met den kelkrand samenhangt; zij zijn niet met elkander vergroeid, maar in 4 bundels gerangschikt, die met de kelkslippen afwisselen; zij steken boven de bloemkroon uit en dragen aan hunnen top langwerpige, aan beide einden uitgerande helmknopjes. Het met de kelkbuis vergroeide vruchtbeginsel is aan

zijn top voorzien van een vliezigen ring, die den voet van den stijl omgeeft en de inplanting der meeldraden aan het oog onttrekt. De stijl is onverdeeld en loopt in een stompen stempel uit. De vrucht is eene langwerpige, eenigszins lederachtige, weinig saprijke, door den kelkzoom gekroonde bes met 1 of 2 langwerpige zaden.

Onze kruidnagels zijn de bloemknoppen van dien boom. In den handel onderscheidt men: Hollandsch-Oost Indische, Engelsch-Oost-Indische, Amboina-, Bourbon- en Cayenne-kruidnagels, de tweede en de derde soort worden voor de beste gehouden. *Moernagels* (Anthophylli) zijn de gedroogde onrijpe vruchten van den kruidnagelboom en zijne bloemstelen noemt men *kruidnagelstelen*.

Alle deelen van den kruidnagelboom, maar vooral de bloemknoppen, zijn zeer aromatisch, en deze laatste worden als een prikkelend en opwekkend middel gebruikt. Ook dienen zij tot bereiding van sommige samengestelde geneesmiddelen en van geurige dranken.

Kruidnagelboom.

De kruidnagelboom groeit niet goed op een zandgrond, maar het best op zwarte gronden met een kleiachtigen of zaveligen ondergrond. Op 10-jarigen onderdom geeft hij gewoonlijk vruchten. Er is eene houtrups (Cossus), die geduchte verwoestingen in de kruidnagelperken veroorzaakt. — Nadat de Nederlanders in het laatst der 16de eeuw de Portugeezen van de Molukken verjaagd hadden, hebben zij met den alleenhandel in kruidnagels verbazend groote schatten verdiend.

Kruijff (Jan de), een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Leiden den 11den October 1753 bezocht de Latijnsche school en daarna de académie in zijne geboortestad. Met grooten ijver legde hij zich toe op de oude talen en hield zich in het algemeen het liefst bezig met de beoefening der letteren. Hij werd lid van het dichtlievend genootschap: „Kunst wordt door arbeid verkregen" en vervaardigde levensbeschrijvingen van *Sybrand Feitama* en *Arnold Hoogvliet*, welke voorkomen in de: „Levensbeschijvingen van Nederlandsche dichters", door het Genootschap uitgegeven. Ook komen in de werken dezer vereeniging dichtstukjes van hem voor, terwijl hij in 1817 „De hoop des wederziens (3de druk, 1851)" uitgaf. Eene berijmde vertaling van het 4de boek der „Aeneïs" werd door hem voorgelezen, maar is niet gedrukt. Daarenboven hield hij eene: „Redevoering ter gedachtenis van J. Nieuwenhuizen", en zijne: „Lofrede op C. Pz. Hooft" is door de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen met goud bekroond en in hare werken opgenomen. Voorts vertaalde hij onderscheidene Latijnsche redevoeringen in het Nederlandsch. — Ook op het staatstooneel was hij met ijver werkzaam. Hij werd lid van den gemeenteraad te Leiden, lid van het provinciaal comité van koophandel, zeevaart en fabrieken, plaatsvervangend volksvertegenwoordiger voor Schiedam, en in 1801 lid van den Raad van Binnenlandsche Zaken. Bij de komst van den raadpensionaris *Schimmelpenninck* verloor hij zijne betrekkingen, waarna hij naar rust verlangde en zijne fabriek verkocht. *Lodewijk Napoleon* benoemde hem in 1808 tot wethouder der stad Leiden. In 1811 werd hij vrederechter en sedert 1798 was hij curator der Leidsche Hoogeschool. Hij was voorts lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, correspondent van de tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut enz. In 1819 vroeg hij zijn ontslag als vrederechter, om ten huize van zijn schoonzoon *Bosscha* te 's Gravenhage zijne overige dagen door te brengen, en overleed aldaar den 24 December 1821. — Zijn zoon, mr. *Jan de Kruijff*, is de maker van het krachtig dichtstuk: „Zegezang ter eere der Nederlandsche helden op Palembang (1821)".

Kruipende dieren (Reptilia). De *Tweeslachtige dieren* (Amphibia) vormen twee klassen der *Gewervelde dieren* (Vertebrata). Zij zijn koudbloedig, ademen in volwassen toestand altijd door longen en leggen eieren. De amphibieën ademen op jeugdigen leeftijd door kieuwen. Beide klassen hebben met elkaâr gemeen het

bezit van gemengd bloed; de kamers van het hart toch zijn niet volkomen van elkaâr gescheiden; het aderlijk bloed in de rechter kamer kan zich mengen met het slagaderlijk bloed van de linker kamer. Die menging vindt slechts voor een zeer klein deel plaats. De aorta bezit nog hoofdzakelijk slagaderlijk, de longslagader in hoofdzaak aderlijk bloed. Slechts bij de krokodilien zijn de kamers van het hart volkomen van elkaâr gescheiden en vindt de menging van aderlijk en slagaderlijk bloed buiten het hart plaats.

De klasse der ***Amphibieën*** omvat de orden Kikvorschen en Salamanders als meest bekende vormen en de klasse der ***Reptiliën*** de orden der Schildpadden, Slangen, Hagedissen en Krokodillen.

Kruis (Het) was bij de Ouden een werktuig tot voltrekking der doodstraf en bestond uit één paal, waaraan de veroordeelde vastgehecht of gespietst (impalatio) werd, of uit 2 palen, op de volgende 3 wijzen samengevoegd: +, T X (*crux immissa*, *commissa* en *decussata*). In dit geval waren de bestanddeelen het eigenlijke *kruis* (crux) en de *dwarsbalk* (patibulum) tot vasthechting der armen. Men zegt, dat de straf der kruisiging door *Tarquinius Superbus* is ingevoerd; zij werd voor hoogst onteerend gehouden, zoodat men haar alleen op slaven en veroordeelden uit de geringste volksklasse toepaste. De gekruisigde overleed niet aan doodelijke wonden, maar aan uitputting, door de marteling veroorzaakt. Doorgaans werd aan het kruis eene plaat (album) vastgemaakt, waarop de naam des veroordeelden en zijne misdaad waren vermeld. Omdat de stichter van den Christelijken godsdienst aan het kruis stierf, werd dit laatste een gewijd teeken voor zijne volgelingen. De gewoonte, om tot gedachtenis van *Jezus* een kruis te maken, kwam reeds in de 3de eeuw onzer jaartelling in zwang. Keizer *Constantijn de Groote* deed, nadat hij met het teeken des kruises de overwinning op *Maxentius* behaald had, op openbare pleinen, in paleizen en kerken kruisen plaatsen, en reeds in dien tijd stelde men een kruis aan den ingang der woningen, om aan te duiden, dat er Christenen woonden. Ook gaf men later aan de meeste kerken den vorm van een kruis. Vooral echter werd het kruis een voorwerp van hulde, toen Keizerin *Hélena*, volgens hare verzekering, het echte kruis van *Jezus* te Jerusalem gevonden en een gedeelte daarvan naar Constantinopel overgebracht had. Van dien tijd af werd aan de reliquieën van dat kruis een wonderdadig vermogen toegekend; men plaatste voorts kruisen op altaren of schilderde ze op vaandels en wapens. Keizer *Heraclius* waande, dat hij het palladium des Rijks heroverd had, toen hij het te Jerusalem bewaarde gedeelte van het kruis bemachtigde. De zucht om reliquieën te bezitten bevestigde den waan, dat men het kruis van *Christus* kon verdeelen zonder het te verkleinen, en men vereerde overal en in de eerste plaats het kruis met het daaraan vastgehechte beeld van *Jezus*, terwijl men dit geheel met den naam van *crucifix* bestempelde. Nog altijd wordt het kruis door vele Christenen beschouwd als een wapen tegen booze geesten, heksen en toovenaars en om die reden op de deuren geschilderd.

Het kruis vervult ook in de staat- en wapenkunde eene belangrijke rol. Van ouds onderteekenen zij, die niet kunnen schrijven, de stukken, die hun onderschrift vereischen, met een kruis. In de wapen- en penningkunde bestond het kruis reeds vóor de stichting van het Christendom, doorgaans in de vormen van *crux immissa* en *decussata*. Dit laatste wordt ook *Bourgondisch kruis* of *Andréaskruis* genaamd, omdat de heilige *Andréas* aan een dergelijk kruis den marteldood stierf. Voorts heeft men nog het *leliënkruis*, wanneer de balken in leliën eindigen, het *ankerkruis*, wanneer de balken 4 ankers vormen, alsmede het kruis, waarbij elk balkuiteinde met een dwarshout of ook met een kruis voorzien is. Nog andere vormen van het kruis heeft men op de munten der Oost-Romeinsche Keizers, zooals het *hoogkruis*, wanneer de dwarsbalk hoog is geplaatst, het *Antoniuskruis* met den dwarsbalk boven op den dwarspaal enz. Het patriarchale kruis telt 2 en het pauselijke 3 dwarsbalken.

Kruisbek (Loxia curvirostra) is de naam van een *Zangvogel* uit de familie der *Vinken* (Fringillidae), die zich onderscheidt door eene korte, gedrongene gedaante en vooral door zijn zonderlingen bek, wiens kaken aan de punt kruiselings over elkander zijn gebogen. Hij is zoo groot als een spreeuw. Het volwassen mannetje is kersrood van kleur met donkerbruine slag- en staartpennen en evenzoo gekleurde bovendekvederen van den staart. Het volwassen wijfje is olijfkleurig, groen met eene gele tint, terwijl de vleugels en staartpennen donkerbruin en geelachtig

De kruisbek (*Loxia*).

omzoomd zijn. De jongen zijn grijs met eene gele tint. Bij alle is de bek donker hoornkleurig en de iris der oogen bruin. Wij geven hierbij eene afbeelding van het volwassen mannetje. De kruisbek komt in ons land voor, — wijders in geheel Europa, Siberië en Japan. Hij voedt zich vooral met de zaden van pijnboomen, in wier hooge toppen hij reeds in den aanvang des jaars zijn nest bouwt. Dit laatste is onder wijder dan boven en kunstig met wol bekleed. Daarin legt het wijfje 3 groenachtige eieren, die aan het stompe uiteinde met roode stipjes zijn versierd. Behalve dezen kruisbek kent men in ons Vaderland nog 2 andere soorten, namelijk *L. pityopsittacus*

en *L. bifasciata*. Zij zijn er echter zeer zeldzaam.

Kruisbes, zie onder *Aalbes*.

Kruisbloemigen (Cruciferae) is de naam eener hoogst merkwaardige plantenfamilie, die ongeveer 200 geslachten en meer dan 1600 soorten telt. De meeste zijn één- of tweejarige, zelden overblijvende kruiden en nog zeldzamer halfheesters, zooals de muurbloem (Cheiranthus Cheiri *L.*). De stengel der Kruisbloemigen is rolrond of kantig en meermalen houtig. De ongedeelde, getande, vindeelige, op velerlei wijzen ingesnedene bladeren zijn meestal afwisselend en zelden onder aan den stengel tegenovergesteld, en de onderste gewoonlijk gesteeld, de bovenste zittend en meestal stengelomvattend, terwijl men er geene steunbladen aantreft. De bloemen, doorgaans tot trossen of tuilen vereenigd en veelal geel, wit of paars van kleur, hebben een vrijen, 4-bladigen kelk met opgerichte, aan den top naar elkander toegebogene of afstaande, vroeg afvallende, vóór het opengaan der bloemen elkander dakpansgewijs bedekkende of klepsgewijs aan elkander sluitende kelkbladen, waarvan de 2 zijdelingsche iets lager ingeplant, somtijds iets breeder, aan den voet gelijk of benedenwaarts bultig en ook somtijds gespoord zijn. De bloemkroon bestaat uit 4, op den bloembodem ingeplante, met de kelkbladen afwisselende, meestal langgenagelde bloembladen, met ongedeelden of uitgeranden, zelden 2-spletigen zoom; zij zijn even groot of de beide buitenste zijn iets grooter. Somtijds ook ontbreken de bloembladen. — Aan de kruisgewijs geplaatste bloembladen is deze familie haar naam verschuldigd. De 6 meeldraden zijn op den bloembodem ingeplant, en 2 van deze zijn iets korter dan de 4 overige, zoodat zij in het stelsel van *Linnaeus* tot de *Viermachtigen* (Tetradynamia) behooren. De helmdraden zijn els- of draadvormig, ongedeeld of van een tand voorzien, somtijds gevorkt of paarsgewijs samengegroeid, — de helmknopjes 2-hokkig en overlangs en binnenwaarts openspringend. Op den bloembodem, tusschen de bloembladen en aan den voet der kelkbladen worden 4, dikwijls zeer duidelijk ontwikkelde en tot honigafscheiding dienende kliertjes gevonden. Het vruchtbeginsel is vrij, niet of kort gesteeld en uit 2 vruchtbladen gevormd, wier verdikte randen of zaadlijsten het zaad dragen en door uitgroeiing een valsch tusschenschot vormen. De zaadjes zijn veelal in grooten getale voorhanden en in ééne of twee rijen geplaatst; de stijl is ongedeeld en de stempel dubbel. De vrucht is eene hauw (siliqua) of een hauwtje (silicula).

In de zaden der Kruisbloemigen is geen kiemwit. De kiem is gekroond en de zaadlobben zijn gaaf of verdeeld. Men splitst deze familie in 5 hoofdgroepen, namelijk: met openspringende hauwen (Arabideae, Sisymbridae en Brassiceae) — met openspringende, bolvormige of van de rugzijde samengedrukte hauwtjes (Alyssineae en Camellineae), — met openspringende, zijdelings samengedrukte hauwtjes (Thlaspideae, Lepidinae en Brachycarpeae), — met niet openspringende, nootachtige hauwtjes (Isatideae en Buniadeae), — en met in leden uiteenvallende hauwtjes en hauwen (Cakilineae en Raphaneae).

De Kruisbloemigen vormen eene eigenaardige, steeds duidelijk herkenbare natuurlijke plantenfamilie. Zij zijn over den geheelen aardbodem verspreid, doch het meest in de gematigde luchtstreek van het noordelijk halfrond. Onze rapen, radijs, kool, weede enz. behooren tot deze familie.

Kruisbroeders of *Kruisheeren* noemen zich de leden eener geestelijke Orde in de R. Katholieke Kerk. Zij ontstond in den tijd der Kruistochten, maar veranderde in de 13de eeuw in eene kloosterorde, vereenigde zich met de reguliere koorheeren en hield zich hoofdzakelijk bezig met de verpleging van zieke krijgslieden. Zij werd dan ook in 1325 door Paus *Gregorius IX* bekrachtigd. Hun ordegewaad is wit. De grootmeester en de hoofden der Orde dragen als onderscheidingsteeken een Malthezer kruis met rood email of roode steenen, en de gewone broeders eene zeshoekige ster, gedekt met een rood kruis. De hoofdzetel der Orde is thans in Bohemen; dáár bezit zij aanzienlijke goederen. Vóór de Hervorming hadden zij ook in ons Vaderland enkele kloosters en thans bezit zij er nog één te Uden in Noord-Brabant.

Kruisdistel (Eryngium) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen* (Umbelliferae). Het onderscheidt zich door stekelig getande bladeren, welke eenigszins op die van distels gelijken, en door zijne tot bolvormige hoofdjes vereenigde bloemen. Van de soorten noemen wij: de *veldkruisdistel* (E. campestre *L.*), ook *wallendistel* en *tuimeldistel* genaamd. Deze plant komt voor op zandige plaatsen, vooral op rivierdijken; zij heeft een langen, bruinen, spitsvormigen wortel en een gladden, vertakten, 3 tot 6 Ned. palm hoogen stengel. De bladeren zijn 3-tallig en dubbel vinspletig, netvormig geaderd en doornig getand; de onderste zijn gesteeld, doch de bovenste stengelomvattend en aan den voet in geslipte ooren uitloopend. De nagenoeg ronde bloemhoofdjes hebben onverdeelde stoppeltjes. De bladeren van het omwindsel zijn lijn-lancetvormig, loopen in een doorn uit en zijn grooter dan de bloemhoofdjes. De bloemen zijn licht-groenachtig van kleur en de kelk is langer dan de bloemkroon. De wortel van deze plant wordt wel gegeten. Voorts vermelden wij de *zeekruisdistel* (Eryngium maritimum *L.*), die enkel op de kust voorkomt. De bladeren van deze plant zijn doornig getand, gelobd, blauwachtig en wit geteekend. De wortelbladeren zijn ongedeeld, de blaadjes van het omwindsel eirond en min of meer 3-lobbig, terwijl de stoppeltjes in 3 punten uitloopen en de bloemen blauw zijn. De eerste is eene overblijvende plant, de tweede eene tweejarige; beide bloeien in Juli en Augustus.

Kruising der rassen noemt men gewoonlijk paring van dieren, welke tot verscheidenheden van dezelfde soort behooren, ten einde de gunstige eigenschappen van elke verscheidenheid in het bijzonder in eene nieuwe verscheidenheid te vereenigen. Heeft men dit doel bereikt, dan zoekt men die vereeniging van goede eigenschappen te bewaren door de paring van dieren dezer nieuwe verscheidenheid te bevorderen. De alzoo verkregene dieren dragen den naam van *volbloed*. Door hen te behoeden tegen den invloed van min-

der volkomene verscheidenheden geeft men duurzaamheid aan de begeerde eigenschappen, — ja, men ziet, dat deze zich daardoor meer en meer ontwikkelen. Afstammelingen van wezens, die aanleg hebben voor dezelfde gebreken, gaan veelal dubbel onder deze gebogen, — en het is vooral op dien grond, dat onder de menschen familiehuwelijken worden afgekeurd.

Kruiskruid (Senecio) is de naam van een plantengeslacht tot de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (Compositae). Het onderscheidt zich door een rolrond en kegelvormig omwindsel, bestaande uit even groote, in éene rij gerangschikte blaadjes, bij de meeste soorten aan den voet door schubjes omgeven, door een vruchtbodem zonder stoppels, buisvormige, tweeslachtige schijfbloemen met 5-tandigen zoom, en lintvormige, vrouwelijke straalbloemen. Bij eenige soorten van kruiskruid evenwel zijn alle bloemen buisvormig en tweeslachtig. Het stijltje is van boven glad, maar de halfrolronde stempels zijn aan den top dicht behaard. De nootjes zijn nagenoeg rolrond, gesleufd en niet gesnaveld of gevleugeld en het zaadpluis bestaat uit meer dan éene rij rechte, zeer fijne, ongeveer even lange haren, die dikwijls vroeg afvallen.

Dit plantengeslacht omvat een groot aantal soorten, die over den geheelen aardbodem zijn verspreid als kruiden of heesterachtige gewassen. De bloemkorfjes staan somtijds alleen en zijn ook wel tuil- of pluimvormig bij elkander gevoegd. De meeste soorten hebben gele bloemen, althans in ons Vaderland. Van de inlandsche soorten noemen wij: *gemeen kruiskruid* (S. vulgaris *L.*), ook *kruiswortel*, *klein grindkruid* en *pluiskruid* geheeten, een éenjarig plantje, dat ongeveer 3 Ned. palm hoog wordt, het geheele jaar bloeit en tot de meest gewone onkruiden onzer bouwlanden en moestuinen behoort. Het heeft onbehaarde of slechts weinig-behaarde, vinspletige bladeren, van welke de onderste in een bladsteel uitloopen, terwijl de hoogere den stengel omvatten. De bladslippen staan eenigszins van elkander verwijderd en zijn langwerpig, afgestompt, scherp en ongelijk getand. De bijkomende schubjes van het omwindsel zijn kleiner dan dit, hiertegen aangedrukt en loopen in lange, zwarte spitsen uit. De bloempjes aan den rand zijn niet lintvormig, en de nootjes een weinig behaard. Men beschouwt het als een gezond voedsel voor kanarievogels en vinken. Voorts heeft men: *kleverig* of *stinkend kruiskruid* (S. viscosus *L*), een éenjarig plantje, dat van Juli tot October bloeit, op onbebouwde plaatsen, inzonderheid in de zandstreken, voorkomt en zich vooral door zijne kleverig behaarde bladeren onderscheidt, — het *bosch-kruiskruid* (S. sylvestris *L.*), van Juni tot Augustus bloeiende, op beschaduwde plaatsen in veenachtige en zandige streken voorkomend en zich onderscheidend door het omgekrulde van zijne lintvormige randbloempjes, door behaarde vruchtjes, door geringe ontwikkeling der omwindselschubjes en door de meerdere grootte der plant, — en het *Jakobskruiskruid* (S. Jacobaea *L.*), ook *Jacobskruid* en *grondheel* genoemd, eene overblijvende plant, die van Juli tot September in moerassige weilanden bloeit, met groot-gestraalde bloemen, dikwijls roodachtig gestreepte stengels en liervormige wortelbladeren. Eindelijk heeft men nog in ons Vaderland: *S. erucifolius L.*, — *S. aquaticus Huds.*, — *S. erraticus Bertol.*, — *S. Fuchsii Koch*, — *S. saracenicus L.*, — en *S. paludosus L.*, terwijl onderscheidene uitheemsche soorten in de kassen worden gekweekt, zooals *S. elegans L.*, — *S. grandiflorus Dec.* enz.

Kruisspin, zie *Spinnen*.

Kruistochten noemt men de krijgstochten, die van het einde der 11de tot dat der 13de eeuw door de volkeren van het Westen ondernomen werden tot verovering van Palaestina. Reeds vroeg volbrachten de vrome Christenen bedevaarten naar de gewijde plaatsen, waar *Jezus* leefde, werkte en stierf, en zelfs *Héléna*, de moeder van *Constantijn de Groote*, had in hoogen ouderdom een pelgrimstocht ondernomen naar de prachtige kerk, door haren zoon boven het Heilige Graf gesticht. De Arabieren, sedert de 7de eeuw bezitters van Jerusalem, stemden tot zekere hoogte in met de Christenen met betrekking tot de vereering van *Christus* en vergunden aan de pelgrims er kerken te bouwen, alsmede een hospitaal ter eere van *Johannes de Dooper*. Toen echter Palaestina in den aanvang der 10de eeuw onder het gezag der *Fatimiden* kwam, namen de verdrukkingen der bedevaartgangers een aanvang. Khalif *Hakem* verbood den Christelijken godsdienst, en de ellende klom nog hooger, toen in 1078 de Seldsjoeken zich meester maakten van Jerusalem en van het Heilige Graf. Sedert dien tijd brachten de pelgrims uit het Oosten hoogst treurige berichten omtrent de smadelijke schennis der gewijde plaatsen en de wreede bejegening der geloovigen in Palaestina, zoodat de Christenen in het Westen eindelijk het besluit namen om hunne broeders te hulp te snellen en het Heilige Land aan de handen der Mohammedanen te ontrukken. Dit plan werd door de Pausen toegejuicht; immers op die wijze kon het Christendom onder de ongeloovigen worden uitgebreid, zoodat geheele volkeren zich onderwierpen aan het gezag der Kerk. Reeds Paus *Sylvester II* had het denkbeeld geopperd om Palaestina te veroveren. Dat denkbeeld werd weder opgevat door *Gregorius VII*, die daarmede het uitzicht verbond van de Grieksche Kerk in te lijven in de Roomsch Katholieke. Hij werd echter in zijn voornemen verhinderd, en eerst *Urbanus II* bracht het grootsche plan tot een begin van uitvoering. De vrome dweeperij, door de geestelijkheid in die dagen bij het volk aangekweekt, de oorlogzuchtige geest van den adel, aangevuurd door eene Christelijk-godsdienstige opgewondenheid der ridderschap, de algemeen verspreide zucht naar avonturen, waardoor zich vooral de Noormannen in Italië onderscheiddden, en eindelijk de hoop der vazallen en lijfeigenen, dat zij door deel te nemen aan de Kruistochten zich van het zware juk der adellijken zouden ontslaan, dat alles werkte mede om de volkeren met geestdrift te vervullen voor veroveringstochten naar het Heilige land.

Al die brandstoffen werden aangestoken door *Peter van Amiens*, bijgenaamd *de Kluizenaar*. In 1094 van een pelgrimstocht uit Palaestina naar Europa teruggekeerd en met

smeekschriften van den patriarch *Simeon* van Jerusalem voorzien, snelde hij naar Paus *Urbanus II*, schilderde met gloeiende kleuren den treurigen toestand der Christenen in het Oosten en verhaalde, dat *Christus* zelf hem verschenen was in den droom en hem gelast had, de geheele Christenheid op te roepen ter bevrijding van het Heilige Graf. *Urbanus* zond *Peter* met zijn zegen door Italië en Frankrijk, alwaar deze door zijn opzienbarend voorkomen en door zijne wegslepende welsprekendheid alle gemoederen wist te roeren. Op eene kerkvergadering, in Maart 1095 wegens de verbazend groote schare in het open veld te Piacenza gehouden, alsmede op eene tweede, nog drukker bezochte te Clermont in Frankrijk wist hij de geloovigen met zoo groote geestdrift te vervullen, dat allen eenstemmig uitriepen: „God wil het!” en met bisschop *Ademar van Puy* aan het hoofd het teeken der deelneming aan den Kruistocht, het roode kruis, op den rechter schouder plaatsten. Reeds in Mei 1096 rukte eene schaar van 40 000 Franschen, Noormannen, Vlamingen, Lotharingers, Italianen en Duitschers, onder aanvoering van *Peter*, van *Walter van Perejo* en van diens neef *Walter von Habenichts* naar het zuiden, doch zij bezweek, ten gevolge van gebrek aan orde en tucht, reeds in Hongarije en Serviё en bij hare komst in Aziё. Niet beter ging het met de ordelooze benden, die na eene bloedige vervolging der Israëlieten uit de steden aan de Rijn onder de leiding van den priester *Gottschalk* en Graaf *Emiko von Leiningen* naar het Oosten trokken. Na deze mislukte pogingen bracht *Gottfried van Bouillon*, hertog van Neder-Lotharingen, met zijn broeder *Boudewijn* een wéluitgerust leger van 80 000 man door Duitschand en Hongarije naar Constantinopel, waar *Hugo van Vermandois* (een broeder des Konings van Frankrijk), *Bohemund van Tarente*, *Tancredo van Apuliё*, *Raimond van Toulouse* en *Robert van Normandiё* met hunne troepen zich met hem vereenigden, zoodat het aantal Kruisvaarders klom tot 600 000. Nadat zij in klein-Aziё waren aangekomen, veroverden zij na moeielijke worstelingen en zware verliezen Nicaea (1097), Antiochiё en Edessa (1098), en eindelijk Jerusalem (15 Juli 1099). Behalve het koningrijk Jerusalem ontstonden er nu de graafschappen Tripolis en Edessa en het vorstendom Antiochiё. Inmiddels trok, bij de tijding der verovering van Palaestina, een nieuw kruisleger onder Hertog *Welf van Beieren* en 2 anderen uit Italiё en Frankrijk — te zamen 260 000 man — naar het Oosten. Het kwam echter niet verder dan tot Klein-Aziё, waar het gedeeltelijk door de trouwloosheid der Grieksche gidsen, gedeeltelijk door het zwaard der Turken bezweek (1101).

De tweede Kruistocht ontstond in 1144 door de ijverzucht der Christelijke legerhoofden en door het verlies van Edessa. Het bericht van de verwoesting dezer stad door de Turken vervulde geheel Europa met schrik en ontsteltenis en wekte de rechtmatige bezorgdheid, dat weldra ook de overige bezittingen aldaar zouden verloren gaan. Daarom verordende Paus *Eugenius III* een nieuwen, algemeenen Kruistocht tegen de Ongeloovigen en wist door middel van den dweepzieken *Bernard van Clairvaux* zelfs de Koningen van Duitschland en Frankrijk, *Koenraad III* en *Lodewijk VII*, over te halen om naar Palaestina te trekken. Beiden begaven zich in 1147 met aanzienlijke legers op weg, maar leden, evenals de vroegere benden, in Aziё door het zwaard der Saraceenen en de bedriegerijen der Grieken zware verliezen, zoodat zij, na eerst Damascus en daarna Ascalon vruchteloos te hebben belegerd, onverrichter zake moesten terugkeeren.

De verovering van Jerusalem door *Saladijn* in 1187, na den bloedigen slag bij Tiberias, gaf aanleiding tot den derden Kruistocht; maar schoon de beheerschers der 3 machtigste Rijken van Europa, *Frederik I*, keizer van Duitschland, *Philippus Augustus*, koning van Frankrijk, en *Richard I*, koning van Engeland, in 1189 het besluit namen om persoonlijk met aanzienlijke legers tegen de Turken te velde te trekken, droegen hunne pogingen toch geene gewenschte vruchten. *Frederik I* liet, nada hij met veel moeite en groot verlies van soit daten Seleucia bereikt had, in de rivier Calycadnus het leven, waarna zijn leger gedeeltelijk uiteenging en gedeeltelijk onder aanvoering van *Frederik van Schwaben* zich met de overige Kruisvaarders vereenigde. *Philippus Augustus* en *Richard*, die met schepen naar het Oosten stevenden, bemachtigden te zamen Acre of Ptolemaïs. Weldra echter was verdeeldheid tusschen die beide Vorsten oorzaak, dat zij naar Europa terugkeerden.

Een nieuwe Kruistocht, waartoe Paus *Innocentius III* in Frankrijk de Christenen opriep, terwijl *Dandolo*, doge van Venetiё, dien met zijne schepen zou ondersteunen, beoogde een inval in Egypte, om vanhier naar Palaestina te trekken, maar werd verijdeld door den val van den Byzantijnschen troon (1204) en de stichting van het Latijnsche Keizerrijk. — Ook de tocht, desgelijks op aansporing van *Innocentius* begonnen en waaraan 30 000 Fransche en 20 000 Duitsche knapen deel namen (1213), liep vruchteloos af. Bij hunne komst in Palaestina bezweken zij van gebrek en ellende of werden in Egypte als slaven verkocht. — Voorspoediger eindigde de Kruistocht, waartoe *Honorius III* in 1217 Koning *Andréas II* van Hongarije wist te bewegen. Deze wordt dan ook gewoonlijk als de vierde beschouwd. Door de Koningen van Cyprus en Jerusalem ondersteund, veroverde hij het hechte kasteel op den berg Thabor en eenige andere kleine bergvestingen, doch keerde reeds in 1218 naar zijn land terug. In hetzelfde jaar landde *Willem*, graaf van Holland, met de Koningen van Jerusalem en van Cyprus in Egypte. Damiate werd aangetast en in 1219 veroverd; doch weldra keerde de kans, en Damiate werd in 1221 weder aan de Christenen ontrukt. Deze ramp wekte Paus *Honorius* op, om, eerst met zachtheid en vervolgens in gestrenge taal, van Keizer *Frederik II* de vervulling te vragen van eene door hem in zijne jeugd afgelegde belofte om een Kruistocht te ondernemen. Deze volbracht dan ook in 1228 den vijfden Kruistocht en sloot met den Sultan van Egypte een 10-jarigen wapenstilstand, na afloop van welken Jerusalem, Bethlehem en Nazareth met eene aanzienlijke landstreek aan de Christenen zouden worden afgestaan.

Daarna zette hij in 1229 zelf zich te Jerusalem de koningskroon op het hoofd. Intusschen werd de Christelijke heerschappij in Palaestina door nieuwe aanvallen der Mohammedanen en door onderlinge verdeeldheid meer en meer vernietigd, zoodat eindelijk Jerusalem in 1244 door de woeste Chowaresmiërs stormenderhand ingenomen werd en zich weder buigen moest onder de heerschappij der Sultans van Egypte. — De reeks van helden, die voor de vrijheid van het Heilige Land het zwaard voerden, eindigt met *Lodewijk IX*, bijgenaamd *de Heilige*, koning van Frankrijk, die den zesden Kruistocht ondernam. Aangespoord door den Paus en gehoor gevend aan de inspraak van zijn godsdienstig gemoed, scheepte hij in Juni 1248 met 40 000 man zich in naar Cyprus, waarna hij zich door het veroveren van Egypte een weg naar Palaestina wilde banen. Het gelukte hem inderdaad vasten voet te verkrijgen op de kust van Egypte en Damiate te veroveren. Toen hij echter verzuimde zich van Alexandrië meester te maken en voorwaarts rukte om Caïro te bemachtigen, leed hij eene geweldige nederlaag bij Mansura. *Lodewijk* werd met zijn leger gevangen genomen en moest voor zijne vrijheid een aanzienlijk losgeld betalen (1250). Eene tweede onderneming van Koning *Lodewijk* tegen Tunis in 1270, gedurende welke hij stierf, wordt als de zevende Kruistocht beschouwd. Inmiddels ging in Palaestina de éene stad na de andere verloren. Antiochië in 1268, Tripolis in 1289 en eindelijk na eene heldhaftige verdediging ook Acre op den 18den Mei 1291. Tyrus capituleerde en de Frankische Christenen verlieten het land. — Het eigenlijke doel dezer gedurende 2 eeuwen telkens herhaalde ondernemingen, namelijk de verovering van het Heilige Land, werd niet bereikt, en toch hebben de Kruistochten aan Europa groote voordeelen bezorgd. Wél had Europa zes millioen inwoners daaraan ten offer gebracht, — wél hadden de Vorsten ter bestrijding der oorlogskosten zware lasten opgelegd aan hunne onderdanen en vele geloovigen hunne bezittingen aan de Kerk geschonken, verkocht of verpand, — wél was het aantal kloosters vermeerderd, het bijgeloof tegelijk met de armoede toegenomen en de macht der Kerk sterker dan ooit bevestigd; — maar tevens veroorzaakten de Kruistochten de verbroedering der Europeesche volken, terwijl bij den ondergang van den krijgszuchtigen adel de burgerstand zich meer meer verhief, het handelsverkeer door de kennis van het Oosten aanmerkelijk werd uitgebreid en kunst en wetenschap in ons werelddeel nieuw voedsel ontvingen. Wij zien derhalve, dat door de Kruistochten een veel verbeterde gesteldheid van den middenstand in Europa werd voorbereid.

Kruisvinding (Het feest der) wordt in de R. Katholieke Kerk gevierd op den 3den Mei, dewijl, volgens de sage, op dien datum *Hélena*, de moeder van *Constantijn de Groote*, op eene bedevaart naar Jerusalem aldaar het kruis, waaraan *Jezus* gestorven is, gevonden en een gedeelte daarvan naar Constantinopel medegenomen heeft, — en het feest der *Kruisverheffing* wordt in die Kerk op den 14den September gevierd ter gedachtenis van de overwinning, die Keizer *Heráclius* in 628 op de Perzen behaalde, waarbij hij het door dezen geroofde kruishout heroverde en op Golgotha weder oprichtte.

Kruizemunt, zie *Munt*.

Krukowiecki (Johan, graaf von), een Poolsch generaal, geboren in 1770, was in 1796 als adjudant van *Wurmzer* in Oostenrijkschen dienst, maar ging in 1806 over in het leger van het groothertogdom Warschau en werd in 1812 generaal. In 1814 belastte Keizer *Alexander I* hem met onderscheidene diplomatieke zendingen. Toen in 1830 de revolutie uitbarstte, werd hij in dienst van deze bevelhebber eener divisie. Daar hij echter de onverzoenlijke vijand was van *Skrzynecki*, den opperbevelhebber, werd hij tot gouverneur-generaal van Warschau benoemd. Hij beijverde zich, de stad te versterken en de orde te handhaven, maar wekte geen vertrouwen. Door *Skrzynecki* van die betrekking beroofd, plaatste hij zich aan het hoofd der radicalen en werd bij de beweging van 15 Augustus 1831 door het gemeen op een schild rondgedragen. Hij maakte zich toen meester van het gezag en werd door den vreesachtigen Rijksdag benoemd tot president van het Nationaal Bewind en met dictatoriale macht bekleed. Hij gaf echter geene blijken van krijgsbeleid of van moed en begon na den bloedigen slag van Wola (6 September) onderhandelingen aan te knoopen met de Russen over eene vrijwillige overgave, doch hij werd inmiddels door den Rijksdag afgezet. Tegen zijne verwachting werd hij na de inneming van Warschau door de Russen naar Kasan in ballingschap verwezen. Later leefde hij als vergeten burger te Warschau en overleed in 1850.

Krul (Jan Hermanz.), een verdienstelijk Nederlandsch dichter, werd geboren te Amsterdam in 1602 en overleed in 1664. Hij was smid en dichtte veelal in den trant van *Cats*. In zijne verschillende werken, meerendeels opgenomen in zijn „Pampiere Wereld", in 1644 in het licht verschenen en in verschillende formaten herdrukt, vindt men tallooze blijken van vernuft en gezond verstand, van deugd en godsdienstzin. Zijn stijl is hier en daar langwijlig, maar in het algemeen gemakkelijk, terwijl hij als los en bevallig minnedichter de voetstappen drukte van *Hooft*. Zijne tooneelspelen echter waren meestal ontleend aan de „Astrée" van *d' Urfé*. Hij schreef: „Wereldthatende Noodtsackelijk, bestaende in verscheyde liedtjens ende minnedichgjens (1627)", — „Amstels Linde ofte 't Hof der Nimphen (1627, 2 dln)", — „Pampiere Wereld ofte wereldsche oefeningen, meest alle zijne werken (1644, 4 dln in fo; 1646 in 12°; 1681 in 4°)", — „Minnespieghel en weghwijser ter denghden (1639, 2 dln; 3de druk, 1669)", — „Vermakelijke ueren (1626)", — „Eerlijcke tijtkortingen, bestaende in verscheyde rijmen (1634)", — „Christelijke offerande en gheestelijke rijmen en zangen (1640)", — „Minnepopjens, blij-eyndend spel", — „Helena, op het spreeckwoordt: Dat d'Hemel t'samenvoeght, dat zal de mensch niet scheyden (1629; 2de druk, 1635)", — „'t Vonnis van Paris (1637)", — „Diana, blij-eyndend spel (1634; 3de druk, 1659)", — „Tirannige liefde, blij-eyndend treurspel (1646)", — Al-

cip en Amaryllis, blij-eyndend spel (1639; 2de druk, 1672)", — „Faustina, blij-eyndend spel (1639; 2de druk, 1672)", — „Celidon en Bilinde, blij-eyndend spel (1639; 2de druk, 1672)", — „Pastorel, blij-eyndend spel (1631; 4de druk, 1647)", — „Juliaan en Claudiaan, pastorel (1634)", — „Rosemondt en Ranielis, blij-eyndend spel (1640; 2de druk, 1641)", — „Theodorus en Dianira, treurspel (1634; 3de druk, 1681)", — „Hellevaert van Rodomondt (1645)", — „Blinden minnaer van Smirne, tooneelspel (1648)", — „Klucht van drooge Goosen (1651; 2de druk, 1685)", — „De Amsteldamsche vrijage, blij-eyndend spel (1628)", — „Sellefstrijt", — „Rosilion en Rosaneire, blij-eyndend spel (1641)", — en „Liefde-bloeijende offerande (1634)".

Krumau of *Boheemsch Krumlau* (Krumlov cesky) is de naam van een district, dat op 19,3 □ geogr. mijl ruim 53000 zielen telt en in het zuiden van Bohemen aan de Moldau gelegen is. Zij bestaat uit de eigenlijke stad, uit een eiland in de Moldau, uit de wijk Latron, uit een op eene rots zich verheffend kasteel (van Vorst *Schwarzenberg*) en uit zes voorsteden, is de zetel van een districtsbestuur en heeft eene fraaie hoofdkerk, een minorietenklooster, een gymnasium, eene boekerij met 19000 deelen, een botanischen tuin, een schouwburg en ongeveer 7000 inwoners, die in handel en nijverheid een bestaan vinden. — Voorts heeft men *Moravisch Krumlau*, de hoofdstad van een district, dat op 12,9 □ geogr. mijl bijna 40000 inwoners telt en in Moravië aan de Jarmeritz en aan den spoorweg gelegen is. Men heeft er twee R. Katholieke kerken, een kasteel van Vorst *Liechtenstein*, eene fraaie waterleiding en nog geen 2000 inwoners.

Krummacher. Onder dezen naam vermelden wij:

Friedrich Adolf Krummacher, een verdienstelijk Duitsch dichter, geboren te Tecklenburg in Westfalen den 13den Juli 1768. Hij was eenigen tijd rector te Meurs, daarna hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de universiteit te Duisburg, aanvaardde in 1807 de betrekking van Hervormd predikant te Crefeld en werd kort daarna predikant te Kettwich in Westfalen, — voorts in 1819 consistoriaalraad, Hofprediker en superintendent te Bernburg en vertrok in 1824 naar Bremen. Op zijne hymne: „Die Liebe (1801)" volgden zijne: „Parabeln (1805)", die grooten bijval vonden. Daarna schreef hij: „Apologen und Paramythien (1810)", — „Festbuchlein, eine Schrift fürs Volk (1810, 2 dln)", — het drama „Johannes (1814)", — „Bibelkatechismus (13de druk, 1854)", — „Leiden, Sterben und Auferstehung unsers Herrn Jesu Christi. Zwölf Bilder von H. Goltzius gestochen, Anno 1598 (1817)", — „Katechismus der christlichen Lehre (1821 en later)"' — „St Ansgar. Die alte und die neue Zeit (1828)", — „Der Hauptmann Cornelius (1829)", — „Das Leben des heiligen Johannes (1833)", — en „Das Täubchen (4de druk, 1859)". Hij overleed den 14den April 1845.

Gottfried Daniël Krummacher, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Tecklenburg den 1sten April 1774, studeerde te Duisburg en stond vervolgens als predikant aan het hoofd der piëtistische partij. Hij schreef onder anderen: „Die „Wanderungen Israels durch die Wüste nach Kanaan (2 dln, 3de druk, 1850—1851)", — „Hauspostille (1835)", — en „Tägliches Manna (7de druk, (1860)" en overleed den 30sten Januari 1837.

Friedrich Wilhelm Krummacher, den zoon van *Friedrich Adolf* en een voorstander der gestrengste rechtzinnigheid. Hij werd geboren te Duisburg in 1796, vertrok als predikant bij de Hervormde gemeente in 1843 naar New York, keerde weldra naar Elberfeld terug, zag zich in 1847 beroepen tot predikant in de Drievuldigheidskerk te Berlijn, werd in 1853 Hofprediker te Potsdam en overleed aldaar den 10den December 1868. Van zijne geschriften vermelden wij: „Elias der Thisbiter, nach seinem äussern und innern Leben dargestellt (3 dln; 5de druk, 1860)", — „Elisa (1837—1841, 2 dln; 2de druk, (1844—1845)", — „Kirchliche Lehrstimmen (1846 2 dln)", — „Die Sabbathglocke (1851—1858, 12 dln)", — „Salomo und Sulamith (7de druk, 1855)", — en de na zijn dood uitgekomene: „Selbstbiographie (1869)".

Krummelsuiker, zie *Druivesuiker*.

Krupp (Alfred), een verdienstelijk Duitsch nijverheidsman en eigenaar van de naar hem genoemde gietstaalfabriek te Essen, welke zoowel wegens hare uitgebreidheid als wegens hare voortreffelijke voortbrengselen den eersten rang onder alle dergelijke inrichtingen bekleedt, ontving deze van zijn vader, die haar in 1827 had gesticht. Was deze met slechts 2 werklieden begonnen, de zoon bezorgde haar een ongemeenen bloei. Het aantal werklieden te Essen was in 1881 geklommen tot 11211. Daarenboven werkten voor *Krupp* in de mijnen nog 8394 arbeiders, zoodat het geheele getal, met hen, die zich in de ijzersmelterijen bevonden, 19605 bedroeg, die met hunne vrouwen en kinderen eene bevolking vormden van 65318 personen. Na jarenlange proeven gelukte het hem, groote blokken gietstaal te leveren. Twee daarvan wekten reeds verbazing op de Wereldtentoonstelling te Londen in 1850. Op die van 1862 leverde hij een blok van 5000 Nederlandsch pond, dat onder een stoomhamer van 50000 Ned. pond in twee stukken was geslagen. Thans is hij in staat om blokken te gieten van althans 50000 Ned. pond. Op de Tentoonstelling te Düsseldorf in 1880 wekte een door hem ingezonden kanon de grootste verbazing: het had een kaliber van 400 Ned streep, eene buislengte van 10000 Ned. streep, een gewicht van 72000 Ned. pond en 90 trekken. Dit kanon was reeds in 1879 beproefd en goed bevonden. Tot aan 1880 zijn door *Krupp* ongeveer 18000 kanonnen aan verschillende Mogendheden geleverd. Nog grooter dan voor het geschut is de door hem gebezigde hoeveelheid gietstaal voor assen en raderen van locomotieven en waggons en voor verder spoorwegmaterieel. De jaarlijksche productie beloopt er ongeveer 130000 ton staal en 26000 ton ijzer. Daartoe bezigt hij 446 stoomketels, 398 stoommachines met 2 tot 1000 paardenkracht, 82 stoomhamers met een gewicht van 100 tot 50000 Ned. pond, 25 pletrollen, 1622 werktuigmachines en 1556 ovens. Dien ten gevolge heeft de fabriek eene oppervlakte van 400 Ned. bunder, van welke

75 van dak zijn voorzien. Om ze te verlichten bezigt hij voor 22 235 vlammen dagelijks 17 300 teerlingmeter gas. Daarenboven zijn onderscheidene werkplaatsen voorzien van electrisch licht. Dagelijks worden er 2 700 ton steenkolen verbruikt. Ter bevordering van het verkeer vindt men er een spoorweg ter lengte van 41 Ned. mijl met 14 locomotieven en 537 waggons, — een spoorweg met smal spoor ter lengte van 22½ Ned. mijl met 9 locomotieven en 230 waggons, — 50 paarden met 206 waggons, — en telegraafdraden ter lengte van 56 Ned. mijl met 33 stations, terwijl in 1884 onderhandelingen zijn aangeknoopt met de Nederlandsche telephoonmaatschappij, om de fabriek van telephoondraden te voorzien. *Krupp* heeft 14 hoogovens, 4 kolengroeven en 547 ijzersteengroeven in Duitschland en nog andere in Spanje. Hij heeft 5 schroefstoombooten om het erts uit Spanje naar Duitschland over te brengen. Zijne fabriekstad bij Essen heeft 3 250 gezonde woningen, bevolkt door ongeveer 16 000 personen. De huurprijs voor zulk eene woning bedraagt jaarlijks 66 tot 180 mark. Voor éénloopende werklieden bestaat een kosthuis, waar een man dagelijks 80 Pfenige betaalt. Ook bestaan er ten behoeve van de werklieden winkels, baden, een ziekenhuis, eene spaarkas, eene levensverzekering en verschillende scholen. Ook heeft *Krupp* er een scheikundig laboratorium, een photo- en lithographisch atelier, eene boekdrukkerij, eene boekbinderij enz. Tot aan 1 Januari 1885 heeft *Krupp* meer dan 200 000 kanonnen geleverd. *Krupp* ontving van den Koning van Pruisen den titel van „Commerzienrath". Het aanbod, hem in 1864 gedaan, om hem in den adelstand te verheffen, wees hij van de hand. De voortbrengselen zijner fabriek waren in 1876 op de tentoonstelling te Brussel en vooral op die te Philadelphia glansrijk vertegenwoordigd. Ook ontbraken zij niet op de tentoonstelling te Amsterdam in 1883.

Kruse. Onder dezen naam vermelden wij:

Karsten Kruse, een verdienstelijk geschied- en letterkundige. Hij werd geboren te Hiddigwarden in Oldenburg den 9den Augustus 1753, studeerde te Halle, werd leeraar aan het gymnasium te Oldenburg, daarna gouverneur der Oldenburgsche Prinsen *August* en *George* en eindelijk hoogleeraar in de geschiedenis te Leipzig, alwaar hij den 4den Januari 1827 overleed. Hij schreef: „Atlas und Tabellen zur Uebersicht der Geschichte aller europäischen Länder und Staaten (1804—1812, 4 stukken, meermalen herdrukt)", — „Zweck des Socrates und seiner Jünger (1785)", — „Allgemeine Anweisung zur Orthographie (1787)", — „Practische Anweisung zur deutschen Sprache (1807 en later)", — en „De fide Livii recte aestimanda (1812)".

Friedrich Carl Hermann Kruse, een Duitsch geschiedkundige en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Oldenburg den 21sten Juli 1790, studeerde te Leipzig en ging in 1816 als inspecteur der ridderacadémie naar Liegnitz. Kort daarna zag hij zich benoemd tot leeraar aan het Magdalenagymnasium te Breslau, alwaar hij: „Budorgis, oder das alte Schlesien vor Einführung der christlichen Religion (1819)" in het licht gaf. Hierdoor legde hij den grondslag voor een wetenschappelijk onderzoek der in Silezië gevondene oudheden, waarna ook elders in Duitschland oudheidkundige vereenigingen ontstonden. Hij deelde voorts de uitkomsten zijner nasporingen mede in het: „Archiv für alte Geschichte, Geographie und Alterthümer (1821—1823, 3 stukken)" en werd in 1821 buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde te Halle en in 1823 secretaris van het Thüringsch-Saksisch genootschap tot opsporing van vaderlandsche oudheden. In die betrekking legde hij zijne: „Tabula Germaniae, imprimis secundum Tacitum et Ptolemaeum (1823)", alsmede zijne: „Deutsche Alterthümer (1824—1828, 4 dln)" ter perse. Als letterkundige maakte hij vooral naam door: „Hellas (1825—1827, 3 dln)", zoodat hij in 1828 tot hoogleeraar te Dorpat benoemd werd. Nadat hij zich gedurende een jaar op Oud-Slavische en Russische talen had toegelegd, bepaalde hij zich bij de oud-Russische geschiedenis en stichtte te Dorpat, Riga en Reval geschied- en oudheidkundige genootschappen. Voorts schreef hij: „Anastasis der Waräger (1841)", — „Necrolivonica (1842)", — „Urgeschichte der Ostseeprovinzen (1846)", — en „Chronicon Nortmannorum (1850)". Zijne laatste levensjaren sleet hij in Duitschland, en overleed te Gohlis bij Leipzig den 23sten Augustus 1866.

Heinrich Kruse, een verdienstelijk dichter en journalist, geboren te Stralsund den 15den December 1815. Hij studeerde te Bonn en te Berlijn in de letteren, vertoefde van 1837 tot 1844 meestal in het buitenland, vooral in Engeland, waar hij werkzaam was als opvoeder van de jongste twee zonen van Lord *Shaftesbury* en was van 1844 tot 1847 leeraar aan het gymnasium te Minden, van 1847 tot 1848 mederedacteur van de „Kölnische Zeitung" en van 1848 tot 1849 verantwoordelijk redacteur van de „Deutsche Zeitung". Voorts werd hij in 1849 mederedacteur en in 1855 hoofdredacteur van de „Kölnische Zeitung" en woont sedert 1872 als vertegenwoordiger van dit blad te Berlijn. Van zijne geschriften vermelden wij de drama's: „Die Gräfin (1868; in 1869 met den tweeden Schillerprijs bekroond)", — „Wullenwewer (1870)", — „König Erich (1871)", — „Moritz von Sachsen (1872)", — „Brutus (1874)", — „Marino Faliero (1876)", — „Das Mädchen von Byzanz (1877)", — „Rosamunde (1878)", — „Der Verbannte (1879)", — „Raven Barnekow (1880)", — — en de dichtbundel: „Seegeschichten (1880)".

Kruseman. Onder dezen naam vermelden wij:

Cornelis Kruseman, een uitstekend Nederlandsch schilder, geboren te Amsterdam den 25sten September 1797. Na zich te hebben geoefend onder de leiding van *C. H. Hodges* en *J. A. Daiwaille*, begaf hij zich eerst naar Parijs, vervolgens naar Zwitserland en Italië en vertoefde 3 jaren te Rome, waar hij onder anderen: „Nepthalis, een Israëlietisch meisje lavende", — „Eene jonge Italiaansche bedevaartgangster biddende in slaap gevallen", — en „Een gezicht op de bouwvallen van het paleis van Koningin Johanna te Napels" op het doek bracht. Nadat hij in 1825 in zijne geboorteplaats was teruggekeerd, stelde hij deze stukken ten toon in ééne der zalen van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis. Het eerst-

vermelde werd aangekocht door de Koningin der Nederlanden, en een: „Bedelende Belisarius", door hem in 1825 naar de tentoonstelling te Haarlem gezonden, kwam in het bezit van haar Koninklijken Gemaal. Na dien tijd voegde iedere tentoonstelling nieuwe lauweren bij de kroon van dezen uitstekenden kunstenaar. Achtervolgens leverde hij: „De graflegging", — een „Binnenhuis met verschillende figuren", — „Eene groep met biddende figuren enz. (vroeger op het Paviljoen te Haarlem)", — „Christus de kinderen zegenend (vroeger in het Museum van der Hoop)", — en vooral: „Het kwetsen van het paard van den Prins *van Oranje* bij Bautersem". Tot het vervaardigen der portretten voor deze beroemde schilderij vertoefde hij 5 maanden in het hoofdkwartier van den Prins. Voordat *Kruseman* in 1841 weder naar Italië vertrok, gaven zijne kunstvrienden hem in den Schuttersdoelen een afscheidsfeest en boden hem bij die gelegenheid een zilveren gedenkpenning aan. Uit Italië zond hij verschillende schilderijen en éene van deze, „Het gebed des geloofs zal den kranke behouden", verwierf de gouden medaille op de tentoonstelling te Parijs. Zijn hoofdwerk echter was: „Johannes de Dooper", — een stuk, door de toenmalige Kroonprinses der Nederlanden en Prins *Alexander* in het atelier van *Kruseman* te Rome bezichtigd. Hij zond het naar 's Gravenhage, waar het aan den Koning werd vertoond. Vervolgens noodigde *Kruseman* zijne kunstbroeders uit, om deze schilderij te komen zien, en de indruk, daardoor gemaakt, was zoo groot, dat zij hem met een zilveren bokaal met toepasselijk opschrift hunne hulde bewezen. Na zijn terugkeer uit Italië vervaardigde hij nog vele voortreffelijke schilderijen, en onder deze de vier tafereelen uit het Nieuwe Testament, bestemd voor éene der zalen van het buitenverblijf van *Huydecoper* te Zeist. Eén van deze, „De Kruisdragers", werd op de Brusselsche tentoonstelling met goud bekroond. Deze uitstekende kunstenaar, onder den naam van „de Romeinsche *Kruseman*" bekend, eindigde zijn werkzaam leven te Lisse den 14den November 1857. Hij was kommandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw en lid van de Koninklijke Académie van Beeldende kunsten te Amsterdam. Tot zijne leerlingen behooren: *J. A. Kruseman*, *L. A. Vintcent*, *J. C. Elink Sterk*, *J Ehnle*, *J. H. Koelman*, *B. de Poorter*, *D. Bles*, *Herman ten Kate* enz. Als schrijver heeft hij zich bekend gemaakt door: „Aanteekeningen betrekkelijk zijne kunstreis en verblijf in Italië, verzameld en uitgegeven door A. Elink Sterk (1826)", ook in het Hoogduitsch vertaald.

Jan Adam Kruseman, een bloedverwant en leerling van *Cornelis*, tevens een uitstekend portret- en historieschilder. Hij werd geboren te Haarlem den 12den Februari 1804, oefende zich voorts onder de leiding van *David* en *Navez* te Brussel, keerde in 1825 naar het Vaderland terug, en was van 1831 tot 1835 mededirecteur van de Académie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Aanvankelijk schilderde hij Italiaansche groepen, Bijbelsche en historische tafereelen, doch bepaalde zich later bij het schilderen van portretten en verwierf op dit gebied een beroemden naam. Hij overleed te 's Gravenhage in Maart 1862. — Ook *Frederik Marius Kruseman*, geboren te Haarlem den 14den Juli 1817 en tot hetzelfde geslacht behoorende, verwierf als landschapschilder grooten lof.

Arie Cornelis Kruseman, een verdienstelijk Nederlandsch uitgever. Hij werd geboren te Haarlem den 11den October 1818, ontving zijne opleiding aan het gymnasium te Haarlem, zag zich geplaatst als leerling bij den boekhandelaar *Erven Bohn*, en stichtte zelf een uitgebreiden boekhandel te Haarlem, alwaar hij zich in 1874 associeerde met dr. *H. D. Tjeenk Willink*. Als wetenschappelijk en smaakvol uitgever van kostbare werken, zooals *Bilderdijk's* en *da Costa's* „Kompleete Dichtwerken", — „Geschiedenis der Godsdiensten (12 dln)" — „Hofdijk, Ons Voorgeslacht (6 dln)", — „Buitenlandsche Klassieken (53 dln)", — „Wetenschappelijke Bladen", — „Album der Natuur", — „Natuurlijke Historie van Nederland (17 dln)", — „De Aarde en haar volken" en eene menigte andere wetenschappelijke en letterkundige geschriften heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt bij ons publiek en daarenboven de belangen van den Nederlandschen boekhandel met den meesten ijver behartigd. Ook schreef hij een aantal verspreide letterkundige opstellen. Onderscheidene malen was hij voorzitter der Vereeniging van den Nederlandschen Boekhandel. Voorts is hij lid van verschillende letterkundige genootschappen, was meermalen directeur van de Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid en is medeoprichter en voorzitter van de kweekschool voor onderwijzeressen en van het Museum van Kunstnijverheid te Haarlem, enz., terwijl hij in Juni 1876 wegens zijne erkende verdiensten als uitgever met de ridderorde der Eikenkroon werd begiftigd.

H. D. Kruseman van Elten, een verdienstelijk Nederlandsch landschapschilder, geboren te Alkmaar den 14den November 1829. Hij bezocht het atelier van *Lieste* te Haarlem, reisde vervolgens in Duitschland, Zwitserland en Tyrol, oefende zich verder te Brussel, vertoefde daarna te Amsterdam, maar vertrok in 1865 naar New York, waar zijne doeken grooten opgang maakten. Van 1870 tot 1873 hield hij wederom zijn verblijf in Europa, maar vestigde zich weder te New York en werd er lid van de Nationale Académie. Van zijne Amerikaansche landschappen vermelden wij: „Tegen het vallen van den nacht in het Shawangunkgebergte", — „De ochtend op de weide", — „De oever van de Farmingtonrivier (Connecticut)", — en „Avondschemering bij Peakshill". Ook leverde hij fraaie aquarellen.

Wilhelmina Jacoba Paulina Rudolphine Kruseman, eene begaafde Nederlandsche schrijfster. Zij werd geboren te Velp by Arnhem den 25sten September 1839, ontving hare opvoeding in Nederlandsch Indië, volbracht eene kunstreis door Noord-Amerika en hield in de laatste jaren letterkundige voordrachten op verschillende plaatsen van ons Vaderland, steeds optredende als eene ijverige en geestige, ofschoon ietwat heftige verdedigster van de miskende rechten der vrouw. Onder den pseudoniem *Stella Oristorio di Frama* schreef zij: „De moderne Judith. Allerhande-bundeltje (1873; 2de druk, 1874)", — en „Meester-Kritiek. Geen roman of Novelle, maar eene satire, uit-

sluitend voor Amsterdam geschreven, en zonder zijne voorkennis opgedragen aan haren vijand, ds. H. de Veer, redacteur der Kleine Courant: Het Nieuws van den Dag (1874)". Zij keerde vervolgens naar Indië terug, waar zij zich wijdde aan het onderwijs en trad in den naherfst van 1883 te Singapore in het huwelijk met *F. Hofman*.

Krusenstern (Adam Johann van), een verdienstelijk Russisch zeeman en reiziger, geboren den 19den November 1770 te Haggud in Esthland, ontving zijne opleiding aan het instituut voor marine te Kroonstad, diende in den oorlog van 1793 op de Britsche vloot en bevond zich in 1797 en 1798 met een Engelschen koopvaarder in Indië en China. Reeds tegen het einde van 1799 leverde hij bij Czaar *Paul I* een ontwerp in tot verbetering van den Russischen pelshandel, doch vond geen gehoor. Toen echter *Alexander* den troon beklom, was deze zeer met dat plan ingenomen, en op voorstel van admiraal *Mordwinow* en van den minister van koophandel Graaf *Roemjanzow* werd *Krüsenstern* belast met eene expeditie, die zoowel een nader onderzoek der noordwestelijke kusten van Amerika als een aanknoopen van handelsbetrekkingen met Japan beoogde. Er werden 2 schepen tot zijne beschikking gesteld en den 7den Augustus 1803 verliet hij de haven van Kroonstad, alwaar hij den 19den Augustus 1806 terugkeerde zonder iemand zijner manschappen te hebben verloren. De gevolgen overtroffen verre de verwachtingen, want hoewel Japan van geene verbintenissen wilde weten, behoorde deze eerste Russische reis om de wereld door talrijke ontdekkingen en door een nauwkeurig onderzoek van weinig bekende landen, bijv. van de Markiezeneilanden, van de zeeëngte van Sangar, van de westkust van het eiland Jeso, van de La Peyrousestraat, van de kust van het eiland Sachalin en van de Noordelijke Koerilen, tot de merkwaardigste van den nieuweren tijd. Desgelijks leverde zij belangrijke bijdragen tot verbetering der zeevaartkundige aardrijkskunde en bezorgde, door *Krusenstern's* nauwkeurige waarnemingen, talrijke opbelderingen omtrent onderwerpen, die tot het gebied van natuur-, volkeren- en taalkunde behooren. Hij schreef eene: „Reis om de wereld in de jaren 1803—1806 (1810—1812, 3 dln, met een atlas van 104 platen)", welke in de meeste talen van Europa werd overgezet, terwijl ook andere geleerden, zooals *Lissjnaskoi*, *Langsdorff* en *Tilesius* hunne ervaringen op dien tocht mededeelden. Voorts leverde hij: „Bijdragen tot de hydrographie der groote oceanen (1819)", — „Atlas de l'océan pacifique (1824—1827, 2 dln)", — „Récueil de mémoires hydrographiques (1824—1827, 2 dln)", — en „Suppléments au recueil de mémoires hydrographiques (1835)". In 1826 werd hij schout-bij-nacht en van 1827 tot 1842 bekleedde hij de betrekking van directeur van het instituut voor marine. Inmiddels werd hij in 1829 tot vice-admiraal en in 1841 tot admiraal bevorderd en overleed op zijn landgoed Asz in Esthland den 24sten Augustus 1846. — Zijn zoon *Paul*, schout-bij-nacht in Russischen dienst, ondernam in 1843 een tocht naar de Petsjora, dien hij in zijne: „Wetenschappelijke waarnemingen gedurende eene reis naar het Petsjoraland (1846)" beschreef, — en zijn kleinzoon, desgelijks *Paul* geheeten, poogde in 1862 met 2 schepen, door den Siberischen millionair *Sidorow* uitgerust, van de Petsjora den mond der Jenisseï te bereiken, doch geraakte bij den mond der Karische Golf vast in het ijs, zoodat hij onder het verduren der grootste moeielijkheden den 17den October te land Obdorsk bereikte en vanhier naar Archangel terugkeerde.

Krylow (Iwan Andrejewitsj), een beroemd Russisch fabeldichter, geboren den 13den Februari 1768 te Moskou, ontving aanvankelijk onderwijs te Twer van zijne moeder, terwijl hij van een Franschman aldaar Fransch leerde. Hij las alle boeken, die hij machtig kon worden en vierde den vrijen teugel aan zijne verbeelding. Vooral dramatische werken maakten een diepen indruk op zijn gemoed, en reeds op 16-jarigen leeftijd schreef hij de opera: „De koffiewichelares", die hem te Twer begunstigers bezorgde, door wier bemiddeling hij in 1785 een ambt te Petersburg ontving. In 1786 voltooide hij het treurspel „Philomela", verloor in 1788 zijne moeder, aanvaardde vervolgens eene betrekking in het Kabinet der Keizerin, doch nam 2 jaren daarna zijn ontslag, om zich uitsluitend aan de beoefening der letteren te wijden. Reeds in 1789 had hij met *Rachmanow*, kapitein der garde, het plan opgevat, om voor gezamenlijke kosten eene drukkerij op te richten, en zijn dagblad „De Post der geesten", alsmede sedert 1792 „De Beschouwer" kwamen aldaar van de pers. In datzelfde jaar gaf hij, in plaats van laatstgenoemd blad, den „Petersburger Mercurius" in het licht, die echter weldra ophield te bestaan. Nu schreef hij blijspelen in proza, zooals: „De dolle familie (1793)", — „De moedwilligen", — en „De dichter in de voorkamer (1794)". Na den dood van Keizerin *Catharina* geraakte hij in benarde omstandigheden, doch werd daaruit gered door Vorst *Galitzin*, die hem in 1801 tot zijn geheimschrijver benoemde en medenam naar Riga. Eerlang echter zeide hij die betrekking vaarwel, toefde geruimen tijd op de goederen van *Galitzin* in Saratow en vertrok in 1806 over Moskou naar Petersburg, waar hij zijne vermaarde blijspelen: De modewinkel" en „Eene les voor dochters (1807)" ten tooneele voerde en zich eindelijk, door *Dmitriew* aangespoord, op 40-jarigen leeftijd aan de dichtkunst wijdde, welke hem onvergankelijken roem bezorgen zou. In 1809 verscheen nu zijn eerste bundel „Fabelen (23 in getal)", die grooten bijval vonden en waarop in 1811 en 1816 „Nieuwe fabelen" volgden. In 1811 werd hij lid der Russische Académie, in 1812 ambtenaar aan de Keizerlijke Bibliotheek, in 1830 staatsraad en ontving voorts talrijke eerbewijzen en jaargelden, zoodat hij in 1841, toen hij zijne betrekking nederlegde, uit de schatkist en de Keizerlijke kas een jaarlijksch inkomen trok van 11 700 roebels. Op zijn 70sten verjaardag stichtte men te Petersburg uit vrijwillige bijdragen een Krylowstipendium. Hij overleed op Wassilij-Ostrow den 21sten November 1844. Zijne „Fabelen" onderscheiden zich door een echt nationalen geest en door opgeruimde en goedhartige naïveteit; ze zijn in Rusland een volksboek geworden en vormen gewoonlijk

het eerste leesboek der jeugd, zoodat zij in dure en goedkoope uitgaven onder alle standen zijn verspreid.

Krynica is eene zeer aanbevelenswaardige badplaats in West-Galicië. Het dorp ligt 854 Ned. el boven de oppervlakte der zee; er zijn 8 goede hôtels, 3 groote openbare parken en men heeft er een prachtig badhuis met 72 badkamers, eene overdekte wandelplaats en een wélingericht salon tot gebruik van verschillende minerale wateren. De 14 minerale bronnen aldaar, van welke de voornaamste in het etmaal 185 000 Ned. Kan water geeft, bevatten kalk en eene verbazend groote hoeveelheid vrij koolzuur, benevens ijzer, dubbelkoolzuurcalcium, dubbelkoolzuurnatrium, dubbelkoolzuurmagnesium, chloornatrium en kiezelzuur. Deze badplaats wordt aanbevolen tegen bloedarmoede, bleekzucht, chronische maag- en darmontsteking en zenuwachtige prikkelbaarheid.

Kryoliet is de naam van eene delfstof, die met hare beide verscheidenheden (nipholiet en chioliet) in Groenland voorkomt. Het bestaat uit fluoraluminium en fluornatrium en bevat 55% fluorium, 13% aluminium en 32% natrium, heeft tot samenstelling $Na_6Al_2Fl_{12}$ en dient tot bereiding van soda, aluminium en aluin. Ook wordt er eene soort van porseleinachtig glas van vervaardigd. Het kryoliet is bros, heeft eene hardheid van 2,2 tot 3 en een soortelijk gewicht van 2,97. Het is kleurloos of gekleurd, glasglanzig, doorschijnend, smelt gemakkelijk voor de blaasbuis en levert een wit email. In West-Groenland vormt het lagen ter dikte van bijna 2 Ned. el in tinhoudend gneis en het is ook te vinden bij Miask in het Oeralgebergte.

Kryophoor is de naam van een door *Wollaston* uitgedachten toestel, bestaande uit twee bollen, die door eene glazen buis met elkander vereenigd zijn en eenig water, maar geen lucht bevatten. Bevindt zich al het water in den éenen bol en dompelt men den anderen in een koudmakend mengsel, dan wordt de daarin aanwezige waterdamp verdicht, en het water in den anderen bol verdampt nu zoo snel, dat de hierdoor veroorzaakte verlaging van temperatuur voldoende is, om het water in ijs om te zetten. Hieruit ziet men dus, dat voor de verdamping van water eene groote hoeveelheid warmte vereischt wordt.

Kshatriyás, van *kshat* (beschermen) is de naam van de kaste der krijgslieden bij de Hindoe's. Zij is na die der Brahmanen de edelste en tot haar behooren in Hindostan de koningen, vorsten en krijgslieden. Eigenlijk mag een Kshatriyás niets anders doen dan oorlog voeren, met uitzondering van de zoodanigen, die bestemd zijn om een vorstenzetel te beklimmen. Zelven mogen zij de Veda's niet lezen, maar zij hebben het recht zich die te laten voorlezen. Zij zijn in 3 onderafdeelingen gesplitst, namelijk die der *Bondilliërs*, van welke niet meer dan een enkel geslacht op de kust van Coromandel aanwezig is, — die der *Radsjapoetra's*, waartoe de Vorsten der Hindoe's behooren, — en die der *Mahratten*, welke de laagste afdeeling der krijgslieden omvat.

Kubeck tot Kubau (Karl Friedrich, vrijheer von), een Oostenrijksch staatsman, geboren te Iglau in Moravië den 28sten October 1780, studeerde te Weenen en te Praag, bekleedde aanvankelijk eenige ondergeschikte betrekkingen, doch werd weldra Hofsecretaris bij de Hofkanselarij, zag zich in 1809 belast met de zorg voor het leger, doch keerde na den vrede als regeeringsraad en referendaris naar de kanselarij terug. Wegens zijne uitstekende bekwaamheid werd hij in 1814 tot staatsraad benoemd, waarna men de organisatie der herkregene Oostenrijksche gewesten aan hem opdroeg. Vooral besteedde hij zijne krachten aan het Lombardisch-Venetiaansch Koningrijk en aan Tyrol, waarna de Keizer hem de ridderlijke waardigheid schonk. In 1815 werd hij aan den minister van Financiën, Graaf *Stadion*, toegevoegd, daarna tot staatsraad benoemd en in 1825 in den stand der vrijheeren opgenomen. Hij bezat eene grondige kennis der Oostenrijksche financiën, welke onder het bestuur van *von Metternich* niet weinig in verwarring waren geraakt. Toen hij voorts in November 1839 tot voorzitter der algemeene Rekenkamer benoemd was, zocht hij talrijke misbruiken en verkeerdheden uit den weg te ruimen. Wegens de gebeurtenissen van 1848 nam hij zijn ontslag, doch trad in het najaar van 1849 weder in staatsdienst en vertegenwoordigde met *Schönhals* Oostenrijk bij de tijdelijke Bondscommissie. Na zijn terugkeer werd hij in 1851 voorzitter van den Rijksraad en overleed aan de chólera te Hadersdorf bij Weenen den 11den September 1855.

Kubus, *cubus* of *teerling* noemt men in de stereometrie een regelmatig lichaam, door 6 quadraten begrensd. Zulk een lichaam heeft gelijke breedte, lengte en hoogte; daar men zijn inhoud vindt door deze met elkander te vermenigvuldigen, zoo is die gelijk aan de derde macht van éene dezer afmetingen. Het is om die reden, dat men aan alle derde machten den naam geeft van *kubieke getallen*. Voorts zal het nauwelijks noodig zijn te zeggen, dat men bijv. met éene *kubieke Ned. el* een bak aanduidt, die éene Ned. el lang, breed en hoog is. Bedraagt de lengte van elk dier afmetingen 2 Ned. el, dan heeft zulk een bak een inhoud van 8 kubieke Ned. el. Wil men uit den inhoud van een kubus daarentegen de lengte dier afmetingen vinden, dan trekt men den derdemachtswortel uit zijn inhoud (zie *worteltrekking*).

Küchenmeister (Gottlieb Friedrich Heinrich), een ervaren geneeskundige, geboren te Buchheim bij Lausigk den 26sten Januari 1821, studeerde en promoveerde te Leipzig in de geneeskunde, begaf zich voor zijne verdere oefening naar Praag en vestigde zich als arts te Zittau. Hij schreef: „Versuche über die Metamorphose der Finnen in Bandwürmer (1852)" en „Entdeckung über die Umwandlung der sechshakigen Brut gewisser Bandwürmer in Blasenbandwürmer (1853)" en heeft over deze aangelegenheden een nieuw en verrassend licht verspreid. Voorts leverde hij: „Ueber Cestoden im allgemeinen (1853)", — „Lehrbuch über die im und am Körper des lebenden Menschen vorkommenden Parasiten (1855—1856; 3de druk, met *Zurn*, 1878—1879)", — „Die therapeutischen Anwendung des Kalten Wassers bei fieber-

haften Krankheiten (1869)", — „Krankengeschichte (1881)", — en een groot aantal vlugschriften over lijkenverbranding, veredeling van ooftboomen enz. Hij woont thans te Dresden.

Kücken (Friedrich Wilhelm), een verdienstelijk Duitsch componist, die vooral fraaie melodieën voor liederen geschreven heeft, werd geboren te Bleckede in het land van Lüneburg op den 16den November 1810, toonde reeds vroeg aanleg voor muziek en oefende zich in die kunst bij zijn schoonbroeder *Lührss* te Schwerin. Onder de leiding van dezen maakte hij snelle vorderingen en schreef eenige militaire marschen, welke den toenmaligen Erfgroothertog *Paul Friedrich* zoozeer behaagden, dat deze den 19-jarigen kunstenaar tot muziekmeester bij zijne kinderen benoemde. In 1831 ging hij met zijne kweekelingen naar Berlijn, waar hij zelf les nam bij *Birnbach* en weldra bevallige liederen in het licht zond. Voorts was hij den Kroonprins, later Koning *George* van Hannover, bij zijne oefeningen in de muziek behulpzaam. In 1839 zag hij zijne eerste opera: „Die Flucht nach der Schweiz" opgevoerd en levendig toegejuicht. In 1841 ging hij naar Weenen, waar hij gedurende 6 maanden les ontving van *Sechter*, waarna hij weder liederen uitgaf, zooals: „Das maurische Ständchen" en „Das Mädchen von Juda". Daarop trok hij naar Zwitserland, om er te St. Gallen en te Appenzell zangfeesten van mannenkoren te besturen, en vervolgens naar Parijs, waar hij van 1843 tot 1846 vertoefde. Hier deed hij zijn voordeel met de lessen van *Halevy* en componeerde de opera: „Der Prätendent". Nadat hij gedurig van woonplaats veranderd was, aanvaardde hij in 1851 de betrekking van Hofkapelmeester te Stuttgart en bekleedde die tot in 1861. Na dien tijd vestigde hij zich ambteloos te Schwerin, waar hij den 3den April 1882 overleed. Hij heeft de melodieën van meer dan 130 fraaie en populaire liederen geleverd, voorts uitstekende kwartetten voor mannen, benevens een aantal andere stukken.

Kuenen (Abraham), een uitstekend Nederlandsch godgeleerde, geboren te Haarlem den 16den September 1828, studeerde te Leiden en werd er in 1851 adjutor interpretis legati Warneriani, in 1853 buitengewoon en in 1855 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid. Hij onderscheidt zich vooral door eene gestrenge toepassing der historische critiek en schreef, behalve eenige Latijnsche werken: „Historisch-critisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds (1861—1865, 3 dln)", — „De godsdienst van Israël tot aan den ondergang van den Joodschen Staat (1869—1870, 2 dln)", — „De profeten en de profetie onder Israël (1875, 2 dln)", — „National religions and universal religions (1882)," — alsmede kleine opstellen in het „Bijbelsch woordenboek", — in het „Theologisch tijdschrift," dat onder zijne redactie staat, — „Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Académie van Wetenschappen" enz.

Kuën-lün is de algemeene naam der noordelijke hoofdketen van het Himalayagebergte, welke den noordelijken zoom van de Tibetaansche hoogvlakte omgeeft, noordwaarts naar het bekken van Tarim afdaalt en zich vervolgens ten noorden van Ladak met het Karakorumgebergte, het eigenlijke Himalayagebergte en den Bolor vereenigt. Dit gebergte is nog weinig bekend; alleen over het westelijk gedeelte hebben de gebroeders *Schlagintweit* eenig licht verspreid. Deze vertrokken uit Iskardo, de hoofdstad van Balti, en overschreden het Karakorumgebergte langs den Karakorumpas (5653 Ned. el hoog), volgden den weg langs de Karakasjrivier en beklommen nu den eigenlijken Kuën-lün, namelijk den Elchi-Davanpas (5433 Ned. el hoog), waarlangs zij Elchi bereikten.

Kufisch of **Koefisch schrift** is eene soort van Arabisch schrift, hetwelk men gebruikte te Kufa, eene stad, ten tijde van *Omar* in het jaar 16 der Hedsjra gesticht. Daar in deze plaats de taalstudie bloeide, verbreidde zich dat schrift over andere deelen des Rijks, zoodat het voor afschriften van den Koran enz. gebezigd werd.

Kufische munten noemt men zoodanige, welke opschriften dragen in de Kufische taal. Omtrent de ontcijfering dier opschriften hebben onderscheidene geleerden, zooals *Adler*, *Tychsen*, *Hallenberg*, *Castiglioni*, *Marsden*, *de Sacy* en vooral *Frähn* en in nieuweren tijd *Dorn*, *Stickel*, *de Saulcy*, *Olshausen* en *Soret* zich zeer verdienstelijk gemaakt.

Kufra, *Kufara* of *Koefra*, op éene na de grootste oase der Sahara, is in den laatsten tijd vooral bekend geworden door de expeditie van *Rohlfs*. Zij vormt een oasenarchipel, welke uit de oasen Taïserbo, Baeseïma, Kebabo, Erbehna en Sirhen bestaat. De voornaamste van deze is Kebabo met eene sikkelvormige gedaante en eene lengte van omstreeks 200 Ned. mijl. Al deze oasen hebben uitmuntend drinkwater, meer dan een millioen palmboomen, fraaie tuinen en vruchtbare akkers en leveren velerlei groenten, voorts citroenen, granaatappels, olijven, druiven enz. Ook heeft men er paarden, ezels, geiten, schapen en runderen. De bewoners zijn de Soeya, onder welke zich dweepzieke Mohammedanen bevinden, alsmede Tibboe. Zij zijn eenigermate afhankelijk van het oppergezag van Tripolis.

Kugelgen (Gerhard von), een historie- en portretschilder, geboren den 25sten Januari 1772 te Bacharach aan de Rijn, werd met zijn tweelingbroeder *Karl*, van wien men hem bijna niet onderscheiden kon, op 15-jarigen leeftijd geplaatst op het Jezuïetengymnasium te Bonn. Eerst na verloop van 2 jaren, toen hun vader overleden was, ontvingen zij van hunne moeder verlof om zich aan de kunst te wijden. Ondersteund door den Keurvorst van Keulen, begaven zij zich in 1791 naar Rome, en toen wegens den omwentelingsoorlog de geldelijke bijdrage wegbleef, ging *Gerhard* in 1795 met een jongen Lijflander naar München, om door het schilderen van portretten in zijn onderhoud te voorzien, terwijl *Karl* te Rome achterbleef en er de gunst verwierf van Lord *Bristol*. Ook aan *Gerhard* viel vervolgens dat voorrecht ten deel, en in September 1795 vertrok deze naar Riga, werwaarts zijn broeder hem later volgde. Te zamen bezochten zij voorts Petersburg, waar *Karl* van Czaar *Paul* eene benoeming ontving met een jaargeld van 3000 roebels.

Eenige jaren daarna traden zij in het huwelijk met 2 zusters, en daar deze van adel waren, zorgden de broeders, dat ook zij in hun adellijken rang werden hersteld. Toen *Karl* hierop in 1803 eene reis volbracht naar de Krim, ging *Gerhard* naar zijn vaderland en naar Parijs en koos na het overlijden zijner moeder (1805) Dresden tot woonplaats. Hier viel hij door de handen van een roover en moordenaar op den 27sten Maart 1820. Hij onderscheidde zich door eene dichterlijke compositie, ideale vormen en een levendig koloriet. — Zijn broeder *Karl* toefde meestal op het landgoed van zijn zwager, den vrijheer *von Manteuffel*, te Kurküll in Lijfland en des winters in Peterburg, totdat hij in 1827 naar Reval trok, waar hij den 9den Januari 1832 overleed. Hij schilderde voor Keizer *Alexander* onderscheidene landschappen uit de Krim en uit Finland en gaf eene „Malerische Reise in die Krim (1823)" in het licht.

Kugler (Franz Theodor), een uitstekend Duitsch kunstkenner, geboren den 19den Januari 1808 te Stettin, wijdde zich, door een voortreffelijken aanleg begunstigd, aan onderscheidene vakken van schoone kunst en vertrok in 1826 naar de hoogeschool te Berlijn om in de letteren te studeeren. Nadat hij voorts den zomer van 1827 te Heidelberg had doorgebracht, bepaalde hij zich bij de studie der middeneeuwsche kunst en vooral bij de architectuur. Om die reden bezocht hij de académie voor bouwkunst zonder de lessen aan de hoogeschool te verzuimen. Daarenboven beoefende hij de dichtkunst, de beeldende kunst en de muziek. Zijn „Skizzenbuch (1830)" bevatte eene keurlezing van zijne gedichten compositiën en teekeningen. Voorts schreef hij: „Denkmäler der bildenden Kunst im Mittelalter in den preuszischen Staaten (1830, 1ste stuk)", en vervaardigde met *Reinick* het: „Liederbuch für deutsche Künstler (1833)". Hij beschouwde de beoefening der kunstgeschiedenis als zijne levenstaak en werd in 1833 professor aan de académie te Berlijn en leeraar aan de universiteit. Twee jaren later schreef hij eene verhandeling: „Ueber die Polychromie der griechischen Architektur und Sculptur und ihre Grenzen (1836)". Tot zijne verdere volmaking volbracht hij in 1835 eene reis naar Italië en schreef daarna zijn: „Handbuch der Geschichte der Malerei von Konstantin des Groszen bis auf die neuere Zeit (1837, 2 dln; 2de druk, 1847)". Voorts leverde hij een aantal opstellen van kleineren omvang, zooals: „Beschreibung und Geschichte der Schloszkirche zu Quedlinburg (met *Ranke*, 1838)", — „Beschreibung der Kunstschätze von Berlin und Potsdam (1838, 2 dln)", — en „Pommersche Kunstgeschichte" in de „Baltische Studien (1840)". Voorts schreef hij eene: „Geschichte Friedrich's des Groszen", — eene „Neuere Geschichte des preuszischen Staats und Volks von der Zeit des Groszen Kurfürsten bis auf unsere Tage (1844, 1ste dl)", — „Gedichte", — en vooral zijn: „Handbuch der Kunstgeschichte (1841—1842: 4de druk van *Lübke*, 1861, 2 dln)", — alsmede: „H. F. Schinkel. Eine Charakteristik seiner künstlerischen Wirksamkeit (1842)". In 1842 werd hij lid van den Senaat der Académie van Schoone Kunsten en in 1843 verbond de minister *Eichhorn* hem voor de aangelegenheden van kunst aan het ministerie. Dientengevolge reisde hij door Duitschland, België en Frankrijk en schreef: „Ueber die Anstalten und Einrichtungen zur Förderung der bildenden Künste und zur Conservation der Kunstdenkmäler in Frankreich und Belgien (1846)". Voorts gaf hij uit: „Ueber die Kunst der Staatsverwaltung, mit besonderen Bezuge auf die Verhältnisse des preuszischen Staats (184)", — alsook: „Grundbestimmungen für die Verwaltung der Kunstangelegenheiten im preuszischen Staat (1859)". Wijders vermelden wij zijne drama's: „Jakobäa" en „Doga und Dogaressa", — zijne „Belletristische Schriften (1852, 8 dln)", — zijne „Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte (1853—1854, 3 dln)", — en zijne „Geschichte der Baukunst (1854—1859, dl 1—3)", wier voltooiing door den dood werd belet, daar hij den 18den Maart 1858 overleed.

Kuh. Onder dezen naam vermelden wij.

Ephraïm Mozes Kuh, geboren uit een Israëlischen stam in 1731. Hij werd aanvankelijk voor de beoefening der Joodsche godgeleerdheid en later voor den koopmansstand bestemd. Na den dood zijns vaders zag hij zich als deelgenoot geplaatst in eene handelszaak van zijn oom te Berlijn en knoopte hier weldra betrekkingen aan met *Mendelssohn*, *Ramler*, *Lessing* enz., door wier omgang het dichtvuur in zijn binnenste werd aangeblazen. Overdrevene goedheid en eene kostbare bibliomanie deden hem weldra zijn aanzienlijk vermogen en zijn crediet verliezen. Hij verliet Berlijn, deed eene reis door Holland, Frankrijk, Italië, Zwitserland en Duitschland en geraakte ten laatste in een zoo benarden toestand, dat zijne familie hem ondersteunen moest. Zijn rampspoed bracht hem eerst tot zwaarmoedigheid en maakte hem vervolgens krankzinnig. Wèl zag hij zich na verloop van 6 jaren hersteld, doch eene aanval van beroerte bezocht hem in 1785 met verlamming en hij werd zelfs beroofd van de spraak. Hij overleed den 3den April 1790. Zijne beste gedichten zijn onder de titel: „Hinterlassene Werke (1792, 2 dln)" in het licht verschenen.

Emil Kuh, een Duitsch dichter, geboren te Weenen den 13den December 1828. Hij studeerde aldaar in de wijsbegeerte en geschiedenis, nam in 1847 deel aan de handelszaak van zijn vader te Triëst, maar wijdde zich weldra aan de beoefening der letteren. Nadat hij in 1857 den Israëlietischen godsdienst te Berlijn met den R. Katholieken verwisseld had, keerde hij in 1858 terug naar Weenen, waar hij zich bepaalde bij de journalistiek en in 1864 hoogleeraar werd in de Duitsche taal aan de handelsacadémie. Voorts schreef hij: „Friedrich Hebbel, eine Charakteristik (1854)", — „Adalbert Stifter (1868)", — „Zwei Dichter Oesterrichs: Franz Grillparzer und Adalbert Stifter (1872)", — „Drei Erzählungen (1857), — en „Gedichte (1858)". Ook bezorgde hij de uitgave van een „Dichterbuch aus Oesterreich (1863)", — leverde eene: „Biographie Hebbels (1877, 2 dln)" en overleed te Meran den 30sten December 1876.

Kuhlmann (Karl Friedrich), een verdienstelijk scheikundige, geboren te Kalmar den

22sten Mei 1803, studeerde te Straatsburg en te Parijs, werd in 1832 hoogleeraar in de toegepaste scheikunde te Rijssel (Lille), deed aldaar groote fabrieken verrijzen, zag er zich in 1848 benoemd tot directeur van de munt en werd er vervolgens lid van het Conseil général du Nord, van het Conseil général de l'agriculture etc. en president van de Kamer van Koophandel. Hij schreef belangrijke verhandelingen over meekrap, cement, mest- en salpeterbereiding, verbeterde de suikerfabricatie en bevorderde de barytindustrie. Zijne opstellen zijn meerendeels opgenomen in de „Comptes-rendus", in de „Annales de chimie et de physique", enz.

Kuhn. Onder dezen naam vermelden wij:

Franz Felix Adalbert Kuhn, een verdienstelijk Duitsch taal- en oudheidkundige. Hij werd geboren te Königsberg in de Neumark den 19den November 1812, ontving zijne opleiding aan het gymnasium te Berlijn, terwijl hij zich in die dagen reeds op het Sanskriet toelegde, en studeerde aldaar aan de universiteit, alwaar hij de voorlezingen van *Bopp*, *Böckh* en *Lachmann* met belangstelling bijwoonde. Na zijne promotie in 1837 zag hij zich geplaatst aan het gymnasium te Keulen, werd er in 1841 gewoon leeraar en verkreeg in 1856 den titel van professor. Hij overleed te Berlijn den 5den Mei 1881. Toegerust met eene grondige kennis van de klassieke, oud-Indische en Germaansche talen, was hij ruimschoots in de gelegenheid, om zich door vergelijkende taalstudie en door de bevestiging van de vergelijkende mythologie der Indo-Germaansche volken verdienstelijk te maken. Hij was de eerste Europeesche geleerde, die na het verschijnen der „Rigveda (1838)" van *Rosen* een overzicht zocht te geven van het eigenaardige van de taal der „Veda's". In het beknopte geschrift: „Zur ältesten Geschichte der indogermanischen Völker (1845)" ontwierp hij, gesteund door zorgvuldige etymologische nasporingen, de hoofdtrekken van een tafereel, hetwelk den toestand van beschaving van het oorspronkelijke Indo-Germaansche volk zou voorstellen. Voorts leverde hij talrijke bijdragen in het „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen", — en in de: „Beiträge zur vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen". Het eerstgenoemde tijdschrift stichtte hij in 1851 met *Aufrecht* en zette het vervolgens alleen voort, en het laatstgenoemde gaf hij sedert 1856 uit met *Schleicher*. Van eene nieuwe wetenschap, namelijk de vergelijkende mythologie, werden de grondslagen door hem gelegd. Zijne monographie: „Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks (1859)" is een hoogst merkwaardig werkje op dit gebied. Ook schreef hij: „Märkische Sagen und Märchen (1843)", — „Norddeutsche Sagen, Märchen und Gebräuche (met *Schwartz*, 1848)", — en „Sagen und Märchen aus Westfalen (1849, 2 dln)".

Franz Kuhn vrijheer *von Kuhnenfeld*, een Oostenrijksch luitenant-veldmaarschalk en minister van Oorlog. Hij werd geboren den 15den Juli 1817 te Prosznitz in Moravië, ontving zijne opleiding aan de militaire académie te Wiener-Neustadt, trad in 1737 in dienst, klom spoedig op en nam als majoor deel aan den oorlog in Italië in 1848 en 1849. Hier onderscheidde hij zich te Milaan, bij Custozza en bij de bestorming van Montevento, en vervolgens in Hongarije bij de belegering van Comorn. Na den val dezer vesting was hij jaren lang chef van den generalen staf bij het 11de armeekorps in Hongarije. Inmiddels was hij met onderscheidene ridderorden versierd en tot vrijheer verheven, terwijl hij bij *Radetzky* in blakende gunst stond. Weldra was hij kolonel en in 1856 werd hij hoogleeraar in de strategie aan de militaire académie te Weenen. Deze betrekking liet hij varen, toen de gebeurtenissen in Italië in Maart 1859 de vorming van een Oostenrijksch operatieleger vereischten, waarbij *Kuhn* geplaatst werd als chef van den generalen staf van den veldtuigmeester *Gyulay*. In die betrekking nam hij deel aan dezen voor Oostenrijk ver van voorspoedigen oorlog. Na het eindigen van dezen ontving hij het kommando over het 17de regiment infanterie en later over eene brigade te Trente, betwelk hij ook nog als generaal-majoor tot aan 1866 behield, in welk jaar hij zich belast zag met de verdediging van Tyrol. Hier trok hij met goed gevolg tegen de aanzienlijke legermacht van *Garibaldi* te velde en werd na het sluiten van den vrede tot luitenant-veldmaarschalk bevorderd. In den aanvang van 1868 zag hij zich belast met de portefenille van Oorlog, nam weloverlegde maatregelen tot behoud van het staande leger en tot vorming eener talrijke schutterij, doch behield niet lang zijne betrekking. Later werd hij bekleed met het kommando te Graz. Ook als schrijver heeft *Kuhn* door onderscheidene wetenschappelijke verhandelingen over sterrenkunde, krijgskunde, den aanleg van spoorwegen enz. een goeden naam verworven.

Johannes von Kuhn, een R. Katholiek godgeleerde, geboren den 20sten Februari 1806 te Wäschenbeuren. Hij werd eerst hoogleeraar te Gieszen en in 1837 te Tübingen. Van 1848 tot 1851 was hij lid van het Würtembergsche Parlement en in 1857 werd hij lid van het Hooggerechtshof. In 1862 nam hij deel aan de vergadering van Groot-Duitschers te Frankfort en aan de stichting van de Duitsche hervormingsvereeniging. Hij schreef: „Katholische Dogmatik (1846—1857, 2 dln)", — en „Die christliche Lehre von der göttlichen Gnade (1868)".

Kühn. Onder dezen naam vermelden wij:

Karl Gottlob Kühn, een verdienstelijk schrijver over de geschiedenis der geneeskunde en geboren den 13den Juli 1754 te Spergau bij Merseburg. Hij studeerde te Leipzig in de medicijnen, promoveerde in 1783 en werd er in 1793 buitengewoon en in 1802 gewoon hoogleeraar in de ontleed- en heelkunde en in 1819 in de physiologie en pathologie, waarna hij den 19den Juni 1840 te Leipzig overleed. Reeds vroeg bepaalde hij zich bij de geschiedenis der geneeskunde. Zijn hoofdwerk op dit gebied is eene uitgave der: „Opera medicorum Graecorum quae supersunt (1821—1830, 29 dln)." Voorts schreef hij: „Opuscula academica et philologica (1827—1828, 2 dln)", — „Geschichte der medic. und physik. Elektricität

(1783 en 1785, 2 dln)" — en „Die neuesten Entdeckungen in der medic. und physik. Elektricität (1795—1797, 2 dln)". — Zijn zoon *Otto Bernhard Kühn*, geboren te Leipzig den 6den Mei 1800 en aldaar overleden den 5den December 1863, was er hoogleeraar in de scheikunde en heeft zich met betrekking tot de stoechiometrie en de anorganische chemie zeer verdienstelijk gemaakt. Zijne voornaamste geschriften zijn: „Versuch einer Anthropochemie (1824)", — „Praktische chemie für Staatsärzte (1829)", — „Anleitung zur qualitativen chemischen Untersuchungen (1830)", — „Lehrbuch der Stöchiometrie (1837)", — „System der anorganischen Chemie (1848)", — en „Das Cyan und seine anorganischen Verbindungen (1863)".

Julius Kühn, een uitstekend landbouwkundige, geboren te Pulsnitz (Oberlausitz) den 23sten October 1825. Hij werd op verschillende plaatsen met het beheer van landgoederen belast, zag zich vervolgens benoemd tot ambtman te Grosz-Krausche bij Bunzlau, maar legde na verloop van 8 jaar deze betrekking neder, om zich te Bonn en Poppelsdorf aan de studie van de natuurkunde en van den landbouw te wijden. Hij werd privaatdocent aan de landbouwacadémie te Proskau, daarna bestuurder der goederen van Graaf *Egloffstein* en 5 jaar daarna directeur van de landbouwschool te Halle. Hij bezorgde aan deze een ongemeenen bloei, stichtte te Halle een proefstation en hield zich ijverig bezig met microscopische onderzoekingen. Hij schreef: „Die Krankheiten der Kulturgewächse, ihre Ursachen und Verbreitung (1858; 2de druk, 1859)", — „Die zweckmäszigste Ernährung der Kinder vom wissenschaftlichen und praktischen Gesichtspunkt (1864; 7de druk, 1878)", — „Mittheilungen aus dem Physiologischen Laboratorium und der Versuchsstation der landwirthschaftlichen Lehranstalt zu Halle (1863; 2de druk, 1872)", — „Mittheilungen des landwirthschaftlichen Instituts der Universität Halle (1865)", — „Die Wurmkrankheit des Roggens (1869)", — en „Nachrichten über das Studium der Landwirthschaft an der Universität Halle (1872)".

Kühnast (Ludwig), een verdienstelijk Duitsch letterkundige, geboren te Fordon in Posen den 1sten Maart 1813, studeerde, te Berlijn aanvankelijk in de rechten, doch vervolgens in de letteren en was achtervolgens als leeraar in de oude talen verbonden aan de gymnasia te Bromberg, Thorn, Rastenburg en Mariënwerder. Hij overleed in laatstgenoemde stad den 30sten Augustus 1872. Zijn belangrijkst werk is voorzeker: „Die Hauptpunkte der Livianischen Syntax (1872)"; — voorts schreef hij: „Blick auf die Verdienste der Hohenzollern um Westpreuszen (1869)", — „Toevoegselen tot het lexicon van *Forcellini* (1844)", — en „Vereiniging der principiellen Gegensätze in unserm altklassischen Schulunterrichte (1856)".

Kühne. Onder dezen naam vermelden wij:

Ferdinand Gustav Kühne, een verdienstelijk Duitsch schrijver, geboren te Magdeburg den 27sten December 1806. Hij studeerde te Berlijn in de wijsbegeerte en bezocht er de lessen van *Schleichermacher* en *Hegel*. Na zijne promotie was hij eenigen tijd werkzaam als secretaris voor de: „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik", doch vertrok in 1835 naar Leipzig, waar hij de redactie op zich nam van de: „Zeitung für die elegante Welt". Met deze bleef hij belast tot in 1842, en stond daarna tot in 1859 aan het hoofd der redactie van het weekblad: „Europa". Inmiddels was hij in 1856 naar Dresden verhuisd, waar hij duurzaam zijn verblijf vestigde. Voorts schreef hij: „Novellen (1831)", — „Die beiden Magdalenen oder die Rückkehr aus Ruszland (1833)", — „Eine Quarantaine im Irrenhause (1835)", — „Klosternovellen (1831, 2 dln; 2de druk, 1860)", — „Die Rebellen in Irland (1840, 3dln; 2de druk, 1863)", — „Die Freimaurer (1855, 2 dln)", — „Weibliche und männliche Charactere (1838, 2 dln)", — „Porträts und Silhouetten (1843, 2 dln)", — „Deutsche Männer und Frauen (1857; 2de druk, 1863)", — „Sospiri. Blätter aus Venedig (1841)", — „Mein Carneval in Berlin (1843)", — „Wien (1855; 2de druk, 1861)", — Prag (1857)", — „Von Köln bis Worms (1856), — „Mein Tagebuch in bewegter Zeit (1863)", — „Romanzen, Legenden und Fabeln (1880)", — „Römische Sonette (1869)", — „Christus auf der Wanderschaft (1870)", — en „Wittenberg und Rom. Klosternovellen aus Luthers Zeit (1877, 3 dln)", — de drama's: „Isaura von Castiliën", „Kaiser Friedrich III" en „Die Verschwörung von Dublin", — en het tooneelspel: „Kusz und Gelübde". Zijne gedichten vindt men in het eerste deel zijner „Gesammelten Schriften (1862 enz.)". In 1884 werd hij door eene gevaarlijke hersenziekte geteisterd.

August Kühne, bekend onder den pseudoniem *Johannes van Dewall*, een verdienstelijk romanschrijver, geboren te Herford den 28sten November 1829. Hij werd in 1848 officier bij de artillerie, nam deel aan de veldtochten van 1866 en 1870, vroeg in 1875 als luitenant-kolonel zijn ontslag, vestigde zich in zijne geboorteplaats en overleed te Wiesbaden den 16den April 1883. Hij is een uitstekend verhaler en leverde: „Kadettengeschichten (1878)", — en de romans: „Eine grosze Dame (1872)", — „Der rote Baschlik (1872)", — „Der Ulan (1874)", — „Der Spielprofessor (1874)", — „Unkraut im Weizen (1877)", — en „Vermiszt (2de druk, 1877)".

Moritz Kühne, een schrijver over militaire aangelegenheden en geboren den 26sten Januari 1835. Hij werd in 1853 officier, bezocht de militaire school, was zelf tot 1866 leeraar en van 1871 tot 1877 directeur aan dergelijke inrichtingen en is thans kolonel en kommandant te Wesel. Hij nam deel aan de oorlogen van 1866 en 1870 en schreef: „Die Schlagfertigkeit unserer neuen Armeekorps im April 1867 (1867)", — „Der Krieg im Hochgebirge und die Divisionsübungen in Tirol im September 1875 (1876)", — en „Kritische und unkritische Wanderungen über die Gefechtsfelden der preuszischen Armeen in Böhmen 1866 (1870—1878; later bij herhaling)", een boek, dat algemeen als voortreffelijk geprezen wordt.

Kuhner (Pieter Lodewijk) een begaafd landschapschilder, geboren te Aken den 14den Februari 1812, woont sedert 1836 te Brussel. Onder zijne leerlingen bekleedt de met roem bekende *Roffiaen* de eerste plaats.

Kühner (Rafaël), een verdienstelijk Duitsch

letterkundige, geboren te Gotha den 22sten Maart 1802, studeerde te Göttingen in de letteren, promoveerde in 1824 en werd leeraar aan het lyceum te Hannover. Hij leverde: „M. T. Ciceronis in philosophiam merita (1825)", — eene uitgave der „Questiones Tusculaneae" van *Cicero* (1829; 4de druk, 1852), — „Versuch einer neuen Anordnung der griechischen Syntax (1829)", — „Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache (1834—1845, 2 dln)", — „Kurzgefaszte Schulgrammatik der griechischen Sprache (1836; 4de druk, 1865)", — „Elementargrammatik der griechischen Sprache (1837; 24ste druk, 1866)", — „Lateinische Vorschule (1842; 13de druk, 1866)" — „Schulgrammatik der lateinischen Sprache (1842; 5de druk, 1861)", — „Anleitung zum Uebersetsen aus dem Deutschen in das Lateinische (1842 en later)", — „Anleitung zum Uebersetsen aus dem Deutschen im das Griechische (1846—1847, 3 stukken)", — „Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache (1877)" — en uitgaven van een paar werken van *Xenophon*. Hij overleed den 16den April 1878.

Kühnöl (Christian Gottlieb) of *Kuinoel*, een uitstekend godgeleerde, geboren te Leipzig den 2den Januari 1768, studeerde in de theologie en in de letteren en vestigde zich in zijne geboortestad als privaatdocent. In 1790 werd hij buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte, voorts custos van de bibliotheek der universiteit en in 1796 predikant in de St. Paulskerk. In 1801 vertrok hij als hoogleeraar in de dichtkunst en welsprekendheid naar Gieszen, waar hij eene uitgave van „Propertius" bezorgde, doch vervolgens zich bepaalde bij de uitlegkunde van het Nieuwe Testament. Zijn hoofdwerk is dan ook: „Commentarii in libros Novi Testamenti historicos (1807—1818, 4 dln; 4de druk, 1837)". Voorts leverde hij: „Geschichte des jüdischen Volkes (1791)", — „Gemälde aus der preuszischen Geschichte (1799)", — „Observationes ad N. T. ex libris apocryphis (1794)", — „Die messianische Weissagungen des A. T. übersetzt und erläutert (1792)", — „Die Psalmen metrisch übersetzt (1796)" enz. Hij overleed in 1841.

Kuif (Eene) noemt men een bundel van verlengde haren of vederen op den kop van sommige dieren — vooral van vogels. Ook geeft men dien naam aan een bundel van haren op het zaad van sommige planten. Zulke *gekuifde zaden* vindt men bij den wilgenboom, de bastaardwederik, de zijdeplant, den katoenboom enz. Men moet deze kuif (desma of coma) evenwel niet verwarren met het zaadpluis (pappus) der Saâmgesteldbloemigen (Compositae). Dit toch staat buiten op de vrucht en is de uitgespreide, overblijvende kelk, maar de kuif is op het zaad gehecht.

Kuikendief (Circus) is de naam van een vogelgeslacht uit de orde der *Roofvogels* (Rapaces). Het onderscheidt zich vooral door een krans van schubachtige vederen rondom het aangezicht, die eene soort van sluier vormen. Voor 't overige hebben de vogels van dit geslacht eene slanke gestalte, lange vleugels en staart en hooge pooten, van voren met schilden en geheel met schubben bedekt. Hun bek is niet groot, maar van den wortel af sterk gekromd. Zij voeden zich met kleine zoogdieren, vooral muizen, vogels en eieren, met kruipende dieren, insecten en wormen. Hunne nesten bouwen zij op den grond tusschen het riet of in het kreupelhout en hunne eieren zijn doorgaans bleekgroen. In ons Vaderland heeft men 3 soorten van kuikendieven, namelijk den *bruinen kuikendief* (C. rufus *Briss.*), ook *wouw* of *rietwouw* genaamd en moerassige plaatsen bewonende, — den *blauwen kuikendief* (C. cyaneus), die zich vooral in de korenvelden ophoudt, — en den *grauwen kuikendief* (C. cineraceus *Mont.*), die wat kleiner is dan de voorgaande soort en bij voorkeur in de duinpannen nestelt.

Kuilenburg of *Culemborg*, een stadje in Gelderland aan de Lek, waarover eene prachtige spoorwegbrug gelegd werd, en in een vruchtbaar oord gelegen, had vroeger eene Latijnsche school, en bezit thans een seminarium der R. Katholieken, onderscheidene inrichtingen van nijverheid en ruim 6000 inwoners. Zij was in vroegeren tijd de hoofdstad van het graafschap *Kuilenburg* of eigenlijk *Culemborg*, waartoe ook Everdingen en Zijderveld behoorden. Oorspronkelijk was het eene heerlijkheid, behoorende tot het graafschap Teisterbant, vervolgens tot het graafschap Buren, doch na het uitsterven der heeren van Kuilenburg in het midden der 16de eeuw werd deze heerlijkheid door Keizer *Karel V* tot een graafschap verheven ten behoeve van *Floris van Pallant*. Later verviel dit aan het geslacht van *Waldeck* en nog later door erfenis aan dat van *Saksen-Hildburghausen*. In 1720 is het voor 800000 gulden aangekocht door de Staten van het kwartier Nijmegen en aan *Willem IV* ten geschenke gegeven; in 1735 werd het echter landsdomein. Vóor dien tijd was Kuilenburg, evenals het naburige Vianen, eene wijkplaats voor bankroetiers.

De geschiedenis vermeldt eene reeks van *Heeren van Culemborg*, van welke wij noemen: *Jan*, derden heer *van Culemborg*, die de St. Barbara te Kuilenburg stichtte en in 1240 overleed, — *Huibert II*, die het kasteel van Kuilenburg deed verrijzen en in 1274 stierf, — *Jan II*, zesden heer, die er in 1318 aan de poorters het eerste stadsrecht schonk en in 1322 overleed, — *Hubrecht IV*, zevenden heer, die in 1347 bij Hasselt in een gevecht tegen de Luikerwalen sneuvelde, — *Johan III*, achtsten heer, die een slot bouwde aan de oostzijde der stad en deze versterkte, rooftochten hield in het Sticht, een trouwe bondgenoot was van *Eduard van Gelder* en in 1377 overleed, — *Johan IV*, elfden heer, die talrijke oorlogen voerde tegen de naburen en in 1452 stierf, — en *Jasper I*, dertienden heer en tevens heer van Weerde, Borssele, Hoogstraten, St. Maartensdijk en Zuilen, een moedig krijgsman, die *Karel*, *Maximiliaan* en *Maria* en vervolgens *Philips* wakker bijstond in verschillende oorlogen, waarna hij in 1504 te Gent overleed. Voorts vermelden wij: *Elizabeth van Culemborg*, eenige dochter van den voorgaande. Zij werd geboren den 30sten Maart 1475 en opgevoed met *Philips*, den zoon van *Maximiliaan* en *Maria*, terwijl zij vervolgens als staatjuffer bij *Johanna*, de gemalin van *Philips*, geplaatst werd. Zij ontving wegens hare schoonheid en gaven des geestes aan het Hof eene algemeene hulde, huwde eerst met den vliesridder *Johan van Luxemburg*, vervolgens

net *Antonis van Lalaing*, heer *van Montigny*, naar bleef kinderloos, zoodat zij hare vaste ;oederen aan hare naaste bloedverwanten overlroeg en hare inkomsten aan het stichten van veldadige instellingen besteedde. Na den dood ran *Lalaing* betrok zij op gevorderden leefijd het voorvaderlijk kasteel te Kuilenburg, waar haar biechtvader *Johan van Schoonhoven* iare scherpe plakaten tegen de ketterij ontokte. Zij overleed den 9den December 1555 n den onderdom van 82 jaren en werd te Hoogstraten begraven, waar een praalgraaf haar rustplaats aanwijst. — Nog vermeldt de geschiedenis een *Melchior van Culemborg*, zoon van *Gerrit Hubert*, beiden in de „Sententiën" van *Alva* bastaarden *van Culemborg* genoemd. Hij was in 1555 stadhouder der leenen van het graafschap, onderteekende het Verbond der Edelen, en stond aan het hoofd der Protestanten, die in 1556 van Graaf *Floris van Pallant* het gebruik der Gasthuiskerk voor hunne godsdienstoefeningen eischten. *Melchior* werd in 1568 door *Alva* gebannen, en sommigen meenen, dat hij als raad en geheimschrijver van den Graaf *van Egmond* met dezen onthoofd is.

Kuischboom (Vitex agnus castus *L.*) is de naam van eene plant uit de familie der *Verbenaceën*. De soorten van het geslacht *Vitex* behooren te huis in Oost-Indië en vormen er boomen en heesters met tegenovergestelde, gevinde bladeren en tot kransvormig geplaatste aren vereenigde bloemen. Deze laatste hebben eene korte buis en een 2-lippigen, 5-spletigen zoom. De vrucht is eene 4-zadige bes. De *kuischboom* is een heester, die ruim 2 Ned. el hoog wordt. De takken zijn eenigszins vier-

De kuischboom (*Vitex agnus castus*).

kant en viltig en de gesteelde bladeren zijn zaagsgewijs getand, van boven donkergroen en van onder lichtgroen en viltig. De bloemen zijn paars van kleur en de vruchten zoo groot als eene erwt. Deze heester groeit ook in het kreupelhout nabij de kust der Middellandsche Zee en de bladeren en vruchten werden voorheen als geneesmiddelen gebruikt, vooral tegen tusschenpoozende koorts, buikloop, verkondheid, den beet van slangen enz. Wij geven hierbij de afbeelding van den stengel op $^1/_3$de der natuurlijke grootte, in *a* van eene opengesnedene en uitgespreide bloem, in *b* van een stamper, in *c* van eene rijpe en in *d* van eene onrijpe doorgesnedene vrucht, alles op 3-voudige grootte.

Ku-klux-genootschap of eigenlijk *Ku-klux-klan genootschap*, volgens sommigen eene geluidnabootsing van het spannen van den haan, het afdrukken en het ontbranden van den revolver, is eene in 1867 gevormde vereeniging van voorstanders der slavernij in Noord-Amerika. Zij ontstond in eenige counties van Noord-Carolina en verbreidde zich weldra over alle Zuidelijke Staten der Unie, verwoesting en moord in haar schild voerende tegen de vrienden der vrijheid en tegen de door dezen opgerichte scholen tot ontwikkeling der Negers. De leden der vereeniging hebben zich door een duren eed tot geheimhouding verplicht. De misdaden dier leden hadden reeds in 1870 de opmerkzaamheid gaande gemaakt van het Congrès en er werd eene wet uitgevaardigd, om de door hen gepleegde overtredingen te straffen, doch het genootschap had reeds zulk eene uitbreiding verkregen, dat de toepassing dier wet veelal tot de onmogelijkheden behoorde. In Maart 1871 vroeg de gouverneur van Zuid-Carolina militaire hulp tot demping der wanordelijkheden van het Kuklux-genootschap, zoodat weldra eene anti-ku-klux-wet tot stand kwam, die aan de ambtenaren der Unie tegenover de leden van dat genootschap eene schier dictatoriale macht verleende. Daar deze wet de gemeenschappelijke vrijheid bedreigde, konden zelfs aanhangers der republikeinsche partij haar niet goedkeuren. Intusschen heeft in de laatste jaren dat genootschap weinig meer van zich doen hooren.

Kukolnik (Nestor) of *Koekolnik*, een verdienstelijk Russisch dichter en novellist, geboren in 1808, studeerde op het lyceum Besborodko te Njeshin, trad te Petersburg in staatsdienst en begon zijne letterkundige loopbaan met het dramatisch gedicht: „Torquato Tasso". Daarop volgden de drama's: „Giulio Mosti", — „Leisewitz", — „Roxolane", — en „Knjees Cholmskij", — voorts de roman: „Evelina de Vallerol (1841, 3 dln; 2de druk, 1842)", benevens: „Alf en Adona (1842)", — en „De beide Kostyikow (1846)". Van 1845 tot 1846 was hij belast met de redactie van een: „Geïllustreerd Magazijn" en leverde daaarna het treurspel: „Patkoel (1846)". Ook schreef hij den roman: „De drie tijdperken", — de novelle: „De procureur", — het drama: „Het vlootfeest in Sebastópol (1854)", — en „De belegering van Azof (1855)". Hij kon zich niet vereenigen met het koude realismus der Russische letterkunde en verloor dientengevolge de gunst van het publiek. Nadat hij zijn ontslag had genomen met den rang van staatsraad in werkelijken dienst, vestigde hij zich te Taganrog in het zuiden van Rusland, om er zich geheel en al aan zijne dichterlijke uitspanningen te wijden. Dáar schreef hij onder anderen den roman: „De beide zusters (1865)"

aan den Poolschen omwentelingsoorlog ontleend.

Kukuljevi Sakcinskic (Ivan), een geschiedschrijver en staatsman in Croatië, geboren te Warasdin den 29sten Mei 1826, studeerde te Agram, nam deel aan de Illyrische beweging, onderscheidde zich op den Landdag door zijne welsprekendheid, werd in 1848 met *Haj* en *Vrancic* lid van het Voorloopig Bewind, bevorderde de verkiezing van *Jellasjisj* tot Banus van Croatië en belastte zich met diplomatieke zendingen naar de Serviërs in Hongarije en elders. Voorts schreef hij verhalen, tooneelstukken en gedichten, die hij tot een „Mengelwerk (1842—1844, 4 dln)" vereenigde en maakte in 1848 door zijne vaderlandsche liederen een diepen indruk. Toen voorts de reactie hare heerschappij hernam, bepaalde hij zich bij de beoefening der geschiedenis, stichtte hiervoor een genootschap te Agram, waarvan hij het „Arkiv" redigeerde, en leverde voorts uitgaven van kronieken, stedebeschrijvingen enz. Sedert 1861 is hij „Obergespan" te Agram. Van zijne geschriften noemen wij: „Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (1866, 3 dln)", — „Monumenta Slavorum meridionalium (1863)", — een woordenboek van Zuid-Slavische kunst (1869), — en eene Croatische bibliographie (1863).

Kulisz, zie *Koelisz*.

Kulm, in het Boheemsch *Chlumec*, een Boheemsch dorpje, 3 uren gaans ten noordwesten van Teplitz gelegen, is merkwaardig door den veldslag van 29 en 30 Augustus 1814, waarin de Verbondene Mogendheden de overwinning behaalden op een gedeelte van het groote Fransche leger onder *van Damme*. Eerstgenoemden rukten onder den Prins *von Schwarzenberg* uit Bohemen naar Dresden, nadat *Napoleon* naar Silezië was getrokken, slechts eene geringe krijgsmacht achterlatende. Op het bericht daarvan keerde echter *Napoleon* terug en deed den 25sten Augustus des avonds generaal *van Damme* uit Stolpen voorwaarts trekken met 30 000 man. Deze overschreed den 27sten bij Königstein de Elbe, sneed aan den rechter vleugel der Verbonden Mogendheden den terugtocht af en rukte, bij de tijding aangaande de uitkomst van den slag bij Dresden, in Bohemen verder naar Teplitz, om er den wijkenden vijand in den rug te vallen. *Von Schwarzenberg* was door de nederlaag van zijn linker vleugel genoodzaakt om over Dippoldiswalde en den kam van het Erzgebergte naar Teplitz terug te trekken en er zijne vroegere stelling te hernemen. De Russen onder Graaf *Barclay* zouden den weg over Dohna en Gieszhübel naar Teplitz volgen, maar bewogen zich desgelijks over Dippoldiswalde, hetgeen aanleiding gaf tot eenige verwarring. Ook zond hij aan Prins *Eugenius van Würtemberg* de tijding, dat hij zich, bijaldien de terugtocht over Peterswalde afgesneden was, langs Maxen bij het hoofdleger kon voegen; doch de Prins veroverde stormenderhand den Kohlberg en den hollen weg van Gieszhübel en bereikte Peterswalde den 28sten Augustus. Aan hem komt de eer toe, dat hij het leger gered heeft, en niet aan *Ostermann*, zooals velen hebben beweerd. In de dalkom van Kulm werd hij door de overmacht teruggedrongen. Dáar vernam hij van den Koning van Pruisen, die in Teplitz was aangekomen, den hachelijken toestand van het leger in het Erzgebergte, alwaar zich Keizer *Alexander* bevond. Het was dus van het hoogste belang eene positie te behonden, welke onmisbaar bleek voor de veiligheid van het leger. Heldhaftig verdedigden de Russen op den 29sten Augustus, bij den aanval van *van Damme*, elken voet gronds tot aan 11 uur des voormiddags. Op dat tijdstip verscheen, volgens opontbod van den Koning van Pruisen, een Oostenrijksch regiment dragonders en daarna de Russische garde met 2 divisiën kurassiers onder bevel van Grootvorst *Constantijn*. Door een moorddadig gevecht, waarin een kanonskogel *Ostermann* van zijn linker arm beroofde, werd de positie bij Arbesau behonden. Toen het donker begon te worden, eindigde *van Damme* het gevecht en hield stand bij Kulm, met zekerheid verwachtende, dat *Napoleon* of *Mortier* den volgenden ochtend zou opdagen. Wél was eerstgenoemde den 28sten Augustus met de garde tot Pirna voortgerukt, maar wegens ongesteldheid en ten gevolge van het bericht van het verlies van den slag bij Groszbeeren naar Dresden teruggekeerd, werwaarts later, op zijn bevel, *Mortier* met de jonge garde moest volgen.

Inmiddels echter had zich de legerafdeeling onder bevel van *Kleist* volgens het plan van generaal *Grolmann*, chef van den generalen staf, van den bekrompen weg over den Geiersberg, reeds met soldaten gevuld, langs zijwegen naar den grooten weg van Peterswalde begeven. Ware *Napoleon* of *Mortier* uit Pirna derwaarts getrokken, *Kleist* zou verloren zijn geweest en *van Damme* had gezegepraald. Tevens had *von Schwarzenberg*, in de vlakte van Kulm gekomen, aan de Russen hij Arbesau versterking bezorgd en zich persoonlijk vergewist van de positie en de sterkte van den vijand. Dientengevolge werd besloten, dat men den 30sten Augustus *van Damme* zou aantasten; men deed *Colloredo* en *Bianchi* uit Dux oprukken en zond bevel aan *Kleist* om den aanval te ondersteunen. Men zou om den linker vleugel van *van Damme* heentrekken, om hem tusschen Kulm en het gebergte in het nauw te brengen. Bij het aanbreken van den morgen tastte *Barclay* den vijand aan, waarna *Knorring*, *Colloredo* en *Bianchi* de hoogten bestormden, die door den linker vleugel der Franschen waren bezet. Nog altijd wankelde de uitkomst, toen om 11 uur *Kleist* uit Nollendorf, vanwaar *van Damme* juist Fransche hulptroepen verwachtte, zich in den rug van den vijand wierp. Ingesloten in de dalkom van Kulm, poogde *van Damme* zich een uitweg te banen naar de zijde van Nollendorf, doch het gelukte slechts aan een klein gedeelte der ruiterij, aan de krijgsgevangenschap te ontsnappen. *Van Damme* en 3 generaals met 10 000 man moesten zich overgeven, nadat zij een verlies hadden geleden van 81 stukken geschut en 5 000 dooden. Bij Arbesau zijn door Pruisen, Oostenrijk en Rusland gedenkteekenen opgericht ter verheerlijking van dien merkwaardigen slag. — *Kulm* in West-Pruisen, zie *Culm*.

Kulmann (Elisabeth), eene Duitsche dichteres, geboren te Petersburg den 5den (17den) Juli 1808, wijdde zich met geestdrift aan de

beoefening der poëzij, maar overleed reeds den 19den November (1sten December) 1825. Keizerin *Elisabeth* deed op het kerkhof te Petersburg een marmeren gedenkteeken ter harer eere verrijzen. Van hare „Gedichte" verscheen in 1857 een achtste druk, en eene uitgave van hare Italiaansche verzen „Saggi poetici con la vita (3de druk, 1847)" werd bezorgd door *Alexander Nikitinko*. Ook heeft *Fr. Miltner* eene bloemlezing (1875) uit hare gedichten geleverd.

Kulmbach, een stadje met bijna 6 000 inwoners in het Beiersche arrondissement Opper-Franken, ligt in eene bevallige landstreek aan de Witte Main en aan den spoorweg en is vermaard wegens het uitmuntend bier, dat er in groote hoeveelheid gebrouwen en tot een jaarlijksch bedrag van 250 000 Ned. vaten door geheel Europa, ja, naar Amerika en Australië verzonden wordt. Daarenboven zijn er steenbakkerijen en eene groote katoenfabriek.

Kumas (Constantijn Michaël) of *Koemas*, een Grieksch schrijver, geboren in 1777 te Larissa in Thessalië, studeerde te Weenen, werd leeraar aan het gymnasium te Smyrna, daarna te Constantinopel, later wederom leeraar te Smyrna, begaf zich in 1817 nogmaals naar Weenen, bezocht voorts andere hoogescholen in Duitschland, kwam in 1820 weder te Smyrna, zag zich door den Griekschen opstand genoodzaakt om de wijk te nemen naar Triëst, waar hij zich in 1834 belastte met het bestuur der Grieksche school, en overleed in Mei 1836. Hij heeft een groot aantal geschriften over geschiedenis, aardrijkskunde, wis- en sterrenkunde en wijsbegeerte — vooral schoolboeken — in het Nieuw-Grieksch vertaald. Ook bewerkte hij in deze taal eene „Algemeene geschiedenis (1826—1832, 12 dln)" naar die van *Becker*.

Kummer (Ernst Eduard), een uitstekend wiskundige, geboren den 29sten Januari 1810 te Sorau in de Niederlausitz, werd in 1832 leeraar aan het gymnasium te Liegnitz en in 1842 gewoon hoogleeraar in de wiskunde aan de universiteit te Breslau. In 1855 werd hij correspondeerend lid van de Académie van Wetenschappen te Berlijn en in het daarop volgende jaar hoogleeraar aan de universiteit aldaar. Hij werd er voorts vaste secretaris van de Académie van Wetenschappen en verwierf in 1857 den grooten prijs voor wiskunde aan de Académie te Parijs. In zijne opstellen, geplaatst in *Crelle's* „Journal" en sedert 1856 hoofdzakelijk in de Werken der Académie te Berlijn behandelt hij de moeielijkste vraagstukken der hoogere wiskunde.

Kun (L. J. A. van der), een uitstekend Nederlandsche waterbouwkundige, geboren te Utrecht den 21sten September 1801, zag zich in 1818 geplaatst als kadet aan de artillerie- en genieschool te Delft, werd in 1820 kadet-élève onder de orders van inspecteur-generaal *Blanken* bij de werken van het Noord-Hollandsche kanaal, in 1822 élève-adspirant, in 1823 adspirant-ingenieur en in 1825 ingenieur van den waterstaat 2de klasse, belast met den Rijksdienst in West-Vlaanderen, bijv. met de belangrijke havenwerken van Ostende. In 1831 werd hij toegevoegd aan den hoofdingenieur *Goudriaan* te 's Gravenhage en belast met de invoering van een algemeen stelsel van peilschalen langs de hoofdrivieren en met de opmetingen en triangulatiën voor eene algemeene kaart dier hoofdrivieren (op de schaal 1 : 5 000), aan het Tropographisch Bureau op steen gebracht en in 1860 afgewerkt. In 1835 zag hij zich benoemd tot ingenieur 1ste klasse, en in 1837 was hij werkzaam aan den Rijnspoorweg, terwijl hij in 1841 het terrein opnam van den spoorweg van Aken naar Maastricht. Hij onderhandelde over de spoorwegaansluitingen in 1845 met Hanover, in 1847 met Pruisen en in 1852 met België. Sedert 1847 was hij commissaris des Konings bij de spoorwegmaatschappij van Maastricht naar de Pruisische grenzen, sedert 1848 consuleerend ingenieur der Overijselsche spoorwegmaatschappij en in 1849 werd hij inspecteur van den waterstaat. Met *Conrad* en *Wenckebach* werd hij in 1850 belast met den aanleg van een telegraafnet in Nederland en in 1851 en 1852 zorgde *van der Kun* te Berlijn en te Brussel, dat Nederland in de Duitsch-Oostenrijksche telegraafvereeniging werd opgenomen. Van 1856 tot 1863 was hij adviseur der Regeering over de Maasquaestie en onderhandelaar bij de Belgische Regeering. Zijne adviezen over die belangrijke aangelegenheid vormen 8 of 9 lijvige foliodeelen. Nadat hij in 1857 tot hoofdingenieur benoemd was, opende de aanleg van staatsspoorwegen in 1860 voor hem een nieuw veld van werkzaamheden. Hij was lid der spoorwegcommissie, doch verkreeg op zijn verzoek in 1863 daaruit zijn ontslag en werd weder adviseur. Nu hield hij zich bezig met het ontwerpen van eene haven te Scheveningen, richtte met *Conrad* en *Simons* het Instituut voor Ingenieurs op en overleed den 26sten Januari 1864. Hij was lid der 1ste klasse van het voormalig Koninklijk Instituut en later van de Koninklijke Académie van Wetenschappen, lid consultant van het Bataafsch Genootschap van proefondervindelijke wijsbegeerte, ridder en later kommandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw, ridder met de ster van de orde der Eikenkroon, kommandeur der Belgische Leopoldsorde en ridder met de ster van de Pruisische orde van den Rooden Adelaar 2de klasse.

Kundmann (Karl), een uitstekend beeldhouwer, geboren den 15den Juli 1838 te Weenen, studeerde aan de Académie aldaar en oefende zich vervolgens te Dresden onder de leiding van *Hähnel*. Hier ontstond het bas-reliëf: „Chiron en Achilles" en de groep: „De barmhartige Samaritaan". Door het eerste verkreeg hij een stipendium van twee jaar en voor het tweede den Keizerlijken Hofprijs en het Romeinsch reisstipendium. Tegen het laatst van 1865 vertrok hij naar Rome. Hier beitelde hij een levensgroot marmeren standbeeld van Markgraaf *Leopold von Babenberg*, keerde in 1867 naar Weenen terug, vervaardigde er een dergelijk standbeeld van Prins *Eugenius* en schiep toen het monument ter eere van *Schubert*, hetwelk den 15den Mei 1872 in het stadspark te Weenen werd onthuld. Ook zijn ontwerp voor een gedenkteeken ter eere van *Tegetthof* te Pola verwierf den prijs. Ook van andere monumenten ontwierp hij smaakvolle plannen. Sedert 1872 is hij professor aan de Keizerlijke Académie van Schoone Kunsten te Weenen.

Kunersdorf, een dorp bij Frankfort aan de Oder, is vermaard wegens den aldaar op 12 Augustus 1659 geleverden slag. *Frederik II* stond aan de grenzen van Opper-Silezië en hield *Daun* in het oog, terwijl de Russen onder *Soltikow* voorwaarts rukten naar de Oder, om zich met *Laudon* te vereenigen, die hen met 30 000 man tegemoet toog. Om deze vereeniging te beletten, had *Frederik* generaal *Wedel* gelast om tegen de Russen op te trekken; doch laatstgenoemde leed bij het dorp Kai tusschen Züllichau en Krossen den 23sten Juli de nederlaag, zoodat hij over de Oder achterwaarts moest wijken. Nu namen de Russen Frankfort in bezit, en tegen hunne vereeniging met de Oostenrijkers, die onder *Laudon* en *Haddik* oprukten, bestond nu geenerlei beletsel. De Koning mocht dus geen oogenblik verliezen, indien hij zijne erflanden wilde redden. Hij deed derhalve de groote Oostenrijksche armee onder *Daun* door een korps onder Prins *Hendrik* in bedwang houden en snelde zelf naar de Oder. De Verbondene Mogendheden, 60 000 man sterk, hadden eene positie ingenomen op den rechter oever van de Oder bij Frankfort. De Koning deed zijn leger, omstreeks 40 000 man tellende, ten noorden van die stad over de rivier trekken en waagde den volgenden morgen den slag. De rechter vleugel der vijanden was door de Oder, de linker door moerassen, wonden en verschansingen en het front door diepe kloven gedekt. Toch gelukte het aan de Pruisen bij hun aanval op 's vijands linker vleugel na een lang en bloedig gevecht, in weerwil van een hevig kartetsvuur uit 100 Russische stukken, de schansen te beklimmen, de batterijen te veroveren en de Russen op de vlucht te jagen en reeds des namiddags te 6 ure snelden boden met de tijding der zegepraal naar Silezië en naar Berlijn. Intusschen waren de Russen nog in het bezit van sterke punten, en in strijd met den raad zijner generaals, nam de Koning het besluit om met zijne afgematte troepen ook den rechter vleugel der Russen aan te tasten. Hier echter behaalde hij geene beslissende voordeelen. Om de zijnen te ondersteunen, riep de Koning generaal *Seydlitz* met de ruiterij te hulp. Hiervan maakte *Laudon*, tot op dat oogenblik door *Seydlitz* in bedwang gehouden, aanstonds gebruik. Met zijne ruiterij wierp hij zich op de vermoeide bestormers, en dit besliste den slag. Te vergeefs spanden de Pruisen zich in om den Spitzberg te veroveren. Een nieuwe aanval van *Laudon* joeg hen op de vlucht; zij verloren 26 000 man en bijna al hun geschut, terwijl ook de vijand 24 000 man op het slagveld liet. Twee paarden werden onder den Koning doodgeschoten, en een geweerkogel verpletterde een gouden étui in zijn vestzak. De moed van den ritmeester *Prittwitz* redde hem van de gevangenschap. *Seydlitz*, *Fink*, *Hülsen* en andere generaals waren gewond, — generaal *Puttkammer* en de dichter *Ewald von Kleist* gesneuveld.

Kunigund (De Heilige), gemalin van Keizer *Hendrik II*, was eene dochter van Graaf *Siegfried van Luxemburg*. Met haar gemaal, Hertog *Hendrik van Beieren*, werd zij te Mainz in 1002 als koningin der Duitschers en in 1014 door *Benedictus VIII* te Rome als keizerin gekroond. Volgens eene sage hadden de beide echtgenooten de gelofte van onthouding van alle huwelijksgemeenschap afgelegd. Intusschen mag men dit met betrekking tot den Keizer betwijfelen, daar men verhaalt, dat hij zich op den Rijksdag te Frankfort over de kinderloosheid zijner gemalin beklaagd heeft. Toen later de laster het onberispelijk gedrag der Keizerin poogde te bezwalken, onderwierp zij zich aan een godsoordeel, wandelde blootvoets over gloeiende ploegijzers en overtuigde daardoor den Keizer van hare onschuld. Na zijn dood begaf zij zich in het door haar gestichte klooster Kaufungen bij Cassel, aanvaardde den sluier in 1025, overleed den 30sten Maart 1038 en werd in den Dom te Bamberg bijgezet. *Innocentius III* nam haar op onder de Heiligen.

Kunst. Niet alleen dit Nederlandsche woord, afkomstig van *kunnen*, maar ook het Grieksche *τέχνη* en het Latijnsche *ars* geven in het algemeen eene door oefening verkregene vaardigheid te kennen. Men spreekt in dien zin van kookkunst enz. In aesthetische beteekenis echter bedoelt men met het woord kunst de schoone of vrije kunsten, namelijk de bouw-, beeldhouw- en schilderkunst, de muziek en de poëzij, — waarbij sommigen nog de tuinierkunst, de gymnastiek (dansen, rijden en vechten) en de tooneelkunst voegen. Vraagt men naar het verschil tusschen de genoemde vaardigheid en de schoone kunst, zoo is dat hezelfde als tusschen het nuttige en het schoone. De schoone kunst verliest wel is waar het nuttige niet uit het oog, maar zij gaat verder en zoekt tevens het schoonheidsgevoel te bevredigen.

De behoefte aan schoone kunsten is onafscheidelijk van 's menschen natuur; men vindt haar zelfs bij de ruwste volken. Het is merkwaardig, dat overal de schoone kunsten in den aanvang uitvloeien uit het verlangen om altaren, heiligdommen en gedenkteekenen op te richten voor goden en helden, om afgodsbeelden van leem, steen of metaal te vervaardigen en den roem van het voorgeslacht in dichterlijke taal te verkondigen. De schoone kunsten vloeien voort uit ons gemoed, — zij zijn de dochters van het gevoel. De mensch vormt in zijn geest eene voorstelling van zijne goden en helden en hij zoekt die in zijne beelden aanschouwelijk te maken. Het gevoel wordt dus door de afbeelding geholpen. De kunst is alzoo, als gewrocht der verbeelding, eene werkzaamheid des geestes; zij wil eene gedachte tastbaar maken. Zij is dus eene taal, evenzeer als de taal der woorden. Bovenal echter getuigt zij van 's menschen aard als gevoelswezen, van zijn hart, van zijne liefde. De kunst geeft ons dus niet, zooals de wetenschap, enkel begrippen, maar voorstellingen, daden, karaktertrekken, — zij bekoort ons door de volheid en frischheid van het zintuigelijk waarneembare.

Men heeft zoovele soorten van kunst als er vormen van uitdrukking zijn voor het leven der natuur en des geestes. De wereld is óf bewustelooze natuur óf zelfbewuste, denkende en handelende geest. Tusschen die beide uitersten bevindt zich het onzijdig gebied, waar de zelfbewuste geest reeds aanwezig is, maar nog niet denkend en handelend optreedt, zich enkel openbarend in het onbepaalde stre-

ven van het gevoel. Daarnaar regelt zich de kunst in hare verschillende gedaanten. In de voorstelling van de bewustelooze, zuiver zinnelijke wereld der vormen beweegt zich de beeldende kunst, — in het doorgronden en schilderen van 's menschen daden en eigenschappen de poezië, — en in de bevrediging van de meest kinderlijke gevoelens des geestes de muziek. Men splitst voorts de beeldende kunst in bouw-, schilder- en beeldhouwkunst, naar gelang zij zich uitsluitend bepaalt bij de lijnen, vormen en evenredigheden der onbewerktuigde natuur, — bij de uitwendige gedaante van bewerktuigde wezens, inzonderheid van menschen, — of door licht en kleur den indruk van hare voorstellingen zoekt te verhoogen. Iedere soort van kunst heeft voorts hare eigenaardige bouwstoffen en voertuigen, de bouwkunstenaar en de beeldhouwer steen, metaal, hout enz., — de schilder verven, — de toonkunstenaar de menschelijke stem of een muziekinstrument, — en de dichter detaal. De kunstenaars genieten bij het bezigen daarvan eene onbeperkte vrijheid, en men spreekt daarom terecht van vrije kunsten. Het is duidelijk, dat men hetzelfde van de tuinbouwkunst, van de danskunst en van de dramatische kunst niet verzekeren kan. Ook deze bepalen zich niet bij het nuttige, maar streven naar het schoone, doch de kunstenaar is hier gebonden aan een bepaald stuk grond, of aan zijn eigen lichaam. De stof belemmert hier de nadering tot het ideale.

Eén en ander zij voldoende om aan te toonen, dat kunstvaardigheid geene kunst is in de verhevene beteekenis van het woord. De kunst is eene telg van gevoel en verbeelding; zij wordt veredeld door den smaak, door het besef van de wetten der harmonie, en de kunstvaardigheid dient alleen om met de grootst mogelijke nauwkeurigheid de gewrochten onzer verbeelding aanschouwelijk voor te stellen.

Kunstacadémie of *académie van beeldende kunst* is gewoonlijk de naam van inrichtingen van onderwijs, waar jeugdige kunstenaars hunne opleiding ontvangen. De eerste sporen van eene dergelijke inrichting vindt men bij *Squarcione*, den stichter der schilderschool te Padua, die door zijne verzameling van antieke kunstgewrochten een belangrijken invloed had op de Italiaansche kunstenaars der 15de eeuw. De school, door *Leonardo da Vinci* te Milaan geopend, droeg reeds den naam van académie, doch van eene eigenlijke académie kon eerst sprake zijn in den bloeitijd van *Ludovico Carracci*, den stichter der schilderschool te Bologna. Na dien tijd verving de kunstschool het bezoek der ateliers, en wel te meer naar gelang het verband tusschen de kunst en het volksleven losser werd. Toen de kunst in de dagen van *Lodewijk XIV* van den geur van het Hof doortrokken werd, moesten overal van het Hof afhankelijke académiën verrijzen. Zoo ontstonden er kunstacadémiën te Parijs (1648), te Berlijn (1694), te Dresden (1697) en te Weenen (1726). Waren zij in sommige opzichten bevorderlijk voor de kunst, zij belemmerden ook vaak de vrije ontwikkeling van deze, weshalve zij door mannen als *Carstens*, *Schick*, *Koch*, *Thorwaldsen* enz. als kunstverknoeisters werden veroordeeld. Wij mogen echter niet vergeten, dat de zoodanigen, die aanleg hebben voor de kunst en zich met geestdrift aan haren dienst willen wijden, aan dergelijke inrichtingen gelegenheid vinden, om zich te oefenen in verschillende vakken, die voor hen onmisbaar zijn, in de wiskunde, het perspectief, de ontleedkunde, de kunstgeschiedenis en voorts in alles wat betrekking heeft op het technisch gedeelte van hun beroep. Door het herleven der kunst hebben de académiën in onzen tijd eene betere inrichting verkregen. *Cornelius* en *Schadow* hebben zich verdienstelijk gemaakt door eene geleidelijke hervorming van die te München en te Düsseldorf. Men vindt voorts dergelijke scholen voor kunst in Duitschland te Dresden, Berlijn, Karlsruhe, Weimar enz., — en in ons Vaderland te Amsterdam, 's Gravenhage, Rotterdam en Groningen.

Kunstboter, zie *Boter*.

Kunstdrift noemt men de eigenschap van vele dieren om sommige werkzaamheden op eene hoogst kunstige wijze te volbrengen. Wij merken haar bijv. op bij de vogels in den hoogst kunstigen bouw hunner nesten, — bij de bijen in het vervaardigen, vullen en sluiten der cellen, waarin zij den honig verzamelen, — bij de spinnen in de sierlijk en regelmatig gewevene web, enz. Door ervaring en oefening leert ook het dier die verrichtingen beter tot stand brengen, zoodat wij niet het recht hebben, daarin slechts eene blinde aandrift, de uiting van een ingeschapen vermogen te zien. De dieren handelen in hunne werkzaamheden veel meer als denkende wezens en gaan daarbij te rade met de omstandigheden, waarin zij verkeeren.

Kunstgeschiedenis noemt men het wetenschappelijk tafereel van den oorsprong en de ontwikkeling der kunst, bepaaldelijk van de beeldende kunsten. Zij is eene telg van den nieuweren tijd. Wél bevatten de geschriften der Ouden, inzonderheid de natuurlijke historie van *Plinius* en de Grieksche reisbeschrijving van *Pausanias* talrijke mededeelingen over de kunst der Ouden en over hunne kunstenaars, maar zij geven ons weinig meer dan eene dorre opsomming van hunne namen en gewrochten, zonder iets te vermelden van de ontwikkeling der kunst of van het eigenaardige der verschillende scholen en tijdperken. Middeneeuwsche schrijvers leveren enkele berichten over sommige voortbrengselen, inzonderheid over die der bouwkunst, maar geschiedkundige beschouwingen zoekt men bij hen te vergeefs. Zelfs die der 16de en 17de eeuw, toen de kunst bloeide, bepalen zich met betrekking tot de groote kunstenaars van hun tijd enkel tot biographische bijzonderheden en tot de kunst der Ouden. De stichter der wetenschappelijke kunstgeschiedenis is *Johann Joachim Winckelmann*, die eene uitstekende: „Geschichte der Kunst des Alterthums (1764)" leverde. Deze geschiedenis geeft eene voorstelling van het kunstschoon en van zijne verhouding tot de natuur, van de schoonheid van teekening, van vorm en van uitdrukking, — zij behandelt de bouwstoffen, voor de afzonderlijke schoone kunsten vereischt, de kunstvaardigheid en den stijl, — zij wijst op de oorspronkelijke lijnen der kunstmythologie bij de voorstelling der alonde goden en helden, — zij

vestigt den blik op den oorsprong, de ontwikkeling en het verval der kunst bij Egyptenaren, Etruscers, Grieken en Romeinen en weet met ongemeene scherpzinnigheid de oorzaken van dat klimmen en dalen aan te wijzen, waarbij klimaat, godsdienst, volksgeest, staatsregeling en zedelijkheid een belangrijken invloed oefenden. Uit deze krachtige werkzaamheid van *Winckelmann* ontstond vervolgens de wetenschap der archaeologie (oudheidkunde). Had *Winckelmann* zich tot de Ouden bepaald, ook de middeneeuwen werden in haar recht hersteld door *C. F. von Rumohr* in zijne: „Italienische Forschungen (1827)". Na dien tijd ontwaart men op het veld der kunstgeschiedenis eene ongemeene levendigheid. De éene monographie volgt op de andere. Hield men in den beginne het oog schier uitsluitend gevestigd op de Italiaansche kunst, thans is ook de Duitsche en Nederlandsche kunst aan de orde. Daarenboven heeft men in onze eeuw vooral door *Lepsius* eene veel uitgebreidere kennis verworven van de Egyptische kunst, terwijl *Layard* en *Botta* door hunne opdelvingen in Assyrië en Perzië desgelijks een aantal kunstschatten der Oudheid op nieuw aan het licht gebracht hebben. Ook heeft men ontdekkingen gedaan omtrent de ontwikkeling der kunst bij de oude Amerikaansche volken. Zoodoende wordt de kunstgeschiedenis een belangrijk gedeelte van de algemeene geschiedenis der beschaving. Tot de beste handboeken over kunstgeschiedenis behooren die van *Kugler*, *Schnaase*, *Lübke*, *Springer* en *Carrière*.

Kunstkoude wordt door het binden van warmte voortgebracht. Wanneer men eene stof zonder toevoer van warmte doet smelten, ontleent zij de hiertoe noodige warmte aan de omringende lichamen. Werpt men eenig zout, bijv. keukenzout, in water of vermengt men het met sneeuw of gestampt ijs, dan zal het smelten. Dompelt men nu eene andere stof in dat mengsel, dan zal zij zooveel warmte verliezen (in temperatuur dalen), als het mengsel tot zijne smelting behoeft. Dit verlies is somtijds aanzienlijk; het bedraagt voor éen deel verdund zwavelzuur met 1 deel sneeuw 44° C. Door zulk eene kunstkoude kan men in den zomer water doen bevriezen.

Gaat een vocht, zonder aanvoer van warmte, in damp over, dan onttrekt ook dit de noodige verdampingswarmte aan de omringende lichamen. Dit bespeurt men, als men een thermometerbol met een vochtig lapje omwikkelt; de thermometer zal dan te meer dalen, naarmate de verdamping sneller plaats heeft. Vooral aether en methylaether veroorzaken eene snelle daling in temperatuur, wanneer zij verdampen. Op hetzelfde beginsel berust het afkoelen van vertrekken door het besproeien van den vloer met water, alsmede het gebruik der alcarazza's in Spanje en der ghindie's in Indië. Beide zijn poreuze vaten, die eenig vocht doorlaten, hetwelk aan de buitenoppervlakte verdampt en hierdoor den inhoud van de flesch afkoelt. — Nog een ander middel om kunstkoude voort te brengen is de uitzetting van sterk saâmgeperste lucht. Bevindt zich deze tegelijk met eenig water in een vat en laat men haar door eene kraan ontsnappen, dan voert zij water mede, hetwelk als ijs aan de kraan achterblijft.

Kunstmann (Friedrich), een verdienstelijk geschied- en aardrijkskundige, geboren te Nürnberg den 4den Januari 1811, studeerde in de wijsbegeerte en godgeleerdheid en werd eerst kapelaan te Bamberg, toen leeraar aan eene nijverheidsschool en bij het kadettenkorps te München, van 1841 tot 1846 onderwijzer van Prinses Donna *Amalia van Brazilië* te Lissabon en in 1847 professor aan de universiteit te München. Hij leverde onderscheidene opstellen in de „Abhandlungen" der Académie te München, alsmede in de „Historisch-politische Blätter". Voorts noemen wij van zijne geschriften: „Hrabanus Maurus (1814)", — „Die lateinischen Pönitentialbücher der Angelsachsen (1843)", — „Afrika vor den Entdeckungen der Portugiesen (1853)", — en „Die Entdeckung Amerika's nach den ältesten Quellen (1859, met atlas)".

Kunstwegen, zie **Wegen**.

Kunth (Karl Sigismund), een uitstekend Duitsch kruidkundige, geboren te Leipzig den 18den Juni 1788, gaf reeds vroeg blijken van veel aanleg voor de beoefening der natuurlijke historie. Door den dood zijns vaders genoodzaakt de Thomasschool te Leipzig te verlaten, ontving hij in 1806, door tusschenkomst van zijn oom, eene ondergeschikte handelsbetrekking te Berlijn. Dáar echter vond hij in *Alexander von Humboldt* een beschermer, die hem in staat stelde, om de wetenschappelijke voorlezingen aan de universiteit bij te wonen. Zijn eerste geschrift was eene: „Flora Berolinensis (1813; 2de druk, 1838, 2 dln)". Na den dood van *Wildenow* belastte hij zich met de bewerking der door *von Humboldt* en *Bonpland* verzamelde herbaria; hiertoe vertrok hij in 1813 naar Parijs, waar *von Humboldt* zich bevond, en toefde aldaar tot 1819. Gedurende dien tijd schreef hij onderscheidene belangrijke werken, zooals: „Nova genera et species plantarum (1815—1825, 7 dln)", alsmede de monographiën der Mimosa's (1819) en der Grassen (1829—1833, 2 dln) der Amerikaansche keerkringslanden en vervolgen op de door *Bonpland* begonnen monographieën der Melastomeën en der „Plantes équinoctiales", die te samen nagenoeg 6000 plantenbeschrijvingen en bijna 1000 koperen platen bevatten, waarvoor *Kunth* de afzonderlijke plantendeelen zelf geteekend had. In 1819 keerde hij terug naar Berlijn, werd er tot hoogleeraar in de kruidkunde en tot vice-directeur van den hortus benoemd en zag zich in 1829 in de Académie van Wetenschappen opgenomen. Hij overleed te Berlijn den 22sten Mei 1850. Van zijne overige werken vermelden wij nog: „Enumeratio plantarum omnium hucusque cognitarum (dl 1—5, 1833–1850)", — „Anleitung zur Kenntniss der in die Pharmacopoea Borussica aufgenommen Gewächse (1834)", — „Lehrbuch der Botanik (dl 1, 1847)", — en „Handbuch der Botanik (1831)".

Kuntz (Karl), een verdienstelijk dieren- en landschapschilder, geboren te Manheim den 28sten Juli 1770, ontving onderwijs in de schilderkunst van *Rieger* en *Quaglio* en verzamelde in 1790 schetsen in Zwitserland en noordelijk Italië. Nadat hij in 1793 te Manheim was teruggekeerd, werd hij in 1805 benoemd tot Hofschilder in Baden, in 1829 tot directeur van het museum te Karlsruhe en

hij overleed aldaar den 8sten September 1830. Hij legde de grondlagen voor zijn roem door twee aquatintabladen, beide dierenstukken naar *Adriaan van der Velde* en *Paulus Potter*. Als landschapschilder verbond hij correctheid van teekening met eene dichterlijke opvatting en eene keurige penseelbehandeling. Zijne dieren schijnen te leven, zijne landelijke tafereelen zijn aan de natuur ontleend en zijn koloriet bezit eene frischheid en harmonie, welke oog en hart boeien. Hij werkte zeer nauwkeurig en daarom zeer langzaam, doch wegens gemis aan vinding hebben zijne stukken eene zekere eenvormigheid. Van zijne kunstgewrochten vermelden wij: „De vier tijden van den dag" en „Landschappen aan de Bodensee". Deze laatste zijn in het bezit van den Koning van Beieren. Voorts vindt men doeken van dezen kunstenaar te Weenen, Parijs en Petersburg. Ook leverde hij eenige gravures. — Zijn oudste zoon *Rudolf*, geboren te Manheim den 10den September 1798, ontving onderwijs van zijn vader, werd in 1830 Hofschilder in Baden en overleed te Karlsruhe den 8sten Mei 1848. Hij schilderde bij voorkeur paarden. — Diens jongere broeder *Ludwig*, geboren te Karlsruhe den 22sten Juli 1810, oefende zich onder de leiding van zijn vader, daarna onder die van *Fries* te Karlsruhe en eindelijk te München. Hij bezit een goeden naam als schilder en vooral als steengraveur, zooals blijkt uit zijne „Thierstudien (1832, 24 bladen)" en „Ital. Skizzen (1834)", door zijn leermeester *Fries* geteekend en door hem op steen gebracht.

Kuntze (Johannes Emil), een verdienstelijk rechtsgeleerde, geboren den 25sten November 1824 te Grimma (Saksen), studeerde te Leipzig, vestigde er zich in 1851 als privaatdocent en werd er in 1856 buitengewoon en in 1869 gewoon hoogleeraar. Van zijne geschriften noemen wij: „Die Obligation und die Singularsuccession des römischen und heutigen Rechts (1856)", — „Der Wendepunkt der Rechtswissenschaft (1856)", — „Die Lehre von den Inhaberpapieren (1857)", — „Das Jus respondendi in unserer Zeit (1858)", — „Deutsches Wechselrecht (1862)", — „Ueber die Todesstrafe (1868)", — „Institutionen und Geschichte des römischen Rechts (1869, 2 dln; 2de druk, 1879—1880)", — „Die soziale Frage und die innere Mission (1874)", — en „Ueber die Erbeinsetzung auf bestimmte Nachlasztücke (1875)".

Kunzel (Heinrich), een verdienstelijk Duitsch letterkundige, geboren te Darmstadt den 28sten December 1810, bezocht het gymnasium aldaar en studeerde vervolgens te Gieszen en Heidelberg in de wijsbegeerte en godgeleerdheid, waar hij de lessen hoorde van *Gervinus*, *Schlosser* en *Paulus*. Daarna bleef hij eenige jaren ambteloos, toefde geruimen tijd te Londen en te Parijs, waar hij betrekkingen aanknoopte met de redactiën van de „Revue des Deux Mondes" en van den „Constitutionel" en lid werd van eenige geleerde genootschappen, zooals van: „Camden-society" te Londen. In 1842 keerde hij naar Duitschland terug en aanvaardde een leeraarsambt in de geschiedenis en letterkunde aan het gymnasium aldaar. Na verloop van een jaar nam hij echter zijn ontslag en zag zich in dergelijke betrekking geplaatst te Darmstadt. Toen voorts in 1869 de school, waaraan hij met den titel van professor werkzaam was, in eene polytechnische herschapen werd, kwam *Künzel* op pensioen. Van zijne talrijke geschriften noemen wij: Een paar verhandelingen over Landgraaf *Georg van Hessen-Darmstad*, den veroveraar van Gibraltar, — vertalingen van werken van *Benjamin Constant*, *Cooper*, *Sheridan*, *Wellstedt* enz., — en opstellen in verschillende tijdschriften.

Künzen (Friedrich Ludwig Emil), een verdienstelijk componist, geboren te Lübeck in 1761, oefende zich in de muziek te Kiel en te Kopenhagen, zag hier zijne opera: „Holger Danske" of „Oberon" in 1789 met grooten bijval opgevoerd, toefde geruimen tijd te Berlijn en ontving in 1791 eene betrekking bij den nationalen schouwburg te Frankfort aan de Main. Hier vormde hij zich vooral naar het voorbeeld van *Mozart*, zooals blijkt uit zijn: „Fest der Winzer", te Praag ten tooneele gebracht. In 1795 werd hij kapélmeester te Kopenhagen en overleed aldaar den 28sten Januari 1817. Hij dichtte opera's bij teksten van *Baggesen* en *Sander*, cantate's, oratoria, een haleluja, enz.

Kuopio, een län of gewest in het oostelijk gedeelte van het grootvorstendom Finland, grenst aan Uleåborgs-, Wasa-, St. Michels- en Wiborgslän, voorts ten oosten aan het Russische gouvernement Olonetz en telt op ruim 773 ☐ geogr. mijl omstreeks 226 000 inwoners. De helft dier oppervlakte wordt ingenomen door talrijke meren, en van deze zijn de Kallavesi, de Onkivesi, de Pielisjärwi en de Hoytyälnen, die alle gemeenschap hebben met het uitgestrekte Saimameer, de grootste. De grond is er slechts gedeeltelijk vruchtbaar en in het noorden vindt men er groote wouden van naaldboomen. De veeteelt neemt er toe en er worden groote hoeveelheden boter naar Petersburg en Lübeck verzonden. — De evenzoo genoemde *hoofdstad* ligt aan het Kallavesimeer, is de zetel van een bisschop, heeft een lyceum, eene meisjesschool, een aanzienlijken handel en 6 000 inwoners.

Kup (H. van Overvest), een Nederlandsch dichter en tooneelschrijver, leverde: „De blijde aankomst van den eersten haring (1816)", — „Dankbare hulde aan de nagedachtenis van den hoog-edel-gestrengen heer *Jan Ernst Wildeman*, generaal-majoor enz.", — „Deventers kunstroem en Oranje's feestdag (1827)", — „Mevrouw Angot te Parijs of de vischvrouw van fortuin, blijspel met zang (naar *Maillot*, (1804)", — „Het dubbel huwelijk, blijspel (naar *von Kotzebue*, 1804)", — „De heer Willemse of de onbekende reiziger, blijspel met zang (1804)", — „De twee grenadiers of het misverstand, blijspel (naar *Patrat*, 1805)", — „Celestine van Florian, treurspel (1805)", — „De twee bedienden bij geval of het dubbel ontbijt, blijspel (1807)", — „Odon de St. Amand of de Tempelieren der twaalfde eeuw, geschiedkundig treurspel (1807)", — en „Het offer der kunsten aan liefde en heldenmoed of Neêrlands feestdag (bij het huwelijk van den Prins *van Oranje*, 1816)".

Kupel is de naam van een uit poedervormige beenderenasch vervaardigd schaaltje, hetwelk dient om het zilvergehalte van eene metaallegeering te onderzoeken. Eene geringe,

afgewogene hoeveelheid zilverlegeering wordt daarop bij toetreding van lucht gesmolten. Alsdan trekken het geoxydeerd lood- en koperoxyde in de poreuze massa der kupel, terwijl ten laatste zuiver zilver in den vorm van een korreltje in de kupel overblijft.

Kupelwieser (Leopoid), een Oostenrijksch historieschilder en een hoofdvertegenwoordiger der R. Katholieke kunstrichting, geboren te Piesting den 17den October 1796, ontving zijne opleiding aan de académie te Weenen, studeerde vervolgens te Dresden, bezocht in 1824 Italië en volgde er het voetspoor van *Fiésole*. Hij openbaarde dit niet slechts in zijne kunstgewrochten, maar ook in zijn onderwijs, hetwelk hij sedert 1837 gaf als professor aan de académie te Weenen. Hij was de getrouwe medestander van *Führich* en stichtte met dezen het Severusgenootschap, hetwelk bepaaldelijk de Christelijk-historische kunst huldigde. Behalve een groot aantal altaarstukken schilderde hij voor de kerk te Altlerchenfeld de fresco's: „De acht zaligheden", — „Het laatste oordeel", — en „De val der Engelen", — voorts in eene zaal van het stadhouderlijk paleis eene: „Austria onder de hoede van den Godsdienst en omgeven door een aantal Deugden". Hij overleed den 17den November 1862.

Kupetzky (Johann), een verdienstelijk Duitsch portretschilder, geboren in 1667 te Pösing in Hongarije, was de zoon van een linnenwever, leerde de schilderkunst bij *Claus* te Weenen en ging vervolgens naar Italië, waar hij aanvankelijk te worstelen had met armoede en gebrek, maar later door den bijstand van Prins *Johann Sobiéski* voorspoediger dagen zag aanbreken. Nadat hij er 22 jaren had vertoefd, keerde hij terug naar Weenen, waar hij portretten schilderde van de Keizerlijke familie en van vele aanzienlijken. Later vestigde hij zich te Nürnberg, waar hij den 4den Juni 1740 overleed. Hij was een navolger van *Rembrandt* en zijne stukken onderscheiden zich door krachtige schaduwen, die echter in den loop des tijds zeer donker geworden zijn. Onderscheidene stukken van zijne hand werden door de graveernaald vermenigvuldigd.

Kupffer (Adolf Theodor), een verdienstelijk natuurkundige, geboren den 18den Januari 1799 te Mitau, was in 1824—1828 professor in de natuur- en scheikunde aan de universiteit te Kasan, werd voorts lid van de Académie van Wetenschappen te Petersburg en directeur van het magnetisch-meteorologisch instituut aldaar en overleed er den 4den Juni (23sten Mei) 1865. Hij heeft eene reeks van onderzoekingen over meteorologie en aardmagnetismus bekend gemaakt en het oprichten van stormsignalen langs de kust van Rusland bestuurd. Ook schreef hij een: „Handboek der alkoholometrie (1865)".

Kuranda (Ignaz), een verdienstelijk schrijver en Oostenrijksch volksvertegenwoordiger, geboren in 1811 te Praag uit Israëlietische ouders, studeerde te Weenen in de wijsbegeerte en in de letteren. Weldra leverde hij staatkundige en wetenschappelijke opstellen in dagbladen, alsmede in 1837 het drama: „Die letzte weisze Rose", hetwelk in onderscheidene schouwburgen met bijval opgevoerd, maar te Weenen verboden werd. Nadat hij eenige jaren te Leipzig en te Stuttgart gewoond had, begaf hij zich in 1830 in dienst van den *Cotta*'schen Boekhandel naar België. Het Oostersche vraagstuk, hetwelk in dien tijd de wereld en inzonderheid de Duitsche grenzen bedreigde, gaf hem aanleiding, om te Brussel den „Grenzboten" te stichten en hierdoor de Duitsche belangen in België te verdedigen. Daar dit blad het volgende jaar in Pruisen verboden werd, verplaatste *Kuranda* het naar Leipzig, waar hij een meer geschikt veld vond voor zijne werkzaamheid. Aangezien de schrijver eene grondige kennis bezat van zijn vaderland, is de „Grenzboten" van 1842 tot 1848 zeer merkwaardig. Daar zijn blad eene vrijzinnige richting volgde, werd het door *von Metternich* verboden, terwijl het mannen, die later eene belangrijke staatkundige rol in Oostenrijk vervulden, tot medewerkers had. Nadat de gebeurtenissen van Maart 1848 aan *Kuranda* gelegenheid hadden bezorgd, om naar Oostenrijk terug te keeren, zag hij zich te Weenen gekozen in de Commissie van Vijftig, terwijl hij vervolgens uit Teplitz naar de Nationale Vergadering te Frankfort werd afgevaardigd. Dientengevolge droeg hij den „Grenzboten" over aan *Gustav Freytag* en *Julian Schmidt* In October 1848 legde hij zijn mandaat als volksvertegenwoordiger neder en nam te Weenen de redactie op zich van de pas-gestichte: „Ost-Deutsche Post", welke de Duitsche belangen tegenover de Slavonische met ijver voorstond. Na het eindigen van den Pruisisch-Duitschen Oorlog van 1866 liet *Kuranda*, door de afscheiding van Oostenrijk van Duitschland verbitterd, zijn dagblad varen en wijdde zich uitsluitend aan zijne betrekking als volksvertegenwoordiger. Hij was namelijk in 1861 door het eerste district der stad Weenen naar den Landdag en door dezen naar den Rijksraad afgevaardigd, waar hij bij voortduring als één der uitstekendste leden werkzaam bleef, totdat hij den 3den April 1884 overleed. Van zijne geschriften noemen wij: „Belgiën seit der Revolution (1846)".

Kuras, een naam, afkomstig van het Spaansche woord *corazza* (van *corazon* of hart) en volgens anderen van *corium* (leder), omdat de eerste kurassen van leder vervaardigd waren, beteekent een metalen borstharnas, gewoonlijk ook van een rugstuk voorzien, hetwelk dient tot beveiliging van de borst of van de borst en den rug. Men had er reeds in de hooge oudheid, doch de kurassen kwamen van de 8ste tot de 13de eeuw in onbruik waarna zij in alle legers wederom werden ingevoerd. — Onder den naam van kurassiers verstaat men de zware kavallerie, met borstharnassen voorzien. In ons Vaderland werd een regiment kurassiers opgericht door Koning *Lodewijk*, — in 1816 verkreeg ons leger 4 afdeelingen kurassiers, doch daar het kuras toch niet bestand is tegen de thans in gebruik zijnde kogels, heeft men bij ons in 1841 de kurassiers in dragonders herschapen.

Kureten (De) zijn in de Grieksche fabelleer 3, volgens anderen 9 zonen van *Apollo* en *Thalia* en de eerste priesters van *Zeus* (Júpiter) op Creta. Het waren gewapende jongelingen, die bij plechtige gelegenheden den gedruismakenden wapendans (prylis of pyr-

riche) uitvoerden. Reeds vroeg werden zij verward met de Cabiren, Corybanten en Dactyli Idaei. — Volgens de latere sage werden zij bewakers van den jeugdigen *Zeus*, door *Rhea* uit Phrygië ontboden, of knapen, door *Amalthea* rondom de wieg van den pasgeboren *Zeus* verzameld, die door hun wapendans het geschrei van het kind onhoorbaar moesten maken en alzoo dit laatste tegen de wreedheid van zijn vader *Kronos* (Saturnus) beveiligen. Wegens de schaking van *Epaphos* werden later de Kureten door *Zeus* met den bliksem gedood.

Kurilische Eilanden, zie *Koerilen*.

Kurk is de naam van een weefsel, dat zich op en in de schors van vele boomen sterk ontwikkelt. Het bestaat uit lagen van platte, tafelvormige cellen met een eenigszins verdikten wand, die oorspronkelijk uit celstof (cellulose), later uit kurkstof (suberine) bestaat. De kurkcellen worden gevormd in de cellen van de opperhuid (epidermis) of in het onmiddellijk daaronder gelegen schorsparenchym. Terwijl de ondere, buitenste cellen afsterven of verkurken, ontstaan aan de binnenzijde steeds nieuwe cellen, waarbij de oudere moeten buigen of barsten.

Niet alleen bij boomen of heesters, maar ook bij kruiden, — niet alleen aan de schors van stammen en takken, maar ook aan de wortels en zelfs aan de bladeren wordt wel eens kurkvorming waargenomen. Ook de bruine, bultige plekken op appels, peren en pruimen zijn kurklagen. Daarenboven ziet men kurk ontstaan op alle wondvlakken, bijv. op de lidteekens van afgevallen bladeren. Somtijds ontstaat kurk in de diepere lagen der schors. In dit geval moet het daarbuiten gelegen gedeelte der schors sterven, daar de kurklaag geen vocht doorlaat. Bij vele boomen, die met eene gladde, glinsterende schors zijn voorzien, vormt het kurk een dun, uit platte cellen bestaand vlies, dat zeer rekbaar is en de schors na het afwerpen der opperhuid bedekt. Men merkt het inzonderheid op bij den berkenboom.

Het kurk ontstaat op de schors van heesters en boomen doorgaans reeds in het eerste jaar; het vertoont zich als kleine wratjes, in den beginne nog bedekt met de opperhuid, welke later verdwijnt. Men ziet ze aan de jonge takken van populieren, berken, vlierboomen enz.

Het kurk, met chloorzuur kalium en salpeterzuur behandeld, levert eene wasachtige, in kaliloog oplosbare stof als ontledingsproduct van de in het kurk aanwezige suberine. Wat men vroeger suberine (kurkstof) noemde, was nog geenszins vrij van vreemdsoortige bestanddeelen. Gemeld kurkwas, ten bedrage van 2 tot $2^1/_2$ % in kurk aanwezig, draagt niet weinig bij, tot de eigenaardige eigenschappen van het kurk, namelijk dat het water en lucht niet licht doorlaat. Men kan deze eigenschappen versterken door kurk eenigen tijd in gesmolten bijenwas te leggen. Het is bekend, dat het zoowel om die eigenschappen als om zijne zachtheid, veerkracht en dichtheid eene uitmuntende grondstof levert voor stoppen op flesschen. Hierbij vergete men niet, dat kurk bij het uitdrogen zijn luchtdicht sluitend vermogen verliest, weshalve het van belang is, de gevulde flesschen niet recht op te zetten, maar op zijde te leggen. Voorts gebruikt men kurk voor zolen in schoenen, laarzen en pantoffels, voor dobbers aan hengels en vischnetten enz., terwijl men afval van kurk weleens gebezigd heeft tot het vullen van matrassen. Het snijden van stoppen (kurken) uit kurk geschiedt meerendeels uit de hand, of men bezigt daartoe geschikte machines; men heeft er ook, waarmede de kurken in den hals der flesschen worden gedreven. Hierbij dient men de kurken vooraf in warm water te verhitten of ook te kloppen, omdat zij hierdoor den hoogsten graad van veerkracht verkrijgen.

Kurkeik. Tot het geslacht *Eik* (Quercus *L.*) behooren eenige soorten met altijd groen loof en met eene aanmerkelijke kurklaag. De meest bekende van deze is de *gewone kurkeik* (Q. suber *L.*), die niet hooger wordt dan 12 Ned. el. De schors is eerst glad en wordt allengs kurkachtig, waarna zij er in dikke stukken afvalt. Zijne bladeren zijn langwerpig-lancetvormig, aan den voet afgerond of hartvormig en hebben een bochtig gezaagden rand. Zij zijn lederachtig, van boven onbehaard en donkergroen, van onder dun-viltig en lichtgroen. De vruchten staan in trossen in de bladoksels, meestal 2 aan 2, en de napjes zijn komvormig. Men maakt de kurklaag om de 6 of 8 jaar los van den stam. De opbrengst van de eerste 2 oogsten is niet van de beste hoedanigheid, die der latere is veel beter. Men kan van denzelfden stam tot 18-maal toe eene kurklaag halen. Men vindt de-

De kurkeik (*Quercus Suber*).

zen boom langs de Middellandsche Zee, vooral in Spanje, Portugal, Italië en Noord-Afrika. Wij geven hierbij in *a* en *b* afbeeldingen van takken van den kurkeik op 1/3 der natuurlijke grootte, — voorts in *c* van 2 mannelijke bloemen en in *d* van een takje met vrouwelijke bloemen, alle op 3-voudige grootte.

Kurkzuur, een oxydatieproduct van vetten en van kurk, bevat 8 atomen koolstof per molecul en behoort tot eene reeks van homologe tweebasische zuren, die volgens de formule $C_nH_{2n-2}O_4$ zijn samengesteld. Deze reeks begint met zuringzuur (C_2); de volgende term is malonzuur, en dan volgen barnsteenzuur (C_4), brandig wijnsteenzuur (C_5), adipinezuur (C_6), pimelinezuur (C_7), kurkzuur (C_8), lepargylzuur (C_9) en sebacylzuur (C_{10}). Men verkrijgt kurkzuur, wanneer men kurkvijlsel met salpeterzuur kookt totdat de reactie ophoudt, de oplossing tot stroop verdampt en het afgescheiden kurkzuur uit warm water omkristalliseert. Het kurkzuur vormt kleurlooze kristallen, die bij 128° C. smelten en bij hoogeren warmtegraad sublimeeren. Het lost op in 100 deelen water bij 9° C. en in 1,87 deelen kokend water, maar nog gemakkelijker in alkohol, aether en terpentijnolie. Bij aanhoudend koken met salpeterzuur wordt het kurkzuur ontleed, — bij het smelten met kaliumhydroxyde ontwikkelt zich waterstof en er ontstaat een zuur, dat naar azijnzuur riekt. Het kaliumzout kristalliseert moeielijk, — en ook het baryum- en calciumzout lossen niet gemakkelijk op. Destilleert men dit laatste met kalk, dan verkrijgt men hexan C_6H_{14}, benevens olieachtige producten. Tot deze behoort het suberon, dat bij 180° C. kookt en tot formule heeft $C_7H_{12}O$. Vrij kurkzuur doet alleen eene loodsuikeroplossing neêrslaan. Men verkrijgt kurkzuur-aethylaether, als eene kleur- en bijna reukelooze, bij 270° C. kokende vloeistof, wanneer men kurkzuur met alkohol en zwavelzuur verwarmt.

Kürnberger (Ferdinand), een Duitsch schrijver, geboren te Weenen den 3den Juli 1823, studeerde te Weenen in de wijsbegeerte en bepaalde zich bij de journalistiek. Na de gebeurtenissen van 1848 nam hij de wijk naar Duitschland en vertoefde geruimen tijd te Münster. In 1864 vertrok hij naar Graz en in 1867 weder naar Weenen. Bij een bezoek te München overleed hij aldaar den 14den October 1879. Hij schreef den roman: „Der Amerikamüde (1856)",— „de drama's: „Catilina (1855)", — en „Quintin Messis", — voorts: „Ausgewählte Novellen (1857)", — „Das Goldmärchen (1857)", — „Novellen (1861, 3 dln)", — „Siegelringen (1874)", — den roman: „Der Haustirann (1876)", — „Literarische Herzenssachen (1877)", — en „Novellen (1878)".

Kurrer (Jacob Wilhelm Heinrich), een uitstekend werktuigkundige, geboren den 8sten Juni 1782 te Langenbrand in Würtemberg, zag op zijn 16de jaar zich geplaatst op het kantoor eener katoenfabriek te Groszenhain in Saksen en belastte zich 5 jaren later met het technisch gedeelte van deze zaak. In 1805 stichtte hij zelf eene katoenfabriek te Zwickau, die echter wegens den oorlog spoedig stilstond. In 1815 werd *Kurrer* directeur van eene katoenfabriek te Augsburg, en de betrekkingen, die hij aanknoopte met *Dingler*, brachten hem op het gebied der letterkundige werkzaamheid. Hij leverde eene reeks van verhandelingen in het: „Magasin für Drück- und Färbekunst" hetwelk later als „Polytechnisches Journal" is voortgezet. Met *Dingler* vertaalde hij het werk van *Bancroft* over de kleuren (1818), alsmede een boek van *Vitalis* over dat onderwerp (1824). In 1830 vertrok hij naar Sassin in Hongarije, om eene betere inrichting te bezorgen aan de katoenspinnerij van den Baron *von Puthon*, belastte zich in 1832 met het bestuur van eene dergelijke fabriek te Praag, doch wijdde zich in 1844 en later aan de hier gestichte chemisch-technische school en aan letterkundigen arbeid. Hij overleed te Zwickau in December 1862. Van zijne geschriften vermelden wij: „Die Kunst vegetabilische, vegetabilisch-animalische und rein animalische Stoffe zu bleichen (1831)", — „Die neueste Erfahrungen in der Bleichkunst (1838)", — „Geschichte der Zeugdrückerei (1840; 2de druk, 1844)", — „Die Drück- und Färbekunst in ihrem ganzen Umfange (1848–1850, 3 dln)", — en „Ueber das Bleichen der Leinwand (1850; 2de druk met supplement, 1854)".

Kürschner (Joseph), een verdienstelijk tooneelschrijver, geboren den 20sten September 1853 te Gotha, legde zich toe op de technische wetenschappen, maar koos vervolgens de loopbaan der letteren. Hij studeerde daartoe te Leipzig, was sedert 1875 redacteur van verschillende tijdschriften te Berlijn en vertrok in 1881 in die betrekking naar Stuttgart. Voorts schreef hij: „Konrad Ekhof's Leben und Wirken (1872)", — „Theatralische Nekrologie (1875)", — „Chronologie des Theaters (1878—1879)",— „Bayreuther Tagebuchblätter (1876)", — „Jahrbuch für das deutsche Theater (1878—1879)", — en „Theater-Lexikon".

Kurtz (Johann Heinrich), een verdienstelijk Duitsch godgeleerde, geboren den 13den December 1809 te Montjoie bij Aken, ontving zijne eerste opleiding te Dortmund en Soest, studeerde te Halle en te Bonn, aanvaardde eene betrekking als Huisonderwijzer in Koerland en ontving toen eene aanstelling als godsdienstleeraar aan het gymnasium te Mitau. Zijne geschriften gaven aanleiding, dat hij in 1850 benoemd werd tot hoogleeraar in de kerkgeschiedenis en 9 jaren later in de uitlegkunde aan de universiteit te Dorpat. Ook verkreeg hij den titel van staatsraad in Russischen dienst. Hij bewoog zich meer en meer in eene kerkelijk-Luthersche richting en bepaalde zich bij voorkeur bij het Oude Testament. Men kan zijne geschriften in 3 groepen verdeelen, vooreerst die der schoolboeken, zooals: „Lehrbuch der heiligen Geschichte (1843; 16de druk, 1884)", — „Christliche Religionslehre (1844; 9de druk, 1866)", — „Biblische Geschichte mit Erläuterungen (1847; 2de druk, 1865)", — en „Abrisz der Kirchengeschichte für höhere Lehranstalten (1852; 5de druk, 1863)", — dan die der exegetische en critische werken, zooals: „Das mosaische Opfer (1842)", — „Bibel und Astronomie (1842; 5de druk, 1865)", — „Zur Symbolik der mosaischen Stiftshütte (1851)", — „Beiträge zur Vertheidigung und Begründung der Einheit der Pentateuch (1844)", — „Die Einheit der Genesis (1846)", — „Die Ehen der Söhne Gottes mit den Töchtern der Men-

schen (1857)", — „Zur Theologie der Psalmen (1865)", — en vooral: „Geschichte des Alten Bundes (1848, 2 dln; dl 1, 3de druk; dl 2, 2de druk)", benevens: „Der alttestamentliche Opfercultus nach seiner geschichtlichen Begründung und Anwendung (1862)", — en eindelijk die der geschriften over kerkgeschiedenis, zooals: „Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte (1853 enz.)" en „Lehrbuch der Kirchengeschichte für Studirende (1849; 9de druk, 1885)".

Kurz (Heinrich), een verdienstelijk letterkundige, geboren te Parijs den 28sten April 1805, was van Duitsche afkomst en werd na den vroegtijdigen dood zijns vaders bij bloedverwanten te Hof opgevoed, bezocht het gymnasium aldaar en studeerde te Leipzig in de theologie. Hierin echter had hij op den duur geen behagen, zoodat hij zich, na het verkrijgen der doctorale waardigheid in de wijsbegeerte in 1827 naar Parijs begaf, waar hij zich op de Oostersche talen, inzonderheid op het Chineesch, toelegde. In 1830 gaf hij een: „Mémoire sur l'etat politique et religieux de la Chine 2300 ans avant notre ère" in het licht en werd door het Aziatisch Genootschap belast met eene nieuwe bewerking van het woordenboek van *Basile*. De staatkundige gebeurtenissen van 1830 deden hem echter naar Duitschland terugkeeren, waar hij eerst te München het tijdschrift: „Baierns Deputirtenkammer" en daarna te Augsburg het constitutioneele oppositieblad: „Die Zeit" redigeerde. Weldra echter kwam hij als redacteur in de gevangenis en zag zich veroordeeld tot eene tweejarige vestingstraf. Hij besteedde nu zijn vrijen tijd in de bergvesting Würzburg aan de vertaling van een Chineesch gedicht, hetwelk in 1836 onder den titel: „Das Blumenblatt" in het licht verscheen. Na het herkrijgen zijner vrijheid begaf hij zich in 1834 naar Zwitserland, waar hij geplaatst werd als professor in de Duitsche taal en letterkunde aan de cantonschool te St. Gallen, welke betrekking hij echter in 1839 als Protestant en vreemdeling moest nederleggen. In datzelfde jaar zag hij zich evenwel in dergelijke betrekking benoemd te Aarau, alwaar men hem tevens het ambt van bibliothecaris opdroeg. Hier schreef hij: „Die franz. Conjugation (1843)", doch de rijke schat zijner bibliotheek gaf hem aanleiding om zich bij de geschiedenis der Duitsche letterkunde te bepalen. Onder anderen bezorgde hij eene uitgave van *Murner's* gedicht: „Vom groszen luth. Narren (1848)" en schreef met *Weiszenbach*: „Beiträge zur Geschichte und Literatur, besonders aus den Archiven und Bibliotheken des Cantons Aargau (1846)". Zijn voornaamste werk is: „Geschichte der deutschen Literatur (1851—1859, 3 dln: 4de druk, 1863—1864; 5de druk, 1870, en 4de dl 1872)". Ook leverde hij: „Handbuch der poetischen Nationalliteratur (1840—1843, 3 dln; 3de druk, 1857—1859)", — „Handbuch der deutschen Prosa (1845—1846, 3 dln)", — „Leitfaden zur Geschichte der Deutschen Literatur (1860; 4e druk 1872)", — „Deutsche Bibliothek (1862—1868, 10 dln)", waarin merkwaardige oud-Duitsche geschriften zijn opgenomen, — „Bibliothek der deutschen Nationalliteratur (1867—1872, afl. 1—125)", — en eene critische uitgave der „Sämmtliche Werke" van *Schiller* (1868—1870, 9 dln). Hij overleed te Aarau den 24sten Februari 1873.

Kust of *oever* noemt men dat gedeelte des lands, hetwelk door de zee bespoeld, maar niet overdolven wordt, terwijl men dat gedeelte, hetwelk men bij afwisseling van eb en vloed nu eens droog en dan weder met water bedekt ziet, meer bepaald met den naam van *strand* bestempelt. De kracht van den vloeibaren oceaan heeft haar door stroom, golfslag en branding velerlei gedaanten gegeven. Zoo ontstonden in zee boezems, golven, baaien, bochten, zeeëngten (straten), havens en reeden, en aan land schiereilanden, landtongen, kapen en landengten. De *kustlengte* van een land in verhouding tot zijne uitgebreidheid is van groot belang voor zijn zeehandel en alzoo voor zijne ontwikkeling. In dat opzicht komt aan Europa de voorrang toe. Hierop volgen Amerika, Australië, Azië en Afrika. — Naar gelang van hare hoogte verdeelt men de kusten in steile kusten, klippige kusten en vlakke kusten. De steile kusten rijzen met loodrechte of nagenoeg loodrechte rotswanden tot onderscheidene hoogten uit zee opwaarts en de zee is er doorgaans diep. Veelal vormen zij uitmuntende havens en zijn dus voor de scheepvaart zeer gunstig — De klippige kusten splitst men weder in 2 soorten. De eigenlijke klippige kusten zijn steil en worden gevormd door hier en daar alleenstaande rotsgevaarten, door diepe straten gescheiden. Ook hier vindt men veelal uitmuntende havens. Intusschen zijn die straten ook wel eens zeer eng en wegens sterken stroom niet zeer bruikbaar voor de scheepvaart; zoo heeft men er in Dalmatië en vooral in IJsland, Noord-Schotland, Skandinavië, Siberië en Amerika ten noorden van de St. Laurensrivier. In de tweede plaats heeft men de koraalkusten, die zoowel steil en hoog als vlak en laag kunnen zijn, maar doorgaans bestaan uit talrijke, vaak uitgestrekte koraalbanken, welke zich tot aan de oppervlakte van het water verheffen en wel eens lage eilanden vormen. Tusschen die koraalklippen heeft men veelal bevaarbare straten, maar de scheepvaart is er ver van veilig. Men vindt ze bijna uitsluitend in de keerkringszeeën. De meestgewone soort van kust is de vlakke; hier daalt het land zeer langzaam af naar zee, en deze laatste wordt geleidelijk dieper. De zee heeft er gewoonlijk vele zandbanken en de kustlanden zijn er zeer eentonig en zonder veel insnijdingen, behalve bij de monden der rivieren. Veelal vormen er door den golfslag opgeworpen duinen de grenzen van het strand, en die duinen worden ook wel door den golfslag weder ondermijnd en weggesleept of door den wind naar elders overgebracht. Waar duinen ontbreken, worden door beschaafde volkeren dijken gelegd, en waar men beide mist, ontstaan doorgaans lagunen en moerassen, die men door inpoldering in vruchtbare bouw- en weilanden herscheppen kan. Vlakke kusten zijn in den regel ongunstig voor de scheepvaart, daar de grootere vaartuigen er alleen door de riviermonden of langs kunstmatig aangelegde buitenkaden het land kunnen bereiken. Men vindt zoodanige kusten aan de noordelijke en westelijke grenzen van ons

Vaderland, in de Golf van Venetië, in een groot gedeelte van Frankrijk, Noord-Duitschland, het Oosten van China, Coromandel, Perzië, Arabië, het grootste gedeelte van Afrika, Patagonië, Guyana, de golf van Mexico en in de Vereenigde Staten noordwaarts tot aan Kaap Hatteras. In het noorden der aarde hebben zij een vasten rotsbodem met geringe helling, waarop moerassen en veenvormingen ontstaan. Bepaaldelijk strekken in Europa, in Siberië westwaarts tot aan de Witte Zee zulke kusten zich uit, die onder den naam van toendra's des zomers ontdooien en met mos bedekte, onbegaanbare moerassen vormen, welke gedurende den winter verstijven.

Kustendsje, eene kleine havenstad in de Dobroedsja aan de Zwarte Zee en aan het oostelijk uiteinde van den Wal van *Trajanus*, telt omstreeks 4000 inwoners en heeft een aanzienlijken graanhandel. Zij is voorts het eindstation van den spoorweg van Czernawoda naar de Zwarte Zee en verheft zich ongeveer op de plek, waar zich in de dagen der Oudheid de Milesische kolonie Tomi, het oord der ballingschap van *Ovidius*, bevond. Er worden gedurig antiqniteiten opgedolven en in 1854 had er een gevecht plaats tusschen de Russen en de Turken.

Kuster (Ludolphus), een verdienstelijk letterkundige, geboren in Februari 1670 te Blomberg te Westfalen, ontving eene uitmuntende opleiding en werd huisonderwijzer bij den Graaf *von Schwerin*, eersten minister van den Koning van Pruisen. Toen hij deze betrekking neêrlegde, ontving hij van den Graaf een aanzienlijk jaargeld en het vooruitzicht op een leerstoel in de letteren. Hij volbracht nu eene reis door Duitschland, Frankrijk, Engeland en Holland. Eerst ging hij naar Frankfort, waar hij eenigen tijd in de rechten studeerde, en toen naar Antwerpen, Leiden en Utrecht, waar hij verschillende boeken schreef. In 1699 vertrok hij naar Engeland en in 1700 naar Frankrijk, waar hij eenige handschriften van *Suidas* onderzocht. Tegen het einde van dat jaar keerde hij naar Engeland terug en bezorgde er eene uitgave van het woordenboek van laatstgenoemden schrijver. De universiteit te Cambridge schonk hem den titel van doctor en wenschte hem aldaar te behouden, doch hij werd naar Berlijn geroepen om er den hem toegezegden leerstoel te aanvaarden. Weldra echter, oordeelende dat hem onrecht gedaan werd, nam hij zijn ontslag en begaf hij zich naar Amsterdam, waar hij met onderscheidene geleerde mannen, zooals *Hemsterhuis*, *Broekhuyzen* enz., vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte. Later vestigde hij zich te Rotterdam en vervolgens te Antwerpen, waar de Jezuïeten hem overhaalden om den R. Katholieken godsdienst te omhelzen. Den 25sten Juli 1713 zwoer hij te Parijs het Protestantismus af, ontving van den Koning een jaargeld van 2000 livres, werd buitengewoon lid van de Académie des Inscriptions en overleed den 12den October 1716. Hij schreef: „Historia critica Homeri (1697)", — „Bibliotheca novorum librorum (1697—1699)", — „Jamblichi de vita Pythagorae liber etc. (1707)", — „Suida lexicon etc. (1705, 3 dln)", — „De musaeo Alexandrino diatribe", — „Ludovici Savoti dissertationes de nummis antiquis", — „Aristophanis comoediae undecim (1710)", — „Novum testamentum graecum (1710)", uitgegeven te Leiden, — „Epistola etc. (1713)", desgelijks te Leiden, — „De vero usu verborum mediorum apud Graecos etc. (1714)", — „Explication d'une inscription grecque (1715)", — en „Nova cohors Musarum (1699)", uitgegeven te Utrecht.

Küstner (Karl Theodor von), een verdienstelijk Duitsch tooneeldirecteur, geboren te Leipzig den 26sten November 1784, studeerde aldaar en te Göttingen in de rechten en verwierf in 1810 de doctorale waardigheid. In 1813 nam hij als officier bij de Saksische troepen deel aan den bevrijdingsoorlog, en na het sluiten van den vrede benoemde de Hertog *van Saksen-Coburg* hem tot Hofraad. In 1817 belastte hij zich met het bestuur van den stadsschouwburg te Leipzig en bleef in die betrekking werkzaam tot in 1828, terwijl hij die inrichting deed klimmen tot een hoogen trap van ontwikkeling. In 1830 aanvaardde hij met den titel van geheim Hofraad de directie van den Hofschouwburg te Darmstadt, welke echter reeds een jaar daarna gesloten werd. In 1833 verbond hij zich als intendant aan den onder schulden diep gebogen Hofschouwburg te München, dien hij eerlang weder deed bloeien. Koning *Lodewijk* beloonde zijn verdienstelijken ijver door hem in den adelstand op te nemen. Kort daarna ging hij naar Berlijn en werd er in 1842 intendant-generaal der Koninklijke schouwburgen. Ook hier bracht hij veel goeds tot stand, doch wegens zijne zwakke gezondheid nam hij in 1851 zijn ontslag, bleef aanvankelijk te Berlijn, doch verhuisde in 1860 naar zijne geboorteplaats, alwaar hij den 27sten October 1864 overleed. Hij was een uitstekend bemiddelaar tusschen het publiek en de kunst en wist zoowel de behoeften van het eerste als de eischen van de laatste te waardeeren. Hij spaarde geene kosten om het tooneel te doen bloeien en onder zijn bestuur werden de honoraria van kunstenaars, dichters en componisten aanmerkelijk verhoogd. Hij behoorde tot de eerste schouwburgdirecteuren, die het tantième (een deel der ontvangst ten voordeele der tooneeldichters) invoerde. Ook stichtte hij in 1846 het tooneelverbond tot handhaving der rechten van directeuren en kunstenaars. Vooral op zijn aandrang kwam de wet tot stand, dat geen stuk mag opgevoerd worden zonder verlof van den maker. Van zijne geschriften noemen wij: „Dramatische Kleinigkeiten (1815)", — het treurspel „Die beiden Brüder (1833)", — „Vierunddreiszig Jahre meiner Theaterleitung (1853)", — „Taschen- und Handbuch zur Theaterstatistik (1855; 2de druk, 1857)", — en „Album der Königl. Schauspiele und Opern zu Berlin (1858)".

Küstrin, eene stad en vesting in het arrondissement Königsberg van het Pruisische district Frankfort, voorheen de hoofdstad van de Neumark, ligt in eene vlakte (de Oderbruch) aan den oosterspoorweg en aan den mond der Waste, waar deze zich met de Oder vereenigt, waarover hier eene brug gespannen is ter lengte van ongeveer 280 Ned. el. Er zijn 3 voorsteden, 2 kerken, een Koninklijk slot en ruim 10000 inwoners. Men vindt er een gym-

nasium, eene burgerschool voor jongens en eene voor meisjes en men heeft er veel scheepvaart. In de nabijheid der stad bevinden zich 12 suikerfabrieken. — Küstrin was na zijne stichting, van 1535 af, eenigen tijd de verblijfplaats van Markgraaf *Johann*, een zoon van *Joachim I*, keurvorst van Brandenburg. De vesting, in 1837 eerst met aarden wallen, vervolgens met muren omringd, verduurde van 15 tot 22 Augustus 1758 een hevig bombardement van de Russen, totdat *Frederik de Groote* haar ontzette. In 1806 werd zij kort na den slag bij Jena door den kommandant, kolonel *von Ingersleben*, aan de Franschen overgegeven, die haar tot in 1814 behielden.

Kuszmaul (Adolf), een ervaren geneeskundige, geboren te Graben bij Karlsruhe den 22sten Februari 1822, studeerde te Heidelberg, werd er assistent bij *Nägele* en *Pfeufer*, zette in 1847—1848 zijne studiën voort te Weenen en te Praag, nam in 1848 als militair arts deel aan den veldtocht in Holstein, vestigde zich te Kandern, begaf zich echter in 1853 weder naar de acadėmie te Würzburg, trad op als privaatdocent te Heidelberg en werd er in 1857 buitengewoon hoogleeraar. Sedert 1859 is hij gewoon hoogleeraar te Erlangen, sedert 1863 te Freiburg in de Breisgau en sedert 1876 te Straatsburg. Hij heeft vooral grooten roem verworven door zijn met *Tenner* ingesteld onderzoek: „Ueber den Ursprung und das Wesen der fallsuchtartigen Zuckungen und der Fallsucht überhaupt (1856)". Behalve verhandelingen in tijdschriften schreef hij: „Die Farbenerscheinungen im grunde des menschlichen Auges (1845)", — „Von dem Mangel, der Verkümmerung und der Verdoppelung der Gebärmutter, von der Nachempfängnisz und der Ueberwanderung des Eies (1859)", — „Untersuchungen über das Seelenleben des neugeborenen Menschen (1859)", — „Ueber geschlechtliche Frühreife (1862)", — „Untersuchungen über den konstitutionellen Merkurialismus und sein Verhältnisz zur konstitutionellen Syphilis (1861)", — „Die Entwickelungsphasen der exacten Medizin" en „Ueber die Ursachen und den Gang unseres Ablebens (1865)", — „Zwanzig Briefe über Menschenpocken- und Kuhpocken-impfung (1870)", — „Ueber die fortschreitende Bulbärparalyse und ihr Verhältnisz zur progressiven Muskelatrophie (1873)", — „Die Störungen der Sprache (1877)", — „Dr. Benedikt Stilling (1879)", — en „Die peristaltische Unruhe des Magens (1880)".

Kusznacht is de naam van een merkwaardig dorp in het Zwitsersche canton Schwyz. Het ligt aan eene baai van het Vierwaldstätter Meer in een bevallig oord, is door wijn- en ooftgaarden en malsche weiden omgeven en telt omstreeks 3000 inwoners. In zijne nabijheid heeft men de puinhoopen van den burcht van den landvoogd *Geszler*, in 1308 verwoest, en de Tell's kapél aan den weg naar Immensee op de plek, waar, volgens het verhaal, *Tell* den landvoogd met een pijl heeft doorschoten. De bekende Holle Weg is door den aanleg van een nieuwen weg nagenoeg verdwenen en ook de kapél heeft bij het bouwen van den spoorweg naar den St. Gotthard plaats moeten ruimen. Op eene fontein te Kusznacht verheft zich een standbeeld van *Tell*, in 1843 opgericht. Niet ver vandaar vindt men ook de bouwvallen van het jachtslot Neu-Habsburg, het voormalig verblijf van Keizer *Rudolf* en in 1352 door de inwoners van Luzern vernield. Men heeft te Kusznacht een station van laatstgenoemden spoorweg. — Ook een dorp in het Zwitsersche canton Zürich draagt dien naam. Het ligt aan het Meer van Zürich, telt ongeveer 3000 inwoners en is een station van den spoorweg van Zürich naar Rapperswyl en eene aanlegplaats van stoombooten.

Kuthy (Ludwig), een Hongaarsch dichter, geboren in 1813 te Asszonyvásár in het comitaat Bihar, studeerde te Debreczin, werd notaris van laatstgenoemd comitaat, redigeerde de handelingen van den Landdag van Sieberbürgen te Klausenburg en werd vervolgens secretaris van Graaf *L. Batthyányi*. Hij schreef tooneelstukken, novellen en den roman: „A haza rejtelmei (De geheimen des Vaderlands)" en behaalde als episch dichter grooten roem. In 1843 werd hij lid der Acadėmie van het Kisfaludygenootschap en overleed den 27sten Augustus 1864.

Kutschker (Johann Rudolf), vorst-aartsbisschop van Weenen en cardinaal, geboren te Wiese in Oostenrijksch Silezië den 11den April 1810, studeerde te Olmütz en te Weenen, werd den 21sten April 1833 tot priester gewijd, ontving in 1834 het doctoraat in de theologie en bekleedde sedert 1835 gedurende 17 jaren het hoogleeraarsambt in de zedekunde aan de universiteit te Olmütz. Wegens zijn geschrift: „Ueber die gemischten Ehen (1838; 2de druk, 1842)" werd hij tot consistoriaalraad benoemd. In 1836 werd hij raadsheer van den Vorst-Bisschop, daarna assessor der consistoriën in Olmütz en Brünn, kanselier van eerstgemeld consistorie en honorair domheer van het stift te Kremsier. Toen in 1849 de Bisschoppen werden opgeroepen naar Weenen om er hunne wenschen te openbaren met betrekking tot de verhouding van Kerk en Staat, stond hij den Vorst-Aartsbisschop van Olmütz als raadsman ter zijde. Reeds in 1842 had hij den titel van Hofkapelaan ontvangen en in 1852 werd hij Hof- en Burchtpastoor en directeur van een seminarium te Weenen en in 1854 adviseur bij het departement van Eeredienst en Onderwijs. Hij schreef voorts: „Das Eherecht der katholischen Kirche (1856—1858, 5 dln)" en werd in 1862 tot bisschop van Karrhae in partibus infidelium, tot wijbisschop en tot vicaris-generaal van het aartsbisdom Weenen, alsmede tot kanselier van de universiteit aldaar benoemd. In zijne betrekking kwam hij in aanraking met den Vorst-Aartsbisschop *Rauscher*, die met hem de staatsgrondwet als de hoogste wet beschouwde en de staatsverordeningen niet strijdig achtte met de eischen der Kerk. In 1874 werd hij geheimraad, en den 12den Januari 1876 benoemde de Keizer hem tot aartsbisschop van Weenen. Deze benoeming werd bekrachtigd door *Pius IX*, die hem den 22sten Juni 1877 tot cardinaal verhief. Hij bevorderde zooveel mogelijk de wetenschappelijke ontwikkeling der geestelijkheid, onderscheidde zich door zijne zachtmoedige en verdraagzame gevoelens en overleed te Weenen den 27sten Januari 1881.

Kuttenberg, in het Czechisch *Kutna Hora*, eene stad in Bohemen, ligt aan den Oostenrijkschen Noordwesterspoorweg, is de hoofdplaats van een district, dat op nagenoeg 10 □

geogr. mijl 63 000 inwoners telt, heeft vier voorsteden en is rijk versierd met monumenteele gebouwen, waartoe inzonderheid de St. Barbarakerk behoort. Bezienswaardig zijn er voorts de Heilige Geestkerk en St. Jacobskerk, het seminarium, het Wälsche Hof en het Steenen Huis (thans het raadhuis). Men heeft er onderscheidene scholen, eene kweekschool van onderwijzers, een archief met talrijke merkwaardige documenten, onderscheidene fabrieken en omstreeks 13 000 inwoners.

Kutzing (Friedrich Traugott), een verdienstelijk Duitsch natuurkundige, geboren den 8sten December 1807 te Rittebnrg bij Artern in Thüringen, was eerst apotheker en wijdde zich vervolgens aan de universiteit te Halle aan de beoefening der natuurkunde. Hij bewerkte er eene „Synopsis diatomearum (1833)" en gaf de „Algae aquae dulcis (1833—1836, 16 afleveringen)" in gedroogde exemplaren in het licht. De ontdekking van de kiezelschalen der bacillariën, door hem in 1834 gedaan gedurende zijn vertoef te Eilenburg, werd door de Académie te Berlijn beloond met eene subsidie voor eene reis naar het zuiden van Europa. Gedurende dien tocht bezocht hij het Oostenrijksche Kustland, Dalmatië, Italië en de Alpen en hield zich vooral bezig met het onderzoek van de rivieren aan de Adriatische en Middellandsche Zee. Na zijn terugkeer werd hij geplaatst als leeraar in de natuurkunde aan de reaalschool te Nordhausen en eenige jaren later zag hij zich tot professor benoemd. Toen schreef hij zijn: „Compendium der Naturgeschichte (1837)" en zijne: „Chemie und ihre Anwendung auf das Leben (1838)". Zijne verhandeling: „Die Umwandlung niedlicher Algenformen in höhere, sowie auch in Gattungen ganz verschiedener Familien und Klassen höherer Kryptogamen (1829)" werd door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem met goud bekroond. Voorts schreef hij: „Phycologia generalis (1843, met 80 platen)", — „Phycologia germanica (1845)", — „Tabulae phycologicae (1845—1866, di 1—16, met 1600 platen)", — „Species Algarum (1849)", — „Ueber die Verwandlung der Infusorien in niedere Algenformen (1844)", — „Die kieselschaligen Bacillarien oder Diatomeen (1844, met 30 platen; 2de druk, 1865)", — en „Grundzüge der philosophischen Botanik (1851—1852, 2 dln)". Hij behoort tot de ijverige aanhangers der leer van *Darwin*.

Kuyper. Onder dezen naam vermelden wij:

Hendrik Kuyper Gerritszoon, geboren den 17den December 1790 te Amsterdam, laatstelijk provinciaal directeur der directe belastingen in Zeeland en den 8sten Maart 1873 te 's Gravenhage overleden. Hij was een verdienstelijk, met ware vaderlandsliefde bezield dichter en vruchtbaar tooneelschrijver. Van zijne dichtbundels wijzen wij op zijne: „Verspreide en andere Gedichten (1831)", — „De Tachtigjarige Oorlog (1831; 4de druk, 1864)", — en „Vaderlandsche Gedichten (1834)". Onder zijn tooneelarbeid, veelal vertalingen in dicht en ondicht van treur-, tooneel- en blijspelen uit het Fransch en Hoogduitsch, mogen vooral genoemd worden de treurspelen „Lodewijk IX (1829)" naar *Ancelot*, — „Koenradijn en Frederik (1833)" naar *Liadières*, — en „Rosamunda Clifford (1838)" naar *E. de Bonnechose*, terwijl het op ruim 70-jarigen ouderdom vervaardigd tooneelspel „Spelde- en Naaldegeld (1882)" den door het Bestuur van den Amsterdamschen Schouwburg uitgeloofden eereprijs verwierf.

Gerrit Kuyper Hz., oudsten zoon van den voorgaande en geboren den 3den Juli 1815 te Amsterdam, overleden in den aanvang van 1880 te 's Gravenhage als generaal der genie. Hij heeft zich zoowel door zijne bewerkingen van nautische, historische, bouwkundige, mathematische en technologische geschriften voor Nederlanders, als door zijne taal- en letterkundige werken, o. a. zijne „Handleiding ter beoefening der Nederlandsche taal- en letterkunde (Breda K. M. Académie, 1844; 6de druk, 1862)" en daaruit voortgevloeide leerboeken van geringer omvang, — zijn oorspronkelijk treurspel „Asteroïs (1839)", — zijne „Eléments de grammaire Neerlandaise (1858; 2de druk, 1870)" en zijn krijgskundigen arbeid, o. a. „De verdediging van Schweidnitz in 1762 (1853)", op het gebied van letteren en wetenschap geenszins zonder vrucht doen gelden. Uit zijn levensloop vermelden wij nog, dat hij zijne opleiding ontving te Zutfen, voorts op het gymnasium te Rotterdam (1828—1833) en daarna aan de Militaire Académie te Medemblik en Breda. Hier was hij zelf van 1841 tot 1853 als leeraar werkzaam, bleef toen als genie-officier met verschillende werkzaamheden belast te Gorkum, Mulden en Utrecht, zag zich voorts geplaatst bij het departement van Oorlog, werd in 1868 majoor, in 1873 luitenant-kolonel, in 1875 kolonel en ontving in 1878 pensioen met den rang van generaal-majoor. Hij werd ridder van de Eikenkroon en van den Nederlandschen Leeuw en lid van verschillende geleerde genootschappen. Van zijne vertalingen vermelden wij nog: „Brieven van Hester Chapone", — „Karakterschetsen van Theophrastus", — „Horsburg (1ste en 2de druk)", — „Marryat, Seinboek", — „Schmidt, Geschiedenis", — „Alison, het Spaansche Schiereiland", — „Schoone Bouwkunst", — „Bernouilli, Stoomwerktuig", — „Assyrië, Spijkerschrift", — „Scholl, gids voor machinisten (1ste, 2de en 3de druk)", — „Radetzky's leven", — „Karmars, Mechanische Technologie (1ste en 2de druk)", — „Weisbach, ingenieurshandboek (1ste en 2de druk)", — en „Henne am Rhijn, Geschiedenis der beschaving (de eerste drie deelen)", — alsmede vele bijdragen in tijdschriften, terwijl hij tevens medewerkte aan den eersten druk der „Geïllustreerde Encyclopaedie".

Jacob Kuyper Hz., een broeder van den voorgaande, geboren den 17den September 1821 te Rotterdam en thans rijksontvanger te 's Gravenhage. Hij verwierf als aardrijkskundige en kartograaf door zijne handleidingen, als: „Nederland. Zijne provinciën en koloniën (1866)", — „Handboek der natuurkundige aardrijksbeschrijving (1875)", — „Beknopte aardrijksbeschrijving (1875)", — en in samenwerking met dr. *J. Dornseiffen* door zijn „Handboek der aardrijkskunde (7de druk, 1874)" en door zijne atlassen met en zonder tekst, als: „Atlas der wereld (1857 en opvolgende uitgaven)", — „Natuur- en staathuishoudkun-

ige atlas van Nederland (1863)", — „Atlas an Nederland en de Overzeesche bezittin- en (1866 en opvolgende uitgaven)", — Gemeente-atlas (1865—71)", — „Atlas van atuurkundige aardrijksbeschrijving (1874)", — en in samenwerking met *N. W. Posthumus* loor den „Orohydrographischen en staatkun- ligen atlas der geheele aarde (1872)", benevens loor verschillende overzichtskaarten op dat gebied een goeden naam.

Eene zuster der beide voorgaanden is ge- uwd met den predikant bij de Hersteld Lu- hersche gemeente te Amsterdam *G. W. Stemler* thans emeritus), die zich als theologant onder- cheiden heeft (zie op dien naam).

Abraham Kuyper, een begaafd Nederlandsch godgeleerde, geboren te Maassluis den 29sten October 1837. Hij studeerde te Leiden en pro- moveerde in 1862 in de theologie op eene dis- sertatie: „Joannis Calvini et Joannis a Lasco de ecclesia sententiarum inter se compositio". De daarin behandelde stof bracht hem vervolgens tot eene nieuwe uitgave der werken van *Johannes a Lasco* (1866, 2 dln). Hij was achtervolgens predikant te Beest, te Utrecht en te Amsterdam (1870) en leverde onderscheidene opstellen en vlugschriften over kerkelijke toestanden, zooals: „Het Modernisme, een Fata morgana op Christelijk gebied." Meer en meer helde hij over tot een gestreng Calvinismus en zag zijn politieken invloed toenemen. Reeds vroeger had hij zich in den „Heraut" een geestverwant van *Groen van Prinsterer* betoond op kerkelijk gebied. In 1872 werd hij hoofdredacteur van het conservatieve dagblad „De Standaard", waardoor hij het Christelijk element zocht in te voeren in den Staat. Hij schreef voorts: „Het Calvinisme, de grondslag en waarborg onzer constitutioneele vrijheden", werd tot lid van de Tweede Kamer gekozen, zoodat hij zijn leeraarsambt nederlegde, maar moest reeds in 1877 om redenen van gezondheid zijn mandaat ter beschikking der kiezers stellen. Daarna wijdde hij zich hoofdzakelijk aan de redactie van den „Standaard" en van een nieuw blad, hetwelk onder den naam: „De Heraut" tot verdediging van de Hervormde beginselen werd gesticht. Op staatkundig gebied zocht hij eene nauwe aaneensluiting te bewerken van eene anti-revolutionaire partij, hetgeen hij vooral noodzakelijk oordeelde na het overlijden van den voormaligen leider dier partij, mr. *Groen van Prinsterer* (1876). Hij zocht die partij te vereenigen in 1879 onder een door hem ontworpen programma, door het centraal comité voor de verkiezingen in het licht gezonden en door hem met ophelderende noten voorzien („Ons Program", 1879; 2de druk, 1880). Inmiddels had de nieuwe wet op het hooger onderwijs de universiteiten gescheiden van de Kerk, zoodat het reeds vroeger besproken plan tot het stichten van eene vrije Christelijke universiteit wederom door hem werd opgevat. Zij werd te Amsterdam gesticht, van een vijftal hoogleeraren, onder welke zich ook dr. *Kuyper* bevindt, voorzien en den 20sten October 1880 ingewijd. Het thema der door hem gehoudene inwijdingsrede was: „Souvereiniteit in eigen kring", — een onderwerp, dat hij eenige weken te voren in het geschrift: „Strikt genomen" behandeld had. Eindelijk vermelden wij van hem: „Twaalftal leerredenen (2de druk, 1879)" en „De Leidsche professoren en de executeur der Dordtsche nalatenschap (1879)". Niet minder verbazend is de ongewone werkkracht, die hij tot bevordering van zijne gevoelens openbaart dan de beslissende toon, waarop hij deze den volke verkondigt.

Kuypers (Frederik Hendrik Willem), geboren te Maastricht den 9den Mei 1817, werd in 1836 officier bij de artillerie, vertrok in 1839 naar Indië en kwam in 1855 terug als gepensioneerd majoor. In 1871 werd hij schoolopziener in het 10de schooldistrict van Gelderland. Hij schreef: „Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot op heden (1869—1874, 6 dln)", — alsmede onderscheidene bijdragen in den „Militairen Spectator" en elders.

Kuytenbrouwer (Martinus Antonius), een verdienstelijk Nederlandsch krijgsman, geboren te Venlo den 9den Juni 1777, trad als kadet in Nederlandschen dienst, werd in 1795 tweede luitenant, woonde in 1799 den veldtocht in Noord-Holland bij en zag zich in 1801 bevorderd tot kapitein. Onder Koning *Lodewijk* diende hij bij de rijdende artillerie der garde en bij onze inlijving in Frankrijk als luitenant-kolonel bij de Keizerlijke garde. Toen echter het Vaderland zijne onafhankelijkheid geheel moest derven, nam hij zijn ontslag, vestigde zich te Utrecht als wijnhandelaar en werkte in 1813 krachtig mede tot afschudding van het Fransche juk door den 29sten November van dat jaar te bewerken, dat Utrecht zich aan de Geallieerden overgaf. Vervolgens trad hij weder in dienst en werd luitenant-kolonel bij de artillerie te Amersfoort, waar hij in 1823 op de heide *Moll* en *van Beek* behulpzaam was bij het nemen van proeven over het geluid. Allengs klom hij op tot den rang van generaal-majoor en overleed te 's Gravenhage den 1sten Augustus 1850. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en van den Rooden Adelaar van Pruissen, alsmede lid van het Utrechtsch Genootschap en van de Koninklijke Académie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Met goed gevolg beoefende hij de schilderkunst, en zijn zoon *Martinus Antonius* heeft mede in die kunst een goeden naam verworven.

Kvicala (Johan), een Boheemsch letterkundige en staatsman, geboren den 6den Mei 1834 te Münchengratz, studeerde te Praag en te Bonn en is sedert 1859 professor in de oude letteren te Praag. Zijne talrijke, gedeeltelijk in het Czechisch, in het Latijn of in het Duitsch geschreven werken hebben meerendeels betrekking op de Grieksche en Latijnsche taalkunde, op de Grieksche treurspeldichters en op de gedichten van *Virgilius*. Hij leverde: „Beiträge zur Kritik und Erklärung des Sophokles (1864—1869, 4 dln)", — „Studien zu Euripides (1879)", — „Virgilstudien (1878)", — „Neue Beiträge zur Erklärung der Aeneis (1881)", enz. Hij was in 1880—1883 lid van den Oostenrijkschen Rijksraad en sedert 1881 ook van den Boheemschen Landdag, waar hij optreedt als een ijveraar voor de Czechische nationaliteit.

Kwakers is de naam van eene godsdienstige secte, wier aanhangers zich liefst *vrienden* of *zonen des lichts* noemen. Hij is afkomstig van

het Engelsche werkwoord *to quake* (sidderen), omdat het woord: „Sidder voor de gerechtigheid des Heeren" gedurig door hen werd herhaald. De stichter dezer secte is *George Fox*, een schoenmaker, die in Engeland te midden van de kerkelijke en burgerlijke bewegingen der 17de eenw eene leer verkondigde, welke in verzet kwam tegen het hiërarchisch beginsel. Aanvankelijk ontmoetten zijne aanhangers grooten tegenstand, doch toen *Willem III* den Engelschen troon beklom, deelden zij in de door dezen gegrondveste vrijheid van godsdienst, terwijl een achtenswaardig lid dier secte, *William Penn*, bij acte van het Engelsche Parlement een uitgestrekt gebied in Noord-Amerika verkreeg, waaraan hij den naam gaf van Pennsylvanië en dat door de nijverheid en zedelijkheid der inwoners eerlang eene groote mate van bloei bereikte. Tegenwoordig vindt men de Kwakers nagenoeg alleen in Engeland en in Noord Amerika. Ook te Amsterdam hadden zij te voren eene kleine gemeente, in 1665 gesticht en op de Keizersgracht vergaderend, doch deze is allengs uitgestorven. Het aantal Kwakers wordt in onzen tijd geschat op 400 000. Zij houden zich aan den geest van het Christendom en zijn dientengevolge afkeerig van alle uitwendige vormen. Naar hunne meening zijn alle menschen gelijk en is het ongepast den één hulde te bewijzen boven den ander. Zij achten alle weelde ongeoorloofd en onderscheiden zich door eenvoudigheid en goede trouw. Ook het afleggen van den eed en het dragen van wapenen keuren zij af en komen dus hierin met de Doopsgezinden overeen. Voorts hebben zij geen afzonderlijke leeraren, en in hunne godsdienstige samenkomsten spreekt degene, die zich daartoe opgewekt gevoelt.

Kwakken zijn visschersvaartuigen, waarmede men in de Zuiderzee en op het IJ uitgaat op de vangst van bot, tong, aal en garnalen. Zij visschen met sleepwant en hebben het net — de *kuul* — aan weêrszijden, waar het door drijfboomen wordt opengehouden. Zij behooren tot de botters, hebben eene bun, om de visch levend te houden, zeilen scherp bij den wind en hebben gemiddeld eene diepgang van 1 Ned. el. Zij voeren voorts één mast met bezaanszeil, stagfok, kluiffok en breefok, en behalve den schipper is er één knecht aan boord.

Kwang-si, eene provincie van Zuid China, in het westen grenzende aan Tonkin en Junnan, in het noorden aan Koei-tsjeoe en Hoe-nan, in het oosten aan Kwang-tong, telt op 3677 □ geogr. mijl meer dan 1 millioen inwoners en behoort tot de grootste maar minst bevolkte gewesten des Rijks. Behalve den Nan-ling aan de noordelijke landpalen loopen er nog andere aanzienlijke bergketens van het noordwesten naar het zuidoosten. Deze provincie bevat ongeveer het stroomgebied van den boven- en middenloop der Si-kiang (Ta-kiang) met de Ju-kiang als zijrivier; zij heeft in het bergachtig noorden uitgestrekte wouden en aan de zoomen der rivieren groote vlakten, waar veel rijst wordt verbouwd. Daarenboven verkrijgt men er goud, zilver, koper, kwikzilver, edelgesteenten, timmerhout en cassia. Voor 't overige is de nijverheid er niet sterk ontwikkeld. De hoofdstad van dit gewest is Koei-lin-foe aan de Foe-kiang.

Kwang-tong, eene kustprovincie in het zuiden van China, grenst in het noorden en noordwesten aan Fo-kien, Kiang-si en Hoe-nan, in het westen en noordwesten van Kwang-si en Tonkin en is voor 't overige door de zee bespoeld, terwijl zich haar schiereiland Loei-Tsjeoe zuidwaarts uitstrekt. Op eene uitgestrektheid van 3734 □ geogr. mijl heeft zij ruim 19 millioen inwoners. Zij omvat het gebied van den benedenloop der Ta-kiang met de Pe-kiang en Toeng-kiang als zijrivieren en behoort tot de meest-bekende oorden van China, omdat de voornaamste handel der Europeanen met dit Rijk zich jaren lang tot deze provincie bepaalde. In het bergachtig noorden verheffen zich aldaar de Oe-ling of Vijfbergketens, waaronder de Mei-ling of het Pruimengebergte, dat eene hoogte bereikt van 6000 Ned. el. De welbesproeide bodem is er zeer vruchtbaar en levert vele Europeesche vruchten, zooals rijst, tabak, groenten enz. Daarenboven verkrijgt men er goud, zilver, tin, koper, ijzer, salpeter, steenkolen, edelgesteenten, suiker, fraaie houtsoorten enz. De kust 1120 geogr. mijl lang, is er rotsachtig, maar tevens voorzien van uitmuntende havens; de merkwaardigste baai is er die, waarin de Tjoe-kiang (Parelrivier), gevormd door de vereeniging van de Si-, Pe- en Toeng-kiang, zich uitstort, terwijl haar delta het vruchtbaarste gedeelte van dit gewest vormt. De hoofdstad is Koeang-Tsjeoe of Kanton.

Kwakzalver noemt men iemand, die zonder voldoende geneeskundige kennis beweert, dat hij allerlei kwalen genezen kan en hiertoe zijne behandeling of zijne middelen aanprijst, terwijl hij geen ander doel heeft, dan zich op kosten van het lichtgeloovig publiek te verrijken. Tot de kwakzalvers behooren mannen als *Holloway*, *Barry du Barry*, de bisschop van Trier, die de kwalen geneest met den heiligen rok, en veelal de magnetiseurs. Alleen onkundigen en lichtzinnigen wagen hunne kostbare gezondheid aan zulke bedriegers.

Kwartel (Coturnix communis *L.*) is de naam van een vogel, die tot de orde der *Hoenders* (Gallinae) en de familie der *Veldhoenders* (Perdicidae) behoort. Hij heeft geene vederen op den voetwortel, geene sporen boven den achterteen, kort afgeronde vleugels en een zeer korten staart, welke meestal neêrhangende gedragen wordt. De kwartel is veel kleiner dan de patrijs, bereikt eene lengte van 20 Ned. duim, heeft een vleeschkleurigen, van voren bruinen bek, bruinachtig-geelroode oogen, licht-vleeschkleurige pooten en roestbruine, zwart en wit gemarmerde vederen. Aan den rand der staartvederen is eene roestkleurige, sikkelvormige vlek; de buik is witachtig, borst en keel zijn roestkleurig met een flauw witten, zwartgezoomden halsband bij het mannetje, doch bij het wijfje is de keel wit en de borst zwart gevlekt. Aan weêrszijden boven en achter het oog staat eene witte vlek.

De kwartel is een trekvogel en bewoont gematigd Europa en Azië, alsook het noorden van Afrika. Hij houdt zich vooral op in de korenvelden en voedt zich met graan, onkruiden en insecten. Het wijfje legt in een gekrabd en met grashalmen bekleed nest op den

grond een groot aantal — zelfs 16 — olijfkleurige, donkerbruin gevlekte eieren. In weêrwil van zijne stompe vleugels trekt deze vogel in het najaar over de Middellandsche Zee naar Syrië en Egypte.

Het vangen van kwartels — in oude plakaten *het weispel van kwartelen* genaamd — geschiedt met netten, die in de nabijheid van korenvelden, waar zich kwartels ophouden, worden nitgespannen. Daarachter echter bootst de kwartelaar door middel van een kwartelbeentje of knnstmatig fluitje het geluid van het wijfje na en lokt hierdoor de mannetjes in het net. Dit geschiedt in Mei, Jnni en Juli.

Kwartelkoning (Crex pratensis) is de naam van een vogel, die tot de orde der *Steltloopers* (Grallatores) behoort en in levenswijs en gedaante veel overeenkomst heeft met de kwartels. Hij is ongeveer zoo groot als een patrijs en bereikt eene lengte van 28 Ned. duim; de kleur zijner vederen is op den rug lichtbruin met zwarte vlekken, aan den buik rosachtig wit, aan de keel en borst licht-aschkleurig en aan de zijden ros met witte dwarsstrepen. De staartpennen hebben dezelfde kleur als de rug; zijn snavel is bruin en de pooten zijn loodklenrig.

Men vindt dezen vogel in geheel Midden-Europa, waar hij van Jnni tot September vertoeft. Hij leeft in koren- en weilanden en voedt zich met graan, insecten en regenwormen. In een nest op den grond legt het wijfje 8 tot 12 witachtige, roodgevlekte eieren. Evenals de kwartel houdt hij niet van vliegen, maar loopt zeer snel en ontsnapt in het gras of op de heide zeer gemakkelijk aan den jager. In den nazomer wordt hij zeer vet en zijn gebraden vleesch is dan zeer smakelijk.

Kwartierboom, zie *Stamboom* en *Trap.*

Kwarts of *kiezelzuuranhydride* SiO_2 is eene delfstof, welke nit eene verbinding van kiezel (silicium) en zuurstof bestaat met geringe hoeveelheden van andere stoffen, zooals ijzeroxyde, kalk, klei, mangaanoxyde enz. Het komt veel voor in fraaie kristallen, gewoonlijk zeszijdige zullen, aan de uiteinden tot pyramiden toegespitst. Somtijds ontbreken de vlakken der zuil, zoodat het kristal de gedaante heeft van eene dubbelpyramide. Meestal echter vindt men het kwarts in vormlooze massa's, alsmede in ronde korrels als zand en als gerolde steenen, klenrloos of geklenrd. Het is doorzichtig en ondoorschijnend, schelpachtig op de breuk en heeft een glas- of vetglans. De hardheid (7) ligt tusschen die van veldspaat en topaas, en het soortelijk gewicht bedraagt 2,65. Met staal geslagen, geeft het vonken, en wanneer men 2 stukken tegen elkander wrijft, phosphoresceeren zij zelfs onder water. Het bezit eene dnbbele staalbreking en wordt alleen door vloeispaatzuur aangetast. Afzonderlijk smelt het niet, maar met potasch of soda smelt het tot een kleurloos glas.

Geene delstof is zoo algemeen over den aardbodem verspreid als het kwarts; het is niet alleen een bestanddeel van vele rotssoorten, maar geheele bergen zijn er uit samengesteld. De groote massa's zand der woestijnen, steppen en dninen bestaan nit kwartskorrels. De zuiverste kwartskristallen, die een hoogen graad van doorzichtigheid bezitten, dragen den naam van bergkristal. Somtijds hebben zij eene aanzienlijke grootte, zoodat zulk een bergkristal wel eens honderde Ned. ponden weegt, en somstijds ook komen zij voor in groepen, — veelal in kristalholen. In vele rivieren vindt men kwartskristallen in den vorm van gerolde steenen; in de Rijn komen zij voor als *Rijnkiezel*, en men slijpt ze tot *Rijndiamanten* of *Boheemsche steenen*. Ook de zoogenaamde Amersfoortsche en Lochemsche diamanten zijn niets anders dan doorschijnende kwartssteentjes. Geelgekleurde stukken noemt men *citrien*, bruingekleurde *rooktopaas*, zwartgekleurde *morion* en paarsgekleurde *amethyst.*

Heeft het kwarts eene geringe doorzichtigheid of is het ondoorschijnend, dan noemt met het *gewoon kwarts.* Het behoort als zoodanig tot de bestanddeelen van graniet, gneis, leisteen, porfier enz., terwijl het tevens de verschillende zandsteensoorten vormt. Naar glans en kleur onderscheidt men een aantal verscheidenheden van kwarts: heeft het een vetglans, dan noemt men het *vetkwarts*, — heeft het daarbij eene rozenroode kleur en is het eenigszins doorschijnend, dan heet het *rozenkwarts*, — is het melkwit, dan geeft men het den naam van *melkkwarts*, — met goudglanzende blaadjes gemengd, is het *aventurien*, — met lookgroene hoornblende wordt het *prasem*, — met eene indigoblanwe kleur noemt men het *sideriet* of *saffierkwarts*, — eene met astbest doorweven soort heet men *schillerkwarts*, (katoog), — wanneer het, met staal geslagen, een zwavelachtigen renk verspreidt, draagt het den naam van *stinkkwarts*, — en bij een fijnstengeligen bouw is het *vezelkwarts.*

Tot de kwartsgroep behooren eindelijk: chalcedon, onyx, heliotroop, chrysopraas, vuursteen, hoornsteen, hyacint van Compostella, jaspis, kiezellei, kiezelsinter, agaat, hyaliet, hydrophaan, enz.

Kwass is in Rusland een zeer gezochte drank, welke er de plaats van bier bekleedt. Bij de boeren bestaat het kwass nit een troebel en zuur afgietsel van fijngemaakt graan, hetwelk slechts éene aangenaamheid heeft, namelijk dat het verkoelend werkt. Daarentegen zijn de fijnere soorten van kwass, vooral de appel- en frambozenkwass, welke te Petersburg en Moskou in daartoe bestemde drinklocalen getapt worden, zeer aangenaam en verkwikkend.

Kweeboom (Cydonia vulgaris *Pers.*) is de naam van een heester of boom, die tot de familie der *Pomaceën* behoort. Hij is afkomstig uit het Oosten (West-Azië), doch wordt in Midden-Europa — ook in ons land — in de opene lucht aangekweekt. Hij bereikt eene hoogte van 2 tot 5 Ned. el, draagt ovale, eironde of langwerpig-eironde, stompe of een weinig spitse, aan den voet eenigszins hartvormige, aan de onderzijde grijs behaarde bladeren met eironde, getande steunblaadjes. De kortgesteelde bloemen staan alleen aan het uiteinde der takken. De overblijvende kelk is met het vruchtbeginsel vergroeid en heeft een 5-deeligen zoom, wiens slippen groot, min of meer eirond, aan den rand klierachtig, gezaagd, vooral op het bovenvlak behaard en afstaand of teruggeslagen. zijn. De groote bloemkroon is rozenrood of wit, met donkere adertjes geteekend; zij bestaat uit 5 kortgenagelde,

met talrijke meeldraden op den kelkmond ingeplante bloembladen, die dubbel zoo groot als de kelkslippen, breed ovaal of omgekeerd-eirond, ingedeukt, eenigszins golvend en aan den voet behaard zijn. Het vruchtbeginsel is 5-hokkig, — de stijltjes zijn 5 in getal, aan den voet saâmgegroeid en wollig behaard. De vrucht is eene 5-hokkige appelvrucht, in jeugdigen toestand met een witachtig, donzig vilt bedekt. De rijpe vruchten zijn geel van kleur, door de groene kelkslippen gekroond en hier en daar nog met vilt bedekt. In elk vruchthokje bevinden zich 6 tot 10 langwerpig-eivormige, saâmgedrukte, op den rug bolle, in één punt uitloopende zaden. Deze, *kweepitten* genoemd, zijn zoo groot als appelpitten, roodbruin van kleur en met eene massa dun, grauw slijm omgeven. Dit slijm wordt als een verzachtend, licht-samentrekkend geneesmiddel uitwendig gebruikt. Uit het sap der vruchten bereidt met eene ijzertinctuur (Tinctura ferri cydoniata), en de vruchten worden geconfijt gegeten of als toevoegsel gebruikt om den smaak van appels en peren te verbeteren. De kweeboom bloeit bij ons in Mei en Juni; hij wordt meestal op den meidoorn geënt. — In tuinen vindt men voorts als sierplant den *Japanschen kweeboom* (Cydonia Japonica) met groote, rooskleurige en geurige bloemen.

Kweek (Triticum repens *L.*) of *kweekgras* is de naam van eene algemeen in bebouwde en onbebouwde gronden voorkomende plant, die in ons Vaderland van Juni tot September bloeit en tot de familie der *Grassen* (Gramineae) en de onderafdeeling der *Gerstgrassen* (Hordeaceae) behoort. Haar gelede wortelstok verdeelt zich in talrijke takken, kruipt ver onder den grond voort en is aan zijne geledingen met wortelvezels en aan de jongste vertakkingen met vliezige scheeden bezet. De opgerichte, slanke, gladde stengel, die, evenals de bladeren en aren, doorgaans eene grasgroene kleur heeft, wordt 6 tot 12 Ned. palm hoog, — de bladeren zijn vlak of samengerold en van boven eenigszins ruw. De langwerpig-lancetvormige bloempakjes (locustae) zijn opgaand en elk afzonderlijk op de vooruitstekende tanden van de middenspil der tweerijige aar vastgehecht; zij bestaan meestal uit 5 bloempjes, en de kelkkafjes (glumae) zijn lancetvormig, 5-nervig, toegespitst, genaald of ongenaald.

De onderaardsche stengel dezer plant levert den *graswortel* (Radix graminis), waarvan een extract tot geneesmiddel dient, en het blad geeft een goed veevoeder. Daarentegen is zij eene plaag voor den landbouwer, die haar met de kweekegge — eene egge met zeer lange, schuins geplaatste tanden — zoekt uit te roeien, terwijl zij ook in de tuinen tot de lastige onkruiden behoort. Men kent in ons land 3 verscheidenheden van dit gewas, waaraan men de namen *α. vulgare*, — *β. glaucum*, — en *γ. littorale* gegeven heeft. Het is voorts bekend onder verschillende inlandsche namen, zooals: *peengras*, *kruiphoorn*, *hondsgras*, *lidgras*, *puingras*, *duinreep*, *trekgras*, enz.

Kweekplanten noemt men zoodanige gewassen, welke de mensch met één of ander doel aankweekt in een land, waar zij niet in het wild groeien. Door het aankweeken op geschikte, wel toebereide gronden verandert gewoonlijk de aard der gewassen, zoodat zij de voorkeur verdienen boven die, welke in het wild te vinden zijn. Intusschen zijn de kweekplanten veel meer aan ziekten onderhevig. Men verdeelt kweekplanten naar het oogmerk, waartoe zij dienen, in granen, moeskruiden, voedingsgewassen, nijverheids- en handelsgewassen, ooftboomen, wondboomen en sierplanten. De *graanplanten* (Cerealia) behooren bijna uitsluitend tot de familie der Grassen (Gramineae), zooals rogge, tarwe, gerst, gierst, haver, enz. Daartoe evenwel rekent men ook de boekweit uit de familie der Polygoneën. — Van de *moeskruiden* gebruikt men in de keuken vooreerst de wortels, zooals van eigenlijke wortels, rapen, sellerij, radijs, enz., of de knollen, zooals van aardappelen, of de bollen, zooals van prei, uien, enz., of de bladeren, zooals van kool, spinazie, salade, andijvie, postelein, kervel, peterselie, enz., of de stengels, zooals raapstelen, asperges, enz., of de bloemen, zooals van bloemkool, of de vruchten, zooals van augurken, komkommers, meloenen, enz., of eindelijk de zaden, zooals van boonen, erwten, dille, venkel, mosterd, enz. — De *voederplanten* worden ten behoeve der huisdieren verbouwd. Hiertoe behooren klaver, spurrie, paardeboonen, knollen en een groot aantal grassoorten. — Tot de *handelsgewassen* rekent men: kaardedistels, tabak, cichorei, hop, meekrap, vlas, hennep, katoen, koolzaad, papavers, Roomsche kamille, zoethout, enz. — Van de *ooftboomen* vermelden wij: kersen, pruimen, abrikozen, perziken, appels, peren, kweeboomen, mispels, kornoeljeboomen, druiven, moerbeziën, velerlei bessen, vijgen, ananassen, amandels, noten enz. — Tot de gekweekte *woudboomen* telt men zoowel loofboomen, bijv. beuken, eiken, berken, elzen, populieren, wilge-, essche- en lindeboomen enz., als naaldboomen, bijv. denneboomen lorkeboomen, enz. — De *sierplanten* eindelijk splitst men in zulke, die in de opene lucht groeien, zooals tulpen, leliën, aurikels, pioenen, dahlia's, hortensia's, en zoodanige, die in de koude en warme kassen verzorgd worden, zooals oranjeboomen, myrten, laurieren, oleanders, granaatboomen, camellia's, cactussoorten, tropische standelkruiden, palmen, varens, Victoria regia, enz.

Kweekscholen noemt men zoodanige scholen, waar de jeugd wordt opgeleid tot een bepaald bedrijf. Doorgaans bezigt men dien naam van scholen waar zij zich vormt voor den stand van godsdienstleeraar of onderwijzer. Men heeft bijv. in ons Vaderland kweekscholen (seminaria) voor R. Katholieke geestelijken (Warmond enz.), voor leeraars bij de Doopsgezinden, Luthersche en Israëlieten (alle 3 te Amsterdam), bij de Remonstranten (te Leiden) en bij de Christelijk-Hervormden (te Kampen). — Voor onderwijzers hebben wij Rijkskweekscholen te Haarlem, te Groningen, te Nijmegen, te Middelburg, te Deventer, te Maastricht en te 's Hertogenbosch, en voor onderwijzeressen zijn er te Haarlem, Arnhem en Groningen. Daarvan wordt voldoende gebruik gemaakt voor de behoefte van het oogenblik.

Kweitschau, eene provincie in het zuidelijke binnenland van China, ten noordoosten van de provincie Junnan, telt op 3 140 □ geogr.

ijl ruim $5^{1}/_{2}$ millioen inwoners. Zij is voor grootste gedeelte eene bergstreek en heeft lleen bij Kweijang, Jating en Toumi vruchtare streken. Rijst wordt er niet verbouwd.)e voornaamste waterweg is er de Juenrivier, elke zich uitstort in de Jang-tse-kiang. Tot e voortbrengselen behooren er zijde en kwikilver. Sedert 1848 wordt er echter aan landouw en mijnontginning weinig gedaan, daar e Miaotse, aldaar nog levende oorspronkelijke ewoners van China, wegens eene slechte beandeling in opstand zijn gekomen, zoodat ugellooze soldatenbenden sedert dien tijd een erdelgingsoorlog tegen hen voeren. De hoofdad van dit gewest is Kweijang.

Kweldam, kweldijk of **kwelkade** is en dam, binnen een rivierdijk, op eenigen fstand van dezen zoodanig gelegd, dat hij an weêrszijden aan dien rivierdijk aansluit. lij dient om het kwelwater, dat door den riierdijk dringt, op te houden, zoodat het niet ver het binnenland loopt. Gewoonlijk is zulk en kweldam van een duiker voorzien, om oor aftapping den waterstand tusschen dien am en den rivierdijk te regelen.

Kweldergras (Glyceria maritima *M.* et *K.*) is eene overblijvende, van Juli tot Sepober bloeiende plant uit de familie der *Grassen* (Gramineae) en uit de onderafdeeling er *Zwenkgrassen* (Festucaceae). Eerst werd et onder den naam van *zeebeemdgras* (Poa aritima) tot de *Beemdgrassen* (Poaceae) geekend, doch men heeft het daarvan afgecheiden. Zijne onderste kroonkafjes hebben tot 7 nerven, de aartjes met talrijke bloemen ijn min- of meer rond en zijdelings afgeplat n de kroonkafjes zijn stomp en niet in het ezit van eene kafnaald. Het groeit veelal de kwelders of buitendijks aan zee gelegen raslanden; vandaar zijn naam.

Kwik (mercurius) of *kwikzilver* is de naam an een bij de gewone temperatuur vloeibaar etaal, dat in de natuur voorkomt in gedegen oestand of ook met zwavel verbonden als innaber HgS. Gedegen kwik is tinwit, etaalglanzig, ondoorzichtig, komt in droppels oor en heeft een soortelijk gewicht van 3,5. Zwavelkwik of vermiljoen is cochenilje-ood, tot poeder gewreven scharlakenrood en oorschijnend en heeft een diamantglans. Het omt voor in romboëders met afgestompte iteinden, is week, heeft een soortelijk gewicht an 8,8 en bestaat uit eene verbinding van 37% kwik en 13% zwavel. De rijkste kwikmijnen vindt men in Spanje (Almaden), in llyrie (Idria), in Beieren, China, Mexico, Californië en Peru. Uit het vermiljoen wordt et kwik in eigenaardige destillatietoestellen oor verhitting met ijzer of kalk verkregen, och ook wel door dit erts te roosten. Daarbij erbrandt de zwavel tot zwaveldioxyde. Dit as, met de kwikdampen gemengd, wordt door oude ruimten geleid, waarin de dampen van et kwik condenseeren. Men doet het daarna in egoten ijzeren flesschen, in vellen of in bamboeokers en brengt het alzoo in den handel. Het erbruik en de prijs van kwik is in den jongten tijd sterk geklommen. Het is het eenige etaal, dat bij eene gewone temperatuur loeibaar is, terwijl het eerst bij — 40° C. vast wordt en in een smeedbaar metaal veranlert. Het kookt bij 350° C. en vormt dan een kleurloozen, zeer vergiftigen damp, die 7maal zoo zwaar is als de dampkringslucht. Zuiver kwik vloeit weg in ronde droppels en bevochtigt geene voorwerpen, waarmede het zich niet verbindt. Onzuiver kwik, bepaaldelijk dat, hetwelk door andere metalen verontreinigd is, vloeit weg in langwerpige, staartvormige droppels. Men kent een zwart kwikoxydule en een rood oxyde, die beide bij gloeihitte gereduceerd worden onder verlies van zuurstof. Het kwik verbindt zich zeer licht met zwavel en vormt dan eene zwarte massa HgS, doch deze verandert bij sublimatie in vermiljoen. Met chloor vormt het twee verbindingen, welke als calomel Hg_2Cl_2 en sublimaat $HgCl_2$ bekend zijn; ook verbindt het zich met iodium. Deze verbindingen, alsmede eenige kwikzouten, worden als geneesmiddelen gebruikt. Het kwik dient voorts tot vulling van barometers en thermometers; het verbindt zich met andere metalen tot amalgama's en een amalgama van tin bezigt men tot het beleggen van spiegels. Wegens bovengemelde eigenschap, dat het zich gemakkelijk met andere metalen verbindt, komt het kwik te pas om zilver en goud uit hunne ertsen af te scheiden, alsmede bij het vergulden en bij de daguerrotypie.

Kwikpraeparaten (mercurialia) behooren tot de krachtigste, maar bij overtollig gebruik tevens tot de gevaarlijkste geneesmiddelen, zoodat vele geneeskundigen van den nieuweren tijd afkeerig zijn van hun gebruik. Terwijl zuiver kwik niet werkt op het lichaam, bezigt men zijne praeparaten vooral tot genezing van syphilis, tot het dooden van woekerdieren en tot opslorping en verdeeling van sommige gezwellen, — eindelijk ook tot bijt- en purgeermiddelen, terwijl de geneesheeren in Indië ze onmisbaar achten tot genezing van dysenterie. De voornaamste kwikpraeparaten zijn: zwavelspiesglanskwikzilver, zwart zwavelkwik, zwart kwikoxydule, calomel, sublimaat, geel en rood iodkwik, zwart en wit kwikpraecipitaat en eene salpeterzure kwikoplossing. Grijze kwikzalf (Unguentum Neapolitanum) of ruiterzalf en kwikpleister (Emplastrum mercuriale) bevatten, behalve kleine hoeveelheden kwikoxydule, het metaal in fijn verdeelden toestand. Een overtollig gebruik daarvan, alsmede een lang vertoef in kwikmijnen of op plaatsen, waar dat metaal verwerkt wordt, geeft licht aanleiding tot eene kwikvergiftiging, welke den naam draagt van *kwikziekte* (Hydrargyrosis). Tot de verschijnselen van deze behooren ontsteking van het slijmvlies van den mond, een kwalijkriekende adem, speekselvloed, ingevallen gelaat met vuilgele kleur, doffe oogen en trilling der leden. Bij kwaadaardige syphilis roept men deze ziekte te voorschijn, tot den speekselvloed toe, om alzoo genezing te verkrijgen. Het kwik is het eerst door Arabische artsen uitwendig voorgeschreven en werd daardoor in Europa bekend. Het inwendig gebruik is eerst ingevoerd door *van Swieten*, nadat de scheikunde doelmatig bereide praeparaten had geleverd.

Kwikstaart (Motacilla) is de naam van een vogel uit de orde der *Zangvogels* (Cantatores) en wel uit de groep der *Priemsnaveligen*. Hij gelijkt op de piepers, doordien de binnenste slagpennen der tweede orde sterk verlengd zijn, doch

onderscheidt zich door een langen staart, kleinen kop en tamelijk hooge pooten. Het is een levendige vogel, die gestadig met zijn staart wipt en hiernaar genoemd is. Hij loopt snel, vliegt behendig, leeft van insecten, heeft een eenvoudigen zang en nestelt dicht bij den grond. Van de soorten noemen wij: den *witten kwikstaart* (M. alba), ook *bouwmannetje* en *akkermannetje* genaamd. Deze komt in ons Vaderland veel voor; zijn voorhoofd, de zijden van den kop en van den hals, zijn borst en buik zijn wit, en het overig gedeelte van den kop, de vleugels en de dekvederen van den staart zwart, de rug en de zijden blauwachtig grijs. De jongen zijn over het geheel bruinachtig grijs, doch aan de keel en den buik rosachtig wit. Hij vertrekt gewoonlijk in October en komt in Maart terug. Op het land volgt hij van ver den ploegenden bouwknecht, om wormen te zoeken in de versch opgeworpen voor. Het wijfje legt 2-maal in den zomer 5 tot 7 bruingroenachtig witte, bruingestippelde eieren. — Voorts heeft men den *gelen kwikstaart* (M. flava *L.*) met aschgrauwe kop- en halsvederen, groenachtigbruine rug- en vleugelvederen en citroengele borst- en buikvederen. Hij heeft eene breede oogstreep langs den schedel. Deze soort is iets kleiner dan de voorgaande en bewoont van half April tot September onze weilanden. Hij bouwt zijn nest in het gras, en het wijfje legt er 4 tot 5 witachtige, roodbruin gevlekte eieren. — Eindelijk vermelden wij den *grooten gelen kwikstaart* (M. sulphurea), die zich van de voorgaande soort onderscheidt door aanzienlijke grootte, door de witte kleur van het 3de paar staartpennen en doordien hij zijn verblijf houdt in de boomen. Hij komt in ons Vaderland zelden voor.

Kwitka (Gregorius Fedorowitsj), een Russisch schrijver en op het gebied der Roetheensche letterkunde onder den naam van *Osnowjanenko* bekend, werd geboren den 18den November 1778 te Osnowa bij Charkow, trad in 1793 in dienst bij het ruiterregiment der lijfwacht, werd in 1796 ritmeester, bracht vier jaar door in een klooster te Charkow en keerde in 1804 naar de ouderlijke woning terug. In 1807 nam hij ontslag uit den dienst, belastte zich in 1812 met de directie van den nieuwen schouwburg te Charkow en stichtte er in 1816 een instituut voor behoeftige adellijke meisjes. Nadat hij voorts van 1817 tot 1829 het eerambt van adelsmaarschalk van het gouvernement Charkow had bekleed, werd hij in 1840 voorzitter van de rechtbank aldaar en overleed den 8sten Augustus 1843. Hij schreef voortreffelijk novellen (1834—1837, 2 dln; 2de druk, 1851), — voorts den roman: „Pan Charlawskij (1839; 3de druk, 1870)" en eenige dramatische stukken, waarvan wij vermelden: „Szczyra lnbow", terwijl hij onderscheidene bijdragen leverde in verschillende tijdschriften.

Kyaw (Friedrich Wilhelm, vrijheer von), een Duitsch krijgsman en vermaard wegens zijne geestigheid, werd geboren den 6den Mei 1654 en trad op 18-jarigen leeftijd als gemeen soldaat in Keur-Brandenburgschen dienst. Na verloop van 10 jaar was hij vaandrig en werd wegens eene mislukte grap naar Spandau gezonden. Op verzoek van de Keurvorsten werd hij vrijgesteld van de straf, doch een tweegevecht noodzaakte hem vervolgens naar Saksen te vluchten, alwaar hij weder in dienst trad. Door zijne luimige invallen maakte hij zich aan het Hof van *Augustus de Sterke* zeer bemind, zag zich vervolgens benoemd tot adjudant-generaal van dezen Vorst en daarna tot luitenant-generaal en kommandant der vesting Königstein, waar hij den 19den Januari 1733 overleed. Hij was een man van een degelijk karakter, die alle schijnheiligheid verachtte en bij al zijne opgeruimdheid toch zijne waardigheid wist te handhaven. Vooral de hovelingen hadden van zijn bekelend vernuft veel te lijden. Zijn levensloop werd beschreven door *Wilhelmi* in het werk: „Kyaw's Leben und lustige Einfälle (1772, 2 dln; 3de druk, 1797)".

Kyffhäuser is de naam van een bergrug in Schwarzburg-Rudolstadt, ten zuiden van de Goldene Aue, er zich verheffend tot de hoogte van nog geen 500 Ned. el. Op het hoogste punt verrijst de indrukwekkende bouwval van den ouden burcht Kyffhausen, ten tijde der Saksische Keizers ter beveiliging van het dorp Tilleda aan den voet des bergs gebouwd en dikwijls de verblijfplaats der *Hohenstaufen*. Het oudste bericht, omtrent dien burcht voorhanden, vermeldt zijne verovering in 1070. Keizer *Rudolf I* benoemde er Graaf *Frederik IV van Beichlingen-Rotenburg* tot burchtgraaf, maar reeds in 1378 waren de Graven *von Schwarzburg* eigenaars van dit slot. Volgens eene volkssage is Keizer *Frederik I Barbarossa* door toovermacht in dit kasteel opgesloten. Men zegt, dat hij er slapend neërzit, met het hoofd op eene tafel rustende, waar zijn roode baard doorheen gegroeid is. Zoodra de raven niet langer om den berg fladderen, zal hij ontwaken en eene gouden eeuw voor Duitschland doen aanbreken.— Ten westen van den Kyffhäuser liggen de prachtige ruïnen van den Rotenburg, vanwaar men een heerlijk uitzicht heeft over een groot gedeelte van de Goldene Aue.

Kynast is de naam van eene vrije heerlijkheid, toebehoorend aan Graaf *Schaffgotsch*. Zij omvat 21 riddermatige goederen en ligt in het regeeringsdistrict Liegnitz in de Pruisische provincie Silezië. Zij ontleent haren naam aan het door sage en lied verheerlijkte bergslot Kynast in het Reuzengebergte. Dit werd door Hertog *Bolko I* in 1262 gesticht, in 1360 door *Bolko II* aan den dapperen ridder *Gottsche Schof* toegekend en den 31sten Augustus 1674 door den bliksem verwoest. De romantisch gelegene bouwvallen van den Kynast, ½de geogr. mijl ten zuid-zuidwesten van Warmbrunn en 600 Ned. el boven de oppervlakte der zee, hebben een aanzienlijken omvang. Behalve eene merkwaardige echo heeft men er een fraai uitzicht in het Hirschberger dal. Volgens de sage woonde op dat kasteel weleer eene jonkvrouw *Kunigond*, erfgename van uitgestrekte bezittingen, welke slechts zoodanige ridders veroorloofde naar hare hand te dingen, die den moed hadden, om te paard over den smallen burchtmuur rondom het slot te rijden. Velen waagden het en moesten hun stout bestaan met den dood bekoopen, totdat eindelijk een Hertog *van Saksen* den gevaarvollen rid volbracht. Toen echter de jonkvrouw hem met de blijdschap der liefde te gemoet ging, verklaarde hij op eene honende wijze,

at hij reeds eene andere beminde. Aan den oordelijken voet des bergs ligt het dorp Iermsdorf met 2 000 inwoners, een grafelijk lot en familie-archief, eene bibliotheek, enz.

Kyper (Albert) of *Kuperus*, een verdienstelijk geneeskundige, geboren te Königsberg n den aanvang der 17de eeuw, verkreeg den raad van meester in de vrije kunsten, werd n 1642 vermoedelijk te Leiden medicinae octor en verwierf het volgende jaar vergunning om buitengewone lessen te houden over e geneeskunde. Toen *Frederik Hendrik* in 646 eene illustre school te Breda stichtte, verd *Kyper* er benoemd tot hoogleeraar en hij ntving tevens den titel van eerste geneesleer (archiater) van het Huis van *Oranje-Nassau*. In 1648 aanvaardde hij een professoraat te Leiden, bekleedde in 1655 de waardigheid van rector magnificus en overleed in latzelfde jaar op den 25sten September. Hij chreef: „De igne elementari (1634)", — „Disputatio de cometis (1636)", — „Disputatio de ulmine etc. (1637)", — „Medicinam recte docendi, discendi et excercendi methodus (1642)", — „Institutiones physicae (1647)", — „Anthropologia corporis humani etc. (1647; 3de druk, 1660)", — „Institutiones medicinae (1645)", — en „Collegium medicum etc. (1655)".

Kyptsjak of *Kiptsjak* is de naam van één ler oudste en verst naar het westen voorwaarts gerukte stammen van het Turksche volk. Deze naam bleef leven in dien van het andschap Kyptsjak of Deijti Kyptsjak (Steppe ler Kyptsjak), in de middeneeuwen door Oosersche schrijvers toegekend aan het Pontisch-Caspische Steppengebied in het hedendaagsche Zuid-Rusland of het gebied van den benedenloop der Oeral, Wolga, Don en Dnjepr, vaar van ouds de ruwe horden der Koemanen, Petsjenegen enz. omdolen. Ook thans nog is le naam van den weleer sterk verspreiden en machtigen stam der Kyptsjaks bewaard gebleven bij de Turken van Khokand, Khiwa en Bokhara, alsmede aan de noordelijke grenzen van Herat en bij de Kirgisen der middenste horde. Nog grooter uitgestrektheid had het door de Mongolen gestichte khanaat Kyptsjak of het Rijk der Gouden Horde. Dit breidde zich uit n Europa van den Caucasus noordwaarts tot aan den middenloop van de Wolga en de Kama, westwaarts tot in de binnenlanden van Rusland en oostwaarts tot aan het Oeralgebergte, — en in Azië oostwaarts tot aan Dsjongarije, noordwaarts tot aan Siberië en zuidwaarts tot aan de Caspische Zee en het Meer van Aral. Behalve de Turksche stammen bevatte dit Rijk ook de landen der Wolga-Boelgaren, Basjkiren, Chasaren, Alanen, Bertasen, Tsjeskessen, Lesghiërs enz. De Mongolen gaven aan dit Rijk beheerschers uit het geslacht van *Dsjengis-Khan*, bekleedden er de aanzienlijkste betrekkingen, maar verzonken voor 't overige in de menigte. Reeds in 1222 hadden zij het land op de beide oevers van den benedenloop der Wolga, alsmede na de overwinning, in den slag aan de Kalka in 1223 op de Russen en Polowsers behaald, tot aan de Dnjepr afgestroopt. De westelijke landen werden nu door *Dsjengis-Khan* toegewezen aan zijn oudsten zoon *Dsoedsji* († 1224). Op laatstgenoemde volgde diens zoon *Batoe* († 1255), die in 1235 de Oeralrivier overtrok en in 1236 de Wolga-Boelgaren en voorts tot aan 1240 bijna geheel Rusland schatplichtig maakte. Na zijn terugkeer in 1242 stichtte hij Sarai of Serai als hoofdstad van Kyptsjak, en vandaar vervulden de machtige Khans van de 13de tot de 15de eeuw niet alleen Rusland, maar ook de meer westelijk gelegene landen met schrik. De stad werd in de 15de eeuw verwoest en bleef toen eenwen lang verborgen. Eerst in 1838 ontdekte men door opdelvingen hare uitgestrekte bouwvallen — gewelven, zuilen, dijken, waterreservoirs, vestingwerken, duizende huizen enz. — nabij de Russische stad Zarew in het gouvernement Astrakan, aan de Achtoeba, een arm van de Wolga, ten oosten van Zarizyn. — Onder *Batoe's* broeder *Barkai* of *Bereke* (1255—1266), die Sarai vergrootte en den Islam invoerde, wierp in 1261 de veldheer *Nagaja* aan de Zwarte Zee zich op tot gebieder der Koemanen of Polowsers en wist zich in die waardigheid te handhaven tot aan zijn dood (1292); daarna onderwierp zich zijne horde weder aan den Khan van Kyptsjak, maar zij behield den naam ven Nogajische Tartaren. Ter eere van den gevierden *Oesbek-Khan* (1305—1351), die den Mohammedaanschen godsdienst met ijver uitbreidde, ontvingen de horden der Kyptsjaks den naam van Oesbeken, en na het ombrengen van zijn kleinzoon *Berdebek-Khan* (1358) werd het Rijk door een bloedigen opvolgingkrijg geteisterd. *Temnik-Mamai* verhief zich aan de Don tot Khan, en te Sarai werd in 1376 *Tokytamisj*, een nazaat van *Dsjengis-Khan*, door *Timoer* in bescherming genomen. *Tokytamisj* zegepraalde in 1381 op *Mamai* en bracht het Rijk weder tot eenheid, maar werd in 1395 door *Timoer* verdreven, die ook het rijke Sarai plunderde en verwoestte. Nu werden de Khan's van Kyptsjak benoemd en afgezet door *Jedigei*, een veldheer van *Timoer*. Er volgden tijden van schromelijke verwarring, zoodat in 1438 Kasan, in 1441 de Krim en in 1480 Astrakan zich onafhankelijk verklaarden. De laatste Khan der Gouden Horde (sedert *Batoe* de vijftigste), *Koetsjoek Mohammed*, werd in 1480 vermoord. Al de onafhankelijke Khanaten — de Krim het laatst — werden nu eene prooi der Russen. In Toeran had *Batoe-Khan* in 1245 zijn broeder *Sjeibani* tot heerscher verheven over de Tartarenhorden tusschen de Oeral, het Aralmeer, en de Savy-soe. De nakomelingen van *Sjeibani* werden omstreeks 1360 onafhankelijk, maar tevens zwak, doordien zij zich in onderscheidene horden verdeelden; zij ontvingen allen den naam van Oesbeken. *Sjaibek-Khan* vereenigde hen weder in 1481 en veroverde in 1500 geheel Toeran.

Kyrie eleison (Heer, ontferm u) zijn Bijbelsche woorden, die den aanvang en het thema vormen van een gebed, in de Christelijke Westersche Kerk ingevoerd door *Sylvester I.* Tevens vormt het een bestanddeel van de mis, door *Gregorius de Groote* voorgeschreven. Die twee woorden zijn voorts het begin der mis in de R. Katholieke Kerk — het *Kyrie* of *Miserere* — en worden ook wel in Protestantsche kerken gezongen.

Kysmerer (Paul) een oud-Czechisch schrijver, omstreeks in het midden der 16de eeuw te Schemnitz geboren, werd er secretaris,

trad vervolgens, hoewel hij gehuwd was, in den geestelijken stand en was daarna werkzaam in Bohemen, Silezië en Hongarije. Hij overleed te Ungarisch-Brod den 19den Maart 1589. In 1580 schreef hij eene brochure, gericht tegen de Boheemsche Broeders en leverde voorts: „Die böhmische Komödie vom Reichen und Lazarus (1586)", — „Die neue Komödie von der Wittwe u. s. w (1573)", — het drama „Tobias (1581)", — en „Leges ecclesiasticae ad disciplinam et censuram vitae (1576)".

Kythnos, thans *Thermia*, één der Cycladische Eilanden in de Aegeesche Zee telt op 2½de □ geogr. mijl omstreeks 4 000 inwoners. Het is van ouds vermaard wegens zijne warme bronnen. De hoofdstad Messaria telt 2 000 inwoners, en deze drijven een belangrijken handel in wijn, gerst, honig, enz.

Kytoblastema is een Grieksch woord, dat *vormvloeistof* aanduidt, namelijk de vloeistof, welke zich afscheidt uit de bloedvaten, om nieuwe organische deelen te vormen of te herstellen. Daaruit, zoo meende men, ontstond eerst het kernlichaampje (nucleolus), waarmede de celvorming een aanvang neemt. Men dacht, dat dit aldan aangroeide tot eene aanmerkelijke grootte en dat daarnaast wederom kleine korreltjes neërsloegen uit het blastema, terwijl zich daaromheen een dun vliesje vormde. Op die wijze was dan de kern eener cel voltooid, waarna zich daarin nieuwe massa's vormden, terwijl daaromheen voorts een nieuw vlies ontstond. Men gaf aan deze voorstelling den naam van *cellentheorie*, doch men heeft haar thans laten varen, omdat de bewijzen ontbraken voor de juistheid der voorgestelde verrichtingen. Men heeft daarentegen in nieuweren tijd als algemeen beginsel vastgesteld, dat geene ontwikkeling uit niets ontstaat, dat men geene generatio spontanea (zelfwording) kan aannemen en dat dus eene cel alleen uit eene bestaande cel kan voortkomen. Dit beginsel rust op nauwkeurige microscopische waarnemingen.

L.

L, de twaalfde letter van ons alphabet, draagt in het Hebreeuwsch den naam van *lamed* of *ossenprikkel*, waarvan zij in haren oudsten vorm, in het Phoenicisch letterschrift, de gedaante vertoont. Vanhier kwam deze letter onder den naam van *lambda* bij de Grieken, voorts bij de Romeinen en eindelijk bij al de Latijnsche en Germaansche volken van den nieuweren tijd. Als klank behoort de *l* met de *r*, *m* en *n* tot de klasse der *liquidae* en bezit de meeste overeenkomst met *r*. In sommige talen is die overeenkomst zóo sterk, dat voor die beide klanken slechts één schriftteeken bestaat, bijv. in het Pehlwi. In onderscheidene weinig ontwikkelde talen van Oceanië ontbreekt één van deze 2 medeklinkers. Deze klankverwantschap is oorzaak, dat de *r*, in eene andere taal overgaande, ligt in *l* verandert, en omgekeerd. Zoo ontstond ons *pelgrim* van het Latijnsche *peregrinus*, ons *tolk* (taalman) van het Arabische *tardsjoeman*. Dikwijls hoort men zeggen *balbier* in plaats van *barbier*, en de Zwitser spreekt van *kilche*, waar hij *kirche* (kerk) wil zeggen. In het Poolsch heeft men eene gestreepte *l* met een eigenaardigen klank. — Bij de Romeinen is *L* onder anderen eene aanduiding van den naam *Lucius*, — alsmede van de woorden *lex* (wet) en *liber* (boek). Men vindt ook de verkortingen *l. l.* voor *loco laudato* (op de aangehaalde plaats) en voor *laatstleden*, terwijl *s. l.* (sine loco of zonder opgave van plaats) in catalogen aanduidt, dat de plaats, waar zoodanig werk gedrukt werd, niet is opgegeven. Op munten is de *L* eene verkorting van *lira* en *livre*, terwijl men met de gestreepte *L* (£) Engelsche ponden sterling aanwijst.

Laach, van het Latijnsche *lacus* (meer), of *Abbatia Lacensis* is de naam van eene weleer rijke en vermaarde abdij der Benedictijnen op den Eifel in het arrondissement Mayen van het Pruisische district Coblenz, 1½ geogr. mijl ten westen van Andernach aan de Rijn. Zij werd in 1033 gesticht, verrees van 1023 tot 1156 en verviel in 1802. Hare deftige gebouwen werden sedert 1820 als het eigendom der familie *Delius* dienstbaar gemaakt aan den landbouw, doch kwamen in 1863 in het bezit der Jezuïeten, die er eene school stichtten, maar het klooster den 1sten Januari 1873 moesten verlaten, waarna deze goederen het eigendom werden van Graaf *Rudolf von Schaesberg*. De kerk, voorzien van een koepel, 5 torens, eene krypt en prachtige versierselen, in haar geheel het merkwaardigste gedenkteeken van Romaansche bouwkunst in de Rijnprovincie, behoort aan de Regeering, maar er wordt geene godsdienstoefening meer gehouden. — Het *Laachermeer*, ten noorden van die kerk gelegen, is het grootste en vermaardste kratermeer in het Eifelgebergte. Het ligt bijna 300 Ned. el boven de oppervlakte der zee, is 70 Ned. el diep en heeft bij eene nagenoeg komvormige gedaante een omtrek van 2 uren gaans. Het water is helder, blauw, zeer koud en onaangenaam van smaak; het bevat veel snoek en werpt, door den wind bewogen, eene soort van zand op den oever, dat door den magneet aangetrokken wordt. Het ontlast zich door een kunstmatig aangelegd kanaal in de Nette. Op den oostelijken oever, omstreeks 3 Ned. el boven den waterspiegel, bevindt zich eene kloof, waar koolzuur uit den bodem oprijst, zoodat honden en dergelijke dieren er den dood der verstikking sterven. Ook ontspringt nabij het Meer eene minerale bron.

Laadgereedschap is de naam van alle gereedschappen, welke men noodig heeft bij het bedienen van het geschut. Het bestaat voor het vesting-, scheeps- en belegeringgeschut uit een lepel, een aftrekker, een wisscher en een aanzetter, die alle van houten stelen voorzien zijn. Bij veldkanonnen heeft men geen lepel en de aanzetter is, evenals bij het scheepskanon, aan den steel van den wisscherklos bevestigd. Bij het gebruik van

achterlaadkanonnen heeft men intusschen dat gereedschap niet noodig.

Laadstok (Een) is eene stalen staaf van rolronde gedaante en aan het éene uiteinde van een kegelvormig uitgehölden kop voorzien. Hij wordt gebezigd om de lading in het schietgeweer te stampen en vindt daarna zijne plaats naast den loop in de lade. De eerste laadstokken waren van hout, doch in 1730 werden zij, op voorstel van *Leopold van Dessau*, in het Pruisische leger door ijzeren vervangen. Het spreekt van zelf dat de tegenwoordige achterlaadgeweren de laadstokken overtollig maken.

Laagen is de naam van 2 waterrijke rivieren in het zuiden van Noorwegen, namelijk van de *Gudbrands Laagen*, die, uit een hooggelegen meer ontspringend, door het prachtige Gudbrandsdal kronkelt, het meer Losna-Vand vormt en na een loop van 20 geogr. mijl zich uitstort in het meer Mjösen, — en van de *Numedals Laagen*, uit het moeras Kol te voorschijn tredend, waarna zij door het enge Numedal en langs de stad Kongsberg loopt, hier en daar meren en watervallen vormt en na een loop van 30 geogr. mijl zich bij Laurvig uitstort in het Skagerak.

Laaland of *Lolland*, een eiland van het koningrijk Denemarken, in de Oostzee vóór den mond van de Groote Belt gelegen, heeft met eenige naburige eilandjes, welke slechts ³/₄de ▢ geogr. mijl groot zijn, eene oppervlakte van 21³/₄de ▢ geogr. mijl, een effen, boschrijken en zeer vruchtbaren bodem en ongeveer 65000 inwoners (1880). Men vindt er 5 steden namelijk Maribo in het binnenland, Nakskov, Nysted, Saxkiöbing en Rödby. De laatste 4 zijn havensteden. Met het eiland Falster, door den nauwen Goldborgsond van dit eiland gescheiden, vormt Laaland het stift van dezen naam, dat op 30,3 ▢ geogr. mijl ruim 90000 inwoners telt.

Laan (Adriaan van der), een verdienstelijk Nederlandsch teekenaar en graveur, was de onderwijzer van den beroemden graveur *Jan Punt*. Hij werkte nog in 1740, doch zijn sterfjaar is niet bekend. Hij vervaardigde vele teekeningen met de pen en met Oost-Indischen inkt en vertoefde geruimen tijd te Parijs. Van hem hebben wij: „Veertig stuks landschappen zoo in Italië als Duitschland, na 't leeven geteekend door de wijt-beroemde kunstschilder J. Glauber en geëtst door A. v. d. Laan". Anderen noemen hem *Adolph van der Laan* en nog anderen zijn van oordeel, dat *Adriaan* en *Adolph* verschillende personen waren. Voorts heeft men van *A. van der Laan*: „Platte gronden van het Oude-Zijds-Huiszittenhuis en Huiszittend-Vrouwenhof enz. (1735)", — „Afbeeldingen en levensbeschrijvingen van eenige voorname personen. Met 23 portretten van den beroemden plaatsnijder A. van der Laan (1755)", — „Zeeland en Stroomlust bestaande in verscheide gezigten (21 bladen f°)", enz.

Laar (Pieter van), een verdienstelijk Nederlandsch schilder geboren te Haarlem omstreeks het jaar 1613 ontving van zijne welgezetene ouders eene zorgvuldige opvoeding. Hij werd onderwezen in de muziek en in de teekenkunst, en nadat hij in deze laatste onder de leiding van *Jan van Kampen* goede vorderingen gemaakt had vertrok hij eerst naar Frankrijk en vervolgens naar Italië. Zestien jaren bleef hij te Rome en verwierf er grooten roem door zijne transparanten, jachten, strooptochten, kermissen, hoefsmederijen enz. Hij schilderde niet veel naar de natuur, maar vertrouwde op zijn gelukkig geheugen en zijne levendige verbeelding. Wegens zijn geestigen omgang was hij zeer gezien bij zijne kunstbroeders, vooral bij *Claude Lorrain*, *Poussin* en *Sandrart*. Zijne mismaaktheid, gevoegd bij zijne kwinkslagen, bezorgde hem den bijnaam *Il Bamboccio* (de Malle). Trouwens zijn onderlijf was driemaal zoo lang als zijn bovenlijf en zijn hoofd stond tusschen de schonders. In 1639 keerde hij naar Haarlem terug en nam er zijn intrek bij zijn broeder, een uitstekend onderwijzer der jeugd. Later evenwel begaf hij zich weder naar Italië en overleed aldaar omstreeks het jaar 1674. In het Louvre te Parijs, te Berlijn, Dresden en Weenen bevinden zich stukken van dezen meester, die ook een aantal etsen geleverd heeft.

Labadie (Jean de), een godsdienstig dweeper, geboren te Bourg in Guyenne den 3den Februari 1610, werd te Bordeaux door de Jezuïeten opgevoed en behoorde tot in 1639 tot hunne Orde. Hij verliet haar echter, omdat zij geen waarborg opleverde voor een onberispelijken wandel en zijne neiging tot vrome bespiegelingen niet bevredigde. Dewijl zijne gevoelens afweken van die der Kerk, werd hij voor het Parlement gedaagd. *De Labadie* nam om die reden de wijk naar Genève keerde echter later naar Frankrijk terug en vestigde zich te Amiens, waar de Bisschop hem met het bezoeken der kloosters belastte. Ook de Aartsbisschop van Toulouse was hem zeer genegen. Intusschen haalde zijn heftig uitvaren tegen de R. Katholieke geestelijkheid hem nieuwe vervolgingen op den hals, waaraan hij zich onttrok door in 1650 tot de Hervormde Kerk over te gaan. Ook hier vond hij echter geene voldoening, zoodat hij zich geroepen waande om de Apostolische Kerk te herstellen. Eerst werd hij predikant te Montauban en, nadat hij vandaar verdreven was, later te Genève (1660), — voorts te Middelburg (1666) en eindelijk te Amsterdam (1669), waar hij zijne aanhangers onder den naam van *Labadisten* tot een afzonderlijk kerkgenootschap vereenigde. Toen men hem hier ook niet langer duldde, begaf hij zich in 1670 naar Herford waar hij de bescherming genoot van de Pfalzgravin *Elizabeth*. Vanhier in 1672 verbannen door een Keizerlijk edict, begaf hij zich naar Bremen en eindelijk naar Altona, waar hij godsdienstige bijeenkomsten hield en den 2den Februari 1674 overleed.

Op reis naar Middelburg leerde hij te Utrecht de vermaarde *Anna Maria van Schurman* kennen; deze werd éene zijner ijverigste leerlingen en heeft de denkbeelden van haren meester in het geschrift: „Εὐκληρία" ontwikkeld. De secte, door *Labadie* gesticht, verviel tot verregaande dweeperij. Door haar werd eene onbepaalde gemeenschap van goederen gehuldigd en het huwelijk van alle burgerlijke vormen ontdaan. Daarentegen zorgde zij door eene gestrenge kerktucht voor de zuiverheid van zeden. Na zijn dood trokken de Labadisten uit Altona naar Friesland, waar

zij zich onder de leidig van *Anna Maria van Schurman* te Wieuwerd vestigden, doch de geheele secte is in 1732 te niet gegaan. Men kan de gevoelens van de Labadisten voorts leeren kennen uit haar belijdenisschrift: „Declaratie of nadere verklaring van de zuivere leer.” Daaruit blijkt, dat zij, door eene gemeente van wedergeborenen te vormen, de Christelijke Kerk in hare oorspronkelijke zuiverheid wilden herstellen. Omdat de toenmalige Kerk bedorven was, vonden zij het noodig, dat de vromen zich daarvan afscheidden. Zij wilden het avondmaal op eene waardige wijze vieren en den doop alleen aan bekeerden toedienen. Zij hechtten niet zooveel gewicht aan de letter des Bijbels als aan de inwendig openbaring in 's menschen gemoed; tegelijk waren zij zeer gesteld op het nauwkeurig navolgen van de levenswijs der eerste Christenen. Dat zij zich in het geheim aan velerlei losbandigheid overgaven, is een ongegrond verwijt uit den bedorven poel van ketterhaat opgerezen. — In de Nederlandsche kolonie Suriname heeft zich eene kolonie van Labadisten gevestigd in het jaar 1684.

La Balue (Jean de), cardinaal en minister van *Lodewijk XI* van Frankrijk en geboren te Poitou in 1421, omhelsde den geestelijken stand en verwierf eerlang de gunst des Konings, die hem, in weerwil van zijn onwaardigen levenswandel, tot bisschop van Evreux en Angers en tot aalmoezenier verhief en hem tevens belastte met de portefeuille van Financiën. Hij vernietigde de Pragmatieke Sanctie, en de dankbare Paus verhief hem tot cardinaal. Daar hij inmiddels met de vijanden des Konings, de Hertogen van *Berri* en *Bourgondië* eene geheime briefwisseling onderhield en hun de plannen des Konings verried, deed laatstgenoemde hem in 1469 in hechtenis nemen en gedurende elf jaren in eene nauwe ijzeren kooi op het kasteel Ozain bij Blois gevangen houden. In 1480 kwam hij in vrijheid en begaf zich naar Rome, waar de Paus hem met eerbewijzen overlaadde en tot bisschop van Albano benoemde. In 1484 werd hij zelfs als legatus a latere naar Frankrijk gezonden, maar niet vriendelijk ontvangen. Hij overleed te Rome in 1491.

Laban (De Witte) was volgens de berichten des Ouden Testaments een welgezeten inwoner van Haran in Mesopotamië, de zoon van *Bethuël*, de broeder van *Rebekka*, de vader van *Lea* en *Rachel* en de schoonvader van den aartsvader *Jakob*.

Laband (Paul), een verdienstelijk rechtsgeleerde, geboren den 24sten Mei 1838 te Breslau, studeerde aldaar, te Heidelberg en te Berlijn in de rechten, vestigde zich in 1861 te Heidelberg als privaatdocent, werd in 1864 buitengewoon en in 1865 gewoon hoogleeraar te Königsberg, vertrok in 1872 in die betrekking naar Straatsburg en zag zich in Mei 1880 tot lid van den Staatsraad voor Elzas-Lotharingen benoemd. Hij schreef: „Beiträge zur Kunde des Schwabenspiegels (1861)”, — „Das Magdeburg-Breslauer systematisches Schöffenrecht aus der Mitte des 14 Jahrh. (1863)”, — „Jura Prutenorum (1866)”, — „Magdebürger Rechtsquellen (1869)”, — „Die vermögensrechtlichen Klagen nach den sächsischen Rechtsquellen des Mittelalters (1869)”, — „Das Budgetrecht nach den Bestimmungen der preuszischen Verfassungsurkunde (1871)”, — „Das Staatsrecht des Deutschen Reichs (1876—1880, dl 1—3)”, — en „Die juristische Natur der Lebens- und Renteversicherung (1879)”. Ook is hij sedert 1864 mederedacteur van het: „Zeitschrift für das gesammte Handelsrecht”.

Labare (Jan Antoon), een Vlaamsch dichter der 18de eeuw, woonde te Brugge en sommige van zijne tooneelstukken zijn aldaar opgevoerd in de jaren 1719 en 1723. Daaronder bevinden zich: „Kruistocht door Lederijck van Elsatien, grave van Vlaanderen en Lodevicus den Goeden, koninck van Vranckrijck (1741)”, — en „De trauwe van Margareta de Valois enz. (1727)”, — voorts schreef hij „Christelijke bemerkinghe op de doodt (1732)”, — en „Konst der poëzye in Nederduytsche veirzen (1721)”.

Labarte (Charles Jules), een verdienstelijk Fransch schrijver over kunstaangelegenheden en geboren den 23sten Juli 1797, bezocht het Collége Louis le Grand, werd advocaat en zag zich in 1824 benoemd tot lid van het Hooggerechtshof in het Seinedepartement. In 1852 legde hij zijne betrekking neder om zich uitsluitend aan de studie te wijden. Hij schreef „Histoire des arts industriels au moyen-âge et à l'époque de la renaissance (1864—1866, 4 dln; 2de druk, 1872—1875, 3 dln)”, waarvoor hij eene medaille ontving van de Académie des Inscriptions, tot wier leden hij behoorde, — „Description des objects d'art qui composent la collection Debruge-Dumesnil (1847)”, — „Recherches sur la peinture en émail dans l'antiquité et au moyen-âge (1856)”, — „Le palais impérial de Constantinople et ses abords, sainte Sophie, le Forum Augustéon et l'Hippodrome, tels qu'ils existaient au Xme siècle (1861)”, — „L'église cathédrale de Sienne et son trésor d'aprés un inventaire de 1467 (1868)”, — „Dissertation sur le Rose d'or d'Altoetting (1869)”, — „Dissertation sur l'abandon de la glyptique en occident au moyen-âge et sur l'époque de la renaissance de cet art (1871)”, — „Inventaire du mobilier de Charles V, roi de France (1879)”. *Labarte* overleed in hoogen ouderdom te Boulogne sur Mer in November 1880.

Labarum heette bij de latere Romeinsche Keizers het voornaamste vaandel van het leger. Op dat purperkleurig doek deed *Constantijn de Groote* in den oorlog tegen *Maxentius* het kruisteeken plaatsen met de beginletters van den naam van *Christus* (*X* en *P*).

Labat. Onder dezen naam vermelden wij *Jean Baptiste Labat*, een zendeling en reiziger. Hij werd geboren te Parijs in 1663, legde op 19-jarigen leeftijd de gelofte af als monnik, oefende zich daarna te Nancy in de wiskunde en wijsbegeerte, trad als prediker op, doch keerde in 1693 terug naar Parijs en wel naar het klooster der Dominicanen in de straat St. Honoré. Nadat hij zich hier voor het zendelingsambt had voorbereid, ging hij naar Martinique en vervolgens naar Guadeloupe. Later werd hij procurator-generaal der missie, en in die betrekking vond hij gelegenheid om ijverig werkzaam en tevens door zijne wiskundige kennis het gouvernement van dienst te wezen. Op zijne zendingstochten onderzocht hij de eilanden en bij een aanval

ler Engelschen op Guadeloupe in 1703 stond hij als ervaren ingenieur zijne landgenooten bij. Toen hij in 1705 wegens de belangen zijner Orde naar Europa gezonden werd, onderzocht hij op eene wetenschappelijke wijze de omstreken van Cadix, waar hij aan land stapte, alsmede de kust van Andalousië tot aan Gibraltar. Voorts bezocht hij Italië en vertrok in 1715 naar Parijs, waar hij den 6den Januari 1738 overleed. Hij schreef: „Nouveau voyage aux îles de l'Amérique (Amsterdam 1722, 6 dln, en later)", — „Nouvelle relation de l'Afrique occidentale (Amsterdam 1728, 5 dln)", — en „Relation historique de l'Ethiopie occidentale (Amsterdam 1732, 5 dln)".

Léon Labat, desgelijks een Fransch reiziger. Hij werd geboren in 1803 te Agde en ondernam, na het voleindigen zijner studiën (1822), reizen naar Noord- en Zuid-Amerika: Noord-Afrika en het Oosten, trad in 1826 in Palaestina als lijfarts en eerste geneesheer van een hospitaal in dienst van *Mehemed-Ali*, doch keerde weldra terug naar Parijs. Op eene andere reis door Zuid-Rusland en Perzië werd hij benoemd tot lijfarts van den Sjach met den titel *Mirza-Labat-Khan*. Hij overleed te Nizza in Februari 1847. Van zijne geschriften vermelden wij: „Cholera morbus asiatique (1832)", — „De la lithotritie (1833)", — „De la rhinoplastie (1834)", — „Route de l'Inde par l'Egypte et la Mer Rouge (1839)", — en „De l'irritabilité des plantes (1834)".

Labberdaan, zie *Kabeljauw*.

Labé (Louise Charly), genaamd dame *Perrin*, eene verdienstelijke Fransche dichteres, geboren te Lyon in 1526, wekte reeds vroeg door hare buitengemeene schoonheid, door hare kennis van vreemde talen en door haar manhaftig karakter de bewondering harer tijdgenooten. Niet tevreden met den roem, dat zij beter een wild paard kon betengelen en vaardiger lans en schild hanteeren dan menig ridder, nam zij op 16-jarigen leeftijd in 1542, deel aan de belegering van Perpignan. Men noemde haar kapitein *Loys* en hare dapperheid werd door de dichters geprezen. Toen de Dauphijn genoemde belegering opbrak, keerde zij terug naar Lyon en trad er in het huwelijk met *Ennemond Perrin*, een rijk koopman en touwslager. Nu wijdde zij zich geheel en al aan de dichtkunst en muziek, en haar huis werd de vergaderplaats van dichters, kunstenaars en geleerden. Zij overleed te Lyon in Maart 1566. De uiteenloopende getuigenissen harer tijdgenooten vermelden eenstemmig, dat zij als kunstenares een hoogen trap van ontwikkeling bereikt had, terwijl zij naar de wijze harer eeuw niet van lichtzinnigheid was vrij te pleiten. Hare gedichten, bestaande uit 3 elegieën, 24 sonnetten en eene allegorie: „Débat de la folie et de l'amour", kwamen eerst in 1555 te Lyon in het licht en zijn o. a. in 1824 herdrukt.

Labebo is een eilandje, dat zich verheft op 1°48 Z. B. en 123° 20′ O. L. van Greenwich. Het behoort tot de Bengaai-eilanden en als zoodanig tot de residentie Ternate.

Labedoyère (Charles Angelique Huchet, graaf de la), een slachtoffer der reactie van 1815 in Frankrijk, was de telg van een oud geslacht uit Bretagne en werd geboren te Parijs den 17den April 1786. Op 20-jarigen leeftijd trad hij in krijgdienst en woonde de veldtochten bij van 1806 en 1807. Als adjudant van den maarschalk *Lannes* bevond hij zich in 1808 in Spanje en nam in 1809 deel aan den oorlog tegen Oostenrijk. 's Avonds vóór den slag bij Lutzen (1813) ontving hij van *Napoleon* het kommando over een regiment infanterie, waarmede hij ook bij Bautzen en bij Goldberg streed. Met wonden bedekt, keerde hij naar Frankrijk terug en trad er in het huwelijk met een meisje uit een legitimistisch geslacht. Op aansporing van dit laatste trad hij na den eersten afstand van *Napoleon* weder in dienst en bevond zich met zijn regiment in de nabijheid van Vizelle, toen de Keizer uit Elba terugkwam. *Labedoyère* voegde zich aanstonds bij hem, woonde den intocht te Grenoble bij en zag zich kort daarna benoemd tot luitenant-generaal en pair van Frankrijk. Na den slag van Waterloo, waar hij met leeuwenmoed streed, snelde hij naar Parijs en verzette zich in eene stormachtige vergadering van de Kamer der Pairs in heftige taal tegen de *Bourbons*. Na de capitulatie van Parijs volgde hij het leger achter de Loire. Nu vatte hij het voornemen op, om zich naar Amerika te begeven, maar vertoonde zich den 3den Juli nogmaals te Parijs om afscheid te nemen van zijne bloedverwanten. Reeds een half uur na zijne aankomst werd hij in hechtenis genomen en voor den krijgsraad gebracht. Hij verdedigde zich op eene eenvoudige, edele en vaderlandlievende wijze, doch zijne taal vond geen ingang. Hij werd den 15den Augustus ter dood veroordeeld, en de voltrekking van het vonnis had een dag of wat later plaats.

Laberius (Decimus) een Romeinsch ridder en vermaard minnedichter, geboren in 107 overleden in 43 vóór Chr., zag zich in zijn zestigste levensjaar door *Caesar* gedwongen, om bij de spelen, die ter verheerlijking zijner zegepraal op *Pompéjus* gevierd werden, persoonlijk in een dichterlijken wedstrijd op te treden tegen *Publius Syrus*, waardoor hij volgens de Romeinsche instellingen de eer van zijn stand bezoedelde en zelfs het burgerrecht verloor. Dit laatste kreeg hij echter door den wil van den machtigen dictator terug. Onder de van hem afkomstige fragmenten, door *Ribbeck* in de „Comicorum latinorum reliquiae (1855)" opgenomen, onderscheidt zich vooral een door *Macrobius* medegedeelde „Prologus", door *Wieland* in het Duitsch vertaald.

Labiatae (Lipbloemigen) is de naam van één der grootste natuurlijke plantenfamiliën in de afdeeling der *Tweezaadlobbigen*. Zij onderscheiden zich door hare bloemen, namelijk door een buisvormigen kelk met 5-tandigen of 2-lippigen zoom, door eene buisvormige bloemkroon met twee-, zelden éenlippigen zoom, door 4 in de bloemkroonbuis vastgegroeide meeldraden, van welke 2 langer zijn dan de beide andere (zelden heeft men er slechts 2), en door een bovenstandigen stamper met een 4-deelig vruchtbeginsel, — voorts door hare vrucht eene zoogenaamde splitvrucht, welke uit 4 éenzadige, bolvormige, gladde dopvruchtjes bestaat en daarom ook wel den naam draagt van vierdubbele dopvrucht. De planten dezer familie zijn éenjarige of overblijvende kruiden, halfheesters of heesters, veelal met vierkante stengels en

takken, welke laatste, evenals de bladeren, tegenovergesteld en kruisgewijs geplaatst zijn. De bladeren zijn enkelvoudig en hebben geene steunbladen. De bloemen zijn in den regel tweeslachtig en vereenigd tot schijnkransen, welke wederom aren of pluimen vormen. De schijnkrans (verticillaster) is eene bloeiwijze, eigenaardig aan de Lipbloemigen: de bloemen zijn daarbij schijnbaar in een krans rondom den stengel of de takken geplaatst, maar bij nadere beschouwing ontwaart men, dat men met geen waren krans (verticillus), maar met tegenovergestelde bijschermen (cymae) te doen heeft. Somtijds ook komt slechts ééne enkele bloem uit den oksel der bladeren te voorschijn. De Labiatae zijn over den geheelen aardbodem verspreid, doch komen het meest voor in de warmere gewesten van den gematigden gordel, — vooral langs de Middellandsche Zee. Vele soorten bevatten eene aetherische olie en prikkelende eigenschappen, zoodat zij in de geneeskunde te pas komen, bijv. de salie (Salvia), de thym (Thymus vulgaris *L.*), de lavendel (Lavandula vera *Dec.*), de hijsop (Hyssopus officinalis *L.*), de kruizemunt (Mentha piperita *L.*), de melisse (Melissa officinalis *L.*), de rosmarijn (Rosmarinus officinalis *L.*), enz. Door *Lindley* zijn 11 onderafdeelingen van deze groote familie vastgesteld, en door *Suringar*, alleen van inlandsche Lipbloemigen, niet minder dan 24.

Labiche (Eugène Marin), een Fransch tooneelschrijver, geboren den 5den Mei 1815 te Parijs, studeerde in de rechten, trad in 1838 op met den roman: „La clef des champs", alsmede met het gezamenlijk met *Marc Michel* en *Lefranc* bewerkte tooneelspel: „M. de Coyllin, ou l'homme infiniment poli". Van zijne overige met anderen vervaardigde tooneelstukken noemen wij: „Deux papas très-bien", — „Frisette", — „Madame Larifla", — „Un garçon de chez Véry", — „Edgar et sa bonne", — „Otez votre fille, s'il vous plaît", — „Si jamais je te pince!", — „La perle de la Canebière", — „En avant les chinois", — „Le voyage de Mr. Perrichon", — „Les vivacités du capitaine Tic", — „La poudre aux yeux", — „Les petits oiseaux", — „Moi", — „Un mari qui lance sa femme", — „La cagnotte", — „L'homme qui manque le coche", — Un pied dans le crime", — „Le fils du brigadier", — „Le papa du prix d'honneur", — „L'corricolo", — „Le choix d'un gendre", — „Le plus heureux de trois", — „La lettre chargée", — „Le cigale chez les fourmis", — en „Châle H. P. T. Sedert den 25sten Februari 1880 is hij lid der Fransche Académie.

Labienus (Titus Atius), een Romeinsch volkstribuun, beschuldigde, hiertoe door *Caesar* aangespoord, *Cajus Rabirius*, die door *Cicero* verdedigd werd, van moord, op *Saturninus* gepleegd. In den Gallischen Oorlog verwierf hij als legatus (onderveldheer) van *Caesar* grooten roem en aanzienlijke rijkdommen; doch toen in 49 vóór Chr. de burgeroorlog uitbarstte, verliet hij de zijde van *Caesar* en schaarde zich aan die van *Pompéjus*, welken hij naar Griekenland vergezelde, waar hij evenzeer aan de voorspoedige gevechten bij Dyrrhachium als aan den slag bij Pharsalus deelnam. Van den ongelukkigen afloop van dezen laatste bracht hij als vluchteling het bericht te Dyrrhachium en begaf zich vanhier met *Afranius* naar *Cato* te Corcyra. Later vereenigde hij zich met de vluchtelingen der partij van *Pompéjus* in Afrika en streed hier bij Ruspina (4 Januari 46 vóor Chr.), doch zonder de gewenschte uitkomst, tegen *Caesar*. Met *Sextus Pompéjus* ontsnapte hij na *Caesar's* zegepraal bij Thapsus (6 April 46 vóor Chr.) naar Spanje, om zich hier bij *Cnejus Pompéjus* te voegen, en sneuvelde in den slag bij Munda (17 Maart 45 vóor Chr.), waar het overschot der partij van *Pompéjus* vernietigd werd. — Zijn zoon *Quintus Labiénus* zag zich door *Brutus* en *Cassius* afgevaardigd naar *Orodes I*, koning der Parthen, om diens bijstand in te roepen. Met *Pacorus*, den zoon des Konings, die eerst na den slag bij Philippi partij koos tegen de Romeinen, deed hij een inval in Syrië en de nabijgelegene Aziatische landen, maar moest in 39 vóor Chr. het onderspit delven voor *Publius Ventidius*, den legatus van *Antonius*. Zoowel hij als *Pacorus* leed de nederlaag, en hij werd vervolgens door *Demetrius*, een vrijgelaten slaaf van *Caesar*, die ten behoeve van *Antonius* Cyprus bestuurde, in zijne wijkplaats in Cilicië ontdekt en omgebracht. — Een zoon of broeder van laatstgenoemde, *Titus Labiénus* geheeten, verwierf ten tijde van *Augustus* groote vermaardheid als redenaar en geschiedschrijver. Daar hij zich heftig tegen de Regeering uitliet, ontving hij den spotnaam van *Rabiénus* (van *Rabies*, dolheid). Zijne geschiedkundige geschriften werden, evenals die van *Cassius Severus* en *Cremutius Cordus*, op last van den Romeinschen Senaat in het openbaar verbrand, — doch tijdens de regeering van *Caligula* weder verspreid. Er is echter niets van bewaard gebleven. Onder den titel: „Les propos de Labiénus (1865)" schreef *Rogeard* een pamphlet tegen Keizer *Napoleon III*.

Labillardière (Jean Julien), een natuurkundige en reiziger, geboren te Alençon den 23sten October 1755, studeerde te Montpellier in de geneeskunde, maar bepaalde zich vervolgens bij de kruidkunde. Hij volbracht onderscheidene reizen door Engeland, Frankrijk en Zwitserland, — deed daarna op kosten van de Fransche Regeering in 1786 en 1787 een tocht door Syrië en den Libanon en vergezelde eindelijk als kruidkundige de expeditie, welke onder het bevel van *d'Entrecasteaux* in zee werd gezonden. Hij verzamelde in het toen nog weinig bekende Nieuw-Holland een schat van planten, doch werd op Java door de Engelschen gevangen gehouden en van zijne verzameling beroofd. Later evenwel ontving hij die terug door de tusschenkomst van Sir *Joseph Banks*. Na zijn terugkeer te Parijs werd hij in 1800 lid van het Instituut en overleed aldaar den 8sten Januari 1834. Behalve een aantal verhandelingen schreef hij eenige merkwaardige botanische werken, zooals: „Icones plantarum Syriae rariorum (1791—1812)", — „Novae Hollandiae plantarum specimen (1804—1805)", — en „Relation du voyage à la recherche de Lapeyrouse (1890, 2 dln)".

Lablache (Luigi), één der vermaardste baszangers onzer eeuw, geboren te Napels den 17den December 1794, was de zoon van een Franschman en van eene Italiaansche

rouw. Hij had reeds als kind eene uitmuntende stem, ontving zijne opleiding aan het onservatorio te Napels en trad in 1812 voor e eerste maal op in den schouwburg San-'arlino in de „Bella molinara" en andere omische opera's. In 1814 trad hij in het huwelijk met de zangeres *Therese Pinatti*, verond zich achtereenvolgens aan de schouwurgen te Messina, Palermo en Milaan en wam daarna te Weenen. Zijn schitterendst jdperk brak aan in 1830, toen hij optrad in e Italiaansche opera te Parijs en weldra, gejk ook te Londen, de lieveling werd van et publiek. In 1834 ging hij weder naar Naels, maar keerde in 1835 terug naar Parijs, vaarna hij bij afwisseling zong in de hoofdteden van Frankrijk en Engeland en tevens an tijd tot tijd kleine kunstreizen deed. Zijne oofdrollen waren: *Figaro* in den „Barbier e Seville", — *Leporello*, — *Hendrik VIII* in Anna Bolena", — *Giorgio* in „Les Puritains", – *Dulcamara*, — Don *Pasquale* enz. Allen vist hij weg te slepen, zoowel door zijn voorreffelijk gezang als door zijn uitstekend spel. Reusachtig, evenals de stem, die zich boven iet fortissimo van het orkest kon doen hooen, was ook zijne gestalte, die zich evenwel op gevorderden leeftijd door monsterachtige likte onderscheidde. In 1853 werd hij uitgenoodigd om zich in de Italiaansche opera te Petersburg te laten hooren. Hij toefde aldaar elken volgenden winter tot aan 1857, ontving er veel geld, maar verwoestte er tevens zijne gezondheid. Door het Keizerlijk gezin met gunstbewijzen overladen, nam hij eindelijk zijn ontslag en zocht genezing in het bad te Kissingen. Reeds was hij zoover hersteld, dat hij op het punt stond, om zich weder aan de Italiaansche opera te Parijs te verbinden, toen hij onverwachts instortte. Nu begaf hij zich naar het Zuiden, doch te vergeefs. Hij overeed te Napels den 13den Januari 1858.

Laboean, een eiland in den Oost-Indischen Archipel, bij de noordkust van Bornéo, vóór de baai van Bornéo of Broenai 15 geogr. mijl van den wal gelegen, bevindt zich tusschen 5°11′ en 5°13′ N. B. en heeft een omvang van [illegible]ste geogr. mijl. Het eiland is met dichte wouden bedekt, uitgezonderd op enkele plekken aan de oostkust, waar men het houtgewas heeft weggeruimd, — hetgeen desgelijks geschied is bij de steenkolenmijnen, die er met goed gevolg door eene Engelsche maatschappij ontgonnen zijn. Tot 1846 stond dit eiland onder het gezag van den Sultan van Broenai of Bornéo Proper, maar in laatstgenoemd jaar is het door dezen, op aandrang van *Brooke*, die er zich gevestigd had, aan Engeland afgestaan. Het eiland vormt een belangrijk station voor het handelsverkeer, bezit een overvloed van drinkwater en telt ruim 6000 inwoners (1880). De Engelsche Regeering heeft er een gouverneur; als zoodanig was in 1876 Sir *H. E. Bulwer* aldaar gevestigd.

Laboratorium of *scheikundige werkplaats* noemt men eene inrichting, geschikt tot het doen van scheikundige onderzoekingen en proeven. Men heeft laboratoria, welke tot het bereiden van bepaalde stoffen bestemd zijn — technische of pharmaceutische laboratoria, — en zoodanige, welke enkel dienen voor de wetenschappelijke beoefening der scheikunde. Deze laatste zijn, tegelijk met de scheikunde zelve, geheel en al van gedaante veranderd. Een laboratorium is niet langer de donkere, geheimzinnige werkplaats van den alouden scheikundige, gevuld met de zonderlingste toestellen en werktuigen, — de overblijfselen der middeneeuwsche alchymie. Neen, de thans gebezigde toestellen onderscheiden zich door eenvoudigheid en sierlijkheid, en de plaats, waar zij zich bevinden, is zindelijk, net en behoorlijk verlicht. De voormalige ovens zijn door de gaslampen of gasovens verdrongen. De zaal is niet enkel voor den hoogleeraar, maar ook voor de studenten geopend, en elk van deze heeft er zijne bepaalde werkplaats, voorzien van al het noodige. Vooral in Duitschland heeft men in den laatsten tijd aan de hoogescholen prachtige laboratoria doen verrijzen. Het eerste was dat, hetwelk te Giessen onder de leiding van *Liebig* gebouwd werd, — en dat voorbeeld is elders spoedig nagevolgd. Men heeft er ook laboratoria, die enkel ter bevordering der belangen van den landbouw dienen. In ons Vaderland heeft men, behalve aan de hoogescholen scheikundige werkplaatsen aan alle hoogere burgerscholen. — Bij de *artillerie* noemt men het laboratorium de plaats, waar de munitie voor vuurwapenen vervaardigd wordt.

Laborde. Onder dezen naam vermelden wij:

Jean Joseph de Laborde, een man die zich onderscheiden heeft door menschlievendheid en ondernemingsgeest. Hij werd geboren in 1724 te Jacca in Aragon, verwierf door den handel te Bayonne een groot vermogen en werd ten tijde van *Choiseul* in Frankrijk Hofbankier. Wél verhief men zijn landgoed Laborde tot een markiezaat, maar hij maakte geen gebruik van den titel. Na den val van *Choiseul* keerde hij tot het ambteloos leven terug, maar hield 6 schepen in de vaart, om het verkeer met zijne plantaadjes op San Domingo te onderhouden. Bij het uitbarsten van den Amerikaanschen vrijheidsoorlog verschafte hij aan de Fransche Regeering 12 millioen livres in goud, zoodat zij de expeditie onder *Rochambeau* kon uitrusten. Later deed *Laborde* onderscheidene prachtige gebouwen verrijzen. Jaarlijks schonk hij aanzienlijke sommen aan de armen en in 1789 de noodige gelden om te Parijs 4 groote hospitalen te doen verrijzen. Gedurende het Schrikbewind leefde hij rustig op zijn kasteel, maar wegens zijn rijkdom werd hij voor de revolutionaire rechtbank gebracht, waar men hem beschuldigde van gemeenschap met woekeraars. Hij werd den 18den April 1794 ter dood veroordeeld en aanstonds geguillotineerd.

François Louis Joseph, graaf *de Laborde*, een zoon van den voorgaande. Hij was eerst zeeofficier en vervolgens schatmeester des Konings, zag zich benoemd tot lid der Nationale Vergadering, maar nam na het sluiten van deze de wijk naar Engeland, waar hij in 1801 overleed.

Alexandre Louis Joseph graaf *de Laborde*, een broeder van den voorgaande. Deze, geboren te Parijs den 17den September 1773, streed in Oostenrijkschen dienst tegen de Fransche Republiek, doch keerde na den Vrede van Campo Formio naar zijn vaderland terug,

waar hij zich aan de zijde schaarde van *Bonaparte*. Hij vergezelde dezen in 1808 naar Spanje en in 1809 gedurende den veldtocht in Oostenrijk. Toen werd hij bestuurder van de Keizerlijke domeinen en eindelijk requestmeester bij den staatsraad te Parijs. Voorts maakte hij deel uit van het gezantschap, hetwelk uit naam van *Napoleon* de Aartshertogin *Maria Louiza* ten huwelijk kwam vragen. In 1823 werd hij lid van de Kamer van Gedeputeerden en behoorde in 1830 tot de medeonderteekenaars van het protest tegen de Ordonnantiën van *Karel X*. Na de Juli-omwenteling van 1830 werd hij prefect van het Seinedepartement en later brigade-generaal der nationale garde te Parijs en adjudant van Koning *Lodewijk Philips*. Reeds in 1813 had men hem gekozen tot lid van de Académie des Inscriptions en in 1832 werd hij opgenomen onder de Leden der Académie des Sciences. Hij overleed te Parijs den 23sten October 1842. Van zijne geschriften noemen wij: „Voyage pittoresque et historique en Espagne (1807—1818, 4 dln; 2de druk, 1823)", — „Itinéraire descriptif de l'Espagne (1802—1827, — 5 dln; 3de druk met bijvoegsels van *von Humboldt* en *Bory de Saint-Vincent*, 1827—1829, 6 dln)", — „Description des nouveaux jardins de la France et de ses anciens châteaux (1832, 2 dln)", — „Les monuments de la France (1832—1836, 2 dln met 259 koperen platen)", — en „Versailles ancien et moderne (1839—1840)".

Léon Emanuël Simon Joseph, graaf *de Laborde*, een zoon van den voorgaande, geboren te Parijs den 15den Juni 1807. Hij studeerde te Göttingen en volbracht in 1825 met zijn vader eene reis naar het Oosten, waarvan hij eene beschrijving leverde in de prachtwerken: „Voyage de l'Arabie Petrée (1830—1833)", — en „Voyage en Orient (1837—1840, 36 afleveringen)". Hij vertrok in 1828 als gezantschapssecretaris naar Rome, maar nam reeds het volgende jaar zijn ontslag. Gedurende de Juli-omwenteling was hij adjudant van generaal *Lafayette* en werd voorts gezantschapssecretaris te Londen, in 1832 te 's Gravenhage en in 1834 te Cassel. In plaats van zijn vader benoemde men hem in 1841 tot lid van de Kamer van Afgevaardigden en in 1842 werd hij lid van de Académie van Wetenschappen. Van 1848 tot 1854 was hij conservator van de verzameling moderne beeldhouwwerken in het Louvre, in 1859 directeur-generaal der archieven van het Keizerrijk, in 1868 senator, en overleed te Parijs den 25sten Maart 1869. Van zijne geschriften vermelden wij voorts: „Essai pour servir à l'histoire de la gravure sur bois (1833)", — „Histoire de la découverte de l'imprimerie (1836)", — „Histoire de la gravure en manière noire (1839)", — „Commentaire géographique sur l'Exode et les Nombres (1842, 2 dln)", — „Les ducs de Bourgogne (1849—1851, dl. 1 en 2)", — „Notice des émaux, bijoux et objets divers exposés dans les galeries du Louvre (1843, 2 dl)", — „De l'union des arts et de l'industrie (1856, 2 dln)", — en „Archives de la France, leurs vicissitudes pendant la revolution, leur régénération sous l'empire (1866)".

Labouchère. Onder dezen naam vermelden wij:

Henry de Labouchère, een Britsch staatsman, geboren te Londen den 15den Augustus 1798. Hij volbracht onderscheidene groote reizen en werd in 1828 lid van het Parlement. Van 1832 tot November 1834 was hij lord der Admiraliteit, in 1835 vicepresident van den Board of Trade, in 1839 onderstaatssecretaris voor koloniën, tot September 1841 president van het ministerie van Koophandel, van Juli 1846 tot Juli 1847 eerste secretaris voor Ierland, daarna weder president van het ministerie van Koophandel en zag zich van 1855 tot 1858 belast met de portefeuille van Koloniën. Hij behoorde steeds tot de Whigs, ondersteunde alle vrijzinnige wetsontwerpen en werd in 1859 tot Lord *Taunton* verheven, waarna hij zitting nam in het Hoogerhuis. Hij overleed in 1869.

Henry de Labouchère, een zoon van den voorgaande en geboren te Londen in 1831. Hij werd weldra lid van het Parlement. Gedurende den Fransch-Duitschen Oorlog bevond hij zich als verslaggever van het „Daily News" in het belegerde Parijs en schreef daarop het merkwaardig boek: „Diary of the besieged resident in Paris (1871; 3de druk, 1872)". Voorts stichtte hij met anderen het weekblad: „The World" en later een nieuw weekblad, „Truth" geheeten. Hij ondersteunde voorts het ministerie *Gladstone* en behoort tot de eigenaars van het „Daily News".

Laboulaye (Edouard René Lefebvre), een uitstekend Fransch rechtsgeleerde en letterkundige, geboren te Parijs 18 Januari 1811, wijdde zich aldaar aan de studie der rechtsgeleerdheid en gaf door zijn bekroond prijsschrift: „Histoire du droit de propriété foncière en Europe (1839)" treffende blijken van gunstigen aanleg voor de behandeling der rechtsgeschiedenis. Hij knoopte betrekkingen aan met Duitsche rechtsgeleerden, en in zijn geschrift over het leven en de werken van *Savigny* maakte hij zijne landgenooten opmerkzaam op de methode der historische school van rechtsgeleerden aldaar. Hoewel hij in 1842 ingeschreven werd als advocaat bij het Koninklijk Gerechtshof te Parijs, zette hij zijn wetenschappelijken arbeid voort en schreef: „Recherches sur les conditions civiles et politiques des femmes depuis les Romains jusqu'à nos jours (1840)", — en „Essai sur les lois criminelles des Romains concernant la responsabilité des magistrats (1845)", welke beide bekroond werden door het Instituut. In 1845 zag hij zich gekozen tot lid van de Académie des Inscriptions en in 1849 benoemd tot hoogleeraar in de vergelijkende wetgeving aan het Collége de France. Den 2den Juli 1871 werd hij lid van de Nationale Vergadering, waar hij plaats nam in het linker centrum en hij zag zich gekozen tot president der commissie tot reorganisatie van het hooger onderwijs. Als rapporteur van deze verklaarde hij zich in de zitting van 6 Juni 1875 een voorstander van de vrijheid van onderwijs in den ruimsten zin van het woord. Ook was hij in Mei van laatstgenoemd jaar lid en verslaggever der commissie, benoemd tot regeling van de onderlinge verhouding der wetgevende en uitvoerende macht. In December daaraanvolgende koos de Assemblée Nationale hem tot senator voor levenslang. Hij is de grondlegger van de historische rechtsgeleerdheid in Frankrijk, en van zijne

overige geschriften vermelden wij: „Histoire politique des Etats-Unis de l'Amérique (1854—1855, 3 dln; 6de druk, 1876)", — „Les tables de bronze de Malaga et de Salpensa (1856)", — „Etudes sur la propriété littéraire en France et Angleterre (1858)", — eene bewerking der „Introduction au droit Français" van *Fleury* (met *Darreste* 1858, 2 dln), — „Le coutumier de Charles VI (1846)", — en „Les institutes coutumières de Loisel (met *Dupin*, 1848, 2 dln)". Voorts vermelden wij nog: „Etudes contemporaines sur l'Allemagne et les pays slaves (1855)", — „Liberté religieuse (1856)",— „Questions constitutionnelles (1873)", — „Contes bleus (1863, 2de druk, 1874)", — „Nouveaux contes bleus (1867; 2de druk, 1874)", — „Abdallah (1869)", — „Etudes morales (1869)", — en „Souvenirs d'un voyageur (1873)". Bij ons is hij vooral bekend door de veelgelezene werken: „Paris en Amérique" en „Le prince Caniche." Hij behoorde tot de vrijzinnigste mannen van Frankrijk, die bereid was om ook aan zijne tegenstanders de meest mogelijke vrijheid te vergunnen, en liet zijne welsprekende stem gedurig hooren. Hij overleed den 25sten Mei 1883.

Labourdonnais (Bertrand François Mahé de), een vermaard Fransch zeeofficier en de telg van een ouden stam uit Bretagne, werd geboren te St. Malo den 11den Februari 1699. Van jongs af voor den zeedienst bestemd, was hij reeds in 1723 kapitein bij de marine der Fransche Oost-Indische Compagnie. In het volgende jaar nam hij deel aan de belegering van Mahé, zoodat de naam dezer plaats bij den zijnen gevoegd werd. Aangezocht door den Onderkoning van Goa, trad hij voorts in Portugeeschen dienst, doch keerde in 1733 naar Frankrijk terug, alwaar hij zich benoemd zag tot gouverneur van Isle de France en Bourbon (1735). Bij den dreigenden oorlog van Frankrijk tegen Engeland ontving hij in 1740 het bevel over een eskader in de Oost-Indische wateren; in 1741 ontzette hij Mahé, maar toen hij de vijandelijkheden tegen de Engelsche Oost Indische Compagnie wilde openen, gelastte men hem, zijne schepen naar Europa te zenden. Na de oorlogsverklaring van 1744 was hij te zwak om iets van belang te ondernemen. Eerst in Juli 1746 bestookte hij met 6 schepen op de kust van Coromandel den Britschen commodore *Peyton* en behield met groot verlies de overhand. Op last van het bestuur van Pondichery dwong hij den 21sten September Madras tot eene capitulatie en deed er de overwonnenen, daar hij geene veroveringen wilde maken op het vaste land, eene oorlogsschatting van 9 millioen livres betalen. De gouverneur-generaal *Dupleix* onthield echter zijne goedkeuring aan dit verdrag en verweet *Labourdonnais*, dat hij de belangen der Compagnie verraden had. Om zich van dezen laster te zuiveren, scheepte hij zich in naar Frankrijk (1747), maar werd onderweg door de Engelschen gevangen genomen. Op zijn woord van eer ontslagen, bereikte hij in Maart 1748 Parijs, waar men hem aanstonds in de Bastille opsloot en met gruwzame hardheid behandelde. Eerst na verloop van 3 jaren werd hij onschuldig verklaard en op vrije voeten gesteld. Hij overleed den 9den September 1753. — Zijn kleinzoon, *Bertrand François Mahé de Labourdonnais*, in 1795 geboren en in 1840 te Londen in bekrompene omstandigheden overleden, was een beroemd schaakspeler. Hij schreef een: „Traité du jeu des échecs" en stichtte het tijdschrift: „Palamède". Ook gaf hij eene levensgeschiedenis van zijn grootvader in het licht. Tot hetzelfde geslacht behoorden ook:

Anne François Augustin, graaf *de la Bourdonnais*, geboren te Guérande den 27sten September 1747. Reeds vroeg trad hij in krijgsdienst en stond bij het uitbarsten der Revolutie aan het hoofd van een regiment. Wegens zijn omgang met de *Jacobijnen* ontving hij in den Belgischen veldtocht van 1792 den rang van generaal. Daar hij echter veel meer optrad als volksleider dan als krijgsbevelhebber, onthief *Dumouriez* hem van zijn kommando, waarna *Labourdonnais* naar het leger der Pyreneeën gezonden werd. Eene oude wonde noodzaakte hem weldra om zich weêr naar Dax te begeven, waar hij in 1793 overleed.

François Régis de Labourdonnais, een Fransch minister gedurende de Restauratie. Hij werd geboren te Angers den 19den Maart 1767, verliet Frankrijk in 1792, voegde zich bij het leger van *Condé*, alwaar hij zich door ongemeene dapperheid onderscheidde, en vereenigde zich, na de ontbinding van dat leger, eerst met de Chouans en daarna met de Vendeeërs. Ten tijde van het Consulaat verzoende hij zich met de nieuwe orde van zaken en werd maire te Angers. Na de Tweede Restauratie zag hij zich door Angers afgevaardigd naar de Kamer van Gedeputeerden en trad er op als een ultra-koningsgezinde, zich niet zoo zeer onderscheidende door welsprekendheid als door stijfzinnigheid. Zijne gedurige aanvallen brachten zelfs de gematigden van zijne eigene partij tot wanhoop. Bij de ontbinding der Kamer in 1827 werd hij weder gekozen en droeg veel bij tot den val van het ministerie *Villèle*. Toen in 1829 de Prins *de Polignac* de teugels van het bewind in handen nam, aanvaardde *Labourdonnais* de portefeuille van Binnenlandsche Zaken. Daar hij echter evenmin steunen kon op de meerderheid der Kamer als op de toegenegenheid zijer ambtgenooten, nam hij na verloop van 3 maanden zijn ontslag, begaf zich naar zijne goederen en overleed den 28sten Augustus 1839.

Labrador noemt men in ruimeren zin het grootste en meest noordelijk gelegen schiereiland van Noord-Amerika, zich uitstrekkende van 50—58° N. B. en van 37°20′ tot 61° W. L. van Greenwich en grenzende in het noorden aan de Hudsonstraat, in het oosten aan den Atlantischen Oceaan, in het westen aan de Hudsons- en Jamesbaai en in het zuiden aan de Golf van St. Laurens met eene oppervlakte van 25 115 ☐ geogr. mijl en eene kustlengte van ongeveer 700 geogr. mijl. In meer beperkten zin geeft men den naam van Labrador enkel aan het noordoostelijk gedeelte van dit schiereiland, hetwelk aan de kust van Belle Isle-Straat en Kaap Charles tot aan Kap Chudleigh (52—60° N. B.) en landwaarts in driehoekige gedaante tot aan den 51sten lengtegraad voortloopt. Ook dit gedeelte omvat duizende ☐ geogr. mijl, doch slechts 7 000 inwoners, onder welke zich 4 000 Indianen en 1 700 Eskimo's bevinden, en staat onder het

Britsch opperbestuur van New-Foundland, terwijl het overige land in het zuiden tot Oost-Canada en in het noorden en westen onder den naam Oostmain tot het Hudsonterritorium gerekend wordt. Alleen oostelijk of eigenlijk Labrador is eenigermate bekend. De kust, van tallooze fjorden en straten ingesneden en met een doolhof van rotseilanden en klippen bedekt, vertoont zich overal steil, woest en somber, 100 tot 200 en aan de noordzijde 300 tot 500 Ned. el hoog. Op geringen afstand van de kust verheffen zich naakte, met sneeuw bedekte bergketens, wier hoogte op 59½° N. B. achter den Aulezaviksond geschat wordt op 1 800 Ned. el, maar wellicht 3 000 Ned. el beloopt. Gneis en graniet hebben aan de kust de overhand. Daarboven bevindt zich hier en daar eene laag van rooden zandsteen ter dikte van 65 Ned. el, terwijl verder in het binnenland de secundaire lagen allengs verdwijnen. Op onderscheidene plaatsen vindt men er diorietporfier. Het bekende labradoriet of labradorgesteente komt het fraaist voor aan de kust van Naïn, en zwerfblokken schijnen er over het geheele land verstrooid te wezen. Het klimaat is op het noordelijk halfrond en op dergelijke breedte nergens zoo ruw als te Labrador. De zomer neemt er eerst met Juli een aanvang, en reeds in September keert de winter terug. Naïn, op 56°25′ N. B., heeft een winter als Nova-Zembla, dat 16° noordelijker ligt, en een zomer als IJsland (65½° N. B.). Labrador behoort dan ook tot de minst bezochte streken in Noord-Amerika; men kent daarvan niet veel meer dan de kust. De kale bergketens, die er door het binnenland voortloopen, staan in verband met die van Canada. Bronnen en rivieren zijn er betrekkelijk slechts zeer weinig, maar men heeft er des te grooter aantal moerassen en meren. Op den naam Tiërra del Labrador (Landbouwersland), daaraan door den ontdekker gegeven, kan slechts het zuidelijk gedeelte aanspraak maken. Alleen hier, langs de St. Laurensrivier en langs de grenzen van Canada, vindt men lage populieren, dennen, berken en wilgen, doch eigenlijke wouden schijnen er te ontbreken. Gedurende het grootste gedeelte des jaars is er de bodem met sneeuw bedekt. Gletschers dalen er van de bergen af en uitgestrekte venen wijzen er op eene dergelijke vorming van den bodem als men aantreft in de toendra's van Siberië. De plantengroei des lands draagt het karakter van dien der poolstreek en bestaat uit eenige lage kruiden en grassen, maar vooral uit loof- en korstmossen. In het zuiden zijn eenige bessendragende heesters en rendierenmos de belangrijkste voortbrengselen van het plantenrijk. Graan komt er niet tot rijpheid, doch er groeien knollen en aardappelen, wier noordelijke grenzen er zich tot Hebron op 58°15′ N. B. uitstrekken (in Europa tot 70° N. B.). Van de overige voortbrengselen des lands noemen wij — behalve labradorsteen — mariaglas, asbest, ijzer, koper, zwavelkies en bergkristal. Het wild bestaat er uit runderen, zwarte en witte beren, wolven, vossen, bergkatten, hazen, marters, otters, hermelijnen, egels en bevers, terwijl er geene andere huisdieren zijn dan de hond en het rendier. De grootste rijkdom des lands, of liever der zee langs zijne kust, bestaat in visch, tot wier vangst ongeveer 300 Engelsche en 400 Amerikaansche vaartuigen derwaarts stevenen. Voornamelijk vindt men er kabeljauw, haring en makreelen. De belangrijkste plaats voor de kabeljauwvangst is Dominohaven op 53½° N. B., tusschen Isle of Ponds en Spotted Island, waar men een groot aantal visschershutten en droogschuren voor stokvisch aantreft. De helft der overvloedige vangst komt op de Amerikaansche markten, en het overige gaat meerendeels naar Portugal en de Middellandsche Zee. Ook de zalmvisscherij en de robbenvangst zijn er van groot belang, terwijl er voorts pelswerk en vederen worden uitgevoerd. De inwoners des lands zijn eenige weinig talrijke stammen van Berg-Indianen en Eskimo's, welke alleen de kust schijnen te bewonen.

Labrador is, volgens het algemeen gevoelen het aloude *Helloeland* (Steenland), door *Leif*, den zoon van *Erich de Roode* van IJsland, omstreeks het jaar 1000 ontdekt, toen hij van Groenland derwaarts voer. Nadat deze ontdekking der Skandinaviërs reeds eeuwen vergeten was, werd Labrador, tegelijk met Newfoundland, den 24sten Juni 1497 nogmaals opgespoord door de Venetianen *Jan* en *Sebastiaan Cabot*, die uit Bristol derwaarts waren gezeild, — voorts door laatstgenoemde in 1498 teruggevonden en eindelijk in 1501 door den Portugees *Gaspar Cortereal* bezocht en met zijn tegenwoordigen naam begiftigd. Eerst in 1618 bezocht *Hudson* een gedeelte der kust. In 1771 vestigden de Hernhutters er het eerste zendingsstation, Naïn genoemd, op 56°25′ N. B., — voorts in 1778 het station Okak op een eiland (57°40′ N. B.), in 1782 het station Hoffenthal (55°30′ N. B.) en in 1828 het station Hebron (58°15′ N. B.) en maakten zich zeer verdienstelijk door de inboorlingen met de Europeesche beschaving en met het Christendom bekend te maken. In deze 4 stations der Broedergemeente bevonden zich in 1861 niet minder dan 1 163 leden uit de Eskimo's, alzoo verreweg het grootste gedeelte der geheele bevolking.

Labradoriet of *labradorgesteente* is eene delfstof, die tot de veldspaatsoorten gerekend wordt. Het is doorgaans bladerig, kristalliseert zelden in trikline zuilen, is licht- tot donkergrijs van kleur, doch in sommige richtingen blauw en groen, heeft zelden een gelen of rooden en zeer zelden een parelgrijzen weerschijn, is zwak doorschijnend, oneffen op de breuk, fijnkorrelig en, wat den glans betreft, glas- of parelmoerglanzend. Doorgaans bestaat het uit 53,3% kiezelzuur, 20,8% aluinaarde, 12,2% calciumoxyde en 4,6% natron. Het komt voor als een bestanddeel van vele syeniet- en dolerietsoorten, in plaats van veldspaat, op Skye, in Schotland, Silezië, Noorwegen, Finland en Groenland, alsmede in de lavasoorten op den Etna, maar vooral in de rotsen op de kust van Labrador en op het eiland St. Paul. Het wordt tot allerlei sieraden verwerkt. — *Labradorporfier* bestaat uit eene groensteenachtige grondmassa, waarin labradorkristallen verspreid zijn.

Labruyère, zie *Bruyère*.

Labus (Giovanni), een verdienstelijk Italiaansch oudheidkundige, geboren te Brescia den 11den April 1775, oefende zich onder de

leiding van *Monti di Ravenna* in de beeldhouwkunst en overleed den 6den October 1853 te Milaan als ambtenaar van den Keizer van Oostenrijk. Van zijne geschriften vermelden wij: „Chiese principali d'Europa (1824)", — „Museo della reale accademia di Mantova (1833—1836, 3 dln)", — „Musea Bresciano (1838)", — „Ricerche sui monumenti epigrafici antichi esistenti nella città è provincia di Milano (1846)", — en „Antiche lapidi Tergestine (1849)".

Labyrinth, zie *Doolhof*.

Labyrinthodonten of *Doolhoftanden* noemt men uitgestorvene amphibieën met tanden van prismatischen bouw, die op de doorsnede strepen vertoonen, welke op de gangen van een doolhof gelijken. De voornaamste geslachten dezer familie zijn: Capitosaurus *v. Muenster*, — Mastodonsaurus *Jaeger*, — Metopins *v. Meyer*, — Xestorrhytins *v. Meyer*, — Odontosaurus *v. Meyer*, — en Chirosaurus *Kaup*. Nadat *Owen* deze familie bij de Kikvorschachtigen gevoegd had, werd door *H. von Meyer* aangetoond, dat zij wegens de aanwezigheid van een traanbeen, van een boven- en onderachterhoofdsbeen, van een slaapbeen, van een achterste voorhoofdsbeen en van jukbeenderen geen Kikvorschachtigen konden zijn, daar deze gemelde beenderen missen, maar dat zij wegens de overeenkomst dezer beenderen met die der krokodil tot de Hagedissen moesten behooren. Intusschen rekende later *Quenstedt* althans den Mastodonsaurus weder tot de Kikvorschachtigen. Overblijfselen van schubben of schilden van deze dieren zijn niet gevonden, zoodat zij waarschijnlijk amphibieën zijn geweest, terwijl men uit hunne voetsporen heeft opgemaakt, dat zij landdieren waren. Men vindt de labyrinthodonten in het trias.

Lacaille (Nicolas Louis de), een uitstekend Fransch sterrenkundige, geboren te Rumigny bij Rossy den 15den Mei 1713, ondernam met *Cassini* en *Maraldi* de opmeting der Fransche kust van Nantes tot Bayonne en, na het volbrengen van dezen arbeid, tegen het einde van April 1793 de opmeting van een gedeelte van den meridiaancirkel, welke laatste taak hij in gemeld jaar reeds voleindigde. Denzelfden ijver betoonde hij in den winter van 1740 op 1741, toen hij zijn net van driehoeken uitstrekte over de bergen van Auvergne om den meridiaan te verbinden met eene nieuwe, bij Rome gemetene basis. Tevens verbeterde hij de opmeting, welke *Picard* volbracht had in 1669, en bepaalde de lengte van de toise. Inmiddels tot hoogleeraar in de wiskunde aan het Collége-Mazarin benoemd, voltooide hij, voordat hij in 1746 zijne lessen opende, de opmeting van den meridiaan in het noorden van Frankrijk. Na zijn terugkeer bracht hij de uitkomsten dier opmetingen in rekening, vergeleek de lengten der door hem opgemetene bogen onderling en kwam tot het besluit, dat de graden van den meridiaan langer worden, wanneer men van den evenaar voortschrijdt naar de polen. Zijne: „Leçons élémentaires d'astronomie (1736; 4de druk, 1780)" en andere leerboeken bewijzen, met hoeveel ijver hij zijne betrekking waarnam, en zijne: „Ephémérides des mouvements célestes depuis 1745 jusqu'en 1775 (6 dln)", welke door *Lalande* werden voortgezet, zijne talrijke „Mémoires" in de werken der Académie, alsmede zijne berekening der verduisteringen in het jaar 1800 in het werk: „Art de verifier les dates" geven blijken van zijne astronomische studie. Nadat hij gedurende 14 jaren te Parijs het uitspansel had waargenomen, om de sterrenkaarten te verbeteren, begaf hij zich, om de sterren van het zuidelijk halfrond te aanschouwen en tevens de parallaxis van de Maan te bepalen, naar de Kaap de Goede Hoop, waar hij in 127 nachten de nog niet met juistheid aangewezen plaatsen van 9 800 sterren bepaalde. Daarbij beijverde hij zich om ook nog een graad van den meridiaan op te meten en op den terugtocht kaarten te vervaardigen van Isle-de-France en Bourbon. Hij hield zich steeds bezig met het bewerken van verschillende geschriften, toen hij den 21sten Maart 1762 overleed. Het aantal en de nauwkeurigheid zijner waarnemingen verdienen de grootste bewondering, — vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat zijne sterrenkundige loopbaan slechts 27 jaren duurde. Behalve reeds genoemde werken noemen wij nog van hem: „Astronomiae fundamenta (1757)", — „Coelum australe stelliferum (1763)", — „Observations sur 515 étoiles du Zodiaque (1763)", — en „Journal du voyage fait au Cap de Bonne Espérance (1763)".

Lacalprenède (Gauthier de Costes, chevalier, seigneur de), een vervaardiger van onderscheidene, veelgelezene Fransche ridderromans, aanschouwde het levenslicht in den aanvang der 17de eeuw op het kasteel Tolgon in Gascogne, studeerde te Toulouse en kwam in 1632 te Parijs. Later nam hij dienst in het leger, werd in 1650 Koninklijk kamerheer en overleed in October 1663. Van zijne romans vermelden wij: „Cassandre (1642, 10 dln; 2de druk, 1731)", — „Cléopatre (12 dln)", — en „Faramond (1661, 7 dln)", waaraan na zijn dood nog 5 deelen door *Pierre Dortigue de Vaumorières* werden toegevoegd. Zij bevatten voorvallen uit de vroegste geschiedenis in den geest en den trant der oude ridderromans. Intusschen zijn alleen de namen oud, terwijl de gebeurtenissen, omstandigheden en personen aan den riddertijd werden ontleend. Hij verwierf door deze geschriften grooten roem, en men moet erkennen, dat het hem niet aan verbeeldingskracht ontbrak. Zijne helden hebben iets verhevens en onderscheidene karakters zijn goed geteekend. Hoewel hij zeer vlug, doch ook wel eens vluchtig werkte, zijn de gebeurtenissen wel eens op zeer ingewikkelde wijze met elkander verbonden, en in taal en stijl blijkt zijn dichterlijke aanleg. Zijne treurspelen konden echter de vergelijking met die van *Corneille* niet doorstaan; alleen: „Le comte d'Essex" verdient eene loffelijke vermelding. Zijn avontuurlijke roman, getiteld: „Les nouvelles ou les divertissements de la princesse Alcidiane (1661)", wordt door sommigen toegekend aan zijne gemalin.

Lacaze-Duthiers (Felix Joseph Henry), een uitstekend Fransch zoöloog, geboren in 1821, hoogleeraar aan de Sorbonne en lid der Académie, is sedert 1872 redacteur van de „Archives de zoologie générale et expérimentale" en bestuurt sedert 1873 het door

hem gesticht zoölogisch station te Roskoff aan de kust van Bretagne. Hij heeft zich bekend gemaakt door zijn onderzoek naar de uitwendige geslachtswerktuigen (armure génitale) der insecten (1849—1853) en voorts belangrijke opstellen geleverd over schelpdieren, slakken, zeescheeden, koralen enz., Ook leverde hij een: „Mémoire sur le pourpre (1859)" en „Histoire naturelle du corail, organisation, reproduction, pêche en Algérie, industrie et commerce (1863)".

Lac-dye, eene uit stoklak verkregene roode verfstof, is zijn oorsprong verschuldigd aan den steek van een insect (Coccus lacca en Coccus ficus) in de schors van eenige Indische planten (Ficus religiosa en indica), waardoor een donkerrood, harsachtig sap te voorschijn komt. Van dit sap maakt men het lac-dye door in Maart en October het hars van de takken te kloppen, fijn te stampen en met water te behandelen, waarbij de roode kleurstof oplost, terwijl het hars achterblijft. Deze terugblijvende hars is de zoogenaamde schellak, die voor de bereiding van gewoon lak en voor het polijsten van hout gebezigd wordt. Ter bevordering der oplossing voegt men er een weinig koolzuur natrium bij. De vloeistof wordt daarna nagenoeg tot droogwordens toe uitgedampt en het overblijvende tot kuben gesneden, die onder den naam van lac-dye in den handel komen. Deze verfstof komt sterk overeen met de cochenille en levert in de wolververij eene prachtige scharlakenkleur. Hiertoe wrijft men haar fijn en overgiet ze met eene oplossing van 1 deel tin in 20 deelen zoutzuur van 1,19 soortelijk gewicht, waarin zij oplost. Men verdunt deze oplossing met water en gebruikt ze om mede te verven. De prijs is iets lager dan die van cochenille. De deugdelijkheid van het lac-dye onderzoekt men door proefverven.

Lacedaemon, zie *Sparta*.

Lacépède (Bernard Germain Etienne de Laville, graaf de), een verdienstelijk Fransch natuuronderzoeker en sierlijk schrijver, geboren te Agen den 26sten December 1756, trad reeds vroeg als soldaat in Beierschen dienst, doch nam weldra zijn ontslag, om zich te Parijs aan de studie der natuurlijke historie te wijden. Op aanbeveling van *Buffon* en *Daubenton* zag hij zich aldaar benoemd tot directeur van het kabinet voor natuurlijke historie in den Koninklijken kruidtuin. Die betrekking bekleedde hij nog bij het uitbarsten der Omwenteling, welke hem eene schitterende loopbaan bezorgde. Hij werd hoogleeraar in de natuurlijke historie, lid van den gemeenteraad van Parijs, in 1791 volksvertegenwoordiger, in 1796 lid van het Instituut, in 1799 senator, in 1808 groot-kanselier van het Legioen van Eer, in 1809 minister en na den terugkeer der *Bourbons* in 1814 pair van Frankrijk, hoewel hij, als een ijverig bewonderaar van *Napoleon*, dezen om strijd met *Fontanes* verheerlijkt had, weshalve men hem, zinspelend op zijn geschrift over de kruipende dieren (Reptilia), mijnheer *Reptile* noemde. Daar hij gedurende de Honderd Dagen een ambt van den Keizer had aangenomen, werd zijn naam na de Tweede Restauratie op de pairslijst doorgehaald, doch er later weer opgebracht. Op staatkundig gebied heeft hij zich, bepaaldelijk als voorzitter der Wetgevende Vergadering, door gematigdheid en waardigheid onderscheiden. In het dagelijksch verkeer was hij tevens een beminnelijk mensch. Hij overleed op zijn landgoed Epinay bij St. Denis den 6den October 1825 aan de pokken. Van zijne geschriften, welke in 1826 door *Desmarest* verzameld werden, zijn de belangrijkste: „Histoire des quadrupèdes, ovipares et des serpents (1788—1789, 2 dln)", een vervolg op *Buffon's* „Histoire naturelle des reptiles (1789)", — „Histoire naturelle des poissons (1798—1803, 6 dln)", — en „Histoire des cétacées (1804)". Voorts schreef hij eenige romans, en na zijn dood verschenen nog: „Histoire naturelle de l'homme (1827)", — en „Les âges de la nature (1830, 2 dln)". Eindelijk was hij een hartstochtelijk beoefenaar der muziek; zelfs heeft hij onderscheidene compositiën geschreven, alsmede eene: „Poétique de la musique (1785, 2 dln)" in het licht gezonden.

Lachaise (François d'Aix de), een Fransch Jezuïet, geboren den 25sten Augustus 1624 te Aix in het departement Loire, studeerde aan het Jezuïetencollége te Rohan en was provinciaal zijner Orde, toen *Lodewijk XIV* hem in 1675 tot biechtvader koos. Hij bestuurde gedurende 34 jaren het geweten van zijne „Allerchristelijkste Majesteit" en had grooten invloed op de gewichtigste aangelegenheden zijner eeuw, bijv. op de verklaring van 1682 omtrent de rechten der Gallicaansche Kerk, op de opheffing van het Edict van Nantes, op het Edict omtrent het Quietismus en op 's Konings huwelijk met madame *de Maintenon*, en *Lodewijk XIV* schonk hem in 1705 niet ver van Parijs, aan de helling der hoogte van Charonne, het landgoed Mont-Louis, welks aanleg hij aanmerkelijk uitbreidde en verfraaide. Na zijn dood — 20 Januari 1709 — verviel dit landgoed aan de Jezuïeten en kwam na de opheffing der Orde in de handen van verschillende particulieren, terwijl het den naam Père Lachaise behield, — ook toen het in 1804 in een kerkhof herschapen werd. Op den heuvelachtigen bodem ten noordwesten van Parijs is dit kerkhof schilderachtig gelegen en heeft met zijne lommerrijke lanen, boschjes en bloemperken het voorkomen van een tuin. Sedert meer dan 70 jaren zijn de beroemdste mannen en vrouwen van Parijs — schrijvers, tooneelspelers, componisten, dichters, geleerden, staatslieden enz. — aldaar ter aarde besteld, zoodat men er 40000 gedenkteekens telt. Die verbazende opeenstapeling, welke geenerlei aanspraak kan maken op regelmaat of schoone vormen, verwekt intusschen bij den vreemden bezoeker een onaangenamen indruk, terwijl er tevens de netheid ontbreekt, die elders aan de kerkhoven iets aantrekkelijks geeft.

Lachambeaudie (Pierre), een bekend Fransch fabeldichter, geboren in 1806 te Sarlat (Dordogne), ontving eene zeer gebrekkige opleiding, werd boekhouder op een koopmanskantoor te Lyon, trad op met zijne: „Essais poétiques (1829)", zag zich bij de spoorwegadministratie geplaatst en redigeerde tevens de „Echos de la Loire", waarna zijn „Fables populaires (1839; 7de druk, 1849)" hem een roemrijken naam bezorgden. Hij nam deel aan de revolutionaire beweging in 1848 en ontkwam den 2den December 1851 aan de depor-

tatie door de veelvermogende tusschenkomst van zijn voormaligen medewerker aan de „Echos", den minister *Persigny*. Hij hield eenige jaren zijn verblijf te Brussel, keerde daarop terug naar Frankrijk en overleed den 7den Juli 1872 te Brunoy bij Parijs. Hij schreef nog: „Fleurs de Villemomble (1861)", — „Fables et poésies diverses (1839; nieuwe druk, 1859)", — „Fables et poésies nouvelles (1865)", — en „Prose et vers (1867)".

Lachaussée (Pierre Claude Nivelle de), een Fransch tooneeldichter, geboren te Parijs in 1692, trad als dichter op, toen *Lamotte* zijne stelling verkondigd had over het onnoodige der versificatie in het treurspel en de ode, — en wèl met een: „Epître de Clio à M. de Berci", die naast eenige algemeene waarheden vele onbekookte uitvallen bevatte. Op 40-jarigen leeftijd kwam hij toevallig tot het schrijven van tooneelstukken. De tooneelspeelster *Quinault* meende het onderwerp te hebben gevonden voor een roerend stuk, en nadat zij de bewerking daarvan vruchteloos gevraagd had aan *Voltaire*, droeg zij die op aan *Lachaussée*. Deze schreef nu in 1755: „Le préjugé à la mode", waardoor hij de schepper werd der comédie larmoyante. Hij meende voorts ook voor het treurspel berekend te wezen en vervaardigde: „Maximien (1738)", dat echter geen bijval vond. Van zijne blijspelen zijn: „Ecole des mères", — „La gouvernante", — en „Amour pour amour" de beste. Opmerkelijk is voorts zijn treurspel: „Mélanide (1741)". Hij werd in 1736 lid der Académie en overleed den 14den Maart 1754. Eene uitgave zijner gezamenlijke werken is verschenen in 5 deelen in 1762.

La-Chaux-de-Fonds of eenvoudig *Chaux-de-fonds* is een welvarend dorp in het canton Neufchâtel en aan den spoorweg. Men heeft er onderscheidene scholen, een schouwburg, een casino en eene nijvere bevolking van omstreeks 20000 zielen. Men houdt er zich vooral bezig met het vervaardigen van uurwerken, — voorts van natuurkundige toestellen en muziekinstrumenten. Een kwart eeuw geleden werden er jaarlijks meer dan 8000 horlogiën afgeleverd.

Lachen is eene luid klinkende, krachtige uitademing, welke door snel op elkander volgende afbrekingen ontbonden wordt. Eigenaardig is daarbij dat plotseling ophouden der uitademing veroorzaakt door eene oogenblikkelijke verslapping van het middenrif. Met die beweging is de bekende verandering der gelaatstrekken verbonden, welke, zoo zij zonder geluidmakende schokken plaats heeft, den naam van *glimlach* draagt, terwijl eene heftige uitbarsting dier schokken met dien van *schaterlach* bestempeld wordt. Het ongedwongen lachen is eene onwillekeurig handeling, door een afzonderlijken prikkel veroorzaakt. De prikkel kan van psychischen aard wezen, dat is, men kan zich iets belachelijks voorstellen, — of enkel van ilchamelijken aard, bijv. eene kitteling der huid. Op de voorstelling van iets belachelijks of lachwekkends berust de aanstekelijkheid van het lachen, zoodat men met anderen medelacht zonder te weten waarom. — Met den naam van *lachkramp* bestempelt men een ziekelijken toestand, die vooral bij hysterische personen wordt aangetroffen, — een toestand, waarbij de lijder lacht zonder eenige vreugd te gevoelen. Immers in het algemeen is het lachen eene uiting van inwendige blijdschap. Het is daarom, dat men bovenal datgene belachelijk vindt, waarboven men zich verheven gevoelt, en dat men lacht om datgene, wat door zijne aantrekkelijkheid aangename gewaarwordingen opwekt. Niet zonder grond heeft men daarom wel eens beweerd, dat men uit iemands lach de trap van zijne beschaving kan opmaken. De onbeschaafde lacht om de grappen van Hansworst, welke voor den beschaafde niets aantrekkelijks hebben, en de beschaafde lacht om eene geestigheid, welke door den onbeschaafde niet eens begrepen wordt. Het lachwekkende of belachelijke heet in de kunsttaal der aesthetiek het *komieke* (zie aldaar).

Laches, een Atheensch veldheer in den Peloponnesischen Oorlog, werd in 427 vóór Chr. met *Charonades* met eene vloot naar Sicilië gezonden om Leontini en de overige Chalcidisch-Ionische Staten tegen Syracuse te ondersteunen. Toen *Charonades* in 427 sneuvelde, aanvaardde *Laches* het opperbevel over de vloot en noodzaakte Mylae om zich over te geven en Messene om gijzelaars te stellen. In het begin van 425 werd hij, na een vruchteloozen aanval op Himera en op de Aeolische Eilanden, door *Phythodorus* vervangen. *Cleon* beschuldigde hem van verduistering van gelden op Sicilië; *Laches* werd wel is waar vrijgesproken, maar niet in het bevelhebberschap hersteld en trok onder *Hippócrates* als hopliet naar Boeotië. Weldra herkreeg hij zijn aanzien en invloed, en hierdoor kwam de wapenschorsing tot stand, die in 428 voor den tijd van één jaar met Sparta gesloten werd. Voorts onderhandelde hij met *Nicias* over den vrede, die in het voorjaar van 421 bezegeld werd. In 418 voerde hij met *Nicostratus* het bevel over de troepen, die tot ondersteuning der Argiven werden uitgezonden, en deze beide Atheensche bevelhebbers sneuvelden in den slag bij Mantinéa. Aan *Laches* heeft de samenspraak van *Plato*: „Over de dapperheid" haren naam ontleend.

Lachesis, zie *Schikgodinnen*.

Lachmann (Karl), een uitstekend letterkundige en criticus, geboren den 4den Maart 1793 te Brunswijk, bezocht aldaar het gymnasium, en studeerde vervolgens te Leipzig en te Göttingen in de letteren. Nadat hij eenigen tijd te Brunswijk als privaatdocent was werkzaam geweest, vestigde hij zich als zoodanig in 1815 te Göttingen en voltooide er zijne uitgave van *Propertius* (1816; 2de druk, 1829). Voorts woonde hij als vrijwillige jager in Pruisischen dienst den veldtocht van 1815 bij en werd in 1816 collaborator aan een gymnasium te Berlijn, terwijl hij ook dáár de betrekking verwierf van privaatdocent aan de universiteit met het geschrift: „Ueber die ursprüngliche Gestalt des Gedichts von der Nibelungen Noth (1816)". Een jaar later volgde zijne benoeming tot eerste leeraar aan het Collegium Fridericianum te Königsberg en in 1818 tot buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit aldaar. Na het volbrengen eener reis naar Wolfenbüttel, Cassel, München en St. Gallen, keerde hij in den zo-

mer van 1824 naar Berlijn terug, waar hij in 1825 een buitengewoon en in 1827 een gewoon professoraat verkreeg, waarna hij in 1830 opgenomen werd onder de leden der Académie van Wetenschappen. De universiteit te Göttingen schonk hem bij haar gedachtenisfeest in 1837 de waardigheid van doctor in de godgeleerdheid en in de rechtsgeleerdheid. Hij overleed te Berlijn den 18den Maart 1851. Op het gebied der klassieke en der oud-Duitsche letterkunde heeft hij zich vooral door zijne gestrenge critiek zeer verdienstelijk gemaakt. Voortreffelijk zijn in dat opzicht zijne nasporingen omtrent het Nibelungenlied („Zu den Nibelungen und zur Klage") en omtrent *Homérus* („Betrachtungen über die Ilias, mit Zusätzen von Haupt, 1847"). Intusschen vonden die geschriften geen algemeenen bijval, en vooral zijne gevoelens omtrent het Nibelungenlied zijn later door *Holtzmann*, *Uhland*, *Bartsch* enz. met heftigheid aangevallen. In zijne uitgave van het Nieuwe Testament (1831; 3de druk, 1846) en in zijne groote uitgave van het Nieuwe Testament met de Vulgata (1846, 1850, 2 dln) zocht hij den tekst te herstellen, zooals deze in de Oostersche Kerk in de 3de en 4de eeuw was overgeleverd. Tot de klassieke letterkunde behooren zijne werken: „De Choreis systematis tragicorum Graecorum libri quatuor (1819)", — en „De mensura tragoediarum (1822)", — de uitgaven van „Catullus (1829)", — „Tibullus (1829)", — „Genesius (1834)", — „Terentianus Maurus (1836)", — „Babrius (1845)", — „Avianus", — en „Lucretius (1850)". voorts die van „Gajus (1841 en 1842)" en van de Romeinsche agrimensores (1848—1852, 2 dln), alsmede de verhandelingen over *Dositheus* en over *Ulpianus*. Op het gebied der Oud-Duitsche letterkunde gaf hij uit: „Auswahl aus den hochdeutschen Dichtern des 13 Jahrhundert (1820)", — „Specimina linguae Francicae (1825)", — de uitgave van het „Nibelungenlied und der Klage (1826; 3de druk, bezorgd door *Haupt* 1851)", — van „Walther von der Vogelweide (1827; 4de druk, 1864)", — van „Iwein (1827; 3de druk, 1843)", — van „Wolfram von Eschenbach (1833)", enz., alsmede zijne verhandelingen: „Ueber die Leiche der deutschen Dichter des 12 und 13 Jahrh. (1829)", — „Ueber althoch-deutsche Betonung und Verskunst (1831)", — „Ueber das Hildebrandslied (1833)", — en „Ueber den Eingang des Parcival (1835)". Daarenboven leverde hij vertalingen van de „Sonetten" en van den „Macbeth" van *Shakspere* en eene uitmuntende oordeelkundige uitgave der werken van *Lessing* in 13 deelen (1838—1840).

Lachner (Franz), een verdienstelijk componist, geboren den 2den April 1804 te Rain, een stadje in het koningrijk Beieren, ontving van zijn vader onderwijs in de beginselen der muziek, bezocht op 12-jarigen leeftijd het gymnasium te Neuburg aan de Donau en ging in 1822 naar München met het voornemen om zich onverdeeld aan de muziek te wijden. Weldra echter vertrok hij naar Weenen, waar hij onder de leiding van *Stadler* en *Sechter* zijne studiën met kracht voortzette, zich in het klavier- en orgelspel oefende en tot organist in de Evangelische kerk werd benoemd. In 1826 werd hij er kapélmeester aan één der schouwburgen, waar hij op loffelijke wijze werkzaam was, terwijl hij zich tevens verdienstelijk maakte door het stichten van philharmonische concerten. In 1834 ging hij als kapélmeester naar Manheim en in 1836 als Hofkapelmeester naar München. In 1852 aanvaardde hij de betrekking van muziekdirecteur-generaal in Beieren, en als zoodanig heeft hij de ontwikkeling van den muzikalen smaak te München niet weinig bevorderd. Als componist volgt hij het klassieke spoor van *Haydn*, *Mozart* en *Beethoven*. Van zijne talrijke compositiën noemen wij: Een achttal symphonieën, — stukken voor mannenkoor, — het oratorium: „Moses", — de cantate: „Die vier Menschenalter", — twee missen, — de opera's: „Alidia", „Die Burgschaft", „Catarina Cornaro" en „Der Gusz des Perseus", — en een aantal kwartetten en sonaten. — Zijn broeder *Ignaz Lachner*, geboren te Rain den 11den September 1807, desgelijks een verdienstelijk componist, was aanvankelijk bij den voorgaande te Weenen, doch ging in 1831 als directeur der Hofmuziek naar Stuttgart. Hij verwisselde na verloop van eenige jaren die betrekking met eene dergelijke te München en ging in 1853 naar Hamburg als kapélmeester bij den stadsschouwburg. Daarna vertrok hij als zoodanig naar Stokholm en in 1860 naar Frankfort aan de Main. Van hem zijn o. a. de opera's: „Der Geisterthurm" en „Die Regenbrüder". — Ook beider jongste broeder, *Vincent Lachner*, geboren te Rain den 19den Juli 1811, schoon aanvankelijk bestemd voor den onderwijzersstand, bepaalde zich bij de muziek en werd eerst organist te Weenen en toen kapélmeester te Manheim. Hij heeft onderscheidene ouvertures, een kwartet voor klavier en strijkinstrumenten, muziek voor „Turandot" van *Schiller* enz. geleverd.

Laclos (Pierre Ambroise François Choderlos de), een Fransch generaal en bekend schrijver, geboren te Amiens in 1741, zag zich op 18-jarigen leeftijd geplaatst bij het korps ingenieurs en maakte zich weldra gunstig bekend door zijne geschriften. Eene satyre tegen madame *Dubarry*, getiteld: „Une épitre à Margot", bracht zijne vrijheid in gevaar; doch in 1778 belastte men hem met den bouw der forten op het eiland Aix. Gedurende dien tijd schreef hij den veelgelezen roman: „Les liaisons dangereuses (Parijs en Amsterdam, 1782, 4 dln)". Dit boek, hetwelk in een bij uitstek boeiende stijl een tafereel schetste van de verdorvenheid dier dagen, maakte groote opschudding. Bij het uitbarsten der Omwenteling werd *Laclos* secretaris van den Hertog *van Orléans* en begaf zich met dezen naar Londen. Bij zijn terugkeer bevorderde hij de Revolutie door de uitgave van een dagblad, werd in 1702 veldmaarschalk en zag zich voorts benoemd tot gouverneur der Fransche bezittingen in Indië. In het begin van 1793 als vriend van den Hertog *van Orléans* gevangen genomen, herkreeg hij zijne vrijheid eerst door de revolutie van den 9den Thermidor. In de gevangenis legde hij zich met ijver toe op de krijgswetenschap en peinsde er op de invoering van eene nieuwe soort van geschut. Geruimen tijd bekleedde hij voorts de betrekking van

secretaris-generaal bij de administratie van hypotheken, totdat de Eerste Consul hem benoemde tot brigade-generaal bij de artillerie. Hij overleed te Tarente den 5den November 1803.

Lackowitz (*Wilhelm*), een verdienstelijk schrijver over muziekaangelegenheden en geboren den 13den Januari 1837 te Trebbin bij Berlijn, ontwikkelde zich aldaar aan de muziekacadémie onder *Kullak* en was er vervolgens werkzaam als muziekonderwijzer. Later bepaalde hij zich bij het leveren van beoordeelende verslagen in verschillende tijdschriften en trad in 1877 op als redacteur van de „Deutsche Musikerzeitung". Voorts schreef hij „Musikalische Skizzenblätter (1876)", — en eene „Flora von Berlin (4de druk, 1880)".

Lacondamine, zie *Condamine*.

Laconië, zie *Sparta*.

Lacordaire (Jean Baptiste Henri), een vermaard Fransch kanselredenaar, geboren den 12den Mei 1802 te Recey-sur-Ource in het departement Côte d'Or, studeerde in de rechten te Dijon en begaf zich in 1822 naar Parijs, waar hij met uitstekend gevolg optrad als advocaat. In die dagen behoorde hij tot de tegenstanders van den godsdienst, zoodat zijne vrienden met verbazing vernamen, dat hij zich naar het seminarium van St. Sulpice begeven had. In 1827 tot priester gewijd, werd hij in 1830 prediker aan het collége Henri IV en vereenigde zich met *Lamennais* en *Montalembert* tot stichting van het kerkelijk-democratisch dagblad: „L'Avenir". De stoutheid zijner taal en leer bracht hem weldra voor de rechtbank, waar hij zich met zooveel kracht verdedigde, dat hij vrijgesproken en daarenboven toegejuicht werd. Eene vrije school, door hem en *Montalembert* geopend, haalde hem een nieuw procès op den hals. Er kwam echter een einde aan de verdere zegepraal der kerkelijke democraten door de breve van *Gregorius XVI* tegen het dagblad „L'Avenir" (18 September 1832). *Lacordaire* begaf zich naar Rome, deed boete en wijdde zich, na zijn terugkeer te Parijs, geheel en al aan den kansel. Hij begon in 1835 zijne voordrachten in Notre Dame, waarbij hij onder den dekmantel van den godsdienst alle aangelegenheden van den dag behandelde, sprekende over nationaliteit en vrijheid, over staatkunde en nijverheid, over spoorwegen en *Napoleon*, en baarde daardoor zooveel opzien, dat de hoofdkerk weldra te klein werd om de derwaarts stroomende menigte te bevatten. Zijne zonderlinge teksten, de indruk van zijne taal en gebaren, zijne levendige voorstelling van belangrijke gebeurtenissen, — dat alles was juist geschikt om in die dagen van gisting de gemoederen te boeien, zoodat hij de leeraar van een modern Katholicismus werd. Nadat hij in 1842 in het klooster Bosco in Piémont onder de Dominicanen was opgenomen, verscheen hij met geschoren kruin en witte pij wederom in Notre Dame op den kansel, en na de revolutie van 1848 zelfs in de Constitueerende Vergadering, werwaarts de kiezers uit Marseille hem hadden afgevaardigd. Hij voegde er zich bij de Bergpartij, doch vond er als redenaar weinig gehoor, zoodat hij reeds na den 15den Mei zijn mandaat nederlegde. Eene rede, met staatkundige bedoelingen in 1853 in St. Roch gehouden, was oorzaak, dat hem de kansel ontzegd werd, doch bezorgde hem de gunst der Académie, welke den lofredenaar der Inquisitie in 1860 onder hare leden opnam. *Lacordaire* overleed te Sorrèze in het departement Tarn den 21sten November 1862. Zijne leerredenen zijn gedeeltelijk verzameld en uitgegeven onder den titel: „Conférences de Notre Dame de Paris (1835—1850, 3 dln)". Voorts leverde hij een: „Vie de Saint-Dominique (1840; 3de druk, 1844)". Zelf heeft hij in 1858 gezorgd voor eene uitgave zijner gezamenlijke werken in 6 deelen.

Lacretelle. Onder dezen naam vermelden wij:

Pierre Louis Lacretelle, bijgenaamd *de Oudere*, een vermaard Fransch schrijver, geboren te Metz in 1751. Aanvankelijk vestigde hij zich als pleitbezorger te Nancy, doch werd in 1778 parlementsadvocaat te Parijs en mederedacteur van het: „Grand repertoire de jurisprudence". In dien tijd schreef hij: „Essai sur l'éloquence du barreau (1779)", — „Mélanges de jurisprudence (1779)", — „Eloge de Charles de St. Maure, duc de Montausier (1781)", — en het uitmuntend „Discours sur le préjugé des peines infamantes (1784)", waarvoor de Fransche Académie hem in 1786 den prijs-Monthyon toekende. Voorts leverde hij een aantal opstellen, opgenomen in zijne: „Oeuvres diverses, mélanges de philosophie et de littérature (1802—1807, 5 dln)" en in zijne: „Fragments politiques et littéraires (1817, 2 dln)". Als vertrouwd vriend van den minister *Malesherbes* zorgde hij voor onderscheidene verbeteringen in de rechtsbedeeling, en met *Laharpe* en anderen gaf hij den „Mercure" in het licht. Hij was een voorstander van de beginselen der Omwenteling, maar nam geen deel aan hare uitspattingen. Als plaatsvervangend afgevaardigde naar de Nationale Vergadering, als afgevaardigde naar de Wetgevende Vergadering, als lid van de Nationale Jury volgens de constitutie van het jaar III en later als lid van het Wetgevend Lichaam ijverde hij steeds voor het recht en voor eene verstandige vrijheid. In 1801 zag hij zich benoemd tot lid van het Instituut in plaats van *Laharpe*. Toen echter *Napoleon* de Keizerskroon aanvaardde, verwijderde *Lacretelle* zich van het staatstooneel en na de Restauratie schaarde hij zich aan de zijde der oppositie. Met *Ségur*, *Benjamin Constant*, *Etienne* en anderen gaf hij den „Mercure de France" in het licht en later, toen laatstgemeld blad opgeheven werd, de „Minerve française". Doch ook deze werd weldra verboden. *Lacretelle* overleed den 5den September 1824. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Portraits et tableaux", — „Etudes sur la révolution française", — „Soirées avec Guillaume Lamoignon de Malesherbes", — en „Malherbe ou le fils naturel". Eene uitgave zijner gezamenlijke werken verscheen in 1823 en 1824 in 6 deelen.

Jean Charles Dominique de Lacretelle, bijgenaamd *de Jongere*, een broeder van den voorgaande en een uitstekend geschiedschrijver. Hij werd geboren te Metz den 3den September 1766 en begaf zich kort vóór het uitbarsten der Omwenteling naar Parijs, waar

hij als dagbladschrijver werkzaam was. In de dagen der Wetgevende Vergadering woonde hij, als secretaris van den Hertog *de Larochefoucauld Liancourt*, nagenoeg aanhoudend op het kasteel Liancourt, totdat zijne begunstigers en vrienden Frankrijk moesten verlaten. Gedurende de dagen van het Schrikbewind hield hij zich te Parijs in een hôtel garni verborgen en ontsnapte als door een wonder aan de gevaren, die hem van alle zijden bedreigden. Zich niet sterk genoeg gevoelende, om langer in dien toestand van doodsangst en schrik te blijven, voegde hij zich bij het groote leger, door de Nationale Conventie bijeengebracht. Hoewel hij weinig lust gevoelde voor het krijgsmansbedrijf, gedroeg hij zich dapper. Eerst na den 9den Thermidor keerde hij terug naar Parijs, waar hij artikels in dagbladen schreef en het salon van madame *Tallien* bezocht. Den 13den Vendémiaire (1795) streed hij aan de zijde van de tegenstanders der Nationale Conventie, welke voor *Bonaparte* bezweken, en eerst na den 18den Brumaire (1799) herkreeg hij zijne vrijheid. *Bonaparte* benoemde hem in 1800 tot lid van de commissie voor aangelegenheden der drukpers en in April 1810 tot censor. In 1812 werd hij hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit, nadat hij die betrekking reeds sedert 1809 als adjunct bekleed had. Ook was hij in 1811 gekozen tot lid der Fransche Académie. Als een ijverig voorstander van het constitutioneele stelsel achtte hij de gunstbewijzen van *Napoleon* gering en betoonde zich na de Restauratie een aanhanger der *Bourbons*, zoodat *Lodewijk XVIII* hem tot Koninklijk censor benoemde en in 1822 in den adelstand opnam. Als voorzitter der Académie vertegenwoordigde hij deze in 1825 bij de kroning van *Karel X*. Toen de minister *Peyronnet* in 1827 de beruchte wet op de drukpers aan de Kamers voorlegde, zorgde *Lacretelle*, dat de Académie in een adres aan de Volksvertegenwoordigers krachtig in verzet kwam tegen zulk eene beperking der vrijheid. Hierdoor werkte hij niet weinig mede tot het besluit van den Minister om het ontwerp in te trekken, maar *Lacretelle* had zich tevens de ongenade van het Hof op den hals gehaald, zoodat hij beroofd werd van het censorsambt. Gedurende de Julíregeering zag hij zich weinig begustigd, omdat hij in zijne geschriften den vader van *Louis Philippe* niet gespaard had en in het algemeen als een vijand van het Huis *Orléans* beschouwd werd. Gebogen onder den last der jaren, begaf hij zich in 1848 naar Maçon en overleed aldaar den 26sten Maart 1855. Hij onderscheidde zich door zijne gematigde denkwijze, door fijne beschaving en door eene wegslepende welsprekendheid. Zijn „Précis de l'histoire de la révolution française (1808—1812, 6 dln)", waarvan het eerste deel is opgesteld door *Rabaud de Saint-Etienne*, bezorgde hem een roemrijken naam als geschiedschrijver. Van zijne geschiedkundige werken vermelden wij: „Histoire de France pendant le 18de siècle (1808—1818, 5 dln)", — „Histoire de France pendant les guerres de la religion (1814—1816, 4 dln)", — „Histoire de la révolution française jusqu'au 18 Brumaire (1818—1826, 9 dln)", — „Histoire de France depuis la restauration (1829—1835, 4 dln)", — „Histoire de l'Assemblée Constituante (1844, 2 dln)", — „Histoire du Consulat et de l'Empire (1845—1846, 6 dln)", — en „Dix années d'épreuves pendant la révolution (1842)".

Lacroix. Onder dezen naam vermelden wij:

Sylvestre François Lacroix, een uitstekend Fransch wiskundige, geboren te Parijs in 1769. Op aanbeveling van zijn leermeester *Monge* verwierf hij eene betrekking van leeraar in de wiskunde aan de zeevaartschool te Rochefort, doch reeds in 1786 riep *Condorcet* hem naar Parijs terug, om er als zijn plaatsvervanger aan het lyceum, werkzaam te wezen. In het volgende jaar werd hij leeraar aan de militaire school te Parijs en verkreeg bij de opheffing van deze (1788) een hoogleeraarsambt aan de artillerieschool te Besançon. Daarna werd hij in 1793 examinator der officieren, in 1794 chef de bureau bij het comité voor openbaar onderwijs en hoogleeraar aan de normaalschool, in 1799 hoogleeraar aan de polytechnische school, later aan de universiteit en in 1815 ook aan het Collége de France. In 1821 legde hij evenwel zijne betrekkingen neder, met uitzondering van het professoraat. Reeds in 1787 had hij een eereprijs van de Académie van Wetenschappen verworven; in 1789 werd hij correspondent van dat lichaam en in 1799 lid van het Institnut. Hij overleed den 24sten Mei 1843. *Lacroix* bemoeide zich niet met de staatkunde, maar enkel met de wetenschap. Hij heeft onderscheidene voortreffelijke leerboeken geschreven, die door *Schmidt* in het Nederlandsch vertaald zijn, zooals „Beginselen der Meetkunde", „Beginselen der Algebra", „Beschrijvende Meetkunst" enz. Voorts noemen wij van hem: „Traité du calcul différentiel et du calcul intégral (1797, 2 dln en later)", — „Traité des différences et des séries (1800, 3 dln, en later)", — en „Cours des mathématiques (1797—1816)", waarin ook gemelde leerboeken zijn opgenomen.

Paul Lacroix, een Fransch schrijver, bekend onder den naam van *Bibliophile Jacob*. Hij werd geboren te Parijs den 27sten Februari 1806, overleed aldaar den 16den October 1884 en is zijn letterkundigen roem verschuldigd aan eene lange reeks van romans en aan eenige drama's. Van laatstgenoemden vermelden wij: „La maréchale d'Ancre (1829)" en eene vertaling van den „24 Februari" van *Werner*. Ook leverde hij vele geschied- en oudheidkundige werken, zooals: „Histoire du XVIme siècle en France" (1834)" — en het met *Séré* uitgegeven boek: „Le moyen âge et la rénaissance (1847—1852, 5 dln)". Ook stichtte hij met *Thoré* het: „Bulletin de l'alliance des arts (1842—1848)" en bezorgde nieuwe uitgaven van *Rabelais*, van de „Cent nouvelles de Louis XI", van de „Contes et nouvelles" van *Lafontaine* enz. Eindelijk schreef hij vele opstellen in tijdschriften, vervaardigde eene keurlezing uit de werken van *Aretino* en behoorde onder den pseudoniem *Pierre Dufour* tot de 3 vervaardigers van de: „Histoire de la prostitution chez tous les peuples du monde (1857—1862, 6 dln)". In het jaar 1855 werd hij conservator aan de boekerij van het Arsenaal. Van zijne geschriften noemen wij nog: „L'assassinat d'un roi", — „Soirées de Walter Scott à Paris", — „Les deux fous",

— „Le bon vieux temps; suite des soirées de Walter Scott", — „La Fille d'Orléans", — „Pignerol, histoire du temps de Louis XIV", — „L'homme au masque de fer", — „Aventures du grand Balzac", — „La soeur de Maugrabin", — „Le roi des ribauds", — „Un divorce", — „Le marchand du Havre, la chambre des poisons", — „La marquise de Chatillard", — „La comtesse de Choiseul-Praslin", — en „Un duel sans témoin". Voorts vermelden wij: „Dissertations sur quelques points curieux de l'histoire de France et de l'histoire littéraire (1838—1847)", — „Histoire du XVI siècle en France (1834, 2 dln)", — „Histoire de la ville de Soissons (met *Martin*, 1837, bekroond)", — „Histoire de la vie et du règne de Nicolas I (1864 enz., berekend op 12 dln)", — „Costumes historiques de la France (1852, 10 dln)", — „Le Moyen-âge et la Renaissance (1847—1852, 5 dln)", — „Enigmes et découvertes bibliographiques (1867)", — „Bibliothèque curieuse", — „Les arts du Moyen-âge et à l'époque de la Renaissance (1871; 2de druk, 1872)", — „Vie militaire et religieuse (1872)", — „Les sciences et les lettres (1876)", — „Dix-huitième siècle. Institutions, usages et costumes de la France 1700—1789 (1847)", — „Dix-huitième siècle. Lettres, sciences et arts en France (1878)", — en „Dix-septième siècle. Institutions, usages et costumes de la France 1590—1700 (1880)". Laatstgenoemde werken zijn keurig geïllustreerd. — Zijn broeder *Jules Lacroix*, geboren te Parijs den 7den Mei 1809, is desgelijks schrijver van een groot aantal romans, — voorts van den bundel gedichten: „Les Perveuches (1838)", van 2 drama's, van eene vertaling van den „Oedipus Tyrannus" van *Sóphocles*, van de oden van *Horatius* en van de hekeldichten van *Persius* en *Juvenalis*. Ook leverde hij een bundel sonetten, getiteld: „L'année infâme (1872)".

Lacrymae Christi (Christustranen) is de naam van eene fijne, vurige, genrige, donkerroode wijnsoort, afkomstig van de Lacrymadruif, welke aan de helling van den Vesuvius groeit. In den handel ontvangt men onder dien naam doorgaans wijn van Pozzuoli, Ischia en Nola. Ook verbouwt men dergelijken wijn op onderscheidene Grieksche eilanden, zooals de madeira-malvoisi op Candia en de commanderiawijn op Cyprus.

Lactantius (Lucius Coelius Firmianus), een beroemd kerkvader der 4de eeuw, was afkomstig uit Italië en leeraar in de welsprekendheid in Nicomedië, totdat *Constantijn de Groote* hem belastte met het onderwijs van zijn oudsten zoon. Hij overleed omstreeks het jaar 530. Zijne gevoelens, welke, niet vrij van Manichaeïsmus, hem waren ingeprent door zijn leermeester *Arnobius van Sicca*, alsmede zijn chiliasmus, benadeelden den roem zijner rechtzinnigheid. Wegens de zuiverheid zijner taal noemde men hem echter den Christelijken *Cicero* en zijne geschriften werden in de middeneeuwen druk gelezen en als voorbeeld gebruikt. Zijn meest beroemd werk draagt den titel van: „Institutiones divinae" en werd in 1718 door *Davisius* uitgegeven. Ook schreef hij onderscheidene elegieën, zooals: „Carmen de Phoenice", uitgegeven in 1825 door *Martini*. Uitgaven zijner gezamenlijke werken heeft men van *Bünemann* (1739), van *Dufresnoy* (1748, 2 dln) en van *Fritsche* (in de „Bibliotheca patrum Latinorum" 1812—1844, 2 dln).

Lactuca, zie *Latuw*.

Lactucarium is een praeparaat, verkregen uit *Lactuca sativa*, *Lactuca virosa*, *Lactuca altissima* en *Lactuca Scariola*, en werd vroeger als geneesmiddel gebezigd. *Lactuca virosa* geeft vooral in den bloeitijd bij verwonding een wit melksap, dat na droging in de lucht tot een klompje verhardt, hetwelk van buiten eene bruine en van binnen eene witte kleur heeft. Dit lactucarium germanicum heeft een eigenaardigen, narcotischen reuk, is zeer bitter van smaak, in geen enkel vocht volkomen oplosbaar en bevat kristalliseerbare indifferente lactucerine $C_{20}H_{32}O_2$, eene kristalliseerbare bitterstof, lactucine $C_{11}H_{14}O_4$, eene kleine hoeveelheid bittere lactucopicrine en daarenboven hars, eiwit, gom, manniet, asparagine, organische zuren en zouten. Het lactucarium anglicum vormt donkerder en brozer klompjes, daar het bij hooger temperatuur wordt gedroogd, en wordt ook uit beide genoemde plantensoorten verkregen. Het lactucarium gallicum (Thridax) wordt uit Lactuca sativa door het uitpersen van de stengels en het verdampen van het sap gewonnen en is minder krachtig in zijne werking. Als geneesmiddel werd het in de voorgaande eeuw algemeen in plaats van opium gebezigd, maar het is thans in onbruik geraakt.

Ladak of *Ladakh*, ook *Midden-Tibet* of beter *West-Tibet* genaamd, te voren een afzonderlijk vorstendom, maar thans de grootste provincie van het Britsch-Indisch rijk Kasjmir, grenst in het zuidoosten aan Chineesch Tibet, in het zuiden aan de Himalayaketen, in het westen aan Klein-Tibet, (Baltistan) en in het noorden aan het Karakorumgebergte en telt op 1515 ☐ geogr. mijl omstreeks 120 000 inwoners. Het land is een gedeelte van het bekken van den bovenloop der Indus en één van de hoogst gelegene gewesten der aarde. Men heeft hier vlakten ter hoogte van 5000 Ned. el, waar nagenoeg geen plantengroei bestaat. Boven de toppen der Himalayaketen verheffen er zich die van het Karakorumgebergte, de voornaamste waterscheiding in dit gedeelte van Opper Azië, met den Dapsang, ruim 8000 Ned. el hoog en op één na de hoogste bergtop der aarde. Ook in het binnenland heeft men er talrijke bergketens, tusschen welke enge dalen hier en daar eenigen bouwgrond opleveren. Behalve de Indus, welke onder den naam van Sing-kha-bab door deze ongastvrije bergstreek ruischt, verschaffen de Zanskar, de Dras, de Sjajoek enz. er eene voldoende besproeiing. Ook zijn er onderscheidene meren, en vele van deze bevatten zout water. Men vindt er warme bronnen van 15—37° C. Het verschil tusschen zomerwarmte en winterkoude is er zeer groot. Er valt zelden sneeuw, en regen bijna in het geheel niet; de hemel is er steeds helder, zoodat alles er verschrompelt en verdroogt. Het land bevat goud, zwavel en zout, maar het wordt er nagenoeg niet opgedolven, maar wel het borax, dat in de meren voorkomt en er een belangrijk uitvoerartikel vormt. Het plantenrijk is er zeer slecht vertegenwoordigd en hout in geringe hoeveelheid voorhanden. Men heeft er thuyaboomen, den Italiaanschen en zwar-

ten populier en eenige soorten van wilgen en tamarisken, — voorts abrikozen (tot eene bodemhoogte van 4000 Ned. el), appelen, walnoten, moerbeziën en druiven, terwijl de rhabarber er in overvloed groeit en de luzerne en andere voederkruiden er verbouwd worden. Daarenboven telen de inwoners er tarwe, gerst, hoekweit, vlas, tabak, erwten, knollen, uien enz. Tot de huisdieren behooren er paarden, yacks, runderen, ezels, schapen, geiten en honden. De ingezetenen, een gemengd ras van bewoners van Tibet en Kasjmir, onderscheiden zich door vlijt, vredelievendheid, eerlijkheid en gastvrijheid, maar tevens door schuwheid, morsigheid en zinnelijkheid. Onder de lagere klassen heerscht er de polyandrie. De nijverheid bepaalt er zich vooral bij de vervaardiging van dikke wollen stoffen en huisraad. De doorvoerhandel is er van groot belang en wol voor sjaals het gewichtigste handelsartikel. De heerschende godsdienst is er het Lamaïsmus en het aantal priesters verbazend groot. Deze bezitten den alleenhandel, en 2/3de van het bebouwde land is bestemd tot onderhoud der werkschuwe geestelijkheid. Men verdeelt het land in de districten Noebra, Ladak, Zanskar, Roektsjoe en Poerik-Soera-Dras. De hoofdstad *Leh*, niet ver van den noordelijken zoom der Indus, ter hoogte van ruim 3000 Ned. el gelegen en door een met torens gekroonden muur omsloten, telt 4000 inwoners en bestaat uit een doolhof van nauwe straten met ellendige woningen. De Boeddhatempels hebben er niets merkwaardigs en het paleis van den Maharadsja is zeer eenvoudig. Deze stad is van groot belang als hoofdmarkt van de wol voor sjaals, als station tusschen Pendsjaub en China en als doorgangsplaats van den grooten karavaanhandel tusschen Kasjar en Yerkand in Toerfan, Tibet en Rusland aan de éene, en Kasjmir en Hindostan aan de andere zijde. De oudere geschiedenis van Ladak is dezelfde als die van Tibet, daar het aanvankelijk éene provincie was van dat Rijk; doch toen Tibet zich buigen moest onder de heerschappij der Chineezen, behield Ladak waarschijnlijk zijne afzonderlijke Vorsten. In het begin der 18de eeuw werd Leh ingenomen door de Kalmukken. De Radja nam de wijk naar Kasjmir en smeekte er den stadhouder van *Aurung-Zebe*, keizer van Delhi, niet vruchteloos om hulp. De Keizer plaatste den Vorst wederom op den troon onder voorwaarde, dat hij Mohammedaan zou worden; doch reeds zijn zoon en opvolger keerde terug tot het Boeddhaïsmus. Men sloot echter daarvoor te Delhi de oogen, omdat de Vorst jaarlijks eene aanzienlijke schatting zond, terwijl hij ook aan den Chineeschen stadhouder van Gartok eene aanmerlijke som moest uitkeeren. Alle volgende beheerschers van Kasjmir, zoowel de Afghanen als Sikhs, eischten nu den voorheen naar Delhi afgeleverden cijns. In 1834 werd het land door de Sikhs veroverd en later door de Engelschen aan *Gholab-sing* afgestaan.

Ladanum, zie *Cistus*.

Laddey (Emma), geboren *Radtke*, eene Duitsche schrijfster, aanschouwde den 9den Mei 1841 te Elbing het levenslicht vertrok in 1859 naar Berlijn en genoot er dramatisch onderwijs van den tooneelkunstenaar *H. Hendrichs*, totdat eene keelziekte haar noodzaakte om af te zien van het door haar gekozen beroep. In 1864 trad zij in het huwelijk met den historieschilder *Ernst Laddey* te Amsterdam en vertrok met hem in het daarop volgende jaar naar Stuttgart. In verband met de quaestie van den toestand der vrouw schreef zij een aantal romans en verhalen, van welke wij noemen: „Blumenmärchen (1869)", — „Auf eigenen Füszen (1871; 2de druk, 1876)", — „Flitter und Gold (1873; 2de druk, 1878)", — „Aus dem Reich der Frau (1873)", — „Aus freier Wahl. Charakterbilder aus der Frauenwelt (1875)", — „Tagebuch einer Waise (1876)", — „Wild erblicht (1877)", — „Vier Mädchenleben (1879)", — en „Frauenalbum (1880)". Reeds vroeger had zij de drama's: „Adele oder des Schicksals Wechsel" en „Antonio (1868)" in het licht gegeven. Zij woont thans te München.

Lade (Eene), met den loop en andere deelen van draagbare vuurwapens verbonden, bestaat uit goed droog noteboomenhout. Men onderscheidt bij het onderwetsche militaire geweer: de *voorlade* met de holte voor den loop, de laadstokgroef, de borsten voor den midden- en onderband, de ligging voor de handveeren en voor de laadstokveer, — de *versterking*, die de ligging van het slot met al zijne deelen, van de staartschroef, de zijplaat en den beugel, bevat, — en de *kolf* met den greep, welke met de richting van den loop een hoek maakt van 13 tot 15°. Het beslag dient gedeeltelijk tot bevestiging der verschillende deelen van het geweer, deels tot versterking. De loop wordt doorgaans op de versterking bevestigd door eene kruisschroef, soms door een haak met knop, en hij is verder met de lade verbonden door handen of schuiven met pinnen. De bovenband bestaat meestal uit 2 ringen en eene laadstokpijp, en bij vele geweren is de vizierkorrel op den achtersten ring geplaatst. De banden worden door veeren en horsten aan de lade vastgemaakt. De trekkerplaat en knop dienen tot het bevestigen en beschermen van den trekker; bij snellers draagt dit onderdeel den naam van snellerplaat. Tot het beslag der lade behooren wijders de zijplaat, kolfplaat, laadstokveer, kordonbeugels, trekker, greep- en laadstokbeugel voor sommige pistolen, en draagstang voor karabijnen. Zie voorts onder *Handvuurwapens*.

Ladegast (Friedrich), een uitstekend Duitsch orgelmaker, geboren den 30sten Augustus 1818 te Hochhermsdorf in Saksen, ontving reeds vroeg onderwijs in het viool-, klavier- en orgelspel, terwijl hij in de werkplaats van zijn vader zich op het schrijnwerkersbedrijf toelegde. Daarna werd hij leerling bij zijn ouderen broeder *Christlieb Ladegast*, orgelmaker te Geringswalde. Vervolgens was hij bij verschillende orgelmakers werkzaam, — ook te Leipzig, waar hij zich tevens oefende in de hoogere wiskunde, in het teekenen, enz. In 1847 vestigde hij zich te Weiszenfels, en zijne orgelfabriek verkreeg weldra een grooten naam. Vooral maakte hij zich beroemd door de herstelling van het groote orgel in den Dom te Merseburg, en hij vervaardigde vervolgens orgels te Memel (44 registers), Schulpforta (32 registers), Leipzig (84 registers), Weiszenfels (44 registers), Wittenberg (42 registers) en vooral in den Dom

te Schwerin (82 registers). Ook leverde hij in 1872 een orgel voor de groote zaal in het gebouw der muziekvereeniging te Weenen.

Ladenberg. Onder dezen naam vermelden wij:

Philip von Ladenberg, een Pruisisch staatsman, geboren te Magdeburg den 15den Augustus 1769. Hij bestudeerde te Halle in de rechten en trad vervolgens in staatsdienst. In 1795 werd hij lid van den krijgsraad en raad van domeinen in Ansbach, was voorts in 1806 te Bialystock en in 1807 te Mariënwerder werkzaam en zag zich in 1809 als regeeringscommissaris te Potsdam geplaatst. In 1810 werd hij directeur der afdeeling voor directe en indirecte belastingen bij het ministerie van Financiën, in 1817 directeur van de algemeene contrôle en in 1820 directeur van het beheer der schatkist, nadat hij eenige jaren te voren in den adelstand was opgenomen. Voorts bekleedde hij de betrekkingen van chef der rekenkamer, van chef van het domein-, bosch- en jachtbestuur en in 1837 die van geheim staatsminister. In 1842 nam hij zijn ontslag en overleed den 11den Februari 1847. De *Ladenbergsche stichting*, naar hem genoemd, dient tot opleiding van zonen van onbemiddelde boschambtenaren.

Adelbert von Ladenberg, een Pruisisch staatsman en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Ansbach den 18den Februari 1798, bezocht een gymnasium te Berlijn en nam in 1813 als vrijwilliger dienst bij de dragonders der garde. Nadat hij in 1815 als luitenant den dienst verlaten had, studeerde hij te Berlijn, Heidelberg en Göttingen in de rechten en trad in 1817 in Pruisischen staatsdienst. Achtereenvolgens bekleedde hij op verschilende plaatsen gewichtige betrekkingen en werd in 1839 lid van den staatsraad. Na het overlijden van den minister *Altenstein* stond hij gedurende een groot gedeelte van 1840 aan het hoofd van diens departement. Daarna bestuurde hij in het ministerie *Eichhorn* éene der afdeelingen en werd in 1841 gevolmachtigde der Regeering bij de universiteit te Berlijn. Toen *Eichhorn* in 1858 zijne portefeuille nederlegde, zette *von Ladenberg* het bestuur voort, ijverde voor het behoud van den kerkelijken vrede en werd den 8sten November 1848 lid van het ministerie *Brandenburg*. Hij zorgde met belangstelling voor de zaken van kerk, onderwijs en kunst, doch legde in December 1850 zijne betrekking neder. Daarna werd hij benoemd tot geheimraad in werkelijken dienst en tot chef van de rekenkamer en overleed den 15den Februari 1855. Hij schreef: „Uebersicht der Französischen und preuszischen Hypothekenverfassung (1829)", — en „Preuszens gerichtliches Verfahren in Civil-und Kriminalsachen (3de druk, 1842)".

Ladikieh of *Latikiah*, het oude *Laodicea ad Mare*, is eene Turksche stad in het Syrische ejaleet Beiroet (Saida) aan den mond der Nahr-el-Kebir. Men heeft er eene halfverzande haven, vele houwvallen uit den tijd der Romeinen, in de rotsen uitgehouwene graven, 10 moskeeën, 5 Christelijke kerken, onderscheidene Europeesche consulaten en 10000 inwoners, onder welke zich ongeveer 4000 Christenen met een bisschop bevinden. De handel bepaalt er zich vooral tot de verzending van inlandschen tabak, doch zijn bloei is sedert eene geweldige aardbeving aanmerkelijk verminderd.

Lading noemt men de hoeveelheid buskruit, vereischt om projectielen tot op zekeren afstand voort te stuwen, alsmede die projectielen zelven, doch in meer beperkten zin alleen het buskruit. Eerst geruimen tijd na de uitvinding van het buskruit werd door proeven de verhouding bepaald tusschen de lading, de zwaarte van het projectiel en den te bereiken afstand. Aanvankelijk meende men, dat deze laatste steeds afhankelijk was van de lading, zoodat men zeer zware ladingen bezigde. Later echter bleek, dat eene vermeerdering der lading boven bepaalde grenzen geen nut doet, omdat bij eene overtollige lading het projectiel den mond van het geschut reeds verlaten heeft voordat de geheele lading verbrand is. — Men onderscheidt *volle*, *versterkte* en *verzwakte ladingen*. De eerste is voor lange kanonnen ¹/₃ste van het naamgewicht des kogels in Ned. ponden; voor zwaar en licht kanon van 12 pond is zij 1,40, en voor licht en kort kanon van 6 pond 0,75 Ned. pond. De versterkte en verzwakte ladingen verschillen naar gelang van den afstand en van de elevatie.

Den naam van *lading* geeft men intusschen in de eerste plaats aan de goederen, welke in een schip worden gestuwd en langs rivieren en zeeën naar elders vervoerd. Men zie daarover onder *Bevrachting*.

Ladislaus of *Wladislaw* is de naam van 3 Poolsche Hertogen en 4 Poolsche Koningen, te weten:

Ladislaus I Hermann (1081—1102). Hij ondernam voorspoedige tochten tegen de inwoners van Pommeren, dempte een opstand, veroorzaakt door zijn onechten zoon *Sbignjew*, en verdeelde vervolgens het Rijk tusschen dezen en zijn wettigen zoon *Boleslaus*, terwijl hij zelf in het bezit bleef der hoofdsteden. Later kwamen de beide zonen tegen hun vader in verzet en noodzaakten hem, zijn gunsteling, den palatijn *Sieciech*, wiens baatzuchtige bemoeiingen het land ten verderve brachten, te verwijderen. Hij overleed in 1182 te Plock, alwaar in den Dom een prachtig gedenkteeken te zijner eer is opgericht. — *Ladislaus II*, de kleinzoon van den voorgaande. Hij verkreeg bij de verdeeling van Polen door *Boleslaus III* in 1139 Krakau en Silezië en het voogdijschap over zijne broeders. Toen hij echter dezen van hunne landen wilde berooven, werd hij door hen bij Posen overwonnen en moest met zijne gemalin *Agnes*, eene halve zuster van Keizer *Koenraad III*, de wijk nemen naar Duitschland. Vruchteloos poogde *Frederik I* na een zegevierenden tocht naar Polen hem in zijne waardigheid te herstellen; *Ladislaus* overleed in Duitschland in 1162. Eerst zijne zonen kwamen weder in het bezit van Silezië en stichtten er de hertogdommen Breslau, Ratibor en Glogau. — *Ladislaus III*, een zoon van *Mieczyslaus III*, hertog van Groot-Polen. Door twist met de Kerk zag hij zich genoodzaakt zijn oppergezag onder de Poolsche Vorsten te laten varen en overleed, ook uit Groot-Polen verjaagd, in 1231. — De Koningen zijn: *La-*

dislaus I Lokjetek, aanvankelijk hertog van Krakau. Hij voerde gestadig oorlog tegen andere Poolsche en Silezische Vorsten, alsook tegen Bohemen, en werd meermalen uit zijne bezittingen verdreven. Nadat hij geruimen tijd had omgezworven, gelukte het hem Polen weder tot eenheid te brengen en werd hij in 1319 te Krakau als koning gekroond. Met veel beleid verbond hij de verschillende deelen des Rijks en zorgde voor handel en rechtspleging. Door een huwelijk van zijn zoon met de dochter van *Gedimin*, grootvorst van Lithauen, zocht hij dit gewest met Polen te vereenigen en overleed na eene roemrijke regeering te Krakau in 1333. — Omtrent *Ladislaus II Jagello*, alsmede over *Ladislaus* (Wladislaus) III en IV zie onder *Jagello*.

Ladmiral of *L'Admiral*. Onder dezen naam vermelden wij:

Jan Ladmiral, een verdienstelijk schilder en graveur. Hij werd geboren in 1698 in Normandië en met zijn broeder (zie onder) in de schilderkunst onderwezen. Samen gingen zij voorts naar Londen, om er het onderwijs te genieten van *Leblon* in het graveeren en drukken van gekleurde prenten. Daarna begaven zij zich eerst naar Parijs en toen naar Amsterdam. Hier schilderde *Jan* miniatuurportretten en graveerde de afbeeldingen voor den 2den druk van de „Levens der Schilders" van *Karel van Mander*. Ook vervaardigde hij afbeeldingen van ontleedkundige praeparaten voor de hoogleeraren *Ruysch* en *Albinus*, en overleed te Amsterdam den 2den Juli 1773, een zoon nalatende, desgelijks *Jan* genaamd, die op het gebied der kunst het voetspoor van zijn vader volgde.

Jacob Ladmiral, een broeder van den voorgaande en evenzeer een verdienstelijk schilder en graveur. Hij werd geboren in 1699, en dat hij het in de graveerkunst ver gebracht heeft, blijkt uit zijn werk: „Nauwkeurige waarnemingen omtrent de verandering van vele insecten of gekorvene diertjes, die in omtrent vijftig jaren, zoo in Frankrijk, Engeland en Holland, bijeenverzameld, naar 't leven kunstig afgeteekend en in 't koper gebracht zijn", hetwelk na zijn dood door dr. *Houttuyn* is uitgegeven. Die platen zijn keurig van bewerking en schilderachtig van ordonnantie. Hij bekleedde voorts den post van ijkmeester-generaal van de troois-gewichten in de Vereenigde Nederlanden. Hij overleed den 12den September 1770.

Ladogameer (Het), één der grootste meren van Europa, in het noordwestelijk gedeelte van Rusland tusschen de gouvernementen Petersburg, Olonez en het grootvorstendom Finland gelegen, is 28 geogr. mijl lang, 15 geogr. mijl breed en heeft eene oppervlakte van 336,61 ☐ geogr. mijl. Zijne diepte is doorgaans aanzienlijker dan 20 Ned. el en bedraagt op de diepste plek 350 Ned. el. Er zijn intusschen vele ondiepten, klippen en zandbanken, die er, vooral bij de hevige wervelwinden, welke er over de rotsachtige oevers gieren, de scheepvaart zeer gevaarlijk maken. Om deze te beveiligen zijn er reeds sedert den tijd van *Peter de Groote* kanalen aangelegd, te weten van 1718 tot 1734 één langs den zuidelijken oever van Sleutelberg tot aan den mond der Wolchow, namelijk het Ladogakanaal, in 1766 tot 1801 verlengd onder den naam van Sjaeszischkanaal, hetwelke onder *Alexander I* in 1802 als Swirkanaal is voortgezet. In het zuiden heeft het Ladogameer vele uiterwaarden en duinen, waar zich talrijke zeehonden ophouden. Ook bevat het veel visch en een overvloed van water, daar dit laatste er aangevoerd wordt uit de Saima-, Onega- en Ilmenmeren en daarenboven door 70 rivieren, terwijl het door slechts één stroom, de Newa, zich in de Finsche Golf ontlast. Door kunstmatige waterwegen staat het Meer in verband met de Witte Zee en met de Caspische Zee en is dus voor de scheepvaart van Rusland van het hoogste belang.

Ladronen, zie *Dieveneilanden*.

Lady, afkomstig van het Angelsaksisch woord *hlafdige* (vrijvronwe), was weleer de titel der koninginnen van Engeland en later die der prinsessen van den bloede. Thans wordt hij toegekend aan de vrouwen van alle Engelsche pairs, baronets en ridders, alsmede aan de dochters van hertogen, markiezen en graven, welke dien ook behouden, wanneer zij een huwelijk sluiten beneden haren stand.

Laeken of *Laken*, een koninklijk paleis in de nabijheid van Brussel, omgeven door fraaie tuinen en parken, vanwaar men een bevallig uitzicht heeft op de hoofdstad van België, werd in 1782 tot een verblijf voor de Oostenrijksche Landvoogdes *Maria Christina* (gemalin van Hertog *Albert van Saksen-Teschen*) gebouwd. Na den inval der Franschen in 1792 wilde men dat paleis in een hospitaal veranderen, maar de zegevierende Aartshertog *Karel* verijdelde dien toeleg en ontving dit slot van zijne tante. Na 1794 verkocht de Aartshertog het aan een heelmeester, welke het voor 499000 francs aan *Napoleon* afstond, die het eerst ten geschenke gaf aan zijne gemalin *Joséphine*, maar het in 1812 inruilde tegen het paleis Elysée-Bourbon. Hij zelf bewoonde het in 1811 korten tijd met *Maria Louisa*. Het verhaal, dat hij aldaar het plan voor den Russischen veldtocht gemaakt heeft, mist elken zekeren grond. In 1814 werd het kasteel bij de goederen der Kroon gevoegd, waartoe het ook thans nog behoort. Op het kerkhof te Laeken verheft zich, nevens talrijke prachtige grafmonumenten, een fraai marmeren standbeeld van de beroemde zangeres *de Malibran*. Het is er door haren echtgenoot, den beroemden vioolspeler *de Bériot* gesticht en door *Geefs* vervaardigd. Op de plaats der voormalige dorpskerk, waar de overblijfsels van Koningin *Louiza* (1850) en van Koning *Leopold I* (1865) zijn bijgezet, is op staatskosten eene monumentale kerk gebouwd, bestemd tot laatste rustplaats voor de leden van het Koninklijk Huis.

Laelia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Orchideën*. Het behoort te huis in Mexico en omvat soorten, die zich door ongemeene schoonheid onderscheiden, vooral *L. autumnalis Lindl.* met welriekende, en *L grandiflora L.* met prachtige, scharlakenroode bloemen.

Laelius (Cajus), een Romein uit het volk, maar wegens zijne degelijkheid en geleerdheid zeer in aanzien en *de Wijze* (Sapiens) bijgenaamd, was een zoon van *Cajus Laelius*, den

vriend van den ouderen *Scipio Africanus*, bevelhebber der vloot in den Tweeden Punischen Oorlog en in 190 vóor Chr. consul, tegelijk met *Lucius Scipio Asiaticus*. In 146 vóor Chr. streed de zoon als praetor voorspoedig tegen *Viriathus* in Lusitanië en was in 140 consul met *Quintus Servilius Caepio*. Zijne wijsheid en welsprekendheid bezorgden hem grooten invloed, vooral in den Senaat. Hij verkeerde met den jongeren *Publius Scipio Africanus* op vertrouwelijken voet, zoodat ook *Cicero* hem in zijne samenspraak over de vriendschap als hoofdpersoon doet optreden, en hij bevorderde met hem de Grieksche beschaving te Rome. Men meent, dat hij ook medegewerkt heeft aan de blijspelen van zijn vriend *Terentius*. — Zijne dochter *Laelia*, gehuwd met den augur *Quintus Mucius Scaevola*, was vermaard wegens hare verstandelijke ontwikkeling.

Laennec (Réné Théophile Hyacinthe), een verdienstelijk Fransch geneesheer, geboren in 1781 te Quimper, ontving aanvankelijk onderwijs van zijn oom, dr. *Laennec* te Nantes. In 1800 ging hij naar Parijs en knoopte er betrekking aan met *Corvisart*, wiens opvolger hij later werd als hoogleeraar. Van 1802 af was *Laennec* als pathologisch anatoom de mededinger van *Dupuytren*, en tusschen die beiden ontstond wel eens twist over de prioriteit der ontdekkingen. Hij wekte weldra de opmerkzaamheid door zijne belangrijke verhandelingen in het „Journal de médecine" en in de „Dictionnaire des sciences médicales". In 1805 werd hij geneesheer aan het Neckerhospitaal, waar hij zijne waarnemingen deed over borstziekten, in het licht gezonden onder den titel: „De l'auscultation médicale ou traité du diagnostic des maladies des poumons et du coeur, fondé principalement sur un nouveau moyen d'exploration", voorzeker één der belangrijkste werken, welke in deze eeuw op dat gebied geschreven zijn. Behalve de percussie (zie *Auscultatie*) bezigde hij den stethoscoop. In 1822 werd hij hoogleeraar aan het Collége de France. Steeds was het zijn streven, de practijk in verband te brengen met de anatomische pathologie. Hiertoe wendde hij de volgende middelen aan: hij onderzocht aan de lijken, welke anatomische veranderingen in de organen voorkwamen, — hij toonde aan door onderlinge vergelijking der verschijnselen bij de lijkopening, welke omstandigheden de anatomische veranderingen vergezelden, — en hij zocht de middelen te vinden, waardoor de anatomische veranderingen tot den oorspronkelijken staat konden teruggebracht worden. Door het eerste middel leverde hij belangrijke aanwinsten voor de kennis der ziekten, vooral der borstziekten, — door het tweede wees hij aan, dat de gesteldheid der borstorganen door middel van het gehoor zeer goed kan worden waargenomen, — en in de practijk bracht hij eene belangrijke verandering doordien hij zich met den meesten ijver verzette tegen het bloedontlasten van *Broussais*, die zeer gebeten was op zijn begaafden tegenstander. *Laennec* overleed den 13den Augustus 1826 te Kerlouarnec in het departement Finistère aan longtering.

Laërtes, een zoon van *Acrisius* en *Chalcomedusa*, de gemaal van *Anticléa* en de vader van *Odusseus* (Ulysses) en *Ctimene*, nam deel aan de Calydonische jacht en den Argonantentocht. Hij bereikte een hoogen ouderdom, zoodat hij zijn zoon zag terugkeeren uit Troje.

Laet (De). Onder dezen naam vermelden wij:

Johannes de Laet, een verdienstelijk Zuid-Nederlandsch aardrijkskundige. Hij werd geboren te Antwerpen in 1582, gaf reeds vroeg blijken van grooten aanleg voor de aardrijkskunde en schreef eene: „Historie der West-Indische Compagnie van haar begin tot den jare 1656" en eene „Beschrijving van Zuid-Amerika" in XVIII boeken. Ook was hij een ijverig medewerker aan de verzameling van staat- en aardrijkskundige beschrijvingen der onderscheidene landen van den aardbol, welke in die dagen in 62 kleine deeltjes zijn uitgegeven onder den naam van „Respublicae Elsevirianae". *De Laet* leverde daarvoor o. a.: Nederland, Frankrijk, Pruisen, Spanje, Portugal, Polen, Lithauen, Lijfland, Turkije, Perzië en het Rijk van den Grooten Mogol. Eenige opmerkingen ven *Hugo de Groot* omtrent de inboorlingen van Amerika werden door *de Laet* in 1643 weêrlegd, waardoor eerstgenoemde geleerde zich gekrenkt gevoelde. *De Laet* had zich te Leiden gevestigd en overleed in 1649. Behalve reeds vermelde werken schreef hij: „De gemmis et lapidibus (1647)", — M. Vitruvii Pollionis de architectura libri X cum notis etc. (1649)", — Commentarius de Pelagianis et Semi-Pelagianis (1617)" enz.

Jan Jacob de Laet, een verdienstelijk Vlaamsch letterkundige. Hij werd geboren te Antwerpen den 13den December 1815, studeerde in de geneeskunde en werd eerst arts te Ranst en vervolgens te Antwerpen. In 1844 stichtte hij te Brussel een dagblad, dat eerst den naam van „Vlaemsch België" en later dien van „Vlaemsche Belgen" droeg, werd in 1845 titulair hoogleeraar aan de hoogeschool te Gent en deed van Januari 1847 tot Februari 1848 te Antwerpen met *L. Vleeschouwer* het blad „Dé Roskam" in het licht verschijnen, daarna vervangen door „Het Vaderland". Voorts nam hij de redactie op zich van het „Journal d'Anvers" en later die van de „Emancipation" te Brussel, terwijl hij vervolgens aan het hoofd kwam van eene groote broodbakkerij, eerst te Brussel en in 1854 te Antwerpen. Sedert 1863 is hij lid van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Doorgaans schreef hij onder den naam van *Johan Alfried de Laet*, en van zijne geschriften noemen wij: „De Kruisvaerder (in „De Noordstar", 1840)", — „De vloek, novelle (1841)", — „Taelcongres te Gent (1841)", — „Het huis van Wesenbeke (1842)", — „Herman de Schalledekker, eene Antwerpsche legende (1844)", — „De Vlaemsche beweging (1845)", — „Doctor van Droomenveldt (1845)", — „Het lot, eene schets van Vlaemsche dorpszeden (1846)", — „Eene bruiloft in de XVIde eeuw, Antwerpsche legende (1847)", — „Gedichten (1848)", — „Rede, gehouden op het Schillerfeest te Antwerpen (1859)", — „Palamedes, een klankdicht van Vondel (1860)", — „Vlaamsche zaak. Verslag (1866)", — en „Leven is liefde, een gedicht in spraakzang (1874)". Ook vertaalde hij onder den pseudo-

niem *Jozef Colveniers* eenige verhalen uit het Fransch en Hoogduitsch.

Laetare is in den kalender der R. Katholieken de 4de zondag van den vastentijd. De Latijnsche naam van dien zondag is ontleend aan het eerste woord van het gezang, hetwelk alsdan in de Kerk gezongen werd, namelijk: „Laetare Jerusalem etc. (Verblijd u, Jerusalem)" uit Jesaia XXVI: 10. Ook geeft men aan dien zondag den naam van *rozenkrans*, omdat de Paus op dien dag doorgaans de gouden rozen wijdde, — alsmede dien van *broodzondag*, omdat op dien dag doorgaans over de wonderbare spijziging gepreekt werd.

Lafare (Charles Auguste, markies de), een geestig dichter uit de school van *Ninon de l'Enclos*, in wier huis zich tegen het einde der regeering van *Lodewijk XIV* een uitgelezen kring van vrijgeesten vereenigde, werd geboren in 1644 op het kasteel Valgorge in Vivarais, diende als kapitein bij de garde van den toenmaligen Hertog *van Orléans* en overleed in 1712. Volgens *Voltaire* begon hij eerst op 60-jarigen leeftijd verzen te maken. Deze bestaan uit kleine stukjes en puntdichten, die door hunne ongezochte geestigheid een aangenamen indruk maken op den lezer. Ook vertaalde hij met veel smaak onderscheidene Latijnsche gedichten in het Fransch. Zijne gezamenlijke gedichten zijn in 1755 door *Saint Marc* uitgegeven. In proza leverde hij: „Mémoires et reflexions sur les principaux événements du règne de Louis XIV (Rotterdam 1715 en Amsterdam 1734)"

Lafarge (Marie Capelle, madame), veroordeeld als giftmengster, werd geboren in 1816 te Villers-Hellon in Picardië, verloor vroeg haar ouders, ontving hare opvoeding te Parijs bij hare bloedverwanten en huwde in 1838 zonder eenige toegenegenheid met *Lafarge*, bezitter van eene ijzerfabriek in het departement Corrèze. Zij moest afstand doen van de Parijsche vermaken en het eenzame, oude kasteel Glandier betrekken. Daarbij gingen de zaken slecht, zoodat het vermogen der jonge vrouw werd aangesproken om de schulden te betalen. Het geruchtmakend drama nam een aanvang tegen het einde van 1839. Op eene reis naar Parijs in December van dat jaar gebruikte *Lafarge* van een koek, door zijne vrouw hem bezorgd, gevoelde pijnen van vergiftiging, keerde naar zijn kasteel terug, werd ziek en overleed den 15den Januari 1840. Zijne weduwe werd als giftmengster aangeklaagd. De zaak kwam voor het Hof van Assises te Toul, en tegelijker tijd werd de aangeklaagde wegens ontvreemding van diamanten voor de rechtbank geroepen. Hare verschijning voor het Hof baarde groot opzien, en de hartstochtelijke nieuwsgierigheid, waarmede het publiek den loop van het rechtsgeding volgde, is een merkwaardig kenmerk van dien tijd. Zelfs werden er aanzienlijke weddingschappen aangegaan met betrekking tot hare veroordeeling of vrijspraak, en zij boezemde velen medelijden en belangstelling in. Het Hof verwees haar tot levenslangen dwangarbeid, zoodat men de zaak der diamanten liet varen. Zij onderging haar vonnis te Montpellier, schreef aldaar hare: „Mémoires de Marie Capelle, veuve Lafarge (1840—1842, 5 dln)" en wendde alle middelen aan om haar onschuld te bewijzen. Na verloop van 5 jaren ontving zij verlof om zich naar het klooster St. Rémy te begeven, herkreeg in den zomer van 1852 hare vrijheid, doch overleed reeds den 7den November van dat jaar. Tot aan haren laatsten ademtocht betuigde zij hare onschuld. Er zijn brieven en opstellen van haar voorhanden, welke zich onderscheiden door diep gevoel en een fraaie stijl.

Lafayette. Onder dezen naam vermelden wij:

Marie Madelaine Pioche de Lavergne, gravin *de Lafayette*, éene der meest ontwikkelde vrouwen van haren tijd. Zij werd geboren in 1634 en schreef voortreffelijke romans, waarin de gebeurtenissen natuurlijk voorgesteld en de karakters en hartstochten met juistheid geschilderd zijn. Haar vader *Aymar de Lavergne* veldmaarschalk en gouverneur van Havre, gaf haar eene uitmuntende opvoeding. Onder de leiding van *Rapin* leerde zij zelfs Latijn. Reeds vroeg was zij een sieraad van den kring in het hôtel Rambouillet, waar leden der Académie, schrandere vernuften, hovelingen en dames de letterkundige aangelegenheden van den dag bespraken. In 1655 trad zij in het huwelijk met Graaf *François de Lafayette* en weldra was hare woning de vergaderplaats van geleerden en dichters. Hier vereenigden zich *Huet*, *Lafontaine*, *Ségrais* en *Ménage*, terwijl zij zeer bevriend was met den Hertog *de la Rochefoucault*, die haar bij het schrijven van romans met zijn goeden raad ondersteunde. Nadat zij de laatste jaren van haar leven in vrome oefeningen had doorgebracht, overleed zijn in 1693. Hare beste romans zijn: „Zaïde, histoire espagnole (1670—1671, 2 dln; nieuwe uitgave, 1826)", — en „Histoire de Henriette d'Angleterre, roman historique (Amsterdam, 1720)". Voorts schreef zij: „La princesse de Montpensier (1660; 2de druk, 1804)", — „La princesse de Clèves, ou les amours du duc de Nemours avec cette princesse (1678, 4 dln; 1851, 2 dln)" en „Mémoires de la cour de France pour les années 1688—1689 (Amsterdam, 1731)". Die romans getuigen van groote gaven en vormen eene aangename lectuur. Zij zijn ook in 1825 in 5 deelen als „Oeuvres complètes" in het licht verschenen.

Marie Jean Paul Roch Yves Gilbert Motier, markies *de Lafayette*, een Fransch generaal en beroemd staatsman. Hij werd geboren den 6den September 1757 op het kasteel Chavagnac in het departement Haute Loire, was de telg van een oud geslacht en verloor zijn vader reeds vóór zijn geboorte in den slag bij Minden en zijne moeder toen hij te Parijs aan het collége-Duplessis studeerde. Als bezitter van een aanzienlijk vermogen trad hij op 16-jarigen onderdom in het huwelijk met de dochter van den Hertog *de Noailles d'Ayen* en betrad, onafhankelijk van het Hof, de militaire loopbaan. Bij het uitbarsten van den Noord-Amerikaanschen vrijheidsoorlog snelde hij, in weerwil van het verbod der Regeering en van het ongenoegen zijner familie, naar de overzijde van den Oceaan, alwaar het Congrès hem aanstonds tot generaal-majoor benoemde. Weldra verwierf hij door zijn ridderlijk karakter de toegenegenheid van *Washington*. Reeds in het eerste gevecht te Brandywine werd hij door een kogel in de dij gewond, doch hielp, ter nau-

wernood hersteld, de overwinning behalen bij Glocester en voerde vervolgens het bevel over eene divisie in Virginia. In den aanvang van 1778 werd hij als generaal van het noorderleger naar Canada gezonden, doch deze onderneming mislukte wegens gebrek aan hulpmiddelen. Daarop volgden de vermaarde terugtocht van Barren-Hill, het gevecht van Mommouth, waarbij *Lafayette* de voorhoede aanvoerde, en het inschepen van het korps van Sullivan, toen de gezamenlijke aanval op Rhode-Island door den aftocht van het Fransch eskader verijdeld was. Op het bericht der oorlogsverklaring tusschen Frankrijk en Engeland spoedde *Lafayette* zich naar zijn vaderland, om er ten behoeve der jeugdige Unie werkzaam te wezen. In Februari 1779 bereikte hij Parijs en werd er door het volk met gejuich ontvangen. Doch reeds in het begin van 1780 was hij weder te Boston en berichtte er de komst van een korps Fransche hulptroepen onder *Rochambeau*. Nu belastte het Congrès hem met de verdediging van het bedreigde Virginia. Met eene kleine legermacht gelukte het hem, Lord *Cornwallis* den weg over Glochester en Williamsbourg af te snijden, zoodat *Washington* zich met de vereenigde Amerikaansche en Fransche troepen derwaarts begeven en den Engelschen generaal, te Yorktown ingesloten, den 17den October 1781 tot capitulatie noodzaken kon. *Lafayette* keerde voorts naar Europa terug en had het Spaansche Hof reeds overgehaald om aan Engeland den oorlog te verklaren, toen de vredesonderhandelingen te Parijs zijne uitzichten benevelden. Een jaar later, 1784, ondernam hij eene derde reis naar Noord-Amerika, welke op een triomftocht geleek. Na zijn terugkeer in Europa bezocht hij de Hoven te Berlijn en te Weenen en werd door *Frederik de Groote* en *Joseph II* met onderscheiding bejegend.

Terwijl zijne vrijzinnige staatkundige gevoelens den wrevel wekten van het Fransche Hof, nam *Lafayette* ijverig deel aan de gebeurtenissen van 1789, die de voormalige Rijksstanden in eene Nationale Vergadering veranderden. Op zijn voorstel werd den 11den Juli besloten de verantwoordelijkheid der ministers in te voeren. Gedurende de onstuimige dagen van 13 en 14 Juli was hij voorzitter der vergadering en den 15den Juli zag hij zich gekozen tot president der deputatie, welke de Nationale Vergadering afvaardigde naar Parijs. Als generaal en kommandant der gewapende burgers stichtte hij de nationale garde en gaf haar de driekleurige kokarde, welke naar zijn zeggen eene reis om de wereld zou volbrengen. In den aanvang der Revolutie scheen het, dat het lot van Frankrijk op de schouders van *Lafayette* zou rusten, doch door zijne bemiddelende en onbesliste houding verloor hij weldra het vertrouwen van beide partijen. Hij redde den 6den October de Koninklijke familie te Versailles, doch werd niettemin door de Hofpartij, vooral door de Koningin, zeer gehaat. Tegelijk openbaarde zich het misnoegen van hen, die zijn republikeinsch koningschap met de instelling van eene rechtbank van gezworenen, met de opheffing van den erfelijken adel en met eene volksvertegenwoordiging niet voldoende vonden. Na het aannemen der constitutie van 1790 begaf *Lafayette* zich naar zijn landgoed Lagrange, totdat hij aangesteld werd tot bevelhebber van het leger der Ardennen, waarmede hij de eerste overwinningen behaalde bij Philippeville, Maubeuge en Florennes. Door *Dumouriez* en *Collot d'Herbois* belasterd en tevens bezorgd voor de veiligheid des Konings, verscheen hij in Juni 1792 vóor de Nationale Vergadering en vatte, toen hij den invloed der Jacobijnen opmerkte, het voornemen op, om de Koninklijke familie te Compiègne in veiligheid te brengen. De Koning wees echter zijn aanbod van de hand, omdat hij de komst verwachtte van den Hertog *van Brunswijk*. De woede des volks verhief zich tegen het Hof en tegen *Lafayette*, welke laatste aangeklaagd, maar den 8sten Augustus vrijgesproken werd. Niettemin verklaarde hij zich tegen de uitspattingen van 1792 en deed den 15den de afgevaardigden der Nationale Vergadering te Sédan in hechtenis nemen. Daar hij echter inzag, dat een marsch naar Parijs de verwarring nog vermeerderen zou, onttrok hij zich aan het over hem uitgesproken banvonnis en nam de wijk naar Vlaanderen. Te Rochefort evenwel werd hij door de Oostenrijkers gegrepen en met zijne kameraden *Latour-Maubourg*, *Alexandre Lameth* en *Bureaux de Puzy* naar Olmütz gebracht, waar zijne vrienden hem bij herhaling uit den kerker poogden te verlossen. Ten gevolge van de onderhandelingen te Leoben wist *Bonaparte* in 1797 te bewerken, dat hij op vrije voeten werd gesteld. Nu vestigde *Lafayette* zich te Hamburg, waar hij vrienschappelijke betrekkingen aanknoopte met *Archenholz*, en keerde eerst na den 18den Brumaire naar Frankrijk terug. *Lafayette* verloochende tegenover *Bonaparte* geenszins zijn wantrouwen en evenmin zijne beginselen, zoodat hij de gunst van dezen voor altijd verloor, en woonde rustig op zijn landgoed Lagrange, waar hij zich aan den landbouw wijdde. Hier ontving hij na den Vrede van Amiens een bezoek van *Fox*, die hem onder zijne vrienden opnam. Gedurende de Eerste Restauratie vertoonde *Lafayette* zich niet te Parijs, en tijdens de Honderd Dagen wees hij de waardigheid van pair, hem door *Napoleon* aangeboden, van de hand, terwijl hij het mandaat van afgevaardigde naar de Kamer van Gedeputeerden aannam. Na den slag van Waterloo ijverde hij vóor de beginselen van 1789, zorgde dat de Kamer zich permanent verklaarde, drong aan op den afstand van *Napoleon* en werd lid der Commissie, welke van de Verbondene Mogendheden een wapenstilstand zocht te verkrijgen. Na de geweldadige sluiting van het Parlementsgebouw op den 8sten Juli woonde hij weder op zijn landgoed, zonder zich met de *Bourbons* te bemoeien, en in 1818 koos het departement Sarthe hem tot vertegenwoordiger in de Kamer, alwaar hij zitting nam bij de uiterste linkerzijde, totdat bij de verkiezingen van 1824 zijn mandaat ingetrokken werd. Uitgenoodigd door den Voorzitter der Vereenigde Staten, ondernam hij in 1824 met zijn zoon weder een tocht naar Noord-Amerika, waar New York hem eene schitterende ontvangst bereidde, zooals blijkt uit de schriften, „Voyage du général Lafayette aux Etats-Unis en 1824 et 1825 (1856, 4 dln)" en

„Journal d'un voyage aux Etats-Unis ou Lafayette en Amérique en 1824—1825 (1829)" door *Levasseur*.

Na zijn terugkeer in September 1825 werd *Lafayette* weder tot afgevaardigde gekozen en stond tot aan de revolutie van 1830 in de voorste gelederen der oppositie. Toen op den 27sten Juli hem de eerste geruchten der volksbeweging ter ooren kwamen, snelde hij naar Parijs en vereenigde zich met andere afgevaardigden tot dezelfde bedoelingen. Den 29sten Juli aanvaardde hij het bevel over de garde te Parijs en tevens over de Nationale garde. *Lafitte* wist hem te overreden, dat de Hertog *van Orléans* tot koning van Frankrijk moest gekozen worden, en *Lafayette* verlangde nu eene op volkssouvereiniteit gevestigden en door republikeinsche instellingen omstuwden troon, terwijl de Hertog *van Orléans* verklaarde, dat hij zich vereenigde met dit programma, gelijk het den 31sten Juli op het stadhuis was ontworpen. Hoewel de nieuwe grondwet geenszins aan de wenschen van *Lafayette* beantwoordde, nam hij het besluit, nadat hij den 26sten Augustus tot opperbevelhebber der nationale garde des Rijks benoemd was, om den nieuwen troon in bescherming te nemen tegen de Republikeinen. In de Kamer evenwel stemde hij in den geest der bewegingspartij tegen de Doctrinairen. Toen echter de Kamer besloot den post van opperbevelhebber der nationale garde op te heffen, nam hij den 27sten September zijn ontslag. Treurige gewaarwordingen ondervond hij bij het oproer van 7 Juni 1832 en bij de hierop volgende reactie. — Hij overleed den 20sten Mei 1834, en alle partijen erkenden, dat Frankrijk een edelen burger verloren had. Zijne: „Mémoires, correspondance et manuscrits" zijn in 1836—1837 in 6 deelen in het licht verschenen.

George Washington de Lafayette, een zoon van den voorgaande en petekind van *Washington*. Hij werd geboren in 1772, trad in Franschen dienst en nam als huzarenofficier en adjudant van *Grouchy* deel aan de veldtochten in Italië, Oostenrijk, Pruisen en Polen. Omdat *Napoleon* zijn vader niet genegen was, klom hij niet hooger dan tot den rang van luitenant. Sedert 1815 was hij nagenoeg aanhoudend lid van de Kamer van Gedeputeerden, leefde bescheiden in de schaduw van den vaderlijken roem en overleed in December 1849.

Oscar, markies *de Lafayette*, een zoon van laatstgenoemde. Hij werd geboren te Parijs in 1816, ontving aldaar zijne opleiding aan de polytechnische school, daarna aan de militaire school te Metz en zag zich vervolgens geplaatst bij de artillerie. In Algerië onderscheidde hij zich in verschillende gevechten en werd er kapitein en ridder van het Legioen van Eer. Bij zijn terugkeer in Frankrijk afgevaardigd naar de Kamer van Gedeputeerden, nam hij er zitting aan de linkerzijde. Na de Februari-omwenteling van 1848 werd hij door *Ledru-Rollin* benoemd tot voorloopig regeeringscommissaris in het departement Seine ot Marne; ook was hij afgevaardigde voor dit departement in de Constitueerende en Wetgevende Vergadering, alwaar hij met de gematigde Republikeinen stemde. Later evenwel gaf hij de voorkeur aan een ambteloos leven en overleed te Parijs den 27sten Maart 1881.

Edmond de Lafayette, een broeder van den voorgaande. Deze werd geboren te Chavaniac op het kasteel van zijn grootvader, studeerde in de rechten en vertegenwoordigde na Februari 1848 het departement Haute-Loire in de Constitueerende Vergadering. Hij was een aanhanger der vrijzinnige gevoelens van zijn geslacht, doch werd niet herkozen in het Wetgevend Lichaam, zoodat hij zich van het staatstooneel verwijderde. In 1876 echter werd hij benoemd tot lid van den Senaat.

Lafitte (Jacques), een Fransch staatsman en bankier, geboren den 14sten October 1767 te Bayonne van geringe ouders, kwam op 20jarigen leeftijd in dienst van den rijken bankier *Perregaux*, die hem in 1806 tot opvolger in zijne zaak benoemde. Door schranderheid en vlijt verwierf hij een groot vermogen en bezorgde aan zijn bankiershuis een roemrijken naam. De Regeering benoemde hem in 1809 tot regent der Bank van Frankrijk — voorts tot lid der handelsrechtbank en tot voorzitter der Kamer van Koophandel. In 1814 verhief het Voorloopig Bewind hem tot gouverneur der Bank. Om in den geldelijken nood van den Staat in die dagen te voorzien, stelde hij eene nationale inteekening voor en beloofde als eerste inschrijver eene aanzienlijke som, maar vond geene navolgers. Toen *Napoleon* van Elba terugkeerde, gaf *Lodewijk XVIII* hem 5 millioen in bewaring en na den slag bij Waterloo vertrouwde ook *Napoleon* hem eenige millioenen toe, welke hij ter beschikking van den Keizer hield, hoewel het Hof er begeerig de handen naar uitstrekte. Om bij den terugtocht van het leger achter de Loire een aanval op de kas der Bank te voorkomen, gaf *Lafitte* aan den Minister van Financiën 2 millioen francs uit eigen middelen. Reeds gedurende de Honderd Dagen had hij zitting genomen in de Kamer van Afgevaardigden en na de Tweede Restauratie werd hij nogmaals gekozen. Hij behoorde er tot de oppositie, kwam in verzet tegen de staatkundige drijvers en hield over financieele aangelegenheden merkwaardige redevoeringen. Bij de verkiezingen van 1817 werd hij in alle zes kiesdistricten van Parijs tegelijk gekozen. Het Hof, over den tegenstand van *Lafitte* in de Kamer verbitterd, benoemde in 1819 den Hertog van *Gaëta* tot gouverneur der Bank, maar verhief in 1822 *Lafitte* tot regent dier instelling. Nadat deze zich een tegenstander verklaard had van de tusschenkomst in Spanje, ondersteunde hij het ministerie *Villèle* bij de reductie der rente en verloor hierdoor zijne populariteit. In zijne: „Reflexions sur la réduction de la rente et sur l'état du crédit (1825)" zocht hij echter dien maatregel voor te stellen als noodzakelijk voor den Staat en voor het volk. Toen in 1827 laatstvermeld ministerie zeer gedaald was in de achting des volks, eischte hij, dat de ministers in staat van beschuldiging zouden gesteld worden. Reeds toen voorzag hij den val der oudere *Bourbons*, zoodat hij het oog vestigde op den Hertog *van Orléans*, en toen eindelijk de Julij-omwenteling uitbarstte, werd zijn huis de verzamelplaats van alle invloedrijke mannen, die deze beweging ondersteunden, terwijl

afitte de vereischte geldmiddelen beschikbaar eelde, om de omwenteling door te zetten. vertuigd, dat de republikeinsche regeeringsorm niets dan ellende zou brengen aan Frankijk, wekte hij den Hertog *van Orléans* op, m gebruik te maken van de gelegenheid. Den 0sten Juli werd de Hertog op voorstel van *afitte* tot luitenant-generaal des Rijks beoemd. Terwijl voorts op het stadhuis onder e leiding van *Lafayette* over eene nieuwe, rijzinnige staatsregeling beraadslaagd werd, ewoog *Lafitte* den Hertog om het programma er Julirevolutie te erkennen, en hierdoor as het lot van Frankrijk beslist. De Julioon strekte echter haren stichter ten ververve; *Lafitte* verloor zijn vermogen, zijn inloed en zijne populariteit. Te midden der evaren, die het jeugdige Vorstenhuis bedreigen, werd hij lid van het ministerie en kwam ier in botsing met de Doctrinairen. Den 3den fovember 1830 belastte de Koning hem met e vorming van een nieuw Kabinet, hetwelk chter wegens zijn conservatieven geest eerang den steun der linkerzijde en alzoo dien er meerderheid verloor. Teleurgesteld in zijne erwachtingen door de listen en lagen der artijen, legde hij den 13den Maart 1831 zijne ortefeuille neder, en *Périer* kwam aan het oofd der zaken. Ook werd hij door de omtandigheden tot zulk een besluit gedwongen. ls lid van het ministerie had hij zijne bankierszaak laten varen, en zijn reeds geschokt rediet ging daardoor geheel en al te gronde. Door schuldeischers geplaagd, door het Hof ergeten en verlaten, zag hij zich genoodzaakt ijne goederen te vervreemden om een tekort an 50 millioen te dekken. Door eene ationale inteekening bleef hij bezitter van ijn hôtel te Parijs. In 1831 werd hij door aatstgenoemde stad wederom afgevaardigd aar de Kamer en voerde hier eene scherpe ppositie. Zijne verijdelde verwachtingen rachten hem in de gelederen der Republikeinen, oodat hij zijn mandaat niet onafgebroken ehield. Op de puinhoopen van zijn vermogen tichtte hij voorts eene discontokas, die hem n staat stelde om den aanleg van een spoorveg van Parijs naar Rouen te bevorderen. Ioe verder voorts de Regeering en de Kamers fweken van de beginselen der Julirevolutie, les te krachtiger verhief hij zijne stem. Tot groote ergernis der Regeering koos de Kamer n 1843 hem tot voorzitter, doch *Lafitte* overeed reeds den 26sten Mei 1844, eene dochter alatende, die in de dagen van zijn rijkdom n grootheid gehuwd was met den zoon van naarschalk *Ney*.

Lafont (Charles Philippe), een vermaard ioolspeler, geboren te Parijs den 1sten December 1781, ontving reeds vroeg van zijn om *Bertheaume* onderwijs in het vioolspel n deed met hem bereids in 1792 eene kunsteis door Duitschland. Voorts genoot hij onlerwijs van *Kreutzer*, *Navoigille*, *Berton* en *Rode*, terwijl hij zich tevens oefende in het ingen en op concerten als zanger optrad. Nadat hij in 1801 eene kunstreis door de Nederlanden volbracht had, was hij in 1805 n 1806 op eene loffelijke wijze werkzaam an de concerten van de Groote Opera en van et Théâtre Olympique. Daarna begaf hij zich weder op reis en bezocht Petersburg, waar Keizer *Alexander* hem in 1808 tot eerste soloviolist benoemde. In die betrekking bezocht hij in 1812 Italië, waar hij te Milaan *Paganini* aantrof, voor wien hij echter in een wedstrijd de vlag moest strijken. In 1815 legde hij zijne betrekking te Petersburg neêr en ging toen weder naar Parijs, waar hij als eerste violist geplaatst werd bij de kamermuziek van *Lodewijk XVIII* en later den titel ontving van accompagnateur der Hertogin van *Berri*. In 1831 bezocht hij met *Henri Herz* bij herhaling een gedeelte van Duitschland, volbracht vervolgens nog onderscheidene kunstreizen, doch werd den 14den Augustus 1839 op een tocht van Bagnères de Bigorre naar Tarbes bij het omvallen der diligence zoo erg gewond, dat hij binnen slechts weinige minuten overleed. Zijn spel was verwonderlijk schoon en onderscheidde zich door stoutheid, eenvoudigheid, en bevalligheid, en ook zijne compositiën worden zeer geroemd.

Lafontaine. Onder dezen naam vermelden wij:

Jean de Lafontaine, Frankrijks voortreffelijksten fabeldichter. Hij werd geboren te Château Thierry in Champagne den 8sten Juli 1621, leerde in zijne jeugd zeer weinig, en voegde zich op zijn 19de jaar bij eene kerkelijke congregatie, welke hij echter na verloop van 18 maanden wederom verliet. Eerst op 22-jarigen leeftijd werd hij door het hooren voorlezen eener ode van *Malherbe* op den dood van *Hendrik IV* aangespoord tot de studie der klassieke dichters en tot beoefening der poëzij. Eerst leverde hij eene vertaling van den: „Eunuchus" van *Terentius* (1654), die weinig in den smaak viel. Zijn vader verheugde zich over de dichtproeven van den zoon, maar bezorgde hem tevens de betrekking van maître des eaux et forêts, alsmede eene echtgenoot. Na verloop van eenigen tijd liet evenwel *Lafontaine* zijn ambt en zijne vrouw varen en begaf zich op aansporing van de Hertogin *van Bouillon*, die eenigen tijd te Château Thierry had doorgebracht, naar Parijs. Hier vond hij begunstigers, die gedurende zijn geheele leven hem verpleegden en leidden als een onmondig kind. De intendant *Fouquet* was zeer met hem ingenomen en bezorgde hem een jaargeld, en de dankbaarheid van *Lafontaine* bleek vooral in zijne getrouwe vriendschap jegens dien man, toen deze in ongenade viel bij *Lodewijk XIV*. Vervolgens werden de belangen van *Lafontaine* behartigd door *Henriette van Engeland*, *Condé*, *Conti*, *Vendôme* en anderen. Al die weldaden echter beveiligden den zorgeloozen dichter geenszins voor verlegenheid, zoodat madame *de Sablière* hem eindelijk in huis nam en in al zijne behoeften voorzag. Na haar overlijden werd zij door *Hervart* vervangen. *Lafontaine* zag zich eerst in 1684 benoemd tot lid van de Académie en overleed den 13den April 1695. Zijne merkwaardigste geschriften zijn de „Contes" en de „Fables". Vooral deze laatste zijn in nagenoeg alle beschaafde talen — in het Nederlandsch o. a. door *J. J. L. ten Kate* — overgebracht en hebben hem een Europeeschen naam bezorgd. Zij zijn voortreffelijk door inhoud en vorm. Zijne overige gedichten zijn van veel geringer gehalte. Van de „Fables" verschenen de eerste 6 boeken in 1668, de volgende 5 in 1678 en het 12de in

1694. Zij zijn bij herhaling uitgegeven, en éene dezer uitgaven is versierd met gravures van *Doré*.

August Heinrich Julius Lafontaine, een zeer vruchtbaar Duitsch romanschrijver. Hij werd geboren te Brunswijk den 10den October 1759, bezocht aldaar en te Schöningen de scholen en studeerde te Helmstädt in de theologie. In 1786 werd hij huisonderwijzer te Halle, vertrok in 1792 als veldprediker met het Pruisische leger naar Champagne, doch keerde na den Vrede van Basel naar Halle terug, waar hij zich als privaatdocent vestigde en den 20sten April 1831 overleed. Hij is schrijver van een groot aantal sentimenteele familieromans. Hij bekreunde zich weinig om de kunst, maar schreef enkel met het doel om eene aangename en roerende tijdkorting te verschaffen. Eene levendige, hoewel niet bijzonder rijke verbeelding, goed ontworpene plannen, aangename karakters en zorgvuldig bedachte toestanden verhieven zijne romans tot de lievelingslectuur zijner tijdgenooten. Zijne latere romans evenwel, gekenmerkt door eene gezochte sentimentaliteit, werden minder gunstig ontvangen. Hij heeft 150 deelen in het licht gezonden, en de meeste zijn ook in het Nederlandsch vertaald. Van zijne romans noemen wij: „Der Sonderling (1792)", — „Quinctius Heymeran von Flaming (1795)", en „Die Familie von Halden (1797)". Hij zelf onderscheidde zich geenszins door de sentimentaliteit, welke men in zijne geschriften opmerkt. Ook leverde hij eene vertaling der treurspelen van *Aeschylus* (1822, 2 dln).

Lafuente (Modesto), een uitstekend Spaansch geschiedschrijver, geboren in 1806 te Rabanal de los Caballeros in de provincie Palencia, was hoogleeraar en bibliothecaris te Astorga, doch stichtte in 1837 een humoristisch tijdschrift te Leon. Met dat tijdschrift verhuisde hij voorts naar Madrid. Meermalen was hij afgevaardigde naar de Cortes en vice-president van dit Lichaam, terwijl hij zich als staatkundig redenaar onderscheidde. Voorts bleef hij werkzaam als directeur der Escuela superior de diplomática en als president der Junta de los archivos y bibliotécas. Sedert 1844 gaf hij onderscheidene tijdschriften uit, die met groote belangstelling werden gelezen, en verzamelde jaren aaneen bouwstoffen voor zijn hoofdwerk: „Historia general de España (1850—1862, 26 dln; 2de druk, 1874 enz), hetwelk hem doet kennen als een grondig onderzoeker, die de gebeurtenissen op eene aantrekkelijke wijze weet voor te stellen. — Een ander Spaansch geschiedschrijver van dien naam, *Miguel Lafuente y Alicántara*, geboren te Archidona in de provincie Malaga den 10den Juli 1817, studeerde in de rechten, liet zich inschrijven op de rol van advocàten te Granada en werd in 1846 volksvertegenwoordiger voor Archidona. Wegens zijne uitstekende verdiensten benoemde de Regeering hem tot fiscaal van Cuba; doch bij zijne aankomst te Havana werd hij eerlang ziek en overleed in Augustus 1850. Zijn belangrijkst geschrift is eene: „Historia de Granada (1843—1848, 2 dln)", waarin de geschiedenis dezer stad volgens onuitgegevene bronnen levendig en dichterlijk is voorgesteld. Voorts schreef hij eene verhandeling over de acht, een handboek voor bezoekers van Granada, en eene académische intreêrede.

Lagarde. Onder dezen naam vermelden wij:

Paul Antoine de Lagarde, een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche letteren en geboren den 2den November 1827 te Berlijn. Hij ontving zijne opleiding aan het Friedrich-Wilhelms-gymnasium en wijdde zich voorts aan de universiteit aldaar aan de godgeleerdheid en Oostersche talen. In 1846 ging hij naar Halle, doch keerde het volgende jaar naar Berlijn terug, om zich uitsluitend bij de wijsbegeerte te bepalen. Eerst in 1848 vatte hij de taalstudie weder op. In 1851 vestigde hij zich als privaatdocent te Halle, doch verkreeg weldra door tusschenkomst van *Bunsen* eene toelage, die hem in staat stelde om in 1852 en 1853 gedurende een jaar te Londen en Parijs werkzaam te wezen. De omstandigheden noodzaakten hem voorts, naar eene onderwijzersbetrekking te dingen. Eerst werd hij geplaatst aan een gymnasium te Berlijn, toen aan eene reaalschool aldaar, vervolgens aan een gymnasium te Keulen en in 1858 weder te Berlijn. Daarenboven moest hij door privaatonderwijs zijne inkomsten vermeerderen en eerst sedert 1860, toen hem eenig vermogen ten deel viel, kon hij zich bij zijne betrekking aan het gymnasium bepalen. Wegens het onaangename van zijn toestand onthief de Koning hem in 1865 gedurende 3 jaren van zijne lessen met behoud van zijn tractement en opende voor hem het uitzicht op een hoogleeraarsambt. Nu vestigde hij zich te Schleusingen, om aldaar zijne uitgave der „Septuagint" voor te bereiden, en in 1869 zag hij zich tot hoogleeraar te Göttingen benoemd. Van zijne geschriften vermelden wij: „Didascalia apostolorum (1854)" — „Reliquiae juris ecclesiastici antiquissimae (1856)", — „Analecta Syriaca (1858)", — „Geoponica (1860)", alle in het Syrisch, terwijl hij ook de daaraan beantwoordende Grieksche teksten leverde, — voorts eene Syrische overzetting, alsmede eene Grieksche van een geschrift van *Clemens Romanus*. Bovenal echter leverde hij veel belangrijks op het gebied der Bijbelsche tekstcritiek, zooals eene Syrische uitgave van de Apocryphe Boeken des Ouden Testaments (1861), eene Arabische vertaling der Evangeliën (1864), — een Arabischen Pentateuch (1867), — eene Grieksche Genesis (1868), — „Onomastica sacra (1870)", — „Prophetae chaldaice (1873)", — „Hagiographa chaldaice (1874)", — „Psalterium juxta Hebraeos Hieronymi (1874)", — het eerste deel der „Septuagint (1883)", — „Symmicta" en „Mittheilungen (1877, 1881 en 1884)", — „Ueber das Verhältnis der deutschen Staats zur Theologie, Kirche und Religion (1873)", — „Ueber die gegenwärtige Lage des deutschen Reichs (1876)", — en „Progamm für die konservative Partei Preuszens (1884)".

Marcellin Lagarde, een verdienstelijk Belgisch letterkundige. Hij werd geboren te Sougnez-Aywaille in de provincie Luik en zag zich geplaatst als leeraar in de Fransche rhetorica aan het athenaeum te Hasselt. Zijn eerste roman: „Une Marguerite des Ardennes (1848)" werd gevolgd door den dichtbundel: „Grains de Sable (1842)". Na dien tijd leverde hij onderscheidene romans en gedichten, die

met bijval ontvangen werden. Daarvan noemen wij: „Le val de l'Amblève" en „Le val de la Salm", die beide verzamelingen van legenden uit de Ardennen bevatten, — voorts: „Histoire du duché de Limbourg (1846)" — en „Biographie Luxembourgeoise (1851)".

Lageman (Hendrik), een verdienstelijk Nederlandsch stempelsnijder, geboren te Amsterdam in 1766, ontving onderwijs in het graveeren van *Karel Konsé* en verwierf weldra een eervollen naam. Hij vervaardigde den stempel der medailles van Felix Meritis, alsmede die der medaille, geslagen ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hij overleed te Amsterdam in 1816.

Lagotta, zie *Kantenboom*.

Lago Maggiore is de naam van één der vermaarde Noord-Italiaansche meren. Het heette bij de Romeinen *Lagus Verbanus* en behoort gedeeltelijk tot het Zwitsersch canton Tessino. Het Meer ligt bijna 70 Ned. el boven de oppervlakte der zee, is volgens sommigen op de diepste plek bijna 800 Ned el diep, en heeft bij eene lengte van 1½de geogr. mijl eene breedte van 1⅓de tot ¼de geogr. mijl, zoodat het eene oppervlakte heeft van 3,7 □ geogr. mijl. De Tessino (Ticino) stroomt er doorheen en 20 beken storten er zich in uit. In dit meer liggen de allerbekoorlijkste *Borromeïsche Eilanden* (zie aldaar) ten zuidwesten der bevallige oeverstad Pallanza. Hoogst bevallig zijn de boorden van dit Meer; ten noorden en westen verheffen er zich hooge granietgevaarten, die ten zuiden en oosten tot met wijngaarden beplante heuvels afdalen. Aan de helling dier heuvels ziet men fraaie villa's te midden van een weelderigen plantengroei en langs den waterzoom schoon gelegene dorpen, afgewisseld met olijfgaarden. Het water van het Meer is zoo helder als kristal en men ziet er met de grootste duidelijkheid de visschen rondzwemmen. Talrijke stoombooten en zeilvaartuigen klieven er de oppervlakte, en het meer is door het Navigliokanaal met Milaan en door de Tresa met het Meer van Lugano verbonden. Op zijne oevers vindt men spoorwegstations te Locarno (van Bellinzona), te Arona (van Genua) en te Sesto-Calende van Milaan.

Lagos, door de inboorlingen *Eko* en door de Portugeezen *Oni* genaamd, is een klein eiland met eene evenzoo genoemde stad aan de Golf van Benin (Afrika) op 6°28′ N. B. en 3°26′ O. L. van Greenwich en ligt in het zuidelijk gedeelte der Cradoelagune, ongeveer ééne geogr. mijl van de plek, waar zij zich uitstort in zee. De schepen kunnen de baar van dezen riviermond niet passeeren, maar blijven op de reede, vanwaar zij door booten gemeenschap onderhouden met den wal, 't geen wegens de hevige branding niet zonder gevaar is. Daar de Lagune zich binnenslands oostwaarts tot aan de Niger en westwaarts tot aan Porto Novo uitstrekt, bestaat er van ouds een druk handelsverkeer — voorheen hoofdzakelijk in slaven, thans in palm-olie — met de naburige gewesten. De stad, nabij de zee in een boschrijk oord gelegen, heeft vele gewitte huizen en eene nijvere bevolking. Vele Europeesche kooplieden, vooral uit Hamburg, alsmede consuls, ambtenaren en zendelingen zijn er gevestigd. Laatstgenoemden hebben er onderscheidene scholen gesticht. Toen in 1851 de opstandeling *Kosoko* den Koning *Akitoye* verdreven had en in weerwil van de bedreigingen der Engelsche vlootvoogden den slavenhandel begunstigde, werd Lagos door de Engelschen gebombardeerd en *Akitoye* in zijne waardigheid hersteld, terwijl de overige volkshoofden van Lagos zich verbonden om den slavenhandel te vernietigen, de menschenoffers af te schaffen en zendelingen toe te laten. Ook werd er een Britsch consulaat gesticht. In 1855 overleed *Akitoye*, en onder het bestuur van zijn weinig begaafden zoon *Docemo* ontstond de grootste verwarring. Dit gaf aanleiding aan de Britsche Regeering in 1861, om het eiland in bezit te nemen, en den 6den Augustus teekende *Docemo* het verdrag van afstand, waarbij hem een jaargeld werd toegewezen van 1 300 pond sterling. Ook *Kosoko* onderwierp zich in 1862 en verruilde aan Engeland de steden Palma en Leckie, op de oostelijke kust van Lagos gelegen, tegen een jaargeld van 400 pond sterling. In 1863 verkreeg Engeland ook de stad Badagry, het broeinest van den slavenhandel, en tevens de beschermheerschappij over de geheele kust van Badagry tot Leckie, — binnenslands tot aan de Lagune, zich weldra uitstrekkende over de gewesten Okeodan, Addo en Igbessa. De kolonie bevindt zich onder het gezag van een gouverneur en wordt door eenige ambtenaren bestuurd. De ingezetenen, ten getale van 40- tot 80000, vormen een gemengd ras, op dat der Goudkust gelijkende, en het klimaat, evenals dat der kust van Guinea, is er gevaarlijk voor den Europeaan. — Ook eene stad en vesting in de Portugeesche Provincie Algarve draagt den naam van *Lagos*.

Lagosta, een eiland in de Adriatische Zee op de kust van Dalmatië, ten zuiden van Curzola en tot het arrondissement Ragusa behoorende, heeft een omtrek van 4⅓de geogr. mijl, is aan alle zijden door bergen omringd en bezit druipsteenholen, eenige havens en een vuurtoren. Een evenzoo genoemd dorp aldaar telt 1 200 inwoners, die olijvenolie en wijn verbouwen of ter vischvangst uitgaan.

Lagrange (Joseph Louis), een uitstekend wiskundige, geboren te Turijn den 25sten Januari 1736, wijdde zich aanvankelijk aan de wijsbegeerte, doch bepaalde zich vervolgens bij de wiskunde. Als jongeling gaf hij eene oplossing van het isoperimetisch vraagstuk van *Euler* en beantwoordde eene vraag over het beginsel der geringste beweging. Toen hij nog nauwelijks den 19-jarigen ouderdom had bereikt, werd hij hoogleeraar in de wiskunde aan de artillerieschool te Turijn en ondernam vervolgens eene reis naar Parijs. Na zijn terugkeer ontving hij den prijs, nitgeloofd door de Académie van Wetenschappen te Parijs, door zijne verhandeling over de manen van Jupiter en tegelijkertijd zond hij de grondtrekken in het licht van zijne leer omtrent het planetenstelsel. Niet lang daarna gaf hij gehoor aan de roepstem van *Frederik de Groote* en werd in plaats van *Euler* directeur der Académie te Berlijn, doch na den dood van laatstgenoemden Vorst keerde hij, op aanzoek van *Mirabeau*, naar Parijs terug (1787). Inmiddels werd hij aangetast door eene verregaande zwaarmoedigheid, die de kracht van zijn geest

verlamde. Langzamerhand echter bepaalde hij zich weder bij zijne geliefkoosde wetenschap. De Nationale Vergadering bevestigde hem in 1791 in het genot van een tractement van 6000 francs; voorts werd hij lid der commissie tot het beloonen van nuttige uitvindingen en in Maart 1792 mede-directeur der munt, — welk ambt hij echter eerlang nederlegde. Het besluit van 16 October 1793, hetwelk alle vreemdelingen uit Frankrijk verbande, werd wel is waar op hem niet toegepast, maar in de dagen van het Schrikbewind bracht de volkswoede hem aanhoudend in gevaar. Nadat de kalmte was teruggekeerd, werd hij professor aan de normaalschool en aan de polytechnische school te Parijs, daarna lid van het Instituut en van het Bureau des Longitudes. Evenals het Republikeinsch Bewind, zoo koesterde ook *Napoleon* de grootste achting voor de talenten van *Lagrange*; hij benoemde hem tot senator, begiftigde hem met het grootkruis van het Legioen van Eer en verhief hem in den gravenstand. *Lagrange* overleed den 10den April 1813 en zijn stoffelijk overschot werd in het Panthéon bijgezet. Als zijne belangrijkste werken noemen wij: „Theorie des fonctions analytiques, contenant les principes du calcul differentiel (1729; nieuwe druk, 1813)", waarin de differentiaalrekening niet, gelijk te voren, gebouwd is op het denkbeeld van het oneindig kleine, maar tot eene eenvoudige analyse van eindige grootheden wordt teruggebracht, — „Traité de la résolution des équations numériques de tous degrés (1798; 3de druk, 1826)", — en „Mécanique analytique (1788, 2 dln; nieuwe, vermeerderde druk, 1811—1815)". Zijne nagelatene handschriften werden in 1815 door den minister van Binnenlandsche Zaken *Carnot* aangekocht en aan het Instituut ten geschenke gegeven.

La Granja of *San Ildefonso*, zie onder laatstgemelden naam.

La Grenée (Louis Jean François), een beroemd Fransch schilder, geboren te Parijs den 30sten December 1724, was een leerling van *Charles Vanloo*, oefende zich vervolgens te Rome en werd na zijn terugkeer lid der Académie. In 1760 aanvaardde hij eene betrekking aan de Académie te Petersburg, maar keerde reeds in 1763 naar Frankrijk terug, werd in 1781 directeur van de Fransche schilderschool te Rome, later professor aan de Académie te Parijs en overleed als directeur van het Musée Napoleon den 19den Juni 1805. Hij leverde een groot aantal doeken van verschillenden aard, historiestukken, allegorieën en portretten, inzonderheid bevallige vrouwenfiguren met eene keurige carnatie.

Lagrima de Galitti, zie *Lacrymae Christi.*

Laguéronnière (Louis Etienne Arthur Dubreuil Hélion, vicomte de), een Fransch dagbladschrijver en tevens de telg van een adellijken stam, werd geboren in 1816, behoorde volgens de familieoverleveringen tot de Legitimistische partij en schreef in dien geest in 1845 opstellen in den „Avenir national", een provinciaal blad te Limoges. Omstreeks dien tijd knoopte hij betrekkingen aan met *Lamartine*, die hem in 1848 tot chef van zijn Kabinet benoemde en vervolgens belastte met de redactie van zijn staatkundig dagblad: „Le bien public", en later met die van: „Le Pays." In den beginne verkeerde hij in het onzekere, hoe hij den staatsstreek van 2 December zou opvatten, doch weldra besloot hij dien te verdedigen, en hij werd in 1852 candidaat gesteld voor het Wetgevend Lichaam. Een Keizerlijk besluit van 1861 benoemde hem tot lid van den Senaat, waar hij weldra tot de beste redenaars behoorde, zooals duidelijk bleek bij de behandeling der Italiaansche aangelegenheden, bij vraagstukken van Binnenlandsche politiek en bij het voorstellen van vrijzinnige maatregelen. Inzonderheid trad hij in 1869 op den voorgrond als één der voornaamste verdedigers van het door *Napoleon III* beoogde plebisciet. In Augustus 1868 vertrok hij als gezant naar Brussel om aldaar de zaak der spoorwegen in orde te brengen. De val van het Tweede Keizerrijk deed hem tot het ambteloos leven terugkeeren, doch zijn naam werd nog dikwijls in verband gebracht met eene door *Napoleon III* bedoelde annexatie van België. Hij overleed te Parijs den 23sten December 1875. Van zijne geschriften noemen wij: „Etudes et portraits politiques contemporains (1856)", — „La France, Rome et l'Italie (1859)", — „L'abandon de Rome (1862)", — en „De la politique intérieure et extérieure de la France".

Lagunen, afkomstig van het Latijnsche *Laguna* (holte, laagte), noemt men in het algemeen alle lage, moerassige landen der kust, waar het zeewater eilanden en kanalen vormt. Bij uitnemendheid echter geeft men dien naam aan de moerassen, welke zich aan de noordwestelijke kust der Adriatische Zee bevinden, van Grado aan den mond der Isonzo tot aan de Podelta en wel tot aan Ravenna over een afstand van 30 geogr. mijl, — lagunen, in wier midden Venetië zich verheft, zoodat zij te zamen met den naam van *Venetiaansche Lagunen* worden bestempeld. Over die geheele uitgestrektheid, waar onderscheidene Alpenrivieren zich uitstorten, zijn de zee en het vasteland over eene breedte van 1 tot 2 geogr. mijl door de eigenaardige lagunenvorming van elkander gescheiden. Poelen, moerassen en ondiepe strandmeren, waaruit zandige eilandjes oprijzen, wisselen er elkander af. De lagunen zijn van de zee afgezonderd door strooken land, met duinen bedekt. In overouden tijd bestond hier een vlak strand, waar een aantal bloeiende steden der Etruscers en Umbriërs zooals Hadria, Spina en Altinum ten noorden en Aquileja ten zuiden van Ravenna zich verhieven. Gedurende duizende jaren echter hebben de rivieren door den aanvoer van slib er het strand ondiep gemaakt en gedeeltelijk in land herschapen, zoodat de havensteden ver van de kust kwamen te liggen. Spina lag reeds voor 1800 jaren 2 uren gaans van zee, — Adria, ten tijde der Romeinen zich aan de kust verheffende, is er thans $4^1/_2$de geogr. mijl van verwijderd, — en Ravenna was in de dagen der Romeinsche Keizers eene zeehaven. Zelfs sedert 1600 is het land aan den mond der Po aanmerkelijk veranderd, daar de rivier er de zee jaarlijks 80 Ned. el doet terugwijken. De lagunen worden daarbij natuurlijk allengs droger en ten laatste verdwijnen hare kanalen. De bovenvermelde strooken land hebben hier en daar openingen, zoodat er smalle, langwerpige eilanden ontstaan, *lidi* genaamd. Door die openingen heb-

ben de lagunen gemeenschap met de zee, zoodat zij bij vloed water ontvangen en bij ebbe droog loopen. Hierdoor ontstaan de *valli* of *paludi-false*. Waar doorloopende, met riet en biezen begroeide strooken de scheiding vormen, dáar ontstaan de zoetwaterpoelen (*paludi dolci*), welke hier en daar in droge weilanden veranderd worden. Naar gelang van hare beweging (bij eb en vloed) of van haren stilstand spreekt men ook van *levende* en *doode* lagunen. Deze laatste zijn voor de gezondheid zeer gevaarlijk. Inzonderheid de Valli de Comacchio zijn zeer uitgebreid en leveren een overvloed van zeezout en visch, — vooral paling.

Laharpe. Onder dezen naam vermelden wij:

Jean François de Laharpe, een Fransch dichter en sierlijk prozaschrijver, geboren te Parijs den 20sten November 1739. Hij bezocht het collége-Harcourt, maar werd als vermoedelijke vervaardiger van een schimpdicht op 19-jarigen onderdom eenige maanden naar Bicêtre gebracht. Hij betrad voorts de letterkundige loopbaan met een leerdicht „Over de verveling (1757)", hetwelk door eene verzameling van heldinnenbrieven werd gevolgd. Daar *Fréron* hem vinnig beoordeelde, begaf hij zich onder de veelvermogende bescherming van *Voltaire*. Van zijne talrijke tooneelstukken is alleen het treurspel: „Warwick" op het répertoire gebleven en wij vermelden daarenboven zijn drama: „Mélanie (1770)". Hij behaalde door zijne „Eloges" onderscheidene prijzen der Académie, werd in 1776 in dit lichaam opgenomen en zag zich in 1786 benoemd tot professor aan het pas gesticht lyceum. Hij was een ijverig voorstander der Revolutie, vertoonde zich bij zijne lessen met eene roode muts en opende zijne voorlezing op den 3den September 1792, ten gevolge van het manifest van den Hertog *van Brunswijk*, met een gedicht, hetwelk de Marseillaise niet in gehalte, maar wel in bloeddorstigheid overtrof. Toen hij den spot dreef met *Robespierre* als redenaar, werd hij in hechtenis genomen en 5 maanden in het Luxembourg gevangen gehouden, waarna hij in een geloovig R. Katholiek en een bitteren tegenstander der Revolutie herschapen was. Met groote stoutheid richtte hij zijne aanvallen tegen het Directoire en tegen het bestuur van den Consul, doch overleed den 11den Februari 1803. Hij leverde nog: „Lycée ou Cours de littérature ancienne et moderne (1786)" en „Correspondance littéraire (1801—1807, 5 dln)". Zijne gezamenlijke werken zijn in 1825—1826 in 18 deelen in het licht verschenen.

Frédérik César Laharpe, bestuurder der Helvetische Republiek van 1798 en opvoeder van Keizer *Alexander* van Rusland. Hij was de telg van een aanzienlijken stam uit Waadtland en werd in 1754 te Rolle geboren. Hij ontving zijne opleiding op de school van *Nesemann* te Haldenstein, studeerde te Tübingen in de rechten en werd daarna advocaat te Bern. Weldra echter vergezelde hij een Russisch edelman naar Italië en ging, op voorstel van Baron *Grimm*, in 1782 naar Petersburg, waar hij de leermeester werd van de Grootvorsten *Alexander* en *Constantijn*. Het uitbarsten der Fransche Omwenteling werkte zoo krachtig op zijn gemoed, dat hij onder anderen in naam van zijne medeburgers een smeekschrift opstelde, waarin hij aandrong op samenroeping der standen en op invoering van onderscheidene hervormingen. Deze stap bespoedigde het uitbreken der onlusten. Intusschen maakte *Laharpe* zich te Petersburg verdacht, en zijne vijanden, die zijne verwijdering begeerden, bereikten hun doel bij de verloving van *Alexander*. Nu vertrok hij naar Genève en vanhier naar Parijs, waar hij eene memorie inleverde bij de Regeering. Deze maatregel had ten gevolge, dat Bern, door tusschenkomst van Frankrijk, aan de Waadtlanders amnestie verleende, doch de schrijvers, alzoo ook *Laharpe*, waren daarvan uitgesloten. Hij zond nu onderscheidene vlugschriften tegen de Bernsche patriciërs in het licht. Ook bezorgde hij in 1797 een verzoekschrift aan het Directoire, waarin 22 uitgewekenen uit Waadt en Freiburg de handhaving verzochten der artikelen van het in 1565 te Lausanne gesloten verdrag. Het Directoire greep deze gelegenheid gaarne aan, om zich in de zaken van Zwitserland te mengen. Onder *Saint-Cyr* trok een Fransch korps in December 1797 derwaarts tot bescherming van Waadtland, hetwelk aanstonds in de Republiek Leman herschapen werd. Hieruit vloeide de opstand van geheel Zwitserland voort, alsmede de stichting der Helvetische Republiek. *Laharpe*, de ijverige bevorderaar dezer omwenteling, werd na verloop van een paar maanden lid van het Zwitsersche Directorium en handhaafde te midden van verbazende moeielijkheden onwrikbaar de beginselen der Fransche Revolutie, totdat door een besluit der Wetgevende Raden het Directorium opgeheven werd. *Laharpe* toefde te Lausanne onder het opzicht der politie en maakte zich gereed om de wijk te nemen naar Frankrijk; doch de Regeering van Bern maakte gebruik van het gerucht van een aanslag tegen het leven van *Napoleon*, zoo men meende door *Laharpe* ontdekt, en liet hem den 2den Juli 1800 in hechtenis nemen. Door zulk eene behandeling gekrenkt, ontvlood hij naar Frankrijk, doch werd er door den Eersten Consul niet vriendschappelijk ontvangen. Daarna woonde hij op zijn landgoed Plessis-Piquet bij Parijs en volbracht in 1801 een tocht naar Rusland, waar Keizer *Alexander* hem met onderscheiding bejegende. Toen laatstgenoemde in 1814 te Parijs vertoefde, schonk hij aan *Laharpe* de waardigheid van Russisch generaal. Na het Congrès te Weenen, waar hij met kracht gestreden had voor de onafhankelijkheid der cantons Waadt en Aargau, woonde hij in zijn vaderland, genoot er de algemeene achting en overleed den 20sten Maart 1838. Hij schreef: „Considérations sur le précis de la revolution du canton de Vaud (1832)".

Lahidjan of *Lahidsjan*, eene stad in de Perzische provincie Gilan, in het oostelijk gedeelte van de delta der Kyzyl-Oezen (Sefi-Roed), aan den voet van een uitlooper van den Elboers gelegen, was te voren eene aanzienlijke plaats en de residentie der Vorsten van Gilan, terwijl zij thans slechts 8 000 zielen telt, die zich met zijdeteelt en handel in zijwormen bezig houden.

Lahire, eigenlijk *Etienne Vignoles*, een stout partijganger van Koning *Karel VII* van Frankrijk in de dagen, toen deze aan de Engelschen de Kroon betwistte, was de

afstammeling van een aanzienlijk geslacht, hetwelk door de Engelschen van al zijne bezittingen beroofd werd, zoodat hij reeds van jongs af een geweldigen haat tegen die indringers koesterde. Nadat hij zich aan het hoofd der Armagnacs gesteld had, veroverde hij onderscheidene plaatsen, maar verloor ze ook weder, omdat de trage en zinnelijke *Karel* hem geen bijstand bood. Bij het optreden van *Jeanne d'Arc* (zie aldaar) voegde hij zich bij deze en vervolgde den vijand bij het verlaten van Orléans. Na het gevecht bij Jargeau en den slag bij Patai bestormde hij in den winter Louviers en rukte voorwaarts naar Rouen, om de Maagd van Orléans uit haren kerker te bevrijden. Wel werd hij door de Engelschen aangevallen, maar het gelukte hem zich vrij te vechten en in 1432 deel te nemen aan de verovering van Chartres. Met zijn vriend en krijgsmakker *Xaintrailles* stroopte en plunderde hij nu in de gewesten, die door de Engelschen en Bourgondiërs waren bezet. Hij veroverde het kasteel Clermont bij Beauvais, vervolgens Soissons en naderde Rouen. Te vergeefs zond de Koning, die reeds vrede gesloten had, hem het bevel om de in bezit genomene plaatsen terug te geven. In 1442 vergezelde hij den Koning naar Montauban, alwaar hij ten gevolge zijner talrijke wonden den 11den Januari 1443 overleed. De ridderlijke dapperheid, waarmede hij de Maagd van Orléans zocht te beschermen en te redden, is oorzaak geweest, dat zijn naam werd toegekend aan harten boer in het kaartspel.

Lahn (De), eene zijrivier van de Rijn aan de rechter zijde van deze, ontspringt in het Sauerlandsche Gebergte, niet ver van Siegen, 600 Ned. el boven de oppervlakte der zee, stroomt door Pruisen en Hessen langs de steden Marburg, Gieszen, Wetzlar, Weilburg, Bad-Ems en Nassau door een eng dal met talrijke fraaie natuurtooneelen en bouwvallen van aloude kasteelen en stort, na een loop van 29 geogr. mijl, bij Niederlahnstein zich uit in de Rijn. Zij is tot Weilburg en voor kleine vaartuigen tot Gieszen bevaarbaar. Haar waterschat wordt door 16 kleine zijrieviertjes vermeerderd.

Lahore, de hoofdstad van het in 1849 in het Britsch-Indische Rijk ingelijfde Pendsjaub en van den vóór dien tijd zelfstandigen Staat der Sikhs, ligt 70 geogr. mijl ten noordwesten van Delhi, 1/4de geogr. mijl van den linker oever der Rawi in eene bebouwde vlakte. Zij is omringd door hechte muren, wallen en verschansingen, welke een omtrek vormen van 1 1/2 geogr. mijl. Daarenboven is zij omzoomd met fraaie tuinen en parken en telt bijna 150 000 inwoners (1881), die katoenen stoffen, flanel en goede wapens vervaardigen en een levendigen handel drijven. Door hare vestingwerken is zij uit een krijgskundig oogpunt van groot belang, hoewel zij zeer vervallen is van hare voormalige grootheid, toen zij als residentie van den Grooten Mogol eene lengte had van 2 geogr. mijl en 1 tot 2 millioen zielen telde. Thans beslaat zij slechts het westelijk uiteinde van hare vroegere plaats. In haar noordwestelijk gedeelte verheft zich de citadél, die groote magazijnen en werkplaatsen omsluit. Lahore onderscheidt zich van andere steden van Azië door een goeden bouwtrant. De straten zijn er wel is waar niet breed, maar lang en recht en de muren van steen opgetrokken; men heeft er drukke markten, vele karavansera's, onderscheidene paleizen, mausoleeën, moskeeën en pagoden, graven van heiligen, bedevaartplaatsen en prachtige gebouwen van vroegeren tijd. Tot deze laatste behoort de door *Aurung-Zebe* gestichte Keizersmoskee met 4 hooge minarets, van blokken rooden zandsteen gebouwd. Het hoofdgebouw werd echter onder de heerschappij der Sikhs in een kruitmagazijn herschapen. Voorts heeft men er het Sjach-Doera of het mausoleum van Keizer *Dsjehangir* op den rechter oever der Rawi, een vierkant gebouw met minarets ter hoogte van 20 Ned. el op de hoeken en met afwisselende lagen van marmer en rooden steen opgetrokken, doch in den laatsten tijd als kazerne gebezigd, — en het oude, prachtige paleis van den Groot-Mogol, later de verblijfplaats van *Radsjit-Singh*, Soemoem Bardj genaamd, met een ruim marmeren voorportaal. Tot de vermaardste tuinen behoort er die van *Dsjehangir*, Sjalimar genaamd en bestaande uit 3 terrassen, met eene waterleiding, die 450 fonteinen doet springen. Men vindt eindelijk te Lahore onderscheidene scholen van lager en hooger onderwijs. — Deze stad was tot 1008 de zetel van Hindoe-radja's, — vervolgens die der eerste Mohammedaansche veroveraars van Indië, der *Ghasnewiden*, tot aan 1186, — en daarna die der *Ghoeriden*. Zij werd in 1225 door den Chowaresmiër *Dsjeladdin-Mankberni* en in 1241 door de Mongolen onder *Toerme-Khirin-Khan* veroverd en geplunderd, in 1515 door Sultan *Baboer* ingenomen, behoorde na dien tijd tot het Rijk der Groot-Mogols en stak, als prachtige residentie, in de 17de en 18de eeuw zelfs Delhi naar de kroon. In die dagen werden te Lahore de groote tuinen aangelegd, welke haar thans omringen. Er woonden beroemde handwerkslieden en kunstenaars en de handel bracht kooplieden uit alle volken naar de markt dezer stad; doch bij den val van het Keizerrijk viel ook deze prachtige stad allengs in puin, zoodat zij als residentie der Sikhs, die haar in 1764 veroverd hadden, weinig meer dan eene schaduw behield van hare voormalige grootheid. Den 22sten Februari 1846 werd de stad met de citadél en een gedeelte van het paleis door het Britsche leger bezet, en den 3den Maart daaraanvolgende kwam er een verdrag tot stand tusschen maharadsja *Dhoelib Singh* en de Britsche Regeering. In den laatsten oorlog in Pendsjaub werd eindelijk op den 29sten Maart 1849 den volke verkondigd, dat het gezag der Sikhs vernietigd en Lahore met geheel Pendsjaub in het Britsch-Indisch Rijk ingelijfd was.

Lahr, eene fabriekstad in het arrondissement Offenburg van het groothertogdom Baden, ligt zeer bevallig in het dal der Schutter, 2 geogr. mijl ten zuidwesten van Offenburg, telt omstreeks 10 000 inwoners (1880) en bezit een gymnasium, eene hoogere burgerschool, eene school voor meisjes, eene ambachtsschool, eene industrieschool en eene handelsschool. De nijverheid bepaalt er zich vooral bij cichorei, snuif, sigaren, cartonpapier, katoenen garen, hoeden, matrassen, gouden lijsten, lijm, bloemen, leder, azijn en laken. Sedert 1865 is de

stad met het Badensche spoorwegnet verbonden.

Laibach, in het Italiaansch *Lubiana* en in het Sloweensch *Ljubljana*, de hoofdstad van het Oostenrijksche Kroonland en van het hertogdom Krain — van 1816—1849 hoofdstad van het gouvernement Laibach en van het geheele koningrijk Illyrië —, ligt in de nabijheid der Alpen in eene uitgebreide vlakte en op de beide oevers der door 5 bruggen overspannen Laibach, 1½ uur gaans van den mond der Save, waarover desgelijks eene brug is gelegd ter lengte van 540 schreden. Zij is eene opene stad, op een oneffen grond gebouwd, en heeft onregelmatige, nauwe straten, maar is vrij zindelijk, maakt een aangenamen indruk en telt met hare 8 voorsteden ruim 26000 zielen (1880). De volkstaal is er het Sloweensch, doch de meer beschaafden spreken er Duitsch, terwijl ook velen gebruik maken van het Italiaansch. Laibach is de zetel van het gouvernement van Krain, alzoo van vele ambtenaren enz., — voorts van een militairen kommandant, van een Vorst-bisschop, van eene Kamer van Koophandel en Nijverheid enz. Men heeft er fraaie pleinen, en op het grootste van deze verheft zich eene fontein van Carrarisch marmer met standbeelden van den Italiaanschen beeldhouwer *Robba*. Tot de merkwaardigste gebouwen behooren: de hoofdkerk, aan St. Nicolaas gewijd, met fraaie schilderijen en fresco's van *Quaglio*, en onder de 10 overige kerken die van St. Jacob met standbeelden van *Robba*, de schoone kerk der nonnen van St. Ursula en de Evangelische kerk, in 1852 ingewijd, — voorts het stadhuis, het kasteel op den berg, de schouwburg, de kazerne, het vorstelijk paleis van het geslacht *Auersperg* met eene prachtige zaal, het coliseum en het casino. Men heeft er een gymnasium en een progymnasium, een bisschoppelijk seminarium, eene reaalschool, eene meisjesschool, eene normaalschool en eene veeartsenijschool. In het museum vindt men er belangrijke verzamelingen voor natuurkunde en geschiedenis. Ook heeft men er eene landbouwvereeniging en een historisch genootschap, een philharmonisch gezelschap, een hospitaal, een werkhuis enz. Tot de inrichtingen van nijverheid behooren er eene katoenspinnerij en eene cichoreifabriek. De voormalige doorvoeren commissiehandel met Italië, Zuid-Duitschland, Hongarije, Croatië en de Levant is aanmerkelijk verminderd, ofschoon de stad sedert 1857 door een spoorweg verbonden is met Triëst. Van de nabij de stad gelegene lage gronden is in den laatsten tijd een groot gedeelte tegen overstrooming beveiligd en ontgonnen. — Laibach is het oude *Emona* of *Hemona*, dat waarschijnlijk in 59 vóór Chr. door de Romeinen werd bezet, wier legerplaats zich verhief op de plaats, waar men thans de voorstad Gradise aantreft. Deze stad schijnt het toppunt van bloei te hebben bereikt in den tijd, toen zij door *Maximus* (388 na Chr.) belegerd werd. In 451 werd de stad geheel en al verwoest door *Attila*, en nadat zij weder opgebouwd was onder de Frankische heerschappij, stond zij in 900 nogmaals ten doel aan de plunderzucht der Hongaren, die evenwel in 914 in hare nabijheid eene nederlaag leden. Voorts moest zij buigen voor verschillende heerschers en meer dan éene belegering verduren. Het bisdom werd er gesticht in 1461 en in 1788 verheven tot een aartbisdom, waaraan sedert 1806 de vorstelijke titel verbonden is. Van 1809 tot 1813 eindelijk was deze stad de zetel van het algemeen bestuur der Illyrische provinciën.

In de geschiedenis is Laibach bekend door het naar deze stad genoemde *Congrès*, dat in December 1820 van Troppau derwaarts werd verlegd. Nadat namelijk op het Vorstencongrès te Troppau onderhandelingen waren aangeknoopt in den geest der Heilige Alliantie, wilde men te Laibach gemeenschappelijke maatregelen beramen, om aan alle staatkundige woelingen een einde maken en de voormalige orde van zaken te Napels en in Sicilië te herstellen. In Januari 1821 verschenen te Laibach de Keizers van Oostenrijk en Rusland, de Koning van de Beide Siciliën en de Hertog van Módena. Voor de leiding der beraadslagingen waren er aanwezig: voor Oostenrijk *Metternich*, voor Rusland *Capodistrias*, *Nesselrode* en *Pozzo di Borgo* en voor Pruisen *Hardenberg* en *Bernstorff*. Voorts was *Gentz* er werkzaam als secretaris. Daarenboven bevonden er zich: de Fransche gezanten *Caraman*, *de la Ferronaye* en de Hertog *de Blacas*, de Britsche gezant Lord *Stewart* de Sardinische gezanten de Markies *de St. Marsan* en Graaf *d'Aglié*, de Pauselijke gezant cardinaal *Spina*, de Siciliaansche gezant Prins *Ruffo* en gezanten van de overige kleine Staten van Italië. Het Congrès werd den 26sten Januari 1821 geopend en duurde tot in Mei, daar de opstand in Piémont, alsmede het bericht der onderneming van *Ypsilantis* in Moldavië, den gang der beraadslagingen vertraagde. Eerst behandelde men de aangelegenheden van Napels en daarna die van Piémont. Volgens de staatkunde, hier door Oostenrijk, Rusland en Pruisen gehuldigd, werd het recht van gewapende tusschenkomst bij burgeroorlog in een naburigen Staat vastgesteld en als een beginsel van van het volkenrecht erkend. Nadat de rust in Napels en Piémont was teruggekeerd, werd den 12den Mei door de Keizers van Oostenrijk en Rusland eene door hunne ministers en ook door den Pruisischen gezant *Krusemark* onderteekende verklaring openbaar gemaakt, waarin zij verkondigden, dat zij nimmer van de beginselen, te Laibach vastgesteld, zouden afwijken. Met de aldaar genomen besluiten vereenigde Frankrijk zich desgelijks, zonder evenwel aan het voltrekken daarvan deel te nemen. Ook Groot-Britanje gaf daaraan in het algemeen zijne goedkeuring in een rondgaand schrijven van Lord *Castlereagh* van 19 Januari 1821.

Lainé (Joseph Henri Joachim), een Fransch staatsman, geboren den 11den November 1767 te Bordeaux, werd eerst pleitbezorger en in 1808 afgevaardigde naar het Wetgevend Lichaam voor het departement der Gironde. In die betrekking legde hij eene zeldzame vrijmoedigheid aan den dag. Als *Napoleon* tegen het einde van 1813 nieuwe offers van geld en soldaten vorderde, trad *Lainé* op als rapporteur eener commissie, die tot behoud van den vrede en beveiliging van den eigendom en van personen constitutioneele waarborgen verlangde. Toen de Keizer hem verdacht maakte als ware hij een handlanger van En-

geland, keerde *Lainé* naar Bordeaux terug, maar werd na de Eerste Restauratie door *Lodewijk XVIII* tot voorzitter van de Kamer van Afgevaardigden benoemd. De terugkeer van *Napoleon I* noodzaakte hem, de wijk te nemen naar Holland, doch na de Tweede Restauratie plaatste hij zich weder op den voorzittersstoel te Parijs. Wél was hij een uitstekend aanhanger der *Bourbons*, maar met niet minder trouw bestreed hij de plannen der ultra-koningsgezinden, die eene vernietiging der constitutie bedoelden. Den 7den Mei 1816 werd hij benoemd tot minister van Binnenlandsche Zaken, en hij bewerkte de ontbinding der zoogenaamde Chambre introuvable. Tevens deed hij aan de nieuwe Kamer het voorstel van eene kieswet, waarbij de Kamer door kiezers met een inkomen van 300 francs jaarlijks voor $^1/_5$de deel zou worden vernieuwd, — een ontwerp, dat den 5den Februari 1817 werd aangenomen. Nadat hij met betrekking tot de binnenlandsche aangelegenheden veel goeds had tot stand gebracht, moest hij den 29sten December 1818 zijne portefeuille afstaan aan *Descases*. Nu nam hij weder als afgevaardigde van het departement der Gironde zitting in de Kamer en voerde strijd tegen de beide uiterste partijen. Tijdens het ministerie *Richelieu* werd hij voorzitter van den Raad van Openbaar Onderwijs en op den 21sten December 1820 staatssecretaris zonder portefeuille, doch om redenen van gezondheid legde hij die beide betrekkingen neder. Tegen het einde van 1823 werd hij pair en verkreeg den titel van vicomte. Groot was zijne sympathie voor de zaak der Grieken en met kracht bestreed hij de begunstiging der Jezuïeten. Hij overleed den 17den December 1835.

Lainez (Alexandre), een Fransch dichter, geboren in 1650 te Chimay in Henegouwen, deed in zijne jengd eene reis door Griekenland, Klein-Azië, Egypte, Italië en Zwitserland en vestigde zich vervolgens te Parijs, waar hij den 18den April 1710 overleed. Evenals zijne vrienden *Chapelle*, *Chaulieu* en *Lagare*, was hij een practisch epicurist en bezong, evenals zij, het zinnelijk levensgenot in sierlijke en geestige verzen. In weerwil van zijn afkeer van alle inspanning bezat hij eene uitgebreide kennis van oude en nieuwe talen. Toch maakte hij er weinig gebruik van. Hij was een slaaf der ongebondenheid, en deze ging wel eens zoo ver, dat niemand zijner vrienden wist, waar hij woonde; ook wees hij belangrijke betrekkingen van de hand en vergenoegde zich met de overtuiging, dat hij voor de samenleving te Parijs een onmisbaar persoon was. Zijne geestigheid was altijd wakker, zijne opgeruimheid onuitputtelijk, en om geldverlegenheid bekommerde hij zich niet. Zijne gedichten vervaardigde hij meestal aan tafel, waar zij werden opgeschreven door zijne vrienken. Zij werden verzameld en uitgegeven in 1733 en 1753.

Laing (Alexander Gordon), een Britsch reiziger, geboren te Edinburgh den 27sten December 1794, trad reeds vroeg in militairen dienst en vertrok in 1820 als luitenant en adjudant van den gouverneur Sir *Charles M'Carthy* naar Siërra-Leone. Omtrent dien tijd werden door de Engelsche Regeering pogingen aangewend om handelsverbindingen aan te knoopen met Afrikaansche opperhoofden en daardoor een einde te maken aan den slavenhandel. In dien geest had *M'Carthy* reeds in 1818 voorstellen gedaan aan de kooplieden van St. Mary aan de Gambia. Van Siërra-Leone als uitgangspunt zocht de gouverneur in de eerste plaats het land tusschen de rivier Rockelle, aan wier mond de kolonie gelegen is, en de Gambia, benevens de gezindheden der Negervorsten aldaar met betrekking tot een geregelden handel met de Briten te leeren kennen, en zond tot dat oogmerk den reislustigen en onverschrokken *Laing* tot tweemaal toe naar die oorden. Op deze tochten, waaraan wij de eerste nauwkeurige berichten omtrent de plaatsen rondom Timboektoe en het brongebied der Dsjoliba (Niger) verschuldigd zijn, knoopte *Laing* met den Koning der Foelah's van Foetta-Yalloe eene verbintenis aan, die later allengs vaster werd. Intusschen kon hij zelf het begonnen werk niet voortzetten, daar het uitbarsten van den oorlog met de Ashantijnen, waarvan *M'Carthy* in 1824 het slachtoffer werd, hem terugriep naar Siërra-Leone. Toen de gouverneur bezweken was, werd *Laing* naar Engeland gezonden, om er bericht te geven omtrent den toestand der zaken. Tot zijne blijdschap ontving hij den last om eene reis te doen tot opsporing van den loop der Niger. Tot majoor bevorderd, vertrok hij in 1825 naar Tripolis, vanwaar hij door de woestijn in het binnenland wilde doordringen, en reisde voorts van Tripolis den 16den Juli 1826 met eene karavaan naar Timboektoe, waar hij den 18den Augustus aankwam. Op een uitstapje vandaar naar Sansanding en Dsjoliba viel hij in handen van een dweepziek Arabisch stamhoofd, die hem met geweld tot den Islam wilde bekeeren. Toen *Laing* niet naar zijne voorstellen verkoos te luisteren, werd hij geworgd.

Laird (Macgregor), een vermaard reiziger, geboren in Schotland omstreeks het jaar 1800, was tot 1832 werkzaam in eene machinenfabriek te Liverpool en vergezelde vervolgens *Lander* op zijn tocht op de Niger, waarbij hij de Tajadda of de Binoeë ontdekte. Na zijn terugkeer in Engeland hield hij zich bezig met het bevorderen van de stoombootvaart en van den aanleg van dokken, maar keerde later naar Afrika terug om er zich aan de uitbreiding van handelsverkeer en beschaving te wijden. Hij stichtte de Afrikaansche stoombootmaatschappij en zorgde, op last der Regeering, in 1854 en 1857 voor de uitrusting van belangrijke expedities naar de Niger. Hij overleed te Brighton den 27sten Januari 1861.

Lairesse is de geslachtsnaam van onderscheidene vermaarde schilders. Wij vermelden:

Reinier de Lairesse, geboren te Luik omstreeks het jaar 1596. Hij oefende zich in de schilderkunst onder de leiding van *Jan Taulier*, huwde met eene dochter van dezen, vestigde zich in zijne geboorteplaats en werd eerste schilder van *Ferdinand van Beieren*, keurvorst van Keulen en prins-bisschop van Luik. Hij ontleende de stof voor zijne tafereelen veelal aan de Bijbelsche geschiedenis en aan de fabelleer en was tevens bijzonder bedreven in het beschilderen van hout in de manier van rood jaspis en wit marmer. Geruimen tijd vertoefde hij te Châlons en te

Vitry-le-François en overleed aldaar in 1667.

Ernest de Lairesse, een zoon van den voorgaande en geboren te Luik in 1635. De door hem geschilderde bloemen, vruchten en vogels vonden grooten bijval, en *Hendrik van Beieren*, keurvorst van Keulen, zond hem op zijne kosten naar Rome. *Lairesse* keerde na 2 jaren terug en ging wonen te Bonn, waar echter zijne fraaiste voortbrengselen bij een bombardement werden vernietigd. Hij stierf in 1675.

Gerard de Lairesse, een broeder van den voorgaande en de vermaardste schilder van dit geslacht. Hij werd geboren te Luik in 1640, ontving onderwijs van zijn vader en van *Bertholet Flemalle* en oefende zich voorts in de kennis van verschillende talen, in de geschied- en fabelkunde en vooral in de muziek. Nog geen 15 jaren oud schilderde hij goede portretten en historiestukken voor den Keurvorst van Keulen en Brandenburg. Hij vestigde zich vervolgens te 's Hertogenbosch, waar hij evenwel zijne kunstwerken niet kon verkoopen, zoodat hij door het schilderen van uithangborden en kamerschutten op eene kommerlijke wijze in zijn onderhoud moest voorzien. Eene verhuizing naar Utrecht bracht geene verbetering in zijn toestand. Daarna vertrok hij, op uitnoodiging van den kunstkooper *Gerard Uilenbroek*, naar Amsterdam en schilderde er eene menigte kunst- en kabinetstukken, plafonds, behangsels enz. Tevens vervaardigde en etste hij een groot aantal teekeningen, door *d'Argenville* begroot op 150 stuks, en *Descamps* getuigt van hem in zijn „Vie des peintres": „Hij is geleerd, vindingrijk en altijd zeer begrijpelijk in zijne denkbeelden; de hoofdpersonen zijner schilderstukken onderscheiden zich altijd van de menigte door stand, houding en gemoedsbeweging; men herkent, zonder zich te kunnen vergissen, dadelijk den god of held, dien hij voorgesteld heeft. Wanneer de achtergrond van zijn kunstwerk voorwerpen van bouwkunde vereischte, behandelde hij die meesterlijk, alsof hij bestendig de overblijfselen ven Athene en Rome voor zijne oogen had. Zijne ordonnantiės zijn rijk. Ieder voorwerp is naar eisch versierd en bewerkt. Aan de waarheid der geschiedenis wordt niet te kort gedaan; hij heeft de belangrijkste oogenblikken weten te kiezen. Zijne teekening is doorgaans zeer nauwkeurig. Het is echter jammer, dat men soms schilderijen van hem aantreft, welke minder sierlijk zijn dan de overige. Hij kende de gemoedsbewegingen der menschen grondig en wist ze meest altijd naar waarheid uit te drukken in de figuren, die er vatbaar voor waren. Zijn smaak in de schikking der gewaden is die van goede Italiaansche meesters; de plooien zijn breed, eenvondig en niet gemanierd. Zijn koloriet is waar en gloeiend; een geestige en vaste toets maakt alles keurig en fraai wat zijne hand voortbrengt. Indien *Lairesse* niet zulk een groot schilder was geweest, zou hij als graveur nog meer geschitterd hebben." — In 1690 werd hij blind, maar ook toen nog gaf hij lessen aan schilders en plaatsnijders. Die lessen vormden den grondslag van zijn „Groot schilderboek" en van zijne: „Grondlegging der teekenkunst". Hij overleed te Amsterdam den 11den Juni 1711. Talrijk zijn de door hem geleverde stukken, en vele van deze werden op kunstverkoopingen tegen hooge prijzen verkocht, terwijl onderscheidene prenten van buitenlandsche graveurs naar zijne werken in het licht zijn verschenen. Behalve de reeds vermelde geschriften: „Groot schilderboek (1714 en later bij herhaling), — voorts ook in het Hoogduitsch en Fransch vertaald)" en „Grondlegging der teekenkunst (1701 en later, en desgelijks in het Hoogduitsch en Fransch overgezet)" vindt men van hem: „Gerh. de Lairesse, Leodiensis pictoris opus elegantissimum etc.", — „Godefridi Bidloo, Anatomia humani corporis, centum et quinque tabulis perartificiosis G. de Lairesse ad vivum delineatis (1685)", — „Tafereelen geschilderd door Gerard de Lairesse in de raadkamer van de Hoven van justitie van Holland en Zeeland en West-Friesland enz. (1737 en later)", — en „Horatius Flaccus, dichtkunst op onze tijden en zeden toegepast door A. Pels", met fraaie platen van *de Lairesse*.

Lais, van het Celtische woord *Laidh* (vers of lied), was aanvankelijk in het oud-Fransch gelijk thans *lay* in het Engelsch, als algemeene naam voor *liederen* in gebruik. Later bezigde men dien bepaaldelijk voor *volksliederen* of voor dichterlijke verhalen, wier stof aan volkssagen was ontleend, zooals de „Lais" der Anglo-Normandische dichteres *Marie de France* uit de 13de eeuw. In de dagen der Trouvères verstond men onder „Lais" ook wel lyrische gedichten met onregelmatigen strophenbouw en afwisselende melodieën, die juist in hun ongedwongen vorm bewezen, dat zij uit de volkspoëzij waren voortgesproten.

Laïs is de naam van twee vermaarde Grieksche hetaeren. De oudste van deze leefde in het tijdperk van den Peloponnesischen Oorlog en onderscheidde zich door buitengewone schoonheid, zoodat zij tot modél diende voor den beroemden schilder *Apelles* en na haren dood door openlijke gedenkteekens gehuldigd werd. Zij was eene dochter van *Timandra*, de vriendin van *Alcibíades*, uit Hyccara op Sicilië afkomstig, doch vertrok reeds vroeg naar Griekenland, waar zij te Corinthe het gezag harer bekoorlijkheden zoodanig deed gelden, dat niet alleen de aanzienlijksten des lands, maar ook redenaars, dichters en wijsgeeren — onder deze *Aristippus* — naar hare gunst dongen, hoewel *Demósthenes*, desgelijks door hare schoonheid derwaarts gelokt, maar door hare overmatige eischen afgeschrikt, haar verliet met de woorden: „Zoo duur wil ik het berouw niet koopen!" Daarentegen schonk zij aan den wijsgeer *Diógenes* op eene onbaatzuchtige wijze de volheid harer gunst. Van Corinthe begaf hij zich naar Thessalië, waar zij volgens de sage in den tempel van *Venus* door eenige vrouwen uit ijverzucht werd vermoord. — Anderen zijn van meening, dat de jongere *Laïs*, van welke nagenoeg niets bekend is, op die wijze om het leven kwam, terwijl men verhaalt, dat de oudere door de kern van eene olijf is gestikt.

Laisant (Charles Anne), een Fransch staatsman, geboren den 1sten November 1841 te Nantes, bezocht in 1861 de polytechnische school en trad in dienst bij de genie. In 1870 was hij kapitein en werd met de versterking van het fort Issy belast en naar Corsica en

Algiers gezonden. Daar hij echter tot de republikeinen behoorde en als lid van den departementsraad van Seine Inférieure de monarchaalgezinde Regeering bestreed, nam hij in 1876 zijn ontslag uit den krijgsdienst en werd lid van de Kamer van Gedeputeerden. Hij drong er vooral op aan, dat de militaire diensttijd van vijf tot drie jaren zou worden verkort. Zelfs slaagde hij er in, *Gambetta* tot zijn gevoelen over te halen. Ook als wiskundige heeft hij zich bekend gemaakt en in 1877 de doctorale waardigheid verkregen. Sedert 1879 is hij redacteur van den „Petit Parisien" en als zoodanig werd hij wegens een ongepasten aanval tegen *Cissey* in 1880 tot eene geldboete veroordeeld. Toen hij vervolgens *Emile Girardin* aanklaagde als een Pruisischen spion, leed hij den 27sten December van laatstgenoemd jaar in de Kamer eene beschamende nederlaag.

Laissez aller, *laissez faire*, *laissez passer* is de leus der physiocraten, waarmede deze den eisch van volkomene vrijheid van bedrijf, van verkeer, van concurrentie enz. te kennen geven. Zij verlangen daardoor eene opruiming van alle beletselen van nijverheid en handel en vooral ook die van elke inmenging van de zijde van den Staat. Trouwens het is vele malen gebleken, dat deze inmenging, die doorgaans eene vermeerdering van de baten der schatkist beoogt, al bevoordeelde zij soms de groote voortbrengers, veel nadeel berokkende aan het uitgebreide publiek der verbruikers.

Lak, zie *Vernis* en *Zegellak*.

Lakediven, *Lakkediven* of eigenlijk *Lakkha-diwa*, in het Sanskriet *Laksja Dwipa* (een lack of 100 000 eilanden), is de naam van eene langwerpige eilandengroep met een 20-tal verzamelingen van lage koraaleilanden in de Arabische Zee tusschen 1°10 en 12°20′ N. B., en 90° en 99° O. L. van Greenwich, ten noorden van de Malediven en tegenover het schiereiland Vóor-Indië. Tot vóor weinige jaren behoorde die groep aan een Arabisch geslacht te Kananoer op Malabar, doch thans is zij gevoegd bij het district Malabar van het Britsche presidentschap Madras. Zij bestaat grootendeels uit onvruchtbare, onbewoonde rotsen en wordt wegens de gevaarlijke riffen, welke haar omringen zelden bezocht. Het grootste eiland, Kan-Rattea genaamd, is slechts 1½ geogr. mijl lang en ontvangt wel eens schepen in zijne haven. Onder de voortbrengselen dier eilanden bekleeden de kokosnoten de eerste plaats en dienen er tot voedsel voor de inboorlingen. Zulke noten, alsmede kokosvezels, eene kleine soort van betelnoten en koraal zijn er de eenige uitvoerartikelen. De inwoners, omstreeks 7 000 in aantal en Moplas genaamd, vormen een niet zeer vredelievende stam van Arabischen oorsprong en belijden eene soort van Mohammedaanschen godsdienst.

Laken is een glad of effen wollen weefsel, hetwelk zijne eigenaardige viltachtige dekking door volling verkrijgt. Het wordt dus op dergelijke wijze geweven als de overige effen stoffen. In den regel moeten ketting en inslag van een stuk laken even fijn wezen; dikwijls echter neemt men de ketting iets fijner. De inslagdraden komen meer opeengedrongen te liggen dan de kettingdraden, zoodat het weefsel voor ⁴/₅de uit kettinggaren bestaat. Voor de ketting bezigt men voor smalle lakens 1 400 tot 2 200 en voor breede 2 400 tot 4 800 draden. Het inslaggaren wordt op schietspoelen gespoeld en nat geweven. Men noemt de breedte van het laken gewoonlijk naar het aantal kwarten (vierdedeelen der oude el), waarbij de zelfkanten niet meêgerekend worden. Wegens het aanmerkelijke inkrimpen bij de volling moet het veel breeder geweven worden dan men het later verkoopt. Zoo heeft ³/₄de laken op het getouw eene breedte van ⁷/₄. Een werkman weeft in één dag van 2 tot 4 Ned. el. Men heeft echter ook machinale weefgetouwen voor laken.

Het tot laken bestemd weefsel draagt, van het getouw komende, den naam van *ruwdoek*. Bij dit laatste liggen de ketting en inslagdraden nog ongedekt; zijne kleur is vuil-wit wegens het vet van de wol en het lijmen van de ketting. De eerste behandeling, waaraan het ruwdoek onderworpen wordt, is het *noppen*, namelijk het verwijderen van alle vreemdsoortige zelfstandigheden, zooals strooen houtsplinters, voorts van de draadeindjes en knoopen, terwijl tevens de gaatjes en ijle plekken door het verschuiven der draden worden verbeterd. Dit geschiedt door *nopsters*, die met een puntig veertangetje gewapend zijn, daar nopmachines nog weinig in gebruik zijn. Daarop volgt het *uitwasschen* in een waschtoestel, waardoor alle onreinheden uit het ruwdoek worden verwijderd. Die waschtoestel bestaat gewoonlijk uit 2 gegroefde cylinders, die op elkander rusten, zoodat de bovenste meêloopt, wanneer de onderste in beweging wordt gebracht. Het ruwdoek, doortrokken van een mengsel van verrotte urine, zeep en water, gaat tusschen die cylinders door totdat het schoon is. Daarna wordt het ruwdoek nogmaals *genopt* en vervolgens *gevold*. Met het vollen bewerkt men eene vervilting van de wolharen op de beide oppervlakten, waarbij de lengte en breedte verminderd en de dichtheid in dezelfde verhouding vermeerderd wordt. De vermindering bedraagt in de lengte 25 tot 36% en in de breedte 45 tot 55%. Het vollen geschiedt in *volmolens*, welke bestaan uit een ijzeren, met hout bekleeden bak of trog, waarin hamers of stampers op het daarin aanwezige ruwdoek vallen. Hierbij ontstaat reeds warmte, doch men geeft daaraan den naam van *koude volling*. Voert men tevens heet water of stoom aan, dan noemt men haar *warme volling*. De eerste is verreweg de beste, doch de laatste loopt veel spoediger af. In den volmolen wordt het ruwdoek bevochtigd met water, vermengd met *vollersaarde*, schoon ook wel met zeep, boomolie enz. Intusschen bestaan de volmolens weleens uit houten cylinders.

Na de volling heeft het ruwdoek een viltachtig voorkomen verkregen en is hierdoor in *laken* veranderd. Dit wordt nu gewasschen, om de urine, zeep, vollersaarde enz. te verwijderen, daarna ter droging uitgespannen en tot eene gelijkmatige lengte en breedte uitgerekt. De bewerkingen, welke nu volgen, dienen alleen om het uitwendig voorkomen van het laken te verfraaien (afreeding, opmaking, appretuur). Hiertoe behooren het *rouwen* en *scheren*. Het eerste heeft ten doel,

de wolhaartjes alle in dezelfde richting te brengen, — en het tweede, die wolhaartjes op gelijke en geringe lengte af te snijden. Het rouwen geschiedt met de weverskaarde of den kaardedistel (Dipsacus fullonum), welke door arbeiders in de lengte over het laken worden gestreken, terwijl men hiertoe ook machines bezigt. Hetzelfde geldt van het scheren; ook dit geschiedt uit de hand met *lakenscharen*, welke op schapenscharen gelijken, op eene *scheertafel* door *droogscheerders*, — of ook door middel van werktuigen. Voorts wordt het doek nogmaals *genopt*. Dan volgt het *decatiseeren*, dat is, men stelt het laken bloot aan stoom, om het een duurzamen gloed te geven, vervolgens wordt het *geborsteld* (geschuierd) door middel van borstelmachines en eindelijk *geperst*, waartoe men zich van eene zware schroefpers met ijzeren spil of van de hydraulische pers bedient.

Men geeft aan het laken de verlangde kleur door de wol te verven (in de wol geverfd), — door het verven van het gewasschen ruwdoek (vóor de volling), — en door het verven van het laken na de volling en het tweede uitwasschen, en zelfs na het scheren. De eerste handelwijze is verreweg de beste.

Laken wordt vooral gebruikt tot het vervaardigen van kleedingstukken voor mannen, — voorts tot het bekleeden van rijtuigen enz. — Men geeft den naam van *laken* ook aan stukken linnen of katoen, welke op de eettafel of ook op het bed of onder de dekens worden gelegd.

Lakmoes, eene blauwe kleurstof, komt doorgaans in den vorm van kleine kuben in den handel. Oorspronkelijk is het eene roode kleurstof, die door alkaliën en alkalische aarden eene blauwe kleur aanneemt. In water opgelost, levert lakmoes aan den scheikundige een hoogst gevoelig herkenningsmiddel voor zuren, want zelfs de zwakste zuren, tot koolzuur toe, veranderen de blauwe kleur in eene roode, welke door alkaliën wederom in eene blauwe kan omgezet worden. Blauw en rood lakmoespapier zijn derhalve in het laboratorium onmisbaar. De bereiding van lakmoes heeft veel overeenkomst met die van orseille en persio, welke desgelijks uit mossoorten (Lichenes) verkregen worden, die op de rotsachtige kusten der Middellandsche Zee, de kusten van Engeland, Zweden enz. voorkomen. Daartoe behooren *Rocella tinctoria*, *Lecanora tartarea* en *parella*, *Variolaria dealbata* enz. Het lakmoes wordt hoofdzakelijk bereid van *Lecanora tartarea* en *Rocella tinctoria*. De mossoorten worden fijn gemalen, met water, rottende urine (ter ammoniakontwikkeling) en potasch bevochtigd, aan eene langdurige gisting blootgesteld en dan met kalk en gips vermengd. Hierbij heeft eene omzetting der roode moskleurstoffen in andere van dezelfde kleur plaats, want de roode kleurstoffen van orseille en persio worden door alkaliën niet blauw, — die van lakmoes, daarentegen wél. Vooral in ons land bereidt men veel lakmoes; men verkrijgt de mossoorten van de Canarische Eilanden, uit Zweden en Noorwegen, maar houdt de bereidingswijze zooveel mogelijk geheim. Het aantal soorten van lakmoes, dat in ons Vaderland voortgebracht wordt, bedraagt meer dan 20.

Het lakmoes heeft eene vrij levendige blauwe kleur, is gemakkelijk fijn te wrijven en kleurt water blauw. Men gebruikt het tot het doorhalen van linnengoed alsmede tot het geven van eene blauwachtige tint aan de kalk, waarmede binnenmuren gewit worden.

Lakor of *Leikor* is de naam van een eiland in den Molukschen Archipel, tot de Zuidwester-Eilanden, meer bepaald tot de Letti-groep en tot de residentie Amboina behoorende. Het is 8 geogr. mijl lang en 2 breed en gelegen op 8° 20′ Z. B. en 128° 10′ O. L. van Greenwich. Men heeft er geene hooge bergen en weinig bosch; slechts op enkele plaatsen vindt men zandgrond, waarop kokosboomen verrijzen. Geiten, schapen en buffels vormen er de voornaamste voortbrengselen. Ook groeien er inlandsche aardappelen en tabak. Men vindt er geene waterputten, doch de inwoners verzamelen in den regentijd het water in groote kuilen. Het aantal zielen wordt er geschat op 2000, bijna allen nog Heidenen. Zij zijn zeer gastvrij en waren voorheen onderworpen aan de beheerschers van het nabijgelegen eiland Moa, terwijl zij thans onder eigene stamhoofden eene zekere mate van onafhankelijkheid genieten.

Lakwerk (Het) is vooral sedert de Wereldtentoonstelling te Weenen in 1873 op den voorgrond gekomen en het Japansch en Chineesch lakwerk werd na dien tijd een belangrijk Europeesch handelsartikel. Velerlei gelakte voorwerpen worden in de groote steden tegen betrekkelijk geringe prijzen verkrijgbaar gesteld, daar de arbeidsloonen in de landen, waar zij vervaardigd werden, zeer laag zijn. Omtrent den ouderdom dezer nijverheid bestaan geene zekere berichten. Men weet echter, dat het Indisch lak reeds in den aanvang der 13de eeuw als verfstof in Spanje werd ingevoerd en dat de kennis van de Oostersche lakverven in de 15de eeuw in Europa was doorgedrongen. Intusschen zijn de Japansche lakwerken eerst sedert den aanvang der 18de eeuw door tusschenkomst der Chineezen over Manila en Batavia naar Nederland gebracht, en in dit land heeft men ook de eerste proeven genomen om het Japansch lak na te bootsen. Eene groote verzameling van Japansch lakwerk was in de voorgaande eeuw in het bezit van *Marie Antoinette*, koningin van Frankrijk, en bevindt zich thans nog in het Louvre. Deze voorwerpen zijn echter minder rijk versierd dan die van den tegenwoordigen tijd.

De wijze, waarop het Japansch en Chineesch lakwerk vervaardigd wordt, is thans nauwkeurig bekend. In de eerste plaats wordt het hout volkomen gladgeschaafd, gewreven en gepolijst. Alle oneffenheden worden aangevuld. Dan bedekt men het hout met zijde of papier en daarna met eene krijtlaag, welke uit ossengal en fijnen rooden leem bestaat. Die laag moet één dag drogen en heeft dan eene korrelige oppervlakte, die met een steen van rooden leem wederom gepolijst en dan in Japan met was en in China met eene laag gom en krijt bedekt wordt. Daarna kan men met het lakken een aanvang maken.

Het lak wordt verkregen door middel van insnijdingen in den bast van Rhus vernix of vernicifera en heeft, nadat het water verdampt is, eene lichtgele kleur, die echter weldra

donker wordt en in eene donker bruine of zwarte verandert. Om het sap te zuiveren, filtreert men het door papier. Volgens sommigen wordt er in China zwijnengal, hertshoornkool, water, olie, azijn enz. bijgevoegd. De eerste laklaag wordt er met een fijn penseel zeer dun opgebracht en moet langzaam drogen om het barsten te vermijden. Hiertoe wordt de werkplaats met water besproeid, hetwelk tevens dient om de lucht van stof te zuiveren. Is de eerste laag droog, dan wordt zij met water bevochtigd en daarna met houtskool, paardenstaartgewassen of ook wel met aluinaarde gepolijst. Daarna worden er nog 2 tot 18 laklagen opgelegd.

Is dit geschied, dan tijgt de kunstenaar aan het werk. Naar voorbeelden of naar de ingeving van het oogenblik trekt hij op het lak met een stift de omtrekken van figuren en geeft hieraan met een penseel de vereischte kleur. Hij werkt vooral met goud, maar in den laatsten tijd ook met gele, groene, roode en blauwe kleuren. Veelal teekent hij planten en vogels, maar geeft daarbij blijken van eene rijke verbeelding en van gevoel voor kleurenharmonie. De kunst gaat in Japan over van den vader op den zoon. Eene eigenlijke kunstschool bestaat er eerst sedert 1875 en deze heeft bepaaldelijk het doel om de Japanneezen bekend te maken met de Europeesche kunst.

De teekening op het gelakte hout wordt aangelegd met vermiljoen en hare omtrekken worden met eene stalen stift scherp getrokken. Ook de overige lijnen worden in het lak gekrast. Om te vergulden wordt de nog vochtige grond met goudpoeder bestrooid. Na het drogen wordt het overtollige goud met watten weggenomen, waarna men over de geheele oppervlakte weder eene doorschijnende laklaag brengt. Ook geeft men aan de vogels, planten, bergen enz. wel eens een zeker reliéf, waartoe eene tweede, derde enz. vermiljoenlaag er opgebracht wordt, totdat de hoogte voldoende is. Ook verguldt men wel door het opleggen van bladgoud, terwijl men fijn goud bezigt om bijzonderheden der teekening te doen uitkomen. Eindelijk wordt goudpoeder door eene zeef op de laklaag gestrooid en men nuanceert de goudkleur met eene laag van groen lak of door eene legeering met zilver.

Toen de Japansche lakwerken in 1867 op de Tentoonstelling te Parijs grooten bijval vonden, ontbrak het niet aan pogingen, om deze industrie in Japan te bevorderen en te volmaken. Dat bleek op volgende tentoonstellingen, bepaaldelijk op die te Philadelphia in 1876 en te Parijs in 1878. De Japanneezen hadden zelfs een nieuw middel van versiering uitgevonden, namelijk het gebruiken van de sierlijk gekleurde parelmoerschelp. Vogels, insecten, planten en vooral bloemkronen werden in parelmoer gesneden en in het lak ingevoegd. De Japansche lakwerken wekten op laatstgemelde Tentoonstelling zoo groote bewondering, dat daaruit eene modeziekte, „Le Japonisme", ontstond, die invloed had op de kamerversiering en op de Fransche industrie. Behalve de geschilderde lakwerken heeft men ook gesnedene, waarbij de versieringen in de laklagen zijn ingesneden.

De gelakte voorwerpen zijn meestal van hout. Intusschen worden in China ook vlechtwerken van bamboes, papier, ivoor, schildpad en porselein gelakt. Ook lakt men aldaar het houtwerk der woningen, om het tegen den worm te beveiligen.

De Indische en Perzische lakwerken onderscheiden zich van bovenvermelde doordien de versieringen er eerst opgebracht en dan door eene laklaag beschermd worden. Dit lak, verkregen uit de sappen van den gomboom, waarop de lakschildluis (Coccus Ficus) leeft, is zeer helder en doorschijnend. De versieringen zijn ontleend aan het plantenrijk en aan enkele vogels en de kleurschakeering is veel rijker dan die van Japan; groen, rood, geel en blauw zijn er de meestgeliefde kleuren. Ook bedekken de Indiërs en Perzen de geheele oppervlakte der voorwerpen met versieringen en nemen daarbij eene zekere regelmatigheid in acht, die bevallig is voor het oog van den Europeaan. In Indië worden de beste lakwerken in Kasjmir gemaakt, en aldaar lakt men ook stoelen, tafels en rustbanken; zelfs vindt men er gelakte speelkaarten.

Lalaing is de naam van één der oudste en aanzienlijkste geslachten uit Henegouwen en reeds in de 13de eeuw bekend. Tot de merkwaardigste leden behooren:

Willem de Lalaing, heer *van Bonguicourt*. Hij werd geboren in 1391 en was stadhouder van Holland. Aanvankelijk behoorde hij tot de Kabeljauwsche partij, doch later tot de Hoeksche. *Reinoud van Brederode*, het hoofd van laatstgenoemde en met eene dochter van *Lalaing* gehuwd, wist te bewerken, dat zijne vrienden in sommige steden het bewind in handen kregen. Hierdoor ontstond oproer, zoodat *Lalaing* zijne betrekking verloor en de wijk nam naar Vlaanderen, waar hij in 1475 overleed.

Jacques de Lalaing, heer *van Bonguicourt* en bijgenaamd *le Bon Chevalier*. Hij werd geboren in 1421 op het kasteel Lalaing en muntte uit door ridderlijke eigenschappen en vooral door hoffelijkheid (courtoisie). Als schildknaap van den Hertog *van Cleef* kwam hij aan het Hof van den Hertog *van Bourgondië*. Hij nam deel aan talrijke steekspelen, niet alleen in ons Vaderland, maar ook in Spanje, Portugal, Engeland en elders, zag zich benoemd tot ridder van het Gulden Vlies, onderscheidde zich in den oorlog tegen de oproerige Gentenaren en bij Oudenaarden en sneuvelde in 1454 bij de belegering van het kasteel Poncques. Hij heeft de gebeurtenissen van zijn tijd en zijne eigene daden in het Fransch te boek gesteld.

Simon de Lalaing, ridder van het Gulden Vlies, heer *van Montigny en Santes*, geheimraad van *Philips de Goede*, kapitein van de stad en van het kasteel van Oudenaarden. Toen hij in 1452 deze stad tegen de Gentenaars verdedigde, joeg hij de belegeraars op de vlucht en maakte zich van hunne krijgsbehoeften meester. De vijanden wisten brieven in de stad te werpen, waarin *Lalaing* als een verrader werd voorgesteld. De Regeering en het volk kenden hem echter te goed om zich daardoor te laten misleiden. Vreeselijker echter was eene andere beproeving: twee zijner kinderen, beiden nog zeer jong, waren in handen gevallen der belegeraars, en deze bedreigden die onnoozelen met het opgeheven zwaard, hem toeroepende, dat hij de stad moest overgeven, indien het

leven zijner kinderen hem dierbaar was. *Lalaing* echter deed het vuur verdubbelen en bracht zijne kinderen ten offer aan zijn krijgsmansplicht. Hij overleed den 15den Maart 1476.

Joost de Lalaing, graaf *van Hoogstraten*, heer *van Montigny* en vermaagschapt met het geslacht der *Brederode's*. Hij werd in 1450 stadhouder van Holland in plaats van *Wolferd van Borselen* en was een voorstander der Hoeksche partij. Hij nam Hoorn stormenderhand in, zag zich in 1478 versierd met het Gulden vlies en sneuvelde in 1483 bij het belegeren van Utrecht.

Karel, graaf *de Lalaing*, baron *van Escornaix*, heer *van Bracle en St. Aubin*, oudste zoon van den stadhouder *Joost de Lalaing*. Hij was achtervolgens bij *Maximiliaan*, *Karel V* en *Philips II* als raad en kamerheer in dienst en ontving in 1505 te Middelburg de orde van het Gulden Vlies. Hij overleed op het kasteel van Oudenaarden den 17den Juli 1525.

Anthonie de Lalaing, graaf *van Hoogstraten*, heer *van Montigny* en ridder van het Gulden Vlies. Hij was een zoon van *Joost de Lalaing* en werd geboren in 1480. In 1501 kwam hij aan het Hof van *Philips de Schoone* en deed eene reis naar Spanje, waarvan hij een belangrijk dagboek schreef. Na zijn terugkeer in het Vaderland nam hij deel aan den oorlog tegen de Gelderschen (1507) en werd in 1509 kapitein te Muiden en baljuw van het Goolland. Hij bezat eene uitgebreide kennis en groote schranderheid en genoot de gunst van *Karel V*, die hem met onderscheidene gewichtige zendingen belastte en tot stadhouder van Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht verhief. Hij verzuimde niets om het Keizerlijk gezag te bevestigen en was tevens zeer gehecht aan den R. Katholieken Godsdienst, zoodat hij in 1517 de broederschap van het H. Sacrament te Culemborg stichtte. Voorts deed hij met zijne gemalin aldaar het Anthonie's- en Elisabeth's-gasthuis verrijzen en een kasteel en eene kerk te Hoogstraten bouwen. *Karel V* verhief laatstgenoemde heerlijkheid tot een graafschap. Hij overleed den 2den April 1540, en zijn stoffelijk overschot werd te Hoogstraten, doch zijn hart te Culemborg bijgezet.

Anthonie de Lalaing, graaf *van Hoogstraten* en ridder ven het Gulden vlies. Hij was een zoon van *Philips de Lalaing*, stadhouder van Gelderland, en van *Anna*, gravin *van Rennenberg*. Aanvankelijk genoot hij de gunst van *Philips II*, doch later verbond hij zich met Prins *Willem van Oranje*, de Graven van *Egmond* en *Hoorne* enz. tegen de heerschappij van *Granvelle*. Niettemin werd hij door den Koning van Spanje als gezant afgevaardigd naar het Keizerlijk Hof. Sommigen meenen, dat hij deel had aan het opstellen van het smeekschrift der Edelen, — ja, dat zulks op zijn kasteel Hoogstraten zou geschied wezen, hetwelk echter door hem is ontkend. Ook wordt zijne handteekening onder dat smeekschrift niet gevonden. Nadat dit laatste was overgereikt, zond de Landvoogdes hem naar de edelen om hun de voorgenomene verzachting der plakkaten mede te deelen. Voorts werd hij stedehouder van den Prins te Antwerpen en verleende hem hulp bij het dempen der volksbewegingen aldaar in 1567. In dat jaar weigerde hij den eed, door de Landvoogdes gevorderd, en verliet het land bij de komst van *Alva*. Laatstgenoemde poogde hem naar Brussel te lokken, en reeds was hij derwaarts op weg, toen hij, bij het vernemen der gevangenschap van *Egmond* en *Hoorne*, ijlings terugkeerde. Daar hij op *Alva's* indaging niet verscheen, werd hij met verbeurdverklaring zijner goederen gebannen. Nu stond hij den Prins *van Oranje* ter zijde, trok met hem over de Maas en sneuvelde in eene schermutseling, bij zijne gemalin *Anna de Montmorency*, zuster van den Graaf *van Hoorne* en van *Floris de Montmorency*, baron *van Montigny* (zie aldaar), 2 kinderen nalatende.

Emanuël de Lalaing, eigenlijk *Emanuël Philibert*, baron *van Montigny*, markies *van Renty*, vicomte *van Bourbourg*, heer *van Condé en Leuze*, grootbaljuw van Henegouwen, admiraal van Vlaanderen en ridder van het Gulden Vlies. Hij werd geboren in 1537 en was een zoon van *Karel II*, graaf *de Lalaing*, en van *Maria de Montmorency*. Van wege de Algemeene Staten voerde hij bevel over een regiment voetvolk en streed den 31sten Januari 1578 te Gemblours aan het hoofd der voorhoede. De buitensporigheden der Gentenaren onder *Hembyze* en *Ryhove* wekten zoozeer zijne verontwaardiging, dat hij met anderen afvallig werd van de Staten. Hij was in April 1579 éen der onderhandelaars, die met de gezanten van *Philips II* te Mont St. Eloi vergaderden om eene verbintenis te sluiten. Later maakte hij zich meester van Condé, betoonde onder den Prins *van Parma* groote dapperheid bij de belegering van Doornik en bewees hem belangrijke diensten. Ook behoorde hij tot de veroveraars van Bouchain en onderscheidde zich bij het innemen van Duinkerken (1583), alwaar hij zich van de sluizen meester maakte en alzoo aan de belegerden hunne beste verdedigingswerken ontrukte. Bij de verdediging van Sluis werd hij door een musketkogel in den arm gewond en verloor er zijn eenigen zoon. Hij zelf overleed te Bergen in Henegouwen den 27sten December 1590 en werd begraven te Condé.

Georg de Lalaing, heer *van Ville*, daarna graaf *van Rennenberg* en vooral onder dezen naam in onze geschiedenis bekend, tweede zoon van *Philips de Lalaing* en van *Anna van Rennenberg*. Toen Groningen, Friesland en Overijsel in 1576 tot de Algemeene Staten waren toegetreden, zag hij zich aldaar, in plaats van *Billy*, tot stadhouder benoemd. Aanvankelijk gedroeg hij zich met groote wijsheid, daar hij de vrijheid en de welvaart der ingezetenen bevorderde. Ook was hij éen van de afgevaardigden der Staten-Generaal naar den vredehandel te Keulen (10 Januari 1579), terwijl hij op het sluiten der Unie van Utrecht aandrong. Doch toen in de Zuidelijke Gewesten bijna allen zich met den Koning verzoenden en al zijne bloedverwanten de zijde der Staten verlieten, wankelde ook de trouw van *Rennenberg* en hij verried de belangen des lands door de verrassing van Groningen. Hij werd vooral tot die afvalligheid aangespoord door eene overeenkomst met den Koning, volgens welke hij in het bewind over Friesland, Groningen, Overijsel en Drenthe bevestigd, — zijne heerlijkheid Ville tot een markiezaat verheven, — hij zelf eerlang tot ridder van het Gulden Vlies be-

noemd, — hem van wege den Prins *van Parma* 2 regimenten toevertrouwd, — en hem aanstonds 20000 gonden kronen nitbetaald zouden worden, — voorts dat de drossaarts van Harlingen, Stavoren en Leeuwarden, nadat zij trouw hadden gezworen aan den Koning, ieder 1200 gulden pensioen zouden hebben en onder de grietmannen worden opgenomen, — dat eindelijk ook nog aan andere personen pensioenen en waarborgen voor verlies zouden worden vergund. Deze overeenkomst, gevolgd door zijn verraad, ontroofde hem de achting der vrijheidlievende Nederlanders. Voor 't overige wordt hij zeer geroemd als een uitstekend en dapper edelman, die zich tevens door geleerdheid onderscheidde. Volgens *Hooft* had hij later bitter berouw over zijne trouweloosheid. Schoon hij zich ten behoeve des Konings meester gemaakt had van Groningen, gelukte het hem niet, de Ommelanden aan de Spaansche heerschappij te onderwerpen. Nadat hij voorts *Hohenloo* bij de Bourtange geslagen en Koevorden en Oldenzaal ingenomen had, sloeg hij het beleg voor Steenwijk, hetwelk door *Johan van den Cornput* zoo dapper verdedigd werd, dat hij onverrichter zake moest aftrekken. Ook na dien tijd had hij gedurig met tegenspoed te worstelen en overleed den 23sten Juli 1581.

Philips, graaf *de Lalaing*, baron *van Escornaix* en heer *van Waurin*. Hij was een zoon van *Karel II*, graaf *de Lalaing*, en bekleedde vele aanzienlijke waardigheden. Hij was senechal van Vlaanderen, groot-baljnw van Henegouwen en bevelhebber van Valenciennes. In 1576 werd hij luitenant-generaal van het leger der Algemeene Staten onder den Hertog *van Aerschot* en had in die betrekking eene lijfwacht van 50 ruiters. In het volgende jaar voerde hij bevel over het voetvolk, trad als afgevaardigde der Staten in onderhandeling met den Hertog *van Anjou* en behoorde tot de eerste ontwerpers der Unie van Brussel. Toch liet hij zich door zijn halfbroeder *Emanuël de Lalaing*, heer *van Montigny*, overhalen om zich met den Koning te verzoenen. Hij vroeg aan de Staten — doch te vergeefs — het bevel over Bonchain en werd in 1579 afvallig, zag zich benoemd tot lid van den Raad van State te Brussel, veroverde Landrecies met list en overleed in 1582, naar men zegt door een hoefslag van zijn paard getroffen.

Maximiliaan Joseph de Lalaing, vicomte *van Oudenaarden* en heer *van Santberghe*. Hij werd in 1707 lid van den Brabantschen adel met den titel van graaf *van Thildonck*, in 1711 gedeputeerde van den adel en in 1718 gouverneur van Lier. Keizer *Karel VI* verhief hem in 1719 tot graaf. Voorts was hij generaal-majoor in dienst des Keizers, superintendant der Vlaamsche gendarmerie, raadsheer van Staat in de Oostenrijksche Nederlanden en generaal der artillerie. Hij overleed te Brussel den 19den April 1756.

Lalande (Joseph Jérome Lefrançais de), een uitstekend Fransch sterrenkundige, geboren te Bourg in het departement Ain den 11den Juli 1732, ontving zijne opleiding op eene Jezuïetenschool te Lyon en studeerde te Parijs in de rechten, doch legde zich tevens met zooveel ijver toe op de wis- en sterrenkunde, dat de Académie hem in 1751 naar Berlijn zond ter bepaling van de parallaxis van de Maan, terwijl *Lacaille* met dergelijken last naar de Kaap de Goede Hoop vertrok. *Frederik de Groote* kon bij zijne ontmoeting met dien sterrenkundige zijne bewondering niet ontveinzen. Nadat *Lalande* zijne taak volbracht had, werd hij niet alleen toegelaten aan het Hof, maar ook opgenomen onder de leden der Académie te Berlijn. Hij sleet zijne nachten op de sterrenwacht, bestudeerde des ochtends met *Euler* de hoogere analysis en bevond zich des avonds met *Maupertuis*, *d'Argens* en *Lamettrie* in de nabijheid des Konings. Hoewel hij eene gestreng-kerkelijke opvoeding genoten had, vereenigde hij zich weldra met de wijsgeerige gevoelens van deze mannen en werd een volslagen atheïst. In 1752 keerde hij naar Frankrijk terug en wijdde zich volgens den wensch zijns vaders eenigen tijd te Bourg aan de rechtspractijk. Daarna begaf hij zich naar Parijs, alwaar hij tot lid der Académie en tot Koninklijk sterrenkundige benoemd werd. Zijne geschriften over de Maan bezorgden hem de gunst van *Lacaille*, maar de vijandschap van *Lemonnier*. In 1761 werd hij opvolger van laatstgenoemde als hoogleeraar aan het Collége de France, en zijne boeiende lessen vonden veel bijval. In 1765 en 1766 volbracht hij eene reis naar Italië en gaf daarvan verslag in zijn: „Voyage d'Italië (1786, 9 dln met Atlas)". Hij overleed als directeur van de sterrenwacht te Parijs op den 4den April 1807. Gedurende zijn geheele leven hield hij zich bezig met de theorie der planeten. Er zijn voorzeker grooter sterrenkundigen geweest dan hij, maar niemand heeft ooit de studie der sterrenkunde zoo krachtig bevorderd als *Lalande*. Hoeveel loffelijks men voorts van zijn karakter moge kunnen zeggen, toch onderscheidde het zich vooral door roemzucht en ijdelheid. Hij leverde eene uitgave van de tabellen van *Halley*, alsmede eene geschiedenis der komeet van 1759. Sedert 1760 bezorgde hij de uitgave der „Connaissance des temps" en gaf in 1761 eene kaart in het licht, waarop de schijngestalten van den doorgang van Venus over de zonneschijf waren aangewezen. Zijn hoofdwerk echter is: „Traité d'astronomie (1764, 2 dln; 3de druk, 1780)". Voorts schreef hij: „Bibliographie astronomique (1802)", — „Des canaux de navigation et spécialement du canal de Languedoc (1778)", — „Abrégé de navigation historique, théorique et pratique (1793)", — „Astronomie des dames (1785)", — „Abrégé d'astronomie (2de 1795)", — onderscheidene „Discours" en „Eloges", — en met *Sylvestre Maréchal* een: „Dictionnaire des athées anciens et modernes (1800)". Bij zijn overlijden stichtte hij bij de Académie een jaarlijkschen prijs voor de beste sterrenkundige verhandeling. — Ook zijn neef *Michel Jean Jérome Lefrançais Lalande*, geboren te Parijs den 21sten April 1766 en overleden den 7den April 1839, was een ervaren sterrenkundige.

La Lau (Johannes Gerardus), een Nederlandsch letterkundige, geboren te Leiden den 10den Januari 1799, werd bij het springen van het kruitschip aldaar ter nauwernood van onder het puin eener school gered, studeerde in de rechten en promoveerde in 1822 op eene dissertatie: „De re pecuniaria Imperii

Romani inde ab Augusto usque ad Constantinum Magnum". Schoon hij er aanvankelijk de rechtspractijk uitoefende, plaatste hij zich weldra aan het hoofd eener boekdrukkerij, werd in 1844 eigenaar en redacteur der Leidsche Courant, schreef daarin talrijke artikelen, leverde ook eenige andere geschriften, werd lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en overleed den 10den Augustus 1857.

Lallemand (Claude François), een vermaard Fransch geneeskundige, geboren te Metz den 26sten Januari 1790, studeerde te Parijs in de medicijnen en werd in 1819 hoogleeraar in de kliniek te Montpellier, alsmede arts aan het hospitaal aldaar. Later zag hij zich benoemd tot professor in de geneeskunde te Parijs en tot lid der Académie van Wetenschappen. Hij vergezelde *Ibrahim-Pasja* naar de baden te Vernet en vervolgens naar Egypte, waar hij ook *Mehemed-Ali* behandelde. Hij overleed te Marseille den 25sten Augustus 1854 en vermaakte aan de Académie te Parijs 30 000 francs tot stichting van een prijs voor het beste geschrift op het gebied van anatomie, physiologie en pathologie van het zenuwstelsel. Van zijne werken vermelden wij: „Propositions pathologiques (1818)", — „Recherches anatomico-pathologiques sur l'encéphale et ses dépendances (1820—1836, 3 dln)", — „Observations sur les maladies des organes génito-urinaires (1825—1827, 2 dln)", — „Education publique (1848)", — „Des pertes séminales involontaires (1836—1842, 3 dln)", — alsmede eene uitgave der: „Clinique médico-chirurgicale (1834)" van *Verdiers* en *Marchols*. Zijne académische lessen werden door *Kaula* in het licht gegeven onder den titel: „Clinique médico-chirurgicale (1845)".

Lally-Tolendal. Onder dezen naam vermelden wij:

Thomas Arthur, graaf van *Lally-Tolendal*, een offer der Fransche rechtspleging in de 18de eeuw. Hij behoorde tot een Iersch geslacht en werd geboren in 1702 te Romain in Dauphiné. Hij nam dienst in het Iersch regiment, waarover zijn vader bevel voerde, en onderscheidde zich in Vlaanderen zoozeer, dat voor hem een tweede Iersch regiment werd opgericht. Aan het hoofd daarvan werd hij na de overwinning bij Fontenoi op het slagveld tot brigadier benoemd. In het volgende jaar nam hij deel aan de expeditie van Prins *Karel Eduard* naar Schotland, streed in 1747 in de Nederlanden en verkreeg den rang van veldmaarschalk. *Lodewijk XV* benoemde hem in 1756 tot luitenant-generaal en algemeen bevelhebber van alle Fransch-Oost-Indische Koloniën. *Lally-Tolendal* vertrok in 1757 derwaarts, doch bereikte eerst na verloop van een jaar zijne bestemming. Aanstonds aanvaardde hij den oorlog tegen de Britsche bezittingen, veroverde een groot aantal steden en belegerde zelfs Madras, maar moest na eene geweldige nederlaag onder de muren van Wandewasj naar Pondichery terugtrekken. In Maart 1760 werd deze stad door een machtig Engelsch leger en aan de zeezijde door eene vloot van 14 linieschepen omsingeld. Nadat *Lally-Tolendal* gedurende 6 maanden de belegering had doorstaan, geraakte hij in een hoogst benarden toestand. Hij was gehaat bij de bevolking en voerde bevel over slechts 700 uitgehongerde soldaten, en toch bood hij nog vier maanden tegenstand. Eindelijk trad hij den 14den Januari 1761 in onderhandeling met den vijand, maar de Britsche bevelhebber *Coote* verwierp zijne voorstellen, zoodat Pondichery zich 2 dagen later op genade en ongenade moest overgeven. *Tally-Tolendal* werd als krijgsgevangene naar Engeland gezonden; doch toen hij aldaar vernam, dat men hem in Frankrijk van lafheid en verraad betichtte, verzocht en verkreeg hij verlof om naar Parijs te reizen ten einde zich te rechtvaardigen. Het Hof zou de zaak onderzoeken; men liet hem een jaar wachten en wierp hem daarna in de Bastille. Het Parlement te Parijs veroordeelde hem den 6den Mei 1767 om onthoofd te worden, omdat hij de belangen des Konings en der Indische Compagnie verwaarloosd had, — en het vonnis werd — terwijl men zijn mond had dichtgesnoerd om hem het spreken te beletten — 3 dagen daarna voltrokken. Tien jaren later echter werd, vooral door den invloed van *Voltaire*, het vonnis herzien en vernietigd en *Lally-Tolendal* in zijne eer hersteld.

Trophime Gérard, markies, *de Lally-Tolendal*, een zoon van den voorgaande en geboren te Parijs den 5den Maart 1751. Hij was lid der Staten-Generaal in Frankrijk en vereenigde zich in 1789 met den derden stand, doch verschrikt door den democratischen geest der Nationale Vergadering, poogde hij later weder te naderen tot het Hof. Als verslaggever van het grondwetscomité deed hij het voorstel om 2 Kamers in te stellen en ontwikkelde zijn plan in het geschrift: „Rapport sur le gouvernement, qui convient à la France (1789)". Reeds na de gebeurtenissen van 5 en 6 October vertrok hij naar Zwitserland, maar keerde in 1792 terug naar Parijs. Na de catastrophe van 10 Augustus werd hij in hechtenis genomen, doch ontsnapte aan den Septembermoord doordien zijne vrienden hem in de gelegenheid stelden om naar Engeland te vluchten. Bij het procès des Konings bood hij zich aan tot verdediger, doch daar hij geen antwoord ontving, deed hij zijne pleitrede in het licht verschijnen. Eenige jaren later verscheen zijne: „Défense des émigrés Français, adressée au peuple Français (1794)", welke groot opzien baarde. Na de revolutie van 18 Brumaire keerde hij naar Frankrijk terug en vestigde zich te Bordeaux. *Lodewijk XVIII* verhief hem tot staatsraad en pair. In de Kamer der Pairs verdedigde hij de constitutioneele vrijheid en beschouwde eene krachtige aristocratie als den hechten grondslag van den Staat. Hij overleed den 11den Maart 1830. Tot zijne geschriften behoort: „Essai sur la vie de Th. Wentworth, comte de Strafford (1795; 2de druk, 1814)".

La Lumia (Isidoro), een Italiaansch geschiedschrijver, geboren den 1sten November 1823 te Palermo, studeerde aldaar in de rechten en hield zich reeds vroeg bezig met de letteren en de politiek. Als advocaat zette hij zijne geschiedkundige nasporingen voort en schreef: „I Luna e i Perollo". Gedurende de revolutie van 1848 en 1849 vervulde hij eene merkwaardige rol en ontwierp met *Boccanorsi* het geschrift: „Over de staatkundige rechten van Sicilië", in 1849 te Parijs in het Fransch in het licht gezonden. Voorts wijdde hij zich

wederom aan de rechtspractijk, maar ook de revolutie van 1860 telde hem onder hare leiders, en hij schreef: „La restanrazione borbonica e la rivoluzione del 1860 in Sicilia (1860)". In 1864 werd hij directeur van het staatsarchief te Palermo en plaatste in wetenschappelijke tijdschriften eene reeks van verhandelingen, die later onder den titel: „Studii di storia Siciliana (1870, 2 dln)" zijn verzameld. Daartoe behooren vooral: „Storia della Sicilia sotto Guglielmo il Buon", — „Matteo Palizzi", — „I quattro vicarii", — „Sugli Ebrei sicillani", — en „La Sicilia sotto Carlo V imperatore". Daarop volgden: „I Romani e le guerre civili in Sicilia (1874)", — en „La Sicilia sotto Vittorio Amedeo di Savoia (1877)". Hij overleed in zijne geboorteplaats den 28sten Augustus 1879.

Lama is in de eerste plaats een Tibetaansch woord, hetwelk *moeder der zielen* of *priester* beteekent. Het was voorheen de titel van den opperpriester van *Boeddha*, en zijn godsdienst werd door velen ook met den naam van Lamaïsmus bestempeld. Thans draagt er het geestelijk opperhoofd den titel van *Dalaï-lama*. Zie voorts onder *Lamaïsmus*.

In de tweede plaats geeft men den naam van *lama* aan het kameelschaap (Anchenia), behoorende tot de orde der *Herkauwende dieren*, terwijl het met het kameel eene eigenaardige familie vormt, welke zich onderscheidt door het bezit van snijtanden in de bovenkaak. De lama's zijn echter veel kleiner dan de kameelen en hebben geene bulten op den rug. Men heeft 3 soorten van lama's, namelijk de *eigenlijke lama's*, (A. huanaco), in ongetemden staat ook *guanaco's* geheeten, zoo groot als een edelhert en den kop rechtop dragende, in het wild bruin van kleur, maar getemd vaak wit, grijs, bruin of zwart. Reeds in 1531 werd deze soort in Peru als lastdier gebezigd. Zij leeft in de bergstreek der Andes in Zuid-Amerika. Deze lama is een eigenzinnig dier, dat de gewoonte heeft, wanneer het getergd wordt, de menschen in het aangezicht te spuwen. Men gebruikt zijne wol tot het weven van grove stoffen, en zijn vleesch heeft den smaak van schapenvleesch. De eerste lama van deze soort, die naar Europa werd overgebracht, kwam in 1558 te Middelburg aan, en men heeft in onzen tijd vele pogingen aangewend, om dat dier in Midden-Europa een nieuw vaderland te bezorgen. — Voorts heeft men de *alpaca* (Auchenia paca), door velen slechts voor eene verscheidenheid van de voorgaande soort gehouden, over het geheel kleiner en voorzien van fijner wol, — en eindelijk de *vicogna* (Anchenia vicunna), die nog kleiner is en de hoogste gewesten van de Cordillerae beneden de sneeuwgrens bewoont. Bij dit dier is het grootste gedeelte van het lichaam bedekt met eene fijne, zijde-achtige, rosse, vaak zeer lange wol. Deze soort is ongetemd, en de wol wordt alleen door jagers veroverd. Zie de plaat bij *Kameel en Kameelpardels*.

Lama is eindelijk ook de naam van eene wollen stof van glad weefsel, maar somtijds ook gekeperd, diep en ijl, weinig gevuld, op de rechte zijde eenigszins gerouwd, doch weinig geschoren en sterk op flanel gelijkende.

Lamaïsmus noemt men eene latere ontwikkeling van het Boeddhaïsmus, bepaaldelijk de vervorming van den godsdienst door *Tsonkhapa*, die in 1367 in Amdo, eene provincie van Tibet, geboren werd. Nadat deze de verschillende Boeddhaïstische scholen van Tibet had leeren kennen, schiep hij een afzonderlijk leerstelsel, en zijne werkzaamheid als leeraar verschafte hem zoo grooten roem, dat hij in korten tijd alle overige scholen verdrong. Als uitwendig teeken koos hij een geel priestergewaad in plaats van het roode en voegde er eene gele muts bij van eigenaardigen vorm, weshalve zijne aanhangers ook wel „Geelmutsen" worden genoemd. De voornaamste zetel zijner leer werd het in 1409 door hem gestichte klooster Galdan bij Lhassa, voorts de nabijgelegene kloosters Sera en Braipoeng en het meer verwijderde Tasji-Loempo. Terwijl volgens de gewoonten van het oude Boeddhaïsmus het bekleeden van geestelijke bedieningen grootendeels afhankelijk was van het geestelijk aanzien en van het aantal dienstjaren der afzonderlijke personen, was het sedert de Mongoolsche heerschappij, vooral nadat *Choebilai* het Boeddhaïsmus omhelsd had, in zwang gekomen, den opperbestunrder van het Sakiaklooster tot hoofd der geestelijkheid en tevens tot schatplichtig beheerscher van Tibet te benoemen, waarbij dit ambt in den regel van den oom op den neef overging. De abten van het Sakiaklooster behielden echter deze waardigheid alleen onder de *Joean*dynastie; ten tijde der *Ming*dynastie veranderden de omstandigheden, zoodat in 1373 vier en een menschenleeftijd later acht Lama's met den vorstelijken mantel werden bekleed. Als een tegenhanger tegen deze hiërarchische erfopvolging vormden 2 leerlingen van *Tsonkhapa* een oorspronkelijk stelsel, ook in het oude Boeddhaïsmus niet vinden Volgens de uitspraken der oude leer bestonden er 16 plaatsvervangers (*sthavira*, in het Tibetaansch *naitan*), belast met de taak, om te blijven leven en de wacht te houden over de verspreiding en bewaring der leer in verschillende oorden der wereld. De Chineezen hebben het aantal dier geloofbeschermers, welke zij *lo-han* (in het Sanskriet *arhan*) noemen, tot 500 vermeerderd. Volgens de leer der Geelmutsen wordt die waardigheid hoofdzakelijk toegekend aan den *Bodhisattva Avalokiteçvara*, die niet eerder *Boeddha* worden en zich in de Nirwâna oplossen kan, voordat hij de geheele menschheid door de leer van *Boeddha* verlost heeft van het lijden van den kringloop. Hiertoe wordt hij gedurig op nieuw geboren, en deze vleeschwording (incarnatie) van den *Avalokiteçvara* (ook *Chongsjim-Bodhisattva* geheeten) voert den titel van *Dalaï-lama*. Dalaï heeft in het Mongoolsch de beteekenis van *zee* en is eene vertaling van het Tibetaansch woord *dsjambtso*, dat in den titel van onderscheidene Tibetaansche geestelijken voorkomt. Bij het bezoek van *Sodnam-Dsjamtso* in Mongollë in 1577 is die titel zoowel bij de Mongolen als bij de Tibetanen en Chineezen algemeen in zwang gekomen. De opvolgende dalaïlama's zijn: *Gedoen-Doebpa* (Geestelijkheid-volmaaktheid), geboren in 1391, in de dagen toen het klooster Tasji-Loempo gebouwd werd (1447), — *Gedoen-Dsjamtso* (Geestelijkheid-zee) van 1476 af, — *Sadnam-Dsjamtso* (Verdienstenzee) van 1543 af, die de Mongolen door zijn bezoek bij *Altan-Chaghan* weder tot het Boed-

dhaïsmus bracht en in de stad Koekoe-choto een plaatsvervanger achterliet, — *Jontan-Dsjamtso* (Deugd-zee), geboren in 1589 in Mongolië en een achterkleinzoon van *Altan-Chaghan*, — en *Ngag-Wang-Lobsang-Dsjamtso* (Wijze heer der rede), geboren in 1617. Na een tusschentijd met 2 dalaï-lama's, die thans niet meer meêgeteld worden, volgden *Lobsang-Kalsang-Dsjamtso* (Wijsheid-geluk-zee), geboren in 1706, — *Lobsang-Dsjampal-Dsjamtso* (des Wijzen Mandsjoeri-zee), geboren in 1757, — *Loeng-Tog-Dsjamtso* tot 1816, en 2 of 3 lama's, die nog vóor het aanvaarden hunner waardigheid vermoord werden, — en eindelijk *Ge-Moe-Dsjamtso*, geboren in 1837. Na het overlijden van den Dalaï-Lama bepaalt het lot, in welken der pasgeboren knapen hij op nieuw in het vleesch verschenen is. Daarbij wordt echter ook gelet op de afkomst, alsmede op de uiterste wilsbeschikking van den overleden Dalaï-Lama, terwijl voorts de Chineesche stadhouder desgelijks zijn invloed laat gelden. Naast den Dalaï-Lama en in denzelfden rank van heiligheid staat de *Pan-Tsjihen-Rinpo-Tjse*, in het klooster Tasji-Loempo gevestigd; deze wordt beschouwd als eene incarnatie van den *Dhjani-Boeddha* in het hedendaagsche tijdperk.

Lamanskij (Wladimir Iwanowitsj), een Russisch geleerde, geboren in 1833 te Petersburg en sedert 1865 hoogleeraar in de Slavische talen aan de universiteit aldaar, is één van de ijverigste vertegenwoordigers van de zoogenaamde philoslaven. Hij leverde in het Russisch een: „Historisch onderzoek van de Grieksche Slavenmaatschappij (1871)", — „Servië en de Zuid-Slavische provinciën van Oostenrijk (1864)", — „Overblijfselen der oud-Czechische letterkunde (1879)", — „De Slawen in Klein-Azië, Afrika en Spanje (1859)," — „Zuid-Russische liederen (1869)" — en schreef voorts: „Secrets d'Etat de Venise (1884)", — alsmede eene Russische vertaling van het Duitsche werk van *Ljudewit Stur*: „Das Slawenthum und die Welt der Zukunft (1867)."

Lamantijn (Manatus) of *zeekoe* is de naam van een plantenetend walvischachtig zoogdier en behoort dus tot de orde der *Walvischachtigen* (Cetaceae). Het heeft een plomp lichaam met korte, zwakke voorste ledematen en een breeden, platten staart. De kop is door een hals met den romp verbonden, heeft zeer kleine oogen, neusgaten en uitwendige gehoororganen. De bovenlip heeft de gedaante van een sikkelvormigen nap, die over de onderkaak en de onderlip kan heengetrokken worden, en de bovenlip is met voelborstels bezet, welke door aanhoudende wrijving afslijten. De mondopening is zeer klein en hunne kiezen hebben eene platte kroonvlakte. De lamantijn leeft aan de kusten van riviermonden of meren, voedt zich met planten en bereikt wel eens eene lengte van 5 Ned. el. Hij is gezellig van aard, en de wijfjes zijn zeer gehecht aan de jongen. In Zuid-Amerika wordt veel jacht op lamantijnen gemaakt om het vleesch, dat veel overeenkomst heeft met varkensvleesch. Van de soorten noemen wij *Manatus australis* van Brazilië, — *Manatus latirostris* van de kust van Florida, — en *Manatus Senegalensis* van de westkust van Afrika. De zeekoe (Rytina Stelleri), die vroeger bij Kamtsjatka werd aangetroffen, is thans uitgestorven.

Lamarck (Jean Baptiste Antoine Pierre Monet de), een uitstekend Fransch natuurkundige, geboren uit een adellijk geslacht te Barentin in Picardië den 1sten Augustus 1744, trad in 1760 in krijgsdienst, doch bepaalde zich kort daarna bij de studie der geneeskunde en der natuurkunde. Nadat hij zich geruimen tijd met de dampkringsleer had bezig gehouden, besteedde hij zijn tijd aan de plantenkunde en bedacht eene nieuwe wijze om de planten in klassen te verdeelen, welke echter geen bijval vond, hoewel hij ze in toepassing bracht in zijne: „Flore Française (1780, 3 dln; 2de druk, 1793)", later door *Decandolle* omgewerkt. Nadat hij voor de botanische afdeeling der „Encyclopédie méthodique" van *Panckoucke* de eerste twee deelen geleverd en het voortzetten van 2 andere kruidkundige werken aan *Poiret* en *Mirbel* opgedragen had, verwisselde hij de plantkunde met de dierkunde, werd in 1792 hoogleeraar in de natuurlijke historie in den Jardin des Plantes en maakte zich in die betrekking zeer verdienstelijk. Hoewel hij gedurende de laatste 17 jaren van zijn leven van het licht der oogen beroofd was, overleed hij, met roem beladen, op den 18den December 1829. Van zijne geschriften is vooral zijne: „Histoire naturelle des animaux sans vertèbres (1815—1822, 7 dln; 2de druk, 1835—1845, 10 dln)" hoogst belangrijk. Voorts vermelden wij zijne: „Philosophie zoölogique (1809, 2 dln)", waarin hij zijne wijsgeerige gevoelens omtrent de natuur mededeelt. Daaruit blijkt, dat hij terecht tot de voorloopers van *Darwin* gerekend wordt.

La Marmora (Alfonso Ferrero, marchese di), een verdienstelijk Italiaansch generaal en staatsman, geboren den 17den November 1804 uit een aanzienlijk Piémonteesch geslacht, bezocht in 1816 de militaire académie te Turijn en verliet haar in 1823 als luitenant der artillerie. Nadat hij door reizen in het buitenland zijne kennis had uitgebreid, werd hij in 1831 kapitein en ondersteunde met kracht de hervormingen, door Koning *Karel Albert* ingevoerd in de Piémonteesche artillerie. In 1845 tot majoor bevorderd, nam hij deel aan den veldtocht van 1848 en onderscheidde zich vooral op den 2den April op de hoogten van Pastrengo. Daarenboven redde hij door zijne kloekmoedige houding bij de volksbeweging te Milaan het leven van den Koning, dat ernstig bedreigd werd. Hij werd dan ook tot brigade-generaal benoemd en aanvaardde in het conservatieve Kabinet *Alfiéri* den 27sten October 1848 de portefeuille van Oorlog, die hij in November, bij den val van het ministerie, nederlegde. Ook in 1849 voorzag hij gedurende eenige dagen in de behoeften van dit departement. Na het sluiten van den wapenstilstand ontving hij het bevel over een reservekorps, hetwelk in Toscane het monarchaal bestuur zou herstellen, doch na de aftreding van *Gioberti* teruggeroepen werd. *La Marmora* verscheen na de voleindiging der catastrophe van Novara en moest toen met zijn korps, hetwelk niets geleden had, naar Genua terugtrekken, om aldaar een democratischen opstand te dempen, — 't geen hij met kracht en beleid volvoerde. De nieuwe

Koning bevorderde hem tot luitenant-generaal en benoemde hem den 3den November 1849 tot Minister van Oorlog. Hij bleef in die betrekking onder *d'Azeglio* en ook onder *Cavour* en maakte zich door de reorganisatie van het leger zeer verdienstelijk, hoewel hij zich vele vijanden berokkende door de verwijdering der vluchtelingen en door de zuivering van het korps officieren. In 1855 zag hij zich belast met het opperbevel over de hulptroepen, naar de Krim bestemd, en streed met roem bij Traktir. Voorts woonde hij in 1859 den veldtocht in Lombardije bij aan de zijde des Konings, dien hij met raad en daad ondersteunde. Toen *Cavour* na den Vrede van Villafranca van het staatstooneel aftrad, aanvaardde *La Marmora* de portefeuille van Oorlog en het voorzitterschap van het Kabinet, hetwelk hij behield tot aan den terugkeer van *Cavour* in 1860. Daarna moest hij de portefeuille van Oorlog aan *Fanti* afstaan. Nadat hij in den aanvang van 1861 als buitengewoon gezant Berlijn en Petersburg bezocht had, aanvaardde hij het kommando over het tweede armeekorps te Milaan, maar nam weldra zijn ontslag, omdat hij omtrent de legerorganisatie met *Fanti* in gevoelen verschilde. In October van dat jaar vertrok hij, in plaats van *Cialdini*, als burgerlijk en militair gouverneur naar Napels en in 1862 ontving hij het bewind over al de Napolitaansche gewesten. Na de Septembergebeurtenissen te Turijn in 1864 belastte de Koning hem met het voorzitterschap van het Kabinet en met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, daar hij het meest geschikt geoordeeld werd om het misnoegen der Piémonteezen uit den weg te ruimen en de overeenkomst met Frankrijk, alsmede de verplaatsing der residentie naar Florence ten uitvoer te leggen. In het buitenland bracht hij voorts het Duitsch-Italiaansch handelsverdrag en de alliantie met Pruisen tot stand. Toen in 1866 de oorlog tegen Oostenrijk uitbarstte, vergezelde *La Marmora* als minister zonder portefeuille en als chef van den generalen staf den Koning naar het hoofdkwartier. Hij was de eigenlijke veldheer en de ontwerper der krijgskundige plannen. Zijne onverklaarbare werkeloosheid na de nederlaag bij Custozza (24 Juni) deed hem aanmerkelijk dalen in de openbare achting, want men meende daarin een toegeven aan de staatkunde van *Napoleon III* te zien. Na het sluiten van den wapenstilstand met Oostenrijk legde *La Marmora* zoowel het ministerambt als de betrekking van chef van den generalen staf neder. Voorts bevond hij zich van 9 October 1870 tot 25 Januari 1871 als gouverneur-generaal en stadhouder des Konings aan het hoofd der zaken te Rome, waar zijn gezag zich uitstrekte over de geheele provincie. In menig belangrijk geschrift heeft voorts deze bekwame staatsman zijne gevoelens over den politieken toestand van die dagen kenbaar gemaakt. Hij leverde o. a.: „Un po piu di luce", — en „I segreti di Stato nel governo constituzionale (1877). Hij overleed te Florence den 5den Januari 1878. — Zijn oudste broeder *Carlo Ferrero*, marchese *di La Marmora*, prins *van Mazzerano*, geboren in 1788, overleed als luitenant generaal in 1854. — Een ander broeder, *Alberto Ferrero*, conte *di La Marmora*, geboren in 1789 en overleden in 1863, leverde onderscheidene belangrijke geschriften, onder welke een „Voyage en Sardaigne (1839—1857, 5 dln)" zeer geroemd wordt. — De vierde broeder eindelijk, *Allessandro Ferrero*, cavaliere *di La Marmora*, geboren in 1799, stierf als luitenant-generaal in de Krim aan de chólera.

Lamarque (Maximilien, graaf), een Fransch generaal en staatsman, geboren den 22sten Juli 1770 te St. Sever in het departement Landes, betoonde zich reeds vroeg een voorstander der Revolutie en trad in 1791 in krijgsdienst. Met de voorhoede van de armee der Pyreneeën overviel hij in 1793 met 700 grenadiers Fuentarabia, veroverde deze plaats en maakte 80 kanonnen en 800 krijgsgevangenen buit. Tot belooning van dit heldenfeit werd hij bevorderd tot adjudant-generaal en diende in die betrekking in Italië en aan de Rijn. Na de Vrede van Luneville voerde hij in Spanje als brigade-generaal bevel onder *Leclerc*. Als zoodanig diende hij ook in 1805 gedurende den veldtocht in Duitschland. Na het sluiten van den vrede zou hij *Joseph Bonaparte* naar Napels vergezellen; op deze reis werd hij in Tyrol onder eene lawine bedolven, doch gelukkig gered, en in Beneden-Italië moest hij zich met 8 krijgsmakkers tegen de 50 man sterke bende van *Fra Diavolo* verdedigen. Zijn loffelijk gedrag te Napels bracht Koning *Joseph* tot het besluit om hem tot chef van den generalen staf te benoemen, maar hij wees die betrekking van de hand en zag zich in 1807 door *Napoleon* tot divisie-generaal bevorderd. Toen in 1808 Koning *Murat* hem de overrompeling opdroeg van het eiland Capri, hetwelk door de Engelschen zorgvuldig was versterkt en door *Hudson Lowe* verdedigd werd, volvoerde hij dat stoute waagstuk in den nacht van den 4den op den 5den October. Daarna stond hij onder den Onderkoning van Italië aan het hoofd van eene divisie gedurende den veldtocht van 1809. Hij nam bij Laibach 5000 Oostenrijkers gevangen, veroverde 65 kanonnen en onderscheidde zich in den slag bij Wagram door zijn moed. Na een kortstondig verblijf in Italië begaf hij zich naar Spanje, waar hij onder zeer moeielijke omstandigheden tot aan den val van *Napoleon* vertoefde en de algemeene achting verwierf door zijne geestkracht, dapperheid en menschenliefde. Bij de eerste Restauratie nam hij zijn ontslag en na den terugkeer van *Napoleon* belastte hij zich met het opperbevel in de Vendée, waar hij veel gematigdheid aan den dag legde. Toen de *Bourbons* nogmaals verschenen, nam hij de wijk naar België, maar ontving in 1818 verlof om zich weder in Frankrijk te vestigen. Als vaderlandlievend burger en als krijgsman gaf hij tot aan 1826 eene reeks van geschriften in het licht, waarin hij voorstellen deed — doch te vergeefs — tot reorganisatie van het leger. In 1828 nam hij als afgevaardigde van het departement Landes zitting in de Kamer, waar hij zich bij de oppositie voegde. Ook na de Julirevolutie van 1830 verzette hij zich tegen de staatkunde der Regeering. Bij het ontstaan van volksbewegingen in de Vendée zag hij zich nogmaals bekleed met het opperbevel in de westelijke departementen, doch ontving weldra wegens zijne staatkundige gevoelens zijn ontslag. Hij overleed den 1sten Juni 1832.

en zijne begrafenis gaf aanleiding tot eene bloedige botsing in de straten te Parijs. Zijne „Mémoires" zijn in 1835 in het licht verschenen.

Lamartine (Alphonse Marie Louis Prat de), een uitstekend Fransch dichter en humanistisch staatsman, geboren den 21sten October 1790 te Mainz, ontving zijne opleiding aan de school der Jezuïeten te Belly, toefde vervolgens eenige jaren op het land, begaf zich voorts eenigen tijd op reis en verwierf reeds dadelijk een hoogen rang als dichter door zijne „Méditations poétiques (1820)", die wegens haren verheven-godsdienstigen geest en diep gevoel, gepaard aan een welluidenden versbouw, grooten bijval vonden. Het Hof vestigde zijne aandacht op den dichter en benoemde hem tot gezantschapssecretaris te Napels en te Londen en vervolgens tot gevolmachtigde te Florence. Een aanzienlijk vermogen, hem door eene Engelsche dame ten huwelijk gebracht, verschafte hem al het genot van eene aristocratische levenswijze, doch deed hem de dichtkunst niet vergeten. Zijne „Nouvelles méditations poétiques (1823)" en zijne „Harmonies poétiques et religieuses (1828)" verhoogden zijn roem als dichter en bezorgden hem in 1828 een zetel in de Fransche Académie. Na de Juli-omwenteling keerde hij aanvankelijk tot het ambteloos leven terug en ondernam eene reis naar het Oosten. In Mei 1832 vertrok hij van Marseille met zijne gemalin en dochter in een door hemzelven uitgerust en bemand vaartuig derwaarts. Eene boekerij, wapentuig en een aantal kostbare geschenken voor Sjeiks en Pasja's nam hij mede en reisde als een vorst, daar hij huizen aankocht om er af te stappen en een grooten trein van paarden tot zijne beschikking hield. Zestien maanden besteedde hij aan dien tocht en schreef toen zijn: „Voyage en Orient, souvenirs, impressions, pensées et paysages (1835, 4 dln)", een bont allerlei, sierlijk van vorm, vaak verheven en stout van taal, maar wel wat oppervlakkig en niet altijd volkomen juist. Gedurende zijne afwezigheid was hij gekozen tot lid der Kamer van Afgevaardigden; hier voegde hij zich bij geene bepaalde partij en sprak gewoonlijk over onderwerpen, welke niet met de staatkunde in verband stonden. Zijne dichterlijke, zedelijke en verdraagzaam-godsdienstige gevoelens openbaarde hij voorts in zijn gedicht: „Jocelyn (1835). Zijn „La chute d'un Ange (1838)" vond weinig bewonderaars, en ook zijne „Recueillements poétiques (1839)" bleven beneden 't geen hij vroeger geleverd had. Daarentegen werd hij als redenaar in de Kamer gedurig hooger geacht, vooral nadat hij het woord gevoerd had over het Oostersche vraagstuk en over de afschaffing der doodstraf. Behoudend van aard, maar door den stroom van den vooruitgang voortgesleept, vormde hij eenigen tijd met anderen eene kleine partij (le parti social), die alle zuiver staatkundige onderwerpen op den achtergrond schoof, maar op eene humanistisch-godsdienstige wijze de maatschappij wilde hervormen door de beginselen van het Christendom op de wetgeving toe te passen. Gewoonlijk stemde *Lamartine* met de meerderheid vóor de Regeering, doch weldra bracht zijne: „Histoire des Girondins (1847, 8 dln)", tintelend van republikeinschen gloed, hem aan de zijde der oppositie. Na de omwenteling van 1848, waaraan hij een werkzaam deel nam door de kracht zijner taal, werd hij lid van het Voorloopig Bewind en minister van Buitenlandsche Zaken en zag zich door 10 departementen tot volksvertegenwoordiger gekozen in de Constitutioneele Vergadering en door deze tot lid van het Uitvoerend Bewind. Eenige maanden lang genoot hij de volheid der volksgunst en wist door moed en welsprekendheid in gevaarlijke oogenblikken groote onheilen af te wenden. Zijne aansluiting aan *Ledru-Rollin* gaf den eersten schok aan zijne populariteit, en bij het uitbarsten van het Juni-oproer had hij al zijn invloed verloren. Vruchteloos zocht hij zich te rechtvaardigen in zijn geschrift: „Trois mois au pouvoir (1848)" en in zijne: „Histoire de la révolution de 1848 (1849, 2 dln)". De storm der ontevredenheid barstte los over den man, die, met de edelste gevoelens bezield, de bevolking van Frankrijk naar dichterlijke idealen had willen hervormen en daarbij de werkelijkheid, waarmede hij rekening had moeten houden, uit het oog had verloren. Bij de verkiezingen voor het Wetgevend Lichaam in 1849 vond aanvankelijk zijne candidatuur nergens ingang, zelfs niet in zijne geboorteplaats. Eerst eene herkiezing in Orléans verschafte hem een zetel in de Nationale Vergadering. Na den staatsstreek van 2 December 1851 keerde hij echter tot het ambteloos leven en tot de letterkunde terug. Algemeen werd afgekeurd, dat hij, om zijn familiegoed Milly te behouden, het publiek inwijdde in de geheimen zijner jeugd door zijne: „Confidences (1849)" en zijne „Nouvelles confidences (1851)" in het licht te geven, en vooral dat hij, om zijne geldelijke aangelegenheden te verbeteren, tot eene oppervlakkige veelschrijverij verviel, terwijl tevens velerlei kunstmiddelen — zelfs loterijen en inteekeningen — onvoldoende bleken, om den afgrond zijner zorgelooze verkwistingen te dempen. Tot de vruchten dier veelschrijverij behooren: „Histoire de la Restauration (1851—1853)", — „Histoire de la Turquie (1854, 6 dln)", — „Histoire de Russie (1855, 2 dln)", — alsmede een aantal letterkundige bladen, zooals: „Le conseiller du peuple (1849—1850)", — „Le civilisateur (1851)", — en een „Cours familier de littérature (1856 enz.)". Hij overleed te Passy bij Parijs den 1sten Maart 1869. Zijne gezamenlijke werken zijn bij herhaling uitgegeven, en zijne „Mémoires" verschenen in 1871.

Lamatang of eigenlijk *Lematang* is de naam van eene rivier en van een gebied op Sumatra in de residentie Palembang. De rivier ontvangt de wateren der Selangis, welke uit Passoemah Lebar komt en vloeit in eene noordoostelijke richting, totdat zij ten westen van de hoofdplaats in de Moesi valt. De oevers zijn bergachtig en boschrijk, en men vindt er steenkolen. De Lamatang heeft talrijke kronkelingen, onderscheidene eilandjes en aan hare boorden eene welvarende bevolking. Het gebied van dien naam vormt met de Passoemah eene afdeeling van de residentie Palembang en wordt bestuurd door een assistent-resident. Het landschap Lematang zelf wordt gesplitst in de onderafdeelingen Lematang Oeloe met de hoofdplaats Lahat en

Lematang ilir met de hoofdplaats Moeara Enim. Beide onderafdeelingen worden door controleurs bestuurd. Op het geheele gebied vindt men 172 dorpen met ongeveer 27000 zielen.

Lamb (Charles), een verdienstelijk Engelsch schrijver, geboren te Londen den 18den Februari 1775 werd aldaar opgevoed in het Christhospital tegelijk met *Coleridge*. In 1792 kwam hij in dienst bij de Oost-Indische Compagnie, was er tot in 1825 als schrijver werkzaam, ontving toen een aanzienlijk pensioen en overleed te Edmonton den 27sten December 1834. Als schrijver maakte hij zich het eerst bekend in het „London Magazine", waarin hij onder den naam van „*Elia*" eene reeks van „Essays" deed plaatsen. waarin hij zijne opwekkende levenswijsheid in humoristischen trant mededeelde. Zij verschenen later in 2 verzamelingen (1823 en 1831). Denzelfden geest ademen zijne gedichten, waaronder vooral: „The old familiar faces" melding verdient. Zijne eerste verzen had hij met zijn vriend *Charles Lloyd* onder den titel: „Blank verses (1798)" in het licht gezonden. Zijn blijspel: „Mr. H. (1804)" en zijn treurspel: „John Woodville (1802)" vonden weinig bijval. Daarentegen werden zijn: „Tale of Rosamond Grey (1798)" en de „Tales from Shakspeare (1807, 2 dln; 14de druk, 1865)" algemeen gelezen. In de: „Specimens of English dramatic poets who lived about the time of Shakspeare, with notes (1813; 2de druk, 2 dln, 1835)" wees hij op de zuiverheid van taal bij de oude tooneeldichters. Zijne „Album verses with a few others (1830)" bevatten zeer merkwaardige gelegenheidsgedichten. Eene verzameling van zijne geschriften in proza is in 1835 in 3 deelen en eene van zijne gedichten in 1836 (nieuwe uitgave in 1864) in het licht verschenen. — Zijne zuster *Mary Ann Lamb*, geboren in 1767, heeft medegewerkt aan de: „Tales from Shakspeare" en schreef: „Mrs. Leicester's school (1809)". Vervolgens aan zielsziekte lijdende, werd zij door haren broeder zorgvuldig verpleegd. Na zijn dood droegen zijne vrienden zorg voor haar, en zij overleed den 20sten Mei 1847.

Lambach, een vlek in Oostenrijk ob der Enns, in eene bergkloof aan de Traun en aan den spoorweg van Linz naar Salzburg gelegen, telt slechts 1600 inwoners, maar is vermaard wegens de abdij der Benedictijnen, aldaar in 1656 gesticht. Men vindt er eene belangrijke bibliotheek van 30000 deelen met vele wiegedrukken en theologische handschriften, — voorts eene verzameling van schilderijen en gravures en een wél-geordend archief. De spoorweg loopt er over de Traun langs eene prachtige kerk, uit 3 soorten van marmer opgetrokken.

Lamballe (Marie Thérèse Louise de Savoye-Carignan, prinses de), een slachtoffer van den bloeddorst der Groote Fransche Revolutie, werd geboren te Turijn den 8sten September 1749. Zij was de dochter van Prins *Lodewijk Victor Amadéus van Carignan* en van Prinses *Catharina Henriette van Hessen-Rheinfels-Rotenburg*. Zij onderscheidde zich zoowel door schoonheid als door een beminnelijk karakter, en *Lodewijk XV*, koning van Frankrijk, deed haar in 1767 in het huwelijk treden met *Louis Alexandre Joseph Stanislas de Bourbon*, prins *de Lamballe*. Reeds na 15 maanden verloor zij haren 20-jarigen, door losbandigheid uitgeputten gemaal. Toen *Marie Antoinette*, de gemalin van *Lodewijk XVI*, zich in Frankrijk vestigde, schonk zij hare toegenegenheid aan de Prinses *de Lamballe* en verhief haar tot grootmeesteres. De vriendschap van deze 2 vrouwen werd nog inniger, toen de Omwenteling het Koninklijk Huis bedreigde. Bij de poging des Konings om uit Frankrijk te vluchten (20 Mei 1791) verliet ook de Prinses *de Lamballe* Frankrijk, met het doel om zich in Engeland weder bij de Koningin te voegen. Toen zij echter vernam, dat genoemde poging mislukt was en dat het Koninklijk gezin er nog erger aan toe was dan te voren, besloot zij, in strijd met den raad harer bloedverwanten, naar Frankrijk terug te keeren en kwam in Februari 1792 weder te Parijs. Na de gebeurtenissen van 10 Augustus ontving zij verlof, om de Koningin in de gevangenis bij te staan, doch werd korten tijd daarna op last van den gemeenteraad van hare gebiedster gescheiden en uit den Temple naar de gevangenis La Force overgebracht. Dáar verschenen de moordzieke benden in de eerste dagen van September. In den morgen van den 3den dier maand werd haar aangezegd, dat zij zich gereed moest houden om naar de abdij te verhuizen. Men bracht haar echter voor eene rechtbank, door moordenaars gevormd, en gelastte haar te zweren, dat zij de vrijheid en gelijkheid liefdhad en dat zij den Koning, de Koningin en het koningschap haatte. „Den eersten eed wil ik afleggen", gaf zij ten antwoord, „doch den tweeden kan ik onmogelijk zweren, daartegen verzet zich mijn hart". Onderscheidene omstanders, die haar wilden redden, richtten het woord tot haar, doch de rampzalige vrouw zag en hoorde niets meer. „Men stelle mevrouw in vrijheid", zeide de voorzitter, en dit woord was het vastgestelde teeken, dat zij sterven moest. Toen zij, door 2 mannen ondersteund, de deur bereikte, ontving zij een sabelhouw over het achterhoofd en een tweede deed haar ter aarde zinken. Nu hieuw men het hoofd van de romp en rukte haar het hart uit de borst; beide werden op pieken gestoken en daarmede trok de woeste menigte door de straten van Parijs tot onder de vensters van den Temple, waar zich de Koninklijke familie bevond.

Lambeck (Peter), gewoonlijk *Lambecius* genaamd, een verdienstelijk beoefenaar van de geschiedenis der letterkunde, geboren in Hamburg in 1628 en gestorven te Weenen in 1683, studeerde in Holland, Frankrijk en Italië en aanvaardde in 1652 het hoogleeraarsambt in de geschiedenis en in 1660 het rectoraat aan het gymnasium in zijne geboortestad. Twee jaren later deed hij, ten gevolge van kerkelijke onaangenaamheden, afstand van zijne betrekking, omhelsde den R. Katholieken godsdienst en werd directeur van de Keizerlijke bibliotheek te Weenen. Hij bracht vele verbeteringen tot stand, welke hij in zijne: „Commentarii de bibliotheca caesarea Vindobonensi (1665—1679, 3 dln; 2de druk, 1766—1782)" beschreven heeft. Voorts leverde hij eene uitstekende schets van de geschiedenis der letterkunde onder den titel: „Prodromus historiae (1659; 2de druk, 1710)".

Lamber (Juliette), eene Fransche schrijfster,

geboren te Verberie (Oise) in 1836, trad eerst in het huwelijk met *La Messine* en later met *Edmond Adam*, die in 1877 overleed. Zij leverde: „Blanche de Coucy (1858)", — „Garibaldi. Sa vie (1859)", — „Idées antiprondhoniennes (1858; 2de druk, 1862)", — „Le mandarin (1860)", — „Mon village (1860)", — „La papauté (Amsterdam, 1860)", — „Récits d'une paysanne (1862)", — „Voyage autour d'un grand pin (1873)", — „Dans les Alpes (1867)",— „L'education de Laure (1868)", — „Récits du golfe Juan (1873)", — en „Saine et sauve (1870)". Hare latere romans: „Le siège de Paris. Journal d'une Parisienne (1874)" en „Grecque (1879)" tintelen van haat jegens de Duitschers. Ook schreef zij nog: „La laide (1879)". Den 1sten October 1879 stichtte zij met eenige letterkundige vrienden de „Nouvelle Revue", die zich eerlang ontwikkelde tot een tijdschrift van den eersten rang.

Lamberg (Franz Philipp, graaf von), de telg van een oud en aanzienlijk Oostenrijksch geslacht, werd geboren den 30sten November 1791, trad in 1810 in Oostenrijkschen krijgsdienst en nam als kavallerie-officier deel aan den oorlog tegen *Napoleon*. Na het sluiten van den vrede klom hij spoedig op en werd in 1843 bevorderd tot luitenant-veldmaarschalk. Wegens zijne goederen in Hongarije had hij zitting aan de tafel der Hongaarsche Magnaten. Toen voorts Aartshertog *Stéfanus* Hongarije verliet en *Jellasjisj* met zijn leger oprukte naar Pest, werd *von Lamberg* door een Keizerlijk besluit van 25 September 1848 benoemd tot Koninklijk commissaris in Hongarije en tot opperbevelhebber der gezamenlijke geregelde en ongeregelde troepen. Niettemin verklaarde de Hongaarsche Nationale Vergadering die benoeming onwettig en nietig en allen, die aan *von Lamberg* gehoorzaamden, schuldig aan hoogverraad. Hij begaf zich echter terstond naar de hoofdstad van Hongarije, doch werd den 28sten September op de brug tusschen Ofen en Pest door het woedend gemeen vermoord.

Lambert. Onder dezen naam vermelden wij:

Lambert van Aschaffenburg (Lambertus Schafnaburgensis), later gewoonlijk *Lambert von Hersfeld* genaamd, een middeneeuwsch Duitsch geschiedkundige. Hij werd geboren te Aschaffenburg in het land van Würzburg, woonde als monnik in de abdij Hersfeld of Hirschfeld der Benedictijnen, volbracht omstreeks het jaar 1058 eene reis naar Jerusalem en overleed, naar men meent, omstreeks het jaar 1100 in het klooster Saalfeld. Na zijn terugkeer uit Jerusalem schreef hij in de eerste plaats een epos over de gebeurtenissen van zijn tijd, doch dit geschrift is niet tot ons gekomen. Ook van eene geschiedenis van het klooster Hersfeld, in 1074 vervaardigd, zijn slechts eenige fragmenten bewaard gebleven. Daarentegen bezitten wij van hem een: „Chronicon historicum apud Germanos", waarin hij de geschiedenis van de schepping der wereld af tot 1050 zeer beknopt en vervolgens tot aan 1077 uitvoerig beschrijft. Dit geschrift is als bron der geschiedenis zeer belangrijk. Hij paart een juisten blik aan een scherpzinnig oordeel, en zijne taal is zuiver en vloeiend. Deze kroniek is opgenomen in het 5de deel der „Monumenta" van *Pertz*.

Johann Heinrich Lambert, een wijsgeer en wiskundige. Hij werd geboren den 26sten Augustus 1728 te Mühlhausen in het Fransche departement Haut-Rhin en was de zoon van een behoeftigen kleermaker. Daar hij bij dag zich met het vaderlijk handwerk moest bezig houden, zocht hij des nachts zijn kennisdorst te bevredigen. Dit werd opgemerkt door eenige menschenvrienden, die hem in de gelegenheid stelden om onderwijs te ontvangen. Hij maakte snelle vorderingen in de wiskunde, wijsbegeerte en Oostersche talen, verkreeg wegens zijn fraai handschrift eene betrekking als schrijver, werd boekhouder in eene ijzersmelterij, zag zich op 18-jarigen leeftijd benoemd tot secretaris bij *Iselin* te Basel, die een dagblad uitgaf, en werd eindelijk huisonderwijzer bij den president *von Salis* te Chur, waar hij zich in vrijen tijd vooral op de wiskunde toelegde. In 1756 vergezelde hij zijne leerlingen naar Göttingen, in het volgende jaar naar Utrecht en in 1758 op eene reis naar Parijs, Marseille en Turijn. Daarna toefde hij te Augsburg, München, Erlangen, in Zwitserland en te Leipzig, totdat hij in 1764 naar Berlijn vertrok, waar *Frederik de Groote* hem tot opperbouwraad en tot lid der Académie van Wetenschappen benoemde. Hij overleed aldaar den 25sten September 1777. Hij heeft inzonderheid de grondslagen gelegd voor de leer van het meten der intensiteit van het licht, zooals blijkt uit zijne: „Photometria, seu de mensura et gradibus luminis, colorum et umbrae (1760)". Ook is men aan hem de theorie van den roephoorn verschuldigd. Voorts schreef hij „Neues Organon: oder Gedanken über die Erforschung und Beziehung des Wahren (1764, 2 dln)", — „Anlage zur Architektonik oder Theorie des Einfachen und Ersten in der philosophischen und mathematischen Erkenntnisz (1771, 2 dln)", — „Kosmologische Briefe über die Einrichtung des Weltbaues (1761)" en merkwaardige brieven aan *Kant*, in de „Vermischte Schriften" van laatstgenoemde uitgegeven.

Lamberta is de naam der 187ste Asteroïde.

Lambertia *Smith* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Proteaceeën*. Het onderscheidt zich door een 1- tot 7-bladig omwindsel, een platten, naakten vruchtbodem, een buisvormigen, 4-spletigen kelk, 4 klieren onder het vruchtbeginsel en eene éénhokkige doosvrucht. Het omvat altijdgroene heesters uit Nieuw-Holland, waaronder zich vele sierplanten bevinden, vooral *L. echinata R. Br.* met roode bloemen, — *L. ericaefolia R. Br.*, — en *L. formosa Sm.* met fraaie, scharlakenroode bloemen.

Lambertini (Jean Baptiste), heer *van Gruyshoven*, een Zuid-Nederlandsch geschiedkundige en afstammeling van een aanzienlijk Italiaansch geslacht, werd geboren te Antwerpen in 1570, studeerde te Leuven en legde zich vooral toe op de geschiedenis. Na het voleindigen zijner studiën deed hij eene reis door Frankrijk en Italië, toefde eenigen tijd te Rome, werd te Bologna bevorderd tot doctor in de beide rechten, bezocht Moréa, keerde naar Italië terug en ging daarna over Duitschland weder naar de Nederlanden. Hier aanvaardde hij de betrekking van maire te Halle in Henegouwen, deed nogmaals een tocht naar

Rome en overleed omstreeks het jaar 1650. Van zijne geschriften vermelden wij: „Theatrum reginm sive regum Hispaniae series (1628)", — „Theatrum regium sive regum Aragoniae brevis series", — „Theatrum regium sive regium Navarrae brevis series", — „Theatrum regium sive regum Portugalliae brevis series", — „Vita beatae Imeldae Lambertinae (1625)", — en „Paraenesis ad virtutem capessendam et adulterinam voluptatem contemnendam (1640)". — *Lambertini* was ook de eigenlijke naam van Paus *Benedictus XIV*.

Lambertus, een heilige en martelaar der R. Katholieke Kerk, bekleedde in de 7de eeuw in zijne geboorteplaats Maastricht gedurende omstreeks 40 jaren het ambt van bisschop. Hij onderscheidde zich door Christelijke deugden, verkondigde het Evangelie met ijver in het Noorden en had te midden der staatkundige omwentelingen in het Frankische Rijk veel te verduren. De vrijmoedigheid, waarmede hij *Pipijn van Herstal* bestrafte over zijn huwelijk met *Alpheïs*, nadat hij zijne gemalin *Plectrude* verstooten had, kostte hem het leven, daar hij in 708, uit de kerk te Luik komende, door *Dodo*, een broeder van *Alpheïs*, werd vermoord. Zijn gedenkdag valt op den 17den September.

Lambesc (Charles Eugène van Lotharingen, prins de), geboren den 25sten September 1751 was een telg van een zijtak van het Huis van *Lotharingen* en een zoon van den Graaf *van Brionne*. Als bloedverwant van Koningin *Marie Antoinette* zeer gezien aan het Hof, werd hij in 1789 groot-stalmeester van Frankrijk en bevelhebber van het regiment Royal-Allemand, bij de eerste woelingen der Omwenteling tot bescherming van het Hof bestemd. Om zijn moed te toonen, drong hij aan het hoofd van dit regiment op den 12den Juli 1789 over de Place Louis XV in den tuin der Tuilerieën en deed de volksmenigte uit één stuiven, welke er dagelijks vergaderde om naar de straatredenaars te luisteren. Velen werden daarbij gewond en hij zelf bracht aan een gebrekkigen grijsaard, die zich niet spoedig genoeg verwijderen kon, een sabelhouw toe. Daardoor steeg de verontwaardiging des volks tot woede. Hij werd aangeklaagd als een koningsgezind samenzweerder, door het buitenland omgekocht, doch de rechtbank verwierp die beschuldiging als ongegrond. Daarop vertrok hij naar Duitschland en woonde in 1793 in het leger der Verbondene Mogendheden den veldtocht in Champagne bij. Na zijn terugkeer trad hij in dienst van den Keizer van Oostenrijk, werd eerst generaal-majoor en in 1796 generaal-veldmaarschalk. In die betrekking nam hij met zijn broeder, den Prins *de Vaudemont*, deel aan alle veldtochten tegen de Fransche Republiek en het Keizerrijk, zonder zich in eenig opzicht te onderscheiden. In 1816 trad hij in het huwelijk met de weduwe van den Graaf *van Colloredo*, doch liet zich ook weldra weder van haar scheiden. Toen de *Bourbons* den Franschen troon herkregen, verleenden zij hem de waardigheid van pair, den titel van hertog *van Elboeuf* en den maarschalksstaf. Deze gunstbewijzen, toegekend aan een buitenlandsch generaal, die langer dan 20 jaren tegen Frankrijk de wapens had gevoerd, verwekte groote ontevredenheid, hoewel *Lambesc* geen gebruik maakte van de daardoor verkregene rechten. Hij overleed te Weenen den 20sten November 1822.

Lambèse is de naam van eene Fransche strafkolonie in Algérië in de provincie Constantine, 3 uur gaans ten zuidoosten van Batna, aan den voet van het Auresgebergte, 1 000 Ned. el boven de oppervlakte der zee. De kleine plaats, in 1849 gesticht, bestaat uit eene cellulaire gevangenis voor 400 personen, uit ambtenaarswoningen, kazerne, posterij, hospitaal, kerk en eenige huizen van particulieren, welke er slechts ten getale van 400 aanwezig zijn. De plaats verwierf eene treurige vermaardheid als deportatieverblijf voor staatkundige overtreders. Tegenwoordig evenwel heeft men er slechts eene militaire strafinrichting. — De plaats verheft zich te midden der bouwvallen van het oude *Lambaesis*, ten onrechte *Lambessa* genaamd. Deze was in den tijd der Romeinen de hoofdstad der provinciën Mauritania en Numidia, en gedurende 3 eeuwen — van *Augustus* tot *Constantijn* — bleef zij het hoofdkwartier van het derde Augustijnsche legioen, hetwelk er eene versterkte legerplaats had. De muren van deze dienden later tot oprichting der Fransche strafgevangenis. Voorts heeft men er nog de muren van het praetorium, dat 33 Ned. el lang en 28 Ned. el breed, uit vierkante steenblokken gebouwd en rijk versierd is. Men heeft aldaar een gedeelte der opgedolven kunstwerken geborgen, zooals marmeren standbeelden van *Zeus* (Jùpiter), *Asclepias* (Aesculapius) en *Hygiaea*, borstbeelden van Romeinsche Keizers en Keizerinnen, doodkisten, opschriften enz., welke men verschuldigd is aan de nasporingen van *Delamare*, *Carbuccia*, *Guyon* en *Renier*. Wijders ziet men er de bouwvallen van een triomfboog, van een amphitheater, hetwelk eene middellijn heeft van 100 Ned. el en 10 000 personen bevatten kon, van een tempel van *Asclepias* (Aesculapius) met Dorische zuilen, marmeren trappen en talrijke standbeelden, van een tempel van *Pallas* (Minerva), van een capitool, van baden, van eene waterleiding enz. Zij was de geboorteplaats van *Jugurtha* en *Masinissa*. In de 5de eeuw na Chr. werd zij door de Wandalen verwoest en bleef onder het Arabisch en Turksch gezag onbewoond en vergeten, totdat zij in 1844 gedurende een veldtocht van den Hertog *van Aumale* door den kommandant *Delamare* teruggevonden werd.

Lambin. Onder dezen naam vermelden wij:

Denis Lambin, gewoonlijk *Dionysius Lambinus* geheeten, een Fransch letterkundige der 16de eeuw, geboren in 1515 te Montreuil-sur-Mer. Hij studeerde te Amiens en zette zijne oefeningen voort in Italië. Na zijn terugkeer in Frankrijk zag hij zich in 1560 aan het Collége de France benoemd tot hoogleeraar in de welsprekendheid en kort daarna tot hoogleeraar in de Grieksche letterkunde. Hij was met ijver werkzaam en overleed in 1572. Hij heeft uitmuntende uitgaven geleverd van *Horatius* (Leiden, 1564 en later). — van *Lucretius* (1564 en later), — van *Plautus* (1576 en later), — en van *Cicero* (1566, 4 dln, en later).

Jean Jacques Lambin, een Vlaamsch dichter en geschiedkundige. Hij werd geboren te Yperen den 15den Juli 1765, ontving zijne oplei-

ding te Cassel, waar hij zich met oudheidkundige studiën bezig hield en keerde na verloop van 4 jaren in de ouderlijke woning terug. Weldra werd hij geplaatst op het bureau van *de Coninck*, nam les aan de teekenacadémie en behaalde hier in 1788 den eersten prijs. Wegens zijn fraai handschrift verkreeg hij voorts eene betrekking bij den heer *Malou*, een rijk koopman, en in 1797 bij registratie en domeinen. Drie jaren later werd hij ontvanger van registratie te Kortrijk, doch keerde na eenigen tijd naar Yperen terug, waar hij ontvanger bij het bestuur der burgerlijke hospitalen en tevens archivaris werd. In 1809 werd hij chef en in 1816 secretaris van het bureau der hospitalen en bekleedde laatstgenoemde betrekking tot aan zijn dood op den 17den Januari 1841. Inmiddels was hij in 1819 ook tot stadsarchivaris benoemd, en hij maakte van de gelegenheid, hem hierdoor aangeboden, zoo ijverig gebruik, dat zijne nagelatene papieren, welke bijna alle betrekking hebben op Yperen, 12 octavodeelen, 27 kwartodeelen en 11 foliodeelen uitmaken, van welke 40 in de Vlaamsche taal geschreven zijn. Hij was lid van een groot aantal letterkundige genootschappen in België, van de Koninklijke Académie te Brussel, van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden en ridder van de Leopoldsorde. Met zijne gedichten, wier vervaardiging hij als eene verpoozing van ernstiger arbeid beschouwde, behaalde hij 89 prijzen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Aanmerkingen op het handschrift, voor titel voerende: Bewerp van Vlaemsche spelling enz. (1815)", — „Onderzoekingen op de aloude aenstelling van voogden, schepenen en raeden der stad Ypre enz. (1815)", — „Tijdrekenkundige lijst van onuitgegevene handvesten enz. (1829)", — „Verhael van den moord van eenige schepenen, raeden en andere inwoners der stad Ypre, gebeurd den 29sten en 30sten November 1303 (1831)", — „Eeuwigdurende verbond tusschen Jan III, hertog van Brabant, en Lodewijk I, graaf van Vlaenderen", — „Nalezingen of vervolg van de tijdrekenkundige lijst van onuitgegevene handvesten (1842)", — „Beleg van Ypre, door de Engelschen en Gendtenaers, ten jare 1383 enz. (1833)", — „Olivier van Dixmude enz. (1835)", — en „Jan van Dixmude enz. (1839)". Het borstbeeld van *Lambin* is geplaatst in de openbare boekerij zijner geboorteplaats.

Lambrechts (Jan), een Vlaamsch rechtsgeleerde, geboren te Pollinkhove (West-Vlaanderen) den 1sten April 1626, vertoefde eenige jaren in Engeland, vestigde zich als advocaat te Brugge en werd in 1660 groot-baljuw te Middelburg, waar hij omstreeks het jaar 1690 overleed. Hij schreef: „Vlaemsche Vredevrencht, naer eene pynelycke droefheijt door den grouwelycken oorlogh, nu verandert in een aengenaeme peijs (1659)", — „Vorstelycke minnelusten en Koninklyck Bruyloftsgedicht (1651)", — „Deuchdenlof, tot wellecomwenschinge van den doorluchtigen heer Carolus van den Bosch", — „Wonderen der H. stadt Halle enz. (1682)", — „Bethlehem, vertoonhnde den H. Kersnacht enz. (1685)", — „Rachel ofte thonneel van oprechte liefde enz. e(662)", — „Schoonheyds ramptot enz. (1661)", — „Lof der bouwlust enz. (1665)", — „Goeweke enz. (1678)", — „Meydroom enz." — en „Goddelycke Vrede-lof".

Lambrechtsen (Nicolaas Cornelis), de telg van een aanzienlijk Zeeuwsch geslacht en een verdienstelijk geschiedkundige, werd geboren te Vlissingen den 29sten Februari 1752, bezocht de Latijnsche school in zijne geboorteplaats, studeerde te Utrecht en werd er in 1773 bevorderd tot doctor in de rechten op eene „Dissertatio historico-juridica inauguralis, sistens defensionem civitatis Vlissinganae in libertatem se vindicantis". Weldra werd hij pensionaris honorair en kort daarna pensionaris van zijne geboortestad. Tevens vervulde hij gedurig gewichtige staatscommissiën, zoowel bij de provincie als bij de generaliteit. Zijn moed en standvastigheid in het handhaven van 's lands vrijheden en rechten waren oorzaak, dat in 1787 zijn huis door het grauw geplunderd werd. In dat jaar ten gevolge der omwenteling ambteloos geworden, deed hij met twee zijner vrienden eene reis door Zwitserland, Frankrijk en Duitschland en wijdde zich vervolgens te Middelburg aan de beoefening der letteren. IJverig werkte hij aan de „Bijvoegsels en nalezingen" voor den nieuwen druk van *Wagenaar*. In 1795 werd hij wegens Vlissingen gedeputeerde ter vergadering der Staten van Zeeland en door deze afgevaardigd naar de Staten-Generaal, waar hij de beraadslagingen bijwoonde over de alliantie met Frankrijk en over het bijeenroepen eener Nationale Vergadering. Hij stelde zich echter niet beschikbaar voor die Vergadering, vestigde zich weder te Middelburg en werd er aan het hoofd geplaatst van het bewind der Oost- en West-Indische zaken. Koning *Lodewijk* benoemde hem tot staatsraad in buitengewonen dienst en raadpleegde hem gedurig. *Lambrechtsen* was lid der tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en voorzitter van het Zeeuwsch Genootschap en overleed den 21sten Mei 1823. Wij hebben van hem: „Onderzoek of Graaf Philips III zich ooit door den Roomschen Paus hebbe doen ontslaan van den eed, bij het aanvaarden der regeering gedaan (1782)", — „Van Wijn, Lambrechtsen en Wichers, rapport over der zaken de West-Indische Compagnie (1787)", — „Korte beschrijving van de ontdekking van Nieuw-Nederland, weleer eene volkplanting van het Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden in Amerika (1818)", — „Beknopte geschiedenis van de Middelburgsche rederijkkamer het bloemken Jesse (1819)", — „Hulde aan de nagedachtenis van P. de la Rue (1818)", — „Hulde aan de nagedachtenis van Jan Guepin (1819)", — en „Voorlezing ter nagedachtenis van G. Kuipers, den zoon, (1815)".

Lambriseering noemt men de betimmering in kamers tusschen den vloer en de vensterbanken. Zij dient niet alleen tot versiering, maar ook om het behangsel te beveiligen. Lambriseeringen worden gewoonlijk in elkander gewerkt door regel- of stijlwerk, dat paneelen omsluit. Ook kan zij bij wijze van pedestal van onderen met eene plint en van boven met eene kroonlijst worden voorzien, of met pilastertjes worden betimmerd. Voorts geeft men dien naam aan borstweringen op eene

kroonlijst, wanneer zij van hout vervaardigd zijn.

Lambruschini. Onder dezen naam vermelden wij:

Luigi Lambruschini, een cardinaal, die als minister van Paus *Gregorius XVI* grooten invloed had. Hij werd geboren te Genua den 16den Mei 1776 en opgenomen in de Orde der Barnabieten. Later was hij bisschop van Sabina, vervolgens aartsbisschop van Genua en zag zich in 1831 bevorderd tot cardinaal. Daarna bekleedde hij bij *Gregorius XVI* de betrekking van secretaris van Buitenlandsche Zaken en van minister van Onderwijs en daarna ook die van secretaris der Pauselijke Breven en van bibliothecaris van het Vaticaan. Hij bevorderde de staatkundige vervolgingen en maakte zich hierdoor bij de Romeinen zeer gehaat. In 1845 stond hij de portefeuille van Onderwijs af aan *Mezzofanti*. Toen in 1846 wederom een Paus gekozen werd, ontving *Lambruschini* bij de eerste stemming de meeste stemmen. *Pius IX* benoemde hem tot lid der staatsconsulta en bevestigde hem in zijne ambten als secretaris der Breven en als bibliothecaris. In 1847 werd hij bisschop van Porto, San Rufino en Civita Vecchia, alsmede groot-kanselier van alle Orden en één der dekens van het Collegio Sacro. Bij het uitbarsten der staatkundige woelingen nam hij de wijk naar Civita Vecchia, doch achtte zich hier geenszins veilig, zoodat hij naar Rome terugkeerde. In November 1848 vluchtte hij naar Napels, toefde vervolgens bij den Paus te Gaëta en keerde met dezen terug naar Rome in 1850. Daarna zag hij zich tot huiscardinaal van den Paus benoemd en overleed den 12den Mei 1854.

Raffaële Lambruschini, een Italiaansch letterkundige en een neef van den voorgaande. Hij werd geboren te Genua den 14den Augustus 1788 en overleed den 8sten Maart 1873 te Florence op zijn buitenverblijf San-Cerbone. Bestemd voor den geestelijken stand, vertrok hij reeds vroeg naar Rome om in de theologie te studeeren en oefende zich verder te Orviéto, waar zijn oom bisschop was, vertoefde er geruimen tijd als priester, bracht eenige jaren op Corsica door en vestigde zich in 1816 te Florence. Dáar wijdde hij zich uitsluitend aan de studie, totdat in 1826 *Vieusseux* hem aanspoorde om deel te nemen aan de redactie der „Antologia", een nieuw tijdschrift. Beide geleerden zonden voorts een: „Giornale agrario Toscano" in het licht. Zoo zocht hij de volksontwikkeling te bevorderen, en toen hij in 1830 het paedagogisch tijdschrift: „Il guida del educatore" stichtte, kwam hij bij de Regeering in kwaden reuk, en zijn oom, de cardinaal, zeide tot hem: „C'est du Lamennais!" Men verzekerde voorts, dat hij zich bezig hield met het schrijven van een boek over de eerste Christelijke eeuw, waarin hij de geestelijkheid scherp aantastte; hij zelf echter verklaarde, dat zulk een voornemen nooit bij hem was opgekomen. Hij behaalde vervolgens in 1837 een prijs door zijn geschrift over de zijdeteelt en nam deel aan de redactie van gematigd liberale dagbladen, zooals „La Patria", „L'Alba" en „Italia", terwijl hij zitting verkreeg in het Toscaansche Parlement, waar hij tot de linker zijde behoorde. In het volgende jaar wijdde hij zich weder aan zijne studiën over landbouw en onderwijs. De gebeurtenissen van 1859 vervulden hem met geestdrift en bezorgden hem een zetel in den Italiaanschen Senaat. Daarenboven benoemde de Regeering hem tot voorzitter van het Instituut te Florence, en de Academia della Crusca verhief hem tot haren voorzitter.

Lamego, eene stad in de Portugeesche provincie Beira bij het vereenigingspunt van de Balsamao met de Douro, bezit omstreeks 8 000 inwoners, een oud kasteel en een bisschoppelijk seminarium en is merkwaardig wegens den Rijksdag, die er in 1134 onder Koning *Alphonsus I* gehouden werd; aldaar bepaalde men de erfopvolging in Portugal en de instelling der Cortes.

Lamennais (Hugues Félicité Robert de), een Fransch geestelijke en schrijver, geboren den 19den Juni 1782 te St. Malo in Bretagne, onderscheidde zich van zijne jeugd af aan zoowel door groote kenniszucht als door ongemeene stijfzinnigheid. Wél genoot hij voldoend schoolonderwijs, maar hij zorgde tevens door eigen oefening voor zijne vorming. Naar het voorbeeld van zijn broeder koos hij den geestelijken stand, bezocht in 1815 het seminarium van St. Sulpice te Parijs en ontving vervolgens de wijding te Rennes. Nadat hij reeds vele andere geschriften in het licht gegeven had, verscheen zijn belangrijk werk: „Essai sur l'indifférence en matière de religion (1817—1823, 4 dln)", eene schitterende apologie van het R. Katholicismus. Dat boek baarde groot opzien, doch huldigde te weinig de legitimistische beginselen om aangenaam te wezen aan de Regeering. Voorts behoorde hij tot de medewerkers aan den „Conservateur" en aan den „Drapeau blanc", en van 1823 tot 1826 werd hij 2-maal wegens drukpersovertredingen veroordeeld. Toen hij na de revolutie van Juli 1830 als een voorstander der nieuwe orde van zaken optrad, haalde zijn dagblad „L'Avenir" hem de kerkelijke censuur op den hals. *Lamennais* wilde echter niet bukken, maar zond nu plotseling zijne geruchtmakende: „Paroles d'un croyant (1834)" in het licht, een Hooglied der Omwenteling in grootschen Bijbelstijl, eene Bergrede voor staatkundige vrijheid en gelijkheid, door den glans van het oorspronkelijk Christendom beschenen. Dit boek werd binnen weinige jaren meer dan honderdmaal gedrukt, in vele landen nagedrukt en in alle Europeesche talen overgezet. Op eene „Encyclica" van 15 Juli 1843, waarin *Gregorius XVI* dat geschrift op eene krachtige wijze veroordeelde, antwoordde *Lamennais* met zijne: „Affaires de Rome (1839)", waarin hij anathema met anathema, bitterheid met bitterheid en hoon met hoon vergold en in de gloeiende taal der diepste verontwaardiging de heftigste beschuldigingen inleverde tegen de Roomsche Curie. Die beide boeken vormden eene grondelooze kloof tusschen hem en de Kerk met het Koningschap. Na dien tijd bevorderde hij de democratische beweging tegelijk met zedelijkheid en deugd, terwijl hij het volk onder de hoede zocht te stellen van een rechtvaardig en liefderijk God, zooals blijkt uit zijne geschriften: „Le livre du peuple (1837)", — „Esquisse d'une philosophie (1841—1843, 4 dln)", — „Discussions critiques (1841)", — „De la

religion (1843)" — en eene nieuwe vertaling der Evangeliën. Na de Februari-omwenteling van 1848 werd hij tot volksvertegenwoordiger gekozen in de Constituante en in het Wetgevend Lichaam. Toen voorts zijn einde naderde, kon noch de zwakheid zijner hooge jaren, noch het dringend verzoek zijner bloedverwanten hem bewegen om gebruik te maken van de Kerkelijke sacramenten. Hij overleed te Parijs den 27sten Februari 1854 en werd, volgens zijne begeerte, zonder eenige kerkelijke plechtigheid ter aarde besteld. Zijne geschriften zijn onder den titel: „Oeuvres complètes" in 1844 in 12, en zijne „Oeuvres posthumes" in 1855—1859 in 4 deelen in het licht gegeven.

Lameth. Onder dezen naam vermelden wij:

Charles Malo François, graaf *de Lameth*, een Fransch generaal en staatsman. Hij werd geboren te Parijs den 5den October 1757 uit een oud geslacht, nam onder *Rochambeau* deel aan den Noord Amerikaanschen bevrijdingsoorlog en zag zich bij zijn terugkeer benoemd tot kolonel van een regiment kavallerie en door het Hof met gunstbewijzen overladen. Niettemin verklaarde hij zich in de Staten-Generaal, als afgevaardigde van den adel, een ijverig voorstander van hervorming, en toen beraadslaagd werd over het „Roode boek", waarin de geschenken uit de schatkist aan den adel waren opgeteekend, gaf hij 60 000 francs terug, die door de Koningin aan de opvoeding van hem en zijn broeder waren besteed. Na de vlucht van *Lodewijk XVI* drong hij in de Nationale Vergadering aan op eene hernieuwing van den eed, op de Constitutie afgelegd, maar kwam in verzet tegen de pogingen om den Koning van zijne waardigheid te berooven. Gedurende den veldtocht van 1792 voerde hij als veldmaarschalk bevel over eene afdeeling kavallerie. Toen hij na de gebeurtenissen van 10 Augustus zijne betrekking moest neêrleggen, wilde hij zich met zijn gezin te Havre inschepen, maar werd op last van den minister *Clavière* te Rouen in hechtenis genomen en 27 dagen streng bewaakt. Daarna vertrok hij naar Hamburg, waar hij in 1794 met zijn broeder een handelshuis stichtte, dat groote voordeelen opleverde. In 1797 keerde hij naar Frankrijk terug, maar de catastrophe van 18 Fructidor dwong hem nogmaals het land te verlaten. Eerst na den 18den Brumaire kon hij zich ongehinderd weder in zijn vaderland vestigen. Gedurende den veldtocht van 1809 zond *Napoleon* hem naar het leger in Duitschland en benoemde hem tot gouverneur van Würzburg, vanwaar hij in 1812 naar Santona, aan de kust van Biscaye, vertrok. Op bevel van *Lodewijk XVIII* gaf hij in 1814 deze plaats in handen van den Koning van Spanje en werd kort daarna luitenant-generaal. Tegen het einde van 1827 werd hij lid van de Kamer van Afgevaardigden en verloochende aldaar geenszins de beginselen van 1789. Hij overleed den 28sten December 1832.

Alexandre, graaf *de Lameth*, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Parijs den 28sten October 1760, nam desgelijks deel aan den Noord-Amerikaanschen Oorlog, zag zich bij zijn terugkeer belast met het kommando over een regiment artillerie en vertegenwoordigde in 1789 den adel van Peronne in de Staten-Generaal. Ook hij verbond zich met den derden stand en deed in de Nationale Vergadering het voorstel tot afschaffing van alle privilegiën, tot invoering der vrijheid van drukpers, tot opheffing der slavernij enz. In de zitting van 13 Mei 1790 verdedigde hij met *Barnave* en zijn broeder het recht der Vergadering, om gemeenschappelijk met den Koning den oorlog te verklaren. Na de mislukte vlucht des Konings betoonde hij eenige toenadering tot het Hof, maar zijne raadgevingen vonden geen ingang. Gedurende den veldtocht van 1792 diende hij als veldmaarschalk onder *Luckner* en daarna onder *Lafayette*. Na den 10den Augustus van verraad beschuldigd, vertrok hij met *Lafayette* naar Oostenrijk en vergezelde dezen in zijne gevangenschap te Olmütz. Eerst na verloop van 3 jaren werd hij uitgewisseld. Daarop ging hij naar Londen, maar werd er wegens zijne verbintenis met de Whigs door *Pitt* verbannen. Met zijn broeder bepaalde hij zich nu te Hamburg bij den handel en keerde eerst na den 18den Brumaire naar Frankrijk terug, waar hij in den gravenstand werd opgenomen en in onderscheidene departementen de betrekking van prefect bekleedde. Na de Eerste Restauratie benoemde *Lodewijk XVIII* hem tot luitenant-generaal en tot prefect van het departement Somme, en bij den terugkeer van *Napoleon* aanvaardde hij de waardigheid van pair, welke hij echter na de Tweede Restauratie verloor. Als afgevaardigde van het departement Seine-intérieure (1819) verdedigde hij in de Kamer met kracht de constitutioneele vrijheden en overleed te Parijs den 18den Maart 1829.

Théodore, graaf *de Lameth*, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Parijs den 24sten Juni 1756, streed desgelijks in Noord-Amerika en zag zich bij zijn terugkeer benoemd tot kolonel der kavallerie. In 1791 werd hij lid van het Wetgevend Lichaam, waar hij zich met ernst verzette tegen de gruwelen van September 1792. Vervolgens vertrok hij naar Zwitserland en keerde eerst terug in de dagen van het Consulaat. In 1812 nam hij als afgevaardigde van het departement Somme zitting in de Kamer. Later bemoeide hij zich weinig met openbare aangelegenheden en overleed den 19den October 1854.

Augustin Louis Charles, markies *de Lameth*, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren den 20sten Juni 1755, nam geen deel aan de Omwenteling, zag zich in 1805 afgevaardigd naar het Wetgevend Lichaam, doch legde in 1810 zijn mandaat neder en overleed den 20sten Januari 1837.

Lamettrie (Julien Offray de), een vermaard Fransch natuurkundige, geboren te St. Malo den 25sten December 1709, was een leerling van den abbé *Cordier*, die tot de Jansenisten behoorde, studeerde vervolgens te Leiden onder *Boerhaave* in de geneeskunde en ontving van den Hertog *de Grammont* eene aanstelling als officier van gezondheid. Hij vergezelde dezen in den slag van Dettingen en bij de belegering van Freiburg, waar hij gevaarlijk ziek werd. De opmerking, welke

hij hierbij maakte, dat de kracht des geestes afnam tegelijk met die des lichaams, gaf aanleiding tot zijn geschrift: „Histoire naturelle de l'âme ('s Gravenhage, 1745; 2de druk, 1748)". Wegens de materialistische en atheïstische strekking van dit werk werd het verbrand. Na den dood van *Gramont* en na het verbranden van zijn boek: „La politique du médecin de Macchiavel ou le chemin de la fortune ouvert aux médecins (Amsterdam, 1746)" zag hij zich genoodzaakt Frankrijk te verlaten en zich naar Holland te begeven. Toen hij echter hier de werken: „La faculté vengée (1747, later „Les Charlatans démasqués" getiteld) en „L'Homme machine (1848)" in het licht deed verschijnen, stelde men eene vervolging tegen hem in, en het zou hem moeielijk geweest zijn eene wijkplaats te vinden, zoo hij niet in naam van *Frederik II* door *Maupertuis* naar Pruisen ware geroepen. *Frederik II* benoemde hem tot zijn voorlezer, gaf hem zitting in de Académie en was zeer gesteld op zijn gezelschap. Hier schreef hij: „L'homme plante (1748)", — „Reflexions philosophiques sur l'origine des animaux (1750)", — „Les animaux plus que machines (1750)", — en „Vénus métaphysique ou essai sur l'origine de l'âme humaine (1752)". Reeds had hij den invloed van *Voltaire* ingeroepen om hem verlof te bezorgen tot zijn terugkeer in Frankrijk, toen hij den 11den November 1751 overleed. *Frederik II* schreef een „Eloge (1753)" van *Lamettrie* en deed diens „Oeuvres philosophiques" in 3 deelen in het licht verschijnen. Op grond van sommige geschriften, bijv. van zijn: „Art de jouir ou l'école de la volupté" en zijn: „Anti-Sénèque ou discours sur le bonheur", is hij niet vrij te pleiten van zedeloosheid, terwijl zijne geneeskundige werken, behalve den geestigen vorm, geenerlei waarde bezitten.

Lami (Mohammed ben Osman), een beroemd Turksch dichter, leefde in de dagen van *Soliman de Groote* en overleed in 1531. Behalve een aantal boeken in proza, gedeeltelijk vertalingen der Perzische werken van *Dsjami*, vervaardigde hij vier groote epische gedichten, namelijk: „Wamik en Asra (1533)", — „Wis en Ramin", — „Absal en Selman", — en „Ferhâdnâmeh", alsmede eenige kleine gedichten.

Lamia is in de Grieksche fabeleer de dochter van *Belus* en *Libya* en de minnares van *Zeus* (Jùpiter), zoodat *Here* (*Juno*) hare kinderen wegroofde. Daardoor werd zij waanzinnig en ontrukte ook aan andere moeders hare kinderen, terwijl zij een schrikwekkend voorkomen verkreeg en genoemd werd om kleine kinderen te bedreigen. — Later duidde men met den naam *Lamiën* bevallige, vrouwelijke geesten aan, die de kinderen tot zich lokten en hun bloed uitzogen. — *Lamia* is ook de naam van eene stad in Phthiotis in Thessalië en vermaard door den naar haar genoemden oorlog der Atheners tegen *Antípater*. In de middeneeuwen heette zij *Zeitoeni*, doch thans heeft zij den voormaligen naam herkregen. Zij is de hoofdplaats van de nomarchie Phthiotis en de zetel van een aartsbisschop. Men vindt er eene citadél, een gymnasium, eene vermaarde markt en 4 000 zielen.

Laminaria of *Suikerwier*, zie *Wieren*.

Lamium, zie *Doovenetel*.

Lammergier, zie *Baardgier*.

Lammers. Onder dezen naam vermelden wij:

Gerardus Lammers, een verdienstelijk Nederlandsch geneeskundige, geboren te Wesel den 13den Januari 1644. Hij studeerde te Franeker, Utrecht en Groningen en werd in laatstgenoemde stad in 1666 tot doctor in de geneeskunde bevorderd, tot hoogleeraar benoemd en met het opzicht op de bibliotheek belast. Hij bleef er eene halve eeuw op loffelijke wijze werkzaam, was 9 maal rector magnificus, vervaardigde een catalogus der académische boekerij en overleed den 12den October 1719.

August Lammers, een schrijver over sociale aangelegenheden en geboren te Lüneburg den 23sten Augustus 1831. Hij studeerde te Göttingen, redigeerde van 1852 tot 1853 en van 1859 tot 1881 de „Weserzeitung", in 1854 de „Hildesheimer Zeitung", in 1857 de „Zeitung für Norddeutschland", in 1860 enz. de „Zeit" en in 1864 tot 1866 de „Elberfelder Zeitung", belastte zich in 1866 met de redactie van het „Bremer Handelsblatt en bestuurt ook sedert 1878 het tijdschrift „Nordwest" met zijne echtgenoot *Mathilde*, die zich bekend gemaakt heeft door haar geschrift: „Die Frau, ihre Stellung und Aufgabe in Haus und Welt (1878)". Van de geschriften van *Lammers* vermelden wij: „Die geschichtliche Entwickelung des Freihandels (1869)", — „Die deutsche Auswanderung unter Bundesschutz (1869)", — „Deutschland nach dem Krieg (1871)", — „Der Moorrauch und seine Kulturmission (1876)", — „Verjüngung der Kirche (1876)", — en „Die Schützzolle (1878)".

Lammerts (Adje), burgemeester van Leeuwarden, werd geboren in 1427 en was reeds vroeg een voorstander der Hervorming. Tevens onderscheidde hij zich door vaderlandsliefde, beleid en moed. Na de verandering der regeering door *Rennenberg* werd hij burgemeester en bekleedde dat ambt gedurende 5 jaren. In 1572 zag hij zich benoemd tot afgevaardigde naar de Unie van Utrecht, doch wegens zijn gevorderden leeftijd zond hij *Jacob Jans* in zijne plaats derwaarts. In 1580 was hij lid van Gedeputeerde Staten en overleed in 1583. Vooral verwierf hij grooten roem doordien hij zich als 83-jarige grijsaard aan het hoofd der burgers van Leeuwarden stelde en het blokhuis aan de Spanjaarden ontrukte, zoodat geheel Friesland 14 jaren vroeger dan Groningen van de vreemde heerschappij werd bevrijd. Zijne spreuk was: „It is mey sissen neat to dwaen (Het is met praten niet te doen)."

Lamongan, eene afdeeling op Java, behoorende tot de residentie Soerabaja en de adsistent-residentie Grissee, grenst in het noorden aan Sidajoe, in het oosten aan Grissee, in het zuiden aan Soerabaja en in het westen aan de Rembangsche afdeeling Bodjo-Negoro. Zij telt een viertal districten en ongeveer 70 000 inwoners en wordt bestuurd door een assistent-resident. Het noordelijk gedeelte bestaat uit vlak land en het zuidelijk uit kalkheuvels. Ook de hoofdplaats draagt dien naam. — Men geeft dien voorts ook aan den kleinsten steeds werkenden vulkaan op Java, die er zich in de residentie Probolinggo ter hoogte van 637

Ned. el verheft. Door eene hevige uitbarsting is in 1840 het bovenste gedeelte van den krater ingestort. In 1856 en 1857 heeft hij eene groote hoeveelheid steenen, gruis en asch uitgeworpen. In 1859 rezen groote vlammen uit den krater omhoog en de berg scheurde van één, zoodat 11 huizen aan zijn voet werden bedolven.

Lamont (Johannes von), een verdienstelijk natuur- en sterrenkundige, geboren den 13den December 1805 te Braemar in Schotland, werd in 1835 observator en 1852 directeur der sterrenwacht te Bogenhausen bij München en tevens hoogleeraar in de sterrenkunde aan de universiteit aldaar. Hij bezigde met goed gevolg den grooten refractor van dat observatorium tot het onderzoek van nevelvlekken en sterrenhoopen, bepaalde voorts de magnetische constanten voor vele plaatsen en verbeterde de magnetische instrumenten en de waarnemingsmethoden. Behalve vele verhandelingen schreef hij: „Handbuch des Erdmagnetismus (1848)", — „Astronomie und Erdmagnetismus (1851)", — en „Handbuch des Magnetismus (1867)". Ook leverde hij in de „Annalen" der sterrenwacht: „Hohenpeissenberger Beobachtungen 1792—1850" enz.

Lamoricière (Christophe Léon Louis Juchault de), een Fransch generaal, geboren te Nantes den 5den Februari 1806, bezocht de polytechnische school te Parijs, vervolgens de applicatieschool te Metz, werd in 1828 als luitenant geplaatst bij het korps ingenieurs en nam in 1830 deel aan de expeditie naar Algérië. Hier onderscheidde hij zich door beleid en moed, zoodat hij kapitein werd bij de Zoeaven, — voorts in 1833 bataljonschef, in 1835 luitenant-kolonel en in 1836 bevelhebber der Zoeaven bij de bestorming van Constantine, alwaar hij bij het springen eener mijn gewond werd. Nu zag hij zich benoemd tot kolonel, na het gevecht van Mouzaïa (1840) tot brigadier-generaal en hij streed met roem in 1847 bij Isly tegen *Abd-el-Kader*, met wiens gevangenneming de oorlog eindigde. Inmiddels was hij luitenant-generaal en tijdelijk gouverneur-generaal van Algérië geworden, en bovengemeld feit bezorgde hem de waardigheid van groot-officier van het Legioen van Eer. Reeds in 1846 was hij tot afgevaardigde naar de Kamer gekozen. Bij de Februari-omwenteling van 1848 proclameerde hij den afstand van *Lodewijk Filips* en het regentschap der Hertogin *van Orléans*, waarmede hij te vergeefs een einde zocht te maken aan de volksbeweging, terwijl een paard onder hem doodgeschoten en hij zelf licht gewond werd. Onder het Voorloopig Bewind hield hij zich buiten betrekking, maar bij het Juni-oproer stelde hij zich ter beschikking van *Cavaignac* en werkte mede tot herstel der orde. Drie paarden werden daarbij onder hem gedood. Van 28 Juni tot 28 December was hij voorts minister van Oorlog en deed vruchteloos pogingen in de Nationale Vergadering, om eene hervorming van het Fransche leger op den voet van het Pruisische landweerstelsel tot stand te brengen. Bij de aftreding van *Cavaignac* legde hij de portefeuille neder. Gedurende het presidentschap gaf hij zijne afkeuring te kennen over de expeditie naar Rome en in 1849 vertrok hij, ter gelegenheid van den inval der Russen in Hongarije, met eene zending naar Petersburg, waar Keizer *Nicolaas* hem met welwillendheid bejegende, doch de Hongaren waren inmiddels reeds ten onder gebracht. Na zijn terugkeer te Parijs werd hij vice-president van het Wetgevend Lichaam en bestreed de bedoelingen van *Lodewijk Napoleon*. Als diens gevaarlijke tegenstander werd hij in den nacht van den staatsstreek (2 December 1851) in hechtenis genomen en eerst naar de vesting Ham en vervolgens naar Keulen gebracht. Hij weigerde in een opzienbarenden brief, den eed af te leggen op de nieuwe Fransche constitutie en toefde bij afwisseling in Duitschland, Engeland en België tot in 1857, toen hij na het overlijden van zijn eenigen zoon verlof ontving van *Napoleon III* om naar Frankrijk terug te keeren Hier leefde hij in rustige afzondering, totdat hij, door geboorte en bloedverwanten tot de legitimisten behoorende, zich in 1860 belastte met het opperbevel over het bedreigde Pauselijke leger in Italië. De gesteldheid van het leger maakte het echter onmogelijk voor hem, aldaar met goed gevolg werkzaam te wezen Hij leed de nederlaag bij Castelfidardo en keerde in Frankrijk tot het ambteloos leven terug. Hij overleed op zijn kasteel Prouzel bij Amiens op den 11den September 1865.

Lamorlet (Jozef), een Vlaamsch dichter en schilder, geboren te Antwerpen den 19den Maart 1626, oefende zich in de schilderkunst onder de leiding van zijn vader en werd in 1651 vrijmeester van het St. Lucasgild te Antwerpen. Tevens was hij er werkend lid van de tooneelafdeeling van genoemd gild. Van hem werden vertoond: „Ontwaekte Poesie, uitghebeeld in den triumphérenden Olyftak enz.", — en „De vervolgde Osmin en Darasia, tooneelgedicht in 5 bedrijven". Hij overleed te Antwerpen in 1681.

Lamormain (Wilhelm), eigenlijk *Lämmermann*, een Jezuïet, geboren omstreeks het jaar 1570 in de nabijheid van Luxemburg, was als biechtvader van Keizer *Ferdinand II* de voornaamste bevorderaar der bloedige verdrukkingen, door de Protestanten in Bohemen ondervonden. Men meldt, dat hij omstreeks 100 000 ketters in den schoot der Moederkerk heeft teruggevoerd. Hij overleed te Weenen den 22sten Februari 1648

Lamothe (Jeanne de Luz de Saint-Remy, gravin de), de hoofdpersoon in de beruchte colliergeschiedenis in de dagen van *Marie Antoinette*, koningin van Frankrijk, was eene nakomeling van *Henry de St. Remy*, een onwettigen zoon van Koning *Hendrik II*, en aanschouwde het levenslicht den 22sten Juli 1756 te Fontète in Champagne Armoede en onzedelijkheid waren eigen aan dit geslacht, en ook *Jeanne* en haar broeder en zuster groeiden op in onwetendheid Toen die kinderen als bedelaars te Parijs verschenen, niets bezittende dan hunne afkomst, werden zij opgenomen door de Gravin *Boulainvilliers*; deze zorgde voor hunne opvoeding en bewerkte bij *Louis XV*, dat ieder der zusters een jaargeld van 600 en de broeder een van 1 000 livres ontving. Na verloop van eenige jaren verliet echter *Jeanne* hare weldoenster en begaf zich naar Bar-sur-Aube, waar zij in het huwelijk trad met Graaf *Lamothe*, een avon-

turier zonder middelen van bestaan, met wien zij in 1780 naar de hoofdstad terugkeerde. Hoewel zij hier alles aanwendde om toegang te verkrijgen tot den kring der aanzienlijken, verwierf zij niets anders dan de verdubbeling van haar jaargeld en ondersteuning van den Prins-cardinaal *de Rohan*, die de bevallige jonge vrouw in bescherming nam. Zij ontwaarde daarbij, dat haar begunstiger het niet onvereenigbaar hield met zijne positie, de oogen te slaan op Koningin *Marie Antoinette*, hoewel hij bij haar sedert zijn vertoef als gezant te Weenen niet in het beste blaadje stond. *Jeanne* wist hem te overtuigen, dat zij het vertrouwen dier Vorstin genoot en verklaarde zich, op verzoek van den Cardinaal bereid, om ook aan hem dezelfde gunst te verschaffen. Zij belastte zich in Mei 1784 met de taak, om eene rechtvaardiging van den Prins in hare handen te brengen, en hij ontving daarop een vriendelijk antwoord, hetwelk de voortzetting der briefwisseling ten gevolge had. Het gewaande schijven der Koningin werd door een handlanger van Graaf *Lamothe*, *Retaux de Villette* genaamd, met veel behendigheid vervaardigd. Toen de Prins voorts zijn verlangen naar eene heimelijke samenkomst niet langer kon bedwingen, bracht zij hem den 11den Augustus 1784 des avonds te 10 uur in het park van Versailles bijeen met een omgekocht meisje, *Marie Leguay d'Oliva*, welke sprekend op de Koningin geleek. Zij moest in de schaduw van het geboomte blijven en den Cardinaal eene roos aanbieden met de woorden: „Gij weet wat dit beteekent". Weldra vernam men voetstappen en de Gravin, met *Villette* derwaarts snellend, maakte een einde aan de ontmoeting vóórdat de Prins *de Rohan* de misleiding bemerkte. Hij gevoelde zich hoogst gelukkig, en daar *Cagliostro* hem voorspeld had, dat hij eenmaal de wederliefde der Koningin zou bezitten, was hij gemakkelijk over te halen om aan de Koningin eene som van 60 000 en eene van 100 000 livres te leenen, die den Graaf *Lamothe* en zijne gemalin in staat stelden om op grooten voet te leven, voorgevende dat zij zulks aan de gunst der Koningin verschuldigd waren. Dit gerucht bezorgde hun nog grooter buit.

Tegen het einde van 1784 kwamen de juweliers *Böhmer* en *Bassenge* bij de gewaande vertrouwelingen der Koningin en verzochten, dat zij de Koningin mochten overhalen tot den aankoop van een prachtig halssieraad ter waarde van 1 800 000 livres. De Koningin echter had reeds vroeger zulk een aanzoek van de hand gewezen wegens den financieelen nood des Rijks De Gravin *Lamothe* deelde niettemin mede aan den Cardinaal, dat de Koningin van verlangen brandde om dat kostbaar stuk te bezitten, — dat zij de juweliers bij gedeelten wilde betalen, maar aan hem, als een blijk harer gunst, den last opdroeg om dat sieraad voor haar te koopen. De Prins sloot den koop onder voorwaarde, dat het slechts 1 600 000 livres zou kosten, en dat hij die som in halfjarige termijnen telkens met 400 000 livres zou voldoen Het sieraad werd den 1sten Februari 1786 in ontvangst genomen, en de eerste betaling zou eerst 6 maanden later plaats hebben De Gravin deed deze overeenkomst door *Villette* voorzien met de naamletters van de Koningin, stelde den Cardinaal daarenboven een vertrouwelijk schrijven van deze ter hand en ontving terstond het halssieraad, waarvan de kostbare diamanten aanstonds door haren man en *Villette* losgebroken en in Engeland verkocht werden. Toen echter de beide juweliers in Juli geene betaling ontvingen en zich aan het Hof vervoegden, kwam de geheele intrigue allengs aan het licht. De Koningin, daarover hoogst verbitterd, beklaagde zich bij haren gemaal en deze deed den Prins *de Rohan* den 15den Augustus 1785, juist toen hij zich in kerkelijken dienst naar de slotkapél wilde begeven, in hechtenis nemen en in de Bastille opsluiten, terwijl de behandeling der zaak aan het Parlement werd opgedragen. Drie dagen daarna nam men ook de Gravin te Bar-sur-Aube gevangen, nadat haar echtgenoot daags te voren naar Engeland was ontsnapt. Zij schoof de schuld op *Cagliostro*, die desgelijks naar de Bastille werd gebracht, en *Villette* viel wegens eene andere oplichterij te Venetië in handen der justitie. Het procès, dat 9 maanden duurde in dagen, waarin eene omwenteling werd voorbereid, gaf nieuw voedsel aan de vijandige gezindheid tegen het Hof. Men had verwacht, dat de Prins, die misdadige oogmerken koesterde met betrekking tot de Koningin, wegens majesteitsschennis veroordeeld zou worden, maar het Parlement kwam tot de overtuiging, dat hij zelf de speelbal was gewest van eene fijn-gesponnen list. Bij vonnis van den 31sten Mei 1785 veroordeelde het den Graaf *Lamothe* tot geeseling en levenslange galeistraf, zijne echtgenoot desgelijks tot geeseling en tot een brandmerk op beide schouders en levenslange gevangenisstraf en *Retaux de Villette* tot verbanning, terwijl *Marie d'Oliva*, de Prins de *Rohan* en *Cagliostro* werden vrijgesproken. De Gravin *de Lamothe* verzette zich met alle kracht, doch te vergeefs, tegen de voltrekking van het vonnis en werd vervolgens in La Salpetrière opgesloten, terwijl haar man de Koningin met schandelijke „Mémoires" bedreigde, indien zijne vrouw niet goed behandeld werd. Het gelukte haar den 5den Juni 1787 naar Engeland te ontsnappen, waar de beloofde „Mémoires" reeds in het licht verschenen waren. Ook de Gravin gaf onderscheidene geschriften uit om zich te rechtvaardigen. Op den 23sten Augustus 1791 vond men haar verpletterd op straat; zij was bij eene slempartij 3 verdiepingen hoog uit het raam gevallen. — De aankoop van dat halssieraad heeft een grooten en langdurigen nasleep gehad. De Prins had aan de juweliers jaarlijks 300 000 livres uit de inkomsten der abdij St. Waast toegezegd, doch deze vervielen gedurende de Fransche Revolutie wegens de secularisatie der kerkelijke goederen. Na het overlijden van den Cardinaal trad een zekere *Deville*, die de schuldvordering gekocht had, in rechten op tegen de erfgename van *de Rohan*, prinses *Charlotte*, doch zonder gevolg. Later werd de erfgename der Prinses door de erven *Deville* aangesproken, en in 1865 werd bij het gerechtshof te Parijs de klacht ingeleverd, dat de wettige erfgename van den Cardinaal bij diens overlijden de nalatenschap veel te laag had aangegeven.

Lamothe-le-Vayer (François de), de

opvoeder van *Lodewijk XIV*, een sceptisch wijsgeer, die, in weerwil van zijne grondige en uitgebreide geleerdheid, geen hooger beginsel had, dan dat 's menschen leven een kluchtspel en alle deugd eene hersenschim was, werd geboren te Parijs in 1588 en aanvaardde, na het voleindigen zijner studiën, de in zijn geslacht erfelijke betrekking van substituut-procureur-generaal bij het Parlement, doch legde haar, uit lust tot voortgezette oefening, weldra neder. Eerst op 50-jarigen leeftijd trad hij op als schrijver en trok de opmerkzaamheid van *Richelieu* tot zich door zijn werk: „De l'instruction de M. le Dauphin (1640)". Hij werd lid van de Académie en opvoeder van den Hertog *van Anjou* (later Hertog *van Orléans*) en vervolgens — in weerwil van den aanvankelijken tegenstand der Koningin-Moeder — van den Dauphijn, later Koning *Lodewijk XIV*. Toen deze in het huwelijk was getreden, belastte men *Lamothe-le-Vayer* met de opleiding van 's Konings jongsten broeder. Voorts werd hij staatsraad en overleed in 1672. Zijn belangrijkst geschrift is: „Cinq dialogues, faits à l'imitation des anciens par Horatius Tubero (1606; 2de druk 1716, 2 dln)", en door een aantal fraaie historische geschriften verwierf hij den naam van „Fransche *Plutarchus*". Zijne „Oeuvres" verschenen in 1756—1759 in 7 deelen.

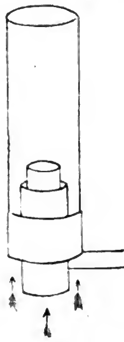
Lamotte (Antoine Houdart de), een Fransch dichter en de zoon van een rijken hoedenmaker, werd geboren te Parijs den 17den Januari 1672. Aanvankelijk studeerde hij in de rechten, maar betrad met de „Originaux", zijn eerste tooneelspel, de letterkundige loopbaan. In 1700 werd hij lid der Académie en overleed te Parijs den 26sten December 1731. Aan alle soorten van poëzij heeft hij zijne krachten beproefd, doch eigenlijk was hij slechts een geestig navolger. Onderscheidene opera's van zijne hand vonden grooten bijval, daar hij het gemis van dichterlijke waarde wist te bedekken door een aangenamen vorm en door velerlei verrassingen. Ook zijne comedie: „Le magnifique" en zijn treurspel: „Ines de Castro" werden zeer toegejuicht. Van zijne overige voortbrengselen hebben vooral zijne fabelen eene bijzondere verdienste. In den grooten strijd omtrent den voorrang van oudere en nieuwere dichters schaarde hij zich aan de zijde van deze laatsten. Zijne „Oeuvres" zijn in 10 en zijne „Oeuvres choisies" in 2 deelen in het licht verschenen.

Lamourette (Adrien), een Fransch prelaat, geboren in 1742, leverde aan *Mirabeau* het ontwerp-adres aan het Fransche volk over de burgerlijke inrichting der geestelijkheid. Weldra werd hij bisschop van Lyon en vervolgens lid van de Wetgevende Vergadering, waar hij zich onderscheidde door zijne bezadigdheid. Den 7den Juli 1792 bezwoer hij zijne medeleden, voortaan slechts ééne partij te vormen en een nieuwen eed aan den Koning af te leggen. Hij vond aanvankelijk bijval, doch deze verzoening, die slechts één dag duurde, ontving den naam van *baiser Lamourette*, — eene uitdrukking, die later in Frankrijk steeds gebezigd werd van kortstondige overeenkomsten. *Lamourette* werd den 11den Januari 1794 ter dood veroordeeld door het tribunal révolutionnaire en dienzelfden dag geguillotineerd. Hij heeft eenige stichtelijke werken geschreven.

Lamp (Eene) is in algemeenen zin een bak met eene vloeibare of licht smeltbare brandstof, welke tot voeding dient van eene pit. Doorgaans bezigt men eene lamp tot verlichting, doch ook wel tot verwarming. In het laatste geval is gemelde brandstof gewoonlijk spiritus, wiens blauwe vlam weinig licht, maar veel warmte geeft. Is de brandstof niet vloeibaar (bijv. bij het gebruik van vet), dan moet de vlam zoo dicht bij haar wezen, dat zij door de warmte van deze vloeibaar wordt. Het branden der lamp geschiedt doordien de koolstofhoudende brandstof door capillariteit opstijgt in de fijne buizen der pit en aan het uiteinde van deze met de zuurstof des dampkrings, na aangestoken te zijn, eene vlam vormt en warmte ontwikkelt. De oudste en eenvoudigste lamp ziet men in fig. 1; zij is

Fig. 1.

niets anders dan een bak met olie, waarin de pit wordt gelegd. Dergelijke lampen, maar minder fraai van vorm en van eene biezen pit voorzien, vindt men ook nu nog in Overijsel en Gelderland. Trouwens tot op het laatst der 18de eeuw was die inrichting de meest gebruikelijke. Eerst *Quinquet*, een apotheker te Parijs, plaatste op de lamp een glazen cylinder, waardoor de luchttrekking en alzoo de aan-

Fig. 2.

voer van zuurstof aanmerkelijk bevorderd werd. Daarna bedacht *Argand* de naar hem genoemde lamp, in fig. 2 en 3 afgebeeld. Zij bestaat uit 2 concentrische cylinders, waartusschen de pit is opgesloten; het onderste gedeelte der cylinders staat in verband met den oliebak en men kan de pit op en neder bewegen Het is duidelijk, dat hier een luchtstroom

binnen en buiten de pit wordt aangebracht. Bij deze lampen veroorzaakte intusschen de oliebak eene aanmerkelijke schaduw, vooral ook bij de *spaarlampen* fig. 4, waar zich die bak hooger bevindt dan de pit. Om dit te verhelpen bragt *Carcel* de naar hem genoemde lamp in gebruik, waar de olie in den voet geborgen en door middel van een uurwerk naar boven geperst werd, zooals is afgebeeld in fig. 5. Datzelfde geschiedt bij de statische lamp door een zuiger en bij de hydrostatische lamp — fig. 6 — door den druk eener zwaardere luchtkolom, terwijl de lamp van

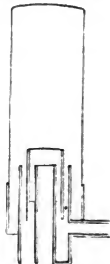

Fig. 3.

Gerard op het beginsel van den Heronsbal (zie aldaar) berust, en voorts de *moderateur-* of *pomplamp* algemeen in gebruik kwam. In deze wordt de olie door eene springveer, die op een lederen zuiger drukt, naar boven geperst. Thans evenwel zijn ook deze lampen nagenoeg verdwenen en vervangen door *petróleumlampen*, bestaande uit eene peer, waarin zich petróleum bevindt, en eene ronde of platte

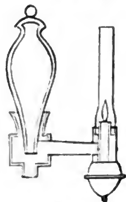

Fig. 4.

verschuifbare pit in een glazen cylinder, gewoonlijk omgeven door een ballon van mat glas. In de laatste jaren zijn petróleumlampen van zeer verschillende constructie in zwang gekomen, zooals de *brillantdubbelbrander* met eene dubbele pit, de *patent-kosmosbrander*, die betrekkelijk veel licht geeft en met eene brandschijf voorzien is, rondom welke de vlam zich verdeelt, de *zonnebrander*, desgelijks met eene brandschijf en met eene helder witte vlam, de *mitrailleusebrander* met talrijke in een cirkel geplaatste pitten, — voorts met platte pitten zooals de *kroonbrander* met zes, de *triplexbrander* met drie en de *duplexbrander* met twee pitten, de *keizerslamp*, de *regeneratieflamp*, de *ligroïnlamp* enz. Deze laatste is voor vluchtige olie bestemd, die als damp de vlam bereikt. Ten slotte vermelden wij de *dampstraalolie-*

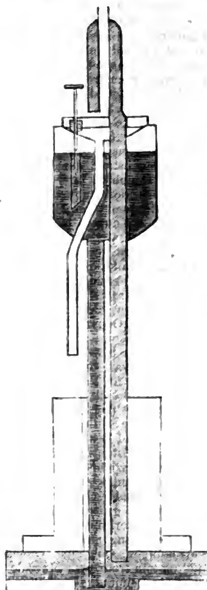

Fig. 5.

lamp van *Hartmann* en *Luck*. Behalve petróleum heeft men ook andere brandstoffen in zwang gebracht. Zonder van gas, kalk-

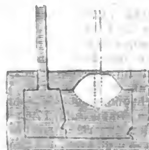

Fig. 6.

licht of electrisch licht te spreken, vermelden wij slechts de *camphinelamp*, waarin men gezuiverde terpentijnolie of camphine brandt, — de *gasaetherlamp* (stoomlamp), waarin men alkohol en terpentijn bezigt, welke brandstof

door de vlam verwarmd wordt en dan als gas door nauwe openingen stroomt, — en de *aphlogistische lamp*, die met zuurstof gevoed wordt.

Eindelijk ziet men in fig. 7 de veiligheidslamp van *Davy*. Deze berust op het feit, dat eene vlam, door metaalgaas van een brandbaar gasmengsel afgesloten, daarin geene ontbranding kan veroorzaken, daar de metalen de warmte opnemen en verspreiden en zoodoende het gasmengsel daar buiten niet tot zijn ontbrandingstemperatuur kunnen verhit-

Fig. 7.

ten. Zij bestaat uit een dubbel omhulsel van fijn ijzer- of kopergaas. Eene platinaspiraal omgeeft de vlam en neemt de onverbrande deelen der olie op. Eene dergelijke spiraal van zeer dun draad hangt boven de vlam; zoolang die spiraaldraden witgloeiend zijn, is er geen gevaar voor de ademhaling, want zij houden met gloeien op, zoodra $^2/_3$de der dampkringslucht door mijngas vervangen is.

Lampadius (Wilhelm August), een verdienstelijk schrijver op het gebied van natuuren scheikunde en mijnbouw, werd geboren den 8sten Augustus 1772 te Hehlen in het hertogdom Brunswijk. Aanvankelijk geplaatst in de stadsapotheek te Göttingen, gevoelde hij zich zoozeer aangetrokken door de studie der natuurkunde, dat *Heyne*, *Lichtenberg*, *Kästner*, *Gmelin*, *Blumenbach* en anderen hem in staat stelden om aldaar de académische lessen bij te wonen. In 1793 vergezelde hij Graaf *Joachim von Sternberg* op eene reis door Rusland en vervolgens naar Radnitz in Bohemen, waar hij zich vooral met schei- en dampkringskunde bezig hield. Inzonderheid op aanbeveling van *Werner* werd hij in 1794 buitengewoon en in het volgende jaar gewoon hoogleeraar in de scheikunde aan de mijnacadémie te Freiberg. De mijnbouw, door hem sedert 1795 onderwezen, verhief hij tot eene technische wetenschap. Hij overleed te Freiberg den 13den April 1842. Zijn voornaamste geschrift is: „Handbuch der Hüttenkunde (1817—1818, alsmede 1818—1826 supplementen)", en zijn „Grundrisz der Hüttenkunde (1827)" werd algemeen bij het onderwijs gebruikt. Daarenboven leverde hij onderscheidene kleine geschriften over technisch-chemische onderwerpen. Vooral hield hij zich bezig met de leer der bemesting, der gisting en der gasverlichting, terwijl hij zijn roem verhoogde door de ontdekking van zwavelkoolstof.

Lampe (Friedrich Adolf), een verdienstelijk godgeleerde, geboren te Detmold in het graafschap Lippe den 19den Februari 1683, studeerde te Bremen en te Franeker, keerde vervolgens naar Bremen terug en was daarna als predikant werkzaam op verschillende plaatsen in Duitschland, totdat hij in 1720 eene hoogleeraarsbenoeming ontving te Frankfort aan de Oder en te Utrecht. Hij aanvaardde de aangebodene betrekking in laatstgenoemde stad met eene: „Oratio de summa sapientia" en preekte er met zijn ambtgenoot *Hiërónymus van Alphen* des zondags beurtelings om de 14 dagen in den Dom en de St. Janskerk. In 1726 werd hij rector magnificus en verhoogde men zijne jaarwedde, doch in het volgende jaar vertrok hij als hoogleeraar naar Bremen, alwaar hij den 8sten December 1729 overleed. Hij voerde een geruchtmakenden twist met den Rotterdamschen predikant *Jacobus Fruytier*. Zijne richting was eene gestrengrechtzinnige en de kerkspraak, hoofdzakelijk aan het Oude Testament ontleend en „de tale Kanaäns" genoemd, is vooral door hem ingevoerd. Zijne navolgers werden *Lampianen* of *lieden van den ernst* genoemd. Van zijne verbazend lange reeks van geschriften zullen wij slechts enkele vermelden, namelijk: „De cymbalis veterum libri III (1703)", — „Exercitationum sacrarum dodecas (1715)", — „Compendium theologiae naturalis in usum scholae privatae concinnatum (1723)", — „Commentarius analytico-exegeticus Evangelii secundum Johannem (1724—1725, 3 dln)", — „Delineatio theologiae activae etc. (1727)", — „Historia ecclesiae reformatae etc. (1728)", — „Zwei Verhandlungen von der Aewigheit der Straffen (1729)", — „Bibliotheca Bremensis (met *Hasaeus*, 4 dln)", — „Gestalte des Bruids van Christus voor haeren uitgang uit Babel (1719)", — „Over het Genadeverbond (1711)", — „Balsem uit Gilead tegen aansteekende ziekten enz. (1713)", — „Groote voorregten van den rampzaligen apostel Judas Iskarioth enz. (1713)", — „Melk der waerheit volgens aenleidinge van den Heidelbergschen catechismus (1718)", — „Schets der godgeleerdheid (1728)", — en „Keur van Bijbelstoffen (1729)".

Lampedusa of *Lampadosa*, door de Ouden *Lopadusa* geheeten, is een eiland, hetwelk tot de Italiaansche provincie Girgenti behoort en ten zuidzuidwesten van Malta dichter bij Afrika dan bij Sicilië gelegen is. Het is 1

geogr. mijl lang en half zoo breed, ongemeen vruchtbaar, van eene goede reede voorzien, en telt omstreeks 1000 inwoners, die zich met de thonijn- en koraalvisscherij bezig houden. Een bouwval aldaar draagt den naam van Rolandstoren.

Lampertico (Fedele), een Italiaansch staathuishoudkundige, geboren den 13den Juni 1833 te Vincenza, promoveerde in 1855 als doctor in de rechten te Padua, werd in 1860 lid van het Huis van Afgevaardigden en in 1873 van den Senaat en onderscheidde zich in beide lichamen door het leveren van uitstekende rapporten over maatschappelijke en financieele aangelegenheden. Hij schreef een groot aantal staathuishoudkundige verhandelingen in verschillende tijdschriften en als zijn hoofdwerk vermelden wij: „Economia dei popoli e degli Stati (dl 1—4, 1874—1879)".

Lampi (Johan Baptist, ridder van), een verdienstelijk schilder, geboren te Romeno, 5 uren gaans van Trente, in 1751, genoot eerst onderwijs in zijn vader en vervolgens van *König* te Salzburg, naar wiens schetsen hij plâfonds, altaarstukken en portretten schilderde, terwijl hij in vrije uren historiestukken van eigen vinding op het doek bracht. Voorts oefende hij zich onder de leiding van *Ueberstreicher* verder in het frescoschilderen, trad in het huwelijk en vertrok met zijne schoonouders naar Verona, waar de kennismaking met *Lorenzi* veel bijdroeg tot ontwikkeling van zijn talent. Weldra werd hij naar Trente geroepen om altaarstukken en portretten te vervaardigen, keerde naar Verona terug, toefde vervolgens nogmaals te Trente, voorts te Innsbruck en te Klagenfurth en kwam eindelijk te Weenen, waar hij het portret van Keizer *Jozef* schilderde en in 1786 tot professor en raad der Académie benoemd werd. Steeds klom zijn roem, en toen hij te Warschau een aantal portretten geschilderd had, werd hij naar Petersburg ontboden, om er de beeltenis van *Catharina II* te vervaardigen, waarvoor hij eene belooning ontving van 12000 roebels, benevens een jaargeld van 1000 roebels zoolang hij in Petersburg bleef, terwijl hem voor de reis 400 ducaten werden toegekend. Onder Keizer *Paul* schilderde hij de portretten van de Grootvorsten *Alexander* en *Paul*, waarvoor hij wederom 12000 roebels ontving, en hij was de vertrouwde vriend van Prins *Poesjkin*, voorzitter der Académie van Schoone Kunsten te Petersburg, welke hem onder hare eereleden opnam.

Met roem en rijkdom overladen keerde hij in 1798 naar Weenen terug, schilderde er de portretten van vele aanzienlijke personen en vervaardigde er tevens eenige historische schilderijen, welke grooten bijval verwierven. In 1798 werd hij met zijne nakomelingschap door den Keizer in den ridderstand opgenomen, en de stad Weenen benoemde hem in het volgende jaar tot eereburger. In 1805 droeg hij als bevelhebber van het académiekorps niet weinig bij tot beveiliging van de schilderijen en van andere eigendommen des Keizers en tijdens het Congrès vervaardigde hij portretten van onderscheidene vorstelijke personen. Hij overleed te Weenen in 1825.

Lampongsche districten, bij verkorting *de Lampongs*, is de naam van eene residentie in het zuidoostelijk gedeelte van Sumatra. Zij is van de residentie Palembang grootendeels door de rivier Masoedji en van de assistent-residentie Bengkoelen door het gebergte Sikindjan en Boekit-Sawa gescheiden. Zij telt op 475 □ geogr. mijl ongeveer 122000 inwoners (1880), allen inboorlingen, die tot het Maleische ras behooren, vermengd met Javanen van Bantam. Zij belijden in naam den Mohammedaanschen godsdienst en worden voorgesteld als traag, zedeloos, trotsch en wraakzuchtig. De landbouw staat er op lagen trap, zoodat er geene rijst genoeg geoogst wordt voor de bevolking. Voorts zijn er katoen, peper, koffie en tabak de voornaamste voortbrengselen. Ook weeft men er kleedingstukken en vlecht men er matten. De handel is er van weinig beteekenis.

De oostkust der Lampongsche districten is vlak en laag, doch de zuidkust bergachtig en vulkanisch. Langs de oostzijde der Lampongsbaai verheft zich eene bergketen met den Goenong Radja Basa (1300 Ned. el hoog) als hoogsten top. Eene tweede keten loopt er langs de oostzijde der Keizersbaai; hare toppen dragen de namen van Goenoeng Tangamoes of Lampongspiek (2198 Ned. el) en van Keizerspiek (iets hooger). Het binnenland is nagenoeg geheel vlak en wordt in den regentijd dikwijls overstroomd door de Masoedji, de Toelang-Bawang, de Sipoetih en de door watervallen onbevaarbare Sikampong, welke zich alle in de Soendazee uitstorten. De districten zijn gesplitst in 5 afdeelingen, alwaar zich controleurs bevinden als aan den resident ondergeschikte gezaghebbers, alsmede inlandsche regenten, die den titel van pangéran, dipáti of demang voeren. De dorpen zijn verdeeld in wijken en elke wijk heeft een hoofd. Deze wijkhoofden vormen met het dorpshoofd het dorpsbestuur. Men heeft er goede wegen en bruggen, en Telok-Betoeng, de zetel van den resident, is door eene onderzeesche telegraaflijn met Java verbonden. Die lijn loopt aan de andere zijde over Palembang en Muntok naar Singapore. Telok-Betoeng werd echter op den 26—27sten Augustus 1883, tengevolge en de uitbarsting van den vulkaan op Krakatou, tot deze residentie behoorend, grootendeels door overstrooming verwoest.

Lamprecht. Onder dezen naam vermelden wij:

Lamprecht der Pfaffe, een geestelijk dichter uit de landen van de Neder-Rijn. Hij leverde in de eerste helft der 12de eeuw naar het Waalsch handschrift van den overigens onbekenden *Aubry de Besançon* een „Alexanderlied". Van het verloren gedicht van *Aubry* is voor korten tijd het begin in een Florentijnsch handschrift gevonden, en hieruit blijkt, dat de lof, door *Gervinus* aan den Duitschen vertolker toegezwaaid, vooral aan den Franschen dichter toekomt. De inhoud wijkt aanmerkelijk af van de geschiedkundige berichten omtrent *Alexander*; deze zijn vermengd met de zonderlingste sagen, en de tochten van dien held eindigen bij de poorten van het paradijs. Eene critische uitgave van het Duitsche gedicht is bezorgd door *Weismann* (1850, 2 dln).

Lamprecht van Regensburg, een middenHoogduitsch dichter uit de 2de helft der 13de

eeuw. Hij vervaardigde als leek, naar het Latijn van *Thomas van Celano*, een „Leven van den Heiligen Franciscus". Toen hij vervolgens in de Orde der Minorieten was opgenomen, leverde hij een mystiek-allegorisch gedicht, getiteld: „Tochter Sions oder die minnende Seele". Men vindt daarvan gedeelten in de „Fundgruben" van *Hoffmann* en elders.

Lamprei (Petromyzon marinus L.) is de naam van een kraakbeenigen visch uit de orde der *Zuigbekkigen* (Cyclostomi en uit de familie der *Negenoogen* (Petromyzonidi). Hij zuigt zich met den bek aan allerlei lichamen vast en heeft daaraan den naam ontleend (*lampetra* van *lambendo petras*). De lampreien, waartoe ook de *prik* behoort, hebben geene kieuwen als de andere visschen, maar hunne kieuwen zijn in zakjes besloten, waarin door 7 kleine openingen, ter zijde van het lichaam geplaatst, het water kan doordringen. De wijze van ademhaling door vergrooting en verkleining der kieuwzakjes heeft dus eenige overeenkomst met die der insecten. De *prik* of *negenoog* (P. fluviatilis) is kleiner, maar voor 't overige gelijk aan den lamprei. Deze visschen worden om hun vleesch zeer gezocht. De lamprei leeft in zee, doch komt tegen den zomer in de rivieren en bereikt eene lengte van meer dan ½de Ned. el.

Lampsacus, door de Romeinen ook *Lampsacum* genoemd, eene stad in Klein-Mysië aan de kust van de Hellespont, het hedendaagsche *Lepsek* of *Lamsaki*, lag in een vruchtbaar oord en werd met een paar andere steden door *Artaxerxes* aan den verbannen *Themistocles* ten geschenke gegeven.

Lampson (Dominicus) of *Lampsonius*, geboren te Brugge in 1532, trad in dienst bij den cardinaal *Polus* en volgde hem naar Engeland. Na het overlijden van dezen vestigde hij zich te Luik en was achtervolgens geheimschrijver bij de bisschoppen *Robert de Berg*, *Gerard* van *Groesbeck* en *Eraert van Beieren*. Hij overleed aldaar in 1569, en van zijne geschriften vermelden wij: „Lamberti Lombardi apud Eburones pictoris celeberrimi vita (1565)", — „Pictorum aliquot celebrium Germaniae inferioris effigies, una cum Lampsonii elogiis (1572)", in 1618 op nieuw uitgegeven onder den titel: „Theatrum honoris, in quo nostri Apelles saeculi, seu pictorum, qui patrum nostrorum memoria vixerunt celebriorum, praecipue quos Belgium tulit, verae et ad vivum expressae imagines in aes incisae exhibentur (met 68 portretten)", — „Psalmi VII poenitentiales", — en „In tabulam Cebetis carmen". Het meerendeel zijner geschriften is met eenige gedichten van zijn broeder *Nikolaas* († 1635) in 1626 in het licht verschenen.

Lampyris, zie *Glimwormen*.

Lamzweerde (Jan Baptist van), een Vlaamsch geneesheer uit het laatst der 17de eeuw, werd eerst meester in de vrije kunsten, in 1666 doctor in de geneeskunde en vestigde zich te Amsterdam. In 1683 werd hij buitengewoon hoogleeraar te Keulen en gaf les in de ontleedkunde. Hij schreef: „Verklaeringe van de oorsaek van het bewegen der spieren, door Thomas Willis (1667)", — „Joannis Sculteti armamentarium chirurgicum (1741)", — „Respirationis Swammerdammianae expiratio (1674)", — „Monita salutaria de magno thermarum en acidularum abusu etc. (1684)", — „Oratio de podagra (1685)", — „Historia naturalis molarum uteri etc. (1686)", enz. — Een *Steven van Lamzweerde*, geboren te Utrecht in 1630, was een verdienstelijk graveur, die talrijke portretten heeft geleverd.

Lanark of *Lanerk*, ook *Clydesdale* genaamd, een graafschap van Zuid-Schotland, telt op bijna 42 ☐ geogr. mijl omstreeks 904 000 inwoners (1881) en omvat, met uitzondering van de omstreken van haren mond, het geheele bassin der Clyde, die er in noordwestelijke richting doorheen kronkelt en aan de rechter zijde de Medwin, de Mouse, de Calder en de Kelvin en aan de linker de Duneton, de Douglas en de Avon opneemt. Slechts een klein gedeelte in het noorden behoort tot het stroomgebied van de Forth. Dáár bevindt zich nabij de grenzen het Forth-Clyde-Kanaal, dat Glasgow met Falkirk en Edinburgh verbindt en tevens in gemeenschap staat met het Monkland-Kanaal, dat van Glasgow naar de uitgestrekte mijnen van de Monkland-Collieries loopt. *Lanark* bezit in het noordwesten fraaie vlakten langs den over der Clyde, in het midden en noordoosten heuvelachtige streken en in het zuiden bevallige gebergten met de watervallen der Clyde, met de steile keten der Lontherhills (700 Ned. el hoog) aan de grenzen van Dumfries en den alleenstaanden Tinto (700 Ned. el hoog) aan de grenzen van Peebles. In het algemeen is het land er niet zeer vruchtbaar, maar toch met zorg bebouwd. De beste akkers liggen in de dalen der Clyde; dáár verbouwt men graan, vlas, groenten en zelfs ooft. Tevens heeft men er uitgestrekte heide- en kiezelvelden en moerassige vlakten, zoodat slechts ⅓de gedeelte van den grond ontgonnen is. De veenlanden verminderen er van jaar tot jaar en het weiland wordt hoofdzakelijk gebruikt voor de schapenfokkerij. Voorts heeft men er veel rundvee en voortreffelijke paarden. Bosch vindt men er weinig. Het klimaat is er in hooggelegene oorden zeer ruw, — in de laaggelegene zacht, maar tevens vochtig. De voornaamste rijkdom des lands is gelegen in de steenkolen-, ijzer-, en loodmijnen. De Clyde-ironworks zijn de belangrijkste ijzersmelterijen van Schotland, en Gartsherrie-Ironwork is één van de grootste hoogovens der geheele aarde. In de naakte bergstreek van de Lontherhills bevinden zich de belangrijkste loodmijnen van geheel Groot-Britanje, en de werklieden wonen er in de dorpen Leadshill en Wanlockhead, waar goed gezorgd is voor scholen en volksboekerijen. Men wint er ook aluin en galmei, terwijl men voorts bij Biggard desgelijks aanzienlijke loodmijnen aantreft. Behalve tot mijnbouw en metaalsmelterij strekt er de nijverheid zich uit tot ijzeren voorwerpen, wollen, katoenen en linnen stoffen, glas- en kristalwaren, aardewerk, tapijten, enz. De voornaamste zetel der nijverheid in Lanark is Glasgow (zie aldaar). Het handelsverkeer wordt er, behalve door de Clyde en de met haar verbondene kanalen, bevorderd door talrijke spoorwegen. — De *hoofdplaats Lanark* ligt op een heuvel op den rechter oever der Clyde en heeft breede, zindelijke straten, 9 kerken, eene Latijnsche school, eene ambachtsschool en bijna 5 000 inwoners (1880). Door het graafschap wordt één

afgevaardigde naar het Parlement gezonden en door de stad Glasgow twee, — voorts drie door de steden Lanark, Hamilton, Airdrie en Rutherglen, in vereeniging met steden en burchten van aangrenzende graafschappen.

Lancaster of *Lancashire*, één der 6 noordelijke graafschappen van Engeland, na York, Lincoln en Devon het grootste des Rijks, het volkrijkste van alle, en na Middlesex, waartoe trouwens het grootste gedeelte van Londen behoort, het dichtst bevolkte, grenst in het noorden aan Cumberland en Westmoreland, in het noorden en noordoosten aan York, in het zulden aan Cheshire en in het westen aan de Iersche Zee en telt op ruim 89½de □ geogr. mijl omstreeks 3½ millioen zielen (1881). Eene smalle strook van Westmoreland aan de Morecombebaai splitst het graafschap in 2 deelen. Het kleinere noordelijke deel, Furness genaamd, tusschen de Morecombe- en Duddonbaai gelegen, is langs de kust effen, doch in het binnenland met uitloopers van het Cumbrische Gebergte bedekt. Het verheft zich in den Oldman der Coniston-Fells tot eene hoogte van 800 Ned. el. Dáar ligt ook het meer Coniston-water en aan de oostelijke grenzen naar de zijde van Westmoreland het Winander- of Windermeer, beide in een bekoorlijk landschap, hetwelk door vele reizigers wordt bezocht. Het zuidelijk hoofddeel van Lancaster grenst in het oosten aan de Peninische Bergketen. In Furness vindt men rotsen van Silurische vorming, doorboord van graniet en porfier. In het zuidelijk gedeelte van het graafschap, in het dal der Mersey, vindt men bonten zandsteen en tusschen de Mersey en de Ribble eene steenkolenlaag. De voornaamste rivieren zijn hier de Lune, de Wyre en de Ribble, en aan de zuidelijke grenzen de Mersey, alle met ondiepe monden en door eene reeks van kanalen bevaarbaar gemaakt, welke zich te Manchester vereenigen en het binnenlandsch verkeer aanmerkelijk bevorderen. Tevens is het graafschap met een net van spoorwegen bedekt. Het klimaat is er gematigd, maar na dat van Cumberland het vochtigste van geheel Engeland. De lente verschijnt er zeer laat en is doorgaans koud, en zelfs in den zomer is het weder er veelal ver van aangenaam. Wegens de ongunstige gesteldheid van den grond zijn landbouw en veeteelt er van weinig beteekenis. Het vermaarde, langhoornige Lancasterrund met eene dikke huid en lang, dicht haar, meestal zwart en wit gevlekt, behoort geenszins tot de beste melkgevers. In het noorden en noordwesten houdt men er veel schapen. De visscherij is er van veel belang. De grootste rijkdom van Lancashire is echter gelegen in zijne uitgestrekte steenkolenvelden, die eene oppervlakte beslaan van ruim 10 □ geogr. mijl. De steenkolen worden er langs de kanalen naar de stoomwerktuigen en fabrieken gevoerd. Men heeft er een paar duizend katoenfabrieken, en meer dan 300 000 arbeiders houden er zich bezig met het weven van katoenen stoffen. Daarenboven heeft men er eene menigte wol-, zijde- en linnenfabrieken. Van belang is er voorts de scheeps- en machinenbouw, de vervaardiging van ijzeren voorwerpen en glaswaren, hoeden, zeep, papier, enz.

Lancashire is na Middlesex het rijkste graafschap van Engeland, doch men vindt er ook in critieke tijden of bij werkstaking groote armoede. Het graafschap zendt 4 afgevaardigden naar het Parlement, en een veertiental steden 26. De groote middenpunten van nijverheid en handel zijn er Manchester en Liverpool (zie onder die beide namen).

De evenzoo genoemde *hoofdstad*, welke eene haven bezit, ligt aan den spoorweg en aan de Lune, die zich een paar uren gaans vandaar in de Lancasterbaai uitstort. Over die rivier is eene sierlijke brug gebouwd met 5 bogen, welke naar de voorstad Skerton loopt en naar het Lancasterkanaal. De stad verrijst schilderachtig aan de helling van een heuvel, gekroond met een prachtig antiek kasteel, ten tijde van *Eduard III* gesticht. Men vindt er echter nauwe straten, en de huizen zijn uit vierkante steenblokken opgetrokken en met leien gedekt. Merkwaardig zijn er het stadhuis, de Latijnsche school, de ambachtsschool, het athenaeum, de schouwburg, de badinrichting, het krankzinnigengesticht voor 700 personen en het hospitaal. Men telt er ruim 20 000 inwoners (1881). — Ook in Amerika dragen onderscheidene landschappen, dorpen en steden den naam van Lancaster. Daartoe behoort de stad Lancaster, de hoofdplaats van een evenzoo genoemd graafschap in den Staat Pennsylvanië, 15 geogr. mijl ten westen van Philadelphia, met omstreeks 26 000 inwoners (1880).

Lancaster. Onder dezen naam vermelden wij:

James Lancaster, den eersten Britschen zeeman, die bevel voerde over eene naar Oost-Indië bestemde vloot. Hij ging den 10den April 1591 te Plymouth met 3 schepen onder zeil en bereikte met 2 van deze Malakka. In December 1592 aanvaardde hij den terugtocht, doch werd door storm naar West-Indië gedreven, waar hij op een eilandje nabij San Domingo met 21 man aan land ging, waarna de overigen verraderlijk wegzeilden. Intusschen werden zij door een Fransch schip uit hun ellendigen toestand gered en kwamen in 1593 weder in Europa. In Februari 1601 wer *Lancaster* wederom naar de Oost-Indische wateren gezonden. Op dezen tocht sloot hij onderscheidene voordeelige handelsverbintenissen en keerde, na het verduren van menig gevaar, in 1603 met eene rijke lading in zijn vaderland terug. Op grond van zijne mededeelingen rustte de Engelsche Regeering eenige schepen uit, die onder de kapiteins *Hudson* en *Weymouth* eene noordwestelijke doorvaart zouden opsporen, en te zijner eer werd eene straat in het noordpoolgewest door *Baffin* met den naam van Lancastersound bestempeld. Hij werd tot ridder benoemd en overleed in 1620.

Joseph Lancaster, den uitvinder en voorstander van het stelsel van wederkeerig onderwijs (zie ook onder *Bell*). Hij werd geboren te Londen den 25sten November 1778, ontving van zijn vader, een voormalig krijgsman, die in kommerlijke omstandigheden verkeerde, eene vrij goede opvoeding en opende in 1798 in één der meest verwaarloosde wijken van Londen eene lagere school. Bewogen door de ellende en den verwilderden toestand der bevolking, peinsde *Lancaster* op middelen om de instandhonding zijner inrichting zoo goed-

koop mogelijk te maken, opdat ook de armste kinderen haar zouden kunnen bezoeken. Op deze wijze kwam hij allengs tot de methode van het wederkeerig onderwijs, zonder eenige kennis te dragen van dergelijke pogingen, die elders — ja, zelfs van 1793—1797 in Londen door *Bell*, doch zonder de gewenschte gevolgen — waren aangewend. Intusschen vond *Lancaster* in Lord *Somerville*, den Hertog *van Bedford* en anderen milde beschermers, zoodat hij een afzonderlijk schoolgebouw kon doen verrijzen, waar in 1805 bijna 1000 kinderen kosteloos onderwijs ontvingen. Ten zelfden tijde stichtte hij een dergelijk instituut voor 300 meisjes, waarop zijne beide zusters zich met het onderwijs belastten. Allengs klom het aantal zijner begunstigers en het bedrag der ingeteekende gelden werd hooger. In den zomer van 1805 gaven ook Koning *George III* en het Hof hem aanzienlijke sommen ten geschenke, zoodat hij eene normaalschool stichtte en het voornemen koesterde zijne methode over het geheele Rijk te verspreiden. *Lancaster* behoorde tot de secte der Kwakers; hij nam kinderen van elke geloofsbelijdenis op in zijne school en zorgde, dat zij zelven den Bijbel konden lezen en verstaan. Hierdoor echter werd de naijver gewekt der Anglicaansche geestelijkheid; door haren invloed ontstond eene vereeniging, die *Lancaster* tegenwerkte, hem van onderstand beroofde en *Bell* uit Schotland ontbood, om dezen, geholpen met overvloedige hulpmiddelen, dezelfde methode van onderwijs te doen verbreiden, maar in orthodoxen geest. Weldra geraakte *Lancaster* in schulden, ten bedrage van 6000 pond sterling, maar vond ook 2 edelmoedige vrienden, *Corston* en *Fox*, die in 1808 met hem desgelijks eene vereeniging vormden, om het begonnen werk voort te zetten. Intusschen gevoelde *Lancaster*, dat die vereeniging zijne zelfstandigheid bedreigde, weshalve hij aan haar, tegen verplichting om zijne schuldeischers te voldoen, zijne schoollokalen overdroeg en in 1813 te Tooting eene nieuwe school stichtte, waar hij volgens zijne methode ook in de hoogere wetenschappen onderricht wilde geven. Doch ook hierdoor stak hij zich in schulden, en daar hij geen bijstand kon vinden, ging hij eerlang bankroet. Vervolgd, belasterd, door ziekte geteisterd, vertrok hij in 1816 naar Amerika, waar hij in 1820 in de pas gestichte republiek Columbia in den president *Bolivar* een warm begunstiger vond, die een ruim veld voor hem opende. De staatkundige gesteldheid des lands vernielde echter reeds na verloop van weinige jaren de vruchten van zijn arbeid, en toen *Bolivar* in 1829 aftrad, zag *Lancaster* zich van allen steun beroofd. Nu begaf hij zich naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, waar men evenwel weinig acht op hem sloeg, daar zijne methode er reeds in 1808 was ingevoerd. In 1830 ging hij naar Canada, doch ook dáár vond hij geen heil, zoodat hij weldra naar New York terugkeerde. Hij leefde voorts van een klein jaargeld, dat men door inteekening had bijeengebracht, en overleed den 24sten October 1838. Zijne methode van onderwijs beschreef hij in het werk: „Improvement in education (1805)."

Lancasterkanon (Het) is alzoo genoemd naar zijn uitvinder *Lancaster*, wapenfabrikant te Londen. De ziel van dezen vuurmond heeft een vorm, welke ontstaat door eene zeer weinig uitmiddenpuntige ellips van den stootbodem af te doen voortbewegen langs eene lijn, die, loodrecht op het vlak der ellips, door haar middenpunt gaat, terwijl haar tevens eene ronddraaiende beweging om die as gegeven wordt, zoodat zij van den stootbodem tot aan de monding $\frac{1}{4}$de of $\frac{3}{4}$de omwenteling beschrijft. Indien het stuk op het affuit ligt, is de groote as der ellips bij den stootbodem horizontaal. Zulke stukken schieten kogels van het kaliber van 68 pond op een afstand van 5000 Ned. el. Zij zijn echter door latere uitvindingen ver overtroffen.

Lancelot. Onder dezen naam vermelden wij:

Lancelot, bijgenaamd *van de Zee*, éen der helden van den sagenkring van Koning *Artur* en de ridders der Tafelronde. De afzonderlijke sagen van zijne wapenfeiten loopen sterk uiteen. Volgens de Noord-Frankische overleveringen was hij na den vroegtijdigen dood zijns vaders opgevoed door de toovergodin *Viviana*, de vorstin van de zee, zoodat hij aan deze zijn bijnaam ontleende, en vervolgens aan het Hof van *Artur* gebracht, waar hij onder de ridders opgenomen werd. Zij ondersteunde hem ook bij alle avonturen, waarin hij gewikkeld werd wegens zijn liefde jegens *Ginièvra*, de gemalin van *Artur*, en wegens den haat, dien *Morgane*, de door hem versmade zuster van *Artur*, tegen hem koesterde, en toen *Mordred*, op wien hij den moord van *Artur* wilde wreken, hem doodelijk gewond had, ving zij het leven op van zijne lippen. — De sage van *Lancelot* werd in de middeneeuwen uit het noorden van Frankrijk, waar de trouvère *Chrétien de Troyes* haar behandelde, wijd en zijd verbreid. — Een Fransch gedicht, waarin evenwel de sage op eene geheel andere wijze is voorgesteld, ligt desgelijks ten grondslag van den Duitschen „Lancelot", door *Ulrich von Zatzikhoven* uit Thurgau tegen het einde der 12de eeuw gedicht en door *K. A. Hahn* (1845) uitgegeven. De uitgave van eene Nederlandsche bewerking naar het Fransch van *Gautier Map* is geleverd door *Jonckbloet* (1846—1849, 2 dln).

Lancelot-Blondeel, een verdienstelijk schilder, geboren te Brugge in 1495. Aanvankelijk was hij tot metselaar bestemd, maar vond meer behagen in het vervaardigen van bouwkunstige teekeningen, zoodat hij weldra het palet ter hand nam. Hij schilderde veelal bouwvallen en branden. Voorts vervaardigde hij blazoenen voor de rederijkerskamer te Brugge, welke echter in 1775 door de vlammen zijn vernield. In de kerk van St. Jakob aldaar vindt men een stuk van zijne hand, den marteldood van *St. Cosmas* en *St. Damianus* voorstellende. Ook heeft men van hem enkele gravures en houtsneden. Hij overleed te Brugge in 1560.

Lancerota of *Lancerote*, zie *Canarische Eilanden*.

Lancet is de naam van een heelkundig werktuig, hetwelk dient om weeke deelen door te steken en gedeeltelijk ook door snijden te verdeelen. Het heeft eene zeer scherpe punt en twee scherpsnijdende fijne randen en is ingesloten tusschen twee hoornen, schildpadden

of parelmoeren bladen, welke men naar willekeur over het mes heen verschuiven kan, zoodat dit laatste vrij komt te liggen. Het was in ouden tijd onbekend. De werktuigen, door *Podalirius*, *Aesculapius* en anderen voor aderlating gebezigd, worden beschreven als priemvormige werktuigen. Onzeker is het voorts, of het „puntige mes" van *Hippócrates*, dienende om gezwellen te scarificeeren, of het instrument, door *Celsus* voor de aderlating of de opening van gezwellen aangewend, of de phlebotoom van *Galenus* een lancet is geweest. *Paulus van Aegina* gebruikte in de 7de eeuw vermoedelijk een lancet voor de aderlating en bezat een scarificator, waarin zich 3 lancetten bevonden.

Het lancet, zooals het tegenwoordig gebruikt wordt, schijnt in de 13de eeuw te zijn uitgevonden. Bij *Dryander* en *Ruff* in de 16de eeuw vindt men haverkorrelvormige lancetten van verschillende grootte, — ook een pyramidaal lancet, in een bladheft gesloten. Men gebruikt het lancet voor de aderlating, om te scarificeeren, bijv. het tandvleesch, de keel, de amandelen, het oog enz., voor de luchtpijpsnede in plaats van den tracheotoom, voor de buiksnede in plaats van den troisquart, voor de opening van ettergezwellen, voor het inenten van pokken enz. Het eenvondig lancet heeft een puntig, volkomen recht en gepolijst lemmet, in het midden der vlakte eenigszins verhoogd. De basis vormt het dikste deel en het is hier met een staafje aan de heftbladen bevestigd. Het middenste gedeelte is niet gepolijst en ook niet snijdend. Van het voorste gedeelte loopen de snijdende randen uit in eene punt. De 3 voornaamste vormen van het lancet zijn: het *gerstenkorrelvormige* (à grain d'orge) of Engelsche, — het *haverkorrelvormige* (à grain d'avoine) of Duitsche, — en het *pyramidale* (à langue de serpent) of oud-Italiaansche.

Lanciers of *lansruiters* zijn met lansen gewapende kavalleristen. Ook na den riddertijd bleef de lans nog altijd een belangrijk wapen, vooral bij de Spanjaarden, en de latere lanciers geleken in allen deele op de ridders, met dit onderscheid dat zij kompagnieën vormden en zich ook van pistolen bedienden. Nog later werden zij in lichte ruiterij hervormd, waartoe de Spanjaarden Albaneezen kozen en hun in plaats van een harnas enkel een pantser gaven en in plaats van het ridderzwaard eene Turksche sabel. In de 16de eeuw is het gebruik van de lans meerendeels afgeschaft, hoewel bij vele legers — ook nog lang bij onze armee — een korps lanciers aangetroffen werd. Zie voorts onder *Lans*.

Lancilottus. Onder dezen naam vermelden wij:

Cornelius Lancilottus, een verdienstelijk Vlaamsch godgeleerde. Hij werd geboren te Mechelen omstreeks het jaar 1575, oefende zich te Antwerpen in de letteren en trad vervolgens in de Orde der Augustijnen. Later werd hij doctor in de godgeleerdheid en prior der kloosters van Keulen en Hasselt, stichtte een Augustijner klooster te Antwerpen, maakte zich verdienstelijk als prediker en bevorderde tucht en orde. Terwijl hij zich beijverde de gewonden te verplegen, welke men uit het leger van *Spinola*, die Bergen-op-Zoom belegerde, naar Antwerpen voerde, werd hij ziek en overleed den 20sten October 1622. Van zijne geschriften vermelden wij: „Nectar et antidotum, confectum ex medullis S. Augustini (vóor 1613 gedrukt)", — „Pancarpium Augustinianum etc. (1616)", — „S. Aurelii Augustini, Hipponensis Episcopi vita (1616)", — en „Lucerna vitae perfectae (1642)".

Henricus Lancilottus, een broeder van den voorgaande en geboren te Mechelen in 1576. Desgelijks oefende hij zich te Antwerpen en trad toe tot de Orde der Augustijnen, studeerde te Leuven in de wijsbegeerte en godgeleerdheid, ontving de wijding en werd reeds op 25-jarigen leeftijd prior van het Augustijner klooster te Hasselt. Daarna bekleedde hij die betrekking te Brussel, te Gent en te Antwerpen, terwijl men hem tot definitor van Keulen en commissaris-generaal der Rijnprovinciën benoemde. Voorts deed hij eene reis door Duitschland, waar hem te Mainz een leerstoel in de godgeleerdheid werd aangeboden. Hij keerde echter naar zijn klooster terug en werd aan de hoogeschool te Leuven bevorderd tot doctor in de theologie. Voorts werd hij in die stad lid van den raad der faculteit. In 1639 was hij voorzitter van het provinciaal kapittel, op last van zijn generaal te Brussel gehouden, terwijl hij reeds vroeger die betrekking had bekleed op een kapittel te Spiers. Hij overleed den 11den Januari 1643. Van zijne geschriften noemen wij: „Pseudo-ministerium pseudo-reformantium (1611)", — „Anatomia christiani deformati (1613)", — „Anatomia Mariana (1614)", — „Haereticum Quare per Catholicum Quia in omni fere materia religionis clare solutum (1614 en later)", in verschillende talen overgezet, — „Abecedarium Luthero-Calvinisticum (1617)", — „De libertate religionis a republica Christiana proscribenda (1622)", — „Corona Calviniaria etc. (1625)", — en „Chronicon monasterii Bruxellanensis".

Lancret (Nicolas), een vermaard Fransch schilder uit de eerste helft der 18de eeuw, huldigde de mode van den dag en bracht hoofdzakelijk herderstafereelen op het doek, welke door talrijke graveurs zijn vermenigvuldigd. Hij schilderde in de manier van *Watteau*, was professor aan de académie te Parijs, en overleed in 1745 of 1747 in den ouderdom van 55 jaren.

Land noemt men uit een aardrijkskundig oogpunt alle deelen van de oppervlakte der aarde, welke zich boven den spiegel der zee verheffen. Die deelen vormen geenszins, zooals de zee, een samenhangend geheel, maar zijn door haar in drie deelen gesplitst, die wederom in werelddeelen zijn afgedeeld, alsmede in een ontelbaar aantal eilanden. De strook lands, welke aan de zee grenst, draagt den naam van kust. Doordien het land uitspringt in zee en de zee landwaarts doordringt, ontstaan schiereilanden, landtongen, landengten, kapen, golven, baaien en straten. Gewesten, die op aanmerkelijken afstand van de kust verwijderd zijn, dragen den naam van binnenland.

Bepaalt men de uitgebreidheid van de oppervlakte der aarde op 1 260 000 ▢ geogr. mijl (zij is 1 203 ▢ mijl grooter), dan beslaat de zee ongeveer 6 800 000 ▢ geogr. mijl of 73% en het land 2 460 000 ▢ geogr. mijl of 27%, alzoo weinig meer dan een vierde gedeelte.

Van het land behooren ongeveer 2 300 000 □ geogr. mijl tot de vaste landen en 190 000 □ geogr. mijl tot de eilanden. Op het noordelijk halfrond ligt 3-maal zooveel land als op het zuidelijk, — op het oostelijk 2½de maal zooveel als op het westelijk. Om die reden spreekt men van een noordoostelijk landhalfrond en een zuidwestelijk waterhalfrond. Zij zijn gescheiden door een breeden gordel, die den geheelen aardbol omgeeft en den evenaar onder een hoek van ongeveer 45° snijdt ten noordoosten van de straat van Mozambique en aan de kust van Peru. In het midden van het landhalfrond bevindt zich Europa, met de andere werelddeelen verbonden. Op het waterhalfrond daarentegen vindt men hoofdzakelijk de Australische Eilanden.

De aardrijkskunde beschouwt, behalve de horizontale uitgebreidheid, ook den vorm van het land en verdeelt in dat opzicht dit laatste in laagland en hoogland, in vlakten en gebergten.

Land. Onder dezen naam vermelden wij:

Axel Laurens Land, een verdienstelijk Nederlandsch geneesheer. Hij werd geboren te Dokkum in 1806, studeerde te Groningen, promoveerde aldaar in de genees- en heelkunde op eene: „Dissertatio chirurgico-medica, exhibens historiam morbi feminae, cui propter ingentem tumorem femur sinistrum fuit amputatum etc. (1829)". Hij vestigde zich eerst te Delft en daarna te Leeuwarden, zag een door hem en *van Son* geleverd antwoord op eene prijsvraag: „Over de geneeswijze der verschillende aan de gewrichten voorkomende gebreken" met goud bekroond, en schreef eene: „Handleiding bij het gerechtelijk-geneeskundig onderzoeken van lijken (1838)". Hij overleed te Leeuwarden den 8sten April 1841.

Jan Pieter Nicolaas Land, een verdienstelijk Nederlandsch geleerde en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Delft den 23sten April 1834, studeerde te Leiden in de letteren, promoveerde in 1857 en zag zich vervolgens belast met nasporingen op het Britsch museum te Londen ten behoeve van de Leidsche bibliotheek. Voorts werd hij in 1859 algemeene secretaris van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, in 1864 hoogleeraar te Amsterdam en in 1872 hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de hoogeschool te Leiden. Behalve eenige werken in het Latijn en Hoogduitsch schreef hij: „Redevoering over den samenhang tusschen gelooven en weten (1864)", — „Ons hooger onderwijs (1868)", — „Over uitspraak en spelling, voornamelijk in de Nederlandsche taal (1870)", — „Het keerpunt in wijsgeerige ontwikkeling (1871)", — „De hoofdstad, zetel van hooger onderwijs (1872)", — „De eenheid van den geest (1873)", — en „Beginselen der analytische logica (1873)". Voorts leverde hij vele opstellen in tijdschriften enz.

Landak is de naam van een Rijk in Bornéo's Westerafdeeling. Het grenst in het noorden en noordwesten aan Sambas, in het westen aan Mampawa, in het zuiden aan Tajang en in het noordoosten aan Sangouw. Het land is bergachtig en van talrijke rivieren doorsneden, levert diamanten en goud, was, ijzerhout en vogelnestjes en telt ruim 20 000 inwoners, van welke ruim ⅔de Dajaks en de overigen Maleiers en Chineezen zijn. Vreemdelingen worden er licht door kwaadaardige koortsen aangetast. Dit Rijk vormt met het aangrenzende Tajang eene afdeeling, behoorende onder de residentie Pontianak. — *Landak* is ook de naam van eene rivier in bovengemeld Rijk van Bornéo.

Landamman af *Landambtman* is de titel van den voorzitter in onderscheidene cantons van Zwitserland, terwijl de naam *amman* of ambtman gebezigd wordt voor het hoofd eener gemeente.

Landau, eene stad en vesting in de Beiersche Pfalz, aan de Queisch, ligt in eene dicht bevolkte, bevallige streek, 20 Ned. mijl van de Rijn (Germersheim) en telt omstreeks 9 000 inwoners. De stad bezit een progymnasium, een kanaal voor wateraanvoer en een aantal fabrieken — Landau werd onder Keizer *Rudolf von Habsburg* tot eene vrije Rijksstad verheven, daarna aan Spiers verpand, door *Maximiliaan I* gelost (1511) en bij den Neder-Elzas gevoegd. In den Dertigjarigen Oorlog werd zij zevenmaal door de Oostenrijkers, Zweden en Franschen ingenomen. *Lodewijk XIV* nam haar in 1680 tegelijk met den Elzas in bezit en deed haar door *Vauban* volgens een nieuw stelsel versterken. Zij werd in 1702 in 82 dagen door de Oostenrijkers, in 1703 in 58 dagen door de Franschen, in 1704 in 70 dagen wederom door de Duitschers en in 1713 in 60 dagen nogmaals door de Franschen veroverd In Augustus 1793 werd zij vruchteloos aangevallen door de Verbondene Mogendheden en in 1814 — evenzeer te vergeefs — door de Russen. In 1815 is zij aan Beieren afgestaan.

Landau. Onder dezen naam vermelden wij:

Georg Landau een verdienstelijk geschiedschrijver, geboren te Cassel den 26sten October 1807. Hij zag zich in 1835 benoemd tot archivaris van het staatsarchief in Keur-Hessen en schreef onder anderen: „Geschichte der hessischen Burgen (1832—1840, 4 dln)", — „Die Rittergesellschaften in Hessen (1840)", — „Beschreibung des Kurfürstenthums Hessen (1842)", — „Beiträge zur Geschichte der Jagd und Falknerei in Deutschland (1839)", — „Beschreibung der wüsten Ortschaften in Hessen (1848—1851)", — „Die Territorien (1854)", — „Das Salgut (1862)", — „Beschreibung des Gaues Wettereiba (1855)", — en „Beschreibung des Hessengaues (1857)".

Marius Landau, een verdienstelijk letterkundige, geboren den 21sten November 1837 te Brody in Galicië. Hij wijdde zich aan den handel, maar oefende zich tevens in de oude en nieuwe talen en in de geschiedenis. Nadat hij veel gereisd had in Duitschland, Italië en Frankrijk, vertrok hij in 1869 naar Weenen en verwierf in dat jaar op grond van zijn werk: „Die Quellen des Decamerones (1869)" de doctorale waardigheid aan de universiteit te Tübingen. Sedert 1878 wijdt hij zich uitsluitend aan de geschiedenis der letterkunde en schreef: nog: „Beiträge zur Geschichte der italienischen Novelle (1875)", — „Giovanni Boccaccio, sein Leben und seine Werke (1876)", — en „Die italienische Literatur am oesterreichischen Hof (1879)".

Landauer noemt men een rijtuig, dat van binnen plaats voor 4 personen en eene door-

midden gedeelde kap heeft, welke men naar voren en naar achteren kan nêerslaan. De naam is afkomstig van een dergelijken wagen, waarmede *Jozef I* naar Landau toog, om die stad te belegeren (1701).

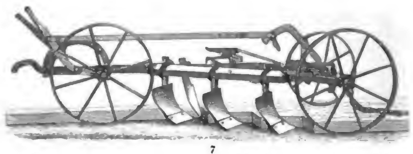
Landbouw, bij onze Duitsche naburen *landhuishoudkunde* geheeten, noemt men in de ruimste beteekenis het bedrijf, hetwelk door eene doelmatige bewerking van den grond zoodanige organische stoffen zoekt voort te brengen, welke — vooral tot voeding — nuttig zijn voor den mensch. Men kan daarbij de aarde beschouwen als het werktuig, dat die voortbrengselen levert, terwijl de vereenigde krachten van menschen en dieren — of ook wel de stoom — die machine in beweging brengen. Daarenboven heeft men bij den landbouw, evenals bij andere nijverheidsondernemingen, een zeker kapitaal noodig, dat evenredig is aan de uitgebreidheid van den grond, welken men aan de voortbrenging dienstbaar wil maken. Voorts moet de landbouw steun ontvangen van velerlei wetenschappen. Hij is aan de botanie de kennis verschuldigd van de nuttige en schadelijke planten en van de voorwaarden van haren groei, — aan de zoölogie en physiologie de kennis van de soorten van huisdieren, van hun lichaamsbouw, levenswijs en verspreiding. De werktuigkunde levert aan den landbouw velerlei gereedschappen, die de werkzaamheden van dit bedrijf gemakkelijk maken of bespoedigen. De natuurkunde geeft aan den landbouw rekenschap van den invloed der natuurkrachten, van de eigenschappen van den grond, van de beginselen van drooglegging en besproeiing, omtrent de beste inrichting eener boerderij enz. Eindelijk geven de chemie en technologie voldoende inlichtingen omtrent de bestanddeelen van den bodem, omtrent de meest geschikte wijze om dien te verbeteren, omtrent de voeding van planten en dieren, omtrent de waarde der afzonderlijke voortbrengselen als voedingsmiddelen en omtrent de verschillende handelwijzen, waardoor men de voortbrengselen der natuur geschikt kan maken om 's menschen behoeften te bevredigen. Al die wetenschappen hebben een zelfstandig karakter, maar men kan ze niet afscheiden van den landbouw, zoodat men dezen met recht de toegepaste natuurkunde kan noemen. De landbouw is derhalve geenszins een ondergeschikt bedrijf, dat men zonder wetenschappelijken grondslag kan uitoefenen. In onzen tijd van wetenschappelijke ontwikkeling is de sleur der voorouderlijke ervaring niet voldoende om uit den schoot der aarde de onmetelijke schatten te halen, welke daarin verborgen zijn. Zonder het bezit eener uitgebreide kennis bevindt zich de landbouwer van onze dagen, in verband met den lagen prijs der producten, niet meer in de mogelijkheid om met voordeel werkzaam te wezen, — en de landbouw staat hierin thans volkomen gelijk met alle andere takken van nijverheid. Deze laatste zagen hun bloeitijd aanbreken en leverden kostbare vruchten sedert zij den bijstand genoten der wetenschap, en ook de landbouw kende weinig vooruitgang voordat deze de noodzakelijkheid gevoelde om aan zijne voorouderlijke ervaring den steun te geven der wetenschappelijke theorie.

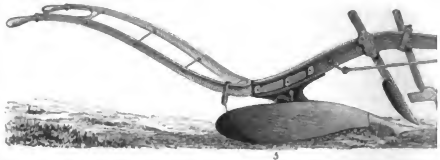
De landbouw, die vrij groote akkers in gebruik neemt, deze omploegt en vooral granen en knolgewassen verbouwt, onderscheidt zich van den tuinbouw, die zich met een betrekkelijk klein boekje gronds vergenoegt en vooral groenten aankweekt, waarbij de ploeg door de spade vervangen wordt. Men splitst den landbouw in de volgende 4 afdeelingen: de agronomie of de leer van de vereischten voor een voorspoedigen groei der kweekplanten, — den eigenlijken landbouw of de toepassing der agronomie op de voortbrenging, namelijk het verbouwen van kweekplanten, het gebruik van deze in den landbouw, de leer van de opvolging der gewassen en den weidebouw, — de veefokkerij, — en het landbouwbestuur of de juiste toepassing van alle wetenschappelijke en practische gegevens op het beheer eener boerderij. Dit laatste is het administratieve gedeelte van den landbouw en omvat alles wat betrekking heeft op de beschikbare kapitalen, op de huishoudelijke inrichting in het algemeen, op het arbeidsvermogen van menschen en dieren en het boekhouden.

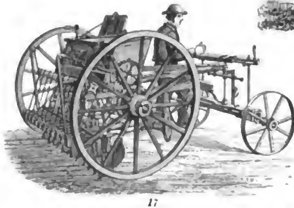
De landbouw is het oudste bedrijf, doch eerst in de laatste eeuw heeft hij zich zelfstandig ontwikkeld. Ontstaan uit de zwervende levenswijs der oude volken, bepaalde hij zich aanvankelijk tot de veefokkerij, en men bebouwde een stuk gronds zoolang totdat het geheel was uitgeput, waarna men het braak liet liggen om het in groenland te herscheppen. Weldra werd het braak laten liggen een vaste regel, een grondslag voor den graanbouw, die reeds bij de Romeinen bestond en tot op onze dagen bewaard bleef. In het algemeen bleven de Romeinen wetgevers op het gebied van den landbouw tot in de tweede helft der 18de eeuw. Het *drieslagstelsel*, door *Karel de Groote* in Duitschland verspreid, maar niet lang aan de behoeften beantwoordend, geraakte eerst in onbruik bij den klaver- en aardappelbouw, waarna men tot de invoering kwam van den *wisselbouw* (zie aldaar). Uit een geschiedkundig oogpunt kan men voor den landbouw de volgende tijdperken vaststellen: weidebouw met overgang tot graanbouw, tot omstreeks 2 eeuwen vóor Chr., — landbouw met graanbouw als hoofdzaak, tot 1750 na Chr., — opkomst van den wetenschappelijken landbouw en overgang tot den wisselbouw, van 1750 tot 1840, — en dat van den wetenschappelijken landbouw. Dit bedrijf begon te bloeien bij de stichting der wetenschappelijke school. Daartoe behoort een groot aantal degelijke mannen, maar onder hen onderscheidt zich vooral *A. Thaer* (zie aldaar). Zij wezen reeds op eene toepassing van de wetten der natuur tot verbetering van den landbonw, — terwijl de eigenlijke landbouwwetenschap inzonderheid door *Liebig* (zie aldaar) is bevorderd.

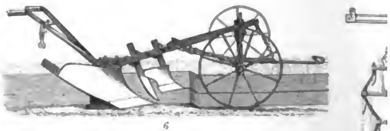
Tot uitoefening van het landbouwbedrijf wordt echter zoowel ervaring als theorie gevorderd. Wie één van beide mist is en blijft een gebrekkig landbonwer, die zich belangrijke winstderving getroosten moet. Om beide te bevorderen heeft men hoogere en lagere landbouwscholen opgericht. Aan de hoogere wordt onderwijs gegeven in alle hulpwetenschappen en in de theorie van den landbouw, en doorgaans is daarmede, ten behoeve der practijk, een landgoed verbonden. Belangrijke inrichtingen van dien aard heeft men in Duitsch-

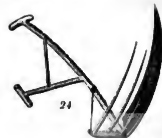

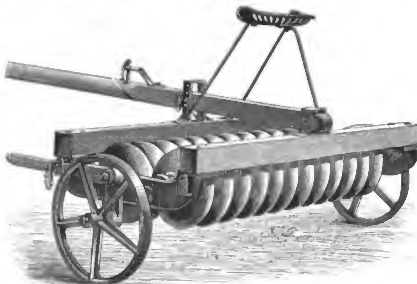

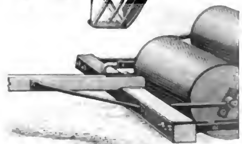

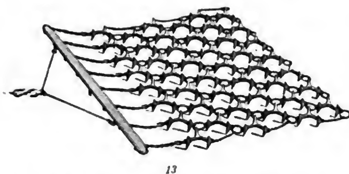

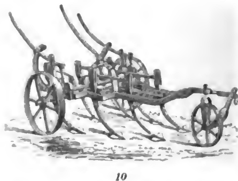

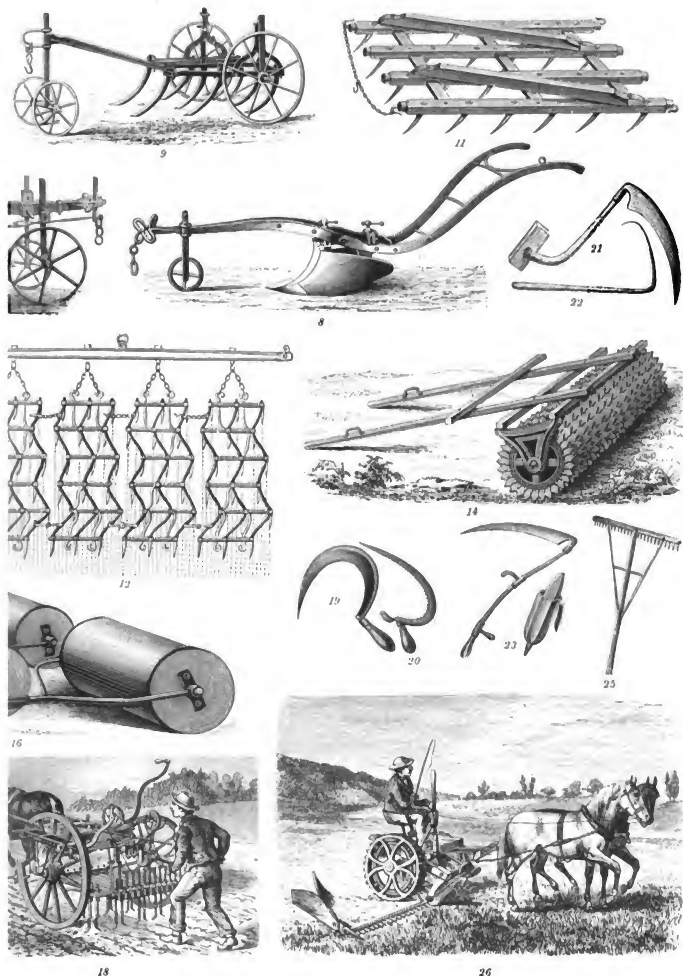

1. 2. Spade. 3. 4. Greep. 5. Engelsche ploeg. 6. Ondergrondploeg. 7. Ploeg met drie scharen. 8. Aanar
14. Kluitenbreker. 15. Ringelrol. 16. Drievoudige gladde rol. 17. Zaaimachine. 18. Paardenhak. 19. 20. Si
24. Zeis met toestel voor zomerkoren.

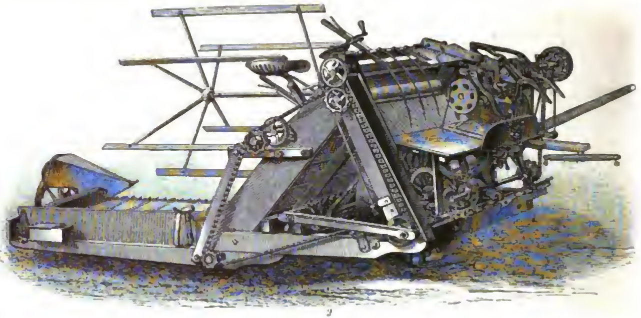
ERKTUIGEN. I.

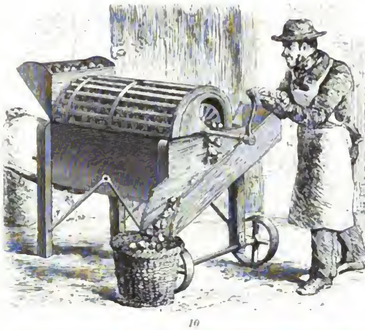
rdploeg. 9. 10. Exstirpatoren. 11. Houten egge met ijzeren pennen. 12. IJzeren egge. 13. Kettingegge. kels. 21. 22. Sikkels met haken. 23. Zeis voor gras, klaver en winterkoren met aanscherper en waterbak. 25. Hooihark. 26. Grasmaaimachine.

Bij het artikel: Landbouwwerktuigen.

LANDBOUWWI

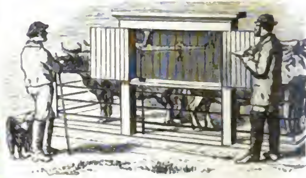
2

10

5

15

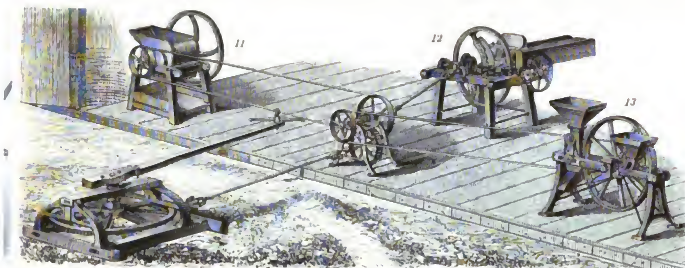
1

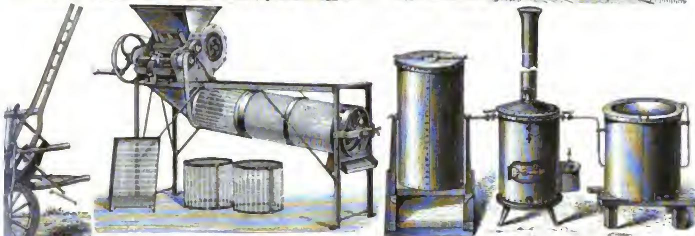

4

1. Korenmaaimachine. 2. Garvenbindmachine. 3. Hooikeeringmachine. 4. Paardenhark. 5. Hooiwagen. 6
snijder. 12. Hakselmachine. 13. Graankneuzer. 14. Stoomketel voor v

ERKTUIGEN. II.

. Dorschvlegel. 7. Vruchtenschop. 8. Graanzuiveraar. 9. Trieur. 10. Aardappelwaschmachine. 11. Wortel-
eevoeder. 15. Veebrug. 16. Ruif voor schapen. 17. Trog voor zwijnen.

Bij het artikel: Landbouwwerktuigen.

land te Hohenheim (sedert 1818), te Schleizheim (sedert 1822), te Jena (sedert 1826), te Eldena (sedert 1835), te Wiesbaden (sedert 1836), te Tharand (sedert 1829), te Regenwalde (sedert 1842), te Poppelsdorf (sedert 1846), te Proskau (sedert 1847) enz., terwijl men voorts aan onderscheidene Duitsche academiën leerstoelen voor den landbouw heeft gesticht. Alleen in Pruisen heeft men 9 hooge, 17 middelbare en 26 lagere landbouwscholen, — voorts 14 winterscholen, 3 weidebouwscholen en 10 tuin- en ooftbouwscholen. Ook in de andere Staten van het Duitsche Keizerrijk wordt met belangstelling voor het landbouwonderwijs gezorgd. In Oostenrijk vindt men niet minder dan 68 land- en boschbouwscholen, waarvoor de schatkist belangrijke sommen beschikbaar stelt. — In ons Vaderland laat het landbouwonderwijs nog veel te wenschen over. De voormalige landbouwschool, die jaren lang onder het bestuur van den hoogleeraar *van Hall* te Haren bij Groningen bestond en de practijk met de theorie vereenigde, is verdwenen. Aan de middelbare school te Warffum werd onderwijs gegeven in den landbouw, maar het aantal leerlingen is er zeer beperkt, en eene eigenlijke landbouwschool, reeds verordend in art 19 van de wet op het middelbaar onderwijs, is vervolgens te Wageningen geopend. — Een grooten invloed op den landbouw hadden in den laatsten tijd de landbouwvereenigingen, die schier overal in Europa tot stand kwamen. Door die vereenigingen, in ons Vaderland de Maatschappij van Landbouw, in talrijke afdeelingen gesplitst, werden de belangen van den landbouw besproken, — en zij gaven wederom aanleiding tot landbouwcongressen en landbouwtentoonstellingen, waar tevens prijzen werden uitgeloofd voor machines, vee en voortbrengselen uit het plantenrijk, alsmede tot het uitschrijven van prijsvragen en het ververspreiden van nuttige geschriften. In ons Vaderland hebben zich vooral *Kops*, *van Hall*, *Uilkens*, *Bergsma*, *Enklaar*, *Wolf*, *Staring*, *Sloet tot Oldhuis*, *Borgesius*, *Jongkindt Koning*, *Mayer*, *van Pesch* enz. met de bevordering van den wetenschappelijken landbouw bemoeid.

Landbouwcongressen werden sedert het jaar 1846 in Nederland gehouden. De stichter dier samenkomsten van de voornaamste vertegenwoordigers van den vaderlandschen landbouw was nu wijlen mr. *B. W. A. E.* baron *Sloet tot Oldhuis* te Zwolle, die nog lang als eerevoorzitter de jaarlijksche vergaderingen bijwoonde. Aldaar worden velerlei vraagstukken, die op den landbouw betrekking hebben, besproken en toegelicht, terwijl het bestuur daaraan luister bijzet door tentoonstellingen en feestelijkheden. Het eerste landbouwcongrès werd gehouden te Zwolle en het doorliep in de volgende jaren bij herhaling de verschillende Nederlandsche provinciën.

Landbouwstations zijn wetenschappelijke inrichtingen, waar men in staat is om de vragen van den landbouwer zoodanig te beantwoorden, dat hij daarmede zijn voordeel kan doen in de practijk. Zij zijn voorzien van land, stallen, kassen, chemische en physiologische observatoria, werktuigen en toestellen. De vragen, die er gedaan worden, strekken zich doorgaans uit tot de voeding der huisdieren, de cultuur der gewassen, de bestanddeelen van den bodem, alsmede die van de meststoffen, de deugdelijkheid der zaden enz. In Duitschland heeft men een groot aantal proefstations en in ons Vaderland is er een te Wageningen.

Landbouwwerktuigen zijn gereedschappen, die het bewerken van den grond, het vervoeren en zuiveren van den oogst enz. gemakkelijk maken. De merkwaardigste van die werktuigen zijn op bijgaande platen I en II voorgesteld, terwijl eene nadere beschrijving daarvan, voor zoover deze noodig is, onder de namen dier gereedschappen gevonden wordt.

Landdagen, waar de vrije mannen van een volk bijeenkwamen om over algemeene belangen te handelen, werden door de Germanen bij nieuwe of volle Maan in het open veld gehouden. Men verscheen er gewapend en gaf door het tegen elkander slaan der speren zijne goedkeuring en door gemompel zijne afkeuring te kennen. De Franken hielden hun Landdag in Maart en gaven aan de vergadeplaats den naam van Maartveld, welke echter tegen dien van Meiveld verwisseld werd, toen men na den tijd van *Pipijn* in Mei bijeenkwam. Intusschen werden de Landdagen toen reeds niet meer gehouden in de opene lucht, maar in het Koninklijk paleis, o. a. te Nijmegen en te Aken. Hier werden door den Koning of zijn stadhouder de Rijksgrooten bijeengeroepen, en omringd door zijne vazallen gaf de Vorst gehoor aan afgezanten van naburige volken of nam de verschuldigde schatting in ontvangst. Dáar werd beraadslaagd over den toestand des Rijks, over het voeren van oorlog en over geschillen, terwijl er ambtenaren werden aangesteld en nieuwe wetten uitgevaardigd. Toen na den dood van *Karel de Groote* de gesteldheid des Rijks aanmerkelijk gewijzigd werd, ondergingen ook de Landdagen eene groote verandering. Niettemin bleef de naam in ons Vaderland, en wel in Gelderland, nog lang bewaard, terwijl men in Duitschland in vele Staten de samenkomst van volksvertegenwoordigers nog altijd met den naam van „Landdag" blijft bestempelen.

Landeck, een stadje in het Pruisische graafschap Glatz en 2½ geogr. mijl van Glatz aan de Biela bijna 500 Ned. el boven de oppervlakte der zee gelegen, is ten oosten, zuiden en westen omringd door hooge berggevaarten der Sudeten. Het telt slechts een paar duizend inwoners, doch is vermaard wegens de minerale bronnen, die er in zijne nabijheid, bij het dorp Thalheim, ontspringen. Men heeft er een zestal van verschillende temperatuur (tusschen 18 en 19° C.) en zij behooren alle tot de aardachtig-zoute zwavelbronnen. Men gebruikt het water om te drinken, somtijds zuiver en somtijds met geitenmelk of afgeroomde melk vermengd, en ook tot baden. Het klimaat is er eenigszins guur, maar levert voor 't overige al de voordeelen op eener zuivere berglucht. Eéne der bronnen was reeds in de 13de eeuw bekend en eene andere kwam tegen het einde der 17de eeuw in gebruik. Vooral ontvingen zij een druk bezoek, toen *Frederik II*, koning van Pruisen, in 1766 er eenigen tijd met goed gevolg vertoefde. Thans echter heeft deze badplaats weinig toeloop.

Landemann (Heinrich), als dichter en

schrijver bekend onder den naam *Hieronymus Lorm* en geboren den 9den Augustus 1821 te Nikolsburg in Moravië, leidde van zijne kindsheid af een ziekelijk leven, bezocht bij tusschenpoozen verschillende scholen te Weenen en verloor op zijn vijftiende jaar het gehoor en gedeeltelijk ook het gezicht. Niettemin leverde hij in dagbladen geestrijke gedichten en bewerkte in 1843 de sage van den Mohammedaanschen *Faust* „Abdul" in 5 zangen (2de druk, 1852). Voorts schreef hij: „Wiens poetische Schwingen und Fedorn (1846)" vestigde zich te Berlijn en gaf er de „Gräfenberger Aquarellen (1848)" in het licht. Sedert 1848 woonde hij weder te Weenen en vertrok in 1873 naar Dresden. Van zijne geschriften noemen wij: „Ein Zögling des Jahrs 1848 (1855, 3 dln; 3de druk onder den titel: „Gabriel Selmar", 1863)", — „Am Kamin (1856, 2 dln)", — „Erzählungen eines Heimgekehrten (1858)", — „Intimes Leben (1860)", — „Novellen (1864, 2 dln)", — „Gedichte (1870; 2de druk, 1875)", — „Philosophisch-kritische Streifzüge (1873)", — „Geflügelte Stunden. Leben, Kritik, Dichtung (1875—1876, 3 dln)", — „Der Naturgenusz. Eine Philosophie der Jahreszeiten (1876)" — „Todte Schuld (1878, 2 dln)", — en „Neue Gedichte (1878)", alsmede de tooneelstukken: „Das Forsthaus", — „Hieronymus Napoleon", — en „Die Alten und die Jungen". Hij is als dichter de verkondiger van het pessimismus.

Landengte (Eene) noemt men eene smalle strook lands, die een schiereiland met het vasteland verbindt. De voormalige landengte van Suëz is thans verdwenen, en het is te voorzien, dat ook andere, zooals die van Panama, van Corinthe enz., eerlang desgelijks zullen zijn doorgegraven.

Lander (Richard), de ontdekker van den benedenloop der Niger, werd geboren in Cornwall in 1804 en, evenals zijn jongere broeder *John*, voor de boekdrukkerij bestemd. In 1825 echter voegde hij zich bij kapitein *Clapperton*, toen deze zich op last der Regeering naar Afrika begaf, drong met hem door van de Golf van Benin tot aan Sakkatoe, waar *Clapperton* overleed, en keerde in 1828 naar Engeland terug. Zijn rapport over den tocht van *Clapperton* bewoog de Britsche Regeering om aan hem het voortgezet onderzoek naar den loop van de Niger op te dragen. Vergezeld door zijn broeder *John* volvoerde hij in 1830 dien last op eene uitstekende wijze, en uit zijne nasporingen bleek, dat de Quorra (de benedenloop van de Niger) zich met onderscheidene armen uitstort in de Golf van Benin. De beide broeders werden echter door de Negers gevangen genomen en aan een slavenhandelaar verkocht, door dezen naar Kaap Formosa gebracht, doch aldaar door de krachtige bedreigingen van den scheepsgezagvoerder *Lake* uit Liverpool vrijgemaakt. Nu keerden zij naar Engeland terug, waar zij in Juni 1831 aankwamen, en bewerkten aldaar hun: „Journal of an expedition to explore the course and termination of the Niger (1833, 3 dln; 2de druk, 1845)". In 1832 ondernamen zij op nieuw een tocht op de Quorra, maar werden er door de Negers verraderlijk overvallen en op de vlucht gejaagd. *Richard Lander* ontving een schot in de dij en overleed eenige dagen na zijne aankomst op het eiland Fernando-Po, en wel op den 16den Februari 1834. Eene beschrijving van deze treurige expeditie is opgesteld door *Laird* en *Oldfield* en in 1837 in 2 deelen in het licht verschenen. — De jongere broeder *John*, geboren in 1807, ontving bij zijne terugkeer eene betrekking bij de belastingen en overleed den 16den November 1839.

Landerer (Maximiliaan Albert von), een Protestantsch godgeleerde, geboren den 14den Januari 1810 te Maulbronn (Würtemberg), studeerde te Tübingen en werd hulpprediker bij zijn vader te Walddorf, daarna repetitor aan het seminarium te Maulbronn en vervolgens aan dat te Tübingen, in 1839 eerste diaconus te Göppingen en in 1841 buitengewoon en in 1842 gewoon hoogleeraar te Tübingen en overleed den 13den April 1878. Na zijn dood werden van hem uitgegeven: „Predigten (1880)", — „Zur Dogmatik. Zwei akademische Reden. Nebst Landerer's Gedächtniszrede auf Ferdinand Christian Baur (1879)", — en „Neueste Dogmengeschichte (1881)".

Landes (Les) noemt men in Frankrijk de zandvlakten, die zich langs de kust der Golf van Biscaye tusschen de Gironde en de Pyreneeën over eene lengte van 31 met eene breede van 7 tot 12 geogr. mijl uitstrekken en dicht bij de zee met hare hooge duinen, zoute plassen, heidevelden, moerassen, hier en daar afgewisseld met eenige weilanden, en met enkele plekjes, waarop zich denneboomen en gehuchten verheffen, tot de somberste en minst bekoorlijke streken van Europa behooren. Het geheel heeft eene oppervlakte van 131 □ geogr. mijl. De kustmeren, zooals die van Hourtin, Lacanau, Arcachon ($2^2/_3$ □ geogr. mijl en het eenige, dat met de zee in verband staat), Cazau, Bicarosse (1 □ geogr. mijl groot), St. Julien, Leon, Souston en Tosse, liggen lager dan de waterspiegel tijdens de ebbe en zijn derhalve overblijfselen der zee; de kleinere, meer zuidelijk gelegen, hebben een door zand overdolven afvoerkanaal naar zee. De duinen zijn er 1 geogr. mijl breed en 30 tot 70 Ned. el hoog, hier en daar door duinpannen of dalen gescheiden, en veranderen gedurig van gedaante, terwijl zij aanhoudend verder landwaarts rukken. Op last van *Necker* is in 1789 een gedeelte daarvan bezaaid en beplant met dennen en kurkeiken, en wel met zeer goed gevolg. In den aanvang van 1854 waren ruim 6 □ geogr. mijl bezaaid. Achter de dorre duinen ligt eerst eene groene strook en daarachter een groot woud van zeedennen en wilgen. De onvruchtbaarheid der daarachter tot eene onafzienbare vlakte zich uitstrekkende heidevelden is vooral gelegen in den aard van den grond, die uit hard kwartszand bestaat. Bruine heidegewassen, brem en mos bedekken er den bodem. Gedurende 4 maanden van het jaar zijn deze steppen gedeeltelijk met water bedekt. De bewoners der Landes, in het oostelijk gedeelte in verstrooide dorpen gevestigd, zijn Gascogners. Hunne levenswijze is ruw en aartsvaderlijk; zij wonen in ellendige hutten en doorloopen op hooge stelten met ongemeene behendigheid deze zand- en watervlakten.

Het *departement des Landes*, na dat der Gironde het grootste, maar tevens één der

minst bevolkte van Frankrijk, omvat de voormalige landschappen Pays des Landes, Chalosse en Condomois de Cascogne, een gedeelte van Bordelais en Guyenne en een stuk van Bearn en telt op ruim 169¼ de □ geogr. mijl 300000 inwoners (1881). De Adour, welke hier links de Gabas, Luy, Louts en Gave-de-Pau en rechts de Midouze opneemt, vormt de natuurlijke grens tusschen het verreweg grootere noordelijke gedeelte, bijna geheel uit heidevelden bestaande, en van het kleinere zuidelijke gedeelte, waar op een lichten krijtgrond wijnbergen, maïsvelden enz. elkander afwisselen. Men delft voorts in het zuiden allerlei bouwsteen, marmer, mergel, porseleinaarde en veel ijzererts. Van belang is er het groote woud van het oude Aquitanië, hetwelk tusschen Dax en de groote Etangs eene breedte heeft van bijna 3½ geogr. mijl en het sieraad uitmaakt van het landschap Marensin. Het klimaat is in de heidevelden in weerwil van de nabijheid der zee een waar vastelandsklimaat, guur in den winter en heet in den zomer. Gedurende 9 maanden is er de lucht verpest door de uitwasemingen van het stilstaand water. De nijverheid is er weinig ontwikkeld; men vervaardigt er leder, laken, grove wollen stoffen, zeildoek en tafelgoed. De handel wordt er bevorderd door de bevaarbare Adour, Midouze en Gave-de-Pau, door de nabijheid van Bayonne en door den spoorweg, die van Bordeaux naar den Etang d'Arcachon en verder over Dax naar Bayonne loopt met zijtakken naar Pau en Tarbes. Tot de uitvoerartikelen behooren vooral varkens, schapen, ham, kurk, hout, teer en hars. — Dit departement vormt het geestelijk gebied van den bisschop van Aire en is verdeeld in 3 arrondissementen, 22 cantons en 331 gemeenten. De hoofdstad is Mont-de-Marsan, aan het vereenigingspunt van de Midou en de Douze en aan den spoorweg naar Tarbes gelegen. Zij telt 6000 inwoners; men heeft er eene rechtbank van eersten aanleg, een Hof van assises, een vredegerecht, een lyceum, eene kweekschool voor onderwijzeressen, eene openbare boekerij, een genootschap voor kunst en wetenschap, een voor landbouw en nijverheid, een schouwburg, fraaie wandelparken en een entrêpot van den brandewijnhandel van Bayonne. De handel bepaalt er zich tot hars, wijn, peulvruchten, oliezaad en varkens. De hoofdplaats van het kleine landschap Chalosse is Saint-Sever, nabij de Adour, met 5000 zielen en de overblijfselen eener vermaarde, reeds in 993 gestichte abdij.

Landgoed noemt men in het algemeen een buitenverblijf, waar tevens landbouw gedreven wordt. Men heeft er van zeer verschillende uitgebreidheid, en doorgaans dient het meer tot eene aangename verblijfplaats voor hen, die den winter in de stad doorbrengen, dan tot eene gelegenheid om door middel van den landbouw winst te behalen. Dikwijls geeft men ook den naam van landgoed aan eene villa, waar men zich om het landbouwbedrijf niet bekreunt.

Landgraf (Joseph), een Duitsch staathuishoudkundige, geboren te Bamberg den 25sten Mei 1843, studeerde te München in de rechten, beantwoordde eene prijsvraag en werd secretaris van de Kamer van Koophandel achtervolgens te München, Stuttgart en Manheim. Voorts was hij 5 jaar werkzaam als leeraar in de staathuishoudkunde aan de phytechnische school te Stuttgart. Van zijne talrijke geschriften noemen wij: „Die Sicherung des Arbeitsvertrags (1873)", — „Musterrecht und Musterschutz (1875)", — „Die Handels- und Industriegesetzgebung des Deutschen Reichs (1877)", — „Grundzüge der kaufmännischen Rechtskunde (1878)", — „Das neue deutsche Arbeitsrecht (1878)", — „Der Verkehr mit Nahrungsmitteln, Genuszmitteln und Gebrauchsgegenständen auf Grund des Deutschen Rechtsgesetzes vom 14 Mai 1879 (1879)", — en „Zur Innungsfrage (1880)".

Landhoofden zijn die gedeelten eener brug, welke als steunpunten aan de beide oevers zijn gesteld en dienen om daarop den vloer of de eigenlijke brug te leggen. Zij kunnen van hout of steen gebouwd worden. Men geeft echter verreweg de voorkeur aan steenen landhoofden, omdat de houten eene gedurige vernieuwing vereischen. Men bouwt een steenen landhoofd veelal op paalroosterwerk, dat onder water blijft. Daarop wordt het metselwerk gesteld en opgetrokken. De dikte van het muurwerk is natuurlijk afhankelijk van den aard der brug, waarvoor het zal dienen.

Landi (Gasparo), een verdienstelijk historieschilder, geboren te Piacenza in 1756, ontving zijne opleiding in de school van *Battoni* te Rome, maar verkreeg door zijne ijverige studie van de groote meesters der 16de eeuw, vooral van de Venetiaansche school, een zuiveren stijl en een prachtig koloriet. Reeds vroeg bekleedde hij de betrekking van directeur der schilderkunst aan de académie van San Luca te Rome. In 1817 werd hij voorzitter der académie en behield deze waardigheid tot aan zijn dood op den 24sten Februari 1830. *Landi* wordt met *Sabatelli*, *Podesti*, *Camuccini* en anderen als de grondlegger beschouwd der nieuwe Italiaansche schilderkunst. Vooral behaalde hij grooten roem door zijne portretten. Twee vermaarde historiestukken van zijne hand, namelijk de begrafenis en de hemelvaart van *Maria*, bevinden zich in den Dom te Piacenza en een ander, een aantal Turken voorstellend, in het museum te Napels.

Landkaarten zijn aanschouwelijke voorstellingen van de geheele Aarde of van een gedeelte van deze op een plat vlak. De kunst om kaarten te ontwerpen of een landschap in kaart te brengen, draagt den naam van cartographie en deze maakt gebruik van onderscheidene landmeetkundige bewerkingen, zooals van sterrenkundige plaatsbepaling, graadmeting, triangulatie, waterpassing enz. Naar gelang van de schaal, waarop eene kaart ontworpen is, onderscheidt men *topographische*, *chorographische* en *geographische* kaarten. Bij de eerste ligt de schaal tusschen 1 : 25000 en 1 : 50000 der natuurlijke lengte, zoodat daarop alle voorwerpen in omtrek worden afgebeeld. Bij nog grootere schaal geeft men aan zulk eene kaart den naam van situatiekaart. Bij chorographische kaarten is de schaal van 1 : 150000 tot 1 : 1000000, zoodat daarop de voorwerpen door teekens zijn aangeduid, — en bij geographische kaarten is de schaal nog kleiner, zoodat men er gewoonlijk alleen de voornaamste voorwerpen op vindt aangewe-

zen. Naar gelang van 't geen op de kaart gevonden wordt, heeft men *wereldkaarten*, die de geheele Aarde in de gedaante van een plat vlak voorstellen, — *planispheeren*, waarop de Aarde in de gedaante van 2 halfronden is afgebeeld, — *algemeene kaarten*, die een werelddeel of althans een rijk bevatten — en eindelijk *bijzondere kaarten*, waarop men een klein gebied in bijzonderheden heeft geteekend. Wereldkaarten en planispheeren zijn altijd en algemeene kaarten doorgaans geographische kaarten, doch de bijzondere kaarten zijn in den regel chorographische en topographische kaarten. Naar de bepaalde oogmerken, waartoe eene kaart moet dienen, onderscheidt men orographische, hypsometrische, hydrographische, natuurkundige, godgeleerde, ethnographische, zoölogische, botanische, historische en statistieke kaarten, — alsmede zee-, rivier-, post-, spoorweg-, reis- en millitaire kaarten. Eene verzameling van landkaarten, die eene volledige voorstelling geven van de oppervlakte der Aarde, van een werelddeel of althans van een Rijksgebied draagt den naam van *atlas*.

Daar eene landkaart op een plat vlak een getrouw beeld moet leveren van de oppervlakte der Aarde of van een gedeelte dier oppervlakte moet de vervaardiger van landkaarten vooral 3 zwarigheden overwinnen, namelijk de bolvormige gedaante der Aarde, de afwisseling van bergen en dalen en de evenredige verkleining. De moeielijkheid der bolvormige gedaante zoekt hij te boven te komen door de projectie, en de keuze van deze maakt hij afhankelijk van het doel der kaart. Voor zeekaarten neemt hij doorgaans de projectie van *Mercator*, en voor halfronden de homalographische. Veelal gebruikt hij die van *Flamsteed* voor de keerkringsgewesten, — de kegelprojectie van *Delisle* voor gedeelten der Aarde, welke minder dan de helft van een halfrond beslaan, — en die van *Bonne* of de gewijzigde kegelprojectie voor grootere gedeelten van een halfrond. Nog moeielijker is het, de oneffenheden der aardoppervlakte aan te duiden. Het geschiedde op oude kaarten door rupsvormige strooken. Later kwam hierin verbetering door de Fransche methode van terreinteekening, doch eerst in het laatst der voorgaande eeuw heeft de Saksische majoor *Lehman* eene stelselmatige manier van terreinteekening ingevoerd, welke later met eenige wijziging steeds gevolgd werd. Die manier is in den jongsten tijd aanmerkelijk verbeterd, vooral door *Papen*. Hierdoor is het mogelijk geworden door het aanschouwen eener kaart zich eene vrij juiste voorstelling te verschaffen van de hoogten en laagten des lands.

De ontwikkeling der cartographie staat in het nauwste verband met die der aardrijkskunde in het algemeen. De Ouden bezaten geene landkaarten in de hedendaagsche beteekenis des woords. *Anaximander* († 547 voor Chr.), *Hecataeus* en *Aristágoras* (omstreeks 500 jaar voor Chr.) hadden op metalen platen schetsen ontworpen van het toenmaals bekende gedeelte der wereld. Beter zijn reeds de voortbrengselen van *Dicaearchus*, die afbeeldingen leverde van door hem ondernomene opmetingen der kust in Griekenland. *Hipparchus*, de meest-beroemde sterrenkundige der oudheid paste de lengte en breedte des hemels toe op de oppervlakte der Aarde en was de bevorderaar der stereographische projectie. *Marinus van Tyrus*, de grondlegger der wiskundige aardrijkskunde, maakte zich verdienstelijk door de lengte en breedte van een aantal merkwaardige plaatsen op aarde te bepalen. Hij werd nagevolgd door *Ptolemaeus*, in wien de aardrijkskundige wetenschap der Oudheid haar toppunt bereikte. De kaarten, bij zijn werk gevoegd, zijn echter niet door hem, maar door *Agathodaemon* (500 na Chr.) vervaardigd. De Romeinen bezaten schetskaarten van sommige landen in hun staatsarchief; ook lieten zij, die in triomf naar de hoofdstad terugkeerden, afbeeldingen vervaardigen van de door hen veroverde gewesten. *Caesar* bevorderde de opmeting van verschillende provinciën en ontwierp zelf landkaarten, en wij bezitten eene merkwaardige Romeinsche landkaart uit de 5de eeuw in de „Tabula Peutingeriana". De eerste wereldkaarten uit de middeneeuwen, door Christenen vervaardigd, zijn ronde kaarten met Jerusalem als middenpunt. De Arabieren bleven in gebreke de ontdekkingen hunner sterrenkundigen op de cartographie toe te passen en konden zich niet eens tot het standpunt van *Ptolemaeus* verheffen, zooals blijkt uit de kaart van *Edrisi* (1154). Doch ook de geleerden van het Westen maakten geringe vorderingen in het ontwerpen van kaarten, en eerst na de uitvinding van het kompas — in den aanvang der 14de eeuw — ontstond er een nieuw tijdperk. Men teekende kompaskaarten, waarop de zeeman de omtrekken der kusten schetste, niet op een net, zooals in lateren tijd, maar op eene soort van spinneweb, wier draden zich in de kompasroos vereenigden. Dergelijke kaarten werden het eerst vervaardigd door Italianen en Cataloniërs. De oudste van deze soort, welke wij kennen, is die van *Marino Sanuto* (1306—1324), en de merkwaardigste „Het Catalonische wereldtafereel" van een onbekenden vervaardiger van het jaar 1376. Wij zien in de 15de eeuw vooruitgang op dit gebied in de kaarten van den Venetiaan *Fra Mauro*. Inmiddels waren bij het herleven der klassieke studiën ook de werken van *Ptolemaeus* weder aan het licht gebracht, en men maakte bij het ontwerpen van kaarten gebruik van zijne plaatsbepalingen.

Terwijl met betrekking tot het ontwerpen eener voorstelling van de oppervlakte der Aarde in de 14de en 15de eeuw de zeevarende volken der middeneeuwen, inzonderheid de Italianen en in de eerste helft der 16de eeuw hunne leerlingen, de Portugeesche en Spaansche loodsen, de eerste plaats innamen, verwierven in het midden dier eeuw Duitsche kaartenteekenaars eene loffelijke onderscheiding, welke in het laatst dier eeuw en in de daarop volgende in ruime mate ten deel viel aan de Nederlanders. *Martin Behaim* vervaardigde in 1492 eene aardglobe, — *Johann Stöffler* († 1530) en *Johann Werner* van Nürnberg brachten, naar het voorbeeld der oude aardrijkskundigen, het stereographisch gradennet in gebruik. Nog grooter vorderingen maakte *Mercator*, de uitvinder van de naar hem genoemde projectie. Voorts maakten *Postell* (1581), *Petrus Apianus*, *Sebaldus Münster* en *Albrecht Ortelius* zich zeer verdienstelijk op

het gebied der cartographie. De atlas van *Ptolemaeus* bleef echter ook in de 17de eeuw steeds de grondslag van de voortbrengselen zijner navolgers, zooals *Jansson* en *Blaeu*. Oorspronkelijker waren de „Speculum totius Germaniae (1575)" van *Cellarius*, de „Kaart van Pruisen (1584)" van *Henneberger* en de „Atlas van Beieren" van *Apianus de Jongere* († 1584).

De vooruitgang der sterrenkunde in de 17de eeuw werd het eerst in Frankrijk door *Picard* en *Lahire* en vooral door *Dominique Cassini* op de verbetering der landkaarten toegepast. Wij ontwaren deze in de kaarten van *Delisle* (1700—1725) en nog meer in die van *d'Anville*, — voorts in die van *Buache*, *Jomard*, *Maltebrun* en *Walckenaer*. Tegen het einde der 18de eeuw verhieven *Desbarres*, *Rennel* en *Arrowsmith* († 1823) Engeland tot den zetel der aardrijksbeschrijving en tot de verzamelplaats van aardrijkskundige berichten. In Duitschland was inmiddels na den Dertigjarigen Oorlog de cartographie ingesluimerd; zij werd er gewekt door *Homann*, die sedert 1710 te Nürnberg werkte en wiens kaarten tot aan het einde dier eeuw hoog werden gewaardeerd. Men leverde er echter niet meer, dan men van elders ontleenen kon, daar in Duitschland weinig gedaan was voor de opmeting der verschillende landen en men de beste kaarten om krijgskundige redenen verborgen hield. In het laatste vierdedeel der voorgaande eeuw ontstond evenwel op het gebied der cartographie eene volkomene omwenteling, dewijl, naar het voorbeeld van Frankrijk, alle Europeesche landen nauwkeurig gemeten en de gewesten buiten Europa door wetenschappelijke ontdekkingstochten meer algemeen bekend werden. De eerste geometrische en topographische kaart van Frankrijk leverde *Cassini*; zij werd in 1793 voltooid. In andere landen werd dat voorbeeld gevolgd, en vooral de generale staven der legers bemoeiden zich met deze aangelegenheid. Daaraan hebben wij zoowel de kaart van *Krayenhoff* als die van het Topographisch Bureau te danken. Voortreffelijke kaarten werden in den laatsten tijd geleverd door *Berghaus*, *Stieler*, *Weiland*, *Grimm*, *Wörl*, *Sydöw*, *Kiepert*, *Petermann*, *Johnston* enz., en in ons Vaderland hebben zich onder anderen *Mees* door zijn „Historischen Atlas" en *Kuyper* onder meer door zijn „Gemeente-atlas" verdienstelijk gemaakt.

Landmeetkunst (De) omvat het opmeten en in kaart brengen van een beperkt terrein. Zij beschouwt dit laatste als een plat vlak, terwijl men bij een groot terrein rekening dient te houden met de bolvormige gedaante der Aarde. De landmeetkunst leert voorts de middelen kennen, waardoor men bovengemelde taak verrichten kan. Het komt hierbij hoofdzakelijk aan op het meten van hoeken en lijnen; doorgaans is het voldoende éene lijn als basis te meten en daarna door hoekmeting de lengte der overige lijnen en de ligging der verschillende punten te bepalen.

De werktuigen, voor de landmeetkunst gebezigd, zijn: *bakens*, die de voornaamste punten aanwijzen, de *landmeterskettting*, om afstanden te meten, het *planchet* en de *alhidade*, waarmede onmiddellijk bepaalde richtingen in teekening worden gebracht, de *boussole*, om het azimuth van richtingen op het terrein te meten, het *landmeterskruis*, het *astrolabium*, de *sextant* en de *theodoliet*.

De landmeetkunst dient vooral tot het opmeten van particuliere eigendommen, ten einde de grenzen van deze naar behooren te bepalen en bij geschillen, dienaangaande gerezen, een gegrond oordeel uit te spreken.

Landmerken noemt men voorwerpen op den vasten wal, die uit zee zichtbaar zijn en den zeeman aanwijzing geven van de plaats, waar hij zich bevindt en alzoo van den koers, dien hij moet volgen om zijne bestemming te bereiken.

Landois. Onder dezen naam vermelden wij:

Hermann Landois, een verdienstelijk dierkundige, geboren den 19den April 1835 te Münster. Hij studeerde aldaar in de theologie en natuurlijke historie, ontving in 1859 de priesterwijding, promoveerde in 1863 te Greifswald in de philosophie en werd leeraar in de natuurkunde, eerst aan de landbouwschool te Botzlar en in 1865 aan het gymnasium te Münster, vestigde zich hier als privaatdocent in de zoölogie en zag er zich in 1873 tot hoogleeraar benoemd. Hij is er ijverig werkzaam; zijne zoölogische praeparaten voor het onderwijs werden op tentoonstellingen bewonderd, in 1871 stichtte hij de Westfaalsche Vereeniging voor de bescherming van vogels enz. en in 1874 bracht hij den Westfaalschen dierentuin tot stand. Hij schreef: „Lehrbuch der Zoologie (4de druk, 1878)", — „Thierstimmen (1875)", — „Lehrbuch der Botanik (1872)", — „Ton- und Stimmenapparate der Insekten (1867)", — „Der Mensch und das Thierreich in Wort und Bild (met *Krass*, 1878; 3de druk, 1879)".

Leonard Landois, een ijverig beoefenaar der vergelijkende ontleedkunde en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Münster den 1sten December 1837, studeerde te Greifswald in de geneeskunde, vestigde zich aldaar als privaatdocent in de physiologie en werd er in 1868 buitengewoon en in 1872 gewoon hoogleeraar en directeur van het physiologisch instituut. Hij schreef o. a.: „Die Lehre vom Arterienpuls (1872)", — „Die Transfusion des Blutes (1875)", — „Beiträge zur Transfusion des Blutes (1878)", — „Graphische Untersuchungen über den Herzschlag im normalen und krankhaften Zustande (1876)", — en „Lehrbuch der Physiologie des Menschen (1880; 2de druk, 1881)".

Landolt. Onder dezen naam vermelden wij:

Salomon Landolt, een verdienstelijk schilder, geboren te Zürich in 1741. Hij was beurtelings krijgsman, schilder en jager. Nadat hij de militaire school te Metz bezocht had, wijdde hij zich te Parijs en Lyon aan de kunst, leidde een avontuurlijk leven en schilderde fraaie krijgs- en jachttafereelen. Hij overleed te Zürich in 1818.

Heinrich Matthias Friedrich Landolt, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Breda den 29sten November 1821. Hij werd kadet in 1844 en 4 jaren daarna tweede luitenant bij de infanterie, — voorts in 1854 eerste luitenant en in 1861 kapitein en overleed den 22sten Juni 1871 in de Duitsche badplaats Wildungen. Hij schreef: „Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen (1858)", — „Geschiedkundige herdenking van het 25-

jarig bestaan der bataljons grenadiers en jagers (1854)", — en „Militair woordenboek van Rustow, voor Nederlanders bewerkt (1861)", — voorts vertaalde hij eenige krijgskundige werken, schreef een polyglottisch militair woordenboek en leverde bijdragen in verschillende tijdschriften.

Landon. Onder dezen naam vermelden wij:

Charles Paul Landon, een Fransch schilder, graveur en schrijver. Hij werd geboren in 1760, ontving eene zorgvuldige opvoeding, en vertrok in 1785 naar Parijs, waar hij zich wijdde aan de kunst en de leermeester werd der Hertogen *van Angoulême* en *van Berri*. Gedurende de Omwenteling toefde hij te Rome, werd later conservator van het museum van schilderijen te Parijs en stierf aldaar den 5den Maart 1826. Van zijne geschriften vermelden wij: „Annales du musée et de l'école moderne des beaux arts (1801—1810, 17 dln; 2de druk, 1833)", — „Paysages et tableaux de genre (1805, 4 dln)", — „La galerie Giustiniani et la galerie Massias (1810, 6 dln)", — „Les salons de 1808—1824 (13 dln)", — „Vies et oeuvres des peintres les plus célèbres (1803, 20 dln)", — „Description de Paris et de ses édifices (1806—1809, 2 dln; 2de druk 1810)", — Galerie historique des hommes les plus célèbres de tous les siècles et de toutes les nations (1805—1809, 12 dln)", — „Description de Londres et de ses édifices (1810)", — „Les amours de Psyché et de Cupidon (32 bladen naar *Rafaël*)", — „Le Saint Evangile de N. S. Jésus-Christ (51 bladen naar *Rafaël*, *Poussin* enz.)", — „Recueil des ouvrages de peinture et sculpture, qui ont concouru pour les prix décennaux (45 bladen)", — „Atlas du musée ou catalogue figuré des tableaux et statues (1814)", — „Galerie de M. Massias, ancien président de France à Carlsruhe (1815)", — „Numismatique du voyage du jeune Anacharsis (1818, 2 dln)", — en „Choix de tableaux et de statues des célèbres musées et cabinets étrangers (1821, 18 dln)". Van zijne schilderijen worden vooral „Dédale et Icare" en „Paul et Virginie" loffelijk vermeld.

Letitia Elizabeth Landon, eene Engelsche dichteres. Zij werd geboren te Chelsea in 1801 en maakte zich reeds vroeg bekend door hare dichterlijke gaven. De vriendschap van *William Jerdan*, uitgever der „Literary Gazette", bezorgde haar toegang tot de letterkundige kringen te Londen, maar gaf tevens aanleiding tot geruchten, welke haar diep griefden en grooten invloed hadden op haar lot. Na het overlijden van haren vader moest zij door hare pen in hare behoeften en in die harer moeder voorzien en schreef onder de letters L. E. L.: „The improvisatrice (1824)", gevolgd door vele gedichten in tijdschriften en almanakken, welke zich onderscheiden door diep gevoel en welluidende maat, — voorts de romans; „Ethel Churchill", — „Francesca Carrara", — en „Romance and reality". In het begin van 1838 huwde zij met *George Maclean*, gouverneur van Cape-Coast-Castle, en vertrok weldra met haar gemaal naar genoemde Afrikaansche kolonie. Eenige weken na hare aankomst, den 16den October 1838, vond men haar dood in hare kamer met een fleschje blauwzuur in de hand. Haar „Life and literary remains" werden in 1840 door *Laman Blanchard* in het licht gegeven.

Landor (Wolter Savage), een uitstekend Engelsch schrijver, was de telg van een aanzienlijk geslacht in Warwickshire en aanschouwde aldaar op den 30sten Januari 1775 op het voorvaderlijk kasteel Ipsley-Court het levenslicht. Hij ontving zijne opleiding aan het gymnasium te Rugby en bezocht vervolgens de universiteit te Oxford, vanwaar hij wegens eene jeugdige dwaasheid verwijderd werd. Reeds op achttienjarigen leeftijd zond hij een bundel verzen in het licht. Zijne bloedverwanten verlangden, dat hij in krijgsdienst zou treden, doch dit strookte weinig met zijne letterkundige neigingen en republikeinsche denkbeelden. Met een klein jaargeld, hem door zijn vader toegekend, trok hij naar Wales, waar hij de eerste zijner „Imaginary conversations" schreef. Later erfde hij een aanzienlijk vermogen en bracht bij het uitbarsten van den Spaanschen vrijheidsoorlog op eigen kosten een korps krijgslieden bijeen, welke hij naar het hoofdkwartier van den Onderkoning van Galicië bracht. Hij ontving daarvoor den dank der Centrale Junta te Cadix en het brevet van brigade-generaal, dat hij echter terugzond, toen *Ferdinand VII* het absolutismus in Spanje herstelde. Kort daarna begaf *Landor* zich naar Frankrijk, maar in 1818 naar Italië, waar hij de villa van Graaf *Gherardesca* te Fiësole kocht en eenige jaren in eenzaamheid doorbracht. Hij bezigde er zijn ledigen tijd, om de laatste hand te leggen aan zijne: „Imaginary conversations of literary men and statesmen", welke in 1824 in het licht verschenen en in 1836 door eene tweede reeks gevolgd werden. Zij behooren ongetwijfeld tot de merkwaardigste voortbrengselen der nieuwere Engelsche letterkunde en bevatten, naast vele paradoxe en zonderlinge beweringen, een overvloed van treffende denkbeelden. Daarenboven heeft men van hem het gedicht: „Gebir", waarin men veel schoons aantreft, — het treurspel „Count Julian (1831)", — de drama's: „Giovanna of Naples (1839)", „Fra Ruperto" en „Pericles and Aspasia" en eindelijk talrijke bijdragen in den „Examiner" en andere tijdschriften. Eene uitgave zijner werken verscheen in 1846 in 2 deelen (2de druk, 1852). Later leverde hij een bundel gedichten onder den titel: „Last fruit of an old tree (1853)". Gedurende zijne laatste levensjaren zag hij zich door een ergerlijk rechtsgeding gedwongen, Engeland voor altijd te verlaten. Wederom trok hij naar Italië, waar hij „Heroic idyls and other poems (1863)" in het licht gaf en den 17den September 1864 te Florence overleed.

Landré (George Nicolas), een verdienstelijk letterkundige, geboren te Cassel den 15den Januari 1762, bezocht de militaire school aldaar, nam dienst bij een Oostenrijksch regiment huzaren, streed in 1788 in de Russische gelederen tegen Turkije, verliet 2 jaren later wegens een tweegevecht den dienst en begaf zich naar Nederland, waar hij het bestuur aanvaardde der kweekschool voor meisjes, in 1799 te Amsterdam opgericht door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hij overleed aldaar den 18den November 1824. Hij schreef met *Agron* en *Weiland*: „Nieuw

handwoordenboek der Nederduitsche en Fransche talen (1810; 2de druk, 1828)", — „Verzameling van brieven (1853—1862 tot 5-maal toe uitgegeven)", — bewerkte met *Weiland* een: „Woordenboek der Nederduitsche synoniemen (1825)", — en leverde eene vertaling van de „Geschiedenis der Kozakken (1814)", van *van Plotho* enz. — Zijn kleinzoon *Antoine Louis Jacques*, geboren te Amsterdam den 11den Mei 1846, bewerkte eenige tooneelspelen uit het Fransch en Hoogduitsch, vertaalde eenige romans, en leverde: „De bewering van den heer Hofdijk bij het licht bekeken (1867)",— „Vervroegd Beursuur (1873)", — en „Olla Podrida (1874)".

Landrecht. Onder dit woord kan men in 't algemeen verstaan het recht, dat op een gegeven tijdstip in eenig land bestaat. Meer bepaald noemt men „landrecht" en spreekt men van de „landrechten", wanneer men het oog heeft op de rechtsbronnen, waaruit het recht geput werd voordat het recht gecodificeerd was (zie *Codificatie*). Het recht, zooals het zich geopenbaard heeft in en gevoed werd door het volksbewustzijn, zooals het kenbaar werd in gewoonten, zeden en gebruiken, bevestigd door vonnissen en later door statuten, handvesten, plakkaten, wetten enz., is in den beginne als 't ware een draagbaar iets. In den aanvang van de middeneeuwen, tijdens de volksverhuizing, gaat het recht, dat bij zekeren volksstam heerscht, met dien stam mede, waarheen deze zich verplaatst; ieder lid van den stam zelfs draagt zijn eigen recht mede, ook waar hij zich vestigt onder een anderen stam; het recht is een band, waarmede hij aan zijne volksgenooten blijft verbonden. Nadat het rondzwerven had opgehouden en de stammen meer en meer vaste woonplaatsen hadden ingenomen, om zich tot een gevestigd volk te ontwikkelen, ontving ook het recht een meer *territoriaal* karakter: een zeker territoir, eene bepaalde landstreek krijgt zijn eigen recht, waaraan allen, die zich op dat gebied ophouden, zoolang zij dáár wonen, onderworpen blijven. Het recht van de landstreek is het *landrecht*. Het was het *gemeene*, *gewone* recht, in tegenstelling van het *stads-*, *Hof-*, en *leenrecht*. Het werd toegepast in de landsgerechten, waar recht gesproken werd onder den koningsban. In de Duitsche landen werd het ook *keizerrecht* genoemd, zooals blijkt uit de opschriften van één der meest bekende middeneeuwsche wetboeken: den „*Schwabenspiegel*". Het bestond zoowel uit geschreven als ongeschreven recht. Uit de gewoonte ontwikkelde het zich, hier minder en langzamer, dáár meer en sneller. Natuurlijk werd de behoefte aan het verzamelen van rechtsbeginselen in wetboeken bij het toenemen der beschaving hoe langer hoe dringender. Aan die behoefte dankten de gecodificeerde landrechten hun ontstaan- de *volksrechten* werden opgenomen in stelselmatige Codes, vooral na de 13de eeuw; de „Schwabenspiegel" en de „Sachsenspiegel" zijn hiervan in Duitschland de meest beroemde exemplaren. Ieder land, ieder gewest, iedere streek had in de middeneeuwen zijn eigen landrecht, hetzij het alleen gold, of dat het, zoo noodig, werd aangevuld uit de beginselen van het Romeinsch recht, als *subsidiair* of *hulprecht*.

Ook in ons Vaderland hadden de verschillende provinciën, en in elke provincie wederom zekere bepaald afgescheiden streken, die in 't bezit waren van souvereiniteitsrechten, een eigen landrecht.

Die toestand heeft voortgeduurd zoolang als de souvereine macht van de provinciën en van hare onderdeelen heeft bestaan. De omwenteling van 1795 gaf den eersten stoot aan het verdwijnen der landrechten. De wetgeving van Koning *Lodewijk Napoleon* van Holland hief voor 't eerst hun bestaan formeel op. Door de invoering van het Fransche recht in 1811, tijdens de inlijving van ons land bij het Keizerrijk Frankrijk, werd aan de oude landrechten bij voortduring alle rechtsmacht ontzegd, en gelijke bepaling wordt voor zooveel nog noodig teruggevonden in de wet van 16 Mei 1829, Stbl. N°. 33. Het territoir van het Koningrijk is thans één; de souvereiniteit over het geheele land berust thans alleen en geheel bij de algemeene Landsregeering, waarvan de Koning 't hoofd is; derhalve is ook de wetgeving ééne en dezelfde voor het geheele Koningrijk en voor alle zijne deelen gelijk. Duidelijk is dit beginsel uitgesproken in art. 2 van de „Wet, houdende algemeene bepalingen der wetgeving van het Koningrijk", dat luidt: „De wetten zijn in het *geheele* koningrijk verbindende, uit kracht van derzelver afkondiging, door den Koning gedaan."

Landrente (De) is de voornaamste van de zoogenaamde „landelijke inkomsten", die ons gouvernement als belasting heft in onze Oost-Indische bezittingen. Tijdens het bestaan der Oost-Indische Compagnie liet het Indisch bestuur op Java zich bijna niet met belastingheffing in; de Compagnie toch liet door de inlandsche regenten „de zoogenaamde contingenten en verplichte leverantiën", die meestal in voortbrengselen in natura bestonden, als belasting opbrengen. In plaats van deze wijze van belastingheffing voerde de gouverneur-generaal *Daendels* — van 1808—1811 — het zoogenaamde „dwangarbeidstelsel" in, hetwelk in hoofdzaak hierin bestond, dat de bevolking verplicht werd tot arbeid ten behoeve van het Gouvernement en tevens tot het leveren van zekere door haren arbeid verkregen producten. Later, onder het Engelsch tusschenbestuur, van 1811—1816, werd er met afschaffing van het vroeger bestaande een geregeld belastingstelsel voor de inlandsche bevolking ingevoerd, bekend onder den algemeenen naam van „landelijk stelsel", „landelijke inkomsten", waartoe in de eerste plaats de *landrente* behoorde. Deze belasting, bestaande in een aandeel in de opbrengst der velden, werd door den Engelschen luitenant-gouverneur Sir *Stamfort Rafles* op Java en Madoera ingevoerd. In Engelsch-Indië werd zij reeds sedert geruimen tijd geheven volgens drie stelsels: a. het Zamindarystelsel, volgens 't welk aan de Zamindars of groote landheeren het recht werd toegekend, om deze heffing ten hunnen bate te doen plaats vinden. In enkele streken van Java vindt men een toestand terug, die in vele opzichten met dat stelsel overeenkomt. b. Het Ryot-warstelsel, waarbij de belasting van elken inlander individueel wordt gevraagd. c. Het Village-settlement, of stelsel van dorpsgewijzen aanslag. Op Java en Ma-

doera werd hoofdzakelijk alleen het laatste stelsel van heffing der landrente aangenomen, schoon ze in 't laatst van 't Engelsch tusschenbestuur individueel van elken belastingschuldige werd gevraagd. Spoedig na 't herstel van het Nederlandsch gezag werd op Java door de commissarissen-generaal (*Elout*, *van der Cappellen* en *Muntinghe* — deze later door *Buyskes* vervangen) weder de dorpsgewijze aanslag ingevoerd. Nog heden schrijft art. 59 van het tegenwoordig Regeeringsreglement den gouverneur-generaal voor, dat overal, waar de landrente geheven wordt volgens den gemeentelijken of dorpsaanslag, dit voorloopig aldus moet blijven geschieden. — Landrente is oorspronkelijk eene procentsgewijze belasting op het hoofdproduct van den inlandschen landbouw, voornamelijk van de rijst; doch ook producten van zoogenaamde tweede gewassen, als indigo, katoen, djagoeng, katjang, enz., zijn daaraan onderworpen, wanneer zij als eerste gewas geteeld worden, wat veelal op de tegals of droge rijstvelden pleegt te geschieden. Een vaste maatstaf voor dien aanslag bestaat er eigenlijk niet; er is niet bepaald, hoeveel van de opbrengst moet worden afgestaan in evenredigheid met de uitgestrektheid en de vruchtbaarheid van den grond. *Raffles* classificeerde de velden in zes soorten: van de *beste* zou de *helft*, van de *minste* slechts een *vierde* van de geschatte opbrengst geheven worden. In verarmde districten mochten de collecteurs in de eerste jaren hunnen aanslag zelfs beneden dien maatstaf brengen. Het tweede gewas werd onbepaald vrijgesteld, welke vrijstelling nog heden ten dage bestaat. Wél wordt die regeling van 1814, om naarmate van de meerdere of mindere vruchtbaarheid van de *sawah's* of natte rijstvelden, de helft, twee vijfden of een derde, en van de *tegals*, of droge rijstvelden twee vijfden, een derde of een vierde van de jaarlijksche opbrengst van 't gewas te heffen, nog altijd eenigermate in aanmerking genomen, maar een bepaalde last, om zich hieraan te houden, werd den betrokken ambtenaren toch nooit gegeven. Omtrent de vaststelling van het bedrag in den aanslag wordt nog steeds, volgens de organisatie van 1816, eene overeenkomst getroffen met de hoofden en bestuurders van iedere dessa. Bij deze overeenkomst worden in aanmerking genomen de aanslag en het zuiver bedrag der vorige jaren; daarmede worden vergeleken de omstandigheden van elke dessa en de vermoedelijke gesteldheid van het gewas; met de meeste billijkheid en met het minste bezwaar voor de ingezetenen moet het vergelijk worden getroffen. Men mag aannemen, dat de heffing over 't algemeen tegenwoordig niet meer bedraagt, dan een vijfde van het product. De belasting wordt krachtens stilzwijgende, langdurige gewoonte niet in natura, maar in geld betaald. Zij wordt geheven over geheel Java, met uitzondering van de residentiën Batavia, Preangerregentschappen, Soerakarta, Djokjokarta en Banjoewangi. Op Madoera bestaat ze ook; eveneens, onder verschillende benamingen, in verscheidene buitenbezittingen. De wijze van aanslag op Java is als volgt: de controleur van de landelijke inkomsten en cultures ontvangt van de districtshoofden zijner afdeeling de hun door de dessahoofden gezonden opgaven van de bebouwde velden in iedere dessa. Vóór of tijdens den oogst komt hij in de districtshoofdplaats samen met de dessahoofden en bepaalt met hen het aandeel van ieder veld in de landrente. Die „voorloopige aanslag" wordt later „de definitieve aanslag", als de resident de dessahoofden omtrent die bedragen heeft gehoord en ze daarna voor goed heeft gefixeerd. De dessahoofden belasten zich met de inning en genieten daarvoor acht procent perceptieloon. Zij overhandigen de gelden aan de „ondercollecteurs der landelijke inkomsten", die ze in de kas van den ontvanger storten.

Landrien (Emanuël Josef), een verdienstelijk Vlaamsch letterkundige, geboren in 1816 te Ronsse in Oost-Vlaanderen en aldaar overleden in September 1863, was eerst onderwijzer te Huysse en vestigde zich daarna te St. Nicolaas en eindelijk in zijne geboortestad als boekdrukker. Hij was schrijver en uitgever der „Gazette van het land van Waes" en schreef onderscheidene schoolboekjes, zooals: „Leerboek der geschiedenis van België, van de vroegste tijden tot op onze dagen (1846)", — „Kort begrijp der algemeene aardrijkskunde met drie kaarten (1846)", — „Kortbondige geschiedenis van het Oud en Nieuw Testament of Bijbel der Kindsheid vertaeld (1847)", — „Vlaemsche en Fransche opstellen enz. (1848)", — „Grondregels der Nederduitsche spraekkunst (1848)", — en „Kort begrijp der Fransche spraekkunst".

Landsberg an der Warthe, eene arrondissementshoofdstad van het Pruisische regeeringsdistrict Frankfort, ligt in eene bevallige en vruchtbare landstreek aan de Warthe, waarover aldaar eene brug is gelegd ter lengte van 130 Ned. el, en aan den Oosterspoorweg. Zij bestaat uit de eigenlijke stad en 5 voorsteden en telt bijna 24 000 inwoners (1880). Men heeft er een gedenkteeken ter eere van *Schleiermacher*, onderscheidene inrichtingen van onderwijs en een drukken handel, vooral in graan, wol, vee, hout en sterken drank. Een stedelijk meuseum werd er op den 1sten December 1884 geopend. — Het arrondissement van dien naam telt op ruim 22¹⁄₂ □ geogr. mijl ruim 86 000 inwoners.

Landsberg (Herman), een uitstekend ingenieur in Nederlandschen dienst en een leerling uit de school van *Coehoorn*, werd geboren in 1680 en overleed in 1746. Hij woonde de belegering bij van Rijssel (1708), van Doornik (1709), van Douay, Bethune en Ayre (1710) enz., trad vervolgens in Saksischen dienst en werd in 1742 bevorderd tot generaal-majoor en in 1745 door de Pruisen gevangen genomen. Hij schreef: „Nouveaux plans et profils de fortification pour défendre et attaquer les places (1741)", — „Neue Grundrisse und Entwürfe der Kriegsbaukunst (1737)", — „La fortification de tout le monde etc. (1712 en 1737, 2 dln)", — „Nouveau projet d'une citadelle, confronté contre celle de Lille (1714 en 1719)", — en „La nouvelle manière de fortifier les places (1712)".

Landschapschilderen (Het) beijvert zich eene bepaalde gemoedsgesteldheid uit te drukken door eene schets der bewerktuigde of onbewerktuigde natuur. Het vertegenwoor-

digt alzoo op het groote gebied der schilderkunst het lyrisch element. Menschen of dieren zijn in het landschap enkel stoffage en mogen geene bepaalde opmerkzaamheid wekken. Met betrekking tot den stijl onderscheidt men het historisch of heroïsch landschap en het gevoelslandschap. De beoefenaar van eerstgenoemde legt zich vooral toe op schoonheid van lijnen, beoogt eene plastische voorstelling en is gesteld op eene historische of mythische stoffage,— die van laatstgenoemde werkt inzonderheid door middel van licht en lucht en door de kleuren. Eerstgemelde houdt meer van de zuidelijke, — laatstbedoelde meer van de noordelijke natuur. Men onderscheidt voorts zomer- en winterlandschappen, avond- en maneschijnlandschappen enz. Voert men bij het schilderen van landschappen den vrijen teugel aan de verbeelding, dan verkrijgt men *gecomponeerde landschappen*, terwijl men de zoodanige, welke men aan de natuur ontleent, met den naam van *vedute* bestempelt. In de Grieksche schilderkunst was het landschap onbekend. In plaats van den berg werd de berggod, in plaats van de bron de bronnymf voorgesteld. Eerst bij de Romeinen vindt men beginselen van het landschap in schetsen van gebouwen en daarbij gelegene tuinen. De romantische geest der middeneeuwen daarentegen was doordrongen van liefde jegens de natuur en deze moest zich vroeg of laat openbaren in de kunst. In de eerste plaats bezigde men het landschap in plaats van den goudgrond voor Bijbelsche tafereelen; dit geschiedde het vroegst door de gebroeders *van Eijck* in Vlaanderen. Het werd nagevolgd door de Rijnlandsche en Hoogduitsche school. Reeds in den aanvang der 16de eeuw had het landschap in de Brabantsche school zoo groote vorderingen gemaakt, dat *Joachim Patenier* en *Henri de Bles* het waagden, het landschap tot een afzonderlijk gebied van schilderkunst te verheffen. In Italië ontwaren wij het landschap als achtergrond in de schilderscholen van Venetië en Florence (*Benozzo Gozzoli*), maar het begint zich eerst met ongemeene bevalligheid te vertoonen op de doeken van *Giovanni Bellini* en *Leonardo da Vinci*. De eerste, die aldaar het landschap als iets zelfstandigs behandelde, was *Titiaan*. De wieg van het eigenlijke landschapschilderen was Nederland, waar tegen het einde der 16de eeuw *Peter Breughel* en zijne zonen uitstekende natuurtafereelen schilderden. In dienzelfden geest werkten *Roland Savery*, *D. Vinckeboom*, *Aegidius Hondekoeter* en *Jodocus de Momper*. Tevens ontstond te Rome eene school van kunstenaars, die aan het landschap eene ongemeene volkomenheid schonken. Daartoe behoorden *Annibale Carracci*, *Paul Bril* († 1626) en *Adam Elzheimer* († 1620). Nog grooter roem behaalden de Fransche landschapschilders *Poussin* (*Dughet*) en *Lorrain*, — voorts *Salvator Rosa*, *Swanevelt*, *Both*, *Pijnacker*, *Zaftleven*, *van der Neer*, *Waterloo*, *Ruysdael*, *Hobbema* enz. Later verwierven *Valenciennes* in Frankrijk en *Wilson* in Engeland als landschapschilders grooten lof. — In den jongsten tijd hebben de verschillende scholen in Duitschland, Frankrijk en elders vele landschapschilders voortgebracht. Van de school van Düsseldorf noemen wij *Schirmer*, die vooral Bijbelsche landschappen leverde, de gebroeders *Achenbach*, *Scheuren*, *Scheins*, *Michelis* en *Weber*, — uit Noorwegen *Hans Gude*, — uit München *Rothmann* en zijne volgelingen *Charles Rosz*, *Fries* en *Albert Zimmermann*, *Etzdorf*, *Schleich*, *Heinlein*, *Max Zimmermann*, *Zwengauer*, *Haushofer* en *Löffler*, — uit Berlijn *Blechen*, *J. W. Schirmer*, *Pape*, *Behrendsen*, *Hogguet*, *Spangenberg*, *Riefstahl*, *Schmidt*, en *Hildebrandt*, — uit Weimar *Preller* en *von Kalkreuth*, — uit Frankrijk *Flandrin*, *Cabat*, *Aligny*, *Corot*, *Rousseau*, *Français*, *Buffon*, *Dupré* en *Daubigny*, — uit Genève *Calame* en *Diday* — uit Engeland *Turner* en *Constable*, — uit Denemarken *Dahl*, *Skovgaard*, *Sörensen* en *Rump*, — uit België *Clay*, *Kindermann*, *Quinaux* en *Robbe*, — en uit Nederland *Koekkoek*, *Schotel*, *Schelfhout*, *Koekkoek de Jongere*, *Verveer*, *Bilders*, *Schipperus* enz., om van een groot aantal anderen geen gewag te maken.

Landseer (Edwin), een uitstekend Engelsch schilder, was de zoon van den verdienstelijken graveur *John Landseer* (geboren in 1769 en overleden in 1852) en aanschouwde het levenslicht in 1802. Hij ontving onderwijs in de schilderkunst van zijn vader, bepaalde zich vooral bij het schilderen van dieren en vormde zich naar de natuur en naar het voorbeeld van *Weenix*. Hij leverde genrestukken, landschappen, portretten, bloemen en stillevens, maar verwierf inzonderheid als dierenschilder grooten roem. Reeds op 13-jarigen leeftijd zond hij zijne voortbrengselen naar de tentoonstelling; in 1816 werd hij leerling der Académie en 2 jaren later bezorgde zijn stuk: „De honden van den St. Bernard, een onder de sneeuw bedolven reiziger opsporend" hem eene plaats naast de vermaardste schilders van zijn tijd. Daarna oefende hij zich geruimen tijd onder de leiding van den historieschilder *Heydon* en maakte grooten opgang. In 1826 zag hij zich benoemd tot buitengewoon lid der Koninklijke Académie, in 1831 tot gewoon lid, en in 1850 schonk de Koningin hem de ridderlijke waardigheid. Die van voorzitter der Koninklijke Académie, waartoe hij in 1866 gekozen werd, wees hij van de hand. Ook werd hij in 1847 lid van de Koninklijke Académie in België en verkreeg in 1855 de groote gouden medaille te Parijs. Zijne tafereelen van dieren hebben door een eigenaardigen humor eene ongemeene aantrekkelijkheid, zoodat hij den eernaam van „Shakspere van het dierenrijk" verwierf, en zij zijn door gravures algemeen bekend geworden. Minder grooten lof heeft men toegekend aan zijne fresco's. Ook heeft hij één en ander geleverd op het gebied der beeldhouwkunst. Tot zijne beste stukken behooren: „Low and high life (1831)", — „Comical dogs (1836)", — „Lady Fitzharris met haar schoothondje", — „Laying down the law", — „Koningin Victoria en hare kinderen (1845)", — „Refreshment", — „The first lesson (1845)", — „Deer-stalking (1858)", — en — „Dialogue at Waterloo". Hij overleed na eene langdurige ongesteldheid den 1sten October 1873. — Ook zijn oudere broeder *Charles Landseer* heeft zeer verdienstelijke schilderijen geleverd.

Landshut, de hoofdstad van het Beiersche arrondissement Niederbaiern, aan de Isar gelegen en van deze doorsneden, strekt zich schilderachtig uit in eene breede vallei en

maakt met hare fraaie kerken en breede straten een aangenamen indruk. De voornaamste 3 kerken zijn er in spitsboogstijl opgetrokken, en die van St. Maarten heeft een toren ter hoogte van 117 Ned. el, een steenen kansel en fraai-beschilderde glazen. Voorts zijn gemelde kerken voorzien van prachtige altaren. Ook zijn er andere merkwaardige gebouwen, zooals het stadhuis, de kavalleriekazerne en het Koninklijk slot, benevens een aantal kloosters. Men vindt er onderscheidene inrichtingen van onderwijs en ruim 17 000 inwoners (1880), die er in handel en nijverheid hun bestaan vinden. — Een ander *Landshut* of *Landeshut* ligt in de Pruisische provincie Silezië, is eene arrondissementshoofdstad in het district Liegnitz en telt omstreeks 5 000 inwoners.

Landsknecht of *Lansknecht* noemde men tegen het einde der 15de en gedurende de 16de eeuw in Duitschland een krijgsman, die tot het voetvolk behoorde. Eerst waren het lijfeigenen in het gevolg der ridders en later vormden de landsknechten een zelfstandig korps. *Maximiliaan I* kwam op het denkbeeld om, in plaats van Zwitsers, een korps Duitsche soldaten te werven, en *Georg von Frundsberg*, de vader der landsknechten geheeten, kwam hem hierbij te hulp. De inrichting daarvan diende later tot modél voor alle staande legers. Namelijk bij het uitbarsten van een oorlog benoemde de Keizer een beproefd man tot veldoverste, gaf hem den last om een regiment landsknechten te werven en bepaalde de voorwaarden, de soldij en het aantal vaandels. Ieder aangeworvene had zijn eigen wapens en kleeding, ontving handgeld en moest aanwezig zijn op den dag der monstering. Dan werd de krijgswet voorgelezen en de eed afgenomen, waarna de kolonel zijn staf benoemde en de vaandels aan de vaandrigs uitreikte. Ieder vaandel organiseerde zich zelf: de hoofdman benoemde zijne officieren, terwijl de landsknechten hunne onderofficieren kozen en zich verdeelden in rotten van 10 pieken. Ieder vaandel telde 400 man en 10 of 12 vaandels vormden een regiment. Het hoofdwapen der soldaten was de lans of piek, doch tegen het einde der 16de eeuw waren zij meerendeels van vuurwapens voorzien. Men zag de landsknechten (lansquenets) als huurbenden in de meeste legers van Europa. Berucht werd bovenal de *groote garde* of *zwarte bende*, die ten getale van 5- of 6 000 man in het midden der 16de eeuw geheel Duitschland doorkruiste. Zij diende onder verschillende Vorsten en vergezelde Koning *Karel VIII* naar Italië, waar zij door muit- en plunderzucht en door velerlei wreedheden angst en schrik verspreidde. Een bekend hazardspel, „lansquenet" genaamd, is naar die bende der landsknechten genoemd.

Landskrona, eene koopstad en vesting in het Zweedsche län Malmö aan de Sond, bezit eene uitmuntende haven, omstreeks 10 000 inwoners (1883), onderscheidene scheepstimmerwerven, vele fabrieken en een belangrijken handel. De citadél verheft er zich op het eiland Graen, en op eene geogr. mijl afstand vandaar bevindt zich in de Sond het eiland Hven, tot 1658 aan Denemarken behoorend en vermaard als de verblijfplaats van *Tycho Brahé*. Van zijn kasteel Uraniënburg en van zijne sterrenwacht Stierneborg is geen spoor overgebleven. — Den 14den Juli 1677 leden de Denen in den strijd tegen de Zweden bij Landskrona eene volkomene nederlaag, zoodat zij die stad aan laatstgenoemden moesten afstaan.

Landsmannschaften of *korpsen* noemt men aan de Duitsche universiteiten bepaalde studentenvereenigingen. Reeds vroeg ontstonden er zulke vereenigingen van landgenooten (vandaar de naam) en zij bleven onder verschillende vormen en namen bestaan tot op onzen tijd toe, hoewel hare voormalige eigenaardigheden verloren gegaan zijn en zij in genootschappen of clubs veranderd zijn, bestaande uit personen uit verschillende Rijken. Het hoofddoel der Landsmannschaften is geenszins beoefening der wetenschap, maar onderlinge gezelligheid. De leden nemen tevens bepaalde overgeleverde wetten en verordeningen in acht, het *comment* genaamd, en hebben hunne overheden (senior enz.), door hen zelven gekozen, om die te handhaven, vooral ook met betrekking tot het tweegevecht. Men verdeelt de leden van een Landsmannschaft in *gewone* (Corpsburschen) en *buitengewone* (Renoncen), welke laatsten geene stem hebben in zaken der Landsmannschaft. Gewoonlijk staan de verschillende Landsmannschaften eener académie met elkander in verband door middel van het *Seniorenconvent*. Geheel andere vereenigingen aan de universiteiten zijn de bekende *Burschenschaften*.

Landstorm, zie *Schutterij*.

Landtong noemt men een tongvormig stuk laag land, dat, met het vaste land of met een eiland verbonden, met het smaller uiteinde uitsteekt in zee of in een meer of rivier. Is zulk eene landtong eene rots van aanzienlijke hoogte, dan noemt met haar eene kaap.

Landverhuizers noemt men de zoodanigen, die met have en goed hun geboortegrond verlaten om elders een nieuw vaderland te zoeken. In algemeenen zin kan men reeds den naam van landverhuizers geven aan de Phoeniciërs, Grieken en Romeinen, die buiten hun Rijk talrijke koloniën hebben gesticht, — meer bepaald echter geeft men hem aan die bewoners van Europa, die sedert de 2de helft der 18de en vooral in de 19de eeuw naar Amerika en Australië zijn getrokken. Hun aantal was in de laatste 50 jaren aanmerkelijk toegenomen, doch schijnt thans weder te verminderen. Verschillende oorzaken gaven daartoe aanleiding, zooals overbevolking, schraalheid van den bodem, donkere vooruitzichten in de toekomst, misgewas, gebrek, onvoldoende vrijheid en gemakkelijke gelegenheid voor den overtocht. Vooral uit Ierland en Duitschland zijn honderduizenden naar Amerika getrokken met de hoop om aldaar hun toestand te verbeteren. Voorts is in Engeland de stroom der landverhuizers naar Australië geleid, terwijl men later in ons land pogingen heeft aangewend, om dien te richten naar de Transvaalsche Republiek. De havenplaatsen, waar men den overtocht gemakkelijk maakte en voor de belangen der landverhuizers zorgde, zooals vooral Hamburg en Bremen, hebben een groot deel van haren bloei aan het vervoer van landverhuizers te danken. In ons Vaderland, als delta van de Rijn zoo uitmuntend gelegen, heeft men eerst daaraan gedacht toen het te laat was.

Er is getwist over de vraag, die voorzeker in een constitutioneel land niet te pas komt, of de onderdanen het recht hadden, hunnen gebieder te verlaten. Sommige Vorsten, hierop ontkennend antwoordend, hebben de landverhuizing verboden; andere daarentegen hebben de landverhuizers met geld uit de Rijksmiddelen ondersteund. Zoowel het één als het ander is eene dwaasheid. Ieder burger moet onbelemmerd zijn in de keuze zijner woonplaats, maar het is tevens ongerijmd om hem met het geld zijner medeburgers bij te staan, daar hij, door zich elders te vestigen, zijn kapitaal en zijne voortbrengende kracht onttrekt aan het bevorderen der welvaart van zijn geboortegrond. Eene regeering handelt wijs, wanneer zij zooveel mogelijk de oorzaken der landverhuizing wegneemt, en een landverhuizer handelt voorzichtig, wanneer hij bedenkt, dat hij zoowel elders als hier alleen door arbeid in zijn onderhoud kan voorzien. In ons Vaderland is de landverhuizing betrekkelijk zeer gering. Eensdeels kunnen de ontwikkeling van het fabriekwezen en de bloei van den landbouw er nog altijd werk verschaffen aan velen, anderdeels missen de Nederlanders veelal den moed, om zich van hun geboortegrond te verwijderen.

Landverraad is een zoogenaamd politiek misdrijf. Het brengt de veiligheid, de zekerheid, het bestaan als zoodanig van den Staat in gevaar. Zoolang er geen Staat is, kan dus ook dit misdrijf niet bestaan. In de oudste tijden werd het begrepen onder eene categorie van misdrijven, die samengevat worden onder den naam „verraad". Het overloopen tot het vijandelijke leger en het dienst doen van spion ten behoeve van den vijand zijn er de oudste en zwaarste vormen van. Landverraad is nu nog geen afzonderlijk misdrijf, maar bestaat nog als één met hoogverraad en majesteitschennis (zie *Hoogverraad* en *Majesteitschennis*). Het strafrecht der beschaafde natiën splitst die begrippen en geeft daarmede het aanzijn aan verschillende misdrijven, die, hoewel in aard verwant, toch ieder een eigen kring van bestaan hebben. Bij majesteitschennis en hoogverraad is de Staat zelf als zoodanig of een zijner hoofdorganen — b. v. de Kroondrager, de constitutie — het voorwerp van den aanslag: het misdrijf is gericht tegen de *innerlijke* veiligheid van den Staat. Bij landverraad is ook wel de Staat, als zoodanig, of een integrerend deel van zijn grondgebied, dus als zelfstandig individu beschouwd, het voorwerp van den aanval, maar niet op zich zelf: het moet hier noodwendig gedacht worden in betrekking tot andere soortgelijke individuën, andere Staten, als lid van een Statenbond. Het misdrijf raakt de volkenrechtelijke betrekkingen tusschen de volken. De betrekkingen tusschen de Staten worden geregeld door het volkenrecht. Deze regels zijn verschillend voor oorlogs- en voor vredestijd. Daarmede in overeenstemming zijn de strafbepalingen omtrent landverraad, die zich laten schiften in twee categorieën: die betreffende het *militair*, en het *diplomatiek* landverraad. De voornaamste bepalingen van ons Strafwetboek omtrent dit onderwerp laten we hier volgen. Ieder Nederlander, die de wapenen tegen Nederland gevoerd zal hebben, zal met den dood gestraft worden. (Door de wet van Mei 1870 is de doodstraf in 't algemeen afgeschaft en vervangen door levenslange tuchthuisstraf, doch behouden voor militaire misdrijven, in oorlogstijd begaan). Duidelijker en nauwkeuriger omschrijft het tegenwoordig Strafwetboek voor het Duitsche Rijk dit misdrijf aldus: Een Duitscher, die tijdens een oorlog, die tegen het Duitsche Rijk is uitgebroken, dienst neemt in 't vijandelijk leger en de wapens draagt tegen het Duitsche Rijk of zijne bondgenooten, zal wegens landverraad met levenslange tuchthuis- of vestingstraf worden gestraft. Verzachtende omstandigheden kunnen de straf verminderen. Was hij reeds vroeger in vreemden dienst getreden, doch blijft hij in dienst na 't uitbreken van den oorlog en draagt hij de wapens, dan wordt het landverraad met eene mindere straf bedreigd. Ook nu worden verzachtende omstandigheden toegelaten, wat bij ons, die, wat het strafrecht aangaat, nog onder de Napoleontische wetgeving leven, nimmer 't geval is. Volgens ons Burgerlijk en Staatsrecht brengt het in vreemden krijgsdienst treden zonder toestemming van den Koning het verlies van het Nederlanderschap mede, 't welk het vervallen van alle openbare ambten en bedieningen in zich sluit (zie *Burgerlijke rechten*).

Een andere vorm van het landverraad bestaat hierin, dat iemand met vreemde Mogendheden of hare bewindslieden aanslagen smeedt of verstandhouding aanknoopt, ten einde haar over te halen tot het plegen van vijandelijkheden of het ondernemen van den oorlog tegen het vaderland, of om haar de middelen tot het één of ander te verschaffen. De doodstraf volgt, of de vijandelijkheden er uit voortkomen of niet; juister is het, om, zooals de Duitsche wet doet, in 't laatste geval eene lichtere straf toe te passen. In oorlogstijd kan het landverraad ook hierin bestaan, dat men aanslagen met den vijand voorbereidt of met hem in overleg treedt, ten einde hem het betreden van het vaderlandsch grondgebied gemakkelijk te maken, of hem steden, sterkten, posten, havens, tuighuizen, materieel, schepen of andere dergelijke bezittingen in handen te spelen. Het succès van de vijandelijke troepen moet hier door den misdadiger beoogd worden. Het middel, dat hij kiest, doet minder ter zake, en daarom is eene opsomming van de „manoeuvres" of „machinations" hier minder raadzaam. Het misdrijf bestaat in het voordeel aanbrengen aan den vijand en daardoor nadeel toevoegen aan de vaderlandsche krijgsmacht. Het kan gebeuren door oproer te stichten onder de medesoldaten, door den vijand als spion te dienen, door vijandelijke spionnen te hulp te komen of op te nemen, door het overloopen tot den vijand te bevorderen, door manschappen voor hem aan te werven, door wegen, spoorwegen, bruggen onbruikbaar te maken en op andere wijzen. Het *militair* landverraad door vreemden, niet-Nederlanders, gepleegd — voor zoo ver dat kan — zal volgens de krijgswetten worden gestraft. Zeer terecht stelt de Duitsche wet een vreemdeling met een Duitscher gelijk, zoodra en zoolang hij onder de bescherming van eenen Duitschen Staat is gesteld. *Diplomatiek* landverraad pleegt hij, die aan eene

vreemde Mogendheid berichten bezorgt, waarvan de wetenschap bij haar nadeelige gevolgen heeft voor den krijgstoestand of de staatkundige positie van het vaderland, zoomede hij, die uit hoofde van zijn post of bediening vertrouwd is met geheimen betrekkelijk ondernemingen van den Staat, of die belast is met het voeren van onderhandelingen, en dat geheim aan de vreemde mogendheid verraden zal hebben. Desgelijks is strafbaar gesteld het overleveren van kaarten of plannen, zelfs aan bondgenooten of aan onzijdige Mogendheden. Even strafbaar in 't oog der wet is hij, die, door omkooping, list of geweld kaarten of plans in zijn bezit gekregen hebbende, deze aan andere Mogendheden medegedeeld heeft; mindere straf beloopt hij, die ze aan anderen bezorgd heeft, zonder dat hij langs slinksche wegen ze machtig geworden is, of zonder dat zij hem uit kracht van zijn ambt waren toevertrouwd. Het verbergen of doen verbergen van vijandelijke spionnen wordt als zelfstandig misdrijf, waarop de doodstraf staat, door ons wetboek tot deze categorie gebracht. Het brengt daartoe eveneens de daad van hem, die door niet van regeeringswege goedgekeurde vijandelijkheden den Staat aan eene oorlogsverklaring blootstelt, zoomede het plegen van feitelijkheden tegen vreemdelingen, die ten gevolge hebben, dat burgers van ons vaderland aan dergelijke mishandelingen uit wraakneming (représailles) worden blootgesteld. Het begrip *landverraad* is dus vrij ruim; het duidt eene bepaalde serie van bedrijven aan met de bepaalde strekking, om den Staat meer of min onderworpen te maken aan de macht van eene andere natie; het is niet de naam van een bepaald misdrijf.

Landvoogd is de naam van een hoogen ambtenaar, die bij afwezigheid van den souverein in eenig land in diens naam het hoogste gezag in handen heeft. Men geeft hem ook wel den titel van stadhouder, onderkoning, gouverneur of gouverneur-generaal. Men vindt melding gemaakt van zulke landvoogden in den tijd der Romeinen (*Pilatus*, *Felix*, *Festus* enz.). In de dagen van *Karel V* en *Philips II* hadden wij in ons Vaderland *Maria van Hongarije* en *Margaretha van Parma* als landvoogdessen, opgevolgd door *Alva*, *Requesens*, *Don Juan* en *Parma* als landvoogden. In onzen tijd wordt de gouverneur-generaal van Neêrlandsch Indië ook wel landvoogd genoemd.

Landvrede, zie *Vuistrecht*.

Lane (Eduard William), een uitstekend Engelsch orientalist en reiziger, geboren den 14den September 1801 te Heresford, was bestemd voor den geestelijken stand, maar wijdde zich weldra aan de Oostersche letteren, bepaaldelijk aan het Arabisch. Hij volbracht in 1825—1828 en 1833—1835 wetenschappelijke reizen naar Egypte en leverde: „An account of the manners and customs of the modern Egyptians (1836, 2 dln)", — eene vertaling der sproken „Duizend en één nacht (1841; 2de druk, 1865, 3 dln)", — „Selections from the Kurān (1843)", — „Arabian tales and anecdotes (1846)" en een aantal kleinere stukken. Eerst na eene derde Egyptische reis van 1842—1849 maakte hij een begin met zijn hoofdwerk: „Arabic-English Lexicon (dl 1—6, 1863—1877)", maar overleed vóór de voltooiing op den 10den Augustus 1876.

Lanfranc, een vertegenwoordiger der scholastieke wijsbegeerte, werd geboren te Pavia in 1005 en overleed in 1089 als aartsbisschop van Canterbury. Hij twistte met *Berengarius* over de transsubstantiatie, doch heeft op het gebied der philosophie weinig geleverd. Zijne werken zijn uitgegeven door *d'Achery*.

Lanfranco (Giovanni), een schilder van de school van Bologna, behoorde tot een adellijk geslacht te Parma, waar hij in 1581 geboren werd. Als page van Graaf *Scotti* gaf hij blijken van aanleg door figuren, welke hij met houtskool op den muur teekende. De Graaf zond hem naar de school van *Carracci* en onder de leiding van dezen, bij het bestudeeren der doeken van *Correggio*, vormde hij zich weldra tot een bekwaam schilder. Hij werkte evenwel niet alleen zeer vlug, maar ook zeer vluchtig en vorderde veel geld voor zijne schilderijen, om zijne zucht tot verkwisting te bevredigen. Nadat hij te Rome en te Napels onderscheidene kerken van schilderstukken voorzien had, werd hij door *Urbanus VIII* met de ridderlijke waardigheid versierd en stierf te Rome in 1647. Zijne meest beroemde voortbrengselen zijn de koepelschilderijen van San Andrea della Valle te Rome en van de kerk der Jezuïeten te Napels. Voorts vindt men stukken van zijne hand te Madrid, Parijs, Dresden en München, terwijl hij ook eenige platen heeft gegraveerd. Men roemt zijne rijke verbeelding, terwijl men er bijvoegt, dat zijne stukken veelal op het effect gewerkt zijn en zijne teekening ver van correct is.

Lanfrey (Pierre), een verdienstelijk Fransch geschiedschrijver, geboren te Chambéry in 1828, bezocht het collége der Jezuïeten in zijne geboorteplaats, doch werd van die school verbannen wegens een schotschrift, waarin hij de vrome vaders had aangevallen. Nu spoedde hij zich naar Parijs, waar hij zijne letterkundige studiën aan het collége-Bourbon voortzette, om zich vervolgens aan de rechten te wijden. Hij liet zich evenwel niet als advocaat inschrijven, maar legde zich toe op de wijsbegeerte en geschiedenis en schreef: „L'église et les philosophes du 18me Siècle (1857)", een werk, dat grooten bijval vond. In het volgende jaar zond hij zijn: „Essai sur la révolution française" in het licht, waarin hij de gebeurtenissen dier merkwaardige dagen met groote onpartijdigheid en scherpzinnigheid beoordeelt. Zij, die de helden der Omwenteling hemelhoog verhieven, vooral *Louis Blanc*, werden vinnig door hem gegeeseld. Daarna leverde hij: „Les lettres d'Everard (1863)" en „Etudes et portraits politiques (1864)". Zijn belangrijkst geschrift echter is: „Histoire de Napoleon I (1867—1870, 4 dln)", hetwelk eene doorloopende bestrijding vormt van: „Le consulat et l'empire" van *Thiers*. Na den val van het Tweede Keizerrijk, in 1871, schreef hij een artikel, waarin hij op de verwijdering van *Gambetta* aandrong. Eindelijk vermelden wij nog van hem: „Histoire politique des Papes (1860)" en „Le rétablissement de la Pologne (1863)". Hij overleed den 15den November 1877.

Lang. Onder dezen naam vermelden wij: *Thomas Lang*, een beroemd graveur en stem-

pelsnijder. Hij werd geboren te Schwarz in 1749, moest volgens den wensch van zijn vader den tuinbouw leeren, maar besteedde zijne vrije uren aan de beoefening der kunst. Nadat hij in 1776 de kunstschatten der académie te Weenen had gezien, waagde hij zich aan de vervaardiging van een basreliéf ter hoogte van ½de Ned. el en de wachtparade van Koning *Frederik van Pruisen* voorstellende. Daarna beitelde hij een triomfboog van albast, een tafereel opleverend van een intocht van Keizerin *Maria Theresia*. Daardoor verkreeg hij een jaargeld, hetwelk hem veroorloofde zich geheel en al aan de kunst te wijden. Weldra werd hij lid van de Académie te Weenen en directeur der graveer- en medailleurschool. Hij overleed in 1812.

Karl Heinrich, ridder *von Lang*, een Duitsch geschiedschrijver. Hij werd geboren te Balgheim in Schwaben den 7den Juli 1764, genoot een gebrekkig onderwijs, bezocht tot op 15-jarigen leeftijd het gymnasium te Oettingen, werd toen amanuensis aan eene boekerij en begaf zich in 1782 naar de universiteit te Altdorf. Na het voleindigen zijner studiën wijdde hij zich te Oettingen aan de rechtspractijk. Hier gaf hij 2 jaargangen in het licht van het „Oettingisches Wochenblatt", benevens „Beiträge zur Kentnisz des ötting. Vaterlandes" en vertrok in 1788 naar Weenen, waar hij hofmeester werd in het paleis van een Hongaarschen magnaat en vervolgens secretaris van den Würtembergschen gezant. Toen hij deze betrekking verloor, ging hij in 1791 naar Göttingen, waar hij 2 jaren ijverig studeerde en zijne: „Historische Entwickelung der deutschen Steuerverfassung (1793)" in het licht gaf. Nu ontving hij van den Vorst *von Hardenberg* den last om het familie-archief in orde te brengen en werd in 1795 geheim-archivaris te Plassenburg. Als Pruisisch secretaris van legatie woonde hij het Congrès te Rastadt bij, en na zijn terugkeer aanvaardde hij de betrekking van lid van den krijgsraad en van den raad van Domeinen te Ansbach (1789). Nadat de provincie Ansbach aan Beieren was afgestaan, werd hij in 1806 directeur van een collegie en in 1811 van het rijksarchief te München. Tevens werd hij adviseur voor archiefzaken enz. Wrevelig over de tegenwerking, welke hij ondervond, keerde hij in 1815 als arrondissementsbestuurder naar Ansbach terug, doch nam in 1817, toen de Graaf *de Montgelas* de portefeuille nederlegde, zijn ontslag en wijdde zich op zijn landgoed aan de beoefening der letteren. Hij overleed aldaar den 26sten Maart 1835. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Historische Prüfung des vermeintlichen Alters der deutschen Landstände (1796)", — „Neuere Geschichte des Fürstenthums Baireuth (1798—1811, 3 dln)", — „Annalen des Fürstenthums Ansbach unter der preuszische Regierung (1806)", — „Bair. Jahrbücher von 1179—1294 (1816; 2de druk, 1824)", — „Adelsbuch des Königreichs Baiern (1816; 2de druk, 1820)", — „Geschichte der Jesuiten in Baiern (1819)", — „Geschichte des bair. Herzogs Ludwig des Bärtigen (1821)", — „Regesta Bavarica, seu rerum Boicarum autographa (1822—1828, 4 dln)", — „Baierns Gauen nach den drei Volksstämmen der Alemannen ,Franken und Bojaren (1830)", — „Baierns alte Grafschaften (1831), — „Hammelburger Reisen (1818—1833)", — en „Memoiren (1842, 2 dln)".

Heinrich Lang, een verdienstelijk Protestantsch godgeleerde. Hij werd geboren te Frommern bij Balingen in Würtemberg, ontving zijne opleiding aan de Latijnsche school te Sulz aan de Neckar, voorts te Schönthal en van 1844 tot 1848 aan de universiteit te Tübingen, waar hij vooral in de lessen van *Baur* behagen schepte. Na de voleindiging zijner studiën zag hij zich tot godsdienstleeraar te Wartau in St. Gallen benoemd en stichtte er met andere jonge predikanten in 1859 de: „Zeitstimmen aus der reform. Kirche der Schweiz", waarin hij de wetenschappelijke uitkomsten der vrijzinnige theologie bekend zocht te maken aan ontwikkelde gemeenteleden. Daarenboven schreef hij: „Versuch einer christl. Dogmatik (1858)", — „Gang durch die christl. Welt (1859)", — „Religiösen Charaktere (1862)", — „Predigten (1859)", — „Das Leben Jesu und die Kirche der Zukunft (1872)", — en „Religiösen Reden, gehalten in St. Peter (1872). In 1863 werd hij leeraar te Meilen aan het Züricher Meer en in 1871 in de St. Pieterskerk te Zürich. Een beroep naar Bremen in 1865 wees hij van de hand. Hij overleed den 13den Januari 1876.

Wilhelm Lang, een verdienstelijk Duitsch schrijver, geboren te Tuttlingen, den 16den Juli 1832. Hij studeerde te Tübingen in de theologie, maar bepaalde zich weldra bij de journalistiek, werd in 1858 mederedacteur van de „Allgemeine Zeitung" te Augsburg, in 1860 van den „Schwäbischen Merkur" te Stuttgart en redigeert sedert 1879 het Leipziger weekblad: „Im neuen Reich". Hij schreef: Michelangelo Buonarotti als Dichter (1868)", — „David Friedrich Strausz (1874)", — „Transalpinische Studien (1875, 2 dln)", — en „Peloponnesische Wanderung (1878)".

Langbein (August Friedrich Ernst), bekend door zijne luimige gedichten en door zijne romans en verhalen, werd geboren te Radeberg bij Dresden den 6den September 1757 en bezocht in 1772 de vorstelijke school te Meiszen en in 1777 de universiteit te Leipzig, waar hij in de rechten studeerde. In 1781 werd hij actuarius bij de rechtbank te Hain en ging in 1785 naar Dresden, waar hij eerst als pleitbezorger optrad, maar na verloop van een paar jaren eene betrekking verkreeg bij het geheim archief. Daar hij geen uitzicht had op bevordering, nam hij na verloop van 12 jaren zijn ontslag en ging in 1800 naar Berlijn, waar hij in 1820 belast werd met de censuur op het gebied der fraaie letteren. Hij overleed aldaar den 2den Januari 1835. Onder zijne gedichten onderscheiden zich vooal zijne kleine dichterlijke verhalen in den vorm van balladen. Zijne versificatie is vloeiend en zijne vroolijke luim onuitputtelijk. Ook zijne romans en verhalen ademen dien opgeruimden geest en genoten veel bijval, zoodat zij talrijke navolgers vonden, die zelfs van zijn naam gebruik maakten. Tot zijne geschriften behooren: „Gedichte (1788, laatste druk, 1820)", — „Neuere Gedichte (1812 en 1823, 2 dln)", — „Schwänke (1792, 2 dln; 3de druk, 1816)", — „Feierabende (1793—1794, 3 dln)", — „Talismane gegen die Langeweile (1801—1802, 3 dln)", — „Der graue König, ein novantiker

Roman (1803)", — „Neue Schriften (1804, 2 dln)", — „Novellen (1804)", — „Der Ritter der Wahrheit (1805, 2 dln)", — „Thomas Kellerwurm (1806)", — „Zeitschwingen (1807)", — „Franz und Rosalie oder der Krämertwist (1808)", — „Der Sonderling und seine Söhne (1809)", — „Der Bräutigam ohne Braut (1810)", — „Kleine Romane und Erzählungen (1812—1814, 2 dln)", — „Jocus (1813)", — „Unterhaltungen für müszige Stunden (1815)", — „Magister Zimpel's Brautfarth und andere scherzhafte Erzählungen (1820)", — „Deutscher Liederkranz (1823 en 1830)", — „Märchen und Erzählungen (1821)", — „Ganymeda (1828 en 1820, 2 dln)", — „Jocus und Phantasus (1824)", — „Vacuna", — en „Herbstrosen (1829)". Zijne „Sämmtliche Schriften" verschenen in 1835—1837 in 31 deelen, en zijne „Sämmtliche Gedichten" in 1854 in 4 deelen.

Lange. Onder dezen naam vermelden wij: *Joachim Lange*, hoogleeraar in de godgeleerdheid te Halle. Hij werd geboren den 26sten October 1670 te Gardelegen in de Altmark, studeerde te Leipzig, Erfurt en Halle en zag zich in 1693 benoemd tot rector te Kösliu, in 1701 als zoodanig aan een gymnasium te Berlijn en in 1709 tot professor in de theologie te Halle, alwaar hij den 7den Mei 1744 overleed. Hij gaf een groot aantal wijsgeerige werken in het licht, alsmede eene Latijnsche en Grieksche spraakkunst; de eerste van deze heeft meer dan 40 uitgaven beleefd en is in verschillende talen overgezet. Aan het hoofd der scholen heeft hij veel goeds tot stand gebracht, maar als hoogleeraar in de godgeleerdheid maakte hij zich door zijne bekrompenheid bij velen gehaat.

Samuël Gotthard Lange, een Duitsch dichter en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Halle in 1711, studeerde aldaar in de godgeleerdheid, vertoefde geruimen tijd te Berlijn en werd vervolgens godsdienstleeraar te Laublingen nabij zijne geboorteplaats. In 1755 zag hij zich benoemd tot kerkelijk inspecteur en overleed te Laublingen den 25sten Juni 1781. Met zijn vriend *Pyra* zocht hij een genootschap te stichten ter bevordering van taal en dichtkunde en gekant tegen de school van *Gottsched*. Zijne gedichten verschenen tegelijk met die van *Pyra* onder den titel: „Thyrsis und Damon's freundschaftliche Lieder (1745)". Voorts leverde hij eene vertaling der „Oden" van *Horatius* en eene „Sammlung gelehrter und freundschaftlicher Briefe (1769—1770, 2 dln)".

Johann Peter Lange, een verdienstelijk Duitsch godgeleerde. Hij werd geboren den 10den April 1802 in de gemeente Sonnborn bij Elberfeld, nam, als zoon van een rijtuigverhuurder en landbouwer, aanvankelijk deel aan de bezigheden zijns vaders, doch verwierf door lectuur velerlei kennis, terwijl hij ook Latijn leerde. Hij bezocht voorts het gymnasium te Düsseldorf en wijdde zich in 1822 te Bonn aan de studie der theologie. Hier volgde hij met groote belangstelling de lessen van *Lücke* en *Nitzsch*, werd vervolgens hulpprediker van *Krummacher* te Langenberg, was wijders op verschillende plaatsen als prediker werkzaam en ging in 1841 als gewoon hoogleeraar naar Zürich en in 1854 in die betrekking naar Bonn, waar hij in 1860 tot consistoriaalraad werd benoemd. Van zijne geschriften vermelden wij: „Das Leben Jesu, nach den Evangelien dargestellt (1844—1847, 3 dln)", — „Christliche Dogmatik (1849—1852, 3 dln)", — „Die Geschichte der Kirche (1853—1854, 2 dln)", — „Die Lehre der Heiligen Schrift von der freien und allgemeinen Gnade Gottes (1831)", — „Ueber den geschichtlichen Charakter der kanonischen Evangelien (1836)", — „Die kirchliche Hymnologie (1843)", — „Vermischte Schriften (1840—1864, 7 dln)", — „Biblische Dichtungen (1832—1834, 2 dln)", — „Gedichte und Sprüche (1835)", — „Die Welt der Herrn (1835)", — „Gedichte (1843)", — en „Deutsches Kirchenliederbuch (1843)."

Ludwig Lange, een verdienstelijk Duitsch bouwkundige. Hij werd geboren te Darmstadt den 22sten Maart 1808, gaf reeds vroeg blijken van aanleg voor de schoone bouwkunst en oefende zich eerst onder *Lerch*, daarna onder *Moller*, terwijl hij vervolgens de universiteit te Gieszen bezocht. Als medewerker aan de: „Originalansichten der historisch merkwürdigsten Städte in Deutschland" ondernam hij groote reizen en vertoefde geruimen tijd te München, waar hij vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met den schilder *Rottmann*. Toen deze op last van *Lodewijk*, koning van Beieren, in 1834 een tocht volbracht naar Griekenland, vergezelde *Lange* hem derwaarts en bleef te Athene, waar hij de betrekking aanvaardde van leeraar in het teekenen aan het gymnasium. Nadat hij in 1838 zijn eervol ontslag met den titel van Koninklijk Bouwraad verkregen had, keerde hij naar Duitschland terug en vestigde zich in 1839 te München, waar hij in 1847 tot hoogleeraar aan de bouwkundige school der Académie benoemd werd. Hier heeft hij uitstekende leerlingen gevormd en onderscheidene gebouwen doen verrijzen. Tot deze laatste behooren de villa van Koning *Max* te Berchtesgaden en het museum te Leipzig. Voorts vielen bekroningen ten deel aan zijne ontwerpen voor de Nicolaïkerk te Hamburg, voor een beursgebouw te Bergen, voor eene kunsthal te Hamburg, voor een stadhuis te München enz. Een fraai ontwerp voor een oudheidkundig museum te Athene werd in 1866 op eenvoudiger schaal ten uitvoer gebracht. Al zijne plannen geven getuigenis van een keurigen smaak en van een practischen blik. Ook leverde hij nog: „Werke der höhen Baukunst (1846—1860)", — en „Beschreibung der griechischen Landschaftsgemälde von Karl Rottmann in der neuen Pinakothek (1854)". Hij overleed te München den 31sten Maart 1868.

Johannes Philippus Lange, een verdienstelijk Nederlandsch graveur. Hij werd geboren te Amsterdam den 24sten September 1810 en ontving reeds vroeg onderwijs van *Philip Velijn*. Hij leverde uitstekende portretten van Koning *Willem I*, van generaal *Chassé*, van den hoogleeraar *van Kampen*, van den admiraal *Kinsbergen*, van professor *van der Palm*, van den beeldhouwer *Gabriël*, van *da Costa*, *de Clercq*, *Wolterbeek*, *Ravekes*, *M. C. van Hall* enz., alsmede een aantal gravures in jaarboekjes naar teekeningen van *Pieneman*, *Schelfhout* en anderen. Hij wist een aangenamen, schilderachtigen toon aan zijne kunstwerken.

te geven en het eigenaardige van elk origineel uit te drukken. Hij overleed te Amsterdam den 30sten October 1849.

Ludwig Lange, een verdienstelijk Duitsch letter- en oudheidkundige. Hij werd geboren te Hannover den 4den Mei 1825, bezocht er eerst de burgerschool, daarna het lyceum en vertrok in 1843 naar de universiteit te Göttingen, waar de lessen van *Karl Friedrich Hermann* hem groote belangstelling inboezemden. Zijn bekroond geschrift: „Historia mutationum rei militaris Romanorum inde ab interitu reipublicae usque ad Constantinum Magnum (1846)" gaf aanleiding, dat hij zich bij de Romeinsche oudheden bepaalde, en tegelijk met zijne dissertatie: „Prolegomena in Hygini de castrorum munitionibus libellum (1847)" zond hij den tekst van *Hyginus* met een uitvoerigen commentaar in het licht. Nadat hij eene groote reis volbracht had, vestigde hij zich in 1849 als privaatdocent te Göttingen en werd er in 1853 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd. Behalve eenige geleerde verhandelingen leverde hij een: „Handbuch der römischen Alterthümer (1856 enz. 3 dln; dl 1 en 2, 3de druk, 1876—1879; dl 3, 2de druk, 1876)", — „Das System der Syntax des Apollonios Dyscolos (1852)", — „Die Oskische Inschrift der Tabula Bantina (1853)", — „Ueber den homerischen Gebrauch der Partikel εἰ (1872—1873, 2 stukken)", — en „Der Areopag und die Epheten vor Solon (1874)". Hij vertrok als hoogleeraar in 1855 naar Praag, in 1859 naar Gieszen en in 1871 naar Leipzig, waar hij in 1880 tot geheim Hofraad werd benoemd. Eindelijk heeft hij nog een aantal académische gelegenheidsschriften in het licht gezonden.

Friedrich Albert Lange, een verdienstelijk Duitsch wijsgeer. Hij werd geboren te Wald bij Solungen den 28sten September 1828, bekleedde de betrekking van hoogleeraar in de wijsbegeerte te Marburg en overleed aldaar den 21sten November 1875. Hij is de vervaardiger van het beroemde werk: „Geschichte des Materialismus (1ste dl, 3de druk 1876; 2de dl, 2de druk 1874—1875)". Ook schreef hij: „Logische Studien. Ein Beitrag zur Neubegrundung der formalen Logik und Erkenntnisztheorie (1877)".

Henry Lange, een verdienstelijk cartograaf, geboren te Stettin den 13den April 1821. Hij oefende zich onder de leiding van *Berghaus* en *Ritter*, was vervolgens werkzaam te Edinburgh aan Johnston's „Physical Atlas", vertrok vervolgens naar Berlijn, bestuurde van 1855 tot 1859 de geographische inrichting van *F. A. Brockhaus* te Leipzig en werd in 1868 geplaatst aan het bureau voor statistiek te Berlijn. Hij leverde: „Schulatlas (1852)", — „Atlas von Nordamerika (1853)", — „Reiseatlas von Deutschland (1855—1859)", — „Land- und Seekarte des Mittelländischen Meers (1857)", — „Bibelatlas (1860)", — „Atlas von Sachsen (1860—1862)", — „Handatlas (1867)", — „Volksschulatlas (1876)", — „Uebersichtskarte der Leuchtfeuer an der deutschen Küste nach dem Bestande im Sommer 1876 (1877)", — „Karte der Herzogthümer Bremen und Verden und des Landes Hadeln (1878)", — „Eisenbahn-, Post- und Dampfschiffskarte von Europa (1880)", — en „Karte von Sudbrasilien mit Angabe der von Deutschen bewohnten Kolonien (2de druk, 1880)". Ook bewerkte hij de 8ste uitgave van het: „Handbuch des Wissenswürdigsten aus der Natur und Geschichte der Erde (1867—1869)" van *Blanc*.

Thomas Lange, een Deensch schrijver, geboren te Kopenhagen in 1829. In 1857 werd hij candidaat in de theologie. Zijne verhalen bevatten keurige natuurtafereelen, die op eigenaardige wijze verbonden zijn met de epische stof. Wij hebben van hem: „Eventyrets Land (Het fabelland)", — „Aaen og Havet (De weide en de zee)", — „De lyse Nötter (Heldere nachten)", — „Et symposion", — en „Nyt Liv (Nieuw leven, 1880)".

Christian Christoph Andreas Lange, een Noorweegsch schrijver, geboren den 13den Augustus 1810 te Stabäk bij Christiania. Hij studeerde in de theologie en legde zich tevens toe op de geschiedenis, werd in 1834 leeraar aan de marine-académie te Frederiksvaern, doorzocht in 1844 op kosten van den Staat de archieven van Noord-Duitschland en zag zich in 1845 benoemd tot Rijksarchivaris te Christiania, waar hij den 1sten Mei 1860 overleed. Van zijne geschriften noemen wij: „De norske klostres historie i middelalderen (2de druk, 1856)", — „Diplomatarium norvegicum (met *L.* en *K. R. Unger*, 1847—1860, 5 dln)", — en een vervolg op het „Norsk Forfatterlexikon (1857)" van *Kraft*. Ook stichtte hij in 1847 het: „Norsk Tidskrift for Videnskap og Literatur (6 dln)" en redigeerde in 1859 het tweede deel der „Norske Samlinger".

Ernst Philipp Karl Lange, als romanschrijver bekend onder den naam van *Philipp Galen* en geboren te Potsdam den 21sten December 1813. Hij studeerde in de geneeskunde, kwam als militair arts in dienst van het leger, nam deel aan den veldtocht in Holstein en is sedert 1857 arts bij den staf te Potsdam. Van zijne geschriften vermelden wij: „Der Inselkönig (1852)", — „Der Irre von St. James (1853; 5de druk, 1871, 4 dln)", — „Fritz Stilling, Erinnerungen eines Arztes aus dem Leben (1854, 4 dln)", — „Walther Land. Aus dem Leben eines Schriftstellers (1855, 3 dln)", — „Andreas Burns und seine Familie (1856, 4 dln)", — „Der Sohn des Gärtners (1861, 4 dln)", — „Die Insulaner. Rugianisches Charakterbild (1861. 4 dln)", — „Der Leuchtthurm auf Kap Wrath (1862, 3 dln)", — „Nach zwanzig Jahren (1864)", — „Die Tochter des Diplomaten (1865, 4 dln)", — „Der Löwe von Luzern (1869, 5 dln)", — „Die Rastelbinder (1874, 3 dln)", — en „Der Einsiedler vom Abendberg (1876, 3 dln)". Zijne verzamelde geschriften verschenen in 1857—1866 in 36 deelen.

Max Lange, een verdienstelijk schrijver over het schaakspel en geboren te Magdeburg den 7den Augustus 1832. Hij studeerde in de wiskunde en godgeleerdheid en vestigde zich vervolgens te Leipzig. Als uitstekend schaakspeler schreef hij: „Kritik der Eröffnungen (1855)", — „Lehrbuch des Schachspiels (1856; 2de druk, 1865)", — „Sammlung neuer Schachpartien (1857)", — „Handbuch der Schachaufgaben (1862)", — en „Feinheiten des Schachspiels auf dem Gebiete der Komposition (1865)". Hij is voorts de stichter der internationale schaakcongressen, die sedert 1862 worden ge-

houden. Daarenboven maakte hij zich bekend door zijne: „Kritik der Grundbegriffe vom geistigen Eigenthum (1858)", — en door eene biographie van *Abraham Lincoln* (1866).

Julius Heinrich Lange, een verdienstelijk Deensch letterkundige, geboren te Vordingborg den 19den Juni 1838. Hij studeerde te Kopenhagen in de letteren en godgeleerdheid, deed eene reis naar Italië, nam in 1864 als vrijwilliger deel aan den oorlog tegen Duitschland, wijdde zich vervolgens uitsluitend aan de kunst en schreef eene reeks van essays, die hij onder den titel: „Nuturkunst (Kunst van onzen tijd, 1873)" verzamelde. Voorts reisde hij in Italië, Duitschland, Nederland, Spanje, Rusland en Skandinavië, werd in 1871 docent in de kunstgeschiedenis aan de Académie te Kopenhagen, zag er zich in 1874 benoemd tot secretaris der Académie en is sedert 1865 mederedacteur van: „Fra Videnskabeeres Verden" en sedert 1878 van het „Nordisk Tidskrift". Ook heeft hij de: „Grundrisz der Kunstgeschichte" van *Lübke* in het Deensch bewerkt (1873; 2de druk, 1881)" en talrijke opstellen geleverd over Deensche kunst, over de drie Wereldtentoonstellingen en over Noordsche kunsttentoonstellingen te Kopenhagen en schreef: „Om Kunstvärdi (1876)", — „Vor Kuust og Udlandetsö (1879)", — „Michelangelo og marmoret", — „Om en Räkke antike Figuren og Hoveder (1869)", — „Det joniske Kapitäls oprindelse (1878)". — en „Guder og Mennesker hos Homer (1881)".

Langebek, (Jakob), een verdienstelijk Deensch geschiedkundige, geboren den 23sten Januari 1710 te Skjoldburg in Jutland, studeerde te Kopenhagen, ontving er vervolgens eene aanstelling bij de Koninklijke Bibliotheek, werd daarna geheim archivaris en zag zich eindelijk benoemd tot staatsraad. Hij stichtte in 1744 het Genootschap voor Noordsche geschiedenis en taal, volbracht in 1753 in het belang der oudheidkunde eene reis naar Zweden en langs de kusten der Oostzee en overleed te Kopenhagen den 16den Augustus 1775. Zijn voornaamste geschrift is getiteld: „Scriptores rerum danicarum medii aevi (1772—1774, 3 dln)", voortgezet door *Suhm* (1776—1792, dl 4—7). Daarenboven redigeerde hij de eerste zes deelen van het: „Danske Magazin" en schreef met *Harboe*, bisschop van Seeland, de eerste zes deelen van de: „Däuische Bibliothek von alten und neuen gelehrten Sachen aus Danemark (1738—1739)".

Langelaan (Henriette Maria), een verdienstelijke Nederlandsche schrijfster, geboren te Leiden den 14den Januari 1821, woonde geruimen tijd in de nabijheid van hare geboortestad en aanvaardde vervolgens eene betrekking aan het gesticht te Zetten. Onder den naam van *Henriette Maria L.* schreef zij: „Coquetterie (1846; 3de druk 1860)", — „De schoonzusters (1859)", — „Het albumblad (1853, 2 dln)", — „Viertal novellen (1870)", enz.

Langeland, een Deensch eiland tusschen Fünen en Laaland, heeft eene oppervlakte van 5 ☐ geogr. mijl en bijna 20000 inwoners. Eene lage, boschrijke heuvelreeks, in den Oldenbjerg tot 45 Ned. el opklimmende, loopt er overheen, en het is in het algemeen zeer vruchtbaar. De hoofdplaats is de stad Rudkjöbing met 3000 inwoners en met eene haven, waar 94 schepen te huis behooren.

Langenbeck. Onder dezen naam vermelden wij:

Konrad Johann Martin Langenbeck, een uitstekend Duitsch ontleed- en heelkundige. Hij werd geboren den 5den December 1776 te Hornenburg in Hannover, studeerde te Jena in de geneeskunde en promoveerde aldaar in 1798. Nadat hij voor zijne verdere vorming geruimen tijd te Weenen en Würzburg had doorgebracht, vestigde hij zich in 1802 als privaatdocent te Göttingen en ontving er tevens eene aanstelling aan het académisch hospitaal. In 1803 begon hij in eene daartoe door hem gestichte zaal ontleedkundige voorlezingen te houden en in 1804 werd hij buitengewoon hoogleeraar. In het volgende jaar belastte hij zich tijdelijk met het bestuur der heelkundige kliniek en in 1807 deed hij het instituut voor chirurgie- en oogheelkunde verrijzen. In 1814 werd hij gewoon hoogleeraar in de ontleed- en heelkunde en chirurgijn-generaal van het Hannoversche leger, waarmede hij naar België trok, alwaar hij tot in 1815 vertoefde. Op zijn voorstel en onder zijne leiding werd in 1829 te Göttingen eene nieuwe ontleedkundige gehoorzaal gebouwd, waarvan hij vervolgens eene beschrijving uitgaf, en in 1844 verkreeg hij den titel van oppermedicinaalraad. Hij overleed den 24sten Januari 1851. Van zijne geschriften vermelden wij: „Ueber eine einfache und sichere Methode des Steinschnitts (1802)", — „Abhandlung von der Leisten- und Schenkelbrüchen (1821)", — „Nosologie und Therapie der chirurgischen Krankheiten (1822—1850, 5 dln)", — „Icones anatomicae (1836—1839, 8 dln)", — „Handbuch der Anatomie (1831—1847, dl 1—4)", — „Anatomisch-mikroskopischen Abhandlungen (1848—1851, 4 stukken)", — en „Bibliothek für Chirurgie und Ophthalmologie (1806—1813, 4 dln)" met „Neue Folge (1815—1828, 5 dln)".

Maximiliaan Adolf Langenbeck, een zoon van den voorgaande en desgelijks een voortreffelijk heelkundige. Hij werd geboren te Göttingen den 11den Januari 1818 en wijdde zich aldaar — voorts te Parijs, Weenen en Berlijn aan de studie der geneeskunde. In 1843 vestigde hij zich als privaatdocent in zijne geboorteplaats en werd er 3 jaren later tot hoogleeraar benoemd. In 1848 echter legde hij zijne betrekking neder en vertrok in 1851 naar Hannover, waar hij zich vestigde als practisch arts en in 1765 tot lid van het hoogste geneeskundig collegie benoemd werd. Hij heeft door verschillende ontdekkingen een beroemden naam verworven, en van zijne geschriften vermelden wij: „Klinische Beiträge aus dem Gebiete der Chirurgie und Ophthalmologie (1840—1850, 2 dln)", — „Untersuchungen über die Allantois (1844)", — „Die Impfung der Arzneimittel (1866)", — „Die Insolation des menschlichen Auges (1857)", — en „Die gewaltsame Streckung der Kniekontrakturen (1858)".

Bernard Rudolf von Langenbeck, een neef van den voorgaande. Hij heeft als heelkundige, vooral door resecties en plastische operaties, een beroemden naam verworven. Sedert 1847 is hij hoogleeraar te Berlijn, en in 1866 was hij arts van den generalen staf bij het leger. In

1882 kwam hij op pensioen en vestigde zich te Wiesbaden.

Langendijk. Onder dezen naam vermelden wij:

Pieter Langendijk, een verdienstelijk Nederlandsch dichter. Hij was de zoon van *Arend Kort*, welke dezen geslachtsnaam met dien van *Langendijk* (het dorp zijner geboorte) verwisselde, en aanschouwde het levenslicht te Haarlem den 25sten Juli 1683. Hij ontving te Amsterdam onderwijs in het teekenen, etsen en verven en voorzag daarmede in zijn onderhoud. Later werd hij te Amsterdam als kantoorbediende geplaatst en begon zich toe te leggen op de dichtkunst. Zijn eerste vers was een lofdicht vóor de werken van *Jan van Gijsen* (1707). Vervolgens hield hij zich te Haarlem bezig met het teekenen van patronen en het vervaardigen van damast, en voorzeker hadden zijne moeder en zijne vrouw hem tot den bedelstaf gebracht, zoo na beider overlijden de Regeering van Haarlem hem niet tot historieschrijver benoemd en met eene plaats in het proveniershuis begiftigd had, waar hij den 18den Juli 1756 overleed. Van zijne werken noemen wij: „Don Quichot of de bruiloft van Camacho, blijspel (1711)", — „De zwetser, kluchtspel (1712)", — „Het wederzijdsch huwelijksbedrog, blijspel (1714)", — „Cato of de ondergang der Roomsche vrijheid, treurspel (1715)", — „Krelis Louwen of Alexander de Groote op het poëtenmaal, kluchtspel (1715)", — „De wiskunstenaars of 't gevluchte juffertje, kluchtspel (1715)", — „De Eneas van Virgilius in zijn zondagspak, 4de boek (1715)", — „Julius Caesar en Cato, treurspel (1720)", — „Arlequyn actionist, kluchtig blijspel (1720)", — „Quincampoix of de windhandelaars, blijspel (1720)", — „De bedriegerij van Cartouche, of de Fransche roovers, blijspel (1732)", — „Xantippe of het booze wijf des filosoofs Sócrates beteugeld, blijspel (1756)", — „Spiegel der vaderlandsche kooplieden, blijspel", — „Papirius of het oproer der vrouwen binnen Romen, blijspel", — en „Boertige beschrijving van den Amsterdamschen schouwburg bij het vertoonen van Aran en Titus". Al deze werken zijn in 3 deelen uitgegeven. Voorts heeft men eene uitgave zijner gedichten (1721) in 2 deelen. Daartoe behooren: „Emmanuël of jaarzang op de geboorte onzes Zaligmakers (1719)", — „Lofkrans voor mijne geboortestad (1720)", — „Rampen des verleden jaars", — „Lof der dichtkunst", — „Lofdicht op het eerebeeld van Laurens Koster (1720)", — „Levens der Hollandsche Graven in jaardicht (1724)", — „Leven van Willem I in jaarzangen tot 1574 (1746)", — „Beschrijving van Kleef en deszelfs aangename landsdouwen (1747)", — „Levensloop der Aartsvaderen enz. (1763)", — „Tafereelen der eerste Christenen enz.", — aanmerkingen op de „Beschrijving der stad Haarlem" van *Ampsius*, — en „De stad Haarlem en haar geschiedenissen (1765)".

Dirk Langendijk, een uitmuntend Nederlandsch teekenaar. Hij werd geboren te Rotterdam in 1748 en oefende zich aldaar onder de leiding van den ornament- en rijtuigschilder *Bisschop*. Hij maakte groote vorderingen en teekende weldra krijgstafereelen, die hem grooten roem bezorgden, zooals: „De slag bij Nieuwpoort" en „De tocht naar Chattam". Zijne teekeningen zijn meestal met spijkerinkt omgetrokkenen en met Oost-Indischen inkt afgewerkt. Men bewaart er 48 in het museum van *Teyler*. Zijn huiselijk leven was niet gelukkig, zoodat hij zijne toevlucht nam tot bedwelmende dranken. Hij overleed den 15den December 1805.

Jan Anthonie Langendijk, een zoon van den voorgaande en desgelijks een zeer verdienstelijk teekenaar. Hij werd geboren te Rotterdam in 1780, oefende zich onder de leiding van zijn vader, werkte in den trant van dezen volbracht eene reis naar St. Domingo, woonde daarna achtereenvolgens te Rotterdam, Brussel, 's Gravenhage en Amsterdam en overleed alhier in 1820. Ook heeft hij onderscheidene etsen geleverd, zooals: „De slag van Waterloo (1817)" en „De opstijging eener luchtballon bij Rotterdam (1804)", en gravures, zooals: „De hemelvaart van Christus" en „Het doorbreken van den Langendijk bij Redichem". Van zijne historische teekeningen vinden wij vermeld: „De komst der Franschen in 1794" en „Het landen en vertrek der Engelschen in 1799".

Langendonck (Jan Jozef Modestus van), een Vlaamsch letterkundige, geboren te Lier den 21sten Mei 1828, was aanvankelijk leeraar aan het gemeentecollegie van St. Jans Molenbeek bij Brussel en mederedacteur van het dagblad „De Vrede". In 1852 werd hij regent van de middelbare school te Antwerpen en in 1865 professor in de Nederlandsche taal en letterkunde aan het Koninklijk Athenaeum te Hasselt. In 1870 vestigde hij zich, om redenen van gezondheid, op een buitenverblijf te Brasschaat bij Antwerpen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Nederlandsche spraakkunst met oefeningen enz. (1862)", — „Grondbeginselen der Nederlandsche spraakkunst enz. (1868)", — „Nederlandsche bloemlezing, ten gebruike der scholen (1862)", — „Regeling der nieuwe spelling", — „Cours pratique de la langue flamande", — en „Méthode facile pour apprendre le flamand".

Langenn (Friedrich Albert von), een rechterlijk ambtenaar in Saksen en tevens een verdienstelijk geschiedkundige, geboren te Merseburg den 26sten Januari 1798, studeerde te Leipzig in de rechten, vestigde er zich in 1820 als privaatdocent en zag zich vervolgens benoemd tot hooge rechterlijke waardigheden te Dresden. Ook was hij lid van merkwaardige commissiën, 1835 gouverneur van Prins *Albert* en daarna lid van den staatsraad. Hij werkte mede tot het samenstellen van wetten, werd in 1837 lid van de Eerste Kamer en zag zich vervolgens benoemd tot geheimraad en directeur van het ministerie van Justitie. Voorts hield hij zich bezig met historische studiën en schreef: „Leben Herzog Albrecht's des Beherzten (1838)", — en „Moritz, Herzog und Kürfürst von Sachsen (1841, 2 dln)", alsmede een opstel over Hertogin *Sidonia* (1851) en levensbeschrijvingen van *Christoph von Carlowitz* en *Melchior von Ossa*. Eindelijk vermelden wij zijne bijdragen in de: „Erörterungen praktischer Rechtsfragen (1829—1833, 3 dln)" en in de „Annalen des Königl. Sächs. Oberappellationsgericht (1860 enz.)". Zijn laatste geschrift, het leven van Keizerin *Maria Theresia* behandelend, bleef

onvoltooid. Hij overleed te Dresden als voorzitter van het hooge Hof van Appél op den 30sten December 1868.

Langensalza, eene stad in Thüringen, heeft eene geschiedkundige vermaardheid verkregen door het gevecht van 27 Juni 1866 en de hierop gevolgde capitulatie der Hannoversche armee. Deze laatste had, toen de onderhandelingen tusschen Koning *Georg* met Pruisen den 26sten Juni geene gewenschte uitkomst hadden opgeleverd, in den daarop volgenden nacht ten noorden van Langensalza op eene heuvelreeks aan de Unstrut eene verdedigende positie betrokken, terwijl het hoofdkwartier zich te Merxleben bevond. Het bevel werd gevoerd door den luitenant-generaal *von Arentschildt*, terwijl de kolonel *Cordemann* aan het hoofd stond van den generalen staf. De armee, 20000 man sterk, was verdeeld in 4 brigaden en 2 reservekorpsen. De Pruisische troepen behoorden tot het detachement *Flies* en telden 8200 man infanterie, 225 man kavallerie en 24 stukken geschut. Bij den aanvang van het gevecht werd Langensalza door de Pruisische voorhoede bezet, terwijl het eigenlijke korps vasten voet zocht te krijgen aan de Unstrut. Tevens hadden vrij hevige gevechten plaats op de beide vleugels van het Hannoversche leger. Nu poogde de bevelhebber van laatstgenoemde armee den strijd in het centrum tot eene beslissing te brengen. Hij trok gedeeltelijk om de Pruisen heen en noodzaakte hen, in het centrum terug te trekken, hetwelk te $3^{1}/_{2}$ uur in de beste orde en in de richting van Warza geschiedde. Een uur later bevond zich de Hannoversche voorhoede op de heuvels, waar zij dien ochtend hare voorposten had uitgezet, terwijl het gros van het leger zich bij Langensalza verzamelde. De Pruisen hadden een verlies geleden van 846 man, en de Hannoveranen misten 1327 man en 102 officieren, van welke 356 man en 22 officieren gesneuveld waren. Hoewel nu de Hannoveranen eene overwinning behaald hadden, die hun veroorloofde naar het zuiden te trekken en zich met de Beiersche troepen te vereenigen, maakten zij geen gebruik van de verworven voordeelen. Reeds in den nacht van den 27sten op den 28sten Juni trokken versterkingen uit het Pruisische leger derwaarts en in den ochtend van laatstgenoemden dag waren de Hannoveranen omringd door 40000 man onder de bevelen van de generaals *Flies*, *Manteuffel* en *Korth*. Er bleef dus niets over dan eene eervolle capitulatie, welke den 28sten Juni tusschen den generaals *Arentschildt* en *Vogel von Falckenstein* gesloten werd. Volgens de bepalingen van deze moesten de Koning en de Kroonprins hun verblijf kiezen buiten Hannover en werd hun leger ontbonden.

De *stad Langensalza* is eene arrondissementshoofdstad in het regeeringsdistrict Erfurt van de Pruisische provincie Saksen en telt omstreeks 10000 inwoners (1880). Er zijn vele fabrieken, vooral katoenspinnerijen, lakenfabrieken, pottebakkerijen en kalkbranderijen.

Langenscheidt (Johann Ludwig Gustav), de grondlegger der *Toussaint-Langenscheidtsche methode* tot het aanleeren van talen, werd geboren te Berlijn den 21sten October 1832. Door kenniszucht gedreven, volbracht hij op 18-jarigen leeftijd eene voetreis van meer dan 1000 geogr. mijl door Engeland, Frankrijk, Italië, Griekenland enz., en de noodzakelijkheid, om zich spoedig met de talen van andere volken gemeenzaam te maken, bracht hem op het denkbeeld om hiervoor eene doelmatige leermethode te vinden. Hij verbond zich daartoe met den leeraar in het Fransch *Charles Toussaint* († 1877), en de „Unterrichtsbriefe", later tot 30-maal herdrukt, zagen het licht. Die methode vond ook elders algemeenen bijval, en *Langenscheidt* werd door de Pruisische Regeering tot professor benoemd. Ook leverde hij een: „Wörterbuch der französischen und deutschen Sprache (1880)".

Langer. Onder dezen naam vermelden wij:

Johan Peter von Langer, een verdienstelijk historieschilder. Hij werd geboren te Kalkum bij Düsseldorf in 1756, oefende zich in laatstgenoemde stad onder de leiding van *Krahn* en werd in 1784 professor aan en in 1789 directeur van de Académie te Düsseldorf, alsmede later directeur van het museum aldaar. Hij volbracht eene reis door de Nederlanden en naar Parijs en ontving in 1806 eene benoeming tot directeur der Académie van beeldende kunsten te München. Hier vormde hij uitstekende leerlingen en overleed den 6den Augustus 1824. Hij heeft onderscheidene Bijbelsche tafereelen geschilderd, die zich door eene correcte teekening en een aangenaam koloriet onderscheiden.

Robert von Langer, een zoon van den voorgaande en desgelijks een verdienstelijk historieschilder. Hij werd geboren te Düsseldorf in 1784, ontving aanvankelijk onderwijs van zijn vader, bezocht later met dezen Parijs en Italië, werd in 1806 professor aan de Académie van schoone kunsten te München, voorts secretaris-generaal dier inrichting en in 1827 directeur van het Koninklijk kabinet van teekeningen. Hij werd lid der académiën te Weenen, Gent, Antwerpen enz., zag zich in 1841 benoemd tot directeur van het centraal museum te München, bracht er de pinacotheek in orde en overleed op zijn buitenverblijf te Haidhausen den 6den October 1846. Van zijne voortbrengselen vermelden wij eene reeks van uitmuntende penteekeningen bij de „Divina commedia" van *Dante*, — „De zeven werken der barmhartigheid", — *Maria* met den heiligen *Epimachus* en *Gordianus*", — „De afneming van het kruis", — „Franciscus van Assisi", — en „De aanbidding der Wijzen". Voorts heeft hij fraale fresco's geschilderd in de zaal van zijn buitenverblijf.

Anton Langer, een Oostenrijksch schrijver, geboren te Weenen den 12den Januari 1824. Hij studeerde aldaar en bepaalde zich eerlang bij de journalistiek en vervolgens bij het schrijven van tooneelstukken en romans. Hij trad het eerst op met het tooneelstuk: „Eine deutsche Fabrik", stichtte met *August Lust* het zomertheater Arena te Harnals en redigeerde sedert 1850 het tijdschrift: „Briefe des Hansjörgl". Hij overleed den 7den December 1879. Van zijne tooneelstukken noemen wij: „Wiener Volksbühne (1859—1864, 4 dln)", waarin: „Salon Pitzelberger", — „Ein Judas von Anno 9", — „Strausz und Lanner", — „Ein wiener Freiwilliger", — „Vom Juristentag", — „Der Aktiengreisler", — „Feind im Hause", —

„Prinz Eugen der edle Ritter", — „Das Weib des Buchbinders" enz. zijn opgenomen, — en van zijne verhalen en romans: „Ein Denunziant von Anno 9 (1854)", — „Der letzte Fiaker (1855, 3 dln)", — „Die Carbonari in Wien (1857, 2 dln)", — „Ein Grafenkind (1860)", — „Ein Wiener Kostkind (1861, 2 dln)", — „Die Rose vom Jesuitenhofe (1860, 2 dln)", — „Der Tambour von der Mobilgarde (1851)", — „Die Schweden vor Wien (1862)", — „Die Opfer des Goldes (1863, 2 dln)", — „Bankier und Tänzerin (1863)", — „Dämon Branntwein (1862)", — „Frei bis zur Königsau (1865, 2 dln)", — „Die Schwester von Neudorf (1865)", — „Ein Wiener Polizeiagent von Anno 48 (1868)", — en „Der Eingemauerte (1871)".

Siegfried Langer, een reiziger in Azië, geboren te Schönwald bij Mährisch-Aussee den 1sten September 1857, studeerde te Weenen hoofdzakelijk in de Oostersche talen en vestigde vooral zijne aandacht op Arabië. Hij nam het besluit om aldaar het binnenland te onderzoeken. Nadat hij zich in den zomer van 1881 naar Palaestina had begeven, zocht hij in 1882 van Dajidda en over Konfoeda, voorts van Hodeida over Sana in het binnenland door te dringen. Hij bereikte Dorân in het land der Himjaren en verzamelde er onderscheidene Himjaritische opschriften, bezocht op de reis naar Sana onbekende gewesten, maar werd door den gouverneur van Sana teruggezonden naar Hodeida en bij een nieuwen tocht in het Jaffaïland in Mei 1882 vermoord.

Langeren (Michaël Floris van), *Langren* of *Langelaer*, een uitstekend wis- en sterrenkundige, geboren te Arnhem omstreeks den aanvang der 17de eeuw, woonde eerst te Brussel en later te Madrid. Hij deed eene belangrijke uitvinding met betrekking tot het grof geschut en schreef een werk „Over de ware lengte", getiteld: „La verdadera longitud par mar y tierra demonstrada y dedicada a Sa Magestad Catholica Philippo IV (1644)". Voorts gaf hij nauwkeurige afbeeldingen van de Maan, getiteld: „Selenographia Langreniana (1645)", en eenige kaarten van Brabant, — en eindelijk: „Bewijs van de allerbequaamste en profijtelykste inventie om de onovertreffelyke en vermaerde koopstad van Antwerpen te verlossen van de pestige en ongesonde locht, komende uit de vuyle, verrotte en stinkende royen (1661)", — en „Brieve description de la ville et havre d'Oostende etc. (1659)".

Langeron (Graaf), generaal in Russischen dienst, geboren in Frankrijk in 1764, betrad reeds vroeg de militaire loopbaan en onderscheidde zich onder *Rochambeau* in den Amerikaanschen oorlog. Na zijn terugkeer ontving hij in zijn vaderland den rang van luitenant-kolonel, doch begaf zich in 1788 in de Russische gelederen, waar hij door beleid en moed roem verwierf in den oorlog tegen de Turken, weshalve de Keizerin hem in 1791 een gouden eeredegen zond. In 1792 ontving hij den last, om een korps uitgewekenen te organiseeren en als luitenant-generaal streed hij in den slag bij Austerlitz tegen Frankrijk. Gedurende den oorlog van 1812 zorgde hij zooveel mogelijk voor zijne landgenooten bij hun noodlottigen terugtocht. In 1813 voerde hij bevel over een Russisch korps, hetwelk tot het Silezisch leger behoorde, en aan de Katzbach noodzaakte hij de Fransche divisie *Puthod* de wapens neder te leggen. Ook in den volkerenslag bij Leipzig vergaderde hij lauweren en bij den veldtocht van 1814 nam hij een werkzaam deel aan de verovering der hoogten van Montmartre. In 1815 voerde hij bevel over een korps van 35 000 man, doch kwam niet in het vuur. Na zijn terugkeer in Rusland werd hij gouverneur van de Krim, voerde in 1829 oorlog tegen de Turken en ging vervolgens naar Petersburg, waar hij in 1831 overleed.

Langeroog, een Oost-Friesch eiland, 9 Ned. mijl lang en 2 Ned. mijl breed, ligt tusschen de eilanden Baltrum en Spiekeroog en behoort tot de landdrostenij Aurich in de Pruisische provincie Hannover. Het eiland werd in 1717 door een watervloed door midden gescheurd en bestaat thans uit de drie deelen Westende, Melkhörn en Ostende. Gedurende de eb zijn deze met elkander verbonden. De weilanden zijn er door duinen omgeven. Slechts Ost- en Westende zijn bewoond en wèl door ongeveer 160 personen, en te Westende heeft men eene goede badgelegenheid.

Langethal (Christian Eduard), een verdienstelijk Duitsch kruidkundige, geboren te Erfurt in 1806, wijdde zich in 1827—1830 te Jena aan de studie der natuurlijke historie, inzonderheid der kruidkunde, en bezocht vervolgens nog 2 jaren de landbouwschool aldaar. Hier werd hij in 1832 amanuensis van *Schulze*, verwierf in 1833 de doctorale waardigheid en werd in 1834 leeraar in de natuurlijke historie aan de landbouwacadémie te Eldena bij Greifswald, waar *Schulze* de betrekking van directeur had aanvaard. Toen laatstgenoemde in 1839 weder naar Jena vertrok, keerde ook *Langethal* derwaarts terug en werd er eerst buitengewoon en daarna gewoon hoogleeraar. Na het overlijden van *Schulze* belastte hij zich tijdelijk met de directie der landbouwschool, doch stond haar in 1861 af aan *Stöckhardt*. Van zijne geschriften noemen wij: „Geschichte der deutschen Landwirthschaft (1847—1856, 3 dln, 4de druk)", — „Lehrbuch der landwirthschaftlichen Pflanzenkunde (1866, 3 dln, 4de druk)", — „Terminologie der beschreibenden Botanik (1846)", — „Beschreibung der Gewächse Deutschlands (1858)", — en „Die Geschichte der Landwirthschaft in Verbindung mit der allgemeinen Geschichte (1863)". Sedert 1845 vervolgt hij de: „Flora von Thüringen" van *Zenker*.

Langeveld (Rutger van), een verdienstelijk Nederlandsch schilder en architect, geboren te Nijmegen in 1635, was een wetenschappelijk man, die aan het Hof van den Keurvorst *van Brandenburg* grooten roem verwierf. In 1678 begaf hij zich naar Berlijn, alwaar hij een jaargeld genoot van 500 rijksdaalders, dat het volgende jaar tot 800 verhoogd werd. Hij overleed in 1696, en zijne weduwe, *Aletta de Man*, deed er in de Neustädtische kerk een prachtig gedenkteeken te zijner eer verrijzen. Hij vervaardigde een aantal teekeningen van gebouwen en eenige historiestukken.

Langeveldt (Georgius van) of *Lanckveldt*, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, bekend onder den naam van *Macropedius*,

werd geboren in 1475 op een kasteel te Gemert en voegde zich bij de geestelijke orde der Gregorianen te 's Hertogenbosch. Hij gaf aldaar onderwijs, — voorts te Luik en daarna in het fraterhuis der Hiëronymianen te Utrecht. Hier bevond hij zich in 1539, doch in 1552 keerde hij wegens gevorderden ouderdom en ziekelijkheid terug naar 's Hertogenbosch, waar de pest in 1558 een einde maakte aan zijn leven. Hij was ongemeen ervaren in de Latijnsche, Grieksche, Hebreeuwsche en Chaldeeuwsche talen en in de wiskunde, vervaardigde welluidende verzen, onderscheidde zich door een stichtelijk leven en heeft een aantal geschriften over godsdienst, zedeleer en taalkunde nagelaten. Van die geschriften vermelden wij: „Linguae Latinae et Graecae rudimenta", — „Syntaxeos sive constructionis Latinae praecepta", — „Prosodia", — „Dialecticae prima et brevia praecepta etc. (1541 en 1591)", — „Calendarium chirometricum (1555 en later)", — „Methodus de conscribendis epistolis (1564 en later)", — „Andrisca, fabula lepidissima (1534 en later)", — Hecastus, Macropedii fabula etc. (1539 en 1571)", — „Comicarum fabularum G. Macropedii duae (1552 en later)", — „Asotus evangelicus (1541)", — „Petriscus, fabula jucundissima (1540 en 1541)", — „Susanna, tragoedia", — „Lazarus medicus, comoedia", — „De Christi passione tragoedia", — „Bassarus, fabula festivissima (1541—1556)", — „Adamus (1552)", — „Hypomene", — „Hymni", (1552)", — „Evangelia et Epistolae (1567)", — „Evangelia et lectiones sacrae (1593)".

Langgras is de naam eener plant, tot de familie der *Grassen* (Gramineae) en tot het geslacht *Arrhenaterum* behoorende, waarvan de soorten in den laatsten tijd ook wel tot het geslacht *Avena* (Haver) gebracht worden. Het onderscheidt zich door 2-bloemige bloempakjes met den aanleg tot eene derde bloem, — voorts is het onderste kelkkafje nervig, veel korter dan het bovenste, dat drienervig en even lang als de kroonkafjes is. De onderste bloem is mannelijk en de bovenste tweeslachtig. Het onderste kroonkafje heeft een min of meer diep gespleten top en is bij de mannelijke bloem met eene naald voorzien, die zeer laag ontspringt en aan haren voet gewrongen is. De eierstok is behaard en de vrucht aan de binnenzijde ongesleufd. Het bovenvermelde *langgras* (A. avenaceum of Avena elatior) is eene overblijvende plant met vlakke, tamelijk breede bladeren, doorgaans onbehaarde bladscheeden, bleekgroene, glanzige bloempakjes en naalden, die sterk uitsteken. De bloeiwijze is eene pluim. Het groeit in Juni en Juli in weilanden, aan wegen en in bosschen en vormt een zeer goed voedergras.

Langhans. Onder dezen naam vermelden wij:

Karl Gotthart Langhans, een vermaard Duitsch bouwmeester. Hij werd geboren in 1633 te Landshut in Silezië, en legde zich in zijne jeugd met ijver toe op de talen, op de wiskunde en op de teekenkunst. Eindelijk bepaalde hij zich bij de schoone bouwkunst en bereidde zich voor tot wetenschappelijke reizen, die hij van 1759 tot 1775 volbracht. Na zijn terugkeer aanvaardde hij op het gebied zijner studie eene belangrijke betrekking te Breslau, waar hij het paleis van het geslacht *Hatzfeld*, den schouwburg en onderscheidene andere gebouwen ontwierp. In 1792 werd hij door *Friedrich Wilhelm II* naar Berlijn geroepen, om er het inwendige van het operagebouw te veranderen. Voorts zag hij zich belast met den bouw van de Brandenburger poort, waarbij hij den Griekschen bouwstijl in Duitschland invoerde en grooten invoed oefende op den kunstsmaak van die dagen. Inmiddels was bij benoemd tot directeur van het koninklijk „Oberbauambt". In 1797 deed hij in Pruisen de eerste chaussée aanleggen (van Berlijn naar Steglitz) als voorbeeld voor de volgende. Later voltooide hij het marmeren paleis te Potsdam, door *Gontard* ontworpen, terwijl hij ook te Berlijn nog onderscheidene gebouwen deed verrijzen, waaronder zich de ontleedkundige gehoorzaal der veeartsenijschool bevindt. Hij overleed in 1808.

Karl Ferdinand Langhans, een zoon van den voorgaande en desgelijks een verdienstelijk bouwkundige Hij werd geboren te Breslau in 1781, oefende zich onder de leiding van zijn vader, trad in Pruisischen staatsdienst en ondernam verschillende reizen in Duitschland, Frankrijk, Engeland en Italië. Hij behaalde grooten roem als bouwkundige door het ontwerpen van de societeit voor kooplieden te Breslau, waar hij vervolgens de kerk der Elfduizend Maagden en een nieuwen schouwburg deed verrijzen, nadat de oude in 1804 door de vlammen was verwoest In 1837 zag hij zich belast met het bouwen van het paleis van den toenmaligen Prins (thans Koning) van Pruisen te Berlijn, en nadat het Koninklijk operagebouw in 1843 eene prooi der vlammen geworden was, geschiedde de opbouw onder zijn bestuur. Later heeft hij schouwburgen ontworpen en doen bouwen te Stettin, Dessau, Liegnitz, Berlijn (de Victoriaschouwburg), Breslau en Leipzig en overleed als opperbouwraad te Berlijn den 22sten November 1869

Langhe. Onder dezen naam vermelden wij:

Olivier de Langhe, prior en bibliothecaris van de abdij van St. Bavo te Gent in het midden der 15de eeuw. Tusschen 1430 en 1450 vervaardigde hij een catálogus der aan zijne zorg toevertrouwde boekerij en liet onderscheidene handschriften achter, welke zich thans nog te Gent bevinden, waaronder: „Vita R. Coletae", — en „Chronicon Gandensis urbis, ecclesiae et sanctorum." Dit laatste is achter het „Cronicon S. Bavonis" van *J. de Thielrode* in het licht gegeven.

Karel de Langhe of *Karel Langius*, volgens sommigen te Gent, volgens anderen te Brussel in de eerste helft der 16de eeuw geboren. Hij studeerde te Leuven, werd in Italië doctor in de beide rechten, omhelsde den geestelijken stand, knoopte betrekkingen aan met *Torrentius*, *Justus Lipsius* en andere geleerden en overleed den 29sten Juli 1573. Hij bezat eene rijke boekverzameling, was een uitstekend criticus en schepte tevens veel behagen in het kweeken van bloemen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Marci Tullii Ciceronis officia, de amicitia ac de senectute etc. (1563 en later)", — „Carmina lectiora", — „Variantes lectiones in Plauti comoedias (1566)", — en „Collectio variorum

diplomatum et actorum Ecclesiae et Patriae Leodiensis."

Langiewicz (Maryan), een Poolsch bevelhebber in den opstand van 1863, werd geboren te Krotoschin in de Pruisische provincie Posen den 5den Augustus 1827. Na het bezoeken van het gymnasium begaf hij zich in 1848 naar de universiteit te Breslau, waar hij zich vooral toelegde op de wiskunde en op de Slawische talen. Nadat hij eenigen tijd als huisonderwijzer was werkzaam geweest, nam hij dienst bij de Pruisische artillerie en klom op tot den rang van bombardier. In Juli 1860 kwam hij te Parijs, waar hij eene betrekking verkreeg aan de nieuwe militaire school, welke aldaar door *Mieroslawski* was gesticht. In datzelfde jaar begaf hij zich naar Italië als adjudant van generaal *Milbitz* en nam deel aan de expeditie van *Garibaldi* naar Napels. Nadat laatstgenoemd Rijk in Italië was ingelijfd, zag hij zich benoemd tot leeraar aan de Poolsche militaire school te Cuneo, totdat deze door de Regeering werd opgeheven. In 1862 behartigde hij de belangen der algemeene democratische vereeniging te Parijs, te Londen en te Warschau. Voorts begaf hij zich op nieuw heimelijk naar Polen, toen de hatelijke conscriptie van 14 Januari 1863 den gistenden opstand tot eene uitbarsting deed komen. Onder de verschillende aanvoerders van vrijwilligers onderscheidde zich *Langiewicz* weldra door zijne krijgskundige bekwaamheid. Hij verplaatste het tooneel zijner werkzaamheid naar de grenzen van Polen en Galicië en behaalde met eene bende van 4- tot 7 000 man geene geringe voordeelen op de Russische linietroepen. Na weinige weken gevoelde hij zich sterk genoeg, om zich met de geheele leiding van den opstand te belasten. Hij verklaarde zich den 10den Maart opperbevelhebber van het leger en dictator van Polen en benoemde er, in weerwil van het verzet van *Mieroslawski*, den 12den Maart eene burgerlijke regeering. Nu trokken de Russen met alle beschikbare troepen tegen *Langiewicz* te velde, die zich na eenige beslissende nederlagen gedwongen zag, den 19den Maart naar Oostenrijksch gebied de wijk te nemen. Door de Oostenrijkers herkend, werd hij eerst te Tarnow, daarna te Krakau en eindelijk te Tischnowitz (in Moravië) in de gevangenis geworpen en tegen het einde van April, wegens eene poging om te ontsnappen, naar de vesting Josephstadt overgebracht. In Februari 1865 herkreeg hij zijne vrijheid, waarna hij zich vestigde in het dorp Grenchen in het Zwitsersche canton Solothurn, alwaar men hem het burgerrecht had verleend. Hij overleed in het stadsziekenhuis te Rijssel (Lille) in December 1881.

Langius (Nicolaus) of *Langen*, een verdienstelijk rechtsgeleerde, geboren den 31sten Januari 1586 te Krempe in Holstein, studeerde te Rostock in de rechten, voorts te Wittenberg, Heidelberg, Leiden en Leuven en vestigde zich in 1618 te Groningen, waar hij onderwijs gaf in de rechtsgeleerdheid. Hier ontving hij den rang van doctor en werd er eerst buitengewoon en in 1633 gewoon hoogleeraar. In 1643 bekleedde hij er de waardigheid van rector en overleed den 23sten Juli 1643. Hij schreef: „Compendium institutionum juris etc. (1626)", — „Excercitationes juridicae", — en „Jus controversum"; — de beide laatste werken zijn niet gedrukt.

Langkat is de naam van een klein rijk, op de oostkust van Sumatra aan de straat van Malakka gelegen, dat als onderafdeeling van de afdeeling Deli eene onderhorigheid uitmaakt van de residentie Oostkust van Sumatra. Die onderafdeeling wordt bestuurd door een controleur die te Tandjong Poera, de hoofdplaats van het rijkje, zetelt. Het grenst in het noorden aan het landschap Langsar, ten oosten aan het gebied van den Redjocaran van Lingga en aan de Alaslanden, ten zuiden aan Deli en ten oosten aan de reeds genoemde straat van Malakka. De rivier van Langkat is slechts voor eenigszins diepgaande vaartuigen in de nabijheid harer monding bevaarbaar. Er bevinden zich zeventien landbouwondernemingen, door Europeanen bestuurd, die hoofdzakelijk tabak produceeren. Voorts behooren er tot de uitvoerartikelen: peper, rotan, was, gambier, goud, ivoor en zeer weinig rijst. De inheemsche bevolking is er gering en telt hoogstens 8 000 zielen, Maleiers, Bataks, Gajoe's en Atjehneezen. Het werkvolk op de tabaksplantaadjes bestaat hoofdzakelijk uit Hakka-Chineezen, die uit de provincie Foekhin van het Hemelsch Rijk afkomstig zijn. Deze hebben hun eigen hoofd met den titel van luitenant der Chineezen, die ook te Tandjong Poera woont.

Langrand-Dumonceau (Andreas), berucht door zijne zwendelarij op financieel gebied, werd geboren den 5den December 1826 te Vossem bij Luik en opperde het denkbeeld om het kapitaal te „verchristelijken", hetgeen bij de geestelijkheid grooten bijval vond en door den Aartsbisschop van Mechelen en vooral door den Paus werd toegejuicht, die over de onderneming van *Langrand* den Apostolischen zegen uitsprak en hem tot graaf benoemde. Deze betoonde zich daarvoor dankbaar door in den nood der Pauselijke schatkist te voorzien. Van alle kanten vloeiden hem kapitalen toe, waarmede hij zoodanig werkte, dat eerlang al het geld verdwenen was. Aanzienlijke personen waren er in betrokken en dit vertraagde het procès van den voortvluchtigen bankroetier. Zelfs werd een medestander van den zwendelaar tot gouverneur van Limburg benoemd. Nu echter steeg de volksverontwaardiging ten top en veroorzaakte den val van het ministerie *d'Anéthan*. Den 11den Maart 1872 werd voorts *Langrand* door het Cour d'assises in contumaciam tot tien jaren gevangenis veroordeeld. Het Hof van Appél verwees den 10den Augustus 1877 de zaak naar de rechtbank van gezworenen, maar dit vonnis werd in 1878 door het Hof van Cassatie vernietigd zonder de beschuldigden naar eene andere rechtbank te verwijzen. Toch werd in 1879 op nieuw recht gedaan en *Langrand*, die zich in Amerika bevond, wegens bedriegelijke bankbreuk in contumaciam tot 15 jaar gevangenis veroordeeld.

Langres, de hoofdstad van een arrondissement in het Fransche departement Haute-Marne, ligt aan de rivier de Marne en aan den Oosterspoorweg en is éene der hoogst gelegene steden van het Fransche binnenland. Zij verheft zich op de bergvlakte van Lan-

gres ter hoogte van ruim 400 Ned. el, — eene bergvlakte, die de waterscheiding vormt tusschen de Middellandsche Zee, het Kanaal en de Noordzee, terwijl op hare boschrijke hellingen de Saône, de Maas, de Marne, de Aube, de Seine enz. ontspringen. Langres is eene sterke vesting; zij heeft nog oude muren met torens en met overblijfselen van een Romeinschen triomfboog, voorts eene fraaie hoofdkerk, een gerechtshof, een godgeleerd seminarium, eene openbare boekerij, eene verzameling van schilderijen en oudheden en ruim 9 000 inwoners. — Langres is het oude *Andomatunnum*, de hoofdstad der Gallische Lingonen, en droeg deswege ook den naam van *Civitas Lingonum*. Deze stad verkreeg van Keizer *Otto* het Romeinsch burgerrecht. In hare nabijheid werden in 298 de Alemannen door *Constantinus Chlorus* en in 680 Koning *Dagobert* door den majordomus *Ebroïn* overwonnen. Van de Bourgondiërs kwam zij in het bezit der Franken en verviel in 843 aan Frankrijk. Zij is door verschillende Koningen versterkt, het laatst door *Lodewijk Philips*. In den oorlog van 1870—71 is zij niet door de Duitschers belegerd, maar alleen omsingeld.

Langsar, een rijkje, eene rivier, eene kampong en eene baai op Sumatra's oostkust, is een onderhoorigheid van Atjeh. Aan de rivier liggen ongeveer 80 huizen met 600 inwoners, en in het binnenland wonen vele Atjehneezen, wier aantal op 10 000 wordt geschat. Vóor de rivier ligt het eiland Telagie-Toedjoe en in haren mond bevinden zich nog 2 eilandjes. De kampong, ongeveer 3 uren gaans van haren mond gelegen, heeft eene aanzienlijke bevolking, die rijst, peper en rotan verbouwt. De Langsarbaai is 4 geogr. mijl breed en loopt 4½de geogr. mijl het land in; zij bevat vele banken en nauwe vaarwaters, die op verre na nog niet nauwkeurig bekend zijn.

Langsdorff (Georg Heinrich, vrijheer von), een Russisch staatsman en vermaard reiziger, geboren te Wöllstein in Rijn-Hessen den 18den April 1774, studeerde te Göttingen in de geneeskunde, vergezelde in 1797 Prins *Christian von Waldeck* als lijfarts naar Lissabon, waar hij het eerst de koepokinenting invoerde, en nam in 1803 als natuuronderzoeker deel aan de reis om de wereld van *Krüsenstern*. Hij verliet echter te Kamtsjatka de expeditie en keerde door Siberië terug. Later trad hij in Russischen dienst, werd na den vrede consul-generaal in Brazilië, begunstigde in die betrekking de kolonisatie en bevorderde zooveel mogelijk de kennis van de natuurlijke historie des lands, zoowel door het leveren eener beschrijving van het eiland San Catarina als door het ondersteunen van derwaarts getogen natuuronderzoekers. Nadat hij te Petersburg was teruggekeerd, volbracht hij in 1823 eene reis naar het Oeralgebergte en trok vervolgens weder naar Brazilië, alwaar hij van 1825 tot 1829, op kosten der Russische Regeering en vergezeld door geleerden en kunstenaars, nasporingen deed in het binnenland. In 1831 begaf hij zich naar Freiburg in de Breisgau en overleed aldaar den 3den Juli 1852. Hij schreef: „Plantes recueillies pendant le voyage des Russes autour du monde (1810)", — „Bemerkungen auf einer Reise um die Welt in den Jahren 1803—1807 (1812, 2 dln)", — en „Mémoire sur le Brésil pour servir de guide à ceux, qui desirent s'y établir (1820)".

Languard of *Piz Languard* (van het Romaansche *lungo guardo* of *vergezicht*) is de naam van een berg ter hoogte van ruim 3 000 Ned. el in het Zwitsersche canton Grauwbunderland, niet ver van de grenzen van Tyrol. Hij behoort tot de Bernina-Alpen ligt ten zuidzuidoosten van Samaden, de hoofdplaats van Opper-Engadin, en ten noorden van de Bernina en kan van de zijde van Pontresina in den tijd van 3 of 4 uur zonder veel moeite worden bestegen. Op zijne kruin, waar slechts ruimte is voor omstreeks een 20-tal personen, aanschouwt men een Alpenpanorama als bezwaarlijk elders wordt aangetroffen, daar men er eene rij van meer dan 1 700 bergtoppen — van den Grosz-Glockner in het oosten tot aan den Monte-Rosa in het westen — ziet verrijzen.

Languedoc is de naam van eene voormalige Zuid-Fransche provincie, omgeven door Provence, Dauphiné, Auvergne, Gascogne, Roussillon en de Middellandsche Zee en eene oppervlakte beslaande van 763 □ geogr. mijl. Zij ontleende haren naam aan het aldaar gebruikelijk dialect, la langue d'oc, terwijl in het noorden des lands la langue d'oui gebezigd werd. Thans liggen op het gebied van Languedoc de departementen: Lozère, Gard, Ardèche, Hérault en Haute-Garonne, Haute-Loire en Tarn. De hoofdstad der provincie was Toulouse.

Merkwaardig is aldaar het *Kanaal van Languedoc*, ook *Canal du Midi* genaamd, één der grootste kanalen van Frankrijk. Het vereenigt door middel van de Garonne de Middellandsche Zee met den Atlantischen Oceaan. Het neemt een aanvang bij Toulouse loopt over Castelnaudary noordwaarts, stroomt langs Béziers en stort zich uit in het strandmeer van Thau, hetwelk de Haven van Cette met de Middellandsche Zee verbindt. Op 55 plaatsen rust dat merkwaardig kanaal op bogen en bij Béziers stroomt het onder een berg door een tunnel ter lengte van 240 Ned. el. Op het hoogste punt van het kanaal, 200 Ned. el boven de oppervlakte der Middellandsche Zee, bevindt zich de waterkom der Naurouse, die het oostelijk en westelijk gedeelte van het kanaal van water voorziet en zelve gevoed wordt door de veel grootere waterkom van St. Ferrol.

Ten slotte vermelden wij de *Languedocwijnen*. Deze groeien vooral in de omstreken van Montpellier tot dicht bij de grenzen van Spanje. De beste soorten zijn de muscaatwijnen en wel *Rivesaltes*, *Lunel*, *Frontignan* *Béziers*, *Montbazin*, *Piccardin* en *Côte de Cette*, van welke de meest getrokkene onder de namen van *Vin du Grès* en *Vin de Cailloux* verzonden worden.

Languet (Hubert), een geestig en vrijmoedig schrijver over staatkundige aangelegenheden, geboren in 1518 te Viteaux in Bourgondië, volbracht zijne studiën in Frankrijk en maakte zich in Duitschland door zijn omgang met *Camerarius* bekend met de bedoelingen der Hervormers. Wegens de woelingen in Duitschland begaf hij zich naar

Italië en studeerde te Padua in de rechten, alwaar hij den graad van doctor verwierf, maar keerde in 1549 naar Wittenberg terug, om in de nabijheid van *Melanchthon* te wezen. Nadat hij vervolgens het noorden van Europa bezocht had, trad hij in 1565 in dienst van den Keurvorst van Saksen, die hem in 1568 afvaardigde naar den Rijksdag te Spiers en vervolgens onder anderen ook naar *Karel IX*, koning van Frankrijk. *Languet* bevond zich gedurende den Bartholomaeusnacht te Parijs, redde onderscheidene zijner vrienden van den dood, doch moest vervolgens zelf zich verborgen houden. Later trad hij in dienst van den Prins *van Oranje*, aan wien hij belangrijke diensten bewees, en overleed te Antwerpen den 30sten September 1581. Zijn belangrijkst geschrift, door hem onder den naam van *Junius Brutus* uitgegeven, draagt den titel: „Vindiciae contra tyrannos, sive de principis in populum, populi in principem legitima potestate (1779)", een paar jaren later ook in het Fransch vertaald door *François Etienne*.

Lanier (Sidney), een Amerikaansch dichter, geboren den 3den Februari 1842 te Macon in Georgia, diende gedurende den burgeroorlog als gemeen soldaat in het leger der Geconfedereerden, studeerde in de rechten en werd advocaat in zijne geboortestad. Daarop vertrok hij naar Baltimore, waar hij in het orkest van het *Peabody*-Instituut de fluit bespeelde. Hij leverde voorts: „Poems (1879)", — „The science of English verse (1880)", — en „Florida, its scenery, climate and history (3de druk, 1879)". Hij overleed te Lynn (Noord-Carolina) den 8sten September 1881.

Lanjuinais. Onder dezen naam vermelden wij:

Jean Denis, graaf *Lanjuinais*, een Fransch staatsman, geboren te Rennes den 12den Maart 1753. Vóór de uitbarsting der Omwenteling was hij hoogleeraar in het kerkelijk recht in zijne geboorteplaats en zag zich in 1789 door de kiesbevoegden van zijn district afgevaardigd naar de Staten-Generaal, alwaar hij zich een ijverig voorstander betoonde van staatkundige hervormingen. Later werd hij te Rennes hoogleeraar in het constitutioneel recht enz. Vervolgens tot lid der Conventie benoemd, streed hij met de Girondijnen tegen de anarchie en het drijven der Jacobijnen. Bij het procès van *Lodewijk XVI* stemde hij vóor de verbanning des Konings en verlangde, dat de veroordeeling door $^2/_3$de der stemmen zou bekrachtigd worden. Ook op hem was het decreet van *Couthon* van toepassing, waardoor aan de Girondijnen huisarrest werd opgelegd, doch hij vond gelegenheid om naar Rennes te ontsnappen. Na den val van het Schrikbewind keerde *Lanjuinais* terug naar de Conventie, en toen het Directoire tot stand kwam, zag hij zich door 73 departementen tegelijk in den Senaat gekozen. Na den 18den Brumaire werd hij lid van het Wetgevend Lichaam en den 22sten Maart 1800 lid van den Senaat, alwaar hij aan het hoofd stond van eene zwakke oppositie, die de willekeur van *Bonaparte* bestreed. Niettemin verhief *Napoleon* hem bij de stichting van het Keizerrijk tot graaf. Den 1sten April 1814 stemde *Lanjuinais* in den Senaat vóor de afzetting des Keizers en de benoeming van een voorloopig bewind. Gedurende de Eerste Restauratie benoemde *Lodewijk XVIII* hem tot pair, en als zoodanig verzette hij zich met kracht tegen de bedoelingen der ultra-royalisten. De vergadering benoemde hem tot haren voorzitter, en tijdens de Honderd Dagen bekrachtigde *Napoleon* deze keus. Bij de Tweede Restauratie nam hij er desgelijks zitting en verdedigde de constitutioneele rechten tegen de reactie en het fanatismus. Hij overleed den 13den Januari 1827. Sedert 1808 was hij lid van het Instituut. Hij bezat eene uitgebreide kennis van de letterkunde, inzonderheid van die der Oostersche talen. Van zijne geschriften noemen wij: „Appréciation du projet relatif aux trois concordats (1817)", terwijl hij tevens eene nieuwe uitgave bezorgde van de: „Histoire naturelle de la parole" van *Court de Gébelin* (1816), — wijders: „Constitutions de la nation française, précédées d'un essai historique et politique sur la charte (1819, 2 dln)" — en „De l'organisation municipale en France (1821)". — Zijn oudste zoon *Paul Eugène*, graaf *Lanjuinais*, geboren te Rennes den 6den April 1789, volgde hem in 1827 op als pair, maar keerde in 1848 tot het ambteloos leven terug.

Victor Ambroise, vicomte *Lanjuinais*, tweeden zoon van *Jean Denis* geboren den 5den November 1802. Hij studeerde in de rechten en was geruimen tijd werkzaam als advocaat. Van 1837 tot 1848 was hij lid van de Kamer van Gedeputeerden, waar hij tot de linker zijde behoorde. In 1848 werd hij door het departement Loire Inférieure benoemd tot afgevaardigde naar de Constituante en later door het departement der Seine naar de Wetgevende Vergadering. Den 2den Juni 1849 belastte hij zich met de portefeuille van Landbouw en Handel en daarna tijdelijk, in de plaats van *Falloux*, met die van Openbaar Onderwijs. Als aanhanger van den parlementairen regeeringsvorm legde hij evenwel kort daarna met *Odilon Barrot* zijne betrekking neder en voegde zich in het Wetgevend Lichaam bij de Republikeinsche minderheid. Bij den staatsstreek van 2 December 1851 werd hij met anderen in hechtenis genomen en naar Vincennes gebracht. Eerst in 1863 werd hij door het departement Loire Inférieure weder naar het Wetgevend Lichaam afgevaardigd, alwaar hij tot de oppositie behoorde; hij vormde echter in 1864 met *Ollivier* en *Darimont* eene Keizersgezinde linkerzijde en overleed te Parijs den 1sten Januari 1869.

Lanner (Joseph Franz Karl), een verdienstelijk componist van dansmuziek, geboren te Weenen den 11den April 1801, maakte reeds vroeg belangrijke vorderingen in het vioolspel en de compositie. Als jongeling vormde hij met eenige vrienden een muziekgezelschap, waaruit een volledig orkest voortkwam, hetwelk te Weenen en ook elders grooten bijval vond. Hij werd tot kapelmeester van het tweede burgerregiment en tot eereburger van Weenen benoemd en overleed te Oberdöbling, nabij Oostenrijks hoofdstad, op den 14den April 1843. Vooral zijne walsen worden zeer geroemd, terwijl hij ook muziek voor andere dansen leverde, voorts eene ouverture voor het tooverballet: „Der Preis einer Lebenstunde" en de muziek voor eene pan-

tomime. Het getal der door hem gecomponeerde stukken bedraagt omstreeks 200.

Lannes (Jean), hertog *van Montebello*, maarschalk van het Fransche Keizerrijk, geboren te Lectoure den 11den April 1769, kwam na een kortstondig bezoeken der school in de leer bij een stoffenverver, maar nam in 1792 dienst bij het leger en verwierf door zijne ongemeene dapperheid en zijne zeldzame krijgskundige bekwaamheid reeds in 1795 den rang van kolonel en kommandant eener brigade. Na den Vrede van Basel ontving hij echter van de Volksvertegenwoordigers wegens onvoldoende kennis zijn ontslag. Nu trad hij als vrijwilliger in de gelederen van het leger in Italië en wekte eerlang de opmerkzaamheid van *Bonaparte*, die hem in zijn rang herstelde. Hij onderscheidde zich bij alle gelegenheden, vooral toen hij tot brigade-generaal bevorderd was. Hij bevond zich bij het korps, dat optrok tegen den Kerkelijken Staat, en sloot vrede met den Paus. Als een ijverig aanhanger van *Bonaparte* vergezelde hij dezen naar Egypte, was aanvoerder eener brigade van de divisie *Kleber* en droeg niet weinig bij tot den gunstigen uitslag van den slag bij Aboekir, waar hij zwaar gewond werd. Nadat hij met den bevelvoerenden generaal naar Frankrijk was teruggekeerd, bewees hij dezen op den 18den Brumaire gewichtige diensten en verkreeg daarna het kommando over de 9de en 10de militaire divisie en kort daarna over de consulaire garde. Gedurende den veldtocht van 1800 voerde hij het bevel over de voorhoede van *Bonaparte* op den St. Bernard en versloeg op den 9den Juni den vijand bij Montebello. In den slag van Marengo kommandeerde hij 2 divisiën en na den Vrede van 1801 ging hij als gevolmachtigd minister naar Lissabon. Bij het stichten van den Keizerlijken troon werd hij tot maarschalk en den 19den Mei 1804 tot hertog *van Montebello* benoemd. In het volgende jaar riep de Keizer hem naar Frankrijk terug en belastte hem in den oorlog tegen Oostenrijk met het bevel over een armeekorps. Roemrijk kweet hij zich van zijne taak. Bij Austerlitz den 2den December 1805 moest hij op den linker vleugel den vijand aantasten, terwijl de Keizer tegen den rechter vleugel verdedigenderwijze te werk ging en vervolgens het centrum des vijands overrompelde. *Lannes* vervolgde de Russen en hield na den wapenstilstand van 7 December Moravië bezet. In den veldtocht van 1806 tegen Pruisen voerde hij bevel over het 5de korps, zegepraalde den 10den October bij Saalfeld, deed den 14den October in het centrum den slag bij Jena een aanvang nemen en veroverde den 21sten de vesting Spandau. Bij Pultusk werd hij den 26sten December zwaar gewond, kon zich eerst in Mei 1807 weder bij het leger voegen en vormde te Mariënburg een reservekorps ter ondersteuning van *Lefebvre*, die Dantzig belegerde. Na de capitulatie dier vesting streed hij den 10den Juni bij Heilsberg en den 14den bij Friedland. Na het Congrès van Erfurt vergezelde hij in 1808 den Keizer naar Spanje, waar hij *Castaños* bij Tudela het onderspit deed delven, waarna hij het vermaarde beleg van Saragossa ondernam. In den oorlog tegen Oostenrijk in 1809 voerde hij bevel over 2 divisiën in de gevechten van den 19den tot den 23sten April, welke onder den naam van den slag bij Regensburg bekend zijn. Aan het hoofd der voorhoede trok hij vervolgens naar Weenen, welke stad hij 2 dagen bombardeerde en daarna innam. In den slag bij Aspern en Eszling voerde hij bevel over het centrum. Hier verbrijzelde een kanonskogel zijne beenen. Men bracht hem naar den Keizer, die door deze ramp op het smartelijkst was ontroerd. *Lannes* overleed te Weenen den 31sten Mei 1809. Zijne stoffelijk overschot werd naar Straatsburg vervoerd en in 1810 te Parijs in het Pantheon bijgezet. — Zijn oudste zoon, *Napoleon Auguste*, hertog *van Montebello*, geboren den 30sten Juli 1801, werd door *Lodewijk XVIII* tot pair benoemd, trad in 1830 in staatsdienst, was als gezant werkzaam, belastte zich in 1839 tijdelijk met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken en werd vervolgens minister van Marine in het ministerie *Guizot*. In 1849 werd hij lid van het Wetgevend Lichaam, keerde bij den staatsstreek van 1851 tot het ambteloos leven terug en zag zich in 1858 benoemd tot gezant te Petersburg en in 1864 tot Senator. Zijn jongere broeder, *Gustave Olivier*, graaf *van Montebello*, geboren den 4den December 1804, werd in 1855 divisie-generaal.

Lannoy is de naam van een oud en aanzienlijk Nederlandsch geslacht. Van zijne leden vermelden wij:

Huc of *Hugo de Lannoy*, heer *van Santes*. Deze, geboren in 1384, was raad van Hertog *Philips van Bourgondië* en kapitein van Schoonhoven en werd na *Frank van Borselen* stadhouder van Holland. Hij was ridder van het Gulden Vlies en overleed in Vlaanderen in 1456.

Jan de Lannoy, heer *van Santes*, een broederszoon van den voorgaande. Hij werd in 1448, in plaats van *Gozewijn de Wilde*, stadhouder van Holland, dempte een opstand in Noord-Holland en trok tegen de Gentenaars te velde. Gedurende de twisten van Hertog *Philips* met zijn zoon, den Graaf *van Charolais*, koos hij de zijde van eerstgenoemde. Toen echter de zoon de overhand behield, werd *Lannoy* van zijne waardigheid ontzet en een vijand des lands verklaard. Hij vertrok terstond naar Frankrijk, maar verzoende zich later met den Graaf.

Karel de Lannoy, prins *van Sulmona*, graaf *van Ast* enz., heer *van Sanzelles* en *Maingoval*, ridder van het Gulden Vlies en grootschildknaap van *Karel V*. Hij werd opgevoed aan het Hof van laatstgenoemde, en deze verhief hem in 1523 eerst, in de plaats van *Prosper Colonna*, tot kapitein-generaal van zijn leger in Italië en later, in plaats van *Raimond van Cordova*, tot onderkoning van Napels. Na den slag bij Pavia was hij belast met de bewaking van Koning *Frans I*, dien hij in 1526 uitleverde. Hij overleed te Gaëta den 25sten September 1527.

Ferdinand de Lannoy, derden zoon van laatstgenoemde. Hij werd in 1510 in Italië geboren, diende in verschillende oorlogen en zag zich in 1573 door *Requesens* aangesteld tot stadhouder van Holland, in plaats van *Noircarmes*. Wegens zijne goedhartigheid en toegevendheid voldeed hij echter weinig aan

de verwachtingen van *Requesens* en van *Philips*. In 1574 bevond hij zich te Utrecht, waar hij de burgers in bescherming nam tegen de woeste krijgsknechten van *Valdes*. Later werd hem door *Requesens* opgedragen, de steden van Holland tot den Koning terug te brengen, alsmede om de zaken te regelen te Leerdam, Heukelom en Asperen, in Juni 1574 door de Spanjaarden ingenomen. In September van dat jaar bevond hij zich te Warmond, om over de capitulatie van Leiden te onderhandelen, 't geen echter vruchteloos afliep. Kort daarna legde hij het stadhoudersambt van Holland neder, om dat van Artois, hetwelk hij te voren bekleed had, weder te aanvaarden. Meermalen werd hij geraadpleegd over de gesteldheid des lands. Hij was een bekwaam wiskunstenaar en vervaardigde eene kaart van het hertogdom Bourgogne en van het graafschap Artois. Hij overleed in 1579 op één zijner kasteelen bij Dole.

Philips de Lannoy, heer *van Molembaix*, *Solre le Chateau* enz., ridder van het Gulden Vlies, grootmeester van het paleis en geheimraad van de Koningin van Hongarije. Hij was gouverneur der Nederlanden in naam van *Karel V*.

Philips de Lannoy, heer *van Beauvoir*, een uitstekend krijgsman. Toen *Pieter Haeck*, gewezen baljuw van Middelburg, in 1567 een aanslag op Walcheren ondernam, werd zijn volk door *Lannoy* verslagen. Laatstgenoemde wendde voorts alle middelen aan om Vlissingen en Middelburg, waarvan hij gouverneur was, en zoo mogelijk om geheel Zeeland voor den Koning van Spanje te behouden. Hij bezette in Juni 1572 Arnemuiden, maar moest eene maand later tegen *Hiëronymus Tseraerts* te Zoutelande het onderspit delven. In 1573 werd hij door *Alva* tot admiraal benoemd, doch de vloot ondervond onder zijn bevel zware verliezen. Hij rustte vervolgens, in overleg met *Alva*, 100 schepen uit met munitie en veel krijgsvolk — dit laatste onder *Mondragon* —, om Middelburg te versterken en alle steden van Zeeland onder de heerschappij van Spanje terug te brengen. Die vloot werd door een hevigen storm geteisterd, kwam met de Zeeuwsche schepen in het gevecht en zeilde, door deze nagezet, naar Antwerpen terug. Later bracht hij wederom eene vloot in gereedheid, om Middelburg van levensmiddelen te voorzien, maar ook deze poging mislukte. In 1574 ontstond er twist tusschen *Lannoy* en *Mondragon*. Eerstgenoemde trok zich de onrechtvaardige behandeling van zijn tegenstander zoo sterk aan, dat hij van droefheid overleed.

Juliana Cornelia, baronesse *de Lannoy*, eene begaafde Nederlandsche dichteres. Zij werd geboren te Breda in 1738 en ontving eene weinig beteekenende opvoeding, maar oefende zich zelve in het Fransch en Engelsch en ontving van den rector *Schonck* onderwijs in het Latijn. Reeds vroeg had zij aanleg voor de poëzij en vormde zich weldra tot eene uitstekende dichteres. Zij leverde drie oorspronkelijke treurspelen, namelijk: „Leo de Groote (1767)", — „Het beleg van Haarlem (1770)", — en „Cleopatra" (1776)", welke blijken dragen van een groot talent. Voorts behaalde zij onderscheidene malen den uitgeloofden eereprijs bij verschillende dichtgenootschappen, zooals den gouden in 1774 bij het Leidsche met haar gedicht: „Lof der verdedigers van Leiden, van der Does, van der Werff en van Hout", — in 1777 bij datzelfde dichtgenootschap den zilveren met het stuk: „De ware liefde voor het Vaderland", terwijl *Bilderdijk* den gouden behaalde, — in 1774 den zilveren bij het Haagsche met het vers: „De ware vereischten van den dichter", — en kort vóór haar overlijden den zilveren met het gedicht: „Aanspraak van Keizer Karel V aan zijn zoon Philips II", terwijl *Feith* den gouden verwierf. Voorts leverde zij prijzenswaardige heldichten, zooals: „Aan mijnen geest" en „Het gastmaal". In 1780 gaf zij hare „Dichtkundige werken" in het licht en overleed te Geertruidenberg den 8sten Februari 1782, waarna hare „Nagelatene dichtwerken" in 1783 door *Bilderdijk* werden ter perse gelegd. Volgens laatstgenoemde heeft zij ook eenige kenrige Fransche verzen geschreven, welke echter niet gedrukt zijn.

Lans (De) is een stootwapen, bestaande uit eene schacht ter lengte van 3 of 4 Ned. el, welke voorzien is van eene scherpe ijzeren punt, waaraan gewoonlijk een vaantje of vlaggetje wappert. Zij is dus eigenlijk eene soort van spies, die van oudsher tot aan het begin der 18de eeuw het belangrijkst wapen van het voetvolk was. Zelfs *Montecuculi* noemt haar na den Dertigjarigen Oorlog de koningin der wapens. In de middeneeuwen voerden de zwaar-geharnaste ridders eene korte lans, om daarmede hunne tegenstanders uit den zadel te lichten. In Frankrijk werd voorheen de sterkte der zware ruiterij naar lansen berekend; eene volle lans (une lance fournie) telde 6 ruiters. In de 2de helft der 16de eeuw begon men echter de ridderlans af te schaffen bij de kavallerie. De thans gebruikelijke lans bij het paardevolk is van Tartaarschen oorsprong en van de Tartaren overgegaan op de Kozakken en Polen. Daarmede zijn in de 18de eeuw ook in de overige Europeesche legers eenige regimenten kavallerie gewapend, welke den naam dragen van *ulanen* of *lanciers* (zie aldaar).

Lansbergen (Philippus van), een zoon van *Daniël van Lansbergen*, heer *van Meulenbeke*, en tevens een verdienstelijk sterrenkundige, werd geboren te Gent in 1561, oefende zich in Frankrijk en Engeland in de godgeleerdheid en wiskunde en aanvaardde de betrekking van predikant te Antwerpen. Toen deze stad in de macht van *Parma* was gevallen, ontving hij een beroep naar Amsterdam en naar Goes en vertrok in 1586 naar laatstgenoemde stad. Later woonde hij te Middelburg, alwaar hij den 8sten November 1632 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Christelycke overdenckingen des doots, tot beteringhe des leven (1604 en 1629)", doch deze moeten volgens anderen aan den Remonstrantschen predikant *Towneurius Lansbergen* worden toegekend, — voorts: „Sermones III in catechesin religionis christianae (1594 en later bij herhaling)", — en „Bedenkingen op den jaerlykschen en dagelykschen loop des aardkloots (1629)", welke sommigen aanspoorden om den stilstand der Aarde te verdedigen. Zelfs vindt men vermeld, dat *Lansbergen* wegens zijne gevoelens omtrent den stilstand der Zon en de

beweging der Aarde van zijn predikambt te Goes is ontzet. Hij vestigde zich vervolgens te Middelburg, waar hij zich met de beoefening der wis-, sterren- en geneeskunde bezig hield, terwijl de Staten van Zeeland hem een jaarlijksch tractement toelegden. Voorts leverde hij nog: „Chronologiae sacrae libri sex (1624 en 1645)", — „Cyclometriae novae libri duo (1616 en 1628)", — „Astrolabium (1633)", — „Progymnasmatum astronomiae restitutae liber primus (1629)", — „Uranometriae libri tres (1631)", — „Triangulorum geometricorum libri quatuor (1631)", — „Introductio in quadrantem, cum astronomicum tum geometricum (1633)", — „Horologiographia nova", — „Tabulae motium coelestium perpetuae, ex omnium temporum observationibus constructae", waaraan hij 40 jaren arbeidde, — „Observationum astronomicarum thesaurus", — en „Van de vlakte (1666)" terwijl zijne „Opera omnia" in 1663 zijn uitgegeven.

Lansdowne. Onder dezen naam vermelden wij:

William Petty, graaf ***Shelburne***, markies van ***Lansdowne***, een Britsch staatsman. Hij werd geboren den 2den Mei 1737 en was de zoon van ***John Fitzmaurice***, den telg van een ouden Iersch-Normandischen stam. Na het overlijden zijns vaders in 1761 erfde hij een aanzienlijk vermogen, bevond zich in het Parlement jaren aaneen bij de partij der oppositie, maakte in 1766 met ***Chatham*** deel uit van het ministerie en nam in 1768 met dezen zijn ontslag. Na dien tijd was hij een heftig tegenstander van de ministerieele staatkunde met betrekking tot de Amerikaansche koloniën. In Maart 1782 werd hij staatssecretaris van het ministerie van Buitenlandsche Zaken en zocht als zoodanig de vredesonderhandelingen met de Vereenigde-Staten voor te bereiden. Toen vervolgens de markies ***van Rockingham*** stierf, kwam hij aan het hoofd van het Kabinet, doch legde, door het verbond van ***Fox*** en ***North*** gedwongen, in Februari 1793 zijn ambt neder. De oppositie, thans van hem en den jeugdigen ***Pitt*** uitgaande, bracht ook het coalitieministerie ten val. ***Pitt*** echter zorgde, waarschijnlijk uit ijverzucht, dat hij uit het nieuwe Kabinet geweerd werd. Intusschen werd hij tot markies ***van Lansdowne*** en graaf ***van Wycombe*** verheven. Eenige jaren daarna begaf hij zich ambteloos naar zijne goederen en toonde zich een ijverig beschermer van geleerden en kunstenaars. Hij overleed den 7den Mei 1805, en zijne aanzienlijke boekerij werd aangekocht voor het Britsch Museum.

Henry Petty, markies ***van Lansdowne***, eenigen zoon van den voorgaande en desgelijks een Britsch staatsman. Hij werd geboren den 2den Juli 1780, studeerde te Edinburgh en te Cambridge, deed belangrijke reizen door Europa en werd in 1802 lid van het Lagerhuis. Hier voegde hij zich bij de oppositie en onderscheidde zich door groote bekwaamheid. In 1806 trad hij met ***Fox*** en ***Grenville*** in het coalitieministerie, terwijl hij ***Pitt*** als kanselier van de schatkist en tevens als afgevaardigde van de universiteit te Cambridge verving. Hij bevond zich in een moeielijken toestand, daar hij in het Lagerhuis de verbazend hooge oorlogskosten verdedigen moest. Reeds in Maart 1807 evenwel moest het ministerie wegens de emancipatiekwestie der R. Katholieken aftreden, en ***Petty*** versterkte op nieuw de oppositie in het Lagerhuis. Na den dood van zijn halfbroeder (1809) erfde hij den titel van markies en werd lid van het Hoogerhuis, waar hij zich desgelijks voor de vrijzinnige beginselen in de bres stelde. Tevens verzamelde hij op zijne kasteelen de keur der Whigpartij en betoonde zich een edelmoedig vriend der letterkunde. Na het overlijden van den laatsten Graaf ***van Kerry*** in 1818 vielen hem ook de titels en goederen van het geslacht ***Fitzmaurice*** ten deel, en hij nam dezen ouden familienaam weder aan. Toen ***Canning*** in 1827, door de Tories bedreigd, een verbond sloot met de gematigde liberalen, belastte ***Lansdowne*** zich met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, doch zoodra ***Wellington*** het bewind aanvaardde, legde hij die betrekking neder. In het Parlement was hij nu ijverig werkzaam aan de verbetering van het strafrecht en vond bijval voor zijn voorstel, om oude, wreede strafbepalingen af te schaffen. In 1830 werd hij lid van het ministerie ***Grey*** en voorzitter van den staatsraad. Ook onder het bewind van ***Melbourne*** behield hij deze betrekking tot aan het optreden der Whigs den 28sten Augustus 1841, en hij bekleedde ze in 1846 tijdens het ministerie ***Russell*** voor de derde maal. Als vertegenwoordiger der Regeering in het Hoogerhuis verwierf hij door zijne gematigde en waardige houding en door de kalmte, waarmede hij in verzet kwam tegen alle aanvallen der Tories, de achting van de Vergadering en van het publiek in zoo hooge mate, dat zelfs zijne tegenstanders met leedwezen zijne verklaring vernamen, dat hij bij den val van het Whigministerie in 1852 zijne staatkundige loopbaan als geëindigd beschouwde. Na de aftreding van Lord ***Derby*** in laatstgenoemd jaar zag hij zich intusschen met Graaf ***Aberdeen*** belast met de vorming van een nieuw Kabinet, waarin hij zitting nam zonder eene portefeuille te aanvaarden. Hij volhardde hierin ook na het heengaan van ***Aberdeen*** en ***Russell*** in 1855, om alzoo de volkomene ontbinding van het ministerie te verhoeden, en ondersteunde ***Palmerston*** gedurende den oorlog tegen Rusland met zijn naam en zijn invloed. Eerst in 1858, bij het aftreden van het ministerie, legde ***Lansdowne*** zijne betrekking neder. De hem aangebodene waardigheid van hertog wees hij van de hand. Tot aan zijn dood bleef hij in het volle bezit van alle krachten van lichaam en geest en overleed te Bowood den 31sten Januari 1863. — Daar zijn oudste zoon, Graaf ***van Kerry***, reeds vóór hem gestorven was, volgde zijn tweede zoon, ***Henry Thomas Fitzmaurice***, graaf ***van Shelburne***, hem op als markies van ***Lansdowne***. Deze, geboren den 5den Januari 1816, was reeds in 1856 als baron ***Wycombe*** lid geworden van het Hoogerhuis, doch overleed den 5den Juli 1865, waarna zijne goederen en titels ten deel vielen aan zijn zoon, ***Henry Charles Keith***, graaf ***van Kerry***. Deze, een Britsch staatsman, geboren den 14den Januari 1845, volgde in 1866 zijn vader op in de waardigheid van pair, voegde zich in het Hoogerhuis bij de liberale partij, werd in het eerste Kabinet

Gladstone Lord der schatkist en was van 1872 tot 1874 onderstaatssecretaris in het departement van Oorlog. In 1880 werd hij in het tweede ministerie *Gladstone* onderstaatssecretaris voor Indië, maar nam zijn ontslag wegens de Iersche landbill, waarmede hij zich niet vereenigen kon. In Mei 1883 werd hij als opvolger van den Markies *de Lorne* tot gouverneur-generaal van Canada benoemd.

Lansens (P.), geboren te Coukelare en aan het hoofd eener kostschool aldaar, is een verdienstelijk Vlaamsch letterkundige en gaf de volgende werken in het licht: „Geschiedenis van Vlaenderen, gevolgd van eene afzonderlijke verhandeling zoo over den oorsprong als de benaming onzer steden, parochiën en gemeenten (1837)", — „Aloude Staet van Vlaenderen, vóor en gedurende het leenroerig bestier, gevolgd door eene beknopte etymologische en geschiedkundige beschrijving der steden, en van een groot deel der parochiën, gelegen in het oude graafschap van dien naam (1841)", — „Fransche spraekkunst, met oefeningen ten gebruike der Vlamingen (1842 en 1843, 2 stukjes)", — „Kleine Vlaemsche spraekkunst (1843)", — „Iets over de nadeelen der onkunde of ongeleerdheid en de voordeelen der geleerdheid (1844)", — „Geschiedenis van Thourout en Wijnendale (1845)", — „De leidsman tot het ware geluk (1847)", — „Kort taelkundig onderzoek naer de bevolking van West- en Oost-Vlaenderen (1850)", — „Onderzoek naar het vaststellen der parochiegrenzen over het algemeen en degene van West-Vlaenderen in het bijzondere (1852)", — „Bijdrage tot de kennis van den oorsprong en de bediedenis der geslacht- of familienamen (1852)", — en „België's geschiedenis, zeden, gewoonten, letterkunde en nijverheid van de oudste tijden tot op heden (1862)". Hij is lid van eenige Belgische letterkundige genootschappen, alsmede van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden, van het Historisch Genootschap te Utrecht, van het Friesch genootschap te Leeuwarden, van de Académie Nationale te Parijs enz. — Zijne dochter *Prudencia* schreef bijdragen in dagbladen, alsmede: „Lotgevallen van twee kunstenaars (1858)", — en zijn zoon *Theophiel*, geboren te Coukelare den 6den September 1832, achtervolgens leeraar aan scholen te Ieperen, Aarschot en Aalst en overleden in zijne geboorteplaats den 27sten September 1865, vertaalde eerst eenige novellen uit het Hoogduitsch en schreef vervolgens: „Eene reis naar de Krim, of een paar woorden over de bevolking, zeden en gewoonten van zuidelijk Rusland (1856)," — „Marie Fierin, historisch tafereel uit de XVIde eeuw (1858)", — en „Aloude bijgeloovigheden (1864)".

Lanskoi (Szergei Stepanowitsj, graaf), een Russisch staatsman, geboren den 23sten December 1787 (3 Januari 1788) te Petersburg, was de telg van een adellijken stam, ontving eene zorgvuldige opvoeding, werd eerst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken, vervolgens bij dat van Financiën geplaatst en werd in 1817 directeur der amortisatie-commissie, welke betrekking hij tot 1824 bekleedde. Onder Keizer *Nikolaas* werd hij in 1826 rechter te Moskou, toen gouverneur van Kostroma en vervolgens stadhouder van Wladimir. In 1834 werd hij lid van den Senaat en zocht velerlei instellingen ter bevordering van de volkswelvaart tot stand te brengen. Voorts werd hij in 1850 lid van den Rijksraad en in 1855 onder *Alexander II* minister van Binnenlandsche Zaken. Hij maakte zich als zoodanig hoogst verdienstelijk, werd in den gravenstand opgenomen, ontving pensioen na eene werkzaamheid van eene halve eeuw en overleed den 26sten Januari (7 Februari) 1862.

Lantaarndragers (Fulgora *L.*) zijn insecten, welke tot de orde der *Hemiptera* of *Halfvleugeligen* en tot de afdeeling der *Gelijkvleugeligen* (Homoptera) en tot de familie der *Cicaden* (Cicadida) behooren. Hun voorhoofd is sterk uitgezet en hunne sprieten staan onder de oogen ingeplant. Bij de lantaarndragers zijn de oogen uitpuilend; hun snavel reikt tot over de borst, het achterlijf is meestal met een wit, poederachtig exsudaat bedekt, de vleugels zijn lederachtig en de drie- of vierkante pooten met dorens bezet. De tarsen hebben 3 geledingen. Men kent een 20-tal soorten van lantaarndragers, die meerendeels in Zuid-Amerika leven. In ons werelddeel heeft men ze niet aangetroffen. De meestbekende soort, de *Surinaamsche lantaarndrager* (F. laternaria), leeft in Nederlandsch Guyana. Zijn lichaam is lederachtig, geel en groen. De kop en de lantaarn zijn met zwarte strepen en rozenroode, ronde en langwerpige vlekken versierd. De vleugels zijn lederachtig, licht-geelachtig bruin, met kleine zwarte vlekjes gewolkt en met wit stof, voornamelijk op de aderen, bestippeld. Aan den buitenhoek der ondervleugels staat een groot, ovaal, geel oog met bruinen zoom en 2 pupillen, van welke de grootste half wit en blauw en de kleinste geheel helderblauw is. Andere dergelijke soorten vindt men in Brazilië. — In China heeft men eene andere soort, namelijk *Fulgora candelaria*, met een opgewipten, vierkanten, stomp uitloopenden, rooden lantaarn. De bovenvleugels zijn groen met oranje banden en ronde vlekken, de ondervleugels helder oranje met breede, zwarte tippen. Ook in onze Oost-Indische bezittingen komen fraaie soorten voor.

Zij hebben dien naam ontvangen, omdat men oudtijds geloofde, dat hun kop een sterk lichtgevend vermogen bezat. *Maria Sibylla Merian*, die te Suriname insecten verzamelde en afbeeldde, verklaart, dat zij dien glans gezien heeft. Vele latere onderzoekers trekken het *lichtgevend* vermogen dezer dieren in twijfel.

Lantana *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Verbenaceën*. Het onderscheidt zich door een onduidelijk 4-tandigen, zeer korten kelk, eene buisvormige bloemkroon met een ongelijk-4-lobbigen zoom, tweemachtige meeldraden, een 2-hokkig vruchtbeginsel, een draadvormigen stijl en eene steenvrucht met een 2-hokkigen, aan den voet doorboorden steen. De soorten, meerendeels in de keerkringslanden van Amerika te huis behoorende, vormen bijna alle heesters met kantige takken, enkelvoudige, tegenovergestelde of 3 aan 3 kranswijs geplaatste, gekartelde of gezaagde, dikwijls gerimpelde, strakke bladeren en gesteelde, okselstandige, bloemhoofdjes en van schutbladen voorziene, paarse, oranjekleurige, gele of witte bloemen. De geurige bladeren worden met kokend wa-

ter uitgetrokken, en het nat bezigt men tot bevordering der spijsvertering, alsmede om te gorgelen bij keelaandoening. De stam van *L. aculeata L.* is 1 tot 3 Ned. el. hoog en met talrijke gekromde dorens gewapend; — *L. camara L.* is ongedoornd, wordt 1 tot 2 Ned. el hoog en groeit in West-Indië en Zuid-Amerika met goudgele, later schier scharlakenroode bloemhoofdjes; — *L. involucrata L.* levert eene zweetdrijvende soort van thee; — *L. nivea Vent.* wordt 3 Ned. el hoog, groeit in Oost-Indië, is met dorens bezet en draagt welriekende bloemen, — en *L. pseudothea St. Hil.*, in Brazilië groeiende, levert er specerijachtige bladeren, welke als thee worden gebruikt. Men heeft van deze plant voorts prachtige verscheidenheden, welke als sierplanten zeer in trek zijn.

Lanthanium is de naam van een element, dat tot de metalen behoort en door *Mosander* in 1839 is ontdekt. Het heeft *La* tot atoomteeken, 138,5 tot atoomgewicht en is vierwaardig. Het is steeds vermengd met andere metalen en daartusschen verborgen, zoodat de ontdekker er den naam lanthanium, afkomstig van het Grieksche λανθάνειν (verbergen), aan gegeven heeft. Het is in zuiveren toestand nog niet bekend, doch in onzuiveren toestand vertoont het zich als een grijs, metaalachtig poeder, dat week is en geplet kan worden. Het vormt met zuurstof lanthaniumoxyde, dat zich met zuren tot kleurlooze zouten verbindt, terwijl het cerium roodachtig gele en het didymium rozenroode zouten vormt.

Lantsheer (Meinard Frederik), een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Middelburg den 20sten Juli 1819, studeerde te Utrecht in de rechten, promoveerde aldaar in 1843 op een zeer belangrijke: „Dissertatio historico-politica de rebus a Laurentio Petro van de Spiegel in Zelandia gestis et scriptis". Hij liet zich voorts inschrijven als advocaat bij de arrondissementsrechtbank van zijne geboorteplaats en zag zich in 1856 aldaar tot rechter benoemd. Vier jaar daarna werd hij lid van het Provinciaal Gerechtshof in Zeeland en in 1874 lid van den Hoogen Raad. Hij was een ijverig lid van het Zeeuwsch Genootschap, terwijl ook de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en het Historisch Genootschap te Utrecht hem onder hunne leden telden. Hij overleed den 4den September 1877. Vooral heeft hij zich jegens de geschiedenis van Zeeland verdienstelijk gemaakt door het bewerken van de eerste vier afleveringen van de „Zelandia illustrata", in de jaren 1866—1874 op kosten van het Zeeuwsch Genootschap uitgegeven.

Lanza (Giovanni), een Italiaansch staatsman, geboren in 1815 te Vignale bij Casal-Monferrato in Piémont, studeerde te Turijn in de geneeskunde en was daarna als arts in zijne geboorteplaats werkzaam. In 1848 werd hij er gekozen tot lid van het Parlement, alwaar hij zich met *Ratazzi* bij de gematigde linker zijde voegde, waarmede later ook *Cavour* ter bevordering der belangen van Italie zich verbond, zonder in alle opzichten met haar overeen te stemmen. Nadat hij den 31sten Mei 1855 als minister van Onderwijs zitting genomen had in het Kabinet *Cavour*, belastte hij zich in Januari 1858 daarenboven voorloopig en vervolgens voor goed met de portefeuille van Financiën, terwijl hij die van Onderwijs nederlegde. Na den Vrede van Villafranca in 1859 nam hij met het geheele Kabinet *Cavour* zijn ontslag en werd weder lid van het Parlement, waar men hem bij herhaling tot voorzitter benoemde. Toen voorts het ministerie *Minghetti* in September 1864 aftrad en *La Marmora* belast werd met de vorming van een nieuw Kabinet, aanvaardde *Lanza* de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, verlegde den zetel der Regeering van Turijn naar Florence, maar vroeg in 1865 zijn ontslag. Nu hervatte hij zijne werkzaamheid in het Parlement en werd er, naar den wensch van het conservatieve Ministerie *Menabrea-Cambray*, tegenover den meer radicalen *Ratazzi*, in 1867 tot voorzitter gekozen, maar verschilde tevens in bedoelingen en wenschen zoo sterk van het ministerie, dat hij weldra zijn praesidiaat nederlegde. Van dat oogenblik af bestreed hij de financieele politiek der Regeering, zoodat deze zijne benoeming tot voorzitter der Kamers (1869) als een votum van wantrouwen aanmerkte en aftrad. Nu ontving *Lanza* zelf den last om een nieuw Kabinet te vormen; hij koos de leden uit de gematigd-liberale partij en belastte zelf zich met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken. Zijn programma was: door vrede met het buitenland en zuinigheid in het binnenland den geldelijken toestand van Italië te verbeteren. Zijne wetsontwerpen omtrent belastingen enz. en zijne organieke wet omtrent het openbaar onderwijs bewezen, dat het hem ernst was, het heil van zijn vaderland te bevorderen. Doch in spijt van zijne betuigingen des vredes ontstonden gedurende zijn beheer de oorlogzuchtige bewegingen, die de verovering van Rome en het verplaatsen van den regeeringszetel derwaarts ten gevolge hadden (1870). In 1873 trad hij af als eerste minister en werd door *Minghetti* vervangen. Hij overleed te Rome den 9den Maart 1882.

Lanzi (Luigi), een Italiaansch oudheidkundige, geboren te Monte dell'Olmo bij Macerata in 1732, voegde zich bij de Orde der Jezuïeten en vestigde te Rome zijne aandacht op de overblijfselen der oude beeldhouwkunst. Vandaar begaf hij zich naar Florence, waar hij in 1782 den: „Guida della Galeria di Firenze" in het licht gaf. Wegens de zuiverheid zijner taal werd hij in 1807 voorzitter van de Accademia della Crusca en overleed te Florence den 30sten Maart 1810. Zijne voortreffelijkste werken zijn: Saggio di lingua etrusca e di altre antiche d'Italia (1789, 3 dln)", waarin hij den invloed van Griekenland op de Etrussische beschaving aanwees, en „Storia pittorica d'Italia dal risorgimento delle belle arti fin presso al fino del XVIII secolo (1795; 4de druk, 1815)." Belangrijk zijn wijders zijne geschriften: „Dei vasi antichi vulgarmento chiamati etruschi (1806)" en „Notizie della scultura degli antichi (nieuwe druk 1824)". Zijne „Opere postume" zijn in 1817 in 2 deelen door *Boni* in het licht gegeven.

Laocoon, de zoon van *Antenor* of van *Acoïtes*, was priester van *Apollo* of van *Poseidon* (Neptunus) te Troje. Toen de Grieksche belegeraars er het houten paard achtergelaten

hadden en de Trojanen dit met gejubel omringden, spoedde *Laocoon* zich derwaarts, om hen tegen bedrog te waarschuwen; zelfs slingerde hij zijne lans naar dat gevaarte, om te bewijzen, dat het geen heiligdom van *Athene* (Minerva), maar een werktuig der misleiding was. Intusschen werd de gevangen genomen *Simon* opgebracht, die alle kwade vermoedens nopens het paard wist weg te nemen. Daarna maakte *Laocoon* zich gereed om een offer te brengen aan *Poseidon*. Hierop naderden 2 reusachtige slangen van de zijde der zee; allen namen de vlucht, behalve *Laocoon* en zijne beide zonen, die bij het altaar bleven. Eerst omkronkelden de twee monsters zijne zonen en daarna den vader, die hun te hulp wilde snellen. Deze sage, schoon na den tijd van *Homérus* ontstaan, leverde de stof voor menig dichtwerk. *Sóphocles* nam haar tot onderwerp voor een beroemd treurspel, dat echter niet is bewaard gebleven. Voorts werd in 1509 een vermaard beeldhouwwerk opgedolven, dat den dood van *Laocoon* en zijne zonen voorstelt. Het werd gevonden door *Felice de Fredis* bij het graven in een wijngaard nabij Sette Sala. Paus *Julius II* kocht het voor een jaargeld, waarna het in het Belvedére van het Vaticaan werd geplaatst. *Napoleon I* zond het naar Parijs, doch in 1814 is het naar Rome teruggekeerd. De groep is in haar geheel bewaard gebleven met uitzondering van den rechterarm van *Laocoon*; doch dit lichaamsdeel is er door *Giovanni Agnolo*, een uitstekend leerling van *Michele Angelo*, aan toegevoegd, zoodat zij tot de best bewaarde kunstgewrochten der oudheid behoort; zij stelt als het ware 3 bedrijven van een indrukwekkend treurspel voor. Terwijl de oudste zoon wellicht nog aan het gevaar zou kunnen ontkomen en alzoo den aanvang vertegenwoordigt, is de jongste reeds geheel door de slangen omkronkeld en aan een onvermijdelijken dood ter prooi. Doch de geheele schrikwekkende kracht der gebeurtenis openbaart zich in de grootsche middenfiguur, in den vader. Niet minder dan door verhevene opvatting en compositie onderscheidt zich dit kunstwerk door juistheid van teekening, door zachtheid van omtrek, door ontleedkundige nauwkeurigheid, door de werking der spieren en vooral door de uitdrukking der lichaamspijn, alsook door de meesterlijke behandeling van het marmer. Het bestaat uit 6 blokken en werd vervaardigd door *Agesander*, *Polydorus* en *Athenodorus*, beeldhouwers van Rhodus. Omtrent den tijd der vervaardiging bestaat verschil van gevoelen: sommigen bepalen dien op 147 vóor Chr., anderen plaatsen dien in de eerste jaren van het Romeinsche Keizerrijk. Men heeft van deze groep onderscheidene copieën vervaardigd, en van deze vermelden wij eene van *Bacio Bandinelli*, die zich te Florence bevindt, alsook eene in brons naar het modél van *Giacopo Tatti* of *Sansovino*. Wereldberoemd is eindelijk het geschrift van *Lessing*: „Laokoon, oder über die Grenzen der Malerei und Poesie".

Laódamas, de zoon van koning *Etéocles* van Theben, bevond zich na den dood zijns vaders onder de voogdij van *Creon*. Gedurende zijn bestuur trokken de Epigonen naar Theben. In dien strijd doodde hij *Aegialeus*, den zoon van *Adrastus*, en werd zelf gedood door *Alcmaeon*. Volgens anderen vluchtte hij met het overschot van zijn leger naar Illyrië.

Laodicéa was de naam van verschillende Aziatische steden. De belangrijkste van deze lag in het zuidwesten van Phrygië, nabij de grenzen van Carië en Lydië, niet ver van de rivier Lycus. Zij was gesticht door *Antíochus II*, koning van Syrië, en bereikte in den aanvang van het tijdperk der Romeinsche Keizers een hoogen trap van bloei, die door eene aardbeving in het jaar 61 na Chr. slechts voor korten tijd geknakt werd. In de geschiedenis der Christelijke Kerk is zij bekend als de zetel van 2 conciliën (363 en 476). In de middeneeuwen, vooral na de 12de eeuw, had zij veel te lijden van de verwoestingen der Turken en in onzen tijd vindt men hare bouwvallen in de nabijheid van Eski-Hissar.

Een ander *Laodicéa* lag aan de westkust van Syrië, ten zuiden van den berg Casius in een vruchtbaar oord, waar uitmuntende wijn werd verbouwd, en bezat eene goede haven. Zij is gesticht door *Seleucus Nicator* en thans nog onder den naam van *Latakiah* bekend.

Een derde *Laodicéa* lag ten zuiden van het laatstgenoemde, in Coele-Syrië, tusschen de noordelijkste gedeelten van den Libanon en Anti-Libanon, — een vierde in het landschap Lycaonië, ook *Katakekaumene* (de Verbrande) en thans *Ladik* geheeten, — en eindelijk een vijfde in Medië.

Laódice, eene dochter van *Priamus* en *Hecabe* (*Hecuba*), was de gemalin van *Helicaon*, volgens anderen van *Acamas*, en de moeder van *Munitus*. Sommigen vermelden, dat zij gedurende hare vlucht na de verwoesting van Troje, door de aarde verslonden werd, en anderen, dat zij uit wanhoop over het verlies van haren zoon zich van eene hoogte naar beneden stortte. — *Laódice*, eene dochter van *Agamemnon* en *Clytemnestra*, heet bij de treurspeldichters *Electra*.

Laómedon, een zoon van *Ilus* en *Eurydice*, was koning van Troje, de gemaal van *Strymo* of *Placia* of *Leucippe* en de vader van 6 zonen en 3 dochters. *Apollo* en *Poseidon* (Neptunus) moesten hem als huurlingen dienen en de muren van Troje opbouwen, omdat zij *Zeus* (Júpiter) in ketens hadden willen slaan. Toen de muren der stad gereed waren, weigerde *Laómedon* het bedongen loon uit te betalen. Daarover wreekte zich *Apollo* door de pest en *Poseidon* door een zeemonster, dat zich van des Konings dochter *Hesióné* meester maakte. Laatstgenoemde werd bevrijd door *Héraclés* (Hércules), die, toen *Laómedon* ook aan dezen geen woord hield, Troje veroverde en den Koning en al zijne zonen op één na doodde.

Laon, de hoofdstad van het Fransche departement Aisne, in het landschap *Laonnais* (tot het voormalig Picardië behoorende), aan den spoorweg, 17½ de geogr. mijl ten noordoosten van Parijs op een berg ter hoogte van 100 Ned. el in het midden van eene vruchtbare vlakte gelegen, is uit een krijgskundig oogpunt van veel belang. Zij telt ruim 12 000 inwoners, is van eene enkele, vrij breede straat doorsneden en heeft terrasvormige boulevards, benevens een 5-tal voorsteden. Men vindt er eene groote kerk — die van Notre Dame — uit den aanvang der 12de eeuw met 4 torens, onderscheidene andere middeneeuwsche ge-

bouwen, waaronder de abdij der Benedictijnen, in 643 gebouwd en thans door de Jezuïeten bewoond, een fraai stadhuis en een goeden schouwburg, — voorts kazernes en eene citadél. Er zijn verschillende rechtbanken en inrichtingen van onderwijs, eene belangrijke boekerij met 500 handschriften en een oudheidkundig genootschap. De bevolking houdt er zich bezig met de vervaardiging van linnen goederen, wollen dekens, grof laken enz. en drijft een levendigen handel. — In ouden tijd heette deze stad *Lugdunum Clavatum*, later *Laudunum* en de omliggende streek *Pagus Laudunensis*. In de nabijheid van Laon behaalde *Blücher* den 9den en 10den Maart 1814 eene overwinning op *Napoleon*. De stad gaf zich den 9den September 1870 over aan de Duitsche belegeraars, doch toen deze de vesting bezet hadden, deden de Franschen in strijd met alle goede trouw het kruitmagazijn in de lucht springen, waarbij de citadél sterk beschadigd werd en vele Duitschers en Franschen omkwamen.

Laos is de naam der stammen van inboorlingen in het van Siam afhankelijk gedeelte van het Achter-Indische Hoogland, hetwelk tusschen China, Assam, Birma, Siam en Tonkin besloten is. De westelijke stammen tatoeëeren zich en dragen deswege den naam van *Lao poeng dam* (Zwartbuikige Laos); zij vormen onderscheidene vorstendommen. Van die der oostelijke stammen (*Lao poeng khao* of Blanke Laos) zijn sommige door de Siameezen verwoest. Het gewest der Laos is, als een van de zee verwijderd binnenland, geruimen tijd onbekend gebleven aan de Europeanen. Het vorstendom Zimmay (Jamahay) werd het eerst bezocht door den Londenschen koopman *Ralph Fitch*, die zich uit Pegoe derwaarts begaf (1586). Zijn navolger, de handelsagent *Thomas Samuël*, werd in 1617, bij het veroveren der stad, krijgsgevangen gemaakt door de Birmanen. In 1826 werd eene nieuwe expeditie derwaarts gezonden, en het aantreffen van Chineesche karavanen leidde tot het denkbeeld, dat er een landweg bestond naar Yoe-nan, welke thans druk gebruikt wordt. Het vervoer van koopwaren geschiedt er door middel van ossen, terwijl de Chineesche reizigers zich van muildieren of ezels bedienen. Derwaarts brengen zij koper, ijzeren vaten, thee, zout, vermiljoen, drogerijen, edelgesteenten, manufacturen, vruchten enz., waarvoor zij katoen, ivoor, horens, serpentijn, barnsteen gelakte voorwerpen, robijnen en goud inruilen. De Blanke Laos drijven daarenboven handel met Tonkin en leggen zich toe op de zijdeteelt. De eerste Europeaan, die tot hen kwam, was *Woesthof*, een agent van de Nederlandsche factorij te Cambodsja; hij bevoer in 1641 met groot bezwaar de rivier Mekong. De Laos bezitten meer dan één alphabeth, van het Pali afkomstig, en schrijven op best papier. De taal der Laos is een tongval van het Siameesch. De onafhankelijke stammen van het gebergte worden gewoonlijk met den naam van vrije Laos bestempeld.

Laotse. Van de 3 erkende Chineesche godsdiensten is die van *Fo* (het Boeddhaïsmus) uit Indië overgebracht; de beide andere daarentegen, de leer van *Confucius* en de *Tao-godsdienst* of de leer van den rechten weg behooren er te huis en hebben van ouds in het Rijk van het Midden bestaan. De stichter der Tao-godsdienst was *Laotse*, die door zijne volgelingen, evenals *Boeddha* door de zijne, als God en als mensch wordt beschouwd. De mensch *Lao* werd geboren in 565 vóor Chr. in een dorp van het district Honan, te voren Koe-hien, thans Loe-hien genaamd. Hij was een tijdgenoot van *Confucius*, maar ouder dan deze. Zijn sterfjaar is onbekend. Toen hij de betrekking bekleedde van geschiedschrijver der dynastie *Tsjéoe*, ontving hij een bezoek van *Confucius*, die van hem inlichtingen begeerde omtrent de voormalige wijzen en hunne leer. Het antwoord van *Lao* en de hierop gevolgde opmerkingen van *Confucius* zijn in de schatting der Chineezen hoogst merkwaardig en worden gedurig herhaald. *Lao* zeide bij die gelegenheid onder anderen: „De ware wijze aanvaardt een ambt, wanneer de tijdsomstandigheden gunstig zijn; hij legt het neder wanneer de tijdsomstandigheden ongunstig worden". Zelf handelde hij naar dien regel, daar hij zich aan de openbare zaken onttrok en in de noordelijke gewesten spoorloos verdween, toen de verwarring in het Rijk van *Tsjéoe* gestadig toenam. Op verzoek van één zijner vrienden schreef hij het vermaarde boek „Tao-te-King (Het boek over de kracht en de werking)", dat in 2 afdeelingen is gesplitst en tot de belangrijkste voortbrengselen der Chineesche letterkunde behoort. Eene vertaling daarvan werd geleverd door *Saint-Julien* in: „Le livre de la voie et de la vertu (1842)". Een ander geschrift uit de school van *Laotse* leverde *Neumann* onder den titel: „Lehrsaal des Mittelreichs (1836)". Het is echter niet voldoende, om de wijsbegeerte van *Laotse* volkomen te kennen. Terwijl volgens de beginselen van *Confucius* de degelijke mensch ten nutte des vaderlands en der menschheid werkt en zwoegt zoolang hij leeft, moet deze, naar het gevoelen van *Lao*, zich onttrekken aan het gewoel des levens en zich in eenzaamheid wijden aan wijsgeerige beschouwingen. In zoover komt deze godsdienst overeen met die van *Boeddha* en heeft, evenals deze, een groot aantal monniken- en nonnenkloosters. Deze godsdienst, aan de éene zijde verheven wegens zijne uitspraken over de verfoeielijkheid van den oorlog, is aan de andere zijde vermengd met eene groote mate van bij- en ongeloof, waarbij het water der onsterfelijkheid eene belangrijke rol vervult. De priesters van *Laotse* zijn om die reden zeer bemind en geacht bij het volk.

Lapageria *Ruiz* et *Pav.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sarmentaceën*. Het onderscheidt zich door een 3-bladigen kelk en door eene 3-bladige, klokvormige bloemkroon, door 6 om den anderen langere meeldraden en door eene langwerpige, 3-hoekige, éenhokkige besvrucht met talrijke zaden, in 3 rijen langs de wanden geplaatst. De éenige bekende soort, *L. rosea Ruiz* et *Pav.*, is eene in Chili groeiende slingerplant met rozenroode, meestal gestippelde bloemen, en bessen ter grootte van hoendereieren, wier vleesch gegeten wordt. Zij is bij ons als eene fraaie sierplant bekend.

La Paz (De Vrede), eigenlijk *La Paz de*

Ayacucho en in het Indiaansch *Chuquiyapu* (Goudzandveld), de hoofdstad en bisschopszetel in het evenzoo genoemde departement der Zuid-Amerikaansche Republiek Bolivia, op 16°30' Z.B. ten zuiden van het Titicacameer en ten noordwesten van den met sneeuw gekroonden Illimani ter hoogte van 3000 Ned. el gelegen, en wel in de 400 Ned. el diepe, vruchtbare vallei der Rio-La-Paz of Rio-Chuquiyapu, werd in 1548 onder den naam van Nuestra Senora de la Paz gesticht en alzoo genoemd ter gedachtenis aan de beslissende overwinning, door de Koninklijke Spaansche troepen op *Gonzalo Pizarro* behaald. De stad is regelmatig gebouwd langs het snelvlietend riviertje, welks oevers door 9 bruggen zijn verbonden. Men heeft er een fraai plein met eene fontein, eene schoone, nieuwe hoofdkerk van wit marmer, onderscheidene andere kerken en kloosters, een regeeringsgebouw, een bisschoppelijk seminarium, eene geneeskundige school, een collége voor kunst en wetenschap, een museum voor natuurlijke historie en oudheden, 2 hospitalen, een schouwburg en een prachtigen openbaren tuin (Alameda) met het uitzicht op den Illimani. Eenigen tijd was zij de zetel der Regeering, en ook thans nog is zij de belangrijkste en meest bevolkte stad der Republiek. Zij telt ongeveer 26000 inwoners, grootendeels Aymaras-Indianen en Mestiezen, en wordt aangemerkt als de voornaamste koopstad van Bolivia, dewijl nagenoeg alle waren, over zee derwaarts gebracht, binnen hare muren ter markt komen. — Het *departement* van dien naam, weleer een gewest van het Spaansche Koningrijk La Plata, is in het bezit van zeer verschillende klimaten, daar het zich over het hoogste gedeelte van het oostelijk Cordilleragebergte en tevens over zijne oostelijke helling uitstrekt, welke door de gedeeltelijk bevaarbare Rio-Beni mild besproeid wordt en zeer vruchtbaar is. Het telt op 2025 □ geogr. mijl $^1/_2$ millioen inwoners.

Lapeirouse (Philippe Picot de), een Fransch natuurkundige, geboren den 20sten October 1733 te Toulouse, was eerst eenigen tijd advocaat-generaal bij het Parlement aldaar, wijdde zich daarop aan de kruid- en delfstofkunde, werd hoogleeraar in de natuurlijke historie te Toulouse, bekleedde er van 1800 tot 1806 de betrekking van maire en overleed den 18den October 1818. Hij schreef: „Monographie des saxifrages (1801)", — en „Histoire abrégée des plantes des Pyrénées (1813)".

Lapérouse (Jean François de Galaup, graaf), een beroemd Fransch zeevaarder, geboren te Guo bij Albi den 22sten Augustus 1740, diende reeds in 1757 in den oorlog ter zee tegen Engeland en volbracht daarna onderscheidene reizen tot in de meest verwijderde gewesten. Hij streed sedert 1778 onder *d'Etaing* en verwierf in 1782 den rang van kapitein ter zee, waarna hij op eigen gezag noordwaarts zeilde, om de Britsche volkplantingen aan de Hudsonsbaai te verwoesten. Door zijn gedrag bij het uitvoeren van dit bevel gaf hij het bewijs, dat hij bij uitmuntendheid geschikt was tot het doen van eene ontdekkingsreis, zoodat men hem het kommando opdroeg over twee wel-uitgeruste schepen, „Astrolabe" en „Boussole", om een plan ten uitvoer te brengen door *Lodewijk XVI* beraamd, tot het opsporen, van nieuwe landen en het aanknoopen van handelsbetrekkingen. Hij ging in 1785 onder zeil, bezocht Madeira en Brazilië, stevende rondom Kaap Hoorn naar Conception in Chili (Februari 1786) en langs de Paasch- en Sandwichellanden naar de westkust van Amerika, waar hij in Californië eenigen tijd vertoefde. In September 1786 vertrok hij uit de haven van Monterey, ankerde in Februari 1787 te Manila en stevende in April naar de noordoostelijke kustlanden van Azië, omtrent welke, met uitzondering van eenige zendelingsberichten, nagenoeg niets bekend was. De ontdekkingen, door *Lapérouse* gedaan ten noorden van Japan, tusschen Korea en Kamtsjatka, waren van groot belang. Van de Peter-Paulushaven zeilde hij in September 1786 naar de Schippers- en de Vriendschapseilanden en kwam in Februari 1788 in Botanybaai ten anker. Vanhier — en wel van den 7den Februari — zijn de laatste rechtstreeksche berichten aan de Fransche Regeering gedagteekend. Hij verdween na zijne afreis uit Nieuw-Holland, toen hij gevolg wilde geven aan zijn besluit, om den westelijken archipel van den Grooten Oceaan, benevens Nieuw-Guinea te bezoeken en ten laatste langs de kust van Nieuw-Holland over Isle de France naar Europa terug te keeren. Alle nasporingen bleven vruchteloos, hoewel de Regeering 10000 francs uitloofde voor betrouwbare berichten en zelf in 1790 onder *d'Entrecasteaux* eene expeditie uitzond om de ongelukkigen te zoeken. Eerst in 1826 werd door een toeval hun spoor ontdekt. De Engelsche gezagvoerder *Dillon* landde op het eiland Tucopia en vond er in het bezit van een verloopen Pruisischen matroos onderscheidene voorwerpen, die van de expeditie van *Lapérouse* afkomstig en door de bewoners van het eiland Malicolo bewaard waren. De Oost-Indische Compagnie zond *Dillon* wederom derwaarts. Deze landde er in October 1827 en vond er onder de inboorlingen nog 2 personen, die ooggetuigen waren geweest van het vergaan van 2 Fransche schepen op de zuidwestkust van het eiland, zoodat hij in 1829 den prijs ontving, door de Fransche Regeering uitgeloofd. *Dumont d'Urville* bezocht in Februari 1828 dat eiland, vond er nog 5 Fransche kanonnen en stichtte aldaar een gedenkteeken ter eere van zijne landgenooten, gedurende een storm op de koraalriffen vergelukt. De reisberichten van *Lapérouse* werden volgens zijn dagboek, hetwelk hij uit Kamtsjatka naar zijn vaderland had overgezonden, door *Milet de Mureau* in 1797 in 4 deelen in het licht gegeven onder den titel: „Voyage autour du monde".

Lapidair- of steenschrift noemt men eene soort van schrift of van drukletter van hoekigen vorm, welke gelijkt op die, waarmede de opschriften op antieke steenen (lapides) gegriffeld zijn. De Franschen spreken ook van een „style lapidaire" en bedoelen daarmede een zoodanigen, die wegens korte zinnen en afgebrokene uitdrukkingen met den stijl van gemelde opschriften overeenkomt.

Lapis lazuli, zie *Ultramarijn*.

Lapithes, een zoon van *Apollo* en *Stilbe*, naar men meldt een broeder van *Centaurus*, was, evenals deze die der Centauren, de

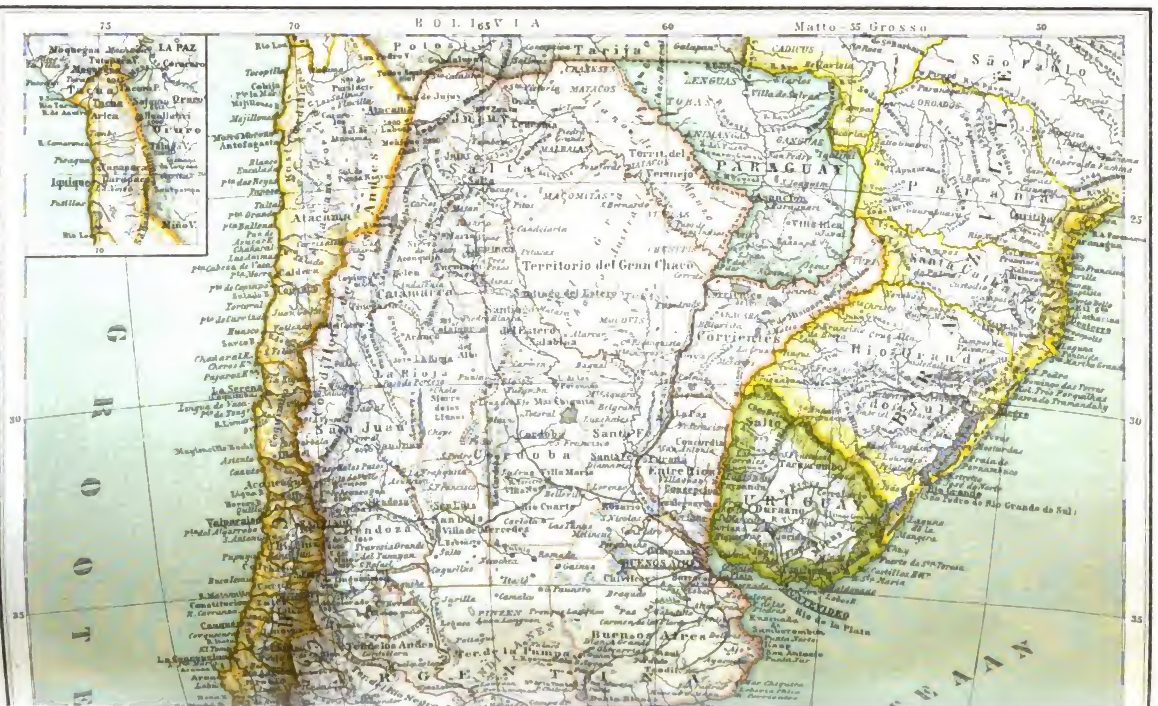
stamvader der Lapithen, een woesten volksstam bij den Peneus in Thessalië. De Lapithen en Centauren voerden onderling oorlog, totdat laatstgenoemden waren bezweken.

Laplace (Pierre Simon, markies de), één der grootste wis- en sterrenkundigen, die ooit hebben bestaan, geboren den 28sten Maart 1749 te Beaumont en Auge in het departement Calvados, bekleedde aldaar aan de militaire school eenigen tijd de betrekking van leeraar in de wiskunde en begaf zich vervolgens naar Parijs, waar hij zich bekend maakte door zijne grondige kennis van de hoogere deelen der wiskunde. Hij werd er geplaatst als examinator bij het Koninklijk korps artillerie, en de Académie van Wetenschappen benoemde hem in 1773 tot lid, terwijl hij vervolgens zitting nam in het Instituut. Hij behoorde tot de eerste leden van het bestuur van het Bureau des longitudes. Hoewel hij vóór den 18den Brumaire geen eigenlijk staatsambt bekleedde, was hij niet vreemd gebleven aan de politiek, zoodat *Bonaparte* hem bij den aanvang van het Consulaat tot minister van Binnenlandsche Zaken benoemde. Voor die taak was hij evenwel zoo weinig geschikt, dat hij haar na verloop van 6 weken moest nederleggen. Daarna benoemde *Bonaparte* hem tot lid van den Senaat, in Juli 1803 tot vice-president, in September tot kanselier van dat lichaam en bij het aanvaarden der Keizerskroon tot graaf. In September 1805 deed *Laplace* het voorstel aan den Senaat om de revolutionaire tijdrekening af te schaffen en den Gregoriaanschen kalender weder in te voeren. In 1814 stemde hij vóór de oprichting van een voorloopig bewind, vóór de afzetting van *Napoleon* en vóór de herstelling der *Bourbons*. Gedurende de Honderd Dagen weigerde hij eenig ambt te aanvaarden. *Lodewijk XVIII* benoemde hem tot pair en in 1817 tot markies. Evenals ten tijde van het Keizerrijk, zoo betoonde bij ook nu, als lid van de Kamer der Pairs, eene verregaande onbedrevenheid op het gebied der staatkunde en eene groote mate van slaafsche gedweeheid. Toen de leden van het Instituut in 1825 handelden over een verzoekschrift aan *Karel X*, om de censuur af te schaffen, weigerde hij den voorzitterszetel in te nemen. Hij overleed te Parijs den 5den Maart 1827. Van zijne geschriften vormt zijne: „Mécanique céleste (met de supplementen, 1799—1825, 5 dln; 2de druk, 1829—1839)" een onvergankelijk en roemvol gedenkteeken van zijne uitgebreide kennis op het gebied der sterrenkunde. Eene populaire bewerking daarvan leverde hij in zijne niet minder beroemde: „Exposition du système du monde (1796, 2 dln; 6de druk, 1845)", waarin hij, met vermijding van alle wetenschappelijke berekeningen, de methode der sterrenkundige ontdekkingen voor leeken ontwikkelde. Voorts bepaalde hij het bedrag van de onderlinge storingen der voornaamste planeten en hield zich desgelijks bezig met de scheikunde. Tot zijne belangrijkste geschriften behooren wijders: „Theorie analytique des probabilités (1812; 3de druk, 1820)", — „Essai philosophique sur les probabilités (1804; 6de druk, 1840)", — en een groot aantal verhandelingen in de „Mémoires de l'Académie" en in tijdschriften. De Académie te Parijs heeft in 1878 een begin gemaakt met de uitgave van zijne gezamenlijke werken, berekend op dertien deelen.

Lapland, door de inboorlingen *Sameland* genoemd, is een uitgebreid landschap in het verste noorden van Europa. Het grenst in het noorden en westen aan de Noordelijke IJszee, welke hier aan beide zijden van de Noordkaap ook wel de *Laplandsche Zee* geheeten wordt en er onderscheiden fjorden vormt, in het zuiden aan het Zweedsche Norrland en aan Finland en in het oosten aan de Witte Zee. Het is verdeeld in *Noorsch Lapland* of Finmarken (in het noorden en noordwesten), — *Russisch Lapland* (in het noordoosten) met Kola op het Laplandsche Schiereiland), — en *Zweedsch Lapland* (in het zuiden). Dit laatste is verdeeld in 6 Lapmarken met eene uitgebreidheid van 2806 ☐ geogr. mijl. Een gedeelte van Torneå-Lapmark en geheel Kemi-Lapmark is in 1809, bij den Vrede van Frederikshamn, tegelijk met Finland door Zweden aan Rusland afgestaan en met het grootvorstendom Finland vereenigd.

Lapland is een woest, boschrijk, gedeeltelijk bergachtig en gedeeltelijk vlak en moerassig land, hetwelk de keten der Noordsche of Laplandsche Alpen met hare talrijke takken draagt. Die keten verheft zich het hoogst naar het noordwesten, terwijl zij oostwaarts geleidelijk daalt. Vele beken en rivieren stroomen er van het gebergte in de Noordelijke IJszee en in de Bothnische Golf. Ook vindt men er vele meren, van welke sommige een aanzienlijken omvang hebben, onder anderen het Enarameer met vele eilanden en met eene oppervlakte van 59 ☐ geogr. mijl. De winter is er lang en gestreng, doch de zomer zeer kort; de langste dag duurt er in het zuiden een etmaal en in het noordelijke gedeelte 3 maanden, terwijl er de langste nacht dezelfde lengten heeft. Het graan wordt er in het laatst van Mei gezaaid en in het midden van Augustus geoogst, maar dikwijls door nachtvorst vernield. De zomer is er zoo warm als in Italië, en allerlei muskieten kwellen er dan menschen en vee. De grond is trouwens alleen in het zuiden van Zweedsch Lapland voor den landbouw geschikt. De bosschen bestaan er uit dennen, esschen, beuken en wilgen. Alleen de kolonisten in Zweedsch Lapland hebben paarden, rundvee en schapen, en in het algemeen bekleedt bij de Laplanders het rendier de plaats van alle andere huisdieren. Tot de wilde dieren behooren er wolven, beren, lynxen, vossen, marders, otters en hazen, en men heeft er veel gevogelte en visch. De bodem bevat er ijzer, koper en zilverhoudend looderts. Het land is schraal bevolkt; de inwoners zijn óf eigenlijke Laplanders (inboorlingen) óf kolonisten. Eerstgemelden, die zich *Same* of *Samelads* noemen, behooren tot de Finnen en hun aantal is ongeveer 24000. In 1855 telde men in Noorwegen 16000 Laplanders of Finnen, en hun aantal schijnt aldaar te vermeerderen, terwijl het in Zweden, waar zich toen slechts 5700 bevonden, vermindert en in Rusland (1852) nog geen 3000 bedraagt. In Zweedsch Lapland neemt sedert 1760 het aantal kolonisten aanmerkelijk toe. In 1830 bevonden zich in de noordelijke 2 gewesten ruim 9000 vreemdelingen; in 1860

LA PLATA-STATEN, CHILE EN PATAGONIË.

ATLANTISCHE OCEAAN

Territorio de Chubut

Territorio de la Patagonia

Golf van San Matias

G. de San Jorge

Bahia Grande

Magalhaes Str.

Tierra del Fuego

Stateneiland

FALKLAND Eil^{den} (Malouines)

Valdivia

E. Chiloe

Chonos Archipel

Wellington Eil.

Golf v. Penas

Westerlengte 65 v. Greenwich

Verklaring.

De hoofdplaatsen der landen zijn dubbel, die der staten, provinciën en departementen, enkel onderstreept.

De staten, provinciën en departementen, in welke geen naam is geplaatst, dragen den naam der hoofdplaats.

Schaal 1:15.000000.

Geographische Mylen (15 1°)

Kilometer (111,1 1°)

Meerdere of mindere belangrykheid der plaatsen is door de grootte der letters aangeduid. — Spoorwegen. Hoogten in meters.

bedroeg de gezamenlijke bevolking in Zweedsch Lapland 27 000 zielen, en in 1870 had men in geheel Zweden 27 000 Finnen en 6 600 Laplanders.

De Laplanders of Lappen vormen een geslacht, dat gemiddeld 1½de Ned. el hoog is, met een fijn-gebouwd, maar krachtig en gehard lichchaam, eene geelachtig bruine of gele huidkleur, een plat en breed gelaat, een laag voorhoofd, een spitsen kin, een kleinen, platten neus, schuinsliggende oogen, een ronden schedel en dun, zwart, borstelig haar. Zij zijn welwillend, vreedzaam en eerlijk van aard, zeer matig, behalve in het gebruik van brandewijn, en onderscheiden zich evenmin door verhevene deugden als door groote ondeugden. In het algemeen bezitten zij eene groote mate van onverschilligheid, maar zij hebben hun vaderland lief en zijn op hunne wijze gelukkig. Een zwervend leven leidende, looien zij huiden, vervaardigen garen uit de pezen van rendieren, weven dekens, breien handschoenen, timmeren houten gereedschappen, booten en sleden en maken zelven hunne kleedingstukken. De kleeding van mannen en vrouwen is nagenoeg gelijk; beiden dragen mutsen, opperkleeden, lange broeken en laarzen van leder, pelterij of grof laken. In den zomer wonen zij in tenten, doch des winters in ronde hutten, die van boven een rookuitgang hebben. Volgens hunne bronnen van bestaan verdeelt men hen in *Berglappen* (Fjell-Lappar), die zich uitsluitend met de rendierenteelt bezig houden en des zomers naar de bergweiden trekken, — in *Woudlappen* (Skogs-Lappar), die zich met de jacht en vischvangst vergenoegen,—in *Vischlappen* (Fisk-Lappar), die aan den oever der meren visschen en het land bebouwen, — en in *Kerspellappen* (Sockne-Lappar), die, tot armoede vervallen, van het éene dorp naar het andere trekken, om te bedelen of den geringsten arbeid te verrichten. Te voren waren de Laplanders Fetisch-aanbidders, doch thans behooren zij tot Christelijke Kerk, zonder hunne voormalige bijgeloovigheden te hebben afgelegd. Hunne taal, tot den Baltisch-Finlandschen tak van den Altaïschen taalstam behoorend, is beoefend door *Rask* (1832), *Stock-fleth* (1840) en *Friis* (1856).

La Platarivier (Rio de La-Plata of Zilverrivier) is de naam van een grooten stroom in Zuid-Amerika — den grootsten na de Amazonenrivier. Die naam komt evenwel alleen toe aan het breede watervlak, waarmede de Parana (met de Paraguay) en de Uruguay zich te zamen uitstorten in den Atlantischen Oceaan. Dat watervlak, de grootste riviermond der aarde, heeft onmiddellijk na de samenvloeiing dier beide rivieren eene breedte van 5 tot 6 geogr. mijl, bij Buénos Ayres eene van 7 geogr. mijl, verbreedt zich onophoudelijk in eene oostelijke richting en bereikt tusschen Montevidéo en Punta-Piédras eene breedte van 13, tusschen Maldonado en Cabo San Antonio eene van 30 en eindelijk aan zee, tusschen laatstgenoemde Kaap en Cabo de Sta Maria eene van 40 geogr. mijl bij eene lengte van 50 geogr. mijl. Men onderscheidt in zee het slijkerig, geelachtig water van dezen stroom op 20 geogr. mijl van den mond. De noordelijke oever der La Platarivier is bij afwisseling rotsachtig en zandig en de zuidelijke begint westwaarts allengs te rijzen, zoodat hij eene hoogte bereikt van 15 Ned. el. Hare diepte is intusschen geenszins evenredig aan hare breedte en, met uitzondering van een paar hoofdkanalen, zeer onregelmatig. Ook is er slechts éene veilige haven, namelijk te Montevidéo; voor het overige heeft men er opene reeden, die door gevreesde zuidwestewinden (pampéros) worden bedreigd, zooals te Buénos Ayres, of oevers, waar wegens gevaarlijke zandbanken een groot vaartuig niet durft naderen. Men kan de werking van eb en vloed opmerken tot aan San Nicolas aan de Parana, ongeveer 22 geogr. mijl van de eigenlijke La Platarivier, maar zij is slechts over geringen afstand van eenig belang voor de scheepvaart. Geruimen tijd beschouwde men de Parana-Guazu als het diepste der kanalen van het Parana-Uruguaydelta en alzoo voor de scheepvaart het meest geschikt. Dat kanaal wordt beheerscht door het kleine Argentijnsche eiland Martin Garcia, en dit mocht volgens een verdrag, door Engeland, Frankrijk en Noord-Amerika met de Argentijnsche Republiek gesloten (10 Juli 1853), niet in het bezit komen eener Mogendheid, welke het beginsel der vrije scheepvaart niet huldigde. Men vermeldt echter, dat de Amerikaan *Page* meer oostwaarts, aan de grenzen der Staten Buénos Ayres en Paraguay, een dieper kanaal ontdekt heeft. — Het stroomgebied, naar de La Platarivier genoemd, omvat alle wateren, die aan de zuidelijke helling van het Braziliaansche Centraalgebergte, bij de waterscheiding der Amazonenrivier, op het Andesgebergte ten westen en op de waterscheidingen der door Buénos Ayres kronkelende stroomen ontspringen. Van deze laatste is de Salado de belangrijkste. De lengte van de La Platarivier van haren oorsprong tot aan haren mond wordt geschat op 544 geogr. mijl, de lengte der tot het stroomgebied behoorende rivieren op 41 700 geogr. mijl en het stroomgebied op omstreeks 60 000 □ geogr. mijl.

De *laagvlakte* der La Platarivier, van die des Amazonenrivier in het noorden slechts door lage heuvels gescheiden, staat met die van Patagonië in het zuiden in verband, en beider gezamenlijke oppervlakte bedraagt 76 000 □ geogr. mijl. Zij omvat in het noorden den Gran Chaco, in het midden de Pampas en in het zuiden — van de Rio Negro af — de sombere woestenijen van Patagonië. Uit een staatkundig oogpunt behooren tot het stroomgebied der La Platarivier de zuidoostelijke gewesten van Bolivia, de zuidelijke en zuidoostelijke provinciën van Brazilië, en de geheele La Plata-Staten (zie de bijgevoegde kaart) of de Staten der Argentijnsche confoederatie, de republieken Paraguay en Uruguay. Daar die verschillende landen een overvloed van voortbrengselen der natuur opleveren, zal de binnenvaart er eenmaal van groot belang worden. Tegenwoordig is zij nog gering, zoowel wegens gebrek aan ontginning der vruchtbare landen als wegens de staatkundige beroeringen in de verschillende Rijken. Het geheele rivierstelsel is eerst in het midden onzer eeuw behoorlijk onderzocht, en wel in 1853 door den Engelschman *Day* en van 1853 tot 1856 door den Amerikaan *Page*. De beste waterweg in het binnenland is de Para-

guay, die voor oorlogschepen met een diepgang van 3 Ned. el bevaarbaar is tot in Brazilië. In de jongste jaren hebben ook vele Nederlandsche koopvaarders zich derwaarts begeven, om in de winsten te deelen, welke er de riviervaart oplevert, en vervolgens met huiden beladen naar Europa terug te keeren.

Lapo (Arnolfo di), een Italiaansch architect en beeldhouwer werd in zijn tijd voor den besten bouwkundige van Toscane gehouden. Hij bouwde in 1824 te Florence een gedeelte van den stadsmuur en van de kerk Or' San Michele, — in het volgende jaar de Loggia en Piazza de' Priori en later de kerk Sta Croce. Zijn belangrijkst kunstgewrocht is echter de Dom te Florence, waartoe hij het ontwerp leverde; hij maakte voorts een aanvang met den bouw, die door *Brunelleschi* voleindigd werd. Voorts deed *Arnolfo* het Palazzo della Signoria verrijzen. Als beeldhouwer vervaardigde hij het praalgraf van den cardinaal *de Brayo* († 1280) in de kerk der Dominicanen te Orviéto, alsmede den tabernakel over het altaar en de graven der beide Apostelen in de later door de vlammen verwoeste St. Pauluskerk te Rome. Zijn laatste kunstwerk was de marmeren kapél met de krib in de Maria Maggiorekerk te Rome. *Giotto* heeft op eene schilderij in de kerk Sta Croce de beeltenis van dien kunstenaar geplaatst.

Lappa, zie *Klis*.

Lappe, (Karl), een verdienstelijk Duitsch volksdichter, geboren den 24sten April 1774 te Wusterhausen bij Wolgast, was een leerling van *Kosegarten* en werd vervolgens huisonderwijzer bij dezen en in 1801 leeraar aan het gymnasium te Stralsund. Wegens zijne zwakke borst nam hij in 1817 zijn ontslag en vestigde zich eerst te Steinhagen en vervolgens op een klein landgoed te Pütte, niet ver van Stralsund, en overleed aldaar den 28sten October 1843. In 1823 verloor hij door brand al zijn goed, waaronder ook de voorraad zijner op eigen kosten gedrukte geschriften. Hij redde echter het handschrift van zijne gedichten, welke hij onder den titel: „Blätter (1824)" alsmede onder dien van „Vermischte Schriften (1829)" in het licht zond. Daarop volgden zijne: „Friedhofskränze (1831)", een bundel der schoonste Duitsche gedichten over dood, graf en eeuwigheid, — voorts: „Klim's und Gulliver's wunderbare Reisen, in einen Auszuge für Jung und Alt (1832)", — „Die Insel Felsenburg, eine Robinsonade für die Jugend (2de druk, 1834, ook in het Nederduitsch vertaald)", — „Sämmtliche poetische Werke (1836, 5 dln; nieuwe druk, 1840)", — en „Blüthen des Alters (1841)". Als dichter onderscheidde hij zich door kracht, gemoedelijkheid, eenvoudigheid en welluidendheid, — hier en daar door fijne ironie.

Lappenberg (Johann Martin), een Duitsch geschiedkundige, geboren te Hamburg den 30sten Juli 1794, studeerde te Edinburgh geruimen tijd in de geneeskunde, doch bepaalde zich weldra bij geschied- en staatkundige studiën. Nadat hij de Schotsche Hooglanden en de Hebriden bezocht had, vertoefde hij geruimen tijd te Londen, om zich bekend te maken met de Britsche staatsinrichting, en na zijn terugkeer in Duitschland wijdde hij zich te Berlijn en te Göttingen aan de rechtsgeleerdheid. In 1816 verwierf hij bij laatstgenoemde faculteit de doctorale waardigheid. Vervolgens werd hij door den Senaat van zijne geboortestad als minister-president naar het Hof van Pruisen gezonden, alwaar hij vertoefde tot in 1823, toen hij de betrekking van archivaris van den Senaat van Hamburg aanvaardde, welke hij bekleedde tot in 1863. Hij overleed den 28sten November 1865. Hij vestigde zijn roem als geschiedkundige vooral op zijne: „Geschichte von England (dl 1 en 2, 1834—1837)", door *Thorpe* in het Engelsch overgebracht en door *Pauli* voortgezet. Voorts schreef hij een vervolg op de „Urkundliche Geschichte des Ursprungs der deutschen Hansa (1830, 2 dln)" van *Sartorius*, — alsmede: „Ueber den ehemaligen Umfang und die Geschichte Helgolands (1831)", — „Das Billwerder Recht vom J. 1498, (1828)", — „Die Elbkarte des Melchior Lorichs (1847)", — „Urkundliche Geschichte des Hansischen Stahlhofs zu London (1851)", — „Hamburgisches Urkundenbuch (1842, dl 1)", — „Zeitschrift des Vereins für Hamburger Geschichte (1841—1846, dl 1—6)", — „Hamburger Rechtsalterthümer (1845, dl. 1)" — en een aantal geschriften van kleineren omvang, zooals: „Zur Geschichte der Buchdrückerkunst in Hamburg (1840)", — „Die Miniaturen zum Hamburger Stadtrecht (1845)", enz. Voorts bezorgde hij uitgaven van de: „Chroniken der Stadt Hamburg in niederdeutscher Sprache (1852—1861)", — „Quellen zur Geschichte des Erzbisthums und der Stadt Bremen (1841)" en in de Monumenta" van *Pertz* eene uitgave der „Gesta Hamburgensis ecclesiae van *Thietmar von Merseburg*; — eindelijk nog: „Reliquien des Fräuleins S. R. von Klettenberg (1842)", — eene uitgave van: „Till Eulenspiegel (1853)", — en eene „Quellensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für väterländische Geschichte (1862—1865, dl 1—3)", — terwijl eene door hem bijeengebrachte verzameling van brieven van *Klopstock* in 1866 werd ter perse gelegd.

Lapper (Jan de), zie *Barendse*.

Laprade (Pierre Marie Richard Victor de), een verdienstelijk Fransch schrijver, geboren te Montbrison den 13den Januari 1812, maakte zich onder anderen bekend door de volgende dichtwerken: „Les parfums de Madeleine (1839)", — „La colère de Jésus (1840)", — „Psyché (1841)", — en „Odes et poèmes (1844)". Op kosten van den Staat begaf hij zich in 1845 op reis naar Italië, om er nasporingen te doen in bibliotheken, werd na zijn terugkeer in 1847 professor in de Fransche letterkunde te Lyon, maar verloor die betrekking in 1861 door zijn hekeldicht: „Les Muses d'Etat". Inmiddels had hij in 1858 een zetel verkregen in de Académie Française en schreef nog: „Poèmes évangeliques (1853; 3de druk, 1870)", — „Les symphonies (1855; 2de druk, 1862)", — „Idylles héroiques (1858)", — „Questions d'art et de morale (1861)", — „Les arbres du Luxembourg (1865)", — „Le sentiment de la nature avant le Christianisme (1866)", — „Le sentiment de la nature chez les modernes (1868)", — „L'education homicide (1867)", — „Pernette (1868)", — „Poèmes civiques (1872)", — „Tribuns et courtisans (1876)", — en „Oevres poétiques (1880)". Hij over-

leed te Parijs den 15den December 1883.

Lapsana *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (Compositae) en uit de afdeeling der *Cichoreiachtigen*. Het onderscheidt zich door 8 tot 10 gelijke omwindselblaadjes, in een krans geplaatst, aan den voet van eenige korte schubbetjes voorzien en bij rijpe bloemhoofdjes overeindstaande, — voorts door een naakten bloembodem, gele, lintvormige, tweeslachtige bloempjes en lancetvormige, een weinig afgeplatte, gekromde vruchtjes zonder zaadpluis of uitspringenden rand. De bij ons voorkomende *L. communis L.*, gewoonlijk *akkerkool* of *basterdhazenlatuw* genaamd, is eene éenjarige plant met vertakten stengel en eene uitgespreide pluim van 8—12-bloemige hoofdjes. Hare onderste bladeren zijn meestal liervormig met eene hartvormig getande, groote eindlob, en de bovenste lancetvormig. Zij groeit op bebouwde en onbebouwde gronden, tusschen kreupelhout en aan heggen en wordt door velerlei vee gegeten.

Lapsi of *afvalligen* noemde men in de eerste eeuwen der Christelijke Kerk vooral de zoodanigen, die te midden van de vervolgingen, waaraan zij waren blootgesteld, niet getrouw bleven aan het Christelijk geloof. Hun aantal werd groot, toen na een langdurig tijdperk van rust de eerste algemeene vervolging tegen de Christenen onder *Decius* plaats greep. Men onderscheidde 3 soorten van Lapsi, namelijk zoodanigen, die aan de Heidensche goden offeranden gebracht en voor hunne altaren wierook gebrand hadden, — zoodanigen, die een schriftelijk bewijs (libellus) van gebrachte offeranden van de overheid gekocht hadden, — en zoodanigen, die zich door de vlucht aan de vervolgingen hadden onttrokken. Daarbij kwamen later, ten tijde van *Diocletianus*, dezniken, die de gewijde boeken en gereedschappen hadden uitgeleverd. De Kerk strafte aanvankelijk eene dergelijke afvalligheid met den ban en maakte de wederopneming der lapsi zeer moeielijk. In de 3de eeuw echter kwam men tot meer gematigde gevoelens, en slechts enkele secten, zooals die der Donatisten, herhaalden bij de afvalligen den doop en verklaarden de door hen verrichte gewijde handelingen als van geenerlei kracht.

Lar, de hoofdstad van het Perzische landschap Laristan, ligt in eene palmenrijke vlakte, ten oosten van Sjiras, aan den voet van het Roestangebergte en telt 12 000 inwoners. Men houdt er zich vooral bezig met het vervaardigen van wapens en met het weven van zijden stoffen. Deze stad werd weleer voor de sterkste vesting van Perzië gehouden, maar zij is in lateren tijd zeer achteruitgegaan.

Larantoeka is de naam van een landschap op de oostkust van het eiland Flores en behoort sedert 6 Augustus 1851 tot de residentie Timor, terwijl het te voren aan Portugal onderworpen was. In 1852 is er een militaire post opgericht en in 1853 aan den militairen kommandant tevens het burgerlijk gezag over de Soloreilanden opgedragen. Er wordt een aanzienlijke handel gedreven; de uitvoer bestaat in schildpad, vogelnestjes, kaneel, was, bezoar, amber, sandelhout, vruchten, buffels, geiten en varkens. De bevolking bestaat er hoofdzakelijk uit afstammelingen van Portugeezen, die wegens hunne donkere huidkleur zwarte Portugeezen worden genoemd. Nabij de kampong Larantoeka vindt men eene warme bron, door salpeter- en zwavelgrond omgeven. Men ankert er op 15 of 16 vadem. In Maart 1860 wilde een bergstam, naar gissing 1 000 man sterk, dien post overrompelen, maar hij werd door het kartetsvuur der redoute en der aldaar aanwezige kruisboot teruggedreven.

Laraaj, eigenlijk *El Arasj* of *El Araiche*, eene stad in het koninkrijk Fez, ligt aan den mond der Wad-el-Kûs in een schilderachtig, vruchtbaar, doch moerassig oord en heeft eene fraaie markt, door gedekte gaanderijen omgeven, gebrekkige vestingwerken, een belangrijken handel en omstreeks 4 000 inwoners. Op den tegenoverliggenden oever vindt men de bouwvallen der Romeinsche stad Lixus. In de nabijheid van Laraaj heeft men fraaie bosschen van kurkeiken en prachtige tuinen met sierlijke bloemen. Men maakt er veel werk van katoenteelt en paardenfokkerij. De stad behoorde van 1610 tot 1689 aan Spanje.

Larcher (Pierre Henri), een verdienstelijk beoefenaar der Grieksche taal en oudheidkunde, geboren te Dijon den 12den October 1726, studeerde te Pont-à-Mousson en te Parijs, vertoefde daarna eenigen tijd te Londen en maakte zich vervolgens bekend door zijne geleerde verhandeling: „Supplément à la philosophie de l'histoire (1767)", waarmede hij tegen de „Philosophie de l'histoire" van *Voltaire* in het strijdperk trad. Na zijn terugkeer te Parijs zag hij zijne: „Mémoires sur Vénus (1775)" door de Académie des Inscriptions bekroond en werd in 1778 tot lid van dat lichaam benoemd. Bij de stichting van het Institut werd hij er opgenomen in de derde klasse en bij de oprichting der Keizerlijke universiteit ontving hij aldaar de betrekking van hoogleeraar in de Grieksche taal, die hij echter wegens zijne hooge jaren door *Boissonnade* liet waarnemen. Hij leverde eene vertaling der werken van *Heródotus* (1786, 7 dln; 2de druk, 1802, 9 dln) met vele noten, — eene verklaring van den Griekschen roman: „Chaeras en Callirrhoë" van *Charíton*, — eene vertaling der „Anábasis" van *Xénophon*, enz.

Larcy (Charles Paulin Roger de Saubert, baron de), een Fransch staatsman, geboren den 20sten Augustus 1805 te Le Vigan (Gard), studeerde te Parijs, aanvaardde in 1827 eene rechterlijke betrekking, maar nam na de Julirevolutie van 1830 zijn ontslag en werd advocaat. In 1839 werd hij lid van de Kamer van Afgevaardigden, was er met *Berryer* de leider der Legitimisten en behoorde tot de deputatie van deze, welke zich in 1843 naar Londen begaf naar den Graaf *van Chambord*. Van 1848—1851 behoorde hij in de Constituante en in het Wetgevend Lichaam tot de volbloed monarchalen. Na den staatsstreek van *Napoleon III* keerde hij tot het ambteloos leven terug, maar werd in 1871 weder tot volksvertegenwoordiger gekozen en belastte zich in het eerste Kabinet *Thiers* met de portefeuille van openbare werken, die hij echter in 1872 nederlegde, toen *Thiers* weigerde, zich naar de wenschen der monarchalen te voegen. Hij werd daarop voorzitter van de

legitimistische club en behoorde tot de vurigste clericalen en tot de heftigste vijanden van de Republiek en van *Thiers*. Na den val van dezen aanvaardde hij den 26sten November 1873 in het ministerie de *Broglie* weder de portefeuille van Openbare Werken en behield deze tot den 16den Mei 1874.

Lardner (Dionysius), een verdienstelijk Engelsch wis- en natuurkundige, geboren te Dublin den 3den April 1793, studeerde te Cambridge in de natuur-, wis- en sterrenkunde en verwierf grooten lof door de geschriften: „Treatise on algebraical geometry (1823)" en „On the differential and integral calculus (1825)". Daarna vatte hij het voornemen op om eene uitgebreide encyclopaedie te schrijven of liever eene reeks van afzonderlijke verhandelingen over natuurkunde, nijverheid, kunst, letterkunde, geschiedenis enz., waaraan de voornaamste schrijvers van zijn tijd, zooals *Brewster*, *Herschel*, *Walter Scott*, *Southey*, *Macintosh*, *Moore*, *Sismondi*, werkzaam waren, en waarvan onder den titel van „Lardner's Cyclopedia" achtereenvolgens 133 deelen in het licht verschenen. Hij leverde daarin verhandelingen over mechanica (met *Kater*), hydrostatica, meetkunde en cijferkunde, en (met *Walker*) een „Manual of electricity, magnetism and meteorology (2 dln)". Eene tweede uitgave van dit uitgebreid, maar als geheel nog zeer onvolledig werk werd in 1853 ter perse gelegd. De beweringen, door hem in zijne: „Popular lectures on the steamengine" geopperd, heeft hij later moeten wijzigen, toen de ondervinding zijn gevoelen had gelogenstraft, dat het onmogelijk was, den stoom te gebruiken tot het in beweging brengen van zeeschepen. Inmiddels was hij benoemd tot hoogleeraar in de natuur- en sterrenkunde aan de universiteit te Londen, doch hij verloor die betrekking door een geruchtmakend procès, hem aangedaan wegens schaking der echtgenoot van kapitein *Heaviside*. Hij werd veroordeeld tot eene boete van 8000 pond sterling en zag zich genoodzaakt eerst naar Parijs en toen naar de Vereenigde Staten de wijk te nemen. Later evenwel keerde hij naar Europa terug om er zijne geleerde nasporingen te hervatten. Behalve de geschriften: „Treatise on heat (1844)", — „On railway economy (1850)", — en „On the steamengine, steamnavigation etc. (1852, eene omwerking van zijne vroeger uitgegeven boek)", leverde hij een uitgebreid: „Handbook of natural philosophy and astronomy (1855, 2de druk, 6 dl)", waarin hij alle takken der natuurkennis behandelde en één der beste wetenschappelijke handboeken van onzen tijd leverde. Voorts gaf hij eene beschrijving van de Wereldtentoonstelling, in 1851 te Londen gehouden, onder den titel van: „The Great Exhibition reviewed (1852)". Zijne geschriften onderscheiden zich bovenal door duidelijkheid van voorstelling en eenvoudigheid van taal, zoodat zij in Engeland en Amerika een grooten opgang maakten. Hij overleed op eene ontspanningsreis te Napels den 29sten April 1859.

Lares noemde men bij de Romeinen de goede geesten der aarde, welke als beschermgoden over de menschen en hunne belangen waakten. De voornaamste van hen vormden de huisgoden (Lares familiares), die als de zielen van overledene voorouders werden beschouwd. Hunne beeltenissen bevonden zich aan den huiselijken haard, in het atrium, of in eene afzonderlijke kapél (lararium). Voorts waren er ook andere Lares, die aan de plaats, waar zij tot beschermgoden strekten, hun naam ontleenden, zooals de Lares compitales (de beschermers der kruiswegen), de Lares vicorum (de schutsgoden der stadswijken), de Lares marini (de zeebeschermers), de Lares hostilii (de verdedigers tegen den vijand), de Lares publici (de openlijke beschermgoden) enz. Laatstgenoemden, 2 in getal, waren volgens de sage zonen van *Mercurius* en *Lara*. De Lares werden in het algemeen voorgesteld als jongelingen met opgeschorte toga en met een drinkhoorn en eene schaal of kan in hunne handen. Hunne standbeelden waren op het land gewoonlijk van hout, in de steden van steen of metaal en in de huizen der aanzienlijken dikwijls van zilver. Ter eere der Lares werden op den 1sten Mei te Rome feesten (Laralia) gevierd, en de dienstbaren vierden de Compitalia tegen het einde des jaars, kort na de Saturnalia. De groote offeranden, aan de Lares gewijd, bestonden in lammeren, speenvarkens en kalveren, — de kleine in de eerstelingen der vruchten, wierook, olie, melk enz. Tegelijk met de Lares vindt men steeds de Penates als huisgoden genoemd.

Largeau, een Fransch reiziger in het Afrikaansche binnenland, volbracht in 1875 een tocht uit het zuiden van Algérië door het gewest der zandwoestijnen naar Ghadames. Na zijn terugkeer herhaalde hij deze onderneming. Veel nieuws werd daarbij niet ontdekt en *Largeau* was ook niet in de gelegenheid om handelsbetrekkingen aan te knoopen. Inmiddels verrijkte hij de kennis dier woestijn met talrijke bijzonderheden, vooral uit het rijk der levende en uit dat der fossiele dieren. In 1877 wilde hij eene nieuwe reis naar Ain Ssala en Timboektoe ondernemen, maar vond zoovele belemmeringen, dat hij er van afzag — doch slechts voorloopig. Hij schreef: „Le Sahara. Premier voyage d'exploration (1877)" en onderscheidene opstellen in Fransche tijdschiften.

Largillière (Nicolas de), een verdienstelijk schilder, geboren te Beauvais in 1659, ontving onderricht in de kunst van *Gobeau* te Antwerpen, en het bleek weldra dat hij een ongemeenen aanleg bezat tot het vervaardigen van portretten, zoodat hij zich eerlang naar Engeland begaf. Op raad van *Lebrun* ging hij vervolgens naar Parijs en werd er lid der schilderacadémie. Nu en dan bezocht hij intusschen Engeland, waar hij een aantal uitmuntende portretten schilderde, o. a. van *Jacobus II* en zijne gemalin. Ook schilderde hij enkele historiestukken en overleed te Parijs in 1746.

Largo en **Larghetto**. Deze beide Italiaansche termen zijn in de muziek gebruikelijk. *Largo* beteekent: breed, ernstig, deftig, langzaam, vast, met nadruk voor te dragen. Het is de langzaamste van de vijf gewone graden van beweging. De wijze van voordragen is gelijk aan die bij *adagio* (zie aldaar). *Larghetto* beteekent hetzelfde als largo, maar in minder sterken graad. Het toonstuk, waar-

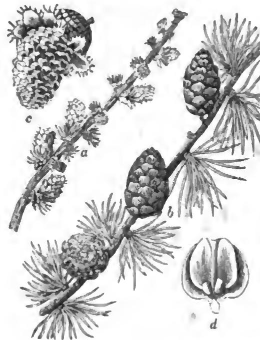
boven dit opschrift staat, moet rustige, zachte, aangename gewaarwordingen wekken. Het is even zachtvloeiend, maar breeder en langzamer dan het *andante* (zie aldaar).

Larisa of *Larissa* is eene Grieksche plaatsbenaming, die wellicht oorspronkelijk de beteekenis heeft van burcht. Met dien naam bestempelde men de acropolis der stad Argos, op een steil rotsgevaarte gelegen, alsmede een aantal andere steden. De aanzienlijkste van deze bevond zich in eene uitgebreide, vruchtbare vlakte in het midden van Thessalië; zij was de hoofdstad van het district Pelasgiotis, maar werd wegens hare talrijke bevolking en haren rijkdom, voorts als de zetel der *Aleuaden*, een machtig vorstengeslacht, als de hoofdstad van geheel Thessalië beschouwd. Thans nog is zij onder den Turkschen naam *Jenisjeher* (Nieuwstad) eene plaats met meer dan 13000 zielen, werd in 1881 de hoofdstad van de nomarchie Larissa (120 □ geogr. mijl met 146000 inwoners), zag zich in Mei 1884 door een spoorweg verbonden met Volo en telt onderscheidene fabrieken, veel handel, land- en tuinbouw. Ook is zij de zetel van een Griekschen aartsbisschop, wiens paleis nabij de hoofdkerk (metrópolis) aan het noordelijk uiteinde der stad tegenover de rivier Peneus, op de plek der aloude acrópolis zich verheft. — Een ander Larissa lag in het zuidelijkste gedeelte van Thessalië, in het district Phtiotis, op den top en aan de helling van een steilen heuvel boven het tegenwoordige stadje Gardiki. Zij droeg den bijnaam van *Cremaste* en was nog al merkwaardig wegens hare vestingwerken en haren wijnbouw. — Eindelijk vermeiden wij Larissa in het noorden van Klein-Azië, in de nabijheid van Cyme in Aeolië.

Laristan, voorheen eene afzonderlijke provincie van het Perzische Rijk, is thans het zuidoostelijkste district der provincie Farsistan. Het grenst in het oosten aan het landschap Mogistan, tot de provincie Kirman behoorende, en is in het zuiden door een smal kustland, aan den Imam van Mascate onderworpen, van de Perzische Golf gescheiden. Het is een hoogst ongezond land, dat op ruim 1 000 □ geogr. mijl 90000 inwoners telt. Zijne hoofdstad is *Lar* (zie aldaar).

Larive (Jean Mauduit de), een hoogst verdienstelijk acteur op tragisch gebied, geboren te Larochelle den 6den Augustus 1747, trad het eerst op de Lyon en begaf zich in 1771 naar Parijs, waar de beroemde *Clairon* hem in bescherming nam. Hij schitterde vooral in de rollen van *Warwick*, *Orosman*, *Philoctetes* en *Spartacus*, waarbij zijn fraaie lichaamsbouw en zijne welluidende stem hem uitstekende diensten bewezen. Hij was geen ijverig voorstander der Revolutie en werd om die reden in de gevangenis geworpen. Een schrijver op de kanselarij van het Comité du Salut Public redde hem het leven door alle papieren, welke op zijn procès betrekking hadden, uit den weg te ruimen. Voordat men nieuwe bewijsmiddelen tegen hem verzameld had, verscheen met den 9den Thermidor de dag der redding. Na de stormen der Omwenteling verliet hij het tooneel, wrevelig over de scherpe beoordeelingen van *Geoffroy* en over den klimmenden roem van *Talma*. Hij kocht een huis te Montmorency en aanvaardde er de betrekking van maire. *Joseph Bonaparte* riep hem in 1806 naar Napels, om er een Franschen schouwburg te besturen, en in 1816 trad hij ter zake van een weldadig doel in de rol van *Tancredo* nog eenmaal op in het Théâtre Français, waar hij grooten bijval oogstte. Hij overleed te Montmorency den 30sten April 1827. Van zijne hand bestaat een verdienstelijke: „Cours de déclamation (1804—1813, 3 dln)".

Larix *Tourn.* of lorkenboom is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kegeldragers* (Coniferae). Het onderscheidt zich door afzonderlijk staande mannelijke bloemkatjes, door onverdikte schubben der vruchtkegels en door bundelsgewijs geplaatste naalden. Tot de soorten behooren de *ceder* (zie aldaar) en de *lorkenboom* (L. europaea *Dc*). Van dezen laatsten

De larix (*Pinus Larix*).

zijn de naalden éénjarig en de vruchtkegels klein, opgericht en van stompe schubben voorzien. Hij groeit voornamelijk in het oostelijk gedeelte van Europa en in de hieraan grenzende gewesten van Azië, terwijl hij op de Alpen in Midden-Europa eene aanzienlijke hoogte bereikt. Zijn hout is zeer geschikt voor timmerhout en hij levert daarenboven den Venetiaanschen terpentijn.

Larnaka, eene stad op het eiland Cyprus en de hoofdstad van één der zes districten, waarin dat eiland door de Engelschen werd verdeeld, ligt op eene vlakke, dorre kust, heeft eene zeer onveilige reede en telt 3 moskeeën, 4 kerken, 3 baden en 2 kloosters. Toch is er een aanmerkelijk scheepvaartverkeer, zoodat er jaarlijks een groot aantal stoombooten en zeilschepen verschijnt. Het aantal inwoners bedraagt er omstreeks 6000.

La Roche, een stadje met omstreeks 1500 inwoners in de Belgische provincie Luxemburg, is vermaard door zijne allerbekoorlijkste ligging aan de Ourthe en wordt in de zomermaanden druk bezocht.

Laroche (Marie Sophie), eene begaafde Duitsche schrijfster, geboren te Kaufbeuren

den 6den December 1731, was de dochter van den geleerden arts *Gutermann*, heer *van Gutershofen*, ontving hare opvoeding te Augsburg en werd daarna verloofd aan den arts *Bianconi* uit Bologna. Intusschen werd de verloving niet door eene echtverbintenis achtervolgd, omdat *Bianconi* verlangde, dat de kinderen zich bij de R. Katholieke Kerk zouden voegen. Daarna leidde zij een afgezonderd leven, aan de beoefening der kunsten en wetenschappen gewijd. Met 2 harer zusters en haren broeder begaf zij zich naar Biberach naar haren grootvader, en na den dood van dezen kwam zij ten huize van *Wieland* in kennis met diens zoon (den dichter) en met de belangrijkste voortbrengselen der Duitsche letterkunde. Het besluit, dezen tot echtgenoot te nemen, werd door misverstand verijdeld, doch zij bleven onderling zeer bevriend tot de dagen des ouderdoms toe. In 1760 trad zij in het huwelijk met *Laroche*, Hofraad te Mainz en opzichter der goederen van Graaf *Stadion* en later geheimraad te Trier. Toen hij wegens zijne „Briefe über das Mönchswesen" zijn ontslag bekomen had, leefde hij ambteloos met zijne echtgenoot eerst te Spiers en daarna te Offenbach, waar hij in 1789 overleed, gevolgd door zijne gade op den 18den Februari 1807. Zij was naar lichaam en geest met kostelijke gaven bedeeld en paarde aan die voorrechten een edel karakter en een onberispelijken wandel. Hare romans en familiegeschiedenissen in den vorm van brieven vonden vele lezers; trouwens zij onderscheiden zich door een eenvoudigen en levendigen stijl. Van hare geschriften vermelden wij: „Geschichte des Fräulein von Sternheim (1771)", — „Rosaliens Briefe (1779)", — „Moralische Erzählungen (1782)", — „Schönes Bild der Resignation (1795)", — en „Melusinens Sommerlieder (1806)". Hare levensgeschiedenis werd beschreven door *Ludmilla Assing*.

La Roche (Karl), een verdienstelijk Duitsch tooneelspeler, geboren te Berlijn den 14den October 1796, vormde zich op raad van *Iffland* voor den schouwburg en trad in 1811 te Dresden het eerst op. Nadat hij vervolgens eenige jaren te Dantzig was werkzaam geweest, ging hij in 1819 naar Königsberg en vervulde in 1821 met grooten bijval eenige gastrollen te Leipzig. In 1822 vertrok hij naar Weimar, waar hij in den omgang met *Göthe* zijn gunstigen aanleg ontwikkelde en telkens meer roem behaalde. Ook vanhier deed hij onderscheidene kunstreizen, bijv. in 1827 naar Berlijn, in 1828 naar Königsberg en Dantzig, in 1831 naar Dresden en in 1832 naar Weenen. In laatstgenoemde stad verbond hij zich voor levenslang aan het Burgtheater. Zijn repertoire was zeer uitgebreid; zoowel in het drama als in het blijspel vervulde hij belangrijke rollen en bleef, als een ijverig leerling van *Iffland*, steeds aan de natuur en de waarheid getrouw.

LIJST

DER

PLATEN, KAARTEN EN TEKSTFIGUREN,

BEHOORENDE BIJ HET NEGENDE DEEL.

A. — Platen.

B. — Kaarten.

C. — Tekstfiguren.

